

વિવેચનકર્તાનું (ટીકાકારનું) મંગલાચરણ

માલિની —

જય સહજસ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ !
શ્રીમઃ ભગવદ્દર્શિત ચૈત્ય તે શાંતમૂર્તિ !
કરતું ચિતસમાધિ અર્પતું આત્મશાંતિ,
હરતુ ભવઉપાધિ કાપતું મોહપ્રાંતિ.

૧

લલિત અમૃત વાઙ્મે સત્પદે વિસ્તરેલી,
લલિત વિસતરા આ સૂત્ર-સ્વર્ણે ગુંથેલી;
પ્રતિપદ જ પરોવ્યા ન્યાય મૌક્તિક અંગે,
ઋષિવર હરિભદ્રે ભક્તિ સંવેગ રંગે.

૨

કુચ્છવિરહકારી દ્વેષ-માત્સર્યહારી,
લલિતવિસતરા જ 'ધર્મસદ્બોધકારી';
સ્તર્વી અતિ ઋષિ સિદ્ધે મુક્તકંઠે ઉલાસે,
વિવરણ કરવા તે દાસ ભગવાન્ વિમાસે.

૩

અનુષ્ટુપ —

ચિન્મૂર્તિ ભગવદ્ અર્હત, ભક્તિસૂત્ર સંબંધિની;
વ્યાખ્યાની કરતી વ્યાખ્યા, ચિદ્ભક્તિરસવર્દિની;
ચિદ્દેહમ ધાતુનો મેલ, શોધની તત્ત્વબોધની;

૪

આ દાસ ભગવાન્ ગૂંથે, ટીકા 'ચિદ્દેહમશોધની.' (યુગ્મ) ૫

(ભગવાનદાસ)

ધર્મ પ્રતિ મૂલમૂલ વન્દના

ૐ
મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત
સલિત વિસ્તર
ચૈત્યવન્દનસૂત્ર વૃત્તિ

વિવેચનકર્તા (ટીકાકર્તા) —

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા, એમ. બી. બી. એસ.

ફત

‘ચિદ્દેવવિશોધિની’ ટીકા નામક
વિવેચન સમેત

પ્રકાશક —

શ્રીમતી કન્યાનખેન ભગવાનદાસ મહેતા
૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ, ૭

જેન એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા
હીરાલાલ હાલચંદ, દલાલ બાર-એટ-લે,
પદમશી દામજી ખોન્ના, સોલિસિટર,
મંત્રીઓ
ગોવિંદ ચાલ, મુંબઈ ૩

પ્રથમોદ્ગતિ : પ્રત ૭૫૦

ઈ. સ. ૧૯૬૦ જાન્યુઆરી : ૨૦૧૬ પોષ

મુદ્રણસ્થાન :

એન. એમ. પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
રિયાપુર, ડાબગરવાડ-અમદાવાદ.

સર્વ હક વિવેચનકર્તાને સ્વાધીન

મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીની છેલ્લી 'શીખ'

તત્કાંતવ્યમેતદ્દાદરેણ, પરિભાવનીયં સૂક્ષ્મવુદ્ધયા । શુકેશ્વચર્વણપ્રાય-
અવિજ્ઞાતાર્થમધ્યયનં । રસતુલ્યો હ્યગ્રાર્થઃ, સત્ત્વલુ પ્રીણયત્યન્તરાત્માનં, સંવેગાદિ-
સિદ્ધેઃ, અન્યથા ત્વદર્શનાત્ ।

તદર્થે ચૈવ પ્રયાસ इति न प्रारब्धप्रतिकूलमामेवनीयं, प्रकृतिसुन्दरं चिन्ता-
मणिरत्नकल्पं संवेगकार्यं चैतदिति महाकल्याणविरोधि न चिन्तनीयं ।
चिन्तामणिरत्नेऽपि सम्यग्ज्ञातगुण एव श्रद्धावतिशयभावतोऽविधिविग्रहेण
महाकल्याणसिद्धिरिति ॥ (અર્થે માટે જુઓ આ અર્થ સૂત્ર પૃ. ૩૫૩).

य एतां भावयत्युच्चैर्मध्यस्थेनान्तरात्मना ।
सब्रन्दनां सुवीजं वा नियमादधिगच्छति ॥

ધર્મદેશનાનો હરિભદ્રજીએ મૂંથેલો ઉત્તમ નમૂનો

પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં ભવો, નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં । ન યુક્ત ડહ
વિદુષઃ પ્રમાદઃ । યતઃ અતિદુર્લભેયં માનુષ્યાવસ્થા, પ્રધાનં પરલોકસાધનં, પરિણામ-
કટકો વિષયાઃ, વિપ્રયોગાન્તાનિ સત્સદ્ગુણાનિ, પાતભયાતુરમવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ ।

તદેવં વ્યવસ્થિતે વિધ્યાપનેઽસ્ય યતિતવ્યં । एतच्च सिद्धान्तवासनासारो
धर्ममेषो यदि परं विध्यापयति । अतः स्वीकार्यः सिद्धान्तः, सम्यक्
सेवितव्यास्तदभिज्ञाः ।

ભાવનીયં મુળકમાલુકાજ્ઞાતં, ત્યક્તવ્યા ચલ્વસદપેક્ષા, ભવિતવ્યમાજ્ઞા-
પ્રધાનેન, ઉપાદેયં પ્રણિધાનં, પોષણીયં સાધુસેવયા ધર્મશરીરં, રક્ષણીયં
પ્રવચનમાલિન્યં । एतच्च विधिप्रवृत्तः सम्पादयति, अतः सर्वत्र विधिना
प्रधत्तितव्यं सूत्रात् ।

જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવઃ, પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ, યતિતવ્યમસપ્ત-
યોગેષુ, લક્ષ્યિતવ્યા વિસ્તૃતસિક્ષા, પ્રતિવિધેયમંનાગતમસ્યાઃ મયશરણાદુદાહરણેન
(અર્થે માટે જુઓ આ અર્થ સૂત્ર ૧૩૨-૧૩૬, પૃ. ૨૬૯)

ॐ
સ્ક્રારા પૂ. સદ્. માતૃશ્રી
શ્રી હેમદેવીના

અરણ્યક મળ માં

સ મ પ ણુ

વસંતતિલકા

સત્શાસ્ત્ર લક્ષિતમય એહ વિવેચનારી,
'ત્રિદ્વહેમશોધની' ટીકા તુજ નામ પારી;
શ્રી હેમદેવો જનની! અરણ્ય સમર્પુ,
સંસ્કારત્રય મમ માત! કંઈક તર્પુ.

સંસ્કારમૂર્તિ મુજ માત તું પુણ્યમૂર્તિ,
માધુર્યમૂર્તિ હૃદયે સ્મરો તુજ મૂર્તિ;
આ અર્પી લક્ષિત કુસુમાંજલિ લક્ષિતભાવે,
સંતોષ કેં નિજ મને તુજ બાલ પાવે.

આશ્વિન શુક્લ અષ્ટમી,
૨૦૧૫

—સગવનદાસ

ભકિત સિન્ધુના અમૃતપિન્દુ

इच्छोवि नमुकारां जिणंवरघसहस्रं वद्वमाणस्त ।
 संसारसागराओ तारेइ तरं व नारि वा ॥ श्री शैत्यपन्त भक्त
 णाणमयं अण्णाणं उवल्लहं जेण झडियकम्मेण ।
 चइऊण य परदव्वं णमो तस्स देवस्स ॥ श्री हुंहुंदायार्थ ७
 त्वां योगिनो जिन ! सदा परमात्मरूपमन्वेपयति हृदयांयुजकोशदेशे ।
 त्वासेव वीततमसं परवादिनोपि, वृत्तं हिमो हरिहरादिधिया प्रपन्नाः ॥
 श्री सिद्धसेन दिवाकर ७

यस्य महर्षेः सकल्पदार्थप्रत्यवबोधः समजनि साक्षान् ।
 सामरमर्त्यं जगदपि सर्वं, प्राञ्जलिं कृत्वा प्रणिपतति स्म ॥ श्री सभंतभद्रायार्थ ७
 ततः पदं तत्परिमार्गतव्यं, यस्मिन्गता न निवर्तति भूयः । जीता

અમિયભરી મૂરતિ રચી દે કિયમા ન થટે કોય;
 શાંતસુધારસ ઝીલતી દે, નિરખત તૃપતિ ન હોય.... શ્રી આનંદધનજી.
 બાધકતા પલટાવવારે લાલ, નાય ભક્તિ આધારદે;
 પ્રભુ ગુણુરંગી ચેતના દે લાલ, એહી જી હવન સાર દે. —શ્રી દેવચંદ્રજી.
 મિનપદ નિજપદ એકતા, લેહલાવ નહિં કાંઈ;
 લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસુ સુખદાયિ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.
 ધરતીકા કાગળ કહે, કેલમ કહે વનરાય;
 સાત સમુદ્રકા શાહી કહે, પ્રભુગુણુ લિખા ન બાય. —સંત કબીરજી.
 દેખી અદભુત તાહરે રૂપ, અચરિત્ ભવિકાં અરૂપી પદ વરેજ;
 તહારી ગત તું જાણે હો દેવ! સમરણુભજન તો વાચક યશ કરેજી શ્રી યશોવિજયજી.

अन्तरङ्गं महासैन्यं, समस्तजनतापकम् ।
 दलितं लीलया येन, केनचित्तं नमास्यहम् ॥ श्री सिद्धर्षिं (उप. ल. प्र. ३या)
 प्रशमरसनिसन्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं, वदनकमलमङ्कः कामिनीसङ्गशून्यः ।
 करयुगमपि यत्ते शस्त्रसंबंधबंध्यं, तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव ॥ वनपात्र
 इच्छाद्वेषविहीनेन, सर्वत्र समचेतसा ।
 भगवदभक्तियुक्तेन, प्राप्ता भागवती गतिः ॥ ભાગવત

अस्तीति जिह्वाराणं खिज्जन्ती पुण्यसंचिया कम्मा ।

गुणपगरिस्सवहुमाणो कम्मवणदवाणलो जेण ॥ श्री जिनसद्गच्छी ७

इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारबोषामुदघोषणां ब्रुवे ।

न श्रीतरागात्परमस्ति दैवतं, नचाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥ श्री हेमचंद्राचार्य ७

यस्य स्थयं स्वभावाप्तिरभावे कृत्स्नकर्मणः ।

तस्मै संज्ञानरूपाय नमोऽस्तु परमात्मने ॥ श्री पूज्यपादस्वामी ७

बुद्धस्त्वमेव त्रिविधाचित्तबुद्धिबोधतः, त्वं शंकरोऽसि भुवनत्रयशंकरत्वात् ।

धातासि धीर ! शिवमार्गविधेर्विधानात्, व्यक्तं त्वमेव भगवन् पुरुषोत्तमोऽसि ॥

श्री भानुगोपाय ७

चित्त अमन्ने रे पूजेन इल कहुं रे, पूजा अभंडित ओड;

कपट रहित धर्मा आतम अरपणा रे, आनंदवन पद रेड....

अहिरातम तज अंतर आतम, इप धर्मा थिर भाव;

परमात्मनुं डो आतम लावतुं, आतम अरपणु दाव. श्री आनंदवन ७.

ज्ञान वैराग्यनो देड धर्यो रे, मांडी जोगपणानो छे ७व;

भक्ति आभूषणु चेरियां रे, ओवो कोर्ध सेवक शिव.—श्री अण्णा लक्ष्मी

सुप्रधाम अनंत सुसंत यही, दिनरात रहे तह ध्यानमही;

परशक्ति अनंतसुधामय जे, प्रभुमुं पद ते, वर ते, नय ते. श्रीमह राजचंद्र ७.

प्रभु पद वज्रया ते रह्या ताज, अलगा अंग न साज रे;

वायक यश कहे अवर न ध्याडं, ओ प्रभुना गुण गाडं रे. श्री यशोविजय ७.

भोटाने उत्संग भेडाने शी चिंता ? प्रभुने चरखुपसाय सेवक धया नचिंता.

माडरी शुद्ध सत्तातणी पूर्यता, ते तणे हेतु प्रभु तुही साये;

देवयंद्रे स्तब्धो मुनिगणुअनुभव्यो, तत्त्वलकते भविक सकल राये.—श्रीदेवचंद्र ७.

ज्ञानलक्ष्मीघनाश्लेषप्रभवानन्दनंदितम् ।

निष्ठितार्थमजं नोमि, परमात्मानमव्ययम् ॥ श्री शुभचंद्राचार्य ७.

स जयति जिनदेवो सर्वविद्विष्वनाथो, वितथवचनहेतुकोधलोभाद्विमुक्तः ।

शिवपुरपथपांथप्राणिपाथेयमुच्चैर्जनितपरमशर्मा येन धर्माऽभ्यधायि ॥ श्री यशोविजय ७

भज जिनपतिमसहायसहायं, शिवगतिमुगमोपायं ।

पिब गदशमनं परिहृतवमनं, शांतबुधारसमनपायं ॥ श्री विनयविजय ७

ललितविस्तराना सुवर्णसूत्रो

अचिन्त्यचिन्तामणिकल्पमनेकभवशतसहस्रोपात्तानिष्टदुष्टाष्टकर्मगाशि-
कनितदौर्गत्यविच्छेदकमपीदम् (चैत्यवन्दने) । (सूत्र ९५, पृ. २९) अतिदुर्लभमिदं
सकलकल्याणैककारणं चाधःकृतचिन्तामणिकल्पद्रुमोपमं भगवत्पादवन्दनं ।
(सूत्र २३, पृ. ५६) ×× न हि दीर्घदौर्गत्यभाक् चिन्तामणिरत्नाघातिहेतुः ।
(सूत्र २२, पृ. ५७)

न हि वचनोक्तमेव पन्थानमुल्लंघ्यापरो हिताभ्युपायः (सूत्र ६) निरूपणीयं
प्रवचनगास्भीर्यं, विलोकनीया तन्वान्तरस्थितिः, दर्शनीयं ततोऽस्याधिकत्वं,
अपेक्षितव्यो व्याप्तीतरविभागः, यतितव्यमुत्तमनिर्देशनेष्विति श्रेयोमार्गः । (सूत्र ११)
व्यवस्थितश्चायं महापुरुषाणां क्षीणप्रायकर्मणां विशुद्धाशयानां भवावहु-
मानिनां अपुनर्वन्धकादीनामिति । अन्येषां पुनरिहानधिकार एव, शुद्धदेशनाऽ-
नर्हन्वात् । (सूत्र १२) शुद्धदेशना हि शुद्धसत्त्वमृगयूथसंवासनसिंहनादः । (सूत्र १३)
(अर्थ भाटे लुब्धो पृ. ३५ ३८, ४०)

यथोदितधर्म एव वरं-प्रधानं चक्रवर्त्तिचक्रापेक्षया लोकद्वयोपकारित्वेन
कपिलादिप्रणीतधर्मचक्रापेक्षया वा त्रिकोटिपरिशुद्धतया । (सूत्र १४६, पृ. २६८)
अयमित्थंमृतः श्रुतधर्मो वर्धतां शाश्वतम् वर्धतां विजयतः (पाठाः विजय-
ताम्) ऽनर्थप्रवृत्तपरप्रवादिविजयेनेति हृदयं । ×× प्रणिधानमेतत् अनाशंसा-
भाववीजं, मोक्षप्रतिबन्धेन । ×× मोक्षार्थिना प्रत्यहं ज्ञानवृद्धिः कार्या । (सूत्र ३११)
यथोदितश्रुतधर्मवृद्धे मोक्षः, सिद्धत्वेन (सूत्र ३१२) (अर्थ भाटे लुब्धो पृ.
५६२, ५६४)

एवं विवेकग्रहणमत्र जलम् । अतिगम्भीरोदार एष आशयः । अत एव
संवेगामृतास्वादनम् । नाविज्ञातगुणे चिन्तामणौ यतनः । ×× एकान्ताविषयो
गोयोनिवर्गस्य । (सूत्र ३१४ पृ. ५६७) परमगर्भ एष (विवेकः) योगशास्त्राणां ।
(सूत्र ३१५ पृ. ५७१)

अभयमिति विशिष्टमात्मनः स्वास्थ्यं । (सूत्र १०६, पृ. ५१६) चेतः-
स्वास्थ्यसाध्यप्राधिकृतो धर्मः विरुद्धश्च भयपरिणामेन । (सूत्र १०७, पृ. ५२०)
नायं (धर्मः) भगवदनुग्रहमन्तरेण । (सूत्र १३१, पृ. २६६)

परिहर्तव्योऽकल्याणमित्रयोगः, सेवितव्यानि कल्याणमित्राणि, न लङ्घनी-
यांचितस्थितिः । ×× श्रोतव्यं विधिना धर्मशास्त्रं, भावनीयं महायत्नेन, प्रवर्त्ति-
तव्यं विधानतः । अवलम्बनीयं धैर्यं, पर्यालोचनीया आयतिः, अवलोकनीयो मृत्युः,
भवितव्यं परलोकप्रधानेन । ×× कारयितव्या भगवत्प्रतिमाः, लेखनीयं भुवने-
श्वरवचनं । ×× श्रोतव्यानि सच्चेष्टितानि, भावनीयमौदार्यं, वर्त्तितव्यमुत्तमज्ञातेन ।
(सूत्र ३७०, पृ. ६४१)

—महर्षि श्री हरिलदाचार्यश्च.

ભકિત રહસ્ય

હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું, દીનાનાથ દયાળ! હું તો દોષ અનંતનું, ભાગ્યનું કરુણાળ. ૧
 શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજ રૂપ; નથી લઘુતા કે દીનતા, શું કહું પરમસ્વરૂપ? ૨
 નથી આત્મા ગુરુદેવની, અચળ કરી ઉરમાંહિ; આપ તણો વિશ્વાસ દઢ, ને પરમાદર નાહિ. ૩
 ભોગ નથી સત્સંમનો, નથી સત્સેવા ભોગ; કેવળ અર્પણતા નથી, નથી આશ્રય અનુયોગ. ૪
 હું પામર શું કરી શકું? એવો નથી વિવેક; ચરણ શરણ પીરજ નથી, મરણ મુખીની છેક. ૫
 અચિંત્ય તુજ મહાત્મ્યનો, નથી પ્રકુલિત ભાવ; અંશ ન એકે સ્નેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ. ૬
 અચલરૂપ આશંકિત નહિ, નહિં વિરહનો તાપ; કયા અલભ તુજ પ્રેમની, નહિં તેનો પરિતાપ. ૭
 ભક્તિમાર્ગ પ્રવેશ નહિં, નહિં ભજન દઢ ભાન; સમજ નહિં નિજ ધર્મની, નહિં શુભ દેશે સ્થાન. ૮
 કાળદોષ કળિથી થયો, નહિંં મર્યાદા ધર્મ; તોયે નહિંં વ્યાકૂળતા, જીઓ પ્રભુ મુજ કર્મ. ૯
 સેવાને પ્રતિકૂળ જે, તે બંધન નથી ત્યાગ; દેહેં દ્રિય માને નહિંં, કરે બાહ્ય પર રાગ. ૧૦
 તુજ વિયોગ સ્ફુરતો નથી, વચન નયન યમ નાહિં; નહિંં ઉદાસીન અલક્ષ્યથી, તેમ ગૃહાદિક માંહિં ૧૧
 અહંભાવથી રહિત નહિંં, સ્વધર્મ સંચય નાહિં; નથીં નિવૃત્તિ નિર્મળપણે, અન્ય ધર્મની કાંઈ. ૧૨
 એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહિત હુંય; નહિંં એક સદ્ગુણ પણ, મુખ બતાવું શુંય? ૧૩
 કેવલ કરુણામૂર્તિ છે, દીનબંધુ દીનનાથ; પાપી પરમ અનાથ છું, ગ્રહો પ્રભુજી હાથ. ૧૪
 અનંત કાળથી આથડયો, વિના ભાન ભગવાન; સેવ્યા નહિંં ગુરુ સંતને, મૂક્યું નહિંં અભિમાન; ૧૫
 સંત ચરણ આશ્રય વિના, સાધન કર્યાં અનેક; પાર ન તેથી પામિયો, ઉગ્યો ન અંશ વિવેક. ૧૬
 સહુ સાધન બંધન થયાં, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય; સત્ સાધન સમજ્યો નહિંં, ત્યાં બંધન શું જાય? ૧૭
 પ્રભુ પ્રભુ લય લાગી નહીંં, પડ્યો ન સદ્ગુરુ પાય; દીઠા નહિંં નિજ દોષ તો, તરિયે કોણ ઉપાય? ૧૮
 અધમાધમ અધિકૌ પતિત, સકળ જગતમાં હુંય; એ નિશ્ચય આવ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય? ૧૯
 પડો પડો તુજ પંકજે, ફરિફરી માણું એજ; સદ્ગુરુ સંત સ્વરૂપ તુજ, એ દઢતા કરિ દેજ. ૨૦

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

દિવ્યાત્માઓની પ્રાર્થના પ્રસાદી

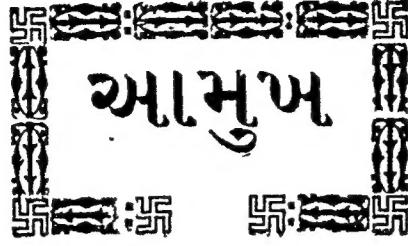
તે માટે હાથ કર જોડી. જિનવર આગળ કહિયે રે;
સમય ચરણ સેવા શુદ્ધ દેજો, જિમ આનંદધન લહિયે રે.—શ્રી આનંદધનજી
કઈયે હો પ્રભુ! કઈયે મ દેશો છેહ,

દેજો હો પ્રભુ! દેજો સુખ દરિશણ તણોજી—શ્રી સશોવિજયજી
હે પરમ કૃપાળુ દેવ! X X આપની પરમ ભક્તિ અને વીતરાગ પુરુષના
મૂળ ધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને વિષે ભવપર્યાંત અખંડ ભગૃત રહો એટલું
માથું છું તે સંકળ થાયો! ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
વારંવાર જિનરાજ! તુજ પદ સેવા હો હોજો નિર્મળી
તુજ શાસન અભુજાચિ, વાસન ભાસન હો તત્ત્વરમણ વળી.
સકલ પ્રત્યક્ષપણે ત્રિભુવન ગુરુ! જાણું તુજ ગુણગ્રામજી;
ખીણું કાંઈ ન માથું સ્વામી! એહ જ હ મુજ કામજી. શ્રીદેવચંદ્રજી

❧

જય જિનદેવ!

જય જિનદેવ! જય જિનદેવ! દેવ કરે છે સહુ તમ સેવા;
સુર નર દંદ્રો સ્તવન કરે છે, યોગિવરેંદ્રો યાન ધરે છે.—જય ૦ ૧
રાગાદિક સહુ શત્રું હત્યા, વરો કેવલશ્રી રીઝી પ્રીત્યા;
શ્રીમદ્ સાચા જિન તમે છો, દિવ્ય ગુણોથી દેવ તમે છો.—જય ૦ ૨
કર્મ હત્યાથી જિન છો જિજ્ઞાસુ, સર્વજ્ઞ જ્ઞાને વ્યાપક વિજ્ઞાસુ;
શંકર સહુનું શં કરવાથી, હરિ પુરુષોત્તમ અથ હરવાથી.—જય ૦ ૩
સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટયાથી, બ્રહ્મ સ્વયંભૂ બુદ્ધ બુઝયાથી;
રામ તમે છો આતમરામી, સ્વામ તમે છો ચેતન સ્વામી.—જય ૦ ૪
જગજીવનુ જીવનુકૃત અસ્નેહી, દેહ છતાંયે જેહ વિદેહી;
મુક્તિતણો મારગ જગજંધુ, બોધે અદ્ભુત કરુણાસિધુ.—જય ૦ ૫
દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ત્રિવેણી, સંગમ તીરથ શિવપથ શ્રેણી;
એ જસ તીર્થે નિત્ય નિમજ્જજી, પાવન જન સૌ પાપ વિવર્જી—જય ૦ ૬
ધાતિક્ષય પ્રગટયું વીર્ય અનંતું, દર્શન જ્ઞાન ને સૌખ્ય અનંતું;
નિજ પદ પામે જિનરૂપ ભાળી, અજકલવાસી સિંહ જયું નિહાળી.—જય ૦ ૭
જિન ઉપાસી જિન ધાય જીવો, દીપ ઉપાસી વાટ જયું દીવો;
જિન સહભાત્મસ્વરૂપી એવા, ભગવાન દાસના શરણ સુદેવા.—જય ૦ ૮
પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત)

“ભવવીજાકુરજનના રાગાદયો ક્ષયમુપાગતા ચસ્ય ।

બ્રહ્મા ષા વિષ્ણુ વાં હરો જિનો ષા નમસ્તસ્મૈ ॥” —શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી,

“રામ કહો રહેમાન કહો કોઉ, કાન કહો મહાદેવરી;

પારસનાથ કહો કોઉ બ્રહ્મા, સકલ બ્રહ્મ સ્વયમેવરી;.....રામ૦

નિજ પદ રમે રામ સો કહિયે, રહિમ કરે રહેમાનરી;

કરષે કર્મ કાન સો કહિયે, મહાદેવ નિર્વાણરી.....રામ૦

પરસે રૂપ પારસ સો કહિયે, બ્રહ્મ ચિન્હ સો બ્રહ્મરી;

ઇહવિધ સાધો આપ આનંદધન, ચેતનમય નિઃકર્મરી.”.....રામ૦

—શ્રી આનંદધનજી

ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન-ગગનને અલંકૃત કરી ગયેલા મહાન્ યોગાચાર્ય અને મહાન્ દાર્શનિક તરિકે વિશ્વવિશ્રુત આર્ષ દૃષ્ટા મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રચૂરિ અત્રે એક મહાન્

ભક્તશિરોમણિરૂપે દર્શન દે છે. ‘પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ

ભારતના જ્યોતિર્ધર કપિલાદિષુ, યુક્તિમદ્વચનં ચસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ’—‘વીર

હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી અને કપિલ આદિ પ્રત્યે મને દ્વેષ નથી,

યુક્તિવાળું જેનું વચન હોય તેનું જ સર્વથા અહણુ કરવા યોગ્ય

છે,’ એ એમની સુપ્રસિદ્ધ અમર પંક્તિઓમાં નિષ્પક્ષ ન્યાયમૂર્તિ જેમ મધ્યસ્થ તત્ત્વ-

પરીક્ષાની વીરગર્જના કરનારા અને મત-દર્શનના આગ્રહથી પર આ ભારતના મહાન્

જ્યોતિર્ધર ભાવિતાત્મા મહાત્માએ આ ‘લલિતવિસ્તરા’ ગ્રંથમાં ભક્તિઅમૃતરસનો

મહાસિન્ધુ વહાવ્યો છે. વિશ્વપાવની આ ભક્તિરસજાહ્નવીમાં આ ગ્રંથની વિવેચનાત્મક

મહારી ‘ચિદ્રહેમવિશોધિની’ ટીકારૂપ નાનકડી સરવાણીનો પ્રવાહ સંમિલિત થઈ,

સિન્ધુમાં બિન્દુ ભળ્યાની જેમ, અત્ર અક્ષય અભંગ ભાવને પામે છે.

“ઉદકબિંદુ સાચર ભલ્યો....સાહેલડીઆં. જિમ હોય અક્ષય અભંગ રે....ગુણુવેલડીઆં.

વાચકઃયશ કહે પ્રભુ ગુણુ....સાં તિમ મુજ પ્રેમ પ્રસંગ રે....ગુણુ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“ધન્ય કૃતપુણ્ય દિન આજ માહરો થયો, ધન્ય નરજન્મ મેં સફલ ભાવ્યો;

દેવચંદ્ર સ્વામી ત્રેવિશમો વંદિયો, ભક્તિભર ચિત્ત તુજ ગુણુ રમાવ્યો....” શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ખ્યાતનામ આચાર્યની આ ખ્યાતનામ કૃતિ મહામતિ સિદ્ધર્ષિ અંગેના શ્રેમાંયક પ્રસંગથી ઓર વિખ્યાતિ પામી છે. શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચ જેવી પરમ અદ્ભુત અલૌકિક મહારૂપક કથાના (Great Allegory) સ્પષ્ટ સિદ્ધર્ષિના 'ધર્મબોધકર' મહાકવિ-બ્રહ્મા સિદ્ધર્ષિજી સંશયદોલાએ આંદોલતાં ઘડીકમાં હરિભદ્રસૂરિ જૈનમાં અને ઘડીકમાં બૌદ્ધમાં ગમનાગમન કરતા હતા; તેમને છેવટને માટે નિર્ણાયકપણે જૈનદર્શનમાં સ્થિર કરવાનું પરમ ઉપકારી નિમિત્ત આ પ્રસ્તુત ગ્રંથ બન્યો હતો,—જે પરમ ઉપકારની સ્મૃતિ કૃતજ્ઞશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધર્ષિજીએ પોતાથી એ શતાબ્દિ પૂર્વે થયેલા આ શ્રી હરિભદ્રસૂરિને—કાળથી પરોક્ષ છતાં—પોતાની અમર કૃતિ ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથામાં પોતાના 'ધર્મબોધકર' શુરુ તરીકે બિરદાવીને, પોતાનું આશયગત કુવાસનાવિષ કાઢી નાંખી અમૃત સંગ્રાવનાર તરિકે પરમ ગૌરવ-બહુમાન કરી અમર કરી છે; અને ત્યાં 'ન હિ કૃતમુપકાર' સાધવો વિસ્મરન્તિ' એ ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરતાં તેઓએ પોતાના પરમ ઉપકારી શ્રી હરિભદ્રસૂરિને પૂર્ણ ભક્તિભાવથી ભવ્ય અંજલિ અર્પતાં ભાખ્યું છે કે—'અનાગત' પરિજ્ઞાય'—અનાગત-નહિ બનેલો એવો ભાવી બનાવ બાણીને જેણે ચૈત્યવન્દન સંબંધિની 'લલિત-વિસ્તરા' મહારા અર્થે—'મદર્થ' નિર્મિત કરી, અને કુવાસનામય વિષ વિનિર્ધૂત કરી કૃપાથી જેણે અચિન્ત્યવીર્યથી મહારા આશયમાં 'સુવાસના સુધા' સંગ્રાવી, તે શ્રી હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો !

“અનાગતં પરિજ્ઞાય ચૈત્યવન્દનસંશ્રયા ।

મદર્થં નિર્મિતા યેન વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥

વિષં વિનિર્ધૂય કુવાસનામયં, વ્યચીચરથઃ કૃપયા મદાશયે ।”

અચિન્ત્યવીર્યેણ સુવાસનાસુધાં, નમોસ્તુ તસ્મૈ હરિભદ્રસૂરયે ॥”

—શ્રી સિદ્ધર્ષિકૃત ઉપમિતિ ભ. પ્ર. કથા પ્રસ્તાવ ૮.

આમ મહાકવિ શ્રી સિદ્ધર્ષિજી જેવા મહાબુદ્ધિનિધાન ભાવિતાત્મા મહાત્માએ જેનું ભક્તિરોમાંચિત ભાવે આટલું બધું ગૌરવ બહુમાન કર્યું છે, તે આ 'લલિત વિસ્તરા' મહાકૃતિને અને તેના મહાન્ કર્તાને ઓળખાવવા પ્રયત્ન કરવો તે મહાતેજોનિધિ ભાસ્કરને પ્રકાશવા માટે દીપક આગળ ધરવા બરાબર છે !

એમ તો આ 'લલિત વિસ્તરા' સુપ્રસિદ્ધ ચૈત્યવન્દનસૂત્રની 'વૃત્તિ' છે. 'ચૈત્ય' એટલે પ્રકૃતમાં અર્હતપ્રતિમા, તે પ્રત્યે વિધિપૂર્વક વન્દનાર્થ પરમ અર્થગંભીર પદોનું જ્યાં સૂત્રણ છે, તે ચૈત્યવન્દન સૂત્ર; અને તેના અર્થનું વૃત્તિની—'લલિત વિસ્તરા' વાઠની પેઠે સંરક્ષણ-સંગોપન-સંવર્ધન કરતી અને તેના અર્થક્ષેત્રની ચૈત્યવન્દનસૂત્ર 'વૃત્તિ' મર્યાદામાં જ વર્તતી તે આ 'વૃત્તિ' રૂપ લલિતવિસ્તરા છે. સહજાતમસ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ એવા શ્રીમદ્ અર્હત ભગવતરૂપ જે ભાવચૈત્ય અને તેનું સ્મરણ કરાવતી નિર્વિકાર પ્રતિમારૂપ શાંતમૂર્તિ જે દ્રવ્યચૈત્ય, તે

પ્રત્યે જ્યાં વન્દન કરવામાં આવે છે, તે આ ચૈત્યવન્દન અચિન્ત્ય ચિંતામણિ સમું છે, ‘અધઃકૃતચિન્તામણિકલ્પદ્રુમોપમ’—ચિન્તામણિ-કલ્પદ્રુમની ઉપમાને પણ અધઃકૃત કરતું એવું છે; અને તેવા પરમ કલ્યાણમૂર્તિ અહીંત લગતત જેવા ‘સત્યં શિવં સુંદરં’ સત્ય શિવ અને સુંદર એવા પરમ લલિત વિષયના ગોચરપણાથી તત્ત્વચિન્તામણિમય આ લલિતવિસ્તરા પણ તેવી જ છે.

“ભાવ હો પ્રભુ ! ભાવ ચિંતામણિ એહ, આતમ હો પ્રભુ ! આતમ સંપત્તિ આપવાળું; એહિ જ હો પ્રભુ ! એહિ જ શિવસુખ એહ, તત્ત્વ હો પ્રભુ ! તત્ત્વાલંબન થાપવાળું.”
—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“અભિયલરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપાત ન હોય.” —શ્રીઆનંદધનજી

મૂળ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર તો, —નમુત્યુણું (પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર), અરિહંત ચેધયાણું, અન્નત્ય, લોગસ્સ, પુકખરવરદીવદ્દે, સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું, વેયાવચ્ચગરાણું, જય વીયરાથં એટલા નાના નાના અષ્ટ સૂત્ર જે માત્ર ત્રણ ચાર પાનામાં સમાઈ ચૈત્યવન્દન ‘સૂત્ર’ની જાય, —એવડા પરિમાણવાળું છે, તેના પર વિસ્તૃત લલિતવિસ્તરા પરમાર્થગંભીરતા વૃત્તિ રચી શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કેટલું અપૂર્વ તત્ત્વમંથન કર્યું હશે, તેનો સહજ ખ્યાલ સુરા વિદ્વજજનોને આ મહાકાવ્ય લલિત-વિસ્તરા વૃત્તિ પરથી સ્વયં આવશે; અને તે પરથી આ પ્રત્યેક ‘સૂત્ર’ પણ કેટલું પરમાર્થ-ગંભીર છે તેના ઊંડાણનો પણ કિંચિત્ પરિચય પ્રાપ્ત થશે. ‘સૂત્ર’ શબ્દના અર્થ પરથી પણ એ જ રહસ્ય દલિત થાય છે. (જુઓ પૃ. ૭-૮). અને આ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર પણ આવા પરમાર્થગંભીર અનંતઆશયવાળા સૂત્રમય જિનાગમનું અંગ છે, એટલે આ પણ એવું જ પરમ આશયગંભીર હોઈ એની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાને કોણ સમર્થ હોય ? ‘કાત્તસ્સેન વ્યાખ્યાં કઃ કર્તુમીશ્વરઃ ?’ એમ લાઘવમૂર્તિ હરિભદ્રજી સ્વયં વહે છે. અર્થાત્ ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રુતકેવલી સિવાય એનું સામસ્ત્યથી—સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાનું બીજાનું ગળું નથી, એટલે આ અહીંત લગવત્ જેવા પરમ ‘લલિત’ વિષયની અમે ગમે તેટલી તત્ત્વશુણ્ણગાનરૂપ ‘વિસ્તરા’ કરીએ તોપણ એની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાને અમે કેમ સમર્થ થઈએ ?

“ધરતીકા કાગજ કડું, કલમ કડું વનરાય;
સાત સમુદ્રકી શાહી કડું, પ્રભુ ગુણ લિખા ન જાય.” —સંત કબીરજી.

આ ચૈત્યવન્દનસૂત્રાન્તર્ગત પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્રની (નમુત્યુણું) વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ ગણધરપ્રણીત આ સૂત્રને ભાવપૂર્ણ ભવ્ય અંજલિ અર્પતાં

લાખ્યું છે કે—“મહાપુરુષે પ્રણીતશ્ચાધિકૃતદણ્ડક”, આદિમુનિભિ-
 ગણુધરપ્રણીત સૂત્રને રહંચિછલ્યૈર્ગણધરૈઃ પ્રણીતત્વાદ્ । અતઃ પૈવૈવ મહાગમ્ભીરઃ, સકલ-
 હરિભદ્રજીની ન્યાયાકરઃ, મન્યપ્રમોદહેતુઃ, પરમાર્ષરૂપો, નિદર્શનમન્યેષામિતિ ।”
 લબ્યલાવાંજલિ અર્થાત્ આ આદિમુનિ અર્હતશિષ્ય ગણુધરો જેવા મહાજ્ઞાની
 પરમપ્રજ્ઞાનિધાન મહત્પુરુષોથી પ્રણીત છે. એટલા માટે જ આ
 ચૈત્યવન્દનદંડક સૂત્ર ‘મહાગંભીર’ છે, સાગરની જેમ અર્થગંભીરતાનો—તત્ત્વગિંડાણુનો
 તાગ ન પામી શકાય એવું મહા અર્થગંભીર છે. એટલે જ તે ‘સકલન્યાયાકર’ છે,
 સર્વ ન્યાયનો—દર્શનવિષયક પ્રમાણભૂત ચર્ચાનો આકર—સમુદ્ર અથવા ખાણ છે; રત્નાકરમાં
 જેમ જેમ ગિંડા ઉતરો અથવા રત્નની ખાણમાં જેમ જેમ ખોદો તેમ તેમ રત્નો
 નિકળ્યાં જ કરે, તેમ આ ન્યાયરત્નાકર અથવા ન્યાયની ખાણ સમા સૂત્રને જેમ જેમ
 અવગાહો—ગિંડા ઉતરીને વિચારો તેમ તેમ તેમાં અનેક ન્યાય—રત્નોની તત્ત્વવાર્તા નિકળ્યાં જ
 કરે. આવું મહાગંભીર ન્યાયાકર હોવાથી જ તે ‘લબ્યપ્રમોદહેતુ’ છે, સર્વ લબ્યજનોને
 —યોગ્ય સુપાત્ર જીવોને પ્રમોદનો હેતુ હોય છે. જેમ જેમ લબ્યજનો આના ગિંડાણુમાં
 ઉતરે છે, તેમ તેમ તેમાં ચોર ને ચોર તત્ત્વચમત્કારો દેખી તેને શુણુપ્રેમરૂપ પ્રમોદની—
 પરમ આનંદની લહરીઓ ઉદભવે છે. આવું તે ‘પરમાર્ષરૂપ’ છે, પરમ ઋષિથી પ્રણીત
 હોવાથી પરમ પ્રમાણભૂત આર્ષવચનરૂપ છે. અને આવું પરમ પ્રમાણભૂત આ મહાગંભીર
 પરમાર્ષવચન ન્યાયની તાત્ત્વિક વિચારણાઓથી નિર્ભર હોવાથી ‘અન્યોને નિદર્શન’
 છે, અર્થાત્ સર્વત્ર આવા પ્રકારે ન્યાયયુક્ત તત્ત્વવિચારણા કરવા યોગ્ય છે એમ બીજાઓને
 પણ તેના નિદર્શનરૂપ—દિશાદર્શનરૂપ ઉદાહરણ છે. સૂત્રનો પરમાર્થ વિચારવાની પ્રેરણા
 કરનારો ધડો ઝેસાડે એવો ઉત્તમ દાખલો છે.

આ અંગે સ્વયં હરિભદ્રસૂરિજીએ કેટલું ગિંડું અવગાહન કર્યું છે, તેને માટે
 એક જ ઉદાહરણ બસ ધરો. પ્રસ્તુત પ્રણિપાતદણ્ડકસૂત્રની તત્ત્વસંકલના કેવી અદ્ભુત છે,
 તેનું સ્વપ્રજ્ઞાથી પરમ અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન (Original
 હરિભદ્રજીનું Research) કરી, અને તેના પદોનું નવ વિભાગમાં સુચુક્તિયુક્ત
 અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન પરમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) વર્ગીકરણ (Classification)
 દર્શાવી, પ્રજ્ઞાનિધાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ જાણે ગણુધર ભગવાનોના
 હૃદયમાં પેઠા હોય એમ તેઓનો અંતર આશય પ્રગટ કરી, પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો પરિચય
 કરાવ્યો છે,—જે કોઈ પણ સહૃદયને આ મહામતિ મહાત્માની અપૂર્વ તત્ત્વદષ્ટિ પ્રત્યે
 સ્પર્શદાશ્ચર્ય બહુમાન પ્રગટાવે છે. આ બાબત ઉપોદ્ઘાતમાં વિશેષ ચર્ચી છે, એટલે અત્રે
 વિશેષનો અવકાશ નથી. આ સમસ્તનો—આ વિવેચકે પરિશ્રમપૂર્વક ખાસ ચોળેલી આ
 ગ્રંથના સારસર્વસ્વરૂપ—હૃદયરૂપ આકૃતિ જે આ ગ્રંથના સુખપૃષ્ઠ પર મૂકેલી છે તે પરથી—
 સુસ વાંચકને સુગમપણે ખ્યાલ આવશે.

અને આ શુદ્ધ સત્ત્વહિતાર્થપ્રવૃત્તિમાં આ પરમ આત્માથી મહાસુસુક્ષ્મ મહાત્માને
 કેટલો બધો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તે કલ્પનાતીત છે. વિષુધોએ (દેવોએ) મંદરાચલવડે

સાગરમંથન કરી સારભૂત રત્નો સંશોધી અમૃત મંથ્યું, એમાં તેમને હરિભદ્રજીવું કેટલી મહેનત પડી હશે તે જેમ તે વિખુલો જ બાણે; તેમ આ અપૂર્વ તત્ત્વમંથન : મહાવિખુલ લલિતવિસ્તરાકારે નિજબુદ્ધિરૂપ મંથ વડે શાસ્ત્રસમુદ્રનું પદેપદે ન્યાયમૌક્તિકની મંથન કરી સારભૂત ન્યાયરત્નો સંશોધી તત્ત્વઅમૃત વલોવ્યું, તેમાં ગૂંથણી તેમને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે, તે તો આ મહાવિખુલનો અંતરાત્મા જ બાણે. તથાપિ અત્રે સ્થળે સ્થળે પ્રતિપદે દશ્યમાન યતા પ્રજ્ઞાયમત્કારેથી ભલભલા પ્રજ્ઞાવંતોને પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી છક કરી દે એવા ન્યાય-મૌક્તિકો જે આ પ્રાણશિરોમણિએ અદ્ભુત તત્ત્વસંકલનાથી આ લલિતવિસ્તરા અંથમાં ગૂંથ્યા છે, તે પરથી આ અપૂર્વ મૌલિક તત્ત્વસંશોધન કાર્યમાં આ મહાવિખૂંતિને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તેનું સહેજ અનુમાન માત્ર જ સહૃદય પ્રાણજનો કરી શકે છે; અને—‘પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ’—સંત પુરુષોની વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થે હોય છે એ સૂત્રને અરિતાર્થ કરતું આ જવલંત ઉદાહરણ પેખી સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવે છે.

લગવદ્ અને લગવદ્ભક્તિ બા. જગત્માં કોઈ વિવાદ નથી, પણ લગવત્ કોણ ? અર્હત્ કોણ ? અને તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું ? એ બા. જગત્માં નાના પ્રકારની બ્રાંતિ પ્રવર્તે છે. તે બહુવિધ બ્રાંતિતમસૂનું સમ્યક્ તત્ત્વદર્શન-ભાસ્કરના તાત્ત્વિક લગવદ્ભક્તિઃ પ્રકાશથી નિષ્પુષ નિરાકરણ કરી, આ લલિતવિસ્તરા અર્હત્ વક્તા-શ્રોતાનું પ્રયોજન લગવતનું શુદ્ધ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ યુક્તિયુક્ત ન્યાયચર્ચાથી વિસ્તારથી પ્રદર્શાવી, જગત્ના યોગાનમાં અર્હત્ લગવત્ ‘મહાદેવ’ની મહા-પ્રતિષ્ઠા કરે છે, અને રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષની સૂંઘટનો સંહાર કરનારા આ મહાદેવની શુદ્ધ તાત્ત્વિક નિષ્કાંઠ ભક્તિમાં આત્માથી મુમુક્ષુઓને પ્રેરે છે. અને એ જ આ અંથનું પ્રયોજન છે. અત્રે શાસ્ત્રકર્તાનું અનંતર-તાત્કાલિક (Immediate) પ્રયોજન,—આ ભક્તિપ્રધાન ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લલિત પદોથી વ્યાખ્યા વિસ્તારતાં, પદે પદે તેના પરમ સુંદર-લલિત વિષયભૂત ભાવચૈત્યસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અર્હત્ લગવંતની તાત્ત્વિક ભક્તિમાં પ્રવર્ધમાન ભાવે લીન થવું, અને અન્ય મુમુક્ષુજીવોને પણ તેમાં પ્રેરવા,—એ છે. અને આમ માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામનાથી રહિતપણે, શુદ્ધ આશયથી, કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થે નિર્મળ પરમાર્થપ્રેમથી કરવામાં આવતી આ સ્વ-પરઉપકારી ભક્તિપ્રવૃત્તિથી મોક્ષના અવન્ધ્ય-અચૂક બીજરૂપ યોગબીજ ચિત્તભૂમિમાં રોપી, અનુક્રમે અંકુરાદિ ભાવ પમાડી, અનુપમ મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ કરવી, એ જ અંતિમ ધ્યેયરૂપ પરંપર પ્રયોજન (Remote, Ultimate) છે. શ્રોતાનું પરંપરા-પ્રયોજન મોક્ષ જ છે, અને અનંતર પ્રયોજન તો આ સૂત્રનું અર્થ—તત્ત્વ સમજી તાત્ત્વિક ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ કરવી એ છે,—કે જેથી તે ભક્તિરૂપ અવન્ધ્ય-અમોઘ યોગબીજ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી મોક્ષફળ આપે જ.

“એહનું ફળ હોય ભેદ સુણીજે, અનંતર ને પરંપર રે;
આણાપાલન ચિત્ત પ્રસન્ની, સુગતિ સુગતિ સુરમંદિર રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

“દેવચંદ્ર પ્રભુની હો કે પુણ્યે ભક્તિ સધે;

આતમ અનુભવની હો કે નિત નિત શક્તિ વધે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિં મન રોગ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ આવી આ પરમ ઉપકારી કૃતિના પ્રયોજનને અનુરૂપપણે આ વિવેચકે પણ આ વિવેચનગ્રંથ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ મત્કૃત વિવેચનગ્રંથ કે જેનું નામાભિધાન મહારા પૂ. સદ્. માતૃશ્રી પુણ્યમૂર્તિ શ્રી હેમદેવીની પુણ્ય સ્મૃતિમાં ‘ચિદ્દેવવિશોધિની’ તેમ જ પરમાર્થ અર્થમાં પણ ‘ચિદ્દેવવિશોધિની’ ટીકા ટીકા નામક રાખવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તરા વૃત્તિને આવરી લેતો વિવરણરૂપ પ્રથમ વિનમ્ર પ્રયાસ હોઈ, તેના પ્રાયઃ પ્રત્યેક પદની વિસ્તૃત વિવેચના કરે છે; અને આ વિવેચના શુદ્ધ ચિન્મૂર્તિ અર્હત ભગવતની ભક્તિરૂપ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર સંબંધિની હોઈ ચિદ્દેવ હેમની વિશોધિની છે, એટલે પણ ઉક્ત નામાભિધાન તત્ત્વરસિક આત્માર્થીઓને પરમાર્થથી યથાર્થ પ્રતીત થવા યોગ્ય છે.

આ મહારા વિવેચનગ્રંથની મેં આ પ્રકારે પંચાંગી યોજના નિયત કરી છે—

(૧) લલિત વિસ્તરા મૂળ—આ મૂળ સળંગ ગ્રંથનું (મૂળને યથાવત્ રહેવા દઈને) વિભાગવાર અધિકારાદિ સ્પષ્ટ વર્ગીકરણ કરી, પૂર્વાપર સંબંધ જોઈને ઉચ્ચ પારિઆદમાં (કંડિકાઓમાં) અથવા ગદ્યસૂત્રમાં વિભક્ત કરવાની છૂટ આ વિવેચન ગ્રંથની મેં લીધેલ છે; એટલે કે અત્રે આ ગ્રંથમાં ગદ્યસૂત્રોના યથાયોગ્ય પંચાંગી યોજના વિભાગ પ્રમાણે પારિઆદ પાડવાની અને આ પારિઆદોને (કંડિકાઓને) અંક-નંબર આપવાની આ નૂતન યોજના મેં દાખલ કરી છે,—કે જેથી સુસ વાંચકને ગ્રંથનો સ્પષ્ટ સુરેખ ખ્યાલ આવવા સાથે વિષય સુગ્રાહ્ય અને સુગમ બની તે તે વિષય શોધવાની (Ready reference) સરળતા-અનુકૂળતા પડે. (આ અંક અંગે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ આ ગ્રંથ પૃ. ૬૯ ફૂટનોટ)

(૨) ઉત્થાનિકા-અવતરણિકા—ઉપરોક્ત પ્રકારે વિભક્ત પ્રત્યેક ગદ્યસૂત્રમાં શો વિષય આવે છે તેનો સારસંદર્ભ સૂચવતી અને પૂર્વાપર સંકલના નિબદ્ધ કરતી પ્રત્યેક સૂત્રની ખાસ ઉત્થાનિકા-અવતરણિકા મેં યોજી છે,—જેથી આવા અર્થઘન હુર્ગમ ગ્રંથના પ્રસ્તુત સૂત્રના મુખ્ય વક્તવ્યનો-મુખ્ય મુદ્દાનો સુસ વાંચકને તત્કાલ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે.

(૩) લલિતવિસ્તરા અનુવાદ—આ મૂળ ગ્રંથના પ્રત્યેક સૂત્રનો અક્ષરશઃ યથાવત્ અનુવાદ કિંચિત્ પણ ન્યૂનાધિક વિના મેં કરેલ છે,—જેથી મૂળકારના સંપૂર્ણ અભિધેયનો વિચક્ષણ અભ્યાસીને મૂળ સાથે યથાર્થ બિંબ-પ્રતિબિંબ ભાવ પ્રતીત થાય.

(૪) પંજિકા અનુવાદ—જ્યાં જ્યાં ઉપલબ્ધ છે ત્યાં ત્યાં શ્રી સુનિસુંદર-સૂરિજી કૃત પંજિકાનો અક્ષરશઃ અનુવાદ કરી મેં યથાવત્ ફૂટનોટમાં આપ્યો છે.

પંજિકાકાર શ્રી મુનિસુદરસૂરિજીએ પોતે જ કહ્યું છે તેમ આ પંજિકા ‘હુર્ગમ કેટલાક પદોની વ્યાખ્યા’ છે, એટલે આ પંજિકા સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તરા વૃત્તિને સ્પર્શતી નથી પણ તેના કેટલાક સ્થળોને જ પ્રાયઃ સમાસવિભજનાદિ પ્રકારે પદચ્છેદવ્યાખ્યાનરૂપે અને કવચિત્ અર્થવિવરણરૂપે સ્પર્શે છે, અને ઘણા સ્થળે તે ‘મૌન’ છે; છતાં તે સુંદર તેમજ તે તે ઉપલબ્ધ સ્થળે પ્રકૃતમાં અર્થોપયોગી હોઈ, તેનો અક્ષરશઃ અનુવાદ કરી જેમ છે તેમ અભ્યાસીની અનુકૂળતા અર્થે અત્ર મૂકી છે, અને તેનો આશય પણ યથાસ્થાને યથા-સંભવ મહારા વિવેચનના એકદેશમાં અંતર્ભાવિત કર્યો છે.

(પ) સળંગ વિવેચન અથવા ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા—લલિતવિસ્તરા વૃત્તિના મૂળ સૂત્રના પ્રાયઃ પ્રત્યેક પદનો આશય સ્પષ્ટ કરતું સવિસ્તર સળંગ વિવેચન અથવા ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા મેં રચેલ છે. તેમાં પ્રાયઃ ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ પ્રત્યેક સૂત્રના વિવેચનના મથાળે તે તે સૂત્રના વિષયના મુખ્ય ટીકાની યોજના ભાવને અનુરૂપ ને તેને પરિપુષ્ટ કરે એવું ‘અધિષ્ઠાતા’રૂપ સુભા-વિત મૂક્યું છે. તેમજ પ્રસ્તુત વિવેચનના દેહરૂપ અંગમાં પણ સ્થળે સ્થળે—પ્રકૃત ભક્તિરસભાવને પરિપુષ્ટ કરે એવા શ્રી આનંદઘનજી, શ્રી યશો-વિજયજી, શ્રી દેવચંદ્રજી, શ્રીમદ્દરાજચંદ્રજી, શ્રી ચિદાનંદજી, શ્રી સિદ્ધસેન-દિવાકરજી, શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી, શ્રી માનતુંગાચાર્યજી, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી, શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી, શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી, શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી આદિ મહા ભક્તશિરોમણિ પરમ તત્ત્વદંષ્ટા મહાસંત જનોના ટંકેતકીર્ણ વચનામૃતો પણ તેની અર્થ-ભાવના સમેતપણે અવતરણરૂપે યથાસ્થાને ટાંક્યા છે,—જેથી આ પરમ સત્પુરુષોના અનુ-ભવપ્રસાદીરૂપ વચનાનુબ્રહ્મી તત્ત્વરસિક સજ્જનો આ ભક્તિરસભાવની પાવન તત્ત્વ-જલમાં નિમજ્જનનો રસાસ્વાદ ઓર માણી શકશે, અને ‘ચિદ્દેહમના’—ચૈતન્યરૂપ સુવર્ણ ધાતુના કર્મ—મલની અશુદ્ધિતું વિશોધન કરી આ ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ને ચરિતાર્થ કરશે. અસ્તુ !

આમ પંચ અંગમાં નિયત કરેલી આ મહારા વિવેચનગ્રંથની રૂપરેખારૂપ યોજના (Scheme, plan) પરથી આ ગ્રંથની પદ્ધતિનો સામાન્ય સમગ્ર ખ્યાલ સુરૂ વાંચકોને આવશે. અત્રે સુરૂ વાંચકોના લક્ષમાં રહેવા એટલું સામાન્ય સૂચન ગ્રંથ પદ્ધતિ અંગે કરવું યોગ્ય છે કે—પ્રત્યેક ગદ્યસૂત્રનું વિવેચન જ્યાં પૂર્ણ થાય છે, સામાન્ય સૂચન ત્યાં ॐ આ ચિહ્ન મૂક્યું છે, અનેક સૂત્રોના સમૂહરૂપ આંતરાધિકાર જ્યાં પૂર્ણ થાય છે ત્યાં 卐 આ મોટા સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન મૂક્યું છે, અને નવીન અધિકાર નવે પાને શરૂ કરી તેની પૂર્ણાહુતિમાં કમળ—દીપક આદિ જૂદી જૂદી જાતના ખેલોંક મૂક્યા છે. આ યોજનાથી આવા મહાકાવ્ય ગ્રંથના સ્પષ્ટ સુરેખ વિભાજ-પ્રતિવિભાજ સુરૂ વાંચકને સુગ્રાહ્ય અને બુદ્ધિગમ્ય બનશે. અત્રે એટલો પ્રાસંગિક નિર્દેશ પણ કરવો આવશ્યક છે કે આ લલિતવિસ્તરા શ્રી હરિભદ્રસૂરિની યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય પછીની ઉત્તર કૃતિ છે, કારણ કે આ ગ્રંથમાં તેઓશ્રીએ તે સ્વરચિત યોગદંષ્ટિસમુ-ચ્ચયના ઇચ્છાચોગાદિ અંગેના નવ શ્લોકો પોતે અવતાર્યા છે, આ યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય—

જેના પર સુવિસ્તૃત સવિવેચન ગ્રંથ લખવાનું સહભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું, તે પ્રકાશિત સવિવેચન ગ્રંથ પ્રત્યે સમસ્ત સામાન્ય અને વિદ્વજ્જનતાએ અપૂર્વ પ્રેમ વર્ષાવી, મને મહારા આ લલિતવિસ્તાર સવિવેચન ગ્રંથના કાર્યમાં દ્વિગુણ ઉત્સાહિત કર્યો છે.

અને આમ પંજિકાકાર શ્રી સુનિમુંદરસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ—‘કષ્ટો ગ્રન્થો મંતિરનિપુણા સમ્પ્રદાયો ન તાદૃક્’—ગ્રંથ અતિકઠિન છે, મતિ અનિપુણ છે, અને સંપ્રદાય પણ તેવો નથી, છતાં પ્રાયઃ આ અક્ષુણ્ણ ક્ષેત્રમાં પદન્યાસ ‘દુર્ગમ’ ગ્રંથને સુગમ કરવાનું આ સાહસ મેં ખેડ્યું છે ! પ્રાયઃ સ્વાશ્રયથી—સ્વવિચાર—કરવા યથાશક્ય પ્રયાસ અવલંબનથી આવું વિકટ કાર્ય સર્વાત્માથી સિદ્ધ કરવાની હામ ભીડી છે. અને આવો દુર્ગમ્ય ગ્રંથ વિસ્તારથી અર્થવિચાર કર્યા વિના—પરિસ્કુટ અર્થ સમજાવ્યા વિના સુગમ્ય થાય એમ નથી એમ જાણી, આ ‘દુર્ગમ’ ગ્રંથ ‘સુગમ’—સુખોદ થાય એમ કરવા માટે યથાશક્ય પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરેલ છે. અને એટલે જ આ ‘લલિતવિસ્તાર’નો પણ આટલો વિવેચનરૂપ વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, તે સુજ્ઞ વાંચકોને યથાયોગ્ય જ જણાશે. શુદ્ધ આત્માથી કરવામાં આવેલા આ મહારા નમ્ર પ્રયત્નમાં વિગતમત્સર ગુણદોષ સજ્જનોને જો કંઈ પણ સફળતા ભાસ્યમાન થાય, તો તે કેવળ ગુણનિધાન જ્ઞાની સત્પુરુષોના કૃપાપ્રસાદને જ આભારી છે,—જેના પરમ સમર્થ વચનામૃતની પ્રમળ ભિત્તિના અવલંબન વિના મહારો આ પ્રયત્ન ‘પ્રાંશુલભ્ય’ ફલ પ્રત્યે પંગુચેષ્ટા જેવો જ બન્યો હોત ! અત્રે જો કંઈ અસમજસ વા આશયદ્વેર જેવું જણાય, અથવા જાણ્યે અજાણ્યે ક્વચિત્ કિંચિત્ ક્ષતિ વા સ્ખલના જેવું લાગે, તો તે આ મંદમતિ લેખક—વિવેચકનો જ દોષ છે એમ સુજ્ઞ સજ્જન મહાજને વિચારવું; અને હંસદષ્ટિ રાખી ક્ષન્તવ્ય ગણવું.

કાકદષ્ટિ સ્વયં નિંદ, કૃશંતા ગુણદર્શને;

હંસદષ્ટિ સ્વયં વંદ, હર્ષંતા ગુણદર્શને.—(સ્વરચિત)

ગુણો જે કંઈ ‘હ્યાં તે સકલ ગણજો સંતજનના,

અને દોષો કેં તે સકલ પણ હું પામરતાણા;

કરી દોષો ફરે સુગુણ ચરજો હંસ સુમતિ !

અમી દષ્ટિ ધારી સુણો જ ભગવાનદાસ વિનતિ.

—શ્રી યોગદષ્ટિકૃપાશ (સ્વરચિત)

ઈ. સ. ૧૯૫૨ના વર્ષની કેઈ સુભગ પળે આ મૂળ ‘લલિતવિસ્તાર’ ગ્રંથનું અવલોકન કરવાનું ઉત્તમ નિમિત્ત મને પ્રાપ્ત થયું; અને તેનું સ્વાધ્યાયરૂપ અવગાહન કરતાં આવા પરમ ઉપકારી અને પરમ ઉપયોગી દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથનું ઉપક્રમ—પૂર્ણાહુતિઃ
પ્રકાશન
યથાવત્ યથાર્થ અર્થદર્શન કરાવી, તે પર પરિસ્કુટ વિવેચનાત્મક ટીકા રચવાની મહારા હૃદયમાં સ્વયંભૂ સ્ફુરણ થઈ, અને તેનું લેખનકાર્ય તરત જ પ્રારંભી તે જ વર્ષમાં આ કાર્ય લગભગ

છ મહિનામાં પરિપૂર્ણ કર્યું. તેના ફલપરિણામરૂપે આ અંથ સુર શુભરૂપ વિવેકી તત્ત્વરસિક વાંચકવૃન્દના કરકમલમાં આવે છે. શ્રી જૈન એસોશિએશન ઓફ ઈન્ડિયા 'ની પ્રથમથી જ આ અંથપ્રકાશનનો લાલ લેવાની પૂરેપૂરી ભાવના અને સુદૃઢ નિર્ણય હોઈ, ઉક્ત સંસ્થાના અને મહારા પોતાના સંયુક્ત પ્રકાશકપણા નીચે આ અંથ અત્રે પ્રકાશ પામે છે. ઉક્ત સંસ્થા મહારા આ કાર્યમાં રસ દાખવી, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની આ ખ્યાતનામ કૃતિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં જે પ્રશસ્ત ભક્તિભાવથી ઉલટ ધરાવી આ પ્રકાશનશ્રયની મહારી સાથે ભાગીદાર બની છે, તે માટે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે; અને પ્રસ્તુત સંસ્થાને આ પ્રશસ્ત ભગવદ્ભક્તિમય સત્કાર્યમાં પ્રેરણાનું મુખ્યપણું નિમિત્ત બનનાર તેના માનદ્ મંત્રીઓ—સદ્ગુરુમંત્રેમી ભાઈ શ્રી હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ ખાર-એટ-લો તથા ભાઈ શ્રી પદ્મશી દામજી જૈનના સોલિસિટર પણ તેવા જ ધન્યવાદને પાત્ર છે. અત્રે પ્રેસની ગોઠવણ અંગે પરમાર્થસ્નેહી શ્રી મનસુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા તથા શ્રી ચંદુલાલભાઈ શુભાખચંદ મહેતાએ મિત્રભાવે સદ્ભાવથી લીધેલ શ્રમ માટે આભાર વ્યક્ત કરું છું. તેમજ—મેં ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક ચૈત્રેલી આ અંથની સારસર્વસ્વભૂત—હૃદયરૂપ આકૃતિ જે મુખપૃષ્ઠ પર મૂકેલી છે, તેનો કલાકૃતિમય ખલોક તૈયાર કરી આપવા માટે કલાકાર ભાઈ શ્રી દિનકરરાય ભોગીલાલ મહેતાનો પણ આભાર માનું છું.

આ અંથની બીજભૂત વસ્તુનો કંઈક નિર્દેશ મહારા ઉપોદ્ઘાતમાં કર્યો છે, તેમજ સ્વયં હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી આ અંથની પ્રસ્તાવના—જેના પર આ વિવેચકે સવિસ્તર વિશિષ્ટ વિવેચન કર્યું છે (પૃ. ૧-૬૮) તે પરથી પણ તેનો નિર્દેશ મળી અંથવસ્તુ: 'તત્ત્વભક્તે રહેશે; અને વિષયાનુકંમણિકા પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતાં આ અંથમાં ભવિક સંકલ રાચો' કયા કયા વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે, તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ આવશે. એટલે અત્રે ચર્ચિત કરેલા વિવિધ તત્ત્વવિષયોના વિશેષ વર્ણનથી તત્ત્વરસિક વાંચકના રસપ્રવાહની આડે નહિં આવતા, મહારા વિવેચનાતર્ગત વિશિષ્ટ રસપ્રદ વિષયોની સૂચિ પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ માત્ર કરું છું; અને અત્રે આ સ્વાધ્યાયમય મથાશક્તિ શ્રુતભક્તિ સાથે પ્રભુભક્તિ દાખવવાનો 'અપૂર્વ અવસર' મને પ્રાપ્ત થયો તેથી નિજ ધન્યતા અનુભવી, ભક્તિરસજાહવીમાં નિમજ્જન કરી તત્ત્વસુધારસપાનનો રસાસ્વાદ લેવાનું પ્રત્યેક તત્ત્વરસિક સંજ્ઞનને સપ્રેમ આમંત્રણ કરું છું.

“ભલું થયું મેં પ્રભુગુણ ગાયા, રસનાનો ફલ લીધો રે;

દેવચંદ્ર કહે મહારા મનનો, સંકલ મનોરથ સીધો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સંવત્સરી, ૨૦૨૫
૫, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ ૭.

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા
એમ. બી. બી. એસ.

નિવેદન

જૈન્યવન્દનના સૂત્ર ઉપર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લખેલી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર અને લક્ષિતનો મર્મ સ્હમજાવતી સુંદર અને અર્થગંભીર “લલિત વિસ્તર” નામની વૃત્તિ વિદ્વાનોમાં જાણીતી છે, પણ સામાન્ય લોકોમાં પ્રચાર પામેલ નથી. એનું કારણ એક તો એ સંસ્કૃતમાં લખાયેલી છે અને સામાન્ય લોકોને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ નથી; બીજું એનો અર્થ યથાર્થ રીતે સ્હમજવાને વિશદ વિવેચનની જરૂર છે. આવું વિવેચન અત્યાર સુધીમાં થયું હોય તેમ અમે જાણતા નથી. ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતાએ “લલિત વિસ્તર”નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી, એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં વિશદ વિવેચન કરી, એનો ગંભીર અર્થ સરલ રીતે સ્હમજાવવાનો શુભ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રયાસ કર્યો છે તે માટે એમને ધન્યવાદ છે. એઓશ્રી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સારા અભ્યાસી છે અને એમણે કેટલાંય સુંદર પુસ્તકો લખ્યાં છે.

અમ્હારા મિત્ર સદ્ગત શ્રીચુત્ સૌભાગ્યચંદ ઉમેદચંદ દોશીએ સને ૧૯૫૩ ની સાલમાં અમને કહ્યું કે ડૉ. ભગવાનદાસે “લલિત વિસ્તર” વૃત્તિનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી સરલ ભાષામાં બહુ સુંદર વિવેચન કર્યું છે અને એ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવું છે. ત્યારે અમને લાગ્યું કે એ અનુવાદ અને ટીકા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામે તો તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ અર્થ સ્હમજવાને અને લક્ષિતનો મર્મ સ્હમજવાને લોકોને બહુ ઉપયોગી નીવડશે, અને સારો પ્રચાર પામશે. પછી આ પ્રસિદ્ધિના ખર્ચના પ્રશ્નનો વિચાર કરવા અમારી જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયાની મેનેજિંગ કમિટીમાં ચર્ચા કરી નિર્ણય કર્યો કે બીજી કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થાના સહયોગથી એ પુસ્તક છપાવવું અને તેના માટે પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી રૂ. ૩૦૦૦૭ ત્રણ હજાર સુધી ખર્ચ કરવો. પછી બીજી કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિનો સહયોગ મેળવવા માટે અમે પ્રયાસ કર્યો, અને એ પ્રયાસમાં વિલંબ થયો. પણ ડૉ. ભગવાનદાસે પોતે કહ્યું કે બાકીનો ખર્ચ તેઓ આપશે, એટલે અમારું કામ સરળ થયું; અને જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયા અને ડૉ. ભગવાનદાસ બંનેના સહયોગમાં આ પુસ્તક છપાવવાનું નક્કી કર્યું અને અમે બંને આ દળદાર ઉપયોગી અને સુંદર પુસ્તક જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા માટે આજે ભાગ્યશાળી થયા છીએ તેનો અમને સંતોષ છે. આશા છે કે આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડશે અને જનતાનો યોગ્ય આદર પામશે.

“લલિત વિસ્તર”નો યથાર્થ અનુવાદ અને કુશળ વિવેચન ડૉ. ભગવાનદાસે જે અથાગ પરિશ્રમ સેવી કર્યું છે, એ તો એમની જૈન શ્રુત અને તત્ત્વજ્ઞાનની અનન્ય ભક્તિ અને અપૂર્વ પ્રેમનું પ્રતિબિંબ છે. છતાં આ પુસ્તકના પ્રકાશનનું બધું કામ પ્રેમથી અને નિઃસ્વાર્થ ભાવે એમણે જ કર્યું છે. અમારી તો સહાનુભૂતિ અને સલાહસૂચના જ માત્ર છે. એ એમની પ્રેમપૂર્વકની નિઃસ્વાર્થ મહેનત માટે અમે એમના આભારી છીએ.

સુંબઈ

હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ

તા. ૨૨-૧૧-૫૬ રવિવાર

પદમશી હામજી ખોન્ના

મંત્રીઓ, જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયા,

ઉપોદ્ધાત

“યેનાત્માઽબુદ્ધ્યતાત્મૈવ, પરત્વેનૈવ ચાપરમ્ ।

અક્ષયાનન્તવોધાય, તસ્મૈ સિદ્ધાત્મને નમઃ ॥” શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજી

“સારમેતન્મયા લબ્ધં, શ્રુતાબ્ધેરવગાહનાત્ ।

ભક્તિર્ભાગવતી વીજં, પરમાનંદસંપદામ્ ॥” શ્રી યશોવિજયજી

શ્રી યશોવિજયજીનું સુભાષિતરત્ન છે કે-‘શ્રુતસમુદ્રનું’ અવગાહન કરતાં મને આ સાર મળ્યો છે કે ભગવત્ની ભક્તિ એ જ પરમાનંદસંપદાઓનું બીજ છે.’ ભક્તિ-પ્રધાન ભાગવત ગ્રંથનું પણ વચન છે કે ‘ભગવદ્ભક્તિયુક્તેન પ્રાપ્તા ભગવદ્ભક્તિની ભાગવતી ગતિઃ-ભગવદ્ભક્તિ યુક્તને ભાગવતી ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. કર્ત્તવ્યતા અંગે ગીતામાં પણ ભક્તિયોગનું પ્રાધાન્ય સંગીત કર્યું છે, તેમજ સર્વ એકવાક્યતા ધર્મોમાં પણ ભગવદ્ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા અવિગાનથી ગાવામાં આવ્યો છે. આમ ભગવદ્ અને તેની ભક્તિની કર્ત્તવ્યતા અંગે જગત્માં એકવાક્યતા વર્તે છે. પણ ભગવત્નું અને તેની ભક્તિનું યથાર્થ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજવા માટે પ્રથમ કેટલીક સામાન્ય ભૂમિકા સમજવા યોગ્ય છે, જેથી આ ભગવદ્ભક્તિમય ‘લલિત વિસ્તર’ ગ્રંથનું અને તદ્ગત તત્ત્વવિચારણાનું હાઈ સમજવાનું વિવેકી વાંચકને સુગમ થઈ પડે.

આત્મકલ્યાણના ઇચ્છક કોઈ પણ સત્સાધકે સૌથી પ્રથમ પોતાનું નિશ્ચિત નિશ્ચય-રૂપ સાધ્ય-લક્ષ્ય નિયત કરવું જોઈએ. પછી તે સાધ્યને સિદ્ધ કરવા શા સાધન છે તેનો સમ્યક્ વિચાર કરવો જોઈએ. પછી તે સાધ્યપ્રત્યયી સાધનને અવ-સાધ્ય, સાધન લંબી નિયત સાધ્ય ધ્યેયને અનુલક્ષીને-નિરંતર લક્ષમાં રાખીને, અને સાધના ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત અખંડ સમ્યક્ સાધના કરવી જોઈએ. આમ કરવામાં આવે તો જ યથાર્થ ઈષ્ટ સિદ્ધિ થાય. અર્થાત્ બીજા શંખઢોમાં કહીએ તો સિદ્ધચર્ચીએ (૧) સાધ્યશુદ્ધિ, (૨) સાધનશુદ્ધિ, (૩) સાધનાશુદ્ધિ અવશ્ય કરવી જોઈએ. કારણ કે સાધ્ય શુદ્ધ ન હોય તો સિદ્ધિ શુદ્ધ થાય નહિ; સાધ્ય શુદ્ધ હોય પણ સાધન શુદ્ધ ન હોય તોપણ સિદ્ધિ શુદ્ધ થાય નહિ; સાધ્ય અને સાધન બન્ને શુદ્ધ હોય, પણ સાધના શુદ્ધ ન હોય તોપણ સિદ્ધિ શુદ્ધ થાય નહિ. માટે શુદ્ધ સિદ્ધિ અર્થે સાધ્ય-સાધન-સાધના એ ત્રણેની શુદ્ધિનો અવિનાશી સંબંધ છે. સાધ્ય વિના

સાધન નથી, અને સાધન વિના સિદ્ધિ નથી. આમ સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિનો પરસ્પર ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે, તે આત્મહિતાર્થી આત્માર્થી સાધકે બહુ સમજવા જેવો છે, કારણ કે તે પરથી ઘણું પરમાર્થ રહસ્ય સુગમતાથી સમજાય છે. વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં આ સર્વત્ર એક સરખું લાગુ પડે છે. આ બરાબર સમજવા માટે લોકપ્રસિદ્ધ બાણુની લક્ષ્યક્રિયાનું દૃષ્ટાંત છે.

જેમ બાણુની લક્ષ્યક્રિયામાં તેમ પરમાર્થમાં પણ જો નિશ્ચિત સાધ્યનો અનુસંધાન-યોગ ન હોય તો બધાં સાધનને ‘સાધન’ નામ જ ન ઘટે, યોગસાધન વંચક જ (છિતરનાર, ચૂકવનાર, વંચિત કરનાર) થઈ પડે,—જેને શાસ્ત્રપરિભાષામાં વંચક યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક યોગ કહે છે; જો સાધનક્રિયા સમ્યક્પણે સાધ્યની સાધક એવી ન ફલાવંચક થઈ પડતી હોય તો તે પણ વંચક થઈ પડે,—આને વંચક ક્રિયા કહે છે; અને સિદ્ધિ સમ્યક્ ન હોય તો ફલ વંચક થઈ પડે,—આને વંચક ફલ કહે છે. આથી ઉલટું, સાધ્ય બરાબર સુનિર્ણીત અને નિરંતર લક્ષમાં હોય તો યોગસાધન અવંચક થાય છે,—આને શાસ્ત્રપરિભાષામાં ‘યોગાવંચક’ કહે છે; એટલે પછી તે સાધ્યને સમ્યક્પણે સાધિત કરતી સાધનક્રિયા કરવામાં આવે તો તે ‘ક્રિયા અવંચક’ હોય છે; અને અંતર્યામી સમ્યક્ સાધન યથાવિધિ સેવતાં ફલસિદ્ધિ હોય છે,—આ ‘ફલાવંચક’ હોય છે. તાત્પર્ય કે—સાધ્યલક્ષ્યનો સમ્યક્યોગ તે યોગાવંચક, સાધ્યનું સમ્યક્સાધન તે ક્રિયાવંચક, અને સાધ્યની સમ્યક્સિદ્ધિ તે ફલાવંચક; અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સાધ્યને તાકવું તે યોગાવંચક, સાધ્યને સાધવું તે ક્રિયાવંચક, અને સાધ્યને પામવું તે ફલાવંચક. (આ યોગાવંચકાદિની રસપ્રદ બોધપ્રદ વિશેષ ચર્ચા માટે જિજ્ઞાસુએ મહારા યોગદષ્ટિસમુચ્ચય સવિવેચન ગ્રંથનું પૃ. ૧૫૬, ૭૩૨ અવલોકન કરવું.)

“નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખી દેખણુ દે! યોગ અવંચક હોય દે સખી.

ક્રિયાવંચક તિમ સહી....સખી. ફલ અવંચક જોય દે સખી. ચંદ્રપ્રભુ સુખચંદ.”

—શ્રી આનંદધનજી.

આમ સાધ્ય, સાધન ને સિદ્ધિનો પરસ્પર ગાઠ સંબંધ છે; સાધ્ય હોય તો જ સાધન હોય, અને સાધન હોય તો જ સિદ્ધિ હોય, આ નિયમ છે, માટે ત્રણે કાળે પણ ન ચસે—ન ફરે એવું પરમ ત્રિકાલાબાધિત અખંડ નિશ્ચયરૂપ સાધ્ય-ધ્યેય (Goal) પ્રત્યેક સન્માર્ગસાધકે અત્રે પરમાર્થમાં સૌથી પ્રથમ સુવિનિશ્ચિત કરી લેવું પરમ આવશ્યક છે,—કે જેથી બાણુવળીનો લક્ષ્ય જેમ વેધ્ય નિશાન પ્રત્યે જ હોય, કૂટબોલ ખેલાડીનો લક્ષ્ય જેમ નિરંતર લક્ષ્ય પ્રત્યે જ હોય, પથિકનો લક્ષ્ય જેમ ગન્તવ્ય સ્થાન પ્રત્યે જ હોય, તેમ તે સતસાધક સત્નિશ્ચય સાધ્ય પ્રત્યે નિરંતર દષ્ટિ ઠેરવી, સાધ્યરસી સાધકપણે સાધન રીતિ કરીને યથાર્થ સાધક નીતિને અનુસરી યથાર્થપણે પરમાર્થને સાધવા સમર્થ થાય, એટલે અત્રે આપણે પણ પ્રથમ સાધ્યશુદ્ધિ વિચારી સાધ્યવિનિશ્ચય કરશું:—

I. સાધ્યશુદ્ધિ: સાધ્યવિનિશ્ચય

“હવે જિનવચન પ્રસંગથી, જાણી સાધક નીતિ નાથ રે !

સાધ્યરસી સાધકપણે, કરીએ સાધન રીતિ નાથ રે!....નમિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો ‘પરમાર્થ’ અને ‘ધર્મ’ એ બે મહાન શબ્દો જ સૂચક અને અર્થગંભીર છે; એ શબ્દોથી જ તેના સાધ્યસર્વસ્વનો સ્વય યોધ થઈ જાય છે.

પરમાર્થમાં ‘પરમાર્થ’—પરમ અર્થ એ જ સાધ્ય છે. પરમ અર્થ

‘પરમાર્થ’ના એટલે પરમ પદાર્થ, પરમ તત્ત્વ,—જેનાથી પર કેઈ પદાર્થ—તત્ત્વ

પરમાર્થ: નથી અને જે બીજા બધાં કરતાં પર છે એવો પદાર્થવિશેષ—તત્ત્વ.

‘ધર્મ’નું રહસ્ય વિશેષ. અને એવો પરમ તત્ત્વરૂપ પરમ પદાર્થ—પરમાર્થ કયો છે ?

તો કે—આત્મા. ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જેવો ચમત્કારિક પદાર્થ જગત્માં

નથી. જ્યાં ચૈતન્યના અદ્ભુત ચમત્કારો વિલસે છે એવો આત્મા જ સર્વ આશ્ચર્યનું અને

સર્વ આશ્ચર્યનું એક ધામ છે. સર્વ પર પદાર્થથી પરપણે—ભિન્નપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ તરી આવતો

આ પરમ તત્ત્વવૈજ્ઞાનિક પદાર્થ—પરમાર્થ, શુદ્ધ આત્મા ‘સમયસાર’ એના શુદ્ધ સહજ

સ્વયંભૂ અસલ મૂળ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવો—પ્રગટાવવો એ જ પરમાર્થ છે, એ જ નિશ્ચય છે,

એ જ ધ્યેય છે, એ જ સાધ્ય છે, એ જ લક્ષ્ય છે, એ જ ઉપાસ્ય છે, એ જ આરાધ્ય છે.

વર્તમાનમાં વિભાવ દશાને લઈ અનાદિ અવિદ્યારૂપ પરશાસનના મહાભાર તળે દબાઈ

ગયેલો આ આત્મા * જે અન્યસંયોગજન્ય કર્મપારતંત્ર્યથી અનંત સંસારપરિભ્રમણ દુઃખ

પામી રહ્યો છે, તેને કર્મપારતંત્ર્યથી મુક્ત કરી આત્મસ્વાતંત્ર્ય પમાડવો, વિભાવ દશા

મૂકાવી આત્મસ્વભાવમાં આણવો, દુઃખધામ ભવબંધન છોડાવી સુખધામ મોક્ષનો યોગ

કરાવવો, ‘આતમ ઘર આતમ રમે’ને ‘નિજ ઘર મંગલમાલ’ પ્રગટાવી જીવને શિવ

બનાવવો, ‘ઘરછે છે જે જોગીજન’ એવું ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’—પરમાત્મપદ

પમાડવો, ‘આનંદધનરસ પૂર’થી છલકાતો શુદ્ધ સિદ્ધ મુક્ત આત્મારૂપ ‘પરમાર્થ’

પ્રગટાવવો, એ જ પરમાર્થ છે; અને એ જ મતદર્શનના ભેદ વિના સર્વ આત્માર્થી

મુમુક્ષુ સાધકનું એક માત્ર સાધ્ય છે. આવો પરમાર્થ ‘પરમાર્થ’ શબ્દ પરથી દ્વિત થાય છે.

હવે ‘ધર્મ’ શબ્દનો વિચાર કરીએ. ‘ધર્મ’ એટલે વસ્તુસ્વભાવ,—‘વત્યુસહાવો ધર્મો’.

જડવસ્તુનો સ્વભાવ તે જડનો ધર્મ, ચેતન વસ્તુનો સ્વભાવ તે ચેતનનો ધર્મ. એટલે

* “આત્મા તદન્યસંયોગાત્સંસારી તદ્વિયોગતઃ ।

સ एव मुक्त एतौ च तत्स्वाभाव्यात्तयोस्तथा॥”—શ્રી હરિભક્ષુરિફત યોગબિંદુ

(૧) આ આત્માને જૈન અને વેદાંતી ‘પુરુષ’ નામે ઓળખે છે, બાહ્ય તેને ‘જ્ઞાન’ કહે છે,

અને સાંખ્ય ‘ક્ષેત્રવિદ્’ કહે છે. (૨) તદન્ય—તે આત્માથી અન્ય એવી વસ્તુને જૈન ‘કર્મ’ કહે છે,

બૌદ્ધ અને વેદાંતી ‘અવિદ્યા’ કહે છે, અને સાંખ્ય ‘પ્રકૃતિ’ કહે છે. (૩) અને તે આત્મા અને કર્મ

એ બેના સંયોગને જૈને ‘બંધ’ નામ આપ્યું છે, બૌદ્ધ અને વેદાંતીએ ‘ભ્રાતિ’ નામ આપ્યું છે, અને

સાંખ્યે ‘પ્રવૃત્તિ’ નામ આપ્યું છે. (૪) આ કર્મસંબંધયોગ્યતા જેને જૈનો ‘ભાવમલ’ કહે છે, તેને

સાંખ્યો ‘દ્વિદક્ષા’—પ્રકૃતિવિકારોને દેખવાની ઇચ્છા કહે છે, શૈવો ‘ભવબીજ’ કહે છે, વેદાંતીઓ

બ્રાતિરૂપ ‘અવિદ્યા’ કહે છે, સૌગતો અનાદિ કલેશરૂપ ‘વાસના’ કહે છે. આમ દર્શનભેદે પરિભાષારૂપ

નામભેદ છતાં વસ્તુભેદ નથી. આ સર્વદર્શનસંમત વસ્તુતત્ત્વ છે.

ચેતન વસ્તુ સ્વસ્વભાવમાં વર્તે તો તે ધર્મ અને પરભાવ-વિભાવમાં વર્તે તો તે અધર્મ. અને પોતે તો ચેતનમય આત્મા છે, એટલે આ વસ્તુધર્મની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આત્મા પોતાના ચેતનમય-જ્ઞાનદર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં વર્તે તે જ ધર્મ, એવી 'ધર્મ' શબ્દની મુખ્ય વ્યાખ્યા છે. આ આત્મધર્મ એ જ વાસ્તવિક સનાતન ધર્મ છે; સનાતન એટલે શાશ્વત-સદા સ્થાયી રહેનારો, અને ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ, એટલે આત્મા સનાતન-શાશ્વત વસ્તુ હોઈ આ આત્માનો જે વસ્તુસ્વભાવરૂપ ધર્મ-આત્મધર્મ એ જ સનાતન શાશ્વત ધર્મ છે. અને તેવો આત્મસ્વભાવ ધર્મ પામવો એ જ ધર્મ છે, ધર્મનું સાધ્ય પણ એ 'ધર્મ' જ છે; અર્થાત્ સ્વભાવમાં વર્તવું, સ્વરૂપને સાધવું એ જ સર્વ ધર્મોનું અને સર્વધર્મસાધનોનું એક માત્ર સાધ્ય છે. આમ પરમાર્થ કહો કે ધર્મ કહો, બન્નેનું સાધ્ય એક શુદ્ધ આત્મા જ છે, સર્વ પરભાવ-વિભાવના સ્પર્શલેશથી રહિત એવો શુદ્ધ સ્વભાવ જ છે, સહજ એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં-સહજાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ એ જ છે. એટલે સર્વથા સ્વરૂપ એ જ એક નિશ્ચય સાધ્ય ધ્યેય ક્ષિત થાય છે.

બાકી આ પરમાર્થરૂપ કે વાસ્તવિક ભાવધર્મરૂપ સાધ્યતા લક્ષ્ય વિના પરમાર્થને નામે કે ધર્મને નામે જે કાંઈ ચાલતું હોય તે વાસ્તવિક પરમાર્થ નથી કે વાસ્તવિક ધર્મ નથી. 'ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ દિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ'

એ શ્રી આનંદધનજીના અમર શબ્દોમાં કહ્યા પ્રમાણે આપું 'પરમ નિધાન પ્રગટ જગત્ 'ધરમ ધરમ' કરતું દિરે છે, પણ આ ધર્મના મર્મને મુખ આગળે' જાણતું નથી. આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે અને

તેમાંથી જ આવિર્ભૂત-પ્રગટ કરવાનો છે, અથવા આ આત્મા પોતે

જ ધર્મસ્વરૂપ છે, એનું જગતને લાન નથી; અને અંતર્મુખ અવલોકન કરવાને બદલે અહીંથી મળશે કે તહીંથી મળશે એમ ખહાર તે ધર્મની શોધમાં નીકળી પડ્યું છે! કસ્તૂરી પોતાની નાભિમાં છે, છતાં કસ્તૂરી-મૃગ તેની શોધમાં ખહાર ભ્રમે છે, તેના જેવું મૂઠ આચરણ કરી રહ્યું છે! 'પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે' પડ્યો છે છતાં તેને ઉલ્લંઘીને પેલા મૂર્ખ બ્રાહ્મણો જેવી ચેષ્ટા કરી રહ્યું છે! તે બ્રાહ્મણો નીકળ્યા હતા તો ખળનાની શોધમાં, પણ જ્યાં ખળનાવાળી જગ્યા આવે છે ત્યાં 'આંધળા કેમ ચાલતા હશે?' તે અજમાવી જોવાનો તુક્કો તેમના મનમાં બિઠ્યો. એટલે આંખો સીંચીને ચાલતાં તેઓ તે ખળનો ઉલ્લંઘી ગયા! અને તેનું તેમને લાન નહિં હોવાથી તેઓ હજી તેની શોધમાં આગળ ને આગળ દોડ્યા જાય છે! તેમ આ જગત્ પણ-પરમ શુણ્ણત્વના નિધાનરૂપ આ ધર્મમૂર્તિ આત્મા પ્રગટ મુખ આગળે રહ્યો છે છતાં-તેને ઉલ્લંઘીને ખહાર ધર્મની શોધ કરવા નીકળી પડ્યું છે! ખરેખર! જગદીશ-જગત્પતિ એવા પરમાત્મ-તત્ત્વની જ્યોતિના પ્રકાશ વિના આ જગત્ અંધની પાછળ અંધ પલાયન કરતા હોય, એવી ચેષ્ટા કરી રહ્યું છે! આમ જે 'Within' (અંદર) છે તે 'Without' (ખહાર) શોધવા જાય છે, એટલે તે 'Without' ને 'Without' (વિહોણું, વંચિત ને વંચિત, આત્મબાહ્ય) જ રહે છે!

“પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉદલંઘી હો જય !

જ્યોતિ વિના જુઓ ! જગદીશની, અંધોઅંધ પલાય....”—શ્રી આનંદધનજી

“પર ઘર જોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ;

જેમ નવિ જાણે રે મૃગ કસ્તૂરીઓ, મૃગમદ પરિમલ મર્મ.—શ્રી સીમંધર

જેમ તે ભૂલો રે મૃગ દિશ દિશ ફિરે, લેવા મૃગમદ ગંધ;

તેમ જગે હુંઠે રે બહિર ધર્મને, મિથ્યાદષ્ટિ રે અંધ. શ્રી સીમં.”—શ્રીચરણવિજયજી

આવા વાસ્તવિક ધર્મનું તો પોતાને લાન નથી, છતાં આ મહારો ‘સ્વ’ ધર્મ અને આ પારકો ‘પર’ ધર્મ એમ મહારા-ત્હારારૂપ મિથ્યા આગ્રહમાં તણાઈ જતું જગત ધર્મને નામે કેટલા બધા ઝઘડા કરે છે ! ખરી રીતે તો ‘સ્વ’ ધર્મ શું ? અને

સ્વધર્મ-પરધર્મ: ‘પર’ ધર્મ શું ? એનું પણ એને લાન નથી. કારણ કે સ્વધર્મ એટલે સ્વનો—

‘સ્વધર્મે નિધન’ શ્રેય: પોતાનો—આત્માનો ધર્મ, અને પરધર્મ એટલે પરનો—પરવસ્તુનો—

પરધર્મો મયાવહ:’ જડનો ધર્મ. આત્મા સ્વસ્વભાવમાં વર્તે એ જ એનો સ્વધર્મ, અને

પરભાવમાં વર્તે તો પરધર્મ. આમાં સ્વમત-પરમતની કે મહારા-

ત્હારાની તો વાત જ નથી. સ્વધર્મમાં વર્તવું એ જ ‘સ્વસમય’ અને પરધર્મમાં વર્તવું

એ જ ‘પરસમય.’ ‘સ્વધર્મમાં’ વર્તતાં ‘નિધન’—મૃત્યુ આવે તો પણ ‘શ્રેય’—ખડેતર, પણ

‘પરધર્મ’માં વર્તવું તે તો ‘લયાવહ.’ ‘સ્વધર્મે નિધન’ શ્રેય: પરધર્મો મયાવહ:’ એ

ગીતાવાક્ય પણ આ ઉક્ત ભાવને પુષ્ટ કરે એવા સાપેક્ષ અર્થમાં ઘટાવી શકાય છે; પણ

લોકોએ તો તેનો ઉપયોગ પણ સ્વમત મતાર્થની આગ્રહયુક્ત પુષ્ટિમાં જ કર્યો છે ! અને

આત્માર્થ પોષ્યાનું મિથ્યાભિમાન ધર્યું છે ! જેની પોતાને ગતાગમ નથી તેના નામે જ

ઝઘડા કરી જગતે પોતાનું નામ સાર્થક્ય કર્યું છે !

“जीवो चरित्तदंसणणणट्टिउ तं हि ससमयं जाण ।

पुग्गलकम्मपदेसट्ठियं च तं जाण परसमयं ॥”

—મહર્ષિ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી સમયસાર

“શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;

પરવડી છાંહડી જે પડે, તે પરસમય નિવાસ રે....

ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રી આનંદધનજી

આ તો પ્રાસંગિક ચર્ચા થઈ. આ સર્વનું તાત્પર્ય એ છે કે—આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ—સ્વરૂપ, શુદ્ધ આત્મધર્મ એ જ પરમાર્થનું—ધર્મનું એકમાત્ર સાધ્ય છે. પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ટંકેત્કીર્ણ વચનામૃત છે કે—

“લિન્ન લિન્ન મત દેખિયે, લેહ દષ્ટિનો તેહ;

એક તત્ત્વના મૂળમાં, આપ્યા માનો એહ.

તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;

સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, એ જ ધર્મ અનુકૂળ.”

અને આત્માના આ શુદ્ધ સ્વભાવની-આત્મધર્મની સિદ્ધિ, સર્વ કર્મકલંકથી રહિત શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ-શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ એ જ મોક્ષ અથવા મુક્તિ છે; એટલે આત્માની શુદ્ધ સહજ સિદ્ધિ મુક્તિ અવસ્થારૂપ સહજાત્મસ્વરૂપી મોક્ષપદ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ એ જ સર્વદર્શનોનું એક નિશ્ચિત સાધ્ય ધ્યેય (goal) છે. તાત્પર્ય ધર્મની સિદ્ધિ વા મોક્ષ કે-સંસારથી પર અને જેનાથી પર કોઈ નથી એવું ‘પરંતત્ત્વ’ એજ સાધ્ય -મોક્ષપદ-નિર્વાણપદ એ જ સર્વ સત્સાધકોનું એક માત્ર નિશ્ચિત સાધ્ય ધ્યેય લક્ષ્ય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કહો કે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ કહો, મોક્ષ કહો કે નિર્વાણ કહો, એ સર્વ એક જ છે; કારણ કે આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત ‘સ્વસ્થ’ આરોગ્ય અવસ્થા એ જ મોક્ષ છે, સર્વ કર્મકલંકથી મુક્ત શુદ્ધ સ્વરૂપસ્થિત આત્માની સિદ્ધિ એ જ મુક્તિ છે. એટલે તેણે શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ-સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ એક પરમ સાધ્ય છે, એમ સાધ્યવિનિશ્ચય થયો.

II. સાધનશુદ્ધિ: સાધનવિનિશ્ચય

૧. યોગમાર્ગ : અધ્યાત્મ પ્રક્રિયા

“નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાત્મ લહિયે રે;
જે કિરિયા કરી ચઢિગતિ સાધે, તે ન અધ્યાત્મ કહિયે રે.—શ્રી ઐયાંસ.

નામ અધ્યાત્મ ઠંવણ અધ્યાત્મ, દ્રવ્ય અધ્યાત્મ. છંડો રે;
ભાવ અધ્યાત્મ નિજ ગુણ સાધે, તે તેહણું રહ મંડો રે....શ્રી.”—શ્રી આનંદધનજી

હવે સાધનશુદ્ધિ સંબંધી કંઈક વિચાર કરી સાધનવિનિશ્ચય કરીએ. આ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ નિશ્ચય સાધ્ય ધર્મને લક્ષ્યમાં રાખી, નિશ્ચય-વ્યવહારનો સમન્વય કરી, જે કોઈ તત્સાધક સત્સાધન સેવવામાં આવે તે સાધનધર્મ. મોક્ષસાધક અધ્યાત્મ અનંતદુઃખમય ભવબંધનથી છૂટવારૂપ અનંતસુખમય મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પ્રક્રિયા તે સાધનધર્મ જે સહાયભૂત (Instrumental) થાય તે જ સત્સાધન. આપણું સાધ્ય તે સ્વરૂપ જ સુનિશ્ચિત છે અને તે આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે, એટલે તેની સાધનરૂપ પ્રક્રિયા (Process) પણ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક જ ઘટે. જે ક્રિયા નિજ સ્વરૂપને સાધે તેનું નામ જ ‘અધ્યાત્મ’ અને જે ક્રિયા કરી ચતુર્ગતિ સાધે તે અધ્યાત્મ નહિ. એટલે નિશ્ચય કે વ્યવહાર, દ્રવ્ય કે ભાવ, જે જે સાધનના સેવવાથી આત્મા આત્મસ્વભાવરૂપ નિશ્ચય સાધ્યધર્મને જાણે, જોળે અને પામે, જીવ મોક્ષની સન્મુખ—મુક્તિની નિકટ આવે, એવી મોક્ષસાધક પ્રત્યેક પ્રક્રિયા તે સાધનધર્મ

અને તેવી મોક્ષસાધક અધ્યાત્મ પ્રક્રિયા તેનું નામ જ 'યોગ'; આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવમય 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થારૂપ મોક્ષનું યોજન (જોડાણ) કરાવે તે જ 'યોગ',

—‘મોક્ષેણ યોજનાદ યોગઃ’. પરિશુદ્ધ* એવો સર્વ જ ધર્મવ્યાપાર મોક્ષ સાથે યોજે તે તે યોગ’ એમ યોગવિશિકામાં મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કરેલી ‘યોગ’: ‘પરિશુદ્ધ ધર્મ— વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત મુખ્ય વ્યાખ્યાની અંગભૂત હોઈ એને જ વ્યાપાર-ચારિત્ર તે યોગ’ ચરિતાર્થ કરે છે. કારણકે આ જ લલિતવિસ્તરા અંથમાં કહ્યું છે તેમ

‘इह धर्मः चारित्रधर्मः परिगृह्यते, स च श्रावकसाधुधर्मभेदेन द्विधा’

ઈ.—અહીં ધર્મ તે ચારિત્રધર્મ પરિગ્રહાય છે, અને તે શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મના ભેદથી બે પ્રકારનો છે, અને તે પ્રત્યેક સ્વસ્વભૂમિકેચિત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો ‘આત્મ-પરિણામ જ’ છે, એમ અત્ર સ્પષ્ટ કહ્યું છે. મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજી પણ આનો પ્રતિધ્વનિ કરતાં ‘ચારિત્તં खलु धम्मो’ ઈ. પ્રવચનસારની સુપ્રસિદ્ધ ૭મી ગાથામાં X પ્રકાશે છે કે—‘ચારિત્ર એ જ નિશ્ચયે કરીને ધર્મ છે, ધર્મ જે છે તે સામ્ય છે, અને જે સામ્ય છે તે મોહ-ક્ષોભ વિનાનો આત્માનો પરિણામ છે.’ અર્થાત્ આની પરમ અદ્ભુત વ્યાખ્યા કરતાં પરમ સમર્થ ટીકાકાર મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ કહ્યું છે તેમ ‘સ્વરૂપમાં ચરણ તે ચારિત્ર છે, તે જ વસ્તુસ્વભાવપણાથી ધર્મ છે, તે જ યથાવસ્થિત આત્મગુણપણાથી સામ્ય છે, અને તે જ દર્શનમોહિનીય અને ચારિત્રમોહિનીયના ઉદયથી

ઉપજતા સમસ્ત મોહ-ક્ષોભના અભાવથી અત્યંત નિર્વિકાર એવો સર્વ મુમુક્ષુઓનો જીવનો પરિણામ છે.’ આમ ચારિત્ર=ધર્મ=સામ્ય=સમ તે જ શમનિષ્ઠ શાંતિમાર્ગી સ્વરૂપમાં શમાઈ જવાપણાથી શમ છે, તે જ પરભાવ-વિભાવથી એક વિરામ પામી આત્મભાવમાં વિશ્રાંત થવાપણાથી શાંતિ છે, અને

તે જ સર્વ મુમુક્ષુઓનો એક અખંડ અલેદ શમનિષ્ઠ શાંતિમાર્ગી છે. તે મોક્ષરૂપ પરમ આત્મશાંતિ પામવા ઇચ્છનારા સર્વ મુમુક્ષુ જોગીજનો તે જ એક શાંતિમાર્ગને ઇચ્છે છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ સાગરના તીરમાર્ગની પેઠે એક જ છે,—પછી અવસ્થાભેદના ભેદને લીધે કોઈ તે મોક્ષરૂપ તીરની નિકટ હોય ને કોઈ દૂર હોય, પણ તે સર્વ એક અખંડ અલેદ પરમ અમૃતસાગરસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના ભક્તો, આરાધકો, ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

“एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः ।

अवस्थाभेदभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥”

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિ (યોગદષ્ટિસમુચ્ચય)

* “मुख्येण जोयणाओ जोगो सव्वो वि धम्मवावारो ।

परिशुद्धो विन्नेओ, ठाणाङ्गओ विसेसेण ॥”—યોગવિશિકા

X “चारित्तं खलु धम्मो धम्मो जो सो समोत्ति निदिट्ठो ।

मोहक्खोहविहीणो अप्पणो परिणामो हु समो ॥”—શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૭,

“મોક્ષના માર્ગ છે નથી, જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમશાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા એક જ માર્ગથી પામ્યા છે; વર્તમાનકાળે પણ તેથી જ પામે છે; ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે.” — શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૩૨.

“આપણો આત્મભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;

અવર સર્વ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિ.”

—શ્રી જ્ઞાનંદધનજી

આમ જેમ જેમ આત્મપરિણામરૂપ ચારિત્ર-ધર્મને પામી મોક્ષજન્ય અવિરતિપણું છૂટે ને જેમ જેમ જીવ પરભાવ-વિભાવથી વિરામ પામી નિષ્કપાય આત્મપરિણતિરૂપ

સમભાવને વા સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમભાવને લાજે, તેમ તેમ અધ્યાત્મ વિકાસક્રમઃ તેનો અધ્યાત્મમાં પ્રવેશ ધાય છે. શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે અધ્યાત્માદિ પંચયોગ, તેમ ‘અધ્યાત્મ વિષુ જે ક્રિયા, તે તનુમલ તોણે.’ જે પ્રક્રિયા વડે

અષ્ટ યોગદંષ્ટિ, કરીને આત્મા અંતર્મુખ થઈ, અંતર્યામી બની, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ચૈદ ગુણ સ્થાન : પદતું યુંજન પામે તે યોગ અને તે જ અધ્યાત્મ. અધ્યાત્મ, ભાવના, ઇન્દ્રિયયોગ, શાસ્ત્રયોગ, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ એવો પાંચ

સામર્થ્યયોગ તબક્કાવાળો (Stages) યોગ કહ્યો છે; ને સર્વયોગમાં અધ્યાત્મ

તો સર્વ ચારિત્રમાં સામાયિકની જેમ વ્યાપક જ છે. નિશ્ચયનયથી

અધ્યાત્મનો પ્રારંભ અંશચારિત્રદશારૂપ પાંચમા શુદ્ધસ્થાનથી છે, પણ વ્યવહારનયથી તો ઉપચારથી પણ તેની પૂર્વે પણ હોય છે, અર્થાત્ ખરેખરા સુસુષુ એવા અપુનર્નિઘટ્ટથી માંડીને ચૈદમા શુદ્ધસ્થાનક પર્યંત ક્રમે કરીને શુદ્ધિ પામતી જતી એવી સ્વરૂપસાધક અધ્યાત્મક્રિયાથી આત્માનો શુણ્ણવિકાસ હોય છે. શુણ્ણસ્થાનકની જેમ મિત્રા આદિ આઠ યોગદંષ્ટિ પણ, થર્મોમીટરની (Thermometer) પેઠે, આત્માના આધ્યાત્મિક શુણ્ણવિકાસના માપરૂપ છે. શુણ્ણસ્થાનકની યોજના મોહઅપગમ પર નિર્ભર હોઈ, જેમ જેમ મોહાંધકાર ઓછો થતો જાય, મોહની માત્રા ઘટતી જાય, તેમ તેમ આત્માનું શુણ્ણસ્થાન વધતું જાય છે. યોગદંષ્ટિની યોજના સમ્યગ્ જ્ઞાનદંષ્ટિના ઉન્મીલન પર નિર્ભર હોઈ, જેમ જેમ બોધપ્રકાશ વધતો જાય તેમ તેમ આત્માની શુણ્ણદશા વધતી જાય છે. આધ્યાત્મિક વિકાસની આ બન્ને ઉત્તમ યોજના એક સીધાના બે પાસા જેવી છે. મોહનાશ એ શુણ્ણસ્થાનકની ફૂટપટ્ટી (Yard-Stick) અને બોધપ્રકાશ એ યોગદંષ્ટિની ફૂટપટ્ટી છે. આ યોગદંષ્ટિ પણ જેમાં અંતર્ભાવ પામે છે તે ઇન્દ્રિયયોગ-શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એ આ યોગમાર્ગની જ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશારૂપ ભૂમિકાઓ છે; અને યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગપ્રક્રિયા પણ તેવી જ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મવિકાસકક્ષાઓ છે. આમ આત્મસ્વભાવનું યુંજન કરવારૂપ જે અધ્યાત્મ-યોગ પ્રક્રિયા વડે આત્મા શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષપદ અથવા નિર્વાણ પદ પામે તે યોગમાર્ગ જ અત્ર મોક્ષસાધન છે.

જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એ આ મોક્ષસાધક યોગમાર્ગના જ અંગભૂત છે. એ ત્રણે વાસ્તવિક રીતે વિરુદ્ધ કે વિલિપ્ત નથી, પણ ગૌણ-પ્રધાન ભાવથી

એક જ યોગના ત્રણ પાસા (Facets) છે, અને પરસ્પર ગાઢ જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ સંબંધ હોઈ એક બીજાના પૂરક અને સમર્થક છે; કારણ કે અને ભક્તિયોગ: પરંતત્ત્વને પરમ નિધન જેમ ભક્તિથી હૃદયમાં ધારણ કરી તથારૂપ એક જ યોગના ત્રણ પાસા અધ્યાત્મક્રિયાયુક્તપણે જ્ઞાનની-અનુભવયોગની અનન્ય ઉપાસના તે જ્ઞાનયોગ, પરંતત્ત્વની ભક્તિપૂર્વક તાત્ત્વિક સમજણથી મોક્ષસાધક-ધર્મક્રિયા-નિજ સ્વરૂપની સાધક એવી આત્મપરિણતિમય અધ્યાત્મક્રિયા તે કર્મયોગ, અને તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક પરંતત્ત્વની ભક્તિ તે ભક્તિયોગ. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાનચેતનામય શુદ્ધ આત્માનુભૂતિથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું યુંજન કરવું તે જ્ઞાનયોગ, શુદ્ધ આત્મપરિણતિમય અધ્યાત્મક્રિયાથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું યુંજન કરવું તે કર્મયોગ, શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વની શુદ્ધ નિષ્કામ ભક્તિના અવલંબને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું યુંજન કરવું તે ભક્તિયોગ. જ્ઞાન અર્થાત્ તાત્ત્વિક સમજણ વગરની ભક્તિ-ક્રિયા જેમ અનુષ્ઠાનરૂપ હોઈ યથાર્થ ફલદાયિની નથી, તેમ ભક્તિ-ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન પણ યથાર્થ ફલદાયિ થતું નથી. આમ આ ત્રણે યોગનો સમન્વય છે. હવે આપણે આ ત્રણે યોગની અનુક્રમે વિશેષ વિવક્ષા કરશું.

૨. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ

જ્ઞાન વિના ક્રિયા આંધળી-ક્રિયા વિના, જ્ઞાન તો પાંગળું લેખીએ;
ધર્મરથ કેમ એક ચક્રે ચલાવીએ? એક પાંખે કેમ ભરડોએ?—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે મોક્ષપ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધન છે. ‘જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ’ એ મહારહસ્યપૂર્ણ સૂત્ર પ્રમાણે જ્ઞાન-ક્રિયાથી મોક્ષ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એટલે મુખ્યપણે ભાવશ્રુતજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અને ક્રિયા એટલે મુખ્યપણે આત્મપરિણતિમય સંવર-નિર્જરારૂપ ભાવક્રિયા-ભાવચારિત્ર-આત્મચારિત્ર એ બન્નેનો જ્યારે સમન્વય થાય ત્યારે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય.

ભગવાને મુખ્યપણે જ્યાં આત્મજ્ઞાન છે તેને જ જ્ઞાન કહ્યું છે. કારણકે ‘સર્વ પ્રદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવાનો હેતુ માત્ર એક આત્મજ્ઞાન કરવું એ છે. જો આત્મજ્ઞાન ન થાય તો સર્વ પ્રદાર્થના જ્ઞાનનું નિષ્ફળપણું છે.’ નવ પૂર્વ સુધી ભણ્યો આત્મજ્ઞાન વિનાનું હોય, પણ જો જીવને ન જાણ્યો તો તે સર્વને અજ્ઞાન કહ્યું છે. જ્ઞાન અજ્ઞાન ‘આ જીવ ને આ દેહ એવો ભેદ જો ભાસ્યો નહિ’, તો ‘પચખાણ કીધા ત્યાં સુધી મોક્ષાર્થ તે ભાખ્યાં નહિ’,—આવો કેવળ નિર્માળ ઉપદેશ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યો છે. આ ઉપરથી પરમ પરમાર્થભૂત તાત્પર્ય એ નિકળે

છે કે બોધબીજભૂત, મૂળભૂત આત્માનુભૂતિવાળું જઘન્ય જ્ઞાન પણ હોય, તો ત્યાં આત્મસંવેદનરૂપ આત્મજ્ઞાન છે, પણ તે આત્મસંવેદનરૂપ બીજભૂત જ્ઞાન વિનાનું બીજું બધુંય ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોય તો ત્યાં આત્મજ્ઞાન નથી. એટલા માટે જ સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાનરૂપ મૂલ બીજભૂત જ્ઞાન જેને હટું, પણ બીજું કંઈ પણ જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા ‘તુષમાષ’ જેવા અતિમંદ ક્ષયોપશમી પણ તરી ગયા છે; અને આ બોધ-બીજભૂત સંવેદન જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા નવપૂર્વધર જેવા અતિમંદ ક્ષયોપશમી શાસ્ત્ર-પારંગતો પણ રખડયા છે. કારણકે શ્રી ચિદાનંદજીએ કહ્યું છે તેમ ‘સાર લહ્યા વિન સાર કહ્યો શ્રુત, ખર દષ્ટાંત પ્રમાણ’. સ્વ-પરને જૂદા પાડનાર એવા પ્રયોજનભૂત ભેદજ્ઞાન અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન વિનાનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે. મિથ્યાત્વચુકત એવા મતિ-શ્રુત-અવધિને મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને અવધિઅજ્ઞાન (વિભંગ જ્ઞાન) કહ્યા છે તેનું એ જ રહસ્ય છે. શાસ્ત્ર એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ ઉપકારી નિમિત્ત સાધનરૂપ હોઈ ઉપચારથી તેને જ્ઞાન કહ્યું છે, પણ એકલા દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનના શુકપાઠ જેવા શુષ્કજ્ઞાનથી કંઈ જ્ઞાન થયું કહેવાતું નથી. પરંતુ જો તેનું ઉત્તમ નિમિત્ત પામી આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમે અર્થાત્ આત્મામાં ભાવશ્રુતપણું પ્રગટે, આત્મજ્ઞાન ઉપજે, તો જ વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું કહેવાય છે. નહિં તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગબિન્દુમાં કહ્યું છે તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ જેમ મોહમૂઢ જનોનો સંસાર છે, તેમ શાસ્ત્ર એ વિદ્વાનોનો સંસાર છે! સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જો પક્ષો આત્મા હાથમાં ન આવ્યો તો એકડા વિનાના મીંડા જેવું છે.

“જળ જાન્યો નિજ રૂપકો, તમ જાન્યો સખ લોક;

નહિ જાન્યો નિજ રૂપકો, સખ જાન્યો સો ફોક.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“જ્ઞાતે દ્યાત્મનિ નો ભૂયો જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ।

અજ્ઞાતે પુનરેતસ્મિન્ જ્ઞાનમન્યત્રિરર્થકમ્ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીવૃક્ત અધ્યાત્મસાર

જ્ઞાનથી જેવું આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું, તેવું આચરણમાં-વર્તનમાં મૂકવાની પ્રક્રિયા તે ક્રિયા. જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને એક રથના બે ચક્ર જેવા છે; એમાંનું એક પણ ચક્ર ન હોય તો ધર્મરથ ચાલે જ નહિં. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા આંધળી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સમન્વય છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. દાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં ‘પદમં નાળં તત્તો દયા’ દેખતાં છતાં પાંગળો નષ્ટ થાય ને દોડતાં છતાં આંધળો નષ્ટ થાય; પણ પાંગળાને ખાંધે બેસાડી આંધળો તેના સૂચન સુજળ ચાલે, બન્ને સહકાર કરી સમન્વય સાધે તો બન્ને બચી જાય. તેમ ભવ-દાવાનલમાંથી બચવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદનુસારી ક્રિયા એ બન્નેનો યથાયોગ્ય સમન્વય સાધવો જોઈએ. અત્રે ‘પદમં નાળં તત્તો દયા’ એ શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું, તે એમ સૂચવે છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુદૂળ-અનુસરતી તાત્ત્વિક સમજણવાળી હોવી જોઈએ. એટલા માટે જ ક્રિયાનું ‘અનુદૂળ’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ દેહાદિ પરવસ્તુથી આત્મા ભિન્ન છે

એવું જે જ્ઞાન થયું, તેને અનુરૂપપણે—છાજે એમ રાગાદિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્તીવું તે અનુષ્ઠાન છે. એટલે કર્મઆશ્રવનો નિરોધ થઈ સંવર-નિર્જરા થાય, એમ સર્વ આત્મસાધનનું સેવન કરવું, એ જ ષડ્આવશ્યકાદિ સર્વ અનુષ્ઠાનનું અને અષ્ટાંગ યોગાદિ સર્વ ક્રિયાનું એક માત્ર પ્રયોગન છે.

દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયાને પણ અત્રે એનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ. કારણ કે જે દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયા ભાવની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય તે પણ પરંપરાએ મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે. પણ જે તથારૂપ ભાવનું કારણ ન દ્રવ્યજ્ઞાન-ક્રિયાને થાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા તો મોક્ષપ્રત્યયી રૂપ પરત્વે નિષ્ફળ જ છે. યથાયોગ્ય સ્થાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પંચાશકે શાસ્ત્રમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દના પ્રધાન અને અપ્રધાન એ બે અર્થ પ્રદર્શિત કર્યા છે તે પરથી આ જ પરમાર્થ દલિત થાય છે. તેમાં—ભાવને ઉત્પન્ન કરનારું એવું પ્રધાન દ્રવ્ય પ્રશસ્ત હોઈ અત્ર મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્તુત છે. એટલા માટે જ પ્રધાનરૂપ દ્રવ્યસ્તવનો—દ્રવ્યઆજ્ઞાનો અધિકાર-હળુકમી^૧, મંદકષાયી, મંદવિષયી, અતીવપરિણામી, અંતરંગ વૈરાગ્યવસિત, સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુ, તીવ્ર તત્ત્વપિપાસુ, એવા ઉત્તમ ગુણલક્ષણસંપન્ન અપુનર્બંધકાદિ* દશાવિશેષને પામેલા મુમુક્ષુઓને જ છે,—એમ ચોકખે ચોકખું શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ તેમના સર્વ અંથોમાં તેમજ આ લલિતવિસ્તર અંથમાં પણ સ્થળે સ્થળે ઉદ્ઘોષ્યું છે. આ અપુનર્બંધકાદિ દશા પૂર્વે સકૃદ્બંધકાદિને તો અપ્રધાનરૂપ દ્રવ્યક્રિયા હોય છે, કારણ કે તે દ્રવ્યઆજ્ઞાનું પાલન પણ અનુપયોગપણે—ક્રિયાજડપણે કરે છે એટલે તેઓ દ્રવ્યથી પણ અત્રે મોક્ષમાર્ગની યોગ્યતા ધરાવતા નથી. 'અનુવયોગો દ્રવ્ય'—અનુપયોગ-ઉપયોગરહિતપણું તે દ્રવ્ય એ વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત સર્વ વસ્તુને પુષ્ટ કરે છે. આમ વિશિષ્ટ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રધાન દ્રવ્યક્રિયાને જ શાસ્ત્રકારે યોગમાર્ગમાં સ્થાન આપ્યું છે,—તહિં કે અનુપયોગવંત ક્રિયાજડ એવી અપ્રધાન દ્રવ્યક્રિયાને. આમ દ્રવ્યક્રિયાને પણ અત્રે યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ, કારણકે દ્રવ્યનો સાધ્ય લક્ષ્ય પણ ભાવ જ છે, દ્રવ્યના આલંબને પણ ભાવ પર જ ચઢવાનું છે, અને ભાવ પર આવ્યે જ છૂટકો છે. આ ભાવ એટલે આત્મભાવ, આત્મામાં તથારૂપ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ ગુણનું ભવન-પરિણમન, આત્મસ્વભાવપરિણતિ. આખો માર્ગ મુખ્યપણે આ ભાવ પર રચાયેલો છે, ભાવ જ એનું જીવન છે, તે ન હોય તો ખાલી ખોખું જ રહે છે.—'યસ્માત્ક્રિયા પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ'—જેટલું આ દ્રવ્યક્રિયા માટે સત્ય છે, તેટલું જ દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન માટે પણ છે. દ્રવ્ય અને ભાવની તુલના કરતાં શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચયકારે કહ્યું છે કે શુદ્ધભાવ અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ બેની વચ્ચે સૂર્ય અને આગીઆ જેટલું અંતર છે.

“શુદ્ધભાવ ને શૂની ક્રિયા, બેહુમાં અંતર કેતોજી ?

ઝળહળતો સૂરજ ને ખળુઓ, તાસ તેજમાં તેતોજી.”—શ્રી યશોવિજયજી.

* “एते अहिगारिणो इह न सेसा दन्वओ वि जं एसा ।

इयरीए जोगयाए सेसाण उ अण्णहाणत्ति ॥”—શ્રી પંચાશક.

“દ્રવ્ય ક્રિયા રુચિ જીવડા રે, લાવધર્મ રુચિહીન;
ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન?....ચંદ્રાનન જિન।”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“અપુનર્મધકથી માંડી, જાવ ચરમ ગુણહાણ;
લાવ અપેક્ષાએ જિનઆણા, મારગ લાપે જાણ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

આમ દ્રવ્ય-લાવ શ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્ય-લાવ ક્રિયારૂપ સત્સાધનના સમુચિત સમન્વયથી જ મોક્ષ છે. આ ઉપરથી સારભૂત યુક્ત પક્ષ આ છે કે-જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને નયની ‘પરસ્પર તીવ્ર મૈત્રી કરાવી,’ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન તે રાગદ્વેષરહિત નિષ્કપાય શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ક્રિયાનો સુમેળ સાધવો, એ જ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિનો પરમ ઉપાય છે. એટલે કે પરપરિણતિને ત્યજવી ને આત્મપરિણતિને લજવી તે મોક્ષમાર્ગની આરાધના છે; પરપરિણતિને લજવી ને આત્મપરિણતિને ત્યજવી તે મોક્ષ-માર્ગની વિરાધના છે.

૩. ભક્તિયોગ: જિનભક્તિ પ્રયોજન

“છૂટે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ.

જિન પદ નિજ પદ એકતા, લેહલાવ નહિં કાંઈ;
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

જેમ જ્ઞાનયોગ-કર્મયોગ તેમ ભક્તિયોગ પણ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ સાધ્ય ધર્મ જેણે સિદ્ધ કર્યો છે એવા પરમાત્માની ભક્તિ મુક્તિનું અનુપમ નિમિત્ત છે. ભક્તશિરોમણિ મહાસુનિ દેવચંદ્રજીએ ‘જિનપતિ ભક્તિ લાખ્યું છે તેમ ‘જિનપતિ ભક્તિ મુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવ-મુક્તિનો મારગ.’ સુખકંદો રે.’ શ્રી યશોવિજયજીએ પણ એમજ લાખ્યું છે કે ‘જિનપે’ ભાવ વિના કંપૂ ‘તાહરું ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહિજ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તે જ છે જી.’ નહિં છૂટત દુઃખદાવ’ —હે ભગવાન! ત્હારું ધ્યાન એ જ સમ્યગ્દર્શન છે, એ જ જ્ઞાન છે, એ જ ચારિત્ર છે; અર્થાત્ એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. જિન ભગવાન-વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિભાવ વિના દુઃખદાવ-દુઃખનો દાવ (પ્રકાર) અથવા દાવાનલ કદી છૂટતો નથી—‘જિનપે’ ભાવ વિના કંપૂ નહિં છૂટત દુઃખદાવ’ એ અમૃત વચનથી પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પણ ભક્તિનો અત્યંત મહિમા સંગીત કર્યો છે. ‘સંસારવાણલદાહનીરં’ ને સંમોહધૂલિહરણે સમીરં’—ભગવાનને સંસાર દાવાલનદાહને

શમાવનાર નીર અને સંમોહધૂલિ ઉડાડવાને સમીર તરિકે બિરદાવી શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ, ‘આલંબનં ભવજલે પતતાં જનાનાં’—ભવજલે પડતા જનોને આલંબન તરિકે બિરદાવી શ્રી માનતુંગસૂરિએ, ‘સંસારસાગરનિમજ્જદશેષજંતુપોતાયમાન’ ‘કલ્યાણમંદિર’—સંસારસાગરમાં નિમજ્જતા સર્વ પ્રાણીને પોત (જહાજ) અને કલ્યાણમંદિર તરીકે બિરદાવી શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ, અને ‘કામિત પૂરણ સુરતરુ, આનંદધન પ્રભુ પાય’ એ અમર શબ્દોમાં કલ્પવૃક્ષ તરીકે બિરદાવી શ્રી આનંદધનજીએ આ ભક્તિનો જ અપૂર્વ મહિમા ઉઠ્ઠીત્તન કર્યો છે. આમ વીતરાગ પરમાત્માની ભક્તિ એ મુક્તિનો સરલ સુગમ માર્ગ છે, એટલા માટે સર્વ ભક્તશિરોમણિ મહાત્માઓએ તેની ભક્તિને મુક્તિમાર્ગ—મોક્ષસાધક યોગ કહ્યો તે યથાર્થ જ છે.

કારણ કે શ્રી જિન ભગવાનનું જેવું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું જ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ આ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે. કર્મરૂપ આવરણ ટળ્યું હોવાથી ભગવાનનું તે સ્વરૂપ સંપૂર્ણ વ્યક્તતા—આવિર્ભાવ પામ્યું છે; આવરણ ‘જિનપદ જિનપદ એકતા’ વર્તીતું હોવાથી આત્માનું તે સ્વરૂપ તિરોભાવ પામેલું હોઈ અવ્યક્ત—શક્તિપણે રહ્યું છે. આમ કર્મ આવરણરૂપ ઔપાધિક ભેદને લીધે પરમાત્મામાં અને આ આત્મામાં અંતર પડ્યું છે, જીવ અને શિવનો ભેદ પડ્યો છે. શ્રી આનંદધનજીના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘કર્મવિપાકે હો કારણ જોઈને કોઈ કહે મતિમંત.’ પણ મૂળ સ્વરૂપદષ્ટિથી તે બન્નેમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. જેવું ‘અનંત સુખસ્વરૂપ’ તે જિનપદ છે, તેવું જ આ ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’ છે. આ જિનપદ અને નિજપદની એકતા છે, એ લક્ષ થવાને માટે જ સુખદાયક એવા સર્વ શાસ્ત્રનું નિરૂપણ છે, અને એ જ આ ભક્તિનું પ્રયોજન છે. એટલે એવા અનંતસુખસ્વરૂપ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદને જે ઇચ્છે છે તે ‘જોગીજને’, તે પ્રગટસ્વરૂપી સયોગી જિનપદની અખંડ એકનિષ્ઠાથી આરાધના અવશ્ય કરવી જોઈએ.

કારણ કે તે જિન ભગવાને સ્વરૂપ સિદ્ધિરૂપ નિજ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે. એટલે તે સ્વરૂપસિદ્ધિરૂપ કાર્ય જે કરવા ઇચ્છતા હોય, શુદ્ધ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષફળની જે કામના રાખતા હોય એવા મુમુક્ષુ જીવે, તેના અમોઘ કારણરૂપ તે કૃતકૃત્ય જિનભક્તિ સિદ્ધ સ્વરૂપનું અવલંબન લેવું ઉપકારી છે. કોઈ પણ કાર્યની ઉત્તમ યોગખીજ સિદ્ધિ એમ ને એમ તાબડતોળ થઈ જતી નથી; તે કાર્યસિદ્ધિના કારણરૂપ ખીજ પહેલાં વાવવા પડે છે, પછી તેમાંથી અંકુરાદિ કૂટી અનુક્રમે મોટું વૃક્ષ થઈ સિદ્ધિરૂપ ફળ મળે છે. એટલે મોક્ષકાર્યની સિદ્ધિ માટે મુમુક્ષુ જીવે તેના અવંધ્ય કારણરૂપ મોક્ષસાધક યોગ—ખીજનો ચિત્ત—ભૂમિમાં પ્રશ્લેષ કરવા યોગ્ય છે. અને તે યોગ—ખીજમાં સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ યોગખીજ શ્રી જિનેશ્વરની ભક્તિ છે. કારણ કે વીતરાગ દશાને પામેલા શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન રાગ—દ્વેષ—મોહાદિ સમસ્ત અંતરંગ શત્રુઓને જીતી લઈ, સકલ કર્મકટકનો પરાજય કરી, શુદ્ધ

સહજ આત્મસ્વરૂપમાં બિરાજમાન થયેલા શુદ્ધ આત્મા છે; અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યથી યુક્ત એવા મુક્ત સિદ્ધ પરમાત્મા છે. એવા પરમ યોગી સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને આદર્શસ્થાને સ્થાપી, તેની એકનિષ્ઠ આરાધના કરવી, તે મુખ્ય-પ્રધાન-અનુત્તમ યોગબીજ થઈ પડે એમાં જરાયે આશ્ચર્ય નથી.

“જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તન્નમસ્કાર યવ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં યોગવીજમનુત્તમમ્ ॥”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીવિત યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાળથી વસેલા સિંહશિશુનું દષ્ટાંત અત્ર ઘટે છે. કોઈ સિંહનું બચ્ચું જન્મથી ઘેટાના ટોળામાં વસ્યું છે, ઉછર્યું છે, અને ચિર સંવાસથી તે પોતાને ઘેટું જ માની બેઠું છે. ત્યાં કોઈ સિંહ દેખાય છે. તેને દેખી તે ‘અજકુલગત કેસરી’ સિંહશિશુ ધારી ધારી તેનું રૂપ જુએ છે, અને પાછું પોતાનું સ્વરૂપ નિહાળે છે, તો બન્નેનું સ્વરૂપ સમાન દેખાય છે, અને તેને જ્ઞાન થાય છે કે હું ઘેટું નથી પણ સિંહશિશુ છું. તેમ આ આત્મા પણ અનાદિ કાળથી ધરભાવના સંવાસમાં વસેલો છે, અને પોતાને પરરૂપ જ માની બેઠો છે. તેને સમાધિરક્ષ-ભર્યા સ્વરૂપસિદ્ધ પ્રભુના દર્શનથી ચિરવિસ્મૃત નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

“અજકુલગત કેસરી લહે રે, નિજ પદ સિંહ નિહાળ;

તિમ પ્રભુલકતે ભવિ લહે રે, આતમ શક્તિ સંભાળ....અજિત જિન.

દીઠો સુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ.

ભાસ્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો....હો.

સકલ વિલાવ ઉપાધિ થકી મન ઓસર્યો હો,

સત્તા સાધન માર્ગ લણી એ સંચર્યો....હો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આમ તે જિનસમ સ્વરૂપસત્તા ઓળખે છે, એટલે તેના પ્રાગ્ભાવની-પ્રગટ આવિર્ભાવની ઇહા-ઇચ્છા તેને પ્રગટે છે, કે આવું જિન ભગવાન સ્વરૂપરુચિઃ જેવું પરમાનંદમય શુદ્ધ આનંદઘનસ્વરૂપ મને પ્રગટે તો કેવું સારું? અંતરાત્મભાવ એવી અંતરંગ રુચિરૂપ તીવ્ર ઇચ્છાથી તે પરપરિણુતિમાં નિરીહ-નિષ્કામ અંતરાત્મા બની આત્મપરિણુતિ લણી વળે છે.

“જિન સમ જિન સમ સત્તા ઓળખીજી, તસુ પ્રાગ્ભાવની ઇહ;

અંતર અંતર આતમતા લહી હોજી, પરપરિણુતિ નિરીહ....નમિપ્રભ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને પછી એવો તે અંતરાત્મા આદર્શ પરમાત્મસ્વરૂપની સાધના કરે છે. જેવો ઉપાસ્ય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે. કુશલ શિદ્ધી જેમ આદર્શને (Model) નિરંતર

દષ્ટિસન્મુખ રાખી પોતાની કલાકૃતિ ઘડે છે, તેમ મુમુક્ષુ આત્મા પ્રતિષ્ઠાસ્થાનીય પ્રતિષ્ઠાસ્થાનીય-આદર્શરૂપ પ્રભુને નિરંતર દષ્ટિ સન્મુખ રાખી નિજ (આદર્શરૂપ) પ્રભુ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણકલામય ઘટના કરે છે, ‘દર્પણ નિમ અવિકાર’ પ્રભુના રૂપદર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે.

“પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠા જિનરાજના હોજી, કરતાં સાધક ભાવ;
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોજી, શુદ્ધાત્મ પ્રાગ્ભાવ....નમિપ્રભ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એટલે સ્વરૂપ દર્શનના કામી એવા મુમુક્ષુ જીવે તે ભગવાનનું આરાધન-સેવન કરવા તત્પર થવું તે પોતાના જ આત્મકલ્યાણની-આત્મહિનની વાત છે. એથી કરીને સૌથી પ્રથમ તે ભગવાનનું સેવન કરવા આત્માથી મુમુક્ષુએ સર્વાત્માથી પ્રવર્તવું જાઈએ.

“સ્વરૂપઆકાંક્ષી મહાત્માઓએ એમ જિન ભગવાનની તથા સિદ્ધ ભગવાનની ઉપાસના સ્વરૂપપ્રાપ્તિને હેતુ જાણ્યો છે. ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક પર્યંત તે સ્વરૂપચિંતવના જીવને પ્રમળ અવલંબન છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૯૩.

સ્વરૂપસિદ્ધ જિન ભગવાનને ભજે કે સિદ્ધ ભગવાનને ભજે તે બંને એક જ છે. માત્ર ફરક એટલો જ છે કે જિન-અર્હંત ભગવાન સયોગી સિદ્ધ છે. દેહધારી સિદ્ધ આત્મા છે, દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચરનારા સાકાર સજીવન અર્હંત અને સિદ્ધની મૂર્તિ છે, સદેહમુક્ત-જીવનમુક્ત છે; અને સિદ્ધ ભગવાન અયોગી ઉપાસના સિદ્ધ છે, દેહરહિત સિદ્ધ આત્મા છે, નિરાકાર શુદ્ધ ચંતન્યમૂર્તિ છે, વિદેહમુક્ત છે ઘાતી-અઘાતી બંને પ્રકારના કર્મનો ક્ષય થયો હોવાથી સિદ્ધ ભગવાન સર્વથા કર્મરહિત છે; અને માત્ર વેદનીયઆદિ ચાર અઘાતિ કર્મના હોવાપણાને લીધે જિન ભગવાનને દેહધરીપણું અને પૂર્વ પ્રારબ્ધાનુસાર વિચરવા-પણું છે, પણ ઘાતિ કર્મનો સર્વથા ક્ષય બંનેને સમાન હોવાથી, અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંત વીર્ય-એ અનંત ચતુષ્થયનો આવિર્ભાવ બંનેમાં સમાન છે, બંનેનું સ્વરૂપરમણપણું એક સરખું છે, બંનેનું સહજાત્મસ્વરૂપે સુસ્થિતપણું તુલ્ય છે. એટલે સહજ સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપને પામેલા સિદ્ધ ભગવાન કે અર્હંત ભગવાનની ઉપાસનાથી આત્મા સ્વરૂપલયને પામી શકે છે માટે તે બંનેની ઉપાસના સ્વરૂપજિજ્ઞાસુ પુરુષોએ કર્તવ્ય છે. મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે— ‘જે ભગવાન અર્હંતનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયથી જાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે અને તેનો નિશ્ચયે કરીને મોહ નાશ પામે.

“જો જાણજી અરિહંતે દવ્વગુણપજ્જવેહિં ય ।

સો જાણજી નિચ અપ્પા, મોહો ચલ્લુ જાણિય તસ્સ લયં ॥” શ્રી પ્રવચનસાર.

“શુદ્ધ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય ધ્યાને, શિવ દીએ પ્રભુ સપરાણોરે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

ઉપાદાન અને નિમિત્ત

કેટલાક દોકો સમજ્યા વિના ઉપાદાનની વાતો કર્યા કરે છે, અને જાણ્યે અજાણ્યે નિમિત્તની એકાંતે ગોણતા ગણી તેનો અપલાપ-નિહવ કરે છે. તે તેમની અણસમજરૂપ મિથ્યા બ્રાંતિનો દોષ છે. કારણ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી, કે પ્રતિપક્ષી નથી, પણ અવિરુદ્ધ સહકારી અને સહયોગી છે.

પુષ્ટ અવલંબન- ઉપાદાનની જાગૃતિ અને શુદ્ધિ તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે, અને શુદ્ધ પુષ્ટ નિમિત્ત પ્રભુ નિમિત્તના સેવનનો ઉદ્દેશ-લક્ષ્ય પણ તે જ છે. પણ ઉપાદાનની શુદ્ધિ-જાગૃતિ અર્થે, ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવવા અર્થે પણ જિનલક્ષિત આદિ પરમ ઉપકારી નિમિત્ત કારણના અવલંબનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એ આ મહાનુભાવો ભૂલી જાય છે. પ્રભુસેવા એ ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવવા પુષ્ટ અવલંબન-પુષ્ટ નિમિત્ત છે. શાસ્ત્રકારોએ તો પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે-સમતા અમૃતની ખાણ એવા જિનરાજ જ પરમ નિમિત્ત હેતુ છે, અને તેના અવલંબને જ 'નિયમા' સિદ્ધિ હોય છે. લક્ષ્મણશિરોમણિ દેવચંદ્રણએ અપૂર્વ ભાવથી ગાયું છે કે—

“ઉપાદાન આત્મા સહી રે, પુષ્ટાવંબન દેવ....જિનવર પૂજે !

ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ....જિનવર પૂજે !

“નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;

પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી....પ્રભુમો શ્રી અરનાથ.”

—શ્રી દેવચંદ્રણ.

ઘાખલા તરીકે-ઘડો બનાવવામાં માટી છે તે ઉપાદાન છે, પણ ઢંડ-ચક વગેરે નિમિત્ત ન મળે તો તે એની મેળે ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે નહિ અને માટીમાંથી ઘડો કદી બને નહિ. તેમ જીવનો નિજ સત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત- નિજ સત્તાએ સર્વ જીવ સિદ્ધ સમા છે, પણ તે શક્તિથી છે. નો સહકાર સહયોગ ઉપાદાનની વ્યક્તિ માટે-પ્રગટપણા માટે અર્થાત્ ઉપાદાન ઉપાદાન-કારણપણે પરિણમે તે માટે તો નિમિત્ત કારણની અવશ્ય જરૂર છે. જેનામાં શુદ્ધ આત્મારૂપ ઉપાદાન પ્રગટયું છે, એવા જિન લગવાનરૂપ પુષ્ટ નિમિત્ત-કારણ વિધિપૂર્વક ન સેવે તો અનંતકાળે પણ કદી સિદ્ધિ થાય નહિ, ઉપાદાન પ્રગટે નહિ; તેમ જ ઉપાદાનનું હૃલ્લેખ કરી માત્ર નિમિત્ત સેવ્યાથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિ. બંનેના સહકારથી જ-સહયોગથી જ સિદ્ધિ નીપજે, પણ ઉપાદાનનું નામ લઈ જે એ નિમિત્ત છોડી દીએ, તેઓ સિદ્ધિ પામતા નથી ને બ્રાંતિમાં ભૂલા લમે છે. આ અચલ સિદ્ધાંત જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યો છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞા, જિનદશા એ આદિ નિમિત્ત કારણ છે, તે સેવ્યા વિના આત્મજાગૃતિ આવે નહિ. આ અંગે પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણના ટંકોટીણું વચનામૃત છે કે—

“સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાંય.
ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ ત્યજે નિમિત્ત;
પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે જ્ઞાતિમાં સ્થિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આવા પ્રબલ નિમિત્ત અવલંબન વિના સીધેસીધું (Directly) સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢવું અતિ અતિ દુષ્કર છે; પણ જેને પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટયું છે એવા સાક્ષાત્ સહજાત્મસ્વરૂપી અહંત-સિદ્ધ ભગવાનના ધ્યાનાલંબનથી તે શ્રેણીએ ચઢવું સુગમ થઈ પડે છે. કારણકે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ ‘ ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થદષ્ટિવાન પુરુષોને ગૌણતાથી સ્વરૂપનું જ ચિંતવન છે, જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું જ પૂજન છે.’ શ્રી દેવચંદ્રસ્વામીએ પણ કહ્યું છે કે—‘ જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે.’

કોઈ કહેશે કે આ નિમિત્તનું શું કામ છે? આપણે તો સીધા ઉપાદાન આત્માને જ વળગીએ, માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપનું જ ચિંતવન કરીએ, પણ આ તેમનું માનવું ભૂલભરેલું છે.

કારણકે આલંબન વિનાનું તેવું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન તો અતિ

શુષ્ક અધ્યાત્મના ઉચ્ચ અપ્રમત્ત દશાને પામેલા ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે. પણ

ભયસ્થાન તેવી તથારૂપ ઉચ્ચ અધિકાર દશા વિના સમયસાર-વેદાંત આદિ

જેવા અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સ્વમતિકલ્પનાએ વાંચી, ઉપાદાનના નામે માત્ર

અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવનની વાતો કરવામાં અનેક દોષરૂપ ભયસ્થાનો રહેલા છે; જેમકે—

કવચિત્ તેથી જીવને વ્યામોહ ઉપજે છે. પોતાની તેવી આત્મદશા થઈ નહિં છતાં, પોતાની

તેવી દશાની કલ્પનારૂપ જ્ઞાતિ ઉપજે છે. ‘ અહં બ્રહ્માસ્મિ ’ને બદલે બ્રહ્માસ્મિ થઈ જાય છે!

કવચિત્ ભક્તિરસની આર્દ્રતાના અભાવે શુષ્કતા આવી જાય છે, શુષ્કઅધ્યાત્મીપણું થાય છે.

બંધ-મોક્ષ તો કલ્પના છે એમ વાણીમાં બોલે છે, પણ પોતે તો મોહાવેશમાં વર્તે છે, એવું

શુષ્કજ્ઞાનીપણું ઉપજે છે; અને તેથી સ્વછંદાચારપણું હોય છે, અથવા જ્ઞાનના અજીર્ણરૂપ

—અપરિણમનરૂપ ઉન્મત્ત પ્રલાપ થાય છે. અંતરૂનો મોહ છૂટ્યો નથી, ‘ સકલ જગત્ તે

એકેવત્ અથવા સ્વપ્ન સમાન ’ જાણ્યું નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી,

છતાં ઉન્મત્તની જેમ ‘ વાચા જ્ઞાન ’ દાખવે છે કે ‘ હમ તો જ્ઞાની હૈ, બધેલા જ નહિં

તો મુક્ત કેસે હોવે ? ’ તેમજ કૃત્રિમતા, દાંભિકતાદિ દોષ પણ ઉપજે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે

અનેક દોષની ઉપપત્તિ, એકલા નિરાલંબન અધ્યાત્મ ચિંતનમાં સંભવે છે. પણ ભગવદ્-

ભક્તિના આલંબનથી તેવા કોઈ પણ દોષની સંભાવના નથી હોતી, અને આત્મા સ્વાભાવિક

એવી અધ્યાત્મ ગુણશ્રેણીએ આરોહણ કરતો જાય છે.

‘ વળી માત્ર એકલું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન જીવને વ્યામોહ ઉપજાવે છે; ઘણા જીવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારિપણું ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા ઉન્મત્તપ્રલાપદશા ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાલંબનથી ભક્તિપ્રધાન દષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મદષ્ટિ ગૌણ થાય છે. જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છાચારિપણું અને ઉન્મત્તપ્રલાપતા થતાં

નથી. આત્મદશાબંધ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે. આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણોને લાગે છે, એટલે ગુણકતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી; અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે શુશ્રુષિત થતા નથી. સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપરીતતા પામતી જાય છે. જ્યાં અહંતાદિના સ્વરૂપધ્યાનાવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા લાગે છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત આનંદધન ચોવીશી વિવેચનની પ્રસ્તાવના

એટલે આમ ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉચ્ચ દોષરૂપ પતનસ્થાન (Pitfalls) નથી હોતા. ભક્તિપ્રધાનપણે વર્તતાં જીવ અનુક્રમે ઉચ્ચ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ ગુણસ્થાનો સ્પર્શી જાય છે, વ્યક્ત ગુણીના ગુણઆમથી ભક્તિપ્રધાનપણે સહજ અધ્યાત્મદશા પ્રગટે છે, અને છેવટે પૂર્ણ આત્મગુણવિકાસને સહજ અધ્યાત્મદશા પામે છે. જેમ જેમ જિનવરના અવલંબને જીવ આગળ વધતો જઈ એકતાનતા સાધતો જાય છે, તેમ તેમ તે આત્માવલંબની થતો જાય છે; અને પ્રભુના સ્વરૂપમાં ચિત્તવૃત્તિની તન્મયતારૂપ લય થતાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપાવલંબની થાય છે.

“લોહ ધાતુ કંચન હુવે રે લાલ. પારસ ફરસન પામ રે;
પ્રગટે અધ્યાત્મ દશા રે લાલ. વ્યક્ત ગુણી ગુણઆમ રે....પદ્મપ્રભ જિન.
જિમ જિનવર આલંબને, વધે સધે એકતાન હો ચિત્ત;
તિમ તિમ આત્માલંબની, અહો સ્વરૂપ નિદાન હો મિત્ત !
યુષ્ઠ નિમિત્તાલંબન ક્યાને, સ્વાલંબન લય ઠાને;
દેવચંદ્ર ગુણને એકતાને, પહોચે પૂરણ થાને....”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ ‘યુષ્ઠ નિમિત્ત’ રૂપ પ્રભુનું આલંબન ધ્યાન આત્માને સ્વરૂપારોહણ કરવાનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, રાજમાર્ગ છે (Royal road). વાટ દીવાની ઉપાસના કરતાં પોતે દીવો બને છે, તેમ આત્મા પરમાત્માની ઉપાસના કરતાં સ્વયં રાજમાર્ગ અને પરમાત્મા થાય છે; ઉપાસ્યની ઉપાસનાથી ઉપાસક પોતે ઉપાસ્ય એક પદી બને છે; ‘નમો મુજ નમો મુજ’ એવી આનંદધનજીએ તેમજ તેવા પ્રકારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અનુભવસિદ્ધપણે ગાએલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

“મિત્રાત્માનમુપાસ્યાત્મા પરો ભવતિ તાદૃશઃ ।

વત્તિ દીપં યથોપાસ્ય મિત્રા ભવતિ તાદૃશી ॥”—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી કૃત સમાધિશતક

“જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;

ભૂંગી ધલિકાને ચંટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે....”—શ્રી આનંદધનજી

અથવા આત્મા પોતે આત્મમંથન કરી પરમ બને છે,—જેમ ઝાડ પોતાને મથીને પોતે અગ્નિ બને છે તેમ. પણ આ તો કોઈ સમર્થ યોગીવિશેષને યોગ્ય એવો એકપદીરૂપ

માર્ગ છે, અને તેમાં અતિશય અસાધારણ બળ વાપરવું પડે છે. મથી મથીને મરી જાય તોપણ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપના અવલંબન વિના પોતાની મેળે પરમ પદની પ્રાપ્તિ હુઈટ છે, પણ તે પરમ પુરુષના અવલંબને તે સાવ સુષ્ટ-સુગમ થઈ પડે છે. જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે, તે પ્રભુના અવલંબને ગોપદ સમાન લીલામાત્રમાં પાર ઉતરી જવાય એવો બની જાય છે ! એટલા માટે શ્રી દેવચંદ્રણ જેવા પરમ ભાવિતાત્મા ભક્તશિરોમણિ ગાઈ ગયા છે કે—જિનઆલંબની નિરાલંબતા પામી નિજઆલંબની થાય છે, તેથી અમે તો તે સમર્થ પ્રભુનું પ્રબલ અવલંબન ગ્રહી નિજ ગુણના શુદ્ધ નંદનવનમાં રમશું. તે એટલે સુધી કે નિજ સંપદાયુક્ત આત્મતત્ત્વ જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ નહિ થાય ત્યાંસુધી હું આ જગશુરદેવના ચરણ સદાય સેવ્યા કરીશ, યાવત બારમા શીશુમોહ ગુણસ્થાનના અંતર્યામી તેનું અવલંબન હું છોડીશ નહિં.

“અતિ દુસ્તર જે જલધિ સમો સંસાર જો,
તે ગોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો.

જિન આલંબની નિરાલંબતા પામે જો,

તિણે હમ રમશું નિજ ગુણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો.

જગત ઢિવાકર શ્રી નમીશ્વર સ્વામે જો.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

“કારણ જોગે હો કારણ નીપજે રે, એમાં કોઈ ન વાદ;

પણ કારણ વિણ કારણ સાધિયે રે, એ નિજ મત ઉન્માદ....સંભવ.”

—શ્રી આનંદધનજી

આમ પરમ ઉપકારી જિનલક્ષિતરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત કારણનું આટલું બધું ગુણ-ગૌરવ બહુમાન જ્ઞાની મહાત્માઓ ગાઈ ગયા છે; અને આવા લક્ષિતપ્રધાનપણે વર્તતાં જીવ અધ્યાત્મ માર્ગે—મોક્ષસાધક યોગરૂપ મોક્ષમાર્ગે કેવી સરલતાથી—
લક્ષિતમાર્ગનું સુગમતાથી આગળ વધ્યો જાય છે, તે જ મહાગીતાર્થ પ્રધાન્ય શ્રી આનંદધનજી, શ્રી દેવચંદ્રણ, શ્રી યશોવિજયજી આદિ ભક્તશિરોમણિ મહાત્માઓએ પોતાના ભક્તિરસનિર્ભર સ્તવનોમાં બતાવી આપ્યું છે. એટલે જ્ઞાનયોગ-કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એ ત્રણેમાં ભક્તિમાર્ગ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગ કાચો પારો હોઈ જીરવવો મુશ્કેલ છે, ક્રિયામાર્ગ તરવારની ધાર જેવો સરકણો હોઈ આચરવો દુષ્કર છે, ભક્તિમાર્ગ આબાલવૃદ્ધ સર્વને માટે સેવવો સુગમ છે. આ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણના મનનીય વચનો છે કે—

“જ્ઞાનમાર્ગ દુરાધ્ય છે; પરમાવગાહ દશ પાખ્યા પહેલાં તે માર્ગે પડવાનાં ઘણા સ્થાનક છે. સંદેહ, વિકલ્પ, સ્વછંદતા, અતિપરિણામિપણ એ આદિ કારણો વારંવાર જીવને તે માર્ગે પડવાના હેતુઓ થાય છે; અથવા ઊર્ધ્વભૂમિકા પ્રાપ્ત થવા દેતાં નથી. ક્રિયામાર્ગે અસદ્અભિમાન, વ્યવહાર આમરૂ, સિદ્ધિમોહ, પૂજસત્કારાદિ યોગ, અને

દૈહિક ક્રિયામાં આત્મનિષ્ઠાદિ દોષોનો સંભાવ રહ્યો છે. કોઈક મહાત્માને ખાદ કરતાં ઘણા વિચારવાનું હોય છે લક્ષ્મીમાર્ગનો તે જ કારણથી આશ્રય કર્યો છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી, પત્રાંક ૫૯૭.

૪. મોક્ષમાર્ગ : ‘મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે’

“મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સંસ્થા...મૂળ.
નોંધ પૂજાદિની જો કામના રે, નોંધ બહાણું અંતર લવડુખ...મૂળ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નોંધ;

નિશ્ચય રાખી લક્ષ્મી, સાધન કરવા સોય.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કૃત
આત્મસિદ્ધિ.

આ પરમ આત્મશાંતિમય પરમાનંદસ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે અમોઘ ઉપાયભૂત મોક્ષમાર્ગની પરમ સુંદર અનુપમ યોજના જિન ભગવાને સ્વાચરણથી સિદ્ધ કરી પ્રકાશી છે :- ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’— સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-‘મૂળ મારગ સાંભળો ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ. (અત્રે સૂત્રમાં એકવચની પ્રયોગથી જિનનો રે’ : એકતા સૂચિત છે) સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી લિન્ન એવા શુદ્ધ આત્માનું જિનનો મૂળ માર્ગ, સમ્યગ્દર્શન, શુદ્ધ આત્માનું સમ્યગ્જ્ઞાન, શુદ્ધ આત્માનું સમ્યક્-પરમાર્થ માર્ગ ચારિત્ર-એ ત્રણેની અલેહ એકતા આત્મામાં પરિણમાવી, ભગવાન શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામ્યા. એટલે શુદ્ધ આત્મદર્શન, આત્મજ્ઞાન ને આત્મચારિત્રની અલેહ એકતા સાધવી એ જિનનો-વીતરાગનો ‘મૂળ માર્ગ’ છે. જાડનું મૂળ એક હોય છે, મૂળને પકડીએ તો આખું જાડ હાથમાં આવે છે; ઠાંખળાં-પાંદડાં લિન્ન લિન્ન અનેક હોય છે, તે પકડે છે તેને આખું જાડ હાથમાં આવતું નથી. તેમ જિનદર્શનરૂપ તત્ત્વવૃક્ષનું આ આત્મધર્મરૂપ મૂળ જો પકડે છે, તેને આખો માર્ગ હાથમાં આવે છે; જો માત્ર બાહ્ય સાધન-વ્યવહારના લેહરૂપ ઠાંખળાં-પાંદડાં પકડે છે, તેને તે અખંડ માર્ગ હાથમાં આવતો નથી, તે તો જીતિમાં ભૂલા ભસે છે ને મિથ્યા ઝઘડામાં પડે છે.

“છે દેહાદિથી લિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....મૂળ૦

એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ૦

જો જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વસ્તી છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ૦

કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમક્રિત....મૂળ૦

જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ....મૂળ
તેવો સ્થિર સ્વભાવ જે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ
તે ત્રણે અક્ષેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ....મૂળ

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમે આ જિનનો મૂળ માર્ગ તો કેવળ આત્મપરિણતિરૂપ હોઈ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક માર્ગ છે, પરમાર્થમાર્ગ છે. જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે, થાય છે કે થશે તે આ જિનના મૂળ પરમાર્થમાર્ગે પ્રયાણ કરીને જ—એમ સર્વ જ્ઞાની વ્યવહાર માર્ગનું સત્ પુરુષોનો પરમ નિશ્ચય છે ગમે તે દેશમાં, ગમે તે કાળમાં ઉપકારી પ્રયોજન એ જ એક ત્રિકાલાખાધિત અવિચ્છિન્ન પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે. તો પછી આ વ્યવહારમાર્ગનું નિરૂપણ શા માટે કરવામાં આવ્યું હશે? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે. તે વ્યવહારમાર્ગ પણ પરમાર્થનું જ પ્રતિનિધન કરવા માટે, પરમાર્થ સમજાવવા માટે જ પ્રરૂપવામાં આવ્યો છે, પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્ય પ્રત્યે જ જીવનું લક્ષ દોરવા માટે બોધવામાં આવ્યો છે. અનાર્થને સમજાવવા માટે જેમ અનાર્થ લાપનો પ્રયોગ કરવો પડે, તેમ પરમાર્થથી અનલિપ્ત જીવને પરમાર્થ પમાડવા માટે વ્યવહારનો ઉપયોગ અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે. એટલે જ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—‘જે નિશ્ચયને-પરમાર્થને છેદે છે, ઉત્થાપે છે, તે તત્ત્વને છેદે છે; અને જે વ્યવહારને છેદે છે તે તીર્થને છેદે છે.’ પણ આ એક વાત ભૂલવા જેવી નથી કે પરમાર્થ જ સાધ્ય છે, વ્યવહાર સાધ્ય નથી, વ્યવહાર તો સાધન છે. પરમાર્થરૂપ લક્ષ્યનો લક્ષ કરાવવા માટે જ વ્યવહારની ઉપયોગિતા છે. વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પણ કમે કરીને આત્માને સ્વરૂપ પર પુનઃ આરોપવા માટે છે, સ્વરૂપ પર પુનઃ આરૂઢ કરવા માટે છે; કારણ કે સ્વરૂપબ્રહ્મ થવથી જ આત્માનું સંસારપરિબ્રમણ થયું છે. માટે સમસ્ત વ્યવહારનું પણ પ્રથમ ને એક જ પ્રયોજન આત્માને પુનઃ સ્વરૂપમાં આણી ‘નિજ ઘર’ પધરાવવાનું છે. અને પછી વ્યવહારરત્નત્રયી દ્વારા આ સ્વરૂપઆરોપણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા-નિજ ‘પદ’ પ્રાપ્ત કરી, જીવ નિશ્ચય-રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક-સાધુ બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને-દશાઓને સ્પર્શતો સ્પર્શતો શુભસ્થાનકેના કે યોગદૃષ્ટિના વિકાસક્રમથી મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતો જાય છે, અને છેવટે આત્મશુદ્ધિની પરમ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી તે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે-સિદ્ધ બને છે.

× “જહ નવિ સકમણજ્ઞો અણજ્ઞમાસં વિણા ઉ ગાહેડં ।

તદ્ વવહારેણ વિણા પરમત્યુષ્ણસગમસક્કં ॥” —શ્રી સમયસાર.

+ “જહ્ જિણમયં પવજ્ઞહ તા મા વવહારણિચ્છય મુયયં ।

મગેણ વિણા છિજ્જહ્ તિત્થં અણ્ણેણ ઉણ તથ્થં ॥” —આર્ષવચન

આમ નિશ્ચય-વ્યવહારસાધેક્ષ જિન-વીતરાગનો મોક્ષમાર્ગ તો સીધામાં સીધો, સરલમાં સરલ, જાણમાં જાણ, સાદામાં સાદો, ટૂંકામાં ટૂંકો ને ચોકખામાં ચોકખો છે. એમાં કંઈ વિસંવાદ નથી, કંઈ ગોટાળો નથી. ગોટાળો ને વિસંવાદ તો નિશ્ચય વ્યવહારનો નિશ્ચય-વ્યવહારનું પરસ્પર સાધેક્ષપણું જેઓ સમજતા નથી તેઓ જ ઊભો કરે છે. નિશ્ચય-વ્યવહારનો યથાયોગ્ય સમન્વય કરતાં તેમને આવડતો નથી, એટલે એકાંત પક્ષને પકડી બેસી તેઓ માર્ગબ્રષ્ટ થાય છે. કારણ કે જે વ્યવહારને છોડી દઈને યથાયોગ્ય આત્મદશા વિના કેવળ નિશ્ચયને જ ઝાંટે છે, તે સાધન વિના નિશ્ચયરૂપ સાધ્યને સાધશે શી રીતે? તે તો જ્ઞાનદશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દે છે, એટલે તે ઉભયબ્રષ્ટ થાય છે; જે નિશ્ચયને છોડી કેવળ વ્યવહારને જ વળગ્યા રહે છે, વ્યવહારરૂપ સાધનને સાધ્ય માને છે, તે તો વ્યવહારના વર્તુલમાં જ ભમ્યા કરે છે ને મધ્યખિન્દુરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્યને ચૂકી જઈ અનંત પરિભ્રમણમાં જ ભમ્યા કરે છે. પણ સર્વ વ્યવહારસાધનને એક નિશ્ચયરૂપ મધ્યખિન્દુના લક્ષ્ય પ્રત્યે-સાધ્ય પ્રત્યે જે દોરી લાય છે, તે જ નિશ્ચયરૂપ આત્મવસ્તુની સિદ્ધિ કરે છે, તે જ પરમાર્થરૂપ મોક્ષમાર્ગને પામે છે, તે જ સિદ્ધિ બની કૃતકૃત્ય થાય છે.

વર્તમાનમાં કોઈ જીવો કેવળ બાહ્ય ક્રિયાના આગ્રહી-‘ક્રિયાજડ’ થઈ બેઠા છે, તો કોઈ કેવળ ‘શુષ્કજ્ઞાની’ થઈ પડ્યા છે, ને પોને મોક્ષમાર્ગ આરાધે છે એમ માની આત્મસંતોષ અનુભવે છે! કોઈ જીવો કેવળ નિશ્ચયને જ વળગી ‘કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, કદાચકરી નિશ્ચયનો હુર્વક્ષ કરે છે, ને તે પ્રત્યેક પોને મોક્ષમાર્ગને શુષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ’ અવતરે છે એમ નિશ્ચય અભિમાન ધરે છે. પણ સર્વ વિરોધનું મથન કરનારા અનેકાંત સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિએ તે તે એકાંતપક્ષવાદી ખોટા છે, કેવળ સ્વચ્છંદે વર્તે છે એમ જણાય છે. અત્રે જે ક્રિયાજડ લોકો છે તેઓ પ્રાયઃ બાહ્ય વ્યવહારસાધનને સાધ્ય માની બેઠા છે ને મુખ્ય સાધ્યને ભૂલી ગયા છે. એટલે તેઓ અનેક પ્રકારની દ્રવ્ય ક્રિયા કરવામાં ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે, પણ પ્રત્યે જાવને સ્પર્શતા નથી; ક્રિયાજડપણે યંત્રવત્ ક્રિયા કર્યા કરે છે, પણ અંતરંગ આત્મપરિણતિરૂપ જ્ઞાવક્રિયાને-અધ્યાત્મક્રિયાને પ્રાપ્તિ સ્પર્શતા નથી, કંઈ પણ અંતર્લેહ અનુભવતા નથી. વળી તેઓ જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ કરે છે. એટલે જ એઓની ક્રિયામાં પ્રાપ્તિ નીરસતા-શુષ્કતા જણાય છે, જ્ઞાવરૂપ ચૈતન્યરસની આદ્રંતાની ખામી જણાય છે. તેમાં તે-તે ક્રિયાનો કંઈ દોષ નથી, તે તે પ્રત્યેક ક્રિયા તો પરમ અદ્ભુત ને સ્વભાવમુંદર હોઈ અધ્યાત્મ-તરંગિણીમાં નિમજ્જન કરાવનાર છે. દોષ હોય તો આ જીવોની સમજણનો છે, કારણ કે તેઓ તે તે ક્રિયાને અવગાહતા નથી, તેમાં જિંડા ઉતરતા નથી, તેનો અધ્યાત્મરસ આપતા નથી; પોતે મીઠાશ અનુભવતા નથી, ને તે તે ક્રિયાના ઉદ્દિષ્ટ ઈષ્ટ પરમાર્થ ડગથી વંચિત રહે છે. હવે જે શુષ્કજ્ઞાની જનો છે તેઓ એકાંત નિશ્ચયને પકડે છે, ને તે પણ માત્ર શબ્દમાં. તેઓ નિશ્ચયનયની કેવળ વાતો કરે છે, પણ તેના જ્ઞાવને સ્પર્શતા નથી. વળી તેઓ પરમાર્થના

સાધક વ્યવહાર-સાધનને છોડી દે છે ને સ્વચ્છંદે વર્તે છે. આમ તેઓ જ્ઞાનદશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દીધે છે, એટલે ઉભયબ્રહ્મ થાય છે. યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ આદિ સાધનો પરમાર્થસાધનામાં ઉપકારી છે, તેને તે છોડી દે છે, ને તેનામાં તેવી જ્ઞાનદશા તો આવી નથી, એટલે તે ભવબ્રમણ કરે છે. આમ ક્રિયાજડ જીવો વ્યવહારના આગ્રહી ઘઈ નિશ્ચયનિરપેક્ષ હોય છે, તેથી મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી છે, અને શુષ્કજ્ઞાની જીવો નિશ્ચયના આગ્રહી હોઈ વ્યવહારનિરપેક્ષ વર્તે છે, તેથી તેઓ પણ મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે.

“ એક કહે સાધીએ વિવિધ ક્રિયા કરી, ફળ અનેકાંત લોચન ન દેખો;
ફળ અનેકાંત ક્રિયા કરી બાપડા, રડવડે ચાર ગતિમાંડિ લેખે....
ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા. ”

—શ્રી આનંદધનજી

“ કોઈ ક્રિયાજડ ઘઈ રહ્યા, શુષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ;
માને મારગ મોક્ષનો, કરણા ઉપજે જોઈ.
આજ ક્રિયામાં રાચતા, અંતર્લોક ન કાંઈ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધના, તેહ ક્રિયાજડ અહિ.
બંધ મોક્ષ છે. કલ્પના, ભાષે વાણીમાંડિ;
વર્તે, મોહાવેશમાં, શુષ્કજ્ઞાની તે આંડિ.
અથવા નિશ્ચયનય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની મંદ્ર;
લોપે સદ્વ્યવહારને, સાધન રહિત થાય.
જ્ઞાનદશા પામ્યો નહિ, સાધન દશા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંગ જે, તે ખૂડે ભવમાંડિ.
એ પણ જીવ મતાથમાં, નિજ માનાદિ કાજ;
પામે નહિ પરમાર્થને, અનુબધિકારીમાં જ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

માટે યુક્ત પક્ષ નો એ છે કે નિશ્ચય અને વ્યવહારની ગાઢ મૈત્રી કરી આત્માથી મુમુક્ષુએ, નિશ્ચય એટલે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ-પરમાર્થરૂપ સાધ્ય લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે, આત્મવસ્તુનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે જે જે વ્યવહારસાધન વ્યવહારનું સ્વરૂપ ઉપકારી થાય તેનું અવશ્ય સેવન કરવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં અને તેની ઠંઠ સુધી કહીએ તો જ્યાં સુધી આત્મવસ્તુ સાથે જે અન્યસંયોગ છે- ઉપયોગિતા કર્મરૂપ વસ્તુનો સંબંધ છે, તે સર્વથા દૂર ન થાય ત્યાંસગી સંસાર છે ને ત્યાંલગી વ્યવહાર છે, એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની જ્યાં આત્યંતિક સ્થિરતા છે એવું કેવળજ્ઞાન જ્યાંલગી ન થાય ત્યાંલગી વ્યવહારની આવશ્યકતા છે, અને એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં બારમા ગુણસ્થાનકના અંતપર્યંત શ્રુતજ્ઞાનનું

અવલંબન કહ્યું છે, તેમાં ઘણું રહસ્ય છે. જેમ સોનું ષોડશ વર્ણિકાવાળું શુદ્ધ સુવર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી તેને અગ્નિતાપની અપેક્ષા રહે છે, પણ ષોડશ વર્ણિકા પ્રાપ્ત થયા પછી તેની અપેક્ષા રહેતી નથી; તેમ જ્યાંસુધી આત્મા નિર્માળ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પામતો નથી ત્યાંસુધી તેને શુદ્ધ વ્યવહારરૂપ અગ્નિ-તાપદ્વારા આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની અપેક્ષા રહે છે, પણ નિર્માળ પરમભાવદર્શીદેશાને પામેલા યોગાદ્ધ પરમર્ષિઓને તેની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેવા પુરુષો કદપાતીત હોય છે; પરંતુ તેવી પરમભાવ દશા પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે, પોતાની તેવી દશા કદપી લઈ, જે શિથિલાચારી સ્વચ્છંદવિહારી જનો શુદ્ધ વ્યવહારનું અવલંબન છોડી દે છે, તેઓ માર્ગબ્રમ્હ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અધઃપાતને પણ પામે છે, સંયમશ્રેણીથી લડથડતા લડથડતા પહેલે ગુણસ્થાનકે પણ આવી પડે છે.

“સુદ્ધો સુદ્ધાદેસો નાયવ્વો પરમભાવદરિસીદિં ।

વવહારદેસિદા પુણ જે દુ અપરમે દ્વિદા ભાવે ॥”—શ્રી સમયસાર.

“નિશ્ચયદષ્ટિ ચિત્ત ધરીછ, જે ચાલે વ્યવહાર;

પુણ્યવંત તે પામશેછ, ભવસમુદ્રનો પાર.”—શ્રી યશોવિજયછ

“શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, જ્યાંલગે પૂર્ણ ન થાય;

ત્યાંલગે જગશુર દેવના, સેવું ચરણ સદાય....શ્રી ઋષભાનન.”—શ્રી દેવચંદ્રછ

“એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;

પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રછ પ્રણીત

શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અત્રે પરમાર્થને જે પ્રેરે તે જ વ્યવહાર સત્પુરુષોને સંમત છે. જે પરમાર્થનો સાધક થાય તે જ સદ્વ્યવહાર છે, જે પરમાર્થનો બાધક થાય તે અસદ્વ્યવહાર છે.

સમસ્ત જિનવાણી પણ પરમાર્થસાધક વ્યવહારના વિવરણરૂપ છે.

પરમાર્થનો સાધક એટલે પરમાર્થમૂળ જિનવચનસાપેક્ષ જે વ્યવહાર છે તે સાચો તે જ સદ્વ્યવહાર વ્યવહાર છે, બાકી બીજો બધો વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર તે જૂઠો વ્યવહાર છે. કેટલાક લોકો ગચ્છ-મતની જે કદપના છે તેને

વ્યવહાર માની બેઠા છે, વાડાના કદાબહ સાચવવામાં ને પોષવામાં જ વ્યવહારની પર્યાપ્તિ માની બેઠા છે, તે તો અલૌકિક લોકોત્તર માર્ગને લૌકિક કરી મૂકવા જેવું છે; કારણ કે કયા ભગવાન જિનેશ્વરનો પરમ ઉદાર સુવિશાલ તત્ત્વમાર્ગ ? કયાં ક્ષુદ્ર મતભેદોના નિવાસસ્થાનરૂપ સંકુચિત ગચ્છભેદના નામે ચાલતા સાંકડા ચીલા ?

“ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે ।

ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડિયા કલિકાલ રાજે....ધાર તરવારની.

વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચનસાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;

વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર રૂળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો....ધાર.”

—શ્રી આનંદધનછ

“ગરુડ કદાચંદ્ર સાચવે રે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ;

આત્મગુણ અકપાયતા રે, ધર્મ ન જાણે શુદ્ધ....ચંદ્રાનનજિન ।”—શ્રી દેવચંદ્રજી
સાચો વ્યવહાર તો શુદ્ધ આત્મારૂપ સત્ વસ્તુને જે સાધ્ય કરે, તેના સાધનમાં જે નિમિત્તભૂત થઈ ઉપકારી થાય, તે છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની જેથી વૃદ્ધિ થાય, પુષ્ટિ થાય, નિર્મળતા સદ્વ્યવહાર થાય, તે સર્વ સાધન સદ્વ્યવહારરૂપ છે. ‘જેમ કોઈ અર્થનો અર્થી સાધન પુરુષ પ્રથમ તો રાજાને જાણે, સદેહે ને પછી પ્રયત્નથી અનુચરે, તેમ મોક્ષનો અર્થી-મુમુક્ષુ આત્માથી જીવ-રાજાને (આત્માને) જાણે, સદેહે ને પ્રયત્નથી અનુચરે.’ શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન થવામાં, દર્શન થવામાં ને અનુચરણ થવામાં જે જે દ્રવ્ય-ભાવસાધન ઉપકારી થાય, તેનું તેનું અવલંબન આત્માથી અવશ્ય બ્રહ્મ કરે. તેમાં પણ દ્રવ્ય સાધન ભાવની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત થવાના કારણે ઉપકારી થાય છે, ને તેમ થાય તો જ તેની સફળતા છે. દાન, શીલ, તપ ને ભાવ એ ચતુર્વિધ ધર્મની આરાધના પણ સદ્વ્યવહારના અંગભૂત છે. દ્વંકામાં, શુભેચ્છાથી માંડીને શૈલેશીકરણ પર્યંતની સમસ્ત ભૂમિકાઓ, ને સામાન્ય સહાચારથી માંડીને યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગની સાધનાઓ ઇત્યાદિ સર્વ સત્સાધન આ સદ્વ્યવહારમાં સમાય છે.

દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ ને ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ એ સદ્વ્યવહારના મુખ્ય સાધનભૂત છે, ને તે શુદ્ધિનો આધાર પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાન પર છે. સદ્દેવ, સદ્ગુરુ ને સદ્ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યા વિના શ્રદ્ધાન શુદ્ધ કેમ હોય? ને શ્રદ્ધાન શુદ્ધ ન હોય તો દેવ-ગુરુ-ધર્મની શુદ્ધિ પણ કહો કેમ રહે? તેવા શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિના જે કંઈ ક્રિયા કરવામાં આવે તે તો શ્રી આનંદધનજીના શબ્દોમાં ‘છાર પર લિપણા’ જેવી નિષ્ફળ થઈ પડે.

“દેવ ગુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે? કિમ રહે-શુદ્ધ શ્રદ્ધા ન આણો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિપણો તેહ જાણો....ધાર.”

—શ્રી આનંદધનજી

એ તો સાવ સાદી ને દીવા જે સ્પષ્ટ વાત છે કે જેણે સાધ્ય સ્વરૂપની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય, સાધ્ય ધર્મને સિદ્ધ કર્યો હોય, અથવા તેની સાધનાની દિશામાં ઘણા આગળ વધ્યા હોય, એ જ આમાં પરમ ઉપકારી થઈ પડે. આવા ઉપકારી પરમઉપકારી કોણ છે? દેવ, ગુરુ અને ધર્મ. (૧) જેણે આત્મસ્વરૂપને સિદ્ધ દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ કર્યું છે, તે જ દેવ છે; એવા સિદ્ધિપ્રાપ્ત સિદ્ધદેવ-અર્હત્દેવ એ જ ને ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ સિદ્ધિવાંચ્છુઓને પૂજાર્હ-પૂજનીય છે. (૨) બીજું અવલંબનભૂત ઉપકારી સાધન સદ્ગુરુ છે. સ્વરૂપસાધનામાં જે ઘણા આગળ વધેલા છે-ઘણો આત્મવિકાસ પામેલા છે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગની ઉત્તમ આરાધનાથી જેઓ ઉચ્ચ ગુણસ્થાનસ્થિતિએ બિરાજમાન છે, જે પ્રગટ સત્સ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મદશાને પ્રાપ્ત છે, એવા સાક્ષાત્ જીવંતમૂર્તિ આત્મજ્ઞાની આત્મારામી વીતરાગ સત્પુરુષ—જોયા ‘ભાવસાધુ’ નિર્મય ગીતાર્થ ગુરુ તે સ્વરૂપસાધનામાં બીજું મુખ્ય

આલંબનસાધન છે. (૩) ત્રીજું ઉપકારી સાધન સદ્ધર્મ છે. જેણે સ્વરૂપસિદ્ધિ સાધી છે, એવો પ્રાપ્ત આપ્ત પુરુષ-પરમ પ્રમાણભૂત પુરુષ પ્રરૂપેત્-પ્રણીત કરેલ નિર્મલ શુદ્ધ ધર્મનું આરાધન એ સ્વરૂપસિદ્ધિનું ત્રીજું ઉપકારી કારણરૂપ સાધન છે. એના પ્રમાણ પુરુષે દ્રવ્ય-ભાવ જે જે ધર્મસાધન ઉપદેશ્યા છે, તે તે સાધન એક સ્વરૂપસિદ્ધિને માટે જ છે. એટલે તે તે દ્રવ્ય-ભાવ સાધનનું અર્ખંડ સ્વરૂપલક્ષ્યપૂર્વક નિરંતર સેવન કરવું તે સાધ્યને સાધનારૂં પરમ ઉપકારી કારણ છે. આમ દેવ-ગુરુ-ધર્મ એ ત્રણે સ્વરૂપસાધનમાં પરમ ઉપકારી અવલંબનસાધન છે. અને આમ વ્યવહાર અને નિશ્ચય, દ્રવ્ય અને ભાવ સર્વ સાધનના યથાયોગ્ય સમન્વયપૂર્વક વ્યવહારરત્નત્રયી અને નિશ્ચયરત્નત્રયીની આરાધના કરવી એ જ વીતરાગનો મોક્ષમાર્ગ અથવા 'જિનનો મૂળ માર્ગ' છે.

૫. અર્હત્ ભગવત્: સદ્દેવ મહાપ્રતિષ્ઠા

“એહ અઠાર દૂષણ વરજિત તનુ, મુનિજન વૃંદે ગયા;
અવિરતિરૂપક દોષનિરૂપણ, નિર્દૂષણ મન લાયા.”—શ્રી આનંદધનજી

“જેહના ધર્મ અનંતા પ્રગટયા, જે નિજ પરિણતિ વરિયો;
પરમાતમ જિનદેવ અમોહિ, જ્ઞાનાદિ ગુણ હરિયો....રે સ્વામી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

હવે આ ઉક્ત સમસ્ત સાધનમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ એવો લક્ષિયોગ જે આ ભગવાન્ સદ્દેવના અવલંબને સાધ્ય-સાધવા યોગ્ય છે, તે સદ્દેવરૂપ વિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ અવલંબન-સાધનનો વિશેષ વિચાર કરવાનું અત્ર આ ભગવદ્લક્ષિતમય અંથના ‘પુષ્ટ આલંબન’ પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે. સત્સાધકને સાધ્ય-સાધવા યોગ્ય સાધ્ય-ધર્મ જેણે સિદ્ધ કર્યો છે, તે જ ઈષ્ટ સાધ્ય ધર્મની સાધનામાં સિદ્ધ-દેવ સત્સાધકને પરમ ઉપકારી-પરમ ઉપયોગી ‘પુષ્ટ આલંબન’-રૂપ સાધન છે; ભક્તશિરોમણિ દેવચંદ્રજી મહામુનિ જેને ‘પુષ્ટ-નિમિત્ત’ તરિકે બિરહાવે છે, તે જ આ છે. જેમ પુષ્પ-ફૂલમાં તિલવાસક વાસના રહી છે તે પુષ્ટ-નિમિત્ત છે, તેમ સાધ્ય ધર્મ જેમાં રહ્યો છે તે ‘સિદ્ધ’ પુષ્ટ નિમિત્ત છે. અર્થાત્ તેલ છે તેને ફૂલની વાસનાથી સુગંધિત બનાવવું છે, તે માટે જેમાં તે વાસ વિદ્યમાન છે તે સુગંધી ફૂલ ‘પુષ્ટ’ નિમિત્ત છે-ભગવાન્ નિમિત્ત છે; તેમ આ આત્મા છે, તેને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ સાધ્ય ધર્મની સિદ્ધિથી સિદ્ધ બનાવવો છે, તે માટે જેમાં તે સાધ્યધર્મ પ્રગટ વિદ્યમાન છે તે ભગવાન્ સિદ્ધ દેવ ‘પુષ્ટ’ નિમિત્ત છે, ભગવાન્ ઉપકારી સાધન છે. આ આત્મા ઉપાદાન છે અને આ સિદ્ધ દેવ પુષ્ટ આલંબન નિમિત્ત છે; આ સિદ્ધ દેવની સેવા તે ઉપાદાન આત્માને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટ કરે

૭. કાર્યગુણનાં કારણપણે જે કાર્ય છે તે અનુપમ કારણ છે; અર્થાત્ કોઈ પણ કાર્ય કરવું હોય, તેમાં જેણે તે કાર્ય સિદ્ધ કર્યું હોય-પ્રગટ અનુભવસિદ્ધ કરી જીવંત જાગતું જીવંત ઉદ્ઘાટન પ્રગટ કર્યું હોય, તે કાર્ય જ અનુપમ કારણ છે; તેમ ભગવાનની સકલ સિદ્ધતારૂપ જે કાર્ય છે, તે સત્સાધક ભક્તજનને ઉત્તમ અનુપમ સાધનરૂપ થઈ પડે છે. અને તેવા પ્રકારે પરમ ભાવિતાત્મા મહાગીતાર્થ દેવચંદ્રજી મહામુનિએ અપૂર્વ ભાવથી સંગીત કર્યું છે—

“ સાધ્ય સાધ્ય ધર્મ જે માંહી હુવે રે, તે નિમિત્ત અતિ પુષ્ટ;

પુષ્પ પુષ્પ માંહી તિલવાસક વાસના રે, નવિ પ્રબંસક હુષ્ટ....આલંગી.

કાર્ય ગુણકારણપણે રે, કારણ કાર્ય અનૂપ;

સકલ સિદ્ધતા તાહરી રે, માહરે સાધનરૂપ....શ્રી સંભવ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

જે દીવો પ્રગટ્યો છે તેમાંથી અસંખ્ય દીવા પ્રગટી શકે છે, તેમ જેમાં પરમાત્મ-જ્યોતિ પ્રગટી છે, તેમાંથી અસંખ્ય આત્માઓ પોતાની પરમાત્મજ્યોતિ પ્રગટાવી શકે છે. પરમ ભાવિતાત્મા શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીજીનું સુભાષિત છે

દીવામાંથી દીવો: કે-‘વાટ જેમ દીવાને ઉપાસી તેવી (દીવો) થાય છે, તેમ ભિન્ન આદર્શ તેવી સિદ્ધિ આત્માને ઉપાસી આત્મા તેવો પર (પરમાત્મા) થાય છે,’ આમ પરમાત્મસ્વરૂપ સદ્દેવનું અવલંબન જીવને પરમ ઉપકારી સાધન થાય છે, આ દેવતત્ત્વ આત્મસિદ્ધિના અને આત્મશુદ્ધિના ઉત્તમ નિમિત્તકારણરૂપ-પ્રબલ પુષ્ટ આલંબનભૂત સુખ આધારસ્થાન છે. માટે આ સદ્દેવનું સ્વરૂપ સુસુક્ષ્મ આત્માએ સમ્યક્પણે જાણવું જોઈએ. કારણ કે દેવ એટલે આરાધ્ય આદર્શ. જેવો આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય. ‘વાદચ્છી માવના તાદચ્છી સિદ્ધિ:’। આદર્શ શુદ્ધ હોય-સત્ હોય, તો સિદ્ધિ પણ શુદ્ધ હોય-સત્ હોય; આદર્શ અશુદ્ધ હોય-અસત્ હોય, તો સિદ્ધિ પણ તેવી જ હોય. શુદ્ધને ભજે તે શુદ્ધ થાય, અશુદ્ધને ભજે તે અશુદ્ધ થાય; સરાગીને સેવે તે સરાગી થાય, વીતરાગીને સેવે તે વીતરાગી થાય. માટે આદર્શશુદ્ધિ-આરાધ્ય સદ્દેવતત્ત્વની શુદ્ધિ અવશ્ય કરવી જોઈએ.

ત્યારે સદ્દેવ કોણ ? અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંતવીર્ય એ સદ્ભૂત દિવ્ય આત્મગુણરૂપ આત્માનું પરમ એશ્વર્ય પરમ આત્મપુરુષાર્થથી આવિર્ભૂત કરી, જે પરમેશ્વર પરમ દિવ્યગતિને-સુક્ષિતને પામ્યા તે સદ્દેવ;

સદ્દેવ કોણ ? અને સુસુક્ષ્મને ઇષ્ટ-ઇચ્છિત ચોગ્ય પરમોત્તમ ગુણગણનું એક ધામ હોવાથી તે જ ઇષ્ટ. આમ જ્ઞાનાદિ અનંત એશ્વર્યસંપન્ન પરમેશ્વર પરમાત્મા એવા શુદ્ધ સિદ્ધ આત્મા એ જ સર્વ સાચા આત્માથી સુસુક્ષ્મોના પરમ આરાધ્ય, પરમ અર્હત-પરમ પૂજર્હ, પરમ પૂજ્ય, પરમ ઉપાસ્ય ઇષ્ટ દેવ છે અને તેવા પરમ ‘અર્હત’-પરમ પૂજર્હ, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ સેવ્ય એવા જો કોઈ પણ આ જગતને વિષે હોય તો તે શ્રી ‘જિનદેવ’ જ છે

‘જિન દેવ’ એ પરમ અર્થગર્ભ શબ્દ જ પરમ સૂચક છે. ‘જિન’—વીતરાગ એ કાંઈ સાંકડો સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ વિશાલ આશયવાળો મહાન્ તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રએ સુભાષિત કહ્યું ‘જિનદેવ’ મહાન્ છે તેમ ‘જિન સોહી હે આતમા, અન્ય હોઈ સો કર્મ; કર્મ કટે તત્ત્વવાચક શબ્દ સો જિનવચન, તત્ત્વગ્યાનીકો મર્મ.’ રાગાદિ સર્વ અંતર શત્રુઓને છુટી જે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એવા શુદ્ધ આત્મા તે ‘જિન’. આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં કર્મકટકનો સંહાર કરી જે વિજયશ્રી વર્ધા છે, એવા ખરેખરા શ્રીમદ્ આત્મવીર તે જ જિન. અને એવા જિન ભગવાન અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય એ દિવ્ય આત્મ-શુણેના સ્વામી થયા હોવાથી એ જ ખરેખરા ‘દેવ’ છે.

રાગાદિક સહુ શત્રુ છુટ્યા, વરી કેવલશ્રી રીઝી પ્રીત્યા;
શ્રીમદ્ સાચા જિન તમે છો, દિવ્ય શુણેથી દેવ તમે છો....જય જિન દેવા!
જય જિનદેવા! જય જિનદેવા! દેવ. કરે છે સહુ તમ સેવા;
સુર નર ઇન્દ્રો સ્તવન કરે છે, યોગવરેન્દ્રો ધ્યાન ધરે છે....જય જિનદેવા!

—પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા, (સ્વચ્ચિત)

વિશ્વની વિશિષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ વિભૂતિરૂપ આવા આ જિનદેવ પરમ ‘અર્હત’ અર્થાત્ વિશ્વની પૂતળા પરમ પાત્ર છે. સર્વ દેવેન્દ્રો જેને વંદે છે અને સર્વ યોગીન્દ્રો જેને કયાવે છે, એવા આ જિનદેવ સર્વદાને માટે સર્વ હોષથી સર્વથા રહિત થયા હોવાથી ખરેખરા ‘મહાદેવ’ છે. કારણ કે જેમાં સર્વ રાગ-દ્વેષ મોહ એ દોષો સમાય છે એવા રાગ દ્વેષને મોહ એ ત્રણ મહાદોષને આ મહા ત્રિદોષ સૃષ્ટિનો મહાદેવે સર્વથા નષ્ટ કર્યા છે; અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કહ્યું સંહાર કરનારા છે તેમ—‘જેને સંકલેશ ઉપભવનારો રાગ સદાયને માટે છે જ નહિં, અને શમરૂપી ઇંધન પ્રત્યે દાવાનલ જેવો પ્રાણી પ્રત્યેનો દ્વેષ પણ છે જ નહિં, અને સદ્જ્ઞાનને આશ્વાદન કરનારો તથા અશુદ્ધ ચારિત્ર કરનારો મોહ પણ છે જ નહિં,—તે ત્રિલોક પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો ‘મહાદેવ’ કહેવાય છે.’

“यस्य संक्लेशजननो रागो नास्त्येव सर्वदा ।

न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्धनदवानलः ॥

न च मोहोऽपि सज्ज्ञानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् ।

त्रिलोकख्यातमहिमा महादेवः स उच्यते ॥”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યશુક્રત અષ્ટક

ત્રિદોષલયથી આત્મ ખરેખર મહાદેવપણું જેમાં ઘટે છે એવા આ પરમ ત્રિદોષ-મૂર્તિ આ મહાદેવ જિનદેવે પ્રકાશંતરથી અજ્ઞાનાદિ અઠાર દોષને નષ્ટ કર્યા છે, તેથી પણ તેઓનું દેવાધિદેવપણું ઘટે છે. તે આ પ્રકારે :—(૧) અનાદિ એવું

આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ કે જેના પર અનંતકાળના અજ્ઞાનઆવરણના અનંત થર ખાઝી ગયા હતા, તેને આ ભગવાન વીતરાગ દેવે ખંડાર જેથી કાઢી પ્રકટ કર્યું, અષ્ટાદશ દોષરહિત ને અજ્ઞાન દોષને નિવૃત્ત કર્યો. (૨) નિદ્રા, સ્વપ્ન, જાગ્રત અને વીતરાગ જિનદેવ ઉજાગ્રત એ ચાર દશામાંથી ઉજાગ્રત અવસ્થા ભગવાને પ્રાપ્ત કરી; અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ જાગ્રત આત્મોપયોગ-મય પરમ જ્ઞાનદશા પામેલા ભગવાને નિદ્રા દોષની આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરી. (૩) મિથ્યા-મતિ નામની જે કુલટા સ્ત્રી આ જીવ સાથે અનાદિથી જોડાયેલી સંલગ્ન હતી, તેને અપરાધિની ને દુઃશીલ બ્યભિચારિણી જાણીને આ મહાત્માએ આત્મગૃહમાંથી ખંડાર કાઢી મૂકી; અને સપરિવાર સમકિત સાથે સગાઈ કરી મહા મિથ્યાત્વ દોષને-દર્શનમોહને ક્ષીણ કર્યો. (૪-૫-૬) અને રાગ, દ્વેષ ને અવિરતિ પરિણામ કે જે ચારિત્રમોહના જખરજસ્ત ચોદ્યા હતા, તે તો જેવી આ ભગવાનની વીતરાગ પરિણતિ પરિણમી કે તત્ક્ષણ ખાધા ખની જોઈને નાઠા! (૭-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩) ભગવાન જ્યારે ક્ષપક-શ્રેણીરૂપ ગજરાજ પર ચઢ્યા ત્યારે, -હાસ્ય, અરતિ, રતિ, શોક, દુઃખ, ભય, વેદોદય (કામ) -એ તુચ્છ કૃષિપંક્તિ જેવા, ઢીલા માટીના ઢેફ જેવા દોષ તો બિચારા કયાંય ચગદાઈ ગયા! આમ ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કરી, નિષ્કારણ કરુણારસના સાગર આ પરમકૃપાળુ દેવે જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટ કર્યું અને (૧૪-૧૫-૧૬-૧૭-૧૮) આવા આ પરમ વીતરાગ પ્રભુ ત્રિલોકખંધુ દાનસંખધી વિઘ્નને-દાનાંતરાયને નિવારી, પરમ અહિંસાધર્મના ઉપદેશદાતાથી સર્વજનને અભયદાન પદના દાતા થયા લાલ સંખધી વિઘ્નને-લાભાંતરાયને નિવારી, પરમ લાભરસથી ભસ્ત એવા આ પ્રભુ, જગતને આત્મ-લાભમાં વિઘ્ન કરનારા લાભવિઘ્નના નિવારક થયા. પંડિત વીર્ય વડે કરીને વીર્ય વિઘ્નને-વીર્યંતરાયને નિવારી આ પ્રભુ પૂર્ણ પદવીના યોગી બન્યા. અને ભોગાંતરાય-ઉપ-ભોગાંતરાય એ બન્ને વિઘ્નને નિવારી આ પ્રભુ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપરમભૃતારુ ભોગના સુભોગી થયા. આમ અજ્ઞાનાદિ અઢાર દૂષણથી રહિત એવા આ જિનદેવ-વીતરાગ પરમાત્મા છે, -જેના અનન્ય શુભોનું સંકીર્તાન મુનિજનવૃંદ ગાય છે.

“ ઇણુવિધ પરખી મન વિશરામી, જિનવર શુણુ જે ગાવે રે;

દીનખંધુની મહેર નજરથી, આનંદધનપદ પાવે રે....હો મલ્લિજિન! ”-શ્રી આનંદધનજી

આવા પરમ નિર્દોષ શુણુમૂર્તિ શ્રીમદ્ વીતરાગ દેવની આ પ્રમારે સ્વરૂપપરીક્ષા કરી, આ મનવિશ્રામી જિનવરના શુણુ ગાય છે, તે પણ આ ‘દીનખંધુની મહેર નજરથી’—કૃપાદષ્ટિથી આનંદધન પદને પામે છે, અર્થાત્ તે પણ જિનેશ્વરતુલ્ય પરમાનંદમય-સહજ આત્મસ્વરૂપ પદને પામે છે. કારણ કે ‘જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કાંઈ’ એટલે સિંહને દેખીને જેમ અજકુલગત સિંહશિશુને નિજ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે, તેમ જિનસ્વરૂપના દર્શને સુસુક્ષ્મ ભક્ત આત્માને ‘દર્પણ જિમ અવિકાર’ પ્રભુના રૂપદર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. અને એટલા માટે જ આવા પરમ ઉપકારી સહજાત્મ-

સ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિરૂપ ‘ભાવચૈત્ય’ એવા જિન ભગવાનને—
પરમ અર્હત ભગવતને આત્મહિતાર્થી સુમુક્ષુઓ પરમ ભક્તિભાવથી બને છે, અને પૂજે છે.

શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી, સહજાત્મસ્વરૂપ જે;

સુમુક્ષુ જન એવા તે, ભગવાન જિનને બને.—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

કારણ કે જે ખરેખરો અર્હત હોય તે જ ખરેખરો ભગવત હોય ને જે ખરેખરો
ભગવત હોય તે જ ખરેખરો અર્હત હોય, અર્થાત્ જગતને પૂજાઈ એવો જગતપૂજ્ય હોય.

આ અર્હત ભગવત હોવાને લીધે જ ‘અર્હત’—પૂજાઈ છે,

ખરેખરો અર્હત અર્થાત્ ભાવઅર્હતપણું ભગવતપણું આધીન છે. એટલે જેમાં

તેજ ભગવતઃ ખરેખરું પરમાર્થસત્ ભગવતપણું છે તે જ અર્હત છે ને તે જ પૂજાઈ

છ પ્રકારનું ‘ભગ’ ભગવત છે. ‘ભગ’ સંપન્ન જે હોય તે ‘ભગવત’, સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ

લક્ષણવાળું ‘ભગ’ જેને વર્તે છે તે ‘ભગવત’. આ અંધમાં કહ્યું છે

તેમ ‘ભગ’ શબ્દનો પ્રયોગ આ ષદ્ પ્રકારમાં થાય છે—“સમગ્ર X એવા ઐશ્વર્યની,

રૂપની, યશની, શ્રીની, ધર્મની અને પ્રયત્નની—એમ છની ‘ભગ’ એવી સંજ્ઞા છે.”

એટલે આત્માનું અનંત જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જે કર્મઆવરણથી તિરોભાવને પામેલું હતું,

તે જે પરમ પુરુષોત્તમે અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી કર્મઆવરણનું વિહારણ કરી આવિર્ભાવ

પમાડ્યું, અને આમ સર્વ વિભાવનાં પરિત્યાગથી આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવભૂત સકલ શક્તિ

પ્રગટ કરી જે સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામીએ અનંત સ્વરૂપસંપત્તિનું સ્વામીપણું—ઈશ્વરપણું પ્રાપ્ત

કયું તે જ ઈશ્વરને શુદ્ધ આત્મારૂપે—પરમાત્મારૂપે ભજવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. કારણ કે

આત્મસ્વરૂપને પામેલા શુદ્ધ આત્મામાં જ—પરમાત્મામાં જ ખરેખરું ઈશ્વરપણું—ભગવતપણું

ધટે છે; અને ઉક્ત છ પ્રકારનું ‘ભગ’ આ જગતમાં કોઈને વિષે પરમેતદૃષ્ટપણે

પ્રકાશમાન હોય તો તે તેવા શુદ્ધ આત્મારૂપ—પરમાત્મારૂપ અર્હત ભગવત અર્થાત્ જિનેશ્વર

ભગવાનને વિષે જ છે; તે આ પ્રકારે—

(૧) આ ભગવંતનું સમગ્ર—સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય તે ઇંદ્રોથી ભક્તિનમ્રપણે કરવામાં આવેલ
મહાપ્રાતિહાર્ય વિભૂતિરૂપ છે, આ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય પરથી આ ભગવંતનું સમગ્ર

ઐશ્વર્યરૂપ ‘ભગ’ સ્પષ્ટ જણાય છે. અથવા પ્રકાશંતરથી સર્વ દોષ

ઐશ્વર્યરૂપ ભગઃ —આવરણની હાનિથી જે અનંતજ્ઞાનાદિ આક્યંતર ઐશ્વર્ય પ્રગટ્યું

રૂપસ્વરૂપ ભગઃ તે જ આ ભગવંતનો આધ્યાત્મિક મહિમાતિશય પોંકારતું સમગ્ર

યશરૂપ ભગઃ ઐશ્વર્યરૂપ ભગ છે. (૨) અનુત્તર વિમાનના દેવ કરતાં પણ આ

ભગવંતનું રૂપ અનંતગણું અભિરામ—પરમ સુંદર હોય છે, આમ

અનુપમ રૂપ—સ્વરૂપ ‘ભગથી’ પણ આ ‘ભગવત’ સમગ્ર—સંપૂર્ણ હોય છે; અથવા

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જેણે પોતાની સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓરૂપ ગોપીઓને

પોતાના અનુપમ આ-મસ્વરૂપસૌંદર્યથી આકૃષ્ટ કરી અંતર્મુખ કરી હતી એવા આ

“પૈશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય, રૂપસ્ય યશસઃ ત્રિયઃ ।

ધર્મસ્યાથ પ્રયત્નસ્ય, ષણ્ણાં ભગ इतीજ્ઞા ॥”

ભગવંતનું આત્મસ્વરૂપસૌંદર્ય અનુપમ છે. (૩) અને આ ભગવંતનો યશ તો—‘યશસ્તુ રાગદ્વેષપરીષદોપસર્ગપરાક્રમસમુત્થં ત્રૈલોક્યાનન્દકાર્યાકાલપ્રતિષ્ઠં’—રાગ-દ્વેષ-પરીષદ-ઉપસર્ગમાં પરાક્રમથી સમુત્થ, ત્રૈલોક્યઆનંદકારી અને આકાલપ્રતિષ્ઠ એવો સમગ્ર-સંપૂર્ણ છે.

અને (૪) આ ભગવંતે ધાતિકર્મનો ઉચ્છેદ કરવાનું વિક્રમ-પરાક્રમ દાખવ્યું, તેથી તેમને કેવલાલોક-કેવલજ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો, એટલે તેમને નિરતિશય પરમ સુખ-સંપત્સમન્વિતતા થઈ, એ જ આ ખરેખરા ‘શ્રીમદ્’ ભગવાનનું શ્રીરૂપ ‘ભગ’ છે. આ અંથમાં ભગવાનને માટે ‘પુરુષવરપુણ્ડરીક’ એવું એક ઉત્તમ પદ પ્રયોજ્યું છે, તે પરથી

પણ આ ભગવાનના અનન્ય અનુપમ શ્રીમદ્પણનો જ ભાવ વ્યંજિત

શ્રીરૂપ ભગ: થાય છે. આ ઉપમાનો બિંબ-પ્રતિબિંબ ભાવ મહાકવિ
‘ચરણ કમલ હરિભદ્રજીએ અત્રે સાંગોપાંગ ઘટાવ્યો છે. પુણ્ડરીકો જેમ સર્વ
કમલા વસે રે’ કમલજાતિમાં વર-સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેમ આ ભગવંતો પુરુષોમાં વર

પુણ્ડરીક સમાન સર્વશ્રેષ્ઠ હોઈ પુરુષવરપુણ્ડરીકો છે. પુણ્ડરીકો

એવા પ્રકૃતિસુંદર-સ્વભાવથી સુંદર છે કે સૌંદર્યભૂતિ ભુવનલક્ષ્મી પણ ત્યાં આવીને નિવાસ કરે છે ને તે મન-નયન આદિને આનંદનું આયતન-ધામ થઈ પડે છે; તેમ અતિશયયોગે કરી આ ભગવંતો એવા પરમ સુંદર છે કે કેવલશ્રી આદિ ગુણસંપદ આવીને તેમનામાં નિવાસ કરે છે, ને તેમના દર્શનાદિ આનંદના હેતુઓ થઈ પડે છે. ‘સુન્દરાશ્વાતિશયયોગેન, નિવાસો ગુણસમ્પદ:’. આ અંગે કવિવર શ્રી આનંદધનજીએ પરમ સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે કે-હે ભગવંત ! આપ શ્રીમદ્નાં ચરણકમલમાં કમલા-શ્રી નિવાસ કરે છે, તે સમલ અને અસ્થિર પદરૂપ પંકજને પામર તુચ્છ લેખી ને તમારા ચરણ-કમલને નિર્મલ સ્થિર પદરૂપ દેખીને જાણે તેમ કરતી હોયની ! આમ કમલા જેના ચરણકમલમાં વસે છે એવા હે શ્રીમદ્ ભગવંત ! મહારો આ મનમધુકર તમારા શ્રીમદ્ ચરણકમલમાં એવો મુગ્ધ બન્યો છે, કે તે સુવર્ણમય મેરુને અને ઈંદ્ર-ચંદ્ર-નાગેંદ્રને પણ રંક ગણી, તમારા ગુણ-મકરંદના પાનમાં લીન થઈ ગયો છે.

“ ચરમકમલા કમલા વસે રે, નિર્મલ ચિર પદ લખ;

સમલ અચિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર લેખ....વિમલ જિન દીઠા લોયણ આજ,

મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;

રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ. ” શ્રી આનંદધનજી.

તેમજ-(૫) આ ધર્મભૂતિ ભગવંતનું ધર્મરૂપ ‘ભગ’ પણ સમગ્ર છે; સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગરૂપ દ્વિવિધ, સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ત્રિવિધ અને દાનાદિરૂપ ચતુર્વિધ એવો આ ભગવંતોનો ધર્મ પરમોત્તમ હોવાથી સર્વ પ્રકારે આ ભગવંતોનું

ધર્મરૂપ ભગ: ધર્મરૂપ ભગ સમગ્ર-સંપૂર્ણ છે. (જુઓ આ અંથ પૃ. ૧૦૫-૧૦૬)

પ્રયત્નરૂપ ભગ: અને (૬) આ ભગવંતોનું પ્રયત્નરૂપ ‘ભગ’ પણ સમગ્ર છે. આ પ્રયત્ન

અનંતવીર્ય ભગવંત ‘પરમવીર્યસમુત્થ:’-પરમ વીર્યથી સમુત્થ-ઉત્પન્ન થયેલ, એક-

રાત્રિકી આદિ મહાપ્રતિમાલાવનો હેતુ અને સમુદ્ધાત-શૈલેશી અવસ્થાથી વ્યંગ્ય-વ્યક્ત થતો જોવો છે. જેટલું અને જેવું આત્માનું વીર્ય-સામર્થ્ય તેટલો અને તેવો પ્રયત્ન થઈ શકે. આ ભગવંતોનું આત્મવીર્ય-આત્મસામર્થ્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, એટલે આ ભગવંતોનો પ્રયત્ન-પ્રકૃષ્ટ ચત્ન-આત્મપુરુષાર્થ પણ પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે. આ ભગવંતોનું આત્મવીર્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, એટલું જ નહિ પણ પરલાવ-વિલાવનો સ્પર્શલેશ નહિ હોવાથી પરમ શુચિ-શુદ્ધ-પવિત્ર છે, તેમ જ ક્ષાયિકલાવે હોવાથી તેનો કેઈ કાળે અંત ન આવે એવું અનંત છે. કારણ કે આ ભગવંતનું આત્મવીર્ય નિજ આત્મલાવમાં પરિણમ્યું છે અને નિજ શુણ્વૃત્તિમાં વર્તનાવંત વર્તે છે. આવા અનંતવીર્ય ભગવંતનું પ્રયત્નરૂપ ‘ભગ’ પણ અનંતશુણ્વિશિષ્ટ પરમ અદ્ભુત હોય એમાં પૂછવું જ શું ? (જુઓ આ અંથ પૃ. ૧૦૭-૧૦૮)

“ અનંતવીરજ જિનરાજનો, શુચિ વીરજ પરમ અનંત રે;
નિજ આત્મલાવે પરિણમ્યો, શુણ્વૃત્તિ વર્તનાવંતરે....મન મોહું. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ ઉપરમાં વિવરી ઘતાવ્યું તેમ સમગ્ર એવા ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રયત્ન એ છએ પ્રકારનું આ સમગ્ર-સંપૂર્ણ ‘ભગ’ એવંભૂત-એવા પ્રકારની તથારૂપ દશાવાળું જેઓને વિદ્યમાન છે તે ‘ભગવંતો’ છે,—‘અયમેવંમૂતો એવંભૂત ભગવંતો જ ભગો વિદ્યતે ચેષાં તે ભગવન્તઃ, તેભ્યો ભગવદ્ભ્યો નમોઽસ્તુ’—તે પ્રેક્ષાવંતોને પૂજાઈ ભગવંતોને નમસ્કાર હો ! ‘પવંમૂતા યવ પ્રેક્ષાવતાં સ્તોતવ્યાઃ’ —‘એવંભૂતો જ’—એવા પ્રકારની અહંત ભગવત્ રૂપ જેની તથારૂપ પરમ આત્મદશા પ્રગટ છે, એવા અહંત ભગવંતો જ સ્તવાઈ હોઈ, ભેઈ વિચારી વર્તનારા પ્રેક્ષાવંતોને ‘સ્તોતવ્ય’—સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. ‘પવંમૂતા યવ પ્રેક્ષાવતાં નમસ્કારાર્હાઃ’—‘એવંભૂતો જ’—એવા પ્રકારની સિદ્ધ દશાને જે ભગવંતો પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેઓ જ ખરેખરા અહંત-પૂજાઈ હોવાથી, પ્રેક્ષાવંતોને-ભેઈ વિચારી વર્તનારા વિચારવંત વિવેકી જનોને નમસ્કારાર્હ, નમસ્કાર યોગ્ય છે. આદિકર, તીર્થંકર, સ્વયંસંયુદ્ધ, પુરુષોત્તમ, પુરુષસિંહ, પુરુષ-વરપુણ્ડરીક, પુરુષવરગંધર્વસ્તી આદિ સકલ શુણ્વિશેષણ જ્યાં અવિકલપણે સાંગોપાંગ ઘટે છે, એવા જે આ અહંત ભગવંતો શિવ-અયલાદિરૂપ સિદ્ધિગતિસ્થાનને સંપ્રાપ્ત થયા છે, અને આમ એવંભૂત નયે જેને તથારૂપ શુદ્ધ આત્મારૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિમય સિદ્ધદશા —સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રગટી છે,—એવંભૂતો જ એવંભૂત નયે ખરેખરા પરમાર્થસત્ ‘અહંત’—વિશ્વની પૂજના પરમ પાત્ર, પરમ પૂજ્ય ‘ભગવત્’ છે. અત એવ તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અહંત ભગવત્ વિવેકી સુસુક્ષ્મ આત્માથીઓને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ સાચા આત્માથીઓનો સાધ્ય, ધ્યેય, લક્ષ, આદર્શ તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ એવંભૂત સિદ્ધ દશા છે. એટલે એવંભૂત પ્રગટ શુદ્ધ આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકવાથી જેનો પરમ પૂજ્ય આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો છે, એવા આ અહંત સિદ્ધ ભગવંતો જ સર્વ સાધકતા પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ પૂજ્ય છે. અને જો કે આ અહંત

ભગવંતો પરકૃત-પ્રીતિએ કરેલી પૂજાને ઇચ્છતા નથી અને તેમને સ્તુતિ-નિંદાનું કંઈ પ્રયોજન નથી, તોપણ તેમની પૂજાથી સાધકનું પોતાનું આત્મસિદ્ધિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એમનું પૂજન એ સાધકના પોતાના જ આત્મકલ્યાણની વાત છે, માટે તે 'ઉપાસનાં જિન ચરણની અતિશય ભક્તિ સહિત' તેને અત્યંત અત્યંત કર્તવ્ય છે જ.

“ પૂજના તો કીજે રે બારમા જિનતણી રે, જસુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવે;
પરકૃત પૂજારે જે ઇચ્છે નહિ રે, સાધક કારજ દાવ....પૂજનાં.

જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે, પ્રગટે અન્વય શક્તિ;

પરમાનંદ વિલાસી અનુભવે રે, દેવચંદ્ર પદ વ્યક્તિ....પૂજના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે જિનદેવ-‘અહર્તુ ભગવત્’ એ જ સદ્દેવ છે એમ તમે શા પ્રમાણથી કહો છો? તેનો ઉત્તર એટલો જ છે કે તેમના પરમ નિર્દોષ વચન-

‘વાક્યલિંગા
હિ વક્તાર:’

ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ

કષ-છેદ-તાપ

પરીક્ષા

પ્રમાણથી, તેમના પરમ ગુણસંપન્ન યથાખ્યાતચરિત્રમય વીતરાગ

ચરિત્રથી, અને તેમની પરમ નિર્દોષ પરમ શાંતમૂર્તિ ‘પ્રશમરસ-

નિમગ્ન’ મુદ્રા પરથી. આ અંથમાં જ કહ્યું છે તેમ ‘વાક્યલિંગા

હિ વક્તાર:’-વાક્ય-વચન એ વક્તાને યોગ્યવાનું લિંગ-ચિહ્ન

છે, એટલે વચનપ્રમાણથી પુરુષપ્રમાણ વ્યક્ષણ જનો માન્ય

કરે છે. જેનું વચન પૂર્વાપરઅવિરુદ્ધ અને યથાર્થ યુક્તિયુક્ત

સન્ન્યાયસંપન્ન હોય, જેમાં પદે પદે વીતરાગતા જ નિર્જરતા હોય

તેને જ વ્યક્ષણ પ્રમાણ ગણે છે. મહાન્ હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ ‘વીર પ્રત્યે

એને પક્ષપાત નથી, કપિલાદિ પ્રત્યે દ્વેષ નથી, જેનું વચન યુક્તિવાળું હોય તેનું જ અહણ

કરવા યોગ્ય છે;’ અર્થાત્ કોઈ પણ મત-દર્શનના આગ્રહ કે પક્ષપાત વિના, અત્યંત

મધ્યસ્થતાથી પ્રમાણિક ન્યાયમૂર્તિની જેમ ન્યાયતુલા બરાબર જાળવીને, આ અંથમાં કહ્યું

છે તેમ ‘ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાયાં’-ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાથી પરીક્ષા કરતાં, કષ-છેદ-તાપની

ત્રિવિધ અગ્નિપરીક્ષામાંથી જે વચન સમુત્પન્ન થાય, જે ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ હોય, તેને જ

મધ્યસ્થ તત્ત્વગવેષકો પ્રમાણ કરે છે. (આ કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા

ધર્મવરચતુરન્ત-

ચક્રવર્તી

તીર્થકરો

અંગે જુઓ પૃ. ૩૦૦-૩૦૧). આ કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા વડે

ધર્મશાસ્ત્રરૂપ સુવર્ણની પરીક્ષા વ્યક્ષણ પુરુષો કરે છે, તેમાંથી

આ જિનપ્રવચન અણીશુદ્ધ સમુત્પન્ન થાય છે, એટલે જ આવી

‘ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાએ’ કરીને આ ભગવંત જિનદેવોએ પ્રવર્તીવેદું

ધર્મચક્ર ઇતરપ્રણીત ધર્મચક્ર કરતાં ‘વર’-પ્રધાન શ્રેષ્ઠ છે એમ આ લલિતવિસ્તર

અંથમાં ડિઝિમ નાદથી ઉદ્ઘોષ્યું છે, અને એટલે જ આ અંથમાં આ ભગવંતોને માટે

‘ધન્મવરવાહરન્તચક્કવટ્ઠીણ’-ધર્મવરચતુરન્તચક્કવટ્ઠીણઃ’-ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિશ્ચઃ’-ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તીશ્ચૌ એવું પરમ ગૌરવપૂર્ણું વિશિષ્ટ પદ પ્રયુક્ત કર્યું છે. ઉક્તયલોકહિતાવહ પરમલોકસંપ્રાહક આ ધર્મચક્રવર્તીશ્ચૌએ જગત્તારક તીર્થરૂપ શુદ્ધ ‘ધર્મચક્ર’નું—સર્વ શોકના નાશ કરનારા યથાર્થ ‘અશોક’ ‘ધર્મચક્ર’નું પ્રવર્તન કરી, પોતાના ‘તીર્થ’કર નામને સાર્થક કર્યું છે.

“ચક્રી ધરમતીરથતણો, તીરથદલ તત્ત સાર રે;
તીરથ સેવે તે લહે, આનંદધન નિરધારે....”—શ્રી આનંદધનજી.

જગગુરુ જીવન્મુક્ત અસ્નેહી, દેહ છતાં ચે જેહ વિદેહી;
મુક્તિતણો મારગ જગખંધુ, જોધે અદ્વૃષ્ણ કરુણાસિંધુ....જય.

—પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

તેમજ તે તીર્થ’કર લગવ’તોના અધ્યાત્મ ચરિત્ર પ્રત્યે પણ સહજ દષ્ટિપાત કરતાં પ્રતીત થાય છે કે—આ ‘જિનદેવો’એ—અહીં ત લગવ’તોએ મોહનીયાદિ ચાર ધાતિકર્મનો સંક્ષય કરી જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટાવ્યું છે. આત્મશુભને ધર્મતીર્થસંસ્થાપક અંપાય—હાનિ કરનારા આ ધાતિકર્મોનો અપગમ થયો હોવાથી, પરમ એમનો અપાયાપગમ અતિશય સમસ્ત જગત્માં અન્ય કોઈ વિશ્વકલ્યાણકારી પણ વ્યક્તિ કરતાં ચઢીયાતો એવો અતિશયવંત શુભ વર્તો છે. તીર્થ’કરે કેવલજ્ઞાન—કેવલદર્શનના પ્રગટપણથી આ સર્વજ્ઞ—સર્વદર્શીનો જ્ઞાનાતિશય શુભ સૌથી ચઢીયાતો અસાધારણ વર્તો છે. કર્મનાશ અને ધર્મપ્રકાશને લીધે પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટ્યો હોવાથી એમનો પૂજાતિશય જગત્માં સર્વશ્રેષ્ઠ વર્તો છે. અને દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચરતા આ જીવન્મુક્ત લગવાનું, પરમ અમૃતવાણીથી પરમાર્થમેધની વર્ષા વર્ષાવી જગત્જીવોનું પરમ કલ્યાણ કરતા હોવાથી એમનો વચ્ચનાતિશય શુભ સર્વોત્કૃષ્ટ વર્તો છે. આમ પરમ શાંતિપ્રદ ધર્મામૃતનો પ્રવાહ વહાવી જીવના મહાલવરોગની અમોઘ ચિકિત્સા કરનારા આ લવંચ્યાધિલિપંગ્વર તીર્થ’કર લગવ’તો જગતને તારનારા પરમ કલ્યાણકારી ધર્મતીર્થ’કર સંસ્થાપન કરી, શુદ્ધ ધર્મચક્રના પ્રવર્તન વડે ‘લવદુઃખવારણ શિવસુખકારણ’ શુદ્ધ ધર્મ પ્રરૂપી, દુષ્ટ અસાધુ જનોને દુષ્ટ માર્ગ છોડાવી ને શિષ્ટ સાધુજનોને ઇષ્ટ પરમાર્થમાર્ગ ચઢાવી, સર્વ જગત્જીવોનું પરમાર્થહિત કરવારૂપ પરમ લોકાનુબ્રહ્ આચરે છે—પરમ લોકોપકાર કરે છે. અને એટલે જ આવા પરમ વિશ્વકલ્યાણકારી વિશ્વવંદ્ય તીર્થ’કર લગવ’તોને સંત કવિજનોએ મહાવૈદ્ય, મહાગોપ, મહામાહણ, નિર્યામક, સાર્થવાહઆદિ યથાર્થ ઉપમાઓ આપી એમનો મહામહિમા સંગીત કર્યો છે.

“તિણે નિર્યામક માહણો રે, વૈદ્ય ગોપ આધાર;
દેવચંદ્ર સુખસાગરે, જાવધરમ દાતાર....અનિતજિન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ત્રિવેણી, સંગમ તીરથ શિવપથ શ્રેણી;
એ જસ તીર્થે નિત્ય નિમજ્જી, પાવન જન સૌ પાપ વિવર્જ. જય.

—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

આવા આ તીર્થંકર દેવ-જિનદેવ એ જ દિવ્ય આત્મવિભૂતિથી વિભૂષિત એવા સદ્દેવ હોઈ સર્વ આત્માથી મુમુક્ષુઓના આરાધ્ય આદર્શ દેવ છે. કારણ કે ‘ઇચ્છે છે જે જોગીજન’—મુમુક્ષુ જોગીજન જે અનંત સુખસ્વરૂપ ‘મૂળ જિનદેવના શુદ્ધ તે આત્મ પદ’ ઇચ્છે છે, તે જ જિનદેવ છે, તે જ પરમાત્મા પર્યાય નામોઃ છે. આ પરમાત્માના અનેક ગુણનિષ્પન્ન નામ પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે—પરમાર્થ ઘટના સકલ કર્મમલથી રહિત હોવાથી તે નિર્મલ છે. કેવલ આત્મા શિવાય બીજું કંઈ જ્યાં નથી એવા કેવલ જ્ઞાનદર્શનમય હોવાથી તે કેવલ છે. સર્વ અશુચિથી વર્જિત એવા એક અદ્વૈત શુદ્ધ જ્ઞાયક સ્વભાવના પ્રગટ-પણાથી તે શુદ્ધ છે. સમસ્ત પરભાવ-વિભાવથી આત્માને વિવિક્ત-પૃથક્-અલગ કર્યો હોવાથી તે વિવિક્ત છે. પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપનું પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી તે પ્રભુ છે. પરિપૂર્ણ આત્મસામ્રાજ્યના ઈશ-શાસનકર્તા સ્વામી હોવાથી તે ઈશ્વર છે. જગતના બીજા બધા પદાર્થ કરતાં પરમ ઇષ્ટ હોવાથી તે વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિરૂપ પરમેષ્ઠિ છે. સકલ પરભાવથી પર થયેલા હોવાથી તેમજ પરાતપર એવા પરમ પદને પામેલા હોવાથી તે પરાત્મા અથવા પરમાત્મા છે. રાગ-દ્વેષાદિ આંતર શત્રુઓને હણી નાંખી, શુદ્ધ સહજ નિજ સ્વરૂપનો જય કર્યો હોવાથી તે જિન અથવા આરેહંત છે. અનુપમ આત્મવીરત્વથી રંજિત થયેલી કેવલશ્રી તેને સ્વયંવરી હોવાથી તે શ્રીમદ્દેવમાપતિ છે. પરમ આત્મશાંતિને પામેલા હોવાથી તે શાંત છે. સદા શિવસ્વરૂપ-કલ્યાણસ્વરૂપ હોવાથી તે સદાશિવ છે. ત્રણે ભુવનને શમકર-આત્મસુખકર હોવાથી તે શંકર છે. જ્ઞાનવડે સર્વવ્યાપક હોવાથી તે વિષ્ણુ છે. સર્વ કર્મકલેશ હરનારા હોવાથી તે હરિ છે. પરમ બ્રહ્મરૂપણાથી તે પરંબ્રહ્મ છે. સ્વયંસંપુદ્ગ હોવાથી પુદ્ગ છે. સકલ જગતની પરમ પૂજના પરમ પાત્ર હોવાથી તે આર્હત છે. સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ પદ્ધિ લગ-સંપન્ન હોવાથી તે ભગવત છે. શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી આત્મા સિદ્ધ કર્યો હોવાથી તે સિદ્ધાત્મા છે. નિરંતર આત્મામાં રમણ કરી રહ્યા હોવાથી તે રામ છે. સર્વ પ્રદેશે શુદ્ધ પ્રકટ મૂર્તિમાન ચૈતન્યધાતુમય હોવાથી તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છે. સહજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સહજ નિઃપ્રયાસપણે નિરંતર વર્તી રહ્યા હોવાથી તે સહજાત્મસ્વરૂપ છે. ઇત્યાદિ અનેક યથાર્થ તત્ત્વવાચક નામથી આ જિન પરમાત્મા-આર્હત ભગવત ઓળખાય છે.

“શિવ શંકર જંગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન લલના.
જિન અરિહા તીર્થંકર, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલના....શ્રીસુપાસ.
અલખ નિરંજન વચ્છલુ, સકલ જંતુ વિશરામ....લલના.

અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ લલના....શ્રી સુપાસ.

પરમ પુરુષ પરમાત્મા, પરમેશ્વર પરધાન લલના.

પરમ પદારથ પરમેષ્ટિ, પરમદેવ પરમાન લલના....શ્રી સુપાસ.

વિધિ વિરંચિ વિશ્વંલરૂ, હૃષીકેશ જગનાથ લલના.

અઘહર અઘમોચન ધણી, મુક્તિ પરમંપદ સાથ લલના....શ્રી સુપાસ."

—શ્રી આનંદધનજી

કર્મ જીત્યાથી જિન છે જિજ્ઞુ, સર્વજ્ઞ જ્ઞાને વ્યાપક વિજ્ઞુ;

શંકર સહુતું શં કરવાથી, હરિ પુરુષોત્તમ અઘ હરવાથી....જય જિન દેવા !

સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટયાથી, બ્રહ્મ સ્વયંભૂ બુદ્ધ બુઝયાથી;

રામ તમે છે આતમરામી, સ્વામ તમે છે ચેતનસ્વામી....જય.

—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા. (સ્વરચિતં)

૬. અર્હત્ ચૈત્ય : જિનપ્રતિમાપ્રતિષ્ઠા

“જંહ સિદ્ધાણ પતિઠ્ઠા તિલોગચૂડામણિમિ સિદ્ધપદે ।

આચંદસ્થરિયં તહં હોઝ હમા સુપતિઠ્ઠત્તિ” —શ્રી હરિભદ્રચરિ (પંચાશક, ૮-૩૪)

જય સહજ સ્વરૂપી શુદ્ધચેતન્યમૂર્તિ ! શ્રીમદ્ ભગવદર્હત્ ચૈત્ય તે શાન્તમૂર્તિ !

કરતું ચિતસમાધિ અર્પતું આત્મશાંતિ, હરતું ભવઉપાધિ કાપતું મોહપ્રતિ
સ્વરચિત (આ અંથનું મંગલાચરણ)

આમ જેનામાં સદ્દેવપણાના સકલ અવિકલ ગુણલક્ષણ વિદ્યમાન છે એવા શુદ્ધ ચેતન્યમૂર્તિ ભાવચૈત્ય અર્હત્ ભગવત્ જેમ પરમ વંદ્ય, પરમ પૂજ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ સેવ્ય છે, તેમ તે અર્હત ભગવંતનું સતત

‘જિન પડિમા સ્મરણ કરાવનાર, તે ભગવાનના પરમેશાંતરસનિમગ્ન સ્વરૂપનું
‘જિન સારથી’ પ્રતિબિંબ પાડનાર ‘જિનબિંબ’ — જિનપ્રતિમારૂપ દ્રવ્યચૈત્ય પણ

પરમ ઉપકારી નિમિત્ત સાધન બાણી સુસુક્ષ્મ પરમ ભક્તિથી વંદવા યોગ્ય, પૂજવા યોગ્ય, ઉપાસવા યોગ્ય, આરાધવા યોગ્ય, સેવવા યોગ્ય છે. આ અંથમાં ‘ચૈત્ય’ નો અર્થ, — ‘ચિત્ત’ અંતઃકરણ તેનો ભાવ વા કર્મ તેને ‘ય’ પ્રત્યય લાગવાથી ‘ચૈત્ય’ — એમ બ્યુત્પત્તિ અર્થ પરથી પ્રશસ્ત સમાધિચિત્તના ઉત્પાદકપણાને લીધે — પ્રશસ્તસમાધિ-ચિત્તોત્પાદકત્વાદર્હચૈત્યાનિ — ‘અર્હત્’ ‘પ્રતિમા’ — એમ સ્પષ્ટ કંહો છે. પ્રતિ = સામું, મા = માપવું, એટલે જેવું વીતરાગ જિન ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ સામું માપ કરી શકાય એવું જિનસ્વરૂપ-વીતરાગસ્વરૂપ પ્રતિમાપિત કરે તે ‘જિનપ્રતિમા’ છે; તે જિન ભગવાનના પ્રગટ મૂર્તિ થયેલા વીતરાગ ભાવને જે મૂર્તિમાન કરે તે ‘જિનમૂર્તિ’ છે. જે પ્રશાંત દ્રવ્યચૈત્યના — જિનપ્રતિમાના — વીતરાગમૂર્તિના દર્શનથી તે પરમ શાંતરસનિમગ્ન ભાવચૈત્યનું — શુદ્ધ ચેતન્યમૂર્તિ ભાવજિનનું સદા સ્મરણ થવાનું — ચિતવન થવાનું — ધ્યાવન થવાનું ઉત્તમ નિમિત્ત ધાય, તે ભગવાનના કાયમી અખંડ સ્મારકરૂપ જિનપ્રતિમા જીવને

પરમ ઉપકારી અવલંબન સાધન છે. અને એટલા માટે જ ‘જિન પડિમા જિન સારિખી’— જિનપ્રતિમાને જિન સારિખી ગણી તેની વંદના—પૂજનાનું શાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે,—જેનું આ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર પોતે જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. તેમજ—‘જેમ ત્રિલોકચૂડામણિ સિદ્ધિપદમાં (શાશ્વત સિદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં) સિદ્ધોની પ્રતિષ્ઠા છે, તેમ ચંદ્ર—સૂર્ય છે ત્યાંલગી આ સુપ્રતિષ્ઠા હો!’ એવા પ્રકારે જિનાલયમાં જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા વેળાએ ભાવના કરવાનું જે વિધાન પંચાશકશાસ્ત્રમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કર્યું છે, તે પણ આ જિનપ્રતિમાની વંદના—પૂજનાની જગતમાં મહાપ્રતિષ્ઠા જ કરે છે.

જિનમુદ્રાના દર્શન થતાં મુમુક્ષુને ભાવ ઉપજે છે કે—આ મૂર્તિ જાણે ‘અભિયભરી રચી’ હોયની! સકલ ઉપમાનથી વિલક્ષણ હોઈ, એને કોઈ ઉપમા ઘટતી નથી. આ શાંતસુધારસ ઝીલી રહી છે ને તેને નિરખતાં કેમે કરી તૃપ્તિ ‘અભિયભરી ઉપજતી નથી. અને તેના સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે—

‘મૂરતિ રચી રે’ અહો! આની દૃષ્ટિ કેવા × પ્રશમરસમાં નિમગ્ન થયેલી છે! આનું મુખકમલ કેવું પ્રસન્ન, શાંત, સૌમ્ય છે! નથી દેખાતી આના ખોળામાં કામિની કે નથી આના હાથમાં કોઈ હથિયાર! અહો! સમભાવભરી એની દૃષ્ટિ જાણે સમ પરિણામે જગતને દેખી રહી છે! એની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા પરમ ચિત્તપ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી રહી છે! એની અસંગતા જાણે સર્વ પરભાવની પરિવર્જના પ્રકાશી રહી છે! એના ખુલ્લા ખાલી હાથ જાણે એમ સૂચવી રહ્યા છે કે અમને હવે આ ચિત્રવિચિત્ર જગત સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. અમે અમારું કામ કરી લીધું છે, હવે અમારે કંઈ પણ કરવાપણું રહ્યું નથી. અહો! ભાવઅર્હત ભગવાનના ભાવનું આયું સૂચન કરતી આવી અદ્ભુત નિર્વિકાર મુદ્રા મેં પૂર્વે કદી પશ્ચ હીઠી નહોતી. ખરેખર! જગતમાં કોઈ વીતરાગ દેવ હોય તો તે આવા જ ઘટે. હું ધન્ય છું, ધન્ય છું, કે આવી દિવ્ય મૂર્તિના મને દર્શન થયાં. એમ ભાવતાં તેના રોમાંચ ઉલ્લસિત થાય છે, અને તેનો અંતરાનંદ તનમાં નહિ સમાતાં આનંદાશ્રુધારાએ છલકાય છે.

“અભિયભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંતસુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપ્તિ ન હોય....

વિમલજિન હીઠાં લોચણુ આજ.”—શ્રી આનંદધનજી

“ઉપશમરસભરી સર્વજનશંકરી, મૂર્તિ જિનરાજની આજ લેટી;
કારણે કાર્યનિપત્તિ શ્રદ્ધાન છે, તિણે ભવબ્રમણની લીડ મેટી. સહજ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

* “પ્રશમરસનિમગ્ન દૃષ્ટિયુગ્મં પ્રસન્નં, વદનકમલમદ્ભૂઃ કામિનીસદ્ગચ્ચન્દ્રઃ ।

કરયુગમપિ યત્તે શસ્ત્રસંવેધવન્ધ્યં, તદસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્તવમેવ ॥ ”

—મહાકવિ ધનપાલ

III. સાધના શુદ્ધિ : શુદ્ધ સેવા

“ જો જાણઈ અરહંતે દવ્વત્તગુણત્તપજ્જયત્તેહિ ।

સો જાણઈ નિચઅપ્પા મોહો સ્વલ્લુ જાઈય તસ્સ લયં ॥ ”—મહર્ષિ કુંદર્કદાચાર્યજી

“ પરમેશ્વર અવલંબને રાચ્યા જે જીવ,

નિર્મલ સાધ્યની સાધના તેહ સાધે સદીવ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

જે આવા દ્રવ્ય-ભાવ ચૈત્યરૂપ પુષ્ટ આલંબન નિમિત્તરૂપ અર્હત લગવતનું—
જિનદેવનું અવલંબન લે છે, તેઓ જ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ ધર્મરૂપ નિર્મલ સાધ્યની સાધના
સદાય સાધે છે; તેઓ જ લગવાનની શુદ્ધ ભક્તિરૂપ આરાધના,
‘સંભવ દેવ તે ઉપાસના, સાધના, સેવના કરવાને સમર્થ થાય છે. એટલે મોક્ષદ્રણના
ધુરે સેવો સેવે રે’ કામી સુમુક્ષુ જીવે તે લગવાનનું શુદ્ધ આરાધન-સેવન કરવા
તત્પર થવું, તે યોગતાના જ આત્મકલ્યાણની-આત્મહિતની વાત છે.
એથી કરીને સૌથી પ્રથમ તે લગવાનનું સેવન કરવા આત્માથી સુમુક્ષુએ સર્વાત્માથી
પ્રવર્તવું જોઈએ. એટલા માટે જ મહાગીતાર્થ મહાસુનિ આનંદધનજી કહે છે કે—
‘સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સેવે રે.’ અર્થાત્ આ પરમ ઉપકારી, પરમ કરુણાસિંધુ
લગવાનને તમે ‘ધુરે’ સૌથી પ્રથમ, સૌથી પહેલું, પરમ પ્રધાનપદ આપીને સેવો, બીજા
બધા કાર્ય કરતાં એને પહેલું સ્થાન આપીને સેવો. જગત્તના બીજા બધાં કામ તુચ્છ-
અલ્પ દ્રવ્યથી આ લોક પૂરતાં જ ઉપયોગી કે ઉપકારી છે. પણ આ પ્રભુસેવારૂપ ખરેખર
‘સ્વાર્થ’ કાર્ય તો પરમ મોક્ષદ્રવ્યથી અને આ લોક-પરલોકમાં આત્માનું પરમ
કલ્યાણકારી, પરમ ઉપકારી છે. માટે એ પ્રભુસેવાને પરમ ઉપાદેય ગણી, જગત્તના અન્ય
કોઈ પણ પદાર્થ કરતા અનંતઅનંતગણા મહિમાવાન આ પરમ ‘અર્હત’ પ્રભુને પરમ
પૂજના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય અને પરમ સેવ્ય ગણી, તેની
પૂજનામાં, તેની આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં સૌથી પ્રથમ તત્પર થાઓ !

અને તે શુદ્ધ સેવા કેવા પ્રકારે કરવી જોઈએ તે માટે આનંદધનજી કહે
છે કે—‘લહી પ્રભુ સેવન લેહ’,—પ્રભુના સેવનનો લેહ લહી-પામી-જાણી-સમજી
તમે સર્વેથી તે સ્વરૂપના સ્વામી એવા પ્રભુને સેવો ! આ
‘લહી પ્રભુ સેવન લોકોત્તર દેવને ઘણા જીવે તેમનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના
લેહ’—લૌકિક રીતથી સેવે છે, આ લોક-પરલોક સંબંધી લૌકિક ફલની
આકાંક્ષાથી-આશાથી સેવે છે, અથવા ક્રોધ-માન-માયા લોભ આદિ
દશ સંજ્ઞા સહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લૌકિક ફલ-કામનાથી લૌકિકપણે
કરાતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી. શુદ્ધ સેવા તો (૧) પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક,

(૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાના નિરોધ સહિત, (૩) આ લોક-પરલોક સંબંધી કામના સહિતપણે-નિષ્કામપણે કરવામાં આવે તો જ થાય. આવી જે સંશુદ્ધ સેવા છે, તે જ અત્રે યોગબીજરૂપ થઈ પડે છે.

ત્યારે તે સેવનનો ભેદ શું છે? તો કે ‘સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે અભય અદ્વેષ અખેદ.’ પ્રભુસેવનના કારણરૂપ પહેલી ભૂમિકા અભય, અદ્વેષ ને અખેદ છે, માટે તમે અભય, અદ્વેષ, ને અખેદ પ્રાપ્ત કરી પ્રભુની સેવા કરો.

‘સેવન કારણ પ્રથમ ભૂમિકા બંધાયા વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિ’, માટે તમે પહેલી ભૂમિકા રે પ્રભુસેવારૂપ અલૌકિક પ્રાસાદની પ્રથમ દૃઢ ભૂમિકા બાંધો, મજબૂત અભય અદ્વેષ અખેદ’ પાઓ નાંખો.—કે જેથી કરીને અનુબંધથી તે મહા દિવ્ય પ્રાસાદનું સાંગોપાંગ નિર્માણ સંપૂર્ણ કરી, તેના પર મુક્તિરૂપ કલશ ચઢાવી,

વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપ ‘વાસ્તુ’ કરાવી, તે અનુપમ પ્રાસાદમાં નિરંતર નિવાસ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય તમે પ્રાપ્ત કરો! અને તે પ્રથમ ભૂમિકા તો અભય, અદ્વેષ અને અખેદ છે, માટે આ ગુણત્રયી પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી, તમે આ આત્મસ્વરૂપનું પ્રભુ-વ પામેલા પરમ પ્રભુને સેવો! તેમાં—પરિણામની ચંચળતા, ધ્રુજરાપણું, અસ્થિરપણું, કંપાયમાનપણું, સંક્ષોભપણું તેનું નામ ‘ભય’, તેનો અભાવ તે અભય; કાર્ય પ્રત્યે અરોગ્યકે ભાવ, અરુચિ, અણુગમો, અભાવો તેનું નામ ‘દ્વેષ’, તેનો અભાવ તે અદ્વેષ; પ્રવૃત્ત કરતાં થાકી જઈએ તેનું નામ ‘ખેદ’, તેનો અભાવ તે અખેદ આવા અભય અદ્વેષ પ્રાપ્ત થઈ પ્રભુલક્ષિતામાં આવો અખેદ ભાવ ક્યારે ઉપજે? અચિન્ત્ય ચિંતામણિ સમો પ્રભુનો અને પ્રભુલક્ષિતનો મહિમા જ્યારે હૃદયમાં વસે ત્યારે; સુરઘટ, સુરમણિ, સુરતરુ પ્રભુના પરમ મહિમા આગળ તુચ્છ-પામર જાણે ત્યારે; પ્રભુના ગુણ-મકરંદના પાનમાં લીન થયેલો મન-મધુકર સુવર્ણમય મેરુને અને ઈંદ્ર, ચંદ્ર, નાગેન્દ્રાદિને પણ પરમ શ્રીમાન્ પ્રભુપાસે રંક ગણે ત્યારે; પરમૈશ્વર્યસંપન્ન પ્રભુની ગુણસંપદા આગળ જ્યારે સુરપતિ-નરપતિ સંપદા દુર્ગંધી કદન્નરૂપ ભાસે ત્યારે. આમ થાય ત્યારે જ પ્રભુલક્ષિતામાં અથાક એવો સાચો અપૂર્વ રંગ લાગે. વળી જ્યારે સંસારાર્થ પરપ્રવૃત્તિમાં જીવ ખેદ પામે, ત્યારે જ આ મોક્ષાર્થ લક્ષિતપ્રવૃત્તિમાં અખેદ ઉપજે. જ્યાંસુધી પરપ્રવૃત્તિમાં અખેદ હોય, ત્યાંસુધી લક્ષિતઆદિ આત્મપ્રવૃત્તિમાં અખેદ ઉપજે નહિ. ‘ભવે ખેદ’ થાય ત્યારે ‘શિવે અખેદ’ થાય. પર સાથેની અનંતી પ્રીતિ તોડે તે જ પ્રભુની સાથે પ્રીતિ જોડે.

“ નાથ લક્ષિત રસ ભાવથી રે....મનમોહના રે લાલ.

તૃણ જાણું પર દેવ....રે ભવિષ્યોહના રે લાલ.

ચિંતામણિ સુરતરુ થકી રે....મન. અધિકી અરિહંત સેવ...રે ભવિ.

કરો સાચા રંગ જિનેશ્વર, સંસાર વિરંગ સહુ અન્ન રે;

સુરપતિ નરપતિ સંપદા, તે તો દુરગંધી કદન્ન રે....કરો સાચા. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;
રંક ગણે મંદરધરા રે, ઇંદ્ર અંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ જિન. ” શ્રી આનંદધનજી.

“ પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે તોડે તે જોડે એહ;
પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી ગુણગેહ....ઋષભ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ શુદ્ધ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પણ આવી વિકટ ને દુર્ગમ છે, છતાં ‘સુગંધ સુગમ કરી સેવન આદરે’, અર્થાત્ અલૌકિક જિનમાર્ગનું જેને લાન નથી ને તે દિવ્ય માર્ગને યથાર્થપણે દેખવાની અલૌકિક સમ્યગ્ યોગદૃષ્ટિ જેને ‘કપટરહિત થઈ’ લાધી નથી, તે મુગ્ધ જનો, મૂઠ્ઠા અજ્ઞાની બાલ ભોળા જીવો આતમ અરપણા રે, ભગવાનનું સેવન જાણે સુગમ હોય એમ જાણી આદરે છે. પણ આનંદધનપદ રેહ’ પ્રભુની સેવા ‘સોહલી’-સ્ટેલી નથી પણ ઘણી જ દોહલી છે; કારણ કે અવિરાધકપણું થાય નહિં ને જીવના ‘દિલનું કપટ’

જાય નહિં, ત્યાંલગી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય નહિં ને તે પરમ કરુણાની કરુણા રૂપે નહિ. પરભાવ પ્રત્યેની પ્રીતિરૂપ વિરાધકપણું ત્રોડાય નહિં, ત્યાંલગી પ્રભુ સાથે પ્રીતિરૂપ આરાધકપણું જોડાય નહિં. શ્રી દેવચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ ‘પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે ત્રોડે તે જોડે એહ.’ શ્રી આનંદધનજીએ પણ એવા જ ભાવથી સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યું છે કે— ‘કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધનપદ રેહ.’ કપટ રહિત થઈ પ્રભુના ચરણે આત્માર્પણ કરવું એ જ આનંદધનપદ પામવાની રેખા છે. પણ પોતાનો આત્મા અન્યત્ર પરભાવમાં અર્પિત હોય ને કહેવું કે હું આત્માર્પણ કરું છું વા પ્રભુને ભણું છું, તો તે પ્રગટ કપટ છે, આતમવંચન છે, આવું પરભાવમાં આસક્તિરૂપ કપટ ન ત્યજે ત્યાંલગી પ્રભુને ભજવાનું કે પ્રભુચરણે આત્માર્પણ કરવાનું કયાંથી બને? આ કપટરૂપ ‘માતૃસ્થાનથી’—માયાથી જેની અંતરંગ પરિણતિ અને વૃત્તિ પરભાવ-વિભાવમાં રાચી રહી છે, તે મુગ્ધજન બહિરંગ વૃત્તિથી સેવાની ગમે તેવી ચેષ્ટા કરે, તોપણ તે સાચી કાર્યસાધક વા સમ્યક્ કેમ બને? શ્રી દેવચંદ્રજીનું માર્મિક રહસ્યપૂર્ણ વચન છે કે—

“દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાચી, જે જિન આગમ વાંચી;

પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવી થાયે સાચી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“લઙ્ઘ્યાદિનિમિત્તં માતૃસ્થાનતઃ સમ્યક્કરણેડપિ શુભભાવાનુપવત્તિરિતિ ।
ન, તસ્ય સમ્યક્કરણત્વાસિદ્ધેઃ । ઇ” લલિતવિસ્તરા (જીઓ આ ગ્રંથ પૃ. ૧૭ થી ૧૯)

એક ને એક જ અનુષ્ઠાન—ક્રિયામાં કર્તાના ભાવભેદ-આશયભેદ પ્રમાણે ફલભેદ હોય છે. માટે વિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્દેતુ અને અમૃત એ પાંચ અનુષ્ઠાન પ્રકારનું

સ્વરૂપ સમજી, મુમુક્ષુએ સત્અનુષ્ઠાન જ સેવવા યોગ્ય છે. આ વિષ-ગર અનુષ્ઠાન લોક સંબંધી ધન-કીર્તિ-પૂજાસત્કાર આદિ ફલકામનાથી જે હેયઃ કરવામાં આવે તે વિષ અનુષ્ઠાન છે; કારણ કે સત્ચિત્તને

અમૃત-તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન મારી નાંખતું હોવાથી અને તુચ્છ સ્પૃહા વડે કરીને મહત્ત્વ એવા સત્અનુષ્ઠાનની આશાતનારૂપ થતું હોવાથી તે આત્માને વિષરૂપે પરિણમી ખરેખરું વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. પરલોક સંબંધી

ઉપાદેય

ફેલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરરૂપે (Slow poison) પરિણમી, કાલાંતરે હણી ગર અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. સંમૂર્જનજ ક્રિયા જેમ તત્ત્વસમજણ વગર કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન કર્યું ન કર્યા બરાબર હોઈ અનનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. સદનુષ્ઠાન પ્રત્યેના રાગથી-અહુમાનથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન, શુભ ભાવના અંશને લીધે સદનુષ્ઠાનનો હેતુ-તદ્દેતુ થઈ પડે છે. આ જિન ભગવાને કહ્યું છે એમ જાણી, ભાવસારપણે સંવેગરંગથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું હોવાથી અમૃત અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. માટે આમાં વિષ અને ગર એ બન્ને પ્રકારના વિક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનને હાલાહલ વિષ જેવા આત્મઘાતક જાણી દૂરથી ત્યજ દઈ, ત્રીજા અનનુષ્ઠાનને કર્યું ન કર્યા બરાબર એવું અક્રિયારૂપ જાણી આત્માથી મુમુક્ષુએ તો આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું એવું સત્ક્રિયારૂપ અમૃતઅનુષ્ઠાન કે તેના હેતુરૂપ તદ્દેતુઅનુષ્ઠાન એકાંત શુદ્ધ આત્માથી જ આદરવા યોગ્ય છે.

જેમ રાધાવેદ સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની (પૂતળીની) કીકી પર જ હોય, તેમ આરાધક પુરુષ સતત આત્મસિદ્ધિનો જ લક્ષ રાખી સર્વ શુદ્ધ આરાધના કરે, સર્વ આત્મસાધન સેવે; જ્ઞાનની ખાલી પોકળ વાતો કરવારૂપ શુષ્કજ્ઞાનીપણું શુદ્ધ આરાધનાઃ નહિ કરતાં, શમસંવેગાદિ તથા સમિતિ ગુપ્તિ આદિ સર્વ નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, ‘પરમાર્થ હેતુમૂળ વ્યવહાર’ આચરે; તેમજ અંતર્લેહરહિતપણે-સાધન કરવાં સોય’ અનુપયોગપણે ચંત્રવત્ કરાતી માત્ર બાહ્ય ક્રિયામાં રાચવારૂપ ક્રિયાજડપણું નહિ કરતાં, તે તે અવશ્ય કરવા યોગ્ય ષડ્ઘાવશ્યકાદિ ક્રિયામાં આત્મોપયોગપણે ઊંડા ઉતરી તેનો અધ્યાત્મરસ ચાખે. જેમકે—સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લેતાં તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે, પ્રત્યાખ્યાન કરતાં પરભાવ પચ્ચખે, સ્વાધ્યાય કરતાં આત્મભાવમાં વર્તે, ચૈત્યવન્દનનાંતર્ગત ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કરતાં પ્રભુનો સહજાત્મ-સ્વરૂપ ભાવ ચિંતવે, સદ્ગુરુવંદન કરતાં તેમનું આત્મારામીપણું ભાવે, પ્રતિક્રમણ કરતાં સ્વરૂપાતિક્રમ દોષની ક્ષમા યાચી સ્વરૂપસ્થાનમાં પ્રતિ-પાછું ક્રમણ-ગમન કરે, અને કાયોત્સર્ગ કરતાં દેહાતીત દશાનો અનુભવ અભ્યાસ કરે. આમ સર્વ દ્રવ્ય ક્રિયા તે આરાધક પુરુષ અધ્યાત્મપરિણતિરૂપ ભાવક્રિયાના અનુસંધાનપૂર્વક કરે; અને ચઢતા પરિણામ રાખી ઉત્તરોત્તર ક્રિયાશુદ્ધિથી પ્રીતિઅનુષ્ઠાન આદિ ચાર પ્રકારની અનુષ્ઠાનકક્ષાઓને સ્પર્શે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત ક્રિયા પ્રત્યેના પરમ પ્રેમથી પ્રીતિઅનુષ્ઠાન આદરે. પરમ પ્રીતિયુક્ત પૂજ્યભાવથી ભક્તિઅનુષ્ઠાન આદરે. શાસ્ત્રવચન અનુસાર યથાસૂત્ર આદર્શ આચરણરૂપ વચનઅનુષ્ઠાન આદરે. અને પછી અભ્યાસજન્ય દૃઢ સંસ્કારથી વચનના સંગ-અવલંબન વિના આપોઆપ પ્રવર્તતું, એવું સર્વ પરભાવ-વિભાવના સંગસ્પર્શ વિનાનું અસંગઅનુષ્ઠાન આદરે અને આમ અમૃતક્રિયાના અનુષ્ઠાનથી આત્માને અમૃત કરે.

આમ મુગ્ધજનો ભલે ગમે તેમ માનતા હો, પણ વાસ્તવિક રીતે આ સેવાનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો ‘સેવન અગમ અનૂપ’—આ સેવન અગમ અને અનૂપમ છે. તરવારની

ધાર પર સ્થિતિ કરવી સોહલી છે, પણ જિન ભગવાનની ‘ચરણસેવા’
‘સેવન અગમ અનૂપ’ હોહલી છે; તરવારની ધાર પર બાળગરો નાચતા દેખાય છે,
પણ આ ચરણસેવાની ધારા પર દેવો પણ રહી શકતા નથી. અને
તેવા પ્રકારે ભક્તશિરોમણિ શ્રી આનંદધનજીએ ગાયું છે—

“ધાર તરવારની સોહલી હોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા;
ધાર પર નાચતા દેખ બાળગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા.”

—શ્રી આનંદધનજી

“શિવગતિ જિનવર દેવ, સેવ આ હોહલી હો લાલ.
પર પરિણતિ પરિત્યાગ, કરે તસુ સોહલી હો લાલ.
આશ્રવ સર્વ નિવારી, હો જે સંવર ધરે હો લાલ.
જે જિન આણા લીન, પીન સેવન કરે હો લાલ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

દ્રવ્યથી અને ભાવથી આ ચરણસેવાનું કેવું દુર્ગમપણું છે, તે તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ
વિચારવાથી પણ સમજી શકાશે. પ્રભુના સ્વરૂપાચરણ ચરણના સ્મરણપૂર્વક તેમના ચરણ-
ક્રમણ પ્રત્યે વંદન, પૂજન, નમન, શુભસ્તવન એ આદિ દ્રવ્ય
શુદ્ધ દ્રવ્યભાવ ચરણસેવા ચરણસેવા છે, પ્રભુ સાથે અલેક થવાની ઇચ્છા, ‘આનંદધનરસરૂપ’
થવાની ભાવના, પરભાવમાં નિષ્કામપણું, વિભાવ છાંડી સ્વભાવમાં
વર્તીવું, આશ્રવ ત્યજી સંવર ભાવ ભજવો, આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ તથારૂપ
આત્મશુભ-ભાવનું પરિણમવું-પ્રગટપણું થવું, અર્થાત્ પ્રભુના સ્વરૂપધ્યાનના આલંબને
આત્માનું સ્વરૂપાચરણની શ્રેણીએ ચઢતા જવું, યાવત્ યથાખ્યાત ચારિત્રરૂપ પરિપૂર્ણ
સ્વરૂપાચરણને પામવું તે સર્વ ભાવચરણ સેવા છે. અત્રે દ્રવ્ય સેવાનો પ્રત્યેક પ્રકાર પણ
ભાવ પર આરોહવા માટે જ છે, ને તેમ થાય તો જ ભાવજનનયોગ્ય તે ‘દ્રવ્ય’ એ
વ્યાખ્યાનુસાર તેનું સંકળપણું છે; નહિં તો ભાવનું ઠામ-ઠેકાણું ન હોય તો ‘અનુપયોગો
વ્રત્યં’ અનુપયોગ તે દ્રવ્ય એ બીજી વ્યાખ્યાનુસાર તેનું પરમાર્થનિષ્કળપણું છે. એટલે
જ ભાવના અનુસંધાનવાળી દ્રવ્ય સેવાને પણ જ્ઞાનીઓએ પ્રશંસી છે.

“દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી શુભગ્રામોજી;
ભાવ અલેક થવાની ઇચ્છા, પરભાવે નિઃકામોજી....શ્રી ચંદ્રપ્રભૌ

શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિનપદ સેવા, હેવાએ જે હજિયાજી;
વિષ-ગર આતમ અનુભવ શુભથી મજિયા, તે લવલયથી ટજિયાજી....શ્રીચંદ્રપ્રભૌ

હેય
અમૃત-તદેવું વ્યથી પૂજા રે કારણ ભાવનું રે, ભાવ પ્રશસ્ત ને શુદ્ધ;
ઉપાદેય મ ઇષ્ટ વાલ્હા ત્રિભુવન ધણી રે, વાસુપૂજ્ય સ્વયંભુદ....પૂજના.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

“એમ પૂજા બહુ ભેદ સુણીને, સુખદાયક શું કરણી રે;
ભવિક જીવ કરશે તે લેશે, આનંદધનપદ ધરણી રે....સુવિધિ.”

—શ્રી આનંદધનજી

અને આ શુદ્ધ પ્રભુસેવા અગમ છે એટલું જ નહિ, પણ અનુપમ છે, અર્થાત્ આ જગતને વિષે એવું કોઈ ઉપમાન નથી કે જેની તેને ઉપમા આપી શકાય; કારણ કે આ ભગવાનનું સ્વરૂપ અનુપમ છે ને તેની ચરણસેવા કરે છે તે પણ તેવા જ અનુપમ આત્મસ્વરૂપને પામે છે, એટલે તે સેવા પણ અનુપમ છે. દીપકને ઉપાસી વાટ જેમ દીવો બને છે તેમ આ આનંદધનસ્વરૂપ પરમાત્માના ચરણની ઉપાસનાથી આત્મા પણ સ્વરૂપાચરણની શ્રેણીએ ચઢી તેવો જ આનંદધનસ્વરૂપ પરમાત્મા થાય છે.

જિન ઉપાસી જિન થાય જીવો, દીપ ઉપાસી વાટ જ્યું દીવો;

જિન સહજાત્મસ્વરૂપી એવા, ભગવાન દાસના શરણ સુદેવા....જય જિન દેવા !

—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

IV

ગ્રંથ અભિધેય વિષય : ગ્રંથવસ્તુ દિગ્દર્શન

લલિત અમૃત વાક્યે સત્પદે વિસ્તરેલી, લલિત રિસતરા આ સૂત્ર-સ્વર્ણે શુભેલી;
પ્રતિપદ જ પરોવ્યા ન્યાય મોક્ષિક અંગે, ઋષિવર હરિભક્તે ભક્તિ સંવેગરંગે.

—સ્વરચિત (આ ગ્રંથનું મંગલાચરણ)

અત્રે જે ‘ચૈત્ય’નું—આવઅર્હત ભગવત્ની પ્રતિનિધિરૂપ સ્થાપનામૂર્તિનું—જિન-પ્રતિમાનું પરમ ઉપાદેયપણે પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું, તે ચૈત્ય (જિનપ્રતિમા) પ્રત્યે તે અર્હત ભગવત્ના સ્વરૂપસ્મરણપૂર્વક જે યથાવિધિ વંદનક્રિયા તે ચૈત્યવન્દન; ચૈત્યવન્દન સૂત્ર, તે ચૈત્યવન્દનના ભાવને પરમ અર્થગંભીર પદોમાં સૂત્રિત કરતું તે ‘લલિતવિસ્તરા’ ધૃત્તિ, ચૈત્યવન્દનસૂત્ર; તે ચૈત્યવન્દન સૂત્રના પરમાર્થઆશયનું અપૂર્વ ચિદ્દેહમવિશોધિની તત્ત્વદર્શન વિસ્તારતી તત્ત્વદર્શિની તે ‘લલિતવિસ્તરા’ ધૃત્તિ; અને તે ‘લલિત વિસ્તરા’નો પણ પરમાર્થઆશય વ્યંજિત કરતું દીકા વિવેચન વિસ્તારતી તે આ ભગવાનના દાસની ભગવાનને ભક્તિ-કુસુમાંજલિરૂપ ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ દીકા. આટલું સામાન્ય સૂચન કરી આ ગ્રંથના અભિધેય વિષયનું દિગ્દર્શન કરાવશું.

અત્રે મૂળ ચૈત્યવન્દન સૂત્રના વિષય પર આવતા પહેલાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ આ લલિતવિસ્તરા ગ્રંથની સવિસ્તર પ્રસ્તાવના આલેખી છે; અને તે અતીવ ઉપયોગી

હોવાથી આ વિવેચકે તેનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે, એટલે અત્રે પ્રસ્તાવના દિગ્દર્શન તેનું પિષ્ટપેષણ નહિ કરતાં સુઝ વાંચકને તેનું સાદ્યંત અવલોકન કરવાની લલામણ કરીએ છીએ. આ પ્રસ્તાવનામાં ચૈત્યવન્દનના સફલપણા અને સમ્યક્કરણની પુષ્ટ મીમાંસા કરી, અધિકારી-અનધિકારીનો સૂક્ષ્મ વિવેક દર્શાવી, અપવાદનું ખડાનું આગળ ધરનારાઓને મુખ્યપેટિકા કરી, આગમવિહિત શ્રેયોમાર્ગની ઉદ્ઘોષણા ઉદ્ઘોષી, અને ‘આ શ્રેયોમાર્ગ’ મહાપુરુષ, ક્ષીણપ્રાય કર્મવાળા, વિશુદ્ધઆશયી, લવઅખલુમાની એવા અપુનર્બંધકાદિનો વ્યવસ્થિત છે, અન્યોનો પુનઃ શુદ્ધદેશનાના અનર્હપણાને (અયોગ્યપણાને) લીધે અનધિકાર જ છે,’ એમ હરિગર્જના કરી હરિભદ્રજીએ, લવાલિનંદીઓને આ ચૈત્યવન્દનના અનધિકારી ઠરાવી અનાદત કરી, સાચા મુમુક્ષુ આત્માથી એવા અપુનર્બંધકાદિ દશાવાળા અધિકારીઓને જ અત્ર અધિકારી ગણી, તેઓને જ ઉદ્દેશીને પ્રસ્તુત વિષયનો પ્રારંભ કર્યો છે. અને તેમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાના પદ-પદાર્થ આદિ છ પ્રકાર દર્શાવી, જિજ્ઞાસા-શુરુયોગ-વિધિપરતા આદિ સપ્ત વ્યાખ્યાંગોની વિચારણામાં — ‘ધર્મે પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના’—ધર્મ પરત્વે મૂલભૂત વન્દના છે એ મહા-સૂત્રથી લક્ષિતમાર્ગની મહાપ્રતિષ્ઠા કરી, ‘યથાર્થનામા, સ્વપરતંત્રવિદ્, પરહિતનિરત, પરાશયવેદી એવા શુરુ સાથે સમ્યક્ સંબંધ તે શુરુયોગ,—આના વિપર્યયથી (ઉલટા પ્રકારથી) વિપર્યય (ઉલટો પ્રકાર, અશુરુયોગ)’ એમ કહી, શુણ્ણગણશુરુ સ્વપરસમયના જાણ, આત્મજ્ઞાની ગીતાર્થ શુરુનો પુરસ્કાર કરી, તેથી ઉલટા પ્રકારના અગીતાર્થ અજ્ઞાની અસમયજ્ઞ એવા અશુરુ અથવા કુશુરુનો તિરસ્કાર કર્યો છે,—તે એટલે સુધી કે, ‘તદ્વ્યાખ્યાનમપિ અવ્યાખ્યાનમેવ અમર્યાપ્તપર્શનીયન્યાયેનાનર્થફલમેતત્’—તેનું—અશુરુનું વા કુશુરુનું વ્યાખ્યાન પણ અવ્યાખ્યાન જ છે,—અલક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી આ અનર્થ-ફલવાળું છે, એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વીરપુત્ર હરિભદ્રજીએ વીરગર્જના કરી છે; અને છેવટના અલ્પલવતા વ્યાખ્યાંગમાં ડિંડિમનાદથી ઉદ્ઘોષ્યું છે કે—‘નહિ દીર્ઘદૌર્ગત્યમાક્ ચિન્તામણિરતનાવાસિહેતુઃ, ધર્મેવ નાનેકપુદ્ગલપરાવર્તમાજો વ્યાખ્યાન્નમ્’—દીર્ઘદૌર્ગત્ય-ભાગી જેમ ચિન્તામણિરતની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિ, તેમ અનેકપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલા દીર્ઘસંસારભાગીઓ આવા અચિન્ત્યચિન્તામણિ સમા ચૈત્યવન્દનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિ, પણ ચરમાવર્તવર્તી અપુનર્બંધકાદિ જ આને યોગ્ય હોય.

આટલી પ્રસ્તાવના કરી હરિભદ્રજીએ,—ચૈત્યવન્દન કરતાં પૂર્વે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર (નમુત્યુણું) પઢવું જોઈએ એટલા માટે,—તેની જ આદિમાં વ્યાખ્યા કરી છે; અને તે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર પઠતાં પહેલાં પણ સાધુએ કે શ્રાવકે કેવા પ્રણિપાતદણ્ડકનું નવ પૂર્વવિધિથી અપૂર્વ ભાવવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે દર્શાવતો દ્રવ્યથી અને વિભાગમાં વર્ગીકરણ ભાવથી પરમ સુંદર પૂર્વવિધિ દાખવી, આ ભાવિતાત્મા મહાત્માએ વર્ગીકરણઃ હરિભદ્રજી પરમ લક્ષિતપ્રવણ હૃદયે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્રનો અવતાર કરી, મૌલિકસંશોધન તેના ઉર અથવા ઉડ આલાપકોનું (આલાવાનું) નવવિભાગમાં અપૂર્વ વર્ગીકરણ કર્યું છે. (જુઓ પૃ. ૬૪-૬૫) આ ચૈત્યવન્દન

સૂત્રાન્તર્ગત આ પ્રભિપાતદણ્ડક સૂત્રની તત્ત્વસંકલના કેવી અદ્ભુત છે, તેનું સ્વપ્રજ્ઞાથી પરમ અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન (Original research) કરી અને તેના પદોનું નવ વિભાગમાં સુચુક્તિયુક્ત પરમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) વર્ગીકરણ (Classification) દર્શાવી, પ્રજ્ઞાનધાન શ્રી હરિભંદ્રસૂરિજીએ પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો પરિચય કરાવ્યો છે,—જે કોઈ પણ સહૃદયને આ મહામતિ મહાત્માની અપૂર્વ તત્ત્વદૃષ્ટિ પ્રત્યે સાનંદાશ્ચર્ય બહુમાન પ્રગટાવી નતમસ્તક કરે છે.

અત્રે ૩૨ આલાવા છે અને બીજાના મતે ‘વ્યાવૃત્તછન્ન’ એ આલાવો બૂદો ગણ્યતાં ૩૩ આલાવા છે. તેની નવવિભાગવિભક્ત સંપદ્ની અદ્ભુત સંકલના આ પ્રકારે :

(૧) પ્રથમ બે આલાવા—અહંત અને લગવંત (નમોત્યુળં અરહંતાણં સ્તોતવ્યસંપદ્ આદિ ભગવંતાણં) એ સ્તોતવ્યની—સ્તુતિ કરવા યોગ્યની સંપદ્ (ભાવલક્ષ્મી

નવ સંપદ્ની —ભાવશૈશ્વર્ય) દાખવે છે. આ મૂળ સ્તોતવ્ય સતે જ તેમાં બીજી અદ્ભુત સંકલના બધી સંપદાઓનું નિબંધન ઘટે છે. આમ આના પર જ બધી ધામધૂમ હોઈ આ સ્તોતવ્યસંપદ્ કેન્દ્રસ્થાને (Central) છે. (અને

એટલે જ મુખપૃષ્ઠ પરની ખાસ આકૃતિમાં તેને કેન્દ્રસ્થાને મૂકેલ છે; અને ઇતર સંપદાઓનો તેની સાથેનો કાર્ય—કારણભાવ આવા →← બાણ ચિહ્નથી દર્શાવ્યો છે.) (૨) એટલે પછી આ સ્તોતવ્યસંપદ્નું પ્રધાન સાધારણ કારણ શું? અસાધારણ કારણ શું? એ દર્શાવ્યું છે. (૩) પછી આ સ્તોતવ્યસંપદ્નો બીજા જીવેને-લોકોને શું ઉપયોગ? શું ઉપકાર? એ દર્શાવવા સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ અને તેનું કારણ તથા વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ એ કથન કર્યું છે. (૪) આવા પરમ ઉપકારી અહંત લગવંતની સ્વરૂપ-સંપદ્ શી છે ને શા કારણે છે તે દર્શાવી, આ પ્રભુ બીજાઓને પણ આત્મતુલ્ય ફલ આપનારા છે, એમ તેનો મહામહિમા પ્રગટ કર્યો છે. (૫) અને છેવટે શિવ—અચલાદિરૂપ સિદ્ધિગતિસ્થાનને પામેલા એઓ અલયસંપદ્ને પ્રાપ્ત છે એમ દર્શાવ્યું છે. એ બધી સંકલના અત્રે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી છે; આ સમસ્તનો—આ વિવેચકે યોજેલી આ ગ્રંથના સારસર્વસ્વરૂપ—હૃદયરૂપ ખાસ આકૃતિ જે આ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠ પર મૂકેલી છે તે પરથી—સુસ્ત્ર વાંચકને સુગમપણે ખ્યાલ આવશે. આ નવ વિભાગમાં વિભક્ત સંપદ્નું અને તેના શીર્ષકમાં આવતા પદોનું* પછી અનુક્રમે સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે.

તેમાં પ્રથમ કેન્દ્રસ્થ સ્તોતવ્યસંપદ્ દર્શાવતા (૧) અહંત, (૨) લગવંત એ બે બે પદ છે. નમોત્યુળં અરહંતાણં—અહંતોને નમસ્કાર હો ! આમ પ્રાર્થના વડે બીજા—

* અત્રે પ્રાયઃ પ્રત્યેક પદના વ્યાખ્યાનમાં વિવિધ રસપ્રદ બોધપ્રદ ન્યાયચર્ચા—દાર્શનિક મીમાંસા ગોઠવી છે. તેનું દિગ્દર્શન કરાવતું ખાસ કોણક આ વિવેચકે યોજ્યું છે, તે માટે જુઓ

ધાન આદિથી હુક્કલ એવો લાવનમસ્કાર સાધ્ય-સધાવા યોગ્ય છે.

૧. સ્તોતવ્યસંપદઃ 'દુરાપો ભાવનમસ્કારઃ' 'इत्थं बीजाधानसाध्यः'. અર્થાત્ આમ અહ્ત લગવંત પ્રાર્થનાથી જીવની ચિત્તભૂમિમાં સત્પ્રશંસારૂપ ધર્મબીજનો પ્રક્ષેપ થાય છે, જેમાંથી અંકુરાદિકેમે યાવત્ મોક્ષરૂપ ફલસિદ્ધિ

થાય છે. અને આમ પ્રાપ્ત થતા આ તત્ત્વધર્મરૂપ લાવનમસ્કારનો ઉત્કર્ષ આદિ ભેદ છે જ, અર્થાત્ લાવની તરતમતા પ્રમાણે આ લાવનમસ્કારના પશુ જઘન્ય-મધ્યમ-ઉદ્ગુપ્ત આદિ ચઢતા ઉતરતા પ્રકાર હોય જ છે, એટલે આમ લાવનમસ્કાર વડે લાવનમસ્કારનું પશુ સાધન ઘટે છે. આ નમસ્કાર છે તે પૂજાર્થે છે-‘पूजार्थं च नमः’ અને પૂજા તે દ્રવ્ય-લાવ સંકેત છે.-‘पूजा द्रव्यभावसङ्कोचः’, અર્થાત્ તેમાં કર-શિર-પાદ આદિનો સંન્યાસ (સમ્યક્-ન્યાસ, અદ્ભુત-વિનયથી સ્થાપન) તે દ્રવ્યસંકેત, અને લાવસંકેત તો વિશુદ્ધ મનનો નિયોગ છે.—‘तत्र करशिरःपादादिसंन्यासो द्रव्यसङ्कोचः भावसङ्कोचस्तु विशुद्धस्य मनसो नियोगः’. આ પૂજાના ‘પુષ્પ, આભિષ્, સ્તોત્ર, પ્રતિપત્તિ’ એમ ચાર પ્રકાર છે. ને તેઓનું ઉત્તરોત્તર પ્રાધાન્ય છે; તેમાં પ્રથમ ત્રણ દ્રવ્ય પૂજાના અંગભૂત છે ને ચોથો પ્રકાર-પ્રતિપત્તિપૂજા લાવપૂજારૂપ છે. પ્રતિપત્તિપૂજા એટલે શું? જે જિનસ્વરૂપ છે તેના એક અંશથી માંડીને સર્વ અંશ સુધીના ગ્રહણ-અંગીકરણ વડે નિઃસ્વરૂપનું આવિર્ભાવન-પ્રગટપણું તે પ્રતિપત્તિપૂજા છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન લાવથી માંડીને કેવલ-જ્ઞાન લાવપર્યંત ઉત્તરોત્તર વધતી દશાથી શુદ્ધ આત્મલાવનું અંગીકરણ-પ્રગટપણું તે પ્રતિપત્તિપૂજા છે અને ‘नमोऽस्त्वर्हद्भ्यः’—નમસ્કાર હો અહ્તોને, એમાં ‘नमोऽस्तु’ એ પરથી સામાન્યથી લાવનમસ્કાર કહ્યો છે, એમ પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય જાહેર કરી, આન્યાર્થે શ્રી હરિભદ્રજીએ ‘अन्यो तो कहे छे’—‘अन्ये त्वाहुः’ એમ કહી, આ લાવનમસ્કારની કોઈ ઇચ્છાયોગાદિમાં ઘટના કરે છે એમ બીજાઓનો અભિપ્રાય નોંધી, અત્રે પ્રસંગથી પોતાના પરમ પ્રિય (most favourite) ઇચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ દર્શાવતા ૯ શ્લોક સ્વરચિત યોગદષ્ટિસસુચયમાંથી અવતારી, બીજાઓના અભિપ્રાયે ઇચ્છાયોગાદિની લાવનમસ્કારમાં ઘટના કરી છે. અત્રે

નમસ્કાર હો અહ્તોને’ એમાં બહુવચની પ્રયોગ છે, તે એકાત્મવાદી અદ્વૈત મતનું નિરસન કરી અહ્તોનું બહુત્વ ખ્યાપન કરવા માટે, તેમજ નમસ્કાર કરનારને દલાતિશયનું સ્થાપન કરવા માટે પ્રયોજેલ છે. (૨) આ અહ્તો પશુ નામઅહ્ત, સ્થાપનાઅહ્ત, દ્રવ્યઅહ્ત, ને લાવઅહ્ત એમ અનેક ભેદવાળા છે, તેમાં ‘લાવઅહ્ત’ના ગ્રહણાર્થે ‘લગવંત’ એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું છે. અત્રે ‘લગ’ શબ્દનો પ્રયોગ સમગ્ર એવા ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રયત્ન એ છ પ્રકારમાં કરાય છે. આ છએ પ્રકારનું ‘લગ’ આ અહ્તોને કેવું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ વર્તે છે, એમ સ્પષ્ટ દર્શાવી, આ પદ્ધતિ લગસંપન્ન હોવાથી આ અહ્તો ખરેખરા ‘લગવંતો’ છે, એમ સુચુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરી અત્રે આવી સ્તોતવ્ય-સંપદસંપન્ન અહ્ત લગવંતોની તાત્ત્વિક મહાપ્રતિષ્ઠા કરી છે.

આ સ્તોતવ્યસંપદ્મરૂપ અર્હતભગવત્પણું શાને લીધે છે? તેનું કારણ દર્શાવતા આદિકર, તીર્થકર, સ્વયંસંખુદ્ધ એ ત્રણ પદ્ધતી ઉક્ત સ્તોતવ્યસંપદ્મની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદ્મ કહી છે: (૩) આ અર્હત ભગવંતો ૨. સાધારણ-અસાધારણ આદિકર છે. કેના? આત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચના પ્રત્યેક હેતુસંપદ્મ:આદિકર આત્મા જેમ પોતપોતાના આત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચને આદિ ત્રણ પદ કરનારો છે, (creator of his own individual universe) તેમ આ ભગવંતો પણ તેમજ છે. એટલે આદિકર વિશેષણથી મૌલિક સાંખ્યોનું નિરાકરણ કરી સ્તોતવ્યસંપદ્મનું પ્રધાન સાધારણ કારણ કહ્યું (૪) આવા આ આદિકરો તીર્થકરો છે. જેથી સંસારસાગર તરે તે તીર્થ એટલે પ્રવચન વા પ્રવચનાધાર સંધ; તે તીર્થના કરનારા તે તીર્થકરો. સંસારસાગર તારનારૂં આ તીર્થરૂપ પ્રવચન-જહાજ પરમેત્તમ છે. આવા પરમેત્તકૃષ્ટ ધર્મતીર્થના સંસ્થાપનથી આ તીર્થકર દેવોએ પરમ વિધોપકાર કર્યો છે. (૫) આવા આ આદિકર તીર્થકરો સ્વયંસંખુદ્ધ હોય છે. આ પરથી મહેશાનુગ્રહથી યોધ-નિયમ હોય છે એમ વદનારા મહેશાનુગ્રહવાદીઓનો-ઈશ્વરવાદીઓનો નિરાસ કર્યો છે. આ તીર્થકર ભગવંતો બીજાના ઉપદેશ વિના સ્વયં-‘આત્મનૈવ’ પોતે જ પોતાથી જ સમ્યગ્ વરબોધિપ્રાપ્તિથી ‘ખુદ’—મિથ્યાત્વનિદ્રાના અપગમરૂપ (દ્વર-થવારૂપ) સંબોધ વડે ખુદો છે. તીર્થકરભવ વેળાની વાત તો દૂર રહો, તથા-ભવ્યત્વાદિ સામગ્રીના પરિપાકથી પ્રથમ સંબોધ વેળાએ પણ આ ભગવંતો સ્વયોગ્યતાના પ્રાધન્યથી સ્વયં-‘આત્મના’ સંખુદ્ધ થયેલા હોય છે. આમ આદિકરપણા વડે અન્ય જીવેને સાધારણ અને સ્વયંસંખુદ્ધ—તીર્થકરપણા વડે અન્ય જીવેને અસાધારણ એવી પ્રધાન હેતુસંપદ્મ દર્શાવી, સ્તોતવ્યસંપદ્મની જ પ્રધાન એવી અસાધારણ-અસાધારણરૂપા હેતુસંપદ્મ કહી.

આ અર્હતભગવત્પણાનું અસાધારણ કારણ દર્શાવતા પુરુષોત્તમ, પુરુષસિંહ, પુરુષવરપુણ્ડરીક, પુરુષવરગન્ધહસ્તી એ ચાર પદ્ધતી સ્તોતવ્યસંપદ્મની જ અસાધારણ હેતુસંપદ્મ કહી છે: (૬) ઉત્તમ તથાભવ્યત્વાદિ ભાવથી પુરુષોત્તમ—૩. અસાધારણ હેતુસંપદ્મ: સત્ત્વોમાં ઉત્તમપણાને લીધે આ અર્હત ભગવંતો પુરુષોત્તમો પુરુષોત્તમ આદિ ચાર પદ છે. (૭) કર્મશત્રુઓ પ્રતિ શોર્યથી, તેના ઉચ્છેદન પ્રતિ ક્રોર્યથી ઈત્યાદિ પ્રકારે સિંહ સાથે ગુણસામ્યથી પુરુષોત્તમે વિષે સિંહ એવા આ ભગવંતો પુરુષસિંહો છે; (૮) સંસારજલઅમંગાદિ ધર્મકલાપથી વરપુણ્ડરીકો સાથે સામ્યથી આ ભગવંતો પુરુષવરપુણ્ડરીકો છે; (૯) ગંધહસ્તીના ગંધથી જેમ ક્ષુદ્ર ગળે લાગી જાય છે, તેમ ભગવદ્વિહારના ગન્ધથી જ ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવો લાગી જાય છે, એમ ધર્મસામ્યથી પુરુષોત્તમે વિષે ગંધહસ્તી સમા આ ભગવંતો પુરુષવરગન્ધહસ્તીઓ છે. આમ પુરુષોત્તમપણા આદિથી આ સ્તોતવ્ય અર્હત ભગવંતોની સ્તોતવ્યસંપદ્મની—સહજાત્મસ્વરૂપી શ્રીમદ્પણાની—આત્મવૈભવની હેતુભૂત અસાધારણ હેતુસંપદ્મ સિદ્ધ કરી.

ભલે આ અહીં લગવતો આવા પુરુષોત્તમ-પુરુષસિંહાદિ હો, પણ તેમાં બીજાને-
લોકને આ શું ? તે માટે બીજાઓને-લોકોને આ લગવતો થકી કેવો પરમ ઉપયોગ-
પરમ ઉપકાર છે એ દર્શાવતા લોકોત્તમ, લોકનાથ, લોકહિત,
૪. સામાન્યથી ઉપયોગ-લોકપ્રદીપ, લોકપ્રદ્યોતકર એ પંચ પદથી સ્તોતવ્યસંપદની જ સામાન્યથી
સંપદ: લોકોત્તમઆદિ ઉપયોગસંપદ કહી છે: (૧૦) લોક એટલે સામાન્યથી લબ્ય સત્ત્વલોક,
પંચ પદ તેમાં ઉત્તમ ‘સકલ કલ્યાણનિબંધન તથાલબ્યત્વ ભાવે કરીને’

ઉત્તમ હોવાથી આ લગવતો લોકોત્તમો છે; (૧૧) લોક એટલે
બીજાનાનાદિથી સંવિભક્ત એવો વિશિષ્ટ લબ્યલોક, તેઓનું બીજાનાનાદિથી યોગ-ક્ષેમ
કરવારૂપ યથાર્થ નાથપણું કર્યાથી તેઓના નાથ હોવાથી આ લગવતો લોકનાથો
છે; (૧૨) લોક એટલે સકલ પ્રાણિલોક અથવા પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક, તે સર્વ પ્રત્યે
સંપરિણામ હિત કરનારા હોવાથી આ લગવતો લોકહિતો છે; (૧૩) લોક એટલે
વિશિષ્ટ સંજ્ઞિલોક, તે સમ્યગ્દર્શિ-યોગદર્શિસંપન્ન લોક પ્રત્યે જ-નહિ કે દર્શિશૂન્ય
અજ્ઞાનાંધ લોક પ્રત્યે-આ ભુવનપ્રદીપ લગવતો દિવ્ય જ્ઞાનપ્રકાશ વડે તત્ત્વબોધરૂપ કાર્ય
કરતા હોવાથી આ લગવતો લોકપ્રદીપો છે; (૧૪) લોક એટલે ઉત્કૃષ્ટમતિ લબ્ય-
સત્ત્વ લોક-ગણધરવર્ગ, તેઓને પ્રદ્યોત-પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનપ્રકાશ કરનારા હોવાથી આ લગવતો
લોકપ્રદ્યોતકરો છે. આમ વિવિધ અર્થમાં પ્રયુક્ત ‘લોક’ શબ્દથી વિવિધ પ્રકારના
લોક પ્રત્યે સ્વસ્વયોગ્યતા અનુસાર ઉપયોગથી-ઉપકારથી આ પરમ લોકોપકારી લગવતોનું પરમ

પરાર્થકરણ-પરોપકારકરણ હાખવી, આ લગવતોની સ્તોતવ્યસંપદની જ બીજાઓને-પરોને
પરમ ઉપયોગરૂપ થઈ પડતી એવી સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ કહી. આવી આ ઉપયોગ-
સંપદ પણ જ્ઞાને લીધે છે ? તેનો હેતુ દર્શાવતા અભયદ, અશ્વુદ્ધ, માર્ગદ, શરણુદ, બોધિદ

એ પંચ પદથી ઉપયોગસંપદની હેતુસંપદ બતાવી છે: (૧૫) આ
૫. ઉપયોગસંપદની હેતુ-લગવતોના ગુણપ્રકર્ષરૂપપણાને લીધે, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાને
સંપદ: અભયાદિ પંચપદ લીધે, તથાભાવે અવસ્થિતિને લીધે, સર્વથા પરાર્થકરણને લીધે-
આમ આ સંકલનાબદ્ધ ચાર કારણને લીધે, ‘અભય’ એટલે
વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય અર્થાત્ નિઃશ્રેયસ-ધર્મભૂમિકાની નિબંધનભૂત ધૃતિ, તેની સિદ્ધિ
આ લગવતો થકી જ હોય છે, માટે આ લગવતો અભયદો છે; (૧૬) જેના વિના
તત્ત્વદર્શન હોતું નથી ને જે ધર્મકલ્પ-વૃક્ષનું અવધ્ય બીજ છે એવું શ્રદ્ધારૂપ ભાવચક્ષુ,
તેની પ્રાપ્તિ આ લગવતો થકી જ હોય છે, માટે આ લગવતો અશ્વુદ્ધો છે; (૧૭)
‘માર્ગ’ એટલે ચિત્તનું અવકેગમન, ‘ભુજંગમગમનનલિકાયામ તુલ્ય’ ક્ષયોપશમવિશેષ-
જેને અન્યદર્શનીઓ ‘સુખા’ કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ આ લગવતો થકી જ હોય છે;
માટે આ લગવતો માર્ગદો છે; (૧૮) ‘શરણુ’ એટલે ભવારણ્યમાં સમાધાસનસ્થાન
સમું તત્ત્વચિંતારૂપ અધ્યવસાન-જેને બીજાઓ ‘વિવિદિષા’ કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ આ
લગવતો થકી હોય છે, માટે આ લગવતો શરણુદો છે; (૧૯) ‘બોધિ’ એટલે જ્ઞાન-
પ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જેને જેનેતરો ‘વિજ્ઞપ્તિ’ કહે છે,

તેની પ્રાપ્તિ પણ આ લગવંતો થકી જ હોય છે, માટે આ લગવંતો બોધિદો છે. (આ અભયાદિપંચક અપુનર્બંધકને જ હોય અને તે નિયમથી ઇતરેતરફલવાળું હોય, અર્થાત્ અભયનું ફલ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફલ માર્ગ, માર્ગનું ફલ શરણુ ને શરણુનું ફલ બોધિ એમ અવશ્ય હોય, અને આવું ન હોય તેને તાત્ત્વિક અભયાદિપણું ઘટતું નથી.)

આમ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ અને તેની હેતુસંપદ કહી, વિશેષથી ઉપયોગસંપદ દર્શાવતા ધર્મદ, ધર્મદેશક, ધર્મનાયક, ધર્મસારથિ અને ધર્મવરચતુરંત ચક્રવર્તી એ પંચપદ કહ્યા છે : (૨૦) 'ધર્મ' એટલે ચારિત્રધર્મ, શ્રાવકધર્મ ને સાધુધર્મ-એમ બે પ્રકારનો સ્વસ્વભૂમિકૌચિત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો આત્મપરિણામ, આ ધર્મ દ. વિશેષથી ઉપયોગસંપદ લગવદ્ અનુમદ થકી જ પ્રાપ્ત હોય છે માટે આ લગવંતો ધર્મદો ધર્મદઆદિ પંચ પદ છે; (૨૧) આવો ધર્મ (જેનો ઉત્તમ નમૂનો અત્રે હરિભદ્રજીએ સુમધુર લલિત પદોમાં આપ્યો છે) યથાભવ્ય ઉપદેશે છે, માટે આ લગવંતો ધર્મદેશકો છે; (૨૨) આ ધર્મના વશીકરણુ લાવને લીધે, તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિને લીધે, તેના ફલપરિણામને લીધે, અને તેના વિદ્વાતની અનુપપત્તિને લીધે -એમ ચાર મૂળ હેતુ અને તે પ્રત્યેકના ચાર ચાર ઉત્તર હેતુને લીધે ધર્મસ્વામીપણા થકી આ લગવંતો ધર્મનાયકો છે; (૨૩) આ જ ધર્મરૂપ રથ, તેના સ્વપર અપેક્ષાએ સમ્યક્પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગથકી ઉત્તમ સારથિપણું હોવાથી આ લગવંતો ધર્મસારથિઓ છે; (૨૪) ચક્રવર્તીચક્ર અપેક્ષાએ લોકદ્વયઉપકારિપણાએ કરીને તેમજ કપિલાદિપ્રણીત ધર્મચક્ર અપેક્ષાએ કષ-છેદ-તાપરૂપ ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાએ કરીને વર-પ્રધાન એવું ચતુર્ગંતિનો ઉચ્છેદ કરનાર ધર્મચક્ર વર્ત્તાવ્યું હોવાથી આ લગવંતો ધર્મવરચતુરંતચક્રવર્તીઓ છે. આમ ધર્મદપણાથી, ધર્મદેશકપણાથી, ધર્મનાયકપણાથી, ધર્મસારથિપણાથી અને ધર્મવરચતુરંતચક્રવર્તિપણાથી આ લગવંતો બીજા જીવોને વિશેષે કરીને ઉપયોગી-ઉપકારી થઈ પડે છે, એટલે સ્તોતવ્યસંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ કહી.

હવે લગવંતની જે અહંતલગવત્પણારૂપ સ્તોતવ્યસંપદ પ્રારંભમાં જ કહી, તેની સકારણા સ્વરૂપસંપદ દર્શાવતા અપ્રહિતવરજ્ઞાનદર્શનધર અને વ્યાવૃત્તછદ્મ એ બે પદ કહ્યા છે : (૨૫) કોઈ (બોદ્ધો) પ્રતિહિતવરજ્ઞાનદર્શનધર માને છે ૭. સકારણા સ્વરૂપસંપદ તેનું સુયુક્તિથી નિરસન કરી, આત્માનું સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપણું સતે અપ્રતિહિતવરજ્ઞાન નિરાવરણુપણાએ કરીને આ લગવંતો અપ્રતિહિતવરજ્ઞાનદર્શનધરો દર્શનધર, વ્યાવૃત્તછદ્મ હોય છે; (૨૬) (કોઈ-આજીવિકમતવાળાઓ અવ્યાવૃત્તછદ્મ માને છે તેનું નિરાકરણુ કરી,) જાહે છે તે 'છદ્મ' -જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિકર્મ -ભવાધિકાર, તે જેને વ્યાવૃત્ત છે એવા આ લગવંતો વ્યાવૃત્તછદ્મ છે.

આવી સકારણા સ્વરૂપસંપદસંપન્ન આ અહંત લગવંતો એટલા અધો પરમ ઉદાર

અને પરમ સમર્થ છે કે તેઓ ખીજાં જીવોને પણ આત્મતુલ્ય
 ૮. આત્મતુલ્ય ફલ આપે છે, એ દર્શાવતાં, (૨૭) જિન-જાપક, (૨૮) તીર્થ-
 પગ્ડલકર્તૃત્વસંપદ્ઃ તારક, (૨૯) બુદ્ધ-મોધક, (૩૦) મોચ્ય-મોચક આ ભગવંતો
 જિન-જાપકાદિચારપદ છે એમ સવિસ્તર યુક્તિથી સિદ્ધ કરી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ
 આત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વસંપદ્ કહી.

છેવટમાં પ્રધાનગુણના અપરિક્ષયથંકી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિવડે અલયસંપદ્ દર્શાવતા
 સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી, શિવઅચલાદિરૂપ સિદ્ધિગતિસ્થાનસંપ્રાપ્ત, જિનો જિતભય એ ત્રણ પદનો
 ઉપન્યાસ કર્યો છે: (૩૧) સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું એ તો આત્માનો
 ૯. પ્રધાનગુણ-અપરિ- સ્વભાવ છે અને નિરાવરણપણું થયે તે આવિર્ભૂત-પ્રગટ હોય છે.
 ક્ષયથંકી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિ ‘ચંદ્ર જેમ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી આત્મા સ્થિત છે (કાંઈ નવીન
 વડે અલયસંપદ્ઃ સર્વજ્ઞ સ્થાપિત કરવાનો નથી), વિજ્ઞાન છે તે ચંદ્રિકા જેવું છે, તેનું
 સર્વદર્શી આદિ ત્રણ પદ આવરણ છે તે વાદળા જેવું છે;’ તે આવરણ દૂર ટળતાં જેમ
 ચંદ્રની ચંદ્રિકા વિશ્વમાં વિસ્તરે છે, તેમ જ્ઞાનાવરણ દૂર ટળતાં
 આત્મચંદ્રની જ્ઞાનચંદ્રિકા અખિલ વિશ્વને પ્રકાશે છે, અને આમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશતા
 આ જિનરાજ-ચંદ્ર અહીં ત ભગવંતો સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીઓ હોય છે. (૩૨) શિવ,
 અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અત્યાબાધ, અપુનરાવૃત્તિ એવા ‘સિદ્ધિગતિ’ નામધેય
 સ્થાનને સંપ્રાપ્ત આ અહીં ત ભગવંતો છે. ‘પવંમૂતા યવ પ્રેક્ષાવતાં નમસ્કારાર્હા:’—
 એવંભૂતો જ—એવા પ્રકારની સિદ્ધદશાને પામેલાઓ જ પ્રેક્ષાવંતોને—વિચારવાનોને નમસ્કાર.હીં—
 નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. (આદિમાં અને અંતમાં મૂકેલો નમસ્કાર મધ્યવ્યાપી છે એટલા
 માટે આ સૂત્રના પ્રત્યેક પદ સાથે આ નમસ્કાર યોજવા યોગ્ય છે,—જેમ કે નમો આદિગરાણં
 નમો તિત્થયરાણં ઇત્યાદિ). (૩૩) ભવપ્રપંચનિવૃત્તિથી જેણે ભય ક્ષપિત કર્યો છે.
 ખપાવ્યો છે એવા આ અહીં ત ભગવંતો જિતભયો છે; એવા આ જિનોને જિતભયોને
 નમસ્કાર હો! નમો જિનાણં જિઝમયાણં। અત્રે બહુવચનપ્રયોગ છે તે આશયસ્ફુતિ
 અર્થે અને ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થે છે એમ કહી, આ ફલ ભગવદ્દલાભન ચિત્તવૃત્તિથી
 ભગવંતો થકી જ છે એમ ચિન્તામણિરત્નપ્રભુધાનના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ સમજાવી,
 આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ ‘એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા’ એ સૂત્રનું અદ્ભુત પરમાર્થરહસ્ય
 પ્રકાશ્યું છે. આમ ઉક્ત પ્રકારે જે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીઓ છે, તેઓનું જ શિવઅચલાદિ
 વિશેષણસંપન્ન સિદ્ધિગતિસ્થાનની સંપ્રાપ્તિ થકી જિતભયપણું કહેવાય છે. અને આમ
 સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણારૂપ-પ્રધાનગુણના અપરિક્ષય વડે કરીને પરમ અલય એવા મોક્ષરૂપ
 પ્રધાનફલની પ્રાપ્તિરૂપ અલયસંપદ્ કહી.

આમ સ્વપ્રજ્ઞાથી નવ વિભાગમાં વિભક્ત આ સંપદોની યુક્તિયુક્ત સંકલનાનું
 પરમાર્થપ્રદર્શક પ્રયોજનરહસ્ય દર્શાવતો ઉપસંહાર કરતાં આર્ષ દ્વા પ્રજ્ઞાનિધાન મહર્ષિ
 હરિભદ્રાચાર્યજી સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે—આ જ ઉક્ત કેમે પ્રેક્ષાવંતોની—વિચારવંત

વિદ્વજ્ઞાનોની જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ હોય છે, તેમ જ એવા પ્રકારે વિશેષ પ્રણિધાનનીતિથી આ 'લગવદ્વગુણબહુમાનસાર' સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન હોય છે, એ જણાવવા માટે એમ ઉક્ત કર્યું નવ વિભાગમાં આ સંપદોનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

અને આમ આ સૂત્રની સંકલનાનું બુદ્ધિગમ્ય મૌલિક સંશોધન કરી, આ કુશાગ્રબુદ્ધિ મહર્ષિએ પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો અદ્ભુત ચમત્કાર દાખવ્યો છે; એટલું જ નહિં પણ ગણધર જેવા મહાપુરુષપ્રથિત આ સૂત્ર જે લોકો સામાન્યપણે લલિત વિસ્તરણ હરિભદ્રજીના આ સૂત્રમાં કેટલો બધો અર્થસંભાર ભર્યો છે તે પદે પદે નિર્ઝરતી 'સુવર્ણમય' કીર્તિકલશ અનન્ય ભક્તિથી બતાવી આપ્યું છે; અને આમ મૂળ પાઠમાત્ર સૂત્રનું અદ્ભુત સંકલન માત્ર સ્વબુદ્ધિબળે જ શોધી કાઢી, શ્રી ગણધર લગવંતના હૃદયમાં જાણે અંતઃપ્રવેશ કર્યો હોય એમ તેમનો અંતરઆશય અપૂર્વ આશ્ચર્યકારક હૃદયગમ શૈલીથી વ્યક્ત કર્યો છે. એટલે જ આ પ્રજ્ઞાનિધાન હરિભદ્રજીના કીર્તિકલશરૂપ આ સુવર્ણમય લલિતવિસ્તરણનો ઝગમગતો પ્રકાશ અદ્યાપિ સહૃદય પ્રાજ્ઞજનોને આકર્ષી રહ્યો છે, અને તેમના અંતરને અજવાળી રહ્યો છે.

આ ઉક્ત નાના પ્રકારની ચિત્ર સંપદ અનેકાંત સ્યાદ્વાદ વિના ઘટતી નથી, અર્થાત્ આ બધો પ્રપંચ એકાનેકસ્વભાવી અનેકાંત વસ્તુ સાથે જોડાયેલો છે, નહિં તો આ ચિત્ર સંપદો કલ્પનામાત્ર થઈ પડી નિષ્ફળ હોય, એમ આ સૂત્રપ્રાંતે અનેકાંત ચર્ચા ઉપસ્થિત કરતાં આચાર્યજી હરિભદ્રજીએ ન્યાયયુક્તિપ્રમાણથી અનેકાંતની મહાપ્રતિષ્ઠા કરી અનેકાંતજયપતાકા ફરકાવી છે.

આમ પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્રની વિસ્તૃત મીમાંસા સમાપ્ત કરી, ભાવિતાત્મા આચાર્યજીએ ચૈત્યવન્દનને યોગ્ય ભૂમિકાનો સંપાદનવિધિ વિસ્તારથી દર્શાવ્યો છે; અને તેમાં કેવા દ્રવ્ય-ભાવવિધિથી મન-વચન-કાયની એકાગ્રતા સાધી ચૈત્યવન્દનયોગ્ય ભૂમિકા કેવા મહાસ્તોત્રો ભાવવૃદ્ધિ અર્થે ભાવસારપણે પઢવા જેઈએ તે સંપાદન વિધિ સુરેખપણે બતાવ્યું છે. આ સ્તોત્રોત્ક્રાંતી શુભચિત્તલાભ હોય છે, નહિં તો યોગવ્યાઘાત હોય છે એમ સ્પષ્ટ કહી, શુભચિત્તલાભ એ જ વન્દનાનું અર્થ-પ્રયોજન છે એટલે શુભચિત્તલાભ ઉપજવાથી ખરેખરી અર્થોક્ત યોગસિદ્ધિ થવી એ જ અત્ર સ્થાપક છે, એમ વચનટંકાર કર્યો છે; અને આમ ભાવિત અનુષ્ઠાનને જ અત્ર સ્થાન છે, અભાવિત-ભાવવિહીન અનુષ્ઠાન તો આગમબાહ્ય છે— 'તદપરસ્વાડગમવાહ્યત્વાત' એમ સ્વદર્શનીઓ પ્રત્યે બુદ્ધેબુદ્ધુ' માર્મિક કથન કરી, ચૈત્યવન્દનનો ઉપહાસ કરનારા અન્યદર્શનીઓને રદીઓ આપ્યો છે. છેવટે એવા સ્તોત્રોથી શુભ ચિત્ત સંપ્રાપ્ત કરી પ્રસ્તુત વન્દનાભૂમિકાના સંપાદનાર્થે સહૃદય નટ જેમ ગૃહીત-ભાવ થઈ—'ગૃહીતભાવઃ સહૃદયનઢવત્'—વન્દના કરવાની ચેષ્ટા કરે છે ઈ, સમ્યક્વિધિ

દર્શાવી ચૈત્યવન્દન સૂત્રનો (અરિહંતચેડ્યાણ-વન્દનાકાચોત્સર્ગ સૂત્ર) અવતાર કર્યો છે; અને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે આ યથોક્ત વિધિથી વન્દનાભૂમિકાઆરાધનાનું ફલ નિયમથી પરંપરાથી મુક્તિ છે, નહિં તો ફૂટ નટ જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન તે તો વિદ્વાનોને આસ્થા-નિબંધન નથી—‘इतरथा तु कूटनटनृत्तवत् अभावितानुष्ठानं न विदुषामास्थानिवन्धनम् ।’

પછી આ અર્હતચૈત્યવન્દનસૂત્રનું પદોપદ વિવરી દેખાડી તેની પરિસ્કુટ વ્યાખ્યા કરતાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે અર્હતચૈત્ય એટલે અર્હતપ્રતિમા;—चित्तम्-अन्तःकरणं तस्य भावः कर्म वा’—છ, તેને ‘ચ’ પ્રત્યય લાગતાં ચૈત્યવન્દન સૂત્ર ચૈત્ય થાય છે, તેમાં અર્હતોની પ્રતિમાઓ પ્રશસ્ત સમાધિચિત્તના વ્યાખ્યાન આપાદકપણાને લીધે અર્હતચૈત્યો કહેવાય છે એમ વ્યુત્પત્તિ અર્થથી સિદ્ધ કર્યું છે,—‘तत्रार्हतां प्रतिमाः प्रशस्तसमाधिचित्तापादकत्वा-

दर्हचैत्यानि भण्यन्ते’—અને આમ અર્હતપ્રતિમાની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરી પ્રતિમારાધનનું શાસ્ત્રસિદ્ધપણું સુપ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે. આ અર્હતચૈત્ય-જનપ્રતિમાના વન્દનાદિનિમિત્તે આ કાચોત્સર્ગ કર્મ છું એવી કાચોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી વન્દન-પૂજન-સત્કાર એ પદોનો ભાવાર્થ બતાવ્યો છે. ત્યાં પૂજન-સત્કાર તો દ્રવ્યસ્તવરૂપ હોઈ સાધુને અનુચિત છે ને શ્રાવક તો તે કરે જ છે, તો પછી સાધુ કે શ્રાવક એ બેમાંથી આ કાચોત્સર્ગનો વિષય કોણ છે? એવી આશંકોનું વિસ્તારથી સમાધાન કરતાં, સામાન્યથી સાધુ-શ્રાવક બન્ને તેના વિષય છે એમ દર્શાવી, સાધુને પોતે કરવાની અપેક્ષાએ પૂજન-સત્કારાદિ દ્રવ્યસ્તવનો નિષેધ છે, પણ કરાવવા-અનુમોદવાની અપેક્ષાએ નિષેધ નથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે; શ્રાવક તો આ પૂજન-સત્કારરૂપ દ્રવ્યસ્તવનો વિષય છે જ અને આરંભવંતને આ બન્ને ઔચિત્ય-આજ્ઞાઅમૃતયોગને લીધે ઉચિત છે ઇ. મુક્તિથી તેમ જ કૂપઉદાહરણથી પ્રદર્શિત કર્યું છે. પછી સન્માનપ્રત્યયે, વન્દનપ્રત્યયે, યોધિલાલપ્રત્યયે, નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયે એ પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કહી, વન્દનાદિ યોધિલાલપ્રત્યયે અને યોધિલાલ નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયે-મોક્ષપ્રત્યયે છે ઇ. મર્મ સમજાવ્યો છે. છેવટે શ્રદ્ધાથી, મેધાથી, ધૃતિથી, ધારણાથી, અનુપ્રેક્ષાથી, એ પદોનો અપૂર્વ પરમાર્થ દર્શાવતાં તે પ્રત્યેક પદના ભાવને સુંદર સચોટ અદ્ભુત દૃષ્ટાંતથી પુષ્ટ કર્યો છે; અને આ શ્રદ્ધાઆદિ અપૂર્વકરણ મહાસમાધિના બીજો છે એમ તેનો અપૂર્વ મહામહિમા સંગીત કરી, આ શ્રદ્ધાદિ પણ વર્ધમાન હોય ને એઓનાં લાલ-વૃદ્ધિ પણ આ જ ક્રમે હોય એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. છેવટે અભ્યુપગમપૂર્વક ને શ્રદ્ધાદિસંયુક્ત જ સદનુષ્ઠાન છે એમ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં, શ્રદ્ધાદિવિહીનનો તો આ સૂત્રપાઠ મૃષાવાદ છે એમ વચનટંકાર કરી, શ્રદ્ધાદિના મંદ-તીમાદિ લેહ અને આદરાદિ લિંગ બતાવ્યા છે; અને ઈશુ-રસાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એ અન્યદર્શનીઓના કથનની સંમતિથી સાકર આદિ સમા શ્રદ્ધાદિ હોય છે એમ આ વસ્તુની પુષ્ટિ કરી છે.

પછી ઉક્ત કાચોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાના આગાર-અપવાદપ્રકાર સૂચવતા અન્નતથ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં કાચોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાનો મર્મ સમજાવી આચાર્યશ્રીએ આ આગારોનું પંચ

અતિચારભૂતિઓમાં સુંદર બુદ્ધિગમ્ય મૌલિક વર્ગીકરણ કયું છે અને કાર્યોત્સર્ગના માન (પ્રમાણ) આદિ અંગે પ્રમાદી વાદીઓની દંડીલોનું નિરસન કરતાં અતિ સૂક્ષ્મ પર્યાલોચન કયું છે.

પછી—આ જ અવસર્પિણી કાળમાં ભારતમાં જે તીર્થંકરો થયા, તેઓના જ ‘એક-ક્ષેત્રનિવાસાદિથી આસન્ન (નિકટ) ઉપકારિપણાએ કરીને કીર્તનાર્થે ચતુર્વિંશતિસ્તવ-લોગસ્સ સૂત્ર’ કહ્યું છે. તેમાં—પ્રથમ ગાથામાં ‘લોકના ઉદ્યોતકર’ લોગસ્સ સૂત્ર : એ પદથી વિજ્ઞાનઅદ્વૈતવાદીનું નિરાકરણ કયું છે, કારણ કે લોક ચતુર્વિંશતિ સ્તવ ઉદ્યોત્ય છે અને ભગવાન્ ઉદ્યોતક-ઉદ્યોત કરનાર છે. એટલે એ બન્નેનો ભેદ પ્રગટ છે. માટે જે આમ લોકના ઉદ્યોતકર છે, તેમ જ ધર્મતીર્થના કરનારા હોવાથી ધર્મતીર્થંકરો છે, રાગાદિના જેતા હોવાથી જિનો છે, અશોકાદિ અષ્ટપ્રાતિહાર્યાદિ પૂજને અહીં હોવાથી અહીંતો છે, કેવલજ્ઞાનના હોવાપણાથી કેવલી છે, એવા આ ચોવીશે તીર્થંકર ભગવંતોને હું કીર્તિશ-કીર્તન કરીશ એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આ પ્રત્યેક પદ સંબંધી વિવિધ શંકાઓ ઊઠાવી તેનું પ્રત્યેકનું અજબ કુંશલતાથી સમાધાન કરતાં આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ આ પ્રત્યેક પદનું પ્રતિનિયત પ્રત્યવસ્થાન કયું છે. (૨-૩-૪) ગાથામાં મુષ્ણભદ્રેવથી માંડી વર્જ્ઞમાન પર્યંત ચોવીશે તીર્થંકરોના નામ લઈ કીર્તન કયું છે. (૫) ગાથામાં ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધિ (પ્રણિધાન) કયું છે—‘તિથ્યયરા મે પસીયંતુ’ આવા આ ‘વિધૂતરજમલ ને પ્રક્ષીણજરામરણ’ તીર્થંકરો મહારા પર પ્રસાદ કરો ! આ શું પ્રાર્થના છે કે નહિ ? જો છે તો તે આશંસારૂપ હોઈ સુંદર નથી ઇ. શંકાનું પરમ આશ્ચર્યકારી સંવિસ્તર સમાધાન કરતાં ભક્તશિરોમણિ હરિભદ્રજીએ તાત્પર્ય દર્શાવ્યું છે કે—આ ભગવંતો રાગાદિરહિતપણાને લીધે જો કે પ્રસાદ પામતા નથી, તો પણ અચિન્ત્યચિંતામણિ સમા તેઓને ઉદ્દેશીને સ્તુતિકર્તાને અંતઃકરણ-શુદ્ધિથી ઇષ્ટફલસિદ્ધિ હોય છે. પછી (૬) ગાથામાં—‘આરુગ્ગવોહિલામં સમાહિવરમુક્તમં દિતુ’—આરોગ્યજોધિલાભ ને ઉત્તમ સમાધિવર દીઓ ! એમ પ્રભુ પાસે યાચના કરી છે. આ શું નિદાન (નિયાણું) છે કે નથી ? જો નિદાન છે તો આ આગમમાં નિષિદ્ધ હોવાથી આથી બસ થયું ! અને જો નથી, તો તે સાર્થક છે કે નિર્થક ? ઇત્યાદિ શંકાનું સમાધાન કરતાં આ નિદાન તો નથી જ એમ સ્પષ્ટ કહી શાસ્ત્રપારદશ્વા આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ શાસ્ત્રીય મીમાંસા કરી નિદાનનું—ખાસ કરીને મોહગર્ભ નિદાનનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બતાવી નિદાનનું સર્વથા નિષિદ્ધપણું બતાવ્યું છે; અને આ યાચનાનું ચતુર્થભાષા-રૂપપણાથી સાર્થકપણું પ્રકાશી, અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા ભગવંતના ‘શુભપ્રકર્ષનું બહુમાન-કર્મવનને દાવાનલ’ છે—‘ગુણવગરિસવદ્દુમાણો કમ્મવળદવાળલો જેણ’ એમ પરમ ભક્તિરસનિર્ભર તાત્પર્ય દર્શાવ્યું છે. (૭) ગાથામાં ચંદ્રો કરતાં નિર્મલ, સૂર્યો કરતાં અધિક પ્રકાશકર, સાગરવરગંભીર એવા સિદ્ધો મને સિદ્ધિ આપો !—‘સિદ્ધા સિદ્ધિ મે દિસંતુ’—એવી ભાવના કરી છે, તેનું ભાવિતાત્મા મહાત્મા હરિભદ્રજીએ અપૂર્વ

પરિભાવન કયું' છે. આ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ-લોગસ સૂત્ર પછી—'સવ્યલોપ અરિહંતચેદ્યાણં' —સર્વલોકે અર્હતથૈત્યવન્દન સૂત્રમાં સર્વલોકમાં જ અર્હતથૈત્યોના વન્દનાદિ નિમિત્તે કાયોત્સર્ગકરણાર્થે વન્દનાકાયોત્સર્ગ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરી, તેનું પૂર્વવત્ વ્યાખ્યાન સમજાવેલું એમ દિગ્દર્શન કયું' છે.

એમ સર્વ તીર્થકરોની સ્તુતિ કહી, હવે તેઓએ ઉપદેશેલા આગમની સ્તુતિ કરવા માટે પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ધ સૂત્ર (પુષ્કરવરદ્વીપલ્લે સૂત્ર) કહ્યું છે. 'જેનાથી તે ભગવંતો અને તેઓએ કહેલા ભાવો સ્ફુટ જણાય છે તે 'પ્રદીપસ્થાનીય' સમ્યક્-

શ્રુતસ્તવઃ શ્રુત કીર્તન અર્હે છે-યોગ્ય છે,'—'તત્ પ્રદીપસ્થાનીયં સમ્યક્-પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ધ સૂત્ર શ્રુતમર્હતિ કીર્તનમ્,'—એમ કહી બહુશ્રુત આચાર્યજી હરિભદ્રજીએ પરમ ભક્તિબહુમાનથી આ શ્રુતસ્તવ સૂત્રનો સમવતાર કર્યો છે. તેમાં-(૧) પ્રથમ ગાથામાં અઢી દ્વીપમાં 'ધર્માદિકરોને'-શ્રુતધર્માદિકરોને તીર્થકરોને નમસ્કાર કર્યો છે. અત્રે અપૌરુષેયવાદનું ઉત્થાપન કરતી નિપ્તુપ યુક્તિઓથી મહાન્ દાર્શનિક હરિભદ્રજીએ અત્યંત સમર્થપણે પૌરુષેયવાદનું સુમં પ્રતિષ્ઠાપન કયું' છે. (૨) ત્રીજી ગાથામાં શ્રુતધર્મની સ્તુતિ કરી, (૩) ત્રીજી ગાથામાં ધર્મનો સાર પામી કેણુ પ્રમાદ કરે?'—'ધમ્મસ્સ સારમુવલ્લભ કરે પમાયં?' એમ આત્માને જાગૃત કરે એવો અપૂર્વ યોગ આપ્યો છે. (૪) તે યોગથી પ્રતિબેધ પામી, પ્રમાદને દગાવી દઈ, શ્રુતધર્મ-ચારિત્રધર્મમાં ઉદય થયો છે એવો સુમુક્ષુ આત્મા પરમ ભાવઉદ્ઘાસમાં આવી જઈ, 'અહો! સિદ્ધ એવા (આ ધર્મમાં) હું પ્રયત્ન છું, જિનમતને નમસ્કાર હો!-જેના થકી સંયમમાં સદા નન્દિ (સમૃદ્ધિ) હોય છે,—'સિદ્ધે મો! પયમ્મો નમો જિનમપ નન્દી સયા સંજમે' એમ વચનટંકાર કરી, 'ધમ્મો વઢૂડ સાસઓ વિજયઓ ધમ્મુત્તરં વઢૂડ'—ધર્મ શાશ્વતપણે વિજયથી વૃદ્ધિ પામે! (અથવા વિજય પામે!) ધર્મોત્તર વૃદ્ધિ પામે!—એમ અહોનિશ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના વ્યક્ત કરે છે, એવા ભાવની આ ચોથી ગાથાનું ભાવિતાત્મા મહાત્મા હરિભદ્રજીએ અનન્ય ભક્તિથી અપૂર્વ ભાવપૂર્ણ અર્થભાવન કયું' છે; અને ત્યાં 'મોક્ષાર્થિના પ્રત્યહં જ્ઞાનવૃદ્ધિઃ કાર્યા' 'एवं च सद्भावरोपणात्तद्वृद्धिः' ઇં અમર સુવર્ણસૂત્રો ગૂંથી, આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની અભિલાષા એ પ્રણિધાન છે ને તે મોક્ષપ્રતિબંધથી અનાશંસાભાવનું ખીજ છે અને અસંગથી એનું ફલ સંવેદાય છે ઇત્યાદિ અપૂર્વ તત્ત્વવાર્તા પ્રકાશી છે. અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં વિવેક-અકુણુ એ જ જલ છે, અને આ વિવેક અતિગંભીર ઉદાર આશયરૂપ હોઈ આ થકી જ સંવેગઅમૃતનું આસ્વાદન હોય છે, અવિજ્ઞાતગુણુવાળા ચિન્તામણિમાં ચત્ત હોતો નથી,— 'एवं विवेकग्रहणमत्र जलम् । अतिगम्भीरोदार एष आशयः । अत एव संवेगामृतास्वादनं । नाविज्ञाते चिन्तामणौ यत्नः ।'—ઇત્યાદિ અમૃત શબ્દોમાં વિવેકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી, આચાર્યજી હરિભદ્રજીએ 'एकान्ताविषयो गौयोनिवर्गस्य'—આ વિવેક ગોયોનિવર્ગનો (બળદીઆની જાતિલાઓનો) એટલે કે અવિવેકીઓનો અવિષય છે એમ માર્મિક ઉપહાસરૂપ કટાક્ષ (Sarcastic remark) કર્યો છે; તેમજ અત્રે શ્રુત અને વિવેક એમ બૂદ્ધ અકુણુ કરવાનું રહસ્ય પ્રકાશ્યું છે કે—

કાવ્યભાવને અહ્દયની જેમ—‘અહ્દયવત્ કાવ્યભાવ’—મહાભિધ્યાદષ્ટિ આ શ્રુત યથાવત્ બાણતો નથી એટલે જ નિષ્કલપણાને લીધે અભવ્યને ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ જેમ તેને શ્રુતની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે; અને આમ વચનટંકાર કરી, આ જગદ્ગુરુ આચાર્યજીએ —‘પ્રાપ્ત’ ચૈતદમબૈરપ્યસકૃત, વચનપ્રામાણ્યાત્’—આગમપ્રમાણથી જણાય છે કે આ શ્રુત અભવ્યોએ પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કર્યું છે, પણ નિષ્કલપણાને લીધે તેથી કંઈ નથી ‘ન ચ તતઃ કિંચિત્’—આ વસ્તુ આગમાનુસાર પરિભાવન કરવાનો આગમજોને અનુરોધ કર્યો છે. એમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવનાનું પ્રણિધાન કરી, શ્રુત ભગવંતના વંદનાદિપ્રત્યયે કાયોત્સર્ગસૂત્ર કહ્યું છે—‘સુઅસ્ત મગવઓ કરેમિ કાઉસ્તગ્ગ’ ઇં. આ સૂત્રની અદ્ભુત વ્યાખ્યા કરતાં આ જગદ્ગુરુ આચાર્ય ભગવંત હરિભદ્રજીએ સમગ્રઅશ્વર્ય-યુક્ત આ શ્રુત ભગવંતનો આ સમગ્રઅશ્વર્યયોગ સિદ્ધપણાએ કરીને ફલઅભ્યભિચારથી, સુપ્રતિષ્ઠિતપણાથી અને ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિથી કેવી કેવી રીતે ઘટે છે, તેનું સવિસ્તર સુયુક્તિયુક્ત ભાવન કરી, આ શ્રુત ભગવંતની જગત્ના યોગાનમાં મહાપ્રતિષ્ઠા કરી છે.

પછી અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત અને તે અનુષ્ઠાનક્રિયાના પ્રયોજક એવા સિદ્ધોને નમસ્કરણાર્થે સિદ્ધસ્તવ—‘સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં’ સૂત્ર કહ્યું છે. (૧) સિદ્ધોને, બુદ્ધોને,

પારગતોને, પરંપરગતોને, લોકાઅપગતોને, એવા સર્વ સિદ્ધોને

સિદ્ધસ્તવઃ નમસ્કાર હો! એવા ભાવની તેની પ્રથમ ગાથાના પ્રત્યેક પદનું

‘સિદ્ધાણંબુદ્ધાણં’ સૂત્ર પ્રયોજન દર્શાવવાપૂર્વક તેનો પ્રતિનિયત અર્થનિર્ણય કરી, મહાન

યોગાચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજીએ ‘નમઃ સદા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ’ એમાં

સર્વ સિદ્ધોને એ પદનું વ્યાખ્યાન કરતાં તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ આદિ પંદર ભેદે સિદ્ધનું

સવિસ્તર વિવરણ કર્યું છે. (૨) આમ સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કરી, બીજી ગાથામાં આસન્ન-

ઉપકારી મહાવીર વર્ધ્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિ કરી છે કે—‘જે દેવોના પણ દેવ છે,

જેને દેવો પણ અંજલિ જોડી નમે છે, તે દેવદેવપૂજિત મહાવીરને હું શિરથી વંદું છું.’

(૩) અને પછી ‘एकोवि णमोकारो जिणवरवसहस्स बद्धमाणस्स’ ઇં ત્રીજી ગાથામાં

જિનવરવૃષભ વર્ધ્ધમાનને એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે—

‘સંસારસાગરાઓ તારેઈ નરં વ નારિં વા,’ એમ ભગવંતના એક પણ નમસ્કારનું સંસાર-

સાગરતારણરૂપ ઉત્તમ ફલ દર્શાવ્યું છે. આ ગાથાની સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરતાં આચાર્યવર્ય

હરિભદ્રજીએ—જિનવરવૃષભ વર્ધ્ધમાનને યત્નથી કરવામાં આવતો ‘एकोऽपि नमस्कारः

तिष्ठन्तु ब्रह्मः’ એક પણ નમસ્કાર—ખડું તો દૂર રહો—સંસારસાગરમાંથી પુરુષ વા સ્ત્રીને

તારે છે, અર્થાત્ ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તિયક્ષી પુરુષ વા સ્ત્રી તદ્ભલે જ મોક્ષગામી થઈ શકે

છે,—એ મુદ્દો સાવ સ્પષ્ટ કર્યો છે; અને આમ સ્ત્રી પણ મુક્તિગામી થઈ શકે છે એ

ઉક્તના સમર્થનમાં ‘સ્ત્રી નથી અભવ્ય, નથી અભવ્ય’ ઇં પંદર નિષેધાત્મક મુદ્દા દર્શાવી,

‘સ્ત્રી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય?’ એવા ભાવનું ચાપનીયતંત્રનું વચન ટાંકી, તે પ્રત્યેક

મુદ્દાની શાસ્ત્રીય છણાવટ કરી સ્ત્રીમુક્તિનું યુક્તિથી સમર્થન કર્યું છે; અને ચર્ચાક્ત

શુભસંપત્તિવંતે કરેલો. આ પ્રસ્તુત નમસ્કાર કેવલસાધક છે ને કેવલ સને નિયમથી મોક્ષ હોય જ—‘કેવલસાધકશ્ચાય’ સત્તિ ચ કેવલે નિયમાન્મોક્ષઃ’ માટે નમસ્કાર કાર્ય છે—‘તસ્માન્ નમસ્કારઃ કાર્યઃ’ એ મહાન્ સૂત્ર કહ્યું છે. અત્રે—આ શું સ્તુતિઅર્થવાદ છે? કે વિધિવાદ છે? જો સ્તુતિઅર્થવાદ છે તો યથેક્ત દ્વંત્રેનો અભાવ વા દ્વંત્રાન્તરનો ભાવ હોય, તો પછી અહીં ચત્ત કાર્યાથી શું? અને જો વિધિવાદ છે તો સમ્યક્ત્વ—વ્રતાદિનું વ્યર્થપણું છે,—આમ બંને પક્ષમાં દૂષણ છે એમ શંકાકાર પૂર્વપક્ષ કરે છે, તેનું સર્વાંગી સમાધાન કરતાં સ્પષ્ટ ભાષ્યું છે કે—આ વિધિવાદ જ છે,—‘વિધિવાદ ઇવાય’, અને તત્ત્વથી સમ્યક્ત્વગદિ હોય તો જ આ ભાવનમસ્કાર હોય એટલે સમ્યક્ત્વાદિનું વ્યર્થપણું નથી, પણ ભાવનમસ્કારનું અવધ્યહેતુ પાણું છે; એમ દ્વિતારાદેવકો ભૂખિયાયના દૃષ્ટતથી સમર્થિત કરી અને અર્થવાદપક્ષમાં પણ સર્વ સ્તુતિ સમાનફલવાળી નથી એ બાવળ અને કલ્પદ્રુમના દૃષ્ટતથી નિષ્ક્ર કરી, ભગવત્તનમસ્કાર ઉપમાતીત છે એમ ઉદ્ભવે પણા કરી, ભક્તશિરોમણિ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ ભગવદ્ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા ઉત્કીર્તન કર્યો છે. આવા આ નિષ્ક્રસ્તવ પછી ‘વૈયાવચ્ચગરાણ’ સૂત્ર કહ્યું છે—‘વૈયાવૃત્ત્યકર, શાંતિકર, સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમાધિકરોના સંબંધી કાયોત્સર્ગ કરું છું’ ઇતિ યાવત્, એ સૂત્રનું પણ હરિભદ્રજીએ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

પછી ભક્તિરંગથી રંગાયેલાં—‘સંવેગભાવિતમતિઓ’ પુનઃ વિધિથી પ્રણિધાન કરે છે, તેનું સૂત્રણ કરતું ‘પ્રણિધાન સૂત્ર’—‘જય વીયરાય’ સૂત્ર કહ્યું છે. અને તેનું અદ્ભુત વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજીએ આશય પ્રમાણે જે જેને પ્રણિધાન સૂત્રઃ તીવ્રસંવેગહેતુ હોય છે તે પ્રણિધાન છે અને તે થકી સદ્ધ્યોગલાભ ‘જય વીયરાય’ સૂત્ર હોય છે એમ સ્પષ્ટ કહી, મોક્ષ છે ક્ષણ જેનું એવું આ પ્રણિધાન નિદાન નથી પણ ‘અસંગતાસક્ત મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર’ છે એમ પ્રણિધાનને પ્રશંસ્યું છે; અને પ્રણિધાન વિના પ્રવૃત્તિઆદિ નથી માટે આ કર્તવ્ય જ છે ઇં યુક્તિથી દર્શાવી મુક્તકંઠે આ પ્રણિધાનનો મહામહિમા સંગીત કર્યો છે. આ પ્રણિધાન અધિકારીઓને હોય નહિ ને આના અધિકારીઓ પણ જે વન્દનાના અધિકારીઓ કદા હતા તે જ છે—‘પતદ્રવહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચોક્તિલિંગા એવ’ (શુઓ પૃ. ૨૨) —એમ સ્પષ્ટ કહી, આચાર્યજીએ અદ્વપકાળ પણ આ પ્રણિધાન કરવામાં આવે તે પ્રથસ્ત છે કારણ કે તે સકલ કલ્યાણનો અક્ષેપ—આકર્ષણું કરે એવું અતિગંભીર ઉદારરૂપ છે અને એ થકી પ્રધાન ધર્મકાય આદિ લાભ દેવી રીતે હોય છે તે ત્રિવરી દેખાડી, આ પ્રણિધાન તે ભવજલનિધિનૌકારૂપ ‘પ્રશાંતવાહિતા’ છે એમ આ અંગે અન્યદર્શનીઓનો સંવાદ દર્શાવ્યો છે. અને આવા આ પ્રણિધાનફલભાગીને આ અજ્ઞાતના સ્થાપનફલવાળો આ આ અમારો સદુપદેશ એકાંતે હૃદયનંદકારી થઈ પરિણમે છે, અને જ્ઞાત સતે તો ભાવથી અખંડન જ હોય છે, ઇત્યાદિ માર્મિક ગૂઢાર્થ કથન કરી, આ લલિતવિસ્તરાકાર મહાગીતાર્થ મહાસુનીચર મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ, એવા શુભફલવાળા પ્રણિધાનપર્યંત આ ચૈત્યવન્દન છે એમ ઉપસંહાર કરતાં, ‘કુપ્રહવિરહ’ થી યથોચિત કરવાની છેવટની

ભલામણ કરી છે—‘યથોચિતં કરોતિ કુર્વન્તિ વા કુગ્રહવિરહેણ,’ અને આમ ‘વિરહ’ શબ્દ પ્રયોગ આ ‘યાકિનીમહત્તરાસૂનુ’એ વિરહાંકવાળી પોતાની અંથપદ્ધતિનું સૂચન પણ કર્યું છે. લવવિરહને અંખતા એવા આ પરમ સંવેગરંગી લાવિતાત્મા મહાત્માએ પોતાના આ અંથના અંતભાગમાં ત્રણ વાર આ ‘વિરહ’ અંકનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાંનો આ ‘કુગ્રહવિરહ’ એ પ્રથમ પ્રયોગ છે; અત્રે આ ‘વિરહ’ શબ્દ કુગ્રહ સાથે બેડી સર્વત્ર કુગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો મુમુક્ષુઓને અમૂલ્ય સત્ઉપદેશ આચાર્યજીએ આપ્યો છે એમ ધ્વનિત થાય છે.

અને આ કુગ્રહવિરહથી યથોચિતની સિદ્ધિ અર્થે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રજીએ આ લલિત વિસ્તરા અંથનો ઉપસંહાર કરતાં અત્રે ટૂંકા ટચ ને ચોકખા ચટ સુવર્ણ-સૂત્રાત્મક લલિત અમૃત વાક્યોથી ચૂલિકારૂપ છેવટનો સત્ઉપદેશ

ચૂલિકા વ્યાખ્યાન: (છેવટની શીખ!) આપ્યો છે,—જે આ આચાર્યચૂડામણિના હરિભદ્રજીની છેવટની સુવર્ણમય કીર્તિકલશ સમા આ લલિત વિસ્તરા અંથમાં ચૂડામણિરૂપે

‘શીખ’

શોભી રહ્યો છે! એવા જે ઉપદેશ્યા તે ઉક્તગુણસંપન્ન એવંભૂત દશાવંતની અહીં સર્વજ પ્રવૃત્તિ રૂડી હોય ને માર્ગાનુસારી એવો

તે અપુનર્બંધકાદિ જ હોય એમ મર્મ પ્રકટ કરી આ પરમ ઉદારદષ્ટિ આચાર્યવર્યે તે અંગે અન્યદર્શનોનો સમન્વય સાધ્યો છે. અને છેવટમાં—આ ચૈત્યવન્દનવ્યાખ્યાન આદરથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે અને સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે એવી ભલામણ કરી આ મહાન્ આચાર્ય,—અવિજ્ઞાત અર્થવાળું અધ્યયન ‘શુષ્કેષ્ઠુના ચર્વણ જેવું’ (સુક્રી શેરડી ચાવવા જેવું) છે, અને સ્ફુટપણે ‘રસતુલ્ય અર્થ’ છે, તે જ અન્તરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે, કારણ કે તે થકી સંવેગાદિ સિદ્ધિ હોય છે,—‘શુષ્કેષ્ઠુચર્વણપ્રાયમવિજ્ઞાતાર્થમધ્યયનં, રસતુલ્યો હ્યર્થઃ, સ ચ્છલુ પ્રીણયત્યન્તરાત્માનં તતઃ સંવેગાદિસિદ્ધિઃ’—એ મહાન શબ્દોની ઉદ્ઘોષણા કરી અર્થભાવન પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. અને તે અર્થે જ આ અમારો પ્રયાસ છે—‘તદર્થે ચૈવ પ્રયાસઃ’ ઇ. સ્પષ્ટ કહી, આ પરમ સંવેગરંગી ભક્તશિરોમણિ આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ,—આવા ચિન્તામણિગ્ન સમા સંવેગકાર્યમાં સમ્યગ્ગુણ જાણી, શ્રદ્ધદ્વિઅતિશયભાવથી ‘અવિધિવિરહથી’—‘અવિધિવિરહેણ’ મહાકલ્યાણસિદ્ધિઃ—પ્રવર્તતાં મહાકલ્યાણસિદ્ધિ છે એ ‘વિરહકિત’ ભવ્ય શબ્દોમાં આ અંથનો ભવ્ય ઉપસંહાર કર્યો છે; અને આ પરમ મંગલમય ‘લલિત વિસ્તરા’ શાસ્ત્રની ભવ્ય પૂર્ણાહુતિરૂપ શ્લોકપંચક રચી આ પુણ્યશ્લોકે લાવિતાત્મા આર્ષદેષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ છેલ્લા શ્લોકમાં—‘આ કૃતિથી શુભ ભાવ થકી મેં જે પુણ્ય ઉપાજ્યું’ હોય, તેના વડે સર્વ સત્વોનો પરમ ‘માત્સર્યવિરહ હો!’ એવા ચાદગાર ચિરંજીવ અમર શબ્દોમાં મંગલ આશિષ આપી છે.

“કૃત્વા યદાજિંતં પુણ્યં, મયૈનાં શુભભાવતઃ ।

તેનાસ્તુ સર્વસત્ત્વાનાં, માત્સર્યવિરહઃ પરઃ ॥”

અંથકર્તા આર્ષદંષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ

જેગીંદ્ર જેહ જગ જાગતી જ્યોત જેવા, વાગૂઅમૃતે અમૃત શ્રી હરિભદ્ર દેવા;
વાણી તણે તસ અહો! કુણુ તાગ પામે ? આંખે શું કદપદ્મ વામન સ્વર્ગ ધામે ?
—યોગદષ્ટિકળશ (સ્વરચિત)

આમ જ્યાં અક્ષરે અક્ષરે શુદ્ધ ભગવદ્ભક્તિ અમૃતરસ નિર્ઝરે છે, પદે પદે જ્યાં શુદ્ધ દાર્શનિક ન્યાયની અદ્ભુત તત્ત્વચમત્કૃતિ દેખી વિદ્વજ્જનો આક્રીન પોકારે છે, અને સૂત્રે સૂત્રે જ્યાં પ્રવહતી ભક્તિરસતરંગિણીમાં ભારતભૂષણ નિમજ્જન કરતા મુમુક્ષુ જોગીજનોના ‘જય હરિભદ્ર ! જય યાકિની મહત્તરાસુનુ’ લલિત વિસ્તરા !’ એવા સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે, એવા આ અપૂર્વ ‘લલિત વિસ્તરા’ અંથનું સુવર્ણમય ઉત્તમ લલિત પદોમાં સુશિષ્ટ, સુશિષ્ટ અને સુમિષ્ટ શૈલીથી ઉત્તમ તત્ત્વકલામય રીતે અંથન કરી જેણે અદ્ભુત અંથનિર્માણકૌશલ્ય દાખવ્યું છે, એવા આ મહાનિર્ગ્રંથ મહાસુનીશ્વર મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી એટલા બધા સુપ્રસિદ્ધ છે કે અત્રે તેમનો અધિક પરિચય આપવો અનાવશ્યક છે. ભારતવર્ષના ભૂષણરૂપ આ ‘યાકિનીમહત્તરાસુનુ’ મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ, સર્વદર્શનનો સાધર્મિક બંધુત્વભાવે સમન્વય કરનારી પરમ ઉદાર નિરાગ્રહ અનેકાંતદષ્ટિને યથાર્થપણે ઝીલનારા મહાપ્રભાવક જ્યોતિર્ધર આર્ષ દષ્ટા, વિક્રમના આઠમા-નવમા સૈકામાં આ ભારતભૂમિને પાવન કરી ગયા.

આવા આ સાધુચરિત સંતના અક્ષરદેહમાં એમનો અક્ષર આત્મા અક્ષરપણે અમર રહ્યો છે. ‘જેની યશઃકાયમાં જરામરણજન્ય ભય છે નહિ’ એવા સુકૃતી કવિઓ જ્યવંત છે,’—‘નાસ્તિ યેષાં યશઃકાયે જરામરણજં મયં’ એ શ્રી ભૃગુ-અક્ષરદેહે અમર હરિની ઉક્તિ આ આર્ષ દંષ્ટા સંત મહાકવિની અમૃતવાણી વિરાટ કવિપ્રદા સંબંધમાં અક્ષરશઃ સાચી પડે છે. પરંપરાથી કહેવાય છે તેમ આર્ષદંષ્ટા હરિભદ્રસૂરિ ચૌદસો (૧૪૦૦) અંથ જેટલા મહાન્ અંથરાશિનું મૌલિક સર્જન કરનારા આ ‘યાકિનીમહત્તરાસુનુ’ હરિભદ્રસૂરિ, સાડા ત્રણ કોડ શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્યના સર્જક ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની જેમ, અસાધારણ કોટિના સાહિત્યસ્વામી (Literary giant) થઈ ગયા, વિરાટ (Collosus) કવિ-પ્રદા, આર્ષ દંષ્ટા મહર્ષિ (Seer, Great sage) થઈ ગયા. એમની એક એકથી સરસ એવી અમર કૃતિઓમાં પદે પદે નિર્ઝરતી પરા શ્રુતભક્તિ એ દિવ્ય આત્માના પરમ ભકત હૃદયનું પ્રતિબિંબ પાડનારૂં દર્પણ છે. એમની આ પરાભક્તિનું પ્રતિબિંબ પાડતી આ ‘લલિત વિસ્તરા’ એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે, અને તેનો આશય એટલો બધો પરમાર્થગંભીર

છે કે સાગરની જેમ તેનું માપ કાઢવું કે તાગ લેવો તે અશક્ય વસ્તુ છે. તથાપિ ‘પ્રીત્યાત્મવીર્યમવિચાર્ય’ આ મંદમતિ ટીકાકાર વિવેચકે યથાશક્તિ-યથામતિ આ ‘લલિત વિસ્તર’ ન્યાયરતનાકરમાં ‘ચિદ્દેહમવિશેધિની’ ટીકારૂપ રૂબકી મારી અર્થરત્નો ખોળવાનો ચત્કિચિત્ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે હંસદષ્ટિ સજ્જનોના મનને આનંદિત કરે !

ભક્તશિરોમણિ મહાશુર હરિભદ્રજીએ અપૂર્વ ભક્તિરસથી લખાવેલી આ ‘લલિત વિસ્તર’ મહાપૂજામાં મેં સમર્પેલી આ સ્વરૂપ ‘ચિદ્દેહમવિશેધિની’ ટીકારૂપ ભક્તિ-કુસુમાંંજલિ, ચિદ્દેહમધાતુનો મલ નિર્વાસિત કરી, સંતજનોના અંતરાત્માઓને સદ્ભક્તિ-સૌરભથી સુવાસિત કરે ! એ જ અભ્યર્થના !

ઐતન્યમૂર્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી,

જે શુદ્ધ પુદ્ગલગવાન્ જિન શિવગામી;

તત્ત્વજ્ઞ ભક્તિકુસુમાંંજલિ ભક્તિભાવે,

આ અર્પી દાસ ભગવાન્ પરિતોષ પાવે.

સ્વરચિન (આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ)

આશો શુ. ૮, ૨૦૧૫
૫, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ-૭.

— ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા
એમ. બી. બી. એસ.

આ ગ્રંથમાં અવતરણ લીધેલા ગ્રંથોની સૂચિ (Bibliography)

ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા	ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા
અખાની વાણી	અખા ભક્ત	ભાવપ્રાભુત	કુંદકુંદાચાર્યજી
અધ્યાત્મસાર	યશોવિજયજી	મોક્ષમાળા (ખાતાવખોધ)	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
અન્યયોગવ્યવસ્થેદ દા.	હેમચંદ્રાચાર્યજી	મોહનવિજય ચે.રિશી	મોહનવિજયજી
અષ્ટપ્રકારી પૂજા	ખીમાવિજયજી	યશોવિજય ચોવિશી	યશોવિજયજી
‘આત્મખ્યાતિ’-સમય- સારટીકા	અમૃતચંદ્રાચાર્યજી	યોગદષ્ટિકળશ	ડૉ. ભગવાનદાસ મ. મહેતા
આત્મસિદ્ધિ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી	યોગદષ્ટિસમુચ્ચય	હરિભદ્રાચાર્યજી
આનંદધનપદ	આનંદધનજી	યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન	ડૉ. ભગવાનદાસ મ. મહેતા
આનંદધનચોવિશી	આનંદધનજી	યોગદષ્ટિસજ્જાય	યશોવિજયજી
આખતમીમાંસા	સમંતભદ્રાચાર્યજી	યોગખિન્દુ	હરિભદ્રાચાર્યજી
આવશ્યકસૂત્ર	આર્ષ	યોગવિશિકા	હરિભદ્રાચાર્યજી
આવશ્યક નિર્ચુક્તિ	ભદ્રાપાદુસ્વામીજી	યોગશાસ્ત્ર	હેમચંદ્રાચાર્યજી
કબીરપદ	સંત કબીરજી	સ્તનકરંડશ્રાવકાચાર	સમંતભદ્રાચાર્યજી
કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર	સિદ્ધસેનદિવાકરજી	રૂપવિજય સ્તવનાવલી	રૂપવિજયજી
ચૈત્યવન્દનસૂત્ર	ગણધરપ્રભૂત	લોકતત્ત્વનિર્ણય	હરિભદ્રાચાર્યજી
તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય	ઉમાસ્વાતિજી	વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય	જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમભણુજી
દ્વાત્રિંશતદ્વાત્રિંશિકા	સિદ્ધસેન દિવાકરજી	વીતરાગસ્તવ	હેમચંદ્રાચાર્યજી
દેવચંદ્રચોવિશી	દેવચંદ્રજી	શ્રીપાલરાસ	વિનયવિજયજી
દેવચંદ્રવિશી	દેવચંદ્રજી	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
દેવચંદ્ર અતીતચોવિશી	દેવચંદ્રજી	ષોડશક	હરિભદ્રાચાર્યજી
ધર્મસંગ્રહણી	હરિભદ્રાચાર્યજી	સકલાહર્ત સ્તોત્ર	હેમચંદ્રાચાર્યજી
ન્યાયાવતાર	સિદ્ધસેનદિવાકરજી	સમયસાર	કુંદકુંદાચાર્યજી
પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા	પદ્મનંદિઆચાર્યજી	સમયસાર કળશ	અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
પરમાત્મપ્રકાશ	યોગીંદ્રદેવજી	સમયસાર નાટક હિંદી	ખનારસીદાસજી
પુણ્યપ્રકાશસ્તવન	વિનયવિજયજી	સન્મતિતર્ક	સિદ્ધસેન દિવાકરજી
પંચાશક	હરિભદ્રાચાર્યજી	સમાધિશતક	પૂજ્યપાદસ્વામીજી
પ્રવચનસાર	કુંદકુંદાચાર્યજી	સાડાત્રણસો ગાથા સ્તવન	યશો વિજયજી
પ્રશમરતિ	ઉમાસ્વાતિજી	સૂચગડંગસૂત્ર	ગણધરપ્રભૂત
પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા	ડૉ. ભગવાનદાસ મ. મહેતા	સ્નાત્ર પૂજા	દેવચંદ્રજી
બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્ર	સમંતભદ્રાચાર્યજી	જ્ઞાનાર્ણવ	શુભચંદ્રાચાર્યજી ઈત્યાદિ.
ભક્તામર સ્તોત્ર	માનતુંગાચાર્યજી		
ભાવનાખોધ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી		

ગદ્યસૂત્રો અને તેના વિવેચનની વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસ્તાવના (શ્લો. ૧-૪, ગદ્યસૂત્ર. ૧-૨૫) ૧-૬૮		અધિકારી લક્ષણઃધર્મઅહુમાની વિધિપરા ઇં ૨૩	
૧. મંગલ અભિધેય પ્રયોજનાદિ (શ્લો. ૧-૪) ૧-૧૨		અધિકારીને ઓળખવાના લિંગ-ચિહ્ન ૨૫	
મંમલઃભાવનમરકારનો મહિમા ૩		અચિંત્ય ચિંતામશ્વિસમું ચેત્યવન્દન ૨૭	
ભુવનાલોક ત્રિનોત્તમ મહાવીર ૪		વિધિઅનાસેવને લાઘવથી મહાઅકલ્યાણ ૨૮	
વક્તા-શ્રોતાનું અનંતર-પરંપર પ્રયોજન ૫		ધર્માનુષ્ઠાનવૈતથ્યથી મહાપ્રત્યવાય ૨૮	
‘સૂત્ર’ નો પરમાર્થ ૭		યોગ મહા પ્રયોગ ૨૯	
વીતરાગનો વિનયમાર્ગ ૯		અનધિકારીપ્રયોગે પ્રયોક્તૃકૃત મહા અકલ્યાણ ૨૯	
હરિભદ્રજીની લઘુનાઃઅહંત્વવિલોપન ૧૦		અધિકારીપ્રયોગ કરનારે વચન આરાધ્યું ઇં ૩૦	
સત્ત્વહિનાયં પ્રવૃત્તિનો સફળ પરિશ્રમ ૧૧		અનધિકારીપ્રયોગે એથી ઊલટું ૩૦	
માર્દવમૂર્તિ હરિભદ્રજીની વિનમ્રતા ૧૨		૪. આગમવિહિત શ્રેયોમાર્ગની ઉદ્ઘોષણાઃ સૂત્રમાધિક અપવાદનો તિરસ્કાર (સૂ. ૧-૧૧) ૩૧-૩૭	
મહામતિ હરિભદ્રજીનો કલ્પનાતીત મહાપરિશ્રમ ૧૨		વચ્ચનોક્તપંથ શિવાય હિતપ્રાપ્તિઉપાય નથી ૩૨	
૨. સાક્ષ્ય ને સમ્યક્કરણની મીમાંસા (સૂ. ૧-૩) ૧૩-૨૦		સ્વચ્છંદપ્રવૃત્તિથી લાઘવઆપાદનઆદિ ૩૩	
શુભલવહેતુ ચેત્યવન્દનનું સાક્ષ્ય ૧૪		અપવાદ પણ સૂત્રઅધાધાથી કેવો હોય ? ૩૩	
આત્માર્થ-પરમાર્થરૂપ આ વ્યાખ્યાનું સાક્ષ્ય ૧૫		સૂત્રઅધાધાથી અપવાદસેવન તે પરમગુરુલાઘવકારિ ક્ષુદ્રસત્ત્વચેષ્ટિત ૩૪	
અનામોત્ર-માતૃસ્થાનાદિથી વિપર્યય ૧૬		તેવું અપવાદગ્રહણ સંસારસરિત્સ્રોતમાં તણખલાને બાઝવા જેવું ! ૩૪	
અનનુષ્ઠાન ને વિષઅનુષ્ઠાન નિષિદ્ધ ૧૬		જિનપ્રવચન અને અન્ય વચનની તુલના ૩૫	
દંભી માયાવીને મોક્ષમાર્ગમાં સ્થાન નથી ૧૭		૫. શ્રેયોમાર્ગના અધિકારી અપુનર્જન્નકાદિ સુસુક્ષ્મોઃ લવાલિનંદી અનધિકારી (સૂ. ૧૦-૧૪) ૩૮-૪૫	
સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયઅભાવઃ ૧૭		શ્રેયોમાર્ગ અપુનર્જન્નકાદિનો વ્યવસ્થિત ૩૯	
લાભાદિઅર્થે માયાથી કરવું તે સમ્યક્કરણ નથી ૧૮		અન્યોનો અહીં અનધિકાર જ, શુદ્ધદેશનાઅયોગ્યતા ૩૯	
નિરાશંસ ભક્તિમંત સમ્યગ્દષ્ટિનું જ સમ્યક્કરણ ૧૮		શુદ્ધદેશના ક્ષુદ્રસત્ત્વ મુગધ્યને સિંહનાદ ૪૦	
‘માતૃસ્થાન’ અર્થાત્ માયા દંભ ૧૯		સાચા વીરપુત્ર હરિભદ્રજીની વીરવાણી ૪૧	
આત્માને વિષરૂપ વિષ-ગર અનુષ્ઠાન ૧૯		લવાલિનંદી અનાધિકારીનો અનાદર ૪૨	
આત્માને અમૃતરૂપ અમૃત-તહેતુ અનુષ્ઠાન ૨૦			
અનાધિકારીનું સમ્યક્કરણ નથી ૨૦			
૩. અધિકારી-અનધિકારી વિવેક (સૂ. ૪-૮) ૨૦-૩૦			
આવણુ તો શું પાક બા. પણ અધિકારીઓ શોધ્ય ૨૧			

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ભવાભિનંદી લક્ષણનિષ્કારણી છ.	૪૩	ધર્મબીજભાષી અંકુરાદિ યાવત્ મોક્ષદત્ત	૭૩
લોકપંગતમાં એસનારો ભવાભિનંદી	૪૪	યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ફલાવંચક	૭૪
૬. વ્યાખ્યા અને સંપત વ્યાખ્યાંગ		પર્યંતફલ મોક્ષમાર્ગ ક્રિયાનું જ માન્યપણું	૭૫
(સૂ. ૧૫-૨૨)	૪૫-૫૮	મૃષાવાદ અંગે શંકા સમાધાન	૭૬
વ્યાખ્યા, સંપત વ્યાખ્યાંગ	૪૬	ભાવનમસ્કારનો ઉત્કર્ષઆદિ ભેદ	૭૭
ત્રિજ્ઞાસા પહેલું વ્યાખ્યાંગ:ગુરુયોગ બીજું	૪૭	ચતુર્વિધ પૂજામાં પ્રતિપત્તિપૂજનનું પ્રાધાન્ય	૭૮
યથાર્થનામા ગુણગણગુરુ 'ગુરુ'	૪૮	ભાવપૂજનનું પ્રતિપત્તિરૂપપણું	૭૯
સ્વસમય-પરસમયનું આત્મજ 'ગીતાર્થ' ગુરુ	૪૯	પ્રતિપત્તિ પૂજનનું સ્વરૂપ	૮૦
આથી જીવટો ગુરુઅયોગ વા અગુરુયોગ	૫૦	અદ્વૈતચત્વરઘેદાર્થે-ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થે બહુવચન	૮૧
વિધિપરતા ત્રીજું વ્યાખ્યાંગ:ભોધપરિણુતિ ચોથું	૫૨	આ ભાવનમસ્કારની ઇચ્છાયોગમાં ધટના	૮૨
સ્થર્થ પાંચમું: જ્ઞાનઋદ્ધિનો અનુત્તેજકઆદિ	૫૩	ઇચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું	
સંયમપાત્રતા વિગ્રહવતી શમત્રી આદિ	૫૪	સ્વરૂપ	૮૩-૮૭
ઉક્તક્રિયા છઠું વ્યાખ્યાંગ	૫૪	ઇચ્છાયોગાદિનું સામાન્ય સ્વરૂપ	૮૩
જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા: જ્ઞાન-ક્રિયાનો સમન્વય	૫૬	ઇચ્છાયોગનું સ્વરૂપ	૮૪
અંદરપલવતા સાતમું વ્યાખ્યાંગ	૫૭	શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ	૮૬
દીર્ઘદૌર્ગત્યભાગીને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિ ન હોય	૫૭	સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ	૮૮
૭. ચૈત્યવન્દનવિધિ: પ્રણિપાતદણ્ડક		સામર્થ્યયોગભેદ : ધર્મસંન્યાસ, યોગસંન્યાસ	૮૯
સૂત્રાવતાર (સૂ. ૨૩-૨૬)	૫૮-૬૮	બીજા અપૂર્વકરણમાં 'તત્ત્વિક' ધર્મસંન્યાસ	૯૦
ચૈત્યવન્દનનો દ્રવ્યભાવ પૂર્વવિધિ	૫૮	યોગસંન્યાસયોગ : અયોગ પરમ યોગ	૯૫
પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર	૬૨	ભાવનમસ્કારની અપેક્ષાવિશેષે ઇચ્છાયોગાદિમાં	
આ સૂત્રના ૩૨ કે ૩૩ આલોપકનું		ધટના	૯૭
નવ વિભાગમાં વર્ગીકરણ	૬૪	પ્રાતિભ જ્ઞાન અરુણોદય સમું	૯૯
હરિભક્તનું અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન	૬૬		
અનંતધર્મભૂતક વસ્તુમાં જ ચિત્રસંપદધટના	૬૭		

પ્રથમ અધિકાર: સ્તોતવ્ય સંપદ

(સૂ. ૧-૧૯ : ૨૬-૪૪)

૬૯-૧૦૯

૧. અહુત: 'નમોઽર્હદમ્ય:' પદ

વ્યાખ્યાન (સૂ. ૧-૧૦:૨૬-૩૬)

૬૯-૯૯

તત્ત્વધર્મપણાને લીધે ભાવનમસ્કાર ફલભ

૭૦

ભાવનમસ્કાર આમ બીજાધાનથી સાધ્ય

૭૧

સંતપ્રશંસાદિ ધર્મબીજ: ધર્મચિંતા અંકુર

૭૨

૨. ભંગવંત: 'મગવદ્મ્ય:' પદવ્યાખ્યાન

* (સૂ. ૧૧-૧૯ : ૩૬-૪૪) ૧૦૦-૧૦૯

ભાવઅર્હતતા ગ્રહણાર્થે 'ભંગવત્' પદ

૧૦૦

'ભંગ' નો પડ્વિધ પ્રયોગ :

સમગ્ર અર્થરૂપ ભંગ

૧૦૧

રૂપ સ્વરૂપ ભંગ : યશરૂપ ભંગ

૧૦૩

આત્મમહાવીરત્વ

૧૦૪

કેવલશ્રીરૂપ ભંગ : પરમધર્મરૂપ ભંગ

૧૦૫

સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ધર્મ : દાનાદિધર્મ

૧૦૬

સાત્રવ-અનાત્રવ અદ્ધાયોગાત્મક ધર્મ

૧૦૬

* અત્રે ગૂઝરાતી અંકમાં છે તે ગણસૂત્રનો વિભાગવાર અંક અને બાળભોધ અંકમાં છે તે સળંગ અંક સમજવો.

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રયત્નરૂપ ભગ : પરમ આત્મપરાક્રમ	૧૦૭
એવંભૂત 'ભગ' જેઓને છે તે 'ભગવતો'	૧૦૯

દ્વિતીય અધિકાર : પ્રધાન સાધારણ-

અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ

(સૂ. ૧-૧૬ : ૪૫-૬૦) ૧૧૦-૧૩૭

૩. આદિકર 'આદિકરેભ્યઃ' પદવ્યાખ્યાન

(સૂ. ૧-૬ : ૪૫-૫૦) ૧૧૦-૧૧૮

આદિકર 'થી' 'ભૌતિક' સાંખ્યોત્તું નિરાકરણ ૧૧૦

આત્માદિગામિ જન્માદિપ્રપંચનું આદિકરણ ૧૧૧

આત્મસાધક પટ્ટકારક ચક્ર ૧૧૨

આદિકરત્વ ન માનવામાં જન્માદિપ્રપંચ અસંભવ ૧૧૩

કર્મ-આત્મા ઉભયની સંબંધયોગ્યતા ૧૧૫

અલોકાકાશ દર્શાત : આત્માની સંબંધયોગ્યતા ૧૧૬

સામગ્રીનું ફલહેતુપણું : સ્વભાવનું તદતર્ગતપણું ૧૧૭

૪. તીર્થંકર : 'તીર્થંકરેભ્યઃ' પ વ્યા.

(સૂ. ૭-૧૧ : ૫૧-૫૫) ૧૧૯-૧૨૮

'તીર્થંકર' પદથી આગમધર્મિકાનો નિરાસ ૧૧૯

તીર્થંકરપદ પ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ ૧૨૦

જેથી સંસારસાગર તરે તે તીર્થ ૧૨૧

સંસારસાગર : સુંદર રૂપકધટના ૧૨૨

પ્રવચન વા પ્રવચનાધાર સંધ તે તીર્થ ૧૨૩

ઉત્તમ પ્રવચન જહાજ ૧૨૪

ઉધમતીર્થથી ભગ્યોના અનુગ્રહકર તીર્થંકરો ૧૨૫

તીર્થંકર નામકર્મ : ધર્મતીર્થસ્થાપન ૧૨૭

તીર્થંકર દેવનો પરમ વિશ્વોપકાર ૧૨૮

૫. સ્વયંસંખ્યુદ્ધ : 'સ્વયંસમ્યુદ્ધેભ્યઃ' પ વ્યા.

(સૂ. ૧૨-૧૬ : ૫૬-૫૯) ૧૨૮-૧૩૬

આથી મહેશ્વઅનુગ્રહથી ખોધવાદનો નિરાસ ૧૨૯

પ્રથમ સંખ્યોધે પંચ સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યથી સ્વયંસંખ્યુદ્ધ ૧૩૦

સંખ્યુદ્ધ આત્માનો તાત્ત્વિક વિકાસક્રમ ૧૩૧

કર્મયોગ્યતાઅભાવે ક્રિયા તે ક્રિયા નથી ૧૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ
------	-------

અભયર્મા સદાશિવઅનુગ્રહ ન હોય ૧૩૪

તીર્થંકર-અતીર્થંકરનો ખોધિભેદ ન્યાય જ ૧૩૫

સ્તો. સં. ની જ સાધારણ સાધારણ હેતુસંપદ ૧૩૬

તૃતીય અધિકાર : સ્તોતવ્યસંપદની જ

અસાધારણ હેતુસંપદ

(સૂ. ૧-૨૧ : ૬૧-૮૩) ૧૩૮-૧૬૭

૬. પુરુષોત્તમ : પુરુષોત્તમેભ્યઃ

(સૂ. ૧-૫ : ૬૧-૬૬) ૧૩૮-૧૪૪

સર્વસત્ત્વએવંભાવવાદી બૌદ્ધોનો નિરાસ ૧૩૮

'પુરુષોત્તમ' કેવા પ્રકારે? ૧૩૯

'પુરુષોત્તમ' (ઠોલીઆઓનો) વિપરીત ભાવ ૧૪૦

અશુદ્ધ જાત્યરત્ન પણ અજાત્યરત્ન પણ ૧૪૧

અજાત્યરત્ન સમાન નથી ૧૪૧

ગમે તેટલા સંસ્કારયોગે કાચ પદ્મરાગ ન થાય ૧૪૨

પ્રત્યેકશુદ્ધાદિ આગમ વચનથી સમર્થન ૧૪૩

દરિદ્રનું કે ધનવાનનું મૃત્યુ અવિશિષ્ટ ૧૪૪

૭. પુરુષસિંહ : 'પુરુષસિંહેભ્યઃ' પદવ્યા.

(સૂ. ૬-૧૦ : ૬૬-૭૦) ૧૪૫-૧૫૧

ખાલ્યર્થસંવાદિ-સત્યવાદીનો નિરાસ ૧૪૫

ભગવતો પુરુષસિંહો કેવા પ્રકારે? ૧૪૭

ઉપમાનું સત્યાર્થપણું : ઉપમાદ્વારા અસાધારણ ૧૪૮

ગુણકથનથી શિષ્યવિરોધાનુગ્રહ ૧૪૮

મહાપુરુષોનો વ્યાપક અનુગ્રહવિધિ ૧૫૦

ગણધરપ્રણીત આ પ્રણિપાતદણક સૂત્રને ૧૫૧

હરિહરજીની ભગ્ય અંજલિ ૧૫૧

૮. પુરુષવરપુણ્ડરીક :

'પુરુષવરપુણ્ડરીકેભ્યઃ'

પદ વ્યા. (સૂ. ૧૧-૧૫ : ૭૨-૭૬) ૧૫૨-૧૫૬

અંલિનનજાતીય ઉપમા જ યોગ્ય એ મતનો નિરાસ ૧૫૩

પુણ્ડરીક ઉપમાની યથાવત્ ધટના ૧૫૪

વિષય	પૃષ્ઠ
જલકમલવત્ નિર્લેપ ભગવંતો	૧૫૫
‘ચરણ કમલ કમલા વસે રે’	”
એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુઃ અલંધ ન્યાયમુદ્રા	૧૫૭
સત્ત્વની વિશિષ્ટતા હશે-એ મતનું નિરસન	૧૫૯

—o—

૯. પુરુષવરગન્ધહસ્તી :

‘પુરુષવરગન્ધહસ્તિભ્યઃ’ પદ વ્યા.

(સૂ. ૧૬-૨૦ : ૭૬-૮૦) ૧૬૦-૧૬૬

શુશ્રુક્ષ્મઅભિધાનવાદનો નિરાસ	૧૬૦
‘અક્રમવત્ અસત્’ એ મતનું નિરસન	૧૬૧
પુરુષવરગન્ધહસ્તી ઉપમાની યથાર્થતા	૧૬૨
વસ્તુનું એકાનેક સ્વભાવપણું	૧૬૨
સર્વશુણોનું અન્યોન્ય સંવસિતપણું :	
પૂર્વાનુપૂર્વીઆદિ	૧૬૩
અભિધેય પણ અક્રમવત્ અસત્ નથી	૧૬૪
સફલારંભી મહાપુરુષપ્રણીત આ સ્તવ	૧૬૫
સ્તોતવ્યસંપદની જ અસાધારણ હેતુસંપદ	૧૬૭

સ્વ

અતુલ્ય અધિકારઃસ્તોતવ્ય સંપદનીજ ૧૬૮-૨૧૬
સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ

(સૂ. ૧-૨૩ : ૮૨-૧૦૪)

૧૦. લોકોત્તમઃ ‘લોકોત્તમેભ્યઃ’ પ. વ્યા.

(સૂ. ૧-૩ : ૮૨-૮૪ ૧૬૮-૧૬૩)

લોકોત્તમઆદિ પંચસ્રત્ત્વ પ્રયોજન	૧૬૮
સકલ ભવ્યસત્ત્વલોકર્મા ઉત્તમ	૧૬૯
સકલકલ્યાણહેતુ તથાભવ્યત્વથી ઉત્તમપણું	૧૭૦
તથાભવ્યત્વ વિચિત્ર કેમ? તેનું મીમાસન	૧૭૧
ભવ્યત્વ સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ	૧૭૨
સર્વથા યોગ્યતાઅભેદ	
કાલાદિભેદે ખીજાદિ સિદ્ધિઅભાવ	૧૭૩

—o—

૧૧. લોકનાથઃ ‘લોકનાથેભ્યઃ’ પદ વ્યા.

સૂ ૪-૭ : ૮૬-૮૮) ૧૭૪-૧૮૪

ખીજાધાનાદિથી સંવિભક્ત ભવ્યલોકના નાથ	૧૭૫
ગોમ-ક્ષેમ બંને કરે તેજ અરેખરો ‘નાથ’	૧૭૭
વિશિષ્ટ ઉપકારકરનું જ તત્ત્વથી નાથપણું	”

વિષય	પૃષ્ઠ
ઔપચારિકતાથી પારમાર્થિક સ્તવપણું ન ધટે	૧૭૮
ખીજાધાનાદિથી યોગ-ક્ષેમ થાય તેજ અરે લગ્યો	”
કુશળ માર્ણાનું દર્શાતઃ ખીજાધાનાદિ ઉપદેશ	૧૭૯
યોગ્ય ચિત્તમૂર્તિમા ખીજાપ્રક્ષેપઃ સદુપદેશજલ	૧૮૦
વૃત્તિ-વાડ આદિ રક્ષાવિધિ	૧૮૧
આ યોગક્ષેમ કોઈ તીર્થકરને સકલવિષયી નથી	૧૮૩
ખીજાધાન પણ અપુનર્મન્ધકને	૧૮૪

—o—

૧૨. લોકહિતઃ ‘લોકહિતેભ્યઃ’ પદ વ્યા.

(સૂ ૮-૧૨ : ૮૭-૯૩) ૧૮૪-૧૮૫

જીવલોકહિતઃ પંચાસ્તિકાયાત્મક લોકહિત	૧૮૬
પંચાસ્તિકાય અને આત્મહિત	૧૮૭
તત્ત્વથી હિત કોણ? ને કેવી રીતે?	૧૮૯
સપરિણામ હિત તે ઇષ્ટઃ એથી ઉલટું અનિષ્ટ	૧૯૧
અહિતકર્તાનું તો અહિત થાય જ	૧૯૨
અનાગમપણે પાપહેતુયકી પાપભાવ	૧૯૨
ઈતરેતરાપેક્ષી કર્તૃકર્મપ્રકાર	૧૯૪
પુનરાગમકર્મકપણા વડે અહિતયોગ	૧૯૫

—o—

૧૩. લોકપ્રદીપઃ ‘લોકપ્રદીપેભ્યઃ’ પદ વ્યા.

(સૂ. ૧૩-૧૬ : ૯૪-૯૭) ૧૯૬-૨૦૪

લોક=વિશિષ્ટ સંજીવોકઃ અંધ-પ્રદીપ દર્શાત	૧૯૭
અંધ સમા અજ્ઞાનલોક પ્રત્યે	
લોકપ્રદીપ ભગવંતો પણ અપ્રદીપ જ	૧૯૯
લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય	૨૦૦
ગુરુજ્ઞાનવિરપેક્ષ તત્ત્વશ્રવ્ય પ્રવૃત્તિ!	૨૦૦
દૃષ્ટિઅંધો પ્રત્યે ભગવંતો પણ અપ્રદીપ	૨૦૧
સમ્યગ્દર્શન માટે સમ્યગ્ યોગદૃષ્ટિની જરૂર	૨૦૨
ભગવંતોનું ભગવંતપણું ધટે જ છે :	૨૦૩
વસ્તુસ્વભાવ અન્યથા ન થાય	૨૦૩

—o—

૧૪. લોકપ્રદ્યોતકરઃ ‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ’

પદ વ્યા. (સૂ. ૧૭-૨૨ : ૧૮-૨૦૩) ૨૦૫-૨૧૬

લોક = ઉત્કૃષ્ટમતિ ગણધરપદ્યોગ્ય ભવ્ય	૨૦૬
ચૌદપૂર્વવિદોનો પણ સ્વસ્થને	
મહાન દર્શનભેદ પ્રકાશઅભેદ ન હોય	૨૦૮

વિષય	પૃષ્ઠ
ચોદપૂર્વીઓનો પશુ પટસ્થાનપતિતપણે	
ક્ષયોપશમની તરતમતાથી મહાન્ દર્શનભેદ	૨૦૯
ક્ષયોપશમપ્રકાશના સ્વભાવભેદે દર્શનભેદ	૨૧૧
મણુધરો જ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વધરો	૨૧૨
પ્રદ્યોત્ય તે સપ્ત પ્રકારનું જીવાદિ તત્ત્વ	૨૧૩
જ્ઞાનયોગ્યતા જ અહીં અન્યઅપેક્ષાએ પ્રદ્યોતન	૨૧૪
‘લોક’ શબ્દનું તત્ત્વથી અપુષ્કલપણું નથી	”
લોકોત્તમતાદિથી ભગવંતોનો પરમ લોકોપકાર	૨૧૫

પંચમ અધિકાર : ઉપયોગસંદ્ધની જ
હેતુમંપદ (સૂ. ૧-૨૪ : ૧૦૫-૧૦૮) ૨૧૯-૨૨૦

૧૫. અભયદઃ ‘અભયદેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂ. ૧-૪ : ૧૦૫-૧૦૮) ૨૧૯-૨૩૩	
ભગવંતો જ તેવા તેવા પ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહેતુઓ	૨૧૮
અભય એટલે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્યઃ	૨૧૯
નિઃશ્રેયસ ધર્મભૂમિકાની નિબન્ધનભૂત ‘ધૃતિ’	
ધલોકોકાદિ સપ્ત ભય	૨૨૦
આત્મસ્વાસ્થ્યવિના નિઃશ્રેયસધર્મસિદ્ધિ ન હોય	૨૨૧
નિઃશ્રેયસધર્મ ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય અને	
ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ	”
અભયસિદ્ધિ આ ભગવંતો થકી જ :	
તેના ચાર સંકલનાખંડ કારણો	૨૨૩

૧૬. ચક્ષુર્દઃ ‘ચક્ષુર્દેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂ. ૫-૮ : ૧૦૯-૧૧૨) ૨૨૩-૨૨૯	
દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય : પ્રત્યેકના બે પ્રકાર	૨૨૪
અને શ્રદ્ધા એ જ આત્મધર્મરૂપ ભાવચક્ષુ	૨૨૫
શ્રદ્ધાવિહીનને તત્ત્વદર્શન ન હોય	૨૨૬
માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા સતે જ તત્ત્વદર્શન હોય જ	૨૨૭
અને કાળપ્રતિબંધ અપ્રતિબંધ જ	૨૨૮
વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુનું તથાપરિણતિ સ્વભાવપણું	”
આ શ્રદ્ધા ધર્મકલ્પવૃક્ષનું અવધ્યયીજ	૨૨૯

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭. માર્ગદઃ ‘માર્ગદેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂ. ૯-૧૩ : ૧૧૩-૧૧૭) ૨૩૦-૨૩૯	
માર્ગ તે ચિત્તનું અવક ગમન :	
ભુજંગમગમન નલિકાયામ તુલ્ય ક્ષયોપશમવિશેષ	૨૩૧
આ ક્ષયોપશમમાર્ગવિના ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ નથી	૨૩૩
સાનુઅંધ ક્ષયોપશમથકી ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ	”
સાનુઅંધ કર્મ જ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ પ્રતિબંધક	
કિલ્બ કર્મ	૨૩૪
માર્ગપ્રાપ્તિ સતે અતિસંકિલ્બ ન હોય	૨૩૫
અનિવૃત્તિગમનથી આ માર્ગ-ક્ષયોપશમનો ભેદ	૨૩૬
યથાપ્રવૃત્તકરણ આદિનું સ્વરૂપ	૨૩૭
જૈન અને યોગદર્શનની પરિભાષાનો સુમેળ	૨૩૮
આ માર્ગ ભગવંતોથકી જ, માટે ભગવંતો	
માર્ગદઃ	૨૩૯

—o—

૧૮. શરણુદઃ ‘શરણુદેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂ. ૧૪-૧૮ : ૧૧૮-૧૨૨) ૨૪૦-૨૫૦	
ભવારણ્યર્મા સમાધ્યાસનસ્થાન સમું શરણુ :	
તત્ત્વચિંતા-વિવિદિષા એ જ શરણુ	૨૪૧
વિવિદિષા સતે તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ આઠ ગુણુ	૨૪૩
અતાર્ત્તિક શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ	૨૪૪
વિવિદિષા વિના માનાર્થઆદિ	
વસ્તવન્તર-ઉપાયપણે શુશ્રૂષાદિ સંભવ	૨૪૫
પ્રબલ મોહનિદ્રાયુક્તપણાને લીધે પ્રબોધ દૂર	૨૪૬
શ્રુત-ચિંતા-ભાવના જ્ઞાનબલ-દૂધ-સુધાસમું	૨૪૭
લૌકિક શુશ્રૂષાદિ ‘શયિત સુણે જિમ ભૂપ’ જેવા	૨૪૮
વિષયતૃણપહારિ જ જ્ઞાનઃ શરણુદ ભગવંતો	૨૪૯

—o—

૧૯. બોધિદઃ ‘બોધિદેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂ. ૧૯-૨૩ : ૧૨૩-૧૨૮) ૨૫૦-૨૫૯	
બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ	૨૫૦
બોધિ એટલે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ	૨૫૧
અંધિભેદ, સમ્યગ્દર્શનઃ સમ્યક્ત્વના લિંગ	૨૫૨
આ અભયાદિ પંચક અપુનર્બંધકને જ હોય	
અને તે નિયમથી ધતરેતરફલવાળું હોય	૨૫૪

વિષય	પૃષ્ઠ
આવા ન હોય તેને તત્ત્વથી અભ્યાસિઅયોગ	૨૫૫
અતારિવક અભ્યાસિ અનેકવાર પ્રાપ્ત, નિષ્ફળ	"
ફલપ્રાપ્તિપર્યંત ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ તે યોગ્યતા:	
લોકોત્તર ભાવામૃતારવાદરૂપા	૨૫૬
ધૃતિઆદિ તત્ત્વધર્મયોનિઓ	૨૫૮
ભગવંતો થકી અભ્યાસદાનાદિથી હેતુસંપદ્ધ	૨૫૯

છઠ્ઠો અધિકારઃસ્તોતવ્ય સંપદ્ધની જ ૨૬૧-૩૦૨
વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ધ

(સૂ. ૧-૨૫ : ૧૨૯-૧૫૩)

૨૦. ધર્મદેહ: 'ધર્મદેહ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૧-૩ : ૧૨૯-૧૩૧) ૨૬૧-૨૬૮

વસ્તુસ્વભાવ ધર્મ: આરિધર્મ ૨૬૪

આત્મપરિણામરૂપ શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મ ૨૬૫

ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ "

ભગવદ્દુનુગ્રહવિના ધર્મ નથી: તેનું જ પ્રાધાન્ય ૨૬૭

૨૧. ધર્મદેશક: 'ધર્મદેશકેભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૪-૯, ૧૩૨-૧૩૭) ૨૬૮-૨૭૪

ભગવંતની ધર્મદેશનાનો હરિભદ્રશ્રુએ

ગૃહેષો ઉત્તમ નમૂનો ૨૬૯

પ્રદીપ્ત ગૃહોદર સમો ભવ: સુદુર્લભ મનુષ્યત્વ ૨૭૧

ભવાગ્નિશમક સિદ્ધાંતવાસનાસાર ધર્મમેષ જ ૨૭૨

અનિત્યાદિભાવના: આજ્ઞાપ્રધાનપણાનો તે

વિધિમાર્ગનો સદુપદેશ "

નિમિત્તસાપેક્ષ આત્માર્થ પ્રવૃત્તિનો ભોધ ૨૭૩

વિસ્તૃતસિક્કાનું પ્રતિવિધાન ૨૭૩

ધર્મનું ફલ કર્મનાશ: સોપક્રમ કર્મનો નાશ,

નિરુપક્રમ કર્મના અનુબંધનો વ્યવચ્છેદ ૨૭૪

૨૨. ધર્મનાયક: 'ધર્મનાયકેભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૧૦-૧૪, ૧૩૮-૧૪૨) ૨૭૪-૨૮૫

ભગવંતના ધર્મનાયકપણાના ચાર મૂળહેતુ ૨૭૫

ધર્મવશીકરણમાવ: ચાર ઉત્તરહેતુ ૨૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
અશ્વાવબોધ તીર્થની ઉત્પત્તિનો વૃત્તાંત	૨૭૮
ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ: ચાર ઉત્તરહેતુ	૨૮૦.
ધર્મફલપરિભોગ: ચાર ઉત્તર હેતુ	૨૮૨
ધર્મવિધાતઅભાવ ચાર ઉત્તર હેતુ	૨૮૪

૨૩. ધર્મસારથિ: 'ધર્મસારથિભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૧૫-૧૯ : ૧૪૩-૧૪૭) ૨૮૬-૨૯૭

ધર્મરચના સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગથી

ભગવાનનું ધર્મસારથિપણું ૨૮૭

સમ્યક્ પ્રવર્તનના અષ્ટ કારણ ૨૮૮

સમ્યક્પરિપાકઅપેક્ષણ: છેવટનો નિશ્ચયલક્ષ્ય ૨૮૯

અપુનર્મધકપણું અને પ્રકૃતિનું આભિમુખ્ય ૨૯૦

ધર્મસારથિપણાનો ખીજો હેતુ-પાલનયોગ ૨૯૧

ધર્મસારથિપણાનો ત્રીજો હેતુ-દમનયોગ ૨૯૨

રચનું દૃષ્ટાંત ૨૯૩

પરભાવવિભાવર્મા ન જવારૂપ અવ્યભિચાર ૨૯૪

આત્મસ્વભાવસિદ્ધિરૂપ સ્વકાર્યમા નિયોગ ૨૯૪

સ્વાત્મીભાવ પમાડેલો ધર્મ ૨૯૫

ધર્મનો પ્રકર્ષ યથાખ્યાતચારિત્ર આત્મારૂપ ૨૯૫

ભાવધર્મનું આલસ્યાન પણુ અવધ્ય ખીજ ૨૯૬

સુસંવૃત કચિન-રત્નકરંડનું દૃષ્ટાંત ૨૯૭

૨૪. ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિ: ૨૯૯-૩૦૨

'ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૨૦-૨૪ : ૧૪૮-૧૫૨)

ચક્રવર્તીચક્ર વા અન્ય ધર્મચક્રઅપેક્ષાએ

વર ધર્મચક્ર ૨૯૯

ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતા વડે વર ધર્મચક્ર ૩૦૦

કપ-છેદ-તાપ પરીક્ષા ૩૦૧

સ્તોતવ્યસંપદ્ધનીજ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ધ ૩૦૨

૭. અધિકારઃસ્તો. સં. ની સકારણ સ્વરૂપ-

સંપદ્ધ (સૂ. ૧-૧૦ : ૧૫૪-૧૬૩) ૩૦૩-૩૧૯

૨૫. અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર:

'અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૧-૫ : ૧૫૪-૧૫૮) ૩૦૩-૧૩

विषय	पृष्ठ
आ पदतुं प्रयोजन-भौद्धोक्तो निरास	३०३
सर्वज्ञानदर्शनस्वभावपणुः निरावरणपणुः	३०४
सामान्यथी सर्व अवभोधनी सिद्धि	३०५
ज्ञानभा ज्ञेयप्रतिभिन्नतो निषेध	३०७
सामान्य-विशेषतो अविनाभावी संभंध	२०८
आत्मानो सर्वज्ञानदर्शन स्वभाव	३०८
आवरणक्षये निरावरणपणुः सर्वज्ञपणुः	३०९
प्रतिपक्षभावनाथी तानवउपधाब्ध	३११
आवरणक्षये सर्वज्ञान, -तत्स्वभावपणुथी	३११
केवलज्ञानस्वभावी आत्मा अद्रव्य स्थित	३१२
अविच्छेद परार्थसंपादन	३१३

२६. व्यावृत्तछद्मः 'व्यावृत्तछद्मभ्यः' पद व्या.
(सू. ६-८ : १५९-१६२) ३१४-३१८

आ पदथी आणविक मततो निरास	३१४
'छद्म' अटले धातिकर्म वा अवाधिकार	३१५
धातिकर्मतुं स्वःपः कर्मराज मोक्षतीय	३१६
'व्यावृत्तछद्म' मततुं निरसन	३१७
'व्यावृत्तछद्म' तुं प्रतिष्ठापन	३१८
स्तोतव्यसंपदनी न संकारणा स्वःपसंपद	३१९

८. अधिकारः आत्मतुल्य परलोककर्तृत्वसंपद
(सू. १-१८ : १६४-१८२) ३२०-४८

२७. ज्ञान-आपकः 'जिज्ञेभ्यः जापकेभ्यः' प. व्या.
(सू. १-४ : १६४-१६७) ३२०-३२७

आ पदथी उद्विपतअविद्यावादी भौद्धोक्तो निरास	३२०
भौद्धभेदाः माध्यमिका उद्विपतअविद्यावादी	३२१
असत् एवा रागादिनो जय न होय	३२३
प्रातिभात्रकल्पना पणु असंगता न	३२४
निमित्त असत् नथी	३२४
यितिमात्रथी न प्रातिभा अनिर्भोक्षप्रसंग	३२५
प्रातिभात्रना असत्त्वमा अनुभवआधा	३२५
भृगतृष्णादिअनुभव तत्स्वःपे असत् नथी	३२६
भृगतृष्णादिअनुभव पुरुषमात्रनिमित्त नथी	३२६

विषय	पृष्ठ
रागादि यितिमात्रनिर्भनवाणा नथी	३२७
रागादिना ज्ञेतापणुयकी तारिचक जिनादि	३२७
२८. तीर्णु-तारकः 'तीर्णेभ्यः तारकेभ्यः' (सू. ५-८ : १६८-१७२) ३२८-३३५	
आ पदथी आवर्तकालकारणवादीनो निरास	३२८
ज्ञान-दर्शन-आरित्र पोतथी अवाधुवतीर्णु	३२९
तीर्णुने अवितार्तवत् अवावर्त नथी	३३०
तीर्णुने आयुष्कान्तरवत् अवाधिकारान्तर नथी	३३१
अवाधिकारान्तर सते मुक्तिअसिद्धि	३३२
मृत ते अमृत भावे नथी	३३३
ऋतुआवर्तना दृष्टातुं युक्तिथी निरसन	३३३
मुक्त पुनः अवर्त होतो नथी	३३४
सर्वथा अवाधिकारनिवृत्ति न मुक्ति	३३५

२९. व्युद्भयोधकः 'बुद्धेभ्यः बोधकेभ्यः'
(सू. १०-१४ : १७३-१७७) ३३६-३४२

परोक्षज्ञानवादी भीमासक्तो निरास	३३६
अ परोपदेशथी स्वसंविहित ज्ञानवडे बुद्धो	३३७
अस्वसंविहित बुद्धि अनुमानादिबुद्धिनो अविषय	३३७
ज्ञानव्यक्ति के तत्सामान्य तत्विषय नथी	३३८
अर्थप्रत्यक्षता विंग नथी	३४०
छंदियवत् अर्थप्रत्यक्षता संकानुं निवारण	३४१
न्यायथी बुद्ध-भोधक सिद्धि	३४२

३०. मुक्त-भोचकः 'मुक्तेभ्यः मोचकेभ्यः' प. व्या.
(सू. १५-१८ : १७८-१८१) ३४२-३४८

जगतकर्तृधीनमुक्तवादीओतो निरास	३४३
जगतकर्तृमा लये निष्ठितार्थपणु नथी	३४४
जगतकर्तृत्ववादमा महादोष	३४५
निमित्तकर्तृत्व मानवामा तत्त्वथी अकर्तृत्व	३४६
लय मानवामा ओक्तो अभाव वा उपपद्य	३४६
मोक्षविषयसंरकटकयः मुक्त-भोचकसिद्धि	३४७

વિષય	પૃષ્ઠ
નવમ અધિકાર : પ્રધાનગુણ અપરિ- ક્ષયથી પ્રધાનરૂપ પ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ	૩૫૦-૩૯૮

(સૂત્ર ૧ ૩૦ : ૧૮૩-૨૧૨)

૩૧. સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી :	
‘સર્વજ્ઞેભ્યઃ સર્વદર્શિભ્યઃ’ પદ વ્યા. ૩૫૦-૩૬૪	
(સૂત્ર. ૧-૭ : ૧૮૩-૧૮૯)	

બુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદી સાંખ્યોનો નિરાસ	૩૫૦
સાંખ્ય પ્રક્રિયા	૩૫૧
સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી સ્વભાવપણું	૩૫૨
‘મત્તોડન્યે મદર્યાશ્વ ગુણાઃ’ એ વચનનો પરમાર્થ	૩૫૩
નિરાવરણપણું : સર્વજ્ઞસ્વભાવઆવિર્ભાવ	૩૫૪
આત્મ-ચંદ્ર, જ્ઞાન-ચંદ્રિકા, તદાવરણ-મેધ	”
કરણઅભાવે કર્તા તત્કલસાધક નથી,	
એ એકાંતિક નથી : તૂંબગાવિના તારુનું દૃષ્ટાંત	૩૫૬
ઔદયિકભાવરહિતને જ્ઞાનમાત્રથી જ દુઃખાદિ નથી	૩૫૭
જ્ઞાનનું ને દર્શનનું સર્વાર્થવિષયપણું	૩૫૮
સામાન્યપ્રધાન દર્શન : વિશેષપ્રધાન જ્ઞાન	૩૫૯
વિષયગ્રહણપરિણામનું આકારપણું	૩૬૦
અને તેનું અમૂર્તમાં પણ અવિરોધપણું	૩૬૨
વિષયાકારઅપ્રતિસંક્રમ આદિ	૩૬૩
પ્રતિબિંબાકારતા પ્રતિક્ષેપનો રદીઓ	૩૬૪
સાકાર જ્ઞાન : અનાકાર દર્શન	”

૩૨. શિવ-અચલાદિ મિદ્ધિગતિસ્થાન	
સંપ્રાપ્ત ‘શિવાચલાદિસિદ્ધિ- ૩૬૫-૩૭૪	
ગતિસ્થાનસંપ્રાપ્તેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂત્ર. ૮-૧૬ : ૧૯૦-૧૯૮)	

સર્વગતાત્મવાદી વૈશેષિકાનો નિરાસ	૩૬૫
સ્થાન તે વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર,	
નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ	૩૬૭
શિવ, અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય પદોનો	
પરમાર્થ	૩૬૮
અન્યબાધ, અપુનરાવૃત્તિ પદોનો પરમાર્થ	૩૬૯
સિદ્ધિગતિ સ્થાનસંપ્રાપ્ત પદોનો પરમાર્થ	૩૭૧
વિભુઓને ને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો અસંભવ	૩૭૨

વિષય	પૃષ્ઠ
એવંભૂત સિદ્ધદશાસંપન્ન સિદ્ધોને નમસ્કાર	૩૭૩
એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને નમસ્કારાર્હ	”
નમસ્કારક્રિયાયોગ સર્વપદવ્યાપી	૩૭૪

૩૩. જિનો જિતભયો :	
‘જિનેભ્યઃ જિતભયેભ્યઃ’ પ. વ્યા. ૩૭૪-૩૮૮	
(સૂત્ર. ૧૭-૨૯ : ૧૯૯-૨૧૧)	

અદ્વૈતમુક્તવાદનો વ્યવચ્છેદ	૩૭૪
પરમબ્રહ્મના વિસ્ફુલિંગ સમા ક્ષેત્રો	૩૭૫
બ્રહ્મસત્તાયકી જ પૃથગ્ભાવ	૩૭૬
બ્રહ્મણ્યે પુનઃ પૃથક્ત્વાપત્તિથી જિતભયપણું નથી	૩૭૭
સહજ ભવભાવક્ષયે ખરું જિતભયપણું	”
શુદ્ધમાર્થી કે અશુદ્ધમાર્થી વિચરતનમાં દોષ	૩૭૯
અદ્વૈતનું સર્વથા અધટમાનપણું	”
ક્ષેત્રો અગ્નિસ્ફુલિંગસમા, સમુદ્રવણોપમ	૩૮૧
પૃથક્ત્વ સાદિ અનાદિ ઇ. અચિંત્ય :	
કૂપપતિતનું ઉદાહરણ	૩૮૨
દૃષ્ટ-પ્રાપ્તથી અવિરુદ્ધ વચનનું જ વચનપણું	૩૮૩
વચનોની વિરુદ્ધતા : વિશેષનું દુર્લક્ષણ	૩૮૪
એકથકી પ્રવૃત્તિનું અપરથી બાધિતપણું	૩૮૫
પ્રમાણસિદ્ધ વચન જ પ્રમાણ	”
દુષ્ટાદુષ્ટ બ્રહ્મણાદિ વિચાર યુક્તિગર્ભ, તેમ શાસ્ત્ર	૩૮૬
યુક્તિયુક્ત પ્રમાણસિદ્ધ વચન જ પ્રમાણ	૩૮૭
કૂપપતિતના ઉદાહરણમાં ન્યાય નથી	૩૮૮
ઉપાયમાર્ગે પણ વિચારરૂપ નથી એમ નથી	૩૮૯
અતીંદ્રિયાર્થમાં પણ આગમ ને યુક્તિની વિષયતા	”
ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધિથી પ્રવર્તવું યોગ્ય	૩૯૦
તત્ત્વપ્રાપ્તિ ઉપાય : આગમ, અનુમાન,	
યોગાભ્યાસ	૩૯૧
આપ્તવચન તે આગમ : સર્વજ્ઞ વીતરાગ આપ્ત	૩૯૨
‘વાક્યલિઙ્ગા હિ વક્તારો’	”
બહુવચનથી આશયસ્ફાતિથી ક્ષણાતિશય	૩૯૩
‘બહુ બ્રહ્મણોને એક રૂપીઆનું દાન’—	
એ કુદૃષ્ટાંત	૩૯૪
ભગવદ્દાલંબન ચિત્તવૃત્તિથી ભગવંતો ચક્રી જ	
તત્કલ : ચિન્તામણિરતનાદિ દૃષ્ટાંત	૩૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ
એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા :	
સર્વ ભગવંતો એકસ્વરૂપ	૩૯૭
અહુવચનપ્રયોગનું પ્રયોજન	૩૯૮
પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ	૩૯૯

ઉપસંહાર : નવવિભાગવિભક્ત
સંપદોની યુક્તિયુક્ત સંકલના ૪૦૦-૪૦૭
(સૂત્ર. ૧-૧૦ : ૨૧૩-૨૨૨)

સ્તોતવ્યસંપદ ને તેની હેતુસંપદ	૪૦૨
ઉપયોગસંપદ ને તેની હેતુસંપદ	૪૦૩
સંકારણા સ્વરૂપસંપદ, આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સંપદ, અભયસંપદ	૪૦૪
વિશેષ પ્રશ્નિધાનનીતિથી ગુણઅહુમાનસાર સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન	૪૦૪
હરિભદ્રાના કીર્તિકલશરૂપ સુવર્ણમય લલિત વિસ્તરો	૪૦૫
નવવિભાગવિભક્ત ૩૩ સૂત્રપદોનું કોષ્ટક	૪૦૬

— ૦ —

અનેકાન્ત પ્રતિષ્ઠા	૪૦૮-૪૨૨
(સૂત્ર. ૧૧-૧૭ : ૨૨૩-૨૨૮)	
એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુમાં જ ચિત્ર સંપદ ધટે	૪૦૮
અનેકાન્તસિદ્ધિ : પુરુષ ને ધટ દષ્ટાત	૪૧૦
વાસનાભેદ થકી જ આ વ્યવહાર એમ કહેવું અયુક્ત	૪૧૩
બોદ્ધોની હાસ્યારૂપ દલીલોનો સચોટ રદીઓ	૪૧૫
ઉપાદાનભેદ તે વાસનાભેદનો હેતુ નથી	૪૧૬
અનેકાન્તમાં અવિરોધ	૪૧૮
એકસ્વભાવી એક થકી અનેક ફલ નથી	૪૧૯
અનેકકાર્યકારિ એકસ્વભાવકલ્પના તે અનેકાન્ત	૪૨૧
જય અનેકાન્તજયપતાકા !	૪૨૨

॥ इति प्रणिपातदण्डकसूत्र ॥

ચૈત્યવન્દનયોગ્યભૂમિકા સંપાદનવિધિ ૪૨૫-૪૩૧
(સૂત્ર. ૧-૫ : ૨૩૦-૨૩૪)
દ્રવ્ય-ભાવવિધિ : મન-વચન-કાય એકાગ્રતા ૪૨૬

વિષય	પૃષ્ઠ
આવા મહાસ્તોત્રો ભાવવૃદ્ધિ અર્થે	
ભાવસારપણે પઢે	૪૨૭
સ્તોત્રોથકી શુભચિત્તલાભ :	
એ જ વંદના પ્રયોજન સંપદ	૪૨૯
ભાવિત અનુષ્ઠાનને જ અત્ર સ્થાન :	
અભાવિત અનુષ્ઠાન આગમશાલ	૪૨૯
ચૈત્યવન્દનનો ઉપહાસ કરનારાઓનો ઉપહાસ	૪૩૦
સહૃદય નટ જેમ ગૃહીતભાવ થઈ વંદના	૪૩૧
વંદના કાયોત્સર્ગ સૂત્ર :	
અહર્ત ચૈત્યવન્દનસૂત્ર	૪૩૨-૫૦૪
(સૂત્ર. ૬-૪૮ : ૨૩૫-૨૭૭)	
ચૈત્યવન્દનાર્થ કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા	૪૩૨
વિધિથી વંદનાભૂમિકાઆરાધનનું ફલ મુક્તિ	૪૩૩
કૂટનટન્ટ જોવું અભાવિત અનુષ્ઠાન	૪૩૩
અહર્તચૈત્ય=અહર્તપ્રતિમાઃ કાયોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞા	૪૩૫
વન્દન-પૂજન-સત્કાર પ્રત્યયનો ભાવાર્થ	૪૩૭
આ કાયોત્સર્ગનો વિષય કેણુ ? સાધુ કે શ્રાવક ?	૪૩૮
સાધુને દ્રવ્યસ્તવ કરાવવા-અનુમોદવાનો નિષેધ નથી	૪૩૮
દ્રવ્યસ્તવનું ઉપદેશન અનવધ	૪૪૦
નાગભયથી પુત્રને ખાડામાંથી ખેંચવાનું દષ્ટાંત	૪૪૧
માટે સાધુ દ્રવ્યસ્તવનો અવિષય નથી	૪૪૨
ઔચિત્ય અઃસાઅમૃતથી આરંભીને પૂજન-સત્કાર ઉચિત	૪૪૩
પૂજાદિ દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવઅંગ જ ધષ્ટ	૪૪૫
પ્રધાન દ્રવ્ય અને અપ્રધાન દ્રવ્ય	૪૪૬
અસદ્દ્યારંભનિવૃત્તિરૂપ જ આ દ્રવ્યસ્તવ	૪૪૭
કૂપઉદાહરણથી આ દ્રવ્યસ્તવ ગુણકારી	૪૪૮
આસાઅમૃતયુક્ત જ સિદ્ધિનું કારણ	૪૪૯
સન્માન-મોહિલાભ-નિરુપસર્ગપ્રત્યયનો અર્થ	૪૫૦
વંદનાદિ મોહિલાભાર્થેઃ મોહિલાભ નિરુપસર્ગાર્થે	૪૫૧
મોહિલાભપ્રત્યયે પ્રતિપાત ન થાય એ અર્થે	૪૫૩
શ્રદ્ધાથી, શ્રદ્ધા=નિમ્ન અભિલાષ, ચિત્તપ્રસાદ	૪૫૪
ચિત્તકાલુષ્યહર ધર્મ : ઉદકપ્રસાદકમણિ દષ્ટાંત	૪૫૫

વિષય	પૃષ્ઠ
મેધાથી. મેધા = મંથનપ્રકરણપટુ તદુપાદેય પરિણામ :	
રોગાતુરને ઔષધઉપાદેયતાનું દર્શાવત	૪૫૬
સદ્વ્યવસ્થામાં જ ઉપાદેયભાવ : સત્શાસ્ત્રપ્રશંસા	૪૫૮
ધૃતિથી. ધૃતિ = મનઃપ્રશિધાન, વિશિષ્ટ પ્રીતિ	૪૫૯
'દુઃખદેહગ દૂરે ટળ્યા રે' : ચિંતામણિ દર્શાવત	૪૬૦
ધારણા અવિસ્મૃતિ : માળા પરોવનારનું દર્શાવત	૪૬૧
અનુપ્રેક્ષા = તત્ત્વાર્થ અનુચિંતા :	
રત્નશોધક અસિદ્ધતા	૪૬૩
શ્રદ્ધાદિ 'અપૂર્વકરણ' મહાસમાધિના ખીન્ને	૪૬૫
ઇચ્છા અને કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય :	
ઉપધાશુદ્ધ સદ્ગુણાન	૪૬૬
શ્રદ્ધાદિ વંધમાન : એઓનો લાભ-વૃદ્ધિક્રમ એજ	૪૬૭
અબ્યુગમપૂર્વક શ્રદ્ધાદિ સંયુક્ત સદ્ગુણાન	૪૬૯
શ્રદ્ધાદિવિહીનનું એવું ઉચ્ચારણ મૃપાવાદ	૪૭૦
શ્રદ્ધાદિના મંદ-તીવ્રાદિ ભેદ, આદરાદિ લિંગ	૪૭૧
ઇન્દ્રિય-રસાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો	૪૭૨
કપાયાદિ કટુકપણું ને શમમાધુર્ય	૪૭૩
આદરાદિયુક્તપણે આનું અનુદાન એજ ઉપાય	૪૭૪
સદ્ગુણાનલક્ષણ : તેથી ભાવવિશુદ્ધિ	૪૭૫
ગુણદ્વેષી અપ્રેક્ષાવંતને તો મૃપાવાદ	૪૭૫
નિત્યા આત્મસંતોષીનો નિત્યાત્વ ગ્રહવિકાર !	૪૭૬

અન્નત્યસૂત્ર : કાયોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞા

આગાર

૪૭૭-૫૦૪

(સૂત્ર. ૨૯-૪૮ : ૨૫૮-૨૭૭)

કાયોત્સર્ગના આગારો-અપવાદપ્રકારો	૪૭૯
આગારોથી અભગ્ન-અવિરાધિત કાયોત્સર્ગ	૪૮૧
આગારોનું પંચ અનિચારજાતિમાં વર્ગીકરણ	૪૮૨
ઉપાધિશુદ્ધ શુદ્ધ અનુદાન મોક્ષહેતુ	૪૮૩
સુપરિશુદ્ધ અનુદાન : આગાર પ્રયોજન	૪૮૪
ઉચ્છ્વાસનિરોધનો નિષેધ : સંયમરક્ષાર્થે દેહરક્ષા	૪૮૫
અધન્ય કાયોત્સર્ગપણ અષ્ટ ઉચ્છ્વાસપ્રમાણ	૪૮૬
સ્થાન-મૌન-ધ્યાનથી તન-વચન-મન નિરોધ	૪૮૭
પ્રમાદીઓના પૂર્વોપરવિરુદ્ધ વચનનો રદીઓ	૪૮૮
ગેષ્ટાકાયોત્સર્ગ ને અભિમતકાયોત્સર્ગ	૪૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રમાદમહુત્તવાદીની દલીલોનો રદીઓ	૪૯૩
આચરિતનું લક્ષણ : 'અશક્ય સમાચીર્ણ' ઇ.	૪૯૪
આ-અમારું આચરિત સાવધ નથી	૪૯૫
ચેતન-અચેતન વસ્તુ ધ્યેય : પંચપરમેષ્ઠિ ધ્યેય	૪૯૬
અર્હત-સિદ્ધ ધ્યેય, આચાર્યાદિ ધ્યેય, આત્મા ધ્યેય	૪૯૭
પિંડસ્થાદિ ચાર ધ્યાન	૪૯૮
આ ધ્યેયધ્યાન વિદ્યાજન્મખીજ પારમેશ્વર	૪૯૯
સુવર્ણધટાદિ જેમ અવધ્ય :	
'સોનું' તે વિશુસે નહિં'	૫૦૦
કાર્યનું કારણાનુરૂપપણું યુક્તિ-આગમસિદ્ધ	૫૦૧
વિદ્યાજન્મની મુક્તકંઠે પ્રશંસા : સુભાષિતો	૫૦૧
કાયોત્સર્ગ પારવાનો ઇ. શેષ વિધિ	૫૦૩

લોગસ્સૂત્ર : ચતુર્વિંશતિસ્તવ ૫૦૫-૫૩૮

(સૂત્ર. ૧-૨૧ : ૨૭૮-૨૯૮)

લોકના ઉદ્યોતકર, ધર્મતીર્થકર ઇ. નો અર્થ	૫૦૭
ચોવીશે કેવલીનું કીર્તન : નામસ્તવનું રહસ્ય	૫૦૯
લોકના ઉદ્યોતકર-ધર્મતીર્થકર	
એ આ શંકાસમાધાન	૫૧૧
અર્હતોને-કેવલીઓને એ આ-શંકાસમાધાન	૫૧૩
ચોવીશે તીર્થકરનું નામસ્તવનરૂપ કીર્તન	૫૧૫
ચોવીશે જિનનામોનું અન્વર્થપણું	૫૧૭
ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રશિધાન	૫૧૯
આવા વિશિષ્ટ તીર્થકરો મહારા પર પ્રસાદ કરો !	૫૨૦
આ પ્રાર્થના નથી : અપ્રસાદ ટાળવા પ્રાર્થના	૫૨૧
અપ્રયોજન કે સપ્રયોજન ? : સુભાષિતો	૫૨૨
વીતરાગ પ્રસાદ નહિં પામવા છતાં	
સ્તવ વ્યર્થ નથી	૫૨૩
લવશીત દૂર કરી શિવપ્રાપ્તિ	૫૨૪
અચિંત્યચિંતામણિ ભગવંતોની શુદ્ધ સ્તુતિથી સિદ્ધિ	૫૨૫
આરોગ્ય-ઓષધલાભ ને ઉત્તમ સમાધિવરની યાચના	૫૨૬
ત્રણ મનોરથ	૫૨૭
આ નિદાન છે કે નથી ? એ અંગે શંકાસમાધાન	૫૨૮
આ નિદાન નથી : નિદાન દ્વેષ-રાગ-મોહગર્ભ	૫૨૯

વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મોર્થે હીન કુલાદિનું પ્રાર્થન મોહ	૫૩૦
ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મપ્રાર્થના પણ મોહ	૫૩૧
તીર્થકરપણા બા. પણ ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી	૫૩૨
ધર્મ પ્રાર્થના નિષિદ્ધ : નિદાન ઇષ્ટભાવને બાધકર	
નિદાન અતરવદર્શન : મહત્ત્વપાપસાધન	૫૩૩
અવિશેષજ્ઞતા ગર્હિતા પ્રાકૃતજનોને પણ સિદ્ધ	૫૩૪
ચતુર્થભાષાપ્રપણાથી ભજના	૫૩૫
ભગવત્ગુણબહુમાન કર્મવનદવાનલ	૫૩૬
ચંદ્રોથી નિર્મલ, સૂર્યોથી અધિક સિદ્ધો સિદ્ધિ દ્યો !	૫૩૭
સર્વલોકે અહંત ચૈત્યવન્દન સૂત્ર	
(સૂ. ૨૨ : ૨૯૯)	૫૩૯-૫૪૦

પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ધસૂત્ર : શ્રુતસ્તવ ૫૪૧-૫૯૦
(સૂત્ર. ૧-૨૨ : ૩૦૦-૩૨૧)

અઢી દ્વીપમાં ધર્મોદિકરોને નમસ્કાર	૫૪૧
પ્રદીપસ્થાનીય આગમ સ્તુત્ય	૫૪૨
શ્રુતજ્ઞાનના પિતૃભૂતપણાથી તીર્થકરસ્તુતિ	૫૪૩
સર્વથા અપૌરુષેયવચન નિરાસની ચુકિત	૫૪૪
અપૌરુષેય વચન વદતોવ્યાધાતરૂપ	૫૪૫
આપોઆપ અવાજ કરતા વચનની અનુપલબ્ધિ	૫૪૬
અતીંદ્રિયાર્થદર્શીસિદ્ધિથી અપૌરુષેય વચન વ્યર્થ	૫૪૭
અહંતપણું વચનપૂર્વક ઇ. વાદીની દલીલ	૫૪૮
પુરુષવ્યાપારઅભાવે વચનઅનુપપત્તિ	૫૪૯
ખીન્ન-અકુરવત્ અહંતવચન અનાદિસિદ્ધ	૫૫૦
સર્વ વચનનું વક્તૃવ્યાપારપૂર્વકપણું જ	૫૫૦
વચનનું અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણું	૫૫૧
અનાદિ શુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી	૫૫૨
વચનાર્થપ્રતિપત્તિથી સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ :	
મરુદેવીવત્	૫૫૩
મોહજલ ફેડનારા સીમાધર શ્રુતધર્મની સ્તુતિ	૫૫૫
સીમાધર શ્રુતધર્મને વંદન	૫૫૬
સ્વભાવ તે ધર્મ, વિભાવ તે અધર્મ-મર્યાદાધર્મ	૫૫૭
જન્માદિનાશક ધર્મસાર પામી કેણુ પ્રમાદ કરે ?	૫૫૮
શ્રુતધર્મ-ચારિત્રધર્મમાં ઉચત મુમુક્ષુ	૫૬૦
આવા મુમુક્ષુની સદા શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના	૫૬૧
હું આ સિદ્ધ ધર્મમાં પ્રયત્ન છું	૫૬૨
જેથી સંયમમાં સદા નંદી હોય છે તે શ્રુતધર્મ	૫૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
આવે શ્રુતધર્મ શાશ્વત વિજયથી વૃદ્ધિ પામે !	૫૬૩
આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવનું ખીજ	૫૬૪
મોક્ષપ્રતિષ્ઠાથી આ પ્રણિધાન અપ્રતિષ્ઠા	૫૬૫
યથોક્ત શ્રુતધર્મવૃદ્ધિથી મોક્ષ :	
અસંગક્ષલસંવેદન	૫૬૬
શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ ભાવનાથી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ	૫૬૭
એમ સદ્ભાવારોપણ : શાલિખીજરોપણ દર્શાવ	૫૬૭
વિવેકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા	૫૬૮
શ્રુત-શાન્તિવૃદ્ધિમાં વિવેકગ્રહણું જલ	૫૬૮
વિવેક થકી સંવેગઅમૃત આસ્વાદન	૫૬૯
અવિજ્ઞાતગુણવાળા ચિંતામણિમાં	

યત્ન હોતો નથી	૫૭૦
આ વિવેક ગોચોનિવર્ગનો એકાન્તે અનિષય	૫૭૦
આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોનો પરમ ગહ	૫૭૧
શ્રુત અને વિવેક એમ જૂદા પ્રકણું રહસ્ય	૫૭૨
મહામિથ્યાદષ્ટિની શ્રુતપ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ	૫૭૩
અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિ જેમ અફલ	૫૭૪
મિથ્યાદષ્ટિને દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ	૫૭૫
મિથ્યાદષ્ટિ ને મહામિથ્યાદષ્ટિનો ભેદ	૫૭૫
આ શ્રુત અભવ્યોથી પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત	૫૭૬
પણ નિષ્ફલપણાને લીધે ન કિંચિત્	૫૭૭
શ્રુત 'ભગવંત' ને સમગ્ર ઐશ્વર્યોદિયોગ	૫૭૮
શ્રુત 'ભગવંત' નું સિદ્ધપણું અને શુદ્ધપણું	૫૭૯

‘સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું’ સૂત્ર :

સિદ્ધસ્તવ

૫૮૧-૬૧૩

(સૂત્ર. ૧-૩૦ : ૩૨૨-૩૫૧)

અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત સિદ્ધો	૫૮૧
અને તતક્રિયાના પ્રયોજક સિદ્ધોને નમસ્કાર	૫૮૨
‘સિદ્ધ-બુદ્ધ’ પદ વ્યાખ્યા	૫૮૩
‘પારગત-પરંપરગત’ પદ પ્રયોજન, વ્યાખ્યા	૫૮૪
ચૌદ ગુણસ્થાનનો આત્મગુણવિકાસ કર્મ	૫૮૫
‘લોકાગ્રહિપગત’ પદ વ્યાખ્યા	૫૮૬
કર્મમુક્તની લોકાતપર્યંત ગતિ કેમ ?	૫૮૭
નમઃ સદા ‘સર્વ’ સિદ્ધોને ! પંદર ભેદે સિદ્ધ	૫૮૮
તીર્થસિદ્ધ આદિ પ્રથમ ચાર ભેદનું સ્વરૂપ	૫૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ આદિ ત્રણ ભેદનું સ્વરૂપ	૫૯૦
સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ આદિ ત્રણ ભેદનું સ્વરૂપ	૫૯૧
સ્વલિંગસિદ્ધ-અન્યલિંગસિદ્ધ આદિ પંચ ભેદ	૫૯૧
આસન્નઉપકારી ભગવાન મહાવીરની સ્તુતિ	૫૯૨
મહાવીરનું મહાવીરપણું	૫૯૩
નર વા નારીને સંસારતારક	
‘પક્કોવિ જમોક્કારો’	૫૯૪
ભગવદ્ભક્તિનો ફલાતિશય	૫૯૫
સ્ત્રી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ?	૫૯૬
એ અંગે પંદર મુદ્દાવાળું ચાપનીયતંત્ર વચન	
‘સ્ત્રી નથીજ અણુવ ધી.’ પ્રથમ ત્રણ મુદ્દાની ચર્ચા	૫૯૭
સ્ત્રી ‘નથી અમાનુષી’ ધ. ૪-૫-૬ મુદ્દાની મીમાંસા	૫૯૮
સ્ત્રી ‘નથી અતિ કૂંમતિ’ એ સાતમા મુદ્દાની ચર્ચા	૫૯૯
પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાન સાથે પ્રકૃષ્ટ શુભ ધ્યાનની વ્યાપ્તિ નથી	૬૦૦
સ્ત્રી ‘નથી ન ઉપશાંતમોહા’ ધ. ૮ થી ૧૩ મુદ્દાની ચર્ચા	૬૦૧
સ્ત્રી ‘નથી લબ્ધિઅયોગ્યા’ એ ચૌદમા મુદ્દાની ચર્ચા	૬૦૨
સ્ત્રીને ભાવથી દ્વાદશાંગ લબ્ધિ	૬૦૩
સ્ત્રીને પણ શુક્લધ્યાનની પ્રાપ્તિ ને મુક્તિ	૬૦૪
સ્ત્રી ‘નથી અકલ્યાણુ ભાગ્યન’ એ પંદરમો મુદ્દો	૬૦૪
સ્ત્રી સર્વથા ઉત્તમધર્મસાધિકા હોય	૬૦૫
કેવલસાધક આ નમસ્કાર ને તેથી મુક્તિ	૬૦૬
આ સ્તુતિઅર્થવાદ કે વિધિવાદ ? પૂર્વપક્ષ	૬૦૭
ઉત્તરપક્ષ : આ વિધિવાદ જ છે.	૬૦૮
સમ્યગ્દર્શનાદિ સતે જ ભાવનમસ્કારભાવ	૬૦૯
‘દીનારાદિ થકી આ ભૂતિન્યાય’	૬૦૯
સમ્યક્ત્વાદિભાવ નમસ્કારભાવનો અવધ્ય હેતુ :	
અને ભાવનમસ્કાર મોક્ષફલનો અવધ્ય હેતુ	૬૧૦
મંદ મધ્યમ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનમસ્કાર અને	
‘પક્કોવિ જમોક્કારો’નું રહસ્ય	૬૧૦
એક જ વા એક પણ ભાવનમસ્કારનો મહિમા	૬૧૧
ભગવત્તનમસ્કાર ઉપમાતીત : ત્રણ સુભાષિત	૬૧૨
૪૬૫દ્રુમ ચિંતામણિ આદિ ઉપમા હીન	૬૧૩

વિષય	પૃષ્ઠ
‘વેયાવચ્ચગરાણું’ સૂત્ર	૬૧૪-૬૧૭
(સૂત્ર. ૩૧-૩૩ : ૩૫૨-૩૫૪)	
વૈયાવૃત્ત્યકર ઇ. દેવતાને ઉદ્દેશી કાચોત્સર્ગ	૬૧૫
તેના અપરિણાને પણ શુભસિદ્ધિ	૬૧૬
આ કાચોત્સર્ગથી વિધ્નોપશમાદિ સિદ્ધિ	૬૧૭

સ

પ્રશ્નિધાનસૂત્ર : ‘જય વીયરાય’ સૂત્ર ૬૧૮-૬૩૯	
(સૂત્ર. ૧-૧૪ : ૩૫૫-૩૫૮)	
સંવેગથી સકલયોગાક્ષેપાર્થે પ્રશ્નિધાન :	
વિવિધ મુદ્દાનું સ્વરૂપ	૬૧૮
યથાશય તીવ્રસંવેગહેતુ તે પ્રશ્નિધાન	૬૧૯
તીવ્ર સંવેગવંતોને સમાધિ નિકટ	૬૨૦
પ્રથમ ભૂમિકાવાળાને ઉચિત પ્રશ્નિધાન	૬૨૧
ભવનિર્વેદ-માર્ગાનુસારિતા યાચનાનો મર્મ	૬૨૨
સંસારથી અવિરક્ત મોક્ષાર્થે યત્ન કરતો નથી	૬૨૩
છષ્ટફલસિદ્ધિઆદિ ચાર યાચનાનો ભાવાર્થ	૬૨૪
આટલું લૌકિક સૌંદર્ય સતે	
લોકોત્તરધર્મઅધિકારી	૬૨૫
શુભશુરયોગ-તદ્વચનસેવનાનો પરમાર્થ	૬૨૬
‘ભવપર્યંત અખંડ’ આર્થનાશ્પ પ્રશ્નિધાન	૬૨૭
આ અચિન્ત્ય ચિંતામણિ ભગવંત થકી	
ફળે જ છે	૬૨૭
મોક્ષફલવાળું આ પ્રશ્નિધાન નિદાન નથી	૬૨૮
પ્રશ્નિધાન શિવાય પ્રવૃત્તિ અઢી નથી	૬૨૮
ધર્મ ‘ચિત્તપ્રભવ’ અને પુષ્ટિ-શુદ્ધિમદ્ ચિત્ત	
તે ધર્મ	૬૨૯
પ્રશ્નિધાન આદિ પંચવિધ આશયનું સ્વરૂપ	૬૩૦
વન્દનાના અધિકારી તે જ પ્રશ્નિધાનઅધિકારી	૬૩૨
વિશુદ્ધ ભાવનાદિ પ્રશ્નિધાનલિંગ	૬૩૩
પ્રશ્નિધાન થકી પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ	૬૩૪
ત્યાં શ્રદ્ધા-વીર્યાદિવૃદ્ધિથી સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ	૬૩૫
સમગ્રસુખભાગી તદંગહીન હોય નહિ	૬૩૬
પ્રશાંતવાહિતા : પ્રશ્નિધાનરૂપ નૌકા	૬૩૬
આવાને અચાંતના જાપનફલવાળો	
આ સદુપદેશ હૃદયનાંદકારી પરિણમે છે	૬૩૭
જાત સતે ભાવથી અખંડન જ	૬૩૭

વિષય	પૃષ્ઠ
જાણુતા-અજાણુતા સદન્ધન્યાયથી માર્ગગમન	૬૩૭
કુમહુ 'વિરહ'ની ભક્તિભણ	૬૩૮
કુતર્ક વિષય મહ	૬૩૯

卐

લિકા વ્યાખ્યાન : મહર્ષિ
હરિભદ્રાચાર્યજીનો અંતિમ સદ્ગોષ્ઠ ૬૪૦-૬૫૫
(સૂત્ર. ૧-૬ : ૩૭૦-૩૭૬)

આદિકર્મમાં યતન	૬૪૨
અકલ્યાણમિત્રભાગ, કલ્યાણમિત્રસેવન ઇ.	૬૪૨
દાન-પૂજાદિ, ધર્મશાસ્ત્ર શ્રવણભાવનાદિ	૬૪૩
ગુરુજનસેવા, યોગપટદર્શન, ધ્યાનધારણાદિ	૬૪૪
ભગવતપ્રતિમાકારણુ: ભુવનેશ્વરવચન લેખન	૬૪૫
મંમલ જાપ: ચરિત્રશ્રવણ પ્રતિપત્તિ	૬૪૫
દુષ્ટતમહા:સુકૃતઅનુમોદના ઇ.	૬૪૬
સચ્ચેષ્ટિત શ્રવણુ: ઉત્તમ દૃષ્ટાંતથી વર્તન	૬૪૭
એવંભૂત દશાવંતની સર્વજ પ્રવૃત્તિ સાધવી	૬૪૭
અને તે અપુનર્જન્મકાદિ જ હોય	૬૪૮
આદિથી અપુનર્જન્મકાદિની પ્રવૃત્તિ સતપ્રવૃત્તિ જ	૬૪૯
કુકારાદિપ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ	૬૪૯
ધર્મઆધિની નહિ પણ ધર્મગામિની જ પ્રવૃત્તિ	૬૪૯
આ અપુનર્જન્મકાદિનું હૃદય તત્ત્વાવિરોધક:	

વિષય	પૃષ્ઠ
તે થકી સમન્તભદ્રતા એમ	
સમન્તભદ્ર હરિભદ્રજીનું કથન	૬૫૦
સુપ્તમંડિત-પ્રભોધ દર્શનાદિ દૃષ્ટાંત ધટના	૬૫૧
ભગન પણ આના યત્નલિંગવાળો અપુનર્જન્મક	૬૫૨
આ એવંભૂત અપુનર્જન્મક અંગે	
અન્ય દર્શનો સાથે જૈનદર્શનનો સમન્વય	૬૫૨
ભક્તશિરોમણિ હરિભદ્રજીની છેવટની ભક્તિભણ	૬૫૩
આના આદરથી શ્રવણની અને	
સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પરિભાવનની ભક્તિભણ	૬૫૪
અર્થ જાણવા વિનાનું અધ્યયન	
શુષ્ક ઇશ્વરવૃણ સમુ: રસ તુલ્ય અર્થ	૬૫૪
તે અર્થ આ પ્રયાસ ચિંતામણિ સમુ:	
આ સંવેગકાર્ય	૬૫૫
અત્રે શ્રદ્ધાદિઅતિશયભાવથી	
અવિધિ 'વિરહ'થી મહાકલ્યાણ સિદ્ધિ	૬૫૫

卐

ઉપસંહાર :
હરિભદ્રજીની મંગલ આશિષ્ ૬૫૬-૬૫૮
મહાવિભૂતિ હરિભદ્રજીની મંગલ આશિષ્ ૬૫૭
સર્વસત્ત્વોનો પરમ માત્સર્ય 'વિરહ' હો !

— ૦ —

ટીકાક.૨-વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ ૬૫૯

卐

ગ્રંથ-વિવેચનાન્તર્ગત વિશિષ્ટ વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મંગલ:ભાવનમસ્કારનો મહિમા	૩	દરિદ્ર-ધનવાનનું મૃત્યુ અવિશિષ્ટ	૧૪૪
ભુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીર	૪	ભગવંતો 'પુરુષોત્તમ' કેવા પ્રકારે?	૧૪૭
'મુત્ર' નો પરમાર્થ	૭	ગણધરપ્રણીત આ મુત્રને હરિભદ્રજીની અંજલિ	૧૫૧
હરિભદ્રજીની લઘુતા:નીતરાગનો વિનયમાર્ગ	૯	'ચરણકમલ કમલા વસે રે'	૧૫૫
હરિભદ્રજીનો કલ્પનાતીત પરિશ્રમ	૧૨	યોગ-ક્ષેમ કરે તે જ અરેખરો 'નાથ'	૧૭૭
શુભભાવનિબંધન ચૈત્યવંદનનું સાક્ષ્ય	૧૪	કુશળ માળીનું દષ્ટાંત: ખીજખાનાદિ	૧૭૯
વિપ-ગર અનુષ્ઠાન: અમૃત-તદ્દેવ અનુષ્ઠાન	૧૯	ખીજખાન પણ અપુનર્બંધકને	૧૮૪
'માતૃસ્થાન' અર્થાત્ માયા, દંભ	૨૧	જીવલોકહિત: પંચાસ્તિકાયહિત	૧૮૬
અધિકારીલક્ષણ: ધર્મબહુમાની વિધિપરાધ.	૨૩	સપરિણામ હિત ઈષ્ટ: એથી ઊલટું અનિષ્ટ	૧૯૧
અચિંત્ય ચિંતામણિસમું ચૈત્યવંદન	૨૮	અનાગમપણે પાપહેતુયકી પાપભાવ	૧૯૩
યોગ મહા પ્રયોગ	૨૯	પુનરાગમકર્મકપણાથી અહિતયોગ	૧૯૫
વચનોક્તપંથ શિવાય હિતઉપાય નથી	૩૨	અંધપ્રદીપ દષ્ટાંત	૧૯૭
અપવાદપણુ મુત્રઅપાધાથી કેવો હોય?	૩૩	ભગવદ્વચનથી પણ પ્રયોધઅભાવ!	૧૯૯
અપવાદગ્રહણ સંસારસરિત્માં તૃણાલંબન!	૩૪	લોકદષ્ટિપ્રાધાન્ય: તત્ત્વશૂન્ય પ્રવૃત્તિ!	૨૦૦
જ્ઞાનપ્રવચન ને અન્યવચનની તુલના	૩૫	દષ્ટિઅંધો પ્રતિ ભગવંતો પણ અપ્રદીપ	૨૦૧
ત્રેયોમાર્ગ અપુનર્બંધકાદિનો વ્યવસ્થિત	૩૬	સમ્યગ્ યોગદષ્ટિની જરૂર	૨૦૨
સાચા વીરપુત્ર હરિભદ્રજીની વીરવાણી	૪૧	ઔદ્ભૂતવિદેહનો પણ મહાન્ દર્શનભેદ	૨૦૮
ભવાભિનંદી લક્ષણ: નિષ્કલારંભી ઇ.	૪૩	ભગવંતોનો પરમ લોકોપકાર	૨૧૫
સ્વ-પરસમયજ્ઞ આત્મજ્ઞ 'ગીતા'ય 'ગુરુ	૪૬	ભગવંતો જ તેવા તેવા પ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહેતુઓ	૨૧૮
આથી ઉલટો ગુરુઅયોગ વા અગુરુયોગ	૫૦	અભય એટલે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય, ધૃતિ	૨૧૯
જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા: ઔષધજ્ઞાનનું દષ્ટાંત	૫૫	નિઃત્રેયસધર્મ ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય	૨૨૧
હરિભદ્રજીનું અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન	૬૬	અભયાદિસિદ્ધિ ભગવંતોયકી જ: ચાર કારણ	૨૨૩
ધર્મખીજમાંથી અંકુરાદિ યાવત્ મોક્ષલક્ષ	૭૩	શ્રદ્ધાવિહીનને તત્ત્વદર્શન ન હોય	૨૨૬
યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ફલાવંચક	૭૪	માર્ગ તે ચિત્તનું અવકગમન, ક્ષયોપશમવિશેષ	૨૩૧
પ્રતિપત્તિપૂર્ણનું પ્રાધાન્ય ને સ્વરૂપ	૭૮	જેન-યોગદર્શનની પરિભાષાનો સુમેળ	૨૩૮
ઈચ્છાએ ગ, શાસ્ત્રયોગ, સામર્થ્યયોગ	૮૩-૮૭	શરણુ=વિવિધિયા સતે તાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિ	૨૪૩
કેવલશ્રીરૂપ 'ભગ': પરમધર્મરૂપ 'ભગ'	૧૦૫	તે વિના વસ્તવન્તરઉપાયપણે શુશ્રૂષાદિ	૨૪૫
ભગવંતનું પરમ આત્મપરાક્રમ	૧૦૭	શ્રુત-ચિંતા-ભાવનાજ્ઞાન જલ-દૂધ-સુધા સમું	૨૪૭
આત્મસાધક પટ્ટકારકચક્ર	૧૧૨	વિષયતૃણાપહારિ જ જ્ઞાન	૨૪૯
તીર્થંકરપદપ્રપ્તિનો ઉપક્રમ	૧૨૦	ખોધિ એટલે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ	૨૫૧
સંસારસાગરરૂપક: પ્રવચન જહાજ	૧૨૨	અભયાદિપંચક અપુનર્બંધકને જ હોય	૨૫૪
તીર્થંકરદેવનો પરમ વિશ્વોપકાર	૧૨૮	ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ: લોકોત્તર ભાવામૃતારવાદ	૨૫૭
સંયુક્ત આત્માનો તાત્ત્વિક વિકાસક્રમ	૧૩૧	આત્મપરિણામરૂપ આવકધર્મ સાધુધર્મ	૨૬૩
ભગવંતો 'પુરુષોત્તમ' કેવા પ્રકારે?	૧૩૯	ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ	૨૬૫
ગમે તેટલા સંસ્કારથી કાચ પદ્મરાગ ન થાય	૧૪૨	ભગવદ્અનુગ્રહવિના ધર્મ નથી	૨૬૭
		ધર્મદેશનાનો હરિભદ્રજીએ ગુંથેલો ઉત્તમ નમૂનો	૨૬૯

વિષય

પૃષ્ઠ

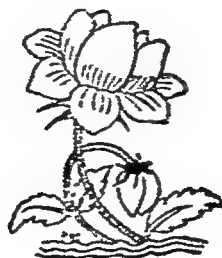
વિષય

પૃષ્ઠ

વિસ્તૃતસિકાનું પ્રતિવિધાન	૨૭૩	ભાવિત અનુષ્ઠાનને જ અત્ર સ્થાન	૪૨૯
ભગવંતના ધર્મનાયકપણાના ચાર મૂળહેતુ	૨૭૫	સહૃદય નટ જેમ ગૃહીતભાવ થઈ વન્દના	૪૩૧
ધર્મરથના સમ્યગ્ પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગ	૨૮૭	કૂટ નટ નૃત જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન	૪૩૩
ધર્મસારથિ ભગવંતઃ રથનું દૃષ્ટાંત	૨૯૩	ઔચિત્ય આજ્ઞા અમૃત	૪૪૩
પરભાવ-વિભાવમાં ન જવારૂપ અવ્યભિચાર	૨૯૪	પ્રધાન દ્રવ્ય અને અપ્રધાન દ્રવ્ય	૪૪૬
આત્મસ્વભાવસિદ્ધિરૂપ સ્વકાર્યમાં નિયોગ	,,	કૂપકિદાહરણથી આ દ્રવ્યસ્તવ ગુણકારી	૪૪૮
ધર્મનો પ્રકર્ષ યથાખ્યાતચારિત્ર આત્મારૂપ	૨૯૫	આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત જ સિદ્ધિનું કારણ	૪૪૯
ત્રિકાટિપરિશુદ્ધતાવડે વર ધર્મચક્ર	૩૦૦	‘શ્રદ્ધાથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૫૪
કપ-છેદ-તાપ પરીક્ષા	૩૦૧	‘મેધાથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૫૬
સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપણું નિરાવરણપણું	૩૦૪	‘ધૃતિથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૫૯
કેવલજ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા ચંદ્રવત્ સ્થિત	૩૧૨	‘ધારણાથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૬૧
ધાતિકર્મનું સ્વરૂપઃકર્મરાજ્ય મોહનીય	૩૧૬	‘અનુપ્રેક્ષાથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૬૩
રાગાદિ ચિત્તિમાત્ર નિબંધવાળા નથી	૩૨૭	શ્રદ્ધાદિ અપૂર્વકરણ મહાસમાધિના બીજો	૪૬૫
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પોતથી ભવાણું તીણું	૩૨૯	ઇચ્છા અને કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય :	
જગત્તૃત્વવાદમાં મહાદોષ	૩૪૫	ઉપધાશુદ્ધ સદ્અનુષ્ઠાન	૪૬૬
સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી આત્મસ્વભાવપણું	૩૫૨	ઇક્ષુ-રસાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો	૪૭૨
‘મત્તોઽન્યે મદર્થાશ્ચ ગુણાઃ’ એનો પરમાર્થ	૩૫૩	કપાળાદિ કટુકપણું ને શખમાધુર્ય	૪૭૩
આત્મચંદ્ર, જ્ઞાન-ચંદ્રિકા, તદાવરણ-મેધ	૩૫૪	સદ્અનુષ્ઠાનલક્ષણુ : તેથી ભાવવિશુદ્ધિ	૪૭૫
જ્ઞાનનું ને દર્શનનું સર્વાર્થવિષયપણું	૩૫૯	કયોત્સર્ગ આગારોનું સુંદર વર્ણીકરણ	૪૮૨
સ્થાન તે વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર, નિશ્ચયથી સ્વરૂપ	૩૬૭	ઉપાધિશુદ્ધ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન મોક્ષહેતુ	૪૮૪
એવંભૂત સિદ્ધો જ નમસ્કારાર્હ	૩૭૩	આચરિતનું લક્ષણ : ‘અશંકથી સમાચીણું’ ઇ	૪૯૪
અદ્વૈતનું સર્વથા અષ્ટમાનપણું	૩૭૯	પંચ પરમેષ્ઠિઆદિ વિવિધ ધ્યેય	૪૯૬
ક્ષેત્રજ્ઞો અગ્નિસ્ફુલિંગસમા, સમુદ્રલવણોપમ	૩૮૧	પિંડસ્થાદિ ચાર ધ્યાન	૪૯૮
દષ્ટ-છબ્દથી અવિરુદ્ધનું જ વચનપણું	૩૮૩	આ ધ્યેયધ્યાન વિદ્યાજન્મભીજ અવધ્ય	૪૯૮
મુક્તિયુક્ત પ્રમાણસિદ્ધ વચન જ પ્રમાણ	૩૮૭	ત્રિદાજન્મની મુક્તકંઠે પ્રશંસા	૫૦૧
આત્મવચન તે આગમઃ સર્વજીવીતરાગ આપ્ત	૩૯૨	ન.મસ્તવનું રહસ્ય	૫૦૯
‘વાક્યલિંગા હિ વક્તારો’	,,	ચોવીશ જિનનામેનું અન્વર્થપણું	૫૧૭
આશયસ્ફાતિથી ક્ષણાતિશય	૩૯૩	ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધાન	૫૧૯
તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિથી ભગવંતો થકી જ તત્ત્વજ્ઞ	૩૯૫	વીતરાગસ્તવ વ્યર્થ નથી : તે થકી શિવપ્રાપ્તિ	૫૨૩
‘એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા’ :		ત્રણ મનોરથઃઆરોગ્ય-બોધિલાભ સમાધિ યાચના	૫૨૭
સર્વ ભગવંતો એકસ્વરૂપ	૩૯૭	નિદાન સ્વરૂપ : દ્વેષ-રાગ-મોહગર્ભ	૫૨૯
નવવિભાગવિભક્ત સંપદોની અદ્ભુત સંકલના	૪૦૦	નિદાનની નિંદા	૫૩૨
વિશેષ પ્રણિધાનનીતિથી સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન	૪૦૪	ભગવત્ ગુણમહુમાન કર્મવનદવાનલ	૫૩૬
હરિભદ્રજ્ઞના કીર્તિકલશરૂપ સુવર્ણમય લ. વિ.	૪૦૫	પ્રદીપસ્થાનીય આગમ સ્તુત્ય	૫૪૨
અનેકાન્ત પ્રતિષ્ઠા	૪૦૮	અપૌરુષેય વચન નિરાસ	૫૪૮
જય અનેકાન્તજયપતાકા !	૪૨૨	વચનનું અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણું	૫૫૧
દ્રવ્ય-ભાવવિધિ : મન-વચન-કામ એકાગ્રતા	૪૨૬	સીમાધર શ્રુતધર્મને વંદન	૫૫૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વભાવ તે ધર્મ, વિભાવ તે અધર્મ,—મર્યાદાધર્મ	૫૫૭	સમ્યગ્દર્શનાદિ સતે જ ભાવનમરકારભાવ	૬૦૯
મુમુક્ષુની સદા શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના	૫૬૧	‘દીનારાદિયકી આ ભૂતિન્યાય’	૬૦૯
આ શ્રુતધર્મ સાથે વિગતથી વૃદ્ધિ પામે !	૫૬૩	‘પક્ષો વિ ણમોક્કારો’નું રહસ્ય	૬૧૦
આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવનું ખીજ	૫૬૪	એક જ વા એક પણ ભાવનમરકારનો મહિમા	૬૧૧
શ્રુતધર્મવૃદ્ધિભાવનાથી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ	૫૬૭	ભગવત્તત્ત્વમરકાર ઉપમાતીત : મુસાધિત	૬૧૨
સદ્ભાવારોપણ : શ વિખીભરોપણ દર્શાવે	૫૬૭	સંવેગથી સકલયોગાક્ષેપાર્થ પ્રણિધાન	૬૧૮
વિવેકની મુક્તાકંઠે પ્રવંસા	૫૬૮	યથાશય તીવ્રસંવેગહેતુ તે પ્રણિધાન	૬૧૯
શ્રુતશાસિવૃદ્ધિમાં વિવેકગ્રહણ જલ	૫૬૮	સંસારથી અવિરક્ત મોક્ષાર્થે યતન કરતો નથી	૬૨૩
વિવેકયકી સંવેગ અમૃત આસ્વાદન	૫૬૯	આ અચિન્ત્યચિંતામણિ ભગવંત થકી	
આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોનો પરમગર્ભ	૫૭૧	ફળે જ છે	૬૨૭
મહામિથ્યાદષ્ટિની શ્રુતપ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ	૫૭૩	ધર્મ ચિત્તપ્રસવ અને પુષ્ટિ—શુદ્ધિમદ્ ચિત્ત	
શ્રુત ‘ભગવંત’નું સિદ્ધપણું અને શુદ્ધપણું	૫૭૬	તે ધર્મ	૬૨૯
અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલશ્રુત સિદ્ધો	૫૮૧	પ્રણિધાનઆદિ પંચવિધ આશયનું સ્વરૂપ	૬૩૦
ચૌદ ગુણુચ્ચાનનો આત્મગુણુવિકાસક્રમ	૫૮૫	વિશુદ્ધભાવનાદિ પ્રણિધાનસિંગ	૬૩૩
તીર્થસિદ્ધ આદિ પંદર ભેદે સિદ્ધ	૫૮૮	પ્રણિધાનયકી પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ	૬૩૪
મહાવીરનું મહાવીરપણું	૫૯૩	ત્યાં શ્રદ્ધા-વીર્યાદિ વૃદ્ધિથી સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ	૬૩૫
નર વા નારીને સંસારતારક		પ્રસાદવાહિતા પ્રણિધાનરૂપ નૌકા	૬૩૬
‘પક્ષો વિ ણમોક્કારો’	૫૯૪	અચાતના જ્ઞાપનફલવાળો આ સદુપદેશ	૬૩૭
ભગવદ્ભક્તિનો ફલાતિશય	૫૯૫	કુત્રક ‘વિરક’ની ભજનામણુઃ કુતર્કવિપમગ્રહ	૬૪૮
શ્રી હિતમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ?	૫૯૬	મહર્ષિ હરિભદ્રજીનો અંતિમ સદ્બોધ	૬૪૦
પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાન સાથે પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનની		આદિથી અપુનર્મધકની પ્રવૃત્તિ સતપ્રવૃત્તિ જ	૬૪૯
વ્યાપ્તિ નથી	૬૦૦	ભક્તશિરોમણિ હરિભદ્રજીની	
શ્રીને ભાવથી દ્વાદશાંગ લગ્નિધ	૬૦૩	ઉવટની ભજનામણુ	૬૫૩
શ્રીને પણ શુદ્ધધ્યાનની પ્રાપ્તિ ને મુક્તિ	૬૦૪	અર્થવિનાનું અધ્યયન શુદ્ધ ધર્મુઃ રસતુલ્ય અર્થ	૬૫૪
શ્રી સર્વથા હિતમધર્મસાધિકા હોય	૬૦૫	મહા વિભૂતિ હરિભદ્રજીની મંગલ આશિષ	૬૫૬
દેવલસાધક આ નમરકાર ને તેથી મુક્તિ	૬૦૬		
આ સ્તુતિઅર્થવાદ કે ત્રિધિવાદ ? વિધિવાદ જ	૬૦૭		

卐

શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮	૧૫	કત્સ્ન્યેન	કાત્સ્ન્યેન	૧૬૯	૧૬	ઉત્તમત્વાત	ઉત્તમત્વાત
૨૯	૧૯	વિજ્ઞાનાના	વિજ્ઞાનના	૧૬૮	૫	લોકોત્તમ	લોકોત્તમ
૫૪	૨૩	સમલા	સમતા	,,	,,	નષા	નેષા
૮૬	૫	યથાશક્તિય	યથાશક્ત્ય	,,	૧૮	પવ્યત્વ	ભવ્યત્વ
૮૬	૨૭	આયે	આપે	૧૭૨	૨૦	પરિણામિક	પારિણામિક
૯૦	૨૧	બાટે	માટે	૧૭૭	,,	અશ્વર્ય	ઐશ્વર્ય
૯૦	૨૪	એમ ને	એમ ન	૧૭૯	૩૪	પ્રાભુત	પ્રાભુત
૯૩	૧૩	કે છે	કે જે	૧૮૨	૧૦	ઘીજાધાનિ	ઘીજાધાનાદિ
૯૪	૨૮	આયુષ્ય	આયુષ્ય	૧૮૩	૧૨	અકિતવંત	શકિતવંત
૧૦૩	૧૫	પરાક્ર	પરાક્રમ.	૧૮૩	૩૦	જાય	થાય
૧૦૩	૩૧	હાઈ	હોઈ	૧૮૫	૧૪	વિશિષ્ટ	વિશિષ્ટ
૧૧૦	૪	પ્રયાત્મ	પ્રત્યાત્મ	૧૮૬	૧૪	અસાવ્યવહારિક	અસાવ્યવહારિક
૧૧૦	૬	તદ્વ્યપોહેન	તદ્વ્યપોહેન	૧૮૭	૨૧	પ્રભુના	પ્રભુના
૧૧૧	૧૦	ગામિનો	ગામિનો	,,	૪	લધુ	લધુ
૧૧૫	૨૮	દ્વયાશ્રય	દ્વયાશ્રય	૧૮૮	૧૦	ઈપિ	ઈતિ
૧૧૬	૧૯	અલોકાકોશન	અલોકાકાશન	૧૯૮	૩	ભગન્તો	ભગવન્તો
૧૧૮	૧૪	વ્યકિતારક્ત	વ્યતિરિક્ત	,,	૩૪	અનિપેક્ષિત	અનપેક્ષિત
૧૨૦	૨૯	યુગ્મ:	યુગ્મ:	૨૦૨	છેલ્લી બે લીંટી ન	ચૈવમપિ ૪૦ ૨૦ મી લીંટી	
૧૩૧	૨૬	ધર્મ	ધામ			પહેલાં વાંચો	
૧૩૫	૧૦	સ્વયં	સ્વયં	૨૦૪	૧૬	વ્યાતિરિક્ત	વ્યતિરિક્ત
૧૪૧	૧૭	ઉપપતિ	ઉપપતિ	૨૧૦	૩૦	કાય	કાય
૧૪૨	૨૭	તદ્ભોદા	તદ્ભેદા	૨૧૧	૩૨	ઉત્કૃષ્ટ	ઉત્કૃષ્ટ
૧૫૩	૧૮	ધર્મીરૂપ	ધર્મીરૂપ	૨૧૨	૧૦	ધતરેતરાપેક્ષી	ધતરેતરાપેક્ષી
૧૫૪	૨૫	લાપેન	કલાપેન	૨૧૩	૨૭	પ્રઘોત	પ્રઘોતન પ્રઘોત
૧૫૯	૧	પ્રતિપ્રસંગ	અતિપ્રસંગ	૨૧૪	૨	સિદ્ધ	સિદ્ધિ
૧૬૨	૧૩	પ્રવૃત્ત:	પ્રવૃત્તે:	૨૧૫	૨૪	અયશે	શ્રીયશે
,,	૧૫	સાર્વ	સર્વ	૨૧૬	૧	પધોત	પ્રઘોત
,,	૨૫	સ્વભા	સ્વભાવ	૨૨૦	૧૩	વિરુદ્ધપણાથી	વિરુદ્ધપણાથી
૧૬૩	૬	અનાનુકંમીથી	અનાનુપૂર્વીથી	૨૨૧	૪	ધૃતિ	ધૃતિ
,,	૩૧	અક્રમત્વા	અક્રમવત્ત્વા	,,	૮	ભિભમ્ભવાત	ભિભવાત
૧૬૪	૪	શુદ્રોપદ્રવા	શુદ્રોપદ્રવા	૨૨૪	૧૪	વર્ત	વર્ત
૧૬૮	૫	લોકોત્તમ	લોકોત્તમ	૨૨૭	૧૯	માગાનુસારિ	માર્ગાનુસારિ
૧૬૫	૨	સ્તવૈયથ્ય	સ્તવૈયથ્ય	૨૩૩	૮	સમ્યગ્	સમ્યગ્

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૩૪	૧૯	કમ	કર્મ	૩૬૧	૨૦	તદમાવઃ	તદમાવઃ
„	૨૬	શ્રુત	શ્રવ	૩૬૨	૨૫	વિષયકારા	વિષયાકારા
૨૩૫	૨૩	થશે	થથે	૩૬૪	૨૭	આનાકાર	અનાકાર
૨૩૬	૧૯	કર્મમોગઃ	કર્મયોગઃ	૩૭૭	૧૯	કમ	કર્મ
૨૪૦	૧૩	રોગાદિથી	રોગાદિથી	૩૭૩	૫	અવિકાર	અધિકાર
૨૪૧	૧	કાતાર	કાન્તાર	„	૧૪	ભગવતો	ભગવતો
„	૩૨	અધિમૃતં	અધિમૃતં	૩૭૫	૨૧	Starks	Sparks
૨૪૩	૯	ક્યું	ક્યું	„	૨૬	પૃથગ્ભાવેન	પૃથગ્ભાવે ન
૨૪૬	૨૮	અખ્યાનક	આખ્યાનક	„	„	પૃથગ્ભાવથી છ.	પૃથગ્ભાવમાં ન
૨૪૭	૧૮	તૃપા	તૃપા દૂર	૩૭૬	૧૭	મુદાય	મુદાયા
૨૪૮	૪	અર્થે છે	અર્થે છે	૩૭૭	૧૮	એવો	એવા
૨૪૮	૩૨	તચ્ચ	તચ્ચ	૩૭૯	૧૩	વિચટતે	વિચટન
„	૨૫	ગિન	ગિમ	૩૮૦	૪	પરમગત	પરમત
૨૪૮	૩૨	તચ્ચ	તચ્ચ	„	૧૫	કર્તૃ	કર્તૃ
૨૪૯	૨૧	સાંભળ્યા	સાંભળ્યા	„	૨૮	અસંગત	અસંગત
૨૬૩	૨૯	ધર્મામિલાષ	ધર્મામિલાષ	૩૮૧	૬	સ્ફુલ્લિગ	સ્ફુલ્લિગ
૨૬૬	૨૪	તત્વ	તત્વ	„	૩૧	ભણે	ભણે
૨૬૭	૧૦	પ્રધાન્ય	પ્રાધાન્ય	૩૮૩	૨૦	આપમ	આગમ
૨૭૫	૨૭	સકલ	સકલ	„	૨૨	પારણ્થી	કારણ્થી
૨૭૮	૨૦	વિક્ષિપ્ત	વિક્ષિપ્ત	૩૮૪	૧૪	ઉપાદનની	ઉપાદનની
૨૭૯	૨૧	સદ્મમૂત	સદ્મમૂત	૩૮૭	૧૭	કર્તૃ	કર્તૃ
૨૮૪	૧૮	વિધાત	વિધાત	૩૮૮	૧૦	કૃવાર્મા	કૃવાર્મા
૨૯૬	૧૬	અભોધ	અભોધ	„	૨૯	કર્તૃમ્	કર્તૃમ્
૩૨૧	૨૧	અર્થા	અર્થો	૩૮૯	૨૨	વિચારશુદ્ધ	વિચારશુદ્ધિ
૩૨૨	૧૦	સધે	વધે સધે	૩૯૨	૧૪	પવ	પર
૩૩૧	૧	ભવાધિકારાન્તર	ભવાધિકારાન્તર	૩૯૩	૨૯	કર્તૃઃ	કર્તૃઃ
૩૩૩	૧૮	અનુપપતિ	અનુપપતિ	૪૨૧	૧૯	તો તો	તે તો
૩૩૬	૨૦	નિરાકારણ	નિરાકરણ	૪૨૫	૨૦	ગાઉરંગશું	ગાઉરંગશું
૩૩૮	૯	વિષયઃ	વિષયઃ	૪૨૬	૨૬	ઉપયોગ	ઉપયોગ
૩૩૯	૧૩	કથયિત	કથયિત	૪૩૫	૧૮	દર્હચ્ચૈત્યાનિ	દર્હચ્ચૈત્યાનિ
૩૪૧	૪	વધમ્મ્યાદ્	વૈધમ્મ્યાદ્	„	૨૨	અહંતોના	અહંતોના
„	૨૪	અનુમાદિની	અનુમાનાદિની	૪૩૬	૨૪	ભવભવના	ભવભવના
૩૪૪	૪	ધૃચ્છ	ધૃચ્છા	૪૪૩	૧૬	ધર્મ	ધર્મ અવણ
૩૫૧	૮	શુદ્ધયોગ	શુદ્ધિયોગ	૪૪૭	૧૬	‘અધિ’	એમ ‘અપિ’
„	૧૯	સ્કટિકં	સ્ફટિકં	૪૪૮	૪	અકિંચિત્કર	અકિંચિત્કર
„	૨૬	વિભક્તિ	વિભક્તિ	૪૫૦	૨૦	સેવના	સેવના
૩૬૦	૩૨	યોગવતો	યોગવતો	૪૫૧	૨૬	દયવજ્રેન	દયવજ્રેન

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૫૪	૧૪	યોગ	યોગ પ્રભુ	,,	૨૦	પ્રેભેદરૂપ	પ્રભેદરૂપ
૪૫૬	૧૫	સમુખ	સેમુખ	૫૩૦	૮	કુરૂપણું	કુરૂપણું
૪૫૮	૧૧	પરમ	પરમ	૫૩૨	૧૫	હુખના	હુખના
૪૬૧	૨૦	ક્ષયોપશમથી	ક્ષયોપશમથી	૫૩૪	૨૬	મૂલ્ય	મૂલ્ય
૪૬૨	૮	ક્ષયોપશમથી	ક્ષયોપશમથી	૫૩૬	૩૪	નિષેધવાળે	નિષેધવાળે
૪૬૩	૧૩-૧૪	આપાદાન	આપાદાન	૫૪૨	૩૪	શ્રુત સમ્યક્	શ્રુત સમ્યક્
,,	૨૧	રહ્યું	રહ્યો	૫૪૬	૨૪	દણ્ડું	દણ્ડું
૪૬૪	૩૦	સદનુષ્ઠાનં	સદનુષ્ઠાનં	૫૫૧	૧૦	વચનપૂર્વક	વચનપૂર્વક
૪૬૭	૨૩	ઉપન્યાસ	ઉપન્યાસ	૫૫૨	૩૪	પ્રતિતપતિતું	પ્રતિતપતિતું
૪૭૫	૨૯	તત્પરિતોષ	તત્પરિતોષ	૫૫૪	૭	મમાપિ	મમાપિ
,,	૩૪	તેઓમાં	તેઓમાં	૫૫૫	૧૩	ચક્ષુસ્પૃષ્ટ	ચક્ષુસ્પૃષ્ટ
૪૭૬	૨૨	પાડનારે	પાડનારે	૫૫૭	૧૬	સ્વભાવ	સ્વભાવ
૪૭૯	૧૪-૧૬	સુદ્ધમૈ:	સુદ્ધમૈ:	૫૫૮	૩	અનેક	અનેક
૪૮૦	૩૦	સ્વના	સ્વની	૫૫૮	૯	પ્રમાદં કર્તુ'ન	પ્રમાદ: કર્તુ'
૪૮૪	૫	હધુ	હધુ			યુક્ત હિદિ	ન યુક્ત હિતિ
૪૮૬	૧૯	તાળ કાપ	તાળ	૫૫૯	૩૧	અન્વય	અન્વય
,,	૨૦	વશ	વશ	૫૬૦	૧૬	સઠમૂઝ	સઠમૂઝ
૪૮૮	૧૮	મિત્થ	મિત્થ	૫૬૦	૨૨	યથાકથ	યથાશક્ત્ય
૪૮૯	૧૦	કરી	કરી	૫૬૨	૬	ત્રેલોક્ય	ત્રેલોક્ય
૪૯૫	૧૫	આ સેવન	આસેવન	૫૬૪	૩૩	દેષ	દેષ
૪૯૮	૬	જગજમ	જગ	૫૬૮	૮	જલમ	જલમ
૪૯૮	૭	તણી જે	હાણીજે	૫૭૩	૭	દણ્ડિ:	દણ્ડિ:
૪૯૯	૩૨	ઉપત	ઉપાત	૫૭૭	૩૨	દુદ્ધપિ	દુદ્ધપિ
૫૦૩	૨૫	અરહંતાળ	અરહંતાળ	૫૭૮	૨૧, ૨૬	શ્રુતના	શ્રુતના
૫૦૫	૨	અતુર્ષિ'શતિ	અતુર્ષિ'શતિ	૫૮૦	૮	નંદનામાં	નંદનામાં
૫૦૬	૧	ધર્મમર્તીય	ધર્મમર્તીય	૫૮૦	૧૨, ૧૩	બુદ્ધપણું	બુદ્ધપણું
,,	૫	ચતુર્વિંશતિ	ચતુર્વિંશતિ	૫૮૧	૨	પ્રત્યેક બુદ્ધોએ	પ્રત્યેકબુદ્ધોને
,,	,,	સહ્યા	સહ્યા	૫૮૧	૨૨	પુલિંગ જ	પુલિંગ જ
૫૦૮	૩૧	ચોવીસ	ચોવીસ	૫૮૨	૨૦	માટે લીધે	લીધે
૫૧૦	૧	૨	રહ્યું	૫૮૯	૨૧	તું માટે	તે માટે
૫૧૦	૨૮	મવારહું	મવારહું	૬૦૫	૧૫	દર્શનનો	દર્શનની
૫૧૩	૧૫	હિતિ	હિતિ	૬૦૮	૨૫	તથા	તથા
૫૧૫	૨૦	જિણં દળં	જિણં	૬૦૯	૫	કારણસત્યે ઇં	સાધ્યદષ્ટિ
૫૧૯	૨૪	ધર્મીપથ	ધર્મીપથ				સાધકપણે ઇં
૫૨૦	૧૪	કરવામાં	કરવામાં	૬૧૩	૧૧	અપવર્ગનું	અપવર્ગનું
૫૨૦	૩૦	આશંકારૂપ	આશંકારૂપ	૬૧૮	૨૦	મુક્તાશક્તિથી	મુક્તાશક્તિથી
૫૨૮	૮	યદનિદાન	યદિ નિદાન	૬૧૯	૨૯	મદ	મદ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૨૬	૩	લોડિક	લોડિક
„	૨૦	વચનથી	વચનની
૬૩૪	૧૩	ક્ષયોપયમા	ક્ષયોપશમા
૬૩૫	૧	વૃદ્ધિની,...વાહિતા	વૃદ્ધિયા...વાહિતા
„	૩૩	તથા	તત્તા
૬૩૮	૨૯	ભરી	ભારી
૬૩૯	૧	ખરેખરા	ખરેખરે
૬૪૫	૧૯	પ્રતિપ્રતિ	પ્રતિપતિ
૬૪૮	૩	વન્ધકારી:	વન્ધકારી
૬૪૯	૯	નગમે	નૈગમે
૬૫૪	૪	સુતરરુ	સુરતરુ
૬૫૬	૧૩	મયૈનાં	મયૈનાં

શુદ્ધિપત્રકનો વધારો

૩૨	૩૨	કરણમ્	કરણમ્
૬૪	૯	સ્તોતવ્યમ્પદ	સ્તોતવ્યસમ્પદ
૬૯	૧૧	ધ્યાદિર્મા	એમ આદિર્મા
૯૯	૨૩	કરણાદૂર્ધ્વ	કરણાદૂર્ધ્વ
૧૨૩	૨૨	નિરાધાર પ્રવચનના અસંભવને લીધે	
		એટલું સંધ છે (પછી ઉમેરો)	
૧૩૫	૪	નિર્વત્તન	નિર્વત્તન
૧૪૫	૧૯	સંવાચવે	સંવાચેવ
૨૧૧	૯	પશ્ય	પશ્ય વિશિષ્ટ
૨૧૩	૯	આસવ	આસ્રવ
૨૬૦	૨	ચક્ષુદાન	ચક્ષુદાન માર્ગદાન
૨૮૧	૧૬	યશોવિજયણ	યશોવિજયણ
૨૮૨	૪	મુખે	મુણે
૩૦૨	૨૧	પૂરે	પૂર
૩૧૪	૨	છલ્લમ્	છલ્લમ્
૩૨૩	૨૦	નિમિત્ત	નિમિત્તમાત્ર
૩૬૬	૨૦	વોર્દિ	વોર્નિદિ
૩૭૫	૧૦	જિતભયો	જિતભયો
૪૩૪	૧૦	પ્રતિહાર્ય	પ્રાતિહાર્ય
૪૪૫	૯	તદન્યનું	તદન્યનું

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૫૮	૨૫	ક્ષયોપશમાદિમૃતા	ક્ષયોપશમોદમૃતા
૪૬૨	૨૮	પર્થાહ	પર્થાહ
૪૭૯	૧૭	આગારેરિ	આગારેરિ
૪૮૨	૩	નિયત	નિયમ
૪૮૫	૩૦	પ્રયોજનથી	પ્રયોજનની
૫૦૦	૨	સિદ્ધે:	શુદ્ધે:
૫૦૧	૫૦૨ ૧૦-૧૨	કૃમિપણાની	મનુષ્યપણાની
૫૪૧	૨૬	તસ્યા	તસ્યાદે
૫૫૨	૧૨	દેવચંદ્રણ	રાજચંદ્રણ
૫૫૩	૩	ખીખંડુવરવત્	ખીખંડુરવત્
૬૦૭	૧૨	સંસારપ્રત્યયી	સંસારપ્રત્યયી
૬૧૬	૨૩	આ દષ્ટ	આદિષ્ટ
૬૧૮, ૬૧૯ ૨૦-૯		પ્રણિપાત-	પ્રણિપાત,
૬૨૪	૨૩	જેવું	જેવું
૬૨૯	૬	હે	કે
૬૨૯	૨૪	વિનયોમ	વિનિયોમ
૬૩૦	૧૫	અવન્ય	અવન્ય
૬૩૦	૨૯	દયાણિગુણ	દયાદિગુણ
૬૪૫	૯	જવને	જવને
૬૪૮	૩	-દપુનર્વન્ધકારી:-દપુનર્વન્ધકારિ:	

આમુખાદિનું શુદ્ધિપત્રક

૯	૬	શ્રય	શ્રેય
૧૩	૫	સ્વય	સ્વયં
૧૩	૨૯	બાહ	બોહ
૧૭	૩૨	ધમ્મો	ધમ્મો
૪૭	૩૨	સ્તવમેવ	સ્ત્વમેવ

મુખપૃષ્ઠ બંધાવવાનું શુદ્ધિપત્રક

અકષુદ્યાણું	ચકષુદ્યાણું
મલય (પછી ઉમેરો) મરુઅ	
શુ (હોય ત્યાં) શુ	
ચોથી પાંખડીની નીચે ઉમેરો	
અભયદ, ચક્ષુદ, માર્ગદ, શરણુદ, બોધિદ	

ૐ

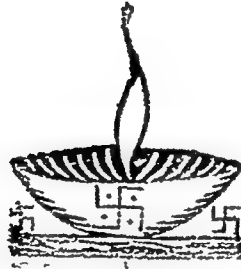
મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

સક્ષિત વિસ્તરા

ચૈત્યવન્દન સુત્ર વૃત્તિ

સવિવેચન

ધર્મે પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના-પ્રસ્તુત ગ્રંથ

વિવેચનકર્તા ('ચિદ્દેવવિશોધિની' દીકાકર્તા)

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા,

એમ. બી. બી. એસ.

૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ-૭.

વિવેચનકર્તાનું (ટીકાકારનું) મંગલાચરણ

માલિની—

જય સહજસ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ !
શ્રીમદ્ ભગવદ્દર્શન ચૈત્ય તે શાંત મૂર્તિ !
કરતું ચિત સમાધિ અર્પતું આત્મશાંતિ,
હરતું ભવ ઉપાધિ કાપતું મોહપ્રાંતિ. ૧

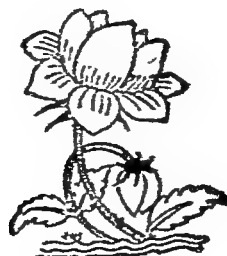
લલિત અમૃત વાક્યે સત્પદે વિસ્તરેલી,
લલિત વિસતરા આ સૂત્ર-સ્વર્ણે શુદ્ધેલી;
પ્રતિપદ્મ પરોવ્યા ન્યાય મૌકિક અંગે,
ઋષિવર હરિભદ્રે ભક્તિ સંવેગ રંગે. ૨

કુઞ્જવિરહકારી દેવમાત્સર્યહારી,
લલિત વિસતરા જે 'ધર્મસદ્ગોષ્ઠકારી';
સ્તર્પો અતિ ઋષિ સિદ્ધે મુક્તકંઠે ઉભાસે,
વિવરણ કરવા તે દાસ ભગવાન વિમાસે. ૩

અનુષ્ટુપ—

ચિન્મૂર્તિ ભગવદ્ દર્શન, ભક્તિ સૂત્ર સંબંધિની;
વ્યાખ્યાની કરતી વ્યાખ્યા, ચિદ્ભક્તિરસવદ્ધિની. ૪
ચિદ્દેહમ ધાતુનો મેલ, શોધની તત્ત્વજોધની,
આ દાસ ભગવાન શુદ્ધે ટીકા 'ચિદ્દેહમશોધની.' ૫

(યુગ્મ)

ૐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત
લલિત વિસ્તરા
સવિવેચન

પ્રસ્તાવના

૧

મંગલ-અભિધેય પ્રયોજનાદિ

અંધારંલે મંગલ, અભિધેય, પ્રયોજનાદિ દર્શાવવારૂપ શિષ્ટ સંપ્રદાયને અનુસરી
શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રથમ મંગલ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરે છે —

પ્રણમ્ય ભુવનાલોકં, મહાવીરં જિનોત્તમમ્ ।
ચૈત્યવન્દનસૂત્રસ્ય, વ્યાખ્યેયમભિધીયતે ॥૧॥

દોહરા

(કાવ્યાનુવાદ) પ્રણમી ભુવનાલોક શ્રી, મહાવીર જિનરાય;
ચૈત્યવન્દન સૂત્રની, વ્યાખ્યા એહ કથાય. ૧

અર્થ:-ભુવનના આલોક એવા જિનોત્તમ મહાવીરને પ્રણમીને ચૈત્યવન્દન સૂત્રની
આ વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન* અથવા ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા

“एकवि नमोकारो जिणवरवसहस्त वद्धमाणस्त ।

संसारसागराओ तारेइ नरं व नारिं वा ॥”—શ્રી ચૈત્યવન્દનસૂત્ર.

અંધારલે મંગલ, પ્રયોજન, અભિધેય વિષય અને સંબંધ કહેવા જોઈએ એવો શિષ્ટ સંપ્રદાય છે. તેનું અનુસરણ અને આ શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ કર્યું છે.

સહજાત્મસ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ એવા શ્રીમદ્ અર્હત્ લગવતરૂપ જે ભાવચૈત્ય ને તેની નિર્વિકાર પ્રતિમારૂપ શાંતમૂર્તિ જે દ્રવ્ય ચૈત્ય, તે પ્રત્યે વન્દન જ્યાં કરવામાં આવે છે, એવું અચિન્ત્ય ચિન્તામણિસમું આ ચૈત્યવન્દન પોતે જ પરમ મંગલરૂપ છે; અને તેવા અર્હત્ જેવા ‘સત્યં શિવં સુન્દરમ્’ સત્ય શિવ અને સુંદર એવા પરમ લલિત વિષયના ગોચરપણાથી તત્ત્વ-ચિન્તામણિમય આ લલિતવિસ્તર વ્યાખ્યા પણ તેવી જ છે. છતાં

શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિકૃત પંક્તિકાનો અનુવાદ.—

અનુયોગવૃદ્ધોને નમી હું ચૈત્યવન્દનવિષયી લલિતવિસ્તર વૃત્તિની કવચિત્ કિંચિત્ વ્યાખ્યા કરું છું. જેને (લલિતવિસ્તરને) જાણીને,—સર્વ વ્યાખ્યાતાઓમાં ચૂડામણિ એવા સિદ્ધ સાધુ (સિદ્ધર્ષિ) જાણી) સુગતપ્રણીત સમયના (બૌદ્ધ શાસ્ત્રના) અભ્યાસથી ચલાયમાન ચેતનાવાળા હોતાં,—સમ્યક્ યથા હતા, અને જેના કર્તાને (શ્રી હરિભદ્રસૂરિને) પુનઃ તેમણે સ્વકૃતિમાં (ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથામાં) ગુરુપણે નમસ્કાર કર્યો છે,—એવી આ વિવૃત્તિને કાણ વિવરે વારુ? તથાપિ આત્માની સ્મૃતિને અર્થે શાસ્ત્રાન્તર દર્શનથી, સ્વયં પણ જીહથી (તર્ક વિચારથી), અને ગુરુઉપદેશથી મહારાથી દુર્ગમ એવા કેટલાક પદોની *પંજિકાનો આ આરંભ કરવામાં આવે છે. ૧-૩.

તેમાં આચાર્ય શિષ્ટ સમાચારપણાથી અને વિદ્વોપશમકપણાથી મંગલ, પ્રેક્ષાવંત પ્રવૃત્તિ અર્થે અભિધેય, સપ્રસંગ પ્રયોજન અને સામર્થ્યગમ્ય સંબંધ કથવાને ધ્વજતા સતા કહે છે:—તેમાં,—

પ્રણમ્ય-પ્રણુમીને, પ્રકર્ષથી નમીને, મુવનાલોકમ્-ભુવનાલોકને, મુવનં-ભુવનને—જગતને, આ એટલે વિશેષ-સામાન્યરૂપ વિષયબેદના સામસ્યથી લોકત્તે-કેવલ જ્ઞાન-દર્શનથી જે લોકે છે, જાણે છે, તે ભુવનાલોક, તેને એવા કોને? મહાવીરં-મહાવીરને, અપશ્ચિમ (જેની પછી કોઈ નથી તે, છેલ્લા) તીર્થપતિને, જિનોત્તમં-જિનોત્તમને, અવધિ આદિ જિનોમાં પ્રધાનને, ચૈત્યવન્દનસૂત્રસ્ય-પ્રતીત (જાણીતા) એવા ચૈત્યવન્દન સૂત્રની, વ્યાખ્યા-વ્યાખ્યા, વિવરણ, રૂપ-આ, અનન્તરજ કહેવામાં આવતી, અભિધીયતે-કહેવામાં આવે છે.

*પંજિકાકાર શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજીએ પોતે જ કહ્યું છે તેમ આ પંજિકા ‘દુર્ગમ કેટલાક પદોની વ્યાખ્યા’ છે, એટલે આ પંજિકા સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તર વૃત્તિને સ્પર્શતી નથી, પણ તેના કેટલાક સ્થળોને જ પ્રાયઃ સામાન્ય પદ્યકેદવ્યાખ્યાનરૂપે સ્પર્શે છે; અને તે સુંદર તેમજ તે તે સ્થળે પ્રકૃતમાં અર્થોપયોગી હોઈ, તેના અક્ષરશઃ અનુવાદ કરી જેમ છે તેમ અભ્યાસીની અનુકૂળતા અર્થે અત્ર મૂકી છે.—ભગવાનદાસ.

*આ મહત્ત્વ વિવેચન કે જેનું નામાભિધાન મહારા પૂ. સદ્. માતૃશ્રી શ્રીદેહમદેવીની પુણ્ય સ્મૃતિમાં (તેમજ પરમાર્થ અર્થમાં પણ) ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની ટીકા’ રાખવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તર વૃત્તિને આવરી લેતા વિવરણરૂપ પ્રથમ વિનમ્ર પ્રયાસ હોઈ, તેના પ્રાયઃ પ્રત્યેક પદની વિસ્તૃત વિવેચના કરે છે; અને આ વિવેચના શુદ્ધ ચિન્મૂર્તિ અર્હત્ લગવત્તી ભક્તિરૂપ ચૈત્યવન્દનસૂત્ર સંબંધિની હોઈ ચિદ્દેહમદેવીની વિશોધિની છે, એટલે પણ ઉક્ત નામાભિધાન તત્ત્વરસિક આત્માર્થાઓને પરમાર્થથી યથાર્થ પ્રતીતિ યવાયોગ્ય છે.—ભગવાનદાસ.

શ્રેયાંસિ વહુવિઘ્નાનિ ભવન્તિ મહતામપિ—મહાજનોને પણ શ્રેયકાર્યોમાં ઘણા વિઘ્નો હોય છે, એટલે આવા સમ્યગ્જ્ઞાનના હેતુરૂપ તાત્ત્વિક ભક્તિમય શ્રેયકાર્યમાં ‘વિઘ્ન મ હો’ તેટલા માટે વિઘ્નની ઉપશાંતિને અર્થે, શિષ્ટ પ્રણાલિકાના પરિપાલનને અર્થે, જોઈ વિચારી વર્તનારા વિવેકી પ્રેક્ષાવંતોની પ્રવૃત્તિને અર્થે, અને મંગલ-પ્રયોજન આદિના પ્રતિપાદનને અર્થે આ શિષ્ટ આચાર્યવર્યે આ મંગલરૂપ સ્લોકસૂત્રનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

અત્રે ‘ભુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીરને પ્રભુમી’ એ ઉપરથી ઇષ્ટ દેવતાસ્તવરૂપ મંગલ કહ્યું; અને ‘ચૈત્યવન્દન સૂત્રની આ બ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે’ એ ઉપરથી પ્રયોજનાદિ ત્રય કહ્યું. આમ સમુચ્ચયાર્થ છે, વિશેષાર્થ આ પ્રકારે:—

અત્રે ‘પ્રભુમીને’—પ્રકૃષ્ટ ભાવે નમીને; ‘નમી’ એમ કહેતાંની સાથે જ આત્મઉપયોગનું તથારૂપ પરિ-ભુમન કરીને, અને મન-વચન-કાયાના યોગનું તદ્રૂપ તન્મય પરિ-નમન કરીને. અમલ વિમલ ગુણના ધામરૂપ પ્રભુના સહજાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વરૂપને ઓળખી, તે આદર્શ જિનસ્વરૂપ જ નિજ ‘સ્વરૂપનું સાધ્ય’ લક્ષ્ય છે એમ સાધ્ય દષ્ટિના સાધકપણે જે એક વાર પણ પ્રભુને આગમ રીતે વન્દના કરે, તે આત્મસિદ્ધિરૂપ નિજ કાર્ય સાધી ભવસાગર તરી જાય છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે —“જિનવરવૃષભ વર્ધમાનને એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે.” આમ ભગવંતના તત્ત્વસ્વરૂપને ઓળખીને કરવામાં આવેલા એક પણ સાચા ભાવનમસ્કારનો આવો મહાપ્રભાવ છે, તો

અનેકનું તો પૂછવું જ શું? એમ આ સુભાષિતના* ‘અપિ’ પણ

ભાવનમસ્કારનો શબ્દથી સૂચિત થાય છે. આ પરથી એ ક્લિત થાય છે કે આ

મહિમા નમસ્કારની પાછળ ભાવનું જેવું બળ તેવું ફળ શીઘ્ર મળે છે;

ઇચ્છાયોગની દશાનું કે શાસ્ત્રયોગની દશાનું બળ હોય તો તે

સમ્યગ્દૃષ્ટિઆદિ ભાવવાળો ભાવનમસ્કાર પરંપરાથી ભવસાગરથી તારે છે, અને સામર્થ્યયોગની દશાનું બળ હોય તો તે અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના પરમ ભાવઉલ્લાસવાળો એક જ ભાવનમસ્કાર ભવસાગરથી તારવાને સમર્થ હોય છે. અને આ ભાવિતાત્મા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ પણ પોતાના આત્મગત પ્રકૃષ્ટ ભાવથી તેવો જ ભાવનમસ્કાર કર્યો છે, એ ‘નમીને’ સાથે જોડેલા ‘પ્ર’ પ્રત્યયથી પ્રદર્શિત કયું છે, અર્થાત્ પોતાનો જેટલો ને જેવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિરૂપ આત્મભાવ છે, તે વડે સર્વાત્માથી પ્રકૃષ્ટ ભાવથી આ ભાવનમસ્કાર કર્યો છે.

“એક વાર પ્રભુ વન્દના રે, આગમ રીતે થાય;

કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય....શ્રીસંભવ જિન.

પ્રભુપણે પ્રભુ ઓળખી રે, અમલ વિમલ ગુણગૃહ;

સાધ્ય દષ્ટિ સાધકપણે રે, વંદે ધન્ય નર તેહ....

જન્મ કૃતારથ તેહનો રે, દિવસ સફલ પણ તાસ;

જગતશરણ જિનચરણને રે, વંદે ધરિય ઉલ્લાસ.....”

તત્ત્વરંગી મહામુનિ શ્રી દેવચંદ્રભ

* આ અંગે વિશેષ ખુલાસો આ ગ્રંથમાં જ ચચાસથાને આગળ ઉપર થઈ જશે. — ભગવાનદાસ

કોને પ્રભુમીને ? ‘ભુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીરને.’ ભુવનાલોકે-કેવલજ્ઞાન-દર્શન-રૂપ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ વડે કરીને જે ભુવનને-સમસ્ત જગતને ‘આ’-તે તે વસ્તુની સ્વભાવમર્યાદા પ્રમાણે આલોકે છે-અવલોકે છે, પ્રત્યક્ષ દેખે છે-જાણે ભુવનાલોક જિનોત્તમ છે, તે ભુવનાલોક. અથવા ભુવનને-સમસ્ત લોકોના ભાવને જે પ્રકૃષ્ટ મહાવીર પ્રકાશમય દિવ્ય કેવલાલોક વડે આલોકે છે, વિશ્વપ્રકાશક કેવલજ્ઞાન પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે ભુવનાલોક. આ વિશેષણથી ભગવાનના જ્ઞાનાતિશય અને વચનાતિશય સૂચવ્યા, અને ઉપલક્ષણથી તેમના સિદ્ધ સ્વરૂપનું સ્મરણ પણ કર્યું. અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનના પ્રગટપણથી આ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીનો જ્ઞાનાતિશય ગુણ સર્વથી અતિશાથી-ગ્રહીયાતો અસાધારણ વર્તે છે; અને તે કેવલજ્ઞાન-દર્શનના પ્રકાશપૂર્વક વિશ્વદર્શન કરાવનાર વચનના પ્રકાશકપણથી તેઓનો વચનાતિશય ગુણ પણ સર્વાતિશાથી સર્વોત્કૃષ્ટ વર્તે છે.

“કેવલજ્ઞાન અનંત પ્રકાશી, ભવિજ્ઞન કમલ વિકાસી રે;

ચિદાનંદધન તત્ત્વવિલાસી, શુદ્ધ સ્વરૂપ નિવાસી રે....શ્રી સુખાહુ.”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

જિનોત્તમ-અત્રે ખીજું વિશેષણ ‘જિનોત્તમ’ કહ્યું. ઉત્તરોત્તર આત્મગુણના પ્રગટપણા પ્રમાણે જિનના શ્રુતજિન, અવધિજિન, મનાપર્યાયજ્ઞાન જિન, કેવલીજિન એમ ભેદ છે; આ જિનોમાં પણ આ ભગવાન મહાવીર ઉત્તમ-ઉત્કૃષ્ટ-સર્વશ્રેષ્ઠ છે, માટે જિનોત્તમ છે, કારણ કે તે કેવલી છે, તેમજ તીર્થંકર પણ છે. આ ‘જિન’ એ કાંઈ સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ મહાન તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ સર્વ આંતર શત્રુઓને જીતી, કર્મરિપુનો સર્વનાશ કરી, જે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એવા શુદ્ધ આત્મા તે જિન અર્થાત્ વીતરાગ. આ ‘જિનોત્તમ’ વિશેષણથી ભગવાનના અપાયાપગમાતિશય ને પૂજાતિશયનું સૂચન કર્યું. અર્થાત્ તેઓ જિન હોઈ આત્મગુણને અપાય-હાનિ કરનારા ઘાતિકર્મોનો અપગમ થયો હોવાથી, એમનો અપાયાપગમાતિશય જગતમાં અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ કરતાં ગ્રહીયાતો એવો અતિશયવંત ગુણ વર્તે છે; કર્મનાશ અને ધર્મપ્રકાશને લીધે પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો હોવાથી એમનો પૂજાતિશય જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વર્તે છે.

“શુદ્ધતા એકતા તીક્ષ્ણતા ભાવથી, મોહ રિપુ જીતી જયપઠહ વાયો.”

“પૂજના તો કીજે રે ખારમા જિન તણી રે, જસુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ.”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

મહાવીર-આવા ભુવનાલોક જિનોત્તમ આ મહાવીર છે; વર્તમાન યોગીશીમાં આસન્ન ઉપકારી એવા છેલ્લા તીર્થંકર દેવ છે. તેઓ ‘વીર’ શબ્દના વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે ખરેખરા મહાવીર છે. કારણ કે આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં અપૂર્વ આત્મવીર્ય દાખવી તેઓ કર્મકટકનો સંહાર કરી કેવલજ્ઞાનલક્ષ્મીરૂપ વિજયશ્રી વર્યા છે; એટલે આણું મહા આત્મપરાક્રમ દાખવનારા આ ખરેખરા ‘શ્રીમદ્’ મહા આત્મવીરને ‘મહાવીર’ નામ યથાર્થપણે ઘટે છે. આ ‘મહાવીર’ નામ પરથી તે પરમ પુરુષોત્તમની સાકાર દેહધારી સયોગી અવસ્થાનું સ્મરણ કર્યું છે, કે જ્યારે દેહ છતાં દેહાતીત એવી

કાયોત્સર્ગ-જીવન્મુક્ત દશાએ વિચરતા આ નિષ્કારણકરુણારસસાગર પરમકૃપાળુ દેવ પરમ અમૃતવાણીથી પરમાર્થમેઘની વર્ષા વર્ષાવી જગતજીવોને પરમ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ ઉપદેશી રહ્યા હતા.

“વીરપણું તે આતમઠાણે, જાણ્યું તુમચી વાણે રે;

ધ્યાન વિનાણે શક્તિ પ્રમાણે, ધ્રુવ નિજ પદ પહિચાણે રે....

વીરજીને ચરણે લાગું, વીરપણું તે માગું રે....”—શ્રી આનંદધનજી

“દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;

તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત !”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત

શ્રી આત્મસિદ્ધિજી

“ગિર્યા રે ગુણ તુમ તણા, શ્રી વર્દ્ધમાન જિન રાયા રે;

સુણતાં શ્રવણે અમી ઝરે, મોરી નિર્મળ થાયે કાયા રે.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ ભુવનાલોકાદિ ગુણનિષ્પન્ન વિશેષણથી ભગવાન્ મહાવીરના જેવા છે તેવા યથાભૂત અસાધારણ અનન્ય ગુણોનું સંકીર્તન કરી ઈષ્ટદેવતાની સ્તુતિરૂપ ભાવસ્તવ કહ્યું. કારણ કે ભગવંતનું આ ઈષ્ટદેવપણું ઉક્ત વિશેષણથી ફલિત થતા અતિશયવંત એવા અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય એ દિવ્ય આત્મગુણોના સ્વામીપણાથી છે. એટલે જ આવા ખરેખરા ઈષ્ટદેવરૂપ ભુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીરને પ્રણામ કરી અત્રે શાસ્ત્રપ્રારંભે આ ભાવસ્તવરૂપ મંગલ કર્યું છે.

અને આમ મંગલાચરણ કરીને અત્રે ‘ચૈત્યવન્દન સૂત્રની આ વ્યાખ્યા કથાય છે’ એ પરથી અભિધેય વિષય, સંબંધ ને પ્રયોજન એ ત્રણેનો સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો છે. ચૈત્યવન્દન નામના પ્રસિદ્ધ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવી, અર્થ-ભાવ-તત્ત્વ રહસ્ય આદિ સમજાવવા, એ આ લલિતવિસ્તરા વૃત્તિનો અભિધેય-કહેવાનો વિષય છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ તે સંબંધ છે, ચૈત્યવન્દન તે સાધ્ય છે, અને તે કેવી રીતે સમ્યક્પણે યથાવિધિ તત્ત્વસમજણ-પૂર્વક કરવું જોઈએ તે પ્રદર્શિત કરવાનું આ સાધન છે.

“નિશ્ચયવાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો’ય;

નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને પ્રયોજન તો ‘ચૈત્યવન્દન’ એ પદ પરથી જ સૂચિત થાય છે. અત્રે શાસ્ત્રકર્તાનું અનંતર-તાત્કાલિક (Immediate) પ્રયોજન, આ ભક્તિપ્રધાન ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લલિત પદોથી વ્યાખ્યા વિસ્તારતાં, પદે પદે તેના પરમ સુંદર-લલિત વિષયભૂત ભાવચૈત્યસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અહીં ત ભગવંતની તાત્ત્વિક ભક્તિમાં પ્રવર્ધમાન ભાવે લીન થવું, અને અન્ય સુમુક્ષુ જીવોને પણ તેમાં પ્રેરવા,—એ છે. અને આમ માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામનાથી રહિતપણે, શુદ્ધ આશયથી, કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થે નિર્મળ પરમાર્થપ્રેમથી કરવામાં આવતી આ સ્વ-પરઉપકારી ભક્તિપ્રવૃત્તિથી મોક્ષના અવન્ધ્ય-અચૂક ખીજરૂપ યોગખીજ ચિત્તભૂમિમાં રોપી, અનુક્રમે અંકુરાદિ ભાવ

પમાડી, અનુપમ મોક્ષક્ષણની પ્રાપ્તિ કરવી, એ જ અંતિમ ધ્યેયરૂપ પરંપરાપ્રયોજન (Remote, Ultimate) છે. શ્રોતાનું પણ પરંપરાપ્રયોજન મોક્ષ જ છે, અને અનંતર પ્રયોજન તો આ સૂત્રનું અર્થ-તત્ત્વ સમજી તાત્ત્વિક લક્ષિતાવાની વૃદ્ધિ કરવી એ છે, કે જેથી તે લક્ષિતરૂપ અવન્ધ્ય-અમોઘ યોગળીજ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી મોક્ષક્ષણ આપે જ.

“એહનું ક્ષણ દોય ભેદ સુણીજે, અનંતર ને પરંપર રે;

આણાપાલન ચિત્ત પ્રસન્ની, મુગતિ સુગતિ સુરમંદિર રે.”—શ્રી આનંદધનજી

“દેવચંદ્ર પ્રભુની હો, કે પુણ્યે લક્ષિત સધે;

આતમ અનુભવની હો, કે નિત નિત શક્તિ વધે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ મહાગુરુ આચાર્યજી આવા પરમ પરમાર્થગંભીર સૂત્રની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાનું પોતાનું અસમર્થપણું વિનમ્ર સરલ ભાવે નિવેદન કરી આત્મલઘુતા દાખવે છે—

અનન્તગમપર્યાયં, સર્વમેવ જિનાગમે ।

સૂત્રં યતોઽસ્ય કાત્સ્ન્યેન, વ્યાખ્યાં કઃ કર્તુમીશ્વરઃ ? ॥ ૨ ॥

સર્વજ સૂત્ર જિનાગમે, અનંતગમ પર્યાય;

વ્યાખ્યા કરવા પૂર્ણ તસ, સમર્થ કોણ જ થાય ?

અર્થ:-જિનાગમમાં સર્વજ સૂત્ર અનન્ત ગમ-પર્યાયવાળું છે, જેથી કરીને એની કાત્સ્ન્યથી-સંપૂર્ણતાથી વ્યાખ્યા કરવાને કોણ સમર્થ થાય ?

વિવેચન

“અનંત અનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,

અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે.”—શ્રીમદ્દરાજચંદ્રજી પ્રણીત મોક્ષમાળા

પંક્તિકા:-હવે આચાર્ય પ્રતિજ્ઞાત વ્યાખ્યાના સંપૂર્ણ પક્ષનું અક્ષમપણું (અસમર્થપણું) આત્મામાં આવિષ્કૃત કરતાં (પ્રગટ કરતાં) કહે છે: અનન્તા:- અનંત નામક સંખ્યા વિશેષ અનુગત, ગમા:- ગમે, અર્થભાગો, પર્યાયાશ્ચ-અને પર્યાયો,-ઉદાત્તઆદિ અનુવૃત્તિરૂપ અને પરરૂપઅભવનસ્વભાવી વ્યાવૃત્તિરૂપ,-ન્યા છે તે અનન્તગમપર્યાય-અનંતગમપર્યાયવાળું, સર્વમેવ-સર્વજ, અંગગતાદિ નિરવશેષ, જિનાગમે-જિનાગમમાં, અહંત શાસનમાં, સૂત્રં-સૂત્ર, શબ્દસંદર્ભરૂપ, યત:-જે હેતુથી, તેથી એમ સમજાય છે, અસ્ય-આની, સૂત્રની, કાત્સ્ન્યેન-કાત્સ્ન્યથી, સામસ્ત્યથી, વ્યાખ્યા-વ્યાખ્યા, વિવરણ, ક:-કોણ, કર્તુ-કરવાને, રચવાને, ઈશ્વર:-ઈશ્વર, સમર્થ થાય ? આ ‘કિં’ શબ્દ (૧) ક્ષેપના અર્થમાં હોય છે. જેમકે-તે શું સખા છે ? કે જે સામો દ્રોહ કરે છે ? (૨) પ્રશ્નના અર્થમાં-હું ત્હારું શું પ્રિય કરું ? (૩) નિવારણ અર્થમાં-ત્હારા રૂઢન કર્યાથી શું ? (૪) અપલાપ અર્થમાં-મહારે શું ત્હારું કાંઈ દેવું છે ? (૫) અનુનયના અર્થમાં-હું ત્હારે કાળે શું કરું ? (૬) અવગ્નના અર્થમાં-તને કોણ ખોલાવે છે ? અહીં તો અપલાપ અર્થમાં છે. એવો કાંઈ છે નહિં કે જે સૂત્રની કાત્સ્ન્યથી વ્યાખ્યા કરવાને સમર્થ હોય,-શિવાય કે ચતુર્દશપૂર્વધર એમ અભિપ્રાય છે. કહ્યું છે કે-“શક્નોતિ કર્તું શ્રુતકેવલિભ્યો, ન વ્યાસતોઽન્યો હિ કદાચનાપિ ।” શ્રુતકેવલીઓથી અન્ય કદી પણ વ્યાસથી (વિસ્તારથી) વ્યાખ્યા કરવાને શક્તિમાન નથી. અને ચૈત્યવન્દન સૂત્ર જિનાગમ સૂત્ર અનંતગત છે, એટલે કૃત્સ્ન (સમસ્ત) વ્યાખ્યાન અશક્ય છે.

જિનાગમમાં-જિન જેવા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી આત્મપ્રણીત આગમમાં સર્વજ્ઞ સૂત્ર અનંત ગમવાળું-અર્થમાર્ગવાળું અને અનંત પર્યાયવાળું છે. અર્થાત્ ઉદાત્ત-સ્વરિત આદિ અનુવૃત્તિરૂપ અને અન્ય રૂપથી વ્યાવર્તક વ્યાવૃત્તિરૂપ એવા અનંત 'અનંત અનંત ભાવ પર્યાયો એકેક સૂત્રના હોય છે, અને એટલેજ એના ગમ-અર્થપ્રકાર ભેદથી ભરેલી ભરી' પણ અનંત હોય છે. એ પ્રત્યેક સૂત્ર એવું અર્થગંભીર છે કે તેમાં અનંત નય અપેક્ષાઓ વ્યાપ્ત છે અને અનંત ભાવો સંભૂત છે. એટલે કાત્સ્ન્યથી-સામસ્ત્યથી એની વ્યાખ્યા કરવાને કોણ ક્ષમ હોય? કેળના પત્રની અંદર પત્રની જેમ જ્ઞાનીની વાતની અંદર વાત હોય છે, તેનો સંપૂર્ણપણે વિસ્તાર કોણ કરી શકે? વાચકવર્યા શ્રી ઉમાસ્વાતિજીનું પણ આવા જ લઘુત્વભાવનું નિવેદક વચન છે કે- 'અનંત *ગમ, પર્યાય, અર્થ, હેતુ, નય ને શબ્દરૂપ રત્નોથી ધનાઢય-સમૃદ્ધ એવા સર્વજ્ઞશાસન-પુરમાં પ્રવેશવું અબહુશ્રુતોને દુષ્કર છે. તો પછી શ્રુત-બુદ્ધિ વિભવથી પરિહીણ એવો હું કે જે પોતાની અશક્તિ વિચાર્યા વિના તેમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું, તે તો વેશઈ ગયેલા દાણાના કણ (ઉચ્છક) વીણવા ઇચ્છતા રંક ભીખારી જેવો છું.'

“ શુણુ પર્યાય અનંતતા રે, વલી સ્વભાવ અગાહ;
નય ગમ ભંગ નિક્ષેપના રે, હયાદેય પ્રવાહો રે....કુંથુ.”-શ્રી દેવચન્દ્રજી

નિજ બુદ્ધિ મંથ વડે બુધથી મંથિત થાતાં,

સ્ફુટ જ્યાં જ્ઞાનાદિ રત્ન ગણ્યા ન ગણાય છે;

પ્રજ્ઞાવબોધકારી એવો જિનધર્મ તેથી,

પંડિતરત્નોથી રત્નાકરજ લણાય છે.-પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

“ જૈસે કેલે કે પાતમેં, પાત પાતમેં પાત;

તૈસે જ્ઞાનીકી ખાતમેં, ખાત ખાતમેં ખાત. ”

અને 'સૂત્ર' શબ્દના અર્થ પરથી પણ એ જ રહસ્ય ફલિત થાય છે. કારણ કે સૂત્ર એટલે સંક્ષેપ છતાં સંપૂર્ણ કથનરૂપ, થોડા શબ્દમાં ઘણા અર્થસંગ્રહરૂપ સમાસ વચન છે. જેમ આકાશમાં અનંત પદાર્થને અવગાહવાની-સમાવવાની શક્તિ છે, તેમ જિનાગમના પ્રત્યેક સૂત્ર-સમાસમાં અનંત અર્થ અવગાહવાની-સમાવવાની અદ્ભુત સમાસશક્તિ છે. આમ આ સૂત્ર-વચન અદ્વયશબ્દ છતાં મહાઅર્થસંભારથી સંભૂત એવું પરમ આશયગંભીર છે; અને સમુદ્રની જેમ તે આશયગંભીરતાની પીછાન પણ જેમ જેમ તેમાં ઊંડા ઉતરીએ, અવગાહન કરીએ તેમ તેમ થતી જાય છે. કારણ કે આ સૂત્ર

* “ યદ્યપ્યનન્તગમપર્યાયાર્થહેતુનયશબ્દરત્નાઢયમ્ ।

સર્વજ્ઞશાસનપુરં પ્રવેદુમવહુશ્રુતૈર્દુઃખમ્ ॥

શ્રુતબુદ્ધિવિભવપરિહીણકસ્તથાપ્યહમશક્તિમવિચિન્ત્ય ।

બ્રમક : ક્વાવયયોઞ્છકમન્વેષ્ટું તત્પ્રવેશેપ્સુઃ ॥ ”-પ્રશમરતિ

ખરેખર ! ‘સૂત્ર’-દોરા જેવું છે. સૂત્રનો-દોરાનો ગળવામાં મૂકી શકાય એવો નાનો દડો ઉકેલી બે વિસ્તારીએ તો ગાઉના ગાઉ સુધી પહોંચે છે; તેમ સ્વરૂપશબ્દપ્રમાણ સંક્ષેપ સૂત્રાત્મક વચનનો પરમાર્થ ઉકેલી તેનો વિસ્તાર કરીએ તો મહાર્થવાળા ગ્રંથોના ગ્રંથો ભરાય એટલો ઉદાર આશય એમાં ભરેલો છે. વળી સૂત્ર-દોરા જેમ મધ્યબિન્દુરૂપ દ્રેવકણીની (Nucleus) આસપાસ વિંટળાયેલ હોય છે, તેમ આ સૂત્રરૂપ જિનાગમ પણ આત્મ-સ્વભાવ-યુંજનમય યોગરૂપ મધ્યબિન્દુની આસપાસ વિંટળાયેલ છે. અને સૂત્રનો દોર હાથમાં હોય તો પતંગ ગમે તેટલે ઊંચે ચગાવી શકાય છે, નહિં તો દોર છોડી દેતાં પતંગ તરત નીચે પડી જાય છે; તેમ આ સૂત્રાત્મક જિનાગમનો સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ યોગનો દોર હાથમાં-લક્ષ્યમાં હોય, તો યોગસિદ્ધિરૂપ પતંગ ગમે તેટલો ઊંચે-ઊંધ્વ ઊંધ્વ યોગ-ભૂમિકાઓ પર્યંત ચગાવી શકાય છે, નહિં તો તે સ્વરૂપાનુસંધાનનો દોર છોડી દેતાં, સ્વરૂપલક્ષ ચૂકવારૂપ ઉત્સૂત્ર થતાં, તરત યોગબ્રહ્મતારૂપ અધઃપતન થાય છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ‘સૂત્ર’ શબ્દનો ઘણો પરમાર્થ સમજાય છે.

અને આ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર પણ આવા પરમાર્થગંભીર અનંત આશયવાળા સૂત્રમય જિનાગમનું અંગ છે, એટલે આ પણ એવું જ પરમ આશયગંભીર હોઈ એની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાને કોણ સમર્થ હોય ? કત્સ્ન્યેન વ્યાખ્યાંકઃ કર્તુમીશ્વરઃ ? અર્થાત્ ચતુર્દશ-પૂર્વધર શ્રુતકેવલી સિવાય એનું સામન્વ્યથી-સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાનું બીજાનું ગળું નથી. એટલે આ પરમ ‘લલિત’ વિષયની અમે ગમે તેટલી ‘વિસ્તર’ કરીએ તોપણ એની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાને અમે કેમ સમર્થ થઈએ ?

“ધરતીકા કાગજ કડું, કલમ કડું વનરાય;

સાત સમુદ્રકી શાહી કડું, પણ પ્રભુ ગુણ લિખા ન જાય.”-સંત કબીરજી

આમ સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાનું અસમર્થપણું છતાં, ગુરુકૃપાથી પ્રાપ્ત પોતાનું આંશિક વ્યાખ્યાનું સમર્થપણું હરિભદ્રજી લઘુત્વભાવે નિવેદન કરે છે-

ચાવત્તથાપિ વિજ્ઞાતમર્થજાતં મયા ગુરોઃ ।

સકાશાદલ્પમતિના, તાવદેવ વ્રવીમ્યદમ્ ॥૩॥

તો પણ અલ્પમતિ જ મેં, અર્થજાત જેટલો જ;

જાણ્યો ગુરુની પાસથી, કહું છું હું તેટલો જ. ૩.

અર્થ:-તોપણ જેટલો અર્થજાત (અર્થસમૂહ અથવા અર્થ પ્રકાર) ગુરુની પાસેથી હું અલ્પમતિના જાણવામાં આવ્યો છે, તેટલો જ હું કહું છું.

પંક્તિકા:-આમ કૃત્તન વ્યાખ્યા પક્ષમાં અશક્તિ સતે, ઇતર પક્ષ (અકૃત્તન, અસમસ્ત) અ.અ.પણ પણ સફલતાથી કહેવાને ઇચ્છતા સત્તા સ્થોકદ્વય કહે છે:-

ચાવત્ત-જેટલું, જે પરિમાણવાળું, તથાપિ-તથાપિ, તો પણ, કૃત્તન વ્યાખ્યાન અશક્તિલક્ષણ જે પ્રકાર તે સતે પણ, વિજ્ઞાત-વિજ્ઞાત, અવશુદ્ધ, અર્થજાતમ્-અર્થજાત, અભિધેય પ્રકાર, વા અભિ-ધેય સમૂહ,-પ્રથમથી ચૈત્યવન્દન સૂત્રનો. મયા-મ્હારાથી, એ પોતાના નિર્દેશ પરત્વે છે. ગુરોઃ:-ગુરુની, વ્યાખ્યાતાની, સકાશાત્-પાસેથી, સંનિધિ આશ્રીતે. કેવાથી ? તે માટે કહું-અલ્પમતિના-અલ્પમતિથી, ગુરુની મતિઅપેક્ષાએ અલ્પ-તુચ્છ મતિ-શુદ્ધિ છે જેની તે અલ્પમતિ, તેનાથી. તાવદેવ-તેટલું જ,

વિવેચન

“જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો હુંઃબ અનંત;

સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ લગવંત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અત્રે પોતાના ગુરુના પરમ ઉપકારનું કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ કરવારૂપ ભાવનમસ્કાર કરી લાઘવમૂર્તિ હરિભદ્રજી વદે છે કે સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાન કરવાની મહારી અશક્તિ છે, તોપણ વ્યાખ્યાતા એવા ગુરુની પાસેથી જેટલો અર્થજાત, જેટલો અર્થસમૂહ, મહાગુરુ હરિભદ્રજીની જેટલી જાતનો અર્થપ્રકાર હું અદ્વ્યમતિના જાણવામાં આવ્યો છે, લઘુતા તેટલો જ હું કહું છું,—તાવદેવ વ્રવીમ્યહં. કદાચિત્ આંખા દીવાથી પણ પ્રગટેલો દીવો સ્વયોગ્યતાથી અધિક પ્રકાશવાળો પણ હોય, તેમ અધિકબુદ્ધિવાળો શિષ્ય ગુરુ પાસેથી શ્રવણ કરતાં તેનાં કરતાં અધિક પણ જાણે; સમ-બુદ્ધિવાળો તેની સમાન જાણે; પણ હું તો અદ્વ્યમતિ હોવાથી, ગુરુએ નિરૂપણ કરેલા અર્થથી જે હીન જ અર્થજાત જાણ્યો છે, તે જ કહું છું,

અથવા અદ્વ્યમતિ એ શબ્દનો આશય ખીજી રીતે પણ ઘટાવી શકાય છે: ગુરુ કરતાં અધિકબુદ્ધિવાળો પ્રજ્ઞાવાન્ શિષ્ય પોતાની પ્રજ્ઞાના બળે અધિક પણ જાણે, તોપણ તે તો ગુરુની અપેક્ષાએ પોતાને અદ્વ્યમતિ જ માને. જેમ બાળક પોતે વીતરાગનો વિનય ગમે તેવો મોટો માણસ થાય, તો પણ પોતાના પિતાની પાસે તો માર્ગ તે પોતાને બાળક જ સમજે છે; તેમ પ્રજ્ઞાવાન્ શિષ્ય પણ પ્રબળ ક્ષયોપશમ બળથી ગમે તેવો જ્ઞાનવાન્ થાય, તોપણ પોતાના ધર્મ-પિતા સમા ગુરુની પાસે તે પોતાને દાસાનુદાસ ચરણરેણુ બાલ શિષ્ય જ ગણે, ગુરુનું પરમ ગૌરવ કરી પોતાનું લાઘવ જ દાખવે, અને ઔદ્વત્યનો પરિહાર ને સ્વછંદનો પરિત્યાગ કરી વિનય જ આચરે,—અરે ! કેવલી લગવાનું પણ જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી પોતે કેવળજ્ઞાન પામ્યા તે ગુરુ હજી છદ્મસ્થ રહ્યા હોય તો પણ તેનો વિનય કરે,—એવા આ વીતરાગભાષિત વિનયમાર્ગનું અનુસરણ જ કરે.

“જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવલજ્ઞાન;

ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે લગવાન.

એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;

મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુલાગ્ય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

વિજ્ઞાતપ્રમાણ જ,—અવિજ્ઞાતના કહેવાનું અશક્યપણું છે માટે. વ્રવીમિ—કહું છું, અહં—હું કર્તા. અને ‘અદ્વ્યમતિથી’ એ ઉપરથી આ કહું—કદાચિત્ અધિકબુદ્ધિવાળો ગુરુ પાસેથી શ્રવણ કરતાં તેના કરતાં અધિક પણ જાણે છે,—“ધ્યામલાદપિ દીપાન્તુ નિર્મલઃ સ્યાત્સ્વહેતુતઃ.”—ધ્યામલ—આંખા દીવા થકી પણ, સ્વહેતુથી નિર્મલ હોય, એ ઉદાહરણથી; તેનો સમબુદ્ધિવાળો તત્સમ જાણે; પણ મેં તો અદ્વ્યમતિપણાને લીધે ગુરુનિરૂપિત થકી પણ હીન જ અર્થજાત વિજ્ઞાત કર્યો, તે જ કહું છું.

એટલે વિન્યાન્વિત એવો શિષ્ય પોતાને અદ્વયમતિ માની સાચા ભાવથી એમ જ ભાવે છે કે—હું જે આ કંઈ જાણું છું તે કેવલ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનો જ પ્રભાવ છે; એક પદથી માંડી દ્વાદશાંગી પર્યંત જે કંઈ આ છુપે જાણ્યું હતું, જાણે અહંત્વ વિલોપન છે, વા જાણુશે તે કેવલ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનો જ કૃપાપ્રસાદ છે; એ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુપ્રસાદ વિના ત્રણે કાળમાં હું એક અક્ષર પણ જાણવા સમર્થ નથી. એવી વિન્યાન્વિત ભાવનાથી હું પોતે કંઈ જાણતો નથી એમ અહંત્વનો વિલોપ કરી સત્શિષ્ય સત્ત્વી પ્રાપ્તિ અર્થે સત્પ્રાપ્ત સદ્ગુરુના શરણને જ લગે છે, અને ત્યારે જ તે જે કંઈ જાણે છે તે જાણે છે. આમ ‘અહં’નું વિલોપન એ જ આ વીતરાગના વિનયમાર્ગનો મૂળ હેતુ છે.

“માટે જેની પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈજ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો. અને પછી ‘સત્’ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. આ જે વચનો લખ્યાં છે તે સર્વ મુમુક્ષુને પરમ બંધવરૂપ છે; પરમ રક્ષકરૂપ છે; અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમ પદને આપે એવાં છે; એમાં નિર્ઐશ્ય પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, પદ્મદર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે કહ્યું છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અ. ૧૮૧.

અને એવી જ વિન્યાન્વિત ભાવનાથી ભાવિતાત્મા મહાત્મા હરિભદ્રજી પોતે પ્રજ્ઞાનિધાન મહામતિ છતાં પોતાને માટે ‘અદ્વયમતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી કહે છે કે—હું જે કંઈ જેટલું જાણું છું તે શુણુગણુગુરુ ગુરુનો જ પ્રભાવ છે; અને આ ગીતાર્થ જ્ઞાની ગુરુના પ્રભાવે જેટલો જ અર્થજાત મેં જાણ્યો છે, તેટલો જ અર્થજાત હું કહું છું, સૂત્રમાં ગૂંથું છું. આમ ગુરુસંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલ આ અર્થવસ્તુનો ગુરુપર્વકમ સંબંધ દર્શાવવા સાથે અભિધેય વિષયરૂપ વ્યાખ્યા અંગેની પોતાની અપૂર્ણપણારૂપ ઉક્ત મર્યાદા દર્શાવી, આ સૂત્રકર્તાએ પોતાની કૃતિનો સર્વ યશ ગુરુચરણે સમર્પણ કરતાં, ‘અહં’નો વિલોપ કરી લઘુતાની પરાકાષ્ઠા દાખવી છે; અને આ લઘુતામાં જ આ ‘ગુરુણાં ગુરુઃ’ની ગુરુતા રહેલી છે.

આમ અભિધેય—સંબંધ દર્શાવી, આ ગ્રંથ—પ્રયોજનનું સફલપણું પ્રદર્શિત કરે છે—

ये सत्त्वाः कर्मवशतो, मत्तोऽपि जडबुद्ध्यः ।

तेषां हिताय गदतः, संफलो मे परिश्रमः ॥ ૪ ॥ इति ॥

કર્મવશે જે પ્રાણીઓ, મુજથી પણ જડબુદ્ધિ;

વદતાં હિતાર્થે તેહના, સફલ પરિશ્રમ મુજ. ૪.

અર્થ :—જે સત્ત્વો કર્મવશે કરીને મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ છે, તેઓના હિતાર્થે વદતાં મહારો પરિશ્રમ સફલ છે.

પંક્તિકા :—યે—જે અનિરૂપિત નામ—જાતિ આદિ ભેદવાળા, સત્ત્વાઃ—સત્ત્વો, પ્રાણીઓ, કર્મવશતઃ—કર્મવશથી, જ્ઞાનાવરણાદિ અદૃષ્ટના પારતન્ત્રથી, મત્તોઽપિ—મહારા કરતાં પણ, અન્ય પ્રાણે મહારા કરતાં જડબુદ્ધિ નથી એમ સંભાવનાઅર્થવાળો ‘અપિ’—પણ શબ્દ છે. જડબુદ્ધયઃ—જડબુદ્ધિવાળા, સ્થૂલબુદ્ધિ-

વિવેચન

“અમમવિચિન્ત્યાત્મગતં તસ્માચ્છ્રેયઃ સદોપદેષ્ટવ્યમ્ ।

આત્માનં ચ પરં ચ હિ હિતોપદેષ્ટાનુગૃહ્ણતિ ॥” શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્ય

નિષ્કાકરણ કરુણાથી-પરમાર્થપ્રેમથી પરહિતનિરત એવા આ સૂત્રકર્તા આચાર્યજી આ અંથનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરતાં વહે છે કે-આમ ગુરુ પાસેથી મેં અલ્પમતિએ જેટલું જાણ્યું તેટલું જ હું કહું છું, તે પણ જે પ્રાણીઓ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના વશે કરીને મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિવાળાં છે તેઓના હિતાર્થે કહું છું; અર્થાત્ ગુરુ પાસેથી જે અર્થલાભ મને પ્રાપ્ત થયો તેનો આત્મકલ્યાણકારી લાભ તેઓને પણ મળે એ અર્થે હું ગમે તેટલો પરિશ્રમ પડે એની ચિન્તા કર્યા વિના આ સૂત્ર ગૂંથું છું.

અને આમ શુદ્ધ આશયથી સત્ત્વહિતાર્થે આ મહારો પરિશ્રમ અવશ્ય સંકલ્પ જ છે; કારણકે માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામના મને છે નહિં, એટલે શુદ્ધ આત્માર્થે જ આ પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરી હું મહારા આત્મામાં લક્ષિત-બીજ રોપું છું, કે જે અવન્ધ્ય બીજનું ફળ અવશ્ય મોક્ષ જ છે. આમ આ મહારો પરિશ્રમ મહારા પોતાના આત્માર્થે તો સંકલ્પ છે, એટલું જ નહિ પણ ‘કામ એક આત્માર્થનું’, બીજો નહિં મનરોગ’ એ મહાસૂત્ર હૃદયમાં ધારણ કરી જે કોઈ સાચો આત્માર્થી સુમુક્ષુ શ્રોતાજન આ લક્ષિતઅંથનું પરિશીલન કરશે, તે પણ અવન્ધ્ય લક્ષિતબીજ આત્મામાં રોપી અવશ્ય મોક્ષફળ પામશે જ. એટલે આ અંથનું પ્રયોજન પરાર્થે પણ સંકલ્પ હોવાથી મહારો પરિશ્રમ સર્વથા સંકલ્પ જ છે એમ મહારો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે.

અત્રે આ પદોપકારપરાયણ માર્દવમૂર્તિ મહર્ષિએ ‘મહારાથી પણ જડબુદ્ધિવાળા’ ‘મત્તોઽપિ જડબુદ્ધયઃ’ એ પદથી પોતાની પરમ લઘુતા સરલ વિનમ્રભાવે દર્શાવી છે; કારણકે એ પદમાં ‘પણ’ શબ્દથી સૂચવ્યું છે કે હું તો જડબુદ્ધિ-મંદમતિ છું જ, છતાં કર્મવશથી જે મહારા કરતાં વધારે જડબુદ્ધિવાળા-મંદમતિ આત્માઓ હોય, તેઓના હિતને અર્થે આ મહારો પરિશ્રમ છે. કારણકે મતિનો વિકાસ આત્માના જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે હોય છે, એટલે હું જો કે મંદ ક્ષયોપશમવાળો

વાળા, કારણ કે કર્મ વિચિત્રફલવાળું છે, તેથી શું નથી સંભવતું? તેમાં-તેઓના, જડબુદ્ધિઓના, હિતાય-હિતાર્થે, પથ્ય અર્થે, ગદ્ગત-વદ્ગત, વિવરતા, સફલ-સંકલ્પ, મોધલક્ષણ તદુપકાર ફલવાન, અધિક-સદશ બુદ્ધિવાળાઓને તો પ્રમોદ-માધ્યસ્થગોચરતાથી આ થકી અનુપકાર છે માટે, મે-મહારો, પરિશ્રમઃ-વ્યાખ્યાનરૂપ પરિશ્રમ.

અને અહીં ઇષ્ટદેવતા નમસ્કાર તે મંગલ છે. ચૈત્યવન્દન અર્થે અભિધેય છે, -તેના જ વ્યાખ્યાય-માનપણને લીધે; કર્તાનું તથાવિધ સત્ત્વાનુગ્રહ અનંતર પ્રયોજન છે, અને શ્રોતાનું તદ્વર્થે અધિગમે તેના અર્થનું જાણપણું (અનંતર પ્રયોજન) છે; પરંપર (પ્રયોજન) તો બન્નેનું નિઃશ્રેયસલાભ છે; અભિધાન-અભિધેય, વ્યાખ્યાન-વ્યાખ્યેય લક્ષણ સંબંધ સમજવા યોગ્ય છે. કૃત્તિ-એ મંગલાદિ નિરૂપણની સમાપ્તિ અર્થે છે.

હું, છતાં મ્હારા કરતાં પણ મંદતર ક્ષયોપશમવાળા જે આત્મબન્ધુઓ હોય, તેઓને આ મ્હારી કૃતિ થકી આત્મલાભ થવો સંભવે છે, એટલે તેઓના ઉપકાર અર્થે આ મ્હારો પ્રયાસ છે. આમ સાચા અધ્યાત્મરંગથી હાડોહાડ રંગાયેલા આ સંવેગરંગી મહામુનિએ ઋણુભાવે આત્મલઘુતા બતાવી પોતાની ખરેખરી મહત્તા પ્રગટ કરી છે. કારણકે ‘લઘુતામેં પ્રભુતા વસે, પ્રભુતાસે પ્રભુ દૂર.’

અને આ સત્ત્વહિતાર્થ પ્રવૃત્તિમાં આ મહાત્માને કેટલો બધો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તે કલ્પનાતીત છે. વિષુદ્ધોએ (દેવોએ) મંદરાચલ વડે સાગરમંથન કરી સારભૂત રત્નો સંશોધી અમૃત મંથ્યું, એમાં તેમને કેટલી મહેનત પડી હશે તે કલ્પનાતીત જેમ તે વિષુદ્ધો જ જાણે; તેમ આ મહા વિષુદ્ધ શાસ્ત્રકારે નિજ-પરિશ્રમ બુદ્ધિરૂપ મંથ વડે શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી સારભૂત ન્યાયરત્નો સંશોધી તત્ત્વઅમૃત વલોવ્યું, તેમાં તેમને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તે તો આ મહા વિષુદ્ધનો અંતરાત્મા જ જાણે. તથાપિ અત્રે સ્થળે સ્થળે પ્રતિ-પદે દર્શ્યમાન થતા પ્રજ્ઞાયમત્કારોથી લલલલા પ્રજ્ઞાવંતોને પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી છક કરી દે એવા ન્યાય-મૌક્તિકો જે આ પ્રાણશિરોમણિએ અદ્ભુત તત્ત્વસંકલનાથી આ સૂત્રમાં ગૂંથ્યા છે, તે પરથી આ અપૂર્વ તત્ત્વસંશોધન કાર્યમાં આ મહાવિભૂતિને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તેનું સહજ અનુમાન માત્ર જ સહૃદય પ્રાણજનો કરી શકે છે. અને પરોપકારાય સતાં વિમૂતય :-સંત પુરુષોની વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થે હોય છે એનું આ જ્વલંત ઉદાહરણ પેખી સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવે છે.

આમ ગમે તેટલો પરિશ્રમ પડે તો પણ ‘આત્મગત શ્રમ ચિંતવ્યા વિના શ્રેય સદા ઉપદેશવા યોગ્ય છે, કારણકે હિતોપદેષ્ટા આત્માને અને પરને અનુગ્રહ કરે છે. હિત-શ્રવણથી X સર્વ શ્રોતાને એકાન્તથી ધર્મ હોય નહિ, પણ અનુગ્રહબુદ્ધિથી વક્તાને તો એકાન્તે ધર્મ હોય જ છે;’-એવી ભાવનાથી ભાવિતાત્મા આ પરોપકારના વ્યસની મહાત્મા પરોપકારાય સતાં વિમૂતય : એ ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરતાં વદે છે કે-હું મ્હારા પરિશ્રમની ચિંતા કર્યા વિના મ્હારા મન-વચન-કાયાની સમસ્ત શક્તિથી સર્વાત્માથી આ સત્ત્વહિતાર્થ પ્રવૃત્તિ કરવા કટિબદ્ધ થયો છું. એટલે શુદ્ધ આશયથી પરમાર્થપ્રેમથી કરવામાં આવેલો આ મ્હારો પરિશ્રમ સફલ કેમ નહિ થાય ? સફલ થશે જ થશે.

ૐ

X “ ન ભવતિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ સર્વસ્યૈકાન્તતો હિતશ્રવણાત્ ।

નુષ્ઠતોઽનુગ્રહબુદ્ધયા વક્તૃસ્ત્વૈકાન્તતો ભવતિ ॥ ”-શ્રી ઉમાસ્વાતિથ કૃત તત્ત્વાર્થભાષ્ય

૨

સંક્ષેપણા અને સમ્યક્કરણની મીમાંસા

હવે ચૈત્યવન્દનની જ સંક્ષેપતા અંગેનું નિરાકરણ કરી સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન થકી શુભભાવ-કર્મક્ષય ઇ. ઉપજે છે એમ કથે છે—

અત્રાહ—ચિન્ત્યમત્ર સાફલ્યં, ચૈત્યવન્દનસ્યૈવ નિષ્ફલત્વાત્ इति । अत्रोच्यते—નિષ્ફલ-
ત્વાદિત્યસિદ્ધં, પ્રકૃષ્ટશુભાધ્યવસાયનિબન્ધનત્વેન જ્ઞાનાવરણીયાદિલક્ષણકર્મક્ષયાદિકલ-
ત્વાત્ । उक्तं च—

“ ચૈત્યવન્દનતઃ સમ્યગ્, શુભો ભાવઃ પ્રજાયતે ।

तस्मात्कर्मक्षयः सर्वं, ततः कल्याणमश्नुते ॥ ૧ ॥ इत्यादि ”

અર્થઃ—અત્રે શંકા—અત્ર સાફલ્ય (સંક્ષેપણું) ચિન્તવવા યોગ્ય છે; ચૈત્યવન્દનના જ નિષ્ફલપણાને લીધે. અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—‘નિષ્ફલપણાને લીધે’ એ અસિદ્ધ છે, કારણકે પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાયના નિબન્ધનપણાએ (કારણપણાએ) કરીને જ્ઞાનાવરણીયાદિ લક્ષણ કર્મના ક્ષયાદિરૂપ ફલપણું હોય છે, માટે. કહ્યું છે કે—

(દોહરા) સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન થકી, ઉપજે છે શુભ ભાવ;

તેથી કર્મક્ષય તે થકી, સર્વ કલ્યાણ પ્રભાવ. ઇત્યાદિ^૧

પણિકા—અત્ર-અત્રે, મંગલાદિ નિરૂપણા સતે, આહ-કહે છે, પ્રેરે છે, ચિન્ત્યં-ચિન્ત્ય છે. છે નહિં એમ અભિપ્રાય છે. અત્ર-અત્રે, ચૈત્યવન્દન વ્યાખ્યાન પરિશ્રમમાં, સાફલ્યં-સાફલ્ય, સંક્ષેપ ભાવ. કયા કારણથી? તો કે—ચૈત્યવન્દનસ્યૈવ નિષ્ફલત્વાત્—ચૈત્યવન્દનના જ નિષ્ફલપણાને લીધે. અત્રે ‘ઘવ’ શબ્દ ‘અપિ’ના અર્થમાં છે. તેથી પુરુષોપયોગી ફલની અનુપલબ્ધિને લીધે ચૈત્યવન્દન પણ નિષ્ફળ છે, તો પછી તદ્વિષયતાથી વ્યાખ્યાનપરિશ્રમનું તો પૂછવું જ શું? તેથી જે નિષ્ફલ છે તે આરંભવા યોગ્ય નથી,—જેમકે કંટકશાખામર્દન; અને તથા પ્રકારે ચૈત્યવન્દનવ્યાખ્યાન છે, એમ વ્યાપક અનુપલબ્ધિ છે. इति—એ પરવક્તવ્યતાની સમાપ્તિ અર્થે છે.

અત્ર ઉચ્યતે—અત્રે કહેવામાં આવે છે, પ્રતિવિધાન કરવામાં આવે છે. નિષ્ફલત્વાદિતિ અસિદ્ધં—‘નિષ્ફલપણાને લીધે’ એ અસિદ્ધ છે. ‘ધતિ’ એ હેતુસ્વરૂપ માત્ર ઉપદર્શનાર્થે છે, તેથી જે નિષ્ફલપણું, હેતુપણે ઉપન્યસ્ત કયું (મૂકવામાં આવ્યું) તે અસિદ્ધ છે, ‘અસિદ્ધ’ નામના હેતુદોષથી દૂષિત છે. કયા કારણથી? તો કે—‘પ્રકૃષ્ટ’ ઇત્યાદિ. અત્રે આ ભાવ છે: ચૈત્યવન્દન લોકોત્તર કુશલ પરિણામનો હેતુ છે, અને તે પરિણામ યથાસંભવ જ્ઞાનાવરણીયાદિ સ્વભાવરૂપ કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ઉપશમ ફલવાળો છે,—તેનું કર્મોદાન (કર્મગ્રહણરૂપ) અધ્યવસાયથી વિરુદ્ધપણું છે માટે. તેથી કરીને કૃત્સ્નકર્મક્ષયલક્ષણ પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષફલપણાએ કરીને, ચૈત્યવન્દનની નિષ્ફળ વ્યાખ્યેય અર્થવિષયતાથી તેના વ્યાખ્યાનના અનારંભનું આસંજન અયુક્ત છે. (અર્થાત્ વ્યાખ્યેય એવું આ ચૈત્યવન્દન જ નિષ્ફળ છે, તો પછી તેના વ્યાખ્યાનનો આરંભ પણ નિષ્ફળ છે એમ કહેવું અયુક્ત છે, કારણ કે ચૈત્યવન્દનનું ફળ સર્વ—કર્મક્ષયરૂપ પરમ પુરુષાર્થ મોક્ષ જ છે.)

વિવેચન

“શુભ શીતળતામય છાંય રહી, મનવાંછિત જ્યાં ફળપંક્તિ કહી;

જિનલક્ષિત ઝહો તરુ કલ્પ ઝહો ! લજ્જને ભગવંત ભવંત લહો.”—શ્રી મોક્ષમાળા

અત્રે કોઈ શંકા કરે છે કે—ઝહો આચાર્યજી ! આપ આ ચૈત્યવન્દનની વ્યાખ્યા કરવાનો પરિશ્રમ લેવા ઇચ્છો છો એ તો ઠીક, પણ આપના પરિશ્રમનું સફલપણું જ પ્રથમ ચિંતવવા યોગ્ય છે. આ આપનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ છે, કારણ કે મૂળ પરિશ્રમના ચૈત્યવન્દનનું જ નિષ્ફળપણું છે, પુરુષોપયોગી કંઈ પણ ફળજ્ઞાનપણું સફલપણાની શંકા અનુભવાતું નથી, તો પછી એવા નિષ્ફળ ચૈત્યવન્દનવિષયી આપના વ્યાખ્યાન—પરિશ્રમનું પણ નિષ્ફળપણું હોય એમાં પૂછવું જ શું ? માટે કંટકશાખાના મર્દન જેવો આ નિષ્ફળ પરિશ્રમ આરંભ્યાથી શું ? જ્યાં સફલપણુ-રૂપ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ—અપ્રાપ્તિ છે, ત્યાં પરિશ્રમરૂપ વ્યાખ્યાનું શું કામ ?

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં પરહિતનિરત આચાર્યજી વહે છે—ઝહો મહાનુભાવ ! તમે ‘નિષ્ફલપણાને લીધે’ એમ જે હેતુ કહ્યો તે અસિદ્ધ હેતુ છે, ‘અસિદ્ધ’ નામના હેતુદોષથી દૂષિત છે. જે કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ ન થઈ શકે એવી શુભભાવનિબંધન આ તમારી દલીલ પોકળ છે. કારણકે ચૈત્યવન્દન છે, તે પ્રકૃષ્ટ-મહાપ્રભાવી શુભાધ્યવસાયનિબંધનત્વેન—પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાયનું નિબંધન ચૈત્યવન્દનનું હોવાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયાદિરૂપ ફલપણું છે, એટલે તેનું પરમ સફલપણું સફલપણું પ્રગટ છે. અર્થાત્ લોકોત્તર દેવ સંબંધી જે આ ભક્તિરૂપ ચૈત્યવન્દન છે, તે લોકોત્તર કુશલ પરિણામનો હેતુ છે; એટલે તેથી

ઉત્તરોત્તર અનુબંધથી શુભ આત્મપરિણામનું નિબંધન થઈ પ્રકૃષ્ટ—સર્વોત્કૃષ્ટ શુભ ભાવ ઉપજે છે. અને જેમ જેમ આત્મપરિણામની વિશુદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેનાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષય—ક્ષયોપશમ—ઉપશમરૂપ યથાસંભવ ફળ નીપજે છે; અને આમ પ્રકૃષ્ટ આત્મશુદ્ધિ થતાં સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિમય મોક્ષ મહાફળ સાંપડે છે; અને તેવા પ્રકારે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન થકી શુભ ભાવ ઉપજે છે, તેથી કરીને કર્મક્ષય થાય છે ને તેથી કરીને સર્વ કલ્યાણને પામે છે.” અર્થાત્ આ ચૈત્યવન્દન જેના અવલંબને કરવામાં આવે છે, તે અર્હત પ્રભુનું શુદ્ધ ચૈતન્ય ધાતુમય સ્વરૂપ ચિંતવતાં આત્મા, સિંહને દેખી અજકુલગત કેસરીની જેમ, નિજ સ્વરૂપનું ભાન પામી ‘જિનપદ નિજપદ એકતા’ જાણે છે; અને ‘દર્પણ જિમ અવિકાર’ પ્રભુના આદર્શ શુદ્ધ સ્વરૂપને નિરંતર દ્રષ્ટિ સન્મુખ રાખી સ્વરૂપચેષ્ટીએ ચઢે છે. અને દીવાની ઉપાસના કરતાં વાટ દીવો બને

છે તેમ આ પરમાત્માની ઉપાસના કરતાં આત્મા પરમાત્મા થાય આત્માર્થ પરમાર્થ છે. આમ આ અર્હત પ્રભુના અવલંબને આત્માની શુભરાશિરૂપ નિજ રૂપ આ વ્યાખ્યાનું પ્રભુના પ્રગટી અવિચલ સુખવાસરૂપ મહા મોક્ષફલ મળે છે. માટે મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થફલની પ્રાપ્તિથી આ ચૈત્યવન્દનનું સફળપણું હોવાથી, ઝહો મહાનુભાવ ! તમે અત્રે આરોપણ કરેલું નિષ્ફળપણું

મિથ્યા છે. અને એટલા માટે જ અમે પણ આ મહાન મોક્ષકળના કામી મુમુક્ષુ હોવાથી આ શુદ્ધ ભક્તિમય ચૈત્યવન્દનની વ્યાખ્યા વડે ચિત્તશુદ્ધિ કરી, શુદ્ધ આત્મભાવની વૃદ્ધિ કરી, કર્મનિર્જરા કરવા ઈચ્છીએ છીએ; એટલે શુદ્ધ આત્માર્થ અને અન્ય મુમુક્ષુ જીવોના હિતરૂપ શુદ્ધ પરમાર્થ કલ્પામાં આવતો આ અમારો વ્યાખ્યાનરૂપ પ્રયાસ પણ સર્વથા સફળ જ છે એમ તમે નિઃશંકપણે જાણો !

“પ્રભુજીને અવલંબતાં, નિજ પ્રભુતા હો પ્રગટે ગુણરાશ;

દેવચંદ્રની સેવના, આપે મુજ હો અવિચલ સુખવાસ...ઋષભ”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

અનાભોગ-માતૃસ્થાનાદિ કારણે ચૈત્યવન્દન થકી શુભ ભાવનો વિપર્યય પણ દેખાય છે, એ આશંકાનું સમાધાન કરતાં, સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયનો અભાવ હોય છે તે એ અર્થે જ આ અમારો પ્રયાસ છે, એમ પરહિતનિરત આત્માર્થજી સ્પષ્ટ કરે છે—

આહ-નાયમેકાન્તો, યદુત-તતઃ શુભ ધ્વ ભાવો ભવતિ, અનાભોગમાતૃસ્થાનાદે-વિપર્યયસ્યાપિ દર્શનાદિતિ । અત્રોચ્યતે-સમ્યક્કરણે વિપર્યયાભાવાત્, તત્સમ્પાદનાર્થમેવ ચ નો વ્યાખ્યારમ્ભપ્રયાસ इति, ન હ્યવિદિતતદર્થાઃ પ્રાયસ્તત્સમ્યક્કરણે પ્રભવિષ્ણવ इति ॥ ૨*

અર્થ:-શંકા-આ એકાન્ત નથી કે તે થકી શુભ જ ભાવ થાય છે, અનાભોગ-માતૃસ્થાન આદિ થકી વિપર્યયનું પણ દર્શન હોય છે માટે.

અત્ર (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે-સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયનો અભાવ છે; અને તેના સંપાદનાર્થે જ અમારો વ્યાખ્યાનરૂપ પ્રયાસ છે, કારણ કે તેના અર્થ જેને અવિદિત છે એવાઓ તેના સમ્યક્કરણમાં સમર્થ થતા નથી. ૨

પક્ષિકા-एकान्त-એક નિશ્ચય અનાભોગ ઈત્યાદિ. અનાભોગ-સંમૂહચિત્તપણાથી વ્યક્ત ઉપ-યોગનો અભાવ; દોષાચ્છાદકપણાને લીધે અથવા સાંસારિક જન્મના હેતુપણાને લીધે માતા જેવી માતા-માયા તેનું સ્થાન-વિશેષ તે માતૃસ્થાન-માતૃસ્થાન; અદિ શબ્દથી ચલચિત્તતાથી પ્રકૃત સ્થાન-વર્ણુ-અર્થ-આલંબન ઉપયોગથી અન્ય ઉપયોગનું ગ્રહણ છે; તે થકી, વિપર્યયસ્યાપિ-વિપર્યયના પણ, અશુભ ભાવના પણ, શુભ ભાવ તો તે થકી દૃશ્ય થાય જ છે એમ સૂચક ‘અપિ’-પણ શબ્દ છે, દર્શનાદ્ દર્શનથી, ઉપલંબથી.

અત્ર-અત્રે, શુભ ભાવના અનેકાંતની પ્રેરણા બાબતમાં, ઉચ્ચતે-આ એકાંત નથી એવો ઉત્તર કહેવામાં આવે છે. કેવા પ્રકારે? સમ્યક્કરણે વિપર્યયાભાવાત્-સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયનો અભાવ છે માટે. પણ જ્યાં ‘સમ્યક્કરણે વિપર્યયાભાવઃ’ એવો પાઠ છે ત્યાં હેતુ પરત્વે પ્રથમા જ (વિભક્તિ) છે. ભલે સમ્યક્કરણમાં શુભ અધ્યવસાય ભાવથી ચૈત્ય વન્દન વિવક્ષિત ફલવાળું હો, પણ તેનું વ્યાખ્યાન અકિંચિત્કર છે એમ આશંકીને કહ્યું-તત્સમ્પાદન ઈત્યાદિ. તેના સંપાદનાર્થે, ચૈત્યવન્દનના સમ્યક્કરણના સંપાદન અર્થે.

* નોંધ:-અત્રે આ ગ્રંથમાં ગદ્ય સૂત્રોના યથાયોગ્ય વિભાગ પ્રમાણે પારિગ્રાહ પાડવાની અને આ પારિગ્રાહને અંક (નંબર) આપવાની આ યોજના મેં દાખલ કરી છે, કે જેથી સૂત્ર વાંચકને વિષય સુગ્રાહ અને સુગમ બની તે તે વિષય શોધવાની સરળતા-અનુકૂળતા પડે. આમ (૩૭૫) પારિગ્રાહમાં અત્રે ગદ્ય સૂત્ર વિભક્ત કરવાની છૂટ મેં લીધી છે. (તે તે અંક પારિગ્રાહને અંતે મથાળે મૂકેલ છે.)—ભગવાનદાસ,

વિવેચન

“ અવશુણુ ઢાંકણુ કાજ કરું જિનમત ક્રિયા ।

છંડું ન અવશુણુ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા ।....વિહરમાન ભગવાન. ”

“ દ્રવ્ય ક્રિયા રુચિ ભવડા રે, ભાવધર્મ રુચિ હીન;

ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે ભવ નવીન ?....અંદ્રાનન જિન । ”—શ્રી દેવચંદ્રભ

અત્રે જિજ્ઞાસુ વળી બીજી શંકા કરે છે—આપે જે કહ્યું કે આ ચૈત્યવન્દન થકી શુભ ભાવ થાય છે, તે એકાન્તે તેમ નથી, એથી શુભ ભાવ જ ઉત્પન્ન થાય એવો એક

નિયમ કે નિશ્ચય નથી. કારણ કે અનામોગમાતૃસ્થાનાદે વિપર્યય-અનાભોગ-માતૃસ્થાના સ્વાપિ દર્શનાત્-અનાભોગ-માતૃસ્થાન આદિ થકી વિપર્યયનું એટલે દ્વિતી વિપર્યયનું દર્શન કે આપે કહ્યા તેથી વિપરીત એવા અશુભ ભાવનું પણ દર્શન થાય

છે. બુદ્ધો ! કેઈ સંભૂર્ણમની જેમ સંભૂદ ચિત્તથી તત્ત્વસમજણ વગર અનુપયોગપણે—ચંત્રવત્ ક્રિયાજડપણે પ્રસ્તુત ક્રિયા કરે છે; પણ આવી આ સમ-જણ વગરની અનાભોગરૂપ ઉપયોગવિહીન ક્રિયાથી તથારૂપ કેઈ શુભ ભાવની ઉત્પત્તિ થતી દેખાતી નથી. તેમજ—કેઈ સંસારની જે જન્મદાત્રી ‘માયા’—માતા છે એવી માતૃ-સ્થાનરૂપ માયાથી પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરવા—પોતાના અવશુણુ ઢાંકવા, અથવા ધર્મનો ડોળ કે ધર્મ ઢાંગીપણું દાખવવા પ્રસ્તુત જિનમત ક્રિયા કરે છે. પણ આવો માયાચાર દાખવનારા દાંભિક બગલા ભગતો તે તે જિનમત ક્રિયા કરતાં છતાં તેમનામાં શુભભાવનો અંશ પણ દેખાતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ દંભરૂપ માતૃસ્થાનથી ઉલટા અશુભ ભાવની જ ઉત્પત્તિ દેખાય છે. અથવા કેઈ વળી આ લોકસંબંધી ધન—કીર્તિ—પૂજા આદિ લાભની કામનાથી કે પરલોક સંબંધી દેવાદિ ગતિના સુખની કામનાથી તે તે ધર્મક્રિયા કરે છે; પણ આવી વિષની જેમ શુભ આત્મભાવને હણી નાંખનારી વિષક્રિયામાંથી પણ શુભ ભાવના ઉદ્ભવની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ?

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્યશ્રી પ્રકાશે છે—અહો જિજ્ઞાસુ ! તમે ઉપસ્થિત કરેલી શંકા બરાબર છે. અમે પણ એમજ કહીએ છીએ. સંભૂર્ણનજ જેમ સંભૂદપણે તત્ત્વસમજણ વગર ઉપયોગ રહિતપણે કરાતી ક્રિયા તે કર્યા ન

અનુષ્ઠાન ને કર્યા બરાબર હોઈ વાસ્તવિક રીતે ક્રિયા જ નથી,—અક્રિયા જ છે, વિષ અનુષ્ઠાન નિષિદ્ધ અનુષ્ઠાન જ છે. અને આ લોક—પરલોક સંબંધી આશંસાથી ફલ-કામનાથી કરાતી ક્રિયા તે તો હાલાહલ વિષની જેમ આત્મઘાતક હોવાથી વિક્રિયા જ છે,—વિષક્રિયા વિષઅનુષ્ઠાન જ છે. એટલે તો માતૃસ્થાનથી—માયા-ચારથી—દંભથી જે ધર્મક્રિયા કરે છે, તેને તો સૂત્રમાં ‘અમેધ્ય ઉત્કર’ની*—વિદ્યાના ઉક-

* અનામોગવત્તથેતદનનુષ્ઠાનમુચ્યતે ।

સંપ્રમુગ્ધં મનોડસ્યેતિ તત્તથેતથથોદિતમ્ ॥ —શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગબિન્દુ.

“ મિથ્યાચારફલમિદં દ્વપરૈરપિ ગીતમશુભભાવસ્ય ।

સૂત્રેડ્યવિક્રલમેતત્પ્રોક્તસમેધ્યોત્કરસ્યાપિ ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત પાડશક, ૧

રહાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ માયા અંગે શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્રમાં તે એટલે સુધી કહ્યું છે કે ‘દુર્બલ નસ ને માસ ઉપવાસી, પણ જો માયા દંભી-માયાવીને મોક્ષ- રંગ દે; તે પણ ગર્ભ અનંતા લેશે, ખોલે બીજું અંગ દે.’ ધર્મમાં માર્ગમાં સ્થાન નથી માયા એ ધર્મના દ્રોહરૂપ છે. માયા એ આત્માને મુક્તિસુખથી વંચિત કરનારી વંચના છે. કારણ કે માયાની ગતિ ભુજંગની જેમ વક્ર છે ને મુક્તિની ગતિ ઋણુ-સરલ છે; એટલે તેમાં વક્રગામી માયાવીનો પ્રવેશ સ્વપ્ને પણ સંભવતો નથી. માટે મુક્તિકામી મુમુક્ષુએ દ્રવ્યથી અને ભાવથી માયાનો પરિત્યાગ કરી, સાચા ભાવથી નિર્દોષપણે નિષ્કપટ ધર્મારાધન કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ ધર્મારાધન એવું શુદ્ધ હોવું જોઈએ કે તેમાં લેશ પણ માયાકપટ કે દંભ ન હોય, ખગલા ભગત જેવી કુટિલતા કે માયાચાર ન હોય, પોતાના દોષના આચ્છાદનરૂપ ધર્મનો ડોળ કે ધર્મ-ઢાંગીપણું ન હોય, પોતાને ને પરને વંચવારૂપ આત્મવંચના ન હોય, ‘હાથમાં માળા ને મનમાં લાળા’ જેવી વંચક વૃત્તિ ન હોય. આમ અનાભોગ-માતૃસ્થાન આદિનો તે શાસ્ત્ર-કારે જોરશોરથી નિષેધ કર્યો છે. અને આ અનાભોગ-માતૃસ્થાન આદિ થકી શુભ ભાવથી વિપર્યયનું—વિપરીત એવા અશુભ ભાવનું પણ દર્શન હોય છે એ તમારી વાત ખરી છે. પણ અત્રે એટલું સમજી લેવું યોગ્ય છે કે જો પ્રસ્તુત ક્રિયા સમ્યક્કરણ કરવામાં આવે તો તમે ભય રાખો છો એવા વિપર્યયનો અભાવ છે—સમ્યક્કરણે સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયાભાવાત્, અર્થાત્ અશુભ ભાવના ઉદ્ભવનો સંભવ નથી. અને વિપર્યય અભાવ આ ચૈત્યવન્દનનું સમ્યક્કરણ કેમ થાય તેના સંપાદન અર્થે જ અમારો ને તે અર્થે આ બ્યાખ્યારંભ પ્રયાસ છે, કારણ કે એનો અર્થ જે બાણતા ન હોય, આ પ્રયાસ તેઓ આનું સમ્યક્કરણ કરી શકે નહિં એ સહેજે સમજી શકાય એવી વાત છે.

“કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણારે, આનંદધન પદ રેહુ.”—શ્રી આનંદધનજી

આ લોક-પરલોક સંબંધી લાભાર્થે માયાથી ચૈત્યવન્દન કરવું તે કાંઈ સમ્યક્કરણ નથી, એમ સ્પષ્ટ કહી, નિરાશંસાદિ ગુણસંપન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ ભક્તિવંતનું જ સમ્યક્કરણ છે,—અનધિકારિપણાને લીધે અન્યનું નહિ, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

આહ—લઙ્ઘ્યાદિનિમિત્તં માતૃસ્થાનતઃ સમ્યક્કરણેऽપિ શુભભાવાનુપપત્તિરિતિ ।

ન, તસ્ય સમ્યક્કરણત્વાસિદ્ધેઃ । તથાહિ—પ્રાયોઽધિકૃતસૂત્રોક્તેનૈવ વિધિનોપયુક્ત-સ્યાઽઽશંસાદોષરહિતસ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટે ભક્તિમત પવ સમ્યક્કરણં, નાન્યસ્ય, અનધિકારિત્વાદ્, અનધિકારિણઃ સર્વત્રૈવ કૃત્યે સમ્યક્કરણાભાવાત્ ॥ ૩

અર્થ :—શંકા—લઙ્ઘિ આદિ નિમિત્તે માતૃસ્થાન થકી સમ્યક્કરણમાં પણ શુભ ભાવની અનુપપત્તિ (અઘટમાનપણું) છે.

સમાધાન—એમ નથી, તેના સમ્યક્કરણપણાની અસિદ્ધિ છે માટે. તે આ પ્રકારે:પ્રાયે અધિકૃત સૂત્રોક્ત જ વિધિથી ઉપયુક્ત, આશંસાદોષ રહિત, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ ભક્તિમંતનું જ સમ્યક્કરણ છે, નહિં કે અન્યનું,—અનધિકારીપણું છે માટે, (અને) અનધિકારીનો સર્વત્ર જ કૃત્યમાં સમ્યક્કરણ અભાવ છે માટે.^૩

વિવેચન

“જિનગુણ અમૃત પાનથી રે...મન. અમૃત ક્રિયાને સુપસાય...રે ભવિ.

અમૃત ક્રિયા અતુષ્ઠાનથી રે...મન. આતમ અમૃત થાયરે...ભવિ.”શ્રી દેવચંદ્રશ

ત્યાં જિજ્ઞાસુ વળી ત્રીજી શંકા કરે છે—આપ કહો છો તેમ ભલે હો, પણ લબ્ધિ આદિ નિમિત્તે માતૃસ્થાન થકી (માયાથી) આના સમ્યક્કરણમાં પણ શુભ ભાવ ઘટતો નથી; કારણ કે આ લોક-પરલોક સંબંધી લાભની ફલકામનાથી, માયાથી-દંભથી ભલે સમ્યક્ કરવામાં આવે, તોપણ તેવી વિષક્રિયાથી શુભ ભાવ ઉપજવો સંભવતો નથી; માટે સમ્યક્કરણથી શુભ ભાવ જ ઉપજે છે એમ ને આપે કહ્યું તે શંકાસ્પદ છે.

એટલે તેનું સમાધાન કરતાં આચાર્યજી વદે છે—મહાનુભાવ! તમે કહો છો તેમ નથી. કારણ કે જે ક્રિયા આ લોક-પરલોક સંબંધી લાભને અર્થે માયાથી—દંભથી કરવામાં આવે, તેનું મૂળ તો સમ્યક્કરણપણું જ નથી,—‘તસ્ય લાભાદિ અર્થે સમ્યક્કરણત્વાસિદ્ધે.’ એટલે તેમાં તમે અંતર્ભેદ વિનાની માત્ર માયાથી કરવું બાહ્ય વિધિના ઉપલક્ષ દેખાવથી બ્રાંતિ પામી જે સમ્યક્કરણ કહ્યો તેનું સમ્યક્-કરણપણું જ નથી છે, તે જ ભૂલભર્યું છે. કારણ કે પ્રાયે અધિકૃત—પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અને ઉપલક્ષણથી તેના અંગભૂત આ સૂત્રવ્યાખ્યાનમાં જે વિધિ કહ્યો છે, તેમાં જે ઉપયુક્ત-ઉપયોગવંત-ચતનાવંત હોય; આ લોક-પરલોક સંબંધી આશંસા-ફલકામનારૂપ દોષ-વિષથી જે રહિત હોય; જે સમ્યક્પણે વસ્તુતત્ત્વ દેખનારો સમ્યગ્દષ્ટિ હોય; અને જે નિષ્કામ નિર્દંભ સાચી અંતરંગ ભક્તિ ધરાવતો હોય;—એવો ગુણસંપન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ ભક્તિમંત પુરુષ નિરાશંસ સમ્યગ્દષ્ટિ આ ચૈત્યવન્દનરૂપ ભક્તિક્રિયા કરે તેનું જ સમ્યક્કરણપણું છે,—ભક્તિમંતનું જ નહિં કે બીજાનું; કારણકે તથાપ્રકારના ગુણવિહીન અન્યનું અત્ર સમ્યક્કરણ અનધિકારીપણું છે, અને અનધિકારીનો તો સર્વત્ર જ—સર્વ કૃત્યમાં જ સમ્યક્કરણ અભાવ છે,—અનધિકારિણઃ સર્વત્રૈવ કૃત્યે સમ્યક્કરણાભાવાત્ ।

અર્થાત્ આ લોક-પરલોકસંબંધી લોભલાલચરૂપ લબ્ધિ આદિ અર્થે વા દંભથી કરાતી ધર્મક્રિયા સમ્યક્ નથી, અસમ્યક્-મિથ્યા જ છે. કારણ કે આ લોક સંબંધી

પંક્તિકાઃ-પ્રાયોઽધિકૃતસૂત્રોક્તેનૈવ વિધિના-અધિકૃત સૂત્ર-ચૈત્યવન્દન સૂત્ર જ. તેમાં સાક્ષાત્ અનુક્ત (નહિં કહેવામાં આવેલા) છતાં તેના વ્યાખ્યાનોક્ત વિધિ તદુક્ત એમ ઉપચાર્ય છે,—વ્યાખ્યાનનું સૂત્રાર્થપ્રપંચરૂપણું છે માટે. પ્રાયઃ ગ્રહણથી માર્ગાનુસારી ત્રિવિધ ક્ષયોપશમવંત કોષ્ટને અન્યથા પણ હોય,

ધન-કીર્તિ-પૂજા સત્કાર આદિ લાભરૂપ ફલકામનાથી જે કરવામાં આત્માને વિષરૂપ આવે તે તો વિષઅનુષ્ઠાન* છે; એટલે સત્ચિત્તને મારી નાંખતું વિષ ને ગર હોવાથી અને તુચ્છ લાભની સ્પૃહા વડે કરીને મહત્ત્વ એવા સત્ અનુષ્ઠાન અનુષ્ઠાનનું લઘુત્વઆપાદનરૂપ-અશાતનારૂપ થતું હોવાથી, તે આત્માને વિષરૂપે પરિણમી ખરેખરૂં વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. પરલોક સંબંધી ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરરૂપે (slow Poison) પરિણમી, કાલાંતરે હણી, ગરઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે.

અને આમ આ લોક-પરલોક સંબંધી લબ્ધિ આદિ અર્થે જે કરવામાં આવે તે એક પ્રકારે માતૃસ્થાન-માયા જ છે. કારણ કે ‘પરલાવાનુગત ચેતનારે તેહ વકતા ચાલ’ એ શ્રી દેવચંદ્રજીના સુભાષિત પ્રમાણે પરલાવ પ્રત્યે આત્માનું વકે ‘માતૃસ્થાન’ અર્થાત્ ગમન, કુટિલ આચરણ તે માયા છે; અને આવી માયા તે જગતરૂપ માયા દંભ માયાની (સંસારની) માયા (માતા) હોવાથી તેને ‘માતૃસ્થાન’ નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે. એટલે પરલાવની પ્રાપ્તિ અર્થે ધર્મ-ક્રિયાનું સેવન કરવું તે પણ માયાચારરૂપ કપટ આચરણ છે; અથવા ધર્મીમાં ખંપવા ખાતર કે પોતાના દોષના આચ્છાદન ખાતર જે ધર્મક્રિયાનો ડોળ વા દંભ કરવામાં આવે તે પણ માયાચાર જ છે. આમ જે ક્રિયા લબ્ધિ આદિ કામનાથી આત્માને વિષરૂપે પરિણમે છે અને જ્યાં માયાચારરૂપ દંભની કપટકળા હૃદયમાં રમે છે, તે ક્રિયાનું સમ્યક્પણું હોઈ જ કેમ શકે? અને ક્રિયાનું સમ્યક્પણું ન હોય ત્યાં પછી શુભ લાવની ઉત્પત્તિ પણ કેમ સંભવે? અર્થાત્ લબ્ધિ આદિ ખાતર માયાથી-દંભથી જે કરવામાં આવે છે ત્યાં સમ્યક્-કરણનું હોવાપણું જ નથી, એટલે ત્યાં શુભલાવની આશા રાખવી તે શશશ્રૂંગ સમાન છે.

અને આ પરથી અર્થાપત્તિન્યાયે એ ફલિત થાય છે કે—જે આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનારહિતપણે, નિષ્કામપણે, નિર્દંભપણે કરવામાં આવે તે ક્રિયાનું જ સમ્યક્-કરણપણું છે, અને તેવી સમ્યક્પણે કરવામાં આવતી સત્ક્રિયા થકી અમૃત અને તદ્વેતુ જ શુભ લાવની ઉત્પત્તિ હોય છે એ નિઃસંદેહ છે. જેમકે—આ અનુષ્ઠાન જિન લગવાને કહ્યું છે એમ જાણી લાવસારપણે સંવેગરંગથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન આત્માને અમૃતપણે પરિણમતું હોવાથી અમૃત અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે; અથવા સદનુષ્ઠાન પ્રત્યેના રાગથી-ખડુમાનથી કરવામાં

* “વિષં લઘ્વ્યાદ્યપેક્ષાતઃ હૃદં સચ્ચિત્તમારણાત્ ।

મહતોડલ્પાર્થનાજ્ઞેયં, લઘુત્વાપાદનાત્તથા ॥

દિવ્યભોગાભિલાષેણ, ગરમાહુર્મનીષિણઃ ।

પત્ત્વિહિતનીત્યૈવ, કાલાંતરનિપાતનાત્ ॥” શ્રી યોગબિન્દુ

આવતું અનુષ્ઠાન શુભ ભાવના અંશને લીધે સદનુષ્ઠાનનો હેતુ-તદ્દેતુ^x થઈ પડે છે. એટલા માટે આત્માર્થી મુમુક્ષુ તો આ સત્ક્રિયારૂપ અમૃત અનુષ્ઠાન કે તેના હેતુરૂપ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન એકાન્ત શુદ્ધ આત્માર્થે જ આદરે છે; અને અક્રિયારૂપ અનનુષ્ઠાનનો અનાદર કરી, વિક્રિયારૂપ વિષ-ગર અનુષ્ઠાનને હાલાહલ વિષ જેવા આત્મઘાતક બણી દૂરથી જ ત્યજે છે એમ તાત્પર્ય છે.

“અમૃતાનુષ્ઠાને રહ્યો રે લાલ. અમૃતક્રિયાને ઉપાય રે;

દેવચંદ્ર રંગે રમે રે લાલ. તે મુખતિ દેવ પસાય રે...” શ્રી દેવચંદ્રલ.

અને એટલા માટે જ અત્રે ‘પ્રાચ્યે અધિકૃત સૂત્રોક્ત જ વિધિથી ઉપયુક્ત, આશંસા-દોષ રહિત એવા સમ્યગ્દષ્ટિ લક્ષિતમંતનું જ સમ્યક્કરણ’ કહ્યું છે, -નહિં કે તેથી વિલક્ષણ એવા બીજાનું. કારણકે તેવા પ્રકારના વિધિઉપયોગ, અનધિકારીનું નિરાશંસા, સમ્યગ્દષ્ટિ અને લક્ષિત એ યથોક્ત શુભ જેમાં છે નહિં, સમ્યક્કરણ નથી તે અત્ર અનધિકારી જ છે, અને અનધિકારીનું તો કોઈ પણ કાર્યમાં સમ્યક્કરણ હોતું જ નથી. અર્થાત્ પ્રસ્તુત સૂત્રોક્ત વિધિમાં જે ઉપયોગવંત-ચતનાવંત ન હોય, આ લોક-પરલોક સંબંધી દલાકાંક્ષા-આશંસા જે રાખતો હોય, સમ્યક્ તત્ત્વનું જ્ઞાન નથી એવો જે મિથ્યાદષ્ટિ હોય, અને સાચી નિર્દોષ લક્ષિત અંતરમાં બગી નથી એવો જે અલક્ષિતમંત હોય, તે અત્ર આ ચૈત્યવન્દનક્રિયાનો અધિકારી જ નથી, અને તેનું તે ક્રિયાનું કરવું તે સમ્યક્ નથી.

૩

અધિકારી-અનધિકારી વિવેક

અનધિકારીપ્રયોગમાં ઉલ્લેખ અનર્થસંભવ છે એટલા માટે અધિકારીશોધન પર આભાર્યજી હરિભદ્રજી ખાસ ભાર મૂકે છે—

શ્રાવણેઽપિ તર્હસ્યાધિકારિણો મૃગ્યાઃ ? કો વા કિમાહ ?

एवमेवैतत्, न केवलं श्रावणे, किं तर्हि ? पाठेऽपि, अनधिकारिप्रयोगे प्रत्युतानर्थ-सम्भवात्, ‘अहितं पथ्यमप्यातुरे’ इति वचनप्रामाण्यात् । तथा ‘अर्थी समर्थः शास्त्रेणापर्युदस्तो धर्मेऽधिक्रियते’ इति विद्वत्प्रवादः, धर्मश्चैतत्पाठादि, कारणे कार्यो-पचारात् ॥ ४

x “एतद्वागादिदं हेतुः श्रेष्ठो योगविदो विदुः ।

सदनुष्ठानभावस्य, शुभभावांशयोगतः ॥

जिनोदितमिति त्वाहुर्भावसारमदः पुनः ।

संवेगगर्भमत्यन्तममृतं मुनिपुङ्गवाः ॥ ” શ્રી યોગબિન્દુ

અર્થ :- પ્રશ્ન—ત્યારે આના શ્રાવણુમાં (શ્રવણ કરાવવામાં) પણ શું અધિકારીઓ મૃત્યુ-શોધવા યોગ્ય છે? વા કોણ શું કહે છે એમ?

ઉત્તર—એ એમ જ છે. નહિં કે કેવલ શ્રાવણુમાં. ત્યારે શું? પાઠમાં પણ (આના અધિકારી શોધવા યોગ્ય છે.) અનધિકારી પ્રયોગમાં ઉલટો અનર્થ સંભવ છે માટે,— ‘આતુરને (રોગીને) પથ્ય પણ અહિત છે’ એવા વચનપ્રામાણ્યથી. તથા—‘અર્થી, સમર્થ અને શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ એવો (પુરુષ) ધર્મમાં અધિકારી હોય છે’ એમ વિદ્વત્પ્રવાદ છે; અને આના પાઠાદિ તે ધર્મ છે, કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી. ૪

વિવેચન

“પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન”...શ્રી મોક્ષમાળા

એટલે જિજ્ઞાસુ થોડી શંકા કરે છે—અહો આચાર્યજી! ત્યારે આ ચૈત્યવન્દનના શ્રાવણુમાં—શ્રવણ કરાવવામાં પણ આ કોણ છે? શું કહે છે? એમ શું એના અધિકારીઓ શોધવા યોગ્ય છે?

એનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યજી કહે છે—મહાનુભાવ! એ એમ જ છે. અર્થાત્ આ પાત્ર કોણ છે? ને આ કહેવાની વસ્તુ શી છે? એ વિચારી, માત્ર શ્રાવણુમાં—શ્રવણ કરાવવાની બાબતમાં જ નહિં, પણ પાઠ બાબતમાં પણ ‘પાઠેડપિ’ આ ચૈત્ય-શ્રાવણુ તો શું પાઠ બા. વન્દનના અધિકારીઓ અવશ્ય શોધવા યોગ્ય છે. કારણ કે ‘અનધિ-પણ અધિકારીઓ કારિપ્રયોગે પ્રત્યુતાનર્થસમ્ભવાત્।’ આના અનધિકારીમાં જે શોધવા યોગ્ય આનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો ઉલટો અનર્થનો સંભવ છે, માટે. આ અંગે કહ્યું છે કે—‘અહિતં પથ્યમપ્યાતુરે।’ ‘આતુરને—રોગીને પથ્ય પણ અહિત છે.’ એટલે આ ચૈત્યવન્દન યોગ્ય પાત્રરૂપ અધિકારીને પથ્ય—આત્મ લાલકારી છતાં, અપાત્ર એવા અનધિકારીને તો તેની પોતાની અયોગ્યતાને લીધે અહિતકારી થઈ પડે છે. તેમજ—‘અર્થી સમર્થઃ શાસ્ત્રેણાપર્યુદસ્તો ધર્મેડધિક્રિયતે અર્થી’, સમર્થ અને શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ એવો પુરુષ ધર્મમાં અધિકારી હોય છે, એમ વિદ્વત્પ્રવાદ છે. અર્થાત્ જે ધર્મનો ખરેખરો ખપી નિર્દલ ઇચ્છક અર્થી હોય, ધર્મ શિવાય બીજી કોઈ અપેક્ષા વિના જે નિર્ભયપણે ધર્મના પાલનમાં સમર્થ હોય, અને અપાત્રના લક્ષણ નહિં હોવાથી જેનો શાસ્ત્રથી નિષેધ કરવામાં આવ્યો ન હોય, એવો પુરુષ ધર્મમાં અધિકારી હોય છે, એમ વિદ્વજ્ઞનો વહે છે. અને આ ચૈત્યવન્દનના જે પાઠ—શ્રાવણુ આદિ છે તે ધર્મના કારણરૂપ છે એટલે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી કારણે કાર્યોપચારાત્ તે પાઠાદિ પણ ધર્મ છે, ધર્મશ્રૈતદ્પાઠાદિ, એટલા માટે એની બાબતમાં પણ અધિકારીઓ શોધવા યોગ્ય છે.

પંક્તિકા :—અર્થી ઇત્યાદિ. અર્થી—અર્થી—ધર્મોધિકારી, પ્રસ્તાવથી તેનો અભિલાષાતિરેકવાન સમર્થ—સમર્થ, નિરપેક્ષતાથી ધર્મ અનુષ્ઠાન કરતો (આચરતો), કર્યાયથી પણ તેના અનભિજ્ઞથી ડરતો નથી. શાસ્ત્રિણ—શાસ્ત્રથી, આગમથી, અપર્યુદસ્તઃ—અપ્રતિકુષ્ટ, અનિષિદ્ધ.

આના બહુમાની, વિધિપરા, ઉચિતવૃત્તિ એવા જે હોય તે જ આના અધિકારીઓ છે એમ પ્રદર્શિત કરે છે—

યથેવમુચ્યતાં કે પુનરસ્યાધિકારિણ इति ।

उच्यते—एतद्बहुमानिनो विधिपरा उचितवृत्तयश्च । न हि विशिष्टकर्मक्षयमन्तरे-
णैवंभूता भवन्ति, क्रमोऽप्यसीषामयमेव । न खलु तत्त्वत एतद्बहुमानिनो विधिपरा नाम,
भावसारत्वाद्विधिप्रयोगस्य, न चायं बहुमानाभावे इति । न चामुष्मिकविधावप्यनुचित-
कारिणोऽन्यत्रोचितवृत्तय इति । विषयभेदेन तदौचित्याभावाद्, अप्रेक्षापूर्वकारिविजृम्भितं
हि तत् । तदेतेऽधिकारिणः परार्थप्रवृत्तैर्लिङ्गतोऽवसेयाः, मा भूदनधिकारिप्रयोगे
दोष इति ॥ ५

પક્ષિકા—અને તે એવા લક્ષણવાળો જે ત્રિવર્ગરૂપ પુરુષાર્થચિંતામાં ધર્મને જ બહુમાને છે, ઇહલોક-પરલોકની આખતમાં વિધિપર અને બ્રાહ્મણાદિ સ્વવર્ણીયિત વિશુદ્ધવૃત્તિમાન એવા હોય છે. વિધિપરા-વિધિ એટલે ઇહલોક-પરલોકમાં અવિરુદ્ધ ફલવાળું અનુદાન તે છે પર-પ્રધાન જેઓને તે વિધિપરા. ઉચિતવૃત્તયઃ—ઉચિતવૃત્તિવાળા, સ્વકુલાદિને ઉચિત શુદ્ધ જીવનોપાયવાળા.

શંકા—વારુ, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મવિશેષ ઉપધાતક સતે સમ્યક્ચૈત્યવંદન લાભના અભાવને લીધે તેનો ક્ષયવાન જ અધિકારી કહેવા યોગ્ય છે, આ બહુમાનાદિ ગવેષણાથી શું? એટલા માટે કહ્યું—‘નહિ’ ઇત્યાદિ. ન-ન જ, હિ-કારણકે, વિશિષ્ટકર્મક્ષય-વિશિષ્ટ કર્મક્ષય. વિશિષ્ટ-અંતઃક્રોડક્રોડિથી અધિક સ્થિતિવાળા, કર્મના-જ્ઞાનાવરણાદિના ક્ષય-વિનાશ, તે અન્તરેણ-વિના, કૃત્યંભૂતાઃ—એવા પ્રકારના, એના બહુમાનાદિ પ્રકારને પામેલા, ભવન્તિ-વર્તતા. તેથી એના બહુમાનાદિથી વ્યંગ્ય કર્મક્ષયવિશેષવાન જ અધિકારી છે, નહિ કે બીજો.

ભલે એમ હો, તથાપિ આમ એઓનો ઉપન્યાસ નિયમ કેમ? તે માટે કહ્યું—ક્રમોઽપિ ઇત્યાદિ. ન ચાયમ્ ઇતિ. ન ચ-ન જ, અયં-આ ભાવ-ચૈત્યવંદનાવિષય શુભ પરિણામરૂપ સંવેગાદિ-વિધિપ્રયોગનો હેતુ એવો.

ન ચામુષ્મિક ઇત્યાદિ. ન ચ-ન જ, ચ શબ્દ ઉચિત વૃત્તિના વિધિપૂર્વકપણાની ભાવનાના સૂચનાર્થે છે. આમુષ્મિકવિધો-આમુષ્મિક-પરલોક સંબંધી વિધિમાં, પરલોકફલવાળા કૃત્યમાં, તે પછી ઐહિક વિધિની આખતમાં તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’-પણનો અર્થ છે. અનુચિતકારિણો-અનુચિતકારી, વિરુદ્ધવૃત્તિવાળાઓ, અન્યત્ર-ઇહલોકમાં, ઉચિતવૃત્તયઃ—ઉચિતવૃત્તિવાળા, સ્વકુલાદિને ઉચિત પરિશુદ્ધ સમાચારવાળા હોય છે, -પરલોકપ્રધાનની જ અહીં પણ ઔચિત્યપ્રવૃત્તિને લીધે. તેથી કહ્યું છે કે—

“ પરલોકવિરુદ્ધાનિ કુર્વાણં દૂરતસ્ત્યજેત્ ।

આત્માનેં ચોઽતિસન્ધત્તે, સોઽન્યસ્મૈ સ્યાત્ કથં હિતઃ? ॥ ”

અર્થાત્-પરલોક વિરુદ્ધ (કૃત્યો) કરનારને દૂરથી ત્યજવો; જે આત્માનું અતિસંધાન (છેતરપીડી) કરે છે, તે અન્ય અર્થે હિત કેમ હોય?

આ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—વિષયભેદન-વિષયભેદથી, ભિન્ન વિષયતાથી, તદૌચિત્યા-ભાવાત્-તેના ઔચિત્યના અભાવને લીધે; તથા—તેના, ઇહલોક-પરલોકના, ઔચિત્યસ્ય-ઔચિ-ત્યના, દષ્ટ-અદષ્ટ અપાયપરિહારપ્રવૃત્તિરૂપ ઔચિત્યના, અભાવાત્-અભાવને લીધે. કારણ કે જે પરલોકમાં પરિણામસુંદર કૃત્ય છે, તે જ ઇહલોકમાં પણ છે. इति—એમ વિધિપરતા. વિધિપૂર્વક જ ઉચિતવૃત્તિ છે. પ્રકારાન્તરના નિરસનાર્થે કહ્યું—અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિવિજૃમ્ભિતં હિ તત્-અપ્રેક્ષા-પૂર્વકારીઓ એમ વિનૃભે છે-એટલા કરે છે કે એકત્ર અનુચિતકારિ પણ અન્યત્ર ઉચિતકારી હોય.

અર્થ:-જો એમ છે તો પુનઃ આના અધિકારીઓ કોણ છે તે કહો.

(આચાર્ય)-કહેવામાં આવે છે:-

પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચ ।

આના બહુમાની, વિધિપરા અને ઉચિતવૃત્તિવાંત તે (આના અધિકારીઓ છે). વિશિષ્ટ કર્મક્ષય વિના એવંભૂત (એવા પ્રકારની દશાવાળા) હોતા નથી. ક્રમ પણ એઓના આ જ છે. ખરેખર! તત્ત્વથી આના અબહુમાનીઓ વિધિપરા હોતા નથી,—વિધિપ્રયોગનું ભાવસારપણું છે માટે, આ (ભાવ) બહુમાન અભાવે હોતો નથી માટે.

અને પરલોક સંબંધી વિધિમાં પણ જે અનુચિતકારી હોય, તે અન્યત્ર (આ લોક સંબંધી વિધિમાં) ઉચિતવૃત્તિવાળા હોતા નથી,—વિષયભેદ કરીને તેના ઐચિત્યનો અભાવ છે માટે. (એથી ઉલટું માનવું તે) અપ્રેક્ષાપૂર્વકારી વિનૃલિત (વિલસિત-ચેષ્ટા) છે.

તેથી કરીને આ અધિકારીઓ પરાર્થપ્રવૃત્તોએ લિંગથી ઓળખી લેવા યોગ્ય છે,—અનધિકારીપ્રયોગે દોષ મ હો એટલા માટે. ૫

વિવેચન

“મીઠી હો પ્રભુ ! મીઠી સૂરત તુજ, દીઠી હો પ્રભુ ! દીઠી રુચિ બહુમાનથીજ;
તુજ ગુણ હો પ્રભુ ! તુજ ગુણ ભાસન યુક્ત, સેવે હો પ્રભુ ! સેવે તસુ ભવભય નથીજ.”

શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે—આચાર્યજી ! આપ જો અધિકારીપણા પર આટલો બધો ભાર મૂકો છો, તો આના અધિકારીઓ કોણ છે ? તે આપ કૃપા કરીને કહો. એટલે આચાર્યજી ઉત્તર આપતાં વહે છે—અહો જિજ્ઞાસુ ભગ્ય ! અધિકારીના સ્પષ્ટ અધિકારીના સ્પષ્ટ લક્ષણ અમે અત્ર કહીએ છીએ. (૧) આના ત્રણ લક્ષણ (ધર્મના) બહુમાની, (૨) વિધિપરા, અને (૩) ઉચિતવૃત્તિવાળા તે આના અધિકારીઓ છે. આમ ‘પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચ’—આ ત્રણે લક્ષણ વિચારવા યોગ્ય છે.

(૧) ધર્મ અર્થ ને કામ એ ત્રિવર્ગરૂપ પુરુષાર્થમાં ધર્મને જ બહુમાને, ધર્મને જ વધારે મહત્વનો ગણે, એટલે કવચિત્ અર્થ—કામના ભોગે ધર્મ સાધે, પણ ધર્મના ભોગે

અર્થ—કામ સાધવાની ઇચ્છા પણ ન કરે. આવું ધર્મ પ્રત્યેનું બહુમાન

ધર્મબહુમાની જેના હૃદયમાં વસ્યું છે તે અત્ર અધિકારીનું સૌથી ખેલું લક્ષણ વિધિપરા ઉચિતવૃત્તિ છે. (૨) આ લોક-પરલોક સંબંધી અવિરુદ્ધ ફલવાળું જે કલ્યાણકારિ

અનુષ્ઠાન-સદાચરણ સુવિહિત પુરુષોએ વિહિત કર્યું છે તે વિધિ.

આ વિધિ જેને મન પર છે, પ્રધાન છે, તે વિધિપર. અર્થાત્ સુશીલરૂપ સદાચરણમાં તત્પરપણું તે અધિકારીનું બીજું લક્ષણ છે. (૩) ગ્રાહ્યણાદિ પોતપોતાના વર્ણને ઉચિત એવી વિશુદ્ધ વૃત્તિવાળા તે ઉચિતવૃત્તિ. પોતપોતાના કુલ આદિને ઉચિત શુદ્ધ જીવનો-પાય જેનો છે, અર્થાત્ જે પોતાની આજીવિકા પણ શુદ્ધ પ્રમાણિક નીતિમાન નિર્દોષ

ઉચિત ઉપાયથી રળે છે તે ઉચિતવૃત્તિમાન. ક્ષેત્રોને લૂંટીને, ચૂંસીને, ગળાં કાપીને, અન્યાયી અપ્રમાણિક રીતિથી આજીવિકા મેળવે તે ઉચિતવૃત્તિ નહિ, પણ અનુચિતવૃત્તિ છે. આમ ન્યાય નીતિ અનુસારે ઉચિતવૃત્તિ-શુદ્ધ જીવનોપાય તે અધિકારીનું ત્રીજું લક્ષણ છે.

“ વીતરાગે, શુભરાગ, ભક્તિ રુચિ નૈગમે હો લાલ.

યથાપ્રવૃત્તિ ભવ્ય જીવ, નય સંચલ રમે હો લાલ.

અમૃતક્રિયા વિધિયુક્ત, વચન આચારથી હો લાલ.

મોક્ષાર્થી જિન ભાષિ, કરે વ્યવહારથી હો લાલ....શિવગતિ.” શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે-જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ-આવરણના સદ્ભાવે સમ્યક્ જૈત્યવન્દનના લાભનો અભાવ હોય, એટલે તે જ્ઞાનાવરણાદિનો ક્ષયવાન જ અત્ર અધિકારી કહેવા યોગ્ય છે. તો પછી બહુમાનાદિ લક્ષણની વિચારણાથી વિશિષ્ટ કર્મ ક્ષય વિના શું? આ શંકાનું અત્ર સમાધાન કહ્યું છે કે-અંતઃકોટાકોટિથી આવી દશાવાળો ન હોય અધિક સ્થિતિવાળા એવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના ક્ષય વિના આવી દશાવાળો ન હોય.

એવંભૂત-એવા પ્રકારની બહુમાનાદિયુક્ત જ્ઞાનાદિથી કર્મવિશે ન હિ વિશિષ્ટકર્મક્ષયમન્તરેણેવંભૂતા ભવન્તિ. એટલે તેવા બહુમાન છે તે યુક્ત છે. પત્રો ક્ષય વ્યંજ્ય થાય છે, તેથી જ બહુમાનાદિવંતને અધિકારી કહ્યો છે.

એટલે શંકાકાર કહે છે-ભલે એમ હો, તો પણ આ લક્ષણોનો ઉપયોગ આ જ છે, ક્રમે ક્રમે કર્યો? તેનું સમાધાન અત્રે કર્યું છે-કે આ લક્ષણોનો ક્રમ પાળીને તેના ક્રમોડ્વયમીષામયમેવ. કારણ કે તત્ત્વથી જે આ ધર્મજો વિધિપરા

ઉક્ત લક્ષણોનો ક્રમ અંગભૂત આ જૈત્યવન્દનના બહુમાની ન હોય, તે એ આત્મપણું છે, પણ આ જ ન હોય, કારણ કે વિધિપ્રયોગનું ભાવસારપણું-ભાવપ્રધાન કુમાત ભાવ

અને આ ભાવ બહુમાન અભાવે હોતો નથી. અર્થાત્ અનુચિતવૃત્તિ હોય તો જ ભાવપ્રધાન એવો વિધિપ્રયોગ હોય; અને વિધિપ્રયોગ હોય તો જ ઉચિતવૃત્તિ હોય. કારણ કે પરલોક સંબંધી વિધિમાં પણ અનુચિતકારી હોય, વિરુદ્ધ વૃત્તિ-વ્યવહાર હોય, તે આ લોક સંબંધી વિધિમાં પણ ઉચિતવૃત્તિવાળા-વર્તનવાળા ન

‘ ન ચામુષ્મિકવિધાવપ્યુચિતકારિણોડન્યત્રોચિતવૃત્તયઃ ’

આનું કારણ શું? તે માટે અત્રે કહ્યું-વિષયભેદથી ઈહલોક-પરલોક સંબંધી દષ્ટ-અદષ્ટ અપાયપરિહારની પ્રવૃત્તિરૂપ ઔચિત્યનો અભાવ છે તે. અર્થાત્ પરલોક સંબંધિત વિધિમાં જે અનુચિતકારી છે, તે આ લોક-પરલોકમાં દષ્ટ-અદષ્ટ બાધાવાળી અનુભવે પ્રવૃત્તિ છોડતો નથી. જે પરલોકમાં પરિણામસુંદર કૃત્ય છે, તે જ ઈહલોકમાં પણ આરિ માટે વિધિપૂર્વક જ ઉચિતવૃત્તિપણું હોય છે. આથી ઉલટું, અર્થાત્ એકત્ર અનુચિતકારિ તે અન્યત્ર ઉચિતકારિ હોય એમ માનવું તે તો અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિવિનૃત્તિલિત ‘અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિ’ છે. ‘વિજૃમ્ભિતં હિ તત્’ અર્થાત્ ભેદ વિચારી નહિં વર્તનારા અવિચારી જનોનું ચેષ્ટિત આમ બહુમાન હોય તો જ વિધિપરાયણપણું ઘટે ને વિધિપરાયણપણું હોય તો જ ઉચિતવૃત્તિપણું ઘટે. માટે ઉક્ત કર્મે જે આ ત્રણ લક્ષણોનો ઉપન્યાસ કર્યો, તે સહેલું

આ ઉપરથી એ તાત્પર્ય ફલિત થાય છે કે સૌથી પ્રથમ ધર્મ પ્રત્યે અને આ ધર્મ-ક્રિયા પ્રત્યે બહુમાન-પરમાદર ભાવ હોવો જોઈએ. આ બહુમાન હોય તો ધર્મની વિધિમાં તત્પરપણું પ્રાપ્ત થાય; અને ધર્મની વિધિમાં તત્પરપણું હોય, તો ધર્મબહુમાન, વિધિ- ઉચિત વૃત્તિ હોય, અર્થાત્ આ લોક-પરલોક સંબંધી કલ્યાણકારિ પરતા, ઉચિતવૃત્તિ એકમ એવી ઉચિત વર્તના-આચરણ હોય. જેમકે-અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર આદિના અને અશુદ્ધ અપ્રમાણિક અનુચિત વૃત્તિના-આજીવિકાના પરિત્યાગરૂપ ઉચિત પ્રવૃત્તિનું સેવન હોય. પણ આવી ઉચિત વૃત્તિ જેને ન હોય, ને જે અન્યાયથી અપ્રમાણિકતાથી અર્થોપાર્જન વડે વૃત્તિ-આજીવિકા કરતો હોય, જે જૂઠું-વ્યભિચાર આદિ દુરાચરણ સેવતો હોય, તે તો અનુચિતવૃત્તિ હોઈ અત્ર અનધિકારી જ છે. આવા અનધિકારી પ્રયોગે દોષ મ હો, ‘માભૂદનધિકારિપ્રયોગે દોષ इति’ એટલા માટે પરાર્થપ્રવૃત્ત જનોએ આ કહેવામાં આવતા લિંગથી-ચિહ્નોથી તે અનધિકારીઓ ઓળખી લેવા યોગ્ય છે.

ઉક્ત લક્ષણસંપન્ન અધિકારીને ઓળખવાના લિંગ-પ્રગટ ચિહ્ન દર્શાવે છે—

લિङ्गानि चैषां तत्कथा प्रीत्यादीनि । तद्यथा—

તત્કથાપ્રીતિઃ, નિન્દાશ્રવણમ્, તદનુકમ્પા, ચેતસો ન્યાસઃ, પરા જિજ્ઞાસા । તથા-ગુરુવિનયઃ, સત્કાલાપેક્ષા, ઉચિતાસનં, યુક્તસ્વરતા, પાઠોપયોગઃ । તથા-લોકપ્રિયત્વં, અગર્હિતા ક્રિયા, વ્યસને ધૈર્યં, શક્તિસ્ત્યાગો, લબ્ધલક્ષત્વં ચેતિ ॥

एभिस्तदधिकारितामवेत्येतदध्यापने प्रवर्त्तत, अन्यथा दोष इत्युक्तं । ६

અર્થઃ—અને એઓના લિંગો (ચિહ્નો) તત્કથાપ્રીતિ આદિ છે. તે આ પ્રકારે—તત્કથાપ્રીતિ, નિન્દા અશ્રવણ, તદનુકંપા, ચિત્તનો ન્યાસ, પરા જિજ્ઞાસા; તથા-ગુરુવિનય, સત્કાલાપેક્ષા, ઉચિત આસન, યુક્ત સ્વરતા, પાઠોપયોગ; તથા-લોકપ્રિયત્વ, અગર્હિતા ક્રિયા, વ્યસનમાં ધૈર્ય, શક્તિ પ્રમાણે ત્યાગ, અને લબ્ધલક્ષત્વ.

એઓથી તેની અધિકારિતા જાણીને આના અધ્યાપનમાં પ્રવર્તે, અન્યથા (નહિં તો) દોષ છે એમ કહ્યું છે.^૬

પણ્નિકાઃ—તેષ્વનુકમ્પા—તેઓ-ચૈત્યવન્દનનિન્દેકા પ્રત્યે અનુકંપા-દયા. જેમકે—અહો કષ્ટ ! કે આ ખિયારા રજસુ-તમસુથી આવેષિત (વિટેલા), વિવશ, હિતોમાં મૂઢો આમ અનિષ્ટ ચેષ્ટા કરે છે ! ચેતસો ન્યાસઃ—ચિત્તનો ન્યાસ, અભિલાષાતિરેકથી ચૈત્યવન્દનમાં જ પુનઃ પુનઃ મનનું સ્થાપન. પરા જિજ્ઞાસા—પરા-વિશેષવતી એવી ચૈત્યવન્દનની જ જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઈચ્છા. સત્કાલાપેક્ષા—સતકાલ અપેક્ષા, સંધ્યાત્રયરૂપ સુંદર કાલનું આશ્રયણ. યુક્તસ્વરતા—યુક્તસ્વરતા, પર યોગને અનુપધાતિ શબ્દતા. પાઠોપયોગઃ—પાઠોપયોગ, પાઠમાં—ચૈત્યવન્દનાદિ સૂત્રગત પાઠમાં જ ઉપયોગ, નિલ ઉપયુક્તતા. લબ્ધલક્ષત્વં ચ—અને લબ્ધલક્ષપણું; લબ્ધ—લબ્ધ-નિર્ણીત છે સર્વત્ર અનુષ્ઠાનમાં લક્ષ્ણ-લક્ષ, પર્યંત સાધ્ય, એન-જેનાથી તે લબ્ધલક્ષ, તેનો ભાવ તે લબ્ધલક્ષત્વ. જેમ કે—

“जो उ गुणो दोसकरो, न सो गुणो दोसमेव तं जान ।

अगुणोवि हु होइ गुणो, विणिच्छओ सुन्दरो जत्थ ॥”

અર્થાત્—જે ગુણ દોષકર હોય તે ગુણ નથી, તેને દોષ જ જાણ; અગુણ પણ ગુણ હોય, કે ન્યા વિનિશ્ચય (પર્યાવસાન) સુંદર હોય.

વિવેચન

“સુમતિનાથ ગુણશું મિલીજી, વાઘે મુજ મન પ્રીતિ;
તેલ બિન્દુ જિમ વિસ્તરેજી, જલમાંહે ભલી રીતિ...”

સોભાગી જિનશું લાગ્યો અવિહુડ રંગ.” શ્રી યશોવિજયજી

ઉક્ત અધિકારીઓ જે તેના લિંગ પરથી-પ્રગટ ચિહ્ન પરથી ઓળખી શકાય તે અન્ન કહ્યા છે:- (૧) તત્કથાપ્રીતિ-ચૈત્યવંદન સંબંધી કથા પ્રત્યે પ્રીતિ. જ્યાં કયાંય

અધિકારીને અંતરપ્રેમ સ્કુરે. (૨) નિન્દા અશ્રવણુ-કોઈ તે સત્ક્રિયાની નિન્દા કરે તો તે સાંભળે નહિં, કાન ધરે નહિં. (૩) તદનુકંપા-તે ચૈત્યવંદનના નિન્દક પ્રત્યે અનુકંપા-દયા. જેમકે-આ પામરં મૂઠ જીવો આવી સત્ક્રિયાની નિન્દા કરે છે, તે બિચારાની શી દુર્ગતિ થશે? (૪) ચિત્તનો ન્યાસ-આ સત્ક્રિયામાં એવો ઇચ્છાતિરેક વર્તે કે પુનઃ પુનઃ ચિત્તનું તેમાં સ્થાપન થાય. (૫) પરા જિજ્ઞાસા-ચૈત્યવંદન સંબંધી પરમાર્થને જાણવાની પરમ ઇચ્છા વર્તે. આ પ્રથમ પાંચ ચિહ્નો પરથી પ્રથમ બહુમાન લક્ષણનું અનુમાન થઈ શકે છે.

તથા-(૬) ગુરુવિનય-ધર્મશિક્ષાદાતા ગુરુપ્રત્યે વિનય, નમ્રભાવે નમન-વંદનાદિ ઉપચાર. (૭) સત્કાલાપેક્ષા-આ સત્લક્ષિતક્રિયાને ઉચિત સંધ્યાત્રયરૂપ સત્કાલનો આશ્રય કરવો તે. (૮) ઉચિતાસન-ગુરુથી ઉચ્ચ આસન કે સમ આસન નહિં, પણ નીચું આસન. (૯) ચુકામ્બરતા-યથાયોગ્ય સ્વર કાઢવો તે, બીજાના યોગમાં ઉપઘાત કે વિશ્લેષ થાય એવો ઘોંઘાટ કે કોલાહલ ન કરતાં કે રાગડા ન તાણતાં, ઉચિત સ્વરે પાઠ કરવો. (૧૦) પાઠોપયોગ-ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્રના પાઠમાં ઉપયોગ, ચિત્તનું સાવધાનપણું. આ બીજા પાંચ ચિહ્નો પરથી બીજા વિધિપરતા લક્ષણનું અનુમાન થઈ શકે છે.

તથા-(૧૧) લોકપ્રિયત્વ-પોતાના સુશીલપણનો એવો પ્રભાવ પડ્યો હોય કે જેથી લોકપ્રિયપણું પ્રાપ્ત હોય. (૧૨) અગર્હિતા ક્રિયા-અનિંદ્ય આચરણ હોય. (૧૩) વ્યસનમાં ધૈર્ય-વ્યસન-સંકટ-આપત્તિ આવી પડ્યે ધૈર્ય-ધીરપણું ન છોડે. (૧૪) શક્તિ પ્રમાણે ત્યાગ-અહંત્વ-મમત્વબુદ્ધિ છોડી, ફૂલણજી થઈને ગળા ઉપરવટ નહિં પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ દાનાદિરૂપ વા વ્રતનિયમાદિરૂપ ત્યાગ. (૧૫) લબ્ધલક્ષત્વ-પર્યંત સાધ્ય-છેવટનો લક્ષ લૂલવો નહિં તે લબ્ધલક્ષત્વ. જેમ રાધાવેધ સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની કીકી પર જ હોય તેમ આ બધી આત્મસાધન ક્રિયા કરીને પણ મ્હારે એક આત્માર્થ જ સાધવો છે, આત્મશુદ્ધિ કરી એક આત્મસિદ્ધિ જ સાધવી છે, એ લક્ષ નિરંતર લક્ષમાં રાખવો તે લબ્ધલક્ષત્વ. આ ત્રીજા પાંચ ચિહ્નો પરથી ત્રીજા ઉચિતવૃત્તિત્વ લક્ષણનું અનુમાન થઈ શકે છે-આ પંદર ચિહ્નો પરથી અધિકારીપણું ધરીક્ષીને આના અધ્યાપનમાં પ્રવર્તે, નહિં તો દોષ છે એમ કહ્યું છે.

“હવે જિન વચન પ્રસંગથી, જાણી સાધક નીતિ;

શુદ્ધ સાધ્ય રૂચિપણે, કરીએ સાધન રીતિ...નમિ નમિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અચિંત્ય ચિંતામણિસમું ચૈત્યવન્દન પામીને પણ અનધિકારી વિધિઅસેવનાદિથી મહા અકલ્યાણ પામે છે, ને તેના કારણિક પોતે થાય છે, માટે અધિકારીમાં જ પ્રયોગ કરવાની અધ્યાપકને લલામણ કરે છે—

આહ—ક ઇવાનધિકારિપ્રયોગે દોષ इति ।

उच्यते—स ह्यचिन्त्यचिन्तामणिकल्पमनेकभवशतहस्रोपात्तानिष्टदुष्टाष्टकर्मराशिजनितदौर्गत्यविच्छेदकमपीदमयोग्यत्वादवाप्य न विधिवदासेवते, लाववं चास्यापादयतीति । ततो विधिसमासेवकः कल्याणमिव महदकल्याणमासादयति । उक्तं च—

‘धर्मानुष्ठानवैतથ्याત, પ્રત્યપાયો મહાન્મવેત્ ।

રૌદ્રદુઃખૌવજનકો, દુઃપ્રયુક્તાદિવૌષધાદ્ ॥ इत्यादि’

અતોऽનધિકારિપ્રયોગે પ્રયોક્તૃકૃતમેવ તત્ત્વતસ્તદકલ્યાણમિતિ લિङ्गैस्तદધિકારિતા-
મવેત્યૈતદધ્યાપને પ્રવર્તેત ।^૭

અર્થ :—શંકા—અનધિકારિપ્રયોગમાં એવો તે કયો દોષ છે ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—તે (અનધિકારી),—અનેક ભવશતસહસ્રથી ગ્રહેલ અનિષ્ટ દુષ્ટ અષ્ટ કર્મરાશિજનિત દૌર્ગત્યનું (દારિદ્ર્યનું) વિચ્છેદનારું, એવું અચિંત્ય ચિંતામણિ સમું આ (ચૈત્યવન્દન) પણ પામીને, અયોગ્યપણાને લીધે, વિધિવત્ આસેવતો નથી, અને આનું લાઘવ આપાદન કરે છે; તેથી કરીને તે થકી વિધિસમાસેવક જેમ કલ્યાણને, તેમ તે મહત્ અકલ્યાણને પામે છે. કહ્યું છે કે—

‘ધર્માનુષ્ઠાન વૈતથ્યથી, પ્રત્યપાય મહા થાય;

જ્યમ દુઃપ્રયુક્ત ઓસડે, રૌદ્ર દુઃખોધ પ્રદાય.’

અર્થાત્—‘ધર્માનુષ્ઠાનના વૈતથ્ય થકી (વિતથપણાથી—ખોટાપણાથી) રૌદ્ર દુઃખઓધનો જનક એવો મહાન્ પ્રત્યપાય (ઉલટી હાનિ) હોય,—દુઃપ્રયુક્ત ઔષધ થકી જેમ હોય છે તેમ.’

એથી કરીને અનધિકારિપ્રયોગમાં તત્ત્વથી પ્રયોક્તૃકૃત જ તેનું અકલ્યાણ છે, એટલા માટે લિંગાથી તેની અધિકારિતા જાણીને આના અધ્યાપનમાં પ્રવર્તે.^૭

વિવેચન

“લાવ હો પ્રભુ ! લાવ ચિંતામણિ એહ, આતમ હો પ્રભુ ! આતમસંપત્તિ આપવાળું;
એહિ જ હો પ્રભુ ! એહિ જ શિવસુખ ગેહ, તત્ત્વ હો પ્રભુ ! તત્ત્વાલંબન થાપવાળું...
મૂરતિ હો પ્રભુ ! મૂરતિ અનંત જિજ્ઞંહ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“કામિત પૂરણ સુરતરુ, સખી. આનંદધન પ્રભુ પાય-સખી.”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે જિજ્ઞાસુ પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે—અહો આચાર્યજી ! અનધિકારીમાં આ ચૈત્ય-
વન્દનનો પ્રયોગ કરવામાં એવો તે કયો દોષ છે, કે જેથી કરી
અચિંત્ય ચિંતામણિ આપ ફરી ફરી અનધિકારીપ્રયોગના નિષેધ પર આટલો બધો ભાર
સમું ચૈત્યવન્દન મૂકે છે ? એનો ઉત્તર આપતાં ભાવિતાત્મા આચાર્યજી વદે છે—
આ ચૈત્યવન્દન જેનો મહિમા ન ચિંતવી શકાય એવું અચિંત્ય

ચિન્તામણિ સમાન છે, ‘અચિન્ત્યચિન્તામણિકલ્પમ્.’ એટલે જ લાખો કોટો લવોમાં ઉપાર્જન કરેલ અનિષ્ટ દુષ્ટ અષ્ટ કર્મરાશિથી ઉપજેલ દૌર્ગત્યનું—આત્માના ગુણદાર્શિનું તે વિચ્છેદક છે, “દૌર્ગત્યવિચ્છેદકં”, અર્થાત્ કર્મઆવરણ દૂર કરી તે આત્માની અનંત ગુણસમૃદ્ધિ પ્રગટ કરે છે. આવું દૌર્ગત્યનું વિચ્છેદક અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમું ચૈત્યવન્દન પામીને પણ અનધિકારી જીવ પોતાના અયોગ્યપણાને લીધે વિધિવત્ આસેવતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આનું લાઘવઆપાદન કરે છે, લાઘવ-હલકાપણું ઉપજાવે છે, જેમ તેમ પ્રયોગ કરી આ મહાન્ ક્રિયાના ગૌરવની હાનિ કરે છે. એટલે વિધિસમાસેવક—વિધિથી સમ્યક્ આસેવન કરનાર જેમ મહત્ કલ્યાણને પામે છે, તેમ આ અવિધિ-

સમાસેવક અવિધિથી આસેવન કરનાર અનધિકારી જીવ મહત્ અકલ્યાણને વિધિઅનાસેવન થકી પામે છે. અર્થાત્ આત્મસંપત્તિ આપવા માટે અચિન્ત્ય ભાવ-ચિન્તામણિ લાઘવઆપાદનથી અર્હત્ ભગવંતે જેવા મહત્ વિષયપણાએ કરીને જે અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ મહા અકલ્યાણ સમું આ ચૈત્યવન્દનરૂપ મહત્ લક્ષિતઅનુષ્ઠાન છે, તે જે ઉક્ત ભાવ-વિધિથી એટલે કે ઉપયોગથી, નિરાશાંસાથી, સમ્યક્દષ્ટિથી, લક્ષિતથી, બહુમાનાદિથી સમ્યક્પણે કરે તે મહાકલ્યાણનું ભાજન થાય; અને જે ઉક્ત વિધિથી વિપરીતપણે અવિધિથી એટલે કે અનુપયોગથી, આશાંસાથી, મિથ્યાદષ્ટિથી, અલક્ષિતથી, અબહુમાનાદિથી અસમ્યક્પણે કરે તે મહાઅકલ્યાણનું ભાજન થાય. કારણ કે જેમ મહત્ એવા સત્ પ્રત્યેની અનાશાતનાથી, આદરથી, વિનયથી, લક્ષિતથી, બહુમાનથી, આરાધનથી મહામોક્ષરૂપ સત્ ફળ મળે; તેમ તે પ્રત્યેની આશાતનાથી, અનાદરથી, અવિનયથી, અલક્ષિતથી, અબહુમાનથી, વિરાધનથી મહાસંસારરૂપ અસત્ ફળ મળે. જેમ રાજા રીઝે તો ન્યાલ કરી દે ને ખીજે તો ઘરખાર પણ જાય; તેમ આરાધનાથી સત્ પ્રસન્ન થાય તો જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય, અને વિરાધનાથી અપ્રસન્ન થાય તો મહા અકલ્યાણ થાય.

“જાણું હો પ્રભુ જાણું જન્મ કયથ, જો હું હો પ્રભુ ! જો હું તુમ સાથે મિલ્યોજી; સુરમણિ હો પ્રભુ ! સુરમણિ પામ્યો હતથ, આંગણ હો પ્રભુ ! આંગણ મુજ સુરતર ફલ્યોજી.”

શ્રી. યશોવિજયજી.

આ અંગે અત્રે સુભાષિત ટાંકયું છે કે ‘ધર્માનુષ્ઠાનના વૈતથ્યથી-વિતથપણાથી મહાન્ પ્રત્યપાય થાય છે કે જે રોદ્ર દુઃખસમૂહનો જનક-ઉપજાવનાર હોય છે, -દુષ્પ્રયુક્ત ઔષધની પેઠે.’ અર્થાત્ ગુણકારી ઔષધનો પણ જો દુષ્પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો દુષ્ટ વિપરીત મિથ્યા અસત્ એવો અવિધિપ્રયોગ કરવામાં આવે, તેથી ગુણને બદલે ઉલટી મોટી હાનિ થાય. તે જ પ્રકારે આત્મગુણકારી ધર્માનુષ્ઠાનનો પણ જો દુષ્પ્રયોગ કરવામાં આવે, દુષ્ટ વિપરીત મિથ્યા અસત્ એવો અવિધિપ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી આત્માને ગુણને બદલે ઉલટી મહાન્ હાનિ થાય. કારણ કે આ ધર્માનુષ્ઠાન ઔષધ લવરોગનો નાશ કરનાર મહા યોગ-રસાયન હોઈ પૌષ્ટિક રસાયન જેમ પચાવવું સહેલું નથી. એટલે જેમ રસાયનનો પ્રયોગ યોગ્ય ઉદ્દીપ્ત જઠરાગ્નિવાળા અધિકારી પર કરવામાં

આવે તો તેને આરોગ્ય આપી દીર્ઘાયુ બક્ષે છે; પણ મંદાગ્નિવાળા અનધિકારી દુર્બળ મનુષ્ય પર તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તે તેને જીવવાની શક્તિના અભાવે ભારે પડી જાય છે અને પ્રાણાંત વિપરીત પરિણામ પણ આપે છે; તેમ આ ધર્માનુષ્ઠાનરૂપ યોગ-રસાયનનો પ્રયોગ ઉદ્દીપ્તશક્તિસંપન્ન યોગ્ય અધિકારી પર કરવામાં આવે તો તેને ખરાબર પચે છે અને ભવરોગનો નિર્મૂળ નાશ કરી અજરામરપણું આપે છે; પણ મંદશક્તિવાળા અયોગ્ય અનધિકારી જીવ પર આનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે તેને આત્મપરિણામપણે જરતું-પચતું નથી, અને આ સૂત્ર તો મને આવડે છે, આ ક્રિયા તો હું કરું છું, આમાં તે શું છે? ઈત્યાદિ પ્રકારે ઉલટું મિથ્યાભિમાન રૂપ અજીર્ણ-‘જ્ઞાનનો અપયો’ ઉપજાવી મહાઅનર્થકારી થઈ પડે છે, યાવત્ જ્ઞાનાદિ-ભાવપ્રાણહરણરૂપ ભાવ-મૃત્યુ કરે છે, આમ જે જ્ઞાન નિર્જરાનો હેતુ થઈ મહાકલ્યાણકારી મોક્ષનું કારણ થવું જોઈએ, તે જ્ઞાન અનધિકારી જીવના હાથમાં જવાથી તેને માનનો હેતુ થઈ મહાઅનર્થકારી ભવઅન્ધનનું કારણ થઈ પડે છે !

“ જે જ્ઞાન મહાનિર્જરાનો હેતુ થાય છે, તે જ્ઞાન અનધિકારી જીવના હાથમાં જવાથી તેને અહિતકારી થઈ ઘણું કરી પરિણમે છે. ”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અ. ૬૬૫.

આ ધર્માનુષ્ઠાન યોગ ખરેખર ! મહાપ્રયોગ છે, એક લોકોત્તર કોટિનો મોટો અખતરો (Great & grand experiment) છે. એટલે તે જો સવળો ઉતરે તો એકો પાર થઈ જાય, જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય; અને અવળો પડે તો

યોગ જીવનું નાવડું ટૂંકી જાય ! મહદ્ વસ્તુની હીન ઉપયોગરૂપ આશા-

મહા પ્રયોગ તનાથી અકલ્યાણ થઈ મહા હાનિ થાય,-વિજ્ઞાનાના પ્રયોગની પેઠે.

એક ને એક વસ્તુમાંથી તેના ઉપયોગ પ્રમાણે ઝેર કે અમૃત નીકળે છે; તેમ આ ધર્માનુષ્ઠાનરૂપ યોગપ્રયોગના સદુપયોગથી અમૃત નીકળે ને દુરુપયોગથી ઝેર નીકળે ! દા. ત. આત્માને આત્મસ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ આત્મધર્મ પમાડનાર ધર્માનુષ્ઠાન જે આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનાથી રહિતપણે કેવલ શુદ્ધ આત્માર્થે જ નિરહંકારપણે કરવાનું છે એવું વિધાન જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યું છે; તે ધર્માનુષ્ઠાન પણ જો આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનાથી, પરભાવ-વિભાવની આકાંક્ષાથી અહંકારપણે કરવામાં આવે,

તો તે આત્માના ગુણની ઘાત કરનાર આત્માને ઝેરરૂપ વિષઅનુષ્ઠાન

અનધિકારીપ્રયોગ થઈ પડે છે. આમ આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનાથી કરવામાં

પ્રયોક્તૃત આવતું વિષઅનુષ્ઠાન ભાવઅવિધિરૂપ હોઈ આત્માને મહા-

મહા અકલ્યાણ અકલ્યાણનું કારણ થઈ પડે છે; અને તત્ત્વથી આ અકલ્યાણનું કારણ

પણ અનધિકારીમાં પ્રયોગ કરનાર ઉપદેશક જ થઈ પડે છે. એટલા

માટે ઉપરમાં કહેવામાં આવેલા લિંગો-પ્રગટ ચિહ્નો પરથી તેની અધિકારિતા જાણીને આ ચૈત્યવન્દનના અધ્યાપનમાં તે ઉપદેશક પ્રવર્તે, એ જ તાત્પર્ય છે.

એમ અધિકારીપ્રયોગ કરતા અધ્યાપકે વચન આરાધ્યું ઈ, એથી ઉલટું કરતાં ઉલટું જ કર્યું, એમ કહે છે—

— ୧୫୫ —

[illegible][illegible][illegible]

આમ સૂત્રઅપાધાથી જે અપવાદ છે તે ઉત્સર્ગભેદ જ છે, નહિં કે સૂત્રપાધાથી હોય તે. એટલે સૂત્રપાધાથી જે અપવાદ સેવવામાં આવે તે ભલે કદાચ તાત્કાલિક કંઈક લાભ કરતો હોય તો પણ પરિણામે તો મહાહાનિ કરે છે. એટલે જ અત્રે સૂત્રપાધાથી કહ્યું છે કે- ‘ગુરુલાઘવચિંતાના અભાવથી અહિતાનુબંધી હિત અપવાદસેવન તે અસમંજસ છે.’-‘ગુરુલાઘવચિન્તાઽભાવેન હિતમહિતાનુવન્ધ્યસમજ્ઞસં’. પરમગુરુ લાઘવકારિ અર્થાત્ જેમાં લાભ અધિક છે ને હાનિ અદ્ય છે એવી ગુરુલાઘવ ક્ષુદ્રસત્ત્વચેષ્ટિત ચિંતા જ્યાં નથી, એવું હિત પણ અહિતનેા અનુબંધ કરનાર હોવાથી અસમંજસ-અસમુચિત છે. અને આવા ગુરુલાઘવચિંતા રહિત અહિતાનુબંધી અપવાદનું સેવન કરવું, તે પરમગુરુનું લાઘવ (લઘુપણું-હલકાપણું) કરનારું એવું ક્ષુદ્ર સત્ત્વનું-જંતુનું વિલસિત-ચેષ્ટિત છે. અર્થાત્ આખા જગત્ કરતાં પણ જેનું ગુણગૌરવ ગુરુ (ભારી) છે એવા પરમ જગદ્ગુરુ તીર્થંકરનું લાઘવ (લઘુપણું) તે ક્ષુદ્ર પ્રાણી પોતાના અવિધિયુક્ત અપવાદસેવનથી કરે છે; તે પરમગુરુને ને તેના સંબંધી ચૈત્યવંદન ક્રિયાને જેને તેને આપવાથી કે ગમે તેમ યદ્વા તદ્વા લૌકિક રીતે કરવાથી તે નીચી-હલકી-લઘુ પંક્તિએ ઉતારી મૂકી તેની આશાતના કરે છે; અને આમ પરમગુરુનું લાઘવ કરવું તે ક્ષુદ્ર-પામર જીવનું ચેષ્ટિત છે.

આનું-ક્ષુદ્રસત્ત્વવિલસિતનું અપવાદપણે અંગીકરણ પણ અનાત્મજ્ઞોનું સંસાર-સરિત્સ્રોતમાં કુશકાશાવલંબન છે, ‘સંસારસરિત્ચ્છોતસિ કુશકાશા-તેષુ અપવાદગ્રહણ વલ્લમ્વનમ્’ । જેને તેને આપવારૂપ અવિધિપ્રયોગનું અથવા યદ્વા સંસારસરિત્સ્રોતમાં તદ્વા ગમે તેમ ગાડરીઆ પ્રવાહ પ્રમાણે લૌકિક રીતે પ્રયોગનું તણખલાને બાજબા અપવાદરૂપે ગ્રહણ તે તો ક્ષુદ્ર સત્ત્વનું ચેષ્ટિત છે એમ ઉપરમાં જેવું ! કહ્યું. આવા રૂઢિ પ્રમાણે હાંકયે રાખવારૂપ કે જેમ ચાલે છે તેમ ચલાવ્યે રાખવારૂપ અપવાદનું ગ્રહણ તે તો સંસારસરિતાના પ્રવાહમાં કુશકાશના-તણખલાના અવલંબન જેવું છે. જેમ નદીના પ્રવાહમાં તણાતો મનુષ્ય તણખલાને બાજે, તો તેનો નિસ્તાર થાય નહિં, તેમ આવા તણખલા જેવા અપુષ્ટ આલંબનરૂપ અપવાદને જે અનાત્મજ્ઞો આલંબે, તેનો સંસારસરિત્થી નિસ્તાર થાય નહિં, એટલું જ નહિં પણ તે સંસારસરિતાના સ્રોતમાં તણાયા જ કરે. અર્થાત્ આ અનાત્મજ્ઞ જીવોને આત્મસ્વરૂપનું ભાન જ નથી, એટલે તે બિચારા પામર જીવો રૂઢિગતપણે કે લૌકિકપણે ક્રિયા કરતા રહી અમે તરશું એમ મિથ્યા આત્મસંતોષ માને છે, પણ તે તેમનું માનવું વંચક ઠગની પેઠે ઠગારું જ થઈ પડે છે. કારણ કે મૂળ સ્વરૂપ લક્ષ્યનું ભાન નહિં હોવાથી, લક્ષ્ય વિનાના બાણની પેઠે, તેના સર્વ યોગ-ક્રિયા-ક્રિયા મોક્ષક્રિયાથી વંચિત કરનારા વંચક-આત્મવંચક થાય છે; એટલે તેઓ ચારે ગતિમાં રખડતા રહી સંસારસરિત્સ્રોતમાં તણાયા જ કરે છે. આમ આત્મસ્વરૂપનું જેને ભાન નથી એવા અનાત્મજ્ઞો ભલે ક્ષુદ્રસત્ત્વવિલસિતરૂપ અપવાદનું આલંબન ગ્રહે, પણ તે તણખલા જેવા અપુષ્ટ આલંબનથી તેઓ સંસારસરિ-

તાના સ્રોતમાંથી રૂખતા બચે નહિં. એટલે એવા આલંબનનું અંગીકરણ મિથ્યા છે, એમ સર્વથા પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

“ વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફલ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો...ધાર.”

શ્રી આનંદધનજી

જિનપ્રવચન અને અન્ય વચનની તુલનાત્મક સ્થિતિ વિચારી, ઉત્તમ નિદર્શનોમાં યતન કરવો, એમ શ્રેયોમાર્ગ દર્શાવે છે—

નિરૂપણીયં પ્રવચનગામ્भीર્યં, વિલોકનીયા તન્ત્રાન્તરસ્થિતિઃ, દર્શનીયં તતોડસ્યાધિકત્વં, અપેક્ષિતવ્યો વ્યાપ્તીતરવિભાગઃ, ચતિતવ્યંમુત્તમનિદર્શનેષ્વિતિ શ્રેયોમાર્ગઃ ॥^{૧૧}

અર્થઃ—નિરૂપણીય છે પ્રવચનગાંભીર્ય, વિલોકનીય છે તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ, દર્શનીય છે તેનાથી આનું અધિકત્વ, અપેક્ષિતવ્ય છે વ્યાપ્તિ-અવ્યાપ્તિ વિભાગ, ચતિતવ્ય છે ઉત્તમ નિદર્શનોમાં,—એમ શ્રેયોમાર્ગ છે. ^{૧૧}

વિવેચન

“ઉદઘાવિવ સર્વસિન્ધવઃ સમુદીર્ણસ્ત્વયિ સર્વદૃષ્ટયઃ ।

ન ચ તાસુ ભવાનુદીક્ષયતે, પ્રવિભક્તાસુ સરિત્સ્વિવોદધિઃ ॥ ”

શ્રી સિદ્ધસેન દ્વિવાકરજી કૃત દ્વાત્રિંશત દ્વા. ૪

આમ અપુષ્ટ અપવાદનો નિષેધ કર્યો, તેની પુષ્ટિરૂપે અત્રે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ સુંદર લલિત સુભાષિત સૂત્રો ઉપન્યસ્ત કર્યા છે : ‘નિરૂપણીયં પ્રવચનગામ્भीર્યં ।’ ઈ. (૧) ‘પ્રવચન-ગાંભીર્યં નિરૂપણીય છે.’ જિનપ્રવચન ઉપરછલું કે છુલ્લક નથી, પ્રવચનગાંભીર્ય ને પણ સાગરવરગાંભીર આશયવાળું છે, એમ આ પ્રવચનનું ગાંભીર-તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ પાળું નિરૂપવા યોગ્ય છે. કારણ કે આ પ્રવચન ખરેખર ! ‘પ્રવચન’—ખીજા બધા વચન કરતાં ચઢીયાતું એવું પ્રકૃષ્ટ વચન છે. જ્યાં સૂત્રોરૂપી અર્થગાંભીર મધુર નિર્મલ જલ ભર્યાં છે, સિદ્ધાન્તોરૂપી મોટા મોટા પ્રબળ તરંગો જ્યાં ઉછળી રહ્યા છે, ચુક્તિઓરૂપી સરસ સરિતાઓનું જે સંગમસ્થાન છે, મહા-

પંક્તિકા—દર્શનીયં તતોડસ્યાધિકત્વમ્—તેનાથી આનું અધિકત્વ દર્શનીય છે; દર્શનીય—દર્શનીય, દર્શાવવા યોગ્ય છે પરાને, વા સ્વયં દૃષ્ટવ્ય-દેખવા યોગ્ય છે. તતઃ—તેનાથી, તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ કરતાં, અસ્ય—આનું, પ્રકૃત તન્ત્રનું, અધિકત્વ—અધિકપાણું, અધિક ભાવ,—કષ આદિથી શુદ્ધ જીવાદિ તત્ત્વના અભિધાયકપણાને લીધે. વ્યાપ્તીતરવિભાગઃ—વ્યાપ્તિ, આનો સર્વતન્ત્રાનુગમ,—સર્વ નયમતાનુ-શયિપણાને લીધે; અને ઇતર, અવ્યાપ્ત તન્ત્રાન્તરોની,—એકનયરૂપપણાને લીધે; તે વ્યાપ્તીતરે—વ્યાપ્તિ અને ઇતર, તયોઃ—તે બન્નેનો, વિભાગઃ—વિશેષ, અને અહીં ઇતરા શબ્દનો પુંવહભાવ છે, “વૃત્તિમાત્રે સર્વાદીનાં પુંવહભાવઃ” વૃત્તિમાત્રમાં સર્વ આદિનો પુંવહભાવ (હોય) એ વચનથી. ઉત્તમનિદર્શનેષુ—આજ્ઞાનુસાર પ્રવૃત મહાપુરુષ દૃષ્ટાન્તોમાં.

મતિવંતોની મતિ પણ જેનો તાગ લાવી શકતી નથી, અને જ્યાં ગુણગુણરૂપ રત્નો દેખીને ચિત્ત પ્રસક્ત થઈ જાય છે, એવા આ પરમ ગંભીર શ્રુતસમુદ્રને વર્ણવવા કોણ સમર્થ છે ? ઇત્યાદિ પ્રકારે આ પ્રવચનનું ગાંભીર્ય વિચારવા યોગ્ય છે.

સૂત્રો જેમાં અમલ જલ છે અર્થ ગંભીર મીઠાં,
સિદ્ધાન્તોના પ્રખળ ઉછળે જ્યાં તરંગો ગરીઠાં;
દેખીને જ્યાં ગુણગુણમણિ ચિત્ત થાયે પ્રસક્ત,
ચારુ ઐયો શ્રુત જલનિધિ વર્ણવવા કોણ શક્ત ?—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

તથા—(૨) ‘તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ વિલોકનીય છે,’ અન્ય તંત્રનું—વચનનું તેવું ગંભીરપણું નથી એમ અન્ય તંત્રની સ્થિતિ વિલોકવા યોગ્ય છે. કારણ કે ઉપરછલા કુદલક ભાવવાળા વચનો જ્યાં હિંસાદિ દોષથી દૂષિત હોઈ ખારા જલ સમા છે, એકાન્તવાદથી દૂષિત અપસિદ્ધાન્તોરૂપ ઉદલસતા કલ્પનાતરંગો જ્યાં ક્ષુદ્ર તરંગો જેવા છે, ચુક્તિસરવાણીનો પણ જ્યાં પ્રવેશ પણ સંભવતો નથી, અલ્પમતિવંતો પણ ‘આમાં તે શું છે ?’ એમ જેનો તાગ લાવી શકે છે, અને જ્યાં હિંસા—કપાયાદિ પોષક દુર્વિધાનોરૂપ ટાંકરા દેખી ચિત્ત અપ્રસન્ન થાય છે, એવા આ ક્ષુદ્ર સામાન્ય જલાશયો જેવા તન્ત્રાન્તરોની લૌકિક માર્ગપ્રરૂપણાદિ સ્થિતિ અવલોકવા યોગ્ય છે.

તથા—(૩) ‘તેનાથી આનું અધિકત્વ દર્શનીય છે.’—તન્ત્રાન્તરથી—અન્ય દર્શનોથી આ જિનપ્રવચનનું અધિકપણું (Supreriority) કષ-છેદ-તાપથી શુદ્ધ તત્ત્વના પ્રકાશકપણા વડે કરીને કેવી રીતે છે તે સ્વયં દેખવા યોગ્ય છે ને બીજાઓને જિનપ્રવચનનું દેખાડવા યોગ્ય છે. જેમકે—કયાં કેવલ શુદ્ધ આત્માર્થપ્રધાન લોકોત્તર અધિકપણું માર્ગપ્રરૂપક આ સાગરવરગંભીર જિનપ્રવચન ? ને કયાં જનમન-રંજનપ્રધાન લૌકિક માર્ગપ્રરૂપક ક્ષુદ્ર જલાશયો સમા અન્ય વચન ? જલાશયોનું જલ ઉપરની સપાટી (Surface) જોતાં સહે સમાન લાગે, પણ તેના ઊંડાણની (Depth) ખખર તો જેમ જેમ તેમાં ઊંડા ઉતરીએ તેમ તેમ જ પડે છે. તેમ ઉપર ઉપરથી જોતાં તન્ત્રાન્તર વચન સહે જિનપ્રવચન સમાન લાગે, પણ તેના ગાંભીર્યનો અનુભવ તો જેમ જેમ મધ્યસ્થ ભાવે કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષાથી તે તે દર્શનના તત્ત્વનું અવગાહન કરીએ તેમ તેમજ થાય છે.

“બાકીના સઘળા ધર્મમતોના વિચાર જિનપ્રણીત વચનામૃત સિંધુ આગળ એક ખિન્દરૂપ પણ નથી. XXX એક દેહમાં બે આત્મા નથી; તેમ આખી સૃષ્ટિમાં બે જૈન એટલે જૈનની તુલ્ય બીજું દર્શન નથી. આમ કહેવાનું કારણ શું ? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નિરાગિતા, સત્યતા અને જગદ્દિતૈષિતા.”—

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા (ખાલાવબોધ) પાઠ ૯૫.

તથા—(૪) ‘વ્યાપ્તિ-અવ્યાપ્તિ વિભાગ અપેક્ષિતવ્ય છે,’ અપેક્ષવા યોગ્ય છે, અને આમ સર્વનયમાં વ્યાપકપણાથી તાપશુદ્ધિને લીધે જિનપ્રવચનનું સર્વ તન્ત્રાન્તરોમાં

વ્યાપકપણું છે, પણ એકનયાનુસારિ તન્ત્રાન્તરોનું જિનપ્રવચનમાં જિનપ્રવચનનું વ્યાપકપણું નથી,—એમ જિનદર્શનની વ્યાપ્તિ (Pervasion) અને વ્યાપકપણું, ઇતર દર્શનોની અવ્યાપ્તિનો (non-pervasion) વિભાગ-વિશેષ ઇતરનું નહિં ઠહેંચણું (Distinguishing division) અપેક્ષવા યોગ્ય છે. કારણ કે જિનદર્શનનું સર્વદર્શનવ્યાપકપણું તેના સ્વાદ્વાદદર્શીપણાને લઈને છે. એટલે યથાયોગ્ય નયવિભાગ પ્રમાણે તે તે દર્શન પોતપોતાના નયની અપેક્ષાએ કથંગિત-કોઈ અપેક્ષાએ સાચા છે એમ ‘સ્થાત્’ પદનો ન્યાસ કરીને તે સમાધાન-સમન્વય (Reconciliation) કરે છે. આમ જિનદર્શન સર્વ દર્શનોમાં વ્યાપક (all-pervading) થાય છે ને સર્વ દર્શનો જિનદર્શનના અંગભૂત બને છે. પણ અન્ય દર્શનો એકાન્તવાદના આગ્રહરૂપ દૂષણથી દૂષિત હોવાથી એકદેશીય હોઈ સર્વ દેશીય જિનદર્શનમાં વ્યાપક થઈ શકતા નથી. સાગરમાં સર્વ સરિતાઓ સમાય છે, પણ સરિતામાં સાગર સમાતો નથી; તેમ જિનદર્શન-સાગરમાં સર્વદર્શન-સરિતાઓ સમાય છે, પણ સર્વદર્શન-સરિતામાં જિનદર્શન-સાગર સમાતો નથી. આમ સર્વ દર્શનોને પોતાના વિશાલ પટમાં સમાવવાને જિનદર્શન સમર્થ છે, કારણ કે સર્વથા સર્વત્ર નિરાગ્રહી એવી સર્વસમન્વયકારી પરમ ઉદાર અનેકાન્ત દૃષ્ટિને ઉપદેશતા જિન ભગવાનના ઉપદેશની રચના ત્રણે કાળમાં એવી પરમોત્તમ છે કે તેમાં સર્વ મતદર્શન હળીમળીને પોતપોતાની સંભાળ કરતા રહે છે.

“જિનવરમાં દર્શન સઘળાં છે, દર્શન જિનવર ભજના રે...

સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિની સાગર ભજના રે...

પડ દરિસણ જિનઅંગ ભણીજે.” શ્રી આનંદધનજી

“રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિલુ કાળ;

ઇનમેં સખ મત રહત હે, કરતેં નિજ સંભાળ.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

તથા-(પ) ‘ઉત્તમ નિદર્શનોમાં ચતિતવ્ય છે,’—ચત્ન કરવા યોગ્ય છે. આમ આ બધો વિચાર કરી, ઉંચા જોણુ રાખી, ચઢતા પરિણામની ધારાએ ચઢવા ઉંચા દાખલા લેવા યોગ્ય છે, એમ સમજી, લોકોત્તર પ્રકારે યથાસૂત્ર આદર્શ ક્રિયા ઉંચા દાખલા લઈ કરનારા સંત જનોના ઉત્તમ નિદર્શનોમાં—ઉદાહરણોમાં ચત્ન કરવા પ્રવર્તવું યોગ્ય છે,—કે જેથી કરીને મુક્તિપથને વિષે પોતાના આત્માની યાત્રા ઊર્ધ્વગામી થાય. ‘એમ ઐયોમાર્ગ છે,’—એમ ઉક્ત પ્રકારે કલ્યાણ-માર્ગ છે, મોક્ષરૂપ શ્રેય-કલ્યાણ પામવાનો રસ્તો છે.

સદ્વિદ્યાના બુધપ્રિય જ એ શુભ્ર સંસ્કાર ઝીલી,
પૂર્ણેન્દ્રવત સકલ સુકલા પૂર્ણ ભાવે ય ખીલી;
આત્માર્થી હે ! વિજય વરજે ધર્મ ને મોક્ષકામી !
યાત્રા ત્હારી મુગતિપથમાં હો સદા ઊર્ધ્વગામી !

—સ્વરચિત (પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા).

“ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી....સાહે. લહીએ ઉત્તમ કામ રે....ગુણ.

ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે....સાહે. દીપે ઉત્તમ ધામ રે....ગુણ.” શ્રીયશોવિજયજી

“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી નેમિ.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

૫

શ્રેયોમાર્ગના અધિકારી અપુનર્બંધકાદિ મુમુક્ષુઓઃ ભવાભિનંદી અનધિકારી

આ શ્રેયોમાર્ગ અપુનર્બંધકાદિનો વ્યવસ્થિત છે, અન્યનો અહીં અનધિકાર જ છે, એમ સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે—

વ્યવસ્થિતશ્ચાયં મહાપુરુષાણાં ક્ષીણપ્રાયકર્મ્મણાં વિશુદ્ધાશયાનાં ભવાવહુમાનિનાં અપુનર્વંધકાદીનામિતિ । અન્યેષાં પુનરિહાનધિકાર एव, शुद्धदेशनाऽनर्हत्वात् ॥^{૧૨}

અર્થઃ—અને આ (શ્રેયોમાર્ગ) મહાપુરુષ, ક્ષીણપ્રાય કર્મવાળા, વિશુદ્ધઆશયી, ભવઅખહુમાની, એવા અપુનર્બંધકાદિનો વ્યવસ્થિત છે; અન્યોનો પુનઃ અહીં અનધિકાર જ છે,—શુદ્ધ દેશનાના અનર્હપણાને (અયોગ્યપણાને) લીધે.^{૧૨}

વિવેચન

“કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;

ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.

દશા ન એવી જ્યાં લગી, જીવ લહે નહિં જોગ;

મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રોગ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અત્રે કોઈ એમ શંકા કરે કે—વારુ, આચાર્યજી ! આપ તો આદર્શવાદી (Idealistic) હોઈ, આપશ્રીએ આવી પ્રવચનગાંભીર્યનિરૂપણ આદિ ઉચ્ચ કક્ષાની આદર્શવાદી વાત કહી શ્રેયોમાર્ગનો નિર્દેશ કર્યો. પરંતુ વાસ્તવવાદી (Realistic) દષ્ટિએ જોતાં આપની આ શ્રેયોમાર્ગની વાત તો ‘તક્ષક ક્ષણિધરના ચૂડામણિને ગ્રહવા જેવી’ અશક્ય અનુષ્ઠાનરૂપ લાગે છે.

આ શંકાને નિર્મૂલ કરતાં ભાવિતાત્મા મહર્ષિ શાસ્ત્રકાર વદે છે—મહાનુભાવ ! તમારી શંકા અસ્થાને છે. આ શ્રેયોમાર્ગ તો મહાપુરુષ—અપુનર્બંધકાદિનો વ્યવસ્થિત જ છે.

પણિકા—આ પ્રવચનગાંભીર્યનિરૂપણાદિ ઉત્સર્ગ—અપવાદ સ્વરૂપ પરિચાન હેતુ શ્રેયોમાર્ગ ભલે હો, પરંતુ જ્વરહર તક્ષકના (નાગના) ચૂડારત્ન અલંકારના ઉપદેશવત્ (તે) અશક્ય અનુષ્ઠાન થશે એમ આશંકીને કહું—વ્યવસ્થિતશ્ચ ઇત્યાદિ.

વ્યવસ્થિતશ્ચ—અને વ્યવસ્થિત, અને સ્વયમેવ પ્રતિષ્ઠિત,—અપુનર્બંધકાદિ મહાપુરુષોથી અનુષ્ઠિતપણાને લીધે.

વ્યવસ્થિતશ્રાવ્યં મહાપુરુષાણાં—અપુનર્વન્ધકાદીનામ્. આ Xઅપુન-
આ શ્રેયોમાર્ગ અપુનર્બન્ધકાદિ કેવા છે ? —(૧) મહા ધર્મપુરુષાર્થપણાને લીધે તે
મહાસત્ત્વવંત ‘મહાપુરુષો’ હોય છે. (૨) એટલા માટે જ આત્મ-
વ્યવસ્થિત પુરુષાર્થ વડે કરીને અંતઃકોટાકોટિ સાગરોપમ જેટલી કર્મસ્થિતિ
શેષ હોઈ, કર્મ લગલગ ક્ષીણ કરી નાંખ્યા હોવાથી તેઓ ‘ક્ષીણપ્રાય
કર્મવાળા’ હોય છે. (૩) આમ કર્મમલ ઘણો ક્ષીણ થયો હોઈ, તેઓના ચિત્ત-આશયની
અત્યંત શુદ્ધિ થઈ હોવાથી તેઓ ‘વિશુદ્ધ આશયી’ હોય છે. (૪) અને આમ
આશયવિશુદ્ધિને લીધે તેઓનું સંસાર પ્રત્યેનું બહુમાન ઉતરી ગયું હોવાથી, લવાલિનંદિપણું
મટી ગયું હોવાથી તેઓ ‘લવ અબહુમાની’ હોય છે. આવા લક્ષણસંપન્ન ખરેખરા
મુમુક્ષુ-લવમંધનથી છૂટવાની નિર્દોષ અંતરંગ ઇચ્છાવાળા જે છે, તે અપુનર્બન્ધકાદિનો જ
આ શ્રેયરૂપ મોક્ષમાર્ગ વ્યવસ્થિત (Well-established) છે. અત્રે આદિ શબ્દથી એના
કરતાં ઉંચી દશાવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ, ચારિત્રી આદિ સમજવા; એટલે અપુનર્બન્ધક જેમાં
આદિ છે તે અપુનર્બન્ધકાદિ. અર્થાત્ અપુનર્બન્ધક દશાવાળો જ મોક્ષમાર્ગનો પ્રાથમિકમાં
પ્રાથમિક અધિકારી હોઈ, અપુનર્બન્ધકથી માંડીને જ આ મોક્ષમાર્ગના અધિકારની શરૂઆત
થાય છે; અને પછી તો સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ દશામાં તો તે અધિકાર ઉત્તરોત્તર વધતો જાય
છે. તાત્પર્ય કે—જેને કષાયની ઉપશાંતતા થઈ છે, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા
જેને વર્ત્તતી નથી, લવ પ્રત્યે જેને અંતરંગ વૈરાગ્ય ઉપજ્યો છે અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે
જેને અનુકંપા વર્ત્તે છે, એવા સાચા આત્માથી, —અપુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળા સાચા મુમુક્ષુ
જોગીજનો જ આ શ્રેયરૂપ મોક્ષમાર્ગના યોગ્ય અધિકારી છે.

“અપુનર્બન્ધકથી માંડીને, જાવ ચરમ ગુણકાણ;

લાવ અપેક્ષાયે જિન આણા, મારગ ભાષે જાણ.”—શ્રી યશોવિજયજી કૃત. સા. મ. ગા. સ્ત.

પણ અન્યોનો સકૃદ્બન્ધકાદિનો તો અહીં મોક્ષમાર્ગમાં અનધિકાર જ છે. ‘અન્યેષાં
પુનરિદાનધિકાર ઇવ,’ અર્થાત્ ઉક્ત લક્ષણથી વિપરીત લક્ષણવાળા એવા હીનસત્ત્વ, ભારેકર્મી,
મલિનઆશયી અને લવબહુમાની (લવાલિનંદી) જીવો આ
અન્યોનો અહીં મોક્ષમાર્ગના પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક અધિકારી પણ નથી. કારણ કે
અનધિકાર જ સંસાર ભલો છે, રૂઠો છે, એમ સંસારથી રાગનારા, લવને
શુદ્ધદેશના અયોગ્યપણું અભિનંદનારા એવા લવાલિનંદી જીવો આ મોક્ષમાર્ગ પામવા ધારે
તોપણ પામી શકે નહિ. લવમંધનથી છૂટવા માગતો હોય તે જ

X અપુનર્બન્ધક લક્ષણ—

મવાભિનન્દિદોષાણાં પ્રતિપક્ષગુણૈર્યુતઃ ।

વર્ધમાનગુણપ્રાયો અપુનર્વન્ધકો મતઃ ॥ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત યોગબિન્દુ. ૧૭૮

“પાવં ન તિવ્વભાવા કુણ્ઠ ણ વહુમણ્ઠ મવં ઘોરં ।

ઉચ્ચિયટિયં ચ સેવ્ઠ સવ્વત્થવિ અપુણવન્ધોત્તિ ॥” શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પ્રણીત પંચાશક.

અર્થાત્—જે પાપ તીવ્રભાવથી ન કરે, ઘેર સંસારને ન બહુમાને, અને સર્વત્ર ઉચિત સ્થિતિને
સેવે, તે અપુનર્બન્ધક છે.

છૂટે, પણ રાજપુત્રીથી બંધાવા માગતો હોય તે કેમ છૂટી શકે? એટલે ખરેખર છૂટવા જ ન માગતા હોય અને જ્યેષ્ઠમાં માંખીની જેમ આસક્તિથી લવમાં બંધાવા માંગતા હોય તે લવાલિનંદી સંકૃદ્ધબંધકાદિ દશાવાળા હોવો મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે. કારણ કે તેઓનું શુદ્ધ દેશનાનું અનર્કપણું-અયોગ્યપણું છે, માટે; શુદ્ધદેશનાનર્હત્વાત્, અર્થાત્ શુદ્ધ દેશના ઝીલી શકવાનું કે છરવી શકવાનું તેમનામાં બીલકુલ સામર્થ્ય નથી, એટલે આ અનધિકારી હોવો શુદ્ધ દેશના શ્રવણ કરવાને સર્વથા નાલાયક છે.

શુદ્ધ દેશના હ્રદસત્ત્વ મૃગયૂથને સંત્રાસન સિંહનાદ છે, એમ હરિભદ્રજી હરિગર્જના કરે છે—

શુદ્ધદેશના હિ હ્રદસત્ત્વમૃગયૂથસંત્રાસનસિંહનાદઃ । ધ્રુવસ્તાવદતો વુદ્ધિમેદસ્તદનુ સત્ત્વલેશચલનં કલ્પિતફલાભાવાપત્યા દીનતા, સ્વમ્યસ્તમહામોહવૃદ્ધિઃ, તત્તોઽધિકૃતક્રિયા-ત્યાગકારી સંત્રાસઃ ॥^{૧૨}

અર્થઃ—શુદ્ધ દેશના ખરેખર! હ્રદસત્ત્વવાળા મૃગયૂથને સંત્રાસન (સંત્રાસ ઉપજાવનાર) સિંહનાદ છે. આ થકી પ્રથમ તો ધ્રુવ બુદ્ધિલેદ, તે પછી સત્ત્વલેશનું ચલન, કલ્પિત ફલની અભાવઆપત્તિથી દીનતા, સ્વભ્યસ્ત (સારી પેઠે અભ્યાસેલ) મહામોહની વૃદ્ધિ, તેથી કરીને પછી અધિકૃત ક્રિયાનો ત્યાગકારી સંત્રાસ (હોય છે).^{૧૩}

વિવેચન

“ હરિનો મારગ છે શૂન્યો, નહિં કાયરનું કામ જોને;

પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને. ”—શ્રી પ્રીતમ ભક્ત

આ ઉક્ત અનધિકારી લવાલિનંદી હોવો શુદ્ધ દેશના શ્રવણ કરવા શા માટે અયોગ્ય છે? તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં હરિભદ્રજી હરિગર્જના કરે છે કે—શુદ્ધદેશના હિ હ્રદસત્ત્વ-મૃગયૂથસંત્રાસનસિંહનાદઃ । ’ આ જે શુદ્ધ દેશના છે તે હ્રદસત્ત્વવાળા

શુદ્ધ દેશના મૃગયૂથને સંત્રાસ ઉપજાવનાર સિંહનાદ છે. ’ એટલે આ થકી (૧) હ્રદસત્ત્વ મૃગયૂથને પ્રથમ તો ‘ ધ્રુવબુદ્ધિલેદ ’—એકસ બુદ્ધિલેદ ઉપજે છે. અર્થાત્ અધિકૃત સંત્રાસન સિંહનાદ ક્રિયામાં આસ્થા નથી અને હ્રદસત્ત્વપણાથી શુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, એટલે ક્રિયા કરવાના તેના પરિણામ જ સચોડા છૂટી જાય છે.

(૨) એટલે પછી ‘ સત્ત્વલેશચલન ’ થાય છે; સત્ક્રિયા કરવાનો અદ્ય પણ ઉત્સાહ હોય

પંક્તિકા—ધ્રુવ ધ્યાદિ. ધ્રુવ, નિશ્ચિત. તાવન્ રાખ્દ પક્ષમાણ અનર્થક્રમ અર્થે છે. અત્—આ થકી, શુદ્ધ દેશના થકી, વુદ્ધિમેદો—બુદ્ધિમેદ, —યથાકથયિત્ (જેમ તેમ) કરાતી અધિકૃત ક્રિયામાં અનાસ્થાથી અને હ્રદસત્ત્વતાથી શુદ્ધકરણના અસામર્થ્યથી કરણપરિણામનું વિષદન. તદનુ—તે પછી, તે બુદ્ધિમેદ થકી ક્રમથી, સત્ત્વલેશચલન—સત્ત્વલેશનું ચલન, સંકૃતના ઉત્સાહલવનો બ્રંશ, કલ્પિત-ફલાભાવાપત્યા—કલ્પિત ફલના અસાવની આપત્તિથી, સ્વબુદ્ધિથી સંભાવિત ફલની—અપથારિયતકરણે પણ ‘ ન કિંચિત્ ’ (કંઈ નથી) એમ દેશનાકર્તાના વચનથી—અસત્ત્વ સંભાવનાથી, દીનતા—દીનતા, મૂલથી જ સંકૃતકરણ શક્તિદાય, સ્વમ્યસ્તમહામોહવૃદ્ધિઃ—મહામોહ—મિથ્યાત્વમોહ તેથી પ્રતિભવ અભ્યાસથી સ્વમ્યસ્ત એવા મહામોહની વૃદ્ધિ—ઉપયય.

છે તે ડગી જાય છે. (૩) એટલે પછી આમાં કંઈ નથી એમ દેશના કર્તાના વચનથી ‘કલ્પિત ફલની અભાવ આપત્તિથી દીનતા’ ઉપજે છે; પોતે કલ્પેલા ફલના અભાવ પ્રસંગથી ક્રિયા કરવાની શક્તિનો જ સચોટો ક્ષય થવારૂપ લાચારી ઉપજે છે. (૪) એટલે ચિરકાળથી સારી પેઠે અભ્યાસેલ—‘સ્વલ્પસ્ત મહામોહની વૃદ્ધિ’ થાય છે. (૫) એટલે પછી પ્રસ્તુત ક્રિયા સર્વથા છોડી દેવારૂપ ‘સંત્રાસ’ ઉપજે છે. આમ અનુક્રમે અનર્થપરંપરા નીપજે છે. માટે હ્રદ્રસત્ત્વવાળા અનધિકારી જીવો શુદ્ધ દેશનાને અપાત્ર જ છે.

શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારની સભા—શ્રોતાપરિષદ્ કહી છે. તે પ્રમાણે શ્રોતાના ગુણ—અવગુણ તપાસીને ઉપદેશ દેવાની શાસ્ત્રકારોની શૈલી છે. અપાત્ર શ્રોતાને તેને અયોગ્ય એવી ઉપદેશવાર્તા કરવામાં આવે તો ઉલટી અનર્થકારક થઈ પડે છે, કારણ કે તે તેને ઝીલી શકવાને સમર્થ નથી અને ઊંઘા અનર્થકારક અર્થમાં લઈ જાય છે. આ શ્રોતાના પ્રકારનું સ્વરૂપ શ્રી નંદીસૂત્રથી જાણવા યોગ્ય છે.

“સભા ત્રણ શ્રોતા ગુણ અવગુણ, નંદીસૂત્રે દીસેજી;
એ જાણી આ અંથ યોગ્યને, દેને સુગુણ જગીશેજી.
ગુણ ભાવ એ તેહને કહિએ, જેહશું અંતર ભાંજેજી;
જેહશું ચિત્ત પટંતર હોવે, તેહશું ગુણ ન છાંજેજી.
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહતો, કરશે મોટી વાતોજી;
ખમશે તે પંડિત પરષદમાં, મુષ્ટિ પ્રહાર ને લાતોજી.”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગદૃષ્ટિસંજ્ઞાય.

તેમાં જે મૃગપરિષદ્ જેવા હીનસત્ત્વ શ્રોતાજનો છે તે, સિંહનાદ સાંભળી મૃગલાંના ટોળાંની જેમ, સિંહનાદ જેવી ચોકખીચટ નગ્નસત્યરૂપ વીરવાણી સાંભળી ત્રાસે છે ! ને લડકીને લાગે છે ! એટલે ગતાનુગતિક ગાડરીઆ ટોળા જેવા રૂઢ ને મૂઢ મૃગલાં જેવા હીનસત્ત્વ જીવો આ સત્ય તત્ત્વવાર્તા કેમ ઝીલી શકે ? સાચા વીરપુત્ર હરિભદ્રજીની વીરવાણી આ મહર્ષિ હરિભદ્રજી જેવા સાચા વીરપુત્રની સિંહનાદ જેવી વીરવાણી શ્રવણ કરવાને કેમ યોગ્ય હોય ? કારણ કે અહીં તો તથાભાવરૂપ અપુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળી ‘નગદનારાયણ’ની વાત છે, તથારૂપ અધ્યાત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા તત્ત્વસમજૂર્વક કરવાની વાત છે, નિષ્કામ શુદ્ધ લક્ષિતરૂપ સાચા આત્મપુરુષાર્થથી કર્મક્ષય કરી આશયશુદ્ધિ કરવાની વાત છે, લવાલિનંદી-પાણું ત્યજી સાચું મુમુક્ષુપણું લજવાની વાત છે, માનાર્થ વિષયાન છોડી આત્માર્થ અમૃતપાન કરવાની વાત છે, પ્રથમ અહંકારરૂપ માથું મૂકીને નિષ્કપટ આત્માર્થજીવણે પ્રભુનું નામ લેવાની વાત છે. આવો આ ‘હરિ’નો—કર્મને હરનારા વીર પ્રભુનો માર્ગ શૂરાનો માર્ગ છે, એમાં કાયરનું કામ નથી. એમ આ હરિભદ્રની હરિગજના પોઝારે છે —ત્રાડ પાડે છે.

ભવાભિનંદી અનધિકારીઓને અનાદત કરી, અધિકારીઓને અધિકૃત કરી, પ્રસ્તુત વિષય કહીએ છીએ, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

ભવાભિનન્દિનાં સ્વાનુભવસિદ્ધમપ્યસિદ્ધમેતદ્, અચિન્ત્યમોહસામર્થ્યાદિતિ, ન
ક્લલેતાનધિકૃત્ય વિદુષા શાસ્ત્રસદ્ભાવઃ પ્રતિપાદનીયો, દોષભાવાદિતિ ॥

ઉક્તં ચ—

“અપ્રશાન્તમતૌ શાસ્ત્રસદ્ભાવપ્રતિપાદનમ્ ।

દોષાયાભિનવોદીર્ણં, શમનીયમિવ જ્વરે ॥” ×

इति कृतं विस्तरेण । अधिकारिण पञ्चाधिकृत्य पुरोदितान् अपक्षपातत पञ्च
निरस्येतरान् प्रस्तुतमभिधीयत इति ॥^{૧૪}

અર્થઃ—ભવાભિનંદીઓને આ સ્વાનુભવસિદ્ધ છતાં અસિદ્ધ છે,—અચિન્ત્ય મોહસામર્થ્યને લીધે. એટલા માટે ખરેખર! એઓને અધિકૃત કરી (આશ્રી) વિદ્વાને શાસ્ત્રસદ્ભાવ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય નથી,—દોષભાવને લીધે. કહ્યું છે કે—

“અપ્રશાન્તમતિવંત પ્રત્યે શાસ્ત્રના સદ્ભાવતું પ્રતિપાદન દોષાર્થે હોય છે,—અભિનવ ઉદીર્ણ જ્વરમાં શમન કરનારા ઔષધની જેમ.

એટલે વિસ્તારથી સર્થુ! પૂર્વોક્ત અધિકારીઓને જ અધિકૃત કરી, અપક્ષપાતથી જ ઈતરોને (બીજાઓને) નિરસત કરી, પ્રસ્તુત કહેવામાં આવે છે:—^{૧૪}

વિવેચન

“મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ....મૂળ મારગ.

નોય પૂજાદિની જો કામના રે, નોય બહાણું અંતર ભવ દુઃખ....મૂળ મારગ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ જે સિંહનાદથી મૃગયૂથસંત્રાસન આદિ વસ્તુ કહી તે ‘ભવાભિનંદીઓને સ્વાનુભવસિદ્ધ’ છે, છતાં મહદ્ આશ્ચર્ય છે કે ‘અચિન્ત્ય મોહસામર્થ્યને લીધે અસિદ્ધ’ છે! ‘અસિદ્ધમેતદ્, અચિન્ત્યમોહસામર્થ્યાત્.’ અર્થાત્ ભવને અભિનંદનારા આ ભવાભિનંદીઓ અને ભવાભિનંદી જીવો મોહમાં એટલા બધા રૂબેલા છે, કે તેઓ તે તે અચિન્ત્ય મોહસામર્થ્ય અનર્થપરંપરા સ્વાનુભવથી બાણતા છતાં બાણે ન બાણતા હોય એમ ભવાભિનંદીપણું ત્યજતા નથી અને મોક્ષમાર્ગ પરત્વે મૃગ જેવું હીનસત્ત્વ કાયરપણું ભજે છે! એ ખરેખર! મહામોહનું જ વિલસિત છે!

સંસાર જેને સીઠો લાગે છે એવા સંસારથી રાચનારા આ ભવાભિનંદીનું લક્ષણ શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં આ કહ્યું છે—‘ક્ષુદ્ર, લાભરતિ, દીન, મત્સરવંત, ભયવાળો, શઠ, અજ્ઞાની એવો ભવાભિનંદી નિષ્ક્રમ આરંભથી સંયુક્ત એવો હોય ભવાભિનંદી લક્ષણ છે.’ અર્થાત્ તે ક્ષુદ્ર એટલે કૃપણ, પામર, તુચ્છ હોય છે; કારણ કે તુચ્છ—પામર સાંસારિક વિષયોને તે બહુમાનનારો હોઈ, તેના

આદર્શો ને વિચારણાઓ પણ તુચ્છ, પામર, કંબુસ જેવા અનુદાર ને છી'છરા હોય છે. તે લાભરતિ-લોભી-લાલચુ હોય છે, અને આવો લોભી-લાલચુ હોવાથી તે યાંચાશીલ, ચાચના કરવાના સ્વભાવવાળો, માગણુ વૃત્તિવાળો, વિષયનો ભીખારી હોય છે. તે દીન-સદાય અકલ્યાણદર્શી' હંમેશાં ભૂંડુંજ દેખનારો (Pessimistic) નિરાશાવાદી જ હોય છે. તે મત્સરવંત-અદેખો હોય છે, એટલે તે પરની ગુણસંપત્તિ પ્રત્યે દ્વેષવાળો, પુણ્યદ્વેષી, ગુણદ્વેષી હોય છે, પારકાનું લહું દેખી કે પારકાનો ગુણ દેખી તેને મનમાં બળતરા થાય છે, આગ ઊઠે છે. તે ભયવાન હોય છે, સદા ભયાકુલ-ભયથી ફડફડતો રહ્યા કરે છે. તે શઠ-માયાવી, કપટી, દાંભિક હોય છે. તે અજ્ઞ-અજ્ઞાની મૂર્ખ સારાસારના ભાન વિનાનો હોય છે.

“શુદ્ધો લાભરતિર્દીનો મત્સરી મયવાન શઠઃ ।

અજ્ઞો ભવાભિનન્દી સ્યાન્નિષ્ફલારમ્ભસંગતઃ ॥” શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૭૬

“લોભી કૃપણુ દયામણુજી, માયી મચ્છર ઠાણુ;

ભવાભિનન્દી ભય ભર્યોજી, અફલ આરંભ અયાણુ. ” શ્રી યોગદષ્ટિ સમજાવ

અને આવા લક્ષણવાળો હોઈ તે નિષ્ફાર'લી હોય છે; અર્થાત્ અતત્વાભિનિવેશને લીધે તેનો મૂળ આરંભ જ ખોટો હોવાથી તેના સર્વ આરંભ-બધા મંડાણ નિષ્ફળ-અફળ બાય છે. કારણ કે તેનો બોધ ‘અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ’—
અસત્ પરિણામ સંકળાયેલો-જોડાયેલો હોય છે, એટલે તે ‘વિષમિશ્રિત અન્ન’ની અનુવિદ્ધ બોધઃ જેમ નિયમથી ‘અસત્’ હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ ફલિત થાય કે ભવાભિનંદી જીવ ભલે ગમે તેટલો પંડિત હોય, ગમે તેટલો દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાની હોય, ગમે તેવો આગમવેત્તા-આગમધર-શાસ્ત્રવિશારદ કહેવાતો હોય, તોપણ તેના પરિણામ અસત્-મિથ્યા વાસનાથી વાસિત હોવાથી તેનો તે સર્વ બોધ ‘વાસિત બોધ આધાર’ હોઈ વાસ્તવિક રીતે અબોધ જ છે, અજ્ઞાન જ છે; અને તેની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા પણ અક્રિયા વા વિક્રિયા જ છે. આમ ‘આંધળો વણુ ને પાડો ચાવે’ તેની જેમ ભવાભિનંદીનું સર્વ જ્ઞાન નિષ્ફળ છે ને સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે, એટલું જ નહિ પણ તેની સર્વ યોગક્રિયા પણ પરમાર્થથી તેવી જ નિષ્ફળ હોય છે. કારણ કે તેની મતિના યોગ વિષયવિકારયુક્ત દુર્વાસનામય છે, અંતરંગ પરિણુતિ-વૃત્તિ વિલાવમાં રાચી રહી છે, પરિણામની વિષમતા વર્તે છે, એટલે વિષમિશ્રિત અન્નની જેમ તેને યોગ પણ ‘અયોગ’ થઈ પડે છે, એટલે જ ભવાભિનંદીના બધા મંડાણ નિષ્ફળ હોવાથી તેને ‘નિષ્ફાર'લી’ કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

“વિષય વિકાર સહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ;

પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

* इत्यस्तपरिणामानुविद्धो बोधो न सुंदरः ।

तत्संगादेव नियमाद्विषसंपृक्तकान्नवत् ॥” શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૭૭

“ દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાચી, જે જિન આગમ વાંચી;
પરિણતિ વૃત્તિ વિલાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાચી. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ આગેકો હુંકત ધાય પીછે બછરા ચરાય, જૈસે દંગહીન નર જેવરી વટતુ હૈ;
તૈસે મૂઠ ચેતન સુકૃત કરતૂતિ કરી, શેવત હસત ફલ ખોવત ખટતુ હૈ. ”

—શ્રી બનારસીદાસજી.

વળી યોગબિન્દુમાં કહ્યું છે તેમ લવાલિનંદી જીવ માનાર્થનો—લોકેષણનો ભૂખ્યો હોઈ ‘લોકપંક્તિ’માં *—લોકની પંગતમાં બેસનારો હોય છે, અર્થાત્ લોકારાધન હેતુએ—લોકને રીઝવવા ખાતર મલિન અંતરાત્માથી સત્ક્રિયા કરે છે, અને લોકપંગતમાં બેસનારો તેથી તે એને મહાઅનર્થકર—હરંત ફલદાયી થઈ પડે છે; કારણ કે લવાલિનંદી જગતને રૂડું દેખાડી ધર્મીમાં ખપવા ખાતર લવાલિનંદી જીવ, આત્માર્થેજ કરવા યોગ્ય એવી ધર્મક્રિયાનો પણ માનાર્થે ઉપયોગ કરે છે, અને તુચ્છ એવા લૌકિક માન-પૂજા-સત્કારાદિ ખાતર મહત્ત્વ એવી તે ધર્મક્રિયાનું લીલામ કરવા જેવો હીન ઉપયોગ કરે છે, અને આમ તેનું ખુલ્લું અપમાન કરી ઘોર આશાતના કરે છે. આવી લોકેષણરૂપ લોકપંક્તિ અને લોકોત્તર એવું આત્મકલ્યાણ બેને કદી મળતી પણ આવે નહિ. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો લોકોત્તર કલ્યાણરૂપ આત્માર્થ પાસે લોકેષણરૂપ માનાર્થનું મૂલ્ય બે બદામનું પણ નથી. છતાં મહદ્ આશ્ચર્ય છે કે એક લવનાં તુચ્છ કલ્પિત લાલની ખાતર અનંત લવનું દુઃખ બહાણું ગણી ‘લવાલિનંદી’ પોતાના નામને સાર્થક કરે છે ! એ જ પ્રકારે અંતરમાં જેને લોગાદિની ને પૂજાદિની કામના બળ્યા કરે છે, છતાં મુખેથી જે જ્ઞાનની ને ‘અનાસક્ત’ યોગની ‘વાતો’ કરે છે, તે સદ્ધ્યોગરહિત વિદ્વાનોની—પંડિતમન્યોની પણ એ જ દશા છે ! યોગબિન્દુમાં શ્રી હરિ-ભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ મૂઠજનોનો જેમ પુત્ર-દારાદિ સંસાર છે, તેમ સદ્ધ્યોગરહિત વિદ્વાનોનો × ‘શાસ્ત્રસંસાર’ છે ! આમ મૂઠ હોય કે વિદ્વાન હોય,—જેને અંતરમાં લવ-દુઃખ બહાણું હોય અને પૂજાદિની કામના અંતરમાં વર્ત્યા કરતી હોય, એવો લવાલિનંદી જીવ મોક્ષના આ મૂળમાર્ગના શ્રવણનો પણ અધિકારી કેમ હોય ?

“ જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી. કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજી પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક લવ ને આત્માનું રૂડું

* “ લોકારાધનહેતોર્યા મલિનેનાન્તરાત્મના ।

ક્રિયતે સત્ક્રિયા સાત્ર લોકપંક્તિરુદાહતા ॥

ભવામિનન્દિનો લોકપંક્ત્યા ધર્મક્રિયામપિ ।

મહતો હીનદૃષ્ટ્યોચ્છેદુરન્તાં તદ્વિદો વિદુઃ ॥ ” યોગબિન્દુ

× “ પુત્રદારાદિસંસારઃ પુન્તાં સંમૂઢચેતસામ્ ।

વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સદ્યોગરહિતાત્મનામ્ ॥ ”—યોગબિન્દુ.

થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત લવનું સાટું વળી રહેશે; એમ હું લઘુત્વ-ભાવે સમજ્યો છઉં; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અં. ૪૮

અને એટલા માટે જ આચાર્યશ્રી અત્ર સખેદ વદે છે કે ખરેખર ! આ લવાભિનંદી અનધિકારીઓને આશ્રીને તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાને શાસ્ત્રનો સદ્ભાવ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય નથી, ન સ્વલ્લેતાનધિકૃત્ય વિદુષા શાસ્ત્રસદ્ભાવો પ્રતિપાદનીયો, કારણ લવાભિનંદી કે તેથી તેને દોષ ઉપજે છે માટે. આ અંગે તેઓશ્રીએ અત્રે અનધિકારીનો અનાદર સ્વરચિત લોકતત્ત્વનિર્ણયનું સુભાષિત ટાંક્યું છે કે—‘જેની મતિ પ્રશાંત થઈ નથી એવા પ્રત્યે શાસ્ત્રના સદ્ભાવનું પ્રતિપાદન કરવું તે દોષનું કારણ થાય છે,—જેમ તાબા ઉભરી આવેલા તાવમાં શમન કરનારું ઔષધ દોષ કરે છે તેમ.’ એટલે વિસ્તરથી સચું ! સુર વિગ્રહજી જનો આટલું કહ્યું છે તે પરથી થોડું કહ્યું ઝાઝું કરી જાણશે ! અમને અધિકારી જીવો પ્રત્યે રાગ નથી ને અનધિકારી જીવો પ્રત્યે દ્વેષ નથી, પણ સર્વ જીવો પ્રત્યે અમને સમભાવયુક્ત સદ્ભાવ છે, એટલે નિષ્પક્ષપાતપણે જ પૂર્વોક્ત અધિકારીઓને જ અધિકૃત કરી અને ઇતરને—અનધિકારીઓને અનાદત કરી, પ્રસ્તુત ગ્રન્થનો વિષય હવે કહીએ છીએ :—

૬.

વ્યાખ્યા અને સપ્ત વ્યાખ્યાંગ

હવે વ્યાખ્યા અને વ્યાખ્યાઅંગો દર્શાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે—

અથાસ્ય વ્યાખ્યા —

તલ્લક્ષણં ચ સંહિતાદિ । યથોક્તમ્ —

“ સંહિતા ચ પદં ચૈવ, પદાર્થઃ પદવિગ્રહઃ ।

ચાલના પ્રત્યવસ્થાનં, વ્યાખ્યા તન્ત્રસ્ય ષટ્ત્રયવિધા ॥ ” ઇતિ.

एतदङ्गानि तु जिज्ञासा गुरुर्योगो विधि इत्यादीनि । अत्राप्युक्तम् —

“ જિજ્ઞાસા ગુરુયોગો વિધિપરતા બોધપરિણતિઃ સ્થૈર્યમ્ ।

ઉક્તક્રિયાડલ્પભવતા, ધ્યાખ્યાઙ્ગાનીતિ સમયવિદઃ ॥ ”

તત્ર —

‘ નમોસ્ત્વર્હદ્ભ્યઃ ’ ઇતિ સંહિતા । પદાનિ તુ નમઃ, અસ્તુ, અર્હદ્ભ્યઃ । પદાર્થસ્તુ — ‘ નમ ’ ઇતિ પૂજાર્થ, પૂજા ચ દ્રવ્યભાવસંક્રોચઃ, તત્ર કરશિરઃપાદાદિસંન્યાસો દ્રવ્યસંક્રોચઃ, ભાવસંક્રોચસ્તુ વિશુદ્ધસ્ય મનસો નિયોગ ઇતિ । ‘ અસ્તિવતિ ’ ભવતુ પ્રાર્થનાડર્થોડસ્યેતિ । ‘ ણમિતિ ’ વાક્યાલંકારે, પ્રાકૃતશૈલ્યા ઇતિ ચેહોપન્યસ્તઃ । ‘ અર્હદ્ભ્ય ’ ઇતિ દેવાદિભ્યોડતિશય-પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તસ્તેભ્યો, નમઃશબ્દયોગાચ્છતુર્થી ।

પદવિગ્રહસ્તુ ચાનિ સંમાસભાજિ પદાનિ તેષામેવ ભવતીતિ નેહોચ્યતે ।

ચાલના તુ અધિકૃતાનુપપત્તિઃ ચોદના । યથા-અસ્તિવતિ પ્રાર્થના ન યુજ્યતે, તન્માત્રાદિષ્ટાસિદ્ધેઃ ।

પ્રત્યવસ્થાનં તુ નીતિતસ્તન્નિરાસઃ । યથા-યુજ્યત ઇવ, इत्थमेवेष्टसिद्धेरिति ।

પદયોજનામાત્રમેતદ્, ભાવાર્થં તુ વક્ષ્યામઃ ॥^{૧૬}

અર્થઃ—હવે આની વ્યાખ્યા-અને તેનું લક્ષણ સંહિતાદિ છે. કહ્યું છે કે—

“સંહિતા, પદ, પદાર્થ, પદવિગ્રહ, ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન,—એમ તંત્રની વ્યાખ્યા પદવિગ્રહ-છ પ્રકારની છે.”

અને એના અંગો તો જિજ્ઞાસા, ગુર્યોગ, વિધિ ઇત્યાદિ છે. અત્રે પણ કહ્યું છે કે—

“જિજ્ઞાસા, ગુર્યોગ, વિધિપરતા, યોગપરિણતિ, સ્થૈર્ય, ઉક્ત ક્રિયા, અલ્પભાવતા-એ વ્યાખ્યાઅંગો છે, એમ સમયવિદો (શાસ્ત્રજ્ઞો) વદે છે.”

તેમાં—

(૧) નમોસ્ત્વર્હદમ્યઃ—નમસ્કાર હો અહીંતોને !—એમ સંહિતા છે.

(૨) પદો તો નમઃ, અસ્તુ, અર્હદમ્યઃ—નમસ્કાર, હો, અહીંતોને.

(૩) પદાર્થ તો—નમઃ—નમસ્કાર, એ પૂજાર્થ છે. અને પૂજા તે દ્રવ્ય-ભાવ સંકેત છે. તેમાં કર-શિર-પાદ આદિનો સંન્યાસ (સમ્યક્ન્યાસ-સ્થાપન) તે દ્રવ્યસંકેત છે; અને ભાવસંકેત તો વિશુદ્ધ મનનો નિયોગ છે.

અસ્તુ—હો ! આનો પ્રાર્થનાઅર્થ છે,

જં—એ પ્રાકૃત શૈલીથી વાક્યાલંકાર પરત્વે છે અને એટલા માટે આહીં ઉપન્યસ્ત (મૂકેલ) છે.

અર્હદમ્યઃ—દેવાદિથડી અતિશય પૂજાને અહીં (યોગ્ય) છે તે અહીંતો, તેઓને. નમઃ શબ્દના યોગથી ચતુર્થી (વિભક્તિ) છે.

(૪) પદવિગ્રહઃ જે સમાસવાળા પદો છે તેઓનો જ હોય છે, એટલે આહીં કહેવામાં આવતો નથી.

(૫) ચાલનાર તો અધિકૃતની અનુપપત્તિની પ્રેરણા. જેમકે—‘અસ્તુ’—એમ પ્રાર્થના યુક્ત નથી,—તે માત્રથી ઇષ્ટની અસિદ્ધિને લાધે.

પંક્તિકા—‘પ્રાકૃતશૈલ્યેતિ ચેહોપન્યસ્ત ઇતિ’—અને આહીં પ્રાકૃત શૈલીથી ઉપન્યસ્ત છે,—પ્રાકૃતશૈલ્યા—પ્રાકૃત શૈલીથી પ્રાકૃત ગ્રંથ સ્વાભાવ્યથી ઇતિ—એમ, વાક્યાલંકારતાથી, ચ-સમુચ્ચય અર્થમાં, હ્ર-અહીં, સૂત્રમાં ઉપન્યસ્તઃ—ઉપન્યસ્ત છે,—સંસ્કૃતમાં વાક્યાલંકારતાથી આના પ્રયોગના અદર્શનને લીધે.

૧. પદવિગ્રહ-પદ છૂટા પાડવા તે. ૨. ચાલના-પ્રસ્તુત વાત ધટતી નથી એવી શંકા બિહાવવી તે.

(૬) પ્રત્યવસ્થાન* તો નીતિથી તેનો (અનુપપત્તિ પ્રેરણાનો) નિરાસ (નિરાકરણ). જેમકે-યુક્ત છે જ, આમ જ ઇષ્ટસિદ્ધિને લીધે.

આ પદ્યોજના માત્ર છે. ભાવાર્થ તો અમે કહીશું.^{૧૫}

જિજ્ઞાસાદિ સમ વ્યાખ્યાંગ મધ્યે પ્રથમ જિજ્ઞાસા અંગનું વ્યાખ્યાન કરે છે —

વ્યાખ્યાઙ્ગાનિ તુ જિજ્ઞાસાદીનિ, તદ્વચતિરેકેણ તદ્વપ્રવૃત્તેઃ । તત્ર—

ધર્મં પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના, અથ કોઽસ્યાર્થઃ ।તિ જ્ઞાતુમિચ્છા જિજ્ઞાસા ।
ત સમ્યગ્જ્ઞાનાદતે સમ્યક્ક્રિયા, ‘પદમં નાણં તઓ દયા’તિ વચનાત્ । વિશિષ્ટક્ષય-
ક્ષયોપશમનિમિત્તેયં નાસમ્યગ્દૃષ્ટેર્ભવતીતિ તન્ત્રવિદઃ ॥^{૧૬}

અર્થઃ—વ્યાખ્યાઅંગો તો જિજ્ઞાસા આદિ છે, તેના વિના તેની (વ્યાખ્યાની) અપ્રવૃત્તિ છે માટે, તેમાં—

ધર્મં પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના ।

ધર્મ પરત્વે મૂલભૂત વન્દના છે.

(૧) હવે આનો અર્થ શો છે? એમ જાણવાની ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા. સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યક્ ક્રિયા નથી,—‘પદમં નાણં તઓ દયા’—પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી દયા—એ વચનથી. વિશિષ્ટ ક્ષય-ક્ષયોપશમનિમિત્તવાળી આ (જિજ્ઞાસા) અસમ્યગ્દૃષ્ટિને હોતી નથી, એમ તન્ત્રવિદો (વદે છે).^{૧૬}

વિવેચન

“ જિનપતિ ભક્તિ મુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવસુખ કંદો રે. ”

—મહાસુનીશ્વર શ્રી દેવચંદ્રજી.

જિજ્ઞાસા આદિ સાત જે કહ્યા તે વ્યાખ્યાના અંગ છે, કારણ કે તે ન હોય તો વ્યાખ્યાની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. અત્રે ‘ધર્મં પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના ।’—ધર્મની આખતમાં વંદના છે તે મૂલભૂત છે, વંદના—પ્રભુભક્તિ તે ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે.

“ ભક્તિ વિના નવિ મુક્તિ, હવે કોઈ ભક્તને હો લાલ. ”—શ્રી રૂપવિજયજી.

(૧) આનો અર્થ શો છે? એમ જાણવાની ઇચ્છા—ઉત્કંઠા તે જિજ્ઞાસા. તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમ્યક્રૂપણે ન જાણ્યું હોય ત્યાંલગી ક્રિયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. એટલે જ અત્રે શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રનું સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિત

જિજ્ઞાસા ટાંક્યું છે કે ‘પદમં નાણં તઓ દયા’—પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી દયા—

‘પહેલું’ વ્યાખ્યાંગ એટલે સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રથમ આવશ્યકતા છે, અને જ્ઞાન પણ સાચી અંતરંગ જિજ્ઞાસા વિના ઉપજવું સંભવતું નથી, એટલે સૌથી

પ્રથમ જિજ્ઞાસાની પણ પરમ આવશ્યકતા છે. કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયથી વા ક્ષયોપશમથી

* પ્રત્યવસ્થાન—ઘટનું નથી એવી શંકાનું સમાધાન કરી મૂળ વાતનું પ્રતિ-પાછું અવસ્થાન—જેમ છે તેમ સ્થાપન કરવું તે, અર્થાત્ જે કહ્યું છે તે પરાપર જ છે એમ શંકાનું નિવારણ કરવું તે.—વિવેચક.

આ સાચી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે, એટલે તે અસમ્યગ્દૃષ્ટિને હોતી નથી, એમ શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે.

હું છું કેાણુ સ્વરૂપ મુજ શું ? બાણુવા તત્ત્વ અંગે,

ઉત્કંઠાથી તરસ બુઝવા ચાતકેા જેમ કંખે—શ્રી યોગદષ્ટિકુળશ (સ્વરચિત)

ગુરુયોગ—એ બીજું વ્યાખ્યાંગ પ્રદર્શિત કરે છે—

તથા—

ગુરુણા—યથાર્થાભિધાનેન સ્વપરતન્ત્રવિદા પરહિતનિસ્તેન પરાશયવેદિના સમ્યક્ સમ્બન્ધઃ, પતદ્વિપર્યયાદ્વિપર્યયસિદ્ધેઃ । તદ્વચાખ્યાનમપિ અવ્યાખ્યાનમેવ, અમદ્યાસ્પર્શનીય-ન્યાયેનાનર્થફલમેતદિતિ પરિભાવનીયમ્ ॥^{૧૭}

અર્થ :—(૨) તથા—ગુરુ સાથે—યથાર્થ અભિધાનવાળા, સ્વપરતન્ત્રવિદ, પરહિતનિસ્ત, પરાશયવેદી એવા ગુરુ સાથે સમ્યક્ સંબંધ (તે ગુરુયોગ),—આના વિપર્યયથી (ઉલટા પ્રકારથી) વિપર્યયની (ઉલટા પ્રકારેની) સિદ્ધિ (હોય છે) માટે તેનું (વિપરીત ગુણવાળા ગુરુનું) વ્યાખ્યાન પણ અવ્યાખ્યાન જ છે; અલક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી આ (વ્યાખ્યાન) અનર્થકલવાળું છે, એમ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.^{૧૭}

વિવેચન

“આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;

અપૂર્વ વાણી પરમ શ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

ગુરુ સાથે સમ્યક્ સંબંધ તે ‘ગુરુયોગ’ નામનું બીજું વ્યાખ્યાઅંગ છે. સાચો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હોય તે તબક્કા જ્ઞાની સદ્ગુરુને શોધે, એટલે જિજ્ઞાસા પછી ગુરુયોગ એ બીજું અંગ કહ્યું. આ ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ ? તેનું સ્પષ્ટ

યથાર્થનામા લક્ષણ અત્ર પ્રદર્શિત કર્યું છે:—પ્રથમ તો તે ગુરુ ‘યથાર્થ અભિ-
ગુણગણગુરુ ગુરુ ધ્યાનવાળા’ હોય. અર્થાત્ ‘છત્તીસ ગુણો ગુરુ મજ્ઞ’ ઇત્યાદિ પ્રકારે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ગુણગણગૌરવથી ‘ગુરુ’ હોય, તો જ તેનું યથાર્થ ‘ગુરુ’ નામ કહી શકાય. એટલે જેનામાં આચાર્ય આદિમાં અવશ્ય હોવા યોગ્ય એવા શાસ્ત્રોક્ત યથાર્થ લાવ—ગુણ વર્તે છે, અંતરમાં યોગરૂપ લાવ—દીવો પ્રગટ્યો હોવાથી જે સાચા લાવયોગી આત્મજ્ઞાની છે, એવા ખરેખરા લાવાચાર્ય—લાવસાધુને જ ‘ગુરુ’ નામ ઘટે છે,—નહિ કે માત્ર દ્રવ્યલિંગ ધારણ કરનારા વેષધારી—નામધારી એવા દ્રવ્યઆચાર્ય—દ્રવ્યસાધુ આદિને. કારણ કે દ્રવ્યાચાર્ય—દ્રવ્યસાધુ આદિ તો ખોટા રૂપીઆ

પણ્નિકા—પતદ્વિપર્યયેત્યાદિ’—આવા ગુણવાળાથી વિપરીત ગુરુ થકી, વિપર્યયસિદ્ધે:—વિપર્યયની સિદ્ધિને લીધે, અવ્યાખ્યાનની સિદ્ધિને લીધે. એની લાવનારે કહ્યું—‘તદ્વચારવ્યાનમિત્યાદિ’ અમદ્યાસ્પર્શનીયન્યાયેનેતિ—અલક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય—ન્યાયથી. લક્ષ્ય પણ ગોમાંસાદિ કુત્સિતપણાને લીધે અમદ્ય અલક્ષ્ય છે તથા સ્પર્શનીય પણ ચણ્ડલાદિ કોઈના કુત્સિતપણાને લીધે અસ્પર્શનીય—અસ્પર્શનીય છે, તે વડે ન્યાયઃ—ન્યાય, દષ્ટાન્ત, તેથી કરીને.

જેવા છે, તેને ગુરુ માનવા તે તો ફૂડાને ફૂડા માનવા જેવું છે, અને તે ફૂડું નથી, એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ શ્રીયોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં સ્વયં કહ્યું છે; અને આવશ્યક નિર્ચુક્તિમાં શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ પણ આ જ વસ્તુ ધાતુ અને છાપના પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંતે સ્પષ્ટપણે સમર્થિત કરી છે. મહાગીતાર્થ યોગિરાજ શ્રી આનંદધનજી પણ ગર્જના કરી ગયા છે કે—

“આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે.”—શ્રીઆનંદધનજી.

એટલે જ અત્રે ગુરુનું બીજું લક્ષણ 'સ્વપરતન્ત્રવિદ્' કહ્યું છે. અર્થાત્ તે સ્વ-પર શાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોય, સ્વસમય-પરસમયને જાણનારા હોય, આત્મા-અનાત્માના ભેદજ્ઞાનને પામેલા હોય. આવા 'ગીતાર્થ' જ્ઞાની પુરુષને જ સ્વ-પર સમયના જાણુ ગુરુપણનો અધિકાર ઘટે છે. ગીતાર્થ એટલે કેટલાક લોકો માત્ર આત્મજ્ઞાની ગીતાર્થ સૂત્રપાઠી સમજે છે એમ નહિ, પણ જેણે શાસ્ત્રનો-સૂત્રનો અર્થ-પરમાર્થ, ગીત કર્યો છે, સંગીતની જેમ અવિસંવાદીપણે આત્મામાં એકતાર આત્માનુભૂતિમય કર્યો છે તે ગીતાર્થ; અર્થાત્ જેણે પરમ નિશ્ચયરૂપ આત્મતત્ત્વ ગીત કર્યું છે, અનુભૂત કર્યું છે, તે ગીતાર્થ. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ 'ચરણકરણપ્રધાન એવા જેઓ સ્વસમય-પરસમયનો (ચિંતન) વ્યાપાર છોડી બેઠા છે, તેઓ ચરણ-કરણનો નિશ્ચયશુદ્ધ સાર* જાણતા નથી.' એટલા માટે સ્વ-પર સમયના જાણુ એવા ગીતાર્થ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષ જ ગુરુ થવાને યોગ્ય છે.

“સમભાષી ગીતાર્થ નાણી, આગમમાંહે લહિયે રે;
આત્મ અરથી શુભમતિ સજ્જન, કહો તે વિણ કિમ રહિયે રે ?”
“ખંડ ખંડ પંડિત જે હોવે, તે નવિ કહિયે નાણી;
નિશ્ચિત સમય લહે તે નાણી, સંમતિની સહિનાણી....

રે જિનજી ! વિનતડી અવધારો.”—શ્રી યશોવિજયજી.

આવા સ્વસમય-પરસમયના ભાવ જાણનારા વિચક્ષણ હોય, પણ પરહિત કરવા તત્પર ન હોય તો બીજાને તેથી શું લાભ થાય ? એટલા માટે તે 'પરહિત નિરત' હોય એવું ખાસ ત્રીજું વિશેષણ મૂક્યું; અર્થાત્ બીજા જીવોનું પરહિતનિરત: હિત-પારમાર્થિક કલ્યાણ કેમ થાય ? એની અહોનિશ ચિંતા પરાશયવેદી કરતા રહી તે હિત જેમ થાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં અત્યંત રત, રચ્યા પચ્યા રહેનારા, આનંદ માનનારા પરોપકારપરાયણ હોય; અને એટલે જ ષડ્દર્શનના રહસ્યને જાણનારા તે પરમશ્રુત જ્ઞાની પુરુષ જગજીવોને અપૂર્વ વાણી વડે સદુપદેશ દાન દઈ સાચો 'ધર્મલાલ' આપે છે. અને આવા જે પરહિતનિરત

* ચરણકરણપ્પહાણા સસમયપરસમયમુક્કવાવારા ।

ચરણકરણસ્સ સારં ણિચ્છયસુદ્ધં ણ યાણંતિ ।”—શ્રી સન્મતિતક

ઉપદેષ્ટા ગુરુ હોય તે પરના આશયને જાણનારા વિચક્ષણ હોવા જોઈએ, નહિં તો પાત્ર-વિશેષ પ્રમાણે યથાયોગ્ય બોધ આપવાનું બની શકે નહિં, એટલા માટે અત્રે ચોથું વિશેષણ ‘પરાશયવેદી’ એમ મૂક્યું.

આમ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ આત્મગુણની ઉચ્ચ દશાને પામેલા જે સમ્યગ્-દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની સમદર્શી વીતરાગી પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ઈચ્છા-રહિતપણે સર્વત્ર અપ્રતિબંધ લાવથી લબ્ય જનોનું હિત કરતાં વિચરતા હોય, અને જે પરમ કૃપાળુ પરમશ્રુતની વાણી કદી પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય, એવા સદ્ગુરુયોગ્ય ગુણલક્ષણસંપન્ન જે હોય, તે જ સાચા ગુરુ છે; અને તેવા સાચા સદ્ગુરુ સાથે જે યોગ સમ્યક્ સંબંધ-અવંચક યોગ તે જ ‘ગુરુ યોગ’ છે. ગુરુના સમ્યક્ સંબંધ:

“આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;

સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધારરે....

શાંતિનિન ! એક મુજ વિનતિ.”—શ્રી આનંદધનજી

પણ આથી જે વિપર્યય-વિપરીત છે, તેથી તો વિપર્યયની વિપરીતની જ સિદ્ધિ હોય છે; યત્તદ્વિપર્યયાદ્વિપર્યયસિદ્ધેઃ. અર્થાત્ આવા ગુણસંપન્ન જે ગુરુ ન હોય, તેની સાથેનો યોગ-સંબંધ તો ગુરુઅયોગ અથવા અગુરુયોગ છે, આથી ઉલટો જેનામાં ગુરુમાં હોવા યોગ્ય યથોક્ત ગુણ નથી અથવા તેથી વિપ-ગુરુઅયોગ અથવા રીત ગુણ છે, તે અગુરુ અથવા કુગુરુ છે; અને તે ‘ગુરુ’ એવું અગુરુયોગ અયથાર્થ ‘ખોટું’ નામ ધરાવી ગુરુ બનવાની એટલા કરે, તો તે કર્મ-ભારથી ‘ગુરુ’ (ભારી) બની મહામોહિનીય કર્મથી લવસાગરમાં ડૂબી જાય છે. એટલે જેને સ્વ-પર તન્ત્રનું ભાન નથી, સ્વ-પર સમયનું કે આત્મા-અનાત્માનું જેને જ્ઞાન નથી, પરહિતની જેને કંઈ ખેવના નથી, પણ પોતાના માન-પૂજા-પ્રતિષ્ઠાદિની જ જેને ખેવના છે, અને પરના આશયનું જેને જાણપણું નથી,—એવા અગીતાર્થ અજ્ઞાની અસમયજ્ઞ તે અગુરુ જ અથવા કુગુરુ જ છે; અને તેનો યોગ તે તો સતકલથી વંચિત કરનારો—જીવને છેતરનારો વંચક યોગ હોઈ, ટેલિક્ષેનમાં ખોટો નંબર જોડાઈ જવાની જેમ અયોગ જ છે, અર્થાત્ ગુરુયોગ જ નથી.

“અસદ્ગુરુ એ વિનયનો, લહે લાલ જો કાંઈ;

મહા મોહિનીય કર્મથી, ખૂટે લવજળ માંહિ.” શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને ‘તદ્વ્યાખ્યાનમપિ અવ્યાખ્યાનમેવ’—એવા વિપરીત ગુણવાળા અજ્ઞાની અસદ્ગુરુનું વ્યાખ્યાન પણ અવ્યાખ્યાન જ છે. અર્થાત્ તેવા અગીતાર્થ કુગુરુ કવચિત્

* “જહ જહ વહુસ્સુઓ સમ્મઓ ય સિસ્સગણસંપરિવુડો અ ।

અવિણિચ્છિઓ ય સમય તહ તહ સિદ્ધંતપડિણીઓ ॥”

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત સન્મતિતક

સૂત્રાર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાની ખાલચેષ્ટા કરે, તોપણ તેના વ્યાખ્યા-
અગુરુનું વ્યાખ્યાન નને 'વ્યાખ્યાન' નામ જ ઘટતું નથી. અને સિદ્ધાંતના નિશ્ચય-
પણ અવ્યાખ્યાન જ: તત્ત્વનું ભાન નહિ હોવા છતાં તે અજ્ઞાની પોતે બહુશ્રુત આગમધર
અભક્ષ્ય અસ્પર્શનીય હોવાનો ફાંકો રાખી, ભલે મોટો શિષ્યપરિવાર* ધરાવી પોતાની
ન્યાય પાછળ ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવું મોટું ટોળું ચલાવતો હોય અને
બહુજનસંમત બની વાચસ્પતિ થઈ ભલે વક્તાખાણ વડે વ્યાખ્યાન-
ધરાઓ ધૂમ્રવતો હોય, તો પણ તે ઓડનું ચોડ વેતરી અર્થનો પણ અનર્થ કરે છે,
એટલે તેનું કહેવાતું વ્યાખ્યાન પણ અનર્થફલવાળું હોય છે. 'અમક્ષ્યાસ્પર્શનીયન્યાયે-
નાનર્થફલમેતદ્.' એટલા માટે આત્મઅજ્ઞાની અગીતાર્થ ગુરુનો સૂત્રાર્થ પણ શ્રવણને
યોગ્ય નહિ હોઈ, એનું વ્યાખ્યાન પણ અભક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી ત્યજવા યોગ્ય છે;
અર્થાત્ માંસાદિ અભક્ષ્ય જેમ સ્પર્શવા યોગ્ય નથી, અથવા ચાંડાલાદિ અસ્પર્શ્ય જેમ
સ્પર્શવા યોગ્ય નથી, તેમ આવા કુગુરુને અને તેના વ્યાખ્યાનને દૂરથી પણ સ્પર્શવા
યોગ્ય નથી, નવ ગજના નમસ્કાર જ કરવા યોગ્ય છે !

“અજ્ઞાની નવિ હોવે મહાજન, જો પણ ચલવે ટોળું;
ધર્મદાસ ગણી વચન વિચારી, મન નવિ કીજે લોળું....રે જિનજી !
જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસંમત, બહુ શિષ્યે પરવરીઓ;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વયરી, જો નવિ નિશ્ચય દરિઓ....રે જિનજી !”

શ્રી યશોવજયજી કૃત સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

વિધિપરતા એ ત્રીજું વ્યાખ્યાંગ વર્ણવે છે—

તથા વિધિપરતા—

મण्डलिनिषद्याक्षादौ प्रयत्नो ज्येष्ठक्रमानुपालनं उचितासनक्रिया सर्वथा विक्षेपसं-
त्यागः उपयोगप्रधानतेति श्रवणविधिः । हेतुरयं कल्याणपरम्परायाः । अतो हि नियमतः
सम्यग्ज्ञानं, न ह्युपाय उपेयव्यभिचारी, तद्भावानुपपत्तेरिति ॥^{૧૮}

અર્થ :—(૩) તથા વિધિપરતા—

મંડલિનિષદ્યા, અક્ષાદિમાં પ્રયત્ન, જ્યેષ્ઠ ક્રમનું અનુપાલન, ઉચિત આસન ક્રિયા,
સર્વથા વિક્ષેપસંત્યાગ, ઉપયોગપ્રધાનતા એમ શ્રવણવિધિ છે.—આ કલ્યાણપરંપરાનો
હેતુ છે. આ થકી જ નિયમથી સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે, કારણકે ઉપાય ઉપેયથી વ્યભિચારી
હોય નહિ,—તદ્ભાવની (ઉપાય ભાવની) અનુપપત્તિ હોય, માટે.^{૧૮}

પંક્તિકા—તદ્ભાવાનુપપત્તેરિતિ—તદ્ભાવની અનુપપત્તિને લીધે. ઉપેયમાં વ્યભિચારી ઉપાયનું
ઉપાયપણું ઉપપન્ન થતું નથી એમ ભાવ છે.

વિવેચન

“ વિનય વધે ગુરુ પામે વસતાં, જે જિનશાસન મૂલો રે;
દર્શન નિર્મલ ઉચિત પ્રવૃત્તિ, સુલ રાગેં અનુકૂલો રે ”....

શ્રી યશોવિજયજી કૃત સા. ત્ર. ગા. સ્તવન.

સાચા ગુરુનો યોગ થાય, તો પછી તેની વિધિપૂર્વક ઉપાસના કરવી જોઈએ,
એટલા માટે વિધિપરતા એ ત્રીજું વ્યાખ્યાઅંગ મૂક્યું. તે વિધિપરતા આ આ પ્રકારે

હોય: (૧) મંડલિનિષદા-વિનયપૂર્વક મંડલિમાં બેસવું તે. (૨)

વિધિપરતા અક્ષાદિમાં પ્રયત્ન-નોકારવાળી વગેરેની ગણનામાં યત્નવંતપણું. (૩)
ત્રીજું વ્યાખ્યાંગ જ્યેષ્ઠ ક્રમનું અનુપાલન-નાના મોટાનો વિનય સાચવવો વગેરે. (૪)

ઉચિત આસનક્રિયા-યથાયોગ્ય આસન લેવું, વિનયાન્વિતપણે બેસવું.

(૫) સર્વથા વિશ્લેષસંત્યાગ-ચિત્તવૃત્તિના આડાઅવળા જવારૂપ સર્વ પ્રકારનાં વિશ્લેષનો
પરિત્યાગ કરી, અખંડપણે સન્મુખવૃત્તિ ધારવી. (૬) ઉપયોગપ્રધાનતા-શ્રવણમાં ઉપયોગ
રાખી, સાવધાનપણે સાંભળવું.-એમ શ્રવણવિધિ છે. અને તે કલ્યાણપરંપરાનો હેતુ છે.-
હેતુરયં કલ્યાણપરંપરાયા: । આવા વિધિપૂર્વક સમ્યક્ શ્રવણ થકી જ નિયમથી ચોક્કસ
સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે, કારણકે ‘ ન હ્યુપાય ઉપેયવ્યભિચારી । ’ જે ખરેખરો ‘ ઉપાય ’ હોય
તે ‘ ઉપેય ’થી-સાધ્યથી વ્યભિચારી હોય નહિ, આડો અવળો જાય નહિ; નહિં તો તેનો
ઉપાય ભાવ જ ઘટે નહિં; સાચું સાધન સાધ્યને સાધ્યા વિના રહે નહિં, તેમ સમ્યક્શ્રવણરૂપ
સાચા ઉપાયનું ફક્ત સમ્યક્બોધ હોય જ.

બોધપરિણતિ એ ચોથું વ્યાખ્યાંગ કથે છે—

તથા બોધપરિણતિ:—

સમ્યગ્ જ્ઞાનસ્થિરતા રહિતા કુંતર્કયોગેન સંવૃતરત્નાધારાપ્તિકલ્પા, યુક્તા માર્ગાનુસારિ-
રિતયા તન્ત્રયુક્તિપ્રધાના । સ્તોકાયામપ્યસ્યાં ન વિપર્યયો ભવતિ । અનાભોગમાત્રં, સાધ્ય-
વ્યાધિકલ્પં તુ તદ્, વૈદ્યવિશેષપરિજ્ઞાનાદિતિ ॥^{૧૯}

અર્થ:—(૪) તથા બોધપરિણતિ—સમ્યગ્ જ્ઞાનસ્થિરતા, કુંતર્કયોગથી રહિત. સંવૃત
રત્નઆધારપ્રાપ્તિ તુલ્ય, માર્ગાનુસારિતાથી યુક્ત, તન્ત્રયુક્તિપ્રધાન એવી. આ થોડી પણ સતે
વિપર્યય (વિપરીત ભાવ) હોતો નથી. અનાભોગમાત્ર તે તો સાધ્ય વ્યાધિ સમાન છે,—
વૈદ્યવિશેષના પરિજ્ઞાનને લીધે.^{૧૯}

વિવેચન

“ થોડા આર્ય અનાર્ય જનથી, જૈન આર્યમાં થોડા;

તેમાં પણ પરિણત જન થોડા, શ્રમણ અલપ બહુ મોડા રે. ”

શ્રી યશોવિજયજી કૃત સા. ત્ર. ગાસ્ત.

પંક્તિકા—વૈદ્યવિશેષપરિજ્ઞાનાત્-વૈદ્યવિશેષ જેમ પરિજ્ઞાન તે થકી. આ અત્રે ભાવ છે-જેમ
વૈદ્યવિશેષથી સાધ્ય વ્યાધિ નિવર્તે છે, તેમ પરિજ્ઞાનથી અનાભોગ માત્ર (નિવર્તે છે.)

જે સમ્યક્ વિન્યાદિ વિધિપૂર્વક સદ્ગુરુ સમીપે બોધ શ્રવણ કરે છે, તેને બોધ ઉપજે છે, એટલે બોધપરિણતિ એ ચોથું વ્યાખ્યાંગ કહ્યું. આ બોધપરિણતિ એટલે સત્-પુરુષના ઉપદેશનું આત્મામાં પરિણમવું, અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનસ્થિરતા. આ બોધપરિણતિ-સમ્યગ્જ્ઞાનસ્થિરતા કેવી હોય ?-(૧) ‘રહિતા કૃતર્કયોગેન ।’ જેમાં કોઈ પ્રકારના કૃતર્કનો યોગ હોય નહિં એવી તે કૃતર્ક યોગથી રહિત હોય; (૨) ‘સંવૃતરત્નાધારાપ્તિકલ્પા’—સંવૃત-ઢાંકેલા રત્ન આધારની પ્રાપ્તિ તુલ્ય હોય; (૩) માર્ગાનુસારિણાથી યુક્ત એવી હોય—યુક્તા માર્ગાનુસારિતયા; (૪) આગમને અનુકૂળ એવી સુયુક્તિથી પ્રધાન હોય, તન્ત્રયુક્તિપ્રધાના.

આવી સાચી બોધપરિણતિ થોડી પણ હોય—સ્તોકાયામપ્યસ્યાં અર્થાત્ સત્ પુરુષ સદ્ગુરુનો બોધ આત્મામાં લેશ પણ પરિણમ્યો હોય, તો વિપર્યય-વિપરીત ભાવ-વિપર્યાસ હોતો નથી—ન વિપર્યયો ભવતિ; અને અનાભોગ માત્રથી—‘અનાભોગમાત્રં’ અભાણુતાં પણ જે હોય તે તો સાધ્ય વ્યાધિ સમાન છે, સાધ્યવ્યાધિકલ્પં તુ તદ્; અર્થાત્ સાચા નિયુણ વૈધનો ભેગ ભે મળ્યો હોય તો વ્યાધિ અવશ્ય જાય જ, તેમ સાચા ‘સદ્ગુરુ વૈધ સુખણ’ ભે પ્રાપ્ત થયા છે, તો જીવનો અબોવરૂપ વ્યાધિ અવશ્ય જવાનો જ છે, સાધ્ય હોઈ ચોક્કસ મટવાનો જ છે.

સ્થૈર્ય એ પાંચમું વ્યાખ્યાંગ વિવરે છે—

તથા સ્થૈર્ય—

જ્ઞાનધર્મ્યનુત્સેકઃ, તદ્જ્ઞાનુપહસનં, વિવાદપરિત્યાગઃ, અજ્ઞવુદ્ધિભેદાકરણં, પ્રજ્ઞાપનીયે નિયોગઃ, સંયમપાત્રતા નામ વહુમતા ગુણજ્ઞાનાં, વિમ્બહવતી શમશ્રીઃ, સ્વાશ્રયો ભાવ-સમ્પદામિતિ ॥^{૨૦}

અર્થઃ—(૫) તથા સ્થૈર્ય—જ્ઞાનઋદ્ધિનો અનુત્સેક (અગર્વ), તેનાથી અજ્ઞનું અનુપહસન, વિવાદ પરિત્યાગ, અજ્ઞના બુદ્ધિભેદનું અકરણ, પ્રજ્ઞાપનીયમાં નિયોગ, ગુણજ્ઞાને બહુમત એવી સંયમપાત્રતા, વિમ્બહવતી શમશ્રી, ભાવસંપદાઓનો સ્વાશ્રય.^{૨૦}

વિવેચન

“ બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ....” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

બોધ જેના આત્મામાં સમ્યક્પણે પરિણમે છે, તે સ્થિરતાને પામે છે, એટલા માટે ‘સ્થૈર્ય’ એ પાંચમું વ્યાખ્યાંગ કહ્યું. આ સ્થૈર્ય—સ્થિરપણું—ઠરેલપણું કેવા કેવા પ્રકારે

પણિકા—તદ્જ્ઞાનુપહસનમ્—તેનાથી અજ્ઞનું અનુપહસન, સ્વયં જ્ઞાત જ્ઞેયથી અનભિજ્ઞનું અનુપહસન. વિવાદપરિત્યાગઃ—વિવાદનો પરિત્યાગ,—તેનાથી અનભિજ્ઞો સાથે, એમ સમજાય છે. અજ્ઞવુદ્ધિભેદાકરણમ્—અજ્ઞના બુદ્ધિભેદનું અકરણ, સમ્યક્ચૈત્યવન્દનાદિ નહિં જાણનારનું ત્યાં અપ્રવૃત્તિ-પરિણામનું અનાપાદન. પ્રજ્ઞાપનીયે નિયોગઃ—પ્રજ્ઞાપનીયમાં નિયોગ, પ્રજ્ઞાપનીયને જ સમ્યક્કરણમાં નિયુજે છે.

વ્યક્ત થાય ? તે માટે કહ્યું—(૧) ઠરેલ પુરુષ જ્ઞાનન્નદ્ધિનો જ્ઞાનન્નદ્ધિનો અનુસેક અનુસેક ધરે—પોતાના જાણપણનો ગર્વ ન કરે, પોતાના જ્ઞાન-આદિ વૈશવનું ઘમંડ ન રાખે. એટલે—(૨) અજ્ઞનું અનુપહસન—ખીજા અખૂઝ અજ્ઞ જીવનો ઉપહાસ ન કરે, હાંસી-મસ્કરી ન કરે. એટલે—(૩) વિવાદપરિત્યાગ—અનભિજ્ઞ-અજ્ઞ જનો સાથે વાદવિવાદમાં કે મિથ્યા ચર્ચામાં ઉતરે નહિ. એટલે—(૪) અજ્ઞના બુદ્ધિલેદનું અકરણ—અજ્ઞજનનો બુદ્ધિ-લેદ ન કરે; બુદ્ધિલેદ કરવાથી સમ્યક્ચૈત્યવન્દનાદિ નહિ જાણનારને તેમાં અપ્રવૃત્તિ-પરિણામનું ઉપજવાપણું થાય, માટે તેવો બુદ્ધિલેદ ન કરે. પરંતુ—(૫) પ્રજ્ઞાપનીયમાં નિયોગ—જે સમજાવ્યો સમજાવી શકાય એવો પ્રજ્ઞાપનીય સરલાત્મા યોગ્ય જીવ હોય તેમાં જ તેનો નિયોગ કરે, તેને જ સમ્યક્કરણમાં નિયુંજે.

અને આમ—(૬) સંયમપાત્રતા—જેનામાં યોગ્ય પરિણમીને સ્થિર થયો હોય, તે અવશ્ય સંયમનું પાત્ર બને, કારણ કે જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ—જ્ઞાનનું ફલ વિરતિ, એટલે ઠરેલ આત્મા સંયમની પાત્રતા પામે જ,—જે શુણ્ણ જનોને બહુમત એવી હોય છે. એટલે—(૭) વિગ્રહવતી શમશ્રી—વિગ્રહવતી શમશ્રી ‘વિગ્રહવતી શમશ્રી.’—અને જે સ્થિર સંયમપાત્ર બને તે દેહ-ધારિણી-મૂર્તિમાન્ શમશ્રી બને, શમનો સાક્ષાત્ અવતાર શાંતમૂર્તિ બને. (૮) ભાવસંપદાઓનો સ્વાશ્રય—‘સ્વાશ્રયો ભાવસમ્પદાં’—અને આવો જે શાંતમૂર્તિ બને તેને ભાવસંપદાઓ પોતાનું સ્વઆશ્રયસ્થાન અથવા સહીસલામત સુઆશ્રયસ્થાન જાણી તેનો આશ્રય કરે. અર્થાત્ દર્શન-ચારિત્રાદિ સર્વ ભાવસંપદાઓ આવીને તે ‘વિગ્રહવતી શમશ્રી’ સ્વરૂપ પુરુષમાં નિવાસ કરે. આમ સ્થૈર્યનું લક્ષણ છે.

“ ધિરતાથી ધિરતા વાધે, સાધક નિજ પ્રભુતા સાધે લાલ.

પ્રભુ શુણ્ણને રંગે રમતા, તે પામે અવિચલ સમલા લાલ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉક્તક્રિયા એ છંદુ વ્યાખ્યાંગ પ્રરૂપે છે—

તથા—

ઉક્તસ્ય-વિજ્ઞાતસ્ય તત્તત્કાલયોગિનઃ તદાસેવનસમયે તથોપયોગપૂર્વે શક્તિ સ્તથાક્રિયા । નૌષધજ્ઞાનમાત્રાદારોગ્યં, ક્રિયોપયોગ્યેવ તત્ । ન ચેયં યાદચ્છિકી શસ્તા, પ્રત્યપાયસમ્ભવાદિતિ ॥ ૨૧

અર્થઃ—(૬) તથા ઉક્તક્રિયા—તત્ તત્ કાલયોગી એવા ઉક્તના-વિજ્ઞાતના તદ્વાસેવન સમયે તથાપ્રકારે ઉપયોગપૂર્વક શક્તિ પ્રમાણે તથાક્રિયા, ઔષધના જ્ઞાનમાત્રથી આરોગ્ય નથી. ક્રિયોપયોગી જ તે (જ્ઞાન) છે; અને આ (ક્રિયા) યાદચ્છિકી શસ્ત્ર નથી,—પ્રત્યપાયના સંભવને લીધે. ૨૧

વિવેચન

જ્ઞાન વિના ક્રિયા આંધળી-ક્રિયા વિના, જ્ઞાન તો પાંગળું લેખીએ;
ધર્મરથ કેમ એક ચક્રે ચલાવીએ? એક પાંખે કેમ ભડીએ?

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત).

જેને બોધપરિણતિ અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે જેમ ક્રિયા કરવાની કહી છે તેમ કરે છે, એટલા માટે ઉક્ત ક્રિયા એ વ્યાખ્યાનું છઠું અંગ કહ્યું. જે જે ક્રિયા જે જે પ્રકારે વચનથી ઉક્ત છે, શાસ્ત્રમાં કહી છે, તેને વિજ્ઞાત કરી-જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા: વચનानુસાર જ તેનો વિષયવિભાગ વિનિશ્ચિત કરી, તે તે ક્રિયાને ઔષધજ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત યોગ્ય કાળે તેના આસેવનસમયે તથાપ્રકારે ઉપયોગપૂર્વક શક્તિઅનુસાર તે તે ક્રિયા કરવી, તે તથાક્રિયા છે. જેવા પ્રકારે જે જે કાળે જે જે ક્રિયા કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે તે પ્રકારે તે તે કાળે તે તે ક્રિયા તથાપ્રકારે ઉપયોગપૂર્વક કરવી તે તથાક્રિયા છે. આ ક્રિયાનું પ્રયોજન શું છે? તે માટે દૃષ્ટાંત કહ્યું—‘ન ઔષધજ્ઞાનમાત્રાદારોગ્યં । ક્રિયોપયોગ્યેવ તત્ ।’ ઔષધના જ્ઞાનમાત્રથી આરોગ્ય નથી થતું, પણ ઔષધ જાણીને તેનું સેવન કરે તો જ રોગ મટે છે; ચિકિત્સાક્રિયામાં ઉપયોગી થવું-ઉપયુક્ત થવું એટલું જ તે જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે. તેમ ક્રિયાનું સ્વરૂપ માત્ર જાણ્યાથી કલ્યાણ કાર્ય સરતું નથી, પણ તથારૂપ જ્ઞાન અનુસાર ક્રિયા કર્યાથી જ આત્મઆરોગ્ય થાય છે. ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે જ્ઞાન શું નિર્ણયક છે? ના, નિર્ણયક નહિ, પણ પરમ સાર્થક છે. જ્ઞાન પણ ક્રિયામાં ઉપયોગી-ઉપયુક્ત છે. યાદચ્છિકી સ્વચ્છંદક્રિયા પ્રશસ્ત નથી. ‘ન ચેયં યાદચ્છિકી શસ્તા’. કારણ કે તેવી સ્વચ્છંદક્રિયાથી પ્રત્યપાયનો સંભવ છે, ‘પ્રત્યપાયસંભવાત્’ લાભને બદલે ઉલટો હાનિ થવાનો સંભવ છે. માટે જ્ઞાનપૂર્વક જ

પણિકા—ઉક્તસ્ય-ઇત્યાદિ. ઉક્તસ્ય-ઉક્તના, વચનથી છુટ ચૈત્યવન્દનાદિના. તેને જ વિશિષ્ટ કરે છે-વિજ્ઞાતસ્ય-વિજ્ઞાતના, વચનानુસાર જ વિનિશ્ચિત વિષયવિભાગવાળાના, તત્તત્કાલયોગિન:-તે તે કાલયોગિના, તે તે ચિત્રરૂપ કાળથી-તદ્અવસર લક્ષણ કાળથી સંબંધવંતના. આમ વિશેષણ કહ્યું; ક્રિયાને વિશેષિત કરતાં કહ્યું-તદાસેવનસમયે -તેના ઉક્તના કરણકાળે, તથોપયોગપૂર્વ-આસેવ્ય-માનને અનુરૂપ ઉપયોગ પૂર્વ-હેતુ ન્યા છે તે તથા-ઉપયોગપૂર્વ હોય છે. શક્તિ:-શક્તિથી, સ્વશક્તિને અપેક્ષીને, તેના અનતિક્રમથી પણ, તથાક્રિયા-તથાક્રિયા, ઉક્ત અનુરૂપ પ્રકારવાન વ્યાપાર.

શંકા-ઉક્ત ક્રિયાથી શું? વ્યાખ્યાનના ફલભૂત ઉક્ત જ્ઞાન થકી જ ઈષ્ટફલસિદ્ધિના સંભવને લીધે, એમ આશંકીને કહ્યું-ન-ન જ, ઔષધજ્ઞાનમાત્રાત્-ઔષધના જ્ઞાન માત્રથી, ક્રિયારહિત કેવલ ઔષધ જ્ઞાનથી, આરોગ્ય-આરોગ્ય, રોગાભાવ. કયા કારણથી? તો કે-ક્રિયોપયોગ્યેવ તદ્-ક્રિયોપયોગી જ તે:છે, કારણ કે ચિકિત્સાલક્ષણ ક્રિયામાં ઉપયુક્ત થાય છે, ઉપકાર કરે છે, તત્શીલવાળું જે છે તે તથા-ક્રિયોપયોગી જ છે, ન આરોગ્યઉપયોગવત્ પણ એમ ‘એવ’ કારનો અર્થ છે. તદ્ તે-, ઔષધ જ્ઞાનમાત્ર, -ક્રિયાનો જ આરોગ્યઉપયોગ છે માટે.

ત્યારે ક્રિયા જ ઉપાદેય છે, નહિ કે જ્ઞાન, એમ આશંકીને કહ્યું-‘ન ચેયમ્’ ઇત્યાદિ. ન-ન જ, હ્યં-આ, વન્દનાદિ ક્રિયા યાદશી તાદશી-જેવી તેવી યથા તથા જેમ તેમ કરેલી, શસ્તા-શસ્ત, ઈષ્ટસાધિકા મત. કિંતુ જ્ઞાનપૂર્વકજ શસ્ત હોય છે.

ક્રિયા પ્રશસ્ત છે. જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ ને ક્રિયાનું સ્થાન પછી છે. ‘પદમં નાણં તઓ દયા ।’ ‘પહેલું જ્ઞાન અને પછી દયા’ એ સૂત્રનો ફલિતાર્થ એ જ છે. જ્ઞાન ને ક્રિયાના યથાયોગ્ય સહકારથી જ ઈષ્ટફલસિદ્ધિ હોય છે.

“ ધન્ય ધન્ય તે જીવ, પ્રભુ પદ વંદી હો જે દેશના સુણે;

જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવ યોગે હો નિજ સાધકપણે. ” –શ્રી દેવચંદ્રજી.

કારણ કે ‘જ્ઞાન-ક્રિયાના સમન્વયથી જ મોક્ષ છે.’ ‘જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ ।’ જ્ઞાનથી જેવું આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું, તેવું આચરણમાં-વર્તનમાં મૂકવાની પ્રક્રિયા તે ક્રિયા. જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને એક રથના બે ચક્ર જેવા છે, એમાંનું એક પણ જ્ઞાન-ક્રિયાનો ચક્ર ન હોય તો ધર્મરથ ચાલે જ નહિં. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા સમન્વય આંધળી છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. દાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં દેખતાં છતાં પાંગળો નષ્ટ થાય ને દોડતાં છતાં આંધળો નષ્ટ થાય; પણ પાંગળાને ખાંધે બેસાડી આંધળો જો તેના સૂચન મુજબ ચાલે, બન્ને સહકાર કરી સમન્વય સાધે તો બન્ને બચી જાય. તેમ ભવ-દાવાનલમાંથી બચવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદનુસારી ક્રિયા એ બન્નેનો યથાયોગ્ય સમન્વય સાધવો જોઈએ. અત્રે જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું તે એમ સૂચવે છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુકૂલ-અનુસરતી તાત્ત્વિક સમજણવાળી હોવી જોઈએ. એટલા માટે જ ક્રિયાનું ‘અનુષ્ઠાન’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ દેહાદિ પરવસ્તુથી આત્મા ભિન્ન છે એવું જે જ્ઞાન થયું, તેને અનુરૂપપણે-છાજે એમ રાગાદિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્તવું તે અનુષ્ઠાન છે. એટલે કર્મઆશ્રવનો નિરોધ થઈ સંવર-નિર્જરા થાય, એમ સર્વ આત્મસાધનનું સેવન કરવું, એ જ ષડ્ઋણાવશ્યકાદિ સર્વ અનુષ્ઠાનનું અને અષ્ટાંગ યોગાદિ સર્વ ક્રિયાનું એક માત્ર પ્રયોજન છે. અને તથાપ્રકારે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના નિરંતર લક્ષ્ય-પૂર્વક-આત્માના જ્ઞાનઉપયોગપૂર્વક ક્રિયા કરવામાં આવે તે જ તથાક્રિયા છે. અને એટલા માટે જ—

‘જેમ રાધાવેધ સાધનાના બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની (પૂતળીની) કીકી પર જ હોય, તેમ આરાધક પુરુષ સતત આત્મસિદ્ધિનો જ લક્ષ રાખી સર્વ આરાધના કરે, સર્વ આત્મ-સાધન સેવે, તે તે અવશ્ય કરવા યોગ્ય ષડ્ઋણાવશ્યકાદિ ક્રિયામાં આત્મોપયોગપણે જાંડા ઉતરી તેનો અધ્યાત્મરસ ચાખે. જેમકે-સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લેતાં તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે, પ્રત્યાખ્યાન કરતાં પરભાવ પચ્યખે, સ્વાધ્યાય કરતાં આત્મભાવમાં વર્તે, ચતુર્વિંશતિસ્તવ કરતાં પ્રભુનો સહજાત્મસ્વરૂપ ભાવ ચિંતવે, સદ્ગુરુવંદન કરતાં તેમનું આત્મારામીપણું ભાવે, પ્રતિકેમણુ કરતાં સ્વરૂપાતિકેમ દોષની ક્ષમા ચાચી સ્વરૂપસ્થાનમાં પ્રતિ-પાછું કેમણુ-ગમન કરે, અને કાથોત્સર્ગ કરતાં દેહાતીત દશાનો અનુભવ અભ્યાસ કરે; આમ સર્વ ક્રિયા તે આરાધક પુરુષ, તથાપ્રકારનો આત્મોપયોગ રાખી અધ્યાત્મપરિણુતિરૂપ ભાવ-ક્રિયાના અનુસંધાનપૂર્વક કરે;’ (અને આમ તથાક્રિયા કરી આત્માર્થ સાધે).

શ્રી પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા પાઠ ૨૮ (સ્વરચિત).

અલ્પભવતા એ સાતમું વ્યાખ્યાંગ દર્શાવે છે—

તથા અલ્પભવતા—

વ્યાખ્યાઙ્ગં પ્રદીર્ઘતરસંસારિણ સ્તત્ત્વજ્ઞાનાયોગાત્ । તન્નાલ્પઃ—પુદ્ગલપરાવર્ત્તાદારતો ભવઃ—
સંસારો यस્ય તદ્ભાવઃ અલ્પભવતા । ન હિં દીર્ઘદૌર્ગત્યભાક્ ચિન્તામણિરત્નાવાપ્તિહેતુઃ ।
પવમેવ નાનેકપુદ્ગલપરાવર્ત્તભાજો વ્યાખ્યાઙ્ગમિતિ સમયસારવિદઃ ॥

અતઃ સાકલ્યત્ત્વં એતેષાં વ્યાખ્યાસિદ્ધિઃ, તસ્યાઃ સમ્યગ્જ્ઞાનહેતુત્વાદિતિ સૂક્ષ્મધિયાઽઽ-
લોચનીયમેતત્ ॥ ૨૨

અર્થઃ—(૭) તથા અલ્પભવતા—વ્યાખ્યાંગ છે,—પ્રદીર્ઘતર (અતિ અતિ દીર્ઘ) સંસારીને તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ છે માટે. તેમાં અલ્પ એટલે પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી નિકટવર્ત્તી ભવ-સંસાર જેનો છે તેનો ભાવ તે અલ્પભવતા. ખરેખર ! દીર્ઘદૌર્ગત્યભાગી (દારિદ્ર્યભાગી) ચિન્તા-મણિરત્નપ્રાપ્તિનો હેતુ નથી. એમજ અનેકપુદ્ગલપરાવર્ત્તભાગીઓ વ્યાખ્યાંગ નથી, એમ સમયસારવિદો કહે છે.

એથી કરીને એઓના (આ સપ્ત વ્યાખ્યાઅંગોના) સાકલ્યથી (સકલપણથી—સંપૂર્ણ-પણથી) વ્યાખ્યાસિદ્ધિ છે,—તેનું (વ્યાખ્યાનું) સમ્યગ્જ્ઞાનહેતુપણું છે માટે, એમ આ સૂક્ષ્મ જુદિથી આલોચવા યોગ્ય છે. ૨૨

વિવેચન

“ચરમાવર્ત્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવ પરિણતિ પરિપાક;

દોષ ટળે ને દષ્ટિ ખૂલે ભલી રે, પ્રાપ્તિ પ્રવચન વાક....સંભવ.”—શ્રી આનંદધનજી

આ બધા વ્યાખ્યાઅંગો કહ્યા તે પણ કાર્યકારી કળવાનું ક્યારે બને ? કે જો જીવ લઘુક્રમી^૧ અલ્પસંસારી હોય તો જ; એટલા માટે અલ્પભવતાને સાતમું વ્યાખ્યાંગ કહ્યું, કારણ કે અતિ દીર્ઘતર સંસારીને તત્ત્વજ્ઞાનનો યોગ સંભવતો ‘દીર્ઘ દૌર્ગત્યભાગીને નથી. પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી પણ કંઈક ન્યૂન જેનો સંસાર શેષ હોય, ચિન્તામણિ રત્નની એવા ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત્તવર્તી* જીવની જ અલ્પભવતા છે. પ્રાપ્તિ હોય નહિ.’ ‘નહિ દીર્ઘદૌર્ગત્યભાક્ ચિન્તામણિરત્નાવાપ્તિહેતુઃ ।’—દીર્ઘદૌર્ગત્ય-ભાગી લાંબા વખતના દારિદ્ર્યનું ભાજન રહેવાનો છે એવો દરિદ્રી

પંક્તિકા—‘ચિન્તામણિરત્નાવાપ્તિહેતુરિતિ’—ચિન્તામણિરેવ રત્ન—ચિન્તામણિ એ જ રત્ન—મણિ જાતિમાં પ્રધાનપણુને લીધે તે ચિન્તામણિરત્ન, વા પૃથગ્ ચિન્તામણિ અને રત્ન; તસ્ય વા તયોર્વા—તેનો વા તે બનેનો, અવાપ્તિહેતુઃ—અવાપ્તિ હેતુ,—અભાગ્ય છે એટલા માટે.

* ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત્તવર્તી જીવનું આ લક્ષણ કહ્યું છે—

“દુઃખિતેષુ દયાત્યન્તમદ્વેષો ગુણવત્સુ ચ ।

ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ ॥”—શ્રી યોગદ્વિસમુચ્ચય

(અર્થાત્) દુઃખિઆઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા, અને ગુણવંતો પ્રત્યે અદ્વેષ, અને સર્વત્ર જ અવિશેષથી ઔચિત્ય પ્રમાણે સેવન આ છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્ત્તનું લક્ષણ છે. (એટલે આ ગુણ જેનામાં હોય તે જ વ્યાખ્યાઅંગ છે.)

ચિન્તામણિ રત્નની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિં. એમ અનેક પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર જેને શેષ છે, જેને હજુ ઘણું ઘણું લાંબું ભવભ્રમણ બાકી છે, તે દીર્ઘસંસારીઓ પણ આ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિસમા ચૈત્યવન્દનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિં, એટલે તેઓ પણ વ્યાખ્યાઅંગ નથી, એમ શાસ્ત્રના રહસ્યજ્ઞાતાઓ કહે છે.

“તે અપરાધી હો જે તુજથી દૂર કે, ભૂરિ ભ્રમણ હુઃખના ધણી;
તે માટે હો તુજ સેવા રંગ કે, હોજો એ ધૃષ્ટિ ધણી.” —શ્રી દેવચન્દ્રજી

આમ આ વ્યાખ્યાના અખત અંગ કહ્યા, તેના સાકલ્યથી—તે સકલના મિલનથી જ વ્યાખ્યાસિદ્ધિ છે, કારણ કે આ વ્યાખ્યા છે તે સમ્યગ્જ્ઞાનનો હેતુ છે. ધૃત્યાદિ આ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિવેકી વાંચકે વિશેષે વિચારણીય છે.

“મરુધરમેં હો સુરતરુ લુંબ કે, સાગરમેં પ્રવહણ સમો;
ભવ ભમતાં હો ભવિજન આધાર કે, પ્રભુ દરિશણ સુખ અનુપમો.” —શ્રી દેવચન્દ્રજી

૭.

ચૈત્યવન્દનવિધિ અને પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્રાવતાર

હવે પરમ સંવેગરંગી ભાવિતાત્મા આચાર્ય હરિભદ્રજી અત્રે ચિન્તામણિ અને કલ્પદ્રુમથી અધિક મહિમાવાળા ચૈત્યવન્દનનો ઉત્તમ ભક્તિભાવનિર્ભર દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ સુંદર હૃદયંગમ શબ્દોમાં પ્રદર્શિત કરી સૂત્રાવતાર કરે છે—

इह प्रणिपातदण्डकपूर्वकं चैत्यवन्दनमिति स एवादौ व्याख्यायते । तत्र चायं विधिः—

इह साधुः श्रावको वा चैत्यगृहादावेकान्तप्रयतः परित्यक्तान्यकर्त्तव्यः प्रदीर्घतरतद्भावगमनेन यथासम्भवं भुवनगुरोः सम्पादितपूजोपचारः,

ततः सकलसत्त्वानपायिनीं भुवं निरीक्ष्य परमगुरुप्रणीतेन विधिना प्रमृज्य च क्षितिनिहितजानુकरतलः,

प्रवर्द्धमानાતિતીવ્રતરશુભપરિણામો ભક્ત્યતિશયાત્ મુદશ્રુપરિપૂર્ણલોચનો રોમાશ્ચાશ્ચિતવપુઃ,

મિશ્યાત્વજલનિલયાનેકકુચાહનક્રચક્રાકુલે ભવાબ્ધાવનિત્યત્વાચ્ચાયુષોઽતિદુર્લભમિદં સકલકલ્યાણૈકકારણં ચાધઃકૃતચિન્તામણિકલ્પદ્રુમોપમં ભગવત્પાદવન્દનં કથશ્ચિદવાપ્તં ન ચાતઃ પરં કૃત્યમસ્તીતિ અનેનાત્માનં કૃતાર્થમભિન્યમાનો,

ભુવનગુરો વિનિવેશિતનયનમાનસો,

અતિચારમીસતયા સમ્યગ્સ્વલિતાદિગુણસમ્પદુપેતં તદર્થાનુસ્મરણગર્ભમેવ પ્રણિપાત-
દણ્ડકસૂત્રં પઠતિ ।^{૨૩}

તત્ત્વેદમ્—

અર્થ:—આહીં પ્રણિપાતદણ્ડકપૂર્વક ચૈત્યવન્દન છે, એટલા માટે તેની જ આદિમાં વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. અને તેમાં વિધિ આ છે—

આહીં સાધુ વા શ્રાવક,—

૧. ચૈત્યગૃહાદિમાં એકાંત પ્રયત થઈ, અન્ય કર્તવ્ય પરિત્યજ્ઞ કરી,
પ્રદીર્ઘતર તદ્ભાવગમનથી યથાસંભવ ભુવનગુરુનો પૂજોપચાર સંપાદિત કરી,
૨. પછી સકલસત્ત્વઅનપાયિની (કોઈ પણ પ્રાણીને બાધા નહિ ઉપજવનારી) ભૂમિ નિરખીને અને પરમ ગુરુએ પ્રણીત કરેલ વિધિથી પ્રમાણીને,
પૃથ્વી પર જાતુ (ગોઠણ) અને કરતલ સ્થાપન કરી,
૩. પ્રવર્ધમાન થતા અતિ તીવ્રતર શુભ પરિણામે, ભક્તિઅતિશય થકી હર્ષાશ્રુથી પરિપૂર્ણ લોચને, રોમાંચિત દેહે,
૪. મિથ્યાત્વ જલ નિલયવાળા અનેક કુઆહ નકચકથી આકુલ ભવાબ્ધિને વિષે અને આયુષ્મા અનિત્યપણાને લીધે આ અતિ દુર્લભ, અને સકલ કલ્યાણનું એક કારણ, એવું ચિન્તામણિ-કલ્પદ્રુમની ઉપમાને અધઃકૃત કરતું ભગવત્પાદવન્દન કેમે કરીને માંડમાંડ પ્રાપ્ત થયું છે, અને આનાથી પર કૃત્ય છે નહિ,—એમ આના વડે આત્માને કૃતાર્થ અભિમાનનો સતો,
- ભુવનગુરુમાં નયન-માનસ વિનિવેશિત (સ્થાપિત) કરી,
૫. અતિચારભીરુતાથી સમ્યક્ અસ્ખલિત આદિ ગુણસંપત્તી યુક્તપણે, તેના અર્થના અનુસ્મરણગુર્ભપણે જ, પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર પઠે છે.^{૨૩}

અને તે આ છે—

વિવેચન

“દ્રવ્ય ભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જઈએરે;

દહ તિગ પણ અહિગમ સાચવતાં, ઈકમના ધુરિ થઈએ રે.

....સુવિધિ જિનેસર પાય નમીને, શુભ કરણી એમ કીજેરે.”—શ્રી આનંદધનજી

અત્રે ચૈત્યવન્દનની પૂર્વતૈયારીરૂપ પૂર્વવિધિ દ્રવ્યથી અને ભાવથી બન્ને પ્રકારથી પ્રદર્શિત કર્યો છે. ચૈત્યવન્દન કરતાં પૂર્વે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર (નમુત્યુણું) પઢવું જોઈએ, એટલા માટે તેની જ આદિમાં વ્યાખ્યા કરી છે; અને તે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર પઠતાં ખેલાં પણ કેવા પૂર્વવિધિથી ભાવવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે પણ સાંગોપાંગ કેમથી દર્શાવ્યું છે:—

આ અર્હદ્ભક્તિમય ચૈત્યવન્દન કરવા ઇચ્છતો સાધુ વા શ્રાવક હોય, તે—

(૧) પ્રથમ તો ચૈત્યગૃહાદિમાં ‘પ્રકાન્તપ્રયત:’—એકાંત પ્રયત થઈ, એક માત્ર આ ચૈત્યવન્દન ભક્તિકૃત્યમાં પ્રયત્નવંત-સમુદય થઈ, એક એમાં જ ઉપયોગ જોડી, બીજું બધું કર્તવ્ય સર્વથા છોડી, ‘પ્રદીર્ઘતરતદ્ભાવગમનેન’—પ્રદીર્ઘતર તદ્ભાવગમનથી યથાસંભવ

ભુવનગુરુનો પૂજોપચાર સંપાદિત કરે,—‘યથાસંભવં ભુવનગુરોઃ સમ્પાદિતપૂજોપચારઃ,’
 ‘યથાસંભવ’—સાધુને વા શ્રાવકને જેને જેવો સંભવતો હોય તેવો પૂજોપચાર
 આચરે; સાધુ પુષ્પપૂજાદિ દ્રવ્યપૂજા ન કરે, પણ સ્તોત્રપૂજાદિ ભાવપૂજા તો કરે જ, અને
 શ્રાવક દ્રવ્ય-ભાવ બન્ને પૂજા કરે. અને તે પણ કેવી રીતે કરે? ‘પ્રદીર્ઘતર તદ્ભાવ-
 ગમનથી’ કરે; અર્થાત્ ઝટપટ પ્રસ્તુત ભક્તિકૃત્ય આટોપી લેવાની અણુઘટતી ઉતાવળ કે
 દોડાદોડ નહિં કરતાં, કે વેઠ નહિં કાઢતાં, અત્યંત શાંતિથી-સ્વસ્થતાથી હેઠા મને,
 ‘પ્રદીર્ઘતર’—અતિઅતિ દીર્ઘ-લાંબા ‘તદ્ભાવગમનથી’-ભક્તિક્રિયાના અંગભૂત તે તે
 ભાવોમાં ભક્તિતત્ત્વમયપણે ગમનથી-પરિણમનથી કરે, અને તે તે દ્રવ્યના * આલંબનથી પણ
 ભાવનું આરોહણ કરતો જાય. જેમકે—

“પૂર્ણ કલશ શુચિ ઉદકની ધારા, જિનવર અંગે નામે;
 આતમ નિર્મલ ભાવ કરંતાં, વધતે શુભ પરિણામે.
 સમકિત બીજ નિજ આત્મ આરોપતા,
 કળશ પાણી મિષે ‘ભક્તિજલ સિંચતા’.—શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા.
 “પૂજા ને પરિણામ દોઉં, કરો ચંદનકી રીતિ;
 શીતલતા ને સુગંધતા, જિણે ભાંજે ભવભીતિ.
 એણી પદે ધૂપ પૂજા કરી, જિન આગળ શુભ ભાવ;
 ટાળી વિભાવની પરિણતિ, દૂર કરો પરભાવ.
 ઈસો રૂપ નિહારત ઘટમાં, તોરત કર્મ જંજીર રે;
 જિન ઉત્તમ પદ પૂજા લહત ભવિ, નિજ આતમગુણ ધીર રે.
 નિજ ગુણ રિદ્ધિ તિરોભાવે થઈ, ગ્રહણ કરતાં પરભાવો;
 પ્રભુ ગુણ ગ્યાન ધ્યાનમાં રહેતાં, હોવત આવિરભાવો રે.”

—શ્રી ખિન્નાવિજયજી કૃત અષ્ટપ્રકારી પૂજા

ઈત્યાદિ પ્રકારે તદ્ભાવગમનથી ભક્તિતત્ત્વમયપણે યથાસંભવ પૂજોપચાર કરી,

(૨) કોઈ પણ જીવને કંઈપણ અપાય-હાનિ-ખાધા ન ઉપજાવે એવી ‘સકલસત્ત્વ
 અનપાયિની’ શુદ્ધ ભૂમિ નિરખીને અને પરમ ગુરુએ પ્રણીત કરેલ વિધિથી પ્રમાણીને,
 ભૂમિ પર જાનુ-ગોઠણ અને કરતલ-બન્ને હથેળી સ્થાપન કરી,

* જલપૂજાદિ અષ્ટપ્રકારી પૂજા અંગે અપૂર્વ ભાવધટના કરતાં પરમ ભાવિતાત્મા ભક્તશિરોમણિ
 મહામુનીશ્વર શ્રી પદ્મનંદિ આચાર્યજી પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા અન્તર્ગત પૂજાપદકમાં વહે છે કે—

“જાતિર્જરામરણમિત્યનલત્રયસ્ય, જીવાશ્રિતસ્ય વહુતાપકૃતો યથાવત્ ।
 વિધ્યાપનાય જિનપાદયુગાગ્રમૃતૌ, ધારાત્રયં પ્રવરવારિકૃતં ક્ષિપામિ ॥
 ઉચ્ચેઃફલાય પરમામૃતસંજ્ઞકાય, નાનાફલૈર્જિનપતિં પરિપૂજયામિ ।
 તદ્ભક્તિરેવ સકલાનિ ફલાનિ દત્તે, મોહેન તત્તદપિ યાચત યવ લોકઃ ॥”—ઈત્યાદિ.

(૩) પ્રવર્ધમાન-પ્રકૃષ્ટપણે વર્ધમાન થતા-ચઢતા જતા અતિ અતિ તીવ્ર શુભ પરિણામે, ભક્તિઅતિશયથી (Excessive devotion) હર્ષાશ્રુથી પરિપૂર્ણ-છલકાતા લોચને, જ્યાં રોમાંચ ઉલ્લસે છે-રૂંવાડા ઉભા થાય છે એવા રોમાંચિત દેહે,

(૪) ‘મિથ્યાત્વજલનિલયાનેકકુગ્રાહનકચક્રાકુલે ભવાબ્ધૌ-મિથ્યાત્વજલ નિલયવાળા અનેક કુગ્રાહ-નકચકથી આકુલ ભવાબ્ધિને વિષે અને આયુષ્ના અનિત્યપણાને લીધે આ અતિ દુર્લભ, અર્થાત્ ‘મિથ્યાત્વજલનિલય’—મિથ્યાત્વ-જલ જેનું નિલય-નિવાસસ્થાન છે, અથવા મિથ્યાત્વજલમાં નિલય-નિતાન્ત લય પામી-લપાઈને જે રહ્યા છે એવા કુગ્રાહ-અસદ્ગુણરૂપ નકચકથી-મોટા મગરમચ્છોના સમૂહથી આકુલ-ખીચોખીચ ભરેલા અથવા આતુર-હઃખી સંસારરૂપ સમુદ્રને વિષે, તેમજ ડાલની અણી પર રહેલા આકળખિન્દુ જેવા આયુષ્યના અનિત્યપણાને લીધે પરમ દુર્લભ એવું આ સકલ કલ્યાણનું એક-અદ્વિતીય કારણ ‘સકલકલ્યાણૈકકારણ’, ચિન્તામણિ-કલ્પદ્રુમની ઉપમાને અધઃકૃત કરતું-નીચે પાડતું-હેઠે પાડતું ‘અધઃકૃતચિન્તામણિકલ્પદ્રુમોપમં’, આ ભગવત્પાદવન્દન કેમે કરીને (Somehow) માંડમાંડ પ્રાપ્ત થયું છે, અને આનાથી-આ ભગવત્પાદવન્દનથી પર કૃત્ય છે નહિ ‘ન ચાતઃ પરં કૃત્યમસ્તિ’ એમ આના વડે આત્માને કૃતાર્થ-કૃતકૃત્ય અભિમાનતો સતો, હું ધન્ય છું-કૃતપુણ્ય-કૃતાર્થ છું એમ સાત્ત્વિક હર્ષથી પ્રશસ્ત આત્મગૌરવ માનતો સતો,

‘ભુવનગુરુમાં નયન-માનસ વિનિવેશિત કરી,’—ચક્ષુ અને મનને ત્યાંથી ખસે નહિ એવી રીતે એકીટસે અને એકીરસે વિશેષે કરીને નિતાંતપણે સ્થાપિત કરી,

(૫) ‘અતિચારભીરુતાથી સમ્યક્—પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર પઠે છે.’ અર્થાત્ રખેને કોઈ અતિચાર ન લાગી જાય એવી ભીકથી-ભીરુતાથી તકેદારી રાખીને-ઉપયોગજનગૃતિ રાખીને, સ્ખલિત આદિ સૂત્રોચ્ચારણ દોષ ન આવી જાય એમ સમ્યક્પણે-યથાવત્પણે અસ્ખલિત આદિ સૂત્રોચ્ચારણ ગુણસંપદથી યુક્તપણે, અને તેના સૂત્રના અર્થનું અંતરમાં અનુસ્મરણ-અનુકેમે સ્મરણ થયા કરતું હોય એમ અર્થાનુસ્મરણગર્ભપણે જ આ વક્ત્યમાણ કહેવામાં આવતું પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર પઠે છે.

અને તે સૂત્ર આ છે—

प्रणिपातदण्डक सूत्र

नमोऽस्थु णं अरहंताणं १, भगवंताणं २;

आइगराणं ३, तित्थयराणं ४, सयंसंबुद्धाणं ५;

पुरिसुत्तमाणं ६, पुरिससीहाणं ७, पुरिसवरपुंडरीयाणं ८,
पुरिसवरगंधहत्थीणं ९;

लोगुत्तमाणं १०, लोगनाहाणं ११, लोगहियाणं १२,
लोगपईवाणं १३, लोगपज्जोअगराणं १४;

अभयदयाणं १५, चक्खुदयाणं १६, मग्गदयाणं १७,
सरणदयाणं १८, बोहिदयाणं १९;

धम्मदयाणं २०, धम्मदेसयाणं २१, धम्मनायगाणं २२,
धम्मसारहीणं २३, धम्मवरचाउरंतचक्कवट्ठीणं २४;

अप्पडिहयवरनाणदंसणधराणं विअट्ठुउमाणं २५;

जिणाणं जावयाणं २६, तिण्णाणं तारयाणं २७, बुद्धाणं
बोहयाणं २८, मुत्ताणं मोयगाणं २९;

सव्वण्णूणं सव्वदरिसीणं ३०,

सिवमयलमरुअमणंतमक्खयमव्वावाहमपुणरावित्तिसिद्धिगइ-
नामधेयं ठाणं संपत्ताणं ३१,

णमो जिणाणं जिअभयाणं ३२ ॥

પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર

- (૧) નમસ્કાર હો અહંતોને ! ૧, ભગવંતોને ૨;
(૨) આદિકરોને ૩, તીર્થકરોને ૪, સ્વયંસંબુદ્ધોને ૫;
(૩) પુરુષોત્તમોને ૬, પુરુષસિંહોને ૭, પુરુષવરપુંડરીકોને ૮,
પુરુષવરગન્ધહસ્તીઓને ૯;
(૪) લોકોત્તમોને ૧૦, લોકનાથોને ૧૧, લોકહિતોને ૧૨,
લોકપ્રદીપોને ૧૩, લોકપ્રદ્યોતકરોને ૧૪;
(૫) અભયદાતાઓને ૧૫, ચક્ષુદાતાઓને ૧૬, માર્ગદા-
તાઓને ૧૭, શરણુદાતાઓને ૧૮, ઔધિદાતાઓને ૧૯;
(૬) ધર્મદાતાઓને ૨૦, ધર્મદેશકોને ૨૧, ધર્મનાયકોને ૨૨,
ધર્મસારથિઓને ૨૩, ધર્મવરચાતુરંતચક્રવર્તીઓને ૨૪;
(૭) અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરોને વ્યાવૃત્તછન્નોને ૨૫;
(૮) જિનોને જાપકોને ૨૬, તીર્ણોને તારકોને ૨૭,
બુદ્ધોને બોધકોને ૨૮, મુક્તોને મોચકોને; ૨૯;
(૯) સર્વજ્ઞોને સર્વદર્શીઓને ૩૦,
શિવ અચલ અરુઢ અનંત અક્ષય અવ્યાબાધ અપુન-
રાવૃત્તિ સિદ્ધિગતિ નામધેય સ્થાન સંપ્રાપ્તોને ૩૧,
નમસ્કાર હો જિનોને જિતભયોને ! ૩૨.

आ. सूत्रना षत्रीश (वा तेत्रीश) आलापकुनुं

नव विभागमां वर्गीकराणु

इह द्वात्रिंशदालापकाः, त्रयस्त्रिंशदित्यन्ये 'वियदृच्छउमाणमि'त्यनेन सह ।

इह च—

आद्यालापकद्वयेन स्तोतव्यसम्पदुक्ता, यतोऽर्हतामेव भगवतां स्तोतव्ये समग्रं निबन्धनं ।

तदन्यैस्तु त्रिभिः स्तोतव्यसम्पद एव प्रधाना साधारणासाधारणरूपा हेतुसम्पत्, यत आदिकरणशीला एव तीर्थकरत्वेन स्वयंसम्बोधिताश्चैते भवन्ति ।

तदपरैस्तु चतुर्भिः स्तोतव्यसम्पद एवासाधारणरूपा हेतुसम्पत्, पुरुषोत्तमानामेव सिंहपुण्डरीकगन्धहस्तिधर्मभाक्त्वेन तद्भावोपपत्तेः ।

तदन्यैस्तु पञ्चभिः स्तोतव्यसम्पद एव सामान्येनोपयोगसम्पत्, लोकोत्तमत्वलोकराजकत्वलोकहितत्वलोकप्रदीपत्वलोकप्रद्योतकरत्त्वानां परार्थत्वात् ।

तदपरैस्तु पञ्चभिरस्या एवोपयोगसम्पदो हेतुसम्पत्, अभयदानचक्षुर्दानमार्गदानशरणदानबोधिदानैः परार्थसिद्धेः ।

तदन्यैस्तु पञ्चभिः स्तोतव्यसम्पद एव विशेषेणोपयोगसम्पत्, धर्मदत्वधर्मदेशकत्वधर्मनायकत्वधर्मसारथित्वधर्मवरचातुरन्तचक्रवर्तित्वेभ्यस्तद्विशेषोपयोगात् ।

तदन्यद्वयेन तु स्तोतव्यसम्पद एव सकारणा स्वरूपसम्पत्, अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधरा व्यावृत्तछद्मानश्चार्हन्तो भगवन्त इति हेतोः ।

तदपरैश्चतुर्भिरात्मतुल्यपरफलकर्तृत्वसम्पत् जिनजापकत्वतीर्णतारकत्वबुद्धबोधकत्वमुक्तमोचकत्वानामेवंप्रकारत्वात् ।

तदन्यैस्तु त्रिभिः प्रधानगुणापारक्षयप्रधानफलाप्त्यभयसम्पदुक्ता, सर्वज्ञसर्वदर्शिनामेव शिवाचलादिस्थानसम्प्राप्तौ जितभयत्वोपपत्तेः ॥^{२४}

અહીં બત્રીશ (૩૨) આલાપકો છે, તેત્રીશ (૩૩) છે એમ બીજાઓ કહે છે—‘વિરુદ્ધમાણ’ એની સાથે. અને અહીં—

૧. આદ્ય બે આલાપકથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધ કહી,—કારણ કે અહીં ત ભગવંતોના જ સ્તોતવ્યમાં સમગ્ર નિબંધન છે.

૨. તેનાથી અન્ય એવા ત્રણથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ્ધ કહી,—કારણ કે આદિકરણ-શીલ જ એવા એઓ તીર્થંકરપણાથી સ્વયંસંબોધિત હોય છે.

૩. તેનાથી અપર ચારથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ અસાધારણ-રૂપ હેતુસંપદ્ધ કહી,—પુરુષોત્તમોને જ સિંહ-પુણ્ડરીક-ગન્ધહસ્તી-ધર્મભાગીપણાએ કરીને તદ્દભાવની ઉપપત્તિને લીધે.

૪. તેનાથી અન્ય પાંચથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ધ કહી,—લોકોત્તમત્વ, લોકનાથત્વ, લોકહિતત્વ, લોક-પ્રદીપત્વ, લોકપ્રદ્યોતકરત્વના પરાર્થપણાને લીધે.

૫. તેનાથી અપર પાંચથી આ જ ઉપયોગસંપદ્ધની હેતુસંપદ્ધ કહી,—અભયદાન, ચક્ષુર્દાન, માર્મદાન, શરણદાન, બોધિદાન વડે પરાર્થસિદ્ધિને લીધે.

૬. તેનાથી અન્ય પાંચથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ધ કહી,—ધર્મદેવત્વ, ધર્મદેશકત્વ, ધર્મનાયકત્વ, ધર્મ-સારથિત્વ, ધર્મવરચાતુરન્તચક્રવર્તિત્વ થકી તેના વિશેષ ઉપ-યોગને લીધે.

૭. તેનાથી અન્ય દ્વયથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ સકારણ સ્વરૂપસંપદ્ધ કહી,—અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર અને વ્યાવૃત્તછદ્મ એવા અહીં ત ભગવંતો છે એવા હેતુને લીધે.

૮. તેનાથી અપર ચારથી આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સંપદ્ધ કહી,—જિન-જાપકત્વ, તીર્ણ-તારકત્વ, બુદ્ધ-બોધકત્વ, મુક્ત-મોચકત્વના એવં પ્રકારપણાને લીધે.

૯. તેનાથી અન્ય ત્રણથી પ્રધાનગુણઅપરિક્ષય થકી પ્રધાન ફલ આપ્તિ વડે અભયસંપદ્ધ કહી,—સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિઓને જ શિવઅચલાદિ સ્થાન સંપ્રાપ્તિ સતે જિતભયપણાની ઉપપત્તિને (ઘટમાનપણાને) લીધે. ૨૪

વિવેચન

“નિર્માણ તત્ત્વરૂચિ યદ્ રે....મન. કરજો જિનપતિ ભક્તિ રે....ભવિ.

દેવચંદ્ર પદ પામશેા રે....મન. પરમ મહોદય યુક્તિ રે....ભવિ. ”—શ્રી. દેવચંદ્રજી

અત્રે આ ચૈત્યવન્દન સૂત્રાન્તર્ગત આ પ્રણિપાતદ્વંડકની તત્ત્વસંકલના કેવી અદ્ભુત છે, તેનું સ્વપ્રજ્ઞાથી પરમ અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન (Original Research) કરી, અને તેના પદોનું નવ વિભાગમાં સુચુક્તિયુક્ત પરમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) વર્ગીકરણ (Classification) દર્શાવી, પ્રજ્ઞાનિધાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો પરિચય કરાવ્યો છે, જે કોઈ પણ સહૃદયને આ મહામતિ મહાત્માની અપૂર્વ તત્ત્વદષ્ટિ પ્રત્યે સાનંદાશ્ચર્ય બહુમાન પ્રગટાવે છે.

અત્રે ૩૨ આલોવા છે અને બીજાના મતે ‘વ્યાવૃત્તછન્ન’ એ આલોવો બૂદો ગણતાં ૩૩ આલોવા છે. તેની સંકલના આ પ્રકારે : (૧) પ્રથમ બે આલોવા—અર્હંત અને ભગવંત એ સ્તોતવ્યની—સ્તુતિ કરવા યોગ્યની સંપદ્ (ભાવલક્ષ્મી—ભાવઅશ્વર્ય) હાખવે છે. આ મૂળ સ્તોતવ્ય સતે જ તેમાં બીજી બધી સંપદાઓનું નિબન્ધન ઘટે છે. આમ આના પર જ બધી ધામધૂમહોઈ આ સ્તોતવ્યસંપદ્ કેન્દ્રસ્થાને (Central) છે. (૨) એટલે પછી આ સ્તોતવ્ય-સંપદ્નું પ્રધાન સાધારણ કારણ શું? અસાધારણ કારણ શું? એ દર્શાવ્યું છે. (૩) પછી આ સ્તોતવ્ય-સંપદ્નો બીજા જીવોને—લોકોને શું ઉપયોગ? શું ઉપકાર? એ દર્શાવવા સામાન્યથી ઉપ-યોગસંપદ્ અને તેનું કારણ, તથા વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ એ કથન કર્યું છે. (૪) આવા પરમ ઉપકારી અર્હંત ભગવંતની સ્વરૂપસંપદ્ શી છે ને શા કારણે છે તે દર્શાવી, આ પ્રભુ બીજાઓને પણ આત્મતુલ્ય ફલ આપનારા છે, એમ તેનો મહામહિમા પ્રગટ કર્યો છે. (૫) અને છેવટે શિવ—અચલાદિ સ્થાનને પામેલા એઓ અભયસંપદ્ને પ્રાપ્ત છે એ દર્શાવ્યું છે. એ બધી સંકલના અત્રે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી છે; આ સમસ્તનો—આ વિવેચકે ચોળેલી આ ગ્રંથના સારસર્વસ્વરૂપ—હૃદયરૂપ ખાસ આકૃતિ જે આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં મૂકેલી છે તે પરથી—સુર વાચકને સુગમપણે ખ્યાલ આવશે.

પંક્તિકા—સાધારણાસાધારણરૂપેતિ—સર્વ જીવોની સાથે સાધારણ એવું આદિકરત્વ—આદિકરત્વ છે,—મોક્ષ અપેક્ષાએ, આદૌ—ભવમાં,—સર્વ જીવોનું જન્માદિકરણશીલપણું છે માટે.

તીર્થકરત્વસ્વયંસમ્બોધૌ—તીર્થકરપણું અને સ્વયંસંબોધ અસાધારણ એ બે અર્હંતોને જ હોય છે. પતે—એઓ,—અર્હંત ભગવન્તો.

‘પ્રધાનગુણાપરિક્ષયપ્રધાનફલાપ્ત્યભયસમ્પદુક્તેતિ ।’ પ્રધાનગુણયોઃ—પ્રધાન ગુણના—સર્વજ્ઞસર્વદર્શિત્વના, અપરિક્ષયેણ—અપરિક્ષયથી, અવ્યાવૃત્તિથી, પ્રધાનસ્ય—પ્રધાન એવા, શિવાચલા-વિસ્થાનસ્ય—શિવ—અચલાદિ સ્થાનની, આપ્તૌ—આપ્તિમાં, લાભ સતે, અભયસમ્પદ્—અભયસમ્પદ્—જિતભયત્વરૂપા, ઉક્તા—કહી છે.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે એકસ્વભાવી વસ્તુમાં અનેકસ્વભાવી આ સ્તોતવ્યસંપદ્ આદિ ચિત્ર સંપદ્ કેમ થતે ? જો થતે તો ઉપચારવૃત્તિથી થતે, મુખ્યપણે નહિં, એવી શંકાને નિરસ્ત કરતાં કહે છે—

इयं च चित्रा सम्पत् अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि मुख्ये मुख्यवृत्त्या, स्तवप्रवृत्तिश्चैवं प्रेक्षापूर्वकारिणामिति संदर्शनार्थमेवमुपन्यासोऽस्य सूत्रस्य, स्तोतव्यनिमित्तोपलब्धौ तन्निमित्ताद्यन्वेषणयोगाद् ॥ २५

॥ इति प्रस्तावना ॥

અર્થઃ—અને આ ચિત્રસંપદ્ અનંતધર્માત્મક એવી મુખ્ય વસ્તુમાં મુખ્યવૃત્તિથી છે. અને એમ સ્તવપ્રવૃત્તિ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની હોય છે, એવા સંદર્શનાર્થે આ સૂત્રનો એવા પ્રકારે ઉપન્યાસ છે,—સ્તોતવ્ય નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે, તેના નિમિત્તાદિના અન્વેષણ યોગને લીધે. ૨૫

॥ ઇતિ પ્રસ્તાવના ॥

વિવેચન

“ ઇત્યાદિક અહુ ભંગ ત્રિભંગી, ચમતકાર ચિત્ત દેતી રે;

અચરિજકારી ચિત્ર વિચિત્રા, આનંદધન પદ દેતી રે. શ્રી આનંદધનજી.

ઉપરમાં જે આ સ્તોતવ્ય આદિ ચિત્ર—નાના પ્રકારની સંપદ્ વર્ગીકરણ કરીને દર્શાવી, તે કાંઈ ઉપચારિત નથી, પણ ‘અનંતધર્માત્મક એવી મુખ્ય વસ્તુમાં મુખ્યવૃત્તિથી’ છે. અનંતધર્માત્મક વસ્તુનિ મુખ્યે મુખ્યવૃત્ત્યા. અર્થાત્ વસ્તુ છે તે પરમાર્થથી જેનું અસ્તિત્વ છે એવી પરમાર્થસત્ છે; અને આ વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે, એક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ રહ્યા છે એવી છે; એટલે આવી અનંતધર્માત્મક પરમાર્થસત્ મુખ્ય વસ્તુમાં આ જે નાના પ્રકારની સંપદ્ કહી તે મુખ્યવૃત્તિથી છે, પરમાર્થસત્પણે—નિરુપચારિતપણે છે. અને એમ એવા પ્રકારે પરમાર્થસત્ નિરુપચારિત મુખ્યવૃત્તિથી જ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની—પ્રકૃષ્ટપણે જોઈ વિચારી પ્રવર્તનારા સત્પુરુષોની સ્તવપ્રવૃત્તિ છે, એના સંદર્શનાર્થે—સમ્યગ્દર્શનાર્થે આ પ્રસ્તુત સૂત્રનો એવા પ્રકારે સ્તોતવ્યસંપદ્ આદિ વિભાગથી ઉપન્યાસ છે. કારણકે ‘સ્તોતવ્ય નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે, તેના નિમિત્તાદિના અન્વેષણ યોગ’

પક્ષિકા—વારુ, વસ્તુના એકસ્વભાવાધીનપણાને લીધે અનેક સ્વભાવાક્ષેપિકા સ્તોતવ્યસંપદ્ આદિક ચિત્ર સંપદ્ એકત્ર કેમ ? જો હોય તો ઉપચારવૃત્તિથી હોય એમ આશંકીને કહ્યું—‘इयं च चित्रेत्यादि.’

સ્તોતવ્યનિમિત્તોપલબ્ધાવિત્તિ—સ્તોતવ્ય નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે. સ્તોતવ્યાઃ—સ્તોતવ્ય, સ્તવાર્હ, અર્હન્તો, ત ઇવ નિમિત્ત—તેઓ જ નિમિત્ત, કર્મકારકપણાને લીધે સ્તવક્રિયાના હેતુ, તસ્યોપલબ્ધૌ—તેની ઉપલબ્ધિ—જ્ઞાન સતે, ‘તન્નિમિત્તાદ્યન્વેષણયોગાદિતિ’—તેના નિમિત્તાદિના અન્વેષણ યોગને લીધે. તસ્ય—તેનું, સ્તોતવ્યરૂપ અર્હતજ્ઞાણ નિમિત્તનું, નિમિત્ત—નિમિત્ત, આદિકરત્વાદિ. આદિ—આદિ શબ્દથી ઉપયોગાદિનો સંગ્રહ છે, તસ્ય—તેના, અન્વેષણાત્—અન્વેષણયુક્તી, થતનથી.

હોય છે માટે. અર્થાત્ સ્તોતવ્ય-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય-સ્તવાર્હ એવા અર્હ-તોડ્ય નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે, તે સ્તોતવ્ય અર્હતલક્ષણ નિમિત્તનું પણ નિમિત્ત કારણ શું છે? તેના ઉપયોગ શું છે? ઇત્યાદિ પ્રકારે તેના તત્ત્વઅન્વેષણનો-સંશોધનનો યોગ થતે છે.

“સ્યાદ્વાદી વસ્તુ કહીએ, તસુ ધર્મ અનંત લહીએ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“અનન્તધર્મણસ્તત્ત્વં પश्यन्ती પ્રત્યગાત્મનઃ ।

अनेकान्तमयी मूर्तिर्नित्यमेव प्रकाशताम् ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસાર કૃણશ

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनंदनेन भगवान्दासेन
हेमदेवीसुजातेन चिद्ब्रह्मेमविशोधिनीटीकाभिधानविवेचनेन
सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां प्रस्तावना ॥

પ્રથમ અધિકાર^x : સ્તોતવ્ય સંપદ્

૧. અર્હત

આ મૂત્રનું પ્રયોજનઃ દુર્લભ ભાવનમસ્કાર આમ બીજાધાનથી સાધ્ય છે એમ જણાવવા માટે છે, એ દર્શાવે છે—

^૧તત્ર—

નમોઽસ્ત્વર્હદ્ભ્યઃ

इत्यत्रास्तु भवत्वित्यादौ प्रार्थनोपन्यासेन दुरापो भावनमस्कारः, तत्त्वधर्मत्वात्, अत इत्थं बीजाधानसाध्य इति ज्ञापनार्थं ॥ २६*

^૧અર્થઃ :—તેમાં—

नमोऽस्त्वर्हदभ्यः—નમસ્કાર હો અર્હતોને !

એમાં અસ્તુ-ભવતુ-હો ! ઇત્યાદિમાં પ્રાર્થનાના ઉપન્યાસથી દુરાપ (દુર્લભ) એવો ભાવનમસ્કાર છે,—તત્ત્વધર્મપણાને લીધે; આ થકી આમ બીજાધાન વડે સાધ્ય છે એમ જાપનાર્થે. ૨૬

વિવેચન

“અંદ્રપ્રમ મુખ્યદંદ રે સખી ! દેખણુ દે, ઉપશમ રસનો કંદ રે સખી.

સેવે સુરનર ઇંદ રે સખી. ગત કલિમલ દુઃખ દંદ રે સખી.” શ્રી આનંદધનજી

x ઉપરમાં પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્રના ૩૨ આલાપકનું જે નવ વિભાગમાં વર્ગીકરણ કર્યું, તે એક એક વિભાગનું હવે અનુક્રમે વ્યાખ્યાન કરાય છે. તે તે વિભાગનું વક્તવ્ય વિસ્તૃત હોઈ તે તે વિભાગ અત્ર વિષયની વિશદતા અને વાંચકની સુગમતાર્થે પ્રથમ અધિકાર—દ્વિતીય અધિકાર ઈ. શીર્ષક હેઠળ નવ પ્રકરણોમાં (Chapters) વિભક્ત કરેલ છે. —ભગવાનદાસ

* અત્રે પારિગ્રાહના પ્રારંભે મથાળે મૂકેલો અંક તે તે અધિકાર અંતર્ગત ગદ્યસૂત્રોનો નવો ખાસ અંક સમજવો અને પારિગ્રાહના અંતે મથાળે આપેલો અંક આ ગ્રંથના સમગ્ર ગદ્યસૂત્રોનો સળંગ અંક (Serial No.) સમજવો. એટલી સામાન્ય સૂચના સર્વત્ર લક્ષમાં લેવી. આ વિવેચકે પ્રયોજેલી આ દ્વિવિધ યોજનાથી સુઝ વાંચકને ગ્રંથનો વિષય સુગ્રાહ્ય અને સરળ બનશે. તેમજ—પ્રત્યેક ગદ્યસૂત્ર અને તેને લગતું વિવેચન પૂર્ણ થાય છે ત્યાં આવું ॐ ચિહ્ન મૂકેલ છે.

—ભગવાનદાસ.

‘નમસ્કાર હો અહીંતોને!’ એમાં ‘હો!’ એ ઉપરથી પ્રાર્થનાનો ઉપન્યાસ-રજુઆત કરી, ‘દુરાપો ભાવનમસ્કારઃ’ દુરાપ-દુષપ્રાપ્ય-દુર્લભ એવો ભાવનમસ્કાર કર્યો છે.

ભાવનમસ્કારની
દુર્લભતા

અચિન્ત્ય ચિંતામણિ સમા આ અહીંતુ લગવંતનો આ ભાવ-
નમસ્કાર પ્રાપ્ત થવો ખરેખર! પરમ દુર્લભ છે. કારણકે
આહાર-નિદ્રા-લય-મૈથુન આદિ સંજ્ઞાને પરવશ એવા જીવને
સૂક્ષ્મ નિગોદથી માંડીને દેવ પર્યંત ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરતાં

આ લગવંતનું દર્શન પણ મહાદુર્લભ થઈ પડ્યું છે. એટલે ‘પરપરિણુતિ રાગીપણે,
પરરસરંગે રક્ત’ થયેલો આ અખૂજ જીવ, ગમાર ગામડીઆ આયર-ભરવાડની જેમ, આ
ભવારણ્યમાં આ લગવંતના દર્શન વિના અનંતકાળ ભમ્યો છે, પણ પ્રભુ મળ્યા નથી;
ને કદાચિત્ મળ્યા હોય, સાંભળ્યા હોય, પૂજ્યા હોય, દેખ્યા હોય, પણ ચિત્તને વિષે
લક્ષિતથી ધારણ કર્યા નથી, તેથી જ આ જીવ ભવદુઃખનું પાત્ર-ભાજન બન્યો છે. કારણ કે
ભાવશૂન્ય ક્રિયાઓ ફલવતી થતી નથી.* “યસ્માત્ ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ”. આમ
અનંતકાળના પરિભ્રમણમાં આ ભાવનમસ્કાર જીવને પ્રાપ્ત થયો નથી, એટલે જ તેના આ
પરિભ્રમણદુઃખનો અંત આવ્યો નથી. આમ આ ભાવનમસ્કાર પરમ દુર્લભ છે.

“સુદૂમ નિગોદ ન દેખિયો....સખી.	ખાદર અતિહિ વિશેષ રે સખી.
પુઢવી આઉ ન પેખિયો....સખી.	તેઉ વાઉ ન લેશ રે સખી. ચંદ્રપ્રભ.
વનસપતિ અતિ ઘણુ દીહા....સખી.	દીઠો નહિંય દીદાર રે સખી.
ખિ તિ ચતુરિંદિ જલ લીહા....સખી.	ગતિ સંની પણ ધાર રે સખી. ચંદ્ર.
સુર તિરિ નિરય નિવાસમાં....સખી.	મનુજ અનારજ સાથ રે સખી.
અપજજતા પ્રતિભાસમાં.... ....સખી.	ચતુર ન ચઢિયો હાથ રે સખી. ચંદ્ર.
એમ અનેક થલ જાણિયે....સખી.	દરિસણુ વિણુ જિન દેવ રે સખી.
આગમથી મતિ આણિયે....સખી.	કીજે નિર્મલ સેવ....રે સખી. ચંદ્ર.”

શ્રી. આનંદધનજી

“જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતડી અવધાર રે;

તુજ દરિસણુ વિણુ હું ભમ્યો, કાળ અનંત અપાર રે...જગ.

આયર ભમ્યો પ્રભુ નવિ મલ્યા, મિથ્યા અવિરતિ જોડી રે.

પરપરિણુતિ રાગીપણે, પરરસરંગે રક્ત રે;

પરપ્રાહક રક્ષકપણે, પરસોગે આસક્ત રે જગ.”-શ્રી. દેવચંદ્રજી

“જિનપે ભાવ વિના કખૂ, છૂટત નહિં દુઃખદાવ.”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

* “આકર્ણિતોઽપિ મહિતોઽપિ નિરીક્ષિતોઽપિ,

નૂનં ન ચેતસિ મયા વિઘટોઽસ્તિ ભક્ત્યા ।

જાતોઽસ્મિ તેન જનવાન્ધવ દુઃસ્વપાત્રં,

યસ્માત્ ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ ॥”- શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર

અને ભાવનમસ્કાર શા માટે કહ્યો ? ‘તત્ત્વધર્મત્વાત’ — તત્ત્વધર્મપણાને લીધે. અર્થાત્ આ ભાવનમસ્કાર છે તે તત્ત્વધર્મરૂપ—પરમાર્થધર્મરૂપ છે, આત્મામાં તથા પ્રકારનો સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવધર્મ—તત્ત્વધર્મ—પરમાર્થધર્મ પ્રગટવારૂપ છે. આ પરમાત્મ પ્રભુનું તત્ત્વધર્મરૂપ જેવું જિનસ્વરૂપ છે તેવું જ મહારા આત્માનું નિજસ્વરૂપ છે, એમ ભાવનમસ્કાર આમ ભાવી મહારૂ નિજસ્વરૂપ આ જિનસ્વરૂપથી અલેદ ભાવને પામો ! બીજાધાનથી સાધ્ય મને પણ આ પ્રગટ જિનસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાયો ! ઇત્યાદિ પ્રકારે રુચિરૂપ—ભક્તિરૂપ ભાવથી—આત્મભાવથી નમસ્કાર કરવો તે ભાવનમસ્કાર છે; અને આવો આ રુચિરૂપ ભાવ જ્યાં પ્રગટે છે, ત્યાં સમ્યગ્દર્શનાદિ આત્મભાવનું પ્રગટપણું હોય છે. અને આ ભાવનમસ્કાર ‘ઈત્યં વીજાધાનસાધ્યઃ’—આમ ‘નમસ્કાર હો અહં’તોને’ એવા પ્રકારે પ્રાર્થના વડે બીજાધાનથી સાધ્ય હોય છે, અર્થાત્ એવા પ્રાર્થનારૂપ નમન પ્રકારથી આત્મામાં ધર્મબીજનું આધાન—રોપણ હોય છે. એટલે તે બીજાધાન વડે કરીને આ ભાવનમસ્કાર સધાય છે.

ધર્મબીજમાંથી અંકુરાદિ યાવત્ ફલસિદ્ધિ વર્ણવતું સુભાષિત શ્લોકપંચક અવતારે છે—

૨. ઉક્તં ચ—

“વિધિનોપ્તાદ્યથા વીજાદક્કુરાદ્યુદયઃ ક્રમાત્ । ફલસિદ્ધિસ્તથા ધર્મવીજાદપિ વિદુર્વુધાઃ ॥૧॥
વપનં ધર્મવીજસ્ય સત્પ્રશંસાદિ તદ્વતમ્ । તચ્ચિન્તાદક્કુરાદિ સ્યાત્ફલસિદ્ધિસ્તુ નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૨ ॥
ચિન્તા સત્શ્રુત્યનુષ્ઠાનં, દેવમાનુષસમ્પદઃ । ક્રમેણાક્કુરસત્કાળ્ડનાલપુષ્પસમા મતાઃ ॥૩॥

(કાવ્યાનુવાદઃ) “વિધિથી વાવેલ બીજથી, અંકુરાદિ ક્રમે જેમ;
ફલસિદ્ધિ ધર્મબીજથી, જાણે છે ખુબ તેમ. ૧
ધર્મબીજવાવણી ધર્મગત, સત્પ્રશંસાદિ જાણ;
તત્ચિન્તાદિ અંકુરાદિ ને, ફલસિદ્ધિ નિર્વાણ. ૨
ચિન્તા સત્શ્રુતિ અનુષ્ઠાન ને, દેવ મનુષ્ય સંપત્ત;
ક્રમે અંકુર સત્કાંડ ને, નાલ ફુલ સમ સંમત. ૩

પંક્તિકા—વપનં ઇત્યાદિ શ્લોક. વપનં—નિષેપણ, ધર્મસ્ય—શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનું, વીજ—ફલનિષ્પત્તિહેતુ ધર્મબીજ, તેનું,—આત્મક્ષેત્રમાં એમ સમજવા યોગ્ય છે. તે શું ? તો કે—સત્પ્રશંસાદિ—સત્પ્રશંસાદિ, સત્—સંશુદ્ધ અને તે આવા લક્ષણવાળું છે :—

“ઉપાદેયધિયાડત્યન્તં સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણાન્વિતમ્ ।
ફલામિસન્ધિરહિતં સંશુદ્ધં હ્યેતદીદૃશમ્ ॥”

અર્થાત્—અત્યંતપણે ઉપાદેયશુદ્ધિ વડે કરીને, સંજ્ઞાના વિષ્કંભન—નિરોધ સહિત, અને ફલાભિ-સંધિથી રહિત એવું આ સંશુદ્ધ હોય છે.

પ્રશંસાદિ—વર્ણવાદ, કુશલ ચિત્—ઉચિત કૃત્ય કરણ લક્ષણ, તદ્વતં—તદ્ગત, ધર્મગત, તચ્ચિન્તાદિ—તેની—ધર્મની ચિન્તા—અભિલાષ, આદિ શબ્દથી સત્શ્રુતિ આદિ કહેવામાં આવશે તે અક્કુરાદિ—અંકુર, સત્કાંડ આદિ કહેવામાં આવશે તે જ. ફલસિદ્ધિસ્તુ નિર્વૃત્તિઃ—અને ફલસિદ્ધિ તો નિવૃત્તિ (નિર્વાણ—મોક્ષ) છે, એ પ્રતીતાર્થ જ છે.

અર્થ :— અને કહ્યું છે કે—“જેમ વિધિથી વાવેલા બીજમાંથી અંકુરાદિનો ઉદય કંમે કરીને હોય છે, તેમ ધર્મબીજ થકી પણ ફલસિદ્ધિ ખુબો જાણે છે. ૧.

ધર્મબીજની વાવણી તે તદ્દગત સત્પ્રશંસાદિ છે, તતચિન્તાદિ તે અંકુરાદિ છે, અને નિર્વૃત્તિ (નિર્વાણ-મોક્ષ) તે ફલસિદ્ધિ છે. ૨.

ચિન્તા, સત્શ્રુતિ, અનુષ્ઠાન, દેવ-માતૃપ સંપદ, એ કંમે કરીને અંકુર, સત્કાંડ, નાલ અને પુષ્પ સમા કંઠ્યા છે. ૩.

વિવેચન

“બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે, લાલ. પસરે ભૂ-જલ યોગ રે;

તિમ મુજ આતમસંપદા રે લાલ. પ્રગટે પ્રભુ સંયોગ રે....પદ્મપ્રભ.” શ્રી. દેવચંદ્રજી

અત્રે બીજમાંથી ફલની ઉત્પત્તિ જેમ, ધર્મબીજમાંથી મોક્ષફલની સિદ્ધિ હોય છે, તે પ્રતિપાદન કરનાર પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત વર્ણવનારા સુલાખિત પદો અંધકર્તા મહર્ષિએ ટાંક્યા છે. તેનો ભાવાર્થ એમ છે કે સત્ક્ષેત્રમાં વિધિથી વાવેલા બીજમાંથી વિધિનોપ્તાદ્ યથા વીજાત્ જેમ અનુક્રમે અંકુરાદિનો ઉદય થઈ છેવટ ફલસિદ્ધિ હોય છે, તેમ સત્પાત્રમાં વિધિથી વાવવામાં આવેલ ધર્મબીજમાંથી પણ અનુક્રમે ફલસિદ્ધિ હોય છે. તેમાં-ધર્મસંબંધી સત્પ્રશંસાદિ છે તે ધર્મબીજની વાવણી છે, ધર્મસંબંધી ચિન્તાદિ છે તે અંકુરાદિ છે અને નિર્વૃત્તિ-નિર્વાણ-મોક્ષ તે ફલસિદ્ધિ છે. અત્રે ધર્મ સંબંધી સત્પ્રશંસાદિ તે ધર્મબીજ છે; અર્થાત્ ધર્મસંબંધી સત્પ્રશંસા-પ્રશસ્ત ભાવ, પરમ ઉપાદેયબુદ્ધિથી નિષ્કામ કુશલચિત્ત, વર્ણવાદ આદિ તે આત્મક્ષેત્રમાં શ્રુત-ચારિત્રરૂપ ધર્મના બીજની વાવણી સમાન છે. અત્રે ‘સત્’ પ્રશંસાદિ એમ કહ્યું, તેમાં સત્ એટલે સંશુદ્ધ અને તેનું

લક્ષણ X શ્રી. યોગદ્રષ્ટિસમુચ્ચયમાં આ કહ્યું છે:— (૧) અત્યંત

સત્પ્રશંસાદિ ઉપાદેય બુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞાનિરોધ (૩) ફલાલિસંધિરહિતપણું—

ધર્મબીજ નિષ્કામપણું. અર્થાત્ પ્રથમ તો સત્ધર્મ પ્રત્યે અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ

હોવી જોઈએ. એટલે કે આ ધર્મ બીજ બધાય કરતાં વધારે

આદરવા યોગ્ય છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, આરાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે, એવી તેને સૌથી પ્રથમ સ્થાન આપતી પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ તે પ્રત્યે ઉપજવી જોઈએ. સંશુદ્ધનું બીજું લક્ષણ એ છે કે-તેમાં આહાર, લય, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, એધ અને લોક એ દશ સંજ્ઞાનો નિરોધ-ઉદયઅભાવ હોવો જોઈએ. સંશુદ્ધનું ત્રીજું લક્ષણ ફલાલિસંધિ રહિતપણું છે; અર્થાત્ સંશુદ્ધમાં ફલની કામના, નિહાન, આશંસા ન હોય. આમ જ્યાં ધર્મ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેયબુદ્ધિ, સંજ્ઞાઅનુદય અને નિષ્કામપણું વર્તે છે, એવું સંશુદ્ધ-સત્ પ્રશંસાદિ જ ધર્મબીજ હોય છે અને તે જ યોગસિદ્ધિનું સાધક

X “ઉપાદેયાધિયાત્યન્તં સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણાન્વિતમ્ ।

ફલાભિસન્ધિરહિતં સંશુદ્ધં હ્યેતદીદૃશમ્ ॥—શ્રી યોગદ્રષ્ટિસમુચ્ચય, ૨૬

થાય છે,—નહિ કે અસંશુદ્ધ. કારણ કે જે શાલિનું બીજ ન હોય તેમાંથી કોઈ કાળે શાલિનો અંકુરો ફૂટે નહિં અને શાલિબીજ હોય તેમાંથી શાલિનો અંકુરો ફૂટયા વિના રહે નહિં; તેમ ધર્મબીજ ન હોય તેમાંથી મોક્ષસાધક યોગનો અંકુરો ફૂટે નહિં અને ધર્મબીજ હોય તેમાંથી યોગનો અંકુર ફૂટયા વિના રહે નહિં. આ ધર્મબીજ—યોગબીજ મોક્ષના અવન્ધ્ય-અમોઘ કારણ છે. જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ નીપજે ને કાળાંતરે ચોક્કસ ફળની પ્રાપ્તિ થાય, તેમ ચિત્તભૂમિમાં જે સત્ ધર્મબીજ-યોગબીજ રોપાય છે, તે મોક્ષમાર્ગરૂપ વૃક્ષસ્વરૂપે વિકાસ પામી-ફાલી ફૂલી, મોક્ષરૂપ ચોક્કસ ફલ આપે જ છે. એક નાનું સરખું વડનું બીજ પણ યોગ્ય ભૂમિ-જલ વગેરેનો યોગ પામી, કેવા વિશાલ વટવૃક્ષરૂપે ફાલે ફૂલે છે? એક નાની સરખી આંબાની ગોટલી વાવી હોય, તે પણ વખત જતાં કેવડા મોટા આમ્રવૃક્ષરૂપે પરિણમી મિષ્ટ આમ્રફળ આપે છે? તેમ આત્મક્ષેત્રમાં સત્પ્રશંસાદિરૂપ જે ધર્મબીજો અહાય છે, તે યોગ્ય ભાવ-જલસિંચન વગેરે વડે અંકુરોદિ ભાવ પામી આગળ જતાં મોક્ષતરુમાં પરિણમી પરમ અમૃત ફળ ચોક્કસ આપે જ છે. અને તેમાં—ધર્મની ચિન્તા તે અંકુર, →સત્શ્રુતિ તે સત્કાંડ (થડ), →તથાપ્રકારે અનુષ્ઠાન તે નાલ, →દેવમનુષ્યની સંપદા તે પુષ્પ-ફુલ, →અને મોક્ષ તે ફલ એમ ઉત્તરોત્તર ક્રમ છે.

મિત્રાયોગી ચિતભૂમિ મહીં યોગના બીજ વાવે,
વૃદ્ધિ પામી ફલ અચૂક જે મોક્ષરૂપી જ લાવે;
જેવી રીતે વડ બીજ વધી વૃક્ષ વિશાલ થાવે,
થાયે ભાવી ત્યમ શિવપ્રદા બીજ આવા સ્વભાવે.

શ્રી યોગદૃષ્ટિકેલશ (ડૉ. ભગવાનદાસ, સ્વરચિત)

મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફળ એ જ ફળ, નહિં કે આનુષંગિક એ સ્પષ્ટ કથે છે—

फलं प्रधानमेवाहुर्नानुषङ्गिकमित्यपि ।

पललादिपरित्यागात्, कृषौ धान्याप्तिवद्बुधाः ॥૪॥

अत एव च मन्यन्ते, तत्त्वभावितबुद्धयः ।

મોક્ષમાર્ગક્રિયામેકાં, પર્યન્તફલદાયિનીમ્ ॥૫॥ इत्यादि ।” ૨૭

ફલ પ્રધાનને જ યુધ કહે, આનુષંગિક પણ નાંહિ;

પરાળાદિ જ્યમ છોડીને, ધાન્યપ્રાપ્તિ ફળિમાંહિ. ૪

તત્ત્વભાવિતબુદ્ધિઓ, એથી જ માને છેક;

છેવડનું ફલ આપતી, મોક્ષમાર્ગ ક્રિયા એક. ૫

“કરોતિ યોગવીજાનામુપાદાનમિહસ્થિતઃ ।

अवन्ध्यमोक्षहेतुनामिति योगविदो विदुः ॥” શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૨૨.

આ યોગબીજના સવિસ્તર વિજ્ઞાનાર્થે તત્ત્વરસિક જિજ્ઞાસુએ મહત્ત્વ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (શ્લો. ૨૩-૨૯ પૃ. ૧૧૦-૧૪૫) અવલોકવું. —ભગવાનદાસ

અર્થઃ—બુધોએ પ્રધાનને જ ફલ કહ્યું છે, નહિં કે આનુષંગિકને પણ,—પરાણઆદિના પરિત્યાગથી કૃષિમાં ધાન્યપ્રાપ્તિની જેમ ૪.

એટલા માટે જ તત્ત્વભાવિત બુદ્ધિવાળાઓ પર્યંતફલદાયિની (છવટનું ફલ આપનારી) એવી એક મોક્ષમાર્ગક્રિયાને માને છે. ૫. ઇત્યાદિ. ” ૨૭

વિવેચન

“માત્ર મોક્ષની ઇચ્છા મન વિષે, બીજી કોઈ ગમે નહિં વાત....જીવ્યું ધન્ય તેહનું. જેનો કાળ તે કિંકર થઈ રહ્યો, મૃગતૃષ્ણા જલ ત્રૈલોક....જીવ્યું.”—મનોરદાસ.

અત્રે જે પ્રધાન છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેને જ બુદ્ધજનોએ ફલ કહ્યું છે, ‘ફલં પ્રધાનમેવાહુઃ,’ નહિ કે આનુષંગિકને પણ ‘નાનુષંગિકમિત્યપિ.’ કૃષિમાં—ખેતીમાં જેમ પરાણ આદિને છોડીને પલ્લાદિપરિત્યાગાત્ ધાન્યની પ્રાપ્તિને જ ફલ કહ્યું છે, કૃષૌ ધાન્યાપ્તિવદ્વુધાઃ, તેમ અત્રે ધર્મની બાબતમાં પણ પરાણ જેવું, બરની પાછળ સાંઠા જેવું જે દેવલોકાદિ સુખરૂપ આનુષંગિક ફળ તે ફળ નથી, પણ ધાન્યની જેમ માત્ર મોક્ષપ્રાપ્તિ એ જ ફળ છે.

આ અંગે બાણુની લક્ષ્યક્રિયાનું દૃષ્ટાંત પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે, જેમ લક્ષ્યને—નિશાનને બરાબર તાકીને છોડેલું બાણુ લક્ષ્યને અવશ્ય વિધે, ચૂકે નહિં, ખાલી—અફળ બન્ય નહિં; તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને—તાકીને યોગાવંચક કરવામાં આવેલા યોગ, ક્રિયા ને ફળ અવંચક હોય, અવશ્ય પોતાના ક્રિયાવંચક સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને સાધે. પણ બાણુનું નિશાન—લક્ષ્ય એક જ હોય છે; ફલાવંચક તે નિશાનથી આડું અવળું, વાંકુંચુકું, ઉપર નીચે બાણુ બાય, તો નિશાન વિધાતું નથી, ખાલી—અફળ બાય છે, અથવા આડાઅવળા અલક્ષ્ય વિધવારૂપ અનેક ફળ થાય છે. તેમ પરમાર્થમાં પણ શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા મોક્ષ એ જ એક લક્ષ્ય છે, એ જ એક નિશાન છે; એટલે એ જ એક સ્વરૂપલક્ષ્યના

પક્ષિકા—ફલં ઇત્યાદિ શ્લોક. ફલં—ફલ; સાધ્ય. તે શું ? તો કે પ્રધાનમેવ—પ્રધાન જ, જ્યેષ્ઠ જ, ફલ એમ પુનઃ સંબંધિત થાય છે, તેથી પ્રધાન ફલને જ ફલ કહ્યું છે. અવધારણુ ફલ કહ્યું—‘નાનુષંગિકમિત્યપિ’—આનુષંગિકને પણ નહિં,—ઉપસર્જનજન્યને પણ નહિં. દૃષ્ટાંત કહ્યું—પલ્લાદિપરિત્યાગાત્—પલાલાદિના પરિત્યાગથી, પલાલ—પુષ્પ પરિત્યજીને, કૃષૌ—કૃષિમાં, કર્ષણુમાં, ખેતીમાં,—ધાન્યપ્રાપ્તિની જેમ, વુધાઃ—બુધો, સુધીઓ.

‘અતઃ પવ’ ઇત્યાદિ. અતઃ પવ—એટલા માટે જ, ફલ પ્રધાન જ છે ઇત્યાદિ જ હેતુ થકી, ચક્રાર અર્થપ્રાપ્ત આ કહેવામાં આવે છે એ સૂચનાર્થે છે, મન્યન્તે—માને છે, પ્રતિપત્ત કરે છે,

તત્ત્વભાવિતબુદ્ધયઃ—તત્ત્વભાવિત બુદ્ધિવાળા, પરમાર્થદર્શી બુદ્ધિવાળા, મોક્ષમાર્ગક્રિયાં—મોક્ષ-માર્ગક્રિયા, સમ્યગ્દર્શનાદિ અવસ્થા, યદ્વાં—એક, અદ્વિતીયાદિરૂપ,—મોક્ષમાર્ગપણાએ કરીને, પર્યન્ત-ફલદાયિનીમ્ ઇત્યાદિ, પર્યંતફલદાયિની, મોક્ષરૂપ ચરમકાર્યકારિણી, શૈલેશી અવસ્થા એમ અર્થ છે,—અન્ય અવસ્થાઓ થકી અનંતર જ ફલાંતરભાવથી મોક્ષઅભાવ છે માટે.

અનુસંધાનવાળી જે યોગ-ક્રિયા એક મોક્ષ ફળ પ્રત્યે લઈ જાય, તે જ અવંચક-નહિં ચૂકનારી હોવાથી સફળ છે; બાકી તે એક સ્વરૂપ લક્ષ્યને ચૂકીને કરવામાં આવતી યોગ-ક્રિયા એક મોક્ષરૂપ સત્ફળથી ચૂકાવનાર-વંચક હોવાથી અફળ છે, અથવા ચારે ગતિમાં રખડવારૂપ સંસારપ્રત્યયી અનેક ફળ * આપનાર છે. આવા વંચક યોગ, વંચક ક્રિયા ને વંચક ફલરૂપ અનંત સાધન સાધવામાં આ જીવે મણા રાખી નથી. પણ મૂર્તિમાન સત્સ્વરૂપ સત્પુરુષના યોગ વિના, ‘સંત ચરણ આશ્રય વિના’ સ્વરૂપનો લક્ષ્ય નહિં થયો હોવાથી, તે સર્વ સાધનો લક્ષ્ય વિનાના બાણુની પેઠે, પરમાર્થે નિષ્ફળ ગયા છે; ઠગની જેમ જીવને ઠગનારા-વંચનારા ‘વંચક’ બન્યા છે. તે તે સાધન સ્વરૂપે સાચા છતાં, જીવની ઊંઘી સમજણને લીધે, અથવા મમત્વને લીધે અથવા દુષ્ટ અભિમાનને લીધે જીવને બંધન થઈ પડ્યા છે ! ‘સૌ સાધન બંધન થયા !’ પણ સાચા સદ્ગુરુની સ્વરૂપ-ઓળખાણરૂપ અવંચક યોગથી સ્વરૂપનો લક્ષ્ય પામી, તે સ્વરૂપની સાધક એવી સત્ અવચંક યોગ-ક્રિયા કરે, યોગાવંચક-ક્રિયાવંચક કરે તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ એક મોક્ષ લક્ષ્ય પ્રત્યે લઈ જતા મોક્ષપ્રત્યયી સાનુબંધ ફલની-ફલાવંચકની પ્રાપ્તિ થાય; સ્વરૂપ ઓળખી, સ્વરૂપ સાધે, તો સ્વરૂપ પામે.

“એક કહે સાધિયે વિવિધ કિરિયા કરી, ફળ અનેકાંત લોચન ન દેખે;

ફલ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા, રડવડે ચાર ગતિમાં હિ લેખે.-ધાર.

“નિર્મળ સાધુ લગતિ લહી સખી. યોગ અવંચક હોય....રે સખી.

કિરિયાવંચક તિમ સહી સખી. ફલ અવચંક જોય....રે સખી.”—શ્રી આનંદધનજી.

“સૌ સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;

સત સાધન સમજ્યો નહિં, ત્યાં બંધન શું જાય ?”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને આમ આ વંચક-અવંચકનું સ્વરૂપ જે સમજ્યા છે તે સાચા મુમુક્ષુ આત્માથી સંત જનો, એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સમસ્ત યોગ-ક્રિયાનું ફલ અવંચક હોય છે એમ જાણી, જેમ બને તેમ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવધર્મ પ્રગટે એ રીતે માત્ર પર્યાતફલદાયિની શુદ્ધ આત્માર્થે જ સર્વ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે છે, ને માત્ર એક મોક્ષ એક મોક્ષમાર્ગ-ફળને જ જાણે છે. બાકી ઇંદ્ર-ચક્રવર્તી આદિ પદવીરૂપ ફળને તે ક્રિયાનું જ નિષ્કામ સંતજનો કદી ઇચ્છતા જ નથી, છતાં અચિંત્ય ચિંતામણિ માન્યપણું સમા ધર્મરત્નના પ્રભાવથી તે પ્રાપ્ત થવા કાંઈ દુર્લભ નથી. યોગરૂપ ધર્મરત્નની સિદ્ધિથી તેની આનુષંગિક પ્રાપ્તિ પણ હોય છે, પણ તે તો જરૂરી પાછળ સાંઠા હોય જ તેના જેવી છે. સત્પુરુષો કાંઈ તેવા

*“જે અબુદ્દા મહાભાગા વીરા અસમત્તદંસિણો ।

અસુદ્ધં તેસિં પરક્લંતં સફલં હોઈ સવ્વસો ॥

જે ચ બુદ્ધા મહાભાગા વીરા સમ્મત્તદંસિણો ।

સુદ્ધં તેસિં પરક્લંતં અફલં હોઈ સવ્વસો ॥”—શ્રી સૂચગાંગસત્ર.

આનુષંગિક ફળમાં રાગ્યતા નથી, અને તેથી ભોળવાઈ જઈ મૂળ સ્વરૂપ લક્ષ્યને ચૂકતા નથી. કારણકે પશુ હોય તે સાંઠા-કડમ ઈચ્છે, પણ મનુષ્ય તો બાર જ બહુણ કરે; તેમ સાંઠા જેવા આનુષંગિક-સાથે સાથે થતા ફળને પશુ જેવા બાલભ્રુવ જ ઈચ્છે, પણ પંડિત સંતજન તેથી ફેસલાય નહિ; તે તો 'પાઠા વાણીઆ' જેવા સ્વાર્થપટુ હોઈ આત્માર્થરૂપ મુખ્ય મૂળ મુદ્દાને કદી ભૂલે નહિ ! અને એટલા માટે જ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી જેની ખુદ્ધિ ભાવિત છે એવા આ ભાવિતાત્મા પરમાર્થદર્શી પ્રાજ્ઞજનો 'પર્યંતદ્વલદાયિની'-છેવટનું ફલ આપનારી એવી એક મોક્ષમાર્ગક્રિયાને જ માન્ય કરે છે, મોક્ષમાર્ગક્રિયામેકાં પર્યંતફલદાયિની; માત્ર 'એકમેવાદ્વિતીયં એક મોક્ષફલને અર્થે' જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ સમસ્ત મોક્ષમાર્ગક્રિયા-પ્રવૃત્તિ પરમાદરથી આદરે છે.

એમ પાઠ યુક્ત નથી વા મૃષાવાદ છે, એ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

^૨આહ—યદ્યેવં ન સામાન્યેનૈવં પાઠો યુક્તો, ભાવનમસ્કારવતસ્તદ્ભાવેન તત્સાધનાયોગાત્ ।
 एवमपि पाठे मृषावादः, 'असदभिधानं मृषेति' वचनात्, असदभिधानं च भावतः
 सिद्धे तत्प्रार्थनावचः, तद्भावेन तद्भवनायोगादिति ॥

उच्यते—यत्किञ्चिदेतत् तत्तत्त्वापरिज्ञानात्, भावनमस्कारस्यापि उत्कर्षादिभेदोऽ-
 सत्येवेति तत्त्वं । एवं च भावनमस्कारवतोऽपि तथातथोत्कर्षादिभावेनास्य तत्साधना-
 योगोऽसिद्धः, तदुत्कर्षस्य साध्यत्वेन तत्साधनत्वोपपत्तेरिति ।

एवं चैवमपि पाठे मृषावादः इत्याद्यपार्थक्यमेव, अस्तिद्धे तत्प्रार्थनावच इति न्यायोपपत्तेः ।
 तत्प्रकर्षवांस्तु वीतरागो न चैवं पठतीति ॥ ૨૮

^૩અર્થઃ—શંકા—જો એમ છે, તો સામાન્યથી એમ પાઠ યુક્ત નથી,—ભાવનમસ્કાર-
 વંતને તદ્ભાવ (ભાવનમસ્કારભાવ) વડે તત્સાધનનો (ભાવનમસ્કાર સાધનનો) અયોગ
 છે માટે, એમ પણ પાઠમાં મૃષાવાદ છે—'અસદ્ભિધાન તે મૃષા' એ વચનથી; અને ભાવથી
 સિદ્ધ બાળતમાં તેનું પ્રાર્થનાવચન તે અસદ્ ભલિધાન છે,—તદ્ભાવ વડે કરીને તદ્ભાવનનો
 અયોગ છે માટે.

પણ્નિકા—તત્સાધનાયોગાત્—તસ્ય—તેનું, સિદ્ધ નમસ્કારનું, તત્સાધન—જે સાધન, નિર્વર્તન-
 પ્રાર્થનાથી, તસ્ય—તેના, અયોગાત્—અયોગને લીધે, અધ્યતને લીધે. અસદ્ભિધાનમ્—અસત્તનું—
 અયુન્યમાનનું અભિધાન—ભણન. તદ્ભાવેન ઈત્યાદિઃ—તદ્ભાવેન—તદ્ભાવથી, ભાવનમસ્કાર ભાવથી,
 તદ્ભવનાયોગાત્—તદ્ભાવનના અયોગથી. આશંસનીય એવા ભાવનમસ્કારના ભવનના અયોગને લીધે.
 અનાગત એવા ઈષ્ટ અર્થના લાભ વડે આનિષ્કરણ તે આશિષ્, અને તે પ્રાર્થના છે.

ભાવનમસ્કારસ્યાપિ—ભાવનમસ્કારનો પણ, તો પછી નામાદિ નમસ્કારનું તો પૂછવું જ શું ?
 એમ 'અપિ'—પણ શબ્દનો અર્થ છે. તત્સાધનત્વોપપત્તેઃ—તેના સાધનપણે ઉપપત્તિને લીધે. તેના—
 ઉત્કર્ષથી અનન્યરૂપ નમસ્કારની પ્રાર્થના વડે સાધનભાવના થતને લીધે.

ન ચૈવં પઠતિ—એમ એવું પ્રાર્થન પઠતો નથી,—'નમસ્તીર્થાય'—તીર્થને નથસ્કાર હો ! એમ
 એમ નિરાશંસ જ તેનાથી પઠતને લીધે.

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ ચતુર્કિચિત્ છે (આ વાતમાં કાંઈ માલ નથી), તેના તત્ત્વનું અપરિજ્ઞાન છે માટે. ભાવનમસ્કારનો પણ ઉત્કર્ષ આદિ ભેદ છે જ એ તત્ત્વ છે. અને એમ ભાવનમસ્કારવંતને પણ તથાતથાપ્રકારે ઉત્કર્ષાદિ ભાવ વડે કરીને આનો તત્ સાધનનો (ભાવનમસ્કાર સાધનનો) અયોગ અસિદ્ધ છે,—તેના (ભાવનમસ્કારના) ઉત્કર્ષના સાધ્યપણાએ કરીને તેના સાધનપણાની ઉપપત્તિ છે માટે.

અને આમ એમ પાઠમાં પણ મૃષાવાદ છે ઈત્યાદિ નિરર્થક જ છે,—અસિદ્ધ આખતમાં તેનું પ્રાર્થનાવચન છે એવા પ્રકારે ન્યાયની ઉપપત્તિ છે માટે, અને તેનો પ્રકર્ષવાનુ એવો વીતરાગ તો એમ પઠતો નથી માટે.^{૨૮}

વિવેચન

“શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિન પદ સેવા, હેવાએ જે હજિયાળ;

આતમ અનુભવ ગુણથી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાળ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે કોઈ શંકા કરે છે કે—જો એમ ભાવનમસ્કાર છે તો સામાન્યથી એવા પ્રકારે પાઠ યુક્ત નથી; કારણ કે જેને ભાવનમસ્કાર વર્તે છે, તેને ભાવનમસ્કાર ભાવ વડે ભાવ નમસ્કારનું સાધન ઘટતું નથી; અર્થાત્ જો ભાવનમસ્કાર છે, તો પછી તેને સાધવાનું કયાં રહ્યું ? વળી એવા પ્રકારે પાઠમાં મૃષાવાદનો દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે ‘અસદ્ અભિધાનં મૃષા’ અસદ્ અભિધાન તે મૃષા એમ વચન છે; અને અત્રે જો ભાવથી નમસ્કારની સિદ્ધિ છે, તો પછી તે ભાવ માટેનું પ્રાર્થનાવચન અસત્ અભિધાન છે, કારણ કે તે ભાવનમસ્કારનો ભાવ હોવાથી તદ્ભાવનનો અયોગ છે, અર્થાત્ આ ભાવનમસ્કાર હો ! એમ અનાગત ઈષ્ટલાભની આશંસા૩૫—પ્રાર્થના૩૫ વચન ઘટતું નથી.

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્યજી વહે છે કે—આ તમારી શંકામાં કાંઈ માલ નથી, કારણ કે તમે અત્ર તત્ત્વ સમજ્યા નથી. અત્ર તત્ત્વ એ છે કે ભાવનમસ્કારનો પણ ઉત્કર્ષ આદિ ભેદ છે જ; ‘ભાવનમસ્કારસ્યાપિ ઉત્કર્ષાદિભેદોસ્ત્યેવ’ ભાવની તરતમતા પ્રમાણે ભાવ-ભાવનમસ્કારના પણ જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ આદિ ચઢતા-ઉતરતા પ્રકાર ભાવનમસ્કારનો હોય જ છે. એટલે એવા પ્રકારે ભાવનમસ્કારવંતને પણ તથાતથા-ઉત્કર્ષ આદિ ભેદ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર ચઢીયાતી કોટિના ભાવનમસ્કાર વડે તેનો ઉત્કર્ષ આદિ ભાવ હોય છે; એથી કરીને ભાવનમસ્કાર વડે ભાવનમસ્કારનું સાધન ઘટતું નથી એમ નથી, અપિતુ ઘટે જ છે—તદુત્કર્ષસ્ય સાધ્યત્વેન તત્સાધનત્વોપપત્તે; કારણ કે ઉત્તરોત્તર ભાવના અનુબંધથી ભાવનમસ્કારનો ઉત્કર્ષ—ઉત્તરોત્તર ચઢતી દશા પ્રાપ્ત કરવી એ જ સાધ્ય છે, એટલે તે ભાવશ્રેણીએ ચઢવા માટે તેના સાધનપણે ભાવ-નમસ્કારનું પણ ઘટમાનપણું જરૂર છે જ.

“કારણ ભાવ પરંપર સેવન, પ્રગટે કારજ ભાવેાળ;

કારજ સિદ્ધ કારણતા વ્યય, શુચિ પરિણામિક ભાવેાળ....શ્રીચંદ્ર.” શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આમ ઉપરમાં સ્પષ્ટ કરી દેખાડ્યું તેમ, એવા પ્રકારે પાઠમાં પણ મૃદાવાદ-અસત્ય ભાષણ છે એ આદિ જે શંકા ઊઠાવી તે વ્યર્થ જ છે, ફેાગટ જ છે. કારણ કે જે વસ્તુ હજી સિદ્ધ નથી થઈ, તે માટેનું સાધનરૂપ આ પ્રાર્થનાવચન છે, એમ ન્યાયની ઉપપત્તિ-ઘટમાનતા છે. પરંતુ તે ભાવનમસ્કારનો પ્રકર્ષ-પરાકાષ્ઠા (છેલ્લી હદ) જેને પ્રાપ્ત છે, એવો જે વીતરાગ છે તે તો તેવા પ્રકારે પાઠ કરતો નથી; કારણ કે તે તો 'નમસ્તીર્થાય'—તીર્થને નમસ્કાર હો !—એમ નિરાસંશ જ પાઠ કરે છે.

ચાર પ્રકારની પૂજામાં પ્રતિપત્તિપૂજનું પરમ પ્રાધાન્ય પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૦ ન ચાન્યસ્તત્પ્રકર્ષવાન્ , ભાવપૂજાયાઃ પ્રધાનત્વાત્ , તસ્યાશ્ચ પ્રતિપત્તિરૂપત્વાદ્ । ઉક્તં ચાન્યૈરપિ—“ પુષ્પામિવસ્તોત્રપ્રતિપત્તિપૂજાનાં યથોત્તરં પ્રાધાન્યં । ” પ્રતિપત્તિશ્ચ વીતરાગે । પૂજાર્થં ચ નમ ઇતિ । ‘ પૂજા દ્રવ્યભાવસંકોચઃ ’ ઇત્યુક્તમ્ ।

અતઃ સ્થિતમેતદનવચ્ચં ‘ નમોઽસ્ત્વર્હદ્ભ્યઃ ’ ઇતિ ॥ ૨૧

૧૦ અર્થઃ— અને અન્ય તેનો પ્રકર્ષવાન્ નથી,—ભાવપૂજનું પ્રધાનપણું છે માટે, અને તેનું (ભાવપૂજનું) પ્રતિપત્તિરૂપપણું છે માટે. અને અન્યોએ પણ કહ્યું છે કે—“પુષ્પ, આમિષ, સ્તોત્ર, પ્રતિપત્તિ પૂજનું ઉત્તરોત્તર પ્રાધાન્ય (પ્રધાનપણું) છે.” અને પ્રતિપત્તિ વીતરાગમાં (હોય છે.) અને પૂજાર્થે નમસ્કાર છે. ‘ પૂજા દ્રવ્યભાવસંકોચઃ ’ પૂજા તે દ્રવ્ય-ભાવસંકોચ એમ કહ્યું છે.

એથી કરીને આ અનવધ સ્થિત છે કે ‘ નમોઽસ્ત્વર્હદ્ભ્યઃ ’ ‘ નમસ્કાર હો અહીં તોને ! ’ ૨૨

વિવેચન

“ તુરિય લેદ પડિવત્તિ પૂજા, ઉપશમ ખીણ સયોગિ રે;

ચઉહા પૂજા ઉત્તરઅયણે, ભાખી કેવલ લોગી રે ”....શ્રી આનંદધનજી.

પંક્તિકા—પુષ્પામિવસ્તોત્રપ્રતિપત્તિપૂજાનામ્ ધ્યાદિ. તેમાં આમિષ શબ્દથી—(૧) માંસ, (૨) ભોજ્ય વસ્તુ, (૩) રુચિર વર્ણાદિ, (૪) લોભ, (૫) સંચય, (૬) લાભ, (૭) રુચિર રૂપાદિ, (૮) શબ્દ વૃત્ત્યાદિ કામગુણ, (૯) ભોજનાદિ અર્થો યથાસંભવ યોગ્ય છે.

દેશવિરતિમાં ચતુર્વિધા પણ (ચારે પ્રકારની) અને સરાગ સર્વવિરતિમાં સ્તોત્ર-પ્રતિપત્તિ એ જે પૂજા સમુચિત છે. લગ્ને એમ યથોત્તર (ઉત્તરોત્તર) પૂજાઓનું પ્રાધાન્ય હો, તથાપિ વીતરાગમાં કઈ સંભવે છે ? તે માટે કહ્યું—

પ્રતિપત્તિશ્ચ વીતરાગે—અને પ્રતિપત્તિ (પૂજા) વીતરાગમાં. પ્રતિપત્તિઃ—પ્રતિપત્તિ એટલે અવિકલ આપ્ત ઉપદેશની પાલના, ચ—સમુચ્ય અર્થમાં, વીતરાગે—વીતરાગમાં, ઉપશાન્તભોહ આદિ પૂજાકારકમાં.

જો ખરેખર એમ પૂજાક્રમ છે અને વીતરાગમાં તેનો સંભવ છે, તોપણ નમસ્કારવિચારમાં તેનો ઉપન્યાસ અયુક્ત છે તે માટે કહ્યું—પૂજાર્થં ચ ઇત્યાદિ. પ્રતિપત્તિ પણ દ્રવ્ય-ભાવસંકોચ જ છે, એમ ભાવ છે.

“ પરમ ગુણી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેળ;
શુદ્ધાત્મ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેળ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને તે વીતરાગથી અન્ય તો તેના પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત છે નહિં, અર્થાત્ વીતરાગ શિવા-
યના બીજાને ભાવનમસ્કારની પરાકાષ્ઠા હજી પ્રાપ્ત નથી, એટલે તેને તેવા પ્રકારે પ્રાર્થના—
રૂપ નમસ્કાર કરવામાં અવિરોધ છે. ‘ માવપૂજાયાઃ પ્રધાનત્વાત્ , તસ્યાશ્ચ પ્રતિપત્તિરૂપત્વાત્ । ’

કારણ કે ભાવપૂજનું જ પ્રધાનપણું છે, અને આ ભાવપૂજનું
ભાવપૂજનું પ્રધાનપણું પ્રતિપત્તિરૂપપણું છે માટે. અર્થાત્ ભાવપૂજ છે તે જ પ્રધાન છે અને
અને પ્રતિપત્તિરૂપપણું તે પ્રતિપત્તિરૂપ છે. આ અંગે અન્યોએ પણ કહ્યું છે કે—‘ પુષ્પ,
આમિષ (નૈવેદ્યાદિ), સ્તોત્ર અને પ્રતિપત્તિ પૂજનું ઉત્તરોત્તર
પ્રાધાન્ય (પ્રધાનપણું) છે. ’ અર્થાત્ પુષ્પપૂજથી આમિષપૂજ ચઢીયાતી, આમિષ પૂજથી
સ્તોત્રપૂજ ચઢીયાતી અને સ્તોત્રપૂજથી પ્રતિપત્તિપૂજ ચઢીયાતી છે. આમાં પ્રથમ ત્રણ
પ્રકાર દ્રવ્યપૂજના અંગભૂત છે ને ચોથો પ્રકાર—પ્રતિપત્તિપૂજ ભાવપૂજરૂપ છે.

“ દ્રવ્ય સેવ વન્દન નમનાદિક, અર્ચન વળી ગુણગ્રામોળ;

ભાવ અલેદ થવાની ઈહા, પરભાવે નિઃકામોળ....

શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિનપદ સેવા, હેવાએ જે હળિયાળ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રતિપત્તિ પૂજ એટલે શું ? જે જિનસ્વરૂપ છે તેના એક અંશથી માંડીને સર્વ
અંશ સુધીના ગ્રહણ—અંગીકરણ વડે નિજસ્વરૂપનું આવિર્ભાવન—પ્રગટપણું તે પ્રતિપત્તિ
પૂજ છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન ભાવથી માંડીને કેવલજ્ઞાન ભાવ પર્યંત
પ્રતિપત્તિ પૂજનું સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર વધતી દશાથી શુદ્ધ આત્મભાવનું અંગીકરણ—પ્રગટપણું
તે પ્રતિપત્તિપૂજ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું પ્રગટવું તે પ્રભુતાનો અંશ
આત્મામાં પ્રગટવા બરાબર હોઈ પ્રતિપત્તિપૂજના મંગલ પ્રારંભ સમાન છે. તે પછી
અનુક્રમે સાચું ભાવશ્રાવકપણું પ્રગટવારૂપ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેશવિરતિપણું, સાચું ભાવસાધુપણું—
બરેબરું મુનિપદ પ્રગટવારૂપ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સર્વવિરતિપણું, અખંડ શુદ્ધ આત્મોપયોગમાં
અપ્રમત્ત જાગૃતપણારૂપ અપ્રમત્તપણું, અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના સમુદલાસરૂપ અપૂર્વકરણપણું,
શુદ્ધ આત્મધ્યાનરૂપ શુદ્ધ ધ્યાનથી શ્રેણીઆરોહણપણું, સર્વ મોહના ઉપશમનરૂપ
ઉપશાંતમોહપણું વા ક્ષીણકરણરૂપ ક્ષીણમોહપણું—વીતરાગ યથાખ્યાતચારિત્રપણું, અને
છેવટે વીતરાગ સર્વજ્ઞસર્વદર્શિપણું,—આમ ઉત્તરોત્તર આત્માની ગુણદશા વધતાં પૂર્ણતા
પર્યંત આત્માની પ્રભુતા પ્રગટતી જવી તે પ્રતિપત્તિ છે. અને જેને એ પૂર્ણ પ્રભુતા
પ્રગટી છે એવા પ્રભુના સ્વરૂપધ્યાનાવલંબને આત્મા જેમ જેમ આત્મભાવના
અવલંબનવાળી આ ગુણદશાની ઊર્ધ્વમુખી યાત્રામાં આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની
આ પ્રતિપત્તિપૂજની માત્રા પણ વધતી જાય છે. અને આમ પ્રભુના આલંબને અપવાદથી
અને આત્માના આલંબને ઉત્સર્ગથી આત્મા ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે ચઢતી દશા પામે છે,

તેની સપ્ત નયમાં પરમ સુંદર હૃદયંગમ ઘટના ભક્તાશિરોમણિ મહાસુનીશ્વર શ્રીદેવ-ચંદ્રભાગ્યે તેમની લાક્ષણિક શૈલીમાં પ્રદર્શિત કરી છે. જેમકે—

“ભાવ સેવ અપવાદે નૈગમ, પ્રભુ ગુણને ત્રંકલપેલ;
સંબ્રહ સત્તા તુલ્યારોપે, ભેદાભેદ વિકલપેલ ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
વ્યવહારે બહુમાન જ્ઞાન નિજ, ચરણે જિન ગુણ રમણાલ;
પ્રભુ ગુણ આલંબી પરિણામે, ઋણપદ ધ્યાને સ્મરણાલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
શબ્દે શુદ્ધ ધ્યાનારોહણ, સમભિરૂઢ ગુણ દશમેલ;
બીએ શુદ્ધ અવિકલ્પ એકત્વે, એવંભૂત તે અમમેલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
ઉત્સર્ગે સમકિત ગુણ પ્રગટયો, નૈગમ પ્રભુતા અંશેલ;
સંબ્રહ આતમ સત્તાલંબી, મુનિપદ ભાવ પ્રથમેલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
ઋણસૂત્રે જે શ્રેણી પદસ્થે, આતમ શક્તિ પ્રકાશેલ;
યથાખ્યાત પદ શબ્દ સ્વરૂપે, શુદ્ધ ધર્મ ઉદ્ભાસેલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
ભાવ સયોગિ અયોગિ શ્રેયેશે, અંતિમ દુગ નય જણાલ;
સાધનતાએ નિજ ગુણ વ્યક્તિ, તેહ સેવના વખાણાલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
કારણ ભાવ તેહ અપવાદે, કાર્યરૂપ ઉત્સર્ગેલ;
આત્મભાવ તે ભાવ દ્રવ્યપદ, બાહ્ય પ્રવૃત્તિ નિસર્ગેલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦”

શ્રી દેવચંદ્રભાગ્ય

આ ઉક્ત ચાર પ્રકારની પૂજા મધ્યે સમ્યગ્દષ્ટિ—દેશવિરતિમાં ચારે પ્રકારની પૂજા સંમુચિત છે; સરાગ સર્વાવિરતિમાં છેલ્લી બે—સ્તોત્રપૂજા અને પ્રતિપત્તિપૂજા સંમુચિત છે; વીતરાગમાં એક પ્રતિપત્તિપૂજા જ સંભવે છે, અર્થાત્ ઉપશાંતભોડ, ક્ષીણભોડ, સયોગી કેવલી એ ત્રણે વીતરાગ ગુણસ્થાનમાં પરિપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્વરૂપના—આત્મભાવના અંગીકરણરૂપ પ્રતિપત્તિપૂજા જ ઘટે છે.

અત્રે કોઈ શંકા કરે કે ભલે એમ પૂજાક્રમ છે અને વીતરાગમાં તેનો સંભવ છે, તોપણ અહીં તો નમસ્કારની વાત પ્રસ્તુત છે, તેમાં તે પૂજાની વાત મૂકવી અસ્થાને છે. તે માટે સમાધાન કહ્યું કે આ નમસ્કાર છે તે પૂજા અર્થે છે, અને ‘પૂજા તે દ્રવ્ય—ભાવ સંકાય’ છે એ અગાઉ કહેવામાં આવી ગયું છે. એથી કરીને ‘નમોઽસ્ત્વર્હદમ્ય:’— ‘નમસ્કાર હો અહંતોને !’ એ અનવધ-નિર્દોષ સ્થિત છે.

“એમ પૂજા બહુ ભેદ સુણીને, સુખદાયક શુભ કરણી રે;
ભવિક જીવ કરશે તે લેશે, આનંદધન પદ ધરણી રે. “સુવિધિ.” શ્રી આનંદધનજી

પ્રાકૃતશૈલી અને બહુવચનપ્રયોગનું પ્રયોજન સૂચવે છે—

“इह च प्राकृतशैल्या चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । उक्तं च—“बहुवचणेण द्ववचनं, छठ्विभन्तीष भण्णइ चउत्थी । जह हत्या तह पाया, नमोऽत्यु देवाहिदेवाणं ॥”

બહુવચન :તુ અદ્વૈતવ્યવચ્છેદનાર્હદ્રહુત્વખ્યાપનાર્થ, વિષયવહુત્વેન નમસ્કર્તુઃ ફલા-
તિશયજ્ઞાપનાર્થ ચ, इत्येतच्चरमालापके 'नमो जिणाणं जिअभयाण'मित्यत्र सप्रतिपक्षं
भावार्थमधिकृत्य दर्शयिष्यामः ॥ ૩૦

૫અર્થ:—અને અહીં પ્રાકૃત શૈલીથી ચતુર્થી અર્થમાં છઠ્ઠી (વિભક્તિ) છે. અને
કહ્યું છે કે—“બહુવચન વડે દ્વિવચન, અને છઠ્ઠી વિભક્તિ વડે ચોથી વિભક્તિ કહેવામાં
આવે છે; જેમકે—જેવા હાથો તેવા પાદો, નમસ્કાર હો દેવાધિદેવોને !”

બહુવચન તો અદ્વૈતના વ્યવચ્છેદ વડે અહર્હ્યબહુત્વના ખ્યાપન અર્થે અને વિષય-
બહુત્વવડે નમસ્કારકર્તાને ફલાતિશયના જ્ઞાપનઅર્થે છે,—એમ આ ચરમ (છેલ્લા)
આલાપકમાં—‘નમો જિણાણં જિઅભયાણં’ જિનોને જિતલયોને નમસ્કાર હો!—એમાં
સપ્રતિપક્ષ ભાવાર્થને અધિકૃત કરી અમે દર્શાવીશું. ૩૦

વિવેચન

“જે સિઅઝા સિઅઝંતિ જે, સિઅઝંસંતિ અણુંત;
જસુ આલંબન ઠવિય મણુ, સો સેવો અરિહંત.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા.

અહીં જે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે અદ્વૈત મતના વ્યવચ્છેદ અર્થે છે. અહીં
અદ્વૈત એટલે આત્માદ્વૈત મત સમજવો. આ આત્માદ્વૈત મતની માન્યતા પ્રમાણે
એક જ આત્મા જૂદા જૂદા દેહધારીઓમાં રહ્યો છે,—જેમ ચંદ્ર એક છતાં
જૂદા જૂદા જલભાજનમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતાં બહુપ્રકારનો દેખાય છે તેમ.
અદ્વૈતવ્યવચ્છેદેન અર્હદ્રહુત્વખ્યાપનાર્થ—આવા એકાત્મવાદી અદ્વૈતમતનું નિરસન કરી અહર્હ્યત્વ
બહુત્વ—અનેકપણું ખ્યાપન કરવા માટે અત્રે બહુવચન પ્રયોજેલ છે; તેમજ—વિષયના બહુત્વ
વડે કરીને નમસ્કાર કરનારને ફલાતિશયની પ્રાપ્તિહોય છે, તે જ્ઞાપન કરવા માટે પણ તે
પ્રયોજેલ છે; વિષયવહુત્વેન નમસ્કર્તુઃ ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થ ચ. આ બધું ‘નમો જિણાણં’

પંક્તિકા—અદ્વૈતવ્યવચ્છેદેન—અદ્વૈતવ્યવચ્છેદ વડે કરીને. દ્વૌ પ્રકારૌ હતં દ્વીતં તસ્ય
ભાવો દ્વૈત—બે પ્રકારને પામેલ. તે દ્વીત, તેનો ભાવ તે દ્વૈત, તેના વિપર્યયથી અદ્વૈત, એકપ્રકારપણું.
તે કાઈ કહે છે કે—

“एक एव हि भूतात्मा देहे देहे प्रतिष्ठितः ।
एकधा बहुधा चापि, दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥”

(અર્થાત્) એક જ ભૂતાત્મા દેહ દેહમાં પ્રતિષ્ઠિત છે; તે એક પ્રકારનો છતાં જલમાં ચંદ્રની જેમ
બહુ પ્રકારનો દેખાય છે.

જ્ઞાન-શબ્દ આદિ અદ્વૈત બહુત્વમાં પણ આત્માદ્વૈત જ અહીં વ્યવચ્છેદ છે,—અહર્હ્યબહુત્વ વડે
કરીને તેના જ વ્યવચ્છેદપણાની ઉપપત્તિને લીધે.

ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થ ચ—અને ફલાતિશયના જ્ઞાપન અર્થે. ફલાતિશય—ભાવના ઉત્કર્ષ.

જિજ્ઞાસાયાણં'—'જિજ્ઞાસે જિજ્ઞાસ્યે નમસ્કાર હો !'—એ છેલ્લા આલાપકમાં અંતકર્તા મહર્ષિ વિવરી બતાવશે. શેષ સુગમ છે.

હવે આચાર્ય હરિભદ્ર અન્ય આચાર્યોનાં અભિપ્રાયે આ સૂત્રની ઇચ્છાયાગમાં ઘટના કરે છે—

૬ અન્યે ત્વાહુઃ—

'નમોઽર્હદ્ભ્યઃ' इत्यनेन प्रार्थनावचसा तत्त्वतो लोकोत्तरयानवतां तत्साधनं प्रथम-
मिच्छायोगमाह, ततः शास्त्रसामर्थ्ययोगभावात् । सामर्थ्ययोग आनन्तर्येण महाफलहेतुरिति
योगाचार्याः ॥ ૩૧

૬ અર્થઃ—અન્યો તો કહે છે—

'નમોઽર્હદ્ભ્યઃ'—'નમસ્કાર હો અર્હતોને'—એવા આ પ્રાર્થનાવચન વડે તત્ત્વથી લોકોત્તર યાનવન્તોનો (લોકોત્તર માર્ગે ગમન કરનારાનો તત્સાધનરૂપ પ્રથમ ઇચ્છાયાગ કહ્યો છે,—તેના થકી શાસ્ત્રયાગ—સામર્થ્યયાગનો ભાવ છે મારે. અને સામર્થ્યયાગ આનન્તર્યથી (અનન્તરપણે—તરતજ) મહાફલહેતુ છે એમ યોગાચાર્યો કહે છે. ૩૧

વિવેચન

“પ્રણમો શ્રી અરનાથ, શિવપુર સાથ ખરેરી;

ત્રિભુવન જન આધાર, ભવનિસ્તાર કરેરી.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

આમ 'નમોઽર્હદ્ભ્યઃ' એમાં 'નમોઽસ્તુ'—નમસ્કાર હો એ પરથી સામાન્યથી ભાવનમસ્કાર કહ્યો છે, એમ પોતાનો સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય પ્રતિપાદન કરી, હવે આચાર્ય

શ્રી હરિભદ્ર અન્યો તો કહે છે 'અન્યે ત્વાહુઃ' એમ કહી વિવક્ષા

વિવક્ષાવશે આ વશે 'બીજાઓનો' અભિપ્રાય પણ નોંધે છે; અર્થાત્ એ એકાંતે ભાવ નમસ્કારની એમ જ છે એમ નહિં, પણ આ પ્રકારે જેમ બીજાઓ કહે છે તેમ ઇચ્છાયાગમાં ઘટના વિવક્ષા વશે (ઇચ્છાયાગ આદિમાં) પણ તે ભાવનમસ્કારની ઘટના કરી શકાય છે એમ આશય છે. બીજાઓના અભિપ્રાય પમાણે—

'નમસ્કાર હો અર્હતોને' એવા આ પ્રાર્થનાવચન વડે તત્ત્વતઃ લોકોત્તરયાનવતાં તત્ત્વથી લોકોત્તર યાનવન્તોનો—પરમાર્થથી લોકોત્તર માર્ગે ગમન કરનારાઓનો તે લોકોત્તર માર્ગના સાધનરૂપ પ્રથમ એવો ઇચ્છાયાગ કહ્યો છે; કારણ કે તે ઇચ્છાયાગ થકી જ શાસ્ત્રયાગ—સામર્થ્યયાગનો ભાવ હોય છે, અર્થાત્ સૌથી પ્રથમ ઇચ્છાયાગ પ્રાપ્ત હોય તો જ પછી અનુક્રમે શાસ્ત્રયાગ—સામર્થ્યયાગની પ્રાપ્તિ હોય છે. અને આ જે સામર્થ્યયાગ છે, તે આનન્તર્યથી—અનન્તરપણે તરતમાં જ મહાફલહેતુ—મોક્ષરૂપ મહાફલનો હેતુ છે, એમ યોગાચાર્યો વદે છે.—સામર્થ્યયાગઆનન્તર્યેણ મહાફલહેતુરિતિ યોગાચાર્યાઃ.

ઈચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ

ઈચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગ શું છે તેનું સામાન્ય સૂચન કરે છે.

૭ અથ ક પતે ઇચ્છાયોગાદય : ?

ઉચ્ચતે—અમી રવલુ ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધા ઇચ્છાદિપ્રધાનાઃ ક્રિયયા વિકલાવિકલાધિકા-
સ્તત્ત્વધર્મવ્યાપારાઃ । ૩૨

૭ અર્થઃ—હવે આ ઈચ્છાયોગાદિ કયા છે ?

કહેવામાં આવે છે—આ નિશ્ચયથી ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધ એવા ઈચ્છાદિપ્રધાન, (અને)
ક્રિયાથી વિકલ-અવિકલ-અધિક એવા તત્ત્વધર્મવ્યાપારો છે. ૩૨

વિવેચન

ઈચ્છારંગી શ્રુતાસંગી, સામર્થ્ય યોગ શ્રૃંગને;

પામી શ્રીમદ્ હરિભદ્ર, પામે મોક્ષ અસંગને.—શ્રીયોગદંષ્ટિ કલશ

(ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત)

ત્યારે જિજ્ઞાસુને જિજ્ઞાસા ઉપજે છે કે—અહો આચાર્યજી ! આ ઈચ્છાયોગાદિ તે
વળી કયા ? તે કૃપા કરીને કહો. એટલે આચાર્યજી કહે છે—અહો જિજ્ઞાસુ ! ધીરજ
ધરીને સાંભળો, કહીએ છીએ—

આ ઈચ્છાયોગાદિ ‘ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધ’ છે; સૂત્રથી આગમમાં કયાંય પણ શ્રવણ થતા
નથી, તથાપિ તે ન્યાય તન્ત્રથી—યુક્તિઆગમથી સિદ્ધ—પ્રતિષ્ઠિત છે. આ ઈચ્છાયોગાદિ
છે તે ઈચ્છાદિપ્રધાન છે, ઇચ્છાદિપ્રધાનાઃ, અર્થાત્ ઈચ્છા જેમાં પ્રધાન છે તે ઈચ્છાયોગ,
શાસ્ત્ર જેમાં પ્રધાન છે તે શાસ્ત્રયોગ, અને સામર્થ્ય જેમાં પ્રધાન છે તે સામર્થ્યયોગ.

આ ઈચ્છાયોગાદિ ‘ક્રિયાથી વિકલ-અવિકલ-અધિક એવા તત્ત્વધર્મ વ્યાપારો
છે.’ ‘ક્રિયયા વિકલાવિકલાધિકાસ્તત્ત્વધર્મવ્યાપારાઃ’, અર્થાત્ યથાસૂત્ર અધ્યાત્મક્રિયાની
અપેક્ષાએ ઈચ્છાયોગ છે તે વિકલ-ખોડખાંપણવાળો-અસંપૂર્ણ છે,
ઈચ્છાયોગાદિનું શાસ્ત્રયોગ છે તે અવિકલ-ખોડખાંપણ વિનાનો-સંપૂર્ણ છે, અને
સામાન્ય સ્વરૂપ સામર્થ્યયોગ છે તે યથાસૂત્ર ક્રિયાથી પણ આગળ વધી જતો એવો
અધિક છે. આમ આત્મપરિણતિરૂપ અધ્યાત્મક્રિયાથી અનુક્રમે વિકલ-
અવિકલ અને અધિક એવા આ ઈચ્છાયોગ શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ ઉત્તરોત્તર ચઢતી
આત્મદશાવાળા તત્ત્વધર્મવ્યાપારો તત્ત્વધર્મવ્યાપારાઃ છે; સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ
જે તત્ત્વધર્મ-પરમાર્થધર્મ-ભાવધર્મ છે તેના પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપારો છે.

પરિજ્ઞા—ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધાઃ—ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધ. ન્યાયઃ—ન્યાય, યુક્તિ, સ ઇવ તન્ત્રમ્—
તે જ તન્ત્ર, આગમ, તેન સિદ્ધાઃ—તે વડે સિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત છે,—સૂત્રથી સમયમાં કયવિત્ પણ તેના
અશ્રવણને લીધે. અને કહેશે ‘આગમશ્રોતપત્તિશ્ચ’ ઇત્યાદિ.

ઈચ્છાયોગનું સ્વરૂપ—

ઉક્તં ચ*

“કર્તુમિચ્છોઃ શ્રુતાર્થસ્ય, જ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદતઃ ।

વિકલો ધર્મયોગો યઃ, સ ઇચ્છાયોગ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

કાવ્યાનુવાદ (દોહરા)—ઈચ્છક શ્રુતજ્ઞ જ્ઞાનિનો, પણ પ્રમાદ પસાય;

વિકલ જે ધર્મયોગ તે, ઇચ્છાયોગ કથાય. ૧.

‘અર્થઃ—ધર્મ કરવાને ઇચ્છતા અને આગમ—અર્થ જેણે શ્રવણ કર્યો છે એવા શ્રુતાર્થ જ્ઞાનિનો પણ, પ્રમાદને લીધે જે વિકલ (અસંપૂર્ણ) ધર્મયોગ, તે ઇચ્છાયોગ કહેવાય છે.

વિવેચન

“ઈચ્છે છે જે ભેગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;

મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અહીં ઇચ્છાયોગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. જ્યાં ધર્મ કર્તવ્ય કરવાની સાચી નિર્દોષ અંતરંગ ઇચ્છાનું પ્રધાનપણું—મુખ્યપણું છે તેનું નામ ‘ઈચ્છાયોગ’ છે. તેવા ઇચ્છાયોગવાળો પુરુષ શાસ્ત્રવેત્તા અને સમ્યગ્જ્ઞાની હોય છે, પણ તેમ હોવા છતાં હજી

પત્તિકા—‘કર્તુમિત્યાદિ પ્રલોકનવકં : ’ હવે આની વ્યાખ્યા—

કર્તુમિચ્છોઃ—કરવાના ઇચ્છુ—ઈચ્છક, તથાપ્રકારના કર્મક્ષયોપશમ ભાવથી નિવ્યાજપણે જ (નિર્દોષપણે જ) કરવાને ઇચ્છતા એવા કેઈનો. આને જ વિશેષણ આપે છે—

“શ્રુતાર્થસ્ય”—શ્રુતાર્થ, એટલે જેણે આગમ શ્રુત કર્યું છે એવો. અર્થશબ્દ આગમવચન છે. ‘અર્ચ્યતે અનેન તત્ત્વં’—આના વડે કરીને તત્ત્વ અર્થાય છે, શોધાય છે એટલા માટે. આ (શ્રુતાર્થ—શ્રુતજ્ઞાની) પણ કદાચિત્ અજ્ઞાની જ હોય—ક્ષયોપશમના વૈચિત્ર્યને લીધે. એટલા માટે કહ્યું—

“જ્ઞાનિનોઽપિ”—જ્ઞાનીનો પણ. અનુશાન કરવા યોગ્ય (આચરવા યોગ્ય) તત્ત્વ જેણે જાણેલ છે એવા જ્ઞાનીનો પણ. એવંભૂત (એવા પ્રકારની દશાવાળો) હોવા છતાં પણ શું ? તો કે—

“પ્રમાદતઃ”—પ્રમાદને લીધે, વિકલ આદિ પ્રમાદ કરીને, “વિકલ”—વિકલ, કાલ આદિ વિકલતાને આશ્રીને વિકલ—અસંપૂર્ણ, “ધર્મયોગઃ”—ધર્મયોગ, ધર્મવ્યાપાર, યઃ—જે, વન્દનાદિ વિષયી,

સ ઇચ્છાયોગ ઉચ્યતે—તે ‘ઈચ્છાયોગ’ કહેવાય છે. અને આનું ઇચ્છાપ્રધાનપણું તથાપ્રકારે અકાલઆદિમાં પણ કરવા થકી છે.

* આ ઇચ્છાયોગ—શાસ્ત્રયોગ—સામર્થ્યયોગનો વિષય આચાર્યવર્ચ હરિભદ્રજીને અત્યંત પ્રિય હોય એમ જણાય છે. કારણ કે તેઓશ્રીએ ‘ઉક્તં ચ’ એમ કહીને આ ૯ શ્લોક સ્વરચિત યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચયમાંથી અત્ર અવતાર્યો છે; પંજિકાકારે પણ એ શ્લોક પર શ્રીહરિભદ્રસૂરિની સ્વોપસૃષ્ટ વૃત્તિની જ અત્ર અવતારણા કરી છે (કવચિત્ કિંચિત્ શબ્દાંતર જણાય છે); અને અતએવ આ વિવેચકે પણ તે ગ્રંથ પરના પોતાના સ્વરચિત વિવેચનમાંથી કિંચિત્ પ્રાસંગિક ભાગ અત્ર યથાસંભવ અવતાર્યો છે.

—ભગવાનદાસ

વિકલા વગેરે પ્રમાદને લીધે, તેનો તે ધર્મવ્યાપાર વિકલ એટલે કે ખોડખાંપણવાળો—અસંપૂર્ણ છે. આમ ઈચ્છાયોગી પુરુષના મુખ્ય લક્ષણ આ છે; (૧) ધર્મ કરવાની ઈચ્છા, (૨) શ્રુતાર્થ—શ્રુતજ્ઞાનીપણું; (૩) સમ્યગ્જ્ઞાનીપણું—સમ્યગ્દષ્ટિપણું (૪) છતાં પ્રમાદજન્ય વિકલપણું.

ધર્મ કરવાની ઈચ્છા—પ્રથમ તો તે પુરુષ ધર્મકાર્ય કરવાની સાચેસાચી ખરેખરી નિર્દોષ નિષ્કપટ અંતરંગ ઈચ્છાવાળો હોવો જોઈએ. એટલે ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’ રૂપ શુદ્ધ ધર્મની—મોક્ષની પ્રાપ્તિ શિવાય બીજી ઈચ્છા જ્યાં મુમુક્ષુ આત્માથી જોગીજનને હોતી જ નથી, એવો ઈચ્છાયોગ એ જ યોગનું મંગલાચરણ છે, યોગનું પ્રથમ પગથિયું છે, યોગનું પ્રવેશદ્વાર છે.

શ્રુતજ્ઞાન—બીજું, તેનામાં શ્રુતજ્ઞાન હોવું જોઈએ. સદ્ગુરુમુખે કે સત્શાસ્ત્રમુખે તેણે શ્રુતનું—અર્થનું શ્રવણ કરેલું હોવું જોઈએ, તેને આગમનું જાણપણું હોવું જોઈએ.

સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાનીપણું—શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, સર્વ આગમ જાણતો હોય, છતાં કદાચને અજ્ઞાની પણ હોય; એટલા માટે ઈચ્છાયોગી ‘જ્ઞાની’ હોવો જોઈએ એવું ખાસ વિશેષણ મૂક્યું. ઈચ્છાયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરૂષ હોય, સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થએલ આત્મજ્ઞાની હોય, સમ્યગ્દર્શન વિનાનું બધુંય જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણકે શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામીને વિદ્વાન્-વિબુધ થયો હોય, પણ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય એવું આરાધ્ય ઈષ્ટ તત્ત્વ ન જાણ્યું હોય, તો તે અજ્ઞાની જ કહેવાય.

“જો હોય પૂર્વ લણેલ નવ પદ્મ, જીવને જાણ્યો નહિ,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન લાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યા વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ લખ્યો સાંભળો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

પ્રમાદજન્ય વિકલતા—આમ આ ઈચ્છાયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞને દર્શનમોહ તો દૂર થયો છે, પણ ચારિત્રમોહની હજી સંભાવના છે, એટલે હજી તેને તેવી સંપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્થિતિ હોતી નથી, અખંડ આત્માનુચરણરૂપ ચારિત્ર હોતું નથી. કારણકે પ્રમાદનો સદ્ભાવ હોવાથી આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-ચ્યુત થઈ જવાય છે, વિકલા વગેરે પ્રમાદના પ્રસંગથી તેના ચારિત્રભાવમાં વિકલપણું—ખામી આવી જાય છે, અને તેથી જ તેનો યોગ-ધર્મવ્યાપાર વિકલ-ખામીવાળો હોઈ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના કાળ-વિનય વગેરે પ્રકારોમાં અતિચાર-દોષથી તેની રખલના થાય છે. આ પ્રમાદની ઉત્તરોત્તર ન્યૂનતા (ઓછાશ) પ્રમાણે આ ઈચ્છાયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞના ત્રણ વિભાગ પડે છે: (૧) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, (૨) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવશ્રાવક), સર્વવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવસાધુ.)

આમ સંક્ષેપે આ ઈચ્છાયોગનું લક્ષણ છે. આ પરમ રસપ્રદ બોધપ્રદ ઈચ્છાયોગ—શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું સવિસ્તર સ્વરૂપ આ વિવેચકે રચેલી તે યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

અંથની 'સુમનોનંદની ખૂલત ટીકા'માં વિવેચિત કર્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તે સવિવેચન અંથના ભૂમિકા પ્રકરણનું (પૃ. ૧૨-૫૩) અવલોકન કરવું. અત્રે તો તેનો અંશમાત્ર સાર લાગ સમુદ્દત કર્યો છે.

શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ—

શાસ્ત્રયોગસ્તિત્વહ જ્ઞેયો, યથાશક્તિયપ્રમાદિનઃ ।

શ્રાદ્ધસ્ય તીવ્રવોધેન, વચ્ચસાઽવિકલસ્તથા ॥ ૨ ॥

ખીજે શ્રાદ્ધ અપ્રમાદીને, શક્તિતણે અનુસાર;

તીવ્રખોધયુત શ્રુતથડી, વળી તે અવિકલ ધાર.

અર્થ:—અને શાસ્ત્રયોગ તો અહીં યથાશક્તિ અપ્રમાદી એવા શ્રાદ્ધને—શ્રદ્ધાવંતને જાણવો; અને તે તીવ્રખોધવાળા આગમ—વચન વડે કરીને તથા (કાલ આદિની અવિકલતા વડે કરીને) અવિકલ-અખંડ એવો હોય છે.

વિવેચન

“જિનવર વચન અમૃત અનુસરિયે, તત્ત્વરમણુ આદરિયે રે;

દ્રવ્યલાવ આશ્રવ પરહરિયે, દેવચંદ્ર પદ વરિયે રે. શ્રી સુખાહુજિન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અહીં શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપલક્ષણ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. શાસ્ત્રપ્રધાન યોગ તે શાસ્ત્રયોગ. આ શાસ્ત્રયોગમાં આગમજ્ઞાનનું-શ્રુતખોધનું એટલું બધું તીવ્રપણું-તીક્ષ્ણપણું હોય છે, કે તે વડે કરીને એ અવિકલ-અખંડ હોય છે. અને તેવાં શાસ્ત્રપટુપણાને લીધે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અતિચાર દોષનું પણ અહીં જાણપણું હોય છે, તથા સૂક્ષ્મ ઉપયોગપૂર્વક-આત્મજગૃતિપૂર્વક તે તે દોષ દૂર કરવામાં આવે છે. એટલે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રા-ચાર, તપાચાર ને વીર્યાચાર એ પંચ આચારના કાલ, વિનય વગેરે સૂક્ષ્મ પ્રકારોનું પણ યથાવત્ ખરાખર પાલન કરવામાં આવે છે. એથી કરીને પણ આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ-અખંડ હોય છે, ખોડખાંપણ વિનાનો નિરતિચાર હોય છે.

પક્ષિકા—શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ કથવાની ઈચ્છાથી કહ્યું—“શાસ્ત્રયોગસ્તિત્વતિ” શાસ્ત્રપ્રધાન યોગ તે શાસ્ત્રયોગ, એટલે પ્રક્રમથી (ચાલુ વિષયમાં) ધર્મવ્યાપાર જ તે પુનઃ, હૃદ—અહીં, યોગતંત્રમાં, જ્ઞેયઃ—જાણવો. કેનો ? કેવો ? તે માટે કહ્યું—

યથાશક્તિ—યથાશક્તિ, શક્તિને અનુરૂપ, શક્તિ પ્રમાણે, અપ્રમાદિનઃ—અપ્રમાદીનો, વિક્ષાદિ પ્રમાદ રહિતનો. આનું જ વિશેષણ આયે છે—

શ્રાદ્ધસ્ય—શ્રાદ્ધનો—શ્રદ્ધાળુનો, તેવા પ્રકારનો મોહ દૂર થવાથી સંપ્રત્યયાત્મિક (સમ્યક્ પ્રતીતિ-વાળી) આદિ શ્રદ્ધા ધરાવનારનો—શ્રદ્ધાવંતનો.

તીવ્રવોધેન—હેતુભૂત એવા તીવ્રખોધવાળા, વચ્ચસા—વચનથી, આગમથી, અવિકલઃ—અવિકલ, અખંડ, તથા—તેમજ કાલાદિ વિકલતાની અખાધાએ કરીને પણ (અવિકલ-અખંડ), કારણ કે અપટુ (અકુશળ) હોય તે અતિચાર દોષના જ્ઞાતા-જાણનાર હોય નહિ, એટલા માટે કાલાદિ વૈકલ્પથી અખાધામાં તીવ્રખોધ હેતુપણે ઉપન્યસ્ત કર્યો.

આવો આ શાસ્ત્રયોગ જેને હોય છે એવો શાસ્ત્રયોગી પુરુષ (૧) તીવ્રશાસ્ત્ર-
બોધવાળો, (૨) શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાળુ, (૩) યથાશક્તિ અપ્રમાદી હોય. આ શાસ્ત્રયોગીને સિદ્ધાંતનો
તીવ્રબોધ-તીક્ષ્ણ બોધ હોય છે; શાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રહસ્યભૂત ગૂઢ જ્ઞાન હોય છે;
ભાવશ્રુતજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન આ શાસ્ત્રયોગીના હૃદયમાં નિરંતર રમી રહ્યું હોય છે,
અત્યંત પરિણમી ગયું હોય છે.

આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ શ્રાદ્ધ એટલે શ્રદ્ધાવંત હોય છે. આમ તે સમ્યગ્દર્શની
પુરુષ હોય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. શાસ્ત્રયોગીની તે શ્રદ્ધા સંપ્રત્યયાત્મક કષ-દેહ-તાપ
પરીક્ષાથી સમ્યક્ તત્ત્વપ્રતીતિરૂપ અથવા અન્ય પ્રકારની-આજ્ઞાપ્રધાન હોય છે.

અને એવો શ્રદ્ધાળુ હોવાથી જ આ શાસ્ત્રયોગી અપ્રમાદી હોય છે; અર્થાત્ જેના
વડે કરીને આત્મા સ્વરૂપસ્થિતિથી ભ્રષ્ટ-પ્રમત્ત થાય તેનું નામ ‘પ્રમાદ’ છે, તે પ્રમાદ
જેને નથી, જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, એવો અપ્રમત્ત અથવા અપ્રમાદી છે.
આવો અપ્રમત્ત પુરુષ મદ, વિષય, કષાય, વિકથા, રાગ-દ્વેષ વગેરે પ્રમાદપ્રકારોથી
પર હોય છે. એટલે જ આવો આત્મારામી પુરુષ અત્યંત આત્મોપયોગવંત હોઈ, સતત
આત્મજાગૃતિમય હોઈ, પંચ મહાવ્રતના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ભાવ પાલનમાં કંઈ પણ સંબંધના
આવવા દેતો નથી, પંચ આચારમાં લેશ પણ અતિચાર લાગવા દેતો નથી, પંચવિષયમાં
રાગ-દ્વેષ રહિત વર્તે છે, પંચસમિતિ-ત્રિશુષ્પિત આદિ ધરાગર સાચવે છે, ક્રોધાદિ ચાર
કષાયનો પરાજય કરે છે, સર્વ પ્રમાદ આચરણ દૂરથી વળે છે, અને સર્વત્ર સમભાવ
ભાવતો રહી યથાસૂત્ર સર્વ આચરણ કરે છે. અને આવો આદર્શ દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ગ્રંથ
અપ્રમત્ત યોગી ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવાને માટે અપૂર્વ શૂરવીરપણે યથાશક્તિ-પૌતાની
સમસ્ત શક્તિ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે, પરમ આત્મપુરુષાર્થપૂર્વક પ્રમાદશત્રુનો સંહાર
કરવાને કટિબદ્ધ થાય છે, ‘લેઠ બાંધીને’ ‘રઠ લગાડીને’ મંડી પડે છે. જેમકે—

“આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;

ઘોર પરીપહ કે ઉપસર્ગ લયે કરી, આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો.

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?

સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, સ્વરૂપલક્ષે જિન આજ્ઞા આધીન જો;

તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં, અંતે થાયે જિન સ્વરૂપમાં લીન જો....અપૂર્વ૦

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

હવે સામર્થ્યયોગનું લક્ષણ કહે છે—

શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાયસ્તદતિક્રાન્તગોચરઃ ।

શક્ત્યુદ્વેકાદ્વિશેષેણ, સામર્થ્યાદ્યોડયમુત્તમઃ ॥૩॥

શાસ્ત્રમાંહિ દર્શાવિયો, જે યોગનો ઉપાય;
ને તેથી પણ પર વળી, વિષય જેહનો જાય;
પ્રબળપણથી શક્તિના, વિશેષ કરી આમ;
તે આ ઉત્તમ યોગ છે, સામર્થ્ય જેનું નામ.

અર્થ:—શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલો છે અને તે શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય,—શક્તિના ઉદ્દેક્ષને લીધે (પ્રબલપણાને લીધે) પર છે,—તે આ 'સામર્થ્ય' નામનો ઉત્તમ યોગ છે.

વિવેચન

“અલખ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કોણ કહી જાણે રે ભેદ ?

સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વચણ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ....વીર.”

શ્રી આનંદધનજી

અહીં સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. સામર્થ્યયોગ એટલે સામર્થ્યપ્રધાન યોગ. આત્મસામર્થ્યનું—આત્માના સમર્થપણાનું જેમાં પ્રધાનપણું છે તે સામર્થ્ય યોગ. આ યોગ સર્વ યોગમાં ઉત્તમ યોગ છે. આના બે લક્ષણ કહ્યા—(૧) શાસ્ત્રમાં આનો ઉપાય સામાન્યપણે દર્શાવેલો છે, (૨) વિશેષપણે તો શાસ્ત્ર કરતાં પણ આ યોગનો વિષય પર છે,—શક્તિના પ્રબલપણાને લીધે. શાસ્ત્રમાં આ સામર્થ્યયોગનો ઉપાય બતાવેલો તો છે, પણ તે માત્ર સામાન્યપણે બતાવેલો છે,—વિશેષપણે નહિં. આમાં શાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો માર્ગદર્શન—દિશાદર્શન પૂરતું છે, કે જુઓ! આ આ ઉપાય કરશો તો આગળનો માર્ગ પામશો. પછી વિશેષપણે તો સામર્થ્યયોગીએ પોતાના આત્મસામર્થ્યથી જ માર્ગનું સ્વરૂપ જાણી આગળ વધવાનું રહે છે. અને આ સામર્થ્યયોગીમાં આમ આત્મબલથી જ આગળ વધવાનું સામર્થ્ય હોય છે, તેનું કારણ આત્મશક્તિનો ઉદ્દેક—પ્રબલપણું છે. આ ઉભરાઈ જતી શક્તિનું મૂલ કારણ પણ તેની અત્યારસુધીની આદર્શ શાસ્ત્રોક્ત રીતિ પ્રમાણેની યોગસાધના છે, આત્મસંયમના યોગે અત્યંત શક્તિસંચય કર્યો છે—શક્તિ જમા કરી છે તે છે. અંગમાં નહિં સમાતી તે ઉદ્દેકવંતી શક્તિ જ તેને આગળ વધવાને પ્રેરે છે.

અને આવા આ સમર્થ યોગીનો આ સામર્થ્યયોગ સર્વ યોગોમાં ઉત્તમ છે, ઐક્ય છે. કારણ કે 'મોક્ષની સાથે યોજે—જેડે તે યોગ' એમ યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા છે; એ પ્રમાણે આ સામર્થ્યયોગ વગર વિલંબે, કાળક્ષેપ વિના, મોક્ષરૂપ પ્રધોન ફલ સાથે યોજે છે, શીઘ્રપણે મુક્તિનું કારણ થાય છે. એટલા માટે આ સામર્થ્યયોગ પરમ યોગ છે, યોગશિરોમણિ છે, યોગ પર્વતનું શિખર છે.

પંક્તિકા—શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાય:—સામાન્યથી શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલ છે, કહ્યો છે; કારણ કે શાસ્ત્રમાં સામાન્યથી તેનું અભિધાન છે માટે. તદતિક્રાન્તગોચર:—તે શાસ્ત્રથી જેનો વિષય અતિક્રાન્ત છે—પર છે (શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય આગળ વધી જાય છે). કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

શક્ત્યુદ્દેકાત્—શક્તિના ઉદ્દેકથી, શક્તિના પ્રાપ્ત્યથી—પ્રબલપણાથી, વિશેષેણ—વિશેષથી,—નહિં કે સામાન્યથી તેનો વિષય શાસ્ત્રથી અતિક્રાન્ત—પર છે, કારણ કે શાસ્ત્રનું સામાન્યથી ફલપર્યવસાનપણું છે. સામર્થ્યવિખ્યોડયં—'સામર્થ્યયોગ' નામનો આ યોગ, ઉત્તમ:—ઉત્તમ, સર્વપ્રધાન છે.—અક્ષેપે કરીને (અવિલંબે જ—શીઘ્રપણે) પ્રધાન ફલના કારણપણાને લીધે.

આના સમર્થન અર્થે જ કહે છે—

સિદ્ધ્યાલ્પદસંપ્રાપ્તિહેતુભેદા ન તત્ત્વતઃ ।

શાસ્ત્રાદેવાવગમ્યન્તે, સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ ॥ ૪ ॥

સિદ્ધિપદ પ્રાપ્તિ હેતુના, ભેદ તત્ત્વથી આંહિ;
માત્ર શાસ્ત્રથી જ સર્વથા, ગમ્ય યોગિને નાંહિ.

અર્થ:—‘સિદ્ધિ’ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો અહીં તત્ત્વથી, યોગીઓને શાસ્ત્ર દ્વારા જ, સર્વથા જ જાણવામાં આવતા નથી.

વિવેચન

“ દિશિ દેખાડી રે શાસ્ત્ર સવિ રહે, ન લહે અગોચર વાત;
કારજ સાધક બાધક રહિત જે, અનુભવ મિત્ત વિખ્યાત....વીર.”

શ્રી આનંદધનજી

ઉપર જે કહ્યું તેના સમર્થન માટે—પુષ્ટિ માટે અત્રે કહે છે કે—મોક્ષપદની પ્રાપ્તિના જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વ ગેરે હેતુઓ છે, કારણવિશેષો છે, તેનું જ્ઞાન યોગીઓને—સાચા સંત સાધુપુરુષોને માત્ર શાસ્ત્ર દ્વારા જ સર્વ પ્રકારે થઈ શકે નહિં. હા, કેટલાક પ્રકારો શાસ્ત્રથી અવશ્ય જાણી શકાય, પણ બધાય નહિં. કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુભેદોના ભેદ અનંત છે, કે જે વાણીને અગોચર છે, ‘યતો વાચો નિવર્તેતે’ જ્યાંથી વાણી પાછી વળે છે. માટે મુક્તિ પ્રાપ્તિ સંબંધમાં શાસ્ત્ર સર્વથા સમર્થ નથી, તેમ જ વ્યર્થ પણ નથી. અમુક મર્યાદા સુધી તેનું દિગ્દર્શન છે. શાસ્ત્રમર્યાદા જ્યાં પૂરી થાય છે, ત્યાં સામર્થ્યયોગ શરૂ થાય છે. એટલે પછી તો આ સમર્થ યોગીને સામર્થ્ય યોગનું—આત્માનુભવરૂપ જ્ઞાનયોગનું જ અવલંબન રહે છે, અને તે યોગ જ તેને ઠેક કેવલ્ય પદ સુધી પહોંચાડે છે, તે અનુભવ મિત્ર જ તેને સહજ આત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વામી બનાવે છે.

સર્વથા તેનો પરિચ્છેદ (પરિજ્ઞાન) શાસ્ત્ર થકી જ માનવામાં આવતાં, દોષ કહે છે—

સર્વથા તત્પરિચ્છેદાત્સાક્ષાત્કારિત્વયોગતઃ ।

તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેસ્તદા સિદ્ધિપદાપ્તિતઃ ॥૫॥

પંક્તિકા—સિદ્ધચારવ્યપદસંપ્રાપ્તિહેતુભેદાઃ—સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો, મોક્ષ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના કારણવિશેષો—સમ્યગ્દર્શનાદિ. શું? તો કે—ન તત્ત્વતઃ—નથી તત્ત્વભાવથી, પરમાર્થથી, શાસ્ત્રાદેવ—શાસ્ત્ર થકી જ, આગમ થકીજ, અવગમ્યન્તે—જાણવામાં આવતા. અને એમ છતાં પણ શાસ્ત્રનું વૈયર્થ—વ્યર્થપણું—ફાગટપણું નથી એટલા માટે કહ્યું—સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ—સર્વથા જ અહીં યોગીઓથી, એટલે સર્વે જ પ્રકારોથી અહીં—લોકમાં સાધુઓથી,—તેઓનાં (સમ્યગ્દર્શનાદિનાં) અનંતભેદપણાને લીધે.

સર્વથા જ ને શાસ્ત્રથી, જ્ઞાન-તેહનું હોય;
તો સાક્ષાત્કારિત્વનો, જોગ-તેહને રહોય;
તેથી સર્વજ્ઞતાની, સિદ્ધિ સાંપડતાં ય;
પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ પદ તણી, ત્યારે જ થઈ જાય !

અર્થ:—સર્વથા શાસ્ત્ર દ્વારા જ તે સમ્યગ્દર્શનાદિનું પરિજ્ઞાન થાય, તો સાક્ષાત્કારિ-પણાનો (પ્રત્યક્ષપણાનો) યોગ થશે; અને તેમ થતાં તેને સર્વજ્ઞપણાની સંસિદ્ધિને લીધે ત્યારે જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થઈ જશે! (આમ દોષ આવે છે).

વિવેચન

“ શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નીવેડો નથી, પણ અનુભવ જ્ઞાનથી નીવેડો છે. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

હવે ને શાસ્ત્ર થકી જ તે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિના કારણવિશેષોનું સર્વથા જ્ઞાન થાય એમ માનવામાં આવે, તો શો વિરોધ આવે છે ? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે:—(૧) ને એમ થાય તો સર્વ ભાવનું પ્રત્યક્ષપણું થશે, (૨) એટલે ત્યારે જ સર્વજ્ઞપણું સાંપડશે, (૩) અને તેવી જ રીતે ત્યારે શ્રવણ થતાં જ સુક્તિ પણ મળશે ! પણ તેમ બનતું દેખાતું નથી. અને આ બધું પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, અનિષ્ટ છે, દષ્ટદષ્ટિબાધિત છે. કારણ કે (૧) શાસ્ત્રદ્વારા તે સર્વભાવો સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ એટલે આત્માનુભવગમ્યપણે દેખાતા નથી, પરોક્ષ-પણે જ દેખાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ નથી. (૨) આમ શાસ્ત્રથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી, એટલે તે થકી સર્વજ્ઞપણું પણ ઘટતું નથી. (૩) તેમજ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ પણ થતી દેખાતી નથી. માટે શાસ્ત્રદ્વારા જ સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષહેતુઓ સર્વથા-સર્વ પ્રકારે જાણી શકાય નહિ, એ સિદ્ધાન્ત દઢ થયો.

એ હશે, એમ પણ લલે હો, એમાં અમને શી બાધા છે ? એટલા બાટે અત્ર કહે છે—

ન ચૈતદેવં ચક્ષ્માત્પ્રાતિમજ્ઞાનસજ્જતઃ ।

સામર્થ્યયોગોઽવાચ્યોઽસ્તિ, સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્ ॥ ૬ ॥

ને આ એમ ને—તે થકી, સહિત પ્રાતિભ જ્ઞાન;

સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય છે, સર્વજ્ઞતાદિ નિદાન.

પંક્તિકા—સર્વથા—સર્વથા, અક્ષેપે—અવિલંબે દ્વલસાધકપણા વગેરે સર્વ પ્રકારેથી, તત્પરિચ્છેદાન્—શાસ્ત્ર થકી જ તે સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદોના પરિચ્છેદને લીધે—પરિ-જ્ઞાનને લીધે, શું ? તો કે—સાક્ષાત્કારિત્વયોગત—કેવલ તેથી જ સાક્ષાત્કારિપણાએ કરીને યોગથી—કારણથી, તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધિ:—તે શ્રેતા યોગીના સર્વજ્ઞપણાની સંસિદ્ધિને લીધે,—પ્રસ્તુત હેતુભેદોનો જ્ઞાના વડે કરીને સર્વથા પરિચ્છેદપ યોગ થશે એટલા માટે; અને તેથી કરીને તદ્વા—ત્યારે જ, અવશ્યકાએ જ, સિદ્ધિપદાન્વિત:—સિદ્ધિપદની—સુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થશે તેને લીધે,—અયોગિકેવલિપણાના પણ શાસ્ત્રથી જ અયોગિ કેવલિ સ્વભાવભવન વડે જાણપણાના પ્રસંગને લીધે, અવિષયમાં પણ શાસ્ત્ર-સામર્થ્યના અભ્યુપગમમાં આમ પણ શાસ્ત્ર-સામર્થ્યના પ્રસંગને લીધે.

અર્થ:—અને કારણ કે એ એમ નથી, તેટલા માટે પ્રાતિભ જ્ઞાનથી સંગત એવો સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય—ન કહી શકાય એવો છે,—કે જે સર્વજ્ઞપણા વગેરેના સાધનરૂપ છે.

વિવેચન

“ અહો ! ચતુરાઈ રે અનુભવ મિત્તની, અહો ! તસ પ્રીત પ્રતીત;
અંતરજામી સ્વામી સમીપ તે, રાખી મિત્ર શું રીત....વીર. ”

શ્રી આનંદધનજી

અયોગીપણાનું પરોક્ષ જ્ઞાન શાસ્ત્રથી થાય છે, પણ કોઈ તેથી કરીને સાક્ષાત્ અયોગીપણું-દેહ રહિત મુક્ત અવસ્થા પામી, સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત થતો હોય કે સાંભળ્યો નથી, એટલે કે શાસ્ત્રથી જ કોઈ મુક્તિ પામે એમ બનતું દેખાતું નથી.

અને આમ છે એટલા માટે જ સામર્થ્યયોગ જે છે તે અવાચ્ય છે, શાસ્ત્રવાણીને અગોચર છે; આત્માનુભવગોચર છે. એટલે જ આ સામર્થ્યયોગ તેના યોગીને સ્વસંવેદન-સિદ્ધ, આત્માનુભવગમ્ય કહ્યો છે. આ યોગ એટલે ક્ષપકશ્રેણિગત યોગીનો ધર્મવ્યાપાર જ છે; અર્થાત્ ક્ષપકશ્રેણી જેણે આરંભેલી છે એવા સમર્થ યોગીનો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં વર્તનારૂપ જે ધર્મવ્યાપાર છે, તેનું નામ જ સામર્થ્યયોગ છે. એમાં આત્માનુભવનું-સ્વસંવેદનજ્ઞાનનું પ્રધાનપણું હોય છે, એટલે જ એને સામર્થ્યયોગ કહેલ છે. આવો આ સામર્થ્યયોગ ‘પ્રાતિભ જ્ઞાન’થી સંગત-સંયુક્ત હોય છે, અને તે સર્વજ્ઞપણા આદિના સાધનરૂપ-કારણરૂપ થાય છે.

જેમાં પ્રતિભા-અસાધારણ આત્માનુભવનો પ્રકાશ ઝળકે છે, ચમકે છે, એવું પ્રતિભા-સંપન્ન જ્ઞાન તે પ્રાતિભજ્ઞાન. એને માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ ‘ઊહ’ (અનન્ય તત્ત્વચિંતન) નામનું જ્ઞાન પણ કહે છે. આ પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપ મહાતેજસ્વી પ્રદીપના (Search Light) પ્રકાશથી આગળનો માર્ગ સ્વયં પ્રકાશમાન દેખાય છે, ઝળહળી રહે છે, એટલે સામર્થ્ય-યોગી પ્રગટ માર્ગ દેખતો દેખતો આગળ ધપે છે. અને આમ પ્રાતિભજ્ઞાનથી યુક્ત એવા સામર્થ્યયોગથી ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢતો ચઢતો આ યોગી તે શ્રેણીના અંતે કેવલજ્ઞાન પામે છે, ને કેવલજ્ઞાન ભાતુનો ઉદય થતાં તે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી બને છે, અને પછી આ છેટલા દેહનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે તે અયોગી કેવલી-સિદ્ધ થાય છે, “દૈહિક પાત્ર મટી જાય છે.”

પંક્તિકા— ન ચૈત્તદેવ—અને આ-હમણાં જ જે ઉપર કહ્યું તે એમ નથી, કારણ કે શાસ્ત્ર થકી અંયોગિકેવલિપણાનો ખોધ થયે પણ, સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે (સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી). અને આમ છે તેટલા માટે—પ્રાતિભજ્ઞાનસંજ્ઞત:—પ્રાતિભજ્ઞાનથી સંગત, માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ ‘ઊહ’ નામના જ્ઞાનથી યુક્ત, શું? તો કે—સામર્થ્યયોગ:—સામર્થ્યપ્રધાનયોગ તે સામર્થ્યયોગ. એટલે પ્રક્રમથી-ચાલુ વિષયમાં ક્ષપકશ્રેણિગત ધર્મવ્યાપાર જ ગ્રહો છે. આ અવાચ્યોઽસ્તિ—અવાચ્ય છે, કહી શકાય એવો નથી,—તેના યોગીને સ્વસંવેદનસિદ્ધ અર્થાત્ આત્માનુભવગમ્ય છે, સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્—સર્વજ્ઞપણા આદિનું સાધન છે,—અક્ષેપે કરીને (વગર વિલંબે) આના થકી સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ હોય છે એટલા માટે.

સામર્થ્યયોગના ભેદ કહી ખતાવવા માટે કહે છે—

દ્વિધાયં ધર્મસંન્યાસયોગસંન્યાસસંજિતઃ ।

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ ॥ ૭ ॥

એહ સામર્થ્યયોગના, પ્રકાર જે આ ખાસ;
પહેલો ધર્મસંન્યાસ ને, બીજો યોગસંન્યાસ.
ક્ષાયોપશમિક હોય જે, ધર્મો તેહ કહાય;
કાય આદિનું કર્મ તે, યોગો અત્ર કથાય.

અર્થઃ—સામર્થ્યયોગ, ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ એવી સંજ્ઞાએ (યથાર્થ નામે) કરીને જે પ્રકારનો છે. ક્ષાયોપશમિક (ક્ષયોપશમભાવથી ઉપજતા તે ધર્મો છે, અને કાય વગેરેનું 'કર્મ' તે યોગો છે.

વિવેચન

“વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો, જગજીવન જિન ભૂપ;

અનુભવ મિત્તેરે હિત કરી, દાખ્યું તાસ સ્વરૂપ....વીર.” શ્રી આનંદધનજી

આ સામર્થ્યયોગનો જે ભેદ છે— (૧) ‘ધર્મસંન્યાસ’ એવી સંજ્ઞાવાળો, (૨) ‘યોગસંન્યાસ’ એવી સંજ્ઞાવાળો. અત્રે ધર્મો એટલે ક્ષાયોપશમિક ભાવો, અને યોગ એટલે મન-વચન-કાયાનું કર્મ-વ્યાપાર. એટલે જેમાં ધર્મોનો-ક્ષાયોપશમિક ભાવોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે તે ધર્મસંન્યાસ યોગ ને જેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે તે યોગસંન્યાસ યોગ. જેમાં ક્ષાયિક ભાવો ઉપજે છે એવા ધર્મસંન્યાસ યોગથી ક્ષયક્રમેણી પર ચઢી કેવલજ્ઞાન પામી સયોગી કેવલી થાય છે; ને યોગસંન્યાસ યોગથી અયોગી અવસ્થા પામી અયોગી કેવલી થાય છે.

તેમાં જે બ્યારે હોય છે, તે ત્યારે કહી ખતાવવા માટે કહે છે—

દ્વિતીયાપૂર્વકરણે પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્ ।

આયોજ્યકરણાદૂર્ધ્વં, દ્વિતીય ઇતિ તદ્વિદઃ ॥ ૮ ॥

બીજા કરણ અપૂર્વમાં, પહેલો તાત્ત્વિક હોય;
આયોજ્યકરણની પછી, તબ્જો બીજો જોય.

પંક્તિકા—દ્વિધા—જે પ્રકારનો, અર્થ—આ, સામર્થ્યયોગ છે. કેવા પ્રકારે? તો કે ધર્મસંન્યાસ-યોગસંન્યાસસંજિતઃ—ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ સંજ્ઞાથી (નામથી)યુક્ત. સંન્યાસ, નિવૃત્તિ, ઉપરમ એ એક અર્થ છે; તેથી આની ‘ધર્મસંન્યાસ’ સંજ્ઞા ઉપજી છે, એટલા માટે ધર્મસંન્યાસ સંજિત. ‘તારકાદિભ્યઃ ઇતચ્ચ’ એમ યોગસંન્યાસ’ સંજ્ઞા આની ઉપજી છે એટલા માટે યોગસંન્યાસસંજિત. આ ધર્મો કયા? વા યોગો કયા? તે માટે કહ્યું—

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મોઃ—ક્ષાયોપશમિક તે ધર્મો. ક્ષયોપશમથી નીપજેલા એવા ક્ષમા આદિ તે ધર્મો છે. યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ—અને યોગો તે કાય આદિના વ્યાપારો છે,—કાયોત્સર્ગકરણ આદિ. એમ આ સામર્થ્યયોગ જે પ્રકારનો છે.

અર્થ:—બીજા અપૂર્વકરણમાં તાત્ત્વિક એવો પ્રથમ યોગ—ધર્મસંન્યાસયોગ હોય, અને આયોજ્યકરણથી આગળમાં બીજો યોગ—યોગસંન્યાસ યોગ હોય, એમ તેના જ્ઞાતાઓ—જાણકારો કહે છે.

વિવેચન

“અનુભવ સંગે રે પ્રભુ મહ્યા, સફળ ફળ્યાં સવિ કાળ;
નિજ પદ સંપદ જે તે અનુભવે રે, આનંદધન મહારાજ....વીર.”

શ્રી આનંદધનજી

તે સામર્થ્યયોગના બે ભેદમાં—(૧) પ્રથમ પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ—તાત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસ યોગ દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં હોય છે, (૨) બીજા પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ—યોગસંન્યાસ યોગ આયોજ્યકરણથી આગળમાં હોય છે.

તેમાં પ્રથમ, ધર્મસંન્યાસ અને તે પણ તાત્ત્વિક—પારમાર્થિક કોટિનો ધર્મસંન્યાસ બીજા અપૂર્વકરણના સમયે પ્રગટે છે. અહીં ‘બીજા’ અપૂર્વકરણમાં એમ જે કહ્યું છે તે સહેતુક છે. કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ કે છે અંધિભેદનું કારણ છે, તેમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મસંન્યાસ હોઈ શકે નહિ, એટલા માટે અપૂર્વ કરણમાં ‘બીજા’માં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો. આમ આ અપૂર્વ કરણ બે છે: (૧) અંધિભેદના કારણરૂપ, (૨) ક્ષપકશ્રેણી વેળાનું.

પંક્તિકા—દ્વિતીયાપૂર્વકરણે—બીજા અપૂર્વ કરણમાં. અંધિભેદના કારણરૂપ પહેલા અપૂર્વ કરણના અવચ્છેદ—અપવાદ અર્થે બીજાનું ગ્રહણ કર્યું; કારણ કે પહેલા અપૂર્વ કરણમાં પ્રસ્તુત સામર્થ્યયોગની અસિદ્ધિ હોય છે.

‘અપૂર્વકરણ’ એ તો શુભ એવો અપૂર્વ પરિણામ કહેવાય છે,—કે જે અનાદિ સંસારમાં પણ તે તે ધર્મસ્થાનોમાં વર્તતા જીવને તેવા પ્રકારે પૂર્વે ઉપજ્યો હોતો નથી, અને જેનું ફલ અંધિભેદ આદિ છે. તેમાં—આ પ્રથમ અપૂર્વકરણમાં અંધિભેદ તે ફલ છે, અને આ અંધિભેદનું ફલ સમ્યગ્દર્શન છે. અને સમ્યગ્દર્શન છે તે પ્રથમ આદિ લિંગ-ચિહ્નવાળો આત્મપરિણામ છે. કહ્યું છે કે—“પ્રથમસંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિક્યામિવ્યકિલક્ષણં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ।” પ્રથમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ (પ્રગટગણું) એ જેનું લક્ષણ છે, એવું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. યથાપ્રાધાન્ય—પ્રધાનપણા પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ (અનુક્રમે ગોઠવણી) છે અને લાભ પશ્ચાત્પૂર્વીય છે એમ સમયવિદો—શાસ્ત્રો કહે છે.

અને આ બીજું અપૂર્વકરણ,—કે જે તેવા પ્રકારની કર્મસ્થિતિમાંથી તેવા સંખ્યેય સાગરોપમ વ્યતીત થયે હોય છે,—તે બીજા અપૂર્વકરણમાં શું? તો કે—પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્—પ્રથમ એટલે ધર્મસંન્યાસ સંસિત સામર્થ્યયોગ તાત્ત્વિક—પારમાર્થિક એવો હોય,—ક્ષપકશ્રેણિગત યોગીને ક્ષાયોપશમિક ક્ષાંતિઆદિ ધર્મોની નિવૃત્તિને લીધે. એટલા માટે આ આમ ઉપન્યાસ—રજૂઆત છે. અતાત્ત્વિક તો પ્રજ્ઞાના કાળે પણ સાવધ પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મસંન્યાસ યોગ હોય છે,—પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનયોગપ્રતિપત્તિરૂપણને લીધે.

આયોજ્યકરણાદ્યર્થ—આયોજ્ય કરણથી આગળમાં. કેવલાભોગથી અચિન્ત્યવીર્યપણાએ કરીને આયોજ્ય—આયોજીને, તેવા પ્રકારે તત્કાલ અપાવી દેવાય એમ ભવોપગ્રાહી કર્મની તથાપ્રકારના અવસ્થાન ભાવે કૃતિ,—તે આયોજ્યકરણ છે,—શૈલેશી અવસ્થામાં આના ભાવને લીધે. તેથી આયોજ્યકરણથી બીજું (આગળમાં) દ્વિતીય હોય છે.

આ અપૂર્વકરણ એટલે શું ? 'અપૂર્વ' એટલે અનાદિકાળના લવબ્રમણમાં જે કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેા નથી એવો શુભ-પ્રશસ્ત આત્મપરિણામ. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણનું ક્ષણ અંધિલેદ છે અને તે અંધિલેદનું ક્ષણ સમ્યગ્દર્શન છે,—જેના પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુ-કંપા અને આસ્તિક્ય એ પાંચ લિંગ-પ્રકટ ચિહ્ન છે. પશ્ચાનુપૂર્વીથી જે સુંદર છે અથવા જેનો લાલ થાય છે એવા આ પાંચ લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન જીવને પહેલા અપૂર્વકરણના પ્રતાપે અંધિલેદ થયે સાંપડે છે.

અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંખ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે, આ બીજું અપૂર્વ-કરણ—અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાત્ત્વિક 'તાત્ત્વિક' ધર્મસંન્યાસ યોગ ક્ષપકશ્રેણીમાં ચઢતા સામર્થ્યયોગીને હોાય છે; ધર્મસંન્યાસ યોગ કારણ કે તે ક્ષપક યોગી ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોથી નિવર્ત્યો છે, અને ક્રોધાદિ કષાયરૂપ સર્વ કર્મપ્રકૃતિઓને જડમૂળથી ખપાવવારૂપ ક્ષાયિકભાવ લાણી પ્રવર્ત્યો છે. અને આવો જે ક્ષાયોપશમિક ધર્મોનો ત્યાગ કરવારૂપ 'ધર્મસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ છે, તે જ ખરેખર તાત્ત્વિક પારમાર્થિક 'ધર્મસંન્યાસ યોગ' છે. અતાત્ત્વિક 'ધર્મસંન્યાસ' તો પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા અવસરે પણ હોાય છે, કારણ કે જેમાં (સાવધ) પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોાય છે, તે નિવૃત્તિરૂપ પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા કહેવાય છે. પાપોમાંથી પ્રકર્ષે કરીને શુદ્ધ ચરણયોગમાં વ્રજન-ગમન તે 'પ્રવ્રજ્યા' છે; વિષયકષાયાદિ દુષ્ટ ભાવોનું મુંડન-છોલણક્રિયા તેનું નામ 'દીક્ષા' છે. આ પ્રવ્રજ્યા (દીક્ષા-સંન્યાસ) જ્ઞાનયોગના અંગીકારરૂપ છે, એટલે તે ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય પાત્ર પણ શાસ્ત્રોક્ત ઉત્તમ વિશિષ્ટ લક્ષણસંપન્ન હોવો જોઈએ. આવી જ્ઞાનયોગપ્રતિ-પત્તિરૂપ પ્રવ્રજ્યા સમયે અતાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ હોાય છે; અને ક્ષપકશ્રેણીમાં તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ હોાય છે,—જેના યોગે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોનું ક્ષપણ કરતો કરતો, કર્મ-પ્રકૃતિઓને સર્વથા ખપાવતો ખપાવતો સામર્થ્યયોગી ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાને પહોંચી 'નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન' પ્રગટાવે છે.

અને બીજો જે 'યોગસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ છે તે આયોજ્યકરણની પછી હોાય છે. અચિંત્યવીર્યપણાએ કરીને, અસાધારણ આત્મસામર્થ્યથી યોગસંન્યાસ યોગ કેવલી ભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે, તે પહેલાં આયોજ્યકરણ કરે છે. એટલે કે આ છેલ્લા લવમાં ભોગવવાના-ભવોપગ્રાહી જે બકી રહેલા વેદનીય વગેરે ચાર કર્મ છે, તેમાં જો વેદનીય વગેરેની સ્થિતિ આયુશ્ય કરતાં વધારે હોાય, તો તેને સમ-સરખી કરવા માટે કેવલી ભગવાન ઉદીરણાઆવલિમાં નાંખવારૂપ આયોજ્યકરણ કરે છે,—કે જેથી કરીને સમુદ્ઘાત વડે તે તે કર્મોને જલદી ખપાવી દઈ સરખી સ્થિતિમાં લાવી મૂકાય. આવું આયોજ્યકરણ કરીને કેવલી ભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે. આ કેવલિસંમુદ્ઘાતમાં આત્મપ્રદેશનો વિસ્તાર કરી—વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી, તે આત્મપ્રદેશ વડે આખો લોક દંડ-કપાટ-પ્રતર

કેવલી
સમુદ્ધાત
અને શૈલેશીકરણ

આકારે પૂરી દેવામાં આવે છે; અને તે તે કર્મપ્રદેશોને સ્પર્શી શીઘ્ર લોગવી લઈ ખેરવી નાખવામાં આવે છે; અને પછી તે આત્મ-પ્રદેશોનો ઉલટા ક્રમે ઉપસંહાર કરાય છે. આ બધો વિધિ માત્ર આઠ અને શૈલેશીકરણ સમયમાં પૂરો થાય છે ! આવું પરમ અદ્ભુત અચિંત્ય સામર્થ્ય આ પરમ સમર્થયોગી અત્ર વ્યક્ત કરે છે !!

અને આ આયોજ્યકરણ ને સમુદ્ધાતનું ક્ષણ-પરિણામ શૈલેશીકરણ છે, એટલે કે તે પછી તરતમાં શૈલેશીકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો સર્વથા નિરોધ કરી, આ પરમ સમર્થ યોગી ચોથું શુકલધ્યાન ધ્યાવતો સતો, શૈલેશ-મેરુ પર્વત જેવી નિષ્પ્રકંપ અડોલ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે; અથવા સર્વસંવરરૂપ-સમાધાનરૂપ જે શીલ, તેનો ઇશ બને છે. આમ આ સ્વરૂપગુપ્તપરમ યોગીની શૈલેશ-મેરુ જેવી નિષ્કંપ યોગનિરોધરૂપ અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ; અથવા પરમ આત્મસમાધિ પામેલા આ શૈલેશ યોગીશ્વરની અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ. આ શૈલેશી અવસ્થા, પાંચ હ્રસ્વ અક્ષર (અ, ઈ, ઉ, ઋ, ૠ) ઉચ્ચારાય તેટલો કાળ રહે છે, અને તેના છેલ્લા સમય પછી તરત જ આ પરમ અયોગી યોગી ઉર્ધ્વગમન કરી સિદ્ધપદમાં ખિરાળે છે.

“મન-વચન-કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ ને;
એવું અયોગી ગુણસ્થાનક ત્યાં વર્તીતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ ને....અપૂર્વ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

યોગસંન્યાસ યોગ: અયોગ પરમ યોગ—

અતસ્ત્વયોગો યોગાનાં યોગ: પર ઉદાહૃત: ।

મોક્ષયોજનભાવેન સર્વસંન્યાસલક્ષણ: ॥૧॥ इत्यादि ૩૩

(યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય—૩-૧૧)

એથી અયોગ યોગમાં, યોગ કહ્યો પરરૂપ;

મોક્ષ સાથે યોજન થકી, સર્વસંન્યાસ સ્વરૂપ.

અર્થ:—એટલા માટે તો જે ‘અયોગ’ છે, તેને યોગમાં પરમ યોગ કહ્યો છે, (કારણ કે) મોક્ષ સાથે તે યોજન—જોડાણ કરે છે; અને તે સર્વસંન્યાસ લક્ષણવાળો છે.

પંક્તિકા—અતઃપ્રવ—એટલા માટે જ, શૈલેશી અવસ્થામાં યોગસંન્યાસરૂપ કારણને લીધે, અયોગો—અયોગ, યોગનો અભાવ (મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ), યોગાનાં—મિત્રા આદિ યોગોની મધ્યે, શું ? તો કે—યોગ: પર:—પરમ યોગ, પ્રધાન યોગ, ઉદાહૃત:—કહ્યો છે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

મોક્ષયોજનભાવેન—મોક્ષ સાથે યોજન—ભાવરૂપ હેતુથી, ‘યોજનાદ્ યોગ:’—યોજનને લીધે યોગ, એમ સમજીને. આનું સ્વરૂપ કહે છે—

સર્વસંન્યાસલક્ષણ:—સર્વસંન્યાસલક્ષણવાળો,—ધર્મસંન્યાસ ને અધર્મસંન્યાસ કરતાં પણ અત્ર પરિશુદ્ધિના ભાવને લીધે.

વિવેચન

“એક પરમાણુ માત્રની ન મળે સ્પર્શતા, પૂર્ણ કલંકરહિત અઢોલ સ્વરૂપ ને;
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય, અશુરુલઘુ અમૂર્ત સહજ પદરૂપ ને....અપૂર્વ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ ‘યોગ સંન્યાસ’ નામનો સામર્થ્યયોગ શૈલેશી અવસ્થામાં હોય છે એમ ઉપરમાં કહ્યું. તેમાં મન-વચન-ક્રિયાના યોગનો અભાવ હોય છે, નિરોધ કરવામાં આવે છે, એટલે તે ‘અયોગ’ કહેવાય છે, અને આ ‘અયોગ’ યોગ સર્વ યોગોમાં પરમ છે, પ્રધાન છે, કારણ કે તે ‘મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ’ મોક્ષ સાથે સાક્ષાત્ યોજન કરાવનાર એવો ખરેખરા અર્થમાં ‘યોગ’ છે, અને તે સર્વસંન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો છે, તેમાં અધર્મસંન્યાસ કે ધર્મસંન્યાસ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે. એટલે આ અયોગ પરમ શ્રેષ્ઠ યોગ છે.

અત્રે એક પરમાણુ માત્રનું પણ સ્પર્શવાપણું રહેતું નથી. સંપૂર્ણ નિષ્કલંક એવું અઢોલ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે. અનન્ય એવી શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ વ્યક્ત થાય છે. અશુરુલઘુ એવું અમૂર્ત સહજાત્મસ્વરૂપ પદ સિદ્ધ થાય છે. આ સહજાત્મસ્વરૂપ પદને શ્રી સર્વજ્ઞ દેવે જ્ઞાનમાં દીઠું છે, પણ તે શ્રી ભગવાન પણ તેનું સ્વરૂપ વર્ણવી શકતા નથી, તે સ્વરૂપનું વર્ણન અન્ય વાણી તો કેમ કરી શકે? તે જ્ઞાન તો માત્ર જ્ઞાનીને અનુભવગમ્ય છે.

“જે પદ દીઠું શ્રી સર્વજ્ઞ જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન ને;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે? અનુભવ ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન ને.
અપૂર્વ અવસર.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આદિ શબ્દથી—

“પતત્ત્રયમનાશ્રિત્ય, વિશેષેજૈતદુદ્ભવાઃ ।

યોગદૃષ્ટય ઉચ્યન્તે, અષ્ટૌ સામાન્યતસ્તુ તાઃ ॥

મિત્રા તારાવલા દીપ્રા સ્થિરા કાન્તા પ્રભા પરાઃ ।

નામાનિ યોગદૃષ્ટીનાં, લક્ષણં ચ નિવોધત ॥”

इत्यादि ग्रन्थो (योगदृष्टिसमुच्चये २२-२३) दृश्यः ।

(અર્થાત) એ ત્રણને આશ્રયા વિના, વિશેષથી તલજન્ય;

યોગ દૃષ્ટિ કહું આઠ તે, સામાન્ય થકી મન્ય.

મિત્રા તારા ને બલા, દીપ્રા સ્થિરા તેમ;

કાંતા પ્રભા અને પરા, દૃષ્ટિ આઠ છે એમ.

યોગદૃષ્ટિના નામ એ, અર્થતણે અનુસાર;

લક્ષણ તેનું સાંભળો, હવે અહીં ક્રમવાર.

(કાવ્યાનુવાદ-ભગવાનદાસકૃત)

આમ ઇચ્છાયોગીએ શરૂ કરેલી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થાન ભણીની મુસાફરી અહીં પૂરી થાય છે. યોગમાર્ગે અખંડ પ્રયાણ કરતાં, કવચિત્ મંદ — કવચિત્ તીવ્ર વેગે ચાલતાં ચાલતાં યોગી, શુભેચ્છાથી સાંડી શૈલેશીકરણ પર્યંતની સમસ્ત યોગભૂમિકાઓ વટાવી જઈને, અયોગ એવા શૈલેશીકરણરૂપ મોક્ષનગરના લબ્ધ દરવાજે આવી ઊભો છે, અને પછી તત્ક્ષણ મોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરે છે.

ઇચ્છાયોગે શ્રુત યુત અને જ્ઞાની તોયે પ્રમાદી
શાસ્ત્રે હોયે શ્રુતપદુ અતિ શ્રાદ્ધ ને અપ્રમાદી;
સામર્થ્યે તો અનુભવ ણલે ધર્મસંન્યાસ સાધે,
શૈલેશીમાં પરમ પ્રભુને યોગસંન્યાસ લાધે,
શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી, સહજાત્મસ્વરૂપ તે;
સુયશા ભગવાન્ પામે, બ્રહ્માનંદ અનૂપ તે.—શ્રી યોગદષ્ટિકલશ (સ્વરચિત)

ભાવનમસ્કારની અપેક્ષાવિશેષે ઇચ્છાયોગાદિમાં ઘટના પ્રદર્શિત કરે છે—

‘તદ્વ ‘નમોઽર્હદ્ભ્યઃ’ इत्यनेनेच्छायोगाभिधानं । ‘नमो जिनेभ्यो जितभयेभ्य’ इत्यनेन तु वक्ष्यमाणेन शास्त्रयोगस्य, निर्विशेषणसम्पूर्णनमोमात्राभिधानात्, विशेषप्रयोजनं चास्य स्वस्थाने एव वक्ष्याम इति ॥ तथा—

‘इकोऽवि नमुक्कारो, जिणवरवसहस्स वद्धमाणस्स संसारसागराओ, तारेइ नरं व नारिं वा ॥’
—इत्यनेन तु पर्यन्तवर्तिना सामर्थ्ययोगस्य, कारणे कार्योपचारात्, न संसारतरणं सामर्थ्ययोगमन्तरेणेति कृत्वा ॥ ૩૪

‘અર્થ:—તેથી અત્રે ‘નમોર્હદ્ભ્યઃ’—‘અહીં તોને નમસ્કાર હો!’ એ વડે ઇચ્છાયોગનું અભિધાન (કથન) છે. અને ‘નમો જિનેભ્યો જિતભયેભ્યઃ’—‘જિતોને જિતભયોને નમસ્કાર હો!’ એ વક્ષ્યમાણ વડે શાસ્ત્રયોગનું (અભિધાન) છે,—નિર્વિશેષણ સંપૂર્ણ નમો માત્ર અભિધાનને લીધે; અને આવું વિશેષ પ્રયોજન અમે સ્વસ્થાને જ કહીશું.

તથા—

‘इकोवि नमुक्कारो जिणवरवसहस्स वद्धमाणस्स ।

संसारसागराओ तारेइ नरं व नारिं वा ॥’

‘જિનવરવૃષભ વર્ધમાનને એક પણ નમસ્કાર સંસારસાગરથી નર વા નારીને તારે છે,—

એ પર્યન્તવર્તિ (નમસ્કાર) વડે સામર્થ્યયોગનું (અભિધાન) છે,—કારણમાં કાર્યના ઉપચારને લીધે—સંસારતરણ સામર્થ્યયોગ વિના નથી એમ સમજીને. ૩૪

વિવેચન

“ એક વાર પ્રભુ વંદના રે, આગમ રીતે થાય;

કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય....શ્રી સંભવ.” શ્રી દેવચંદ્રભ.

આમ ઇચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું દિગ્દર્શન કરી, તેમાં પ્રસ્તુત લાવનમસ્કારની ઘટના અન્ય આચાર્યો કેવા પ્રકારે કરે છે તે અત્ર દર્શાવ્યું છે. કારણકે 'નમોઽર્હદમ્બ્યઃ' એ પદમાં સામાન્યથી લાવનમસ્કાર કહ્યો છે એમ વિવક્ષાવશે પ્રથમ પોતાનો * અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી, આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજીએ લાવનમસ્કારની પછી 'અન્યે તુ' એમ કહી 'બીજા' આચાર્યોનો અભિપ્રાય ઇચ્છાયોગ નોંધવા માટે આ ઉપક્રમ કર્યો છે; એટલે તેઓના અભિપ્રાયે શાસ્ત્રયોગ વિવક્ષાવશે આ નમસ્કારની ઇચ્છાયોગાદિમાં ઘટના કેવી રીતે કરી સામર્થ્યયોગમાં શકાય છે તેનું અત્ર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. તેમાં-(૧) 'નમોઽર્હદમ્બ્યઃ'-'અહુ'તોને નમસ્કાર હો !' એ પદ વડે ઇચ્છાયોગનું કથન છે. (૨) 'નમો જિણાણં જિઝમયાણં'-'જિનોને જિતલયોને નમસ્કાર હો !' એ પદથી શાસ્ત્રયોગનું કથન છે. (૩) અને 'इकोवि नमुक्कारो' ઇત્યાદિ પદથી સામર્થ્યયોગનું કથન છે; અને એમ એક પણ નમસ્કારથી સંસારતરણ તે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી છે. 'न संसारतरणं सामर्थ्ययोगमन्तरेण' અર્થાત્ સામર્થ્યયોગ શિવાય સંસાર તરાતો નથી, એટલે સંસારસાગરથી તારવાને સમર્થ એવો કોઈ પણ એક નમસ્કાર હોય તો તે સામર્થ્યયોગ જ છે, સામર્થ્યયોગની દશાંરૂપ ઉત્કૃષ્ટ લાવનમસ્કાર જ છે.

આમ અન્ય આચાર્યોના અભિપ્રાયે કથંગિત-કોઈ અપેક્ષાએ આ નમસ્કારની વિભાગરૂપ યોજના કરી છે, તે એકાંતિક નથી, ને તે ઉપરથી એમ પણ નથી સમજવાનું કે એમ નમસ્કાર ઉચ્ચારણ માત્રથી તેવા પ્રકારનો નમસ્કાર થઈ જાય છે; પણ તથારૂપ ઇચ્છાયોગની યથોક્ત ગુણલક્ષણવાળી 'તત્ત્વધર્મ' વ્યાપારરૂપ દશા હોય તો ઇચ્છાયોગનો-ઇચ્છાયોગની કેટલો લાવનમસ્કાર હોય છે, શાસ્ત્રયોગની યથોક્ત ગુણલક્ષણવાળી દશા હોય તો તે શાસ્ત્રયોગનો-શાસ્ત્રયોગની કેટલો લાવનમસ્કાર હોય છે, અને સામર્થ્યયોગની યથોક્ત ગુણલક્ષણવાળી દશા હોય તો તે સામર્થ્યયોગનો-સામર્થ્યયોગની કેટલો લાવનમસ્કાર હોય છે. એટલે ઉત્તરોત્તર લાવની તરતમતાવાળા આ ત્રણે લાવનમસ્કાર પ્રકાર આત્મલાવરૂપ હોઈ આત્માની તથારૂપ દશાને આધીન છે, એમ આશય અત્ર સમજાય છે.

પ્રાતિભ જ્ઞાન અંગે શંકા સમાધાન કરે છે—

૧૦ આદ્ય—અયં 'પ્રાતિભજ્ઞાનસંજ્ઞત' इत्युक्तं, तत्किमिदं प्रातिभं नाम ? असदेतत्, मत्यादिपञ्चकातिरेकेणास्याश्रवणाद् ।

ઉચ્યતે—चतुर्ज्ञानप्रकर्षोत्तरकालभावि केवलज्ञानादयः तदुदये सवित्रालोककल्पमिति न मत्यादिपञ्चकातिरेकेणास्य श्रवणं, अस्ति चैतद्, अधिकत्वावस्थोपपत्तेरिति एतद्विशेष एव प्रातिभमिति कृतं विस्तरेण । ३५

* આમ આચાર્યવર્ચ હરિભદ્રજીએ આ સામાન્યપણે લાવનમસ્કાર છે એમ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી, 'અન્યે તુ' એમ કહી અન્ય આચાર્યોનો અભિપ્રાય નોંધ્યો છે. એટલે અમુક નમસ્કાર ઇચ્છાયોગને જ કે અન્ય યોગને જ લગતો છે એમ એકાંતે આગ્રહરૂપ કથન કરી ન-શકાય; છતાં સમજદારથી કે અસમજસ લાવથી કોઈ અન્યથા સમજે તો તે શાસ્ત્રકારના આશયને અનુરૂપ નથી.

૧૦ અર્થ:—શંકા—આ 'પ્રાતિભ જ્ઞાન સંગત' એમ કહ્યું, તો આ પ્રાતિભ તે શું વારુ ? આ અસત છે,—મતિ આદિ પંચકના અતિરેકથી આતું અશ્રવણ છે માટે.

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—ચતુર્ જ્ઞાન પ્રકર્ષના ઉત્તરકાલે હોનારું એવું તે કેવલ જ્ઞાનથી નીચે હોઈ, ઉદય વેળાએ સૂર્યના આલોક સમું છે, એટલા માટે મતિ આદિ પંચકના અતિરેકથી આતું શ્રવણ નથી. અને આ (જ્ઞાન) છે,—અધિકત્વ અવસ્થાની ઉપપત્તિને લીધે. એનો વિશેષ જ પ્રાતિભ છે. એટલે વિસ્તરથી સમું ! ૩૫

વિવેચન

“યોગજાદ્વજનિતઃ; સ તુ પ્રાતિભસંજિતઃ ।

સંધ્યેવ દિનરાત્રિભ્યાં, કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ॥”—શ્રી યશોવિજયભટ્ટત અધ્યાત્મોપનિષદ્

અત્રે કોઈ શંકા કરે કે—આ સામર્થ્યયોગ 'પ્રાતિભજ્ઞાનસંગત' એમ કહ્યું, તો આ છકું જ્ઞાન—પ્રાતિભ જ્ઞાન વળી કયાંથી કહ્યું ? તે તો ઘટે નહિ, એટલે આ અસત છે, કારણ કે જ્ઞાન તો મતિ આદિ પંચ પ્રકારના જ છે, તેનાથી જૂઠું એવું આ જ્ઞાન તો સાંભળ્યું નથી.

એ શંકાનું અત્ર સમાધાન કર્યું છે કે—મતિ-શ્રુત-અવધિ ને મનઃપર્યવ એ ચાર જ્ઞાનના પ્રકર્ષના ઉત્તરકાલે હોનારું એવું આ પ્રાતિભજ્ઞાન કેવલજ્ઞાનથી નીચે-હોઠેની ભૂમિકામાં હોય છે. એટલે કે 'ઉદયવેળાએ સૂર્યના આલોક સમું' અર્થાત્ અરુણોદય સમું છે. જેમ અરુણોદય રાત-દિવસથી જૂદો નથી, તેમ જ તે એમાંથી એક પણ નથી; તેમ આ પ્રાતિભ જ્ઞાન શ્રુત-કેવલની વચ્ચેની સંધિનું જ્ઞાન છે, તે તે એથી જૂઠું પણ નથી, તેમ જ તે એમાંથી એક પણ નથી. એટલા માટે મતિ આદિ પંચકથી જૂઠું એનું શ્રવણ થતું નથી. અને આ અસત નથી, પણ સત છે,—‘અધિકત્વની ઉપપત્તિને લીધે,’ અર્થાત્ તે ચતુર્જ્ઞાનપ્રકર્ષથી અધિકપણાની-વિશિષ્ટપણાની ઉપપત્તિ-ઘટમાનતા છે, અને ‘એનો વિશેષ જ પ્રાતિભ છે,’ એટલે બલં વિસ્તરેણ !

॥ इति नमोऽर्हद्भ्यः ॥ १ ॥

૨. ભગવંત : 'ભગવદ્ભ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

ભાવઅર્હતના ગ્રહણાર્થે ‘ભગવત્’ પદનો ઉપન્યાસ છે એમ આ સૂત્રનું પ્રયોજન દર્શાવે છે—

११ एते चार्हन्तो नामाद्यनेकभेदाः,—नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः” इति (तत्त्वार्थे अ. १, सू. ५) वचनात् । तत्र भावोपकारकत्वेन भावार्हत्सम्परिश्रद्धान्यमाह— ३६

‘समवद्भूयः’ इति ।

૧૧અર્થ:—અને આ અહીંનો નામ આદિ અનેક ભેદવાળા છે,—‘નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવથી તેનો ન્યાસ’ એ વચનથી. તેમાં ભાવઉપકારકપણાએ કરીને ભાવઅહીંતના સંપરિચ્છાદ્યે કહ્યું—૩૬

‘सगवंताने’

विवेचन

“ જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વરજિત સકલ ઉપાધિ;

અતીન્દ્રિય ગુણગણ મણિ આગરુ, ઈમ પરમાત્મ સાધ”....શ્રી આનંદધનજી

આ અર્હતો કહ્યા, તેના નામઅર્હત, સ્થાપનાઅર્હત, દ્રવ્યઅર્હત અને ભાવ-
અર્હત એમ અનેક લેહ છે. અર્થાત્ જેમાં અર્હતના ગુણ નથી, પણ જે માત્ર ‘અર્હત’
નામ ધરાવે છે તે નામ અર્હત; જેમાં ‘અર્હત’નું આરોપણ કરી આ ‘અર્હત’ એમ
સ્થાપવામાં આવે છે તે સ્થાપનાઅર્હત; જેમાં વર્તમાનમાં અર્હતના ગુણપર્યાય નથી પણ
ભવિષ્યમાં જે અર્હત થશે તે દ્રવ્યઅર્હત; અને જેમાં વર્તમાનમાં અર્હતના ગુણપર્યાય
વર્તે છે, જે અર્હતભાવરૂપ એવંભૂત ભાવઅર્હત દશાને પામેલા છે, તે ભાવઅર્હત.
આમાં ભાવઅર્હતના આલંબનપ્રત્યય વિનાના નામ માત્ર કહેવાતા અર્હતથી કે કહેવાતા
સ્થાપનાઅર્હતથી કંઈ ઉપકાર થવાનો સંભવ નથી, તેમજ ભવિષ્યમાં થનારા દ્રવ્યઅર્હતથી
પણ વર્તમાનમાં કાંઈ ઉપકાર થવાનો સંભવ નથી; પરંતુ જેમાં અર્હતપણાનો એવંભૂત
ભાવ વર્તે છે એવા ભાવઅર્હત થકી જ ભાવઉપકાર થવાનો સંભવ છે, અને તે
ભાવઅર્હતના આલંબનપ્રત્યયે તે ભાવઅર્હતનું સ્મરણ કરાવનાર તેના નામથી કે તેની
પ્રતિકૃતિરૂપ સ્થાપનાથી (પ્રતિમાથી) પણ ઉપકાર થવાનો સંભવ છે. અર્થાત્ કહેવાતા
નામઅર્હતથી કે સ્થાપનાઅર્હતથી ઉપકાર નથી, પણ મહાવીરાદિ જેવા ખરેખરા
ભાવઅર્હતના પવિત્ર નામથી ને શાંતમૂર્તિ સ્થાપનાથી (વીતરાગ મુદ્રાથી) તો જરૂર
ઉપકાર થાય જ છે. તથાપિ સુખ્ય ભાવઉપકાર તો ભાવઅર્હત થકી જ સંભવે છે.

એટલે ‘ભાવઉપકારકપણાએ કરીને ભાવઅહંતના સંપરિગ્રહાર્થે’—સમગ્ર પરિગ્રહણ અર્થે
અત્રે ‘ભગવદ્ભ્યઃ’—‘લગવંતોને’ એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું.

‘લગ’ શબ્દનો અર્થ અને તેનો પડ્વિધ પ્રયોગ નિર્દેશ છે—

૧૨ તત્ર ભગઃ—સમગ્રૈશ્વર્યાદિલક્ષણઃ । ઉક્તં ચ—

“ૐશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય, રૂપસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ ।

ધર્મસ્યાથ પ્રયત્નસ્ય, ષણ્ણાં ભગવ્તીક્ષ્ણના ॥ ” ૩૭

૧૨ અર્થઃ—તેમાં લગ તે સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ લક્ષણવાળો. અને કહ્યું છે કે—“સમગ્ર એવા ઐશ્વર્યની, રૂપની, યશની, શ્રીની, ધર્મની અને પ્રયત્નની—એમ છની ‘લગ’ એવી સંજ્ઞા છે.” ૩૭

વિવેચન

“સેવો ઇશ્વર દેવ, જિણે ઇશ્વરતા હો નિજ અદ્ભુત વરી;

તિરોભાવની શક્તિ, આવિર્ભાવે, હો સહુ પ્રગટ કરી.” —શ્રીદેવચંદ્રભ

આ ‘લગવંત’ એ પદમાં ‘લગ’ એ શબ્દ સમગ્ર ઐશ્વર્ય આદિ લક્ષણવાળો છે. સમગ્ર એવા ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને એ છના સંબંધમાં ‘લગ’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા પ્રયોજ્ય છે. આત્માનું અનંત જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જે કર્મઆવરણથી તિરોભાવને પામેલું હતું, તે જોણે અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી કર્મઆવરણનું વિદારણ કરી આવિર્ભાવ પમાડ્યું, અને આમ સર્વ વિભાવના પરિત્યાગથી આત્માની સ્વભાવભૂત સકલ શક્તિ પ્રગટ કરી જે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામીએ અનંત સ્વરૂપસંપત્તિનું સ્વામીપણું—ઇશ્વરપણું પ્રાપ્ત કર્યું, તે જ ખરેખરો ઇશ્વર છે, ને તે જ લગવંત છે.

લગવંતનું સમગ્ર ઐશ્વર્યરૂપ લગ વર્ણવે છે—

૧૩ સમગ્રં ચૈશ્વર્યં—મક્તિનમ્રતયા ત્રિદશપતિભિઃ શુભાનુવન્ધિમહાપ્રાતિહાર્યકરણ-
લક્ષણં । ૩૮

૧૩ અર્થઃ—અને સમગ્ર ઐશ્વર્ય—ભક્તિનમ્રતાથી ત્રિદશપતિઓથી (ઇંદ્રોથી) શુભાનુબંધિ મહાપ્રાતિહાર્યકરણ લક્ષણવાળું. ૩૮

વિવેચન

“શ્રી સુપાર્શ્વ જિનરાજ, તું ત્રિભુવન શિરતાજ;

આજ હો રાજે રે ઠંકુરાઈ, તુજ પદ તણીજ.” —શ્રી યશોવિજયભ

આ ભગવંતનું સમગ્ર-સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય તે ઇંદ્રોથી લક્ષિતનપ્રણે કરવામાં આવેલ મહાપ્રાતિહાર્ય વિભૂતિરૂપ છે. દિવ્ય ધ્વનિ, સુરયુગ્મવૃષ્ટિ, ગામર, છત્ર, ભામંડલ, દેવહંડલિ, અશોક અને સિંહાસન એ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય પરથી આ ભગવંતનું સમગ્ર ઐશ્વર્યરૂપ 'ભગ' સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રાતિહાર્ય એટલે શું ? પ્રતિહારીનો ભાવ તે પ્રાતિહાર્ય. રાજદ્વારે બેઠેલો પ્રતિહારી જેમ રાજનું સૂચન કરે છે, તેમ આ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય વિભૂતિ આ ત્રિભુવનશિરતાજ ત્રિભુવનરાજરાજેશ્વર ભગવાન અત્ર બિરાજમાન છે એમ તેના મહામહિમાની છટી પોકારે છે. ત્રિભુવનની ઠંડુરાઈ સૂચવતા આ પ્રાતિહાર્યની શોભા કેવી અનુપમ ને કેવી અદ્ભુત હોય છે, તેનું પરમ સુંદર હૃદયંગમ વર્ણન આદિ પુરાણમાં મહાકવિ શ્રી જ્ઞાનસેનાચાર્યજીએ અને કલ્યાણમંદિર-લક્ષ્મીભર આદિ સ્તોત્રરત્નોમાં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજી-માનતુંગાચાર્યજી આદિ મહાકવિઓએ અપૂર્વ લક્ષિતરસથી લલકાર્યું છે, અને પોકાર્યું છે કે 'હે ભગવન ! ધર્મોપદેશન વિધિમાં X આવી જે ત્હારી વિભૂતિ થઈ છે, તેવી બીજાની થઈ નથી; અંધકારને હણનારી જેવી દિનકરની પ્રભા છે, તેવી વિકાશી એવા ગ્રહગણની પણ ક્યાંથી હોય ?' મહામુનિ યશોવિજયજી-દેવચંદ્રજી આદિ મહાલક્ષ્મી કવિઓએ પણ પ્રીત્તા થઈ ગાયું છે કે—

“દિવ્ય ધ્વનિ સુર ફૂલ, ગામર છત્ર અમૂલ;

આજ હો રાજે રે, ભામંડલ ગાજે હંડલિભી.

સિંહાસન અશોક, મેઠા મોઢે લોક;

આજ હો સ્વામી રે શિવગામી, વાચક યશ યુગ્યોલ.” શ્રીયશોભવજયજી

“પ્રાતિહારજ અતિશય શોભા, તે તો કહિય ન જાવે રે;

ધૂક બાલકથી રવિ કર ભરનું, વર્ણન કેણિ પરે થાવે રે ? ” —શ્રીદેવચંદ્રજી

ભગવંતનું અનુપમ રૂપસ્વરૂપ ભગ દર્શાવે છે.

૧૪ રૂપ પુનઃ—સકલસુરસ્વપ્રભાવવિનિર્મિતાદ્વુષ્ઠરૂપાદ્વારનિર્દર્શનાતિશયસિદ્ધિ. ૩૯

૧૪ અર્થઃ—રૂપ પુનઃ સકલ સુરોથી સ્વપ્રભાવ વડે વિનિર્મિત અશુષ્કરૂપ અને અંગારના નિર્દર્શનના (દૃષ્ટાંતના) અતિશયથી ભક્ત એવું. ૩૯

વિવેચન

“રૂપ અનુત્તર દેવથી, અનંત ગુણ અભિરામ.....પ્રભુલ !

જોતાં પણ જગિ જંતુને, ન વધે વિષય વિરામ.....પ્રભુલ !

બાહુ જિહ્વુંદ દયામયી.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

X “इत्थं यथा तव विभूतिरभृज्जिनेन्द्र,

ધર્મોપદેશનવિધો ન તથા પરસ્વ ।

यादृक् प्रभा दिनकृतः प्रहतान्धकारा,

તાદૃક્ કુતો ગૃહગણસ્ય વિકાશિનોઽપિ ॥ ” શ્રી ભક્ષામર સ્તોત્ર.

સર્વે દેવતાઓ સાથે મળીને પોતાની સુંદર રૂપ નિર્માણ કરવાની સમસ્ત શક્તિથી જો અંગૂઠા પ્રમાણ રૂપ વિકુર્વે—વિશિષ્ટ નિર્માણ કરે, તોપણ તે જિન ભગવંતના પંગના અંગૂઠાની પાસે, અંગાર (કોલસા) જેમ ન શોભે; અર્થાત્ સર્વ દેવોએ નિર્માણ કરેલું પરમ સુંદર કલામય રૂપ પણ ભગવંતના પાદાંગુષ્ઠ પાસે કોલસા જેવું લાગે; એ પ્રસિદ્ધ દેહાંત પરથી આ ભગવંતનું રૂપ કેવું અતિશયવંત હશે તે સ્વયં સિદ્ધ થાય છે. આ અંગે શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“સવ્વસુરા જહ સુવં અંગુઠપમાણયં વિઝન્નિજ્જા ।

જિણપાયંગુઠં પહ ન સોહપ તં જહિંગાલો ॥—શ્રી આવશ્યક સૂત્ર, પૃષ્ઠ

અનુત્તર વિમાનના દેવ કરતાં પણ આ ભગવંતનું રૂપ અનંતગણું અભિરામ—પરમ સુંદર હોય છે, એ ઉપરથી પણ આ ભગવંતનું રૂપ કેવું અનુપમ હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. આમ અનુપમ રૂપસ્વરૂપ ‘ભગ’થી પણ આ ‘ભગવંત’ હોય છે.

“રૂપ અનૂપ નિહાળી સુમતિ જિન તાહરં,

છંડી ચપળ સ્વભાવ ઠયુ” મન માહરં.”—શ્રી રૂપવિજયજી

ભગવંતનું શાશ્વત યશરૂપ ભગ સંગીત કરે છે—

૧૫ “યશસ્તુ રાગદ્વેષપરીષદોપસર્ગપરાક્રમસમુત્થં ત્રૈલોક્યાનન્દકાર્યાકાલપ્રતિષ્ઠં । ૪૦

૧૫ અર્થ:—યશ તો રાગ-દ્વેષ-પરીષદ-ઉપસર્ગમાં પરાક્રમથી સમુત્થ, ત્રૈલોક્ય આનંદકારી અને આકાલપ્રતિષ્ઠ એવો. ૪૦

વિવેચન

“નિર્મળ ગુણ મણિ રોહણભૂધરા, મુનિજન માનસ હંસ;
ધન્ય તે નગરી રે ધન્ય વેળા ઘડી, માતાપિતા કુલવંશ....જિનેશર ।”

—શ્રી આનંદધનજી

જગતમાં જેમ પ્રતિપક્ષી શત્રુને જીતવામાં દાખવેલ પરાક્રમથી યશ જીઠે છે, તેમ આ ભગવંતનો યશ પણ રાગ-દ્વેષ શત્રુને અને પરીષદ-ઉપસર્ગને જીતવામાં તેમણે દાખવેલ અદ્ભુત પરાક્રમથી ઊઠ્યો છે.—યશસ્તુ રાગદ્વેષપરીષદોપસર્ગપરાક્રમસમુત્થં. અર્થાત્ આખા જગતને પાદાકાંત કરનારા રાગ-દ્વેષ મહાશત્રુનો આ ભગવંતે સર્વદાને માટે સર્વથા સંહાર કરી નાંખ્યો; અને બીજાઓ જેનું નામ સાંભળતાં પણ કંપાયમાન થાય એવી ઘોર પરીષદ-ઉપસર્ગની સેનાથી પણ આ ભગવંતો, મેરુની જેમ નિઃપ્રકંપ રહી, આત્મસ્વરૂપ સ્થિરતાથી લેશ પણ ચલાયમાન થયા નહિ—આવા અદ્ભુત આત્મ-પરાક્રમથી આ ભગવંતનો ચંદ્રકિરણ સમો ઉજ્જવલ મહાયશ ઉલ્લસ્યો.

જગતમાં બાહ્ય શત્રુસંહારમાં દાખવેલ પરાક્રમથી જીઠેલો યશ મહાહિંસાદિથી મલિન કલંકિત હાઈ, કાંઈ સર્વલોકવ્યાપી હોતો નથી, ને સર્વ લોકને આનંદ ઉપજાવતો નથી;

પણુ લગવંતોનો આ આભ્યંતર શત્રુસંહાર-પરાક્રમથી ઊઠેલો યશ તો પરમ અહિંસાદિથી નિર્મલ-શુભ્ર નિષ્કલંક હોઈ, ત્રણે લોકમાં વ્યાપક બની, 'સુભુતાં શ્રવણે અમી ઝરે' એવો 'ત્રૈલોક્યાનન્દકારિ' —ત્રણે લોકને આનંદ ઉપજાવે એવો હોય છે.

બાહ્ય શત્રુસંહાર પરાક્રમજન્ય લૌકિક યશ ક્ષણભ્રવી હોઈ, કાંઈ સર્વકાળ સ્થિતિ કરતો નથી. પણુ અમુક મર્યાદિત કાળ જ ટકે છે; પણુ લગવંતોનો આ આંતર શત્રુસંહાર-પરાક્રમથી ઊઠેલો અલૌકિક મહાયશ તો 'અંકાલપ્રતિષ્ઠ' છે,—'આકાલપ્રતિષ્ઠ', જ્યાંલગી કાળનું અસ્તત્વ છે ત્યાંલગી તેની પ્રતિષ્ઠા છે, અર્થાત્ તે કોઈ કાળે નાશ નહિ પામનાર એવો શાશ્વત છે.

“દેવ મહાજસ ગુણુ અવલંબન, નિર્ભય પરિણુતિ વ્યક્તિ રે;
જ્ઞાને ધ્યાને અતિ બહુમાને, સાધે મુનિ નિજ શક્તિ રે....” શ્રી દેવચંદ્રભ
“અંદ્રકિરણુ ઉજ્જવલ યશ ઉલસે, સૂરજ તુલ્ય પ્રતાપી દીપેભ,
જે પ્રભુ ભક્તિ કરે નિત વિનયે, તે અરિયણુ બહુ પ્રતાપી ઝીપેભ.” શ્રી યશોવિજયભ

શ્રીમદ્ લગવંતનું કેવલશ્રીરૂપ ભગ પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૬શ્રી: પુનઃ—ઘાતિકર્મોચ્છેદવિક્રમાવાપ્તકેવલાલોકનિરતિશયસુખસમ્પત્સમન્વિતતા
પરા ૪૧

૧૬અર્થઃ—શ્રી પુનઃ ઘાતિકર્મ ઉચ્છેદના વિક્રમથી (પરાક્રમથી) પ્રાપ્ત કેવલાલોકરૂપ
નિરતિશય સુખસંપત્ સમન્વિતતા પરા. ૪૧

વિવેચન

“અરણુ કમલ કમલા વસે રે, નિરમલ થિર પદ દેખ;

સમલ અથિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર પેખ....વિમલજ્વિન.”—શ્રી આનંદધનભ

આ લગવંતે ઘાતિકર્મનો ઉચ્છેદ કરવાનું વિક્રમ-પરાક્રમ દાખવ્યું, તેથી તેમને કેવલાલોક-કેવલજ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો, એટલે તેમને નિરતિશય પરમ સુખસંપત્-સમન્વિતતા થઈ, એ જ આ બરેબરા 'શ્રીમદ્' લગવાનું શ્રીરૂપ 'ભગ' છે.

કર્મ ને આત્માના ઘોર સંગ્રામમાં અપૂર્વ વીરત્વ દાખવતાં આ લગવંતે પ્રથમ તો સમ્યગ્દર્શનરૂપ 'સુદર્શન' ચક્ર વડે અનંતાનુબંધી અંકાળ ચોકડીથી વિંટાયેલા 'દર્શન-મોહ' નામધારી મિથ્યાદર્શન સેનાપતિનું મસ્તક ઉઠાવી દીધું.

આત્મ-મહાવીરત્વ એટલે કર્મની સેનામાં મોહું લંગાણુ પડતાં ચારિત્રમોહ સરદારી લીધી; તેની સામે આ લગવંતે ચારિત્રધર્મ મહાયોદ્ધાને રણમાં

ઉતાર્યો, અને તેણે આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ વ્રત-મુદ્ગર વડે તે ચારિત્રમોહના અપ્રત્યા-ખ્યાનાવરણ ને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એ બે પગ ભાંગી નાખી તેને લંગડો બનાવી દીધો.

એટલે લાગ જોઈને અપ્રમાદ ધનુર્ધરે આત્મજાતિરૂપ બાણ તાકીને તે મોહના મર્મસ્થાનમાં માર્યું, એટલે તે મોહ મૂર્ચિત થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. પણ શત્રુનો વિશ્વાસ શો? માટે મૃતપ્રાય છતાં સંજવલન કષાયથી જરાક સંજવલી રહેલો આ મહામોહ મહાશત્રુ કદાચને પાછો ઉછળે એમ જાણી, એને ક્ષય કર્યા વિના જરાય રેઠો ન મૂકવો, એમ સતત અપ્રમત્તપણે જાગતા રહી આ ભગવંત અપૂર્વકરણે અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યયોગથી મોહને ખતમ કરવા માટે ક્ષપકશ્રેણીરૂપ ગજ પર આરૂઢ થયા; અને તેના ૮-૯-૧૦-૧૨ એ ગુણસ્થાનરૂપ ચાર પગ તળે તે મોહના સંજવલન-નોકળાયાદિ રહ્યા સહ્યા અવશેષને છૂંદી નાંખી, આ આત્મપરાક્રમી વીરે મોહને રત્નત્રયી ત્રિશૂલથી મારી નાંખ્યો.

આમ કર્મનો અન્નદાતા અને જગત્ત્રય પર એકછત્રી રાજ્ય ચલાવનારો મહામોહ ચક્રવર્તી મરાયો, એટલે પછી જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય ને અંતરાય એ બાકીના ત્રણેય ઘાતિ મહારથી પણ તત્ક્ષણ જ ટપોટપ પડ્યા. એટલે આવા શત્રુસંહારથી ત્યારે જેવું આત્માનું આત્મસ્વભાવરમણુતામય ચારિત્ર જ્યાત છે અથવા જ્ઞાનિઓથી આજ્યાત છે તેવું ‘યથાજ્યાત’ ચારિત્ર તેમને પ્રગટયું, અને આમ પરમ સુખમય-આનંદધનમય આત્મસ્વરૂપમાં પ્રતપનથી આ પરંતપ ભગવંતનું અનુપમ સ્વરૂપ તેજ પ્રતપી રહ્યું. અને આ ભગવંતના આવા અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી રીઝી કેવલશ્રીએ આવી આ શ્રીમદ્ ભગવંતના કંઠમાં વિજયમાલ આરોપી અને ભાલમાં ત્રિભુવનસ્વામીપણાનું તિલક કર્યું.

ધર્મમૂર્તિ ભગવંતનું પરમ ધર્મરૂપ ભગ પ્રકાશે છે—

૧૭ ધર્મસ્તુ—સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપો દાનશીલ-તપોભાવનામય: સાશ્રવાનાશ્રવો મહા-યોગાત્મક: । ૪૨

૧૭ અર્થ:—ધર્મ તો સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ, દાન-શીલ-તપો-ભાવનામય, સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગાત્મક એવો. ૪૨

વિવેચન

“ શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;
પરવડી છાંયડી જ્યાં પડે, તે પરસમય નિવાસ રે....

ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રી આનંદધનજી

આ ભગવંતોનું ધર્મરૂપ ‘ભગ’ પણ સમગ્ર છે. ભગવંતોનો આ ધર્મ (૧) સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ, (૨) દાન-શીલ-તપ-ભાવનામય. (૩) સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગાત્મક છે. તે આ પ્રકારે—

આ ભગવંતોનો જે ‘સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ:’ સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ નિઃશ્રેયસ્ ધર્મ છે, તે ક્ષાયિકભાવે છે. એટલે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનને લીધે સ્વપરભેદવિજ્ઞાન જે તેમને ઉપજ્યું

એ, તેમાં કોઈ કાળે કંઈ પણ ક્ષતિ થવાનો સંભવ નથી; સકલ સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ઉપજેલું તેમનું કેવલજ્ઞાન સદોદિત રહે એવું ઉત્કૃષ્ટ પરમ ધર્મ છે; અને મોહનીયતા ક્ષયને લીધે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં નિરંતર રમણતા વર્ત્યા કરે એવું પરમોત્કૃષ્ટ યથાખ્યાત ચારિત્ર એમને પ્રગટ્યું છે. આમ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ અભેદ રત્નત્રયીથી આ લગવંતો સદા શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ ધર્મમાં વર્તતા હોવાથી, શુદ્ધ આત્માનો સદા અનુભવ કરવારૂપ-સ્વસમયવિલાસરૂપ આ લગવંતોનો ધર્મ પરમ છે.

આ લગવંતોનો દાન-શીલ-તપ-ભાવનામય ચતુર્વિધ ધર્મ પણ વ્યવહારથી ને નિશ્ચયથી બંને પ્રકારે પરમોત્તમ છે. દાનાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી આ લગવંતો પોતાના અનંત જ્ઞાનસંપત્તિમય શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દાન દાન-શીલ-તપ સ્વ આત્માને કરે છે; પરભાવ-વિભાવરૂપ અધર્મમાં ગમનરૂપ ભાવનામય ધર્મ વ્યભિચારથી શીલનો ભંગ ન થવા દેતાં, આ લગવંતો આત્મસ્વભાવ ધર્મમાં વર્તવારૂપ અખંડ શીલનું પાલન કરતા સતા અનુપમ શીલ-સૌરભથી શોભે છે. જેનું દ્વાદશવિધ તપનું સેવન અતુલ્ય છે એવા આ પરંતપ લગવંતો અનુપમ આત્મસ્વરૂપમાં પ્રતપનથી પ્રતપે છે. જેણે દ્વાદશ વૈરાગ્ય ભાવનાનું પરમ ભાવન કર્યું છે એવા આ લગવંતો આત્મભાવનાથી પરમ ભાવિતાત્મા વર્તે છે. આમ દાન-શીલ-તપ-ભાવનામય ચતુર્વિધ ધર્મનું પણ આ લગવંતોને ઉત્કૃષ્ટપણું છે.

તેમજ જ્યાં કષાયજન્ય-સાંપરાયિક આશ્રવ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતો જતો હોય છે એવો સાશ્રવ યોગ આ લગવંતોએ દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાન પર્યંત સાધ્યો; અને પછી સર્વથા કષાય અભાવે માત્ર યોગપ્રત્યયી દ્વિસમયિક (બે સમયની સાશ્રવ-અનાશ્રવ સ્થિતિવાળો) બંધ શિવાય જ્યાં કર્મઆશ્રવનો સર્વથા અભાવ છે મહાયોગાત્મક ધર્મ એવો અનાશ્રવ યોગ આ લગવંતોએ બારમા-તેરમા ગુણસ્થાને સાધ્યો. આમ આ લગવંતોનો પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપારરૂપ મહાયોગાત્મક ધર્મ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે.

અને આમ સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગરૂપ દ્વિવિધ, સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ત્રિવિધ અને દાનાદિરૂપ ચતુર્વિધ એવો આ લગવંતોનો ધર્મ પરમોત્તમ હોવાથી સર્વપ્રકારે આ લગવંતોનું ધર્મરૂપ ભગ સમગ્ર-સંપૂર્ણ છે.

* “અસ્યૈવ સાસ્રવઃ પ્રોક્તો बहुजन्मान्तरावहः।

पूर्वव्यावर्णितन्यायादेकजन्मा त्वनास्रवः॥

आस्रवो बन्धहेतुत्वाद्बन्ध पवेह यन्मतः।

स सांपरायिको मुख्यस्तदेषोऽर्थोऽस्य संगतः॥

एवं चरमदेहस्य संपरायवियोगतः।

इत्वरसास्रवभावेऽपि स तथानાસ્રવો મતઃ ॥”

—શ્રી યોગબિન્દુ, શ્લોક ૩૩૫

“સંગ પરિહારથી સ્વામી નિજ પદ ગ્રહ્યું, શુદ્ધ આત્મિક આનંદ પદ સંગ્રહ્યું”
ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાંધ્યે, આપણે આત્મા તેહવો ભાવિયે.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

પરમ આત્મપરાક્રમી લગવંતનું અનન્ય પ્રયત્નરૂપ લગ કીર્તન કરે છે—

૧૮ પ્રયત્નઃ પુનઃ—પરમવીર્યસમુત્થ ઇકરાત્રિક્યાદિમહાપ્રતિમાભાવહેતુઃ સમુદ્ઘાતશૈલેશ્ય-
વસ્થાવ્યઙ્ગ્યઃ સમગ્ર ઇતિ । ૪૩

૧૮ અર્થઃ—પ્રયત્ન પુનઃ પરમવીર્ય સમુત્થ, એકરાત્રિકી આદિ મહાપ્રતિમા ભાવનો
હેતુ, સમુદ્ઘાત-શૈલેશી અવસ્થાથી વ્યંગ્ય એવો સમગ્ર. ૪૩

વિવેચન

“અનંત વીરજ જિનરાજનો, શુચિ વીરજ પરમ અનંત રે;
નિજ આત્મ ભાવે પરિણમ્યો, શુણુ વૃત્તિ વર્તનાવંતરે....

મન મોહ્યું અમારું પ્રભુ શુણુ. ”.... શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ લગવંતોનું પ્રયત્નરૂપ ‘લગ’ પણ સમગ્ર છે. આ પ્રયત્ન (૧) ‘પરમવીર્યસમુત્થઃ’
પરમ વીર્યથી સમુત્થ-ઉત્પન્ન થયેલ, (૨) એકરાત્રિકી આદિ મહાપ્રતિમાભાવનો હેતુ,
(૩) સમુદ્ઘાત-શૈલેશી અવસ્થાથી વ્યંગ્ય-વ્યક્ત થતો એવો છે. તે આ પ્રકારે:—

જેટલું અને જેવું આત્માનું વીર્ય-સામર્થ્ય તેટલો અને તેવો પ્રયત્ન થઈ શકે. આ
લગવંતોનું આત્મવીર્ય-આત્મસામર્થ્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, એટલે આ લગવંતોનો પ્રયત્ન-
પ્રકૃષ્ટ યત્ન-આત્મપુરુષાર્થ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. આ લગવંતોનું આત્મવીર્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે,
એટલું જ નહિ પણ પરભાવ-વિભાવનો સ્પર્શલેશ નહિ હોવાથી પરમ શુચિ-શુદ્ધ-પવિત્ર
છે, તેમજ ક્ષાયિક ભાવે હોવાથી તેનો કોઈ કાળે અંત ન આવે એવું અનંત છે. કારણ કે આ
લગવંતનું આત્મવીર્ય નિજ આત્મભાવમાં પરિણમ્યું છે અને નિજ શુણુવૃત્તિમાં વર્તનાવંત
વર્તે છે.

“શુદ્ધ પરિણામતા વીર્યકર્તા ધર્મ પરમ અક્રિયતા અમૃત પીધો,
....સહજ શુણુઆગરો સ્વામી સુખસાગરો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ લગવંતોએ આ વીર્યસંગ્રહ આ પ્રકારે કર્યો:—મન-વચન-કાયાના પ્રમત્ત યોગથી
આત્માની વેડફાઈ જતી-આરે કાર વેરણુ છેરણુ થતી શક્તિને તેમણે અટકાવી;
અને પરભાવ-વિભાવમાં ન જવા દેતાં જેમ બને તેમ આત્મસ્વરૂપમાં આત્માનું સંયમન
કરી, આત્માને સંયમી રાખી—રોકી રાખી, તેમણે આત્મવીર્યની અત્યંત ઉગ્ર જમાવટ
(Mobilisation) કરી, અને આમ તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગવંત રહી સમયે સમયે અનંતા
સંયમ વર્ધમાન કરતાં આ અપ્રમત્ત લગવંતોએ સામર્થ્યયોગની ઊણીએ ચઢી અનંત એવું
ક્ષાયિક વીર્ય પ્રગટાવ્યું.

“સંયમના યોગે વીર્યં તે, તુમે કીધોં પંડિત દક્ષ રે;
 સાધ્યરસી સાધકપણે, અલિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે....મન મોહું.
 અલિસંધિ અખંધક નીપને, અનલિસંધિ અખંધક થાય રે;
 સ્થિર એક તત્ત્વતા વરતતો, તે ક્ષાયિક શક્તિ સમાય રે....” શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ સંયમના યોગે જેણે અપૂર્વ આત્મવીર્યં સંચય કર્યો, એવા આ ભગવંતોએ એકરાત્રિકી આદિ મહા દુષ્કર પ્રતિભાઓની અનન્ય સાધનામાં અપૂર્વ પ્રયત્ન-આત્મ-પુરુષાર્થ દાખવ્યો હોય એમાં આશ્ચર્ય શું? તેમજ અપૂર્વ આત્મપરાક્રમરૂપ અપૂર્વકરણથી ક્ષાયોપશમિક ધર્મોના સંન્યાસરૂપ (ત્યાગરૂપ) ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યયોગની શ્રેણીએ ચઢી જેણે ‘નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન’ પ્રગટાવ્યું, એવા આ ભગવંતોએ આચુપ્રાંતે કર્મોના સમી-કરણાર્થે કેવલિસમુદ્ધાતમાં પણ અનન્ય પ્રયત્નવિશેષરૂપ અપૂર્વ આત્મવીર્યં દાખવ્યું હોય એમાં આશ્ચર્ય શું? અને આ સમુદ્ધાતના રૂપરૂપ શૈલેશીકરણમાં મન-વચન-કાયાના યોગના સંન્યાસરૂપ યોગસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ અર્થાત્ પરમ અયોગ યોગ સાધી, શૈલેશ-મેરુ જેવી નિષ્પ્રકંપ અડોલ આત્મસ્થિરતારૂપ પરમ યોગારૂઢ દશા પામવામાં પણ આ ભગવંતોએ પરમ આત્મવીર્યનો પરમ અદ્ભુત ચમત્કાર દાખવ્યો હોય એમાં પણ આશ્ચર્ય શું?

“વીર્યં ક્ષાયિક બદ્ધે ચપળતા યોગની, રોધી ચેતન કર્યો શુચિ અલેશી;
 ભાવ શૈલેશીમેં પરમ અક્રિય થઈ, ક્ષય કરી ચાર તનુ કર્મ શેષી.”—શ્રીદેવચંદ્રજી
 “ઉત્કૃષ્ટે વીરજ નિવેશે, યોગક્રિયા નવિ પેસે રે;
 યોગતણી ધ્રુવતા શૈલેશે, આતમશક્તિ ન ખેસે રે. વીરજી.” શ્રી આનંદધનજી

એવંભૂત ‘ભગ’ જેઓને છે તે ભગવંતો, તેઓને નમસ્કાર—એમ અપૂર્વ લક્ષિતભાવ દાખવે છે—

૧૯ અયમેવંભૂતો ભગો વિદ્યતે યેષાં તે ભગવન્તઃ, તેભ્યો ભગવદ્ભ્યો નમોઽસ્તિવતિ ।
 एवं सर्वत्र क्रिया योजनीया ।

॥ इति (नमो) भगवद्भ्यः ॥ २ ॥

તદેવંભૂતા एव प्रेक्षावतां स्तोतव्या इति स्तोतव्यसम्पत् ॥ १ ॥ ૪૪

૧૯ અર્થઃ—આ એવંભૂત ભગ વિદ્યમાન છે જેઓને તે ભગવંતો. તે ભગવંતોને ‘નમોઽસ્તુ’ નમસ્કાર હો ! એમ સર્વત્ર ક્રિયા યોજવા યોગ્ય છે.

॥ ઇતિ નમઃ ભગવંતોને ॥ ૨ ॥

તેથી એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને સ્તોતવ્ય (સ્તુતિ કરવા યોગ્ય) છે. ૪૪

॥ ઇતિ સ્તોતવ્યસંપત્ ॥ ૧ ॥

વિવેચન

“ઇણુવિધ પરખી મન વિશરામી, જિનવર ગુણ જે ગાવે રે;
દીનખંધુની મહેર નજરથી, આનંદધન પદ પાવે રે.” —શ્રી આનંદધનજી

આમ ઉપરમાં વિવરી ખતાવ્યું તેમ સમગ્ર એવા ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રયત્ન એ છએ પ્રકારનું આ સમગ્ર-સંપૂર્ણ ‘લગ’ એવંભૂત—એવા પ્રકારની તથારૂપ દશાવાણું જેને વિધમાન છે, તે લગવંતો છે; તે લગવંતોને નમસ્કાર હો ! એમ સર્વત્ર—સર્વ સૂત્રપદોમાં નમસ્કાર ક્રિયા યોજવા યોગ્ય છે. જેમકે—નમો આજ્ઞરાણં, નમો તિત્થયરાણં, નમો સયંસંબુદ્ધાણં, નમો અમયદયાણં, નમો ધમ્મદયાણં ઇત્યાદિ પ્રકારે આ પ્રણિપાતસૂત્ર દંડકના પ્રત્યેક પદની સાથે નમસ્કાર જોડવા યોગ્ય છે.

તેથી ‘પવંમૂતા एव प्रेक्षावतां स्तोतव्याः’—એવંભૂતો જ—એવા પ્રકારની અહંત લગવત્સ્વરૂપ જેની તથારૂપ પરમ આત્મદશા પ્રગટ છે, એવા અહંત લગવંતો જ સ્તવાહં હોઈ, જોઈ વિચારી વર્તનારા પ્રેક્ષાવંતોને સ્તોતવ્ય—સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.

“માહરી શુદ્ધ સત્તા તણી પૂર્ણતા, તે તણેા હેતુ પ્રભુ તુંહી સાચો;
દેવચંદ્રે સ્તવ્યો મુનિગણે અનુભવ્યો, તત્ત્વભક્તે ભવિક સકલ રાચો.”

— તત્ત્વરંગી મહાસુનિ શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति स्तोतव्यसम्पद् ॥ १ ॥

દ્વિતીય અધિકાર

પ્રધાન સાધારણ-અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ

૩. આદિકર : ‘ આદિકરેભ્યઃ ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘ આદિકર ’ સૂત્રનું પ્રયોજનઃ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી મૌલિક સાંખ્યોનું નિરાકરણ—

^૧એતેऽપિ ભગવન્તઃ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદિભિ મૌલિકસાદ્ભવ્યૈઃ સર્વથાઽકર્તારોઽમ્યુપ-
ગમ્યન્તે ‘ અકર્તારોઽસ્મેતિ ’ વચનાત્, તદ્વ્યપોહેન કથશ્ચિત્ કર્તૃત્વામિધિત્સયાઽહ—^{૪૫}

‘ આદિકરેભ્યઃ ’ इति ।

^૧અર્થઃ—આ લગવતો પણ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી એવા મૌલિક સાંખ્યોથી સર્વથા
અકર્તા માનવામાં આવે છે,—‘ અકર્તા આત્મા ’ એ વચનથી,—તેના વ્યપોહથી (નિરાકરણથી)
કથયિત કર્તૃત્વ કથવાની ઇચ્છાથી કહ્યું—^{૪૫}

‘ આદિકરેભ્યઃ ’

વિવેચન

“ કર્તા લોકતા લાવ, કારક આહક હો જ્ઞાન ચારિત્રતા;

ગુણપર્યાય અનંત, પામ્યા તુમચા હો પૂર્ણ પવિત્રતા. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

આ લગવતો ‘ આદિકર ’ છે. આ વિશેષણ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી ‘ મૌલિક ’ સાંખ્યોનું
નિરાકરણ કરવા માટે મૂક્યું છે. ઉત્તર સાંખ્યો તો સર્વ આત્માઓમાં એક નિત્ય એવું
પ્રધાન (પ્રકૃતિ) માને છે—‘ एकं नित्यं सर्वात्मसु प्रधानं ’ એ વચનથી; તેના વ્યવચ્છેદ
અર્થે અત્રે મૌલિક (મૂળ, અસલ, Original) સાંખ્ય એમ કહ્યું છે. આ મૌલિક સાંખ્યો
પ્રત્યેક આત્મા દીક પ્રધાન-પ્રકૃતિ જૂદી જૂદી છે એમ વદતા હોઈ ‘ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી ’

પંક્તિકા—પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદિભિઃ—સત્ત્વ-રજસુ-તમસની સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ, તે જ
પ્રધાન. તેથી આત્માનં આત્માનં પ્રતિ પ્રધાનં વદિતું શીલં ચેષાં તે પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદિનઃ તૈઃ—
આત્મા આત્મા પ્રતિ (પ્રત્યેક આત્મા દીક) પ્રધાન વદવાનું શીલ છે જેઓનું તે પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદીઓ,
તેઓથી. ઉત્તર સાંખ્યો તો ‘ एकं नित्यं सर्वात्मसु प्रधानं ’ એક નિત્ય એવું સર્વ આત્માઓમાં
પ્રધાન છે એમ પ્રતિપન્ન છે, (માને છે), તેના વ્યવચ્છેદાર્થે ‘ મૌલિક સાંખ્યૈઃ ’ મૌલિક સાંખ્યોથી એમ
કહ્યું. તેનું પ્રકરણ પણ પ્રત્યાત્મકર્મભેદવાદી (પ્રત્યેક આત્મા અને કર્મનો ભેદ વદનારા) જેનોની કર્તૃત્વમાત્ર
વિષયા ન તેઓની સાથે વિપ્રતિપત્તિ (વિરુદ્ધ માન્યતા) છે એ અભિપ્રાયથી ક્યું છે.

કહેવાય છે, અને તેઓ આત્માને સર્વથા એકાંતે અકર્તા માને છે—‘અકર્તાઽત્મા’ इति वचनात्—આત્મા અકર્તા છે એમ તેઓનું વચન છે માટે. જૈનો પણ, તેમની જેમ, પ્રત્યેક જૂદા જૂદા આત્મા દીઠ જૂદી જૂદી પ્રકૃતિ (કર્મ) માને છે, પરંતુ તેઓ (જૈનો) આત્માને કથંચિત્-કોઈ અપેક્ષાએ કર્તા માને છે. એટલે જ કર્તૃત્વમાત્રવિષયી જ—કર્તૃત્વમાત્ર સંબંધી જ મૌલિક સાંખ્યો સાથે જૈનોનો માન્યતાભેદ (વિપ્રતિપત્તિ) છે. એટલે કોઈ અપેક્ષાએ કર્તૃત્વ કથવાની ઇચ્છાથી અત્રે ‘આદિકરેભ્યઃ’—આદિકરોને એ અર્થ-ગર્ભ વિશેષ પદ મૂક્યું છે.

આત્માદિગામિ સર્વ જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર આ ભગવંતો છે એમ રહસ્ય દર્શાવે છે—

‘इहादौ करणशीला आदिकराः, अनादावपि भवे तदा तदा तत्तत्कर्माणवादिसम्बन्धयोग्यतया विश्वस्यात्मादिगामिनो जन्मादिप्रपञ्चस्येति हृदयं।’^{૪૬}

અર્થઃ—અહીં આદિમાં કરણશીલ તે આદિકરો,—અનાદિ ભવમાં પણ ત્યારે ત્યારે તે તે કર્મીણુ આદિની સંબંધયોગ્યતા વડે કરીને વિશ્વ (સમગ્ર) આત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચના (આદિકરો)—એમ હૃદય છે.^{૪૬}

વિવેચન

“ એતન જે નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;

વર્તે નહિ નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અહીં ‘આદિકર’ એટલે શું? આદિમાં કરણશીલ તે આદિકર, અર્થાત્ આદિમાં—આદિ પરત્વે—આદિ સંબંધમાં કરવાનું શીલ—સ્વભાવ છે જેનો તે આદિકર. પ્રવાહ અપેક્ષાએ અનાદિ ભવમાં પણ આ ભગવંતો આદિકર છે; તો પછી પ્રતિનિયત—ચોક્કસ અમુક વ્યક્તિ અપેક્ષાએ આદિમંત ભવમાં તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ ‘પણ’ શબ્દનો અર્થ છે.

તે આદિકર કેના વડે કરીને છે? તો કે ‘તદા તદા’ ત્યારે ત્યારે—તે તે કાળે ‘તત્ તત્’ તે તે ચિત્રરૂપ—નાના પ્રકારના કર્મીણુઓ સાથેના અને આદિ શબ્દથી તે

પંક્તિકા—અન ધ્યાદિ. અનાદાવપિ—અનાદિ પણ,—પ્રવાહ અપેક્ષાએ; તો પછી પ્રતિનિયત વ્યક્તિ અપેક્ષાએ આદિમંતનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. ભવે—ભવમાં, સંસારમાં, તદા તદા—તે તે કાળે, ‘તત્તત્કર્માણવાદિસમ્બન્ધયોગ્યતયા’—તત્ તત્—તે તે ચિત્રરૂપ, કર્માણવઃ—કર્મીણુઓ, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપરિણામ અહર્ (યોગ્ય) પુદ્ગલો, આદિ—આદિ શબ્દથી તેઓના જ બન્ધ-ઉદય-ઉદીરણાદિહેતુ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ ગ્રહાય છે, તેન સમ્બન્ધઃ—તેની સાથે સંબંધ, પરસ્પર અનુવૃત્તિ ચેષ્ટારૂપ સંયોગ, તસ્ય યોગ્યતા—તેની યોગ્યતા, તે પ્રતિ પ્રહતા, તયા—તે વડે કરીને. વિશ્વસ્ય—વિશ્વ, સમગ્ર,—એવંવિધ યોગ્યતા જ આત્માની કર્તૃત્વશક્તિ છે, આત્માદિગામિનઃ—આત્માદિગામિ, આત્મ-પર-તદુભયગત એવા, જન્માદિપ્રપંચસ્ય—પ્રતીત એવા જન્માદિ પ્રપંચના, इति हृदयं—એમ હૃદય છે, આ સૂત્રગર્ભ છે.

કર્માણુઓના જ બંધ-ઉદય-ઉદ્દીરણાદિના હેતુરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ સાથેના સંબંધની યોગ્યતા વડે કરીને — કર્માણ્વાદિસંવંધયોગ્યતા, અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મપરિણામને યોગ્ય એવા પુદ્ગલો—કર્માણુ અને તેના બંધ-ઉદયાદિરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવના સંબંધની એટલે કે 'પરસ્પર અનુવૃત્તિ ચેષ્ટારૂપ સંયોગ'ની યોગ્યતા વડે કરીને તેઓ આદિકર છે. આમ કર્મસંબંધયોગ્યતા એ જ આત્માની કર્તૃત્વશક્તિ છે, અને તેના વડે કરીને તેઓ આદિકર છે.

અને તે આદિકર કોના છે ? તે માટે કહ્યું કે—'વિશ્વસ્યાત્માદિગામિનો જન્માદિ-પ્રપञ्चस्य ।' —વિશ્વ (સમસ્ત) આત્માદિગામિ જન્માદિપ્રપંચના; અર્થાત્ આત્મગત,

પરગત, ઉભયગત જન્માદિપ્રપંચના—એમ આ સૂત્રનું હૃદય-ગર્ભાર્થ-

આત્માદિગામિ રહસ્ય છે આમ લગવાન જેમ પોતાના આત્માદિગામિ જન્માદિ
જન્માદિ પ્રપંચનું પ્રપંચના આદિકર છે તેમ પ્રત્યેક આત્મા પણ પોતપોતાના
આદિકરપણું આત્મગત, પરગત ને ઉભયગત જન્માદિ વિશ્વપ્રપંચનો આદિકર

છે, પોતપોતાના કર્મ-જગતનો કર્તા છે, પોતપોતાના જન્માદિ

પ્રપંચરૂપ વિશ્વનો સર્જક-ક્ષષ્ટા આદિકર (Creator of his own individual universe)

છે. અર્થાત્ જેમ લગવંત પોતાના જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર છે, તેમ અન્ય સર્વ આત્માઓ પણ પોતપોતાના જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર છે, એટલે આ આદિકરપણું સર્વ-સાધારણ હોઈ સ્તોતવ્યસંપદ્મનું સાધારણહેતુસંપદ્મરૂપ છે. કારણ કે આ ચેતન જો નિજ સ્વરૂપના ભાનમાં વર્તે તો આત્મસ્વભાવનો કર્તા હોય, ને નિજ ભાનમાં ન વર્તે તો કર્મના પ્રભાવનો કર્તા હોય. આમ જ્યાંલગી આત્મસ્વરૂપનું ભાન ન હોય, ત્યાંલગી કર્તા-કર્મ ઈ. પદ્ધત્કારકચક્ર પરભાવપ્રત્યયી હોઈ આત્મભાધક થઈને પ્રવર્તે છે, એટલે તે જન્મપ્રપંચનું-સંસારનું કારણ થાય છે; પણ આત્મસ્વરૂપનું ભાન થયે એ જ પદ્ધત્કારકચક્ર સ્વભાવપ્રત્યયી થઈ આત્મસાધક થઈને પ્રવર્તે છે, એટલે તે ભવપ્રપંચના ક્ષયનું-મોક્ષનું કારણ થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

કર્તા, કર્મ, કરણ, અપાદાન, સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ પદ્ધત્કારકચક્ર જે પૂર્વે આત્મસ્વરૂપના ભાન વિના આત્મભાધકપણે ચાલતું હતું, વિપરીતપણે-ઉલટું ભંધું

(Anti-Clockwise) ચાલતું હતું, તે હવે આત્મસ્વરૂપનું ભાન આવ્યે

આત્મસાધક આત્મસાધકપણે અવિપરીતપણે ચુલટું સીધું (Clockwise) ચાલવા

પદ્ધત્કારક ચક્ર માંડે છે. પૂર્વે જે કર્તા પરભાવનો થતો હતો, કર્મ પરભાવ-વિભાવ

રૂપ કરતો હતો, કરણ પર વસ્તુનું પ્રયોજતો હતો, અહણરૂપ સંપ્ર-

દાન પરનું કરતો હતો, ત્યાગરૂપ અપાદાન સ્વનું કરતો હતો અને અધિકરણ પણ પર

વસ્તુમાં કરતો હતો; તેને બદલે હવે તે કર્તા સ્વભાવનો થાય છે, કર્મ સ્વભાવરૂપ કરે

છે, કરણ આત્મસ્વભાવનું પ્રયોજે છે, અહણરૂપ સંપ્રદાન આત્મભાવનું કરે છે, ત્યાગરૂપ

અપાદાન પરભાવનું કરે છે અને અધિકરણ આત્મવસ્તુમાં કરે છે. એટલે પૂર્વે જે પરનો

કર્તા, પર કર્મ, પર કરણ વડે, પર અર્થો, પર થકી, પરમાં રહીને કરતો હતો, તે હવે

સ્વઆત્માનો કર્તા, સ્વભાવ કર્મને, સ્વભાવ કરણ વડે, સ્વભાવ અર્થે, સ્વ થકી, સ્વમાં રહીને કરે છે. અર્થાત્ આત્મા, આત્માને, આત્માથી, આત્મા અર્થે, આત્મા થકી, આત્મામાં સાધે છે. આત્મા આત્માને આત્મના આત્મને આત્મનઃ આત્મનિ સાધયતિ। આ પ્રમાણે તે સાધક એવા કારકપટ્ટક વડે આત્મશુભની સાધના કરે છે. ભક્તરાજ દેવચંદ્રણએ ગાયું છે કે—

“મહિલનાથ જગનાથ ચરણ યુગ ધ્યાઈએ રે,

શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ પરમ પદ પાઈયે રે;

સાધક કારક પટ્ટક કરે શુભ સાધનારે, તેહી જ શુદ્ધ સ્વરૂપ થાય નિરાખાધનારે.

કર્તા આતમ દ્રવ્ય કારજ નિજ સિદ્ધતારે, ઉપાદાન પરિણામ પ્રયુક્ત તે કરણતારે;

આતમ સંપદ્દાન તેહ સંપ્રદાનતા રે, દાતા પાત્ર ને દેય ત્રિભાવ અભેદતારે.

સ્વપર વિવેચનકરણ તેહ અપાદાનથી રે, સકલ પર્યાય આધાર સંબંધ આસ્થાનથીરે;

બાધક કારક ભાવ અનાદિ નિવારવા રે, સાધકતા અવલંબી તે સમારવારે. મહિલ.”

મહામુનિ શ્રી દેવચંદ્રણ

આમ અનાદિથી આ ષટ્કારક ચક્ર જે આત્મબાધકપણે વર્તી જન્માદિ પ્રપંચનું કારણ થઈને પ્રવર્તીતું હતું, તેને આ આદિકર ભગવંતેએ આત્મસાધકપણે પ્રવર્તાવી, મોક્ષની સિદ્ધિ કરી. અને આમ જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર તેઓ પોતે જ હતા તેમજ મોક્ષના આદિકર પણ તેઓ પોતે જ થયા.

આદિકર ન માનવામાં જન્માદિ વિશ્વ પ્રપંચનો અસંભવ પ્રદર્શિત કરે છે—

૩અન્યથાઽધિકૃતપ્રપञ्चाસम्भवः, प्रस्तुतयोग्यतावैकल्ये प्रक्रान्तसम्बन्धासिद्धेः, अतिप्रसङ्गदोषव्याघातात्, मुक्तानामपि जन्मादिप्रपञ्चापत्तेः, प्रस्तुतयोग्यताऽभावेऽपि प्रक्रान्तसम्बन्धाविरोधादिति परिभाषनीयमेतत् ॥ ૪૭

પશ્ચિકા—વિપક્ષમાં બાધક કહ્યું—અન્યથા—નહિં તો, કર્તૃત્વ અનધિકૃત સતે, પ્રપજ્ઞાસમ્ભવઃ પ્રપંચનો અસંભવ હોય, વિશ્વ-સમગ્ર આત્માદિગામિ જન્માદિ પ્રપંચની અનુપપત્તિ (અષ્ટમાનતા) હોય. કયા કારણથી ? તો કે—પ્રસ્તુતયોગ્યતાવૈકલ્યે—પ્રસ્તુત યોગ્યતાના વૈકલ્યે, પ્રસ્તુત—અનાદિ ભવમાં પણ ત્યારે ત્યારે તે તે કર્માણુ આદિ સંબંધનું નિમિત્ત એવી કર્તૃત્વલક્ષણા યોગ્યતાના અભાવે, પ્રક્રાન્તસંવંધાસિદ્ધેઃ—પ્રક્રાન્ત-પ્રતિવિશિષ્ટ કર્માણુ આદિ સાથે ઉક્તરૂપ સંબંધની અનિષ્પત્તિને લીધે. આ પણ કયા કારણથી ? માટે કહ્યું. અતિપ્રસંગદોષવ્યાઘાતાત્—એમ અભ્યુપગમ સતે, યઃ અતિપ્રસંગઃ—જે અતિપ્રસંગ અતિઆપ્તિ, સ ઇવ દોષઃ—તે જ અનિષ્ટપણાને લીધે દોષ, તેન—તે વડે, વ્યાઘાતઃ—વ્યાધાત, પ્રકૃત યોગ્યતા વૈકલ્યે પ્રસ્તુત સંબંધનું અનિવારણ, તસ્માત્—તે થકી. અતિપ્રસંગ જ ભાવે છે—મુક્તાનામપિ—મુક્તોને—નિવૃત્તોને પણ, બીજાની વાત તો દૂર રહો ! જન્માદિપ્રપજ્ઞાપત્તેઃ—અનિષ્ટ એવા જન્માદિ પ્રપંચની આપત્તિ-આપ્તિને લીધે. કયા કારણથી ? તો કે—પ્રસ્તુતયોગ્યતાઽભાવેઽપિ—પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પણ, પ્રસ્તુત યોગ્યતા વિના પણ, પ્રક્રાન્તસંવંધાવિરોધાત્—પ્રક્રાન્ત સંબંધના અવિરોધને લીધે, તે તે કર્માણુઓ આદિ સાથે સંબંધના અદોષને લીધે,—આત્મઅકર્તૃત્વવાદીઓના (મતે)—એમ આ અન્વય-વ્યતિરેકથી ભાવવા યોગ્ય છે.

૩અર્થઃ—અન્યથા (નહિં તો) અધિકૃત પ્રપંચનો અસંભવ હોય,—પ્રસ્તુત યોગ્યતાના વૈકલ્યે (અભાવે) પ્રકાંત સંબંધની અસિદ્ધિને લીધે, અતિપ્રસંગ દોષથી વ્યાધાતને લીધે, મુક્તોને પણ જન્માદિ પ્રપંચની આપત્તિને લીધે, પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પણ પ્રકાંત સંબંધના અવિરોધને લીધે,—એમ આ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.^{૪૭}

વિવેચન

“કનકોપલવત્ પયડિ પુરુષતણી, ભેડી અનાદિ સ્વભાવ.

અન્યસંયોગી જ્યાંલગી આતમા, સંસારી કહેવાય.” —શ્રી આનંદધનજી

અન્યથા—નહિં તો જે કર્તૃત્વ ન સાનવામાં આવે તો આત્માદિગામિ જન્માદિ વિશ્વ-પ્રપંચનો અસંભવ—અઘટમાનપણું થાય—અધિકૃતપ્રપञ्ચાસંભવઃ. કયા કારણથી? તો કે—(૧) પ્રસ્તુતયોગ્યતાવૈકલ્યે—અનાદિ ભવમાં પણ ત્યારે ત્યારે તે તે કર્માણુ આદિ સંબંધના નિમિત્તરૂપ કર્તૃત્વલક્ષણા યોગ્યતાના અભાવે પ્રસ્તુત સંબંધની અસિદ્ધિ હોય, કર્માણુઆદિ સાથે

આત્માના ‘પરસ્પર અનુવૃત્તિ ચેષ્ટારૂપ સંયોગ’ની નિષ્પત્તિ થાય નહિ.

આદિકરપણું પ્રક્રાન્તસંવંધાસિદ્ધેઃ. આનું કારણ પણ શું? તે માટે કહ્યું (૨) ન માનવામાં જન્માદિ ‘અતિપ્રસંગ દોષથી વ્યાધાતને લીધે’. અર્થાત્ અતિપ્રસંગ—પ્રપંચનો અસંભવ અતિવ્યાપ્તિરૂપ અનિષ્ટ દોષ વડે પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પ્રકૃત સંબંધનું અનિવારણ થાય; એટલે કે પ્રકૃત યોગ્યતા વિના પણ

પ્રસ્તુત કર્માદિ સંયોગનું નિવારણ થઈ શકે નહિ, યોગ્યતા અભાવે પણ કર્માદિસંયોગનો પ્રસંગ આવે,—આ અતિપ્રસંગ દોષથી બાધા થાય. આ અતિપ્રસંગ દોષ કેવી રીતે આવે છે? તો કે—બીજાની વાત તો દૂર રહો, પણ મુક્તોને—નિર્વાણપ્રાપ્તઃ* આત્માઓને પણ અનિષ્ટ એવા જન્માદિ પ્રપંચની આપત્તિ થશે. મુક્તાનામપિ જન્માદિપ્રપञ્ચસ્યાપત્તેઃ શાને લીધે? ‘પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પણ પ્રકાંત સંબંધના અવિરોધને લીધે;’ એમ તો આત્મઅકર્તૃત્વવાદીઓના અભિપ્રાયે પ્રસ્તુત કર્મસંબંધ યોગ્યતાના અભાવે પણ પ્રકાંત સંબંધનો અવિરોધ છે—અદોષ છે માટે. અર્થાત્ તેની કર્મસંબંધયોગ્યતા નહિં છતાં સિદ્ધોને પણ જન્માદિ પ્રપંચની પ્રાપ્તિ થશે! આ અતિપ્રસંગ દોષ છે,—જે અનિષ્ટ છે. એમ આ અન્વય—વ્યતિરેકથી સર્વ પ્રકારે પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

કર્મ—આત્માનો સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવ ઉભયાશ્રયી છે એમ પ્રતિપ્રાદન કરે છે—

૪ન ચ તત્તત્કર્માર્ણવાદેરેવ તત્સ્વભાવતયાऽऽત્મનસ્તથાત્તસ્વન્ધસિદ્ધિઃ, દ્વિષ્ટત્વેન અસ્યોભયોસ્તથાત્ત્વભાવાપેક્ષિત્વાત્, અન્યથા કલ્પનાવિરોધાત્ ન્યાયાનુપપત્તેઃ।^{૪૮}

* “एवं चानादिमान्मुक्तो योग्यताविकलोऽपि हि।

वध्येत कर्मणा न्यायात्तदन्यामुक्तवृन्दवत्॥”—योगબિંદુ સ્તો. ૧૬૬.

૪અર્થ:—અને તે તે કર્માણુ આદિની જ તત્સ્વભાવતાએ કરીને આત્માની તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ નથી,—આના (સંબંધના) દ્વિષ્ટપણાથી ઉભયનું તથાસ્વભાવ અપેક્ષિપણું છે માટે, અન્યથા કલ્પનાવિરોધ છે માટે, ન્યાયની અનુપપત્તિ છે માટે. ૪૮

વિવેચન

“ જીવ કર્મ સંયોગ આ, ખાણુ અનાદિ અનંત;

કોઈ ન કર્તા તેહનો, લાખે જિન લગવંત. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને કોઈ શંકા કરે કે—તે તે કર્માણુ આદિની જ તત્સ્વભાવતાએ કરીને એટલે કે આત્મા સાથે સંબંધયોગ્યતારૂપ સ્વભાવ વડે કરીને આત્માની તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ કેમ ન હોય? તેનું સમ્પ્રદાન એ છે કે—ના, તેમ નથી. માત્ર તે તે

કર્માણુ આદિની જ તત્સ્વભાવતા—તેવા પ્રકારની સ્વભાવતાએ કરીને કર્મ-આત્મા આત્માની તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ ઘટતી નથી. કારણ કે આ સંબંધ ઉભયની છે તેનું ‘દ્વિષ્ટપણું’ છે—‘દ્વિષ્ટત્વેનાસ્ય;’ અર્થાત્ આ પરસ્પર સંબંધયોગ્યતા સંબંધ કર્મ અને આત્મા ઉભય આશ્રયી છે, એટલે તેમાં કર્મ અને આત્મા ઉભયના તથાસ્વભાવની અપેક્ષા રહે છે—‘ઉભયોસ્ત-

થાસ્વભાવાપેક્ષિત્વાત્’. કર્મની આત્મા સાથે સંબંધયોગ્યતા અને આત્માની કર્મ સાથે સંબંધયોગ્યતા એમ કર્મ અને આત્મા એ બન્નેની તથાપ્રકારની સંબંધયોગ્યતા હોવી આવશ્યક છે, તો જ તે કર્મ-આત્માનો સંબંધ બની શકે. નહિં તો આત્માના સંબંધ-યોગ્ય સ્વભાવના અભાવે કલ્પનાનો વિરોધ આવે, અર્થાત્ કેવલ કર્માણુ આદિની જ સંબંધ-યોગ્યતાથી આત્મા સાથે સંબંધસિદ્ધિ છે એવી કલ્પના વ્યાઘાત—બાધા પામે. અને તેથી ન્યાયની અનુપપત્તિ—અઘટમાનતા હોય, શાસ્ત્રસિદ્ધિ દૃષ્ટાંત ઘટે નહિં. માટે એકલા કર્માણુ આદિ માત્રની જ સંબંધયોગ્યતાથી સંબંધસિદ્ધિ કલ્પવા યોગ્ય નથી. પણ આત્મા અને કર્મ બન્નેની તથાપ્રકારની સંબંધયોગ્યતાથી જ સંબંધસિદ્ધિ માનવા યોગ્ય છે.

પણિકા—હવે પરની આશંકા પરિહરતા કહે છે—ન ચ—ન જ તે કે, તત્તત્કર્મણવાદેરેવ ઉક્તરૂપ તે તે કર્માણુ આદિની જ, તત્સ્વભાવતયા—તત્સ્વભાવતાથી, સઃ—તે આત્મા સાથે સંબંધ-યોગ્યતા લક્ષણ, સ્વભાવઃ ચસ્ય તત્ તથા—સ્વભાવ છે જેનો તે તથા—તત્સ્વભાવ, તદ્ભાવઃ—તેનો ભાવ તે તતા, તયા—તે વડે કરીને, આત્મનઃ—આત્માની, જીવની, તથા—તથા પ્રકારે, અમે અભ્યુપગત કરેલી સંબંધયોગ્યતા જેમ, સસ્વન્ધસિદ્ધિઃ—સંબંધસિદ્ધિ—કર્માણુ આદિ સાથે. કયા કારણથી? તે માટે કહું—દ્વિષ્ટત્વેન—દ્વિષ્ટપણાથી, દ્વાયશ્રયણાએ કરીને, અસ્ય—આના, સંબંધના, ઉભયોઃ—ઉભયના, આત્માના અને કર્માણુ આદિના, તથાસ્વભાવાપેક્ષિત્વાત્—તથા સ્વભાવના અપેક્ષિપણાને લીધે. વિપક્ષમાં બાધક કહું—અન્યથા—નહિં તો, આત્માના સંબંધયોગ્ય સ્વભાવના અભાવે, કલ્પનાવિરોધાત્—કલ્પનાના વિરોધને લીધે, કર્માણુ આદિના જ સ્વસંબંધયોગ્ય સ્વભાવથી આત્મા સાથે સંબંધસિદ્ધિ છે એવી કલ્પનાના વ્યાઘાતને લીધે. કયા કારણથી? તો કે—ન્યાયાનુપપત્તેઃ—ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે. ન્યાયની—શાસ્ત્રસિદ્ધિ દૃષ્ટાંતની અનુપપત્તિને લીધે. અને તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ છે એમ યોગ્ય (યોગ્યતા યોગ્ય) નથી.

અલોકાકાશનું દર્શાતઃ આત્માના પણ સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવની સિદ્ધિ દર્શાવે છે—

“ન હિ કર્માણવાદેસ્તથાકલ્પનાયામપ્યલોકાકાશેન સમ્બન્ધઃ, તસ્ય તત્સમ્બન્ધસ્વભાવઃ ત્વાયોગાત્, અતત્સ્વભાવે ચાલોકાકાશે વિરુદ્ધયતે કર્માણવાદે સ્તત્સ્વભાવતાકલ્પનેતિ ન્યાયાનુપપત્તિઃ । તત્સ્વભાવતાઙ્ગીકરણે ચાસ્યાસ્મદમ્બ્યુપગતાપત્તિઃ ॥ ૪૯

૫અર્થઃ—કારણકે કર્માણુઆદિની તથાપ્રકારે કલ્પનામાં પણ અલોકાકાશની સાથે સંબંધ નથી,—તેના તત્સંબંધ સ્વભાવપણાનો અયોગ છે માટે; અને અતત્સ્વભાવી અલોકાકાશમાં કર્માણુ આદિની તત્સ્વભાવતા કલ્પના વિરોધ પામે છે. એમ ન્યાયની અનુપપત્તિ છે. અને આના તત્સ્વભાવતાના અંગીકરણમાં અમારાથી અભ્યુપગતની (માનવામાં આવેલ કર્તૃત્વની) આપત્તિ થાય છે. ૪૯

વિવેચન

“જહ દ્રવ્ય ચતુષ્કે હો કે કર્તા ભાવ નહિં, સર્વ પ્રદેશે હો કે વૃત્તિ વિભિન્ન કહી; ચેતન દ્રવ્યને હો કે સકલ પ્રદેશ મિલે, ગુણવર્તના વર્તે હો કે વસ્તુને સહજ બલે.”

— શ્રીદેવચંદ્રજી

ન્યાયની અનુપપત્તિ—અઘટમાનતા કેવા પ્રકારે છે? તો કે—કર્માણુ આદિની તથા-પ્રકારે સંબંધયોગ્ય સ્વભાવની કલ્પના કરો, તો પણ અલોકાકાશની સાથે તેનો સંબંધ

પક્ષિકા—ન્યાયની અનુપપત્તિ જ ભાવતાં કહું—ન—ન જ, હિઃ—કારણ કે, કર્માણવાદેઃ—ઉક્તરૂપ કર્માણુ આદિની, તથાકલ્પનાયામપિ—તથાકલ્પનામાં પણ, અલોકાકાશમાં સંબંધયોગ્ય સ્વભાવની કલ્પનામાં પણ, તો પછી તેના અભાવે તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે. શું? તો કે—અલોકાકાશેન—પ્રતીત એવા અલોકાકાશ સાથે, સમ્બન્ધઃ—અવગાહ—અવગાહક લક્ષણ સંબંધ. એમ ક્યા કારણથી? તે માટે કહું—‘તસ્ય તત્સમ્બન્ધસ્વભાવત્વાયોગાત્’; તસ્ય—તેનું, અલોકાકાશનું તેન—તે કર્માણુ આદિ સાથે, સમ્બન્ધસ્વભાવત્વ—સંબંધસ્વભાવપણું. તસ્યાયોગાત્—તેના અયોગને ક્ષીધે. ભલે એમ હો, તો પણ પ્રકૃત કલ્પનાનો વિરોધ છે તે માટે કહું—

અતત્સ્વભાવે ચ—અને અતત્સ્વભાવી, કર્માણુ આદિ સાથે સંબંધ અયોગ્ય સ્વભાવવાળા, અલોકાકાશે વિરુદ્ધયતે—અલોકાકાશમાં વિરોધ પામે છે. અસંબંધદ્વારા આવેલી અતત્સ્વભાવતા કલ્પનાથી કર્માણુ આદિની તત્સ્વભાવતા કલ્પના નિરાકૃત થાય છે. इति—એમ, ન્યાયાનુપપત્તિઃ—ઉક્તલક્ષણ ન્યાયની અનુપપત્તિ છે. અને પ્રયોગ—જે જેની સાથે સ્વયં અસંબંધયોગ્ય સ્વભાવી હોય છે, તે તેની સાથે કલ્પિત સંબંધયોગ્ય સ્વભાવથી પણ સંબંધિત થતો નથી. જેમ—અલોકાકાશ કર્માણુઆદિ સાથે; અને તેમ આત્મા કર્માણુ આદિ સાથે જ, એમ વ્યાપક અનુપલબ્ધિ છે.

એમ ત્યારે તત્સ્વભાવ પણ આ અંગીકાર કરવામાં આવશે, તે માટે કહું—તત્સ્વભાવતાઙ્ગી-કરણે ચ—અને તત્સ્વભાવતાનું અંગીકરણ સતે, કર્માણુ આદિ સાથે સંબંધયોગ્ય રૂપનો અભ્યુપગમ સતે, અસ્ય—આની, આત્માની, અસ્મદમ્બ્યુપગતાપત્તિઃ—અમારાથી અભ્યુપગત કર્તૃત્વની આપત્તિ—પ્રસંગ થશે.

થતો નથી, (તો પછી તેના—કલ્પનાના અભાવે તો પૂછવું જ શું ? એકલા કર્માણુની એમ ‘પણ’ શબ્દનો અર્થ છે); કારણકે તે અલોકાકાશના તે સંબંધયોગ્યતાનું કર્માણુ આદિ સાથે સંબંધસ્વભાવપણાનો અયોગ છે માટે. અઘટમાનપણું એટલું જ નહિં પણ તેવો કર્માણુ સાથે સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવ જેમાં છે નહિં એવા અતતસ્વભાવી અલોકાકાશમાં કર્માણુ આદિની જે તત્સ્વભાવતાની—સંબંધયોગ્યતાસ્વભાવપણાની કલ્પના કરવી તે જ વિરોધ પામે છે. એમ એકલા કર્માણુ માત્રમાં જ સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવની કલ્પના કરવામાં ન્યાયની અનુપપત્તિ—અઘટમાનતા છે; અર્થાત્ તેવી કલ્પના ન્યાયયુક્ત વા યુક્તિયુક્ત નહિં હોવાથી ઘટતી નથી. અત્રે ન્યાયપ્રયોગ આ પ્રકારે—‘જે જેની સાથે સ્વયં સંબંધયોગ્ય સ્વભાવી ન હોય, તે તેની સાથે કલ્પિત સંબંધયોગ્ય સ્વભાવથી પણ સંબંધિત થતો નથી. જેમ અલોકાકાશ કર્માણુ આદિ સાથે સંબંધ પામતું નથી; તેમ આત્મા પણ કર્માણુ આદિ સાથે. એમ વ્યાપક અનુપલબ્ધિ છે.’

હવે જો આ આત્માની તત્સ્વભાવતાનો અંગીકાર કરો, એટલે કે કર્માણુ આદિ સાથે આત્માના સંબંધયોગ્યતારૂપ સ્વભાવનો સ્વીકાર કરો, તો અમારા અભ્યુપગતની—અમે માન્ય કરેલ અભિપ્રાયની એટલે કે આત્માના કર્તૃત્વની આપત્તિ થશે—અસ્મદભ્યુપગતા-પત્તિ; અમે જે સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ તેનો જ તમે સ્વીકાર કર્યો એમ થશે.

સામગ્રીનું ફલહેતુપણું અને સ્વભાવનું તદન્તર્ગતપણું સિદ્ધ કરે છે—

‘ન ચૈવં સ્વભાવમાત્રવાદસિદ્ધિઃ, તદન્યાપેક્ષિત્વેન સામગ્ર્યાઃ ફલહેતુત્વાત્, સ્વભાવસ્ય ચ તદન્તર્ગતત્વેનેષ્ટત્વાત્, નિર્લોઢિતમેતદન્યત્ર ।’^{૬૦}

॥ ઇતિ આદિકરત્વસિદ્ધિઃ ॥૩॥

પંક્તિકા—અત્રે જ શંકાશેષના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—ન ચ—ન, एवं—એમ, એની સ્વભાવતાનું અંગીકરણ સતે, સ્વભાવમાત્રવાદસિદ્ધિઃ—સ્વભાવમાત્ર વાદની સિદ્ધિ.—

“કઃ કળટકાનાં પ્રકરોતિ તૈક્ષણ્યં ? વિચિત્રભાવં મૃગપક્ષિણાં ચ ।

સ્વભાવતઃ સર્વમિદં પ્રવૃત્તં, ન કામચારોઽસ્તિ કુતઃ પ્રયત્નઃ ॥”

(અર્થાત્) કંટકોનું તીક્ષ્ણપણું અને મૃગ-પક્ષીઓનો વિચિત્ર ભાવ કોણ કરે છે ? આ સર્વ સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત છે, કામચાર છે નહિં, પ્રયત્ન શેનો ?—એવા લક્ષણવાળા સ્વભાવમાત્ર વાદની સિદ્ધિ થશે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

તદન્યાપેક્ષિત્વેન—તદન્યના અપેક્ષિપણાથી, સ્વભાવથી વ્યતિરિક્ત કાલ આદિના અપેક્ષિતપણાએ કરીને, સામગ્ર્યાઃ—સામગ્રીના, કાલ સ્વભાવ નિયતિ પૂર્વકૃત અને પુરુષ એવા લક્ષણવાળા સામગ્રીના, ફલહેતુત્વાત્—ફલહેતુપણાને લીધે. તો પૂર્વે સ્વભાવને ફલહેતુ કેમ ઉપન્યસ્ત કર્યો ? તે માટે કહ્યું—સ્વભાવસ્ય ચ તદન્તર્ગતત્વેન—અને સ્વભાવના તદન્તર્ગતપણાએ કરીને, સામગ્રીના અંતર્ગતપણે, ફલહેતુત્વાત્—ફલહેતુપણાને લીધે,—ફલહેતુતાથી, નિર્લોઢિતં—નિર્લોઢિત, નિર્ણીત, પતત્—આ, સામગ્રીનું ફલહેતુપણું, અન્યત્ર—અન્યત્ર, ઉપદેશપદ આદિમાં.

અર્થઃ—અને એમ સ્વભાવમાત્ર વાદની સિદ્ધિ નથી,—તદન્યઅપેક્ષિપણાએ કરીને સામગ્રીનું ફલહેતુપણું છે માટે, અને સ્વભાવનું તદન્તર્ગતપણાએ કરીને ઇષ્ટપણું છે માટે. આ અન્યત્ર નિર્દોષિત છે. ^{૫૦}

॥ ઇતિ આદિકરત્વસિદ્ધિ ॥ ૩ ॥

વિવેચન

“ જે જે કારણ જેહનું રે, સામગ્રી સંયોગ;

મળતાં કારજ નીપજે રે, કર્તા તણે પ્રયોગ....અનિત જિન.” શ્રીદેવચંદ્રજી.

શંકા—એમ તો આત્માની તત્સ્વભાવતાનું અંગીકરણ કરવામાં આવ્યે તો સ્વભાવમાત્ર વાદની સિદ્ધિ થશે. જેમકે— ‘કંટકોનું’ તીક્ષ્ણપણું કોણ કરે છે? અને પશુ—પક્ષી-જોનો નાના પ્રકારનો વિચિત્ર ભાવ કોણ કરે છે? આ બધુંય સ્વભાવથી ચાલી રહ્યું છે, જોમાં આપણી ઇચ્છાનું ચલન છે નહિ, તો પછી પ્રયત્ન શાનો? ’ એવા પ્રકારનો સ્વભાવમાત્ર વાદ સિદ્ધ થશે.

સમાધાન—ના, એમ નહિ થાય. ‘તદન્યાપેક્ષિત્વેન સામગ્ર્યાઃ ફલહેતુત્વાત્ ।’ કારણ કે તે સ્વભાવથી વ્યક્તિરિક્ત—જૂદા એવા કાલ આદિના સાપેક્ષપણાએ કરીને સમગ્ર સાધનના સંમિલનરૂપ સામગ્રીનું ફલહેતુપણું છે માટે. અર્થાત્ કાલ, સામગ્રીનું ફલહેતુપણું સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત અને પુરુષ એ પાંચ સમવાયકારણરૂપ—અને સ્વભાવનું સમગ્ર સાધનરૂપ સામગ્રી મળે, ત્યારે જ ફળની સિદ્ધિ થાય, તદન્તર્ગતપણું કાર્યની નિષ્પત્તિ થાય—એ નિશ્ચય સિદ્ધાંત અચળ અખંડ અને અબાધિત જ છે. અને સ્વભાવસ્ય ચ તદન્તર્ગતત્વેન ફલેત્વાત્ સ્વભાવ પણ તે સામગ્રીમાં જ અંતર્ગત છે, એટલે તેનું ફળહેતુપણું ઇષ્ટપણું છે. આમ સમગ્ર સાધનરૂપ સામગ્રીનું જ ફળહેતુપણું છે, આ અમે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, યોગબિન્દુ, ઉપદેશપદ આદિ ગ્રંથોમાં સવિસ્તર નિર્દોષિત—નિર્ણીત કર્યું છે, નિષ્તુષપણે સારી પેઠે ચર્ચ્યું છે, એટલે અત્રે વિસ્તારભયથી તે ઉદ્દેશ્યતા નથી, એમ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજી વદે છે. એમ આદિકરત્વની સિદ્ધિ થઈ.

॥ इति आदिकरत્त्वसिद्धिः ॥३॥

તીર્થકર નામકર્મવિપાક થકી તીર્થકરો હોય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

‘તત્ર—તીર્થકરણશીલાઃ તીર્થકરાઃ, અચિન્ત્યપ્રભાવમહાપુણ્યસંજિતતન્નામકર્મવિપાકતઃ, તસ્યાન્યથા વેદનાયોગાત્ ।’^{૫૨}

‘અર્થઃ—તેમાં તીર્થકરણશીલ તે તીર્થકરો,—અચિન્ત્યપ્રભાવી ‘મહાપુણ્ય’ સંજિત તત્નામકર્મના વિપાક થકી (હોય છે)—તેનો અન્યથા વેદનો અયોગ છે માટે.’^{૫૨}

વિવેચન

“ત્રીજે ભવ વર થાનક તપ કરી, જેણે ખાંધ્યું જિન નામ....

રે ભવિકા ! સિદ્ધચક્ર પદ વંદો.”—શ્રી યશોવિજયજી (શ્રી શ્રીપાળરાસ).

તીર્થકરણશીલ તે તીર્થકરો, અર્થાત્ તીર્થનું સ્થાપન કરતું એ જેનું શીલ છે—સ્વભાવ છે, તે ‘તીર્થકરો’ કહેવાય છે. અચિન્ત્ય છે પ્રભાવ જેનો અને ‘મહા પુણ્ય’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે જેને, એવા ‘તીર્થકર’ નામકર્મના વિપાક થકી—ઉદય થકી આ તીર્થકરો હોય છે, કારણ કે તેનાથી અન્ય પ્રકારે આ તીર્થકર નામકર્મનું વેદન થઈ શકતું નથી. ‘અચિન્ત્યપ્રભાવમહાપુણ્યસંજિતતન્નામકર્મવિપાકતઃ ।’ ઈ૦

તે તીર્થકર પદપ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ આ પ્રકારે છે:—જીવની તથા રૂપ યોગ્યતાથી—તથા—લવ્યતાથી આકર્ષાઈને ઉત્તમ યોધિબીજ તેને પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત તીર્થકરપદ પ્રાપ્તિનો થાય છે. અને ત્યારે અહર્હલક્ષિત—પ્રવચનવાત્સલ્ય આદિ ઉત્તમ ઉપક્રમ સ્થાનકોની તે ઉત્તમ સેવના કરે છે, ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરે છે. તથા ‘આ મોહાંધકારથી* ગહન સંસારમાં પરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહેલા આ બિચારા પ્રાણીઓને હું આ ધર્મરૂપ તેજ—પ્રકાશ વડે કરીને આ દુઃખમાંથી ગમે તેમ કરી યથાયોગપણે પાર ઉતારું,’ હું આ સર્વ જીવને સદ્ધર્મશાસનરસિક કરું ‘સવિ જીવ કરું શાસનરસી’ એવા પ્રકારે તે વર યોધિ પામેલો યોધિસત્ત્વ ભાવના ભાવે છે. અને પછી તથા રૂપ લોકકલ્યાણ પ્રવૃત્તિ કરતાં તે પરાર્થવ્યસની—પરોપકારનો ખંધાણી પરમ પુણ્યરાશિ ને શુભરાશિના સંચયરૂપ વર્ધમાન મહોદયને પામી, તીર્થકર નામ કર્મ ખાંધે છે; અને તે મહાપુણ્યનો ઉદય થતાં તે તીર્થકર પદ પામી જગજીવો પ્રત્યે નિષ્કારણ કરુણાથી પરમ પરોપકાર કરે છે.

“ભવ ત્રીજે સમકિત શુભ રમ્યા, જિનભક્તિ પ્રમુખ શુભ પરિણમ્યા;
તજી ઇન્દ્રિય મુખ આશંસના, કરી સ્થાનક વીશની સેવના;

* “મોહાન્ધકારગહને સંસારે દુઃખિતા વત ।

સત્ત્વાઃ પરિભ્રમન્ત્યુદ્ધૈઃ સત્યસ્મિન્ધર્મતેજસિ ॥

અહમેતાનતઃ કચ્છાશ્ચયાયોગં કથંચન ।

અનેનોત્તારયામીતિ વરવોધિસમન્વિતઃ ॥—ઈત્યાદિ. ” યોગબિન્દુ.

અતિ રાગ પ્રશસ્ત પ્રભાવતા, મન લાવના એહવી લાવતા;
સવિ જીવ કડું શાસનરસી, ઈસી લાવ દયા મન ઉલ્લસી. ”

શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા

જેનાથી જીવે સંસારસાગર તરે છે તે તીર્થ, એમ રૂપકથના દર્શાવે છે—

૧ત્ર—યેનેહ જીવા જન્મજરામરણત્તલિલં મિથ્યાદર્શનાવિરતિગમ્भीરં મહાભીષણકષાયપાતાલં સુદુર્લભમોહાવર્તરૌદ્રં વિચિત્રદુઃખૌવદુષ્ટશ્વાપદં રાગદ્વેષપવનવિક્ષોભિતં સંયોગવિયોગવીચીયુક્તં પ્રવલ્લમનોરથવેલાકુલં સુદીર્ઘં સંસારસાગરં તરન્તિ તત્તીર્થમિતિ ।^{૫૩}

૬અર્થ:—તેમાં—જેના વડે કરીને અહીં જીવે,—જન્મ-જરા-મરણરૂપ જલવાળા, મિથ્યાદર્શન-અવિરતિથી ગંભીર, મહાભીષણ કષાયરૂપ પાતાલવાળા, સુદુર્લભ મોહ-આવર્તથી રૌદ્ર, વિચિત્ર દુઃખઓઘરૂપ દુષ્ટ શ્વાપદવાળા, રાગ-દ્વેષ પવનથી વિક્ષોભિત, સંયોગ-વિયોગરૂપ વીચીથી (માળાંથી) યુક્ત, પ્રવલ્લ મનોરથવેલાથી આકુલ એવા—સુદીર્ઘ સંસારસાગરને તરે છે તે તીર્થ.^{૫૩}

વિવેચન

“ શ્રી અરજિન લવજલનો તારુ, લાગે મુજ મન વારુ રે....મનમોહન સ્વામી.
ખાંદ્ય ગ્રહી જે લવજલ તારે, આણે શિવપુર આરે રે....મન. ”

—શ્રી યશોવિજયજી

જેના વડે કરીને અહીં જીવે સંસાર સાગરને તરે છે, તે ‘તીર્થ’ છે. યેનેહ જીવા સુદીર્ઘ સંસારસાગરં તરન્તિ તત્તીર્થમ્ । સંસાર સાગર કેવો છે ? તેનું તાદૃશ્ય ચિત્ર રજૂ કરતી સુંદર રૂપક કથના અત્ર કરી છે. સમુદ્ર જેમ જલથી સંસાર સાગર : ભરપૂર ને જલમય છે, તેમ આ સંસાર સમુદ્ર જન્મ-જરા-મરણરૂપ રૂપકથના જલથી ભરપૂર ને તનમય છે. સમુદ્ર જેમ તાગ ન લઈ શકાય એવા અગાધ જલથી ગંભીર છે, તેમ આ સંસાર સમુદ્ર તાગ ન લઈ શકાય એવા અગાધ મિથ્યાદર્શન-અવિરતિથી ગંભીર છે. સમુદ્ર જેમ ચારે દિશામાં પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠિત ને પાતાલ જેવા ઊંડા આશયવાળા લક્ષ યોજન પ્રમાણ ચાર મહા

પંક્તિકા—મહાભીષણકષાયપાતાલમ્—મહાભીષણ કષાય-પાતાલવાળા. પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠિત-પણાથી અને તેની જેમ ગંભીરપણાથી પાતાલો તે યોજનલક્ષ પ્રમાણ ચાર મહાકલશો છે. જે પ્રકારે કહ્યું છે કે—

“ પળનડઈ ડ સહસ્તા, ઓગાહિત્તા ચડહિસિ લવળં ।

ચરોડલિંજરસંઠાણસંઠિયા હાંતિ પાયાલા ॥ ”

(અર્થાત્) પંચાણ હજાર યોજન ચારે દિશામાં લવણસમુદ્રને અવગાહીને અલિંબર (કાઠી) સંસ્થાનથી સંસ્થિત એવા ચાર પાતાલો છે. તેથી—મહાભીષણાઃ કષાયા યવ પાતાલાનિ યત્ર સ તથા તમ્ મહાભીષણ એવા કષાયો જ ન્યા પાતાલો છે, તે મહાભીષણ કષાયપાતાલવાળો, તેને

કલશોથી યુક્ત છે, તેમ આ સંસાર સમુદ્ર પણ પાતાલ કલશો જેવા જિંડા મહાભીષણ-મહા ભયંકર ચાર કષાય પાતાલોથી યુક્ત છે.

“ ચઉ કષાય પાતાલ કલશ જિહાં, તિસના પ્રવન પચંડ;

બહુ વિકલ્પ કલ્લોલ ચઢતું હે, આરતિ ફેન ઉદંડ....

લવસાયર ભીષણ તારીએ હો, અહો મેરે લલના પાસળ !

ત્રિભુવન નાથ દિલમેં એ વિનંતિ ધારિયે હો....” શ્રી યશોવિજયજી.

સમુદ્ર જેમ દુર્લભ-ઉલ્લંઘવા દુષ્કર એવા ધૂમરીઓ ખવડાવતા આવર્તથી-વમળથી રૌદ્રભયાનક છે, તેમ આ સંસાર સમુદ્ર પણ વિભ્રમરૂપ ધૂમરીઓ ખવડાવતા એવા દુર્લભ મોહરૂપ આવર્તથી રૌદ્ર છે. સમુદ્ર જેમ વિચિત્ર પ્રકારના મગરમત્સ્ય આદિ દુષ્ટ શ્યાપદોથી-જલચરોથી વસેલો છે, તેમ આ સંસારસમુદ્ર પણ વિચિત્ર-નાના પ્રકારના દુઃખ-સમૂહરૂપ દુષ્ટ જલચરોથી વસેલો છે. સમુદ્ર જેમ પવનના હીલોળાથી ખળભળી જોડે છે-વિશ્લેષિત થાય છે, તેમ આ સંસારસમુદ્ર પણ રાગદ્વેષરૂપ પવનથી. વિશ્લેષ પામી રહ્યો છે, ખળભળી રહ્યો છે. સમુદ્ર જેમ ઊંઠતા અને લય પામતા મોળંથી-વીચીથી ઊછળી રહ્યો છે, તેમ આ સંસારસમુદ્ર પણ ઉપજતા અને વિણસતા સંયોગવિયોગરૂપ મોળંથી ઉલ્લસી રહ્યો છે. સમુદ્ર જેમ વેલાકુલ-ભરતીઓટથી આકુલ છે, તેમ આ સંસારસમુદ્ર પણ પ્રબલ મનોરથરૂપ વેલાથી-ભરતીઓટથી આકુલ-ભરપૂર છે. સમુદ્ર જેમ પાર ન પામી શકાય એવો સુદીર્ઘ-અતિ લાંબો છે, તેમ આ સંસારસમુદ્ર પણ પાર ન પમાય એવો સુદીર્ઘ છે.

“ જરત ઉદામ કામ વડવાનલ, પરત શીલ ગિરિ શૃંગ;

ફિરત વ્યસન બહુ મગર તિમિંગલ, કરત હે નિમગ ઉમંગ....લવસાયર ભીષણ.”

શ્રી યશોવિજયજી.

“ સંસારને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એક મહાસમુદ્રની ઉપમા પણ આપે છે. સંસારરૂપી સમુદ્ર અતંત અને અપાર છે. અહો લોકો ! એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો ! ઉપયોગ કરો !! આમ એમનાં સ્થળે સ્થળે વચનો છે. સંસારને સમુદ્રની ઉપમા છાજતી પણ છે. સમુદ્રમાં જેમ મોળંની છોળો ઉછળ્યા કરે છે, તેમ સંસારમાં વિષયરૂપી અનેક મોળંઓ ઉછળે છે. જળનો ઉપરથી જેમ સપાટ દેખાવ છે, તેમ સંસાર પણ સરળ દેખાવ દે છે. સમુદ્ર જેમ ક્યાંક બહુ ઉંડો છે, અને ક્યાંક લમરીઓ ખવરાવે છે, તેમ સંસાર કામ વિષય પ્રપંચાર્દિકમાં બહુ જિંડો છે. તે મોહરૂપી લમરીઓ ખવરાવે છે. થોડું જળ છતાં સમુદ્રમાં જેમ ઉભા રહેવાથી કાદવમાં ગુચી જઈએ છીએ, તેમ સંસારના લેશ પ્રસંગમાં તે તૃષ્ણારૂપી કાદવમાં ઘુંચવી દે છે. સમુદ્ર જેમ નાના પ્રકારના ખરાબા, અને તોફાનથી નાવ કે વહાણને જોખમ પહોંચાડે છે, તેમ સ્ત્રીઓરૂપી ખરાબા, અને કામરૂપી તોફાનથી સંસાર આત્માને જોખમ પહોંચાડે છે. સમુદ્ર જેમ અગાધ જળથી શીતળ દેખાતો છતાં વડવાનળ નામના અગ્નિનો તેમાં વાસ છે, તેમ સંસારમાં માયારૂપી

અગ્નિ બળ્યા જ કરે છે. સમુદ્ર જેમ ચોમાસામાં વધારે જળ પામીને ઉંડો ઉતરે છે, તેમ પાપરૂપી જળ પામીને સંસાર ઉંડો ઉતરે છે, એટલે મજબુત પાયા કરતો જાય છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા, પાઠ ૧૯

ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારે જ્ઞાનીઓએ જેને સાગરની ઉપમા સંગોપાંગ ઘટાવી છે, એવો આ સંસારસાગર જેના વડે કરીને જીવો તરી જાય છે, તે ‘તીર્થ’ કહેવાય છે.

“ ભમરીયા કે બીચિં લયંકર, ઉલટી, શુલટી વાય;

કરત પ્રમાદ પિશાચન સહિત જ્યાં, અવિરતિ વ્યંતરી નાય....ભવસાયર ભીષણુ

ગરજત અરતિ કુરતિ રતિ બિજુરી, હોત બહુત તોફાન;

લાગત ચોર કુશુર મલભારી, ધરમ જહાજ નિદાન....ભવસાયર ભીષણુ

જુરે પાટિયે જિઉં અતિ જોરી, સહસ અઠાર શીલંગ;

ધર્મ જિહાજ તિઉં સજ કરી ચલવો, યશ કહે શિવપુરિચંગ....ભવ. ”

શ્રી યશોવિજયજી

આ તીર્થ તે આવું વિશિષ્ટ લક્ષણસંપન્ન પરમ જહાજ સમું પ્રવચન વા સંઘ છે, એમ દર્શાવે છે—

૧૦ પત્ત્વ યથાવસ્થિતસકલજીવાદિપદાર્થપ્રરૂપકં અત્યન્તાનવદ્યાન્યાવિજ્ઞાતચરણકરણ-ક્રિયાઽઽધારં ત્રૈલોક્યગતશુદ્ધધર્મસમ્પદ્યુક્તમહાસત્ત્વાશ્રયં અચિન્ત્યશક્તિસમન્વિતાવિસંવાદિ-પરમવોહિત્યકલ્પં પ્રવચનં સદ્ગો વા, નિરાધારસ્ય પ્રવચનસ્યાસમ્ભવાદ્ । ઉક્તં ચ—

“ તિત્થં મંતે ! તિત્થં ? તિત્થગરે તિત્થં ?

ગોયમા ! અરહા તાવ નિયમા તિત્થંકરે, તિત્થં પુણ ચાઉવ્વણ્ણો સમણસદ્ધો । ” ૫૪

૧૦ અર્થ:—અને આ,—યથાવસ્થિત સકલ જીવાદિ પદાર્થનું પ્રરૂપક, અત્યંત અનવધ અને અન્યને અવિજ્ઞાત એવી ચરણ કરણ ક્રિયાનો આધાર, ત્રૈલોક્યગત શુદ્ધ ધર્મસંપદ યુક્ત મહાસત્ત્વોના આશ્રયવાળું, અચિન્ત્ય શક્તિ સમન્વિત—અવિસંવાદિ એવું પરમ વહાણ સમું પ્રવચન વા સંઘ છે. કહ્યું છે કે—

“ હે ભગવંત ! તીર્થ તે શું તીર્થ છે ? તીર્થકર તે તીર્થ છે ?

હે ગૌતમ ! અહીં તો તો નિયમથી તીર્થકર છે, તીર્થ પુનઃ

ચતુર્વર્ણ શ્રમણસંઘ છે. ” ૫૪

વિવેચન

“ ભવસમુદ્ર જલ તારવા, નિર્યામક સમ જિનરાજ રે;

ચરણ જહાજે પામિયે, અક્ષર શિવનગરનું રાજરે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને સંસારસાગરથી તારનાર આ તીર્થ કયું છે ? તો કે—તરવામાં ને તારવામાં કદી વિસંવાદ ન પામે—ન ચૂકે એવું અવિસંવાદી પરમ જહાજ સમું પ્રવચન, વા તેના

પણિકા—ત્રૈલોક્યગતશુદ્ધધર્મસમ્પદ્યુક્તમહાસત્ત્વાશ્રયમ્ — ત્રૈલોક્યગતા—ભુવનત્રયવર્તી, શુદ્ધયા—શુદ્ધ, નિર્દોષ, ધર્મસમ્પદા—સમ્યક્ત્વાદિષ્ટ ધર્મસંપદથી સમન્વિત—યુક્તા:—યુક્ત, એવા મહાસત્ત્વા:—મહાસત્ત્વો, ઉત્તમ પ્રાણીઓ, આશ્રય:—આશ્રય, આધાર, યસ્ય તત્ તથા—છે જેનો તે તથા.

આધારભૂત સંધ, — 'અવિસંવાદિ પરમવોહિત્યકલ્પં પ્રવચનં સજ્ઞો વા'.

પ્રવચન વા પ્રવચનાધાર અપાર સાગર જેમ ઉત્તમ જહાજથી પાર ઉતરી શકાય છે, તેમ સંધ તે તીર્થઃ આ અપાર ઘોર સંસારસાગર પણ પ્રવચનરૂપ પ્રવહણથી પાર ઉતરી પ્રવચન જહાજ શકાય છે. એટલે પ્રવચન—પ્રવહણ એ જ સંસારસાગરથી તારનાર તીર્થ છે. સાગરથી પાર ઉતારનાર જહાજ પ્રથમ તો દિશા આદિ દર્શક યંત્રોથી સુસજ્જ હોવું જોઈએ. યંત્રસજ્જ છતાં ગતિક્રિયા ન કરે તો શું કામનું? એટલે બીજું તે ગતિ—ક્રિયાવંત હોવું જોઈએ. આવું જહાજ પણ તેના પ્રેરક—ચલાવનાર નિર્યામક કપ્તાન વગેરે બરાબર ન હોય તો કેમ ચાલે? એટલે ત્રીજું તેના આશ્રય—આધારરૂપ ઉત્તમ કપ્તાન આદિ હોવા જોઈએ. આ બધું ચ હોવા છતાં જહાજ મજબૂત સુદૃઢ ન હોય તો વચ્ચે જ ભાંગી પડે, એટલે ચોથું તે શક્તિસંપન્ન હોવું જોઈએ. આવા લક્ષણવાળું ઉત્તમ જહાજ સાગર પાર ઉતારી ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચાડે, તેમ તેવા જ યથોક્ત લક્ષણવાળું પ્રવચન જહાજ પણ સંસારસાગર પાર ઉતારી ઇષ્ટ મોક્ષ સ્થળે પહોંચાડે છે. આમ આ રૂપકની ભૂમિકા સમજવા માટે આટલો સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો, એટલે અત્રે બુદ્ધિનિધાન આચાર્યજીએ પ્રવચનના જે ઉત્તમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) લક્ષણ પ્રયોજ્યા છે, તેની ચમત્કૃતિ હવે આ તુલનાત્મક અર્થઘટના (Comparison) પરથી સુર વાંચકથી સમજી શકાશે—

ઉત્તમ જહાજ પ્રથમ તો દિશા—કાળ—ગતિ આદિ તત્ત્વ જેમ છે તેમ બરાબર દર્શાવનાર યંત્રોથી સુસજ્જ (Well-equipped) હોય; તેમ આ પરમ પ્રવચન જહાજ પણ જેમ છે તેમ યથાવસ્થિત સકલ જીવાદિ પદાર્થનું પ્રરૂપ કરનાર વચન—તંત્રોથી સુસજ્જ છે. 'યથાવસ્થિતસકલજીવાદિપદાર્થપ્રરૂપકં ।'

ઉત્તમ જહાજ જેમ આડું અવળું નહિ એવું અનવધ અને અન્ય હોડકાં વગેરેની બા. માં અવિજ્ઞાત એવું શીઘ્ર સતત ચલન—કરણ કરતું ઇષ્ટ દિશામાં ગતિમાન—ક્રિયાશીલ હોય; તેમ આ પરમ પ્રવચન જહાજ પણ અત્યંત અનવધ—સર્વથા પરમ નિર્દોષ અને અન્યોને અવિજ્ઞાત—ગ્રીભજ્યોને જાણવામાં નથી એવી ચરણ—કરણક્રિયાના આધારરૂપ હોઈ, મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ નિશ્ચય દિશામાં ઉગ્ર સંવેગથી સતત ગતિમાન—ક્રિયાશીલ હોય છે.—'અત્યન્તાનવદ્યાન્યાવિજ્ઞાતચરણકરણક્રિયાઽધારં.'

અપાર સાગરને ઉલ્લંઘી ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચવા માટે જોઈતી ધીરજ ને તમન્ના જેઓમાં છે, એવા ધીર મહાસત્ત્વ સંપત્તિમાન ઉતારુઓ જ (Passengers) જેમ ઉત્તમ જહાજનો આશ્રય કરે છે; તેમ આ અપાર સંસારસાગરને ઉલ્લંઘી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચવા માટે જેઓમાં અપાર ધૈર્ય અને અનન્ય લગની છે, એવા શુદ્ધ સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મસંપદસંપન્ન ત્રિભુવનવર્તી મહાસત્ત્વવંત મહાસત્ત્વો જ આ પરમ પ્રવચન જહાજનો આશ્રય કરે છે. 'ત્રૈલોક્યગતશુદ્ધધર્મસમ્પદુક્તમહાસત્ત્વાશ્રયં.'

અને જેની દૃષ્ટિ સાબૂત છે, જેનું સમુદ્રયાનનું જ્ઞાન બરાબર છે, જેની વહાણ ચલાવવાની કળા અવિકળ છે, અને તોફાન-વંદોળીઆ વગેરે ગમે તેવી આફતમાં પણ જે ગભરાતા નથી, એવા ધીર મહાસત્ત્વ ઉત્તમ નિર્યામક કપ્તાન—ટ'ડેલ આદિનો જેને આશ્રય-આધાર છે, એવું જહાજ જેમ તેનો આશ્રય કરનારા સર્વ મહાસત્ત્વ ઉતારુઓને ક્ષેમકુશલપણે (With safety) ઇંટ સ્થળ લણી લઈ જાય છે; તેમ જેનું દર્શન-દૃષ્ટિ સમ્યક્ છે, જ્ઞાન સમ્યક્ છે, ચારિત્ર સમ્યક્ છે, અને ગમે તેવા પરીપહ-ઉપસર્ગની આપત્તિમાં પણ જે ક્ષોભ પામતા નથી, એવા શુદ્ધ સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મસંપદસંપન્ન મહાધીર મહાસત્ત્વવંત મહાસત્ત્વોદ્ધૃપ નિર્યામકાદિનો જેને આશ્રય-આધાર-અવળંક છે, એવું આ પરમ પ્રવચન જહાજ તેનો આશ્રય કરનારા સમ્યક્ત્વાદિસંપન્ન સર્વ મહાસત્ત્વ ઉતારુઓને ક્ષેમકુશલપણે યોગક્ષેમથી મોક્ષરૂપ ઇંટ સ્થળ લણી લઈ જાય છે.

યંત્રો બરાબર હોય, ઇંટ દિશામાં ગતિ બરાબર હોય, નિર્યામકાદિ કુશળ હોય, પણ જહાજ ચોતે અતિ લાંબી મુસાફરી માટે ક્ષમ એવું શક્તિવાળું ન હોય તો અધ-વચ્ચે જ ખોટકી પડે. પરંતુ સુદૃઢ પ્રવાસનો ઘસારો સહી શકે એવું મજબૂત મહાશક્તિ-સંપન્ન ઉત્તમ જહાજ તો વચ્ચે ખોટકી પડ્યા વિના ઇંટ સ્થળે પહોંચાડવા સમર્થ હોય. તેમ આ પરમ પ્રવચન જહાજ પણ 'અચિન્ત્યશક્તિસમન્વિત' અચિન્ત્ય શક્તિસમન્વિત હોવાથી મોક્ષરૂપ ઇંટ સ્થળે પહોંચાડવા પરિપૂર્ણ સંમર્થ હોય છે.

અને આવા લક્ષણવાળું ઉત્તમ જહાજ જેમ ઇંટ સ્થળે પહોંચાડ્યા વિના રહે નહિ, તેમ ઉક્ત લક્ષણવાળું અચિન્ત્ય શક્તિસંપન્ન આ પરમ પ્રવચન જહાજ પણ મોક્ષરૂપ ઇંટ સ્થળે પહોંચાડ્યા વિના રહે નહિ, એવું અવિસંવાદી જ હોય છે. આવા લક્ષણવાળું પ્રવચન એ જ તીર્થ છે, અથવા આ પ્રવચનના આધારભૂત સંઘ એ જ તીર્થ છે, કારણ કે નિરાધાર એવા પ્રવચનનો અસંલવ છે માટે. એટલે જ શ્રીગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને ભગવતી સૂત્રમાં ચાતુર્વર્ણી શ્રમણ સંઘને તીર્થ કહ્યું છે, અને તેના કર્તા અહીંતોને 'તીર્થકર' કહ્યા છે.

તાત્પર્યાર્થ : આમ જ્ઞાનકૈવલ્યયોગ ઇ. યદી તીર્થકરપણાની સિદ્ધિ છે એમ નિગમન કરે છે—

૧૧ તતચ્ચૈતદુક્તં ભવતિ—

ઘાતિકર્મ્મક્ષયે જ્ઞાનકૈવલ્યયોગાત્તીર્થકરનામકર્મ્મોદયતસ્તત્સ્વભાવતયા આદિત્યાદિ-પ્રકાશનિર્દર્શનતઃ, શાસ્ત્રાર્થપ્રણયનાત્, મુક્તકૈવલ્યે તદસમ્ભવેનાગમાનુપપત્તેઃ, ભવ્યજનધર્મ-પ્રવર્તક ત્વેન પરમ્પરાનુગ્રહકરાસ્તીર્થકરાઃ ॥ ૬૫ ॥

॥ इति तीर्थकरत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

૧૧અર્થઃ—અને તેથી આ કહેવાનું થયું—

ઘાતિકર્મના ક્ષય થયે, જ્ઞાનકૈવલ્ય યોગ થકી તીર્થકર નામકર્મના ઉદયને લીધે, તત્સ્વભાવતા વડે કરીને આદિત્યાદિ પ્રકાશના નિદર્શનથી શાસ્ત્રાર્થ પ્રણયનને લીધે, મુક્ત-કૈવલ્યમાં તેના અસંભવથી આગમની-અનુપપત્તિને લીધે,—ભવ્યજનના ધર્મપ્રવર્તકપણા વડે કરીને પરંપરાઅનુગ્રહકર તીર્થકરો છે. એમ તીર્થકરપણાની સિદ્ધિ છે. ^{૫૫}

॥ ઈતિ તીર્થકરત્વસિદ્ધિ ॥ ૪ ॥

વિવેચન

“કેવલજ્ઞાન અનંત પ્રકાશી, ભવિજન કમલ વિકાસી રે....પ્રભુ અંતરભામી;

ચિદાનંદધન તત્ત્વવિલાસી, શુદ્ધ સ્વરૂપ નિવાસી રે....પ્રભુ સુખાહુ

“કર્મ ઉદય જિનરાજનો, ભવિજન ધર્મ સહાય....પ્રભુ !

નામાદિ સંભારતાં, મિથ્યા દોષ વિલાય....પ્રભુ !....બાહુ જિજ્ઞાસુ દયામયી....

— શ્રીદેવચંદ્ર

પંક્તિકા—ઘાતિકર્મ ઇત્યાદિ. ઘાતિકર્મક્ષયે—ઘાતિકર્મના ક્ષય થયે, જ્ઞાનાવરણાદિ અદૃષ્ટ ચતુષ્ટયનો પ્રલય થયે, જ્ઞાનકૈવલ્યયોગાત્—જ્ઞાનકૈવલ્યના યોગથી, કેવલજ્ઞાન-દર્શન લક્ષણ જ્ઞાનકૈવલ્યનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરી, તીર્થકરનામકર્મોદયાત્—તીર્થકર નામકર્મના વિપાકરૂપ હેતુ થકી, તત્સ્વ-ભાવતયા—તત્સ્વભાવતાથી, તીર્થકરણ સ્વાભાવ્યથી. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—આદિત્યાદિપ્રકાશ-નિદર્શનતઃ—આદિત્યઆદિના પ્રકાશના નિદર્શનથી.

“તત્સ્વાભાવ્યાદેવ પ્રકાશયતિ માસ્કરો યથા લોકમ્ ।

તીર્થપ્રવર્તનાય પ્રવર્તતે તીર્થકર एवम् ॥ ” (તત્ત્વાર્થભાષ્યે કારિકા, ૧૦)

(અર્થાત) તત્સ્વાભાવ્યથી જ સૂર્ય જેમ લોકને પ્રકાશે છે, એમ તીર્થપ્રવર્તનાર્થે તીર્થકર પ્રવર્તે છે. આદિ શબ્દથી ચંદ્ર-મણિ આદિના નિદર્શનનું ગ્રહણ છે. શું ? તે માટે કહ્યું—

શાસ્ત્રાર્થપ્રણયનાત્—શાસ્ત્રાર્થના પ્રણયન થકી, માતૃકાપદત્રયલક્ષણ શાસ્ત્રાર્થના પ્રણયનથી—ઉપદેશનથી. તીર્થકરો એમ વક્ષ્યમાણ (કહેવામાં આવશે તે) સાથે સંબંધ છે. વિપક્ષમાં બાધક કહ્યું—મુક્તકૈવલ્યે—મુક્તકૈવલ્યમાં, અપવર્ગલક્ષણ મુક્ત કૈવલ્યમાં, તદસમ્ભવેન—તેના અસંભવથી, શાસ્ત્રાર્થ પ્રણયનના અવદનથી,—અશરીરતાથી પ્રણયનહેતુરૂપ સુખાદિના અભાવને લીધે, આગમાનુપપત્તેઃ—આગમની અનુપપત્તિ થકી-અયોગ થકી. અને તે શાસ્ત્રાર્થ અકેવલિપ્રણીત નથી,—વ્યભિચારના સંભવને લીધે; અપૌરુષેય પણ નથી;—તેના નિષિત્સ્યમાનપણાને લીધે. કેવા હોતા તે માટે કહ્યું—

મઘ્યજનધર્મપ્રવર્તકત્વેન—ભવ્યજનના ધર્મપ્રવર્તકપણા વડે કરીને, યોગ્ય જીવના ધર્મમાં અવતારકપણાએ કરીને, પરમ્પરાઅનુગ્રહકરાઃ—પરંપરાઅનુગ્રહકર, પરંપરાથી—અવધાનથી અનુગ્રહકર—ઉપકારકર. કારણ કે કલ્યાણયોગ્યતા લક્ષણ એવો જીવોના ક્ષાયોપશમિકાદિ સ્વપરિણામ જ અનંતરપણે અનુગ્રહહેતુ છે, અને તત્હેતુતાથી (તે પરિણામની હેતુતાથી) ભગવંતો અનુગ્રહહેતુ છે. અથવા પરંપરાથી—અનુબંધથી સ્વતીર્થના અનુવૃત્તિકાલ પર્યંત સુદેવત્વ-સુમાતુષ્ટ્ય આદિ કલ્યાણલાભલક્ષણા પરંપરાથી અનુગ્રહકર.

અને આ ઉપરથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ થયું કે—‘ઘાતિકર્મક્ષયે’ જ્ઞાનાવરણ—દર્શનાવરણ—મોહનીય ને અંતરાય એ ચાર ઘાતિકર્મનો ક્ષય થયે; જ્ઞાનકૈવલ્યયોગાત્—કેવલજ્ઞાન—દર્શન-રૂપ જ્ઞાનકૈવલ્યનો યોગ થાય, ત્યારે ‘તીર્થંકર’ નામકર્મના ઉદયથંકી તીર્થંકરનામકર્મદયતઃ તીર્થંકરો તેવા પ્રકારના તીર્થંકરણ સ્વભાવપણાએ કરીને જગત્તારક તીર્થંકરનામકર્મઃ ધર્મતીર્થનું સ્થાપન કરે છે. સૂર્ય-ચંદ્ર આદિ જેમ તેના તેવા ધર્મતીર્થસ્થાપન સ્વભાવપણાથી જ લોકને પ્રકાશે છે; તેમ તીર્થંકર પણ તત્સ્વભાવપણાથી જ તત્સ્વભાવતયા ધર્મતીર્થના સંસ્થાપનાર્થે પ્રવર્તે છે, અને ‘ઉપન્ને વા વિઘને વા ધ્રુવે વા’—ઉત્પાદ-વ્યય-ઐવ્યરૂપ ત્રિપદી આદિ શાસ્ત્રાર્થના પ્રણયન થકી—‘શાસ્ત્રાર્થપ્રણયનાદ્’ ઉપદેશન વડે કરીને જગત્માં જ્ઞાનપ્રકાશ રેલાવે છે.

પરંતુ ‘મુક્તકૈવલ્યે તદસંભવેન’ મુક્તકૈવલ્યમાં તો તેવા શાસ્ત્રાર્થપ્રણયનનો અસંભવ છે, કારણ કે અશરીરતાથી મુખાદિના અભાવે ઉપદેશ કેમ ઘટે? અને તેવા શાસ્ત્રાર્થ ઉપદેશનો અસંભવ છે, તો પછી પરો પણ જેને માન્ય કરે છે એવા આગમની પણ ઉપપત્તિ કેમ થાય—‘આગમાનુપપત્તેઃ’? એટલે જ્ઞાનકૈવલ્યસંપન્ન એવા તીર્થંકર થકી જ શાસ્ત્રાર્થ પ્રણયનનો સંભવ છે. અને આ શાસ્ત્રાર્થ પણ અકેવલિપ્રણીત નથી, કારણ કે તો તો વ્યભિચારનો—આઠાઅવળા વિસંવાદી અર્થનો સંભવ હોય; અપૌરુષેય પણ નથી, કારણ કે તેનો હવે પછી આગળ ઉપર નિષેધ કરવામાં આવશે.

“વાણી ગુણ પાંત્રીશ અનોપમ, અવિસંવાદ સરૂપે રે;
ભવદુઃખવારણ શિવસુખકારણ, સૂધો ધર્મ પ્રરૂપે રે....”—શ્રીદેવચંદ્રજી

આમ જગતને તારનારા પરમ કલ્યાણકારી ધર્મતીર્થનું સ્થાપન કરનારા તીર્થંકર ભગવંતો ‘ભવ્યજનધર્મપ્રવર્ત્તકત્વેન’ ભવ્યજનોના ધર્મપ્રવર્ત્તકપણા વડે કરીને પરંપર-અનુગ્રહકરો પરંપરાનુગ્રહકરાઃ છે; અર્થાત્ યોગ્ય જીવોને ધર્મમાં અવતારકપણા વડે કરીને પરંપરાથી ઉપકાર કરનારા છે. અથવા પરંપરાથી એટલે કે અનુબંધથી પોતાનું તીર્થં જેટલો કાળ ચાલે તે પર્યંત સુદેવપણું—સુમનુષ્યપણું આદિ કલ્યાણ-ભવ્યજનોના લાભ પરંપરા વડે કરીને તીર્થંકરો પરંપરાથી અનુગ્રહહેતુ છે. અનંતર અનુગ્રહકર (Immediate) અનુગ્રહહેતુ તો જીવોનો કલ્યાણ પામવાની યોગ્યતારૂપ લક્ષણવાળો ક્ષાયોપશમિકાદિ સ્વપરિણામ જ આત્મપરિણામ જ છે, અથવા તત્કાલીન પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ જ છે; પણ તે પરિણામના હેતુપણાએ કરીને અથવા અનંતર સદ્ગુરુના પરંપર પરમગુરુપણાએ કરીને તીર્થંકર ભગવંતો પરંપર અનુગ્રહહેતુ છે. ‘ભવ્યજનધર્મપ્રવર્ત્તકત્વેન પરંપરાનુગ્રહકરાસ્તીર્થંકરાઃ’.

કારણકે જ્ઞાનકૈવલ્યસંપન્ન આ સર્વજ્ઞ વીતરાગ તીર્થંકર દેવ પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે સદ્-દેહના દાન વડે પરમ પરોપકાર કરતા સતા, દેહ છતાં દેહાતીત એવી કાયોત્સર્ગ—

જીવન્મુક્ત દશાએ વિચરે છે. નિષ્કારણ કરુણારસસાગર એવા તીર્થંકર દેવનો આ પરમ કૃપાળુ દેવ પરમાર્થભેદની વૃષ્ટિ કરી, સંસારતાપથી પરમ વિશોપકાર સંતપ્ત જગન્નૃતુઓને પરમ આત્મશાંતિરૂપ શીતલતા આપે છે.

“લવદુઃખવારણ શિવસુખકારણ” એવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રરૂપી, આ ભગવાન ધર્મમૂર્તિ વિશ્વબંધુ હુષ્ટ અસાધુજનોને હુષ્ટ માર્ગ છોડાવી, ને શિષ્ટ સાધુજનોને ઈષ્ટ પરમાર્થમાર્ગે ચઢાવી સર્વ જગત્નૃતુ પરમાર્થ હિત કરવારૂપ પરમ લોકાનુબ્રહ્મ આચરે છે. અને સર્વ શોકનો નાશ કરનારા એવા ખરેખરા ‘અશોક’ ધર્મચક્રના પ્રવર્તન વડે પરમ લોકોપકાર કરે છે. આવા વિશ્વકલ્યાણકારી વિશ્વવંદ્ય અહંત ભગવંતોને દેવચંદ્ર-આનંદધન-યશોવિજય આદિ સંત કવિજનોએ મહાવૈદ્ય, મહાગોપ, મહામાહુણ, નિર્યામક, સાર્થવાહ આદિ યથાર્થ ઉપમાઓ આપી અનન્ય ભક્તિથી એમનો મહામહિમા સંગીત કર્યો છે.

“લવઉપાધિ ગદ ટાળવા, પ્રભુ છો વૈદ્ય અમોઘ રે;
રત્નત્રયી ઔષધ કરી, તમે તાર્યા ભવિજન ઓઘ રે.

દેવ વિશાલ જિહ્વંદની તમે ધ્યાવો તત્ત્વ સમાધિ રે.

લવઅટવી અતિ ગહનથી, પારગ પ્રભુ સત્યવાહ રે;
શુદ્ધ માર્ગ દેશકપણે, યોગ ક્ષેમંકર નાહ રે....દેવઃ ઇત્યાદિ.”

—શ્રી દેવચંદ્ર

॥ इति तीर्थकरत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

પ. સ્વયંસંબુદ્ધ :

‘સ્વયંસમ્બુદ્ધેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘સ્વયંસંબુદ્ધ’ પદનું પ્રયોજન: મહેશ અનુગ્રહથી જોધવાદનો નિરાસ—

૧૨ પતેપ્યપ્રત્યયાનુગ્રહવોધતન્ત્રૈઃ સદાશિવવાદિભિસ્તદનુગ્રહવોધવન્તોઽભ્યુપગમ્યન્તે, ‘મહે-
શાનુગ્રહાત્ વોધનિયમા’વિતિ વચનાત્, પતદ્વ્યપોહાયાહ—^{૫૬}

‘સ્વયંસંબુદ્ધેભ્યઃ’ ।

૧૨ અર્થઃ—એઓ પણ,—અપ્રત્યયના (મહેશના) અનુગ્રહ થકી બોધ (ઉપજે છે) એવું જેનું તંત્ર છે, એવા સદાશિવવાદીઓથી તેના અનુગ્રહથી બોધવતો માનવામાં આવે છે—‘મહેશના અનુગ્રહથી બોધ-નિયમ હોય છે’ એ વચનથી,—એના નિરાકરણાર્થે કથું—૫૬

‘સ્વયંસંબુદ્ધોને’

વિવેચન

“સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટયાથી,

બ્રહ્મ સ્વયંભૂ બુદ્ધ બુઝયાથી.”—શ્રીમજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા. (સ્વચિત)

એ ભગવંતો પણ સદાશિવવાદીઓથી મહેશઅનુગ્રહ થકી બોધવંત માનવામાં આવે છે, તેના નિરાકરણાર્થે અત્રે ‘સ્વયંસંબુદ્ધ’ એ ખાસ વિશેષણ મૂક્યું છે. હેતુ-નિરપેક્ષ-નિષ્કારણ આત્મલાભપણાએ કરીને પ્રત્યય વિનાના જે ‘અપ્રત્યય’ કહેવાય છે, એવા મહેશના અનુગ્રહ થકી એટલે કે ‘બોધયોગ્ય સ્વરૂપ સંપાદનલક્ષણ ઉપકાર થકી,’ કૃપાપ્રસાદ થકી બોધ ઉપજે છે, એવું જેનું આગમ-તંત્ર છે, એવા સદાશિવવાદીઓ—ઈશ્વરકારણિકો કહે છે કે—‘મહેશના અનુગ્રહ થકી બોધ-નિયમ હોય છે.’ ‘મહેશાનુગ્રહાદ્ બોધનિયમૌ’ અર્થાત્ સત્પ્રવૃત્તિ અને અસત્નિવૃત્તિનો હેતુ એવો જ્ઞાનવિશેષરૂપ બોધ, અને સદાચારપ્રવૃત્તિ અસદાચારનિવૃત્તિરૂપ નિયમ—એ ઈશ્વરના અનુગ્રહ થકી નીપજે છે; અથવા (‘બોધનિયમાત્’ એ પાઠાંતરે) ઉક્તરૂપ બોધનો નિયમ—પ્રતિનિયતપણું ઈશ્વરના અનુગ્રહ થકી નીપજે છે. આવી આ ઈશ્વરને જગતનું કારણ માનનારા ઈશ્વરવાદીની માન્યતાનું નિરસન અહીં ‘સ્વયંસંબુદ્ધ’ એ વિશિષ્ટ પદથી કથું છે.

પંક્તિકા—અપ્રત્યયાનુગ્રહવોધતન્ત્રૈઃ—અપ્રત્યયઃ—અપ્રત્યય—હેતુનિરપેક્ષ આત્મલાભપણાએ કરીને, મહેશ, તસ્ય—તેનો, અનુગ્રહઃ—અનુગ્રહ, બોધયોગ્ય સ્વરૂપ સંપાદનલક્ષણ ઉપકાર, તેન—તે વડે કરીને, બોધઃ—બોધ, સત્પ્રવૃત્તિ અને અસત્નિવૃત્તિના હેતુરૂપ જ્ઞાનવિશેષ, તત્પ્રધાનસ્તન્ત્રઃ આગમઃ ચેષાં—તત્પ્રધાન તંત્ર-આગમ છે જેઓનું. તે તથા—તેંતથા—અપ્રત્યય અનુગ્રહ બોધતંત્રવાળા, તૈઃ—તેઓથી, સદાશિવવાદિભિઃ—સદાશિવવાદીઓથી, ઈશ્વરકારણિકાથી. તંત્ર જ દર્શાવે છેઃ—મહેશાનુગ્રહાદ્બોધનિયમૌ—મહેશના અનુગ્રહ થકી બોધો નિયમસ્ત્ર—ઉક્તરૂપ બોધ અને નિયમ—સદાચારપ્રવૃત્તિ અસદાચારનિવૃત્તિ લક્ષણ (હોય છે.) ‘બોધનિયમાત્’—બોધનિયમથી એ પાઠમાં તો બોધસ્વ નિયમ.—બોધનો નિયમ—પ્રતિનિયતપણું, તે થકી.

આ ભગવંતો સ્વયંસંબુદ્ધ કેવી રીતે ? તે પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૩ તથાભવ્યત્વાદિસામગ્રીપરિપાકતઃ પ્રથમસમ્બોધેઽપિ સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યાત્, ત્રૈલોક્યા-
ધિપત્યકારણાચિન્ત્યપ્રભાવતીર્થકરનામકર્મયોગે ચાપરોપદેશેન સ્વયં-આત્મનૈવ સમ્યગ્વર-
વોધિપ્રાપ્ત્યા બુદ્ધા-મિથ્યાત્વનિદ્રાપગમસમ્બોધેન સ્વયંસમ્બુદ્ધા : ૧૭

૧૩ અર્થઃ—તથાભવ્યત્વ આદિ સામગ્રીના પરિપાકથી પ્રથમ સંબોધ વેળાએ પણ
સ્વયોગ્યતાના પ્રાધાન્યને લીધે, અને ત્રૈલોક્યઆધિપત્યના કારણરૂપ અચિન્ત્યપ્રભાવી
તીર્થકર નામકર્મના યોગે, અપરોપદેશથી (પરના ઉપદેશ વિના) સ્વયં-સ્વયં-આત્માથી જ
સમ્યગ્-સમ્યગ્ વરબોધિપ્રાપ્તિથી બુદ્ધા-મિથ્યાત્વનિદ્રાના અપગમરૂપ (દૂર થવા રૂપ) સંબોધ
વડે બુદ્ધો,—તે સ્વયંસંબુદ્ધ. ૫૭

વિવેચન

“પરમ ઈષ્ટ વાદહા ત્રિભુવન ધણી રે,
વાસુપૂજ્ય સ્વયંબુદ્ધ....”—શ્રી દેવચંદ્રભ

આ ભગવંતો સ્વયંસંબુદ્ધ કેવી રીતે ? તેનું અત્ર પ્રતિપાદન કર્યું છે. પ્રથમ તો
ભગવંતનું તથાભવ્યત્વ જ એવું હતું, તેમના આત્માનું ભવ્યપણું-યોગ્યપણું જ તથા-
પ્રકારનું વિશિષ્ટ હતું; અને તેને કાળ આદિ સહકારી કારણકલાપનો ભોગ આવી મળ્યો.
આમ તથાભવ્યત્વાદિસામગ્રીપરિપાકતઃ—સ્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ એવી સમગ્ર કારણ-
સામગ્રીનો પરિપાક થયો, એથી કરીને પ્રથમ સંબોધ વેળાએ પણ—‘પ્રથમસમ્બોધેઽપિ’
પહેલી જ વાર ન્યારે સમ્યક્ત્વાદિનો લાભ થયો ત્યારે પણ તેઓ
સ્વયોગ્યતા પ્રાધાન્યથી સ્વયં-પોતાની ભેળે સંબુદ્ધ-સમ્યગ્પણે બુદ્ધ-જ્ઞાનપ્રાપ્ત થયા
સ્વયંસંબુદ્ધ હતા; તો પછી તીર્થકર ભવમાં તો પરોપદેશ વિના અપ્રથમ સંબોધ
વેળાએ તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે.
અને આમ આ ભગવંતો તથાભવ્યત્વાદિ સામગ્રીના પરિપાકથી પ્રથમ સંબોધ વેળાએ
પણ સ્વયંસંબુદ્ધ થયા તે ‘સ્વયોગ્યતાના પ્રાધાન્યને લીધે’ જ ‘સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યાત્’

પંક્તિકા—તથા ઈત્યાદિ. તથા—તે પ્રકારે પ્રતિવિશિષ્ટ, ભવ્યત્વમેવ—ભવ્યત્વ જ, તે તથા-
ભવ્યત્વ—તથાભવ્યત્વ, આદિ—આદિ શબ્દથી તેનાથી અન્ય એવા કાલાદિ સહકારી કારણનો પરિગ્રહ
છે, તેષાં—તેઓની, સામગ્રી—સંહતિ, તસ્યાઃ—તેનો, યઃ—જે, પરિપાકઃ—વિપાક, અવ્યાહત
સ્વકાર્યકરણશક્તિ, તસ્માત્—તે થકી. પ્રથમસમ્બોધેઽપિ—પ્રથમ સંબોધમાં પણ, પ્રથમ સમ્યક્ત્વાદિ
લાભમાં પણ. તો પછી તીર્થકર ભવની પ્રાપ્તિમાં અપરોપદેશથી અપ્રથમ સંબોધમાં તો પૂછવું જ શું ?
એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. સ્વયંસંબુદ્ધ એમ યોગ-સંબંધ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—
સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યાત્—સ્વયોગ્યતાના પ્રાધાન્યને લીધે. સ્વયોગ્યતાનો પ્રકર ભગવંતોના પ્રથમ બોધમાં
પ્રધાન હેતુ છે,—‘હ્યયતે કેદારઃ સ્વયમેવ’—કેદારાદિ કપાતાં, કેદાર (કેળ) સ્વયમેવ કપાય છે,
ઈત્યાદિની જેમ.

અર્થાત્ ભગવંતના આત્માની સહજ સ્વભાવરૂપ સ્વયોગ્યતા જ એવી ઉત્કૃષ્ટ હતી કે એ જ તેમના પ્રથમ સંબોધમાં પ્રધાન હેતુરૂપ થઈ પડી. કેળ વગેરે કોઈ કાપે છે, છતાં ‘કેળ સ્વયમેવ કપાય છે’ એમ કહેવાય છે, કારણ કે કેળની કોમળતારૂપ સ્વયોગ્યતાને લીધે તે કાપવું એટલું બધું સહેલું છે કે તેમાં કાપનારનો વ્યાપાર ગૌણ હોવાથી તેની ગણના થતી નથી. તેમ બોધદાતા કોઈ ગુરુ બોધ આપે છે, છતાં ભગવંતે ‘સ્વયંસંબુદ્ધ થાય છે’ એમ કહેવાય છે, કારણ કે ઉપાદાનરૂપ તેમના આત્માની સુલભબોધિપણારૂપ સ્વયોગ્યતાને લીધે સંબુદ્ધ થવું એટલું બધું સુકર છે, કે તેમાં બોધદાતા ગુરુ આદિ તો સાક્ષીરૂપ સ્વરૂપ નિમિત્ત માત્ર હોવાથી તેની વિવક્ષા કરાતી નથી. અર્થાત્ ભગવંતનું ઉપાદાન જ એવું બળવાન હતું કે તેમાં સદ્ગુરુ આદિના સ્વરૂપ નિમિત્તથી તેમને અપ્રયાસથી સમ્યગ્ તત્ત્વદર્શનરૂપ બોધ થઈ ગયો; બોધરૂપ આત્માનું ઉપાદાન પ્રગટાવવા માટે સદ્ગુરુ આદિ નિમિત્તની અનિવાર્ય જરૂર હોઈ, સદ્ગુરુબોધ નિમિત્તની એક જ ચીન-ગારી તેમના ઉપાદાનને જ્વલંત કરવા-પ્રગટાવવા-પેટાવવા માટે (To kindle, ignite) બસ હતી. આમ આ અપેક્ષાએ તેઓ પ્રથમ સંબોધ વેળાએ પણ સ્વયંસંબુદ્ધ હોય છે.

“ઉપાદાન આત્મા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજે !

ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ....જિનવર પૂજે !” શ્રી દેવચંદ્રજી

“સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;

સદ્ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય.

ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ તજે નિમિત્ત;

પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને ત્રૈલોક્યઆધિપત્યના-ત્રિભુવનસ્વામીપણાના કારણરૂપ એવા અચિન્ત્યપ્રભાવી તીર્થંકર નામકર્મનો જ્યારે યોગ થાય છે, ત્યારે તો ‘અપરોપદેશથી’ પરના ઉપદેશરૂપ નિમિત્ત વિના જ, સ્વયં-આત્માથી જ સમ્યગ્ વર બોધિ પ્રાપ્તિ વડે કરીને તેઓ મિથ્યાત્વ નિદ્રા દૂર થવા રૂપ સંબોધથી-આત્મજાગૃતિથી બુદ્ધ હોવાથી સ્વયંસંબુદ્ધ હોય જ છે. વુદ્ધા મિથ્યાત્વનિદ્રાપગમસમ્બોધેન । ઈ. જેમકે—

આત્મસ્વરૂપનો બોધ થતાં અનાદિની પરભાવમાં આત્મભાવની ભૂલ નષ્ટ થઈ, અને મિથ્યાત્વરૂપ પ્રમાદની નિદ્રા છાંડી દઈ ‘સમ્યગ્-જ્ઞાનસુધારસ ધર્મ’ એવો આત્મા જાગ્યો. એટલે સ્વ-પર ભાવનો સહજ વિવેક પ્રગટયો, અને અંતર આત્મા સંબુદ્ધ આત્માનો સ્વભાવરૂપ ધર્મના સાધનમાં સ્થિર થયો. આત્માની જ્ઞાયકતા સર્વથા તાત્ત્વિક વિકાસક્રમ આત્મસ્વરૂપ સાધ્યના આલંબનવાળી થઈ, એટલે સ્થિરપણે પ્રવહતી નિજ પરિણતિ નિજ ધર્મરસ સ્થાપવા લાગી—જમા કરવા લાગી. આમ સર્વ પરપરિણતિ રસની રીઝ ત્યાગી દઈ, નિજ આત્મ અનુભવની ઈષ્ટતા બાગી; અને આશ્રવ ભાવની ચાલ સહેજે છૂટી જઈ બલ્લીમ-ઉગ્ર સંવર શિષ્ટતા પ્રગટી. અને

આમ આત્મસ્વરૂપમાં સંવૃત આત્માને સ્યાદ્વાદી એવી નિજ પ્રભુતાનું એકત્વ થતાં, શુદ્ધ આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિજ રત્નત્રયી ક્ષાયિકભાવે પ્રગટ થઈ; પરભાવ-માંથી વ્યાવૃત્તિરૂપ પ્રત્યાહાર કરી, શુદ્ધ આત્મભાવમાં ધારણરૂપ ધારણા ધરી, એટલે તત્ત્વાનંદી એવી પૂર્ણ સમાધિમાં લયમયી આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. અને આ ક્રમે આત્મ-સ્વરૂપના કર્તા-લોકતાભાવે અને તેમાં રમણપણે અવ્યાભાધ સ્વશુણની પૂર્ણ રીતિ ધારી, એટલે આ સહજાત્મસ્વરૂપી સ્વયંસંબુદ્ધ લગવંતો સહજ અકૃત્રિમ નિર્મળ જ્ઞાનાનંદને પ્રાપ્ત થયા. સંબુદ્ધ આત્માનો આ તાત્ત્વિક વિકાસક્રમ મહાગીતાર્થ દેવચંદ્રજી મહા-મુનિએ અપૂર્વ લાક્ષણિક શૈલીથી સંગીત કર્યો છે—

“જગત દિવાકર શ્રી નમિશ્વર સ્વામ જો, તુજ મુખ દીઠે નાડી ભૂલ અનાદિનિ રે લો;
જગ્યો સમ્યગ્જ્ઞાન સુધારસ ધામ જો, છાંડિ હુજ્ય મિથ્યા નિંદ પ્રમાદની રે લો.
સહેજે પ્રગટયો નિજ પર ભાવ વિવેક જો, અંતર આતમ ઠહર્યો સાધન સાધવે રે લો;
સાધ્યાલંબી થઈ જ્ઞાયકતા છેક જો, નિજ પરિણતિ ધિર નિજ ધર્મરસ ઠવે રે લો.
ત્યાગીને સવિ પર પરિણતિરસ રીઝ જો, જગી છે નિજ આતમ અનુભવ ઇષ્ટતા રે લો;
સહેજે છૂટી આશ્રવ ભાવની ચાલ જો, જલમ એ પ્રગટી સંવર શિષ્ટતા રે લો.
સ્યાદ્વાદી નિજ પ્રભુતાને એકત્વ જો, ક્ષાયક ભાવે થાયે નિજ રત્નત્રયી રે લો;
પ્રત્યાહાર કરીને ધારે ધારણ શુદ્ધ જો, તત્ત્વાનંદી પૂર્ણ સમાધિલયમયી રે લો.
અવ્યાભાધ સ્વશુણની પૂરણ રીત જો, કરતા લોકતા ભાવે રમણપણે ધરે રે લો;
સહજ અકૃત્રિમ નિર્મળ જ્ઞાનાનંદ જો, દેવચંદ્ર એકત્વે સેવનથી વરે રે લો.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

કર્મની યોગ્યતાના અભાવે તેમાં ક્રિયા તે ક્રિયા નથી, એમ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૪ ન વૈ કર્મણો યોગ્યતાઽભાવે તત્ર ક્રિયા ક્રિયા, સ્વફલાપ્રસાધકત્વાત્, પ્રયાસમાત્ર-ત્વાત્, અશ્વમાષાદૌ શિક્ષાપક્ત્યાદ્યપેક્ષયા ।

સકલલોકસિદ્ધમેતદિતિ નામવ્યે સદાશિવાનુગ્રહઃ, સર્વત્ર તત્પ્રસન્નાદ્, અભવ્યત્વા-વિશેષાદિતિ ભાવનીયં ॥ ૫૮

૧૪ અર્થ :—ખરેખર ! કર્મની યોગ્યતાના અભાવે તેમાં (તે સંબંધમાં) ક્રિયા તે ક્રિયા નથી,—સ્વફલના અપ્રસાધકપણાને લીધે, (અને તે પણ) પ્રયાસમાત્રપણાને લીધે.—અશ્વ-માષ આદિમાં શિક્ષા-પક્તિ (પચનક્રિયા) આદિ અપેક્ષાએ.

આ સકલ લોકને સિદ્ધ છે. એટલે અભવ્યમાં સદાશિવનો અનુગ્રહ ન હોય,—સર્વત્ર તેના પ્રસંગને લીધે, (અને તે પણ) અભવ્યત્વના અવિશેષને લીધે,—એમ ભાવના યોગ્ય છે. ૫૮

વિવેચન

“તુજ કરુણા સહુ ઉપરે રે, સરખી છે મહારાજ !

પણ અવિરાધક જીવને રે, કારણ સફલો થાય....ચંદ્રાનન જિન !”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે મહેશની અનુગ્રહક્રિયા થકી બોધ-નિયમની વાત કેમ ઘટતી નથી? તેનો ખુલાસો કરે છે—‘ન ચૈ કર્મણો યોગ્યતાઽભાવે તત્ર ક્રિયા ક્રિયા ।’ ‘કર્મ’ની યોગ્યતાના અભાવે તેમાં ક્રિયા તે ક્રિયા નથી.’ એટલે કે મહેશની કર્મયોગ્યતા અભાવે અનુગ્રહક્રિયાની હેતુભૂત એવી જીવની તથા રૂપ પરિણતિ સ્વભાવરૂપ ક્રિયા તે ક્રિયા નથી યોગ્યતા જ ને ન હોય, તો સદાશિવની અનુગ્રહાદિક ક્રિયા તે ખરેખરી ક્રિયા જ નથી, પણ ક્રિયાભાસ જ છે. કારણ કે સ્વફલાપ્રસાધકત્વાત્ તે બોધાદિ ઇષ્ટ સ્વફલની પ્રસાધક થતી નથી, એટલે તે ક્રિયાનું પ્રયાસમાત્રપણું હોય છે—પ્રયાસમાત્રત્વાત્. આના સમર્થનમાં અત્રે ‘અશ્વશિક્ષા-માધ્યમક્રિયા’ આદિ દષ્ટાંત ઘટે છે,—અશ્વમાધ્યમક્રિયા શિક્ષાપત્ત્યાદ્યપેક્ષયા. જમે તેવી અશ્વશિક્ષા, જેનામાં યોગ્યતા નથી એવા અડિયલ ઘોડામાં નિષ્ફલ-પ્રયાસમાત્ર ફલરૂપ થાય છે. કોરડું મગને પકાવવા માટે જમે તેટલી પચનક્રિયા પણ નિષ્ફલ પ્રયાસમાત્ર ફલરૂપ થાય છે.

પક્ષિકા—ન ચૈ-ઇત્યાદિ. ન ચૈ-ન જ, કર્મણઃ—કર્મની, ક્રિયાવિષયી કર્મ—કારકની એમ અર્થ છે, યોગ્યતાઽભાવે—યોગ્યતાના અભાવે, ક્રિયાપ્રતિ વિષયતાથી પરિણતિ સ્વભાવના અભાવે, તત્ર—તેમાં, કર્મમાં, ક્રિયા—સદાશિવ અનુગ્રહાદિક ક્રિયા, ક્રિયા—ક્રિયા હોતી, કિંતુ ક્રિયાભાસ જ હોય છે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સ્વફલાપ્રસાધકત્વાત્—સ્વફલના અપ્રસાધકપણાને લીધે, અભિલષિત બોધાદિ ફલના અપ્રસાધકપણાને લીધે. આ પણ ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—પ્રયાસમાત્રત્વાત્—ક્રિયાના પ્રયાસમાત્રપણાને લીધે આ કેવી રીતે સિદ્ધ છે? તે કહ્યું—અશ્વમાધ્યમક્રિયા—અશ્વ-માધ્યમ આદિ કર્મમાં, આદિ શબ્દથી કપાસ આદિનો પરિગ્રહ છે, શિક્ષાપત્ત્યાદ્યપેક્ષયા—શિક્ષા-પક્તિ આદિ અપેક્ષાએ, આદિ શબ્દથી લાક્ષારાગ આદિ અપેક્ષાને.

સકલલોકસિદ્ધમેતદ્—આ-ક્રિયાનું પ્રયાસમાત્રપણું સકલ લોકને સિદ્ધ છે. ભલે અપરકર્તૃક ક્રિયાનું આમ અક્રિયાપણું હો, પણ સદાશિવકર્તૃક ક્રિયાનું ન હોય, તેના અચિન્ત્યશક્તિપણાને લીધે, એમ આશંકીને કહ્યું—इति—એમ, કર્મના યોગ્યતા ભાવે ક્રિયાનું ક્રિયાપણું એકાન્તિક અને સાર્વાન્ત્રિક એવું સકલલોકસિદ્ધ સતે, ન—ન જ, અભવ્યે—અભવ્યમાં, નિર્વાણ અયોગ્ય પ્રાણિમાં, સદાશિવાનુગ્રહઃ—સદાશિવનો અનુગ્રહ. કારણકે જો સ્વયોગ્યતા વિના પણ સદાશિવનો અનુગ્રહ હોય, તો તે અભવ્યને પણ અનુગ્રહ કરે; અને તે અનુગ્રહ કરતો નથી. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સર્વત્ર-સર્વાત્ર, અભવ્યમાં, તત્પ્રસન્નાત્—સદાશિવ અનુગ્રહના પ્રસંગને લીધે, આ પણ ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અભવ્યત્વા-વિશેષાત્—અભવ્યત્વના અવિશેષને લીધે. અભવ્યત્વ સમ સતે પણ વિશેષ શા વારુ? જેની એકનેા અનુગ્રહ ને અન્યનો નહિ, इति—એમ, એ, પરિભાવનીય—પરિભાવનીય છે. જેમકે—સ્વયોગ્યતા જ સર્વાત્ર ફલહેતુ છે.

પૂછવું જ શું ? એમ 'અપિ'—પણ શબ્દથી સૂચવ્યું છે. 'વિશિષ્ટેતરફલયોઃ પરમ્પરા-
હેત્વોરપિ મેદાત્ ।' કારણ કે અનંતર—પરંપર હેતુઓનો એવો જો લેદ ન હોય, તો
તેના વિશિષ્ટપણા—અવિશિષ્ટપણાની અનુપપત્તિ હોય,—પતદભાવે તદ્વિશિષ્ટેતરત્વાનુપપત્તેઃ.
તેના ફલના વિશિષ્ટપણા અને અવિશિષ્ટપણા એ બન્નેનો યોગે ઘટે નહિ; અર્થાત્
વિશિષ્ટ—અવિશિષ્ટ હેતુલેદ વિના વિશિષ્ટ—અવિશિષ્ટ ફલલેદ સંભવે નહિ.

એટલે જ ભગવદ્બોધિલાભો હિ ભગવંતનો બોધિલાભ સ્ફુટપણે પરંપરાથી ભગવદ્-
ભાવના નિર્વર્તન (સર્જન) સ્વભાવવાળો છે,—પરંપરયા ભગવદ્ભાવનિર્વર્તનસ્વભાવઃ,
ભગવદ્ભાવ નીપજવવાના સ્વભાવવાળો છે; પણ મરુદેવી માતા આદિ 'અન્તકૃત્ કેવલિના
બોધિલાભની જેમ અતત્ સ્વભાવી નથી, ન ત્વન્તકૃત્કેવલિબોધિલાભવદતત્સ્વભાવઃ, તે
ભગવદ્ભાવ નહિ નીપજવવાના સ્વભાવવાળો, નથી, કારણ કે 'તદ્ભવત્' તેની પેઠે—અન્તકૃત્
કેવલિના બોધિલાભાદિની જેમ 'તતઃ' તે તીર્થંકર બોધિલાભથી, તદ્ભાવની—અન્તકૃત્
કેવલિભાવની અસિદ્ધિ છે, માટે.—'તદ્ભાવાસિદ્ધેઃ' આમ ભગવંતનો બોધિલાભ તીર્થંકર
ભાવનું સર્જન કરનારો હોવાથી તથાપ્રકારે વિશિષ્ટ છે, પણ જીવનના અંતે જે કેવલજ્ઞાન
પામી મોક્ષે જાય છે એવા અન્તકૃત્ કેવલિનો બોધિલાભ તીર્થંકર ભાવનું સર્જન કરનારો
નહિ હોવાથી અવિશિષ્ટ છે. આમ તીર્થંકર—અતીર્થંકરનો વિશિષ્ટ—અવિશિષ્ટ બોધિલેદ
સિદ્ધ થાય છે.

એટલે તત્તત્કલ્યાણાક્ષેપક—તે તે કલ્યાણપરંપરાના 'આક્ષેપક'—આકર્ષક—ખેંચી
આણનારા એવા અનાદિતથાભવ્યતામાજ યતે 'અનાદિ તથાભવ્યતા ભાવના લાગી' એ
તીર્થંકરો છે; અર્થાત્ તીર્થંકરોના આત્માની અનાદિ જ એવી કેઈ તથાપ્રકારની વિશિષ્ટ
'તથાભવ્યતા'—આત્મસ્વભાવયોગ્યતા છે, કે તે તે તે કલ્યાણપરંપરાને ખેંચી લાવી
તેમની પાસે ઉપનત કરે છે, હાજર કરે છે. એમ સ્વયંસંબુદ્ધપણાની સિદ્ધિ છે.

॥ इति स्वयंसंबुद्धत्वसिद्धिः ॥ ५ ॥

એમ સ્તોતવ્યસંપદની જ પ્રધાન એવી સાધારણ—અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ કહી, એમ ઉપસંહાર
કરે છે—

૧૬ પવમાદિકર્તૃણાં તીર્થંકરત્વમન્યાસાધારણસ્વયંસંબુદ્ધેભ્યેતિ સ્તોતવ્યસંપદ પવ
પ્રધાના સાધારણાસાધારણરૂપા હેતુસંપદિતિ ॥ ૨ ॥ ૬૦

૧૬ અર્થઃ—એમ આદિકર્તાઓનું તીર્થંકરપણું અન્યને અસાધારણ એવા સ્વયંસંબોધ
પડે કરીને છે, એમ સ્તોતવ્યસંપદની જ પ્રધાન એવી સાધારણ—અસાધારણરૂપા
હેતુસંપદ. ૬૦ ॥ इति २ ॥

વિવેચન

“અનંતજ્ઞાની હો અનંતદર્શની, અનાકારિ અવિરુદ્ધ;
લોકાલોક હો સાયક સુહંકર, અનાહારી સ્વયંબુધ.”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ—ઉક્ત પ્રકારે વિવરી બતાવ્યું તેમ, જેઓ આત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચના આદિકરો છે આદિકર્તૃણાં એવા આ અહીં ત લગવતોનું શુદ્ધ આત્મધર્મરૂપ તીર્થનું સ્થાપન કરવારૂપ તીર્થકરપણું તીર્થકરત્વં અન્યને અસાધારણ (સાધારણ નહિં એવા) સ્વયંસંબોધ વડે કરીને છે, અન્યાસાધારણસ્વયંસમ્બોધેન.

આમ આદિકરપણા વડે અન્ય જીવોને સાધારણ અને સ્વયંસંબુદ્ધ—તીર્થકરપણા વડે અન્ય જીવોને અસાધારણ એવી પ્રધાન હેતુસંપદ્ દર્શાવી, સ્તોત્રવ્યસંપદ્મની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણરૂપા હેતુસંપદ્ કહી.

॥ इति प्रधाना साधारणाधारणरूपा हेतुसम्पद् ॥ २ ॥

ઇત્યાદિની જેમ, અનુગ્રહક્રિયાની હેતુભૂત એવી જીવની પરિણતિસ્વભાવરૂપ તથારૂપ યોગ્યતા ન હોય તો સદૃશની (ઇશ્વરની) ગમે તેવી અનુગ્રહક્રિયા પણ કાર્યકારી થતી નથી, નિષ્ફળ પ્રયાસમાત્ર ફલરૂપ થઈ પડે છે. આમ યોગ્યતાના અભાવે ક્રિયાનું પ્રયાસમાત્રપણું સકલ લોકને સિદ્ધ છે; પ્રતીત છે. એટલે કલ્પિત ઇશ્વરની કલ્પિત અનુગ્રહક્રિયાની નિષ્ફળતા બાબત વિશેષ પ્રમાણની જરૂર નથી.

ત્યારે કેઈ કહેશે કે આમ ભલે બીજાએ કરેલી ક્રિયાનું અક્રિયાપણું હો, પણ સદાશિવે કરેલી ક્રિયાનું અક્રિયાપણું ન હોય, કારણ કે તે ઇશ્વરનું તો અગ્નિ-ત્યજ્ઞપણું છે. તેનો ઉત્તર એ છે કે—કર્મની યોગ્યતાનો ભાવ—હોવાપણું હોય તો જ ક્રિયાનું ક્રિયાપણું હોય—આ એકાન્તથી સર્વત્ર લાગુ પડતો નિયમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ સકલ લોકને સિદ્ધ છે; એટલે અલબ્ધમાં—મુક્તિને અયોગ્ય પ્રાણીમાં સદાશિવનો અનુગ્રહ ન હોય. કારણ કે જે જીવની સ્વયોગ્યતા વિના પણ સદાશિવનો અનુગ્રહ હોય, તો અલબ્ધમાં સદાશિવ અલબ્ધપણાના અવિશેષથી તેનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. એટલે કે અનુગ્રહ ન હોય ઈ. મુક્તિગમનઅયોગ્યપણારૂપ અલબ્ધત્વના અવિશેષથી—તદાવત વિના તેને અલબ્ધમાં પણ અનુગ્રહ કરવો પડે. કારણ કે યોગ્યતા વિના જ નો અનુગ્રહ થતો હોય તો તે કહેવાતો ઇશ્વર પક્ષપાત કરી, લબ્ધ-અલબ્ધનો ટાળો પાડી, એકનો અનુગ્રહ કરે ને બીજાનો નહિ; એમ બને નહિ. માટે તે તે જીવની પોતાની યોગ્યતા જ કાર્યકારિણી છે એટલે અનુગ્રહ કરનાર એવા કેઈ કલ્પિત કર્તારૂપ ઇશ્વરનું પ્રયોજન છે નહિ ને તેવી કલ્પનમાં કંઈ સાર નથી. છતાં અપેક્ષાવિશેષે ઇશ્વરનો અનુગ્રહ માનવો જ હોય તો શુદ્ધ વીતરાગ આત્મા એ જ ઇશ્વર છે, તેને તો સર્વત્ર સમખુદ્ધિ જ હોય, ને તેની કરુણા તો સર્વ જીવ પર એકસરખી જ હોય; પણ જે આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ્ય ચૂકવારૂપ વિરાધના ન કરે એવા અવિરાધક જીવને જ; આશંકપણારૂપ સ્વયોગ્યતાને લીધે જ, તે શુદ્ધ આત્મારૂપ ઇશ્વરની કરુણા—અનુગ્રહતા સંક્ષેપ થાય છે, એમ પોતાના અહંકાર-સ્વચ્છંદાદિના વિલોપનાર્થે આરોપિત—ઉપચરિત રીતે કહો તો તેમાં બાધ નથી. આમ આત્માની સ્વયોગ્યતા જ સર્વત્ર ફલહેતુ છે એ સારભૂત તત્ત્વ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

૨૦

તીર્થંકર—અતીર્થંકરનો બોધિભેદ પણ ન્યાય જ છે, એમ કહે છે—

૧૬ વોધિભેદોડપિ તીર્થકરાતીર્થકરયો ન્યાય્ય એવ। વિશિષ્ટેતરફલયોઃ પરમ્પરાહેત્વોરપિ ભેદાત્, ઇતદભાવે તદ્વિશિષ્ટેતરત્વાનુપપત્તેઃ ।

ભગવદ્વોધિલાભો હિ પરમ્પરયા ભગવદ્ભાવનિર્વર્તનસ્વભાવો, ન ત્વન્તકૃત્ત્વેવલિવોધિ-લાભવદતત્ત્વભાવઃ, તદ્વત્તત્ત્વસ્તદ્ભાવાસિદ્ધેરિતિ, તત્તત્કલ્યાણાક્ષેપકાનાદિતથાભવ્યતામાજ્ઞ ઇતે । ઇતિ સ્વયંસમ્બુદ્ધત્વસિદ્ધિઃ ॥ ૬ ॥ ૬૨

૧૫ અર્થ :—તીર્થંકર—અતીર્થંકરનો બોધિભેદ પણ ન્યાય જ છે,—વિશિષ્ટ—અવિશિષ્ટ એ બે ફલના પરંપરા હેતુઓનો પણ ભેદ છે માટે, એના અભાવે તેના વિશિષ્ટપણા—અવિશિષ્ટપણાની અનુપપત્તિ છે માટે,

કારણ કે ભગવંતનો બોધિલાભ સ્ફુટપણે પરંપરાથી ભગવદ્ભાવના નિર્વર્તન (સર્જન) સ્વભાવવાળો છે, પણ અન્તકૃત કેવલીના બોધિલાભની જેમ અતતસ્વભાવી નથી,—તેની પેઠે તેના થકી તદ્ભાવની અસિદ્ધિ છે માટે. એટલે તે તે કલ્યાણના આક્ષેપક (આકર્ષક) એવા અનાદિ તથાભવ્યતા ભાવના ભાગી એઓ છે. એમ સ્વયંસંયુક્તવની સિદ્ધિ છે.^{૫૮}

॥ ઈતિ સ્વયંસંયુક્તવસિદ્ધિ ॥ ૫ ॥

વિવેચન

“સ્વામી સ્વયંપ્રભને બાઉં ભામણે, હરખે વાર હબર;

વસ્તુ ધર્મ પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિરતાર. સ્વામીં”—શ્રી દેવચંદ્રભ

હવે ‘વરબોધિની પ્રાપ્તિથી’ એમ જે કહ્યું હતું, તેની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—

‘બોધિભેદોડપિ તીર્થંકરાતીર્થંકરયોન્યાય યવ’—‘તીર્થંકર—અતીર્થંકરનો બોધિભેદ પણ ન્યાય જ છે.’ સમ્યક્ત્વાદિ મોક્ષમાર્ગભેદ પણ યુક્તિયુક્ત જ છે, તો તીર્થંકર—અતીર્થંકરનો પછી તદ્ભાવથી વિભૂતિ આદિની વાત તો દૂર રહે, એમ ‘અપિ’ બોધિભેદ પણ શબ્દનો અર્થ છે. આ તીર્થંકર—અતીર્થંકરના બોધિભેદ અંગે યુક્તિ આ પ્રકારે—વિશિષ્ટ ફલ અને તેથી ઈતર અવિશિષ્ટ ફલ એ બન્નેના પરંપરાહેતુઓનો પણ ભેદ હોય, તો પછી અનંતર હેતુઓના ભેદનું તો

પશ્ચિકા—વરબોધિની પ્રાપ્તિથી એમ કહ્યું, તેની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—બોધિભેદોડપિ—બોધિભેદ પણ, સમ્યક્ત્વાદિ મોક્ષમાર્ગભેદ પણ, તદ્ભાવથી વિભૂતિ આદિના ભેદની વાત તો દૂર રહે, તીર્થંકરા—તીર્થંકરનો—તીર્થંકર ને અતીર્થંકરનો, ન્યાય યવ—ન્યાય જ, યુક્તિયુક્ત જ છે. યુક્તિ જ કહે છે—

વિશિષ્ટેતરફલયોઃ પરમ્પરાહેત્વોરપિ—વિશિષ્ટ ફલના અને ઈતર (અવિશિષ્ટ) ફલના પરંપરાહેતુના—વ્યવહિત કારણના; તો પછી અનંતર કારણનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. ભેદાત્—ભેદથી, પરસ્પર વિશેષથી, કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અતદભાવે આના અભાવે, પરંપરા હેતુઓના ભેદ અભાવે. તદ્વિશિષ્ટેતરત્વાનુપપત્તેઃ તસ્ય—તેનું ફલનું જે વિશિષ્ટત્વ—વિશિષ્ટત્વ અને ઈતરત્વ—ઈતરત્વ—અવિશિષ્ટત્વ, તયોઃ—તે બન્નેના અયોગાત્—અયોગને લીધે, એ જ ભાવે છે.

મગવદ્બોધિલાભઃ—ભગવતનો બોધિલાભ, પરમ્પરયા—પરંપરાથી, અનેક ભવવ્યવધાનથી, મગવદ્ભાવનિર્વર્તનસ્વભાવઃ—ભગવદ્ભાવના નિર્વર્તન સ્વભાવવાળો છે. ભગવદ્ભાવ—તીર્થંકરપણું. અતિરેક કહ્યો—ન તુ—ન પુનઃ, અન્તકૃતકેવલિબોધિલાભવત્—અન્તકૃત—મરુદેવી આદિ કેવલિના બોધિલાભની જેમ, અતતસ્વભાવો—અતતસ્વભાવી, ભગવત્ભાવ અનિર્વર્તન સ્વભાવી. એ પણ કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—તદ્ભાવ—તેની જેમ, અન્તકૃત કેવલિના બોધિલાભાદિની જેમ, તતઃ—તેના થકી, તીર્થંકર બોધિલાભ થકી, તદ્ભાવાસિદ્ધેઃ—તદ્ભાવની—તીર્થંકરભાવની અસિદ્ધિને લીધે. ॥ ઈતિ સ્વયંસંયુક્તવસિદ્ધિઃ ॥

તૃતીય અધિકાર સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ અસાધારણ હેતુસંપદ્

૬. પુરુષોત્તમ :

‘ પુરુષોત્તમેભ્યઃ ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘ પુરુષોત્તમ ’ પદનું પ્રયોજનઃ સર્વસત્ત્વએવંભાવવાદી બૌદ્ધવિશેષોના નિરાસ—

^૧પ્રતે ચ સર્વસત્ત્વેવંભાવવાદિભિઃ બૌદ્ધવિશેષૈઃ સામાન્યગુણત્વેન ન પ્રધાનતયાઽઙ્ગીક્રિયન્તે
‘ નાસ્તીહ કશ્ચિદ્ભાજનં સત્ત્વઃ ’ इति वचनात्, तदेतन्निराचिकीर्षयाऽऽह ॥ ૬૧

‘ પુરુષોત્તમેભ્યઃ ’

^૧અર્થઃ—અને એઓ—સર્વ સત્ત્વોના એવંભાવવાદી બૌદ્ધવિશેષોથી સામાન્યગુણપણાએ કરીને પ્રધાનતાથી અંગીકાર કરવામાં આવતા નથી,—‘ અહીં કોઈ સત્ત્વ અભાજન નથી ’ એ વચનથી,—તેથી આના નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું—^{૬૧}

‘ પુરુષોત્તમેભ્યઃ ’

વિવેચન

“ પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખ ધામ;
જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ....” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

પંક્તિકા—સર્વસત્ત્વ ધ્યાદિ. સર્વસત્ત્વાનાં—સર્વ સત્ત્વોના, નિખિલ જીવોના, એવંભાવ—એવંભાવ, વિવક્ષિત એકપ્રકારપણું, વદન્તીત્યેવંશીલાઃ—વદે છે એવું શીલ છે જેઓનું, તૈઃ—તે, બૌદ્ધવિશેષૈઃ—બૌદ્ધવિશેષોથી, સૌગતભેદોથી. વૈભાષિકોથી એમ સમજાય છે,—તેઓના જ નિરુપચરિત અસ્તિત્વના અભ્યુપગમને લીધે.

સામાન્યાઃ—સામાન્ય, સાધારણ, ગુણાઃ—પરોપકરણાદિ ગુણો, ચેષાં—છે જેઓના, તે તથા—તે તથા, સમાન્ય ગુણ, તદ્ભાવસ્તત્ત્વં—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ, સામાન્યગુણત્વ, તૈન—તેના વડે કરીને, ન—ન જ, પ્રધાનતયા—પ્રધાનતાથી, અતિશાયિતાથી ઝઙ્ગીક્રિયન્તે—અંગીકાર કરાતા, માનવામાં આવતા. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યુંઃ—નાસ્તિ—છે નહિ, વિઘ્નમાન નથી, ઇહ—અહીં, લોકમાં, કશ્ચિત્—કોઈ, નર-નારકાદિ, અભાજનમ્—અભાજન, અપાત્ર, અયોગ્ય એમ અર્થ છે, સત્ત્વઃ—સત્ત્વ, પ્રાણી, इति वचनात्—એવા વચનથી, એવંરૂપ આપ્ત ઉપદેશથી, પુરુષોત્તમેભ્યઃ—પુરુષોત્તમેભ્યઃ.

અને આ ઉપરોક્ત વિશેષણો જેને ઘટાવ્યા તે આ અર્હંત લગવંતો, સર્વ સત્ત્વોના એવંભાવવાદી બૌદ્ધવિશેષોથી પ્રધનપણે અંગીકાર કરવામાં આવતા નથી; તેના નિરાકરણાર્થે અત્રે 'પુરુષોત્તમેભ્યઃ'—પુરુષોત્તમોને એ ખાસ વિશેષણ મૂક્યું છે. સર્વ સત્ત્વોનો—સર્વ જીવોનો એક સરખાપણારૂપ એવો એક પ્રકારનો ભાવ છે, એમ વદનારા આ 'સર્વસત્ત્વ-એવંભાવવાદી' બૌદ્ધવિશેષો (વૈભાષિક બૌદ્ધો) કહે છે કે—'અહીં લોકમાં કોઈ પણ સત્ત્વ, પ્રાણી અભાજન નથી,' અર્થાત્ અપાત્ર અયોગ્ય નથી. એટલે સામાન્યગુણપણાએ કરીને સર્વ જીવને સમાન યોગ્યતાવાળા માનતા હોવાથી તેઓ કોઈનો પ્રધાનપણે, અતિશાયિપણે, ચઢિયાતાપણે સ્વીકાર કરતા નથી. આ તેઓની માન્યતાનું નિરસન—અત્રે 'પુરુષોત્તમ' એ વિશિષ્ટ પદથી કયું છે.

પુરુષોત્તમ કેવા પ્રકારે ? તે દર્શાવે છે—

^૨પુરિ શયનાત પુરુષાઃ—સત્ત્વા પ્વ, તેષાં ઉત્તમાઃ—સહજતથાભવ્યત્વાદિભાવતઃ પ્રધાનાઃ પુરુષોત્તમાઃ । તથાહિ—

આકાલમેતે પરાર્થવ્યસનિન, ઉપસર્જનીકૃતસ્વાર્થા, ઉચિતક્રિયાવન્તઃ, અદીનભાવાઃ, સફલારમ્ભિનઃ, અદ્દાનુશયાઃ, કૃતજ્ઞતાપતયઃ, અનુપદ્ધતચિત્તા, દેવગુરુબહુમાનિનસ્તથા ગમ્भीરાશયા इति ।

ન સર્વં પ્વંવિધાઃ, સુહુક્કાનાં વ્યત્યયોપલબ્ધેઃ, અન્યથા સુહુક્કાભાવ इति । ૬૨

^૨અર્થઃ—પુરુષોમાં શયન થકી પુરુષો-સત્ત્વો જ, તેઓમાં ઉત્તમ—સહજ તથાભવ્યત્વાદિ ભાવથી પ્રધાન તે પુરુષોત્તમો. તે આ પ્રકારે:—

આકાલ એઓ પરાર્થવ્યસની, સ્વાર્થને ઉપસર્જન (ગીણ) કરનારા, ઉચિત ક્રિયાવંત, અદીન ભાવવાળા, સફલારંભી, અદ્દ અનુશયવાળા, કૃતજ્ઞતાપતિ, અનુપદ્ધત ચિત્તવાળા, દેવગુરુબહુમાની, તથા ગંભીર આશયી એવા હોય છે.

સર્વ એવા પ્રકારના નથી હોતા,—ખુડુંકોના (ઠોલીઆઓના) વ્યત્યયની (વિપરીત ભાવની) ઉપલબ્ધિ છે માટે,—અન્યથા ખુડુંકોનો અભાવ હોય. ૬૨

પક્ષિકા—અદ્દાનુશયી इति અદ્દઃ—અદ્દ, અપકારી પ્રત્યે પણ અનિમિત્ત, અનુશયઃ—અનુશય, અપકાર બુદ્ધિ, ચેષાં—છે જેઓનો, તે તથા—તે તથા, અદ્દાનુશયવાળા.

ન સર્વં ઇત્યાદિ. ન—નજ, સર્વં પ્વ—સર્વે જ, સત્ત્વાઃ—સત્ત્વો, પ્વંવિધાઃ—એવંવિધ, એવા પ્રકારના, ભાવિભગવદ્ભાવવાળા સત્ત્વ સમા. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સુહુક્કાનાં—ખુડુંકોના, સમ્યક્ શિક્ષા અનહોની, વ્યત્યયોપલબ્ધે—વ્યત્યય ઉપલબ્ધિને લીધે, પ્રકૃતથી વિપરીત ગુણના દર્શનને લીધે. વ્યતિરેક કહ્યો—અન્યથા—હિં તો, પ્રકૃતથી ગુણવૈપરીત્યના અભાવે, સુહુક્કાભાવઃ—ઉક્ત લક્ષણવાળા ખુડુંકોનો અભાવ હોય, —સ્વલક્ષણના જ અભાવને લીધે. અને તેઓ (ખુડુંકો) નથી એમ નથી, —સર્વેના અવિગાનને લીધે.

વિવેચન

“ પરમ પુરુષ પરમાત્મા, પરમેશ્વર પરધાન....લલના;

પરમ પદારથ પરમેષ્ટિ, પરમદેવ પરમાન....લલના....શ્રીમુપાસ. ”શ્રી આનંદધનજી

પુરુષોત્તમ એટલે શું ? પુરુષાં—શરીરમાં શયન કરે તે પુરુષો, સર્વો જ, તેઓમાં ઉત્તમ તે પુરુષોત્તમો, અર્થાત્ તથાપ્રકારના સહજ સ્વાભાવયોગ્યતારૂપ તથાભવ્યત્વાદિ ભાવ થકી પ્રધાન તે પુરુષોત્તમ. સહજતથાભવ્યત્વાદિભાવતઃ પ્રધાનાઃ પુરુષોત્તમાઃ. તે આ પ્રકારે—આકાલમેતે પરાર્થવ્યક્તિનિ, ઉપસર્જનીકૃતસ્વાર્થા । ઈ. કાળની આદિથી માંડીને એઓ પરાર્થવ્યક્તિની—પદોપકારના બંધાણી, સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા, ઉચિત ક્રિયા આચરનારા, અદીન ભાવ ધરનારા, સદ્ભારંભી, અદ્ભ અનુશયી—અપકારી પ્રત્યે પણ દંભ ગાઢ રોષ નહિં રાખનારા, કૃતજ્ઞતાના સ્વામી, અનુપહત—અકુંઠિત ચિત્તવાળા, દેવ-ગુરુ પ્રત્યે બહુમાન ધરનારા, તથા ગંભીર આશયવાળા હોય છે.

પણ સર્વેય સર્વો એવા પ્રકારના એટલે કે તે ભાવિભગવદ્ભાવવાળા સર્વો સમા નથી હોતા, કારણ કે ‘સ્તુત્કાનાં વ્યત્યયોપલબ્ધેઃ ।’ ‘પ્રુકુંકોના વ્યત્યયની (વિપરીત ભાવની) ઉપલબ્ધિ છે, માટે. ’ અર્થાત્ સમ્યક્ શિક્ષા અનર્હ—

‘પ્રુકુંકો’નો અયોગ્ય એવા ‘પ્રુકુંકોના’—જડસુ ઠોલીઆઓના પ્રકૃતથી વિપરીત વિપરીત ભાવ ગુણોત્તું (દોષોત્તું) પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે માટે. જેમકે—તેઓ પરાર્થની ઉપેક્ષા કરનારા, સ્વાર્થને પ્રધાન કરનારા, અનુચિત ક્રિયા આચરનારા, દીન ભાવ ધરનારા, નિષ્ઠભારંભી, દંભ અનુશયી—મહા રોષીલા ખારીલા, કૃતજ્ઞતાના સ્વામી, ઉપહત—કુંઠિત ચિત્તવાળા, દેવ-ગુરુના અબહુમાની, તથા ગંભીર-ક્ષુલ્લક આશયવાળા પ્રગટ દેખાય છે. નહિં તો આમ પ્રકૃતથી વિપરીત ગુણોનો અભાવ હોય તો ઉક્ત લક્ષણવાળા ‘પ્રુકુંકોનો’—શિક્ષાને અયોગ્ય ઠોલીઆઓનો અભાવ હોય. અને આ ‘પ્રુકુંકો-ઠોલીઆઓ નથી એમ નથી, કારણ કે સર્વે અવિગાનથી એકી અવાજે તેનો સ્વીકાર કરે છે.

અને આમ આ વિચિત્ર જગત્માં જીવોત્તું સહજ સ્વાભાવિક યોગ્યતારૂપ તથા-ભવ્યત્વ વિચિત્ર—નાના પ્રકારોત્તું હોય છે, એ ઉપરથી લિન્ન લિન્ન પ્રકારની યોગ્યતાવાળા સર્વોત્તું અસમાનપણું સિદ્ધ થાય છે, અને ઉત્તમ યોગ્યતાવાળા સર્વોત્તું પુરુષોત્તમપણું પણ સ્વયં સિદ્ધ થાય છે.

અત્રે દર્શાતઃ અશુદ્ધ જાત્ય રત્ન પણ અજાત્ય રત્ન સાથે સમાન નથી—

૨નાશુદ્ધમપિ જાત્યરત્નં સમાનમજાત્યરત્નેન, ન ચેતરદિતરેણ, તથા સંસ્કારયોગે સત્યુત્તરકાલમપિ તદ્દેવોપપત્તઃ । ન હિ કાચઃ પદ્મરાગીભવતિ જાત્યનુચ્છેદેન ગુણપ્રકર્ષા-ભાવાત્ ॥ ૬૩

૩અર્થ:—અશુદ્ધ જાત્ય રત્ન પણ અજાત્ય રત્ન સાથે સમાન નથી, અને ઈતર ઈતર સાથે (સમાન નથી);—તથાપ્રકારે સંસ્કાર યોગ સતે ઉત્તરકાળે પણ તે બન્નેના ભેદની ઉપપત્તિ છે માટે. કાચ ખરેખર! પદ્મરાગ થતો નથી,—જાતિના અનુચ્છેદથી ગુણપ્રકર્ષના અભાવ છે માટે. ૬૩

વિવેચન

“તેજઃ સ્ફુરન્મણિપુ યાતિ યથા મહત્ત્વં,

નૈવ તુ કાચશકલે કિરણાકુલેડપિ ॥”—શ્રી ભક્તામરસ્તોત્ર

અત્રે કોઈ કહેશે કે—તીર્થંકરપણાના હેતુને લીધે બોધિલાભ પરત્વે ભગવંતોની અન્ય સાથે અસમાનતા ભલે હો, પણ બીજી અવસ્થામાં અસમાનતા કેમ ઘટે? તેનું સમાધાન અત્રે જાત્ય-અજાત્ય રત્નની પ્રતિવસ્તૂપમાથી બતાવ્યું છે—
અશુદ્ધ જાત્યરત્ન પણ નાશુદ્ધમપિ જાત્યરત્નં સમાનમજાત્યરત્નેન । ન ચેતરદિતરેણ ।
અજાત્યરત્ન સાથે ‘અશુદ્ધ જાત્ય રત્ન (પદ્મરાગાદિ) પણ અજાત્ય રત્ન (કાચાદિ) સમાન નથી સાથે સમાન નથી’ હોતું, (તો પછી શુદ્ધ તો સમાન ક્યાંથી જ હોય? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દથી સૂચવ્યું છે); અને ઈતર-અજાત્ય રત્ન જાત્ય રત્ન સાથે સમાન નથી હોતું. કારણ કે તથાપ્રકારે અશુદ્ધ અવસ્થામાં અસમાનતા સતે શુદ્ધિના ઉપાયરૂપ ક્ષાર-માટી-પુટપાક આદિના સંસ્કારયોગે ઉત્તરકાળે પણ તે બન્નેના—જાત્ય અજાત્ય રત્નના ભેદની ઉત્પત્તિ છે, જાત્ય અજાત્ય રત્નનો ભેદ ઘટે છે.

ખરેખર! ગમે તેટલા સંસ્કારયોગે પણ કાચ પદ્મરાગ બનતો નથી, ‘ન હિ કાચઃ પદ્મરાગીભવતિ ।’ કારણ કે કાચ આદિ જાતિના અનુચ્છેદે કરી ગુણપ્રકર્ષનો અભાવ છે માટે, જાત્યનુચ્છેદેન ગુણપ્રકર્ષાભાવાત; અર્થાત્ કાચ આદિની જાતિનો ઉચ્છેદ (ઉલ્લંઘન) થતો નથી, કાચ કાચ મટી જતો નથી અને તેને ગમે તેટલો ઘસી ઘસીને ચકચકિત કરો

પંક્તિકા—ન-ન જ, અશુદ્ધમપિ—અશુદ્ધ પણ, મહત્ત્વસ્ત પણ, જાત્યરત્ન—જાત્ય રત્ન. પદ્મરાગાદિ, સમાન—સમાન, તુલ્ય, અજાત્યરત્નેન—અજાત્ય રત્ન સાથે, કાચ સાદિ સાથે. શુદ્ધ તેની સમાન હોતું જ નથી, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે. ન ચેતરદ્—અને ઈતર, અજાત્ય રત્ન, હિતરેણ—ઈતર સાથે, જાત્ય રત્ન સાથે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું:—તથા-તથા, અશુદ્ધ અવસ્થામાં અસમાનતા સતે, સંસ્કારયોગે—સંસ્કારયોગે, શુદ્ધિના ઉપાયરૂપ ક્ષાર-માટી-પુટપાક સંયોગે, ઉત્તર-કાલમપિ—ઉત્તર કાળે પણ, તો પણ પૂર્વકાળે તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણનો અર્થ છે. તદ્ભેદોપપત્તે:—તેના ભેદની ઉપપત્તિને લીધે. ને બન્નેના જાત્ય-અજાત્ય રત્નના અસાદૃશ્યધટનથી ભેદ ઉપપત્તિ (છે). તે જ ભાવે છે—

ન હિ કાચઃ પદ્મરાગીભવતિ—કાચ પદ્મરાગ થતો નથી, સંસ્કારયોગે પણ એમ સમજાય છે. હેતુ કહ્યો:—જાત્યનુચ્છેદેન—જાતિઅનુચ્છેદથી, કાચ આદિ સ્વભાવના અનુલ્લંઘન વડે કરીને, ગુણપ્રકર્ષાભાવાત—ગુણ પ્રકર્ષના અભાવને લીધે, કાન્તિઆદિ ગુણોના વૃદ્ધિઅભાવને લીધે.

તો પણ તે કાન્તિ આદિ ગુણની વૃદ્ધિનો પ્રકર્ષ પામતો નથી. ગમે તેટલા સંસ્કાર અથવા 'ગુણપ્રકર્ષભાવાત' (?) એ પાઠ લેતાં બીજી રીતે ઘટાવીએ તો યોગે કાચ પક્ષરાગ ન થાય નાતિના અનુચ્છેદથી ગુણપ્રકર્ષનો ભાવ હોય છે, અર્થાત્ કોઈ કાચ આદિ વસ્તુ વધી વધીને ગુણપ્રકર્ષ પામે તે પણ પોતાની સ્વનાતિનો ઉચ્છેદ-ઉદ્ભવન કર્યા વિના જ, એટલે કે પોતાની નાતિની સર્યાદામાં-હદમાં રહીને જ તે પોતાના વધારેમાં વધારે કાન્તિ આદિ ગુણનો પ્રકર્ષ પામી શકે છે, તેથી આગળ નહિં. આમ શુદ્ધ-અશુદ્ધ ગમે તે અવસ્થામાં નાત્ય-અનાત્ય રત્નનો પ્રગટ ભેદ સિદ્ધ છે.

“સુમતિનાથ સાચા હો....

પરિ પરિ પરમત હિ ભયા, જેસા હીરા નાચા હો;

ઔર દેવ સવિ પરિહર્યા, મેં નાણી કાચા હો....સુમતિ.”—શ્રી યશોવિજયજી

આનું જ પ્રત્યેકશુદ્ધાદિ આગમવચનથી સમર્થન કરે છે—

૪૫ ^૪ઈત્યંચૈતદેવં પ્રત્યેકબુદ્ધાદિવચનપ્રામાણ્યાત્, તદ્દાનુપપત્તેઃ, ન તુલ્યભાજનતાયાં તદ્ભેદો ન્યાય્ય इति । ૬૪

૪અર્થઃ—અને આમ આ એમ પ્રત્યેકશુદ્ધ આદિ વચનના પ્રામાણ્ય થકી છે,— (અન્યથા) તેના ભેદની અનુપપત્તિ છે માટે; તુલ્ય ભાજનતામાં તેનો ભેદ ન્યાય્ય નથી એટલા માટે. ૬૪

વિવચન

“નાથ ! તુમારી જોડિ, ન કો ત્રિહુ લોક મેં રે;

પ્રભુજી પરમ આધાર, અછો ભવિ થોકને રે....અનિલજિન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પણિકા—આ જ તંત્રયુક્તિથી સાધવાને કહ્યું—ઈત્યં ચ—આમ જ નાતિ અનુચ્છેદ વડે કરીને જ, —ચ કારના અવધારણ્યઅર્થપણાને લીધે, एतत्—આ, ગુણ પ્રકર્ષભવન લક્ષણ વસ્તુ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું:—एवम्—એમ, આ નાતિઅનુચ્છેદ વડે કરીને ગુણપ્રકર્ષભાવલક્ષણ પ્રકારથી, પ્રત્યેકબુદ્ધાદિવચનપ્રામાણ્યાત્—પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ—પૃથક્-ભિન્નસ્વરૂપી એવા પ્રત્યેકશુદ્ધ, શુદ્ધબોધિત, સ્વયંશુદ્ધ આદિના, વચનાંતિ-વચનો, નિરૂપક ધ્વનિઓ, તેષાં—તેઓનું, પ્રામાણ્ય—પ્રામાણ્ય, આપ્તો-પદિષ્ટપણાએ કરીને અભિધેય અર્થનો અવ્યભિચારી ભાવ, તસ્માત્—તે થકી. વ્યતિરેકથી આના જ સમર્થન અર્થે કહ્યું:—તદ્ભોદાનુપપત્તે—તદ્ભેદની—તેના ભેદની અનુપપત્તિને લીધે, અહીં અન્યથા શબ્દના અધ્યારોપથી ‘અન્યથા તદ્ભેદાનુપપત્તેઃ’ એમ યોગવા યોગ્ય છે તદ્ભેદાનુપપત્તિ જ ભાવે છે— ન-ન જ, તુલ્યભાજનતાયાં—તુલ્યભાજનતામાં, તુલ્યયોગ્યતામાં, તદ્ભેદઃ—તેઓનો ભેદ, પ્રત્યેકશુદ્ધાદિ ભેદ, ન્યાય્યઃ—ન્યાય્ય, યુક્તિસંગત, इति એમ.

જાત્ય-અજાત્ય રત્નના ઉક્ત દૃષ્ટાંત પરથી ક્ષલિત થતી યોગ્યતાલેદરૂપ વસ્તુનું અત્રે શાસ્ત્રોક્ત યુક્તિથી સમર્થન કર્યું છે—

અને આમ જ આ જાતિઅનુચ્છેદથી શુભપ્રકર્ષનો ભાવ હોય છે, એ વસ્તુ એમ પ્રત્યેકબુદ્ધ આદિ વચનના પ્રામાણ્યથી-પ્રમાણપણથી સમર્થિત થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક-બુદ્ધ, બુદ્ધબોધિત, સ્વયંબુદ્ધ આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાચક શબ્દો આગમમાં કહ્યા છે, તેના પ્રમાણથી આ એમ જ છે, નહિં તો તેના લેદની અનુપપત્તિ-અઘટમાનપણું હોય. કેવા પ્રકારે? તો કે ‘ન તુલ્યભાજનતાયાં તદ્ભેદો ન્યાય્ય इति’ ‘તુલ્ય ભાજનતામાં તેનો લેદ ન્યાય્ય નથી. બધાની તુલ્ય-સરખી પાત્રતા યોગ્યતા હોય તો આવો પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ લેદ ન્યાય્ય-યુક્તિયુક્ત નથી

અને આ ઉપરથી મુક્તિમાં પણ વિશેષ છે એમ નથી, એ સમજાવવા દરિદ્ર અને ધનવાનના અવિશિષ્ટ મૃત્યુનું દર્શાવ રજૂ કરે છે—

‘ન चात एव मुक्तावपि विशेषः कृत्स्नकर्मक्षयकार्यत्वात्, तस्य चाविशिष्टत्वात् ।

दृष्टञ्च दरिद्रेष्वरयोरप्यविशिष्टो मृत्युः, आयुः क्षयाविशेषात् । न चैतावता तयोः प्रागप्यविशेषः, तदन्यहेतुविशेषात् । निदर्शनमात्रमेतद् । ૬૫

પણિકા—એમ સત્ત્વભેદસિદ્ધિ સતે મુક્તિમાં પણ તેના લેદનો પ્રસંગ આવશે એમ પર આશંકાના પરિહારાર્થે કહ્યું:—ન ચ—ન જ, અત એવ—આ થકી જ, અહીં સત્ત્વભેદસિદ્ધિરૂપ હેતુ થકી જ, મુક્તાવપિ—મુક્તિમાં પણ, ભોક્ષમાં પણ, કેવળ અહીં નહિં, વિશેષ:—વિશેષ, લેદ,—ત્યાં પણ સત્ત્વમાત્રના ભાવને લીધે. કયા કારણથી? તો કે—કૃત્સ્નકર્મક્ષયકાર્યત્વાત્—કૃત્સ્ન કર્મક્ષયના કાર્યપણાને લીધે, નિખિલ કર્મક્ષયાનન્તર મુક્તિના ભાવિપણાને લીધે. એમ પણ શું? તે માટે કહ્યું:—તસ્ય ચ—અને તેના, કૃત્સ્ન કર્મક્ષયના, અવિશિષ્ટત્વાત્—અવિશિષ્ટપણાને લીધે, સર્વ મુક્તોના એકાદશપણાને લીધે. તે જ અર્થાન્તર દર્શનથી ભાવે છે—

દૃષ્ટञ्च—અને દૃષ્ટ છે, ઉપલબ્ધ છે, દરિદ્રેશ્વરયોરપિ—દરિદ્ર અને ઇશ્વર (ધનવાન) એવા બે પુરુષવિશેષનું પણ, તો પછી અન્ય બે અવિશિષ્ટોનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. અવિશિષ્ટ:—અવિશિષ્ટ, એકરૂપ, મૃત્યુ:—મૃત્યુ પ્રાણોપરમ, કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—આયુ:ક્ષયાવિશેષાદ્—પ્રાણોપરમના કારણરૂપ આયુ ક્ષયસ્ય—આયુક્ષયના, અવિશેષાદ્—અવિશેષને લીધે, અભેદને લીધે, —કારણવિશેષપૂર્વક જ કાર્યવિશેષ હોય છે એટલા માટે. ત્યારે તે બન્નેનો પૂર્વે પણ અવિશેષ હશે? તે માટે કહ્યું:—ન ચૈતાવતા—અને એટલાથી જ, મૃત્યુના અવિશેષથી, તયો:—તે બન્નેનો, દરિદ્ર-ઇશ્વરનો, પ્રાગપિ—પૂર્વે પણ, મૃત્યુકાલથી પૂર્વે પણ, અવિશેષ:—ઉક્તરૂપ અવિશેષ. કયા કારણથી? તો કે—તદન્યહેતુવિશેષાત્—તસ્માત્—તેનાથી, આયુક્ષયથી, અન્યે—અન્ય જે વિભવ-સત્ત્વ-અસત્ત્વાદિ હેતવ:—હેતુઓ, તૈ:—તે વડે કરીને, વિશેષાદ્—વિશેષને લીધે, વિશિષ્ટી-કરણને લીધે, નિદર્શનમાત્રમેતદ્ इति—આ નિદર્શનમાત્ર છે. ક્ષીણકર્મવાળા મુક્તોનું ક્ષીણ આયુ:કર્મોંશ વિશેષવાળા દરિદ્ર-ઇશ્વર સાથે પરમાર્થથી કિંચિત્ સામ્ય નથી એમ આ દૃષ્ટાન્ત માત્ર છે.

॥ इति पुरुषोत्तमत्वसिद्धिः ॥

^૫અર્થઃ—અને (એટલા માટે જ) મુક્તિમાં પણ વિશેષ (લેદ) છે એમ નથી,—(તે મુક્તિનું) કૃત્સ્નકર્મક્ષયનું કાર્યપણું છે માટે, અને તેનું (કૃત્સ્નકર્મક્ષયનું) અવિશિષ્ટ-પણું છે માટે.

અને દરિદ્રનું તેમજ ઈધરનું (ધનવાનનું) મૃત્યુ અવિશિષ્ટ દષ્ટ છે,—આયુક્ષયના અવિશેષને લીધે. અને એટલા પરથી તે બન્નેનો પૂર્વે પણ અવિશેષ નથી,—તદન્ય (તેનાથી અન્ય) હેતુવિશેષને લીધે. આ નિદર્શનમાત્ર છે. ૬૫

॥ ઇતિ પુરુષોત્તમ ॥ ૬ ॥

વિવેચન

“ નિર્મમ નિઃસંગી હો નિર્ભય અવિકારતા, નિર્મલ સહજ સમૃદ્ધિ;

અષ્ટ કરમ હો વનદાહથી, પ્રગટી અન્વય ઋદ્ધિ....શ્રી શુદ્ધમતિ. ” શ્રીદેવચંદ્રજી

એમ યોગ્યતાલેદથી સત્ત્વોના લેદની સિદ્ધિ સતે, મુક્તિમાં પણ તેઓના લેદનો પ્રસંગ આવશે એવી કોઈ આશંકા કરે, તેના પરિહારાર્થે કહ્યું—અહીં સત્ત્વલેદની સિદ્ધિ થઈ એટલે જ કંઈ ‘મુક્તિમાં પણ વિશેષ (લેદ) છે એમ નથી.’

મુક્તિમાં પણ લેદ નથી કારણ કે મુક્તિ છે તે જ્ઞાનાવરણીયાદિ સર્વ કર્મના ક્ષયાનન્તર હોય છે, એટલે તે સર્વકર્મક્ષયના કાર્યરૂપ છે; અને જે આ

સર્વકર્મનો ક્ષય છે તેનું તો અવિશિષ્ટપણું છે, અર્થાત્ સર્વ મુક્તોને આ સર્વકર્મ-ક્ષયરૂપ કાર્યનું એકાદશપણું, એકસરખાપણું છે, એટલે મુક્તોમાં કંઈ લેદ નથી. આમ પૂર્વે સંસારી અવસ્થામાં યોગ્યતાલેદ છતાં મુક્તોમાં લેદ નથી, એ વસ્તુના સમર્થનમાં અત્રે બીજું લોકપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે:— ‘દૃષ્ટ્વ દરિદ્રેશ્વરયોરપ્યવિશિષ્ટો મૃત્યુઃ ।’

દરિદ્ર ને ધનવાન—એ બે પુરુષવિશેષોનું પણ મૃત્યુ અવિશિષ્ટ—એકરૂપ દષ્ટ છે, (તો પછી અવિશિષ્ટોનું તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે); કારણ કે પ્રાણોપરમના કારણરૂપ આયુક્ષયનો અવિશેષ—અલેદ છે માટે, આયુક્ષયાવિશેષાતઃ

દરિદ્ર આયુ ક્ષયથી મરી ગયો તેમજ ધનવાન પણ આયુક્ષયથી દરિદ્ર-ધનવાનના મૃત્યુમાં મરી ગયો, એમ આયુક્ષયરૂપ કારણમાં લેદ નથી, માટે. ત્યારે કોઈ તદ્દાવત નથી કહેશે—તે બન્નેનો મૃત્યુકાળ પૂર્વે પણ શું અવિશેષ—અલેદ હશે ?

તે માટે કહ્યું—‘ ન ચૈતાવતા તયોઃ પ્રાગપ્યવિશેષઃ । ’ ‘ એટલાથી તે બન્નેનો પૂર્વે પણ અવિશેષ નથી,’ અર્થાત્ મૃત્યુનો અવિશેષ છે એટલાથી જ તે દરિદ્ર—ધનવાંત બન્નેનો મૃત્યુકાલ પૂર્વે પણ અવિશેષ—અલેદ છે એમ નથી; કારણ કે આયુક્ષયથી અન્ય એવા વિભવ—સત્ત્વ આદિ હેતુવિશેષ થકી તે બન્નેનો વિશેષરૂપ—લેદરૂપ પ્રગટ તદ્દાવત દેખાય જ છે. આ તો ઉક્ત મુક્તાઅલેદ સમજાવવા માટેનું ‘ નિદર્શન માત્ર છે ’; બાકી જેના સર્વ કર્મ ક્ષીણ થયા છે એવા મુક્તોનું, ક્ષીણ આયુઃકર્માશવાળા દરિદ્ર—ધનવાન સાથે પરમાર્થથી કંઈ સામ્ય નથી, એમ આ દષ્ટાન્ત માત્ર છે.

॥ ઇતિ પુરુષોત્તમાઃ ॥ ૬ ॥

યોગ્ય માનવામાં આવે છે, તેના નિરાકરણાર્થે અત્ર 'પુરુષસિંહેભ્યઃ'—
 બાહ્ય અર્થ સાથે પુરુષસિંહોને એ વિશેષ પદ મૂક્યું છે. કારણ કે વાસ્તવિક રીતે
 સંવાદી તે જ સત્ય, તો સમ્યક્ શુભ ભાવમાં પ્રવર્તીવનારું અને અશુભ ભાવથી નિવ-
 એમતત્ત્વ નિરસન તીવનારું એવું જે સત્ય વા અસત્ય વચન હોય, તે નિશ્ચયથી—
 પરમાર્થથી સત્ય છે. પણ તેના નિષેધ કરતાં સાંકૃત્યો એટલે કે
 'સાંકૃત' નામના વાદીવિશેષના શિષ્યો એમ વહે છે કે—બાહ્ય અભિધેય અર્થ સાથે
 સંવાદી—સંવાદ પામતું, મેળ ખાતું એવું અવ્યભિચારી તે જ વ્યવહારરૂપ સત્ય છે.
 કારણ કે સિંહ, પુણ્ડરીક આદિના સાદૃશ્યનું અલીકપણું—અસત્યપણું—ખોટાપણું
 હોવાથી તે તે ઉપમાનું વૈતથ્ય—વિતથપણું—ખોટાપણું છે, એટલે ઉપમાવૈતથ્યેન—ઉપમાના
 વિતથપણાથી એ ભગવંતો નિરુપમ હોવાથી ઉપમા રહિત સ્તવને જ યોગ્ય છે—
 નિરુપમસ્તવાર્હાં एव, હીન—અધિકથી ઉપમા મૃષા' છે એ વચન છે, માટે; હીનાધિકાભ્યા-
 મુપમા મૃષેતિવચનાત્. અર્થાત્ જેને ઉપમા આપવામાં આવે છે તે ઉપમેયથી હીન—નીચી-
 ઉતરતી ઉપમા ભો આપવામાં આવે, તો તે ઉપમેયનો યથાર્થ ભાવ નહિં
 દર્શાવતી હોવાથી મૃષા—ખોટી છે; અને ઉપમેયથી ભો અધિક—ચઢીયાતી
 ઉપમા આપવામાં આવે, તો અતિશયોક્તિરૂપ હોવાથી તે પણ મૃષા—ખોટી છે. આમ
 બાહ્ય અર્થ સાથે સંવાદી—મેળ ખાય તે જ સત્ય એમ વદનારા આ સાંકૃત્યોના વ્યવચ્છેદ
 અર્થે અહીં 'પુરુષસિંહોને' એ ખાસ પદ કહ્યું છે.

આ ભગવંતો પુરુષસિંહો કેવા પ્રકારે છે ? તે પ્રદર્શિત કરે છે—

૭ પુરુષાઃ પ્રાગ્વ્યાવર્ણિતનિરુક્તાસ્તે સિંહા इव प्रधानशौर्यादिगुणभावेन ख्याताः पुरुषसिंहाः ।
 ख्याताश्च कर्मशत्रून् प्रति शूरतया, तदुच्छेदनं प्रति क्रौर्येण, क्रोधादीन् प्रति
 असहनतया, रागादीन् प्रति वीर्ययोगेन, तपःकर्म प्रति वीरतया ।
 अवज्ञेषां परीषहेषु, न भयमुपसर्गेषु, न चिन्ताऽपीन्द्रियवर्गे, न खेदः संयमाध्वनि,
 निष्प्रकम्पता सद्ग्यान इति । ૬૭

૭ અર્થ :—પુરુષો—પૂર્વે વ્યાવર્ણિત નિરુક્તવાળા (વ્યુત્પત્તિવાળા) તેઓ, સિંહો જેવા
 પ્રધાન શૌર્યાદિ ગુણભાવથી ખ્યાત, તે પુરુષસિંહો.

અને કર્મશત્રુઓ પ્રતિ શૂરતાથી, તેઓના ઉચ્છેદન પ્રતિ ક્રૂરતાથી, ક્રોધાદિ પ્રતિ
 અસહનતાથી, રાગાદિ પ્રતિ વીર્યયાગથી, તપઃકર્મ પ્રતિ વીરતાથી તેઓ ખ્યાત છે.

પરીપહોમાં એઓને અવજ્ઞા છે, ઉપસર્ગમાં ભય નથી, ઈન્દ્રિયવર્ગમાં ચિંતા પણ
 નથી, સંયમમાર્ગમાં ખેદ નથી, સદ્ગ્યાનમાં નિષ્પ્રકમ્પતા છે. ૬૭

વિવેચન

“ यस्य च शुक्लं परमतपोऽग्नि—ध्यानमनन्तं दुरितमधाक्षीव ।
तं जिनसिंहं कृतकरणीयं, मल्लिमशलयं शरणमितोऽस्मि ॥ ”

—શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્યજી કૃત બૃહત્સ્વયંભૂ સ્તોત્ર.

પુરુમાં—શરીરમાં શયન કરે તે પુરુષ એમ પૂર્વે જેની નિરુક્તિ—વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવી હતી તે પુરુષો; તેઓ, સિંહો જેમ, પ્રધાન શૌર્ય આદિ ગુણના ભાવથી—હોવાપણથી ખ્યાત—પ્રસિદ્ધ છે તે પુરુષસિંહો. અને તેઓના શૌર્ય આદિ ગુણગણની ખ્યાતિ આ પ્રકારે જગત્પ્રસિદ્ધ છે: ‘ સ્યાતાશ્ચ કર્મશત્રૂન્ પ્રતિ શૂરતયા, તદુચ્છેદનં પ્રતિ ક્રૌર્યેણ । ઈ.

કર્મશત્રુઓ સાથે આત્માના સનાતન યુદ્ધમાં તેઓ અદ્ભુત શૂરતા દાખવે છે, તે કર્મરિપુઓના ઉચ્છેદનમાં—નિર્મૂલ નાશમાં તીક્ષ્ણ કૂરતા બતાવે છે, ક્રોધ—માન આદિ કષાયોની હાજરી ક્ષણ પણ ન સહી શકે એવી ઉત્કટ અસહનતા પુરુષસિંહ ભગવંતો ધરાવે છે, રાગ—દ્વેષાદિ વિભાવોના ઉન્મૂલનમાં અપૂર્વ વીર્યયોગ—આત્મસામર્થ્ય સ્ફુરાવે છે, અને તપઅનુષ્ઠાનમાં અનુપમ વીરતા પ્રદર્શાવે છે. આમ સિંહ જેમ શૌર્યાદિ ગુણોથી તેઓ પ્રખ્યાત છે.

તેમજ ‘ અવજ્ઞેષાં પરીષદેષુ, ન ભયમુપસર્ગેષુ ’ ઈન્દ્રોક્ષમાર્ગે પરમ શૂરવીરપણે વિચરતા આ અવધૂત પુરુષસિંહોને ગમે તેવા ઘોર પરીષદો આવી પડે, તોપણ તે પ્રત્યે અવજ્ઞા હોય છે—બીલકુલ પરવાહ હોતી નથી; ભયંકર ઉપસર્ગો થાય તોપણ પરિણામની ચંચલતારૂપ લેશ પણ ભય ઉદ્ભવતો નથી; ઈન્દ્રિયઆમની વિષયપ્રસિદ્ધિ ચિન્તા હોતી નથી; આત્માને સ્વરૂપમાં સંયમી રાખવારૂપ સંયમમાર્ગમાં ખેદ—થાક—કંટાળો ઉપજતો નથી; અને આત્મસ્વરૂપના અનન્ય એકાગ્ર ચિન્તનરૂપ સદ્ધ્યાનમાં નિષ્પ્રકંપતા હોવાથી યોગનું લેશ માત્ર કંપાયમાનપણું હોતું નથી. આમ સિંહની જેમ નિર્ભયતા, નિશ્ચિંતતા, નિષ્કંપતા આદિ ગુણોથી પણ તેઓનું સિંહ સાથે સામ્ય ઘટે છે.

“ સૂર જગદીશની તીક્ષ્ણ અતિ શૂરતા, જિણે ચિરકાળનો મોહ છૂતો;
ભાવ સ્યાદ્વાદતા શુદ્ધ પરગાશ કરી, નીપનો પરમ પદ જગ વદિતો ”....

—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉપમા દ્વારા તત્ત્વથી અસાધારણ ગુણનું કથન ને તેથી શિષ્યવિશેષનો અનુગ્રહ દર્શાવે છે—

‘ ન ચૈવમુપમા મૃષા, તદ્દ્વારેણ તત્ત્વતઃ તદસાધારણગુણાભિધાનાત્ ।

વિનયવિશેષાનુમદ્ધાર્થમેતત્, इत्थमेव केषाञ्चिद्वक्तृगुणप्रतिपत्तिदर्शनात् । चित्रो हि सत्त्वानां क्षयोपशमः, ततः कस्यचित्कथञ्चिदाशयशुद्धिभावात् । ૬૮

‘અર્થ’ :—એમ ઉપમા મૃષા નથી, કારણ કે તે દ્વારે તત્ત્વથી તેઓના અસાધારણ-ગુણનું અભિધાન (કથન) છે, માટે.

આ વિનયવિશેષોના અનુગ્રહાર્થે છે,—આમ જ કોઈને ઉક્ત ગુણની પ્રતિપત્તિનું (પ્રતીતિ-ગ્રહણનું) દર્શન થાય છે, માટે. કારણ કે સત્ત્વોના ક્ષયોપશમ ચિત્ર છે, તે થકી કોઈને કથચિત્ (કોઈ અપેક્ષાએ) આશયશુદ્ધિનો ભાવ હોય છે, માટે.^{૬૮}

વિવેચન

“ નદીયામાંહિ જિમ ગંગ અનંગ સુરૂપમાં રે,
કુલમાંહિ અરવિંદ ભરતપતિ ભૂપમાં રે;
ઐરાવત ગજમાંહિ ગરૂડ ખગમાં યથા રે,
તેજવંતમાંહિ ભણુ વખાણમાંહિ જિનકથા રે....વામાનંદન.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ અનેક પ્રકારે સિંહ સાથે ગુણસામ્ય ઘટે છે, એટલે આ ભગવંતોને ‘પુરુષસિંહો’ એમ જે ઉપમા આપવામાં આવી છે, તે મૃષા-અસત્ય નથી, યથાર્થ છે. કારણ કે તે સિંહની ઉપમા દ્વારે તત્ત્વથી-ઉપમાનું સત્યાર્થપણું પરમાર્થથી તેઓના અસાધારણ ગુણોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે; અર્થાત્ સિંહ આદિમાં પણ કથાંય સાધારણ નથી એવા અસાધારણ-અસામાન્ય (Extra-ordinary) શૌર્યાદિ ગુણોની તે સિંહ ઉપમાથી એકદમ પ્રતીતિ ઉપજે છે. એટલે તેનું સત્યાર્થપણું-યથાર્થપણું જ છે.

પંક્તિકા—ન ચ—ન જ, ધ્વમ્—એમ, ઉક્ત પ્રકારે, ઉપમા—સિંહસાદૃશ્યલક્ષણા ઉપમા, મૃષા—અલીક, ખોટી. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદ્દ્વારેણ—તે દ્વારે, સિંહઉપમા દ્વારથી, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, પરમાર્થને આશ્રીને,—નહિં કે શાબ્દ વ્યવહારથી; તદસાધારણગુણાભિધાનાત્—તેઓના અસાધારણ ગુણના અભિધાનને લીધે. તેષાં—તેઓના, ભગવંતોના, અસાધારણાઃ—અસાધારણ, સિંહ આદિમાં કથચિત્ અન્યત્ર અપ્રવૃત્ત એવા જે, ગુણાઃ—ગુણો, શૌર્યાદિ, તેષાં—તેઓના, અભિધાનાત્—અભિધાન થકી, પ્રત્યાયન થકી. વારુ, તેના અસાધારણ ગુણાભિધાથી એવો ઉપાયાન્તર સતે પણ શું અર્થે આમ ઉપન્યાસ કર્યો? તે માટે કહ્યું—

વિનેયવિશેષાનુગ્રહાર્થમેતત્—વિનેયવિશેષોને અનુગ્રહવાને આ ઉપન્યસ્ત છે. એ જ ભાવે છે—દૃશ્યમેવ—આમ જ, પ્રકૃત ઉપમાના ઉપન્યાસથી જ, કેષાશ્ચિદ્—કોઈ વિનેયવિશેષોને, ઉક્તગુણપ્રતિપત્તિદર્શનાત્—ઉક્તગુણાઃ—ઉક્ત ગુણો, અસાધારણ શૌર્યાદિ, તેષાં—તેઓના પ્રતિપત્તિદર્શનાત્—પ્રતીતિદર્શનને લીધે. કયા કારણથી આ એમ છે? તે માટે કહ્યું—ચિત્રો—ચિત્ર, ન એકરૂપ, હિ—કારણ કે, સત્ત્વાનાં—સત્ત્વોનો, પ્રાણીઓનો, ક્ષયોપશમઃ—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો ક્ષયવિશેષલક્ષણ ક્ષયોપશમ, તતઃ—તે થકી, ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્ય થકી, કસ્યચિદ્—કોઈ વિનેયના (શિષ્યના), કથચિત્—કથચિત્ પ્રકૃત ઉપમા ઉપન્યાસ આદિ પ્રકારથી, આશયશુદ્ધિભાવાત્—આશયશુદ્ધિભાવને લીધે, ચિત્ર-પ્રસાદભાવને લીધે.—એમ ઉપમા મૃષા નથી એમ યોગ (સંબંધ) છે.

ત્યારે કોઈ કહેશે કે અસાધારણ ગુણનો વાચક એવો બીજો કોઈ ઉપાય છતાં આમ ઉપમાનો ઉપન્યાસ શું કામ કર્યો ? આમ ઉપમા શું અર્થે મૂકી ? તેનો અત્રે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિએ ખુલાસો કર્યો છે કે—‘વિનેયવિશેષાનુગ્રહાર્થમેતત્ ।’ આ શિષ્યવિશેષનો વિનેયવિશેષોના-શિષ્યવિશેષોના અનુગ્રહાર્થે—ઉપકારાર્થે આ એમ અનુગ્રહહેતુ મૂકવામાં આવેલ છે,—આમ જ ઉપમાના ઉપન્યાસથી જ કોઈ શિષ્ય-વિશેષોને ઉક્ત અસાધારણ શૌર્યાદિ ગુણોની પ્રતિપત્તિ—મનથી શીઘ્ર ગ્રહણરૂપ પ્રતીતિ ઉપજતી દેખાય છે, માટે. કારણ કે ‘ચિત્રો હિ સત્ત્વાનાં ક્ષયોપશમઃ’ સત્ત્વોનો પ્રાણીઓનો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો ક્ષયવિશેષલક્ષણ ક્ષયોપશમ ચિત્રં નાના પ્રકારનો હોય છે, અને તે ક્ષયોપશમના વિચિત્રપણાને લીધે કોઈ શિષ્યને કથંચિત્-કોઈ અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત ઉપમા ઉપન્યાસ આદિ પ્રકારથી આશયશુદ્ધિનો-ચિત્તપ્રસાદનો ભાવ હોય છે. માટે એવા પ્રકારે ઉપમા મૂકા નથી, પણ પરમાર્થથી સત્ય જ છે.

નિષ્કારણ કરુણાણુ મહત્પુરુષોનો અનુગ્રહવિધિ યથાભવ્ય વ્યાપક હોય છે, એ સમજાવે છે—

‘યથાભવ્યં વ્યાપકં આનુગ્રહવિધિઃ’, ઉપકાર્યાત્પ્રત્યુપકારલિપ્સાઽભાવેન મહતાં પ્રવર્તનાત્ । ૬૯

અર્થ:—અને અનુગ્રહવિધિ યથાભવ્ય વ્યાપક છે,—ઉપકાર્ય પાસેથી પ્રત્યુપકારની લિપ્સાના (પામવાની ઇચ્છાના) અભાવે મહંતોનું પ્રવર્તન હોય છે, માટે. ૬૯

વિવેચન

“નિષ્કારણુ કરુણારસ સાગર,

અનંત ચતુષ્ક પદ પાગી હો....મલ્લિ જિન!”—શ્રી આનંદધનજી.

ત્યારે આશંકા થશે કે—વારુ, સિંહાદિરૂપ હીન ઉપમાથી કોઈ શિષ્યવિશેષોને ભલે લગવદ્ગુણની પ્રતિપત્તિ થતી હોય, તો પણ તે ઉપમા હીન-ઉત્તરતી હોવાથી સુંદર

પણિકા—વારુ, જો સિંહાદિરૂપ હીન ઉપમાથી પણ કોઈને લગવદ્ગુણની પ્રતિપત્તિ થાય, તથાપિ તે સુંદર નથી, તે માટે કહ્યું—યથાભવ્યં (ઈત્યાદિ) યો યથા મહ્યોઽનુગ્રહીતું ચોગ્યો—જે જેમ ભવ્ય—અનુગ્રહવાને યોગ્ય તે યથાભવ્યં—યથાભવ્ય, યોગ્યતાનુસાર, તેન—તે વડે, વ્યાપકશ્ચ—અને વ્યાપક, પુનઃ સર્વાનુયાયી, અનુગ્રહવિધિઃ—અનુગ્રહવિધિ, ઉપકારકરણ છે, અત્રે હેતુ—

ઉપકાર્યાદિ—ઉપક્રિયાભાણુ—ઉપકાર કરાઈ રહેલા તરફથી, પ્રત્યુપકારલિપ્સાઽભાવેન—પ્રત્યુપકારની લિપ્સાના (લેવાની ઇચ્છાના) અભાવે. ઉપકાર્યને આશ્રીને ઉપકર્તાનું અનુગ્રહકરણ તે પ્રત્યુપકાર:—પ્રત્યુપકાર, તેમાં લિપ્સાઽભાવેન—લિપ્સાના અભાવથી, અભિલાપનિવૃત્તિથી મહતાં—મહંતોના સંતોના, પ્રવર્તનાત્—પ્રવર્તનને લીધે, અતઃ—એથી કરીને, આમ જ કોઈ અનુગ્રહીત થાય છે, એટલા માટે એમ પણ ઉપમાપ્રવૃત્તિ અદુષ્ટ છે.

૮. પુરુષવરપુણ્ડરીક

‘ પુરુષવર પુણ્ડરીકેભ્યઃ ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ સૂત્રનું પ્રયોજન: અભિન્નજાતીય ઉપમા જ આપવા યોગ્ય છે એ વાદનું નિરસન —

૧૧. એતે ચાવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિતવસ્તુવાદિભિઃ સુચારુશિષ્યૈઃ વિરુદ્ધોપમાડ્યોગેનાભિન્ન-
જાતીયોપમાર્હાં ઇવાભ્યુપગમ્યન્તે, ‘ વિરુદ્ધોપમાયોગે તદ્ધર્માપત્ત્યા તદવસ્તુત્વમિતિ વચ્ચનાત્,
એતદ્વ્યપોહાયાહ — ૭૧

‘ પુરુષવરપુણ્ડરીકેભ્યઃ ’

૧૧. અર્થઃ—અને એઓ—અવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિત વસ્તુવાદી સુચારુશિષ્યોથી વિરુદ્ધ
ઉપમાના અયોગે કરીને—અભિન્નજાતીય ઉપમાને જ અહીં (યોગ્ય) માનવામાં આવે છે,
—‘ વિરુદ્ધ ઉપમાના યોગે તદ્ધર્મની આપત્તિથી તેનું અવસ્તુત્વ હોય ’ એ વચનથી; એના
વ્યપોહ (નિરાકરણ) અર્થે કહ્યું—૭૧

‘ પુરુષવરપુણ્ડરીકેને ’

પંક્તિકા—એતે ચ ઇત્યાદિ. અને આ પૂર્વ સૂત્રોક્ત ગુણભાગી પણ અભિન્નજાતીય ઉપમાર્હ જ
માનવામાં આવે છે એમ યોગ (સંબંધ) છે. કોનાથી ? તે માટે કહ્યું—અવિરુદ્ધૈઃ—અવિરુદ્ધ, એકજાતીય,
ધર્મૈઃ—ધર્મોથી, સ્વભાવોથી, અધ્યાસિત—અધ્યાસિત, આકાન્ત, વસ્તુ—ઉપમાદિ વસ્તુ, વદિતું
શીલં યેષાં તે તથા—વદવાનું શીલ છે જેઓનું તે તથા—અવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિત વસ્તુવાદી, તૈઃ—તેઓથી,
સુચારુશિષ્યૈઃ—સુચારુશિષ્યોથી, પ્રવાદિવિશેષના અન્તેવાસીઓથી.

વિરુદ્ધોપમાડ્યોગેન—વિરુદ્ધ ઉપમાના અયોગથી; વિરુદ્ધાયાઃ—વિરુદ્ધ, ઉપમેય અપેક્ષાથી
વિજાતીય એવી પુંડરીકાદિક, ઉપમાયાઃ—ઉપમાના-ઉપમાનના, અયોગેન—અયોગથી, અધટનથી, શું ?
તો કે—અભિન્નેત્યાદિ. અભિન્નજાતીયાયા ઇવ—અભિન્નજાતીય જ એવી ભગવત્ તુલ્ય મનુષ્યાન્તરરૂપ,
ઉપમાયા અર્હાઃ—ઉપમાને અર્હ—યોગ્ય, ઇત્યન્તે—માનવામાં આવે છે. કયા કારણથી ? તો કે—

વિરુદ્ધોપમાયાઃ—પુંડરીકાદિરૂપ વિરુદ્ધ ઉપમાના, યોગે—સંબંધે, તદ્ધર્માપત્ત્યા—તત્ત્વધર્માપત્તિથી,
વિજાતીય ઉપમાના ધર્મની આપત્તિથી, તસ્ય—તેનું, અર્હદાદિ લક્ષણ ઉપમેયનું, અવસ્તુત્વ—અવસ્તુત્વ,
—તાદૃશધર્મી વસ્તુના અસંભવને લીધે, इति વચ્ચનાત્—એ વચનથી. તે પૂર્વવત્, અને એમ કહેવા
યોગ્ય નથી કે પૂર્વ સૂત્રથી જ આ સૂત્રના વ્યવચ્છેદ અભિપ્રાયના—સિંહઉપમાના પણ વિજાતીયપણાથી—
વ્યવચ્છિતપણાને લીધે, શું અર્થે આનો ઉપન્યાસ છે ? એમ. કારણ કે ‘ નિરુપમસ્તવ ’ એટલા માત્ર
વ્યવચ્છેદકપણાએ કરીને ચરિતાર્થ એવા તેનું વિવક્ષિતપણું છે માટે ?

વિવેચન

“જિન સેવનથે પાઈયે હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ.....લલના,
તત્ત્વપ્રતીત વસંત ઋતુ પ્રગટી, ગઈ શિશિર કુપ્રતીત.....લલના.

હરમતિ રજની લઘુ લઈ હો, સદ્ગોધ દિવસ વર્ધિત. લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને પૂર્વોક્ત ગુણવિશેષસંપન્ન આ અર્હંત ભગવંતો ‘અભિન્નજાતીય ઉપમાને જ યોગ્ય’ છે એમ અવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિત વસ્તુવાદી સુચારુશિષ્યોથી માનવામાં આવે છે, તેના નિરાસ અર્થે અહીં ‘પુરુષવરપુણ્ડરીકેભ્યઃ’—પુરુષવર-

અભિન્નજાતીય પુંડરીકોને એ વિશિષ્ટ પદ કહ્યું છે. અર્થાત્ વસ્તુ અવિરુદ્ધ—એક-ઉપમા જ યોગ્ય છે, જાતીય ધર્મોથી—સ્વભાવોથી અધ્યાસિત છે એમ જે વદે છે, તે આ એ મતનું નિરસન ‘સુચારુ’ નામના પ્રવાદીવિશેષના શિષ્યો માને છે કે—એ ભગવંતોને ‘અભિન્નજાતીય’ એટલે કે જુદી જાતિની નહિં એવી સમાનજાતીય મનુષ્યાન્તરની જ ઉપમા આપવા યોગ્ય છે; કારણ કે વિરુદ્ધ ઉપમાનો અયોગ છે, અર્થાત્ ઉપમેય અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ—વિજાતીય એવા પુંડરીકાદિની ઉપમાનું અઘટમાનપણું છે. આ અંગે તેઓનું વચન છે કે—‘વિરુદ્ધ ઉપમાના યોગે તદ્ધર્મની આપત્તિથી તેનું અવસ્તુત્વ હોય;’ એટલે કે પુંડરીકાદિ વિરુદ્ધ—વિજાતીય ઉપમા યોજવામાં આવે, તો તે અર્હંદાદિ ઉપમેયને તે વિજાતીય ઉપમાના ધર્મની આપત્તિ થાય, વિજાતીય વસ્તુના ધર્મ પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે; અને એમ વિજાતીય ધર્મની આપત્તિથી તે અર્હંદાદિ ઉપમેયનું અવસ્તુત્વ—અવસ્તુપણું હોય; અર્થાત્ નિજધર્મસંપન્ન ધર્મીરૂપ વસ્તુનો અસંભવ હોય, વસ્તુને પોતાના નિજ વસ્તુપણા જેવું કાંઈ રહે નહિં. એટલા માટે અભિન્નજાતીય ઉપમા જ આપવા યોગ્ય છે. આમ જે વાદીઓનું મંતવ્ય છે, તેઓના વ્યપોહાર્થે—નિરાકરણાર્થે અત્રે ‘પુરુષવરપુણ્ડરીક’ એ ખાસ વિશેષણ યોજ્યું છે.

અત્રે કોઈ એમ શંકા કરે કે—સિંહ ઉપમા પણ વિજાતીય છે, એટલે આગલા સૂત્રથી જ આ સૂત્રના વ્યવચ્છેદ અભિપ્રાયનું વ્યવચ્છિન્નપણું—ખંડિતપણું થઈ ચૂક્યું છે, તો પ્રશ્ન આ સૂત્રનો ઉપન્યાસ શું અર્થે? તેનો ઉત્તર એ છે કે—એ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે આગલા સૂત્રનું વ્યવચ્છેદકપણું ‘નિરુપમ સ્તવ’ એટલા પૂરતું જ ચરિતાર્થ છે, એટલે આ સૂત્રનું વ્યવચ્છેદક પ્રયોજન પણ ‘અભિન્નજાતીય ઉપમા’ અંગેનું હોઈ રૂપ છે.

પુણ્ડરીક ઉપમાનું ઘટમાનપણું ત્રિજન-પ્રતિત્રિજન ભાવથી પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૨ પુરુષાઃ પૂર્વવત્ તે વરપુણ્ડરીકાણીવ સંસારજલાસઙ્ગાદિના ધર્મકલાપેન પુરુષ-વરપુણ્ડરીકાણિ ।

યથા પુણ્ડરીકાણિ પદ્મે જાતાનિ જલે વર્દિતાનિ તદુભયં વિહાય વર્તન્તે, પ્રકૃતિ-સુન્દરાણિ ચ ભવન્તિ, નિવાસો ભુવનલક્ષ્મ્યા, આયતનં ચક્ષુરાધાનન્દસ્ય, પ્રવરગુણયોગતો

નથી, તે આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—‘યથાભવ્યં વ્યાપકશ્ચાનુગ્રહવિધિઃ ।’ આ અનુગ્રહ વિધિ યથાભવ્ય વ્યાપક છે.’ અર્થાત્ યથાભવ્ય એટલે જે જે જેવા યથાભવ્ય વ્યાપક જેવા પ્રકારે ભવ્ય-અનુગ્રહયોગ્ય હોય, તેને તેને તેવા તેવા પ્રકારે અનુગ્રહવિધિ તેની યોગ્યતાનુસારે અનુગ્રહ-ઉપકાર કરવો, એમ આ અનુગ્રહવિધિ વ્યાપક-સર્વગ્રાહી (All-embracing) છે. એટલે જેવો જેવો શિષ્યરૂપ પાત્રવિશેષ હોય, તેવો તેવો તેને અનુકૂળ પડે, માફક આવે, તેના આત્માને ગુણ કરે, એવા પ્રકારે બોધ કરી, સર્વનો ઉપકાર થાય એમ પ્રવર્તવાની સત્પુરુષોની શૈલી છે. ‘ઉપકાર્યાત્પ્રત્યુપકારલિપ્તાઽભાવેન મહતાં પ્રવર્તનાત્ ।’ જેના પ્રત્યે ઉપકાર કરાઈ રહ્યો છે તે ઉપકાર્ય તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યુપકાર-વળતો બદલો લેવાની ઈચ્છા વિના જ મહત્પુરુષો-સાચા સંત સત્પુરુષો કેવલ નિષ્કારણ કરુણાથી જ-નિષ્કામ પરમાર્થ-પ્રેમથી જ સર્વનો ઉપકાર કરે એવી તે વ્યાપક સર્વગ્રાહી અનુગ્રહપ્રવૃત્તિ કરે છે. એથી કરીને એમ જ કોઈ અનુગ્રહીત થાય છે. એટલા માટે એમ પણ ઉપમા મૂકવામાં કોઈ પણ દોષ નથી, પણ ગુણ જ છે.

ગણધરપ્રણીત આ સૂત્રને આચાર્યવયં હરિભદ્રજી ભાવપૂર્ણ ભવ્ય અંજલિ અર્પે છે—

૧૦ મહાપુરુષપ્રણીતશ્ચાધિકૃતદણ્ડકઃ, આદિમુનિભિર્દક્ષિણે ગણધરૈઃ પ્રણીતત્વાદ્ ।
અતઃ પૈવ મહાગમ્ભીરઃ સકલન્યાયાકરઃ, મન્યપ્રમોદહેતુઃ, પરમાર્પરૂપો, નિર્દર્શનમન્યેષામિતિ
ન્યાય્યમેતદ્ ચતુત ‘પુરુષસિદ્ધા’ इति ॥^{૭૦}

૧૦ અર્થઃ—અને અધિકૃત દણ્ડક મહાપુરુષપ્રણીત છે—આદિ મુનિઓ અહિંતશિષ્યો ગણધરોથી પ્રણીતપણું છે માટે. અતઃ એવ (એટલા માટે જ) આ મહાગમ્ભીર, સકલ ન્યાયાકર, ભવ્યપ્રમોદહેતુ, પરમાર્પરૂપ (હોઈ) અન્યોને નિર્દર્શન છે. એટલા માટે આ ન્યાય્ય છે કે ‘પુરુષસિદ્ધા’.^{૭૦}

વિવેચન

તત્ત્વના તરંગ જેમાં, હસ્તર ઉલ્લસે એવા,
અગમ આગમ વારિ, મિષ્ટ ન્યાં મણાય છે;
નિજ બુદ્ધિ મંથ વડે, બુધથી મંથિત થાતાં,
સ્ફુટ ન્યાં જ્ઞાનાદિ રત્ન, ગણ્યા ન ગણાય છે

— પ્રજ્ઞાવબોધે મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

પંક્તિકા—પરમાર્પરૂપઃ—પરમાર્પરૂપ. પરમ—પરમ, પ્રમાણભૂત, જે આર્ષ—આર્ષ, ઋષિપ્રણીત, તદ્દપ. इति—એવા પ્રકારે, ‘પુરુષસિદ્ધાઃ’—‘પુરુષસિદ્ધા’ એવું આ ઉપમાન ન્યાય્ય-યુક્તિયુક્ત છે.

અને આ અધિકૃત-પ્રસ્તુત ચૈત્યવન્દન દણ્ડક સૂત્ર પણ તેવા જ ‘નિષ્કારણ કરુણારસ સાગર’ પરમકૃપાળુ મહત્પુરુષોથી પ્રણીત છે;—મહાપુરુષપ્રણીતશ્રાધિકૃતદણ્ડકઃ. કારણ કે અહીં લગવાનના—તીર્થંકરદેવના અંતેવાસી સાક્ષાત્ શિષ્યો એવા આદિ મુનિઓ—ગણધરોથી તેનું પ્રણીતપણું છે, માટે.—આદિમુનિમિરહંચ્છિષ્યૈર્ગણધરૈઃ પ્રણીતત્વાત્. આ મહામુનિ ગણધરપ્રણીત ચૈત્યવન્દન સૂત્ર માટે મહા અર્થગર્ભ વિશેષણો યોગ્ય મહા-મુનિ હરિભદ્રજીએ તેની અત્રે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી લબ્ય અંજલિ અર્પી છે:—

અને આમ આ આદિ મુનિ અહીં શિષ્ય ગણધરો જેવા મહારાજાની પરમ પ્રજ્ઞા-નિધાન મહત્પુરુષોથી પ્રણીત છે—‘અતઃ પવ પથ મહાગમ્મીરઃ, સકલન્યાયાકરઃ, મહ્યપ્રમોદહેતુઃ, પરમાર્ષરૂપો, નિદર્શનમન્યેષાં।’ એટલા માટે જ આ ચૈત્યવન્દન દંડક સૂત્ર ‘મહાગંભીર’ છે, સાગરની જેમ અર્થગંભીરતાનો—તત્ત્વ-ગણધરપ્રણીત ઊંડાણનો તાગ ન પામી શકાય એવું મહા અર્થગંભીર છે. એટલે આ સૂત્ર જ તે ‘સકલ ન્યાયાકર’ છે, સર્વ ન્યાયનો—દર્શનવિષયક સકલ ન્યાયાકર છે પ્રમાણભૂત ચર્ચાનો આકર—ખાણ છે; રત્નની ખાણમાં જેમ જેમ ખોદો તેમ તેમ રત્નો નિકળ્યાં જ કરે, તેમ આ ન્યાયની ખાણ સમા સૂત્રને જેમ જેમ અવગાહો—ઊંડા ઉતરીને વિચારો તેમ તેમ તેમાં અનેક ન્યાય-રત્નોની તત્ત્વવાર્તા નિકળ્યાં જ કરે. આવું મહાગંભીર ન્યાયાકર હોવાથી જ તે ‘લબ્ય પ્રમોદ હેતુ’ છે, સર્વ લબ્યજનોને—યોગ્ય સુપાત્ર જીવોને પ્રમોદનો હેતુ હોય છે. જેમ જેમ લબ્ય જનો આના ઊંડાણમાં ઉતરે છે, તેમ તેમ તેમાં ચોર ને ચોર તત્ત્વચમત્કારો દેખી તેને ગુણપ્રેમરૂપ પ્રમોદની—પરમ આનંદની લહરીઓ ઉલ્લસે છે. આવું તે ‘પરમાર્ષ-રૂપ’ છે, પરમ ઋષિથી પ્રણીત હોવાથી પરમ પ્રમાણભૂત આર્ષવચનરૂપ છે. અને આવું પરમ પ્રમાણભૂત આ મહાગંભીર પરમાર્ષ વચન ન્યાયની તાત્ત્વિક વિચારણાઓથી નિર્ભર હોવાથી ‘અન્યોને નિદર્શન’ છે, અર્થાત્ સર્વત્ર આવા પ્રકારે ન્યાયયુક્ત તત્ત્વવિચારણા કરવા યોગ્ય છે એમ બીજાઓને પણ તેના નિદર્શનરૂપ—દ્વિશાદર્શનરૂપ ઉદાહરણ છે, સૂત્રનો પરમાર્થ વિચારવાની પ્રેરણા કરનારો ધડો બેસાડે એવો દાખલો છે. એટલા માટે ‘પુરુષસિંહાઃ’—પુરુષસિંહો એમ જે કહ્યું તે ન્યાયયુક્ત જ છે.

॥ इति पुरुषसिंहाः ॥ ७ ॥

વિશિષ્ટતિર્યગ્નરામરૈઃ સેવ્યન્તે, સુખહેતુનિ ભવન્તિ ચ,

તથૈતેઽપિ ભગવન્તઃ કર્મપદ્મે જાતાઃ દિવ્યભોગજલેન વર્દિતાઃ ડભયં વિહાય વર્તન્તે,
સુન્દરાશ્રાતિશયયોગેન, નિવાસો ગુણસમ્પદઃ, હેતુવો દર્શનાદ્યાનન્દસ્ય, કેવલાદિગુણભાવેન
ભવ્યસત્ત્વૈઃ સેવ્યન્તે નિર્વાણનિવન્ધનં ચ જાયન્તિ ।

इति नैव भिन्नजातीयोपमायोगेऽप्यर्थतो विरोधाभावेन यथोदितदोषसम्भव इति । ७२

૧૨અર્થઃ—પુરુષો પૂર્વવર્તે વરપુણ્ડરીકોની જેમ સંસારજલ-અસંગ આદિ ધર્મકલાપથી
પુરુષવરપુણ્ડરીકો.

જેમ પંકમાં જન્મેલા (ને) જલમાં વૃદ્ધિ પામેલા પુંડરીકો તે ઉભયને છોડીને વર્તે છે,
અને પ્રકૃતિસુંદર એવા તેઓ ભુવનલક્ષ્મીનો નિવાસ (ને) ચક્ષુઆદિ આનંદનું આયતન
હોય છે, પ્રવર ગુણયોગ થકી વિશિષ્ટ તિર્યચ-નર-અમરોથી સેવાય છે અને સુખહેતુઓ
હોય છે;

તેમ આ ભગવંતો પણ કર્મપંકમાં જન્મેલા (ને) દિવ્ય ભોગ-જલથી વર્દિત થયેલા
એવા (હોઈ) ઉભયને છોડીને વર્તે છે, અને અતિશય યોગથી સુંદર એવા તેઓ
ગુણસંપન્નો નિવાસ (ને) દર્શનાદિ આનંદના હેતુઓ હોય છે, કેવલ આદિ ગુણભાવે
કરીને ભવ્ય સત્ત્વોથી સેવાય છે, અને નિર્વાણનિવંધન થાય છે.

એટલા માટે ભિન્નજાતીય ઉપમાયોગે પણ અર્થથી વિરોધ અભાવે કરીને યથોદિત
દોષનો સંભવ નથી જ. ૭૨

વિવેચન

“ભોગપંક તણ ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારાઃ

સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા....

ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે.”—શ્રી યશોવિજયજી

પુરુષવરપુણ્ડરીકો એટલે શું ? પુરુષો તે અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે ‘પુરુમાં શયન થકી
પુરુષ; તેઓ વર પુણ્ડરીકોની (શ્રેષ્ઠ શ્વેત કમલની) જેમ, સંસારરૂપ જલ સાથે અસંગ
આદિ ધર્મકલાપ-ધર્મસમૂહ વડે કરીને પુરુષવરપુણ્ડરીકો. સંતારજલાસક્તાદિધર્મ-
લાપેન પુરુષવરપુણ્ડરીકાનિ. પુણ્ડરીકો જેમ સર્વ કમલજાતિમાં વર-સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેમ
પુરુષોમાં વર પુણ્ડરીક સમાન સર્વશ્રેષ્ઠ તે પુરુષવરપુણ્ડરીકો. આ ઉપમાનો બિંબ-પ્રતિ-
બિંબ ભાવ આર્ષ દષ્ટા મહાકવિ હરિભદ્રજીએ અત્રે સાંગોપાંગ ઘટાવ્યો છે, તેનો
ભાવાર્થ આ પ્રકારે:—

પુણ્ડરીકો પંકમાં-કાદવમાં જન્મે છે ને જલમાં વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં તે બન્નેને
છોડીને અસંગ નિર્લેપપણે વર્તે છે; તેમ આ ભગવંતો પણ કર્મપંકમાં જન્મ્યા છે ને

દિવ્ય ભોગરૂપ જલથી વૃદ્ધિ પામ્યા છે, છતાં તે બન્નેને છોડીને અસંગ

જલકમલવત્ નિર્લેપપણે વર્તે છે. મોહમયી માયા મધ્યે પણ સદા અસોહસ્વરૂપી
નિર્લેપ ભગવંતો એવા ઢુબકરઢુબકરકારી જ્ઞાની તો ભોગપંક મધ્યે પણ જલમાં કમલની
જેમ લેપાતા નથી, ખરડાતા નથી, એનું ઉત્તમ દષ્ટાંત આ તીર્થંકર

ભગવંતો છે. તેઓ ગૃહસ્થાવસ્થામાં હતા ત્યારે પણ પરમ વૈરાગ્યવાસિત હતા, ભોગપંક મધ્યે પણ જલકમલવત્ અલિપ્ત હતા.

“રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ;

ચિત્ત તમારા રે સમુદ્રનો, કોઈ ન પામે હો તાગ.

શ્રી શ્રેયાંસ કૃપા કરો.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“યદા મરુન્નરેન્દ્રશ્રીસ્ત્વયા નાથોપમુજ્યતે ।

યત્ર તત્ર રતિર્નામિ વિરક્તત્વં તદાપિ તે ॥”—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

પુણ્ડરીકો એવા પ્રકૃતિસુંદર-સ્વભાવથી સુંદર છે કે સૌંદર્યભૂતિ ભુવનલક્ષ્મી પણ ત્યાં આવીને નિવાસ કરે છે ને તે મન-નયન આદિને આનંદનું આયતન-ધામ થઈ પડે છે.

તેમ અતિશયયોગે કરી આ ભગવંતો એવા પરમ સુંદર છે કે કેવલશ્રી

‘ચરણ કમલ આદી ગુણસંપદ આવીને તેમનામાં નિવસ કરે છે ને તેમના દર્શનાદિ કમલા વસે રે’ આનંદના હેતુઓ થઈ પડે છે. ‘સુન્દરાશ્વાતિશયયોગેન, નિવાસો

ગુણસમ્પદઃ ।’ આ અંગે કવિવર શ્રી આનંદધનજીએ સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા

કરી છે કે-હે ભગવંત ! આપ શ્રીમદ્ના ચરણકમલમાં કમલા-શ્રી નિવાસ કરે છે, તે સમલ અને અસ્થિર પદરૂપ પંકજને પામર તુચ્છ લેખી ને તમારા ચરણકમલને નિર્મલ સ્થિર પદરૂપ દેખીને જાણે તેમ કરતી હોયની ! આમ કમલા જેના ચરણકમલમાં વસે છે એવા હે શ્રીમદ્ ભગવંત ! મ્હારો આ મન મધુકર તમારા શ્રીમદ્ ચરણકમલમાં એવો મુગ્ધ બન્યો છે, કે તે સુવર્ણમય મેરુને અને ઈંદ્ર-ચંદ્ર-નાગેંદ્રને પણ રંક ગણી, તમારા ગુણ-મકરંદના પાનમાં લીન થઈ ગયો છે.

“ચરણકમલ કમલા વસે રે, નિર્મલ ચિર પદ દેખ;

સમલ અચિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર પેખ....વિમલ જિન.

મુજ મન તુજ પદ તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;

રંક ગણે મંદરધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ જિન.”શ્રી આનંદધનજી

અને આમ પ્રવર-ઉત્તમે ત્તમ ગુણોથી પુંડરીકો જેમ વિશિષ્ટ તિર્યંચો મનુષ્યો ને દેવોથી સેવાય છે અને સુખના હેતુ હોય છે; તેમ આ ભગવંતો પણ કેવલજ્ઞાનાદિ પરમોત્તમ ગુણોના હોવાપણાથી ભવ્ય પ્રાણીઓથી સેવાય છે અને પરમ સુખધામ નિર્વાણના-મોક્ષના નિબંધન-નિશ્ચય કારણરૂપ થઈ પડે છે.

“પુષ્કલાવર્ધ વિજયે હો, કે વિચરે તીરથપતિ,

પ્રભુચરણને સેવે હો, કે સુર નર અસુરપતિ;

જસુ ગુણ પ્રગટ્યો હો, કે સર્વ પ્રદેશમાં,

આત્મ ગુણની હો, કે વિકસી અનંત રમા”....

“જસ નામે હો પ્રગટે ગુણરાશ કે, ધ્યાને શિવસુખ વિલસીએ.”

—શ્રી દેવચંદ્રભ

આમ બિંબ-પ્રતિબિંબ ભાવથી આ ઉપમા સાંગોપાંગ ઘટે છે. એટલે મિનનભતીય ઉપમાના થોગે પણ અર્થથી-પરમાર્થથી-તત્ત્વથી વિરોધનો અભાવ હોવાથી યથોદિત-જે કહ્યો તે દોષનો સંભવ નથી જ.

એક-અનેક સ્વભાવી વસ્તુ અને ન્યાયમુદ્રા દર્શાવે છે—

૧૩ ‘एकानेकस्वभावं च वस्तु, अन्यथा तत्तत्त्वासिद्धेः । सत्त्वामूर्तत्वचेतनत्वादिधर्मरहितस्य जीवत्वाद्ययोग इति न्यायमुद्रा ।’^{૭૩}

૧૩ અર્થ :—અને વસ્તુ એક-અનેક સ્વભાવવાળી છે,—અન્યથા તત્તત્ત્વની (વસ્તુતત્ત્વની) અસિદ્ધિ હોય, માટે. સત્ત્વ-અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ આદિ ધર્મોથી રહિતને જીવત્વ આદિનો અયોગ છે,—એમ ન્યાયમુદ્રા છે.^{૭૩}

વિવેચન

અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ અત્ર, સ્યાદ્વાદનું શાસન એકછત્ર;

સ્યાદ્વાદ મુદ્રા જન જેહ લોપે, સર્વસ્વ તેનું નૃપ લે જ કોપે.—(સ્વરચિત)

વિરુદ્ધ ઉપમાયોગે તદ્ધર્મની આપત્તિથી અવસ્તુત્વ હોય એમ જે ઉપરમાં વાદીની દલીલ કહી, તેના નિષેધાર્થે અહીં વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર દાખવ્યો છે : ‘एकानेकस्वभावं च वस्तु ।’ વસ્તુ એક-અનેક સ્વભાવવાળી છે. અર્થાત્ જીવાદિ એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયરૂપ હોઈ દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેક સ્વભાવ-વસ્તુ : ન્યાયમુદ્રા ધર્મવાળી છે; ધર્મી એવા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વસ્તુ એક અખંડ પિંડરૂપ અલેદ છે, પણ ધર્મ-ગુણપર્યાયની અપેક્ષાએ અનેક ખંડ ખંડ લેદરૂપ છે. ‘अन्यथा तत्तत्त्वासिद्धेः ।’ ‘અન્યથા તત્તત્ત્વની (વસ્તુતત્ત્વની) અસિદ્ધિ

પક્ષિકા—एकानेकस्वभावं—એક-અનેક સ્વભાવી, ચ કાર પ્રકૃત ઉપમાના અવિરોધની ભાવનાના સૂચનાર્થે છે,—દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપપણાને લીધે, વસ્તુ—જીવાદિ વસ્તુ,—એમ પક્ષ છે. અત્રે હેતુ—અન્યથા—નહિં તો, એક-અનેક સ્વભાવત્વ વિના, તસ્ય—તેનું, વસ્તુનું, તત્ત્વ—તત્ત્વ, વસ્તુત્વ, તસ્યાસિદ્ધેઃ—તેની અસિદ્ધિને લીધે. એના જ ભાવન અર્થે કહ્યું—

સત્ત્વામૂર્તત્વચેતનત્વાદિધર્મરહિતસ્ય—સત્ત્વ-અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ આદિ ધર્મરહિતને; સત્ત્વ—સત્ત્વ, સત્ પ્રત્યય-અભિધાનકારિપણું, અમૂર્તત્વ—અમૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વપણું, રૂપાદિરહિતપણું, ચેતનત્વ—ચેતનત્વ, ચેતન્યવંતપણું, આદિ—આદિ શબ્દથી પ્રમેયત્વ-પ્રદેશવત્ત્વ આદિ ચિત્ર ધર્મનું સકલ છે, તે રહિતસ્ય—તેનાથી રહિત—અવિશિષ્ટીકૃત વસ્તુને, જીવત્વાદ્યયોગઃ—જીવત્વઆદિનો અયોગ, પરસ્પર વિભિન્ન જીવત્વાદિ ચિત્રરૂપનો અભાવ, इति—એમ, આ ન્યાયમુદ્રા—ન્યાયમુદ્રા, યુક્તિમર્યાદા વર્તે છે,—પ્રત્યાધન પરાથી પણ ઉદ્ધવવાના અશક્યપણાને લીધે.

હોય માટે,' નહિં તો તે તે જીવાદિ વસ્તુનું વસ્તુતત્ત્વ-વસ્તુત્વ જ સિદ્ધ ન થાય.

કારણ કે 'સત્ત્વ-અમૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિ ધર્મોથી રહિતને જીવત્વ આદિનો, અયોગ છે એમ ન્યાયસુદ્રા છે.' અર્થાત્ સત્ત્વ-અસ્તિત્વ, અમૂર્ત્ત્વ, ચેતનત્વ, 'આદિ' શબ્દથી પ્રમેયત્વ પ્રદેશવત્ત્વ) એ આદિ ચિત્ર-નાના પ્રકારનાં ધર્મોથી વિશિષ્ટ નહિં કરવામાં આવેલી ધર્મીરૂપ વસ્તુને જીવત્વ આદિનો યોગ નહિં ઘટે. કારણ કે 'સત્ત્વ' (અસ્તિત્વ) એટલું માત્ર કહ્યાથી આ જીવ છે એમ કહી શકાતું નથી,—તે અસ્તિત્વ અજીવમાં પણ છે, માટે. ત્યારે અમૂર્ત્ત્વ કહેવામાં આવે તો પણ આ જીવ એવો યોગ થઈ શકતો નથી—અમૂર્ત્ત્વ અજીવ એવા આકાશમાં પણ છે, માટે. ત્યારે ચેતનત્વ કહેવામાં આવે તો આ જીવ એવો યોગ થઈ શકે છે, પણ અજીવનો યોગ થતો નથી, કારણ કે તે ચેતનત્વરૂપ વિશિષ્ટ લક્ષણ કેઈ પણ અજીવ દ્રવ્યમાં નથી. આમ સત્ત્વ-અમૂર્ત્ત્વ, ચેતનત્વ આદિ અનેક ધર્મોથી વિશિષ્ટ કરવામાં આવે તો જ જીવાદિ વસ્તુનો યોગ થઈ શકે છે, નહિં તો નહિં,—એમ આ ન્યાયસુદ્રા છે, ન્યાયની છાપ છે;—કે જે રાજસુદ્રાની (Royal Seal) જેમ બુદ્ધિધન એવા અન્યદર્શનીઓથી પણ ઊલ્લંઘી શકાય એમ નથી.

“સ્યાદ્વાદી વસ્તુ કહીજે, તસુ ધર્મ અનંત લહીજે,
સામાન્ય વિશેષતું ધામ, તે દ્રવ્યાસ્તિક પરિણામ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સત્ત્વ જ અમૂર્ત્ત્વાદિ નથી, એ દર્શાવે છે—

૧૪ ન સત્ત્વમેવામૂર્ત્ત્વાદિ, સર્વત્ર તત્ત્વસદ્ગત્ત્વ પદં ચ મૂર્ત્ત્વાયોગઃ । ૭૪

૧૪ અર્થ :—સત્ત્વ જ અમૂર્ત્ત્વાદિ નથી, —સર્વત્ર તેના પ્રસંગ આવશે માટે; અને એમ મૂર્ત્ત્વાદિનો અયોગ થશે. ૭૪

વિવેચન

“એહવા પરમાત્મ પ્રભુ રે, પરમાનંદ સ્વરૂપ;

સ્યાદ્વાદી સત્તારસી રે, અમલ અખંડ અનૂપ....અજિત જિન ! ”—શ્રીદેવચંદ્રજી

પંક્તિકા—વારુ, અમૂર્ત્ત્વાદિના સત્ત્વરૂપ-અનતિક્રમથી સત્ત્વ સતે જીવત્વ આદિનો અયોગ કેમ ? એમ આશંકીને કહ્યું:—ન—ન જ, સત્ત્વમેવ—સત્ત્વ જ, શુદ્ધ સંગ્રહનયને અભિમત સત્તા માત્ર જ, અમૂર્ત્ત્વાદિ—અમૂર્ત્ત્વાદિ, જીવાદિગત અમૂર્ત્ત્વ-ચૈતન્યાદિ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સર્વત્ર—સર્વત્ર, ધરાદિ સત્ત્વમાં, તત્ત્વસદ્ગત્ત્વ—તેના પ્રસંગને લીધે, અમૂર્ત્ત્વ-ચૈતન્યાદિ પ્રાપ્તિને લીધે,—સત્ત્વના એકરૂપથી સર્વથા અવ્યતિરેકને લીધે. જે ખરેખર એમ છે તેથી શું ? તે માટે કહ્યું:—પદં ચ—અને એમ, સત્ત્વમાત્રના અબ્યુપગમમાં, મૂર્ત્ત્વાદિયોગઃ—મૂર્ત્ત્વાદિનો અયોગ, મૂર્ત્ત્વ-અચૈતન્યાદિનો અભાવ થશે; અને તદ્દભાવે—મૂર્ત્ત્વાદિના અભાવભાવે તેના પ્રતિપક્ષરૂપણાથી અમૂર્ત્ત્વાદિનો પણ અભાવ પ્રસંગ થશે, અને તથાપ્રકારે લોક-પ્રતીતિપાધા થશે.

ત્યારે કોઈ આશંકા કરશે કે—વારુ, અમૂર્ત્ત્વાદિ છે તે સત્ત્વનો અતિકેમ કરતા નથી, એટલે અમૂર્ત્ત્વાદિ હોય ત્યાં સત્ત્વ હોય જ, તો પછી સત્ત્વ સતે જીવત્વ આદિનો અયોગ કેમ હોય ? તેનું અત્ર સમાધાન કર્યું છે.—‘સત્ત્વ જ અમૂર્ત્ત્વાદિ નથી,’ અર્થાત્ શુદ્ધ સંગ્રહ નયના અભિપ્રાયે સત્તામાત્ર જ સત્ત્વ કહ્યું એટલે કોઈ જીવાદિગત અમૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિ આવી જતું નથી,—કારણ કે ‘સર્વત્ર તેના પ્રસંગને લીધે’—સર્વત્ર તેના પ્રસંગ આવે માટે. અર્થાત્ ‘સત્ત્વ’ માત્ર કહેવાથી જો અમૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિ ગ્રહાય, તો પછી ઘટાદિ પણ સત્ત્વ છે, એટલે તેને પણ અમૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિનો પ્રસંગ આવશે, (જે અનિષ્ટ છે), કારણ કે સત્ત્વ એકરૂપ હોવાથી સર્વથા તેનો વ્યતિરેક-જૂદાપણું નથી.

જો ખરેખર! એમ છે તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—‘અને એમ મૂર્ત્ત્વાદિનો અયોગ થશે.’ અર્થાત્ એમ સત્ત્વમાત્ર જ (અસ્તિત્વ માત્ર જ) જો માનવામાં આવશે, તો મૂર્ત્ત્વ-અચેતનત્વ આદિનો અભાવ થશે; અને તે મૂર્ત્ત્વાદિનો અભાવ ભાવ હોતાં તેના તેના પ્રતિપક્ષરૂપપણાથી અમૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિનો પણ અભાવ પ્રસંગ થશે; અને તથા-પ્રકારે લોક-પ્રતીતિબાધા થશે, કારણ કે લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે મૂર્ત્ત-અમૂર્ત્ત, ચેતન-અચેતન ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ છે, તેમ જ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિથી પણ તે દૃષ્ટ છે, આ બન્નેની બાધા ઉપજશે.

સત્ત્વની વિશિષ્ટતા હશે, એ મતનું નિરસન કરે છે—

૧૫ સત્ત્વવિશિષ્ટતાઽપિ ન, વિશેષણમન્તરેણાતિપ્રસજ્ઞાત । एवं नाभिन्ननिमित्तत्वा-
દृતે વિરોધઃ । ૭૫

॥ इति पुरुषवरपुण्डरीकाणि ॥ ८ ॥

પણ્નિકા—અત્ર જ મતાન્તરનો નિરાસ કરતાં કહ્યું—

સત્ત્વવિશિષ્ટતાઽપિ ન—સત્ત્વવિશિષ્ટતા પણ નથી. વિશિષ્ટ એવું સ્વપરપક્ષવ્યાવૃત્ત સત્ત્વમપિ—બૌદ્ધઅભિમત સત્ત્વ પણ, ન—નથી જ, અમૂર્ત્ત્વપણાને લીધે એ અનુવર્તે છે. અવિશિષ્ટ સત્ત્વ પૂર્વોક્ત યુક્તિથી અમૂર્ત્ત્વાદિ નથી હોતું જ, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વિશેષણ—વિશેષણ, ભેદક, અન્તરેણ—વિના, અતિપ્રસજ્ઞાત—અતિપ્રસંગને લીધે, વિશિષ્ટતાની અતિવ્યાપ્તિને લીધે. સત્ત્વ એકરૂપ જીવમાં ભેદક રૂપાન્તર અભાવે, ચેતનાદિ વિશિષ્ટરૂપ રૂપના સતે, અજીવમાં પણ તત્કલ્પનાની પ્રાપ્તિને લીધે.

एवं—એમ, એકસ્વભાવી વસ્તુમાં અનેક દેષોના ઉપનિષાતથી વિચિત્રરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિમાં, ન વિરોધઃ—વિરોધ નથી; વિભતીય ઉપમાથી અર્પિત ધર્મનો પરસ્પર નિરાકરણલક્ષણ વિરોધ નથી. વિભતીય ઉપમાયોગે પણ શું સર્વથા ? ન—ના. એટલા માટે કહ્યું—અભિન્નનિમિત્તત્વાદૃતે—અભિન્ન-નિમિત્તપણા શિવાય. જો ઉપમેય વસ્તુગત એક ધર્મરૂપ નિમિત્તમાં સદૃશી અને વિસદૃશી ઉપમા પ્રયોગ્ય, તો વિરોધ હોય પણ ખરો,—પણ નહિ કે વિસદૃશ ધર્મનિમિત્ત એવી અનેક ઉપમાઓમાં પણ. પુરુષવરપુણ્ડરીક એ વડે કરીને સદૃશી અને વિસદૃશી ઉપમા સિદ્ધ છે.

૧૫ અર્થ :—સત્ત્વની વિશિષ્ટતા પણ નથી,—વિશેષણ વિના પ્રતિપ્રસંગને લીધે. એમ અલિન્નનિમિત્તપણા શિવાય વિરોધ નથી. ૭૫

॥ ઈતિ પુરુષવરપુણ્ડરીકા ॥ ૮ ॥

વિવેચન

“ઈંદ્ર ચંદ્ર રવિ ગિરિ તણા, ગુણ લઈ ઘડિયું અંગ લાલરે;
લાગ્ય કિહાં થકી આવિયું ? અચરિજ એહ ઉત્તંગ લાલરે.” શ્રી યશોવિજયજી

અત્રે વળી કોઈ (બૌદ્ધ) એમ કહેશે કે—સ્વપરપક્ષથી વ્યાવૃત્ત એવું વિશિષ્ટ સત્ત્વ કેમ ન હોય ? તેનો નિરાસ કરતાં કહ્યું—‘સત્ત્વની વિશિષ્ટતા પણ નથી.’ અવિશિષ્ટ સત્ત્વ તો પૂર્વોક્ત યુક્તિથી અમૂર્ત્ત્વાદિ નથી હોતું જ એટલું જ નહિ, સત્ત્વવિશિષ્ટતા પણ વિશિષ્ટ સત્ત્વ અમૂર્ત્ત્વાદિ નથી જ, કારણ કે ‘વિશેષણ વિના અતિપ્રસંગને લીધે’ અતિપ્રસંગ દોષ આવે છે, માટે. અર્થાત્ લેદ કરનારું એવું લેદક વિશેષણ જ ન હોય તો વિશિષ્ટતા કહેવી તે અતિપ્રસંગ છે, અતિવ્યાપ્તિ છે; સત્ત્વએકરૂપ જીવમાં વિશેષણ વિના જો ચેતનાદિ વિશિષ્ટ રૂપની કલ્પના કરવામાં આવે, તો પછી અજીવમાં પણ તેવી વિશિષ્ટતાની કલ્પનાની પ્રાપ્તિ થશે, —આમ અતિપ્રસંગ દોષ આવશે. તેમ જ—વિશેષણ વિના વિશિષ્ટતા કહેવી તે તો વદતોવ્યાઘાત છે, કારણ કે વિશેષણ વિના વિશિષ્ટતા શી ?

એમ એકસ્વભાવી વસ્તુમાં અનેક દોષની આપત્તિ થાય છે, એટલે વિચિત્રરૂપ—અનેકરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિમાં વિરોધ નથી, અર્થાત્ વિભત્તીય ઉપમાથી અર્પિત ધર્મોના ઘટમાનપણામાં પણ દૂષણરૂપ વિરોધ નથી. શું સર્વથા વિરોધ નથી ? તે માટે અત્રે અપવાદ કહ્યો કે—‘એમ અલિન્નનિમિત્તપણા શિવાય વિરોધ નથી.’ અર્થાત્ જો ઉપમેય વસ્તુગત એક જ ધર્મરૂપ અલિન્ન નિમિત્તમાં સદૃશી ને વિસદૃશી ઉપમા પ્રયોજવામાં આવે, તો વિરોધ હોય પણ ખરો; પણ નહિ કે વિસદૃશ (જૂઠા જૂઠા) ધર્મનિમિત્ત એવી અનેક ઉપમાઓમાં પણ. આમ ‘પુરુષવરપુણ્ડરીક’ એ વડે સદૃશી ને વિસદૃશી ઉપમા સિદ્ધ છે.

॥ ઇતિ પુરુષવરપુણ્ડરીકેભ્યઃ ॥ ૮ ॥

८. पुरुषवरगन्धहस्ती
'पुरुषवरगन्धहस्तिभ्यः' प६ व्याख्यान

१६ एते च यथोत्तरं गुणक्रमाभिधानवादिभिः सुरगुरुविनेयै हीनगुणोपमायोग एवाधिक-
गुणोपमाद्वा इव्यन्ते, अभिधानक्रमाभावेऽभिधेयमपि तथा, 'अक्रमवदसदि'ति वचनात्,
एतन्निरासायाह— ७५

૧૬ અર્થ:—અને એઓ—યથોક્ત ગુણક્રમઅભિધાનવાદી સુરશુરુવિનેયોથી હીનગુણ ઉપમા યોગે જ અધિકગુણ ઉપમાહુ માનવામાં આવે છે,—અભિધાન ક્રમના અભાવે અભિધેય પણ તથાપ્રકારે,—‘અક્રમવંત તે અસત્’ એ વચનથી;—એના નિરાસ અર્થે કહ્યું—૭૬

विवेचन

“શ્રી નમિ જિનની સેવા કરતાં,
અલિય વિધન સવિ નાશેજી.”—શ્રી યશોવિજયજી.

પણિકા—યથોક્તરં ધ્યાદિ. યથોક્તરં—યથોક્તર, ઉત્તરોક્તર, ગુણનાં—ગુણોના, પુરુષાર્થોપયોગી જીવ-
અજીવ ધર્મોના, ગુણસ્થાનકોની જેમ ક્રમઃ—ઉત્તરોક્તર પ્રકર્ષ લક્ષણ ક્રમ, તેન-તે વડે, અભિધાનં—અભિધાન,
ભણન, કથન, વદન્તીત્યેવંશીલાઃ—વદે છે એવંશીલ, તૈઃ—તેઓથી, સુરગુરુચિત્તેયૈઃ—સુરગુરુના
ચિત્તેથી બૃહસ્પતિશિષ્યોથી, હીનગુણોપમાયોગ ણ્વ—હીનગુણ ઉપમાના યોગે જ, હીનગુણની ઉપમાથી
ઉપમિત જ ગુણમાં, હીનગુણમાં એમ અર્થ છે, અધિકગુણોપમાર્હાં હૃપ્યન્તે—અધિક ગુણ ઉપમાર્હ
માનવામાં આવે છે. અધિક ગુણની ઉપમાના ઉપન્યાસ વડે અધિક ગુણ ઉપમિત કરવા યુક્ત છે એમ
અર્થ છે. તે આ પ્રકારે—ગન્ધગન્ધની ઉપમા વડે ભગવદ્વિહારનું મહાપ્રભાવ શક્તાદિ પુરુષ માનથી સાધ્ય
એવા મારી-ધૃતિ, દુર્ભિંદા આદિ ઉપદ્રવોનું નિવર્તકપણું સાધિત સતે, પુંડરીક ઉપમાથી ભુવન-હ્રુનભૂત
અતિચયસંપત્—દેવસન્ધાનથી પ્રભૂતિ નિર્વોણપ્રાપ્તિ પર્યંવસાન ભગવંતોના ગુણો ઉપમિત કરવા યુક્ત છે.
ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

अभिधानकमाभावे—अभिधान कृत्वा अज्ञाते, वायक ध्वनिनी परिपाटीना व्यत्ययभां,
अभिधेयमपि—अभिधेय पक्ष, वाच्य पक्ष, तथा—तेभ, अभिधानवत् अक्रमवत्—अक्रमवाणं,
परिपाटिरिति, असत्—असत्, अविद्यमान,—कृतं न-भवाणा अभिधेयनी अक्षम उक्तिर्भा तदूपे
अशियनपञ्चाने लक्षे.

અને ઉક્ત ગુણ વિશેષણો જેને સાંગોપાંગપણે ઘટે છે એવા આ અહિં ત લગવંતો, ‘યથોત્તર ગુણક્રમઅભિધાનવાદી સુરશુરુવિનેયોથી (શિષ્યોથી) હીનગુણ ઉપમાયોગે જ અધિકગુણ ઉપમાહિં માનવામાં આવે છે,’ એના નિરાકરણ અર્થે અહીં ‘પુરુષવરગન્ધ-હસ્તિભ્યઃ’ — ‘પુરુષવરગન્ધહસ્તીઓને’ એ ખાસ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું છે; અર્થાત્ યથોત્તર-ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનકોની જેમ પુરુષાર્થોપયોગી ગુણોનો ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષરૂપ ચઢતો ક્રમ, તે વડે અભિધાન-કથન કરવા યોગ્ય છે એમ જે માને છે, તે આ યથો-ત્તર-ગુણક્રમ-અભિધાનવાદી એવા બૃહસ્પતિશિષ્યો વદે છે કે—પ્રથમ હીન-ઉતરતા

ગુણની ઉપમાનો યોગ-ઘટના કર્યા પછી જ અનુક્રમે અધિક-ચઢીયાતા અકંભવત્ અસત્ ગુણની ઉપમા આપવા યોગ્ય છે. એટલે સરખામણીમાં ઉતરતી એ મતનું નિરસન એવી ગંધગજની ઉપમા વડે લગવદ્વિહારનું દુર્ભિક્ષાદિ ક્ષુદ્રઉપદ્રવ-

નિવારણનું સમર્થપણું પ્રથમ સાધ્યા પછી જ, તેનાથી ચઢીયાતી એવી પુંડરીકની ઉપમા વડે કેવલજ્ઞાનશ્રીથી માંડી નિર્વાણપ્રાપ્તિ પર્યંતની લગવાનની ભુવનાદ્ભુત અતિશયસંપદ સાધવા યોગ્ય છે. માટે અત્રે પ્રથમ પુંડરીકની ઉપમા આપ્યા પછી ગંધગજની ઉપમા આપી, તે ક્રમભંગરૂપ દોષ છે. કારણ કે ‘અભિધાન ક્રમના અભાવે અભિધેય પંચ તથાપ્રકારે અકંભવત્ અસત્ છે;’ અર્થાત્ અભિધાનનો-વાચક શબ્દનો ક્રમ ભે ન હોય, તો તેનાથી વાચ્ય અભિધેય પણ તે અભિધાનની જેમ તેવા પ્રકારે અકંભવત્ હોઈ અસત્ હોય. કારણ કે ‘અક્રમવત્ અસત્’ એ વચન છે. આમ જે પોતાનો મત સ્થાપવા માટેની દલીલ રજૂ કરે છે, તે યથોત્તર-ગુણક્રમઅભિધાનવાદીઓના નિરસન અર્થે ‘પુરુષવરગન્ધહસ્તી’ એ ખાસ વિશેષ પદ અત્ર કહ્યું છે.

“જિહ્વાં રવિ તેજે જળહણે, તિહાં કિમ રહે અધકાર હો;

કેસરી જિહ્વાં કોડા કરે, તિહાં નહિં ગજ પરિચાર હો....” શ્રી યશોવિજયજી

પુરુષવરગન્ધહસ્તી ઉપમાનું ઘટમાનપણું દર્શાવે છે—

૧૭ પુરુષાઃ પૂર્વવદેવ, તે વરગન્ધહસ્તિનૃ ઇવ ગજેન્દ્રા ઇવ ક્ષુદ્રગજનિરાકરણાદિના ધર્મસામ્યેન પુરુષવરગન્ધહસ્તિનઃ ।

યથા ગન્ધહસ્તિનાં ગન્ધેનૈવ તદ્દેશવિહારિણ. ક્ષુદ્રશેષગજા ભજ્યન્તે, તદ્વદેતેऽપિ પર-ચક્રદુર્ભિક્ષમારિપ્રમૃતયઃ સર્વે ઇત્યોપદ્રવગજા અચિન્ત્યપુણ્યાનુભાવતો ભગવદ્વિહારપવનગન્ધાદેવ ભજ્યન્તે ઇતિ ॥ ૭૭

૧૭ અર્થઃ—પુરુષાઃ—પુરુષો પૂર્વવત્ જ, તે વરગન્ધહસ્તિનઃ વરગન્ધહસ્તીઓ જેવા, —ગજેન્દ્રો જેવા—ક્ષુદ્ર ગજના નિરાકરણાદિ ધર્મસામ્યથી, તે પુરુષવરગન્ધહસ્તિનઃ પુરુષવર-ગન્ધહસ્તીઓ.

જેમ ગન્ધહસ્તીઓના ગન્ધથી જ તદ્દેશવિહારી ક્ષુદ્ર શેષ ગજો ભાગી જાય છે, તેની જેમ આ પણ પરચક્ર, દુર્ભિક્ષ, મારિ પ્રમુખ સર્વજ ઉપદ્રવ ગજો અચિન્ત્ય પુણ્યાનુ-ભાવ થકી લગવદ્વિહારના પવનની ગન્ધથી જ ભાગી જાય છે. ૭૭

૧૯અર્થઃ—એમ અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી, એમ ઉક્તવત્ અક્રમવત્પણાની અસિદ્ધિ છે માટે, અને ક્રમ—અક્રમ વ્યવસ્થાનો અભ્યુપગમ છે માટે. ૭૯

વિવેચન

સ્વરાષ્ટ્રપરરાષ્ટ્રેશ્વો યત્ક્ષુદ્રૌપદ્રવા દ્રુતમ્ ।

વિદ્રવન્તિ ત્વત્પ્રભાવાત્ સિંહનાદાદિવ દ્વીપા ॥”

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી કૃત વીતરાગસ્તવ

આ પરથી શું સિદ્ધ થયું? તે માટે કહ્યું—‘એમ અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી;’ એમ અભિધાનન્યાયથી એટલે કે અક્રમવત્ (ક્રમ વિનાનું) અભિધાન જેમ અસત્ નથી, તેમ અક્રમવત્ અભિધેય એમ અભિધેય પણ પણ તથાપ્રકારે અસત્ નથી. કારણ કે—(૧) ‘ઉક્તવત્ અક્રમ-અક્રમવત્ અસત્ નથી વત્પણાની અસિદ્ધિ છે, માટે;’ અર્થાત્ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ ન્યાયથી, અભિધાન-અભિધેયના—વાચ્ય-વાચકના પરસ્પર ગાઢ સંબંધને લીધે, અભિધાનના ક્રમથી અભિધેયની ક્રમ-ઉક્રમ આદિ પ્રકારે કહી શકાય એવી સ્વભાવપરિણતિ હોવાથી સર્વથા અક્રમવત્પણાની-ક્રમરહિતપણાની અસિદ્ધિ છે માટે. એમ પરિણતિને અપેક્ષિને અભિધાનદ્વારે ગુણોના ક્રમ-અક્રમ કહ્યા. હવે સ્વભાવથી જ કથવા માટે કહ્યું—(૨) ‘ક્રમ-અક્રમ વ્યવસ્થાનો અભ્યુપગમ છે, માટે;’ અર્થાત્ ક્રમથી અને અક્રમથી સામાન્યથી હીનાદિ ગુણોની જીવાદિ ગુણીમાં વ્યવસ્થાનો સ્યાદ્વાદવાદીઓએ સ્વીકાર કર્યો છે માટે.—આ બન્ને કારણ પરથી ક્લિત થાય છે કે અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી. એટલે પુંડરીક ઉપમાથી અત્યંત અતિશયવંત ગુણસિદ્ધિ કર્યા પછી, ગન્ધ-ગજની ઉપમાથી વિહારગુણઅર્પણ તે હીનાદિ ગુણક્રમ અપેક્ષાએ અક્રમવંત છતાં અસત્ નથી એમ સિદ્ધ થયું.

પણિકા—ન—ન જ, एवम्—એમ, અભિધાનન્યાયથી, અભિધેયમપિ—અભિધેય પણ, તથા —તથાપ્રકારે, અક્રમવત્ અસત્ इति—અક્રમવત્ અસત્ એમ પરાપન્યસ્ત. કયી રીતે? ઉક્તવત્—ઉક્તવત્, પ્રતિપાદિત નીતિથી, અક્રમવત્ત્વાસિદ્ધેઃ—અક્રમવંતપણાની અસિદ્ધિને લીધે. અભિધાનક્રમથી આક્ષિપ્ત ક્રમવંત અભિધેયના ક્રમ-ઉક્રમ આદિ પ્રકારથી અભિધાનાર્હ સ્વભાવપરિણતિમંતપણાથી સર્વથા ક્રમરહિતપણાની અસિદ્ધિને લીધે. એમ અભિધેયપરિણતિને અપેક્ષિને અભિધાન દ્વારે ગુણોના ક્રમ-અક્રમ કહ્યા. હવે સ્વભાવથી જ કથવા માટે કહ્યું—

ક્રમાક્રમવ્યવસ્થામ્બુપગમાચ્ચ—ક્રમ-અક્રમ વ્યવસ્થાના અભ્યુપગમને લીધે. ક્રમેણાક્રમેણ ચ—ક્રમથી અને અક્રમથી, સામાન્યથી હીનાદિ ગુણોની જીવાદિ ગુણીમાં વ્યવસ્થાયાઃ—વ્યવસ્થાના, સ્વરૂપલાલ-લક્ષણા વિશિષ્ટ અવસ્થાના, અમ્બુપગમાત્—અભ્યુપગમને લીધે, સ્યાદ્વાદીઓથી અંગીકરણને લીધે. ચ કાર પૂર્વ યુક્તિની અપેક્ષાએ સમુચ્ચ અર્થમાં છે. નામિધેયમપિ તથાડક્રમવદસદ્ इति યોગઃ—અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી એમ યોગ (સંબંધ) છે. પુંડરીક ઉપમાથી ઉપનીત અત્યંત અતિશયિ ગુણસિદ્ધિ સતે, ગન્ધગજ ઉપમાથી વિહારગુણઅર્પણ તે પરાભિપ્રેત હીનાદિ ગુણક્રમ અપેક્ષાએ અક્રમવત્ છતાં અસત્ નથી એમ લાવ છે.

એમ ન માનવામાં શો દોષ આવે? તે વ્યતિરેકથી કહે છે—

૨૦ અન્યથા ન વસ્તુનિબંધના શબ્દપ્રવૃત્તિરિતિ સ્તવૈયથ્યમેવ । તતશ્ચાન્ધકારનૃત્તાનુકારી પ્રયાસ इति । ૮૦

॥ પુરુષવરગન્ધહસ્તિન इति ॥ ૯ ॥

૨૦ અર્થ:—અન્યથા (નહિં તો) વસ્તુનિબંધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય, એટલે સ્તવૈયથ્ય જ (વ્યર્થપણું જ) હોય; અને તેથી અંધકારમાં નૃત્તનો અનુકારી (સદશ) પ્રયાસ હોય. ૮૦

॥ ઈતિ પુરુષવરગન્ધહસ્તીઆ ॥ ૯ ॥

વિવેચન

“યસ્ય પુરસ્તાદ્ વિગલિતમાના

ન પ્રતિતીર્થ્યા ભુવિ વિવદન્તે”—શ્રીસમન્તભદ્રાચાર્યજીકૃત ખુલ્લતસ્વયંભૂસ્તોત્ર

ઉપરમાં જે વાત કહી, તે જ વ્યતિરેકથી સમર્થિત કરતાં કહ્યું—‘અન્યથા (નહિં તો) વસ્તુનિબંધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય.’ અર્થાત્ ક્રમ-અક્રમ વ્યવસ્થાનો

અને પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ અભિધેય સ્વભાવનો જે અભાવ હોય, તો નહિં તો વસ્તુનિબંધના વાચ્ય ગુણનિમિત્ત પ્રસ્તુત ઉપમાના ઉપન્યાસરૂપ વાચક શબ્દની શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય પ્રવૃત્તિ જ ન હોય; અને પૂર્વાનુપૂર્વીથી જ જે તેનું અભિધેય-સ્વભાવપણું હોય અને તેના નિબંધનવાળો તે જ પ્રકારનો પૂર્વાનુપૂર્વી રૂપ જ શબ્દવ્યવહાર હોય, તો આમ શબ્દપ્રવૃત્તિ કેમ યુક્ત હોય?

આમ વસ્તુનિબંધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય, ‘એટલે સ્તવૈયથ્ય જ હોય,’ સ્તવનું વ્યર્થપણું જ હોય. કારણ કે અસત્ અર્થના કથનથી સદ્ભૂત ગુણની

પઞ્જિકા—આ જ અર્થ આ જ ઉપન્યાસથી વ્યતિરેકથી સાધવાને કહ્યું:—અન્યથા—નહિં તો, ક્રમ-અક્રમ વ્યવસ્થાના અને પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ અભિધેય સ્વભાવના અભાવે, ન—ન જ, શબ્દપ્રવૃત્તિ:—શબ્દપ્રવૃત્તિ,—પ્રસ્તુત ઉપમાઉપન્યાસરૂપ, વસ્તુનિબંધના—વાચ્યગુણ નિમિત્તા. હીનાદિ ક્રમથી જ ગુણજન્મનિયમ અને પૂર્વાનુપૂર્વીથી જ અભિધેયસ્વભાવપણું સતે, અને તેના નિબંધનવાળો તે જ પ્રકારનો શબ્દ વ્યવહાર સતે, આમ શબ્દપ્રવૃત્તિ કેમ યુક્ત હોય?

इति—એટલે, આ હેતુ થકી, વસ્તુનિબંધન શબ્દપ્રવૃત્તિઅભાવ લક્ષણ હેતુ થકી સ્તવૈયથ્યમેવ—સ્તવનું વ્યર્થપણું જ, સ્તવસ્ય—અધિકૃત સ્તવનું, વૈયથ્યમેવ—વૈયથ્ય જ, નિષ્ફળપણું જ,—અસદ્ અર્થોભિધાયિતા વડે સ્તવ ધર્મના અતિક્રમથી સ્તવકાર્યના અકરણને લીધે.

તતશ્ચ—અને તેથી કરીને, સ્તવૈયથ્યથી, અન્ધકારનૃત્તાનુકારી—અંધકારમાં નૃત્ત જેવો, સંતમસમાં કરેલા નર્તન સદશ, પ્રયાસ:—સ્તવલક્ષણ પ્રયાસ. અને આ એમ નથી, સફારંભી મહાપુરુષથી આના પ્રણીતપણાને લીધે. એટલે પુંડરીક વડે ઉપમેય કેવલજ્ઞાનાદિની સિદ્ધિ સતે, ગંધગ્જ વડે ઉપમેય વિહારગુણની સિદ્ધિ અદ્ભુત છે.

વિવેચન

“પુણ્યવંત જ્યાં પદ ધરે, પગ પગ ઋદ્ધિ રસાળ.” શ્રી વિનયવિજયજીવિત શ્રીપાળરાસ

યથોક્ત લક્ષણવાળા પુરુષો જે, કુદ્ર-તુચ્છ ગમના નિરાકરણાદિ ધર્મસામ્યથી-ધર્મ-સમાનતાથી-સમાનધર્મપણથી વરગન્ધહસ્તીઓ—ગંધગળેંદ્રો જેવા છે, તે પુરુષવરગન્ધ-હસ્તીઓ કહેવાય છે. જેમ ગંધગળેંદ્રોના ગંધથી જ તે દેશમાં વિહરતા કુદ્ર-તુચ્છ પામર ગળે લાગી જાય છે, પલાયન કરી જાય છે; તેમ પુરુષવરગન્ધહસ્તી ભગવાન તીર્થંકર જેવા પરમ પુણ્યસ્ત્રોત પુરુષ જ્યાં જ્યાં વિચરે છે ત્યાં ત્યાં તે ભગવદ્દના અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રભાવથી પરચક્ર-પરરાષ્ટ્રઆક્રમણ, હર્લિંક્ષ-હુકાળ, મારિ-મરકી વગેરે સમસ્ત ઉપદ્રવરૂપ કુદ્ર હાથીઓ ભગવદ્વિહારના પવનની ગંધથી જ લાગી જાય છે—કયાંય પલાયન કરી જાય છે. આમ આ ઉપમાનું યથાર્થપણું છે.

વસ્તુનું એકાનેક સ્વભાવપણું સતે એમ પણ અભિધાનક્રમનો અભાવ નથી, એ સિદ્ધ કરે છે—

૧૮ ન ચૈકાનેકસ્વભાવત્વે વસ્તુન ઈવમપ્યભિધાનક્રમાભાવઃ, સર્વગુણાનામન્યોઽન્યસંવલિ-તત્વાત, પૂર્વાનુપૂર્વાદ્યભિવેયસ્વભાવત્વાત, અન્યથા તથાઽભિધાનાપ્રવૃત્તઃ । ૭૮

૧૮ અર્થઃ—અને વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું સતે, એમ પણ અભિધાનક્રમનો અભાવ નથી,—સર્વગુણોના અન્યોન્ય સંવલિતપણાને લીધે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી અભિવેય-સ્વભાવપણું છે, માટે; અન્યથા તથાપ્રકારે અભિધાનની અપ્રવૃત્તિ હોય, માટે. ૭૮

પંક્તિકા—ન ચ ઇત્યાદિ. ન ચ—ન જ, ઇકાનેકસ્વભાવત્વે—એકાનેકસ્વભાવપણામાં; ઇકઃ—એક—દ્રવ્યતાથી, અનેકચ્ચ—અને અનેક—પર્યાયરૂપતાથી, સ્વભાવઃ—સ્વભાવ, સ્વરૂપ, યસ્ય તત્ તથા—જેનો છે તે તથા—એકાનેક સ્વભાવ, તદ્ભાવઃ તત્ત્વં—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ—એકાનેકસ્વભાવત્વ, તસ્મિન્—તેમાં, વસ્તુનઃ—વસ્તુનું, પદાર્થનું, ઈવમપિ—એમ પણ, અધિકગુણ ઉપમાના યોગે હીનગુણ ઉપમાના ઉપન્યાસમાં પણ, અભિધાનક્રમાભાવઃ—અભિધાનક્રમનો અભાવ, વાયક શબ્દ-પરિપાટિનો વ્યત્યય ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

સર્વગુણાનાં ઇં સર્વગુણાનાં—સર્વ ગુણોના, યથાસ્વં જીવ-અજીવગત સર્વ પર્યાયોના, સંવલિતત્વાત—સંવલિતપણાને લીધે, સંસૃષ્ટપણાને લીધે. શું? તે માટે કહ્યું—પૂર્વાનુપૂર્વાદ્યભિવેય-સ્વભાવત્વાત—પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી અભિવેયસ્વભાવપણાને લીધે પૂર્વાનુપૂર્વાદિભિઃ—પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી, વ્યવહારનયમત આદિથી, આદિ શબ્દથી પશ્ચાનુપૂર્વી—અનાનુપૂર્વીનું ગ્રહણ છે, અભિવેયઃ—અભિવેય, અભિધાન વિષયભાવ પરિણતિમાન, સ્વભાવઃ યેષાં—સ્વભાવ છે જેઓનો, તે તથા—તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્ત્વં—તદ્ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્માત્—તેને લીધે. કારણ કે ગુણોનું સંવલિતરૂપપણું સતે કાઈ એક નિશ્ચિત ક્રમાદિનો અભાવ છે, માટે. વ્યતિરેક કહ્યો—

અન્યથા—નહિ તો, પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી ગુણોની અનભિવેય સ્વભાવતા સતે, તથા—તથા-પ્રકારે, પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ ક્રમથી, અભિધાનાપ્રવૃત્તેઃ—અભિધાનની અપ્રવૃત્તિને લીધે, અભિધાયક ધ્વનિઓની અપ્રવૃત્તિને લીધે, એમ પણ અભિધાનક્રમ અભાવ નથી એમ યોગ (સંબંધ) છે, કારણ કે અભિવેયતાપરિણતિ અપેક્ષાવાળો અભિધાનવ્યવહાર છે.

વિવેચન

“અહો ! શ્રી સુમતિ જિન ! શુદ્ધતા તાહરી, સ્વગુણ પર્યાય પરિણામ રામી;
એકતા નિત્યતા અસ્તિતા ઇતર ચુત, લોગ્ય લોગી થકો પ્રભુ અકામી....અહો.”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આગણા સૂત્રના આખ્યાનમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ—દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેકરૂપ એવી ‘વસ્તુનું’ એક-અનેક સ્વભાવપણું સતે, એમ પણ અભિધાનક્રમના અભાવ નથી.—ન ચૈકાનેકસ્વભાત્વે વસ્તુન ધર્મમપ્યભિધાનક્રમાભાવઃ. સર્વગુણોત્તમં અન્યોન્ય અર્થાત્ એવા પ્રકારે અધિકગુણવાળી ચઢીયાતી ઉપમા ચોળ્યા પછી સંવલિતપણું: હીનગુણવાળી ઉતરતી ઉપમા મૂકવામાં પણ અભિધાનક્રમનો અને પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ અભાવ નથી હોતો, વાચક શબ્દની પરિપાટિનો વ્યત્યય—(ઉલટા અભિધેય સ્વભાવપણું સુલટાપણું) નથી હોતો. કારણ કે સર્વગુણાનામન્યોન્યસંવલિતત્વાત્ ‘સર્વગુણોના અન્યોન્ય સંવલિતપણાને લીધે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી અભિધેયસ્વભાવપણું છે, માટે’—પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિભિધેયસ્વભાવત્વાત્. અર્થાત્ જીવ-અજીવના પોતપોતાના સર્વ ગુણોત્તમ—પર્યાયોત્તમ અન્યોન્ય-પરસ્પર એવું સંવલિતપણું, સંસૃષ્ટરૂપપણું સંશ્લિષ્ટપણું, અધિતપણું, ઓતપ્રોતપણું છે, કે કયો ગુણ પહેલો ગણવો ને કયો પછી ગણવો એ અશક્ય છે; અને એટલે જ તે ગુણ-ધર્મોત્તમ પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી અભિધેય-સ્વભાવપણું છે, એટલે કે અભિધાનના વિષયભાવરૂપ પરિણતિવાળા અભિધેયનો સ્વભાવ એવો છે, કે તેનું કથન પૂર્વાનુપૂર્વીથી—સુલટા ક્રમથી, પશ્ચાત્પૂર્વીથી—ઉલટા ક્રમથી કે અનાનુપૂર્વીથી—અનનુક્રમથી કરી શકાય છે, તાત્પર્ય કે—એકાનેકસ્વભાવવાળી વસ્તુના સર્વ ગુણો એક બીજા સાથે એવા સંવલિત-ગાઢ પરોવાયેલ (Interwoven) છે કે તેઓ કોઈ એક નિશ્ચિત ક્રમે જ કહી શકાય એવું કાંઈ નથી, પણ પૂર્વાનુપૂર્વીથી સુલટા ક્રમે, પશ્ચાત્પૂર્વીથી ઉલટા ક્રમે, કે અનાનુક્રમીથી અનનુક્રમે કહી શકાય છે.

આમ કેમ ? તે માટે કહ્યું—‘અન્યથા તથાપ્રકારે અભિધાનની અપ્રવૃત્તિ હોય, માટે. —અન્યથા તથાઅભિધાનાપ્રવૃત્તિ: પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી ગુણોની અભિધેયસ્વભાવતા ન હોય, તો તથાપ્રકારે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ ક્રમથી અભિધાનની-કથનની પ્રવૃત્તિ ન હોય, અર્થાત્ પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાત્પૂર્વી, અનાનુપૂર્વી એ અભિધાયક-વાચક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ જ ન હોય. આમ અભિધાન-અભિધેયનો—વાચ્ય-વાચકનો પરસ્પર સંબંધ છે, એટલે અભિધાન-ક્રમનો અભાવ નથી.

એમ અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી, એમ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૯ નૈવમભિધેયમપિ તથાક્રમવદસદિત્યુક્તવદ્ અક્રમઃસ્વાસિદ્ધેઃ, ક્રમાક્રમવ્યવસ્થા-
અયુગમાચ્છ । ૭૯

૧૯અર્થઃ—એમ અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી, એમ ઉક્તવત્ અક્રમવત્પણાની અસિદ્ધિ છે માટે, અને ક્રમ—અક્રમ વ્યવસ્થાનો અભ્યુપગમ છે માટે. ૭૨

વિવેચન

સ્વરાણ્પરરાણ્દેશ્યો યત્કુદ્રોપદ્રવા દ્રુતમ્ ।

વિદ્રવન્તિ ત્વત્પ્રભાવાત્ સિંહનાદાદિવ દ્વીપા ॥”

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી કૃત વીતરાગસ્તવ

આ પરથી શું સિદ્ધ થયું? તે માટે કહ્યું—‘એમ અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી;’ એમ અભિધાનન્યાયથી એટલે કે અક્રમવત્ (ક્રમ વિનાનું) અભિધાન જેમ અસત્ નથી, તેમ અક્રમવત્ અભિધેય એમ અભિધેય પણ પણ તથાપ્રકારે અસત્ નથી. કારણ કે—(૧) ‘ઉક્તવત્ અક્રમ-અક્રમવત્ અસત્ નથી વત્પણાની અસિદ્ધિ છે, માટે;’ અર્થાત્ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ ન્યાયથી, અભિધાન—અભિધેયના—વાચ્ય—વાચકના પરસ્પર ગાઢ સંબંધને લીધે, અભિધાનના ક્રમથી અભિધેયની ક્રમ—ઉત્ક્રમ આદિ પ્રકારે કહી શકાય એવી સ્વભાવપરિણતિ હોવાથી સર્વથા અક્રમવત્પણાની—ક્રમરહિતપણાની અસિદ્ધિ છે માટે. એમ પરિણતિને અપેક્ષીને અભિધાનદ્વારે ગુણોના ક્રમ—અક્રમ કહ્યા. હવે સ્વભાવથી જ કથવા માટે કહ્યું—(૨) ‘ક્રમ—અક્રમ વ્યવસ્થાનો અભ્યુપગમ છે, માટે;’ અર્થાત્ ક્રમથી અને અક્રમથી સામાન્યથી હીનાદિ ગુણોની જીવાદિ ગુણીમાં વ્યવસ્થાનો સ્યાદ્વાદવાદીઓએ સ્વીકાર કર્યો છે માટે.—આ બંને કારણ પરથી ક્લિપ્ત થાય છે કે અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી. એટલે પુંડરીક ઉપમાથી અત્યંત અતિશયવંત ગુણસિદ્ધિ કર્યા પછી, ગન્ધ-ગજની ઉપમાથી વિહારગુણઅર્પણ તે હીનાદિ ગુણક્રમ અપેક્ષાએ અક્રમવંત છતાં અસત્ નથી એમ સિદ્ધ થયું.

પંક્તિકા—ન—ન જ, एवम्—એમ, અભિધાનન્યાયથી, અભિધેયમપિ—અભિધેય પણ, તથા—તથાપ્રકારે, અક્રમવત્ અસત્ इति—અક્રમવત્ અસત્ એમ પરાપન્યસ્ત. કયી રીતે? ઉક્તવત્—ઉક્તવત્, પ્રતિપાદિત નીતિથી, અક્રમવત્ત્વાસિદ્ધેઃ—અક્રમવંતપણાની અસિદ્ધિને લીધે. અભિધાનક્રમથી આક્ષિપ્ત ક્રમવંત અભિધેયના ક્રમ—ઉત્ક્રમ આદિ પ્રકારથી અભિધાનાર્હ સ્વભાવપરિણતિમંતપણાથી સર્વથા ક્રમરહિતપણાની અસિદ્ધિને લીધે. એમ અભિધેયપરિણતિને અપેક્ષીને અભિધાન દ્વારે ગુણોના ક્રમ—અક્રમ કહ્યા. હવે સ્વભાવથી જ કથવા માટે કહ્યું—

ક્રમાક્રમવ્યવસ્થામ્યુપગમાત્—ક્રમ—અક્રમ વ્યવસ્થાના અભ્યુપગમને લીધે. ક્રમેણાક્રમેણ ચ—ક્રમથી અને અક્રમથી, સામાન્યથી હીનાદિ ગુણોની જીવાદિ ગુણીમાં વ્યવસ્થાયાઃ—વ્યવસ્થાના, સ્વરૂપક્ષાલ-લક્ષણા વિશિષ્ટ અવસ્થાના, અભ્યુપગમાત્—અભ્યુપગમને લીધે, સ્યાદ્વાદીઓથી અંગીકરણને લીધે. ચ કાર પૂર્વ યુક્તિની અપેક્ષાએ સમુચ્ચ અર્થમાં છે. નાભિધેયમપિ તથાક્રમવદસદ્ इति યોગઃ—અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી એમ યોગ (સંબંધ) છે. પુંડરીક ઉપમાથી ઉપનીત અત્યંત અતિશયિ ગુણસિદ્ધિ સતે, ગન્ધગજ ઉપમાથી વિહારગુણઅર્પણ તે પરાભિપ્રેત હીનાદિ ગુણક્રમ અપેક્ષાએ અક્રમવત્ છતાં અસત્ નથી એમ ભાવ છે.

એમ ન માનવામાં શો દોષ આવે? તે વ્યતિરેકથી કહે છે—

૨૦ અન્યથા ન વસ્તુનિબંધના શબ્દપ્રવૃત્તિરિતિ સ્તવૈયથ્યમેવ । તતશ્ચાન્ધકારનૃત્તાનુકારી પ્રયાસ इति । ૮૦

॥ પુરુષવરગન્ધહસ્તિન इति ॥ ૯ ॥

૨૦ અર્થ:—અન્યથા (નહિં તો) વસ્તુનિબંધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય, એટલે સ્તવૈયથ્ય જ (વ્યર્થપણું જ) હોય; અને તેથી અંધકારમાં નૃત્તનો અનુકારી (સદશ) પ્રયાસ હોય. ૮૦

॥ ઈતિ પુરુષવરગન્ધહસ્તીઆ ॥ ૯ ॥

વિવેચન

“યસ્ય પુરસ્તાદ્ વિગલિતમાના

ન પ્રતિતીર્થ્યા ભુવિ વિવદન્તે”—શ્રીસમન્તલદ્રાચાર્યશ્ચકૃત બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્ર

ઉપરમાં જે વાત કહી, તે જ વ્યતિરેકથી સમર્થિત કરતાં કહ્યું—‘અન્યથા (નહિં તો) વસ્તુનિબંધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય.’ અર્થાત્ કેમ-અક્રમ વ્યવસ્થાનો

અને પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ અભિધેય સ્વભાવનો જે અભાવ હોય, તો નહિં તો વસ્તુનિબંધના વાચ્ય ગુણનિમિત્ત પ્રસ્તુત ઉપમાના ઉપન્યાસરૂપ વાચક શબ્દની શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય પ્રવૃત્તિ જ ન હોય; અને પૂર્વાનુપૂર્વીથી જ જે તેનું અભિધેય-સ્વભાવપણું હોય અને તેના નિબંધનવાળો તે જ પ્રકારનો પૂર્વાનુપૂર્વી રૂપ જ શબ્દવ્યવહાર હોય, તો આમ શબ્દપ્રવૃત્તિ કેમ યુક્ત હોય?

આમ વસ્તુનિબંધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય, ‘એટલે સ્તવૈયથ્ય જ હોય,’ સ્તવનું વ્યર્થપણું જ હોય. કારણ કે અસત્ અર્થના કથનથી સદ્ભૂત ગુણની

પંક્તિકા—આ જ અર્થ આ જ ઉપન્યાસથી વ્યતિરેકથી સાધવાને કહ્યું:—અન્યથા—નહિં તો, કેમ-અક્રમ વ્યવસ્થાના અને પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ અભિધેય સ્વભાવના અભાવે, ન—ન જ, શબ્દપ્રવૃત્તિ:—શબ્દપ્રવૃત્તિ,—પ્રસ્તુત ઉપમાઉપન્યાસરૂપ, વસ્તુનિબંધના—વાચ્યગુણ નિમિત્તા. હીનાદિ ક્રમથી જ ગુણજન્મનિયમ અને પૂર્વાનુપૂર્વીથી જ અભિધેયસ્વભાવપણું સતે, અને તેના નિબંધનવાળો તે જ પ્રકારનો શબ્દ વ્યવહાર સતે, આમ શબ્દપ્રવૃત્તિ કેમ યુક્ત હોય?

इति—એટલે, આ હેતુ થકી, વસ્તુનિબંધન શબ્દપ્રવૃત્તિઅભાવ લક્ષણ હેતુ થકી સ્તવૈયથ્યમેવ—સ્તવનું વ્યર્થપણું જ, સ્તવસ્ય—અધિકૃત સ્તવનું, વૈયથ્યમેવ—વૈયર્થ જ, નિષ્ફળપણું જ,—અસદ્ અર્થોલિધાયિતા વડે સ્તવ ધર્મના અતિક્રમથી સ્તવધર્મના અકરણને લીધે.

ततश्च—અને તેથી કરીને, સ્તવૈયર્થથી, અન્ધકારનૃત્તાનુકારી—અંધકારમાં નૃત્ત જેવો, સંતમસમાં કરેલા નર્તન સદશ, પ્રયાસ:—સ્તવલક્ષણ પ્રયાસ. અને આ એમ નથી, સફારંભી મહાપુરુષથી આના પ્રણીતપણાને લીધે. એટલે પુંડરીક વડે ઉપમેય કેવલજ્ઞાનાદિની સિદ્ધિ સતે, ગંધગજ વડે ઉપમેય વિહારગુણની સિદ્ધિ અદ્દુષ્ટ છે.

સ્તવનારૂપ ભાવસ્તવના ધર્મનું ઉલ્લાંઘન થાય, એટલે સ્તવનું શુભપ્રતીતિ ઉપજાવવારૂપ કૃણ-કાર્ય નીચળે નહિં. અને આમ સ્તવનું નિષ્ક્રણપણું-વ્યર્થપણું હોય, ' તેથી અંધકારમાં નૃત્તનો અનુકારી (સંદેશ) પ્રયાસ હોય'—તતશ્ચાન્ધકારનૃત્તાનુકારી પ્રયાસઃ,—અંધારામાં નાચ કરવા જેવો આ સ્તવ પ્રયાસ થઈ પડે.

અને આ એમ તો કેઈ કાળે બને નહિં, કારણ કે સફેદારંલી મહાપુરુષથી આનું પ્રણીતપણું છે માટે. અર્થાત્ જેના સર્વ આરંભ—ખદા મંડાણ પરમાર્થ અર્થ-સાધકપણાથી સર્વથા સર્વદા સફલ જ હોય છે, એવા સફેદારંલી મહાપુરુષ શ્રી ગણુધર દેવ જેવા મહાજ્ઞાની મહત્ પુરુષથી અર્હત ભગવંતના પ્રણીત આ સ્તવ સદ્ભૂત ગુણનું સંકીર્તન કરનાર આ ભાવસ્તવ પ્રણીત કરાયું છે, એટલે આ સ્તવ અક્ષરે અક્ષરે પરમ પરમાર્થસત્ પદોથી સંકલિત હોવાથી પરમ સાર્થ—પરમાર્થસંપન્ન જ છે.

એટલે પુંડરીક વડે ઉપમેય કેવલજ્ઞાનાદિની સિદ્ધિસતે, ગંધગજ વડે ઉપમેય વિહારગુણની સિદ્ધિ સર્વથા નિર્દોષ છે, એટલું જ નહિં પણ પરમ પરમાર્થગુણ સંપન્ન જ છે.

॥ ઇતિ પુરુષવરગન્ધહસ્તિનઃ ॥ ૧ ॥

એમ પુરુષોત્તમપણા આદિ પ્રકારે સ્તોતવ્યસંપદની જ અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ કહી એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૨૧. एवं पुरुषोत्तमसिंहपुण्डरीकगन्धहस्तिधर्मातिशयोक्त एव एकान्तेनादिमध्यावसानेषु स्तोतव्यसम्पत्तिर्द्विः, इति स्तोतव्यसम्पद एवासाधारणरूपा हेतुसम्पदिति ॥ ३ ॥^{૮૧}

૨૧. એમ પુરુષોત્તમ-સિંહ-પુણ્ડરીક-ગંધહસ્તી ધર્મઅતિશયોના યોગ થકી જ, એકાન્તથી આદિ-મધ્ય-અવસાનમાં સ્તોતવ્યસંપત્તી સિદ્ધિ છે, એટલા માટે સ્તોતવ્ય-સંપદની જ અસાધારણરૂપા (આ) હેતુસંપદ છે.^{૮૧}

॥ ઇતિ સ્તોતવ્યસંપદની જ અસાધારણરૂપા હેતુસંપદ ॥ ૩ ॥

પંક્તિકા—એકાન્તેન ઇત્યાદિ. એકાન્તેન—એકાન્તથી, અવ્યભિચારથી, આદિમધ્યાવસાનેષુ—આદિ-મધ્ય-અવસાનમાં; આદૌ—આદિમાં, અનાદિમાં—ભવોમાં પુરુષોત્તમતાથી, મધ્યે—મધ્યમાં, વ્રતવિધિમાં સિંહ-ગન્ધહસ્તિધર્મભાગીપણાથી, અવસાને ચ—અને અવસાનમાં (અંતમાં)—મોક્ષમાં પુંડરીક ઉપમાનતાથી, સ્તોતવ્યસમ્પત્તિ સિદ્ધિઃ—સ્તોતવ્યસંપત્તી સિદ્ધિ છે, સ્તવનીયના સ્વભાવની સિદ્ધિ છે. ॥ ઇતિ ॥

વિવેચન

“પરમાત્મ પરમેસર, ભાવદયાદાતાર,
સેવો ધ્યાવો એહને, દેવચંદ્ર સુખકાર....બાહુ નિષુદ દયામયી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એમ પુરુષોત્તમ-પુરુષસિંહ-પુરુષવરપુરુડરીક-પુરુષવરગન્ધહસ્તીના તે તે વિશિષ્ટ ધર્મરૂપ અતિશયયોગયત્રી જ એકાન્તથી આદિ-મધ્ય-અંતમાં આ સ્તોત્રવ્ય અહંત ભગવંતની સ્તોત્રવ્યસંપદની સંસિદ્ધિ-સમ્યક્પ્રકારે સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ આદિમાં-અનાદિ ભવોમાં એમનું પુરુષોત્તમપણું સિદ્ધ છે, મધ્યમાં—મુનિ દશામાં એમનું સિંહસમાનપણું ને ગન્ધહસ્તીસમાનપણું સિદ્ધ છે, અને અંતમાં—મોક્ષમાં એમનું પુરુષવરપુરુડરીકપણું સિદ્ધ છે;—એટલે આમ આ આ હેતુથી આ સ્તોત્રવ્ય-સ્તવવાયોગ્ય સ્તવાહં અહંત ભગવંતની સ્તોત્રવ્યસંપદની—સહજાત્મસ્વરૂપી શ્રીમદ્વપણી—આત્મવૈભવની હેતુભૂત હેતુસંપદ સિદ્ધ થઈ.

॥ इति स्तोत्रव्यसम्पद प्रवासाधारणरूपा हेतुसम्पत् ॥ ३ ॥

ચતુર્થ અધિકાર

સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ

સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્

==.==

૧૦. લોકોત્તમઃ ‘લોકોત્તમેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

હવે ‘લોકોત્તમ’ આદિ સૂત્રપંચકુ પ્રયોજન દર્શાવે છે—

‘સામ્પ્રતં ‘સમુદાયેષ્વપિ પ્રવૃત્તાઃ શબ્દા અનેકધાઽવયવેષ્વપિ પ્રવર્તન્તે,’ સ્તવેષ્વપ્યેવમેવ વાચકપ્રવૃત્તિરિતિ ન્યાયસંદર્શનાર્થમાહ—

‘લોકોત્તમેભ્યઃ’

इत्यादि सूत्रपञ्चकम् ।^{૧૨}

‘અર્થઃ’—હવે—‘સમુદાયોમાં પણ પ્રવૃત્ત શબ્દો અનેક પ્રકારે અવયવોમાં પણ પ્રવર્તે છે,’ સ્તવોમાં પણ એમ જ વાચકપ્રવૃત્તિ છે, એવા ન્યાયના સંદર્શનાર્થ—

‘લોકોત્તમેભ્યઃ’

—इत्यादि सूत्रपञ्चकं इत्थं.^{૧૨}

વિવેચન

“નાથ ! તુમારી જોડી ન કેા તિહું લોકમેં રે,
પ્રભુજી પરમ આધાર અછો ભવિથોકને રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પણિકા—અનેકધા—અનેક પ્રકારના, અવયવેષ્વપિ—અવયવોમાં પણ,—નહિં કે કેવલ સમુદાયમાં, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, શબ્દાઃ—શબ્દો, પ્રવર્તન્તે—પ્રવર્તે છે.—એમ ‘સપ્તર્ષિ’ શબ્દ સપ્ત ઋષિઓમાં લબ્ધપ્રવૃત્તિ (પ્રવૃત્તિ પામેલો) હોઈ, ‘એક સપ્તર્ષિ, બે સપ્તર્ષિ બગ્યા’, ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં તેના નાનારૂપ એક દેશોમાં અવિગાનથી વર્તે છે, તેમ અસ્તુત સ્તવમાં ‘લોક’ શબ્દ છે એમ ભાવ છે.

૧. પાકાંતરઃ—સૂત્રેષ્વપિ.

હવે સમુદાયોમાં-સમગ્ર વસ્તુસમૂહોમાં પણ જે શબ્દો પ્રવૃત્ત છે, વપરાય છે, પ્રયોજાય છે, તે વિવિધ પ્રકારે તેના અવયવોમાં—એકદેશાદિ વિભાગોમાં પણ પ્રવર્તે છે, પ્રયુક્ત થાય છે. જેમ કે—સપ્તર્ષિ. ‘સપ્તર્ષિ’ શબ્દ સપ્ત ઋષિ-
‘લોકોત્તમ’ આદિ એમાં—સપ્ત તારકના જૂથ સંબંધમાં વપરાઈ રહેલો છે; છતાં એક પંચસૂત્રનું પ્રયોજન સપ્તર્ષિ, એ સપ્તર્ષિ, ત્રણ સપ્તર્ષિ ઊગ્યા ઈ. પ્રકારે તેના એક આદિ દેશમાં તેનો પ્રયોગ સર્વસંમતપણે કરાય છે. અથવા ‘અંગ’ શબ્દ શરીરના સંબંધમાં વપરાય છે, છતાં તે શરીરના અવયવાદિ ભાગમાં પણ અંગ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. તેમ પ્રસ્તુત સ્તવમાં પણ ‘લોક’ શબ્દ લોકના અવયવભૂત-અંગભૂત વિભાગમાં પ્રયોજિત છે, એવા ન્યાયના સંદર્શનાર્થે અત્રે ‘લોકોત્તમેભ્યઃ’ લોકોત્તમેને ઈત્યાદિ સૂત્રપંચક કહ્યું છે.

સામાન્યથી ભવ્ય સત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમ તે લોકોત્તમ, એમ ‘લોકોત્તમ’ પદની વ્યાખ્યા કરે છે—

૨૨૬ યદ્યપિ લોકશબ્દેન તત્ત્વતઃ પશ્ચાસ્તિકાયા ઉચ્યન્તે—

“ધર્માદીનાં વૃત્તિર્દ્રવ્યાણાં યત્ર તત્ ક્ષેત્રમ્ । તૈર્દ્રવ્યૈઃ સહ લોકસ્તદ્વિપરીતં હ્યલોકારવ્યમ્ ॥”
—ઈતિ વચનાત્, તથાપ્યત્ર લોકધ્વનિના સામાન્યેન ભવ્યસત્ત્વલોક એવ ગૃહ્યતે, સજાતીયોત્કર્ષ એવોત્તમત્વોપપત્તેઃ ।

અન્યથાત્પ્રસંગોઽભવ્યાપેક્ષયા સર્વભવ્યાનામેવોત્તમત્વાત્, एवं च नषामतिशय उक्तः स्यादिति परिभावनियोऽयं न्यायः ।

તતશ્ચ ભવ્યસત્ત્વલોકસ્ય સકલકલ્યાણૈકનિવન્ધન તથાભવ્યત્વભાવેનોત્તમાઃ ॥^{૨૨}

૨ અર્થઃ—અહીં યદ્યપિ ‘લોક’ શબ્દથી તત્ત્વથી પંચાસ્તિકાઓ કહેવાય છે,—“ધર્માદિ દ્રવ્યોની વૃત્તિ જ્યાં હોય છે, તે ક્ષેત્ર તે દ્રવ્યો સહિત ‘લોક’ છે, તેથી વિપરીત તે ‘અલોક’ કહેવાય છે,”—એ વચનથી; તથાપિ અત્રે ‘લોક’ ધ્વનિથી સામાન્યથી ભવ્ય સત્ત્વલોક જ કહેવાય છે,—સજાતીયમાં ઉત્કર્ષમાં જ ઉત્તમપણાની ઉપપત્તિ (ઘટમાનતા) છે, માટે.

અન્યથા અતિપ્રસંગ છે,—અભવ્ય અપેક્ષાએ સર્વ ભવ્યોત્તું જ ઉત્તમપણું છે, માટે; અને એમ એઓનો અતિશય ઉક્ત ન થાય. એમ આ ન્યાય પરિભાવનીય છે.

અને તેથી કરીને ભવ્ય સત્ત્વ લોકમાં સકલ કલ્યાણના એક નિબન્ધનરૂપ તથાભવ્યત્વ ભાવ વડે કરીને ઉત્તમ (તે લોકોત્તમે).^{૨૩}

વિવેચન

“તુમ્હ પ્રભુ તુમ્હ તારક વિભુજી, તુમ સમો અવર ન કોય....વિમલ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અહીં ‘લોક’ શબ્દથી જો કે તત્ત્વથી પંચાસ્તિકાઓ કહેવાય છે,—‘ધર્માદિ દ્રવ્યોની જ્યાં વૃત્તિ હોય છે તે ક્ષેત્ર તે દ્રવ્યો સહિત લોક છે, તેથી વિપરીત તે અલોક કહેવાય

છે' એ વચનથી,—તોપણ અત્રે 'લોક' શબ્દથી સામાન્યપણે સકલ ભવ્ય સત્ત્વ- 'ભવ્ય સત્ત્વલોક જ' ભવ્ય પ્રાણીવર્ગ જ ગ્રહવામાં આવ્યો છે. તેનું લોકમાં ઉત્તમ કારણ આ છે : 'સજાતીયોત્કર્ષ એવોત્તમત્વોપપત્તે : ।' સજાતીયમાં— પોતાના સમાન જાતિવાળામાં ઉત્કર્ષ—ઉત્કૃષ્ટપણું હોય તો જ ઉત્તમ પણાની ઉપપત્તિ—ઘટમાનતા છે; નહિ તો અતિપ્રસંગ છે, કારણ કે અભવ્યની અપેક્ષાએ તો સર્વ જ ભવ્યોનું ઉત્તમપણું છે; અને એમ અભવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્તમપણું કહેવા કાંઈ આ ભગવંતોનો અતિશય—અસાધારણ ગુણવિશિષ્ટપણું ઉક્ત થાય નહિ, કહેવાય નહિ. એમ આ ન્યાય પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

અને તેથી કરીને ભવ્ય સત્ત્વલોકમાં—ભવ્ય પ્રાણીગણરૂપ લોકમાં જે ઉત્તમ છે, તે લોકોત્તમ. ભવ્ય લોકમાં ભગવંતનું આ ઉત્તમપણું શી રીતે છે? તે માટે કહ્યું—'સકલ કલ્યાણના એક નિબંધનરૂપ તથાભવ્યત્વ ભાવ વડે કરીને'— સકલકલ્યાણનિબંધન 'સકલકલ્યાણેકાનિ વન્ધનતથાભવ્યત્વભાવેન'—અર્થાત્ આ ભગ- તથાભવ્યત્વભાવ વડે વંતોનું તથાભવ્યત્વ—તથાપ્રકારનું ભવ્યપણું—વિશિષ્ટ યોગ્યપણું ઉત્તમપણું એવું ઉત્તમ છે કે તે ઉત્તરોત્તર સર્વ કલ્યાણપરંપરાનું એક- અનન્ય-અદ્વિતીય નિબંધન—સાનુબંધ કારણ થઈ પડે છે. આવા ઉત્તમ તથાભવ્યત્વ ભાવ વડે કરીને આ ભગવંતો સર્વ ભવ્યલોકમાં ઉત્તમ છે, એટલે જ તેઓને અત્રે 'લોકોત્તમ' એ યથાર્થ વિશેષ પદ અર્પ્યું છે.

“પારિણામિક કારજ તણો, કર્તા ગુણકરણે નાથ રે;

અક્રિય અક્ષય સ્થિતિમયી, નિકલંક અનંતી આથ રે. શ્રી શ્રેયાંસ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથાભવ્યત્વ વિચિત્ર કેમ છે? તેની કારણપરંપરાનું સૂક્ષ્મ મીમાંસન કરે છે—

૨. ભવ્યત્વં નામ સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વમ્, અનાદિપારિણામિકો ભાવઃ । તથા ભવ્યત્વમિતિ ચ વિચિત્રમેતત્, કાલાદિભેદેનાત્મનાં વીજાદિસિદ્ધિભાવાત્ સર્વથા યોગ્યતાઽભેદે તદ્ભાવાત્, તત્સહકારિણામપિ તુલ્યત્વપ્રાપ્તેઃ અન્યથા યોગ્યતાભેદાયોગાત્, તદુપનિપાતાક્ષેપસ્યાપિ તન્નિ- વન્ધનત્વાત્ । નિશ્ચયનયમતમેતદતિસૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્યમ્ ॥ ૮૪

॥ इति लोकोत्तमाः ॥ १० ॥

પણિકા—ભવ્યત્વં ધ્યાદિમા. ભવિષ્યતિ ચિવક્ષિતપર્યાયેણ ઇતિ ભવ્યઃ—વિવક્ષિત પર્યાયથી થશે તે ભવ્ય, તદ્ભાવઃ—તેના ભાવ તે ભવ્યત્વ, નામ—એ સંજ્ઞા અર્થમાં છે, તેથી 'ભવ્યત્વ' નામક જીવપર્યાય છે. સિદ્ધ્યન્તિ—સિદ્ધ થાય છે, નિષ્કિંતાર્થ થાય છે, જીવા-જીવો, અસ્યામિતિ સિદ્ધિઃ—આમાં તે સિદ્ધિ, તે સકલકર્મલક્ષ્યલક્ષણા જીવની અવસ્થા જ છે, તત્ર ત્વા, ગમન—ગમન, તદ્ભાવ- પરિણમન લક્ષણ ગમન તે સિદ્ધિગમન—સિદ્ધગમન, તસ્ય—તેનું, યોગ્યત્વ—યોગ્યત્વ. યોદ્યતે

૩અર્થ:—‘ભવ્યત્વ’ નામ સિદ્ધિગમન યોગ્યત્વ છે, તે અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે.

અને ‘તથાભવ્યત્વ’ એવું આ વિચિત્ર છે,—કાલાદિ ભેદથી આત્માઓના બીજાદિ સિદ્ધિનો ભાવ હોય છે, માટે; સર્વથા યોગ્યતાના અભેદે તેનો (કાલાદિ ભેદે બીજાદિ સિદ્ધિનો) અભાવ હોય, માટે; તેના સહકારીઓના પણ તુલ્યપણાની પ્રાપ્તિ હોય માટે; અન્યથા યોગ્યતાઅભેદનો અયોગ હોય, માટે; તેના (સહકારીના) ઉપનિપાત આક્ષેપનું પણ તન્નિબન્ધનપણું (યોગ્યતાહેતુપણું) છે, માટે. આ નિશ્ચયનયમત અતિ સૂક્ષ્મબુધ્ધિગમ્ય છે. ૮૪

॥ ઇતિ લોકોત્તમો ॥ ૧૦ ॥

સામગ્રીસમ્ભવે સ્વસ્તાધ્યેનેતિ ચેત્યં । સામગ્રી સંભવે સ્વસાધ્ય સાથે યોગ્યશે તે યોગ્ય, તદ્ભાવ:—તેનો ભાવ, યોગ્યત્વ—તે યોગ્યત્વ. અનાદિ:—અનાદિ, આદિરહિત, અને તે પરિ—સર્વોત્તમાથી, નામ:—પ્રતીભાવ, તે પરિણામ:—પરિણામ—સત્ એવ પારિણામિકશ્ચ—અને તે જ પારિણામિક. અનાદિ પારિણામિકો ભાવ:—અનાદિ પારિણામિક ભાવ,—જીવસ્વભાવ જ. એમ સામાન્યથી ભવ્યત્વ કહી, હવે તે જ પ્રતિવિશિષ્ટ હોઈ તથાભવ્યત્વ છે એમ કહે છે—

તથાભવ્યત્વમિતિ ચ-તથા—તથા પ્રકારે, તે અનિયત (નિયત ?) પ્રકારે, ભવ્યત્વમ્ ઉક્તારૂપ ભવ્યત્વ, इति શબ્દ સ્વરૂપ ઉપદર્શનાર્થ છે, ચ કાર અવધારણાર્થ લિન્નક્રમવાળો છે અને તેથી કરીને જે આ તથાભવ્યત્વ છે, તે શું ? તે માટે કહ્યું—વિચિત્ર—વિચિત્ર, નાનારૂપહોઈ, एतदेव—આ જ ભવ્યત્વ ‘તથાભવ્યત્વ’ કહેવાય છે. કયા કારણથી તે માટે કહ્યું—કાલાદિભેદેન—કાલાદિ ભેદથી, સહકારી એવા કાલ-ક્ષેત્ર-ગુરુ આદિ દ્રવ્યવ્યથિત્રથી, આત્મનાં—આત્માઓના, જીવોના, વીજાદિસિદ્ધિભાવાત્—બીજાદિ સિદ્ધિના ભાવને લીધે; વીજ—બીજ ધર્મ પ્રશંસાદિ, આદિ-શબ્દથી ધર્મચિંતા—શ્રવણ આદિનું ગ્રહણ છે, તેષાં—તેઓના, સિદ્ધિભાવાત્—સિદ્ધિ ભાવ થકી, સત્ત્વ થકી (હોવાપણા થકી).

વ્યતિરેક કહ્યો—સર્વથા યોગ્યતાઽભેદે—સર્વથા યોગ્યતાના અભેદે, સર્વ પ્રકારે એકાકાર યોગ્યતા સતે, તદ્ભાવાત્—કાલાદિ ભેદે બીજાદિ સિદ્ધિના અભાવને લીધે કારણભેદપૂર્વક કાર્યભેદ એમ ભાવ છે. પારિણામિક હેતુરૂપ ભવ્યત્વના અભેદે પણ સહકારી ભેદ થકી કાર્યભેદ હોય, એવી આશંકાના નિરાસ અર્થે કહ્યું—તત્સહકારિણામપિ—તેના, સહકારીઓની પણ; તસ્ય—તેના, ભવ્યત્વના, સહકારિણ:—સહકારીઓ, અતિશય આધાયક એવા પ્રતિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ, તેષાં—તેઓની,—નહિં કે કેવલ ભવ્યત્વની એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે શું ? તે માટે કહ્યું—તુલ્યત્વપ્રાપ્તે:—તુલ્યત્વ—પ્રાપ્તિને લીધે, સાદૃશ્યપ્રસંગને લીધે. અત્રે પણ વ્યતિરેક કહ્યો—

અન્યથા—અન્યથા સહકારી સાદૃશ્યના અભાવે, યોગ્યતાયા:—યોગ્યતાના, ભવ્યત્વના અભેદા-યોગાન્—અભેદઅયોગને લીધે, એકરૂપત્વના અધ્યતને લીધે આ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદુપનિપાતાક્ષેપસ્યપિ—તેના ઉપનિપાતના આક્ષેપના પણ; તેષાં—તેઓનો, સહકારીઓનો, ઉપનિપાત:—ઉપનિપાત, ભવ્યત્વની સમીપ વૃત્તિ, તસ્યાક્ષેપ—તેના આક્ષેપ—નિશ્ચિત સ્વકાલભવન, તસ્ય—તેના,—નહિં કે કેવલ પ્રકૃત બીજાદિ સિદ્ધિભાવના એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે તન્નિબન્ધનત્વાન્—તન્નિબન્ધનપણાને લીધે, યોગ્યતાહેતુપણાને લીધે તેથી યોગ્યતાના અભેદે તેના સહકારીઓનો પણ નિશ્ચિત અભેદ હોય, એમ યુગપત્—એકી સાથે તેનો ઉપનિપાત પ્રાપ્ત થાય છે.

નિશ્ચયનયમત—નિશ્ચયનય મત, પરમાર્થનય અભિપ્રાય, एतद्—આ છે કે, ભવ્યત્વ ચિત્ર છે; વ્યવહારનય અભિપ્રાયથી તો તુલ્યત્વ હોય પણ અર્થ,—તેનું (વ્યવહાર નયનું) સાદૃશ્ય માત્ર આશ્રયથી જ પ્રવૃત્તપણું છે માટે.

વિવેચન

“ સિદ્ધિ નિવાસ લહે લવિસિદ્ધિ, તેમાં શો પાડ તમારો ?

તો ઉપગાર તમારો લહીએ, અલભ્યસિદ્ધને તારો હો પ્રભુજી! ચોલંલહે મત ખીજો”

—શ્રી મોહનવિજયજી

લભ્ય એટલે સિદ્ધિગમનયોગ્ય. ‘ભવિષ્યતિ વિવક્ષિતપર્યાયેણ ઇતિ ભવ્યઃ’—વિવક્ષિત પર્યાયથી થશે તે લભ્ય, તેનો ભાવ તે લભ્યત્વ. એટલે ‘ભવ્યત્વં નામ સિદ્ધિગમન-યોગ્યત્વં’ લભ્યત્વ એટલે સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ છે. અર્થાત્ લભ્યત્વ જીવે જેમાં સિદ્ધ થાય છે, નિષ્કિંતાર્થ-કૃતકૃત્ય થાય છે, સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ એવી સકલકર્મક્ષય લક્ષણા સિદ્ધિ તે આત્માની શુદ્ધ સહજાત્મ-સ્વરૂપલાભ અવસ્થારૂપ સિદ્ધિ, ત્યાં ગમન-તદ્ભાવ પરિણુમનરૂપ ગમન તે સિદ્ધિગમન; અને તેનું યોગ્યત્વ-યોગ્યપણું તે સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ. પંચિકા-કારે મુંદર વ્યાખ્યા કરી છે તેમ ‘યોદ્ધ્યતે સામગ્રીતમ્મવે સ્વતાદ્યેનેતિ યોગ્યં’ સામગ્રી સંભવે સ્વસિદ્ધિરૂપ સાધ્ય સાથે યોજાશે તે યોગ્ય ને તેનો ભાવ તે યોગ્યત્વ. અર્થાત્ સામગ્રી મળ્યે જે સિદ્ધિપરિણામરૂપ આત્મદશાને પામશે-પામવા યોગ્ય છે તે લભ્ય, અને તેનો ભાવ તે લભ્યત્વ.

“ પારિણામિક સત્તા તણો, આવિર્ભાવ વિલાસ નિવાસરે;

સહજ અકૃત્રિમ અપરાશ્રયી, નિર્વિકલ્પ ને નિઃપ્રયાસરે...શ્રી શ્રેયાંસ.”શ્રી દેવચંદ્રજી

આ લભ્યત્વ તે જીવનો ‘અનાદિ પારિણામિક ભાવ’ છે. ‘અનાદિપારિણામિકો ભાવઃ’ અર્થાત્ અનાદિ-આદિરહિત, પરિ-સર્વથા-સર્વાત્માથી, નામ-‘પ્રહીભાવ’-નમન તે પરિણામ; તે જ પરિણામિક ભાવ. જલ જેમ ઢોળાવવાળી જગ્યા પર નીચે પરિણુમ્યા જ કરે, ઢળ્યા જ કરે, તેમ લભ્યત્વરૂપ આ પારિણામિક ભાવ સિદ્ધિગમનયોગ્યપણાની દિશામાં પરિણુમ્યા જ કરે, ઢળ્યા જ કરે, એવા વલણવાળો (Bent, Inclination) હોય. આ પારિણામિક ભાવ જીવનો સ્વભાવભૂત ભાવ જ છે.

એમ સામાન્યથી લભ્યત્વ છે, છતાં પ્રત્યેક આત્માનું તે લભ્યત્વ પ્રતિવિશિષ્ટ-ખાસ જૂઠું જુઠું તથાતથાપ્રકારનું હોવાથી તે ‘તથાલભ્યત્વ’ કહેવાય છે. એટલા માટે જ અત્રે કહ્યું—‘તથાભવ્યત્વમિતિ ચ વિચિત્રમેતત્.’—તથાલભ્યત્વ તથાલભ્યત્વ વિચિત્ર એવું આ વિચિત્ર છે. અર્થાત્ તથાતથાપ્રકારે-તેવા તેવા પ્રકારે પ્રતિનિયત એવું લભ્યત્વ તે તથાલભ્યત્વ વિચિત્ર-નાના પ્રકારનું હોય છે. કયા કારણથી વિચિત્ર હોય છે? તો કે ‘કાલાદિ ભેદથી આત્માઓનો બીજાદિ સિદ્ધિનો ભાવ હોય છે, માટે; કાલાદિભેદેનાત્મનાં વીજાદિસિદ્ધિમાવાત્’. અર્થાત્ જૂઠા જૂઠા આત્માઓને જૂઠા જૂઠા કાળે, જૂઠા જૂઠા ક્ષેત્રે, જૂઠા જૂઠા શુરુ આદિ દ્રવ્ય યોગે બીજાદિ-ભાવની સિદ્ધિ હોય છે; ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ ધર્મબીજની, ધર્મચિંતા-શ્રવણાદિરૂપ ધર્મઅંકુર આદિની લિન્ન લિન્ન દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળમાં પ્રાપ્તિ હોય છે; તે જ એમ સૂચવે

છે કે જૂદા જૂદા જીવોની યોગ્યતા-તથાભવ્યતા જૂદા જૂદા પ્રકારની છે, અને આત્માની આ સહજ સ્વભાવભૂત યોગ્યતાના* લેહને લીધે જ કાલાદિ લેહે બીજાદિ સિદ્ધિનો ભાવ હોય છે.

આમ ન હોય તો શો વિરોધ આવે ? તે માટે વ્યતિરેક કહ્યો—‘ સર્વથા યોગ્યતાના અલેહે તેનો (કાલાદિ લેહે બીજાદિ સિદ્ધિનો) અભાવ હોય, માટે.’ સર્વ પ્રકારે યોગ્યતાનો અલેહ—એકાકારપણું હોય, તો ઉપર વિવરી બતાવ્યું તેમ કાલાદિ સર્વથા યોગ્યતાઅલેહે લેહે બીજાદિ સિદ્ધિનો ભાવ ઘટે નહિં, કારણ કે કારણલેહપૂર્વક કાલાદિલેહે કાર્યલેહ હોય. ત્યારે કેઈ કહેશે—પારિણામિક હેતુરૂપ ભવ્યત્વનો બીજાદિ સિદ્ધિઅભાવ અલેહ છતાં. સહકારીલેહથી કાર્યલેહ કેમ ન હોય ? તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘ તેના સહકારીઓની પણ તુલ્યત્વપ્રાપ્તિ હોય, માટે.’ તે ભવ્યત્વના સહકારી એવા પ્રતિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની પણ (નહિં કે કેવલ ભવ્યત્વની એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે) તુલ્યપણાની—સમાનપણાની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવે માટે.

અત્રે પણ વ્યતિરેક કહ્યો—‘ અન્યથા યોગ્યતાઅલેહનો અયોગ હોય, માટે,’ અર્થાત્ સહકારીના સાદૃશ્યનો—સમાનપણાનો જો અભાવ હોય, તો ભવ્યત્વના અલેહનો—એકરૂપ-પણાનો અયોગ—અઘટમાનપણું હોય. આ પણ કયા કારણથી ? ‘ તેના (સહકારીના) ઉપનિપાત આલેપનું પણ તન્નિબન્ધનપણું (યોગ્યતાહેતુપણું) છે, માટે.’ અર્થાત્ તે સહકારીઓનો ઉપનિપાત—ભવ્યત્વની સમીપે ઉપસ્થિત થવું—હાજર થવું, તેનો આલેપ-સ્વકાલે ખેંચાઈ આણવારૂપ આકર્ષણ, તેનું પણ તન્નિબન્ધનપણું યોગ્યતાહેતુપણું છે, માટે. નહિં કે કેવલ પ્રકૃત બીજાદિ સિદ્ધિ ભાવનું તન્નિબન્ધનપણું છે માટે, એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. તાત્પર્ય કે જીવની તથાભવ્યતા-તથાપ્રકારની યોગ્યતા જ તે તે સહકારીઓને સ્વકાલે ખેંચી લાવીને હાજર કરે છે. એટલે યોગ્યતાના અલેહે તેના સહકારીઓનો પણ નિશ્ચિત અલેહ—એમ એકી સાથે તેનો ઉપનિપાત પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ જે કહ્યું તે ‘આ નિશ્ચયનય મત અતિ સૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્ય છે.’ આ નિશ્ચય-નય મત—પરમાર્થનય અભિપ્રાય આ છે કે—ભવ્યત્વ ચિત્ર—નાના પ્રકારનું છે. વ્યવહાર નય અભિપ્રાયથી તો તુલ્યપણું હોય પણ ખરૂં, કારણ કે તે વ્યવહાર નય માત્ર સાદૃશ્ય-સમાનપણાને આશ્રીને પ્રવર્તે છે, માટે. આ સર્વ વસ્તુ અતિ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ગમ્ય—સમજાય એમ છે.

॥ इति लोकोत्तमा : ॥ १० ॥

* “યોગ્યતા ચેહ વિજ્ઞેયા વીજસિદ્ધિવાદપેક્ષયા ।

આત્મનઃ સહજા ચિત્રા તથાભવ્યત્વમિત્યતઃ ॥” —શ્રીયોગબિન્દુ, ૨૭૮

અર્થાત્—બીજાસિદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાએ આત્માની જે સહજ એવી નાના પ્રકારની યોગ્યતા, તે તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે. જીવોની તેવા તેવા પ્રકારની યોગ્યતા તેનું નામ તથાભવ્યત્વ.

૧૧. લોકનાથ

‘લોકનાથેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘લોકનાથ’ પદમાં લોક એટલે ખીજધાનાદિથી સંવિભક્ત એવો વિશિષ્ટ ભવ્યલોક એમ દર્શાવે છે—
૪ તથા—

‘લોકનાથેભ્યઃ’

इति । इह तु लोकशब्देन तथेतरभेदाद्विशिष्ट एव तथा रागाद्युपद्रवरक्षणीयतया वीजाधानादिसंविभक्तो भव्यलोकः परिगृह्यते, अनीदृशि नाथत्वानुपपत्तेः । ८५

૪ અર્થઃ—તથા—

‘લોકનાથેભ્યઃ’

આહીં તે ‘લોક’ શબ્દથી તથાપ્રકારના ઇતર ભેદથી વિશિષ્ટ જ તથાપ્રકારે રાગાદિ ઉપદ્રવોમાંથી રક્ષણીયપણાએ કરીને ખીજધાનઆદિથી સંવિભક્ત, એવો ભવ્યલોક પરિગ્રહાય છે,—અનીદશમાં (આવો ન હોય એમાં) નાથપણાની અનુપપત્તિ (અઘટમાનતા) છે, માટે. ૮૫

પંક્તિકા—તથા—‘સમુદાયોમાં પણ પ્રવૃત્ત’ ઇત્યાદિ સૂત્ર વાચ્ય છે, એમ ‘તથા’ શબ્દનો અર્થ છે. એમ ઉત્તર સૂત્રોમાં પણ ‘તથા’ શબ્દનો અર્થ વાચ્ય છે.

તથેતરભેદાત્—તથાપ્રકારના ઇતર ભેદથી; તથા—તતપ્રકારનો, ભવ્યરૂપ જ, જે ઇતરભેદ—ભવ્ય સામાન્યનો ઇતર ભેદ,—ખીજધાન આદિ વડે સંવિભક્ત કરવો અશક્તિ, તસ્માત્—તેનાથી, વિશિષ્ટ એવ—વિશિષ્ટ જ, વિભક્ત જ.

તથા—તથાપ્રકારે, તે તે પ્રકારે, રાગાદ્યુપદ્રવરક્ષણીયતયા—રાગાદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણીયતા વડે; રાગાદ્ય એવ તેમ્નો વા ઉપદ્રવો રાગાદ્યુપદ્રવઃ—રાગાદિ જ વા તે થકી ઉપદ્રવ તે રાગાદિ ઉપદ્રવ, તસ્માત્—તેમાંથી, રક્ષણીયતા—તેના વિષયભાવમાંથી અપસારણતા, તયા—તે વડે, વીજાધાનાદિ-સંવિભક્તો—ખીજધાનઆદિથી સંવિભક્ત; ધર્મખીજવપન, ચિંતા, સત્શ્રુતિ આદિ સર્વથા સ્વયતીકૃત, (સ્વાધીન કરાયેલા) કુશલ આશયવિશેષથી, સંવિભક્તઃ—સંગ્રહિત. સમય અપેક્ષાએ સંગત વિભાગવાન કરાયેલો,—કુશલ આશયના ભગવત્પ્રસાદથી ભવ્યપણાને લીધે; ભવ્યલોકઃ—ઉક્તસ્વરૂપ ભવ્યલોક, પરિગૃહ્યતે—પરિગ્રહ કરાય છે, અત્રાય કરાય છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

અનીદશિ—અનીદશમાં, આવો ન હોય એમાં, ખીજધાનઆદિથી અસંવિભક્ત એવા અવિષયમૂતમાં, નાથત્વાનુપપત્તેઃ—નાથત્વની અનુપપત્તિને લીધે, ભગવંતોના નાથભાવના અઘટનને લીધે.

વિવેચન

“ બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે લાલ, પસરે ભૂજલ યોગ રે;

તિમ મુજ આતમ સંપદારે લાલ, પ્રગટે પ્રભુ સંયોગ રે.” શ્રી દેવચંદ્રજી

તથાપ્રકારે એટલે સમુદાયમાં પણ પ્રવૃત્ત શબ્દો અનેક પ્રકારે તેના અવયવોમાં પણ પ્રવર્તે છે, તે જ આગલા સૂત્રમાં કહેલા ન્યાયે ‘લોકનાથેય્યઃ’—‘લોકનાથોને’ એ વિશિષ્ટ પદનો ઉપન્યાસ છે.

અને ‘અહીં તો લોક શબ્દથી તથાપ્રકારના ઇતર ભેદથી વિશિષ્ટ જ એવો ભવ્ય લોક પરિગ્રહાય છે.’ અર્થાત્ તથાપ્રકારનો ઇતર ભેદ—ભવ્યસામાન્યરૂપ ભેદ કે જે બીજાધાનાદિ વડે સંવિલક્ત કરવો અશક્ય છે, તેનાથી વિશિષ્ટ, વિલક્ત, જૂદો તરી આવતો એવો ભવ્યલોક જ અહીં ‘લોક’ શબ્દથી વિવક્ષિત છે; એટલે કે બીજાધાનાદિ યોગ્ય દશાવાળી કોઈ પણ કોટિમાં (Category) જે આવી શકતા નથી એવા ભવ્યસામાન્યથી વિશિષ્ટ ભવ્યલોકનું જ અહીં ગ્રહણ છે.

આ વિશિષ્ટ ભવ્યલોક કેવો હોય ? તે માટે કહ્યું—‘તથા રાગાદ્યુપદ્રવરક્ષણીયતયા વીજાધાનાદિસંવિમક્તો’ તથાપ્રકારે રાગાદિ ઉપદ્રવોમાંથી રક્ષણીયપણાએ કરીને બીજાધાના

આદિથી સંવિલક્ત એવો; તથાપ્રકારે—તેના તેના પ્રકારે રાગાદિરૂપ

બીજાધાનાદિથી ઉપદ્રવોથી વા રાગાદિજન્ય ઉપદ્રવોથી રક્ષણ કરવા યોગ્યપણાએ સંવિલક્ત વિશિષ્ટ કરીને જે બીજાધાના આદિથી સંવિલક્ત છે એવો, અર્થાત્ ધર્મ-ભવ્ય લોકના નાથ બીજવપન, ધર્મચિંતા, સત્શ્રુતિ આદિરૂપ કુશલ આશયવિશેષ વડે

જે બીજ-અંકુર-કાણ્ડ આદિ પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રસંગત વિભાગમાં બહેંચા-

યેલ છે, એવો વિશિષ્ટ દશાસંપન્ન હોય, તે જ ભવ્યલોક અત્ર સમજવો. સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મબીજનું (યોગબીજનું) ચિત્તભૂમિમાં રોપણ થવું, ધર્મચિંતાઆદિ અંકુરોદ્ધિનું ઉપજવું, એ આદિ કુશલ આશયવિશેષરૂપ દશાવિશેષ ભગવત્પ્રસાદ થકી લભ્ય—પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે; એટલે ભગવત્પ્રસાદ થકી તે ધર્મબીજવપન આદિ દશાવિશેષ જેને વર્તે છે, એવા બીજાધાનાદિ ભૂમિકાવાળા વિશિષ્ટ ભવ્યો જ અત્રે ‘લોક’ શબ્દથી ગ્રહેલ છે. (જુઓ પૃ. ૭૧ થી ૭૩)

આમ ભેદરૂપ ટાળો પાડવાનું કારણ શું ? તો કે—‘અનીદશિ નાથત્વાનુપપત્તેઃ’—‘અનીદશમાં (આવો ન હોય એમાં) નાથપણાની અનુપપત્તિ (અઘટમાનતા) છે, માટે.’ આવો—બીજાધાનાદિથી જે સંવિલક્ત ન હોય એટલે કે બીજાધાના આદિ કોઈ પણ યોગ્ય દશાવાળા વિભાગમાં જે હજી આવ્યો નથી, તે પરત્વે ભગવંતોનું નાથપણું ઘટે નહિ, માટે. અર્થાત્ ધર્મબીજનું આધાન થવા યોગ્ય યોગ્યતા આદિ જેને હજી સાંપડી નથી, એવા જીવો અગે ભગવંતોનું નાથપણું ઘટતું નથી.

યોગ—ક્ષેમ કરે તે જ ખરેખરે નાથ, એમ સંકલનાખદ્ધ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

‘યોગક્ષેમકૃદ્યમિતિ વિદ્વત્પ્રવાદઃ, ન તદુભયત્યાગાદ્ આશ્રયણીયોઽપિ પરમાર્થેન તલ્લક્ષણાયોગાત્, इत्यमपि तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, महत्त्वमात्रस्येहाप्रयोजकत्वात्, विशिष्टोपकारकृत एव तत्त्वतो नाथत्वात्, औपचारिकवाग्वृत्तेश्च पारमार्थિકસ્તवत्वासिद्धिः।’^૬

^૫અર્થ :—યોગ—ક્ષેમ કરનારો તે આ (નાથ) એમ વિદ્વત્પ્રવાદ છે, તદુભયના (યોગ-ક્ષેમના) ત્યાગથી આશ્રયણીય પણ (નાથ) નથી,—પરમાર્થથી તત્સક્ષણનો અયોગ છે માટે, આમ પણ તેના અભ્યુપગમમાં અતિપ્રસંગ છે માટે, મહત્ત્વમાત્રનું અહીં અપ્રયોજકપણું છે માટે, વિશિષ્ટ ઉપકારકરનું જ તત્ત્વથી નાથપણું છે માટે; અને ઔપચારિક વાગ્વૃત્તિથી પારમાર્થિક સ્તવપણાની અસિદ્ધિ છે.^૬

પણ્નિકા—ક્યા કારણથી? કારણ કે—યોગક્ષેમકૃત્—યોગ—ક્ષેમ એ બન્નેનો કર્તા, અયમ્—આ, નાથ, इति—એમ, વિદ્વત્પ્રવાદઃ—વિદ્વત્પ્રવાદ, પ્રાગ્પ્રસિદ્ધિ છે. યોગ અને ક્ષેમ એ બેમાંથી કોઈ એકનો કર્તા વા સર્વથા તેનો અકર્તા નાથ હશે? એવી આશંકાના નિરાસ અર્થે કહ્યું :—ન—ન જ, તદુભયત્યાગાત્—તદુભયત્યાગથી; તદુભય—તદુભય, યોગ—ક્ષેમ ઉભય, સર્વથા તત્પરિહારાત્—સર્વથા તેના પરિહારથી વા આ બેમાંથી કોઈ એકના આશ્રયણથી, આશ્રયણીયોઽપિ—આશ્રયણીય પણ, અર્થિત્વવશથી ગ્રાહ્ય પણ નાથ. તો પછી અનાશ્રયણીયનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—પરમાર્થેન—પરમાર્થથી, નિશ્ચયપ્રવૃત્તિથી, તલ્લક્ષણાયોગાત્—તત્સક્ષણના અયોગથી, નાથસક્ષણના અયોગથી, ઉભયકરપણું જ તત્સક્ષણ છે એ ઉક્ત જ છે. વિપક્ષે બાધક કહ્યું—इत्यमपि—આમ પણ, તત્સક્ષણઅયોગે પણ; તત્સક્ષણયોગે તો પ્રસંગિત છે જ, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે; અતિપ્રસંગાત્—અતિપ્રસંગને લીધે. અદિગ્યિતકર એવા કુડી (પાશંતરઃકુટી) આદિને પણ નાથપણાની પ્રાપ્તિ થશે, તે માટે ત્યારે ગુણ—ઐશ્વર્ય આદિથી મહાન જ નાથ છે એટલે અતિપ્રસંગ નથી એમ આશંકીને કહ્યું—

મહત્ત્વમાત્રસ્ય—મહત્ત્વમાત્રના, યોગ—ક્ષેમરહિત કેવલ મહત્ત્વના જ, इह—અહીં, નાથત્વમાં, અપ્રયોજકત્વાત્—અપ્રયોજકપણાને લીધે, અહેતુપણાને લીધે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—વિશિષ્ટોપકારકૃત એવ—વિશિષ્ટ ઉપકાર કરનારના જ, યોગક્ષેમસક્ષણ ઉપકાર કરનારના જ—નહિ કે અન્યના, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિશ્ચયથી, નાથત્વાત્—નાથપણાને લીધે. ત્યારે ઉપચારથી મહાન નાથ હશે? એમ આશંકીને કહ્યું—

ઔપચારિકવાગ્વૃત્તેશ્ચ—ઔપચારિક વાગ્વૃત્તિના. ઉપચારથી અનાથમાં આધિક્યસામર્થ્યથી નાથધર્મના અધ્યાશયથી ઉપજેલી તે ઔપચારિકી—ઔપચારિકી, અને તે વાગ્વૃત્તિઃ—વાગ્વૃત્તિ, તસ્યાઃ—તેના, ચ—પુનઃ અર્થમાં છે. પારમાર્થિકસ્તવત્વાસિદ્ધિ—પારમાર્થિક સ્તવપણાની અસિદ્ધિ છે. સદ્ભૂત અર્થ સ્તવરૂપની અસિદ્ધિ છે. ‘અનીદશિ નાથત્વાનુપપન્નેઃ’—અનીદશમાં નાથત્વની અનુપપત્તિને લીધે, એમ પૂર્વ સાથે યોગ—સંબંધ છે.

વિવેચન

“આચારિજ ઉવઝાય, સાધક મુનિવર હો દેશવિરત ધરૂં;

આતમ સિદ્ધ અનંત, કારણરૂપે રે યોગ ક્ષેમંકરૂં....મહાભદ્ર.” શ્રી દેવચંદ્ર

ત્યારે પ્રશ્ન થવો સંભવે છે કે—આવો વિશિષ્ટ ન હોય એમાં લગવાનું નાથપણું ઘટતું નથી એમ કહેવાનું કારણ શું? તેનું સમાધાન કરવા માટે અત્રે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તરોત્તર યુક્તિયુક્ત સંકલનાબદ્ધ કારણપરંપરા દર્શાવી છે. તે યોગ-ક્ષેમ કરે આ પ્રકારે—‘યોગક્ષેમકૃદયમ્’ ઇ. યોગ-ક્ષેમ કરનારો તે આ (નાથ) તે જ ખરેખરો ‘નાથ’ એમ વિદ્યતપ્રવાદ છે. અર્થાત્ ત્રિદજનો વદે છે કે ખરો નાથ હોય તે અપ્રાપ્તનો યોગ ને પ્રાપ્તનું ક્ષેમ (કુશલ) કરાવે એવો હોય; એટલે આમ યોગ-ક્ષેમ કરે તે જ ખરેખરો ‘નાથ’ છે. ત્યારે આશંકા થશે કે યોગ-ક્ષેમ એ બેમાંથી એકનો કે બન્નેનો કરનારો ન હોય તે શું નાથ નથી? તેના સમાધાનાર્થે કહ્યું—‘તદુલયના (યોગ-ક્ષેમના) ત્યાગથી આશ્રયણીય પણ (નાથ) નથી;’ ‘ન તદુભયત્યાગાદ્ આશ્રયણીયોઽપિ’; અર્થાત્ યોગ-ક્ષેમ એ બન્ને વા બેમાંથી એક પણ જે ન કરતો હોય હોય, એવો ભલે આશ્રયણીય-આશ્રય કરવા યોગ્ય-લજવા યોગ્ય હોય, તોપણ તે પણ નાથ નથી, તો પછી અનાશ્રયણીયનું—આશ્રય નહિ કરવા યોગ્યનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે. એમ કયા કારણથી કહો છો? તે માટે કહ્યું—પરમાર્થથી તત્તલક્ષણનો અયોગ છે, માટે;—પરમાર્થેન તલ્લક્ષણાયોગાત્. પરમાર્થથી—નિશ્ચયથી યોગ-ક્ષેમ એ ઉલ્લય કરે તે નાથ એવું ઉક્ત નાથલક્ષણ ઘટતું નથી, માટે. એમ ન માનીએ તો શું બાધા આવે? તો કે—‘આમ પણ તેના અભ્યુપગમમાં અતિપ્રસંગ છે, માટે;’ આમ નાથલક્ષણનો યોગ-ઘટમાનપણું નહિ છતાં નાથ તરિકે માનવામાં અતિપ્રસંગ દોષ આવે, માટે. તો તો પછી ફૂડી (ભીંત), ફૂટી (ઝુંપડી) આદિ પણ આશ્રયરૂપ છે, તેને પણ નાથપણાની પ્રાપ્તિ થશે! એમ લક્ષ્ય ખંડાર લક્ષણના જવાથી (Beyond the mark) અતિવ્યાપ્તિદોષરૂપ અતિપ્રસંગ ઉપજશે.

ત્યારે વળી કેાઈ કહેશે—ગુણ-અશ્વર્ય આદિ વડે કરીને મહાન્ હોય તે જ નાથ છે, માટે અતિપ્રસંગ નથી. તેનો અત્ર રહીઓ આપ્યો છે કે—‘મહત્ત્વમાત્રનું અહીં અપ્રયોજકપણું છે, માટે;’ યોગ-ક્ષેમ રહિત એવા કેવલ મહત્ત્વમાત્રનું વિશિષ્ટ ઉપકારકરનું જ અત્રે નાથપણાની બાબતમાં અપ્રયોજકપણું છે, અહિંતુપણું છે. તત્ત્વથી નાથપણું અર્થાત્ જેના થકી લક્ષ્યજનનું યોગ-ક્ષેમરૂપ પરમાર્થ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, તે મહત્ત્વમાત્ર અપ્રયોજક છે. આમ અપ્રયોજકપણું કયા કારણથી કહો છો? તે માટે કહ્યું—‘વિશિષ્ટોપકારકૃત એવ તત્ત્વતો નાથત્વાત્ ।’—વિશિષ્ટ ઉપકારકરનું જ તત્ત્વથી નાથપણું છે, માટે; યોગ-ક્ષેમરૂપ વિશિષ્ટ-ખાસ ઉપકાર કરે તેનું જ તત્ત્વથી-નિશ્ચયથી નાથપણું—નાથલાવ છે, માટે.

ત્યાં વળી આશંકા થશે કે મહાન્ શું ઉપચારથી નાથ હશે ? તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘ઔપચારિક વાગ્વૃત્તિથી પારમાર્થિક સ્તવપણાની અસિદ્ધિ છે.’—‘ઔપચારિક-વાગ્વૃત્તેશ્ચ પારમાર્થિકસ્તવત્વાસિદ્ધિઃ’; અર્થાત્ જે અનાથ છે, જે નાથ ઔપચારિકતાથી પાર-જ નથી, તેમાં માત્ર મહત્ત્વના કારણે ઉપચારથી નાથપણાનું આરોપણ માર્થિક સ્તવપણું ન ઘટે કરવારૂપ ઔપચારિકી વચનવૃત્તિ કરવામાં આવે, તે થકી પારમાર્થિક સ્તવપણાની અસિદ્ધિ છે, સદ્ભૂત અર્થસ્તવરૂપ ભાવસ્તવપણાની સિદ્ધિ નથી. માટે આવો યોગ-ક્ષેમ કરે એવો ન હોય એમાં નાથપણું ઘટતું નથી એમ જે કહ્યું હતું તે યથાર્થ જ છે.

“પ્રભુ હો ત્રિભુવન નાથ, દાસ હું તાહરો હો લાલ.
કરુણાનિધિ અલિલાષ, અછે મુજ એ ખરો હો લાલ.
આતમ વસ્તુ સ્વભાવ, સદા મુજ સાંભરો હો લાલ.
ભાસન વાસન એહ, ચરણ ધ્યાને ધરો હો લાલ. દીઠો મુવિધિ.” શ્રી દેવચંદ્રજી

ખીજધાનાદિથી જેઓનું યોગ-ક્ષેમ થાય, તે જ ભગ્યો અહીં વિવક્ષિત છે—

‘તદિદ્દ યેષામેવ વીજાધાનોદ્ભેદપોષણયોગઃ ક્ષેમં ચ તત્તદુપદ્રવાદ્યભાવેન, ત એવેહ મન્યાઃ પરિગૃહ્યન્તે ।’^{૯૭}

‘અર્થઃ—તેથી અહીં જેઓને જ ખીજધાન-ઉદ્ભેદ-પોષણથી યોગ અને તે તે ઉપદ્રવાદિના અભાવથી ક્ષેમ હોય છે, તેઓ જ અહીં ભગ્યો પરિગ્રહાય છે.’^{૯૮}

વિવેચન

“યસ્ય ચેન પ્રકારેણ, વીજાધાનાદિસ્મભવઃ ।

સાનુવન્ધો ભવત્યેતે, તથા તસ્ય જગૃક્તતઃ ॥” —શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક. ૧૩૫.

આ સુક્તિયુક્ત સંકલનાબદ્ધ કારણપરંપરા દર્શાવી, તે પરથી શું દલિત થયું તેનું નિગમન (Conclusion) કરતાં કહ્યું—‘યેષામેવ વીજાધાનોદ્ભેદપોષણયોગઃ ક્ષેમંચતત્તદુ-

પક્ષિકાઃ—તત્—તેથી કરીને, હૃદ—અહીં, સૂત્રમાં યેષામેવ—જેઓને જ, વિદ્યમાણ ક્યાના વિપયભૂતોને જ,—નહિં કે અન્યોને, વીજાધાનોદ્ભેદપોષણઃ—ખીજધાન-ઉદ્ભેદ-પોષણ-વડે; ધર્મ-વીજસ્ય—ધર્મખીજના, આધાનેન—પ્રસંસાદિથી આધાન વડે, ઉદ્ભેદેન—ચિંતા અંકુર કરણથી ઉદ્ભેદ વડે, પોષણેન—સત્શ્રુતિ આદિ કાંડ-નાલ આદિ સંપાદનથી પોષણ વડે, યોગઃ—યોગ,—અપ્રાપ્તલાલ-લક્ષણ; ક્ષેમં ચ—અને ક્ષેમ,—લબ્ધપાલન લક્ષણ. તત્તદુપદ્રવાદ્યભાવેન. તે તે ઉપદ્રવાદિના અભાવ વડે; તત્તદુપદ્રવાઃ—તે તે ઉપદ્રવો, ચિત્રરૂપ નરકાદિ વ્યસનો, આદિ—આદિ શબ્દથી તેના નિષ્પન્નભૂત રાગાદિનું ગ્રહણ છે, તેષામભાવેન—તેઓના અભાવ વડે, અત્યન્ત ઉચ્છેદ વડે; ત એવ—તેઓ જ, નહિં કે અન્ય, મન્યાઃ—ભગ્યો-ઉકારૂપ, પરિગૃહ્યન્તે—પરિગ્રહાય છે.

પદ્મવાદ્યભાવેન,' તેથી અહીં જેઓને જ બીજાધાન-ઉદ્ભેદ-પોષણથી યોગ અને તે તે ઉપદ્રવાદિના અભાવથી ક્ષેમ હોય છે, તેઓ જ અહીં લબ્યો પરિગ્રહાય છે. તે આ પ્રકારે—

યોગ-ક્ષેમ કરનારા ખરેખરા 'નાથ' એવા આ નિષ્કારણ કરુણારસસાગર લોકનાથો ખરેખર ! લવબ્યાધિના લિષગ્વરો—સંસારરોગના વૈધરાજો છે. એટલા માટે જ જે જે લબ્ય

પ્રાણીને જે જે પ્રકારે સાનુબંધ—ઉત્તરોત્તર અનુબંધવાળો બીજાધાન-કુશલ માળીનું દૃષ્ટાંત: આદિનો સંલવ થાય, તેવા પ્રકારે તેઓએ, કુશલ માળીની પેઠે, તેના પ્રત્યે બીજાધાનાદિ ઉપદેશકાર્ય કર્યું. કુશળ માળી ઉપર ભૂમિમાં વાવેલું બીજ નિષ્કળ

જાય છે એમ જાણી પ્રથમ તો યોગ્ય ફળરૂપ ભૂમિ શોધે છે; તેમ આ લિષગ્વરો પ્રથમ તો યોગ્ય પાત્રવિશેષરૂપ લબ્ય ભૂમિ શોધે છે. પછી કુશળ માળી જેમ તે યોગ્ય ભૂમિમાં બીજાધાન થાય, બીજ રોપાય, જગી નીકળે એવું ખાતર નાંખે છે; તેમ આ કુશળ લિષગ્વરો પણ યોગ્ય ક્ષેત્રરૂપ લબ્યલોકની ચિત્ત ભૂમિમાં સમ્યક્ બોધબીજનું આધાન થાય, રોપણ થાય, તેવું લવોદ્દેગ ઉપજે એવું ઉપદેશરૂપ ખાતર નાંખે છે. જેમકે—

હે જીવ ! આ સર્વ પ્રકારે લયાકુલ સંસારમાં ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરતાં તું અનંત દુઃખ પામ્યો છે. 'લીષણુX નરક ગતિમાં, તિર્યચ ગતિમાં, કુદેવ ગતિમાં, ને કુમતુખ્ય

ગતિમાં તું તીવ્ર દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છે.' હે જીવ ! અશુચિ ઉપદેશરૂપ ખાતર બીલસ ને મલમલિન એવા અનેક જનનીઓના ગર્ભાવાસમાં તું ચિરકાળ વસ્યો છે. સમુદ્રના પાણી કરતાં પણ વધારે માતાના

ધાવણ તું ધાવ્યો છે. તારા મરણ સમયે સાગરજલ કરતાં પણ વધારે આંસુડા તારી માતાઓએ સાર્યા છે. આમ અનંત જન્મ મરણ કરતાં હે જીવ ! આ ત્રિલુવન મધ્યે તે સર્વ સ્થાનમાં વારંવાર ગમનાગમન કર્યું છે, સર્વ જીવો સાથે સર્વ પ્રકારના સંબંધો તે અનેકવાર કર્યા છે, ભુવનોદરમાં વર્તતા સર્વ પુદ્ગલો તે ફરી ફરી અસ્યા છે ને મૂક્યા છે, જગત્ની એઠ તે વારંવાર હોંસે હોંસે ખાધી છે, તોપણ તું તૃપ્તિ પામ્યો નથી ! 'તૃષ્ણાથી પીડિત થઈને તે ત્રણે ભુવનનું પાણી પીધું છે, તોપણ ત્હારી તૃષ્ણાનો છેદ થયો નથી !' માટે હે જીવ ! હવે તો તું વિરામ પામ ! વિરામ પામ !

—આરૂં પાણી છોડી મીઠા જલેથી, આવે બીજે અંકુરા જે રીતેથી;

તેવી રીતે તત્ત્વશ્રુતિ પ્રભાવે, અંકુરા તો યોગના બીજ પાવે.

ખારા પાણી તુલ્ય સંસાર પાણી, તત્ત્વ શ્રુતિ નિષ્ઠ વારિ સમાણી;

કલ્યાણો સૌ એ થકી સાંપડે છે, ગુરુલક્ષિત સૌખ્ય લક્ષ્યો મળે છે."

—શ્રી યોગદષ્ટિકોણશ (સ્વરચિત)

X મીસણનરયગઈપ તિરિયગઈપ કુદેવમણુગઈપ ।

પત્તોસિ તિવ્વદુઃખં માવહિ જિણભાવણા જીવ ॥

તિહુયણ સલિલં સયલં પીયં તિણ્હાઈ પીહિયણ તુમે ।

તો વિ જ તણ્હા છેઓ જાઓ ચિંતેહ ભવમહણમ્ ॥"

મહર્ષિ શ્રીકુંઠકંઠાચાર્યજી પ્રણીત શ્રી ભાવપ્રાભુત.

ખાતર નાખી માળી જેમ તે યોગ્ય ભૂમિમાં સારા ચોકખા શુદ્ધ ખીજ નાંખે છે, વાવે છે, તેમ આ કુશળ લિષગ્વરો પણ સત્ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ ધર્મખીજનું લબ્ય જીવોની ચિત્તભૂમિમાં આધાન થાય એવાં બોધ-ખીજ વાવે છે, રોપે છે. જેમ કે—સદ્દેવલક્ષિત, સદ્ગુરુલક્ષિત ને સત્ધર્મલક્ષિત એ આ અપાર સંસારસમુદ્ર તરવાનાં યોગ્ય ચિત્તભૂમિમાં મુખ્ય સાધન છે. કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ આદર્શસ્થાને ખીજપ્રદેય હોઈ, જીવને આત્મસિદ્ધિરૂપ ઈષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર લાન કરાવે છે. સદ્ગુરુ, સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુપુરુષ સાક્ષાત્ જીવંતમૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જીવતા જાગતા જોગી હોઈ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ થઈ પડી પ્રેરણાખલ આપે છે. અને તેમના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સત્ધર્મપ્રરૂપક સત્શાસ્ત્ર પણ પરમ આલંબનરૂપ બની પરમ ઉપકારી થાય છે. માટે આ સત્સાધન પ્રત્યે પ્રીતિ-લક્ષિત આદિની વૃદ્ધિ કરો ! વૃદ્ધિ કરો !

“પ્રભુ ગુણનો ઉપદેશ, તે જલધારા વહી રે....તે.

ધરમ રુચિ ચિત્તભૂમિ માંહિ નિશ્ચલ રહી રે....માંહિ

શ્રીનમિ જિનવર સેવ ઘનાધન ઉતમ્યો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

માળી જેમ ખીજધાન થયા પછી પણ, ખીજ રોપાયા પછી પણ, તેમાંથી અંકુર-ફણુગો ફૂટે તેમ જલસિંચન કરે છે; તેમ આ નિપુણ વૈધરાજો પણ તે તે લબ્યને તે બોધખીજ જોગી નીકળી તેમાંથી અંકુર ફૂટે એવું સદુપદેશ જલ સદુપદેશ જલસિંચન સિંચે છે. જેમ કે—અહો લબ્યો ! તમને પ્રધાન ધર્મખીજરૂપ*

ઉત્તમ મનુષ્યપણું મળ્યું છે, ભરતક્ષેત્રાદિ કર્મભૂમિરૂપ આર્યક્ષેત્ર પણ સાંપડ્યું છે, પણ એ ધર્મખીજને વાવી, ઉગાડી, તેમાંથી સત્કર્મરૂપ ખેતી ન કરો, તેને ખેડવાનો પ્રયત્ન ન કરો ને ખીજ વેડફી નાંખો તો શું કામનું ? આ ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં—કર્મક્ષેત્રમાં શુભવૃત્તિરૂપ પાંડવો અને અશુભ વૃત્તિરૂપ કૌરવોનું સનાતન યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે; તેમાં સત્કર્મયોગરૂપ સત્ય પુરુષાર્થથી—આત્મપરાક્રમથી જ્યારે અસદ્ વૃત્તિઓને દબાવી દઈ સદ્વૃત્તિઓ વિજયી બને છે, ત્યારે પરમાથથી ધર્મખીજની ખેતી શરૂ થાય છે, એમ સમજી, આ કર્મભૂમિમાં જન્મેલા હો લબ્યજનો ! તમે સત્કર્મરૂપ પુરુષાર્થમાં પ્રયત્ન કરો ! પ્રયત્ન કરો ! સત્કર્મયોગ સાધી સાચા કર્મયોગી બનો ! આ ઉત્તમ ધર્મખીજરૂપ મનુષ્યપણાને વાવી સત્કર્મરૂપ ખેતી કરો !

“અશુભાચાર નિવારણ તૃણ અંકુરતા રે....તૃણ.

વિરતિ તણાં પરિણામ, તે ખીજની પૂરતા રે. તે....શ્રીનમિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

જો ઈચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;

લવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિં આત્માર્થ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

* ધર્મવીજં પરં પ્રાપ્ય માનુષ્યં કર્મભૂમિષુ ।

ન સત્કર્મકૃપાવસ્ય પ્રયતન્તેऽલ્પમેઘસઃ ॥”—શ્રી યોગદ્વિસમુચ્ચ શ્લોક. ૮૩.

પછી માળી તે કુમળા છોડને રક્ષવા માટે તેની આસપાસ વૃત્તિ-વાડ કરે છે, ક્યારે બાંધે છે અને તેને પાણી પાયા કરે છે; તેમ આ નિષ્ણાત વૈદ્યવરો લવ્યજનના ઊગતા ઓધરૂપ છોડને રક્ષવા માટે વ્રત-વૃત્તિરૂપ વાડનો પ્રબંધ કરી આપી, તેને તેવા પ્રકારનું સદ્બોધ-જલ પાયા કરી પરિવૃદ્ધ પમાડે છે. જેમ કે—અહો લવ્ય વૃત્તિ-વાડ આદિ જનો ! નિજ સ્વરૂપનું સાધ્યપણું લક્ષમાં રાખી જો તમે પંચ-રક્ષાવિધિ મહાવ્રતરૂપ ધાન્યની ખેતી કરશો, તો ક્ષાયિક દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે ગુણરૂપ ધાન્ય નિષ્પન્ન થઈ આત્માના ઘરને ભરી દેશે, અને પછી તમારા આત્મપ્રદેશમાં પરમાનંદરૂપ સુલિક્ષ-સુકાળ વર્તીશે, એટલે તમે સાદિ અનંત-કાળ આત્મસુખ લોગવશો.

“ પંચ મહાવ્રત ધાન્ય, તણાં કર્ષણ વધ્યાં રે....તણાં.
સાધ્યલાવ નિજ થાપી, સાધનતાએ સંધ્યાં રે....સાધન.
ક્ષાયિક દરિસણ જ્ઞાન, ચરણ ગુણ ઉપન્યા રે....ચરણ.
આદિક બહુ ગુણ સસ્ય, આતમ ઘર નીપન્યા રે....આતમ....શ્રીનમિ જિનવરસેવ.
પ્રભુ દરિસણ મહામેહ, તણે પરવેશમેં રે....તણે.
પરમાનંદ સુલિક્ષ, થયા મુજ દેશમેં રે....થયા.
દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર, તણો અનુભવ કરો રે....તણો.
સાદિ અનંતો કાળ, આતમ સુખ અનુસરો રે....આતમ શ્રી નમિ.”—શ્રીદેવચંદ્રજી

અને પછી પશુ-પક્ષી આદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણ કરી કુશળ માળી જેમ ખૂબ કાળજીથી-માવજતથી છોડને ઉછેરીને તે ફલ-ફૂલથી શોભતું વૃક્ષ થાય તેવું કરે છે; તેમ આ લવરોગના લિષગ્વરો પણ રાગદ્વેષાદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણ કરી આ ઓધરૂપ વૃક્ષને ઉછેરી મોક્ષવૃક્ષરૂપ બને એમ કરે છે. જેમ કે—જ્યાં રાગદ્વેષ છે ત્યાં જ સર્વદા કલેશ છે, ને તે રાગદ્વેષથી પર એવી ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ છે ત્યાં સર્વ દુઃખનો નાશ છે, ને ત્યાં દેહ છતાં નિર્વાણ એવી જીવન્મુક્ત દશા વર્તે છે. માટે સર્વત્ર રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરી, તમે આત્માના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મને પ્રગટ કરવા પુરુષાર્થ કરો ! પુરુષાર્થ કરો !

“ જહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તહાં સર્વદા માનો કલેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ.
સર્વ કાલનું છે ત્યાં જ્ઞાન, દેહ છતાં ત્યાં છે નિર્વાણ;
ભવ છેવટની છે એ દશા, રામ ધામ આવીને વસ્યા.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ઈત્યાદિ પ્રકારે સત્ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ ધર્મબીજના આધાનથી, ધર્મચિંતારૂપ અંકુર ઉદ્ભવેથી, અને સત્શ્રુતિ આદિરૂપ કાંડ-નાલ આદિ સંપાદનરૂપ પોષણથી જેઓને અપ્રાપ્તના લાભરૂપ યોગ હોય છે, અને તે તે નરકાદિ વ્યસનોરૂપ નાના પ્રકારના

ઉપદ્રવોના અથવા તેના નિબંધનભૂત રાગાદિ ઉપદ્રવોના અભાવથી પ્રાપ્તના પાલનરૂપ ક્ષેમ ઉપજે છે. તેઓ જ અહીં લખ્યો પરિગ્રહવામાં આવ્યા છે એ સિદ્ધ થયું.

“ત્રિવિધ યોગ ધરી આદર્યો રે, નેમિનાથ ભરતાર;
ધારણ પોષણ તારણો રે, નવરસ મુક્તાહાર; મનરા વાલા.
કારણરૂપી પ્રભુ ભળ્યો રે, ગણ્યો ન કાજ અકાજ;
કૃપા કરી મુજ દીણ્યો રે, આનંદધન પદ રાજ....મનરા.” શ્રી આનંદધનજી.

આ યોગ-ક્ષેમ કોઈ પણ તીર્થકરને સકલભવ્યવિષયી કેમ નથી હોતા? એ યુક્તિથી દર્શાવી, બીજાધાન પણ અપુનર્નંધકને હોય છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે—

“ન ચૈતે કસ્યચિત્સકલમવ્યવિષયે, તતસ્તત્પ્રાપ્ત્યા સર્વેષામેવ મુક્તિપ્રસંગાત્ । તુલ્ય-
ગુણા હ્યેતે પ્રાયેણ, તતશ્ચ ચિરતરકાલાતીતાદન્યતરસ્માદ્ભગવતો વીજાધાનિસિદ્ધે રલ્પેનૈવ
કાલેન સકલમવ્યવિષયમુક્તિઃ સ્યાત્, વીજાધાનમપિ હ્યપુનર્વન્ધકસ્ય, ન ચાસ્યાપિ પુદ્ગલપરાવર્તઃ
સંસાર इति कृत्वा ।”

॥ તદેવં લોકનાથાઃ ॥ ૧૧ ॥

પશ્ચિકા—એવો મત થાય કે અચિન્ત્ય શક્તિવાંત ભગવંતો સર્વ ભવ્યોને ઉપકાર કરવાને ક્ષમ-
સમર્થ છે, તો આ વિશેષ કેમ? તે માટે કહ્યું—ન ચ ન જ પત્તે—આ યોગ-ક્ષેમ, કસ્યચિત્-કોઈના,
તીર્થકૃતના, સકલમવ્યવિષયે—સકલભવ્યવિષયી, સર્વ ભવ્યોને આશ્રીને પ્રવૃત્ત. વિપક્ષે બાધક કહ્યું-
તતઃ—તે થકી, વિશિષ્ટ તીર્થકર થકી, તત્પ્રાપ્ત્યા—તેની પ્રાપ્તિથી, યોગ-ક્ષેમની પ્રાપ્તિથી—યોગ-ક્ષેમનું
સકલભવ્યવિષયપણું સતે, સર્વેષામેવ—સર્વેજ ભવ્યોના, મુક્તિપ્રસંગાત્—મુક્તિના પ્રસંગને લીધે,
યોગ-ક્ષેમથી સાધ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિને લીધે. એ જ ભાવતાં કહ્યું—

તુલ્યગુણાઃ—તુલ્ય ગુણવાળા, સદૃશ જ્ઞાનાદિ શક્તિવાળા, હિ-કારણ કે અર્થમાં, પત્તે—આ, તીર્થ-
કરો, પ્રાયેણ—પ્રત્યે કરીને, બાહ્યથી,—શરીર-શુવિત આદિથી તો અન્યથાપણું પણ હોય એટલા માટે
'પ્રાયે' એમ ગ્રહણ છે. તતઃ—તેથી કરીને, તુલ્યગુણપણાં રૂપ હેતુથી, ચિરતરકાલાતીતાત્ ચિરતર
કાલાતીત, પુદ્ગલપરાવર્તથી પર કાળમાં થયેલા. અન્યતરસ્માત્-કોઈ પણ એક, ભરતાદિ કર્મભૂમિ—
ભાવી, ભગવતઃ-ભગવંત થકી, તીર્થકર થકી, વીજાધાનાદિસિદ્ધેઃ—ઉક્તાં રૂપ એવી બીજાધાન-કેદુભેદ-
પોષણની સિદ્ધિને નિષ્પત્તિને લીધે, અલ્પેનૈવ કાલેન-પુદ્ગલપરાવર્ત મધ્યગત જ-અદ્ય જ કાળમાં,
સકલમવ્યવિષયમુક્તિઃ સ્યાત્—સકલ ભવ્યોની મુક્તિ થાય, સર્વેજ ભવ્યો સિદ્ધ થાય. વારુ, અનાદિ કાળમાં
પણ બીજાધાન આદિના સંભવથી અદ્ય જ કાળમાં સર્વ ભવ્યની મુક્તિનો પ્રસંગ કેમ? એમ
આશંકીને કહ્યું—

વીજાધાનમપિ—બીજાધાન પણ; ધર્મપ્રશંસાદિક પણ, સમ્યક્ત્વાદિ તો દૂર રહે, એમ 'અપિ'
પણ સ્પષ્ટનો અર્થ છે, હિ-કારણ કે, અપુનર્વન્ધકસ્ય—અપુનર્નંધકને. 'પાપં ન તીવ્રભાવાત્ કરોતિ'
પાપ તીવ્ર ભાવથી નથી કરતો ઈત્યાદિ લક્ષણવાળા અપુનર્નંધકને; ન ચ-ન જ, અસ્યાપિ—આનો પણ,
સમ્યક્દષ્ટિ આદિનો તો દૂર રહે, પુદ્ગલપરાવર્તઃ—સમયસિદ્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત, સંસારઃ—સંસાર,
સંસાર કાળ, इति कृत्वा—એવા હેતુ થકી,—અદ્ય જ કાળમાં સર્વ ભવ્ય મુક્તિ થાય એમ યોગ
(સંબંધ) છે.

૭ અર્થ:—અને આ (યોગ-ક્ષેમ) કોઈના (તીર્થંકરના) સકલલબ્ધવિષયી નથી,— તે (તીર્થંકર) થકી તેની (યોગ-ક્ષેમની) પ્રાપ્તિથી સર્વેના જ મુક્તિપ્રસંગને લીધે. કારણ કે એઓ (તીર્થંકરો) પ્રાચે તુલ્યગુણવાળા છે, અને તેથી કરીને ચિરતર કાલાતીત કોઈ પણ ભગવંત થકી બીજાંધાન આદિની સિદ્ધિને લીધે અલ્પ જ કાળમાં સકલ લબ્ધોની મુક્તિ થાય,—કારણ કે બીજાંધાન પણ અપુનર્ભન્વકને હોય અને આનો પણ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર ન હોય, એટલા માટે. “

॥ તેથી એમ લોકનાથો. ॥ ૧૧ ॥

વિવેચન

“ જો તુમ ધ્યાતાં શિવસુખ લહીએ, તો તુમને કેઈ ધ્યાવે;
પણ ભવસ્થિતિ પરિપાક થયા વિણ, કોઈ ન મુક્તિ ભવે.

હો પ્રભુજી ! જોલંબડે મત ખીજો. ” શ્રી મોહનવિજયજી

અત્રે કોઈ એવો મત વ્યક્ત કરે કે—ભગવંતો તો અચિન્ત્ય અક્ષિતવંત છે, એટલે તોઓ તો સર્વ લબ્ધોનો ઉપકાર કરવાને ક્ષમ છે, સમર્થ છે, તો પછી આવા વિશિષ્ટ લબ્ધ લોકના જ નાથ એમ ટાળો કેમ પાડ્યો ? તેનું સમાધાન એ છે આ યોગ-ક્ષેમ કોઈના કે—‘ આ (યોગ-ક્ષેમ) કોઈના (તીર્થંકરના) સકલલબ્ધવિષયી સકલલબ્ધવિષયી નથી નથી. — ‘ ન ચૈતે કસ્યચિત્સકલમવ્યવિષયે. ’ અર્થાત્ કોઈ પણ તીર્થંકરને આ યોગ-ક્ષેમ સર્વ લબ્ધને આશ્રીને પ્રવર્ત્યા નથી. એથી વિપરીત માનવામાં શી બાધા આવે ? તે માટે કહ્યું— ‘ તે (તીર્થંકર) થકી તેની (યોગ-ક્ષેમની) પ્રાપ્તિથી સર્વેના જ મુક્તિપ્રસંગને લીધે. ’ અર્થાત્ તે કોઈ વિશિષ્ટ તીર્થંકર થકી સર્વ લબ્ધને જો યોગ-ક્ષેમની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો સર્વેય લબ્ધોને મુક્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, યોગક્ષેમથી સાધ્ય એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવે,—જેમ બનતું દેખાતું નથી. એનું જ ભાવન કરતાં કહ્યું— ‘ તુલ્યગુણા દ્વેતે પ્રાચેન. ’— ‘ એઓ (તીર્થંકરો) પ્રાચે તુલ્ય-ગુણવાળા—સદૃશ જ્ઞાનાદિશક્તિવાળા, સરખા આત્મગુણસામર્થ્યવાળા છે; છતાં શરીર-જીવિત આદિ બાહ્ય પ્રકારોથી તો અસદૃશપણું પણ હોય એટલા માટે ‘ પ્રાચે ’નું શ્રદ્ધા છે. તેથી તુલ્યગુણપણને લીધે ‘ ચિરતરકાલાતીત ’—પુદ્ગલપરાવર્તથી પર કાળમાં ભરતાદિ કર્મભૂમિમાં થયેલા ‘ કોઈ પણ એક ભગવંત (તીર્થંકર) થકી બીજાંધાન આદિની સિદ્ધિને લીધે અલ્પ જ કાળમાં સકલ લબ્ધોની મુક્તિ થાય; ’ અર્થાત્ તે પુદ્ગલ-પરાવર્ત મધ્યગત જ અલ્પ જ કાળમાં ઉક્તરૂપ બીજાંધાન—ઉદ્ભેદ-પોષણની સિદ્ધિ થકી સર્વ લબ્ધોની મુક્તિ થાય, સર્વેય લબ્ધો સિદ્ધ થઈ જાય. .

“ અક્ષય પદ દેતાં ભવિજનને, સંકીર્ણતા નવિ જાય;

શિવ પદ દેતાં જો સમરથ છો, તો જશ લેતાં શું જાય ?....હો પ્રભુજી ! ”

શ્રી મોહનવિજયજી

ત્યારે વળી આશંકા થશે કે—અનાદિ કાળમાં પણ બીજાધાન આદિનો સંભવ છે, તો પછી અદ્ય જ કાળમાં સર્વ લબ્યોની મુક્તિનો પ્રસંગ કેમ ? તેનું સમાધાન કહ્યું—

‘વીજાધાનમપિ હ્યપુનર્વન્ધકસ્ય, ન ચાસ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત્તઃ સંસારઃ।’

બીજાધાન પણ કારણ કે બીજાધાન પણ અપુનર્બન્ધકને હોય, અને આનો પણ અપુનર્બન્ધકને પુદ્ગલપરાવર્ત્ત સંસાર ન હોય, એટલા માટે. ’ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વાદિ

તો દૂર રહો, પણ ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ બીજાધાન પણ ‘પાપં ન તીવ્ર-ભાવાત્ કરોતિ’ પાપ તીવ્રભાવથી નથી કરતો. ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા અપુનર્બન્ધકને જ હોય. અને સમ્યગ્દષ્ટિ આદિની વાત તો દૂર રહો, પણ આ અપુનર્બન્ધકનો પણ સંસાર કાળ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત્ત જેટલો ન હોય, પણ તેથી પણ કંઈક ન્યૂન હોય. એટલે તે પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી પર કાળમાં થયેલા કોઈ તીર્થંકરે રોપેલા બીજાધાન આદિ થકી તે અદ્યકાળરૂપ પુદ્ગલપરાવર્ત્ત દરમ્યાન જ સર્વ લબ્યોની મુક્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, કે જેમ બનતું દેખાતું નથી ને સંભવતું પણ નથી.

‘પાકી જ્યારે લવપરિણતિ મંદ મિથ્યાત્વ થાવે,
છેલ્લો જ્યારે પુદ્ગલતણો અત્ર આવર્ત્ત આવે;
ત્યારે પ્રાપ્ત મનુજ ગતિમાં યોગબીજો ગ્રહે આ,
બીજા આવું મહત કરવા વ્યક્તિ કયાંથી લહે આ ? ’ શ્રીયોગદષ્ટિકલશ (સ્વરચિત)

॥ इति लोकहितनाथाः ॥ ११ ॥

૧૨. લોકહિત

‘લોકહિતેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘લોકહિત’ પદમાં લોક એટલે સકલ પ્રાણિલોક અથવા પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

‘તથા—

‘લોકહિતેમ્યઃ’

इह लोकशब्देन सकलसांव्यवहारिकादिभेदभिन्नः प्राणिलोको गृह्यते, पञ्चास्तिकायात्मको वा सकल एव । एवं चालोकस्यापि लोक एवान्तर्भावः, आकाशास्तिकायस्योभयात्मकत्वात् । लोकादिव्यवस्थानिवन्धनं वृक्तमेव ।

તદેવંવિધાય લોકાય હિતાઃ યથાવસ્થિતદર્શનપૂર્વકં સમ્યક્પ્રરૂપણાચેષ્ટયા તદાયત્ય-વાધનેનેતિ ચ । ૮૯

અર્થ:-તથા—

‘લોકહિતોને’

અહીં ‘લોક’ શબ્દથી સકલ જ સાંવ્યવહારિક આદિ લેદથી લિન્ન પ્રાણિલોક ગ્રહાય છે, વા પંચાસ્તિકાયાત્મક સકલ જ લોક ગ્રહાય છે, અને એમ અલોકનો પણ લોકમાં જ અંતર્ભાવ (થાય છે),—આકાશાસ્તિકાયનું ઉભયાત્મકપણું છે, માટે. લોકાદિવ્યવસ્થાનું નિબંધન (કારણ) તો ઉક્ત જ છે.

તેથી એવંવિધ (એવા પ્રકારના) લોક અર્થે હિત,—યથાવસ્થિત દર્શનપૂર્વક સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા વડે કરીને અને તેના આયતિમાં (ભાવિકાણે) અબાધન વડે કરીને.^૬

વિવેચન

“લવકપાધિ ગદ ટાળવા, પ્રભુછ છે વૈધ અમોઘ રે;

રત્નત્રયી ઓષધ કરી, તમે તાર્યા લવિજન ઓઘ રે....

દેવ વિશાલ જિણુંદની તમે ધ્યાવો તત્ત્વ સમાધિ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

તથા એટલે તથાપ્રકારે સમુદાયવાચક શબ્દો તેના અવયવોમાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે એ જ પૂર્વોક્ત ન્યાયે ‘લોકહિતેભ્યઃ’—‘લોકહિતોને’ એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું છે.

‘અહીં લોક શબ્દથી સકલ જ સાંવ્યવહારિક આદિ લેદથી લિન્ન લોકહિત લગવાનને પ્રાણિલોક ગ્રહાય છે.’ અર્થાત્ મનુષ્ય-તિર્યંચ આદિ વ્યવહાર-નમસ્કાર રાશિમાં વર્તતા તે સાંવ્યવહારિક, અને અનાદિથી નિત્યનિગોદ અવસ્થામાં પડેલા જે હજી વ્યવહારરાશિમાં આવ્યા નથી તે અસાંવ્યવહારિક,—એ જે જ લેદથી લિન્ન સમસ્ત જ શ્રવલોક અને ‘લોક’ શબ્દથી ગ્રહાય છે. અથવા ‘પંચાસ્તિકાયાત્મક સકલ જ લોક ગ્રહાય છે, અને એમ અલોકનો પણ લોકમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે,’ એમ અલોક પણ લોકની અંદર આવી જાય છે, કારણ કે તે આકાશાસ્તિકાય તે લોક-અલોક ઉભયમય છે. આ લોક-અલોકની લેદરૂપ વ્યવસ્થાનું કારણ અગાઉ કહેવાઈ ચૂક્યું છે. (જુઓ ૪) તેથી એવંવિધ લોકાર્થે હિત—‘તદેવંચિધાય લોકાય હિતાઃ’ એવા પ્રકારના સકલ પ્રાણિલોકને અર્થે અથવા સકલ લોકલોકને અર્થે જે હિતરૂપ તે લોકહિત.

પણિકાઃ—સાંવ્યવહારિકાદિભેદભિન્નઃ—નર-નારકાદિ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર તે સંવ્યવહારઃ—સંવ્યવહાર, તત્ત્વ ભવાઃ—તેમાં થયેલા તે સાંવ્યવહારિકાઃ—સાંવ્યવહારિક, આદિ—આદિ શબ્દથી. તેથી વિપરીત—નિત્યનિગોદ અવસ્થાવાળા અસાંવ્યવહારિક શ્રવે ગ્રહાય છે, ત એવ ભેદો—તે જે જ ભેદો-પ્રકારો, તામ્યાં ભિન્નઃ—તે વડે લિન્ન.

યથાવસ્થિત ઇત્યાદિ. યથાવસ્થિત—યથાવસ્થિત, અવિપરીત, દર્શન-દર્શન, વસ્તુબોધ, પૂર્વ—કારણ, યત્ત તત્—જ્યાં છે તે, યથાવસ્થિતદર્શનપૂર્વક—યથાવસ્થિત દર્શનપૂર્વક,—આ ક્રિયાવિશેષણ છે. સમ્યક્પ્રરૂપણાચેષ્ટયા—સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટાથી, સમ્યક્ પ્રગાપના—વ્યાપારથી, તદાયત્યવાધનેન તેના આયતિમાં અબાધનથી; તસ્ય—તેના સમ્યક્દર્શનપૂર્વક પ્રગાપિતના, આયતૌ—આયતિમાં, આગામિ કાળે, અવાધનેન—અબાધનથી, અપીડનથી, इति च—અને આ હેતુથી, હિતાઃ—હિત એમ યોગ (સંબંધ) છે.

આ હિત કેવી રીતે હોય છે ? તે માટે કહ્યું—‘યથાવસ્થિતદર્શનપૂર્વકં સમ્યક્ પ્રરૂપણાચેષ્ટયા તદાયત્યવાધનેન’,—યથાવસ્થિત દર્શનપૂર્વક સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા વડે કરીને અને તેના આયતિમાં (લાવિકાળે) અબાધન વડે કરીને અર્થાત્ યથાવ-
આ હિત કેવી રીતે સ્થિત—જેમ છે તેમ વસ્તુસ્વરૂપના સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક—સમ્યક્ હોય છે? બોધપૂર્વક સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા વડે કરીને અને આયતિમાં—
લાંબા ગાળે લવિષ્યમાં તે સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટાના અબાધન—
અપીડન વડે કરીને હિત હોય છે. આમ પ્રથમ તો યથાવસ્થિત—જેમ છે તેમ યથાર્થ વસ્તુબોધરૂપ સમ્યગ્દર્શન હોય, અને પછી તે સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા હોય, અને તે સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા પણ એવી હોય કે આગામિ કાળે પણ તેનું ભંગરૂપ બાધન ન થાય; આમ હોય તો જ લોકને હિત થાય. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે લોકહિત થવામાં પ્રથમ તો સમ્યગ્દર્શન હોવું જોઈએ, એટલા માટે અત્રે પ્રથમ ‘સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક’ એ પદ મૂક્યું છે; અને પછી તે સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ એવી લાવિકાળે પણ અબાધક સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા હોવી જોઈએ; તો જ પ્રસ્તુત લોકહિત થાય. તેમાં—

જીવલોકહિત—જીવલોક પરત્વે હિતઃ આ પ્રકારે—અસાંવ્યવહારિક અને સાંવ્યવહારિક એ બે વિભાગમાં વિભક્ત એકેન્દ્રિયાદિ સકલ સંસારી જીવલોકનું જે સ્વરૂપ જેમ છે, તેમ પ્રથમ તો સમ્યક્ષપણે દેખે; અને આ સર્વ જીવો ચૈતન્યદષ્ટિએ એકસ્વરૂપ છે, એટલે આ પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માના સમાનધર્મી સાધર્મિક બંધુઓ છે એમ લેખે; અને આમ સર્વ આત્મમાં આત્મ સમાન સમદષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી, ‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ’ સર્વભૂતોમાં આત્મવત્ બુદ્ધિ ઉપજવાથી, પોતાના આત્માની રક્ષા અર્થે જેવી જાળવણી—ચતના રાખે, તેવી જાળવણી—જયણા સકલ જીવની રક્ષા અર્થે રાખે. એટલે તે તે એકેન્દ્રિયથી માંડી પચેન્દ્રિય સુધીના જીવોના સ્વરૂપનું જે પ્રકારે સમ્યગ્દર્શન કર્યું છે, તે પ્રકાર લેક્ષમાં રાખી પુષ્પપાંખડી પણ ન ફલાય એવા કોમળ આત્મપરિણામથી તે તે જીવોને તત્કાળ અને આયતિમાં—લાંબા ગાળે આલમ્બલ ન ઉપજે એવી સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા કરે. આમ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ત્રિકાળવિષયક સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા કરી જે સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર-રૂપ રત્નત્રયીની એકતા કરે, તે સર્વ જીવને એકાંતે હિતરૂપ હોય, સકલ જીવલોક—હિત હોય.

“સર્વ જીવનું ઇચ્છો સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભૂષણીત મોક્ષમાળા

“દ્રવ્ય થકી છ કાયને, ન હણે જેહ લગાર....પ્રભુજી !

ભાવદયા પરિણામનો, એહી જ છે વ્યવહાર....પ્રભુજી ! બાહુજિણું દ દયામયી.

એમ અહિંસકતામયી, દીઠો તું જિનરાજ....પ્રભુજી !

રક્ષક નિજ પર જીવનો, તારણ તરણ જિહાજ....પ્રભુજી ! બાહુજી” —શ્રી દેવચંદ્રભ.

પંચાસ્તિકાયાત્મક લોકહિત—પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક પરત્વે હિત આ પ્રકારે—

આ લોક ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય ને જીવાસ્તિકાય

એમ પંચાસ્તિકાયમય છે. વસ્તુઅસ્તિસ્વરૂપ ‘અસ્તિ’થી અને પ્રદેશબહુત્વરૂપ ‘કાય’થી આ પાંચ અસ્તિકાય કહેવાય છે; આ પ્રત્યેક અસ્તિકાય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ લાવથી અસ્તિ છે, પણ પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-લાવથી નાસ્તિ છે, એટલે એક અસ્તિકાય બીજા અસ્તિકાયના સ્વરૂપમાં અન્તઃપ્રવેશ કરતો નથી, પણ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાપક અગુરુલઘુ ગુણથી પોતપોતાના સ્વસ્વરૂપમાં સુપ્રતિષ્ઠિત રહે છે. આ પાંચ અસ્તિકાય મધ્યે ધર્માસ્તિકાય આદિ પ્રથમ ચાર અણુવ-અચેતન છે, એક અણુવ એ જ ચેતન છે; અણુવમાં ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને અણુવ એ ચાર અમૂર્ત-અરૂપી છે, એક પુદ્ગલ જ મૂર્ત-શબ્દ-રસ-રૂપ-ગંધ-સ્પર્શ-મય રૂપી છે. આમ આ પંચાસ્તિકાય મધ્યે અણુવથી આ અણુવ વિશિષ્ટ એવા સ્વ ચેતન-લક્ષણથી પ્રગટ લિન્ન છે.

આમ નિશ્ચયતત્ત્વથી વસ્તુસ્વરૂપના લેહજ્ઞાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન જે કરે છે તે લાવે છે કે-અત્રે ધર્મ, અધર્મ ને આકાશ એ અચેતન વિન્નતિ હોવાથી ચેતન આત્માને અગ્રાહ્ય છે-અહણુ કરવા યોગ્ય નથી; અને પુદ્ગલ અહવાથી કર્મકલકતા પંચાસ્તિકાય અને ઉપજે છે અને આત્મસ્વરૂપને બાધક એવો બહુ લાવ વધે છે, આત્મહિત એટલે આત્મસ્વરૂપને હાનિ કરનાર તે પુદ્ગલ તો અત્યંત હેય છે.

અને ચેતન અણુવમાં પણ જે રાગી અણુવ છે તેના સંગે રાગદશા વધે છે, ને તેથી ભવજનમણરૂપ સંસાર થાય છે, માટે તેનો સંગ પણ વર્જન છે; પણ નિરાગી વીતરાગ સાથે રાગ જોડવાથી ભવનો પાર થાય છે, માટે એ લોકહિતરૂપ વીતરાગ આત્મા જ પરમ આદેય છે, કારણ કે તેના વિનય-મજ્જિત આદિરૂપ સંગથી આત્માના અપ્રશસ્ત લાવ ટળી પ્રશસ્ત લાવ વધે છે, અને એમ કરતાં નવાં કર્મના આગમનરૂપ આશ્રવ નષ્ટ થઈ શુદ્ધ આત્મલાવરૂપ સંવર વધે છે ને નિર્જરા સધે છે, આમ આત્મલાવ પ્રકાશિત થઈ લોકહિત વીતરાગ પુણના એકત્વધ્યાને નિજ તત્ત્વમાં એકતાન બની શુક્લ ધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢતાં પૂર્ણ આત્મસ્વલાવરૂપ મોક્ષ પ્રગટે છે.

“ ધર્મ અધર્મ આકાશ અચેતના, તે વિન્નતિ અગ્રાહ્યોહુ;
પુદ્ગલ અહવે રે કર્મકલકતા, વાધે બાધક બાહ્યોહુ....નેમિ જિણેસર.
રાગી સંગે રે રાગ દશા વધે, થાયે તિણે સંસારોહુ;
નિરાગીથી રે રાગનું જોડવું, લહીએ ભવનો પારોહુ....નેમિ.
અપ્રશસ્તતા રે ટાળી પ્રશસ્તતા, કરતાં આશ્રવ નાસેહુ;
સંવર વાધે રે સાધે નિર્જરા, આતમલાવ પ્રકાશેહુ....નેમિ.
નેમિ પ્રભુ ધ્યાને રે એકત્વતા, નિજ તત્ત્વે એકતાનોહુ;
શુક્લ ધ્યાને રે સાધી સુસિદ્ધતા, લહિયે મુક્તિ નિદાનોહુ.” શ્રી દેવચંદ્રહ

ઈત્યાદિ પ્રકારે વિવેક લાવનાથી અન્ય અસ્તિકાયોથી આત્માના તત્ત્વથી લિન્નપણાનું સમ્યગ્દર્શન કરી, તત્ત્વથી તેવું લિન્નપણું પ્રગટે ને લાવિકાળે તેને બાધા ન આવે એવી પ્રરૂપણા-ચેષ્ટા-પ્રરૂપણા આચરણા જે કરે છે, તે તત્ત્વથી તે પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક પ્રત્યે હિત એવા લોકહિત છે.

અને આ ભગવંતોએ તો તેવું બન્ને પ્રકારનું લોકહિતરૂપપણું સ્વાચરણથી સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું જ છે, તે અત્રે સમ્યક્ 'પ્રરૂપણાચેષ્ટયા'—પ્રરૂપણા—ચેષ્ટાથી એમ એક-વચની પ્રયોગ પરથી સૂચિત થાય છે. કારણ કે આ લોકહિત ભગવંતોએ જેવી પ્રરૂપણા કરી તેવી જ ચેષ્ટા—આચરણા કરી છે. અર્થાત્ તેઓએ વસ્તુસ્વરૂપનું જેમ છે તેમ યથાવસ્થિત સમ્યગ્દર્શન કરી, તેને અનુરૂપ સમ્યક્ પ્રરૂપણા ને સમ્યક્ આચરણા કરી છે, એટલું જ નહિં પણ આયતિમાં—લાંબા ગાળે પણ તે પ્રરૂપણા—ચેષ્ટાનું ભંગરૂપ બાધન ન થાય એવી અનિકલ યોજના કરી છે. એટલે તેઓ ખરેખરા 'લોકહિત' છે એમ અત્રે ધ્વનિ છે.

તત્ત્વથી હિત કોણ ? તે દર્શાવે છે—

‘इह यो यं याथात्म्येन पश्यति तदनुरूपं च चेष्टते भाव्यपायपरिहारसारं, स तस्मै तत्त्वतो हित इषि हितार्थः, इत्यमेव तदिष्टोपपत्तेः।’^{૧૯}

‘અર્થ’ :—અહીં જે જેને યાથાત્મ્યથી (જેમ છે તેમ) દેખે છે અને તેને અનુરૂપ એવું ભાવિ અપાયપરિહારથી સાર ચેષ્ટે છે (આચરે છે); તે તે અર્થે તત્ત્વથી હિત છે, એમ હિતનો અર્થ છે,—આમ જ તેના ઇષ્ટની ઉપપત્તિ (ઘટમાનતા) છે, માટે.^{૨૦}

વિવેચન

“રક્ષક જિન છ કાયના, વળી મોહનિવારક સ્વામ રે;

શ્રમણ સંઘ રક્ષક સદા, તિણે ગોપ ઇશ અભિરામ રે...દેવ વિશાલ.”

—શ્રી દેવચંદ્રભ.

અહીં—લોકમાં ‘જે જેને યાથાત્મ્યથી દેખે છે’—‘યો યં યાથાત્મ્યેન પશ્યતિ’—જેમ છે તેમ યથાર્થ સ્વસ્વરૂપથી અવલોકે છે, અને ‘તદનુરૂપં ચ ચેષ્ટતે’ ‘તેને અનુરૂપ’—સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ—અનુકૂળ છાજે એવું ‘ચેષ્ટે છે’ (આચરે છે), અને તે પણ ‘ભાવિ અપાય પરિહારથી સાર’—ભાવ્યપાયપરિહારસારં એવું ચેષ્ટે (આચરે છે) ‘તે તે અર્થે તત્ત્વથી હિત છે,’ ‘સ તસ્મૈ તત્ત્વતો હિતઃ’, એટલે કે તે યાથાત્મ્ય દર્શનાદિના

પશ્ચિકા—એ જ ભાવતાં કહે છે—ઈહ—અહીં; જગત્માં, યઃ—જે કર્તા, યં—જેને કર્મતારૂપને યાથાત્મ્યેન—યાથાત્મ્યથી, સ્વસ્વરૂપઅનતિક્રમથી, પશ્યતિ—પેખે છે, અવલોકે છે, તદનુરૂપં ચ—અને તેને અનુરૂપ, દર્શનને અનુરૂપ, ચેષ્ટતે—ચેષ્ટા કરે છે, વ્યવહરે છે; ભાવ્યપાયપરિહારસારં—ભાવિ અપાયના પરિહારથી સાર એવું,—અનુરૂપ ચેષ્ટનમાં પણ ભાવિ અપાયને પરિહરતા એમ અર્થ છે; નહિં કે પુનઃ સત્યભાષી લૌકિક કૌશિક મુનિની જેમ ભાવિ અપાયનો હેતુ; સઃ—તે, એવંરૂપ, તસ્મૈ—તેને, યાથાત્મ્ય દર્શનાદિના વિષયરૂપ કરાયેલને, હિતઃ—હિત, અનુગ્રહહેતુ, इति—એમ, હિતાર્થઃ—હિત શબ્દનો અર્થ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—इत्यमेव—આમ જ, આ જ યાથાત્મ્ય દર્શનાદિ પ્રકારથી, તસ્ય—તેના, સદ્ભૂત દર્શનાદિ ક્રિયાકર્તાની, इष्टोપपत्तेઃ—ઇષ્ટ ઉપપત્તિને લીધે. इष्टस्य—ઇષ્ટના, ક્રિયાકલ્પના; ચેતનો વા અચેતનોરૂપ વિષયમાં ક્રિયા સતે સ્વગત અને ચેતનવિશેષોમાં (પાદાત્સ-ચેતન વિષયોમાં) સ્વપરગત ક્રિયાકલ્પના ઘટનને લીધે.

વિષયરૂપ કરાયેલ પ્રત્યે તે હિત-અનુગ્રહહેતુ હોય છે. અર્થાત્ લવિષ્યમાં લાંબા ગાળે પણ હાનિ ન થાય એવી તકેદારીથી સારભૂત એવી જે સમ્યક્ તત્ત્વથી હિત કોણ ? ચોટા કરે છે, તે તેને હિતરૂપ હોય છે; નહિં કે સત્યભાષી ન કેવી રીતે ? લૌકિક કૌશિક મુનિની પેઠે લવિષ્યમાં-લાંબા ગાળે પણ અપાય હાનિ થાય એવી ચોટા કરે છે તે. કૌશિક મુનિએ રસ્તામાં મૃગલાં દીઠાં. તેને પારધિએ પૂછ્યું—તમે આ રસ્તે મૃગલાં દીઠાં ? સત્યભાષી કૌશિકે કહ્યું—હા, આ માર્ગે મૃગલાં ગયાં છે. આમ તે સાચું તો બોલ્યો, પણ તેથી તો બિચારાં મૃગલાંઓના પ્રાણહરણનો ભાવિ અપાય આવી પડ્યો, અને તે મુનિ પોતે પણ સાચું બોલતાં છતાં મહાપાપનો ભાગીદાર બની ભાવિ નરકાદિ મહા અપાયનું ભાજન બન્યો, તાત્પર્ય કે—સમ્યક્ વિવેકપૂર્વક ભાવિ અપાયને-હાનિને પરિહરતો સતો જે સમ્યક્દર્શનને અનુરૂપ સમ્યક્ આચરણ કરે છે, તે તે સમ્યક્દર્શનના વિષયરૂપ કરાયેલને હિત-અનુગ્રહહેતુ હોય છે, એમ ‘હિત’ શબ્દનો અર્થ છે.

કારણ કે ‘આમ જ તેના ઇષ્ટની ઉપપત્તિ (ઘટમાનતા) છે માટે’—‘इत्थमेव तदिष्टोपपत्तेः’, અર્થાત્ આમ જ—યાથાત્મ્ય દર્શનાદિ પ્રકારથી તેના—સદ્ભૂત દર્શનાદિ ક્રિયાકર્તાના ઇષ્ટની-ઇષ્ટ ક્રિયાફલની ઉપપત્તિ છે, માટે; એટલે કે અચેતન વિષયમાં ક્રિયા સતે સ્વગત ઇષ્ટ ક્રિયાફલનું અને ચેતન વિષયોમાં ક્રિયા સતે સ્વપરગત ઇષ્ટ ક્રિયાફલનું ઘટમાનપણું છે, માટે.

સપરિણામ હિત તે ઇષ્ટ એમ સ્પષ્ટ કરે છે—

૧૦ ઇષ્ટં ચ સપરિણામં હિતં, સ્વાદુપથ્યાન્નવદતિરોગિણઃ । ૧૧

૧૨ અર્થઃ—અને ઇષ્ટ તે સપરિણામ હિત છે,—અતિરોગીને સ્વાદુ-પથ્ય અન્નની જેમ. ૯૧

પંક્તિકા—ઇષ્ટની જ વ્યાખ્યા કરે છે—ઇષ્ટં પુનઃ સપરિણામં—ઇષ્ટ પુનઃ સપરિણામ, ઉત્તરોત્તર શુભફલપ્રાપ્તિ હિતં—હિત, સુખકારિ; પ્રકૃત હિતયોગથી સાધ્ય અનુગ્રહ એમ ભાવ છે. ઇષ્ટાન્ત કહ્યું—સ્વાદુપથ્યાન્નવત્—સ્વાદુ-પથ્ય અન્નની જેમ. સ્વાદુ—બિલ્વેન્દ્રિયપ્રીણક (પ્રસન્ન કરનાર), પન્થા ઇવ પન્થાઃ—પંથ જેવો પંથ,—સતત ઉલ્લંઘનીયપણાથી, લવિષ્યકાળ, તત્ર સાધુ—તેમાં સાધુ, ભદ્રું તે, પથ્યં ચ—અને પથ્ય તે સ્વાદુપથ્ય—સ્વાદુ-પથ્ય, તદન્નં—તે અન્ન, તદ્વત્—તેની જેમ.

અતિરોગિણઃ—અતિરોગીને, અતીતપ્રાય રોગવાળાને. અભિનવ રોગમાં તો ‘અહિતં પથ્યમપ્યાતુરે’—આતુરમાં પથ્ય પણ અહિત છે એ વચનથી પથ્યનો અનધિકાર જ છે. અતિરોગિણઃ એ પાઠમાં ઇતિ—પર્વપ્રકારઃ—એવા પ્રકારનો, સ્વાદુ-પથ્ય અન્નઅર્હ જે રોગ, તદ્વતઃ—તદ્વતને. સ્વાદુનું ગ્રહણ તત્કાળે પણ સુખહેતુપણે વિવક્ષિતપણાને લીધે, અને અસ્વાદુત્વમાં પથ્યના પણ અતથાભૂત-પણાને લીધે એકાન્તથી ઇષ્ટપણું નથી. અને ઉપચારથી સ્વાદુ-પથ્ય અન્નનું ઇષ્ટપણું છે,—તત્કાલ અનુગ્રહના જ ઇષ્ટપણાને લીધે. કહ્યું છે કે—

“कज्जं इच्छंतेणं अणंतरं कारणं पि इष्टंति ।

जह आहारजतिष्ठि इच्छंतेणेह आहारो ॥”

(અર્થાત્) કાર્યને ઇચ્છનારને અનન્તર કારણ પણ ઇષ્ટ છે,—જેમ આહારજન્ય તૃપ્તિ ઇચ્છનારને આહાર અહીં ઇષ્ટ છે.

એમ ઇષ્ટપણાને લીધે આ હિતયોગલક્ષણ ક્રિયા પણ અત એવ ઇષ્ટ સિદ્ધ થઈ.

વિવેચન

“લવરોગના પેદા જિનેશ્વર, લાવૌપધ તુજ ભક્તિ....જિણુંદલ !

દેવચંદ્રને શ્રી અરિહંતનો, છે આધાર એ વ્યક્તિ....જિણુંદલ !” — શ્રી દેવચંદ્રજી

આ ‘ઘબટ’ની વ્યાખ્યા શી ? તે અત્ર કહી છે—‘ઈષ્ટં ચ સપરિણામં હિતં—‘ઘબટ તે સપરિણામ હિત છે.’ અર્થાત ઉત્તરોત્તર શુભ ફલનો અનુભવ કરનાર, શુભ ફલની અખંડ પરંપરા ચાલુ રાખનાર એવું જે સપરિણામ હિતરૂપ હોય, પરિણામે પણ સુખદ હોય તે ઘબટ. અત્રે દૃષ્ટાંત—અતિરોગીને સ્વાદુ-પથ્ય અન્નની જેમ, ‘સ્વાદુપથ્યાન્નવદતિરોગિનઃ.’ અતિરોગી એટલે જે રોગને લગલગ અતીત કરી, વટાવી જઈ, લગલગ સાજો થઈ ગયેલો (Convalescent) છે, તેને સ્વાદુ અને પથ્ય અન્ન જેમ સપરિણામ હિતરૂપ હોય છે તેમ. અત્રે સ્વાદુ અને પથ્ય એ બંને વિશેષણ સાર્થક ઘબટ તે સપરિણામ હિત છે. સ્વાદુ એટલે જીલને ગમતું-પ્રસન્ન કરનાર, સ્વાદિષ્ટ; અને અતિરોગીને પંથની જેમ સતત ઉદ્વેગવે પડતો હોવાથી લવિષ્યકાળ એ જ સ્વાદુ-પથ્ય અન્ન જેમ પંથ, તે પ્રત્યે જે રૂડું-ભલું તે પથ્ય, અર્થાત લવિષ્યમાં પરિણામે પણ જે શુભકારી તે પથ્ય. આવું સ્વાદુ અને પથ્ય અન્ન અતિરોગીને—સાજા રોગીને હિતરૂપ હોય છે, પણ અલિનવ-તાજા રોગીને તો ‘અહિતં પથ્યમપ્યાતુરે’ આતુરમાં-રોગાતુરમાં પથ્ય પણ અહિત છે એ વચનથી પથ્ય પણ હિતરૂપ નથી. ‘ઘતિરોગી’ એ પાઠમાં એવા પ્રકારે સ્વાદુ-પથ્ય અન્નને યોગ્ય રોગવાળાને એમ અર્થ કરવો.

અત્રે પથ્ય છતાં અસ્વાદુ હોય તે સુખહેતુ થતું નથી, પણ જિહ્વેન્દ્રિયને પ્રસન્ન કરતું એવું સ્વાદુ હોય તે તત્કાલ (Immediately) પણ સુખહેતુ હોય છે, એટલા માટે ‘સ્વાદુ’ વિશેષણ ઘબટ છે. અને સ્વાદુ છતાં અપથ્ય હોય તે પરિણામે (Ultimately, in the long run) સુખહેતુ હોતું નથી, પણ પથ્ય હોય તે જ પરિણામે સુખહેતુ હોય છે, એટલા માટે ‘પથ્ય’ વિશેષણ પણ ઘબટ છે. આમ તત્કાલ અને લાવિ પરિણામે ઘબટ સુખલાભનું કારણ થતું હોવાથી સ્વાદુ-પથ્ય અન્નનું પણ ઉપચારથી ઘબટપણું છે. કહ્યું છે કે—‘કાર્ય ઇચ્છનારને અનંતર કારણ પણ ઘબટ છે—જેમ આહારજન્ય તૃપ્તિ ઇચ્છનારને અહીં આહાર ઘબટ છે તેમ.’ આ દૃષ્ટાંતનો ફલિતાર્થ એ છે કે—તત્કાલ ને પરિણામે સુખદ સ્વાદુ-પથ્ય અન્ન જેમ અતિરોગીને ઘબટ છે, તેમ તત્કાલ ને પરિણામે જે હિત હોય, તે હિતક્રિયા જ હિતકર્તાને ઘબટ છે.

એથી ઉલટું તે અનિષ્ટ એમ વ્યતિરેકથી કથે છે—

૧૧ અતોડન્યથા તદનિષ્ટત્વસિદ્ધિઃ તત્કર્તુરનિષ્ઠાપ્તિહેતુત્વેન, અનાગમં પાપહેતોરપિ પાપમાવાત્ । ૧૨

૧૧ અર્થ:—આનાથી અન્યથા તેના અનિષ્ટપણાની સિદ્ધિ છે, તેના કર્તાને અનિષ્ટપ્રાપ્તિ-હેતુપણાએ કરીને; કારણ કે અનાગમપણે પાપહેતુથી પણ પાપભાવ છે, માટે. ૮૨

વિવેચન

“પ્રાણીમાત્રનો રક્ષક, બંધવ અને હિતકારી એવો કોઈ ઉપાય હોય તે તે વીતરાગનો ધર્મ જ છે.”—શ્રીમદ્ રાજન્યદ્રણ

આમ સપરિણામ હિત તે ઇષ્ટ એમ જો ન માનવામાં આવે તો શો વિરોધ આવે ? તે અહીં વ્યતિરેકથી દર્શાવ્યો છે—‘આનાથી અન્યથા તેના અનિષ્ટપણાની સિદ્ધિ છે.’—‘અતોડન્યથા તદનિષ્ટત્વસિદ્ધિ:’. અર્થાત્ જે જેને યાથાત્મ્યથી દેખે છે, અને ભાવિ અપાય પરિહારથી સાર એવી રીતે તેને અનુરૂપ ચેષ્ટા કરે છે, એમ જે ઉપરમાં કહ્યું એનાથી અન્યથા—પ્રકારાન્તરે જે ચેષ્ટા કરે છે તે ચેષ્ટાના અનિષ્ટપણાની—અસુખકારિપણાની સિદ્ધિ હોય છે. એટલે કે જેમ છે તેમ વસ્તુને દેખ્યા વિના અને ભાવિ હાનિ ન થાય એવી તકેદારી રાખ્યા વિના જે અનનુરૂપ ચેષ્ટા કરવા જાય છે, તે ઇષ્ટ નથી, પણ સપરિણામ હિતરૂપ નહિ હોવાથી અનિષ્ટ છે.

પક્ષિકા—એમ વ્યતિરેક કહે છે:—અતઃ—આનાથી, ‘યો યં યાથાત્મ્યેન પश्यति’ જે જેને યાથાત્મ્યથી દેખે છે ઇત્યાદિ ઉક્તરૂપ પ્રકારથી અન્યથા—અન્યથા, પ્રકારાન્તરે ચેષ્ટામાં, તદનિષ્ટત્વ-સિદ્ધિ:—તેની અનિષ્ટત્વસિદ્ધિ છે; તસ્યા:—તે ચેષ્ટાનું, અનિષ્ટત્વ—અનિષ્ટત્વ, અનિષ્ટપણું, અસુખકારિપણું, તસ્ય સિદ્ધિ:—તેની સિદ્ધિ—નિષ્પત્તિ. કવી રીતે? તે માટે કહ્યું:—તત્કર્તુ:—તેના કર્તાના, પ્રકારાન્તરે ચેષ્ટાકર્તાના, અનિષ્ટાપ્તિહેતુત્વેન—અનિષ્ટ પ્રાપ્તિના હેતુપણાએ કરીને. અનિષ્ટત્વ—અને અહીં અનિષ્ટ, અશુભ કર્મ, તસ્યાપ્તિ:—તેની પ્રાપ્તિ, બંધ, તસ્યા:—તેના, પ્રકારાન્તરે—ચેષ્ટાના, હેતુત્વેન—હેતુપણાએ કરીને.

આ અભિપ્રાય છે—વિપર્યસ્ત બોધવાળો વિપરીત પ્રજ્ઞાપનાદિથી ચેતનોમાં વા અચેતનોમાં અનનુરૂપ ચેષ્ટા કરતો, (અને) અનુરૂપ ચેષ્ટનમાં પણ ભાવિ અપાય અપરિહરતો સતો નિયમથી અશુભ કર્મથી બંધાય છે. પરો પ્રત્યે તો તે અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુ હોય વા ન હોય એમ અનૈકાંત છે—અચેતનો પ્રત્યે ન હોય, ચેતનો પ્રત્યે તો હોય પણ ખરો એમ ભાવ છે.

વારું, પરો પ્રત્યે અહિંતયોગનું અનૈકાંતિકપણું સતે, પ્રકારાન્તરે ચેષ્ટનવાળા તેના કર્તાનું અનિષ્ટ-પ્રાપ્તિહેતુપણું એકાંતિક કેમ ? એમ આશંકીને કહ્યું:—અનાગમમ્—અનાગમપણે, આંગેમનાં આદેશ શિવાય, પાપહેતોરપિ—પાપહેતુથી પણ, અયથાવસ્થિત દર્શનાદિ અંકુશલ કર્મકારણ થકી, પાપભાવાત્—પાપભાવને લીધે, અકુશલ કર્મભાવને લીધે. પાપહેતુથી કરાયેલા પરો પ્રત્યેના અપાંચ થકી પુનઃ પાપભાવ જ (હોય), એમ ‘અપિ’—પણું સંબંધનો અર્થ છે.

આ અભિપ્રાય છે—આગમના આદેશથી ક્વચિત્ અપવાદે જીવવધાદિ પાપહેતુઓમાં પ્રવૃત્તને પાપભાવ ન હોય, પણ અન્યથા પ્રવૃત્તિમાં તો પરો પ્રત્યે પ્રત્યપાય અભાવે પણ સ્વપ્રમાદ દોષના ભાવથી નિયમથી પાપભાવ હોય. એટલે તેના કર્તાનું અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુપણું એકાંતિક છે.

આ અનિષ્ટપણું કેવી રીતે હોય છે ? 'તત્કર્તૃરનિષ્ટાન્નિદેતુત્વેન' 'તેના કર્તાને અનિષ્ટ પ્રાપ્તિના હેતુપણાએ કરીને.' અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ વિનાની પ્રકારાન્તરે એટલા કરનારને તે એટલા અશુભ કર્મબંધરૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિનો હેતુ થઈ બીજાનું અહિત થાય પડે છે, એટલે તે એટલા પણ અનિષ્ટ છે. તાત્પર્ય કે—જે જેમ કે નહિ, પણ અહિતકર્તાનું છે તેમ વસ્તુસ્વરૂપને દેખવારૂપ સમ્યગ્દર્શનના અભાવે અસત-તો થાય જ મિથ્યા પ્રરૂપણાઆદિથી ચેતનો વા અચેતનો પ્રત્યે અનુરૂપ-અણુ-છાજતી એટલા કરે છે, અને અનુરૂપ એટલા કરે તોપણ પરિણામે

ભાવિ હાનિ ન થાય એવી તકેદારીવાળી કાળજી રાખતો નથી, તે પોતે જ અશુભ કર્મથી બંધાઈ પોતાને તો એકાંતે અનિષ્ટપ્રાપ્તિનો હેતુ અવશ્ય થઈ જ પડે છે, પરોને—બીજાઓને તો તે અનિષ્ટપ્રાપ્તિનો હેતુ હોય કે ન હોય એમ ભજનારૂપ અનેકાંત છે,—અચેતનોને ન હોય, ચેતનોને તો હોય પણ ખરો. અર્થાત્ 'ખાડો ખોદે તે પડે' એ ન્યાયે બીજાનું અહિત થાય વા ન થાય, પણ અહિતકર્તાનું પોતાનું અહિત તો થાય જ થાય.

અત્રે કોઈ શંકા કરશે—વારુ, આમ બીજાઓને અહિતયોગ અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુરૂપ થાય વા ન થાય એમ વિકલ્પરૂપ અનેકાંત છે, તો પછી પ્રકારાન્તર એટલ વડે અહિત-કર્તાને અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુપણું એકાન્તિક કેમ હોય ? એ આશંકાના

અનાગમપણે પાપહેતુ સમાધાનાર્થે અત્રે કહ્યું—'અનાગમં પાપદેતોરપિ પાપમાત્રાત્' થકી પણ પાપભાવ 'અનાગમપણે પાપહેતુ થકી પણ પાપભાવ છે માટે.' અર્થાત્

અનાગમપણે—આગમના આદેશ વિના, આગમથી નિરપેક્ષપણે અયથાવસ્થિત દર્શન-મિથ્યા દર્શન, મિથ્યા-અસત્ પ્રરૂપણા અને અસત્ આચરણા આદિ પાપહેતુ થકી પણ પાપભાવ-અકુશલ કર્મભાવ હોય છે; તો પછી પાપહેતુથી પરો પ્રત્યે કરાયેલ અપાય-હાનિ થકી પાપભાવ જ હોય એમાં પૂછવું જ શું ? એમ 'અપિ' પણ શબ્દથી સૂચવ્યું છે. તાત્પર્ય કે—આગમના આદેશથી ક્વચિત્ જીવવધાદિ પાપહેતુ-ઓમાં પણ પ્રવૃત્તિને પાપભાવ ન હોય, પણ આગમ આદેશથી નિરપેક્ષ પ્રવૃત્તિમાં તો બીજાઓ પ્રત્યે અપાય-હાનિ ન થતી હોય, તોપણ પોતાના પ્રમાદદોષના ભાવને લીધે નિયમથી પાપભાવ હોય જ. એટલા માટે તેના કર્તાને અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુપણું એકાન્તિક છે.

ઇતરેતરાપેક્ષી કર્તા-કર્મ પ્રકાર છે, ૪૦ શુક્તિથી લોકહિતપણું નિરુપચરિત છે એમ સિદ્ધ કરે છે—

^{૧૨}ઇતરેતરાપેક્ષઃ કર્તૃકર્મપ્રકારઃ, નાચેતનાહિતયોગ ઉપચરિતઃ, પુનરાગમકર્મકત્વેન, સચેતનસ્યાપિ પર્વવિધસ્યૈવ નાયમિતિ દર્શનાર્થઃ ।

કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષમેવ તત્ર કર્મત્વં, ન પુનઃ સ્વવિકારાપેક્ષં, કલ્કદુકપક્તાવિત્થમપિ દર્શનાત્ । ^{૧૩}

॥ इति लोकहिताः ॥ १२ ॥

^{૧૨}અર્થઃ—ઇતરેતર અપેક્ષાવાળો કર્તા-કર્મપ્રકાર છે. અચેતન પ્રત્યેના અહિતયોગ ઉપચરિત નથી, પુનરાગમકર્મરૂપણા વડે કરીને.

સચેતનને પણ—એવંવિધને જ આ (અહિતયોગ) નથી, એમ દર્શનાર્થ છે.

તેમાં કર્મત્વ કર્તૃવ્યાપારઅપેક્ષી જ છે,—નહિં કે પુનઃ સ્વવિકારઅપેક્ષી—કાંગડ મગની પકાવટમાં આમ પણ દર્શન છે, માટે.^{૮૩}

॥ ધતિ લોકહિતો ॥ ૧૨ ॥

પણિકા:- વારુ, આ પણ કેમ નિશ્ચિત છે કે અનાગમપણે પાપહેતુ થકી પણ અવશ્ય પાપભાવ છે? એમ આશંકીને કહ્યું: **ઇતરેતરાપેક્ષ:-** ઈતરેતર અપેક્ષાવાળો, પરસ્પર આત્રિત, કર્તૃકર્મપ્રકાર:- કારકભેદ લક્ષણ કર્તા-કર્મપ્રકાર. કર્તા કર્મને અપેક્ષીને વ્યાપારવાન અને કર્મ કર્તાને અપેક્ષીને, એમ ભાવ છે. જેમ પ્રકાશ્ય ઘટાદિને અપેક્ષીને પ્રકાશક પ્રદીપાદિ, અને તે પ્રકાશક સતે પ્રકાશ્ય (હોય); તેમ વિપર્યસ્ત બોધ આદિ પાપહેતુમાન પાપકર્તા પુરુષ અવશ્ય તથાવિધ કાર્યરૂપ પાપભાવ સતે જ હોય, પાપભાવ પણ તે પાપકર્તા સતે હોય. એટલે આ ઉપરથી આ સ્થિત છે—પ્રકારાન્તર ચેષ્ટનની અનિષ્ટત્વસિદ્ધિ છે,—હિતયોગથી વિપરીતપણાને લીધે; અને વિષય પ્રતિ અહિતયોગપણું છે.

વારુ, એમ અચેતનોમાં અહિતયોગ કેમ? તેનાથી સાધ્ય એવાં ક્રિયાફલરૂપ અપાયના તેઓમાં કદી પણ અભાવને લીધે. જે ઉપચરિત હોય, તો તેનું ઉપચરિતપણું સતે તેઓમાં હિતયોગ પણ તાદશ જ (તેવો જ) પ્રસંગિત થાય, અને સ્તવમાં તાદશનો પ્રયોગ નથી,—સ્તવના સહજૂતાર્યવિષયપણાને લીધે. તો પછી ભગવંતો સર્વલોકહિત કેમ? એમ આશંકીને કહ્યું:-

ન—ન જ, અચેતનાહિતયોગ:- અચેતનેષુ—અચેતનોમાં, ધર્માસ્તિકાયાદિમાં, અહિતયોગ:- અહિતયોગ, અપાયહેતુ મિથ્યાદર્શનાદિ વ્યાપાર, ઉપચરિત:- ઉપચરિત, અધ્યારોપિત ‘અગ્નિર્માણવક:-’ —માણવક અગ્નિ છે ઇત્યાદિમાં અગ્નિત્વની જેમ. અને હેતુ કહ્યો—

પુનરાગમકર્મકત્વેન— પુનરાગમકર્મકપણા વડે કરીને. **પુનરાગમન—** પુનરાગમન,—પ્રત્યાવૃત્ત થઈને કર્તામાં જ ક્રિયાફલભૂત અપાયના ભાગનીકરણ વડે, કર્મ્યસ્ય સ:- કર્મ છે જેનું તે પુનરાગમકર્મક:- પુનરાગમકર્મક, એવો અચેતન અહિતયોગ, તસ્ય ભાવ:- તેનો ભાવ તે તત્ત્વ—તત્ત્વ, પુનરાગમકર્મકત્વ, તેન—તે વડે કરીને.

ઉપચરિત અહિત ભાવ મુખ્યભાવ કાર્યકારી નથી,—માણવકના અગ્નિત્વવત્; પણ અચેતન અહિતયોગ તો પ્રત્યાવૃત્ત થઈ સ્વકર્તામાં જ ક્રિયાફલરૂપ અપાય ઉપચર્યતો સતો પરવધાર્યે દુઃશિક્ષિતના શ્રદ્ધાવ્યાપારની જેમ, તેને જ હણતો સતો ઉપચરિત કેમ હોય?

એમ તો ત્યારે સચેતનોમાં પણ અહિતયોગ પુનરાગમકર્મક જ પ્રાપ્ત થયો, એમ પરવચનનો અવકાશ આશંકીને કહ્યું—**સચેતનસ્યાપિ—** સચેતનનો પણ, જીવાસ્તિકાયનો એમ અર્થ છે, અહિતયોગ એમ સમભય છે; અચેતનનો તો છે જ એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, **एवंचिद्यस्यैव—** એવાંવિધનો જ, અચેતન સમનો જ, ક્રિયાફલભૂત અપાયથી રહિતનો જ એમ અર્થ છે, **न—न ज,** અયં—આ, પ્રકૃત અચેતન અહિતયોગ, **इति—** આ પૂર્વોક્ત અર્થના, **दर्शनार्थ:-** દર્શનાર્થ છે, વ્યાપક છે, એમ ભાવ છે,—અહિતયોગ થકી કોઈ સચેતનમાં ક્રિયાફલ અપાયના પણ ભાવને લીધે.

વારુ, જે અચેતનોમાં ક્રિયાફલરૂપ અપાય છે નહિં, તો તેના આલંબને (પાઠાંતર: તથાપ્રકારે) પ્રવૃત્ત અહિતયોગથી આક્ષિપ્ત એવું તેઓનું કર્મત્વ કેમ? તે માટે કહ્યું:—**કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષમેव—** કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષ જ, મિથ્યાદર્શનાદિ ક્રિયાકૃત જ, **तत्र—** તેમાં, અચેતનોમાં, **कर्मत्वं—** કર્મપણું છે. અવધારણુફલ કહ્યું—**न पुनः स्वविकारापेक्षं—** નહિં કે પુનઃ સ્વવિકારાપેક્ષ, ન સ્વગત અપાય અપેક્ષ, વારુ, આમ કર્મભાવ કેવી રીતે? એમ આશંકીને કહ્યું:-

कङ्कटुककावित्थमपि दर्शनात्— કંકટુક (કાંગડ) પકિતમાં (પકાવટમાં) આમ પણ દર્શનને લીધે. **कङ्कटुकानां—** કંકટુક, પાકઅનર્હ મગ આદિની, **एकौ—** પકિતમાં, પચનમાં, **इत्थमपि—** આમ પણ, સ્વવિકાર અભાવે પણ, **दर्शनात्—** કર્મત્વના દર્શનને લીધે; ‘**कङ्कटुकान्पचति**’—કંકટુકને (કાંગડને) પચાવે છે, એવા પ્રયોગના પ્રામાણ્યને લીધે. અને એમ અચેતનોમાં હિતયોગ પણ મુખ્ય જ કર્તૃવ્યાપાર અપેક્ષાએ છે, એટલા માટે તેના કારણિકપણાએ કરીને સ્તવવિરોધ નથી.

વિવેચન

“ મહાવીરની તુલ્ય ઋષભદેવ જેવા જે જે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરો થયા છે તેમણે નિરુપ્હિતાથી ઉપદેશ આપીને જગદ્દિતૈષિણી પદવી પ્રાપ્ત કરી છે ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાણીત ભાવનાબોધ

ત્યારે શંકા થશે—અનાગમપણે પાપહેતુ થકી પણ અવશ્ય પાપભાવ છે એમ નિશ્ચિત કેમ કહી શકાય ? તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘ઇતરેતરાપેક્ષાઃ કર્તૃકર્મ્મપ્રકારઃ ।’

‘ઇતરેતર અપેક્ષાવાળો કર્તા-કર્મપ્રકાર છે.’ અર્થાત્ કર્તા-કર્મને

ઇતરેતરાપેક્ષી જે પ્રકાર છે, તે પરસ્પર આશ્રિત હોઈ એકબીજાની અપેક્ષાવાળો કર્તૃકર્મપ્રકાર છે; એટલે કર્તા કર્મને અપેક્ષીને ને કર્મ કર્તાને અપેક્ષીને પ્રવર્તે

છે. જેમ પ્રકાશ્ય (પ્રકાશાવા યોગ્ય) એવા ઘટાદિકને અપેક્ષીને પ્રદીપાદિ પ્રકાશક છે અને તે પ્રકાશક એવા પ્રદીપાદિને અપેક્ષીને ઘટાદિ પ્રકાશ્ય છે; તેમ પાપકર્મને અપેક્ષીને પાપકર્તા છે ને પાપકર્તાને અપેક્ષીને પાપકર્મ છે. એટલે પ્રકૃતમાં વિપર્યસ્ત દર્શન—અસતપ્રરૂપણા આદિ પાપહેતુવાળો પાપકર્તા પુરુષ અવશ્ય તથાપ્રકારના પાપભાવરૂપ કર્મવાળો જ હોય, અને તથાપ્રકારનું પાપભાવરૂપ કર્મ પણ તેવા પાપકર્તા પુરુષને આશ્રીને જ વર્તે. આમ અન્યોન્યઆશ્રયી કર્તા-કર્મ સંબંધ પરથી નિશ્ચિત થાય છે કે—મિથ્યાદર્શન—અસતપ્રરૂપણા આદિ પાપહેતુ વડે કરીને વિપરીત ચેષ્ટનના અનિષ્ટપણાની સિદ્ધિ છે,—હિતયોગથી વિપરીતપણું અને અહિતયોગપણું છે, માટે.

અત્રે કોઈ આશંકા કરશે—વારુ, એમ અચેતનોમાં અહિતયોગ કેમ ઘટશે ? કારણ કે તે અહિતયોગથી સાધ્ય એવા ક્રિયાફલરૂપ અપાયનો (હાનિનો) તેઓમાં કદી પણ સંભવ નથી, માટે. હવે જો અહિતયોગ ઉપચરિત છે એમ કહો,

અચેતન અહિતયોગ તો તેનું ઉપચરિતપણું સતે તેઓ પ્રત્યેના હિતયોગને પણ તાદ્દશ જ—

ઉપચરિત નથી ઉપચરિત જ કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; અને સ્તવનું તો સદ્ભૂતાર્થવિષયપણું છે, એટલે તેમાં તેવા ઉપચરિતનો પ્રયોગ છે

નહિ. તો પછી ભગવંતો સર્વદોષહિત શી રીતે ? એ આશંકાના સમાધાનાર્થે કહ્યું—‘અચેતનો પ્રત્યેનો અહિતયોગ ઉપચરિત નથી.’ અર્થાત્ અચેતન એવા ધર્માસ્તિકાય આદિમાં અહિતયોગ—અપાયહેતુરૂપ મિથ્યાદર્શનાદિવ્યાપાર ઉપચરિત નથી, ‘અગ્નિ-માણુવકની’ જેમ અધ્યારોપિત નથી; માણુવક અગ્નિ છે, ઇત્યાદિમાં અગ્નિપણું જેમ ઉપચરિત છે, તેમ અત્રે નથી.

આ અહિતયોગ ઉપચરિત કેમ નથી ? તેનું કારણ દર્શાવ્યું—‘પુનરાગમકર્મકત્વેન ।’ ‘પુનરાગમ કર્મકપણા વડે કરીને.’ અર્થાત્ પુનરાગમન કર્મ એટલે પ્રત્યાવૃત્ત થઈને—પાછું વળીને (Rebounding) કર્તાને જ ક્રિયાફલભૂત

પુનરાગમકર્મકપણા વડે અપાયનું (હાનિનું) ભાજન કરવા વડે પાછું આવવું તે પ્રત્યાગમન કરીને અહિતયોગ કર્મ જેનું છે, તે પુનરાગમકર્મક (અચેતન અહિતયોગ છે),

ઉપચરિત નથી તેના ભાવ તે પુનરાગમકર્મકપણું, તે વડે કરીને. એટલે કે અચે-

તન પ્રત્યેનો અહિતયોગ છે તે પુનરાગમકર્મક છે, એટલે તે અચેતનમાંથી પાછો વળીને તે અહિતકર્તામાં જ આવી તેને જ અહિતનું—અપાયનું

લાજન બનાવે છે. હવે જો આ અહિતયોગ માણવક-અગ્નિની જેમ ઉપચરિત હોય, તો તે મુખ્યભાવ કાર્યકારી હોય નહિ; પણ આ અચેતનઅહિતયોગ તો પ્રત્યાવૃત્ત થઈ-પાછો વળી સ્વકર્તામાં જ ક્રિયાફલરૂપ અનિષ્ટ-અપાય નીપજવે છે; એટલે પરવધાર્થે દુઃશિક્ષિતનો શસ્ત્રવ્યાપાર તેને પોતાને જ હણે છે, તે જેમ ઉપચરિત નથી, તેમ આ પુનરાગમનકર્મવાળો અચેતન-અહિતયોગ પણ પાછો વળી તે અહિતકર્તાને પોતાને જ હાનિ ઉપજાવતો હોવાથી ઉપચરિત નથી.

ત્યારે એમ તો સચેતનોમાં પણ પુનરાગમનકર્મક જ પ્રાપ્ત થશે, એવી આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—‘સચેતનને પણ—એવંવિધને જ આ (અહિતયોગ) નથી એમ દર્શનાર્થ છે.’ અર્થાત્ એવંવિધ જ એટલે અચેતનની સમ જ, શંકા-સમાધાન ક્રિયાફલભૂત અપાયથી રહિત જ એવા સચેતનને—જીવાસ્તિકાયને પણ આ પ્રકૃત અચેતન-અહિતયોગ નથી, એમ આ પૂર્વોક્ત અર્થના દર્શનાર્થ છે, ખ્યાપક છે, કારણ કે અહિતયોગ થકી કોઈ સચેતનમાં ક્રિયાફલ-રૂપ અપાયનો ભાવ હોય છે, માટે.

ત્યારે વળી શંકા થશે કે—વારુ, જો અચેતનોમાં ક્રિયાફલરૂપ અપાય (હાનિ) છે નહિ, તો તથાપ્રકારે તેના આલંબને પ્રવૃત્ત અહિતયોગથી આક્ષિપ્ત એવું તેઓનું કર્મત્વ કેમ? તેના સમાધાનાર્થે કહ્યું—‘કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષમેવ તત્ર કર્મત્વં । ન પુનઃ સ્વવિકારાપેક્ષં’—તેમાં કર્મત્વ કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષી જ છે. અર્થાત્ તેમાં—અચેતનોમાં કર્મપણું તે કર્તાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ છે, મિથ્યાદર્શનાદિ ક્રિયાકૃત જ છે. આમ ‘જ’ કારરૂપ અવધારણું ફલ કહ્યું—‘નહિ’ કે પુનઃ સ્વવિકારઅપેક્ષી;’ પોતાના સ્વવિકારને—સ્વગત અપાયને અપેક્ષીને નહિ.

વારુ, આમ કર્મભાવ શી રીતે? તો કે ‘કાંગડૂ મગની પકાવટમાં આમ પણ દર્શન છે માટે’—‘કઙ્કદુકપક્કાવિત્થમપિ દર્શનાત્’; અર્થાત્ પાકને અયોગ્ય એવા કાંગડૂ મગ આદિના પચનમાં આમ પણ સ્વવિકારના અભાવે પણ કર્મપણાનું દર્શન થાય છે, માટે. કારણ કે ‘કાંગડૂને પકાવે છે’ એવા પ્રયોગનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે; કાંગડૂ પોતે પાકતા નથી, છતાં કર્તા પચનની ક્રિયા કરે છે, તેને અપેક્ષીને તેવો પચન-કર્મપણાનો પ્રયોગ થાય છે.

અને એમ અચેતનોમાં અહિતયોગ જેમ મુખ્ય જ છે, તેમ હિતયોગ પણ કર્તૃ-વ્યાપાર અપેક્ષાએ મુખ્ય જ છે, એટલે તે હિતયોગના કારણિકપણા વડે કરીને સ્તવમાં વિરોધ નથી.

॥ इति लोकहिताः ॥ १२ ॥

૧૩. લોકપ્રદીપ

‘લોકપ્રદીપેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે લોક એટલે વિશિષ્ટ જ સંજ્ઞિલોક એ સ્પષ્ટ કહી, એવો ન હોય તેમાં તત્ત્વથી પ્રદીપપણું ધરતું નથી, એમ અંધ-પ્રદીપ દર્શાવતી પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૩ તથા—

લોકપ્રદીપેભ્યઃ

અત્ર લોકશબ્દેન વિશિષ્ટ એવ તદ્દેશનાદ્યંશુભિર્મિથ્યાત્વતમોઽપનયનેન યથાર્થ પ્રકાશિત-જ્ઞેયભાવઃ સંજ્ઞિલોકઃ પરિગૃહ્યતે । યસ્તુ નૈવંમૂતઃ તત્ર તત્ત્વતઃ પ્રદીપત્વાયોગાદ્, અન્ધ-પ્રદીપદૃશાન્તેન ।

યથા હ્યન્ધસ્ય પ્રદીપસ્તત્ત્વતઃ અંધપ્રદીપ એવ, તં પ્રતિ સ્વકાર્યાકરણાત્, તત્કાર્યકૃત્ એવ ચ પ્રદીપત્વોપપત્તેઃ, અન્યથાઽતિપ્રસંગાત્ । ૧૪

૧૭ અર્થઃ—તથા—

‘લોકપ્રદીપાને’

અત્રે ‘લોક’ શબ્દથી,—તેના દેશના આદિ કિરણો વડે મિથ્યાત્વ તમસના દૂર થવાથી યથાર્થ (યથાયોગ્યપણું) જેનો જ્ઞેયભાવ પ્રકાશિત છે,—એવો વિશિષ્ટ જ સંજ્ઞિલોક પરિગૃહ્ય છે,—પણ જે એવંભૂત નથી તેમાં તત્ત્વથી પ્રદીપપણાનો અયોગ છે, માટે;—અંધ-પ્રદીપ દૃશાન્તથી.

જેમ અંધને પ્રદીપ તત્ત્વથી અંધપ્રદીપ જ છે,—તેના પ્રતિ સ્વકાર્યના અકરણને લીધે, અને તત્કાર્ય કરનારના જ પ્રદીપપણાની ઉપપત્તિને લીધે; અન્યથા અતિપ્રસંગ છે, માટે ૧૪

વિવેચન

“ સાહેલાં હે કુંદુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નદીપક અતિ દીપ્તો હો લાલ;
સા. મુજ મન મંદિર માંહી, આવે જો અરિબલ હપ્તો હો લાલ....
સા. મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ;
સા. ધૂમ કષાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચલે હો લાલ. શ્રી યશોવિજયજી
તથા એટલે તથાપ્રકારે ‘લોક’ શબ્દનો લોકના એક દેશમાં વળી બીજે વિશિષ્ટ

પ્રયોગ કર્યો છે—‘લોકપ્રદીપેભ્યઃ’—લોકપ્રદીપોને. અત્રે ‘લોક’ શબ્દથી તે કેવલજ્ઞાન-ભાસ્કર ભગવંતોના દેશનારૂપ કિરણો વડે મિથ્યાત્વ તમસૂ-મિથ્યાત્વ અત્રે લોક એટલે અંધકાર ટળવાથી યથાર્હ—યથાયોગ્યપણે જેનો જ્ઞેયભાવ પ્રકાશ વિશિષ્ટ જ સંજ્ઞીલોક પામ્યો છે, એવો વિશિષ્ટ જ સંજ્ઞીલોક ગ્રહવામાં આવ્યો છે—
‘વિશિષ્ટ એવ સંજ્ઞીલોકઃ’. અર્થાત્ ભગવંતના દેશનાકિરણોથી મિથ્યાત્વ અંધકાર દૂર થવાથી, જેને પોતપોતાના ક્ષયોપશમ અનુસાર યથાયોગ્યપણે છુવ-અછુવાદિ જ્ઞેય તત્ત્વના ભાવ-પરમાર્થ બાણવારૂપ જ્ઞાનપ્રકાશ સાંપડ્યો છે,—એવો સમ્યક્જ્ઞાનવાન્ સમ્યગ્જ્ઞાનસંપન્ન વિશિષ્ટ જ ‘સંજ્ઞી’લોક અત્ર ‘લોક’ શબ્દથી અભિપ્રેત છે.

કારણ કે—‘યસ્તુ નૈવંભૂતઃ તત્ત્વતઃ પ્રદીપત્વાયોગાદ્, અન્યપ્રદીપદૃષ્ટાન્તેન ।’—‘જે એવંભૂત નથી, તેમાં તત્ત્વથી પ્રદીપપણાનો અયોગ છે માટે,—અંધ-પ્રદીપ દષ્ટાંતથી.’ અર્થાત્ જે એવા પ્રકારની—એવંભૂત સમ્યગ્જ્ઞાનદેશને પામેલો જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી, જેના અંતરમાં સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ રત્નદીપક પ્રગટ્યો નથી, તેના સંબંધમાં તત્ત્વથી—પરમાર્થથી ભગવંતનું પ્રદીપપણું ઘટતું નથી. અર્થાત્ આ લોકપ્રદીપ ભગવંતના યોગે મનોમંદિરમાં જો સમ્યગ્દર્શન-બોધરૂપ રત્નદીપક પ્રગટ્યો, તો જ મોહ અંધકાર વિલય પામે છે, ‘મિટે તો મોહ અંધાર’; અને આત્મઅનુભવ તેજનો ઝળહળાટ વ્યાપી રહે છે, ‘અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ;’ આમ બોધ-રત્નદીપક જેના અંતરમાં પ્રગટે, તે વિશિષ્ટ સમ્યગ્દૃષ્ટિ લોકને જ આ ભગવંત પ્રદીપરૂપ થાય છે. પણ જેના અંતરમાં તેવો બોધદીપક પ્રગટતો નથી ને મોહઅંધકાર વિઘટતો નથી, તેને આ ભગવંતો પ્રદીપરૂપ થતા જ નથી.

“દેવજશા દરિશન કરો, વિઘટે મોહ વિલાવ....લાલ રે;

પ્રગટે શુદ્ધ સ્વભાવતા આનંદ લહરી દાવ લાલ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે અંધ-પ્રદીપનું દષ્ટાંત ઘટે છે. યથા હ્યન્ધસ્ય પ્રદીપસ્તત્ત્વતઃ અપ્રદીપ એવ । ઇ. જેમ અંધને પ્રદીપ તત્ત્વથી અપ્રદીપ જ છે,—તેના પ્રતિ સ્વકાર્યના અકરણને લીધે, અને તત્કાર્ય કરનારના જ પ્રદીપપણાની ઉપપત્તિને લીધે, અન્યથા અતિપ્રસંગ છે માટે. અર્થાત્ આંધળાને હીવો નહિ હીવા જેવો જ છે, કારણ કે એક તો તેના પ્રત્યે તે હીવો પ્રકાશ વડે વસ્તુદર્શનરૂપ સ્વકાર્ય કરતો નથી, અને બીજું તે પ્રકાશરૂપ કાર્ય કરનારને જ ખરેખર પ્રદીપપણું ઘટે છે, નહિ તો અતિપ્રસંગ-અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે.

અંધ સમા અજ્ઞાન લોક પ્રત્યે લોકપ્રદીપ ભગવંતો પણ અપ્રદીપો જ છે, એમ સંકલનાબદ્ધ યુક્તિથી માર્મિક કથન કરે છે—

૧૪ અન્ધકલ્પશ્ચ યથોદિતલોકવ્યતિરિક્તસ્તદન્યલોકઃ, તદ્દેશનાદ્યંશુભ્યોઽપિ તત્ત્વોપલ-
મ્ભાભાવાત્, સમવસરણેઽપિ સર્વેષાં પ્રવોધાશ્રવણાત્, હૃદાનીમપિ તદ્વચનતઃ પ્રવોધાદર્શનાત્,

તદભ્યુપગમવતામપિ તથાવિધલોકદૃષ્ટ્યનુસારપ્રાધાન્યાદ્, અનપેક્ષિતગુરુલાઘવં તત્ત્વોપલક્ષ્મ-
શૂન્યપ્રવૃત્તિસિદ્ધેરિતિ ।

તદેવંમૃતં લોકંપ્રતિ ભગન્તોઽપિઅપ્રદીપા ઇવ, તત્કાર્યાકરણાદિત્યુક્તમેતત્ ૧૬

૧૪અર્થઃ—અને યથોક્ત લોકથી વ્યતિરિક્ત (બૃહો) એવો તેનાથી અન્ય લોક અંધ
તુલ્ય છે,—તેના (લોકપ્રદીપ ભગવંતના) દેશનાદિ કિરણો થકી પણ તત્ત્વોપલક્ષ્મનો અભાવ
છે માટે, સમવસરણમાં પણ સર્વેના પ્રબોધનું અશ્રવણું છે માટે, હુમણાં પણ તેના વચન
થકી પ્રબોધનું અદર્શન છે માટે, તેના અભ્યુપગમવંતોને (માન્ય કરનારાઓને) પણ
તથાવિધ લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય છે માટે, ગુરુલાઘવના અનપેક્ષિતપણે તત્ત્વોપલક્ષ-
શૂન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ છે માટે.

તેથી એવંભૂત લોક પ્રતિ ભગવંતો પણ અપ્રદીપો જ છે,—તેના કાર્યના અદર્શને
લીધે, એમ આ ઉક્ત છે. ૧૫

પંક્તિકાઃ—તદભ્યુપગમ—ઈત્યાદિ. તદભ્યુપગમવતામપિ—તેના અભ્યુપગમવંતોને પણ,
ભગવંતો સર્વપ્રદીપો છે,—નહિં કે વિવક્ષિત સંજ્ઞિમાત્રના જ એમ અંગીકારવંતોની પણ.—નહિં કે કેવલ
પૂર્વોક્ત અંધકલ્પ લોકના એમ 'અપિ' પણ શબ્દનો અર્થ છે. તત્ત્વોપલક્ષ્મશૂન્યપ્રવૃત્તિસિદ્ધેઃ—
તત્ત્વોપલક્ષ્મશૂન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિને લીધે એમ ઉત્તર સાથે યોગ (સંબંધ છે). ક્યા કારણથી?
તે માટે કહ્યું:—

તથાવિધલોકદૃષ્ટ્યનુસારપ્રાધાન્યાત્—તથાવિધ લોકદૃષ્ટિ અનુસારના પ્રાધાન્યને લીધે. તથાવિધઃ
—તથાવિધ, પરમાર્થથી અસત્ એવી તથાઈપ વસ્તુમાં પણ બહુઈપ વ્યવહાર પ્રવૃત્ત, સ ચાત્તો લોકઃ—
અને તે લોક તે તથાવિધલોકઃ—તથાવિધ લોક, તસ્ય દૃષ્ટિઃ—તેની દૃષ્ટિ, અભિપ્રાય,—વ્યવહાર
નય એમ અર્થ છે, તસ્યાનુસારઃ—તેનો અનુસાર, અનુવૃત્તિ, તસ્ય—તેના, પ્રાધાન્યાત્—પ્રાધાન્યને
લીધે. આ કહેવાનું થયું—ભગવંતોના સર્વપ્રદીપત્વ અભ્યુપગમમાં લોકવ્યવહાર જ પ્રાધાન્યથી અભ્યુપગત
થાય છે, નહિં કે વસ્તુતત્ત્વ. કારણકે લોકવ્યવહારથી પ્રદીપ પ્રદીપ જ છે, નહિં કે અપ્રદીપ પણ,
કુટ-કુટી આદિના જ અપ્રદીપપણે કલ્પણને લીધે. તેમ ભગવંતો પણ સર્વપ્રદીપો જ છે, નહિં કે કાઈના
અનુપગોગ થકી અપ્રદીપ પણ. પણ ઋણુસૂત્રાદિ નિશ્ચયનય મતથી તો જે ન્યાં ઉપયોગનું નથી, તે
તેની અપેક્ષાએ ન દિયિત્ જ છે. જેમ મંગલને ઉદ્દેશીને ભાષ્યકારે કહ્યું છે—

“ઉજ્જુસુયસ્ત સયં સંપયં ચ જં મંગલં તયં પક્કં ।

નાર્દયમણુપ્પન્નં, મંગલમિદ્દં પરક્કં વા ॥

નાર્દયમણુપ્પન્નં, પરકીયં વા પયોયણામાવા ।

વિદ્ધંતો ગ્વરત્તિગં, પરધણમહવા જહા વિહલં ॥”

(અર્થાત્) ઋણુસૂત્રને મતે સ્વયં અને સાંપ્રત જે તે જ એક મંગલ છે,—અતીત અનુત્પન્ન વા
પારકું (પરદીપ) મંગલ ઈષ્ટ નથી. (૧) અતીત, અનુત્પન્ન વા પરદીપ પ્રયોજનઅભાવને લીધે ઈષ્ટ
નથી. દર્શાવે—પરદીપ અથવા પરધન જેમ વિદ્ય છે. (૨)

તેથી ભગવંતો પણ સંનિવિશેષ સિવાય અન્યત્ર અનુપયુક્ત યના સતા અપ્રદીપો જ છે. કેવી રીતે ?
તે માટે કહ્યું:—અનપેક્ષિતગુરુલાઘવં—ગુરુલાઘવ અનપેક્ષિતપણે. ગુરુઃ—ગુરુ, નિશ્ચયનય, તેનાથી
ધનર તે લઘુઃ—લઘુ. તયોર્માયઃ—તે બન્નેનો ભાવ તે ગુરુલાઘવં—ગુરુલાઘવ. સદ્ભૂતાર્થવિપયી
સમગ્રભાષ્યપ્રદેશ તેથી સુરપણ તેમાં આશ્રય કરવો યુક્ત છે, નહિં કે ઇતર, એમ તત્ત્વપદ્ધતિ ઉપેક્ષણથકી,
અનપેક્ષિત ગુરુલાઘવં યત્ર તથાવા ભવતીતિ ક્રિયાવિશેષણમેતન્—ગુરુલાઘવ ન્યાં અનપેક્ષિત છે,

વિવેચન

“પુરુષ પરંપર અનુભવ જોવતાં રે, અંધોઅંધ પલાય;

વસ્તુ વિચારેં રે જો આગમે કરી રે, ચરણ ધરણ નહિં ઠાય.”—શ્રી આનંદધનજી

અને ‘અન્ધકલ્પશ્ચ યથોદિતલોકવ્યતિરિક્ત સ્તદન્યલોકઃ ।’ યથોદિત લોકથી વ્યતિરિક્ત—તેનાથી અન્ય લોક અંધ તુલ્ય છે. અર્થાત્ જોવો કહ્યો તે સમ્યક્જ્ઞાનસંજ્ઞા-સંપન્ન સંજ્ઞી જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ લોકથી વ્યતિરિક્ત—બૂદ્ધો પડતો, એવો તે શિવાયનો જે અન્ય અસંજ્ઞી અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ લોક છે તે તો આંધળા સમાન છે. એમ શાને લીધે

કહો છો ? તે માટે ભાવિતાત્મા મહર્ષિ હરિભદ્રજી ઉત્તરોત્તર

અંધ સમા યુક્તિસંકલનાવાળી કારણપરંપરા (Chain of reasoning) દર્શાવે

અજ્ઞાની લોક છે : (૧) ‘તદ્દેશનાદ્યંશુમ્યોઽપિ તત્ત્વોપલમ્ભાભાવાત્’—તેના દેશનાદિ

અંશુઓ (કિરણો) થકી પણ તત્ત્વઉપલંભનો અભાવ છે માટે; તે

લોકપ્રદીપ લગવતોના જ્ઞાનપ્રકાશ રેલાવનારા દેશનાઆદિ કિરણોથી પણ તે દષ્ટિઅંધ અસંજ્ઞી અજ્ઞાની લોકોને તત્ત્વઉપલંભનો—તત્ત્વપ્રાપ્તિનો—તત્ત્વઅનુભવનો અભાવ છે માટે.

આમ શા આધારે કહો છો ? તે માટે કહ્યું—(૨) ‘સમવસરણેઽપિ સર્વેષાં પ્રવોધા-

શ્રવણાત્ ।’ સમવસરણમાં પણ સર્વના પ્રબોધનું અશ્રવણ છે માટે. સમવસરણમાં—દેશના-

પરિષદ્માં કે જ્યાં આ લગવતો શ્રીમુખે ભવદુઃખવારણ ને શિવસુખકારણ એવી શુદ્ધ

વાણી પ્રકાશે છે, ત્યાં પણ સર્વ શ્રોતા જીવો પ્રબોધ—પ્રતિબોધ વા

લગવદ્ વચનકિરણ આત્મજગૃતિ પામે છે એમ શાસ્ત્રમાં સંભળાતું નથી, પણ કોઈ

થકી પણ કોઈ તથાગ્નિ યોગ્યતાવાળા ભવ્ય જીવો જ પ્રબોધ પામે છે એમ

પ્રબોધનો અભાવ સંભળાય છે. સમવસરણમાં ‘પણ’ એમ કહ્યું, એટલે અન્યત્ર શું

તેવો પ્રકાર દૃશ્ય થાય છે ? તે માટે કહ્યું—હા, જીઓ !—(૩)

‘ઈદાનીમપિ તદ્વચનતઃ પ્રવોધાદર્શનાત્ ।’ ‘હમણાં પણ તેના વચન થકી પ્રબોધનું

અદર્શન છે માટે.’ વર્તમાનમાં પણ તે લગવંતના વચન થકી પ્રબોધનું દર્શન થતું નથી,

અર્થાત્ આધુનિક કાળમાં—હાલમાં પણ લગવંતના પરોક્ષ વચનરૂપ આગમવાણી ઘણા

જીવો શ્રવણ કરે છે, વાંચન—વ્યાખ્યાનાદિ પણ કરે છે, તથાપિ તેઓને તેથી પ્રબોધ

ઉપજતો દેખાતો નથી

તે જેમ હોય તે, આ ક્રિયાવિશેષણ છે. અથવા ગુણદોષવિષયી ગુરુજાધવ અપેક્ષીને પ્રેક્ષાવંતની પણ ક્વચિત્ વ્યવહારથી તત્ત્વોપલંભશૂન્ય પ્રવૃત્તિ હોય. અને તે અત્રે ન્યાય નથી એટલા માટે તેના નિષેધાર્થે કહ્યું—અનપેક્ષિતગુરુલાઘવમિતિ । તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

તત્ત્વોપલમ્ભશૂન્યપ્રવૃત્તિસિદ્ધેઃ—તત્ત્વોપલંભશૂન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિને લીધે. તત્ત્વોપલમ્ભશૂન્યા—તત્ત્વોપલંભશૂન્ય,—વ્યવહારમાત્રના આશ્રયપણાથી,—નહિં કે સ્તવનીયના સ્વભાવની સંવિત્તિમતી, પ્રવૃત્તિઃ—પ્રસ્તુત સ્તવલક્ષણપ્રવૃત્તિ, તસ્યાઃ સિદ્ધેઃ—તેની સિદ્ધિથી, નિષ્પત્તિથી, તદ્દેશનાદ્યંશુમ્યોઽપિ તત્ત્વોપલમ્ભાભાવાત્—તેના દેશનાદિ અંશુઓ થકી પણ તત્ત્વોપલંભના અભાવને લીધે, એમ પૂર્વ સાથે સંબંધ છે.

લગવંતના વચનના શ્રવણાદિ કરતાં છતાં આમ કેમ ? તેનું કારણ દર્શાવ્યું—(૪)
 'તદભ્યુપગમવતામપિ તથાવિધલોકદૃષ્ટિચતુસારપ્રાધાન્યાત્ ।' 'તેના અભ્યુપગમવંતોને
 પણ તથાવિધ લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય છે, માટે;' તે લગવંતોનો
 લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું ને તેના વચનામૃતોનો અભ્યુપગમ—માન્યપણું કરનારાઓને પણ
 પ્રાધાન્ય ! લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું—લૌકિક વૃત્તિ અનુવૃત્તિનું પ્રધાનપણું છે, માટે.
 અર્થાત્ આ લગવંતને અને તેના શાસન-વચનને માનવાનો જે
 દાવો કરે છે, શાસનના નામની વાત પોકારે છે, તેવાઓ પણ તથાપ્રકારની પરમાર્થથી
 અસત્ એવી રૂઢ વ્યવહારરૂપ લોકરૂઢિથી પ્રવર્તતી ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી લોકદૃષ્ટિને
 પ્રધાનપણે અનુસરે છે. તે પણ સૂચવે છે કે લગવદ્વચનને માનનારા છતાં, આ ગતાનુ-
 ગતિક લોકદૃષ્ટિ અનુસારને પ્રાધાન્ય આપનારા જનેને લગવંતનો બોધેલો દિવ્ય જ્ઞાન-
 પ્રકાશ હજી સાંપડ્યો નથી; નહિં તો જે લગવંતનો અલૌકિક જ્ઞાનપ્રકાશ સાંપડ્યો હોત,
 તો અલૌકિક દૃષ્ટિ છોડીને આમ લોકદૃષ્ટિને અનુસરવારૂપ આવી દશા તેમની હોત નહિં.
 એટલે તેઓ પણ અલૌકિક પરમાર્થદૃષ્ટિશૂન્ય હોવાથી અજ્ઞાનઅંધ જ છે.

એઓનું આ લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય શી રીતે છે ? તે માટે કહ્યું—
 'અનપેક્ષિતગુરુલાઘવં તત્ત્વોપલભ્યન્યપ્રવૃત્તિતિદ્ધેઃ ।' ગુરુલાઘવના અનપેક્ષિતપણે તત્ત્વોપ-
 લંભશૂન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ છે માટે.' નિશ્ચયનય સદ્ભૂતાર્થવિષયી
 ગુરુલાઘવનિરપેક્ષ હોવાથી ગુરુ (પ્રધાન) છે ને વ્યવહારનય અભૂતાર્થવિષયી હોવાથી
 તત્ત્વશૂન્ય પ્રવૃત્તિ ! લઘુ (ગૌણ) છે; એટલે તત્ત્વપ્રદર્શક નિશ્ચયનું ગુરુપણું ને વ્યવહારનું
 લઘુપણું છે એવા પ્રકારના ગુરુલાઘવની અપેક્ષા રાખ્યા વિના,
 અથવા જેમાં ગુણ ગુરુ (ભારી) છે ને દોષ લઘુ (હળવો) છે એવા પ્રકારના ગુણદોષ-
 વિષયી ગુરુલાઘવની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, ત વોપલંભશૂન્ય—તત્ત્વપ્રાપ્તિ વિનાની પ્રવૃત્તિની
 સિદ્ધિ છે માટે. અર્થાત્ રૂઢ વ્યવહારરૂપ લોકદૃષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપી તેને અનુસરતા
 રૂઢિચુસ્ત જડ લોકો નિશ્ચયનયથી સાધ્ય એવું તત્ત્વ જે ગુરુ-પ્રધાન છે, તેને લઘુ-ગૌણ
 કરે છે, ને બાહ્ય સાધન જે લઘુ-ગૌણ છે તેને ગુરુ-પ્રધાન કરે છે ! અને આમ ગુરુ-
 લાઘવ ચિંતાની અપેક્ષા-દરકાર વિનાની તેઓની પ્રવૃત્તિ પ્રગટ સિદ્ધ દેખાતી હોવાથી,
 તેઓને તત્ત્વપ્રાપ્તિને નામે મોટું મીઠું જ દેખાય છે ! તત્ત્વઅનુભવનું નામ નિશાન
 પણ દેખાતું નથી ! કારણ કે જે વ્યવહારપ્રધાન લોકદૃષ્ટિવાળો છે અને વ્યવહારમાં જ
 જેની દૃષ્ટિ રહ્યા કરે છે, તેને નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થનો લક્ષ થતો થયો, તે તો વ્યવહારના
 અનંત ભેદરૂપ કુંડાળામાં જ રમ્યા કરે છે, ગોળ ગોળ ચકાવામાં જ ભમ્યા કરે છે, પણ
 તેને એક નિશ્ચયરૂપ અખંડ વસ્તુતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

“ પરમારથ યંથ જે વહે, તે રંજે એક તંત રે;

વ્યવહારે લખ જે રહે, તેહના ભેદ અનંત રે....ધરમ પરમ અરનાથનો.

વ્યવહારે લખ દોહિલો, કાંઈ ન આવે હાથ રે;

શુદ્ધ નય થાપના સેવતાં, રહે ન હુવિધા સાથ રે....ધરમ. ”—શ્રી આનંદધનજી

તેથી આ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે—‘एवंमूत्रं लोकं प्रति भगवन्तोऽपि अप्रदीपा यव, तत्कार्याकरणाद्’ એવંભૂત લોક પ્રતિ ભગવંતો પણ અપ્રદીપો જ છે,—તેના કાર્યના અકરણને લીધે.’ આમ ઉપરમાં વિવરી દેખાડ્યું તેમ જેઓને એવા અજ્ઞાનાંધ લોક ભૂતકાળને વિષે ભગવંતના સાક્ષાત્ વચનથી પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ બોધ પ્રતિ ભગવંતો પણ ઉપજ્યો નથી, અને વર્તમાન કાળને વિષે પણ તે જ ભગવંતોના અપ્રદીપો જ પરોક્ષ વચનથી જેને બોધ ઉપજતો દેખાતો નથી, અને એટલે જ તત્ત્વને નામે મોટા મીઠાવાળી જેની પ્રવૃત્તિ પ્રગટ દેખાય છે, એવા અજ્ઞાનઅંધ લોક પ્રતિ આ લોકપ્રદીપ ભગવંતો પ્રદીપ જ નથી, કારણ કે તેઓના સંબંધમાં જ્ઞાનપ્રકાશથી તત્ત્વબોધરૂપ જે કાર્ય તે તેઓ કરતા નથી. કારણ કે ઋણુ-સૂત્રાદિ નિશ્ચયનય મતથી જે જ્યાં ઉપયુક્ત થતું નથી, તે તેની અપેક્ષાએ ન કિંચિત્ જ છે. આ અંગે જે મંગલને ઉદ્દેશીને લાભ્યકારે—શ્રી જિનભદ્રજી ગણી ક્ષમાશ્રમણજીએ કહ્યું છે તે લાગુ પડે છે—‘ઋણુસૂત્રને મતે સ્વયં અને સાંપ્રત (વર્તમાનમાં) જે મંગલ છે તે જ એક મંગલ છે, અતીત અનુત્પન્ન કે પારકું મંગલ ઈષ્ટ નથી. કારણ કે અતીત અનુત્પન્ન વા પારકું છે તે પ્રયોજનઅભાવથી ઈષ્ટ નથી. દૃષ્ટાંત—ખરશૃંગ અથવા પરધન જેમ વિફલ છે તેમ.’ તેથી ભગવંતો પણ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રકાશને પામેલા ઉક્ત સંજ્ઞા-વિશેષો શિવાય અન્યત્ર ઉપયુક્ત નહિં થતા હોઈ, તે અજ્ઞાનઅંધ અસંજ્ઞી લોકો માટે તો અપ્રદીપ જ છે.

પણ આમાં કંઈ તે ભુવનપ્રદીપ ભગવંતોનો દોષ નથી, પણ તે તે અજ્ઞાનઅંધ-જનોના દૃષ્ટિઅંધપણનો જ દોષ છે, કે જેથી ત્રિભુવનને પ્રકાશિત કરતો ભગવંતનો જ્ઞાનપ્રકાશ ઝીલવાને તેઓ સમર્થ થતા નથી. કારણ કે અંધ-પ્રદીપ અજ્ઞ લોકના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે પદાર્થદર્શનમાં જેટલી પ્રકાશની તેટલી દૃષ્ટિની દૃષ્ટિઅંધપણનો જ દોષ આવશ્યકતા છે, તેમ દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શનમાં જેટલી જિનવચન પ્રકાશની તેટલી તે પ્રકાશને ઝીલનારી દિવ્ય યોગદૃષ્ટિ—સમ્યગ્-દૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે. એટલે પ્રમળ પ્રકાશશક્તિવાળો પ્રદીપ હોય, પણ તે પ્રકાશને ઝીલનારી દૃષ્ટિ જ આંધળાને ન હોય, તેમાં પ્રદીપનો શો દોષ? દોષ તો કેવળ આંધળાની દૃષ્ટિશૂન્યતાનો જ. તેમ આ અનંત જ્ઞાનપ્રકાશશક્તિસંપન્ન ભગવંત લોકપ્રકાશક લોકપ્રદીપ છે, પણ તેમના દિવ્ય પ્રકાશને ઝીલવાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ-યોગદૃષ્ટિ જ ન હોય, તો તેમાં લોકપ્રદીપ ભગવંતોનો શો દોષ? દોષ તો કેવળ દૃષ્ટિઅંધ જનોની દૃષ્ટિશૂન્યતાનો જ.

કારણ કે દૃષ્ટિ વિના દર્શન હોય નહિં ને દૃષ્ટિશૂન્ય આંધળો માર્ગ દેખે નહિં, તેમ આંતરૂદૃષ્ટિ વિના આભ્યંતર દર્શન હોય નહિં ને આંતરૂદૃષ્ટિશૂન્ય અજ્ઞાનઅંધ અધ્યાત્મ-માર્ગ દેખે નહિં. એટલે અધ્યાત્મપ્રધાન દિવ્ય જિનમાર્ગનું દર્શન સમ્યગ્દૃષ્ટિથી—દિવ્ય યોગદૃષ્ટિથી જ થાય. ‘જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન સમ્યગ્દર્શન માટે તે દિવ્ય વિચાર.’ આ પરમાર્થદૃષ્ટિ વિના તો બધું ય અંધારું છે. સમ્યગ્ યોગદૃષ્ટિની ‘આંખ વિનાનું અંધારું રે’ એ લોકોક્તિ અહીં પરમાર્થમાર્ગમાં સાવ સાચી જણાય છે. આ કેવળ શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ આધ્યાત્મિક અંતરંગ જિનમાર્ગનું દર્શન ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી બહિરંગ

ઓષદ્દષ્ટિ-લોકદ્દષ્ટિથી ન જ થઈ શકે. એટલા માટે જીવોની એ ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી લૌકિક ઓષદ્દષ્ટિ દૂર કરાવી, દિવ્ય જિનમાર્ગના યથાર્થ દર્શનાર્થે આધ્યાત્મિક યોગદ્દષ્ટિ અર્પવા માટે જ આર્ષ દષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ 'યોગદ્દષ્ટિ સમુચ્ચય' જેવા યુગપ્રવર્તક (Epoch-making) ગ્રંથનું નિર્માણ કરેલું દર્શ્ય થાય છે. કારણ કે તેવી યોગદ્દષ્ટિના અભાવે અલૌકિક આધ્યાત્મિક જિનમાર્ગને પણ ગતાનુગતિક લોકો લૌકિક દ્દષ્ટિએ-ઓષદ્દષ્ટિએ દેખે છે ! મહાત્મા આનંદધનજી પોકાર કરી ગયા છે કે 'ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર;' તેમ જ- 'પુરુષ-પરંપર અનુભવ જોવતાં રે, અંધોઅંધ પલાય.' તેમ અત્રે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ પણ વર્તમાન જિનમાર્ગાનુયાયી હોવાનો દાવો કરનારાઓનું 'લોકદ્દષ્ટિ પ્રાધાન્ય અનુસારિ-પણું' દેખી માર્મિક રીતે અંતરંગ ખેદ વ્યક્ત કર્યો છે કે-અરે ! આ લોકોત્તર જિન-માર્ગને પણ આ અંધ સમા ગતાનુગતિક લોકો લૌકિક દ્દષ્ટિએ દેખતા રહી તત્ત્વશૂન્ય પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે ! એટલે જ આ લોકપ્રદીપ લગવંતો પણ વચનકિરણથી એમને પ્રબોધ નહિ ઉપજાવતા હોવાથી એમના માટે તો અપ્રદીપ થઈ પડ્યા છે !

“ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર;

જિજ્ઞે નયણ કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.

....પંથકો નિહાળું રે બીજા જિન તણો રે.” શ્રી આનંદધનજી

“આદ્યો આચરણ લોકઉપચારથી, શાસ્ત્રઅભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી તત્ત્વઅવલંબ વિનુ, તેહવો કાર્ય તિણે કો ન સીધો.”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

૧૬ ન ચૈવમપિ ભગવતાં ભગવત્વાયોગઃ, વસ્તુસ્વભાવવિષયત્વાદસ્ય તદન્યથાકરણે તત્ત્ત્વાયોગાત્ ।

સ્વો ભાવઃ સ્વભાવઃ આત્મીયા સત્તા, સ ચાન્યથા ચેતિ વ્યાહતમેતત્ । ૧૬

૧૫ અર્થઃ—અને એમ પણ લગવંતોના લગવતપણાનો અયોગ નહિ થાય,—આના વસ્તુસ્વભાવવિષયપણાને લીધે તેના અન્યથાકરણમાં તત્ત્ત્વનો (તેના વસ્તુસ્વભાવપણાનો) અયોગ છે માટે.

સ્વો ભાવઃ સ્વભાવઃ આત્મીયા સત્તા । સ્વ ભાવ તે સ્વભાવ—આત્મીય સત્તા, અને તે (સ્વભાવ) અને અન્યથા, એમ આ વ્યાહત છે. ૯૬

પંક્તિકા—તદન્યથાકરણે તત્ત્ત્વાયોગાદિતિ । તસ્ય—તેના, જીવાદિ વસ્તુસ્વભાવના, અન્યથાકરણે—અન્યથાકરણમાં, લગવંતો દ્વારા અસ્વભાવકરણમાં, તત્ત્ત્વાયોગાત્—તેના ભત્ત્વના અયોગને લીધે. તસ્ય—તેના, વસ્તુસ્વભાવના સ્વભાવત્વઅયોગને લીધે.

× “લોકઃ સ્તાદ્ યોગલોચનઃ” શ્રી હરિભદ્રસંસ્કૃત યોગખિન્દુ

એમ પણ લગવંતોનું લગવંતપણું ધટતું નથી એમ નથી, ધટે જ છે, એમ વસ્તુસ્વભાવ અન્યથા ન થાય એ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

વિવેચન

“વસ્તુ સ્વભાવ સ્વજાતિ તેહનો, મૂલ અભાવ ન થાય;

પર વિભાવ અનુગત ચેતનથી, કર્મે તે અવરાય રે....શ્રી સીમંધર.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે કોઈ કહેશે કે એમ આ વિશિષ્ટ સંજ્ઞિ લોકને જ જો ભગવંતો પ્રદીપ છે, તો પછી તેઓનું અચિન્ત્યશક્તિસંપન્ન ભગવતપણું કેમ ઘટશે? તે માટે અત્રે કહ્યું—

‘અને એમ પણ ભગવંતોના ભગવતપણાનો અયોગ નહિ થાય.’

વસ્તુસ્વભાવ

એવા પ્રકારે પણ સંજ્ઞિવિશેષો પરત્વે જ પ્રદીપપણું હોવાથી કાંઈ

અન્યથા ન થાય

ભગવંતોનું ભગવંતપણું નહિં ઘટે એમ નથી. કારણ કે—‘આના

વસ્તુસ્વભાવ વિષયપણાને લીધે તેના અન્યથાકરણમાં તત્તત્ત્વનો

અયોગ છે માટે.’ અર્થાત્ આ ભગવંતના પ્રદીપપણારૂપ સ્તવનો વિષય વસ્તુસ્વભાવ છે,

એટલે જીવોનું જે તથાલવ્યત્વ—તેવા તેવા પ્રકારના યોગ્યયોગ્યપણારૂપ વસ્તુસ્વભાવ છે,

તેના અન્યથાકરણમાં—જૂદો જ પ્રકાર કરવામાં તો તત્તત્ત્વનો અયોગ થાય, તે વસ્તુ-

સ્વભાવપણું જ ઘટે નહિં. અને વસ્તુસ્વભાવમાં તો ક્યારેય પણ કોઈથી પણ કંઈ પણ

ફેરફાર કરી શકાય નહિં. કારણ કે ‘સ્વો ભાવઃ સ્વભાવઃ આત્મીયા સત્તા ।’ સ્વ ભાવ તે

સ્વભાવ, આત્મીય સત્તા; અને તે ને અન્યથા એમ આ બ્યાહત છે.’ અર્થાત્ સ્વ-પોતાનો

ભાવ તે સ્વભાવ, આત્મીય વસ્તુની પોતાની સ્વરૂપસત્તા. અને આવો જે સ્વભાવ તેને ‘તે’

કહેવો અને વળી ‘અન્યથા’—અન્ય પ્રકારનો કહેવો તે સ્વયં ખંડિત થાય છે. કારણ

કે જો ‘તે’ છે તો તે ‘અન્યથા’ કેમ હોય? ને ‘અન્યથા’ હોય તો ‘તે’ કેમ

હોય? એમ વહતોબ્યાધાત થાય છે.

ઉક્તાના સમર્થનમાં વિશેષ યુક્તિ દર્શાવી નિગમન કરે છે—

૧૬કિં ચ—પ્રથમચેતનાનામપિ ચેતનાડકરણે સમાનમેતદિત્યેવમેષ ભગવત્ત્વાયોગઃ; હૃતરે-
તરકરણેડપિ સ્વાત્મન્યપિ તદન્યવિધાનાત્ । યત્કિશ્ચિદેતદિતિ યથોદિતલોકાપેક્ષયૈવ
લોકપ્રદીપાઃ । ૧૭

॥ ઇતિ લોકપ્રદીપાઃ ॥ ૧૩ ॥

પંક્તિકા—કિં ચ ઇત્યાદિ. કિં ચ—એ અભ્યુચ્ચય અર્થમાં છે. एवं—એમ, અવિષયમાં
અસામર્થ્યથી, અભગવત્ત્વનું પ્રસંજન સતે, અચેતનાનામપિ—અચેતનોના પણ, ધર્માસ્તિકાયાદિના,—
તો પછી પૂર્વોક્ત વિપરીત લોકની અપ્રદીપત્વ બાબતમાં તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો
અર્થ છે; ચેતનાડકરણે—ચેતનઅકરણમાં, ચૈતન્યવંતના અવિધાનમાં, સમાન—સમાન, તુલ્ય, પૂર્વ
પ્રસંજન સાથે, एतद्—આ, અભગવત્ત્વ પ્રસંજન, इति—આ હેતુ થકી, एवमेव—એમ જ અપ્રદીપત્વ
પ્રકારે જ, ભગવત્ત્વાયોગઃ—ઉક્તારૂપ ભગવત્ત્વ અયોગ છે. અભ્યુપગમ કરીને પણ (અભ્યુપગમને પણ?)
દૂષણ દેતાં કહ્યું—

હૃતરેતરકરણેડપિ—ઇતરેતરકરણમાં પણ; હૃતરસ્ય—ઇતરના, જીવાદિનાં, હૃતરકરણેડપિ—
અજીવાદિકરણમાં પણ. ‘અપિ’—અભ્યુપગમ અર્થમાં છે. સ્વાત્મન્યપિ—સ્વાત્મામાં પણ, સ્વમાં પણ
તદન્યસ્ય—તદન્યના, વ્યતિરિક્તના, મહાભિથાદિ આદિના, વિધાનાત્—વિધાનથકી, કરણથકી, ન
આ (એમ) નથી, એથી કરીને યત્કિશ્ચિદેતત—આ—અભગવત્ત્વ પ્રસંજન યત્કિંચિત્ છે. ॥ ઇતિ ॥

૧૬અર્થઃ—તેમ જ—એમ અચેતનોના પણ ચેતન-અકરણમાં આ સમાન છે, એટલે એમ જ ભગવત્પણાનો અયોગ (થશે),—ઘટરેતકરણમાં પણ સ્વાત્મમાં પણ તદન્યવિધાન (તેનાથી અન્યતું વિધાન) થશે માટે. આ ચત્કિચિત્ છે. એટલે યથોક્ત લોકની અપેક્ષાએ જ લોકપ્રદીપો. ૯૭

॥ ઇતિ લોકપ્રદીપો ॥ ૧૩ ॥

વિવેચન

‘શુણ્વંત અનંત મહંત સ્તવો, ભવતારણો ભગવંત રે.’—શ્રી દેવગંદ્રજી

અત્રે વળી બીજી ચુક્તિ દર્શાવે છે—‘એમ અચેતનોના પણ ચેતનઅકરણમાં આ સમાન છે, એટલે એમ જ ભગવત્પણાનો અયોગ છે.’ અર્થાત્ એમ અવિષયમાં અસામર્થ્યથી અભગવંતપણાનો પ્રસંગ ને કહેશે, તો ધર્માસ્તિકાયાદિ અચેતનોના પણ ચેતન નહિ કરવામાં પણ આ અભગવંતપણાનો પ્રસંગ સમાન જ—સરખો જ પ્રાપ્ત થશે. શાને લીધે? તો કે ‘ઘટરેતરકરણમાં પણ સ્વાત્મમાં પણ તદન્ય વિધાનને લીધે.’ અર્થાત્ ઘટરેતરકરણમાં એટલે એકનું બીજું કરવામાં,—જીવનો અજીવ ને અજીવનો જીવ કરવામાં, લોકનો અલોક ને અલોકનો લોક કરવામાં પણ, એટલે કે ભગવાન લોકનો અલોક ને અચેતનનો ચેતન કરી શકે એમ ને માનવામાં આવે, તો સ્વ આત્મામાં—તેના પોતાના આત્મામાં પણ તદન્યતા—પોતાનાથી વ્યાતિરિક્ત (બૂદ્ધ) એવા મહામિથ્યાદૃષ્ટિ આદિનું વિધાન કરવાનો પ્રસંગ આવી પડશે! એટલે સ્વભાવ ફેરવવાનું માનવાથી ભગવત્પણાનો પણ અયોગ થશે, જે સર્વથા અનિષ્ઠ છે. એથી કરીને ‘આ ચત્કિચિત્ છે’—આ અભગવંતપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાની વાતમાં કાંઈ માલ નથી, કારણ કે વસ્તુસ્વભાવ કદી ફેરતો નથી ને કોઈ ફેરવતું નથી, ‘એટલે યથોક્ત લોકની અપેક્ષાએ જ લોકપ્રદીપો,’ જેવો કહ્યો તેવા વિશિષ્ટ સંજ્ઞિલોકની અપેક્ષાએ જ આ ભગવંતો લોકપ્રદીપો છે, એમ સિદ્ધ થયું.

॥ इति लोकप्रदीपाः ॥ १३ ॥

૧૪. લોકપ્રદ્યોતકર

‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે લોક એટલે ઉત્કૃષ્ટમતિ ભવ્યસત્ત્વલોક—ગણધરવર્ગ એમ આચાર્યજી વ્યાખ્યા કરે છે—

૧૭ તથા—

‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ’

इह यद्यपि लोकशब्देन प्रक्रमाद्भव्यलोक उच्यते,
‘भव्यानामालोको वचनांशुभ्योऽपि दर्शनं यस्मात् । एतेषां भवति तथा तदभावे व्यर्थं आलोकः॥२॥’
इति वचनात्, तथाप्यत्र लोकध्वनिनोत्कृष्टमतिः भव्यसत्त्वलोक एव गृह्यते, तत्रैव तत्त्वतः
प्रद्योतकरणशीलत्वोपपत्तेः ॥ १८

પણિકા—પ્રક્રમાદ્—પ્રક્રમથી, આલોક શબ્દથી વાચ્ય પ્રદ્યોતના. ઉપન્યાસની અન્યથાઅતુપપત્તિને લીધે. ભવ્યાનાં—ઈત્યાદિ. ભવ્યાનાં—ભવ્યોનો, નહિં કે અભવ્યોનો પણ, આલોકઃ—આલોક, પ્રકાશ, સદૃશનહેતુ શ્રુતાવરણુક્ષયોપશમ. આ જ અન્યથા—વ્યતિરેકથી ભાવતાં કહ્યું—વચનાંશુભ્યોઽપિ—વચનાંશુથકી પણ, પ્રકાશના પ્રધાનહેતુઓ થકી, તે પછી તેનાથી અન્ય હેતુઓ થકી તે પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. દર્શન—દર્શન, પ્રકાશ્યતું અવલોકન, યસ્માત્—જે કારણથી, એ હેતુ અર્થમાં. એટલાં—એઓને, ભવ્યોને, ભવતિ—હોય છે, વર્તે છે, તથા—જેમ દૃશ્ય વસ્તુ સ્થિત છે તથાપ્રકારે. વારુ, આમ નિયમ કેમ ? ભવ્યોને પણ વચનાંશુઓ થકી આલોકમાત્રના અભાવને લીધે. તે માટે કહ્યું—તદભાવે—તેના અભાવે, તથાદર્શનના અભાવે, વ્યર્થઃ—વ્યર્થ, અકિંચિત્કર છે તેઓનો આલોક; તે આલોક જ નથી હોતો,—સ્વકાર્યકારિતું જ વસ્તુત્વ છે માટે; इति વચનાત્—એવા વચનથી, એવંભૂત શ્રુતપ્રામાણ્ય થકી.

તથાપિ—એમ પણ, અત્ર—સૂત્રમાં, લોકધ્વનિના—લોક શબ્દથી, ઉત્કૃષ્ટમતિઃ—ઉત્કૃષ્ટ મતિવાળો, ઔત્પત્તિકી આદિ વિશિષ્ટ શુદ્ધિમાન એવો ગણધરપદપ્રાયોગ્ય એમ અર્થ છે, ભવ્યસત્ત્વલોકઃ—ભવ્ય સત્ત્વલોક જ, નહિં કે પુનઃ અન્ય. કારણ કે જે પ્રથમ સમવસરણમાં જ ભગવત્થી ઉપન્યસ્ત માતૃકાપદત્રયના શ્રવણથકી પ્રદ્યોત પ્રવૃત્તિ સતે, સમસ્ત અભિલાષ્યરૂપ પ્રદ્યોત એવા જીવાદિ સમ તત્ત્વ દેખનારો અને સકલ શ્રુતગ્રંથ રચનારો એવો શીઘ્ર ચર્ચ જાય છે, તે અહીં ગ્રહાય છે. આ એમ ક્યા કારણથી છે ? તે માટે કહ્યું—

તત્રૈવ—ત્યાં જ, ઉત્કૃષ્ટમતિવાળા જ ભવ્ય લોકમાં તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિશ્ચય વૃત્તિથી, પ્રદ્યોતકરણ—શીલત્વોપપત્તેઃ—પ્રદ્યોતકરણશીલત્વની ઉપપત્તિને લીધે. ઉપ્પન્નેઈ વા ૧, વિગમેઈ વા ૨ ધ્રુવેઈ વા ૩, —ઉત્પન્ન, વિગમ, વા ધ્રુવ—એમ પદત્રયના ઉપન્યાસ વડે, પ્રદ્યોતસ્ય—પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશરૂપ પ્રદ્યોતના, તચ્છીલતયા—તત્ત્વશીલતાથી, વિધાનધટનથી,—ભગવતોની પ્રદ્યોતક શક્તિનો તે જ ભવ્યલોકમાં કાતસ્ત્યથી (સંપૂર્ણપણે) ઉપયોગ છે એટલા માટે.

૧૭ અર્થ:-તથા—

‘લોકપ્રદ્યોતકરેને’

અહીં યદપિ ‘લોક’ શબ્દથી પ્રક્રમથી ભવ્ય લોક કહેવાય છે,—‘ભવ્યોના આલોક વચનાંશુ (વચન કિરણો) થકી પણ હોય છે,—જે થકી એઓને તથાપ્રકારે દર્શન હોય છે, તેના (તથાદર્શનના) અભાવે આલોક વ્યર્થ છે,’ એ વચનથી,—તથાપિ અત્ર ‘લોક’ ધ્વનિથી ઉત્કૃષ્ટ મતિવાળો ભવ્ય સત્ત્વલોક જ અહાય છે,—ત્યાં જ તત્ત્વથી પ્રદ્યોતકરણ શીલપણાની ઉપપત્તિ (ઘટમાનતા) છે, માટે. ૯૯

વિવચન

“પ્રવચન સમુદ્ર બિન્દુમાં ઉલટી આવે જેમ;

ચૌદ પૂર્વની લખિધનું, ઉદાહરણ પણ તેમ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

તથા એટલે તથાપ્રકારે પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ સમુદાયોમાં પ્રવૃત્ત શબ્દ તેના અવયવોમાં પણ પ્રવર્તે છે, એ જ ન્યાયે ‘લોકપ્રદ્યોતકરેમ્યઃ’—લોકપ્રદ્યોતકરેને એ વિશિષ્ટ

સૂત્રપદ અત્ર મૂક્યું છે. અહીં પ્રક્રમથી—ચાલુ સંબંધથી આલોક આલોક (પ્રદ્યોત) શબ્દથી વાચ્ય ‘પ્રદ્યોત’ શબ્દ મૂક્યો તે બીજી કોઈ રીતે અને તથાદર્શન ઘટતો નથી, એટલે ‘લોક’ શબ્દથી ભવ્ય લોક કહેલો છે. આ અંગે અત્રે વચન ટાંક્યું છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે:—‘ભવ્યોના આલોક’—પ્રકાશ, સદ્દર્શનહેતુરૂપ શ્રુતાવરણક્ષયોપશમ હોય છે, તે ‘વચનાંશુથકી પણ હોય છે,’ પ્રકાશના પ્રધાનહેતુરૂપ આપ્ત આગમના વચનકિરણો થકી પણ ઉપજે છે, તો પછી તેનાથી અન્ય હેતુઓ થકી તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે. ‘જે આલોકથકી એઓને તથાદર્શન હોય છે,’ અર્થાત્ વચનકિરણોથી પણ ઉપજતા આ આલોકથકી આ ભવ્યોને તથાદર્શન હોય છે, જેવા પ્રકારે દશ્ય વસ્તુ સ્થિત છે, તેવા પ્રકારે દર્શન હોય છે. ‘તેના અભાવે આલોક વ્યર્થ છે,’ તથાદર્શનના અભાવે શ્રુતાવરણક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશ આલોક વ્યર્થ છે, અર્કિચિત્કર છે; તે આલોક આલોક જ નથી, કારણ કે સ્વકાર્ય કરે તેનું જ વસ્તુત્વ છે, માટે.

આ વચન પ્રમાણે પ્રદ્યોતવાચક આલોક શબ્દની અર્થઘટના પરથી ‘યદપિ લોક શબ્દથી પ્રક્રમથી ભવ્ય લોક કહેવાય છે. તથાપિ અત્ર ‘લોક’ ધ્વનિથી ઉત્કૃષ્ટમતિવાળો ભવ્યસત્ત્વલોક જ અહાય છે—‘ઉત્કૃષ્ટમતિઃ ભવ્યસત્ત્વલોક પવગૃહ્યતે’; અર્થાત્ આ સૂત્રમાં લોક શબ્દથી ઔત્પત્તિકી આદિ વિશિષ્ટ બુદ્ધિનિધાન એવો ગણધરપદપ્રાયોગ્ય ભવ્ય

સત્ત્વલોક જ અહવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ સમવસરણમાં જ લગવંતના અત્રે ‘લોક’ એટલે શ્રીસુખે હપન્નેઈ વા વિવન્નેઈ વા ધુવેઈ વા’—ઉત્પન્ન વા વિધન વા ઉત્કૃષ્ટમતિ ગણધરપદ-

યોગ્ય ભવ્ય

ધ્રુવ એ ત્રિપદીના શ્રવણમાત્રથકી પ્રદ્યોત-પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ સતે, સમસ્ત

અસિદ્ધાખ્યરૂપ (કહી શકાય એવા) પ્રદ્યોત્ય એવા જીવાદિ સપ્ત

તત્ત્વનું દર્શન કરી, જેઓ દ્વાદશાંગીની રચના કરવા માટે શીઘ્ર

સમર્થ થઈ ગયા હતા, એવા પ્રકૃષ્ટ મતિમાન્ ગણધરદેવો જ અત્ર ‘લોક’ શબ્દથી

વિવક્ષિત છે, નહિં કે અન્ય. કારણ કે 'ત્યાં જ તત્ત્વથી પ્રદ્યોતકરણશીલત્વની ઉપપતિ છે માટે.'—'તત્રૈવ તત્ત્વતઃ પ્રદ્યોતકરણશીલત્વોપપત્તેઃ.' અર્થાત તે ઉત્કૃષ્ટ મતિવાળા જ ભવ્ય-લોકમાં તત્ત્વથી-નિશ્ચયવૃત્તિથી પ્રદ્યોતકરણશીલપણની ઘટમાનતા છે. ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રોવ્ય એ ત્રિપદી વડે પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશરૂપ પ્રદ્યોત કરવાનું શીલપણ—સ્વભાવપણું ઘટે છે,—લગવંતોની પ્રદ્યોતક શક્તિને સંપૂર્ણપણે ઝીલવાને સમર્થ તેવા મહાપાત્રો જ હોય છે, માટે. આ અંગે પરમતત્ત્વદંષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ 'મોક્ષમાળા' નામક મહા દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે—

“દ્રવ્યાર્થિક ભાવાર્થિક નયે આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન એ ત્રણ શબ્દોમાં રહ્યું છે, તેનો વિચાર કોઈકે જ કરે છે; તે સદ્ગુરુમુખની પવિત્ર લખિધરૂપે જ્યારે આવે ત્યારે દ્વાદશાંગી જ્ઞાન શા માટે ન થાય ? જગત્ એમ કહેતાં જ મનુષ્ય એક ઘર, એક વાસ, એક ગામ, એક શહેર, એક દેશ, એક ખંડ, એક પૃથ્વી એ સઘળું મૂકી દઈ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રાદિથી ભરપૂર વસ્તુ કેમ સમજી જાય છે ? એનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તે એ શબ્દની બહોળતાને સમજ્યું છે, કિંવા એનું લક્ષ એની અમુક બહોળતાએ પહોંચ્યું છે; જેથી જગત્ એમ કહેતાં એવડો મોટો મર્મ સમજી શકે છે; તેમજ ઋણ અને સરળ સત્પાત્ર શિષ્યો નિઃશ્ચય શુરુથી એ ત્રણ શબ્દોની ગમ્યતા લઈ દ્વાદશાંગી જ્ઞાન પામતા હતા.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા (બાલાવબોધ), પાઠ ૯૧

‘અનેકાંત એવી પ્રત્યેક વસ્તુનું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય યુક્ત એવું ‘સત્’ સ્વરૂપ છે. આવા એકાક્ષરી ‘સત્’ સ્વરૂપમાં જ આખા વિશ્વનું તત્ત્વજ્ઞાન શમાય છે. આ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય એ જ ગણધરોને દ્વાદશાંગીનું રહસ્ય પમાડનારી સુપ્રસિદ્ધ ‘ત્રિપદી’ છે, અને એ જ અપેક્ષાવિશેષે રૂપકરૂપે ઘટાવીએ તો બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને મહેશ એ ‘ત્રિમૂર્તિ’ છે.’

—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (ડૉ. લગવાનદાસ કૃત), પાઠ ૨૩

યૌદ્ધપૂર્વવિદોનો પશુ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ સર્વથા પ્રકાશઅભેદે હોય નહિં, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૮ અસ્તિ ચ ચ ચતુર્દશપૂર્વવિદામપિ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદઃ, તેવામપિ પરસ્પરં ષડ્સ્થાનપતિતત્ત્વશ્રવણાત્।

ન ચાયં સર્વથા પ્રકાશાભેદે, અભિન્નો દ્વેકાન્તેનૈકસ્વભાવઃ, તન્નાસ્ય દર્શનભેદ-હેતુતેતિ। ૧૯

૧૮ અર્થ:—અને ચતુર્દશપૂર્વવિદોનો પણ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ છે,—તેઓના પણ પરસ્પર પદસ્થાનપતિતપણાનું શ્રવણ થાય છે માટે.

અને આ (મહાન્ દર્શનભેદ) સર્વથા પ્રકાશઅભેદે હોય નહિં, કારણકે અભિન્ન તે એકાન્તથી એકસ્વભાવી હોય, તેથી કરીને આની (પ્રકાશ અભેદની) દર્શનભેદહેતુતા હોય નહિ. ૬૯

વિવેચન

“અદ્યપવીર્ય ક્ષયોપશમ અષ્ટે, અવિભાગ વર્ગણાદ્ય રે,

પરગુણ એમ અસંખ્યથી, થાયે યોગસ્થાન સ્વરૂપ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

ઉપરમાં જે કહ્યું કે ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદોમાં જ આ પ્રવૃત્તકરપણું ઘટે છે, તેના જ સમર્થનમાં હવે યુક્તિ દર્શાવે છે—‘અસ્તિ ચ ચતુર્દશપૂર્વવિદામપિ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદઃ’ ‘અને ચતુર્દશપૂર્વવિદોનો પણ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ છે.’ અર્થાત્ બીજા અદ્ય ક્ષયોપશમીની વાત તો દૂર રહો, પણ ચૌદ પૂર્વનું જેને જ્ઞાન છે એવા મહાક્ષયોપશમી ચૌદપૂર્વીનો પણ ચૌદપૂર્વની લઘિરૂપ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ છે; ચૌદપૂર્વના જાણપણાદ્ય એક સામાન્ય સ્થાને—કક્ષાએ સ્થિતિ કરતા ચૌદ પૂર્વીઓના દર્શનમાં પણ તારતમ્ય હોય છે, એક જ દ્રશ્ય વિષયમાં પણ પ્રતીતિવિશેષરૂપ મોટો ભેદ પડે છે. આ મહાન્ દર્શનભેદ શાને લીધે છે ?

પણિકા—અસ્તિ—છે, વર્તે છે, ચ કાર પૂર્વોક્ત અર્થની ભાવનાથે છે, ચતુર્દશપૂર્વવિદામપિ—ચતુર્દશપૂર્વવિદોનો પણ, તેનાથી ઈતરની વાત તો દૂર રહો, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, સ્વસ્થાને—ચતુર્દશપૂર્વલઘિલક્ષણ સ્વસ્થાને, મહાન્—મૂઢત્, દર્શનભેદઃ—દર્શનભેદ, દ્રશ્યપ્રતીતિવિશેષ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું:—તેષામપિ—તેઓનો પણ, ચતુર્દશપૂર્વવિદોનો પણ, પુનઃ અસંકલ શ્રુતગ્રંથવત્ એવા અન્યોનું તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, પરસ્પરં—પરસ્પર, અન્યોન્ય, પદસ્થાનવ્રવણાત્—પદસ્થાન શ્રવણથી. અનંતભાગ, અસંખ્યેય ભાગ, સંખ્યેય ભાગ, સંખ્યેય ગુણ, અસંખ્યેય ગુણ, અનંતગુણ લક્ષણ છ વૃદ્ધિસ્થાનોના અને હાનિસ્થાનોના શાસ્ત્રમાં ઉપલ્બ્ધને લીધે. જે એમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

ન ચાર્ય—અને આ મહાન્ દર્શનભેદ ન હોય, સર્વથા પ્રકાશાભેદે—સર્વથા પ્રકાશ અભેદે, એકાકાર જ શ્રુતાવસ્થાદિ ક્ષયોપશમલક્ષણ પ્રકાશ સતે એમ અર્થ છે. એ જ ભાવે છે:—અભિન્નો—અભિન્ન, અનાનારૂપ, હિ—કારણ કે, એકાન્તેન—એકાન્તથી, નિયમવૃત્તિથી, એકસ્વભાવઃ—એકસ્વભાવી, એકરૂપ પ્રકાશ એમ પ્રકૃત છે. એકાન્તથી એકસ્વભાવી જ પ્રકાશમાં દ્વિતીયાદિ સ્વભાવનો અભાવ છે એમ ભાવ છે. પ્રયોજન કહ્યું—

તત્—તેથી કરીને, એકસ્વભાવપણાને લીધે, ન—નથી, અસ્ય—આની, દર્શનભેદહેતુતા—દર્શન-ભેદહેતુતા, દ્રશ્ય વસ્તુના પ્રતીતિવિશેષની નિઅન્ધનતા.

તો કે ‘તેઓના પણ પરસ્પર પટ્ટસ્થાનપતિતપણાનું શ્રવણ થાય છે માટે,’ તેષામપિ પરસ્પરપટ્ટસ્થાનપતિતત્ત્વશ્રવણાત્.—બીજાનું તો શું, પણ તે ચતુર્દશપૂર્વ-વિદ્યોનું પણ પરસ્પર પટ્ટસ્થાનપતિતપણું આગમમાં સંભળાય ચૌદપૂર્વીઓનો પણ છે, તેને લીધે. અર્થાત્ અનંતભાગ વૃદ્ધિ, અસંખ્યેયભાગ વૃદ્ધિ, પટ્ટસ્થાનપતિતપણે સંખ્યેયભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યેયગુણ વૃદ્ધિ, અસંખ્યેયગુણ વૃદ્ધિ, અનંત-ક્ષયોપશમની તરતમ-ગુણ વૃદ્ધિ—એમ છ વૃદ્ધિસ્થાનોનો; અને અનંતભાગ હાનિ, અસંખ્યેય-તાથી મહાન્ દર્શનલેદ ભાગ હાનિ, સંખ્યેયભાગ હાનિ, સંખ્યેયગુણ હાનિ, અસંખ્યેય-ગુણ હાનિ, અનંતગુણ હાનિ—એમ છ હાનિસ્થાનોનો પરસ્પર નિયમ જે પ્રત્યેક ગુણ-સ્થાનમાં પ્રયોજિત છે, તે અત્રે ચતુર્દશપૂર્વ લઙ્ઘિસ્થાનમાં પ્રયોજિત છે, તે અત્રે ચતુર્દશપૂર્વ લઙ્ઘિસ્થાનમાં પણ લાગુ પડે છે. કેઈ એક અમુક સ્થાનના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પ્રકારમાં ઓછામાં ઓછું (Minimum) એક અંશ (Unit) દર્શન માનીએ, તો પછી તેમાં આ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે હાનિ—વૃદ્ધિના અનંત સંયોગો થતાં (Permutations & Combinations) થતાં તે સ્થાનના અનંત દર્શનલેદ થાય છે; તેમ અત્રે ચૌદપૂર્વ લઙ્ઘિરૂપ સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાન સ્થાનમાં પણ અનંત દર્શનલેદ પડે છે તેનું રહસ્યકારણ મતિજ્ઞાનની તરતમતારૂપ ક્ષયોપશમ લેદ છે. જેમ કેમેરાનો પડદો (Diaphragm) ઓછોવત્તો ખુલે, તેમ દષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ—તરતમતા હોય, જેટલું કર્મનું આવરણ ખસ્યું હોય, તેટલું ઓછુંવત્તું દર્શન થાય છે. આમ એક જ ચતુર્દશપૂર્વ લઙ્ઘિસ્થાનમાં મતિજ્ઞાનવરણના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાના કારણે અનંત દર્શનલેદ પડે છે.

આવો મહાન્ દર્શનલેદ પડે છે તેથી શું કલિત થાય છે ? તો કે—આ (મહાન્ દર્શન લેદ) સર્વથા પ્રકાશઅલેદે હોય નહિ.—ન ચાયં સર્વથા પ્રકાશાભેદે.’ સર્વથા—સર્વ પ્રકારે પ્રકાશનો અલેદ—એકાકારપણું હોય, શ્રુતાવરણાદિના ક્ષયોપશમરૂપ જ્ઞાનપ્રકાશ એકાકાર—અલેદ હોય, તો આવો દર્શનલેદ ઘટે નહિ. પ્રકાશઅલેદે દર્શનલેદ હોય નહિ ‘અભિન્નો હ્યેકાન્તેનૈકસ્વભાવઃ । ઈં કારણ કે અલિપ્ત તે એકાન્તથી એકસ્વભાવી હોય, તેથી કરીને આની (પ્રકાશ અલેદની) દર્શનલેદ હેતુતા હોય નહિ.—‘તન્નાસ્યદર્શનમેદહેતુતા’.

અર્થાત્ જે અલિપ્ત હોય, લિન્ન પ્રકારનો—નાનારૂપ ન હોય, તે એકાન્તથી—નિયમથી એકસ્વભાવવાળો હોય આ સર્વત્ર લાગુ પડતા સાર્વત્રિક નિયમ પ્રમાણે જે તે ક્ષયોપશમરૂપ જ્ઞાનપ્રકાશ અલિન્ન હોય તો તે એકસ્વભાવી હોવો જોઈએ, અને આમ એકસ્વભાવીપણું હોતાં આ પ્રકાશઅલેદનું દર્શનલેદહેતુપણું હોય નહિ, દશ્ય વસ્તુના પ્રતીતિવિશેષનું કારણપણું હોય નહિ.

પ્રકાશઅભેદ દર્શનભેદ કેમ ન હોય ? તે યુક્તિથી ભાવન કરે છે—

૧૯ સ હિ યેન સ્વભાવેનૈકસ્ય સહકારી તત્તુલ્યમેવ દર્શનમકુર્વન્ન તેનૈવાપરસ્ય, તત્તત્ત્વ-
વિરોધાદિતિ ભાવનીયં ।^{૧૦૦}

૧૯ અર્થઃ—કારણ કે તે (પ્રકાશ) જે સ્વભાવ વડે એકનો સહકારી હોનાં તત્તુલ્ય
જ (પ્રથમ દષ્ટા સમ જ) દર્શન નહિં કરતો સતો, તે વડે કરીને જ અપરનો (દ્વિતીય
દષ્ટાનો) સહકારી નથી,—તત્તત્ત્વના વિરોધને લીધે, એમ ભાવન કરવા ચોગ્ય છે.^{૧૦૦}

વિવેચન

“લોકાલોક પ્રકાશક નાણી, ભવિજન તારણ જેહની વાણી;

પરમાનંદ તણી નીશાણી, તમ્બુ ભગતે મુજ મતિ ઠહરાણી....

કુસુમાંજલિ મેલો નેમિ જિણુંદા.” શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રકાશઅભેદ હોય તો દર્શનભેદહેતુણું હોય નહિં એમ જે ઉપરમાં કહ્યું,
તેનું જ અત્રે ભાવન કર્યું છે: કારણ કે ‘સ હિ યેન સ્વભાવેનૈકસ્ય સહકારી’ તે પ્રકાશ
જે આત્મગત સ્વભાવ વડે કરીને એક દષ્ટાને સાધ્ય એવી દર્શનક્રિયામાં સહાયરૂપ સહ-
કારી છે, તે ‘તત્તુલ્ય જ દર્શન નહિં કરતો સતો’, તત્તુલ્યમેવ દર્શનમકુર્વન્ન—તે પ્રથમ
દષ્ટા તુલ્ય જ—સમાન જ વસ્તુબોધ નહિં કરતો સતો, ‘તે વડે કરીને જ અપરનો સહ-
કારી નથી’—ન તેનૈવાપરસ્ય—તે પ્રથમ દષ્ટાના સહકારી સ્વભાવ વડે જ બીજા દષ્ટાનો
સહકારી નથી.

પંક્તિકાઃ—એ જ ભાવે છે:—સ હિ—કારણ કે તે પ્રકાશ, યેન સ્વભાવેન—જે આત્મગત
સ્વભાવ વડે કરીને, એકસ્ય—એક દષ્ટાનો, સહકારી—સાધ્ય એવી દર્શનક્રિયામાં સહાય, તત્તુલ્યમેવ—
તેની તુલ્ય જ, પ્રથમ દષ્ટા સમ જ, દર્શન—દર્શન, વસ્તુબોધ, અકુર્વન્ન—નહિં કરતો, અવિદ્ધાન, ન—ન,
તેનૈવ—તે વડે જ, પ્રથમ દષ્ટાના સહકારી સ્વભાવ વડે, અપરસ્ય—અપરનો, દ્વિતીય દષ્ટાનો, સહકારી
એમ સમજાય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

તત્તત્ત્વવિરોધાત્—અતુલ્ય દર્શનકરણમાં તેના તત્ત્વના વિરોધને લીધે; તસ્ય—તેનું, અપર
દષ્ટૃસહકારિ એકસ્વભાવનું, તત્ત્વ—તત્ત્વ, પરાભ્યુપગત એવું પ્રથમ દષ્ટૃસહકારિપણું, તસ્ય—તેના,
વિરોધાત્—વિરોધને લીધે, અપર દષ્ટાના સહકારિપણા વડે કરીને જ નિરાકૃતિને લીધે. ઇતિ—એમ,
આ, ભાવનીયં—ભાવનીય છે, આની ભાવના કાર્ય છે. કારણકે કારણભેદપૂર્વક જ નિશ્ચયથી કાર્યભેદ છે.
તેથી અવિશિષ્ટ હેતુ થકી પણ વિશિષ્ટ કાર્યની ઉત્પત્તિના અભ્યુપગમમાં જગત્પ્રતીત કારણવૈચિત્ર્ય
અર્થ જ થાય. અને તથાપ્રકારે કહ્યું છે—

“નાકારણં ભવેત્કાર્યં, નાન્યકારણકારણમ્ ।

અન્યથા ન વ્યવસ્થા સ્યાત્, કાર્યકારણયોઃ ક્વચિત્ ॥”

(અર્થાત્) અકારણ કાર્ય ન હોય, અન્યકારણરૂપ કારણવાળું કાર્ય ન હોય; નહિં તો ક્વચિત્
કાર્ય—કારણની વ્યવસ્થા ન હોય.

આમ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—‘તત્તત્ત્વના વિરોધને લીધે.’ ‘તત્તત્ત્વવિરોધાત્ ’. અતુલ્યઅસમાન દર્શનકરણ સતે, અપર દષ્ટાના સહકારી એવા તે એકસ્વભાવનું તત્ત્વ—પરે માનેલું જે પ્રથમ દષ્ટસહકારિણું, તે અપર દષ્ટાના સહકારિ-ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશના પણા વડે કરીને જ વિરોધ પામે છે. અર્થાત્ તે પ્રકાશ જે તુલ્ય સ્વભાવભેદે દર્શનભેદ દર્શન નથી કરતો, તો પ્રથમ દષ્ટા પ્રત્યે તે પ્રકાશના સહકારી સ્વભાવનું દ્વિતીય દષ્ટા પ્રત્યેના તે પ્રકાશના સહકારી સ્વભાવ થકી નિરાકરણ થાય છે. જૂદા જૂદા દષ્ટાનું દર્શનરૂપ કાર્ય જે જૂદું છે, તો તેના કારણરૂપ પ્રકાશસ્વભાવ પણ જૂદો જૂદો જ છે. કારણ કે કારણભેદપૂર્વક જ નિશ્ચયથી કાર્યભેદ છે. તેથી અવિશિષ્ટ હેતુ થકી પણ કાર્યની ઉત્પત્તિને માનવામાં આવે, તો જગત્પ્રતીત કારણવૈદિન્ય વ્યર્થ જ થાય, અથવા કાર્યકારણના નિયમની કોઈ વ્યવસ્થા રહેવા પામે નહિં. આ અગે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજીએ પંજિકામાં ટાંકેલા શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ ‘અકારણ—કારણ વિનાનું કાર્ય ન થાય, અને અન્યના કારણરૂપ કારણવાળું કાર્ય ન થાય, નહિં તો કવચિત્ કાર્ય-કારણની વ્યવસ્થા ન હોય ’ તાત્પર્ય કે—જે જૂદા જૂદા દષ્ટાને તુલ્ય—સમાન દર્શન નહિં ઉપજવતો ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશસ્વભાવ અવશ્ય જૂદો જૂદો જ હોવો જોઈ એ. આમ ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશનો સ્વભાવભેદ છે, એટલે જ દર્શનભેદ હોય છે. ‘એમ ભાવ-નીય છે’—એમ જે આ કહ્યું તે ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

પરસ્પર અપેક્ષાવાળો કાર્ય-કારણરૂપ વસ્તુસ્વભાવ ને તેને આધીન ફલસિદ્ધિ દર્શાવે છે—

૨૦ ઇતરેતરાપેક્ષો હિ વસ્તુસ્વભાવઃ, તદાયત્તા ચ ફલસિદ્ધિરિતિ, ઉત્કૃષ્ટચતુર્દશપૂર્વ-વિલ્લોકમેવાધિકૃત્ય પ્રદ્યોતકરાઃ। ૧૦૨

૨૦ અર્થઃ—કારણ કે ઇતરેતરાપેક્ષ વસ્તુસ્વભાવ છે અને તદાયત્તા (તેને આધીન) ફલ-સિદ્ધિ છે. એટલા માટે ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદ લોકને જ અધિકૃત કરી (આશ્રી) પ્રદ્યોતકરો છે. ૧૦૧

પંક્તિકાઃ—ભાવનિકા સ્વયં પણ કહે છે— ઇતરેતરાપેક્ષો—ઇતરેતરાપેક્ષી, હિ-કારણકે અર્થમાં, ઇતરઃ—ઇતર, કારણ વસ્તુસ્વભાવ, ઇતરં—ઇતરને (કાર્યવસ્તુ-સ્વભાવને), અને કાર્ય વસ્તુસ્વભાવ કારણ વસ્તુસ્વભાવને અપેક્ષતે—અપેક્ષે છે, આશ્રે છે, તે ઇતરેતરાપેક્ષઃ—ઇતરેતરાપેક્ષ વસ્તુસ્વભાવઃ—વસ્તુસ્વભાવ, કાર્ય-કારણરૂપ પદાર્થનું સ્વતત્ત્વ. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—તદાયત્તા ચ—અને તેને આયત્તા, કાર્યપેક્ષ કારણસ્વભાવને આયત્તા, ફલસિદ્ધિઃ—ફલસિદ્ધિ, કાર્યસિદ્ધિ, કાર્યનિષ્પત્તિ. જેવો પ્રકાશરૂપ કારણસ્વભાવ છે, તેવું દર્શનરૂપ કાર્ય ઉપજે છે એમ ભાવ છે. इति—એટલા માટે, આ પ્રક શબ્દથી દર્શનભેદરૂપ હેતુ થકી, ઉત્કૃષ્ટચતુર્દશપૂર્વવિલ્લોકમેવ—ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદ લોકને જ,—નહિં કે અન્ય પદસ્થાનહીન શ્રુતલઙ્ઘિવાળાને, અધિકૃત્ય—અધિકૃત કરી, આશ્રીને. પ્રદ્યોતકરાઃ—પ્રદ્યોતકરા. इति ।

અને એમ આ આપત્ર થયું કે ભગવત્પ્રતી પ્રજાપનારૂપના પ્રદ્યોતથી જેણે નિખિલ અભિલાષ્ય ભાવ-કલાપ પ્રતિપન્ન કર્યો છે, એવા ગણધરો જ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદો હોય છે. ગણધરોને જ ભગવત્પ્રતી પ્રજાપના થકી જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશલક્ષણ પ્રદ્યોતના સંપાદનનું સામર્થ્ય છે માટે. ત્યારે એમ તો ગણધર શિવાય અન્યોને ભગવત્પ્રત્યન થકી અંપ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જો કહો, તો તેમ નથી.—ભગવત્પ્રત્યનથી સાધ્ય પ્રદ્યોતના એક દેશના એઓમાં ભાવને લીધે, પૃથક્ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં દિગ્પ્રશંક પ્રકાશની જેમ,

વિવેચન

“કારણ જોગે હો કારણ નીપજે રે, એમાં કોઈ ન વાદ;
પણ કારણ વિણ કારજ સાધિયે રે, એ નિજ મત ઉન્માદ....સંભવદેવ.”

શ્રી આનંદધનજી

ઉપર જે ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશભેદે દર્શનભેદની વાત સિદ્ધ કરી, તેની જ અન્ન ભાવના કરી છે—‘ઇતરેતરાપેક્ષો हि वस्तुस्वभावः।’ ઈં કારણ કે ઇતરેતરાપેક્ષ વસ્તુ-સ્વભાવ છે અને તદાયત્ત (તેને આધીન) ફલસિદ્ધિ છે.’ અર્થાત્ ઇતરેતરાપેક્ષીવસ્તુસ્વભાવઇતર-કારણવસ્તુસ્વભાવ ઇતરને-કાર્યવસ્તુસ્વભાવને, અને કાર્યવસ્તુ-સ્વભાવ કારણવસ્તુસ્વભાવને અપેક્ષે છે, આશ્રય કરે છે, એવો ઇતરાપેક્ષી વસ્તુસ્વભાવ છે, કાર્યકારણરૂપ પદાર્થનું સ્વતત્ત્વ છે; અને ‘તદાયત્તા ચ ફલસિદ્ધિઃ’ તેને-કાર્યાપેક્ષ કારણસ્વભાવને આધીન ફલસિદ્ધિ છે; જેવો પ્રકાશરૂપ કારણ-સ્વભાવ છે તેવું દર્શનરૂપ કાર્ય ઉપજે છે એમ ભાવ છે. ‘એટલા માટે ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશ-પૂર્વવિદ્ લોકને જ અધિકૃત કરી (આશ્રીને) પ્રદ્યોતકરો છે. ‘उत्कृष्टचतुर्दशपूर्ववल्लोक-मेवाधिकृत्य प्रद्योतकराः’; અર્થાત્ એટલા માટે આ સર્વ ન્યાયચર્યા પરથી ફલિત થાય છે કે પ્રકાશભેદે દર્શનભેદરૂપ હેતુથી ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ લોકને જ—નહિ’ કે અન્ય ષટ્સ્થાનહીન શ્રુતલઙ્ઘિવંતને—અધિકૃત કરીને, આશ્રીને, લગવંતો ‘પ્રદ્યોતકરો’ છે.

અને એમ આ ઉપરથી આ પણ ફલિત થયું કે—લગવંતના પ્રજ્ઞાપનારૂપ પ્રદ્યોતથી-પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશથી જેણે સકલ અલિલાખ્ય-કહી શકાય એવો ભાવકલાપ પ્રતિપન્ન-ગ્રહણ કર્યો છે, એવા ગણધરો જ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદો હોય છે.

ગણધરો જ કારણ કે ગણધરોને જ લગવંતની પ્રજ્ઞાપના થકી જ ઉત્કૃષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદો પ્રકાશરૂપ પ્રદ્યોતના સંપાદનનું સામર્થ્ય છે માટે; અર્થાત્ ગણધરો જ તે લગવંતોનો ‘પ્રદ્યોત’-પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ પૂર્ણપણે ઝીલવાના પૂર્ણ પાત્ર (Receptacle) છે. ત્યારે એમ તો ગણધર શિવાય બીજાઓને લગવત્ત્વચન થકી અપ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જો શંકા કરો, તો તેમ નથી. કારણ કે લગવત્ત્વચનથી સાધ્ય એવા પ્રદ્યોતના એક દેશનો એઓમાં ભાવ-હોવાપણું છે, જેમ સર્વદિગ્પ્રકાશક પ્રકાશનો પૂર્વ આદિ એક વા વધારે દિશામાં પ્રકાશભાવ હોય છે તેમ.

પ્રદ્યોત્ય તે સપ્ત પ્રકારનું જીવાદિ તત્ત્વ, એ સ્પષ્ટ કરે છે—

૨૧ પ્રદ્યોત્યં તુ સપ્તપ્રકારં જીવાદિતત્ત્વં, સામર્થ્યગમ્યમેતત્, તથાશાબ્દન્યાયાત્ । અન્યથા અચેતનેષુ પ્રદ્યોતનાયોગઃ, પ્રદ્યોતનં પ્રદ્યોત્ત્વમિતિ ભાવસાધનસ્યાસમ્ભવાત્ । અતો જ્ઞાનયોગ્ય-તૈવેહ પ્રદ્યોતનમન્યાપેક્ષયેતિ । તદેવં સ્તવેષ્વપિ યવમેવ વાચકપ્રવૃત્તિરિતિ સ્થિતમ્ ॥ ૧૦૨

૨૧ અર્થ:—પ્રદ્યોત્ય તો સપ્ત પ્રકારનું જીવાદિ તત્ત્વ છે, એ સામર્થ્યગમ્ય છે,—તથા—પ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી. અન્યથા (નહિં તો) અચેતનોમાં પ્રદ્યોતનનો અયોગ હોય,—પ્રદ્યોતન તે પ્રદ્યોત એમ ભાવસાધનના અસંભવને લીધે. એથી કરીને જ્ઞાનયોગ્યતા જ અહીં અન્ય અપેક્ષાએ પ્રદ્યોતન છે. તેથી એમ સ્તવોમાં પણ એમ જ વાચકપ્રવૃત્તિ છે એમ સ્થિત છે—इति स्थितं. ૧૦૨

વિવેચન

“ જીવ અજીવ પદાર્થો, પુણ્ય પાપ આસવ તથા બંધ;

સંવર નિર્જરા મોક્ષ, તત્ત્વ કહ્યાં, નવ પદાર્થ સંબંધ.

જીવ, અજીવ વિષે તે, નવે તત્ત્વનો સમાવેશ થાય;

વસ્તુ વિચાર વિશેષે, લિન્ન પ્રબોધ્યા મંહાન મુનિરાય.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

એમ પ્રદ્યોતકરની સિદ્ધિ કરી, પ્રદ્યોતનીય—પ્રદ્યોતન કરવા યોગ્ય વસ્તુના નિર્ધારણાર્થે કહ્યું—‘ પ્રદ્યોત્ય તુ સપ્તપ્રકારં જીવાદિતત્ત્વં ’ ‘ પ્રદ્યોત્ય તો સપ્ત પ્રકારનું જીવાદિ તત્ત્વ છે, એ સામર્થ્યગમ્ય છે,—તથાપ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી. ’ અર્થાત પ્રદ્યોત્ય—પ્રદ્યોતવિષય તો જીવ—અજીવ—આશ્રવ—બંધ—સંવર—નિર્જરા—મોક્ષરૂપ સાત પ્રકારનું તત્ત્વ છે. એ સૂત્રમાં અનુપાત્ત—અહવામાં નહિં આવેલ છતાં સામર્થ્યગમ્ય છે, તથાપ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી—વ્યાકરણનિયમથી સમજી શકાય છે. તે શાબ્દન્યાય એ છે કે ક્રિયાકર્તાની સિદ્ધિ સતે સકર્મ ધાતુઓમાં નિયમથી તે પ્રકારના કર્મનો ભાવ હોય છે, એટલે ‘ પ્રદ્યોત્ ’ ધાતુમાં એ નિયમ લાગુ પડે છે, માટે.

પંક્તિકા:—એમ પ્રદ્યોતકરની સિદ્ધિ સતે પ્રદ્યોતનીયના નિર્ધારણાર્થે કહ્યું:—પ્રદ્યોત્ય તુ—પ્રદ્યોત-વિષય પુનઃ, સપ્તપ્રકારં—સપ્ત પ્રકારનું, સપ્તભેદવાળું, જીવાદિતત્ત્વં—જીવ—અજીવ—આશ્રવ—બંધ—સંવર—નિર્જરા—મોક્ષ લક્ષણ વસ્તુ સામર્થ્યગમ્યમેતત્—એ સૂત્રમાં અનુપાત્ત છતાં સામર્થ્યગમ્ય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તથાશાબ્દન્યાયાત્—તથાપ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી, ક્રિયાકર્તાની સિદ્ધિ સતે સકર્મ ધાતુઓમાં નિયમથી તત્પ્રકારના કર્મના ભાવને લીધે,

શંકા—જીવાદિ તત્ત્વ પ્રદ્યોતકર્મવાળું પણ કેમ ન હોય ?—એથી કરીને લગવંતોના સંપૂર્ણ જ લોકના પ્રદ્યોતકરણની સિદ્ધિ હોય. એમ આશંકીને વ્યતિરેક કહ્યો:—અન્યથા—પ્રદ્યોતત્ત્વ છોડીને, અચેતનેષુ—અચેતનોમાં, ધર્માસ્તિકાય આદિમાં પ્રદ્યોતનાયોગ:—પ્રદ્યોતનનો અયોગ હોય, કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—પ્રદ્યોતનં પ્રદ્યોત્ इति भावसाधनस्यासम्भवात्—પ્રદ્યોત એમ ભાવસાધનના અસંભવને લીધે. આપ્તવચનથી સાધ્ય એવો શ્રુતાવરણ ક્ષયોપશમ તે ભાવ:—ભાવ છે, સાધનં તુ—સાધન તો પ્રદ્યોત છે, (પાર્શ્વતર: ભાવસાધન: પ્રદ્યોત:—ભાવસાધન પ્રદ્યોત છે). તે અચેતનોમાં કેઈ રીતે હોય ? એટલા માટે કહ્યું:—

અતઃ—આથી કરીને, અચેતન એવા ધર્માસ્તિકાયાદિમાં ભાવસાધન પ્રદ્યોતના અસંભવને લીધે, જ્ઞાનયોગ્યતૈવ—જ્ઞાનયોગ્યતા જ, શ્રુતજ્ઞાનજ્ઞાતૃવ્યાપારરૂપ (પાર્શ્વતર: શ્રુતજ્ઞાનલક્ષણ જ્ઞાતૃવ્યાપારરૂપ) જ્ઞાનપ્રતિ વિષયભાવ—પરિણતિ જ, इह—અહીં, અચેતનોમાં પ્રદ્યોતનં—પ્રદ્યોતન, પ્રકાશ, અન્યાપેક્ષયા—અન્ય અપેક્ષાએ, તેના સ્વરૂપના પ્રકાશક એવા આપ્તવચનને અપેક્ષીને. જેમ સ્ફુટપણે પ્રદીપપ્રભાદિક પ્રકાશકને અપેક્ષીને ચક્ષુબંધ દષ્ટાને દશ્ય એવા ધટાદિની દર્શનવિષયભાવ પરિણતિ જ પ્રકાશ છે, તેમ અહીં પણ યોગ્ય છે,—નહિં કે શ્રુતાવરણ ક્ષયોપશમલક્ષણ.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—જુવાદિ તત્ત્વ પ્રદ્યોતધર્મવાળું પણ કેમ ન હોય ? જેથી કરીને ભગવંતોના સંપૂર્ણ જ લોકના પ્રદ્યોતકરણની સિદ્ધિ હોય. એના નિવારણાર્થે વ્યતિરેક કહ્યો—‘અન્યથા અચેતનોમાં પ્રદ્યોતનનો અયોગ હોય.’—‘અન્યથા. અચેતનેષુ પ્રદ્યોતનાયોગઃ’. અર્થાત્ અન્યથા—નહિં તો, પ્રદ્યોત્યપણું છોડીને, ધર્માસ્તિકાયાદિ અચેતનોમાં પ્રદ્યોતનનો અયોગ હોય, પ્રદ્યોતન-પ્રકાશ પામવાપણું ઘટે નહિં. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

‘પ્રદ્યોતન તે પ્રદ્યોત એમ ભાવસાધનના અસંભવને લીધે’ અર્થાત્ જ્ઞાનયોગ્યતા જ આપ્તવચનથી સાધ્ય એવો શ્રુતાવરણુક્ષયોપશમરૂપ જે ભાવ, અહીં અન્ય અપેક્ષાએ તેનું સાધન પ્રદ્યોત છે; એટલે શ્રુતાવરણુક્ષયોપશમ ભાવના સાધન-પ્રદ્યોતન રૂપ પ્રદ્યોતનો અચેતનોમાં સંભવ શી રીતે હોય ? ‘એથી કરીને જ્ઞાનયોગ્યતા જ અહીં અન્ય અપેક્ષાએ પ્રદ્યોતન છે.’ અતો જ્ઞાનયોગ્યતૈ-

વેદ પ્રદ્યોતનમન્યાપેક્ષયા. એટલા માટે જ—અચેતન એવા ધર્માસ્તિકાયાદિમાં ક્ષયોપશમ ભાવસાધનરૂપ પ્રદ્યોતના અસંભવને લીધે જ, જ્ઞાનયોગ્યતા એટલે કે શ્રુતજ્ઞાતાના વ્યાપારરૂપ જ્ઞાન પ્રતિ વિષયભાવપરિણુતિ એ જ અહીં—અચેતનોમાં અન્ય અપેક્ષાએ એટલે કે તેના સ્વરૂપના પ્રકાશક એવા આપ્તવચનને અપેક્ષીને પ્રદ્યોતન—પ્રકાશ છે,

તાત્પર્ય કે—અચેતનોમાં ક્ષયોપશમભાવરૂપ પ્રદ્યોતન-પ્રકાશન અશક્ય છે, પણ જ્ઞાનયોગ્યતારૂપ-જ્ઞેયપણારૂપ પ્રદ્યોતન-પ્રકાશન જ શક્ય છે. ‘જેમ પ્રદીપપ્રભાદિક પ્રકાશકને અપેક્ષીને ચક્ષુષ્મંત દષ્ટાને દૃશ્ય એવા ઘટાદિની દર્શન-વિષયભાવપરિણુતિ એ જ પ્રકાશ છે, તેમ અહીં પણ યોગ્ય છે,—નહિં કે શ્રુતાવરણુ-ક્ષયોપશમ લક્ષણુ પ્રકાશ.’ અર્થાત્ ઘટાદિ જેમ દર્શનનો વિષય બને એ જ એનો પ્રકાશ છે, તેમ અચેતનો જ્ઞાનનો વિષયભાવ પામે—જ્ઞેય બને એ જ એનો પ્રકાશ છે.

આવા વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયુક્ત લોકપ્રદ્યોતનું તત્ત્વથી અપુષ્કલપણું નથી, એમ સૂચવે છે—

૨૨. ‘एतेन ‘स्तवेऽपुष्कलशब्दः प्रत्यवायाय’ इति प्रत्युक्तं, तत्त्वेनेदृशस्यापुष्कलत्वा-
योगाद् ॥ ૧૦૩

॥ इति लोकप्रद्योतकराः ॥ ૧૪ ॥

૨૨. અર્થઃ—આ વડે કરીને ‘સ્તવમાં અપુષ્કલ શબ્દ પ્રત્યવાયાય’ હોય છે’ એનો પ્રત્યુત્તર કહી દેવાયો,—તત્ત્વથી આવના અપુષ્કલપણાનો અયોગ છે, માટે. ૧૦૩

॥ ઈતિ લોકપ્રદ્યોતકરો ॥ ૧૪ ॥

પંક્તિકાઃ—एतेन—આ વડે, લોકોત્તમ આદિ પદપંચક વડે, अपुष्कलशब्दः—અપુષ્કલ શબ્દ, લોકાર્થ સંપૂર્ણ સ્વઅર્થનો અનલિધાયક.

तत्त्वेन—ઈત્યાદિ. तत्त्वेन—તત્ત્વથી, વાસ્તવી સ્તવનવૃત્તિને અશ્રીને, ईदृशस्य—આવાના, विलगथी પ્રવૃત્ત લોક શબ્દના સંપૂર્ણ સ્વઅર્થ અનલિધાને પણ, अपुष्कलत्वायोगात्—અપુષ્કલપણાના અયોગને લીધે, न्यूनत्वना अधस्तने લીધે. લોકાર્થ સ્વઅર્થ અપેક્ષાએ તો અપુષ્કલત્વ યુક્ત હોય પણ ખરું, એટલા માટે તત્ત્વનું પ્રદક્ષ છે.

વિવેચન

‘ ફલ વિસંવાદ જેહમાં નહિં, શબ્દ તે અર્થ સંબંધી રે. ’—શ્રી આનંદધનજી.

આ ઉપરથી ‘સ્તવમાં અપુષ્કલ શબ્દ પ્રત્યવાય (અપાય—હાનિ) અર્થે હોય છે એનો પ્રત્યુત્તર કહી દેવાયો. લોકમાં રૂઢ એવા સંપૂર્ણ સ્વઅર્થનો અનભિધાયક—વાચક નહિં તે ‘અપુષ્કલ’ શબ્દ કહેવાય છે. આવો અપુષ્કલ—અસંપૂર્ણ અર્થવાચક શબ્દ જો સ્તવમાં પ્રયોજાય, તો તે પ્રત્યવાયનું—અપાયનું—હાનિનું કારણ હોય છે, એવી દલીલનો રદીઓ ઉપર કહેલી યુક્તિઓથી આપી દેવાયો. કારણ કે ‘તત્ત્વથી આવના અપુષ્કલપણનો અયોગ છે માટે.’ ‘તત્ત્વેનેદશસ્યાપુષ્કલત્વાયોગાત્’. અર્થાત્ સંપૂર્ણ સ્વઅર્થનું અનભિધાન—અકથન છતાં પણ સ્તવપ્રવૃત્તિને આશ્રીને આવના એટલે કે આમ વિભાગથી પ્રવૃત્ત લોક શબ્દના અપુષ્કલપણનો—અસંપૂર્ણપણનો અયોગ છે, ન્યૂનપણનું અઘટમાનપણું છે માટે. લોકરૂઢ સ્વઅર્થ અપેક્ષાએ તો અપુષ્કલપણું યુક્ત હોય પણ અરૂં, એટલા માટે ‘તત્ત્વથી’ એમ કહ્યું છે.

॥ इति लोकप्रद्योतकराः ॥ १४ ॥

એમ લોકોત્તમાદિ પ્રકારે લગવંતોનું પરમ લોકોપકારિપણું સિદ્ધ થયું, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૨૨. एवं लोकोत्तमतया लोकनाथभावतो लोकहितत्वसिद्धेर्लोकप्रदीपभावात् लोकप्रद्योत-
करत्वेन परार्थकरणात् स्तोतव्यसम्पद एव सामान्येनोपयोगसम्पदिति ॥ ४ ॥^{૧૦૪}

॥ इति स्तोतव्यसम्पद एव सामान्येन उपयोगसम्पत् ॥ ४ ॥

૨૩. અર્થ:—એમ લોકોત્તમતાથી, લોકનાથભાવથી, લોકહિતત્વસિદ્ધિથી, લોકપ્રદીપભાવથી, લોકપ્રદ્યોતકરપણાથી, પરાર્થકરણ થકી સ્તોતવ્યસંપદની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ (કહી).^{૧૦૪}

॥ ઇતિ સ્તોતવ્યસંપદની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ ॥ ૪ ॥

વિવેચન

“ ઉપકારી શિર સેહરો, ગુણનો નવિ આવે પાર;

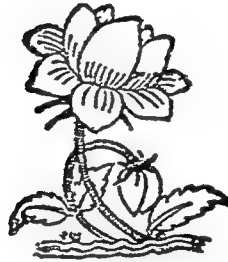
શ્રી નયવિજય સુશિષ્યને, હોજો નિત્ય મંગળમાળ. ”—અયશોવિજયજી

એમ ‘લોક’ શબ્દના જૂદા જૂદા અર્થમાં પ્રયોગ કરવા પૂર્વક ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ, લગવંતનું પરોપકારકરણ આ લોકોત્તમ આદિ સૂત્રપંચકથી વર્ણવ્યું છે:

(૧) પરમ પરોપકારપરાયણતા આદિ ઉત્તમ ગુણગણથી સકલ લબ્ય—અહિંત લગવંતોના સત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમતારૂપ લોકોત્તમતાથી આ લગવંતોનું સર્વ પરમ લોકોપકાર લોક પ્રત્યે પરમ પરોપકારકરણનું સમર્થપણું દાખવ્યું છે. (૨) બીજાધાન આદિને યોગ્ય વિશિષ્ટ લબ્યસત્ત્વોના યોગ—ક્ષેમ કરવારૂપ અરેખરા નાથપણાથી—લોકનાથભાવથી આ લગવંતોનો તે તે લબ્ય છવો પ્રત્યેનો

નિધારણ કરાણાન્ય પરમ પરોપકાર જ દાખવ્યો છે. (૩) સર્વ જીવલોક પ્રત્યે વા પંચાન્તિકાચમય અખિલ લોક પ્રત્યે પૂર્વાપર સપરિણામ હિત કરવારૂપ લોકહિતત્વમિદ્ધિથી આ લગવંતોનો સર્વ લોક પ્રત્યેનો પરમ પરોપકાર પ્રદર્શિત કર્યો છે. (૪) લગવંતના જ્ઞાનપ્રકાશને ઝીલનારા વિશિષ્ટ સંજ્ઞિલોકના હૃદયમાં દીવામાંથી દીવો પ્રગટે એમ જ્ઞાનપ્રદીપ પ્રગટાવવારૂપ લોકપ્રદીપભાવથી પણ આ લોકપ્રદીપો તે તે યોગ્ય જીવો પ્રત્યે અતન્ય પરમ ઉપકાર જ કરે છે. (૫) અને ઉદ્દૃષ્ટમતિવાળા ગણધરોરૂપ વિશિષ્ટ લગ્ય લોકને પ્રદ્યોત-પ્રદૃષ્ટ પ્રકાશ કરવારૂપ લોકપ્રદ્યોતકરપણાથી પણ આ લગવંતો તે મહાનુભાવ મહામતિ મહાત્માઓ પ્રત્યે પણ અનુપમ પરમ ઉપકાર કરે છે. આમ આ પાંચે વિશેષણ વડે લગવંતોનું પરમ પરાર્થકરણ-પરોપકારકરણ દાખવી, આ લગવંતોની સ્તોતવ્યસંપદની જ ખીજઓને-પરોને પરમ ઉપયોગરૂપ થઈ પડતી એવી સામાન્ય ન્યથી ઉપયોગસંપદ કહી.

॥ इति स्तोतव्यसम्पद एव सामान्येन उपयोगसंपत् ॥ ४ ॥

પંચમ અધિકાર ઉપયોગસંપદ્ની જ હેતુસંપદ્

૧૫. અભયદ 'અભયદેભ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

ભગવંતો જ તેવા તેવા પ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહેતુઓ છે, એ પ્રદર્શિત કરવા અભયાદિ સૂત્રપંચક્રનો
પંચાસ—

૧ સામ્પ્રતં ભવનિર્વેદદ્વારેણાર્થતો ભગવદ્બ્રહ્માનાદેવ વિશિષ્ટકર્મ્મક્ષયોપશમભાવાદ્ અભયા-
ધર્મ્મસિદ્ધિસ્તદ્વ્યતિરેકેણ નૈઃશ્રેયસધર્મ્માસમ્ભવાદ્ ભગવન્ત એવ તથા તથા સત્ત્વકલ્યાણહેતવ
તે પ્રતિપાદયન્નાહ—

'અભયદયાણં'

કર
ત્યાદિ સૂત્રપંચક્રમ્ ૧૦૫

પણિકાઃ—ભવનિર્વેદ ધ્યાદિ. ભવનિર્વેદઃ—સંસારોદ્ધગ. જેમકે—

“કાયઃ સંનિહિતાપાયઃ સમ્પદઃ પદમાપદામ્ ।

સમાગમાઃ સાપગમાઃ, સર્વ્વમુત્પાદિ મર્જુરમ્ ॥”

(અર્થાત્) કાય સંનિહિત અપાયવાણી છે, સંપદો આપદાઓનું પદ છે, સમાગમો અપગમ સહિત
છે, ઉત્પત્તિમંત સર્વ ભંગુર (નાશવંત) છે, એમ ચિન્તાલક્ષણ ભવનિર્વેદ, સ એવ દ્વારમ્—તે જ દ્વાર,
ઉપાય, તેન—તે વડે, ભગવંતો તથાતથા સત્ત્વકલ્યાણહેતુઓ છે એમ ઉત્તર—આગળ સાથે સંબંધ
છે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

અર્થતઃ—અર્થથી, તત્ત્વવૃત્તિથી, ભગવદ્બ્રહ્માનાદેવ—ભગવદ્બ્રહ્માના થકી જ, અર્હતપક્ષપાત
થકી જ,—ભવનિર્વેદના જ ભગવદ્બ્રહ્માનાપણાને લીધે. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—વિશિષ્ટકર્મ્મક્ષયો-
પશમભાવાત્—વિશિષ્ટકર્મ્મ—વિશિષ્ટ, મિથ્યાત્વમોહાદિ, કર્મ્મણઃ—કર્મનો ક્ષયોપશમઃ—ઉક્ત૩૫
ક્ષયોપશમ, તદ્ભાવાત્—તેના ભાવને લીધે. તેથી પણ શું ? તે માટે કહ્યું—અભયાદિધર્મ્મસિદ્ધેઃ—અભયાદિ
ધર્મની સિદ્ધિને લીધે, અભય—અક્ષુ—માર્ગ—શરણુઆદિ ધર્મના ભાવને લીધે. વ્યતિરેક કહ્યો—

તદ્વ્યતિરેકેણ—તેના વ્યતિરેકથી, અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિના અભાવથી, નૈ શ્રેયસધર્મ્માસમ્ભવાત્—
નૈઃશ્રેયસ ધર્મના અસંભવને લીધે, નિઃશ્રેયસ ફલવાળા સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મોના અધ્યતનને લીધે. ભગવન્ત
એવ—અર્હતપક્ષ ભગવંતો જ, તથા તથા—તથાતથાપ્રકારે, અભયદાનાદિ પ્રકારથી, સત્ત્વકલ્યાણ-
હેતવઃ—સત્ત્વકલ્યાણહેતુઓ, સમ્યક્ત્વાદિ કુશલપરંપરાકારણુ.

^૧અર્થ :—હવે—ભવનિર્વેદ દ્વારા અર્થથી ભગવદ્બહુમાનથી જ વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમ ભાવને લીધે અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ હોય છે, (ન) તે શિવાય ને શ્રેયસ ધર્મનો અસંભવ હોય છે—માટે, ભગવંતો જ તથાતથાપ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહૃતુઓ છે, એમ પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું—

‘ અભયદોને ’

ધ્યાદિ સૂત્રપંચક. ૧૦૫

વિવેચન

“ સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે, લહી પ્રભુ સેવન લેદ;

સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ. ” શ્રી આનંદધનજી

હવે આ ઉક્ત ગુણલક્ષણસંપન્ન ભગવંતો જ તથાતથાપ્રકારે—અભયદાનઆદિ તેવા તેવા પ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહૃતુઓ—જગજીવોના કલ્યાણકારણો છે, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે અત્ર ‘અમયદયાણ’—અમયદેમ્યઃ—અભયદોને એ આદિ સૂત્રપંચક મૂક્યું છે; અને તેનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરતાં વૃત્તિકાર મહર્ષિએ આ ભગવંતો સત્ત્વકલ્યાણહૃતુઓ કેવી રીતે ને કેવા ક્રમે હોય છે, તેની યુક્તિસંગત કારણસંકલનાનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. ‘ભવનિર્વેદદ્વારેણાર્થતો ભગવદ્બહુમાનાદેવ’ ઈ. તે આ પ્રકારે—પ્રથમ તો ભવનિર્વેદ—ભવઉદ્વેગ, સંસાર પ્રત્યે ખરેખરો અંતરંગ સહજ વૈરાગ્ય ઉપજે,—નહિ કે ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, રોગઆપત્તિ વગેરે દુઃખના કારણોથી ઉપજતો દુઃખગર્ભિત ‘મસાણીઓ’ વૈરાગ્ય, કારણ કે તેવો દુઃખજન્ય વૈરાગ્ય તો આત્મધ્યાનનો પ્રકાર છે. માટે જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોકઆદિ દુઃખમય સંસારનું ભગવંતે ભાખેલું સાચું યથાતથ્ય સ્વરૂપ ભાવતાં જે સહજ સ્વાભાવિક ભવવૈરાગ્ય ઉપજે તે જ અત્ર પ્રસ્તુત છે. જેમકે—

“ જન્મ જરા મરણે કરી એ, એ સંસાર અસાર તો;

કયાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો. ”

—શ્રી વિનયવિજયજીકૃત પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન

અને (૧) આવા આ ભવનિર્વેદ—અવૈરાગ્ય દ્વારે અર્થથી—તત્ત્વથી—પરમાર્થથી ભગવદ્બહુમાન જ વ્યક્ત થાય છે, કારણ કે ભવવૈરાગ્ય એ ભગવંતના વૈરાગ્યમય ઉપદેશનું આચરણરૂપ આજ્ઞાપાલન છે, એટલે ભવનિર્વેદ ઉપજવો એ ભગવંતનું ભગવંતો જ અતિમાન્યપણારૂપ બહુમાન કર્યા બરાબર છે. (૨) આમ ભવનિર્વેદ તેવા તેવા પ્રકારે દ્વારે અર્થથી ભગવદ્બહુમાન થકી જ ચિત્તશુદ્ધિ ઉપજતાં મિથ્યાત્વ—સત્ત્વ કલ્યાણહૃતુઓ મોહાદિ વિશિષ્ટકર્મોના ક્ષયોપશમ ભાવ ઉપજે છે. (૩) અને આ વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમ થકી અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ હોય છે. (૪) આ અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ શિવાય નૈઃશ્રેયસધર્મ—નિઃશ્રેયસ સંબંધી—મોક્ષસંબંધી ધર્મનો અસંભવ હોય છે, ‘તદ્વ્યતિરેકેણ નૈઃશ્રેયસધર્માસંમવાત્’—અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ પરમ કલ્યાણરૂપ મોક્ષધર્મની પ્રાપ્તિ અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ પછી જ સંભવે છે, આમ

ભવનિર્વેદ થકી ભગવદ્બહુમાન, ભગવદ્બહુમાન થકી વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમ, વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમ થકી અભયાદિધર્મસિદ્ધિ ને અભયાદિધર્મસિદ્ધિ થકી નૈઃશ્રેયસધર્મસિદ્ધિ હોય છે. તેથી કરીને ‘ભગવન્ત ઇવ તથાતથા સત્ત્વકલ્યાણહેતવઃ’ આ સકલ કલ્યાણપરંપરાના મૂળ હેતુ શ્રી ભગવંતો જ છે, એટલે જ તેવા તેવા પ્રકારે તેમનું સત્ત્વકલ્યાણહેતુપણું દર્શાવવા ‘અભયદ્વ’ એ આદિ પાંચ સૂત્ર અત્ર કહ્યા છે.

“ શુદ્ધાત્મ સંપત્તિતણા તમે કારણ સાર, દેવચંદ્ર અરિહંતની સેવા સુખકાર. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અભય એટલે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય અર્થાત્ નિઃશ્રેયસધર્મભૂમિકાની નિબંધનભૂત ધૃતિ એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

૨૩૬ મયં સપ્તધા—ઈહપરલોકાઽઽદાનાકસ્માદાજીવમરણાશ્લાઘાભેદેન, ઇતત્પ્રતિપક્ષ-
તોઽભયમિતિ વિશિષ્ટમાત્મનઃ સ્વાસ્થ્યં, નિઃશ્રેયસધર્મભૂમિકાનિબંધનભૂતા
ધૃતિરિત્યર્થઃ । ૧૦૬

૨૩૭ અર્થઃ—અહીં ભય સપ્ત પ્રકારે—ઇહલોક, પરલોક, આદાન, અકસ્માત્, આજીવ, મરણ, અશ્લાઘા લેદથી. એના પ્રતિપક્ષથી અભય એટલે વિશિષ્ટ એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય; નિઃશ્રેયસ ધર્મભૂમિકાની નિબંધનભૂત ધૃતિ એમ અર્થ છે. ૧૦૬

પંક્તિકા—ઈહ ઇત્યાદિ. ઇહપરલોકાદાનાકસ્માદાજીવમરણાશ્લાઘાભેદેન—ઇહ-પરલોકાદિ ઉપાધિઓથી ભેદઃ—ભેદ, વિશેષ, તેન—તે વડે. તેમાં—મનુષ્યાદિકને સન્નતીયાદિ અન્ય મનુષ્યાદિ થકી જ જે ભય તે ઇહલોકભય. ઇહ અધિકૃત—ભીતિમંત ભાવલોક તે ઇહલોક, તતઃ મયં—તેના થકી ભય એમ વ્યુત્પત્તિ છે. તથા વિન્નતીય તિયંચ—દેવાદિ થકી મનુષ્યાદિને જે ભય તે પરલોકભય. આદીયતે ઇતિ આદાનં—લઈ લેવાય છે તે આદાન, તે અર્થે ચોર આદિ થકી જે ભય તે આદાનભય. અકસ્માદેવ—અકસ્માત્ જ બાહ્ય નિમિત્ત અનપેક્ષપણે ગૃહાદિમાં જ રિયતને રાત્રી આદિમાં મયમ્—ભય તે અકસ્માત્ ભય, આજીવઃ—આજીવ, વર્તનોપાય, તે અન્યથી ઉપરુદ્ધ થતાં મયમ્—ભય, તે આજીવ ભય. મરણ ભય પ્રતીત છે. અશ્લાઘામયં—અશ્લાઘા ભય, અકીર્તિ ભય. એમ કરવામાં આવતાં મોટા અયશ થાય એમ તેના ભયથી પ્રવર્તે નહિં.

ઇતત્પ્રતિપક્ષતઃ—ઇતસ્ય—આ ઉક્ત ભયના, પ્રતિપક્ષતઃ—પ્રતિપક્ષથી, પરિહારથી, અમયં—અભય; ભયાભાવરૂપ, ઇતિ—એવા લક્ષણવાળું. પર્યાયથી પણ કહ્યુંઃ—વિશિષ્ટ—વિશિષ્ટ, વક્ષ્યમાણ ગુણના નિબંધનપણા વડે કરીને પ્રતિનિયત, આત્મનઃ—આત્માનું, જીવનું, સ્વાસ્થ્ય—સ્વાસ્થ્ય, સ્વરૂપ—અવસ્થાન, તાત્પર્યથી પણ કહ્યુંઃ—

નિઃશ્રેયસધર્મભૂમિકાનિબંધનભૂતા ધૃતિરિત્યર્થઃ ઇતિ । નિઃશ્રેયસ ધર્મની ભૂમિકાની નિબંધનભૂત ધૃતિ એમ અર્થ છે. નિઃશ્રેયસાય—નિઃશ્રેયસાર્થે, મોક્ષાર્થે, ધર્મઃ—ધર્મ, તે નિઃશ્રેયસધર્મઃ—નિઃશ્રેયસ ધર્મ, સમ્યગ્દર્શનાદિ, તસ્ય—તેની, મૂમિકા—ભૂમિકા, બીજાભૂત માર્ગબહુ-માનાદિ ગુણ, તસ્ય—તેની, નિબંધનભૂતા—કારણભૂત, ધૃતિઃ—ધૃતિ, આત્માનું સ્વરૂપાવધારણ, ઇતિ—આ, અર્થઃ—અર્થ, પરમાર્થ છે.

વિવેચન

“ સપ્ત મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિનવર દેવ....લલના;

સાવધાન મનસા કરી રે, ધારો જિનપદ સેવ....લલના. ” શ્રી આનંદધનજી

અહીં ભય ઇહલોક આદિ લેદથી સાત પ્રકારે છે: (૧) ઇહલોકભય—આ લોકસંબંધી ભય. આ લોકમાં મનુષ્યાદિને સનતીય એવા અન્ય મનુષ્યાદિ થકી જ જે ભય તે. (૨) પરલોક ભય—વિનતીય એવા તિર્યંચ-દેવાદિ થકી મનુષ્યાદિને જે

ઇહલોકાદિ

સપ્ત ભય

ભય તે. (૩) આદાનભય—‘ આદીયતે ઇતિ આદાન ’ લઈ લેવાય,

આંચકી લેવાય તે આદાન. ચોર-રાબ આદિ થકી લૂંટાવાનો ભય તે

આદાન ભય. (૪) અકસ્માત ભય—વિના કારણ આકસ્મિકપણે વિષ-

શસ્ત્રઘાત આદિથી ભય આવી પડે તે. (૫) આજીવ ભય—આજીવિકા કેમ- ચાલશે, પેટ

કેમ ભરાશે એમ આજીવિકાનો-વૃત્તિનો ભય. (૬) મરણ ભય—રખેને હું મરી જઈશ,

તો પાછળ શું થશે ઇત્યાદિ પ્રકારે. (૭) અસ્ત્રાધા ભય—લોકો મ્હાડું વાંકું બોલશે, ઇત્યાદિ

પ્રકારે અપકીર્તિભય. એ સપ્ત ભયના પ્રતિપક્ષથી-વિદ્વપણાથી ભયનો અભાવ તે અભય.

આ અભય એટલે વિશિષ્ટ એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય, ‘ અમયમિતિ વિશિષ્ટ-

માત્મનઃ સ્વાસ્થ્યં ’, અર્થાત્ કહેવામાં આવશે તે શુણના કારણપણાથી વિશિષ્ટ એવું આત્માનું

સ્વાસ્થ્ય-સ્વસ્થપણું, સ્વરૂપઅવસ્થાન તે અભય. અને એનો તાત્પર્ય

અભય એટલે વિશિષ્ટ અર્થ એ છે કે ‘ નિઃશ્રેયસધર્મ ભૂમિકાની નિબંધનભૂત ધૃતિ ’ તે

એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય અભય. ‘ નિઃશ્રેયસધર્મભૂમિકાનિબંધનભૂતા ધૃતિઃ । ’ અર્થાત્ નિઃશ્રે-

યસાર્થ-મોક્ષાર્થ ધર્મ તે સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગરૂપ નિઃશ્રેયસધર્મ,

તેની ભૂમિકા—બીજભૂત માર્ગબહુમાનાદિ જે શુણ, તેની નિબંધનભૂત-કારણભૂત ધૃતિ-

ધીરજ, આત્માનું સ્વરૂપાવધારણ તે અભય.

“ તુજ સરિખો સાહિબ મિલ્યો, લાંબે ભવ જમ ટેવ લાલ રે;

પુખ્તાલંબન પ્રભુ લહી, કોણ કરે પરસેવ લાલ રે ?.....દેવચંદ્રજી.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આત્મસ્વાસ્થ્યરૂપ અભય વિના નિશ્રેયસધર્મની સિદ્ધિ હોય નહિં, એ યુક્તિથી સમર્થિત કરે છે—

૩ન હ્યસ્મિન્નસતિ યથોદિતધર્મસિદ્ધિઃ, સન્નિહિતમયોપદ્રવૈઃ પ્રકામં ચેતસોઽભિભવાત્, ચેતઃસ્વાસ્થ્યસાધ્યશ્ચાધિકૃતો ધર્મઃ, તત્સ્વભાવત્વાત્ । વિરુદ્ધશ્ચ મયપરિણામેન, તસ્ય તથા-સ્વાસ્થ્યકારિત્વાત્ । ૧૦૭

૩અર્થ :—કારણ કે આ (સ્વાસ્થ્ય) નહિં સતે યથોદિત ધર્મની સિદ્ધિ નથી,— સન્નિહિત ભયઉપદ્રવોથી અત્યંતપણે ચિત્તના અભિભવને લીધે; અને આ અધિકૃત ધર્મ ચેતઃસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય છે,—તત્સ્વભાવપણાને લીધે; અને ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ છે,—તેના તથાપ્રકારે અસ્વાસ્થ્યકારિપણાને લીધે. ૧૦૭

વિવેચન

“પણ નવિ ભય જિનરાજ પસાયે, તત્તરસાયણ પાયે રે;

પ્રભુ લકોતે નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોગ મિટ જાયે રે....શ્રીસુખાહુ જિન.” શ્રી દેવચંદ્રણ

ઉપરમાં અભયનો અર્થ આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વાસ્થ્ય અથવા ધર્મ એમ કરવામાં આવ્યો, ને તેને નિઃશ્રેયસધર્મભૂમિકાનો નિબંધનભૂત કહ્યો, તે શા કારણે? તેની યુક્તિનું અહીં દર્શન કરાવ્યું છે : (૧) આ સ્વાસ્થ્ય ન હોય, તો યથોક્ત નિઃશ્રેયસધર્મની—

સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષધર્મની સિદ્ધિ હોય નહિ; કારણ કે

આત્મસ્વાસ્થ્ય વિના ‘સન્નિહિતમયોપદ્રવૈઃ પ્રકાસં ચેતસોઽભિમભવાત્ ।’ સન્નિહિત—સન્નિ-
નિઃશ્રેયસધર્મ સિદ્ધિ ધાનમાં રહેલ—સમીપવર્તી ભયરૂપ ઉપદ્રવોથી અત્યંતપણે ચિત્તનો

ન હોય

અભિભવ—દબાઈ જવાપણું હોય છે; અર્થાત્ ભયઉપદ્રવો ચિત્તભૂમિમાં

એટલો બધો ફોલ—ખળભળાટ મચાવે છે, કે ચિત્તનું લેશ પણ

સ્વાસ્થ્ય રહેવા પામતું નથી. એટલે ચિત્તની આવી અસ્વસ્થ ભયભીત સ્થિતિમાં તેમાં નિઃશ્રેયસધર્મનો પ્રવેશ પણ ક્યાંથી હોય?

અને (૨) જ. આ અધિકૃત પ્રસ્તુત નિઃશ્રેયસધર્મ તો ચેતઃસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય—
સાધી શકાવા યોગ્ય છે, ‘ચેતઃસ્વાસ્થ્યસાધ્યશ્ચાધિકૃતોધર્મઃ ।’ કારણ કે તેનું તત્ત્વભાવપણું છે, માટે. અર્થાત્ આત્મપરિણામની સ્વસ્થતા એ જ ધર્મ છે, એટલે આ ધર્મનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી જ સાધી શકાય. (વ) અને બીજું—આ ધર્મ છે તે

‘ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ છે,—તેના તથાપ્રકારે અસ્વાસ્થ્યકારિપણાને

નિઃશ્રેયસધર્મ ચિત્ત—લીધે.’ અર્થાત્ આત્મપરિણામની સ્વસ્થતારૂપ ધર્મ તે અંચલતારૂપ સ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય અને ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ—પ્રતિપક્ષી છે, ‘ભયં અંચલતા હો જે ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ પરિણામની રે’ (આનંદઘનૃ), કારણ કે તે ભયપરિણામ તથા—

પ્રકારે ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી વિપરીત એવું અસ્વાસ્થ્ય ઉપજાવે છે. આમ

પશ્ચિકા—એ જ ભાવે છે:—ન હીતિ ન—ન જ, હિ:—કારણ કે, અસ્મિન્—આ સ્વાસ્થ્ય, અસત્તિ—અસતે, અવિઘમાન હોતા, યથોદિતધર્મસિદ્ધિ:—યથોદિત ધર્મસિદ્ધિ, નિઃશ્રેયસ ધર્મ નિષ્પત્તિ. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સન્નિહિતમયોપદ્રવૈઃ—સન્નિહિત ભયોપદ્રવોથી. સન્નિહિતૈઃ—સન્નિહિત, ચિત્તમાં વર્તમાન, મયાન્યેવ—ઉક્તરૂપ ભયો જ, ઉપદ્રવા:—ઉપદ્રવો, તે મયોપદ્રવા:—ભય-ઉપદ્રવો, વ્યસનો, તૈઃ—તે વડે, પ્રકામમ્—અત્યંતપણે, ચેતસો—ચિત્તના, મનના, અભિમભવાત્—અભિભવને લીધે, પીડનને લીધે. અને પ્રકામનું ગ્રહણ ભયોપદ્રવોના અંતરંગપણાએ કરીને આત્મતિક અભિભવહેતુપણાના ખ્યાપનાર્યે છે. જે ખરેખર એમ છે તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—

ચેતઃસ્વાસ્થ્યસાધ્યશ્ચાધિકૃતો ધર્મઃ—અને અધિકૃત ધર્મ ચેતઃસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય છે. અને અતસમાધાનહેતુ અધિકૃતો ધર્મઃ—સમ્યગ્દર્શનાદિ. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વમાવ-ત્વાત્—તત્ત્વભાવપણાને લીધે. ધર્મનો તે સ્વભાવ જ છે કે તે ચેતઃસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય છે. વારુ, ભય-પરિણામે પણ આના સંભવને લીધે અભયહેતુકપણું કેમ? તે માટે કહ્યું—વિરુદ્ધશ્ચ—અને વિરુદ્ધ છે, નિરાકૃત છે, મયપરિણામેન—ભયપરિણામથી. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તસ્ય—તેના, ભય-પરિણામના, તથા—તથા પ્રકારે, ધર્મસાધક ચેતઃસ્વાસ્થ્યથી વિરુદ્ધ એવા અસ્વાસ્થ્યના વિધાયકપણાને લીધે.

જ્યાં ભય છે ત્યાં અસ્વાસ્થ્ય છે ને જ્યાં અભય છે ત્યાં સ્વાસ્થ્ય છે, એમ બંનેનો અવિનાશાવ સંબંધ હોવાથી અભયનો અર્થ આત્માનું સ્વાસ્થ્ય કહ્યો તે યથાર્થ છે. અને આવું અભયરૂપ જ્યાં સ્વાસ્થ્ય છે ત્યાં નિઃશ્રેયસધર્મની સિદ્ધિ છે ને જ્યાં તેવું સ્વાસ્થ્ય નથી ત્યાં તેની સિદ્ધિ નથી, એ પણ અત્ર અન્ય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ કર્યું.

આવી અભયસિદ્ધિ ભગવંતો થકી જ હોય છે, એ સિદ્ધ કરતા ચાર સંકલનાબદ્ધ કારણો હરિભદ્ર હર્શાવે છે—

૪ અતોઽસ્ય ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વાત્, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તત્વાત્, તથાભાવેનાવસ્થિતેઃ, સર્વથા પરાર્થકરણાત્, ભગવદ્ભ્ય એવ સિદ્ધિરિતિ । તદિત્યંભૂતમભયં દદતીત્યમયદાઃ ॥૧૫॥^{૧૦૮}

૪ અર્થ :—એથી કરીને—ગુણપ્રકર્ષરૂપપણાને લીધે, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાને લીધે, તથાભાવે અવસ્થિતિને લીધે, સર્વથા પરાર્થકરણને લીધે, આની (અભયની) ભગવંતો થકી જ સિદ્ધિ છે. તેથી એવંભૂત અભય દીએ છે તે અભયદો.^{૧૦૮}

વિવેચન

“તેહની ભક્તિ ભવભય ભાજે, નિર્ગુણ પિણુ ગુણ શક્તિ ગાજે;
દાસભાવ પ્રભુતાને આપે, અંતરંગ કલિમલ સવિ કાપે....દીઠો દરિશન.”

શ્રી દેવચંદ્રભ.

આમ નિઃશ્રેયસધર્મની ભૂમિકાના નિબંધનરૂપ ધૃતિ અથવા વિશિષ્ટ એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય જેનું સ્વરૂપ છે, એવા આ અભયની સિદ્ધિ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે. તેના આ સંકલનાબદ્ધ ચાર કારણો અત્ર દર્શાવ્યા છે—(૧) ‘ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વાત્’ ગુણપ્રકર્ષ-રૂપપણું—સમ્યગ્દર્શનાદિ સર્વ ગુણનો પ્રકર્ષ—પરાકાષ્ઠા—છેલ્લી હદ અભયસિદ્ધિ આ ભગવંતોમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે. (૨) ‘અચિન્ત્યશક્તિયુક્તત્વાત્, આ ભગવંતો થકી જ અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું—ચિંતવી ન શકાય એવી અનંત આત્મશક્તિના સ્વામી આ ભગવંતો છે, માટે. (૩) ‘તથાભાવે—

પંક્તિકાઃ—અતઃ—એથી કરીને, નિઃશ્રેયસધર્મની ભૂમિકાના નિબંધનભૂત ધૃતિરૂપપણાને લીધે, અસ્ય—આની, અભયની, ‘ભગવદ્ભ્ય એવ સિદ્ધિઃ’ એમ ઉત્તર સાથે સંબંધ છે.

ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વાદ્ ઇત્યાદિ. અત્રે ચાર પરંપરાક્લમ્બૂત હેતુઓ છે, —ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વ, અચિન્ત્ય-શક્તિયુક્તત્વ, તથાભાવઅવસ્થિતિ, સર્વથા પરાર્થકરણ એ લક્ષણવાળા. તે આ પ્રકારે—(૧) ભગવંતોનું ગુણપ્રકર્ષપૂર્વક અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું છે, —ગુણપ્રકર્ષના અભાવે અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાના અભાવને લીધે. (૨) અને અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું સતે તથાભાવેન—તથાભાવથી, અભયભાવથી અવસ્થિતિ છે, —અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણા વિના તથાભાવે અવસ્થિત રહેવાના અશક્યપણાને લીધે. (૩) અને તથાભાવથી અવસ્થિતિ સતે સર્વથા—બીજાનાદિ સર્વ પ્રકારે. પરાર્થકરણ—પરાર્થકરણ, પરહિતવિધાન છે, —સ્વયં તથારૂપ ગુણશૂન્યથી પરામાં ગુણાધાનના અશક્યપણાને લીધે. ભગવદ્ભ્ય એવ—ભગવંતો થકી જ, —ન સ્વતઃ, ન અન્યોથી પણ, એમ એવકારનો અર્થ છે.

નાવસ્થિતે: તથાભાવે અવસ્થિતિ—તથાપ્રકારના પરમ અભય સહજ સ્વરૂપસ્થ ભાવે સદા જેમ છે તેમ આ ભગવંતોની સ્વસ્થ સ્થિતિ છે, માટે. (૪) ‘સર્વથા પરાર્થકરણાત્’ સર્વથા પરાર્થકરણ—સર્વપ્રકારે બીજા જીવો પ્રત્યે પરોપકાર કરવો એવો ભગવંતોનો નિષ્કારણ કરુણાશીલ સ્વભાવ છે, માટે.

આ ચાર કારણોની પણ પૂર્વાપર સંબંધયુક્ત સંકલના છે, તે આ પ્રકારે—(૧) ભગવંતોનું અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું ગુણપ્રકર્ષપૂર્વક છે, ગુણપ્રકર્ષને લઈને છે, કારણ કે ગુણપ્રકર્ષના અભાવે અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાનો અભાવ હોય, માટે. (૨) અને અચિન્ત્ય—શક્તિપણું હોય, તો જ તથાભાવે અવસ્થિતિ હોય, કારણ કે અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણા વિના તથાભાવે અવસ્થિત રહેવાનું સામર્થ્ય સંભવતું નથી. (૩) અને તથાભાવે અવસ્થિતિ હોય, તો જ સર્વથા પરાર્થકરણ—બીજાધાન આદિ સર્વ પ્રકારે પરોપકારકરણ હોઈ શકે, કારણ કે પોતે તથાસ્વ ગુણથી શૂન્ય હોય તે બીજાઓમાં તે ગુણોનું આધાન કરી શકે નહિં.

આમ આ ચાર પરંપરાકલ્પિત હેતુઓથી આ અભયની સિદ્ધિ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે,—નહિં કે સ્વતઃ આપોઆપ, કે નહિં કે અન્યો થકી પણ. તેથી આવા પ્રકારનું જે અભય દીએ છે, તે ‘અભયદ’, એમ જે વિશેષ પદ આપ્યું તે યથાર્થ જ છે.

“જસુ ભગતે નિરભય પદ લહીએ,

તેહની સેવામાં થિર રહીએ.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति अभयदाः ॥ १५ ॥

૧૬. ચક્ષુર્દ

‘ચક્ષુર્દેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

ચક્ષુરિન્દ્રિય અને તેના બે પ્રકાર—દ્રવ્યેન્દ્રિય—ભાવેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે—

“તથા—

‘ચક્ષુર્દયાણં’

इह चक्षुः चक्षुरिन्द्रियं, तच्च द्विधा द्रव्यतो भावतश्च । द्रव्येन्द्रियं—बाह्यनिवृत्तिसाध-
कतमकरणरूपं, “निवृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रिय” मिति वचनात् । भावेन्द्रियं तु क्षयोपशम
उपयोगश्च, “लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रिय” मिति वचनात् । १०९

પ્રશ્ન:—તથા—

‘ચક્ષુર્દેનિ’

અહીં ચક્ષુ તે ચક્ષુરિન્દ્રિય, અને તે બે પ્રકારે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યેન્દ્રિય—બાહ્ય નિર્વૃત્તિ અને સાધકતમ કરણરૂપ છે, “નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે દ્રવ્યેન્દ્રિય” —એ વચનથી, અને ભાવેન્દ્રિય તો ક્ષયોપશમ અને ઉપયોગ છે,—“લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે ભાવેન્દ્રિય છે”—એ વચનથી. ૧૦૯

વિવેચન

“ખિતા નયન પાવે નહિ, ખિતા નયનકી ખાત;

સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

તે જ પ્રકારે આ લગવંતો ચક્ષુ દેનારા છે, માટે ચક્ષુર્દેનિ પદ કહ્યું. અહીં ઇન્દ્રિય એટલે ઇંદ્ર સંબંધિની. સર્વ વિષયની ઉપલબ્ધિ અને ભોગઅનુભવનું સામર્થ્ય—ઐશ્વર્ય—સ્વામિત્વ આત્માનું છે, એટલે આત્મા એ જ ઇંદ્ર છે. આમ ઇંદ્ર એટલે આત્મા જેનો સ્વામી છે તે ઇન્દ્રિય; અથવા જે પોતપોતાના નિયત ક્ષેત્રમાં અહમિન્દ્રની જેમ સર્વ-સત્તાધીશ થઈને વત્ત છે તે ઇન્દ્રિય. એટલે તેના ક્ષેત્રમાં બીજાનું કંઈ ચાલતું નથી ને બીજાના ક્ષેત્રમાં તેનું કંઈ ચાલતું નથી. જેમકે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનું ક્ષેત્ર શ્રવણ પૂરતું જ છે, ઇત્યાદિ. આમ સામાન્યપણે ઇન્દ્રિયની વ્યાખ્યા છે.

અહીં—આ સૂત્રમાં ચક્ષુ તે ચક્ષુરિન્દ્રિય. અને તે બે પ્રકારે છે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી તેમાં ‘દ્રવ્યેન્દ્રિય બાહ્ય નિર્વૃત્તિરૂપ અને સાધકતમ કરણરૂપ છે.’ અર્થાત્ દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે: (૧) બાહ્ય નિર્વૃત્તિરૂપ અને ઉપલક્ષણથી આલ્યંતર દ્રવ્યેન્દ્રિય અને નિર્વૃત્તિરૂપ. નિર્વૃત્તિ એટલે આકાર, આકૃતિ, ઘાટરચના. બાહ્ય નિર્વૃત્તિ—આકૃતિ અનેક પ્રકારની છે; અને શ્રોત્રાદિની આલ્યંતર નિર્વૃત્તિ—આકૃતિ અનુક્રમે કદંબ પુષ્પ, ધાન્ય મસૂર, અતિમુક્તપુષ્પ—ચન્દ્રિકા,

પંક્તિકા:—ચક્ષુ:—ચક્ષુ, વાહ્યનિર્વૃત્તિસાધકતમકરણરૂપમ્—વાહ્યા—આલ, બહિર્વર્તિની, અને આના ઉપલક્ષણપણથી અભ્યંતરા, નિર્વૃત્તિ:—નિર્વૃત્તિ, વક્ષ્યમાણરૂપા, સાધકતમ કરણં ચ—અને સાધકતમ કરણ, ઉપકરણેન્દ્રિય, તેથી તે રૂપં યસ્ય તત્ તથા—તે બે છે રૂપ જેનું તે તથા.

નિર્વૃત્ત્યુપકરણે ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વયનો અભિપ્રાય આ છે—અહીં ઇન્દ્રનાદિન્દ્ર:—ઈંદ્રની ઇંદ્ર-શ્રવ, —સર્વ વિષયના ઉપલબ્ધિ-ભોગલક્ષણ પરમૈશ્વર્યના યોગને લીધે, તસ્ય હિદ્ગમિન્દ્રિયં—તેનું જિંગ તે ઇન્દ્રિય, શ્રોત્રાદિ. તે ચતુર્વિધ છે—નામાદિ ભેદથી. તેમાં નામ-સ્થાપના એ બે સુજ્ઞાન (સમજવા સુગમ) છે. નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે; લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે ભાવેન્દ્રિય છે. તેમાં—નિર્વૃત્તિ એટલે આકાર, અને તે બાહ્ય અને અભ્યંતરા છે. તેમાં બાહ્ય અનેક પ્રકારની છે. અભ્યંતરા પુનઃ ક્રમથી શ્રોત્રાદિની (૧) કદંબપુષ્પ, (૨) ધાન્ય મસૂર, (૩) અતિમુક્તપુષ્પ, ચન્દ્રિકા, (૪) કુરુપ્ર, (૫) નાનાકાર સંસ્થાનવાળી છે. ઉપકરણેન્દ્રિય—વિષયગ્રહણમાં સમર્થ, હેઠના હેઠના અડગધારાની જેમ, —જે ઉપહત સતે નિર્વૃત્તિસદ્ભાવે પણ વિષય ગ્રહતી નથી. લબ્ધિન્દ્રિય—જે તદ્દાવરણનો ક્ષયોપશમ છે તે. ઉપયોગેન્દ્રિય—જે સ્વવિષયમાં જ્ઞાનવ્યાપાર છે તે.

હુરપ્ર (ખુરપો) અને નાનાકાર સંસ્થાનવાળી છે. (૨) ઉપકરણેન્દ્રિય—વિષયગ્રહણમાં સમર્થ, ઉપકારી તે ઉપકરણેન્દ્રિય. છેદના છેદનમાં ખડગધારાની જેમ તે જ વિષયના ગ્રહણમાં સાધકતમ—પરમ સાધક છે, કારણ કે જો આ ઉપકરણેન્દ્રિય ઉપકૃત હોય, તો નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયના (આકારના) સદ્ભાવે પણ તે વિષય ગ્રહીતી નથી. એટલા માટે જ એને અહીં સૂત્રમાં ‘સાધકતમ કરણરૂપ’ કહી છે.

અને ભાવેન્દ્રિય છે તેના પણ બે પ્રકાર છે—(૧) લઙ્ઘિઇન્દ્રિય, (૨) ઉપયોગેન્દ્રિય. તે તે ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ તે લઙ્ઘિઇન્દ્રિય છે; અને સ્વવિષયમાં ઉપયોગરૂપ (Application) જ્ઞાનવ્યાપાર તે ઉપયોગેન્દ્રિય છે. ભાવેન્દ્રિયં તુ ક્ષયોપશમ ઉપયોગશ્ચ.

આમ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિયની સામાન્ય વ્યવસ્થા છે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોની જેમ અત્રે વિવક્ષિત ચક્ષુને—ચક્ષુરિન્દ્રિયને પણ લાગુ પડે છે; અર્થાત્ ચક્ષુરિન્દ્રિય પણ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય એ બે પ્રકારે છે.

અત્રે શ્રદ્ધા એ જ આત્મધર્મરૂપ ભાવચક્ષુ છે ને તે વિના તત્ત્વદર્શન હોતું નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૬ તદ્વ ચક્ષુઃ—વિશિષ્ટમેવાત્મધર્મરૂપં તત્ત્વાવવોધનિવન્ધનશ્રદ્ધાસ્વભાવં ગૃહ્યતે; શ્રદ્ધા-
વિહીનસ્યાચક્ષુષ્મત ઇવ રૂપમિવ તત્ત્વદર્શનાયોગાત્ । ન.ચેયં માર્ગાનુસારિણી સુખમવાપ્યતે,
સત્યાં ચાસ્યાં ભવત્યેતન્નિયોગતઃ, કલ્યાણચક્ષુષીવ સદ્રૂપદર્શનમ્ । ૧૧૦

પંક્તિકાઃ—તદ્ ઇત્યાદિ. કારણકે ઇન્દ્રિયપણથી સામાન્યથી આવું ચક્ષુ છે, તત્—તેથી કરીને, અત્ર—સૂત્રમાં, ચક્ષુર્વિશિષ્ટમેવ—ચક્ષુ વિશિષ્ટ જ છે, નહિં કે સામાન્ય, આત્મધર્મરૂપ—આત્મ-
ધર્મરૂપ, ઉપયોગવિશેષતા વડે કરીને જીવતું સ્વભાવભૂત એવું. વિશેષ જ કહ્યું—તત્ત્વાવવોધનિવન્ધન—
તત્ત્વાવબોધનું નિવન્ધન, જીવાદિ પદાર્થનું પ્રતીતિકારણ, એવી યા શ્રદ્ધા—જે શ્રદ્ધા, ધર્મપ્રશંસાદિ-
રૂપિ, સા સ્વભાવો લક્ષણં યસ્ય તત્તથા—તે સ્વભાવ છે લક્ષણ જેનું તે તથા, ગૃહ્યતે—ગ્રહાય
છે, અંગીકાર કરાય છે.

વાર, જ્ઞાનાવરણાદિ ક્ષયોપશમ જ ચક્ષુષ્યણે કહેવો યુક્ત છે, તેના જ દર્શનહેતુપણને લીધે, નહિં કે મિથ્યાત્વમોહના ક્ષયોપશમથી સાધ્ય એવી તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા. એમ આશકીને કહ્યું—શ્રદ્ધાવિહીનસ્ય—
શ્રદ્ધાવિહીનને, તત્ત્વરુચિરહિતને, અચક્ષુષ્મત ઇવ—અચક્ષુષ્મતની જેમ, અંધની જેમ, રૂપમિવ—
રૂપની જેમ, નીલાદિ વર્ણની જેમ, જે તત્ત્વ—તત્ત્વ, જીવાદિ લક્ષણ, તસ્ય—તેનું દર્શન, અવલોકન,
તસ્ય—તેના, અયોગાત્—અયોગને લીધે, અનુપપત્તિને લીધે

ભલે એમ હો, તથાપિ તે અન્ય હેતુથી સાધ્ય હોય, નહિં કે ભગવત્પ્રસાદથી સાધ્ય, એટલા માટે કહ્યું—ન ચ—ન જ, હ્યં—આ, તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા, માર્ગ—માર્ગને, સમ્યગ્દર્શનાદિક મુક્તિપથને, અનુકૂલતયા—અનુકૂલપણે, સરતિ—સરે છે, ગમન કરે છે, હત્યેવંશીલા—એમ એવંશીલા, તે માર્ગાનુસારિણી—માર્ગાનુસારિણી, સુખમ—સુખેથી, અપરિકલેશપણે, યથાકથંચિત્—જેવી તેવી રીતે, અવાપ્યતે—પ્રાપ્ત થતી, એમ અર્થ છે.

ભલે આ ભગવત્પ્રસાદથી સાધ્ય હો, પણ સ્વસાધ્ય પ્રતિ આનો (શ્રદ્ધાનો) નિયત હેતુભાવ નથી, એટલા માટે કહ્યું—સત્યાં ચ—અને સતે, વિદ્યમાન સતે, અસ્યામ્—આ, ઉક્તરૂપ શ્રદ્ધા, ભવતિ—થાય છે, ઉપજે છે, યત્—આ, તત્ત્વદર્શન, નિયોગતઃ—નિયોગથી, અવસ્થાભાવથી. નિદર્શન કહ્યું—

કલ્યાણચક્ષુષીવ—જેમ કલ્યાણચક્ષુ સતે, નિરુપહતા દષ્ટિ સતે, સદ્રૂપદર્શન—સદ્રૂપદર્શન. સતઃ—સત્, સદ્ભૂત, રૂપસ્ય—રૂપનું, દર્શન—દર્શન, અવલોકન, નહિં કે કાચકામલાદિથી ઉપહત ચક્ષુની જેમ અન્યથા.

અર્થ :—તેથી કરીને અત્રે ચક્ષુ તે વિશિષ્ટ જ આત્મધર્મરૂપ એવું, તત્વાવબોધના નિબંધનરૂપ શ્રદ્ધાસ્વભાવવાળું ગ્રહવામાં આવે છે,—કારણ કે શ્રદ્ધાવિહીનને, અચક્ષુષ્મંતને રૂપની જેમ, તત્ત્વદર્શનનો અયોગ છે, માટે; અને માર્ગાનુસારિણી એવી આ (શ્રદ્ધા) સુખેથી પ્રાપ્ત થતી નથી, અને આ (શ્રદ્ધા) સતે આ (તત્ત્વદર્શન) નિયોગથી હોય છે,—કહ્યાણ ચક્ષુ સતે સદ્ગત્ત્વદર્શનની જેમ. ૧૧૦

વિવેચન

“શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિંપણો તેહ જાણો.”

શ્રી આનંદધનજી.

આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ ઇન્દ્રિયપણે સામાન્યથી ચક્ષુનું આવું સ્વરૂપ છે. પરંતુ ‘અત્ર ચક્ષુઃ વિશિષ્ટમેવાત્મધર્મરૂપ’—અત્ર સૂત્રમાં તેા ઉપયોગવિશેષતા વડે કરીને જીવનું સ્વભાવભૂત એવું આત્મધર્મરૂપ વિશિષ્ટ જ ચક્ષુ ગ્રહવામાં અત્ર શ્રદ્ધા એ જ આવું છે,—નહિં કે ઉક્તવત્ સામાન્ય ચક્ષુ. આ આત્મધર્મરૂપ આત્મધર્મરૂપ વિશિષ્ટ જ ચક્ષુ કેવું છે ? તે માટે કહ્યું—‘તત્ત્વાવબોધનિબંધન-ભાવચક્ષુ શ્રદ્ધાસ્વભાવ’ ‘તત્ત્વાવબોધના નિબંધનરૂપ શ્રદ્ધાસ્વભાવવાળું;’ અર્થાત્ જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વઅવબોધના નિબંધનરૂપ—નિશ્ચય-કારણરૂપ એવી જે શ્રદ્ધા—પ્રતીતિ-ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ રુચિ તે જ સ્વભાવ છે જેનો એવું. આમ તત્ત્વજ્ઞાનના કારણરૂપ શ્રદ્ધા એ જ આત્મધર્મરૂપ ભાવચક્ષુ અત્ર વિવક્ષિત છે.

અત્રે કોઈ આશંકા કરશે—જ્ઞાનાવરણાદિ ક્ષયોપશમ જ ચક્ષુષ્યપણે કહેવો યુક્ત છે, કારણ કે તેનું જ દર્શનહેતુપણું છે, —નહિં કે મિથ્યાત્વમોહનીયના ક્ષયોપશમથી સાધ્ય એવી તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા એ આશંકાના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘શ્રદ્ધા-શ્રદ્ધાવિહીનને વિહીનને, અચક્ષુષ્મંતને રૂપની જેમ તત્ત્વદર્શનનો અયોગ છે, તત્ત્વદર્શન ન હોય માટે.’ ‘શ્રદ્ધાવિહીનસ્યાચક્ષુષ્મત્ત્વમિવ રૂપમિવ તત્ત્વદર્શનાયોગાત્.’ અર્થાત્ અચક્ષુષ્મંતને—ચક્ષુવિહોણા અંધને જેમ રૂપનું દર્શન થતું નથી, તેમ તત્ત્વરુચિરૂપ-શ્રદ્ધારૂપ ભાવચક્ષુ વિહીનને તત્ત્વદર્શનનો યોગ હોતો નથી, તત્ત્વદર્શન ઘટતું નથી. એટલા માટે શ્રદ્ધાને ચક્ષુ X કહ્યું તે યથાર્થ જ છે.

અને ‘સદ્ધા પરમ દુહ્લહા’ એ સૂત્ર પ્રમાણે આવી આ તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ હોઈ, ભગવદ્અનુગ્રહ ધકી જ સાધ્ય છે એમ ગર્ભિતપણે દર્શાવતાં કહ્યું—‘માર્ગાનુસારિણી એવી આ (શ્રદ્ધા) સુખેથી પ્રાપ્ત થતી નથી.’—‘ન ચેયં માર્ગાનુસારિણી સુખમવાપ્યતે’. અર્થાત્ માર્ગાનુસારિણી એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળપણે અનુસરતી, તત્ત્વદર્શનના માર્ગ પ્રત્યે લઈ જતી, એવી આ તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા સુખેથી—સહેલાઈથી, વિના પરિકલેશે

x સરખાવો :—“સત્પ્રજ્ઞાસદ્ગતો વૌયો દષ્ટિરિત્યભિધીયતે ।

અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાધાતાત્સત્પ્રવૃત્તિપદાવહઃ ॥ ” શ્રીયોગદષ્ટિસમુચ્ચય

—વિના પરિશ્રમે, સુગમતાથી કાંઈ જેવી તેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ જતી નથી, એ જ સૂચવે છે કે તે જીવની તથા રૂપ યોગ્યતા થયે પરમ દુર્લભ એવા ભગવદ્અનુગ્રહ થકી જ પ્રાપ્ત હોય છે.

આવી માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા વિના તત્ત્વદર્શન હોતું નથી એમ વ્યતિરેકથી કહી એ જ વસ્તુ હવે અન્વયથી દઢ કરતાં કહ્યું—‘સત્યાં चास्यां भवत्येतन्नियोगतः’—અને આ (શ્રદ્ધા) સતે આ (તત્ત્વદર્શન) નિયોગથી હોય છે, કલ્યાણ—માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા ચક્રુ સતે સદ્રૂપદર્શનની જેમ. ‘कल्याणचक्षुषीव सर्वरूपदर्शनम्।’ સતે તત્ત્વદર્શન હોયજ અર્થાત્ આ તત્ત્વરુચિરૂપ માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા હોય, તો પછી આ તત્ત્વદર્શન નિયોગથી—નિયમથી અવશ્યમેવ થાય છે. અત્રે દષ્ટાંતઃ જેમ કલ્યાણ ચક્રુ—નિરુપહત ખોડખાંપણ વિનાનું અવિકલ ચક્રુ હોય તો સદ્રૂપદર્શન થાય છે, સદ્ભૂત પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપદર્શન થાય છે, તેમ આ શ્રદ્ધારૂપ લાવચકું હોય તો તત્ત્વદર્શન થાય છે.

“શ્રદ્ધા જ્ઞાને જે અહો રે, તેહી જ કાર્ય કરાય રે....દયાલરાય.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ શ્રદ્ધાજન્ય તત્ત્વદર્શનમાં કાળ શિવાય ખીજે પ્રતિબંધ નથી અને આ પ્રતિબંધ પણ અપ્રતિબંધ જ છે, એમ પ્રદર્શિત કરે છે—

‘न ह्यत्र प्रतिबन्धो नियमेन ऋते कालादिति निपुणसमयविदः। अयं चाप्रतिबन्ध एव, तथा तद्भवनोपयोगित्वात्, तमन्तरेण तत्तत्सिद्ध्यसिद्धेः विशिष्टस्योपादानहेतोरेव तथापरिणतिस्वभावत्वात्।’ ૧૧૧

પણિકા—ન હિ—ન જ, અત્ર—અત્રે, માર્ગાનુસારિ શ્રદ્ધાથી સાધ્ય એવા દર્શનમાં પ્રતિબન્ધ—વિષ્કંભ—નિયમેન—નિયમથી, અવશ્યભાવથી, કયાંયથી એમ સમજાય છે શું સર્વથા ? ના, એટલા માટે કહ્યું—ઋતે—વિના, કાલાત્—કાલ. કારણ કે કાલ જ અત્ર પ્રતિબંધક છે એમ ભાવ છે, इति—એમ, નિપુણસમયવિદો—નિશ્ચયનયવ્યવહારીઓ વદે છે.

વારુ, કાલ પણ પ્રતિબંધક સતે એમ કેમ કહેવામાં આવે છે કે—‘અત્રે નિયમથી પ્રતિબંધ નથી જ ?’ તે માટે કહ્યું—અયં ચ—અને આ, કાલપ્રતિબંધ, અપ્રતિબન્ધ एव—અપ્રતિબન્ધ જ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તથા—તથાપ્રકારે, દર્શનરૂપતાથી, તસ્યા—તેનું, શ્રદ્ધાનું, ભવન—ભવન, પરિણમન, તે તદ્ભવન—તદ્ભવન, તત્ર ઉપયોગિત્વાત્—તેમાં ઉપયોગિપણાને લીધે, કાળના વ્યાપારવંતપણાને લીધે. વ્યતિરેક કહ્યો—

તં—તે, કાળ, અન્તરેણ—વિના, તત્ત્વસિદ્ધ્યસિદ્ધેઃ—તસ્ય—તેની, દર્શનની સ્વભાવલાભ અનિષ્પત્તિને લીધે, વિશિષ્ટસ્ય—વિશિષ્ટ, વિચિત્ર સહકારિ કારણથી જેનો સ્વભાવાતિશય આહિત છે એવા ઉપાદાનહેતોરેવ—ઉપાદાનહેતુના જ, પારિણામિક કારણના જ, તથાપરિણતિસ્વભાવત્વાત્—તથાપરિણતિ સ્વભાવને લીધે. તથાપરિણતિઃ—કાર્યાભિમુખ પરિણામ, સાં एव સ્વભાવઃ यस્ય સ તથા—તે જ છે સ્વભાવ જેનો—કાળનો તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્ત્વ—તદ્ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્માત્—તેથી, કાળના દ્રવ્ય—પર્યાયપણાને લીધે.

ઉપર્યુત્—કારણ કે અત્ર કાળ શિવાય પ્રતિબંધ નિયમથી નથી જ એમ નિપુણ સમયવિદો વદે છે. અને આ (કાળપ્રતિબંધ) અપ્રતિબંધ જ છે; કારણ કે તથાપ્રકારે તેના (શ્રદ્ધાના) ભવનમાં ઉપયોગિપણું છે માટે, તે (કાળ) વિના તેની (દર્શનની) સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે માટે, વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુનું જ તથાપરિણતિ સ્વભાવપણું છે માટે. ૧૧૧

વિવેચન

“ કાળલઘ્વિ લઘી પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલંબ;

એ જન જીવે રે જિનજી બાણજે રે, આનંદધન મત અંબ.

પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણો રે. ” શ્રી આનંદધનજી.

આ માર્ગાનુસારી શ્રદ્ધાથી નિયમથી તત્ત્વદર્શન થાય છે એમ જે કહ્યું તેમાં—‘અત્રે કાળ શિવાય પ્રતિબંધ નિયમથી નથી જ એમ નિપુણ સમયવિદો વદે છે;’ ‘ન હ્યત્ર પ્રતિવન્ધો ઋતે કાલાત્’; અર્થાત્ એક કાળ-સમય શિવાય બીજે અત્રે કાળ શિવાય કયાંયથી પણ પ્રતિબંધ-અટકાયત-રૂકાવટ અવશ્યપણે નથી જ; પ્રતિબંધ નથી અત્રે પ્રતિબંધક-અટકાયત કરનાર ને કોઈ પણ હોય તો તે માત્ર કાળ જ છે, એમ કુશલ શાસ્ત્રપટુ સમયવિદો-નિશ્ચયસિદ્ધાંત-જ્ઞાતાઓ કહે છે.

ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે—કાળ ને પ્રતિબંધક હોય તો પછી અત્રે નિયમથી પ્રતિબંધ નથી જ એમ કેમ કહ્યું? તેનો ખુલાસો કર્યો કે ‘આ (કાળપ્રતિબંધ) અપ્રતિબંધ જ છે,’—અયં ચાપ્રતિવંધ ઇવ, આ કાળપ્રતિબંધ તે પ્રતિબંધ જ નથી.

આ કાળપ્રતિબંધ ‘કારણ કે તથાપ્રકારે તેના (શ્રદ્ધાના) ભવનમાં ઉપયોગિપણું છે અપ્રતિબંધ જ માટે’, ‘તથા તદ્ભવનોપયોગિત્વાત્’; અર્થાત્ તથાપ્રકારે દર્શનરૂપ-પણે, તે શ્રદ્ધાના ભવનમાં-પરિણમનમાં કાળનું ઉપયોગિપણું છે

માટે. Only it is a question of time. એટલે પ્રતિબંધરૂપ થવાની વાત તો દૂર રહી, પણ શ્રદ્ધાને દર્શનરૂપપણે પરિણમાવવામાં કાળ પણ ઉપયોગી ભાવ ભજવી રહ્યો છે. કારણ કે ‘તે (કાળ) વિના તેની (દર્શનની) સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે માટે’, ‘તમન્તરેણ તત્ત્સિદ્ધ્યસિદ્ધેઃ’; અર્થાત્ કાલલઘ્વિપરિપાક થયા વિના તે દર્શનની સિદ્ધિ હોતી નથી.

“ ઉપાદાન ઉપાદાન નિજ પરિણતિ વસ્તુની રે, પણ નિમિત્ત આધીન....મુનિસુવત.”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

તે પણ કયા કારણથી? તો કે ‘વિશિષ્ટસ્યોપાદાનહેતોરેવ તથાપરિણતિસ્વભાવત્વાત્.’ ‘વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુનું જ તથાપરિણતિ સ્વભાવપણું છે, માટે;’ અર્થાત્ વિશિષ્ટ એટલે નાના પ્રકારના કાળ આદિ સહકારી કારણથી યુક્ત એવા ઉપાદાન વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુનું હેતુનું જ—પારિણામિક કારણનું જ તથાપ્રકારે પરિણતિસ્વભાવપણું તથાપરિણતિ છે, માટે. એટલે કે કાળ આદિ સહકારી નિમિત્તકારણો પણ જ્યાં આવી મળ્યા છે, એવું વિશિષ્ટ ઉપાદાન જ તેવા તેવા પ્રકારે કાર્યાભિમુખ પરિણતિ-પરિણામ પામે એવો તેનો સ્વભાવ છે; અને

દ્રવ્યના પરિવર્તન-પર્યાય કરવારૂપ વર્તનાધર્મપણાને લીધે કાળ પણ તે કાર્યાભિમુખ પરિણતિમાં પોતાનો ભાગ ભજવતો હોઈ ઉપયોગી છે.

“કાળલબ્ધિ મુજ મત ગણો, ભાવલબ્ધિ તુમ હાથે રે;
લડયડતું પણ ગજબચું, ગાળે ગજવર સાથે રે....સંભવ જિન.” શ્રી યશોવિજયજી.

આ શ્રદ્ધા ધર્મકલ્પવૃક્ષના અવધ્ય ખીજરૂપ છે, એમ પ્રશંસે છે—

‘તદેષાઽવન્ધ્યવીજમૂતા ધર્મ્મકલ્પદ્રુમસ્યેતિ પરિભાવનીયં । इयं चेह चक्षुरिन्द्रियं चोक्त-
वद्भगवद्भ्य इति चक्षुर्ददतीति चक्षुर्दाः ॥ ૧૬ ॥’^{૧૧૨}

‘અર્થ:—તેથી આ (શ્રદ્ધા) ધર્મકલ્પદ્રુમની અવધ્ય ખીજભૂત છે એમ પરિભાવ-
નીય છે.

અને આ (શ્રદ્ધા) અહીં ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉક્તવત્ ભગવંતો થકી છે, એટલે ‘ચક્ષુ-
ર્દદતીતિ ચક્ષુર્દા:’ ચક્ષુ દીએ તે ચક્ષુર્દો. ॥ ૧૬ ॥’^{૧૧૨}

વિવેચન

“કાર્યરૂચિ કર્તા થયે રે, કારક સવિ પલટાય રે....દયાલરાય !

આતમધર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલમાલ રે. દયાલરાય !” શ્રીદેવચંદ્રજી

તેથી—આ બધુંય ઉપરમાં કહ્યું તે પરથી સિદ્ધ થયું કે—‘एषाऽवन्ध्यवीजमूता धर्म-
कल्पद्रुमस्य’,—આ (શ્રદ્ધા) ધર્મ-કલ્પદ્રુમની અવન્ધ્ય ખીજભૂત છે, એમ પરિભાવનીય છે.
આ માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા જે કહી, તે ધર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષની અવધ્ય-અચૂક ખીજભૂત છે,—
કે જેમાંથી અવશ્ય ધર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષ ફાલીફૂલીને મુમુક્ષુને મોક્ષરૂપ મનોવાંચ્છિત ફલ
આપશે જ. એમ આ પરિભાવન-સર્વપ્રકારે ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

‘અને આ (શ્રદ્ધા) અહીં ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉક્તવત્ ભગવંતો થકી છે.’ આ શ્રદ્ધા છે
તે જ અહીં આ સૂત્રમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય વિવક્ષિત છે; અને આ ચક્ષુની પ્રાપ્તિ પણ, અભયની
જેમજ, ભગવંતોના ગુણપ્રકર્ષરૂપપણાથી, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાથી, તથાભાવે અવસ્થિ-
તિથી, અને સર્વથા પરાધર્મકરણથી આ ભગવંતો થકી જ હોય છે. એટલે ચક્ષુર્દદતિ इति ચક્ષુર્દા:—
ચક્ષુ દીએ છે તે ચક્ષુર્દો એવા આ ભગવંતો છે.

॥ इति चक्षुर्दाः ॥ ૧૬ ॥

૧૭. માર્ગદે

‘માર્ગદેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે માર્ગં તે ચિત્તં અવક્રં ગમન, ક્ષયોપશમવિશેષ, અર્થાત્ ‘સુખા’ એમ વ્યાખ્યા કરે છે—
તથા—

‘મગ્ગદયાણં’

इह मार्गः—चेतसोऽवक्रगमनं, भुजङ्गमगमननलिकायामतुल्यो विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसत्वाही क्षयोपशमविशेषः । हेतुस्वरूपफलशुद्धा सुखेत्यर्थः । ११३

અર્થઃ—તથા—

‘માર્ગદેને’

અહીં માર્ગ—ચિત્તં અવક્રં ગમન તે, ભુજંગમની ગમનનલિકાના આયામ તુલ્ય, વિશિષ્ટ ગુણસ્થાન પ્રાપ્તિમાં પ્રગુણ એવો સ્વરસવાહી ક્ષયોપશમવિશેષ છે; હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફલથી શુદ્ધ એવી ‘સુખા’ એમ અર્થ છે. ૧૧૩

વિવેચન

“કપટરહિત ધર્મ આત્મ અરપણા દે,
આતંદધન પદ દેહ.”—શ્રી આતંદધનજી.

તથાપ્રકારે માર્ગની પ્રાપ્તિ પણ આ ભગવતો થકી હોય છે, એટલા માટે અહીં ‘મગ્ગદયાણં’—માર્ગદેભ્યઃ—માર્ગદેને એ વિશિષ્ટ સૂત્રપદ કહ્યું છે. અહીં—આ સૂત્રમાં

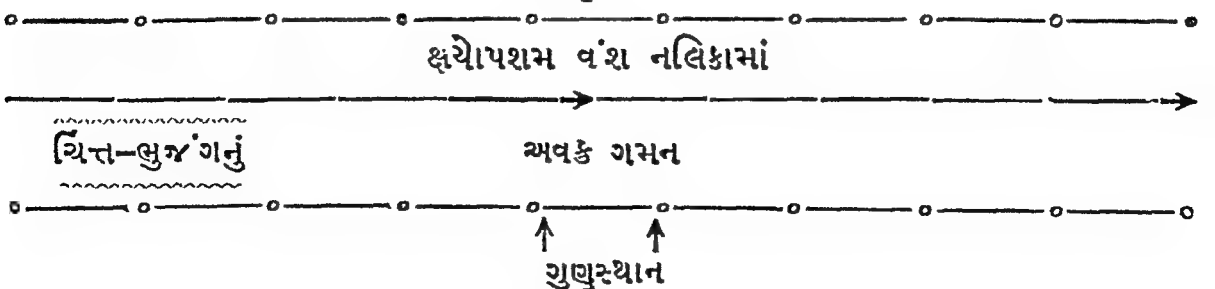
પંક્તિકા—મગ્ગદયાણં । માર્ગ इह—ઇત્યાદિ. इह—અહીં, સૂત્રમાં, માર્ગઃ—માર્ગ, પંથ, તે શું લક્ષણવાળો છે? તે માટે કહ્યું—चेतसो—ચિત્તં, મનં, અવક્રગમनम्—અવક્ર ગમન, અકુટિલા પ્રવૃત્તિ. કેવો? તે માટે કહ્યું—भुजङ्गमस्य—ભુજંગમની, સર્પની, ગમનનલિકા—શુપિર વંશ (પોલો વાસ) આદિ લક્ષણવાળી ગમનનલિકા,—જે વડે તે અંતઃપ્રવિષ્ટ જઈ શકે છે, તત્ત્વાઃ—તેનો, આયામઃ—દૈર્ઘ્ય, તન—તેની સાથે, તુલ્યઃ—તુલ્ય, ક્ષયોપશમવિશેષ એમ યોગ છે. કેવા પ્રકારનો? તે માટે કહ્યું—

विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः—વક્ષ્યમાણ વિશિષ્ટ ગુણલાભહેતુ, સ્વરસવાહી—નિળસિદ્ધાપ પ્રવૃત્ત, ક્ષયોપશમઃ—દુઃખહેતુ એવા દર્શનમોહાદિનો ક્ષયવિશેષ. તે આ પ્રકારે—જેમ નલિકાની અંદર પ્રવૃત્ત ભુજંગમના ગમનમાં અવક્ર જ નલિકાયામ સમીક્ષિત સ્થાનની પ્રાપ્તિનો હેતુ છે,—વક્ષમાં લાંબાના અશક્યપણાને લીધે, એમ તે પણ મિથ્યાત્વમોહનીયાદિ ક્ષયોપશમ ચિત્તને. તાત્પર્ય કહ્યું—हेतुस्वरूप-फलशुद्धा—હેતુના—પૂર્વોક્તિ અક્ષલક્ષણ હેતુથી, સ્વરૂપેણ—સ્વગત જ સ્વરૂપથી, ફલેન—વિવિદિપાદિ ફલથી, શુદ્ધા—નિર્દોષા, સુખા—ઉપશમસુખરૂપા સુખાસિદ્ધા એમ અર્થ છે. આ માર્ગના સ્વરૂપનો નિશ્ચય છે.

‘માર્ગઃ ચેતસોઽવક્રગમનં ।’ ‘માર્ગ—ચિત્તનું અવકે ગમન,’
 માર્ગ તે ચિત્તનું અકુટિલ પ્રવૃત્તિ છે. અર્થાત્ ચિત્તનું આડુંઅવળું-વાંકુંચુંકું નહિ
 અવકે ગમન ચાલવું, સીધું સરલપણે-ઋણુપણે ચાલવું તે માર્ગ છે. આ ચિત્તના
 અવકે ગમનરૂપ માર્ગ તે ‘ભુજંગમગમનનલિકાયામતુલ્યો ક્ષયોપશમ-
 વિશેષઃ’ ‘ભુજંગમની ગમનનલિકાના આયામ તુલ્ય એવો ક્ષયોપશમવિશેષ છે.’ અર્થાત્
 ભુજંગમની-સર્પની ગમનનલિકા એટલે પોલો વાંસ વગેરે નળી જેની અંદર પ્રવેશી તે
 ગમન કરી શકે છે, તેનો આયામ-દૈર્ઘ્ય-લંબાઈ, તેની સાથે તુલ્ય-સમાન એવો ક્ષયો-
 પશમવિશેષ-દર્શનમોહાદિનો ક્ષયવિશેષ છે. આ ક્ષયોપશમવિશેષ કેવો છે? તો કે
 ‘વિશિષ્ટગુણસ્થાનાવાપ્તિપ્રગુણઃ સ્વરસવાહી ।’ ‘વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિમાં પ્રગુણ
 એવો સ્વરસવાહી;’ અર્થાત્ કહેવામાં આવશે એવા વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રગુણ-
 અનુકૂળ, એવો સ્વરસવાહી એટલે સ્વરસથી આપોઆપ સહજ સ્વભાવે વહન કરતો—
 પ્રવર્તતો.

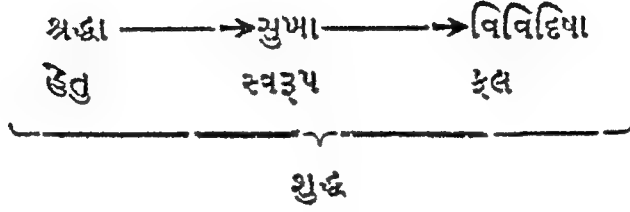
તાત્પર્ય કે-સર્પની ગતિ મૂળ તો વાંકી છે, પણ પોલા વાસની નળીમાં પેઠો એટલે
 તે વકે ગમન છોડી દઈ આપોઆપ સડસડાટ સીધો ચાલ્યો જાય છે, ને વાંસના આગળ
 આગળના ભાગરૂપ ગુણને સ્પર્શતો આગળ ધસે છે; આવા તેના
 ભુજંગમગમન અવકે સીધા સડસડાટ ગમનમાં અવકે-સરલ વાંસની નળીનું
 નલિકાયામ તુલ્ય અવકેપણું ને દીર્ઘપણું જ કારણભૂત છે. તે જ પ્રકારે ચિત્તરૂપ
 ક્ષયોપશમવિશેષ ભુજંગની ગતિ મૂળ તો વાંકી છે, પણ દર્શનમોહાદિના ક્ષયવિશેષ-
 રૂપ-ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ વંશનલિકામાં જીવનો પ્રવેશ થતાં વકે ગમન
 છોડી દઈ ચિત્ત સ્વરસથી આપોઆપ જ સીધું સરલપણે સડસડાટ ચાલ્યું જાય છે, ને
 ઉત્તરોત્તર આગળનું ગુણસ્થાન સ્પર્શતું સ્પર્શતું આત્મવિકાસમાં પ્રગતિ કરે છે. ચિત્ત-
 ભુજંગના આ અવકે ગમન યુક્ત પ્રગતિમાં-છંદસ્થાન પ્રાપ્તિમાં અવકે સરલ વાંસની નળીની
 લંબાઈ સમો ક્ષયોપશમવિશેષ જ કારણભૂત છે, કારણ કે સ્વરસથી આપોઆપ પ્રવર્તતો
 તે જ ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રગુણ-પ્રકૃષ્ટ ગુણ કરનારો અનુકૂળ છે.

આકૃતિ ૧

આમ ચિત્તના અવકેગમનરૂપ માર્ગ તે જીવનો ક્ષયોપશમવિશેષ જ છે. ધીમ્ન
 શબ્દમાં કહીએ તો ‘હેતુસ્વરૂપફલશુદ્ધા સુખેત્યર્થઃ’—હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફલથી

શુદ્ધ એવી 'સુખા' એમ અર્થ છે. અર્થાત પૂર્વોક્ત શ્રદ્ધારૂપ હેતુથી, ઉત્તરોત્તર નિર્મલ થતા જતા સ્વગત સ્વરૂપથી, અને વિવિદિધાદિ ફલથી શુદ્ધ-નિર્દોષ એવી સુખા-ઉપશમસુખરૂપ સુખાસિકા અથવા સુખરૂપ પ્રગતિ છે. આમ શ્રદ્ધા થકી ઉપજતી, સ્વરૂપશુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરતી ને વિવિદિધા નીપજવતી એવી આ સુખેથી પ્રગતિ કરવારૂપ સુખા એ જ ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ માર્ગ છે.

આ ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ માર્ગ વિના યથોક્ત ગુણસ્થાનાપ્રાપ્તિ નથી. સાનુબંધ ક્ષયોપશમ થકી જ હોય છે, એમ અન્વય-વ્યતિરેકથી સ્પષ્ટ કરે છે—

૧૦ નાસ્મિન્નાન્તરેઽસતિ યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિર્માર્ગવિષમતયા ચેતઃસ્વલનેન પ્રતિ-
વન્ધોપપત્તેઃ । સાનુવન્ધક્ષયોપશમતો યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ, અન્યથા તદયોગાત્ ક્લિષ્ટ-
દુઃખસ્ય તત્ર તત્ત્વતો વાધકત્વાત્ । ૧૧૪

૧૦ અર્થઃ—આ (ક્ષયોપશમ) આન્તર (હેતુ) નહિં સતે, યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ નથી, કારણ કે માર્ગવિષમતાથી ચેતઃસ્વલન વડે પ્રતિબંધની ઉપપત્તિ છે માટે. સાનુબંધ ક્ષયોપશમ થકી યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ છે, અન્યથા તેના અયોગ છે માટે, ક્લિષ્ટ દુઃખનું તેમાં તત્ત્વથી બાધકપણું છે માટે. ૧૧૪

પંક્તિકા—વ્યતિરેકથી ભાવતા કહે છે:—ન—ન જ, અસ્મિન્—આ, ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગ, આન્તરે—અન્તરંગ હેતુ સતે,—બહિરંગ ગુરુઆદિ સહકારિ સદ્ભાવે પણ, યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ—સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણજાલ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું:—માર્ગવિષમતયા—માર્ગવિષમતાથી, ક્ષયોપશમવિસંયુક્તાથી, ચેતઃસ્વલનેન—ચેતઃસ્વલન વડે, મનોવ્યાધાત વડે, પ્રતિવન્ધોપપત્તે—પ્રતિબંધની ઉપપત્તિને લીધે, યથોદિત ગુણસ્થાનાપ્રાપ્તિના વિષ્કંભસંભવને લીધે. કયા કારણથી ? કારણ કે સાનુવન્ધક્ષયોપશમાત્—સાનુબંધ ક્ષયોપશમ થકી, ઉત્તરોત્તર અનુબંધથી પ્રભૂત ક્ષયોપશમ થકી, ગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ—પૂર્વોક્ત ગુણસ્થાનાપ્રાપ્તિ ઉપજે છે. વ્યતિરેક કહ્યો—

અન્યથા—સાનુબંધ ક્ષયોપશમના અભાવે, તદયોગાત્—તેના અયોગને લીધે. યથોદિત ગુણસ્થાન પ્રાપ્તિના અભાવને લીધે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—ક્લિષ્ટ—ક્લિષ્ટ, દુઃખવતીતિ દુઃખ—દુઃખ દે છે તે દુઃખ, કર્મ, તેથી ક્લિષ્ટ કર્મના, તત્ર—તેમાં, નિરનુબંધ ક્ષયોપશમમાં, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, અન્તરંગ વૃત્તિથી, બાધકત્વાત્—પ્રકૃત ગુણસ્થાનના બાધકપણને લીધે,

વિવેચન

“સકલ વિભાવ ઉપાધિ થકી મન ઓસર્યો હો લાલ.

સત્તા સાધન માર્ગ લણી એ સંચર્યો હો લાલ. દીઠો સુવિધિ.”—શ્રીદેવચંદ્રજી

આમ ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ માર્ગ છે એમ અન્યથથી કહ્યું. તે જ વસ્તુ હવે વ્યતિરેકથી અહીં દેઢ કરી છે : ‘નાસ્મિન્નાન્તરેડસતિ યથોદિતગુણસ્થાનાત્રાપ્તિઃ ।’—‘આ (ક્ષયોપ-

શમ) આન્તર (હેતુ) નહિં સતે, યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ ક્ષયોપશમવિશેષ વિના નથી;’ આ ક્ષયોપશમરૂપ અંતરંગ હેતુ ન હોય, તો બહિરંગ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ ગુરુઆદિ સહકારીના સદ્ભાવે પણ યથોક્ત સમગ્ર્યદર્શનાદિ નથી ગુણભૂમિકાનો લાલ નથી હોતો. ‘માર્ગવિષમતાયા ચેતઃસ્ખલનેન

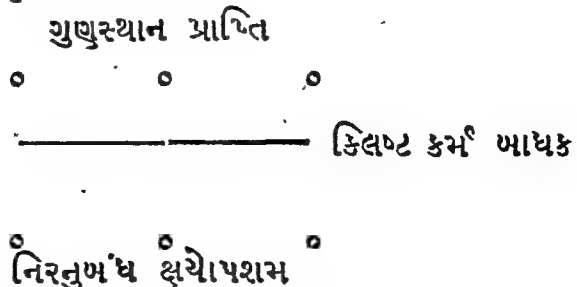
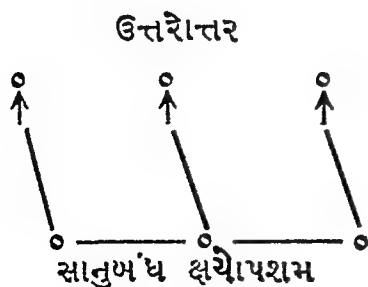
પ્રતિવન્ધોપપત્તેઃ ।’ ‘કારણ કે માર્ગવિષમતાથી ચેતઃસ્ખલન વડે પ્રતિબન્ધની ઉપપત્તિ છે માટે.’ વિષમ-ખડખડા માર્ગે ગમન કરતાં સ્ખલન થવાથી-ઠોકર લાગવાથી જેમ પ્રતિ-બંધ-અટકાયત થાય, તેમ ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગની વિષમતાથી ચિત્તસ્ખલન-મનોવ્યાધાત વડે કરીને યથોક્ત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ-અવરોધ-રૂકાવટ હોય, માટે.

તે પણ કયા કારણથી? તો કે ‘સાનુવન્ધક્ષયોપશમતો યથોદિતગુણસ્થાનાત્રાપ્તિઃ, અન્યથા તદયોગાત્ ।’ ‘સાનુબંધ ક્ષયોપશમ થકી યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ છે, અન્યથા તેનો અયોગ છે, માટે.’ સાનુબંધ-ઉત્તરોત્તર અનુબંધવાળા

સાનુબંધ ક્ષયોપશમ-સંકલનાબદ્ધ ક્ષયોપશમ થકી યથોક્ત ગુણસ્થાન લાલ ઉપજે છે, થકી ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ, નહિં તો તેવા સાનુબંધ ક્ષયોપશમના અભાવે ક્ષયોપશમ ઉત્તરો-નહિં તો નહિં ત્તર સંકલનાબદ્ધ ન હોય, એટલે કે ઉત્તરોત્તર સંકલના વિહીન નિરનુબંધ હોય તો પ્રસ્તુત ગુણસ્થાન પ્રાપ્તિનો યોગ ઘટતો નથી.

કારણ કે ‘ક્ષિપ્તદુઃખસ્ય તત્ર તત્ત્વતો બાધકત્વાત્ ।’ ક્ષિપ્ત દુઃખનું તેમાં તત્ત્વથી બાધક-પણું છે માટે.’ અર્થાત્ ‘દુઃખયતીતિ દુઃખ’-દુઃખ છે તે દુઃખ, અને કર્મ દુઃખ છે છે, માટે અત્રે દુઃખ શબ્દથી કર્મ કહ્યું છે. આ ઉપરથી ક્ષિપ્ત દુઃખનું એટલે ક્ષિપ્ત કર્મનું તેમાં-નિરનુબંધ ક્ષયોપશમમાં તત્ત્વથી-અંતરંગ વૃત્તિથી પ્રસ્તુત ગુણસ્થાનનું બાધકપણું છે; એટલે કે નિરનુબંધ ક્ષયોપશમમાં જે ક્ષિપ્ત કર્મનું હોવાપણું છે, તે ક્ષિપ્ત કર્મ જ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં બાધકરૂપ-અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે. આ આકૃતિથી સ્ફુટ થશે—

આકૃતિ ૨

સાનુબંધ કર્મ તે જ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક કિલ્લટ કર્મ છે, અને માર્ગપ્રાપ્તિ સતે જીવ તેનો અતિસંકિલ્પ નથી હોતો, ઇત્યાદિ પરમ પ્રવચનરહસ્ય પ્રકાશે છે—

૧૧ સાનુવન્ધં ક્લિષ્ટમેતદિતિ તન્નગર્ભઃ, તદ્વાધિતસ્યાસ્ય તથાગમનાભાવાત, મૂયસ્તદનુ-
ભવોપપત્તેઃ । ન ચાસૌ તથાઽતિસંકિલ્પસ્તત્પ્રાપ્તાવિતિ પ્રવચનપરમગુહ્યં, ન ચ્ચલુ મિન્નગ્રન્થે-
મૂયસ્તદ્વન્ધ્વ ઇતિ તન્નયુક્તયુપપત્તેઃ । ૧૧૬

૧૧ અર્થ :—સાનુબંધ એવું આ (કર્મ) કિલ્લટ છે એમ તન્નગર્ભ છે, તેનાથી આધિત
એવા આના (ચિત્તના) તથાગમનનો અભાવ છે માટે, પુનઃ તેના (કિલ્લટ દુઃખના)
અનુભવની ઉપપત્તિ છે માટે.

અને તે (પ્રકૃત જીવ) તેની (માર્ગની) પ્રાપ્તિ સતે તથાપ્રકારે અતિસંકિલ્પ નથી
હોતો, એમ પ્રવચનનું પરમ ગુહ્ય છે,—નિશ્ચયે કરીને ભિન્નગ્રન્થિને પુનઃ તેનો બંધ નથી
એવી તન્નયુક્તિની ઉપપત્તિને લીધે. ૧૧૫

વિવેચન

“ ધ્યાતિ ડુંગર આડા અતિ ઘણા, તુજ દરિશણ જગનાથ. ” શ્રી આનંદધનજી

ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક કિલ્લટ કર્મ છે એમ ઉપરમાં કહ્યું. આ કિલ્લટના
સ્વરૂપનું જ વ્યાખ્યાન અત્ર કયું છે : ' સાનુવન્ધં ક્લિષ્ટમેતદિતિ તન્નગર્ભઃ । ' સાનુબંધ
એવું આ (કર્મ) કિલ્લટ છે એમ તન્નગર્ભ છે. ' સાનુબંધ એટલે ઉત્તરોત્તર પરંપરાથી

પણિકા—સાનુવન્ધ—પરંપરાનુબંધવાળું, ક્લિષ્ટ—કિલ્લટ, ક્લેશકારિ, પતત્—આ, કર્મ,—
નહિ કે પુનઃ તત્કાળ જ પરમ ક્લેશકારિ પણુ,—દેકેદેકાચાર્યાના શિષ્યોના કર્મ જેમ, અથવા
મહાવીરના કર્મ જેમ, ઇતિ તન્નગર્ભઃ—આ પ્રવચનપરમાર્થ છે. આ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું :—
તદ્વાધિતસ્ય—તેનાથી આધિત, કિલ્લટકર્મથી અભિશૂન, અસ્ય—આના, ચિત્તના, તથાગમનાભાવાત—
તથાપ્રકારે ગમનના અભાવને લીધે, અવક્રતાથી વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનગમનના અભાવને લીધે. કયા કારણથી ?
તે માટે કહ્યું—મૂયસ્તદનુભવોપપત્તે—પુનઃ તેના અનુભવની ઉપપત્તિને લીધે, તસ્ય—તેનો, કિલ્લટ દુઃખનો,
અનુભવ એવ ઉપપત્તિ—અનુભવ જ ઉપપત્તિ, તસ્યા—તેને લીધે. અવશ્ય અનુભવનીય એવું તે
(કિલ્લટ કર્મ) સતે અવક્ર ચિત્તગમન કેમ હોય ? એમ ભાવ છે.

વારુ, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયે પણ કોઈના મિથ્યાત્વગમનને લીધે અત્રે કિલ્લટ દુઃખનો અભાવ
કેમ ? તે માટે કહ્યું—ન ચ—ન જ, અસૌ—તે, પ્રકૃત જીવ, તથા—તથાપ્રકારે, પૂર્વની જેમ, અતિસંકિલ્પઃ
—અતીવ સાનુબંધ ક્લેશવાળો, તત્પ્રાપ્તૌ—માર્ગપ્રાપ્તિ થયે, ઇતિ—આ, પ્રવચનપરમગુહ્ય—
પ્રવચનનું પરમ ગુહ્ય, શાસનનું હૃદય છે. અત્રે હેતુ—

ન ચ્ચલુ—ન જ, મિન્નગ્રન્થે—ભિન્નગ્રંથિવંતે, સમ્યક્ત્વવંતે, મૂયઃ—પુનઃ, તદ્વન્ધઃ—
ગ્રંથિબંધ, ઇતિ—એમ, તન્નયુક્તયુપપત્તે—તન્નયુક્તિની ઉપપત્તિને લીધે, પુનઃ તેના બંધ વડે કદી પણ
બંધલીન થતો નથી ઇત્યાદિ શાસ્ત્રીય યુક્તિના યોગને લીધે.

જેનો અનુબંધ-સંકલના થયા કરે છે, એવું જે આ કર્મ તે જ સાનુબંધ કર્મ 'કિલ્લેટ'—કલ્પેશકારિ છે, (પણ સ્કંદકાચાર્યના શિષ્યોના કર્મની જેમ તે કિલ્લેટ અને કે મહાવીરના કર્મની જેમ તત્કાલ જ પરમ કલ્પેશકારિ કર્મ તે કિલ્લેટ તે જ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ નથી,) એમ તંત્રગર્ભ-પ્રવચનપરમાર્થ છે. કારણ કે 'તેનાથી બાધિત પ્રતિબંધક એવા આના (ચિત્તના) તથાગમનનો અભાવ છે માટે; ' તે કિલ્લેટ કર્મથી બાધિત-પીડિત-કલ્પેશિત ચિત્તના તથાપ્રકારે અવકેપણે ગુણસ્થાન પ્રત્યે ગમનનો અભાવ હોય છે, માટે; અર્થાત્ કિલ્લેટ કર્મથી કલ્પેશિત ચિત્ત વાંકું ચાલે છે, એટલે તેનું તેવા પ્રકારે ગુણસ્થાન પ્રત્યે ગમન હોતું નથી.

અને તે પણ કયા કારણથી? તો કે ' પુનઃ તેના (કિલ્લેટ દુઃખના) અનુભવની ઉપપત્તિ છે, માટે; પુનઃ કિલ્લેટ દુઃખનો—કર્મનો અનુભવ એ જ તેની ઉપપત્તિ—ઘટમાનતા છે, માટે. એટલે કિલ્લેટ દુઃખરૂપે—કલ્પેશરૂપે અવશ્ય અનુભવમાં આવતું એવું તે કિલ્લેટ કર્મ સતે અવકે ચિત્તગમન કેમ હોય? ને અવકે ચિત્તગમન ન હોય તો ગુણસ્થાન પ્રત્યે ગમનરૂપ પ્રગતિ કેમ હોય? અર્થાત્ ન જ હોય. આથી ઉલટું અકિલ્લેટ (નિરનુબંધ) કર્મ હોય તો જ ચિત્તનું અવકે ગમન હોય ને ગુણસ્થાન પ્રત્યે પ્રગતિ હોય. તાત્પર્ય કે—સાનુબંધ એવા કિલ્લેટ કર્મથી નિરનુબંધ ક્ષયોપશમને લીધે ચિત્તના અવકે ગમનરૂપ માર્ગની પ્રાપ્તિ હોય નહિ; પરંતુ નિરનુબંધ એવા અકિલ્લેટ કર્મથી સાનુબંધ ક્ષયોપશમવિશેષને લીધે જ ચિત્તના અવકે ગમનરૂપ માર્ગની પ્રાપ્તિ હોય.

અત્રે કોઈ શંકા કરશે—સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયે પણ પતન થવાથી કોઈને મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ હોય છે, તો પછી અત્રે કિલ્લેટ કર્મનો અભાવ કેમ? તેના નિવારણુર્થે કહ્યું :—'ન ચાસૌ તથાઽતિસંક્લિષ્ટસ્તત્પ્રાપ્તાવિતિ પ્રવંચનપરમગુહ્યં।'

માર્ગપ્રાપ્તિ સતે 'તે (પ્રકૃત ભુવ) તેની (માર્ગની) પ્રાપ્તિ સતે તથાપ્રકારે અતિસંક્લિષ્ટ ન હોય અતિસંક્લિષ્ટ નથી હોતો એમ પ્રવચનનું પરમ ગુહ્ય છે ' અર્થાત્ તે પ્રકૃત ભુવ માર્ગની પ્રાપ્તિ થશે, પૂર્વની જેમ તથાપ્રકારે અતિસંક્લિષ્ટ—સાનુબંધ કિલ્લેટ કર્મવાળો—અતિ કલ્પેશિત નથી હોતો,—એમ આ પ્રવચનનું—જિનશાસનનું પરમ ગુહ્ય, પરમ રહસ્ય છે.

તે અતિસંક્લિષ્ટ કેમ નથી હોતો? તો કે ' ન ચલુ મિત્રગ્રન્થે મૃયસ્તદ્વન્ધ્વઃ । ' ' નિશ્ચયે કરીને લિન્નઅંથિને પુનઃ તેનો બંધ નથી એવી તંત્રયુક્તિની ઉપપત્તિને લીધે. ' અર્થાત્ જેણે અંથિનો ભેદ કર્યો છે, એવા સમ્પ્રયત્વવંતને પુનઃ તેનો તેવા પ્રકારે બંધ નથી હોતો. તે અંથિ એકવાર ત્રૂટી એટલે બસ ત્રૂટી! ખલાસ! તે ફરીને તેવા સ્વરૂપમાં પાછી ઊભી થવા પામે જ નહિ, સંધાય નહિ, એવા તેનો ભેદ હોય છે,—એવા પ્રકારે શાસ્ત્રીય યુક્તિનું ઘટમાનપણું છે માટે.

એમ અનિવૃત્તિગમનથી આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમવિશેષનો ખીજ ક્ષયોપશમોથી ભેદ છે, અને આ અંગે યોગાચાર્ય પતંજલિની પણ સંમતિ છે, એમ સમન્વય સાધે છે—

૧૨ એવમનિવૃત્તિગમનેનાસ્ય ભેદઃ । સિદ્ધૈ ચૈતન્ પ્રવૃત્ત્યાદિશબ્દવાચ્યતયા યોગાચાર્યાણાં, પ્રવૃત્તિપરાક્રમજયાનન્દઋતમ્ભરભેદઃ કર્મ્મયોગ इत्यादिविचित्रवचनश्रवणादिति । ૧૧૬

૧૨ અર્થઃ—એમ અનિવૃત્તિગમને કરી આનો (માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો) ભેદ છે, અને આ પ્રવૃત્તિઆદિ શબ્દવાચ્યતાથી યોગાચાર્યોને સિદ્ધ છે,—પ્રવૃત્તિ, પરાક્રમ, જય, આનંદ ને ઋતંભર ભેદવાળો કર્મયોગ છે, ઇત્યાદિ વિચિત્ર વચનના શ્રવણને લીધે. ૧૧૬

વિવેચન

“ શુદ્ધ માર્ગે વધ્યો સાધ્ય સાધન સધ્યો,

સ્વામી પ્રતિષ્ઠે સત્તા આરાધે....અહો શ્રી સુમતિ જિન ! ” શ્રી દેવચંદ્રજી

આ બધું જે ઉપરમાં કહ્યું તેનો ફલિતાર્થ શું ? તે માટે એમ કહ્યું—‘ એવમનિવૃત્તિ-ગમનેનાસ્ય ભેદઃ । ’ અનિવૃત્તિગમને કરી આનો (માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો) ભેદ છે. અર્થાત

પંક્તિકા—તેથી શું સિદ્ધ થયું ? તે માટે કહ્યું—એવં—એમ, સાનુબંધતાથી, અનિવૃત્તિગમનેન—અનિવૃત્તિગમનથી, અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિથી, અસ્ય—આનો, માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો, ભેદઃ—ભેદ, વિશેષ,—શેષ ક્ષયોપશમોથી. પરતંત્ર વડે પણ આ સાધતાં કહ્યું—સિદ્ધૈ ચ—અને સિદ્ધ છે, પ્રતીત છે, ઇતન્—આ સાનુબંધ ક્ષયોપશમવંતનું ગ્રન્થિભેદાદિ લક્ષણ પરતુ, પ્રવૃત્ત્યાદિશબ્દવાચ્યતયા—પ્રવૃત્તિ આદિ શબ્દવાચ્યતાથી, નામાન્તરથી એમ અર્થ છે, યોગાચાર્યાણાં—યોગાચાર્યોને, પતંજલિપ્રભૃતિને. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

પ્રવૃત્તિપરાક્રમજયાનન્દઋતમ્ભરભેદઃ કર્મ્મયોગઃ—પ્રવૃત્તિ, પરાક્રમ, જય, આનંદ ને ઋતંભર ભેદવાળો કર્મયોગ છે. પ્રવૃત્તિઃ—ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ શુદ્ધિલક્ષણા પ્રવૃત્તિ, પ્રકૃત માર્ગ એમ અર્થ છે, પરાક્રમેણ—પરાક્રમથી, વીર્યવિશેષ વૃદ્ધિથી, અપૂર્વકરણ વડે એમ અર્થ છે, જયઃ—જય, વિબંધકનો અભિસવ, વિદ્વજય, અનિવૃત્તિકરણ એમ અર્થ છે. આનન્દઃ—આનંદ,—સમ્યગ્દર્શનલાભરૂપ, ‘ તમોગ્રન્થિભેદાદાનન્દઃ ’—તમોગ્રન્થિના ભેદ થકી આનંદ એ વક્ષ્યમાણ વચનથી, ઋતમ્ભરઃ—ઋતના, સત્યના, ભરણાત્—ભરણથી, અને તેથી તે તે પ્રવૃત્ત્યાદયો ભેદા યસ્ય સ તથા—તે પ્રવૃત્તિ આદિ ભેદ છે જેના તે તથા, કર્મ્મયોગઃ—ક્રિયાલક્ષણ કર્મયોગ. કર્મનું ગ્રહણ ઇચ્છાલક્ષણ પ્રશ્નિધાનયોગના વ્યવચ્છેદાર્થે છે. સામાન્યથી અન્યત્ર યોગ પંચ પ્રકારનો છે. કહ્યું છે કે—

“ પ્રણિધિપ્રવૃત્તિવિધ્નજયસિદ્ધિવિનિયોગભેદતઃ પ્રાયઃ ।

ધર્મજૈરાશ્વ્યાતઃ શ્રુમાશયઃ પચ્ચધાઉત્ર ત્રિધો ॥ ” (પો.૩૧.૩૬, ૩-૬).

(અર્થાત) પ્રશ્નિધિ, પ્રવૃત્તિ, વિદ્વજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગના ભેદથી પ્રાયે ધર્મજોથી પંચ પ્રકારનો શુભાશય અત્ર વિધિમાં કહ્યો છે. અને શુભાશય તે યોગ છે. ઇત્યાદિ—આદિ શબ્દથી ઇચ્છાયોગ આદિ વચનનું ગ્રહણ છે.

એવા પ્રકારે સાનુબંધપણે અનિવૃત્તિગમનથી-પાછું વળવારૂપ અનિવૃત્તિગમને કરી નિવૃત્તિ જ્યાં નથી (No turning back) એવા ગમનથી આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો લેદ છે, શેષ ક્ષયોપશમોથી વિશેષ છે; આ ક્ષયોપશમનો લેદ અનિવૃત્તિગમનરૂપ લક્ષણથી આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમ બાકીના બીજા ક્ષયોપશમોથી જૂદો પડે છે. વાંસની નળીમાં પેઠેલા ભુજંગને જેમ પાછું વળવાપણું નથી, પણ સાનુબંધપણે ઉત્તરોત્તર આગળ જવાપણું જ છે એવું અનિવૃત્તિગમન હોય છે; તેમ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમવિશેષને પામેલા ભવ્ય-ભુજંગને પણ પાછું વળવાપણું નથી, પણ સાનુબંધપણે ઉત્તરોત્તર આગળ આગળની ગુણભૂમિકાને સ્પર્શતા જવાપણું જ છે એવું અનિવૃત્તિગમન હોય છે; એટલે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ-નિવર્તે નહિ એવું અનિવૃત્તિકરણ હોય છે. પરંતુ આવો માર્ગરૂપ સાનુબંધ ક્ષયોપશમવિશેષ જેને નથી, પણ નિરનુબંધ ક્ષયોપશમ હોય છે, તેને તો તેવું અનિવૃત્તિગમન હોતું નથી. આમ અનિવૃત્તિગમન વડે કરીને માર્ગરૂપ સાનુબંધ ક્ષયોપશમવિશેષનો શેષ નિરનુબંધ ક્ષયોપશમોથી પ્રગટ લેદ છે. અને આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમવિશેષની પ્રાપ્તિથી અનિવૃત્તિગમન વડે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતાં અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ આ પ્રકારે—

‘ભવ્યોને યથાપ્રવૃત્ત કરણ, અપૂર્વ કરણ અને અનિવૃત્તિ કરણ એમ ત્રણેય કરણ પ્રાપ્ત થાય છે; અને બીજાઓને એટલે કે અભવ્યોને પહેલું યથાપ્રવૃત્ત કરણ જ હોય છે, બીજા કરણ તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. અત્રે કરણ એટલે યથાપ્રવૃત્ત કરણ પરિણામ. ‘આગુસે ચલી આતી હે’ એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમાં અદિતું સ્વરૂપ પ્રવર્ત્તામાં પ્રવર્ત્તામાં જીવને જે કવચિત્ કિંચિત્ ભાવચમકારા જેવું સામાન્યપણે (Ordinarily) પ્રવર્તે છે એવું પૂર્વાતુપૂર્વ કરણ તે યથાપ્રવૃત્ત કરણ છે. આવું યથાપ્રવૃત્તકરણ તો જીવ અનંતવાર કરે છે ને અનંતવાર અંથિની નિકટ આવે છે, પણ તે માત્ર સામાન્ય સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઈ આત્મવીર્યની મંદતાને લીધે તે અંથિલેદ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે. અને ભવ્ય પણ જ્યાંલગી અપૂર્વ (Unprecedented) આત્મપરિણામરૂપ ભાવને પામી, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્કુરાવી, અનન્ય પ્રયત્નથી-અસાધારણ (Extra-ordinary effort) પ્રયાસથી, પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી (With all his might) શૂરવીરપણે ‘યાહોમ કરીને,’ અંથિરૂપ દુર્લેધ દુર્ગનો લેદ કરવા સર્વાત્માથી પ્રવર્ત્તો નથી, ત્યાંલગી તે પણ તે કાર્યમાં સફળ થતો નથી. પણ જીવ જ્યારે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં વર્ત્તો હોય છે ને તેમાં પણ ભાવમલની અત્યંત ક્ષીણતા થાય છે, ત્યારે ભવ્ય જીવને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે અંથિલેદની અત્યંત નિકટ આવે છે. એટલે પછી તેને અપૂર્વ આત્મભાવનો ઉદ્ભાસ થતાં, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્કુરણાથી અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય છે અપૂર્વ કરણ એટલે અનાદિકાળમાં પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી એવો અપૂર્વ આત્મપરિણામ;

અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ—નિવર્તે નહિ, તે અનિવૃત્તિકરણ. અપૂર્વ કરણથી અંધિલેદ થાય છે અને અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યક્ત્વ થાય છે. અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જો ત્રીજા સંવેગથી અપૂર્વ પુરુષાર્થધારા ચાલુ રાખે ને વધારે, તો પદ્યોપસ-સાગરોપમાદિ જેટલી કર્મસ્થિતિ પણ શીઘ્ર ક્ષય કરી, અપાટાખંધ ભાવશ્રાવક, ભાવસાધુ આદિ દશાને પામે, અને ઉપશમ-ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થઈ, અનુપમ કેવલજ્ઞાન પ્રગટાવી, ચાલત તે જ ભવે પણ મોક્ષ પામે. જો જીવના પુરુષાર્થમાં મંદતા હોય તો તે પ્રમાણે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પણ ઢીલ થાય. એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ જીવના પુરુષાર્થમક્ષને આધીન છે.”

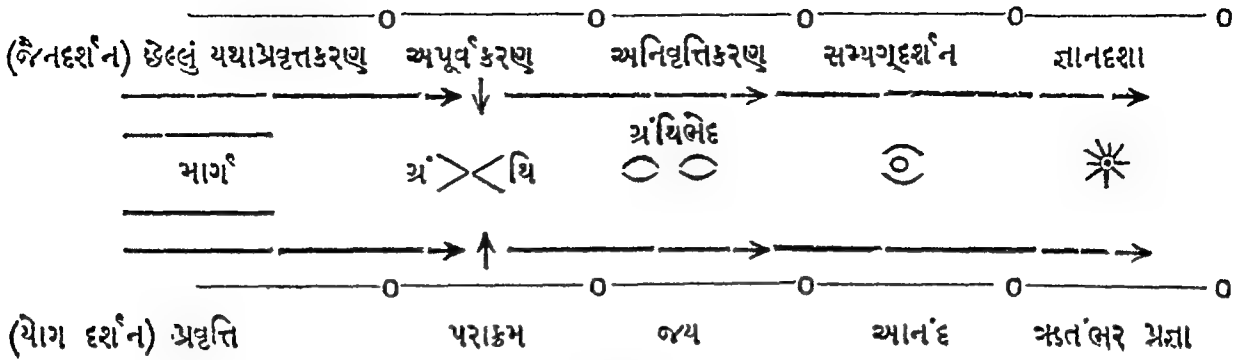
—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચનમાંથી (સ્વરચિત) પૃ. ૪૬-૪૮

એમ અનિવૃત્તિગમન વડે માર્ગરૂપ સાનુખંધ ક્ષયોપશમનો લેદ જિનાગમની યુક્તિથી સિદ્ધ છે. ‘અને આ પ્રવૃત્તિ આદિ શબ્દવાચ્યતાથી યોગાચાર્યોને સિદ્ધ છે.’ અર્થાત સાનુખંધ ક્ષયોપશમવંતને અનિવૃત્તિગમનથી અંધિલેદાદિ પ્રાપ્ત જેન દર્શન હોય છે, એ જિનદર્શનસંમત વસ્તુ, પંતજલિઆદિ યોગાચાર્યોને અને યોગદર્શનની પણ પ્રવૃત્તિ આદિ શબ્દવાચ્યતાથી—નામાન્તરથી સિદ્ધ છે, પ્રતીત પરિભાષાનો સુમેળ છે—‘પ્રવૃત્તિપરાક્રમજયાનન્દઋતમ્મરમેદઃ કર્મયોગઃ।’ ‘પ્રવૃત્તિ પરાક્રમ, જય, આનંદ ને ઋતંભર લેદવાળો કર્મયોગ છે ઇત્યાદિ વિચિત્ર વચનના શ્રવણને લીધે.’ અર્થાત જે જિનદર્શનસંમત વસ્તુ છે, તેને માટે તે યોગદર્શનપ્રણેતાઓ જૂદો શબ્દ પ્રયોગ કરી તેને નામાન્તરથી ઓળખે છે, પણ તેમાં માત્ર શબ્દલેદ છે, અર્થલેદ નથી. આ બંને પરિભાષાલેદનો સમન્વય આ પ્રકારે—

(૧) શુદ્ધિલક્ષણા પ્રવૃત્તિ તે ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ બરાબર છે, પ્રકૃત માર્ગ એ જ પ્રવૃત્તિ છે. (૨) વીર્યવિશેષવૃદ્ધિરૂપ પરાક્રમ તે અપૂર્વકરણ બરાબર છે. (૩) નિવૃત્તજયરૂપ જય તે અનિવૃત્તિકરણ બરાબર છે. (૪) આનંદ તે સમ્યગ્દર્શન—લાભ બરાબર છે, ‘તમોગ્રંથિમેદાદાનન્દઃ’—તમોઅંધિલેદ થકી આનંદ એ વચનથી. (૫) ઋતના—સત્યનાં ભરણથી—ધારણથી ‘ઋતંભર’ પ્રજાવિશેષ તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની સાચી જ્ઞાનદશા બરાબર છે.

અત્રે પ્રથમ તો પ્રવૃત્તિ કરે, એટલે માર્ગ પામે; પછી તે માર્ગે અપૂર્વ ઉત્સાહથી આગળ વધવાનું પરાક્રમ દાખવે, અને વચ્ચે વિઘ્ન આવે તેનો જય કરે; એટલે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી આનંદ ઉપજે અને પછી તથારૂપ સાચી વીતરાગ દશા થતાં ઋતંભરા યુદ્ધિ પ્રગટે. આમ પ્રવૃત્તિઆદિ લેદવાળો કર્મયોગ છે, આધ્યાત્મિક ક્રિયારૂપ અંતરાત્મ-પરિણુતિવાળો કર્મયોગ છે. ઇત્યાદિ વિચિત્ર—નાનારૂપ વચન પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં શ્રુત થાય છે, તે પરથી પણ ઉક્ત સર્વ વસ્તુ પરિપુષ્ટ થાય છે. આ આકૃતિથી સ્પષ્ટ સમજાશે—

આકૃતિ ૩

અને આ માર્ગ ભગવંતો થકી જ હોય, માટે ભગવંતો માર્ગદે છે, એમ નિગમન કરે છે—

૧૩ ન ચેદં યથોદિતમાર્ગભાવે, સ ચોક્તવદ્ ભગવદ્ભ્યંદ્વિતિ માર્ગે દદતિ માર્ગદાઃ ॥ ૧૭ ॥ ૧૧૭

૧૩ અર્થઃ—અને આ (અનિવૃત્તિગમન) યથોદિત માર્ગના અભાવે ન હોય, અને તે માર્ગ ઉક્તવત્ ભગવંતો થકી છે. એટલે માર્ગ દીએ છે તે માર્ગદે. ॥ ૧૭ ॥ ૧૧૭

“ મારગદેશક મોક્ષનો રે, કેવલજ્ઞાન નિધાન;

ભાવદયાસાગર પ્રભુ રે, પર ઉપગારી પ્રધાનોરે....વીર પ્રભુ.” શ્રી દેવચંદ્રભ

અને આ જે અનિવૃત્તિગમન-પાછા વળ્યા વિનાનું-નિવૃત્તિ વિનાનું ગમન કહ્યું તે યથોક્ત ક્ષયોપશમવિશેષલક્ષણ માર્ગના અભાવે ન હોય, —ન ચેદં યથોદિતમાર્ગભાવે; અને તે માર્ગ પણ અભયાદિ અધિકારમાં અગાઉ કહ્યા સુજળ ગુણપ્રકર્ષરૂપપણા આદિ ચાર કારણકલાપથી ભગવંતો થકી જ હોય. એટલે માર્ગ દીએ તે માર્ગદે એવા આ અર્હંત ભગવંતો છે.

॥ ઇતિ માર્ગદાઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૮. શરણદે

‘શરણદેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે ભવારણગત આર્ત ઇવોને સમાશ્વાસનસ્થાન સમું તત્ત્વચિન્તાઅધ્યવસાન—વિવિદિષા (તત્ત્વ-નિગ્રાસા)એ જ શરણુ, એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

૧૪ તથા—

‘સરણદયાણં’

इह शरणं—भयार्त्तत्राणं, एतच्च संसारकान्तारगतानां अतिप्रवलरागादिपीडितानां
दुःखपरम्परासङ्केशविक्षोभतः समाश्वसनस्थानकल्पं तत्त्वचिन्तारूपमध्यवसानं
विविदिषेत्वर्थः । ११८

૧૪ અર્થ—તથા—

‘શરણુદોને’

અહીં ‘શરણુ ભયાર્ત્તનું’ ત્રાણુ છે; અને એ,—દુઃખપરંપરા ને સંકલેશના વિદ્વેષભ થકી અતિપ્રબલ રોગાદિથી પીડિત એવા સંસારકાન્તારગતોને સમાશ્વાસનસ્થાન સમું—તત્ત્વ-ચિન્તારૂપ અધ્યવસાન છે; વિવિદિષા એમ અર્થ છે. ૧૧૮

વિવેચન

‘ત્રાણુ શરણુ આધાર છો રે, પ્રભુજી ભગ્ય સહાય રે....દયાલરાય !

દેવચંદ્ર પદ નીપજે રે, જિનપદ કજ સુપસાય રે....દયાલરાય !”—શ્રી દેવચંદ્રજી

તથા—તેવા જ પ્રકારે આ ભગવંતો શરણુ દેનારા છે એટલા માટે અત્રે ‘સરણદયાણં’—શરણદેભ્યઃ—શરણુદોને એ પદ મૂક્યું. અહીં આ સૂત્રમાં ‘શરણુ એટલે ભયાર્ત્તનું’ ત્રાણુ છે. ‘શરણં ભયાર્ત્તત્રાણં’ ।’ ભયથી જે આર્ત—દુઃખી છે તેનું ત્રાણુ—રક્ષણુ—અચાવવું તે શરણુ છે. અને એ શરણુ ‘તત્ત્વચિન્તારૂપમધ્યવસાન’—‘તત્ત્વચિન્તારૂપ અધ્યવસાન’—આધ્યાત્મિક અંતરંગ વૃત્તિ છે. અર્થાત્ તત્ત્વચિન્તાનરૂપ જે ચિત્તપરિણતિ, સંકલ્પરૂપ મનોવ્યાપાર, આધ્યાત્મિક અંતરંગ વૃત્તિ તે જ ભવભયથી આર્તનું—દુઃખીનું ત્રાણુ—રક્ષણુ કરનાર શરણુ છે.

આ શરણુ કેવું છે ? તો કે—દુઃખપરમ્પરાસંકલેશવિક્ષોભતઃ—દુઃખપરંપરા ને સંકલેશના વિદ્વેષભ થકી અતિપ્રબલ રોગાદિથી પીડિત એવા સંસારકાન્તારગતોને

પંક્તિકા—દુઃખપરમ્પરાસંકલેશવિક્ષોભતઃ—દુઃખપરમ્પરાયાઃ—નરકાદિભવરૂપ દુઃખપરંપરાના, સંકલેશસ્ય ચ—અને કાષાદિ લક્ષણ સંકલેશના, વિક્ષોભતઃ—વિદ્વેષભ થકી, સ્વરૂપદ્વાસલક્ષણ અલનથકી.

ભવારણ્યમાં સમું છે, 'સમાધાસનસ્થાનકલ્પં'—અર્થાત્ નરક-તિર્થંચાદિ ચારે સમાધાસનસ્થાન સમું ગતિમાં જન્મ-જરા-મરણાદિ અનંત દુઃખપરંપરાથી અને ક્રોધાદિ કષાયજન્ય સંકલેશથી ઉપજતા આત્મસ્વરૂપચલન રૂપ વિશ્લેષ થકી જે અત્યંત બળવાન રાગ-દ્વેષાદિથી પીડાઈ રહ્યા છે, એવા સંસાર-કાંતારગત—ભવારણ્યવર્તી જીવોને સમાધાસનસ્થાન સમું છે, આત્મશાંતિ અર્પનાર્થ આશ્રયસ્થાન છે. આ સંસારરૂપ કાંતાર-ભવરૂપી ભયંકર અટવી છે. તેમાં આત્મસ્વરૂપનું ભાન ભૂલેલા આ જીવો નરક-તિર્થંચાદિ ચારે ગતિમાં ગોથાં ખાતાં જન્મ-જરા-મરણાદિ અનંત દુઃખપરંપરા પામી રહ્યા છે, અને ક્રોધાદિ કષાયઅગ્નિથી ઉપજતા અંતસ્તાપથી સંકલેશ-મહાકલેશ અનુભવી રહ્યા છે. એટલે આવી દુઃખપરંપરાથી ને કષાયજન્ય સંકલેશથી તેના આત્મામાં વિશ્લેષ ઉપજે છે, આત્મસ્વરૂપની અસ્વસ્થતાંરૂપ ભારી ખળભળાટ ઊઠે છે; અને આવા સ્વરૂપચલનરૂપ વિશ્લેષથી પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિને લીધે તે અતિપ્રબલ રાગ-દ્વેષાદિ દોષથી પીડાય છે. આમ દુઃખપરંપરાથી ને સંકલેશથી ઉપજતા આત્મસ્વરૂપચલનરૂપ વિશ્લેષને લીધે રાગાદિથી પીડાતા આ સંસારકાંતારગત-ભયંકર ભવાટવીમાં ભટકતા જીવો જે બિચારા 'ત્રાહિ મામ્' પોકારતાં મહાભય અનુભવી રહ્યા છે, તેઓને આ તત્ત્વચિંતન સમાધાસનસ્થાન સમું છે, પરમ આત્મશાંતિ અર્પનાર્થ દીલાસાનું ઠેકાણું છે, હૈયાધારણ દેનાર્થ આશ્રયસ્થાનરૂપ શરણુ છે.

અત્રે તત્ત્વચિંતા અધ્યવસાનને જ શરણુ કહેવાનું કારણ શું? તે આમ વિચારવા યોગ્ય છે: આ જીવને અનંત ભવબ્રમણ દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ તે તત્ત્વચિંતા 'વિવિદિષા' નિજ સ્વરૂપના તત્ત્વચિંતન વિના જ થઈ છે, શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં એજ શરણુ કહ્યું છે તેમ 'જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત; ' એટલે આ ભવભયદુઃખ ટાળવું હોય તો જેથી નિજ સ્વરૂપનું ભાન થાય એવું તત્ત્વચિંતન જ એક તેમાંથી ત્રાણ કરનાર એક શરણુ છે.

“શ્રી સુખાહુ જિન અંતરબી, મુજ મનનો વિશરામી રે....પ્રભુ અંતરંબી, આતમ ધર્મતણો આરામી, પરપરિણતિ નિષ્કામી રે....પ્રભુ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ જે તત્ત્વચિંતાનું અધ્યવસાન-મનોવૃત્તિ છે, તે જ 'વિવિદિષા' એમ પર્યાયનામથી ઓળખાય છે. 'વિદ્' (To know) ધાતુ પરથી વિવિદિષા એટલે તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા-તત્ત્વજિજ્ઞાસા એમ અર્થ છે. તત્ત્વ જાણવાની અંતરંગ ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, ઇતેભરી, તમન્ના, તાલાવેલી તે ખરી જિજ્ઞાસા છે. સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા × વિનાનું જે જાણવું છે-જ્ઞાન છે, તે ઉપરછલું હોય છે, હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી. જેમ તૃષાતુર પુરુષ પાણી

× કિં તદ્દ્રઘ્ન ? કિમધ્યાત્મ ? કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ? ।

અધિમૃતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવકિમુચ્યતે ? ॥

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽવ્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ”—ગીતા, ૮-૧,૨

માટે ચોતરફ ઝાંઝા નાંખે, જેમ ચાતક મેઘની ઉત્કંઠા ધરાવે, તેમ તત્ત્વ જાણવાની તરસ લાગે, ઉત્કંઠા જાગે, તાલાવેલી ઉપજે, એવી તત્ત્વજિજ્ઞાસા તે જ સાચી જિજ્ઞાસા અથવા વિવિદિષા છે. જેમકે—

“હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મહાઈં ખડં?”

કેના સંબંધી વળગણા છે? રાખું કે એ પરિહરં?

એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,

તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંત તત્ત્વ અનુભવ્યાં.”—શ્રી મોક્ષમાળા

“હું છું કોણ? સ્વરૂપ મુજ શું? જાણવા તત્ત્વ ઝંખે.

ઉત્કંઠાથી તરસ મુઝવા ચાતકો જેમ કંખે.”—શ્રી યોગદ્વિષ્ટકળશ (સ્વરચિત)

વિવિદિષા (તત્ત્વજિજ્ઞાસા) સતે તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ આઠ પ્રજ્ઞાગુણ પ્રગટે, પણ તેનાથી અન્ય-અતાર્ત્વિક એવા ભિન્નજાતીય તદ્દાભાસરૂપ શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો યોગ ન હોય, એમ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૬ સત્યાં ચાસ્યાં તત્ત્વગોચરાઃ શુશ્રૂષાશ્રવણગ્રહણધારણાવિજ્ઞાનોદ્દાપોહતત્ત્વાભિ-
નિવેશાઃ પ્રજ્ઞાગુણાઃ, પ્રતિગુણમનન્તપાપપરમાણ્વપગમેનૈતે ઇતિ સમયવૃદ્ધાઃ, તદન્યેભ્યસ્તત્ત્વ-
જ્ઞાનાયોગાત્, તદાભાસતયૈતેષાં ભિન્નજાતીયત્વાત્ વાહ્યાકૃતિસામ્યેઽપિ ફલભેદોપપત્તેઃ। ૧૧૯

પંક્તિકા—શુશ્રૂષા ઇત્યાદિ. શુશ્રૂષા—શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા. શ્રવણ—શ્રોત્રનો ઉપયોગ. ગ્રહણ—શાસ્ત્રના અર્થભાનનું ઉપાધાન. ધારણમ્—અવિસ્મરણ, મોહ-સન્દેહ-વિપર્યયના વ્યુદાસથી. જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન—વિજ્ઞાન. વિજ્ઞાત અર્થને અવલંબી અન્યોર્મા વ્યાપ્તિથી તથાવિધ વિતર્કણુ તે ઝહઃ—ઊહ. ઉક્તિ અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ અર્થથી પ્રત્યપાય સંભાવનાથી વ્યાવર્તન તે અપોહઃ—અપોહ; અથવા સામાન્ય જ્ઞાન તે ઊહ, વિશેષ જ્ઞાન તે અપોહ. વિજ્ઞાન, ઊહ, અને અપોહના અનુગમથી વિશુદ્ધ એવું આમ જ એવો નિશ્ચય તે તત્ત્વાભિનિવેશઃ—તત્ત્વાભિનિવેશ. પશ્ચાત્ પદાષ્ટકનો ૬૦ સમાસ છે. પ્રજ્ઞાગુણાઃ—પ્રજ્ઞાના ગુણો, બુદ્ધિના ઉપકારીઓ એમ અર્થ છે. કેવા વિશિષ્ટ? તે માટે કહ્યું—

પ્રતિગુણં—પ્રતિગુણે, એકેક શુશ્રૂષાદિક ગુણોને અપેક્ષીને ઉત્તરોત્તરર્મા, અનન્તપાપપરમાણ્વપગમેન—અનંત પાપપરમાણુઓના અપગમથી, અનન્તાનામ્—અનંત, અતિબહુ, પાપપરમાણુનાં—જ્ઞાના-વરણાદિ દિવષ્ટ કર્મોશલક્ષણ પાપપરમાણુઓના, અપગમેન—અપગમથી, પ્રલયથી, ઇત્તે—આ તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ. ઇતિ—એમ, આ સમયવૃદ્ધાઃ—સમયવૃદ્ધો, બહુશ્રુતો કહે છે. આ ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદન્યેભ્યઃ—તેનાથી અન્યો થકી, ઉક્તથી વિલક્ષણ હેતુઓથી પ્રલય પામેલ (શુશ્રૂષાદિ) થકી, તત્ત્વજ્ઞાનાયોગાત્—તત્ત્વજ્ઞાનના અયોગને લીધે, ભવનૈર્ગુણ્ય આદિ પરમાર્થના અપરિજ્ઞાનને લીધે, એ પણ ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

તદાભાસતયા—તદાભાસતાથી, તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિની સદૃશતાથી, ઇત્તેષાં—એઓના, પ્રતિગુણે અનન્ત પાપપરમાણુઓના અપગમ વિના જન્મેલ (શુશ્રૂષાદિના), ભિન્નજાતીયત્વાત્—ભિન્નજાતીયપણાને લીધે, અન્યજાતિસ્વભાવપણાને લીધે. વારુ, આકારસમતા સતે પણ આ ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

વાહ્યાકૃતિસામ્યેઽપિ—તત્ત્વગોચર અને ઇતર શુશ્રૂષાદિના બાહ્ય આકૃતિ સામ્યે પણ, ફલભેદોપપત્તેઃ—ફલભેદની ઉપપત્તિને લીધે. ફલસ્ય—ફલનો, ભવાનુરાગનો અને તેના વિરાગનો, જે ભેદઃ—ભેદ, આત્મતિક વૈલક્ષણ્ય, સ ઇવ ઉપપત્તિઃ—તે જ ઉપપત્તિ, યુક્તિ, તત્ત્વાઃ—તે થકી. એક-સ્વભાવી એવા બંને પ્રકારના શુશ્રૂષાદિર્મા બહિર્ આકારસમતા સતે આમ ફલભેદ કેમ યુક્ત હોય? વારુ, એમ ભાવ છે.

૧૫અર્થ:—અને આ (વિવિદિષા) સતે, તત્ત્વગોચર એવા શુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણા, વિજ્ઞાન, ઊહ, અપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ એ પ્રજ્ઞાગુણો હોય છે; પ્રતિગુણે અનંત પાપપરમાણુઓના અપગમ (હર થવા) વડે કરીને આ (ગુણો) હોય છે, એમ સમયવૃદ્ધો કહે છે,—તેનાથી અન્ય એવા (શુશ્રૂષાદિ) થકી તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ છે માટે, તદ્દભાસતાથી એઓનું લિપ્તભત્તીયપણું છે માટે, બાહ્ય આકૃતિના સામ્યે પણ ફલભેદની ઉપપત્તિ છે માટે. ૧૧૯

વિવેચન

“ મુનિસુવ્રત જિનરાજ ! મુજ એક વિનતિ નિસુણો !

આતમ તત્ત્વ કથું જાણ્યું જગતગુરુ ! એહ વિચાર મુજ કહિયો;

આતમ તત્ત્વ જાણ્યા વિણ નિર્મલ, ચિત્તસમાધિ ન લહિયો.” શ્રી આનંદધનજી

અને આવી તત્ત્વપિયાસા-જિજ્ઞાસાનું ફલ-પરિણામ દર્શાવતાં કહ્યું—‘સત્યાં ચાસ્યાં’ આ (વિવિદિષા) સતે તત્ત્વગોચર એવા શુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણા, વિજ્ઞાન, ઊહ, અપોહ, તત્ત્વાભિનિવેશ એ પ્રજ્ઞાગુણો હોય છે, —તત્ત્વગોચરા:

વિવિદિષા સતે શુશ્રૂષાશ્રવણગ્રહણધારણાવિજ્ઞાનોદ્દાપોહતત્ત્વાભિનિવેશાઃ પ્રજ્ઞાગુણાઃ તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ અર્થાત્ આ વિવિદિષા-તત્ત્વજિજ્ઞાસા જ્યારે ઉપજે છે, સત્ તત્ત્વને આઠ પ્રજ્ઞાગુણ પ્રગટે જાણવાની અંતરંગ ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, તાલાવેલી, તમન્ના જ્યારે જાગે છે, ત્યારે જ તત્ત્વગોચર-તત્ત્વસંબંધી-તત્ત્વવિષયક શુશ્રૂષા આદિ આ આઠ બુદ્ધિગુણ અનુક્રમે પ્રગટે છે: (૧) જિજ્ઞાસા હોય, તો શુશ્રૂષા-તત્ત્વ સાંભળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઉપજે છે. (૨) શ્રવણ હોય, તો પછી શ્રવણ-સત્તત્ત્વને સાંભળવાનું બને છે. (૩) શ્રવણ થાય, તો પછી ગ્રહણ-શાસ્ત્રના અર્થમાત્રનું ઉપાદાન હોય છે. (૪) ગ્રહણ થાય એટલે પછી તે અર્થની ધારણા-અવિસ્મરણરૂપ ધારણ હોય છે. (૫) ધારણા થાય એટલે પછી તેનું વિજ્ઞાન-સંશય-વિપર્યય-અનબ્યવસાયથી રહિત એવું વિશેષ જ્ઞાન-બોધ ઉપજે છે. (૬) વિજ્ઞાન થાય એટલે પછી વિજ્ઞાત-જાણેલા અર્થને અન્યત્ર લાગુ પાડવારૂપ વ્યાપ્તિથી તેવા તેવા વિતર્ક કરવારૂપ ઊહ હોય છે. (૭) ઊહ થાય, એટલે પછી જ્યાં જ્યાં તે વિજ્ઞાત અર્થ ઉક્તિ અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ હોવાથી લાગુ પડતો નથી, ત્યાંથી વ્યાવર્તનરૂપ અપોહ હોય છે. (૮) અને આમ અન્વયથી ઊહ ને વ્યતિરેકથી અપોહ કરવાથી વિજ્ઞાત અર્થ સુવિનિશ્ચિત થાય છે, એટલે ‘આ તત્ત્વ આમ જ છે’ એવા નિશ્ચયરૂપ તત્ત્વાભિનિવેશ હોય છે. આમ પ્રજ્ઞાને-બુદ્ધિને વિકસિત કરવારૂપ ગુણ કરનારા આ સંકલના-બદ્ધ શુશ્રૂષાદિ આઠ પ્રજ્ઞાગુણો, સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રગટયે ઉત્તરોત્તર પ્રગટે છે.

અને તે પણ કેવી રીતે ને ક્યારે પ્રગટે છે ? તો કે—પ્રતિગુણમનન્તેપાપપરમાણવપ-મમેતેતે—‘પ્રતિગુણે અનંત પાપપરમાણુઓના અપગમ (હર થવા) વડે કરીને આ હોય છે ‘એમ સમયવૃદ્ધો કહે છે.’ અર્થાત્ શુશ્રૂષાદિ પ્રત્યેક ગુણમાં જ્ઞાનાવરણાદિ કિલ્લ કર્માશરૂપ અનંત પાપપરમાણુઓના હર થવા વડે કરીને તે તે પ્રજ્ઞાગુણ ઉપજે છે,

દા. ત. શુશ્રૂષા શુણ્માં જ્ઞાનવરણાદિ કર્મના અનંત પાપપરમાણુનો પ્રલય થાય એટલે શ્રવણ શુણ પ્રાપ્ત થાય, એથી અનંત પાપપરમાણુ શ્રવણ શુણ્માં દૂર થાય એટલે અહણ શુણ પ્રાપ્ત થાય, યાવત્ તત્વાભિનિવેશ—એમ સમયવૃદ્ધો-શાસ્ત્રવિદ્ જ્ઞાનવૃદ્ધ બહુશ્રુતો કહે છે. તાત્પર્ય કે-આ શુશ્રૂષાદિ પ્રસાદશુણ પ્રાપ્ત થતાં જીવનો જ્ઞાનાવરણાદિ ક્ષયોપશમ ઉત્તરોત્તર અનંતગણો વધતો જાય છે.

આ શુશ્રૂષાદિ કહ્યા તે 'તત્ત્વગોચર' તત્ત્વવિષયક-તાત્ત્વિક હોવા જોઈએ, એમ અત્રે 'તત્ત્વગોચર' વિશેષણ પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. કારણ કે 'તેનાથી અન્ય એવા (શુશ્રૂષાદિ) થકી તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ છે માટે.'—તદન્યેભ્યસ્તત્ત્વ-
 અતાત્ત્વિક જ્ઞાનાયોગાત્. અર્થાત્ ઉક્ત તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી અન્ય-વિલક્ષણ
 શુશ્રૂષાદિથી પ્રકારના અતત્ત્વગોચર-અતાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો યોગ
 તત્ત્વજ્ઞાનનો સંભવતો નથી, પરમાર્થપરિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી કારણ કે
 અયોગ 'તદાભાસતયા મિત્રજાતીયત્વાત્ ।' 'તદાભાસતાથી એઓનું લિન્ન-
 જાતીયપણું છે માટે.' અર્થાત્ તે અન્ય પ્રકારના શુશ્રૂષાદિ ઉપર
 ઉપરથી તો તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ જેવા દેખાતા હોઈ ભલે તદાભાસ-તેનો આભાસ આપતા
 હોય, તોપણ પ્રતિશુણે અનંત પાપપરમાણુઓના અપગમ વિના ઉદ્ભવેલ હોવાથી તેનું
 લિન્નજાતીયપણું-અન્યજાતિસ્વભાવપણું છે, એટલે કે તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી
 વિલક્ષણ-અન્ય પ્રકારના શુશ્રૂષાદિની જાતિ જૂદી છે.

આમ ઉપલક્ષ દેખાવથી તદાભાસ-તેનો આભાસ આપતાં છતાં તેનું લિન્નજાતીય-
 પણું છે, કારણ કે 'બાહ્ય આકૃતિના સામ્યે પણ ફલભેદની ઉપપત્તિ છે માટે.'—વાહ્યા-
 કૃતિસામ્યેऽપિ ફલભેદોપપત્તેઃ. તત્ત્વગોચર અને ઇતર-અતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિનું બાહ્ય
 આકૃતિનું સમાનપણું છતાં બન્નેનો ફલભેદ ઘટે છે, માટે. તત્ત્વગોચર તાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિનું
 ફલ ભવવૈરાગ્ય ને તત્ત્વપરિજ્ઞાન છે, ઇતર-અતત્ત્વગોચર અતાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિનું ફલ
 ભવાનુરાગ ને તત્ત્વઅપરિજ્ઞાન છે. આમ ફલભેદ એ જ અત્રે ઉપપત્તિ-યુક્તિ છે. કારણ
 કે બન્ને પ્રકારના શુશ્રૂષાદિ બે એકસ્વભાવી હોય તો બાહ્ય આકારસમતા છતાં આમ
 ફલભેદ કેમ ઘટે? એટલે તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ અને અતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ એ બન્નેનું
 લિન્નજાતીયપણું સિદ્ધ છે.

વિવિધિયા વિના માનાર્પાદિ વસ્તુવન્તરોપાયપણે શુશ્રૂષાદિ સંભવે છે, પણ તે આત્માર્થસાધક નથી, એમ વચનટંકાર કરે છે—

૧૬ સમ્ભવન્તિ તુ વસ્તુવન્તરોપાયતયા તદ્ધિવિદિધામન્તરેણ, ન પુનઃ સ્વાર્થસાધકત્વેન
 ભાવસારાઃ, અન્યેષાં પ્રવોધત્રિપ્રકર્ષેણ પ્રવલમોહનિદ્રોપેતત્વાદ્ । ૧૨૦

૧૬અર્થ :—અને એ (શુશ્રૂષાદિ) વસ્તુવન્તરઉપાયપણે તદ્વિવિધિયા (તત્ત્વજિજ્ઞાસા) વિના સંભવે છે, પણ (એ) સ્વાર્થસાધકપણા વડે કરીને ભાવસાર નથી,—અન્યોત્તર પ્રબોધ-વિપ્રકર્ષથી (તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દ્વાર ભાવથી) પ્રખલ મોહનિદ્રાઉપેતપણું છે, માટે. ૧૨૦

વિવેચન

“વૈરાગ્યરદ્ધ. પરવશ્ચનાય, ધર્મોપદેશો જનરંજનાય ।

વાદાય વિદ્યાધ્યયનં ચ મેડમૃત, કિયદ્ બ્રુવે હાસ્યકરં સ્વમીશ ॥” શ્રી રતનાકરપંચીશી

અત્રે પ્રશ્ન થશે—તત્ત્વગોચરતા વિના શુશ્રૂષાદિ કેમ સંભવે ? તેનો ઉત્તર આપ્યો—
‘આ (શુશ્રૂષાદિ) વસ્તુવન્તરઉપાયપણે તદ્વિવિધિયા (તત્ત્વજિજ્ઞાસા) વિના સંભવે છે.’ ‘સંભવન્તિ વસ્તુવન્તરોપાયતયા તદ્વિવિધિયામન્તરેણ ।’

વિવિધિયા વિના અર્થાત્ તત્ત્વવિવિધિયાની અપેક્ષાએ માન-પૂજાદિની કામના તે તેનાથી શુશ્રૂષાદિનો માનાર્થઆદિ વસ્તુવન્તર-મૂદી જ વસ્તુ છે. હું લોકમાં મોટો વિદ્વાન્ પંડિત અન્યહેતુએ સંભવ કહેવાઈશ, તત્ત્વજ્ઞાનીમાં ખપીશ, વાદીઓને હરાવીશ, વ્યાખ્યાન-વાચસ્પતિ બનીશ, ધર્મનો થાંભલો ગણાઈશ, લોકો મ્હારી વાહ-વાહ કરશે, મ્હારો પૂજાસત્કાર કરશે, ઇત્યાદિ પ્રકારે માન-પૂજાદિને અર્થે જગત્માં ઘણા લોકો સાચી તત્ત્વવિવિધિયા-અંતરંગ તત્ત્વજિજ્ઞાસા નહિં ઉપજ્યા છતાં પણ શાસ્ત્રોનો-તત્ત્વઅર્થોનો અથાગ અભ્યાસ કરતા દેખાય છે, તે સૂચવે છે કે શુશ્રૂષાદિ આત્માર્થથી અન્ય એવા માનાર્થાદિ હેતુએ તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના પણ હોઈ શકે છે. પણ (એ) સ્વાર્થ-સાધકપણા વડે કરીને ભાવસાર નથી. —‘ન પુનઃ સ્વાર્થસાધકત્વેન ભાવસારાઃ ।’ અર્થાત્ શુશ્રૂષાદિનું અર્થ સ્વાર્થ પ્રયોજન તો તત્ત્વ જાણવું એ છે અને તે જાણીને પણ તથાઈપ ભાવ-આત્મભાવ પ્રગટાવવો એ જ એનો સાર છે, અને એ જ એનું સ્વાર્થસાધકપણું—આત્માર્થસાધકપણું છે; પણ આત્માર્થ શિવાય માનાર્થાદિ અન્ય હેતુએ તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના કરાતા જે અતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ છે, તે તો સ્વાર્થસાધકપણા-આત્માર્થસાધકપણા વડે કરીને ભાવસાર-તથાઈપ આત્મભાવથી સારૂપ-પરમાર્થરૂપ હોતા નથી.

પંક્તિકા—ત્યારે તત્ત્વગોચરતા વિના શુશ્રૂષાદિ સંભવશે જ નહિં એમ આશંકીતે કહ્યું—સમ્ભવન્તિ તુ—સંભવે છે, નહિં કે નથી સંભવતા, તુ—પૂર્વોથી એઓના વિશેષણાર્થે છે. તે જ દર્શાવે છે—વસ્તુવન્તરોપાયતયા—વસ્તુવન્તરઉપાયતાથી, વસ્તુવન્તર—વસ્તુવન્તર,—તત્ત્વવિવિધિયાની અપેક્ષાએ, પૂજાભિલાષાદિ, તદુપાયઃ—તેનો ઉપાય, કારણ છે, ઘર્ષા—એઓનું, તે તથા—તે તથા, તદ્ભાવઃ તત્તા—તદ્ભાવ તે તત્તા, તયા—તે વડે કરીને. અત એવ કહ્યું—તદ્વિવિધિયામન્તરેણ—તદ્વિવિધિયા વિના, તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના. વ્યવચ્છેદ કહ્યું—

ન પુનઃ—નહિં કે પુનઃ, સ્વાર્થસાધકત્વેન—સ્વાર્થસાધકપણા વડે કરીને, ભાવસારાઃ—ભાવસાર, પરમાર્થરૂપ. વારુ, એઓ સ્વાર્થસાધકો કેમ નથી ? તે માટે કહ્યું—અન્યેષાં—અન્યોના, વસ્તુવન્તરઉપાયતાથી પ્રવૃત્તતા, (શુશ્રૂષાદિના) પ્રબોધવિપ્રકર્ષેણ—પ્રબોધવિપ્રકર્ષથી, તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દ્વારભાવરૂપ હેતુ વડે, પ્રવલ્લમોહનિદ્રોપેતત્વાત્—પ્રખલ મોહનિદ્રા ઉપેતપણાને લીધે, અલિષ્ઠ મિથ્યાત્વમોહ સ્વાપથી અવગ્રહપણાને લીધે.

કારણકે—‘અન્યેષાં પ્રવૌધવિપ્રકર્ષેણ પ્રવલમોહનિદ્રોપેતત્વાત્ ।’ ‘અન્યેતુ’ પ્રબોધ-વિપ્રકર્ષથી (તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દૂરભાવથી) પ્રબલ મોહનિદ્રાઉપેતપણું છે માટે. ‘અન્યેતુ’ એટલે માનાર્થાદિ વસ્તુવન્તરઉપાયપણે તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિનાના જે શુશ્રૂષાદિ છે તેઓતુ, પ્રબોધવિપ્રકર્ષના—તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દૂર ભાવ વડે કરીને, પ્રબલ મોહયુક્તપણું છે માટે. અર્થાત્ શુશ્રૂષાદિ આત્માર્થ શિવાય અન્ય કોઈ હેતુએ હોવા ન જ ભેદાયે, છતાં માનાર્થાદિ અન્ય તુચ્છ હીન હેતુએ તે ઉપજતા દેખાય છે, તે જ તેનું પ્રબલ મિથ્યાત્વમોહરૂપ અજ્ઞાનનિદ્રાથી ‘યુક્તપણું’ દાખવે છે. અને તે મોહનિદ્રાયુક્તપણાને લીધે અજ્ઞાનનિદ્રાયુક્તપણું પ્રબોધવિપ્રકર્ષ વડે કરીને એટલે કે તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દૂરભાવ વડે કરીને છે. પ્રબોધનો જગૃતપણાનો વિપ્રકર્ષ—દૂરભાવ હોય, જગવાતું દૂર હોય, ત્યાં લગી જેમ ગાઢ નિદ્રામાં ઘોર્યા કરે; તેમ જેને પ્રબોધનો—તત્ત્વપ્રબોધનો વિપ્રકર્ષ—દૂરભાવ હોય, તત્ત્વજ્ઞાન પામવાનું હજી દૂર હોય, ત્યાંલગી ગાઢ મોહનિદ્રામાં જ ઉંઘવાનું હોય. એ જ પ્રકારે અંતરમાં જેને ભોગાદિની ને માન-પૂલકિની કામના બળ્યા કરે છે છતાં મુખેથી જે જ્ઞાનની ને ‘અનાસક્ત’ યોગની ‘વાતો’ કરે છે, ને સાચી તત્ત્વવિવિદિષા વિનાના શુશ્રૂષાદિ ભજે છે, તે સદ્ધ્યોગરહિત વિદ્વાનોની—પંડિતમન્યોની પણ એ જ મોહનિદ્રામૂઢ દશા છે ! કારણ કે યોગબિન્દુમાં* શ્રી હરિભદ્રચૂરિતુનું માર્મિક વચન છે તેમ ‘મૂઢજનોનો જેમ પુત્રદારાદિ સંસાર છે, તેમ સદ્ધ્યોગરહિત વિદ્વાનોનો શાસ્ત્રસંસાર છે !’ તાત્પર્ય કે—વિદ્વાન્ હોય કે અવિદ્વાન્ હોય, પણ આત્માર્થ શિવાયના માનાર્થાદિ અન્ય હેતુએ સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિનાના જે શુશ્રૂષાદિ છે, ત્યાં ‘દિલ્હી ખડોત દૂર હે’ એ ન્યાયે તત્ત્વપ્રબોધ હજી ઘણો દૂર, લાંબો છેટે છે, એટલે જ તેનું પ્રબલ—ગાઢ મોહનિદ્રાથી યુક્તપણું છે.

આ અંગે અવધૂતાચાર્યનું વચન ટાંકી અન્ય અધ્યાત્મચિન્તકોની સંમતિ દર્શાવે છે—

૧૭ ઉક્તં ચૈતદનૈરપ્યધ્યાત્મચિન્તકૈઃ, યદાહાવધૂતાચાર્યઃ—

“નાપ્રત્યયાનુગ્રહમન્તરેણ તત્ત્વશુશ્રૂષાદયઃ ઉદકપયોઽમૃતકલ્પજ્ઞાનાજનકત્વાત્, લોક-સિદ્ધાસ્તુ સુપ્તનૃપાલ્યાનકગોચરા ઇવાન્યાર્થા એવેતિ ।” ૧૨૧

૧૭ અર્થ :—અને આ અન્ય અધ્યાત્મચિન્તકોથી પણ કહેવામાં આવ્યું છે. કારણ કે અવધૂત આચાર્યે કહ્યું છે કે—

“અપ્રત્યય (સદાશિવ) અનુગ્રહ વિના તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ નથી,—ઉદક-પય-અમૃત સમા જ્ઞાનના અજનકપણાને લીધે. લોકસિદ્ધ (શુશ્રૂષાદિ) તો સુપ્ત નૃપના અધ્યાનકગોચર શુશ્રૂષાદિ જેવા અન્યાર્થ જ છે.” ૧૨૧

* પુત્રદારાદિસંસારઃ પુંસાં સંમૂઢચેતસામ્ ।

વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સદ્યોગરહિતાત્મનામ્ ॥—શ્રી યોગબિન્દુ

વિવેચન

“ કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન,
તોય ન આંચું બ્રહ્મ જ્ઞાન. ”—શ્રી અખાલકા

ઉપરમાં તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી અન્ય એવા અંતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ હોય છે, એમ જે કહ્યું તે ‘આ અન્ય અધ્યાત્મચિન્તકોથી પણ કહેવામાં આંચું છે;’ અર્થાત્ અમારાથી અન્ય એવા અન્યદર્શનીય-જૈનેતર અધ્યાત્મચિન્તકોથી—આત્મતત્ત્વગવેષકોથી પણ અમે પ્રતિપાદન કરેલી આ વસ્તુનું સમર્થન કરવામાં આંચું છે. કારણ કે ‘અવધૂત’ આચાર્ય નામના અધ્યાત્મચિન્તકે—યોગમાર્ગપ્રણેતાએ કહ્યું છે કે ‘અપ્રત્યય (સદાશિવ) અનુગ્રહ વિના તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ નથી.’ અર્થાત્ અપ્રત્યયના—સદાશિવના અનુગ્રહ વિના, કૃપાપ્રસાદ વિના ઉક્તરૂપ તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ નથી જ, હોતા. શાને લીધે? તો કે—‘ઉદકપયોઽમૃતકલ્પજ્ઞાનાજનકત્વાત્ ।’ ઉદક=પય=અમૃત સમા જ્ઞાનના અજનકપણાને લીધે; ઉદક=જલ, પય=ક્ષીર, અમૃત=સુધા તે સમા જ્ઞાનના અનુત્પાદક-પણાને લીધે.

જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે : શ્રુત, ચિંતા અને ભાવના. તેમાં શ્રુતજ્ઞાન છે તે જલ સમું છે. જલ જેમ અલ્પ સમય માટે તૃષા દૂર કરે છે, પણ શરીરની પુષ્ટિ કરતું નથી; તેમ શ્રુતજ્ઞાન અલ્પ સમય માટે વિષયતૃષ્ણા દૂર કરે છે, પણ આત્મ-શ્રુત-ચિંતા-ભાવના ધર્મ-શરીરની પુષ્ટિ કરતું નથી. ચિંતાજ્ઞાન છે તે દ્વં સમું છે. જ્ઞાન અનુક્રમે એટલે દ્વં જેમ થોડો વખત તૃષા કરે છે ને શરીરની કંઈક પુષ્ટિ જલ-દ્વં-સુધા સમું પણ કરે છે; તેમ ચિંતાજ્ઞાન થોડો વખત વિષયતૃષ્ણા દૂર કરે છે ને આત્મધર્મ-શરીરની પુષ્ટિ પણ કરે છે. અને ભાવનાજ્ઞાન છે તે

પંક્તિકા—પરમતથી પણ આને સમર્થિત કરતાં કહે છે:—ઉક્તં ચ—અને ઉક્ત છે, નિશ્પિત છે, ઘટત—આ, તદન્યો થકી તત્ત્વજ્ઞાન અભાવ લક્ષણવાળી વસ્તુ, અન્યૈરપિ—અન્યોથી પણ, અમારી અપેક્ષાએ લિન્નજાતીયોથી પણ; અમારાથી તો પૂછવું જ શું? કોનાથી? તે માટે કહ્યું—અધ્યાત્મ-ચિન્તકૈ:—અધ્યાત્મચિન્તકોથી, આત્મતત્ત્વગવેષકોથી. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—યદ્—જે કારણથી, આહ—કહ્યું છે, અવધૂતાચાર્ય:—અવધૂતાચાર્યે, યોગિમાર્ગપ્રણાયકે. ઉક્ત જ દર્શાવે છે—

ન—ન જ, અપ્રત્યયાનુગ્રહ—અપ્રત્યયના અનુગ્રહ, સદાશિવકૃત ઉપકાર, અન્તરેણ—વિના, તત્ત્વશુશ્રૂષાદય:—ઉક્તરૂપ તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

ઉદકપયોઽમૃતકલ્પજ્ઞાનાજનકત્વાત્—ઉદક—જલ, પય:—ક્ષીર, અમૃત—સુધા, તત્કલ્પાનિ—તેના સમાન, વિષયતૃષ્ણાના અપહારિપણા વડે કરીને શ્રુત-ચિન્તા-ભાવનારૂપ જ્ઞાન છે, તદ્જનકત્વાત્—તેના અજનકપણાને લીધે. કારણ કે મૃદુ-મધ્ય-અધિમાત્ર અવસ્થાવાળા એવા તત્ત્વગોચર જ શુશ્રૂષાદિ એવંરૂપ જ્ઞાનના જનક છે. તે જ ઇતરોને (શુશ્રૂષાદિને) અવગણતાં કહે છે—

લોકસિદ્ધાસ્તુ—લોકસિદ્ધ તો, સામાન્યથી લોકપ્રતિષ્ઠિત, તુ-પુન:; શુશ્રૂષાદિ, સુપ્તનૃપાખ્યાનગોચરા इव—સુપ્ત નૃપના આખ્યાનક ગોચરની જેમ, જેમ સુપ્તસ્ય—સુપ્ત, શય્યાગત, નૃપસ્ય—રાજાના નિદ્રાલાભાર્થે આખ્યાનવિષયા શુશ્રૂષાદિ અન્યાર્થ જ હોય છે, નહિ કે આખ્યાનના પરિણામ, ઇતિ—એમ, અવધૂતાચાર્યની સમાપ્તિ અર્થે છે.

અમૃત સમું છે. અમૃત જેમ સદાને માટે તૃષા હરે છે, એટલું જ નહિં પણ પરમ પુષ્ટિ કરી અજરામપણું બક્ષે છે; તેમ ભાવનાજ્ઞાન સર્વદાને માટે સર્વથા વિષયતૃષ્ણા હરે છે, એટલું જ નહિં પણ આત્મધર્મ-શરીરની પરમ પુષ્ટિ કરી આત્માને અજરામરપણારૂપ પરમ અમૃતપદ અર્થે છે. આમ અનુક્રમે જલ-દૂધ-અમૃત સમા શ્રુત-ચિંતા-ભાવના જ્ઞાનમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન તત્ત્વશુશ્રૂષાદિથી અન્ય પ્રકારના શુશ્રૂષાદિ થકી ઉપજતું નથી; પણ તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ થકી જ તે ત્રણે પ્રકારના વિષયતૃષ્ણાઅપહારી જ્ઞાન ઉપજે છે, અર્થાત્ મૃદુ-મધ્યમ-અધિમાત્ર દશાવાળા તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિને જ એવા વિષયતૃષ્ણા હરનારા ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનનું અનુક્રમે જનકપણું-ઉત્પાદકપણું ઘટે છે.

આવા તત્ત્વશુશ્રૂષાદિથી અન્ય પ્રકારના જે શુશ્રૂષાદિ છે તેનો અનાદર કરતાં તે જ અવધૂતાચાર્ય કહે છે—‘લોકસિદ્ધાસ્તુ સુપ્તનૃપાલ્યાનકગોચરા ઇવાન્યાર્થા યવ ।’ ‘લોક-

સિદ્ધ (શુશ્રૂષાદિ) તો સુપ્ત નૃપના આખ્યાનકગોચર શુશ્રૂષાદિ લૌકિક શુશ્રૂષાદિ જેવા અન્યાર્થ જ છે. અર્થાત્ લોકમાં સામાન્યથી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા ‘શયિત સુણે જિન છે એવા લોકસિદ્ધ-લોકદૃષ્ટિએ ગણવામાં આવતા શુશ્રૂષાદિ તો સુતેલા ભૂપ’ જેવા રાજાના આખ્યાનકવિષયી શુશ્રૂષાદિની જેમ અન્યાર્થ જ-અન્ય પ્રયોજનવાળા જ છે. જેમ કોઈ એક રાજા રાત્રે શયન કરતી વેળાએ વાર્તા સાંભળતો હોય, ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં તે હોંકારો પણ દેતો જાય, પણ તેનું લક્ષ્ય તેમાં હોય નહિં, શું સાંભળ્યું તે તેના ખ્યાલમાં રહે નહિં! અને સવારે ઉઠીને ખાણ પૂછે કે અલ્યા! રાત્રે કંઈ વાર્તા કરી હતી? આમ જેમ રાજાના આખ્યાનવિષયક શુશ્રૂષાદિ આખ્યાનકના જ્ઞાનાર્થ નથી પણ શયનાર્થ હોય છે, તેમ લોકદૃષ્ટિથી કહેવાતા શુશ્રૂષાદિ પણ તત્ત્વપરિજ્ઞાનાર્થ નથી હોતા, પણ આત્માર્થથી અન્ય એવા માનપૂજાદિ અર્થ હોય છે, દેખાવ પૂરતા જ હોય છે, એટલે તે ખેડેરા આગળ સંગીત કરવા બરાબર થઈ પડ્યા છે! એમ તો આ જીવે અનંતવાર કથા વાર્તા સાંભળી છે, ને સાંભળી સાંભળીને તેના કાન પણ કૂટી ગયા છે! તોપણ હજી તેને બ્રહ્મજ્ઞાન-સાચું તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી!

“ સરી એ બોધપ્રવાહનીજી, એ વિણ શ્રુત થલ દ્રૂપ;

શ્રવણ સમીહા તે કિસીજી? શયિત સુણે જિન ભૂપ....જિનજી! ધન ધન.

મન રીઝે તન ઉલસેજી, રીઝે બુઝે એક તાન;

એ ઇચ્છા વિણ શુણકથાજી, બહેરા આગળ ગાન....જિનજી!” યોગદૃષ્ટિસજ્જાણ

વિષયતૃષ્ણાહારિ જ્ઞાન તત્ત્વચિંતારૂપ શરણથી અને શરણુ લગવંત થકી હોય છે, માટે લગવંતો જ શરણુદ છે, એમ નિગમન કરે છે—

૧૮ વિષયતૃષ્ણપહાર્યેવ હિ જ્ઞાનં વિશિષ્ટકર્મ્મક્ષયોપશમજં, નાન્યદ્, અમક્ષ્યાસ્પર્શનીચં-
ન્યાયેનાજ્ઞાનત્વાત્ ।

ન ચેદં યથોદિતશરણાભાવે, તચ્ચ પૂર્વવદ્ ભગવદ્ભ્યં ઇતિ શરણં દદતીતિ
શરણદાઃ ॥ ૧૮ ॥ ૧૨૨

૧૮ અર્થ:—કારણ કે વિષયતૃણાનું અપહારિ (હરનાર) જ એવું જ્ઞાન વિશિષ્ટ કર્મ-ક્ષયોપશમજન્ય છે,—નહિં કે અન્ય,—અલક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી અજ્ઞાનપણાને લીધે. અને આ (જ્ઞાન) યથોદિત શરણુ અભાવે ન હોય, અને તે (શરણુ) પૂર્વવત ભગવંતો થકી હોય છે, એટલે શરણુ દીએ તે શરણુદ. ॥ ૧૮ ॥ ૧૨૨

વિવેચન

“પણુ શુણ્વંતા રે ગોઠે ગાલુયે, મોટા એ વિશ્રામલુ;

વાચક યશ કહે એહ જ આશરે, સુખ લહું ઠામોઠામલુ....પદ્મપ્રભુ.”—શ્રીયશોવિજયલુ

ઉપરમાં તાત્ત્વિક એવા તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ થકી જ ઉદક-પય-અમૃત સમું જ્ઞાન ઉપજે છે, અન્ય પ્રકારના-અતાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિ થકી નહિં જ, એમ પ્રતિપાદન કર્યું. ‘કારણુકે વિષયતૃણાનું અપહારિ જ એવું જ્ઞાન વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમજન્ય વિષયતૃણાઅપહારિ જ છે.’ અર્થાત્ ‘વિષયતૃડપહાર્યેવ હિ જ્ઞાનં’—વિષયતૃણાને જે અપહરે—જ્ઞાન દૂર કરે તે જ જ્ઞાન છે, ને એવું વિષયતૃણાને હરનારું જ્ઞાન જ મિથ્યાત્વમોહના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થકી ઉપજે છે, વિશિષ્ટક્ષયો.

પશમજં,—‘નહિં કે અન્ય’, નાન્યદ્. અર્થાત્ વિષયતૃણાને અપહરતું નથી, દૂર કરતું નથી, એવું જ્ઞાન તે જ્ઞાન જ નથી ને તે વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમજન્ય નથી. શાને લીધે? ‘અમહ્યાસ્પર્શનીયન્યાયેનાજ્ઞાનત્વાત્ ।’ અલક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી અજ્ઞાનપણાને લીધે. અર્થાત્ ગોમાંસાદિ જેમ અલક્ષ્ય છે ને ચંડાલાદિ જેમ અસ્પર્શનીય છે, તેમ વિષયતૃણા નહિં હરતું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ હોઈ અલક્ષ્ય-અગ્રાહ્ય અને અસ્પર્શ્ય છે, સ્પર્શવા યોગ્ય નથી.

“સંસાર ક્ષપ્પટ પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંળળ્યા નથી. અથવા જ્ઞાની પુરુષનાં દર્શન પણ તેણે કર્યાં નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. પત્રાંક ૩૭૧.

અને આ સર્વ ચર્ચાનો ફલિતાર્થ એ છે કે—‘આ (જ્ઞાન) યથોદિત શરણુ અભાવે ન હોય.’—ન ચેદં યથોદિતશરણાભાવે. અર્થાત્ આ—વિષયતૃણાને હરનારું એવું વિશિષ્ટ

પણ્નિકા—સર્વનું તાત્પર્ય કહે છે:—વિષયતૃડપહાર્યેવ હિ જ્ઞાનં—વિષયતૃણાનું. અપહારિ જ, વિષયાભિજ્ઞાપ નિવર્તક જ, હિ—જે કારણથી જ્ઞાન—જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞોષ છે. કેવું? તે માટે કહ્યું—વિશિષ્ટકર્મક્ષયોપશમજં—વિશિષ્ટાત્—વિશિષ્ટ, મિથ્યાત્વમોહવિષયી, ક્ષયોપશમાત્—ક્ષયોપશમ થકી, જાતં—જન્મેલ એવું. અનભિમતનો પ્રતિષેધ કહ્યો—ન ન જ; અન્યદ્—અન્ય, વિષયતૃણા અનપહારિ, જ્ઞાન એમ સમજાય છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અમહ્યાસ્પર્શનીયન્યાયેન—પૂર્વે વ્યાખ્યાત અલક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી, અજ્ઞાનત્વાત્—અજ્ઞાનપણાને લીધે, તત્ત્વચિન્તામાં અભાવરૂપપણાને લીધે. જે ખરેખર એમ છે તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—

ન ચ—ન જ, इदं—આ, જ્ઞાન, યથોદિતશરણાભાવે—પૂર્વોદિત વિવિધિવાવિરહલક્ષણુ યથોદિત શરણુના અભાવે. એમ પણ શું? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વ—અને તે, શરણુ, પૂર્વવદ્—અભયાદિધર્મવત, ભગવદ્ભ્ય:—ભગવંતો થકી હોય છે.

કર્મક્ષયોપશમજન્ય જે જ્ઞાન કહ્યું, તે યથોક્ત વિવિધિષારૂપ તત્ત્વ-
શરણુદ લગવંતો ચિંતાલક્ષણ શરણુના અભાવે ન હોય; 'અને તે (શરણુ) પૂર્વવત્
લગવંતો થકી હોય છે;' તે શરણુ અગાઉ કહ્યું હતું તેમ અભયાદિ
ધર્મની જેમ શુભપ્રકર્ષરૂપણા આદિ ચાર કારણથી લગવંતો થકી જ હોય છે 'એટલે શરણુ
દીએ છે તે શરણુદો'. અર્થાત્ આ લગવંતો સ્વયં અનન્ય તત્ત્વચિંતામણિસ્વરૂપ હોવાથી
તેમના સ્વરૂપનું ચિંતન કરતાં તથાપ્રકારનું તત્ત્વચિંતારૂપ અનન્ય શરણુ દીએ છે, એટલે
આ અહીં લગવંતો જ શરણુદો છે.

“સુજ જ્ઞાયકતા પરસ્મી રે લાલ, પર તૃષ્ણાએ તપ્ત રે;

તે સમતારસ અનુભવે રે લાલ, સુમતિ સેવન વ્યાપ્ત રે.”—શ્રીદેવચંદ્રણ.

॥ इति शरणदाः ॥ ૨૮ ॥

૧૯. બોધિદ

‘બોધિદેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ, અર્થાત્ યથોક્ત લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન અથવા
વિજ્ઞપ્તિ, એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

૧૯ તથા—

‘બોહિદયાણં’

इह बोधिः—जिनप्रणीतधर्मप्राप्तिः, इयं पुनर्यथाप्रवृत्तापूर्वानिवृत्तिकरणत्रयव्यापारा-
भिव्यङ्ग्यमभिन्नपूर्वप्रस्थिभेदतः पञ्चानुपूर्व्या प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं
तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं, विज्ञप्तिरित्यर्थः । १२३

૧૯ અર્થઃ—તથા—

‘બોધિદોને’

અહીં બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ. આ પુનઃ યથાપ્રવૃત્ત-અપૂર્વ—અનિવૃત્તિ
એ ક્ષણત્રયના વ્યાપારથી અભિવ્યંજ્ય એવું, અભિન્નપૂર્વ અર્થિના ભેદ થકી, પંચાનુપૂર્વથી
પ્રશમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુકંપા-આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિલક્ષણવાળું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્-
દર્શન છે; વિજ્ઞપ્તિ એમ અર્થ છે. ૧૨૩

વિવેચન

“ દીઠો સુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ.

ભાસ્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો હો લાલ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથા—તે જ પ્રકારે આ લગવતો થકી બોધિની પ્રાપ્તિ હોય છે, એટલા માટે અત્રે ‘બોહિદયાણં’—‘બોધિદેમ્યઃ’—બોધિદોને એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું. અહીં—આ સૂત્રમાં બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ, ‘બોધિઃ જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિઃ.’

બોધિ એટલે

સમ્યગ્દર્શનનું

સ્વરૂપ

રાગાદિ આંતર શત્રુઓનો જેણે જય કર્યો છે એવા જિન વીતરાગ દેવે પ્રણીત કરેલ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ જિનધર્મ—વીતરાગધર્મની પ્રાપ્તિ થવી, બોધ થવો તે બોધિ. આ બોધિ એ જ ‘તત્ત્વાર્થ’—શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન અથવા વિજ્ઞપ્તિ છે. —તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં

સમ્યગ્દર્શનં, વિજ્ઞપ્તિઃ.

આ સમ્યગ્દર્શન કેવું છે?—અભિન્નપૂર્વગ્રન્થિમેદતઃ અભિન્નપૂર્વં અંથિના લેદ થકી યથાપ્રવૃત્ત-અપૂર્વ-અનિવૃત્તિ એ કરણત્રયના વ્યાપારથી અભિવ્યંગ્ય એવું. ‘યથાપ્રવૃત્તાપૂર્વાનિવૃત્તિકરણત્રયવ્યાપારાભિવ્યંગ્ગ્ય’; જે કદી પૂર્વે ભિન્ન થઈ નથી—લેદાઈ નથી એવી અભિન્નપૂર્વ અંથિના લેદ થકી યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણના પ્રયોગથી અભિવ્યંગ્ય-અભિવ્યક્ત થવા યોગ્ય, પ્રગટ થવા યોગ્ય એવું. અર્થાત્ યથાપ્રવૃત્તઆદિ ત્રણ કરણના પ્રયોગથી કદી પૂર્વે નહિં લેદાયેલી એવી અંથિનો લેદ થાય છે, ને તે અંથિલેદ થકી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. તેમ જ—‘પશ્ચાનુપૂર્વી’થી પ્રશમ-સંવેગ-નિવેદ-અનુકંપા-આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ લક્ષણવાળું, ‘પશ્ચાનુપૂર્વ્યાં પ્રશમસંવેગ-નિવેદાનુકમ્પાસ્તિક્યાભિવ્યક્તિલક્ષણં’, પશ્ચાનુપૂર્વી’થી—ઉલટા ક્રમે પ્રશમાદિની અભિવ્યક્તિ-પ્રગટપાણું એ જ જેનું લક્ષણ છે એવું. આમ આ સમ્યગ્દર્શન યથાપ્રવૃત્તઆદિ ત્રણ કરણના પ્રયોગથી પૂર્વે કદી નહિં લેદાયેલી એવી અંથિના લેદ થકી પ્રગટે છે, ને ઉલટા અનુક્રમે પ્રશમાદિ પાંચ ગુણનું પ્રગટવું એ એનું લક્ષણ છે. તે આ પ્રકારે—

અંથિલેદ—આ અંથિ એટલે અત્યંત દુર્લેધ, લેદવી ઘણી કઠણ એવી ગાંઠ, ‘કર્કશ, ઘન, રૂઢ ને ગૂઢ એવી વાંસની ગાંઠ જેમ’ લેદવી મુશ્કેલ હોય છે, તેમ જીવની આ ગાંઠ રાગ-દ્વેષ પરિણામરૂપ ગાંઠ લેદવી ઘણી દુષ્કર છે. એવી ગાંઠ રાગદ્વેષ-પરિણામરૂપ ગાંઠ જ્યાં લેદાય છે, તેનું નામ અંથિલેદ છે. અને ‘આ દુર્લેદ × કર્મઅંથિરૂપ મહાબલવાન પર્વત જ્યારે અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવવજથી લેદાઈ જાય છે, ત્યારે આ મહાત્માને અત્યંત તાત્ત્વિક આનંદ ઉપજે છે,’—જેવો રોગીને ઉત્તમ ઔષધથી રોગ કાબૂમાં

x “તથા ચ ભિન્ને દુર્મદે કર્મગ્રન્થિમહાબલે ।

તીક્ષ્ણેન ભાવવજ્રેણ વહુસંક્લેશકારિણિ ॥

આનન્દો જાયતેઽત્યન્તં તાત્ત્વિકોઽસ્ય મહાત્મનઃ ।

સદ્વ્યાધ્યભિમંત્રે ચઘ્નદ્ વ્યાધિતસ્ય મહૌષધાત્ ॥ इत्यादि—શ્રી યોગબિન્દુ

આવતાં ઉપજે છે તેવો. અને આ અંધિનો લેદ પણ એવો હોય છે કે તેનું પુનઃ તેવા પ્રકારે હોવાપણું હોતું નથી. તે એકવાર ત્રૂટી એટલે બસ ત્રૂટી ! ખલાસ ! તે ફરીને તેવા સ્વરૂપમાં પાછી ઉભી થવા પામે જ નહિં, સંધાય જ નહિં, તેનું નામ લેદ છે; કારણ કે તેવો અંધિલેદ થયા પછી તીવ્ર કષાયાદિનો ઉદય હોતો નથી. આવો આ અંધિલેદ સદાય કલ્યાણનો—નિર્વાણનો હેતુ થાય છે. જેમ જન્માંધ પુરુષને શુભ પુણ્યનો ઉદય થતાં ચક્ષુને લાભ થયે સદ્દર્શન થાય છે (બરાબર દેખાય છે), તેમ જ આને અંધિનો લેદ થતાં સદ્દર્શન—સમ્યગ્દર્શન થાય છે, એટલે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ દેખાય છે.

સમ્યગ્દર્શન—આમ અંધિલેદના ફળ—પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વ છે. તેના ભૂતાર્થનું—પરમાર્થનું શ્રદ્ધાન થવું, શ્રદ્ધાન ઉપજવી, પ્રતીતિ થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. 'આ નવ તત્ત્વરૂપ અનેક વર્ણની માળામાં એક આત્મતત્ત્વરૂપ * સુવર્ણસૂત્ર—સોનાનો દોરો પરોવાયેલો છે, ચિરકાળથી છૂપાઈને રહેલો છે, તેને ખોળી કાઢી સમ્યગ્દર્શિ પુરુષ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરે છે, અનુભવ કરે છે.' આ જીવ, અજીવ કર્મથી બંધાયેલો છે; તેનું કારણ પુણ્ય—પાપ છે; પુણ્ય—પાપના આવવાનું કારણ આસ્રવ છે; આસ્રવ થયે બંધ થાય છે; આસ્રવને—નવા કર્મના આગ-મનને સંવરથી રોકી શકાય છે, જૂના કર્મોને નિર્જરાથી ખેરવી શકાય છે, અને એમ નિર્જરા કરતાં કરતાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થયે, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ થાય છે, કેવલ એક શુદ્ધ આત્મા જ મોક્ષરૂપ બને છે;—આવી તાત્ત્વિક પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શિ પુરુષને ઉપજે છે. આમ દેહાદિ સમસ્ત પરવસ્તુથી લિન્ન, ઉપયોગવંત ને અવિનાશી એવા શુદ્ધ આત્માનું લેદજ્ઞાન થવું, અનુભૂતિ થવી, 'આત્મખ્યાતિ' થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, અને એનું ખીજું નામ સમક્ષિ છે. 'ત્રણે કાળમાં, ત્રણે લોકમાં, xસમ્યક્ત્વ સમું પ્રાણીઓનું કંઈ શ્રેય નથી અને મિથ્યાત્વ સમું કંઈ અશ્રેય નથી.'

સમ્યક્ત્વના લિંગ—આ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લિંગ એટલે પ્રગટ ચિહ્ન છે: (૧) પ્રશમ, (૨) સંવેગ, (૩) નિર્વેદ, (૪) અનુકંપા, (૫) આસ્તિક્ય. પ્રથમ તો પ્રશમ એટલે કષાયનું ઉપશાંતપણું થાય, તો વિવેકવિચારનો અવકાશ થતાં સંવેગ એટલે માત્ર મોક્ષાભિલાષ પામે, તેથી નિર્વેદ એટલે સંસારથી કંટાળો ઉપજે અને પછી

* 'ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નમુન્નીયમાનમ્,
કનકમિવ નિમગ્નં ઘર્ણમાલાકલાપે ।
અથ સતતવિવિક્તં દૃશ્યતામેકરૂપમ્,
પ્રતિપદમિદમાત્મવ્યોતિરુદ્યોતમાનમ્ ॥”

મહર્ષિ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસાર કલશ.

x “ન તત્ત્વ્યક્ત્વસમં કિંચિત્તૈકાલ્યે વિજગત્યપિ ।

અયોગ્યેયમ્ મિથ્યાત્વસમં નાન્યત્તત્ત્વમૃતામ્ ॥”—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી.

સ્વદયા-પરદયારૂપ અનુકંપા આવે. આ ચાર ગુણ જ્યારે જીવમાં પરિણમે ત્યારે પાંચમો આસ્તિક્ય ગુણ પામવાની યોગ્યતા-પાત્રતા તેનામાં પ્રગટે. (આમ સુલટા અનુક્રમે છે).

“ કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થનિવાસ.
દશા ન એવી જ્યાં લગી, જીવ લહે નહિ જોગ;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર રોગ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અથવા ઉલટા ક્રમે આસ્તિક્ય એટલે જીવાજીવ આદિ તત્ત્વના અસ્તિત્વની-હોવાપણની આસ્થા-અંતરપ્રતીતિ ઉપજે, સ્વરૂપ જાણે, તો અનુકંપા ઉપજે; આ જીવાદિ જાણી તેને અનુસરતો કંપ આત્મામાં થાય, એટલે સ્વદયા-પોતાના આત્માની અનુકંપા ઉપજે કે-અરે ! હું અત્યાર સુધી આ પરવસ્તુના સંસર્ગથી પરવસ્તુમાં રમ્યો ! તે રમવા યોગ્ય નહોતું ! એવો ક્ષોભ-કંપ આત્મામાં થાય તે અનુકંપા. જેમકે-

“ હું છોડી નિજરૂપ રમ્યો પર પુદ્ગલે,

ઝીલ્યો ઊલટ આણી વિષય તૃણજાલે....વિહરમાન. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

એવી સાચી અનુકંપા ઉપજે, એટલે નિર્વેદ-સંસારથી અત્યંત કંટાળો આવી જાય. ‘આ કાળજની કોટડી જેવા સંસારમાં મ્હારે હવે એક ક્ષણ પણ આત્મભાવે રહેવું નથી,’ એમ સંસારથી તે ઉભજે. અને આવો નિર્વેદ-કંટાળો ઉપજતાં સંવેગ એટલે મોક્ષનો તીવ્રવેગી અભિલાષ ઉપજે; આ સંસારબંધનથી હું ક્યારે છૂટું એવી શુદ્ધ ભાવના ભાવતો તે દૃઢ મુમુક્ષુ બને. અને તેના પરિણામે પ્રશમ પ્રગટે, વિષય-કષાયનું પ્રશાંતપણું થાય, પરભાવથી વિરતિ થાય, વીતરાગતા આવે અને તેનો આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં શમાઈ જાય.

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચનમાંથી (સ્વરચિત) પૃ. ૩૯-૪૨.

“અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં જાત્યંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું, તે કલ્યાણભૂતિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ ઉક્ત સ્વરૂપવાળું અભયાદિ પંચક અપુનર્વન્ધકને જ હોય અને તે નિયમથી ધૃતરેતર ક્ષણવાળું હોય, પણ આવું ન હોય તેને તાત્ત્વિક અભયાદિપણું ધટતું નથી, ઈ. તત્ત્વરહસ્ય પ્રકાશે છે—

૨૦ પञ्चकमप्येतदપુનर्वन्धकस्य, यथोदितस्य अस्य पुनर्वन्धके स्वरूपेणाभावात् ।

इतरेतरफलमेतदितिनियमः, अनीदृशस्य तत्त्वायोगात् । न ह्यचक्षुष्फलमभयं, चक्षुर्वाऽ-
मार्गफलमित्यादि ।

एवं चीत्कण्ठस्थितेराग्रन्थिप्राप्तिमेते भवन्तोऽप्यसकृन् तद्रूपतामासादयन्ति, विवक्षित-
फलयोग्यतावैकल्यात् ॥ ૧૨૪

૨૦ અર્થ :—આ (અભયાદિ) પંચક પણ અપુનર્બંધકને હોય, કારણ કે યથોદિત એવા આનો (અભયાદિનો) પુનર્બંધકમાં સ્વરૂપથી અભાવ છે, માટે.

આ (પંચક) ઇતરેતર ફલવાળું છે એવો નિયમ છે,—અનીદશના તત્ત્વઅયોગને લીધે. કારણ કે અચક્ષુફલવાળું અભય નથી, વા ચક્ષુ અ-માર્ગફલવાળું નથી, ઇત્યાદિ.

અને એમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી માંડી ગ્રંથિપ્રાપ્તિ પર્યંત આ અનેકવાર હોતાં છતાં તદ્રૂપતા પામતા નથી,—વિવક્ષિત ફલયોગ્યતાના વૈકલ્યને લીધે, ૧૨૪

વિદેયન

“ ભવ અનંતમાં દરશન હીઠું, પ્રભુ એહવા દેખાડેછું;

વિકટ ગ્રંથ જે પોળ પોળિયો, કર્મવિવર ઉઘાડેછું....સેવો ભવિયાં વિમલ જિજ્ઞેસર.”

શ્રી યશોવિજયજી.

આ બોધિની વાત તો દૂર રહો, પણ ‘પञ्चकमप्येतदપુર્વબ્ધકस्य’ ‘આ પંચક (અભયાદિ) પણ અપુનર્બંધકને હોય.’ આ અભય, ચક્ષુ, માર્ગ, શરણ અને

બોધિ એ પંચક પણ, જે મોહનીયાદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પુનઃ—

આ અભયાદિ પંચક ફરીને બાંધતો નથી એવા હળુકર્મી ‘પાપ તીવ્રભાવથી નથી કરતો’

અપુનર્બંધકને જ ઇત્યાદિ ઉક્ત લક્ષણવાળા અને ભવાલિનંદીના દોષથી વિપરીત

હોય

ગુણવાળા એવા મુમુક્ષુ અપુનર્બંધકને હોય. કારણ કે યથોદિત

એવા આનો (પંચકનો) પુનર્બંધકમાં સ્વરૂપથી અભાવ છે, માટે.

પંક્તિકા—પञ्चकमपि—અભય-ચક્ષુ આદિરૂપ પંચક પણ,—પ્રસ્તુત બોધિની વાત તો દૂર રહો, ઇતદ્—આ, અનન્તરોક્ત, અપુનર્વંધકસ્ય—ઉક્ત લક્ષણવાળા અપુનર્બંધકને, કયા કારણથી ? તે માટે કહું—યથોદિતસ્ય—યથોદિત, ઉક્ત નિર્વાચનવાળા, અસ્ય—આના, પંચકના, પુનર્વંધકે—વિલક્ષણ એવા પુનર્બંધકમાં, સ્વરૂપેણ—સ્વરૂપથી, સ્વસ્વભાવથી, અભાવાત્—અભાવને લીધે. આ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે કહું—અનીદશસ્ય—અનીદશના (આવા ન હોય તેના), ઇતરેતર અફલ એવા પંચકના, તત્ત્વાયોગાત્—તત્ત્વસ્ય—તત્ત્વના, અભયાદિ ભાવના, અયોગાદ્—અયોગને લીધે, અધટનને લીધે. એ જ ભાવે છે—

ન हि—ન જ, અચક્ષુષ્ફલં—અચક્ષુફલવાળું, નાસ્તિ ચક્ષુઃ ફલમસ્ય તત્ત્વથા—ચક્ષુ ફલ આનું નથી તે તથા, અમયં—અભય, ચક્ષુઃ—પૂર્વોક્તરૂપ ચક્ષુ, અમાર્ગફલમ્—અ-માર્ગફલ, માર્ગલક્ષણ ફલરહિત. આદિ શબ્દથી માર્ગ અ-શરણફલ અને શરણ અ-બોધિફલ. જે ખરેખર એમ છે, તો તેથી શું ? તે માટે કહું—

एवं च—અને એવી, ઇતરેતર ફલતા સતે, उत्कृष्टस्थितेઃ—મિથ્યાત્વાદિગત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી, આ-પ્રારંભી, ગ્રન્થિપ્રાપ્તિ—સમયસિદ્ધ ગ્રંથિસ્થાન યુધી, एते—આ, અભયાદિ, ભવન્તોऽपि—હોતાં પણ, ઉપજતાં પણ, અસક્રુદ્—અનેક વાર, ન-ન જ તદ્રૂપતાં—તદ્રૂપતાને, ભાવરૂપ અભયાદિરૂપતાને, આસાદયન્તિ—પામતા. કયા કારણથી ? તે માટે કહું—વિવક્ષિતફલયોગ્યતાવૈકલ્યાત્—વિવક્ષિત ફલની યોગ્યતાના વૈકલ્યને લીધે. વિવક્ષિત ફલ—વિવક્ષિત ફલ-અભયપું ચક્ષુ, ચક્ષુનું માર્ગ ઇત્યાદિરૂપ, તજ્જનનસ્વભાવાભાવાત્—તેના જનનસ્વભાવના અભાવને લીધે.

—અસ્ય પુનર્વન્ધકે સ્વરૂપેનામાવાત. અર્થાત્ જે મોહનીયાદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પુનઃ—ફરીને બાંધે છે એવા ગુરુકર્મી તીવ્રભાવથી પાપ કરનારા પુનર્બન્ધક જીવનું સ્વરૂપ જ એવું છે, ભારેકર્મીપણારૂપ આત્મદશા જ એવી છે કે, હળુકર્મી અપુનર્બન્ધકને જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એવા ઉક્ત સ્વરૂપવાળા આ અભ્યાસિની પ્રાપ્તિ તેને સંભવતી નથી.

તેમજ—‘ઇતરેતરફલમેતદિતિ નિયમઃ.’ ‘આ (પંચક) ઇતરેતર ફલવાળું છે એવો નિયમ છે.’ ઇતરનું—પૂર્વપૂર્વનું ઇતર—ઉત્તરોત્તર ફલ—કાર્ય છે જેનું એવું આ અભ્યાસિ પંચક છે એવો નિયમ છે, નિશ્ચયરૂપ વ્યવસ્થા છે. અર્થાત્ આ પંચકમાં જે આગલું આગલું છે તેનું ફલ પાછલું પાછલું છે. જેમકે—અભયનું ફલ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફલ માર્ગ, માર્ગનું ફલ શરણુ ને શરણુનું ફલ યોધિ હોય જ,—એવી નિયમરૂપ અફર વ્યવસ્થા છે.

એમ શાને લીધે? તોકે ‘અનીદશસ્ય તત્ત્વાયોગાત્’—‘અનીદશના આવા ન હોય તેને તત્ત્વઅયોગને લીધે.’ અનીદશના—આવા ન હોય એટલે કે ઇતરે-તત્ત્વથી અભ્યાસિ તર ફલવાળા ન હોય એવા પંચકના તત્ત્વના—તત્ત્વપણાના—અભ્યાસિ ભાવનો અયોગ ભાવના અયોગને લીધે, અઘટનને લીધે. અર્થાત્ અભયનું ફલ ચક્ષુ,

ચક્ષુનું ફલ માર્ગ, માર્ગનું ફલ શરણુ, ને શરણુનું ફલ યોધિ,—એમ પૂર્વપૂર્વનું ઉત્તરઉત્તર ફલ જ્યાં નથી એવા આ અભ્યાસિ પંચકને અભ્યાસિ ભાવ જ ઘટતો નથી. ‘કારણ કે અ-ચક્ષુફલવાળું અભય નથી, વા ચક્ષુ અ-માર્ગફલવાળું નથી, ઇત્યાદિ.’ ન હિ અચક્ષુષ્ફલમમયં ઈ. ચક્ષુફલવાળું નથી તે અભય નથી, માર્ગફલવાળું નથી તે ચક્ષુ નથી, શરણુફલવાળું નથી તે માર્ગ નથી, યોધિફલવાળું નથી તે શરણુ નથી. આમ પૂર્વાપર તે તે ફલ વિનાના અભ્યાસિ તે ભાવથી અભ્યાસિ જ નથી.

અને એટલા માટે જ ‘એમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી માંડી અંશિપ્રાપ્તિ પર્યંત આ અનેકવાર હોતાં છતાં તદ્રૂપતા પામતા નથી’—‘ન તદ્રૂપતામાસાદયન્તિ.’ એમ—ઇતરેતર-ફલનો નિયમ છે એટલે, મોહનીયાદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી અતાર્ત્વિક અભ્યાસિ માંડીને અંશિ પાસે આવે ત્યાંસુધીમાં આ અભ્યાસિ અનેકવાર અનેકવાર પ્રાપ્ત હોતાં છતાં તદ્રૂપતા—ભાવરૂપ અભ્યાસિરૂપતાને પામતા નથી. અર્થાત્ પણુ નિષ્ફલ જીવ અંશિ સુધી આવે છે ત્યાંસુધીમાં તેને અનેકવાર અભ્યાસિની પ્રાપ્તિ હોય છે, પણ તે અભ્યાસિ ભાવરૂપ નથી હોતા, તાર્ત્વિક નથી હોતા. શાને લીધે? ‘વિવક્ષિતફલયોગ્યતાવૈકલ્યાત્’—‘વિવક્ષિત ફલયોગ્યતાના વૈકલ્યને લીધે;’ અભયનું ફલ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફલ માર્ગ, માર્ગનું ફલ શરણુ ને શરણુનું ફલ યોધિ—એમ વિવક્ષિત ફલની યોગ્યતાના અભાવને લીધે. અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર ફલસંકલનાની યોગ્યતાનો અભાવ છે, એટલે તે અનેકવાર પ્રાપ્ત અભ્યાસિ ભાવરૂપ નથી.

ફલયોગ્યતા તે ફલપ્રાપ્તિપર્યંત ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ અને લોકોત્તર ભાવામૃતાસ્વાદરૂપા તે અપુનર્બન્ધકાદિ વિના હોય નહિ એમ હરિભદ્રજી ડિગ્ગિમનાદથી ઉદ્ઘોષે છે—

૨૧ યોગ્યતા ચાકલપ્રાપ્તેસ્તથા ક્ષયોપશમવૃદ્ધિઃ લોકોત્તરભાવામૃતાસ્વાદરૂપા વૈમુખ્ય-કારિણી વિષયવિષામિલાષસ્ય, ન ચેયમપુનર્વન્ધકમન્તરેણેતિ ભાવનીયં । ૧૨૫

૨૧અર્થ :—અને યોગ્યતા (તે) ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તથાપ્રકારે ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ છે,—લોકોત્તર ભાવામૃતઆસ્વાદરૂપા એવી જે વિષયવિષાભિલાષની વૈમુખ્યકારિણી છે; અને આ (ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ) અપુનર્બન્ધક વિના નથી એમ ભાવનીય છે. ૨૨૫

વિવેચન

“ વિષય કષાય જહર ટળી, અમૃત થાયે એમ....નાથ રે;
જે પર સિદ્ધ રુચિ હુવે, તો પ્રભુ સેવા ધરી પ્રેમ....નાથ રે....નમિ નમિ. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ફલયોગ્યતા તે શું ? તે સ્પષ્ટ કરે છે ‘યોગ્યતા ચાફલપ્રાપ્તેસ્તથાક્ષયોપશમ-વૃદ્ધિઃ।’ ‘અને યોગ્યતા (તે) ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તથાપ્રકારે ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ છે,’ અભ્યાહિની યોગ્યતા તે ચક્ષુઆદિ ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તથાપ્રકારે—તેવા ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તેવા પ્રકારે પોતાને આવરણ કરનાર કર્મના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ છે. ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર આગળ આગળના ફલની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી તે યોગ્યતા ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થયા કરે એ જ અભ્યાહિની યોગ્યતા છે, અને આ ક્ષયોપશમવૃદ્ધિરૂપ યોગ્યતા એ જ ઉત્તરોત્તર ચક્ષુઆદિ ફળની પ્રાપ્તિ કરાવનારી છે.

આ ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ કેવી છે ? ‘લોકોત્તરભાવામૃતસ્વાદરૂપા’—‘લોકોત્તર ભાવામૃત આસ્વાદરૂપા’, લોકોત્તર ભાવરૂપ અમૃતના આસ્વાદરૂપ છે; અને એટલે જ તે ‘વૈમુખ્યકારિણી વિષયવિષાભિલાષસ્ય’ ‘વિષયવિષાભિલાષની વૈમુખ્યકારિણી’ હોય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ કર્મના આવરણ ઘટે ને ક્ષયોપશમ વધે, તેમ તેમ જીવને શમ-સંવેગ-નિવેદાદિ લોકોત્તર ભાવામૃતનો આસ્વાદ-અનુભવ થાય છે, અને જેમ જેમ તે લોકોત્તર ભાવામૃતનો આસ્વાદ-અનુભવ થાય છે, તેમ તેમ તેને વિષયવિષની વાંચાનું વિમુખ્યણું વર્તે છે. “ચાખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસ છુકસ તસ ન

પક્ષિકા—યોગ્યતા જ કહે છે:—યોગ્યતા ચ—અને પૂર્વે ઉપન્યસ્ત એવી અભ્યાહિની યોગ્યતા, આફલપ્રાપ્તે:—ચક્ષુઆદિ ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત, તથા—તથાપ્રકારે, ફલાનુકૂળ એવી ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ:—સ્વઆવારક કર્મના ક્ષયવિશેષની વૃદ્ધિ, લોકોત્તરભાવામૃતાસ્વાદરૂપા—લોકોત્તર ભાવામૃત આસ્વાદરૂપા; લોકોત્તરભાવા:—લોકોત્તર ભાવો, વિહિત એવા ઔદાર્ય-દાક્ષિણ્યાદિ, ત एव અમૃત—તે જ અમૃત-સુધા તદાસ્વાદરૂપા—તેની આસ્વાદરૂપા. અતએવ વૈમુખ્યકારિણી-વિમુખતા હેતુ, વિષયવિષાભિલાષસ્ય—વિષયવિષાભિલાષની, વિપાકાર વિષયવાંચારૂપની. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

ન ચ—ન જ, ઇયમ્—આ ઉક્તરૂપા ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ, અપુનર્બન્ધક—અપુનર્બન્ધક, “પાપં ન તીવ્રભાવાત્ કરોત્તિ” પાપ તીવ્રભાવથી નથી કરતો ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા અપુનર્બન્ધક, અન્તરેણ-વિના—અન્યના લવમહુમાનિપણને લીધે. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—इति—આ, ભાવનીય—ભાવવા યોગ્ય છે, કે આ પંચક પશુ અપુનર્બન્ધકને હોય છે,—એમ હેતુ, સ્વરૂપ અને ફલને અપેક્ષીને વિચારણીય છે.

રુચે કિમેળ.” આમ વિષયવિષનું વિમુખપણું કરાવનારી આ ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ લોકોત્તર ભાવામૃતના આસ્વાદૃષ્ટ છે.

અને ‘ન ચેયમપુનર્વન્ધકમન્તરેણેતિ ભાવનીયં।’ ‘આ અપુનર્વન્ધક વિના નથી એમ ભાવનીય છે,’ આ ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ હળુકર્મી એવા સાચા મુમુક્ષુ આત્માથી અપુનર્વન્ધક વિના નથી જ હોતી, કારણ કે ભારેકર્મી એવા અન્યને—પુનર્વન્ધકને ભવબહુમાનિપણું—ભવાભિનંદીપણું વર્તે છે, એમ ભાવન કરવા યોગ્ય છે. આમ ઉત્તરોત્તર ક્ષયોપશમવૃદ્ધિરૂપ યોગ્યતા ને તે યોગ્યતાથી પ્રાપ્ત થતી અભય-ચક્ષુઆદિ ફલપ્રાપ્તિ અપુનર્વન્ધકને જ હોય છે, એટલે આ અભયાદિ પંચકનું પાત્ર અપુનર્વન્ધક જ છે એમ સિદ્ધ થયું.

આ અંગે અન્ય મુમુક્ષુઓનો સંવાદ દર્શાવતું ભગવદ્ ગોપેન્દ્રનું વચન અવતારે છે—

૨૨૨૧૪૪ ચિત્તદર્પરરપિ મુમુક્ષુભિઃ । યથોક્તં ભગવદ્ગોપેન્દ્રેણ—

“નિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતૌ ધૃતિઃ શ્રદ્ધા સુખા વિવિદિષા વિજ્ઞપ્તિરિતિ તત્ત્વધર્મ-યોનયઃ, નાનિવૃત્તાધિકારાયાં, ભવન્તીનામપિ તદ્વૃપતાડયોગાદિતિ।” ૨૨૨૬

૨૨૨૧૪૪ અર્થ :—અને આ અપર મુમુક્ષુઓથી પણ માનવામાં આવ્યું છે. જેમ ભગવદ્ ગોપેન્દ્રે કહ્યું છે—

“નિવૃત્તઅધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુખા, વિવિદિષા, વિજ્ઞપ્તિ એ તત્ત્વ-ધર્મયોનિઓ હોય છે,—નહિં કે અનિવૃત્તઅધિકારવાળી સતે,—કારણ કે થતી એવીઓને પણ તદ્વૃપતાનો અયોગ છે માટે. ” ૨૨૨૬

પંક્તિકા—પર મતના સંવાદથી પણ કહ્યું :—ઈત્યતે ચિત્તદ્—અને આ અભયાદિક ઇષ્ટ માનવામાં આવે છે, અપરૈરપિ—અપરોથી પણ, જૈનવ્યતિરિક્ત મુમુક્ષુઓથી. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—યથોક્તં—જેમ કહેવામાં આવ્યું છે, ભગવદ્ગોપેન્દ્રેણ—ભગવત્ ગોપેન્દ્રથી, ‘ગોપેન્દ્ર’ નામના ભગવત્ પરિવ્રાજકથી ઉક્ત જ દર્શાવે છે :—નિવૃત્તાધિકારાયાં—નિવૃત્તઅધિકારવાળી, પુરુષાભિભવ લક્ષણ સ્વવ્યાપાર વ્યાવૃત્ત થયેલી, પ્રકૃતૌ—સત્ત્વ-રજ્જ્સ-તમોલક્ષણ પ્રકૃતિ સતે, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ સતે એમ અર્થ છે, ધૃતિઃ શ્રદ્ધા સુખા વિવિદિષા વિજ્ઞપ્તિઃ इति—ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુખા, વિવિદિષા, વિજ્ઞપ્તિ એમ આ યથાક્રમે અભયાદિ અપર નામ, તત્ત્વધર્મયોનયઃ—તત્ત્વધર્મયોનિઓ, પારમાર્થિક કુશલના ઉત્પત્તિસ્થાનો હોય છે. વ્યવચ્છેદ કહ્યું—

નાનિવૃત્તાધિકારાયાં—નહિં કે અનિવૃત્તઅધિકારવાળી, પ્રકૃતિ સતે એમ સમજાય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—ભવન્તીનામપિ—કોઈ પણ હેતુ થકી થતી એવી પણ ધૃતિ આદિ ધર્મયોનિઓને,—પ્રકૃતિના અનિવૃત્તાધિકારીપણાએ કરીને, તદ્વૃપતાડયોગાત્—તદ્વૃપતાના અયોગને લીધે, તાત્ત્વિક ધૃતિઆદિ સ્વભાવના અભાવને લીધે. इति—એ પર ઉક્તિની સમાપ્તિ અર્થે છે.

વિવેચન

“ મોહાદિની ધૂમિ અનાદિની ઉતરે હો લાલ.

અમલ અખંડ અલિપ્ત સ્વભાવ જ સાંભરે હો લાલ. દીઠો સુવિધિ જિણુંદ.”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આ જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે ‘આ અપર સુમુક્ષુઓથી પણ માનવામાં આવ્યું છે,’ જૈનેતર સુમુક્ષુઓથી પણ સંમત કરવામાં આવ્યું છે. જેમ ભગવદ્ ‘ગોપેન્દ્ર’ નામના પરિત્રાજકે કહ્યું છે—નિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતો—‘નિવૃત્ત-નિવૃત્તાધિકાર પ્રકૃતિ અધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુખા, વિવિદિષા, વિજ્ઞપ્તિ સતે ધૃતિઆદિ એ તત્ત્વધર્મયોનિઓ હોય છે’, ધૃતિઃ શ્રદ્ધા સુખા વિવિદિષા વિજ્ઞ-તત્ત્વધર્મયોનિઓ પ્તિરિતિ તત્ત્વધર્મયોનયઃ,—નહિ કે અનિવૃત્તઅધિકારવાળી સતે, ન અનિવૃત્તાધિકારાયાં. અર્થાત્ સત્ત્વ-રજસ્-તમો લક્ષણા પ્રકૃતિ જ્યારે નિવૃત્તઅધિકારવાળી હોય, એટલે કે પુરુષના અલિલવરૂપ સ્વવ્યાપારથી વ્યાવૃત્ત થાય, પુરુષને દબાવવારૂપ અધિકારથી પાછી વળે, ત્યારે ધૃતિ આદિ તત્ત્વધર્મયોનિઓ—પારમાર્થિકધર્મના ઉત્પત્તિસ્થાનો હોય; પણ તે પ્રકૃતિ અનિવૃત્તઅધિકારવાળી હોય એટલે કે પુરુષના અલિલવરૂપ સ્વવ્યાપારથી વ્યાવૃત્ત ન હોય, પુરુષને દબાવવારૂપ અધિકારથી પાછી વળી ન હોય, ત્યારે તે ધૃતિઆદિ તત્ત્વધર્મયોનિઓ—પારમાર્થિકધર્મના જન્મસ્થાનો ન હોય. ‘કારણ કે થતી એવીઓને પણ તદ્રૂપતાનો અયોગ છે માટે.’ ભવન્તીનામપિ તદ્રૂપતાયોગાત્. કેઈ પણ કારણે ઉદ્ભવતી એવી તે ધૃતિઆદિ ધર્મયોનિઓને પ્રકૃતિના અનિવૃત્તાધિકારપણાએ કરીને તદ્રૂપતાનો—તાત્ત્વિક ધૃતિઆદિ સ્વભાવપણાનો અભાવ હોય છે, માટે.

તાત્પર્ય કે—જ્યાંલગી પુરુષને દબાવતી પ્રકૃતિનું જોર ઓછું થયું નથી, એટલે કે જૈનપરિભાષા પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો તથારૂપ ક્ષયોપશમ ઉપજ્યો નથી, ત્યાંલગી ઉપજતા ધૃતિઆદિ એટલે કે અલયઆદિ તાત્ત્વિક નહિં હોવાથી તત્ત્વધર્મ—પરમાર્થધર્મના ઉદ્ભવ-સ્થાન હોતા નથી; પણ જ્યારે પુરુષને દબાવતી પ્રકૃતિનું જોર ઓસરે છે, એટલે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ઉપજે છે, ત્યારે ધૃતિઆદિ એટલે કે અલયઆદિ તાત્ત્વિક હોવાથી તત્ત્વધર્મ—પરમાર્થધર્મના ઉદ્ભવસ્થાન હોય છે. આમ જૈન-જૈનેતર બન્ને પરિભાષાનો ઉક્ત વસ્તુમાં સુમેળ મળે છે.

વિજ્ઞપ્તિ તે જ બોધિ અને તેની પ્રાપ્તિ ભગવંતો થકી જ હોય છે, એટલે ભગવંતો જ બોધિદ છે, એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૨૨ વિજ્ઞપ્તિશ્ચ વોધિઃ પ્રશમાદિલક્ષણાભેદાત્ । પ્તત્પ્રાપ્તિશ્ચ યથોક્તપ્રપન્નતો ભગવદ્ભ્ય
પવેતિ વોધિઃ દંદતીતિ વોધિદાઃ ॥૧૧॥ ૧૨૭

૨૩અર્થ :—અને વિજ્ઞપ્તિ તે બોધિ છે,—પ્રશમાદિ લક્ષણના અભેદને લીધે; અને એની પ્રાપ્તિ યથોક્ત પ્રપંચથી લગવતો થકી જ છે, એટલે બોધિ દીએ છે તે બોધિદો. ॥૧૮॥ ૧૨૭

વિવેચન

“દર્શન દીઠે જિનતણો રે, સંશય ન રહે વેધ;

દિનકર કરભર પસરતાં રે, અંધકાર પ્રતિષેધ....વિમલ જિન દીઠા લોયણુ આજ.”

—શ્રી આનંદધનજી

અને ઉપરમાં જૈન-જૈનેતર પરિભાષાનેા સુમેળ બતાવ્યો, તેમાં ‘વિજ્ઞપ્તિશ્ચ બોધિ: પ્રશમાદિલક્ષણાભેદાત્ ।’ ‘વિજ્ઞપ્તિ તે બોધિ છે,—પ્રશમાદિ લક્ષણના અભેદને લીધે.’ જૈનેતરે જૈને વિજ્ઞપ્તિ કહે છે, તેને જૈનો બોધિ કહે છે, એટલે વિજ્ઞપ્તિ તે જ બોધિ છે, કારણ કે જે પ્રશમાદિ વિજ્ઞપ્તિના લક્ષણ છે તે જ બોધિના લક્ષણ છે, એટલે ભેદ નથી.

‘અને એની પ્રાપ્તિ યથોક્ત પ્રપંચથી લગવતો થકી જ છે, એટલે બોધિ દીએ છે તે બોધિદો. ‘બોધિં દદતીતિ બોધિદા:’. અને ઉક્ત સ્વરૂપવાળી બોધિની પ્રાપ્તિ અગાઉ વિસ્તારથી કહ્યા મુજબ ગુણપ્રકર્ષરૂપણા આદિ ચાર કારણોથી લગવતો થકી જ હોય છે, એટલે આમ આ લગવતો બોધિ દેનારા હોવાથી બોધિદ છે.

“તુજ દરિશણુ મુજ વાલર્હુ રે લાલ, દરિશણુ શુદ્ધ પવિત્ત રે;

દરિશન શબ્દનયે કરે રે લાલ. સંબહ એવંભૂત રે. પદ્મપ્રસ.”....શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ ઇતિ બોધિદા: ॥ ૧૯ ॥

એમ અભયદાનાદિ થકી ઉપયોગસંપદની હેતુસંપદ કહી, એમ આચાર્યજી આ અધિકારનેા ઉપસંહાર કરે છે—

૨૪અર્થ :—એમ અભયદાન, ચક્ષુર્દાન, માર્ગદાન, શરણદાન, બોધિદાનેભ્ય એવ યથોદિતાપયોગસિદ્ધે-રૂપયોગસમ્પદ એવ હેતુસમ્પદિતિ ॥૫॥ ૧૨૮

૨૪અર્થ :—એમ અભયદાન, ચક્ષુર્દાન, માર્ગદાન, શરણદાન, બોધિદાન થકી જ યથોદિત ઉપયોગસિદ્ધિને લીધે ઉપયોગસંપદની જ હેતુસંપદ. ॥૫॥ ૧૨૮

વિવેચન

“તું ગતિ તું મતિ આશરો, તું આલંબન મુજ ખ્યારો રે;

વાચક યશ કહે માહરે, તું જીવ જીવન આધારો રે....ગિરૂઆ રે ગુણુ તુમતણા.”

—શ્રી યશોવિજયજી

પંક્તિકા—એમ પણ શું ? તે માટે કહ્યું :—વિજ્ઞપ્તિશ્ચ—અને વિજ્ઞપ્તિ, પંચમી ધર્મયોગિ, બોધિ:—જિનોક્ત ધર્મપ્રાપ્તિ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પ્રશમાદિલક્ષણાભેદાત્—પ્રશમાદિ લક્ષણના અભેદને લીધે. પ્રશમ-સંવેગાદિ લક્ષણો થકી અભેદને લીધે, વિજ્ઞપ્તિથી અન્યતિરેકને લીધે.

બીજા જીવોને ઉપયોગી-ઉપકાર કરનારી એવી જે લોકનાથપણા, લોકહિતપણા, લોકપ્રદીપપણા આદિરૂપ ઉપયોગસંપદ કહી, તેની સિદ્ધિ અભયદાન, ચક્રુર્દાન, શરણુદાન અને વૌષ્ઠિદાન થકી જ હોય છે, એટલે એમ ઉપયોગસંપદની જ કારણતા દર્શાવનારી હેતુસંપદ કહી.

“જગતવત્સલ મહાવીર પ્રભુ સાંભળી, ચિત્ત પ્રભુચરણને શરણુ વાસ્યો,
તારને ખાપજી ! બિરુદ નિજ રાખવા, દાસની સેવના રખે જોશો....

તાર હો તાર પ્રભુ ! મુજ સેવક લણી, જગતમાં એટલું સુજશ લીજે.”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति उपयोगसम्पद एव हेतुसम्पद ॥ ५ ॥

૫૪ અધિકાર સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્

૨૦. ધર્મદ

‘ધર્મદેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

હવે આચાર્યજી ‘ધર્મદ’ આદિ સૂત્રપંચકના ઉપન્યાસનું પ્રયોજન દાખવે છે—

૧ સદ્દેશના યોગ્યતા વિધાયક અનુગ્રહ સંપાદનાદિના તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વાદિ પ્રકારે પરમ-શાસ્તૃત્વ સંપત્તિ સમન્વિતા ભગવન્તે इति ન્યાયતઃ પ્રતિપાદયન્નાહ—

‘ધર્મદયાણં’

इत्यादि सूत्रपञ्चकम् । ૧૨૯

૧ અર્થઃ—સદ્દેશનાની યોગ્યતા કરનારા અનુગ્રહ સંપાદનાદિ વડે તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ પ્રકારથી પરમ શાસ્તૃત્વ સંપદ સમન્વિત એવા ભગવંતો છે, એમ ન્યાયથી પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું—

‘ધર્મદોને’

ઇત્યાદિ સૂત્રપંચક. ૧૨૯

વિવેચન

“તેણે નિર્યામક માહણો રે, વૈદ્ય ગોપ આધાર;

દેવચંદ્ર સુખસાગરુરે, લાવધરમ દાતાર....અજિત જિન!”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

પંક્તિકાઃ—સદ્દેશના ઇત્યાદિ. આ અત્ર હેતુ છે—સદ્દેશનાયાઃ—સદ્દેશનાના, યોગ્યતાવિ-ધાયિનો—યોગ્યતાવિધાયિ, અનુગ્રહસ્ય—સ્વત્રિપય બહુમાનલક્ષણ અનુગ્રહના, પૂર્વે સંપાદનેન—સંપાદન વડે, આદિ—આદિ શબ્દથી તે પછી સદ્દેશના થકી જે તાત્ત્વિક ધર્મસ્ય દાતૃત્વ—તાત્ત્વિક ધર્મનું દાતૃત્વ, આદિ—આદિ શબ્દથી પરિપાલન, તેન—તે વડે, પરમયા—પરમ ભાવરૂપા, શાસ્તૃત્વ-સંપદા—ધર્મચક્રવર્તિત્વરૂપ શાસ્તૃત્વસંપદથી, સમન્વિતાઃ—સંગત, યુક્ત, ભગવન્તઃ—ભગવંતો, એમ પંચાકમ સૂત્રપંચકથી પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું—‘ધર્મદયાણં’ ઇત્યાદિ સૂત્રપંચક.

અને ' પરમશાસ્તૃત્વસંપત્તિસમન્વિતા ભગવન્તઃ । ' આ લગવંતો પરમ શાસ્તૃત્વ-સંપત્તિસમન્વિત છે, અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ શાસ્તાપણાની-શાસકપણાની-પરમેશ્વરપણાની સંપત્તી-આત્મલક્ષ્મીથી યુક્ત છે, એમ ન્યાયથી પ્રતિપાદન કરતાં 'ધર્મદેશ્યઃ'—પરમ શાસ્તૃત્વસંપદ્ધ ધર્મદેશ્યઃ—ધર્મદેશને આદિ સૂત્રપંચક કહ્યું. આ શાસ્તૃત્વસંપદ્ધ કેવા સમન્વિત લગવન્તો પ્રકારે છે? તે માટે કહ્યું—'તાત્ત્વિકધર્મદાતૃત્વાદિપ્રકારેણ'—તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ પ્રકારથી તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક ધર્મદાતૃત્વ-ધર્મપરિપાલન આદિ પ્રકારે. આ દાતૃત્વ આદિ પણ શા વડે? તે કહે—'સદ્દેશનાની યોગ્યતા કરનારા અનુગ્રહસંપાદનાદિ વડે,'—સદ્દેશનાયોગ્યતાવિધાયકનુગ્રહસંપાદનાદિના; સદ્દેશનાની-સદ્ગુણદેશશ્રવણની યોગ્યતા ઉપજાવનારા અનુગ્રહના-કૃપાપ્રસાદના સંપાદન આદિ વડે. આમ સદ્દેશનાની યોગ્યતા ઉપજાવનારો અનુગ્રહ આ લગવંતો કરે છે, તે વડે કરીને તેઓનું તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ હોય છે, અને આ તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ પ્રકારે જ તેઓની 'ધર્મચક્રવર્તિપણારૂપ' પરમ શાસ્તૃત્વસંપદ્ધ છે.

તાત્પર્ય કહે—ધર્મદેશનાની યોગ્યતા હોય તો જ ધર્મનું દાન થઈ શકે, અને ધર્મદેશનાની યોગ્યતા પણ આ શાસ્તાના અનુગ્રહ થકી જ-કૃપાપ્રસાદ થકી જ આવી શકે. અત્રે લગવંત પ્રત્યે બહુમાન ઉપજવું એ જ એનો અનુગ્રહ છે, ધર્મદેશનાયોગ્યતા અને અને અગાઉ કહ્યું હતું તેમ લવવૈરાગ્ય તે જ અર્થથી લગવંત પ્રત્યેનું લગવદ્ગુણ બહુમાન છે. એટલે સાચો અંતરંગ લવવૈરાગ્ય એ જ લગવંતનું બહુમાન હોવાથી તેનો અનુગ્રહ છે, અને આ લગવદ્બહુમાન-જન્ય અનુગ્રહથી જ સદ્દેશનાની યોગ્યતા ઉપજે છે. આમ સદ્દેશનાની યોગ્યતા ઉપજે ત્યારે જ તે પાત્ર જીવ લગવંતના તાત્ત્વિક-પરમાર્થસત્ ધર્મના દાનને યોગ્ય બને, અને ત્યારે જ લગવંતનું તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ પ્રકાર હોય, આવા તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વાદિ પ્રકારથી જ લગવંતનું શાસન છે, અને એવા પરમ પરમાર્થશાસન થકી જ લગવંતની પરમ શાસ્તૃત્વસંપત્તિ છે. તે દર્શાવવા માટે અત્રે 'ધર્મદેશ્યઃ'—ધર્મદેશને આદિ પંચ સૂત્ર-પદોનો ઉપન્યાસ છે.

અહીં ધર્મ તે ચારિત્રધર્મ અને તેના શ્રાવકધર્મ તે સાધુધર્મ એ બંને ભેદો મુખ્યપણે આત્મ-પરિણામરૂપ છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે ધર્મનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૬૬ ધર્મઃ ચારિત્રધર્મઃ પરિગૃહ્યતે, સ ચ શ્રાવકસાધુધર્મભેદેન દ્વિધા । શ્રાવક-ધર્મોઽણુવ્રતાદ્યુપાસકપ્રતિમાગતક્રિયાસાધ્યઃ સાધુધર્મોભિલાષાશયરૂપઃ આત્મપરિણામઃ, સાધુધર્મઃ પુનઃ સામાયિકાદિગતવિશુદ્ધક્રિયામિવ્યક્તઃ સકલસત્ત્વહિતાશયાઽમૃતલક્ષણઃ સ્વપરિણામ एव, દ્વાયોપશમિકાદિભાવસ્વરૂપત્વાદ્ધર્મસ્ય । ૧૩૦

૨અર્થ:—આહી' ધર્મ' તે ચારિત્રધર્મ' પરિબ્રહ્માય છે; અને તે શ્રાવક અને સાધુધર્મના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. શ્રાવકધર્મ' અણુવ્રતાદિ ઉપાસકપ્રતિભાગત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો સાધુધર્માભિલાષ આશયરૂપ આત્મપરિણામ છે; સાધુધર્મ' પુનઃ સામાયિકાદિગત વિશુદ્ધ ક્રિયાથી અભિવ્યંચ (અભિવ્યક્ત-પ્રગટ થાય એવો) સકલ સત્વહિત આશયરૂપ અમૃત-લક્ષણ સ્વપરિણામ જ છે,—ધર્મ'નું ક્ષાયોપશમિકાદિ ભાવસ્વરૂપપણું છે, માટે. ૧૩૦

વિવેચન

“ ચારિત્તં ક્ષલુ ધમ્મો ધમ્મો જો સો સમોત્તિ ણિદ્દિટ્ઠો ।
મોહવ્વોહવિહીણો પરિણામો અપ્પણો હુ સમો ॥ ”

— મહર્ષિ' શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય'જી પ્રણીત પ્રવચનસાર

આહી'—આ સૂત્રપંચકમાં 'ધર્મ' તે ચારિત્રધર્મ' પરિબ્રહ્માય છે,' હવે ધર્મ: ચારિત્રધર્મ:—કારણ કે આગલા સૂત્રમાં 'બોધિ'પદથી સમ્યગ્દર્શન (સમ્યગ્જ્ઞાન) ધર્મ'નું ગ્રહણ થઈ ચૂક્યું છે, એટલે દર્શન તેવું સર્જન ને દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ એ ન્યાયે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનથી જેવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ બાહ્યો-પ્રતીત્યો તેવો શુદ્ધ વીતરાગ આત્મસ્વભાવ ધર્મ' પ્રગટે એવું આચરણ કરવારૂપ ચારિત્રધર્મ' અત્રે 'ધર્મ' પદથી વિવક્ષિત છે.

ધર્મ' એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ, “ વત્થુસહાવો ધમ્મો ”—એ મહા તત્ત્વગંભીર સૂત્ર પ્રમાણે આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ'. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અથવા ટકોટકીણું એક શુદ્ધ જ્ઞાયક ભાવ એ આત્માનો સ્વભાવ છે, માટે તેમાં વર્તીવું તે જ વસ્તુનો સ્વભાવ વાસ્તવિક ખરેખરો ધર્મ' છે. એટલે જ શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે તે ધર્મ' તેમ “ ચારિત્ર એ જ ધર્મ' છે, જે ધર્મ' છે તે સામ્ય છે, અને જે સામ્ય છે તે મોહ-ક્ષોભ વિનાનો આત્મપરિણામ છે.” આમ આત્મા પોતાના શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય સ્વભાવમાં વર્તે-સ્વસ્વરૂપમાં ચરણ કરે, તે જ ચારિત્ર છે ને તે જ ધર્મ' છે. આ આત્મસ્વભાવરૂપ ચારિત્રધર્મ' 'શ્રાવક અને સાધુધર્મના ભેદથી બે પ્રકારનો છે.'

તેમાં—' શ્રાવકધર્મ' તે આત્મપરિણામ છે,' આત્મપરિણામ:—પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ક્ષયોપ-શમથી ઉપજતા આત્મપરિણામરૂપ છે, સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની મંદકષાયી આત્મલવદશારૂપ છે. આ આત્મપરિણામ કેવો છે? 'અણુવ્રતાદિ ઉપાસકપ્રતિભાગત ક્રિયા-આત્મપરિણામરૂપ સાધ્ય:—' 'અણુવ્રતાદિ ઉપાસકપ્રતિભાગત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો,' શ્રાવકધર્મ' —સમ્યક્ત્વમૂલ અણુવ્રતઆદિ શ્રાવકની પ્રતિમા સંબંધી ક્રિયાથી-આત્મપરિણામમય આધ્યાત્મિક ક્રિયાથી સાધી શકાય એવો. વળી તે કેવો છે? 'સાધુધર્માભિલાષાશયરૂપ:—' 'સાધુધર્માભિલાષ આશયરૂપ,' અર્થાત્ દેશવિરતિપણે જે આત્મધર્મની સાધના કરી રહ્યો છે, તે સર્વવિરતિ સાધુધર્મ-વીતરાગ નિર્ઝંથ ધર્મ' અમને કયારે પ્રાપ્ત થાય? “ અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે? કયારે

થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ઞંધ જો ?” એવા પ્રકારે સાધુધર્મનો અભિલાષ જ્યાં ધારે છે, એવા આશયરૂપ-ચિત્તદશારૂપ આ આત્મપરિણામ હોય છે.

‘આ દેશવિરતિ ધર્મનું ગ્રહણ સમ્યગ્દર્શન હોય તો જ ન્યાય્ય છે, નહિં તો નહિં; કારણ કે ઉપર ક્ષેત્રમાં નાંખેલા ધાન્યની જેમ, મિથ્યાત્વવાસિત જીવમાં મતો કદી પણ જિગી નિકળતા નથી. માટે દેશધર્મમાં સમ્યગ્દર્શન સૌથી પ્રથમ હોવું જોઈએ. પ્રશમાદિ ચિહ્નથી વ્યક્ત થતું રતનદીપક સમું સમ્યગ્દર્શન જેના અંતરમાં પ્રગટ્યું છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ જ દ્રવ્યથી અને લાવથી આ દેશવિરતિ ધર્મ અંગીકાર કરવાનો યોગ્ય અધિકારી છે. X X X (આવો સમ્યગ્દષ્ટિ દેશવિરતિ પુરુષ) પરલાવ-વિલાવથી યથા-શક્તિ વિરામ પામતો જઈ, તે આત્મસ્વલાવ ધર્મની આંશિક સાધના કરતો-પહે પહે કરીને પણ ચારિત્રધર્મ પર્વત પર આરોહણ કરતો જાય છે.’

શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પા. ૨૬ (સ્વચિત)

અને ‘સાધુધર્મઃ પુનઃ’—સાધુધર્મ પણ ‘સ્વપરિણામ एव’—‘સ્વપરિણામ જ છે’, આત્મપરિણામ જ છે. અર્થાત્ સાચા લાવસાધુગુણસંપન્ન આત્માની સાધુ દશા, આત્માનો સાધુ ગુણલાવ જ્યાં વર્તે છે, એવો આત્મપરિણામ તે જ સાધુધર્મ પણ સાધુધર્મ છે. આ આત્મપરિણામ કેવો છે? તો કે—‘સામાયિકા-અત્મપરિણામ જ દિગતવિશુદ્ધક્રિયામિવ્યક્તઃ’—‘સામાયિકાદિ વિશુદ્ધ ક્રિયાથી અલિવ્યંગ્ય’; સામાયિકચારિત્રથી માંડી યથાખ્યાતચારિત્ર પર્વત વિશુદ્ધ-નિષ્ક્રાય ક્રિયાથી-વિશુદ્ધ આત્મપરિણામરૂપ અધ્યાત્મક્રિયાથી અલિવ્યક્ત થતો, પ્રગટતા પામતો એવો. અર્થાત્ સર્વત્ર રાગદ્વેષાદિ રહિત સમલાવ જ્યાં અખંડપણે વર્તે છે, એવા સામાયિકથી માંડી, જ્યાં આત્માનો જેવો શુદ્ધ વીતરાગ સ્વલાવ આખ્યાત વા ખ્યાત છે તે પ્રગટે છે—એવા તત્ત્વરમણતારૂપ ‘યથાખ્યાત’ ચારિત્ર પર્વત, ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ થતી જતી નિષ્ક્રાય નિર્મળ આત્મપરિણતિ તે જ સાધુધર્મ છે. અને સાધુનો આ આત્મપરિણામ વળી કેવો છે? તો કે—‘સકલસત્ત્વહિતાશયામૃતલક્ષણઃ’—‘સકલ સત્ત્વહિત આશયરૂપ અમૃત લક્ષણ.’ સકલ સત્ત્વોનું—જગજીવોનું હિત હો ! એવા પ્રકારની નિર્મલ લાવનાવાળો સત્ત્વકલ્યાણકારી આશય-ચિત્તપરિણામ જેમાં વર્તે છે એવા આશયરૂપ આ આત્મપરિણામ છે; અને તે અમૃત લક્ષણ છે, શુદ્ધ આત્માર્થ ક્રિયાથી અમૃતઅનુકાનરૂપ હોઈ, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતો સતો, અમૃત પદને આપે એવો છે. જેને પંચપરમેષ્ઠિ મધ્યે ગૌરવભયું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, એવા આ વીતરાગદશાસાધક નિર્ઞંધ સાધુની દશા કેવી અદ્ભુત હોય, તેનું પરમ હૃદયંગમ સ્વરૂપ “અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?” —એ પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના અમર કાવ્યમાં અનન્ય લાવથી લલકારવામાં આવ્યું છે. જેમકે—

“સર્વ લાવથી ઔદાસન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો;

અન્ય કારણે અન્ય કશું કહ્યે નહીં,
 દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો....અપૂર્વ અવસર.
 દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો જોધ જે,
 દેહ બિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;
 તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિયે,
 વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન જો....અપૂર્વ.
 આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
 મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યાંત જો;
 ઘોર પરીવહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી,
 આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો....અપૂર્વ.
 સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના,
 સ્વરૂપલક્ષે જિન આજ્ઞા આધીન જો;
 તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જતી સ્થિતિમાં,
 અંતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો....અપૂર્વ.” ઈ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ શ્રાવકધર્મ ને સાધુધર્મ—એ ચારિત્રધર્મના બન્ને પ્રકારો આત્મપરિણામરૂપ છે, તે તે ગુણસ્થાનને અનુરૂપ મંદકષાય—નિષ્કષાય આત્મદશારૂપ છે. અત્રે આત્મપરિણામને જ મુખ્યપણે ધર્મ શા માટે કહ્યો તેનો ખુલાસો કર્યો છે કે—
 ધર્મનું ‘ક્ષાયોપશમિકાદિભાવસ્વરૂપત્વાદ્ધર્મસ્ય ।’ ‘ધર્મનું ક્ષાયોપશમિ-
 વાસ્તવિક સ્વરૂપ કાદિ ભાવસ્વરૂપપણું છે, માટે;’ ક્ષાયોપશમિક—ક્ષાયિક—ઉપશમ ભાવ એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે, માટે. અર્થાત્ જે જે પ્રકારે આત્મા સ્વભાવમાં—આત્મભાવમાં આવે તે ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે; એટલે ઉપશમ, ક્ષાયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવરૂપે જે નિજ ગુણનું પ્રગટપણું છેવટે પૂર્ણ અવસ્થાને નીપજાવે છે, તે સ્વભાવરૂપ આત્મધર્મના સાધન છે, માટે તે પણ સાધનરૂપ ધર્મ છે. સમકિત ગુણથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા સુધી જે આત્માને અનુગત—અનુસરતા ભાવ છે, તે આત્મધર્મરૂપ સાધ્યને અવલંબતા હોઈ, સંવર—નિર્જરાના હેતુ થઈ પડી ઉપાદાન કારણને પ્રગટ કરે છે, માટે તે બધા ય ધર્મના પ્રકાર છે. આમ ઉપશમ—ક્ષાયોપશમ—ક્ષાયિકભાવે આત્મા આત્માના જ્ઞાન—દર્શન સ્વભાવમાં વર્તે તે વ્રત અથવા સ્વરૂપમાં ચરણરૂપ ચારિત્ર છે, અને તે જ ધર્મ છે.

“જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પામે તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે, ધર્મરૂપ નથી.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક. ૩૨૯.

“ઉપશમ ભાવ હો મિશ્ર ક્ષાયિકપણે, જે નિજ ગુણ પ્રાગ્ભાવ;
 પૂર્ણવિસ્થાને હો નીપજવતો, સાધન ધર્મ સ્વભાવ....સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે.
 સમકિત ગુણથી હો શૈલેશી લગે, આતમ અનુગત ભાવ;
 સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાન હેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ....સ્વામી.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.
 “જિમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિક તણી, તેમ જ જીવ સ્વભાવ;
 તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિઓ, પ્રબળ કષાય અભાવ.—શ્રી સીમંધર.
 જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે અંશે રે ધર્મ;
 સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણુઠાણા થકી, ભવ લહે શિવશર્મ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

ભગવદ્અનુગ્રહ વિના ધર્મ હોતો નથી ને ભગવદ્અનુગ્રહનું જ સર્વ ધર્મહેતુઓમાં પ્રાધાન્ય છે, એ યુક્તિથી સિદ્ધ કરી, ભગવંતનું ધર્મદાયકપણું પ્રતિષ્ઠાપિત કરે છે—

૩ નાયં ભગવદનુગ્રહમન્તરેણ, વિચિત્રહેતુપ્રભવત્વેऽપિ મહાનુભાવતયાઽસ્યૈવ પ્રાધાન્યાત્ । ભવત્યેવૈતદ્વાસન્નસ્ય ભગવતિ વહુમાનઃ, તતો હિ સદ્દેશનાયોગ્યતા, તતઃ પુનરયં નિયોગતઃ । ઇત્યુભયતત્સ્વભાવતયા તદાધિપત્યસિદ્ધેઃ, કારણે કાર્યોપચારાદ્ધર્મ દદતીતિ ધર્મદાઃ ॥ ૨૦ ॥ ૧૩૧

૩ અર્થઃ—આ (ધર્મ) ભગવતના અનુગ્રહ વિના હોતો નથી—વિચિત્ર હેતુઓ થકી ઉત્પન્ન થવાપણું છતાં મહાનુભાવતાથી આતું જ (ભગવદ્અનુગ્રહનું જ) પ્રાધાન્ય છે, માટે. આને (ધર્મને) આસન્નને (નિકટવર્તીને) ભગવત પ્રત્યે બહુમાન હોય જ છે. કારણ કે તે થકી જ સ્ફુટપણે સદ્દેશનાની યોગ્યતા હોય છે, અને તે થકી પુનઃ આ (ધર્મ) નિયોગથી હોય છે, એમ ઉભયની તત્સ્વભાવતાથી તેના (ભગવદ્બહુમાનના) આધિપત્યની સિદ્ધિ છે, માટે,—કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી, ધર્મ દીએ છે તે ધર્મદા. ૧૩૧

પણ્નિકાઃ—નાયમ્ ઇત્યાદિ. ન—ન જ, અયમ્—આ, ઉક્તાં૩૫ ધર્મ, ભગવદનુગ્રહ—ભગવદ્અનુગ્રહ૩૫-સહકારી, અન્તરેણ—વિના. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વિચિત્રહેતુપ્રભવત્વેऽપિ—વિચિત્રાઃ—વિચિત્ર, સ્વયોગ્યતા-ગુરુસંયોગ આદિ, હેતવઃ—હેતુઓ, પ્રભવઃ—જન્મસ્થાન, ચસ્ય—તે જેનું, તદ્ભાવસ્તત્ત્વં—તેના ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્મિન્નપિ—તે સતે પણ, ધર્મની મહાનુભાવતયા—મહાનુભાવતાથી, અચિન્ત્યશક્તિતાથી, અસ્યૈવ—આના જ, ભગવદ્અનુગ્રહના, હેતુઓમાં પ્રાધાન્યાત્—પ્રાધાન્યને લીધે, જ્યેષ્ઠતાથી. તે જ ભાવે છે—

ભવત્યેવ—યાં જ છે, નથી થતો એમ નહિ, ઇતદાસન્નસ્ય—આને આસન્નને, ધર્મને આસન્નને, ભગવતિ—ભગવંતમાં, પરમ ગુરુમાં, વહુમાન.—બહુમાન,—ભવનિર્વેદ૩૫, તતો—તે થકી, ભગવદ્બહુમાન થકી, હિઃ—સ્ફુટ, સદ્દેશનાયોગ્યતા-સદ્દેશનાયાઃ—વક્ષ્યમાણ૩૫ સદ્દેશનાની, યોગ્યતા—ઉચિતત્વ, તતઃ—તે થકી, સદ્દેશનાયોગ્યતા થકી, પુનરયં—પુનઃ આ, નિયોગતઃ—નિયોગથી, અવશ્યભાવથી, ઇતિ—એમ, પરંપરાથી, ઉભયતત્સ્વભાવતયા—ઉભયસ્ય—ભગવદ્બહુમાન અને પ્રકૃત ધર્મલક્ષણ એ ઉભયની, તત્સ્વભાવતયા—કાર્યકારણ સ્વભાવતાથી, તદાધિપત્યસિદ્ધેઃ—તસ્ય—તેની—ભગવદ્બહુમાનની મહાનુભાવતાથી અધિકૃત ધર્મહેતુઓમાં પ્રધાનભાવની સિદ્ધિને લીધે. કારણે—સદ્દેશનાયોગ્યતા૩૫ કારણમાં, કાર્યસ્ય—કાર્યના, ધર્મના, ઉપચારાત્—ઉપચારથી; અધ્યારોપથી, ધર્મ દદતીતિ ધર્મદાઃ—‘ધર્મ દીએ છે તે ધર્મદા.’

વિવેચન

“તરસ ન આવે હો મરણ જીવન તણો. સીઝે ને દરિશણ કાજ;

દરિશણ હુલ્લ સુલ્લ કૃપા થકી, આનંદધન મહારાજ !....

અભિનંદન જિન દરિશણ તરસિયે.”—શ્રી આનંદધનજી.

આ ધર્મના દાયક ભગવંતો શી રીતે છે ? તે હવે ચુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે—‘નાયં ભગવદ્ગુણમન્તરેણ ।’ ‘આ (ધર્મ) ભગવતના અનુગ્રહ વિના હોતો નથી.’ આ જે ધર્મ—ચારિત્રધર્મ કહ્યો તે ભગવંતના અનુગ્રહરૂપ-કૃપાપ્રસાદરૂપ ભગવદ્ગુણ વિના સહકારી વિના સંભવતો નથી. ‘મહાનુભાવતયાઽસ્યૈવ પ્રાધાન્યાત્ ।’ ધર્મ હોતો નથી કારણ કે વિચિત્ર હેતુઓથી ઉત્પન્ન થવાપણું છતાં મહાનુભાવતાથી આનું જ (ભગવદ્અનુગ્રહનું જ) પ્રાધાન્ય છે, માટે; સ્વયોગ્યતા, સદ્ગુરુયોગ આદિ વિચિત્ર-નાના પ્રકારના હેતુઓ થકી આ ધર્મનું ઉત્પન્ન થવાપણું છે, છતાં મહાનુભાવતાથી—અચિન્ત્યશક્તિયુક્ત મહાપ્રભાવપણાથી આનું જ—ભગવદ્અનુગ્રહનું જ સર્વ હેતુઓમાં પ્રાધાન્ય—પ્રધાનપણું—જ્યેષ્ઠપણું છે, માટે.

તે આ પ્રકારે—‘ભવત્યેવૈતદાસન્નસ્ય ભગવતિ વહુમાન. ।’—‘આને (ધર્મને) આસન્નને ભગવત્ પ્રત્યે બહુમાન હોય જ છે.’ આ ધર્મને જે આસન્ન—નિકટવર્તી વર્તે છે, જે સમીપમાં જ ધર્મને પામવાનો છે, તેને પરમશુરુ ભગવત્ પ્રત્યે ભગવદ્બહુમાનનું જ બહુમાન—પરમાદર હોય જ છે; અને તે બહુમાન પશુ ભવનિર્વેદરૂપ-ધર્મહેતુઓમાં ભવવૈરાગ્યરૂપ છે, કારણ કે ભવવૈરાગ્ય એ જ ભગવાનના વૈરાગ્ય-પ્રાધાન્ય ઉપદેશનું બહુમાન્યપણું હોવાથી અર્થથી ભગવાનનું બહુમાન જ છે. કારણ કે તે થકી જ સદ્દેશનાયોગ્યતા હોય છે; સ્ફુટપણે આ ભવવૈરાગ્યરૂપ ભગવદ્બહુમાન થકી જ સદ્દેશનાયોગ્યતા—ભગવંતના ઉપદેશ-શ્રવણનું યોગ્યપણું હોય છે. “નો’ય પૂજાદિની ને કામનારે, નો’ય બહાલું અંતર ભવદુઃખ” —માનપૂજાદિની કામના ન હોય ને અંતરમાં ભવદુઃખ બહાલું ન હોય, એમ જ્યારે હોય ત્યારે જ “મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે” એ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સંગીત કરેલા ટંકોટકીણું અમર પદમાં કહ્યા પ્રમાણે જિનમાર્ગશ્રવણનો સાચો અધિકારી બને છે. આમ ભવવૈરાગ્યરૂપ ભગવદ્બહુમાન થકી જ સદ્દેશનાયોગ્યતા હોય છે; અને ‘તે થકી પુનઃ આ (ધર્મ) નિયોગથી હોય છે,’ તે સદ્દેશનાયોગ્યતા થકી આ ધર્મ નિયોગથી—નિયમથી—અવશ્યપણે હોય છે. ‘એમ ઉભયની તત્સ્વભાવતાથી તેના (ભગવદ્બહુમાનના) આધિપત્યની સિદ્ધિ છે, માટે.’ અર્થાત્ એમ ઉભયની એટલે ભગવદ્બહુમાન ને પ્રસ્તુત ધર્મ એ બન્નેની તત્સ્વભાવતા—તેવા પ્રકારની કાર્યકારણ સ્વભાવતા છે, તેથી કરીને તે ભગવદ્બહુમાનના જ આધિપત્યની સિદ્ધિ એટલે કે અધિકૃત ધર્મહેતુઓમાં અધિપતિપણાની—મહાનુભાવતાથી પ્રધાનપણાની સિદ્ધિ છે,—તદાધિપત્યસિદ્ધેઃ એટલે ભગવદ્બહુમાન એ જ ધર્મહેતુઓમાં પ્રધાન છે એમ

સિદ્ધ થયું, અને તે પણ 'કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી'—સદ્દેશનાયોગ્યતારૂપ કારણમાં ધર્મરૂપ કાર્યના ઉપચારથી—અધ્યારોપથી સિદ્ધ થયું.

આમ આ ધર્મ લગવડઅનુગ્રહ થકી જ પ્રાપ્ત હોય છે, એટલા માટે 'ધર્મ દીએ તે ધર્મદો'—ધર્મના દેનારા હોવાથી લગવંતો ધર્મદો છે.

“ કારણ પદ કર્તાપણે રે, કરી આરોપ અભેદ;

નિજ પદ અર્થી પ્રભુથકી રે, કરે અનેક ઉમેદ....

અનિત જિન ! તારને દીનદયાળ, ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

॥ इति धर्मदाः ॥ ૨૦ ॥

૨૧. ધર્મદેશક

‘ધર્મદેશકેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે લલિતવિસ્તારકાર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજી લગવંતની ધર્મદેશનાનો સારભૂત વચનામૃતમય ઉત્તમ નમૂનો સંકલનાશ્રદ્ધ સુમધુર લલિત પદોમાં ગૂંથે છે—

^૪તથા—

‘ ધર્મદેસયાણં ’

તત્ર ધર્મ્મઃ પ્રસ્તુત એવ, તેં યથાભવ્યમભિદધતિ, તથથા—

પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં ભવો, નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં । ન યુક્ત ઇહ વિદુષઃ પ્રમાદઃ । યતઃ અતિદુર્લભેયં માનુષ્યાવસ્થા, પ્રધાનં પરલોકસાધનં, પરિણામકટવો વિષયાઃ, વિપ્રયોગાન્તાનિ સત્સદ્ગત્તાનિ, પાતભયાતુરમવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ ।^{૧૩૨}

^૫તદેવં વ્યવસ્થિતે વિધ્યાપનેઽસ્ય ચતિતવ્યં । પતચ્ચ સિદ્ધાન્તવાસનાસારો ધર્મ્મ-મેધો યદિ પરં વિધ્યાપયતિ । અતઃ સ્વીકર્તવ્યઃ સિદ્ધાન્તઃ, સમ્યક્ સેવિતવ્યાસ્તદભિજ્ઞાઃ ।^{૧૩૩}

^૬ભાવનીયં મુળદમાલ્પલુકાજ્ઞાતં, ત્યક્તવ્યાં સ્વલ્પસદપેક્ષા, ભવિતવ્યમાજ્ઞાપ્રધાનેન, ઉપાદેયં પ્રણિધાનં, પોષણીયં સાધુસેવયા ધર્મ્મશરીરં, રક્ષણીયં પ્રવચનમાલિન્યં ।^{૧૩૪}

^૭પતચ્ચ વિધિપ્રવૃત્તઃ સમ્પાદયતિ, અતઃ સર્વત્ર વિધિના પ્રવર્તિતવ્યં સૂત્રાત્ ।^{૧૩૫}

‘જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવ’, પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ, યતિતવ્યમસમ્પન્નયોગેષુ, લક્ષયિતવ્યા વિચ્છોતસિકા, પ્રતિવિધેયમ્નાગતમસ્યાઃ ભયશરણાદ્યુદાહરણેન । ૧૩૬

‘ભવત્યેવં સોપક્રમકર્મનાશઃ નિરુપક્રમાનુબન્ધવ્યવચ્છિત્તિરિત્યેવં ધર્મં દેશયન્તીતિ ધર્મદેશકાઃ ॥ ૨૧ ॥ ૧૩૭

૪અર્થ:-તથા—

‘ ધર્મદેશકેને ’

૪તેમાં ધર્મ પ્રસ્તુત જ, તે યથાભવ્ય પ્રકાશે છે (કથે છે). જેમકે—

આ ભવ (સંસાર) પ્રદીપ્ત શૃંગોદર સમો છે, શારીરાદિ દુઃખોનો નિવાસ છે. અહીં વિદ્વાન્ને પ્રમાદ યુક્ત નથી. કારણ કે આ માનુષ્ય અવસ્થા અતિ દુર્લભ છે, પરલોકનું સાધન પ્રધાન છે, વિષયો પરિણામકદુ છે, સત્સંગતો વિપ્રયોગઅતવાળા છે, પાતલયાતુર આચુ અવિજ્ઞાત પાતવાળું છે. ૧૩૨

૪તેથી એમ વ્યવસ્થિત સતે આના વિધ્યાપનમાં (યૂઝવવામાં) યત્ન કરવો યોગ્ય છે; અને આને યૂઝવે તો સિદ્ધાન્તવાસનાથી સાર એવો ધર્મભેદ જ યૂઝવે; એટલા માટે સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો યોગ્ય છે, તેની અભિજ્ઞાઓ (સ્મૃતિઓ) સમ્યક્ સેવવા યોગ્ય છે. ૧૩૩

પંક્તિકા—મુળદમાલુકાજ્ઞાતમ્ । મુળદમાલા—શિરઃસ્થ, આલુકા—મૂનમથી વાર્ધંટિકા (પાણીની માટલી), ત ઇવ જ્ઞાતમ્--તે જ જ્ઞાત-દર્ષાત. જેમ—

“અનિત્યતાકૃતબુદ્ધિર્મ્લાનમાહ્યો ન શોચતિ ।
નિત્યતાકૃતબુદ્ધિસ્તુ ભગ્નમાણ્ડોઽપિ શોચતિ ॥”

(અર્થાત્) જેણે અનિત્યતાની બુદ્ધિ કરી છે, તે માળા મ્લાન થતા શોચતો નથી; જેણે નિત્યતાની બુદ્ધિ કરી છે તે હાડકું ભાંગતા પણ શોચે છે.

સૂત્ર ઇત્યાદિ. સૂત્રાદ્—સૂત્ર થકી, અરક્ત-દ્વિષ્ટ આદિ લક્ષણ નિરૂપક એવા આગમ થકી, જ્ઞાતવ્યઃ—જાણવો યોગ્ય છે, સમજવો યોગ્ય છે, આત્મભાવઃ—આત્મભાવ, રાગાદિર્ય આત્મપરિણામ. જેમ કહ્યું છે કે—

“ભાવણસુયપાઠો તિત્થસેવણ સમયં તયત્થજાણંમિ ।
તત્તો ય આયપેહણમહ્નિઉણ ગુણદોસવિક્ખાપ ॥”

(અર્થાત્) ભાવન, શ્રુતપાઠ, તીર્થસેવન, સમય (સિદ્ધાન્ત), તદ્વર્થજ્ઞાન, અને તે થકી ગુણદોષ અપેક્ષાએ અતિનિપુણ એવું આત્મપ્રેક્ષણ.

નિમિત્તાનિ—નિમિત્તો, ઈષ્ટ-અનિષ્ટસૂચક શકુનાદિ, વા સદ્કારિ કારણો.

ભયશરણાદ્યુદાહરણેન—ભય-શરણાદિ ઉદાહરણથી.

“સરણં ભય ઉવાઓ રોગે કિરિયા વિસંમિ મંતોત્તિ ।”

(અર્થાત્) ભયમાં શરણ, રોગમાં ક્રિયા, અને વિષમાં મંત્ર ઉપાય છે, એમ ઉદાહરણ છે.

૧૩૩ મુહુર્તમાલા-આલોકનું જ્ઞાત (દૃષ્ટાંત) ભાવના યોગ્ય છે, નિશ્ચયે કરીને અસત અપેક્ષાઓ ત્યજવા યોગ્ય છે, આજ્ઞાપ્રધાન થવું યોગ્ય છે, પ્રણિધાન ઉપાદેય છે, સાધુસેવાથી ધર્મશરીર પોષવા યોગ્ય છે, પ્રવચનમાલિન્ય રક્ષવા યોગ્ય છે. ૧૩૪

૧૩૫ અને આ વિધિપ્રવૃત્ત (હોય તે) સંપાદે છે, એથી કરીને સર્વત્ર વિધિથી સૂત્ર થકી પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. ૧૩૫

૧૩૬ આત્મભાવ જાણવો યોગ્ય છે, પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તો અપેક્ષવા યોગ્ય છે, અસમ્પન્ન યોગોમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે; વિમ્બોતસિકા લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, આત્મ (વિમ્બોતસિકાત્મ) અનાગતપણે (આવ્યા પહેલાં) લયશરણાદિ ઉદાહરણથી પ્રતિવિધાન કરવા યોગ્ય છે. ૧૩૬

૧૩૭ એમ સોપાન કર્મનો નાશ (અને) નિરુપકમના અનુભવની વ્યવસ્થિતિ હોય છે. એવા પ્રકારે ધર્મ દેશે છે તે ધર્મદેશકો. ॥ ૨૧ ॥ ૧૩૭

વિવેચન

‘ભવદ્વ હો પ્રભુ! ભવદ્વ તાપિત છવ, તેહને હો પ્રભુ! તેહને અમૃતધન સમીછ; મિથ્યા હો પ્રભુ! મિથ્યા વિષની ખીવ, હરવા હો પ્રભુ! હરવા જાંશુલિ મન રમીછ.... મૂરતિ હો પ્રભુ મૂરતિ અનંત જિહ્વદ.— શ્રી દેવચંદ્રછ

તથા—તથાપ્રકારે જેમ પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ અનુગ્રહસંપાદનાદિ વડે આ ભગવંતો ‘ધર્મદેશકો’ છે, એટલે ‘ધર્મદેશકેમ્યઃ’—ધર્મદેશકેમ્યઃ એ સૂત્રપદનું વ્યાખ્યાન અત્ર કથું છે. અત્રે ‘ધર્મ’ પ્રસ્તુત જ, તે યથાભવ્ય પ્રકાશે છે; અર્થાત્ જે ધર્મદેશના પૂર્વે કહ્યો હતો તે જ પ્રસ્તુત શ્રાવક-સાધુધર્મલેહથી આત્મ-પરિણામરૂપ ચારિત્રધર્મ; તે યથાભવ્ય—જેવો જેવો ભવ્ય-યોગ્ય પાત્ર છવ તેવો તેવો જ તેને યોગ્ય ધર્મ પ્રકાશે છે, ઉપદેશે છે. ભગવંતોની આ ધર્મદેશના કેવા પ્રકારની હોય છે, તેનો સારસંદોહરૂપ ઉત્તમ નમૂનો અત્રે લઘુ પણ મહાઅર્થશુર મહાસૂત્રોરૂપ સુમધુર લલિત પદોમાં રજૂ કરી, આ યથાર્થનામા ‘લલિતવિસ્તાર’ના કર્તા પુરુષે અર્ધગૌરવયુક્ત પદલાલિત્યનો પરિચય કરાવ્યો છે. તે અદ્ભુત અર્થસંકલનાવાળી ધર્મદેશના આ પ્રકારે—

‘પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોડયં મવઃ ।’

‘આ ભવ (સંસાર) પ્રદીપ્ત ગૃહોદર સમો છે,’ આ સંસાર આગ લાગેલા ઘરના અંદરના ભાગ જેવો છે. કારણ કે તે ‘નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં’ ‘શારીરાદિ દુઃખોનો

પ્રદીપ્ત શૃંગોદર સમા ભવ નિવાસ છે', શારીરિક-માનસિક દુઃખોનો, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપોનો નિવાસ છે. એટલે 'ન યુક્ત इह विदुषः प्रमादः।' 'અહીં' વિદ્વાનને પ્રમાદ યુક્ત નથી.' આગ લાગેલા ઘરમાં રહેલો મનુષ્ય બહાર નીકળવાની જરા પણ ઠીલ કરે તો માર્યો જાય, માટે તેને જેમ પ્રમાદ-આલસ્ય યુક્ત નથી; તેમ આ આગ લાગેલા ભવગૃહમાં વસતા વિદ્વાનને-સમજદારને લેશ પણ પ્રમાદ યુક્ત નથી, ઘટતો નથી.

કારણ કે 'અતિ દુર્લભેયં માનુષ્યાવસ્થા।' 'આ માનુષ્ય અવસ્થા અતિ દુર્લભ છે,' બીજા બધા દેહ કરતાં ઉત્તમ એવો આ મનુષ્ય દેહ મોટા પુણ્યરાશિથી પ્રાપ્ત થયો છે, "બહુ પુણ્ય કરા પુજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો," તે વિષયકષાયોદિ પ્રમાદમાં જો એણે ગુમાવ્યો તો દશ દષ્ટાંતના ભાવ પ્રમાણે પુનઃ અતિદુર્લભ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થવો અતિદુર્લભ છે. માટે 'પ્રધાનં પરલોકસાધનં'—પરલોકનું સાધન પ્રધાન છે.' અન્ય કોઈ દેહમાં પૂર્ણ સદ્વિવેકનો

ઉદય થઈ મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, માત્ર માનવ દેહમાં જ થઈ શકે છે, એમ જાણી આત્માર્થ કાર્ય વડે જેટલું બને તેટલું આત્મશ્રેય સત્વર હાંસલ કરી પરલોકનું સાધન કરી લેવું એ જ પ્રધાન છે; આમ પરલોકપ્રધાન યોગસાધનમાં જ આ અમૂલ્ય મનુષ્ય દેહનો ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે,—નહિં કે ભોગસાધનમાં.

કારણ કે 'परिणामकटवो विषयाः'—વિષયો પરિણામકટુ છે; વિષયો કિંપાક-ફળની પેઠે પ્રથમ મીઠાં લાગે, પણ પરિણામે દારુણ વિપાક દેનારા હોવાથી કટુ-કડવા છે. માટે તેમાં પ્રતિબંધ કરવો યોગ્ય નથી. તેમજ—'विप्रयोगान्तानि सत्सङ्गतानि'—'સત્સંગતો વિપ્રયોગ અંતવાળા છે.' પ્રેમાળ સ્વજનાદિના સુંદર સંયોગો વિયોગ-અંતવાળા છે, સંયોગ અંતે વિયોગ છે, માટે તે સ્વજનાદિ સંયોગમાં પણ પ્રતિબંધ કરવા યોગ્ય નથી.

કારણ કે 'पातभयातुरमविज्ञातपातमायुः।' 'પાતભયાતુર આયુ અવિજ્ઞાત પાતવાળું છે.' પડયું કે પડશે એમ પડી જવાના ભયથી ભરેલું એવું આયુ અવિજ્ઞાત પાતવાળું છે, "ઉલો છે શિકારી ચમ ધનુમહિં સાંધી શરને" એમ કાળની તલવાર સદા માથા પર લટકતી હોવાથી ક્યારે પડશે તેની ખબર પડે એવું નથી.

ઉલો છે શિકારી ચમ ધનુ મહિં સાંધી શરને,
લીધો કાં લેશે કાં થતી ચટપટી સર્વ જનને;
નથી દેતો કેને ખબર નિજના આગમનના,

ધસી ઓચિંતો તે ઝટ ઝડપતો જન જનના.—(ડૉ. ભગવાનદાસ,—સ્વરચિત.)

તેથી 'एवं व्यवस्थिते विध्यापनेऽस्य यत्तितव्यं।' 'એમ વ્યવસ્થિત સતે આના વિદ્યાપનમાં (ખૂણવામાં) યત્ન કરવો યોગ્ય છે.' એમ ઉપરમાં કહી તેવી વ્યવસ્થિતિ છે, એટલે આગ લાગેલા ઘરની આગ ખૂણવાને જેમ વગર ઢીલે—વિના પ્રમાદે લાગી જવું જોઈએ, તેમ આ આગ લાગેલા ભવઘરની આગ ખૂણવા વગર વિલંબે વિના પ્રમાદે શીઘ્ર યત્ન કરવો યોગ્ય છે.

અને 'પ્રત્ય સિદ્ધાન્તવાસનાસારો ધર્મમેધો યદિ પરં વિધ્યાપયતિ।' આ વિશાલ લવગૃહને લાગેલી આગ એટલી બધી પ્રચંડ છે કે 'આને ખૂઝવે તો સિદ્ધાન્તવાસનાથી સાર એવો ધર્મમેધ જ ખૂઝવે;' એને ખૂઝવવાને માટે જો કેઈ એ ભવાગ્નિ ખૂઝવવા સમર્થ હોય, તો સિદ્ધાન્તની વાસનાથી સાર એવો ધર્મરૂપ મેધ જ સમર્થ સિદ્ધાન્તવાસના- છે. કારણ કે દાવાનલને ખૂઝવવા માટે જલસાર-જલભર્યો મેધ જ સાર ધર્મમેધ જ જોઈએ, તેમ આ ભુવનવ્યાપક લવ-દાવાનલને ખૂઝવવા માટે સિદ્ધાન્તવાસનારૂપ જલથી સાર-ભરેલો ધર્મમેધ જ જોઈએ, એ જ "સંસારદાવાનલદાહનીરં" વર્ધાવી શકે. એટલા માટે 'સ્વીકર્તવ્યઃ સિદ્ધાન્તઃ'-'સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો યોગ્ય છે'; ત્રણે કાળમાં ન ચળે એવો નિશ્ચય નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધાન્ત-પરમ જ્ઞાનીએ પ્રણીત કરેલ આગમ માન્ય કરવા યોગ્ય છે, શિરસાવંધ ગણી માથે ચઢાવવા યોગ્ય છે. અને એટલે જ 'સમ્યક્ સેવિતવ્યાસ્તદમિજ્ઞાઃ' 'તેની અભિજ્ઞાઓ સમ્યક્ સેવવા યોગ્ય છે;' જીવને સ્મૃતિ આપનારી એવી તેની સ્મૃતિઓ પ્રજ્ઞાપનાઓ, પ્રરૂપણાઓ, આજ્ઞાઓ સમ્યક્પ્રકારે સેવવા યોગ્ય, આરાધવા યોગ્ય, ઉપાસવા યોગ્ય છે.

જેમકે—'મુણ્ડમાલા-આલુકાનું જ્ઞાત (દષ્ટાંત) ભાવવા યોગ્ય છે.' મુંડમાલા એટલે મસ્તકે મૂકવાની માળા ને આલુકા એટલે જલ ભરવાની નાની માટલી એ જ્ઞાત-જાણીતું દષ્ટાંત ભાવન કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ "જેને અનિત્યતાની બુદ્ધિ ઉપજી છે તે મૂલ્યવંતી માલા મ્હાન થતાં-કરમાતાં શોચતો નથી; ને જેને નિત્યતાની બુદ્ધિ છે, તે તુરંજ માટલી-હાંડલી ભાંગતાં પણ શોચ કરે છે।" એ દષ્ટાંતનો પરમાર્થ વિચારી વૈરાગ્યભાવના પર અરૂઢ થવા યોગ્ય છે. અને આ બધું ય અનિત્ય છે એમ જાણી 'ત્યક્તવ્યા સ્વલ્પસદપેક્ષા'—'નિશ્ચયે કરીને અસત્ અપેક્ષાઓ ત્યજવા યોગ્ય છે.' ક્ષણિક કીર્તિ, મનાવા-પૂજાવાની કામના, લોકેષણા આદિ અસત્ અપેક્ષાઓ છોડી દેવા યોગ્ય છે; અથવા નિશ્ચય તત્ત્વને લક્ષ્યમાં રાખી સર્વ સત્સાધન કેવલ શુદ્ધ આત્માર્થે જ સેવવા યોગ્ય છે એમ જાણી, નિશ્ચય તત્ત્વના લક્ષ્ય વિનાની સર્વ અસત્ અપેક્ષાઓ ત્યજવા યોગ્ય છે. અને એ અર્થે 'ભવિત્યમાજ્ઞાપ્રધાનેન'—'આજ્ઞાપ્રધાન થવું યોગ્ય છે,' પરમ જ્ઞાની ભગવાનની આજ્ઞાને જ સર્વત્ર પ્રધાન ગણી પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. એટલે જ 'ઉપાદેયં પ્રણિધાનં'—'પ્રણિધાન ઉપાદેય છે;' ને વિધિમાર્ગનો સકલ જગજીવ પ્રત્યે વાત્સલ્ય-હિત ધરાવતા વિશાળ આશયરૂપ પ્રણિધાન અથવા શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ આદિ સદ્ભાવનારૂપ પ્રણિધાન અહણ કરવા યોગ્ય છે. અને 'પોષણીયં સાધુસેવયા ધર્મશરીરં'—'સાધુસેવાથી ધર્મશરીર પોષવા યોગ્ય છે;' જે ધર્મરૂપ જ શરીર છે તેને સાધુસેવાથી-સાચા સાધુ સંતજનની સેવાથી પોષવા યોગ્ય છે; અથવા "માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો" એમ ધર્મસાધનાર્થે જ જે શરીર છે તેને સાધુ-સમ્યક્ નિરવધ આહાર-

પ્રચ્છાદનાદિથી પોષવા યોગ્ય છે. અને આમ સાધુસેવા-સમ્યક્ આચરણ કરીને ‘રક્ષણીયં પ્રવચનમાલિન્યં’—‘પ્રવચનમાલિન્ય રક્ષવા યોગ્ય છે;’ ચતુર્વિધ સંઘરૂપ પ્રવચનનું, તીર્થનું, શાસનનું માલિન્ય-મલિનપણું ન થાય, ઝાંખપ ન લાગે, એમ તકેદારીથી રક્ષા કરવા યોગ્ય છે.

અને આમ સાધુસેવાથી ધર્મશરીરનું પોષણ કરવું ને પ્રવચનમાલિન્યનું રક્ષણ કરવું તે ‘આ વિધિપ્રવૃત્ત (હોય તે) સંપાદે છે,’—પત્ત્વ વિધિપ્રવૃત્તઃ સમ્પાદયતિ; જ્ઞાનીઓએ વિહિત કરેલ વિધિ પ્રમાણે જે પ્રવૃત્ત છે તે જ તેમ કરી શકે છે. ‘એથી કરીને સર્વત્ર વિધિથી સૂત્ર થકી પ્રવર્તીવું યોગ્ય છે.’—‘સર્વત્ર વિધિના પ્રવર્તિતવ્યં સૂત્રાત્ ।’

અને એમ સર્વત્ર સૂત્ર અનુસાર વિધિથી પ્રવૃત્તિ કરતાં, ‘આત્મભાવ જાણવો યોગ્ય છે,’—જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવઃ—પોતાનો આત્મભાવ, આત્મપરિણામ કેવો છે, પોતાનો

આત્મા કઈ દશામાં વર્તે છે, એ આત્મનિરીક્ષણથી (Introspection)

નિમિત્તસાપેક્ષ જાણવા યોગ્ય છે,—કે જેથી પોતે કયાં જીલો છે તેનો કયાસ કાઢી આત્માર્થ પ્રવૃત્તિનો આગળ કેમ વધવું તેનો ખ્યાલ આવે, ને તથારૂપ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે.

બોધ એટલે આમ પ્રગતિ કરવા માટે તે ‘પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તો અપેક્ષવા યોગ્ય છે,’—પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ; આત્મહિતની પ્રવૃત્તિમાં

ઉપકારી એવા સદ્દેવ-સદ્ગુરુ-સત્શાસ્ત્ર આદિ નિમિત્તકારણોની અપેક્ષા (દરકાર) રાખવા યોગ્ય છે. અને ‘અસંપન્ન યોગોમાં ચત્ત કરવા યોગ્ય છે’—ચતિતવ્યમસમ્પન્નયોગેષુ; તે તે ઉપકારી નિમિત્તોની અપેક્ષા રાખી તેની સહાયપૂર્વક, અવલંબનપૂર્વક, નહિં સાંપડેલા-નહિં પ્રાપ્ત કરેલા યોગોમાં—આત્મસાધનોમાં ચત્ત કરવા યોગ્ય છે.

અને એમ આત્માર્થરૂપ યોગસાધન કરતાં, ‘વિસ્ત્રોતસિકા લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે’ —‘લક્ષયિતવ્યા વિસ્ત્રોતસિકા’; વિસ્ત્રોતસિકા—ચિત્તનો ઉલટો પ્રવાહ, ઉલટું વહેણ થાય તો ખખરદાર રહી તે એકદમ લક્ષમાં—ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

વિસ્ત્રોતસિકાનું અંતરે ‘આનું (વિસ્ત્રોતસિકાનું) અનાગત (આવ્યા પહેલાં) લય-શરણાદિ ઉદાહરણથી પ્રતિવિધાન કરવા યોગ્ય છે.’—‘પ્રતિવિધેય.

પ્રતિવિધાન

મનાગતમસ્યાઃ મયશરણાદ્યુદાહરણેન’; આ વિસ્ત્રોતસિકા—ચિત્તની

ઉલટી ગંગા—ચિત્તનું ઉલટું વહેણ આવી પડે તે પહેલાં જ, પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાની જેમ, લયશરણાદિ દૃષ્ટાંત પ્રમાણે તેનું પ્રતિવિધાન—નિવારણ કરી લેવા યોગ્ય છે, કે જેથી આવતી વિસ્ત્રોતસિકા—ચિત્તની વિમુખ દશા અટકી જાય. લય આવે ત્યારે જેમ હર્ગનું શરણુ, રોગ ઉપજે ત્યારે જેમ ચિકિત્સા, વિષ ચઢે ત્યારે જેમ મંત્ર ઉપાય છે, તેમ વિસ્ત્રોતસિકા ઉપજે તે પહેલાં જ ભગવતશરણુ, સદ્વિચાર ક્રિયા, પ્રભુનામ મંત્ર આદિથી તેનો પ્રતીકાર થાય એવો ઉપાય કરી લેવો યોગ્ય છે.

એમ ઉક્ત પ્રકારે આત્મહિતમાર્ગે પ્રવર્તીતાં ‘સોપક્રમ કર્મ’નો નાશ (અને) નિરુપક્રમ અનુબંધની વ્યવસ્થિતિ હોય છે;—‘ભવત્યેવં સોપક્રમનાશઃ નિરુપક્રમાનુબન્ધ-

ધર્મનું ફલ કર્મનાશ
 વ્યવચ્છિત્તિ:’, જેનો ઉપક્રમ-ચિકિત્સા-ઉપાય થઈ શકે છે એવા શિથિલ-ઢીલા કર્મોનો નાશ-વિચ્છેદ હોય છે; અને નિરુપક્રમ-જેનો ઉપક્રમ-ઉપાય-ચિકિત્સા નથી એટલે જે ભોગવ્યા વિના છૂટકે નથી, એવા નિરુપક્રમ-નિકાચિત-ચીકણા કર્મોના અનુષ્ઠાન-ઉત્તરોત્તર સાંકળરૂપ (Chain) સાંકળનાની વ્યવચ્છિત્તિ-વ્યવચ્છેદ હોય છે. આમ આત્મા-પ્રધાનપણે સૂત્ર અનુસાર વિધિથી આત્મહિતમાર્ગે પ્રવર્તવારૂપ ધર્મનું ફલ છે.

આવા પ્રકારે જે ધર્મ ઉપદેશે છે તે ધર્મદેશકો.

॥ इति धर्मदेशकाः ॥ २१ ॥

૨૨. ધર્મનાયક ‘ધર્મનાયકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે ધર્મનાયકપણાના ચાર મૂળ હેતુઓનો ઉપન્યાસ કરે છે—

૧૦ તથા—

‘ધર્મનાયગાણં’

इह धर्मः—अधिकृत एव, तस्य स्वामिनः, तल्लक्षणयोगेन, तद्यथा—तद्वशीकरण-भावान्, तदुत्तमावाप्तेस्तत्फलपरिभोगात्तद्विधातानुपपत्तेः । १३८

૧૦ અર્થઃ—તથા—

‘ધર્મનાયકેભ્યઃ’

૧૦ અહીં ધર્મ—અધિકૃત જ, તેના સ્વામીઓ,—તેના લક્ષણના યોગે કરીને. તે આ પ્રકારે—(૧) તેના વશીકરણ ભાવને લીધે, (૨) તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિને લીધે, (૩) તેના ફલપરિભોગને લીધે, (૪) તેના વિદ્યાતની અનુપપત્તિને લીધે. ૧૩૮

વિવેચન

“નાયક તારક તું ધણી, સેવનથી આતમસિદ્ધિ રે;

દેવચંદ્ર પદ સંપન્ને, વર પરમાણુંદ સમૃદ્ધિ રે....અનંત વીરજ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

તથા—તેવા જ પ્રકારે આ લગવંતો ધર્મનાયકો છે એટલા માટે અત્ર ‘ધર્મનાયકેભ્યઃ’—ધર્મનાયકોને એ સૂત્રપદ મૂક્યું. અહીં—આ સૂત્રમાં ‘ધર્મ અધિકૃત જ’—પ્રસ્તુત જ, શ્રાવકનો વા સાધુનો આત્મપરિણામરૂપ ચારિત્રધર્મ, ‘તેના સ્વામીઓ—તેના લક્ષણના યોગે કરીને.’ અર્થાત્ આ લગવંતો ધર્મના નાયકો—સ્વામીઓ છે, કારણકે તે નાયકપણાના—સ્વામીપણાના લક્ષણોનો તેઓમાં યોગ છે, ઘટમાનપણું છે. તે આ પ્રકારે—‘તદ્વશીકરણભાવાદ’ ઇ. (૧) તેના વશીકરણભાવને લીધે, (૨) તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિને લીધે, (૩) તેના ફલપરિભોગને લીધે, (૪) તેના વિદ્યાતની અનુપપત્તિને લીધે.

અત્રે લગવંતનું આ સ્વામીપણું શી રીતે ઘટે છે તેના આ ચાર મૂળ હેતુ દર્શાવ્યા છે: (૧) જેને જે ગુણનું સ્વામીપણું હોય, તેને પ્રથમ તો તેનો વશીકરણભાવ હોવો જોઈએ; તે ગુણ પોતાને વશ—આધીન—પૂરેપૂરો ધર્મનાયકપણાના તાબામાં હોવો જોઈએ, તો જ તેનું સ્વામીપણું ઘટે. (૨) વશીચાર મૂળ હેતુ કરણભાવ હોય, પણ તે ગુણનું ઉત્તમપણું—શ્રેષ્ઠપણું—ઉત્કૃષ્ટપણું ન હોય, તો તેનું અરેખરૂં સ્વામીપણું (Mastery) કહી શકાય નહિં, માટે તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ હોય તો જ સ્વામીપણું ઘટે. (૩) વશીકરણ હોય ને ઉત્તમપણું હોય, પણ તેનું ભોક્તાપણું ન હોય તો સ્વામીપણું શા કામનું? માટે તેનો ફલપરિભોગ હોય તો જ સ્વામીપણું ઘટે. (૪) અને આ વશીકરણ, ઉત્તમપણું, ભોક્તાપણું એ ત્રણે વાનાં હોય, પણ તેમાં જો વિદ્યાત—આધા—અંતરાય ઉપજે એવું કંઈ પણ હોય

પશ્ચિન્ના:—લગવંતના ધર્મનાયકપણારૂપ સાધ્યમાં તદ્વશીકરણાદિ ચાર મૂળહેતુઓ,—પ્રત્યેકપણે સ્વપ્રતિષ્ઠાપક સલાવનિક અન્ય ચાર જ હેતુઓથી અનુગત એવા, વ્યાખ્યેય છે. તેમાં—

તદ્વશીકરણ ભાવરૂપ મૂળહેતુના—(૧) વિધિસમાસાદન, (૨) નિરતિચાર પાલન, (૩) યથોચિત દાન, (૪) અને તેમાં અપેક્ષાઅભાવ—એ સલાવનિક ચાર પ્રતિહેતુઓ છે.

અને તેની ઉત્તમ અવાપ્તિરૂપ દ્વિતીય હેતુના પુનઃ (૧) પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મ અવાપ્તિ, (૨) પરાર્થ સંપાદન, (૩) હીનમાં પણ પ્રવૃત્તિ, (૪) અને તથાભવ્યત્વયોગ—એ લક્ષણવાળા (ચાર પ્રતિહેતુઓ) છે.

પુનઃ તેના ફલપરિભોગલક્ષણ તૃતીય હેતુના—(૧) સફલ સૌંદર્ય, (૨) પ્રાતિહાર્યયોગ, (૩) ઉદાર ઋદ્ધિ અનુભૂતિ, (૪) અને તદ્વધિપત્ય ભાવ,—એવંરૂપ (ચાર પ્રતિહેતુઓ) છે.

અને તદ્વિદ્યાત અનુપપત્તિરૂપ ચતુર્થ હેતુના—(૧) અવન્ધ્ય પુણ્યખીજત્વ, (૨) અધિકાનુપપત્તિ, (૩) પાપક્ષય ભાવ, (૪) અને અહેતુક વિદ્યાત અસિદ્ધિ,—એવંસ્વભાવી સલાવનિક ચાર જ પ્રતિહેતુઓ છે.

અને એઓ ભાવના ગ્રંથથી જ વ્યાખ્યાત છે, એટલા માટે પુનઃ પ્રયાસ નથી. પરંતુ—

તો તે પણ સ્વામીપણની ન્યૂનતા ગણાય. એટલે દ્વલપરિભોગમાં અવિધાત હોય તો જ અવિકલ સ્વામીપણું ઘટે. સ્વામીપણના આ ચારે લક્ષણ ભગવંતમાં અવિકલપણે ઘટે છે, કારણકે આ ભગવંતોને આ ધર્મનો વશીકરણભાવ છે, ઉત્તમ પ્રાપ્તિ છે, દ્વલપરિભોગ છે ને તેનો અવિધાત છે. આમ સ્વામીપણના ચારે મૂળહેતુઓ આ ભગવંતોમાં પૂરેપૂરા સાંગોપાંગ કેવી કેવી રીતે ઘટે છે, તે સિદ્ધ કરવા હવે તે પ્રત્યેક મૂળહેતુના (Main cause) ચાર ચાર પ્રતિહેતુઓ (Subordinate causes) અનુક્રમે દર્શાવી શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ તેનું ભાવન કરે છે:—

ધર્મવશીકરણભાવરૂપ પ્રથમ મૂળહેતુના ચાર ઉત્તરહેતુ દર્શાવી તેનું ભાવન કરે છે—

૧૧ તથાહિ—एतद्वशिनो भगवन्तः विधिसमासादनेन—विधिनाऽयमाप्तो भगवद्भिः १, तथा निरतिचारपरिपालनतया—पालितश्चातिचारविरहेण २, एवं यथोचितदानतो—दत्तश्च यथाभव्यं ३, तथा तत्रापेक्षाभावेन—नामीषां दाने वचनापेक्षा ४ ॥ ૧ ॥ ૧૨૯

૧૧ અર્થ:—તે આ પ્રકારે—૧. ભગવંતો એના વશી (વશ કરનારા) છે—(૧) વિધિ-સમાસાદનથી,—વિધિથી આ ભગવંતોથી આપ્ત છે; (૨) તથા નિરતિચાર પરિપાલનતાથી, —અને અતિચારવિરહથી પાલિત છે; (૩) એમ યથોચિત દાનથી,—અને યથાભવ્ય દત્ત (દીધેલ) છે; (૪) તથા તેમાં અપેક્ષાના અભાવથી,—એઓના દાનમાં વચનાપેક્ષા નથી. ૧૩૬

વિવેચન

“સ્વામી સ્વયંપ્રભને હો જાઉં ભામણે, હરખે વાર હજાર....”

વસ્તુ ધર્મ હો પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિરતાર....સ્વામી.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણના ચાર મૂળ હેતુ કહ્યા, તેમાં વશીકરણભાવરૂપ પ્રથમ મૂળ હેતુના ચાર ઉત્તરહેતુ દર્શાવી સાથે સાથે તેનું ભાવન કર્યું છે—‘एतद्वशिनो भगवन्तः ।’—ભગવંતો એના વશી છે.—આ અધિકૃત ચારિત્રધર્મ વશી—વશ્ય છે જેઓને તે એતદ્વશી, અર્થાત્ આ ધર્મ ભગવંતોને પૂરેપૂરો વશ્ય છે, વશમાં—તાબામાં આવેલો, આત્માધીન છે.

પંક્તિકા:—एतद्वशिनः—એના વશી; एषः—આ, અધિકૃત ધર્મ, વશી—વશ્ય છે, એવાં—જેઓનો, તે एतद्वશી—તેઓ એના વશી,—विधिसमासादनेन—विधिसमासादनથી,—કારણકે વિધિ-સમાસાદિત જ અર્થ અવ્યક્તિચારિતાથી વશ્ય હોય છે, ન્યાયોપાત્ત વિતત્વ. તત્ર—તેમાં, દાનમાં, વચનાપેક્ષા—વચનની અપેક્ષા; કારણકે ભગવંતો ધર્મદાનમાં, અન્ય મુનિઓની જેમ, પર આદાને અપેક્ષતા નથી,—‘क्षमाश्रमणोना हस्ते सम्यक्त्व सामयिक आरोपुं छुं’ ઇત્યાદિના અનુચારણથી.

કયા હેતુથી કેવી રીતે વશ્ય છે? ‘વિધિસમાસાદનેન।’ ઇ૦ (૧) ‘વિધિ સમાસાદનથી—વિધિથી આ લગવંતોથી આપ્ત છે.’ લગવંતોએ વિધિપૂર્વક આ ધર્મ સમ્યક્પણે પ્રાપ્ત કરેલો છે, એટલે વિધિપ્રાપ્તિ એ વશ્ય હોવાનું વશીકરણ ભાવરૂપ પહેલું કારણ છે. વિધિગ્રહણ છતાં યથાર્થ પાલન ન હોય તો વશ્ય પ્રથમ મૂળ હેતુના કેમ થાય? એટલા માટે બીજું કારણ કહ્યું—(૨) ‘તથા ચાર ઉત્તર હેતુ નિરતિચાર પરિપાલનતાથી,’—અને અતિચારવિરહથી પાલિત છે’ લગવંતોએ વિધિપ્રાપ્ત ધર્મને તથાપ્રકારે સર્વથા અતિચાર-રહિતપણે પરિપાલન કર્યો છે, એટલે નિરતિચાર પરિપાલન એ વશ્ય હોવાનું બીજું કારણ છે.

નિરતિચાર પરિપાલન છતાં અન્યને દાનથી ઉપયોગી ન થઈ શકે તો વશ્યપણું શું કામનું? એટલા માટે ત્રીજું કારણ કહ્યું—‘એમ યથોચિત દાનથી,—અને યથાભવ્ય દત્ત છે.’ લગવંતોએ યથાભવ્ય—જેવી જેવી જેની યોગ્યતા છે, તે ભવ્ય-યોગ્ય પાત્ર જીવોને તેવી તેવી તેની યોગ્યતા પ્રમાણે આ ધર્મનું યથોચિત-યથાયોગ્ય દાન દીધું છે. એટલે યથોચિત દાન એ વશ્ય હોવાનું ત્રીજું કારણ છે. યથોચિત દાન છતાં જો તે દેવામાં સ્વતંત્ર ન હોય ને અન્યના આદેશની અપેક્ષા રાખતા હોય તો ‘સાપેક્ષમસમર્થ’ એ ન્યાયે તે વશ્યપણું શાનું? એટલા માટે ચોથું કારણ કહ્યું—(૪) ‘તથા તેમાં અપેક્ષાના અભાવથી—એઓના દાનમાં વચનાપેક્ષા નથી.’ લગવંતો જે ધર્મદાન દીએ છે, તેમાં બીજાના વચનની-આદેશની અપેક્ષા નથી, અથવા આગમ પણ આ લગવંતો થકી ઉદ્ભવતું હોઈ આગમવચનની પણ અપેક્ષા નથી, આત્માનુભવનિધાન લગવંતો સ્વતંત્ર-પણે જ દાન દેવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ છે, એટલે દાનમાં અપેક્ષાઅભાવ એ વશ્ય હોવાનું ચોથું કારણ છે. આમ વશ્ય હોવાના ચારે પરસ્પર સંકલિત (Linked) કારણ લગવંતમાં સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટતા હોવાથી, આ ધર્મ લગવંતોને પૂરેપૂરો વશ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એ કારણે આ લગવંતોને ધર્મનાયક-ધર્મસ્વામી કહ્યા તે યથાર્થ છે.

“એહવો ધર્મ હો પ્રભુને નીપન્થો, ભાંખ્યો એહવો ધર્મ;

જે આદરતાં હો ભવિયણ શુચિ હુવે, ત્રિવિધ વિદારી કર્મ....સ્વામી સ્વયં પ્રભ.”

શ્રી દેવચંદ્રભ.

ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિરૂપ બીજા મૂળ હેતુના ચાર ઉત્તર હેતુ વિવરી દેખાડે છે—

૧૨ एवं च तदुत्तमावाप्तयश्च भगवन्तः प्रधानक्षायिकधर्मावाप्त्या—तीर्थकरत्वात्प्रधान-
नोऽयं भगवतां १, तथा परार्थसम्पादनेन-सत्त्वार्थकरणशीलतया २, एवं हीनेऽपि प्रवृत्तेः-
अश्वबोधाय गमनाकर्णनात् ३, तथा तथाभव्यत्वयोगात्—अत्युदारमेतदेतेषाम् ४ ॥ २ ॥ ૧૪૦

૧૨ અર્થ:—૨. અને એમ લગવંતો તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિવાળા છે—(૧) પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મની અવાપ્તિથી,—તીર્થકરપણા થકી આ (ક્ષાયિક ધર્મ) લગવંતોનો પ્રધાન છે; (૨)

તથા પરાર્થસંપાદનથી,—સત્વાર્થકરણશીલતા વડે કરીને; (૩) એમ હીનમાં પણ પ્રવૃત્તિ થકી,—અર્થબોધાર્થે ગમનના શ્રવણને લીધે; (૪) તથા તથાભવ્યત્વ યોગથી,—એઓતું આ (તથાભવ્યત્વ) અતિ ઉદાર છે. ૧૪૦

પક્ષિકાઃ—અશ્વવોધાય ગમનાકર્ણનાત । અશ્વસ્ય—અશ્વના, તુરંગમના, વોધાય—બોધાર્થે, સંબોધાર્થે, ભગવત્ શ્રીમદ્ મુનિસુમ્નત સ્વામીના ભૃગુકચ્છે (ભર્ય) ગમનશ્રવણાત્—ગમનના શ્રવણને લીધે. તે આ પ્રકારે—

ભગવાન્,—ભુવનજનને આનંદ ઉપજવનારા, દુઃસહ પ્રતાપથી જેણે સમસ્ત શત્રુ અગ્નિત્રોને પરિભૂત કર્યા છે એવા ' મુનિમ્ન ' નામ ભૂપાલના કુલકમલ ખંડના મંડનરૂપ અમલ રાજહંસ. ભુવનત્રયથી અભિનંદિત પદ્માના પદરૂપ પદ્માવતી દેવીની દિવ્ય ઉદર શુક્તિના મુક્તાફલ સમા,—એવા શ્રી મુનિસુમ્નત તીર્થનાથ,—જેણે મગધમંડલના મંડનરૂપ રાજગૃહપુરતું પ્રાજ્ય રાજ્ય પરિપાલિત કર્યું હતું; સારસ્વતાદિ વૃન્દારક (દેવ) વૃન્દથી જેનો દીક્ષા અવસર અભિનંદિત હતો; તે કાળે મળેલા સમગ્ર ઈન્દ્રગણથી જેનો ઉદાર પૂજોપચાર વિરચિત હતો; તેમણે અંદિખાના જેવા સંસારમાંથી નિઃસારનારી પ્રવ્રજ્યા બ્રહ્મ કરી. તે પછી પવનવત્ અપ્રતિબદ્ધતાથી ભૂતલને નિજ ચરણકમલ ધૂલિપાતથી પૂત કરતાં કેટલોક કાળ જ્ઞાન-પણે વિહરી, તેમણે તીક્ષ્ણ શુક્લધ્યાન કુકારધારાના વ્યાપારથી દુરન્ત મોહતરુની મૂલજલ છેદી નાંખી, સકલકાલભાવિ ભાવોના સ્વભાવના અવભાસનમાં પટિષ્ઠ (પરમ પટુ-નિપુણ) એવું કેવલજ્ઞાન ઉપજવ્યું.

અને આસન ચલનાનન્તર ભગવંતને જ્ઞાન સમુત્પન્ન થયેલ જાણીને, ભક્તિભરનિર્ભર નિખિલ સુરપતિઓ સમવસરણાદિ રમણીય પૂજ કરી, પર્ચાયથી યથારથાને બેસી, ભગવંતને પયુપાસવા લાગ્યા.

અને ભવ્ય જંતુસંતાનરૂપ શિખિમંડલને (મોરને) ઉદ્દેશાસન-સ્વભાવવાળા, ભાસુર અભિનવ અંજનપુંજ જેવી કાયાવાળા, કષાય-ગ્રીષ્મસમયથી સંતપ્ત પ્રાણીઓનો સંતાપ દૂર કરવામાં દક્ષ, અંધ-કારને વિશિષ્ટ કરતી ભામંડલરૂપ વિદ્યુત્ત્વતાથી અલંકૃત, સ્ફુરાયમાન યતા ધર્મચક્રના ક્રાંતિકલાપથી નભો-ભૂષણરૂપ ઈન્દ્ર-ધનુષ્યનો આડંબર ઉત્પાદિત કરતા, સૌધર્મ-ઈશાન સુરપતિના કરપદ્મવધી પ્રેરાતા ધવલ ચામરોના ઉપનિપાતથી બલાકાપંકિતથી ઉપજતી શોભાને પ્રાપ્ત થયેલા, એવા ભગવાન્. સનીર નીરહની (મેઘની) જેમ, સકલ સત્ત્વોને સાધારણ એવી સદ્ધર્મદેશનારૂપ નીરધારાઓ વડે નિઃશેષ પ્રાણીઓના હૃદય-ભૂપ્રદેશોને સ્વસ્થ કરતા હતા.

પછી તીર્થ પ્રવૃત્ત થયે અન્યદા ભાનુમાન્ (સૂર્ય) જેમ ભગવાન્ ભવ્ય-પદ્માકરોને પ્રબોધ કરતા સતા, દક્ષિણાપથના મુખમંડનરૂપ ભૃગુકચ્છ (પાર્શ્વતર : ભરુકચ્છ) નામના નગરે ગયા; અને ત્યાં પૂર્વોત્તર દિગ્ભાગવાળા (ઈશાન ખૂણામાં) કોરિષ્ટક નામના ઉદ્યાનમાં સમવસર્યા. આ અંતરે નિજ પરિજન પાસેથી જિનતું આગમન સાંભળી જેનું મન આનંદનિર્ભર થયું હતું એવો તે નગરનો નાયક જિતશત્રુ નામા નરપતિ, જાત્ય તુરંગમ (અશ્વ) પર સમારોહી, મનુજસમૂહથી અનુસરાતો સતો, જગદ્ગુરુના ચરણાવિન્દવન્દનાર્થે આવ્યો; સકલ કમલાતું નિકેતન એવા જિનપતિ પદકમલને પ્રણિપાત કરી, અંજલિ બેઠી તે ભગવંતના ચરણ સમીપે બેઠો; કર્ણામૃતભૂત ભગવદ્દેશના સમ્યક્પણે સાંભળી.

તે પછી જાણતાં છતાં જનબોધનાર્થે પરમ ગુરુના ગણધરે વિનયપૂર્વક પ્રણમીને પૂછ્યું કે—હે ભગવન્ ! આ મનુષ્ય-અમર-તિર્થચક્રવર્તી સંકુલ પર્વદામાં અપૂર્વ એવા કેટલા ભવ્યજંતુઓએ સમ્યક્ત્વ અધ્યુપગત કર્યું ? સંસાર સાગર પરિત કર્યો ? આત્માને નિર્વૃત્તિસુખોનો પાત્ર કર્યો ? એટલે પછી કુંદ સમા ક્રાંત દન્તની દીપ્તિથી નભોંગણને ઉદ્યોતિત કરતા જગન્નાથ વદા કે—હે સૌમ્ય ! સાંભળ ! તુરંગ-રત્ન શિવાય બીજા કોઈએ પણ નહિં.

વિવચન

“ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ, જિણેસર !

ધર્મ જિનેસર ચરણુ અહ્યા પછી, કોઈ ન બાંધે હો કર્મ....જિણેસર !....

— શ્રી આનંદધનજી

હવે ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણા અંગે તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિરૂપ બીજા મૂળ હેતુનું ચાર ઉત્તર હેતુ દર્શાવી ભાવન કરે છે:—‘અને એમ ભગવંતો તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિવાળા છે.’

તે સર્વં વચન સાંભળીને જિતશત્રુ ભૂપતિ બોલ્યો—હે ભગવન્ ! કૌતુકથી આકુલિત ચિત્તવાળો હું તુરંગનો વૃત્તાન્ત જાણવા ઇચ્છું છું. તેમ જ વળી—હે ભગવન્ ! હું આ અશ્વરત્ન પર આરોહી તમારા ચરણકમલને અભિવંદવાને ચાલ્યો; ત્રિલોકીતિલક તુલ્ય સમવસરણુ વિલોકી તુરંગમ પરથી ઉતર્યો, પદથી જ આવવાને પ્રવૃત્ત થયો. તેટલામાં સકલ જંતુજાતને ચિત્તાનંદદાયિની, સજલ જલદના નાદ સમી ગંભીર, ગંભીર ભવપયોધિમાં નૌકાઉપમારૂપ એવી ભગવંતની દેશના સાંભળી, આનંદજલથી જેનું પવિત્ર નેત્રપાત્ર તરબોળ હતું, કર્ણયુગલને જેણે નિશ્ચય કર્યું હતું, જેના રોમરૂપ (રોમાંચ) સમુલ્લસિત થયા હતા, એવો આ અશ્વ મુકુલિત (અર્ધ ખીડેલ) ચક્ષુએ ક્ષણમાત્ર અવસ્થિત રહ્યો. તે પછી પુનઃ ધર્મશ્રવણમાં જેણે ઉપયોગ અર્પ્યો હતો એવો તે સમવસરણુના તોરણ સમીપે આવ્યો; અને ત્યાં અપૂર્વ પ્રભોદરસ અનુભવતો તે ભૂમિ પર બંને જાતુ (ગોઠણ) મૂકી, સકલ અશુદ્ધ કલિમલ ગળી રહેલો તે, જાણે નિજ માનસની વિશદ વાસના કથતો હોય, એમ શિરથી ભગવંતને અભિવંદી, તથાસ્થિત જ ખેસવા લાગ્યો. એટલે તે એવા પ્રકારનું અશ્વવિલસિત વિલોકી વિસ્મિત થયેલો હું, કદી પણ અદૃષ્ટપૂર્વ આશ્ચર્યથી પૂરાતા માનસે, ભગવંતની સમીપે આવ્યો. તેથી મિથ્યાત્વને મથિત કરનારા ભગવાન્ આ શું ? તે કથો.

ભગવંતે કહ્યું—હે સૌમ્ય ! સાંભળ !

સમસ્ત મેદિનીની પદ્માનું (લક્ષ્મીનું) સદ્ગુણ પદ્મિનીખેટ નામનું નગર છે. ત્યાં-જેણે જિનધર્મ અભ્યસ્ત કર્યો છે, એવો ‘જિનધર્મ’ નામનો શ્રીસંચયનો સમાશ્રય એવો શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠી વસે છે. તથા બીજો ‘સાગરદત્ત’ નામનો—પુષ્કળ ધનનિધાન નિખિલ જનપ્રધાન એવો જિનધર્મ શ્રાવકનો પરમ મિત્ર, દીન-અનાથાદિ પ્રત્યે દયાદાનપરાયણુ શ્રેષ્ઠી તે જ પુરમાં વસે છે; અને તે પ્રતિદિન જિનધર્મ શ્રાવક સાથે જિનાલયે જાય છે, પંચ પ્રકારના આચારધારી શ્રમણોને પર્યુપાસે છે. એક દિવસ તેમના ચરણુ સમીપે ધર્મ સાંભળતાં તેણે આ ગાથા સાંભળી. જેમકે—

“જો કારવેઈ પદ્મિં, જિણાણ જિયરાગદોસમોહાણં ।

સો પાવઈ અન્નમવે, મવમહણં ધમ્મવરરયણં ॥”

(અર્થાત્) જે રાગ-દ્વેષ-મોહને છૂતનારા એવા જિનોની પ્રતિમા કરાવે, તે અન્ય ભવમાં ભવનું મથન કરનાર ધર્મવરરત્ન પામે.

અને એણે આનો ભાવાર્થ જાણ્યો, ભવિતવ્યતાના નિયોગથી ચિત્તમાં સમારોપિત કર્યો, પરમાર્થશુદ્ધિથી ગૃહીત કર્યો, સ્વઅભિપ્રાય શ્રાવકને નિવેદિત કર્યો; તેણે પણ તેના અભિપ્રાયની પુષ્ટિ કરી. તે પછી તેણે સકલકલ્યાણકારિણી એવી કલ્યાણમયી (સુવર્ણમયી) જિનપતિપ્રતિમા કરાવી અને તે મોટા વિભવથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરાવી.

—‘તદુત્તમાવાપ્તયશ્ચ ભગવંતઃ’,—એમ ધર્મનો વશીકરણ લાવ છે તેમ જ આ ભગવંતોને તે ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ છે કયા હેતુથી? કેવી રીતે? તો કે—પ્રધાનક્ષાયિક-ધર્માવાપ્ત્યા-પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મની પ્રાપ્તિ થકી,—તીર્થંકરપણા થકી આ ભગવંતોને પ્રધાન છે.’ સર્વ ધર્મોમાં કર્મના ક્ષયથી ઉપજતો ક્ષાયિક ધર્મની ધર્મ પ્રધાન છે, અને આ પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મમાં પણ ઉત્તમ પ્રાપ્તિરૂપ પ્રધાન-ઉદ્ધૃષ્ટ ક્ષાયિક ધર્મ આ ભગવંતોને તીર્થંકરપણાને બીજા મૂળ હેતુના લીધે પ્રાપ્ત છે. એટલે કેવલજ્ઞાનાદિ પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મની પ્રાપ્તિ ચાર ઉત્તર હેતુ એ ભગવંતોના ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિનો પ્રથમ હેતુ છે. (૨) ‘તથા પરાર્થસંપાદનેન પરાર્થસંપાદનથી—સત્ત્વાર્થંકરણશીલતા વડે કરીને.’ સત્ત્વાર્થંકરણ—અન્ય જીવો પ્રત્યે પરોપકારકરણ એ આ ભગવંતોના શીલરૂપ-સ્વભાવરૂપ છે, એટલે એ પરોપકારશીલ સ્વભાવપણાને લીધે આ “નિષ્કારણ કરુણારસ-સાગર” તીર્થંકર ભગવંતો ભવ્ય જીવોને તારનારું ધર્મતીર્થ સંસ્થાપન કરી પરમ પરોપકાર કરે છે. આમ પરાર્થસંપાદન એ આ ભગવંતોની ધર્મની ઉત્તમપ્રાપ્તિનો દ્વિતીય હેતુ છે.

અને તે સાગરદત્ત શ્રેષ્ઠિએ પૂર્વે જ નગરની બહાર રુદ્ર આયતન કરાવ્યું હતું. એકદા ત્યાં પવિત્રજા (તુલસી) આરોપણદિને શકપ્રકૃતિવાળા પ્રવ્રજિતો પશુપતિલિંગના પૂરણ નિમિત્તે ધૃનાદિ પૂર્ણ કુંભો મઠોમાંથી બહાર કાઢવા લાગ્યા; અને તેના અધોભાગમાં ઘણી ઘણી ધૃતપિપીલિકાઓ (ધીમેલો) પિણ્ડીભૂત હતી, અને તે (કુંભો) બહાર કઢાતાં તેઓ (ધીમેલો) ભૂતલે નાચે પડી, અને તેઓ (પ્રવ્રજિતો) માર્ગમાં પડેલી તેઓને નિર્દયતાથી મર્દતા સંચરવા લાગ્યા. તે (સાગરદત્ત) પણ કરુણાર્દ્ર ચિત્તવાળો (થઈ), તેઓના ચરણથી ચૂરાતી તેઓને વસ્ત્રના છેડાથી એક બાળુ ઉસેડવા લાગ્યો. અને તેને ઉસેડતો દેખી એક ધર્મમત્સરી જટાધારીએ ધૃતપિપીલિકા પુંજને ચરણથી આક્રમી, સાગરદત્ત શ્રેષ્ઠિનો ઉપહાસ કર્યો—અહો શ્રેષ્ઠિનું! શ્વેતાંબર જેમ તું દયાપર થઈ ગયો છે!

એટલે તે વણિકે વિલખા થઈને આ એમ શું કહે છે? એમ તેના આચાર્યના મુખ લણી જોયું. તેણે પણ તેનું વચન અપકર્ણિત કર્યું (કાને ધયું નહિં). એટલે ચતુરચિત્ત સાગરદત્તે ચિંતવ્યું—ખરેખર! આ મૂર્ખચક્રવર્તીઓના મનમાં જીવદયા નથી, પ્રશસ્ત ચેતોવૃત્તિ નથી, સુંદર ધર્માતુષ્ઠાન પણ નથી. એમ પરિભાવી, ઉપરોધથી તત્કાર્ય કરી, વિશિષ્ટ વીર્યના વિરહથી સમ્યક્ત્વરત્ન ઉપાર્જિત કર્યા વિના, તે મહારાજ પ્રવર્તિત કરતો, સમુપાર્જિત વિત્તના રક્ષણમાં અક્ષણિક (ક્ષણની કુરસદ વિનાનો—તકેદારી-વાળો), ગૃહ-પુત્ર-કલત્રાદિનું મમત્વ કરતો, પ્રકૃતિથી જ દાનરુચિ, પ્રચુર દ્રવ્યની વાંચ્છાથી—સાર્થ ક્યારે જાય છે? ક્યાં શું કરિયાણું લોક વેચે છે? કયા મંડલમાં કેટલી ભૂમિ છે? ક્યવિક્રયનો કાળ કયો છે? વા કઈ વસ્તુ પ્રાચુર્યથી ઉપયોગમાં આવે છે?—દત્ત્યાદિ અહર્નિશ ચિન્તવતો સતો, તિર્યચગતિ-ચોગ્ય ઈર્મ ઉપાજી, મરીને તારા તુરંગપણે (અશ્વપણે) સમુત્પન્ન થયો છે, સ્વવાહનપણે સ્થાપિત થયો છે. આજ તો તેણે મહાઈ વચન સાંભળી, પૂર્વજન્મમાં નિર્માપિત અહર્તપ્રતિમાના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત અવન્ધ્ય બોધિનીજના હૃદયેથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું, નિશ્ચયે કરીને આત્માને શિવસુખોતું ભાજન કર્યો. અને એના સંબોધનઅર્થે હું અત્રે આવ્યો હતો. । इति भगवान् उवाच । અને ત્યારથી માંડીને ‘અધ્યાવબોધ’ નામનું તીર્થ ભરૂંચ્છ રૂઢ થયું.

અને (૩) ‘એમ હીનમાં પણ પ્રવૃત્તિને લીધે,—પણ હીનેડપિ પ્રવૃત્તે:—અથ્થ બોધાર્થે ગમનના શ્રવણથી.’ આ લગવંતો ઉચ્ચ જાતિના જીવો પ્રત્યે જ પરાર્થસંપાદન કરે છે એમ નથી, પણ એમ—એ જ પ્રકારે તિર્થઆદિ હીન હલકી જાતિના જીવો પ્રત્યે પણ તેમની પરાર્થપ્રવૃત્તિ હોય છે, એમ તેમની નિષ્કારણ કરુણા હીન જીવો પ્રત્યે પણ પ્રવહે છે. દા. ત. શ્રીમુનિમુન્નત સ્વામીજી ખાસ એક લબ્ય અથ્થના પ્રતિબોધાર્થે લાંબો વિહાર કરીને લગ્ન પધાર્યા હતા, અને ત્યાં ‘અધ્યાવબોધ’ તીર્થ પ્રસિદ્ધ થયું હતું એમ સંભળાય છે. * આમ હીન પ્રત્યે પણ પરાર્થવૃત્તિ એ આ લગવંતોના ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિનો તૃતીય હેતુ છે. (૪) ‘તથા—તથાભવ્યત્વયોગાત તથાભવ્યત્વ—યોગથી—એઓનું આ તથાભવ્યત્વ અતિ ઉદાર છે.’ લગવંતનું જે સહજ સ્વાભાવિક તથાપ્રકારની યોગ્યતારૂપ તથાભવ્યત્વ છે, તે અતિ ઉદાર—અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું છે. એટલે આ ઉત્તમ તથાભવ્યત્વનો યોગ એ આ લગવંતોના ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિનો ચતુર્થહેતુ છે.

આ એકેક હેતુ લગવંતની ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિની પ્રતીતિ માટે બસ છે, છતાં આ ચારે ઉત્તર હેતુનું સુલભ સંમિલન એ લગવંતના ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિરૂપ દ્વિતીય મૂળહેતુને પરિપુષ્ટ કરે છે, એટલે એ કારણે પણ આ લગવંતોને ધર્મસ્વામી કહ્યા તે યુક્તિયુક્ત છે.

“જિમ એ શુણ વસ્તુસ્વભાવથી, તિમ તુમથી મુગતિ ઉપાય હો;
દાયક નાયક ઉપમા, લકતે એમ સાચ કહેવાય હો....જિણુંદા. શ્રી યશોવિજયજી

ધર્મફલપરિભોગરૂપ ત્રીજા મૂળહેતુના ચાર ઉત્તરહેતુનો ઉપન્યાસ કરી, તેનું ભાવન કરે છે—

૧૨. एवं तत्फलपरिभोगयुक्ताः सकलसौन्दर्येण—निरुपमं रूपादि भगवतां १, तथा प्राति-
हार्ययोगान्—नान्येषामेतत् २, एवं उदारद्वर्चनुभूतैः—समग्रपुण्यसम्भारजेयं ३, तथा तदा-
धिपत्यतो भावात्—न देवानां स्वातन्त्र्येण ४ ॥३॥ ૧૨૧

૧૩. અર્થ:—૩. એમ તત્ફલપરિભોગયુક્ત,—(૧) સકલ સૌન્દર્યથી,—લગવંતોનું રૂપાદિ નિરુપમ છે; (૨) તથા પ્રાતિહાર્ય યોગથી,—અન્યેને આ નથી; (૩) એમ ઉદાર ઋદ્ધિની અનુભૂતિથી,—સમગ્ર પુણ્યસંભારજન્ય આ છે; (૪) તથા ભાવથી તેના (ઉદાર ઋદ્ધિના) આધિપત્ય થકી,—નહિ કે સ્વાતંત્ર્યથી દેવોના. ૧૪૧

* આ શોભાયક પ્રસંગનું પંજિકાકાર શ્રી મુનિસુંદરચરિત્રજે સુંદર સંસ્કૃત ભાષામાં સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે, તેના અક્ષરશઃ અનુવાદ માટે જુઓ પંજિકા.— ભગવાનદાસ

વિવેચન

“ સમવસરણુ યેસી કરી રે, બારહ પરપદ માંહે;

વસ્તુસ્વરૂપ પ્રકાશતા રે, કરુણાકર જગનાહો રે....કંથુ જિનેસર....

નિર્મલ તુજ મુખ વાણી રે જે શ્રવણે સુખે, તેહિ જ શુભમણિ ખાણી રે.”

— શ્રી દેવચંદ્રણ

અત્રે લગવંતના ધર્મસ્વામીપણના ત્રીજા મૂળ હેતુરૂપ તત્કલપરિભોગના

ચાર ઉત્તર હેતુઓના ઉપન્યાસ કરી તેનું ભાવન કર્યું છે :—

તત્કલપરિભોગરૂપ ત્રીજા ‘એવં તત્કલપરિભોગયુક્તા.’ ‘એમ તત્કલપરિભોગયુક્તા,’—એમ-મૂળ હેતુના ચાર ઉત્તર હેતુ એ જ પ્રકારે આ લગવંતો તે ધર્મના ફલપરિભોગથી યુક્ત છે.

આ પરિભોગને માટે પ્રથમ તો સૌંદર્ય જોઈએ, તે માટે પ્રથમ હેતુ કહ્યો—(૧)

‘સકલ સૌંદર્યથી’—‘લગવંતોનું રૂપાદિ નિરુપમ છે.’ આ લગવંતોનું સૌંદર્ય સંપૂર્ણ

છે, કારણ કે તેઓનું રૂપાદિ અનુપમ છે. “રૂપ અનુત્તર દેવથી, અનંત શુભ અભિરામ.”

એટલે સંપૂર્ણ સૌંદર્યરૂપ હેતુથી આ લગવંતને તેનો ફલપરિભોગ ઘટે છે.

સૌંદર્ય હોય પણ અશ્વર્ય ઋદ્ધિ ન હોય તો શું કામ આવે? એટલે બીજો હેતુ કહ્યો—(૨) ‘તથા

પ્રાતિહાર્ય યોગથી—અન્યોને આ નથી.’ લગવંતોને અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય આદિ અદ્ભુત ઋદ્ધિનો

યોગ હોય છે, બીજાઓને આ નથી હોતો. એટલે અદ્ભુત અશ્વર્યઋદ્ધિથી આ લગવંતોને

તેનો ફલપરિભોગ ઘટે છે.

સૌંદર્ય ને અશ્વર્ય હોય પણ અનુભૂતિ ન હોય તો પરિભોગ ક્યાંથી હોય? તે

માટે ત્રીજો હેતુ કહ્યો—(૩) ‘એમ ઉદાર ઋદ્ધિની અનુભૂતિ થકી—સમગ્ર પુણ્યસંભાર-

જન્ય આ છે.’ આ સર્વ ઋદ્ધિ જે પૂર્ણ પુણ્યરાશિથી ઉપજેલી છે, તે આ ઉદાર ઋદ્ધિનો

લગવંતો અનુભવ કરે છે. એટલે અનુભૂતિથી પણ આ લગવંતોને તેનો ફલપરિભોગ

ઘટે છે.

ત્યારે આશંકા થશે કે ભલે આ લગવંતો પ્રાતિહાર્યઋદ્ધિનો અનુભવ કરતા હો,

પણ આ ઋદ્ધિ તો દેવકૃત છે—દેવોએ ઉપજાવેલી છે, એટલે તેનું આધિપત્ય—સ્વામીપણું

દેવોનું છે, લગવંતનું નથી. આ આશંકાનું નિવારણ કરતો ચોથો હેતુ કહ્યો—(૪) ‘તથા

ભાવથી તેના (ઉદાર ઋદ્ધિના) આધિપત્ય થકી—નહિં કે સ્વાતન્ત્ર્યથી દેવોના.’

લગવંતના અચિન્ત્ય પુણ્યપરિપાકથી પ્રગટેલ તે ઋદ્ધિનું ભાવથી આધિપત્ય—સ્વામીપણું

લગવંતોનું છે, નહિં કે સ્વતંત્રપણે દેવોનું; કારણ કે દેવો ભલે દ્રવ્યથી તે પ્રાતિહાર્યાદિ

ઋદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતા હો, પણ તે તો લગવંતના પરમ પુણ્યપરિપાકને આધીન હોઈ

પરતંત્રપણે કરે છે.

પંક્તિકા:—તદાધિપત્યતો ભવાન્ન દેવાનાં સ્વાતન્ત્ર્યેણ—ભાવથી તેઓના આધિપત્યથી,—નહિં કે સ્વાતન્ત્ર્યથી દેવોના અધિપતિ એવા લગવંતોમાં જ ઉદાર ઋદ્ધિ ઉપજે છે,—નહિં કે કર્તા એવા દેવોમાં પણ.

આમ અનુપમ સૌંદર્યથી, અદ્ભુત ઋદ્ધિથી, ઉદાર અનુભૂતિથી ને ભાવથી તેના આશિષ-પત્રથી—એમ ચારે પ્રતિહેતુઓના અવિકલ સંકલનથી ભગવંતેના ધર્મશ્લોકપરિભોગરૂપ તૃતીય મૂળહેતુનું સમર્થન થાય છે. એટલે આ કારણે ભગવંતેના ધર્મસ્વામી કહ્યા તે સર્વથા સમર્થ છે.

૬૩૭૭૭૭૭૭

ધર્મવિધાતઅભાવરૂપ યોથા મૂળહેતુના ચાર ઉત્તરહેતુનું ભાવન કરી આમ ભગવંતેના ધર્મનાયકો છે એમ નિગમન કરે છે—

૧૪ પર્વ તદ્વિધાતરહિતાઃ—અવન્ધ્યપુણ્યવીજત્વાત—પતેષાં સ્વાશ્રયપુઠ્ઠમેતત્ ૧૧૧, તથા અધિકાનુપપત્તેઃ—નાતોઽધિકં પુણ્યં, ૨, પર્વ પાપક્ષયભાવાત—નિર્દગ્ધમેતત્ ૩, તથાઠહેતુક-વિધાતાસિદ્ધેઃ—સદા સત્ત્વાદિભાવેન ૪ ॥ ૨૨ ॥

૧૫ પર્વ ધર્મસ્ય નાયકાઃ ધર્મનાયકાઃ ૬ ॥ ૨૨ ॥

૧૪ અર્થઃ—૪. એમ તેના વિધાતથી રહિત,—(૧) અવન્ધ્યપુણ્યબીજપણાને લીધે, એઓનું આ સ્વાશ્રયથી (પાપાંતરઃ સ્વાશયથી) પુષ્ટ છે; (૨) તથા અધિકની અનુપપત્તિને લીધે, આનાથી અધિક પુણ્ય નથી; (૩) એમ પાપક્ષયભાવને લીધે, આ (પાપ) નિર્દગ્ધ છે; (૪) તથા અહેતુક વિધાતની અસિદ્ધિને લીધે,—સદા સત્ત્વાદિ ભાવથી.

એમ ધર્મના નાયકો તે ધર્મનાયકો. ॥ ૨૨ ॥ ૧૪૨

વિવેચન
“ધર્મ નિનેસર ગાઉ રંગશું, લેગ એ પડેશો હો પ્રીતે...નિનેસર...
બીજો મનમંદિર આણું નહિ, એ એમ કુલવટ રીત...નિનેસર ૧” —શ્રી આનંદધન
અત્રે ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણાના તદ્વિધાત અભાવરૂપ યોથા મૂળહેતુના ચાર પ્રતિહેતુઓ દર્શાવી તેનું ભાવન કર્યું છે: ‘એમ તેના વિધાતથી રહિત,—પર્વ તદ્વિધાત—

પણિકા—અધિકાનુપપત્તેઃ—અધિકની અનુપપત્તિને લીધે. કારણકે અધિક પુણ્યનર્તિસંભવે ધર્મની ઋદ્ધિ હણાય.

સદા સત્ત્વાદિભાવેન—સદા સત્ત્વાદિ ભાવથી.

“નિત્ય સત્ત્વમસત્ત્વ વાઽહેતોરન્યાનપેક્ષણાત ।

અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં, કાદાચિત્કત્વસમ્ભવઃ ॥ ૧ ॥

(અર્થાત) અન્યના અનપેક્ષણને લીધે અહેતુનું નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ હોય, કારણકે અપેક્ષાથી ભાવેનાં કાદાચિત્કત્વનો (કવચિત્ હોવાપણાનો) સંભવ છે, ૧-૧

અત્રે ‘તથા’ શબ્દો અને ‘એવં’ શબ્દો અનંતર-હેતુ સોથે ઉત્તરે હેતુના નિત્યગત્સાધ્યના સમનાશ છે.

(૨)-૧. પાદાંતરઃ સ્વાશય

રહિતાઃ એમ એ જ પ્રકારે આ ધર્મસ્વામી લગવંતો તે ધર્મના વિદ્વાતથી રહિત છે. વિદ્વાત એટલે અંતરાય, પ્રત્યવાય, આવરણ, ખંડિતપણું, વ્યાખાધા. એટલે આ લગવંતો તે ધર્મના અંતરાયથી, પ્રત્યવાયથી, આવરણથી, ખંડિતતાથી, વ્યાખાધથી, વિદ્વાતથી રહિત છે, અવ્યાખાધ છે.

તેમાં અંતરાય-પ્રત્યવાયરૂપ વિદ્વાત લગવંતને કેમ નથી? તે દર્શાવતો પ્રથમ પ્રતિ-
હેતુ કહ્યો—(૧) 'અવન્ધ્યપુણ્યવીજત્વાત્'—અવન્ધ્ય પુણ્યખીજપણાને લીધે—'એએનું આ
સ્વાશ્રયથી (પાઠાંતરઃ સ્વાશયથી) પુણ્ટ છે.' અર્થાત્ અવન્ધ્ય એટલે
ધર્મવિદ્વાતઅભાવરૂપ અચૂક, નિષ્ફળ-ખાલી ન જાય એવા અમોઘ ફલદાયિ પુણ્ય ખીજના
ચોથા મૂળ હેતુના અવિકલ ફલરૂપ આ ધર્મ છે. એટલે આ પુણ્યખીજ અવન્ધ્ય છે.
આર ઉત્તર હેતુ કારણ કે તે સ્વાશ્રયથી (સ્વાશયથી) પુણ્ટ છે. સુઆશ્રયમાં—સારા
આશ્રયસ્થાનમાં એટલે કે સુયોગ્ય ફળદ્રૂપ ભૂમિમાં વિધિથી વાવેલું
ખીજ જેમ અવન્ધ્ય હોય, અચૂક ફલ આપે જ; તેમ આ લગવંતના સ્વાશયરૂપ
સ્વાશ્રયમાં એટલે કે શુભાશયરૂપ ચિત્તભૂમિમાં વાવેલું પુણ્યખીજ એવું અવન્ધ્ય છે કે તે
ઉત્તરોત્તર પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનો અનુબંધ સાધી અવિકલ શુદ્ધ ધર્મરૂપ સતફલ આપે જ
છે. આમ અવન્ધ્ય પુણ્યખીજપણાને લીધે ધર્મપ્રાપ્તિમાં અંતરાય-પ્રત્યવાયરૂપ વિદ્વાતથી
રહિત આ લગવંતો છે.

હવે કોઈ આંખું પાડી દે એવું ચઢીયાતું હોય, તો તેથી આવરણરૂપ-ઢંકાઈ જવા-
રૂપ (Over-shadowing) વિદ્વાત ઉપજે, પણ તેવો આવરણરૂપ વિદ્વાત પણ લગવંતને
નથી, તે દર્શાવતો બીજો પ્રતિહેતુ કહ્યો—'તથા અધિકાનુપપત્તેઃ—અધિકની અનુપપત્તિને
લીધે,—આનાથી અધિક પુણ્ય નથી.' આ લગવંતનું પુણ્ય પરમેત્તમ છે, એટલે આનાથી
કોઈ અધિક-ચઢીયાતું પુણ્ય નથી, કે જેથી રખેને તે ઢંકાઈ જાય કે આંખું પડી જાય.
આમ પુણ્ય-ધર્મ બાબત લગવંતથી અધિક-ચઢીયાતું કોઈ પણ પુણ્ય ઘટતું નથી, એટલે
તેથી આંખપ લાગવારૂપ કે ઢંકાઈ જવારૂપ (Eclipse) વિદ્વાત આ લગવંતોને
સંભવતો નથી.

હવે કહાય તે પુણ્યના પ્રતિપક્ષ-પાપથી પણ વિદ્વાત-ખંડિતપણું સંભવે તેનો
નિષેધ કરતો ત્રીજો પ્રતિહેતુ કહ્યો—(૩) 'પવં પાપક્ષયભાવાત્—એમ પાપક્ષયભાવને
લીધે—આ (પાપ) નિર્દગ્ધ છે.' આ લગવંતને જ્ઞાનાવરણાદિ સર્વ પાપ નિર્દગ્ધ છે, સર્વથા
બળી ગયેલ છે, ભસ્મીભૂત થયેલ છે, એટલે પાપક્ષયના ભાવથી—હોવાપણાથી લગવંતને
પાપનો અભાવ છે. અને આમ ધર્મનું ખંડિતપણું—વિદ્વાત કરનારા આ પાપના અભાવે
આ લગવંતનો ધર્મ વિદ્વાતરહિત, અખંડ, અવ્યાખાધ છે.

આમ કોઈ પણ કારણે લગવંતના ધર્મમાં વિદ્વાતનો સંભવ નથી, ત્યારે કોઈ કહેશે
કે—વિના હેતુએ વિદ્વાત કેમ ન હોય? તેના નિવારણાર્થે ચોથો પ્રતિહેતુ કહ્યો—(૪)

તથાઽહેતુકવિધાતાસિદ્ધેઃ—‘ તથા અહેતુક વિધાતની અસિદ્ધિને લીધે—સદા સત્ત્વાદિ ભાવથી. ’ અર્થાત્ અહેતુક-નિષ્કારણ વિધાતની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે તેમ હોય તો તેનો સદા સત્ત્વાદિ ભાવ હોય, એટલે કે કાં તો તે સદા હોય ને કાં તો તે સદા ન હોય. આ અંગે “ નિત્યં સર્વં ” ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ શ્લોક પંચિકાકારે ટાંક્યો છે: “ અન્યના અનપેક્ષણને લીધે અહેતુનું નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ હોય, કારણ કે અપેક્ષા થકી ભાવોના કદાચિત્કત્વનો (કદાચિત્ હોવાપણનો) સંભવ છે. ” અર્થાત્ ઘીઝની અપેક્ષાને જ્યાં આધીનતા છે, ત્યાં કદાચિત્ જ હોવાપણનો સંભવ છે. માટે અહેતુક વિધાત થતો હોય તો તે કાં તો સદાય થયા કરવો જોઈએ ને કાં તો કદી પણ ન થવો જોઈએ. પણ વિધાત તો આવરણાદિ તે તે કારણ થકી જ હોય છે, એટલે તે કદાચિત્ક જ છે, ક્વચિત્ હોય છે ને ક્વચિત્ નથી હોતો. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે અહેતુક વિધાત સંભવતો નથી; અને ભગવંતને ધર્મવિધાતનું કોઈ પણ કારણ રહ્યું છે નહિ, એટલે એ રીતે પણ વિધાત સંભવતો નથી.

આમ ચારે ઉત્તર હેતુઓથી ‘ ધર્મ વિધાત રહિત ’ એ મૂલહેતુ સમર્થિત થાય છે, એટલે સિદ્ધ થયું કે—આ ભગવંતો સર્વથા તે ધર્મના વિધાત રહિત છે, અર્થાત્ અખંડ અવ્યાખાધ શુદ્ધ આત્મધર્મથી યુક્ત છે. આમ ધર્મઅવિધાતરૂપ ચતુર્થ હેતુથી પણ ભગવંતનું ધર્મસ્વામીપણું સિદ્ધ થયું.

અને આમ ધર્મસ્વામીપણાની-ધર્મનાયકપણાની સિદ્ધિ અર્થે સૂક્ષ્મ તત્ત્વવિચારણામય ચાર મૂલહેતુઓનો ને તેના પ્રતિહેતુઓનો મૌલિક ઉપન્યાસ કરવામાં આ પ્રાજ્ઞશિરોમણિ લલિતવિસ્તરાકાર મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ પ્રાજ્ઞ જનોને સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવનારો અદ્ભુત પ્રજ્ઞાતિશય દાખવ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ આ ભગવંતો ખરેખરા પરમાર્થ અર્થમાં ધર્મસ્વામી-ધર્મનાયકો છે એમ સુચુક્તિયુક્તપણે સિદ્ધ કરવામાં અત્ર અંત મધ્યે સર્વત્ર પદે પદે નિર્ઝસ્તા લક્ષિતઅતિશયનો વિશિષ્ટ ચમત્કાર દર્શાવ્યો છે.

“ શુદ્ધાશય ધિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમરે તુજ નામજી;

અવ્યાખાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી....શીતલ જિન.” શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति धर्मनायकाः ॥ २२ ॥

૨૩. ધર્મસારથિ

‘ધર્મસારથિભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

ભગવંતોનું ધર્મસારથિપણું શી રીતે છે? એ પ્રદર્શિત કરવા ધર્મ-રથના સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગરૂપ ત્રણ હેતુઓનો ઉપન્યાસ કરે છે—

૧૨ તથા—

‘ધર્મસારથીણં’

इहापि धर्मोऽधिकृत एव, तस्य स्वपरापेक्षया सम्यक्प्रवर्त्तनपालनदमनयोगतः सारथित्वं । १४३

૧૫ અર્થઃ—તથા—

‘ધર્મસારથિઓને’

અહીં પણ ધર્મ અધિકૃત જ, તેના સ્વ-પર અપેક્ષાએ સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન-દમન યોગ-યક્ષી સારથિપણું છે. ૧૪૩

વિવેચન

“શ્રી સીમંધર જિનવર સ્વામી, વિનતરી અવધારો;

શુદ્ધ ધર્મ જે પ્રગટયો તુમચો; પ્રગટો-તેહ અમારો રે-સ્વામી ! વિનવિચે મનરંગે.”

—શ્રી દેવચંદ્રભ

તથાપ્રકારે પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ અનુગ્રહસંપાદનાદિ વડે આ ભગવંતો ધર્મસારથિ છે એટલે અહીં ‘ધર્મસારથીણં’—ધર્મસારથિભ્યઃ—‘ધર્મસારથિઓને’એ સૂત્ર પદનું

પંક્તિકા—इहापि धर्मोऽधिकृत एव, तस्य स्वपरापेक्षया सम्यक्प्रवर्त्तनपालनदमनयोगतः प्रवर्त्तन पालन अने दमनना योग यक्षी,—हेतुत्रिनयताधी साधनामा आववापणुं છે તેનાથી, સારથિત્વ—સારથિપણું, રથપ્રવર્તકપણું.

ધર્મસારથિ
ભગવાન

વ્યાખ્યાન હવે કરવામાં આવે છે, ‘અહીં પણ ધર્મ અધિકૃત જ છે,’ માત્ર આગલા સૂત્રમાં જ નહિ પણ અહીં પણ ધર્મ પ્રસ્તુત જ—ચારિત્રધર્મ જ છે. ‘તસ્ય સ્વપરાપેક્ષયા સમ્યક્પ્રવર્તનપાલનદમનયોગતઃ સારથિત્વમા’ ‘તેના સ્વ પર અપેક્ષાએ સમ્યક્ પ્રવર્તન—પાલન—દમન યોગ થકી સારથિપણું છે,’ રથની જેમ, તે ધર્મના સ્વ પરત્વે અને પર પરત્વે સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ થકી, પાલનયોગ થકી અને દમનયોગ થકી—એમ ત્રણ હેતુથી સારથિપણું—રથપ્રવર્તકપણું છે.

અર્થાત્ રથ ચલાવનારો સારથિ પોતાને ને પરને ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડે છે, એટલે તેનું સારથિપણું જેમ સ્વ-પર અપેક્ષાએ છે, તેમ ધર્મરથ ચલાવનારા આ ધર્મસારથિ ભગવાનો પોતાને તેમ જ પરને ઇષ્ટ મોક્ષ સ્થાને પહોંચાડે છે, એટલે તેમનું સારથિપણું પણ સ્વ-પર અપેક્ષાએ છે.

આ સારથિપણું આ ત્રણ કારણના યોગે ઘટે છે : (૧) સમ્યક્ પ્રવર્તન—ઇષ્ટ સ્થાન ભણી લઈ જતા સમ્યક્ સાચા માર્ગે રથને સમ્યક્પણે—બરાબર પ્રવર્તાવે, ચલાવે; (૨) પાલન—એમ ઠેક સુધી ચલાવે રાખી પાર ઉતારે, નિર્વાહણ સમ્યક્પ્રવર્તન-દમન-પાલન યોગથી (Control) રાખે કે તે આડોઅવળો ભય નહિ ને સીધે માર્ગે વહા કરી ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડે. આમ રથના સમ્યક્ પ્રવર્તન, ધર્મસારથિપણું પાલન, ને દમન એ ત્રણ કારણના યોગ થકી—સુમેળ થકી જેમ સારથિનું સારથિપણું ઘટે છે, તેમ ધર્મરથના સમ્યક્ પ્રવર્તન, પાલન ને દમન એ ત્રણ કારણના યોગ થકી ભગવાનનું ધર્મસારથિપણું સાંગોપાંગ ઘટે છે.

“પારિણામિક જે ધર્મ તુમારો, તેહવો અમરો ધર્મ;

શ્રદ્ધા ભાસન રમણ વિયોગે, વળગ્યો વિલાવ અધર્મ....રે સ્વામી !”—શ્રીદેવચંદ્રભ

તેમાં—ધર્મસારથિપણાના પ્રથમ હેતુરૂપ સમ્યક્પ્રવર્તન યોગ કેવી રીતે છે? તે પ્રજ્ઞાનિધાન આત્માર્થજી હરિભદ્રજી અદ્ભુત સંકલનાત્મક અષ્ટ કારણપરંપરા રજૂ કરી બતાવે છે—

૧૬ તથા—

સમ્યક્પ્રવર્તનયોગેન પરિપાકાપેક્ષણાત્ પ્રવર્તકજ્ઞાનસિદ્ધેઃ અપુનર્વન્ધકત્વાત્ પ્રકૃત્યા-મિમુષ્યોપપત્તેસ્તથાગામ્ભીર્યયોગાત્ સાધુસહકારિપ્રાપ્તેરનુબન્ધપ્રધાનત્વાત્ અતીચારમીરુ-ત્વોપપત્તેઃ । ૧ । ૧૪૪

૧૬ અર્થઃ—તે આ પ્રકારે—

૧. સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ વડે—પરિપાક અપેક્ષણ થકી પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિને લીધે, અપુનર્વન્ધકપણાને લીધે પ્રકૃતિના આલિમુખ્યની ઉપપત્તિને લીધે; તથા ગાંભીર્યયોગને લીધે, સાધુ સહકારીની પ્રાપ્તિને લીધે, અનુબન્ધપ્રધાનપણાને લીધે, અતિચારભીરુત્વની ઉપપત્તિને લીધે. ૧૪૪

વિવેચન

“ સમકિત ગુણથી હો શૈલેશી લગે, આતમ અનુગત ભાવ;
સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાનહેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ....

સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાડે ભામણે ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે સારથિપણાનો પ્રથમ હેતુ—સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ કહ્યો, તેનું વિવરણ કર્યું છે. સમ્યક્પ્રવર્તનયોગેન— ‘સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગવડે,’-જેની મૂલ આરંભપ્રવૃત્તિ જ-પ્રવર્તનની

પંક્તિકા—તે જ તદ્વથા ઇત્યાદિથી ભાવે છે, તેનું સારથિપણું જેમ હોય તેમ પ્રતિપાદવામાં આવે છે એમ અર્થ છે.

સમ્યક્પ્રવર્તનયોગેન—સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગથી, અવધ્યમૂલવાળા આરંભવ્યાપારથી ધર્મસારથિપણું એમ સંટક છે. આ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પરિપાકાપેક્ષણાત—પરિપાકસ્ય—પ્રકર્ષપર્યંત લક્ષણ પરિપાકના, અપેક્ષણાત—અપેક્ષણ થકી, સાધ્યપણે આશ્રયણ થકી. એ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

પ્રવર્તકજ્ઞાનસિદ્ધેઃ—પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિને લીધે. અર્ગિત્વગર્ભવાળી પ્રવૃત્તિ જેનું ફલ છે એવા જ્ઞાનના ભાવ થકી,—પ્રદર્શક આદિ અન્ય જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિના અયોગને લીધે. તે પણ કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

અપુનર્વન્ધકત્વાત—અપુનર્વન્ધકપણાને લીધે. ‘પાપં ન તીવ્રજ્ઞાવાત્કરોત્તિ’—પાપ તીવ્રભાવથી નથી કરતો ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો અપુનર્વન્ધકઃ—અપુનર્વન્ધક, તદ્ભાવાત્—તેના ભાવને લીધે. તે પણ કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—પ્રકૃત્યાભિમુખ્યોપપત્તેઃ—પ્રકૃતિથી આલિમુખ્યની ઉપપત્તિને લીધે; સ્વભાવભૂત એવી પ્રકૃતિથી તથાલગ્નત્વના પરિપાકથી ધર્મ પ્રતિ પ્રશંસાદિ વડે અનુકૂળ ભાવના ધટનને લીધે.

તથા—તથા શબ્દ પ્રથમ હેતુરૂપ સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગની જ સિદ્ધિને અર્થે પરસ્પર અપેક્ષાવાળા વક્ષ્યમાણ હેતુવંતર ચતુષ્ટયના સમુચ્ચયાર્થે છે. ગામ્ભીર્યયોગાચ્છ—ગાંભીર્યયોગ થકી સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ; અને આનું ગાંભીર્ય તે ત્રિભુવનાતિશાયી કલ્યાણહેતુની અચિન્ત્ય શક્તિસંપન્નતા. એ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

સાધુસહકારિપ્રાપ્તેઃ—સાધુસહકારીની પ્રાપ્તિને લીધે; ફલઅવલિયારી એવા ચારુ ગુરુઆદિ સહકારીના લાભને લીધે. આ પણ કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—અનુબન્ધપ્રધાનત્વાત્—અનુબન્ધપ્રધાનપણાને લીધે,—નિરનુબન્ધને ઉક્ત સહકારીની પ્રાપ્તિના અભાવને લીધે. તે પણ કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—અતિચારભીરુત્વોપપત્તેઃ—અતિચારભીરુત્વની ઉપપત્તિને લીધે,—અતિચારથી ઉપહતને અનુબન્ધના અભાવને લીધે.

શરૂઆત જ અવધ્ય અચૂક હોવાથી સમ્યક્ છે એવા સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગવડે આ ધર્મ-સારથિપણું છે. જેમ રથના પ્રવર્તનની મૂળ શરૂઆત જ સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ઠ સ્થાને પહોંચાડવા માટે અચૂક અવધ્ય થઈ પડે છે; તેમ આ ધર્મરથનું પ્રવર્તન-મૂળ પ્રારંભ જ સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ઠ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડવા માટે અવધ્ય અચૂક કારણ થઈ પડે છે.

આ સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ કેવી રીતે હોય ? તે માટે કહું—‘ પરિપાકાપેક્ષણાત ’ પરિપાક અપેક્ષણને લીધે—પ્રકર્ષપર્યંતરૂપ પરિપાકની અપેક્ષા રાખવાથી, એટલે કે છેવટની પરાકાષ્ટારૂપ દશાનો સાધ્યપણે આશ્રય કરવાથી. રથ સમ્યક્ પરિપાક ચલાવવા ઇચ્છનાર સારથિ પોતાને છેવટે કયે સ્થળે પહોંચવું છે, અપેક્ષણ : તે ઇષ્ઠ સ્થાનને (goal) નિશ્ચયસાધ્યપણે નિરંતર લક્ષમાં રાખી, છેવટનો તેને અનુલક્ષીને જ રથ ચલાવવા માંડે, તો જ તેનું સમ્યક્ પ્રવર્તન નિશ્ચય લક્ષ્ય હોય; અને આમ રથના પ્રવર્તનની મૂળ શરૂઆત જ છેવટના ઇષ્ઠ સ્થાનને અનુલક્ષી સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ઠ સ્થાને પહોંચાડવા માટે અચૂક અવધ્ય થઈ પડે. તેમ ધર્મ રથ ચલાવનાર પણ ધર્મના પરિપાકને—છેવટની દશારૂપ પ્રકર્ષને નિશ્ચયસાધ્યપણે નિરંતર લક્ષમાં રાખી તેને અનુલક્ષીને જ ધર્મરથ ચલાવવાનો પ્રારંભ કરે, તો જ સમ્યક્ પ્રવર્તન હોય; અને આમ ધર્મરથનું પ્રવર્તન—મૂળ પ્રારંભ જ છેવટની દશારૂપ ધર્મપરિપાકને અનુલક્ષીને સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ઠ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડવા માટે અવધ્ય અચૂક કારણ થઈ પડે. આથી ઉદ્ભવે નિશ્ચયરૂપ ઇષ્ઠ અંતિમ સ્થાનની અપેક્ષા વિના રથ ચલાવવાની ચેષ્ટા કરે, તો તે પ્રવર્તન સમ્યક્ નથી. તેમ નિશ્ચયસાધ્યરૂપ ધર્મપરિપાકની—શુદ્ધ આત્મસ્વલાવરૂપ છેવટની દશાની અપેક્ષા વિના ધર્મરથનું પ્રવર્તન તે સમ્યક્ નથી. કારણ કે ઇષ્ઠ સાધ્ય ભણી એક ડગલું પણ ચાલે તો ઇષ્ઠની નિકટ આવે, પણ ઇષ્ઠ સાધ્યથી વિમુખ લાખો ગાઉ ચાલે તો ઇષ્ઠ દૂર ને દૂર ભાગતું જાય. માટે સમ્યક્ પ્રવર્તનનો યોગ પરિપાકરૂપ નિશ્ચય સાધ્યની અપેક્ષા રાખવા થકી જ હોય છે એમ સિદ્ધ થયું. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં ટંકોટકીણું વચનામૃત કહું છે તેમ “ નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય.” અને ભગવંતને તો તેવો સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ પરિપાક અપેક્ષણને લીધે હોય જ છે.

તેઓને આ પરિપાક અપેક્ષણ પણ શાને લીધે છે ? તો કે ‘ પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિને લીધે ’ પ્રવર્તકજ્ઞાનસિદ્ધિ:—અર્થિત્વગર્ભવાળી પ્રવૃત્તિ જેનું ફલ છે તે પ્રવર્તક જ્ઞાનના હોવાપણાને લીધે, પ્રદર્શક આદિ અન્ય જ્ઞાન થકી પ્રવૃત્તિનો આત્માર્થરૂપ અયોગ છે, માટે. અર્થાત્ શ્રી આત્મસિદ્ધિના સુભાષિત પ્રમાણે “ કામ પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ,” એમ આત્માર્થનું જ અર્થિત્વ—મુખ્ય પ્રયોજનભૂત ઇચ્છવાપણું જેમાં છે એવી પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રવર્તક છે તે પ્રવર્તક જ્ઞાન કહેવાય છે. પણ તેનાથી અન્ય એવું જે આત્માર્થના અર્થિત્વ

વિનાનું જ્ઞાન છે તે તો માત્ર દેખાવ પૂરતું દેખાડા જેવું પ્રદર્શનભૂત હોઈ પ્રદર્શક જ્ઞાન છે; તેનાથી કંઈ આત્માર્થ પ્રવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી. ભગવંતને તો આ કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થ પ્રયોજનભૂત પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિ વર્તે છે, એથી કરીને તેઓને ઉક્ત પરિપાક અપેક્ષણ હોય છે,—જેથી પરમ નિશ્ચયરૂપ અંતિમ સાધ્યતા લક્ષ્યપૂર્વક તેમને સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ હોય છે.

હવે આ પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિ પણ 'અપુનર્બંધકપણાને લીધે' છે, અપુનર્વન્ધકત્વાત્,—તીવ્ર ભાવથી પાપ નથી કરતો એવો હજીકમી હોવાથી જે પુનઃ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધતો નથી, એવા અપુનર્બંધકને જ તેવા અપુનર્બંધકપણું અને પ્રકારની આત્માર્થની ઇચ્છવાવાળી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તાવનારું પ્રવર્તક પ્રકૃતિનું આલિમુખ્ય જ્ઞાન હોય છે, અને આ અપુનર્બંધકપણું પણ 'પ્રકૃતિના આલિમુખ્યની ઉપપત્તિને લીધે'—હોય છે; પ્રકૃત્યાભિમુખ્યોપપત્તેઃ; તથાલવ્યત્વરૂપ જે સ્વભાવભૂત પ્રકૃતિ છે, તેથી કરીને તેના આલિમુખ્યની—ધર્મસન્મુખપણાની ઉપપત્તિ—ઘટમાનપણાને લીધે હોય છે. અર્થાત્ તથાલવ્યત્વનો પરિપાક થવાથી પ્રકૃતિનું—કર્મક્ષયોપશમનું આલિમુખ્ય—અનુકૂળપણું સતે ધર્મપ્રશંસાદિ વડે ભવનું ધર્મસન્મુખપણું ઘટે છે, ને તેથી કરીને અપુનર્બંધકપણું ઉપજે છે.

આ પ્રકૃતિની આલિમુખ્ય ઉપપત્તિ પણ શાને લીધે ? તો કે 'તથા ગાંભીર્યયોગને લીધે,' તથા ગામ્ભીર્યયોગાત્,—તથાપ્રકારે ગાંભીર્યના ઘટમાનપણાને ગાંભીર્યયોગ અને લીધે. અર્થાત્ ભગવાન્ના આત્માના ઊંડાણમાં અંતર્ગતપણે ત્રણે સાધુ સહકારી પ્રાપ્તિ ભુવનથી ચઢીયાતું કલ્યાણ પામવાની અચિન્ત્ય શક્તિ સત્તાપણે રહેલી છે તે જ ગાંભીર્ય છે. આ તાગ ન લઈ શકાય એવી ગંભીર અંતર્ગત (Intrinsic) અચિન્ત્યશક્તિરૂપ ગાંભીર્યના યોગને લીધે જ પ્રસ્તુત પ્રકૃતિ પણ અલિમુખ્ય બને છે.

આ ગાંભીર્યયોગ પણ 'સાધુ સહકારીની પ્રાપ્તિને લીધે' હોય છે—સાધુસહકારિપ્રાપ્તેઃ ફલઅભ્યભિચારી એવા ચારુ—રૂડા ગુરુ આદિ સહકારીના લાભ થકી આ અચિન્ત્યશક્તિરૂપ ગાંભીર્યયોગ પ્રગટે છે. આ સાધુસહકારીની અનુબંધપ્રધાનપણું પ્રાપ્તિ પણ 'અનુબંધપ્રધાનપણાને લીધે' હોય છે, અનુવન્ધ-અને પ્રધાનત્વાત્, કારણ કે જે ઉત્તરોત્તર શુભ કર્મનો અનુબંધ કરે અતિચારભીરુત્વ છે તેને આવો સુયોગ મળે છે, પણ નિરનુબંધને નહિ. અને આ અનુબંધપ્રધાનપણું પણ 'અતિચારભીરુત્વની ઉપપત્તિને લીધે'

હોય છે—અતિચારભીરુત્વોપપત્તેઃ; રખેને પાપ થઈ જશે એમ અતિચારથી જે ભીરુત્વ-ડરવાપણું તેની ઉપપત્તિને—ઘટમાનપણાને લીધે આ અનુબંધપ્રધાનપણું હોય છે. આમ—

૧. અતિચાર ભીરુત્વથી

અનુબંધ પ્રધાનપણું હોય છે.

૨. અનુબંધ પ્રધાનપણાથી

સાધુ સહકારીની પ્રાપ્તિ હોય છે.

૩. સાધુસહકારીની પ્રાપ્તિથી	ગાંભીર્યયોગ હોય છે.
૪. ગાંભીર્યયોગ થકી	પ્રકૃતિ અભિમુખતા હોય છે.
૫. પ્રકૃતિ અભિમુખતાથી	અપુનર્મન્ધકપણું હોય છે.
૬. અપુનર્મન્ધકપણાથી	પ્રવર્તક જ્ઞાન હોય છે.
૭. પ્રવર્તક જ્ઞાનથી	પરિપાકનું (અંતિમ સાધ્ય લક્ષ્યનું) અપેક્ષણ હોય છે.
૮. પરિપાક અપેક્ષણથી	સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ હોય છે.

આવી પરમ અદ્ભુત સંકલનાબદ્ધ અષ્ટ કારણપરંપરાનો ઉપન્યાસ કરી પ્રજ્ઞાનિધાન આચાર્ય હરિભદ્રજીએ સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ કેવી રીતે હોય છે, તેનું અપૂર્વ ઘટમાનપણું દાખવ્યું છે.

ધર્મસારથિપણાના બીજા હેતુરૂપ પાલનયોગ અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ કરે છે—

૧૭ **एतेन पालनाऽयोगः प्रत्युक्तः, सम्यक्प्रवर्त्तनस्य निर्वहणफलत्वात्, नान्यथा सम्यक्त्वमिति समयविदः।**^{૧૪૫}

૧૭ **અર્થઃ—**૨. આ વડે પાલન-અયોગ પ્રત્યુક્ત થયો,—સમ્યક્પ્રવર્તનના નિર્વહણ-ફલપણાને લીધે; અન્યથા સમ્યક્ત્વ (સમ્યક્પણું) નથી એમ સમયવિદો વહે છે.^{૧૪૫}

વિવેચન

“શ્રી અનંત જિન શું કરો....સાહેલડિયાં, ચોળ મજાઠનો રંગ....રે ગુણુવેલડિયાં; સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહે. બીજો રંગ પતંગ રે....ગુણુ.”—શ્રી યશોવિજયજી હવે સારથિપણાનો બીજો હેતુ—પાલન, તેની વિચારણા કરે છે: ‘આ વડે પાલન-અયોગ પ્રત્યુક્ત થયો.’ આ વડે એટલે કે સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગના સાધન વડે પાલન-અયોગ (પાલનનું અઘટન) પ્રત્યુક્ત થયો, નિરાકૃત થયો. કેવી રીતે? ધર્મ સારથિપણાનો ‘સમ્યક્ પ્રવર્તનના નિર્વહણફલપણાને લીધે,’ ‘સમ્યક્પ્રવર્તનસ્ય બીજો હેતુ—નિર્વહણફલત્વાત’, ઉક્તરૂપ સમ્યક્પ્રવર્તનના પાલનફલપણાને લીધે. પાલનયોગ અર્થાત્ જો સમ્યક્ પ્રવર્તન હોય તો તેનું નિર્વહણ—પાલન ફલ હોય જ. જેમ નિશ્ચય સાધ્યને લક્ષ્યમાં રાખી સારથિ રથને સાચી દિશામાં સમ્યક્પણે પ્રવર્તાવે-ચલાવે, તો તે ઠેક સુધી રથને નિર્વહણ કરે, ઇષ્ટ ધ્યેય

પંક્તિકા—આમ પ્રથમ હેતુની સિદ્ધિ કહી દેખાડી, દ્વિતીયની સિદ્ધિ અર્થે કહે છે:—**एतेन—**આ વડે, સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગના સાધન વડે, શું? તે માટે કહ્યું—**पालनायोगः—**પાલનસ્યાયોગઃ—પાલનનો અયોગ-અઘટન, પ્રત્યુક્ત:—નિરાકૃત થયો. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—**सम्यक्प्रवर्त्तनस्य—**ઉક્તરૂપ સમ્યક્ પ્રવર્તનના, નિર્વહણફલત્વાત—નિર્વહણફલપણાને લીધે, પાલનફલપણાને લીધે. હવે આ નિયમ કેમ કે સમ્યક્પ્રવર્તન પાલનફલપણું જ છે? તે માટે કહ્યું—**न—न** જ, અન્યથા—પાલન અભાવે, સમ્યક્ત્વ—પ્રવર્તનનો સમ્યક્ ભાવ, **इति** એમ, સમયવિદ:—પ્રવચનવેદીઓ વહે છે.

સ્થળે પહોંચાડે જ; તેમ ધર્મરથનો સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ હોય, તો તેનું પાલન-નિર્વાહણ પણ અવશ્ય હોય જ. આમ સમ્યક્ પ્રવર્તન પાલનફલવાળું હોય એવો નિયમ કેમ ? તો કે—નાન્યથા સમ્યક્ત્વ—અન્યથા સમ્યક્ત્વ નથી એમ સમયવિદો વદે છે, અન્યથા—પાલનના અભાવે પ્રવર્તનનું સમ્યક્ત્વ-સમ્યક્પણું જ નથી, સમ્યક્ભાવ જ નથી, એમ સમયવિદો-શાસ્ત્રવેત્તાઓ વદે છે.

ધર્મને આત્મારૂપ કરી દઈ આ લગવંતોએ કેવો દાન્ત કર્યો છે એ પ્રદર્શિત કરી, તેઓના ધર્મ-સારથિપણાના ત્રીજા હેતુરૂપ દમનયોગનું સમર્થન કરે છે—

૧૮૦ એવં દમનયોગેન । દાન્તો હ્યેવં ધર્મઃ—કર્મવશિતયા કૃતોઽવ્યભિચારી, અનિવર્તકભાવેન નિયુક્તઃ સ્વકાર્યે, સ્વાઙ્ગોપચયકારિતયા નીતઃ સ્વાત્મીભાવં, તત્પ્રકર્ષસ્યાત્મ-રૂપત્વેન ૧૧૪૬

૧૮૦ અર્થઃ—૩. એમ દમનયોગથી.—દાન્ત એવો ધર્મ આમ—કર્મવશિતાથી કરાયેલો અવ્યભિચારી, અનિવર્તક ભાવથી સ્વકાર્ય નિયુક્ત, સ્વાઙ્ગ ઉપચયકારિતાથી સ્વાત્મી-ભાવનીત એવો હોય છે,—તેના પ્રકર્ષના આત્મરૂપપણાએ કરીને. ૧૪૬

વિવેચન

“જેના ધર્મ અનંતા પ્રગટયા, જે નિજ પરિણતિ વરિયો;

પરમાત્મ જિનદેવ અમોહી, જ્ઞાનાદિક ગુણ દરિયો રે....શ્રીસીમંધર.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

પંક્તિકા—હવે તૃતીય હેતુની સિદ્ધિ કહે છે:—एवम्—એમ, જેમ સમ્યક્પ્રવર્તન અને પાલન નામના હેતુરૂપથી ધર્મસારથિપણું છે તેમ દમનયોગથી પણ છે એમ અર્થ છે; દમનયોગેન—દમનયોગથી, સર્વથા સ્વાયત્તીકરણથી. આ જ સાધર્તા કહ્યું:—દાન્તો—દાન્ત, વશીકૃત, હિ—સ્ફુટપણે, એવં—એમ, વક્ષ્યમાણ એવા અવ્યભિચારીકરણ, સ્વકાર્યનિયોગ અને સ્વાત્મીભાવનયનરૂપ પ્રકારત્રયથી, ધર્મઃ—ધર્મ. કેના વડે ? તે માટે કહ્યું—કર્મવશિતયા—કર્મવશિતાથી; કર્મ—ચારિત્રમોહાદિ, વશિ—અપાધક-પણે વશ્ય છે, ચેષાં તે તથા—જેઓને તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્તા—તદ્ભાવ તે તત્તા, તયા—તે વડે. તે જ પ્રકારત્રય કહ્યું—

કૃતઃ—કરાયેલો, વિહિત, અવ્યભિચારી—અવિસંવાદક. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—અનિવર્તક-ભાવેન—અનિવર્તક ભાવથી, ક્ષણપ્રાપ્ત પર્થત અનુપરમ સ્વભાવથી, નિયુક્તઃ—વ્યાપારિત, સ્વકાર્યે—કૃત્તનકર્મક્ષય લક્ષણ સ્વકાર્યમાં. કેના વડે ? તે માટે કહ્યું—સ્વાઙ્ગોપચયકારિતયા—સ્વાઙ્ગનાં—સ્વજિનાના, મનુજત્વ, આર્યદેશોત્પન્નત્વ આદિ અધિકૃત ધર્મલાભના હેતુઓનો, ઉપચયઃ—પ્રકર્ષ, તત્-કારિતયા—તેની કારિતાથી, નીતઃ—પમાડાયેલ, સ્વાત્મીભાવં—નિજસ્વભાવરૂપ સ્વાત્મી ભાવ. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—તત્પ્રકર્ષસ્ય—ધર્મપ્રકર્ષના, યથાખ્યાતચારિત્રતાથી આત્મરૂપત્વેન—આત્મરૂપપણાએ કરીને, ઇવસ્વભાવપણાએ કરીને.

હવે ભગવંતના ધર્મસારથિપણના ત્રીજા હેતુનું-દમનયોગનું ભાવન કરે છે: ‘એમ દમનયોગથી,’—एवं दमनयोगेन,—જેમ સમ્યક્ પ્રવર્તન અને પાલન એ બે હેતુથી ધર્મસારથિપણું ઘટે છે, તેમ દમનયોગથી—ધર્મના સ્વાયત્તીકરણથી—સ્વાધીનપણાના ધર્મસારથિપણાનો યોગથી પણ ઘટે છે. ‘દાન્ત એવો ધર્મ આમ’—દાન્ત વશ કરાયેલ ત્રીજો હેતુ—એવો ધર્મ આમ કહેવામાં આવતા ત્રણ પ્રકારથી હોય છે; અર્થાત્ દમનયોગ અવ્યભિચારી કરાયેલો, સ્વકાર્યનિયુક્ત ને સ્વાત્મીલાવનીત એવો ધર્મ દાન્ત હોય છે. તે આ પ્રકારે:—(૧) કર્મવશિતયા કૃતોડ્યભિચારી—‘કર્મવશિતાથી કરાયેલો અવ્યભિચારી.’ ચારિત્રમોહાદિ કર્મ અબાધકપણે વશ્ય જેઓને છે તે કર્મવશિ, તેના ભાવ તે કર્મવશિતા, તે વડે કરીને કરાયેલો—આચરાયેલો અવ્યભિચારી, અવિસંવાદક એવો હોય છે. અર્થાત્ ચારિત્રમોહાદિ કર્મ જ્યાં બાધક ન થાય એમ વશ્યપણે વર્તે છે એવી કર્મવશિતા વડે કરી આ ધર્મ અવ્યભિચારી—આડો અવળો જઈ વ્યભિચાર ન પામે એવો કરાય છે, અને આમ અવ્યભિચારી કરાયેલો તે દાન્ત હોય છે. આ અવ્યભિચારી પણ કેવી રીતે? (૨) ‘અનિવર્તક ભાવથી સ્વકાર્યે નિયુક્ત’—अनिवर्त्तकभावेन नियुक्तः स्वकार्ये—ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત નિવર્તે નહિં એવા અનિવર્તક ભાવથી સર્વકર્મક્ષયરૂપ સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત—નિયોજાયેલ એવો ધર્મ અવ્યભિચારી હોઈ દાન્ત હોય છે. તે સ્વકાર્યમાં કેના વડે નિયુક્ત હોય છે? ‘સ્વાંગ ઉપચયકારિતાથી સ્વાત્મીલાવ નીત એવો’,—स्व अंगेनो उपचय-प्रकर्ष તેના કારણથી નિજ સ્વભાવરૂપ સ્વાત્મીલાવ નીત—પમાડાયેલ એવો હોય તે, સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત થઈ અવ્યભિચારી હોઈ દાન્ત હોય છે. અને સ્વાત્મીલાવનીત પણ કેવી રીતે? ‘તેના પ્રકર્ષના આત્મરૂપપણાએ કરીને’—ते धर्मना प्रकर्षना यथाभ्यातचारित्रपण्णायी आत्मरूपपण्णायે કરીને—જીવસ્વભાવપણાએ કરીને.

આ વસ્તુ સમજવા માટે રથનું દષ્ટાંત ભાવન કરીએ:—રથનું સમ્યક્ પ્રવર્તન—પાલન પણ દમન વિના ન બની શકે. અર્થાત્ રથ જે સારથિના દમનમાં—બરાબર કાબુમાં (Control) હોય, તો જ સમ્યક્ પ્રવર્તન—પાલન બની શકે. એટલે રથનું દષ્ટાંત સારથિપણું હોવામાં દમનયોગની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે. કારણ કે સારથિ રથને બરાબર માર્ગે ચલાવતો હોય, પણ જે તેના કાબૂ શુભાવી બેસે તો શું હાલ થાય? રથ ઉત્પથે ચઢી લાંગી જાય ને સારથિ પણ માર્યો જાય. માટે સમ્યક્ પ્રવર્તન—પાલન ઉપરાંત દમનની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે. (૧) અને આ દમન માટે પ્રથમ તો તે રથ અવ્યભિચારી રહે, આડો અવળો આડમાર્ગે ઉત્પથે સરી જઈ અકસ્માત્ કરી લાંગી ન પડે, તેવી તકેદારી રાખવી જોઈએ, અને તે અવ્યભિચારી રહે તે માટે તે સારથિમાં કર્મવશિતા હોવી જોઈએ, રથપ્રવર્તન—કર્મના કૌશલ્યની સ્વાધીનતા હોવી જોઈએ. અને આમ તે અવ્યભિચારી રહી આડોઅવળો ન જાય એટલું જ પૂરતું નથી, પણ તેને સીધો ચલાવવો જોઈએ, એટલા માટે (૨) બીજું તે રથને તેણે સ્વકાર્ય પૂર્ણતા પર્યંત નિવર્તે નહિં એવા અનિવર્તક ભાવથી ઇષ્ટ સ્થાને

ખેંડોચવારૂપ સ્વકાર્યમાં જ નિયુક્ત-વ્યાપારિત કરવો જોઈએ, ગમન કાર્યમાં જ રથને રોકી રાખી પાછું હઠ્યા વિના ઠેક સુધી ચલાવ્યે રાખવો જોઈએ. (૩) અને આમ ઇષ્ઠ સ્થાન સુધી લઈ જવા માટે રથ ક્ષમ-સમર્થ થાય એટલા માટે તે રથના સ્વઅંગો-ચોતાના ચક્રઆદિ અંગો ધરાબર મજબૂત ટકાઉ રહે એવો તેનો ઉપચય-પુષ્ટિ કરતા રહી તે રથને સ્વાત્મીલાવ-મુંદર આત્મલાવ પમાડવો જોઈએ, —કે જેથી કરીને રથનું ગમન એટલું સહજ આત્મસ્વલાવરૂપ બની જાય કે તે આપોઆપ (Automatic) ઇષ્ઠ સ્થાન પ્રયત્ન સહસ્રકાટ ગમન કર્યા જ કરે. આમ સંક્ષેપમાં આ રથના દમનની અર્થ-ઘટના પરથી અત્રે લલિતવિસ્તરારકાર મહર્ષિએ અદ્ભુત કાર્યકારણ સંકલનાથી ગુંથેલા થોડા પણ પરમ અર્થગંભીર સૂત્રોનો તત્ત્વચમત્કૃતિમય લાવ સમજવો હવે સુગમ થઈ પડશે.

અત્રે અવ્યભિચારીકરણ, સ્વકાર્યનિયોગ અને સ્વાત્મીલાવ એ ત્રણ હેતુઓ દમન-યોગના સાધનમાં ઉપન્યસ્ત કર્યા છે: તે આ પ્રકારે—(૧) 'કર્મવશિતયા કૃતોઽવ્યભિચારી.'

—કર્મવશિતાથી કરાયેલો અવ્યભિચારી. અર્થાત્ ચારિત્ર-

પરલાવ વિલાવમાં મોહાદિ કર્મનું લગવંતને એવું વશ્યપણું (કર્મવશિતા) વર્તે છે

ન જવારૂપ

કે તેથી અબાધકપણે આચરવામાં આવતો ધર્મ અવ્યભિચારી હોય

અવ્યભિચાર

છે, આડોઅવળો ઉન્માર્ગે જતો નથી, પરલાવ-વિલાવરૂપ

વ્યભિચારને ભજતો નથી. આમ આત્મસ્વલાવરૂપ ધર્મને પરલાવ-

વિલાવરૂપ વ્યભિચારમાં ન જવા દેતાં અવ્યભિચારી જ રહે એવો ઉપયોગ-તકેદારી

લગવંત રાખે છે. અને એમ આ ધર્મસારથિએ ધર્મરથને અવ્યભિચારી કર્યો, પરલાવ

વિલાવમાં આડોઅવળો ન જવા દીધો, એટલું જ એને દાનત કરવા માટે બસ નથી, પણ

તેને સ્વલાવમાં રોકી રાખી સીધે માર્ગે ચલાવવો એ પણ તેટલું જ જરૂરનું છે, તે

દર્શાવવા બીજો હેતુ કહ્યો—(૨) અનિવર્તકમાત્રેન નિયુક્તઃ સ્વકાર્યે—

અનિવર્તકપણે

અનિવર્તક લાવથી સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત, અર્થાત્ ફલપ્રાપ્તિ

આત્મસ્વલાવસિદ્ધિરૂપ પ્રયત્ન નિવર્તે નહિં એવા અનિવર્તક લાવથી-આત્મસ્વલાવથી

સ્વકાર્યમાં નિયોગ સર્વકર્મક્ષયરૂપ સ્વકાર્યમાં તે ધર્મને આ લગવંતે નિયુક્ત કર્યો,

નિયોગ દીધો. આમ ઠેક સુધી સ્વકાર્યમાં જ લગાડી દીધેલ

ધર્મરથ આડો અવળો ચસી વ્યભિચાર ન પામી શકે એટલું જ નહિં પણ સીધે માર્ગે

ચાલી સ્વલાવમાં જ વર્ત્યા કરે, એવો દાનત આ લગવંતે કરી દીધો.

અને આમ અનિવર્તક લાવથી સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત કર્યા કરતાં છતાં શક્તિ ખૂટી

જવાથી વચ્ચે ભંગાણુ ન પડે, અટકી પડવું ન પડે, ને સર્વકર્મક્ષય લક્ષણ ઇષ્ઠ ધ્યેય

પ્રયત્ન ગમન કરવાને ધર્મરથ ક્ષમ-સમર્થ થાય, એવો પ્રબંધ

સ્વાત્મીલાવ

કરવા માટે તેનો શક્તિસંચય કરી સ્વાત્મીલાવ કરવો જોઈએ, તે

પમાડેલો ધર્મ

દર્શાવતો ત્રીજો હેતુ કહ્યો—(૩) સ્વાહુગ ઉપચયકારિતાથી

સ્વાત્મીલાવનીત. 'સ્વાહુગોપચયકારિતયા નીતઃ સ્વાત્મીભાવં'.

અર્થાત્ તે ધર્મના સ્વઅંગોનો—સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રનો ઉપચય—પુષ્ટિ કરવા વડે કરીને આ લગવંતે આ ધર્મને સ્વાત્મીલાવ પમાડી દીધો, સહજ આત્મસ્વલાવભૂત બનાવી દીધો. અને આમ ધર્મને સ્વાત્મીલાવ પમાડી ‘તત્પ્રકર્ષસ્યાત્મરૂપત્વેન’ તેના પ્રકર્ષના આત્મરૂપપણાએ કરીને આ ધર્મને પૂરેપૂરો દાનત—વશ કરી લીધો.

કારણ કે ધર્મનો પ્રકર્ષ—છેલ્લામાં છેલ્લી હદ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે અને તે આત્મારૂપ છે, અર્થાત્ જેવું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ખ્યાત છે—પ્રસિદ્ધ છે, અથવા તે જેવું ચારિત્રનું શુદ્ધ નિષ્કષાય સ્વરૂપ આખ્યાત છે, જ્ઞાનીઓએ ધર્મનો પ્રકર્ષ લાખ્યું છે, તે જ્યાં પ્રગટે છે તે ‘યથાખ્યાત’ ચારિત્ર આત્મારૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. આવું આત્મારૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર જે ચારિત્રધર્મની પરાકાષ્ઠા આત્મારૂપ છે, તેનો સ્વાત્મીલાવ પમાડી સહજાત્મસ્વરૂપને પામેલા આ લગવંતો પરિપૂર્ણ ધર્મસારથિપણાને પામ્યા. અથવા આ ધર્મસારથિ લગવંતો પોતે આત્મારૂપ છે, ને ધર્મના પ્રકર્ષરૂપ આ યથાખ્યાત ચારિત્ર પણ આત્મારૂપ છે, એટલે ધર્મસારથિ જ જ્યાં ધર્મમય તન્મય બને છે, ત્યાં સારથિ અને રથ એવી ઉપમાર્થે કરેલી કલ્પિત ભેદકલ્પના પણ અદૃશ્ય થાય છે.

આમ અંદનગંધન્યાયે ધર્મ જેને આત્મામય બની ગયો છે વા જેનો આત્મા જ ધર્મમય બની ગયો છે, એવા આ લગવંતોએ પરમ નિશ્ચયરૂપ ધર્મનો ઉત્કૃષ્ટ દમનયોગ સાધ્યો છે. એટલે આમ સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગથી માંડી આ દમનયોગની પરાકાષ્ઠા પર્યંત લગવંતનું ધર્મસારથિપણું પૂરેપૂરું ઘટે છે.

“શુદ્ધ દેવ અવલંબન લજતાં, પરહરિયે પરલાવ;

આતમ ધર્મ રમણ અનુભવતાં, પ્રગટે આતમ લાવ.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

લાવધર્મપ્રાપ્તિનું આદ્ય સ્થાન પણ એમ ધર્મસારથિપણારૂપ પ્રવૃત્તિનું અવન્ધ્ય બીજ છે અને આ અંગે અન્ય દર્શનીઓ પણ સંમત છે એમ દર્શાવી, લગવંતોનું ધર્મસારથિપણું સિદ્ધ કરે છે—

૧૯ભાવધર્મપ્રાપ્તૌ હિ ભવત્યેવૈતદેવં, તદાદ્યસ્થાનસ્યાપ્યેવંપ્રવૃત્તેરવન્ધ્યવીજત્વાત્, સુસં-
વૃત્તકાશ્વનરત્નકરણ્ડકપ્રાપ્તિતુલ્યા હિ પ્રથમધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિરિત્યન્યૈરપ્યભ્યુપગમાત્ ।

તદેવં ધર્મસ્ય સારથયો ધર્મસારથયઃ ॥ ૨૩ ॥ ૧૪૭

૧૯અર્થ:—લાવધર્મની પ્રાપ્તિ થયે સ્ફુટપણે આ (ધર્મસારથિપણું) એમ હોય જ છે, —તેના આદ્ય સ્થાનનું પણ એવંપ્રવૃત્તિ થકી અવન્ધ્યબીજપણું છે માટે; સુસંવૃત કાંચન—રત્ન કરંડીઆની પ્રાપ્તિ તુલ્ય પ્રથમ ધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિ છે, એમ અન્યોથી (બૌદ્ધોથી) પણ અભ્યુપગમ છે માટે.

તેથી એમ ધર્મના સારથિઓ તે ધર્મસારથિઓ. ॥ ૨૩ ॥ ૧૪૭

વિવેચન

“ નામધર્મ હો ઠવણુ ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલં;
લાવધર્મના હો હેતુપણે લલા, લાવ વિના સહુ આલ....

સ્વામી સ્વયંપ્રસન્ને જાઉં લામણે. ” —શ્રી દેવચંદ્રણ

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ ધર્મરથના સમ્યક્ પ્રવર્તનરૂપ પ્રારંભથી માંડીને પરિપૂર્ણ દમનયોગ પર્યંત લગવંતના સારથિપણે લવનમાં—પરિણમનમાં શો હેતુ છે ? તેનું અહીં લાવન કયું છે—‘લાવધર્મની પ્રાપ્તિ થયે સ્ફુટપણે આ (ધર્મસારથિપણું) એમ હોય જ છે.’ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ આદ્ય સ્થાન પણ લાવધર્મની પ્રાપ્તિ થયે લગવંતોનું આ ધર્મસારથિપણું એમ ધર્મસારથિપણાનું સમ્યક્પ્રવર્તન, યોગ આદિ પ્રકારે સ્ફુટપણે હોય જ છે. કારણ કે અવધ્ય બીજા ‘તદાદ્યસ્થાનસ્યાપિ’ ‘તેના આદ્ય સ્થાનનું પણ એવંપ્રવૃત્તિ થકી અવધ્યબીજપણું છે, માટે; ‘एवंप्रवृत्तेरवन्ध्यबीजत्वात्’ તે લાવ-ધર્મનું જે આદ્ય સ્થાન—ધર્મપ્રશંસાદિ કાલલાવિ પ્રથમ ભૂમિકારૂપ ધર્મવિશેષ, તેનું પણ એવા પ્રકારે ધર્મસારથિકરણરૂપ પ્રવૃત્તિ થકી અવધ્યબીજપણું છે માટે. અર્થાત્ ધર્મ-પ્રશંસાદિરૂપ જે લાવધર્મનું પ્રથમ ભૂમિકારૂપ આદ્ય સ્થાન છે, તે પણ લગવંતનું ધર્મ-સારથિપણું નીપજાવવામાં અવધ્ય-અચૂક-અમોઘ બીજરૂપ-કારણરૂપ થઈ પડે છે,—કે જે અવધ્ય બીજમાંથી ધર્મસારથિપણારૂપ રૂળ અવશ્ય નીપજવાનું છે. કારણ કે કારણમાં ન હોય એવું અસત્ કાર્ય ઉપજતું નથી એમ વસ્તુવ્યવસ્થા છે.

તેમજ અન્ય દર્શની (બૌદ્ધો) પણ આનું સમર્થન કરે છે.—‘સુસંવૃત કાંચન-રત્ન કરંડની પ્રાપ્તિ તુલ્ય પ્રથમ ધર્મસ્થાન પ્રાપ્તિ છે એમ અન્યોથી (બૌદ્ધોથી) અભ્યુપગમ

પજ્ઞિકા—શંકા—આમ ધર્મસારથિત્વના લવનમાં શો હેતુ છે ? તે માટે કહે છે—ભાવધર્મપ્રાપ્તૌ—લાવધર્મની પ્રાપ્તિ સતે, ક્ષાયોપશમિકાદિ ધર્મલાભ સતે, હિ—સ્ફુટપણે, ભવત્યેવ—હોય જ છે, નથી હોતું એમ નહિં, ઇતત્—આ, ધર્મસારથિપણું, एवं—એમ, સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ આદિ પ્રકારથી. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદાદ્યસ્થાનસ્યાપિ—તેના આદ્ય સ્થાનના પણ, ધર્મપ્રશંસાદિ—કાલલાવિ ધર્મવિશેષના પણ, તો પછી વરબોધિની પ્રાપ્તિ થયે તો પૂછ્યું જ શું ? एवंપ્રવૃત્તેઃ—એવંપ્રવૃત્તિ થકી, ધર્મસારથીકરણ વડે લગવંતોની પ્રવૃત્તિ થકી. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અવન્ध्यબીજત્વાત્—અવધ્યબીજપણાને લીધે, ધર્મસારથિત્વ પ્રતિ અનુપહત શક્તિકારણપણાને લીધે. કારણકે સર્વથા કારણમાં અસત્ એવું કાર્ય ઉપજતું નથી એમ વસ્તુવ્યવસ્થા છે. પર મતથી પણ સમર્થન કરતાં કહ્યું—

સુસંવૃત ઈત્યાદિ. સુસંવૃતઃ—સર્વથા નહિં ઉઘાડેલો, એવો કાશ્ચનસ્ય રત્નાનાં ચ—કાંચનનો અને રત્નોનો, જે કરણક—કરંડક, લાઝનવિશેષ, તત્પ્રાપ્તિતુલ્યા—તેની પ્રાપ્તિ તુલ્ય, હિ—કારણકે, પ્રથમધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિઃ—પ્રથમ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ,—ધર્મપ્રશંસાદિરૂપા. જેમ કોઈ ક્વચિત્ નહીં ઉઘાડેલો કાંચન-રત્ન કરંડીઓ પ્રાપ્ત કરતાં તદન્તર્ગત કાંચનાદિ વસ્તુ વિશેષથી નહિં જાણવા છતાં પામે છે; એમ લગવંતો પણ પ્રથમ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ થયે, મોક્ષ પર્યંતની કથાણુસંપદ્ધિ સારે અનવબોધે પણ પામે જ છે,— તે પ્રાપ્તિના તેના અવધ્યહેતુકપણાને લીધે, इति—એમ, અન્યૈરપિ—અન્યોથી પણ, બૌદ્ધોથી, અભ્યુપગમાત્—અભ્યુપગમને લીધે.

સુસંવૃત્ત
કાંચન-રત્ન
કરંડનું દ્વંદ્વિત

છે, માટે; — સુસંવૃત્તકાશ્વનરત્નકરણકપ્રાપ્તિતુલ્યા હિ પ્રથમ-ધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિ:; સુસંવૃત્ત-સારી પેઠે સંવૃત્ત-બંધ કરેલો, સર્વથા નહિં ઉઘાડેલો (Closed or sealed Treasure) એવો જે કાંચન-રત્નનો કરંડીઓ તેની પ્રાપ્તિ તુલ્ય ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ પ્રથમ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ છે, એમ અન્યોથી-બૌદ્ધોથી માન્યપણું કરાય છે, માટે. જેમ કોઈએ ક્વચિત્ નહિં ઉઘાડેલો એવો સારી પેઠે સંવૃત્ત (બંધ કરેલો) સુવર્ણ ને રત્નોથી ભરેલો કરંડીઓ પ્રાપ્ત કર્યો, તેને તદન્તર્ગત-તેની અંદર રહેલા સુવર્ણ-રત્નોની આજી ખખર નથી, છતાં તે સુવર્ણાદિ પામે છે; તેમ ભગવંતો પણ પ્રથમ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ થયે, મોક્ષ પર્યાંતની કલ્યાણસંપદ ત્યારે અનવબોધે પણ—નહિં બાણતાં છતાં પામે જ છે, કારણકે તે પ્રાપ્તિનું તેનું અવધ્યહૃતુકપણું છે માટે.—એમ બૌદ્ધોએ પણ માન્ય કર્યું છે.

તેથી એમ-ઉક્ત પ્રકારે આ ભગવંતો ધર્મના સારથિઓ છે એમ સિદ્ધ થયું.

“આહક વ્યાપકતા હો, કે પ્રભુ તુમ ધર્મ રમી,

આતમ અનુભવથી હો, કે પરિણતિ અન્ય વમી;

તુજ શક્તિ અનંતી હો, કે ગાતાં ને ધ્યાતાં,

સુજ શક્તિ વિકાસન હો, કે થાયે શુણ રમતાં....

પુકખલાવઈ વિજયે હો, કે વિચરે તીરથપતિ.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

॥ इति धर्मसारथयः ॥ २३ ॥

૨૪. ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તી

‘ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

ચતુર્ગતિનો ઉચ્છેદ કરનારા ધર્મચક્રથી વર્તે છે તે ધર્મવરચતુરન્ત ચક્રવર્તી, એમ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરે છે—

૨૦ તથા—

‘ધર્મવરચાતુરન્તચક્રવર્તી’

ધર્મોઽધિકૃત एव, स एव वरं-प्रधानं, चतुरन्तहेतुत्वात् चतुरन्तं, चक्रमिव चक्रं तेन वर्तितुं शीलं येषां ते तथाविधाः । इदमत्र हृदयम् — १४८

૨૧ યથોદિતધર્મ એવ વરં-પ્રધાનં ચક્રવર્તિચક્રાપેક્ષયા લોકદ્વયોપકારિત્વેન કપિલાદિ-
પ્રણીતધર્મચક્રાપેક્ષયા વા ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતયા । ૧૪૯

૨૨ ચત્વારો-ગતિવિશેષાઃ નારકતિર્યગ્નરામરલક્ષણાઃ તદુચ્છેદેન તદન્તહેતુત્વાચ્ચતુરન્તં ।
ચતુર્ભિર્વાન્તો યસ્મિન્સ્તચ્ચતુરન્તં । કેશ્ચતુર્ભિઃ ?—દાનશીલતપોભાવનાઘ્યૈર્દ્વૈર્ધર્મૈઃ, અતઃ
પ્રક્રમાદ્ધવાન્તોઽભિગૃહ્યતે । ૧૫૦

૨૩ ચક્રમિવ ચક્રમતિરૌઘ્રમહામિથ્યાત્વાદિલક્ષણભાવશત્રુલબ્ધનાત્, તથા ચ લૂયન્ત
પવાનેન ભાવશત્રવો મિથ્યાત્વાદય इति પ્રતીતં, દાનાઘમ્યાસાદાગ્રહનિવૃત્ત્યાદિસિદ્ધેઃ,
મહાત્મનાં સ્વાનુભવસિદ્ધમેતત્ । ૧૫૧

૨૪ પતેન ચ વર્તન્તે ભગવન્તઃ તથાખવ્યત્વનિયોગતો વરવોધિલાભાદારમ્ય તથાતથૌચિ-
ત્યેન આસિદ્ધિપ્રાપ્તેઃ, એવમેવ વર્તનાદિતિ ।

તદેવમેતેન વર્તિતું શીલા ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિનઃ ॥ ૨૪ ॥ ૧૫૨

૨૦ અર્થઃ—તથા—

‘ ધર્મવરચતુરન્ત ચક્રવર્તીઓને ’

ધર્મ અધિકૃત જ, તે જ વર-પ્રધાન, ચતુરન્ત હેતુપણ થકી ચતુરન્ત, ચક્ર જેવું ચક્ર,
તેથી વર્તવાનું શીલ છે જેઓનું તે તથાવિવ. આ અત્ર હૃદય છે—૧૪૮

૨૧ યથોદિત ધર્મ જ વર-પ્રધાન,—ચક્રવર્તીના ચક્રની અપેક્ષાએ લોકદ્વયમાં ઉપકારિ-
પણ વડે કરીને; અથવા કપિલાદિથી પ્રણીત ધર્મચક્રની અપેક્ષાએ, ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતા વડે
કરીને. ૧૪૯

૨૨ ચતુર્—નારક-તિર્યગ્-નર-અમર લક્ષણ ચાર ગતિવિશેષો, તેના ઉચ્છેદ વડે તેના
અન્તહેતુપણને લીધે ચતુરન્ત; અથવા ચાર વડે જેમાં અન્ત છે તે ચતુરન્ત. કયા ચાર
વડે ? દાન, શીલ, તપ, ભાવના આખ્ય ધર્મો વડે અન્ત—પ્રક્રમથી ભવાન્ત અભિગ્રહાય
છે. ૧૫૦

૨૩ ચક્ર જેવું ચક્ર,—અતિ રૌદ્ર મહામિથ્યાત્વાદિ લક્ષણ ભાવશત્રુઓના ઉચ્છેદનથી;
અને તથાપ્રકારે આના વડે મિથ્યાત્વાદિ ભાવશત્રુઓ ઉચ્છેદાય જ છે એ પ્રતીત છે,—
પણ્નિકાઃ—ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતયા । તિષ્ઠુ—તણ, આદિ-મધ્ય-અન્ત આદિથી સંવાદ લક્ષણવાળી
વા કપ-છેદ-તાપશ્પ, કોટિભિઃ—ક્રોટિઓથી, વિભાગોથી, પરિશુદ્ધઃ—પરિશુદ્ધ, નિર્દોષ, જે, સ
તથા—તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્તા—તદ્ભાવ તે તત્તા, તયા—તે વડે. અને કપઆદિનું લક્ષણ આ છે:—

દાનાદિના અભ્યાસ થકી આગ્રહનિવૃત્તિ આદિની સિદ્ધિને લીધે મહાત્માઓને આ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. ૧૫૧

૨૪ અને આ વડે કરીને ભગવંતો વર્તે છે,—તથાભવ્યત્વના નિયોગ થકી વરબોધિ-લાભથી આરંભી તથા તથા ઔચિત્યથી સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ પર્યંત એમ જ વર્તનને લીધે.

તેથી એમ એ વડે વર્તવાના શીલવાળા તે ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તીઓ. ૧૫૨

॥ ઇતિ ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તીઓ ॥ ૨૪ ॥

વિવેચન

“ચક્રી ધરમ તીરથ તણો, તીરથ ફલ તત્ત સાર રે;
તીરથ સેવે તે લહે, આનંદધન નિરધાર રે....ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રીઆનંદધનજી.

તથા—તે પ્રકારે આ ભગવંતો ‘ધર્મવરચતુરન્ત ચક્રવર્તી’ છે, એટલા માટે અહીં ‘ધમ્મવરચાતુરન્તચક્રવટ્ટીણ’ એ સૂત્રપદ મૂક્યું. અહીં ધર્મ તે અધિકૃત જ—પ્રસ્તુત જ ચારિત્રધર્મ છે; તે જ વર—પ્રધાન અને ચતુરન્તહેતુપણ થકી ચતુરન્ત, એવું ચક્ર જેવું ચક્ર છે, તેથી વર્તવાનું શીલ (સ્વભાવ) છે જેઓનું તે તથાપ્રકારના ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તીઓ છે. આ અત્રે હૃદય—રહસ્ય—મર્મ છે—

શ્રાવક—સાધુ એ બે ભેદે જે આત્મપરિણામરૂપ ચારિત્રધર્મ કહ્યો, તે જ વર ચતુરન્ત ચક્ર છે, તે વડે વર્તે છે, તે ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તી છે.

“પાણવહાઈયાળં, પાવટ્ટાણાણ જો ડ પહિસેહો ।

જ્ઞાણજ્ઞયણાઈણં, જો ડ વિહી યસ ધમ્મકસો ॥ ૧ ॥

વજ્ઞાણુટ્ટાણાણં, જેણ ન વાહિજ્જણ તયં નિયમા ।

સંભવઈ ય પરિસુદ્ધં, સો પુણ ધમ્મંમિ હેઓત્તિ ॥ ૨ ॥

જીવાઈ ભાવવાઓ, વંધાઈ પસાહગો ફહં તાવો ।

પણ્હિ સુપરિશુદ્ધો, ધમ્મો ધમ્મત્તણમુવેઈ ॥ ૩ ॥”

(અર્થાત્) પ્રાણુવધ આદિક પાપસ્થાનોનો જે પ્રતિષેધ અને ધ્યાન—અધ્યયનાદિનો જે વિધિ, તે ધર્મનો રૂપ છે. (૧) જે બાહ્ય અનુષ્ઠાન વડે તે (વિધિ—નિષેધ) નિયમથી આધિત ન થાય અને પરિશુદ્ધ સંભવે, તે પુનઃ ધર્મ બાળ્યતર્મા છેદ છે. (૨) બંધાદિનો પ્રસાધક એવો જે જીવાદિ ભાવવાદ તે અહીં તાપ છે.—એઓથી સુપરિશુદ્ધ એવો ધર્મ ધર્મત્વને પામે છે. (૩)

આગ્રહનિવૃત્ત્યાદિસિદ્ધેઃ—આગ્રહનિવૃત્તિ આદિની સિદ્ધિને લીધે—આગ્રહ—મૂર્છા—બુદ્ધિ એ પર્યાયો છે. તેથી વિહિત એવા દાન—શીલ—તપ—ભાવનાના અભ્યાસપરાયણ પુરુષના આગ્રહસ્ય—આગ્રહની—મૂર્છાની, નિવૃત્તિઃ—નિવૃત્તિ, ઉપરમ, આદિ—આદિ શબ્દથી યથાસંભવ શેષ દોષની નિવૃત્તિનું ગ્રહણ છે, તસ્યાઃ—તેની, સિદ્ધેઃ—સિદ્ધિના ભાવને લીધે.

અત્રે કોઈ કહેશે-એમ તમે પક્ષતાપથી કહેતા હશો એમ કેમ ન બને ? ના, એમ નથી. કારણ કે ‘અમને વીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી ને કપિલાદિ પ્રત્યે દ્વેષ નથી; જેનું વચન યુક્તિવાળું હોય, તેનું જ અહણુ કરવા યોગ્ય છે,’ એ અમારા ત્રિકોટિ પરિશુદ્ધતા મુદ્રાલેખરૂપ ન્યાયની રીતિને માન્ય કરી અમે અનુસરીએ છીએ. વડે વર ધર્મચક્ર ત્યારે એમ તમે શા કારણે કહો છો ? ‘ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતયા’- ત્રિકોટિ-પરિશુદ્ધતા વડે કરીને; આદિ, મધ્ય ને અંત એ ત્રિકોટિમાં પૂર્વાપર અવિરુદ્ધતારૂપ પરિશુદ્ધતા વડે કરીને, અથવા કષ-છેદ-તાપ એ ત્રિવિધ પરીક્ષારૂપ ત્રિકોટિગત પરિશુદ્ધતા વડે કરીને. અર્થાત્ કોઈ પણ મત-દર્શનના આગ્રહ કે પક્ષપાત વિના, અત્યંત મધ્યસ્થતાથી પ્રમાણિક ન્યાયમૂર્તિની જેમ ન્યાયતુલા ધરાબર બળવીને, કેવળ તત્ત્વગવેષકપણે સ્વચ્છ અંતઃકરણથી પરીક્ષા કરતાં અમે જોઈ જોઈ ને જોયું તો ભગવંતપ્રણીત ધર્મ આદિ મધ્ય ને અંત એ ત્રણે કોટિમાં, પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી, અથથી તે ઇતિ સુધી પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ (Consistent) અને સુસંવાદવાળો (Most rational) પ્રતીત થાય છે. પણ અન્યપ્રણીત ધર્મ તેવો પ્રતીત થતો નથી. તેમ જ-સોનાની જેમ કષ-છેદ-તાપ એ ત્રિકોટિરૂપ ત્રિવિધ પરીક્ષાથી પણ અમે તત્ત્વની ચકાસણી કરી જોઈ, તો તે અગ્નિપરીક્ષામાંથી પણ ભગવતપ્રણીત ધર્મ શુદ્ધ સુવર્ણવત્ સમુત્તીર્ણ થાય છે, પણ અન્યપ્રણીત ધર્મ તેમ થતો નથી. આમ બન્ને પ્રકારે ત્રિકોટિ-પરિશુદ્ધતા વડે કરીને અમે પરીક્ષાપ્રધાનપણે હિંદિમ નાદથી ઉદ્ધોષીએ છીએ કે ભગવંતનું આ ધર્મચક્ર અન્ય અપેક્ષાએ વર છે.

युक्तिमद्वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ ” श्री हरिभद्रसूरि.

વારુ, આ કષ-છેદ-તાપ-પરીક્ષા તમે કહી, તેનું કંઈક સ્વરૂપ દર્શાવવા કૃપા કરશો ? જુઓ આ પ્રકારે—(૧) કષ પરીક્ષા—સોનાને જેમ પ્રથમ તો ઉપર ઉપરથી કસોટી પથર પર કસી જુએ છે, તેમ કોઈ એક ધર્મશાસ્ત્રના વિધિ-નિષેધ એક મોક્ષતત્ત્વને ગોચર અધિકારવાળા છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા કરવી તે કષ પરીક્ષા છે, દાખલા તરીકે—“પ્રાણવધ આદિક પાપસ્થાનોનો જે પ્રતિષેધ અને ધ્યાન-અધ્યયનાદિનો જે વિધિ, તે ધર્મનો કષ છે.” (૨) છેદ પરીક્ષા—કદાચ સોનું ઉપર ઉપરથી તો ખરાખર હોય, પણ અંદરમાં દગો કે સેળસેળ હોય, ઉપરમાં સોનાનો ઢાળ હોય ને અંદર પીત્તળ હોય તો શું ખબર પડે ? એટલા માટે એનો છેદ (Cross-section) કરવામાં આવે છે, કાપ મૂકવામાં આવે છે, અને એમ કરતાં પોલ હોય તો પકડાઈ જાય છે. તેમ આ ધર્મ-શાસ્ત્રમાં જે વિધિ-નિષેધ બતાવ્યા છે તેનો યોગ-ક્ષેમ કરે એવી ક્રિયા એની અંદર કહી છે કે કેમ ? આ છેદ પરીક્ષા છે. અર્થાત્ “જે બાહ્ય અનુષ્ઠાન વડે તે વિધિ-નિષેધ નિયમથી બાધિત ન થાય અને પરિશુદ્ધ સંભવે, તે પુનઃ ધર્મ બાબતમાં છેદ છે.” (૩) તાપ પરીક્ષા—કદાચ સોનું ઉપરની બાજુને કસોટીમાંથી પાર ઉતરે, તોપણ તેની પરીક્ષા હજી પૂર્ણ થતી નથી, કારણ કે સેળસેળ કરનારા એટલા બધા ચાલાક હોય છે કે સોનાની સાથે અણુએ અણુ ખીણ ધાતુ (Alloy) ભેળવી દે છે. આની પરીક્ષા સોનાને તપાવવાથી થાય; અગ્નિતાપથી સોનું ગાળવામાં આવે, તો તેની મેલાશની-અશુદ્ધિની ખબર પડે. તેમ પરીક્ષક ચોક્કસી પણ સર્વ નયનું અવલંબન કરતા વિચારરૂપ પ્રબલ અગ્નિવડે કરીને ધર્મશાસ્ત્રની તાવણી કરે છે, ધર્મશાસ્ત્રને તાવી જુએ છે, અને તેમાં તાત્પર્યની અશુદ્ધિ કે મેલાશ છે કે નહિ તે તપાસે છે. આ તાપ પરીક્ષા છે. દાખલા તરીકે—“બંધાદિને પ્રસાધક એવો જે જીવાદિ લાવવાદ તે અહીં તાપ છે.—એઓથી (કષ-છેદ-તાપથી) સુપરિશુદ્ધ એવો ધર્મ ધર્મત્વને પામે છે.” આમ કષ-છેદ-તાપ વડે ધર્મશાસ્ત્રરૂપ સોનાની પરીક્ષા વિચક્ષણ પુરુષો કરે છે. અસ્તુ ! અલં પ્રસંગેન !

હવે ‘ચતુરન્ત’ એટલે શું ? (૧) નારક-તિર્યંચ-મનુષ્ય-દેવ એ ચાર ગતિનો ઉચ્છેદ કરવા વડે કરીને ધર્મ એ ચતુરનો અંત કરે છે, એટલે તદન્તહેતુત્વાત્ ચતુરન્ત—આમ ચતુરન્તના હેતુપણને લીધે તે ‘ચતુરન્ત’ કહેવાય છે. (૨) ચતુર્ભિર્વાડન્તો ચર્મિસ્તચ્ચતુરન્ત—અથવા ચતુર્-ચાર વડે જેમાં અન્ત છે તે ચતુરન્ત; અર્થાત્ દાન-શીલ-તાપ-ભાવના એ ચાર ધર્મો વડે જેમાં અંત-લવાંત છે તે ચતુરન્ત. આવું ચતુરન્ત ધર્મચક્ર તે ચક્ર જેવું ચક્ર છે. ચક્ર જેમ શત્રુઓના મસ્તક છેદે છે, તેમ આ ધર્મચક્ર ‘અતિ રૌદ્ર મહામિથ્યાત્વાદિ લાવશત્રુઓનું ઉચ્છેદન’ કરે છે; અને આ ધર્મચક્ર વડે ‘મિથ્યાત્વાદિ લાવશત્રુઓ ઉચ્છેદાય જ છે, એ પ્રતીત છે,’ લોકોને અનુલવથી સારી પેઠે બાણીતું છે,—‘દાનાદિના અભ્યાસથી આગ્રહનિવૃત્તિ આદિની સિદ્ધિને લીધે;’ અર્થાત્ દાન-શીલ-તાપ-ભાવ એ ધર્મના અભ્યાસ થકી આગ્રહ-મૂર્છા-મમત્વાદિની નિવૃત્તિ હોય છે, ‘મહાત્માઓને આ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે.’

અને આમ ધર્મરૂપ વર ચતુરંત ચક્ર વડે કરીને ભગવંતો વર્તે છે,—‘તથાભવ્યત્વના નિયોગ થકી વર બોધિ લાભથી આરંભી તથા તથા ઔચિત્યથી સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ પર્યંત એમ જ વર્તનને લીધે.’ અર્થાત્ તથાભવ્યત્વ એટલે ભગવંતનું સહજ સ્વભાવભૂત તથાપ્રકારનું યોગ્યત્વ જ એવું છે કે, તેના નિયોગ થકી આત્માના વિકાસ ક્રમે વર બોધિની (ઉત્તમ સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્તિ થાય ત્યારથી માંડીને સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી ભગવંતનું તેવા તેવા પ્રકારે ઉચિતપણે એમ જ વર્તન હોય છે. તેથી એમ એ ધર્મવરચતુરંત ચક્ર વડે વર્તવાનું શીલ-સ્વભાવભૂત આચરણ છે જેઓનું તે ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિઓ.

“ધર્મ” પ્રાગ્ભાવતા સકળ ગુણ શુદ્ધતા, ભોગ્યતા કર્તૃતા રમણ પરિણામતા;

શુદ્ધ સ્વપ્રદેશતા તત્ત્વ ચૈતન્યતા, વ્યાપ્ય વ્યાપક તથા આહ્ય આહકગતા....

ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઈયે, આપણે આતમા તેહવો ભાવિયે.” શ્રીદેવચંદ્રભ

॥ इति धर्मवरचतुरन्तचक्रवर्तिनः ॥ २४ ॥

એમ બીજા જીવોને વિશેષે કરીને ઉપયોગી-ઉપકારી એવા ધર્મદંપણા આદિ પ્રકારથી સ્તોતવ્ય-સંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ કહી, એમ ઉપસંહરે છે—

૨૫ પદ્ય ધર્મદત્ત-ધર્મદેશકત્વ-ધર્મનાયકત્વ-ધર્મસારથિત્વ-ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિત્વૈર્વિશેષોપયોગસિદ્ધેઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ પદ્ય વિશેષોપયોગસમ્પદ્દ્વિતિ ॥ ૬ ॥ ૧૫૩

૨૫ અર્થઃ—એમ ધર્મદત્ત, ધર્મદેશકત્વ, ધર્મનાયકત્વ, ધર્મસારથિત્વ, અને ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિત્વ વડે વિશેષ ઉપયોગની સિદ્ધિ થકી સ્તોતવ્યસંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ (કહી). ૧૫૩

વિવેચન

“નિશિ દિન સુતાં જાગતાં, હાઈડાથી ન રહે દૂર રે;

જખ ઉપગાર સંભારીએ, તવ ઉપજે આનંદ પૂરે રે....

મુનિસુત્રત જિન વંદતાં અતિ ઉદ્દલસિત તન મન થાય રે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

એમ ઉક્ત પ્રકારે આ ભગવંતો ધર્મદ, ધર્મદેશક, ધર્મનાયક, ધર્મસારથિ અને ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિ છે; એટલે ધર્મદંપણાથી, ધર્મદેશકંપણાથી, ધર્મનાયકંપણાથી, ધર્મસારથિપણાથી અને ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિપણાથી આ ભગવંતો બીજા જીવોને વિશેષે કરીને ઉપયોગી-ઉપકારી થઈ પડે છે; એટલે આમ એ પંચ સૂત્રમાં દાખવેલ પાંચે પ્રકારથી વિશેષ ઉપયોગની સિદ્ધિ થકી સ્તોતવ્યસંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ કહી.

॥ इति स्तोतव्यसंपद पद્ય विशेषोपयोगसम્पद ॥ ६ ॥

સપ્તમ અધિકાર સ્તોતવ્યસંપદ્ની સકારણા સ્વરૂપસંપદ્

—૦—

૨૫. અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર

‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન.

આ પદનું પ્રયોજન : પ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધર-વાદીનો નિરાસ—

૧પતે ચ કૈશ્ચિદિષ્ટતત્ત્વદર્શનવાદિભિર્વૌદ્ધભેદૈરન્યત્ર પ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરા પવેષ્યન્તે
“તત્ત્વમિષ્ટં તુ પશ્યતુ” ઇતિ વચનાદ્, પતન્નિરાચિકીર્ષયાઽઽહ—૧૫૪

‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ’

૧અર્થઃ—અને એઓ,—કોઈથી—છૂટતત્ત્વદર્શનવાદી બૌદ્ધભેદોથી અન્યત્ર પ્રતિહત-
વરજ્ઞાનદર્શનધર જ માનવામાં આવે છે,—‘છૂટ તત્ત્વ ભલે દેખો’ એ વચનથી,—એની
નિરાકરણુઓથી કહ્યું—૧૫૪

‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ’

વિવેચન

“સર્વ પ્રમેય પ્રમાણુ, જસ કેવળનાણુ પહાણુ;

તિણુ કેવળનાણી અભિહાણુ, જસ ધ્યાવે રે કાંઈ મુનિવર આણુ રે....

જિણુંદા ! તોરા નામથી મન લીનો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આવા ઉક્ત ગુણુવિશેષણુસંપન્ન આ અહીંત ભગવંતો વળી ‘કોઈથી—
છૂટતત્ત્વદર્શનવાદી બૌદ્ધભેદોથી અન્યત્ર પ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર જ માનવામાં આવે છે,’

પંક્તિકાઃ—તત્ત્વમિષ્ટં તુ પશ્યતુ—છૂટ તત્ત્વ જ ભલે દેખો.

“સર્વ પશ્યતુ વા મા વા, તત્ત્વમિષ્ટં તુ પશ્યતુ ।

પ્રમાણં દૂરદર્શીં ચેદેતે ગૃધ્રાનુપાસ્મહે ॥”

—એમ સંપૂર્ણ સ્લોક પાઠ છે.

(અર્થાત્) સર્વ દેખો વા મ દેખો, પણ છૂટ તત્ત્વ જ ભલે દેખો. જે દૂરદર્શી તે પ્રમાણુ હોય,
તો ચાલો આ આપણુ ગીધોને ઉપાસીએ !

એના નિરાકરણાર્થે 'અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ' 'અપ્રતિહતવર જ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ' એ સૂત્ર મૂક્યું. ઇષ્ટ-પ્રયોજનભૂત તત્ત્વનું દર્શન જ કામનું છે એમ જે વદે છે એવા આ ઇષ્ટતત્ત્વદર્શનવાદીઓનું, વચન છે કે—“સર્વ દેખો વા મ દેખો, પણ ઇષ્ટ તત્ત્વ જ ભલે દેખો. અને જે દૂરદર્શી-દૂર દેખનારો પ્રમાણ છે એમ માનતા હો, તો ચાલો આપણે ગીધોને ઉપાસીએ!” કારણ કે તે ગીધ પણ દૂરદર્શી છે, દૂર-લાંબે સુધી દેખી શકે છે! આમ તેઓ સર્વજ્ઞવાદીનાં ઉપહાસમાં ઝડે છે, તેનું નિરસન કરવા માટે અત્રે આ 'અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરે' એ પદ કહ્યું છે.

સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાએ કરીને અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરા એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

૧અપ્રતિહતે—સર્વત્રાપ્રતિસ્વલિતે ક્ષાયિકત્વાદ્વરે-પ્રધાને જ્ઞાનદર્શને-વિશેષસામાન્યાવબોધરૂપે ધારયન્તીતિ સમાસઃ, સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવત્વે નિરાવરણત્વેન, અન્યથા તત્ત્વાયોગાત્ । ૧૫૫

૨અર્થઃ—અપ્રતિહતે-અપ્રતિહત—સર્વત્ર અપ્રતિસ્ખલિત, —ક્ષાયિકપણાને લીધે, વરે—વર-પ્રધાન, એવા જ્ઞાનદર્શને—જ્ઞાન-દર્શન, —વિશેષ-સામાન્ય અવબોધરૂપ, ધારયન્તીતિ—ધારે છે એ એમ સમાસ છે, તે (અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરે),—સર્વજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાએ કરીને, —અન્યથા તત્ત્વનો અયોગ છે, માટે. ૧૫૫

વિવેચન

“કેવલ કેવલ જ્ઞાનમહોદધિ હોળ, કેવલ દંશણુ યુદ્ધ;

વીરજ વીરજ અનંત સ્વભાવનો હોળ, ચારિત્ર ક્ષાયિક શુદ્ધ....નમિપ્રભ ”

—શ્રી દેવચંદ્રળ

અપ્રતિહત એટલે ક્ષાયિકપણાએ કરીને સર્વત્ર અપ્રતિસ્ખલિત વર-પ્રધાન વિશેષ-સામાન્ય અવબોધરૂપ જ્ઞાન-દર્શન જેઓ ધારે છે તે અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો.

અને એવા અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો 'સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવત્વે' સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સતે 'નિરાવરણત્વેન' નિરાવરણપણાએ કરીને હોય છે. અર્થાત્ પ્રથમ તો

પંક્તિકાઃ—સર્વજ્ઞાન ઇત્યાદિ. સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવત્વે—સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું સતે; ન્યાનતર અભિપ્રાયથી સાર્વદિક સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિત્વરૂપ સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સતે, નિરાવરણત્વેન—ધાતિક્ષયથી નિરાવરણપણાએ કરીને, અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર ભગવંતો છે. વ્યતિરેક કહ્યો—અન્યથા—ઉક્ત પ્રકારના વ્યતિરેકે, તત્ત્વાયોગાત્—તત્ત્વના અયોગને લીધે, અપ્રતિહતજ્ઞાનદર્શનધરત્વના અયોગને લીધે. કારણકે નિરાવરણ પણ ધર્મોસ્તિત્યાદિ ઉક્તરૂપ વિકલ (સર્વજ્ઞાદિ સ્વભાવરહિત) હોઈ, વા એકેન્દ્રિયાદિ ઉક્ત રૂપના યોગે પણ અનિરાવરણ હોઈ પ્રકૃત સૂત્રના અર્થભાગી નથી.

મૂળ હેતુભૂત સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિ પણાડપ સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સતે
 સર્વજ્ઞાનદર્શન નિરાવરણપણાએ કરીને આ ભગવંતો અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો છે.
 સ્વભાવપણું આમ અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણાના સાધનમાં બે હેતુ દર્શાવ્યા—
 અને નિરાવરણપણું (૧) સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું, (૨) અને તે સતે નિરાવરણપણું,
 —‘અન્યથા તત્ત્વનો અયોગ છે માટે,’ અન્યથા તત્ત્વાયોગાત્, એમ ન
 હોય તો તત્ત્વનો—અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરત્વનો અયોગ-અઘટમાનપણું છે માટે.

કારણ કે ધર્માસ્તિકાયાદિ નિરાવરણ છે છતાં તેમાં સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિ સ્વભાવ જ છે
 નહિં, એટલે તેને અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણું ઘટતું નથી; અને એકેન્દ્રિયાદિમાં સત્તાથી
 સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિ સ્વભાવ છે, છતાં અનિરાવરણ છે, એટલે તેને પણ તે અપ્રતિહતવર-
 જ્ઞાનદર્શનધરપણું ઘટતું નથી. માટે અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણાના સાધનમાં ઉક્ત બન્ને
 હેતુ-સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપણું અને તેના સદ્ભાવે નિરાવરણપણું એ બન્ને
 અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે.

સામાન્યથી સર્વ અવબોધની સિદ્ધિ આદિ યુક્તિથી સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું સિદ્ધ કરે છે—

૨ સર્વજ્ઞસ્વભાવત્વં ચ સામાન્યેન સર્વાવબોધસિદ્ધેઃ, વિશેષાણામપિ જ્ઞેયત્વેન જ્ઞાન-
 ગમ્યત્વાત્ । ન ચૈતે સાક્ષાત્કારમન્તરેણ ગમ્યન્તે, સામાન્યરૂપાનતિક્રમાત્ । ૧૫૬

૩ અર્થઃ—અને સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું સામાન્યથી સર્વ અવબોધની સિદ્ધિને લીધે છે,—
 વિશેષાણું પણ જ્ઞેયપણાએ કરીને જ્ઞાનગમ્યપણું છે, માટે; અને આ (વિશેષ) સાક્ષાત્કાર
 શિવાય ગમ્ય થતા નથી,—સામાન્ય રૂપનો અનતિક્રમ છે, માટે. ૧૫૬

વિવેચન

“ઇમ ક્વેવળ દર્શન નાણુ, સામાન્ય વિશેષનો ભાણુ;

દ્વિગુણુ આતમ શ્રદ્ધાએ ચરણાદિક તસુ વ્યવસાયે.

....સુહંકર ભવ્ય એ જિન ગાવો, જિમ પૂરણ પદવી પાવો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે પ્રથમ તો સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણાડપ જે હેતુવિશેષણુ કહ્યું તે કેની રીતે
 ઘટે છે, તે સિદ્ધ કરે છે—‘સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું, સામાન્યથી સર્વ અવબોધની સિદ્ધિને

પણ્નિકા—હેતુવિશેષણુની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—સર્વજ્ઞસ્વભાવત્વં ચ—અને હેતુવિશેષણુતાથી
 ઉપન્યસ્ત એવું સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું, સામાન્યેન—મહાસામાન્ય નામના સત્તાલક્ષણુ સામાન્યથી સર્વાવ-
 બોધસિદ્ધેઃ—સર્વના અવબોધની સિદ્ધિને લીધે; સર્વેષાં—સર્વની, ધર્માસ્તિકાય આદિ જ્ઞેયોની અવબોધ-
 સિદ્ધેઃ—અવબોધસિદ્ધિને લીધે, પરિચ્છેદ સદ્ભાવને લીધે,—જ્ઞેય વસ્તુના પ્રતિબિંબસંક્રમણા જ્ઞાનતું તો
 તદાકારપણું માનવામાં આવતા અનેક દોષના પ્રસંગથી,—આપ્તિની અનુપપત્તિને લીધે, ધર્માસ્તિકાયાદિમાં
 અમૂર્તપણાએ કરીને આકારના અભાવે પ્રતિબિંબના અયોગને લીધે, તેના (પ્રતિબિંબના) મૂર્તધર્મ-
 ૩૯

લીધે છે—‘સર્વજ્ઞસ્વભાવત્વં ચ સામાન્યેન સર્વાવબોધસિદ્ધેઃ’
 સામાન્યથી સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું જે કહ્યું તે સામાન્યથી—સત્તારૂપ મહાસામાન્યથી
 સર્વઅવબોધની ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ જ્ઞેયોના અવબોધની—જાણપણાની સિદ્ધિને લીધે છે.
 સિદ્ધિ અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ છે તે સત્સ્વરૂપ—અસ્તિત્વસ્વરૂપ—સત્તાસ્વરૂપ છે,
 અને સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપક એવી તે સત્તા એકસ્વરૂપ હોવાથી
 મહાસામાન્ય કહેવાય છે. એટલે સત્રૂપ સત્તાનું ગ્રહણ કર્યું, એટલે મહાસામાન્યરૂપ

પણાને લીધે, તથા તત્પ્રતિબદ્ધ વસ્તુસંક્રમના અભાવે અભાવને લીધે. (દા. ત.) અંગનાવદનના છાયા-
 અણુના સંક્રમ શિવાય આદર્શમાં (અરીસામાં) તેના પ્રતિબિંબનો સંભવ છે નહિં, વા જલમાં ચંદ્રબિંબના
 (પ્રતિબિંબનો સંભવ છે નહિં),—અન્યથા અતિપ્રસંગને લીધે. પરમ મુનિઓએ (શ્રીભદ્રપાહુસ્વામી)
 કહ્યું છે કે—

“સામા તુ દિયા છાયા અભાસુરગયા નિસં તુ કાલામા ।

સચ્ચેવ ભાસુરગયા સદેહવળ્લા મુળેયન્વા ॥ ૧ ॥

જે આયરસસ્સંતો દેહાવયવા હવંતિ સંકંતા ।

તેસિં તત્થુવલ્લહી પમાસજોગા ન દ્યરેસિં ॥ ૨ ॥”

(અર્થાત્) દિવસે શ્યામ એવી અભાસવરગતા છાયા નિશાએ તો કાલાલા (કાળી આભાવાળી)
 હોય છે, અને તે જ ભાસવરગતા છાયા સ્વદેહવર્ણી જાણવી (૧). આદર્શની અંદરમાં જ દેહાવયવો
 સંકંત હોય છે, તેઓની ત્યાં પ્રકાશયોગે ઉપવિધિ હોય છે,—પ્રતરની નહિં. (૨).

અને ચિત્ર, આસ્તરણુ આદિ અનેક વસ્તુના ગ્રહણાવસરે એકત્ર અનેક પ્રતિબિંબ ઉદયના અસંભવને
 લીધે, વા સંભવ સતે પ્રતિબિંબના સંકર્યની ઉપપત્તિને લીધે, તે અનુસારે પરસ્પર સંકીર્ણ વસ્તુની
 પ્રતિપત્તિના પ્રસંગને લીધે, એક પણુ ધટાદિ સદૃશ પરિચિન્ન થયે તદ્દરૂપના અનતિક્રમને લીધે, શુદ્ધ
 સંગ્રહ નયના અભિપ્રાયથી સર્વસત્તાપરિચ્છેદ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા—સત્તામાત્રના પરિચ્છેદે પણ વિશેષોના અનવબોધને લીધે સર્વઅવબોધસિદ્ધિ શી રીતે ?
 એમ આશંકીને કહ્યું—વિશેષાણામપિ-વિશેષોના પણ, નહિં કે કેવલ સામાન્યના, જ્ઞેયત્વેન—જ્ઞેયપણા
 વડે કરીને, જ્ઞાનવિષયપણાએ કરીને, જ્ઞાનગમ્યત્વાત્—જ્ઞાનેન—અવબોધરૂપ જ્ઞાનથી અવબોધનીય-
 રૂપપણાને લીધે. જે એમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

ન ચ—ન જ, ઇતે—આ, વિશેષો, સાક્ષાત્કાર—સાક્ષાત્કાર, દર્શનોપયોગ, અન્તરેણ—વિના,
 તેના વડે અસાક્ષાત્કૃત એમ અર્થ છે, ગમ્યન્તે—જાણવામાં આવતા. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—
 સામાન્યરૂપાનતિક્રમાદ્—સામાન્ય રૂપના અનતિક્રમને લીધે. કારણકે સામાન્ય રૂપના અતિક્રમે તો
 અસદ્વૃત્તાથી ખરવિપાણાદિવત્ વિશેષો અસંત જ હોય. આ કહેવાનું થયું—દર્શનોપયોગથી સામાન્યમાત્ર
 અવબોધે પણ તત્સ્વરૂપના અનતિક્રમથી સંગ્રહનયના અભિપ્રાયે વિશેષોના પણ ગ્રહણને લીધે છદ્મસ્ય
 પણ સર્વદા સર્વજ્ઞસ્વભાવી હોય; (અને) ધાતિકર્મક્ષયે તો સર્વનયસંભતિથી નિરુપચરિત જ સર્વજ્ઞ-
 સ્વભાવતા હોય,—જ્ઞાનક્રિયાના યોગ્યવદની જ મોક્ષમાર્ગતા છે, માટે. સર્વદર્શનસ્વભાવતા તો સામાન્ય
 અવબોધ થકી જ સિદ્ધ છે, એટલા માટે તેની સિદ્ધિ અર્થે યત્ન કર્યો નથી.

સત્તામાં અંતર્ભાવથી સર્વ વસ્તુનું ગ્રહણ આવી ગયું. દાખલા તરીકે—જેમ ‘જગત્’ કહેતાં અસંખ્ય દેશ-ગ્રામ-નગર આદિ યુક્ત આખું વિશ્વ આવી જાય છે તેમ; અથવા ‘નગર’ કહેતાં હજારો ઘરોથી વસેલું આખું શહેર આવી જાય તેમ. આમ સત્તારૂપ સામાન્યથી સર્વ જ્ઞેય પદાર્થના અવબોધની-પરિચ્છેદની સિદ્ધિ થાય છે.

અત્રે કોઈ કહેશે—ભલે એમ સામાન્યથી સર્વ જ્ઞેયના જાણપણાની સિદ્ધિ હો, પરંતુ આ જાણપણું તો જ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ જ્ઞાનમાં પડવાથી જ્ઞાનના જ્ઞેયાકારપણાને લીધે સિદ્ધ થાય છે; તો તેમ કહેવું યુક્ત નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારના જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ થકી જ્ઞાનનું જ્ઞેયાકારપણું માનવામાં અનેક દોષનો પ્રસંગ જ્ઞેય પ્રતિબિંબનો આવે છે ને ઉક્ત હેતુની વ્યાપ્તિ ઘટતી નથી. જુઓ, આ પ્રકારે:—
નિષેધ (૧) ધર્માસ્તિકાયાદિતું અમૂર્તપણું છે એટલે આકારના અભાવે તેનું પ્રતિબિંબ ઘટતું નથી, કારણ કે પ્રતિબિંબ છે તે મૂર્તનો ધર્મ છે, એટલે મૂર્તનું જ પ્રતિબિંબ પડી શકે, અમૂર્તનું નહિ. તેમ જ—તે મૂર્ત ધર્મ સાથે જોડાયેલી વસ્તુનો સંકેત ન હોય, તો પ્રતિબિંબ પણ ન હોય. દા. ત. સ્ત્રીના મુખની છાયાના અણુનો અરીસામાં સંકેત ન હોય, તો તેના પ્રતિબિંબનો સંભવ હોય નહિ; અથવા ચંદ્રના આતપનો—પ્રકાશઅણુનો જલમાં સંકેત ન હોય, તો જલમાં ચંદ્ર-પ્રતિબિંબનો સંભવ હોય નહિ. એમ ન હોય એટલે કે અણુસંકેત વિના જો પ્રતિબિંબ પડતું હોય, તો અતિપ્રસંગનો દોષ આવે. આ અંગે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ પણ કહ્યું છે કે—(જુઓ—પંજિકામાં ટાંકેલી ગાથા) “અભાસ્વર-અપ્રકાશમાન વસ્તુગત છાયા દિવસે શ્યામ હોય છે, તે રાત્રે કાળી આભાવાળી હોય છે; અને ભાસ્વરગત (પ્રકાશમાન વસ્તુગત) તે જ છાયા સ્વદેહવર્ણી જાણવી. આદર્શની (અરીસાની) અંદર દેહાવયવો જે સંકાન્ત હોય છે, તેઓની ત્યાં ઉપલબ્ધિ પ્રકાશયોગ થકી હોય છે,— ઇતરની નહિ. (૨) ચિત્ર, શેત્રંજી વગેરે અનેક વસ્તુનું ગ્રહણ થાય ત્યારે એક સ્થળે અનેક પ્રતિબિંબના ગ્રહણનો અસંભવ હોય. (૩) અથવા સંભવ હોય તો પ્રતિબિંબનું સાંકર્ય—લેણસેળપણું (ખીચડો) થઈ જશે, એટલે તે અનુસારે પરસ્પર સંકીર્ણ—સેળસેળ વસ્તુની પ્રતિપત્તિનો—ગ્રહણનો પ્રસંગ આવશે. આમ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનું પ્રાતિબિંબ પડે છે એમ માનવામાં અનેક દોષનો પ્રસંગ આવે છે.

“જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે....લાલ. જ્ઞાન ન જાણે તથ્યરે;
પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત અમેયને રે લાલ. જાણો જે જિમ જથ્યરે.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

એટલે સામાન્ય અવબોધે પણ એક પણ ઘટાદિ સતરૂપ જાણવામાં આવ્યે, સર્વ વસ્તુ તે સતરૂપનો અતિક્રમ—ઉલ્લંઘન નહિ કરતી હોવાથી સતરૂપ હોઈ તે સર્વનું જાણપણું હોય છે. આમ મહાસામાન્યગ્રાહક શુદ્ધ સંગ્રહનયના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક સત જાણ્યે સત્તાનું જાણપણું સિદ્ધ થાય છે.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—સત્તા માત્રનું જાણપણું સતે વિશેષોના અનવબોધ-
પણાને—અજાણપણાને લીધે સર્વ જાણપણાની સિદ્ધિ શી રીતે? તેના સમાધાનાર્થે કહ્યું—
‘વિશેષોનું’ પણ જ્ઞેયપણાએ કરીને જ્ઞાનગમ્યપણું છે માટે,
વિશેષો પણ —‘વિશેષાણામપિ જ્ઞેયત્વેન જ્ઞાનગમ્યત્વાત્’. અર્થાત્ જ્ઞેય એટલે
જ્ઞેય હોઈ જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય વિષય, તે સામાન્ય અને વિશેષ એમ
જ્ઞાનગમ્ય બે પ્રકારે છે; આમ સામાન્યનું જ નહિ, પણ વિશેષનું પણ
જ્ઞેયપણું—જ્ઞાનવિષયપણું છે, એટલે તે વિશેષોનું પણ જ્ઞાનગમ્યપણું
છે, જાણપણાં જ્ઞાનથી જાણવાપણું છે. ‘અને સાક્ષાત્કાર વિના આ (વિશેષો) ગમ્ય
થતા નથી,’—‘ન ચૈતે સાક્ષાત્કારમન્તરેણ ગમ્યન્તે;’ આ વિશેષો છે તે સાક્ષાત્કાર વિના
—સાક્ષાત્ એવા દર્શનોપયોગ વિના જાણવામાં આવતા નથી; અર્થાત્ દર્શનોપયોગ વડે
સાક્ષાત્ નહિ કરાયેલા એવા વિશેષો જાણવામાં આવતા નથી. પ્રથમ દર્શનથી સાક્ષાત્કાર
થવાથી સામાન્ય જાણે, પછી જ્ઞાનથી વિશેષ જાણે.

આમ શાથી? ‘સામાન્ય રૂપનો અતિક્રમ છે માટે,’ —‘સામાન્યરૂપાનતિક્રમાત્’;
અર્થાત્ વિશેષો પણ સામાન્ય રૂપનો અતિક્રમ—ઉલ્લંઘન કરતા નથી, કારણ કે સામાન્ય
હોઈને વિશેષ છે. મૂળ જે સામાન્ય હોય તો તેના આ વિશેષ
સામાન્ય-વિશેષનો એવો પ્રયોગ સંભવે છે. ‘જગત્’ એમ સામાન્ય વસ્તુ કહી તો પછી
અવિનાભાવિ તદન્તર્ગત દેશ-ગ્રામ-નગરાદિ વિશેષ સંભવે છે; પણ મૂળ
સંબંધ સામાન્યરૂપ જગત્ જ ન હોય, તો તે તે વિશેષ પણ સંભવતા
નથી. ‘મૂલં નાસ્તિ કુતો જ્ઞાત્વા’ એ ન્યાયે. ‘બગીચો’ એમ સામાન્યપણે કહ્યું. તેમાં
આ આ ઝાડ છે એમ વિશેષથી કહેવાય છે, પણ તે વિશેષરૂપ ઝાડ બગીચારૂપ સામાન્યને
છોડીને છે નહિ, એટલે તેનો—બગીચારૂપ સામાન્યનો અતિક્રમ કરતા નથી. અથવા આ
ઝાડ છે એમ સામાન્યપણે કહ્યું, દર્શન કર્યું, પછી આ તો આંખાનું ઝાડ છે એમ
વિશેષપણે જાણ્યું, જ્ઞાન થયું; તેમાં આંખો એમ વિશેષ કહ્યાથી તે કાંઈ સામાન્યરૂપ—ઝાડ
મટી જતું નથી, ઝાડપણાનો અતિક્રમ કરતું નથી. કારણ કે સત્તારૂપ સામાન્યનો જે
અતિક્રમ હોય, અર્થાત્ સત્તા જ જે ન હોય, તો અસદ્રૂપપણાથી ખરવિષાણાદિવત્ વિશેષો
પણ અસત્ જ હોય, હોય જ નહિ. મૂળ ગદેડાના શીંગડા જ ન્યાં નથી, ત્યાં પછી એ
શીંગડા લાંબા કે ટૂંકા છે, સીધા કે વાંકા છે ઇત્યાદિ વિશેષનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત
થતો નથી.

માટે દર્શનોપયોગથી સામાન્ય માત્રના અવબોધે પણ, તત્ત્વરૂપના અતિક્રમથી
સંબ્રહ્મનયના અભિપ્રાયે વિશેષોનું પણ ગ્રહણ હોય છે; એટલે એ નયની અપેક્ષાએ છદ્મસ્થ
પણ સત્તાથી સર્વદા સર્વજ્ઞસ્વભાવી હોય છે; અને ઘાતિકર્મનો
આત્માનો ક્ષય થયે તો પંચિકાકારે કહ્યું છે તેમ ‘સર્વનયસંમતિથી નિરુપ-
સર્વ જ્ઞાન-ચરિત જ સર્વજ્ઞસ્વભાવતા હોય, કારણ કે જ્ઞાન-ક્રિયાના યુગપત્-
દર્શનસ્વભાવ પણાની જ મોક્ષમાર્ગતા છે માટે.’ આમ સર્વજ્ઞાનસ્વભાવતા સિદ્ધ

થઈ અને સર્વદર્શનસ્વભાવતા તો સામાન્ય અવબોધ થકી સિદ્ધ જ છે, એટલે તેની સિદ્ધ કરવાની જરૂર રહી નથી. એટલે આમ આત્માનું* સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સિદ્ધ થયું.

આવરણક્ષયે નિરાવરણપણું અને ત્યારે સર્વજ્ઞાન સ્વભાવનું પ્રગટપણું સિદ્ધ કરે છે—

નિરાવરણત્વં चावरणक्षयात् । क्षयश्च प्रतिपक्षसेवनया, तत्तानवोपलब्धेः । तत्क्षये च सर्वज्ञानं, तत्स्वभावत्वेन ।

दृश्यते चावरणहानिसमुत्थो ज्ञानातिशयः, न चास्य कश्चिदविषय इति स्वार्थानतिलङ्घनमेव । ૧૫૭

અર્થ:—અને નિરાવરણપણું આવરણક્ષય થકી છે; અને ક્ષય પ્રતિપક્ષસેવનાથી છે,—તેના તાનવની ઉપલબ્ધિને લીધે. અને તેના ક્ષયે સર્વ જ્ઞાન છે,—તત્સ્વભાવપણાએ કરીને.

અને આવરણહાનિથી સમુત્થ જ્ઞાનાતિશય દેખાય છે; અને આનો (જ્ઞાનાતિશયનો) કોઈ અવિષય નથી, એમ સ્વાર્થઅનતિલંઘન જ છે. ૧૫૭

વિવેચન

“તુમ પ્રભુ જાણુંગ રીતિ, સરવ જગ દેખતા, નિજ સત્તાએ શુદ્ધ સહુને લેખતા;

પર પરિણતિ અદ્રેષપણે ઉવેખતા, લોગ્યપણે નિજ શક્તિ અનંત ગવેખતા.

દીઠો સુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણારૂપ હેતુવિશેષણની સિદ્ધિ કહી દેખાડી હવે તેના નિરાવરણપણારૂપ વિશેષ્ય હેતુની સિદ્ધિ કહે છે—‘નિરાવરણત્વં चावरणक्षयात्’.

પંક્તિકા:—આમ વિશેષણની સિદ્ધિ કહી દેખાડી વિશેષ્યની સિદ્ધિ અર્થે કહે છે:—નિરાવરણત્વં च—અને પૂર્વ હેતુઓથી ઉપન્યસ્ત નિરાવરણપણું, આવરણક્ષયાત્—આવરણસ્ય—આવરણના, જ્ઞાનાવરણાદિના, ક્ષયાત્—ક્ષય થકી, નિર્મૂલ પ્રલય થકી

વારુ, છવથી અવિભાગીભૂત આવરણનો ક્ષય જ દુરુપપાદ (ધટાવવો દુષ્કર) છે એમ આશંકીને કહ્યું—ક્ષયશ્ચ—અને ઉક્તરૂપ ક્ષય, પ્રતિપક્ષસેવનયા—મિથ્યાદર્શનાદિ સામાન્ય બંધહેતુઓના અને જ્ઞાનપ્રત્યનીક—અંતરાય-ઉપધાત આદિ વિશેષ હેતુઓના પ્રતિપક્ષસ્ય—પ્રતિપક્ષની, વિરોધીની,—સમ્યગ્-દર્શનાદિની અને જ્ઞાનબહુમાનાદિની, સેવનયા—સેવનાથી, અભ્યાસથી.

* “आदा णाणपमाणं णाणं णेयप्पमाणमुद्दिट्ठं ।

णेयं लोणालोणं तम्हा णाणं तु सव्वगयं ॥” ઇત્યાદિ.

મહર્ષિ શ્રીકૃષ્ણદ્વાયાર્યજીપ્રણીત શ્રી પ્રવચનસાર.

અર્થાત્—આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે, જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ છે; જ્ઞેય લોકલોક છે, તેથી જ્ઞાન સર્વગત છે. આ અંગે વિશેષ જ્ઞાનપ્રકાશના અર્થોએ પ્રવચનસારનો જ્ઞાનઅધિકાર અને તે પરની મહર્ષિ અમૃત-અંદાચાર્યજીની અનન્ય અદ્ભુત અલૌકિક ટીકાનું અવલોકન કરવું.

અને નિરાવરણપણું આવરણક્ષય થકી છે. પૂર્વે હેતુપણે જે કહ્યું આવરણક્ષય થકી નિરાવરણપણાની સિદ્ધિ નાશથી હોય છે. અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—જીવથી અવિભાગીભૂત—બ્રહ્મા ન પાડી શકાય એવા આવરણને ક્ષય જ ઘટવો મુશ્કેલ છે. તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘ક્ષયઞ્ચ પ્રતિપક્ષસેવનયા’—

અને ક્ષય પ્રતિપક્ષસેવનાથી છે, અર્થાત્ મિથ્યાદર્શનાદિ સામાન્ય બંધહેતુઓના અને જ્ઞાનપ્રત્યનીક—અંતરાય—ઉપધાત આદિ વિશેષ હેતુઓના પ્રતિપક્ષની—વિરોધી ભાવોની સેવનાથી, એટલે કે સમ્યગ્દર્શનાદિની અને જ્ઞાનબહુમાનાદિની સેવનાથી—અભ્યાસથી ઉક્તરૂપ ક્ષય હોય છે.

અત્રે પંજિકાકારે દર્શાવ્યું છે તેમ પ્રયોગ આ પ્રકારે—‘જે જેના કારણ સાથે વિરુદ્ધ હોય, તે તેથી વિરુદ્ધમાનના સેવને ક્ષય પામે છે. જેમકે—રોમહર્ષ (રોમાંચ),

અત્રે પ્રયોગ—જે જેના કારણ સાથે વિરુદ્ધ હોય છે, તે તેનાથી વિરુદ્ધમાનના (વિરોધ પામનારના) સેવને ક્ષય પામે છે. જેમ—રોમોદ્ધુપણાદિના (રોમાંચ આદિના) કારણરૂપ શીતથી વિરુદ્ધમાન અગ્નિના આસેવને રોમોદ્ધુપણાદિ વિકાર. અને આવરણ હેતુરૂપ મિથ્યાત્વદર્શનાદિ સાથે સમ્યગ્દર્શનાદિ શુણ્ઠકાપ વિરુદ્ધ હોય છે, એમ કારણવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ—કારણવિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ (કારણથી વિરુદ્ધ હેતુની ઉપલબ્ધિ) છે.

વારુ, આવરણક્ષયના અતીન્દ્રિયપણાને લીધે તે વડે હેતુની પ્રતિબંધસિદ્ધિ (વ્યાપ્તિ સિદ્ધિ) શી રીતે? એમ આશંકીને કહ્યું—તત્ત્વાનવોપલબ્ધેઃ । તસ્ય—તેનું, આવરણનું, તાનવં—તાનવ, દેશક્ષય-લક્ષણ પ્રત્યયથી તુચ્છભાવ,—પ્રતિપક્ષની સેવનાથી, તસ્ય—તેની (તાનવની), ઉપલબ્ધેઃ—ઉપલબ્ધિને લીધે. સ્વાનુભવાદિથી સિદ્ધ એવી જ્ઞાનાદિવૃદ્ધિની અન્યથાઅનુપપત્તિને લીધે પ્રતિબંધસિદ્ધિ (વ્યાપ્તિ સિદ્ધિ) છે.

અને એમ કહેવા યોગ્ય નથી કે પ્રતિપક્ષસેવનાથી તાનવમાત્રની ઉપલબ્ધિને લીધે સર્વ આવરણ-ક્ષયનો નિશ્ચય કેમ થાય? જે જેના થકી દેશથી ક્ષીયમાણ દેખાય છે, તે પ્રકૃષ્ટ અવસ્થાવાળા તે થકી સંભવતા સર્વક્ષયવાળા પણ હોય છે,—ચિકિત્સા—સમીરણઆદિ થકી રોગ—જલધરાદિની જેમ. અને એમ જીવથી અવિભાગીભૂત પણ આવરણનો, ચિકિત્સા થકી રોગની જેમ, પ્રતિપક્ષસેવનાથી ક્ષય અદુષ્ટ છે; એટલે આવરણક્ષય જ દુરુપપાદ છે તે આ યત્કિંચિત્ છે.

હવે પ્રકૃત સિદ્ધિ કહી—તત્ક્ષયે ચ—અને આવરણક્ષયે, સર્વજ્ઞાન—સર્વજ્ઞેયઅવબોધ છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્સ્વભાવત્વેન—તત્સ્વભાવપણાએ કરીને, તે જીવનો સ્વભાવ જ છે કે આવરણક્ષયે સર્વ જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. એ જ ભાવે છે: દૃશ્યતે ચ—અને દેખાય છે,—સ્વાનુભવ, અનુમાનાદિથી, આવરણહાનિસમુત્થો—આવરણહાનિથી ઉપજેલો, નિદ્રાદિ આવરણના ક્ષયવિશેષથી જન્મેલો, જ્ઞાનાતિશયઃ—જ્ઞાનપ્રકર્ષ. તેથી શું? તે માટે કહ્યું—

ન ત્ત્વાસ્ય—અને નથી આનો, પ્રકૃષ્ટરૂપ જ્ઞાનાતિશયનો, કશ્ચિત્—કોઈ, જ્ઞેયવિશેષ, અવિષયઃ—અગોચર,—સર્વ સતતા જ્ઞેયસ્વભાવના અનતિક્રમને લીધે, કેવલના નિરાવરણપણાએ કરીને અપ્રતિ-રૂપલિતપણાને લીધે, ઇતિ—એમ ઉક્ત યુક્તિથી, સ્વાર્થાનતિલઙ્ઘનમેવ—સ્વાર્થઃ—પ્રકૃત સૂત્રનો સ્વાર્થ અપ્રતિહત—વરજ્ઞાનદર્શનધરત્વ છે, તસ્ય—તેનું, અનતિલઙ્ઘનમેવ—અનતિલંઘન જ, અનતિક્રમણ જ. કારણકે ભગવંતોનું પ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરત્વ સતે વિતથાર્થતાથી સૂત્રનો સ્વાર્થઅતિલંઘન પ્રસંગ આવે.

ધૂળરી આદિના કારણરૂપ શીતથી વિરુદ્ધમાન અગ્નિના આસેવને રોમાંચ-ધૂળરી આદિ વિકાર ક્ષય પામે છે. અને આવરણુહેતુરૂપ મિથ્યાદર્શનાદિ સાથે સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણુદ્ભાવ વિરુદ્ધ હોય છે, એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુથી આવરણુનો ક્ષય હોય છે એમ સિદ્ધ થયું. એમ કારણુવિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ છે—કારણુથી વિરુદ્ધ હેતુની ઉપલબ્ધિ છે.’

શંકા—વારુ, આવરણુક્ષયનું તો અતીન્દ્રિયપણું છે, એટલે આવરણુક્ષય થયો છે કે થાય છે, તેની ઉપલબ્ધિ શી રીતે થશે? એટલે તે વડે હેતુની પ્રતિબંધસિદ્ધિ—વ્યાપ્તિ.

સિદ્ધિ કેમ થશે? તેના નિરાકરણુર્થે કહ્યું—‘તત્તાનવોપલબ્ધે:’

પ્રતિપક્ષ ભાવનાથી તાનવ ઉપલબ્ધિને લીધે. તે આવરણુના તાનવની—
તાનવ ઉપલબ્ધિ તનુપણાની,—ક્ષીણુપણાની—દેશક્ષયલક્ષણુ પ્રત્યયથી તુચ્છભાવની—
પાતળાપણાની ઉપલબ્ધિ છે, પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સિદ્ધિ છે. અને આમ સ્વાનુભવાદિથી સિદ્ધ એવી જ્ઞાનાદિવૃદ્ધિ ખીણ કોઈ રીતે ઘટતી નથી (અન્યથા અનુપપત્તિ) એટલે પ્રતિબંધસિદ્ધિ—વ્યાપ્તિસિદ્ધિ છે.

શંકા—આમ પ્રતિપક્ષસેવનાથી તાનવમાત્રની ઉપલબ્ધિ ભલે થતી હો, પણ તેથી સર્વ આવરણુનો ક્ષય થાય છે એમ નિશ્ચય કેમ થાય? સમાધાન—એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણુકે જે જેના થકી દેશથી ક્ષીયમાણુ-ક્ષય પામતું—ક્ષીણુ થતું દેખાય છે, તેનો તે પ્રકૃષ્ટ અવસ્થાવાળા તે થકી સર્વ ક્ષય પણ સંભવે છે,—ચિકિત્સાથી રોગની જેમ, વાયુથી જલધરની જેમ. જે ચિકિત્સાથી રોગનો અંશે અંશે ક્ષય થતો દેખાય છે, તે ઉત્કૃષ્ટ ચિકિત્સાથી રોગનો સર્વાંશે સર્વથા ક્ષય પણ સંભવે છે. જે વાયરાથી વાદળા થોડે થોડે વિખેરાતા જાય છે, તે ઉત્કૃષ્ટ બળવાન વાયરાથી વાદળા સર્વથા વિખેરાવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. એમ જીવથી અવિભાગીભૂત-અલગ ન પાડી શકાય એવા આવરણુનો પ્રતિપક્ષસેવનાથી ક્ષય, ચિકિત્સા થકી રોગની જેમ, વાયુ થકી વાદળાની જેમ, અદુષ્ટ છે; એટલે આવરણુક્ષય જ ઘટવો હુકમ છે એવી જે મૂળ શંકા કરી હતી તે ચત્કિચિત છે, એમાં કાંઈ ભાલ નથી.

“કર્મ બંધ કોધાદિથી, હજી ક્ષમાદિક તેહ;

પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ?”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

હવે આમ સિદ્ધ થવાથી પ્રકૃતમાં-ચાલુ વાતમાં શું સિદ્ધ થાય છે? તો કે ‘અને તેના ક્ષયે સર્વજ્ઞાન છે, ‘તત્ક્ષયે ચ સર્વજ્ઞાન’, તે આવરણુનો ક્ષય થયે સર્વજ્ઞાન-સર્વજ્ઞેય-અવબોધ છે. કયા કારણુથી? ‘તતસ્વભાવપણુએ કરીને’—

આવરણુક્ષયે ‘તતસ્વભાવત્વેન’—તે જીવનો સ્વભાવ જ છે કે આવરણુક્ષયે સર્વજ્ઞાન પ્રતીત થાય. ‘દૃશ્યતે ચાવરણહાનિસમુત્થો જ્ઞાનાતિશય:’

તતસ્વભાવ-પણુએ કરીને —‘અને આવરણુહાનિથી સમુત્થ જ્ઞાનાતિશય દેખાય છે.’ આવરણુ-હાનિથી ઉપજેલો, નિદ્રાદિઆવરણુના ક્ષયવિશેષથી જન્મેલો જ્ઞાનાતિશય-જ્ઞાનપ્રકર્ષ દેખાય જ છે. અને આનો કોઈ અવિષય

નથી,—‘ન चास्य कश्चिदविषयः’, આ પ્રકૃષ્ટરૂપ જ્ઞાનાતિશયનો કોઈ જોયવિશેષ અવિષય-અગોચર નથી, કારણ કે સર્વ સતને જોય સ્વભાવનો અનતિક્રમ છે માટે, અર્થાત્ સર્વ સત છે તે જોયરૂપ હોઈ જોયસ્વભાવને ઉદ્ભવતા નથી માટે, અને કેવલના નિરાવરણપણાએ કરીને અપ્રતિસ્પદિતપણું છે માટે. અને ‘એમ સ્વાર્થઅનતિલંઘન જ છે,’ અર્થાત્ એમ એમ ઉક્ત સુક્તિથી પ્રકૃત સૂત્રનો સ્વાર્થ જે અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનપણું છે તેનું અનતિલંઘન જ-અનતિક્રમણ જ છે. કારણ કે લગવંતોનું જો પ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણું હોય તો વિતથ-અસત્ય અર્થપણાથી સૂત્રનો સ્વાર્થઅતિલંઘન પ્રસંગ આવે.

તાત્પર્ય કે-કેવલજ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ છે. એટલે ચંદ્રની * જેમ આત્મા તેવી ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિત છે, કાંઈ સ્થાપિત કરવાનો નથી. પણ તે કેવલ-જ્ઞાન સ્વભાવને ઘાતિ કર્મરૂપ આવરણ છે તે વાદળા જેવું છે. કેવલજ્ઞાનસ્વભાવી એટલે જેમ વાયુના સપાટાથી વાદળા દૂર થતાં ચંદ્ર પોતાના પૂર્ણ આત્મા નિરાવરણ અપ્રતિહત સ્વરૂપે પ્રકાશે છે; તેમ ઘાતિકર્મરૂપ વાદળા ચંદ્રવત્ ધર્મ સંન્યાસયોગરૂપ પવનના સપાટાથી વિખેરાઈ જતાં, આત્મ-ચંદ્ર પ્રકૃતિથી સ્થિત કેવલજ્ઞાન-ચંદ્રિકા દેલાવતો સતો પોતાના પૂર્ણ નિરાવરણ અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધર સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. અને આ લગવંતોનું ઘાતિકર્મ આવરણ ટળ્યું હોવાથી તેમનો વિશ્વપ્રકાશક કેવલજ્ઞાન સ્વભાવ પ્રગટ્યો છે, એટલે તેઓ અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરો છે જ્ઞાતિ સ્થિતં.

એ એમ જ છે, નહિં તો અવિકલ પરાર્થસંપાદનનો અસંભવ હોય એમ વ્યતિરેકથી કહી, લગવંતો અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરો છે, એમ સુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરે છે—

‘इत्थं चैतद, अन्यथा अविकल्पपरार्थसम्पादनासम्भवः, तदन्याशयाद्यपरिच्छेदादिति सूक्ष्मधिया भावनीयं ।

જ્ઞાનગ્રહણં चादौ सर्वा लब्धयः साकारोपयोगोपयुक्तस्येति ज्ञापनार्थम् ॥ ૧૫૮

॥ इति अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधराः ॥ ૨૫ ॥

^૫અર્થઃ—અને આ (અહર્તલક્ષણ વસ્તુ) એમ જ છે,—અન્યથા અવિકલ પરાર્થ-સંપાદનનો અસંભવ હોય,—તદન્યોના (તેનાથી અન્યોના) આશયાદિના અપરિચ્છેદને લીધે, એમ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ભાવવા યોગ્ય છે.

* “ સ્થિતઃ શીતાંશુવજીવઃ પ્રકૃત્યા આવશુદ્ધયા ।

ચંદ્રિકાવચ્ચ વિજ્ઞાનં તદાવરણમશ્રવત્ ॥

ઘાતિકર્માધ્રકલ્પં તદુક્તયોગાનિલાહતેઃ ।

યદાપૈતિ તદા શ્રીમાન્ જાયતે જ્ઞાનકેવલી ॥ ”

શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૮૩-૧૮૪.

અને આદિમાં જ્ઞાનનું બહુણુ સર્વ લબ્ધિઓ સાકાર ઉપયોગયુક્તને હોય છે એમ જ્ઞાપનાર્થ છે. ૧૫૮

॥ ઇતિ અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો ॥ ૨૫ ॥

વિવેચન

“શ્રી પદ્મપ્રભ જિન ગુણુનિધિ રે લાલ. જગતારક જગદીશ રે....વાલ્હેસર;
જિન ઉપગાર થકી લહે રે લાલ. ભવિજન સિદ્ધિ જગીશ રે....વા.”—શ્રીદેવચંદ્રણ.

હવે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—‘અને આ (અહંત્ લક્ષણુ વસ્તુ) એમ જ છે;’ આ અહંત્ લક્ષણુ વસ્તુ એમ જ—અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર પ્રકારે જ છે. વિપક્ષમાં બાધા કહી—‘અન્યથા અવિકલ પરાર્થસંપાદનનો અસંભવ હોય,—‘અન્યથા અવિકલ-પરાર્થસંપાદનાસમ્ભવ:’; અન્યથા—ઉક્ત પ્રકારના અભાવે અવિકલ—પરિપૂર્ણ પરાર્થનો—પરોપકારનો ભગવંતોને ઘટનાઅયોગ હોય. શાને લીધે? ‘તદન્યોના આશયાદિના અપરિચ્છેદને લીધે, તદન્યોના—‘તદન્યાશયાદ્યપરિચ્છેદાત્’; તે પુરુષાર્થોપયોગી ઇષ્ટ તત્ત્વથી વિલક્ષણુ અન્યોના આશયાદિના એટલે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવના અપરિચ્છેદને લીધે—અપરિજ્ઞાનને લીધે. કારણ કે સકલ હેયનું પરિજ્ઞાન સતે અવિકલ ઉપાદેય જાણવું શક્ય છે,—હેય-ઉપાદેયનું પરસ્પર અપેક્ષાવાળું આત્મલાભપણું છે માટે,—હ્રસ્વ-દીર્ઘની જેમ, પિતા-પુત્રની જેમ. એટલે સર્વને નહિં જાણતો શી રીતે અવિકલ પરાર્થસંપાદન કરે? એમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

અને અહીં પહેલું જ્ઞાન મૂક્યું છે, તે સર્વ લબ્ધિઓ સાકાર ઉપયોગ યુક્તને હોય છે એમ જણાવવા માટે છે,—સર્વા લબ્ધયઃ સાકારોપયુક્તસ્યેતિ જ્ઞાપનાર્થ.

પંક્તિકાઃ—इत्थं चैतद्—इत्थमेव—આમ જ, અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શન પ્રકારે જ, ઇતત્—આ, અહંત્લક્ષણુ વસ્તુ છે, વિપક્ષમાં બાધા કહી—અન્યથા—ઉક્ત પ્રકારના અભાવે, અવિકલપરાર્થ-સંપાદનાસમ્ભવઃ—અવિકલ પરાર્થ સંપાદનનો અસંભવ; અવિકલસ્ય—અવિકલ, પરિપૂર્ણ, પરાર્થસ્ય—પરાર્થનો, પરોપકારનો, ભગવંતોને ઘટનાઅયોગ હોય. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

તદન્યાશયાદ્યપરિચ્છેદાત્—તદન્યોના આશયાદિના અપરિચ્છેદને લીધે. તદન્યેષાં—પુરુષાર્થો-પયોગી ઇષ્ટ તત્ત્વથી વિલક્ષણુ તદન્યોના, આશયાદિનાં—આશયાદિના, અભિપ્રાય-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવોના, અપરિચ્છેદાત્—અપરિચ્છેદને લીધે, અનવબોધને લીધે. કારણકે સકલ હેયનું પરિજ્ઞાન સતે અવિકલ ઉપાદેય જાણવું શક્ય છે,—હેયોપાદેયના પરસ્પરાપેક્ષી આત્મલાભપણાને લીધે, હ્રસ્વ-દીર્ઘની જેમ, વા પિતા-પુત્રની જેમ. એટલે સર્વને નહિં જાણતાં (તેઓ) શી રીતે અવિકલ પરાર્થ-સંપાદન કરે?

॥ इति अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधराः ॥ २५ ॥

‘व्यावृत्तछद्मेभ्यः’ पृ६ व्याख्यान

६ एतेऽप्याजीविकनयमतानुसारिभिर्गोशालशिष्यैस्तत्त्वतः खल्वव्यावृत्तच्छद्धान एवेष्यन्ते,
“तीर्थनिकारदर्शनादागच्छन्तीति” वचनाद्, एतन्निवृत्त्यर्थमाह—१५९

૬અર્થ:—એઓ પણ આજીવિત્તે નયમતાનુસારી ગોશાલશિષ્યોથી તત્ત્વથી અવ્યાવૃત્ત-
છત્ત જ માનવામાં આવે છે,—“તીર્થનિકારના દર્શનથી આવે છે” એ વચનથી,—એની
નિવૃત્તિ અર્થે કહ્યું.—૧૫૬

विचयन

અર્થાત્ તીર્થહેલનાના-તીર્થહાનિના દર્શનથી તેઓ (તીર્થકરો) મુક્તિમાંથી પાછા આવે છે એવું તેઓનું કહેવું છે. આમ તેઓ કહે છે તે પરથી ફક્ત યાય છે કે તેઓ પોતાના તીર્થકરને ભલે શબ્દમાત્રથી અછઞ્ચસ્થ માનતા હો, પણ તત્ત્વથી-તો તેઓ ‘અવ્યાવૃત્તછઞ્ચ જ’-જેનું છઞ્ચ વ્યાવૃત્ત થયું નથી એવા-છઞ્ચસ્થ જ માને છે. એઓના આ મતના નિરસનાર્થે અત્રે વ્યાવૃત્તછઞ્ચ એ પદ કહ્યું છે.

છઠ્ઠા તે ધાતિર્થમ્ અથવા લગાધિકાર, તે જેને વ્યાવૃત્ત છે તે વ્યાવૃત્તછઠ્ઠા, એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

७ छादयतीति छद्म—घातिकर्माभिधीयते ज्ञानावरणादि, तद्वन्धयोग्यतालक्षणश्च भवाधिकार इति, असत्यस्मिन्कर्मयोगाभावात् । अत एवाहुरपरे “असहजाऽविद्येति” । एवं व्यावृत्तं छद्म येषां ते तथाविधा इति विग्रहः । १६०

અર્થ:—છાદે છે તે છત્ર, ઘાતિકર્મ-જ્ઞાનાવરણીયાદિ કહેવાય છે, અને તેનો બન્ધ-યોગ્યતાલક્ષણ ભવાધિકાર (કહેવાય છે),—આ નહિ સતે કર્મયોગનો અભાવ હોય છે માટે. અતઃ એવ બીજાઓએ કહ્યું છે કે ‘અવિદ્યા અસહજા’ છે. એમ વ્યાવૃત્ત છે છત્ર જેઓનું તે તથાવિધ, એમ વિગ્રહ છે. ૧૬૦

વિવેચન

“ચાર કર્મ ધનઘાતિ તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવના બીજ તણે આત્યંતિક નાશ ભે;

સર્વ ભાવ જ્ઞાતા દષ્ટા સહ શુદ્ધતા,

કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ ભે....અપૂર્વ અવસર.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

છાદયતીતિ છત્ર—છાદે છે, ઢાંકે છે તે છત્ર, જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિકર્મ : અને તે કર્મની બન્ધયોગ્યતારૂપ જે ‘ભવાધિકાર’ તે જ છત્ર કહેવાય છે; કારણ કે અસત્ય-

સ્મિન્ કર્મયોગાભાવાત્—આ કર્મબન્ધયોગ્યતારૂપ ભવાધિકાર ન હોય

છત્ર એટલે તો કર્મના યોગનો અભાવ હોય, કર્મનો સંબંધ હોય નહિ.

ઘાતિકર્મ એટલા માટે જ અન્યદર્શનીઓએ કહ્યું છે કે—‘અસહજા અવિદ્યા’

અથવા —‘અવિદ્યા અસહજા’ છે, અર્થાત્ અવિદ્યા છે તે જીવની સહજા-મા-

ભવાધિકાર સહભાવિની નથી, જીવની સ્વભાવભૂત નથી. એટલે કર્મકૃત આ

બુદ્ધિવિપર્યાસરૂપ અવિદ્યા કૃત્રિમ-અસહજા હોઈ, તે કર્મ વ્યાવૃત્ત

થતાં (દળતાં) વ્યાવૃત્ત થાય છે—ટળે છે, કર્મ દૂર થયે દૂર થાય છે. એમ વ્યાવૃત્ત છે

છત્ર જેઓનું તે વ્યાવૃત્તછત્ર; જેનું ભવાધિકારરૂપ-ઘાતિકર્મરૂપ છત્ર દૂર થયું છે,

દળ્યું છે, તે વ્યાવૃત્તછત્ર

આ ઘાતિકર્મનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય

અને અંતરય એ ચાર ‘ઘાતિકર્મ’ કહેવાય છે. તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત ગુણની

ઘાત કરે છે, માટે ‘ઘાતિકર્મ’—ઘાત કરનારા છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ

ઘાતિકર્મનું આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવ ગુણને આવૃત્ત કરી તેની ઘાત કરે છે.

સ્વરૂપ દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના દર્શન ગુણને આવરી તેની ઘાત કરે

છે. મોહનીયકર્મ આત્માના પરમ નિશ્ચયસ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને

પઞ્જિકા:—તદ્વચ્ચ ધત્યાદિ. તસ્ય—તેની, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મની, બન્ધયોગ્યતા—કષાયયોગ પ્રવૃત્તિરૂપા, લક્ષણ—સ્વભાવ છે, યસ્ય સ તથા—જેનો તે તથા. જ્ઞકાર સમુચ્ચય અર્થમાં અને ભિન્ન ક્રમવાળો છે. તેથી—ભવાધિકારશ્ચ—ભવાધિકાર,—છત્રકારણપણાને લીધે છત્ર કહેવાય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અસતિ ધત્યાદિ સુગમ છે.

અતઃ એવ—એટલા માટે જ, ભવાધિકાર અસાવે કર્મયોગઅભાવને લીધે, આહુ:—કહે છે, બોલે છે, અપરે—બીજાઓ, તીર્થો, અસહજા—જીવ સૃષ્ટિ અસહભાવિની, જીવસ્વભાવ નથી હોતી એમ અર્થ છે, અવિદ્યા—કર્મકૃત બુદ્ધિવિપર્યાસ,—કર્મવ્યાવૃત્તિ સતે તેની વ્યાવૃત્તિને લીધે. એવં—એમ, ‘કાર્ય’—કારણરૂપ. વ્યાવૃત્ત છત્ર યેષાં—વ્યાવૃત્ત થયું છે છત્ર જેઓનું ધત્યાદિ આ સુગમ છે.

તથા જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ ચારિત્ર ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. અંતરાય કર્મ આત્માના અનંત વીર્ય ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. આમ આત્માના સ્વભાવભૂત મૂળ ગુણની ઘાત કરતા હોવાથી આ ચારે ય કર્મોને 'ઘાતિ કર્મ' એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

આ ચાર ઘાતિકર્મમાં પણ મોહનીય કર્મ સર્વથી વધારે બળવાન છે. તે કર્મનો રાજા કહેવાય છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ બીજાં કર્મો ત્યારે આત્માના તે તે ગુણને આવરણુ માત્ર કરે છે, ત્યારે આ મોહનીય કર્મ તો આત્માના તે તે કર્મરાજા મોહનીય ગુણને વિપરીત સ્વરૂપાળો બનાવી દે છે. દર્શનમોહનીય આત્માના સમ્યગ્ નિશ્ચય-શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને વિપરીત-મિથ્યા શ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાત્વમાં ફેરવી નાંખે છે; અને ચારિત્રમોહનીય આત્માના સ્વભાવસ્થિતિરૂપ ગુણને વિભાવ-સ્થિતિપણમાં પલટાવી નાંખે છે. આમ આત્માના પરમ અમૃતમય ગુણને વિષમય વિકૃત સ્થિતિમાં પલટાવી નાંખવાનું મહાદુષ્ટ અધમ કૃત્ય (Villain's action) મોહનીય કર્મ કરે છે. બીજાં કર્મ તો માત્ર આવરણુ કે અંતરાય કરીને અટકે છે, ત્યારે આ મહાનુભાવ (!) મોહનીય કર્મ તો પોતાનું દોઢઝહાપણુ વાપરી ઉલટો બગાડો કરી મૂકે છે! એટલે જ એ આત્માનો ભયંકરમાં ભયંકર ને મોટામાં મોટો દુશ્મન (Ring-leader, arch enemy) છે. તે નાયકના જોર પર જ બીજાં કર્મોનું બળ નભે છે; તેનું જોર ક્ષીણ થતાં અન્ય કર્મોનું બળ પણ ક્ષીણ થાય છે, આમ અન્ય કર્મોનો આશ્રયદાતા-અન્નદાતા હોવાથી નેકનામદાર મોહનીયને કર્મોનો 'રાજા' કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

“કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં મુખ્યે આઠ;
તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ.
કર્મ મોહનીય ભેદ બે, દર્શન^૧ ચારિત્ર^૨ નામ;
હણે બોધ^૩ વીતરાગતા,^૪ અચૂક ઉપાય આમ.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રગ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આમ સર્વ કર્મમાં મુખ્ય એવા મોહનીયના દર્શનમોહનીય ને ચારિત્રમોહનીય એ બે ભેદ છે; તેમાં દર્શનમોહનીયને સમ્યક્બોધથી ને ચારિત્રમોહને વીતરાગતાથી હણી નાંખી આ ભગવંતોએ મોહનીય ઘાતિકર્મનો ઘાત-ક્ષય કર્યો, એટલે તત્ક્ષણ જ બાકીના ત્રણ ઘાતિકર્મ-જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય ને અંતરાય પણ ક્ષય પામ્યા. આમ ઘાતિકર્મરૂપ છદ્મ-આવરણુ દૂર થતાં આ ભગવંતો વ્યાવૃત્તછદ્ધ થયા.

‘અવ્યાવૃત્તછદ્ધ’ એ ગોશાલક મતનું યુક્તિથી નિરસન કરે છે—

‘નાક્ષીણે સંસારેડપક્ષર્ગઃ ક્ષીણે ચ જન્મપરિગ્રહ इत्यसन्, हेत्वभावेन सदा तदापत्तेः। न तीर्थनिकारो हेतुः, अविद्याऽभावेन तत्संभवाभावात्, तद्भावे च छद्मस्थास्ते, कुतस्तेषां केवलमपवर्गो वेति? भावनीयमेतत्।’ ૧૬૧

‘અર્થ’:-સંસાર અક્ષીણ સતે અપવર્ગ નથી; અને ક્ષીણ સતે જન્મપરિગ્રહ એ અસત્ છે,—હેતુ અભાવથી સદા તેની આપત્તિ હોય માટે. તીર્થનિકાર એ હેતુ નથી—અવિદ્યા—અભાવે તેના સંભવનો અભાવ છે માટે. અને તદ્દભાવે (અવિદ્યાના ભાવે) તેઓ છદ્ધસ્થો છે, તેઓને કેવલ વા અપવર્ગ ક્યાંથી હોય? એ ભાવન કરવા યોગ્ય છે.^{૧૬૧}

વિવેચન

“પદ્મપ્રભ જિન તુજ મુજ આંતરૂં, કિમ ભાંજે ભગવંત ?

કર્મ વિપાકે હો કારણ જોઈને, કેઈ કહે મતિમંત ।.”—શ્રી આનંદધનજી.

હવે ‘અવ્યાવૃત્ત છદ્ધ’ એમ જે ગોશાલમતાનુયાયી માને છે તેનું નિરસન કરી ‘વ્યાવૃત્ત છદ્ધ’ સ્થાપન કરવા માટે યુક્તિ દર્શાવે છે:—‘નાક્ષીણે સંસારેઽપવર્ગ:’—સંસાર અક્ષીણ સતે અપવર્ગ નથી અને ક્ષીણ સતે જન્મપરિગ્રહ એ અસત્ છે,—‘ક્ષીણે ચ જન્મપરિગ્રહ इत्यसत्’; અર્થાત્ સંસાર જો ક્ષીણ થયો નથી તો મોક્ષ નથી, અને જો ક્ષીણ થયો છે એમ કહો તો જન્મ ગ્રહણ કરે એમ કહેવું તે અસત્ છે, ખોટું છે.

કારણ કે ‘हेत्वभावेन सदा तदापत्ते:’ હેતુ અભાવથી સદા તેની આપત્તિ હોય માટે; અર્થાત્ હેતુના અભાવે તે સદા હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. જે નિષ્કારણ છે તે કાં તો સદા હોય ને કાં તો સદા ન હોય એ નિયમ છે; એટલે નિષ્કારણ—હેતુઅભાવે જન્મ ગ્રહણ થાય છે એમ કહો, તો સદાય તેને જન્મગ્રહણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

હવે જો એમ કહો કે તીર્થનિકાર—તીર્થઅવનતિ એ જન્મગ્રહણમાં હેતુ છે, તો તેમ નથી, ‘તીર્થનિકાર એ હેતુ નથી.’ કારણ કે ‘અવિદ્યાઅભાવે તેના સંભવનો અભાવ છે માટે;’ અર્થાત્ જો તેને મોહમમત્વરૂપ અવિદ્યાનો અભાવ છે, તો તેને ‘મારૂં તીર્થ’ એમ પોતાના તીર્થપ્રત્યે મોહનો અભાવ ઘટે છે, એટલે તીર્થનિકારહેતુથી તે જન્મના સંભવનો અભાવ છે. ‘અને તદ્દભાવે (અવિદ્યાના ભાવે) તેઓ છદ્ધસ્થો છે, તેઓને કેવલ વા અપવર્ગ ક્યાંથી હોય? એ ભાવનીય છે.’ અર્થાત્ તે અવિદ્યા તેને છે એમ કહો તો તેઓ હજી છદ્ધસ્થો છે, એટલે તેઓ કેવલઅભાવે તીર્થકર ક્યાંથી હોઈ શકે? ને તેઓનો મોક્ષ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે? એ ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

ગોશાલક્રમતની ખીજ દલીલોનો રદીઓ આપી, ભગવંતો વ્યાવૃત્તછદ્ધ છે એમ યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે—

‘ન चान्यथा भव्योच्छेदेन संसारशून्यतेत्यसदालम्बनं ग्राह्यं, आनन्त्येन भव्योच्छेदा-
सिद्धे:’, अनन्तानन्तकस्यानुच्छेदरूपत्वाद् । अन्यथा सकलमुक्तिभावेनेष्टसंसारिवदुपचरित-
संसारभाजः सर्वसंसारिण इति वलादापद्यते, अनिष्टं चैतदिति, व्यावृतच्छद्धान
इति ॥ ૩૬ ॥^{૧૬૨}

અર્થ—અને અન્યથા ભવ્યઉચ્છેદથી સંસારશૂન્યતા થશે એવું અસત્ આલંબન ગ્રહવા યોગ્ય નથી,—અનન્તપણાએ કરીને ભવ્યઉચ્છેદની અસિદ્ધિ છે માટે, અનન્તાનન્તકતું અનુચ્છેદરૂપપણું છે માટે. અન્યથા સકલના મુક્તિભાવથી ઇષ્ટ સંસારીની જેમ સર્વ સંસારીઓ ઉપચરિત સંસારભાગી છે એમ બલથી આવી પડશે, અને તે અનિષ્ટ છે. એટલા માટે વ્યાવૃત્તછદ્ધ છે. ॥૨૬॥ ૧૬૨

વિવેચન

“સેવો ઈશ્વર દેવ, જિણે ઈશ્વરતા હો નિજ અદ્ભુત વરી;
તિરોભાવની શક્તિ, આવિર્ભાવે હો સહુ પ્રગટ કરી.”—શ્રીદેવચંદ્રજી.

હવે વાદીની બીજી દલીલનું પણ નિરસન કરે છે: ‘અને અન્યથા ભવ્યઉચ્છેદથી સંસારશૂન્યતા થશે એવું અસત્ આલંબન ગ્રહવા યોગ્ય નથી.’ અન્યથા—નહિં તો, મોક્ષમાંથી પુનઃ અહીં આગમન ન હોય તો પછી ભવ્યોનો—
વ્યાવૃત્તછદ્ધનું મોક્ષગમનયોગ્ય ભવ્યોનો ઉચ્છેદ થશે, એટલે સંસારની શૂન્યતા
પ્રતિષ્ઠાપન થશે, એવું અસત્—ખોટું—મિથ્યા આલંબન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય—
પકડવા યોગ્ય નથી. કારણ કે ‘આનન્ત્યથી ભવ્યઉચ્છેદની અસિદ્ધિ છે માટે, અનન્તાનન્તકતું અનુચ્છેદરૂપપણું છે માટે.’ અર્થાત્ અનન્તપણાએ કરીને ભવ્યોના ઉચ્છેદની સિદ્ધિ નથી, અને ભવ્યો તો અનન્તાનન્ત છે, તેથી તેનું અનુચ્છેદરૂપપણું છે. એટલે આપ મહાનુભાવોને રખેને ભવ્યો ખૂટી જશે ને ભવ્યોનો ઉચ્છેદ થશે એવી ચિંતા કરવાની બીલકુલ જરૂર નથી! અને ‘અન્યથા સકલના મુક્તિભાવથી ઇષ્ટ સંસારીની જેમ સર્વ સંસારીઓ ઉપચરિત સંસારભાગી છે એમ બલથી આવી પડશે.’ અર્થાત્ આપ મહાનુભાવોને સંસારની જો આટલી બધી ચિંતા છે, તો ધારો કે તમારી માન્યતા પ્રમાણે તીર્થનિકારદર્શનથી મોક્ષમાંથી આગમન કરી તે ભવ્યોનો નિસ્તાર કરશે, એટલે બધાની મુક્તિ થઈ જશે; તો પછી તમે ઇષ્ટ માનેલ સંસારીની જેમ સર્વ સંસારીઓ ઉપચરિત સંસારભાગી થશે એવો પ્રસંગ બલથી—પરાણે આવી પડશે. ‘અને એ અનિષ્ટ છે,’ તમને—અમને ઇષ્ટ નથી. માટે ‘વ્યાવૃત્તછદ્ધ’ કહ્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

॥ इति व्यावृत्तछद्धानः ॥ २६ ॥

પણિકા—ન ચાન્યથા—ન ચ—ન જ, અન્યથા—મોક્ષમાંથી પુનઃ અહીં આગમનના અભાવે, ઇષ્ટસંસારિવત્—ઇષ્ટ સંસારીની જેમ, મોક્ષમાંથી વ્યાવૃત્ત વિવક્ષિત ગોસાલકાદિ સંસારીની જેમ.

અષ્ટમ અધિકાર આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સંપદ્

૨૭. જિન જાપક

‘જિનેમ્યઃ જાપકેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : પરમાર્થથી અજિનાદિ માનનારા કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી તત્ત્વાન્તવાદીઓનું નિરસન—

^૧એતેऽપિ કલ્પિતાવિદ્યાવાદિભિસ્તત્ત્વાન્તવાદિભિઃ પરમાર્થેનાજિનાદય એવેત્યન્તે
“આન્તિમાત્રમસદવિદ્યેતિ” વચનાદ, એતદ્વ્યપોહાયાહ—૧૬૪

‘જિણાણં જાવયાણં’—જિનેમ્યો જાપકેમ્યઃ

^૧અર્થઃ—એઓ પણ કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી એવા તત્ત્વાન્તવાદીઓથી પરમાર્થથી અજિનાદિ જ માનવામાં આવે છે,—“આન્તિમાત્ર અસત્ અવિદ્યા” એ વચનથી, એના વ્યપોહાર્થે કહ્યું—૧૬૪

‘જિનેને—જાપકેને’

વિવેચન

“જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;

ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ ભોવે રે....પડ દરિશણ.” શ્રી આનંદધનજી

આ ઉક્ત સ્વરૂપલક્ષણસંપન્ન અર્હંત ભગવંતો વળી કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી એવા તત્ત્વાન્તવાદીઓથી પરમાર્થથી અજિનાદિ જ માનવામાં આવે છે, તેના નિરાકરણ અર્થે અહીં ‘જિણાણં જાવયાણં’—જિનેમ્યઃ જાપકેમ્યઃ જિનેને—જાપકેને (જિન કરાવનારા એને) એ સૂત્ર કહ્યું છે. અર્થાત્ તત્ત્વાન્ત-તત્ત્વનિષ્કાર્ષ નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન જ વસ્તુ છે એમ વદવાનું શીલ છે જેઓનું તે તત્ત્વાન્તવાદીઓ કહેવાય છે; અને તેઓ બોદના ચોથા ભેદરૂપ માધ્યમિકો છે.

બૌદ્ધના ચાર ભેદ છે, તેનું સંગ્રેષ સ્વરૂપ દર્શાવતો શ્લોક પંજિકામાં ટાંક્યો છે, તે પ્રમાણે—(૧) વૈભાષિકો—તેમના મત અનુસાર પદાર્થ જ્ઞાનસમન્વિત છે. (૨) સૂત્રાન્તિકો—

તેમના મતે બાહ્ય વસ્તુવિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી. કારણ કે તે બૌદ્ધના ચાર ભેદઃ આલંબનના પ્રત્યયથી-નિમિત્તથી ઉપજે છે, એટલે સ્વજન્ય માધ્યમિકો પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કાળે તે ક્ષણિકપણાએ કરીને વ્યાવૃત્ત હોય છે, તેથી કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી કરીને તેના જ્ઞાનગત નીલઆદિ આકાર બીજી કોઈ રીતે ઘટતો તત્વાન્તવાદી નથી, એટલે તે પરથી તે બાહ્ય વસ્તુ પાછળથી અનુભેય જ છે, અનુમાન કરવા યોગ્ય જ છે, એટલે તે પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ નથી, જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ તો સ્વઆત્મા જ છે, કારણ કે તેનું સ્વસંવેદનરૂપપણું છે માટે. (૩) યોગાચાર-મત પ્રમાણે સાકાર બુદ્ધિ પરા છે. (૪) માધ્યમિકો-સ્વચ્છ એવી પરા સંવિદ્ને જ માને છે. આ બૌદ્ધો પણ બુદ્ધને જિનપણે માને છે. તેઓએ કહ્યું છે કે- ‘શૌદ્ધોદનિ (શુદ્ધોદન પુત્ર), દશબલ, બુદ્ધ, શાક્ય, તથાગત, મારજિત, અદ્વયવાદી, સમન્તભદ્ર, જિન અને સિદ્ધાર્થ (એ બુદ્ધના નામો છે).’

આ બૌદ્ધોના ઉક્ત ચોથા ભેદરૂપ માધ્યમિકો તે જ તત્વાન્તવાદીઓ છે. તેઓની માન્યતા પ્રમાણે નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન માત્ર જ સત્ છે, બાકી બીજા બધા સંવેદન બ્રાંતિમાત્ર હોઈ એકાન્તથી અસત્ છે, એટલે અવિદ્યા પણ કલ્પિત હોઈ અસત્ છે. આમ અવિદ્યા કલ્પિત

પણ્નિકાઃ—તત્વાન્તવાદિભિઃ । તત્વાન્તં—તત્વાન્ત, તત્ત્વનિષ્કાર્ષપ નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન જ વસ્તુતાથી વદિતું શીલં ચેષાં—વદવાનું શીલ છે જેઓનું, તે તથા—તે તથા,—તત્વાન્તવાદી, તૈઃ—તેઓથી. અને એઓ સુગતશિષ્યોના અતુથં પ્રસ્થાનવર્તી માધ્યમિકો છે એમ સંભાવાય છે. કારણકે તેઓનો જ નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન માત્ર શિવાય સંવેદનાન્તરોનો બ્રાન્તિમાત્રપણે એકાન્તથી જ અસત્ત્વ અવ્યુપગમ (નહિં હોવાપણાની માન્યતા) છે માટે. અને તથાપ્રકારે સૌગત (બૌદ્ધ) પ્રસ્થાન-અતુષ્ટયનું આ લક્ષણ છે કે—

“અર્થા જ્ઞાનસમન્વિતો મતિમતા વૈભાષિકેણોચ્યતે,
પ્રત્યક્ષો ન હિ વાહ્યવસ્તુવિસરઃ સ્વત્રાન્તિકૈરાશ્રિતઃ ।

યોગાચારમતાનુગૈરભિહિતા સાકારબુદ્ધિઃ પરા,
મન્યન્તે વત મધ્યમાઃ કૃતધિયઃ સ્વચ્છાં પરં સંવિદમ્ ॥”

(અર્થાત્) મતિમંત વૈભાષિકથી અર્થ જ્ઞાનસમન્વિત કહેવાય છે; સ્વત્રાન્તિકોથી આશ્રય કરવામાં આવેલો બાહ્ય વસ્તુવિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી; યોગાચાર મતાનુગામીઓથી સાકાર બુદ્ધિ પરા કહેવાઈ છે; કૃત-બુદ્ધિ મધ્યમો તો સ્વચ્છ એવી પરા સંવિદ્ને ભાવે છે.

પ્રત્યક્ષો ન હિ વાહ્યવસ્તુવિસરઃ—બાહ્ય વસ્તુવિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી, કારણકે તે આલંબન-પ્રત્યયપણાથી સ્વજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનકાળે ક્ષણિકપણાએ કરીને વ્યાવૃત્તપણાને લીધે તત્જ્ઞાનગત નીલ આદિ આકારની અન્યથાઅનુપપત્તિ વશે પાછળથી અનુભેય જ છે. તે જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ તો સ્વાત્મા જ છે,—સ્વસંવેદનપણાને લીધે. તથા તેઓથી પણ બુદ્ધ જિનપણે માનવામાં આવે છે. તે કહ્યું છે કે—

“શૌદ્ધોદનિ દશવલો, બુદ્ધઃ શાક્યસ્તથાગતઃ સુગતઃ ।
મારજિદદ્વયવાદી, સમન્તભદ્રો જિનશ્ચ સિદ્ધાર્થઃ ॥”

છે એમ વદનારા આ કલ્પિતઅવિદ્યાવાદીઓનું વચન છે કે 'આન્તિમાત્રમસત્ અવિદ્યા'—
'આન્તિમાત્ર અસત્ અવિદ્યા;' અર્થાત્ અવિદ્યા આન્તિમાત્ર—માત્ર વિભ્રમરૂપ હોઈ અસત્ છે,
અવિદ્યમાન છે. આવા કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી આ તત્વાન્તવાદી બૌદ્ધો 'શૌલ્કોદ્દનિ' ઇ.
સ્ત્રોત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ભલે શબ્દ માત્રથી જિનાદિ માનતા હો, પણ પરમાર્થથી—તત્ત્વથી
તો તેઓ અજિનાદિ જ છે એમ એઓના ઉક્ત વચન પરથી ફલિત થાય છે. એટલે
તેઓના નિરસન અર્થે અત્રે 'જિનેમ્યઃ જાપકેમ્યઃ'—જિનોને—જાપકોને એ વિશિષ્ટ
સૂત્રપદ મૂક્યું છે.

“શુદ્ધ નિમિત્તી પ્રભુ ગ્રહો, કરી અશુદ્ધ પર હેય હો મિત્ત !

આત્માલંબી શુણ્ડથી, સહુ સાધકનો ધ્યેય હો મિત્ત !....કયું જાણું.

જિમ જિનવર આલંબને, સધે એકતાન હો મિત્ત !

તિમ તિમ આત્માલંબની, ગ્રહે સ્વરૂપ નિદાન હો મિત્ત !—કયું જાણું.” શ્રી દેવચંદ્રભ.

રાગાદિના જેતાપણા થકી જિનો એમ વ્યાખ્યા કરી, અસત્ રાગાદિનો જય હોય નહિં ને આન્તિ-
માત્ર કલ્પના પણ અસંગતા જ છે, કારણકે નિમિત્ત વિના આન્તિ ધટે નહિં, એમ યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે—

૨તત્ર રાગદ્વેષકષાયેન્દ્રિયપરીષહોપસર્ગઘાતિકર્મજેતૃત્વાજિનાઃ । ન સ્વલ્પેષામસતાં
જયઃ, અસત્ત્વાદેવ હિ સકલવ્યવહારગોચરાતીતત્ત્વેન જયવિષયતાડયોગાત્ । આન્તિમાત્ર-
કલ્પનાપ્યેષામસદ્ગતૈવ, નિમિત્તમાત્રમન્તરેણ આન્તેરયોગાત્ । ૧૬૫

૨અર્થઃ—તેમાં રાગ-દ્વેષ, કષાય-ઇન્દ્રિય, પરીષહ-ઉપસર્ગ, અને ઘાતિકર્મના જેતાપણાને
લીધે જિનો. ખરેખર ! અસત્ એવા એઓનો (રાગાદિનો) જય ન હોય,—અસત્ત્વપણા થકી જ
સ્ફુટપણે સકલ વ્યવહારગોચરાતીતપણાએ કરીને જયવિષયતાનો અયોગ હોય માટે; એઓની
(રાગાદિની) આન્તિમાત્રની કલ્પના પણ અસંગતા જ છે,—નિમિત્ત વિના આન્તિનો અયોગ
હોય માટે. ૧૬૫

પંક્તિકાઃ—ન ઇત્યાદિ. ન સ્વલ્પ—ન જ, ઇષાં—આનો, રાગાદિનો, અસતાં—અસત્ એવાનો,
અવિદ્યમાનોનો, જયઃ—જય, નિગ્રહ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અસત્ત્વાદેવ—અસત્ત્વપણા થકી
જ, અવિદ્યમાનપણા થકી જ, હિ—સ્ફુટપણે, સકલવ્યવહારગોચરાતીતત્ત્વેન—સકલ વ્યવહાર
ગોચરથી અતીતપણાએ કરીને, નિમિત્ત લોકવ્યવહારની યોગ્યતાના અપેક્ષાએ કરીને,—વાન્ધ્યેય
(વૈધ્યાપુત્ર) આદિની જેમ, જયવિષયતાડયોગાત્—જયક્રિયા પ્રતિ વિષયભાવના અયોગને લીધે.

આન્તિમાત્રકલ્પનાડપિ—આન્તિમાત્ર કલ્પના પણ,—‘આન્તિમાત્રમસદ્ અવિદ્યમાન’ આન્તિ
માત્ર અસત્—અવિદ્યમાન એ વચનથી,—નહિં કે કેવલ જય એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે,
ઇષાં—એઓની, રાગાદિની, અસદ્ગતૈવ—અસંગતા જ, અધટમાના. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—
નિમિત્ત—નિમિત્ત,—શુણ્ડથી પૃથક્ એવું કર્મરૂપ, અન્તરેણ—વિના, આન્તેરયોગાત્—આન્તિના
અયોગને લીધે.

વિવેચન

“જે તે જીત્યારે તિથે હું જીતિયો રે,

યુરુષ કિશ્યું મુજ નામ ?....પંથડો નિહાળુ રે.”—શ્રી આનંદધનજી

જયંતીતિ જિનઃ—જીતે તે જિન એમ વ્યુત્પત્તિ અર્થથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે ‘રાગ-રૂપ, કષાય-ઇન્દ્રિય, પરીપહ-ઉપસર્ગ’ અને ધાતિકર્મના જેતાપણા થકી જિનો’—રાગાદિકના જીતનારપણા થકી જિનો છે. ‘ન સ્વલેષામસર્તાં જયઃ’

અસત્ એવા બરેબર ! અસત્ એવા એઓનો (રાગાદિનો) જય ન હોય,—રાગાદિનો જય અસત્ત્વપણા થકી જ સ્ફુટપણે સકલ વ્યવહારગોચરાતીતપણાએ કરીને જયવિષયતાના અયોગને લીધે, અર્થાત્ અસત્ છે, છે જ નહિ, અવિદ્યમાન છે, એવા આ રાગાદિનો જય હોય નહિ.

કારણ કે ‘વંધ્યાપુત્રની જેમ’ અસત્ત્વપણા થકી જ તે સર્વ વ્યવહારના ગોચરથી-વિષયથી અતીત—પર છે, એટલે તેના જયવિષયપણાનો પણ અયોગ-અસંભવ છે, તે જયનો વિષય પણ બની શકે એમ નથી.

ત્યારે વાદી કહેશે—આ રાગાદિ તો બ્રાંતિમાત્ર છે, તેને નિરુત્તર કરવા માટે કહ્યું—‘આન્તિમાત્રકલ્પનાપ્યેવામસદ્ગતૈવ’—‘એઓની (રાગાદિની) બ્રાંતિમાત્રની કલ્પના પણ અસંગતા જ છે—નિમિત્ત વિના બ્રાંતિના અયોગને લીધે,’—

બ્રાંતિમાત્ર નિમિત્તમાત્રમન્તરેણ આન્તેરયોગાત્; એ રાગાદિ બ્રાંતિમાત્ર છે કલ્પના પણ એવી જો કલ્પના કરો તો તે પણ અસંગત જ છે, અઘટમાન જ છે, ઘટતી જ નથી. કારણ કે જીવથી પૃથક્-ભિન્ન એવા કર્મરૂપ નિમિત્ત કારણ વિના બ્રાંતિનો અયોગ-અઘટમાનપણું છે. નિમિત્ત વિના બ્રાંતિ થઈ ક્યાંથી ? માટે તમે માનેલી બ્રાંતિનું નિમિત્ત કારણ હોવું જ જોઈએ.

નિમિત્ત અસત્ નથી ને ચિત્તિમાત્રથી જ બ્રાંતિ નથી એમ કહી, તે બ્રાંતિમાત્રના અસત્ત્વમાં—નહિ હોવાપણામાં અનુભવબાધા દર્શાવે છે—

૨ ન ચાંસદેવ નિમિત્તમ્, અતિપ્રસન્નમ્ । ચિત્તિમાત્રાદેવ તુ તદભ્યુપગમેડનુપરમ્ હત્ય-નિર્મોક્ષપ્રસન્નઃ । તથાપિ તદસત્ત્વેડનુભવબાધા ।^{૧૬૬}

૩ અર્થઃ—અને નિમિત્ત અસત્ જ નથી,—અતિપ્રસંગને લીધે. પુનઃ ચિત્તિમાત્ર થકી જ તેના (બ્રાંતિમાત્રના) અભ્યુપગમમાં અનુપરમ હોય,—એમ અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવે. તથાપિ તેના અસત્ત્વમાં અનુભવબાધા છે.^{૧૬૬}

વિવેચન

“ નામે ગાળે પરમ આહ્વાદ, પ્રગટે અનુભવ રસ આસ્વાદ;
તેથી થાયે મતિ સુપ્રસાદ, સુષુતાં ભાંજે રે કાંઈ વિષય વિષાદ....

રે જિણુંદા તોરા નામથી મન ભીનો. ”—શ્રી દેવચંદ્રભ

એટલે મુંઝાઈને વાદી કહેશે—એ નિમિત્ત તો અસત્ છે. તે માટે રહીઓ આપ્યો—
'ન ચાસદેવ નિમિત્ત' અને નિમિત્ત અસત્ જ નથી,—અતિપ્રસંગને લીધે—'અતિપ્રસંગાત્';
અર્થાત્ ના, એમ નથી, કારણ કે જો એમ હોય તો તો અતિ-
નિમિત્ત પ્રસંગ હોય આવે. જે અહિં હોય તેનું સદાય સત્ત્વ હોવાપણું
અસત્ નથી હોય, વા સદાય અસત્ત્વ—નહિં હોવાપણું હોય, આ નિયમ છે.
અર્થાત્ કારણ વગરનું જે છે તે કાં તો સદાય હોય ને કાં તો સદાય
ન હોય. એટલે તમે જો બ્રાંતિ કારણ વગરની—નિષ્કારણ છે એમ કહો તો તે સદાય
હોવી જોઈએ ને કાં તો કદી પણ ન હોવી જોઈએ.

ત્યારે વાદી વદશે—ચિતિમાત્રથી જ તે બ્રાંતિમાત્ર ઉપજે છે. તેનો રહીઓ આપતાં
કહ્યું—'ચિતિમાત્રાદેવ તુ તદ્ભ્યુપગમેऽનુપરમઃ' પુનઃ ચિતિમાત્ર થકી જ તેના (બ્રાંતિ-
માત્રના) અભ્યુપગમમાં અનુપરમ હાય, એમ અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ
ચિતિમાત્રથી જ આવે—'ઈત્યનિર્મોક્ષપ્રસંગઃ'; અર્થાત્ સ્વવ્યતિરિક્ત—પોતાથી જૂદા
બ્રાંતિ માનવામાં એવા કર્મરૂપ સહકારીથી રહિત એવી ચિતિમાત્ર થકી જ તે
અનિર્મોક્ષનો બ્રાંતિમાત્ર ઉપજે છે એમ માનો તો બ્રાંતિમાત્રનો ઉપરમ—ઉચ્છેદ
પ્રસંગ થશે નહિં, બ્રાંતિ કદી પણ વિરામ પામશે નહિં, અટકશે નહિં;
કારણ કે અબ્રાંત જ્ઞાનોમાં પણ બ્રાંતિનિમિત્તપણે પરિકલ્પિત ચિતિ-

પઞ્જિકા:—પર આશંકાના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન ચ—ન જ, અસદેવ—અસત્ જ, ન કિંચિત્
જ એમ અર્થ છે, નિમિત્ત—નિમિત્ત, પ્રકૃત બ્રાંતિનું. હેતુ કહ્યો—અતિપ્રસંગાત્—અતિપ્રસંગને લીધે.
અહિં થકી નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ હોય એવી પ્રાપ્તિને લીધે. પુનઃ પણ આશંકીને કહ્યું—

ચિતિમાત્રાદેવ તુ—ચિતિમાત્ર થકી પુનઃ, સ્વવ્યતિરિક્ત કર્મલક્ષણ સહકારિરહિત એવા ચૈતન્ય-
માત્ર થકી જ, તદ્ભ્યુપગમે—તેના—બ્રાંતિમાત્રના અભ્યુપગમમાં, અનુપરમઃ—અનુપરમ, બ્રાંતિમાત્રનો
અનુચ્છેદ થશે,—અબ્રાંત જ્ઞાનોમાં પણ બ્રાંતિનિમિત્તતાથી પરિકલ્પિત ચિતિમાત્રના ભાવને લીધે. તેથી
શું ? તે માટે કહ્યું—ઈતિ—એમ, અનિર્મોક્ષપ્રસંગઃ—અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ, સંસારના અનુચ્છેદની
આપતિ થશે,—ચિતિમાત્રના મોક્ષમાં પણ ભાવને લીધે.

અભ્યુપગમ કરીને પણ (પાશંતર : અભ્યુપગમમાં પણ) દ્વપણ કહ્યું—તથાપિ—ચિતિમાત્ર થકી
જ બ્રાંતિમાત્રના અભ્યુપગમમાં પણ, તદ્સત્ત્વે—તેના અસત્ત્વમાં, બ્રાંતિમાત્રના અસત્ત્વમાં, અનુભવ-
વાદા—અનુભવવામાં, તેનું સ્વયં સંવેદન પ્રાપ્ત થતું નથી, (જેમકે) અસત્ શશશૃંગાદિ અનુભવાતું
નથી.

માત્રનો ભાવ-હોવાપણું હોય માટે, એટલે કદી પણ મોક્ષ થવાનો પ્રસંગ આવશે નહિં, સંસારના અનુચ્છેદની પ્રાપ્તિ થશે. કારણ કે ચિતિ થકી મોક્ષમાં પણ બ્રાંતિ ઉપજ્યા કરશે, એટલે મોક્ષ કયાં રહ્યો? એવી સ્થિતિ થશે. આમ બ્રાંતિમાત્રપણાનું નિરસન કર્યું”.

હવે ફલીલની ખાતર ધારો કે વાદીના માનવા પ્રમાણે ચિતિમાત્ર થકી જ બ્રાંતિ-માત્ર છે, ‘તથાપિ તેના (બ્રાંતિમાત્રના) અસત્ત્વમાં અનુભવબાધા છે;—તથાપિ તદસત્ત્વેઽનુભવ, વાધા’, તે બ્રાંતિમાત્રના અસત્ત્વમાં-નહિં હોવાપણામાં બ્રાંતિમાત્રના અનુભવબાધા છે; અર્થાત્ બ્રાંતિમાત્ર કહો તો પણ તે બ્રાંતિમાત્ર અસત્-અવિદ્યમાન છે એમ કહેવામાં અનુભવબાધા ઉપજે છે, અનુભવબાધા તેવું સ્વયં સંવેદન પ્રાપ્ત થતું નથી. બ્રાંતિમાત્ર જો અસત્-અવિદ્યમાન જ હોય તો તેનો અનુભવ ઉપજે નહિં, સંવેદન થઈ શકે નહિં. જેમ શશશૃંગાદિ અસત્ છે—છે જ નહિં, એટલે તેનો અનુભવ થઈ શકશે નહિં; તેમ બ્રાંતિમાત્ર જો અસત્ છે, તો આ બ્રાંતિમાત્ર છે એવો અનુભવ કેમ થઈ શકશે વારુ ?

મૃગતૃષ્ણાદિ અનુભવના દૃષ્ટાંતથી રાગાદિ ચિતિમાત્ર નિષ્પન્ન નથી એમ દર્શાવી, ઉક્ત યુક્તિથી જો અસત્ કે બ્રાંતિમાત્ર નથી એવા રાગાદિના જેતાપણાથકી તાત્ત્વિક જિનાદિની સિદ્ધિ કરે છે—

“ન हि मृगतृष्णिकादावपि जलाद्यनुभवोऽनुभवात्मनाऽप्यसन्नेव, आविद्वदङ्गनादि-सिद्धमेतत् । न चायं पुरुषमात्रनिमित्तः, सर्वत्र सदाऽभावानुपपत्तेः । नैवं चित्तिमात्र-निबन्धना रागादय इति भावनीयम् ।

एवं च तथाभव्यत्वादिसामग्रीसमुद्भूतचरणपरिणामतो रागादिजेतृत्वादिना तात्त्विक-जिनादिसिद्धिः ॥ २७ ॥^{૧૬૭}

અર્થ:—કારણકે મૃગતૃષ્ણિકા આદિમાં પણ જલાદિ અનુભવ અનુભવાત્માથી (અનુભવ સ્વરૂપથી) પણ અસત્ જ નથી. આ આ-વિદ્વદ્અંગનાદિને સિદ્ધ છે. અને આ (મૃગ-તૃષ્ણિકાદિ અનુભવ) પુરુષમાત્ર નિમિત્તવાળો નથી, સર્વત્ર સદા અભાવની અનુપપત્તિ હોય માટે; અને એમ રાગાદિ ચિતિમાત્ર નિબન્ધનવાળા નથી, એમ ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

અને એમ તથાભવ્યત્વાદિ સામગ્રીથી સમુદ્ભૂત ચરણપરિણામ થકી રાગાદિના જેતૃત્વઆદિ વડે તાત્ત્વિક જિનાદિની સિદ્ધિ છે. ॥ ૨૭ ॥^{૧૬૭}

વિવેચન

“પ્રણમું ચરણ પરમશુર જિનના, હંસ તે મુનિજન મનના,

વાસી અનુભવ નંદન વનના, લોગી આનંદધનના;

મોરા સ્વામી હો તોરો ધ્યાન ધરીજે,

ધ્યાન ધરિજે હો સિદ્ધિ વરીજે, અનુભવ અમૃત પીજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉપરમાં બ્રાંતિમાત્રનું અસત્પણું માનવામાં અનુલવબાધા આવે છે એમ કહ્યું, તે અનુલવબાધા શી રીતે આવે છે, તેનું કારણ અત્રે વ્યતિરેકથી પ્રતિવસ્તુઉપમાના ઉપન્યાસથી લાવત કરતાં કહ્યું—ન હિ મૃગતૃણિકાદાવપિ જલાચનુભવો—

મૃગતૃણાદિ અનુલવ ‘મૃગતૃણિકા આદિમાં પણ જલાદિ અનુલવ અનુલવાત્માથી (અનુલવ સ્વરૂપથી) પણ અસત્ જ નથી,—‘અનુભવાત્મનાપ્યસન્નેવ’—

અનુલવસ્વરૂપે આ આ-વિદ્વદ્ગંગનાદિને સિદ્ધ છે. મૃગતૃણિકા, દ્વિચન્દ્ર એ આદિ મિથ્યારૂપ બ્રાંતિમાત્ર વિષયમાં પણ જે તદ્જ્ઞાનવૃત્તિરૂપ અનુલવ છે, તે ‘અનુલવાત્માથી’—જ્ઞાનરૂપ અનુલવસ્વરૂપથી પણ અસત્ જ છે એમ નથી. અર્થાત્ ઝાંઝવાના જલ વગેરે જે છે, તે મિથ્યા બ્રાંતિમાત્ર છે, છતાં આ ઝાંઝવાના જલ છે એમ અનુલવ તો થાય જ છે; અને આ અનુલવ તેનાં વિષયને આશ્રી લહે અસત્ હો, પણ ‘આ ઝાંઝવાના જલ છે’ એવા અનુલવસ્વરૂપે તો તે અસત્ જ છે એમ નથી, અપિ તુ તે અનુલવ તો સાચો જ છે. એમ આ વસ્તુ વિદ્વાનથી માંડી સ્ત્રી આદિ પર્યંતને સિદ્ધ છે, સર્વ જનને પ્રતીત છે.

હવે વાદી કહેશે કે—આ અનુલવ તો પુરુષમાત્રનિમિત્તે છે, તેનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું—‘ન ચાયં પુરુષમાત્રનિમિત્તઃ’—‘અને આ (મૃગતૃણિકાદિ અનુલવ) પુરુષમાત્રના નિમિત્તવાળો નથી,’—સર્વત્ર સદા અલાવની અનુપપત્તિ હોય માટે.

મૃગતૃણાદિ અનુલવ આ ઝાંઝવાના જલ આદિ અનુલવ છે તે પોતાનાથી જૂદા એવા પુરુષમાત્ર નિમિત્તવાળો સૂર્યકિરણાદિ કારણથી નિરપેક્ષપણે માત્ર પુરુષના જ નિમિત્તે હોય છે નથી એમ નથી. કારણ કે જો એમ હોય તો સર્વત્ર—સર્વક્ષેત્રે સર્વ દષ્ટામાં સદા—સર્વ કાલ તેના અલાવનું અઘટમાનપણું હોય; અનુપરમપ્રાપ્તિ હોય. અર્થાત્ સૂર્યકિરણાદિ કારણની અપેક્ષા વિના માત્ર પુરુષના નિમિત્તે જ તે મૃગજલનો અનુલવ થતો હોય, તો સર્વક્ષેત્રે સર્વ દષ્ટાને સર્વ કાલે તેવો અનુલવ થયા જ કરવો જોઈએ, પણ પુરુષમાત્રનિમિત્તે તેવો અનુલવ થતો દેખાતો નથી.

પક્ષિકા—આ જ (અનુલવબાધા) વ્યતિરેકથી પ્રતિવસ્તુના ઉપન્યાસથી લાવતાં કહ્યું—ન હિ મૃગતૃણિકાદાવપિ—નહિ મૃગતૃણિકાદિમાં પણ, મરુમરીચિકા-દ્વિચન્દ્ર આદિ મિથ્યારૂપ વિષયમાં પણ, સત્ય અલિપ્ત જલાદિની વાત તો દૂર રહો, અનુભવઃ—તદ્જ્ઞાનવૃત્તિ, અનુભવાત્મનાં—અનુલવાત્માથી, જ્ઞાનાત્માથી અપિ—પણ, અસન્નેવ—અસત્ જ, —સવિષયતાથી તો અસત્ હોય પણ એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. આવિદ્વદ્ગંગનાદિસિદ્ધમેતત્—આ વિદ્વાનથી માંડી સ્ત્રીઆદિ પર્યંતને સિદ્ધ છે, સર્વજનને પ્રતીત છે એમ અર્થ છે. અત્રે જ વિશેષ કહ્યો—ન ચાયં—અને નથી આ, મૃગતૃણિકાદિ અનુલવ, પુરુષમાત્રનિમિત્તઃ—પુરુષમાત્ર—પુરુષ જ, સ્વવ્યતિરિક્ત રવિકરાદિ કારણનિરપેક્ષ તેનો અનુલવવાન, નિમિત્ત—હેતુ, यस્ય સ તથા—જેનો છે તે તથા, પુરુષમાત્રનિમિત્ત. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સર્વત્ર—સર્વત્ર ક્ષેત્રે વા દષ્ટામાં, સદા—સર્વકાલ, અભાવાન્નુપપત્તેઃ—અલાવની અનુપપત્તિને લીધે, અનુપરમ પ્રાપ્તિને લીધે. પ્રસ્તુત ચોજના કહી—ન-ન જ, एवं—એમ, મૃતૃણિકાદિ અનુલવવત્, ચિત્તિમાત્રનિવન્ધના રાગાદયઃ—રાગાદિ ચિત્તિમાત્ર નિબન્ધનવાળા, કિન્તુ ચૈતન્યવ્યતિરિક્ત પૌદ્ગલિક કર્મરૂપ સદ્ધારિ નિમિત્તવાળા, ઇતિ માવનીયં—પૂર્વવત્ આની લાવના કાર્ય છે.

આ ઉપરથી ક્લિત થાય છે. કે ‘એમ રાગાદિ’ ચિતિમાત્ર નિબન્ધનવાળા નથી એમ લાવનીય છે—‘નૈવ ચિતિમાત્રનિબન્ધના રાગાદયઃ’; જેમ મૃગજલાદિ અનુભવ પુરુષમાત્ર નિમિત્તવાળા નથી, પણ અન્ય નિમિત્તવાળા પણ છે; રાગાદિ ચિતિમાત્ર તેમ રાગાદિ પણ ચિતિમાત્ર નિબન્ધનવાળા—ચૈતન્યમાત્ર કારણવાળા નિબન્ધનવાળા નથી, નથી, પણ ચૈતન્ય વ્યતિરિક્ત પૌદ્ગલિક કર્મરૂપ સહકારિ નિમિત્તવાળા પણ છે. અર્થાત્ મૃગજલ બ્રંતિમાત્ર અસત્ છે, છતાં તેનો અનુભવ અનુભવરૂપે અસત્ નથી; અને આ અનુભવ પુરુષમાત્રનિમિત્તે જ ઉપજતો નથી, પણ પુરુષના તેમજ સૂર્યકેરણાદિ અન્ય સહકારી કારણના સંયોગે ઉપજે છે. પણ રાગાદિ છે તે તો બ્રંતિમાત્ર પણ નથી ને અસત્ પણ નથી, તો પછી તેનો અનુભવ તો અસત્ ક્યાંથી જ હોય? અને આ અનુભવ પણ માત્ર ચૈતન્યના જ નિમિત્તે ઉપજતો નથી, પણ ચૈતન્યના અને પૌદ્ગલિક કર્મરૂપ સહકારી કારણના સંયોગે જ ઉપજે છે, એમ લાવન કરવા યોગ્ય છે.

આમ રાગાદિ બ્રંતિમાત્ર નથી, અસત્ નથી, પણ અનુભવસિદ્ધ છે, એટલે તેના જેતાપણાથી જિનો તે યથાર્થ જ કહ્યું છે. એટલે જ ઉપસંહાર કર્યો—‘અને એમ તથાભવ્ય-ત્વાદિ સામગ્રીથી સમુદ્ભૂત ચરણપરિણામ થકી રાગાદિના જેતૃત્વ આદિ વડે તાત્ત્વિક જિનાદિની સિદ્ધિ છે.’ એવા પ્રકારે તથાભવ્યત્વ આદિ સામગ્રીથી ઉપજેલા ચારિત્રપરિણામ થકી રાગાદિના જેતાપણા—તાત્ત્વિક જિનાદિસિદ્ધિ જાપકપણા વડે તાત્ત્વિક જિન-જાપકની સિદ્ધિ છે. રાગાદિના જેતાપણાથી તેઓ પોતે તો જિનો હોય છે, એટલું જ નહિ પણ બીજાના રાગાદિનો જય કરાવવામાં પણ સ્વગત સ્વરૂપચિંતનાદિ ભક્તિપ્રકારથી ઉપકારી સહાય નિમિત્ત થઈ ‘જાપક’ પણ છે. એમ ‘જિનોને જાપકોને’ એ પદ સિદ્ધ થયું.

॥ इति जिनेभ्यः जापकेभ्यः ॥ २७ ॥

૨૮. તીર્ણ તારક

‘તીર્ણેભ્યઃતારકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ સૂત્રનું પ્રયોજનઃ આવર્તકાલકારણવાદીનું નિરાકરણ—

‘એતે ચાવર્તકાલકારણવાદિભિરનન્તશિષ્યૈર્ભાવતોઽતીર્ણાદય એવેષ્યન્તે “કાલ એવ કૃત્સ્નં જગદાવર્તયતીતિ વચનાદ, એતન્નિરાસાયાહ—’૧૬૮

‘તીર્ણેભ્યસ્તારકેભ્યઃ’

પ્રત્યર્થઃ—અને એઓ—આવર્તકાલકારણવાદી અનંતશિષ્યોથી ભાવથી અતીર્ણાદિ જ માનવામાં આવે છે, “કાળ જ સમસ્ત જગતને આવર્તે છે” એ વચનથી,—એના નિરાસ અર્થે કહ્યું—’૧૬૮

‘તીર્ણાને—તારકાને’

વિવેચન

“તાહરે દરિશને નિસ્તર્યો,

મુજ સિદ્ધાં સવિ કામ રે....શાંતિ જિન....”—શ્રી આનંદધનજી

અને ઉક્ત સર્વ ગુણલક્ષણ જેમાં સાંગોપાંગ ઘટાબ્યા એવા આ અર્હંત લગવંતો ‘આવર્તકાલકારણવાદી અનંત-શિષ્યોથી અતીર્ણાદિ જ માનવામાં આવે છે,’ એના નિરાસ અર્થે—‘તીર્ણેભ્યઃ તારકેભ્યઃ’ એ સૂત્ર કહ્યું. મનુષ્ય-નારક આદિ પર્યાયના પરિવર્તરૂપ-ફેરારૂપ જે આવર્ત છે, ભવનો ફેરો છે, તેનું કારણ-નિમિત્ત કાળ જ એમ જે વહે છે તે આવર્તકાલકારણવાદી કહેવાય છે, અને તે ‘અનંત’ નામના ઋષિના શિષ્યો છે. આ આવર્તકાલકારણવાદીઓનું વચન છે કે—‘કાલ એવ કૃત્સ્નં જગદાવર્તયતિ’—કાળ જ સમસ્ત જગતને આવર્તે છે, અર્થાત્ કાળ જ આખા જગતના ફેરા ફેરવે છે, એટલે તેઓના મતે તીર્ણ આદિને પણ પુનઃ આવર્ત હોય છે. આવી તેઓની માન્યતા પ્રમાણે

પણ્નિકા—એતે ચ આવર્તકાલકારણવાદિભિઃ। આવર્તસ્ય—નરનારકાદિ પર્યાયપરિવર્તરૂપ આવર્તનું, કાલ એવ કારણ—કાલ જ કારણ-નિમિત્ત છે એવું વાવવૃક્કે—એમ વાદ કરનારાઓથી. તીર્ણાઃ—તીર્ણ, તરી ગયેલા.

જ્ઞાન-દર્શન-ચરિત્ર પોતથી ભવાર્ણવતીર્ણ : તેને જીવિતાવર્ત જેમ ભવાવર્ત નથી ૩૨૯

તીર્ણાદિ પણ ભાવથી-પરમાર્થથી અતીર્ણાદિ જ હોય છે. એના નિરાકરણ અર્થે અહીં ‘તીર્ણોને-તારકોને’ એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું.

ભવાર્ણવતીર્ણને જીવિતાવર્ત જેમ ભવાવર્ત નથી, એમ દર્શાવે છે—

‘જ્ઞાનદર્શનચારિત્રપોતેન ભવાર્ણવં તીર્ણવન્તસ્તીર્ણાઃ । નૈતેષાં જીવિતાવર્તવદ્ભવાવર્તો, નિબન્ધનાભાવાત્ ।’ ૧૬૯

૩અર્થ :—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પોત (જહાજ) વડે ભવાર્ણવને તરી ગયા તે તીર્ણ. એઓને (તીર્ણોને) જીવિતાવર્તવત્ ભવાવર્ત નથી,—નિબન્ધનના અભાવને લીધે. ૧૬૯

વિવેચન

“તુમ પ્રભુ તુમ તારક વિભુજી, તુમ સમો અવર ન કોય;
તુમ દરિસણ થકી હું તર્યોજી, શુદ્ધ આલંબન હોય....વિમલ.—શ્રી દેવચંદ્રજી

તીર્ણ એટલે શું ? ‘જ્ઞાનદર્શનચારિત્રપોતેન’—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પોત (જહાજ) વડે ભવાર્ણવને તરી ગયા તે તીર્ણ, ‘ભવાર્ણવં તીર્ણવન્તસ્તીર્ણાઃ’ આ ભવ-સંસાર એ અર્ણવ-સાગર સમાન છે. સાગરને તરવા માટે મજબૂત વહાણ જોઈએ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર તેમ આ ભવસાગરને તરવા માટે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ મુદ્દત જહાજ પોતથી જોઈએ. આ ઉપયોગરૂપ અવિનાશી ચેતનમય આત્મા, દેહાદિ ક્ષણભંગુર ભવાર્ણવ તીર્ણ વિનાશી અચેતન જડ વસ્તુથી ભિન્ન છે,—એમ સમ્યક્પણે જાણવું, ભેદજ્ઞાન થવું, તે જ્ઞાન; તેમ જ્ઞાનથી જે જાણ્યું તેની શુદ્ધ પ્રતીતિ—સમ્યક્ નિશ્ચય વર્તે તે સમ્યક્દર્શન અથવા સમકિત; અને જેમ આત્માની પ્રતીતિ આવી અને સર્વ અન્ય વસ્તુથી આત્માને ભિન્ન અસંગ જાણ્યો, તેવો સ્થિર સ્વભાવ ઉપજવો તે ચારિત્ર. આમ સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન અસંગ શુદ્ધ આત્માને જાણવો, સદ્દેવો, અને આચરવો—એમ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર જ્યારે અભેદ પરિણામને પામી આત્મારૂપ વર્તે, ત્યારે તે જિનનો માર્ગ પામ્યો અથવા નિજ સ્વરૂપને પામ્યો. અને આવી આ જ્ઞાન—

પણિકા—નૈતેષાં ઇત્યાદિ. ન—ન જ, પતેષાં—એઓને તીર્ણોને, જીવિતાવર્તવત્—પૂર્વ અનુભૂત જીવિતાના આવર્તવત્—પુનર્ભવન જેમ, ભવાવર્તઃ—ભવસ્ય—કર્મોષ્ટકના ઉદય લક્ષણવાળા ક્ષીણ ભવનો, આવર્તઃ—ઉકારૂપ આવર્ત. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—નિબન્ધનાભાવાત્—નિબન્ધનસ્ય—નિબન્ધનના, વક્ષ્યમાણ હેતુના, અભાવાત્—અભાવને લીધે.

દર્શન-ચારિત્રની અલેદ એકતા અત્રે એકવચની પ્રયોગરૂપ 'પોત'થી—'પોતેન' એક અખંડ વહાણથી સૂચવી છે. અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અલેદ એકતારૂપ એક અખંડ વહાણથી આ સંસારસાગર તરાય છે. આ ભગવંતો પણ આવા અનુપમ વહાણથી આ સંસારસાગર તરી ગયા હોવાથી તીર્થ છે. અને ઉપલક્ષણથી આ જિન ભગવંતોએ સ્વયં આચરેલા અને પ્રરૂપેલા એવા આ યથોક્ત જિનમાર્ગને—જિનના મૂળ માર્ગને જેઓ ભક્તિથી ભજે છે તેઓને પણ આ ભગવંતો તારનારા-તારક છે.

“છે દેહાદિથી લિન્ન આતમા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે;

એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ૦
જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ૦
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમક્રીત....મૂળ૦
જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી લિન્ન અસંગ....મૂળ૦
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ૦
તે ત્રણે અલેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ૦
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ”....મૂળ૦

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આમ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પોતથી જે ભવાણું તરી ગયેલા-તીર્થ છે, એવા ‘એઓને જીવિતાવર્તવત્ ભવાવર્ત નથી,—નિબન્ધનના અભાવને લીધે.’—‘નૈતેષાં જીવિતાવર્તવત્ ભવાવર્તો.’—અર્થાત્ પૂર્વે અનુભવેલ જીવિતના આવર્તની જેમ, પુનર્ભવન જેમ, જીવિતના ફેરાની જેમ એ તીર્થોને ભવનો આવર્ત નથી; અષ્ટ કર્મનો ઉદય જેનું લક્ષણ છે એવો ભવ ક્ષીણ થયો તો પછી પુનઃ ભવાવર્ત—ભવનો ફરી ફેરો હોતો નથી, કારણ કે નિબન્ધનનો—કહેવામાં આવતા હેતુનો અભાવ છે માટે.

“શ્રી અરજિન ભવજલનો તારૂ, મુજ મન લાગે વારૂ રે....મનમોહન સ્વામી;
ખાંદા ગ્રહી જે ભવજલ તારે, આણે શિવપુર આરે રે....મન૦
તપ જપ મોહ મહા તોફાને, નાવ ન ચાલે માને રે....મન૦
પણ નવિ ભય મુજ હાથોહાથે, તારે તે છે સાથે રે....મન૦
પ્રભુ પદ વળગ્યા તે રહ્યા તાજ, અળગા અંગ ન સાજ રે....મન૦
વાચક યશ કહે અવર ન ધ્યાક, એ પ્રભુના ગુણ ગાઉં રે”....મન૦

— શ્રી યશોવિજયજી

તીર્થને આયુષ્કાન્તર જેમ ભવાધિકારાન્તર નથી ને ભવાધિકારાન્તર હોય તો અત્યંત મરણવત્ મુક્તિની અસિદ્ધિ છે, એમ, મૃત તે અમૃતભાવે નથી એવી પ્રતિવસ્તુઉપમા રજૂ કરી અન્ય-વ્યતિરેકથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૭ ન હ્યસ્યાયુષ્કાન્તરવદ્ભવાધિકારાન્તરં, તદ્ભાવેત્યન્તમરણવન્મુક્ત્યસિદ્ધેઃ । તત્સિદ્ધૌ ચ તદ્ભાવેન ભવનાભાવઃ, હેત્વભાવાત્ । ન હિ મૃતઃ તદ્ભાવેન ભવતિ, મરણભાવવિરોધાત્ । ૧૭૦

૭ અર્થ :—કારણ કે આને (તીર્થને) આયુષ્કાન્તરવત્ ભવાધિકારાન્તર નથી,—તદ્ભાવે (આયુષ્કાન્તરના અને ભવાધિકારાન્તરના ભાવે) અત્યન્ત મરણવત્ મુક્તિની અસિદ્ધિને લીધે; અને તેની (અત્યંત મરણની વા મુક્તિની) સિદ્ધિ સતે તદ્ભાવથી (આયુષ્કાન્તરથી અને ભવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય ભાવથી) ભવનઅભાવ હોય,—હેતુ અભાવને લીધે. કારણ કે મૃત ખરેખર તદ્ભાવે (અતીત અમૃત ભાવે) હોતો નથી,—મરણ ભાવના વિરોધને લીધે. ૧૭૦

વિવેચન

“શ્રીધર જિન નામ બહુ નિસ્તર્યા, અદ્ય પ્રયાસે હો જેઠ;

મુજ સરિખો એટલે કારણ લહે, ન તરે કહો કિમ તેહ ?”....શ્રી દેવચંદ્રજી

તીર્થને—તરી ગયેલાને ભવાવર્ત્ત નથી હોતો, કારણ કે આને (તીર્થને) આયુષ્કાન્તરવત્ ભવાધિકારાન્તર નથી, ‘—’ ન હ્યસ્યાયુષ્કાન્તરવદ્ ભવાધિકારાન્તરં,

તીર્થને નારકાદિ અન્ય આયુષ્યની જેમ ભવાધિકારાન્તર—ખીલે તીર્થને ભવાધિકાર નથી, કે જેથી કરીને તે અહીં પુનઃ આવર્ત્ત કરે, આયુષ્કાન્તર જેમ ફરી ભવફેરો ફરે. અર્થાત્ જીવિતાવર્ત્તમાં—ખીલે જન્મફેરો થાય છે ભવાધિકારાન્તર નથી તેમાં તો એક આયુષ્ય પૂરું થયા પછી નર-નારકાદિ ખીલ આયુષ્યવિશેષના હોવાપણાને લીધે જીવિતાવર્ત્ત—ખીલે જન્મ હોય છે. પણ તીર્થ તો અષ્ટકર્મઉદય લક્ષણવાળા ભવને અને કર્મસંબંધયોગ્યતારૂપ ભવાધિકારને

પણિકા—એ જ ભાવે છે—ન—ન જ, હિ—કારણ કે; અસ્ય—આનો, તીર્થનો, આયુષ્કાન્તરવત્—આયુષ્કાન્તર જેમ, નારકાદિ આયુષ્યવિશેષવત્ ભવાધિકારાન્તર—ક્ષીણ તદ્ભવાધિકારથી અન્ય ભવાધિકાર,—જેથી કરીને તે અહીં પુનઃ આવર્ત્તે છે. વિપક્ષે યાધા કહી—તદ્ભાવે—તદ્ભાવે; તસ્ય—તે આયુષ્કાન્તરના અને ભવાધિકારાન્તરના, ભાવે—સત્તામાં, અત્યન્તમરણવત્—સર્વ પ્રકારના જીવિતક્ષયથી મરણની જેમ, મુક્ત્યસિદ્ધેઃ—મુક્તેઃ—મુક્તિની, તીર્થતાની, અસિદ્ધેઃ—અસિદ્ધિને લીધે, અયોગને લીધે. વ્યતિરેક કહ્યો—

તત્સિદ્ધૌ ચ—અને તસ્ય—તેની, અત્યંત મરણની વા મુક્તિની, સિદ્ધૌ—સિદ્ધિ અશ્યુપગત સતે, તદ્ભાવેન—તદ્ભાવથી, આયુષ્કાન્તરથી સાધ્ય અને ભવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય ભાવથી, ભવનાભાવઃ—ભવનનો અભાવ, પરિણતિનો અભાવ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—હેત્વભાવાત્—હેતોઃ—હેતુના, આયુષ્કાન્તર અને ભવાધિકારાન્તરના, અભાવાત્—અભાવને લીધે. પુનઃ તે જ પ્રતિવસ્તુઉપમાથી ભાવે છે:—ન હિ—નહિ, મૃતઃ—મરેલો, પ્રાણ ચાલી ગયેલો, તદ્ભાવેન—તદ્ભાવથી, અતીત અમૃત ભાવથી, ભવતિ—હોતો. કેમ ? તે માટે કહ્યું—મરણભાવવિરોધાત્—મરણ ભાવના વિરોધને લીધે, મરણ-અમરણનો આત્યંતિક વિરોધ છે એટલા માટે.

ક્ષીણ કરી તીર્ણ થયા છે; અને તેઓને તે ક્ષીણ લવાધિકારથી અન્ય ખીજે કોઈ લવાધિકાર છે નહિં, કે જેથી કરીને તેને પુનઃ લવાવર્ત્ત-લવફેરો હોય. આમ તીર્ણને લવાધિકારાન્તર નથી, એટલે તેને પુનઃ લવાવર્ત્ત નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ લવાધિકારાન્તર શાને લીધે નથી? તો કે—‘તદ્ભાવે અત્યન્ત મરણવત્ મુક્તિની અસિદ્ધિને લીધે;’—‘તદ્ભાવેડત્યન્તમરણવન્મુક્તયસિદ્ધિઃ’—આયુષ્કાન્તરના અને લવાધિકારાન્તરના ભાવે (હોવાપણામાં) અત્યંત મરણની જેમ લવાધિકારાન્તર સતે મુક્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે. અર્થાત્ આયુષ્કાન્તર-ખીજી આયુધ્ય અત્યંત મરણવત્ હોય તો જેમ અત્યંત મરણની—આત્યંતિક છેવટના મરણની મુક્તિની અસિદ્ધિ સિદ્ધિ ન હોય, તેમ લવાધિકારાન્તર-ખીજે લવાધિકાર હોય તો મુક્તિની સિદ્ધિ ન હોય. કારણકે આયુષ્કાન્તરથી જેમ જીવિતાવર્ત્ત હોય, તેમ લવાધિકારાન્તરથી લવાવર્ત્ત હોય, એટલે મુક્તિની સિદ્ધિ હોય નહિં, એમ વિપક્ષમાં લવાધિકારાન્તર માનવામાં બાધા આવે છે.

હવે જો અત્યંત મરણની વા મુક્તિની સિદ્ધિ તો છે એમ કહો તો ‘તેની સિદ્ધિ સતે તદ્ભાવથી લવનઅભાવ હોય,—હેતુઅભાવને લીધે.’ આયુષ્કાન્તરથી વા લવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય તદ્ભાવે લવનનો અભાવ હોય; અર્થાત્ અત્યંત મરણની સિદ્ધિ જો હોય તો આયુષ્કાન્તરરૂપ હેતુના અભાવે જેમ આયુષ્કાન્તરથી સાધ્ય એવો તે પુનઃ જીવિતાભાવ ન હોય; તેમ મુક્તિની સિદ્ધિ જો હોય તો લવાધિકારાન્તરરૂપ હેતુના અભાવે લવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય એવો તે પુનઃ લવાવર્ત્ત ન હોય. આમ મુક્તિની સિદ્ધિ સતે લવાધિકારાન્તરરૂપ હેતુના અભાવે તદ્ભાવથી-લવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય એવા લવાવર્ત્ત ભાવથી લવન ન હોય.

અત્રે પ્રતિવસ્તુઉપમાથી આ વસ્તુ દઢ કરી છે—‘નહિ મૃતઃ તદ્ભાવેન ભવતિ’—મૃત ખરેખર! તદ્ભાવથી (અમૃત ભાવથી) હોતો નથી,—મરણ ભાવના વિરોધને લીધે, ‘મરણભાવવિરોધાત્’; અર્થાત્ પ્રાણ આલી ગયા છે એવો જે મૃત તે અમૃત મૃત છે—તે તદ્ભાવે—તે અતીત અમૃત (નહિં મરેલા) ભાવે નથી ભાવે નથી હોતો, કારણ કે તો તો મરણભાવનો વિરોધ આવે; અને મરણ-અમરણનો તો આત્યંતિક વિરોધ છે, એટલે મૃત છે તે અમૃત નથી ને અમૃત છે તે મૃત નથી; તેમ લવાધિકાર જો મૃત છે તો તે અમૃત નથી ને અમૃત છે તો મૃત નથી; અને લવાધિકાર મૃત થતાં આત્યંતિક મરણરૂપ અમૃત પદ (મુક્તિ) હોય છે. આમ લવાધિકારાન્તર હોય તો મુક્તિ નથી ને મુક્તિ હોય તો લવાવર્ત્ત નથી એમ સિદ્ધ થયું.

મૃત તે અમૃત ભાવે નથી એ ઉક્ત દર્શાવતા ઉપનય પરથી ઋતુઆવર્તનું નિર્દર્શન પણ નિરસ્ત થયું, એમ યુક્તિયુક્તપણે પ્રદર્શિત કરે છે—

‘પતેન ઋત્વાવર્ત્તનિર્દર્શનં પ્રત્યુક્તં, ન્યાયાનુપપત્તેઃ, તદાવૃત્તૌ તદવસ્થાભાવેન પરિણામાન્તરાયોગાત્ । અન્યથા તસ્યાવૃત્તિરિત્યયુક્તં, તસ્ય તદવસ્થાનિવન્ધનત્વાત્ અન્યથા તદહેતુ-કત્વોપપત્તેઃ’ ૧૭૧

‘અર્થ’ :—આ વડે ઋતુઆવર્તનું નિર્દર્શન પ્રત્યુક્ત થયું,—ન્યાયની અનુપપત્તિ છે માટે,—તદ્વ્યાવૃત્તિમાં તદ્વ્યવસ્થાભાવથી પરિણામાન્તરનો અયોગ છે માટે, અન્યથા તદ્વ્યાવૃત્તિ એમ અયુક્ત છે,—તેનું તદ્વ્યવસ્થાનિવન્ધનપણું છે માટે, અન્યથા તદ્વ્યહેતુક-પણાની ઉપપત્તિ છે માટે. ૧૭૧

વિવેચન

“શુદ્ધતા પ્રભુ તણી આત્મભાવે રમે, પરમ પરમાત્મતા તાસ થાયે;

મિશ્ર ભાવે અછે ત્રિગુણી ભિન્નતા, ત્રિગુણ એકત્વ તુજ ચરણ આયે....

....સહજ ગુણ આગરો સ્વામી સુખ સાગરો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ મૃત તદ્ભાવે—અમૃત ભાવે નથી એ દાખલા પરથી ‘ઋતુઆવર્તનું નિર્દર્શન પ્રત્યુક્ત થયું,’—‘ઋત્વાવર્ત્તનિર્દર્શનં પ્રત્યુક્તં,’—ઋતુના આવર્તનો જે દાખલો દેવામાં

પંક્તિકા—પતેન—આ વડે કરીને, મૃતના અમૃત ભાવના પ્રતિષેધ વડે, ઋત્વાવર્ત્તનિર્દર્શન—અતીત ઋતુ પુનઃ પરિવર્તે છે એવું દર્શાવત, પ્રત્યુક્ત—નિરાકૃત થયું. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—ન્યાયાનુપપત્તેઃ—ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે. તે જ દર્શાવે છે:—તદાવૃત્તૌ—તસ્ય—તેની, વસંતાદિ ઋતુની, આવૃત્તૌ—આવૃત્તિમાં, પુનર્ભવનમાં, તદવસ્થાભાવેન—તસ્યા:—તે, અતીત વસંતાદિ ઋતુહેતુક આત્રાદિની અંકુરાદિક અને પુરુષની બાલ-કુમારાદિક, અવસ્થાયા:—અવસ્થાના, ભાવેન—ભાવથી, પ્રાપ્તિથી, પરિણામાન્તરાભાવાત્—પરિણામાન્તરના અભાવને લીધે. તે જ પૂર્વ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, નહિં કે અપર-એવો ભાવ છે. વિપક્ષમાં બાધા કહી—

અન્યથા—પરિણામાન્તરે, તદાવૃત્તિ:—તસ્ય—તેની, ઋતુની, આવૃત્તિ:—પુનર્ભવન, इति—એ, અયુક્તમ્—અસંપ્રત છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તસ્ય—તેના, ઋતુના, તદવસ્થાનિ-વન્ધનત્વાત્—તસ્યા:—તે, આત્રાદિની અંકુરાદિક, અવસ્થાયા:—અવસ્થાના, નિવન્ધનત્વાદ્—નિવન્ધનપણાને લીધે. કારણ કે તદ્વ્યવસ્થાજનન સ્વભાવવાળી તે ઋતુ છે, તે અવસ્થા તેની સન્નિધિમાં કેમ ન હોય વારુ? એ જ અતિરેકથી કહ્યું—

અન્યથા—તેના સન્નિધાને પણ અભવનમાં, તદહેતુકત્વોપપત્તેઃ—સ:—તે, અતીત ઋતુ-લક્ષણ, અહેતુ:—અહેતુ, યસ્યા: સા તથા—છે જેનો તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્ત્વં—તદ્ભાવ તે તત્ત્વ, તદુપપત્તેઃ—તેની ઉપપત્તિને લીધે, તત્હેતુક તે પ્રાપ્ત નથી થતી એમ ભાવ છે.

આવે છે તેનો પણ રહીઓ અપાર્થ ચૂક્યો,—‘ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે,’—તેમાં ન્યાય ઘટતો નથી માટે. કારણ કે ‘તદ્આવૃત્તિમાં તદ્અવસ્થાલાવથી પરિણામાન્તરનો અયોગ છે માટે.’ અર્થાત્ તે વસંતાદિ ઋતુની આવૃત્તિમાં—પુનર્ભવનમાં તદ્અવસ્થાલાવથી—અતીત વસંતાદિ ઋતુહેતુક આત્માદિની અંકુરાદિક અને પુરુષની બાલ-કુમારાદિક અવસ્થાના લાવથી—હોવાપણથી પરિણામાન્તરનો અભાવ હોય; તે જ પૂર્વે હતું તે અંકુરાદિક વા બાલકુમારાદિક પરિણામ પ્રાપ્ત થાય, નહિ કે બીજું.

વિપક્ષમાં બાધા કહી—‘અન્યથા તદ્આવૃત્તિ એમ અચુક્ત છે,—તેનું તદ્અવસ્થા-નિબન્ધનપણું છે માટે.’ અર્થાત્ નહિં તો, પરિણામાન્તર સતે તદ્આવૃત્તિ-તે ઋતુની આવૃત્તિ થઈ એમ કહેવું અચુક્ત છે, અણઘટતું છે. કારણ કે તેનું-નહિં તો તદ્આવૃત્તિ તે ઋતુનું તદ્અવસ્થાનિબન્ધનપણું—તે આત્માદિની અંકુરાદિક એમ કહેવું અચુક્ત અવસ્થાનું નિબન્ધનપણું—કારણપણું છે માટે. તદ્અવસ્થા જન્મભાવવાના સ્વભાવવાળી તે ઋતુ છે, તે અવસ્થા તેની સન્નિધિમાં કેમ ન હોય ? તે જ વ્યતિરેકથી કહ્યું—‘અન્યથા તદ્અહેતુકપણાની ઉપપત્તિ છે માટે;’ અર્થાત્ તે અતીત ઋતુ લક્ષણ અહેતુ છે જેનો, તેનો ભાવ તે તદ્હેતુકત્વ, તેની ઉપપત્તિને લીધે, તત્-ઋતુહેતુકા તે પ્રાપ્તિ નથી થતી એમ ભાવ છે.

તાત્પર્ય કે—જો વસંતાદિ ઋતુની પ્રાપ્તિ હોય તો તેમાં તદ્અવસ્થા ભાવ હોય, એટલે અતીત વસંતાદિ ઋતુહેતુક આત્માદિની જે અંકુરાદિક અવસ્થા અને પુરુષની બાલકુમારાદિક અવસ્થા હોય, તેનો તે જ અવસ્થાભાવ ઋતુઆવૃત્તિમાં હોય, એટલે પરિણામાન્તર—અંકુરાદિક અવસ્થાના પરિણામમાં કોઈ પણ ફેરફારરૂપ બીજો પરિણામ ઘટશે નહિં. એટલે ગઈ ઋતુમાં જે અવસ્થા હતી તે જ આ બીજી ઋતુમાં પણ એમની એમ જ રહેશે (status quo); નહિ તો પરિણામાન્તર-અવસ્થાન્તર થાય છે એમ કહો તો ‘તદ્આવૃત્તિ’—તે ઋતુની આવૃત્તિ એમ કહેવું તે અચુક્ત છે. કારણ કે તેનું તદ્અવસ્થાનિબન્ધનપણું છે, અર્થાત્ જે અવસ્થા હતી તે જ અવસ્થાનું કારણપણું તે આવૃત્તિનું છે. એમ ન હોય તો તદ્અહેતુકપણાની—તે આવૃત્તિના અહેતુકપણાની ઉપપત્તિ થશે, તે આવૃત્તિ અહેતુક છે એમ ચુકિતથી સિદ્ધ થશે.

એમ ઉક્ત ચુકિતથી મુક્ત પુનઃ ભરમાં હોતો નથી, માટે ભાવથી તીર્થુ—તારકની સિદ્ધિ છે એમ નિગમન કરે છે—

‘एवं न मुक्तः पुनर्भवे भवति, मुक्तत्वविरोधात्। सर्वथा भवाधिकारनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति, तद्भावेन भावतस्तीर्णादिसिद्धिः ॥૨૮॥’ ૧૭૨

‘અર્થ’ :—એમ મુક્ત પુનઃ ભવમાં હોતો નથી,—મુક્તત્વના વિરોધને લીધે, સર્વથા ભવાધિકારનિવૃત્તિ જ મુક્તિ છે, એટલે તદ્ભાવથી (મુક્તિના ભાવથી) ભાવથી તીર્ણાદિ સિદ્ધિ છે. ॥ ૨૮ ॥ ૧૭૨

વિવેચન

“જે અતિ દુસ્તર જલધિ સમો સંસાર જો, તે ગોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો.
જિન આલંબની નિરાલંબતા પામે જો, તિણે હમ રમશું નિજ શુણુ શુદ્ધ નંદનવને રે લો;
....જગતદિવાકર શ્રી નમીશ્વર સ્વામ જો.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

એમ ઉપરમાં પ્રદર્શિત કરેલી યુક્તિ પરથી ફલિત થાય છે કે—‘एवं न मुक्तः पुनर्भवे भवति’—એમ મુક્ત પુનઃ ભવમાં હોતો નથી,—મુક્તત્વના વિરોધને લીધે,—‘मुक्तत्वविरोधात्’; મુક્ત થયો તે ફરી ભવમાં—સંસારફેરામાં હોય નહિ, કારણ કે તો તો મુક્તપણાને જ વિરોધ આવે માટે ‘सर्वथा भवाधिकारनिवृत्तिरेव मुक्तिः। ‘સર્વથા ભવાધિકારનિવૃત્તિ જ મુક્તિ છે.’ સર્વથા—સર્વ પ્રકારે ભવાવર્ત્ત કરનારા ભવાધિકારની નિવૃત્તિ એ જ મુક્તિ છે. ‘એટલે તદ્ભાવથી (મુક્તિના ભાવથી) ભાવથી તીર્ણાદિ સિદ્ધિ છે.’ આમ મુક્તિનો ભાવ હોય છે, તેથી કરીને ભાવથી—પરમાર્થથી—તત્ત્વથી તીર્ણ—તારકની સિદ્ધિ છે.

આ ભગવંતો પોતે તો સમ્યગ્જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્રરૂપ જહાજથી આ ભવસાગર તરી જઈ—તીર્ણ થઈ મુક્તિ પામ્યા છે; એટલું જ નહિં પણ એ ભવનિર્યામકના સમ્યગ્ દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રરૂપ જહાજમાં બેસી જેઓ ભક્તિથી એ ભગવંતનું અવલંબન લે છે, તે સર્વને પણ આ મહાતારુ સમર્થ નિર્યામક ભગવંતો ભવસાગરને તરી જવામાં અનુપમ સહાયક—ઉપકારી થઈ પડી તારક હોય છે. એટલે એમના માટે જે ‘तिन्नाणं तारयाणं’—તીર્ણ—તારક એ વિશેષ પદ આપ્યું તે સર્વથા યથાર્થ જ છે, इति स्थितं।

“ભવસમુદ્રજલ તારવા, નિર્યામક સમ જિનરાજ રે;

ચરણ જહાજે પામિયે, અક્ષય શિવનગરનું રાજ રે....

અરિહંત પદ વંદિયે શુભવંત રે.”—મહાસુનિ શ્રી દેવચંદ્રભ

॥ इति तीर्णेभ्यः तारकेभ्यः ॥ २८ ॥

૨૯. બુદ્ધ બોધક

‘બુદ્ધેભ્યઃ વોધકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : પરોક્ષજ્ઞાનવાદી મીમાંસકોદ્દાતુ નિરસન—

૧૦ એતેऽપિ પરોક્ષજ્ઞાનવાદિભિર્મીમાંસકભેદનીત્યા અબુદ્ધાદય એવ્યન્તે, “અપ્રત્યક્ષા ચ નો બુદ્ધિઃ પ્રત્યક્ષોઽર્થઃ” ઇતિ વચનાદ, એતદવ્યવચ્છેદાર્થમાહ—૧૭૩

‘બુદ્ધેભ્યઃ વોધકેભ્યઃ’

૧૦ અર્થ :—એઓ પણ,—પરોક્ષજ્ઞાનવાદી મીમાંસકોદ્દાતુ નીતિથી અબુદ્ધાદિ જ માનવામાં આવે છે,—“આપણી બુદ્ધિ અપ્રત્યક્ષ છે, અર્થ પ્રત્યક્ષ છે” એ વચનથી,—એના વ્યવચ્છેદાર્થે કહ્યું—૧૭૩

‘બુદ્ધોને બોધકોને’

વિવેચન

“જિન ગુણ ખેલમેં ખેલતે હો, પ્રગટયો નિજ ગુણ ખેલ....લલના.

આતમ ઘર આતમ રમે હો, સમતા સુમતિકે મેલ....લલના.

જિન સેવનથેં પાઈએ હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એઓ—ઉક્ત લક્ષણસંપન્ન અર્હંત લગવંતો પણ ‘પરોક્ષવાદી મીમાંસકોદ્દાતુ નીતિથી અબુદ્ધાદિ જ માનવામાં આવે છે,’ એના વ્યવચ્છેદાર્થે કહ્યું—‘બુદ્ધેભ્યઃ વોધકેભ્યઃ’ જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ વદનારા આ મીમાંસકોદ્દાતુ વચન છે કે—‘અપ્રત્યક્ષા ચ નો બુદ્ધિઃ, પ્રત્યક્ષોઽર્થઃ’—‘આપણી બુદ્ધિ અપ્રત્યક્ષ છે, અર્થ પ્રત્યક્ષ છે.’ આમ એવા પ્રકારના નીતિથી—ન્યાયથી તેઓ લગવંતોને અબુદ્ધાદિ જ માનતા હોય એમ પ્રતીત થાય છે. એનું નિરાકારણ અત્રે ‘બુદ્ધોને બોધકોને’ એ વિશિષ્ટ સૂત્રપદથી કર્યું છે.

બુદ્ધની બાબત કરી, સ્વસંવિદિત જ્ઞાનથી બુદ્ધ છે, અન્યથા નહિં, કારણ કે અસ્વસંવિદિત બુદ્ધિ અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય નથી, છ. યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૨ અજ્ઞાનનિદ્રાપ્રસુપ્તે જગત્યપરોપદેશેષ જીવાજીવાદિરૂપં તત્ત્વં બુદ્ધવન્તો બુદ્ધાઃ, સ્વસંવિદિતેન જ્ઞાનેન, અન્યથા વોધાયોગાત્ । નાસ્વસંવિદિતાયા બુદ્ધેરવગમે કશ્ચિદુપાયઃ, અનુમાનાદિબુદ્ધેરવિષયત્વાત્ । ૧૭૪

૧૧ અર્થ :—અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુપ્ત જગત્માં અ-પરોપદેશથી જીવાજીવાદિરૂપ તત્ત્વ જેણે અવબુદ્ધ કર્યું (જાણ્યું) તે બુદ્ધો,—સ્વસંવિદિત જ્ઞાન વડે કરીને, અન્યથા બોધનો અયોગ છે માટે અસ્વસંવિદિત બુદ્ધિના અવગમમાં કોઈ ઉપાય નથી,—અનુમાનઆદિ બુદ્ધિનું અવિષયપણું છે માટે. ૧૭૪

વિવેચન

“ શ્રી સંભવ જિનરાજજી દે, તાહરું અકલ સ્વરૂપ....જિનવર પૂજે !
સ્વપરપ્રકાશક દિનમણિ દે, સમતા રસનો ભૂપ....જિન. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ બુદ્ધો એટલે શું ? ‘અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુપ્ત જગત્માં અ-પરોપદેશથી જીવાજીવાદિરૂપ તત્ત્વ જેણે અવબુદ્ધ કર્યું (જાણ્યું) તે બુદ્ધો;’ અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાથી પ્રસુપ્ત-ભિંધી ગયેલા આ જગત્ને વિષે બીજાના ઉપદેશ વિના જેણે જીવાજીવાદિ તત્ત્વ જાણ્યું તે બુદ્ધો—જ્ઞાન-જાગૃતિ પામેલા જ્ઞાનીઓ છે. અને તે બુદ્ધો પણ ‘સ્વસંવિદિતજ્ઞાનેન’—‘સ્વસંવિદિત જ્ઞાન વડે કરીને’ છે,—અન્યથા બોધનો અયોગ છે માટે.—‘અન્યથા વોધા-યોગાત્’; અર્થાત્ તે બુદ્ધો પણ ‘સ્વસંવિદિત’—પોતાથી સંવેદન કરાયેલ—સ્વઅનુભૂતિ કરેલ જ્ઞાનવડે કરીને હોય છે; નહિં તો, એમ સ્વસંવિદિત—સ્વઅનુભૂત જ્ઞાન ન હોય તો જીવાદિ તત્ત્વના બોધનો—સંવેદનનો અયોગ હોય, જીવાદિ તત્ત્વનું બાણપણું જ ધટે નહિં.

કોઈ આશંકા કરશે કે—બુદ્ધચંતર વડે બુદ્ધિસંવેદન માનવામાં આવતાં બોધનો યોગ કેમ ન થાય ? એ આશંકાના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘નાસ્વસંવિદિતાયા બુદ્ધેરવગમે કશ્ચિદુપાયઃ ।’ ‘અસ્વસંવિદિત બુદ્ધિના અવગમમાં કોઈ ઉપાય નથી.’ જે સ્વસંવિદિત—પોતાથી સંવેદન.

પણિકા—અન્યથા વોધ ધ્યાદિ. અન્યથા—બુદ્ધિનું અસ્વસંવિદિતત્વ સતે, વોધાયોગાત્—જીવાદિ તત્ત્વના સંવેદનઅયોગને લીધે. એમ વક્તવ્ય (કહેવાનું) થાય કે બુદ્ધચંતર વડે બુદ્ધિસંવેદનમાં પ્રકૃત સિદ્ધિ થશે, એમ આશંકાને કહ્યું—નાસ્વસંવિદિતાયાઃ નથી અસ્વસંવિદિત, બુદ્ધેઃ—પ્રત્યક્ષાદિરૂપ બુદ્ધિના, અવગમે—અવગમમાં, કશ્ચિદુપાયો—કોઈ ઉપાય,—બુદ્ધચંતરલક્ષણ, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અનુમાનાદિબુદ્ધેરવિષયત્વાત્—અનુમાન—આગમઆદિ બુદ્ધચંતરની તેમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે.

ચેલી એવી પ્રત્યક્ષાદિરૂપ બુદ્ધિ નથી, તેના અવગમમાં—અવબોધમાં—જાણપણામાં બુદ્ધચંતર-રૂપ—કોઈ બીજી બુદ્ધિરૂપ ઉપાય નથી. જ્યાં પોતાની જ ત્રેવડ નથી ત્યાં બીજાની ત્રેવડ શું કામ આવશે? જે બુદ્ધિ પોતે સંવેદનરૂપ નથી, તેનું સંવેદન ઉપજાવવામાં કોઈ બીજી બુદ્ધિરૂપ ઉપાય કામ આવે એમ નથી. કારણ કે 'અનુમાનઆદિ બુદ્ધિનું અવિષયપણું છે માટે;' અનુમાન—આગમાદિ બુદ્ધચંતરનો તે બુદ્ધિ અવિષય છે માટે, અનુમાન—આગમાદિ અન્ય બુદ્ધિની તેમાં પ્રવૃત્તિ નથી માટે.

જ્ઞાનવ્યક્તિ એ અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય નથી, તત્સામાન્ય એ પણ વિષય નથી, ધ્યાદિ ચિન્તવવાની ભલામણ કરે છે—

૧૨ ન જ્ઞાનવ્યક્તિર્વિષયઃ, તદા તદસત્ત્વાત્ । ન તત્સામાન્યં, તદાત્મકત્વાત્ । ન ચ વ્યક્ત્યગ્રહે તદ્ગ્રહ इत्यपि चिन्त्यं । ૧૭૨

૧૨ અર્થઃ—જ્ઞાનવ્યક્તિ વિષય નથી,—ત્યારે તેના અસત્ત્વને લીધે; તત્સામાન્ય (વિષય) નથી, તદાત્મકપણાને લીધે; અને વ્યક્તિઅગ્રહે તદ્ગ્રહ (સામાન્ય ગ્રહણ) નથી,—એ પણ ચિન્ત્ય છે. ૧૭૫

વિવેચન

“શુણુ પર્યાય વિચારતાં હો શક્તિ વ્યક્તિ અનુભૂતિ....લલના;
દ્રવ્યાસ્તિક અવલંબતાં હો, ધ્યાન એકત્વ પ્રસૂતિ....લલના.
જિન સેવનથે પાઈએ હો, શુદ્ધાત્મ મકરંદ....લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અનુમાનાદિ બુદ્ધિનું અવિષયપણું શી રીતે? તે માટે કહ્યું,—‘ન જ્ઞાનવ્યક્તિર્વિષયઃ’ જ્ઞાન—વ્યક્તિ વિષય નથી,—ત્યારે તેના અસત્ત્વને લીધે.’ અર્થાત્ અમુક પ્રતિનિયત બાહ્ય

પણિકા—એ જ ભાવે છે—ન જ્ઞાનવ્યક્તિઃ—નથી જ્ઞાનવ્યક્તિ,—પ્રતિનિયત બહિર્અર્થગ્રાહિકા પ્રત્યક્ષાદિરૂપા, અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય—ગ્રાહ્ય. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદા—અનુમાનાદિ બુદ્ધિ કાલે, તદસત્ત્વાત્—તસ્યાઃ—તેના, ગ્રાહ્યરૂપ જ્ઞાનવ્યક્તિના, અસત્ત્વાત્—અસત્ત્વને લીધે,—યોગપદ્ધતી જ્ઞાનદ્વયના અનબ્યુપગમને લીધે. ત્યારે તત્સામાન્ય વિષય હશે? એટલા માટે કહ્યું—ન તત્સામાન્યં—નથી પ્રત્યક્ષાદિ વસ્તુ સામાન્ય, વિષય એ અનુવર્તે છે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદાત્મકત્વાત્—વ્યક્તિરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવપણાને લીધે, સામાન્યના વ્યક્તિઅભાવે તદ્અભાવને લીધે. અબ્યુચ્ચય કહ્યો—

ન ચ—ન જ, વ્યક્ત્યગ્રહે—તેની આધારભૂત વ્યક્તિ અપરિચ્છિદમાન સતે, તદ્ગ્રહઃ—સામાન્ય ગ્રહ, इत्यपि—એ પણ, નદિં કે કેવલ વ્યક્તિઅભાવે સામાન્યઅભાવ, એમ ‘અપિ’ પણ સ્પષ્ટનો અર્થ છે, ચિન્ત્ય—પરિભાવ્ય છે,—વૃક્ષાદિ રોપ પ્રમેયોમાં એમ જ દર્શનને લીધે.

જ્ઞાનવ્યક્તિ વિષય નથી

અર્થને ગ્રહણ કરનારી એવી જે પ્રત્યક્ષાદિરૂપ જ્ઞાનવ્યક્તિ છે, તે અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય નથી; કારણ કે ત્યારે-અનુમાનાદિ બુદ્ધિ જે કાળે હોય તે કાળે આદ્યરૂપ તે જ્ઞાનવ્યક્તિનું અસત્ત્વ-નહિં હોવાપણું છે, જે વખતે અનુમાનાદિ બુદ્ધિ છે તે જ વખતે પ્રત્યક્ષાદિરૂપ જ્ઞાનવ્યક્તિનું હોવાપણું નથી. કારણ કે યુગપત્-એકી સાથે બે જ્ઞાનનો અભ્યુપગમ-સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી; એટલે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોય તો પરોક્ષ ન હોય ને પરોક્ષ હોય તો પ્રત્યક્ષ ન હોય માટે પ્રત્યક્ષ એવી જ્ઞાનવ્યક્તિ પરોક્ષ એવા અનુમાનાદિનો વિષય નથી.

ત્યારે કેઈ કહેશે-તે જ્ઞાનવ્યક્તિનો સામાન્ય તેનો વિષય હશે. તેના નિવારણાર્થે કહ્યું- ‘તત્સામાન્ય (વિષય) નથી,-તદ્વાઃમકપણુને લીધે.’ પ્રત્યક્ષાદિ વસ્તુસામાન્ય પણ વિષય નથી,-તે સામાન્યનું પણ વ્યક્તરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવપણું છે માટે. કારણ કે વ્યક્તિઅભાવે તે સામાન્યનો પણ અભાવ છે માટે. અભ્યુચ્ચય કહ્યો-‘અને વ્યક્તિ-અગ્રહે તદ્ગ્રહ (સામાન્ય ગ્રહણ) નથી એ પણ ચિન્ત્ય છે.’ કથયિત્ વ્યક્તિઓ થકી ભેદ માનવામાં આવે તોપણ તે વ્યક્તિઅગ્રહે-તેના આધારભૂત વ્યક્તિ અપરિચ્છિદ્યમાન સતે, તે સામાન્યનો ગ્રહ-પરિચ્છેદન નથી, એ પણ,-નહિં કે કેવલ વ્યક્તિઅભાવે સામાન્યઅભાવ,-એ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. વૃક્ષાદિ શેષ પ્રમેયમાં પણ એમ જ દર્શન છે માટે. ‘આમ્રવૃક્ષ’ એ વ્યક્તિવિશેષ કહ્યું, તેમાં વૃક્ષરૂપ સામાન્ય આવી ગયું; અને આમ્રરૂપ વ્યક્તિવિશેષ બે ન હોય, તો વૃક્ષરૂપ સામાન્ય પણ ન હોય, ઇ-યાદિ વિચારવા યોગ્ય છે.

“કારણથે કારજ સધે હો, એહ અનાદિકી ચાલ....લલના.

દેવચંદ્ર પદ પાઈયે હો, કરત નિજ લાવ સંલાળ....લલના.

જિન સેવનથે પાઈયે હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

અર્થપ્રત્યક્ષતા તે બુદ્ધિગ્રાહક અનુમાનના હેતુરૂપ લિંગ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ અર્થ જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે, એ દર્શાવતી બુદ્ધિઓનો ઉપન્યાસ કરે છે—

૧૨ નાર્થપ્રત્યક્ષતા લિઙ્ગ, યત્પ્રત્યક્ષપરિચ્છેદોઽર્થ ઇવાર્થપ્રત્યક્ષતા, પ્રત્યક્ષકર્મરૂપતામાપન્નોઽર્થ ઇવ । ન ચેયમસ્ય વિશિષ્ટાવસ્થા વિશેષણાપ્રતીતૌ પ્રતીયત્ત્વ ઇતિ પરિભાવનીયમ્ । ૧૭૬

૧૩ અર્થ:-અર્થપ્રત્યક્ષતા તે લિંગ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ અર્થ જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે; પ્રત્યક્ષ કર્મરૂપતાને પામેલો અર્થ જ છે. અને આ (પ્રત્યક્ષતા) આની (અર્થની) વિશિષ્ટ અવસ્થા વિશેષણ અપ્રતીતિ સતે પ્રતીત થતી નથી, એમ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. ૧૭૬

પંક્તિકા—તેમજ—સાધ્યઅવિનાભાવિ નિશ્ચિત લિંગ થકી સાધ્યનિશ્ચયક અનુમાન હોય, અને અત્રે તથાવિષ લિંગ છે નહિં. અને તથાપ્રકારે કહે છે—ન—ન જ, અર્થપ્રત્યક્ષતા—લિંગોત્તર-અસંભવથી ખીન્નઓથી લિંગપણે કદિપત વક્ષ્યમાંણરૂપા અર્થપ્રત્યક્ષતા, લિઙ્ગ—લિંગ, હેતુ,—બુદ્ધિગ્રાહક

વિવેચન

“જ્ઞેય સકલ જાણુંગ તુમે, કેવલ જ્ઞાન દિણુંદ નાથ રે....નમિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સાધ્યઅવિનાશાવિ—સાધ્યને સાધ્યા વિના ન રહે એવા નિશ્ચિત લિંગ થકી સાધ્યનો નિશ્ચય કરાવનારું અનુમાન હોય, અને અત્રે તથાપ્રકારનું સાધ્યનિશ્ચયક લિંગ છે નહિ, એટલે કોઈ કહેશે—અર્થપ્રત્યક્ષતા એ જ લિંગ છે. તેનો અર્થપ્રત્યક્ષતા નિષેધ કરતાં કહ્યું—‘અર્થપ્રત્યક્ષતા લિંગ નથી.’ બીજા કોઈ લિંગ નથી લિંગનો અસંભવ છે, એટલે કહેવામાં આવતી જે અર્થપ્રત્યક્ષતાને બીજાઓ લિંગપણે કલ્પિત કરે છે, કલ્પે છે, તે અર્થપ્રત્યક્ષતા લિંગ—બુદ્ધિગ્રાહક અનુમાનનો હેતુ નથી; ‘કારણ કે પ્રત્યક્ષ પરિણેધ અર્થ જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે;’ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પરિણેધ અર્થ જ—નહિ કે તેનો પરિણેદ પણ—તે લિંગઅભિમત અર્થપ્રત્યક્ષતા છે. એ જ સ્પષ્ટ કરે છે—‘પ્રત્યક્ષ કર્મરૂપતાને પામેલો અર્થ જ છે.’ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષની—ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની કર્મરૂપતાને—વિષયતાને પામેલો અર્થ જ છે, —નહિ કે તેથી વ્યતિરિક્ત જૂઠું કંઈ તે અર્થપ્રત્યક્ષતા છે.

જો ખરેખર ! એમ છે તો એથી શું ? તો કે—‘અને આ-આની વિશિષ્ટ અવસ્થા વિશેષણઅપ્રતીતિ સતે પ્રતીત થતી નથી એમ પરિભાવનીય છે.’ અર્થાત્ આ-પ્રત્યક્ષતા છે તે, આની-આ અર્થની વિશિષ્ટ અવસ્થા-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની વિષયભાવ-પરિણુતિરૂપ અવસ્થા છે, તે વિશેષણઅપ્રતીતિ સતે અર્થાત્ વિશેષણની-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની અપ્રતીતિ-અસંવેદન સતે પ્રતીત થતી નથી, નિશ્ચય કરાતી નથી. કારણ કે પ્રદીપ આદિ પ્રકાશની અપ્રતીતિ સતે તેનાથી પ્રકાશિત ઘટાદિની પ્રતીતિ ઉપલબ્ધ થતી નથી. આથી ઉલટું પ્રકાશની પ્રતીતિ સતે તેનાથી પ્રકાશિત ઘટાદિની પ્રતીતિ ઉપજે છે; તેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ વિશેષણની પ્રતીતિ સતે અર્થની પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિષયભાવપરિણુતિરૂપ વિશિષ્ટ અવસ્થા પ્રતીત થાય છે. આમ અન્વય-વ્યતિરેકથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે અન્વય-વ્યતિરેકથી અનિશ્ચિત હેતુ થકી સાધ્યપ્રતીતિ થતી નથી.

અનુમાનનું. કયા કારણથી, તે માટે કહ્યું—યદ—કારણ કે, પ્રત્યક્ષપરિણેદ્યોર્થ્ય એવ—પ્રત્યક્ષ પરિણેધ અર્થ જ, નહિ કે તેનો પરિણેદ પણ, અર્થપ્રત્યક્ષતા—અર્થપ્રત્યક્ષતા, —લિંગાભિમતા. એ જ સ્પષ્ટ કરે છે—પ્રત્યક્ષકર્મરૂપતા—પ્રત્યક્ષસ્ય—પ્રત્યક્ષની, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની, કર્મરૂપતા—કર્મરૂપતાને, વિષયતાને, આપન્ન—પામેલો અર્થ એવ—અર્થ જ, નહિ કે તેથી વ્યતિરિક્ત કંઈ. જો ખરેખર ! એમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

ન ચેયં—અને નથી આ, પ્રત્યક્ષતા, અસ્ય—આની, અર્થની, વિશિષ્ટાવસ્થા—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની વિષયભાવપરિણુતિરૂપા, વિશેષણાપ્રતીતૌ—વિશેષણસ્ય—વિશેષણની, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની, અપ્રતીતૌ—અપ્રતીતિ, અસંવેદન સતે, પ્રતીયતે—પ્રતીત થતી, નિશ્ચય કરાતી, इति પરિભાવનીય—એમ પરિભાવનીય છે. કારણ કે પ્રદીપ આદિ પ્રકાશની અપ્રતીતિ સતે તેનાથી પ્રકાશિત ઘટાદિની પ્રતીતિ ઉપલબ્ધ થતી નથી; અને અન્વય-વ્યતિરેકથી અનિશ્ચિત હેતુ થકી સાધ્યપ્રતીતિ થતી નથી.

આ અંગે બીજી દલીલોનો રદીઓ આપી અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે એમ નિગમન કરી, ન્યાયથી બુદ્ધિ સિદ્ધિ કરે છે—

૧૪૫ “એવં ચેન્દ્રિયવદજ્ઞાતસ્વરૂપવેયં સ્વકાર્યકારિણીત્યપ્યયુક્તમેવ, તત્કાર્યપ્રત્યક્ષત્વેન વધમ્મ્યાદ, અતોડર્થપ્રત્યક્ષતાડર્થપરિચ્છેદ एवेति नीत्या बुद्धादिसिद्धिः ॥૨૧॥” ૧૪૭

૧૪૬ અર્થ :—અને એમ ઈંદ્રિયવત્ અજ્ઞાતસ્વરૂપા જ આ (અર્થપ્રત્યક્ષતા) સ્વકાર્ય-કારિણી છે એ પણ અયુક્ત જ છે,—તત્કાર્યના (ઈંદ્રિય કાર્યના) પ્રત્યક્ષપણાએ કરીને વૈધર્મ્યને લીધે. આ થકી (ઈંદ્રિય થકી) અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે. એટલે નીતિથી (ન્યાયથી) બુદ્ધિ સિદ્ધિ છે. ॥ ૨૮ ॥ ૧૪૭

વિવેચન

“સકલ પ્રત્યક્ષપણે ત્રિભુવન ગુરુ! જાણું તુમ ગુણગ્રામભુ;
બીજી કાંઈ ન માણું સ્વામી! એહી જ છે મુજ કામભુ....શીતલ.”—શ્રી દેવચંદ્રભુ.

કેઈ આશંકા કરશે કે—ઈંદ્રિય સ્વયં અપ્રતીત છતાં જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ જન્માવે છે, તેમ તેથી ઉદ્ભવતી બુદ્ધિ પણ સ્વયં અપ્રતીત છતાં અર્થપ્રત્યક્ષ કેમ નહિં કરે? તે આશંકા દૂર કરતાં કહ્યું—‘અને એમ ઈંદ્રિયવત્ અજ્ઞાતસ્વરૂપા જ આ ઈંદ્રિયવત્ (અર્થપ્રત્યક્ષતા) સ્વકાર્યકારિણી છે એ પણ અયુક્ત જ છે.’ અર્થાત્ એમ અનુમાનાદિની વિષયતાના અઘટનથી ઈંદ્રિયની જેમ સ્વયં અજ્ઞાતા—સ્વયં અપ્રતીત જ પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિ સ્વકાર્યકારિણી એટલે કે વિષયના પરિચ્છેદપણારૂપ સ્વકાર્યની કરનારી છે એ પણ—નહિં કે કેવલ આનું અનુમાનાદિ વિષયપણું—અયુક્ત જ છે. શાને લીધે? ‘તત્કાર્યના (ઈંદ્રિય કાર્યના) પ્રત્યક્ષપણાએ કરીને વૈધર્મ્યને લીધે.’ તે ઈંદ્રિયનું કાર્ય—વિજ્ઞાન, તેનું પ્રત્યક્ષપણું, તે વડે વૈધર્મ્યને લીધે, બુદ્ધિકૃત અર્થપ્રત્યક્ષતાના વૈસાદશ્યને

પશ્ચિમ—વક્તવ્ય (કહેવાનું) થાય કે—જેમ ઈંદ્રિય સ્વયં અપ્રતીત છતાં જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ જન્માવે છે, તેમ તદ્ભવ (તેથી ઉપજતી) બુદ્ધિ પણ સ્વયં અપ્રતીત છતાં અર્થપ્રત્યક્ષ કરશે એવી આશંકા પરિહરતાં કહે છે:—एव च—આ પ્રકારે અનુમાદિની વિષયતાના અઘટનથી પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિ ચેન્દ્રિયવદ્ અજ્ઞાતા—સ્વયં અપ્રતીત જ પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિ, સ્વકાર્યકારિણી—સ્વકાર્ય—વિષયનું પરિચ્છેદત્વ, તત્કારિણી—તેની કરનારી, इत्यपि—એ પણ, નહિં કે કેવલ આનું અનુમાનાદિ વિષયપણું, અયુક્તમેવ—અયુક્ત જ છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્કાર્યપ્રત્યક્ષત્વેન—તસ્ય—ઈંદ્રિયનું, કાર્ય—વિજ્ઞાન, તસ્ય—તેનું, પ્રત્યક્ષત્વં—પ્રત્યક્ષપણું, તેન—તે વડે, વૈધર્મ્યતિ—વૈધર્મ્યને લીધે, બુદ્ધિકૃત અર્થપ્રત્યક્ષતાના વૈસાદશ્યને લીધે. કારણ કે ઈંદ્રિયપ્રત્યક્ષ અન્યાદશ છે, બુદ્ધિનું અન્યાદશ છે. એ જ કહ્યું—

અતઃ—આ થકી, ઈંદ્રિય થકી, અર્થપ્રત્યક્ષતા અર્થપરિચ્છેદ एव—અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થ-પરિચ્છેદ જ છે, ઉપલબ્ધ વ્યાપારરૂપ વિષયપ્રતીતિ જ છે; બુદ્ધિની તો વિષયની ઉપલબ્ધમાનતા જ અર્થ-પ્રત્યક્ષતા છે; અને સાધર્મ્યસિદ્ધિ સતે દર્શાતસિદ્ધિ છે.

લીધે. ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અન્યાદેશ-મૂઢા પ્રકારનું છે ને બુદ્ધિનું પ્રત્યક્ષ અન્યાદેશ-મૂઢા પ્રકારનું છે. તે જ કહ્યું—'અતોડર્યપ્રત્યક્ષતાડર્યપરિચ્છેદ યવ।' 'આ થકી અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે.' આ થકી-ઇન્દ્રિય થકી અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે, ઉપલબ્ધ વ્યાપારરૂપ વિષયપ્રતીતિ જ છે; અને બુદ્ધિની તો વિષયની ઉપલબ્ધમાનતા જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે. આમ બનેનું વૈધર્મ્ય-વિરુદ્ધધર્મપણું છે, એટલે એ દષ્ટાંત ઘટતું નથી; કારણ કે સાધર્મ્યસિદ્ધિ સતે દષ્ટાંતસિદ્ધિ ઘટે છે.

આમ 'નીતિથી બુદ્ધાદિ સિદ્ધિ છે.' આમ ઉક્ત નીતિથી-ન્યાય પરથી સિદ્ધ થાય છે કે બુદ્ધિ પ્રત્યક્ષગ્રાહિણી અને સ્વસંવિદિત છે. એટલે આ ભગવંતો બુદ્ધ છે અને બોધક છે એની પણ સ્વયંસિદ્ધિ થાય છે. જે ભવ્ય સુપાત્ર જીવે આ ભગવંતના શુદ્ધ ચૈતન્યધન સહજાત્મસ્વરૂપનું, ચિંતન-ભાવન-ધ્યાવન કરે છે, તેને પણ બોધ ઉપજાવી આ ભગવંતો બોધક હોઈ બુદ્ધ બનાવે છે.

“કેવલ કેવલ જ્ઞાન મહોદધિ હોજી, કેવલ દંશણ બુદ્ધ;

વીરજ વીરજ અતંત સ્વભાવનો હોજી, ચારિત્ર ક્ષાયિક શુદ્ધ....નમિત્રભ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

॥ इति बुद्धेभ्यः बोधकेभ्यः ॥ २९ ।

૩૦. મુક્ત મોચક

‘મુક્તેભ્યઃ મોચકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : તત્ત્વથી અમુક્તાદિ માનનારા જગત્કર્તૃલીન મુક્તવાદીઓનું નિરાકરણ—

૧૫ પતેડપિ જગત્કર્તૃલીનમુક્તવાદિભિઃ સન્તપનવિનેયૈસ્તત્ત્વતોડમુક્તાદય પવેશ્યન્તે,

“ब्रह्मवद् ब्रह्मसङ्गतानां स्थिति”रिति वचनाद्, एतन्निराचिकीर्षयाऽह—૧૭૮

‘મુક્તાણં મોયગાણં’ - ‘મુક્તેભ્યો મોચકેભ્યઃ ।’

૧૫ અર્થ:-એઓ પણ—જગત્કર્તૃલીન મુક્તવાદી સન્તપનવિનેયોથી તત્ત્વથી અમુક્તાદિ જ માનવામાં આવે છે, “બ્રહ્મ જેમ બ્રહ્મસંગતોની સ્થિતિ” એ વચનથી, એની નિરાકરણુઓથી કહ્યું—૧૭૮

‘મુક્તોને મોચકોને’

વિવેચન

“ચિદાનંદ પ્રભુ પદકજ સેવત, બહુરી ન હોય ભવ ફેરા રે.”—શ્રી ચિદાનંદજી

એવા ગુણવિશેષણસંપન્ન આ અહીં ત લગવંતો પણ ‘જગત્કર્તૃલીન મુક્તવાદી સન્તપનવિનેયોથી તત્ત્વથી અમુક્તાદિ જ માનવામાં આવે છે,’ એનું નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું— ‘મુક્તેભ્યઃ મોચકેભ્યઃ’. મુક્તો જગત્કર્તામાં લીન થાય છે, લય પામે છે, એમ જે વદે છે એવા આ જગત્કર્તૃલીનમુક્તવાદી સન્તપનઋષિશિષ્યોનું વચન છે કે— બ્રહ્મ જેમ બ્રહ્મસંગતોની સ્થિતિ છે—‘બ્રહ્મવદ્ બ્રહ્મસદ્ગતનાં સ્થિતિઃ’—એમ તેઓની માન્યતા પ્રમાણે, જગત્કર્તૃ બ્રહ્મ અમુક્ત હોઈ તેમાં લીન થયેલા મુક્તો પણ અમુક્ત જ છે. એટલે તેઓ ભલે શબ્દથી મુક્ત માનતા હોય, પણ તત્ત્વથી—પરમાર્થથી તો તેઓ અમુક્ત જ માને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એના નિરસન અર્થે અત્રે ‘મુક્તોને-મોચકોને’ એ સૂત્ર મૂક્યું છે.

મુક્ત એટલે કર્મબંધમુક્ત, કૃતકૃત્ય, નિષ્કર્તા એમ વ્યાખ્યા કરી, જગત્કર્તામાં લય થયે, જગત્કર્તૃત્વપણાની આપતિથી નિષ્કર્તાપણું—કૃતકૃત્યપણું ધટતું નથી એમ દર્શાવી, જગત્કર્તૃત્વવાદના મહાદોષ વ્યક્ત કરે છે—

૧૬ ચતુર્ગતિવિપાકચિત્રકર્મવન્ધમુક્તવાન્મુક્તાઃ કૃતકૃત્યા નિષ્કર્તાર્થા इति योऽर्थः । न जगत्कर्तरि लये निष्ठितार्थत्वं, तत्करणेन कृतकृत्यत्वायोगात् । हीनादिकरणे चेच्छाद्वेषादिप्रसङ्गः, तद्व्यतिरेकेण तथाप्रवृत्त्यसिद्धेः । एवं सामान्यसंसारिणोऽविशिष्टतरं मुक्तत्वमिति चिन्तनीयं । निमित्तकर्तृत्वाभ्युपगमे तु तत्त्वतोऽकर्तृत्वं, स्वातन्त्र्यासिद्धेः १७९

પણ્નિકા—ન ઇત્યાદિ. ન—ન જ, જગત્કર્તૃરિ—આધારભૂત એવા બ્રહ્મલક્ષણ જગત્કર્તામાં લયે—અભિન્નરૂપ અવસ્થાન સતે, મુક્તોનું નિષ્કર્તાર્થત્વ—નિષ્કર્તાર્થપણું. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્કરણેન—તસ્ય—તેના, જગત્તા, કરણેન—કરણથી,—બ્રહ્મસંગતથી મુક્તોના, એથી કરીને કૃતકૃત્યત્વાયોગાત્—કૃતકૃત્યત્વના અયોગને લીધે. અત્રે જ અભ્યુચ્ચય કહ્યો—

હીનાદિકરણે ચ—હીન-મધ્ય-ઉત્કૃષ્ટ જગત્તા કરણમાં, મુક્તોને હચ્છાદ્વેષાદિપ્રસંગ—સંકલ્પ-મત્સર-અભિવર્ગની પ્રાપ્તિ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદ્વ્યતિરેકેણ—તેના વ્યતિરેકથી. ઇચ્છાદિ શિવાય, તથાપ્રવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ—વૈચિત્ર્યથી પ્રવૃત્તિના અયોગને લીધે. એવં—એમ, જગત્કરણમાં, સામાન્ય સંસારિણો—સામાન્ય સંસારીથી, મનુષ્યાદિ કોષપણુ એકથી, અવિશિષ્ટતરમ્—અતિબધન્ય, મુક્તત્વ—મુક્તત્વ છે, इति चिन्तनीयं—એની ભાવના કાર્ય છે,—અન્યના જગત્ કરવાના અશક્ત-પણાએ કરીને પરિમિત ઇચ્છાદિ દોષપણુને લીધે.

હવે જગદ્વૈચિત્ર્ય કર્મોદ્ધૃત છે, પુરુષ તો નિમિત્તભાત્રત્વથી કર્તા છે, એ પણ નિરસ્ત કરતાં કહ્યું—નિમિત્તકર્તૃત્વાભ્યુપગમે તુ—નિમિત્ત હોઈ તે કર્તા, ઇચ્છાદિ દોષ પરિહરવાની ઇચ્છાથી એમ અંગીકરણમાં, તત્ત્વતો—નિરુપચરિતાથી, અકર્તૃત્વ—પુરુષનું અકર્તૃત્વ. હેતુ કહ્યો—સ્વાતન્ત્ર્યાસિદ્ધેઃ—‘સ્વતન્ત્રઃ કર્તા’ ‘સ્વતંત્ર તે કર્તા’ એમ કર્તૃલક્ષણની અનુપપત્તિને લીધે.

૧૬ અર્થ :—ચતુર્ગતિ વિપાકવાળા ચિત્ર કર્મબન્ધથી મુક્તપણાને લીધે મુક્તો, કૃતકૃત્યો, નિષ્ઠિતાર્થો એમ જે અર્થ છે.

જગત્કર્તામાં લયે નિષ્ઠિતાર્થપણું નથી,—તત્કરણથી (જગત્કરણથી) કૃતકૃત્યપણાને અયોગ હોય માટે; અને હીનાદિ કરણમાં ઈચ્છાદ્વેષાદિપ્રસંગ છે,—તે શિવાય તથાપ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે. એમ સામાન્ય સંસારીથી મુક્તપણું અવિશિષ્ટતર છે એમ ચિન્તનીય છે. નિમિત્તકર્તૃત્વના અભ્યુપગમમાં તે તત્ત્વથી અકર્તૃત્વ છે,—સ્વાતંત્ર્યઅસિદ્ધિ હોય માટે. ૧૭૮

વિવેચન

“કોઈ કહે લીલારે અલખ અલખ તણી રે, લખ પૂરે મન આશ; દોષ રહિતને લીલા નવિ ઘટે રે, લીલા દોષ વિલાસ.” શ્રી આનંદધનજી.

મુક્ત એટલે શું ? ‘ચતુર્ગતિવિપાકચિત્રકર્મબન્ધમુક્તવાન્’—ચતુર્ગતિ વિપાકવાળા ચિત્ર કર્મબન્ધથી મુક્તપણાને લીધે મુક્તો, કૃતકૃત્યો, નિષ્ઠિતાર્થો એમ અર્થ છે. —‘મુક્તાઃ કૃતકૃત્યા નિષ્ઠિતાર્થા इति ચોડર્યાઃ’, અર્થાત્ ચાર ગતિરૂપ સંસાર જેનો વિપાક-ફલઉદય છે એવા ચિત્ર-નાના પ્રકારના કર્મબન્ધથી મુક્તપણાને લીધે તેઓ મુક્ત છે; સર્વ કૃત્ય કરી લીધું હોવાથી કૃતકૃત્ય છે; અને સર્વ અર્થ-આત્મપ્રયોજન અથવા આત્મપદાર્થ નિષ્ઠિત-પરિપૂર્ણ સિદ્ધ કર્યો હોવાથી નિષ્ઠિતાર્થ છે.

આવું મુક્તનું જે યથાર્થ સ્વરૂપ કહ્યું તે ઉક્ત વાદીઓની માન્યતામાં ઘટતું નથી. કારણ કે ‘ન જગત્કર્તરિ લયે નિષ્ઠિતાર્થત્વં’—‘જગત્કર્તામાં લયે નિષ્ઠિતાર્થપણું નથી.’ આધારભૂત એવા બ્રહ્મલક્ષણ જગત્કર્તામાં લય-અભિન્નરૂપ જગત્કર્તામાં લયે અવસ્થાન સતે, મુક્તોનું નિષ્ઠિતાર્થપણું નથી, આત્મપ્રયોજનરૂપ નિષ્ઠિતાર્થપણું અર્થનું નિષ્ઠિતપણું-પરિપૂર્ણપણું નથી. શા માટે ? ‘તત્કરણથી (જગત્કરણથી) કૃતકૃત્યપણાને અયોગ હોય માટે’—‘તત્કરણેન કૃતકૃત્યત્વાયોગાત્’; અર્થાત્ મુક્તો બ્રહ્મસંગત થયા, જગત્કર્તા બ્રહ્મમાં લીન થયા, એટલે તેઓને પણ જગત્કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થવાથી જગત્કરણ આવી પડ્યું, તેથી કરીને તેમને કૃતકૃત્યપણાને અયોગ-અસંભવ થયો, તે પછી તેમનું નિષ્ઠિતાર્થપણું ક્યાંથી રહ્યું ?

આમ કૃતકૃત્યપણું ને નિષ્ઠિતાર્થપણું નષ્ટ થયું એટલું જ નહિ પણ ‘હીનાદિ-કરણે ચેચ્છાદ્વેષાદિપ્રસંગઃ.’ ઇ. ‘હીનાદિ કરણમાં ઈચ્છા-દ્વેષાદિ પ્રસંગ છે,—તે શિવાય તથાપ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે’; હીન-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ એવા જગત્કર્તૃત્વવાદમાં જગત્તા કરણમાં મુક્તોને ઈચ્છા-દ્વેષ-રાગ આદિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે તે ઈચ્છાદિ શિવાય તથાપ્રકારની ચિત્ર વિચિત્ર જગત્પ્રચનારૂપ પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ થાય નહિ, તથાપ્રકારની વિચિત્ર

પ્રવૃત્તિનો અયોગ હોય. અને ‘ ઇવં સામાન્યસંસારિણોઽવિશિષ્ટતરં મુક્તત્વં ’—એમ સામાન્ય સંસારીથી મુક્તપણું અવિશિષ્ટતર હોય એમ ચિન્તનીય છે. એમ ઇચ્છા-દ્વેષાદિનો જેમાં પ્રસંગ છે એવા જગત્કરણનો ભાર આ મુક્તોને માથે આવી પડ્યો, એટલે મનુષ્યાદિ કોઈ પણ સંસારીથી મુક્તપણાનું કાંઈ વિશિષ્ટપણું રહ્યું નહિ; તેથી મુક્તપણું અતિ જઘન્ય-હલકામાં હલકી કોટિનું થઈ પડ્યું ! એમ ચિંતવવા યોગ્ય છે, ભાવના કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે અન્યનું તો જગત્ કરવાનું અશક્તપણું છે, એટલે તેનું ઇચ્છાદિ દોષપણું પરિમિત છે, પણ આખું જગત્ રચવાની જોખમદારી જેના શિરે છે તે જગત્કર્તાનું તો અપરિમિત છે.

“ જગત્ રચવાની પરમેશ્વરને જરૂર શી હતી ? રચ્યું તો સુખ દુઃખ મૂકવાનું કારણ શું હતું ? રચીને મોત શા માટે મૂક્યું ? એ લીલા કેને ખતાવવી હતી ? રચ્યું ? તો ક્યાં કર્મથી રચ્યું ? તે પહેલાં રચવાની ઇચ્છા કાં નહોતી ? ઇશ્વર કોણ ? જગતના પદાર્થ કોણ ? અને ઇચ્છા કોણ ? રચ્યું તો જગતમાં એક જ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું; આમ જમણમાં નાખવાની જરૂર શી હતી ? ” ઇત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા, પા. ૯૭.

આમ ઇચ્છા-દ્વેષાદિના પ્રસંગને લીધે જગત્કર્તાને મહાદોષ આવી પડે છે, એટલે મુંઝાઈને વાદી કહેશે—જગત્નું વિચિત્રપણું તો કર્મકૃત છે, પુરુષ (ઈશ્વર) તો નિમિત્ત—માત્રપણે કર્તા છે. એનું નિરસન કરતાં કહ્યું—‘ નિમિત્તકર્તૃત્વના નિમિત્તકર્તૃત્વ અભ્યુપગમમાં તો તત્ત્વથી અકર્તૃત્વ છે,—સ્વાતન્ત્ર્યઅસિદ્ધિ હોય માનવામાં માટે, અર્થાત્ ઇચ્છાદિ દોષ ટાળવા તમે જો નિમિત્તકર્તૃત્વનો તત્ત્વથી અકર્તૃત્વ અભ્યુપગમ કરશો, ઇશ્વર નિમિત્તમાત્રપણે કર્તા છે એમ માનશો, તો તત્ત્વથી—નિરુપચરિતપણાથી તેનું અકર્તૃત્વ છે, ખરેખર કર્તૃત્વ જ નથી, કારણ કે તેના સ્વાતન્ત્ર્યની—સ્વતન્ત્રપણાની અસિદ્ધિ છે,—‘ સ્વતંત્રઃ કર્તા ’ ‘ સ્વતંત્ર તે કર્તા ’ એવું કર્તાનું લક્ષણ તેમાં ઘટતું નથી માટે.

લય માનવામાં જેમાંથી કોઈ એકનો અભાવ હોય વા ઉપચય હોય, ઇત્યાદિ પ્રકારે લયમાન્યતાનું દૃષ્ય દર્શાવે છે—

૧૭ ન ચ દ્વયોરેકીભાવોઽન્યતરાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । ન સત્તાયાઃ સત્તાન્તરપ્રવેશોઽનુપચયઃ, ઉપચયે ચ સૈવ સેત્યયુક્તં, તદન્તરમાપન્નઃ સ ઇતિ નીતિઃ । ૧૮૦

૧૭ અર્થ :—અને જેના એકીભાવ નથી,—જેમાંથી કોઈ એકનો અભાવપ્રસંગ હોય માટે. સત્તાનો સત્તાન્તર પ્રવેશ સતે અનુપચય નથી, અને ઉપચય સતે તે જ (સત્તા) તે છે એ અચુક છે,—તદન્તરઆપન્ન તે એવી નીતિ છે. ૧૮૦

વિવેચન

“ પરમાત્મ પરમેશ્વર, વસ્તુગતે તે અલિપ્ત હો મિત્ત !

દ્રવ્યે દ્રવ્ય મિલે નહીં, ભાવ તે અન્ય અવ્યાપ્ત હો મિત્ત ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે અન્યનો અન્યત્ર લય પણ ઘટતો નથી એમ દર્શાવતી દલીલ કરે છે—
‘ ન ચ દ્વયોરેકીભાવોઽન્યતરાભાવપ્રસંગાત્ । ’—‘ અને એનો એકીભાવ નથી,—એમાંથી કોઈ એકના અભાવપ્રસંગને લીધે. ’ અર્થાત્ મુક્ત અને પરમ પુરુષ એ એનો લયરૂપ એકીભાવ નથી, કારણ કે એમ ધાય તો એમાંથી કોઈ એકના અભાવનો પ્રસંગ આવે, એમાંથી કોઈ એક—મુક્ત કે પરમપુરુષના અસત્ત્વની—નહિં હોવાપણાની પ્રાપ્તિ થશે. કારણ કે કોઈ એકની અન્ય સ્વરૂપમાં પરિણતિ સતે તેમાં લીનપણું—લય ઘટે છે માટે.

આમ લય થતાં એમાંથી કોઈ એકનો અભાવ ધાય છે એ વસ્તુનો સ્વીકાર ન કરો, તો આ બીજું દૂષણ પ્રાપ્ત થાય છે—‘ સત્તાનો સત્તાન્તર પ્રવેશ સતે અનુપચય નથી, અને ઉપચય સતે તે જ (સત્તા) તે છે એ અયુક્ત છે. તદન્તરઆપન્ન તે એવી નીતિ છે. ’ અર્થાત્ મુક્ત સત્તાનો પરમપુરુષરૂપ સત્તાન્તરમાં પ્રવેશ સતે, એક સત્તા બીજી સત્તામાં પ્રવિષ્ટ થયે, અનુપચય (અવૃદ્ધિ-અપુષ્ટિ) નથી, પણ ધીમાં ધી લજ્યાની જેમ વૃદ્ધિરૂપ ઉપચય જ છે; અને સત્તાનો ઉપચય સતે, તે જ પુરુષની વા મુક્તની અગતી સત્તા ‘તે’ સત્તા છે, એમ કહેવું અયુક્ત છે, અસંગત છે. કારણ કે તદન્તરને—તે સત્તાઅપેક્ષાએ પૃથક્ સત્તાન્તરને આપન્ન-પ્રાપ્ત થયેલો એવો તે ઉપચય છે, એમ નીતિ છે, ન્યાયમુદ્રા છે,— કે જેનું ઉલ્લંઘન કોઈ પણ કરી શકે એમ નથી.

પંક્તિકા—તથા અન્યનો અન્યત્ર લય પણ અનુપપન્ન છે એમ દર્શાવતાં કહ્યું—ન ચ—અને નથી, દ્વયો—એનો, મુક્ત—પરમ પુરુષનો, એકીભાવઃ—અવલક્ષણ એકીભાવ, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અન્યતરાભાવપ્રસંગાત્—અન્યતરસ્ય—એમાંથી કોઈ એકની—મુક્તની વા પરમપુરુષની અસત્ત્વ-પ્રાપ્તેઃ—અસત્ત્વપ્રાપ્તિને લીધે, કોઈ એકના ઇતર સ્વરૂપમાં પરિણતિ સતે તેમાં લીનપણાની ઉપપત્તિને લીધે. આના અવ્યુપગમમાં દૂષણાન્તર કહ્યું—

ન—ન, સત્તાયાઃ—પરમ પુરુષલક્ષણ સત્તાના, સત્તાન્તરે—મુક્તલક્ષણ સત્તાન્તરમાં, પ્રવેશે—પ્રવેશમાં, પ્રવિષ્ટ સતે એમ અર્થ છે, અનુપચયઃ—અનુપચય, કિંતુ વૃદ્ધિરૂપ ઉપચય જ, ધૃતાદિ પક્ષનો પક્ષાન્તર પ્રવેશની જેમ. જો એમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—ઉપચયે ચ—અને સત્તાનો ઉપચય સતે, સૈવ—તે જ પ્રાક્તની (પૂર્વની),—પુરુષની વા મુક્તની, સા—તે, સત્તા, इति અયુક્તમ્—એ અયુક્ત, અસંગત છે. કયા કારણથી ? તદન્તરં—તત્સત્તાપેક્ષાએ પૃથક્ સત્તાન્તર, આપન્નઃ—(પાઠાન્તરે આસન્નઃ)—પ્રાપ્ત, સઃ—તે, ઉપચય. કવચિત્ ‘આસન્ન’ એમ પાઠ છે ત્યાં તદન્તર એમ યોગ્ય છે, इति નીતિઃ—એમ નીતિ છે, આ ન્યાયમુદ્રા છે

એમ અન્યનો અન્યત્ર લય નથી એમ નિગમન કરી, તત્ત્વથી મુક્તાદિ સિદ્ધિ સિદ્ધ કરે છે—

૧૮ નૈવમન્યસ્યાન્યત્ર લય इति मोहविषप्रसरकटकबन्धः । तदेवं निमित्तकर्तृत्वपरभाव-
निवृत्तिभ्यां तत्त्वतो मुक्तादिसिद्धिः ॥ ૩૦ ॥ ૧૮૧

૧૮ અર્થ :—એમ અન્યનો અન્યત્ર લય નથી, એમ મોહવિષપ્રસરનો કટકબન્ધ છે. તેથી એમ નિમિત્તકર્તૃત્વ અને પરભાવનિવૃત્તિ એ બે વડે કરીને તત્ત્વથી મુક્તાદિ સિદ્ધિ છે. ॥ ૩૦ ॥ ૧૮૧

વિવેચન

“વીતરાગથી હો જે રાગ વિશુદ્ધ કે, તેહી જ સવલયવારણો;

જિનચંદ્રની હો જે ભક્તિ એકત્વ કે, દેવચંદ્ર પદ કારણો....

સુપ્રતીતે હો ચિર ઉપયોગ કે, દામોદર જિન વંદીએ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ ઉપરોક્ત યુક્તિથી પ્રકૃતમાં—આણુ વિષયમાં શું સિદ્ધ થયું? તો કે—
‘એમ અન્યનો અન્યત્ર લય નથી, એમ મોહવિષપ્રસરનો કટકબન્ધ છે.’—‘મોહવિષપ્રસર-
કટકબન્ધ:’; અર્થાત્ એમ દ્વયના એકીભાવમાં કેઈ એકના અભાવપ્રસંગથી અથવા
ઉપચયમાં તદન્તરાપત્તિથી, અન્યનો—સામાન્યથી મુક્તાદિનો અન્યત્ર—પરમપુરુષમાં લય
નથી જ. એવા પ્રકારે લયનો નિષેધ સતે, કટકબન્ધ બાધ્યો હોય તો જેમ વિષ ન ચઢે—
ન પ્રસરે, તેમ મોહરૂપ વિષ ચઢતું નથી, પ્રસરતું નથી.

અને ‘તેથી એમ નિમિત્તકર્તૃત્વ અને પરભાવનિવૃત્તિ એ બે વડે કરીને તત્ત્વથી
મુક્તાદિ સિદ્ધિ છે.’ એમ ઉક્ત નીતિથી નિમિત્તકર્તૃત્વની અને પરભાવની નિવૃત્તિ વડે
કરીને તત્ત્વથી—મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્ત-મોચક સિદ્ધિ છે. અથવા બીજો અર્થ ઘટાવીએ તો
મુખ્ય કર્તૃત્વના અયોગે ભગવંતો ભવ્યોને પરિશુદ્ધ પ્રણિધાનાદિ પ્રવૃત્તિના આલંબનપણે
નિમિત્તકર્તૃત્વ પામે છે, અને તેઓની પરભાવમાંથી નિવૃત્તિ કરે છે,—આમ આ અપેક્ષાએ
નિમિત્તકર્તૃત્વ અને પરભાવનિવૃત્તિ એ બે વડે કરીને આ મુક્ત ભગવંતો મોચક પણ
સિદ્ધ થાય છે; અને તેવા પ્રકારે મહાસુનિ ભક્તશિરોમણિ દેવચંદ્રજી એ સંગીત કયું છે—

પંક્તિકા—હવે પ્રકૃતસિદ્ધિ કહે છે:—ન—ન જ યવં—એમ, દ્વયના એકી ભાવે, અન્યતર અભાવ
પ્રસંગથી, અથવા ઉપચયે તદન્તરાપત્તિથી, અન્યસ્ય—અન્યનો, સામાન્યથી મુક્તાદિનો, અન્યત્ર—અન્યત્ર,
પુરુષ-આકાશ આદિમાં, લય:—લય. આ લયનિષેધ મોહવિષપ્રસરકટકબન્ધ:—મોહવિષપ્રસરનો
કટકબન્ધ છે. એમ નિષેધ સતે કટકબન્ધમાં વિષની જેમ મોહ પ્રસરતો નથી.

તત્ત્વ—તેથી કરીને, યવમ્—એમ, ઉક્ત નીતિથી, નિમિત્તકર્તૃત્વપરમાવનિવૃત્તિભ્યાં—
નિમિત્તકર્તૃત્વ—અને નિમિત્તકર્તૃત્વ, મુખ્યકર્તૃત્વના અયોગે ભવ્યોની પરિશુદ્ધ પ્રણિધાનાદિ પ્રવૃત્તિ
આલંબનતાથી, પરમાવનિવૃત્તિ—અને પરભાવનિવૃત્તિ—લયઅયોગવક્ષણા, તામ્યાં—તે બે વડે,
તત્ત્વત:—તત્ત્વથી, મુખ્યવૃત્તિથી, મુક્તાદિસિદ્ધિ:—મુક્ત-મોચક સિદ્ધિ છે.

“પુષ્ટ કારણ અરિહંતજી, તારક સાયક મુનિચંદ્ર રે;
મોચક સર્વ વિલાપથી, ઝીંપાવે મોહ અરીંદ રે....

દેવ વિશાલ જિણુંદની, તમે ધ્યાવો તત્ત્વસમાધિ રે.
શુદ્ધ દેવ અવલંબન કરતાં, પરહરિયે પરભાવ;
આતમ ધર્મ રમણ અનુભવતાં, પ્રગટે આતમ ભાવ રે સ્વામી શ્રી સીમંધર.”

“નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति मुक्तेभ्यः मोचकेभ्यः ॥ ૩૦ ॥

એમ જિન-જાપકાદિ પ્રકારે આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વસંપદ કથવામાં આવી, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૧૯૧૧ પદ જિનજાપકતીર્ણતારકવુદ્ધવોધકમુક્તમોચકભાવેન સ્વપરહિતસિદ્ધેરાત્મતુલ્ય
પરફલકર્તૃત્વસમ્પદિતિ ॥ ૮ ॥ ૧૮૨

૧૮૨ અર્થ :—એમ જિન-જાપક, તીર્ણ-તારક, વુદ્ધ-વોધક, અને મુક્ત-મોચક ભાવથી
સ્વપરહિત સિદ્ધિ થકી આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સંપદ ॥ ૮ ॥ ૧૮૨

વિવેચન

“આપ અકર્તા સેવનથી હુવે રે, સેવક પૂરણ સિદ્ધ;
નિજ ધન ન દિયે આશ્રિત લહેરે, અક્ષય અક્ષર રિદ્ધિ....

પૂજના તો કીજે રે બારમા જિનતણી રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

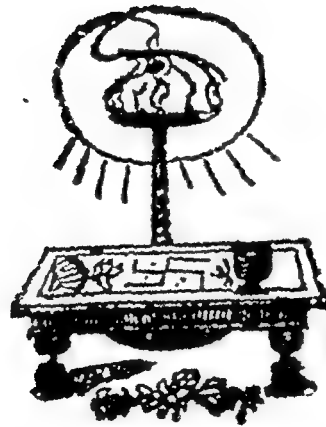
એમ-ઉક્ત પ્રકારે જિન-જાપક આદિ ભાવથી સ્વપરહિતની-સ્વપરકલ્યાણની સિદ્ધિ
થકી-‘સ્વપરહિતસિદ્ધેઃ’ આત્મતુલ્ય-પોતાના આત્મા સમાન પરને-બીજાને ફલના કર્તૃત્વ-

આત્મતુલ્ય એટલા બધા પરમ ઉદ્ધાર છે કે તેઓ બીજાઓ જેઓ તેમને
પરફલકર્તૃત્વ શુદ્ધ ભક્તિભાવે ભજે છે, તે ભક્તોને પોતાના તુલ્ય બનાવે છે,
પોતાના બરોબરીઆ પરમ આત્મલક્ષ્મીસંપન્ન ભગવંત બનાવે છે.

આમ તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ ભક્તોને આપી દે છે છતાં પોતાનું કંઈ શુભાવતા નથી !
 ને ભક્તજનોનું પૂર્ણ સિદ્ધિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે ! નિજધન-આત્મસંપત્તિ દેતા નથી
 છતાં તેના આશ્રિત ભવ્યજનો અક્ષય અક્ષર ઋદ્ધિ પામે છે, એ પરમ આશ્ચર્ય છે !
 આવા પરમ ઉદાર ભગવંતોનો મહિમા શ્રી આનંદધનજી, શ્રી દેવચંદ્રજી આદિ
 પરમ ભક્ત મહાત્માઓ પરમ ઉલ્લાસ લાવથી લલકારી ગયા છે.

“સાહેબ સમરથ તું ધણી દે, પામ્યો પરમ ઉદાર;
 મન વિશરામી વાલહો દે, આતમચો આધાર....વિમલ જિન.” શ્રી આનંદધનજી

॥ इति आत्मतुल्यपरफलकर्तृत्वसम्पद् ॥ ८ ॥

નવમ અધિકાર પ્રધાન ગુણઅપરિક્ષયથી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ

૩૧. સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી

‘સર્વજ્ઞેભ્ય સર્વદર્શિભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ સૂત્રનું પ્રયોજન : અસર્વજ્ઞ અસર્વદર્શી માનનારા બુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદી સાંખ્યોનું નિરાકરણ—

‘એતેऽપિ બુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદિભિઃ કાપિલૈરસર્વજ્ઞા અસર્વદર્શિનશ્ચેત્યન્તે, “ બુદ્ધ્યધ્યવસિતમર્થે પુરુષશ્ચેતયતે ” ઇતિ વચ્ચનાદ્, ઇતન્નિરાકરણાય આહ—૧૮૩

‘ સર્વજ્ઞેભ્યઃ સર્વદર્શિભ્યઃ ’

‘અર્થઃ—એઓ પણ,—બુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદી કાપિલોથી (કપિલાનુયાયીઓથી) અસર્વજ્ઞ અને અસર્વદર્શી માનવામાં આવે છે,—“ બુદ્ધિથી અધ્યવસિત અર્થને પુરુષ બાણે છે ” એ વચનથી,—એના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—૧૮૩

‘ સર્વજ્ઞોને સર્વદર્શીઓને ’

પંક્તિકાઃ—બુદ્ધ્યધ્યવસિતમર્થે પુરુષશ્ચેતયતે । અત્ર સાંખ્ય પ્રક્રિયાઃ—સત્ત્વ, રજસ્, તમસ લક્ષણ ત્રણ ગુણો છે; તેની સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ, અને તે જ ‘ પ્રધાન ’ એમ કહેવાય છે. પ્રકૃતિ થકી મહાન્ હોય હોય છે,—‘ મહત્ ’ એમ બુદ્ધિની આખ્યા છે. મહત્ થકી અહંકાર—આત્માભિમાન. તે થકી પાંચ શ્રોત્રાદિ બુદ્ધિઇન્દ્રિયો, વાક-પાણિ-પાદ-પાચુ-ઉપસ્થ લક્ષણ પાંચ જ કર્મેન્દ્રિયો, અગ્નીવારસું ઇન્દ્રિય મન, તથા પાંચ તન્માત્રો—ગન્ધ-રસ-રૂપ-સ્પર્શ-શબ્દસ્વભાવવાળા—હોય છે. અને તન્માત્રોમાંથી યથાક્રમે ભૂપ્રભૃતિ પાંચ મહાભૂતો પ્રવર્તે છે. અને અત્રે પ્રકૃતિવિકારપણાએ કરીને અચેતના છતાં બુદ્ધિ ચૈતન્ય સ્વતત્ત્વવાળા પુરુષના ઉપગમ થકી સચેતના જેવી અવભાસે છે. તેથી કહ્યું છે કે—

વિવેચન

“ નિજ જ્ઞાને કરી જ્ઞેયનો, જ્ઞાયક જ્ઞાતા પદ ઇશિરે;

દેખે નિજ દર્શન કરી, નિજ દશ્ય સામાન્ય જગીશ રે....

શ્રી શ્રેયાંસ પ્રભુ તણો, અતિ અદ્ભુત સહજાનંદ રે. ” શ્રી દેવચંદ્રભ.

અને એઓ—ઉક્ત ગુણલક્ષણ જેનામાં સાંગોપાંગ ઘટાવ્યા એ અહંત લગવતો પણ ‘બુદ્ધિયોગ—જ્ઞાનવાદી કાપિલોદી અસર્વજ્ઞ અસર્વદર્શી’ માનવામાં આવે છે;’ એના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘સર્વજ્ઞેભ્યઃ સર્વદર્શિભ્યઃ ।’ બુદ્ધિના યોગે જ્ઞાન હોય છે એમ વદનારા આ બુદ્ધયોગજ્ઞાનવાદી કાપિલોદી—કપિલના અનુયાયીઓનું આ વચન છે કે ‘બુદ્ધિથી અધ્યવસિત અર્થને પુરુષ જાણે છે.’ ‘બુદ્ધ્યધ્યવસિતમર્થ પુરુષશ્ચેતયતે.’ આ સમજવા માટે સાંખ્ય પ્રક્રિયા જાણવી જરૂરની છે. તે આ પ્રમાણે—

સત્ત્વ—રજસ—તમસ એ ત્રણ ગુણો છે; તેની સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન કહેવાય છે. પ્રકૃતિ થકી મહાન્ અર્થાત્ બુદ્ધિ ઉપજે છે. મહત્ (બુદ્ધિ) થકી અહંકાર ઉપજે છે. અહંકાર થકી શ્રોત્રાદિ પાંચ બુદ્ધિઇન્દ્રિય, સાંખ્ય વાક્—પાણિ—પાદ—પાચુ—ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, ગંધ—રસ—પ્રક્રિયા રૂપ—રૂપર્થ—શબ્દ સ્વભાવવાળા પાંચ તન્માત્રો,—એમ ષોડશક ગણ ઉપજે છે. અને તન્માત્રોમાંથી યથાક્રમે પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો પ્રવર્તે છે. આ પ્રકૃતિ અને તેની વિકૃતિ જડ—અચેતન છે, એટલે બુદ્ધિ પણ તે પ્રકૃતિના

“ પુરુષોઽવિકૃતાત્મૈવ, સ્વનિર્માસમચેતનમ્ ।

મનઃ કરોતિ સાન્નિધ્યાદુપાધિઃ સ્કટિકં યથા ॥ ”

આની વ્યાખ્યા—પુરુષઃ—આત્મા, અવિકૃતાત્મૈવ—અવિકૃતાત્મા જ, નિત્ય જ, સ્વનિર્માસં—સ્વઆકારવાળું, અચેતનં—ચૈતન્યશૂન્ય હોતું, મનઃ—અન્તઃકરણ, કરોતિ—કરે છે, સાન્નિધ્યાત્—સાન્નિધ્યમાત્રથી. નિદર્શન કહ્યું—ઉપાધિઃ—ઉપાધિ, પન્નરાગાદિ, સ્કટિકં—ઉપલવિશેષને લીધે. આનો આ ભોગ પણ મનોદ્વારક જ છે. અને પણ કહ્યું છે કે—

“ વિમક્તેદૃકપરિણતૌ, બુદ્ધૌ ભોગોઽસ્ય કશ્યતે ।

પ્રતિવિમ્બોદયઃ સ્વચ્છે, યથા ચન્દ્રમસોઽમ્ભસિ ॥ ”

આની વ્યાખ્યા—વિમક્તા—આત્માથી વિભક્તિ એવી તે, અને ઈદૃકપરિણતિઃ—આવી પરિણતિ,—પ્રતિબિમ્બોદયરૂપા, એમ વિગ્રહ છે, તસ્યાં સત્યાં—તે સતે, તે જ ભોગ છે એમ અર્થ છે. જે પરિણતિ કર્યા ? તે માટે કહ્યું—બુદ્ધૌ—અન્તઃકરણલક્ષણ બુદ્ધિમાં, ભોગો—ભોગ,—વિષયગ્રહણરૂપ, અસ્ય—આનો, આત્માનો, કશ્યતે—કયાય છે,—આસુરિ પ્રભૃતિથી. કેની જેમ ? તે માટે કહ્યું—પ્રતિવિમ્બોદયઃ—પ્રતિબિમ્બપરિણામ, સ્વચ્છે—સ્વચ્છ, નિર્મલ, યથા—જેમ, ચન્દ્રમસો—વાસ્તવ એવા ચન્દ્રમાનો, અમ્ભસિ—જલમાં,—તેની જેમ. હવે પ્રકૃત વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે—બુદ્ધ્યા—અનન્તરોક્ત બુદ્ધિથી, અધ્યવસિતં—પ્રતિપત્ત, અર્થ—શબ્દાદિ વિષયને, પુરુષઃ—આત્મા, ચેતયતે—જાણે છે,—અર્થચેતનમાં બુદ્ધિના અંતરંગ કરણપણાને લીધે.

વિકારપણાએ કરીને અચેતના છે, છતાં ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષના (આત્માના) ઉપગમથી સચેતના જેવી અવભાસે છે. તેથી કહ્યું છે કે—“ચેતનમય પુરુષ તો સદાય અવિકૃતાત્મા જ—અવિકૃતસ્વરૂપ જ રહે છે, અને સાન્નિધ્ય થકી તે અચેતન મનને સ્વનિર્ભાસવાળું—સ્વઆકારવાળું કરે છે,—પદ્મરાગાદિ ઉપાધિ જેમ સ્ફટિકને કરે છે તેમ.” અને આ પુરુષના ભોગનું દ્વાર પણ મન જ છે, એટલે આ મન દ્વારા જ—મનની મારફત જ પુરુષ ભોગ કરે છે. કહ્યું છે કે “આત્માથી વિલક્ષ્ણ-બૂદ્ધિ ને આવી પરિણતિવાળી બુદ્ધિમાં આ પુરુષનો વિષયબ્રહ્મરૂપ ભોગ કથાય છે,—સ્વચ્છ જલમાં જેમ ચંદ્રમાનો પ્રતિબિમ્બોદય હોય છે તેમ.” આમ સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બુદ્ધિથી અધ્યવસિત-પ્રતિપક્ષ-બ્રહ્મ કરાયેલ અર્થને પુરુષ-આત્મા ચેતે છે, સંવેદે છે, જાણે છે. કારણ કે અર્થચેતનમાં—અર્થસંવેદનમાં બુદ્ધિ એ આત્માનું અંતરંગ કરણ—‘અન્તઃકરણ’ છે માટે. આમ બુદ્ધિના યોગે જ્ઞાન હોય છે અને સુક્ષ્મને બુદ્ધિનો અયોગ છે, એટલે તેઓને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું ઘટતું નથી, માટે તેઓ અસર્વજ્ઞ-અસર્વદર્શી છે,—એમ સાંખ્યો-કપિલાનુયાયીઓ માને છે. એના નિરસન અર્થે અત્રે ‘સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી’ એ ખાસ સૂત્રપદ મૂક્યું છે.

તત્સ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણા થકી સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણાની સિદ્ધિ પ્રદર્શિત કરી તેના સમર્થનમાં સ્વરચિત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયનો આત્માને ચંદ્રની ઉપમાવાળો સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક અવતરે છે—

‘સર્વ જ્ઞાનન્તીતિ સર્વજ્ઞાઃ, સર્વ પશ્યન્તીતિ સર્વદર્શિનઃ, તત્સ્વભાવત્વે સતિ નિરાવરણત્વાત । મત્તોડન્યે મદર્થાશ્ચ ગુણા इत्यतस्तત્તત્સ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ । ઉક્તં ચ—

“સ્થિતઃ શીતાંશુવજીવઃ, પ્રકૃત્યા ભાવશુદ્ધયા ।

ચન્દ્રિકાવચ્ચ વિજ્ઞાનં, તદાવરણમભ્રવદ્ ॥” इत्यादि ।^{૧૮૪}

પંક્તિકા—મત્તોડન્યે મદર્થાશ્ચ ઇત્યાદિ. અહીં એકલા ભગવાન અહંત દ્રવ્યોને-પર્યાયોને ભિન્ન અને અભિન્ન (છે એમ) સ્વશિષ્યો પ્રત્યે વ્યાખ્યાન કરવા ઇચ્છતા સત્તા, આત્માને જ અતિ સન્નિહિતતાથી ઉદ્દેશીને વદા—

મત્તો—મહારાથી, અન્યે—અન્ય, પૃથક્, ગુણાઃ—ગુણો,—જ્ઞાન-દર્શનોપયોગ આદિ,—લક્ષણ, સંખ્યા, પ્રયોગન અને સંજ્ઞાના ભેદને લીધે. તે આ પ્રકારે—“ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” (તત્ત્વાર્થ અ. ૫, સૂ. ૩૭) ગુણપર્યાયવાળું તે દ્રવ્ય, એ લક્ષણવાળો હું છું. અને “દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ” દ્રવ્યાશ્રયવાળા નિર્ગુણ ગુણો છે, એ લક્ષણવાળા ગુણો છે. હું એક છું, ગુણો અનેક છે. હું બન્ધ-મોક્ષાદિ ક્રિયાફલવાળો છું, અને ગુણો વિષયાવગમ આદિ ફલવાળા છે. હું અહંત, તીર્થંકર, પારગત આદિ શબ્દથી વાચ્ય છું, અને ગુણો ધર્મ—પર્યાય આદિ શબ્દોથી વાચ્ય છે. મદર્થાશ્ચ—અને અહમર્થઃ—હું અર્થ સાધ્યં યેષાં તે તથા—સાધ્ય હું જેઓનો તે તથા. ગુણવૃત્તિથી વિલક્ષણ એવી કોઈ એકાન્તિકી મહારી પણ પ્રવૃત્તિ છે નહિ,—તથા પ્રતિભાસને લીધે. इति—એ વાક્ય પરિસમાપ્તિ અર્થમાં છે. અતઃ—એ વાક્યથી, તત્તત્સ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ—તેષાં—તેઓની, ગુણોની તત્સ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ—દ્રવ્યસ્વભાવત્વની સિદ્ધિ છે.

અર્થ—સર્વ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ, સર્વ દેખે છે તે સર્વદર્શિઓ,—તત્ત્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાને લીધે. “મહારાથી અન્ય અને મહારા અર્થવાળા ગુણો” એ ઉપરથી તત્ત્વત્ત્વ ભાવપણાની સિદ્ધિ છે.

(દોહરા) “ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિ થકી, સ્થિત ચંદ્ર શું જીવ એહ;

જ્ઞાન ચંદ્રિકા સમ અને, તદાવરણ છે એહ.”—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૧૮૩

અર્થાત—જીવ, ચંદ્રની જેમ, ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે; અને વિજ્ઞાન ચંદ્રિકા જેવું છે, તેવું આવરણ અભ-વાદળા જેવું છે. ૧૮૪

વિવેચન

“સર્વ દ્રવ્ય પ્રદેશ અનંતા, તેહથી ગુણ પર્યાયજી;
તાસ વર્ગથી અનંતગણું પ્રભુ, કેવલજ્ઞાન કહાયજી....શીતલ જ્ઞાનપતિ
કેવલ દર્શન એમ અનંતું, ગહે સામાન્ય સ્વભાવજી;
સ્વપર અનંતથી ચરણ અનંતું, સસરણ સંવર ભાવજી....”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું એટલે શું? અને તે શી રીતે થયે છે? તે અત્ર દર્શાવ્યું છે. ‘સર્વ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ, સર્વ દેખે છે તે સર્વદર્શિઓ—તત્ત્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાને લીધે હોય છે.—‘તત્ત્વભાવત્વે સતિ નિરાવરણત્વાત્.’ અર્થાત સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિ પ્રથમ તો મૂળ તત્ત્વભાવપણું-સર્વજ્ઞસર્વદર્શિ સ્વભાવપણું હોય, સ્વભાવપણું તો પછી નિરાવરણપણું થયે સર્વજ્ઞસર્વદર્શિ હોય છે. આમાં તત્ત્વભાવપણારૂપ મૂળ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—‘મત્તોડન્યે મદર્થાશ્ચ ગુણાઃ ।’ ઇં ૦ ‘મહારાથી અન્ય અને મહારા અર્થવાળા ગુણો છે, એ ઉપરથી તત્ત્વત્ત્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે.’ તે આ પ્રકારે—

એકલા તીર્થકર ભગવાન્ દ્રવ્યો અને પર્યાયો ભિન્ન-અભિન્ન છે એમ સ્વશિષ્યોને સમજાવતાં, નિકટ ઉદાહરણપણે પોતાના આત્માને જ ઉદેશીને વદ્યા—, ‘મહારાથી અન્ય અને મહારા અર્થવાળા ગુણો છે —‘મત્તોડન્યે મદર્થાશ્ચ ગુણાઃ ।’ અર્થાત ‘મહારાથી અન્ય અને જ્ઞાન-દર્શન આદિ જે ગુણો છે તે મહારાથી-મહારા આત્માથી અન્ય છે, મહારા અર્થવાળા ગુણો’ પૃથક્-બ્રૂદા છે; કારણ કે એ બન્નેના લક્ષણ, સંખ્યા, પ્રયોજન એ ભગવદ્વચનનો અને સંજ્ઞાનો ભેદ છે માટે. જુઓ, આ પ્રકારે—(૧) ‘ગુણપર્યાય-પરમાર્થ વાળું તે દ્રવ્ય’ એ લક્ષણ પ્રમાણે હું ગુણપર્યાયવંત આત્મદ્રવ્ય—આત્મા છું. અને “દ્રવ્યશ્રયવાળા નિર્ગુણ તે ગુણો” એ લક્ષણ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ ગુણો મહારા આત્મદ્રવ્યને આશ્રયે રહેલા છે. (૨) હું આત્મા એક છું,

જ્ઞાનાદિ ગુણો અનેક છે. (૩) હું આત્મા બંધ-મોક્ષાદિ ક્રિયાફલવાળો છું, અને જ્ઞાનાદિ ગુણો વિષય બોધ આદિ ફલવાળા છે. (૪) હું આત્મા અર્કત, તીર્થંકર, પારગત આદિ શબ્દ વાચ્ય છું, ઓળખાઉં છું; અને ગુણો ધર્મ-પર્યાય આદિ શબ્દથી વાચ્ય છે, ઓળખાય છે. આમ લક્ષણાદિ લેદની અપેક્ષાએ ગુણો હું આત્મદ્રવ્યથી અન્ય-ભિન્ન છે. આમ છતાં આ ગુણો 'મદર્થ' છે, મહારા અર્થવાળા છે, હું ના-આત્માના અર્થના જ વાચક છે. કારણ કે ગુણથી એકાન્તે બૂદ્ધી પાડી શકાય એવી મહારા આત્માની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ છે નહિ; એટલે આ ગુણો મહારા આત્માથી અભિન્ન પણ છે. આમ આત્માની ને તેના ગુણોની ભિન્ન-અભિન્ન અવસ્થા છે. આ મહારાથી અન્ય અને મદર્થ ગુણો છે એ ભગવાનના વચન પરથી તત્તત્ત્વ સ્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે, અર્થાત્ તેની-ગુણોની તત્ત્વસ્વભાવપણાની-દ્રવ્યસ્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે; સર્વજ્ઞાનપણારૂપ ગુણથી ભગવાન સર્વજ્ઞ છે અને સર્વદર્શિપણારૂપ ગુણથી સર્વદર્શી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

અને આ સર્વજ્ઞાન-દર્શનપણું નિરાવરણપણાને લીધે હોય છે; ધાતિકર્મરૂપ આવરણ દૂર થયું એટલે આત્માનો મૂળ સ્વભાવભૂત સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે, આવિર્ભાવ પામે છે. આત્માનો આ સર્વજ્ઞસર્વદર્શિ સ્વભાવ સ્થિત નિરાવરણપણું થયે જ છે, કોઈ નવો સ્થાપિત કરવાનો નથી, આવરણ દૂર થયું કે તે સર્વજ્ઞાન દર્શન બસ પ્રગટ જ છે. આના જ સમર્થનમાં અત્રે 'સ્થિતઃ શીતાંશુવજ્જીવઃ' સ્વભાવનો પરમ પરમાર્થગંભીર સુંદર સુભાષિત ટાંક્યું છે કે—“ભ્રુવ, ચંદ્રની આવિર્ભાવ જેમ, ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે; અને વિજ્ઞાન ચંદ્રિકા જેવું છે, તેવું આવરણ અભ્ર-વાદળા જેવું છે.” ઇત્યાદિ. આ સુભાષિતનો પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે: પ્રત્યેક વસ્તુ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-શુદ્ધ સ્વભાવથી નિજ નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે જ, કોઈ નવી સ્થાપવાની નથી. તેમ આત્મ-વસ્તુ પણ ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિત જ છે, કોઈ નવી સ્થાપિત કરવાની નથી. અત્રે ચંદ્રની ઉપમા સાંગોપાંગ સુઘટપણે ઘટે છે: ચંદ્ર જેમ આકાશમાં પ્રકૃતિથી-કુદરતથી-સ્વભાવથી સ્થિત છે, તેમ આત્મા પણ નિજ પ્રકૃતિથી-કુદરતી સહજ સ્વભાવથી ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. આકાશમાં સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છતાં ચંદ્ર જેમ ચંદ્રિકા પ્રસારે છે, તેમ સ્થિર એવા સ્વસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત આત્મા જ્ઞાન-ચંદ્રિકા જ્ઞાનરૂપ જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા વિસ્તારે છે. પણ ચાંદનીથી ભૂમિઆદિને પ્રકાશિત કરતાં છતાં ચંદ્ર કોઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી; તેમ આત્મા પણ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્નાથી વિશ્વને પ્રકાશતાં છતાં, કોઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આમ સ્વ-પર પ્રકાશક ચંદ્રિકા રેલાવતો ચંદ્ર સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છે, તેમ સ્વપર અવભાસક જ્ઞાન-ચંદ્રિકા વિસ્તારતો આત્મા પણ નિજ સ્વભાવપદમાં સમવ-સ્થિત જ રહ્યો છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયવાર્તા છે, તત્ત્વશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિતિ છે.

‘અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતાં ચંદ્રને જેમ મેઘપટલ-વાદળાં

આવરે છે, ઢાંકી છે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે—ઢાંકી છે છે, અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. પણ આ જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ઘાતિકર્મ* અભ્ર જેવું—વાદળા જેવું વર્તે છે, તે ધર્મસંન્યાસયોગરૂપ પવનના સપાટાથી જ્યારે શ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાએ વીખેરાઈ જાય છે, ત્યારે મુખ્ય એવા પરાક્રમયોગે કરીને તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી—સર્વજ્ઞ થાય છે.

‘અને આમ આત્મ-ચંદ્રને આવરણ કરી રહેલ વાદળા જેવા ચાર ઘાતિકર્મ દૂર થાય છે, કે તે તત્ક્ષણ શુદ્ધ પ્રકૃતિસ્થિત અળહળ જ્યોતિસ્વરૂપ આત્મા સ્વસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ વાદળાનું આવરણ દૂર થતાં ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ ઘાતિકર્મરૂપ મેઘપટલ ટળતાં પરંજ્યોતિસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર, બિનરાજ-ચંદ્ર સ્વયંપૂર્ણ કેવલ-જ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે અળહળે છે.’

—શ્રીયોગદ્વિષ્ણુસમુચ્ચય શ્લો. ૧૮૩-૧૮૪ વિવેચનમાંથી (ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત)

“આકાશમાં પ્રકૃતિથી સ્થિત જેમ ચંદ્ર,
શુદ્ધ સ્વભાવ સ્થિત છે ત્યમ આત્મચંદ્ર;
સત્ચંદ્રિકા સમ જ કેવલ જ્ઞાન હોવું,
તે જ્ઞાન આવરણ મેઘસમૂહ જેવું.
તે ઘાતિ કર્મ ધન શું વિખરે અપાટે,
સંન્યાસ ધર્મરૂપ વાયુતણા સપાટે;
ત્યારે શ્રીમાન્ પરમ કેવલજ્ઞાન પામે,
તે જ્ઞાનકેવલી કહાય યથાર્થ નામે.”

—શ્રી યોગદ્વિષ્ણુ કૃત, ૧૫૩-૫૪ (સ્વરચિત)

શુદ્ધિરૂપ કરણના અભાવે મુક્તને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું સંભવતું નથી, તેમ જ બાહ્ય અર્થસંવેદન વેળાએ મુક્તને દુઃખાદિનો અનુભવ થશે,—એ બંને આશંકાનું યુક્તિથી સમાધાન કરે છે—

૨૧ ન કરણાભાવે કર્તા તત્ફલસાધક इत्यनैकान्तિકं, પરિનિષ્ઠિતપ્લવકસ્ય તરકા-
ખંડાભાવે પ્લવનસંદર્શનાદિતિ । ન ચીદયિકક્રિયાભાવરહિતસ્ય જ્ઞાનમાત્રાદ્ દુઃખાદયઃ,
તથાનુભવતસ્તત્સ્વભાવત્વોપપત્તે: । ૧૮૫

* ઘાતિકર્માશ્રયકલ્પં તદુક્તયોગાનિલાહતે: ।

યદાપૈતિ તદા શ્રીમાન્ જાયતે જ્ઞાનકેવલી ॥ ’—શ્રી યોગદ્વિષ્ણુસમુચ્ચય, શ્લો. ૧૮૪.

૩અર્થઃ—કરણઅભાવે કર્તા તત્કલસાધક નથી એ અનૈકાન્તિક છે,—પરિનિષ્ઠિત તરનારું તૂંબડાના અભાવે તરવાનું દર્શન હોય છે, માટે. અને ઔદયિક ક્રિયાભાવથી રહિતને જ્ઞાનમાત્ર થકી દુઃખાદિ નથી,—તથાઅનુભવ થકી તત્સ્વભાવપણાની ઉપપત્તિ છે, માટે. ૧૮૫

વિવેચન

“અકરણ વીર્ય અનંતતા, નિજગુણ સહકાર અકામ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રણ
હવે વાદી કહેશે—અર્થસંવેદનમાં બુદ્ધિ એ પ્રગટપણે પુરુષનું કરણ—સાધન (Instrument) છે, અને પ્રકૃતિના વિયોગે મુક્ત અવસ્થામાં બુદ્ધિરૂપ કરણના અભાવને લીધે સર્વજ્ઞપણું વા સર્વદર્શિપણું સંભવતું નથી. આના નિરાકરણાર્થે કરણઅભાવે કર્તા કહ્યું—‘ન કરણાભાવે કર્તા તત્ફલસાધકાદિત્યનૈકાન્તિકં’—કરણ—તત્કલસાધક અભાવે કર્તા તત્કલસાધક નથી એ અનૈકાન્તિક છે,—પરિનિષ્ઠિત ન હોય, તરનારું તૂંબડાના અભાવે તરવાનું દર્શન હોય છે માટે. એ એકાંતિક નથી ‘પરિનિષ્ઠિતપ્લવકસ્ય તરકાણ્ડાભાવે પ્લવનસંદર્શનાત’—અર્થાત્ કરણ—સાધન વિના તત્કલ સાધવા ઇચ્છતો કર્તા તેનો સાધક નથી હોતો એ અનૈકાંતિક છે, એકાંતિક નથી. કારણ કે પરિનિષ્ઠિત—પારંગત—સારી પેઠે નિષ્ણાત તરનારો તૂંબડા વિના તરતો દેખાય છે. એટલે તૂંબડારૂપ સાધન હોય તો જ તરી શકાય એવું કાંઈ એકાંત નિયમરૂપ નથી; તેમ તમે માનેલું બુદ્ધિરૂપ કરણ હોય તો જ જ્ઞાન થાય ને ન હોય તો ન જ થાય એવો એકાંત નથી. એટલે જેમ પરિનિષ્ઠિત તારૂ જેમ તૂંબડા વિના પણ તરી શકે છે, તેમ પરિનિષ્ઠિત કેવલજ્ઞાની આત્મા તમે માનેલા બુદ્ધિરૂપ કરણ વિના કેમ સર્વ નહિ જાણી-દેખી શકે વારુ ? બાકી ખરી રીતે જોઈએ તો બુદ્ધિને તમે અચેતન માની છે એ જ મૂળ તો ભૂલ છે. છતાં તમારી માન્યતા અનુસારે પણ તમારું કહેવું ઘટતું નથી એ અમે સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે.

હવે કોઈ શંકા ભીડાવશે—લીલો, પીળો વગેરેની જેમ દુઃખ, દ્વેષ, શોક, વૈષયિક સુખાદિ બાહ્ય અર્થના ધર્મો છે; તેથી મુક્ત અવસ્થામાં સર્વજ્ઞપણું—સર્વદર્શિપણું જો માનશો,

પક્ષિકાઃ—અર્થચેતનમાં પુરુષનું સ્ફુટપણે બુદ્ધિ કરણ છે, અને પ્રકૃતિવિયોગે મુક્ત અવસ્થામાં કરણ અભાવને લીધે સર્વજ્ઞત્વ વા સર્વદર્શિત્વ સંભવતું નથી, એમ પર અભિપ્રાયના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—ન કરણ ઇત્યાદિ. અને એ સુગમ છે.

વારુ, નીલ—પીતાદિ જેમ દુઃખ—દ્વેષ—શોક—વૈષયિક સુખાદિ બહિર્અર્થધર્મો છે, તેથી મુક્ત અવસ્થામાં સર્વજ્ઞત્વ—સર્વદર્શિત્વનો અભ્યુપગમ સતે બહિર્અર્થવેદન વેળાયે તેને સર્વ દુઃખાદિનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી આશંકાના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન ચૌદયિક ઇત્યાદિ. ન ચ—ન જ, ઔદયિક ક્રિયાભાવરહિતસ્ય—અસદ્વેદ્ય આદિ કર્મપાકજન્ય સ્વપરિણામરહિતને, જ્ઞાનમાત્રાત્—પરિજ્ઞાનથકી જ, દુઃસ્વાદયઃ—દુઃખ દ્વેષાદિ. હેતુ કહ્યો—તથાનુભવતઃ—જ્ઞાનમાત્રથી જ દુઃખાદિ અનુભવ થકી, તત્સ્વભાવત્વોપપત્તેઃ—દુઃખાદિના ઔદયિક ક્રિયાભાવરૂપ સ્વભાવત્વની ઉપપત્તિને લીધે.

તો તે તે બાહ્ય અર્થના વેદન વેળાયે તેને સર્વ દુઃખાદિનો અનુભવ
 ઔદયિકભાવ પ્રાપ્ત થયા કરશે. એટલે તેને મુક્તિમાં પણ સુખ નહિ રહે !
 રહિતને જ્ઞાનમાત્ર થકી એ શંકાના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘ ઔદયિક ક્રિયા ભાવરહિતને જ્ઞાનમાત્ર
 દુઃખાદિ નથી થકી દુઃખાદિ નથી,’—ન ચૌદયિકક્રિયાભાવરહિતસ્ય જ્ઞાનમાત્રાદ્
 દુઃખાદયઃ—‘ તથાઅનુભવ થકી તત્સ્વભાવપણાની ઉપપત્તિને
 લીધે,—તથાનુભવતસ્તત્સ્વભાવત્વોપપત્તેઃ—અર્થાત્ ઔદયિક—અસદ્વેદનીય આદિ કર્મ-
 વિપાકથી ઉપજતો વેદનરૂપ ઉદયભાવ જેને નથી,તેને સંવેદનરૂપ જ્ઞાનમાત્ર થકી દુઃખ-
 દ્વેષાદિ નથી. કારણ કે જ્ઞાનમાત્રથી જ જે દુઃખાદિનો તથાપ્રકારે અનુભવ થતો હોય,
 તો જ્ઞાનને ઔદયિક ક્રિયાભાવરૂપ સ્વભાવપણાની ઉપપત્તિ થશે. પણ જ્ઞાન તો કદી
 ઔદયિક ભાવે હોઈ શકે જ નહિ, તે તો ક્ષાયિક વા ક્ષાયોપશમિક ભાવે જ હોય. માટે
 વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉપજતું વેદન જે ઔદયિક ભાવરૂપ છે, તેની ક્ષાયિક વા
 ક્ષાયોપશમિક ભાવથી ઉપજતા જ્ઞાનરૂપ સંવેદન સાથે સેળભેળ મ કરો ! અને ભગવાનનું
 જે જ્ઞાનરૂપ સંવેદન છે તે તો જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણના ક્ષયથી ઉપજેલું ક્ષાયિક ભાવરૂપ
 હોઈ કેવલજ્ઞાન-દર્શન સ્વરૂપ છે. એટલે ઔદયિક ભાવનો જ્યાં સર્વથા અભાવ છે ને
 ક્ષાયિક ભાવનો જ્યાં પૂર્ણ પ્રભાવ છે, એવું ભગવંતનું સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું અખંડ
 અવ્યાખાધ છે, માટે આપ મહાનુભાવે ઊઠાવેલી શંકાને સ્થાન જ નથી.

જ્ઞાન વિશેષવિષયી ને દર્શન સામાન્યવિષયી હોઈ તે બન્નેનું સર્વઅર્થવિષયપણું ધટતું નથી,
 એ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૪ અન્યસ્ત્વાહ—જ્ઞાનસ્ય વિશેષવિષયત્વાદર્શનસ્ય ચ સામાન્યવિષયત્વાત્તયોઃ સર્વાર્થ-
 વિષયત્વમયુક્તં, તદુભયસ્ય સર્વાર્થવિષયત્વાદિતિ ।

ઉચ્યતે—ન હિ સામાન્યવિશેષયોર્ભેદ एव, किन्तु त एव पदार्थाः समविषमतया
 सम्प्रज्ञायमानाः सामान्यविशेषशब्दाभिधेयतां प्रतिपद्यन्ते, ततश्च त एव ज्ञायन्ते त एव
 दृश्यन्ते इति युक्तं ज्ञानदर्शनयोः सર્वाર્थवિषयत्वमिति । १८६

૪ અર્થઃ—અન્ય (શંકા) કહે છે—જ્ઞાનના વિશેષવિષયપણાને લીધે અને દર્શનના
 સામાન્યવિષયપણાને લીધે તે બન્નેનું સર્વાર્થવિષયપણું અયુક્ત છે,—તદુભયનું સર્વાર્થ-
 વિષયપણું છે માટે.

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—સામાન્ય-વિશેષનો ભેદ જ નથી, કિંતુ તે જ
 પદાર્થો સમ-વિષમતાથી સંપ્રજ્ઞાયમાન થતાં (જાણવામાં આવતાં) સામાન્ય-વિશેષ શબ્દની
 અભિધેયતાને પામે છે; અને તેથી કરીને તેઓ જ જાણવામાં આવે છે, તેઓ જ દેખવામાં
 આવે છે,—એમ જ્ઞાન-દર્શનનું સર્વાર્થવિષયપણું યુક્ત છે. ૧૮૬

વિવેચન

“ સામાન્ય વિશેષનું ધામ, તે દ્રવ્યસ્થિતક પરિણામ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે કોઈ શંકા કરે છે—જ્ઞાનનો વિષય વિશેષ છે અને દર્શનનો વિષય સામાન્ય છે, એટલે તે બન્નેનું સર્વાર્થવિષયપણું ઘટતું નથી, કારણ કે તદ્દઉભયનું—તે બંનેનું સાથે મળીને જ સર્વાર્થવિષયપણું થાય છે માટે. આનું સમાધાન અત્ર કયું છે— ‘ સામાન્ય-વિશેષનો ભેદ જ નથી, ’ અર્થાત્ સામાન્ય જૂઠું અને વિશેષ જૂઠું એવો એકાંતે ભિન્ન વસ્તુરૂપ કૃત્રિમ ભેદ પાડવો ઘટતો નથી. પરંતુ તે જ પદાર્થો જ્યારે ‘ સમતાથી ’—સમાનપણાથી જાણવામાં આવે ત્યારે તે ‘ સામાન્ય ’ શબ્દથી ઓળખાય છે, અને ‘ વિષમતાથી ’—અસમાનપણાથી જાણવામાં આવે ત્યારે ‘ વિશેષ ’ શબ્દથી ઓળખાય છે, અને તેથી કરીને ‘ તેઓ જ જાણવામાં આવે છે, તેઓ જ દેખવામાં આવે છે ’—એમ જ્ઞાનનું અને દર્શનનું પ્રત્યેકનું સર્વાર્થવિષયપણું યુક્ત જ છે—ઘટમાન જ છે. એટલે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું સ્થિત જ છે.

એમ પણ જ્ઞાનથી વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ જ ને દર્શનથી સમતાધર્મવિશિષ્ટ જ જણાય, માટે તે બન્નેનું સર્વાર્થવિષયપણું નથી, એ ખીજી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

‘ આહ—एवमपि ज्ञानेन विषमताधर्मविशिष्टा एव गम्यन्ते, न समताधर्मविशिष्टा अपि । तथा दर्शनेन च समताधर्मविशिष्टा एव गम्यन्ते, न विषमताधर्मविशिष्टा अपि । ततश्च ज्ञानेन समताख्यधर्माग्रहणाद्दर्शनेन विषमताख्यधर्माग्रहणाद् धर्माणामपि चार्थत्वाद-युक्तमेव तयोः सार्थवિषयत्वमिति ।

ન, ધર્મધર્મિણોઃ સર્વથા ભેદાનમ્યુપગમાત્, તતશ્ચાભ્યન્તરીકૃતસમતારવ્યધર્માણ એવ વિષમતાધર્મવિશિષ્ટા જ્ઞાનેન ગમ્યન્તે, તથા અભ્યન્તરીકૃતવિષમતારવ્યધર્માણ એવ ચ સમતાધર્મવિશિષ્ટા દર્શનેન ગમ્યન્તે इत्यतो न दोषः । एतदुक्तं भवति—जीवस्वाभाव्या-त्सामान्यप्रधानं उपसर्जनीकृतविशेषमर्थग्रहणं दर्शनमुच्यते, तथा प्रधानविशेषमुपसर्जनी-कृतसामान्यं च ज्ञानमिति कृतं विस्तरेण ।^{૧૮૭}

^૫અર્થ:-શંકા—એમ પણ જ્ઞાનથી વિષમતા ધર્મથી વિશિષ્ટા જ જણાય છે, સમતા-ધર્મવિશિષ્ટા પણ નહિ; તથા દર્શનથી સમતાધર્મથી વિશિષ્ટા જ જણાય છે, વિષમતા—ધર્મવિશિષ્ટા પણ નહિ; અને તેથી કરીને જ્ઞાનથી સમતાખ્ય ધર્મોના અગ્રહણને લીધે, દર્શનથી વિષમતાખ્ય ધર્મોના અગ્રહણને લીધે, અને ધર્મોના પણ અર્થત્વને લીધે, તે બન્નેનું (જ્ઞાન-દર્શનનું) સર્વાર્થવિષયપણું અયુક્ત જ છે.

(સમાધાન)—એમ નથી,—ધર્મ-ધર્મીના સર્વથા ભેદનો અનભ્યુપગમ છે માટે. અને તેથી કરીને જેમાં સમતાખ્ય ધર્મો અભ્યન્તરીકૃત (અંદર મૂકાયેલા) છે, એવા વિષમતા-ધર્મવિશિષ્ટા જ્ઞાનથી જણાય છે; તથા જેમાં વિષમતાખ્ય ધર્મો અભ્યન્તરીકૃત છે, એવા

સમતાધર્મવિશિષ્ટો દર્શનથી જણાય છે, એટલા માટે દોષ નથી. આ કહેવાનું થયું—જીવના સ્વાભાવ્યથી (સ્વભાવપણાથી) સામાન્યપ્રધાન ઉપસર્જનીકૃત (ગૌણ કરેલ) વિશેષવાળું અર્થઘટણુ ‘દર્શન’ કહેવાય છે; તથા પ્રધાનવિશેષવાળું અને ઉપસર્જનીકૃત સામાન્યવાળું (અર્થઘટણુ) ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે. એટલે વિસ્તરથી સચું ! ૧૮૭

વિવેચન

“સામાન્ય વિશેષનો પિંડ, દ્રવ્યાર્થિક વસ્તુ પ્રચંડ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે વળી બીજી શંકા કરે છે—એમ આપ કહો છો તે રીતે જોતાં પણ જ્ઞાનથી ‘વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ’—વિષમતાધર્મથી વિશેષિત કરેલા પદાર્થો જ જણાય છે, ‘સમતાધર્મવિશિષ્ટ’ પણ નથી જણાતા; તથા દર્શનથી ‘સમતાધર્મ વિશિષ્ટ’—સમતાધર્મથી વિશેષિત કરેલા પદાર્થો જ જણાય છે, વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ પણ નથી જણાતા. તેથી કરીને જ્ઞાનથી ‘સમતા’ નામક ધર્મોનું ઘટણુ હોતું નથી, અને દર્શનથી ‘વિષમતા’ નામક ધર્મોનું ઘટણુ હોતું નથી, અને ધર્મોનું પણ અર્થપણું છે, એટલે જ્ઞાન માત્ર વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ પદાર્થો અહે છે, અને દર્શન માત્ર સમતાધર્મવિશિષ્ટ પદાર્થો અહે છે; માટે જ્ઞાનનું અને દર્શનનું પ્રત્યેકનું છૂટું છૂટું એકાંગઆદિપણું હોવાથી સર્વાર્થવિષયપણું અયુક્ત જ છે—અઘટમાન જ છે.

આનું સમાધાન કરતાં આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજી વહે છે—મહાતુલાવ ! આપ ધારો છો તેમ નથી, કારણ કે ધર્મ—ધર્મીના સર્વથા લેદનો અનલ્યુપગમ (અસ્વીકાર) છે માટે,—
 ‘ધર્મધર્મિણોઃ સર્વથા મેદાનમ્યુપગમાત્,’ ધર્મ—ધર્મીના સર્વથા—
 સામાન્યપ્રધાન એકાંતે લેદનો અલ્યુપગમ—સ્વીકાર અમે કર્યો નથી, માટે. અને
 દર્શન: તેથી કરીને ‘સમતા’ નામના ધર્મો જેમાં ‘અલ્યંતરીકૃત’ છે—
 વિશેષપ્રધાન જેના અલ્યંતરમાં—અંદરમાં અંતર્ભૂત કરાયેલા છે, એવા વિષમતા-
 જ્ઞાન ધર્મવિશિષ્ટો જ્ઞાનથી જણાય છે; તથા ‘વિષમતા’ નામના ધર્મો
 જેમાં ‘અલ્યંતરીકૃત’ છે—જેના અલ્યંતરમાં—અંદરમાં અંતર્ભૂત
 કરાયેલા છે, એવા સમતાધર્મવિશિષ્ટો દર્શનથી જણાય છે, એટલા માટે અત્ર ઉક્તમાં દોષ નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય કે—‘જીવસ્વાભાવ્યથી’—જીવનું તેવું સ્વભાવપણું છે તેથી જ્યાં વિશેષ ‘ઉપસર્જનીકૃત’—ઉપસર્જન કરાયેલ—ગૌણ કરાયેલ છે એવું સામાન્યપ્રધાન અર્થઘટણુ તે ‘દર્શન’ કહેવાય છે; તથા જ્યાં સામાન્ય ‘ઉપસર્જનીકૃત’—ઉપસર્જન કરાયેલ—ગૌણ કરાયેલ છે એવું પ્રધાનવિશેષવાળું—વિશેષપ્રધાન અર્થઘટણુ ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે. એટલે વધારે વિસ્તર કરવાથી ખસ થયું !

મુક્તાને અમૂર્તપણાને લીધે વિષયાકારતાઅયોગે તત્ત્વથી જ્ઞાનાભાવ છે, એટલે સર્વજ્ઞપણું થતું નથી, એ ત્રીજી શંકાનું સમાધાન કરતાં વિષયગ્રહણપરિણામનું આકારપણું ને તેનું અમૂર્તમાં પણ અવિરોધપણું પ્રદર્શિત કરે છે—

૬અપર આહ—મુક્તાત્મનોઽમૂર્તત્વાત્ જ્ઞાનસ્યાપિ તદ્દર્મત્વેન તત્ત્વાત્ વિષયાકાર-તાઽયોગતસ્તત્ત્વતો જ્ઞાનાભાવઃ, નિસ્તરન્ગમહોદધિકલ્પો હ્યસૌ તત્તરન્ગતુલ્યાશ્ચ મહદાદિપવન-યોગતો વૃત્તયઃ इति તદભાવાત્તદભાવઃ, एवं સર્વજ્ઞત્વાનુપપત્તિરેવેતિ ।

પ્રતદપ્યસત્, વિષયગ્રહણપરિણામસ્યાકારત્વાત્, તસ્ય ચામૂર્તેઽપ્યવિરોધાત્, અનેક-વિષયસ્યાપિ ચાસ્ય સમ્ભવાત્, ચિત્રાસ્તરણાદૌ તથોપલબ્ધેરિતિ । ૧૮૮

૬અર્થઃ—અપર (શંકા) કહે છે—મુક્તાત્માના અમૂર્તપણાને લીધે, જ્ઞાનના પણ તદ્દર્મપણાએ કરીને તત્ત્વથી વિષયાકારતાના અયોગને લીધે તત્ત્વથી જ્ઞાનઅભાવ છે. તે ખરેખર! નિસ્તરંગ મહોદધિ સમે છે, અને તેના તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓ મહદ્ આદિ પવન-યોગ થકી છે, એટલે તદ્અભાવથી તદ્અભાવ છે. એમ સર્વજ્ઞપણાની અનુપપત્તિ જ (અવશ્યમાનતા જ) છે.

(સમાધાન)—એ પણ અસત્ છે,—વિષયગ્રહણપરિણામના આકારપણાને લીધે, અને તેના અમૂર્તમાં પણ અવિરોધને લીધે, અનેક વિષયવાળા આના (આકારના) પણ સંભવને લીધે, ચિત્ર-આસ્તરણ આદિમાં તથાપ્રકારે ઉપલબ્ધિને લીધે. ૧૮૮

વિવેચન

“ શુદ્ધ રમણ આનંદતા રે, ધ્રુવ નિઃસંગ સ્વભાવ....રે દયાળરાય !

સકલ પ્રદેશ અમૂર્તતા રે, ધ્યાતા સિદ્ધ ઉપાય....રે દયાળરાય !

શ્રી યુગમંધર વિનવું રે, વિનતડી અવધાર....રે દયાળરાય ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે વળી બીજી શંકાનું સમાધાન કર્યું છે. કોઈ બીજે શંકા કરે છે—‘ મુક્તાત્માના અમૂર્તપણાને લીધે, જ્ઞાનના પણ તદ્દર્મપણાએ કરીને તત્ત્વથી વિષયાકારતાના અયોગને

પંક્તિકા—અપર ઈત્યાદિ. અપરઃ—સાંખ્ય, આહ—કહે છે, ગ્રેરે છે, મુક્તાત્મનઃ—મુક્તાત્માના, ક્ષીણકર્મના, અમૂર્તત્વાત્—અમૂર્તપણાને લીધે, રૂપાદિરહિતપણાને લીધે, શું ? તે માટે કહ્યું—જ્ઞાનસ્યાપિ—જ્ઞાનના પણ, નહિં કે કેવલ મુક્તાત્માના, તદ્દર્મત્વેન—તદ્દર્મત્વથી, મુક્તાત્મકર્મત્વથી, તત્ત્વાત્—અમૂર્તત્વ થકી. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—વિષયાકારતાઽયોગતઃ—વિષયસ્ય ઇવ—વિષયના-ગોચરના જેવો, આકારઃ—આકાર, સ્વભાવ, યસ્ય તત્ત્વત્યા—જેનો છે તે તથા, તદભાવસ્તત્તા—તદ્ભાવ તે તત્તા, તસ્યાઃ—તેના, અયોગતઃ—અયોગને લીધે, અવધનને લીધે, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિરુક્ત વૃત્તિથી,—‘ જ્ઞાયતેઽનેન ’ જેના વડે કરીને બળવામાં આવે છે એમ કરણસાધનરૂપ જ્ઞાનાભાવઃ—જ્ઞાનનો અભાવ જ છે. તે જ ભાવે છે—

નિસ્તરન્ગમહોદધિકલ્પો હ્યસૌ—તે મુક્તાત્મા નિસ્તરંગ મહોદધિ સમે છે, તત્તરન્ગતુલ્યાશ્ચ મહદાદિપવનયોગતો વૃત્તયઃ—શુદ્ધિ-અહંકાર આદિ પ્રવૃત્તિવિકારરૂપ પવનના સંબંધ થકી, વૃત્તયઃ—

લીધે, તત્ત્વથી જ્ઞાનઅભાવ છે.' અર્થાત્ સાંખ્ય મતવાદી કહે છે—
 મુક્તને ક્ષીણકર્મ મુક્તાત્માનું અમૂર્તપણું છે, રૂપાદિરહિતપણું—નિરાકાર-
 વિષયાકારતા અયોગે પણું છે; અને જ્ઞાન પણ તેના ધર્મ છે, એટલે તે જ્ઞાનનું પણ
 જ્ઞાન અભાવ, અમૂર્તપણું—નિરાકારપણું છે. આમ જ્ઞાન અમૂર્ત—નિરાકાર છે,
 એવી શંકા તેથી તેની વિષયાકારતાનો અસંભવ છે, એટલે તે જ્ઞાન તત્ત્વથી—
 'જેના વડે જણાય તે જ્ઞાન' એ વ્યુત્પત્તિઅર્થથી જ્ઞાનઅભાવ છે.
 ખરેખર! તેમ જ—'નિસ્તરંગમહોદધિકલ્પો હ્યસૌ।' ઇં 'તે નિસ્તરંગ મહોદધિ સમો
 છે, અને તેના તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓ મહદ્ આદિ પવનયોગ થકી છે. એટલે તદ્ અભાવથી
 તદ્ અભાવ છે.' અર્થાત્ તે મુક્તાત્મા તો જેમાં કોઈ પણ તરંગ
 નિસ્તરંગ મહોદધિ ઊઠતો નથી એવા નિસ્તરંગ મહોદધિ—મહાસાગર સમો છે; અને
 સમો મુક્ત તેના તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓ—વિષયજ્ઞાનાદિક પ્રવૃત્તિઓ તે તો બુદ્ધિ—
 અહંકાર આદિ પ્રકૃતિવિકારરૂપ પવનના યોગથી ઊઠે છે, પણ અત્રે
 મુક્તિમાં તો તે મહદ્ આદિ પવનનો અભાવ છે, એટલે તે વિષયજ્ઞાનાદિક વૃત્તિઓ
 ઊઠવાનો અભાવ છે. આમ જ્ઞાન અમૂર્ત—નિરાકાર છે ને તેમાં વિષયાકારરૂપ વૃત્તિનો અસંભવ
 છે, એટલે સર્વજ્ઞપણું ઘટતું નથી, અને નિરાકાર વિજ્ઞાન વડે ગ્રહણ જે માનશો, તો
 આ આ અમુક વિષય એમ વિષયનો પ્રતિનિયમ ઘટશે નહિં.

આ સાંખ્યવાદીની શંકાનું સમાધાન કથું—'एतदप्यसत्, विषयग्रहणपरिणामस्या-
 कारत्वात्।' ઇં 'એ પણ અસત્ છે,—વિષયગ્રહણપરિણામના આકારપણાને લીધે, અને

વૃત્તિઓ, વિષયજ્ઞાનાદિક પ્રવૃત્તિઓ, इति—એમ, તદમાવાત્—તેના અભાવથી, મહત્ આદિ પવનયોગના
 અભાવથી, તદમાવઃ—તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓનો અભાવ. તેથી શું? તે માટે કહું—एवं—એમ, વૃત્તિઅભા-
 વથી, सर्वज्ञत्वानुपपत्तिरेव—મુક્તિ અવસ્થામાં સર્વજ્ઞત્વની અનુપપત્તિ જ છે,—નિરાકાર વિજ્ઞાન વડે
 ગ્રહણના અવ્યુપગમે વિષય પ્રતિનિયમના અઘટનને લીધે. इति—એ પરવક્તવ્યતાના સમાપ્તિ અર્થમાં છે.

एतदपि—એ પણ—સાંખ્યેક્ત, असत्—અસત્, અસુંદર છે. क्या કારણથી? તે માટે કહું—
 विषयग्रहणपरिणामस्य—વિષયગ્રાહકપણે જીવપરિણતિના જ, આકારત્વાત્—આકારપણાને લીધે,
 तस्य च—અને તેના, ઉક્તરૂપ આકારના, अमूर्तेऽपि—અમૂર્તમાં પણ, મુક્તાત્મામાં પણ, નહિં કે કેવલ
 મૂર્તમાં એમ 'અપિ' પણનો અર્થ છે, अविरोधात्—અવિરોધને લીધે, કોઈથી પણ અઆધ્યમાન-
 પણાને લીધે. अव्युच्य કહ્યો—

अनेकविषयस्यापि—યુગપત્ અનેક વિષયને આશ્રીને પ્રવૃત્તતા પણ, पुनः એક વિષયવાળાનું તો
 પૂછવું જ શું? अस्य—આના, ઉક્તરૂપ આકારના, सम्भवात्—સંભવને લીધે, ઘટનને લીધે. એ પણ
 क्या કારણથી? તે માટે કહું—चित्रास्तरणादौ—ચિત્રે—પ્રતીત એવા ચિત્રમાં આસ્તરણે—આસ્ત-
 રણમાં, वर्णकंબलमा, आदि—આદિ શબ્દથી અન્ય બહુવર્ણવાળા વિષયનું ગ્રહણ છે, तथोपलब्धेः—
 યુગપત્ બહુ વિષયઆકારની ઉપલબ્ધિને લીધે,—સ્વસંવેદન વડે જ.

તેના અમૂર્તમાં પણ અવિરોધને લીધે, અને અનેક વિષયવાળા વિષયગ્રહણપરિણામનું આના (આકારના) પણ સંલવને લીધે, ચિત્ર-આસ્તરણ આદિમાં તથા ઉપલબ્ધિને લીધે.' અર્થાત્-એ પણ જે તમે કહ્યું તે અસત્ ને તેનો અમૂર્તમાં છે, અયથાર્થ છે, અસુંદર છે. કારણકે વિષયગ્રહણપરિણામનું જ એટલે કે વિષયગ્રાહકપણે જીવપરિણતિનું જ આકારપણું છે. અને એવા તે તે વિષયગ્રહણપરિણામરૂપ આકારનો અમૂર્તમાં પણ અવિરોધ છે; મૂર્તમાં તો શું, પણ અમૂર્ત એવા મુક્ત આત્મામાં પણ તેવા આકારનું બાધ્યમાનપણું નથી. અને આમ એક વિષયવાળા આકારનો સંલવ છે એટલું જ નહિ, પણ યુગપત્-એકી સાથે અનેક વિષયવાળા આ આકારનો પણ સંલવ છે. કારણ કે ચિત્ર-શેત્રંજી વગેરે બહુવર્ણવાળી વસ્તુમાં પણ એકી સાથે બહુ વિષય આકારની ઉપલબ્ધિ-અનુભવપ્રાપ્તિ છે, સ્વસંવેદન વડે કરીને જ તેવો અનુભવ સિદ્ધ છે, માટે અહો મહાતુલાવો ! આપની શંકા સર્વથા અસ્થાને છે.

આ ઉક્ત યુક્તિથી વિષયાકાર અપ્રતિસંક્રમાદિથી જ્ઞાનના પ્રતિબિંબાકારતા પ્રતિક્ષેપનો પણ રદીઓ અપાર્થ ચૂક્યો, એમ કહી યુક્તિસિદ્ધ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિઓને નમસ્કાર હો એવો ક્રિયાયોગ દાખવે છે—

૧૭ 'एतेन विषयाकाराप्रतिसङ्क्रमादिना ज्ञानस्य प्रतिबिम्बाकारताप्रतिक्षेपः प्रत्युक्तः, विषयग्रहणपरिणामस्यैव प्रतिबिम्बत्वेनाभ्युपगमात् ।

एवं साकारं ज्ञानमनाकारं च दर्शनमित्यपि सिद्धं भवति । ततश्च सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनस्तेभ्यो नम इति क्रियायोगः ॥ ૩૧ ॥ ૧૮૯

૧૮ અર્થઃ—આ ઉપરથી વિષયાકારના અપ્રતિસંક્રમાદિ વડે કરીને જ્ઞાનની પ્રતિબિંબાકારતાનો પ્રતિક્ષેપ પ્રત્યુક્ત થયો,—વિષયગ્રહણપરિણામનો જ પ્રતિબિંબપણે અભ્યુપગમ છે, માટે.

એમ સાકાર જ્ઞાન અને અનાકાર દર્શન એ પણ સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી કરીને સર્વજ્ઞો સર્વદર્શિઓ તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ ક્રિયાયોગ છે. ॥ ૩૧ ॥ ૧૮૯

પંક્તિકાઃ—હવે પ્રસંગસિદ્ધિ કહે છેઃ—एतेन—આ વડે કરીને, વિષયગ્રહણપરિણામના જ આકારપણાએ કરીને, વિષયકારાપ્રતિસંક્રમાદિના—વિષયાકારસ્ય—વિષયાકારનો, ગ્રાહ્ય સંનિવેશનો, અપ્રતિસંક્રમઃ—સ્વગ્રાહિ જ્ઞાનમાં અપ્રતિબિંબન, તે વિષયાકારાપ્રતિસંક્રમઃ । વિષયાકારતા પ્રતિસંક્રમમાં તો જ્ઞાન-જ્ઞેયનું એકત્વ હોય,—એકાકારીભૂતપણાને લીધે, વા વિષય નિરાકાર હોય,—તદ્વ્યાકારના જ્ઞાનમાં પ્રતિસંક્રાન્તપણાને લીધે. કારણકે ધર્મસંગ્રહણીકારે કહ્યું છે કે—

“तदभिन्नाकारत्वे दोषहं पगत्तमो कंहं न भवे ?

नाणे व तदाकारे तस्साणागारभावोत्ति ॥ ”

વિવેચન

“વાસુપૂજ્ય જિન ત્રિભુવન સ્વામી, ઘનનામી પરનામી રે;

નિરાકાર સાકાર સચેતન, કરમ કરમફલ કામી રે....

નિરાકાર અલેદ સંગ્રાહક, લેદ ગ્રાહક સાકારો રે;

દર્શન જ્ઞાન હુલેદ ચેતના, વસ્તુ ગ્રહણ વ્યાપારો રે.”—શ્રી આનંદઘનજી

હવે આ ઉપરથી પ્રસંગથી સિદ્ધ થતી વસ્તુ કહે છે—‘આ ઉપરથી વિષયાકારના અપ્રતિસંક્રમાદિ વડે કરીને જ્ઞાનની પ્રતિબિમ્બાકારતાનો પ્રતિલેપ પ્રત્યુક્ત થયો.’ આમ

વિષયગ્રહણપરિણામના જ આકારપણા ઉપરથી અપ્રતિસંક્રમાદિ-

વિષયાકાર અપ્રતિબિમ્બનાદિ વડે કરીને, જ્ઞાનની પ્રતિબિમ્બાકારતા છે એવો

અપ્રતિસંક્રમ જે પ્રતિલેપ કરવામાં આવે છે તે પ્રત્યુક્ત થયો—તેનો જવાબ દેવાઈ

આદિ ગયો. અર્થાત્ આજ વિષયઆકારનો અપ્રતિસંક્રમ એટલે સ્વગ્રાહિ

જ્ઞાનમાં અપ્રતિબિમ્બન તે વિષયાકાર અપ્રતિસંક્રમ; આજ વિષયના

આકારનું તેને ગ્રહણ કરનારા જ્ઞાનમાં પ્રતિબિમ્બન ન થવું તે વિષયાકારનો અપ્રતિસંક્રમ

છે. આથી ઉદ્ભવે વિષયાકારના પ્રતિસંક્રમમાં તે એકાકારીભૂતપણાને લીધે જ્ઞાન-જેયનું

(અર્થાત્) તેનું અભિનાકારપણું સતે બનેનું એકત્વ અહો! કેમ ન હોય? અથવા જ્ઞાન તદાકાર સતે તેનો અનાકાર ભાવ (કેમ ન હોય?).

આદિ—આદિ શબ્દથી પ્રતિનિયત પ્રતિપતિહેતુ જ્ઞાનનો જેયથી તુલ્યાકારતા સતે પ્રતિષેધ દ્રશ્ય છે,—ક્રમવૃત્તિવાળા ક્ષણિક એવા જેય અને જ્ઞાનમાં ક્ષણ-સ્થાયિ જ્ઞાન વડે ઉભયાશ્રિત તેના જ (વૃત્તિના જ) પ્રતિપત્તિ કરવાના અશક્યપણાને લીધે તેમ જ—

(શંકા)—તુલ્યત્વં નામ સામાન્ય—તુલ્યત્વ ખરે! સામાન્ય છે, અને એક એવું તે અનેક વ્યક્તિ આશ્રિત છે, એટલે તદાશ્રિત દોષનો પ્રસંગ કેમ નથી? અત્રે પણ કહ્યું છે કે—

“સિય તત્તુલ્લાગારં, જં તં મણિમો તતો તદાગારં” (અર્થાત્) જે તત્તુલ્યાકાર છે, તેને અમે તેથી તદાકાર કહીએ છીએ. અત્રે ઉત્તર (સમાધાન)—

“તગ્ગહણાભાવે નણ, તુલ્લત્તં ગમ્મઈ કહ ણ ॥ ૧ ॥

તુલ્લત્તં સામન્નં, પગમણેગાસિયં અજુત્તરં ।

તમ્હા ઘડાદિકજ્જં દીસઈ મોહાભિહાણમિદં ॥ ૨ ॥”

(અર્થાત્) તેના ગ્રહણ અભાવે તુલ્યત્વ કેમ જણાશે વારુ? તુલ્યત્વ તે સામાન્ય, અનેકાશ્રિત એવું તે એક અત્યંત અયુક્ત છે. તેથી ઘટાદિ કાર્ય દેખાય છે, આ મોહાભિધાન (મોહકથન) છે.

તેથી તે વિષયાકાર અપ્રતિસંક્રમાદિ કારણથી વિજ્ઞાનસ્ય—વિષયગ્રાહિ વિજ્ઞાનનો, પ્રતિવિમ્બાકારતાપ્રતિલેપો—પ્રતિબિમ્બાકારતાનો પ્રતિલેપ,—જ્ઞાનવાદીથી પ્રતિજ્ઞાત એવો. વિષયપ્રતિબિમ્બાકારવાળું વિજ્ઞાન નથી ઘટતું, કિંતુ બાહ્યાકાર જ સતસ્વભાવ માત્ર પ્રતિભાસિ એવું ઘટે છે, તે પ્રત્યુક્ત—નિરાકૃત થયો. વિષયગ્રહણ ધત્યાદિ. હેતુ પ્રતીત જ છે.

મુક્તરૂપ પરિણામનું આકારત્વ સતે સામયિક વિવક્ષાથી સાકાર—સાકાર, વિશેષગ્રહણ પરિણામવત્, જ્ઞાનમ્—જ્ઞાન, ઉપયોગવિશેષ, અને અનાકાર—અનાકાર, સામાન્ય ગ્રહણ પરિણામવત્, દર્શન—દર્શન, ઉપયોગલેદ જ, એ પણ સિદ્ધ થાય છે.

એકપણું હોય, અથવા વિષય નિરાકાર હોય, કારણ કે તેના આકારનું જ્ઞાનમાં પ્રતિસંક્રાંત-પણું થઈ ગયું છે માટે. આ અંગે ધર્મસંપ્રદાયીકારે (શ્રી હરિભદ્રચૂરિએ) કહ્યું છે કે—“તેનું અભિન્નાકારપણું સતે એનું એકપણું કેમ નહિં થાય ? અથવા જ્ઞાન તદાકાર સતે તેનો અનાકાર ભાવ કેમ નહિં થાય ?” આમ વિષયાકારનો પ્રતિસંક્રમ હોય તો જ્ઞાન-જ્ઞેયનું એકપણું થઈ જાય વા વિષય નિરાકાર બની જાય, એમ એ દોષ આવે છે, એટલે વિષયાકાર-પ્રતિસંક્રમ ઘટતો નથી. માટે વિષયાકારનો અપ્રતિસંક્રમ જ ઘટે છે.

અત્રે આદિ શબ્દથી જ્ઞેયથી તુલ્યાકારતા સતે પ્રતિપત્તિહેતુ જ્ઞાનનો પ્રતિષેધ સમજવો; કારણ કે કેમવૃત્તિવાળા ક્ષણિક એવા જ્ઞેય-જ્ઞાનનું ઉભયાશ્રિત તે વૃત્તિના જ ક્ષણસ્થાયિ જ્ઞાનવડે પ્રતિપત્તિ કરવાનું અશક્યપણું છે માટે તેમજ-તુલ્યત્વ તે ખરે ! સામાન્ય છે; અને એક એવું તે અનેક વ્યક્તિઆશ્રિત છે, એટલે તદાશ્રિત દોષનો પ્રસંગ કેમ નથી ? અત્રે પણ કહ્યું છે કે—“જે તત્તુલ્યાકાર છે, તેને અમે તેથી તદાકાર કહીએ છીએ.” અત્રે ઉત્તર (સમાધાન)—“તેના અહણુઅભાવે તુલ્યત્વ કેમ જણાશે વારુ ? તુલ્યત્વ તે સામાન્ય છે. અનેકાશ્રિત એવું તે એક અત્યંત અયુક્ત છે. તેથી ઘટાદિ કાર્ય દેખાય છે, આ મોહાભિધાન (મોહકથન) છે.”

તાત્પર્ય કે—વિજ્ઞાનવાદીઓ એવો પ્રતિક્ષેપ કરે છે કે તમારા મતે વિષયપ્રતિબિંબાકારવાળું વિજ્ઞાન ઘટતું નથી, પણ બાહ્ય આકાર જ સતસ્વભાવ માત્ર પ્રતિભાસિ એવું ઘટે છે. એમ જે તેઓ પ્રતિબિંબાકારતાનો પ્રતિક્ષેપ (સામે આક્ષેપ) પ્રતિબિંબાકારતા કરે છે, તેનો પણ આ વિષયાકાર-અપ્રતિસંક્રમાદિ વડે કરીને રદીઓ પ્રતિક્ષેપનો રદીઓ દેવાયો. શાને લીધે ? ‘વિષયઅહણુપરિણામના જ પ્રતિબિંબપણે અભ્યુપગમને લીધે.’—‘વિષયગ્રહણપરિણામસ્યૈવ પ્રતિવિમ્બત્વેનામ્બ્યુ-પગમાત્’. અર્થાત્ વિષયઅહણુનું જે પરિણામ તેનો જ અમે પ્રતિબિંબપણે અભ્યુપગમ-સ્વીકાર કર્યો છે, એટલે અમે માનેલા જ્ઞાનમાં જ્ઞેયના આકારનું પ્રતિબિંબ નથી પડતું એવી તમારી દલીલ ક્ષણભર ટકી શકતી નથી.

અને ‘પર્વ સાકારં જ્ઞાનમનાકારં ચ દર્શનમ્.’ ‘એમ સાકાર જ્ઞાન અને અનાકાર દર્શન એ પણ સિદ્ધ થાય છે.’ અને એમ મુક્તપરિણામનું આકારપણું સાકાર જ્ઞાન અને સતે સામયિક વિવક્ષાથી-સિદ્ધાન્તોક્ત અપેક્ષાએ સાકાર—વિશેષઅહણુ અનાકાર દર્શનઃ પરિણામવાળું તે જ્ઞાન—ઉપયોગવિશેષ; અને અનાકાર—સામાન્ય-સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીઓને અહણુપરિણામવાળું તે દર્શન—ઉપયોગભેદ જ સિદ્ધ થાય છે. અને નમસ્કાર ! તેથી કરીને તે સર્વ જ્ઞાન-દર્શન વડે કરીને સર્વજ્ઞો સર્વદર્શીઓ. તેઓને નમસ્કાર હો !

“સકલ પ્રત્યક્ષપણે ત્રિભુવન ગુરુ, જાણું તુજ ગુણગ્રામજી;
બીજું કંઈ ન માગું સ્વામી, એહિ જ છે મુજ કામજી....

શીતલ જિનપતિ પ્રભુતા પ્રભુની, મુજથી કહિય ન જાયજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति सर्वज्ञेभ्यः सर्वदर्शिभ्यः ॥ ૩૧ ॥

૩૨. શિવ-અચલાદિ સિદ્ધિસ્થાન સંપ્રાપ્ત 'શિવાચલાદિસિદ્ધિગતિસ્થાનસમ્પ્રાપ્તેભ્યઃ'

૫૬ વ્યાખ્યાન

આ સૂત્રનું પ્રયોજન : સર્વગતાત્મવાદી દ્રવ્યાદિવાદીનો નિરાસ—

‘પતે ચ સર્વે’પિ સર્વગતાત્મવાદિભિર્દ્રવ્યાદિવાદિભિસ્તત્ત્વેન સદા લોકાન્તશિવા-
દિસ્થાનસ્થા એવ્યન્તે, “વિમુર્નિત્ય આત્મે”તિ વચનાદ્, એતદપોહાયાહ—૧૯૦

“શિવમચલમરુજમનન્તમક્ષયમવ્યાબાધમપુનરાવૃત્તિ-
સિદ્ધિગતિનામધેયં સ્થાનં સમ્પ્રાપ્તેભ્યઃ ।”

અર્થ:—અને એઓ સર્વેય સર્વગત આત્મવાદીઓથી, દ્રવ્યાદિવાદીઓથી તત્ત્વથી
સદા લોકાન્ત-શિવ આદિ સ્થાનસ્થ જ માનવામાં આવે છે,—“વિમુ નિત્ય આત્મા” એ
વચનથી,—એના અપોહાર્થે કહ્યું—૧૯૦

‘શિવ, અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ,
અપુનરાવૃત્તિ, એવા સિદ્ધિગતિ નામના
સ્થાનને સંપ્રાપ્તોને.’

વિવેચન

“સિંહાસન અશોક, બેઠા મોઢે લોક;

આજ હો સ્વામી રે શિવગામી, વાચક યશ થુણ્યોજી....

શ્રી સુપાર્શ્વ જિનરાજ તું ત્રિભુવન શિરતાજ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

ઉપરોક્ત સર્વ વિશેષણ લક્ષણ જેમાં સાંગોપાંગ સુચુક્તિપણે ઘટાવ્યા એવા આ
સર્વેય અહીં ત ભગવંતો ‘સર્વગત આત્મવાદીઓથી દ્રવ્યાદિવાદીઓથી તત્ત્વથી સદા લોકાન્ત-
શિવઆદિ સ્થાનસ્થજ માનવામાં આવે છે.’ એના અપોહઅર્થે કહ્યું ‘શિવમચલ.’ ઈં

પંક્તિકા:—દ્રવ્યાદિવાદિભિઃ—દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયવાદી એવા વૈશેષિકાથી
એમ અર્થ છે. વિમુ:—વિમુ, સર્વઆકાશવ્યાપી.

આત્મા સર્વગત-સર્વવ્યાપક છે એમ માનનારા સર્વગત-આત્મવાદીઓ, દ્રવ્યાદિવાદીઓ અર્થાત્ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય આદિ ભિન્ન ભિન્ન માનનારા વૈશેષિકો છે; તેઓથી તત્ત્વથી તેઓ સદા લોકાન્ત-શિવ આદિ સ્થાને સ્થિત જ માનવામાં આવે છે. કારણ કે તેઓનું વચન છે કે 'વિમુર્નિત્ય આત્મા'—આત્મા વિભુ નિત્ય છે, અર્થાત્ આત્મા વિભુ-સર્વ વ્યાપક સર્વગત છે; તેમજ નિત્ય-એકરૂપે અવસ્થાન કરી રહેલો છે. એટલે આવો સર્વગત આત્મા સદા લોકાન્ત-શિવ આદિ સ્થાનમાં સ્થિત જ છે—સ્થાપિત થવાનો નથી. એઓની આ માન્યતાના નિરસન અર્થે અત્રે 'શિવ, અગ્નિ, અરુઢ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ, અપુનરાવૃત્તિ એવા સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને સંપ્રાપ્તોને' એ સૂત્રપદ કહ્યું.

“શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ લગવાન....લલના;
જિન અરિહા તીર્થંકર, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલના....શ્રી સુપાર્શ્વ.
અલખ નિરંજન વચ્છલુ, સકલ જંતુ વિશરામ....લલના.
અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ....લલના. શ્રી સુપાર્શ્વજિન. વંદિયે રે.
વિધિ વિરંચિ વિશ્વંભર, હૃષીકેશ જગનાથ....લલના.
અઘહર અઘમોચન ધણી, મુક્તિ પરમ પદ સાથ....લલના. શ્રી સુપાર્શ્વ.
એમ અનેક અલિધા ધરે, અનુભવગમ્ય વિચાર....લલના.
જેહ જાણે તેહને કરે રે, આનંદધન અવતાર....લલના”....શ્રી આનંદધનજી.

જેમાં સ્થિતિ કરે તે સ્થાન એમ વ્યાખ્યા કરી, વ્યવહારથી તે સિદ્ધિક્ષેત્ર અને નિશ્ચયથી આત્મ-સ્વરૂપ જ છે એમ નિરૂપણ કરે છે—

‘इह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं, व्यवहारतः सिद्धिक्षेत्रं, “इह वोदि चइत्ता णं, तत्थ गंवण सिज्झइ” ति वचनात्, निश्चयतस्तु तत्स्वरूपमेव, “सर्वे भावा आत्मभावे तिष्ठन्ती” ति वचनात् । ૧૯૧

‘અર્થઃ—અહીં, આમાં સ્થિતિ કરે તે સ્થાન; વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર,—“અહીં શરીર છાડીને ત્યાં જઈને સિદ્ધ થાય છે” એ વચનથી; નિશ્ચયથી તો તે સ્વરૂપ જ છે,—“સર્વે ભાવા આત્મભાવે તિષ્ઠન્તિ ।” “સર્વ ભાવો આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરે છે” એ વચનથી. ૧૯૧

વિવેચન

“ધ્રુવપદરામી હો સ્વામી માહરા, નિકામી ગુણરાય....સુગ્યાની !
નિજ ગુણકામી હો પામી તું ધણી, ધ્રુવ આરામી હો થાય....સુ૦” શ્રી આનંદધનજી

અહીં—આ સૂત્રમાં આમાં સ્થિતિ કરે છે તે સ્થાન, અર્થાત્ જેમાં નિશ્ચલ સ્થિરતા રહે એવું પદ તે સ્થાન. અને તે વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર છે,—અહીં શરીર છોડીને ત્યાં જઈને સિદ્ધ થાય છે,—‘इह बोधिं चइत्ता णं तत्थ गंतूण सिज्झइ’ એ વચનથી.

સ્થાન તે અર્થાત્ અહીં—સંસારમાં છેલ્લા દેહપર્યાયરૂપ શરીરને છોડીને આત્મા વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર : ત્યાં—લોકાએ જઈને સિદ્ધ થાય છે; તે સિદ્ધિક્ષેત્ર જ સિદ્ધ આત્માની નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ શાશ્વત સ્થિતિનું સ્થાન હોવાથી તે જ અત્રે વ્યવહારથી સ્થાન છે. પણ ‘निश्चयतस्तु तत्स्वरूपमेव ।’ નિશ્ચયથી તો તે સ્વરૂપ જ છે,

—“ सर्वे भावा आत्मभावे तिष्ठन्ति” સર્વે ભાવો આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરે છે, એ વચનથી. અર્થાત્ સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સ્થાન છે, કે જેમાં નિરંતર રમણ કરનારા સહજાત્મસ્વરૂપી સિદ્ધ લગવંતો સદા સ્થિતિ કરે છે. કારણ કે બધુંય આત્મભાવમાં રહ્યું છે, સર્વે ભાવો આત્મભાવમાં રહ્યા છે. એટલે આત્મસ્વભાવ અર્થાત્ સહજ એવું આત્મસ્વરૂપ એ જ એક એવું સ્થાન છે કે જે સદા સ્થાયિ અને સ્થિર છે. માટે પરમાર્થથી આત્મસ્વભાવ—‘भूण शुद्ध ते आत्मपद’ એ જ એક વાસ્તવિક પદ છે; તે શિવાયના બીજા બધા અસ્થિર હોવાથી અપદ જ છે. આમ વ્યવહારની અપેક્ષાએ આ લગવંતો શાશ્વતપણે સિદ્ધિક્ષેત્ર સ્થાનમાં સ્થિત છે એમ કહેવાય છે; પણ નિશ્ચયની અપેક્ષાએ તો તેઓ નિરંતર આત્મરમણતારૂપ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થાનમાં સ્થિત છે એમ અર્થ છે.

“અતિ રૂડી રે અતિ રૂડી, જિનજીની ધિરતા અતિ રૂડી;
સકલ પ્રદેશ અનંતી, ગુણ પર્યાય શક્તિ મહંતી લાલ.....અતિ.
તસુ રમણે અનુલવવંતી, પરરમણે જે ન રમંતી લાલ....અતિ.
“નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે, ગુણ અનંતનું ઠાણ.....જિનવર પૂજો!
દેવચંદ્ર જિનરાજજી રે; શુદ્ધ સિદ્ધ સુખખાણ.....શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ તે પુણુ વંદડ સિદ્ધગણ, જે અપ્પાણિ વસંત ।
હોયાહોડવિ સયલુહુ, અત્થહિ વિમલુ ણિયંત ॥ ” શ્રી યોગીન્દ્રદેવકૃત પરમાત્મપ્રકાશ

શિવ, અચલ, અરુન્દ વિશેષણોનો પરમાર્થ દર્શાવે છે—

૧૦ પત્તદેવ વિશેષ્યતે । તત્ર—શિવમ્ ઇતિ સર્વોપદ્રવરહિતત્વાચ્છિવં । તથા સ્વાભાવિક-પ્રાયોગિકચલનક્રિયાપોહાન્ન ચલમચલં । તથા રુજાશબ્દેન વ્યાધિવેદનાભિધાનં તતશ્ચાવિદ્ય-માનરુજમરુજં, તન્નિવન્ધનયોઃ શરીરમનસોરભાવાત । ૧૧૨

૧૦ અર્થ:—એ જ વિશેષિત કરાય છે. તેમાં—

શિવ એટલે સર્વ ઉપદ્રવરહિતપણાને લીધે શિવ,

તથા સ્વાભાવિક અને પ્રાયોગિક ચલનક્રિયાના અપોહથી (દૂર થવાથી) ન ચલ તે અચલ.

તથા રુઝ શબ્દથી વ્યાધિ-વેદનાનું અભિધાન છે, અને તેથી કરીને જ્યાં રુઝ અવિદ્યમાન છે તે અરુઝ,—તેના નિબન્ધનરૂપ શરીર-મનના અભાવને લીધે.^{૧૮૨}

વિવેચન

“દેવ વિશાલ જિણુંદની, તમે ધ્યાવો તત્ત્વ સમાધિ રે,
ચિદાનંદ રસ અનુભવી, સહજ અકૃત નિરુપાધિ રે....શ્રી દેવચંદ્રણ

તે સ્થાન કેવું છે ? તેના પરમાર્થગંભીર વિશેષણો હવે કહે છે—તેમાં (૧) ‘સર્વોપદ્રવરહિતત્વાત્ શિવં’—પ્રથમ તો તે સ્થાન ‘શિવ’ છે; અર્થાત્ જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોક, લય આદિ દ્રવ્યઉપદ્રવો અને રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ ભાવઉપદ્રવોનો સર્વદાને માટે સર્વથા અભાવ હોવાથી શિવ-પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ, પરમ આત્મશાંતિસ્વરૂપ તે સ્થાન-શાશ્વત પદ છે.

તથા—(૨) અચલ—‘સ્વાભાવિક અને પ્રાયોગિક ચલનક્રિયાના અપોહથી ન ચલ તે અચલ.’ સ્વભાવજન્ય કે પ્રયોગજન્ય આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદનરૂપ ચલનક્રિયા ટળવાથી જે ચલ નથી, સ્વરૂપથી ચળતા નથી તે અચલ. કારણ કે તે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થાનમાં ધિરાજમાન સિદ્ધ લગવંતો અચલ આત્મસ્વભાવમાં સુસ્થિત હોવાથી સ્વભાવથી તેમનું ચલાયમાનપણું સંભવતું નથી; અને પરભાવ-વિભાવથી સર્વદાને માટે સર્વથા વિરામ પામ્યા હોવાથી તેના પ્રયોગથી પણ તેમનું ચલાયમાનપણું કોઈ કાળે સંભવતું નથી; એટલે તેઓનું તે સ્થાન નિશ્ચયથી અચલ છે. અને વ્યવહારથી પણ સ્વભાવજન્ય કે પ્રયોગજન્ય ચલનક્રિયાના દૂર થવાથી તે સિદ્ધિક્ષેત્ર પણ કોઈ કાળે ચલાયમાન નહિ હોવાથી અચલ છે, શાશ્વત સુપ્રતિષ્ઠિત છે.

તથા—(૩) અરુઝ—‘રુઝ શબ્દથી વ્યાધિ-વેદનાનું અભિધાન છે,’ એટલે જ્યાં રુઝ—વ્યાધિ-વેદના વિદ્યમાન છે નહિ તે ‘અરુઝ’, કારણ કે તે રુઝના—(રોગના) કારણરૂપ શરીર-મનનો ત્યાં અભાવ છે માટે. એટલે તે સ્થાન દ્રવ્ય-ભાવ રોગથી રહિત એવું અરુઝ, સદા આત્મઆરોગ્યસંપન્ન સ્થિર સ્થાન છે.

“સહજ સ્વરૂપ પ્રકાશથી, થાએ પૂર્ણાનંદ વિલાસ રે;
દેવચંદ્ર જિનરાજની, કરજ્યો સેવા સુખવાસ રે....કરો સાચા રંગ જિનેશ્વર.
“અવિસંવાદી નિમિત્ત છો રે, જગત જંતુ સુખકાજ....જિનવર પૂજે;
હેતુ સત્ય બહુમાનથી રે, જિન સેવ્યાં શિવરાજ....સંભવ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

અનંત અક્ષય પદનું ભાવન કરે છે—

૧૧ તથા નાસ્યાન્તો વિદ્યતે :इत्यनन्तं, केवलात्मनोऽनन्तत्वात् । तथा नास्य क्षयो विद्यत इत्यक्षयं, विनाशकारणाभावात्, सततमविनश्वरमित्यर्थः । ૧૧૩

૧૧ અર્થ—તથા આનો અનંત વિદ્યમાન નથી તે અનંત,—કેવલ આત્માના અનંત-પણાને લીધે. તથા આનો ક્ષય વિદ્યમાન નથી તે અક્ષય,—વિનાશ કારણના અભાવને લીધે; સતત અનંતર એમ અર્થ છે. ૧૬૩

વિવેચન

“येनात्माऽबुध्यतात्मैव, परत्वेनैव चापरम् ।

अक्षयानन्तबोधाय तस्मै सिद्धात्मने नमः॥”—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત સમાધિશતક

“દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર ભક્તિ મનમેં ધરો રે,

અવ્યાબાધ અનંત અક્ષય પદ આદરો રે....

પ્રણમો શ્રી અરનાથ શિવપુર સાથ ખરોરી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

તથા—(૪) અનંત—તે સ્થાન જેનો અનંત છે નહિં એવું અનંત છે,—‘કેવલાત્મનોઽનન્તત્વાત્’—‘કેવલ આત્માના અનંતપણાને લીધે.’ કેવલ-શુદ્ધ આત્મા શિવાય બીજું કંઈ જ્યાં છે નહિં એવા કેવલ આત્માનું અનંતપણું છે માટે. અર્થાત્ કેવલ શુદ્ધ આત્મારૂપ તે સહજાત્મસ્વરૂપ પદમાં સ્થિતિરૂપ સ્થાનનો કોઈ કાળે અંત નથી માટે તે નિશ્ચયથી અનંત છે; અને તે સિદ્ધિ ક્ષેત્રે સ્થિતિરૂપ સ્થાનનો પણ કોઈ કાળે અંત નથી માટે તે વ્યવહારથી પણ અનંત છે.

તથા (૫) અક્ષય—તે સ્થાન જેનો ક્ષય છે નહિં એવું અક્ષય છે,—‘વિનાશ કારણના અભાવને લીધે;’ વિનાશના કારણનો અભાવ છે માટે, અર્થાત્ ‘સતત અનંતર એમ અર્થ છે.’ તે સહજાત્મસ્વરૂપ પદ એ જ કદી પણ ક્ષય-વિનાશ નહિં પામનારું એવું નિશ્ચયથી અક્ષયસ્થાન છે; અને તે સિદ્ધિ ક્ષેત્રે પણ અવિનશ્વર એવું વ્યવહારથી અક્ષય સ્થાન છે.

અવ્યાબાધ ને અપુનરાવૃત્તિ વિશેષણોનો ભાવાર્થ કહે છે—

૧૨ તથા અવિદ્યમાનવ્યાવાધમવ્યાવાધં, અમૂર્તત્વાત, તત્સ્વભાવત્વાદિતિ ભાવના । તથા ન પુનરાવૃત્તિર્યસ્માદપુનરાવૃત્તિ, આવર્તનમાવૃત્તિર્ભવાર્ણવે તથાતથાઽઽવર્તનમિ-ત્યર્થઃ । ૧૧૪

^{૧૨}અર્થઃ—તથા અવિદ્યમાન વ્યાખ્યાવાણું તે અવ્યાખ્યાધ,—અમૂર્તપણાને લીધે, તતસ્વભાવપણાને લીધે,—એમ ભાવના છે. તથા જેમાંથી પુનરાવૃત્તિ નથી તે અપુનરાવૃત્તિ. આવર્તન-આવૃત્તિ, ભવાર્ણવમાં તથાતથા (તેવા તેવા પ્રકારે) આવર્તન એમ અર્થ છે. ^{૧૮૪}

વિવેચન

“એક પ્રદેશે તાહરે, અવ્યાખ્યાધ. સમાય....હો જિનજી;
તસુ પર્યાય અવિભાગતા, સર્વાકાશ ન માય....હો જિનજી !....
શ્રી સુપાર્શ્વ આનંદમેં, ગુણ અનંતનો કંદ હો જિનજી ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથા (૬) તે સ્થાન અવ્યાખ્યાધ છે. જ્યાં વ્યાખ્યાધ છે નહિં તે અવ્યાખ્યાધ—‘અમૂર્તપણાને લીધે, તતસ્વભાવપણાને લીધે.’ અર્થાત્ તે આત્મસ્વરૂપ પદનું અમૂર્તપણું છે માટે, અને તે અમૂર્તપણું પણ તેનું સ્વભાવપણું છે માટે, તે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થાનને કોઈ કાળે પણ કંઈ પણ બાધા ખોંચવાનો સંભવ નથી, એટલે તે સહજાત્મસ્વરૂપ સિદ્ધિ-સ્થાન અવ્યાખ્યાધ છે.

તથા—(૭) તે સ્થાન અપુનરાવૃત્તિ છે. ‘જેમાંથી પુનરાવૃત્તિ નથી’ અર્થાત્ ભવાર્ણવમાં તેવા તેવા પ્રકારે પુનઃ આવૃત્તિ-આવર્તન નથી, ફરીથી ભવદેરો નથી, એવું અપુનરાવૃત્તિ-તે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિરૂપ સિદ્ધિ સ્થાન છે.

“અવ્યાખ્યાધ રુચિ થઈ રે, સાધે અવ્યાખ્યાધ....હો જિનજી !
દેવચંદ્ર પદ તે લહે, પરમાનંદ સમાધ....હો. શ્રીસુપાર્શ્વ” —શ્રીદેવચંદ્રજી.

સિદ્ધિગતિનામધેય પદ ભાવે છે—

^{૧૨}તથા સિધ્યન્તિ—નિષ્ઠિતાર્થો ભવન્ત્યસ્યાં પ્રાણિન इति सिद्धिः—લોકાન્તલક્ષણા, સૈવ ચ ગમ્યમાનત્વાદ્ગતિઃ, સિદ્ધિગતિરેવ નામધેયં यस્ય તત્તથાવિધમિતિ । ^{૧૯૫}

^{૧૩}અર્થઃ—તથા સિદ્ધ થાય છે—આમાં પ્રાણીઓ નિષ્ઠિતાર્થ થાય છે તે સિદ્ધિ—લોકાન્તલક્ષણા; અને તે જ ગમ્યમાનપણાને લીધે ગતિ; સિદ્ધિગતિ જ છે નામધેય જેવું તે તથાવિધ (સિદ્ધિગતિ નામધેય). ^{૧૯૫}

વિવેચન

“સાત રાજ અલગા જઈ બેઠા, તેપણુ લક્ષ્મી અમ મનમાંહિ પેઠા;
અળગાને વળગ્યા જે રહેવું, તે લાણુ ખડખડ દુઃખ સહેવું....

સાહેબા ! વાસુપૂજ્ય જિણુંદા !—શ્રી યશોવિજયજી.

તથા—(૮) તે સ્થાન સિદ્ધિગતિ નામધેય છે. જેમાં ‘પ્રાણીઓ સિદ્ધ થાય છે, નિષ્ઠિતાર્થ થાય છે’ તે લોકાન્તક્ષેત્રલક્ષણા સિદ્ધિ; ‘અને તે જ ગમ્યમાનપણાને લીધે અતિ’ છે. આલું સિદ્ધિગતિ એ જ જેનું નામધેય—ધન્ય નામ છે તે સિદ્ધિગતિ નામધેય.

“જે ઉપાય બહુવિધની રચના, યોગમાયા તે બાણો રે;

શુદ્ધ દ્રવ્ય શુભ પર્યાય ધ્યાને, શિવ દિયે પ્રભુ સપરાણો રે.

શ્રી. અરજિન લવજલનો તારુ.” શ્રી યશોવિજયજી.

એવા સ્થાનસંપ્રાપ્તનો પરમાર્થ પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૪ સ્થાનં પ્રાગુક્તમેવ, इह च स्थानस्थानिनोरभेदोपचारादेवमाहेति । सम्प्राप्ताः
इति सम्यग्—अशेषकर्मविच्युत्या स्वरूपगमनेन परिणामान्तरापत्त्या प्राप्ताः । ૧૯૬

૧૪ અર્થ:—(એવું) સ્થાન પૂર્વોક્ત જ,—અને અહીં સ્થાન-સ્થાનીના અભેદ ઉપચારથી એમ કહ્યું છે; (તે સ્થાનને) સંપ્રાપ્ત—સમ્યક્-અશેષ કર્મવિચ્યુતિથી સ્વરૂપગમન વડે પરિણામાન્તર આપત્તિ થકી પ્રાપ્તિ. ૧૯૬

વિવેચન

“શ્રી શ્રેયાંસ જિન અંતરજામી, આતમરામી નામી રે;

અધ્યાતમ મત પૂરણ પામી, સહજ મુગતિ ગામી રે.” શ્રીઆનંદધનજી.

એવું અષ્ટ વિશેષણસંપન્ન સ્થાન તે પૂર્વોક્ત જ,—નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ જ, અને વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર. અર્થાત્ સહજાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ એ જ નિશ્ચયથી સ્થાન અને સિદ્ધિક્ષેત્રમાં સ્થિતિ તે વ્યવહારથી સ્થાન. ‘અને અહીં સ્થાન-સ્થાનીના અભેદ ઉપચારથી એમ કહ્યું છે.’ તે સ્થાનને સંપ્રાપ્ત—‘અશેષકર્મવિચ્યુત્યા સ્વરૂપગમનેન’ ઇં સમ્યક્પણે અશેષ કર્મવિચ્યુતિથી સ્વરૂપગમનવડે પરિણામાન્તર આપત્તિથી પ્રાપ્ત.’ અર્થાત્ સર્વકર્મ ખરી પડ્યા, એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ જ અવશિષ્ટ રહ્યું. આમ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે ગમન વડે પરિણામાન્તરની પ્રાપ્તિથી તેઓ તે સિદ્ધિ-ગતિ નામધેય સ્થાનને સંપ્રાપ્ત છે.

“દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર, લકતે રાચો હો લવિ આતમરુચિજી;

અવ્યય અક્ષય શુદ્ધ, સંપત્તિ પ્રગટે હો સત્તાગત શુચિજી....

મહાલદ્ર જિનરાજ! રાજરાજ વિરાજે હો આજ તુમારડોજી.”—શ્રીદેવચંદ્રજી

વિભુઓને અને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો સંભવ નથી એમ વ્યતિરેકથી દર્શાવી, ક્ષેત્રઅસર્વગત પરિણામીને જ એવંપ્રાપ્તિનો સંભવ છે એમ નિમ્નન કરે છે—

૧૬ ન વિભૂનાં નિત્યાનાં ચૈવંપ્રાપ્તિસમ્ભવઃ, સર્વગતત્વે સતિ સદૈકસ્વભાવત્વાત્ ।
વિભૂનાં સદા સર્વત્ર ભાવઃ, નિત્યાનાં ચૈકરૂપતયાઽવસ્થાનં, તદ્ભાવાવ્યયસ્ય નિત્યત્વાદ્,
અતઃ ક્ષેત્રાસર્વગતપરિણામિનામેવૈવંપ્રાપ્તિસમ્ભવ इति भावनीयं । ૧૯૭

૧૫ અર્થઃ—વિભુઓને અને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો સંભવ નથી,—સર્વગતપણું સતે સદા એકસ્વભાવપણાને લીધે. વિભુઓનો સદા સર્વત્ર ભાવ છે, અને નિત્યોનું એકરૂપપણું અવસ્થાન છે,—તદ્ભાવાવ્યયના નિત્યપણાને લીધે એથી કરીને ક્ષેત્રઅસર્વગત પરિણામી-ઓને જ એવંપ્રાપ્તિનો (એવા પ્રકારની પ્રાપ્તિનો) સંભવ છે એમ ભાવનીય છે. ૧૯૭

વિવેચન

“પ્રભુમો શ્રી અરનાથ શિવપુર સાથ ખરોરી,
ત્રિભુવન જન આધાર ભવનિસ્તાર કરોરી;
અરપ્રભુ પ્રભુતા રંગ, અંતર શક્તિ વિકાસી,
દેવચન્દ્રને આનંદ, અક્ષય ભોગ વિલાસી.”—શ્રી દેવચન્દ્રભ

પણ ‘વિભુઓને અને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો સંભવ નથી,’ કારણ કે તેઓનું સર્વગતપણું હોઈ સદા એકસ્વભાવપણું છે માટે. જે વિભુ છે તેનું સદા સર્વત્ર હોવાપણું છે; અને જે નિત્ય છે તેનું ‘એકરૂપપણું અવસ્થાન’ છે, કારણ કે ‘તદ્ભાવનો અવ્યય’ તે નિત્યનું લક્ષણ છે. એટલા માટે ક્ષેત્રથી જે અસર્વગત છે એવા પરિણામી આત્માઓને જ એવા પ્રકારની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે. એમ ભાવવા યોગ્ય છે.

તેથી એવા સ્વરૂપસંપન્ન સિદ્ધ ભગવંતોને નમસ્કાર હો ! એમ ક્રિયાયોગ દાખવી, એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને નમસ્કારાર્હ છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૧૬ તત્તેભ્યો નમ इति क्रियायोगः ॥ इति ॥ ૩૨ ॥

પવંભૂતા ધવ પ્રેક્ષાવતાં નમસ્કારાર્હાઃ, આચન્તસંજ્ઞતશ્ચ નમસ્કારો મધ્યવ્યાપીતિ ભાવના । ૧૯૮

૧૬ અર્થઃ—તેથી તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ ક્રિયાયોગ છે. ॥ ૩૨ ॥
એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને નમસ્કારાર્હ (નમસ્કાર યોગ્ય) છે. અને આદિ-અન્તમાં નમસ્કાર મધ્યવ્યાપી છે એવી ભાવના છે. ૧૯૮

વિવેચન

“ ઉત્સર્ગો એવંભૂત, તે કળને નીપતે હો લાલ.

નિઃસંગી પરમાત્મ, રંગથી તે બને હો લાલ.

સહજ અનંત અત્યંત મહંત સુખે ભર્યા હો લાલ.

અવિનાશી અવિકાર, અપાર શુભે વર્યા હો લાલ....શિવગતિ.”—શ્રીદેવચંદ્રજી.

તેથી એવા શિવ-અચલાદિ ઉક્ત લક્ષણવાળા તે સિદ્ધિગતિ નામધેય સ્થાનને સંપ્રાપ્ત એવા તેઓને—‘ અહીં ત લગવંતોને નમસ્કાર હો ! ’ એમ ક્રિયાયોગ છે.

હવે આ સૂત્રનું છેવટનું સૂત્ર રજૂ કરતાં ઉપસંહાર કરે છે:—એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને નમસ્કારાર્હ છે. ’ ‘ ઇવંમૂતા ઇવ પ્રેક્ષાવતાં નમસ્કારાર્હાઃ ’—અર્થાત્ એવંભૂતો જ—એવા

પ્રકારની સિદ્ધ દશાને જે પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેઓ જ ખરેખરા અહીંત—
એવંભૂત પૂજાર્હ હોવાથી, પ્રેક્ષાવંતોને—જેઈ વિચારી વર્તનારા વિચારવંત
દશાસંપન્ન વિવેકી જનોને નમસ્કારાર્હ છે, નમસ્કારયોગ્ય છે. ઉપરમાં કહ્યા

તે જ નમસ્કારયોગ્ય તે અનુપમ શુભવિશેષણો જેમાં અવિકલપણે સાંગોપાંગ ઘટાબ્યા
એવા જે અહીં ત લગવંતો શિવ આદિ ઉક્ત સ્વરૂપવંતી સિદ્ધિ
ગતિને સંપ્રાપ્ત થયા છે, અને આમ એવંભૂત નયે જેને તથારૂપ શુદ્ધ આત્મારૂપ શુદ્ધ
ચૈતન્યમૂર્તિમય સિદ્ધદશા—સહજાતમસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રગટી છે,—એવંભૂતો જ એવંભૂત નયે
ખરેખરા પરમાર્થસત્ ‘ અહીં ત ’—વિશ્વની પૂજના પરમ પાત્ર, પરમ પૂજ્ય ‘ લગવત્ ’ છે.
અત એવ તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અહીં ત લગવત્ વિવેકી મુમુક્ષુ આત્માર્થીઓને નમસ્કાર
કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ સાચા આત્માર્થીઓનો સાધ્ય, ધ્યેય, લક્ષ, આદર્શ તે શુદ્ધ
સહજાતમસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ એવંભૂત સિદ્ધ દશા છે. એટલે એવંભૂત પ્રગટ શુદ્ધ આત્મ-
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકવાથી જેનો પરમ પૂજ્ય આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો છે, એવા આ
અહીં ત સિદ્ધ લગવંતો જ સર્વ સાધકના પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ પૂજ્ય છે.
અને જોકે આ અહીં ત લગવંતો પરકૃત—ખીજાએ કરેલી પૂજાને ઇચ્છતા નથી અને તેમને
સ્તુતિ—નિંદાનું કંઈ પ્રયોજન નથી, તોપણ તેમની પૂજાથી સાધકનું પોતાનું આત્મસિદ્ધિરૂપ
કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એમનું પૂજન એ સાધકના પોતાના જ આત્મહિતની વાત
છે, એટલે તે તેને અત્યંત અત્યંત કર્તવ્ય છે જ.

“ પૂજના તો કીજે રે બારમા જિનતણી રે, જસુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ;

પરકૃત પૂજા રે જે ઇચ્છે નહિં રે, સાધક કારજ દાવ....પૂજના....”

“ જે નિજ પાસ હો તે શું માગીએ, દેવચંદ્ર જિનરાજ;

તો પણ મુજને હો શિવપુર સાધતાં, હોજો સદા સુસહાય....શ્રી શુદ્ધમાત.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ પરમ પૂજ્ય લગવંતો નમસ્કારાહ છે 'અને આદિ-અંતમાં સંગત નમસ્કાર મધ્યવ્યાપી છે એવી ભાવના છે'; અર્થાત્ આ સૂત્રના નમસ્કાર ક્રિયાયોગ પ્રારંભમાં—'નમોત્યુ ણં ઋરિહંતા ણં ભગવંતાણં'—અને અંતમાં સર્વપદવ્યાપી 'નમો જિણાણં જિઅમયાણં'—એમ જે નમસ્કાર મૂક્યો, તે મધ્યમાં પણ વ્યાપક છે. એટલે આ સૂત્રના પ્રત્યેક પદ સાથે પણ એ નમસ્કાર યોજવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ નમો આદિગરાણં, નમો તિથ્યચંરાણં, નમો પુરિસુત્તમાણં, નમો અમયદયાણં, નમો ધમ્મદયાણં—ઇત્યાદિપ્રકારે ભાવના કરવા યોગ્ય છે.

॥ इति (नमः) शिवाचलादिरूपसिद्धिगति स्थानसम्प्राप्तेभ्यः ॥ ३२ ॥

૩૩. જિનો જિતભયો 'નમો જિનેભ્યઃ જિતમયેભ્યઃ'

પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : ક્ષેત્રજો (જીવો) પરમ બ્રહ્મા વિસ્ફુલિંગ સમા ગાનનારા અદ્વૈત મુક્તવાદનો વ્યવહેદ—

૧૭ જિતમયા અપ્યેત ઇવ નાન્યે ઇતિ પ્રતિપાદયન્નાહ—

'નમો જિનેભ્યઃ જિતમયેભ્યઃ'

નમ ઇતિ પૂર્વવત્, જિના ઇતિ ચ, જિતમયાઃ—ભવપ્રપન્નનિવૃત્તેઃ ક્ષપિતમયા ઇત્યુક્તં ભવતિ ।

અનેનાદ્વૈતમુક્તવ્યવચ્છેદઃ, તત્ર હિ ક્ષેત્રજ્ઞાઃ પરમબ્રહ્માવિસ્ફુલિન્ગકલ્પાઃ, તેષાં ચ તતઃ પૃથગ્ભાવે ન બ્રહ્મસત્તાત ઇવ કશ્ચિદપરો હેતુરિતિ ।^{૧૯૨}

૧૯ અર્થઃ—જિતભયો પણ એઓ જ છે, નહિ કે અન્યો, એમ પ્રતિપાદનાર્થે કહ્યું—

નમઃ જિનોને જિતભયોને

નમઃ—એ પૂર્વવત્, અને જિનો એ (પણ પૂર્વવત્). જિતભયો—ભવપ્રપન્નનિવૃત્તિ થકી, ક્ષપિતભયો એમ ઉક્ત થાય છે.

આ ઉપરથી અદ્વૈત મુક્તનો વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. કારણકે ત્યાં (અદ્વૈત મતમાં) ક્ષેત્રજ્ઞો પરમ બ્રહ્મના વિસ્ફુલિંગ સમા છે, અને તેઓના તેમાંથી પૃથગ્ભાવમાં બ્રહ્મ-સત્તાથી જ કોઈ અપર હેતુ નથી.^{૧૮૨}

વિવેચન

“શ્રી સુપાર્શ્વજિન વંદિયે રે, સુખ સંપત્તિનો હેતુ લલના,
શાંતસુધારસ જલનિધિ રે, ભવસાયરમાં સેતુ લલના.”—શ્રી આનંદધનજી.

અને જિતભયો પણ આ શિવાદિસ્થાનસંપ્રાપ્ત અર્હંત લગવંતો જ છે, નહિ કે બીજા, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે ‘નમો જિણાણં જિઅમયાણં’ નમો જિનોને જિત-ભયોને એ સૂત્રપદ મૂક્યું. અર્થાત્ નમઃ તે પૂર્વવત્-અગાઉની જેમ ભાવનમસ્કારના સૂચનાર્થ છે; અને જિનો પણ પૂર્વવત્-રાગદ્વેષાદિના જેતાપણ થકી જિનો જિતભયો—‘ભવમપશ્વનિવૃત્તેઃ ક્ષપિતભયાઃ’ ભવપ્રપંચની નિવૃત્તિ થકી જેણે લયને ક્ષપિત કર્યો છે, અપાવી નાંખ્યો છે, એવા ક્ષપિતભયો તે જિતભયો. આવા જિનોને જિતભયોને નમસ્કાર હો!

અને ‘આ ઉપરથી અદ્વૈત મુક્તનો વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવ્યો,’—નમસ્કાર હો જિનોને જિતભયોને! એ સૂત્રપદ ઉપરથી અદ્વૈત મુક્તનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો. અર્થાત્ પરમબ્રહ્મ લક્ષણ અદ્વૈત સતે, મુક્તોનો—ક્ષીણભવોનો પરમ બ્રહ્મમાં લય માને છે તે અદ્વૈત મુક્તનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું. કારણ પરમ બ્રહ્મના વિસ્ફુલિંગ સમા ક્ષેત્રજ્ઞો કે ત્યાં (અદ્વૈત મતમાં) ક્ષેત્રજ્ઞો પરમબ્રહ્મના વિસ્ફુલિંગ સમા છે—‘તત્ર હિ ક્ષેત્રજ્ઞાઃ પરમબ્રહ્મવિસ્ફુલિન્નકલ્પાઃ’ તે અદ્વૈત મતના અભિપ્રાયે ક્ષેત્રજ્ઞો-સંસારીજીવો પરમ બ્રહ્મના વિસ્ફુલિંગો—તણખા (Starks) સમા છે, તે પરમ પુરુષના અવયવો જ છે.

ત્યારે કોઈ પૂછશે કે તો પછી તે પરમ બ્રહ્મમાંથી તે ક્ષેત્રજ્ઞોને પૃથક્ જુદા પાડવાનું કારણ શું? તેનો તેઓ જવાબ આપે છે કે—‘તેઓના તેમાંથી

પંક્તિકા—અનેન ધત્યાદિ. અનેન—આ પરથી, ભાવથી જિતભયત્વના નિર્દેશથી, અદ્વૈતે—પરમ બ્રહ્મલક્ષણ અદ્વૈત સતે, મુક્તો—મુક્તો, ક્ષીણભવો, તેષાં—તેઓનો, વ્યવચ્છેદઃ—નિરાસ, કરવામાં આવ્યો એ ગમ્ય છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્ર—અદ્વૈતમાં, હિ—કારણ કે, ક્ષેત્રજ્ઞાઃ—સંસારીઓ, પરમબ્રહ્મવિસ્ફુલિન્નકલ્પાઃ—પરમબ્રહ્મણઃ—પરમ પુરુષના અવયવો જ છે એમ ભાવ છે. બે ખરેખર! એમ છે તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—તેષાં ચ—ક્ષેત્રજ્ઞોના, તતઃ—પરમબ્રહ્મમાંથી, પૃથગ્ભાવેન—પૃથગ્ભાવથી, વિધત્યથી, બ્રહ્મસત્તાતઃ—બ્રહ્મસત્તાથી જ, કશ્ચિત્—કોઈ, કાલાદિ, અપરઃ—અન્ય, હેતુઃ—નિમિત્ત, ઇતિ—એમ.

અહમસતા થકી જ પૃથગ્ભાવમાં અહમસતાથી જ કોઈ અપર હેતુ નથી.’ અર્થાત્ તે પૃથગ્ભાવ ક્ષેત્રજ્ઞાના તે પરમઅહમમાંથી પૃથક્-અલગ પડવામાં અહમસતા શિવાય બીજો કોઈ કાલ આદિ હેતુ-કારણ નથી, એટલે કે અહમસતા થકી જ તેવા પ્રકારે પૃથગ્ભાવ-જૂદા પડવાયણું હોય છે. આવા પ્રકારે આ અદ્વૈત મુક્તવાદીની માન્યતા છે.

અહમસ્યે પણ પુનઃ પૃથક્ત્વાપતિથી સર્વથા જિતભયપણું ઘટતું નથી, પણ સહજ લવભાવક્ષયે નિરુપચરિત જિતભયપણું ધટે છે, એમ અન્ય-અતિરેકથી અદ્વૈત મુક્તવાદનું નિરસન કરે છે—

૧૮ સા તલ્લયેપિ તથાવિધૈવ, તદ્વદેવ મૃયઃ પૃથક્ત્વાપત્તિઃ, एवं हि मृत्यो भवभावेन न सर्वथा जितभयत्वं। सहजभवभावव्यवच्छिन्नो नु तत्तत्स्वभावतया भवत्युक्तवत् शक्तिरूपेणापि सर्वथा भयपरिक्षय इति निरुपचरितमेतत्। ૨૦૦

૧૮ અર્થઃ—તે (અહમસતા) તદ્વદેવ (અહમસ્યે) પણ તથાવિધા જ છે. તદ્વદેવ જ પુનઃ પૃથક્ત્વાપત્તિ છે, જેથી કરીને એમ પુનઃ લવભાવથી સર્વથા જિતભયપણું નથી. પણ સહજ લવભાવની વ્યવચ્છિતિ સતે તો તેની તત્ત્વસ્વભાવતાથી ઉક્તવત્ શક્તિરૂપે પણ સર્વથા ભયપરિક્ષય હોય છે, એટલા માટે એ નિરુપચરિત છે. ૨૦૦

વિવેચન

“તું પૂરણુ અહમ અરૂપી, તું જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપી;
ઇમ તત્ત્વાલંબન કરિયે, તો દેવચંદ્ર પદ વરિયે રે. સ્વામી સુખત સુહાય.”
—શ્રી દેવચંદ્રજી

પણ્નિકા—સા—તે (અહમસતા), તલ્લયેડપિ—તસ્મિન્—અહમમાં, મુક્તાત્મના લયેડપિ—ક્ષયે પણ, તથાવિધૈવ—વિચરનહેતુ જ. તદ્વદેવ—એકવારની જેમ, મૃયઃ—પુનઃ, પૃથક્ત્વાપત્તિઃ—વિચરનપ્રસંગ. તેથી શું? તે માટે કહ્યું—एवं—એમ, પુનઃ પૃથક્ત્વાપતિથી, हि—કારણ કે. મૃયોભવ-ભાવેન—પુનઃ સંસારઆપતિથી, न—ન જ, सर्वथा—શક્તિક્ષયથી પણ, जितभयत्वम्—જિતભયપણું ઉક્તરૂપ. જેવા પ્રકારે હોય તથાપ્રકારે રહે છે—

સહજભવભાવવ્યવચ્છિન્નો નુ—સહજસ્ય—સહજ, અહમવિચરનાદિ ક્યાંયથી પણ અપ્રવૃત્ત, છવ-તુલ્યકાલભાવી એવા, ભવભાવસ્ય—સંસારપર્યાયની, व्यवच्छिन्नो—વ્યવચ્છિતિ, ક્ષય સતે, પુનઃ શું? તે માટે કહ્યું—तत्तत्स्वभावतया—તસ્યાઃ—તેની, સહજ લવભાવવ્યવચ્છિતિની જિતભયત્વ સ્વભાવતાથી, भवति—હોય છે, એનો ઇતદ્—એમ ઉત્તર સાથે સંબંધ છે. કહ્યું? તે માટે કહ્યું—निरुपचरितं—તાર્ત્વિક, ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—उक्तवत्—પૂર્વોક્ત શિવ—અચલાદિ સ્થાન પ્રાપ્તિના ન્યાયથી, शक्तिरूपेणापि—ભયયોગ્ય સ્વભાવથી પણ, પુનઃ સાક્ષાત્ ભયભાવથી તો પૂછવું જ શું? અત એવ કહ્યું—सर्वथा—સર્વ પ્રકારે, भयपरिक्षयः—ભયનિવૃત્તિ, इति—આ હેતુ થકી, एतत्—આ, જિતભયત્વ.

આ ઉક્ત અદ્વૈતમુક્તાવાદીની માન્યતાનું નિરસન કરતાં કહ્યું—‘સા તલ્લયેડ્વિ તથાવિધૈવ।’ ૯૦—‘તે (અક્ષરસત્તા) તલ્લયે પણુ તથાવિધા જ છે;’ તે અક્ષરસત્તા તે પરમ અક્ષરમાં લય થયે પણુ તથાવિધા જ—તેવા પ્રકારની જ રહેશે. અર્થાત્ અક્ષરસત્તા થકી જ ક્ષેત્રજ્ઞોનો અક્ષરમાંથી પૃથગ્ભાવ હોય એમ અક્ષરસય પાણુ કહ્યું, તે તે અક્ષરસત્તા તે અક્ષરમાં મુક્તાત્માઓનો લય થયે પણુ તથા-જિતભયપણું વિધા જ—તેવી ને તેવી જ, પૃથગ્ભાવહેતુરૂપ જ રહેશે. એમાં ઘટતું નથી કાંઈ ફરક પડશે નહિ. એટલે ‘તદ્વદ્ જ પુનઃ પૃથક્ત્વાપત્તિ છે’ —તદ્વદ્દેવ મૂયઃ પૃથક્ત્વાપત્તિ; તેની જેમ જ, પ્રથમ એક વાર

જેમ પૃથગ્ભાવ—અલગ પડવાનું થયું, તેમ ફરીથી પણુ પૃથક્પણુનો—વિચટનનો—અલગપણુનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. ‘જેથી કરીને એમ પુનઃ ભવભાવથી સર્વથા જિતભયપણું નથી,’ એમ ફરીને પૃથક્પણુની આપત્તિને લીધે ફરીને ભવભાવની—સંસારભાવની આપત્તિ થશે, જેમાંથી છૂટ્યા એ જ સંસાર ફરી માંડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે ! એટલે સર્વથા—શક્તિ-ક્ષયથી પણુ ઉક્તરૂપ જિતભયપણું નહિ હોય, ભવભય સદાય માથે લટકતો જ ઊભો રહેશે !

આમ અક્ષરસત્તા થકી પૃથગ્ભાવ માનવામાં જિતભયપણું ઘટતું નથી, પણુ ‘સહજ ભવભાવની વ્યવસ્થિત્તિ સતે તે તેની તત્સ્વભાવતાથી ઉક્તવત્ શક્તિરૂપે પણુ સર્વથા ભયપરિક્ષય હોય છે. એટલા માટે એ નિરુપચરિત છે’ અર્થાત્ સહજ ભવભાવક્ષયે અક્ષરવિચટન આદિ કયાંયથી પણુ અપ્રવૃત્ત એવો સહજ, જીવનો જિતભયપણું સહજન્મા—સાથે જ જન્મેલા, જીવતુલ્યકાલભાવી, એવા અનાદિ નિરુપચરિત ભવભાવની—સંસારપર્યાયની વ્યવસ્થિત્તિ—વ્યવસ્થેદ્—ક્ષય થયે, તે સહજ ભવભાવવ્યવસ્થિત્તિના તત્સ્વભાવપણુથી—જિતભયત્વ-સ્વભાવપણુથી પૂર્વોક્ત શિવ—અચલાદિ સ્થાન પ્રાપ્તિના ન્યાયથી શક્તિરૂપે પણુ—ભયયોગ્ય સંત્તાસ્વભાવે પણુ સર્વથા—સર્વ પ્રકારે ભયપરિક્ષય—ભયનિવૃત્તિ હોય છે, તે સાક્ષાત્ ભયભાવથી તે પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’—પણુનો અર્થ છે. તાત્પર્ય કે—સહજ ભવભાવનો ક્ષય થયે તેના જિતભયસ્વભાવપણુને લીધે શક્તિરૂપે—સંત્તામાં પણુ ભયગ્રીજ રહેવા પામતું નથી, એટલે સર્વથા ભયપરિક્ષય હોય છે. અને આમ હોય છે, એટલા માટે જ આ જિતભયપણું નિરુપચરિત—તાત્ત્વિક હોય છે, ખરેખર પરમાર્થસત્ હોય છે.

“પૂરણુ અક્ષર ને પૂર્ણાનંદી, દર્શન જ્ઞાન ચરણુ રસકંદી;

સકળ વિભાવ પ્રસંગ અર્ધંદી, તેહ દેવ સમરસ મકરંદી....

દીઠો દરિશણુ શ્રી પ્રભુજીનો, સાથે રાગે મનશું લીનો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એકવાર વિચટનસ્વભાવપણુની કલ્પનામાં અનેક દોષની ઉપપત્તિ દર્શાવી, અદ્વૈત મતને શીર્ષુ વિશીર્ષુ કરે છે—

૧૯ ન સકૃદ્વિચટનસ્વભાવત્વકલ્પનયાડ્વૈતેડ્વેદ્યમેવાદોષ इति न्याय्यं वचः, અનેક-દોષોપપત્તેઃ । તથાહિ—

તદ્વિચટનં શુદ્ધાદશુદ્ધાદ્વા બ્રહ્મણ ઇતિ નિરૂપણીયમેતત્ । શુદ્ધવિચટને કુતસ્તેષામિદા-
શુદ્ધિઃ, અશુદ્ધવિચટને તુ તત્ર લયોઽપાર્થકઃ ।

ન ચૈવમેકમવિભાગં ચ તદિતિ, અનેકત્વે ચ પરમતાઙ્ગીકરણમેવ, તદ્વિભાગાનામેવ
નીત્યા આત્મત્વાદિતિ ।^{૨૦૨}

૧૯અર્થઃ—એકવાર વિચટનસ્વભાવપણાની કલ્પનાથી અદ્વૈતમાં પણ એમ જ અદોષ
છે.—એ ન્યાય્ય વચન નથી,—અનેક દોષની ઉપપત્તિને લીધે. તે આ પ્રકારે—

તે વિચટન શુદ્ધમાંથી કે અશુદ્ધ બ્રહ્મમાંથી છે? એમ આ નિરૂપણીય છે. શુદ્ધમાંથી
વિચટન સતે તેઓની અહીં અશુદ્ધિ ક્યાંથી? અશુદ્ધમાંથી વિચટન સતે તે તેમાં લય
અપાર્થક (નિર્થક) છે.

અને એમ તે (બ્રહ્મ) એક અને અવિભાગ નહિં હોય; અને અનેકત્વ સતે પરમતત્ત્વ
જ અંગીકરણ થશે,—તદ્વિભાગાના જ નીતિથી આત્મપણાને લીધે.^{૨૦૧}

પંક્તિકા—અત્રે જ પરમત આશંકોને પરિહરતાં કહ્યું:—ન—ન જ, સકૃદ્વિચટનસ્વભાવત્ત્વ-
કલ્પનયા—એકવાર પરમ બ્રહ્મમાંથી વિલક્ષિતભાવ સ્વભાવપણાની કલ્પનાથી, અદ્વૈતેઽપિ—પરમબ્રહ્મ
લક્ષણ અદ્વૈતમાં પણ, તો પછી દ્વૈતમાં તો પૂછવું જ શું? યવમેવ—એમ જ, તમારા અભ્યુપગમના
ન્યાયથી જ, અદોષ:—ઉપચરિત જિતલયત્વ એવંલક્ષણ દોષનો અભાવ છે, ઇતિ—એવંરૂપ, ન્યાય્ય—
ન્યાયાનુગત, વચ્ચ:—વચન. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અનેકદોષોપપત્તે:—અનેક દોષની ઉપપત્તિને
લીધે. તે જ ભાવે છે. તથાહિ—પૂર્વોક્તની ભાવનાથી—

તત્—તે એકવાર વિચટન—બ્રહ્મમાંથી વિભાગ.—ક્ષેત્રવિદોનો એમ સમજાય છે, શુદ્ધાત્—
શુદ્ધમાંથી, સકલદોષ રહિતમાંથી, અશુદ્ધાત્—અશુદ્ધમાંથી, ઇતરરૂપમાંથી, વા—શબ્દ વિકલ્પાર્થ છે.
બ્રહ્મણઃ—બ્રહ્મમાંથી, પરમ પુરુષ અદ્વૈત રૂપમાંથી, 'પુરુષ એવેદં' આ પુરુષ જ છે ઇત્યાદિ વેદવાક્યથી
નિરૂપિતમાંથી, ઇતિ—એમ, નિરૂપણીય—પર્યાલોચ્ય, યત્—આ, સકૃદ્ વિચટન, બન્ને પ્રકારમાં
દોષના સંભવને લીધે. દોષ જ દર્શાવે છે—

શુદ્ધાદ્ બ્રહ્મણઃ—શુદ્ધ બ્રહ્મમાંથી, વિચટને—વિચટનમાં, કુતઃ—ક્યાંથી? નહિં કે ક્યાંથી એમ
અર્થ છે, તેષાં—ક્ષેત્રવિદોની, હૃદ્—સંસારમાં, અશુદ્ધિઃ—અશુદ્ધિ, જેના ક્ષયાર્થે યોગીઓનો યમનિય-
માભ્યાસ છે. અશુદ્ધવિચટને તુ—અશુદ્ધમાંથી વિચટનમાં પુનઃ, બ્રહ્મણિ—બ્રહ્મમાં, લયઃ—લય,
ઉક્તરૂપ, અપાર્થકઃ—નિર્થક છે,—તે અશુદ્ધિજન્ય કલેશની ત્યાં પણ મુક્તોને પ્રાપ્તિને લીધે. તેના
અભ્યુપગમથી પણ બ્રહ્મને દૂષિત કરતાં કહ્યું—

ન ચ—ન જ, एवं—એમ, પરમબ્રહ્મથી ક્ષેત્રજોના વિચટનમાં અને લયમાં, એકમ્—એક,
અદ્વિતીય, અવિભાગં ચ—અને અવિભાગ, નિરવયવ, તત્—તે. પરમબ્રહ્મ કિંતુ વિપર્યય છે. એમ પણ
શું? તે માટે કહ્યું—અનેકત્વે ચ—અને અનેકપણું સતે, ક્ષેત્રજ અપેક્ષાએ પરમબ્રહ્મતું પરમતાઙ્ગી-
કરણમેવ—પરમતત્ત્વ અંગીકરણ જ અભ્યુપગત થાય. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદ્વિભાગાના-
મેવ—તસ્ય—તેના, આત્મસામાન્યરૂપ પરમબ્રહ્મના, વિભાગાનાં—વ્યક્તિરૂપ વિભાગોના, નીત્યા—
નીતિથી, યુક્તિથી, આત્મત્વાત્—આત્મપણાને લીધે, ક્ષેત્રજપણાને લીધે.

વિવેચન

શુદ્ધ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટયાથી,

પ્રહ્મ સ્વયંભૂ શુદ્ધ બુઝયાથી.—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

એટલે અદ્વૈતમુક્તિવાદી એવી દલીલ કરશે કે—‘એક વાર વિચરતનસ્વભાવપણાની કલ્પનાથી અદ્વૈતમાં પણ એમ જ અદોષ છે;’ અર્થાત્ પરમપ્રહ્મમાંથી એક જ વાર વિચરતન—પૃથગ્ભાવ—વિષ્ટાપણું થાય છે એવા સ્વભાવપણાની જો કલ્પના કરશું, તો અદ્વૈતમાં પણ એમ જ તમે માન્ય કરેલા ન્યાયે અદોષ છે, ઉપચરિત જિતલયપણારૂપ દોષનો અભાવ છે. તેનો જવાબ આપતાં કહ્યું—‘એ ન્યાય્ય વચન નથી,—અનેક દોષની ઉપપત્તિને લીધે;’ તમે જે એક જ વાર વિચરતનસ્વભાવપણાની દલીલ કરી તે ન્યાય્ય—ન્યાયસંગત, શુક્તિયુક્ત (Rational) વચન નથી, કારણ કે તેમાં અનેક દોષ ઘટે છે, માટે. જુઓ આ પ્રકારે:—

પ્રથમ તો (૧) ‘તે વિચરત શુદ્ધમાંથી કે અશુદ્ધ પ્રહ્મમાંથી છે? એમ’ આ નિરૂપણીય છે. શુદ્ધમાંથી વિચરતને સતે તેઓની અહીં અશુદ્ધિ ક્યાંથી? અશુદ્ધમાંથી વિચરત સતે તો તેમાં લય અપાર્થક (નિરર્થક) છે.’ અર્થાત્ શુદ્ધમાંથી વિચરત કે પહેલું તો એ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય—તપાસવા યોગ્ય છે કે અદ્વૈતરૂપ અશુદ્ધમાંથી? પરમ પુરુષ પ્રહ્મમાંથી ક્ષેત્રજોનું એકવાર વિચરતન—પૃથક્પણું—જૂદા બન્ને પક્ષમાં દોષ પડવાપણું તમે માન્યું, તે શું શુદ્ધ નિર્દોષ પ્રહ્મમાંથી થાય છે? કે અશુદ્ધ—સદોષ પ્રહ્મમાંથી? જો શુદ્ધ પ્રહ્મમાંથી ક્ષેત્રજોનું પૃથક્પણું થાય છે એમ કહો તો અહીં સંસારમાં આ ક્ષેત્રજોની અશુદ્ધિ ક્યાંથી આવી પડી? —‘શુદ્ધવિચરતને કુતસ્તેષામિહાશુદ્ધિઃ’—કે જે અશુદ્ધિના નિવારણાર્થે જોગીજનો આટલો બધો યમ—નિયમાદિ પરિશ્રમ ઊઠાવી રહ્યા છે. અને જો અશુદ્ધ પ્રહ્મમાંથી જૂદા પડવાપણું થાય છે એમ કહો, તો તેવા અશુદ્ધ પ્રહ્મમાં લય પામવો નિરર્થક છે, નકામો છે, —‘અશુદ્ધવિચરતે તુ તત્ર લયોડ્ડપાર્થકઃ;’—કારણ કે ત્યાં પણ મુક્તોને અશુદ્ધ પ્રહ્મમાં લય થવાથી અશુદ્ધિજન્ય કલેશની પ્રાપ્તિ થશે, એટલે મુક્તના હાલ પણ તેવા ને તેવા જ રહેશે! અને મોક્ષ માટેની કરેલી બધી મહેનત પાણીમાં જશે! ‘રણીઆ ગઢવી’ના જેવી દશા થશે! માટે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ પ્રહ્મમાંથી એક વાર પણ વિચરતનસ્વભાવપણું ઘટતું નથી.

અને બીજો દોષ—(૨) અને એમ તે પ્રહ્મ એક ને અવિભાગ નહિં હોય,— ‘ન ચૈવ મેકમવિભાગં ચ તદ્’. હવે દલીલ આતર ધારો કે તમારી માન્યતા મુજબ પ્રહ્મમાંથી ક્ષેત્રજોનું—આત્માઓનું જૂદા પડવાપણું ને તેમાં જ લય પામવાપણું અદ્વૈતનું સર્વથા હોય છે, તો તમે માનેલું અદ્વૈત એક—અદ્વિતીય ને અવિભાગ—અઘટમાનપણું નિરવયવ નહિં હોય; એથી ઉલટું જ દ્વૈતરૂપ જ—વિભાગરૂપ જ—હશે; એટલે જ્યાં દ્વૈત—દ્વિતીયભાવ નથી એવો તમે માનેલો અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત જ સ્વયં ઊડી જશે!

અને ત્રીજો દોષ—(૩) 'અને અનેકત્વ સતે પરમતત્ત્વં જ અંગીકરણ થશે,'—
'અનેકત્વે ચ પરમતાઙ્ગીકરણમેવ'—તદ્વિલાસોના જ નીતિથી આત્મપણને લીધે.
હવે તમે જો એમ કહો કે ક્ષેત્રજ્ઞો-સંસારી જીવોની અપેક્ષાએ અદ્વૈત પરમ બ્રહ્મનું અનેક-
પણું છે, તો તમે સ્વમત અદ્વૈત છોડીને પરમગતનો અંગીકાર કર્યો એમ થશે. કારણકે
આત્મસામાન્યરૂપ તે પરમબ્રહ્મના જે વ્યક્તિરૂપ વિલાસો છે, તેનું જ આત્માપણું છે,
એમ નીતિથી-ન્યાયથી સિદ્ધ છે. એટલે ન છૂટકે તમારાથી અનેક આત્માઓનો સ્વીકાર
કરાતાં તમે માનેલો અદ્વૈત મત તમારા પોતાના હાથે જ સ્વયં ખડિત થાય છે.

આ ક્ષેત્રવિદો પરબ્રહ્મના અંશો છે ને તેઓનું બ્રહ્મભાંધી પૃથક્ત્વ આદિ છે કે અનાદિ છે ઇ.
અચિન્ત્ય છે, માટે રૂપપતિતના ઉદાહરણથી ભવરૂપપતિતનો ઉત્તારણ ઉપાય વચનથી જ શોધવા યોગ્ય
છે, ઇ. જે દલીલો અદ્વૈતમુક્તવાદીઓ કરે છે, તેનો પણ ઉપરોક્ત યુક્તિથી રદીઓ અપાર્થ ચૂક્યો
એમ કહે છે—

૨૦ પતેન ચદાહ—

“પરમબ્રહ્મણ પતે ક્ષેત્રવિદોઽશા વ્યવસ્થિતા વચનાત્ । વહ્નિસ્ફુલિન્નકલ્પાઃ સમુદ્ર-
લવણોપમાસ્ત્વન્યે ॥૧॥ સાદિપૃથક્ત્વમમીષામનાદિ વાઽહેતુકાદિ વાઽચિન્ત્યમ્ । યુદ્ધાદ્વાતી-
ન્દ્રિયત્વાત્ પ્રયોજનાભાવતચ્ચૈવ ॥૨॥ કૂપે પતિતોત્તારણકર્તૃસ્તદુપાયમાર્ગર્ણં ન્યાય્યમ્ । નતુ
પતિતઃ કથમયમિતિ હન્ત તથાદર્શનાદેવ ॥૩॥ ભવકૂપપતિતસત્ત્વોત્તારણકર્તુરપિ યુજ્યતે
જ્ઞેવમ્ । તદુપાયમાર્ગર્ણમલં વચનાચ્છેવવ્યુદાસેન ॥૪॥ एवं ચાદ્વૈતે સતિ વર્ણવિલોપાદ્યસદ્ગતં
નીત્યા । બ્રહ્મણિ વર્ણભાવાત્ ક્ષેત્રવિદાં દ્વૈતભાવાચ્ચ ॥૫॥ ” ઇત્યાદિ—પતદપિ પ્રતિક્ષિપ્તં । ૨૦૨

૨૦ અર્થઃ—આ પરથી જે કહ્યું છે કે—

“પરમ બ્રહ્મના આ ક્ષેત્રવિદો અંશો વચન થકી વ્યવસ્થિત છે; તેઓ અગ્નિના મુલિંગો
સમા છે, અન્યો તો સમુદ્રના લવણની ઉપમાવાળા છે. (૧) એઓનું 'પૃથક્પણું' સાદિ છે
વા અનાદિ છે, વા અહેતુકાદિ છે, તે યુક્તિથી અચિન્ત્ય છે,—અતીન્દ્રિયપણું છે માટે, તેમજ
પ્રયોજનનો અભાવ છે માટે. (૨)

“રૂપમાં પતિતના ઉત્તારણકર્તાને તેના ઉપાયનું માર્ગણ (શોધન) ન્યાય્ય છે. નહિ કે
આ કેમ પતિત થયો? (એનું) માર્ગણ ન્યાય્ય). કારણ કે તથાદર્શન જ છે માટે. (૩) એમ
જ ભવકૂપમાં પતિત સત્ત્વોના ઉત્તારણકર્તાને પણ બસ તેના ઉપાયનું માર્ગણ યુક્ત છે,—
શેષવ્યુદાસથી વચન થકી. (૪)

“અને એમ અદ્વૈત સતે વર્ણવિલોપાદિ નીતિથી અસંગત છે,—બ્રહ્મમાં વર્ણઅભાવને
લીધે અને ક્ષેત્રવિદોના દ્વૈતભાવને લીધે. (૫) ઇત્યાદિ.—એ પણ પ્રતિક્ષિપ્ત થયું. ૨૦૨

વિવેચન

“ઉદકખિન્દુ સાયર લાગ્યો સાહેલડીઆં. જિમ હોય અક્ષયઅલંગ રે....શુભવેલડીઆં;
વાચક યશ કહે પ્રભુ શુભે સા. તિમ મુજ પ્રેમ પ્રસંગ રે શુભ.”—શ્રી યશોવિજયજી

આ બ્રહ્મનિરાસ—અદ્વૈતખંડન પરથી જે આ નીચે પ્રમાણે બીજાઓએ કહેલું છે, તે પણ આપોઆપ ખંડિત થઈ જાય છે. અત્રે ટાંકેલી આર્યા પ્રમાણે—‘પરમબ્રહ્મના—દ્વૈતભાવને લીધે’ અદ્વૈતવાદી દલીલ કરે છે કે—(૧) આ શાસ્ત્ર—પરમબ્રહ્મના લોકપ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રવિદો—જીવો પુરુષાદ્વૈતરૂપ પરમ બ્રહ્મના અંશો—અંશો ક્ષેત્રવિદો વિભાગો—અવયવો છે, એ વચનથી—આગમથી વ્યવસ્થિત—પ્રતિષ્ઠિત છે; અને તે બે પ્રકારના છે—‘વહ્નિસ્ફુલિન્ગકલ્પાઃ’ અગ્નિ સ્ફુલિંગ—સમા—તણખા સમા, અને બીજાઓ સમુદ્રલવણની ઉપમાવાળા, ‘સમુદ્રલવણોપમાસ્ત્વન્યે’; અર્થાત્ બ્રહ્મમાંથી પૃથગ્ વિચટન—જૂદા પડવાપણા વડે કરીને સંસારી જીવો—ક્ષેત્રજો અગ્નિના સ્ફુલિંગો સમા છે; તણખા જેમ અગ્નિમાંથી છૂટા પડે છે, તેમ આ ક્ષેત્રજો બ્રહ્મમાંથી છૂટા પડ્યા છે. અને બીજાઓ—મુક્તાત્માઓ અથવા વિચટન પૂર્વેના સંસારીઓ જે છે તેને સમુદ્રના લવણની ઉપમા વડે છે. મીઠું જેમ સમુદ્રમાં અપૃથક્ જ—જૂડું નહિં એમ જ લીનપણે રહ્યું છે, અથવા લય પામી જાય છે, તેમ મુક્તાત્માઓ અથવા

પંક્તિકા—પત્તેન—આ વડે, બ્રહ્મનિરાસ વડે, ચદાહ—જે આ કોઈએ કહ્યું છે, તે પત્તદપિ પ્રતિશ્લિષ્તં એ પણ પ્રતિશ્લિષ્ત થયું એમ યોગ (સંબંધ) છે. ઉક્ત જ દર્શાવે છે—

પરમબ્રહ્મ ઇત્યાદિ આર્યા. પરમબ્રહ્મણઃ—પુરુષાદ્વૈતલક્ષણ પરમ બ્રહ્મના, પત્તે—આ, શાસ્ત્ર—લોક—સિદ્ધ, ક્ષેત્રવિદો—જીવો, અંશાઃ—વિભાગો, વ્યવસ્થિતાઃ—પ્રતિષ્ઠિત છે. કયા પ્રમાણથી? તે માટે કહ્યું—વચનાત્—વચનથી, આગમથી. અને તેઓ બે પ્રકારના છે તે માટે કહ્યું—વહ્નિસ્ફુલિન્ગકલ્પાઃ—અગ્નિના સ્ફુલિંગ સમા, પૃથગ્ જ વિચટન વડે કરીને, સંસારીઓ. સમુદ્રલવણોપમાસ્ત્વન્યે—અને બીજાઓ સમુદ્રલવણોપમ છે. જેમ સમુદ્રમાં લવણ અપૃથક્ જ લીનતાથી વ્યવસ્થિત છે, એમ મુક્તાત્માઓ અને વિચટન પૂર્વે સંસારીઓ પણ બ્રહ્મમાં.

સાદિ ઇત્યાદિ ત્રણ આર્યા સુગમ જ છે. પરંતુ હન્ત તથાદર્શનાદેવ—હન્ત—એ પ્રત્યવધારણમાં છે, તમે પ્રત્યવધારો, તથાદર્શનાદેવ—તથાદર્શન થકી જ, રૂપપતનકારણના વિચારણ વિના ઉત્તરણ—ઉપાયના માર્ગણના જ દર્શનને લીધે. શેષવ્યુદાસેન—શેષના વ્યુદાસથી, વચનવ્યતિરિક્ત પ્રમાણના પરિહારથી, વા સાદિ—અનાદિ વિચટનના વિચારના પરિહારથી.

एवं च ઇત્યાદિ આર્યા, एवं—એમ, વચનપ્રમાણથી, ચ—સમુચ્ચયે, અદ્વૈતે—આત્માઓનો એકી—ભાવ સતે, વર્ણવિલોપાદિ—વર્ણાઃ—બ્રાહ્મણ—ક્ષત્રિય—વૈશ્ય—શૂદ્રલક્ષણ વર્ણો, તેષાં—તેઓનો, વિલોપઃ—પ્રતિનિયત સ્વઆચારના પરિહારથી પરવર્ણના આચારનું કરણ, આદિ—આદિ ગ્રહણથી સ્વઆચાર પરઆચાર—પરઆચાર અનુવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર, અસદ્ગતં—અયુક્ત, નીત્યા—નીતિથી, ન્યાયથી. તે જ નીતિ કહી—

બ્રહ્મણિ—પરમપુરુષલક્ષણ બ્રહ્મમાં, વર્ણાભાવાત્—ચાહણાદિ વર્ણવિભાગના અભાવને લીધે. બ્રહ્મમાં વર્ણવિભાગ ભણે મહો, પણ તેના અંશરૂપ આત્માઓમાં હશે, એમ આશંકીને કહ્યું—ક્ષેત્રવિદાં દ્વૈતભાવાત્—અને ક્ષેત્રવિદોના દ્વૈતભાવને લીધે. ક્ષેત્રવિદો પણ મુક્ત—અમુક્ત બેદથી દ્વૈવિધ્યને જ આશ્રિત છે, એથી તેઓમાં પણ વર્ણવિભાગ નથી, એથી વર્ણવ્યવસ્થા નહિં સતે વર્ણવિલોપાદિ તાત્ત્વિક કેમ હોય? इत्यादि—એમ અન્ય વચન પણ ગ્રહાય છે. પત્તદપિ—એ પણ, અનન્તરોક્ત, પરંપરોક્ત પ્રાચ્યનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, પ્રતિશ્લિષ્તં—નિરાકૃત થયું.

વિચરન પૂર્વેના સંસારીઓ પ્રહ્લમાં લીનપણે રહ્યા છે અથવા લય પામી જાય છે. આમ પૃથક્પણની વ્યવસ્થા વચનથી વ્યવસ્થિત પૃથક્ત્વ સાદિ અનાદિ ઇ. છે. (૨) એટલે એઓનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞાનું પૃથક્પણું—અલગ પડવાપણું સાદિ છે કે અનાદિ છે? સહેતુક છે કે અહેતુક છે? ઇત્યાદિ યુક્તિથી અચિંત્ય છે, ચિંતવવા યોગ્ય નથી, કારણ કે તેનું અતીન્દ્રિયપણું છે માટે, અને પ્રયોજનનો અભાવ છે માટે.

દાખલા તરીકે—(૩) કૂવામાં પડી ગયેલનું ઉત્તારણ કરવા ખંડાર કાઢવા ઇચ્છનારે તેના ઉપાયનું માર્ગણ—શોધન (Search) કરવું એ જ ન્યાયયુક્ત છે, પણ આ કેમ પડી ગયો? એ શોધવું ન્યાય્ય નથી, કારણ કે તથાદર્શન જ છે, આ પડી ગયો છે એવા પ્રકારે તે પ્રગટ દેખાય જ છે, એ હકીકત (fact) છે. માટે આ કેમ પડી ગયો? એ પંચાત કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી, એને ખંડાર કેમ કાઢવો એ જ પ્રયોજન છે. (૪)

તેમ ભવરૂપ કૂપમાં પડી ગયેલા પ્રાણીઓનું ઉત્તારણ કરવા ઇચ્છનારે પણ તેના ઉપાયનું બસ માર્ગણ—શોધન કરવું એ જ યુક્ત છે; અને તે ઉપાયશોધન પણ શેષવ્યુદ્ધાસથી—બાકી બીજું બધું છોડી દઈને વચન થકી જ કરવું યુક્ત છે.

અને (૫) એમ—વચનપ્રમાણથી અદ્વૈત સતે, આત્માઓનો એકીભાવ સતે, વર્ણવિલોપ આદિ અસંગત છે; અર્થાત્ પ્રાણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ વર્ણની વ્યવસ્થાનો સ્વવર્ણના આચાર છોડી પરવર્ણના આચાર કરવા વડે વિલોપ, અથવા સ્વઆચાર-પરઆચારને અનુવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર, એ આદિ અસંગત નીતિથી—ન્યાયથી અયુક્ત છે. અને તે નીતિ આ છે—પરમપુરુષ-લક્ષણ પ્રહ્લમાં વર્ણનો અભાવ છે માટે, અને ક્ષેત્રવિદોનો દ્વૈતભાવ છે માટે. અર્થાત્ ક્ષેત્રવિદોના પણ મુક્ત-અમુક્ત એ બે જ લેદ છે, તેથી તેઓમાં પણ વર્ણવિભાગ તાત્ત્વિક નથી, એટલે વર્ણવ્યવસ્થા જ અસત્ સતે વર્ણવિલોપાદિ તાત્ત્વિક કેમ હોય? અર્થાત્ એ કલ્પના અતાત્ત્વિક છે, ઉપચરિત જ છે.

ઇત્યાદિ, 'એ પણ પ્રતિક્ષિપ્ત થયું'; ઇત્યાદિ પ્રકારની દલીલ કરતા અન્ય વચન પણ જે અદ્વૈતવાદી વહે છે, તે સર્વનો પણ પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી પૂરેપૂરો રહીઓ અપાઈ ચૂક્યો છે.

કારણ કે વચનની બા. માં શ્રદ્ધામાત્રગમ્યપણું ન ચાલે. કારણ કે દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ વચનનું જ વચનપણું છે, નહિં તો તે થકી પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ છે, ઇ સંકલ્પનાબદ્ધ કારણપરંપરાથી યુક્તિયુક્ત પ્રતિપાદન કરે છે—

૨૧ શ્રદ્ધામાત્રગમ્યત્વાત્ દૃષ્ટેષ્ટાવિરુદ્ધસ્ય વચનસ્ય વચનત્વાદ્, અન્યથા તતઃ પ્રવૃત્ત્ય-સિદ્ધેઃ, વચનાનાં વહુત્વાત્ મિથો વિરુદ્ધોપપત્તેઃ, વિશેષસ્ય દુર્લ્લક્ષન્વાત્, એકપ્રવૃત્તેરપર-વાધિતત્વાત્, તત્યાગાદિતરપ્રવૃત્તૌ યદ્વચ્છા, વચનસ્યાપ્રયોજકત્વાત્, તદન્તરનિરાકરણા-દિતિ । ૨૦૩

૨૧. અર્થ:—શ્રદ્ધામાત્રથી ગમ્યપણું છે માટે, દૃષ્ટ-ધૃષ્ટથી અવિરુદ્ધ વચનનું વચનપણું છે માટે, અન્યથા તે થકી પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે, વચનોના બહુત્વથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપપત્તિ હોય માટે, વિશેષનું દુર્લક્ષપણું છે માટે, એક થકી પ્રવૃત્તિનું અપરથી બાધિતપણું છે માટે, તેના (બાધક વચનના) ત્યાગથી ઇતર પ્રવૃત્તિમાં યદચ્છા છે,—વચનનું અપ્રયોજકપણું છે માટે, તદન્તરથી નિરાકરણ છે માટે. ૨૦૨

વિવેચન

“તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું ?
નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા

ઉપરમાં અદ્વૈતવાદીનું ટાંકેલું વચન પ્રતિક્ષિત થયું, એમ કહ્યું, ત્યારે વાદી કહેશે—એમે તો આ ‘વચનથી’—આગમપ્રમાણથી કહ્યું છે, તો પછી તમે આમ કેમ કહો છો ? તેના ઉત્તરમાં અત્રે સંકલનાબદ્ધ કારણપરંપરા દર્શાવી છે:—

પ્રથમ તો તમે જે આ વચન કહો છો, તેનું ‘શ્રદ્ધામાત્રગમ્યપણું છે માટે.’ ‘શ્રદ્ધામાત્રગમ્યત્વાત્’—તમે ભલે માન્ય કરો, પણ બીજા કેમ માન્ય કરશે ? અર્થાત્

પક્ષિકા—ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—શ્રદ્ધામાત્રગમ્યત્વાત્—શ્રદ્ધામાત્રથી ગમ્યપણાને લીધે, રુચિમાત્ર વિષયપણાને લીધે.

વારુ, વચનથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તો એમ કેમ કહેવામાં આવે છે ? તે માટે કહ્યું:—દૃષ્ટ ઇત્યાદિ. દૃષ્ટેષ્ટાવિરુદ્ધસ્ય—દૃષ્ટ—દૃષ્ટ, અશેષ પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ, દૃષ્ટ—ધૃષ્ટ, વચનોક્ત જ, તયો:—તે બન્નેના અવિરોધથી અવિરુદ્ધસ્ય—અવિરુદ્ધ એવા, વચનસ્ય—વચનના, વચનત્વાદ્—વચનપણાને લીધે, આપમપણાને લીધે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અન્યથા—ઉક્ત લક્ષણુ. વિરહે, તત:—તે થકી, વચન થકી, પ્રવૃત્ત્યભિદ્ધે:—પ્રવૃત્તિ અસિદ્ધિને લીધે, હેયોપાદેયના હાનોપાદાનની અસિદ્ધિને લીધે. ક્યા પારણથી ? તે માટે કહ્યું—

વચનાનાં—શિવ, સુગત, સુરગુરુ પ્રભૃતિથી પ્રણીત વચનોના, બહુત્વાદ્—બહુપણાને લીધે, વ્યક્તિભેદે કરીને જ. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—મિથ:—પરસ્પર, વિરુદ્ધોપપત્તે:—વિરુદ્ધ ઉપપત્તિને લીધે, નિત્ય—અનિત્યઆદિ વિરુદ્ધ અર્થના અભિધાનને લીધે. ત્યારે વિશિષ્ટ જ એવા તે (વચન) થકી પ્રવૃત્તિ હશે ? તે માટે કહ્યું—

વિશેષસ્ય—દૃષ્ટ-ધૃષ્ટ અવિરોધલક્ષણુ વિશેષના, વિચાર વિના દુર્લક્ષત્વાત્—દુર્લક્ષપણાને લીધે. સર્વ વચનોથકી યુગપત્ પ્રવૃત્તિ અસંભવિની જ છે, એટલે તે એક થકી જ પ્રવૃત્તિવું યોગ્ય છે એટલા માટે કહ્યું—તેમાં એકપ્રવૃત્તે—એકત:—એક વચન થકી, પ્રવૃત્તે:—ઉક્તલક્ષણુ પ્રવૃત્તિના, અપરવાધિતત્વાત્—અપરેણ—અપર વચનથી નિરાકૃતપણાને લીધે. તેથી શું ?

તત્ત્યાગાત્—બાધક વચનના ત્યાગથી, ઇતરપ્રવૃત્તૌ—ઇતર પ્રવૃત્તિમાં બાધ્યમાન વચનથી પ્રવૃત્તિમાં, યદચ્છા—સ્વેચ્છા, કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—વચનસ્ય—કોઈ વચનના, અપ્રયોજકત્વાત્—અપ્રયોજકપણુને લીધે, અપ્રવર્તકપણુને લીધે. એ પણ ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદન્તરનિરાકરણાત્—તદન્તરથી—વચનાન્તરથી સર્વ વચનોના નિરાકરણને લીધે.

તમારું જે આ વચન છે તે માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય છે, તે રુચિમાત્ર-દૃષ્ટાંતથી અવિરુદ્ધ વિષયપણાને લીધે માત્ર શ્રદ્ધાથી લલે માની શકાય, પણ બુદ્ધિગમ્ય વચનનું જ વચનપણું વા યુક્તિગમ્ય (Rational & Logical) નથી, એટલે બુદ્ધિથી કે યુક્તિથી માન્ય કરી શકાય એવું નથી. એમ શાને લીધે? તો કે 'દૃષ્ટાવિરુદ્ધસ્ય વચનસ્ય વચનત્વાત।'—'દૃષ્ટ-ધૃષ્ટી અવિરુદ્ધ વચનનું વચનપણું છે માટે.' અર્થાત્ 'દૃષ્ટ' એટલે પ્રત્યક્ષ દીઠેલ, અનુમાનાદિ સર્વ પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ, અને 'ધૃષ્ટ' એટલે વચનથી-આગમથી ધૃષ્ટ માનવામાં એ બન્નેના અવિરોધ થકી અવિરુદ્ધ એવું જે વચન હોય, તેનું જ ખરેખરું વચનપણું-આગમપણું છે. એટલે પ્રત્યક્ષ યુક્તિ આદિથી અભાષિત અને વચનથી અભિલષિત એવું જે અવિરુદ્ધ યુક્તિયુક્ત વચન હોય તે જ ખરેખરું 'વચન'-આગમ પ્રમાણ છે ને તે જ માન્ય કરવા યોગ્ય છે, દૃષ્ટ-ધૃષ્ટી વિરુદ્ધ એવું ગમે તે વચન નહિં જ.

એમ શા માટે? 'અન્યથા તે થકી પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે' અર્થાત્ એમ ન હોય, એટલે કે દૃષ્ટ-ધૃષ્ટી અવિરુદ્ધ વચનનું જ વચનપણું-આગમપણું ન હોય, તો પછી તે વચન થકી આ હેય છે ને આ ઉપાદેય છે એમ તેના હાન-ઉપાદનની સિદ્ધિ હોય નહિં, એટલે તેવા અપ્રમાણ વચન થકી હેયના ત્યાગરૂપ ને ઉપાદેયના ગ્રહણરૂપ તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ હોય નહિં.

એમ પણ શા માટે? 'વચનોના બહુત્વથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપપત્તિ હોય માટે.' અર્થાત્ કેપિલ, મુગત આદિ તે તે દર્શનપ્રણેતાઓથી પ્રણીત વચનોનું વ્યક્તિલેદે કરીને બહુપણું-અનેકપણું-વિવિધપણું છે: એક તત્ત્વને યુક્તિથી વચનોના બહુત્વથી નિત્ય જ સ્થાપે છે, તો બીજો યુક્તિથી અનિત્ય જ સ્થાપે છે. પરસ્પર વિરુદ્ધતા આમ તે તે વચનોની પરસ્પર વિરુદ્ધ (Opposite) ઉપપત્તિ-અર્થઘટના છે. એટલે કેાનું વચન માનવું ને કયા વચન પ્રમાણે પ્રવર્તવું એ જ મોટી મુંઝવણ ને વિમાસણ થઈ પડે છે, તો પછી તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ કયાંથી હોય?

ત્યારે કોઈ કહેશે—એમાં મુંઝાવાની કે વિમાસણમાં પડી જવાની શી જરૂર છે? વિશિષ્ટ એવા તે વચનવિશેષ થકી પ્રવૃત્તિ શા માટે નહિં હોય? તેનો જવાબ આપ્યો—
 'વિશેષનું હુલ્લેખપણું છે માટે,' દૃષ્ટ-ધૃષ્ટ અવિરોધલક્ષણવાળા વિશેષનું વિચાર વિના હુલ્લેખપણું છે માટે. અર્થાત્ આ વચન હુલ્લેખપણું દૃષ્ટ-ધૃષ્ટી અવિરુદ્ધ એવું વિશિષ્ટ છે, તેનો વિચાર વિના-પરીક્ષા વિના લક્ષ થવો હુબ્કર છે; અને કોઈ પણ વચન એમ ને એમ તો પ્રમાણ માની શકાય એમ છે નહિં, એટલે તે દૃષ્ટ-ધૃષ્ટી અવિરુદ્ધ (Consistent) એવું યુક્તિયુક્ત વિશિષ્ટ છે કે નહિં તે ચકાસવા માટે પણ પરીક્ષા અથવા વિચારણા અતિ અતિ આવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થયું.

ત્યારે વળી કોઈ કહેશે—જો આમ વિશેષનું દુર્લક્ષપણું છે અને એકીસાથે સામાન્યથી સર્વ વચન થકી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે એમ નથી, તો પછી ગમે તે કોઈ એક વચનથી પ્રવૃત્તિ કરવામાં બાધ શા માટે? તો કે—‘એક થકી પ્રવૃત્તિનું એક થકી પ્રવૃત્તિનું અપરથી બાધિતપણું છે માટે,’ એક વચન થકી પ્રવૃત્તિનું બીજા અપરથી બાધિતપણું વચનથી બાધિતપણું થાય છે માટે. અર્થાત્ એક વચન પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવા જઈએ છીએ, તો બીજું વચન તેને બાધિત-બંડિત કરી તેને છેદ બિડાવે છે. એટલે કરવું શું? એની સૂઝ પડતી નથી.

તો પછી તે પ્રવૃત્તિ છોડી તે બાધક વચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરોને! એમાં બાધા ક્યાંથી? ‘તત્ત્યાગથી ઇતર પ્રવૃત્તિમાં ચદ્વછા છે,—વચનનું અપ્રયોજકપણું છે માટે,’ હવે તે બાધક વચનથી બાધિત પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, તે બાધક વચન પ્રમાણે ઇતર પ્રવૃત્તિ કરવા જઈએ છીએ તો ચદ્વછા-ઢંગધડા વિનાની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ થઈ પડે છે; કારણ કે એક અમુક વચનને પ્રમાણ માન્યું ને પ્રવૃત્તિ તો ઇતર વચન પ્રમાણે કરી, એમાં ઢંગધડો ક્યાં રહ્યો? ને એવી ઢંગધડા વિનાની ચદ્વછા પ્રવૃત્તિમાં તે વચનનું પ્રયોજકપણું-પ્રવર્તકપણું ક્યાં રહ્યું? અર્થાત્ તમે પ્રમાણ માનેલા વચનનું જ અપ્રયોજકપણું સિદ્ધ થયું.

એટલે સકંજમાં આવેલો વાદી કહેશે—એમ તમે કેમ કહો છો? આ ઇતર વચનાનુસાર ઇતર પ્રવૃત્તિ થાય છે, તો તે વચનનું અપ્રયોજકપણું શ.ને? તેનો રહીઓ, આપ્યો—‘તદન્તરથી (વચનાન્ત-થી) નિરાકરણ છે માટે,’ તે વચન પણ તેનાથી અન્ય વચનથી નિરાકરણ પામે છે, બાધિત-બંડિત થાય છે, તેને લીધે. આમ વચનાન્તરથી સર્વ વચનોનું નિરાકરણ થાય છે, એટલે આવા પરસ્પર બાધક વચનોની મધ્યે કયા વચનથકી પ્રવૃત્તિ કરવી એનો નિર્ણય જ મુશ્કેલ બની જાય છે.

આમ વચનનું તો કોઈ ઠેકાણું નથી, ને તમે વચન વચન કરો છો! અમારા વેદનું આ વચન છે, અમારા આગમનું આ વચન છે, એમ વચનથી કહ્યા માત્રથી તે વચન કાંઈ પ્રમાણ બની જતું નથી! પણ પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો જ પ્રમાણ પ્રમાણસિદ્ધ બને છે. તાત્પર્ય કે—આગમ-અનુમાન-અનુભવથી અબાધિત એવું વચન જ પ્રમાણ જે યુક્તિથી દુષ્ટ-ઈષ્ટથી અવિરુદ્ધ પ્રમાણસિદ્ધ થાય છે, તે વચન જ પ્રમાણભૂત કહી શકાય, અને એવું અદુષ્ટ નિર્દોષ પ્રમાણ વચન જ બુદ્ધિમાને પ્રમાણ કહેવા ને કરવા યોગ્ય છે.

દુષ્ટ અદુષ્ટ બ્રાહ્મણાદિ વિચાર વિના જણાય નહિં ને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે, એ દૃષ્ટાંત પરથી અર્થોપત્તિથી યુક્તિ યુક્ત વચનનું જ પ્રમાણપણું ધ્વનિત કરે છે—

૨૨ ન હ્યદુષ્ટં બ્રાહ્મણં પ્રવ્રજિતં વા અવમન્યમાનો દુષ્ટં વા મન્યમાનઃ તદ્વક્ત્વં ઇત્યુચ્યતે
ન ચ દુષ્ટેતરાવગમો વિચારમન્તરેણ, વિચારશ્ચ યુક્તિગર્ભ ઇત્યાલોચનીયમેતત્ । ૨૦૪

૨૨અર્થ:—દાખલા તરીકે—અદુષ્ટ બ્રાહ્મણને વા પ્રવ્રજિતને અવમાનતો અથવા દુષ્ટને માનતો 'તદ્ભક્ત' એમ કહેવાતો નથી; અને દુષ્ટ-અદુષ્ટનો અવગમ વિચાર વિના હોય નહિં, અને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે,—એમ આ આલોચનીય છે. ૨૦૬

વિવેચન

“અવિચાર અને અજ્ઞાન એ સર્વ કલેશનું, મોહનું અને માઠી ગતિનું કારણ છે. સદ્વિચાર અને આત્મજ્ઞાન તે આત્મગતિનું કારણ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. પત્રાંક. ૩૭૬

એટલે વાહી કહેશે—દુષ્ટ-અદુષ્ટ વિચારનું શું કામ છે? અમે તો વચનને જ પ્રમાણ માનશું. તેને જવાબ આપતાં તેમના આગમનો જ દાખલો આપીને ઉક્ત યુક્તિનું જ સમર્થન કર્યું—‘અદુષ્ટ બ્રાહ્મણને વા પ્રવ્રજિતને અવમાનતો અથવા દુષ્ટને માનતો તદ્ભક્ત એમ કહેવાતો નથી; અને દુષ્ટ-ઇતરનો અવગમ વિચાર વિના હોય નહિં, અને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે, એમ આ આલોચનીય છે.’ અર્થાત્ અહો મહાનુભાવ! તમારા આગમમાં બ્રાહ્મણની વા પ્રવ્રજિતની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું છે. તો હવે વિચારો કે તે દુષ્ટ-અદુષ્ટ બ્રાહ્મણાદિ વિચાર યુક્તિગર્ભ, તેમ શાસ્ત્ર પણ બ્રાહ્મણનો વા પ્રવ્રજિતનો ભક્ત કોણ? અદુષ્ટ-નિર્દોષ-અનપરાધી બ્રાહ્મણને વા પ્રવ્રજિતને જે અવમાને-અનાદર કરે, અથવા જે દુષ્ટ બ્રાહ્મણને વા પ્રવ્રજિતને માને-આદર કરે, તે કાંઈ તદ્ભક્ત-તેનો ભક્ત, બ્રાહ્મણભક્ત કે પ્રવ્રજિતભક્ત કહેવાતો નથી; પણ જે અદુષ્ટ બ્રાહ્મણને જ વા પ્રવ્રજિતને જ માને તે તદ્ભક્ત કહેવાય છે. હવે આ દુષ્ટ છે કે અદુષ્ટ છે, તેની ખબર વિચાર વિના પડે નહિં; અને વિચાર છે તે યુક્તિગર્ભ છે—‘વિચારશ્ચ યુક્તિર્ગર્ભઃ’ વિચારની અંદર યુક્તિ ગર્ભિત રહેલી જ છે, એટલે તમને પણ યુક્તિનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો નથી. આ વિચારવા યોગ્ય છે.

પંક્તિકા—ભલે વચનોનો વિરોધ હો; તથાપિ વચનબહુમાનથી પ્રવ્રજિતને અમે તે કોઈ પણ વચન થકી ઇષ્ટસિદ્ધિ થશે, એમ આશંકી, વ્યતિરેકથી પ્રતિવસ્તુઉપન્યાસ કલો:—ન—ન જ, હિ—કારણ કે, અદુષ્ટમ્—અદુષ્ટ, અનપરાધ, બ્રાહ્મણ—બ્રાહ્મણને, દ્વિજને, પ્રવ્રજિત વા—વા પ્રવ્રજિતને, ભાગવતા-દિકને, અવમન્યમાન:—અવમાનતો, અનાદરતો, દુષ્ટ વા—વા દુષ્ટને, સદોષને. મન્યમાન:—વચન-કરણાદિ વડે માનતો, તદ્ભક્ત:—તેનો ભક્ત, બ્રાહ્મણભક્ત વા પ્રવ્રજિતભક્ત, इति—એમ, ઉચ્ચતે—કહેવાતો,—કુશલોથી. એથી અદુષ્ટ ભક્ત જ બ્રાહ્મણાદિભક્ત છે. એમ અગ્રે પણ યોજના કાર્ય છે.

એમ ત્યારે અદુષ્ટ એવા તે (વચન) થકી પ્રવર્તશે, એમ આશંકીને કહ્યું—ન ચ—ન જ, દુષ્ટેતરાવગમો—દુષ્ટ-અદુષ્ટનો અવગમ વિચારમન્ત્રેણ—વિચાર શિવાય. એટલા માટે વિચાર આશ્રયણીય છે. વિચારશ્ચ યુક્તિર્ગર્ભઃ—અને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે. અને યુક્તિ પ્રમાણ નથી,—પરમતર્મા વચનમાત્રના જ પ્રમાણત્વના અબ્યુપગમને લીધે. इति—એમ, બ્રાહ્મણાદિ ન્યાયથી, આલોચનીયમેતત—આ આલોચનીય છે, વચનમાત્ર થકી પ્રવર્તન એ.

આનો ફલિતાર્થ એ છે કે—જેમ અદુષ્ટ પ્રાણાદિને અવમાનતો વા દુષ્ટને માનતો તદ્દલક્ષ્ય નથી, પણ અદુષ્ટ પ્રાણાદિને જ માનતો તદ્દલક્ષ્ય છે; તેમ અદુષ્ટ શાસ્ત્રને—આગમને અવમાનતો વા દુષ્ટને માનતો તદ્દલક્ષ્ય નથી, તે શાસ્ત્રલક્ષ્ય—આગમલક્ષ્ય નથી, પણ અદુષ્ટ—નિર્દોષ શાસ્ત્ર—આગમને જ માનતો તદ્દલક્ષ્ય છે, તે શાસ્ત્ર—આગમનો સાચો લક્ષ્ય આરાધક છે. અને જેમ દુષ્ટ—અદુષ્ટ પ્રાણાદિનો નિર્ણય વિચારણા વિના થઈ શકતો નથી, તેમ દુષ્ટ—અદુષ્ટ શાસ્ત્ર—આગમનો નિર્ણય પણ વિચારણા વિના થઈ શકતો નથી. અને આ જે વિચારણા છે તેના ગર્ભમાં યુક્તિ તો રહેલી જ છે, એટલે તમને પણ યુક્તિનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. પણ તમારા મતે તો યુક્તિ—અનુમાન એ પ્રમાણ નથી, વચન જ પ્રમાણ છે; તો હવે તમે આ તમારા જ આગમવચનના આ ઉક્ત દાખલા પરથી વિચારી જુઓ કે વચનમાત્રથી પ્રવર્તવું એ ન્યાય નથી, પણ આગમ—અનુમાન—અનુભવથી અબાધિત એવા યુક્તિ યુક્ત પ્રમાણસિદ્ધ વચનથી જ પ્રવર્તવું ન્યાય છે. સુરેષુ કિં બહુના ?

કૂપપતિતના ઉદાહરણમાં પણ ન્યાય ઘટતો નથી અને પતિતઉદ્ધરણના ઉપાયનું શોધન પણ વિચારરૂપ નથી એમ નથી, અપિ તુ વિચારરૂપ જ છે, એમ આક્ષેપ કરે છે—

૨૩ કૂપપતિતોદાહરણમન્યુદાહરણમાત્રં, ન્યાયાનુપપત્તેઃ, તદુદ્ભૂતાદેરપિ તથાદર્શનાભાવાત; તત્ર ચોત્તારણે દોષસંભવાત, તથા કર્તૃમશક્યત્વાત, પ્રયાસનૈષ્ફલ્યાત, ન ચોપાયમાર્ગ-
ણમપિ ન વિચારરૂપં, તદિદાપિ વિચારોડનાશ્રયણીય एव । ૨૦૨

૨૩ અર્થ:—કૂપપતિતનું ઉદાહરણ પણ ઉદાહરણ માત્ર છે,—ન્યાયની અનુપપત્તિ છે માટે, તદ્દઉદ્ભૂત (તે કૂપમાં ઉદ્ભવેલ) આદિના પણ તથાદર્શનનો અભાવ છે માટે, અને તેમાં ઉત્તારણમાં દોષસંભવ છે માટે, તથા પ્રકારે કરવાનું અશક્યપણું છે માટે, પ્રયાસનું નિષ્ફળપણું છે માટે. અને ઉપાયમાર્ગણ પણ વિચારરૂપ નથી એમ નથી, તેથી અહીં પણ વિચાર અનાશ્રયણીય જ છે. ૨૦૫

વિવેચન

“ પતિત ઉદ્ધારણ હોં તારણવત્સલુ ! કર અપણાયત એહ. ”—શ્રી દેવચંદ્રભ

આમ અદ્વૈતમુક્તવાદીનું આગમ—વચન પણ યુક્તિની અગ્નિપરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થતું નથી, એટલું જ નહિ પણ તેઓએ આપેલું ‘ કૂપપતિતનું ઉદાહરણ પણ ઉદાહરણ—માત્ર જ છે, —ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે. ’ અર્થાત્ કૂવામાં પડેલને

કૂપપતિતના ઉદાહરણમાં પણ ન્યાય ઘટતો નથી. ઉતારવાનું જે દષ્ટાંત કહ્યું તે પણ દષ્ટાંતમાત્ર જ છે, તેથી કેઈ અર્થ—હેતુ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તેમાં ન્યાયની ઉપપત્તિ થતી નથી શાને માટે નથી થતી? 'તદ્ઉદ્ભૂત આદિના પણ તથા દર્શનનો અભાવ છે માટે, અને તેના ઉત્તારણમાં પણ દોષસંભવ છે માટે, તથા કરવાનું અશક્યપણું છે માટે, પ્રયાસનું નિષ્ફલપણું છે માટે.' અર્થાત્ તદ્ઉદ્ભૂત એટલે તે કૂવામાં જે ઉદ્ભૂત—ઉદ્ભવેલ છે તે દેડકાં માછલાં વગેરેની બાબતમાં, અને અતદ્ઉદ્ભૂત એટલે તેમાં નહિં ઉદ્ભવેલ પણ જે ત્યાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે તેઓની બાબતમાં પણ તથાદર્શનનો અભાવ છે; એટલે કે પતનનું કારણ વિચાર્યા વિના તે દેડકાં—માછલાં વગેરેના ઉત્તારણઉપાયના માર્ગણનું—શોધનનું દર્શન થતું નથી; કૂપપતિત—કૂવામાં પડેલા તે દેડકાદિનું પતિતઉદ્ધરણ કાર્ય કરવાનો વિચાર સુદ્ધાં કરતું કેઈ દેખાતું નથી! એટલે 'તથાદર્શનને લીધે' એમ જે પૂર્વે કૂપપતિતના ઉદાહરણમાં હેતુ દર્શાવ્યો હતો, એના એક દેશની અસિદ્ધતા થઈ. હવે તદ્ઉદ્ભૂતાદિને એટલે કે તે કૂવામાં પેદા થયેલા માછલાં વગેરેને પણ ઉતારવામાં આવશે એમ જો કહો, તો મરણાદિ અનર્થનો સંભવ થશે, બિચારા માછલાં વગેરે મરણશરણ થશે! અને પતિતઉદ્ધરણનું તમારું 'ઓપરેશન' કદાચ સફળ થશે, પણ ખુદ દરદી જ મરી જશે! Operation successful though the patient died જેવો ઘાટ થશે! આવી બેવકુફીનું પ્રદર્શન મૂર્ખ પણ લરશે નહિં! વળી આપ મહાનુભાવ તે તદ્ઉદ્ભૂત મત્સ્યાદિનું ઉદ્ધરણ કરવા ધારો તોપણ તે થઈ શકવાનું અશક્યપણું છે; અને એટલેજ તમારા પ્રયાસનું નિષ્ફલપણું છે. આમ ચારે હેતુથી તમે કહેલા કૂપપતિત ઉદાહરણમાં ન્યાય ઘટતો નથી એટલે આ કૂપપતિત ઉદાહરણમાં પણ આ પતિત કેણુ છે? આ અત્રે પતિત—પડી ગયેલ છે કે એમાં પતિત—પડી રહેલ એવો તદ્ઉદ્ભૂત કે અતદ્ઉદ્ભૂત છે? આ પતિતનું ઉદ્ધરણ કરવા યોગ્ય છે કે નથી?

પક્ષિકા:—તદ્ આલંબન ધ્યાદિ. તદુદ્ભૂતાદેરપિ—તસ્મિન્—તેમાં, કૂપમાં, ઉદ્ભૂતો—ઉદ્ભૂત, મત્સ્યાદિ, આદિ—આદિ શબ્દથી અતદ્ઉદ્ભૂત પણ,—પ્રયોગનવશાત્ ત્યાં જ બદ્ધસ્થિતિ, તસ્યાપિ—તેના પણ, તથાદર્શનાભાવાત્—તથાદર્શનના અભાવને લીધે, પતનકારણ વિચાર્યા વિના જ ઉતારણઉપાયના માર્ગણના અનવલોકનને લીધે. અને એમ 'તથાદર્શનાત્'—તથાદર્શનને લીધે એવાં પૂર્વોક્ત હેતુના પ્રતિજ્ઞા એક દેશની અસિદ્ધતા થઈ

હવે તદ્ઉદ્ભૂતાદિ પણ ઉતારવામાં આવશે, તેથી હેતુના પ્રતિજ્ઞા એક દેશની અસિદ્ધતા નથી. એટલા માટે કહ્યું—તત્ર ચ—અને ત્યાં, તદ્ઉદ્ભૂતાદિના પણ ઉત્તારણે—ઉતારણમાં, દોષસમ્ભવાત્—દોષ-સંભવને લીધે, મરણાદિ અનર્થ સંભવને લીધે, તથા—એ હેતુવન્તર સમુચ્ચયમાં, કર્તૃમ્—તદ્ઉદ્ભૂતાદિના ઉતારણના કરવાના, અશક્યત્વાત્—અશક્યપણાને લીધે. હેતુ કહ્યો—પ્રયાસનૈષ્ફલ્યાત્—પ્રયાસસ્ય—પ્રયત્નના, નૈષ્ફલ્યાત્—ઉતારણીયના ઉતારલક્ષણ ફલના અભાવને લીધે. અબ્યુચ્ચય કહ્યો—

ન ચ—ન જ, ઉપાયમાર્ગણમપિ—ઉપાયમાર્ગણ પણ, પરાપન્યસ્ત એવું ઉતારણઉપાયનું ગવેપણ પણ, ન વિચારરૂપં—વિચારરૂપ નથી. કિંતુ વિચારરૂપ જ છે. જો ખરેખર! એમ છે તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—તત્ર:—તેથી કરીને, इहापि—અહીં પણ, ઉતારણઉપાયમાં,—પ્રકૃત વચનાર્થ બાબત તો દૂર રહો, વિચાર:—વિચાર, વિમર્શ, અનાશ્રયણીય एव—અનાશ્રયણીય જ છે, પરમતમાં વિધેય જ નથી.

એમાં એનું હિત થશે કે અહિત ? ઇત્યાદિ વિવેક વિચાર કરવાની પૂરેપૂરી જરૂર છે, નહિં તો આડનું ચોડ વેતરાઈ જવાનો પૂરેપૂરો ભય છે !

આમ ખુદ કૂપપતિતની બાબતમાં પણ આટલો બધો વિચાર કરવો પડે એમ છે, એટલું જ નહિ પણ ‘ન ચોપાયમાર્ગર્ણમપિ ન વિચારરૂપં।’—‘ઉપાયમાર્ગ’ પણ વિચારરૂપ નથી એમ નથી’, અપિ તુ વિચારરૂપ જ છે. અર્થાત્ ઉપાયમાર્ગ’ તમે કૂપપતિતના ઉત્તારણઉપાયનું ‘માર્ગ’—શોધન કરવાની પણ વિચારરૂપ વાત કહી, પણ તે ઉપાયમાર્ગ’—ઉપાયશોધન પણ વિચાર વિના નથી એમ નથી કેમ બની શકશે વારુ ? એટલે ઉપાયશોધનની વાત રબૂ કરી, તમે વિચારનો ને તે વિચારમાં ગર્ભિત યુક્તિનો સ્વીકાર ગર્ભિતપણે તો કર્યો જ છે. પણ તમે તો આગમને—વચનને જ પ્રમાણ માનો છો, યુક્તિ—વિચારને માનતા જ નથી, ‘તેથી અહીં પણ વિચાર અનાશ્રયણીય જ છે,’ એટલે પ્રકૃત વચનાર્થની વાત તો દૂર રહો, પણ અહીં પણ—ઉત્તારણ ઉપાયશોધનની બાબતમાં પણ તમારા મતે વિચાર આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી જ ! છતાં ઉપાયશોધનની વાત કહી તે વિચારનો જ આશ્રય કરો છો એ જ વહતોબ્યાધાતરૂપ આશ્રય છે !

અતીન્દ્રિયાર્થમાં પણ આગમ ને યુક્તિની વિષયતા છે એમ સિદ્ધ કરવાવડે વાદીની શેષ દલીલોનો રદીઓ આપી, છેવટમાં ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધિથી પ્રવર્તવાની ભલામણ કરે છે—

૨૪ દૈવાયત્તં ચ તદ્, અતીન્દ્રિયં ચ દૈવમિતિ યુક્તેરવિષયઃ। શકુનાદાગમયુક્તિવિષય-તાયાં તુ સમાન एव प्रसङ्ग इतरत्रापीति । तस्माद्यथाविषयं त्रिकोटिपरिशुद्धविचारशुद्धितः प्रवर्तितव्यमिति। ૨૦૬

૨૬ અર્થઃ—અને તે (ઉત્તારણ) દૈવાયત્ત છે, અને દૈવ અતીન્દ્રિય છે એટલા માટે યુક્તિનો અવિષય છે. શકુનાદિ આગમ ને યુક્તિની વિષયતામાં તો ઇતર સ્થળે, પણ સમાન જ પ્રસંગ છે. તેથી કરીને યથાવિષય ત્રિકોટિથી પરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધ થકી પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. ૨૦૬

વિવેચન

“યુક્તિમદ્વચનં यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः।”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

એટલે સકંજમાં આવેલો વાદી કહેશે—પણ વચનાર્થ તો અતીન્દ્રિયપણાને લીધે યુક્તિનો અવિષય છે અને આ કૂપપતિતનું ઉત્તારણ તેમ નથી તેનો જવાબ આપતા કહ્યું— ‘તે (ઉત્તારણ) દૈવાયત્ત છે, અને દૈવ અતીન્દ્રિય છે, એટલા માટે યુક્તિનો અવિષય છે.’ અર્થાત્ તે કૂપપતિતનું ઉત્તારણ થવું—ન થવું તે તો દૈવને—કર્મને આધીન છે, અને દૈવ છે તે તો અતીન્દ્રિય જ છે, એટલે યુક્તિનો વિષય નથી. અને તમારા મતે તો તે વચનમાત્રનો જ વિષય છે; તો પછી તે દૈવ સમ્યક્ નહિં જાણવામાં આવ્યે, તે અતીન્દ્રિય દૈવને આધીન ઉત્તારણ પ્રવૃત્તિ તમારાથી કેમ બનશે વારુ ?

એટલે વળી મુંઝાયેલો વાદી કહેશે—તેની તો શકુનાદિ આગમની અને યુક્તિની વિષયતા છે, એટલે વિરોધ નથી; તેનો રહીઓ આપતા કહ્યું—‘શકુનાદિ આગમ-યુક્તિની વિષયતામાં તો ઇતર સ્થળે પણ સમાન જ પ્રસંગ છે.’ અર્થાત્ અતીન્દ્રિયાર્થમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ દેવની જે શકુન-જ્યોતિષાદિ આગમની અને યુક્તિની-એમ બન્નેની વિષયતા માનો, તો અન્ય સ્થળે પણ સમાન જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; એટલે કે પરમ બ્રહ્મ આદિ અન્ય અતીન્દ્રિય વચનાર્થમાં પણ આગમ અને યુક્તિ એ બન્નેની વિષયતા પ્રાપ્ત થશે; આગમથી અને યુક્તિથી વિચારવું જ યુક્ત છે એમ તમારે પણ ન છૂટકે માન્ય કરવું પડશે. એટલા માટે તમે જે સાદિ પૃથક્પણું કે અનાદિ ઇત્યાદિ બાબત યુક્તિથી ‘અચિન્ત્ય’ છે એમ પૂર્વે કહ્યું હતું, તે તમારી આખી પ્રતિજ્ઞા જ ખંડિત થાય છે, શીર્ષુન્વિશીર્ણુ થઈ જાય છે.

અને તેથી કરીને ‘યથાવિષયં ત્રિકોટિપરિશુદ્ધવિચારશુદ્ધિતઃ પ્રવર્તિતવ્યં ।—‘યથાવિષય ત્રિકોટિથી પરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધિ થકી પ્રવર્તવું’ યોગ્ય છે.’ અર્થાત્ પૂર્વે જે કહેવાઈ ચૂકી છે તે કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષારૂપ ત્રિકોટિથી અથવા ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ આદિ-મધ્ય-અંતે અવિસંવાદરૂપ ત્રિકોટિથી પરિશુદ્ધ—સર્વથા શુદ્ધ-વિચારશુદ્ધિથી પરમ નિર્દોષ એવી જે વિચારની-વિમર્શની શુદ્ધિ-રાગ-દ્વેષાદિ પ્રવર્તવું યોગ્ય દોષરહિત નિર્દોષતા, તે થકી જ હેય-ઉપાદેય વિવેકમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

પણિકા—હવે અતીન્દ્રિયપણાને લીધે વચનાર્થ યુક્તિનો અવિષય છે, અને આ રૂપપતિત ઉદાહરણ તથાવિષય નહિં હશે, એમ આશંકાને કહ્યું—દૈવાયત્તં ચ—અને દૈવાયત્ત, કર્મોધીન, તદ્—ઉતારણ, તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—અતીન્દ્રિયં ચ—અને અતીન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયવિષયાતીત, તેનો ઉતારણહેતુ દૈવ—દૈવ, કર્મ, ઇતિ—આ હેતુને લીધે, યુક્તેઃ—યુક્તિનો, વિચારણનો, અવિષયઃ—અવિષય, તમારા મતે વચનમાત્રના જ વિષયપણાને લીધે. તે સમ્યગ્ અવિજ્ઞાત સતે તદાયત્ત ઉતારણાર્થે પ્રવૃત્તિ કેમ હોય ?

પુનઃ પણ અભિપ્રાયાન્તર આશંકાને કહ્યું—શકુનાદ્યાગમયુક્તિવિષયતાયાં તુ—શકુનાદ્યાગમઃ—શકુનાદિ આગમ, આદિશબ્દથી જ્યોતિષાદિ આગમનું ગ્રહણ છે, યુક્તિશ્ચ—અને યુક્તિ, વિચાર, તાર્કિકવિષયતાયાં તુ—તેની વિષયતામાં તો, અનુકૂલ—ઇતરરૂપ દેવની, સમાન एव પ્રસંગઃ—સમાન જ પ્રસંગ છે, ઇતરત્રાપિ—ઇતર સ્થળે પણ, પરમ બ્રહ્માદિ અતીન્દ્રિય વચનાર્થમાં, તે પણ યુક્તિ અને આગમથી વિચારવાનું પ્રયુક્ત થાય છે એટલા માટે પૂર્વે અયુક્ત કહ્યું હતું કે ‘સાદિ પૃથક્ત્વમમી-ષામનાદિ ચ’ ઇત્યાદિ. ઇતિ—એમ, પ્રક્રમની સમાપ્તિ અર્થે છે. તસ્માદ્—તેટલા માટે, વચનમાત્રના અપ્રામાણ્યને લીધે. યથાવિષયં—યથાવિષય, કષઆદિ સર્વ વિષયના અનતિક્રમથી, ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ-વિચારશુદ્ધિતઃ—તિસ્તુભિઃ—કષ-છેદ-તાપલક્ષણ વા આદિ-મધ્ય-અવસાને અવિસંવાદલક્ષણ ત્રણ, કોટિભિઃ—કોટિઓથી, પરિશુદ્ધો—પરિશુદ્ધ, નિર્દોષ, જે વિચાર.—વિચાર, વિમર્શ, તેન-તે વડે, જે શુદ્ધિઃ—વચનની શુદ્ધિ, નિર્દોષતા, તસ્યાઃ સકાશાત્—તેના થકી, પ્રવર્તિતવ્યં—હેય-ઉપાદેયમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

ઉક્તના સમર્થનમાં સુભાષિતો ટાંકી, અતીન્દ્રિયાર્થ આગમ ને અનુમાનગમ્ય છે, અને આપ્તવચન તે આગમ ને તે યુક્તિમત્પણાથી જ જણાય છે, ઇત્યાદિ તત્ત્વવાર્તા અત્ર પ્રકાશે છે—

૨૬ ઉક્તં ચ —

“ આગમેનાનુમાનેન, ધ્યાનાભ્યાસરસેન ચ ।
ત્રિધા પ્રકલ્પયન્પ્રજ્ઞાં, લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥
આગમઞ્ચોપપત્તિશ્ચ, સમ્પૂર્ણં દૃષ્ટિલક્ષણમ્ ।
અતીન્દ્રિયાણામર્થાનાં, સદ્ભાવપ્રતિપત્તયે ॥ ૨ ॥
આગમો દ્વાપ્તવચનમાપ્તં દોષક્ષયાદ્વિદુઃ ।
વીતરાગોઽનૃતં વાક્યં, ન ત્રૂયાદ્વેત્વસમ્ભવાત્ ॥ ૩ ॥
તત્ત્વેતદુપપત્યૈવ, ગમ્યતે પ્રાયશો બુધૈઃ ।
વાક્યલિંગા હિ વક્તારઃ, સદ્વાક્યં ચોપપત્તિમત્ ॥ ૪ ॥
અન્યથાઽતિપ્રસન્નઃ સ્યાત્, તત્ત્વયા રહિતં યદિ ।
સર્વસ્યૈવ હિ તત્પ્રાપ્તેરિત્યનર્થો મહાનયમ્ ॥ ૫ ॥

इत्यलं प्रसङ्गेन । २०७

૨૫ અર્થઃ—અને કહ્યું છે કે—

“ આગમથી, અનુમાનથી અને ધ્યાનાભ્યાસ રસથી ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકલ્પતાં— પ્રયોજતાં ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે. (૧) અતીન્દ્રિય અર્થોના સદ્ભાવની પ્રતિપત્તિ અર્થે આગમ અને ઉપપત્તિ એ સંપૂર્ણ દૃષ્ટિલક્ષણ છે. (૨) આગમ તે આપ્ત વચન છે, આપ્તને દોષક્ષય થકી બુધો જાણે છે; વીતરાગ અનૃત વાક્ય બોલે નહિ,—હેતુનો અસંભવ છે માટે. (૩) અને તે આ ઉપપત્તિથી જ પ્રાયઃ બુધોથી જાણવામાં આવે છે, કારણકે વક્તાઓ વાક્યલિંગી છે (વચન એ જ એને ઓળખવાનું લિંગ-ચિહ્ન છે), અને સત્ વાક્ય ઉપપત્તિમત્ હોય. (૪) અન્યથા જો ઉપપત્તિમત્તાથી રહિત હોય તો અતિપ્રસંગ હોય,— સર્વને જ તેની પ્રાપ્તિ હોય માટે,—એમ આ મહાન્ અનર્થ થાય. (૫)”

એટલે પ્રસંગથી સચું । ૨૦૭

વિવેચન

“ આપ્તોપજ્ઞમનુલ્લઘ્વમદૃષ્ટેષ્ટવિરોધકમ્ ।

તત્ત્વોપદેશકૃત્ત સાર્વં શાસ્ત્રં કાપથવદ્વનમ્ ॥ ” ન્યાયાવતાર

ઉપરમાં આગમ અને યુક્તિ અંગે જે પ્રતિપાદન કર્યું, તેના સમર્થનમાં અત્ર સુભાષિત ટાંક્યા છે. સુનિ પતંજલિ કહે છે—‘ ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતાં થાય છે: આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસના તત્ત્વપ્રાપ્તિનો ઉપાય: રસથી. ’ અર્થાત્ પ્રજ્ઞાને—બુદ્ધિને આપ્તવચનરૂપ આગમમાં આગમ અનુમાન ને યોગવાથી, લિંગ ઉપરથી લિંગીના જ્ઞાનરૂપ અનુમાનમાં યોગવાથી, યોગાભ્યાસ અને વિહિત અનુષ્ઠાનના અભ્યાસરૂપ યોગાભ્યાસરસમાં યોગવાથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તેમજ—દ્રષ્ટિ વિના જેમ બાહ્ય પદાર્થોનું દર્શન થાય નહિં. પણ દ્રષ્ટિથી જ દર્શન થાય, તેમ અતીન્દ્રિય અર્થોનું જો દર્શન કરવું હોય તો આગમ અને યુક્તિ એ જો દ્રષ્ટિ એવી સંપૂર્ણ છે કે તે વડે તે અતીન્દ્રિય અર્થોના સદ્ભાવની-હોવાપણાની અને સત્-સાચા-યથાર્થ ભાવની પ્રતિપત્તિ-પ્રતીતિ-માન્યતા હોય છે.

ત્યારે આગમ કયું ? 'આગમો હ્યાપ્તવચનં' આપ્તનું—વિશ્વાસપાત્ર-પરમાર્થ વિશ્વસનીય એવા આપ્ત પુરુષનું વચન તે જ આગમ છે. અને આપ્ત કોણ ? 'આપ્તં દોષક્ષયાદ્ વિદુઃ।' જેના દોષ ક્ષય પામ્યા છે તે વીતરાગ; આપ્તવચન તે કારણ કે વીતરાગ છે તે અનૃત-મૃપા વાક્ય બોલે નહિં,—હેતુને આગમ અસંભવ છે માટે; તેને આવરણ નથી એટલે અજાણતાં પણ અસત્ ન બોલે.

'અને આપ્ત પણ તે જ કે જેના દોષને આવરણ ટળ્યા હોય. જેના રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ અને જ્ઞાન-દર્શન આવરણ ટળ્યા છે, તે જ પુરુષ 'આપ્ત' હોવા યોગ્ય છે. કારણ કે જ્ઞાનને આવરણ હોય તો અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તેનું વચન સર્વજ્ઞ વીતરાગ અસત્ય પણ હોય ને તેના પવ વિશ્વાસ મૂખી શકાય નહિં. અને તે જ આપ્ત રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ હોય તો તેથી પણ અસત્ય વદવાને પ્રસંગ આવે, એટલે પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. પણ નિરાવરણ જ્ઞાન હોય અને રાગદ્વેષરહિતપણું—નિર્દોષપણું હોય, તો જ તેનું વચન સંપૂર્ણ સત્ય હોઈ વિશ્વાસપાત્ર હોય—આપ્ત હોય. એટલે જે કોઈ સર્વજ્ઞ વીતરાગ હોય તે જ આપ્ત છે ને તેનું વચન જ આપ્ત છે, અર્થાત્ પરમ પ્રમાણભૂત હોઈ પરમ વિશ્વાસપાત્ર છે. અને આવું જે આપ્ત વચન તે જ આગમ અથવા વિશ્વાસપાત્ર એવું શાસ્ત્ર છે.'

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વચિત) પૃ. ૩૪૯

અને રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનાદિ હેતુને અસંભવ છે કે નહિં તે આ ઉપપત્તિથી જ-યુક્તિથી જ પ્રાપ્ત બુદ્ધજનોથી જાણવામાં આવે છે, કારણ કે 'વાક્યલિંગા હિ વક્તારો' વક્તાઓ વાક્યલિંગી છે, અર્થાત્ વચન એ જ એના વક્તાને 'વાક્યલિંગા હિ ઓળખવાનું લિંગ-ચિન્હ છે, એટલે નિર્દોષ નિર્મલ શુદ્ધ વચન-વક્તારો' પરથી નિર્દોષ નિર્મલ શુદ્ધ વક્તાને વિચક્ષણ બુદ્ધજનો ઓળખી લે છે, અનુમાની લે છે; અને 'સદ્વાક્યં ચોપપત્તિમત્। સત્વાક્ય-સત્વચન છે તે ઉપપત્તિમત્-ઉપપત્તિવાળું—યુક્તિયુક્ત હોય જ. નહિં તો જો તે ઉપપત્તિ-મંતપણાથી—યુક્તિયુક્તપણાથી રહિત હોય, તો અતિપ્રસંગ-અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે; સર્વને જ ઉપપત્તિની—યુક્તિની પ્રાપ્તિ થશે, અને એમ આ મહાન અનર્થ આવી પડશે. એટલે પ્રસંગથી સર્ચું !

* “ દોષાવરણયોર્હાનિર્નિઃશેષાસ્ત્યતિશાયનાત્ ।

ક્વચિચ્ચથા સ્વહેતુમ્યો વહિરન્તર્મલક્ષયઃ ॥ ”

શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી કૃત આપ્તમીમાંસા.

એમ અહીં તોની બહુત્વસિદ્ધિ છે. અને વિષયબહુત્વથી નમસ્કારકર્તાને સદાશયસ્ફાતિને લીધે ક્ષાતિશય હોય છે, એમ શંકાનિરાકરણપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે—

૨૬ તદેવમર્હતાં વહુત્વસિદ્ધિઃ, વિષયવહુત્વેન ચ નમસ્કર્તુઃ ફલાતિશયઃ, સદાશય-સ્ફાતિસિદ્ધેઃ ।

આહ—પ્રકયા ક્રિયયા અનેકવિષયીકરણે કૈવાશયસ્ફાતિઃ ? । નન્વિયમેવ—યદેકયા અનેકવિષયીકરણં, વિવેકફલમેતત્ ।

આહ—પરં હ્યેકક્રિયયાસ્નેકસન્માનનં વહુત્વાહ્નૈકરૂપકદાનતુલ્યં, તત્ કથં નાલ્પત્વમ્ ?
ઉચ્યતે—ક્રિયાભેદભાવાત્, સા હિ રત્નાવલીદર્શનક્રિયેવૈકરત્નદર્શનક્રિયાતો મિચ્યતે, હેતુફલભેદાત્ । સર્વાર્હદાલમ્બનેયમિતિ હેતુભેદઃ, પ્રમોદાતિશયજનિકેતિ ચ ફલભેદઃ, કથમિત્યમલ્પત્વં ? । વ્રાહ્મણૈકરૂપકદાનોદાહરણં ત્વનુપન્યસનીયમેવ, રૂપકાદિવ નમસ્કારાત્ વ્રાહ્મણાનામિવાર્હતામુપકારાયોગાત્ । ૨૦૮

૨૬ અર્થઃ—તેથી એમ અહીં તોની બહુત્વસિદ્ધિ છે; અને વિષયબહુત્વથી નમસ્કારકર્તાને ક્ષાતિશય છે,—સદાશયસ્ફાતિની સિદ્ધિને લીધે.

શંકા—એક ક્રિયાથી અનેકના વિષયયીકરણમાં આશયસ્ફાતિ કેવી ?

(સમાધાન)—વારુ, આ જ કે એકથી અનેકનું વિષયીકરણ, એ વિવેકનું ફલ છે.

શંકા—એમ તો એક ક્રિયાથી અનેકનું સન્માનન તે બહુ બ્રાહ્મણોને એક રૂપીઆના દાન તુલ્ય છે. તેથી અલ્પપણું કેમ નહિં ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—ક્રિયાના ભેદભાવને લીધે. કારણ કે તે, રત્નાવલીની દર્શનક્રિયા જેમ, એક રત્નની દર્શનક્રિયાથી ભેદ પામે છે,—હેતુ અને ફલના ભેદને લીધે. આ સર્વ અહીં તોના આલંબનવાળી છે એમ હેતુભેદ છે અને પ્રમોદાતિશયજનિકા છે એમ ફલભેદ છે. આમ અલ્પપણું કેમ ? બ્રાહ્મણોને એક રૂપીઆના દાનનું ઉદાહરણ તો મૂક્યા થયું જ નથી,—રૂપીઆથી બ્રાહ્મણોની જેમ નમસ્કારથી અહીં તોને ઉપકારના અયોગ છે માટે. ૨૦૮

વિવેચન

“ સકલાર્હત્પ્રતિષ્ઠાનમધિષ્ઠાનં શિવશ્રિયઃ ।

મૃર્ખુઃ સ્વચ્ચયીશાનમાર્હત્યં પ્રણિદમ્મહે ॥ ” કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યશ્રી.

હવે ઉપસંહાર કરતાં કથે છે—‘તેથી એમ અહીં તોની બહુત્વસિદ્ધિ છે, અને વિષય-બહુત્વથી નમસ્કારકર્તાને ક્ષાતિશય છે,—સદાશયસ્ફાતિની સિદ્ધિને લીધે. ‘વિષયવહુત્વેન નમસ્કારકર્તૃઃ ફલાતિશયઃ સદાશયસ્ફાતિસિદ્ધેઃ ।’ એમ સ્તવમાં

આશયસ્ફાતિથી કહ્યું છે તે પ્રકાર પરથી અહીં તોના બહુપણાની—અનેકપણાની સિદ્ધિ

ક્ષાતિશય છે; અને આમ અહીં તરૂપ વિષયના બહુપણાને લીધે નમસ્કારક્રિયા

કરનારને ક્ષાતિશય—અતિશયફલની પ્રાપ્તિ છે, કારણ કે તેથી

કરીને સદાશયની સ્ફાતિની—વિશાળતાની સિદ્ધિ હોય છે; એકી સાથે અનેકને નમસ્કાર

કરવાના ભાવથી સત્ચિત્તની—સત્આશયની એવી સ્ફાતિ—વિશાલતા ઉપજે છે, કે જેથી

અતિશય ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે.

અત્રે શંકા થશે—‘એક ક્રિયાથી અનેકના વિષયીકરણમાં આશયસ્ફુટિ કેવી ?’ એક નમસ્કારક્રિયાથી અનેકને વિષય કરવામાં આશયવિશાલતા શી ? એનું સમાધાન—‘વારુ, આ જ કે એકથી અનેકનું વિષયીકરણ, એ વિવેકનું ફલ છે.’ ‘યદેકયા અનેક-વિષયીકરણં વિવેકફલમેતત્.’ અર્થાત્ એક નમસ્કારક્રિયા વડે અનેકને તે જ નમસ્કારક્રિયાના વિષય બનાવ્યા એ જ આશયવિશાલતા થઈ; અને એવી આશયવિશાલતા થઈ એ વિવેકનું ફલ—પરિણામ છે.

અત્રે બીજી શંકા થશે—‘એમ તો એક ક્રિયાથી અનેકનું સન્માનન તે બહુ પ્રાહ્મણને એક રૂપીઆના દાન તુલ્ય છે. તેથી અલ્પપણું કેમ નહિ ?’ અર્થાત્ એમ—એવા પ્રકારે એક નમસ્કારક્રિયાથી અનેકનું સન્માન કરવું તે તો એકી સાથે ‘બહુ પ્રાહ્મણને ઘણા પ્રાહ્મણને એક રૂપીઆનું લેણું દાન દેવા બરાબર છે! એટલે એક રૂપીઆનું દાન!’ એમ કરવાથી તો આશયનું અલ્પપણું કેમ નહિ ? તેનો અત્રે—એ અણુઘટનું રહીઓ આપ્યો છે—‘ક્રિયાના—અયોગને લીધે.’ અર્થાત્ બન્ને દષ્ટાંત પ્રકારની ક્રિયામાં લેદલાવ છે તેને લીધે. બુઝો, આ પ્રકારે—રત્નમાળાને દેખવાની ક્રિયા જેમ એક રત્નને દેખવાની ક્રિયાથી હેતુલેદ ને ફલલેદને લીધે જૂદી પડે છે; તેમ આ નમસ્કારક્રિયા સર્વ અર્હંતોના આલંબનવાળી છે એમ હેતુલેદ છે, અને પ્રમોદાતિશય ઉપબવનારી છે એમ ફલલેદ છે. આમ ઉદાર આશય છે તો પછી આશયનું અલ્પપણું કેમ હોય ? અને પ્રાહ્મણને એક રૂપીઆના દાનનું જે ઉઠાહરણ કહ્યું, તે તો અસ્થાને હોઈ મૂકવા યોગ્ય જ નથી; કારણ કે રૂપીઆથી પ્રાહ્મણને ઉપકાર થાય છે; તેમ નમસ્કારથી અર્હંતોને કોઈ ઉપકાર થવાનો અયોગ—અસંભવ છે. એટલે દષ્ટાંતનું વૈધર્મ્ય હોઈ તે ઘટતું જ નથી.

તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિને લીધે ભગવંતો થકી જ તે નમસ્કારક્રિયાનું ફલ છે, એમ ચિન્તામણિરત્નાદિના દષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે—

૨૭ કથં તર્હિ તત્ફલમિતિ ?

ઉચ્યતે—તદાલમ્બનચિત્તવૃત્તેઃ, તદાધિપત્યતઃ તત્ત્વ તદ્ભાવાત્, ચિન્તામણિરત્નાદૌ તથાદર્શનાદિતિ વક્ષ્યામઃ।^{૨૦૯}

પંક્તિકા—તદાલમ્બનચિત્તવૃત્તેઃ—ભગવદ્આલંબનવાળી નમસ્કારરૂપ ચિત્તવૃત્તિ થકી, તત્ફલમ્—તત્ફલ છે એમ સંબંધ કરાય છે. ત્યારે એમ તો તે ભગવંતો થકી નહિં હોય ? એમ આશંકીને કહ્યું—તદાધિપત્યતઃ—તેના આધિપત્ય થકી, ભગવંતના આધિપત્ય થકી; ભગવંતો જ તે ચિત્તવૃત્તિના તન્મજનક હેતુઓમાં પ્રધાનપણાએ કરીને અધિપતિઓ છે તેથી. તત્ત્વ તદ્ભાવાત્—તે થકી જ, ભગવંતો થકી જ, તદ્ભાવાત્—તદ્ભાવને લીધે, ક્રિયાફલભાવને લીધે. શી રીતે ? તે માટે કહ્યું—ચિન્તામણિરત્નાદૌ તથાદર્શનાત્—ચિન્તામણિ રત્નાદિમાં તથાદર્શનને લીધે, ચિન્તામણિ આદિમાં પ્રણિધાનાદિ થકી થતું ફલ ચિન્તામણિ રત્નાદિ થકી થાય છે એમ લોકમાં પ્રતીતિદર્શનને લીધે.

૨૭ અર્થ:—ત્યારે તત્કલ શી રીતે ?

કહેવામાં આવે છે—

તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિ થકી,—તેના (ભગવંતના) આધિપત્યથી તે થકી જ તદ્ભાવને (ક્રિયાકલભાવને) લીધે,—ચિન્તામણિરત્નાદિમાં તથાદર્શનને લીધે, એમ એમ કહીશું. ૨૦૯

વિવેચન.

“કામકુલ સુરમણિ પરે, સહેજે ઉપકારી થાય રે;

દેવચંદ્ર સુખકર પ્રભુ, ગુણગેહ અમોહ અમાય રે....દેવ વિશાલ.”—શ્રી દેવચંદ્ર

ત્યારે પ્રશ્ન થશે—‘તત્કલ શી રીતે?’ તેનું—તે નમસ્કારક્રિયાનું કલ શી રીતે ? તેનો જવાબ આપ્યો—‘તદાલંબનચિત્તવૃત્તિ:’—‘તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિ થકી.’ અર્થાત્

ભગવદ્ના આલંબનવાળી ચિત્તવૃત્તિ થકી તે નમસ્કારક્રિયાનું કલ છે.

ભગવદ્આલંબન ત્યારે આશંકા થશે કે—એમ તો તે કલ ચિત્તવૃત્તિ થકી થયું, ચિત્તવૃત્તિથી ભગવંતો ભગવંતો થકી નહિ. તે આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—

થકી જ તત્કલ ‘તદાધિપત્યતઃ તત યત્તદ્ભાવાત્ ચિન્તામણિરત્નાદૌ તથાદર્શનાદ્.’

તેના (ભગવંતના) આધિપત્યથી તે થકી જ તદ્ભાવને (ક્રિયાકલ ભાવને) લીધે, ચિન્તામણિ રત્નાદિમાં તથાદર્શનને લીધે, એમ એમ કહીશું, ‘इति वक्ष्यामः’. ભગવંતો જ તે ચિત્તવૃત્તિના તે કલજનક હેતુઓમાં પ્રધાનપણે અધિપતિઓ છે, તેથી તે ભગવંતોના આધિપત્યથી—અધિપતિપણથી તેઓ થકી જ તે ક્રિયાકલનો ભાવ—હોવાપણું છે માટે, અને ચિન્તામણિ રત્નાદિમાં તથાપ્રકારનું દર્શન થાય છે માટે, તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિ થકી તત્કલ હોય છે. અર્થાત્ અદ્ભુત છે મહિમા જેનો એવા ચિન્તામણિરત્ન આદિમાં પ્રણિધાન આદિ થકી ઉપજતું કલ જેમ તે ચિન્તામણિ રત્નાદિ થકી થાય છે એમ લોકમાં પ્રતીતિદર્શન છે; તેમ તે ચિન્તામણિ રત્ન કરતાં પણ અનંત-ગુણવિશિષ્ટ અચિંત્ય ચિન્તામણિરત્ન સમા ભગવંતમાં ચિત્તન્યાસરૂપ પ્રણિધાન આદિથી—ચિત્તવૃત્તિના અનુસંધાન આદિ ભક્તિ-આરાધન થકી જે કલ ઉપજે છે, તેમાં તે પ્રશસ્ત ચિત્તવૃત્તિના તત્કલજનક હેતુઓમાં પ્રધાનપણાએ કરીને—સર્વોપરિપણાએ કરીને તે ભગવંતો જ અધિપતિઓ છે. એટલે અધિષ્ઠાતા (Dominating) એવા તે ભગવંતોના આધિપત્યને લીધે તે કલ ભગવંતો થકી હોય છે એમ એમ કહીએ છીએ.

“અતિશય મહિમા રે અતિ ઉપગારતા રે, નિર્મલ પ્રભુ ગુણ રાગ;

સુરમણિ સુરઘટ સુરતરુ તુચ્છ તે રે, જિનરાગી મહા ભાગ....

પૂજના તો કીજે રે ખારમા જિન તણી રે, જસુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ.

શુદ્ધતત્ત્વરસ રંગી ચેતના રે, પામે આત્મ સ્વભાવ;

આત્માલંબી નિજ ગુણ સાધતો રે, પ્રગટે પૂજ્ય સ્વભાવ....પૂજના.”

શ્રી દેવચંદ્ર

એકની પૂજાથી સર્વની પૂજા કેમ ? એ શંકાનું સમાધાન કરતાં, ' એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા ' એ આગમવચનના ત્રણ પરમાર્થ પ્રયોજન પ્રદર્શિત કરે છે—

૨૮ કયમેકપૂજયા સર્વપૂજાભિધાનં ?, તથા ચાગમઃ—“ ઇગમ્મિ પૂજ્યમી, સર્વે તે પૂજ્યા હોંતિ । ”

અસ્તિ પતદ્, વિશેષવિષયં તુ તુલ્યગુણત્વજ્ઞાપનેનૈવામનુદારચિત્તપ્રવર્તનાર્થં તદન્યેષાં સર્વસમ્પત્પરિગ્રહાર્થં સર્વપૂજાદાવાશયવ્યાપ્તિપ્રદર્શનાર્થં ચ । एवंભૂતશ્રાયમાશય इति, तदाऽ-परागतदृषादिलिङ्गसिद्धेर्भावश्रावकस्य विज्ञेय इति । ૨૧૦

૨૮ અર્થઃ—(શંકા)—એક પૂજાથી સર્વ પૂજાનું અભિધાન કેમ ? અને તથા પ્રકારે આગમ છે,—“ ઇગમ્મિ પૂજ્યમી સર્વે તે પૂજ્યા હોંતિ ”—“ એક પૂજિત સતે તે સર્વ પૂજિત હોય છે. ”

(સમાધાન)—વિશેષવિષયી આ તો એઓના તુલ્યગુણપણાના જ્ઞાપનવડે અનુદાર ચિત્તના પ્રવર્તનાર્થે, તદન્યેના (તે પૂજ્યમાન ભગવંતોથી અન્યોના) સર્વસંપત્પરિગ્રહાર્થે, અને સંધપૂજાદિમાં આશયવ્યાપ્તિના પ્રદર્શનાર્થે છે. અને એવંભૂત આ આશય એમ ત્યારે અપર-આગત દૃષાદિ લિંગ સિદ્ધિ થકી ભાવશ્રાવકનો જાણવો. ૨૧૦

વિવેચન

અનંતા સંતમાં એક, વિલસંતતી સંતતા;

સુધાસિન્ધુ સમી તેને, મનોનંદન વન્દના.—ચોગદષ્ટિક્ષણશ, (સ્વરચિત)

ત્યારે કોઈ વળી શંકા કરશે—‘ એક પૂજાથી સર્વ પૂજાનું અભિધાન કેમ ? ’

પંક્તિકા—અનુદાર ધત્યાદિ. અનુદારચિત્તપ્રવર્તનાર્થ—અનુદાર ચિત્તવંતના પ્રવર્તનાર્થે, કારણ કે અનુદારચિત્ત કાર્પણ્યથી સર્વપૂજા કરવાને અશક્ત હોતા એકને પણ ન પૂજે, એટલા માટે તેના પ્રવર્તનાર્થે કહેવાય છે ‘ ઇગમ્મિ ’ ધત્યાદિ. દ્વિતીય કારણ કહ્યું—તદન્યેષાં—તેનાથી અન્યોના, પૂજ્યમાનથી અન્ય ભગવંતોના, સર્વસમ્પત્પરિગ્રહાર્થ ચ—અને સર્વ સંપદના પરિગ્રહાર્થે, સર્વા—નિરવશેષ, સંપદ—સ્તોતવ્ય દેતુસંપદ આદિ ઉક્તરૂપ તેઓના અવબોધનાર્થે. તેઓ પણ પરિપૂર્ણ સંપદવાળા જ છે એમ ભાવ છે. સદ્વ્યવસ્થાદો—સંધ-ચૈત્ય-સાધુપૂજાદિમાં, આશયવ્યાપ્તિપ્રદર્શનાર્થ ચ—આશયવ્યાપ્તિના પ્રદર્શનાર્થે, એમ તૃતીય કારણ છે.

એવંભૂતશ્ર—અને એવંભૂત, વ્યાપક, અચમ્—આ, સંધાદિ પૂજાવિષયી, આશયઃ—આશય. ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—इति—એમ, જેમ એક પૂજ્યમાન સતે તેમ, તદા—ત્યારે, એક પૂજકાલે, અપરાગતદૃષાદિલિંગસિદ્ધેઃ—અપરઆગત દૃષાદિ લિંગની સિદ્ધિને લીધે. અપરેષુ—અપર, અપૂજ્યમાન, સદ્વ્યવસ્થાદિદેશો આગતેષુ—સંધાદિ દેશોમાં આગત—તત્કાલ જ પ્રાપ્ત થયે, તેમના વિષયમાં આગતમ્ય—આગત, આદ્ય, હર્ષપૂજામિલાવાદિલિંગસ્ય—હર્ષ-પૂજાભિલાષઆદિ લિંગની, સિદ્ધેઃ—સિદ્ધિને લીધે. ભાવશ્રાવકસ્ય—ભાવશ્રાવકનો, વિજ્ઞેયો—જાણવો, નદિં કે અન્યથા,—તથાવિધ વિવેચના અભાવે પૂજ્યમાન શિવાય અન્યોમાં દૃષાદિ લિંગના અભાવને લીધે.

‘એક પૂજ્યે
સર્વ પૂજ્યા’

અર્થાત્ તમે આમ એક નમસ્કારક્રિયાથી અનેકને નમસ્કાર કરવાની વાત કરો છો, તો પછી એકની પૂજાથી સર્વની પૂજાનું કથન કેમ કરાય છે? અને તેવા પ્રકારનું આગમવચન પણ છે કે—
‘एगस्मि पूजयमी सन्वे ते पूजआ होंति’—એક પૂજિત સતે સર્વ

પૂજિત હોય છે.

તેનું સમાધાન—‘વિશેષવિષયી આ તો——પ્રદર્શનાર્થે છે.’ આ જે વચન છે તે તો વિશેષવિષયી છે, અને તે મૂકવાના આ ત્રણ કારણ છે : (૧) એઓના-લગવંતોના તુલ્ય-સમાન ગુણોના સ્થાપન વડે-જણાવવા વડે અનુદાર ચિત્તવંતોના પ્રવર્તનાર્થે આ વચન છે. અર્થાત્ અનંતા અહીંત લગવંતો પણ સમાનગુણવાળા હોઈ નિજ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપથી એક તુલ્ય-ગુણવાળા હોઈ અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગરસ્વરૂપ છે, એટલે એકને પૂજવામાં આવ્યે સર્વ પૂજવામાં આવ્યા એમ કહેવાનો હેતુ, કૃપણપણાથી સર્વની પૂજા કરવાને અશક્ત એવા અનુદાર ચિત્તવંતને સર્વની પૂજા ન બને તો છેવટ એકની પૂજામાં પણ પ્રેરવાનો છે. (૨) તદન્યોના-તે પૂજતા લગવંતોથી અન્યોના સર્વસંપત્પરિગ્રહાર્થે આ વચન છે. અર્થાત્ જે લગવંત પૂજાઈ રહ્યા છે, તેનાથી અન્ય જે લગવંતો છે, તેઓમાં પણ આ પૂજતા લગવંતની જે સ્તોતવ્યસંપદ છે, તે સર્વ વર્તે છે, એટલે તેઓ પણ આ પરિપૂર્ણ સ્તોતવ્યસંપદસંપન્ન છે, એમ તત્ત્વસ્વરૂપ સમજાવવા માટે પણ આ વચન છે. (૩) સંઘપૂજાદિમાં—સંઘ-ચૈત્ય-સાધુની પૂજા આદિમાં આશયવ્યાપ્તિના પ્રદર્શનાર્થે આ વચન છે. અર્થાત્ આ જે લગવંતોને હું પૂજું છું, તેના જેવા જ આ સર્વ લગવંતો છે, તે સર્વ મહારા પરમ પૂજ્ય છે, શિરસાવંધ છે, એટલે મહારી પૂજા તે સર્વમાં અભેદ ભક્તિભાવે-અભેદપણે વ્યાપક હો ! એવા પ્રકારે આશયવ્યાપ્તિનું પ્રદર્શન કરવા માટે પણ આ વચન છે.

અને ‘એવંભૂત આ આશય એમ ત્યારે અપર-આગત હર્ષાદિ લિંગ સિદ્ધિ થકી ભાવશ્રાવકનો જાણવો.’ એક પૂજ્યમાન સતે અન્યમાં પણ વ્યાપક એવો આ એવંભૂત-એવા પ્રકારની તથારૂપ દશાવાળો આશય ત્યારે-એકના પૂજાકાળે ભાવશ્રાવકનો આ બીજા અપૂજ્યમાન સંઘાદિ આગત થતાં-આવી ખેંચાતાં, તેમના એવંભૂત આશય વિષયમાં આગત-આરૂઢ હર્ષ-પૂજાલિલાપ આદિ લિંગની-ચિહ્નની સિદ્ધિ થકી ભાવશ્રાવકનો જાણવો. અર્થાત્ જેમ એક એક લગવંતને પૂજતાં, અન્ય લગવંતો પ્રત્યે પણ તે ભક્તજનના ચિત્તને પૂજ્યભાવ વ્યાપક છે; તેમ એક સંઘની પૂજા થતી હોય, ત્યાં તે જ વખતે બીજા સંઘ આવી ચઢે, તો તેની બા.માં પણ ભાવશ્રાવકને હર્ષ ઉલ્લસે છે ને પૂજાલિલાપ ઉપજે છે, કે અહો ! મહારા ધનભાગ્ય કે આ પૂજ્ય સંઘ આવી ચઢ્યો ! એમ આશયવ્યાપ્તિ હોય છે.

એમ અન્યપ્રકારે પણ બહુવચનનું સદ્વપણું દર્શાવી, જિનોને જિતભયોને નમસ્કાર કરે છે—

૨૦ ^{૨૧૧} 'एवमात्मनि गुरुषु च बहुवचनमित्यपि सफलं वेदितव्यं, तत्तुल्यापरगुणसमावेशेन तत्तुल्यानां परमार्थेन तत्त्वात्, कुशलप्रवृत्तेश्च सूक्ष्माभोगपूर्वकत्वात् । अतिनिपुणबुद्धि-
गम्यमेतदिति पर्याप्तं प्रसङ्गेन ।'

નમો જિનેભ્યો જિતભયેભ્ય इति ॥ ૩૩ ॥

૨૬ ^{૨૧૨} 'अर्थः—એમ આત્મામાં અને ગુરુઓમાં બહુવચન એ પણ સદ્વ જાણવું,—તત્-
તુલ્ય અપર ગુણના સમાવેશથી તત્તુલ્યોનું પરમાર્થથી તત્ત્વ છે માટે, અને કુશલ પ્રવૃત્તિનું
સૂક્ષ્મ આલોગપૂર્વકપણું છે માટે. આ અતિનિપુણબુદ્ધિગમ્ય છે. પ્રસંગથી બસ થયું' !

॥ નમઃ જિનોને જિતભયોને ॥ ૩૩ ॥

વિવેચન

“ ચંદ્રબાહુ જિન સેવના, લવનાશિની એહ,
પર પરિણતિના પાસને, નિષ્કાશન રેહ. ”—શ્રી દેવચંદ્રભ

હવે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—‘ એમ આત્મામાં અને ગુરુઓમાં બહુવચન એ પણ
સદ્વ જાણવું. ’ અર્થાત્ આત્મા-પોતા સંબંધી ઉદ્દેશ કરવો હોય ત્યારે બહુવચન પ્રયોગ
થાય છે, જેમકે—અમે આ ગ્રંથમાં આમ કહ્યું છે; તેમજ ગુરુજનોના
બહુવચન સંબંધમાં પણ માનાર્થે બહુવચન પ્રયોજાય છે, એટલે એ અપેક્ષાએ
પ્રયોગનું પણ અત્રે આ પરમ ગુરુઓના સંબંધમાં આ બહુવચન સદ્વ
પ્રયોજનભૂત જાણવું. શાને લીધે ? તત્તુલ્યાપરગુણસમાવેશેન તત્તુ-
લ્યાનાં પરમાર્થેન તત્ત્વાત્ । તત્તુલ્ય અપરગુણના સમાવેશથી તત્-
તુલ્યોનું પરમાર્થથી તત્ત્વ છે માટે, અને ‘ કુશલપ્રવૃત્તેશ્ચ સૂક્ષ્માભોગપૂર્વકત્વાત ’ કુશલ
પ્રવૃત્તિનું સૂક્ષ્મ આલોગપૂર્વકપણું છે માટે. અર્થાત્ તત્તુલ્ય-તેની તુલ્ય બીજા ગુણોના
સમાવેશથી તત્તુલ્યોનું-તેની તુલ્યોનું પરમાર્થથી ‘ તત્ત્વ ’-તત્પણું-તે-પણું છે. તત્તુલ્ય
ગુણથી તત્તુલ્ય તે છે; અને કુશલોની-બુદ્ધિમંત પ્રાજ્ઞનોની જે-‘ एगंसि पूइयंसि सव्वे ते
पूइआ होंति ’ એક પૂજિત સતે તે સર્વ પૂજિત હોય છે, ઇત્યાદિ ભાવવાળી-પ્રવૃત્તિ છે,
તેનું સૂક્ષ્મ આલોગપૂર્વકપણું-સૂક્ષ્મ સર્વાંગ વિચારપૂર્વકપણું હોય છે. ‘ આ અતિનિપુણ-
બુદ્ધિગમ્ય છે, ‘ અતિનિપુણબુદ્ધિગમ્યમેતદ્ ’ અતિકુશલ મતિવાળાને સમજાય એવું
છે. એટલે પ્રસંગથી સયું ! આમ-‘ નમો જિનેભ્યો જિતભયેભ્યો ’ જિનોને જિતભયોને
નમસ્કાર હો !-એ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું.

પંક્તિકા—કુશલપ્રવૃત્તેઃ—કુશલાનાં—કુશલોની, બુદ્ધિમંતોની, પ્રવૃત્તેઃ—પ્રવૃત્તિના, ‘ एगंसि
पूइयंसि ’ ઇત્યાદિક પ્રવૃત્તિના.

“તિથે કારણ નિશ્ચય કર્યો રે, મુજ નિજપરિણતિ ભોગ રે દયાળરાય !
તુજ સેવાથી નીપજે રે, ભાજે ભવભય ભોગરે....દયાળરાય ! શ્રી યુગમંધર. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ નમો જિનેશ્વરો જિતભયેભ્યઃ ॥ ૩૩ ॥

એમ ઉક્ત પ્રકારે પ્રધાન ગુણના અપરિક્ષયથી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ કહી, આ અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે—

૩૦ સર્વજ્ઞસર્વદર્શિનામેવ શિવાચલાદિસ્થાનસંપ્રાપ્તેર્જિતભયત્વાભિધાનેન પ્રધાનગુણાપરિક્ષયપ્રધાનફલાપ્ત્યભયસમ્પદુક્તેતિ ॥૧॥^{૨૧૨}

૩૦ અર્થઃ—સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિઓના જ શિવ-અચલાદિ સ્થાન સંપ્રાપ્ત થકી જિતભયત્વ અભિધાનથી પ્રધાનગુણના અપરિક્ષય વડે પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ કહેવામાં આવી. ॥ ૯ ॥^{૨૧૨}

વિવેચન

“જસુ લગતે નિરભય પદ લહીએ, તેહની સેવામાં થિર રહીએ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ ઉક્ત પ્રકારે જે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિઓ છે, તેઓનું જ શિવ-અચલાદિ વિશેષણ-સંપન્ન સિદ્ધિગતિસ્થાનની સંપ્રાપ્તિ થકી જિતભયપણું કહેવાય છે. અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી હોય છે, તેઓ જ શિવ-અચલાદિ ગુણસંપન્ન તે સિદ્ધિગતિ નામનું પરમ નિર્ભય સ્થાન પામે છે; અને એમ પરમ નિર્ભય પદની પ્રાપ્તિ એ જ એઓનું જિતભયપણું છે. અને આમ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણારૂપ પ્રધાન ગુણના અપરિક્ષય વડે કરીને પરમ અભય એવા મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફલની પ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ કહેવામાં આવી.

॥ इति प्रधानगुणापरिक्षयप्रधानफलाप्तिरूप अभयसम्पद ॥ ९ ॥

ઉપસંહાર

નવવિભાગવિભક્ત સંપદોની યુક્તિયુક્ત સંકલના

આ જ ક્રમે પ્રેક્ષાવંતોની જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ હોય છે એ દર્શાવવા માટે, તેમજ એવા પ્રકારે વિશેષ પ્રણિધાનનીતિથી ભગવદ્ગુણબહુમાનસાર સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન હોય છે એ જણાવવા માટે, એમ ઉક્ત નવ વિભાગમાં સંપદોનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, એવું પ્રયોજન-પ્રદર્શક રહસ્ય દર્શાવતા આર્પદૃષ્ટા પ્રજ્ઞાનિધાન મહર્ષિ હરિભદ્રજી ઉપસંહાર કરે છે—

^૧ઈહ ચાદૌ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં પ્રવૃત્ત્યક્ત્વાત્ અન્યથા તેષાં પ્રવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિત્વવિરોધાત્ સ્તોતવ્યસમ્પદુપન્યાસઃ। ^{૨૧૩}

^૨તદુપલબ્ધાવસ્યા એવ પ્રધાનસાધારણાસાધારણરૂપાં હેતુસમ્પદં પ્રતિ ભવતિ વિદુષાં જિજ્ઞાસા તદ્ભાજનમેતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ। ^{૨૧૪}

^૩તદવગમેડપ્યસ્યા એવાસાધારણરૂપાં હેતુસમ્પદં પ્રતિ પરમ્પરયા મૂલશુદ્ધ-ન્વેષણપરા એતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ। ^{૨૧૫}

^૪તત્પરિજ્ઞાનેડપિ તસ્યા એવ સામાન્યેનોપયોગસમ્પદં પ્રતિ પરમ્પરયા ફલ-પ્રધાનારમ્ભપ્રવૃત્તિશીલા એતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ। ^{૨૧૬}

^૫તત્પરિચ્છેદેડપિ ઉપયોગસમ્પદ એવ હેતુસમ્પદં પ્રતિ વિશુદ્ધિનિપુનારમ્ભ-ભાજ એતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ। ^{૨૧૭}

^૬એતદ્બોધેડપિ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ વિશેષેનોપયોગસમ્પદં પ્રતીતિ સામાન્ય-વિશેષરૂપફલદર્શિન એત ઇતિ તદુપન્યાસઃ। ^{૨૧૮}

^૭એતદ્વિજ્ઞાનેડપિ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ સકારણાં સ્વરૂપસમ્પદં પ્રતિ વિશેષ-નિશ્ચયપ્રિયા એતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ। ^{૨૧૯}

^૮એતત્સંવેદનેડપ્યાત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વસમ્પદં પ્રતીતિ અતિગમ્भीરોદારા એતે ઇતિ તદુપન્યાસઃ। ^{૨૨૦}

^૯એતત્પ્રતીતાવપિ પ્રધાનગુણાપરિક્ષયપ્રધાનફલાપ્ત્યભયસમ્પદં પ્રતિ ભવતિ વિદુષાં જિજ્ઞાસા દીર્ઘદર્શિન ઇતિ તદુપન્યાસઃ। ^{૨૨૧}

^{૧૦}અનેનૈવ ક્રમેણ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિરિત્યેવં સમ્પદામુપન્યાસઃ। એતાવત્સમ્પત્સમન્વિતાશ્ચ નિઃશ્રેયસનિવન્ધનમેતે એતદ્ગુણબહુમાનસારં વિશેષપ્રણિ-ધાનનીતિતસ્તત્તદ્વીજાક્ષેપસૌવિહિત્યેન સમ્યગ્નુષ્ઠાનમિતિ ચ જ્ઞાપનાર્થઃ ॥ ^{૨૨૨}

૧. અર્થ:-અને આહી-—

(૧) આદિમાં,—પ્રેક્ષાપૂર્વકારિઓના પ્રવૃત્તિઅંગપણાને લીધે, અન્યથા પ્રેક્ષા-પૂર્વકારિપણાના વિરોધ થકી તેઓની પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિને લીધે,—સ્તોતવ્યસંપદ્ધ નો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૩

૨(૨) તેની ઉપલબ્ધિ સતે, આની જ (સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ) પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદ્ધ પ્રતિ જિજ્ઞાસા હોય છે,—તેના ભાજન એઓ છે,—એટલે તેના (સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદ્ધનો) ઉપન્યાસ છે. ૨૧૪

૩(૩) તેના અવગમ થયે પણ આની જ (સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ) અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ્ધ પ્રતિ વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા હોય છે,—પરંપરાથી મૂલશુદ્ધિ અન્વેષણપરા એઓ (વિદ્વાનો) છે,—એટલા માટે તેના ઉપન્યાસ છે. ૨૧૫

૪(૪) તેના પરિજ્ઞાને પણ તેની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ધ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—પરંપરાથી એઓ ફલપ્રધાન આરંભપ્રવૃત્તિશીલ છે,—એટલા માટે તેના ઉપન્યાસ છે. ૨૧૬

૫(૫) તેના પરિચ્છેદે પણ ઉપયોગસંપદ્ધની જ હેતુસંપદ્ધ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—વિશુદ્ધિનિપુણ આરંભભાગી એઓ છે,—એટલા માટે તેના ઉપન્યાસ છે. ૨૧૭

૬(૬) એના યોધે પણ સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ધ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—એઓ સામાન્ય-વિશેષફલદર્શી છે,—એટલા માટે તેના ઉપન્યાસ છે. ૨૧૮

૭(૭) એના વિજ્ઞાને પણ સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ સકારણ સ્વરૂપસંપદ્ધ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—એઓ વિશેષનિશ્ચયપ્રિય છે,—એટલા માટે તેના ઉપન્યાસ છે. ૨૧૯

૮એના સંવેદને પણ આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વસંપદ્ધ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—અતિ ગંભીર ઉદાર એઓ છે,—એટલા માટે એના ઉપન્યાસ છે. ૨૨૦

૯(૯) એની પ્રતીતિ સતે પણ પ્રધાનગુણઅપરિક્ષ્ય થકી પ્રધાન-ફલપ્રાપ્તિરૂપ અલયસંપદ્ધ પ્રતિ વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા હોય છે,—એઓ દીર્ઘદર્શીઓ છે,—એટલા માટે એના ઉપન્યાસ છે. ૨૨૧

૧૦આ જ ક્રમથી પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ છે,—એટલા માટે એમ સમ્પદ્ધાઓનો ઉપન્યાસ છે. અને આટલી સંપદ્ધથી સમન્વિત એવા એઓ નિઃશ્રેયસનું નિબંધન છે, એઓના ગુણબદ્ધમાનથી સાર એવું વિશેષપ્રણિધાન-નીતિથી તતતત ળીજાણેપના સૌવિહિત્ય વડે સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન છે એમ જ્ઞાપનાર્થે (આ સંપદ્ધાઓનો આમ ઉપન્યાસ છે.) ૨૨૨

સકારણ સ્વરૂપસંપદ તે જાણવાની જિજ્ઞાસા વિદ્વાનોને વધે છે. કારણ કે ‘વિશેષતિશ્ર-
અને આત્મતુલ્ય ચપ્રિયા પત્તે’ વિશેષથી નિશ્ચય તેઓને પ્રિય હોવાથી તેઓ તેવા
પરફલકર્તૃત્વ સંપદ પ્રકારે વિશેષથી જાણવાને ઇચ્છે છે. એટલા માટે અત્રે સ્તોતવ્ય
સંપદની જ સકારણ સ્વરૂપસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૮) એનું સંવેદન થયે પણ, વિદ્વાનોને હજી એર જિજ્ઞાસા રહે છે કે આવી પરમ
સુંદર સ્વરૂપસંપદ આપણને પ્રાપ્ત હોય તો કેવું સાડું? એટલે ઉપરછલા અનુદાર તુચ્છ
ફલથી નહિં લલચાઈ જાય એવા અતિગંભીર ઉદાર હોવાથી તેઓ જાણવા ઇચ્છે છે કે-
જે સ્તોતવ્ય અહિંત લગવંતની આવી અનુપમ સ્વરૂપસંપદ કહેવામાં આવી, તેઓ શું
બીજાઓને પોતાના જેવી જ સ્વરૂપસંપદ પમાડવા સમર્થ છે કે નહિં? વિદ્વાનોની આ
જિજ્ઞાસા સંતોષવા માટે, બીજાઓને પણ આત્મતુલ્ય સ્વરૂપસંપદ ફલ પમાડી દે એવા
પરમ ગંભીર-પરમ ઉદાર આ લગવંતો છે એમ દર્શાવતી આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ-
સંપદ અત્રે મૂકવામાં આવી છે.

(૯) એની પ્રતીતિ થયે પણ દીર્ઘદર્શી હોવાથી વિદ્વાનો આ બધાનું તાત્પર્ય જાણવા
પ્રધાનગુણ ઇચ્છે છે કે-જેને અંગે આ બધી સંપદ કહેવામાં આવી તે સર્વ-
અપરિક્ષયથી સંપદસંપન્ન આ સ્તોતવ્યસંપદનો પ્રધાન ગુણ કયો? ને છેવટનું
પ્રધાન ફલપ્રાપ્તિરૂપ પ્રધાન ફલ કયું? વિદ્વાનોની આ જિજ્ઞાસા પરિતૃપ્ત કરવા માટે
અલયસંપદ અત્રે છેવટે પ્રધાનગુણઅપરિક્ષય થકી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિ-
રૂપ અલયસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

આમ અનેનૈવ ક્રમેણ-આ જ ઉક્ત ક્રમે જોઈ વિચારી પ્રવર્તનારા પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની
જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ હોય છે, ‘પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિઃ’ એટલા માટે એમ ઉક્ત
ક્રમે આ સમ્પદાઓનો ઉપન્યાસ છે, ‘इत्येवं सम्पदामुपन्यासः’.

અને ‘આટલી સંપદથી સમન્વિત એવા એઓ નિઃશ્રેયસનું નિબંધન છે—એમ
જ્ઞાપનાર્થે’ પણ આ સંપદાઓનો આમ ઉપન્યાસ છે. અર્થાત્ પતાવત્સમ્પત્સમન્વિતાશ્ચ-
આટલી ગુણસંપદથી સમન્વિત-યુક્ત એવા આ લગવંતો નિઃશ્રેય-
વિશેષપ્રણિધાન નીતિથી સનું નિબંધન-નિઃશ્રેયસનિવંધનમેતે-મોક્ષનું કારણ છે, એઓના
ગુણબહુમાનસાર ગુણબહુમાનથી સાર ‘પતદ્ગુણવહુમાનસારં’, એટલે સ્તોતવ્ય-
સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન સંપદ આદિ ગુણોના બહુમાનથી-પ્રમોદઅતિશયથી સાર, અથવા
તે જ ગુણબહુમાન જ જ્યાં સાર છે એવું સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન છે,
‘સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનં’ એમ જ્ઞાપનાર્થે આ એમ સંપદાઓનો વિભાગથી ઉપન્યાસ છે,
‘इति च ज्ञापनार्थं, આ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન કેવી રીતે હોય છે? તે માટે કહું-
વિશેષપ્રણિધાનનીતિઃ ‘વિશેષ પ્રણિધાનનીતિથી તત્તત્ બીજાએ પના સૌવિહિત્ય
યદે કરીને’ ‘तत्तत्त्व्रीज्ञापसौविहित्येन’; અર્થાત્ વિશેષથી કરીને સ્તોતવ્યસંપદ આદિ

ગુણોમાં વિભાગથી જે વિશેષ પ્રણિધાન-ચિત્તન્યાસ, તેજ નયતીતિ નીતિઃ એ વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે પ્રણિધાન કરાતા ગુણ પ્રત્યે લઈ જનારી નીતિ છે; અને તે નીતિ વડે તે તે અર્હત્વ-ભગવત્ત્વ આદિ ગુણરૂપ બીજના આદેષનું (આકર્ષણ અથવા વાવણી) સૌવિહિત્ય-સાનુકૂળપણું હોય છે; અને તે તે બીજાદેષના સૌવિહિત્ય-સુવિહિતપણા-સુવિધાન વડે કરીને આ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન હોય છે.

આમ (૧) વિશેષ પ્રણિધાન એટલે વિભાગથી અથવા ગુણવિશેષથી જે પ્રણિધાન-ચિત્તનું અનુસંધાન છે તે, તે તે ગુણ પ્રત્યે લઈ જાય એવી નીતિ છે; (૨) તેથી તે તે બીજ-ધર્મબીજ-ગુણબીજના ચિત્તભૂમિમાં આદેષનું સૌવિહિત્ય-સાનુકૂળપણું હોય છે; (૩) એથી કરીને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન હોય છે. અને આમ મોક્ષના કારણરૂપ એવા આ ભગવતોના ગુણ-બહુમાનથી સાર એવું આ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન ઉક્ત વિશેષ પ્રણિધાનનીતિથી તે તે બીજ-દેષના સૌવિહિત્ય-સાનુકૂળપણા વડે કરીને સમ્યક્ હોય છે, એમ જ્ઞાપન અર્થે-જણાવવા માટે પણ એમ ઉક્ત વર્ગીકરણરૂપ વિભાગથી આ સંપદાઓનો ઉપન્યાસ છે.

આમ નવ વિભાગમાં-અધિકારમાં જે સ્તોતવ્ય સંપદાઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું, તેના પ્રત્યેકે પ્રત્યેક પદનું પદે પદે લલિત આ યથાર્થનામા ‘લલિત વિસ્તરમાં’ સુચુક્તિયુક્ત સંન્યાયસંપન્ન હૃદયંગમ પ્રતિપાદન કરી, આચાર્યજી હરિભદ્રજીએ અત્રે તે તે વર્ગીકરણવાળી સંપદાઓની સંકલનાબદ્ધ વિચારશ્રેણી રજૂ કરી છે.

અને આમ આ સૂત્રની સંકલનાનું બુદ્ધિગમ્ય મૌલિક સંશોધન કરી, આ કુશાગ્ર-બુદ્ધિ મહર્ષિએ પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો અદ્ભુત ચમત્કાર દાખવ્યો છે; એટલું જ નહિં પણ ગણધર જેવા મહાપુરુષઅથિત આ સૂત્ર જે લોકો સામાન્ય-પણે પોપટની જેમ પઢી જાય છે, પણ અર્થ વિચારતા નથી, તેઓને આ સૂત્રમાં કેટલો બધો અર્થસંભાર ભર્યો છે તે પદે પદે નિર્જરતી અનન્ય લક્ષિતથી બતાવી આપ્યું છે; અને આમ મૂળ પાઠમાત્ર સૂત્રનું અદ્ભુત સંકલન માત્ર સ્વબુદ્ધિબળે જ શોધી કાઢી, શ્રીગણધર ભગવંતના હૃદયમાં જાણે અંતઃપ્રવેશ કર્યો હોય એમ તેમનો અંતર આશય અપૂર્વ આશ્ચર્યકારક હૃદયંગમ શૈલીથી વ્યક્ત કર્યો છે. એટલે જ આ પ્રજ્ઞાનિધાન હરિભદ્રજીના કીર્તિકલશરૂપ આ સુવર્ણમય લલિતવિસ્તરનો અગગતો પ્રકાશ અદ્યાપિ સહૃદય પ્રાજ્ઞજનોને આકર્ષી રહ્યો છે, અને તેમના અંતરને અજવાળી રહ્યો છે.

વિવેચન

“લલું થયું મેં પ્રભુ ગુણ ગાયા, રસનાનો રૂળ લીધો રે;

દેવચન્દ્ર કહે મહારા મનનો, સકલ મનોરથ સીધો રે....”—શ્રી દેવચન્દ્રજી

અહીં—આ સૂત્રમાં (૧) આદિમાં—શરૂઆતમાં સૌથી પ્રથમ સ્તોતવ્યસંપદનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. કારણ કે મૂળ સ્તોતવ્ય—સ્તુતિ કરવા યોગ્ય—અર્હત્ ભગવત્ હોય તો પછી સ્તુતિ ઘટે છે; અને જેઓ પ્રેક્ષાપૂર્વકારી—પહેલાં જોઈ વિચારી સ્તોતવ્યસંપદ અને પ્રવર્તનારા છે, તેઓ તેમ જોઈ વિચારીને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, નહિ તેની હેતુસંપદ તો તેમના પ્રેક્ષાપૂર્વકારિપણનો વિરોધ આવે ને તેઓની તે પ્રવૃત્તિ ઘટે નહિ. આમ—‘પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં પ્રવૃત્ત્યજ્ઞત્વાત્’—પ્રેક્ષાપૂર્વકારિઓના પ્રવૃત્તિઅંગપણને લીધે—પ્રવૃત્તિકારણપણને લીધે અત્રે આદિમાં સ્તોતવ્યસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૨) આ સ્તોતવ્યસંપદની ‘ઉપલબ્ધિ’ થાય, અર્થાત્ આ સમ્—સમ્યક્ પદ—પદરૂપ સ્તોતવ્ય સંપદ ખરેખર ! સ્થિર નિશ્ચય પદરૂપ સંપદ છે એવો જાણપણરૂપ નિશ્ચય થાય, એટલે પછી આ સ્તોતવ્ય હોવાનું સાધારણ—અસાધારણ મુખ્ય કારણ શું છે ? એમ જાણવાની ઇચ્છારૂપ જિજ્ઞાસા વિદ્વાનોને—વિચારવંત વિવેકીઓને ઉપજે છે. અને તે વિદ્વજનો તેના—સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસાના ભાજન—પાત્ર હોવાથી તેઓને તથાપ્રકારની જિજ્ઞાસા ઉપજવી સહજ છે, એટલે તે જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે તે સ્તોતવ્યસંપદની જ પ્રધાન એવી સાધારણ—અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૩) એ જાણવામાં આવ્યે વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા ઓર જાગ્રત થાય છે. એટલે આ સ્તોતવ્યસંપદની જ અસાધારણ હેતુસમ્પદ શી છે ? તે જાણવાને તેઓ તલસે છે; કારણકે

પણિકા—તદ્વાજનમેતે—તદ્ભાજન—જિજ્ઞાસાભાજન, एते—એઓ, પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓ છે.

एतद्गुण ध्यादि. एतद्गुणवहुमानसारं—एतेषां—એઓ, સ્તોતવ્યસંપદ આદિ, ગુણનાં—ગુણોનાં, વહુમાનેન—અહુમાનથી, પ્રીતિથી, સારં—સાર, અથવા સ પવ સાર: ચત્ર—તે જ સાર છે બધાં તે સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન હોય છે એમ સંબંધ છે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

विशेषप्रणिधाननीतितः—विशेषेण—विशेषं, વિભાગથી,—સ્તોતવ્યસંપદ આદિ ગુણોનાં, પ્રણિધાન—પ્રણિધાન, ચિત્તન્યાસ, તદેવ—તે જ, નીતિ:—નીતિ, પ્રણિધીયમાન (પ્રણિધાન કરાતા) ગુણરૂપ સ્વકાર્ય પ્રાપ્તિહેતુ, તસ્યા:—તે થઈ. તદ્વીજાક્ષેપસૌંવિહિત્યેન—તસ્ય—તેનું, અર્હત્—ભગવત્વાદિ ગુણનું વીર્જ—ખીજ, હેતુ, તેના આવરક કર્મનો હાસ અને તેને અનુકૂળ શુભ કર્મનો ખંધ, તસ્ય—તેના, અક્ષેપ:—અક્ષેપ, અબ્યભિચાર, તેન—તે વડે, સૌંવિહિત્ય—સૌંવિહિત્ય, સુવિધાન, તેન—તે વડે, સમ્યક્—સમ્યક્, ભાવરૂપ, અનુષ્ઠાનમિતિ ચ જ્ઞાપનાર્થ—અનુષ્ઠાન છે એમ જ્ઞાપન અર્થે. અને એ જ્ઞાપિત થયું છે એમ ભાવ છે.

‘પરમ્પરયા મૂલશુદ્ધચન્વેષણપરા પતે’—પરંપરાથી મૂળથી માંડીને અત્રે શુદ્ધિ છે કે નહિ તેના સંશોધનમાં (Searching Investigation) તેઓ સદા તત્પર હોઈ ‘મૂળશુદ્ધિ-અન્વેષણપરા’ હોય છે; એટલે તેમની તત્ત્વગવેષણાને તૃપ્ત કરવા અત્રે અસાધારણ હેતુસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૪) આમ સ્તોતવ્યસંપદ ને તેની સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદનું પરિજ્ઞાન. ઉપજાયે પણ વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા પૂરી સંતોષાતી નથી, એટલે તેઓ ભાવે છે કે—આ અહિં ત ભગવંતોની આત્મલક્ષ્મીરૂપ આ સ્તોતવ્યસંપદ ભલે ગમે ઉપયોગસંપદ તેવી ઉત્તમ હો, પણ તે બીજાને શું કામની ? કોઈ ગમે તેવો અને તેની હેતુસંપદ ધનવાન હોય, પણ તેમાં બીજાને શું ? એટલે આ ભગવંતોની આ આત્મલક્ષ્મી લોકોને—અન્ય જગજીવોને—અમને શું ઉપયોગની ? એ અમારે જાણવું છે, જેથી કરીને અમે તે ભગવંતને ભજીએ. એમ તેઓ ભાવે છે, કારણ કે ‘ફલપ્રધાનારમ્ભપ્રવૃત્તિશીલા પતે’ ‘ફલપ્રધાન આરંભ પ્રવૃત્તિ’ કરવી એ જ એમનું શીલ છે—સ્વભાવ છે, એટલે આત્માર્થરૂપ સ્વાર્થફલને દેખીને જ ભગવંતને ભજવાનો સંવેગ (Impetus) ઉપજવાથી તેઓ તથારૂપ ભક્તિપ્રવૃત્તિ કરે છે. માટે અમને શું ઉપયોગની ? એવી તેમની જિજ્ઞાસાને પરિતોષ પમાડવા અત્રે સ્તોતવ્યસંપદની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૫) તેનો પરિચ્છેદ—પરિજ્ઞાન થયે પણ, આ ઉપયોગસંપદ અન્ય અન્ય આત્માઓને કયા કયા કારણે કેવી કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે ? તે જાણવાને વિદ્વાનો ઇચ્છે છે. કારણ કે—‘વિશુદ્ધિનિપુણારંભમાજ પતે’—આ પ્રવૃત્તિઆરંભ પરિશુદ્ધ છે કે નહિ એ નિપુણપણે તપાસીને જ તેઓ વિશુદ્ધિથી નિપુણ—કુશલ—વિચક્ષણ આરંભને ભજનારા છે. આવા આ વિચક્ષણ વિદ્વજ્ઞોની જિજ્ઞાસાને સંતોષવા અત્રે ઉપયોગસંપદની જ હેતુસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૬) એનો બોધ થયે પણ, જગજીવોને આવા પરમ ઉપયોગી ઉપકારી ભગવંતો વિશેષથી કેવા કેવા પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે છે ? એ જાણવાની ઉત્કંઠા વિદ્વાનોને ઉદ્ભવે છે; કારણ કે ‘સામાન્યવિશેષરૂપફલદર્શન પતે’—સામાન્ય ફલ ને વિશેષ ફલ એ બંને પ્રત્યે દ્વિષ્ટિ રાખનારા એઓ ‘સામાન્ય-વિશેષફલદર્શી’ હોય છે; એટલા માટે અહીં તે પછી સ્તોતવ્ય સંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૭) એનું વિજ્ઞાન થયે પણ, જેની આમ હેતુસંકલનાપૂર્વક સ્તોતવ્યસંપદ ને તેની ઉપયોગસંપદ કહી દેખાડી, તે જગતના પરમ ઉપયોગી—પરમ ઉપકારી સ્તોતવ્ય ભગવંતોનું વિશેષે કરીને સ્વરૂપ શું છે ? ને તેનું કારણ શું છે ?

નવ વિભાગમાં વિભક્ત તેત્રીશ સૂત્રપદોનું કોષ્ટક

ક્રમ સંપદ?	પદ	સુખ્ય સુદો	ન્યાય ચર્ચા : કયા મતનો નિરાસ
૧ સ્તોતવ્યસંપદ	૧. અર્હત	દુર્લભ ભાવનમસ્કર આમ ળીજ્ઞધાનથી સાધ્ય. પ્રતિપત્તિપૂજનું પ્રાધાન્ય, ઇચ્છાચોગાદિમાં ભાવનમસ્કરની ધટના. ભાવઅર્હત. પરુવિધ 'ભગ' સંપન્ન ભગવંતો	આત્માદૈત મતનો નિરાસ
	૨. ભગવંત		
૨ પ્રધાન સાધારણસાધારણ હેતુસંપદ	૩. આદિકર	આત્માદિગામિ જન્માદિ પ્રપંચનું આદિકરપણું સંસારસાગર તારક પ્રવચન વા સંધ તીર્થનું સ્થાપન સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યથી પહેલાં પણુ સ્વયંસંયુક્ત	મૌલિક સાંખ્યોનો નિરાસ આગમધર્મિકોનો નિરાસ મહેશઅનુગ્રહથી બોધવાદનો ,,
	૪. તીર્થંકર		
૩ અસાધારણ હેતુસંપદ	૫. સ્વયંસંયુક્ત	સર્વ સત્ત્વોમાં સહજ તથાભવ્યત્વાદિ ભાવથી પ્રધાન ઉપમાથી અસાધારણ ગુણકથન. ગણુધરપ્રણીત આ મતને અંજલિ યુંડરીક ઉપમાનું ધટમાનપણું. ઉપમાની યથાર્થતા. સર્વ ગુણોનું અન્યોન્ય સંવલિતપણું.	સર્વસત્ત્વએવભાવવાદીબૌદ્ધોનો,, બાલઅર્થસંવાદી સત્યવાદીનો ,, અભિન્નજાતીય ઉપમાવાદીનો ,, ગુણક્રમ અભિધાનવાદીનો ,,
	૬. પુરુષોત્તમ		
૪ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ	૭. પુરુષસિંહ	લોક=સકલ લગ્યસત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમ. તથાભવ્યસ્ય. લોક=ળીજ્ઞધાનાદિથી સંવિભક્ત વિશિષ્ટ લાવ્યલોક, તેના નાથ. લોક=પંચાસ્તિકાયાત્મક વા સકલ પ્રાણુલોક, તેને હિત લોક=વિશિષ્ટ સંસીલોક, તેને પ્રદીપ. ચોગદંડિની જરૂર લોક=હિત્કૃષ્ટમતિ ગણુધરો, તેઓને ઉદ્યોતકર	સમુદાયોમાં (સમગ્ર વસ્તુસમૂહોમાં) પ્રવૃત્ત શબ્દો તેના અવ- યવોમાં પણ પ્રવર્તે છે, એવા ન્યાયનું સંદર્શન.
	૮. પુરુષવરયુંડરીક		
૫ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ	૯. પુરુષવરગંધર્વસ્તી	લોક=સકલ લગ્યસત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમ. તથાભવ્યસ્ય. લોક=ળીજ્ઞધાનાદિથી સંવિભક્ત વિશિષ્ટ લાવ્યલોક, તેના નાથ. લોક=પંચાસ્તિકાયાત્મક વા સકલ પ્રાણુલોક, તેને હિત લોક=વિશિષ્ટ સંસીલોક, તેને પ્રદીપ. ચોગદંડિની જરૂર લોક=હિત્કૃષ્ટમતિ ગણુધરો, તેઓને ઉદ્યોતકર	
	૧૦. લોકોત્તમ		
૬ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ	૧૧. લોકનાથ	લોક=સકલ લગ્યસત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમ. તથાભવ્યસ્ય. લોક=ળીજ્ઞધાનાદિથી સંવિભક્ત વિશિષ્ટ લાવ્યલોક, તેના નાથ. લોક=પંચાસ્તિકાયાત્મક વા સકલ પ્રાણુલોક, તેને હિત લોક=વિશિષ્ટ સંસીલોક, તેને પ્રદીપ. ચોગદંડિની જરૂર લોક=હિત્કૃષ્ટમતિ ગણુધરો, તેઓને ઉદ્યોતકર	
	૧૨. લોકહિત		
૭ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ	૧૩. લોકપ્રદીપ	લોક=સકલ લગ્યસત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમ. તથાભવ્યસ્ય. લોક=ળીજ્ઞધાનાદિથી સંવિભક્ત વિશિષ્ટ લાવ્યલોક, તેના નાથ. લોક=પંચાસ્તિકાયાત્મક વા સકલ પ્રાણુલોક, તેને હિત લોક=વિશિષ્ટ સંસીલોક, તેને પ્રદીપ. ચોગદંડિની જરૂર લોક=હિત્કૃષ્ટમતિ ગણુધરો, તેઓને ઉદ્યોતકર	
	૧૪. લોકપ્રલોતકર		

૫ ઉપયોગસંપદની જ હેતુસંપદ	૧૫ અભયદ ૧૬ અર્થદ ૧૭ માર્ગદ ૧૮ શરણદ ૧૯ જોષિદ	અભય=વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય, ધૃતિ અર્થ=આત્મધર્મરૂપ ભાવચક્ષુ-અક્ષા માર્ગ=ચિત્તવું અવકાશન, ક્ષયોપશમવિશેષ, સુખા શરણુ=તત્ત્વચિંતાધ્યવસાન, વિવિધિયા જોષિ=જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિ, સમ્યગ્દર્શન, વિચ્છિન્નિ. આ અભયાદિ પંચક અપુનર્ન્યાધકરે જ હોય, ઇતરેતરફલાજી હોય.	જેનદર્શન અને યોગદર્શનની પરિભાષાનો સુચેળ
૬ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ	૨૦ ધર્મદ ૨૧ ધર્મદેશક ૨૨ ધર્મનાયક ૨૩ ધર્મસારથિ ૨૪ ધર્મવરચતુરન્ત- ચક્રવર્તી	ધર્મ=ચારિત્રધર્મ (વસ્તુસ્ભાવ) આત્મપરિણામરૂપ શ્રાવકધર્મ-સાધુધર્મ ધર્મદેશનાનો હરિભક્તજ્યે ગૃથેલો ઉત્તમ નમૂનો ધર્મની વસ્તુતા-ઉત્તમપ્રાપ્ત-ફલપરિભોગ-અવિધાત એ ચાર ધર્મનાયક- પણાના મૂળહેતુ તે પ્રત્યેકના ચાર ઉતરહેતુ. ધર્મરચના સમ્યક્પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગ. ચક્રવર્તીચક્ર કે ઇતર ધર્મચક્ર કરતાં વર ધર્મચક્ર પ્રવર્તીવનાર.	કપ-છેદ-તાપ પરીક્ષાથી સુપરિ- શુદ્ધ જેનદર્શનનું પરમોત્તમપણું
૭ સગ્રણી સ્વરૂપસંપદ	૨૫ અપ્રતિહતવરમાન દર્શનધર ૨૬ વ્યાવૃત્તછદ્ય	સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું સતે નિરાવરણુ થયે તેવા છદ્ય=ધ્વાતકર્મ, ભવાધિકાર વ્યાવૃત્ત છે જેનું તે	ષષ્ટ તત્ત્વદર્શનવાદી બૌદ્ધોનો નિરાસ અવ્યાવૃત્તછદ્યવાદી આજ્ઞચિક્ષાનો
૮ આત્મવૃદ્ધ પરફલકર્તૃત્વસંપદ	૨૭ જિન-જનપક ૨૮ તીર્થુ-તારક ૨૯ શુદ્ધ-બોધક ૩૦ સુકત-મોચક	કલ્પિત બ્રાંતિમાત્ર નહિં એવા સત્ રાગાદિના જેતા ભવાર્થવૃત્તીર્ણુને જીવિતાવર્ત જેમ ભવાવર્ત નથી સ્વસંવિહિત જ્ઞાનથી શુદ્ધ. અસ્વસંવિહિત શુદ્ધિ અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો અવિભય જગતકર્તૃલયે તતકર્તૃત્વાપતિ : જગતકર્તૃત્વવાદના મહાદોષ	કલ્પિત અવિદ્યાવાદી બૌદ્ધોનો આવર્તકાલકારણવાદીનો પરોક્ષજ્ઞાનવાદી મીમાંસિકોનો જગતકર્તૃવીન સુકતવાદીનો
૯ પ્રધાનશુભ અપરિ- ક્ષમથી પ્રધાન- ફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ	૩૧ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી ૩૨ શિવાચ્છાદિસ્થાન સંપ્રાપ્ત ૩૩ જિનો જિતભયો	તત્ત્વસ્વભાવપણું સતે નિરાવરણુપણા થકી સર્વજ્ઞસિદ્ધિ સ્થાન તે વ્યવહારથી સિદ્ધિદેત્ર, નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ ભવપ્રપંચનિવૃત્તિ થકી ક્ષપિતભયો તે જિતભયો	શુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદી સાંખ્યોનો સર્વમતાત્મવાદી વૈશેષિકોનો અદ્વૈત સુકતવાદીનો

અનેકાન્ત પ્રતિષ્ઠા

આ બધો પ્રપંચ એકાનેક સ્વભાવી વસ્તુ સાથે જોડાયેલો છે, નહિં તો આ ચિત્ર સંપદો કલ્પના માત્ર થઈ પડી નિષ્ફળ હોય, એમ અનેકાન્ત ચર્ચા ઉપસ્થિત કરે છે—

૧૧. ‘‘एकानेकस्वभाववस्तुप्रतिबद्धश्चायं प्रपञ्च इति सम्यगालोचनीयं, अन्यथा कल्पना मात्रमेता इति फलमावः।’’ ૨૨૩

૧૧. અર્થ :—અને એક—અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુ સાથે પ્રતિબદ્ધ આ પ્રપંચ છે એમ સમ્યગ્ આલોચવા યોગ્ય છે, —અન્યથા એઓ (ચિત્ર સમ્પદો) કલ્પનામાત્ર હોય, એટલે ફલઅભાવ હોય. ૨૨૩

નિવેચન

“શક્તિ વ્યક્તિ ત્રિભુવન પ્રભુતા, નિર્ઞંથતા સંયોગે રે;

યોગી લોગી વક્તા મૌની, અનુપયોગી ઉપયોગે રે....

શિતલ જિનપતિ લલિત ત્રિભંગી, વિવિધભંગી મન મોહે રે.”—શ્રી આનંદધનજી

હવે આ ચિત્ર—નાના પ્રકારની સંપદ્ સ્થાદ્વાદ વિના ઘટતી નથી. એટલે તે સ્થાદ્વાદની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—‘‘एकानेकस्वभाववस्तुप्रतिबद्धश्चायं प्रपञ्चः’’—‘‘અને એક—અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુ સાથે પ્રતિબદ્ધ આ પ્રપંચ છે એમ સમ્યગ્ એકાનેક સ્વભાવી આલોચવા યોગ્ય છે.’’ અર્થાત્ દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેક વસ્તુની સિદ્ધિ સ્વભાવવાળી અર્હત લક્ષણ વસ્તુ સાથે આ ચિત્ર સંપદ્ ઉપન્યાસરૂપ પ્રપંચ પ્રતિબદ્ધ છે, જોડાયેલો છે. એમ આ સમ્યક્પણે અન્વય-વ્યતિરેકથી જેમ આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય તેમ આલોચવા—વિચારવા યોગ્ય છે. ‘‘અન્યથા એઓ કલ્પનામાત્ર હોય એટલે ફલઅભાવ હોય.’’ નહિં તો અર્હતોના એકાનેક

પંક્તિકા—અને આ ચિત્ર સંપદ્ સ્થાદ્વાદ વિના સંગતિ પામતી નથી એટલા માટે તેની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—‘‘एकानेकस्वभाववस्तुप्रतिबद्धश्चायं प्रपञ्चः’’—અને એક—અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુ સાથે પ્રતિબદ્ધ, દ્રવ્ય—પર્યાય સ્વભાવવાળી અર્હત લક્ષણ વસ્તુથી આન્તરીયક પુનઃ અયમ્—આ, અનન્તરોક્ત, પ્રપંચ—પ્રપંચ—ચિત્ર સંપદ્ ઉપન્યાસરૂપ, इति—એ, સમ્યગ્લોચનીયં—અન્વય-વ્યતિરેકથી જેમ આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય તેમ વિમર્શનીય છે. વિપક્ષે બાધા કહી—અન્યથા—નહિં તો, અર્હતોના એકાનેક સ્વભાવના અભાવે, કલ્પનામાત્ર—નિર્વિષય બુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપા કેવલ કલ્પના જ, एताः—આ, ચિત્ર સંપદો. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—इति—એટલા માટે, કલ્પનામાત્રપણાને લીધે, फलमावो—ફલ-અભાવ. મિથ્યા સ્તવપણાએ કરીને સમ્યક્ સ્તવથી સાધ્ય અર્થનો અભાવ. અને એમ નથી, —સફારંભી મહાપુરુષથી એઓનું પ્રણીતપણું છે માટે. એટલા માટે એના ઉપન્યાસની અન્યથાઅનુપપત્તિથી જ ચિત્રરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ છે.

સ્વભાવના અભાવે આ ચિત્ર સંપદો કલ્પનામાત્ર જ, નિર્વિધ્ય બુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપા કેવલ કલ્પના જ થઈ પડે. એટલે એના કલ્પનામાત્રપણાને લીધે ફલઅભાવ હોય, મિથ્યા સ્તવપણાએ કરીને સમ્યક્સ્તવથી સાધ્ય અર્થનો અભાવ હોય. અને એમ નથી, કારણ કે સફાર'ભી મહાપુરુષથી એઓનું પ્રણીતપણું છે માટે. એટલા માટે એ ચિત્ર સંપદાઓનો ઉપન્યાસ બીજી કોઈ રીતે ઘટતો નથી (અન્યથાઅનુપપત્તિ), એટલે એકાનેક-સ્વભાવી ચિત્રરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ છે.

“એમ અનંત દાનાદિક નિજ ગુણ, વચનાતીત પંડુરજ;
વાસન ભાસન ભાવે હલ્લ, પ્રાપ્તિ તો અતિ દૂરજ....

શીતલ જિનપતિ પ્રભુતા પ્રભુની, મુજથી કહીય ન જાયજ;
અવંતતા નિર્મલતા પૂર્ણતા, જ્ઞાન વિના ન જણાયજ.

ચરમ જલધિ જલ મિથે અંજલિ, ગતિ જીપે અતિ વાયજ;
સર્વ આકાશ ઓલંધે ચરણે, પણ પ્રભુતા ન ગણાયજ....શીતલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

વસ્તુનું એકાનેક સ્વભાવપણું હેતુથી અને પુરુષ તથા ઘટના દર્શાવતી સિદ્ધ કરી, અનેકાન્તની વિજયધોષણા પોકારતો આ સકલલોકસિદ્ધ પિતા-પુત્રાદિવ્યવહાર પરસ્પર ભિન્ન છે એમ હેતુપૂર્વક દર્શાવે છે--

૧૨. એકાનેકસ્વભાવત્વં તુ વસ્તુનો વસ્ત્વન્તરસમ્બન્ધાવિર્ભૂતાનેકસમ્બન્ધિરૂપત્વેન પિતૃ-પુત્રપ્રાતૃભાગિનેયાદિવિશિષ્ટૈકપુરુષવતઃ, પૂર્વાપરાન્તરિતાન્તરિતદ્વારાસન્નનવપુરાણસમર્થા-સમર્થદેવદત્તકૃતચૈત્રસ્વામિકલબ્ધક્રીતહતાદિરૂપઘટવદ વા ।

સકલલોકસિદ્ધઞ્ચેહ પિત્રાદિવ્યવહારઃ, ભિન્નઞ્ચ મિથઃ, તથાપ્રતીતેઃ, તત્તત્ત્વનિવન્ધ-નઞ્ચ, અત ઇવ હેતોઃ । ૨૨૪

પંક્તિકા—પુનઃ સામાન્યથી ચિત્રરૂપ વસ્તુના પ્રત્યાયનાર્થે પ્રયોગ કહ્યો—એકાનેકસ્વભાવત્વં તુ વસ્તુનઃ—વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું તે સાધ્યનિર્દેશ છે. અત્રે હેતુ—વસ્ત્વન્તરૈઃ—સાધ્ય ધર્મીથી વ્યતિરિક્ત વસ્ત્વન્તરે સાથે, યઃ જે, સમ્બન્ધઃ—તેના સ્વભાવ અપેક્ષાલક્ષણ સંબંધ, તેન તે વડે, આવિર્ભૂતાનિ—આવિર્ભૂત થયા છે, અનેકાનિ અનેક, નાનારૂપ, સમ્બન્ધીનિ—સંબંધી, સંબંધ-વંતા, રૂપાણિ—રૂપો, સ્વભાવ થકી યસ્ય—જેના, તત્તથા—તે તથા, તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વં—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ, તેન—તેના વડે કરીને. દૃષ્ટાન્ત કહ્યું—

પિતૃપુત્રપ્રાતૃભાગિનેયૈઃ—પિતા, પુત્ર, પ્રાતૃ, ભાગિનેયથી (ભાણેજ), આદિ—આદિ શબ્દથી પિતૃવ્ય, માતૃજ, પિતામહ, માતામહ, પૌત્ર, દૌહિત્ર આદિ જનપ્રતીતથી, વિશિષ્ટઃ—વિશિષ્ટ, ઉપલબ્ધ સંબંધવાળો, સંબંધ પામેલો, યઃ—જે, ઇકઃ—એક,—દ્રવ્યતાથી, પુરુષઃ—તથાવિધ પુરુષ, તસ્યેવ—તેની જેમ. આના જ દૃઢત્વ સંપાદનાર્થે પુનઃ દૃષ્ટાન્તાન્તર કહ્યું—પૂર્વ ઇત્યાદિ. તે તે અપેક્ષાએ પૂર્વ-અપરાદિ પંદર રૂપવાળો, આદિ—આદિ શબ્દથી અણુ-મહત્, ઉચ્ચ-નીચ આદિ અનેકરૂપ, યઃ ઘટઃ—જે ઘટ, તસ્યેવ વા—તેની જેમ વા એકાનેક સ્વભાવત્વ છે. હેતુસિદ્ધિઅર્થે કહ્યું—

૧૨અર્થઃ—વસ્તુનું એક-અનેક સ્વભાવપાણું તો વસ્ત્વંતર સાથે સંબંધથી આવિર્ભૂત (પ્રગટ થયેલ) એવા અનેક સંબંધિ રૂપપણા વડે કરીને છે,—પિતા, પુત્ર, ભાઈ, ભાણેજ આદિથી વિશિષ્ટ એક પુરુષની જેમ; અથવા પૂર્વ-અપર, અન્તરિત-અનન્તરિત, દૂર-આસન્ન, નવ-પુરાણ, સમર્થ-અસમર્થ, દેવદત્ત કૃત, ચૈત્ર સ્વામિક, લખ્ધ (મળેલો), કીત (ખરીદેલો), હુત આદિરૂપ ઘટ જેમ.

અને આહીં પિતા આદિ વ્યવહાર સકલલોકસિદ્ધ છે, અને પરસ્પર ભિન્ન છે,—તથા-પ્રતીતિને લીધે; અને તત્તત્ત્વનિબન્ધનવાળો છે, અત એવ (એ જ) હેતુને લીધે. ૨૨૪

વિવેચન

“સંઝડે નહીં આપે નહીં પર ભણી, નવિ કરે આદરે પર ન રાખે;

શુદ્ધ સ્યાદ્વાદ નિજ ભાવ ભોગી જિકે, તેહ પરભાવને કેમ આપે ?

અહો! શ્રી સુમતિ જિન! શુદ્ધતા તાહરી, સ્વશુણ પર્યાય પરિણામરામી.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

હવે આ ચિત્રરૂપ વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપાણું સિદ્ધ કરી, સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ કરે છે —‘પ્રકાનેકસ્વભાવત્ત્વં તુ વસ્તુનો’—‘વસ્તુનું એક-અનેક સ્વભાવપાણું તો—ઘટ જેમ—

—‘વસ્ત્વન્તરસમ્બંધાવિર્ભૂતાનેકસમ્વન્ધિરૂપત્વેન’—વસ્તુ એક છતાં

અનેકાન્તની તેનું અનેકસ્વભાવપાણું વસ્ત્વંતર—તેનાથી અન્ય વસ્તુ સાથેના સંબંધ થકી ઉપજે છે; અર્થાત્ અન્ય વસ્તુ સાથેના સંબંધને લીધે

સંબંધી-સંબંધવંતા એવા અનેક રૂપો તે એક વસ્તુના પ્રગટ થાય છે. આમ તેનાથી વ્યતિરિક્ત એવી અન્ય વસ્તુ સાથેના સંબંધથી આવિર્ભૂત-પ્રગટ થયેલા અનેક સંબંધિરૂપપણા વડે કરીને વસ્તુનું એક-અનેક સ્વભાવપાણું ઘટે છે.

અત્રે બે દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યા છે:—(૧) જેમ પુરુષ તો એક જ છે, છતાં બીજી વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધથી તત્સંબંધિ તેના અનેક વિશિષ્ટ રૂપો પ્રગટે છે, એટલે કોઈના સંબંધે તે પિતા છે, કોઈના સંબંધે તે પુત્ર છે, કોઈના સંબંધે

પુરુષ અને તે ભાઈ છે, કોઈના સંબંધે તે ભાણેજ છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે તે પિતા

ઘટના દૃષ્ટાંત આદિ સંબંધથી વિશિષ્ટ એક જ પુરુષના વિવિધ રૂપો ઉપજે છે.

(૨) અત્રે બીજું દૃષ્ટાંત ઘડાનું છે. ઘડો એક છે, છતાં અન્ય ધર્મો સાથેના સંબંધથી તત્સંબંધી અનેક વિશિષ્ટ રૂપો આવિર્ભાવ પામે છે. જેમકે—આ ઘડો પૂર્વનો-પહેલાનો છે, આ પછીનો છે; આ ઘડો અન્તરિત છે, આ અનન્તરિત છે; આ

સકલલોકસિદ્ધ—અને સકલલોકસિદ્ધ,—અવિગાન પ્રવૃત્તિને લીધે, ઇહ—અહીં, જગત્માં, પિત્રાદિવ્યવહાર—પિતા આદિ વ્યવહાર, તથાવિધ અભિધાન પ્રત્યયવાળી પ્રવૃત્તિરૂપ, મિન્ન—અને ભિન્ન, પૃથક્ છે, મિથઃ—પરસ્પર. કારણ કે પિતૃવ્યવહાર અન્ય છે અને પુત્રાદિનો વ્યવહાર અન્ય છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તથા—તથા પ્રકારે, પરસ્પર ભિન્નતાથી, પ્રતીતિઃ—પ્રતીતિને લીધે, સર્વત્ર સર્વદા સર્વથી પ્રત્યયને લીધે. તત્તત્ત્વનિબન્ધન—તસ્ય—તેનું, પિતા આદિપણે વ્યવહરણીયનું, તત્ત્વ—તત્ત્વપણું, પિતાઆદિરૂપપણું, નિબન્ધન—નિબંધન છે, યસ્ય સ તથા—જેનું તે તથા, ચકાર—ઉક્તના સમુચ્ચય અંગે છે. એ પણ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અતઃ—અતઃ—તથાપ્રતીતિથી જ, હેતોઃ—હેતુથી. અને સમ્યક્ પ્રતીતિ અપ્રમાણ નથી,—સર્વત્ર અનાયાસના પ્રસંગને લીધે.

ઘડો દૂર છે, આ આસન-નિકટ છે; આ ઘડો નવો છે, આ પુરાણો છે; આ ઘડો ટકાઉ છે, આ ધીનટકાઉ છે; આ ઘડો દેવદત્ત કરેલો છે, આ ઘડાનો સ્વામી-માલિક ચૈત્ર છે; આ ઘડો મળેલો છે; આ ઘડો ખરીદેલો-વેચાતો લીધેલો છે; આ ઘડો તૂટેલો છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે તે તે પૂર્વ-અપર આદિ ધર્મોના સંબંધથી તે એક જ ઘડાના અનેક રૂપો પ્રગટે છે. આમ વસ્તુ દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેકરૂપ હોવાથી, વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી અનેકાંતવાદની-સ્યાદ્વાદની પ્રતિષ્ઠા થાય છે.

તેના જ સમર્થનમાં અત્રે આ પિતાદિ વ્યવહારની યુક્તિ દર્શાવી છે: ‘સકલલોકસિદ્ધ-બ્રેહ પિત્રાદિવ્યવહાર:’ ઇ.—‘અને અહીં આ પિતા આદિ વ્યવહાર સકલલોકસિદ્ધ છે,

—હેતુને લીધે.’ અર્થાત્ આ પિતા, આ પુત્ર, આ ભાઈ, આ ભત્રીજો

પિતા આદિ ઇત્યાદિ તેવા તેવા પ્રકારના નામનિર્દેશજન્ય પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ વ્યવહાર અવિગાનપણે સકલલોકસિદ્ધ છે, સર્વજનપ્રતીત હોઈ સર્વાનુમતે અનેકાન્તની માન્ય છે. આ જે પિતાદિ વ્યવહાર છે, તે પરસ્પર અન્યોન્ય સિદ્ધિ કરે છે સિદ્ધ છે, પૃથક્ છે, જૂદો જૂદો છે. જે જેનો પિતા છે તે તેનો જ પુત્ર નથી, અને જે જેનો પુત્ર છે તે તેનો જ પિતા નથી; એમ

પિતા વ્યવહાર જૂદો છે, પુત્રાદિ વ્યવહાર જૂદો છે. કારણ કે તેવા તેવા પ્રકારે પરસ્પર સિદ્ધપણે સર્વત્ર સર્વદા સર્વને તથાપ્રતીતિ-તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ છે. તેમજ—જે આ પિતાદિ વ્યવહાર છે, તે તત્તત્ત્વનિબંધનવાળો છે; અર્થાત્ પિતા આદિપણે જે વ્યવહારણીય છે, જેનો વ્યવહાર કરાય છે, તેનું તત્ત્વ-તત્ત્વપણું-પિતાદિરૂપપણું જ તથાપ્રકારના વ્યવહારનું નિબંધન-કારણ છે. જે પિતા આદિ નામે ઓળખાય છે, તેમાં ખરેખર તાત્ત્વિક પિતાદિરૂપપણું છે જ, એટલે જ એ થકી જ તેવો પિતાદિ વ્યવહાર પ્રવર્તે છે; અને તે પણ અત એવ હેતુને લીધે, એ જ હેતુને લીધે, અર્થાત્ તથાપ્રતીતિરૂપ હેતુને લીધે પ્રવર્તે છે. આમાં આનું ખરેખર પિતાપણું છે તેથી આ આનો પિતા છે, આમાં આનું ખરેખર પુત્રપણું છે તેથી આ આનો પુત્ર છે, ઇત્યાદિ તેવા તેવા પ્રકારે સર્વને સર્વત્ર સર્વદા તથાપ્રતીતિ-તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ હોય છે.

આવો સર્વજનપ્રતીત આ પિતાદિ વ્યવહાર પણ અનેકાન્તની વિજયધોષણા પોકારી રહ્યો છે. કારણ કે અનેકાન્ત વિના આ પ્રસ્તુત વ્યવહાર જ સંભવતો નથી. પિતાની અપેક્ષાએ જ પુત્ર ને પુત્રની અપેક્ષાએ જ પિતા એમ સ્થિતિ છે, એટલે કેઈ એકાંતે પિતા જ હોય કે કેઈ એકાંતે પુત્ર જ હોય, એવો વ્યવહાર બનવો અસંભવિત છે. એટલે કે અનેકાન્ત વિના બધો જગદ્વ્યવહાર થંભી જશે, અટકી પડશે. આમ એકાનેક સ્વભાવી વસ્તુતત્ત્વ તો અનેકાન્ત શાસનનું * એકછત્રી સામ્રાજ્ય સ્વીકારી રહ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ આ પિતાદિ સમસ્ત લોકવ્યવહાર પણ ‘અનેકાન્ત જય પતાકા’ ફરકાવી રહ્યો છે.

* અનેકાંતના પરમ પુરસ્કર્તા તરીકે સુવિખ્યાત મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યજી તેમની પરમ અમૃત કૃતિ ‘આત્મખ્યાતિ’ નામક સમયસાર ટીકાના અનેકાન્તવિષયક પરિશિષ્ટમાં ઉદ્ઘોષણા કરે છે “સ્યાદ્વાદો हि समस्तवस्तुतत्त्वसाधकमेवमेकमस्वहितं शासनमर्हत्सर्वज्ञस्य ।” ઇત્યાદિ.

વાસનાભેદ થકી જ આ પિતા-પુત્રાદિ વ્યવહાર છે, એ સંબંધી બૌદ્ધોની બધી દલીલોનો રહીઓ આપે છે—

૧૨. વાસનાભેદાદેવાયમિત્યયુક્તં, તાસામપિ તન્નિબન્ધનત્વાત્ । નૈકસ્વભાવાદેવ તતસ્તા
ઇતિ રૂપાત્ રસાદિવાસનાપત્તેઃ ।

જાતિભેદતો નૈતદિત્યપ્યયુક્તં, નીલાત્પીતાદિવાસનાપ્રસંગાત્ ।

તત્તત્સ્વભાવત્વાન્નૈતદિત્યપ્યસત્, વાહુમાત્રત્વેન યુક્ત્યનુપપત્તેઃ । ન હિ નીલવાસનાયાઃ
પીતાદિવત્પિત્રાદિવાસનાયા ન મિન્ના પુત્રાદિવાસનેતિ નિરૂપણીયં । ૨૨૫

૧૩. અર્થઃ—વાસનાભેદ થકી જ આ વ્યવહાર છે એ અયુક્ત છે,—તેઓના
(વાસનાઓના) પણ તન્નિબન્ધનપણાને લીધે. તે એક સ્વભાવ થકી જ તેઓ (વાસનાઓ)
નથી,—રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિને લીધે.

જાતિભેદથી આ નથી, એ પણ અયુક્ત છે,—નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના
પ્રસંગને લીધે.

તેના તત્સ્વભાવપણાને લીધે આ નથી, એ પણ અસત્ છે,—વાહુમાત્રપણાએ કરીને
યુક્તિની અનુપપત્તિને લીધે. કારણ કે નીલ વાસનાથી પીતાદિની જેમ, પિતાદિ વાસનાથી
પુત્રાદિ વાસના લિપ્ત નથી એમ નથી, એ નિરૂપણ કરવા થોડું છે. ૨૨૫

વિવેચન

“इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोषामुदघोषणां ब्रुवे ।

न चीतरागात्परमस्ति दैवतं न चाप्यनेकान्तमृते नयस्स्थितिः” ॥ श्री हेमचंद्रायार्थः ७

આ ઉક્ત વ્યવહારની બાબતમાં અન્યદર્શની પોતાનું મન્તવ્ય રજૂ કરતાં જે જે
દલીલ કરે છે, તેનો અત્ર રહીઓ આપ્યો છે. પ્રથમ તો વાદી કહે છે—‘વાસનાભેદ

પક્ષિકા—અત્રે જ પર અભિપ્રાયને નિરસ્ત કરતાં કહ્યું:—વાસનાભેદાદેવ—વાસનાભેદ
થકી જ, વ્યવહારની વાસનાના વૈચિત્ર્ય થકી જ,—નહિં કે પુનઃ વસ્તુના ચિત્ર એક સ્વભાવને લીધે,
અર્થ—આ, દષ્ટાન્તપણે ઉપન્યસ્ત પિતાપુત્રાદિ વ્યવહાર, ઇતિ—એ, સુગતશિષ્યનો મત, અયુક્તમ્—
અસંગત છે. કારણ કે તેઓ નિરંદા એકસ્વભાવી, પ્રતિક્ષણ લંગઘટિવાણી વસ્તુને પ્રતિપન્ન (માનનારા)
છે, એટલે તેના આલંબનવાળો આ એકમાં પણ સ્થિર અનેક સ્વભાવ સમર્પક પિતા-પુત્રાદિ વ્યવહાર
નથી, કિન્તુ પ્રતિનિયત વ્યવહારાર્થી દુશલથી કલ્પિત સંકેતથી આહિત વિચિત્ર વાસનાના પરિપાક થકી
કલ્પિત કથાવ્યવહારવત્ અસદ્વિવિધી જ પ્રવર્તે છે. અયુક્તપણું કઈ રીતે ? તે માટે કહ્યું—

તાસામપિ—વાસનાઓના પણ,—નહિં કે કેવલ વ્યવહારના, તન્નિબન્ધનત્વાત્—વ્યવહારમાણ
(વ્યવહારાતી) વસ્તુના નિબન્ધનપણાને લીધે,—તન્નિબન્ધનપણું નહિં સતે ‘નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા’—
નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ ઇત્યાદિ પ્રસંગને લીધે. એમ પણ શું ? તે માટે કહ્યું—

નૈકસ્વભાવાદેવ—ન એકસ્વભાવી થકી જ, ન એકાંત એકરૂપ થકી જ, તતઃ—તેના થકી,
વ્યવહારવિષય વસ્તુથી, તાઃ—તેઓ, પિતા આદિ વાસનાઓ. વિષયથી બાધક કહ્યું—રૂપાત્-રૂપમાંથી,
કૃષ્ણ-નીલાદિ વર્ણમાંથી, રસાદિવાસનાપત્તેઃ—રસ-રૂપશીદિ વિચિત્ર વાસનાની આપાત્તને લીધે. એક
સ્વભાવમાંથી પણ પરાથી અનેક વાસનાઓના અભ્યુપગમને લીધે. પરિહારાન્તર આશંકીને કહ્યું—

થકી જ આ વ્યવહાર છે.' અર્થાત્ આ દષ્ટાન્તપણે જે તમે પિતા-
વાસનાભેદ થકી જ પુત્રાદિ વ્યવહાર કહ્યો, તે વ્યવહાર તો વ્યવહાર્તાની-વ્યવહારકર્તાની
આ વ્યવહાર છે વાસનાના ભેદથકી જ-વિચિત્રપણા થકી જ ઉપજે છે, નહિં કે
એમ કહેવું વસ્તુના ચિત્ર એકસ્વભાવપણાને લીધે. આમ બૌદ્ધવાદી વદે છે,
અયુક્ત છે. કારણ કે તેઓ નિરંશ એકસ્વભાવી અને પ્રતિક્ષણ ભંગવૃત્તિવાળી
ક્ષણિક વસ્તુને માનનારા છે; એટલે એવી એક ક્ષણિક વસ્તુમાં

સ્થિર અનેક સ્વભાવનો સમર્પક એવો પિતા-પુત્રાદિ વ્યવહાર નથી; પરંતુ પ્રતિનિયત
વ્યવહારાથી કુશલ જનોથી કલ્પિત સંકેતથી આહિત વિચિત્ર વાસનાના પરિપાકથી,
કલ્પિત કથાવ્યવહારની જેમ, અસદ્વિષયી જ પ્રવર્તે છે. એટલે તેઓ પ્રસ્તુત
વ્યવહાર વિચિત્ર વાસનાજન્ય છે એમ કહે છે 'એ પણ અયુક્ત છે,' અસંગત છે. શાને
લીધે? 'તેઓના (વાસનાઓના) પણ તન્નિબન્ધનપણાને લીધે;' કેવલ તે વ્યવહારનું જ
નહિં, પણ તે વાસનાઓનું પણ તે વ્યવહારાતી વસ્તુનું નિબન્ધનપણું છે માટે. અર્થાત્
તે વ્યવહાર જ તે વ્યવહારાતી વસ્તુના કારણે ઉપજે છે, એટલું જ નહિં પણ તે વાસનાઓ
પણ તે વ્યવહારાતી વસ્તુના નિબન્ધને-કારણે ઉદ્ભવે છે; અને જો તેનું નિબન્ધનપણું-
કારણપણું ન હોય, ને વિના કારણે જ તે વાસના ઉદ્ભવ્યા કરતી હોય, તો "નિત્યં
સત્ત્વં અસત્ત્વં વા" ઇ. શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તે સદાય હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

જાતિભેદતઃ—૩૫-રસાદિ જાતિવિભાગથી, નૈતત્—આ નથી, ૩૫માંથી રસાદિ વાસનાની
આપત્તિ નથી, કારણ કે ૩૫જાતિથી રસાદિ જાતિ અત્યંત ભિન્ન છે, તો તે થકી રસાદિ વાસનાનો
પ્રસંગ શી રીતે જ હોય? તે પણ અયુક્ત છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—નીલાત્—નીલમાંથી,
૩૫વિશેષમાંથી, ૩૫ત્વથી અભિન્નજાતીયમાંથી, પીતાદિવાસનાપ્રસન્નતાત્—દષ્ટાને પીત-રક્ત આદિ
સજાતીય વાસનાના પ્રસંગને લીધે. પરિહારાન્તરના અપોહ અર્થે કહ્યું—

તત્તત્સ્વભાવત્વાત્—તસ્ય—તેના, નીલાદિના, તત્તત્સ્વભાવત્વાત્—તત્તત્સ્વભાવપણાને લીધે.
સજાતીય એવી પીતાદિ વાસનાઓના પણ અજનનસ્વભાવપણાને લીધે, નીલાદિ-વાસનાના જ જનન-
સ્વભાવપણાને લીધે. અને સ્વભાવ પર્યંતુયોગાદ્, (પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય) નથી, 'અગ્નિર્દહતિ નાકાશં,
કોઽન્ન પર્યંતુયુજ્યતે'—અગ્નિ આકાશને દહતો નથી, એમાં કોને પૂછવામાં આવે છે? ન-ન જ,
પ્રતત્—આ, નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના જન્મનું પ્રસંજન, इति अपि—આ પણ, પરિહારાન્તર,
અસત્—અસુંદર છે, કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—વાહ્માત્રત્વેન—વાહ્માત્રપણાએ કરીને, વાહ્માત્ર જ
આ છે, એમ યુક્ત્યનુપપત્તે—યુક્તિની અનુપપત્તિને લીધે. તે જ ભાવે છે—

ન हि नीलवासनायाः—કારણ કે નથી નીલ વાસના થકી, પીતાદિવત્—પીત-રક્તઆદિ
વાસનાની જેમ, પિત્રાદિવાસનાયાઃ—પિતા આદિ વાસના થકી, પિતા આદિ વાસનાને અપેક્ષીને,
ન भिन्ना—નથી ભિન્ન, નથી પૃથક્, પુત્રાદિવાસના—પુત્રાદિ વાસના, કિંતુ ભિન્ન જ છે, इति—એમ,
આ, निरूपणीयं—સૂક્ષ્મ આભોગથી નિરૂપણીય છે. જેમ—નીલાદિ દષ્ટ-સત્તું નીલાદિ સ્વવાસના જ
કરે છે, નહિં કે ભિન્ન એવી પીતાદિ વાસના પણ; તેમ એકસ્વભાવી પિતાદિ વસ્તુ એક જ વાસના કરે,
નહિં કે તેથી વ્યતિરિક્ત એવી અન્ય પુત્રાદિ વાસના પણ.

એટલે વાદી કહેશે—જો એમ તેનું નિબંધનપણું છે, તો તે એકસ્વભાવી થકી જ તે વાસનાઓ કેમ ન હોય ? તેનો જવાબ આપ્યો—‘તે એકસ્વભાવી થકી જ તેઓ (વાસનાઓ) નથી.’ અર્થાત્ એકાંત એકસ્વભાવી—એકાંત એક—એકસ્વભાવી વસ્તુ થકી રૂપ જ તે વ્યવહારવિષય વસ્તુ થકી તે પિતાદિ વાસનાઓ નથી. તે વાસનાઓ નથી. એમ ન માનતાં શો વિરોધ આવે ? તે માટે કહ્યું—‘રૂપાત્ કારણ કે તો તો રૂપમાંથી રસાદિવાસનાપત્તે:’—‘રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિને લીધે.’ રસાદિ વાસનાની રૂપમાંથી—કૃષ્ણ—નીલ આદિ વર્ણમાંથી રસ—સ્પર્શાદિ વિચિત્ર આપત્તિ થાય વાસનાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; કારણ કે પદોથી એક સ્વભાવમાંથી અનેક વાસનાઓનો અભ્યુપગમ કરાય છે માટે. અર્થાત્ એકાંત એકસ્વભાવી વ્યવહારવિષય વસ્તુ થકી અનેક વાસનાઓની ઉત્પત્તિ જો માનવામાં આવે તો રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિ થશે. કાળો—લીલો ઇ. વર્ણ દેખતાં ખાટો—મીઠો ઇ. રસ અનુભવાશે ! એવી હાસ્યાસ્પદ બેહૂદી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થશે !

એટલે વાદી પરિહાર કરશે—‘જાતિભેદથી આ નથી;’ રૂપ—રસ આદિ જાતિનો ભેદ છે, વિભાગ છે, એટલે રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિ નથી. અર્થાત્ રૂપ જાતિથી રસાદિ જાતિ અત્યંત સિન્ન છે, તો તે થકી રસાદિ વાસનાનો જાતિભેદથી આ ન હોય પ્રસંગ જે તમે કહ્યો, તે શી રીતે જ હોય ? તેનો જવાબ આપ્યો એમ કહો, તો —‘એ પણ અચુક્ત છે, નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના પ્રસંગને લીધે.’ નીલમાંથી પીતાદિ અર્થાત્ જાતિભેદથી આ નથી એમ જે તમે પરિહાર કર્યો તે પણ વાસનાનો પ્રસંગ ! અચુક્ત છે, અસંગત છે, ઘટતો નથી; કારણ કે રૂપપણાથી અભિન્ન—જાતીય એવા નીલ રૂપવિશેષમાંથી પીતાદિ વાસનાનો પ્રસંગ આવે છે, માટે. નીલ—પીત આદિ વર્ણની જાતિરૂપ હોઈ અભિન્નજાતીય છે, એટલે તમારા મતે, લીલો વર્ણ દેખતાં દૃષ્ટાને પીળો—રાતો વગેરે સજાતીય વાસનાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે ! આમ પુનઃ તેવી જ હાસ્યાસ્પદ બેહૂદી પરિસ્થિતિ ઊભી થશે !

એટલે મુંઝાઈને વાદી બીજો પરિહાર કરશે—‘તેના તત્સ્વભાવપણાને લીધે આ નથી;’ તેના—નીલાદિના તત્સ્વભાવપણાને લીધે—તે નીલાદિ વાસનાના જ જનનસ્વભાવપણાને લીધે, અને સજાતીય એવા પીતાદિ વાસનાઓના અજનન—તેના તત્સ્વભાવપણાને સ્વભાવપણાને લીધે આ નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના જન્મનો લીધે આ નથી એમ પ્રસંગ આવવાનું જે તમે કહ્યું, તે નથી. કારણ કે સ્વભાવ છે તે કહો, તો તે અસત્ છે, પર્યંતુયોગાર્હ—પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય નથી, જેમકે ‘અગ્નિ આકાશને યુક્તિ ઘટતી નથી માટે દહતો નથી’ એમાં કેને પૂછવામાં આવે છે ? અર્થાત્ નીલાદિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે નીલાદિ વાસના જ ઉત્પન્ન કરે, પીત આદિ અન્ય સજાતીય વાસના પણ નહિ; એટલે નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાનો પ્રસંગ જે તમે કહ્યો, તે પ્રાપ્ત થતો નથી. આનો રદીઓ આપ્યો કે—‘એ પણ

અસત્ છે,—વાહ્માત્રપણાએ કરીને યુક્તિની અનુપપત્તિને લીધે.’ અર્થાત્ તમે જે આ બીજો પરિહાર કર્યો તે પણ અસત્ છે, અસુંદર છે, કારણ કે તમારું કહેવું માત્ર જ—બોલવા પૂરતું જ છે,—એમાં યુક્તિ ઘટતી નથી, માટે.

યુક્તિની અનુપપત્તિ શી રીતે ? તો કે. ‘નીલવાસનાથી પિતાદિની જેમ, પિતાદિ વાસનાથી પુત્રાદિ વાસના ભિન્ન નથી એમ નથી,’ કિન્તુ ભિન્ન જ છે. જેમ નીલાદિ દેખવામાં આવતાં

નીલાદિ સ્વવાસના જ કરે છે, નહિં કે ભિન્ન એવી પિતાદિ વાસના નીલ વાસનાથી પણ; તેમ એકસ્વભાવી પિતાદિ વસ્તુ એક જ વાસના કરે, નહિં કે પિતાદિ વાસનાની જેમ, તેથી વ્યતિરિક્ત એવી પુત્રાદિ વાસના પણ, ‘એ નિરૂપણીય છે,’—પિતાદિ વાસનાથી મતિની ગતિ ખોંચે તેટલા સૂક્ષ્મ આલોગથી વિચારવા યોગ્ય છે. પુત્રાદિ વાસના અર્થાત્ લીલી વસ્તુથી લીલી વાસના જ ઉપજે, પીળી વસ્તુથી ભિન્ન જ છે પીળી વાસના જ ઉપજે, તેમ એકસ્વભાવી પિતાદિ વસ્તુથી પિતાદિ વાસના જ ઉપજે, નહિં કે બીજી. કારણ કે લીલી વાસનાથી જેમ પીળી વગેરે વાસના જૂદી છે, તેમ પિતાદિ વાસનાથી પુત્રાદિ વાસના જૂદી જ છે; એટલે એકમાંથી અન્ય ઉદ્ભવવી સંભવતી નથી.

હવે ઉપાદાનનો ભેદ પણ વાસનાભેદનો હેતુ નથી, કારણ કે એકનું અનેકનિમિત્તપણું ઘટતું નથી, ઇ. યુક્તિથી નિમિત્ત-ઉપાદાન અંગેની બૌદ્ધોની શેષ દલીલોનું નિર્લોહન કરી, અનેકાન્તની સુખ-તિષ્ઠા કરે છે—

૧૪ નોપાદાનભેદોઽપ્યત્ર પરિહારઃ, એકસ્યાનેકનિમિત્તત્વાયોગાત્ ।

ન દર્શનાદેવાવિરોધ ઇતિ અભ્યુપગમે વિચારોપપત્તેઃ, ન ચ સોઽપ્યેવં ન વિરુદ્ધ્યત એવ, તદેકસ્વભાવત્વેન વિરોધાત્ ।

ન ચૈકાનેકસ્વભાવેઽપ્યયમિતિ, તથાદર્શનોપપત્તેરિતિ । ન હિ પિતૃવાસનાનિમિત્ત-સ્વભાવત્વમેવ પુત્રવાસનાનિમિત્તસ્વભાવત્વં, નીલપીતાદાવપિ તદ્વાધાપત્તેરિતિ, પરિભાવ-નીયમેતત્ । ૨૨૬

પણ્નિકા—પુનઃ આશંકાના પરિહાર અર્થે કહ્યું—ન—ન જ, ઉપાદાનભેદોઽપિ—ઉપાદાનનો ભેદ પણ, નહિં કે ફેવલ વ્યવહરણીય પિતાદિ નિમિત્ત વાસનાભેદ, કિંતુ વ્યવહારક ઉપાદાન કારણવિશેષ પણ વાસનાભેદ હેતુ, અત્ર—અત્રે, એકસ્વભાવવાળી વસ્તુમાં અનેક વ્યવહારનું અસાગત્ય પ્રેરિત સતે, પરિહારઃ—પરિહાર, ઉત્તર. કારણકે પર પુત્રાદિ વાસનાભેદનું નિમિત્તપણું પ્રતિહત સતે કદાચિત્ આ ઉત્તર કહે કે—જે આ એક જ દેવદતાદિમાં તે પ્રતિ પિતા—પુત્રાદિરૂપણે વ્યવસ્થિત એવા અનેકાની જે પુત્રાદિ વાસનાપ્રવૃત્તિ છે, તે તેઓના જ સ્વસન્તાનગત મનસ્કાર લક્ષણવાળા ઉપાદાનકારણભેદરૂપ નિબન્ધનવાળી છે, નહિં કે વ્યવહિયમાણ વસ્તુસ્વભાવભેદ નિમિત્તવાળી. એ પણ અનુત્તર જ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—એકસ્ય—એકના, દેવદતાદિના, અનેકનિમિત્તત્વાયોગાત્—અનેકના નિમિ-

૧૪ અર્થ :—ઉપાદાનભેદ પણ અત્રે પરિહાર નથી,—એકના અનેક નિમિત્તપણાના અયોગને લીધે.

દર્શનથી જ અવિરોધ નથી,—અભ્યુપગમમાં વિચારની ઉપપત્તિને લીધે; અને તે પણ એમ વિરોધ નથી જ પામતો એમ નથી,—તેના એકસ્વભાવપણાએ કરીને વિરોધને લીધે.

અને એકાનેક સ્વભાવમાં પણ આ (વિરોધ) નથી,—તથાપ્રકારે દર્શનની ઉપપત્તિને લીધે. કારણકે પિતૃવાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ પુત્રવાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું નથી, નીલ-પીત આદિમાં પણ તદ્ભાવની આપત્તિને લીધે. આ પરિભાવનીય છે. ૨૨૬

વિવેચન

“અહો શ્રી સુમતિ જિન ! શુદ્ધતા તાહરી, સ્વશુભપર્યાય પરિણામ રાખી;

એકતા નિત્યતા અસ્તિતા ધતરચુત, લોગ્ય ભોગી થકે પ્રભુ અકામી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

તપણાના અયોગને લીધે, અનેકાના-પિતા પુત્રાદિ વ્યવહારોએના સદ્ધારિભાવના અયોગને લીધે. કારણકે તેઓ તે એક સદ્ધારીને પામીને, ઉપાદાનભેદે પણ તથાપ્રકારે સર્વવાસનાવંત હોય છે; અને તદ્દનુ-શુશ્રુતાવંત સ્વભાવ દરિદ્ર (રહિત) એવા તેનું અનેકસદ્ધારિપણું યુક્ત નથી.

હવે એમ (વક્તવ્ય) થાય કે—‘ન હિ દુષ્ટેન્નુપપન્નં નામ’—દુષ્ટમાં અનુપપન્ન છે જ નહિં. એક અવિભાગવંત સદ્ધારીમાં સ્વ ઉપાદાનના ભેદ થકી અનેક વાસનાપ્રવૃત્તિ દેખાય જ છે. એના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન—ન જ, દર્શનાદેવ—દર્શન થકી જ, કેવલ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ દર્શન થકી જ, અવિરોધ—પ્રસ્તુતવાસનાભેદનો અવિરોધ. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

અભ્યુપગમે વિચારોપપત્તે:—અભ્યુપગમમાં વિચારની ઉપપત્તિને લીધે. કારણ કે અભ્યુપગમ જ વિચારવો ઉપપન્ન છે, નહિં કે દર્શન. જો એમ છે, તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—ન ચ—ન જ. સૌડપિ—તે પણ, અભ્યુપગમ; ‘અપિ’—પણ શબ્દથી દર્શન પણ, ઈવં—એમ, એકના અનેકસદ્ધારિભાવના અભ્યુપગમમાં નથી વિરોધ પામતો જ; કિંતુ વિરોધ પામે જ છે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—તદેકસ્વભાવત્વેન—વ્યવહારમાણુ (વ્યવહારાતી) વસ્તુના નિરંશ એકસ્વભાવપણાએ કરીને, વિરોધાત્—નિરાકરણને લીધે; અનેકસદ્ધારિત્વ અભ્યુપગમવાળા તેના અનેક સ્વભાવના અપેક્ષિપણાને લીધે (પાર્શ્વતઃ અનેક સ્વભાવના આક્ષેપને લીધે.)

હવે અનેકાન્તમાં પણ એકાન્તપક્ષના દ્વયશુ પ્રસંગના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન ચ—ન જ, ઇવાનેક-સ્વભાવે—અનેકાંતરૂપ એકાનેક સ્વભાવમાં વિરોધ જ. એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. અયમ્—આ, વ્યવહારવિરોધ. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તથાદર્શનોપપત્તે:—એમ વસ્તુ અભ્યુપગત છે તથાદર્શનેન—તેમ દર્શનથી, વ્યવહારની ઉપપત્તે:—ઉપપત્તિને લીધે, ધત્રને લીધે. તે જ (ઉપ-પત્તિ જ) કહી—

નહિ પિતૃવાસનાનિમિત્તસ્વભાવત્વમેવ—નહિ પિતૃવાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ,—એકાનેકસ્વભાવવાળી વસ્તુમાં, પુત્રવાસનાનિમિત્તસ્વભાવત્વ—પુત્રવાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું—સ્વભાવવૈચિત્ર્યદારિદ્ર્યને લીધે. વિપક્ષે બાધા કહી—નીલપીતાદાવપિ—નીલ-પીત આદિ વિષયમાં પણ, તદ્ભાવપત્તે:—તદ્ભાવની આપત્તિને લીધે, નીલ વાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ પીતાદિ વાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું ધત્યાદિની આપત્તિને લીધે. ઇતિ—એમ, ભાવનીયમ્—પરિભાવનીય, ઇતત્—આ, કે—એક જ વસ્તુ વિચિત્ર વાસના વશે કરીને વિચિત્ર વ્યવહારપ્રવૃત્તિનો હેતુ એમ નથી હોતું એમ અર્થ છે. અન્યથા તેના થકી જ સર્વ વ્યવહારની સિદ્ધિને લીધે, જગત્-વૈચિત્ર્યના અભ્યુપગમથી શું ?

આમ પુત્રાદિ વાસનાલેહનું નિમિત્તપણું ખંડિત થયે, હવે વાદી પરિહાર કરશે—
 ઉપાદાનનો લેહ છે તે જ અત્રે વાસનાલેહનો હેતુ છે. અર્થાત્ એક જ દેવદત્તાદિમાં તે
 પ્રતિ પિતા-પુત્રાદિરૂપે વ્યવસ્થિત એવા અનેકોની જે આ
 ઉપાદાનલેહ પુત્રાદિ વાસનાપ્રવૃત્તિ, તે તેઓના જ સ્વસન્તાનગત મનસ્કાર
 તે વાસનાલેહનો લક્ષણવાળા ઉપાદાનકારણુલેહરૂપ નિબન્ધનવાળી છે, નહિ કે
 હેતુ નથી વ્યવહારતા વસ્તુસ્વભાવલેહ નિમિત્તવાળી. આમ બૌદ્ધ વાદી દલીલ
 કરે, તેનો જવાબ આપતાં કહ્યું—‘ઉપાદાનલેહ પણ અત્રે
 પરિહાર નથી.’ અર્થાત્ અત્રે—એકસ્વભાવવાળી વસ્તુમાં અનેક વ્યવહારનું અસંગતપણું
 ખતાવી આપવામાં આવ્યું, એટલે કેવલ વ્યવહરણીય પિતાદિનિમિત્ત વાસનાલેહ જ
 નહિ, પણ વ્યવહારક ઉપાદાન કારણવિશેષ પણ વાસનાલેહ હેતુ છે, એમ કહેવું તે કાંઈ
 અત્રે પરિહાર નથી, ઉત્તર નથી; (This is no reply). શાને લીધે? ‘એકના અનેક
 નિમિત્તપણાના અયોગને લીધે;’ એક જ દેવદત્તાદિના અનેકોના-પિતાપુત્રાદિ વ્યવહાર્તાઓના
 નિમિત્તપણાના અયોગને લીધે, સહકારિભાવના અયોગને લીધે. કારણ કે તેઓ તે એક
 સહકારીને પામીને ઉપાદાનલેહે પણ તથાપ્રકારે સર્વવાસનાવંત હોય છે; અને તદનુશુભતા-
 વંત સ્વભાવરહિત એવા તેનું અનેકસહકારિપણું અચુક્ત છે.

હવે વાદી એમ કહે કે—એક અવિલાગવંત સહકારીમાં સ્વઉપાદાનના લેહ થકી
 અનેક વાસનાપ્રવૃત્તિ દેખાય જ છે; અને દૃષ્ટમાં કંઈ અનુપપન્ન-અચુક્ત નથી,
 “ન હિ દૃષ્ટે અનુપપન્નં નામ.” એ વાદીની દલીલનો પરિહાર
 દર્શન સાથે કરતાં કહ્યું—‘દર્શન થકી જ અવિરોધ નથી.’ અર્થાત્ કેવલ
 બૌદ્ધનો અભ્યુપગમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ દર્શન થકી જ પ્રસ્તુત વાસનાલેહમાત્રનો અવિરોધ
 મેળ ખાતો નથી નથી જ. શાને લીધે? ‘અભ્યુપગમમાં વિચારની ઉપપત્તિને લીધે.’
 ને વિરોધ પામે છે દર્શન તો ભલે તેવા પ્રકારે હો, પણ તમારો અભ્યુપગમ કયાં
 તેવા પ્રકારનો છે? એટલે અભ્યુપગમમાં જ વિચારની ઉપપત્તિ—
 ઘટમાનતા છે; દર્શનની સાથે મેળ ખાય એવો તમારો અભ્યુપગમ છે કે નહિ એ જ
 વિચારવો ઘટે છે, નહિ કે દર્શન. “અને તે પણ એમ વિરોધ નથી જ પામતો એમ
 નથી,—તેના એકસ્વભાવપણાને લીધે.’ એમ એકના અનેકસહકારિપણાનો અભ્યુપગમ
 તમે કર્યો છે, એટલે કેવલ દર્શન જ નહિ, પણ તે અભ્યુપગમ પણ વિરોધ નથી જ
 પામતો એમ નથી, અપિ તુ વિરોધ પામે જ છે. શાને લીધે? ‘તેના એકસ્વભાવપણાને
 લીધે.’ તેના—વ્યવહિયમાણ (વ્યવહારાતી) વસ્તુના નિરંશ એકસ્વભાવપણાએ કરીને
 વિરોધને લીધે—નિરાકરણને લીધે; અનેકસહકારિત્વ અભ્યુપગમવાળા તેના અનેક
 સ્વભાવના આક્ષેપને લીધે. (પાઠાંતર:—અપેક્ષિપણાને લીધે)

પણ અનેકાન્તમાં તો આ તમારા અભ્યુપગમ જેવા એકાન્ત પક્ષના દૂષણનો
 પ્રસંગ આવતો જ નથી, તે દર્શાવતાં કહ્યું—‘અને એકાનેક સ્વભાવમાં પણ આ

દર્શન તેવો જ (વ્યવહાર વિરોધ) નથી, -તથાદર્શનની ઉપપત્તિને લીધે.' અર્થાત્ એકાનેકસ્વભાવવાળી અનેકાન્ત વસ્તુમાં તો આ વ્યવહારવિરોધ આવતો જ નથી, કારણ કે તથાપ્રકારે દર્શનની ઉપપત્તિ છે માટે; જેવું વસ્તુનું અનેકાન્ત સ્વરૂપ અમારાથી અભ્યુપગત છે-માનવામાં આવ્યું છે, તેવું જ પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે, સાક્ષાત્ વસ્તુસ્વરૂપ દેખાય છે, એટલે અનેકાન્તમાં સકલ વ્યવહારનું સર્વથા ઘટમાન-પણું અવિકલ જ છે. 'કારણ કે પિતૃવાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ પુત્રવાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું નથી;' એક-અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુમાં જે પિતૃવાસના ઉપજવનારું નિમિત્તસ્વભાવપણું છે, તે જ પુત્રવાસના ઉપજવનારું નિમિત્તસ્વભાવ-પણું નથી. અર્થાત્ કોઈ પુત્ર છે, તે તેના પિતાને પિતૃવાસના ઉપજવનારું નિમિત્ત છે, પણ પુત્રવાસના ઉપજવનારું નિમિત્ત નથી. એટલે પિતૃવાસના ઉપજવનારો નિમિત્તસ્વભાવ ને પુત્રવાસના ઉપજવનારો નિમિત્તસ્વભાવ એ બન્ને પ્રગટ લિન્ન લિન્ન જ છે. અને એમ જો ન હોય તો બાધા આવે છે. શાને લીધે? 'નીલ-પીત આદિમાં પણ તદ્દલાવની આપત્તિને લીધે.' અર્થાત્ એક નિમિત્તસ્વભાવપણાનું અન્યનિમિત્તસ્વભાવપણું હોય, તો પછી લીલી વસ્તુમાં નીલ વાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ તે પીત આદિ વાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું થઈ પડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે! એટલે લીલી વસ્તુ લીલી વાસના ઉપજવવાને બદલે લાલ-પીળી ઇત્યાદિ વિપર્યસ્ત વાસના ઉપજવવાના અનિષ્ઠ પ્રસંગની આપત્તિ થશે! પીળું લીલું દેખાશે ને-લીલું પીળું દેખાશે ઇત્યાદિ હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે!

એટલે 'આ પરિભાવનીય છે,'-આ જે કહ્યું તે બધું ફરી ફરીને સર્વપ્રકારે ભાવન કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ એક જ વસ્તુ વાસના વશે કરીને વિચિત્ર વ્યવહારપ્રવૃત્તિનો હેતુ હોતી જ નથી; નહિં તો તેના થકી જ સર્વ વ્યવહારની સિદ્ધિ માત્ર મનોગત વિચિત્ર થઈ જાય, એટલે પછી જગત્તૃવૈચિત્ર્યના અભ્યુપગમથી શું? વાસના થકી જ અર્થાત્ માત્ર મનોગત વિચિત્ર વાસના થકી જ આ પિતા-પુત્રાદિ વિચિત્ર જગદ્વ્યવહાર વિચિત્ર વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ થઈ જતી હોય, પતી જતી હોય, તો પછી પિતા-પુત્રાદિ વ્યવહાર જ્યાં છે એવા આ જગત્તું વિચિત્ર-પણું માનવાની જરૂર જ શી રહી?

એમ બન્ને પ્રકારે ઉપાદાનભેદથી અને નિમિત્તભેદથી સર્વથા એકસ્વભાવી એક થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી, ઇ. સુક્તિથી નિરસન કરી એકાન્તવાદનું ઉત્થાપન કરે છે—

૧૬ 'एवं उभयथाऽपि उपादाननिमित्तभेदेन न सर्वथैकस्वभावादेकतोऽनेकफलोदयः, केषाञ्चिदहेतुकत्वोपपत्तेः, एकस्यैकत्रोपयोगेनापरत्राभावात्।' २२७

૧૫ અર્થ :—એમ ઉભય પ્રકારે પણ ઉપાદાન-નિમિત્તના લેદથી સર્વથા એકસ્વભાવવાળા એક થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી,—કોષના (ફલોના) અહેતુકપણાની ઉપપત્તિને લીધે, એકના એકત્ર (ફલમાં) ઉપયોગથી અપરત્ર (અન્યત્ર-ફલાન્તરમાં) અભાવને લીધે. ૨૨૭

વિવેચન

“ઉપાદાન આતમા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજે !

ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુસેવ....શ્રી સંભવ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ ઉપરથી પ્રસ્તુતમાં શું સિદ્ધ થયું? તે ફલિતાર્થ દર્શાવે છે—‘એમ ઉભય પ્રકારે પણ ઉપાદાન-નિમિત્તના લેદથી સર્વથા એકસ્વભાવવાળા એક થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી.’ અર્થાત્ એમ-ઉક્ત નીતિથી બન્ને પ્રકારે પણ ઉપાદાનલેદથી સર્વથા એક- અને નિમિત્તલેદથી સર્વથા-એકાન્તે એકસ્વભાવવાળા એક હેતુ સ્વભાવવાળા એક થકી થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી, ઐહિક-આમુષ્મિક અનેક ફલનો— અનેક ફલનો ઉદય નથી કાર્યનો ઉદય જેમ પરોથી પરિકલ્પાય છે તે તેમ નથી. તેઓના મતે તો રૂપ, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુ લક્ષણ રૂપવિજ્ઞાનજનનસામગ્રી છે. જેમ કહ્યું છે કે—“રૂપ, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુ થકી વિજ્ઞાન સંપ્રવર્તે છે; મણિ, સૂર્ય,

પણ્નિકા:—પ્રકૃતસિદ્ધિ કહી:—एवं—એમ, ઉક્ત નીતિથી ઉભયથાપિ—ઉભય પ્રકારે પણ, પ્રકારદ્વયથી પણ, તે જ કહ્યું—ઉપાદાનનિમિત્તભેદેન—ઉપાદાનભેદથી અને નિમિત્તભેદથી, ન—ન ન જ, સર્વથાએકસ્વભાવત:—એકાત એકસ્વભાવવાળા, એકત:—એક થકી, એક હેતુથકી, અનેક-ફલોદય:—અનેકસ્ય—અનેક-ઐહિક-આમુષ્મિકરૂપ, ફલસ્ય—ફલનો, કાર્યનો પ્રસવ,—જેમ પરોથી પરિકલ્પાય છે. તેઓના મતે તો રૂપ, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુલક્ષણ રૂપવિજ્ઞાનજનનસામગ્રી છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“रूपालोकमनस्कारचक्षुर्भ्यः सम्प्रवर्तते ।

विज्ञानं मणिसूर्याशुगोसकृद्भ्य इवानलः ॥”

(અર્થાત્) રૂપ, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુથકી વિજ્ઞાન સંપ્રવર્તે છે,—મણિ-સૂર્યકિરણ, ગોસ-કૃતથી (છાણાથી) અનલની જેમ.

અને અત્રે રૂપવિજ્ઞાનના જનનમાં પ્રાપ્ય જ્ઞાન લક્ષણ લક્ષણ મનસ્કાર ઉપાદાનહેતુ છે, અને શેષ રૂપાદિ ત્રણ લક્ષણો નિમિત્તહેતુઓ છે. એમ રૂપ-આલોક-ચક્ષુના પણ સ્વસ્વ પ્રાપ્ય લક્ષણો સ્વસ્વ કાર્ય-જનનમાં ઉપાદાનહેતુઓ છે, અને શેષ ત્રિતય નિમિત્તહેતુ છે. એમ એકસ્વભાવવાળી એકવસ્તુથકી અન્ય અન્ય ઉપાદાન-હેતુથી અને અન્ય અન્ય નિમિત્તહેતુઓરૂપ સહાયોથી અનેક કાર્યનો ઉદય સર્વ સામગ્રીઓમાં યોજ્ય છે.

એના નિષેધના અનબ્યુપગમમાં બાધક કહ્યું-કેષાં ઇત્યાદિ. એક થકી અનેક ફલનો ઉદયમાં, કેષાશ્ચિત્—કોષના, ફલોના, અહેતુકત્વોપપત્તે:—નિર્હેતુકપણાની ઉપપત્તિને લીધે. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું-એકસ્ય—એક હેતુ સ્વભાવના, એકત્ર—એકત્ર, ફલમાં, ઉપયોગેન—ઉપયોગથી, વ્યાપારથી, અપરત્ર—ફલાન્તરમાં, અભાવાત્—ઉપયોગના અભાવને લીધે.

કિરણ, અને ગોસકૃત (છાણા)થી અગ્નિની જેમ.” અને અત્રે રૂપવિજ્ઞાનના જનનમાં પ્રાપ્ય જ્ઞાન ક્ષણ લક્ષણ મનસ્કાર ઉપાદાનહેતુ છે, અને શેષ રૂપાદિ ત્રણ ક્ષણો નિમિત્ત-હેતુઓ છે; એમ રૂપ-આલોક-ચક્ષુના પણ સ્વ સ્વ પ્રાપ્ય ક્ષણો સ્વસ્વકાર્યજનનમાં ઉપાદાનહેતુઓ છે, અને શેષ ત્રણ નિમિત્તહેતુ છે. એમ એકસ્વભાવવાળી એક વસ્તુ થકી અન્ય અન્ય ઉપાદાનહેતુથી અને અન્ય અન્ય નિમિત્તહેતુઓરૂપ સહાયોથી અનેક કાર્યોનો ઉદય સર્વ સામગ્રીઓમાં યોગ્ય છે. પણ વાદીનું આ માનવું ઉપરમાં વિવરી ઘતાભ્યં તેમ યથાર્થ નથી, એટલે ઉભય પ્રકારે પણ ઉપાદાન-નિમિત્તના ભેદથી સર્વથા એકસ્વભાવવાળા એક થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી.

અને આ નિષેધ જો ન માનવામાં આવે તો બાધા શાને લીધે ? ‘કોઈના (ફલોના) અહેતુકપણાની ઉપપત્તિને લીધે.’ અર્થાત્ એક થકી જો અનેક ફળનો ઉદય થતો હોય તો તે મધ્યે કોઈ ફળોના અહેતુકપણાની-નિર્હેતુકપણાની ઉપપત્તિ—

કોઈ ફલોના ઘટમાનતા થશે. કેવી રીતે ? ‘એકના એકત્ર ઉપયોગથી અપરત્ર અહેતુકપણાનો પ્રસંગ અભાવને લીધે.’ અર્થાત્ એક હેતુસ્વભાવના એકત્ર-એક ફલમાં ઉપયોગથી-આપારથી અન્યત્ર-ફલાન્તરમાં તેના ઉપયોગનો અભાવ છે માટે.

અનેક કાર્ય કરવાવાળા એકસ્વભાવપણાની કલ્પના કરે તો તે શબ્દાન્તરથી અનેકાન્તનો જ સ્વીકાર છે, એમ સુચુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરી કુશાગ્રમતિ આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજી અનેકાન્તજયપતાકા કરકાવે છે—

૧૬ અનેકકાર્યકરણૈકસ્વભાવત્વકલ્પના ત્વ શબ્દાન્તરેણૈતદભ્યુપગમાનુપાતિન્યેવ, નિરૂપિતમેતદન્યત્ર—

“યતઃ સ્વભાવતો જ્ઞાતમેકં નાન્યત્તતો ભવેત્ ।
કૃત્સ્નં પ્રતીત્ય તં મૂતિભાવત્વાત્તત્સ્વરૂપવત્ ॥ ૧ ॥
અન્યચ્ચૈવંવિધં ચેતિ, યદિ સ્યાર્ત્તિકં ચિરુદ્યતે ? ।
તત્સ્વભાવસ્ય કાત્સ્ત્યેન, હેતુત્વં પ્રથમં પ્રતિ ॥ ૨ ॥

—ઈત્યાદિના ગ્રન્યેનેતિ નેહ પ્રતન્યતે ॥ ૨૨૮

પંક્તિકા—આશંકાન્તરના પરિહારાર્થે કહ્યું—અનેકકાર્યકરણૈકસ્વભાવત્વકલ્પના ત્વ—એક પણ વસ્તુસ્વભાવ અનેકકાર્યકરણ સ્વભાવવાળો (છે), તેથી કોઈનું (ફલોનું) અહેતુકત્વ નથી એમ આ કલ્પના—કલ્પના, શબ્દાન્તરેણ—અમારા અભ્યુપગમથી એક-અનેક સ્વભાવવાળું એનાથી શબ્દાન્તરથી—એક અનેકકાર્યકરણવાળું એવંલક્ષણ શબ્દાન્તરથી, ઇતદભ્યુપગમાનુપાતિન્યેવ—એક-અનેક સ્વભાવવાળું એવા અમારા મતની અનુસારિણી જ છે. કારણ કે એકમાંથી કથંચિત્ સ્વભાવભેદ વિના અનેક ફલનો ઉદય નથી એમ પૂર્વે ચર્ચિત જ છે. નિરૂપિતં ઇતદ્—આ અનન્તરોક્ત નિરૂપિત છે, અન્યત્ર—અનેકાન્તજયપતાકામાં. જેમ નિરૂપિત છે તેમ જ કહ્યું—

૧૬ અર્થ:—અનેક કાર્યકરણરૂપ એકસ્વભાવપણાની કલ્પના તો શબ્દાન્તરથી એ અભ્યુપગમની અનુપાતિની જ છે. આ અન્યત્ર નિરૂપિત છે—

(કાવ્યાનુવાદ : અનુષ્ટુપ) ‘જન્મ્યુ’ સ્વભાવથી એક, તે થકી અન્ય હોય ના;

કૃત્સ્ન તે આશ્રીને ભૂતિ-ભાવથી તત્સ્વરૂપવત.

ને અન્ય એવું જો હોય, તો ‘હાં વિરુદ્ધ શું અતિ?

કાત્સ્ન્યથી તત્સ્વભાવનું, હેતુત્વ પ્રથમ પ્રતિ.’

“જે સ્વભાવ થકી એક કાર્ય ઉપજ્યું છે, તે થકી અન્ય હોય નહિં,—કૃત્સ્ન (સમસ્ત) તેને આશ્રીને ભૂતિભાવપણાને લીધે,—તત્સ્વરૂપની જેમ.

અને અન્ય એવંવિધ જો હોય તો શું વિરુદ્ધ પડે છે? તત્સ્વભાવનું પ્રથમ પ્રતિ કાત્સ્ન્યથી હેતુપણું (એ વિરુદ્ધ પડે છે.)”૨૨૮

વિવેચન

“एवं तत्त्वव्यवस्थित्या, स्वं व्यवस्थापयन् स्वयं ।

अलङ्घ्यं शासनं जैनमनेकान्तो व्यवस्थितः ॥”—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત સમયસાર ટીકા

હવે વાદી એવી આશંકા કરશે કે—તો પછી વસ્તુનું અનેકકાર્યકરણરૂપ એક-સ્વભાવપણું માનવામાં શો વિરોધ છે? તે આશંકાનો રદીઓ આપ્યો કે—‘અનેકકાર્યકરણરૂપ એકસ્વભાવપણાની કલ્પના તો શબ્દાન્તરથી એ અભ્યુપગમની અનેકકાર્યકરણરૂપ અનુપાતિની જ છે.’ અર્થાત્ એક પણ વસ્તુસ્વભાવ અનેક કાર્ય એક સ્વભાવની કલ્પના કરવાના સ્વભાવવાળો છે, તેથી કોઈ કલ્પના અહેતુકપણું નથી, એવી તે તો શબ્દાન્તરથી જે કલ્પના તમે કરો છો, તો તો શબ્દાન્તરથી અમારા અભ્યુ-અનેકાન્તનો જ સ્વીકાર પગમની જ અનુપાતિની છે. અમે જેને એકઅનેકસ્વભાવવાળું

યતઃ ઇત્યાદિ શ્લોકદ્વય. યતઃ—જે, સ્વભાવતઃ—વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ ઉપાદાનભૂત સ્વભાવથી, જાતમ્—ઉત્પન્ન, ઇકં—એક, કાર્ય,—વશ્રરાગાદિ, નાન્યત્—ન અન્ય, દ્વિતીય,—સ્વત્રાદિક પ્રત્યક્ષાદિક સહકારિ ભાવથી, તત્તો—તેનાથી, વસ્તુસ્વભાવથી, ભવેત્—યાય, ઉપજે. હેતુ કલ્પો—કૃત્સ્ન—કૃત્સ્ન, સમસ્ત, પ્રતીત્ય—આશ્રીને, તં—તેને, વસ્તુસ્વભાવને, ભૂતિભાવત્વાદ્—ભૂતિભાવપણાને લીધે, ભવન—સ્વભાવપણાને લીધે. આઘ જ કાર્યનું દષ્ટાન્ત કહ્યું—તત્સ્વરૂપવદ્—તત્સ્વરૂપની જેમ. જેમ હેતુભૂત સ્વભાવનું વા અધિકૃત એક કાર્યગત સ્વભાવનું સ્વરૂપ સ્વભાવકાત્સ્ન્યના આશ્રયણથી જ હોય છે, તેમ પ્રથમ કાર્ય પણ. પર અભિપ્રાય આશંકીને કહ્યું—

અન્યન્ન—અને અન્ય, દ્વિતીય—કાર્ય એમ સમજાય છે, એવંવિધં ચ—અને એવંવિધ, તદ્દેતુજન્ય, હૃતિ—એ, યદિ સ્યાત્—જો હોય, તો કિં વિરુદ્ધયતે?—શું વિરોધ પામે છે? ન કિંચિત્, કંઈ પણ નહિ. તે પણ ભલે હો, એમ ભાવ છે. અત્રે ઉત્તર—

તત્સ્વભાવસ્ય—તત્સ્વભાવના વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ સ્વભાવના, કાત્સ્ન્યેન—કાત્સ્ન્યથી, સર્વાત્માથી, હેતુત્વં—નિમિત્તત્વ, પ્રથમં પ્રતિ—પ્રથમ પ્રતિ, આદિ કાર્યને આશ્રીને વિરોધ પામે છે. આ કહેવાનું થયું—આઘ કાર્યમાં જ સર્વાત્માથી ઉપયુક્તપણાને લીધે તેના થકી કાર્યાન્તરનો સંભવ ક્યાથી? અને તેના સંભવે પ્રથમ કાર્યમાં તેનો કાત્સ્ન્યથી ઉપયોગ નથી, એમ બલથી અનેકરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ છે. આદિ—આદિ શબ્દથી અન્ય કારિકા ગ્રંથ દ્રશ્ય છે—દેખવા યોગ્ય છે.

કહીએ છીએ, તેને જ તમે એક અનેકકાર્યકરણસ્વભાવવાળું કહો છો. આમ શબ્દમાત્ર ભેદ છે, અર્થભેદ નથી, કારણ કે એકમાંથી કથંચિત્ત્વસ્વભાવભેદ વિના અનેક ફલનો ઉદય નથી એમ પૂર્વે ચર્ચિત જ છે. એટલે છેવટે ન છૂટકે તમે પણ તમારી માન્યતાને અમારા અભ્યુપગમની જ અનુપાતિની-અનુસારિણી કરી, અર્થાત્ અમારા અભ્યુપગમનો જ સ્વીકાર કર્યો, એટલે અમારે હવે કંઈ પણ કહેવાપણું રહ્યું નથી. સિદ્ધં નઃ સમીહિતમ્ । અમે જે અનેકાન્ત સ્યાદ્વાદ સિદ્ધ કરવા માગતા હતા, તે અનેકાન્ત સ્યાદ્વાદનો જ તમે સામે આવી અભ્યુપગમ-સ્વીકાર કર્યો, એટલે સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિરૂપ અમારું ઇષ્ટ પ્રયોજન પણ સિદ્ધ થયું! અનેકાન્તનો વિજયવાવટો વિશ્વમાં ફરકી રહ્યો ! અને આમ સર્વત્ર આ અનેકાન્તની જયપતાકા કેવી ફરકી રહી છે, તે વિશેષથી તમે જાણવા ઇચ્છતા હો, તો અહો જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ ! ‘આ અન્યત્ર નિરૂપિત છે,’ અમે તે અન્યત્ર અનેકાન્તજયપતાકામાં નિરૂપણ કર્યું છે; ત્યાંથી અવલોકશો. અત્રે તો વિસ્તારભયથી તમારી જિજ્ઞાસાને જાગૃત કરવા તેના નમુનારૂપ માત્ર એ શ્લોક જ ટાંકીએ છીએ.

તેમાં—‘જે સ્વભાવ થકી એક કાર્ય ઉપજ્યું છે’ ઇ. પ્રથમ શ્લોકનો ભાવાર્થ:—
જે સ્વભાવ થકી-વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ જે ઉપાદાનભૂત સ્વભાવ થકી જાત-જન્મેલું—
ઉત્પન્ન એલું એક કાર્ય (વચ્ચરાગાદિ), તે તેનાથી-તે વસ્તુસ્વભાવથી
‘અનેકાન્ત અન્ય ન હોય; સ્વઆહક પ્રત્યક્ષાદિક સહકારિ ભાવથી બીજું ન હોય.
જયપતાકા’ કારણ કે કૃત્સ્ન-સમસ્ત એવા તેને-વસ્તુસ્વભાવને પ્રતીત્ય-આશ્રીને
ભૂતિભાવપણાને લીધે, તેનું ભવનસ્વભાવપણું છે માટે. આદ્ય જ
કાર્યનું દૃષ્ટાંત કહ્યું—‘તત્સ્વરૂપવત્,’ તેના સ્વરૂપની જેમ. જેમ હેતુભૂત સ્વભાવનું વા
અધિકૃત એક કાર્યગત સ્વભાવનું સ્વરૂપ સ્વભાવકાત્સ્ન્યના આશ્રયણથી જ હોય છે, તેમ
પ્રથમ કાર્ય પણ કૃત્સ્ન સ્વભાવને આશ્રીને જ હોય છે.

અત્રે પર અભિપ્રાય આશંકીને બીજો શ્લોક કહ્યો તેનો ભાવાર્થ:—‘અન્ય
એવંવિધ એમ જો હોય તો શું વિરુદ્ધ પડે છે?’ અર્થાત્ અન્ય-દ્વિતીય કાર્ય એવંવિધ—
તદ્દેતુજન્ય એવા પ્રકારનું એમ જો હોય, તો શું વિરોધ આવે છે ?
‘અનેકાન્ત કંઈ પણ નહિં. તે પણ ભલે હો, એમ ભાવ છે. અત્રે ઉત્તર—
જયપતાકા’ ‘તત્સ્વભાવનું પ્રથમ પ્રતિ કાત્સ્ન્યથી હેતુત્વ એ.’ અર્થાત્ તત્સ્વ-
ભાવનું-વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ સ્વભાવનું કાત્સ્ન્યથી-સર્વાત્માથી
પ્રથમ પ્રતિ-આદ્ય કાર્યને આશ્રીને હેતુત્વ-નિમિત્તત્વ એ વિરુદ્ધ પડે છે, એ જ વિરોધ
આવે છે. આ કહેવાનું થયું કે-આદ્ય કાર્યમાં જ સર્વાત્માથી ઉપયુક્તપણાને લીધે તેનાથી
કાર્યાન્તરનો સંભવ ક્યાંથી ? અને તેના સંભવે પ્રથમ કાર્યમાં તેનો કાત્સ્ન્યથી ઉપયોગ
નથી. એમ બલથી-બલાત્કારે અનેકરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ છે. ‘ઇત્યાદિ અંથથી’ આ
નિરૂપવામાં આવ્યું છે, ‘એટલા માટે અહીં વિસ્તારવામાં આવતું નથી.’ આ અનેકાન્ત-

જયપતાકા અંથનો વિચાર કરતાં પ્રતીત થશે કે સર્વત્ર અનેકાન્તજયપતાકા જ વિજયવંતી વર્તે છે. इति स्थितं ।

“નિરવાણી પ્રભુ શુદ્ધ સ્વભાવી, અભય નિરાયુ અપાવી;
સ્યાદ્વાદી યમનીગતરાવી, પૂરણ શક્તિ પ્રભાવી....

શ્રી દેવચંદ્રજી.

એમ પ્રપંચથી વ્યાપ્ત નિરૂપયરિત સર્વસંપત્તિસિદ્ધિ સતે સર્વસિદ્ધિ કહી, આ પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્રની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર કરે છે—

૧૭ તદેવં નિરુપચરિતયથોદિતસમ્પત્તિસદ્ધૌ સર્વસિદ્ધિરિતિ વ્યાખ્યાતં પ્રણિપાત-
દણ્ડકસૂત્રમ્ ॥ ૨૨૯

૧૭ અર્થ:—તેથી એમ નિરૂપયરિત યથોદિત સંપત્તિસિદ્ધિ છે. એમ પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર વ્યાખ્યાત થયું. ૨૨૯

વિવેચન

“હવે સંપૂરણ સિદ્ધિ તણી શી વાર છે? દેવચંદ્ર જિનરાજ જગત આધાર છે.

દીકો સુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે લયોં ર.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

તેથી એમ—ઉક્ત પ્રકારે અનેકાન્તસિદ્ધિ થકીસિદ્ધ થયું કે આ સ્તવમાં જેવા પ્રકારે સંપત્તિસિદ્ધિ કહી, તે ઉપચારરૂપ કે કલ્પનારૂપ નથી, પણ નિરૂપયરિત જ છે, ખરેખરી તાત્ત્વિક, પરમાર્થસત્ત્વ જ, છે. એટલે એમ નિરૂપયરિત યથોદિત સંપત્તિસિદ્ધિ સતે સર્વસિદ્ધિ છે. —નિરુપચરિતયથોદિતસમ્પત્તિસદ્ધૌ સર્વસિદ્ધિ: ।

“તુજ મુજ અંતર અંતર ભાજશે, વાજશે મંગલ તૂર;

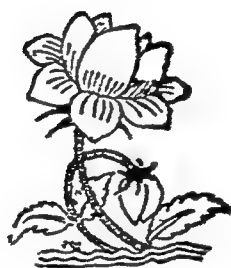
જીવ સરોવર અતિશય વાધશે, આનંદધન રસપૂર....

શ્રી આનંદધનજી.

इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनन्दनेन भगवानदासेन हेमदेवी-
सुजातेन चिद्देवविशोधिनीटीकाभिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललित-
विस्तरायां प्रणिपातदण्डकसूत्रम् ॥

॥ ઇતિ મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યે વિરચેલી અને શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરત્યંદના પુત્ર ભગવાનદાસે હેમદેવીસુતે ‘ચિદ્દેવવિશોધિની ટીકા’ નામક વિવેચનથી સવિસ્તર વિવેચેલી લલિતવિસ્તરામાં પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર ॥

ચૈત્યવન્દનયોગ્ય ભૂમિકા સંપાદન વિધિ

હવે ભાવિતાત્મા આચાર્યજી હરિભદ્રજી વંદનાયોગ્ય ભૂમિકા સંપાદનવિધિ પ્રદર્શિત કરતાં આવા મહાસ્તોત્રો આવા પ્રકારે ભાવવૃદ્ધિ અર્થે પઠે છે તે વિવરી બતાવે છે—

૧ તદેતદસૌ સાધુઃ શ્રાવકો વા યથોદિતં પઠન્ પશ્ચાદ્ગ્રણિપાતં કરોતિ । ભૂયશ્ચ પાદપુઞ્છનાદિનિષણ્ણો યથાભાવં સ્થાનવર્ણાર્થાલમ્બનગતચિત્તઃ સર્વસારાણિ યથાભૂતાન્ય-સાધારણગુણસદ્ગતાનિ ભગવતાં દુષ્ટાલક્ષારવિરહેણ પ્રકૃષ્ટશબ્દાનિ ભાવવૃદ્ધયેઽપરયોગવ્યાઘાત-વર્જનેન પરિશુદ્ધામાપાદયન્યોગવૃદ્ધિમન્યેષાં સદ્વિધાનતઃ સર્વજ્ઞપ્રણીતપ્રવચનોન્નતિકરાણિ ભાવસારં પરિશુદ્ધગમ્भीરેણ ધ્વનિના સુનિમૃતાઙ્ગઃ સમ્યગનભિભવન્ ગુરુધ્વનિં, તત્પ્રવેશાત્, અગણયન્ દંશમશકાદીન્ દેહે યોગમુદ્રયા રાગાદિવિષપરમમન્ત્રરૂપાણિ મહાસ્તોત્રાણિ પઠતિ । ૨૩૦

૧ અર્થઃ—તે આ તે સાધુ વા શ્રાવક યથોદિત પઠતાં પંચાંગપ્રણિપાત કરે છે; અને પુનઃ પાદપુંછનાદિ પર ખેસી,—યથાભાવ સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-આલંબનગત ચિત્તે,—સર્વસાર, ભગવંતોના યથાભૂત અસાધારણ ગુણસંગત, દુષ્ટ અલંકારવિરહથી પ્રકૃષ્ટ શબ્દવાળા, સદ્વિધાન થકી સર્વજ્ઞપ્રણીત પ્રવચનના ઉન્નતિકર, રાગાદિ વિષના પરમ મન્ત્રરૂપ મહાસ્તોત્રો,—અપર યોગના વ્યાઘાતના વર્જન વડે અન્યોની પરિશુદ્ધ યોગવૃદ્ધિ આપાદન કરતો, ભાવસારપણે પરિશુદ્ધગંભીર ધ્વનિથી સુનિભૂત અંગે સમ્યક્પણે ગુરુધ્વનિને તત્પ્રવેશથી અનભિભવ કરતો, દેહમાં દંશમશકાદિને અગણતો સતો, યોગમુદ્રાથી,—ભાવવૃદ્ધિને અર્થે પઠે છે. ૨૩૦

વિવેચન

“ ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉરંગશું, ભંગ મ પડશે હો પ્રીત....જિનેસર !

બીજો મન મંદિર આણું નહિં, એ અમ કુલવટ રીત....જિનેસર ! ”

શ્રી આનંદધનજી.

આમ જેનો આલંબન-વિષય જગત્ના પરમપૂજ્ય-પરમપૂજાહં એવા જિનદેવ અહંતૂ છે, અને જેની ગૂઢ તત્ત્વકલાસંકલનામય ગૂંથણી કરનારા સ્વયં ગણધર દેવ જેવા

પંક્તિકા—યથા ધ્યાદિ. યથાભાવં—યથાયોગ્ય, સ્થાનવર્ણાર્થાલમ્બનગતચિત્તઃ—સ્થાન—સ્થાન, યોગમુદ્રાદિ, વર્ણા—વર્ણ, ચૈત્યવન્દનસૂત્રગત, અર્થઃ—અર્થ, તેનું જ અભિધેય, આલંબન—આલંબન, જિનપ્રતિમાદિ, તેષુ—તેઓમાં, ગતં—ગત, આશ્દ છે, ચિત્તં યસ્ય સ તથા—ચિત્ત જેનું તે તથા. જે સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલંબનની મધ્યે જેને મનસા અવલંબવા સમર્થ છે,—તદ્ગતચિત્ત સતો, એમ અર્થ છે.

હરિભદ્રજીવં
અપૂર્વ મૌલિક
સંશોધન

અર્હત છે, એવા આ પરમ અર્હતસ્તુતિરૂપ ગ્રંથને અર્હ-અનુરૂપ ન્યાય આપનારી ને ગૃહાર્થ સૂત્રને ઉકેલનારી એવી મૌલિક તત્ત્વ-સંશોધનકારિણી અપૂર્વ વ્યાખ્યા નિરૂપણ કરી, પ્રતિપદે લલિત અમૃત પદવિસ્તારિણી આ ચથાર્થનામા લલિતવિસ્તરના પ્રણેતા ‘યાકિનીમહત્તરામૂનુ’ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી ઉપસંહાર કરતાં અત્રે વિધિ દર્શાવે છે. ‘તે આ તે સાધુ વા શ્રાવક—પઠે છે.’ તેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે—

આવું પઠે પઠે પરમ અદ્ભુત પરમાર્થસંભારથી ભરેલું આ પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર જેમ કહેવામાં આવ્યું તેમ પઠતાં-પઠતી વેળાયે, સાધુ વા શ્રાવક પંચાંગ પ્રણિપાત કરે છે; જે જાનુ (ગોઠણ), જે હાથ ને લલાટ એ પંચ અંગ જેમાં દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ ભૂમને સ્પર્શે છે, એવો પંચ અંગ નમાવવારૂપ નમસ્કાર કરે છે. મન-વચન-કાય અને ‘યુનઃ પાદપુંછનાદિ પર યેસી’ મહાસ્તોત્રો પઠે છે એમ એકાગ્રતા સંબંધ છે. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગની એકાગ્રતા કેવા પ્રકારે સાધે છે તેનો દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ અત્ર પ્રદર્શિત કર્યો છે: (૧) પાદપુંછનાદિ પર યેસી આસનની સ્થિરતા કરી, અને યોગમુદ્રા સુનિમૃતાઙ્ગઃ સમ્યક્-યોગમુદ્રાથી સમ્યક્ સુનિભૂત અંગે તેની વિનયાન્વિત વિશેષ દૃઢતા કરી. ભક્તિ-સ્તોત્રપાઠમાં એવો તલ્લીન બની જાય કે દેહમાં ડાંસ-મચ્છરાદિને પણ ગણે નહિ—‘અગળયન્ દંશમશકાદીન્ દેહે’ એવી કાયાની એકાગ્રતા સાધે. (૨) માવસારં પરિશુદ્ધ-ગમ્भीરેણ ધ્વનિના—ભાવસારપણે પરિશુદ્ધ ગંભીર ધ્વનિથી તત્પ્રવેશથી શુરુધ્વનિને નહિ અભિભવતો સતો પઠે છે—અનભિભવન્ ગુરુધ્વનિં તત્પ્રવેશાત્ અર્થાત્; કોઈ લાંબો-મોટો ઘાંટો પાડતો હોય, તો તેનાથી વધારે મોટો ઘાંટો પાડી તેને દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન ન કરે, પણ પોતાનો અવાજ તેમાં પ્રવેશ કરાવી મેળવી દે. આમ વચનની એકાગ્રતા સાધે. (૩) ‘યથામાર્ચં સ્થાનવર્ણાર્થાલ્બનગતચિત્તઃ’—યથાભાવ સ્થાન-વર્ણુ-અર્થ-આલંબનગત ચિત્તે ઉપયોગ સ્થિર કરે, અર્થાત્ યોગમુદ્રાદિ સ્થાનમાં, ચૈત્યવન્દનસૂત્રગત વા સ્તોત્રગત વર્ણુમાં-અક્ષરમાં, તેના અર્થમાં, તેના આલંબનરૂપ જિનપ્રતિમાદિમાં અથવા જિનના તત્ત્વસ્વરૂપમાં ચિત્તનો ઉગયોગ રાખે, એમ ચિત્તની એકાગ્રતા સાધે.

આમ ઉપયોગયુક્તપણે મન-વચન-કાયાના યોગને જિનભક્તિમાં નિયુક્ત કરી, રોકી રાખી, અન્યત્ર ગમનાદિથી આ મન-વચન-કાયાના યોગના વ્યાધાતનું વર્જન કરી—‘અપરયોગવ્યાધાતવર્જનેન’ એકાગ્રતા દૃઢ કરે; અને આમ બીજાઓને પણ યોગનો વ્યાધાત ન ઉપજે એવા સદ્વિધાનથી પરિશુદ્ધ યોગવૃદ્ધિ આપાદન કરે—‘પરિશુદ્ધામાપાદ-યન્યોગવૃદ્ધિમન્યેષાં’; અર્થાત્ પોતે એવી ઉત્તમ સદ્વિધિથી ભક્તિકૃત્યમાં રોમાંચિત ભાવે તલ્લીન બને, કે તે દેખીને બીજાઓને પણ ભાવ-રોમાંચ સ્ફુરે અને પરિશુદ્ધ યોગવૃદ્ધિ થાય. આવી મન-વચન-કાયાના યોગની એકાગ્રતાથી ભાવસારપણે મહાસ્તોત્રો પઠે. અને તે કેવા હોય? (૧) ‘સર્વસારાણિ’ સર્વસાર—સર્વથી સાર, સારામાં સાર (The best)

દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ, મન-વચન-કાયઐક્યતા : કેવાં મહાસ્તોત્રો ભાવવૃદ્ધિ અર્થેય છે ? ૪૨૭

(૨) ‘યથાભૂતાનિ અસાધારણગુણસંજ્ઞતાનિ’ ભગવંતોના યથાભૂત આવા મહાસ્તોત્રો અસાધારણ ગુણસંગત,—ભગવંતોના યથાભૂત-જેવા છે તેવા યથા-ભાવવૃદ્ધિ અર્થે સ્થિત સદ્ભૂત અને અન્યને સાધારણ નથી એવા અસાધારણ ગુણનું ભાવસારપણે પઢે સંકીર્તન કરતા. (૩) ‘દુષ્ટાલક્ષ્યવિરહેણ પ્રકૃષ્ટશબ્દાનિ’ દુષ્ટ અલંકાર વિરહથી પ્રકૃષ્ટ શબ્દવાળા.—દુષ્ટ દોષયુક્ત કિલષ્ટ અનિષ્ટ અશિષ્ટ ઉપમાદિ અલંકારરહિત અને પ્રકૃષ્ટ-ઉત્કૃષ્ટ સારામાં સારા ચૂંટેલા શબ્દવાળા (The best-worded). (૪) ‘સર્વજ્ઞપ્રણીતપ્રવચનોન્નતિકરાણિ’ સર્વજ્ઞપ્રણીત પ્રવચનના ઉન્નતિકર—એ સ્તોત્રો પણ એવા પરમાર્થગંભીર હોય કે જેથી સર્વજ્ઞપ્રણીત પ્રવચનની—શાસનની—તીર્થની ઉન્નતિ થાય. (૫) ‘રાગાદિવિષયપરમમન્ત્રરૂપાણિ મહાસ્તોત્રાણિ’—અને રાગાદિ વિષયના પરમમન્ત્રરૂપ.—આત્મપ્રદેશોમાં વ્યાપેલા રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિષયને ઉતારવાને સમર્થ ઉત્કૃષ્ટ મંત્ર સમા તે મહાસ્તોત્રો રાગાદિ ઝેર શીઘ્ર ઉતારી નાંખે એવા હોય.

અને આવા આ ઉત્તમ મહાસ્તોત્રો શી રીતે ને શા માટે પઢે છે ? તે માટે કહ્યું—‘ભાવસારં, ભાવવૃદ્ધયે’ ભાવસારપણે,—ભાવપ્રધાનપણે, ભાવવૃદ્ધિ અર્થે, પોતાનો જે ભક્તિ-રૂપ આત્મભાવ છે, તેની વૃદ્ધિ અર્થે; કે જેથી કરીને આત્મા ઉત્તરોત્તર ભાવનમસ્કારની ચઢતી દશાને પામી ભાવની પરાકાષ્ઠા પામે.

“તુમ ગુણગણ ગંગાજલે, ઝીલી હું નિર્મલ થાઉં રે;
અવર ન ધંધો આદરું, નિશદિન તોરા ગુણ ગાઉં રે.
ગિર્યા રે ગુણ તુમ તણા, શ્રી વર્ધમાન જિનરાયા રે ” શ્રી યશોવિજયજી.

“બ્રાહ્મ વ્યાપકતા હો કે પ્રભુ તુમ ધર્મ રમી,
આતમ અનુભવથી હો કે પરિણતિ અન્ય વમી;
તુજ શક્તિ અનંતી હો કે ગાતાં ને ધ્યાતાં,
મુજ શક્તિ વિકાસન હો કે થાયે ગુણ રમતાં....પુકખ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

આ સ્તોત્રો પ્રાયઃ તુલ્ય જ હોય છે ને એમ જ શુભચિત્તલાભ હોય છે, નહિં તો યોગવ્યાઘાત હોય છે, એમ દર્શાવે છે—

‘एतानि च तुल्यान्येव प्रायशः, अन्यथा योगव्याघातः। तदज्ञस्य तदपरश्रवणं। पवमेव शुभचित्तलाभः, तद्व्याघातोऽन्यथेति योगाचार्याः।’ ૨૩૧

અર્થે—અને એઓ (સ્તોત્રો) પ્રાયઃ તુલ્ય જ છે, અન્યથા યોગવ્યાઘાત હોય. તદ્અજ્ઞતું તદ્અપર શ્રવણ હોય. એમ જ શુભચિત્તલાભ હોય, અન્યથા તેનો વ્યાઘાત હોય એમ યોગાચાર્યો વહે છે. ૨૩૧

વિવેચન

“ જિન ગુણ રાગ પરાગથી રે, મનમોહના રે લાલ.

વાસિત મુજ પરિણામ રે. ભવિ મોહના રે લાલ.

તજશે દુષ્ટ વિલાવતા રે. મનઃ સરશે આતમ કામ રે ભવિ.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આ સ્તોત્રો પ્રાયઃ—ઘણું કરીને તુલ્ય જ છે,—‘પ્તાનિચ તુલ્યાન્યેવ પ્રાયશઃ’ સમાન જ છે, એક અર્હત્ લગવત્ સંબંધી ભક્તિપ્રદર્શક તુલ્ય—સમાનાર્થવાચક જ હોય છે અર્થાત્ અનંતા અર્હત લગવંત પણ એક અખંડ અલેદ સહજાત્મસ્વરૂપ છે, એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિવિશેષરૂપ અર્હત લગવંતનું કોઈ પણ તદ્ભાવવાચક સ્તવન સમાનાર્થ—વાચક હોઈ, સર્વ અર્હત લગવંતને એક સરખું લાગુ પડે છે. આમ આ સ્તોત્રો પ્રાયે તુલ્ય જ છે—શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અર્હત્ લગવદ્ના ભક્તિભાવને પુષ્ટ કરનારા સરખા જ છે; ‘અન્યથા યોગવ્યાઘાત હોય’—અન્યથા યોગવ્યાઘાત, નહિં તો એમ ન હોય તો એટલે કે તે તુલ્યભાવવાળા સમાનાર્થવાચક ન હોય તો યોગવ્યાઘાત—મન-વચન-કાયાના યોગનો વ્યાઘાત—વિશ્લેષ ઉપજે, અથવા મોક્ષસાધક યોગનો વ્યાઘાત—વ્યાખાધા ઉપજે. પણ ‘તદ્અગ્રનું તદ્અપર શ્રવણ હોય,’—તે તુલ્યભાવવાળા મહાસ્તોત્રોથી જે અગ્ર છે, તેનું તદ્અપર—તેનાથી અન્ય પ્રકારના સ્તોત્રનું શ્રવણ હોય. આનો ફલિતાર્થ એ છે કે—‘एवमेव शुभचित्तलाभः’ ઇં ‘એમ જ શુભચિત્તલાભ હોય, નહિં તો તેનો વ્યાઘાત હોય એમ યોગાચાર્યો વહે છે.’ અર્થાત્ એમ એક જ ભક્તિભાવને પુષ્ટ કરનારા સમાનાર્થ—વાચક સ્તોત્રોથી શુભ ચિત્ત-કુશલ ચિત્તનો લાભ હોય, પ્રશસ્ત ચિત્તપરિણામ ઉપજે, નહિં તો તેનો—શુભચિત્તલાભનો વ્યાઘાત—વ્યાખાધ હોય એમ યોગાચાર્યોનો અભિપ્રાય છે.

શુભચિત્તલાભ એ જ વન્દનાનું અર્થ—પ્રયોજન છે, એટલે શુભચિત્તલાભ ઉપજવાથી અરેખરી અર્થોક્ત યોગસિદ્ધિ થતી એ જ અત્રે જ્ઞાપક છે, એમ વચનટંકાર કરે છે—

‘योगસિદ્ધિरेव अत्र ज्ञापकं, द्विविधमुक्तं शब्दोक्तमर्थोक्तं च । तदेतदर्थोक्तं वर्तते, शुभचित्तलाभार्थत्वाद्द्वन्द्वनाया इति ।’^{૨૩૨}

૩અર્થઃ—યોગસિદ્ધિ જ અત્રે જ્ઞાપક દ્વિવિધ કહ્યું છે—શબ્દોક્ત અને અર્થોક્ત. તે આ અર્થોક્ત વર્તે છે,—વન્દનાના શુભચિત્તલાભાર્થપણાને લીધે.^{૨૩૨}

વિવેચન

“ ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ.”—શ્રી આનંદધનજી

અને ‘યોગસિદ્ધિरेव अत्र ज्ञापकं’—યોગસિદ્ધિ જ અત્રે જ્ઞાપક છે.’ અર્થાત્ અત્રે—આ શુભચિત્તલાભની બાબતમાં યોગસિદ્ધિ જ જ્ઞાપક—વસ્તુસ્થિતિ જણાવનારું સાધન (Instrument of knowledge) છે; મોક્ષસાધક યોગની સિદ્ધિ થાય છે કે નહિં

એ જ અત્રે આ શુભચિત્તલાલ જણાવનારું સાધન છે. આ જ્ઞાપક ‘દ્વિવિધ કહ્યું’ છે—શબ્દોક્ત અને અર્થોક્ત;’ સૂત્ર શબ્દથી કહેવામાં આવેલ તે શબ્દોક્ત અને સૂત્રાર્થથી કહેવામાં આવેલ તે અર્થોક્ત. અને ‘તદેતદર્થોક્તં વર્ત્તતે’—તે આ અર્થોક્ત વર્તે છે,—વંદનાના શુભચિત્તલાલાર્થપણને લીધે.’ ‘શુભચિત્તલાભાર્થત્વાદ વંદનાયા:।’—અત્રે જે યોગસિદ્ધિ જ્ઞાપક છે તે અર્થોક્ત છે, સૂત્રના અર્થ-તત્ત્વ-ભાવને જાણ્યો તો તે જ યોગસિદ્ધિ અર્થોક્ત જ્ઞાપક છે, કારણ કે વંદના છે તેનું શુભચિત્તલાલાર્થપણું છે, એટલે કે શુભ ચિત્તનો લાલ એ જ વંદનાનું અર્થપણું-પ્રયોજનપણું છે. અર્થાત્ સૂત્રના અર્થને, તત્ત્વને, ભાવને જે જાણે-સ્પર્શે, તો શુભ ચિત્તનો લાલ હોય છે ને તો જ યોગસિદ્ધિ હોય છે, નહિં તો નહિં,—અર્થ-તત્ત્વ-ભાવ જાણ્યા-સમજ્યા વિનાના શબ્દમાત્ર પઠનથી—શુકપાઠ જેવા સૂત્રપાઠથી નહિં, એમ આશય સમજાય છે. તાત્પર્ય કે—શુભચિત્તલાલ વિના શબ્દમાત્ર બોલી જવાથી કાંઈ વળતું નથી, યોગસિદ્ધિ થતી નથી; પણ શુભચિત્ત-લાલ થાય તો જ યોગસિદ્ધિ છે, શબ્દોક્ત-શબ્દમાત્ર યોગસિદ્ધિ નહિં, પણ અર્થોક્ત-ખરેખરા અર્થમાં યોગસિદ્ધિ છે.

“મન ઘરમાં ધરિયા ઘરેશોભા, દેખત નિત્ય રહેશે ચિર થોભા.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ ભાવિત અનુષ્ઠાનને જ અત્રે સ્થાન છે, અભાવિત-ભાવવિહીન અનુષ્ઠાન તો આગમખાલ છે એમ સ્વદર્શનીઓ પ્રત્યે ખુદેખુદું માર્મિક કથન કરી, ચૈત્યવંદનનો ઉપહાસ કરનારા અન્ય-દર્શનીઓની મુખ્યપેટિકા કરે છે—

૪ “एवं च संति तत्र किञ्चिद् यदुच्यते परैरुपहासबुद्ध्या प्रस्तुतस्यासारतापादनाय, तद्यथा—“अलमनेन क्षपणकवन्दनाकोलाहलकल्पेन अभाविताभिधानेन,” उक्तवद-भाविताभिधानायोगात्, स्थानादिगर्भतया भावसारत्वात्, तदपरस्याऽऽगमबाह्यत्वात्, पुरुषप्रवृत्त्या तु तद्भावाऽयोगात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति न किञ्चिदेव।” ૨૩૨

‘અર્થ:-અને એમ સતે,—પરોથી ઉપહાસબુદ્ધિથી પ્રસ્તુતની અસારતાના આપાદનારે જે કહેવામાં આવે છે,—જેમકે “ક્ષપણકના વંદનાકોલાહલ સમા આ અભાવિત અભિધાનથી સચું!”—તે ન કિંચિત્ છે,—ઉક્તવત્ અભાવિત અભિધાનનો અયોગ છે માટે, સ્થાનાદિ-ગર્ભતાથી ભાવસારપણું છે માટે, તેનાથી અપરતું આગમખાલપણું છે માટે, અને પુરુષપ્રવૃત્તિથી તદ્ભાવોનો અયોગ છે માટે, અન્યથા અતિપ્રસંગ છે માટે. એટલા માટે (તે પરોક્ત) ન કિંચિત્ જ છે. ૨૩૬

પંક્તિકા—દ્વિવિધ ઇત્યાદિ. દ્વિવિધ—દ્વિપ્રકારનું, ઉક્ત—કહ્યું છે, પ્રવચનઅર્થદેશ. તે જ બ્યક્ત કરે છે—શબ્દોક્ત—શબ્દોક્ત, સૂત્રાદિષ્ટ જ, અર્થોક્ત—સૂત્રાર્થયુક્તિસામર્થ્યગત.

॥ इति श्री मुनिचन्द्रसूरिविरचितललितविस्तरापञ्जिकायां प्रणिपातदण्डकः समाप्तः ॥

વિવેચન

“ ભાવને રમણ પ્રભુ ગુણે, યોગ ગુણી આધીન....નાથ રે;
રાગ તે જિનગુણ રંગમે, પ્રભુ દીઠા રતિ પીન....નાથ રે....નમિ નમિ. ”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

અને ‘એમ સતે પરોથી ઉપહાસબુદ્ધિથી ધ.—તે ન કિંચિત્ છે.’ અર્થાત્ એમ અર્થોક્ત જ યોગસિદ્ધિ અત્ર જ્ઞાપક છે, અર્થ—તત્ત્વ—ભાવ બાણુવામાં આવે ને તેથી શુભ-ચિત્તલાભરૂપ અર્થ—પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તો જ ખરેખરા અર્થમાં (In the real sense of the word) યોગસિદ્ધિ જણાવનારું અર્થોક્ત જ્ઞાપક છે. એટલે અન્યદર્શનીઓ જે ઉપહાસબુદ્ધિથી—હાંસીથી પ્રસ્તુતની અસારતા કહેવા માટે જે કહે છે કે—‘ક્ષપણકના વંદનાકોલાહલ સમા આ અભાવિત અભિધાનથી સચું !’—તે તેઓનું ઉપહાસ કથન ‘ન કિંચિત્ છે’—એમાં કાંઈ માલ નથી. (૧) કારણ કે ‘ઉક્તવત્ અભાવિત અભિધાનનો અયોગ છે માટે.’ ઉપરમાં કહી દેખાડ્યું તેમ અભાવિત—ભાવવિહીન અભિધાનનો—કથનનો અયોગ—અઘટમાનપણું છે માટે. (૨) કારણ કે ‘સ્થાનાદિગર્ભતયા ભાવસારત્વાત્’ —‘સ્થાનાદિગર્ભતાથી ભાવસારપણું છે માટે.’ એની અંદર X સ્થાન-વર્ણ-અર્થ—આલંબનાદિમાં ઉપયોગ રાખવાનો ભાવ રહ્યો છે ને એ ભાવ જ એનો સાર છે, એટલે એનું ભાવસારપણું—ભાવપ્રધાનપણું છે માટે. (૩) અને ‘તદપરસ્ય આગમવાદ્યત્વાત્ ।’ —‘તેનાથી અપરનું આગમબાહ્યપણું છે માટે.’ તેનાથી અપરનું—ખીજ પ્રકારનું જે હોય, એટલે કે સ્થાન-વર્ણાદિમાં ઉપયોગ રહિત એવું જે ભાવવિહીન હોય તેનું તો આગમ-બાહ્યપણું છે માટે, અર્થાત્ અનુપયોગવંત ભાવવિહીન દ્રવ્ય ક્રિયાનું આગમમાં માન્યપણું નથી માટે. (૪) ‘અને પુરુષપ્રવૃત્તિથી તદ્દબાધાનો અયોગ છે માટે.’ —પુરુષપ્રવૃત્ત્યા તુ તદ્વાધાડયોગાત્, પુરુષપ્રવૃત્તિથી તદ્દબાધાનો—આગમબાધાનો યોગ નથી, અર્થાત્ પુરુષ પોતાને ફાવે તેમ સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ કરે તેમાં કાંઈ આગમનો દોષ નથી, એટલે તેથી આગમને બાધા આવતી નથી. (૫) ‘અન્યથા અતિપ્રસંગ છે માટે.’ એમ ન હોય તો અતિપ્રસંગ આવે માટે. અર્થાત્ એમ ન હોય ને આગમથી નિરપેક્ષ એવી પુરુષની ગમે તે પ્રવૃત્તિથી કામ ચાલતું હોય તો પછી આગમની જરૂર શી રહી? એમ અતિપ્રસંગ આવે. ‘એટલા માટે (તે પરોક્ત) ન કિંચિત્ જ છે.’ અર્થાત્ આગમબાહ્ય અભાવિત અભિધાનને અત્રે ચૈત્યવન્દન ક્રિયામાં મુદ્દલ સ્થાન જ નથી, એટલા માટે તે અન્ય-દર્શનીઓની ઉપહાસઉક્તિ પોતે જ ઉપહાસપાત્ર હોઈ ન કિંચિત્ જ છે, એમાં કાંઈ માલ નથી; તે મહાનુભાવો ‘સમન્યા વિના સોરી નાંખી’ એવી ઉપહાસબુદ્ધિથી સત્ત્વી આશાતના—અનાદર કરે તે અત્યંત અસત્ હોઈ નિઃસાર નિર્માલ્ય જ છે.

X સ્થાન-વર્ણ-અર્થ—આલંબન આદિ અંગે સવિસ્તર બાણુવા માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત યોગવિનિશ્ચય અને તે પરની શ્રી યશોવિજયજીની પરમ સુંદર ટીકાનું અવલોકન કરવું.

એવાં સ્તોત્રોથી શુભ ચિત્ત સંપ્રાપ્ત કરી, પ્રસ્તુત ભૂમિકાના સંપાદનાર્થે સહૃદય નટ જેમ ગૃહીતભાવ થઈ વન્દના કરવાની ચેષ્ટા કરે છે ઇ. સમ્યક્ વિધિ દર્શાવી ચૈત્યવન્દન સૂત્રાવતાર કરે છે—

‘^૧એવંભૂતૈઃ સ્તોત્રૈર્વક્ષ્યમાણપ્રતિજ્ઞોચિતં ચેતોભાવમાપાદ્ય પશ્ચાદ્ગ્રણિપાતપૂર્વકં પ્રમોદ-
વૃદ્ધિજનકાનભિવન્દ્યાચાર્યાદીન્ ગૃહીતભાવઃ સહૃદયનટવત્ અધિકૃતભૂમિકાસમ્પાદનાર્થં
ચેષ્ટતે વન્દનાસમ્પાદનાય । સ ચોત્તિષ્ઠતિ જિનમુદ્રયા પઠતિ ચૈતત્સૂત્રમ્ ॥^{૨૩૭}

‘^૫અર્થઃ—એવંભૂત સ્તોત્રો વડે વક્ષ્યમાણ પ્રતિજ્ઞાને ઉચિત એવો ચેતોભાવ આપાદન કરી, પંચાંગપ્રણિપાતપૂર્વક પ્રમોદવૃદ્ધિજનક આચાર્યાદિને અભિવંદી, અધિકૃત ભૂમિકાના સંપાદનાર્થે સહૃદય નટની જેમ ગૃહીતભાવ એવો તે વન્દનાસંપાદન માટે ચેષ્ટા કરે છે; અને તે જિનમુદ્રાથી ઊઠે છે, અને આ સૂત્ર પઠે છે—^{૨૩૪}

વિવેચન

“ શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરિ ભકતે ચોકખું ચિત્ત હો;

તેહથી કહો છાનું કિશ્યું, જેહને સોંખ્યા તન મન વિત્ત હો. ” શ્રી યશોવિજયજી.

એટલે હવે વન્દનાયોગ્ય ભૂમિકા સંપાદનવિધિનો ઉપસંહાર કરે છે—(૧) ‘એવંભૂતસ્તોત્રૈઃ’—એવંભૂત—એવા પ્રકારના ઉક્ત વિશેષણસંપન્ન એવંભૂત ભાવવાળા મહાસ્તોત્રો વડે વક્ષ્યમાણ—કહેવામાં આવતી પ્રતિજ્ઞાને ઉચિત—યોગ્ય એવો ચેતોભાવ—મનોદશા સંપાદન કરી,—‘વક્ષ્યમાણપ્રતિજ્ઞોચિતં ચેતોભાવમાપાદ્ય;’ (૨) પંચાંગપ્રણિપાત—પૂર્વક પ્રમોદવૃદ્ધિ ઉપજાવનારા ઉપકારી આચાર્યાદિને અભિવંદન કરી; (૩) ‘ગૃહીતભાવઃ સહૃદયનટવત્’ સહૃદય નટની જેમ ગૃહીતભાવ એવો તે અધિકૃત—પ્રસ્તુત ભૂમિકાના સંપાદનાર્થે વન્દનાસંપાદન માટે ચેષ્ટા કરે, છે,—‘અધિકૃતભૂમિકાસમ્પાદનાર્થં ચેષ્ટતે વન્દનાસમ્પાદનાય.’ અર્થાત્ સહૃદય નટ જેમ પોતાને ભજવવાની ભૂમિકાના સંપાદન અર્થે તેના ભાવમાં તન્મય બની, સહૃદય સભ્ય શ્રોતાજનોના ચિત્તભાવને પણ ભાવિત કરે છે; તેમ આ ભક્તિ કરનારો ભક્ત સાધુ વા શ્રાવક પણ અધિકૃત—પ્રસ્તુત વંદના—ભૂમિકાના સંપાદનાર્થે એવો ગૃહીતભાવ થાય, એવો ભાવિતાત્મા બને, કે તે તે તેના ભાવમાં તન્મય—તદલીન બની બીજાઓને પણ ભાવિત કરે ને ભક્તિરસમાં નિમજ્જન કરાવે, એમ ભાવ છે. (૪) અને આવો ભાવિત થયેલો તે જિનમુદ્રાથી ઊઠે છે, અને આ કહેવામાં આવતું વન્દનાકાયોત્સર્ગ સૂત્ર પઠે છે—

વંદનાકાયોત્સર્ગ સૂત્ર
અર્હતચૈત્યવન્દનસૂત્ર
ચૈત્યવન્દનાર્થ કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા

અરિહંતચેડ્યાણં
કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં
વંદણવત્તિયાણ
પૂજણવત્તિયાણ
સક્કારવત્તિયાણ
સમ્માણવત્તિયાણ
બોહિલાભવત્તિયાણ
નિરુવસગ્ગવત્તિયાણ

સધ્ધાણ મેહાણ
ધિણ ધારણાણ
અણુપ્પેહાણ વહ્ધમાણીણ
ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં ॥

અર્હત્ ચૈત્યોના

વંદન પ્રત્યયે, (નિમિત્તે)
પૂજન પ્રત્યયે,
સત્કાર પ્રત્યયે,
સન્માન પ્રત્યયે,
બોધિલાભ પ્રત્યયે,
નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે,
હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.
વર્ધમાન એવી
શ્રદ્ધાથી, મેધાથી,
ધૃતિથી, ધારણાથી,
અનુપ્રેક્ષાથી,
હું કાયોત્સર્ગ સ્થિત છું.

આ વિધિથી વન્દનાભૂમિકાની આરાધના ને તેનું પરંપરાફલ મોક્ષ દર્શાવી કૂટ નટ નૃત્ય જેવા અભાવિત અનુષ્ઠાનનો અનાદર કરી, યથાવિધિ ભાવિત અનુષ્ઠાનમાં યતન કરવાનો બોધ કરે છે—

‘‘અનેન વિધિનાઽઽરાધયતિ સ મહાત્મા વન્દનાભૂમિકાં, આરાધ્ય ચૈનાં પરમ્પરયા નિયોગતો નિવૃત્તિમેતિ । ઇતરથા તુ કૂટનટનૃત્તવત્ અભાવિતાનુષ્ઠાનપ્રાયં ન વિદુષામાસ્થાનિબન્ધનમ્ । અતો યતિતવ્યમત્રેતિ । ૨૩૬

અર્થ:—આ વિધિથી તે મહાત્મા વન્દનાભૂમિકાને આરાધે છે. અને એને આરાધીને પરંપરાથી નિયોગથી (નિયમથી) નિવૃત્તિને પામે છે; પણ અન્યથા તો કૂટ નટના નૃત્યની જેમ અભાવિત અનુષ્ઠાન જેવું તે વિદ્વાનોને આસ્થાનિબન્ધન નથી. એટલા માટે અત્રે (યથાવિધિ ભાવિત અનુષ્ઠાનમાં) યતન કરવો યોગ્ય છે. ૨૩૫

વિવેચન

“શ્રી સુપાર્શ્વ જિન વંદિયે દે, સુખ સંપત્તિનો હેતુ....લલના.

શાંત સુધારસ જલનિધિરે, લવસાયરમાં સેતુ....લલના....શ્રીસુપાર્શ્વ.” શ્રી આનંદધનજી.

આ જે ઉપરમાં પ્રદર્શિત કરી તે ભાવપૂર્ણ વિધિથી ભાવિતાત્મા હોવાથી જે મહાત્મા છે, તે ‘ધર્મ’ પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના’ એ સૂત્ર પ્રમાણે ધર્મના મૂલરૂપ આ વન્દનાભૂમિકાને આરાધે છે; ઉપાસે છે,—‘ અનેન વિધિનાઽઽરાધયતિ સ મહાત્મા વન્દનાભૂમિકાં ’; અને એને આરાધીને—ઉપાસીને પરંપરાથી—ઉત્તરોત્તર ક્રમે નિયોગથી—નિયમથી અવશ્યમેવ નિવૃત્તિને—નિર્વાણને—મોક્ષને પામે છે,—‘ આરાધ્ય ચૈનાં પરમ્પરયા નિયોગતો નિવૃત્તિમેતિ ’; પણ અન્યથા તો, આ ઉક્ત ભાવપૂર્ણ વિધિનો ભાવ જેણે ઝીલ્યો નથી અને તથારૂપ ભક્તિભાવ જેને ઉપજ્યો નથી

એવો અભાવિત આત્મા તો આ આત્મભાવમંચી વન્દનાભૂમિકાને આરાધતો નથી; એટલે મોટકનો ભાવ જેણે ઝીલ્યો નથી ને તેના ભાવ સાથે જેણે સહૃદય તન્મયતા સાધી નથી, એવા કૂટ-ખનાવટી નટનું નૃત્ય જેમ વિદ્વાન્ સભાજનોને આસ્થાનું—ચિત્તસ્થિતિનું નિબંધન—કારણ થતું નથી, હૃદય ઝીલનાર ચિત્તાકર્ષક નીવડતું નથી; તેમ ભાવવિહીન જનનું

આ અભાવિત જેવું અનુષ્ઠાન વિદ્વાનોને—વિચક્ષણ વિચારક પુરુષોને આસ્થાનું નિબંધન—કારણ થતું નથી. ‘ કૂટનટનૃત્તવત્ અભાવિતાનુષ્ઠાનપ્રાયં ન વિદુષામાસ્થાનિબન્ધનમ્ । કૂટ નટ જેમ પોતાને બોલવાનો પાઠ બોલી જાય, ગગડાવી જાય, પણ પોતાને ભજવવાની ભૂમિકાના ભાવને સ્પર્શે નહિ; તેમ અભાવિત સૂત્રપાઠક પોપટની જેમ સૂત્રપાઠ પઢી જાય, પણ અધિકૃત ભૂમિકાના ભાવને સ્પર્શે

નહિં. આલું અભાવિત અનુષ્ઠાન વિદ્વાનો માન્ય કરતા નથી, પણ ભાવિત અનુષ્ઠાન જ માન્ય કરે છે, એટલા માટે અત્રે ભાવિત અનુષ્ઠાનમાં યત્ન કરવો યોગ્ય છે,—‘અતો યતિતવ્યમત્ર.’

“નાથ ચરણ વન્દન તણો દે, મનમાં ઘણો ઉમંગ;

પુણ્ય વિના કિમ પામીયે દે, પ્રભુ સેવનનો રંગ દે....ચંદ્રાનન જિન !”

—શ્રી દેવચંદ્રભ.

હવે આચાર્યજી આ ‘અરિહંત ચેષ્ઠપાથુ’ ઇ. સૂત્રનું પદેપદ વિવરી દેખાડી તેની પરિસ્ફુટ બ્યાખ્યા કરે છે—

૭ સૂત્રાર્થસ્તવયમ્—

અશોકાચળદમહાપ્રતિહાર્યાદિરૂપાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્ત.—તીર્થકરાઃ, તેષાં ચૈત્યાનિ-પ્રતિમાલક્ષણાનિ અર્હન્ત્ચૈત્યાનિ । ચિત્તમ્—અન્તઃકરણં તસ્ય ભાવઃ કર્મ્મ વા વર્ણદૃઢાદિ-લક્ષણે પ્યગ્નિ (વર્ણદૃઢાદિભ્યઃ પ્યગ્ન—પા. ૫-૧-૧૨૩) કૃતે ચૈત્યં ભવતિ, તત્ત્રાર્હતાં પ્રતિમાઃ પ્રશસ્તસમાધિચિત્તોત્પાદકત્વાદર્હન્ત્ચૈત્યાનિ મળ્યન્તે તેષાં, કિમ્? ‘કરોમિ’—ઇત્યુત્તમ-પુરુષૈકવચનનિર્દેશનાત્માભ્યુપગમં દર્શયતિ, કિમિત્યાદ્—કાયઃ—શરીરં તસ્યોત્સર્ગઃ—કૃતાકારસ્ય સ્થાનમૌનધ્યાનક્રિયાવ્યતિરેકેણ ક્રિયાન્તરાધ્યાસમધિકૃત્ય પરિત્યાગ ઇત્યર્થઃ, તં કાયોત્સર્ગમ્ ।

આહ—કાયસ્યોત્સર્ગ ઇતિ ષષ્ઠ્યા સમાસઃ કૃતઃ, અર્હન્ત્ચૈત્યાનામિતિ ચ પ્રાગાવેદિતં, તત્કિમર્હન્ત્ચૈત્યાનાં કાયોત્સર્ગં કરોમીતિ । નેત્યુચ્યતે, ષષ્ઠીનિર્દિષ્ટં તત્પદં પદદ્વયમતિ-ક્રમ્ય મળ્લૂકપ્લુત્યા વન્દનપ્રત્યયમિત્યાદિભિરભિસમ્બધ્યતે, તત્ત્રાર્હન્ત્ચૈત્યાનાં વન્દનપ્રત્યયં કરોમિ કાયોત્સર્ગમિતિ દ્રષ્ટવ્યં । ૨૩૬

૭ અર્થઃ—સૂત્રાર્થો તો આ છે—

અશોક આદિ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય આદિરૂપ પૂજાને અર્હન્તીતિ અર્હં છે તે અર્હન્તો—અર્હન્તો, તીર્થકરો. તેઓના ચૈત્યો—પ્રતિમાલક્ષણુ તે અર્હંતચૈત્યો. ચિત્ત-અન્તઃકરણુ, તેનો ભાવ વા કર્મ—વર્ણ-દૃઢ આદિ લક્ષણુ પ્યગ્ન કર્યો,—ચૈત્ય હોય છે. તેમાં અર્હંતોની પ્રતિમાઓ પ્રશસ્ત સમાધિચિત્તના ઉત્પાદકપણાને લીધે અર્હન્તચૈત્યાનિ—અર્હંતચૈત્યો કહેવાય છે, તેઓનો. શું? કરોમિ—કરું છું, એમ ઉત્તમ પુરુષના એકવચનનિર્દેશથી આત્માભ્યુપગમ (પોતાનો અભ્યુપગમ) દર્શાવે છે. શું? તે માટે કહ્યું—કાયઃ—કાય, શરીર, તેનો ઉત્સર્ગઃ—ઉત્સર્ગ; કૃતાકારનો (આકાર કરેલ કાયનો)—સ્થાન, મૌન, ધ્યાન ક્રિયાના વ્યતિરેકથી (શિવાય) ક્રિયાન્તર અધ્યાસને અધિકૃત કરીને પરિત્યાગ એમ અર્થ છે. તે કાચોત્સર્ગ (કરું છું).

શંકા—કાયસ્ય ઉત્સર્ગઃ—કાયનો ઉત્સર્ગ એમ છઠ્ઠી વિભક્તિથી સમાસ કર્યો, અને અર્હંતચૈત્યોના એમ પૂર્વે આવેદિત કર્યું. તેથી અર્હંતચૈત્યોનો કાચોત્સર્ગ કરું છું, એમ કેમ?

(સમાધાન)—એમ નથી.—તે કહેવામાં આવે છે : છઠ્ઠીથી નિર્દિષ્ટ તે પદ મણ્ડૂકંભુતિથી બે પદ અતિક્રમીને ‘વન્દનપ્રત્યય’ વન્દન પ્રત્યય ઇત્યાદિ સાથે અભિસંબધિત થાય છે; અને તેથી કરીને અર્હચૈત્યાનાં વન્દનપ્રત્યયં કરોમિ કાર્યોત્સર્ગમ્—અહંતૈત્યોના વન્દનપ્રત્યયે કાર્યોત્સર્ગ કરું છું, એમ દેખવા ચોગ્ય છે. ૨૩૬

વિવેચન

“અમિય ભરી મૂરતિ રચી દે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંત સુધારસ ઝીલતી દે, નિરખત તૂપતિ ન હોય....વિમલ જિન! શ્રી આનંદધનજી.
“ઉપશમરસ ભરી સર્વજનશંકરી, મૂર્તિ જિનરાજની આજ ભેટી;
કારણે કાર્યનિષ્પત્તિ શ્રદ્ધાન છે, તિથે ભવબ્રમણની લીડ મેટી....સહજ ગુણઆગરો.”
—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ પ્રસ્તુત સૂત્રનો અર્થ કહે છે—‘સૂત્રાર્થ’ તો આ છે’ ઇ. અંશોક, સુરપુષ્પ-વૃષ્ટિ, ભામંડલ, સિંહાસન આદિ આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય આદિરૂપ પૂજાને જે અહં છે, યોગ્ય છે, પાત્ર છે, તે અહંન્તો—તીર્થકરો. આ અહંન્તોના પ્રતિમા-અહંતૈત્યો રૂપ ચૈત્યો તે અહંતૈત્યો. ચિત્ત-અન્તઃકરણ, તેનો ભાવ વા કર્મ તે ચૈત્ય’ છે; અને પ્રશાન્ત મૂર્તિ વીતરાગ ભાવની સૂચક એવી સમાધિસ્વરૂપ અહંન્તની પ્રતિમાઓ છે, તે ‘પ્રશસ્ત સમાધિચિત્તની ઉત્પાદક’—ઉપજાવનારી છે, એટલે તે પણ કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી અહંતૈત્યો કહેવાય છે. ‘અર્હતાં પ્રતિમાઃ પ્રશસ્તસમાધિચિત્તોત્પાદકત્વાદર્હચૈત્યાનિ મળ્યન્તે ।’ ઇ.

“પ્રશમરસનિમગ્નં દૃષ્ટિયુગ્મં પ્રસન્નં, વદનકમલમક્કઃ કામિનીસદ્ગશૂન્યઃ ।
કરયુગમપિ યત્તે શસ્ત્રસમ્બન્ધવન્ધ્યં, તદસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્ત્વમેવ ॥”

—મહાકવિ ધનપાલ.

આવા જે પરમ પૂજાહં અહંતોના ચૈત્યો છે, તેઓના વંદનાદિ નિમિત્તે હું કાર્યોત્સર્ગ કરું છું એમ સંબંધ છે. અત્રે ઉત્તમ પુરુષ હું કરું છું એમ પોતાના માટે એકવચન વાપરે, એટલે એકવચની પ્રયોગ કરી, આત્માભ્યુપગમ—પોતે આ ક્રિયાનો સ્વીકાર—પ્રતિપત્તિ કરે છે એમ દર્શાવ્યું છે. કાય એટલે શરીર, તેનો ઉત્સર્ગ—પરિત્યાગ, તે કાર્યોત્સર્ગ. અર્થાત્ સ્થાન, મૌન ને ધ્યાન શિવાયની બીજી ક્રિયામાં અધ્યાસને—શેષાણુને આશ્રીને, કૃતાકાર—આકાર કરેલ કાયનો ઉત્સર્ગ—પરિત્યાગ તે કાર્યોત્સર્ગ. ‘કૃતાકાર’ એટલે કાર્યોત્સર્ગને યોગ્ય શરીર આકાર જેણે કર્યો છે, અથવા કાર્યોત્સર્ગના આકાર (આગાર) દર્શાવતું અપવાદ સૂત્ર જેણે ઉચ્ચર્યું છે તે.

પંક્તિકાઃ—કૃતાકારસ્ય—કૃતાકારને,—જેણે આકાર કર્યો છે; કાર્યોત્સર્ગઅર્હ શરીરસંસ્થાન જેણે કર્યું છે, અથવા કાર્યોત્સર્ગનું અપવાદસૂત્ર જેણે ઉચ્ચર્યું છે.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે ‘કાયનો ઉત્સર્ગ’ એમ છઠ્ઠી વિભક્તિથી સમાસ કર્યો, અને ‘અહંત ચૈત્યોનો’ એમ પૂર્વે પણ છઠ્ઠી વિભક્તિથી કહ્યું ? તેથી અહંત-ચૈત્યોનો કાયોત્સર્ગ કડું છું—એનો અર્થસંબંધ કેમ થટે ? એનું સમાધાન—‘અહંત-ચૈત્યોનો’ એમ છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું તે પદ ‘મણ્ડુક્યુત્તિથી’—દેહકાની ઠેક જેમ, એ પદ અતિકંઠીને—એ પદ ઠેકીને, ‘વન્દનપ્રત્યય’ ઇત્યાદિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એટલે અહંત-ચૈત્યોના વન્દનાદિ પ્રત્યયે હું કાયોત્સર્ગ કડું છું એમ સંબંધ સમજવા યોગ્ય છે.

વન્દનપ્રત્યયે, પૂજનપ્રત્યયે ને સત્કારપ્રત્યયે એ પદોનો ભાવાર્થ દર્શાવે છે—

‘તત્ર—

વન્દનમ્—અભિવાદનં પ્રશસ્તકાયવાહ્મનઃપ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ, તત્પ્રત્યયં, તત્ફલં મે કથં નામ કાયોત્સર્ગાદેવ સ્યાદિત્યતોર્ધમિત્યેવં સર્વત્ર ભાવના કાર્યા ।

તથા પૂજણવત્તિયાપત્તિ-પૂજનપ્રત્યયં-પૂજનનિમિત્તં, પૂજન-ગન્ધમાલ્યાદિભિઃ સમભ્યર્ચનં ।

તથા સત્કારવત્તિયાપત્તિ-સત્કારપ્રત્યયં, સત્કારનિમિત્તં, પ્રવરવસ્ત્રાભરણાદિભિરભ્યર્ચનં સત્કારઃ । ૨૩૭

‘અર્થઃ—તેમાં—

વન્દનમ્—વન્દન, અભિવાદન, પ્રશસ્ત કાય-વાહ્-મનઃપ્રવૃત્તિ એમ અર્થ છે; તત્પ્રત્યયં—તત્પ્રત્યયે, તન્નિમિત્તે. તેનું ફલ મને કાયોત્સર્ગ થકી જ કેમ થાય ? એ અર્થે. એમ સર્વત્ર ભાવના કાર્ય છે.

તથા પૂજણવત્તિયાપ-પૂજનપ્રત્યયં-પૂજન પ્રત્યયે, પૂજન નિમિત્તે; પૂજન-ગન્ધમાલ્યાદિથી સમભ્યર્ચન.

તથા સત્કારવત્તિયાપ-સત્કારપ્રત્યયં—સત્કાર પ્રત્યયે, સત્કાર નિમિત્તે. પ્રવર વસ્ત્ર-આભરણાદિથી અભ્યર્ચન તે સત્કાર. ૨૩૭

વિવેચન

“ મુનિષ્ઠતઃ જિન વંદતાં, અતિ ઉદ્દલસિત તન મન ધાય રે;

વદન અનોપમ નિરખતાં, મારાં ભયભવનાં દુઃખ જાય રે. ” શ્રી યશોવિજયજી.

આ કાયોત્સર્ગ શું નિમિત્તે—શા માટે કડું છું ? તે માટે કહ્યું—‘વન્દણવત્તિયાપ’—વન્દનપ્રત્યયં ‘વન્દન પ્રત્યયે. વન્દન એટલે અભિવાદન;’ ‘પ્રશસ્તકાયવાહ્મનઃ—

પણિકા—તત્ફલ ઇત્યાદિ. તત્ફલં—તસ્ય—તેનું, વન્દનનું, ફલં—ફલ, કર્મક્રયાદિ, મે-મને, કથં નામ—કોઈ પણ પ્રકારથી, કાયોત્સર્ગના જ અવસ્થાવિશેષલક્ષણ કોઈ પણ પ્રકારથી, કાયોત્સર્ગાદેવ—કાયોત્સર્ગ થકી જ, નહિં કે અન્ય વ્યાપારથી પણ,—ત્યારે જ ભાવને લીધે. સ્યાદ્—હોય, હિતિ—એમ, આશંકાથી, અતોર્ધમ્—વન્દનાર્થે.

પ્રવૃત્તિ:—પ્રશસ્ત-શુભ એવી કાય-વાડ-મનની પ્રવૃત્તિ, તેના વન્દન-પૂજનાદિ પ્રત્યયે-તેના નિમિત્તે. ‘તત્કલં મે કથં નામ કાયોત્સર્ગાદિવ સ્યા નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ દિત્યતોડર્થ’—અર્થાત્ તે વન્દનનું કર્મક્ષયાદિ ફલ મને આ કાયોત્સર્ગ થકી જ કેમ હોય ? એ અર્થે.—એમ સર્વાત્ર ભાવના કરી લેવી. આ કાયોત્સર્ગ થકી જ વન્દનનું, પૂજનનું, સત્કારનું, સન્માનનું, યોધિલાભનું, નિરુપસર્ગનું ફલ પ્રાપ્ત હો !—એવી ભાવનાથી આ કાયોત્સર્ગ કરે છું એમ ભાવાર્થ છે.

તથા ‘પૂજણવત્તિયાપ’—પૂજનપ્રત્યયં પૂજન પ્રત્યયે—ગન્ધ-માલ્ય આદિથી સમ્યક્ અર્ચન, તેના પ્રત્યયે-નિમિત્તે; તથા ‘સત્કારવત્તિયાપ’—સત્કારપ્રત્યયં સત્કાર પ્રત્યયે—પ્રવર-સારામાં સારા વસ્ત્ર-આભરણાદિથી અભ્યર્ચન તે સત્કાર, તેના પ્રત્યયે-નિમિત્તે આ કાયોત્સર્ગ કરે છું.

“ વંદન વંદન સેવન નમન વળી પૂજનારે, સ્મરણ સ્તવન વળી ધ્યાન;
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર કીજે જિનરાજનારે, પ્રગટે પૂર્ણ નિધાન.....
ઓલગડી ઓલગડી તો કીજે શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીની રે,
જેહથી નિજ પદ સિદ્ધિ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઉક્ત પૂજન-સત્કાર તો સાધુને અનુચિત છે ને શ્રાવક તો તે કરે જ છે, તો પછી સાધુ કે શ્રાવક એ બેમાંથી આ કાયોત્સર્ગનો વિષય કોણ છે ? એમ કોઈ શંકા કરે છે—

આહ—સાધુઃ શ્રાવકો વા ? તત્ર સાધોસ્તાવત્પૂજનસત્કારાવનુચિતાવેવ, દ્રવ્ય-સ્તવત્વાત, તસ્ય ચ તત્પ્રતિપેધાત, “તો કસિણસજ્જમચિઝ પુપ્પાઈયં ન હચ્છન્તિ” इति वचनात् । શ્રાવકસ્તુ સમ્પાદયત્યેવેતૌ યથાવિભવં, તસ્ય તત્પ્રધાનત્વાત્, તત્ર તત્ત્વદર્શિત્વાત્, “જિણપૂયાવિભવબુદ્ધિ” इति वचनात् । તત્કોડનયોવિષય इति । ૨૩૮

અર્થે—શંકા—સાધુ કે શ્રાવક ? તેમાં સાધુને તો પૂજન-સત્કાર અનુચિત જ છે,—દ્રવ્યસ્તવપણાને લીધે, અને તેના પ્રતિષેધને લીધે,—“કૂત્સન સંયમવિદ્ પુપ્પાદિક નથી ઇચ્છતા” એ વચનથી. શ્રાવક તો આ બંને યથાવિભવ સંપાદે જ છે,—તેના તત્પ્રધાનપણાને લીધે, તેમાં તત્ત્વદર્શિપણાને લીધે, “જિનપૂજાવિભવ બુદ્ધિ” એ વચનથી. તો આ બેમાં કોણ વિષય છે ? ૨૩૮

વિવેચન

“ પ્રભુ દીકે મુજ સાંભરે, પરમાત્મ પૂર્ણાતંદ રે;
દેવચંદ્ર જિનરાજના, નિત વંદો પ્રય અરવિંદ કે
શ્રી શ્રેયાંસ પ્રભુ તણો અતિ અદ્ભુત સહજ

શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—આ પૂજનપ્રત્યયે અને સત્કારપ્રત્યયે કાચોત્સર્ગ કઈ છું એમ કહું, તે કોણ સાધુ કરે છે ? કે શ્રાવક ? ‘તેમાં સાધુને તો પૂજન-સત્કાર અનુચિત જ છે,’ કરવા ઉચિત જ—યોગ્ય જ નથી, કારણ કે તે દ્રવ્યસ્તવરૂપ છે અને તે દ્રવ્યસ્તવનો તો સાધુને નિષેધ છે માટે. અને તે પ્રકારે આગમવચન છે કે ‘કૃત્સ્ન સંયમવિદ્ (સર્વવિરતિ) યુષ્પાદિક ઇચ્છતા નથી.’ અને શ્રાવક તો આ બંને પૂજા-સત્કાર ‘યથાવિભવ’—પોતાના વિભવ પ્રમાણે સંપાદે જ છે; કારણ કે તે શ્રાવકને તો દ્રવ્ય-સ્તવનું પ્રધાનપણું છે માટે, અને તેમાં ધનવ્યય થકી મહાદોષનિવૃત્તિ છે ઇ. પ્રકારે તત્ત્વદર્શિપણું છે માટે,—‘જિનપૂજા વિભવ બુદ્ધિ’ એ વચનથી. તો આ સાધુ અને શ્રાવક એ બંનેમાં પૂજન-સત્કારનો વિષય કોણ છે ?

તે શંકાનું સમાધાન કરતાં,—સામાન્યથી સાધુ-શ્રાવક બંને તેના વિષય છે એમ દર્શાવી, સાધુને પોતે કરવાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્તવનો નિષેધ છે, પણ કરાવવા ને અનુમોદવાની અપેક્ષાએ નિષેધ નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૦ ઉચ્યતે—

સામાન્યેન દ્વાવપિ સાધુશ્રાવકૌ । સાધોઃ સ્વકરણમધિકૃત્ય દ્રવ્યસ્તવપ્રતિષેધઃ, ન પુનઃ સામાન્યેન, તદનુમતિભાવાત્,—ભવતિ ચ ભગવતાં પૂજાસત્કારાવુપલભ્ય સાધોઃ પ્રમોદઃ, સાધુ શોભનમિદમેતાવજ્જન્મફલમવિરતાનામિતિવચનલિઙ્ગમ્યઃ, તદનુમતિરિયં; ઉપદેશદાનતઃ કારણાપત્તેશ્ચ ।

દદાતિ ચ ભગવતાં પૂજાસત્કારવિષયં સદુપદેશ—કર્ત્તવ્યા જિનપૂજા, ન-ખલું ધિત્તસ્યાન્યચ્છુભતરં સ્થાનમિતિવચનસન્દર્ભેણ । તત્કારણમેતત્ । ૨૩૯

૧૦ અર્થઃ—(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—સામાન્યથી બંનેય,—સાધુ અને શ્રાવક, સાધુને સ્વકરણને આશ્રીને દ્રવ્યસ્તવનો પ્રતિષેધ છે, ન પુનઃ સામાન્યથી,—તેનો અનુમતિ ભાવ છે માટે; અને ભગવંતોના પૂજા-સત્કાર દેખીને સાધુનો પ્રમોદ—‘આ સાધુ શોભન છે, અવિરતોને આટલું જન્મફલ છે,’ એવા વચનલિંગથી ગમ્ય છે; આ તેની અનુમતિ છે; અને ઉપદેશદાન થકી કારણની (કરાવવાની) આપત્તિ છે માટે.

અને ભગવંતોના પૂજા-સત્કારવિષયી સદુપદેશ તેઓ દીએ છે,—‘જિન પૂજાકર્ત્તવ્ય છે, ખરેખર ! વિત્તનું અન્ય શુભતર સ્થાન નથી’ એવા વચનસંદર્ભથી. આ તેનું કારણ (કરાવવું) છે. ૨૩૯

વિવેચન

“ જન્મ કૃતારથ તેહમો રે, દિવસ સફલ પણ તાસ;
જગતશરણુ જિન ચરણુને રે, વંદે ધરિય ઉલ્લાસ....

જિનવર પૂજો....શ્રી સંભવ. ” શ્રી દેવચંદ્રભ.

જે શંકા કરી તેનું સમાધાન હવે કરે છે—સામાન્યથી બન્નેય—સાધુ અને શ્રાવક આ પૂજન-સત્કારના વિષય છે. સાધુને ‘સ્વકરણની અપેક્ષાએ’—પોતે કરવાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્તવનો નિષેધ છે, પણ નહિ કે સામાન્યથી, કારણ કે તેઓને સાધુને દ્રવ્યસ્તવ પોતે તેનો અનુમતિભાવ—અનુમોદનભાવ હોય જ છે. અને ભગવંતોના પૂજ કરવાનો નિષેધ, પણ —સત્કાર દેખીને ‘સાધુ શોભનમિદમેતાવજ્જન્મફલમવિરતાનામ્’ કરાવવા-અનુમોદવાનો ‘આ સાધુ છે, (રૂઠું છે) શોભન (સુંદર) છે, અવિરતોને આંટલું નિષેધ નથી. જન્મફલ છે,’ એવા વચનલિંગથી—ચિહ્નથી ગમ્ય-જણાઈ આવતો, વ્યક્ત થતો પ્રમોદ સાધુને હોય છે; અને આ જ તેની અનુમતિ-અનુમોદના છે. તેમજ ‘ઉપદેશદાન થકી કારણની (કરાવવાની) આપત્તિ’ તે કરાવવાના પ્રસંગની પ્રાપ્તિ પણ સાધુને હોય છે. કારણ કે ‘કર્ત્તવ્યા જિનપૂજા’ જિનપૂજા કર્ત્તવ્ય છે’ કરવા યોગ્ય છે, ખરેખર! ધનનું વ્યય કરવાનું આના કરતાં બીજું વધારે શુભ-પ્રશસ્ત સ્થાન નથી,—‘ન ક્ષલુ વિક્તસ્યાન્યચ્છુભતરં સ્થાનં’ એવાં પ્રકારના વચનથી ભગવંતોના પૂજ-સત્કારવિષયી સદુપદેશ તેઓ દીએ છે. આ ઉપદેશદાન તે તેનું કારણ-કરાવવું તે છે. આમ સાધુને ભગવંતના પૂજ-સત્કાર માત્ર પોતે કરવાનો નિષેધ છે, પણ કરાવવાનો તેમ જ અનુમોદવાનો નિષેધ નથી.

“આજ કૃતપુણ્ય ધન્ય દિહ માહરો થયો, આજ નરજન્મ મેં સફળ ભાળ્યો;
દેવચંદ્ર સ્વામી ત્રેવીશમો વંદીઓ, લક્ષિતભર ચિત્ત તુજ ગુણ રમાળ્યો....
સહજ ગુણ આગરો, સ્વામી સુખ સાગરો, જ્ઞાન વયરાગરો પ્રભુ સવાળ્યો.”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઉપદેશન વડે મુનિને દ્રવ્યસ્તવનું કરાવવું તે દોષાન્તરનિવૃત્તિદ્વારે કરીને અનવદ્ય (નિર્દોષ) છે, એમ નાગભયથી પુત્રને ખાડામાંથી ખેંચવાના દર્ષાતથી સમર્થિત કરી, સાધુ આ દ્રવ્યસ્તવનો અવિષય નથી, એમ આગમપ્રામાણ્યથી સિદ્ધ કરે છે—

૧૧અનવદ્યં ચ તદ્, દોષાન્તરનિવૃત્તિદ્વારેણ । અયમત્ર પ્રયોજકોઽશઃ, તથાભાવતઃ પ્રવૃત્તેઃ, ઉપાયાન્તરાભાવાત્ । નાગભયસુતગર્ત્તાર્કર્ષણજ્ઞાતેન ભાવનીયમેતત્ ।

તદેવં સાધુરિત્થમેવૈતત્સમ્પાદનાય કુર્વાણો નાવિષયઃ, વચનપ્રામાણ્યાત્, ઇત્થમેવેષ્ટ-સિદ્ધેઃ, અન્યથાઽયોગાદિતિ ॥ ૨૪૦

પંક્તિકા:—વારુ, યાવજ્જીવ સર્વ સાવદ્ય જેણે છોડી દીધેલ છે, એવા સાધુને સાવદ્ય પ્રકૃતિવાળા દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશન વડે કારણ (કરાવવું) કેમ યુક્ત હોય? એમ આશંકાને કહ્યું—અનવદ્યં ચ—અને અનવદ્ય, નિર્દોષ, યતદ્—આ, દ્રવ્યસ્તવકારણ. હેતુ કહ્યો—દોષાન્તરનિવૃત્તિદ્વારેણ—દોષાન્તરાદ્—દ્રવ્યસ્તવ અપેક્ષાએ અન્ય એવા ઈન્દ્રિયાર્થહેતુ મહત્ દોષાન્તરમાંથી વા કૃષિ આદિ આરંભવિશેષમાંથી, તસ્ય વા-વા તેની, યા-જે, નિવૃત્તિઃ—નિવૃત્તિ, ઉપરમ, સ યવ દ્વારમ્—તે જ દ્વાર, ઉપાય, તેજ-તે વડે કરીને.

૧૧અર્થઃ—અને તે (એ-દ્રવ્યસ્તવકારણ) અનવધ છે,—દોષાન્તરનિવૃત્તિ દ્વારે કરીને. આ અત્રે પ્રયોજક અંશ છે, તથાભાવથી પ્રવૃત્તિને લીધે, ઉપાયાન્તર અભાવને લીધે. નાગભયથી પુત્રના ગત્તામાંથી આકર્ષણના દૃષ્ટાન્તથી આ ભાવનીય છે.

તેથી એમ સાધુ આમ જ એના સંપાદનાર્થે કરતો અવિષય નથી,—વચનપ્રામાણ્યને લીધે, આમ જ ઇષ્ટસિદ્ધિને લીધે, અન્યથા અયોગને લીધે. ૨૧૦

વિવેચન

“ ધન્ય ધન્ય તે જીવ, પ્રભુ પદ વંદી હો દેશના સુભે;

જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવયોગે હો નિજ સાધકપણે....

સેવો ઇશ્વર દેવ, જિણે ઇશ્વરતા હો નિજ અદ્ભુત વરી.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે પ્રશ્ન થયો સંભવે છે કે—યાવજજીવ-જીવન પર્યંત જેણે સર્વ સાવધ-પાપયુક્ત સંદોષ કાર્ય છોડી દીધેલ છે, એવા સાધુ નિર્મળ મુનિને, જેમાં હિંસાદિ સાવધ-પાપ પ્રગટ છે એવા દ્રવ્યસ્તવનું ઉપદેશન વડે કરાવવું કેમ યુક્ત હોય? દોષાન્તરનિવૃત્તિ દ્વારે એના સમાધાનરૂપ ઉત્તર અત્રે આપ્યો કે ‘અનવધં ચ તત્’ ‘તે દ્રવ્યસ્તવનું અનવધ છે;’ આ દ્રવ્યસ્તવનું કરાવવું એ અનવધ-અવધ રહિત ઉપદેશન અનવધ નિર્દોષ છે. શી રીતે નિર્દોષ છે? ‘દોષાન્તરનિવૃત્તિદ્વારેણ’— ‘દોષાન્તરનિવૃત્તિ દ્વારે કરીને,’ દ્રવ્યસ્તવમાં જે અદ્ય હિંસાદિ દોષ દેખાય છે, તેના કરતાં ખીજ ઘણા મોટા દોષમાંથી પાછા વાળવારૂપ ઉપાયે કરીને; અર્થાત્ ઇન્દ્રિયવિષયને પોષવા અથવા ખેતી વગેરે આરંભો સેવવા ગૃહસ્થો હિંસાદિ મહા-

વારુ, અવધાન્તરમાં પ્રવર્તનને લીધે આ અનવધ શી રીતે? એમ આશંકીને કહ્યું—અયમ્-આ, મહત્દોષાન્તરનિવૃત્તિરૂપ, અત્ર-અત્રે, દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશનમાં, પ્રયોજકઃ-પ્રવર્તક, અંશઃ-નિવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યસ્તવકર્તૃક્રિયાનો વિભાગ છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તથાભાવતઃ-દોષાન્તરનિવૃત્તિભાવ થકી, પ્રવૃત્તેઃ-ચેષ્ટાને લીધે. ઉપાયાન્તરાભાવાત્-દ્રવ્યસ્તવપરિહારથી અન્ય હેતુના અભાવને લીધે. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—

નાગ ઇત્યાદિ. નાગમચેન-સર્પની ભીતિથી, સુતસ્ય-પુત્રનું, ગત્તાત્-શ્વશ્રુમાંથી, આકર્ષણમ્-અપતનન, પતદેવ-એ જ, જ્ઞાતં-દૃષ્ટાંત, તેન-તેના વડે કરીને, માવર્ત્તીયમેતત્-આ ભાવનીય છે. કોઈ સ્ત્રીએ પ્રિય પુત્રને રમણીયરૂપવાળો ઉપરચીને રમણાર્થે મંદિરની બહાર વિસર્જ્યો. અને તે અતિ ચપલતાથી અને અવિવેકતાથી અહીંતહીં પર્યટતાં અવટ જેવા અતિવિષમ તટવાળા એક ગર્તમાં પ્રવેશ્યો. અને મુહૂર્તાન્તરે પ્રત્યપાયસંભાવનાથી ચકિતચેતા માતા તેને આણવાને તે દેશે આવી, અને ગતીન્તર્વર્ત્તી નિજ પુત્રને દીઠો, અને તેની પાછળ આવેલા કોપપ્રશમ નહિં કળાતા, અંજનપુંજ જેવી કાળી કાચવાળા, અતિ વિકટ સ્ફુટાટોપ ઉદ્ઘાટિત કરતા એવા નાગને દીઠો. એટલે તે ગુરુલાઘવઆલોચનમાં ચતુરાએ ખરેખર! આ નાગથી આને મહાન અપાય થશે એમ ચિંતવી સત્વર હાથ લંબાવી ગર્તમાંથી પુત્રને ખેંચ્યો. જેમ તે થોડી ઉઠીણું શરીરત્વક્તાથી (ચામડી છોંલાવાથી) તે સપીડ છર્તા દોષવતી નથી; પરિશુદ્ધ ભાવપણાને લીધે; તેમ સર્વથા સર્વ સાવધ ત્યક્ત છર્તા સાધુ ઉપાયાન્તરથી મહત્ સાવધાન્તરમાંથી ગૃહીઓની નિવૃત્તિ નહિ દેખતાં, દ્રવ્યસ્તવ આદેશતાં પણ દોષવાન નથી.

દોષ કરી રહ્યા છે, તેઓને તે મહાદોષમાંથી પાછા વાળી નિર્દોષ ભક્તિપ્રયોજનમાં પ્રેરવાનો એકાંત હિતહેતુ હોવાથી આ દ્રવ્યસ્તવનું કરાવવું નિર્દોષ છે, અનવધ છે.

એટલે પુનઃ આશંકા થશે—આમ તો એક અવધ (પાપ) છોડાવી બીજા અવધમાં પ્રવર્તીવવાનું થયું, તો આ દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ અનવધ-નિષ્પાપ કેમ ? એ આશંકાના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘આ અત્રે પ્રયોજક અંશ બીજા ઉપાયના અભાવે છે,—તથાભાવથી પ્રવૃત્તિને લીધે.’ અર્થાત્ બીજા મોટા દોષમાંથી તથાભાવથી પાછા વાળવું એ જ અત્રે દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશદાનમાં મુનિને તેવી ઉપદેશપ્રવૃત્તિ પ્રયોજક-પ્રયોજનાર-પ્રવર્તીવનાર અંશ-ભાગ છે; કારણ કે દોષાન્તરમાંથી—બીજા દોષમાંથી નિવૃત્તિ કરાવવી—પાછા વાળવું એવા તથાપ્રકારના ભાવથી જ મુનિની તેવી ઉપદેશપ્રવૃત્તિ હોય છે, અને તે પણ ‘ઉપાયાન્તર અભાવને લીધે’—‘ઉપાયાન્તરાભાવાત્’ હોય છે, અર્થાત્ તે દોષમાંથી પાછો વાળવાને દ્રવ્યસ્તવ શિવાય બીજો કોઈ ઉપાય છે નહિ એમ સમજીને ન છૂટકે તેવો ઉપદેશ તે લીએ છે.

અને ‘નાગભયથી પુત્રના ગર્ત્તમાંથી આકર્ષણના દષ્ટાંતથી આ ભાવનીય છે;’ સાપના ભયથી પુત્રને ગર્ત્તમાંથી—ખાડામાંથી ખેંચી કાઢવાના દષ્ટાંત પરથી આ ભાવન કરવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રકારે—કોઈ માતાએ પોતાના બહાલા બાળક નાગભયથી પુત્રને શણગારીને રમવા માટે ઘરમાંથી બહાર મોકલ્યો. ચપલ અને અણુસમજી બાળક તો રમતાં રમતાં એક ઊંડા ખડખડા ખાડામાં પેઠો. ઘણો વખત થયા છતાં પુત્ર પાછો આવ્યો નહિ, એટલે માતાને ચિંતા થતાં તેને આણવાને ત્યાં આવી, અને ખાડાની અંદર તેને દીકો; અને આણુઆણુ નજર કરી તો એક કોધાવિષ્ટ કુંકડા મારતો કાળો નાગ બાળકની પાછળ પડ્યો હતો. એટલે તત્ક્ષણ સમયસૂચકતા વાપરી તેણે બાળકનું ખાંવડું ઝાલીને તેને ખાડામાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો. આમ કરવામાં જોકે બાળકની ચામડી જરા છોલાણી, ઉઝરડા પડ્યા ને તેને પીડા થઈ, પણ તેને બચાવી લેવા માટે બીજો કોઈ છૂટકો નહિ હોવાથી તેમ શુદ્ધભાવથી કરવામાં માતાને લેશ પણ દોષ નથી; તે જ પ્રકારે બીજા કોઈ ઉપાયથી ગૃહસ્થને મહાસાવધમાંથી પાછા વાળવાનો સંભવ નહિ દેખતાં, સાધુ પોતે સર્વથા સાવધ ત્યજ્યા છતાં, ન છૂટકે ગૃહસ્થને દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ લીએ છે. તેમાં તે વત્સલ માતાની જેમ મહાપાપરૂપ ક્ષુધિધરથી ગૃહસ્થને બચાવી લેવાનો નિર્મલ આશય જ મુનિને છે; અર્થાત્ ગૃહસ્થને પાપમાં પ્રવર્તીવવાનો નહિ, પણ જેમ અને તેમ પાપથી નિવર્તીવવાનો જ પરિશુદ્ધ હેતુ જ સાધુને છે. એટલે તેવો દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશદાનમાં તેને દોષ નથી.

અને ‘તેથી એમ સાધુ આમ જ એના સંપાદનાર્થે કરતો અવિષય નથી;’ આમ— ઉક્ત પ્રકારે જ આ દ્રવ્યસ્તવના સંપાદન અર્થે એમ ઉપદેશપ્રવૃત્તિ કરતો સાધુ આ

દ્રવ્યસ્તવનો અવિષય નથી, અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવનો વિષય છે જ. માટે સાધુ દ્રવ્યસ્તવનો એટલે તેને પણ 'વચનપ્રમાણ્યને લીધે'—આગમના પ્રમાણ—અવિષય નથી પણાને લીધે દ્રવ્યસ્તવ ઘટે છે. શાને લીધે ? 'આમ જ ઇષ્ટ-સિદ્ધિને લીધે, અન્યથા અયોગને લીધે.' અર્થાત્ મુનિને પણ દ્રવ્યસ્તવનો અધિકાર છે એમ આગમમાં પણ જે ઇષ્ટ માનેલ છે તેની સિદ્ધિ આમ જ ઉક્ત પ્રકારે કરાવવું અને અનુમોદવું એ બન્ને પ્રકારથી હોય છે, નહિં તો તે દ્રવ્યસ્તવનો મુનિને યોગ જ ઘટે નહિં. આમ સાધુ પણ દ્રવ્યસ્તવનો વિષય છે.

અને શ્રાવક તો આ પૂજા-સત્કાર બન્નેનો વિષય છે જ, અને આરંભવંતને આ બન્ને ઔચિત્ય-આજ્ઞાઅમૃત યોગને લીધે ઉચિત છે, ઇ, યુક્તિથી પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૨ શ્રાવકસ્તુ સમ્પાદ્યન્નપ્યેતૌ ભાવાતિશયાત્ અધિકસમ્પાદનાર્થમાહ । ન તસ્યૈતયોઃ સન્તોષઃ, તદ્વર્મસ્ય તથાસ્વભાવત્વાત્ । જિનપૂજનસત્કારયોઃ કરણલાલસઃ સ્વલ્વાદ્યો દેશવિરતિપરિણામઃ ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારત્વેન ।

ઉચિતૌ ચારમ્ભિજ્ઞ પતૌ, સદારમ્ભરૂપત્વાત્, ઔચિત્યાજ્ઞાઽમૃતયોગાત્, અસદારમ્ભ-નિવૃત્તેઃ, અન્યથા તદયોગાદતિપ્રસન્નાદિતિ । ૨૪૧

પંક્તિકા—તદ્વર્મ ઇત્યાદિ. તદ્વર્મસ્ય—શ્રાવકધર્મના, તથાસ્વભાવત્વાત્—જિનપૂજા-સત્કારમાં આકાંક્ષાતિરેક થકી અસંતોષસ્વભાવપણાને લીધે. એ જ ભાવે છે—જિનપૂજાસત્કારયોઃ—ઉક્તરૂપ જિનપૂજા-સત્કારમાં, કરણલાલસ યથા—વિધાનલપટ જ,—સ્વલ્લુ—શબ્દના એવકાર અર્થપણાને લીધે, જે સચિત્તઆરંભવળ નામની અષ્ટમ પ્રતિમાના અભ્યાસથી પૂર્વકાલભાવી, દેશવિરતિપરિણામઃ—શ્રાવક અધ્યવસાય. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારત્વેન—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારપણા વડે કરીને. નિજ અવસ્થાના આનુરૂપથી જે પ્રવૃત્તિ-ચેષ્ટા તેના પ્રધાનપણાએ કરીને. ઔચિત્યને જ ભાવતાં કહ્યું—ઉચિતૌ ચ—અને ઉચિત છે, યોગ્ય છે, આરમ્ભિજ્ઞઃ—આરંભીને, તે જ પૃથિવી આદિ આરંભવંતને, પતૌ—આ બન્ને, પૂજા-સત્કાર, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સદારમ્ભરૂપત્વાત્—સત્—સુંદર,—જિનવિષયતાથી, આરમ્ભઃ—પૃથિવી આદિ ઉપમર્દ, તદ્રૂપત્વાદ્—તદ્રૂપપણાને લીધે. આરંભવિશેષ છતાં પણ આ બન્નેનું સદ્આરંભત્વ શી રીતે ? એમ આશંકીને કહ્યું—

આજ્ઞાઽમૃતયોગાત્—આજ્ઞાઅમૃત યોગને લીધે. આજ્ઞૈવ—આજ્ઞા જ, “જિનમ્ભવનં જિનવિમ્બં”—જિનભવન, જિનવિમ્બ ઇત્યાદિ આપ્તોપદેશરૂપા, અમૃતં—અમૃત,—અજરામરભાવકારિપણાને લીધે, તેન—તેથી, યોગાદ્—યોગને લીધે. આજ્ઞા પણ શું નિબંધને આમ છે ? એમ આશંકીને કહ્યું—અસદારમ્ભનિવૃત્તેઃ—અસતઃ—ઈદ્રિયાર્થવિષયતાથી અસત્—અસુંદર, આરંભસ્ય—આરંભની, તત્તો વા—વા તેનાથી જિનપૂજાદિકાલે નિવૃત્તિને લીધે. વારુ, તેની નિવૃત્તિ અન્યથા પણ થશે, એમ આશંકીને કહ્યું—અન્યથા—આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત પૂજા-સત્કાર છોડીને, તદયોગાત્—અસુંદર આરંભનિવૃત્તિના અયોગને લીધે. વિપક્ષમાં બાધા કહી—અતિપ્રસન્નાત્—પ્રકારાન્તરથી પણ અસદ્આરંભનિવૃત્તિના અભ્યુપગમે દૂતરમણુ-આદેહન આદિમાં પણ તેની પ્રાપ્તિથી અતિપ્રસંગને લીધે. इति—એમ, વાક્યસમાપ્તિમાં.

૧૨અર્થ:—શ્રાવક તો આ બન્ને (પૂજા-સત્કાર) સંપાદતો છતાં ભાવાતિશયને લીધે અધિક સંપાદનાર્થે (વિષય) કહ્યો છે; તેને આ બેમાં (પૂજા-સત્કારમાં) સંતોષ નથી, તદ્ધર્મના (શ્રાવકધર્મના) તથાસ્વભાવપણાને લીધે. ખરેખર! આદ્ય દેશવિરતિ પરિણામ જિનપૂજન-સત્કારમાં કરણલાલસ જ (હોય છે),—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારપણાએ કરીને.

અને આરંભીને આ બન્ને ઉચિત છે,—સદ્આરંભરૂપપણાને લીધે, ઔચિત્ય આજ્ઞા-અમૃતયોગને લીધે, અસદ્આરંભનિવૃત્તિને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે, અતિ-પ્રસંગને લીધે. ૨૪૧

વિવેચન

“ સજ્જનશું જે પ્રીતડીજી, છાની તે ન રખાય;

પરિમલ કસ્તૂરી તણોજી, મહીમાંહે મહકાય....

સોભાગી જિનશું લાગ્યો અવિહક રંગ.

આંગળીએ નવિ મેરૂ ઢંકાયે, છાખડીએ રવિ તેજ;

અંજલિમાં જિમ ગંગ ન માયે, મુજ મન તિમ પ્રભુ હેજ....સોભાગી. ”

શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘શ્રાવક તો આ બન્ને સંપાદતો છતાં ભાવાતિશયને લીધે અધિક સંપાદનાર્થે (વિષય) કહ્યો છે.’ અર્થાત્ સદ્ગુરુમુખે અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી જે ધર્મ કરે છે એવો ગૃહસ્થ શ્રાવક તો આ પૂજા-સત્કાર બન્ને સંપાદન કરે જ છે, છતાં શ્રાવકને પૂજા-સત્કાર ભાવાતિશય થકી અધિક અધિક ભાવના ઉદ્ભાસથી અધિક અધિક બા. માં સંતોષ નથી પૂજા-સત્કારના સંપાદન અર્થે એને પણ અત્રે તેનો વિષય કહ્યો છે. કારણ કે ‘ન તસ્યૈતયોઃ સંતોષઃ’ તેને આ બેમાં સંતોષ નથી, —તદ્ધર્મના તથાસ્વભાવપણાને લીધે.—‘તદ્ધર્મસ્ય તથાસ્વભાવત્વાત્’. અર્થાત્ આ પરમ પૂજાર્હ અર્હત પ્રભુની ભક્તિ માટે મહાર્ સર્વસ્વ ઓવારી નાંખું તોપણ ઓછું છે એવી ભાવના જે ભાવે છે એવા શ્રાવકને આ પૂજા-સત્કાર એ બેની બાબતમાં સંતોષ થતો નથી, એટલે અધિકાધિક પૂજા-સત્કારની તેની ભાવના અતૃપ્ત જ રહે છે, કારણકે તદ્ધર્મનો—તે શ્રાવકધર્મનો તથાસ્વભાવ જ—તથાપ્રકારનો સ્વભાવ જ એવો છે કે છલકાતી ભક્તિને લીધે તેને ભગવંતના તે પૂજા-સત્કાર બા. અસંતોષ જ રહ્યા કરે !

અને એટલે જ ‘આદ્ય દેશવિરતિ પરિણામ ખરેખર ! જિનપૂજન-સત્કારમાં કરણ-લાલસ જ હોય છે;’ સચિત્ત આરંભ વર્જનારી એવી શ્રાવકની આઠમી પ્રતિમાના અભ્યાસ પૂર્વેનો જે આદ્ય દેશવિરતિ પરિણામ-ભાવશ્રાવકનો ભાવ છે, તે ઔચિત્યપ્રવૃત્તિ જિન-પૂજા સત્કાર કરવાની બાબતમાં લાલસાવાળો—તીવ્ર ઈચ્છાવાળો જ હોય છે; અને એ પણ ‘ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારપણાએ કરીને તેમ હોય છે, અર્થાત્ પોતાની અવસ્થાને-દશાને ઉચિત એવી

પ્રવૃત્તિના પ્રધાનપણા વડે કરીને શ્રાવકને તેવા પ્રકારની પૂજા-સત્કાર પ્રવૃત્તિ કરવાનું ઔચિત્ય-ઉચિતપણું છે, તેવા પ્રકારે પૂજા-સત્કાર કરવા ઘટે છે, તેથી જ તે તેવા પ્રકારે કરણલાલસ હોય છે.

“જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ;

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને “જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે” ઇ. સુભાષિત અનુસાર જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે સમજવું ને ત્યાં ત્યાં તે તે આચરવું, તે આત્માર્થને ઉચિત છે, એમ ઔચિત્યનો-ઉચિતપણાનો સામાન્ય નિયમ છે. એટલે ઔચિત્ય આજ્ઞા-અમૃત યોગથી આરંભવાંતે આ બંને ઉચિત છે. ‘આરંભીને આ બંને ઉચિત છે.’ એટલે પૃથ્વી-જલ આદિ આરંભને સેવવાનું જેને અનિવાર્ય છે, એવા આરંભવાંત ગૃહસ્થને આ બંને પૂજા-સત્કાર ઉચિત છે, કરવા ઘટે છે. શાને લીધે ઉચિત છે? ‘સદ્આરંભરૂપપણાને લીધે;’ આ પૂજા-સત્કારનો વિષય જિન લગવાનું હોવાથી, તે અંગેનો આ પૃથ્વી-જલ આદિ આરંભ સત્-સુંદર છે, એટલે તેનું સત્આરંભપણું છે માટે.

હિંસામય આરંભ પોતે જ અસત્ છે, તો પછી આ પૂજા-સત્કારવિષયક આરંભનું સદ્આરંભરૂપપણું શાને લીધે? ‘ઔચિત્યાજ્ઞાઽમૃતયોગાત્’—‘ઔચિત્ય આજ્ઞા અમૃતયોગને લીધે.’ અર્થાત્ જિનલવન, જિનણિંબ આદિ કરાવવા શ્રાવકને ઉચિત છે એવી આપ્ત પુરુષના વચનરૂપ આગમની આજ્ઞા છે, અને તે જ તેના આરાધક જીવને અજરામર લાવરૂપ અમૃત પદ પમાડનારી હોવાથી ‘અમૃત’ છે, એટલે સત્પુરુષના આ આજ્ઞારૂપ અમૃતના યોગે કરીને પ્રસ્તુત આરંભ પણ સત્આરંભરૂપ બની જાય છે, માટે.

અને આ આજ્ઞા પણ આમ અમૃતરૂપ ‘અસદ્આરંભનિવૃત્તિને લીધે’ હોય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાર્થવિષયપણાને લીધે જે અસત્-અસુંદર આરંભ છે, તેમાંથી જિનપૂજાહિંસાકાળે નિવૃત્તિ હોય છે; એટલે હિંસાપ્રધાન પ્રવૃત્તિરૂપ અસત્ આરંભમાંથી નિવર્તીવી ભક્તિપ્રધાન સત્આરંભમાં પ્રવર્તીવતી હોવાથી આ શ્રાવકોચિત જિનઆજ્ઞા તેના આત્માને અમૃતરૂપ થઈ પડે છે.

અને આ આજ્ઞાઅમૃતના યોગ શિવાય ‘અન્યથા તેના અયોગને લીધે’—ખીબા કોઈ પ્રકારે તે અસત્આરંભનિવૃત્તિના અયોગને લીધે ગૃહસ્થ તે તે ઇન્દ્રિયાર્થવિષયી પાપમય પ્રવૃત્તિમાંથી વિરમે એ સંભવતું નથી. અને પ્રકારાન્તરથી અસત્-આરંભથી નિવૃત્તિ થાય એમ જો માનીએ તો ‘અતિપ્રસંગને લીધે’—જૂગાર રમવું; હિંચકા ખાવા વગેરે પ્રવૃત્તિમાં પણ તે અસત્આરંભનિવૃત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે! અને એ તો અનિષ્ટ છે, એટલે અસત્આરંભ છોડાવી સત્આરંભમાં જોડનાર આ ‘આજ્ઞા-અમૃત’ના યોગથી જ શ્રાવકને જિનપૂજા-સત્કારનું ઔચિત્ય-ઉચિતપણું પ્રતીત થાય છે.

આ પૂજા-સત્કાર બન્ને દ્રવ્યસ્તવ જ છે, ને તે દ્રવ્યસ્તવ પણ ભાવસ્તવના અંગરૂપ હોય તે જ ઇષ્ટ છે, તેનાથી અન્ય તો અપ્રધાન છે ને તે અભવ્યોને પણ હોય છે, એમ શાસ્ત્રીય મીમાંસા કરે છે—

૧૩ તથાહિ—

દ્રવ્યસ્તવ ઐવૈતૌ, સ ચ ભાવસ્તવાઙ્ગમિષ્ટઃ, તદન્યસ્યાપ્રધાનત્વાત્, તસ્યાભવ્યેષ્વપિ ભવાત્। અતઃ આજ્ઞયાઽસદારમ્મનિવૃત્તિરૂપ ઇવાયં સ્યાત્। ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપત્વેઽપ્યલ્પ-ભાવત્વાદ્ દ્રવ્યસ્તવઃ। ૨૪૨

૧૩ અર્થઃ—તે આ પ્રકારે—

આ બન્ને દ્રવ્યસ્તવ છે, અને તે (દ્રવ્યસ્તવ) ભાવસ્તવનું અંગ એવું ઇષ્ટ છે,— તદન્યોતું અપ્રધાનપણું છે માટે, તેના અભવ્યોમાં પણ ભાવ છે માટે. એટલા માટે આજ્ઞાથી અસદારભનિવૃત્તિરૂપ જ એવું આ હોય. ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપપણું સતે પણ અલ્પભાવપણાને લીધે (આ) દ્રવ્યસ્તવ છે. ૨૪૨

વિવેચન

“દ્રવ્યથી પૂજા રે કારણ ભાવનું રે, ભાવ પ્રશસ્ત ને શુદ્ધ;

પરમ ઇષ્ટ વાદહા ત્રિભુવન ધણી રે, વાસુપૂત્ય સ્વયંબુદ્ધ....

પૂજના તો કીજે રે, ખારમા જિન તણી રે.”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

આમ શ્રાવકને ઉચિત એવા ‘આ બન્ને દ્રવ્યસ્તવ છે; આ પૂજા-સત્કાર બન્ને બાહ્ય પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી દ્રવ્યસ્તવ છે. “આત્મભાવ તે ભાવ, દ્રવ્ય પદ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ

પંક્તિકા—ઔચિત્ય જ પુનઃ વિશેષથી ભાવતાં કહ્યું—તથાહિ—તે આ પ્રકારે—દ્રવ્યસ્તવઃ—દ્રવ્યસ્તવ, ઐવૈતૌ—આ બન્ને, પૂજા-સત્કાર, તેથી શું? તે માટે કહ્યું—ભાવસ્તવાઙ્ગ—ભાવસ્તવઅંગ, શુદ્ધ સાધુભાવનું નિયંત્રન, ઇષ્ટઃ—ઇષ્ટ છે, અભિમત છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદન્યસ્ય—તેનાથી અન્યના, ભાવસ્તવના અનંગના, અપ્રધાનત્વાદ્—અપ્રધાનપણાને લીધે, અનાદરણીયપણાને લીધે. કયા કારણથી? તસ્ય—તેના, અપ્રધાનના, અભવ્યેષ્વપિ—અભવ્યોમાં પણ, પુનઃ ઇતરોમાં તો પૂછવું જ શું? ભવાત્—સત્ત્વને લીધે, અને તે થકી કોઈ પ્રકૃત સિદ્ધિ નથી. અતઃ—એટલા માટે, અન્યના અપ્રાધાન્યરૂપ હેતુને લીધે, આજ્ઞયા—આજ્ઞાથી, આપ્તઉપદેશથી, અસદારમ્મનિવૃત્તિરૂપ ઇવ—અસદારમ્માદ્—ઉક્તરૂપ અસદ્ આરંભમાંથી, તસ્ય વા—વા તેની, યા—જે, નિવૃત્તિઃ—ઉપરમ, તદ્ગુણ ઇવ—તદ્ગુણ જ, નહિ કે પુનઃ અન્ય બહુલોકપ્રસિદ્ધ, અયં—આ, શાસ્ત્રવિદિત દ્રવ્યસ્તવ, સ્યાદ્—હોય.

શંકા—તે ભાવસ્તવ કેમ ન હોય?—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપપણાને લીધે, સાધુધર્મની જેમ. એમ આશંકીને કહ્યું—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપત્વેઽપિ—શ્રાવક અવસ્થાને યોગ્ય વ્યાપારસ્વભાવતા સતે પણ, તો પછી તેના અભાવે તો પૂછવું જ શું? અલ્પભાવત્વાત્—અલ્પભાવપણાને લીધે, તુચ્છ શુભ-પરિણામપણાને લીધે, દ્રવ્યસ્તવઃ—પૂજા-સત્કાર એ બન્ને દ્રવ્યસ્તવ છે.

આ બંને દ્રવ્યસ્તવરૂપ છે ને તે ભાવસ્તવનું અંગ હોય તે ઇષ્ટ છે. નિર્સર્ગો” (દેવચંદ્રણ). પરભાવમાં નિષ્કામ એવી પ્રભુ સાથે અલેહ થવાની ઇચ્છા તે ભાવ છે, અને વંદન, નમન, અર્ચન, શુભાશ્રમ આદિ દ્રવ્યસ્તવ છે; ‘અને તે ભાવસ્તવનું અંગ એવું ઇષ્ટ છે,’ સ ચ ભાવસ્તવાદ્ગમિષ્ટ—તે દ્રવ્યસ્તવ પણ જે ભાવસ્તવનું અંગ હોય, શુદ્ધ આત્મભાવનું નિર્બંધન-કારણ હોય, તે દ્રવ્યસ્તવ જ શાસ્ત્રકારોએ ઇષ્ટ માનેલું છે. અર્થાત્ જે દ્રવ્યથી ભાવ ઉપજે એવું દ્રવ્યસ્તવ જ મુમુક્ષુઓએ ઇચ્છવા યોગ્ય એવું ઇષ્ટ હોવાથી, જ્ઞાની પુરુષોએ તેને જ ઇષ્ટ ગણી સંમત કરેલું છે.

દ્રવ્યસેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી શુભ આશ્રમો;

ભાવ અલેહ થવાની ઇષ્ટા, પરભાવે નિઃકામો.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

એમ શાને લીધે? ‘તદન્યતા અપ્રધાનપણાને લીધે, ‘તદન્યસ્યાપ્રધાનત્વાત્’—તે ભાવસ્તવના અંગરૂપ દ્રવ્યસ્તવથી અન્ય પ્રકારના દ્રવ્યસ્તવનું અપ્રધાનપણું છે માટે. અર્થાત્ જે દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવનું કારણ થતું નથી, જે દ્રવ્યથી પ્રધાન દ્રવ્ય આત્મભાવરૂપ ભાવ ઉપજતો નથી, તે દ્રવ્ય ‘અપ્રધાન’ દ્રવ્ય કહેવાય ને અપ્રધાન દ્રવ્ય છે. અને એટલા માટે જ દ્રવ્યના પ્રધાન અને અપ્રધાન એમ બે પ્રકાર મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ શ્રી પંચાશક શાસ્ત્રમાં સ્ફુટપણે વિસ્તારથી દર્શાવ્યા છે. તેમાં ભાવ ઉપજાવવાનું યોગ્યપણું જેમાં છે તે પ્રધાન દ્રવ્ય છે; અને તેવું યોગ્યપણું જેમાં નથી તે તથારૂપ ભાવવિહીન એવું અપ્રધાન દ્રવ્ય છે. જેમકે—જેમાં સાધુપણું પામવાનું યોગ્યપણું છે એવો સાચો ભાવશ્રાવક તે દ્રવ્યસાધુ છે,—આ ‘પ્રધાન’ દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે; અને આચાર્યમાં વા સાધુમાં હોવા યોગ્ય તથારૂપ આચાર્ય—સાધુના શુભ-ભાવ જેમાં નથી તે દ્રવ્યઆચાર્ય, દ્રવ્યસાધુ છે,—આ ‘અપ્રધાન’ દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ સમજ શકાય છે કે જે દ્રવ્યસ્તવ, ભાવસ્તવનું કારણ થતું નથી, જે દ્રવ્યપૂર્ણ આત્મામાં તથા પ્રકારનો ભાવ ઉપજાવવાનું નિમિત્ત બનતી નથી, તે અપ્રધાન દ્રવ્યરૂપ છે; એટલે જ જે દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવના અંગરૂપ નથી થતું, તેનું અહીં અપ્રધાનપણું કહ્યું છે, અને તે ‘તેના અલબ્યોમાં પણ ભાવને લીધે’ ‘તસ્યામવ્યેષ્વપિ ભાવાત્’ યથાર્થ જ કહ્યું છે. અર્થાત્ અલબ્યોને પણ આ અપ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ હોય છે; અને પ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ તો અપુનર્બંધકાદિ દશાવાળા હ્યુકર્મિ, મંદકષાયી, મંદવિષયી, સાચા મુમુક્ષુ આત્માથીને જ હોય છે. એટલે જ પ્રધાન દ્રવ્યને જ પ્રધાન-મુખ્ય માની જ્ઞાનીઓએ ઇષ્ટ-આદરણીય-પ્રશસ્ત ભાખ્યું છે, અને આ અપ્રધાન દ્રવ્યને અપ્રધાન-ગૌણ ગણી અનિષ્ટ-અનાદરણીય-અપ્રશસ્ત કહ્યું છે.

અને ‘એટલા માટે જ આજ્ઞાથી અસહારંભનિવૃત્તિરૂપ જ એવું આ હોય.’ અર્થાત્ ઉક્ત અપ્રધાન દ્રવ્યનું અપ્રધાનપણું છે એટલા માટે જ, પરમાર્થે વિશ્વસનીય

એવા આપ્ત સત્પુરુષની આજ્ઞા થકી જે અસત્-આરંભમાંથી આજ્ઞાથકી અસદ્- નિવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યસ્તવ છે, તે જ ભાવસ્તવના અંગરૂપ હોઈ શાસ્ત્ર- આરંભનિવૃત્તિરૂપ જ વિહિત એવું ઇષ્ટ દ્રવ્યસ્તવ છે; નહિં કે ગતાનુગતિક ગાઢરીઆ આ દ્રવ્યસ્તવ પ્રવાહ જેવા લોકોથી લૌકિક રીતે કરાતું દ્રવ્યસ્તવ. તાત્પર્ય કે ભાવના સ્પર્શ કે સ્કુરણા વિનાનું જે અપ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ લોકો લૌકિક રીતે કરે છે, તે શાસ્ત્રસંમત નથી; પણ જે ભાવના અનુસંધાનવાળું, ભાવ ઉપજાવનારું એવું આજ્ઞાનુસાર પ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ સાચા મુમુક્ષુ આત્માથી ભવ્યજનો અલૌકિક રીતે આત્માથી આદરે છે, તે જ શાસ્ત્રસંમત છે.

અત્રે પ્રશ્ન થવો સંભવે છે કે—આ દ્રવ્યસ્તવ સાધુધર્મની જેમ ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપ છતાં તેને ભાવસ્તવ કેમ ન કહ્યું? દ્રવ્યસ્તવ કેમ કહ્યું? તેના સમાધાનાર્થે અત્રે ઉત્તર આપ્યો કે ‘ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપપણું સતે પણ અદ્વૈતભાવપણાને લીધે અદ્વૈતભાવપણાને દ્રવ્યસ્તવ છે.’ અર્થાત્ શ્રાવકની દશાને ઉચિત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ હોવા લીધે દ્રવ્યસ્તવ છતાં, અતિમહત્ એવા સાધુભાવની અપેક્ષાએ તેનું અદ્વૈતભાવપણું— તુચ્છ શુભપરિણામપણું છે, એટલા માટે જ તેને દ્રવ્યસ્તવ કહ્યું છે; તો પછી ઉચિત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપપણા અભાવે તો તેના દ્રવ્યસ્તવપણા માટે પૂછવું જ શું? ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે.

“મુનિસુવ્રત પ્રભુ પ્રભુતા લીના, આતમ સંપત્તિ ભાસન પીના;
આણારંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીજે....લીટો દરિશણુ શ્રી પ્રભુજનો.”
—શ્રીદેવચંદ્રજી

આ દ્રવ્યસ્તવ રૂપઉદાહરણથી ગુણકારી છે, પણ આવું ન હોય તે ઇષ્ટફલસિદ્ધિનું કારણ નથી, પરંતુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત જ કારણ છે, એ સ્પષ્ટ કરી; સાધુ-શ્રાવક બન્નેય આ પૂર્ણ-સત્કારના વિષય છે એમ પ્રસ્તુત સમાધાન ઉપસાદરે છે—

૧૪ ગુણાય ચાર્યં કૂપોદાહરણેન, ન ચૈતદપ્યનીદશં ઇષ્ટફલસિદ્ધયે, કિં ત્વાજ્ઞામૃતયુક્તમેવ, સ્થાને વિધિપ્રવૃત્તેરિતિ સમ્યગાલોચનીયમેતત્ ।

તદેવમનયોઃ સાધુશ્રાવકાવેવ વિષય ઇત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥ ૨૪૩.

૧૪ અર્થઃ—અને આ (દ્રવ્યસ્તવ) રૂપના ઉદાહરણથી ગુણાર્થે છે; અને એ (કૂપોદાહરણ) પણ અનીદશ (આવું ન હોય તે) ઇષ્ટ ફલસિદ્ધિ અર્થે નથી, કિંતુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત જ, —સ્થાને વિધિપ્રવૃત્તિને લીધે. એમ આ સમ્યક્ આલોચનીય છે.

તેથી એમ આ બન્નેના સાધુ અને શ્રાવક જ વિષય છે. એટલે પ્રસંગથી સમુચ્ચ ૧૨૪૩

વિવેચન

“ જિનગુણ અમૃતપાનથી રે....મન. અમૃત ક્રિયા સુપસાયરે....લવિ.

અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે. આતમ અમૃત યાય રે લવિ૦ ”—શ્રી દેવચંદ્ર૦

તો પછી આમ અલ્પભાવપણાને લીધે આ દ્રવ્યસ્તવ ગૃહસ્થોને અક્રિયત્વરૂપ-નકારું થઈ પડશે, એવી આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—‘ગુણાય ચાયં કૃપોદાહરણેન’—‘અને કૃપના ઉદાહરણથી આ (દ્રવ્યસ્તવ) ગુણાર્થે છે; કૃવાના દેખાતે આ પૂજાદિરૂપ દ્રવ્યસ્તવ કંઈક સદોષ છતાં વિશિષ્ટ શુભ ભાવના હેતુપણાને લીધે તેના અધિકારીને ગુણકારી-ઉપકારી છે. અર્થાત્ કૃવેા ખોદવામાં શ્રમ ઉપજે, તરસ લાગે, કાદવથી શરીર ખરડાય એ વગેરે દોષ હોય છે, તથાપિ જ્યારે પાણી નીકળે છે ત્યારે આ દોષો દૂર થઈ તે કૃવાનું ખોદવું લેખે લાગે છે અને સ્વ-પરની તરસ છીપાવી તે સર્વને આનંદનું કારણ બની ઉપકારી થઈ પડે છે. તેમ આ પૂજાદિ દ્રવ્યસ્તવમાં પણ કિંચિત્ હિંસાદિ આરંભ હોય છે, પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-વનસ્પતિકાય આદિનો ઉપમર્દ ઉપજે છે, એ વગેરે દોષો હોય છે; તથાપિ તેના નિમિત્તે લક્ષિતભાવ પર ચઢતાં શુભ પ્રશસ્ત ભાવ ઉદ્ભવે છે, એટલે તે અલ્પ આરંભ દોષ દૂર થઈ તે શુભભાવ વડે કરીને અશુભ કર્મની

પણિકા—એમ ત્યારે અલ્પભાવપણાને લીધે જ આ (દ્રવ્યસ્તવ) ગૃહીઓને અક્રિયત્વરૂપ છે, એમ આશંકાને કહ્યું—ગુણાય ચ—અને ગુણાર્થે, ઉપકારાર્થે, અર્ચ—આ, દ્રવ્યસ્તવ. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—કૃપોદાહરણેન—કૃપનાં ઉદાહરણથી, અવરજ્ઞાતથી. અને અંહી આમ સાધનપ્રયોગ છે—

કિંચિત્ સદોષ છતાં પણ પૂજાદિ અધિકારીને ગુણકર છે,—વિશિષ્ટ શુભભાવના હેતુપણાને લીધે. જે વિશિષ્ટ શુભ ભાવનું હેતુભૂત છે, તે ગુણકર દષ્ટ છે,—જેમ કૃપખનન; અને યતનાથી પૂજાદિ વિશિષ્ટ શુભ ભાવનો હેતુ છે, તેથી ગુણકર છે. કૃપખનન પક્ષમાં તૃષ્ણાદિના વ્યુદાસથી આનંદાદિની પ્રાપ્તિ તે શુભ ભાવ છે. આ કહેવાનું થયું—જેમ કૃપખનન શ્રમ-તૃષ્ણા-કર્દમઉપલેપ આદિ દોષથી દુષ્ટ છતાં પણ જલઉત્પત્તિ થયે અનન્તરોક્ત દોષોને દૂર કરી યથાકાલે સ્વઉપકારાર્થે વા પરોપકારાર્થે હોય છે, એમ પૂજાદિક પણ આરંભદોષને દૂર કરી શુભ અધ્યવસાયના ઉત્પાદન વડે અશુભ કર્મનિર્જરણ ને પુણ્યખન્ધનું કારણ હોય છે. દષ્ટાન્તની શુદ્ધિ અર્થે કહ્યું—

ન ચ—ન જ, ઇતદપિ—એ પણ, કૃપઉદાહરણ પણ, અનીદશમ્—આવું ન હોય તે, ઉદાહરણીય બહુગુણવાળા દ્રવ્યસ્તવથી વિસદશ,—યથાકથંચિત્ (જેમ તેમ) ખનનપ્રવૃત્તિથી, ફલ્લ-સિદ્ધયે—ફલ્લ—ઈષ્ટફલ,—આરંભીઓનું બહુગુણજ્ઞાપન, તત્ત્સિદ્ધયે—તેની સિદ્ધિ અર્થે હોય છે,—દાષ્ટાન્તિકથી વૈધર્મ્યને લીધે. જેમ હોય તેમ કહ્યું—

કિન્તુ—કિંતુ, આજ્ઞામૃતયુક્તમેવ—આજ્ઞાઅમૃતથી યુક્ત જ, આજ્ઞૈવ અમૃતં—આજ્ઞા જ તે અમૃત,—પરમ સ્વાસ્થ્યકારિપણાને લીધે, તે આજ્ઞામૃતં—આજ્ઞામૃત, તદ્યુક્તમેવ—તેથી યુક્ત જ, તેથી સંબંધવાળું જ. તે આ પ્રકારે,—મહત્ એવી પિપાસાદિ આપદ્માં કૃપખનનથી સુખતર અન્ય ઉપાયથી વિમલ જલના અસંભવે, નિશ્ચિત સ્વાદુ શીત સ્વચ્છ જલવાળી ભૂમિમાં અન્ય ઉપાયના પરિહારથી કૃપખનન ઉચિત છે,—તેના જ ત્યારે બહુગુણપણાને લીધે. અને આમ જ ખાત શાસ્ત્રકારની આજ્ઞા છે. આ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સ્થાને—સ્થાને, દ્રવ્યસ્તવાદિમાં અને કૃપખનનાદિ ઉપકારીમાં, વિધિપ્રવૃત્તે—વિધિપ્રવૃત્તિને લીધે. ઔચિત્યપ્રવૃત્તિને લીધે, અન્યથા તે થકી પણ અપાય ભાવને લીધે.

નિર્જરા અને શુભ કર્મનો અનુબંધ હોય છે, અને આમ તે પૂર્ણદિ દ્રવ્યસ્તવ પૂજક ભક્તજનને ગુણુકારી-ઉપકારી થઈ પડે છે.

આમ અત્રે આ કૂપઉદ્ઘાટરણ ઘટે છે ‘અને એ પણ અનીદશ ફલિસિદ્ધિ અર્થે નથી’—‘ન ચૈતદપ્યનીદશં ફલ્લસિદ્ધયે’. આ કૂપઉદ્ઘાટરણ જે અનીદશ-આવું ન હોય તે, એટલે કે ઉદ્ઘાટરણીય બહુગુણવાળા દ્રવ્યસ્તવથી વિસદશ’—

આવું ન હોય બ્રહ્મા પ્રકારનું હોય તે, ઇષ્ટફલસિદ્ધિનું કારણ નથી. અર્થાત્ તન્નસ-
તે ફલસિદ્ધિનું નિષ્ણાત જાણુકાર પુરુષની આજ્ઞા-સૂચના અનુસાર ઉચિત ભૂમિમાં
કારણ નથી ખોદવારૂપ ઔચિત્ય-ઉચિતપણું જ્યાં જળવાતું નથી, અને સ્વચ્છંદે

ફાવે તેમ જ્યાં ત્યાં જેમ તેમ ભૂમિ ખોદવામાં આવે છે, તે કૂપ-

ખનન જેમ જલપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ કરનારું થતું નથી; તેમ જ્ઞાની સત્પુરુષની

આજ્ઞાનુસાર અસદ્દ્યારભથી નિવૃત્તિરૂપ ઔચિત્ય જ્યાં જળવાતું નથી અને સ્વચ્છંદે ફાવે

તેમ જ્યાં ત્યાં જેમ તેમ ક્રિયાજડપણે પૂર્ણદિ કરવામાં આવે છે, તે દ્રવ્યસ્તવ પણ

ભાવ-જલરૂપ ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ સમર્પનારું થતું નથી;

પણ આજ્ઞા- ‘કિન્તુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્તમેવ’—‘કિન્તુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત જ’

અમૃતયુક્ત જ સિદ્ધિ અર્થે થાય છે. અર્થાત્ તૃષા વગેરે મોટી આફત આવી પડે

સિદ્ધિનું કારણ છે ને કૂવો ખોદવા શિવાય બીજી કોઈ રીતે પાણી મળે એમ ન હોય,

ત્યારે અમુક જગ્યાએ ભૂમિ ખોદવાથી (Tapping) મીઠું

સ્વચ્છ જલ નીકળશે એમ ખાત શાસ્ત્રના (Geology) તન્નસની આજ્ઞા-સૂચનાનુસાર તે

સ્થળે ખોદવામાં આવે, તો આમ આજ્ઞાઅમૃતના યોગે જલપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ

અવશ્ય થાય છે. તેમ ભવતૃષ્ણારૂપ આ મોટી આફત આવી પડી છે ને ભક્તિરૂપ

કૂવો ખોદવા શિવાય બીજી કોઈ રીતે ભવતૃષા છીપાવનારું ભાવજલ મળે એમ નથી;

એટલે અસદ્દ્યારભથી નિવૃત્તિ કરી, આ આ પ્રકારે જનપૂર્ણદિ દ્રવ્યસ્તવરૂપ ઉચિત

પ્રવૃત્તિ કરશેતો ભાવ-જલ નીકળશે, એમ જ્ઞાની સત્પુરુષની આજ્ઞાનુસાર જો તથારૂપ

ભક્તિપ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તો આમ આજ્ઞાઅમૃતના યોગે ભાવજલરૂપ ઇષ્ટફલની સિદ્ધિ

અવશ્ય થાય છે.

અને આમ તે ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ અર્થે થાય છે તે ‘સ્થાને વિધિ પ્રવૃત્તિ થકી’

થાય છે, ‘સ્થાને વિધિપ્રવૃત્તે:’. અર્થાત્ યથાયોગ્ય સ્થાને સુવિહિત તન્નજે દર્શાવેલી

વિધિ પ્રમાણે આજ્ઞાઅમૃતના યોગે કૂવો ખોદવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં તૃષાદિ હરનારું અમૃત

જેવું મીઠું જલ નીકળે છે; તેમ શ્રાવકની ભૂમિકારૂપ યથાયોગ્ય સ્થાને સુવિહિત જ્ઞાની-

પુરુષોએ વિહિત કરેલી વિધિ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્તવરૂપ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરતાં, જ્ઞાની ભગવાનની

આજ્ઞારૂપ અમૃતના યોગે ભવતૃષ્ણા હરનારું ભાવઅમૃતરૂપ મિષ્ટ જલ પ્રવહે છે. ‘એમ આ

સમ્યક્ આલોચનીય છે.—એવા પ્રકારે કૂપદષ્ટાંત પરથી ફલિત થતો ભાવ સમ્યક્ષણે વિચારવા

યોગ્ય છે.

અને ‘તેથી એમ આ બન્નેના સાધુ અને શ્રાવક વિષય છે’ એમ આ ઉપરથી

સિદ્ધ થયું. પ્રસંગથી બસ થયું !

સન્માનપ્રત્યયે, બોધિલાભપ્રત્યયે, અને નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે એ પદોનો પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

૧૨ તથા ‘સન્માણવત્તિયાપ’ત્તિ—સન્માનપ્રત્યય—સન્માનનિમિત્ત, સ્તુત્યાદિગુણોત્તતિકરણ સન્માન; તથા માનસઃ પ્રીતિવિશેષ इत्यन्ये ।

અથ વન્દનપૂજનસત્કારસન્માનાઃ કિંનિમિત્તમિત્યત આહ—‘વોહિલાભવત્તિયાપ’—વોહિલાભપ્રત્યય—વોહિલાભનિમિત્ત । જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિર્વોહિલાભોઽભિધીયતે ।

અથ વોહિલાભ એવું કિં નિમિત્તમિત્યત આહ—‘નિરુવસર્ગવત્તિયાપ’—નિરુપસર્ગ-પ્રત્યય, નિરુપસર્ગનિમિત્ત । નિરુપસર્ગો—મોક્ષઃ જન્માદ્યુપસર્ગોભાવેન ॥ ૨૪૪

૧૫ અર્થઃ—તથા—સન્માણવત્તિયાપ—સન્માનપ્રત્યય—સન્માન પ્રત્યયે, સન્માનનિમિત્તે, સ્તુતિઆદિ વડે ગુણનું ઉન્નતિકરણ તે સન્માન; તથા પ્રકારનો માનસ પ્રીતિવિશેષ એમ અન્યો કહે છે.

હવે વન્દન-પૂજન-સત્કાર-સન્માન શું નિમિત્તે છે? એટલા માટે કહ્યું વોહિલાભ-વત્તિયાપ—વોહિલાભપ્રત્યય—બોધિલાભપ્રત્યયે, બોધિલાભ નિમિત્તે. જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિલાભ કહેવાય છે.

હવે બોધિલાભ જ શું નિમિત્તે? તે માટે કહ્યું—નિરુવસર્ગવત્તિયાપ—નિરુપસર્ગ-પ્રત્યય—નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે, નિરુપસર્ગ નિમિત્તે. નિરુપસર્ગ તે મોક્ષ,—જન્માદિ ઉપસર્ગના અભાવથી. ૨૪૪

વિવેચન

“ત્રિકરણયોગ પ્રશંસના, ગુણસ્તવના રંગ;
વંદન પૂજન ભાવના, નિજ પાવના અંગ....
ચંદ્રબાહુ જિન સેવનાં ભવનાશિની એહ.”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

તેમજ—‘સન્માણવત્તિયાપ’—સન્માનપ્રત્યય—સન્માનપ્રત્યયે, સન્માનનિમિત્તે આ કાથોત્સર્ગ કડં છું એમ સંબંધ છે—અર્થાત્ આ જે કાથોત્સર્ગ કડં છું તેથી તે સન્માનનું ફલ પણ મને પ્રાપ્ત હો! એમ ભાવ છે. ‘સ્તુતિ આદિથી ગુણનું સન્માન ઉન્નતિકરણ તે સન્માન; તથા પ્રકારનો માનસ પ્રીતિવિશેષ એમ અન્યો કહે છે.’ જેવા છે તેવા યથાભૂત ગુણના સંકીર્તનરૂપ સ્તુતિ આદિ વડે કરીને ભગવંતના ગુણનું ગુણગૌરવ બહુમાન કરવું; મહિમા વધારવો, પ્રભાવના કરવી, આદરશીલ્ય દાખવવો તે સન્માન; અથવા બીજાઓના અભિપ્રાયે સન્માન એટલે તેવા પ્રકારનો માનસ પ્રીતિવિશેષ, ચિત્તપ્રસન્નતારૂપ પ્રકુલ ભાવ, પ્રભુપ્રત્યે ગુણપ્રમોદજન્ય અન્તઃકરણનો પ્રેમ. પ્રભુપ્રત્યેનો આ ગુણપ્રેમ વેધક રસ જેવો છે,—જેથી કરીને રસવેધિત હોઈ સુવર્ણ બને છે, તેમ પ્રભુના ગુણપ્રેમરસથી વેધાયેલો આત્મા પ્રભુ બને છે. આવા અપૂર્વ ગુણપ્રેમરસથી જેનો આત્મા હાડોહાડ રંગાયેલો હોતો એવા ભાવિતાત્મા ભક્ત કવિ મહાત્મા દેવચંદ્રભ અપૂર્વ આત્મનિશ્ચયથી ગન્યા છે કે—

“જિન ભક્તિરત ચિત્તને રે....મન. વેધક રસ ગુણપ્રેમ રે....ભવિ.”

સેવક જિન પદ પામશે રે....મન રસવેધિત અથ જેમ રે....ભવિ.”

આ ‘વન્દન-પૂજન-સત્કાર-સન્માન શું નિમિત્તે છે ? એટલા માટે કહ્યું-‘વોહિલામ-વત્તિયાપ-વોધિલામપ્રત્યય’ ‘યોધિલાલ પ્રત્યયે’ યોધિલાલ નિમિત્તે. અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યનું આલંબન પણ લાવધર્મની શ્રેણીએ ચઢવા માટે છે, એટલે વન્દનાદિ આ વન્દનાદિ દ્રવ્યસ્તવનુ પ્રયોજન પણ આત્મલાવરૂપ યોધિલાલની પ્રાપ્તિ થાય એ જ છે. ‘જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે યોધિલાલ કહેવાય છે.’ શુદ્ધ આત્મારૂપ જિન લગવાન જેવા પ્રણેતા-પ્રકૃષ્ટ નેતાએ જે સ્વયં આચરણ કરી પ્રણીત-પ્રકૃષ્ટપણે નીત (Led) કર્યો છે, એવા જ્ઞાન-દર્શનમય શુદ્ધ આત્મસ્વલાવરૂપ ધર્મમાં વર્તવારૂપ ચારિત્રધર્મની અર્થાત્ રત્નત્રયીરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી તે યોધિલાલ છે; અને આ યોધિલાલરૂપ ધર્મનું બીજરૂપ-મૂળભૂત સમ્યગ્દર્શન છે, એટલે તે યોધિબીજરૂપ સમ્યગ્દર્શન પણ ‘યોધિ’ કહેવાય છે, તેથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ એ પણ યોધિલાલ છે.

હવે આ યોધિલાલ જ શું નિમિત્તે ? તે માટે કહ્યું-‘નિરુપસર્ગવત્તિયાપ’-નિરુપસર્ગપ્રત્યય ‘નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે’ નિરુપસર્ગ નિમિત્તે. નિરુપસર્ગ તે મોક્ષ.—જન્મમાદિ ઉપસર્ગના અભાવે.’ અર્થાત્ આ યોધિલાલનું પ્રયોજન પણ નિરુપસર્ગ એવો મોક્ષ જ છે. જન્મ-જરા-મરણાદિ ઉપસર્ગનો-આધાઓનો-હિરાનગતીઓનો મોક્ષમાં અભાવ હોવાથી મોક્ષને જ ‘નિરુપસર્ગ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. જિનપ્રણીત રત્નત્રયી ધર્મરૂપ યોધિલાલની પ્રાપ્તિનું ફલ નિરુપસર્ગ મોક્ષ છે, એટલે પ્રસ્તુત યોધિલાલ પણ મોક્ષને અર્થે જ છે. આમ છેવટ મોક્ષને અર્થે જ આ વન્દનાદિ અનુષ્ઠાન મુમુક્ષુ આત્માથી કરે છે એમ ભાવ છે.

સાધુ અને શ્રાવકને યોધિલાલ છે જ, તે તન્નિમિત્ત નિરુપસર્ગ પણ ધ્યેયવાની જરૂર નથી, તો પછી તે પ્રત્યય કેમ કહ્યું ? એ આશંકાનું સમાધાન કરે છે—

૧૬ આહ—સાધુશ્રાવકયોર્વોધિલામોઽસ્ત્યેવ, કથં તત્પ્રત્યયં, સિદ્ધસ્યાસાધ્યત્વાત્ । પર્વં તન્નિમિત્તો નિરુપસર્ગોઽપિ તથાઽનભિલષણીય એવેતિ કિમર્થમનયોરુપન્યાસ इति ? ।

उच्यते—क्लिष्टकर्मोदयवज्ञेन वोधिलाभस्य प्रतिपातसम्भवाज्जन्मान्तरेऽपि तदर्थित्वसिद्धेः । निरुपसर्गस्यापि तदायत्तत्वात् सम्भवत्येवं भावातिशयेन रक्षणमित्येतदर्थमनयोरुपन्यासः । न चाप्राप्तप्राप्तावेवेह प्रार्थना, प्राप्तभ्रष्टस्यापि प्रयत्नप्राप्यत्वात् । क्षायिकसम्यग्दृष्ट्य-पेक्षयाऽप्यक्षेपफलसाधकवोधिલાभापेक्षयैवमुपन्यासः॥ ૨૪૬

૧૬ અર્થ—સાધુ અને શ્રાવકને યોધિલાલ છે જ, તત્પ્રત્યયે કેમ ?—સિદ્ધતું અસાધ્યપણું છે માટે. એમ તન્નિમિત્તવાળો નિરુપસર્ગ પણ તથાપ્રકારે અનભિલષણીય જ છે. એટલા માટે શું અર્થે આ બન્નેનો ઉપન્યાસ છે ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—ક્ષિપ્ત કર્મના ઉદય વશે યોધિલાલના પ્રતિપાત-સંભવથી જન્માન્તરે પણ તેના અર્થિત્વની સિદ્ધિ છે માટે; નિરુપસર્ગનું પણ તદાયત્તપણું છે માટે, એમ ભાવાતિશયથી રક્ષણ સંભવે છે, એટલા માટે એ અર્થે આ બન્નેનો ઉપન્યાસ છે. અને અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિમાં જ અહીં પ્રાર્થના નથી, પ્રાપ્તથી બ્રહ્મનું પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્તપણું છે માટે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિની અપેક્ષાએ પણ અક્ષેપફલસાધક યોધિલાલની અપેક્ષાએ એમ ઉપન્યાસ છે. ૨૪૫

વિવેચન

“વાચક હો પ્રભુ ! વાચક યશ તુમ દાસ, વિનવે હો પ્રભુ ! વિનવે અલિનંદન ! સુણોળ; કંઈયે હો પ્રભુ કંઈયે મ દેશો છેહ, દેજો હો પ્રભુ દેજો સુખ દરિશણ તણોળ.”

—શ્રી યશોવિજયજી

અત્રે શંકા થીવી સંભવે છે કે—જે સાચો સાધુગુણસંપન્ન ભાવસાધુ છે તેને, અને જે સાચો શ્રાવકગુણસંપન્ન ભાવશ્રાવક છે તેને તો આ યોધિલાલ છે જ, તો પછી તે

‘યોધિલાલ પ્રત્યયે’ એમ કેમ કહ્યું ? કારણ કે જે સિદ્ધ થઈ

યોધિલાલપ્રત્યયે ચૂક્યું છે તેનું સાધવાપણું રહ્યું નથી, અને તે યોધિલાલ જેનું કેમ કહ્યું ? નિમિત્ત-કારણ છે, એવો નિરુપસર્ગ મોક્ષ પણ તેનું કાર્ય હોઈ

તે યોધિલાલના ક્ષણરૂપે અવશ્ય મળશે જ, એટલે તેવા પ્રકારે તેની પણ અભિલાષા-ધૃત્તિ કરવાની રહેતી નથી. તો પછી યોધિલાલપ્રત્યયે અને નિરુપસર્ગપ્રત્યયે એ બે પદ શા માટે મૂકવામાં આવ્યા છે ?

તેનું સમાધાન એમ છે કે—ક્ષિપ્તકર્મોદયવશેન ‘ક્ષિપ્ત કર્મના ઉદય વશે’—ક્ષિપ્ત કર્મનો ઉદય થતાં તેના વશે કરીને પ્રાપ્ત થયેલ યોધિલાલના પ્રતિપાતનો—પડી જવાનો સંભવ છે. ‘યોધિલાલસ્ય પ્રતિપાતસંભવાત્’ એટલે આ જન્મમાં તો શું, પણ બીજા જન્મમાં પણ તે યોધિલાલ પ્રતિપાત ન પામે—પડી ન જાય તેના અર્થિપણાની સિદ્ધિ છે જ, ‘જન્માન્તરેડપિ તદર્થિત્વસિદ્ધેઃ’; અર્થાત્ તેવા પ્રકારે પ્રાર્થના કરવી ઘટે જ છે. અને નિરુપસર્ગ જ મોક્ષ છે, તે પણ તે યોધિલાલને આધીન છે, એટલે તેનું પણ તેવા પ્રકારે ‘એમ ભાવાતિશયથી રક્ષણ સંભવે છે.’ એટલા માટે યોધિલાલપ્રત્યયે ને નિરુપસર્ગપ્રત્યયે એ બન્ને પદ મૂકવામાં આવ્યા છે.

અને ‘અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિમાં જ અહીં પ્રાર્થના નથી, પ્રાપ્તથી બ્રહ્મનું પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્તપણું છે માટે.’ અર્થાત્ જે પ્રાપ્ત નથી થયું તેની પ્રાપ્તિ માટે જ પ્રાર્થના નથી

કરાતી, પણ પ્રાપ્ત થઈ જે બ્રહ્મ થયું છે, પ્રતિપતિત—પડી ગયું છે, તે પણ પુનઃ મહા મહેનતે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, એટલે પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રતિપાત ન થાય એ અર્થે પણ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે. સમુદ્રમાં નષ્ટ થયેલું રત્ન જેમ ફરી પ્રાપ્ત થવું હુલ્લ છે, તેમ પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મ થયેલું યોધિરત્ન પણ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવું હુલ્લ છે, એમ જાણી સુમુક્ષુજનો પ્રાર્થે છે કે—

‘ચિન્તામણિરત્ન અને કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક મહિમાવાળો આ બોધિ-રત્ન-દીપક મ્હારા હૃદયને વિષે લવપર્યંત અખંડ પ્રકાશિત રહે!’

શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પાઠ. ૧૨.

ત્યારે ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને એમ બોધિલાલ પ્રાર્થનાની શી જરૂર? એવો પ્રશ્ન થશે. તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ અપેક્ષાએ પણ અક્ષેપફલસાધક બોધિ-લાલની અપેક્ષાએ એમ ઉપન્યાસ છે; અક્ષેપે-કાલક્ષેપ વિના-વિના વિલંબે સત્વર મોક્ષ-ફલને સાધે એવા બોધિલાલની અપેક્ષાએ એમ એ બંને પદ મૂકવામાં આવ્યા છે.

શ્રદ્ધાદિરહિતને આ કરવામાં આવતો કાયોત્સર્ગ ઇષ્ટ અર્થ સાધનાર્થ સમર્થ થતો નથી, એટલા માટે શ્રદ્ધાથી મેધાથી ઇં સૂત્ર મૂકવાનું પ્રયોજન દર્શાવી, ‘શ્રદ્ધાથી’ એ પદનો અદ્ભુત પરમાર્થ પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૭ અયં ચ કાયોત્સર્ગઃ ક્રિયમાણોઽપિ શ્રદ્ધાદિવિકલસ્ય નાભિલષિતાર્થપ્રસાધનાયા-લમિત્યત આહ—

‘સદ્ગ્રાણ મેહાણ ધીરૂણ ધારણાણ અણુપ્પેહાણ વડમાણીણ ઠામિ કાઉસ્સગંતિ ।’

શ્રદ્ધયા—હેતુભૂતયા ન વલાભિયોગાદિના । શ્રદ્ધા—નિજોઽભિલાષઃ, મિથ્યાત્વમોહનીય-કર્મક્ષયોપશમાદિજન્યશ્ચેતસઃ પ્રસાદ इत्यर्थः । અયં ચ જીવાદિત્ત્વાર્થાનુસારી સમારોપ-વિઘાતકૃત્ કર્મફલસમ્બન્ધાસ્તિત્વાદિસમ્પ્રત્યયાકારશ્ચિત્તકાલુષ્યાપનાયી ધર્મઃ ।

યથોદકપ્રસાદકો મણિઃ સરસિ પ્રક્ષિપ્તઃ પટ્તાદિકાલુષ્યમપનીયાચ્છતામાપાદયતિ, एवं શ્રદ્ધામણિરપિ ચિત્તસરસ્યુપપન્નઃ સર્વં ચિત્તકાલુષ્યમપનીય ભગવદ્દેહત્પ્રણીતમાર્ગં સમ્યગ્ભાવયતીતિ ॥ ૨૪૬

પણ્નિકાઃ—શ્રદ્ધા—સમારોપ ઇત્યાદિ.

સમારોપવિઘાતકૃત્—સમારોપઃ—સમારોપ એટલે અસત્ એવા સ્વભાવાન્તરતુ મિથ્યાત્વમોહના ઉદયને લીધે તથા વસ્તુમાં અધ્યારોપણ, —એમ કાયકામલાદિના ઉપધાતથી દ્વિચન્દ્ર આદિ વિજ્ઞાનોમાં, તદ્વિઘાતકૃત્—તેનો વિઘાતકર, તેનો વિનાશકારી.

કર્મફલસમ્બન્ધાસ્તિત્વાદિસમ્પ્રત્યયાકારઃ । કર્મ—કર્મ, શુભાશુભલક્ષણ, ફલં ચ—અને ફલ, તેનું કાર્ય, —તથાવિધ જ, તયોઃ—તે બેનો, સમ્બન્ધઃ—સંબંધ, —આનન્તર્યથી કાર્યકારણભાવ લક્ષણ, વાસ્તવ સંયોગ, —નહિ કે સુગતસુતથી પરિકલ્પિત સંતાનવ્યવહાર આશ્રય જેવો ઉપચરિત, —એમ તેઓએ કહ્યું છે—

“યસ્મિન્નેવ હિ સન્તાને, આદિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સન્ધત્તે, કાર્પાસે રક્તતા યથા ॥”

૧૭અર્થ:—અને આ કાચોત્સર્ગ કરવામાં આવતાં છતાં પણ શ્રદ્ધાદિવિકલને અભિલષિત અર્થના પ્રસાધનાર્થે સમર્થ નથી, એટલા માટે કહ્યું—

‘સદ્વાપ મેહાપ ધીરૂપ ધારણાપ અણુપેહાપ વહુમાળીપ ઠામિ કાડસ્તગં ।’

શ્રદ્ધાથી, મેધાથી, ધૃતિથી, ધારણાથી, વર્ધમાન એવી અતુપ્રેક્ષાથી હું કાચોત્સર્ગે સ્થિત છું.

શ્રદ્ધા—હેતુભૂત એવી શ્રદ્ધાથી, નહિ કે બલાભિયોગ આદિથી. શ્રદ્ધા-નિજ અભિલાષ; મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમઆદિજન્ય એવો ચિત્તનો પ્રસાદ એમ અર્થ છે. અને આ જવાદિ તત્ત્વાર્થઅનુસારી, સમારોપવિઘાતકર, કર્મ-ફલ સંબંધના અસ્તિત્વાદિના સપ્રત્યયરૂપ, એવો ચિત્તકાલુષ્ય દૂર કરનારો ધર્મ છે.

જેમ ઉદ્ધકપ્રસાદકે મણિ સરમાં પ્રક્ષિપ્ત થતાં પંકાદિ કાલુષ્ય દૂર કરી અચ્છતા આપાદન કરે છે; એમ શ્રદ્ધા-મણિ પણ ચિત્ત-સરમાં ઉપપન્ન થતાં, સર્વ ચિત્તકાલુષ્ય દૂર કરી, ભગવદ્અર્હતપ્રણીત માર્ગને સમ્યક્ ભાવે છે. ૨૪૬

વિવેચન

“પ્રભુ મુદ્રાને યોગ પ્રભુતા લખે હો લાલ

દ્રવ્ય તણે સાધમ્યં સ્વસંપત્તિ ઓળખે હો લાલ;

ઓળખતાં બહુમાન સહિત રુચિ વધે હો લાલ,

રુચિ અનુયાયિ વીર્ય ચરણધારા સધે હો લાલ.....દીઠો સુવિધિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ કાચોત્સર્ગ છે તે શ્રદ્ધાદિવિકલને—શ્રદ્ધાદિ રહિતને ‘અભિલષિત અર્થના પ્રસાધનાર્થે સમર્થ નથી,’ ઇષ્ટ અર્થ—પ્રયોજન સાધવા સમર્થ થતો નથી, એટલા માટે ‘શ્રદ્ધાથી, મેધાથી’ ઇ. સૂત્ર કહ્યું છે. ‘શ્રદ્ધાદિવિકલસ્ય નામિલષિતાર્થ-પ્રસાધનાયાલં’ ઇ.

અર્થાત્—જે જ સંતાનમાં કર્મવાસના આહિત છે, તેમાં જ ફલ સંધાન પામે છે,—જેમ કપાસમાં રક્તાતા.

તસ્ય—તેનું, અસ્તિત્વ—સદ્ભાવ, આદિ—આદિ શબ્દથી—

“આત્માસ્તિ સ પરિણામી વદ્ધઃ સત્કર્મણા વિચિત્રેણ ।

મુક્તશ્ચ તદ્વિયોગાદ્વિસાઽર્હિસાદિ તદ્દેતુ ॥”

(અર્થાત્) આત્મા છે, તે પરિણામી છે, તે વિચિત્ર એવા સત્કર્મથી બંધાયેલો છે, અને તેના વિયોગથી મુક્ત છે, હિંસા-અહિંસાદિ તેના (બંધ-મોક્ષના) હેતુ છે. ઇત્યાદિ ચિત્ર પ્રાવચનિક વસ્તુનું અલંકાર છે.

તસ્ય—તેનો, સંપ્રત્યયઃ—સમ્યક્શ્રદ્ધાન્યુત પ્રતીતિ, સ આકારઃ સ્વભાવો यस્ય સ તથા—તે આકાર-સ્વભાવ છે જેનો તે તથા.

આ હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું તે 'શ્રદ્ધયા ન ચલાભિયોગાદિના' 'શ્રદ્ધાથી' —હેતુભૂત એવી શ્રદ્ધાથી, નહિ કે બલાભિયોગ આદિથી. અર્થાત્ મહારી શ્રદ્ધાથી જ મુક્ત સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી જ (Free will), મહારી રાજપુરીથી જ શ્રદ્ધાથી કાયોત્સર્ગે આ કાયોત્સર્ગ હું કરી રહ્યો છું; નહિ કે આ કાયોત્સર્ગ ત્હારે સ્થિત છું, નહિ કે કરવો પડશે એમ બલાભિયોગ આદિથી, બીજાની જબરજસ્તીથી કે બલાભિયોગ આદિથી દબાણ વગેરેથી પરાણે. એટલા માટે જ કહ્યું—'શ્રદ્ધા નિજોઽભિલાષો'. 'શ્રદ્ધા એટલે નિજ અભિલાષ,' પોતાની ઇચ્છા. અર્થાત્ આ તો મહારા પોતાના આત્મકલ્યાણની જ વાત છે એમ સમજીને શ્રદ્ધાથી-ઇચ્છાચોગથી ઉદ્ધાસથી જ આ હું કરું છું.

અને આવી નિજ અભિલાષરૂપ જે શ્રદ્ધા છે તે, 'મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ક્ષયો-પશમાદિજન્ય એવો ચિત્તનો પ્રસાદ છે એમ અર્થ છે, 'ચેતસઃ પ્રસાદઃ' અને આ (ચિત્ત પ્રસાદ) ચિત્તકાલુષ્ય દૂર કરનારો ધર્મ છે.'—'અયં ચ શ્રદ્ધા તે ચિત્તપ્રસાદ ચિત્તકાલુષ્યાપનાંયી ધર્મઃ' આ—મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ક્ષયો-ચિત્તકાલુષ્યહર ધર્મ પશમ-ક્ષય-ઉપશમથી ઉપજતો જે ચિત્તપ્રસાદ છે, તે ચિત્તની કલુષતાને—મલિનતાને દૂર કરનારો ધર્મ છે. અને તે ધર્મ કેવો છે? 'જીવાદિ તત્ત્વાર્થને અનુસારી,' જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ એ તત્ત્વઅર્થને—પરમાર્થસત્ સદ્ભૂત અર્થને અનુસરનારો છે. અને એટલે જ તે 'સમા-રોપનો વિઘાતકર' છે, દેહમાં આત્મખુદ્ધિનો આરોપ કરવો ઇત્યાદિ પ્રકારે જે એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુમાં આરોપ કરવારૂપ અસદ્ભૂત સમારોપ છે, તેનો વિઘાતકર—વિનાશ કરનાર છે. અને એટલે જ તે 'કર્મ—ફલ સંબંધના અસ્તિત્વાદિના સંપ્રત્યયરૂપ છે;' શુભાશુભ કર્મરૂપ કારણ અને તેનું શુભાશુભ લાવરૂપ કાર્ય—ફલ, એ બન્નેનો વાસ્તવિક—પરમા-ર્થસત્ જે સંબંધ તેના અસ્તિત્વ આદિના સમ્યક્પ્રત્યયરૂપ—પ્રતીતિરૂપ તે છે. આવો આ ચિત્તપ્રસાદરૂપ ધર્મ ચિત્તનું કાલુષ્ય—મલિનપણું દૂર કરે છે.

અને જલનો મલ જે હેઠે બેસાડી દે છે એવા ઉદકપ્રસાદક મણિનું દર્શાત ઘટે છે: 'જેમ ઉદક પ્રસાદક મણિ' ઇ. અર્થાત્ જલપ્રસાદક મણિ સરમાં નાંખવામાં આવતાં, કાદવ વગેરે કાલુષ્યને—ડહોળાપણાને દૂર કરી પાણીને સ્વચ્છ ચોકખું નિર્મલ કરે છે; તેમ આ શ્રદ્ધારૂપ ચિત્તપ્રસાદક મણિ ચિત્તરૂપ સરમાં ઉત્પન્ન થતાં ચિત્તનું બધું જ કલુષપણું—મલિનપણું દૂર કરી, 'ભગવત્ અર્હતપ્રણીત માર્ગને સમ્યક્પણે લાવે છે.'

એમ મેધાથી કાયોત્સર્ગ સ્થિત છું—નહિ કે જડત્વથી સ્થિત છું એ સ્પષ્ટ કરી, 'મેધાથી' એ પદનું ઉત્તમ તત્ત્વરહસ્ય વ્યક્ત કરે છે—

૧૮ પદ્ય મેધયા—ન જડત્વેન । મેધા ગ્રન્થગ્રહણપદુઃ પરિણામઃ, જ્ઞાનાવરણીયકર્મ્મ-ક્ષયોપશમજઃ ચિત્તધર્મ્મ ઇતિ ભાવઃ । અયમપીહ સદ્ગ્રન્થપ્રવૃત્તિસારઃ પાપશ્રુતાવજ્ઞાકારી ગુરુવિનયાદિવિધિવલ્લભ્યો મહાંસ્તદ્વપાદેયપરિણામઃ, આતુરોષધાપ્ત્યુપાદેયતાનિર્દર્શનેન ।

યથા પ્રેક્ષાવદાતુરસ્ય તથા તથોક્તમૌષધાપ્તૌ વિશિષ્ટફલમવ્યતયેતરાપોદેન તત્ર મહાનુપાદેયભાવો ગ્રહણાદરશ્ચ, एवं मेधाविनो मेधासामर्थ्यात्सद्ग्रन्थ एवोपादेयभावो ग्रहणादरश्च, नान्यत्र, अस्यैव भावौषधत्वादिति ॥ ૨૪૭

૧૮અર્થ:—એમ મેધયા—મેધાથી, નહિ કે જડત્વથી. મેધા તે અંથગ્રહણપટ્ટ પરિણામ છે; જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય ચિત્તધર્મ એમ ભાવ છે. આ પણ આહીં સદ્ગ્રન્થ-પ્રવૃત્તિથી સાર, પાપશ્રુતનો અવજ્ઞાકારી, ગુરુવિનયાદિ વિધિવંતથી લભ્ય (પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય), એવો મહાન્ તદ્ઉપાદેય પરિણામ છે,—આતુરના (રોગાર્તના) ઔષધપ્રાપ્તિમાં ઉપાદેયતાના નિદર્શનથી.

જેમ પ્રેક્ષાવંત આતુરને (રોગાતુરને) તથા તથા પ્રકારે ઉત્તમ ઔષધની પ્રાપ્તિ થયે, વિશિષ્ટ ફલભવ્યતાએ કરીને ઇતરના અપોહથી (ત્યાગથી) તેમાં મહાન્ ઉપાદેયભાવ અને ગ્રહણઆદર હોય છે; એમ મેધાવીને મેધાના સામર્થ્ય થકી સદ્ગ્રન્થમાં જ ઉપાદેય ભાવ અને ગ્રહણાદર હોય છે, અન્યત્ર નહિ—આતુ જ ભાવઔષધપણુ છે માટે. ૨૪૭

વિવેચન

“ભાવરોગના વૈદ્ય જિનેશ્વર, ભાવૌષધ તુજ ભક્તિ....નિષ્કંદળ !

દેવચંદ્રને શ્રી અરિહંતનો, છે આધાર એ વ્યક્તિ....નિષ્કંદળ !....સમુખ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને એમ ‘મેધાથી,’ એમ હું કાથોત્સર્ગોં સિધત છું તે ‘મેધયા ન જડત્વેન’ ‘મેધાથી, નહિ કે જડત્વથી;’ અર્થાત્ સમજણપૂર્વકની વિશિષ્ટ બુદ્ધિથી આ કાથોત્સર્ગ હું કરી રહ્યો છું, નહિ કે સમજણ વગરના સંભૂર્ષિમ જેવા જડપણાથી. આ ‘મેધા તે અંથગ્રહણપટ્ટ પરિણામ છે;’ ‘મેધા ગ્રન્થગ્રહણપટ્ટપરિણામ:’। અંથના-કલામય સંકલનાથી ગૂંથેલા અંથના ગ્રહણમાં પટ્ટ-નિપુણ-કુશલ એવો પરિણામ—આત્મભાવ છે. અર્થાત્ ‘તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય ચિત્તધર્મ છે એમ ભાવ છે’ અને આ મેધારૂપ ચિત્તધર્મ કેવો છે? તો કે—‘આ પણ મહાન્ એવો તદ્ઉપાદેય પરિણામ છે’—‘મહાન્સ્તદુપાદેયપરિણામ:’, તે અંથ સંબંધી આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવો ઉપાદેય ભાવ છે, અને આ ઉપાદેય ભાવ ઉપજવો એ કાંઈ નાની સૂની વાત નથી, પણ ઘણી મોટી વાત છે, એટલા માટે અત્રે ‘મહાન્’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

આ મહાન્ અંથઉપાદેય પરિણામ કેવો છે? ‘સદ્ગ્રન્થપ્રવૃત્તિસાર.’ ઇં સદ્ગ્રન્થપ્રવૃત્તિથી સાર. અર્થાત્ આ અપૂર્વ તત્ત્વકલામય ગૂંથણીવાળો સદ્ગ્રન્થ ઉપાદેય છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ જ્યારે ઉપજે છે, ત્યારે તે સદ્ગ્રન્થપ્રવૃત્તિથી સાર ખાલી નિઃસાર હોતો નથી, પણ તે સદ્ગ્રન્થની ગ્રહણરૂપ પ્રવૃત્તિથી તદુપાદેય પરિણામ સાર—ભરેલો—સફલ હોય જ છે; અને તેવા પ્રકારે સદ્ગ્રન્થમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ તે ઉપાદેય પરિણામનો સાર છે. અને ઉપાદેયભાવ

છે તે હેયસાપેક્ષ છે, એટલે આ સદ્બ્રંથ ઉપાદેય-અહણુ કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ ન્યારે ઉપજે છે, ત્યારે તેનાથી ઇતર જે અસદ્બ્રંથ છે તે હેય છે-ત્યજવા યોગ્ય છે એવો ભાવ પણ સાથે સાથે ઉપજી જ નીચ છે. અને એટલે જ આ ઉપાદેય પરિણામ ‘પાપશ્રુતનો અવજ્ઞાકારી’-‘પાપશ્રુતાવજ્ઞાકારી’ હોય છે; અર્થાત્ હિંસા-વિષય-કષાય આદિ પાપને પોષનારા જે પાપશ્રુત-પાપશાસ્ત્ર-અસત્શાસ્ત્ર છે તે પ્રત્યે અવજ્ઞા-અનાદર કરાવનારો હોય છે; “અસત્શાસ્ત્ર * તો મનને વ્યામોહ પમાડી એકદંભ મોહસાગરમાં ફેંકી દે છે; તે ક્ષણભર કાનને મીઠું લાગે છે, પણ પછી તો અવિદ્યાનું ઝેર ફેલાવી જીવને મોહમૂર્ચિત કરે છે; એવા આ રાગ-દ્વેષ-મોહની વૃદ્ધિ કરનારા અસત્શાસ્ત્રનું આત્માર્થીને શું પ્રયોજન?”-ઇત્યાદિ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રત્યે ઘણા-જુગુપ્સા ઉપજાવનારો એવો હોય છે. આવો સદ્બ્રંથ પ્રવૃત્તિથી સાર અને પાપશ્રુતનો અવજ્ઞાકારી ઉપાદેય પરિણામ ‘ગુરુ વિનયાદિ વિધિવત્ લભ્ય’ છે. ‘ગુરુવિનયાદિવિધિવલ્લભ્ય:’; અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન-સમદર્શિતા આદિ ગુણગૌરવથી જે ખરેખરા ગુરુ છે, એવા સદ્ગુરુના વિનય-ભક્તિ-ઉપાસના આદિ વિધિ આચરનારને જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે; સદ્ગુરુઉપાસના થકી જ આ સત્શ્રુત છે ને આ અસત્શ્રુત છે એવો ભેદ સમજવારૂપ વિવેકબુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે, એટલે આ મેધા અર્થાત્ બ્રંથઉપાદેયપરિણામરૂપ ચિત્તધર્મ ગુરુવિનયાદિવિધિવત્-વિધિ પ્રમાણે લભ્ય-પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

આ બ્રંથઉપાદેય પરિણામ ‘આતુરના ઔષધપ્રાપ્તિમાં ઉપાદેયતા નિદર્શનથી’ સમજાય છે; રોગથી જે આતુર-આર્ત-હઃખી છે, તે આ રોગ કેમ ટળે એ માટે આતુર-ઉત્સુક હોય છે; આવા આતુરને ઔષધની પ્રાપ્તિ થયે, તે પ્રત્યે રોગાતુરને જેવો ઉપાદેય ભાવ હોય છે, તેના નિદર્શનથી-દર્શાવથી આ ઉક્ત ઔષધપ્રાપ્તિમાં ઉપાદેય પરિણામ સ્પષ્ટ સમજાવો સુગમ છે. ‘જેમ પ્રેક્ષાવંત ઉપાદેયતાનું દર્શાવ આતુરને-અહણુઆદર હોય છે.’ તેવા તેવા ઉત્તમ ઔષધની ન્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે આ ઔષધ જલદી રોગમુક્ત સાબળ કરે એવી વિશિષ્ટ ફલયોગ્યતાવાળું છે એમ જાણી, પ્રેક્ષાવંત-વિચારવંત રોગાતુર ઇતર-બાકી બીજા બધા ઔષધ છોડી દઇને ઉત્તમ ઔષધ જ અહણુ કરવા યોગ્ય છે એવો તેના પ્રત્યે મહાન્ ઉપાદેય ભાવ ધારણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ આતુરપણે-ઉત્સુકપણે તે ઉત્તમ ઔષધ અહણુ કરવામાં આદર દાખવે છે; ઔષધ લેવા યોગ્ય છે એમ જાણ્યા માત્રથી રોગ જાય નહિ, પણ લેવા માંડે તો જાય, એમ સમજી હોંસે હોંસે તે ઔષધ

* “અધીતૈર્વા શ્રુતૈર્જાતૈઃ કુશાસ્ત્રૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ।

યૈર્મનઃ ક્ષિપ્યતે ક્ષિપ્રં દુરન્તે મોહસાગરે ॥

ક્ષણં કર્ણામૃતં સ્વતે કાર્યશૂન્યં સતામપિ ।

કુશાસ્ત્રં તનુતે પશ્ચાદવિદ્યાગરવિક્રિયામ્ ॥”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી પ્રણીત જ્ઞાનાર્ણવ

સદ્ગ્રન્થમાં જ સેવે છે. ‘એમ મેધાવીને પણ મેધાના સામર્થ્યથી સદ્ગ્રન્થમાં જ ઉપાદેયલાવ અને અહણાદર હોય છે.’ જે મેધાવી છે તેને આ અહણાદર મેધાના સામર્થ્ય થકી જ આ સદ્ગ્રન્થ જ અહણ કરવા યોગ્ય છે, એમ તેના પ્રત્યે ઉપાદેય લાવ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તેના અહણમાં આદર હોય છે, અન્યત્ર-અસદ્ગ્રન્થમાં નહિ. કારણ કે આ ‘જગત્પૂજ્ય એવું સત્શાસ્ત્ર અમૃત છોડી કુશાસ્ત્ર વિષનું પાન કરી આત્મવિકંઠના કોણુ કરે?’ X એમ લાવી મેધાવી પુરુષ આ સત્શાસ્ત્રને જ ‘આના જ લાવૌષધપણાને લીધે’ સેવે છે; અર્થાત્ આ સત્શાસ્ત્ર અમૃત જ આ લવરૂપ લાવરોગને દૂર કરનારું ઉત્તમ લાવઔષધ છે એમ જાણી, ઉમંગથી, ઉછરંગથી, ઉલ્લાસથી, ઉત્સાહથી હોસે હોસે તેનું પાન કરે છે.

‘સત્શાસ્ત્ર એ લવરોગનો નાશ કરનારી દિવ્ય ઔષધિ અથવા અમૃત સંલુવની છે. એટલે લવરોગનું નિવારણ ઇચ્છનારે તે પરણુ શાંતરસમૂળ વીતરાગ વચનામૃતોનું નિરંતર સેવન કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે રાગ-દ્વેષ-મેહરૂપ ત્રિદોષથી આ સત્શાસ્ત્રપ્રશંસા જીવને સત્સ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાત લાગુ પડ્યો છે; વીતરાગ-રૂપ સદ્વૈદ્યે સત્શાસ્ત્રમાં નિરૂપણુ કરેલી રત્નત્રયીરૂપ માત્રાનું જીવ જેમ જેમ સેવન કરે, તેમ તેમ તેનો આ ત્રિદોષ સન્નિપાત અવશ્ય દૂર થાય છે, અને તેને આત્મામાં સ્થિરતારૂપ સ્વાસ્થ્ય-આરોગ્યલાલ પ્રાપ્ત થતો જાય છે. પરમ શાંતસુધારસ જેનું મૂળ છે એવી આ શ્રુતઔષધિની શક્તિ અમૃત જેવી છે. અમૃત જેમ મરેલાને કે મૂર્છિતને જીવાડે છે, સંજીવન કરે છે, અમર કરે છે, તેમ અમૃત સમી આ શ્રુતશક્તિ જીવને જીવાડે છે, સંજીવન કરે છે, પરમર્થમય લાવજીવન બક્ષે છે, અને ક્ષણ ક્ષણ લયંકર લાવમરણમાંથી ઉગારી અમૃતત્વ આપે છે, યાવત્ મોક્ષદ્વં પ્રાપ્ત કરાવે છે.’—
પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પાં ૯ (સ્વરચિત)

એમ ધૃતિથી કાથોત્સર્ગે સ્થિત છું, નહિ કે રાગાદિ આકુલતાથી એમ વ્યાખ્યા કરી, ‘ધૃતિથી’ એ પદનો પરમ મર્મ પ્રગટ કરે છે—

૧૯ પર્વં ચ ધૃત્યા—ન રાગાદ્યાકુલતયા । ધૃતિર્મનઃપ્રણિધાનં, વિશિષ્ટા પ્રીતિઃ ।
इयमप्यत्र मोहनीयकर्मक्षयोपशमादिभूता रहिता दैन्यौत्सुक्याभ्यां धीरगम्भीराशयरूपा
अवन्ध्यकल्याणनिबन्धनवस्त्वाप्त्युपमया ।

यथा दौर्गत्योपहतस्य चिन्तामण्याद्यवाप्तौ विज्ञाततद्गुणस्य गतमिदानीं दौर्गत्यमिति विदिततद्विधातभावं भवति धृतिः, एवं जिनधर्मचिन्तारतनप्राप्तावपि विदिततन्माहात्म्यस्य क इदानीं संसार इति तद्दुःखचिन्तारहिता सञ्जायत एवेयमुत्तमालम्बनत्वादिति ॥ २४८

x “अहो सति जगत्पूज्ये लोकद्वयविशुद्धिदे ।

ज्ञानशास्त्रे सुधीः कः स्वमसच्छास्त्रे विडम्बयेत् ॥”

શ્રી શુભચન્દ્રાચાર્યજી કૃત જ્ઞાનાણ્ડવ

૧૯અર્થઃ અને એમ ધૃત્યા—ધૃતિથી, નહિં કે રાગાદિ આકુલતાથી. ધૃતિ તે મનઃ-પ્રણિધાન, વિશિષ્ટ પ્રીતિ; આ પણ અત્રે મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિથી ઉપજેલી, દૈન્ય અને ઔત્સુક્યથી રહિત, ધીર-ગંભીર આશયરૂપ છે,—અવન્ધ્ય કલ્યાણનિબન્ધનરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઉપમાથી.

જેમ દૌર્ગત્યથી ઉપહતને ચિન્તામણિઆદિની, પ્રાપ્તિ થયે, તેના (ચિન્તામણિના) ગુણ જાણવામાં આવતાં તેના (દૌર્ગત્યના) વિઘાત ભાવ વિદિત હોય, ‘હવે દૌર્ગત્ય ગયું’ એવી ધૃતિ હોય છે; એમ જિનધર્મરૂપ ચિન્તારત્નની પ્રાપ્તિ થયે પણ, તેવું માહાત્મ્ય વિદિત છે એવાને, ‘હવે સંસાર શા ?’ એમ તેની દુઃખચિન્તાથી રહિત એવી આ (ધૃતિ) ઉપજે જ છે,—ઉત્તમઆલંબનપણાને લીધે. ૨૪૯

વિવેચન

“દુઃખદોહું દૂરે ટળ્યારે, સુખ સંપદશું ભેટ;

ધીંગ ઘણી માથે કિયો રે, કુણુ ગંજે નર ખેટ ?....વિમલ જિન.”—શ્રી આનંદધનજી

અને ‘એમ ધૃતિથી—નહિં કે રાગાદિ આકુલતાથી;’ ‘ધૃત્યા ન રાગાવાકુલતાયાં ।’ આ કાર્યોત્સર્ગ હું જે કરી રહ્યો છું તે ધૃતિથી—ધીરજથી કરી રહ્યો છું, નહિં કે રાગાદિની આકુલતાથી—વ્યગ્રતાથી. આ મહારા ધર્મની કિયા છે એવા મમત્વજન્ય રાગભાવથી આકુલ થઈને હું આ કિયા કરતો નથી, અન્ય પ્રત્યે દ્વેષ ભાવથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી, ક્રોધાદિ કષાયથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી, હવે મહાર કાર્યોત્સર્ગે સ્થિત છું શું થશે ?—એવા ભયથી ચિન્તાથી કે વિકલ્પથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી, હાય ! ભાગી જશે, લુટાઈ જશે ! માટે ઝટઝટ જેમ તેમ આ કિયા પતાવી દઉં એવી ત્વરાથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી; પણ નિરાકુલતાથી, સ્વસ્થતાથી, શુદ્ધતાથી, નિર્ભયપણે, નિશ્ચિંતપણે, નિર્વિકલ્પપણે ધૃતિથી—ધીરજથી—શાંતિથી આ કિયા કરું છું.

આ ‘ધૃતિઃ મનઃપ્રણિધાન’,—‘ધૃતિ તે મનઃપ્રણિધાન’ છે. પ્રસ્તુત ક્રિયામાં મનનું પ્રણિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાન કરવું, પ્રકૃષ્ટપણે મનને નિહિત કરવું—મૂકી દેવું, પૂરેપૂરો ચિન્તાન્યાસ કરવો (Whole-heartedly) તે મનઃપ્રણિધાન છે. જેમ

ધૃતિ તે
મનઃપ્રણિધાન
વિશિષ્ટ પ્રીતિ

કેઈ પ્રણિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાન—ખજાનો હોય, તેની જાળવણી માટે મનઃપ્રણિધાન કરી, મનને પૂરેપૂરું રોકી, કેટલી બધી તકેદારી રાખે ? તેમ અચિંત્ય ચિન્તામણિ સમી પ્રસ્તુત ક્રિયાને પણ પ્રણિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાનરૂપ જાણી તેમાં મનઃપ્રણિધાન કરવું, પૂરેપૂરું

ચિત્તને રોકી દેવું તે ધૃતિ છે. અને આર્તું મનઃપ્રણિધાન પણ પ્રસ્તુત ક્રિયા પ્રત્યેના પરમ પ્રેમથી જ ઉપજે છે, એટલે આ ધૃતિ તે ‘વિશિષ્ટ પ્રીતિઃ’ ‘વિશિષ્ટ પ્રીતિ’ છે.

અને આવી 'આ પણ મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિથી ઉપજેલી' હોય છે; સત્ક્રિયા પ્રત્યેની આવી જે વિશિષ્ટ પ્રીતિરૂપ ધૃતિ છે, તે મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ-ક્ષય-ઉપશમથી ઉદ્ભવ પામેલી હોય છે; અને 'દૈન્ય-ઔત્સુક્યથી રહિત' હોય છે. હાય ! મરી ગયા ! હવે આપણું શું થશે ? એવું દૈન્ય-દીનપણું-લાચારપણું એમાં હોતું નથી; તેમજ હવે તો કંટાળી ગયા, આતું ફળ તે કોણ જાણે ક્યારે મળશે ? એવું ઔત્સુક્ય-ઉત્સુકપણું-અધીરજપણું પણ એમાં હોતું નથી. કારણ કે એ 'ધીર-ગંભીર આશય-રૂપા' હોય છે. સમુદ્ર જેમ ક્ષોભ ન પામે એવો ધીર ને ઊંડાણ ન જણાય એવો ગંભીર હોય છે, તેમ આ ધૃતિ પણ ક્ષોભ ન પામે—ખળલળી ન ઊઠે એવા ધીર ને "પેટનું પાણી પણ ન હાલે" એમ ન કળાય એવા ઊંડા ગંભીર આશયરૂપ છે.

આવી દૈન્ય-ઔત્સુક્ય રહિત આ ધીર-ગંભીર આશયરૂપા ધૃતિ 'અવન્ધ્ય કલ્યાણ-નિબન્ધનરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઉપમાથી' સ્પષ્ટ સમજાય છે. અર્થાત્ કદી પણ નિષ્ફળ જાય નહિ, કદી પણ વાંગણી હોય નહિ એવી અવન્ધ્ય-અમોઘ કલ્યાણના કારણરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઉપમા અત્રે સાંગોપાંગ ઘટે છે: 'જેમ દૌર્ગત્યથી ઉપહતને—ધૃતિ હોય છે.' જેમ કેઈ દૌર્ગત્યથી-દરિદ્રપણથી ઉપહત-હણાયેલો છે, તેને ચિન્તામણિ રત્ન વગેરેની પ્રાપ્તિ થઈ અને આ તો મનોવાંચ્છિત-ચિંતિત વસ્તુ આપનાર ચિન્તામણિ રત્ન છે અને તે તો સર્વ દારિદ્ર્યને ફેડનારું છે એમ તેનો ગુણ જાણવામાં આવ્યો; એટલે હવે તો આપણું દારિદ્ર્ય ટળ્યું જ 'ગતમિદાનીં દૌર્ગત્યમ્' એવી ધૃતિ-હૈયાધારણ તેને હોય છે. 'એમ જિનધર્મરૂપ ચિન્તારત્નની પ્રાપ્તિ થયે પણ—ઉપજે જ છે.' જિનધર્મરૂપ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિરત્નની પ્રાપ્તિ જ્યારે જીવને થાય છે, અને આ તો ચિંતિત-અચિંતિત વસ્તુ આપનાર અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ છે ને લવનો ફેરો ફેડનારું એવું તેનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે એમ તે જાણે છે; એટલે હવે સંસારનો શો ચિન્તામણિ રત્નનું દષ્ટાંત લાર છે ?—'કંઈદાનીં સંસારઃ' 'હુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદશું ભેટ,' એમ તેની હુઃખચિંતાથી રહિત એવી ધૃતિ-ધીરજ તેને 'ઉત્તમઆલંબનપણાને લીધે' ઉપજે જ છે. અર્થાત્ હે જિનદેવ ! તમારા જેવો ઉત્તમ સાહેબ મને મળ્યો છે, એટલે મ્હારો લવલય પણ ટળ્યો છે, એમ હું માનું છું. હે વીતરાગ દેવ ! તમારું તત્ત્વરસાયન મેં પીધું છે, લક્ષ્મી મેં તમને મ્હારા ચિત્તમાં વસાવ્યા છે, એટલે મ્હારો લવરૂપ લાવરોગ મટી ગયો છે એમ મને લાગે છે. હે પ્રભુ ! આપનું દર્શન થતાં મ્હારા હુઃખ-દૌર્ભાગ્ય દૂર થયા છે અને મને સુખસંપત્તિ મળી છે. તમારા જેવો 'ધીજો ધણી' મેં 'માથે કર્યો' છે, તો પછી મ્હારો વાળ પણ કોણ વાંકો કરી શકે એમ છે ? એવી ધૃતિ જિનધર્મચિન્તામણિ જેના હૃદયમાં સ્ફુરે છે, એવા મુમુક્ષુ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માને સંહોદિત હોય છે.

“યદપિ હું મોહાદિકે છલિયો, પરપરિણતિ શું લળિયો રે....પ્રભુ.

પણ હવે તુજ સમ સાહિબ મળિયો, તિણે લવલય સવિ ટળિયો રે....પ્રભુ.

પણ નવિ લય જિનરાજ પસાયે, તત્ત્વ રસાયન પાયે રે....પ્રભુ.

પ્રભુ ભગતે નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોગ મિટ જાયે રે....પ્રભુ.” શ્રી દેવચંદ્રજી

આ મુમુક્ષુ લવ થકી બહુ ના હવે તો ડરે છે,

‘માથે ધીંગો ધણી’ પ્રભુ—ન કે વાળ વાંકો કરે છે,

શ્રી યોગદષ્ટિકળશ, ૪૦ (સ્વરચિત)

“મોટાને ઉત્સંગ બેઠાને શી ચિન્તા ?

પ્રભુને ચરણ પસાય, સેવક થયા નચિન્તા.

....પ્રભુમો શ્રી અરનાથ શિવપુર સાથ ખરૌરી.” શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ ધારણાથી કાયોત્સર્ગો સ્થિત છું—નહિં કે ચિત્તશૂન્યપણાથી એ સ્ફુટ કરી, ‘ધારણાથી’ એ પદનો ભાવાર્થ ભાવે છે—

૨૦. एवं धारणया—न चित्तशून्यत्वेन । धारणा—अधिकृतवस्त्वविस्मृतिः । इयं चेह ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमसमुत्था अविच्युत्यादिभेदवती प्रस्तुतवस्त्वानुपूर्वीगोचरा चित्तापरिणतिः, जात्यमुक्ताफलमालाप्रोतकद्वष्टान्तेन ।

તસ્ય યથા તથોપયોગદાઢર્ચાત્ અવિક્ષિપ્તસ્ય સતો યથાર્હં વિધિવદેતત્પ્રોતનેન ગુણવતી નિષ્પચ્ચતે અધિકૃતમાલા, એવમેતદ્વલાત્ સ્થાનાદિયોગપ્રવૃત્તસ્ય યથોક્તનીત્યૈવ નિષ્પચ્ચતે યોગગુણમાલા, પુષ્ટિનિબન્ધનત્વાદિતિ ॥ ૨૪૯

૨૦. અર્થઃ—એમ ધારણયા—ધારણાથી,—નહિં કે ચિત્તશૂન્યત્વથી. ધારણા—અધિકૃત વસ્તુની અવિસ્મૃતિ. અને આ આહીં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશનથી સમુત્થ, અવિચ્યુતિ આદિ ભેદવતી, પ્રસ્તુત વસ્તુની આનુપૂર્વી ગોચર એવી ચિત્તપરિણતિ છે,—જાત્ય મુક્તા-ફલની માળા પરોવનારના દષ્ટાન્તથી.

તેને (પરોવનારને) જેમ તથાપ્રકારના ઉપયોગદઢપણાથી અવિક્ષિપ્ત હોતાં યથાર્હં વિધિવત્ એના (માત્રીના) પરોવવા વડે અધિકૃત માલા ગુણવતી નીપજે છે; એમ આના (ધારણાના) બલ થકી સ્થાનાદિ યોગમાં પ્રવૃત્તને યથોક્ત નીતિથી જ યોગગુણમાલા નીપજે છે,—પુષ્ટિનિબન્ધનપણાને લીધે. ૨૪૯

વિવેચન

“ જિનરાજની સેવના કરવી, ધ્યેય ધ્યાન ધારણા ધરવી. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી
 અને ‘એમ ધારણાથી,—નહિં કે ચિત્તશૂન્યપણાથી.’ ‘ધારણયા ન ચિત્તશૂન્યત્વેન ।’
 આ કાથોત્સર્ગ જે હું કરી રહ્યો છું તે એમાં મનને ધારી રાખવારૂપ ધારણાથી જ કરી
 રહ્યો છું, નહિં કે મન પરોવ્યા વિનાના ચિત્તશૂન્યપણે
 ધારણાથી,—નહિં કે (Absent-mindedly). આ ધારણા તે ‘અધિકૃત વસ્તુની
 ચિત્તશૂન્યપણાથી અવિસ્મૃતિ’ છે—‘અધિકૃતવસ્ત્વવિસ્મૃતિઃ’. એટલે મેં કાથોત્સર્ગ
 માંડ્યો છે એ પ્રસ્તુત વસ્તુ વિસર્યા વિના હું તેમાં ચિત્ત
 ધારી રહ્યો છું. ‘અને આ અહીં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોશમથી સમુત્થ (ઉપજેલી)
 એવી ચિત્તપરિણતિ છે.’

આ ચિત્તપરિણતિ કેવી છે ? ‘અવિચ્યુતિ આદિ ભેદવતી છે;’ અવિચ્યુતિ, સ્મૃતિ,
 વાસના ભેદવાળી છે; અર્થાત્ પ્રસ્તુત વસ્તુની વિચ્યુતિ—બ્રષ્ટતા થતી નથી, સ્મૃતિ ભૂલાતી
 નથી, ને સંસ્કારવાસના ભૂંસાતી નથી, એવી આ ધારણારૂપ ચિત્તપરિણતિ છે. અને
 આમ અખંડ સ્મૃતિ જળવાઈ રહે છે એટલે જ આ ‘પ્રસ્તુત વસ્તુની આનુપૂર્વીગોચર’
 છે; અત્રે અનુક્રમે આ આ આમ આમ કરવાનું છે એવી આનુપૂર્વી એ એનો
 ગોચર—વિષય છે, એટલે આ પછી આ એમ પૂર્વાનુપૂર્વ અનુક્રમરૂપ આનુપૂર્વીથી આ
 ચિત્તપરિણતિ પ્રસ્તુત ક્રિયામાં ‘જાત્ય મુક્તાદિની માળા પરોવનારના દષ્ટાન્તથી’
 પ્રવર્તે છે.

તે આ પ્રકારે : ‘તેને (પરોવનારને) જેમ તથાપ્રકારના ઉપયોગદૃઢપણાથી—માલા
 શુણ્વતી નીપજે છે.’ તે જાતિવંત મોતી પરોવનાર જે છે, તે સૂક્ષ્મ છિદ્રમાંથી મોતી
 પરોવતાં તથાપ્રકારનો દૃઢ ઉપયોગ રાખી, આડોઅવળો વિશ્લેષ
 મોતીની માળા ન થવા દે, તો તે યથાર્હ—યથાયોગ્યપણે જ્યાં જેમ ઘટે તેમ
 પરોવનારનું દષ્ટાન્ત વિધિવત્—વિધિ પ્રમાણે યથાસ્થાને નાના મોટા મોતી પરોવવા
 સમર્થ થાય છે, અને એમ કરતાં તેને અનેક સેરવાળી શુણ્વતી
 મોતીની માળા નીપજે છે. ‘એમ આના (ધારણાના) બલ થકી સ્થાનાદિ યોગમાં
 પ્રવૃત્તને યથોક્ત નીતિથી જ યોગશુણ્વમાલા નીપજે છે.’ આનુપૂર્વીગોચર ચિત્તપરિણતિરૂપ
 ધારણાના બલથી અનુક્રમે સ્થાન—વર્ણ—અર્થ—આલંબન યોગમાં પ્રવર્તતાં દૃઢ ઉપયોગ
 રાખી મુમુક્ષુ પુરુષ ચિત્તને યત્રતત્ર વિશ્લેષ પામવા ન દે, તો યથાર્હ—યથાયોગ્યપણે
 વિધિવત્—વિધિપ્રમાણે તે સ્થાનાદિ યોગનું અનુસંધાન કરવા સમર્થ થાય છે. અને તે
 સ્થાનાદિ યોગ એકબીજાને પુષ્ટિનું કારણ હોવાથી તેના ‘પુષ્ટિનિબંધનપણાને લીધે’ તેને
 આમ યથોક્ત નીતિથી જ શુણ્વતી—શુણ્વવાળી યોગશુણ્વમાળા નીપજે છે.

એમ અનુપ્રેક્ષાથી કાયોત્સર્ગે સ્થિત હું—નહિં કે પ્રવૃત્તિમાત્રતાથી એ પ્રગટ કહી, ‘અનુપ્રેક્ષાથી’ એ પદનો અપૂર્વ પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

૨૧૧૫૪મ્ અનુપ્રેક્ષયા—ન પ્રવૃત્તિમાત્રતયા । અનુપ્રેક્ષા નામ તત્ત્વાર્થાનુચિન્તા । હ્યમપ્યત્ર જ્ઞાનાવરણીયકર્મક્ષયોપશમસમુદ્ભવોડનુભૂતાર્થાભ્યાસમેદઃ પરમસંવેગહેતુસ્તદ્દાઢ્યવિધાયી ઉત્તરોત્તરવિશેષસપ્રત્યયાકારઃ કેવલાલોકોન્મુલ્લચિત્તધર્મઃ ।

યથા રત્નશોધકોડનલઃ રત્નમભિસમ્પ્રાપ્તઃ રત્નમલં દર્ઢ્વા શુદ્ધિમાપાદયતિ તથા અનુપ્રેક્ષાનલોડપ્યાત્મરત્નમુપસંપ્રાપ્તઃ કર્મમલં દર્ઢ્વા કેવલ્યમાપાદયતિ, તથા તત્સ્વભાવત્વાદિતિ ॥ ૨૫૦

૨૧૧૫૪મ્ અર્થઃ—એમ અનુપ્રેક્ષયા—અનુપ્રેક્ષાથી,—નહિં કે પ્રવૃત્તિમાત્રતાથી અનુપ્રેક્ષા તે તત્ત્વાર્થઅનુચિંતા આ પછી અત્રે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી સમુદ્ભવ પામતો, અનુભૂત અર્થનો અભ્યાસભેદ, પરમસંવેગ હેતુ, તદ્દાઢ્યવિધાયી (તેનું દઢપણું કરનારો), ઉત્તરોત્તર વિશેષ સંપ્રત્યયાકાર (સમ્યક્ પ્રતીતિરૂપ) કેવલાલોકોન્મુલ્લ એવો ચિત્તધર્મ છે.

જેમ રત્નશોધક અનલ રત્નને અભિસંપ્રાપ્ત થતાં રત્નમલને દહી શુદ્ધિ આપાદાન કરે છે, તેમ અનુપ્રેક્ષા-અનલ પછી આત્મ-રત્નને ઉપસંપ્રાપ્ત થતાં કર્મમલ દહી કેવલ્ય આપાદાન કરે છે,—તથા પ્રકારના તત્સ્વભાવપણાને લીધે. ૨૫૦

વિવેચન

“સાચી લક્ષિત રે ભાવન રસ કહ્યો, રસ હોય તિહાં હોય રીઝેછ;

હોડાહોડે રે બિહુ રસ રીઝથી, મનના મનોરથ સીઝેછ....પદ્મપ્રભ.”

—શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘૫૪મ્ અનુપ્રેક્ષયા ન પ્રવૃત્તિમાત્રતયા’—‘એમ અનુપ્રેક્ષાથી,—નહિં કે પ્રવૃત્તિમાત્રતાથી. આ કાયોત્સર્ગ જે હું કરી રહ્યું છું, તે તત્ત્વના અનુક્રમે પ્રકૃષ્ટ ઇક્ષણરૂપ (દર્શનરૂપ) અનુપ્રેક્ષાથી કરી રહ્યો છું, નહિં કે પ્રવૃત્તિમાત્રપણે, અનુપ્રેક્ષાથી, આ ‘અનુપ્રેક્ષા નામ તત્ત્વાર્થાનુચિન્તા’ અનુપ્રેક્ષા તે તત્ત્વાર્થ નહિં કે પ્રવૃત્તિમાત્રતાથી અનુચિંતા છે,’ એટલે આ કાયોત્સર્ગ હું તત્ત્વાર્થની અનુચિંતારૂપ અનુપ્રેક્ષાથી, પરમાર્થના ભાવનરૂપ ભાવનાથી કરી રહ્યો છું, નહિં કે ભાવશૂન્ય એવી માત્ર ક્રિયાજડ બાહ્યપ્રવૃત્તિપણે. તત્ત્વાર્થઅનુચિંતારૂપ આ (અનુપ્રેક્ષા) પછી અત્રે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી સમુદ્ભવવાળો (ઉપજતો) ચિત્તધર્મ છે.

અનુચિંતારૂપ આ ચિત્તધર્મ ‘અનુભૂત અર્થનો અભ્યાસભેદ’ છે,—અનુભૂતાર્થાભ્યાસમેદઃ’—પોતે અનુભવ કરેલ અર્થના અભ્યાસનો—પુનઃ પુનઃ રટણનો—ભાવનાનો પ્રકાર

તત્ત્વાર્થ
અનુચિંતારૂપ
ચિત્તધર્મ

છે. અત એવ તે ‘પરમસંવેગહેતુઃ’ ‘પરમ સંવેગહેતુ’ છે, અર્થાત્ આમ તત્ત્વઅર્થના પુનઃ પુનઃ લાવનારૂપ અભ્યાસ કરતાં, ‘આ આમ જ છે’ એમ સમ્યક્ વેગે તેના સ્વીકારરૂપ સંવેગ ઉપજે છે, અથવા તેના પ્રત્યે શુણ્ણાનુરાગજન્ય સમ્યક્ પ્રેમાવેશ સ્ફુરવારૂપ સંવેગ ઉપજે છે, અથવા સમ્યક્ વૈરાગ્યવેગથી “માત્ર મોક્ષ અભિલાષ” રૂપ સંવેગ ઉપજે છે. અને આ ત્રણે પ્રકારનો સંવેગ પ્રથમથી જ હોય છે, તેા તે અનુપ્રેક્ષા-લાવનારૂપ ચિત્તધર્મ ‘તદ્દહાઢ્યર્થવિધાયી’ હોય છે, તે પ્રાપ્ત થયેલા સંવેગનું દઢપણું કરનારો હોય છે. અને એટલે જ તે ‘ઉત્તરોત્તર વિશેષ સંપ્રત્યયાકાર’ હોય છે; અર્થાત્ જેમ જેમ તત્ત્વાર્થનો લાવના-અભ્યાસ વધે છે, તેમ તેમ શ્રદ્ધાતિશયરૂપ સંવેગ ઉલ્લસે છે; અને જેમ જેમ શ્રદ્ધાતિશયરૂપ સંવેગ ઉલ્લસે છે, તેમ તેમ તત્ત્વાર્થની સમ્યક્પ્રતીતિરૂપ સંપ્રત્યય વધે છે. અને આમ ઉત્તરોત્તર તત્ત્વપ્રતીતિ વધતાં જ્યાં સમ્યક્દર્શન ઉત્તરોત્તર નિર્મલ થતું જઈ યાવત્ ક્ષાયિક થાય છે, એવો આ અનુપ્રેક્ષારૂપ ધર્મ ‘કેવલાલોક ઉન્મુખ’ હોય છે,—‘કેવલાલોકોન્મુખચિત્તધર્મઃ’ કેવલજ્ઞાનના પ્રકાશ સન્મુખ હોય છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન ભણી દોરી જાય છે.

અત્રે રત્નશોધક અગ્નિનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે: ‘જેમ રત્નશોધક અનલ ઇં’ રત્નની શુદ્ધિ કરનારો અગ્નિ રત્નની પાસે ખેંચતાં રત્નના મલને બાળી નાંખી તેની શુદ્ધિ ઉપજાવે છે; તેમ આ અનુપ્રેક્ષારૂપ અગ્નિ પણ આત્મારૂપ રત્નની રત્નશોધક અગ્નિનું પાસે ખેંચતાં કર્મરૂપ મલને બાળી નાંખી, જ્યાં કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્મા શિવાય બીજું કંઈ નથી એવું કૈવલ્ય ઉપજાવે છે. આ અનુપ્રેક્ષાનું-લાવનાનું ‘તથા તત્સ્વભાવપણું’ છે કે-લાવનાના પાવન પાવકમાં આત્મરત્નનો કર્મમલ ભસ્મીભૂત થઈ આત્મા કેવલજ્ઞાન પામે જ છે. આમ “ભાવના ભવનાશિની” અને “આત્મ ભાવના ભાવતાં જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે.” એ સુભાષિત મહાસૂત્રો ચરિતાર્થ અને છે.

આ શ્રદ્ધાદિ ‘અપૂર્વકરણ’ મહાસમાધિના બીજો છે એ સવિસ્તર સમજવી, એમ ઉક્ત પ્રકારે જ ઉપધાશુદ્ધ સદનુષ્ઠાન હોય છે ને આ શ્રદ્ધાદિવંત જ આનો અધિકારી હોય છે એ જણાવવા માટે આ શ્રદ્ધાદિ સૂત્રનું ઉચ્ચારણ છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૨૨. પતાનિ શ્રદ્ધાદિન્યૂર્વકરણાખ્યમહાસમાધિવીજાનિ, તત્પરિપાકાતિશયતસ્તત્ત્વિદ્ધેઃ।
પરિપાચના ત્વેષાં કુતર્કપ્રભવમિથ્યાવિકલ્પવ્યપોહતઃ શ્રવણપાઠપ્રતિપત્તીચ્છાપ્રવૃત્ત્યાદિરૂપા।
અતિશયસ્ત્વસ્યાસ્તથા સ્થૈર્યસિદ્ધિલક્ષણઃ પ્રધાનસત્ત્વાર્થહેતુરૂર્વકરણાવહ ઇતિ પરિભાવનીયં
સ્વયમિત્થમ્। પતદુષ્ચારણં ત્વેવમેવોપધાશુદ્ધં સદનુષ્ઠાનં ભવતીતિ। પતદ્વાનેવ
ચાસ્યાધિકારીતિ જ્ઞાપનાર્થઃ। ૨૫૯

૨૨ અર્થ:—આ શ્રદ્ધા આદિ 'અપૂર્વકરણ' આખ્ય મહાસમાધિના બીજો છે,—તેના પરિપાક-અતિશય થકી તેની સિદ્ધિ છે માટે. એઓની પરિપાચના તો કુતર્કપ્રભવ (કુતર્કજન્ય) મિથ્યા વિકલ્પોના વ્યપોહથી (દૂર થવાથી) શ્રવણ-પાઠ-પ્રતિપત્તિ-ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ છે. આનો (પરિપાચનાનો) અતિશય તો તથાપ્રકારે સ્થૈર્ય-સિદ્ધિ લક્ષણવાળો, પ્રધાનસત્ત્વાર્થહેતુ, અપૂર્વકરણાવહ (અપૂર્વકરણને આણનારો) છે, એમ સ્વયં આમ પરિભાવનીય છે.

એવું ઉચ્ચારણ એમ જ ઉપધાશુદ્ધ સદનુષ્ઠાન હોય છે, અને એતદ્વાન જ (આ શ્રદ્ધાદિવંત જ) આનો અધિકારી છે, એમ જ્ઞાપનાર્થે છે. ૨૫૨

વિવેચન

“ એમ અનંત પ્રભુતા સદૃહતાં, અર્થે જે પ્રભુ રૂપણ;

દેવચંદ્ર પ્રભુતા તે પામે, પરમાનંદ સ્વરૂપણ....

શીતલ જિનપતિ પ્રભુતા પ્રભુની, મુજથી કહિય ન જાયણ. ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને 'આ શ્રદ્ધા આદિ અપૂર્વકરણઆખ્ય મહાસમાધિના બીજો છે.'—एतानि श्रद्धादीनि अपूर्वकरणाख्यमहासमाधिवीजानि. ' આ શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા જે કહ્યા, તે અપૂર્વકરણ નામના આઠમા ગુણસ્થાને શ્રદ્ધા આદિ પ્રાપ્ત થતી 'અપૂર્વકરણ' નામની મહાસમાધિના-ધર્મસંન્યાસ 'અપૂર્વકરણ' સામર્થ્યયોગરૂપ મહા યોગભૂમિકાના બીજો છે. બીજમાંથી ફાલી-મહાસમાધિના ફૂલી વૃક્ષ રૂળ આપે, તેમ આ શ્રદ્ધાદિ યોગબીજમાંથી યોગવૃક્ષ બીજો ફાલીફૂલી જેમાં આત્માનું અપૂર્વ સામર્થ્ય સ્ફુરે છે એવું આ અપૂર્વકરણ નામનું મહાયોગરૂળ આપે છે. 'તત્પરિપાકાતિશયત-સ્તત્સિદ્ધેઃ' છે. 'તેના પરિપાકઅતિશય થકી તેની સિદ્ધિ છે માટે' આમ હોય છે. આ શ્રદ્ધાદિ ભાવ ઉત્તરોત્તર આત્મામાં પરિણમી પરિપકવ થતાં, તેના પરિપાક-અતિશય થકી તે અપૂર્વકરણ મહાસમાધિની સિદ્ધિ હોય છે. આમ શ્રદ્ધાદિ બીજરૂપ કારણમાંથી અપૂર્વકરણ રૂળરૂપ કાર્યની નિષ્પત્તિ થાય છે.

અને 'એઓની પરિપાચના તો કુતર્કપ્રભવ મિથ્યા વિકલ્પોના વ્યપોહથી શ્રવણ-પાઠ-પ્રતિપત્તિ-ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ છે.' આ શ્રદ્ધાદિની પરિપાચના-ઉત્તરોત્તર પરિપાક

પંક્તિકા—શ્રવણપાઠપ્રતિપત્તિચ્છાપ્રવૃત્ત્યાદિરૂપા । શ્રવણં—ધર્મશાસ્ત્રનું સાંભળવું તે, પાઠઃ—તત્સત્રગત પાઠ, પ્રતિપત્તિઃ—સમ્યક્ તેના અર્થની પ્રતીતિ, ઇચ્છા—શાસ્ત્રોકત અનુષ્ઠાન વિષયા ચિન્તા, પ્રવૃત્તિઃ—તેનું અનુષ્ઠાન. આદિ—શબ્દથી વિદ્વન્જન્ય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ દેખવા. તેમાં વિદ્વન્જન્ય-જન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ પ્રત્યુહનો અભિલવ; સિદ્ધિ-અનુષ્ઠેય અર્થની નિષ્પત્તિ; વિનિયોગ—તેનું (સિદ્ધિનું) યથાયોગ વ્યાપારણું. તેથી તે રૂપં યસ્યાઃ સા તથા—તેઓ છે રૂપ જેનું તે તથા.

કેમ થાય ? પ્રથમ તો કુતર્કથી ઉપજતા મિથ્યા-અસત્-નિષ્કળ-નકામા-નિષ્પ્રયોજન વિકલ્પોને દૂર હટાડેલી મૂકે, અને પછી તેના શ્રવણાદિ કરે શ્રદ્ધાદિનો પરિપાક : તો, અર્થાત્ સદ્ગુરુમુખે સૂત્ર શ્રવણ કરે, તેનો સ્વયં પાઠ શ્રવણ ઇચ્છાદિ કરે, તેના અર્થના સમ્યક્મહણરૂપ પ્રતિપત્તિ કરે, તે પ્રવૃત્તિ આદિ રૂપ સૂત્રોક્ત અનુષ્ઠાન કરવાની ઇચ્છા-ભાવના ઉપજે, તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિ આદરે, તેમાં વચ્ચે આડા આવતા જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વિધનનો જય કરે. આમ શ્રવણધીમાંડીને વિધનજય સુધીની પ્રક્રિયા તે આ શ્રદ્ધાદિની પરિપાચના-પરિપચન કરવાની ક્રિયા છે. અને ‘આનો અતિશય તો તથાપ્રકારે સ્થૈર્ય-સિદ્ધિ લક્ષણવાળો, પ્રધાન સત્ત્વર્થ હેતુ, અપૂર્વકરણાવહ છે એમ સ્વયં આમ પરિભાવનીય છે.’ આ પરિપાચનાનો-પરિપચનરૂપ પ્રક્રિયાનો અતિશય તો સ્થૈર્યઆદિ લક્ષણવાળો હોય છે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત અનુષ્ઠાનમાં નિશ્ચલતારૂપ સ્થિરતા સાધે, અને એમ તેની સ્થૈર્ય-સિદ્ધિરૂપ સિદ્ધિ કરે, પછી તેનો યથાયોગ્ય પાત્રમાં વિનિયોગ કરી પ્રધાન સત્ત્વર્થ હેતુ-પરમ પરોપકારકારણ બને; અને આમ ઉત્તરોત્તર પરિપાકઅતિશયનો પ્રકર્ષ પામી, જ્યાં અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યનો સમુદ્ભાસ સ્ફુરાયમાન થાય છે એવા અપૂર્વકરણને આણી આપનારો-અપૂર્વકરણાવહ આત્મપરિણામ પામે. આમ સ્થૈર્યથી માંડીને અપૂર્વકરણ ભાવ પર્યંત ઉત્તરોત્તર ચઢતી દશાવાળો આ શ્રદ્ધાદિનો પરિપાચના-અતિશય હોય છે. આમ શ્રદ્ધા-મેધા આદિની પરિભાવના કરવા યોગ્ય છે.

“રુચિનું-ઇચ્છાનું સન્માર્ગપ્રવેશમાં કેટલું બધું મહત્ત્વ છે, ‘ઇચ્છે છે જે જોગીજન’ પદમાં ‘ઇચ્છે છે’ પદનું કેટલું બધું અર્થગૌરવ છે તે સારી પેઠે સમજી શકાય છે. XX સન્માર્ગયોગરૂપ પરમાર્થ-લગ્નમાં અંતરંગપ્રીતિરૂપ ‘લગ્નની’ લાગ્યા વિના ખરો આનંદ અનુભવાતો નથી. એટલા માટે જ અંતરંગ પ્રીતિરૂપ આ ઇચ્છાયોગને આ યોગમાર્ગમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, કારણકે તેના વિના આગળ એક ડગલું પણ મંડાતું નથી.

વળી કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય વિચારીએ તો કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિમાં સૌથી પ્રથમ તો તે કાર્ય માટેની અંતરંગ ઇચ્છા-રુચિ-ધગશ જાગવી જોઈએ. એવી અંતરંગ ઇચ્છા જાગવી જોઈએ. એવી અંતરંગ ઇચ્છા હોય, તો જ તેનો રસ્તો ઇચ્છા અને મળી આવે છે. ‘Where there is a will there is a way’ એ પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ઉક્તિ અનુસાર તેનો માર્ગ મળી આવતાં પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ કાર્ય માટેનો પ્રયત્ન (Effort) થાય છે. અને એમ ઉત્સાહથી પ્રવર્તતાં માર્ગમાં વિધન (Obstacle) આવે તો તેનો જય કરાય છે, અને એમ કરતાં કરતાં અનુક્રમે કાર્યની પૂર્ણતા-સિદ્ધિ થાય છે. પણ રુચિ વિના જે કાર્ય કરવામાં આવે છે, તે તો વેઠરૂપ હોઈ, કદી સિદ્ધ થતું નથી, અને તે માટેની ક્રિયા પ્રવૃત્તિ ‘છાર પર લિપણા’ જેવી થઈ પડે છે ! આમ સામાન્ય ક્રમ છે. કાર્યરુચિવાળો થયે બધા કારકે ફરી જાય છે, પલટાઈ જાય છે. કર્તા, કર્મ,

કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ એ છ કારક જે પૂર્વે બાધકપણે પરિણમતા હતા, તે આત્મસિદ્ધિ કાર્ય પ્રત્યે અંતરંગ રુચિ-ઇચ્છા ઉપજતાં સાધકપણે પ્રવર્તે છે.”

શ્રી યોગદષ્ટિસમુચય વિવેચન (ડૉ. લગવાનદાસ કૃત), પૃ. ૭૧૮

આમ શ્રદ્ધા-મેધાદિ સંબંધી વિચાર કર્તવ્ય છે. કારણ કે ‘એનું ઉચ્ચારણ એમ જ ઉપધાશુદ્ધ સદ્ગુણાન હોય છે;’ આ શ્રદ્ધાદિ સૂત્રનું ઉચ્ચારણ જ એમ જ શ્રદ્ધા-મેધાદિ ભાવથી ઉપાધિશુદ્ધ-પરિકરશુદ્ધ એવું સત્સમુદાય હોય છે; અને ઉપધાશુદ્ધ સદ્ગુણાન ‘એતદ્વાન્ જ આનો અધિકારી છે એમ જ્ઞાપનાર્થ છે’ — ‘एतद्वानेव चास्याधिकारीति ज्ञापनार्थ’ આ શ્રદ્ધાદિવંત જ-આનો-કાયોત્સર્ગક્રિયાનો અધિકારી-યોગ્ય પાત્ર છે એમ જણાવવા માટે આ ‘શ્રદ્ધાદિ’ સૂત્ર કહેલ છે.

“તુમે બહુ મૈત્રી રે સાહિબા, મહારે તો મન એક;
તુમ વિણ બીજે રે નવિ ગમે, એ મુજ મોટી હો ટેક.—શ્રી શ્રેયાંસ કૃપા કરૌ.
“શ્રી નયવિજય વિબુધ પય સેવક, વાચક યશ કહે સાચું;”
કોડી કપટ જો કોઈ ઢિખાવે, તોય પ્રભુ વિણ નવિ રાચું.
....સેવો ભવિયાં વિમલ જિજ્ઞેસર, હલહા સજ્જન સંગાળ.”—શ્રી યશોવિજયજી

આ શ્રદ્ધાદિ પણ ‘વર્ધમાન’ હોય તે એઓના લાભ-વૃદ્ધિ પણ આ જ ક્રમે હોય એમ કહે છે—

૨૩વર્ધમાનયા—વૃદ્ધિ ગચ્છન્ત્યા નાવસ્થિતયા । પ્રતિપદોપસ્થાય્યેતત્, શ્રદ્ધયા વર્ધમાનયા, एवं મેધયેત્યાદિ ।

લાભક્રમાદુપન્યાસઃ શ્રદ્ધાદીનાં । શ્રદ્ધાયાં સત્યાં મેધા, તદ્ભાવે ધૃતિઃ, તતો ધારણા, તદન્વનુપ્રેક્ષા । વૃદ્ધિરપ્યનેનૈવ ક્રમેણ ॥ ૨૫૨

૨૩અર્થઃ—વર્ધમાનયા—વર્ધમાન-વૃદ્ધિ પામતી જતી એવીથી, નહિં કે અવસ્થિતથી, એ પ્રતિપદે ઉપસ્થાયિ છે. વર્ધમાન શ્રદ્ધાથી, એમ મેધાથી, ઇત્યાદિ.

લાભક્રમથી શ્રદ્ધાદિનો ઉપન્યાસ છે. શ્રદ્ધા સતે મેધા, તેના ભાવે ધૃતિ, તે પછી ધારણા, તે પછી અનુપ્રેક્ષા. વૃદ્ધિ પણ આ જ ક્રમથી. ૨૫૨

વિવેચન

“આત્મ નિર્મલ ભાવ કરતાં, વધતે શુભ પરિણામે.” શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ શ્રદ્ધાઆદિ પણ કેવી? તો કે ‘વર્ધમાન, નહિં કે અવસ્થિત.’ ‘વર્ધમાનયાં—વૃદ્ધિ ગચ્છન્ત્યા નાવસ્થિતયા ।’ આ શ્રદ્ધાદિ પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી જતી એવી વર્ધમાન હોય, નહિં કે જેમ ને તેમ રહેલી અવસ્થિત. વર્ધમાન એ પદ

‘પ્રતિપદે ઉપસ્થાયિ’ છે; શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા, અનુપ્રેક્ષા શ્રદ્ધાદિ વર્ધમાન એ પ્રત્યેક પદને લાગુ પાડવાનું છે. એટલે વર્ધમાન શ્રદ્ધાથી, ને લાભ-વૃદ્ધિ કેમ વર્ધમાન મેધાથી, વર્ધમાન ધૃતિથી, વર્ધમાન ધારણાથી, વર્ધમાન પણ એ જ અનુપ્રેક્ષાથી. અને ‘લાભકમે શ્રદ્ધાદિનો ઉપન્યાસ છે, શ્રદ્ધા સતે મેધા, તેના લાભે ધૃતિ, તે પછી ધારણા, તે પછી અનુપ્રેક્ષા. વૃદ્ધિ પણ આ જ કેમથી’ હોય છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા હોય તો મેધા ઉપજે, મેધા હોય તો ધૃતિ આવે, ધૃતિ હોય તો ધારણા થાય, અને ધારણા હોય તો પછી અનુપ્રેક્ષા ઉદ્ભવે; અને શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિ થયે મેધાની વૃદ્ધિ હોય, મેધાની વૃદ્ધિ થયે ધૃતિની વૃદ્ધિ હોય, ઇં આમ શ્રદ્ધા-મેધાદિનો લાભ ને વૃદ્ધિ એક પછી એક અનુક્રમે હોય છે, એટલે આ લાભક્રમે અનુસરી શ્રદ્ધા-મેધાદિ અનુક્રમે મૂકવામાં આવેલ છે.

એમ ક્રિયાભિમુખ્ય ને પ્રતિપત્તિ કહ્યા તે પરથી અભ્યુપગમપૂર્વક અને શ્રદ્ધાદિસંયુક્ત જ સદનુ-
ષ્ઠાન છે એમ દર્શાવે છે—

૨૪ एवं तिष्ठामि कायोत्सर्गमित्यनेन प्रतिपत्तिं दर्शयति । प्राक् ‘करोमि’ करिष्यामि
इति क्रियाभिमुख्यमुक्तं, साम्प्रतं त्वासन्नतरत्वात् क्रियाकालनिष्ठाकालयोः कथञ्चिदभेदा-
त्तिष्ठाम्येवाहं । अनेनाभ्युपगमपूर्वं श्रद्धादिसमन्वितं च सदनुष्ठानमिति दर्शयति ॥ ૨૫૩

પણિકા—પ્રતિપત્તિમ્—પ્રતિપત્તિઃ—કાચોત્સર્ગોરંભરૂપ પ્રતિપત્તિ, તાં-તેને.

ક્રિયાકાલનિષ્ઠાકાલયોઃ કથંચિદભેદાદ્—ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલના કથંચિત્ અભેદને લીધે. કથંચિત્—નિશ્ચયનય વૃત્તિથી. કારણ કે તે (નિશ્ચયનય) ક્રિયામાણ—ક્રિયામાણુ-ક્રિયાકાલપ્રાપ્તને કૃતમેવ—કૃત જ, નિષ્ઠિત જ માને છે. અન્યથા ક્રિયાના ઉપરમકાલે, ક્રિયાના અનારંભકાલની જેમ, અનિષ્ઠિત પ્રસંગને લીધે, ઉભયસ્થળે ક્રિયાઅભાવના અવિશેષને લીધે. કૃત—કૃત પુનઃ ક્રિયામાણ વા ઉપરતક્રિયં—ક્રિયામાણુ વા ઉપરતક્રિયાવાળું હોય. કહ્યું છે કે—

“તેનેહ કજ્જમાણં નિયમેણ ક્રયં કયં ચ ભયણિજ્જં ।

કિંચિદિદહ કજ્જમાણં ઉવરયકિરિયં વ હોજ્જાહિ ॥”

(અર્થાત્) તેથી અહીં ક્રિયામાણુ તે નિયમથી કૃત છે, અને કૃત તે ભજનીય છે,—તે અહીં કિંચિત્ ક્રિયામાણુ વા ઉપરતક્રિયાવાળું હોય.

વ્યવહાર નય તો ક્રિયામાણુ અન્ય અને કૃત અન્ય એમ માને છે. કહ્યું છે કે—

“નારમ્મે ચ્ચિય દીસહ, ન સિવાદહ્વાણ દીસહ તયન્તે ।

જમ્હા વહાહ કજ્જં, ન કજ્જમાણં કયં તમ્હા ॥”

(અર્થાત્) ધટ્ટાદિ કાય આરંભમાં જ દેખાતું નથી, તેના અન્તકાળે શિવાય દેખાતું નથી, તેટલા માટે ક્રિયામાણ કૃત ક્રિયામાણુ તે કૃત નથી.

તેથી અને નિશ્ચયનયવૃત્તિથી કાય વ્યુત્સર્જવાને આરંભતો તે તદ્દેશ અપેક્ષાથી વ્યુત્સૃષ્ટ જ દેખવા ગોચર છે.

૨૪ અર્થ :—એમ ‘તિષ્ઠામિ કાયોત્સર્ગમ્—હું કાયોત્સર્ગે સ્થિતિ કરું છું, એમ એ ઉપરથી પ્રતિપત્તિ દર્શાવે છે. પૂર્વે ‘કરોમિ’—કરિષ્યામિ—કરું છું, કરીશ એમ ક્રિયા-ભિમુખ્ય કહ્યું; હમણાં તો આસન્નતરપણાને લીધે ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલના કથંચિત્ અભેદથી તિષ્ઠામ્યેવાહ—હું સ્થિતિ કરું જ છું. આ ઉપરથી અભ્યુપગમપૂર્વક અને શ્રદ્ધાદિસમન્વિત એવું સદ્વૃદ્ધાન છે એમ દર્શાવે છે. ૨૫૩

વિવેચન

“ આદર કિરિયા રતિ ઘણીજી, વિધન ટલે મિલે લલ્લિ. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘એમ હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું, એ ઉપરથી પ્રતિપત્તિ દર્શાવે છે,’ હું કાયોત્સર્ગે આરંભું છું એમ કાયોત્સર્ગના આરંભરૂપ પ્રતિપત્તિ-અંગીકાર-અભ્યુપગમ બતાવે છે. ‘પૂર્વે કરું છું, કરીશ એમ ક્રિયાભિમુખ્ય (ક્રિયા પ્રત્યે પ્રતિપત્તિ અને સન્મુખપણું) કહ્યું, હમણાં તો આસન્નતરપણાને લીધે (અત્યંત ક્રિયાભિમુખ્ય નિકટપણાને લીધે) ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળના કથંચિત્ અભેદથી હું સ્થિતિ કરું જ છું;’ અર્થાત્ કથંચિત્ એટલે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ (પૂર્ણાહુતિ કાળ) એ બેના અભેદથી, ‘ક્રિયામાણું કૃત’—કરાઈ રહેલું તે કરાયું એમ ગણી, હું સ્થિત જ છું એમ કહ્યું.

નિશ્ચયનય છે તે ક્રિયામાણને—કરાઈ રહેલને કૃત જ—નિષ્ઠિત જ—કરાઈ ચૂકેલું જ માને છે, નહિં તો ક્રિયા બંધ પડતી—વિરામ પામતી વેળાએ ક્રિયાના અનારંભકાળની જેમ અનિષ્ઠિતનો પ્રસંગ આવે; કારણ કે બન્ને સ્થળે ક્રિયાના અભાવમાં તદ્વાવત નથી. અને જે કૃત છે તે ક્રિયામાણ વા ઉપરતક્રિયાવાળું છે, અને તેવા પ્રકારે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. અને વ્યવહાર નય છે તે તો ક્રિયામાણ જૂઠું અને કૃત જૂઠું માને છે; આ અંગે કહ્યું છે કે “ઘટાદિ કાર્ય આરંભમાં જ દેખાતું નથી, તેના અન્તકાળ શિવાય દેખાતું નથી, તેટલા માટે ક્રિયામાણું કૃત—ક્રિયામાણુ તે કૃત નથી.” તેથી અત્રે નિશ્ચયનય અપેક્ષાએ ‘કાય વ્યુત્સર્જવાને આરંભતો તે તદેશઅપેક્ષાએ વ્યુત્સૃષ્ટ જ દેખવા યોગ્ય છે.’

અને ‘આ ઉપરથી અભ્યુપગમપૂર્વક અને શ્રદ્ધાદિસમન્વિત એવું સદ્વૃદ્ધાન છે એમ દર્શાવે છે.’—‘અનેન અભ્યુપગમપૂર્વક શ્રદ્ધાદિસમન્વિતં ચ સદ્વૃદ્ધાનમિતિ દર્શયતિ.’ અર્થાત્ પોતાની સ્વેચ્છાથી—સ્વચ્છિથી ‘અભિ’સામા જઈને ‘ઉપગમ’—સ્વીકાર-અંગીકાર કરવારૂપ ‘અભ્યુપગમ’પૂર્વક, અને ઉક્ત શ્રદ્ધાદિથી સંયુક્ત, એવું જે હોય તે જ સત્-સાધનરૂપ સત્અનુષ્ઠાન છે, એમ આ ઉપરથી—આ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞાનિર્દેશથી અને શ્રદ્ધાદિ પદના સમાવેશથી અત્રે સૂત્રકાર લગવંતે પ્રદર્શિત કર્યું છે.

શ્રદ્ધાદિવિકલનું એવું ઉચ્ચારણ મૃષાવાદ છે એ શંકા સત્ય છે, પણ પ્રેક્ષાવાન એવા પ્રકારે વક્તો નથી એમ કહી, શ્રદ્ધાદિના મંદ-તીવ્રાદિ ભેદનો ને તેના આદરાદિ લિંગનો નિર્દેશ કરે છે—

૨૬ આહ—શ્રદ્ધાદિવિકલસ્યૈવમભિધાનં મૃષાવાદઃ, કો વા કિમાહેતિ ।

સત્યમ્, इत्यमेवैतदिति तन्त्रज्ञाः, किन्तु न श्रद्धादिविकलः प्रेक्षावानेवमभिधत्तं, तस्या-
लोचितकारित्वात् ।

મન્દતીવ્રાદિભેદાશ્રિતે, તથાદરાદિલિંગા इति, नातद्वत आदरादीति । अतस्तदादरादि-
भावेऽनाभोगवतोऽप्येत इति । २६५

૨૫ અર્થઃ :—શંકા—શ્રદ્ધાદિવિકલનું (રહિતનું) એમ અભિધાન તે મૃષાવાદ છે.
કોણ ? વા શું બોલ્યો ? એટલાં માટે.

સમાધાન—સત્ય છે. એ એમ જ છે એમ તન્ત્રજ્ઞો કહે છે; પરંતુ શ્રદ્ધાદિવિકલ એવો
પ્રેક્ષાવાન એમ વક્તો નથી, —તેનું આલોચિતકારિપણું છે માટે.

અને મન્દ-તીવ્રઆદિ ભેદવાળા આ (શ્રદ્ધાદિ) તથાપ્રકારના આદરાદિ લિંગવાળા
છે,—અતદ્વંતને (અશ્રદ્ધાદિમંતને) આદરાદિ નથી એટલાં માટે. એથી કરીને તેના (કાથો-
ત્સર્ગના) આદરાદિ ભાવે અનાભોગવંતને પણ આ (શ્રદ્ધાદિ) હોય છે. ૨૫૪

વિવેચન

“ શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિષ્ણુ જેહ કિરિયા કરી,

છાર પર લિંપણો તેહ જાણો....ધાર તરવારની.” શ્રી આનંદધનજી.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—‘શ્રદ્ધાદિવિકલસ્યૈવમભિધાનં મૃષાવાદઃ ।’
‘શ્રદ્ધાદિવિકલનું એમ અભિધાન તે મૃષાવાદ છે ઇત્ય’ અર્થાત્ શ્રદ્ધાદિ રહિત એમ—એવા

પક્ષિકા—વારુ, કદાચિત્ શ્રદ્ધાદિવિકલ પ્રેક્ષાવાન, પણ એમ વક્તો દેખાય છે, એમ આશંકાને કહ્યું—

મન્દ ધ્યાદિ, મન્દઃ—મૃદુ, તીવ્રઃ—પ્રકૃષ્ટ, આદિ શબ્દથી તે ઉભયનો મધ્યવર્તી, મધ્યમ,
ત ઇવ ભેદાઃ—તે જ ભેદો, વિશેષો, ચેષાં તે તથા—જેઓના છે તે તથા. ચ—સમુચ્ચય અર્થર્થા.
પત્તે—આ, શ્રદ્ધાદિ. શું વિશિષ્ટ? તે માટે કહ્યું—તથા—તે પ્રકારે, જે આદરાદયઃ—વક્ષ્યમાણ આદ-
રાદિ, ત ઇવ લિંગ ચેષાં—તેઓ જ લિંગ છે જેઓનું, તે તથા—તે તથા. इति—એ વાક્યસમાપ્તિર્થા.

વારુ, જેઓનું લિંગપણું શી રીતે સિદ્ધ છે? તે માટે કહ્યું—ન—ન જ, અતદ્વતઃ—અતદ્વંતને,
અશ્રદ્ધાદિમંતને,—કારણ કે એમ સમગ્રય છે, આદરાદિ—વક્ષ્યમાણ જ આદરાદિ, इति—એથી કરીને,
શ્રદ્ધાદિકારણપણા યદી, લિંગ છે. તેથી શું સિદ્ધ થયું? તે માટે કહ્યું—અતઃ—એથી કરીને, શ્રદ્ધાદિ
કારણપણાને લીધે, તદાદરાદિભાવે—તત્ર—તેમાં, કાથોત્સર્ગર્થા, આદરાદેઃ લિંગસ્ય—આદરાદિ
લિંગના, ભાવે—સત્તાર્થા; અનાભોગવતોઽપિ—અનાભોગવંતને પણ, યદ્યચિત્તાથી પ્રકૃત સ્થાન—વર્ણાદિ
ઉપયોગના વિરહે પણ, તો પછી આભોગે તો પૂર્ણ જ શું? એમ અપિ—પણ શબ્દનો અર્થ છે,
પત્તે—આ, શ્રદ્ધાદિ,—કોઈ કારણના કાર્યઅવિનાભાવિપણાને લીધે,—જેમ પ્રદીપના પ્રકાશથી વા વૃક્ષના
છાયાથી, इति—વાક્યપરિસમાપ્તિર્થા. એટલાં માટે મન્દતાથી શ્રદ્ધાદિના અનુપલક્ષણે પણ આદરાદિ-
ભાવે મુત્ર ઉચ્ચારતાને પણ પ્રેક્ષાવતાક્ષતિ નથી.

પ્રકારનું શ્રદ્ધાથી મેધાથી ઇત્યાદિ પ્રતિજ્ઞાવચન ઉચ્ચારે તો તેનું તે અભિધાન-બોલવું તે મૃષાવાદ-અસત્ય ભાષણ છે. કારણ કે કોણ ? શું બોલ્યો ? તેનું તેને જ્ઞાન નથી.

એનું સમાધાન—હા, તમે કહો છો તે ‘સત્ય છે,’ સાચું છે, ખરાબર છે. ‘એ એમ જ છે એમ તન્ત્રજ્ઞો કહે છે.’ અર્થાત્ શ્રદ્ધાદિરહિત જે એમ વદે છે તે મૃષાવાદ જ છે એમ શાસ્ત્રજ્ઞો સ્પષ્ટપણે ચોકળે ચોકળા શબ્દોમાં કહે છે. શ્રદ્ધાદિ વિકલ પરંતુ ‘ન શ્રદ્ધાદિવિકલઃ પ્રેક્ષાવાનેવમભિધેતે’ ‘શ્રદ્ધાદિવિકલ પ્રેક્ષાવાન્ એમ (રહિત) એવો પ્રેક્ષાવાન્—વિચારવંત એમ વદતો નથી,—‘તેનું મૃષાવાદ વદે નહિં આલોચિતકારિપણું છે માટે’—‘તસ્યાલોચિતકારિત્વાત્’—હું બોલું છું કે બહુ ઇત્યાદિ પ્રકારે તેનું જોઈ વિચારી પ્રવૃત્તિ કરવાપણું છે માટે.

અને અત્રે એ પણ વિચારવા યોગ્ય છે કે ‘મંદ-તીવ્ર આદિ ભેદવાળા આ (શ્રદ્ધાદિ) તથાપ્રકારના આદરાદિ લિંગવાળા છે.’ આ શ્રદ્ધાદિ મંદ-મૃદુ હોય, તીવ્ર-ઉત્કટ-પ્રકૃષ્ટ હોય, આદિ શબ્દથી મંદ-તીવ્રના મધ્યવર્તી મધ્યમ મંદ-તીવ્રાદિ હોય. આમ મંદ-તીવ્રાદિ તરતમ પ્રકારવાળા આ શ્રદ્ધાદિ છે; એટલે ભેદવાળા શ્રદ્ધાદિ કવચિત્ મંદ શ્રદ્ધાદિ હોય તેની પ્રગટપણે ખબર પડે નહિં. છતાં ‘આ તથાપ્રકારના આદરાદિ લિંગવાળા છે,’ એટલે આદર-કરણે પ્રીતિ વગેરે કહેવામાં આવનારા લિંગ પરથી—પ્રગટ ચિહ્ન પરથી આ શ્રદ્ધાદિ છે એમ સમજી શકાય છે. કારણ કે ‘અતદ્વંતને (અશ્રદ્ધાદિમંતને) આદરાદિ નથી; જેને શ્રદ્ધાદિ ન હોય તેને આદરાદિ હોય નહિં. ‘એથી કરીને તેના (કાર્યોત્સર્ગના) આદરાદિ ભાવે અનાલોગવંતને પણ આ (શ્રદ્ધાદિ) હોય છે.—‘અતસ્તદાદરાદિભાવેડનામોગવતોડ્યેતે’; એ કાર્યોત્સર્ગ પ્રત્યે જે આદરાદિ ભાવ હોય તો ચિત્તચંચલતાથી જેને પ્રકૃત સ્થાન-વર્ણાદિ ઉપયોગનો અભાવ છે, એવા અનાલોગવંતને પણ આ આદરાદિ લિંગથી અવ્યક્ત શ્રદ્ધાદિ હોય છે, તો પછી આલોગવંતને—સ્થાનાદિમાં શ્રદ્ધાદિનું સૂચન ઉપયોગવંતને તો હોય એમાં પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ સૂચવે છે. કારણ કે કારણ કાર્ય વિનાનું હોય નહિં, એટલે પ્રકાશ છે તો દીવો હોવો જ જોઈએ, છાયા છે તો વૃક્ષ હોવું જ જોઈએ. તેમ આદરાદિ સૂચક (Indicative) લિંગ છે તો શ્રદ્ધાદિ હોવા જ જોઈએ. એટલા માટે મંદપણને લીધે કદાચ શ્રદ્ધાદિ ઉપલક્ષિત ન થાય, ખબર ન પડે એવા અવ્યક્ત હોય, તોપણ જે આદરાદિ ભાવ હોય તો તે પણ શ્રદ્ધાદિનું સૂચન કરવા માટે બસ છે; અને આમ શ્રદ્ધાદિનું સૂચન થયું એટલે અંશે પણ પ્રેક્ષાવંતપણું આવી જ ગયું; એટલે આદરાદિભાવે જે આ સૂત્ર ઉચ્ચારતો હોય તે અનાલોગવંતને પણ પ્રેક્ષાવંતપણાની ક્ષતિ—હાનિ નથી.

ધક્ષુ-રસાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એ અન્યદર્શનીઓના કથન પરથી તેઓની અત્ર સંમતિ દર્શાવી, ધક્ષુસમા તદ્દ્યાદરશિર્માધી ક્રમે કરીને ઉપાયવંતને સાકર આદિ સમા શ્રદ્ધાદિ હોય છે, ધ. પ્રકારે પ્રસ્તુત ઉપમા ધટાવે છે—

२६ इक्षुरसगुडशर्करोपमाश्चित्तधर्मा इत्यन्यैरप्यभिधानात्, इक्षुकल्पं च तदादरादीति भवत्यतः क्रमेणोपायवतः शर्करादिप्रतिमं श्रद्धादीति । कषायादिकटुकत्वनिरोधतः शम-
माधुर्यापादनत्ताम्येन चेतस एवमुपन्यास इति । २५५

૨૬ અર્થ :- ધનુ-રસ-ગોળ-ખાંડ-સાકરની ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એમ અન્યોથી પણ અભિધાન છે માટે. અતે તદ્દગ્રાહરોદિ ધનુ સમુ' છે, એટલા માટે એના થકી કંમે કરીને ઉપાયવંતને સાકર ગ્રાહિ સમુ' શ્રદ્ધાદિ હોય છે. કષાયોદિ કટુકંપણના નિરોધ થકી ચિત્તના શમ-માધુર્ય ગ્રાપાદનના સામ્યથી એમ ઉપન્યાસ છે. ૨૫૫

विवेचन

“ દીડી હો પ્રભુ! દીડી જગગુરુ તુજ, મૂરતિ હો પ્રભુ! મૂરતિ મોહન વેલડીજી;
મીડી હો પ્રભુ! મીડી તાંહરી વાણ, લાગે હો પ્રભુ! લાગે જેમ્ની શેલડીજી....”

શ્રી યશોવિજયજી.

આ જે કહ્યું તે અંગે અન્યદર્શની મુમુક્ષુઓની પણ સંમતિ છે,—‘શ્કુરત્તગુડ-
શર્કરોપમાશ્ચિત્તધર્માઃ’—‘ઇક્ષુ-રસ-ગોળ-ખાંડ-સાકરની ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એમ

पञ्जिका—इक्षुरसगुडखण्डशर्करोपमाः—इक्ष्वादिभिः पञ्चभिः—धक्षुआदि जनप्रतीत
पञ्चथी, उपमा—सादृश्य, येषां ते तथा—छे जेओनुं ते तथा. चित्तधर्माः—चित्तधर्मो, मनःपरि-
णामो, इति—अभ आ अर्थना, अन्वैरपि—तन्त्रान्तरीयोथी, पुनः अभाराथी तो पूछवुं न शुं?
अभिधानात्—अष्टानते लीधे. आ जे प्रकृत न उपमान-उपमेयनी योजना इहो—

इक्षुकल्पं च—अने धक्षु सदश, तद्आदरादि—तस्मिन्—तेभां, अथोत्सर्गभां, आदरः—
 आदर, उपाध्य भाव, आदि शब्दधी करणे प्रीत्यादि—करणभां प्रीति आदि, इति—आ करण
 थडी, भवति—थाय छे, संपन्ने छे. अतः—आना थडी, धक्षु सभा आदरादि थडी, क्रमेण—क्रमे करीने,
 प्रधर्षपरिपाटिथी, उपायवतः—उपायवतने, तद्धेतुयुक्तने, शर्करा—साकर, आदि शब्दधी पश्चानुपूर्वीथी
 भांड आदितुं ग्रहण छे, तत्समं—तेनी समुं, प्रकृत सूत्रभां उपात्त श्रद्धा—मेधादि गुणपंचक, इति—
 परिसमाप्तिभां.

शं०—दृष्टान्तरना व्युदासथी दध्नु आदि उपमानो उपन्यास केम? ऐम आशंङीने कलुं—
कषायादिकटुकत्वनिरोधतः—कषायाः—कषाये, केषादि, आदि शब्दथी ध्रियविधारदितुं ग्रहण
छे, त एव कटुकत्वं—तेअ ७ कटुकत्व—कटुक लाव, तस्य—तेना, निरोधात्—आत्माभा निरोध
थडी. शुं? ते माटे कलुं—शममाधुर्यापादनसाम्येन—शमः—उपशम, स एव माधुर्यं—ते ७
माधुर्यं, मधुरलाव,—प्रीत्यनहेतुपण्णाने वीधे, तस्य—तेनुं, आपादनं—आपादन, विधान, तेन तस्य
वा—ते वडे वा तेनुं, साम्यं—सादृश्य, तेन—तेथी डरीने, चेतसः—चित्तना, मनना, एवम्—ऐम,
दध्नुआदि उपमान वडे उपमेयताथी, उपन्यासः—आदरादिना उपन्यास, इति—परिसमाप्तिभा.

અન્યોથી પણ અભિધાન છે માટે.’ અર્થાત્ અન્યદર્શનીઓ આ ધક્ષુ-રસાદિ આદરાદિ શ્રદ્ધાદિ ચિત્તધર્મોને-મનઃપરિણામોને-ધક્ષુ, રસ, ગોળ, ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો ખાંડ, સાકરની ઉપમા આપે છે. અને તેમાં, ‘દ્ધુકલ્પં તદાદરાદિ’ ‘તદ્દાદરાદિ ધક્ષુ સમું છે, એટલા માટે એના થકી કંમે કરીને ઉપાયવંતને સાકરઆદિ સમું શ્રદ્ધાદિ હોય છે.’ અર્થાત્ તે પ્રસ્તુત કાયોત્સર્ગના આદર-ઉપાદેયભાવ, કરવામાં પ્રીતિ આદિ જે છે તે ધક્ષુ-શેરડી સમાન છે. એટલા માટે પીલવા-ઊઝાળવા વગેરે ઉપાય કરનારને જેમ શેરડીમાંથી અનુકંમે રસ, ગોળ, ખાંડ, સાકરની પ્રાપ્તિ હોય છે; તેમ ધક્ષુ સમા આ આદરાદિ થકી ઉપાયવંતને પશ્ચાત્તુપૂર્વીથી સાકર-ખાંડ-ગોળ-રસ સમા શ્રદ્ધાદિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

બીજી કોઈ ઉપમા નહિં મૂકતાં આ ધક્ષુઆદિની ઉપમા કેમ મૂકી? તો કે ‘કષાયાદિકટુકત્વનિરોધતઃ’—‘કષાયાદિ કટુકપણુના નિરોધ થકી ચિત્તના શમમાધુર્ય આપાદનના સામ્યથી એમ ઉપન્યાસ છે.’—‘શમમાધુર્યપાદનસામ્યેન કષાયાદિ કટુકપણું ચેતસ પવમુપન્યાસઃ’ અર્થાત્ ધક્ષુઆદિ જેમ કઠવાશને દૂર કરી ને શમમાધુર્ય મીઠાશ ઉપભવે છે, તેમ આ આદરાદિ શ્રદ્ધાદિ કષાય-વિષયાદિ કઠવાશનો નિરોધ કરી, ચિત્તનું શમ-ઉપશમરૂપ માધુર્ય-મીઠાશ ઉપભવે છે; અને જેમ ધક્ષુ આદિના માધુર્યથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, તેમ શમમાધુર્યથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, રીઝે છે. એમ કઠવાશ દૂર કરી મીઠાશ ઉપભવવારૂપ સાદૃશ્યથી એમ ધક્ષુઆદિની ઉપમાથી આદરાદિનો ઉપન્યાસ છે.

પામી ધક્ષુ સમ સરસ સદ્દૃષ્ટિ મિત્રા અનૂપી,
ભવ્યો પામે રસ સુમધુરો મિષ્ટ સંવેગ રૂપી;
શુદ્ધિ તેની થઈ જઈ પરા શર્કરા શુદ્ધ પાવે,
ને આસ્વાદે અનુભવ સુધા નિત્ય આનંદ ભાવે. —શ્રી યોગદૃષ્ટિકળશં, (સ્વરચિત)

આદરાદિયુક્તપણે આ કાયોત્સર્ગનું અનુષ્ઠાન જ સદ્ભાવશોધનથી અહીં સાકરાદિ સમા શ્રદ્ધાદિના પરિણમનમાં ઉપાય છે, અને એ અંગે અન્યદર્શનીઓની પણ સંમતિ છે, એમ દર્શાવે છે—

૨૭ પતદનુષ્ઠાનમેવ ચૈવમિહોપાયઃ તથા તથા સદ્ભાવશોધનેનેતિ પરિભાવનીયં । ઉક્તં ચ પરૈરપિ—

“આદરઃ કરણે પ્રીતિરવિઘ્નઃ સમ્પદાગમઃ ।
જિજ્ઞાસા તજ્ઞસેવા ચ, સદનુષ્ઠાનલક્ષણમ્ ॥૧॥
અતોઽમિલિષિતાર્થાપ્તિસ્તત્સદ્ભાવવિશુદ્ધિતઃ ।
યથેક્ષ્ણોઃ શર્કરાપ્તિઃ સ્યાત્ક્રમાત્સદ્ધેતુયોગતઃ ॥૨॥

इत्यादि । ” ૨૫૬

૨૭ અર્થ—અને એનું અનુષ્ઠાન જ એમ આહી ઉપાય છે, તથા તથા પ્રકારે સદ્ભાવ-શોધન વડે કરીને એમ પરિભાવનીય છે. પરોએ પણ કહ્યું છે કે—

“આદર, કરણમાં પ્રીતિ, અવિદ્યન, સંપદ આગમ, જિજ્ઞાસા, અને તત્ત્વસેવા એ સદ્ગુણાનંતુ લક્ષણ છે.”

આથી તે તે ભાવ વિશુદ્ધિ થકી અભિલષિત અર્થની પ્રાપ્તિ હોય છે,—જેમ સદ્-હેતુયોગથી ક્રમે કરીને ઇશુમાંથી સાકરની પ્રાપ્તિ હોય છે. ઇત્યાદિ.”૨૫૬

વિવેચન

“ આદર કિરિયા રતિ ઘણીજી, વિધન ટળે મિલે લચ્છિ;

જિજ્ઞાસા બુધ સેવનાજી, શુભ કૃતિ ચિન્હ પ્રત્યચ્છિ.”

શ્રી યોગદષ્ટિસત્સંગાચ, ૪,૧૭

અને ઇશુ પીલે તો રસ નીકળે, રસને ઉકાળે તો ગોળ મળે, ગોળને શુદ્ધ કરે તો ખાંડે-સાકર નીપળે; એમ પીલન-આદિ ઇશુમાંથી રસાદિ પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે; તેમ—

—‘એનું અનુષ્ઠાન જ એમ આહી ઉપાય છે.’ ‘પતદનુષ્ઠાનમેવ

આદરાદિયુક્તપણે ચૈવમિહોપાયઃ.’ અર્થાત્ એમ-આદરાદિયુક્તપણે આનું-કાયોત્સર્ગનું

આનું અનુષ્ઠાન અનુષ્ઠાન જ આહી સાકર આદિ સમા શ્રદ્ધાદિના ભવનમાં-પરિ-એ જ આહી ઉપાય જીમનમાં ઉપાય છે. કારણ કે આદરાદિથી કાયોત્સર્ગઅનુષ્ઠાન

કરતાં કરતાં ‘તથા તથા પ્રકારે સદ્ભાવ શોધન વડે કરીને’—

‘તથા તથા સદ્ભાવશોધનેન’ તેવા તેવા પ્રકારે આત્મપરિણામના નિર્મલીકરણ વડે કરીને શ્રદ્ધાદિ ભાવ ઉદ્ભવે જ છે. માટે મુમુક્ષુએ આદરાદિયુક્તપણે કાયોત્સર્ગ કરવારૂપ ઉપાય કર્યા જ કરવો એમાં રહે લગાડીને મંડ્યા જ રહેવું, એ જ તાત્પર્ય છે. ‘એમ પરિભાવનીય છે’—પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

અન્યદર્શનીય મુમુક્ષુએનું પણ આ સાથે સંવાદી વચન છે કે ‘આદર, કરણે પ્રીતિ ઇતિ’ અર્થાત્ આદર એટલે આ આદરવા યોગ્ય છે એમ પ્રસ્તુત ક્રિયા પ્રત્યે ઉપાદેય ભાવ;

પંક્તિકા—ઉપાયવંતને એમ પૂર્વે કહ્યું, એટલે ઉપાય જ દર્શાવે છે—પતદનુષ્ઠાનમેવ ચ—અને એનું અનુષ્ઠાન જ, પ્રકૃત કાયોત્સર્ગવિધાન જ, તદિ કે પુનઃ અન્ય, ચ—સમુચ્ચયે, ઇવમ્—એમ, સામાન્યથી આદરાદિયુક્ત, હૃદ—અહીં,—શકરાદિ પ્રતિમ શ્રદ્ધાદિના ભવનમાં, ઉપાયઃ—ઉપાય, હેતુ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તથા તથા—તે તે પ્રકારે, સદ્ભાવશોધનેન—સદ્ભાવશોધનવડે કરીને, શુદ્ધ પરિણામના નિર્મલીકરણ વડે, इति—એ, પરિભાવનીય—અન્ય-અતિરેકથી આ આલોચનીય છે. આ પણ પરમતથી સંવાદિત કરતાં કહ્યું—

ઉક્તં ચ—કહેવામાં આવ્યું છે, પરૈરપિ—પરોથી પણ, મુમુક્ષુઓથી. શું કહેવામાં આવ્યું છે ? તે માટે કહ્યું—આદર ઇત્યાદિ શ્લોકકથ સુગમ છે. તો પણ અવિદ્યન—સદ્ગુણાનથી નિહત કિલ્લકર્મ-તાથી સર્વત્ર કૃત્યમાં વિદ્યનઅભાવ.

કરણે પ્રીતિ-તે ક્રિયા કરવામાં પ્રીતિ-ચિત્તપ્રસન્નતા; એમ સદ્ગુણલક્ષણ અને સદ્ગુણ સેવન થકી કિલ્લ કર્મ હણાઈ જવાથી સર્વત્ર કૃત્યમાં તે થકી ભાવવિશુદ્ધિ અવિદ્ય-વિદ્યભલાવ; તેના ફલપ્રભાવે સંપદાગમ-સંપત્તિનું આવવું; યથાસૂત્ર ક્રિયા જાણવાની ઇચ્છા૩૫ જિજ્ઞાસા; અને તે ક્રિયામાં નિષ્ણાત-એવા તજજ્ઞની સેવા;—આ સદ્ગુણનું લક્ષણ છે. આવા આ સદ્ગુણ થકી તે તે ભાવની વિશુદ્ધિને લીધે અભિલષિત-વાંચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિ હોય છે,—એમ શેરડીમાંથી સતહેતુના યોગ થકી ક્રમે કરીને સાકરની પ્રાપ્તિ હોય છે તેમ.

“ક્રિયા પ્રત્યે આદર પ્રીતિ ભારી, નિર્વિદ્ય શ્રી સંપદાલબ્ધિ સારી;
જિજ્ઞાસા ને તજજ્ઞ સેવા સુખણી ! સત્ક્રિયાના લક્ષણો એહ જાણો.”

શ્રી યોગદષ્ટિકલશ, ૯૨. (સ્વરચિત)

પણ નટાદિ જેવા ગુણુદ્દેષી અપ્રેક્ષાવંતનો આ કાયોત્સર્ગ પાઠ તો મૃષાવાદ જ છે, ને એનો મિથ્યા આત્મસંતોષ તો મિથ્યાત્વગ્રહવિકાર છે, એના સમર્થનમાં સુભાષિત ટાંકી, પ્રેક્ષાવંતને આશ્રીને જ આ સૂત્ર સફલ છે, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૨૮ અપ્રેક્ષાવતસ્તુ યદ્દૃષ્ટાપ્રવૃત્તેઃ નટાદિકલ્પસ્ય ગુણદ્વેષિણો મૃષાવાદ एव, अनर्थयोगात्, तत्परितोषस्तु तदन्यजनाधकारी मिथ्यात्वग्रहविकारः । यथोक्तमन्यैः—

“दण्डी खण्डनिवसनं, भस्मादिविभूषितं सतां शोच्यम् ।

पश्यत्यात्मानमलं, ग्रही नरेन्द्रादपि ह्यधिकम् ॥૧॥

મોહવિકારસમેત; પશ્યત્યાત્માનમેવમકૃતાર્થમ્ ।

તદ્વ્યત્યયલિઙ્ગરતં કૃતાર્થમિતિ તદ્ગ્રહાવેશાત્ ॥૨॥ इत्यादि ।”

તસ્માદપ્રેક્ષાવન્તમઙ્ગીકૃત્યૈતત્સૂત્રં સંફલં પ્રત્યેતવ્યમિતિ ॥ ૨૫૭

૨૮ અર્થ:—પરંતુ યદ્દૃષ્ટા પ્રવૃત્તિથી નટાદિ સમા ગુણુદ્દેષી અપ્રેક્ષાવંતને તો મૃષાવાદ જ છે,—અનર્થયોગને લીધે. તેના પરિતોષ તો તદન્ય જનોને અધઃકારી (હેઠા પાડનારો) મિથ્યાત્વગ્રહવિકાર છે. જેમ અન્યોએ કહ્યું છે—

ખંડ વસ્ત્ર (લંગોટી)વાળા; ભસ્માંદિથી વિભૂષિત; સંતોને શોચ્ય એવા પોતાને ગ્રહી (ગ્રહાવિષ્ટ) એવો ડણ્ડી રાજ કરતાં પણ અધિક દેખે છે ! એમ મોહવિકારસમેત (પુરુષ) તેના વ્યત્યય (વિપરીત) લિંગમાં રત એવા અકૃતાર્થ પોતાને કૃતાર્થ એમ તેના અહાવેશને લીધે દેખે છે !

તેટલા માટે પ્રેક્ષાવંતને અંગીકૃત કરી (આશ્રી) આ સૂત્ર સફલ પ્રતીતયા યોગ્ય છે. ૨૫૭

પણિકા-પત્પરિતોષ ઇત્યાદિ. તેન—તે મિથ્યા કાયોત્સર્ગ૩૫ મૃષાવાદથી, પરિતોષ:—કૃતાર્થતા૩૫ પરિતોષ, તુ—પુનઃ અર્થમાં, તદન્યજનાધઃકારી—તેનાથી અન્ય જનનો અધઃકારી, સમ્યક્ કાયોત્સર્ગકારી લોકનો નીચત્વવિધાયી, મિથ્યાત્વગ્રહવિકાર:—મિથ્યાત્વમેવ—મિથ્યાત્વ જ, ઉન્માદ-૩૫તાથી ગ્રહ:—ગ્રહ, દોષવિશેષ, તસ્ય—તેના, વિકાર:—વિકાર. एवं—એમ; ગ્રહપ્રકારથી, તદ્વ્યત્યયલિઙ્ગરતં-તસ્ય—તેના, કૃતાર્થનો, વ્યત્યય:—વ્યત્યય, અકૃતાર્થ, તસ્ય—તેના, લિઙ્ગાનિ—લિંગો, ઉન્માદપ્રવૃત્તિ આદિ, તેષુ—તેઓમાં, રત—રત. તદ્ગ્રહાવેશાત્-સ एव ગ્રહ:—તે જ ગ્રહ, મોહવિકાર ગ્રહ, તસ્ય—તેના આવેશાત્—આવેશ મુદ્રી, ઉદ્વેગ થકી.

વિવેચન

“ શુદ્ધાત્મ નિજ ધર્મ, રુચિ અનુભવથી હો સાધન સત્યતા;

દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર ભક્તિ પસાચે, હો હોશે વ્યક્તતા....સેવો ઇશ્વર. ” શ્રી દેવચંદ્ર

આમ ઉક્ત પ્રકારે આહરાદિયુક્તપણથી શ્રદ્ધાદિસંપન્ન એવા પ્રેક્ષાવંતને આ કાચોત્સર્ગ સૂત્રપાઠ મૃષાવાદ નથી; ‘પરંતુ યદચ્છા પ્રવૃત્તિથી નટાદિ સમા એવા શુણ્ઢેષી

અપ્રેક્ષાવંતને તો મૃષાવાદ જ છે-અનર્થયોગને લીધે. —‘અપ્રેક્ષા-

અપ્રેક્ષાવંતને

વતસ્તુ યદચ્છાપ્રવૃત્તેઃ નટાદિકલ્પસ્ય ગુણદ્વેષિણો મૃષાવાદ પય

તો મૃષાવાદ જ

અનર્થયોગાત’.-ફાવે તેમ. જેમ તેમ સ્વચ્છંદપ્રવૃત્તિથી જે નાટકનો

પાઠ ભજવનારા નટ-વેષવિડંબક નાટકીઆ જેવા છે, એવા

શુણ્ઢેષી-સાચા સંત જનોના શુણ્ઢો દ્વેષ કરનારા મત્સરવંત અપ્રેક્ષાવંત-અવિચારી જન છે, તે પોપટની જેમ ‘શ્રદ્ધાથી, મેધાથી’ વગેરે પાઠ પઢે તે તો મૃષાવાદ જ છે. પ્રગટ મોઢું બૂઢાણું જ છે; કારણ કે શ્રદ્ધાદિ ભાવ તો તેને છે નહિ, એટલે તેમાં અર્થનો યોગ નથી, અથવા અનર્થનો યોગ છે માટે. અર્થાત્ હું કાચોત્સર્ગ કરું છું એવો દુનીયાને દેખાડવાનો નાટકીય દેખાવ કરી તે માયાબલરૂપ દંભ જ સેવે છે, એટલે ધર્મનો ઢોંગ કરનારા તેને દુર્ગતિ-આદિ અનર્થનો યોગ સંભવે છે.

આવો મિથ્યા કાચોત્સર્ગ કરનારો અપ્રેક્ષાવંત હું કાચોત્સર્ગ કરું છું એમ ભલે પોતાના મનને મનાવી સંતોષ માનતો હોય, પરંતુ ‘તેનો પરિતોષ તો તદન્ય જનોને અધઃકારી (હેઠા પાડનારો) મિથ્યાત્વઅહવિકાર છે.’—‘તત્પરિ-

મિથ્યા

તોવસ્તુ : તદન્યજનાધઃકારી મિથ્યાત્વઅહવિકારઃ’; અર્થાત્ તે

આત્મસંતોષીનો મિથ્યા કાચોત્સર્ગ કરનારનો આ કૃતાર્થતારૂપ પરિતોષ તો તેનાથી મિથ્યાત્વ અહવિકાર! અન્ય એવા સમ્યક્ કાચોત્સર્ગ કરનારા લોકને અધઃકારી, નીચે-

હેઠે પડનારો એવો મિથ્યાત્વરૂપ અહનો વિકાર જ છે. અત્રે લલિત-

વિસ્તારકારે સુભાષિત ટાંકયું છે—ઉન્માદરૂપ અહ (ભૂત-ઝોડ) વળગ્યું છે એવો અહીં દણ્ડી-દણ્ડધારી, જેણે ખંડમાત્ર વજ્ર—લંગોટી પહેરેલ છે, ભસ્મ વગેરેથી જે વિભૂષિત છે, અને સજ્જનોને જે શોચ કરવા યોગ્ય છે, એવા પોતાને તે રાબા કરતાં પણ અધિક માને છે! તેમ મોહવિકારથી યુક્ત એવો અહાવિષ્ટ, ઉચ્છ્રંખલ-સ્વચ્છંદ-ઉન્મત્ત પ્રવૃત્તિ આદિ વિપરીત લિંગમાં રત એવા અકૃતાર્થ પોતાને કૃતાર્થ-કૃતકૃત્ય માને છે! આમ મિથ્યા કાચોત્સર્ગ કરનારા અપ્રેક્ષાવંત જનનો આત્મસંતોષ (Self-Satisfaction) ઉક્ત અહાવિષ્ટ દંડી જેમ ઉન્મત્ત એટલા માત્ર છે! ‘તેટલા માટે પ્રેક્ષાવંતને અંગીકૃત કરી (આશ્રી) આ સૂત્ર સફલ પ્રતીતવા યોગ્ય છે’—‘તસ્માન્ પ્રેક્ષાવન્તમઙ્ગીકૃત્યૈતત્સૂત્રં સફલં પ્રત્યેતવ્યમ્’ એમ તાત્પર્ય છે.

॥ इति अर्हत्वैत्यवन्दनसूत्रम् ॥

અનત્થ સૂત્ર

કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા આગાર (અપવાદ)

અણ્ણત્થ—

ઝસસિણં નીસસિણં
સાસિણં છોણં જંભાણં
ઉડ્ડુણં વાયનિસર્ગેણં
ભમલીણં પિત્તમુચ્છાણં
સુહુમેહિં અંગસંચાલેહિં
સુહુમેહિં રેલસંચાલેહિં
સુહુમેહિં દિઢ્ઠિસંચાલેહિં
એવમાણં આગારેહિં
અભગ્ગો અવિગાહિઓ
હુજ્જ મે કાઉસ્સગ્ગો
જાવ અરિહંતાણં ભગવંતાણં
નમુક્કારેણં ન પારેમિં
તાવ કાયં
ઠાણેણં મોણેણં જ્ઞાણેણં
અપ્પાણં વોસિરામિ ॥

શિવાય કે—

ઉચ્છવાસથી, નિઃશ્વાસથી,
ખાંસીથી, છીંકથી, બગાસાંથી,
ઓડકારથી, વાયુનિસર્ગથી,
ભ્રમિથી, પિત્તમૂર્ચ્છાથી,
સૂક્ષ્મ અંગસંચારેથી,
સૂક્ષ્મ ખેલસંચારેથી
સૂક્ષ્મ દષ્ટિસંચારેથી,
-એ આદિ આગારેથી
અભગ્ન અવિરાધિત
હોને મહારો કાયોત્સર્ગ !—
જ્યાંલગી અહીં ત ભગવંતોના
નમસ્કારથી ન પાડું,
ત્યાંલગી આત્મીય કાયને
સ્થાનથી મૌનથી ધ્યાનથી
વાસરાવું છું.

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યશ્રી કાયોત્સર્ગના આગારે અથવા અપવાદપ્રકારે દર્શાવી, કાયોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાનો મર્મ સમજાવે છે—

૨૯૧. “કિં સર્વથા તિષ્ઠતિ કાયોત્સર્ગમુત નેતિ આહ—

“અનન્ય જસસિષ્ણમિત્યાદિ” —

અન્યત્ર ઉચ્છ્વસિતેન—ઉચ્છ્વસિતં મુક્ત્વા યોડન્યો વ્યાપારસ્તેનાવ્યાપારઘત इत्यर्थः, एवं सर्वत्र भावनीयं । तत्र-ऊर्ध्वं प्रबलं वा श्वसितमुच्छ्वसितं तेन ।

“નીસસિષ્ણમિતિ” —અર્થઃ શ્વસિતં નિઃશ્વસિતં તેન ।

“સ્વાસિષ્ણમિતિ” —કાસિતેન, કાસિતં પ્રતીતં ।

“છીષ્ણમિતિ” —શ્વતેન, હ્રદમપિ પ્રતીતમેવ ।

“જંભાશ્ણમિતિ” —જૂઝિતેન, વિવૃતવદનસ્ય પ્રવલપવનનિર્ગમો જૂઝિતમુચ્યતે ।

“ઉકુષ્ણમિતિ” —ઉદ્ધારિતં પ્રતીતં તેન ।

“વાયનિસર્ગેણમિતિ” —અધિષ્ઠાનેન પવનનિર્ગમો વાતનિસર્ગો ભણ્યતે તેન ।

“મમલીયતિ” —મ્રમલ્યા, ઇયં ચાડકસ્મિકી શરીરમ્રમિઃ પ્રતીતૈવ ।

“પિત્તમુચ્છાપતિ” —પિત્તમુચ્છ્યા, પિત્તપ્રાવલ્યાન્મનાહ મુચ્છાં ભવતિ ।

“સુદુમેહિં અદ્ગસચ્ચાલેહિતિ” —સૂક્ષ્મૈઃ અદ્ગસંચારૈઃ લક્ષ્યાલક્ષ્યેર્ગત્રિવિચલનપ્રકારૈઃ રોમોદ્રમાદિભિઃ ।

“સુદુમેહિં ચેલસચ્ચાલેહિતિ” —સૂક્ષ્મૈઃ ચેલસચ્ચારૈઃ, યસ્માદ્વીર્યસયોગિસદ્દ્રવ્યતયા તે ચલવન્તર્ભવન્તિ ।

“સુદુમેહિં દિદ્ધિસચ્ચાલેહિન્તિ” —સૂક્ષ્મૈદ્ધિસચ્ચારૈઃ નિમેષાદિભિઃ ।

“एवमाहर्षि आगारेहि अभग्गो अविराहिओ हुज्ज मे काउस्सग्गोत्ति” —एवमादिभिरित्यादि शब्दाद् यदा उयोतिः स्पृशति तदा प्रावरणाय कल्पग्रहणं कुर्वतोऽपि न कयोत्सर्गभङ्गः ॥ २९८

૨૯૮. અર્થઃ—શુ સર્વથા કાયોત્સર્ગ સ્થિત છે? કે નહિ? તે માટે કહ્યું—અનન્ય જસસિષ્ણમિત્યાદિ.

અન્યત્ર ઉચ્છ્વસિતેન—શિવાય કે ઉચ્છ્વસિતથી, ઉચ્છ્વસિત મૂડી જે અન્ય વ્યાપાર, તેનાથી અવ્યાપાર્યતનો એમ અર્થ છે. એમ સર્વત્ર ભાવનીય છે. તેમાં ઉર્ધ્વ વા પ્રબલ શ્વસિત (ધામ લેવો તે) તે ઉચ્છ્વસિત, તેથી.

પંક્તિકા—વીર્યસયોગિસદ્દ્રવ્યતયા—વીર્યસયોગિસદ્દ્રવ્યથી, વીર્યેણ—વીર્યથી, વર્થાન્તરાય કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમયો-અન્મેવ આત્મશક્તિવિશેષથી, સયોગીનિ—સયોગિ, સર્વેષ્ટ, સન્તિ—સંતા, વિદ્યમાન દ્રવ્યાણિ—મનો-વાહ-કાયપણે પરિણત પુદ્ગલરકથ લક્ષણ દ્રવ્યો, ચસ્ય સ તથા—છે જેના તે તથા, તદ્ભાવસ્તસા—તેના ભાવ તે તતા, તયા—તે વડે કરીને; અથવા વીર્મેણ—ઉક્તલક્ષણ વીર્યથી, સયોગિનો—સયોગીની, મનો-વાહ-કાય વ્યાપાર્યત હોતા છવની, દ્રવ્યતા—દ્રવ્યતા, ખેલસંચારાદિ પ્રતિ હેતુભાવ, તયા—તે વડે કરીને.

- નીસસિષ્ણમ—અધઃ (નીચે) થિસિત તે નિઃથિસિત, તેથી.
- સ્વાસિષ્ણ—કાસિતેન—કાસિત (ખાંસી) પ્રતીત છે, તેથી.
- છીષ્ણ—હુતથી (છીકથી) આ પણ પ્રતીત જ છે.
- જંભાદિષ્ણ—જૃમ્ભિતેન—જૃલિતથી (બગાસાંથી) વિવૃત વદનવંતનો પ્રબલ પવનનિર્ગમ તે જૃલિત કહેવાય છે.
- ઉકુષ્ણ—ઉદ્ગારિત—ઓડકાર પ્રતીત છે, તેથી.
- વાયનિસર્ગેણ—વાતનિસર્ગથી. અધિષ્ઠાનથી પવનનિર્ગમ તે વાતનિસર્ગ (વાંછા) કહેવાય છે, તેથી.
- ભમલીષ—મમલ્યા—ભ્રમલીથી (ચકરીથી), અને આ આકર્ષિત શરીરભ્રમ પ્રતીત જ છે.
- પિત્તમુચ્છાપ—પિત્તમૂર્ચ્છ્યા—પિત્તમૂર્ચ્છાથી. પિત્તના પ્રાપ્ત્ય થકી જરાક મૂર્ચ્છા હોય છે.
- સુદુમેહિ અક્ષસચ્ચાલેહિ—સૂક્ષ્મઃ અક્ષસચ્ચારૈઃ—સૂક્ષ્મ અંગસંચારેથી, લક્ષ્યાલક્ષ્યગાત્ર-વિચલન પ્રકારરૂપ રોમોદગમ આદિથી.
- સુદુમેહિ ચેલસચ્ચાલેહિ—સૂક્ષ્મઃ ચેલસંચારૈઃ—સૂક્ષ્મ ખેલસંચારેથી, કારણકે વીર્ય-સંયોગિ સદ્દ્રવ્યતાથી તે સ્ફુટપણે અંદરમાં હોય છે.
- સુદુમેહિ દિદ્ધિસચ્ચાલેહિ—સૂક્ષ્મઃ દિદ્ધિસચ્ચારૈઃ—સૂક્ષ્મ દષ્ટિસંચારેથી, નિર્મેષાદિથી.
- પથમાદિષ્ણિ આગારેરિ અમગ્નો અવિરાદિઓ દુજ્ઞ મે કાઠસ્સગ્નો—એ આદિ આગારેથી અભગ્ન અવિરાધિત એવો મહારો કાયોત્સર્ગ હોજો!
- પથમાદિભિઃ—એ આદિથી, આદિ શબ્દથી ન્યારે જયોતિ સ્પર્શે છે, ત્યારે પ્રાવરણુ અર્થે કલ્પઅહણ કરતાં પણ કાયોત્સર્ગ ભંગ નથી. ૨૫૮

વિવેચન

- “દેહ છતાં જેની દેશી, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.
- આગલા સૂત્રમાં હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું એમ કહ્યું, ‘તે શું સર્વથા કાયોત્સર્ગે સ્થિત છે? કે નહિ?’ તે માટે કહ્યું ‘અન્યત્ર ઉચ્છ્વાસિત’
- કાયોત્સર્ગના આગારો ઇ. અર્થાત્ ઉચ્છ્વાસ આદિ શિવાય, ઉચ્છ્વાસ આદિનો અપવાદ અથવા રાખી હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું. ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ, ખાંસી, છીક, અપવાદ પ્રકારે બગાસું, ઓડકાર, વાછૂટ, ચકરી, પિત્તમૂર્ચ્છા, સૂક્ષ્મ અંગસંચાર, સૂક્ષ્મ ખેલસંચાર, સૂક્ષ્મ દષ્ટિસંચાર એ આદિ આગારોથી અભગ્ન અવિરાધિત એવો મહારો કાયોત્સર્ગ હોજો! અત્રે આદિ શબ્દથી અગ્નિસ્પર્શ, ચોર-ઉપદ્રવ, રાષ્ટ્રહોલ, સર્પદંશ, ઘરમાં આગ લાગવી એ વગેરે આગારો સમજવા.
- અત્રે સૂક્ષ્મ ખેલસંચાર વગેરે છે તે ‘વીર્યસંયોગિ સદ્દ્રવ્યતાથી નિશ્ચયે કરીને અંદરમાં હોય છે.’ અર્થાત્ વીર્યનિસ્સાર કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમથી જન્મેલ આત્મશક્તિ

વિશેષરૂપ વીર્ય વડે કરીને સયોગિ-સયોગી-આપારવંત એવા સત્-વિદ્યમાન મન-વચન-કાયપણે પરિણત પુદ્ગલસ્કંધરૂપ જે દ્રવ્યો છે, તેના ભાવ-હોવાપણા વડે કરીને; અથવા ઉક્તલક્ષણ વીર્યથી સયોગી-મન-વચન-કાયના યોગવંત એવા જીવની જે દ્રવ્યતા-હેતુતા તે વડે કરીને તે ખેલસંચારાદિ હોય છે, એમ ભાવ છે. શેષ સુગમ છે.

નમસ્કાર કરીને કાયોત્સર્ગગ્રહણ કેમ નથી કરતો ? કે જેથી કરીને તેનો ભંગ થવાનો સંભવ જ ન રહે, એ આશંકાનું સમાધાન કરે છે—

૨૦ આહ—નમસ્કારમભિધાય કિમિતિ તદ્ગ્રહણં ન કરોતિ ? येन तद्भङ्गो न भवति ।
उच्यते—नात्र नमस्कारेण पारणमित्येतावदेव अविशिष्टं कायोत्सर्गमानं क्रियते, किन्तु यो यत्परिमाणो यत्र कायोत्सर्ग उक्तः, ततः ऊर्ध्वं समाप्तेऽपि तस्मिन् नमस्कार-मपठतो भङ्गः अपरिस्माप्तेऽपि पठतो भङ्ग एव, स चात्र न भवतीति । न चैत-त्स्वमनीषिकयैवोच्यते, यत उक्तमार्थ—

“अगणी ओछिदिज्ज व, वोहियखोभाइ दीहडको वा ।

આગારેહિં અગંગો, ઉસ્તગો એવમાદીહિ ॥” ૨૫૯

૩૦ અર્થ—શંકા-નમસ્કાર કહીને, શા માટે તેનું ગ્રહણ નથી કરતો ? જેથી તેનો ભંગ ન થાય ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અત્રે નમસ્કારથી પારણ એમ એટલું જ અવિશિષ્ટ કાયોત્સર્ગ માન (પ્રમાણ) કરવામાં નથી આવતું, કિંતુ જે જે પરિમાણવાળો ન્યાં કાયોત્સર્ગ કહ્યો છે, તેથી ઉર્ધ્વ (આગળ) તે સમાપ્ત થયે પણ નમસ્કાર નહિ પઠતાં ભંગ છે, અપરિસમાપ્ત થયે પણ પઠતાં ભંગ જ છે; અને તે (ભંગ) અત્રે હોતો નથી. એટલા માટે. અને આ સ્વમનીષિકાથી જ કહેવામાં આવતું નથી. કારણકે આર્ષમાં કહ્યું છે કે—

“અગ્નિ સ્પર્શે, માનુષ ચૌર-ક્ષોભઆદિ, વા સર્પદંશ થાય,—એ આદિ આગારેથી કાયોત્સર્ગ અભગ્ન છે.” ૨૫૯

વિવેચન

“જે કંઈ પણ ત્યાગ કરવો તે શિથિલપણારહિત તથા ખારીખારણારહિત કરવો, અથવા ખારીખારણાં રાખવાં જરૂર હોય તો તે પણ ચોક્કસ આકારમાં ખુલ્લી રીતે રાખવાં.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. પત્રાંક ૭૫૩.

અત્રે જિજ્ઞાસુ શંકા કરે છે—‘નમસ્કાર’ કહીને જ શા માટે આ કાયોત્સર્ગનું ગ્રહણ કરતો નથી ? કે જેથી કરીને તેના ભંગનો પ્રસંગ જ ન આવે. એનું સમાધાન કયું

પણિકા—અગણી ઓછિન્દેજ્જ વ ઇત્યાદિ અથવા અગ્નિ સ્પર્શે, સ્વના અને કાયોત્સર્ગાલંબનરૂપ ગુરુ આદિની અન્તરાલ ભૂમિને કોઈ અવચ્છિન્દે. વોહિકા—એહિકો, માનુષ ચૌરો. ક્ષોભ—સ્વરાષ્ટ્ર-પરરાષ્ટ્રકૃત-ક્ષોભ. આદિ શબ્દથી ગૃહપ્રદીપનકતું (ધરને આગ લાગવી તેનું) ગ્રહણ છે. દીર્ઘો—દીર્ઘકાય-સર્પાદિ, વા તેનાથી દષ્ટ—દષ્ટ, તેથી તેઓના પ્રતિવિધાને પણ કાયોત્સર્ગભંગ નથી એમ ભાવ છે.

છે કે—અહીં ‘નમસ્કારથી પારણ’—નમસ્કાર કહીને જ પારવું-પૂર્ણ કરવું એમ એટલું જ ‘અવિશિષ્ટ’-અવિશેષિત ‘કાયોત્સર્ગમાન’—કાયોત્સર્ગનું પ્રમાણ નથી કરવામાં આવતું; પરંતુ જે જે ‘પરિમાણવાળો’—માપવાળો જ્યાં કાયોત્સર્ગ કહ્યો છે, - તેથી ‘ભૂઈ’—આગળમાં તે ‘સમાપ્ત’-પૂર્ણ થયે પણ ‘નમસ્કાર’ નહિં બોલવામાં આવતાં તેનો ભંગ થાય છે, અને ‘અપરિસમાપ્ત’ થયે-પૂર્ણ નહિં થયે પણ ‘નમસ્કાર’ બોલવામાં આવતાં ભંગ જ છે. અને તેવો ‘ભંગ’—પ્રતિજ્ઞાભંગ અત્રે કાયોત્સર્ગમાં ઉક્ત આગારગ્રહણથી હોતો નથી. આને શાસ્ત્રવચનથી પણ પુષ્ટિ છે—‘અગ્નિ સ્પર્શે ઇં.’ અર્થાત્ આગ લાગે, ચોરનો ઉપદ્રવ થાય, સ્વરાષ્ટ્ર-પરરાષ્ટ્રજન્ય હોલ-ખળભળાટ ઉપજે, સર્પદંશ થાય એ વગેરે ‘આગારોથી’-છૂટથી-અપવાદગ્રહણથી ‘કાયોત્સર્ગ અભગ્ન’ છે—કાયોત્સર્ગનો ભંગ થતો નથી. તાત્પર્ય કે-જે પ્રમાણે જે પ્રતિજ્ઞા ભલે આગારપૂર્વક લેવાય, તે પ્રમાણે કડકપણે (Strictly) તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન-નિર્વાહણ કરાય તો જ તેનો અભંગ હોય એ જ ભાવ છે.

આ ઉક્ત આગારોથી અભગ્ન-અવિરાધિત મહારો કાયોત્સર્ગ હો ! એ સૂત્રનો ભાવાર્થ વિવરે છે—

૨૧ આક્રિયન્તે ઇત્યાકારા આગૃહ્યન્તે ઇતિ ભાવના, સર્વથા કાયોત્સર્ગાપવાદપ્રકારા ઇત્યર્થઃ । તૈઃ—આકારૈર્વિધ્યમાનૈરપિ, ન ભગ્નોઽભગ્નઃ, ભગ્નઃ—સર્વથા નાશિતઃ, ન વિરાધિ-તોઽવિરાધિતઃ, વિરાધિતો—દેશભગ્નોઽભિધીયતે, મૃયાત્ મે-મમ કાયોત્સર્ગઃ । ૨૬૦

૩૧ અર્થઃ—આક્રિયન્તે ઇતિ આકારાઃ—આકરાય છે તે આકારો (આગારો), આગ્રહાય છે એમ ભાવના છે; સર્વથા કાયોત્સર્ગના અપવાદપ્રકારો એમ અર્થ છે. તૈઃ—તેથી, આકારોથી, વિધમાનોથી પણ, ન ભગ્નો અભગ્નઃ—ન ભગ્ન તે અભગ્ન, ભગ્ન-સર્વથા નાશિત, ન વિરાધિતઃ અવિરાધિતઃ—ન વિરાધિત તે અવિરાધિત. વિરાધિત તે દેશભગ્ન કહેવાય છે. મૃયાત્-હો, મે-મહારો કાયોત્સર્ગઃ—કાયોત્સર્ગ. ૨૬૦

વિવેચન

“ તાઙ્ ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહી જ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તે જ છે જી;

તેથી રે જાણે સઘળાં પાપ, ધ્યાતા રે ધ્યેય સ્વરૂપ હોયે પછેજી.

ધન્ય દિન વેળા ધન્ય ઘડી તેહ. ” શ્રી યશોવિજયજી.

આ આકાર (આગાર) એટલે શું ? ‘આક્રિયન્તે ઇત્યાકારાઃ ।’ આકરાય છે, આગ્રહાય છે, ‘આ’—અમુક મર્યાદાથી કરાય છે, ગ્રહાય છે તે આકારો-આગારો; અર્થાત્ સર્વથા—સર્વ પ્રકારથી ‘કાયોત્સર્ગના અપવાદપ્રકારો,’ (exceptions) કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞામાં રાખવામાં આવેલી આ અમુક પ્રકારની છૂટ એમ અર્થ છે. આ આકારો-અપવાદપ્રકારો વિધમાન હોય તોપણ તેથી મહારો કાયોત્સર્ગ અભગ્ન હો, ભગ્ન-સર્વથા ભંગાયેલો-નાશિત મ હો ! અવિરાધિત હો, વિરાધિત-દેશભગ્ન મ હો ! એમ ભાવ છે.

લલિતવિસ્તરકાર આચાર્યજી આ ઉક્ત આગારોનું પંચ અતિચારજ્ઞતિઓમાં સુંદર યુદ્ધિગમ્ય વર્ગીકરણ કરે છે—

૩૨ તત્રાનેન સહજાસ્તથા અલ્પેતરનિમિત્તાં આગન્તવો નિયતભાવિનધ્વાલ્પાઃ વાહ્યનિવન્ધનાં વાહ્યાધ્વાતિચારજાતયં ઇત્યુક્તં ભવતિ ।

ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસગ્રહણાત્સહજાઃ, સચિત્તદેહપ્રતિષ્ઠત્વાન્ । કાસિતશ્રુતજૃમ્ભિત-ગ્રહણાત્વલ્પનિમિત્તા આગન્તવઃ, સ્વલ્પપવનક્ષોભાદેસ્તદ્ભાવાત્ । ઉદ્ધારવાતનિસર્ગભ્રમિપિત્ત-મૂર્છાગ્રહણાત્પુનર્વહુનિમિત્તા આગન્તવઃ, મહાજીર્ણાદેસ્તદુપપત્તેઃ । સૂક્ષ્માઙ્ગત્વેલદ્વિસશ્ચાર-ગ્રહણાન્ન નિયમભાવિનોડ્લપાઃ, પુરુષમાત્રે સમ્ભવાત્ । પંચમાદ્યુપલક્ષિતગ્રહણાન્ન વાહ્યનિવન્ધનાં વાહ્યાસ્તદ્ધારેણ પ્રસૂતેરિતિ । ૨૬૧

૩૨ અર્થઃ—તેમાં—આ ઉપરથી સહજ, તથા અલ્પનિમિત્ત આગન્તુક, ઇતર નિમિત્ત આગન્તુક, નિયમભાવી અલ્પ, અને બાહ્યનિવન્ધન બાહ્ય એવી અતિચારજ્ઞતિઓ એમ કહેવાનું થયું.

(૧) ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસના ગ્રહણથી સહજ (અતિચારે),—સચિત્ત દેહ સાથે પ્રતિબદ્ધ-પણાને લીધે.

(૨) કાસિત-શ્રુત-જૃમ્ભિતના (ખાંસી-છીંક-ખગાસાંના) ગ્રહણથી અલ્પનિમિત્ત આગન્તુક,—સ્વલ્પ પવનક્ષોભાદિ થકી તેના ભાવને લીધે.

(૩) ઉદ્ધાર, વાતનિસર્ગ, ભ્રમિ, પિત્તમૂર્છાના ગ્રહણથી પુનઃ બહુનિમિત્ત આગન્તુક જ, —મહાઅભ્યર્ણાદિ થકી તેની ઉપપત્તિને લીધે.

(૪) સૂક્ષ્મ એવા અંગ-ખેલ-દષ્ટિ સંચારના ગ્રહણથી નિયમભાવી અલ્પ,—પુરુષમાત્રમાં સંભવને લીધે.

અને એ આદિ ઉપલક્ષિતના ગ્રહણથી બાહ્યનિવન્ધનવાળા બાહ્ય (અતિચારે),—તે દ્વારા પ્રસૂતિને લીધે. ૨૬૧

વિવેચન

“જગત જંતુ કારજ રુચિ રે લાલ, સાથે ઉદયે ભાણુ રે;

ચિદાનંદ સુવિલાસતા રે લાલ, વાધે જિનવર આણુ રે....

પદ્મપ્રભ જિન ગુણનિધિ રે લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ઉક્ત આગારોનું લલિતવિસ્તરકાર આચાર્યજીએ પંચ અતિચારજ્ઞતિના વિલા-ગમાં સુંદર યુદ્ધિગમ્ય વર્ગીકરણ કર્યું છે : (૧) સહજ—ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ એ ‘સચિત્ત (જીવતા) દેહ સાથે પ્રતિબદ્ધપણાને લીધે’ હોવા સહજ—સ્વાભા-વિક અતિચાર છે. (૨) અલ્પનિમિત્ત આગન્તુક—ખાંસી, છીંક,

આગારોનું પંચ અતિચારજ્ઞતિમાં ખગાસાં એ વાયુક્ષોભ આદિ સ્વલ્પ નિમિત્તે આગન્તુક—આવી વર્ગીકરણ પડતા અતિચાર છે. (૩) બહુનિમિત્ત આગન્તુક—ઓડકાર, વાહુટ, ચકરી, પિત્તમૂર્છા એ મહા અભ્યર્ણાદિ બહુનિમિત્તે આવી પડતા આગન્તુક અતિચાર છે. (૪) નિયમભાવી અલ્પ—સૂક્ષ્મ અંગસંચાર, સૂક્ષ્મ

ખેલસંચાર, સૂક્ષ્મ દષ્ટિસંચાર એ પુરુષમાત્રમાં સંભવને લીધે ' નિયમે કંરીને હોનારા અદ્ય અતિચાર છે. (૫) બાહ્યનિબન્ધન બાહ્ય—એ આદિ શબ્દથી શ્રદ્ધા કરેલ બાહ્ય કારણથી ઉપજતા બાહ્ય અતિચાર છે. જેમ કે—અગ્નિસ્પર્શ, ચોર ઉપદ્રવ, રાષ્ટ્રક્ષોભ, સર્પદંશ આદિ.

ઉપાધિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન મોક્ષકારણ છે એ જણાવવા અહીં આ આગારો મૂક્યા છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે—

૩૨ ઉપાધિશુદ્ધ પરલોકાનુષ્ઠાનં નિઃશ્રેયસનિવન્ધનમિતિ જ્ઞાપનાર્થમમીવામિહોપન્યાસઃ।
ઉક્તં ચાંગમે—

“વયમંગે ગુરુદોસ્તો, થોવસ્તવિ પાલના ગુણકરી ડ।
ગુરુલાઘવં ચ જેયં, ધમ્મમિ ઝઓ ડ આગારા ॥” ઇતિ।^{૨૬૨}

૩૩ અર્થઃ—ઉપાધિશુદ્ધ પરલોક અનુષ્ઠાન નિઃશ્રેયસનું નિબન્ધન છે, એમ જ્ઞાપન અર્થે એઓનો (આ અતિચારોનો) અહીં ઉપન્યાસ છે. અને આગમમાં કહ્યું છે કે—

“વ્રત ભંગમાં ગુરુ (ભારી) દોષ છે, પણ થોડાની પણ પાલના ગુણકરી છે; અને ધર્મમાં ગુરુ-લાઘવ જાણવા યોગ્ય છે, એટલા માટે તો આગારો છે.”^{૨૬૨}

વિવેચન

“ધ્યેય સ્વભાવે પ્રભુ અવધારી, હુધ્યાતા પરિણતિ વારી રે પ્રભુ.
ભાસન વીર્ય એકતાકારી, ધ્યાન સહજ સંભારી રે....પ્રભુ અંતરજમી.”

—શ્રી દેવચંદ્રભ.

આ આગારો—અતિચારપ્રકારોનો અપવાદ શા માટે રાખવામાં આવ્યો છે ? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે કે—આમ ‘ઉપાધિશુદ્ધ પરલોકાનુષ્ઠાનં’—‘ઉપાધિશુદ્ધ પરલોક અનુષ્ઠાન નિઃશ્રેયસનું નિબન્ધન છે,’ અર્થાત્ આ આ અતિચારો સહજપણે વા આગન્તુક પણે અત્રે થવા સંભવે છે, એટલે તેનો અપવાદ—છૂટ રાખી હું કાચોત્સર્ગ કરું છું, એમ ઉપાધિશુદ્ધ-પરિકરશુદ્ધ-આબુખાબુની સર્વ વિગતથી (Details) શુદ્ધ એવી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અનુષ્ઠાન મોક્ષનું કારણ હોય છે, એમ જણાવવા માટે આ અતિચારપ્રકારો અહીં મૂકવામાં આવ્યા છે. એ જ પ્રકારે ઉપાધિશુદ્ધ-પરિકરશુદ્ધ-આબુખાબુની સર્વ વિગતથી (Details) શુદ્ધ એવું કોઈ પણ પરલોકસંબંધી અનુષ્ઠાન હોય તે જ મોક્ષનું કારણ મળી પડે છે, એમ અત્રે આ ઉપરથી સામાન્યથી સૂચવ્યું છે.

આ ઉપાધિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન અંગે આગમમાં પણ કહ્યું છે કે—‘વયમદ્વે ગુરુદોસ્તો’ ઇ.—વ્રતનો લંગ કરવામાં ગુરુ (ભારી) દોષ છે, પણ થોડાની પણ પાલના ગુણકરી છે; અને ધર્મની ખા. માં ગુરુ-લાઘવ જાણવા યોગ્ય છે, એટલા માટે સુપરિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન તો આગારો છે.’ અર્થાત્ જેમાં ગુણ-લાભ ગુરુ (ભારી) હોય ને અને દોષ-હાનિ લઘુ (થોડી) હોય તે કરવું જોઈએ; અને જેમાં હાનિ આગારનું પ્રયોજન ગુરુ (ભારી) હોય ને લાભ લઘુ (અલ્પ) હોય તે ન કરવું જોઈએ, એમ સાચી વાણીયાગતવાળું ગુણદોષના લાભહાનિરૂપ ગુરુલાઘવ વિચારી, મોટી પ્રતિજ્ઞા લઈ લાંગવા કરતાં પ્રથમથી અપવાદની છૂટ રાખી શુદ્ધ ચોક્ષી પ્રતિજ્ઞા લઈ તેનું યથાર્થ પાલન કરવું શ્રેયસ્કર છે. દા. ત. કોઈ મહાવ્રતની મહાન્ પ્રતિજ્ઞા લઈ તેનો લંગ કરે, તેના કરતાં યથાશક્તિ થોડું પણ વ્રત લઈ તેનું સુપરિશુદ્ધ પરિપાલન કરે તે મોક્ષરૂપ શ્રેયનું કારણ છે; કારણકે મહાવ્રતના લંગમાં મહા-દોષ છે, ને અલ્પના પણ પાલનમાં મહાગુણ છે, એટલે નામ મોટું ને દર્શન મોટું એમ કરવા કરતાં અને એટલું થોડું પણ સુપરિશુદ્ધ સમ્યક્ પાલન કરવું એ જ આત્માને ગુણકારી-હિતકારી-ઉપકારી છે. આમ સર્વત્ર સમજવાનું છે. તાત્પર્ય કે જે કાંઈ સત્ અનુષ્ઠાન કરવું તે સર્વથા સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ—સુપરિશુદ્ધ જ કરવું યોગ્ય છે. અને આ સુપરિશુદ્ધ હોય એ ખાતર અત્રે કાયોત્સર્ગમાં જે આ ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસાદિ આગાર-અપવાદ રાખવામાં આવ્યા છે, તે તો અનિવાર્ય જ છે, એટલે તેની છૂટ રાખ્યા વિના છૂટકો જ નથી, એ સાદી સમજથી સમજી શકાય છે.

“ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અલેદે, પર પરિણતિ વિચ્છેદે રે....પ્રભુ અંતરભમી;
ધ્યાતા સાધક ભાવ ઉચ્છેદે, ધ્યેય સિદ્ધતા વેદે રે....પ્રભુ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉચ્છ્વાસાદિનું સાપેક્ષપણું અભક્તિરૂપ હોઈ અશોભન છે, એ આશંકાનું સમાધાન કરી, ઉચ્છ્વાસ-નિરોધનો તેમજ આત્મધાતનો નિષેધ આગમપ્રમાણથી દર્શાવે છે—

૩૪ એતેનાર્હૈત્યવન્દનાયોદ્યતસ્યોચ્છ્વાસાદિસાપેક્ષત્વમશોભનમ્, અભક્તેઃ, ન હિ ભક્તિ-નિર્ભરસ્ય ક્વચિદપેક્ષા યુજ્યતે इत्येतदपि प्रत्युक्तं, उक्तवदभक्त्ययोगात् । तथाहि—

કા કલ્પત્રાપેક્ષા ? અભિષ્વજ્ઞાભાવાત્, આગમપ્રામાણ્યાદ્ । ઉક્તં ચ—

“उस्त्तासं न निरुंभइ, आभिग्गहिओवि किमुय चिद्वाए ? ।

सज्जमरणं णिरोहे, सुहुमुस्त्तासं तु जयणाए ॥२॥ ”

ન ચ મરણમવિધિના પ્રશસ્યતે इति, अर्थहानेः, शुभभावनाद्ययोगात्, स्वप्राणा-तिपातप्रसङ्गात्, तस्य चाविधिना निषेधात् । उक्तं च—

“सन्वत्थ सज्जमं सज्जमाओ अप्पाणमेव रक्खिज्जा । सुच्चइ अइवायाओ पुणो विसोही न थाविरई ॥१॥ ” कृतं प्रसङ्गेन । २६३

૩૪ અર્થ:—આ ઉપરથી અહ્તૈત્યના વન્દનાર્થે ઉદ્યતને ઉચ્છ્વાસાદિનું સાપેક્ષપણું અશોભન છે,—અભક્તિને લીધે; કારણકે ભક્તિનિર્ભરને ક્વચિત્ અપેક્ષા યુક્ત નથી,—એ પણ પ્રત્યુક્ત થયું, ઉક્તવત્ અભક્તિનો અયોગ છે માટે. તે આ પ્રકારે—

અત્રે અપેક્ષા શી ? અભિષ્વંગનો અભાવ છે માટે, આગમનું પ્રામાણ્ય છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

આભિગૃહીત પણ ઉચ્છ્વાસ ન નિરોધે, તો પછી ચેષ્ઠાથી તો પૂછવું જ શું ? નિરોધ કર્યે સઘ મરણ હોય છે, પણ જયણાથી સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસ હોય છે.

અને અવિધિથી મરણ પ્રશંસાતું નથી,—અર્થહાનિને લીધે, શુભ ભાવનાદિના અયોગને લીધે, સ્વપ્રાણાતિપાતના પ્રસંગને લીધે, અને તેના અવિધિથી નિષેધને લીધે. અને કહ્યું છે કે—

“સર્વત્ર સંયમને (રક્ષે), અને સંયમથી આત્માને જ રક્ષે. અતિપાતથી તે આત્મા (અને સંયમ) મૂકાય છે; અને પુનઃ અવિરતિની વિશોધિ નથી હોતી.

પ્રસંગથી સચુ. ૨૬૩

વિવેચન

“પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, સ્વાલંબન લય ઠાને;

દેવચંદ્ર ગુણને એકતાને, પહોંચે પૂરણ થાને....

મોરા સ્વામી હો તોરો ધ્યાન ધરીજે,

ધ્યાન ધરીજે હો સિદ્ધિ વરીજે, અનુભવ અમૃત પીજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે કોઈ એમ શંકા કરે કે ‘અહ્તૈત્યના વન્દનાર્થે ઉદ્યતને ઉચ્છ્વાસાદિનું સાપેક્ષપણું અશોભન છે,—અભક્તિને લીધે’ ઇં, તેનો પણ આ ઉપરોક્ત વિવરણ પરથી રહીઓ અપાઈ ચૂક્યો, કારણકે કહેવામાં આવ્યું તેમ અત્રે ઉચ્છ્વાસનિરોધનો અભક્તિનો યોગ જ નથી, અભક્તિ ઘટતી જ નથી. અત્રે અભિષ્વંગનો—રાગરૂપ આસક્તિનો અભાવ છે, તો પછી અપેક્ષા શી ? તેમ જ આગમમાં પણ શ્વાસનિરોધનો નિષેધ કર્યો છે. શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં શ્રી જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણજીએ ઝસ્તાસં ન નિરુંમદ ઇં. કહ્યું છે. અર્થાત્ જબરજસ્તીથી અભિગૃહીત પણ ઉચ્છ્વાસ ન નિરુધે, તો પછી સ્વયં પોતાની મેળે તો કેમ જ નિરુધે ? કારણકે નિરોધ કરવામાં આવતાં સઘ—તત્ક્ષણ મરણ હોય છે, પણ સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસ તો યતનાથી હોય છે.

અને આમ શ્વાસનિરોધથી ‘અવિધિથી મરણ પ્રશંસાતું નથી,—અર્થહાનિને લીધે;’ અર્થના—કાયોત્સર્ગના પ્રયોજનથી હાનિને લીધે. તે શાને લીધે ? ‘શુભ ભાવનાદિના અયોગને લીધે;’—કાયોત્સર્ગમાં જે શુભ ભાવનાદિ ભાવનાનો અભિપ્રાય રાખ્યો

સંયમરક્ષાર્થે દેહરક્ષા આવશ્યક પ્રસંગને લીધે, પોતાના પ્રાણ ચાલ્યા જવાના પ્રસંગને લીધે. અને તેમાં પણ દોષ શાને લીધે ? ‘તેના અવિધિથી નિષેધને લીધે,’ અવિધિથી પ્રાણત્યાગનો નિષેધ છે માટે. આ અંગે અત્રે ‘સવ્યત્થ સજ્જમં સજ્જમાઓ અપ્પાણમેઘ

રક્ષિત્વજ્ઞા' ઇં ગાથા ટાંકી છે. અર્થાત્ સર્વત્ર સંયમને રક્ષે અને સંયમ થકી આત્માને જ રક્ષે; પ્રાણુઅતિપાતથી (મરણથી) તે સંયમ મૂકાઈ જાય છે, અને પુનઃ અવિરતિને વિશુદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત નથી થતો. એટલે સંયમની રક્ષાર્થે દેહની રક્ષા આવશ્યક છે, સંયમની ખાતર પણ દેહના જતનની જરૂર છે. આમ સંયમ-તપ આદિ અનુષ્ઠાન જ્ઞાની-ઓએ કદી પણ કયાંય પણ આત્મઘાત (Suicide) માટે કે આત્મઘાત થાય એ રીતે કરવાનું કહ્યું નથી, પણ આત્મરક્ષા થાય એ માટે જ ને એ રીતે જ કરવાનું કહ્યું છે, પ્રસંગથી સચું !

ન્યાસગી અહંત ભગવંતોને નમસ્કાર કરી ન પાડે—એ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

૨૫ કિયન્તં કાલં યાવત્તિષ્ઠામીત્યત્રાહ—“ જાવ અરહંતાણમિત્યાદિ । ”

યાવદિતિ-કાલાવધારણે, અશોકાચબ્દમહાપ્રાતિહાર્યલક્ષણાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તસ્તેષા-મર્હતાં, ભગઃ-સમગ્રૈશ્વર્યાદિલક્ષણઃ સ વિદ્યતે યેષાં તે ભગવન્તઃ તેષાં સમ્પન્નિના નમસ્કાર-રેણ ‘ નમો અરહન્તાણન્તિ ’ એને ન “ ન પાર્યામિ ” ન પારં મચ્છામિ, ૨૬૪

૩૫ અર્થઃ—કેટલા કાળ સુધી સ્થિત છું ? એટલા માટે અત્રે કહ્યું—“ જાવ અરહંતાણં ” ઇત્યાદિ. યાવત્—જ્યાં સુધી,—કાલ અવધારણુ અર્થમાં. અશોકાદિ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય-લક્ષણા પૂજાને અહીં છે તે અહીં તો, તે અહીં તોના; ભગ-સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ લક્ષણવાળો ભગ, તે વિદ્યમાન છે જેઓને તે ભગવંતો, તેઓના સંબંધી, નમસ્કારેણ—નમસ્કારથી, ‘ નમો અરહન્તાણં ’ એમ એ નમસ્કારથી, ન પાર્યામિ—ન પાડે, ન પાર પામું. ૨૬૪

વિવેચન

“ પ્રભુ પદ વળગ્યા તે રહ્યા તાજ કાય, અલગા અંગ ન સાજા રે....મન
વાચક વશ કહે અવર ન ધ્યાઉં, એ પ્રભુના ગુણ ગાઉં રે....મન.

શ્રી અરજિન.”—શ્રી યશોવિજયજી.

આ કાર્યોત્સર્ગમાં કેટલો વખત સ્થિત છું ? તે માટે કહ્યું—‘ જ્યાંસુધી અહંત ભગવંતોને નમસ્કાર વડે ન પાડું ત્યાંસુધી. ’ અશોકાદિ અષ્ટ મહા પ્રાતિહાર્યૈય પૂજાને અહં-યોગ્ય એવા અહંતો જે સમગ્રૈશ્વર્યાદિલક્ષણુ ભગસંપન્ન ભગવંતો છે, તેઓના સંબંધી નમસ્કારથી—‘ નમો અરહંતાણં ’ નમસ્કાર હો. અહંતોને એ નમસ્કાર પદથી જ્યાંસુધી-જેટલો વખત સુધી ન પાડું-ન પાર પામું, ત્યાંસુધી-તેટલો વખત સુધી.

ત્યાંલગી આત્મીય કાયને સ્થાનથી મૌનથી ધ્યાનથી વોસરાવું છું—એ કાર્યોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞા સૂત્રનું મીમાંસન કરી જવન્ય કાર્યોત્સર્ગ ‘ પણ ’ અષ્ટ ઉચ્ચવાસ પ્રમાણુ હોય એવું સૂચન કરે છે—

૩૬ તાવત્કિમિત્યાહ—

“ તાવ કાર્યં ટાળેણં મોળેણં જ્ઞાણેણં અપ્પાણં વોસિરામિ । ”

તાવચ્છેદેન કાલનિર્દેશમાહ, “કાયં” દેહં “સ્થાનેન” ઊર્ધ્વસ્થાનેન હેતુભૂતેન, તથા “મૌનેન” વાગ્નિરોધલક્ષણેન, તથા “ધ્યાનેન” ધર્મધ્યાનાદિના, “અપ્પાણંતિ” પ્રાકૃતશૈલ્યા આત્મીયમ્, અન્યે ન પઠન્ત્યેવૈનમાલાપકં, “વ્યુત્સજામિ” પરિત્યજામિ ।

इयमत्र भावना—

કાયં સ્થાનમૌનધ્યાનક્રિયાવ્યતિરેકેણ ક્રિયાન્તરાધ્યાસમધિકૃત્ય વ્યુત્સજામિ । નમસ્કાર-પાઠં યાવત્પ્રલમ્બભુજો નિરુદ્ધવાક્પ્રસરઃ પ્રશસ્તધ્યાનાનુગતસ્તિષ્ઠામીતિ । તતઃ કાયોત્સર્ગં કરોતીતિ । જવન્યોઽપિ તાવદપ્તોચ્છ્વાસમાનઃ । ૨૬૫

૩૬અર્થઃ—ત્યાંસુધી શું ? તે માટે કહ્યું—

“તાવ કાયં ઠાણેણ મોણેણ જ્ઞાણેણ અપ્પાણં વોસિરામિ ।” ત્યાંસુધી આત્મીય કાયને સ્થાનથી, મૌનથી, ધ્યાનથી વોસરાવું છું.

તાવત્—ત્યાંસુધી શબ્દથી કાલનિર્દેશ કહ્યો, કાયં—કાયને, દેહને, સ્થાનેન—સ્થાનથી, હેતુભૂત એવા ઊર્ધ્વસ્થાન વડે કરીને, તથા મૌનેન—મૌનથી, વાગ્નિરોધલક્ષણ મૌન વડે કરીને તથા ધ્યાનેન—ધ્યાનથી, ધર્મધ્યાનાદિ વડે કરીને, અપ્પાણં—પ્રાકૃત શૈલીથી આત્મીય. અન્યો તો આ આલાપક પઠતા જ નથી. વ્યુત્સજામિ—વ્યુત્સર્જી છું, પરિત્યજી છું. આ અત્રે ભાવના છે—

કાયને સ્થાન-મૌન-ધ્યાન ક્રિયા શિવાય ક્રિયાન્તર અધ્યાસને આશ્રીને વ્યુત્સર્જી છું. નમસ્કાર પાઠ સુધી ભુજ લંબાવી રહેલો વાક્પ્રસર નિરુદ્ધ કરેલો, પ્રશસ્ત ધ્યાન અનુગત એવો હું સ્થિતિ કરું છું.

પછી કાચોત્સર્ગ કરે છે; જવન્ય (કાચોત્સર્ગ) પણ અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળો છે. ૨૬૫

વિવેચન

“કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે સમાયા એવા,
નિર્ઞાન્યનો પન્થ ભવ અંતનો ઉપાય છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ.

જ્યાં સુધી અહીં ત લગવંતોને નમસ્કાર કરીને કાચોત્સર્ગ ન પાડું, ત્યાંસુધી શું ? તો કે—‘ત્યાંસુધી આત્મીય કાયને સ્થાનથી, મૌનથી, ધ્યાનથી વોસરાવું છું.’ ત્યાંસુધી—તેટલો વખત સ્થાનથી—‘હેતુભૂત એવા ઊર્ધ્વસ્થાન વડે કરીને,’ મૌનથી—વાગ્નિરોધરૂપ મૌન વડે કરીને, ધ્યાનથી—ધર્મધ્યાનાદિ વડે કરીને જે સંયોગસંબંધથી મહારા આત્મા સાથે જોડાયેલી છે એવી આ મહારી ‘આત્મીય’ કાયને હું વ્યુત્સર્જી છું, પરિત્યજી છું, અહંત્વ-મમત્વ ત્યજી છોડી દઉં છું; અર્થાત્ કાયને સ્થાન-મૌન-સ્થાન-મૌન-ધ્યાનથી ધ્યાન ક્રિયા શિવાયની બીજી બધી ક્રિયાના અધ્યાસને આશ્રીને તન-વચન-મન વ્યુત્સર્જી છું, છોડી દઉં છું, દેહ છતાં દેહાતીત દશાનો અનુભવ યોગ નિરોધ કરવારૂપ કાચોત્સર્ગ કરું છું. ‘નમસ્કાર પાઠ સુધી ભુજ લંબાવી રહેલો, વાક્પ્રસર નિરુદ્ધ કરેલો, પ્રશસ્ત ધ્યાન અનુગત એવો હું સ્થિતિ કરું છું.’ અર્થાત્—આમ ભુજ લંબાવેલું ઊર્ધ્વસ્થાન- (ખડા ઊભા રહેવાનું) ધારણ

કરી અન્ય શરીરયોગનો નિરોધ કર્યો; મૌન ધારણ કરી વચનયોગનો નિરોધ કર્યો; અને પ્રશસ્ત ધ્યાન ધારણ કરી મનોયોગનો નિરોધ કર્યો. આમ મન-વચન-કાયના યોગનો પરિત્યાગ કરી કાયનો ઉત્સર્ગ-ત્યાગ કરવારૂપ કાયોત્સર્ગ કર્યો. આ જઘન્ય-ઓછામાં ઓછી સ્થિતિવાળો કાયોત્સર્ગ પણ ‘અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળો’ છે.

‘કાયનો ઉત્સર્ગ, ત્યાગ તે કાયોત્સર્ગ. હું આ દેહ નથી ને આ મહારો નથી એમ સમજી, તેના અહંત્વમમત્વનો ત્યાગ કરી દેહને વોસરાવી દેવો, અપ્પાણં વોસિરામિ કરવું તે કાયોત્સર્ગ. અથવા તેવી દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગ દશાએ વર્તતા અહંત લગવંતોના ધ્યાન-અવલંબને તેવી શુદ્ધ આત્મઅનુભવ સ્થિતિનો અભ્યોસ કરવો તે પણ કાયોત્સર્ગ. આ કાયોત્સર્ગ પરમોત્કૃષ્ટ અભ્યંતર તપ છે, સર્વ તપની કલગીરૂપ છે.’

—શ્રી પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા પાઠ ૨૫. (સ્વરચિત)

“ધ્યાયક ધ્યેય ધ્યાન ગુણ એકે, ભેદ છેદ કરશું હવે ટેકે;
ખીર નીર પરે તમશું મલશું, વાયક યશ કહે હેને હળશું.
સાહેબા! વાસુપૂજ્ય જિણુંદા! મોહના વાસુપૂજ્ય જિણુંદા!”

—શ્રી યશોવિજયજી.

આ અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણ કાયોત્સર્ગ અંગે જે કહ્યું, તે સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિત છે એટલે ઉત્સૂત્ર છે એમ કોઈ પ્રમાદીઓ પૂર્વાપર વિરુદ્ધ વદે છે, તેનો અત્ર રદીઓ આપે છે—

૩૭ હ્ર ચ પ્રમાદમદિરામદાપહતચેતસો યથાવસ્થિતં ભગવદ્વચનમનાલોચ્ય તથાવિધ-
જનાસેવનમેવ પ્રમાણયન્તઃ પૂર્વાપરવિરુદ્ધભિત્યમભિદધતિ—ઉત્સૂત્રમેતત્, સાધ્વાદિલોકેનાના-
ચરિતત્વાત્ ।

પતન્નાયુક્તં, અધિકૃતકાયોત્સર્ગસૂત્રસ્યૈવાર્થાન્તરાભાવાત્, ઉક્તાર્થતાયાં શ્લોકા-
વિરોધાત્ । ૨૬૬

૩૭ અર્થ:—અને અહીં પ્રમાદ-મદિરા મદથી અપહત ચિત્તવાળાઓ યથાવસ્થિત લગવદ્વચન આલોચ્યા વિના, તથાવિધ જનના આસેવનને જ પ્રમાણ કરતા સતા, પૂર્વાપર વિરુદ્ધ આમ કથે છે—આ ઉત્સૂત્ર છે, સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિતપણું છે માટે.

(ઉત્તર)—અને આ અયુક્ત છે,—અધિકૃત કાયોત્સર્ગ સૂત્રના જ અર્થાન્તરનો અભાવ છે માટે, અને ઉક્ત અર્થતામાં ઉક્તનો અવિરોધ છે માટે. ૨૬૬

વિવેચન

“પાપ નહિં કોઈ ઉત્સૂત્ર લાપણુ જિસો.”—શ્રી આનંદધનજી.

આમ ઉપરમાં દર્શાવ્યું તેમ આ ઓછામાં ઓછી જઘન્ય સ્થિતિવાળો કાયોત્સર્ગ પણ આઠ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણવાળો હોય. છતાં પણ અહીં—આ બાબતમાં ‘પ્રમાદમદિરા મદથી અપહત ચિત્તવાળાઓ’—‘પ્રમાદમદિરામદાપહતચેતસો’ પ્રમાદરૂપ મદિરાના મદથી

પ્રમાદીઓનું પૂર્વાપર વિરુદ્ધ વચન જેનું ચિત્ત હણાઈ ગયું છે એવા પ્રમાદી શિથિલાચારીઓ, યથા-વસ્થિત-જેમ છે તેમ લગવદ્વચન આલોચ્યા-વિચાર્યા વિના, તથાવિધ-તેવા પ્રકારના પ્રમાદ-મદિરામદથી અપહૃત ચિત્તવાળા જનના આસેવનને જ-આચરણને જ પ્રમાણ કરતા સતા, ‘પૂર્વાપર વિરુદ્ધ’-આગળ પાછળ વિરોધવાળું (Inconsistent) આમ કહે છે-‘ આ ઉત્સૂત્ર છે-સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિતપણું છે માટે;’ અર્થાત્ આ જે તમે કહ્યું કે આ જઘન્ય અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળો છે તે સૂત્રવિરુદ્ધ છે, કારણ કે સાધુઆદિ લોકથી તેનું આચરિતપણું નથી માટે.

આ પ્રમાદીઓને અત્રે જવાબ આપ્યો કે-‘ આ અયુક્ત છે, ’ આ જે તમે કહ્યું તે અયુક્ત છે, ઘટતું નથી, કારણ કે પ્રસ્તુત કાયોત્સર્ગસૂત્રનો અર્થાન્તર-અમે જે કદી દેખાડ્યો તેનાથી બીજો અર્થ થઈ શકે એમ નથી, તેમજ ઉક્ત-જે અર્થ કહ્યો તેમાં કોઈ વિરોધ છે નહિ, એટલે આ ઉત્સૂત્ર છે એમ જે તમે કહ્યું તે અયુક્ત છે.

આ સૂત્રદણ્ડકાર્થ કાયોત્સર્ગ તે અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણ કાયોત્સર્ગ નથી એવી વાદીની દલીલનું નિરસન કરે છે—

૨૯ અથ ભવત્વચમર્યઃ કાયોત્સર્ગકરણે ન પુનરયં સ ઇતિ, કિમર્થમુચ્ચારણમિતિ વાચ્યં । વન્દનાર્થમિતિ ચેત, ન, અતદર્થત્વાત, અતદર્થોચ્ચારણે ચાતિપ્રસન્નગત્ । ૨૬૭

૩૦ અર્થઃ—હવે લલે આ અર્થ કાયોત્સર્ગકરણમાં હો, પણ આ (દણ્ડકાર્થ કાયોત્સર્ગ) તે નથી. (તો પછી) શું અર્થ એવા પ્રકારે ઉચ્ચારણ વાચ્ય છે ? જો વન્દનાર્થ એમ કહો, તો તેમ નથી,—અતદર્થપણું છે માટે, અને અતદર્થ ઉચ્ચારણમાં અતિપ્રસંગ છે માટે. ૨૬૭

વિવેચન

“ ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરિજો. ”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે પ્રમાદી વાદી સામી દલીલ કરશે—તમે કહ્યું તેમ લલે આ સૂત્રાર્થ બરાબર હો અને આ કાયોત્સર્ગ કરવાની બાબતમાં આ અર્થ લલે હો, પણ ‘ આ તે નથી, ’

પણિકાઃ—ઉક્તાર્થ ઈત્યાદિ. ઉક્તઃ—ઉક્ત છે, વ્યાખ્યાત છે, કાયોત્સર્ગ લક્ષણ અર્થઃ—અર્થ, અભિધેય, યસ્ય—જેનો—પ્રકૃત દણ્ડકનો, તદ્ભાવઃ તત્તા—તેનો ભાવ તે તત્તા, તસ્યાં—તેમાં, ચ—અને, પુનઃ અર્થમાં, ઉક્તાવિરોધાત્—ઉક્તના અવિરોધ થકી, અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળા કાયોત્સર્ગના અવિરોધ થકી. અથ—હવે, પર અભિપ્રાયના સૂચનાર્થે. ભવતુ—લલે હો, લલે પ્રવર્તો, અયં—આ, કાયોત્સર્ગકરણે—અભ્યુપગમ્યમાન એવું નિયત પ્રમાણ લક્ષણ વન્દનાદિ અર્થ કાયોત્સર્ગકરણમાં. એમ ત્યારે શું ક્ષુણ્ણ થયું ? તે માટે કહ્યું—ન પુનઃ—ન તો, અયં—આ, દણ્ડકાર્થ કાયોત્સર્ગ, ઇતિ—પર વક્તવ્યતાની સમાપ્તિ અર્થે.

અર્થાત્ આ સૂત્રદ્વયકાર્ય કાયોત્સર્ગ તે તમે કહેલો અષ્ટ ઉચ્છવાસ માનવાળો કાયોત્સર્ગ નથી. તેનો અત્રે રહીઓ આપ્યો કે-તો પછી ‘શુ’ અર્થે એવા પ્રકારે ઉચ્ચારણ વાચ્ય છે ?—એવા પ્રકારે જાવ આરંભતાં ઇં સૂત્રનું ઉચ્ચારણ શા માટે કરવું જોઈએ ? ‘જે વન્દનાર્થે’ વાચ્ય છે એમ કહો, તો તેમ નથી,—‘અતદર્થપણું’ છે માટે, અને અતદર્થ ઉચ્ચારણમાં અતિપ્રસંગ છે માટે;’ અર્થાત્ તે વન્દનાઅર્થપણું અત્રે છે નહિં એટલે અતદર્થપણું છે માટે, અને અતદર્થ ઉચ્ચારણમાં અતિપ્રસંગ છે માટે, તદઅર્થવાળું જે ન હોય તેમાં તદર્થવાળું ઉચ્ચારણ કરવું તે અતિપ્રસંગ છે—અતિવ્યાપ્તિ છે માટે, તમે કહ્યું છે તે ધરાબર નથી.

આ તો કાયોત્સર્ગયુક્ત જ વન્દન છે. ને જુન લખાવી આ કાયોત્સર્ગ અમે કરીએ જ છીએ, એમ પ્રમાદખુલ વાદી વદે છે તેના જવાબમાં ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ અને અલિભવકાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ અને માન દર્શાવી, વાદીની દલીલનું પોષણપણું ખુલ્લું કરે છે.

૨૯ કાયોત્સર્ગયુક્તમેવ વન્દનમિતિ ચેત્, કર્તવ્યસ્તર્હિ સ્મૃતિ ।

ભુજપ્રલમ્બમાત્રઃ ક્રિયત પવેતિ ચેત્, ન, તસ્ય પ્રતિનિયતપ્રમાણત્વાત્, ચેષ્ટાભિભવ-
ભેદેન દ્વિપ્રકારત્વાદ્ । ઉક્તં ચ—

“સો ઉસ્તગ્ગો દુવિહો, ચેદ્દાપ્ અભિભવે ચ ણાયવ્વો ।

ભિક્ષારિયાઙ્ પદમો, ઉવસગ્ગભિઓજ્જણે વીઓ ॥૧॥”

અયમપિ ચાનયોરેવાન્યતરઃ સ્યાત્, અન્યથા કાયોત્સર્ગત્વાયોગઃ । ન ચાભિભવકાયોત્સર્ગ-
પદ્મઃ, તલ્લક્ષણાયોગાત્, પકરાત્રિક્યાદૌ તદ્ભાવાત્ । ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગસ્ય ચાણીયસોડ્ધ્યુક્તમા-
નત્વાત્ । ઉક્તં ચ—

“ઉદ્દેસસમુદ્દેસે, સત્તાવીસં અણુણવણિયાપ્ ।

અદ્દેવ ચ ઉસ્સાસા, પદ્ધવણપદિક્કમણમાદી ॥” ૨૬૮

૩૦ અર્થઃ—કાયોત્સર્ગયુક્ત જ વન્દન છે એમ જો કહો, તો તે (કાયોત્સર્ગ) કર્તવ્ય છે. ભુજપ્રલંબ માત્ર એવો તે કરાય જ છે એમ જો કહો, તો તેમ નથી,—તેનું પ્રતિનિયત પ્રમાણપણું છે માટે, ચેષ્ટા અને અલિભવલેદ્ધી દ્વિપ્રકારપણું છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

“તે ઉત્સર્ગ ચેષ્ટા પરત્વે અને અલિભવ પરત્વે એમ બે પ્રકારનો જાણવો. પ્રથમ છે તે સિક્ષાચર્યામાં અને બીજો છે તે ઉપસર્ગના અલિયોજનમાં.”

અને આ પણ આ બેમાંથી જ કોઈ એક હોય, અન્યથા કાયોત્સર્ગપણાનો અયોગ હોય. અને આ અલિભવકાયોત્સર્ગ નથી,—તેના લક્ષણનો અયોગ છે માટે, એકરાત્રિકી (પ્રતિમા) આદિમાં તેના ભાવ છે માટે, અને અણીયસ્ (નાનામાં નાના) ચેષ્ટાકાયો-
ત્સર્ગનું પણ ઉક્તમાનપણું છે માટે. કહ્યું છે કે—

“ઉદ્દેશ-સમુદ્દેશમાં સત્તાવીસ ઉચ્છવાસનો કાયોત્સર્ગ કરવો અને પ્રસ્થાપન-પ્રતિ-
ક્રમણાદિમાં આઠ ઉચ્છવાસનો.” ૨૬૯

વિવેચન

“સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે,

તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિણા.”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે પ્રમાદબહુલ વાદી વદશે—આ તો ‘કાયોત્સર્ગ’ યુક્ત જ વન્દન છે, તેનો જવાબ આપ્યો—‘એમ જો કહો, તો તે (કાયોત્સર્ગ) કર્તવ્ય છે.’ એટલે વાદી કહેશે—‘ભુજપ્રલંબ માત્ર એવો તે કરાય જ છે’—આ ભુજ લંબાવીને તો કરીએ જ છીએ, તેનો જવાબ આપ્યો—‘તેમ નથી,’ કરતા કે ભુજ લંબાવવા માત્રથી કાયોત્સર્ગ નથી થઈ જતો, ‘તેનું’ પ્રતિનિયત પ્રમાણપણું છે માટે, ચેષ્ટા અને અભિલેખલેખથી દ્વિપ્રકાર-પણું છે માટે;’ અર્થાત્ તે કાયોત્સર્ગનું પ્રતિનિયત-ચોક્કસ પ્રમાણ છે, અને ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ અને અભિલેખકાયોત્સર્ગ એમ કાયોત્સર્ગના બે પ્રકાર છે માટે. આ અંગે કહ્યું છે કે—‘સો ઉસ્સગો દુવિહો’ ઇં અને અભિલેખ-કાયોત્સર્ગ અર્થાત્ તે કાયોત્સર્ગ બે પ્રકારનો છે—ચેષ્ટા પરત્વે અને અભિલેખ પરત્વે; તેમાં ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ ભિક્ષાચર્યા સંબંધમાં અને અભિલેખ-કાયોત્સર્ગ ઉપસર્ગના અભિયોજનમાં—ઉપસર્ગનો સામનો કરવામાં કરાય છે. અને આ પ્રસ્તુત કાયોત્સર્ગ પણ ‘આ બેમાંથી જ કોઈ એક હોય,’ નહિં તો કાયોત્સર્ગપણાનો યોગ થતે નહિં. ‘અને આ અભિલેખકાયોત્સર્ગ નથી,—તેનાં લક્ષણનો અભાવ છે માટે, એકરાત્રિકી (પ્રતિમા) આદિમાં તેનો ભાવ છે માટે; અને અણીયસ્ (નાનામાં નાના)—જઘન્ય ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગનું પણ ઉક્તમાનપણું છે માટે.’ આ અંગે પણ કહ્યું છે કે ‘ઉદ્દેસ સમુદ્દેસ’ ઇં અર્થાત્ ઉદ્દેશ—સમુદ્દેશમાં સત્તાવીશ ઉચ્છ્વાસનો કાયોત્સર્ગ કરવો અને પ્રસ્થાપન—પ્રતિક્રમણાદિમાં આઠ ઉચ્છ્વાસનો કાયોત્સર્ગ કરવો. તાત્પર્ય કે આ પ્રસ્તુત છે તે ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ હોઈ, તેનું જઘન્ય માન આઠ ઉચ્છ્વાસ છે.

ઉપર ટાંકેલી ગાથામાં આ વન્દનાકાયોત્સર્ગ ગ્રહો નથી, એવી વાદીની દલીલનો રદીઓ આપે છે—

૪૦ અત્રાયં ન ગૃહીત્ત્વં ઇતિ ચેત,

ન, આદિશબ્દાવરુદ્ધત્વાદ્, ઉપન્યસ્તગાથાસૂત્રસ્યોપલક્ષણત્વાદ્ । અન્યત્રાપિ ચાંગમે પર્વવિધસૂત્રાદનુકર્ત્ત્વસિદ્ધેઃ । ઉક્તં ચ—

“ગોસમુહનંતગાદી, આલોહ્ય દેસિય ય અહ્યારે ।

સન્વે સમાણહિતા, હિયણ દોસે ઠવેજ્ઞાહિ ॥૧૧॥”

અત્ર મુખવચ્ચિકામાત્રોક્તેઃ આદિશબ્દાચ્છેષોપકરણાદિપરિગ્રહોડવસીયતે, સુપ્રસિદ્ધ-ત્વાત્ પ્રતિદિવસોપયોગાચ્ચ ન ભેદેનોક્ત ઇતિ ॥ ૨૬૯

૪૦ અર્થ:—અત્રે આ ગૃહીત નથી એમ જો કહ્યો, તો તેમ નથી,—આદિ શબ્દથી અવરુદ્ધપણું છે મારે, ઉપન્યસ્ત ગાથાસૂત્રનું ઉપલક્ષણપણું છે મારે, અને અન્યત્ર પણ આગમમાં એવા પ્રકારના સૂત્ર થકી અનુક્ત અર્થની સિદ્ધિ હોય છે મારે. અને કહ્યું છે કે—

“મુખવસ્ત્રિકાદિ ગવેષી (પ્રતિજ્ઞેષી) અને દૈવસિક (દિવસ સંબંધી) અતિચારે આલોચી, સર્વને સન્માનીતે, હૃદયમાં દોષો સ્થાપન કરે.”

અત્રે મુખવસ્ત્રિકા માત્રની ઉક્તિ થકી ‘આદિ’ શબ્દથી શેષ ઉપકરણ આદિનો પરિગ્રહ સમજાય છે,—સુપ્રસિદ્ધપણાને લીધે અને પ્રતિદિવસ ઉપયોગને લીધે ભેદથી કહ્યો નથી. ૨૬૯

વિવેચન

“દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાંચી, જે જિનઆગમ વાંચી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એટલે પ્રમાદી વાદી કહેશે—‘અત્રે આ ગૃહીત નથી’ આ ઉદ્દેશ સમુદ્દેશ ઇ. ગાથા જે તમે ટાંકી તેમાં આ પ્રસ્તુત કાર્યોત્સર્ગ ગ્રંથમાં આવેલ નથી. તેનો રદીઓ આપ્યો કે ‘એમ જો કહ્યો, તો તેમ નથી’, કારણ કે ‘આદિ શબ્દથી અવરુદ્ધપણું છે મારે, ઉપન્યસ્ત ગાથાસૂત્રનું ઉપલક્ષણપણું છે મારે અને અન્યત્ર પણ આગમમાં એવા પ્રકારના સૂત્ર થકી અનુક્ત અર્થની સિદ્ધિ હોય છે મારે.’ અર્થાત્ ઉક્ત ગાથામાં ‘આદિ’ શબ્દથી પ્રસ્તુત કાર્યોત્સર્ગનું સૂચન છે, તેમજ આ ટાંકેલી ગાથાના ઉપલક્ષણપણાથી પણ એમ જ સમજાય છે, અને અન્યસ્થળોએ આગમમાં પણ એવા સૂત્ર થકી સાક્ષાત્ શબ્દથી નહિ કહેવામાં આવેલા અર્થની સિદ્ધિ હોય છે. આ અંગે દાખલારૂપે ‘મુખવસ્ત્રિકાદિ ગવેષી’ ઇ. ગાથા ટાંકી છે. અત્રે મુખવસ્ત્રિકા એટલું કહેતાં તેની સાથેના ‘આદિ’ શબ્દથી શેષ ઉપકરણ આદિનું ગ્રહણ સમજાઈ જાય છે, એટલે ‘સુપ્રસિદ્ધપણાને લીધે અને પ્રતિદિવસ ઉપયોગને લીધે’ એનું ભેદથી કથન કર્યું નથી.

ઉક્ત ગાથા અંગે વાદી ખીજી શંકા ઊઠાવે છે, તેનું નિરસન કરે છે —

૪૧ અનિયતત્વાત્ દિવસાતિચારસ્ય યુજ્યત એવેહાદિશબ્દેન સૂચનં, નિયતં ચ વન્દનં, તત્કર્ત્ત્વં તદસાક્ષાદ્ગ્રહ્યં ઇતિ ચેત્,

ન, તત્રોપિ રજાંહરણાણુપધિપ્રત્યુપેક્ષણસ્ય નિયતત્વાત્, સમાનજાતીયોપાદાનાદિહ્યં ષત્તદ્ગ્રહણમસ્ત્યેવ । ૨૭૦

૪૨ અર્થ:—દિવસઅતિચારના અનિયતપણાને લીધે અહીં આદિ શબ્દથી સૂચન યુક્ત જ છે, અને વન્દન તો નિયત છે, તો તેનું સાક્ષાત્ ગ્રહણ કેમ નથી? એમ જો કહ્યો, તો તેમ નથી,—ત્યાં પણ રજોહરણાદિ ઉપધિના પ્રત્યુપેક્ષણના નિયતપણાને લીધે, સમાન-જાતીયના ઉપાદાનથી અહીં એનું ગ્રહણ છે જ. ૨૭૦

વિવેચન

“સુવિધિ જિનેશ્વર પાય નમીને, શુભ કરણી એમ કીજે રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે પ્રમાદી વાદી વદશે—દિવસ સંબંધી અતિચારનું તો અનિયતપણું છે એટલે અહીં આ ગાથામાં ‘આદિ’ શબ્દથી તેનું સૂચન યુક્ત જ છે, બરાબર જ છે, પણ ‘વન્દન તો નિયત છે, તો તેનું સાક્ષાત્ અહણુ કેમ નથી?’ તેનો રદીઓ આપ્યો કે ‘એમ જો કહો, તો તેમ નથી,’ કારણ કે ત્યાં—મુખવસ્ત્રિકાદિ પ્રસંગમાં પણ રજોહરણાદિ ઉપધિના-ઉપકરણના પ્રત્યુપેક્ષણનું નિયતપણું—ચોક્કસ હોવાપણું છે જ, એટલે ‘સમાનજાતીયના ઉપાદાનથી અહીં એનું અહણુ છે જ,’ સમાનજાતિવાળા કાચોત્સર્ગના અહણુથી અહીં—પૂર્વે ઉક્ત ગાથામાં આ પ્રસ્તુત કાચોત્સર્ગનું અહણુ છે જ.

ઉક્ત ગાથા અંગે વાદીની ત્રીજી શંકાનું નિરાકરણ કરી, તેને અભિનિવેશ છોડી દેવાનું સૂચન કરે છે—

૪૨ સમાનજાતીયં ચ મુખવસ્ત્રિકાયાઃ શેષોપકરણમિતિ ચેત,

તત્રાપિ તન્માનકાચોત્સર્ગલક્ષણં સમાનજાતીયત્વમસ્ત્યેવેતિ મુચ્યતામભિનિવેશઃ । ૨૭૧

૪૨ અર્થ :—અને શેષ ઉપકરણ મુખવસ્ત્રિકાનું સમાનજાતીય છે એમ જો કહો,

તો ત્યાં પણ તેટલા માનવાળા કાચોત્સર્ગલક્ષણવાળું સમાનજાતીયપણું છે જ. એટલા માટે અભિનિવેશ મૂકી દો ! ૨૭૧

વિવેચન

“ન કરે જૂઠું હકાણુ રે....મનમોહન મેરે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

એટલે પ્રમાદી વાદી પુનઃ પિષ્ટપેષણુ કરશે—રજોહરણાદિ ‘શેષ ઉપકરણ તો મુખવસ્ત્રિકાનું સમાનજાતીય છે,’ પ્રત્યુપેક્ષણુ કરવા યોગ્ય સમાનજાતિ વર્ગનું છે. તેને નિરુત્તર કરતાં કહ્યું—‘એમ જો કહો,’ તો ત્યાં પણ—પૂર્વોક્ત ગાથામાં પણ ‘તેટલા માનવાળા કાચોત્સર્ગલક્ષણવાળું સમાનજાતીયપણું છે જ. એટલા માટે અભિનિવેશ મૂકી દો !’—અહો મહાનુભાવ ! આ તમારો મિથ્યા દુરાગ્રહ છોડી દો !

અને આ સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિત છે એમ નહિં પણ આચરિત જ છે, એમ વાદીની દલીલનો રદીઓ આપી, નિર્દોષ સાચા આચરિતનું લક્ષણ દર્શાવતી ગાથા ટાંકે છે—

૪૩ ન ચેદં સાધ્વાદિલોકેનાનાચરિતમેવ, ક્વચિત્તદાચરણોપલબ્ધેઃ આગમવિદાચરણ-
શ્રવણાન્ન । ન ચિવંભૂતમાચરિતમપિ પ્રમાણં, તલ્લક્ષણાયોગાદ્ । ઉક્તં ચ—

“અસદેળં સમાદ્વર્ણં, જં કત્થઈ કેળઈ અસાવજ્જં ।

ળ ણિવારિયમણેહિં ય, વહુમણુમયમેયમાયરિયં ॥૧॥ ૨૭૨

૪૩ અર્થ :—અને આ સાધુઆદિ લોકથી અનાચરિત જ છે એમ નથી,—કવચિત્ તદ્-આચરણની ઉપલબ્ધિ છે માટે, અને આગમવિદોના આચરણનું શ્રવણ છે. માટે, અને એવંભૂત આચરિત પણ પ્રમાણ નથી,—તેના લક્ષણનો અયોગ છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

“કયાંય પણ કોઈ પણ અશકથી જે અસાવધ સમાચીર્ણ છે ને અન્યોથી નિવારિત નથી, બહુને અનુમત છે, એ આચરિત છે.” ૨૭૨

વિવેચન

“શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ રે....મનમોહન મેરે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને અહો મહાનુભાવ ! તમે જે પૂર્વે કહ્યું હતું કે આ સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિત જ છે, તે ‘એમ નથી,’ તમારું કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે ‘કવચિત્ તદ્-આચરણની ઉપલબ્ધિ છે માટે, અને આગમવિદોના આચરણનું આ સાધુલોકથી શ્રવણ છે માટે.’ અર્થાત્ કવચિત્ તેનું તેવું આચરણ પ્રગટ દેખાય આચરિત જ છે છે, અને આગમવિદો તેવા પ્રકારનું આચરણ કરતા હતા એમ શાસ્ત્રમાં સંલગાય છે, માટે સાધુલોકથી તે અનાચરિત જ છે એ તમારું કહેવું યથાર્થ નથી. ‘અને એવંભૂત આચરિત પણ પ્રમાણ નથી, તદ્લક્ષણનો અયોગ છે માટે,’ અર્થાત્ તમે જે એવા પ્રકારનું આચરિત ચલાવ્યે રાખો છો તે પણ પ્રમાણ નથી, કારણ કે તે ‘આચરિત’નું લક્ષણ તમારા (પ્રમાદી જનના) આચરણમાં ઘટતું નથી. આ અંગે ‘અક્ષરેણ સમાદર્શન’ ઇ. સુભાષિત કહ્યું છે. અર્થાત્—કયાંય પણ કોઈપણ અશકથી—નિર્દોષથી જે અસાવધ સમાચીર્ણ છે ને અન્યોથી નિવારવામાં આવ્યું નથી, બહુજનને અનુમત છે, તે આચરિત છે.

આ અમારું આચરિત સાવધ નથી ને તે તમારું આચરિત અનિવારિત નથી, એમ આ આચરિતલક્ષણવાળી ગાથાનો ફલિતાર્થ અર્પિત કરી, યથોક્ત માનવાળો જ આ કાયોત્સર્ગ છે એમ પ્રસ્તુત ચર્ચા ઉપસંહરે છે—

૪૪ ન ચૈતદ્ સાવચં, સૂત્રાર્થાવિરોધાત્, સૂત્રાર્થસ્ય પ્રતિપાદિતત્વાત્, તસ્ય ચાધિકતર-ગુણાન્તરભાવમન્તરેણ તથાકરણવિરોધાત્ । ન ચાન્યૈરનિવારિતં તદાસેવનપરૈરાગમવિદ્ભિ-નિવારિતત્વાદ્, અતઃ ઇવ ન વહુમતમપીતિ ભાવનીયમ્ ।

અલં પ્રસન્નેન, ચયોદિતમાન પવેહ કાયોત્સર્ગ ઇતિ ॥ ૨૭૩

૪૬ અર્થ :—અને આ સાવધ નથી,—સૂત્ર અર્થના અવિરોધને લીધે, સૂત્ર અર્થના પ્રતિપાદિતપણાને લીધે, અને અધિકતર ગુણાન્તર ભાવ વિના તેના તથાપ્રકારે અકરણના વિરોધને લીધે, અને તે અન્યોથી અનિવારિત નથી,—આસેવનપરા આગમવિદોથી નિવારિત-પણાને લીધે, અતઃ એવ બહુમત પણ નથી. એમ ભાવનીય છે.

પ્રસંગથી સર્ચુ ! યથોદિત માનવાળો જ અહીં કાયોત્સર્ગ છે, ૨૭૩

વિવેચન

“ મહિત્વનાથ જગનાથ, ચરણયુગ ધ્યાઈએ રે....ચરણયુગ.

શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ, પરમ પદ પાઈએ રે....પરમપદ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઉક્ત ગાથાની પ્રસ્તુતમાં ભાવના કરી—‘અને આ સાવધ નથી,’ આ-અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળું અમે જે આચરિત કહીએ છીએ તે સાવધ-દોષયુક્ત નથી. શાને લીધે? ‘સૂત્ર-અર્થના અવિરોધને લીધે, સૂત્રઅર્થના પ્રતિપાદિતપણાને લીધે, આ-અમારું આચરિત અને અધિક્તર ગુણાન્તર ભાવ વિના તેના તથાપ્રકારે અકરણના સાવધ નથી વિરોધને લીધે.’ અર્થાત્ જે પ્રમાણે આચરિત કહ્યું, તેમાં સૂત્ર-અર્થનો અવિરોધ છે—સૂત્ર અર્થનો વિરોધ આવતો નથી; એટલું જ નહિ પણ તેમાં સૂત્રઅર્થનું પ્રતિપાદિતપણું છે—જેમ છે તેમ યથાવત્ સૂત્રઅર્થનું પ્રતિપાદન કરવાપણું—યથાર્થ સમજવવાપણું છે; તેમ જ બીજો કોઈ વધારે અધિક ગુણ ન થતો હોય તો પછી તે વિના તે કાયોત્સર્ગના તથાપ્રકારે અકરણમાં—નહિં કરવામાં વિરોધ આવે છે. આમ સર્વ પ્રકારે તપાસતાં અમે જે આચરિત કહીએ છીએ અને કરીએ છીએ તે જ સંમ્યક્ છે, નિરવધ છે.

અને ‘તે અન્યોથી અનિવારિત નથી,—આ સેવનપરા આગમવિદોથી નિવારિતપણાને લીધે, અત એવ બહુમત પણ નથી.’ અર્થાત્ પ્રમાદબહુલ જનોથી જે કરવામાં આવે છે તે બીજાઓથી નિવારવામાં નથી આવ્યું એમ નથી, અપિ તુ નિવાર-

અને તે-વામાં આવ્યું જ છે, કારણ કે આસેવનપરા-યથાસૂત્ર ક્રિયાભ્યાસ તમારું આચરિત કરનારા આગમવિદોથી-શાસ્ત્રજ્ઞોથી તેનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે, અનિવારિત નથી અને એટલા માટે જ તે બહુજનસંમત પણ નથી. તાત્પર્ય કે અમે આ જે કહ્યું એ જ શિષ્ટજનઆચરિત છે, ઇતર તે આચરિત નથી.

‘એમ ભાવનીય છે’ એમ ભાવન કરવા યોગ્ય છે. માટે ‘પ્રસંગથી સચું’! યથોદિત માનવાળો જ અહીં કાયોત્સર્ગ છે’—યથોક્ત જઘન્ય અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણવાળો જ અહીં આ વન્દનાકાયોત્સર્ગ છે. इति स्थितं ।

અહીં ઉચ્છ્વાસમાન આમ છે પણ ધ્યેય અંગેનો નિયમ નથી એટલે યથાપરિણામે ગુણ-તત્ત્વ આદિ કોઈ ધ્યેય સ્થાપવા યોગ્ય છે એમ કહે છે—

૪૨ “इहोच्छ्वासमानमित्यं, न पुन ध्येयनियमः । यथापरिणामेनैतत्स्थापने च गुणाः तत्त्वानि वा स्थानवर्णार्थालम्बनानि वा आत्मीयदोषप्रतिपक्षो वा । २७४

૪૫ અર્થ :—અહીં ઉચ્છ્વાસનું માન આમ છે, પણ ધ્યેયનો નિયમ નથી. અને યથા-પરિણામથી એના સ્થાપનમાં ગુણો, વા તત્ત્વો, વા સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-આલંબન, વા આત્મીય દોષનો પ્રતિપક્ષ છે. ૨૭૪

વિવેચન

“ તિણે મુજ આતમા તુજ થકી નીપજે, માહરી સંપદા સઝગ મુજ સંપજે;
તિણે મનમંદિરે ધર્મ પ્રભુ ધ્યાઈએ, પરમ દેવચંદ્ર નિજ સિદ્ધિ સુખ પાઈએ. ”

શ્રી દેવચંદ્રજી

આ પ્રકારે આહીં ઉચ્છ્વાસનું માન આમ છે, પણ ધ્યેયનો નિયમ નથી ઇં — ‘ન પુન ધ્યેયનિયમઃ’. જવન્ય કાયોત્સર્ગનું પ્રમાણુ તો ઉક્ત રીતે આઠ ઉચ્છ્વાસ છે, પણ ધ્યેય-ધ્યાનવિષય કોઈ અમુક નિયત જ હોય એવો નિયમ નથી. એટલે ‘યથાપરિણામેન’ ‘યથાપરિણામથી’—જેવા જેવા પોતાના પરિણામ-ભાવ હોય તે પ્રમાણુ ગુણોનું-લગવંતના અથવા પંચ પરમેષ્ઠિના ગુણોનું ધ્યાન કરી શકાય; અથવા જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનું ધ્યાન કરી શકાય; અથવા સ્થાનનું, વર્ણનું, અર્થનું વા આલંબનનું ધ્યાન કરી શકાય; અથવા આત્મીય-પોતાના દોષ કેમ દૂર કરવા એમ તેના પ્રતિપક્ષનું ધ્યાન કરી શકાય. આમ ધ્યાનના વિષયરૂપ ધ્યેય પોતપોતાના પરિણામ-ભાવ પ્રમાણુ સ્થાપન કરી શકાય. આ ધ્યેય સ્વરૂપ અંગે આ વિવેચકે યોગદષ્ટિસમુચ્ચયના વિવેચનમાં—(સુમનોનંદની બૃહત્ ટીકામાં પૃ. ૫૫૯-૫૬૫) વિસ્તારથી વિવરણ કર્યું છે. તેનો સ્વરૂપ સારાંશ અત્ર અવતારીએ તો—

ધ્યેય એટલે ધ્યાન કરવાનો વિષય-આલંબન કોઈપણ ધ્યેય ચિંતવવાનો અંતિમ (Ultimate) હેતુ આત્મધ્યાન પર આરૂઢ થવાનો છે. જે કંઈ ચિંતવતાં આત્મા નિરીહ વૃત્તિને પામી એકાગ્રપણાને પામે તે ધ્યેય છે. તેમાં મુખ્ય ધ્યેય આ છે; (૧) ચેતન કે અચેતન એવી મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુ, (૨) પંચ પરમેષ્ઠિ, (૩) આત્મા.

૧. વસ્તુ ચેતન-અચેતન એમ બે વિભાગમાં વિભક્ત છે. તે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપ સત્સ્વરૂપસંપન્ન છે. નિજ નિજ ગુણુપર્યાયથી યુક્ત એવું પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોત-પોતાની સ્વરૂપ સત્તામાં અવસ્થિત છે. સ્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી ચેતન-અચેતન અસ્તિરૂપ એવી પ્રત્યેક વસ્તુ, પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી નાસ્તિ-રૂપ છે. અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ સ્વરૂપ છોડી પરરૂપને લજતી નથી, સ્વસમયની મર્યાદા ઉલ્લંઘી પરસમયમાં જતી નથી. જડ છે તે (ત્રણે કાળમાં) જડ ભાવે જ પરિણમે છે અને ચેતન છે તે ચેતન ભાવે જ પરિણમે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે કોઈ પણ ધ્યેય વસ્તુના સ્વરૂપ-ચિંતન પરથી આત્મા શુદ્ધ સ્વવસ્તુના સ્વરૂપચિંતન પ્રત્યે ઠળે છે અને શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન પર ચઢે છે.

૨. અથવા પંચ પરમેષ્ઠિનો પરમેષ્ઠિવાચક નામમંત્રોથી જપ કરવો (પદ્મથ ધ્યાન) તે પણ ધ્યાનનો ઉત્તમ વિષય છે, ઉત્તમ ધ્યેય છે; નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આચરિયાણં, નમો ઉવજ્ઞાયાણં, નમો લોપ સન્નિષ્ઠાણં । પંચ પરમેષ્ઠિ ધ્યેય (૧) ‘જેના ચાર ઘાતિકર્મ નષ્ટ થયા છે અને તેથી કરીને જ અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત વીર્ય, અનંત આનંદમય છે, એવો જે શુભદેહસ્થ શુદ્ધ આત્મા તે ‘અર્હત્’ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.’ ધ્યાનના ફલરૂપ

પરમ આત્મસમાધિને પામી જે દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગ દશાએ વિચરે છે એવા સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિત શુદ્ધ આત્મા તે જ અર્હત-જિન ભગવાન-સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે. આ જીવન્મુક્ત દેહધારી પરમાત્માનું તાત્ત્વિક શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્માથી મુમુક્ષુને પરમ ધ્યેય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. (૨) ‘જેના અષ્ટ કર્મને દેહ નષ્ટ થયા છે, લોકાલોકના જે જ્ઞાયક ને દષ્ટા છે, એવા પુરુષાકાર સિદ્ધ આત્મા લોકશિખરસ્થિત છે તે ધ્યાવવા.’ સર્વ કર્મકલંકનો ક્ષય કર્યાથી જેણે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ કર્યો છે, દેહ રહિત એવો શુદ્ધ આત્મા પ્રગટ કર્યો છે, સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત એવા જે શુદ્ધ આત્મા થયા છે, કેવલ ચૈતન્યમય આત્મતત્ત્વ અવસ્થાના પ્રગટપણાથી જે સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વરૂપ કૈવલ્યને પામ્યા છે,—એવા શુદ્ધ આત્મારૂપ સિદ્ધ ભગવાન તે પરમ ધ્યેય છે, પરમ ધ્યાન ધરવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાનથી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, તેથી આ સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન મનો-મંદિરમાં મુમુક્ષુને સદા ધ્યાવવા યોગ્ય છે.

“ ઇણી પરે વિમલ જિનરાજની વિમલતા, ધ્યાન મનમંદિરે જેહ ધ્યાવે;

ધ્યાન પૃથક્ત્વ સવિકલ્પતા રંગથી, ધ્યાન એકત્વ અવિકલ્પ આવે.

ધન્ય તું ! ધન્ય તું ! ધન્ય જિનરાજ તું ! ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

(૩-૪-૫) તેમ જ ‘દર્શન-જ્ઞાનપ્રધાન એવા ઉત્તમ વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર અને તપાચારમાં જે આત્માને અને પરને ચેળે છે, એવા તે આચાર્ય મુનિ ધ્યેય છે—ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. જે રત્નત્રયયુક્ત છે ને નિત્ય ધર્મોપદેશનમાં નિરત છે, ચતિ-વરવૃષભ એવા ઉપાધ્યાય આત્મા છે, તેને નમસ્કાર હો ! (તે પણ ધ્યેય છે.) દર્શન-જ્ઞાનસમગ્ર એવું મોક્ષના માર્ગરૂપ નિત્ય શુદ્ધ ચારિત્ર જે સાધે છે તે સાધુ એવા મુનિ છે, તેને નમસ્કાર હો !’ આ પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.—આ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુ એ શુદ્ધ આત્માના સહજાત્મસ્વરૂપની સાધનામાં—સહજ શુદ્ધ સ્વભાવભૂત આત્મસ્વરૂપની આરાધનામાં નિરંતર પ્રવૃત્ત થયેલા અને ઉચ્ચ ગુણસ્થાને સ્થિતિ કરતા, એવા આત્મારામી મહાત્માઓ છે. એટલે એવા એ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમેષ્ઠિઓનું સ્વરૂપધ્યાન આત્માથીને આત્મધ્યાનારૂઢ થવામાં અપૂર્વ પ્રેરણાદાયી હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે. આમ પંચ પરમેષ્ઠિ આદિ આ સર્વ ધ્યેય-આલંબનનો હેતુ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનપર આરૂઢ થવાનો—ચઢવાનો છે. પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે જેમ નીસરણી વગેરે આલંબનની જરૂર પડે છે, તેમ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચયધ્યાન પર ચઢવા માટે પરમેષ્ઠિઆદિ ધ્યેયનું આલંબન પરમ ઉપકારી થાય છે.

૩. અથવા આત્મા એ જ મુખ્ય ધ્યેય છે—ધ્યાનનો વિષય છે. ઉપરોક્ત અન્ય સર્વ ધ્યેયનું અંતિમ લક્ષ્ય અને ફળ આ આત્મધ્યાન જ છે. કારણ કે અરિહંત, સિદ્ધ આદિ શુદ્ધ આત્મારૂપ ધ્યેયતા ચિંતનથી ચિત્તની શુદ્ધિ અને આત્મા ધ્યેય સ્થિરતા—એકાગ્રતા થાય છે,—જેથી સર્વત્ર નિરીહ એવા યોગી પુરુષ શુકલ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચયધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય થાય

છે. એટલે તે પરમ ગુણુવંત પરમાત્માનું તન્મય ધ્યાન જે નિશ્ચયધ્યાનમાં ધ્યાવે છે, તે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ આસ્વાદી તે પરમાત્મપદને પામે છે.

“ પરમ ગુણી તન્મયતા સેવન, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેજી;
શુદ્ધાત્મ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેજી. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ જિનસ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જગ જોવે રે....

પરૂ દરિશન જિન અંગ તણી જે. ” શ્રી આનંદધનજી.

“ વીર જિણેસર ઉપદિશે, સાંભળજો ચિત્ત લાઇ રે;
આતમ ધ્યાને આતમા, ઋદ્ધિ મળે સવિ આઇ રે. ”

—શ્રી યશોવિજયજી. (શ્રીપાલરાસ)

અથવા પ્રકારાંતરે—આ આત્મા જેમાં ધ્યેય છે, તેને શાસ્ત્રપરિભાષામાં પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે. દેહપિંડમાં સ્થિતિ કરતા આત્માનું, દેહ-દેવળમાં બિરાજમાન આત્મ-દેવનું જ્યાં ધ્યાન ધરાય છે તે પિંડસ્થ ધ્યાન છે. પરમેષ્ઠિવાચક પિંડસ્થાદિ નમસ્કારાદિ મંત્રવાક્યનો જપ જ્યાં ધ્યેય છે, તે પદસ્થ ધ્યાન છે. આર ધ્યાન જ્યાં સદેહે વર્તીતા, સાકાર-રૂપી એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપસ્થ ધ્યાન છે. અને જ્યાં દેહાતીત-રૂપાતીત એવા નિરંજન નિરાકાર સિદ્ધ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે.

“ અરિહંત પદ ધ્યાતો થકો, દંબહ ગુણુ પજ્જય રે;
ભેદ છેદ કરી આતમા, અરિહંત રૂપી થાય રે....વીર જિનેસર ઉપદિશે.

રૂપાતીત સ્વભાવ જે, કૈવલ દંસણુ નાણી રે;
તે ધ્યાતાં નિજ આતમા, હોયે સિદ્ધ ગુણુખાણીરે....વીરં

યોગ અસંખ્ય જે જિન કહ્યા, નવ પદ મુખ્ય તે જાણો રે;
એહ તણે અવલંબને, આતમ ધ્યાન પ્રમાણો રે....વીરં ”

શ્રી યશોવિજયજી (શ્રીપાલરાસ)

આ ધ્યેય-ધ્યાન તે વિદ્યાજન્મભીજ પારમેશ્વર છે, અને શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત કર્મ સુવર્ણઘટાદિ જેમ અવન્ધ્ય હોઈ એના ઉદયથી વિદ્યાજન્મ હોય છે, એમ તત્ત્વરહસ્ય પ્રકાશે છે—

૪૫ પતદ્વિદ્યાજન્મવીજં તત્પારમેશ્વરં, અતઃ સ્થિતમેષોપયોગશુદ્ધેઃ । શુદ્ધમાર્વોપાત્તં કર્મ્માવન્ધ્યં સુવર્ણઘટાદિદાહરણાત્ । પતદ્વદયતો વિદ્યાજન્મ, કારણાનુરૂપત્વેન । ૨૭૫

૪૬ અર્થ :—આ (ધ્યેય-ધ્યાન) વિદ્યાજન્મભીજ એવું તે પારમેશ્વર છે,—આ થકી આમ જ ઉપયોગની શુદ્ધિને લીધે. શુદ્ધભાવથી ઉપાત્ત કર્મ અવન્ધ્ય છે,—સુવર્ણ ઘટાદિ ઉદાહરણથી. એના ઉદય થકી વિદ્યાજન્મ હોય છે,—કારણાનુરૂપપણાએ કરીને, ૨૭૫

વિવેચન

“ ધર્મ રંગ જીરણ નહિં....સાહેલડીઆં. દેહ તે જીરણ થાય રે ગુણવેલડીઆં.
સોનું તે વિણસે નહિં....સાહેં ઘાટ ઘડામણ જાય રે....ગુણ.

શ્રી અનંત જિનશું કરો....સાહેં ચોળ મજીકનો રંગ રે ગુણ. ”

—શ્રી યશોવિજયજી

અને ‘ एतद् विद्याजन्मबीजं तत् पारमेश्वरं । ’ —‘ આ (ધ્યેય-ધ્યાન) વિદ્યાજન્મ-
ખીજ એવું તે પારમેશ્વર છે. ’ આ પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયનું જે ધ્યાન છે, તે પારમેશ્વર
સંબંધી-પરમેશ્વરપ્રણીત એવું તે શાસ્ત્રસિદ્ધ-આગમપ્રસિદ્ધ વિદ્યા-
જન્મનું ખીજ છે, વિવેકની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, જે સહજાત્મ-
સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને
પારમેશ્વર સાધુ એ પંચ પરમેષ્ઠિના ગુણોનું અનુસ્મરણ કરે છે, દેહ છતાં
જાણે દેહમાં ન હોય એવી દેહાતીત દશાએ-જંગમ કાયોત્સર્ગ
દશાએ જે વિચરે છે એવા અરિહંત-સાધુ આદિની અથવા દેહરહિત એવા સિદ્ધ ભગ-
વાનની શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરનારી આત્મારામી દશાનું ચિંતન કરે છે, તે આત્મ-
સ્વરૂપના અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા ટાળી આત્મસ્વરૂપનું ભાન ઉપજાવનારી આત્મવિદ્યાનું
ખીજ પોતાના આત્મામાં વાવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. કારણકે અનંત અક્ષય એવી
આત્મવિદ્યાના સ્વામી ભાવ-વિદ્યાધર થયા છે એવા અરિહંતાદિના ચરણનું જે ભક્તિથી
સ્મરણ કરે, તેને તેવી આત્મવિદ્યાનું સંસ્કારખીજ આત્મામાં રોપાયા વિના રહે જ નહિં.
જે જેને સેવે તે તેવો થાય, —‘ ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે ’ ઇત્યાદિ ન્યાયે. તે જ પ્રકારે
આત્મતત્ત્વ આદિનું ધ્યાન જે ધરે છે, તેને પણ તે વિદ્યાજન્મખીજ પ્રાપ્ત હોય છે.
આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યાને જે ટાળે તે જ ખરી વિદ્યા છે, એટલે આત્મવિદ્યા-
આત્મજ્ઞાન એ જ વિદ્યા અત્ર વિવક્ષિત છે.

પંક્તિકા—एतद्विद्या इत्यादि. एतत्—આ, પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયનું ધ્યાન, વિદ્યાજન્મબીજ—વિદ્યાના
જન્મનું ખીજ, વિવેકની ઉત્પત્તિનું કારણ, तद् તે, શાસ્ત્રસિદ્ધ, પારમેશ્વરં—પરમેશ્વરપ્રણીત. હેતુ
કહ્યો—अतः—આ થકી, પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયના ધ્યાન થકી, इत्थमेव—આમ જ, વિદ્યાજન્મને અનુરૂપ
પ્રકારે જ, उपयोगशुद्धे:—ઉપયોગશુદ્ધિને લીધે, ચૈતન્યવૃત્તિના નિર્મલીભાવને લીધે. એ જ ભાવે છે—

शुद्धभावोपात्तं—શુદ્ધ:—શુદ્ધ, અધિકૃત કાયોત્સર્ગધ્યાનાદિરૂપ, भावः—ભાવ, તદુપાત્ત—
તેનાથી ઉપાત્ત, कर्म—કર્મ, સદ્વેદ્ય આદિ, अवन्ध्यम्—અવન્ધ્ય, અવશ્ય શુદ્ધભાવ ફલદાયિ. કેવી રીતે ?
તે માટે કહ્યું—सुवर्णघटाद्युदाहरणेन—સુવર્ણઘટ આદિના ઉદાહરણથી. જેમ સુવર્ણ ઘટ ભંગે પણ
સુવર્ણફળવાળો જ છે. આદિ શબ્દથી રૂપઘટ આદિના પરિગ્રહ છે. તેમ પ્રકૃત કર્મ પણ. જો એમ છે
તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—एतदुदयतः—શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત કર્મના ઉદય થકી, विद्याजन्म—
વિવેકઉત્પત્તિ ભક્ષણ વિદ્યાજન્મ, क्या कारण्यी ? તે માટે કહ્યું—कारणानुरूपत्वेन—કારણાનુરૂપ-
પણાથી. કારણ કે કારણસ્વરૂપને અનુવિધાયી કાર્યસ્વભાવ છે. તેથી શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત કર્મ શુદ્ધ ભાવનો
હેતુ કેમ ન થાય વાર ?

તેહી વિદ્યા જે અવિદ્યા વિદારે, તેહી વિદ્યા આત્મને જેહ તારે.—(સ્વરચિત)

આવું વિદ્યાજન્મભીજ ‘અતઃ સ્થિત્યેવોપયોગસિદ્ધેઃ’—‘આના થકી આમ જ ઉપયોગની શુદ્ધિને લીધે’ હોય છે; આ પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયના ધ્યાન થકી આમ જ વિદ્યાજન્મને અનુરૂપ પ્રકારે જ આત્મઉપયોગની શુદ્ધિ હોય છે, ચૈતન્યવૃત્તિનો નિર્મલીભાવ હોય છે, તેને લીધે હોય છે. અર્થાત્ શુદ્ધ ધ્યેયના આલંબને આત્માનો ઉપયોગ પણ શુદ્ધ-નિર્મલ થતો જાય છે. એટલે તેવા પ્રકારે વિદ્યાજન્મભીજ આત્મામાં રોપિત થાય છે. કારણકે ‘શુદ્ધભાવોપાત્તં કર્માવન્ધ્યં સુવર્ણઘટાદ્યુદાહરણાત્ ।’

‘શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત કર્મ અવન્ધ્ય છે. રાગ-દ્વેષ આદિ અશુદ્ધ ભાવ વિનાના, આ લોક-પરલોક સંબંધી ધન-કીર્તિ-લોભ આદિ કામનાથી રહિત એવા શુદ્ધ ભાવથી કરવામાં આવેલ આ કાયોત્સર્ગધ્યાનરૂપ શુદ્ધ ભાવથી ઉપાજન કરેલ જે સદ્ધેય આદિ કર્મ, તે અવન્ધ્ય છે, વાંઝિયું નથી, પણ અવશ્યમેવ અચૂકપણે શુદ્ધ ભાવરૂપ ફલ આપનારું છે.

આ અવન્ધ્ય ફલ ‘સુવર્ણઘટ આદિ ઉદાહરણથી’ ઘટે છે,—‘સુવર્ણઘટાદ્યુદાહરણેન’ સોનાનો ઘડો ભાંગે તોપણ સોનું ને સોનું જ રહે છે, ઘાટ ઘડામણ ભલે જાય પણ સોનું વિણસતું નથી; તેમ દેહપર્યાય ભલે ‘સોનું’ તે વિણસે નહિ, જીર્ણ થાય, નષ્ટ થાય, પણ આત્મામાં રોપાયેલ વિદ્યાભીજરૂપ ઘાટ-ઘડામણ જાય શુદ્ધભાવજન્ય કર્મ નષ્ટ થતું નથી, પણ સ્પષ્ટ થઈ વિદ્યાજન્મરૂપ શુદ્ધ ફલ આપ્યા વિના રહે નહિ એવું અવન્ધ્ય-અચૂક-અમોઘ હોય છે. એટલે જ ‘પ્રતિદુદયતો વિદ્યાજન્મ’—‘એના ઉદય થકી વિદ્યાજન્મ હોય છે,’ તે શુદ્ધભાવથી ઉપાજન કરેલ કર્મ જ્યારે વિપાક પામી ઉદય આવે છે, ત્યારે તે સ્વપર વિવેકરૂપ-લેહજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાનો જન્મ-સમુદ્ભવ હોય જ છે. અને તે તેમ ‘કારણાનુરૂપત્વેન’—‘કારણાનુરૂપપણાએ કરીને’ હોય છે. જેવું કારણ તેવું કાર્ય એમ કારણને અનુરૂપ કાર્ય હોય એવો સ્વભાવ છે, એટલે શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત-અહણ કરેલ કર્મ શુદ્ધ ભાવનો હેતુ કેમ ન હોય? અપિ તુ અવશ્ય હોય જ.

આ કાર્યનું કારણાનુરૂપપણું યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ છે, એના સમર્થનમાં વિદ્યાજન્મની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતા પાંચ સુસાધિત શ્લોકો અત્ર અવતારે છે—

૪૭ યુક્ત્યાગમસિદ્ધમેતત્, તલ્લક્ષણાનુપાતિ ચ—

“વર્જોઽગ્રહક્રમેર્યદ્વદ્, માનુષ્યં પ્રાપ્ય સુન્દરમ્ ।

તત્પ્રાપ્તાવપિ તત્રેચ્છા, ન પુનઃ સમ્પ્રવર્ત્તે ॥૧॥

વિદ્યાજન્માપ્તિતસ્તદ્વદ્, વિષયેષુ મહાત્મનઃ ।

તત્ત્વજ્ઞાનસમેતસ્ય, ન મનોઽપિ પ્રવર્ત્તે ॥૨॥

વિષયસ્તસ્ય મન્ત્રેભ્યો, નિર્વિષાઙ્ગોદ્ભવો યથા ।
વિદ્યાજન્મન્યલં મોહવિષત્યાગસ્તથૈવ હિ ॥૩॥
શૈવે માર્ગેસ્ત ઇવાસૌ, યાતિ નિત્યમસ્વેદિતઃ ।
ન તુ મોહવિષયસ્ત, ઇતરસ્મિન્નિવેતરઃ ॥૪॥
ક્રિયાજ્ઞાનાત્મકે યોગે, સાતત્યેન પ્રવર્તનમ્ ।
ઘીતસ્પૃહસ્ય સર્વત્ર, યાનં ચાહુઃ શિષ્યાધ્વનિ ॥૫॥ ”

इति वचनात् । २७६

૪૭અર્થ :—યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે, અને તદ્દલક્ષણઅનુપાતિ છે—

“વચ્ચૈર્ગૃહ-અશુચિ વિષ્ટા જેવું ગૃહ છે એવા કૃમિને જેમ સુંદર મનુષ્યપણું પામીને, તેની (કૃમિપણાની) પ્રાપ્તિ થયે પણ ત્યાં (વિષ્ટામાં) ઇચ્છા પુનઃ સંપ્રવર્તીતી નથી; (૧) તેની જેમ વિદ્યાજન્મની પ્રાપ્તિ થકી તત્ત્વજ્ઞાનસમેત મહાત્માનું મન પણ વિષયોમાં પ્રવર્તીતું નથી. (૨).

વિષયસ્તને જેમ મંત્રો થકી નિર્વિષ અંગનો ઉદ્ભવ હોય છે, તેમ જ વિદ્યાજન્મ સતે સર્વથા મોહવિષનો ત્યાગ હોય જ છે. (૩). અતઃ એવ તે શૈવ માર્ગમાં નિત્ય અપેદિત જાય છે, પરંતુ ઇતરમાં (લવમાર્ગમાં) ઇતર (વિવેકી જેમ મોહવિષયસ્ત જતો નથી. (૪)

અને સર્વત્ર ઘીતસ્પૃહનું (સ્પૃહા રહિતનું) ક્રિયા-જ્ઞાનાત્મક યોગમાં સાતત્યથી (સતત-પણે) પ્રવર્તન તેને શિવમાર્ગમાં ‘યાન’ કહે છે. ” (૫)

—એ વચનથી. ૨૭૬

વિવેચન

“ જાણ્યો કે જેણે તુજ ગુણ લેશ, બીજા કે રસ તેહને મન નવિ ગમેણ;

ચાખ્યો કે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસ બુકસ તસ ન રૂચે કિમેણ.—ધન્ય દિન.

—શ્રી યશોવિજયભ

પંક્તિકા—આ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—

યુક્ત્યાગમસિદ્ધં—યુક્તિ:—અન્યથા-અતિરેક વિમંશરૂપા યુક્તિ, આગમશ્ર—અને આગમ, ‘ જં જં સમયં જીવો, આકિસ્સદ્દ જેણ જેણ માર્ગેણ ’ જે જે સમયે જીવ જે જે ભાવથી આવેશ પામે છે, ઇત્યાદિરૂપ, તામ્યાં—તે બન્ને વડે, સિદ્ધં—સિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત છે, ઇતત્—આ, કાર્યનું કારણાનુરૂપ-પણું. ભલે આ અન્ય કાર્યોમાં સિદ્ધ થતું હો, પણ પ્રકૃતમાં સિદ્ધ નહિં થશે, એટલા માટે કહ્યું—તદ્દલ-ક્ષણાનુપાતિ ચ—યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ એવા કારણાનુરૂપ કાર્યલક્ષણમાં અનુપાતિ વિદ્યાજન્મ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—इति वचनात्—એ વચનથી એમ વક્ષ્યમાણ સાથે સંબંધ છે. વચન જ દર્શાવે છે—

षड्वर्गगृह ध्यादि श्लोकपत्रक सुगमशब्दार्थवाणं છે. પરંતુ ઇતરસ્મિન્નિવેતરઃ—ઇતરમાં ઇતરની જેમ. જેમ ઇતરસ્મિન્—ઇતરમાં, સંસારમાર્ગમાં, ઇતરઃ—ઇતર, મોહવિષથી અગ્રસ્ત એવા વિવેકી, નિત્યમસ્વેદિતઃ ન યાતિ—નિત્ય અપેદિત નથી જતો, તેમ શૈવ માર્ગમાં મોહવિષથી અગ્રસ્ત નથી જતો. એદિત તો કોઈ પણ કથયિત દ્રવ્યથી ઉચિત પણ જાય છે એમ ભાવ છે. અભિપ્રાય પુનઃ આ છે—અનુરૂપ કારણથી પ્રભવ પામેલ વિદ્યાજન્મ સતે વિષયવૈરાગ્ય-ક્રિયાજ્ઞાનાત્મક યોગે તેના ફલરૂપ સાતત્યપ્રવૃત્તિલક્ષણ શિવમાર્ગ ગમન ઉપયુક્ત હોય છે, અન્યથા નહિં.

અને આ જે વિદ્યાજન્મભીજરૂપ વસ્તુ ઉપરમાં કહી, તે ‘યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે.’ અન્વય-અતિરેકવિચારરૂપ યુક્તિથી અને ‘જે જે સમયે જીવ જે જે ભાવે આવેશ પામે છે’ ઇત્યાદિરૂપ આગમથી—
 આ યુક્તિ અને આગમથી શુદ્ધ એ બન્ને વડે આ કાર્યનું કારણાનુરૂપપણું સિદ્ધ છે, પ્રતિષ્ઠિત છે. જીવ જેવા જેવા ભાવે પરિણમે છે તેવા તેવા ભાવનો તે કર્તા હોય છે; શુદ્ધ ભાવે પરિણમે તો શુદ્ધભાવનો કર્તા, અશુદ્ધભાવે પરિણમે તો અશુદ્ધભાવનો કર્તા હોય છે, અને આ વિદ્યાજન્મ ‘તદ્લક્ષણુ અનુપાતિ છે;’ તેના લક્ષણમાં અર્થાત્ યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ એવા કારણાનુરૂપ કાર્યલક્ષણમાં અનુપાતિ છે—અનુક્રમે પડનારું છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—‘વર્જોઽનુદ્ધર્મ્યદ્વદ્’ ઇત્યાદિ વચનથી.

અર્થાત્—વિષ્ટા જેનું ઘર છે એવા કૃમિને—કીડાને સુંદર એવું મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયું, તો પછી તે કૃમિપણુની પ્રાપ્તિ થયે પણ તેને ત્યાં—વિષ્ટામાં વિદ્યાજન્મનો પુનઃ ઇચ્છા પણ પ્રવર્તતી નથી. તેની જેમ વિદ્યાજન્મની જે મહાપ્રભાવ પ્રાપ્તિ થઈ તો તત્ત્વજ્ઞાનસમેત મહાત્માનું મન પણ વિષયોમાં પ્રવર્તતું નથી. વિષયસ્તને જેમ મંત્રો થકી નિર્વિષ અંગનો ઉદ્ભવ હોય છે, તેમ જ વિદ્યાજન્મ થયે મોહવિષનો ત્યાગ સર્વથા હોય જ છે, એથી કરીને જ તે શૈવ માર્ગે, શિવ સંબંધી—મોક્ષ સંબંધી માર્ગમાં નિત્ય અખેદિત (થાક્યા વિના) ગમન કરે છે. પણ મોહવિષથી અસ્ત થયેલો જે છે તે ઇતરમાં ઇતરની જેમ ગમન કરતો નથી; અર્થાત્ મોહવિષથી અસ્ત જેમ ભવમાર્ગમાં નિત્ય અખેદિત ગમન કરતો નથી, તેમ મોહવિષથી અસ્ત શિવમાર્ગમાં નિત્ય અખેદિત ગમન કરતો નથી. એટલે કથયિત્ કથયિત્ દ્રવ્યથી મોહવિષઅસ્ત ભવમાર્ગે ખેદિતપણે—(અંતરંગ ખેદ-પૂર્વક) ગમન કરે, તેમ મોહવિષઅસ્ત દ્રવ્યથી ખેદિતપણે (ખેદ-થાકસહિતપણે) ગમન કરે, નિત્ય અખેદિતપણે—અથાકપણે નહિ, એમ ભાવ છે. અને સર્વત્ર જેની સ્પૃહા વ્યતીત થઈ છે એવા વીતસ્પૃહનું ક્રિયા-જ્ઞાનાત્મક યોગમાં સતતપણે પ્રવર્તન તે જ શિવમાર્ગમાં ‘યાન’—ગમન કહે છે. એ વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે આ પ્રસ્તુત વિદ્યાજન્મ યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ એવા કારણાનુરૂપ કાર્યના લક્ષણમાં અનુપાતિ છે, આવી પડે છે.

કાર્યોત્સર્ગ પારવાનો ને સ્તુતિ આદિનો શેષ વિધિ કહી આ પ્રસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યા ઉપસંહરે છે—

૪૮ અવસિતમાનુષઙ્ગિકં, પ્રકૃતં પ્રસ્તુતમઃ--

સ હિ કાર્યોત્સર્ગાન્તે યદ્યેક એવ તતો “નમો અરહંતાન્તિ” નમસ્કારેણોત્સાર્યં સ્તુતિં પઠત્યન્યથા પ્રતિજ્ઞામઙ્ગઃ, જાવ અરહંતાન્તિ ઇત્યાદિનાઽસ્યૈવ સ્મૃત્વાદ્, અન્યથૈતદર્થા-ભિધાનેઽપિ દોષસમ્ભવાત્, તદન્યમન્નાદૌ તથાદર્શનાદિતિ । અથ વહ્યસ્તત એક એવ સ્તુતિં પઠતિ, અન્યે તુ કાર્યોત્સર્ગેણૈવ તિષ્ઠન્તિ, યાવત્સ્તુતિપરિસમાપ્તિઃ ।

અત્ર ચૈવં વૃદ્ધા વદન્તિ—યત્ર કિલ્લડડયતનાદૌ વન્દનં ચિકીર્ષિતં તત્ર યસ્ય ભગવતઃ સન્નિહિતં સ્થાપનારૂપં તં પુરસ્કૃત્ય પ્રથમકાયોત્સર્ગઃ, સ્તુતિશ્ચ, તથા શોભનભાવજનક-ત્વેન તસ્યૈવોપકારિત્વાત્ ।

તતઃ સર્વેડપિ નમસ્કારોચ્ચારણેન પારયન્તીતિ ॥ ૨૭૭

॥ ઇતિ વ્યાખ્યાતં વન્દનાકાયોત્સર્ગસૂત્ર ॥

૪૮ અર્થઃ—આનુષંગિક પૂર્ણ થયું; પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ—

તે કાયોત્સર્ગને અન્તે, જો એક જ હોય તો ‘નમો અરહંતાણં’ એમ નમસ્કારથી ઉત્સારી (પારી) સ્તુતિ પઠે છે,—અન્યથા પ્રતિજ્ઞાભંગ છે,—‘જાવ અરહંતાણં’ ઇત્યાદિથી આનું જ પ્રતિજ્ઞાતપણું છે માટે, નમસ્કારપણાએ કરીને આનું જ રૂઢપણું છે માટે, અન્યથા એના અર્થના અભિધાને પણ દોષસંભવ છે માટે, તેનાથી અન્ય મન્ત્રાદિમાં તથાદર્શન છે માટે, હવે બહુ હોય તો એક જ સ્તુતિ પઠે છે, બીજાઓ તો કાયોત્સર્ગ જ સ્થિતિ કરે છે,—સ્તુતિપરિસમાપ્તિ પર્યંત.

અને અત્રે વૃદ્ધો એમ વદે છે—જ્યાં આયતનાદિમાં વન્દન કરવા ઇચ્છેલું છે, ત્યાં જે ભગવંતનું સન્નિહિત સ્થાપનારૂપ હોય, તેને પુરસ્કૃત કરી પ્રથમ કાયોત્સર્ગ, અને સ્તુતિ (હોય),—તથાપ્રકારે શોભન ભાવના જનકપણે તેનું જ ઉપકારિપણું છે માટે.

પછી સર્વેય નમસ્કારઉચ્ચારણથી પારે છે. ૨૭૭

॥ એમ વન્દનાકાયોત્સર્ગ સૂત્ર વ્યાખ્યાત થયું ॥

વિવેચન

જય સહજ સ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્ય મૂર્તિ, શ્રીમદ્ ભગવદ્દર્શન ચૈત્ય તે શાંતમૂર્તિ, કરતું ચિતસમાધિ અર્પતું આત્મશાંતિ, હરતું ભવઉપાધિ કાપતું મોહબ્રાંતિ.—(સ્વરચિત)

આમ ‘આનુષંગિક’—પ્રાસંગિક વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું એમ કહી આચાર્યજી વદે છે—‘પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ’—પ્રસ્તુત વિષય આગળ ચલાવીએ છીએ, અર્થાત્ કાયોત્સર્ગનો શેષ વિધિ કહીએ છીએ:—

તે કાયોત્સર્ગ પૂરો થયે જો કાયોત્સર્ગ કરનાર એક જ વ્યક્તિ હોય તો ‘નમો અરહંતાણં’ એમ નમસ્કાર ઉચ્ચારી કાયોત્સર્ગ પારી, સ્તુતિ બોલે છે; નહિં તો પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય. શા માટે ભંગ થાય? ‘જાવ અરહંતાણં’ ઇત્યાદિથી આ કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી છે માટે. ‘નમુક્કારેણ’—નમસ્કારથી એમ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તો પછી નમસ્કાર માટે બીજું કેઈ નહિં ને આ જ પદ શા માટે? નમસ્કારપણે આનું જ—‘નમો અરહંતાણં’ એ પદનું જ રૂઢપણું છે માટે. વારુ, ‘અહંતોને નમસ્કાર હો’ એમ ‘એનો’—નમો અરહંતાણં પદનો અર્થ બોલવામાં આવતાં વિરોધ શા માટે? દોષસંભવ છે માટે, —‘અન્યથૈતદર્થાભિધાનેડપિ દોષસમ્ભવાત્.’ એમ દોષ પણ શા માટે? ‘તેનાથી અન્ય મન્ત્રાદિમાં તથાદર્શન છે માટે’—તેવા પ્રકારે દોષનું દર્શન છે માટે. અર્થાત્ મન્ત્રાચારમાં મન્ત્રનું ભાષાંતર ન ચાલે, પણ જેમ છે તેમ અન્યૂતાધિક મન્ત્ર જ બોલવો જોઈએ, નહિં તો દોષ સંભવે છે, તેમ અત્રે પણ સમજવું.

અને કાયોત્સર્ગ કરનારા ઘણા હોય તો એક જ સ્તુતિ પઠે છે, અને બીજાઓ તો સ્તુતિ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી કાયોત્સર્ગમાં જ સ્થિતિ કરે છે.

અત્રે વૃદ્ધજનો એમ કહે છે કે—ત્યાં ‘આયતનાદિમાં’—જિનગૃહાદિમાં વન્દન કરવાનું ઇચ્છેલું છે, ત્યાં જે લગવંતનું ‘સન્નિહિત’—સંનિધાનમાં રહેલ—સમીપવર્તી ‘સ્થાપનારૂપ’—જિનપ્રતિમાજી હોય, તેને ‘પુરસ્કૃત કરી’—આગળ કરી, તેને પ્રથમ પદ આપી, તેના વન્દનપ્રત્યયે પ્રથમ કાયોત્સર્ગ કરવો, અને સ્તુતિ પણ તે લગવંત સંબંધિની ઉચ્ચારવી. આમ શા માટે? તથાપ્રકારે શોભન—પ્રશસ્ત ભાવના જનકપણા—ઉત્પાદકપણાએ કરીને તેનું જ—તે સંનિહિત સ્થાપનારૂપનું જ ઉપકારિપણું છે, માટે, ‘તથાશોભનભાવજનકત્વેન તસ્યૈવોપકારિત્વાત્.’

આ સ્તુતિપાઠ પછી બધાય ‘નમો અરહંતાણં’ એમ નમસ્કાર ઉચ્ચારીને કાયોત્સર્ગ પારે છે.

॥ इति महर्षिंश्रीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनंदनेन भगवानदासेन हेमदेवी-
सुजातेन चिदहेमविशोधिनीटीकाभिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां
वन्दनाकायोत्सर्गसूत्रम् ॥

લોગસસ સૂત્રઃ ચતુર્વિંશતિસ્તવ

હવે પરમ ઉપકારી ચોવીશ તીર્થ કર ભગવંતોની સ્તુતિરૂપ ચતુર્વિંશતિસ્તવની વ્યાખ્યાનો પ્રારંભ કરે છે—

^૧પુનરગ્રાન્તરે ડસ્મિન્નેવાવસર્પિણીકાલે એ ભારતે તીર્થકૃતસ્તેષામેવૈકક્ષેત્ર-
નિવાસાદિના ડસન્નતરોપકારિત્વેન કીર્તનાય ચતુર્વિંશતિસ્તવં પઠતિ પઠન્તિ
વા । ૨૭૮

સ ચાયમ્—

લોગસસ ઉજ્જોઅગરે, ધમ્મતિથયરે જિણે ।
અરિહંતે કિત્તિહસસં, ચણ્ણમંપિ કેવલી ॥૧॥

^૧અર્થઃ—પુનઃ આ અંતરે,—આ જ અવસર્પિણી કાળમાં ભારતને વિષે જે તીર્થ-
કૃતો થયો, તેઓના જ એકક્ષેત્રનિવાસ આદિથી આસન્નતર (અતિનિકટ) ઉપકારિપણાએ
કરીને કીર્તનાર્થે ચતુર્વિંશતિસ્તવ (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે. ૨૭૮
અતે તે આ છે—

લોકોઘોતકર ધર્મ—તીર્થકરે જિને વળી;
અહંતા કીર્તિઈશ હું, ચોવીશે પણ કેવલી. ૧

લોકના ઉઘોતકર, ધર્મતીર્થકર, જિન, અહંતા એવા ચોવીશે કેવલી હું
કીર્તન કરીશ.

આ સ્તવ સૂત્રની પ્રથમ ગાથાના પદોપદોનો ભાવાર્થ વિવરી દેખાડે છે—

^૨અસ્ય વ્યાખ્યા--

લોકસ્યોઘોતકરાનિત્યત્ર વિજ્ઞાનાદ્વિતવ્યુદાસેનોઘોત્યોઘોતકયો મેદસંદર્શનાર્થે મેદેનો-
પન્યાસઃ ।

લોકયત્ત્વમિતિ લોકઃ, લોકયતે પ્રમાણેન દૃશ્યત્ત્વમિતિ ભાવઃ, અયં ચેહ તાવત્પશ્ચાસ્તિ-
કાયાત્મકો ગૃહ્યતે, તસ્ય લોકસ્ય કિમ્ ? ઉઘોતકરણશીલા ઉઘોતકરાસ્તાન્ । કેવલાલોકેન
તત્પૂર્વકવચનદીપેન વા સર્વલોકપ્રકાશકરણશીલાનિત્યર્થઃ ।

તથા—દુર્ગતૌ પ્રપતન્તમાત્માનં ધારયતીતિ ધર્મઃ । ઉક્તં ચ--

“દુર્ગતિપ્રસૂતાક્ષીવાન્, યસ્માદ્ધારયતે તતઃ ।

અત્તે ચૈતાન્ શુભે સ્થાને, તસ્માદ્ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥” ઇત્યાદિ ।

તથા--તીર્થતેઽનેનેતિ તીર્થં, ધર્મ્મ એવ ધર્મ્મપ્રધાનં વા તીર્થં ધર્મ્મતીર્થં, તત્કરણશીલા ધર્મ્મતીર્થકરાસ્તાન્ ।

તથા--રાગાદિ જેતારો જિનાસ્તાન્ ।

તથાઽશોકાદ્યઘટપ્રાતિહાર્યાદિરૂપાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તસ્તાનર્હતઃ ।

કીર્તયિષ્યામિ--ઇતિ સ્વનામભિઃ સ્તોષ્યે इत्यर्थः । ચતુર્વિંશતિમિતિ સહ્યા, અપિ શબ્દો ભાવતસ્તદન્યસમુચ્ચયાર્થ इति । કેવલજ્ઞાનમેષાં વિચતે इति કેવલિનસ્તાન્ કેવલિનઃ ॥ ૨૭૯

૨અર્થઃ--આની વ્યાખ્યા--

લોકસ્ય ઉદ્યોતકરાન્--લોકના ઉદ્યોતકરોને એમ અત્રે વિજ્ઞાનઅદ્વૈતના બુદ્ધાસથી (નિરાસથી) ઉદ્યોત્ય-ઉદ્યોતકના ભેદસંદર્શનાર્થે ભેદથી ઉપન્યાસ છે. લોક્યતે इति લોકઃ--લોકાય છે તે લોક. લોક્યતે-પ્રમાણેન દૃશ્યતે--લોકાય છે એટલે પ્રમાણથી દેખાય છે એમ ભાવ છે. અને આ અહીં તો પંચાસ્તિકાયાત્મક ગ્રંથાય છે. તે લોકના શું ? ઉદ્યોતકરણશીલ તે ઉદ્યોતકરાઃ ઉદ્યોતકરો, તેઓને; કેવલાલોકથી વા તત્પૂર્વક વચનદીપથી સર્વલોકના પ્રકાશકરણશીલોને એમ અર્થ છે.

તથા--દુર્ગતૌ પ્રપતન્તમાત્માનં ધારયતીતિ ધર્મઃ--દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને ધારે છે તે ધર્મ. કહ્યું છે કે--“દુર્ગતિમાં પ્રસૂત જીવોને તેમાંથી ધારી રાખે છે, અને એઓને શુભ સ્થાનમાં ધારે છે, તેથી કરીને ‘ધર્મ’ એમ કહ્યો છે.

તથા--તીર્થતેઽનેન इति તીર્થં--આના વડે તરાય છે તે તીર્થ. ધર્મ જ વા ધર્મપ્રધાન તીર્થ તે ધર્મતીર્થ; તેના કરણશીલ તે ધર્મ્મતીર્થકરાઃ--ધર્મતીર્થકરો, તેઓને.

તથા--રાગાદિજેતારો જિનાઃ--રાગાદિના જેતા તે જિનો, તેઓને.

તથા--અશોકાદ્યઘટપ્રાતિહાર્યાદિરૂપાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તઃ--અશોકાદિ અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય આદિરૂપ પૂજાને અર્હં છે. તે અર્હન્તઃ--અર્હન્તો, તે અર્હન્તોને.

કીર્તયિષ્યામિ--કીર્તન કરીશ, સ્વનામોથી સ્તવવીશ એમ અર્થ છે.

ચતુર્વિંશતિમ્--ચતુર્વિંશતિ, ચોવીશ એમ સંખ્યા. અપિ-પણ શબ્દ ભાવથી તદન્યના (તેનાથી અન્યના) સમુચ્ચય અર્થે છે.

કેવલજ્ઞાન એઓને વિદ્યમાન છે તે કેવલિનઃ--કેવલીઓ, તે કેવલિઓને. ૨૭૯

વિવેચન

“ચોવીશે જિનગુણ ગાઈએ, ધ્યાઈએ તત્ત્વસ્વરૂપો;”

પરમાનંદ પદ પાઈએ, અક્ષય જ્ઞાન અનૂપો. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે આચાર્યજીએ આ ગાથાનું પદેપદ વિવરી બતાવી તેના અર્થ પરિસ્કૃત કર્યો છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે--

પંક્તિકા--ભાવતસ્તદન્યસમુચ્ચયાર્થઃ--ભાવતઃ--ભાવથી,--નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અર્હતના પરિહારથી, વા શુભ અધ્યવસાય થકી, તદન્યેષાં--ઋષભાદિ ચતુર્વિંશતિથી વ્યતિરિક્ત ઐરવત-મહાવિદેહમાં જન્મેલા અર્હતોના સંગ્રહાર્થ. તેથી કહ્યું છે--અવિસદ્ગગહણા પુણ પરચયમહાવિદેહે ચ’ અપિ-શબ્દના ગ્રંથણથી પુનઃ ઐરવત અને મહાવિદેહમાં.

(૧) અત્રે ‘લોગસસ ડજોઝગરે’—લોકસ્ય ઉદ્યોતકરાન્ લોકના ઉદ્યોતકર એ જે પદ કહ્યું, તે વિજ્ઞાનઅદ્વૈતવાદીનું નિરાકરણ કરવા માટે મૂક્યું છે. વિજ્ઞાનઅદ્વૈત-વાદીના મતે આ બધુંય વિજ્ઞાન માત્ર જ છે, વિજ્ઞાન શિવાય લોકના ઉદ્યોતકર બીજું કંઈ નથી, તેનું નિરાકરણ અહીં લોકના ઉદ્યોતકર એમ લેઈ પ્રદર્શક પદ મૂકી ઉદ્યોત્ય-ઉદ્યોતકનો લેઈ દર્શાવી ક્યું છે. લોક ઉદ્યોત્ય-ઉદ્યોત કરવા યોગ્ય છે, અને ભગવાન્ ઉદ્યોતક-ઉદ્યોત કરનાર છે. ભગવાન્ વિશ્વને પ્રકાશે છે છતાં વિશ્વરૂપ નથી બની જતા; ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, પણ તેથી તે કંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી તેમ. કારણ કે આકાશમાં સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છતો ચંદ્ર જેમ ચંદ્રિકા પ્રસારે છે, તેમ સ્થિર એવા સ્વસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા વિસ્તારે છે; પણ ચાંદનીથી ભૂમિઆદિને પ્રકાશિત કરતાં છતાં ચંદ્ર કંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી, તેમ આત્મા પણ જ્ઞાનજ્યોત્સ્નાથી* વિશ્વને પ્રકાશતાં છતાં કંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞેયને સદા જાણે છે, પણ જ્ઞેય કદી તેનું થતું નથી, આમ જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધની વ્યવસ્થા છે; જ્ઞાનસ્વભાવી જ્ઞાયક આત્મા સ્વરૂપસ્થિત રહી વિશ્વરૂપ જ્ઞેયને જાણે છે.

“ ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ શ્વેતં થઈ જાય છે, પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અલેહતા માને છે એ જ બ્રાંતિ છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક-૭૬૦.

લોકાય છે-પ્રમાણથી દેખાય છે તે લોક-પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક, તેના ઉદ્યોતકર, ‘કેવલાલોકથી વા તત્પૂર્વક વચનદીપથી સર્વલોકના પ્રકાશકરણશીલ;’ અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનરૂપ આલોકથી-વિશ્વપ્રકાશક મહાપ્રકાશથી અથવા કેવલજ્ઞાનપૂર્વક તેમણે પ્રકાશેલા આગમ-વચનરૂપ દીપથી સર્વલોકનો પ્રકાશ કરવાનું જેઓનું શીલ-સ્વભાવ છે, તે લોકઉદ્યોતકર.

“ લોકાલોક પ્રકાશક નાણી, લવિજન તારણ જેહની વાણી;

પરમાનંદ તણી નીશાણી, તસુ ભગતે મુજ મતિ ઠહરાણી....

કુસુમાંજલિ મેલો નેમિ જિણુંદા. ”—શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત સ્નાત્રપૂજા.

(૨) ધર્મતીર્થકર—‘દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને ધારે છે તે ધર્મ.’ આ અંગે કહ્યું છે કે ‘દુર્ગતિમાં સરી પડતા જીવોને તેમાંથી ધારી રાખે અને એઓને શુભ

*“ શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસભવનાર્તિક સ્વભાવસ્ય શેષ-

મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં સ્યાત્સ્વભાવઃ ।

જ્યોત્સ્નારૂપં સ્તપયતિ મુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ મૂમિ-

જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ સદા જ્ઞેયમસ્યાસ્તિ નૈવ । ”—શ્રી સમયસાર કથાશ.

સ્થાનમાં ધારે તે ધર્મ.’ અને જેનાથી તરાય તે તીર્થ. આ ઉક્ત ધર્મતીર્થકર ધર્મ એ જ તીર્થ વા ધર્મપ્રધાન તીર્થ તે ધર્મતીર્થ, તે કરવાનું જિન અહિંત શીલ-સ્વભાવ છે જેનો એવા તે ધર્મતીર્થકરો છે.

(૩) જિનો—‘રાગાદિના જેતા તે જિનો.’

જિન એ કાંઈ સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ મહાન્ તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. રાગાદિ સર્વ આંતર શત્રુઓને છૂતી જે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એવા શુદ્ધ આત્મા તે ‘જિન.’ આત્મા અને કર્મના સનાતન ચુદ્ધમાં કર્મકટકનો સંહાર કરી જે વિજયશ્રી વર્ધા છે, એવા ખરેખરા શ્રીમદ્ આત્મવીર તે જ જિન.

—પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા, પાઠ ૩. (સ્વચિત)

(૪) અહિંતો—‘અશોકાદિ અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય આદિરૂપ પૂજને જે અહિં છે તે અહિંતો.’ જે વિશ્વની પૂજના પરમ પાત્ર, પરમ પૂજ્ય આરાધ્ય છે તે અહિંત.

(૫) ચોવીશે પણ કેવલી—આ ચોવીશે તીર્થકર ભગવાન્, ‘પણ’ શબ્દથી ચૈરવત-મહાવિદેહમાં જન્મેલા એવા તેનાથી અન્ય તીર્થકરોનું ભાવથી ગ્રહણ છે. એવા તીર્થકરો જેને કેવલજ્ઞાન વિધમાન છે તે કેવલી.

“ આત્મ સિદ્ધિ કારણ લણી રે લાલ. સહજ નિયામક હેતુ રે;

નામાદિક જિનરાજના રે લાલ. ભવસાગરમાંહિ સેતુ રે....પદ્મપ્રભ. ”

શ્રી દેવચંદ્રજી

(૬) હું કીર્તન કરીશ—એવા ઉક્ત વિશેષણસંપન્ન તે ચોવીશે પણ કેવલીનું હું કીર્તન કરીશ, ‘સ્વનામોથી સ્તવીશ,’ એમનું પાવન નામ લઈ સ્તવન કરીશ. અત્રે પ્રશ્ન થશે કે નામનું સ્મરણ કર્યાથી શું? નામનું સ્મરણ કર્યાથી તે પરમ પવિત્ર આત્મા-ઓના અનન્ય આત્મચારિત્રનું અનુસ્મરણ થાય છે કે—આ નામધારી સદેહે વિચરતા આ અહિંત ભગવંત તીર્થકરો આ અવસર્પિણી કાળમાં પરમાર્થમેઘની વૃષા કરી આપણા પર અપાર ઉપકાર કરી ગયા; અને આમ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેમના પરમ ઉપકારની સ્મૃતિ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેમનું અનુપમ આત્મચારિત્ર યાદ આવતાં આપણા આત્માને અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પરમ શુણીના અદ્ભુત શુણગણ સંભારતાં શુણપ્રમોદઆશ્ચર્યથી ભાવરોમાંચ સ્ફુરે તેમની લક્ષિતમાં તલલીનતા ઉપજે છે. આ અંગે પરમતત્ત્વદૃષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ માત્ર સોળ વર્ષની લઘુ વયે લખેલી મહા દર્શનપ્રભાવક ‘મોક્ષમાળા’ ગ્રંથમાં પરમ સુંદર મીમાંસા કરી છે—

“ જિજ્ઞાસુ-પણ ‘લોગસસ’માં તો ચોવીશ જિનેશ્વરનાં નામોનું સૂચવન કયું છે, એનો હેતુ શું છે તે મને સમજાવો.

સત્ય—આ કાળમાં આ ક્ષેત્રમાં જે ચોવીય જિનેશ્વરો થયા એમના નામોનું અને ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવાથી શુદ્ધ તત્ત્વનો લાભ થાય. વૈરાગીનું ચરિત્ર વૈરાગ્ય બોધે છે.

અનંત ચોવીશીનાં અનંત નામ સિદ્ધ સ્વરૂપમાં સમગ્રે આવી જાય છે. વર્તમાન કાળના ચોવીશ તીર્થંકરનાં નામ આ કાળે લેવાથી કાળની સ્થિતિનું બહુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ સાંભરી આવે છે. જેમ એઓનાં નામ આ કાળમાં લેવાય છે, તેમ ચોવીશી ચોવીશીનાં નામ કાળ અને ચોવીશી કરતાં લેવાતાં જાય છે; એટલે અમુક નામ લેવાં એમ કંઈ હેતુ નથી. પરંતુ તેઓના શુભના પુરુષાર્થની સ્મૃતિ માટે વર્તતી ચોવીશીની સ્મૃતિ કરવી એમ તત્ત્વ રહ્યું છે. તેઓનાં જન્મ, વિહાર, ઉપદેશ એ સઘળું નામનિરૂપે જાણી શકાય છે. એ વડે આપણો આત્મા પ્રકાશ પામે છે. સર્પ જેમ મોરલીના નાદથી જાગૃત થાય છે. તેમ આત્મા યોતાની સત્ય રિદ્ધિ સાંભળતાં તે મોહનિદ્રાથી જાગૃત થાય છે.”

મોક્ષમાળા (ખાલાવખોધ) પાઠ-૧૪.

‘લોકના ઉદ્યોતકર’ એટલું પદ જ બસ છે, ધર્મતીર્થંકર એ કહેવાની જરૂર નથી, એમ પહેલી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૩અગ્રાહ—લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યેતાવદેવ સાધુ, ધર્મતીર્થંકરાનિતિ ન વાચ્યં, ગતાર્થ-ત્વાત્ । તથાહિ-યે લોકસ્યોદ્યોતકરાસ્તે ધર્મતીર્થંકરા એવેતિ ॥

અત્રોચ્યતે—ઈહ લોકૈકદેશેઽપિ ગ્રામૈકદેશે ગ્રામંવલ્લોકશબ્દપ્રવૃત્તેઃ મા ભૂતદુદ્યોતકરે-ષ્વધિવિભક્તજ્ઞાનિષ્વર્કચન્દ્રાદિષુ વા સમ્પ્રત્યય इत्यतસ્તદ્વ્યવચ્છેદાર્થ ધર્મતીર્થ-કરાનિતિ ॥ ૨૮૦

૩અર્થ:-શંકા—‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ એમ એટલું જ બરાબર છે, ધર્મતીર્થંકરોને એમ વાચ્ય નથી,—ગતાર્થપણું છે માટે. તે આ પ્રકારે—જેઓ લોકના ઉદ્યોતકર છે તેઓ ધર્મતીર્થંકરો જ છે.

અત્ર (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અહીં લોકના એક દેશમાં પણ, ગ્રામના એક દેશમાં ગ્રામની જેમ, ‘લોક’ શબ્દની પ્રવૃત્તિને લીધે, તેના ઉદ્યોતકર એવા અવધિ-વિભંગ જ્ઞાનીઓમાં વા સૂર્ય-ચંદ્રાદિમાં સંપ્રત્યય મ હો, એટલા માટે તેના વ્યવચ્છેદ અર્થે ‘ધર્મતીર્થંકરોને’ એમ (કહ્યું છે). ૨૮૦

વિવેચન

“ભાસક લોકાલોક તિણે જાણો છતી, તોપણ વીતક વાત કહું છું તમ પ્રતિ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે જિજ્ઞાસુ પહેલી શંકા કરે છે—‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ એટલું જ કહેવું બસ છે, ‘ધર્મતીર્થંકરોને’ એ કહેવાની જરૂર નથી. કારણ કે તેના અર્થ તેમાં આવી જાય છે. તેનું સમાધાન કયું છે. ગામના એક ભાગમાં જેમ ‘ગામ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે તેમ લોકના એક ભાગમાં આ ‘લોક’ શબ્દનો પ્રયોગ હશે એમ માની, કોઈ આ ‘લોકોદ્યોતકર’ પદથી અવધિ-વિભંગજ્ઞાની કે સૂર્ય-ચંદ્રાદિ ન સમજી એસે, એટલા માટે તેના વ્યવચ્છેદ-અપવાદ અર્થે ધર્મતીર્થંકરોને એ પદ કહ્યું તે બરાબર જ છે.

જો એમ છે તો ‘ધર્મતીર્થકરો’ એટલું જ ભલે ર ; લોકના ઉદ્યોતકર એ કહેવાની જરૂર નથી, એવી બીજી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૪ આહ—યદ્યેવં ધર્મતીર્થકરાનિત્યેતાવદેવાસ્તુ, લોકસ્યોદ્યોતકરાનિતિ ન વાચ્યમિતિ ।
અત્રોચ્યતે—ઈહ લોકે યેઽપિ નદ્યાદિવિષમસ્થાનેષુ મુધિકયા ધર્મર્થભવતરણતીર્થક-
રણશીલાસ્તેઽપિ ધર્મતીર્થકરા એવોચ્યન્તે, તન્મા મૃદતિમુગ્ધબુદ્ધીનાં તેષુ સંપ્રત્યય ઇતિ તદ-
પનોદાય લોકસ્યોદ્યોતકરાનપ્યાહેતિ ॥ ૨૮૧

૪ અર્થ:-શંકા—જો એમ છે, તો ‘ધર્મતીર્થકરો’ એમ એટલું જ ભલે હો, લોકના ઉદ્યોતકરોને એમ વાચ્ય નથી.

અત્ર (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અહીં લોકમાં જે નદી આદિ વિષમસ્થાનોમાં મુધિકાથી (મુગ્ધભાવથી) ધર્મર્થ ભવતરણરૂપ તીર્થના કરણશીલ છે, તેઓ પણ ધર્મતીર્થકરો જ કહેવાય છે. તેથી અતિ મુગ્ધબુદ્ધિઓને તેઓમાં સંપ્રત્યય મ હો એટલા માટે તેના દૂર કરવા અર્થે ‘લોકના ઉદ્યોતકરો’ પણ કહ્યું. ૨૮૧

વિવેચન

—“અહીં ધર્મ તીર્થતથો, તીર્થ ક્લ તત્ સાર રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે તે જ જિજ્ઞાસુ બીજી શંકા કરે છે—તો પછી ‘ધર્મતીર્થકરો’ એટલું જ બસ છે, ‘લોકના ઉદ્યોતકરો’ એ પદની જરૂર નથી. એનું સમાધાન—નદી વગેરે વિષમ-સ્થાનો અંગે ધર્મર્થ-ધર્મપ્રયોજનરૂપ ‘ભવતરણ’—સંસારતરણ તીર્થસ્થાનોની કલ્પના કરનારાઓ છે, તેઓ પણ ‘મુધિકાથી’—મુગ્ધભાવથી—ભોળા ભાવથી ‘ધર્મતીર્થકરો’ કહેવાય છે; તેથી અતિ મુગ્ધબુદ્ધિ-ભોળાજનોને તેઓમાં ‘સંપ્રત્યય’—પ્રતીતિ ઉપજતી દૂર કરવા માટે ‘લોકના ઉદ્યોતકરો’ એ પદ કહ્યું તે બરાબર જ છે. આમ ઉલટપલટ શંકા-સમાધાનથી ‘લોકના ઉદ્યોતકરો’ અને ‘ધર્મતીર્થકરો’ એ બન્ને પદ ચોક્કસ કર્યા.

‘જિનોને’ એ પદ વધારે પડતું છે, એવી ત્રીજી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૫ અપરસ્ત્વાહ—જિનાનિત્યતિરિચ્યતે, તથાહિ—યથોક્તપ્રકારા જિના ઇવ ભવન્તીતિ ।
અત્રોચ્યતે—મા મૂત્કુનયમતાનુસારિપરિકલ્પિતેષુ યથોક્તપ્રકારેષુ સમ્પ્રત્યય ઇત્યતસ્તદપો-
હયાહ જિનાનિતિ । શ્રૂયતે ચ કુનયદર્શને—

“જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય, કર્તારઃ પરમં પદમ્ ।

ગત્વાઽઽગચ્છન્તિ મૂયોઽપિ, મત્તં તીર્થનિકારતઃ ॥” ઇત્યાદિ ।

તન્નૂનં તે ન રાગાદિજેતાર ઇતિ, અન્યથા કુતો નિકારતઃ પુનરિહ ભવારકુપ્તભવો ?
ધીજાભાવાત । તથા ચાન્યૈરપ્યુક્તમ્—

“અજ્ઞાનપાંશુપિહિતં, પુરાતનં કર્મ્મવીજમવિનાશિ ।

તૃણાજલાભિષિક્તં, મુચ્ચતિ જન્માઢ્કુરં જન્તોઃ ॥

તથા—

દગ્ધે વીજે યથાઽત્યન્તં, ભવતિ નાદુરઃ ।

કર્મવીજે તથા દગ્ધે, ન રોહતિ ભવાદુરઃ ॥” ઇત્યાદિ । ૨૮૨

૫ અર્થઃ—અપર (શંકા) કરે છે—‘જિનોને’ એ અતિરિક્ત (વધારે પડતું) છે. તે આ પ્રકારે—યથોક્તપ્રકારવાળા જિનો જ હોય છે માટે.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—કુનયમતાનુસારીથી પરિકલ્પિત યથોક્ત પ્રકારોમાં સંપ્રત્યય મ હો એટલા માટે તેના અપોહાર્થે (નિરાકરણાર્થે) કહ્યું ‘જિનોને’ એમ. અને કુનયદર્શનમાં શ્રુત થાય છે—

“ધર્મતીર્થના કર્તા એવા જ્ઞાનીઓ પરમપદે જઈ પુનઃ પણ તીર્થનિકારથી (અવનતિથી) સંસારમાં આવે છે,” ઇત્યાદિ. તેથી તેઓ નિશ્ચયે કરીને રાગાદિ જેતા નથી. અન્યથા નિકાર થકી પુનઃ અહીં ભવાંકુરનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી? બીજાઅભાવ છે માટે. અને તથાપ્રકારે અન્યોથી પણ ઉક્ત છે—

“અજ્ઞાન ધૂલિથી ઢંકાયેલું એવું પુરાતન અવિનાશિ કર્મબીજ તૃણા-જલથી અભિષિક્ત થતાં જન્તુનો જન્માંકુર છાડે છે. (૧)

બીજા અત્યંતપણે દગ્ધ થયે અંકુર પ્રાદુર્ભાવ પામતો નથી, તેમ કર્મબીજ દગ્ધ થયે ભવાંકુર ઊગતો નથી.” (૨) ઇત્યાદિ. ૨૮૨

વિવેચન

“ભવના બીજતણે આત્યંતિક નાશ ને....અપૂર્વ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ.

ત્યાં બીજે જિજ્ઞાસુ ત્રીજી શંકા કરે છે—‘જિનોને’ એ પદ વધારે પડતું છે, કારણ કે ‘યથોક્તપ્રકારવાળા’—પહેલા એ પદોથી જેવા કદા તે જિનો જ હોય છે. તેનું સમાધાન કર્યું છે—‘કુનયમતને’—કુદર્શનને અનુસરનારાઓએ કલ્પેલા યથોક્ત પ્રકારોમાં સંપ્રત્યય—પ્રતીતિ મ હો, એટલા માટે ‘જિનોને’ એ પદ કહ્યું તે યથાર્થ જ છે. કારણ કે કુનયદર્શનમાં એમ માનવામાં આવ્યું છે કે—“ધર્મતીર્થના કર્તા જ્ઞાનીઓ ‘તીર્થનિકારથી’—પોતાના સ્થાપેલા તીર્થની અવનતિ (Down-Fall) થતી હોય તે કારણથી પુનઃ પણ સંસારમાં આવે છે.” અને આવા જે હોય તે નિશ્ચયે કરીને રાગાદિના ‘જેતા’—જીતનારા (જિનો) હોય જ નહિ; નહિં તો ‘નિકાર થકી’—તીર્થ—અવનતિ કારણ થકી પુનઃ અહીં ‘ભવાંકુરપ્રભવ’—ભવાંકુરનો જન્મ ક્યાંથી હોય? અત્રે બીજા બીજી ગયે અંકુરો ફૂટે નહિં, તેમ કર્મ બીજા બીજી ગયે ભવાંકુર ફૂટે નહિં, એ આદિ લલિતવિસ્તરોક્ત સુભાષિતો સુપ્રસિદ્ધ છે.

જો એમ છે તો ‘જિનોને’ એટલું જ પદ ભલે હો એવી ચોથી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૬ આહ—યથેવં જિનાનિત્યેતાવદેવાસ્તુ લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યાદ્યતિરિચ્યતે ।

અત્રોચ્યતે—ઈહ પ્રવચને સામાન્યતો વિશિષ્ટશ્રુતધરાદયોઽપિ જિના પચોચ્યન્તે, તદ્વયા-શ્રુતજિનાઃ અવધિજિનાઃ મનઃપર્યાયજિનાઃ છદ્મસ્થવીતરાગાશ્ચ । તન્મા મૂતોષ્વેવ સમ્પ્રત્યય इति तद्व्युदासार्थं लोकस्योद्योतकरानित्याद्यप्यदुष्टमिति ॥ ૨૮૨

૧અર્થ:-શંકા—જો એમ છે તો ‘જિનોને’ એમ એટલું જ ભલે હો, લોકના ઉદ્યોતકરોને ઇત્યાદિ અતિરિક્ત છે.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અહીં પ્રવચનમાં સામાન્યથી વિશિષ્ટ શ્રુતધરાદિ પણ જિનો જ કહેવાય છે. જેમકે—શ્રુતજિનો, અવધિજિનો, મનઃપર્યાયજિનો, અને છદ્મસ્થ વીતરાગો. તેથી તેઓમાં જ સંપ્રત્યય મ હો, એટલા માટે તેના વ્યુદાસ અર્થે ‘ઉદ્યોતકરોને’ ઇત્યાદિ પણ અદુષ્ટ છે. ૨૮૩

વિવેચન

“જેય સકલ જાણુંગ તુમે, કેવલજ્ઞાન દિણુંદ....નાથરે....” શ્રી દેવચંદ્રજી.

એટલે તે જ જિજ્ઞાસુ પુનઃ શંકા કરે છે—જો એમ છે તો પછી ‘જિનોને’ એટલું જ ખસ છે, ‘લોકના ઉદ્યોતકરો’ ઇં પદ વધારે પડતા (Superfluous) છે. તેનું સમાધાન—અહીં જિનપ્રવચનમાં સામાન્યપણે વિશિષ્ટ શ્રુતધરો વગેરે પણ ‘જિનો’ જ કહેવાય છે; તેથી તે ન સમજી લેવાય એટલા માટે ‘લોકના ઉદ્યોતકરો’ ઇં કહ્યું તેમાં કોઈ દોષ નથી.

‘અહંતોને’ એ પદ કહેવાની જરૂર નથી, એવી પાંચમી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૧અપરસ્ત્વાહ—અર્હત इति न वाच्यं, न ह्यनन्तरोदितस्वरूपा अर्हद्व्यतिरेकेणापरे भवन्तीति ।

અત્રોચ્યતે—અર્હતામેવ વિશેષ્યત્વાન્ન દોષ इति ॥ ૨૮૪

૧અર્થ:-અપર વળી શંકા કરે છે—‘અહંતોને’ એ વાચ્ય નથી, કારણ કે અનન્તર (હમણાં જ) કહેવામાં આવેલ સ્વરૂપવાળા અર્હંત શિવાય બીજા હોતા નથી.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અર્હંતોના જ વિશેષ્યપણાને લીધે દોષ નથી. ૨૮૪

વિવેચન

“આજ હો નિર્મળ નિઃસંગી અરિહા વંદિયેજી—વીરસેન....” શ્રી દેવચંદ્રજી.

ત્યાં વળી ત્રીજો જિજ્ઞાસુ પાંચમી શંકા કરે છે—‘અહંતોને’ એ પદ કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કે હમણાં જ કહ્યા તે સ્વરૂપવાળા અર્હંતો શિવાય બીજા હોતા નથી. તેનું સમાધાન—અર્હંતો વિશેષ્ય છે, અને ઉક્ત છે તે વિશેષ્ય છે, માટે દોષ નથી.

જો એમ છે તો ‘અહીં’તોને’ એટલું જ પદ બંધે હો, બાકી નકામું છે, એવી છટ્ટી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

‘આહ—યદ્યેવં હન્ત તર્હ્યર્હત इत्येतावदेवास्तु, लोकस्योद्योतकरानित्यादि पुनरपार्थकं । न, तस्य नामाद्यनेकभेदत्वात् भावार्हत्सङ्ग्रहार्थत्वादिति ॥ ૨૮૫

‘અર્થ:—શંકા—જો એમ છે તો ‘અહીં’તોને’ એમ એટલું જ બંધે હો, લોકના ઉદ્યોતકરોને ધત્યાદિ પુનઃ અપાર્થક (નિર્ર્થક) છે.

(સમાધાન)—એમ નથી તેના નામ આદિ અનેકભેદપણાને લીધે, ભાવઅહીં’ત’નું સંબંધાર્થપણું છે માટે. ૨૮૫

વિવેચન

“અરિહંત પદ વંદિયે શુણ્વંત રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એટલે તે જ પુનઃ શંકા કરે છે—જો એમ છે તો ‘અહીં’તોને એટલું જ બંધે છે, બાકી નિર્ર્થક છે. તેનું સમાધાન—ના એમ નથી. અહીં’તોના નામ—સ્થાપના આદિ અનેક ભેદ છે, એટલે અત્રે ‘ભાવઅહીં’ત’નું અહણ કરવા અર્થે ઉક્ત વિશેષણો આવશ્યક જ છે,

‘કેવલીઓને’ એ પદ કહેવાની જરૂર નથી, એવી સાતમી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૧ અપરસ્ત્વાહ—કેવલિન इति न वाच्यं, यथोदाहृततत्स्वरूपाणां अर्हतां केवलित्वे अव्यभिचारित्वात्, सति च व्यभिचारसम्भवे विशेषणोपादानसाफल्यાત્ । तथा च सम्भवे व्यभिचारस्य विशेषणमर्थवद्भवति, यथा नीलोत्पलमिति । व्यभिचाराभावे तु तदुपादीय-मानमपि यथा कृष्णो भ्रमरः शुक्लो घलाहक इत्यादि ऋते प्रयासात्કમર્થે पुष्णातीति । तस्मात्केवलिन इत्यतिरिच्यते ।

ન, અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્ । इह केवलिन एव यथोक्तस्वरूपा अर्हन्तो नान्ये इति नियमार्थत्वेन स्वरूपज्ञापनार्थमेवेदं विशेषणमित्यनवद्यं । न चैकान्ततो व्यभिचारसम्भवे एव विशेषणोपादानसाफल्यं, उभयपदव्यभिचारे एकपदव्यभिचारे स्वरूपज्ञापने शिष्टोक्तिषु तत्प्रयोगदर्शनात् । तत्र—उभयपदव्यभिचारे यथा—नीलोत्पलमिति, तथैकपदव्यभिचारे यथा—अब्द्रव्यं पृथिवी द्रव्यमिति, तथा स्वरूपज्ञापने यथा—परमाणुरप्रदेश इत्यादि । यतश्चैवमतः केवलिन इति न दुष्टं ॥ ૨૮૬

‘અર્થ:—અપર વળી શંકા કરે છે—‘કેવલિઓને’ એમ વાચ્ય નથી, યથોક્ત તત્સ્વરૂપવાળા અહીં’તોના કેવલિપણા બાળ્યતમાં અવ્યભિચારીપણું છે માટે, અને વ્યભિચારના સંભવ સતે વિશેષણના ઉપાદાનનું (અહણનું) સાકલ્ય છે માટે. અને તથાપ્રકારે વ્યભિચારના સંભવે વિશેષણ અર્થવાત્ (અર્થવાળું) હોય છે, જેમ—નીલ ઉત્પલ; પણ વ્યભિચારઅભાવે તે અહવામાં આવતાં પણ—જેમ કૃષ્ણ ભ્રમર, શુક્લ બગલો ઇત્યાદિ—પ્રયાસ શિવાય ક્યા અર્થને પોષે છે? તેથી ‘કેવલીને’ એ અતિરિક્ત છે.

(સમાધાન)—એમ નથી,—અભિપ્રાયના અપરિજ્ઞાનને લીધે. અહીં કેવલીઓ જ યથોક્ત સ્વરૂપવાળા અહીંતો છે, અન્યો નહિ, એમ નિયમાર્થપણાએ કરીને સ્વરૂપ-જ્ઞાપનાર્થ જ આ વિશેષણ છે, એટલા માટે અનવધ છે. અને એકાન્તથી વ્યભિચાર-સંભવે જ વિશેષણઅહીંનું સાદૃશ્ય નથી, ઉભયપદ વ્યભિચારે, એકપદ વ્યભિચારે, સ્વરૂપ-જ્ઞાપને શિષ્ટ ઉક્તિઓમાં તેના પ્રયોગનું દર્શન છે માટે. તેમાં ઉભયપદ વ્યભિચારે,—જેમ-નીલ ઉત્પલ; તથા એક પદ વ્યભિચારે,—જેમ—અપ્ દ્રવ્ય, પૃથિવી દ્રવ્ય; તથા સ્વરૂપજ્ઞાપને, જેમ પરમાણુ અપ્રદેશ, ઇત્યાદિ. અને કારણકે એમ છે, એથી કેવલિઓને એ દુષ્ટ નથી. ૨૮૬

વિવેચન

“તે તીર્થ”કરને બીજી સર્વ પ્રકારની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરી નમસ્કાર કરીએ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ત્યાં વળી ચોથો જિજ્ઞાસુ સાતમી શંકા કરે છે—‘કેવલીઓ’ એ કહેવાની જરૂર નથી, કારણકે યથોક્ત સ્વરૂપવાળા અહીંતોના કેવલિપણા બા. ‘અવ્યભિચારિપણું’ છે. અર્થાત્ યથોક્તસ્વરૂપવાળા અહીંતો કેવલી હોય જ, એમાં ‘વ્યભિચાર’—આડાઅવળો ભાવ હોતો નથી. વ્યભિચારનો સંભવ હોય ત્યાં વિશેષણ અર્થવત્-પ્રયોજનવંત હોય, જેમકે ‘નીલ ઉત્પલ’; પણ વ્યભિચારનો અભાવ હોય ત્યાં તે નિષ્ફલ પ્રયાસમાત્ર છે, જેમકે—‘કૃષ્ણ બ્રમર’—કાળો ભંમરો, ઘોળો બગલો ઇ. તેનું સમાધાન:—મહાનુભાવ! તમે અમારો અભિપ્રાય બરાબર સમજ્યા નથી. ‘અહીં કેવલીઓ જ યથોક્ત સ્વરૂપવાળા અહીંતો છે, બીજા નહિ’—એમ ચોક્કસ નિયમરૂપ અર્થપણે ‘સ્વરૂપજ્ઞાપનાર્થ જ’—સ્વરૂપ જણાવવા અર્થે જ આ વિશેષણ છે, માટે ‘અનવધ’—નિર્દોષ છે. વળી એકાંતે વ્યભિચારનો—આડા-અવળો અર્થ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં જ કાંઈ વિશેષણ અહવાનું સફલપણું નથી, કારણકે વિશેષણનો પ્રયોગ—(૧) ઉભયપદ વ્યભિચારમાં, (૨) એકપદ વ્યભિચારમાં, (૩) તથા સ્વરૂપજ્ઞાપનમાં,—કરાય છે. આમ છે એટલે ‘કેવલિઓને’ એમ કહ્યું તે અદોષ છે.

જો એમ છે તો ‘કેવલિઓને’ એટલું જ કહેવું સુંદર છે, બાકી કહેવાની જરૂર નથી, એવી આશ્ચર્ય સંકાતું સમાધાન કરે છે—

૧૦ આહ—યથેવં કેવલિન હત્યેતાવદેવ સુન્દરં, શેષં તુ લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યાદ્યપિ ન વાચ્યમિતિ ।

અત્રોચ્યતે—इह श्रुनकेवलिप्रभृतयो अन्येऽपि विद्यन्त एव केवलिनस्तन्मा भूतेष्वेव सम्प्रत्यय इति तत्प्रतिक्षेपार्थं लोकस्योद्योतकरानित्याद्यपि वाच्यं ।

एवं द्रव्यादिसंयोगापेक्षयाऽपि विचित्रनयमताभिज्ञेन स्वधिया विशेषणताफल्यं वाच्य-मित्यलं विस्तरेण । गमनिकामात्रमेतदिति ॥ २८७

૧૦ અર્થ :—શંકા—જો એમ છે તો 'કેવલિઓ' એમ એટલું જ સુંદર છે, પણ શેષ તો લોકના ઉદ્યોતકરોને ધત્યાદિ પણ વાચ્ય નથી.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અહીં શ્રુતકેવલી પ્રમુખ અન્યો પણ કેવલીઓ વિદ્યમાન છે જ, તેથી તેઓમાં જ સંપ્રત્યય મ હો, એટલા માટે તેના પ્રતિક્ષેપ અર્થે 'લોકના ઉદ્યોતકરોને' ધત્યાદિ પણ વાચ્ય છે.

એમ બે આદિ સંયોગ અપેક્ષાએ પણ વિચિત્ર નયમતાભિજ્ઞે સ્વબુદ્ધિથી વિશેષણોનું સાક્ષ્ય વાચ્ય (કહેવા યોગ્ય) છે. એટલે વિસ્તરથી સર્થુ! આ ગમનિકામાત્ર છે. ૨૮૭

વિવેચન

જય જિનદેવા ! જય જિનદેવા !

દેવ કરે છે સહુ તમ સેવા.—પ્રજ્ઞાવબોધ (સ્વરચિત)

તે જ શંકા કરે છે—એમ છે તો પછી 'કેવલિઓ' એટલું જ બસ છે, 'લોક-ઉદ્યોતકરોને' ધ. કહેવાની જરૂર નથી. તેનું સમાધાન—શ્રુતકેવલી આદિ બીજાઓ પણ કેવલીઓ છે જ, એટલે આ પરથી તેઓ ન સમજી લેવાય એટલા માટે 'લોકઉદ્યોતકરોને' ધ. પણ કહેવાં યોગ્ય છે. એમ દ્વિકસંયોગ આદિ ભંગોની અપેક્ષાએ વિશેષણોનું સાક્ષ્યપણું સ્વબુદ્ધિથી સમજી લેવું.

હવે પ્રથમ ગાથામાં ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કરવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, ત્રણ ગાથાથી ચોવીશ તીર્થ'કરતું' નામસ્તવનરૂપ કીર્તન કરે છે—

૧૧ તત્ર ચતુક્તં કીર્તિયિષ્યામીતિ તત્કીર્તનં કુર્વન્નાહ—

ઉસમમજિઅં ચ વંદે, સંભવમભિગંદણં ચ સુમદં ચ ।

પરમપ્પહં સુપાસં, જિણં દણં ચ ચંદપ્પહં વંદે ॥ ૨ ॥

સુવિહિં ચ પુપ્ફદંતં, સીઅલ સિજ્જંસ વાસુપુજ્જં ચ ।

વિમલમણંતં ચ જિણં, ધમ્મં સંતિં ચ વંદામિ ॥ ૩ ॥

કુંથું અરં ચ મલ્હિં, વંદે મુણિસુવ્વયં નમિજિણં ચ ।

વંદામિ રિઠ્ઠનેમિં, પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ ॥ ૪ ॥

પ્રતા નિગદસિદ્ધા પવ । નામાન્વર્થનિમિત્તં ત્વાવશ્યકે “ ઉરુસુ ઉસમલક્કણ, ઉસમં સુમિણંમિ તેણ ઉસમજિણો ” इत्यादिग्रन्थादवसेयमिति ॥ ૨૮૮

૧૨ અર્થ :—તેમાં—જે કહ્યું હતું કે 'હું કીર્તન કરીશ', તે કીર્તન કરતાં કહ્યું—

(દાહરા) ઋષભ અજિત સંભવ અને, અભિનંદન વંદું જ;
 સુમતિ પદ્મપ્રભ સુપાર્શ્વને, ચંદ્રપ્રભ જિન વંદુંય. ૨.
 સુવિધિ પુષ્પદંત શીતલ ને, શ્રેયાંસ વાસુપૂજ્ય;
 વંદું વિમલ અનંત જિન, ધર્મ શાંતિ પાણુ પૂજ્ય. ૩.
 વંદું કુંથુ અર મદ્ધિ ને, મુનિસુવ્રત અભિધાન;
 નમિજિન અરિષ્ટનેમિ ને, વંદું પાર્શ્વ વર્ધમાન. ૪.

ઋષભને અને અજિતને હું વંદું છું. સંભવને, અભિ-
 નંદનને, સુમતિને, પદ્મપ્રભને, સુપાર્શ્વને અને ચંદ્રપ્રભ
 જિનને હું વંદું છું. (૨). સુવિધિને, પુષ્પદંતને, શીત-
 લને, શ્રેયાંસને, વાસુપૂજ્યને, વિમલને, અનંત જિનને,
 ધર્મને અને શાંતિને હું વંદું છું. (૩). કુંથુને, અરને,
 મદ્ધિને, મુનિસુવ્રતને અને નમિ જિનને હું વંદું છું.
 અરિષ્ટનેમિને, પાર્શ્વને તથા વર્ધમાનને હું વંદું છું.

એઓ નિગદસિદ્ધ જ છે. નામનું અન્વર્થનિમિત્ત તો આવશ્યકમાં—હીંમાં વૃષભ
 લાંછન અને સ્વપ્નમાં વૃષભ (દર્શન) તેથી ઋષભ જિન ઇત્યાદિ અથથી જાણી લેવા
 જોઈ છે. ૨૮૮

વિવેચન

“ચોવીશે જિનગુણ ગાઈએ, ધ્યાઈએ તત્ત્વસ્વરૂપોણ;

પરમાનંદ પદ પાઈએ, અક્ષય જ્ઞાન અનૂપોણ.—શ્રી દેવચંદ્રણ

અત્રે ચોવીશે તીર્થંકર લગવંતનું કીર્તન કરતાં તેઓનું પાવન નામગ્રહણ કરી
 પ્રત્યેકને પરમ ભક્તિથી વંદન કર્યું છે. આ લગવંતોના આ નામ ‘અન્વર્થ’—અર્થને
 અનુસરતા હોઈ યથાર્થ જ છે; અને તે અન્વર્થ કેવા પ્રકારે છે તે આવશ્યક સૂત્રથી જાણી
 દેવા આચાર્યશ્રીએ ભલામણ કરી છે. આ વિવેચકે એક ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ રચી
 છે, તે પણ પ્રકારાંતરથી આ અન્વર્થ નામોનો સુજ્ઞ વાંચકોને કંઈક ખ્યાલ આપશે અને
 તે પરથી વિવેચનનો અર્થ પણ સરશે. તે આ પ્રકારે—

દોહરા

- આદિમાં આદિ નમું, ધર્મ આદિ કરનાર;
મોહ પંકમાંથી કર્યો, જેણે જગ ઉદ્ધાર. ૧
- સત્ત્વ બલ તપ સંયમે, અજિત જે જગમાંય;
અજિત રાગદ્વેષાદિથી, નમું અજિત જિનરાય. ૨
- સંભવ સુખસમૃદ્ધિનો, સંભવ સંભવતાં જ;
તે સંભવના સ્મરણથી, સંભવ ભવનો ના જ. ૩
- જેના ગુરુ ગુણગ્રામને, અભિનંદે બુધવૃંદ;
તે અભિનંદન નાથને, અભિવંદન સુખકંદ. ૪
- નિર્વાસિત કુમતિ કરી, સ્થાયું સુમતિ રાજ;
તે સુમતિ જિન પાસે હું, યાચું સુમતિ આજ. ૫
- પદ્મ સમા પદ્મ પ્રભુ, લબ્ય-પદ્મના ભાણ;
ત્રિદોષ રાત્રી ત્રાસથી, કરો અમારું ત્રાણ. ૬
- સંસ્થિત સ્વરૂપ સુપાર્શ્વમાં, સુપાર્શ્વ જે મહાભાગ;
દેહાધ્યાસ અનાદિનો, ટાળો તે વીતરાગ. ૭
- ચંદ્ર થકી મુખ ચંદ્રની, કાંતિ નિર્મલ સૌમ્ય;
તેહ ચંદ્ર જિનચંદ્રને, પ્રણમી પામું સૌખ્ય. ૮
- ભોક્ષમાર્ગ સુવિધિતણા, સુવિધિ જે અરિહંત;
તે સુવિધિ સુવિધિ નમી, પ્રાર્થું ભવનો અંત. ૯
- શીતલ વદન-મલયાદ્રિની, ચંદન શીતલ વાણ;
તન-મન તાપ હરે બધો, આત્મશીતલતા ખાણ. ૧૦
- નિઃશ્રેયસ સન્માર્ગનો, દર્ઢ શ્રેયસ્કર બોધ;
શ્રેયાંસે જનશ્રેયનો, દર્શાવ્યો શુભ શોધ. ૧૧
- વાસુ-પૂજ્ય વાસવતણા, વાસુપૂજ્ય જે પૂજ્ય;
પૂજ્ય તણા પણ પૂજ્ય તે, પૂજ્ય વાસુપૂજ્ય. ૧૨
- વિમલ જ્ઞાન કમલાપતિ, વિમલ વિમલ લગવાન;
વિમલ ચિત્ત મ્હારું કરી, વિમલ આપજો જ્ઞાન. ૧૩
- સ્વામી અનંત શક્તિના, અનંત ગુણના ધામ;
અનંત જિન દો આત્મને, અનંત શક્તિ ભાન. ૧૪
- ધર્મ કલ્પદ્રુમ રોપિયો, વાંચિછત ફલ દાતાર;
ધર્મ દુરંધર ધીર તે, ધરણી ધારણુહાર. ૧૫

સિંધુ શાંતિ સુધાતણા, કર્ણા રસના કૂપ;
 વિદ્ય શાંતિકર શાંતિ તે, આપો શાંતિ અનૂપ; ૧૬
 કુંભાર્ગને કુંઠિત કર્યા, સ્થાપન કરી સુધર્મ;
 કુંથુનાથ એવા નમી, કુંઠિત કરું કુકર્મ. ૧૭
 આરો ભવનો ટાળશે, ભવતારક અરનાથ;
 એ શ્રદ્ધા અવિચલ રહો, મુજ અંતર જગનાથ. ૧૮
 મોહ મલ્લને મારીને, માર્યા મલ મહામલ્લ;
 ભાવમલ્લ મલ્લિ નમું, ભાવશત્રુ પ્રતિમલ્લ. ૧૯
 મુનિ-સુવ્રત ઉપદેશિયા, મુનિસુવ્રત મુનિનાથ,
 મુનિસુવ્રતને જે ભજે, જન તે ધન્ય કૃતાર્થ. ૨૦
 કર્મ નમાવ્યા નમિ જિને, નમે જેહને દેવ;
 તે નમિ મુનિવરને નમી, મારું ભવભવ સેવ. ૨૧
 ચક્ર-નેમિ ભવચક્રની, ભાંગી જેણે સાવ;
 તે અરિષ્ટનેમિ હરો, સર્વ અરિષ્ટ વિભાવ. ૨૨
 પ્રગટપ્રભાવી પાર્શ્વેશ, પાર્શ્વે રહો નિશદિન;
 પાર્શ્વે નામ સન્મંત્રથી, મોહ મહાહિ ક્ષીણ. ૨૩
 કર્મ વિહારી રાજતા, તપોવીર્યથી ધીર;
 વીરપણું તે વીર ઘો, ક્ષમાવીર મહાવીર. ૨૪
 ચતુર્વિંશતિ જિનતણી, સ્તવના સૌખ્યનિદાન;
 સ્મરતાં વાંચિત પૂરશે, મનનંદન ભગવાન. ૨૫

—(સ્વરચિત)

કીર્તન કરી ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધાનરૂપ પાંચમી ગાથાની વ્યાખ્યા પ્રકાશે છે—

૧૨ કીર્તન કર્ત્વા ચેતઃશુદ્ધયર્થે પ્રણિધિમાહ—

एवं मए अभिधुआ, विहुअरयमला पहीणजरमरणा ।
 चउवीसंपि जिणवरा, तित्थयरा मे पसीयंतु ॥ ५ ॥

વ્યાખ્યા—

एवम्—अनन्तरोदितेन विधिना, मयेत्यात्मनिर्देशमाह, अभिधुता इति आभिमुख्येन स्तुता अभिधुताः स्वनामभिः कीर्तिता इत्यर्थः ।

૧. પાદાંતર—પ્રણિધાન

કિંવિશિષ્ટાસ્તે ? વિદ્યુતરજોમલાઃ । તત્ર—રજઃ મલં ચ રજોમલે વિદ્યુતે—પ્રકમ્પિતે અનેકાર્થત્વાદ્વાત્તનામ્ અપનીતે રજોમલે ચૈસ્તે તથાવિધાઃ । તત્ર વદ્યમાનં કર્મ રજો ભળ્યતે, પૂર્વવદ્દં તુ મલમિતિ, અથવા વદ્દં રજઃ નિકાચિતં મલઃ, અથવૈર્યાપથં રજઃ સામ્પ્ર-રાયિકં મલમિતિ ।

યતઞ્ચૈવમૂતા અતઃ પવ પ્રક્ષીણજરામરણાઃ, કારણાભાવાદિત્યર્થઃ । તત્ર—જરા વયોહાનિ-લક્ષણા, મરણં પ્રાણત્યાગલક્ષણં, પ્રક્ષીણે જરામરણે યેષાં તે તથાવિધાઃ ।

ચતુર્વિંશતિરપિ, અપિશબ્દાદન્યેऽપિ, જિનવરાઃ—શ્રુતાદિજિનપ્રધાનાઃ । તે ચ સામાન્ય-કેવલિનોऽપિ ભવન્તિ અતઃ આહ—તીર્થકરા इत्येतत्સમાનં પૂર્વેણ ।

મે—મમ, કિં ? પ્રસીદન્તુ—પ્રસાદપરા ભવન્તુ ॥ ૨૮૯

૧૨અર્થઃ—કીર્તિત કરીને ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધિ (પ્રણિધાન) કહ્યું—

એમ મેં સ્તવ્યા રજ-મલ ધુણ્યા, જરા મરણ પ્રક્ષીણ;
તીર્થકરો મુજ પ્રસન્ન હો ! ચોવીશે વર જિન. ૫.

એમ મહારાથી જે અભિસ્તુત છે, રજ-મલ જેણે
વિદ્યુત કર્યા છે, જરા-મરણ જેના પ્રક્ષીણ છે, એવા
ચોવીશે જિનવરો તીર્થકરો મહારા પર પ્રસાદ કરો !

વ્યાખ્યા—

પવમ્—એમ, અનન્તરોદિત વિધિથી, મયા—મહારાથી, એમ આત્મનિર્દેશ કહ્યો, અભિ-સ્તુતાઃ—અભિસ્તુત,—આમિમુખ્યેન સ્તુતાઃ—આમિમુખ્યથી સ્તુત તે અભિસ્તુત, સ્વનામોથી કીર્તિત એમ અર્થ છે.

તેઓ શું-વિશિષ્ટ છે ?—

વિદ્યુતરજોમલાઃ—રજ-મલ જેણે વિદ્યુત કર્યા છે એવા. તેમાં રજ અને મલ તે રજોમલ, વિદ્યુત-પ્રકમ્પિત,—ધાતુઓના અનેકાર્થપણાને લીધે અપનીત છે રજો-મલ જેઓથી તે તથા-વિધ. તેમાં (૧) બધાનું કર્મ તે ‘રજ’ કહેવાય છે, પૂર્વબદ્ધ પુનઃ ‘મલ’ કહેવાય છે; (૨) અથવા બદ્ધ તે રજ, નિકાચિત તે મલ; (૩) અથવા ધર્યાપથ તે રજ, સાંપ્રાયિક તે મલ.

અને કારણ કે એવંભૂત છે અતઃ એ—એટલા માટે જ—

પ્રક્ષીણજરામરણાઃ—પ્રક્ષીણ છે જરા-મરણ જેના એવા,—કારણઅભાવને લીધે એમ અર્થ છે. તેમાં—જરા-વયોહાનિલક્ષણા, મરણ—પ્રાણત્યાગ લક્ષણ, જરા અને મરણ પ્રક્ષીણ છે જેઓના તે તથાવિધ.

ચતુર્વિંશતિરપિ—ચતુર્વિંશતિ પણ, ચોવીશે પણ. અપિ—પણ શબ્દથી અન્યો પણ, કિન્નવરો—જિનવરો, શ્રુતાદિ જિનોમાં પ્રધાન; અને તેઓ સામાન્ય દેવલીઓ પણ હોય છે, એટલા માટે કહ્યું—તીર્થકરો—તીર્થકરો, એમ એ પૂર્વથી સમાન છે.

મે-મમ—મહારા પર પ્રસાદનું—પ્રસાદપરા હો! ૧૮૯

વિવેચન

“એક અરજ સેવકતાણી દે, અવધારો જિન દેવ!

કૃપા કરી મુજ દીજીયે દે, આનંદધન પદ સેવ....વિમલજિન દીઠા લોયણુ આજ.”

—શ્રી આનંદધનજી

આમ અહીં ત લગવંતોના નામોનું કીર્તન કરી ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધિ અથવા પ્રણિધાન કહે છે, અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ નિધિ અથવા નિધાન જેમ ચિત્તમાં સ્થાપન કરવા યોગ્ય લાવ કહે છે—‘એમ મેં અભિસ્તુત’ ઇં અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે એમ હમણાં જ કહેલ વિધિથી જે મહારાથી અભિસ્તુત થયા, પ્રણિધિ વા આભિમુખ્યથી—સન્મુખપણાથી સ્તવવામાં આવ્યા, નામ લઈને પ્રણિધાન કીર્તન કરવામાં આવ્યા, તે ચોવીશ પણ જિનવર તીર્થકરો મહારા પર પ્રસાદ કરો! અનુગ્રહદષ્ટિ—કૃપાદષ્ટિ કરો!

તે તીર્થકરો કેવા વિશિષ્ટ—વિશેષણસંપન્ન છે? વિધૂતરજમલ ‘વિધૂતરજોમલાઃ’ અર્થાત્ જેણે રજ અને મલ વિધૂત—પ્રકંપિત કર્યા છે, ધૂણી નાંખ્યા છે—ખંખેરી નાંખ્યા છે, હર કર્યા છે, એવા છે. અત્રે (૧) બંધાતું કર્મ તે રજ ને પૂર્વે બંધાયેલું તે મલ; (૨) અથવા પ્રદેશસ્પર્શથી બદ્ધ—શિથિલ બંધાયેલું તે રજ ને ગાઢ ચીકણું નિકાચિત તે મલ; (૩) અથવા ધર્યાપથ—ગમનાગમનથી લાગતું તે રજ ને સંપરાય—કષાયથી લાગતું સાંપરાયિક તે મલ. આમ ત્રણે અર્થમાં રજ ને મલ જે અવધૂતોએ વિધૂત કર્યા છે, હર ફગાવી દીધા છે એવા તે વિધૂતરજમલ એવંભૂત છે, કર્મરજ—કર્મમલ રહિત તથા રૂપ પ્રગટ આત્મદશાવાળા છે. તેઓ પ્રક્ષીણજરામરણ —‘પ્રક્ષીણજરામરણાઃ’ છે, અર્થાત્ જેના જરા—મરણ પ્રક્ષીણ—સર્વથા ક્ષીણ થયા છે એવા છે. આ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ એવા જે જિનવરો છે, શ્રુતાદિ જિનોમાં વર—પ્રધાન છે, તે તીર્થકરો મહારા પર પ્રસાદપરા હો! મહારા પર કૃપાદષ્ટિની વૃષ્ટિ કરો!

“દીનદયાળ કૃપાળુઓ, નાથ ભવિક આધાર લાલ દે;

દેવચંદ્ર જિન સેવના, પરમામૃત સુખકાર લાલ દે....દેવચંદ્રજી.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ શું પ્રાર્થના છે કે નહિ? જે પ્રાર્થના છે તો તે આશંકારૂપ હોઈ સુંદર નથી; જે નથી તો તે અપ્રયોજન છે કે અપ્રયોજન? અને બંને પક્ષમાં દોષ છે,—એ શંકાનું સવિસ્તાર સમાધાન કરે છે—

૧૩આદ—કિમેષા પ્રાર્થના અથ નેતિ? યદિ પ્રાર્થના ન સુન્દરૈષાઽઽશંસારૂપત્વાત્ । અથ ન, ઉપન્યાસોઽસ્યા અપ્રયોજનં ઇતરો વા? । અપ્રયોજનશ્ચેદ્વારુ વન્દનસૂત્રં, નિરર્થકો-
પન્યાસયુક્તત્વાત્ । અથ સપ્રયોજનઃ, કથમયથાર્થતયા તત્સિદ્ધિરિતિ? ।

અત્રોચ્યતે—ન પ્રાર્થનૈષા, તલ્લક્ષણાનુપપત્તેઃ । તદપ્રસાદાક્ષેપિકૈષા, તથા લોકપ્રસિદ્ધત્વાત્, અપ્રસન્નં પ્રતિ પ્રસાદદર્શનાત્ અન્યથા તદયોગાત્, માવ્યપ્રસાદવિનિવૃત્ત્યર્થં ચ, ઉક્તાદેવ હેતોરિતિ । ઉભયથાઽપિ તદવીતરાગતા । અતઃ એવ સ્તવધર્મવ્યતિક્રમઃ, અર્થાપત્ત્યાઽઽક્રોશાત્, અનિરૂપિતાભિધાનદ્વારેણ । ન ચલ્લવ્યં વચનવિધિરાર્યાણાં, તત્તત્ત્વવાધનાત્ । વચનકૌશ-
લોપેગતમ્યોઽયં માર્ગઃ । અપ્રયોજનચિન્તાયાં તુ ન્યાય્ય ઉપન્યાસઃ, ભગવત્સ્વરૂપત્વાત્ । ૨૧૦

૧૩અર્થ :—શંકા—શુ આ પ્રાર્થના છે? કે નથી? જો પ્રાર્થના છે તો આશંસારૂપ-
પણાને લીધે સુંદર નથી. જો નથી, તો આનો ઉપન્યાસ અપ્રયોજન છે? કે ઇતર (સપ્રયો-
જન) છે? જો અપ્રયોજન છે તો વન્દનસૂત્ર અચારુ છે,—નિરર્થક ઉપન્યાસયુક્તપણાને
લીધે. જો સપ્રયોજન છે, તો અયથાર્થતાથી તેની સિદ્ધિ શી રીતે?

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ પ્રાર્થના નથી,—તેના લક્ષણની અનુપપત્તિને
લીધે. આ (પ્રાર્થના) તેના અપ્રસાદની આક્ષેપિકા છે,—તથાપ્રકારે લોકપ્રસિદ્ધપણાને લીધે,
અપ્રસન્ન પ્રતિ પ્રસાદના દર્શનને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે; અને (આ પ્રાર્થના
ભાવિ અપ્રસાદની વિનિવૃત્તિ અર્થે (હોય),—ઉક્ત જ હેતુને લીધે. ઉભય પ્રકારે પણ તેની
અવીતરાગતા છે. અતઃ એવ સ્તવધર્મનો વ્યતિક્રમ છે,—અર્થાપત્તિથી આક્રોશને લીધે,—
અનિરૂપિત અભિધાન દ્વારે કરીને. ખરેખર! આર્થનો આ વચનવિધિ નથી,—તત્તત્ત્વના
બાધનને લીધે. વચનકૌશલઉપેતથી ગમ્ય એવો આ માર્ગ છે. અપ્રયોજન-સપ્રયોજન
ચિન્તા બાબત તો ઉપન્યાસ ન્યાય્ય છે,—ભગવત્સ્વરૂપપણાને લીધે. ૨૮૦

વિવેચન

“દેશે તો તુમહી ભલા, બીજા તો નવિ ચાચું રે;

વાચક યશ કહે સાંઈશું, ફળશે એ મુજ સાચું રે....સંભવ.”—શ્રી યશોવિજયભ

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે—શુ આ પ્રાર્થના છે? કે પ્રાર્થના નથી? ‘જો પ્રાર્થના
છે તો આ આશંસારૂપપણાને લીધે સુંદર નથી;’ આ મને પ્રાપ્ત હો. એવી આશંસા-
સ્પૃહા—કામનારૂપ હોવાથી સારી નથી; અને જો પ્રાર્થના નથી, તો આ જે મૂકવામાં આવ્યું
છે તે શુ અપ્રયોજન છે કે સપ્રયોજન? હવે જો અપ્રયોજન છે, તો નિરર્થક મૂકવામાં
આવ્યાથી વન્દનસૂત્ર અસુંદર થઈ પડશે; અને જો સપ્રયોજન છે તો કહેલો અર્થ તેમાં
ઘટતો નહિ હોવાથી અયથાર્થપણાથી તે પ્રયોજનની સિદ્ધ કેમ થશે?

આ શંકાનું સમાધાન—‘આ પ્રાર્થના નથી,—તેના લક્ષણની અનુપપત્તિને લીધે,’
‘ન પ્રાર્થનૈષા તલ્લક્ષણાનુપપત્તે;’ તે પ્રાર્થનાનું લક્ષણ અત્રે ઘટતું નથી માટે. કારણ કે ‘આ

(પ્રાર્થના) તેના અપ્રસાદની આક્ષેપિકા છે,—આક્ષેપ કરનારી છે

આ પ્રાર્થના અથવા અપ્રસાદ—અવકૃપાનો આક્ષેપ થાય, હર ફગાવી દેવાય એવા

નથી ભાવવાળી છે. આમ ‘તથાપ્રકારે લોકપ્રસિદ્ધપણાને લીધે’ છે,

અને આ પણ ‘અપ્રસન્ન પ્રતિ પ્રસાદદર્શનાત્’ ‘અપ્રસન્ન પ્રતિ

પ્રસાદના દર્શનને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે' છે, અર્થાત્ તેવા પ્રકારે લોકપ્રસિદ્ધ-
 'પણુ' છે, માટે; કારણ કે જે અપ્રસન્ન હોય તે પ્રતિ પ્રસાદનું-રીઝવવાનું દર્શન હોય છે,
 નહિં તો તે પ્રસાદ ઘટે નહિં. 'અને આ (પ્રાર્થના) ભાવિ અપ્રસાદની વિનિવૃત્તિ અર્થે
 હોય, 'માન્યપ્રસાદવિનિવૃત્ત્યર્થે ચ' 'ઉક્ત જ હેતુને લીધે.' અર્થાત્ ભવિષ્યમાં અપ્રસાદ
 ન થાય તે અર્થે પણ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, અને તે પણ ઉક્ત હેતુને લીધે કરવામાં
 આવે છે. આમ થયેલા અપ્રસાદને અથવા થનારા અપ્રસાદને ટાળવા
 થયેલા અથવા ગમે તે પ્રકારે પ્રાર્થના કરાતી હોય, તો બન્ને પ્રકારે પણ જેની
 થનારા અપ્રસાદને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે તેની અવીતરાગતા છે. 'અત એવ
 ટાળવા પ્રાર્થના સ્તવધર્મનો વ્યતિક્રમ છે,' એટલે જ જેવા છે તેવા સદ્ભૂત ભાવનું
 કથન કરવું એવો જે સ્તવધર્મ છે, તેનું ઉલ્લંઘન થાય છે,—'અર્થા-
 પત્તિથી આકોશને લીધે,' જે અપ્રસાદ પામે છે ને તેથી જેને પ્રાર્થના કરવી પડે છે,
 તેનામાં આકોશ-ક્રોધ અવશ્ય હોવો જોઈએ એમ અર્થાપત્તિ ન્યાયથી ફલિત થાય છે.
 અને આમ 'અનિરૂપિત અભિધાન દ્વારે કરીને'—વગર વિચાર્યા કથન દ્વારે આ આકોશ
 ફલિત છે. 'ખરેખર ! આર્યોનો આ વચનવિધિ નથી,' 'ન સત્ત્વચં વચનવિધિરાચાણાં',—
 આર્યો આવા અનિરૂપિત-વગર વિચાર્યા વચનનું કથન કરે એવી રીતિ નથી; કારણ કે
 તો તો તત્ત્વત્વનું-અર્હત્તત્ત્વનું જ બાધન થાય. માટે 'વચનકૌશલઉપેતથી ગમ્ય એવો
 આ માર્ગ છે.—'વચનકૌશલોપેતગમ્યોઽયં માર્ગઃ'

અને આ મૂકવામાં આવેલ છે તે અપ્રયોજન છે કે સપ્રયોજન છે ? એ ચિંતન
 અંગે કહેવાનું કે આ મૂકવામાં આવેલ છે તે ન્યાય-ન્યાયસંપન્ન છે, યુક્તિયુક્ત છે.
 શાને લીધે ? 'ભગવત્સ્વરૂપપણાને લીધે' ભગવંતનું સ્વરૂપ જ તેવા પ્રકારનું છે માટે.

ઉક્તના સમર્થનમાં અત્ર પાંચ સુભાષિત શ્લોક ટાંકી, તે ભગવંતો રાગાદિરહિતપણાને લીધે જો કે
 પ્રસાદ પામતા નથી, તોપણ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા તેઓને ઉદ્દેશીને સ્તુતિકત્તીને અન્તઃકરણશુદ્ધિથી
 ઋદ્ધિ ફલસિદ્ધિ હોય છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૧૪ ઉક્તં ચ—

“ક્ષીણક્લેશા પ્લે, ન હિ પ્રસીદન્તિ ન સ્તવોઽપિ વૃથા ।

તત્સ્વભાવ (સદ્ભાવ) વિશુદ્ધેઃ, પ્રયોજનં કર્મ્મવિગમ ઇતિ ॥ ૧ ॥

સ્તુત્યા અપિ ભગવન્તઃ, પરમગુણોત્કર્ષરૂપતો હ્યેતે ।

હૃન્તા હ્યચેતનાદપિ, મન્ત્રાદિજપાદિતઃ સિદ્ધિઃ ॥ ૨ ॥

યસ્તુ સ્તુતઃ પ્રસીદતિ, રોષમવશ્યં સ યાતિ નિન્દાયામ્ ।

સર્વત્રાસમચિત્તઃ, સ્તુત્યો મુખ્યઃ કથં ભવતિ ? ॥ ૩ ॥

શીતાર્દિતેષુ હિ યથા, દ્વેષ વહ્નિ ન યાતિ રાગં વા ।

નાહ્વયતિ વા તથાપિ ચ તમાશ્રિતાઃ સ્વેષ્ટમશ્નુવતે ॥ ૪ ॥

તદ્વર્ત્તીર્યકરાન્યે, ત્રિભુવનભાવપ્રભાવકાન્ ભક્ત્યા ।

સમુપાશ્રિતા જનાસ્તે, ભવશીતમપાસ્ય યાન્તિ શિવમ્ ॥ ૫ ॥

વીતરાગ પ્રસાદ નહિ પામતાં છતાં સ્તવ વ્યર્થ નથી : ભવશીત ટાળી શિવપ્રાપ્તિ ૫૨૩

પ્રત્યક્ત્ત્વં ભવતિ—યદ્યપિ તે રાગાદિભી રહિતત્વાન્ન પ્રસીદન્તિ, તથાપિ તાનુદ્વિશ્યા-
ચિન્ત્યચિન્તામણિકલ્પાન્ અન્તઃકરણશુદ્ધ્યાઽભીષ્ટં ચ કર્તૃણાં, તત્પૂર્વિકૈવાભિલષિતફલાવા-
વાપ્તિર્ભવતીતિ ગાથાર્થઃ ॥૫૧॥ ૨૯૧

(કાવ્યાનુવાદ : દોહરા)

ક્ષીણકલેશ યા પ્રસન્ન ના, ના સ્તવ પણ વૃથાય;
તેથી સ્વભાવ (સદ્ભાવ) વિશુદ્ધિથી, પ્રયોજન કર્મ વિદાય. ૧.
પરમ ગુણોત્કર્ષરૂપથી, સ્તુત્ય જ યા ભગવંત;
અચેતન પણ મન્ત્રાદિ જપ, આદિથી સિદ્ધિ દીસંત. ૨.
સ્તવતાં પ્રસન્ન તે નિંદતાં, પામે રોષ અવશ્ય;
સર્વત્ર અસમચિત્ત તે, કયમ હોય સ્તુત્ય જ મુખ્ય ? ૩.
શીતપીડિતમાં અગ્નિ જ્યમ, ન રાગયુક્ત ન દ્વિષ્ઠ;
ન આમત્રે તોય લહે, તસ આશ્રિત નિજ છુટ. ૪.
તેમજ ત્રિભુવન ભાવના, પ્રભાવકે તીર્થકાર;
ભજે ભક્તિથી તે જનો, લહે શિવ ભવશીત ટાર. ૫.

૧૪ અર્થ :—ક્ષીણ કલેશ એવા એઓ નથી જ પ્રસાદ પામતા, સ્તવ પણ વૃથા નથી;
તેથી સ્વભાવની (પાકાંતરઃ સદ્ભાવની) વિશુદ્ધિ થકી કર્મવિગમ એ પ્રયોજન છે. ૧.

આ ભગવંતો પરમ ગુણોત્કર્ષરૂપ થકી સ્તુત્ય પણ છે. અચેતન છતાં પણ મન્ત્રાદિના
જપાદિ થકી સિદ્ધિ દૃષ્ટ જ છે. ૨.

પણ જે સ્તુત થતાં પ્રસાદ પામે છે, તે નિંદા સતે અવશ્ય રોષને પામે છે; (એટલે)
સર્વત્ર અસમચિત્તવાળો તે મુખ્ય એવો સ્તુત્ય કેમ હોય ? ૩.

શીતપીડિતો પ્રત્યે અગ્નિ દ્વેષ વા રાગ પામતો નથી, તેમજ આહ્યાન કરતો નથી,
તથાપિ તેના આશ્રિતો સ્વછુટને અનુભવે છે. ૪.

તેની જેમ ત્રિભુવન ભાવના પ્રભાવક એવા તીર્થકરોને ભક્તિથી જે સમુપાશ્રિત છે,
તે જનો ભવ-શીતને દૂર કરી શિવને પામે છે. ૫.

આ કહેવાનું થયું—યદ્યપિ તેઓ રાગાદિથી રહિતપણાને લીધે પ્રસાદ પામતા નથી,
તથાપિ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા તેઓને ઉદ્દશીને અન્તઃકરણ શુદ્ધિથી કર્તાઓનું અભીષ્ટ
હોય છે,—તત્પૂર્વિકાજ અભિલષિત ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે. એમ ગાથાનો અર્થ છે. ॥૫૧॥ ૨૯૨

વિવેચન

“ભુજ સેવ્યાં ક્ષણ માગ્યો દેતાં, દેવપણે થાય કાચો;

વિણ માગ્યાં વંછિત ક્ષણ આપે, તિણે દેવચંદ્ર પદ સાચો....

સેવા સારજ્યો રે જિનની મન સાચે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ જે ઉપરમાં કહ્યું તે બધું ચ કેવી રીતે ન્યાય છે તે અત્રે ટાંકેલ સુભાષિત
પરથી પ્રતીત થાય છે :

(૧) જેના રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ ક્લેશ ક્ષીણ થયા છે, ક્ષય પામ્યા છે, એવા એ લગવંતો પ્રસાદ પામતા નથી, અને એમના સદ્ભૂત પ્રસાદ નહિં છતાં ગુણની સ્તુતિરૂપ સ્તવ પણ વૃથા-વ્યર્થ-ફોગટ નથી, કારણ સ્તવ વ્યર્થ નથી કે તેના (લક્ષ્મણના) સ્વભાવની (અથવા સદ્ભાવની) વિશુદ્ધિ થકી કર્મવિગમ-કર્મનું દૂર થવું એ પ્રયોજન છે, માટે.

“તહારા શુદ્ધ સ્વભાવનેજ, આદરે ધરી બહુમાન;

તેહને તેહજ નીપજેજી, એ કોઈ અદ્ભુત તાન.—વિમલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૨) ત્યારે લગવંતની સ્તુતિ કરવાનું પ્રયોજન શું ? તો કે—પરમ ગુણોત્કર્ષરૂપથી આ વીતરાગ લગવંતો સ્તુત્ય-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય પણ છે. ભલે એમ હો, પણ વીતરાગને સ્તવવાથી લક્ષ્મણના પ્રયોજનની સિદ્ધિ શી રીતે થશે ? તો કે—

પ્રયોજન ‘દૃષ્ટા હ્યેતનાદપિ મન્ત્રાદિજપાદિતઃ સિદ્ધિઃ’—અચેતન એવા સિદ્ધિ મન્ત્રાદિના પણ જપાદિ થકી સિદ્ધિ પ્રગટ દષ્ટ છે, તો પછી આ તો અચિંત્ય સામર્થ્યવાન શુદ્ધ ચેતન્યમૂર્તિ લગવાનું, તે થકી સિદ્ધિ

કેમ ન હોય ?

“નીરાગી સેવે કાંઈ હોવે, એમ મનમાં નવિ આણું;

ફળે અચેતન પણ નિમ સુરમણિ, તિમ તુમ લક્ષિત પ્રમાણું.

....થાશું પ્રેમ બન્યો છે રાજ.”—શ્રી યશોવિજયજી

(૩) પણ જે પ્રસાદ પામે છે એવા લગવંતને કાં સ્તવતા નથી ? તે માટે કહ્યું—જે સ્તુતિ કરવામાં આવતાં પ્રસાદ પામે છે, તે નિન્દા કરવામાં આવ્યે અવશ્ય રોષ પામે છે, ‘એટલે સર્વત્ર અસમ ચિત્તવાળો તે મુખ્ય એવો સ્તુત્ય’—સ્તુતિ કરવા યોગ્ય કેમ હોય ? ‘સર્વત્રાસમચિત્તઃ સ્તુત્યો મુખ્યઃ કથં ભવતિ’ ?

“રાગી સેવકથી જે રાચે,

તસ ગુણ દાજે તૃષ્ણા આંચે....દીઠો દરિશણ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૪-૫) પણ વીતરાગ થકી ફળની પ્રાપ્તિ શી રીતે હોય ? તે અંગે દૃષ્ટાંતઃ શીતથી પીડિત જનો પ્રત્યે અગ્નિ જેમ દ્વેષ વા રાગ પામતો નથી વા તમે મને ભલે એમ તેઓને આહ્વાન કરતો નથી, બોલાવતો નથી, તોપણ તેને ભવશીત દૂર કરી આશ્રિત જનો ટાઢ ઊઠાડવારૂપ પોતાનું ઇષ્ટ ફળ અનુભવે જ છે. શિવ પ્રાપ્તિ તેની જેમ જેઓ ત્રિભુવન ભાવના પ્રભાવક એવા તીર્થંકરોને લક્ષિતથી સમ્યક્પણે ઉપાશ્રિત છે, આવીને આશ્રય કરે છે, તે જનો ભવશીત દૂર કરી, સંસારની ટાઢ ઊઠાડી, શિવને-મોક્ષને પામે છે. ‘ભવશીતમપાસ્યં યાન્તિ શિવમ્’.

“ચંદન શીતળતા ઉપજાવે, અગ્નિ તે શીત મિટાવે;

સેવકના તિમ દુઃખ ગમાવે, પ્રભુ ગુણ પ્રેમ સ્વભાવે....

થાશું પ્રેમ બન્યો છે રાજ.”—શ્રી યશોવિજયજી

અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા ભગવંતોની શુદ્ધ અન્તઃકરણથી સ્તુતિથી વાંચિત સિદ્ધિ પરંપ

તાત્પર્ય કે—જો કે તે વીતરાગો રાગાદિથી રહિતપણાને લીધે પ્રસાદ પામતા નથી, પ્રસન્ન થતા નથી, રીઝતા નથી, તથાપિ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા તે ભગવંતોને ઉદ્દેશીને—આશ્રીને અન્તઃકરણશુદ્ધિ વડે કરીને સ્તુતિ કરનારનું અભીષ્ટ—મનોવાંચિત હોય છે, કારણ કે ‘તત્પૂર્વિકા જ અભિલષિત ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે,’—તે અન્તઃકરણશુદ્ધિપૂર્વક જ વાંચિત ફલની સિદ્ધિ હોય છે.

“શુદ્ધાશય પ્રભુ થિર ઉપયોગે, જે સમરે તુજ નામજી;

અવ્યાભાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામેજી....શીતલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આરોગ્ય-બોધિલાભ ને ઉત્તમ સમાધિવરની પ્રભુ પાસે યાચનાનો ઉપન્યાસ કરતી છઠી ગાથાનો પરમાર્થ પ્રકાશ છે—

૧૬ તથા—

કિર્તિયવન્દિયમહિયા, જેણે લોગસસ ઉત્તમા સિદ્ધા ।

આરુગ્ગવોહિલામં, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ ॥ ૫ ॥

વ્યાખ્યા—

કીર્તિતાઃ—સ્વનામભિઃ પ્રોક્તા વન્દિતાઃ—ત્રિવિધયોગેન સમ્યક્ સ્તુતા મહિતાઃ—પુણ્યાદિભિઃ પૂજિતાઃ,

ક ઇતે હત્યત આહ—ય ઇતે લોકસ્ય—પ્રાણિલોકસ્ય મિથ્યાત્વાદિકર્મમલકલકા-ભાવેનોત્તમાઃ—પ્રધાનાઃ, ઋધ્ધર્વં વા તમસ હત્યુત્તમસઃ, “ઉત્પ્રાવલ્યોધ્વગમનોચ્છેદનેષુ” ઇતિ વચનાત્, પ્રાકૃતશૈલ્યા પુનરુત્તમા ઉચ્યન્તે ।

સિદ્ધા ઇતિ સિતં—ધ્માતમેષામિતિ સિદ્ધાઃ કૃતકૃત્યા ઇત્યર્થઃ ।

અરોગસ્ય ભાવ આરોગ્યં—સિદ્ધત્વં તદર્થં બોધિલાભઃ આરોગ્યવોધિલાભઃ—જિનપ્રણીત-ધર્મપ્રાપ્તિવોધિલાભોઽભિધીયતે, તં, સ ચાનિદાનો મોક્ષાયૈવ પ્રશસ્યતે ઇતિ ।

તદર્થમેવ ચ તાવત્કિમ્ ? અત આહ—સમાધાનં સમાધિઃ, સ ચ દ્રવ્યભાવભેદાદ્ ત્રિવિધઃ । તત્ર દ્રવ્યસમાધિઃ યદુપયોગાત્સ્વાસ્થ્યં ભવતિ, યેષાં વાઽવિરોધ ઇતિ । ભાવ-સમાધિસ્તુ જ્ઞાનાદિસમાધાનમેવ, તદુપયોગાદેવ પરમસ્વાસ્થ્યયોગાદિતિ । યતશ્રાયમિત્યં દ્વિધા અતો દ્રવ્યસમાધિવ્યવચ્છેદાર્થ—આહ—વરં-પ્રધાનં ભાવસમાધિમિત્યર્થઃ । અસાધપિ તારતમ્યભેદેનાનેકધૈવ અત આહ—ઉત્તમં-સર્વોત્કૃષ્ટં દદતુ—પ્રયચ્છતુ ॥ ૨૧૨

૧૫ અર્થઃ—તથા—

કીર્તિત વંદિત પૂજિત જે, લોકમાં ઉત્તમ સિદ્ધ;

આરોગ્ય બોધિલાભ ઘો, સમાધિ ઉત્તમ સિદ્ધ. ૬

કીર્તિત, વંદિત, મહિત એવા જેઓ લોકમાં ઉત્તમ સિદ્ધ છે, તેઓ આરોગ્ય-બોધિલાલ અને ઉત્તમ સમાધિવર આપો! ૬.

બ્યાખ્યા—

કીર્તિતા:—કીર્તિત સ્વનામોથી પ્રોક્ત, વન્દિતા:—વંદિત, ત્રિવિધયોગથી સમ્યક્સ્તુત, મહિતા:—મહિત, પુષ્પાદિથી પૂજિત. આ કોણ? એટલા માટે કહ્યું—

ય યતે લોકસ્ય—જે આ લોકના—પ્રાણિલોકના, મિથ્યાત્વાદિ કર્મમલકલંકના અભાવથી ઉત્તમા:—ઉત્તમ, પ્રધાન, ઊર્ધ્વ વા તમસ: इति उत्तमस:—અથવા તમસથી ઊર્ધ્વ તે ઉત્તમસ, —ઉત્પ્રાવલ્યોર્ધ્વગમનોચ્છેદનેષુ—ઉત્ત એ પ્રાપ્ત્ય-ઉર્ધ્વગમન-ઉચ્છેદનમાં એ વચનથી, તે પ્રાકૃત શૈલીથી પુનઃ ઉત્તમા:—ઉત્તમા કહેવાય છે.

સિદ્ધા—સિદ્ધ, સિતં—ધ્માતમેષાં इति सिद्धा:—સિત ધ્માત છે જેઓનું તે સિદ્ધ, કૃતકૃત્ય એમ અર્થ છે,

અરોગસ્ય ભાવ: આરોગ્ય—અરોગનો ભાવ તે આરોગ્ય, સિદ્ધત્વ. તે અર્થે બોધિલાલ તે આરોગ્ય-બોધિલાલ. જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિલાલ કહેવાય છે, તેને. અને અનિદ્ધાન એવો તે મોક્ષાર્થે જ પ્રશંસાય છે.

અને તે અર્થે જ ત્યારે શું? એટલા માટે કહ્યું—સમાધાનં સમાધિ:—સમાધાન તે દ્રવ્ય-ભાવભેદથી દ્વિવિધ છે. તેમાં—દ્રવ્યસમાધિ—જેના ઉપયોગ થકી સ્વાસ્થ્ય હોય છે, અથવા જેઓનો અવિરોધ હોય છે. ભાવસમાધિ તો જ્ઞાનાદિ સમાધાન જ છે,—તેના ઉપયોગ થકી જ પરમ સ્વાસ્થ્યના યોગને લીધે. અને કારણ કે આ આમ દ્વિધા છે એટલા માટે દ્રવ્યસમાધિના વ્યવચ્છેદાર્થે કહ્યું—વરં—વર, પ્રધાન, ભાવસમાધિ એમ અર્થ છે. તે પણ તારતમ્યભેદથી અનેક પ્રકારની જ છે, એટલા માટે કહ્યું—ઉત્તમં—ઉત્તમ, સર્વોત્કૃષ્ટ, દદતુ—હીઓ! આપો! ૨૯૨

વિવેચન

પરમ કૃપાળુ દેવ હે! આપો બોધિલાલ;

આપો આરોગ્યલાલ ને, આપો સમાધિલાલ.—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા.

તથા ‘કીર્તિત-વંદિત’ ઇ. ગાથા. અર્થાત્ સ્વનામપ્રકૃતિ જે કીર્તિત છે, મન-વચન-કાયાના પ્રશસ્ત યોગથી સમ્યક્સ્તવનથી જે વંદિત છે, અને પુષ્પઆદિ વડે પૂજનથી જે પૂજિત છે, એવા જે આ લગવંતો પ્રાણિલોકમાં મિથ્યાત્વાદિ કર્મ-આરોગ્ય-બોધિલાલ મલકલંકના અભાવથી ઉત્તમ-પ્રધાન છે, અથવા ‘ઊર્ધ્વ વા તમસ અને ઉત્તમ સમાધિ- इत्युत्तमस:’ તમસથી ઊર્ધ્વ—પર એવા જે ઉત્તમસ—ઉત્તમ સિદ્ધો વરની યાચના છે, અર્થાત્ સિત ધ્માત (ધમાઈ ગયું) છે જેઓનું એવા સિદ્ધ-કૃતકૃત્ય છે,—તેઓ આરોગ્ય-બોધિલાલ અને ઉત્તમ સમાધિવર મને હીઓ! ‘અરોગસ્ય ભાવ આરોગ્ય-સિદ્ધત્વ’ અર્થાત્ અરોગનો ભાવ તે આરોગ્ય-સિદ્ધત્વ,

તે અર્થે બોધિલાભ તે આરોગ્ય બોધિલાભ. ‘જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિલાભ કહેવાય છે,’—‘જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિ વોંધિલાભોઽભિધીયતે’ અને અનિદાન (નિદાન રહિત) એવો તે મોક્ષાર્થે જ પ્રશંસાય છે, ‘સ ચાનિદાનો મોક્ષાયૈવ પ્રશસ્યતે’—એવો તે બોધિલાભ મને આપો !

અને તે મોક્ષ અર્થે જ સમાધાન-સમાધિ, તે દ્રવ્ય-ભાવભેદથી બે પ્રકારે છે: તેમાં દ્રવ્ય સમાધિ જેના ઉપયોગ થકી સ્વાસ્થ્ય હોય છે અથવા જેઓનો અવિરોધ હોય છે. ભાવસમાધિ તો જ્ઞાનાદિ સમાધાન જ છે, ‘—‘ભાવસમાધિસ્તુ જ્ઞાનાદિસમાધાનમેવ’ તેના ઉપયોગ થકી જ પરમ સ્વાસ્થ્યનો યોગ હોય છે માટે. અને કારણ કે આ આમ બે પ્રકારે છે, એટલા માટે દ્રવ્યસમાધિના વ્યવચ્છેદાર્થે કહ્યું—વર-પ્રધાન ભાવસમાધિ, અને તે પણ તારતમ્યભેદથી અનેક પ્રકારની જ છે, એટલા માટે ઉત્તમ-સર્વોત્કૃષ્ટ એવી વર ભાવસમાધિ મને આપો !

માત્ર મોક્ષની જ જેને અભિલાષા વર્તે છે એવો સંવેગરંગી સુમુક્ષુ આ આરોગ્ય-બોધિલાભ સમાધિની ભાવનાનો મનોરથ આ પ્રકારે લાવે છે:—

‘હે પરમ કૃપાળુ દેવ ! આપના ચરણકમળની કૃપાથી મને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ હો ! બોધિલાભની પ્રાપ્તિ હો ! ઉત્તમ આત્મસમાધિની પ્રાપ્તિ હો ! આપના અનુગ્રહથી આ મ્હારા ત્રણે મનોરથ પૂર્ણ થાઓ !

હે ભગવાન ! હું મહા ભવરોગથી આર્ત છું. જન્મ-જરા-મરણાદિ દુઃખોથી હું ક્ષણે ક્ષણે તીવ્ર વેદના અનુભવું છું. મોહસન્નિપાતથી હું આત્મભાન ભૂલ્યો છું. ઉગ્ર રોગજ્વર મને પરિતાપ પમાડી રહ્યો છે. તીક્ષ્ણ દ્વેષશબ્દ મ્હારા હૃદયમાં લોકાઈ રહ્યું છે. વિષયકષાયની વ્યાકુલતા મને મહા અશાંતિ ઉપજાવી રહી છે. કર્મજન્ય આ ભવરોગથી મ્હારા આત્માની આવી અનારોગ્ય સ્થિતિ થઈ પડી છે. જેને સહજ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ-મય પરમ સ્વાસ્થ્ય વર્તે છે, એવા હે આરોગ્યમૂર્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ ! મને તમારા જેવું સ્વાસ્થ્ય અને આત્મઆરોગ્ય પ્રાપ્ત હો !

હે ભવરોગના લિષગ્વર ! તમે બતાવેલી રત્નત્રયીરૂપ બોધિ બૌદ્ધિના સેવન વિના મ્હારો આ ભવરોગ મટે એમ નથી. માટે હે બોધિમૂર્તિ પ્રભુ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું. તો હવે સમુદ્રમાં નષ્ટ રત્ન જેવા પરમ હૃદય આ બોધિરત્નના લાભથી મ્હારો જન્મ સફળ થાઓ ! ચિંતામણિરત્ન અને કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક મહિમાવાળો આ બોધિ-રત્નદીપક મ્હારા હૃદયને વિષે ભવ પર્યંત અખંડ પ્રકાશિત રહે !

આ બોધિ વિના મને સમાધિ થવી સંભવતી નથી. માટે હે સમાધિમૂર્તિ પ્રભુ ! બોધિની પ્રાપ્તિ થઈ મને આત્મસમાધિની પ્રાપ્તિ થાઓ ! બીજના ચંદ્રમા જેવી બોધિ-બીજ કલાનો વિકાસ પામી, મ્હારો આત્મ-ચંદ્ર પૂર્ણ સમાધિની સોળે કલાથી ખીલી ઊઠે ! મ્હારું વાસનામય ચિત્ત વિલીન થઈ આત્મામાં લય પામે ! સર્વે પરભાવ-વિભાવ સમાઈ જઈ મ્હારો આત્મા સ્વરૂપમાં સમાઈ અખંડ આત્મસમાધિ અનુભવે !

‘હે સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ ! આમ આપના કૃપાપ્રસાદથી બોધિ, સમાધિ અને આત્મ-
આરોગ્ય પામી મ્હારો આત્મા આપના જેવી નિરાખાધ ને નિરામય સ્વસ્થ અવસ્થા પામો !
એટલું જ પ્રાર્થુ છું તે સદૃશ થાઓ ! ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.’

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પાઠ ૧૨ (સ્વચ્ચિત)

આ શું નિદાન છે કે નથી ? જે નિદાન છે તો આ તો આગમમાં નિષિદ્ધ હોવાથી આથી ખસ
સુધું ! અને જે નથી તો તે સાર્થક છે કે અનર્થક છે ? તે કોઈ પણ પક્ષમાં દોષ છે, એ શંકાનું
સમાધાન કરે છે કે આ નિદાન તો નથી જ—

૧૬ આહ—કિમિદં નિદાનમુત નેતિ । યદનિદાનમલમનેન, સુત્રપ્રતિપિદ્ધત્વાત્ । ન
ચેત્સાર્થકમનર્થક વા ? યદ્યાદ્યઃ પક્ષસ્તેષાં રાગાદિમત્ત્વપ્રસંગઃ, પ્રાર્થનાપ્રવીણે પ્રાણિનિ તથા-
દાનર્તિઃ । અથ ચરમઃ, તત્ આરોગ્યાદિદાનવિકલા ઇતિ જ્ઞાનાનસ્યાપિ પ્રાર્થનાયાં મૃષા-
વાદપ્રસંગ ઇતિ ।

અપ્રોચ્યતે—ન નિદાનમેતત્, તલ્લક્ષણાયોગાત્ । દ્વેષાભિષ્વઙ્ગમોહગર્ભે હિ તત્, તથા
તન્નપ્રસિદ્ધત્વાત્ । ૨૧૩.

૧૬ અર્થઃ—શંકા—આ શું નિદાન છે ? કે નહિ ? જે નિદાન છે, તો એનાથી સુધું !
સૂત્રમાં પ્રતિષિદ્ધપણાને લીધે, જે નથી તો સાર્થક છે ? કે અનર્થક ? જે આધ પક્ષ છે તો
તેઓના રાગાદિમત્તપણાનો પ્રસંગ (આવશે),—પ્રાર્થનાપ્રવીણ (પ્રવણ ?) પ્રાણિમાં
તથા પ્રકારના દાનને લીધે, જે છેલ્લો પક્ષ છે તો તેઓ આરોગ્ય આદિ દાનથી વિકલ છે
એમ બણતાં છતાં પણ પ્રાર્થનામાં મૃષાવાદ પ્રસંગ (આવશે).

પંક્તિકાઃ—ન નિદાન ઇત્યાદિ. ન—ન જ, નિદાન—નિદાન

નિતરાં દાયતે લ્યતે.....ધર્મકલ્પતરઃ

અનેક સુરધ્ધ્યાશંસનપરિણામપરશુના ઇતિ નિદાનં ।

સમ્પૂર્ણશન પ્રપચ્ચપ બહવ મૂલજનકવાળો, જ્ઞાનાદિ વિષયે નિશુદ્ધ વિનયવિધિની સમુદ્ધર સ્કંધ-
બંધવાળો, વિહિત અવદાંત દાનાદિ ભેદ-પ્રેમેદરૂપ શાખા-ઉપશાખાથી ખચિત; નિરતિશય સુરનર ભવમાં
ઉપજતી સુખસંપત્તિરૂપ પુષ્પોથી આકીર્ણ, નિમ્બલ વ્યસન વ્યાકુલતા બ્યાં અનબ્યણીકૃત (અનિકટ) છે
એવા શિવાલયચર્મરૂપ ફલથી ઉલ્લસ્ય એવો ધર્મકલ્પતર, અનેક સુરત્કલ્પિ આદિના આશંસનપરિણામરૂપ
પરશુથી નિતરાં—અત્યંતપણે દાયતે—લ્યતે—કપાય છે તે નિદાન. ઇતત્—આ આરોગ્ય-બોધિજ્ઞાનાદિ પ્રાર્થન.
કયા કારણથી ?—તે માટે કહ્યું—તલ્લક્ષણાયોગાત્—નિદાનના લક્ષણના અધરૂનને લીધે. નિદાનનું જ
લક્ષણ બાવતાં કહ્યું—

દ્વેષાભિષ્વઙ્ગમોહગર્ભે હિ તત્—દ્વેષઃ—મત્સર, અભિષ્વઙ્ગ—વિષયાનુગ્રહ, મોહઃ—અજ્ઞાન, તેથી તે
દ્વેષાભિષ્વઙ્ગમોહઃ ગર્ભાઃ—તે દ્વેષ-અભિષ્વંગ-મોહ ગર્ભો—અન્તરંગ કારણ યસ્ય તત્ તથા—છે જેના તે
તથા, હિ—કારણ કે, તત્—તે, નિદાન. કયા કારણથી ?—તે માટે કહ્યું—તથા—તથાપ્રકારે, દ્વેષાદિગર્ભાંતરથી,
તન્નપ્રસિદ્ધત્વાત્—તન્નપ્રસિદ્ધપણાને લીધે, નિદાનના આગમમાં રૂઢપણાને લીધે.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ નિદાન નથી,—તેના લક્ષણનો અયોગ છે માટે. કારણ કે તે (નિદાન) દ્વેષ-અભિષ્વંગ-મોહગર્ભ છે,—તથાપ્રકારે તન્ત્રપ્રસિદ્ધપણું છે માટે. ૨૯૩

વિવેચન

“સેવા સારજ્યો રે જિનની મન સાચે, પણ મત માગો ભાઈ!

સેવાનું ફલ માગી લેતાં, દાસભાવ સવિ બાઈ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે—આ શું નિદાન છે? કે નહિં? જો નિદાન છે તો એનાથી સચું!—સૂત્રમાં પ્રતિષિદ્ધપણાને લીધે, કારણ કે સૂત્રમાં નિદાન-નિયાણું ન કરવું એમ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ‘જો નથી તો તે સાર્થક છે કે અનર્થક?’ જો સાર્થક છે, તેવા પ્રકારના ક્ષણદાન વડે સફળ નિદાન છે? છે, તો તે વીતરાગ લગવંતોને રાગાદિમંતપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, કે નથી? કારણકે પ્રાર્થનાપરાયણ પ્રાણીને તે તથાપ્રકારનું દાન દીએ છે માટે, જો નિર્થક-નિષ્ફળ છે, તો એઓ આરોગ્યાદિ દાન દેનારા નથી એમ જાણતાં છતાં પણ તેવી પ્રાર્થનામાં મૃષાવાદનો—અસત્ય ભાષણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

અત્રે સમાધાન—‘આ નિદાન નથી.’ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન જેનું દૃઢ મૂલ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન જેનું મજબૂત થક છે, સમ્યક્ચારિત્ર જેની શાખા-પ્રશાખા છે, દેવ-મનુષ્ય-સુખસંપત્તિ જેના ફૂલ છે, ને શિવસુખ જેનું ફલ છે, એવો ધર્મ—આ નિદાન નથી કલ્પદ્રુમ જ્યાં દેવાદિ ઋદ્ધિના આશંસનપરિણામરૂપ ફરસીથી નિ-નિતરાં-અત્યંતપણે દાયતે-લૂચતે-કપાય છે તે ‘નિદાન’ કહેવાય છે. તે આ નથી,—‘તેના લક્ષણનો અયોગ છે માટે’, તે નિદાનનું લક્ષણ અહીં પ્રસ્તુત ભાવનામાં ઘટતું નથી માટે. ‘કારણ કે તે (નિદાન) દ્વેષ-અભિષ્વંગ-મોહગર્ભ છે,—તથાપ્રકારે તન્ત્રપ્રસિદ્ધપણું છે માટે. અર્થાત્ મત્સરરૂપ દ્વેષ, વિષયાલિલાષરૂપ અભિષ્વંગ અને અજ્ઞાનરૂપ મોહ એ આ નિદાનના ગર્ભમાં—અંતર્ગત રહેલા હોઈ આના અન્તરંગ કારણો છે, કારણ કે તેવા પ્રકારે તેનું આગમમાં પ્રસિદ્ધપણું છે માટે.

રાગ-દ્વેષગર્ભ નિદાનનું સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ હોઈ, મોહગર્ભ નિદાનનું સ્વરૂપ કહે છે—

૧૭ ધર્મ્યાય હીનકુલાદિપ્રાર્થનં મોહઃ, અતદ્વેતુકત્વાત્ । ઋદ્ધ્યભિષ્વજ્જતો ધર્મપ્રાર્થનાઽપિ મોહઃ અતદ્વેતુકત્વાદેચ । ૨૯૪

૧૭ અર્થઃ—ધર્મથી હીનકુલાદિનું પ્રાર્થન મોહ છે,—અતદ્વેતુકપણાને લીધે. ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મની પ્રાર્થના પણ મોહ છે,—અતદ્વેતુકપણાને લીધે જ. ૨૯૪

વિવેચન

“લક્ષ્મિ નહિ” તે તો ભાંડાયત, જે સેવાફલ જાય;

દાસ તિકે જે ધન ભરી નિરખી, કેડીની પરે નાચે....સેવા.”—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ

દ્વેષગર્ભ નિદાનનું અગ્નિશર્મા કથામાં ને રાગગર્ભ નિદાનનું સંભૂતિ ચરિત્રમાં પ્રસિદ્ધપણું છે, એટલે તેના લક્ષણનું સુબોધપણું હોઈ અત્ર મોહગર્ભ નિદાનનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે—‘ધર્મીય હીનકુલાદિપ્રાર્થનં મોહઃ’—‘ધર્મીયે’ હીન-કુલાદિનું પ્રાર્થન મોહ છે.’ અર્થાત્ હીન—વિભવધનાદિથી નીચ હીન કુલાદિનું કુલ, કુરૂપણું, દુર્ભાગપણું, અનાદેયપણું એ આદિ મને લવાન્તરમાં પ્રાર્થન મોહ છે પ્રાપ્ત હો, કે જેથી કરીને હું સંસારની મોહમાયાજાલમાં નહિ ફસાતાં વૈરાગ્ય પામી ધર્મને પામું, એમ ધર્મ નિમિત્તે—ધર્મની ખાતર જે હીનકુલાદિનું પ્રાર્થન—આશંસન છે, તે મોહગર્ભ નિદાન છે. શાને લીધે? ‘અતદ્દેતુકપણાને લીધે,’—તે હીનકુલાદિનું તે ધર્મપ્રાપ્તિનું હેતુપણું નથી માટે. કારણકે અવિકલ ધર્મભાજન લબ્યો, ભગવંતોની જેમ, ધર્મસંસ્કાર આદિ જ્યાં સુલભ છે એવા અહીનકુલાદિસંપન્ન હોવા યોગ્ય છે, નહિ કે હીનકુલાદિસંપન્ન, આ અંગે પંજિકામાં ટાંકેલ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—‘જિનધર્મની સિદ્ધિ અર્થે હીનકુલ, બાન્ધવરહિતપણું, વા દરિદ્રપણું જે પ્રયાચે છે, એવા વિશુદ્ધવૃત્તિવંતનું નિદાન સંસારહેતુ જ કહ્યું છે.’

—પંજિકા—રાગ-દ્વેષગર્ભ નિદાનોના સંભૂતિ-અગ્નિશર્મા આદિમાં પ્રસિદ્ધપણાથી તેના લક્ષણના સુબોધપણાને લીધે. નિર્દેશને અનાદત કરી મોહગર્ભ નિદાનનું લક્ષણ કહે છે—

ધર્મીય—ધર્મીયે, ધર્મનિમિત્તે, એમ અર્થ છે, હીનકુલાદિપ્રાર્થન—હીનકુલાદિનું પ્રાર્થન. હીન—હીન, વિભવ-ધનાદિથી નીચ, જે કુલ—કુલ, અન્વય, આદિ શબ્દથી કુરૂપત્વ-દુર્ભાગત્વ-અનાદેયત્વ આદિનું ગ્રહણ છે, લવાન્તરે તેવાં—તેઓનું, પ્રાર્થન—પ્રાર્થન, આશંસન, શું? માટે કહ્યું—મોહઃ—મોહ, મોહગર્ભનિદાન છે કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અતદ્દેતુકત્વાત્—અતદ્દેતુકપણાને લીધે. અવિદ્યમાનાસ્તે હીનકુલાદયો હેતવો यस્ય તે તથા—અવિદ્યમાન છે તે હીનકુલાદિ હેતુઓ જેનાં તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્ત્વં—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્માત્—તેને લીધે. કારણ કે અવિકલ ધર્મ-ભાજન લબ્યો, ભગવંતોની જેમ, અહીનકુલાદિભાવભાગી હોવા યોગ્ય છે, ન ખતર. કહ્યું છે કે—

“હીનં કુલં બાન્ધવવર્જિતત્ત્વં, દરિદ્રતાં વા જિનધર્મસિદ્ધયૈ ।

પ્રયાચમાનસ્ય વિશુદ્ધવૃત્તેઃ સંસારહેતુર્ગદિતં નિદાનમ્ ॥”

(અર્થાત્) જિનધર્મની સિદ્ધિને અર્થે હીનકુલ, બાન્ધવ રહિતપણું, વા દરિદ્રતા પ્રયાચતા વિશુદ્ધ-વૃત્તિવંતનું સંસારહેતુ નિદાન કહ્યું છે. પ્રકારાન્તરથી પણ આ કહ્યું—

પ્રદુષ્ટમિત્તવદ્ભૂતઃ—ધંદ્વ-ચક્રવર્તી આદિ વિભૂતિના અતુરાગથી, ધર્મપ્રાર્થનાપિ—ધર્મપ્રાર્થના પણ, યોક્તસ ધર્મોપદેશન શિવાય આ વિભૂતિ નહિ હશે એવી આશાથી ધર્મઆશંસન પણ. તો પછી હીનકુલાદિ પ્રાર્થનાનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. શું? તે માટે કહ્યું—મોહઃ—ઉક્તરૂપ મોહ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અતદ્દેતુકત્વાદેવ—અતદ્દેતુકપણાને લીધેજ. અવિદ્યમાનઃ ઉપસર્જનવૃત્ત્યાડ્ઽસંસિતો ધર્મો હેતુર્યસ્યાઃ સા તથા—અવિદ્યમાન છે ઉપસર્જન-વૃત્તિથી આશંસિત ધર્મહેતુ જેનો તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્ત્વં—તદ્ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્માદેવ—તેને લીધે જ. અનુપાદેયતાપરિણામથી જ ધર્મના ઉપકેતપણાએ કરીને તે યકી અભિલષિત ઝંઘિની અસિદ્ધિને લીધે,

હવે પ્રકારાન્તરથી પણ મોહગર્ભ નિદાન દર્શાવ્યું—‘ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મની પ્રાર્થના પણ મોહ છે,’ ‘ઋદ્ધ્યભિષ્વજ્ઞતો ધર્મપ્રાર્થનાઽપિ મોહઃ’ ખરેખર ! ધર્મપ્રાર્થના શિવાય આ ઋદ્ધિ ન હોય એમ જાણી ઇંદ્ર-ચક્રવર્તી આદિ ઋદ્ધિના ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી —વિભૂતિના અનુરાગથી, આ ઋદ્ધિ મને ભવાન્તરમાં મળે એવી ધર્મપ્રાર્થના પણ આશાથી ધર્મપ્રાર્થના પણ—ધર્મનું આશંસન પણ મોહગર્ભ નિદાન છે, મોહ છે. તો પછી હીનકુલાદિ પ્રાર્થનાનું તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી આ ધર્મપ્રાર્થના પણ ‘અતદ્દેતુકપણાને લીધે જ’ મોહ છે; આ આશંસિત ધર્મનું તે ઋદ્ધિનું હેતુપણું થતું નથી માટે મોહ છે. અર્થાત્ ધર્મને ગૌણ ગણી ને ઋદ્ધિને પ્રધાન ગણી તેવા પ્રકારે ઋદ્ધિની આશંસાથી ધર્મની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તેમાં ધર્મ પ્રત્યેના અનાદરભાવથી ધર્મ જ હસડો વિઘાત પામે છે, તો પછી વાંચિત-અભિલષિત ઋદ્ધિનો હેતુ કયાંથી હોય ?

તીર્થંકરપણાની બા. પણ આ ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મપ્રાર્થના મોહ હોઈ નિષિદ્ધ છે, એટલે જ મોહગર્ભપણાને લીધે આ નિદાન ઇષ્ટ ભાવનું બાધકર છે, એમ સહેતુક પ્રતિપાદન કરે છે—

૨૮ તીર્થંકરત્વેઽપ્યેતદેવમેવ પ્રતિષિદ્ધમિતિ, અતઃ પવેષ્ટભાવવાધક્રુદેતત્, તથેચ્છાયા યથ તદ્વિઘ્નભૂતત્વાત્, તત્પ્રધાનતયેતરત્રોપસર્જનવુદ્ધિભાવાત્ । ૨૯૫

૨૯ અર્થઃ—તીર્થંકરત્વ પરત્વે (પાસાંતર : તીર્થંકર પરત્વે) પણ એ એમ જ પ્રતિષિદ્ધ છે, અતઃ એવ ઇષ્ટભાવબાધકર એ છે,—તથાપ્રકારની ઇચ્છાનું જ તદ્વિઘ્નભૂતપણું છે માટે, તત્પ્રધાનતાથી ઇતરત્ર ઉપસર્જન (ગૌણ) બુદ્ધિભાવ છે માટે. ૨૯૫

વિવેચન

“શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિન સાહિબારે, તુમ છો ચતુર સુજાણ....મનના માન્યા.

સેવા જાણો દાસની રે, દેશો પદ નિર્વાણ....મનના.”—શ્રી યશોવિજયજી.

પંક્તિકા—કારણ તે એમ છે તેથી—તીર્થંકરેઽપિ—તીર્થંકરમાં પણ, અષ્ટ મહાપ્રતિહાર્ય પૂજોપચારભાગી પ્રાણિવિશેષમાં, તો પછી અન્યત્ર ઇન્દ્રઆદિ વિષયભૂત બા. માં તો પૂછવું જ શું ? યત્ત—આ, ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી જ પ્રાર્થન જ. જેવા આ ભુવનાદિભૂતભૂત વિભૂતિભાજન, ભુવનેકંપ્રભુ, પ્રભૂત-ભક્તિભર નિર્ભર અમરગણોથી નિરંતર સેવાતા ચરણવાળા ભગવાન તીર્થંકર વત્તે છે, તેવા હું પણ આ તપપ્રભૂતિ અનુષ્ઠાન થકી એવંરૂપ થાઉં; પણ નહિ કે જે નિરભિષ્વંગ ચેતોવ્રતિ થકી—ધર્મઆદેશ (કરનારા), અનેક સત્ત્વના હિતરૂપ, નિરુપમસુખસંજનક, અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા ભગવાન છે, હું પણ તેવા થાઉં—એવંરૂપ (એવા પ્રકારનું) નિષિદ્ધ—નિષિદ્ધ, નિવારિત છે,—દશાશ્રુતરકંધાદિમાં. તેથી કહું છે કે—

“યત્તો ય દ્રસાર્હસુ” તિત્થયરંમિવિ નિયાણ પહિસેહો ।

જુત્તો ભવપહિવન્ધં સામિસ્સંગં તયં જેણ ॥૧॥

જં પુણ નિરમિસ્સંગં ધમ્માપસો અણેગસત્તહિઓ ।

નિરુપમસુહસંજણઓ અડવચિન્તામણિકપ્પો ॥” ઇત્યાદિ.

ઇદ્ર-ચક્રવર્તી આદિ ઋદ્ધિ અંગે લલે એમ હો, પણ તીર્થંકર પરત્વે ધર્મપ્રાર્થનામાં શો વિરોધ છે? તે માટે કહ્યું—‘તીર્થંકરત્વમાં પણ એ એમ જ પ્રતિષિદ્ધ છે;’ ઇદ્રાદિ ઋદ્ધિની વાત તો દૂર રહો, પણ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય આદિ તીર્થંકરપણા તીર્થંકરઋદ્ધિની બાબતમાં પણ આ ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મપ્રાર્થના બા. પણ પણ તે જ પ્રકારે નિષેધવામાં આવેલી છે. અર્થાત્ આ ભુવનાદ્ભુત ઋદ્ધિ અભિષ્વંગથી પરમોત્તમ વિભૂતિઓના એકધામરૂપ લગવાનું તીર્થંકર સુરનરવૃન્દોથી ધર્મપ્રાર્થના નિષિદ્ધ સેવાતા વિચરે છે, તેવો હું પણ આ તપ આદિ અનુષ્ઠાન થકી થાઉં, એવા પ્રકારની ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મપ્રાર્થના પણ એમ જ નિષિદ્ધ છે. પરંતુ ધર્મોપદેશદાનથી જે ઘણા જગજીવોને પ્રતિબોધ પમાડી નિસ્તાર કરે છે, એવા આ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા તીર્થંકર લગવાનું જેવો હું પણ જગત્-ઉપકારી થાઉં, એવા પ્રકારની પરોપકાર બુદ્ધિથી ધર્મપ્રાર્થના નિષિદ્ધ નથી. અને તેવા પ્રકારે દશાશ્રુતસ્કંધાદિમાં કહ્યું પણ છે: ‘પત્તો ય દસાદસુ’ ઇ. અર્થાત્-તીર્થંકર બા. માં પણ નિદાનનો પ્રતિષેધ યુક્ત છે, કારણ કે અભિષ્વંગ સહિત—ઋદ્ધિઆસક્તિયુક્ત એવું તે નિદાન લવપ્રતિબંધરૂપ છે; પણ આ ધર્મનો આદેશ કરનારા, અનેક સત્ત્વના હિત, નિરુપમ ક્ષુબ્ધના ઉપજાવનારા એવા અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા છે, ઇત્યાદિ, તેવો હું થાઉં એમ જે નિરભિષ્વંગ-અભિષ્વંગ રહિત છે તે તેમ નથી.

આમ ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મપ્રાર્થના મોહગર્ભ નિદાન છે. ‘અત એવ ઇષ્ટ ભાવને બાંધકર એ છે,’ એટલા માટે જ ઇષ્ટ ભાવ-મોક્ષનો અનુબંધ કરનાર શુભ-કુશલ આત્મપરિણામને આ પ્રસ્તુત નિદાન બાધા કરનાર-વ્યાધાત નિદાન ખેંચાડનાર છે. શાને લીધે? ‘તથેચ્છાયા ઇવ તદ્વિઘ્નભૂતત્વાત્.’ ઇષ્ટ ભાવને બાંધકર ‘તથા ઇચ્છાના જ તદ્વિઘ્નભૂતપણાને લીધે,’—ધર્મના ગોણકરણથી તથાપ્રકારની ઋદ્ધિઅભિલાષાનું જ તે ઇષ્ટભાવનું વિઘ્નભૂતપણું છે માટે. તે પણ શાને લીધે? ‘તત્પ્રધાનતયેતરત્રોપસર્જનબુદ્ધિભાવાત્’—‘તત્પ્રધાનતાથી ઇતરત્ર ઉપસર્જન બુદ્ધિભાવને લીધે,’ તે ઋદ્ધિના પ્રધાનપણાથી અન્યત્ર-ધર્મમાં ગોણ

(અર્થાત્) એટલા માટે જ દશાશ્રુતસ્કંધાદિમાં તીર્થંકર બા. માં પણ નિદાન પ્રતિષેધ યુક્ત છે, કારણ કે સાભિષ્વંગ એવો તે લવપ્રતિબંધરૂપ છે. પુનઃ જે નિરભિષ્વંગ છે તે ધર્મઆદેશ, અનેક સત્ત્વહિત, નિરુપમક્ષુબ્ધસંજનક, અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા. ઇત્યાદિ.

અત ઇવ—એટલા માટે જ, ઋદ્ધિઅભિષ્વંગ થકી, ધર્મપ્રાર્થનાના મોહપણાને લીધે જ, ઇષ્ટ-ભાષવાધકૃત—ઇષ્ટ ભાવને બાંધકર, ઇષ્ટો ભાવો—ઇષ્ટ ભાવ, નિર્વાણાનુબંધી કુશલ પરિણામ, તસ્ય—તેનું, વાધકૃત—બાંધકર, વ્યાવૃત્તિકારિ, પત્ત—આ, પ્રકૃત નિદાન છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તથેચ્છાયા ઇવ—તથાપ્રકારની ઇચ્છાના જ, ધર્મના ઉપસર્જનીકરણથી ઋદ્ધિઅભિલાષના જ, તદ્વિઘ્ન-ભૂતત્વાત્—તેના વિઘ્નભૂતપણાને લીધે, ઇષ્ટભાવના વિબંધન (પાર્શ્વતઃ વિબંધક), ભૂતપણાને લીધે. આ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્પ્રધાનતયા—તેની પ્રધાનતાથી, ઋદ્ધિપ્રધાન્યથી, ઇતરત્ર—ધર્મમાં, ઉપસર્જનબુદ્ધિભાવાત્—ઉપસર્જન બુદ્ધિભાવને લીધે, કારણભાવત્વથી ગોણ અધ્યવસાય ભાવને લીધે.

બુદ્ધિભાવને લીધે. અર્થાત્ ઇંદ્રાદિ ઋદ્ધિ જે અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા ધર્મની પાસે તુચ્છ છે, તેને પ્રધાન ગણી, અને ધર્મ જે પરમોત્તમ પરમ પ્રધાન છે તેને ગૌણ ગણ્યો. આમ અનંત અનંત ગુણવિશેષ ધર્મ પ્રત્યેનો અનાદર ભાવ દાખવ્યો, એટલે તેવી ઋદ્ધિ-આશંસારૂપ મોહગર્ભ નિદાન તે મોક્ષપ્રત્યયી ઇષ્ટ ભાવનું વિઘ્નભૂત-વિખંધક થઈ પડે છે.

આ નિદાન અતત્ત્વદર્શન હોઈ, નરકાદિ મહત્ અપાયનું સાધન છે, ઇંદ્ર પ્રકારે નિદાનની નિન્દા કરે છે—

૧૯ અતત્ત્વદર્શનમેતત્, મહદપાયસાધનં। અવિશેષજ્ઞતા હિ ગર્હિતા—પૃથગ્જનનાનામપિ સિદ્ધમેતત્। યોગિબુદ્ધિગમ્યોઽયં વ્યવહારઃ॥ ૨૯૬

૧૯ અર્થ:—આ અતત્ત્વદર્શન મહત્ અપાયનું સાધન છે. કારણ કે અવિશેષજ્ઞતા ખરેખર ગર્હિત છે,—પૃથગ્જનનાને પણ આ સિદ્ધ છે. યોગિબુદ્ધિગમ્ય આ વ્યવહાર છે. ૨૯૬

વિવેચન

“દેશો તો તુમહી લલા ધીજા તો નવિ જાયું રે;

વાચકે યશ કહે સાંઈશું ક્ષણશે એ મુજ સાચું રે....સંભવ.”—શ્રી યશોવિજયજી

માટે ‘અતત્ત્વદર્શનમેતત્, મહદપાયસાધનં’—‘આ અતત્ત્વદર્શન મહત્ અપાયનું સાધન છે’, અર્થાત્ ધર્મ જેવી પરમ વસ્તુને પામર ઋદ્ધિ ખાતર હારી જવારૂપ આ પ્રસ્તુત નિદાન અતત્ત્વદર્શન—અપરમાર્થ અવલોકન વિપર્યાસ હોઈ,

આ અતત્ત્વદર્શન મહત્ અપાયનું—નરકપાતાદિ મહાઅનર્થનું કારણ છે. કારણ કે મહત્ અપાયનું સાધન ‘અવિશેષજ્ઞતા હિ ગર્હિતા’—‘અવિશેષજ્ઞતા ગર્હિત છે’;

સાર—અસાર, ગૌણ—પ્રધાન, પરમ—પામર, ઉત્તમ—અધમ, સત્—અસત્, આદિ વિશેષનું—વિભાગનું અજાણપણ ગર્હિત—નિન્દિત છે, દૂષિત છે. એટલે સારભૂત,

પંક્તિકા—આ જ વિશેષથી ભાવતાં કહ્યું—

અતત્ત્વદર્શનમેતત્—આ અતત્ત્વદર્શન છે, અપરમાર્થ અવલોકન, વિપર્યાસ એમ અર્થ છે, યત્—આ, પ્રકૃત નિદાન. કેવું? તો કે—મહદપાયસાધનં—મહત્ અપાયનું સાધન એવું, નરકપાતાદિ અનર્થનું કારણ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

અવિશેષજ્ઞતા—અવિશેષજ્ઞતા. સામાન્યથી પુરુષાર્થોપયોગી જીવ-અજીવ ધર્મલક્ષણ ગુણોનો અને તેથી ઇતરરૂપ દોષોનો અને તદુભયોનો વિશેષ:—વિશેષ, વિવરક વિભાગ એમ એક અર્થ છે. તસ્ય—તેની, અનભિજ્ઞતા—વિપરીત બોધરૂપા,—અર્થપ્રાપ્તિહેતુતાથી, હિંસા—અનૃતાદિવત્, હિ—કારણ કે, ગર્હિતા—ગર્હિત, દૂષિત છે. વારુ, આ શી રીતે પ્રતીત થાય? એમ આશંકાને કહ્યું—

પૃથગ્જનનાનામપિ—પૃથગ્જનનાને પણ. પૃથક્—તથાવિધ અલૌકિક સામાયિક આચાર-વિચાર-રિતિ અદિ:સ્થિત બહુવિધ આલાદિપ્રકારવાળા, જના:—જનો, પ્રાકૃત લોકો, તે પૃથગ્જનો, તેષામપિ—

પ્રધાન, પરમ, ઉત્તમ, સત્ એવો ધર્મજ પરમ આદેય છે, તેની સમક્ષ અસારભૂત, ગૌણ, પામર, અધમ ને અસત્ એવી ઋદ્ધિ આદિનું નિદાન અનુપાદેય છે, ઇત્યાદિ વિશેષ-વિલાગના વિવેકનું અજાણપણું નિન્દ્ય છે.

અને ‘પૃથગૂજનોને પણ આ સિદ્ધ છે.’ તથાપ્રકારના લોકોત્તર માર્ગને અનુસરનારાં અસામાન્ય-અસાધારણ જનોથી પૃથગૂ-અલગ બાહ્ય એવા જે લૌકિક માર્ગાનુયાયી બાલ આદિ સામાન્ય પ્રાકૃત જનો છે, તેઓને પણ આ અવિશેષજ્ઞતા અવિશેષજ્ઞતા ગર્હિત છે ગર્હિત છે એ વસ્તુ સિદ્ધ છે-પ્રતીત છે, તો પછી તેનાથી અન્ય એ પ્રાકૃત જનોને તે લોકોત્તર માર્ગાનુસારી બુદ્ધિમંતોનું તો પૂછવું જ શું? એમ પણ સિદ્ધ.

‘અપિ’-પણ શબ્દનો અર્થ છે. આ અંગે અન્યોક્તિરૂપ બે સુંદર સુભાષિતો પંજિકાકારે ટાંક્યા છે કે—(૧) જે દેશમાં પરીક્ષા કરવા સમર્થ એવા પરીક્ષક જનો નથી, ત્યાં સમુદ્રજન્ય રત્નો અરધતા નથી; ખરેખર! ભરવાડોના નેહડામાં ગોવાળિઆઓ ચન્દ્રકાન્ત જેવા મહામૂલા મણિનું મૂલ્ય ત્રણ કોડીનું આંકે છે! (૨)-હે સખા કેકિલ! આ બહેરા જનોની નિવાસભૂમિમાં તહારા કેમલ ટહૂકાથી શું? કારણ કે આ કલાથી અનલિંગો-અજાણ જનો દૈવવશથી તેનાથી અભિન્ન વર્ણવાળા તને કાગડો જ સમજે છે! ઇત્યાદિ પ્રકારે અવિશેષજ્ઞ વ્યવહારોને તે પ્રાકૃતજનો પણ ગર્હણીયપણે-નિન્દ્યપણે પ્રતીત કરે છે.

ત્યારે કેઈ કહેશે-એ ભલે હો! પણ ધર્મનું ફલ તો અભ્યુદય છે એમ લોકમાં રૂઢ છે, તોપછી એ જ પ્રકારે તેની પ્રાર્થના કરવામાં અવિશેષજ્ઞતા શી વારુ? તેનો જવાબ

તેઓને પણ, તો પછી અન્ય એવા શાસ્ત્રાધીન ધીવાલા મુધીઓનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. સિદ્ધ—સિદ્ધ છે, પ્રતીત છે, ઇતદ્—આ, અવિશેષજ્ઞતાગ્રહણ.

“નાર્ઘન્તિ રત્નાનિ સમુદ્રજાનિ, પરીક્ષકા યત્ર ન સન્તિ દેશે।

આમીરઘોષે કિલ ચન્દ્રકાન્તં, ત્રિભિર્વરાટૈઃ પ્રવદન્તિ ગોપાઃ॥

અસ્યાં સત્વે, બધિરલોકનિવાસમૂમૌ, કિં કૂજિતેન તવ કોકિલકોમલેન।

પતેં હિ દૈવવશતસ્તદભિન્નવર્ણં, ત્વાં કાકમેવ કલયન્તિ કલાનભિજ્ઞાઃ॥”

(અર્થાત્) જે દેશમાં પરીક્ષકો નથી, ત્યાં સમુદ્રજન્ય રત્નો અરધતા (મૂલાતા) નથી. ખરેખર! ભરવાડોના નેહડામાં ગોવાળીઆઓ ચન્દ્રકાન્તમણિનું ત્રણ કોડીનું મૂલ્ય આંકે છે!

હે સખા કેકિલ! આ બધિર લોકની નિવાસભૂમિમાં તહારા કેમલ કૂન્જિતથી શું? કારણ કે આ કલાનલિંગો દૈવવશથી તેનાથી અભિન્નવર્ણ એવા તને કાગડો જ સમજે છે!

ઇત્યાદિ અવિશેષજ્ઞ વ્યવહારોના તેઓને પણ ગર્હણીયપણે પ્રતીતપણાને લીધે.

એ ભલે હો! ધર્મના અભ્યુદયફલપણે લોકમાં રૂઢપણાને લીધે અને તેમ જ તેની પ્રાર્થનામાં અવિશેષજ્ઞતા શી? એમ આશંકીને કહ્યું—યોગિબુદ્ધિગમ્યોડયં વ્યવહારઃ—આ વ્યવહાર યોગીબુદ્ધિને ગમ્ય છે. આ ઋદ્ધિઅભિર્વગથી ધર્મપ્રાર્થનાનો અવિશેષજ્ઞતારૂપ વ્યવહાર મુમુક્ષુઓની બુદ્ધિથી પરિચ્છેદ્ય છે. અને ધર્મના આરંભ-અવસાનમાં સુંદર પરિણામરૂપપણાને લીધે,—અને ઋદ્ધિના પદે પદે વિપદાઓના પદભૂતપણાને લીધે મહાન્ વિશેષ છે. અને અન્યને ભવાભિર્વગ થકી આમ સમજવાના અશક્તિ-પણાને લીધે.

ચતુર્થભાષા૩૫પણથી ભજના : ભગવંતના ગુણપ્રકર્ષનું બહુમાન કર્મવનને દવાનલ પરચ

આપતાં કહ્યું—‘યોગિબુદ્ધિગમ્યોડયં વ્યવહારઃ’—‘યોગિબુદ્ધિગમ્ય
યોગિબુદ્ધિગમ્ય આ વ્યવહાર છે;’ મોક્ષમાર્ગને માટે જે યોગ્ય છે એવા યોગી
આ વ્યવહાર સાચા મુમુક્ષુજનની બુદ્ધિને ગમ્ય એવો આ ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી
ધર્મપ્રાર્થનાનો અવિશેષજ્ઞતારૂપ વ્યવહાર છે. અને ધર્મ તો આરંભથી
માંડી અંત પર્યંત સુંદર પરિણામવંત છે, અને ઋદ્ધિ તો પદેપદે વિપદાઓના પદભૂત છે.
એટલે આ ધર્મનો ને ઋદ્ધિનો મહાન્ વિશેષ છે, મોટો તફાવત છે. પણ ભવાભિષ્વંગને
દીધે અન્ય ભવાભિનંદી જનો આ યોગિબુદ્ધિગમ્ય વ્યવહાર સમજવા શક્તિમાન
થતા નથી.

સાર્થક-અનર્થક મુદ્દા પરત્વે સમાધાન કરતાં અત્રે ચતુર્થભાષા૩૫પણથી ભજના કહી, આના
અર્થનર્મા પ્રાંચ સુભાષિત ગાથા ટાંકી ભાવિતાત્મા આચાર્યજી અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા ભગવંતના ગુણ-
પ્રકર્ષનું બહુમાન કર્મવનને દવાનલ છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૨૦ સંઘર્થકાનર્થકચિન્તાયાં ભાજ્યમેતત્, ચતુર્થભાષારૂપત્વાત્ । તદુક્તં—

“ભાસા અસચ્ચમોસા, જવરં ભક્તીય ભાસિયા પસા ।

ન હુ સ્ત્રીણપેજ્જદોસા, દેતિ સમાહિં ચ વોહિં ચ ॥૧॥

તપ્પત્થણાપ તહવિ ચ, જ મુસાવાઓવિ પ્પત્થ વિણ્ણેઓ ।

તપ્પણિહાણાઓ ચ્ચિય, તગ્ગુણઓ હંદિ ફલભાવા ॥૨॥

ચિંતામણિરચનાદિહિં, જહા ઉ ભવ્વા સમીહિયં વત્થુ ।

પાવંતિ તહ જિણેહિં, તેસિં રાગાદભાવેડવિ ॥૩॥

વત્થુસહાવો પસો, અડવ્વચિન્તામણી મહાભાગો ।

થોરુણ તિત્થયરે, પાવિજ્જહ વોહિલામોત્તિ ॥૪॥

(ભક્તીય જિણવરાણં, ચિજ્જન્તી પુવ્વસંચિયા કમ્મા ।

ગુણપગરિસવહુમાણો, કમ્મવળદવાણલો જેણ ॥૫॥

પતદુક્તં ભવતિ—યદ્યપિ તે ભગવન્તો વીતરાગત્વાદારોગ્યાદિ ન પ્રયચ્છન્તિ, તથાપ્યેક-
વિધર્થાક્ (પાઠાંતરવાક્ય) પ્રયોગતઃ પ્રવચનારાધનતયાં સન્માર્ગવર્તિનો મહાસત્ત્વસ્ય તત્સત્તા-

નિબન્ધનમેવતદુપજાયત્ત્વમિતિ ગાથાર્થઃ ॥૬॥^{૨૯૭}

૨૦ અર્થઃ—સાર્થક-અનર્થક ચિન્તા બા. માં આ ભાજ્ય છે,—ચતુર્થભાષા૩૫પણને
દીધે, તેથી કહ્યું છે—

(કાવ્યાલુવાદ : દોહરા)

ભાષા અસત્ય અમૃષા, ભક્તિથી ભાષિત એહ;

સમાધિ યોધિ ના દોંએ, ક્ષોણરાગદ્રેષ જેહ. ૧

તોય તસ પ્રાર્થનથી આહી, મૃષાવાદ નહિં સાવ;

કારણ તસ પ્રણિધાનથી, તસ ગુણથી ફલભાવ. ૨

ચિન્તામણિ રત્નાદિથી લહે, વસ્તુ ઇષ્ટ ન્યમ ખાસ;
 લગ્યો તેમ જિનો થકી, રાગાદિભાવે ય તાસ. ૩
 વસ્તુસ્વભાવ-અપૂર્વ આ, ચિન્તામણિ મહાભાગ;
 તીર્થકરોને સ્તવી લહે, યોધિલાલ સુભાગ. ૪
 જિનવર ભક્તિથી પૂર્વના, સંચિત કર્મ પ્રહાણ;
 (કારણ) કર્મ-વન દવાનલ ખને, ગુણપ્રકર્ષ ખડુમાન. ૫

આ અસત્યઅમૃષા ભાષા ભક્તિથી ભાષિત છે; રાગ-દ્વેષ જેના ક્ષીણ થયા છે તેઓ સમાધિ અને યોધિ દેતા નથી. ૧

તથાપિ તેની પ્રાર્થનાથી અત્ર મૃષાવાદ પણ ન જાણવો,—તેના પ્રણિધાન થકી જ તેના ગુણથી ફલભાવને લીધે. ૨

ચિન્તામણિ રત્નાદિ થકી જેમ લગ્યો સમીક્ષિત વસ્તુ પામે છે, તેમ જિનો થકી—તેઓના રાગાદિ અભાવે પણ. ૩

આ વસ્તુસ્વભાવ છે કે અપૂર્વ ચિન્તામણિ એવા મહાભાગ તીર્થકરને સ્તવી મહા ભાગ્યવંત યોધિલાલ પામે છે. ૪

જિનવરોની ભક્તિથી પૂર્વસંચિત કર્મો ક્ષીણ થાય છે, કારણ કે ગુણપ્રકર્ષનું ખડુમાન કર્મવનને દવાનલ છે. ૫

આ કહેવાનું થયું—યદ્યપિ તે ભગવંતો વીતરાગપણને લીધે આરોગ્યાદિ નથી દેતા, તથાપિ એવંવિધ વાક્ય (પાઠાંતર : વાક્ય) પ્રયોગ થકી પ્રવચનઆરાધનતાથી સન્માર્ગવર્તિ મહાસત્ત્વને તત્સત્તાનિબંધનવાળું જ તે ઉપજે છે,—એમ ગાથાનો અર્થ છે. ॥ ૬ ॥ ૨૮૭

વિવેચન

“વળગ્યા જે પ્રભુનામ, ધોમ તે ગુણતણા,

ધારો ચેતનરામ એહ ધિર વાસના;

દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર હૃદય સ્થિર થાપજો,

જિન આણ્યાયુત ભક્તિ શક્તિ મુજ આપજો....વિહરમાન ભગવાન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે ‘સાર્થક-અનર્થક ચિન્તા ખા. માં આ ભાન્ય છે,—ચતુર્થભાષાણપણને લીધે.’ અર્થાત્ આ ઉક્ત પ્રકારે જે ‘આરોગ્ય-યોધિલાલ મને આપો’ ઇ. વચનઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે, તે એ અસત્યઅમૃષા એવી ચોથી

સાર્થક ભાષાણપ હોવાથી સાર્થક છે ને અનર્થક પણ છે, એમ વિકલ્પ

વા અનર્થક છે. આશંસાણા આ ચતુર્થ ભાષા કંઈ સાધવાને વા નિષેધવાને

એમ ભજના સમર્થ નથી એટલા માટે અનર્થક છે; અને પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવ-

સાય આનું ફલ હોય છે એટલા માટે સાર્થક છે, એમ ભજના છે.

પંક્તિકા—સાર્થકાનર્થકચિન્તાયાં તુ માજ્યમેતત્—સાર્થક-અનર્થક ચિન્તામાં તો આ ભાન્ય છે,—ચતુર્થભાષારૂપત્વાત્—ચતુર્થભાષાણપણને લીધે. આ અભિપ્રાય છે. આ ચતુર્થ ભાષા આશંસાણા કંઈ સિદ્ધ અર્થ વિધાન કરવાને વા નિષેધવાને સમર્થ નથી—એટલા માટે અનર્થક છે; પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય ફલ આનું હોય છે એટલા માટે સાર્થક છે, એમ ભાન્યતા છે.

॥ इति श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितललितविस्तरापञ्जिकायां चतुर्विंशतिस्तवः समाप्तः ॥

આ અંગે અત્રે સુભાષિત ટાંક્યા છે, તેનો ભાવાર્થ—(૧) સમાધિ-બોધિ દીઓ એવી આ અસત્યઅમૃષા ભાષા કેવલ લક્ષિતથી ભાષિત છે; પણ નિશ્ચયથી તો જેના રાગ-દ્વેષ ક્ષીણ થયા છે એવા ભગવંતો સમાધિ અને બોધિ હેતા નથી. ચિંતામણિ સમા (૨) તોપણ તેની પ્રાર્થનાથી અત્રે મૃષાવાદ પણ ન જાણવો, કારણ ભગવંતના ગુણપ્રકર્ષનું કે તેના પ્રણિધાન થકી જ તેના ગુણથી ફલનો ભાવ-હોવાપણું બહુમાન છે માટે. (૩) ચિંતામણિરત્નાદિ થકી જેમ લખ્યો 'સમીહિત-કર્મવનને દવાનલ વાંચિત વસ્તુ પામે છે, તેમ તેઓના રાગાદિઅભાવે પણ જિનો થકી (વાંચિત વસ્તુ) પામે છે. (૪) કારણ કે આ વસ્તુસ્વભાવ છે કે આ અપૂર્વ ચિંતામણિ મહાભાગ તીર્થકરને સ્તવીને મહાભાગ્યવંત બોધિ-લાલ પામે છે. (૫) જિનવરોની લક્ષિતથી પૂર્વસંચિત કર્મો ક્ષીણ થાય છે, કારણ કે ગુણપ્રકર્ષનું બહુમાન એ કર્મવનને બાળી ભસ્મ કરવા માટે દવાનલ છે. 'ગુણપગરિસં-બહુમાણો કમ્મવણદવાણલો જેણ ।'

તાત્પર્ય કે—તે ભગવંતો વીતરાગપણુને લીધે આરોગ્યાદિ આપતા નથી, તોપણ એવા પ્રકારના વાદ્વપ્રયોગ થકી—વાણીપ્રયોગ થકી 'પ્રવચનઆરાધકપણા વડે કરીને સન્માર્ગવર્તી' મહાસત્ત્વને તત્સત્તાનિબન્ધનવાળું જ તે ઉપજે છે,' તે ભગવંતની સત્તાના કારણે જ તે આરોગ્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ચંદ્રો કરતાં નિર્મલ ઇ. વિશેષણસંપન્ન આવા આ સિદ્ધ ભગવંતો અને સિદ્ધિ આપો ! એવી ભાવનાનો ઉપન્યાસ કરતી આ ચતુર્વિંશતિસ્તવની સાતમી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

૨૧

ચંદેસુ નિમ્મલયરા, આઙ્ચેસુ અહિઅં પયાસયરા ।

સાગરવરગંભીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ ॥૭॥ ગાહા ।

વ્યાખ્યા—

इह प्राकृतशैल्या आर्षत्वाच्च पञ्चम्यर्थे सप्तमी द्रष्टव्येति, चन्द्रेभ्यो निर्मलतराः पाठा-
न्तरं वा “चंदेहिं निम्लयरत्ति” तत्र सकलकर्ममलापगमाच्चन्द्रेभ्यो निर्मलतरा इति ।
तथा आदित्येभ्योऽधिकं प्रकाशकराः, केवलोद्योतेन विश्वप्रकाशनादिति । उक्तं च—

“चंदाइच्चगहाणं पहा पगासेइ परिमियं खेत्तं ।

केवलियणाणलंभो लोयालोयं पगासेइ ” ॥१॥

તથા સાગરવરગમ્ભીરાઃ—તત્ર સાગરવરઃ—સ્વયમ્ભૂરમણોઽભિધીયતે, પરીવહોપસર્ગાદ-
શોભ્યત્વાત, તસ્માદપિ ગમ્ભીરા इति भावना ।

સિતં—ધ્માતમેષામિતિ સિદ્ધાઃ, કર્મવિગમાત્કૃતકૃત્યા इत्यर्थः ।

સિદ્ધિ—પરમપદપ્રાપ્તિ મમ દિશન્તુ—અસ્માકં પ્રયચ્છન્તિવાતિ ગાથાર્થઃ ॥૭॥ ૨૧૮

૨૧ અર્થ :—

ચંદ્રથી નિર્મલા સૂર્યથી, અધિક પ્રકાશકર;
સિદ્ધો સાગરવરગભીર, સિદ્ધિ દિવ્યો મમ સાર. ૭

ચંદ્રોથી નિર્મલતર, આદિત્યોથી અધિક પ્રકાશકર,
સાગરવરગંભીરા એવા સિદ્ધો મને સિદ્ધિ આપો !

વ્યાખ્યા—

અહીં પ્રાકૃત શૈલીથી અને આર્ષપણાથી પંચમી અર્થમાં સપ્તમી દેખવી.

ચંદ્રેભ્યો નિર્મલતરા:—(પાઠાંતરં વા) ચંદેર્હિ નિમ્મલયરા—ચંદ્રોથી વધારે નિર્મલ.
તેમાં સકલ કર્મભલના અપગમ થકી ચંદ્રોથી નિર્મલતર—વધારે નિર્મલ.

તથા આદિત્યેભ્યોઽધિકં પ્રકાશકરા:—આદિત્યોથી અધિક પ્રકાશકર,—કેવલ ઉદ્યોતથી
વિશ્વપ્રકાશનને લીધે. કહ્યું છે કે—

“ચંદ્ર—આદિત્ય—અહોની પ્રભા પરિમિત ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે; કેવલજ્ઞાનલાલ લોકાલોકને
પ્રકાશે છે.”

તથા—સાગરવરગમ્ભીરા :—સાગરવરથી ગંભીર, તેમાં સાગરવર તે સ્વયંભૂરમણ
કહેવાય છે,—પરીપહ—ઉપસર્ગાદિથી અક્ષોભ્યપણાને લીધે. તેના કરતાં પણ ગંભીર એમ
ભાવના છે.

સિતં—ધ્માતં ષ્ણાંતં ઇતિ સિદ્ધા:—સિત ધ્માત છે જેઓનું તે સિદ્ધો,—કર્મ વિગમ થકી
કૃતકૃત્ય એમ અર્થ છે.

સિદ્ધિ—સિદ્ધિ, પરમપદપ્રાપ્તિ, મમ દિશન્તુ—મને આપો ! અમોને આપો ! એમ
ગાથાર્થ છે. ૨૯૮

વિવેચન

“ચંદ્રપ્રભ જિન સાહિબા રે, તુમ છો ચતુર સુબાણ....મનના માન્યા;

સેવા જાણો દાસની રે, દેશો કૃણ નિર્વાણ....મનના માન્યા.”—શ્રી યશોવિજયજી

તથા ‘ચંદ્રોથી નિર્મલતર’ ઇ. સકલ કર્મભલના અપગમ—દૂર થવા થકી જે ચંદ્રો
કરતાં પણ વધારે નિર્મલ છે; તથા કેવલઉદ્યોતથી વિશ્વપ્રકાશનને લીધે જે આદિત્યોથી—
સૂર્યોથી પણ અધિક પ્રકાશ કરનારા છે; તથા પરીપહ—ઉપસર્ગાદિથી અક્ષોભ્યપણાને લીધે
જે સાગરવર—સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર કરતાં પણ ગંભીર છે, એવા તે કર્મવિગમથી કૃતકૃત્ય
સિદ્ધો મને સિદ્ધિ—પરમપદ પ્રાપ્તિ આપો !

॥ ઇતિ લોગસ્સ સૂત્ર ॥

સર્વલોકેઅર્હત્ચૈત્યવન્દન સૂત્ર

એમ ચતુર્વિંશતિસ્તવ કહી સર્વલોકમાં જ અર્હત્ચૈત્યોના વન્દનાદિ નિમિત્તે કાચોત્સર્ગકરણાર્થે વન્દનાકાચોત્સર્ગ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરી તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

૨૨ પર્વ ચતુર્વિંશતિસ્તવમુક્ત્વા સર્વલોક પવાર્હચૈત્યાનાં કાચોત્સર્ગકરણાયેદં પઠતિ પઠન્તિ વા—

“સર્વલોએ અરિહંતચેડયાળં કરેમિ કાઉસસગ્ગમિત્યાદિ જાંવ વોસિરામિ ।”

વ્યાખ્યા પૂર્વવત્, ન વરં સર્વલોકે અર્હત્ચૈત્યાનાં इत्यत्र લોક્યતે—દ્રશ્યતે કેવલજ્ઞાન-ભાસ્વતેતિ લોકશ્ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મકઃ પરિગૃહ્યતે इति ઉક્તં ચ—

“ધર્મ્માદીનાં વૃત્તિર્દ્રવ્યાણાં ભવતિ યત્ર તત્ક્ષેત્રમ્ ।

તૈર્દ્રવ્યૈઃ સહ લોકસ્તદ્વિપરીતં હ્યલોકાખ્યમ્ ॥ ૧ ॥”

સર્વઃ સ્વલ્પધસ્તિર્યગૂર્ધ્વભેદભિન્નઃ સર્વશ્ચાસૌ લોકશ્ચ સર્વલોકસ્તસ્મિન્ સર્વલોકે ત્રૈલોક્ય इत्यर्थः । તથાહિ—અધોલોકે ચમરાદિભવનેષુ તિર્યગ્લોકે ક્ષીપાચલજ્યોતિષ્ક-વિમાનાદિષુ ઊર્ધ્વલોકે સૌધર્મ્માદિષુ સન્ત્યેવાર્હચૈત્યાનિ ।

તતશ્ચ મૌલં ચૈત્યં સમાધેઃ કારણમિતિ મૂલપ્રતિમાયાઃ પ્રાક્ પશ્ચાત્સર્વેર્હન્તસ્તદ્ગુણા इति સર્વલોકગ્રહઃ ।

કાચોત્સર્ગચર્ચઃ પૂર્વવત્, તથૈવ સ્તુતિઃ, નવરં સર્વતીર્થકરાણામ્, અન્યથાઽન્યઃ કાચો-ત્સર્ગઃ અન્યા સ્તુતિરિતિ ન સમ્યક્, એવમપ્યેતદભ્યુપગમેઽતિપ્રસન્નઃ ।

સ્યાદ્ એવમન્યોદ્દેશેઽન્યપાઠઃ, તથા ચ નિર્રથકા ઉદ્દેશાદયઃ સૂત્રે इति ચત્કિચ્ચિદેતત્ ॥

॥ વ્યાખ્યાતં લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યાદિ સૂત્રમ્ ॥ ૨૧૯

૨૨ અર્થઃ—એમ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કહી, સર્વલોકે જ અર્હત્ચૈત્યોના કાચોત્સર્ગ-કરણાર્થે આ (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—

“સર્વલોકને વિષે અર્હત્ચૈત્યોના (વંદન પ્રત્યયે ઇ.) કાચોત્સર્ગ કરું છું, ઇત્યાદિ યાવત્ વોસરાવું છું.”

વ્યાખ્યા પૂર્વ જેમ. પરંતુ—

સર્વલોકે અર્હત્ચૈત્યાનાં—સર્વલોકમાં અર્હત્ચૈત્યોના. અત્રે લોક્યતે—લોકાય છે, કેવલજ્ઞાન ભાસ્કરથી દેખાય છે તે લોક, ચતુર્દશ રજ્જ્વાત્મક પરિગ્રહાય છે. કહું છું કે—

“ધર્માદિ દ્રવ્યોની જ્યાં વૃત્તિ છે, તે ક્ષેત્ર તે દ્રવ્યો સહિત લોક કહેવાય છે; તેનાથી વિપરીત તે અલોક કહેવાય છે.”

સર્વ:—સર્વ, અધ:—તિર્થગ્-ઉર્ધ્વલેદ્ધી સિન્ન. અને સર્વશ્રાસૌ લોક: સર્વલોક:—અને સર્વ એવો તે લોક તે સર્વલોક, તસ્મિન્—તેમાં, સર્વલોકમાં, ત્રૈલોક્યમાં એમ અર્થ છે. તે આ પ્રકારે—અધોલોકમાં ચમર આદિ ભવનોમાં, તિર્થગ્લોકમાં દ્વીપ-અચલ-નયોતિષ્ક વિમાન આદિમાં, ઉર્ધ્વલોકમાં સૌધર્મ આદિમાં અર્હતચૈત્યો છે જ.

અને તેથી કરીને મૌલં ચૈત્યં સમાધેઃ કારણ—મૌલ ચૈત્ય સમાધિનું કારણ છે, એટલા માટે મૂલ પ્રતિમાનું પૂર્વે (અહુણ), પછી સર્વે અર્હતો તદ્દગુણવાળા છે એટલા માટે સર્વલોકનું અહુણ છે.

કાયોત્સર્ગચર્યા પૂર્વવત્; તેમ જ સ્તુતિ, પરંતુ સર્વ તીર્થકરોની. નહિં તો અન્ય કાયોત્સર્ગ, અન્ય સ્તુતિ એમ સમ્યક્ ન હોય. એમ પણ એના અભ્યુપગમે અતિ-પ્રસંગ આવે.

એમ (શંકા) થાય કે અન્ય ઉદ્દેશે અન્ય પાઠ અને તથાપ્રકારે સૂત્રમાં ઉદ્દેશાદિ નિર્ણય છે, તો તે આ ચતુર્વિંશતિ છે. ૨૯૯

॥ લોકના ઉદ્યોતકરોને ઇત્યાદિ સૂત્ર વ્યાખ્યાત થયું ॥

વિવેચન

“જિનપડિમા જિન સારણી, કહી સૂત્ર મઝાર.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એમ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ—‘લોગસ્ત્ત’ સૂત્ર કહી, સર્વલોકમાં જ અર્હતચૈત્યોના વન્દનાદિ નિમિત્ત કાયોત્સર્ગ કરવા અર્થે આ ‘સવ્વલોપ અરિહંતચેદ્ધયાણં’ ઇ. વન્દના-કાયોત્સર્ગ છે. અને તેનું વ્યાખ્યાન અગાઉ જેમ કહ્યું છે તેમજ નાણુવું. માત્ર એટલું જ વિશેષ છે કે અત્રે ‘સર્વલોક’ એટલે ઉર્ધ્વ-અધો-મધ્ય એ ત્રણે લોકમાં જે ‘અર્હત-ચૈત્યો’—જિનપ્રતિમાઓ છે, તેના વન્દનર્થે આ બીજો કાયોત્સર્ગ છે. અને તેથી ‘મૌલં ચૈત્યં સમાધેઃ કારણમ્’—મૌલ ચૈત્ય સમાધિનું કારણ છે, અર્થાત્ મૂળ પ્રતિમાજી જેના અવલંબનપ્રત્યયે કાયોત્સર્ગ કરાય છે તે સમાધિનું—આત્મસમાધિનું કારણ છે એટલા માટે તેને ઉદ્દેશીને પહેલો કાયોત્સર્ગ કરાય છે. અને પછી ‘સર્વેઽર્હન્તાઃ તદ્દગુણાઃ’—સર્વે અર્હતો તદ્દગુણ—તે જ ગુણવાળા છે એટલા માટે ગુણઅભેદભાવથી સર્વલોકમાં અર્હત-ચૈત્યોને ઉદ્દેશીને બીજો કાયોત્સર્ગ કરાય છે. બાકી બીજો બધો વિધિ પૂર્વવત્. તેમજ અત્રે સ્તુતિ પણ કહેવી, પણ તે સર્વ તીર્થકરો સંબંધિની કહેવી. શેષ સુગમ છે.

॥ ઇતિ મહર્ષિ શ્રીહરિમદ્રાચાર્યવિરચિતાયાં મન:સુખનંદનેન ભગવાનદાસેન હેમદેવી-સુજાતેન ચિદ્દેમવિશોધિનીટીકાભિધાનેન વિવેચનેન સવિસ્તરં વિવેચિતાયાં લલિત-વિસ્તરાયાં લોગસ્ત્તસૂત્રં (ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તવઃ) ॥ તથા સર્વલોકે અર્હતચૈત્યવન્દનસૂત્રં ॥

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ સૂત્ર: શ્રુતસ્તવ

હવે પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરતાં આચાર્યજી, સર્વ તીર્થકરોની સ્તુતિ કહી પછી તેઓએ ઉપદેશોનું પ્રદીપ સમું આગમ સ્તવવા યોગ્ય છે એમ આ સૂત્રનું પ્રયોજન નિર્દિષ્ટ કરી, પ્રથમ ગાથા અવતારે છે—

^૧પુનઃ પ્રથમપદકૃતાભિર્ણ્યં પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધં વિધિવત્પઠતિ પઠન્તિ વા । તસ્યેદાનીમભિસમ્બન્ધો વિવરણં ચોન્નીયતે--

સર્વતીર્થકરાણાં સ્તુતિરુક્તા, હૃદાનીં તૈરુપદિષ્ટસ્યાગમસ્ય । યેન તે ભગવન્ત-સ્તદભિહિતાશ્ચ ભાવાઃ સ્ફુટમુપલભ્યન્તે તત્પ્રદીપસ્થાનીયં સમ્યક્શ્રુતમર્હતિ કીર્તનમ્ । અત હૃદમુચ્યતે ।^{૩૦૦}

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધે ધાયઙસંઢે ય જંબુદ્વીપે ય ।

ભરતૈરવતવિદેહે ધર્માદિકરે નમંસામિ ॥૧॥

^૧અર્થ:—અને પુનઃ પ્રથમ પદથી જેની અભિખ્યા (નામ સંજ્ઞા) કરાઈ છે એણું પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ વિધિવત્ (એક) પડે છે, વા (બહુ) પડે છે. તેના હવે અભિસંબંધ અને વિવરણ કહેવામાં આવે છે—

સર્વ તીર્થકરોની સ્તુતિ કહી હવે તેઓથી ઉપદિષ્ટ આગમની,—જેના વડે કરીને તે ભગવન્તો અને તેઓએ કયેલા ભાવો સ્ફુટ જાણવામાં આવે છે, તે પ્રદીપસ્થાનીય સમ્યક્ શ્રુત કીર્તન અહીં છે. એથી આ કહેવામાં આવે છે.^{૩૦૧}

(છાયારૂપ કાવ્યાનુવાદઃ આર્યા)

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધે, ધાતકીખંડે જંબુદ્વીપે વળી;

ભરતૈરવતવિદેહે, ધર્માદિકરે નમું છું લળી. ૧

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં, ધાતકી ખંડમાં અને જંબુ-દ્વીપમાં ભરત-ઐરવત-વિદેહને વિષે ધર્મઆદિકરોને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

આ હિંત પ્રથમ ગાથાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરે છે—

^૨ઠગાસંયા--

પુષ્કરાણિ-પંદ્રાણિ તૈર્વરઃ, પુષ્કરવરશ્ચાસૌ દ્વીપશ્ચેતિ સમાસઃ, તસ્યા -માનુષોત્તરા-ચલોર્વાગ્ભાગવર્તિ તસ્મિન્,

તથા ધાતકીનાં ચંખ્ડાનિ યસ્મિન્સ ધાતકીચંખ્ડો દ્વીપઃ તસ્મિન્નશ્ચ,
તથા જમ્બવા ઉપલક્ષિતસ્તત્પ્રધાનો વા દ્વીપો જમ્બુદ્વીપઃ તસ્મિન્નશ્ચ,

પતેષ્વર્દ્ધતૃતીયેષુ દ્વીપેષુ મહત્તરક્ષેત્રપ્રાધાન્યાઙ્ગીકરણતઃ પશ્ચાનુપૂર્વ્યોપન્યસ્તેષુ ભરતૈરાવત-
તવિદેહાનિ, પ્રાકૃતશૈલ્યા ત્વેકવચનનિર્દેશઃ, દ્વન્દ્વૈકવદ્વાવાદા ભરતૈરાવતવિદેહ इत्यपि
भवति,

તત્ર ધર્મ્માદિકરાન્નમસ્યામિ ।

‘દુર્ગતિપ્રસૂતાન્ જીવાનિ’ ત્યાદિશ્લોકોક્તનિરુક્તો ધર્મઃ, સ ચ દ્વિભેદઃ-શ્રુતધર્મ-
શ્ચારિત્રધર્મશ્ચ । શ્રુતધર્મેણેહાધિકારઃ, તસ્ય ચ ભરતાદિગ્વાદૌ કરણશીલાસ્તીર્યકરા
પવ ૩૦૧

૨. અર્થ :—વ્યાખ્યા—

પુષ્કરાણિ—પુષ્કરો, પક્ષો, તૈઃ—તે વડે કરીને, વરઃ—વર, તે પુષ્કરવર. તે પુષ્કરવર
અને દ્વીપ એમ સમાસ છે, તસ્ય અર્દ્ધ—તેનું અર્ધ,—માનુષ્યોત્તર પર્વતના અર્ધાગ્રભાગ-
વત્તી, તેમાં.

તથા—ધાતકીઓના ખંડો જેમાં છે તે ધાતકીચંખ્ડઃ—ધાતકીખંડ, અને તેમાં,

તથા—જંબૂધી ઉપલક્ષિત વા તત્પ્રધાન દ્વીપ તે જંબુદ્વીપઃ—જંબુદ્વીપ, અને તેમાં,

આ મહત્તર ક્ષેત્રપ્રાધાન્યના અંગીકરણથી પશ્ચાનુપૂર્વીયી ઉપન્યસ્ત એવા અઢી
દ્વીપોમાં, જે ભરતૈરાવતવિદેહાનિ ભરત-ઐરાવત-વિદેહ,—પ્રાકૃત શૈલીથી એકવચનનિર્દેશ
છે અથવા દ્વન્દ્વના એકવદ્વાવાદથી ભરતૈરાવતવિદેહઃ—ભરત-ઐરાવત-વિદેહ એમ પણ
હોય છે. ત્યાં ધર્મ્માદિકરાન્ નમસ્યામિ—ધર્મઆદિકરોને હું નમસ્કાર કરું છું. ‘દુર્ગતિ-
પ્રસૂતાન્ જીવાન્’ ઇત્યાદિ શ્લોકોક્ત નિરુક્તવાળો ધર્મ, અને તે દ્વિભેદ છે—શ્રુતધર્મ અને
ચારિત્રધર્મ. અઢી શ્રુતધર્મથી અધિકાર છે. અને તેના ભરતાદિમાં આદૌ કરણશીલાઃ—
આદિમાં કરણશીલ તીર્થકરો જ. ૩૦૧

વિવેચન

“પુષ્કલાવર્ધ વિજયે હો કે, વિચરે તીરથપતિ,

પ્રભુ ચરણને સેવે કે સુર નર અસુરપતિ;

જસુ ગુણ પ્રગટયો હો કે સર્વ પ્રદેશમાં,

આતમ ગુણની હો કે પ્રગટી અનંત રમા.”—શ્રી દેવચંદ્રભટ્ટ

આમ ‘સર્વ તીર્થકરોની સ્તુતિ કહી,’ હવે આ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ એમ પ્રથમ પદ
પરથી જેનું તેનું નામ પાડ્યું છે એવા આ સૂત્રમાં તે અર્ધત્ લગવંતોએ ઉપદેશોલા
આગમની—આપ્ત વચનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કારણકે આ
પ્રદીપસ્થાનીય આગમ આગમ ‘પ્રદીપસ્થાનીય’ છે,—‘પ્રદીપસ્થાનીય’, પ્રકૃષ્ટ દીપકને
સ્તુત્ય સ્થાને છે, કે જેના વડે કરીને તે લગવંતોનું અને તેઓએ કથેલા
ભાવોનું સ્ફુટ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે, એટલે અજ્ઞાન અંધકારભર્યા આ
લોકમાં આ દીપક સમાન ‘સમ્યક્ શ્રુત કીર્તન અર્ધે છે,’ ‘તત્પ્રદીપસ્થાનીયં સમ્યક્શ્રુતમહત્તિ

કીર્તનમ્',—કીર્તનને યોગ્ય છે એટલે જ કહ્યું—‘પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં’ ઇ. આ સૂત્ર.

અત્રે વધારે મોટું ક્ષેત્ર તેના પ્રધાનપણાથી પશ્ચાતુપ્વીથી—કલટા ક્રમે પુષ્કરવર-દ્વીપાર્ધ, ધાતકિખંડ ને જંબૂદ્વીપ એમ મૂકેલ છે. આ અદી દ્વીપને વિષે ભરત, ઐરવત, વિદેહ એ ક્ષેત્રોમાં જે ધર્મના આદિકરો છે તેઓને હું નમસ્કાર કરું છું. શ્રુતધર્મ અને ચાત્રિધર્મ એ બે પ્રકારના ધર્મમાં અત્રે શ્રુતધર્મ વિવક્ષિત છે; તેના આદિમાં કરણશીલ-કરવાના સ્વભાવવાળા તીર્થંકરો જ છે. શેષ સુગમ છે.

શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ કરવાનો ઉપક્રમ છે, તો અત્રે તીર્થંકરોની સ્તુતિનો પ્રસંગ શો ? એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે—

૩આહ—શ્રુતજ્ઞાનસ્ય સ્તુતિઃ પ્રસ્તુતા, કોઽવસરસ્તીર્થકૃતાં ? યેનોચ્યતે ધર્માદિકરાન્નમસ્યામીતિ ।

ઉચ્યતે—શ્રુતજ્ઞાનસ્ય તત્પ્રભવત્વાત્, અન્યથા તદયોગાત્, પિતૃભૂતત્વેનાવસરં ષ્ણામિતિ । ૩૦૨

૩અર્થ :—શંકા—શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ પ્રસ્તુત છે, તીર્થંકરોનો અવસર શો ? જેથી કહેવામાં આવે છે ‘ધર્માદિકરોને નમસ્કાર કરું છું’ એમ

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—શ્રુતજ્ઞાનના તત્પ્રભવપણાને (તેઓ થકી જન્મ-પણાને) લીધે, અન્યથા તેનો અયોગ છે માટે. પિતૃભૂતપણાએ કરીને એઓનો અવસર છે. ૩૦૨

વિવેચન

જય જિનવાણી ! જય ગુણ ખાણી !

વીર પિતાની વિનીત દુહિતા !

ભવ ભય ભીરુ ભૂત સુહિતા !—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે અત્રે ‘શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ પ્રસ્તુત છે’, તીર્થંકરોની સ્તુતિનો અવસર—પ્રસંગ ક્યાંથી ? તો પછી ‘ધર્માદિકરોને નમસ્કાર કરું છું’ એમ કેમ કહ્યું ?

એનું સમાધાન—‘શ્રુતજ્ઞાનના તત્પ્રભવપણાને લીધે’—શ્રુતજ્ઞાનસ્ય તત્પ્રભવત્વાત્—અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન છે તે તીર્થંકરો થકી પ્રભવ-જન્મ પામ્યું છે, ‘અન્યથા તેનો અયોગ છે માટે,’ નહિં તો તે શ્રુતજ્ઞાનનો જોગ જ ન બને માટે, ‘પિતૃભૂતપણાએ કરીને એઓનો અવસર છે’, ‘પિતૃભૂતત્વેન અવસરઃ ષ્ણામ્ ।’ તીર્થંકરો એ શ્રુતજ્ઞાનના જનક પિતા છે, એટલાં માટે એ તીર્થંકરોની સ્તુતિનો અત્રે પ્રસંગ પ્રસ્તુત જ છે.

“અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ ! અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ દેવ ! અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ ! તમે આ વિશ્વમાં સર્વકાળ જયવંત વર્તો ! જયવંત વર્તો !”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ

આ ઉપરથી સર્વથા અપૌરુષેય વચનનો નિરાસ કર્યો, એમ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૪૫૯૮૯૦—પત્તેન સર્વથા અપૌરુષેયવચનનિરાસઃ । યયોક્ત—“અસમ્ભવ્યપૌરુષેય” । વાન્ધ્યેયસ્વર-
વિષાણતુલ્યં અપુરુષકૃતં વચનં વિદુષામનુપન્યસનીયં વિદ્વત્સમવાચે, સ્વરૂપનિરાકરણાત્ ।
તથાદિ—ઉક્તિર્વચનમ્ ઉચ્યતે इति चेति પુરુષક્રિયાનુગતં રૂપમસ્ય, પતત્ક્રિયાઽભાવે કથં
તદ્ભવિતુમર્હતિ । ૩૦૩

૪૫૯૮૯૦—આ ઉપરથી સર્વથા અપૌરુષેય વચનનો નિરાસ કર્યો, જેમ કહ્યું છે કે
“અપૌરુષેય અસંલવિ” છે. વાન્ધ્યેય (વંધ્યાપુત્ર) ને ખરવિષાણ તુલ્ય એવું અપુરુષકૃત
વચન વિદ્વાનોએ વિદ્વત્સમવાચમાં ઉપન્યાસ કરવા ચોગ્ય નથી,—સ્વરૂપનિરાકરણને લીધે.
તે આ પ્રકારે—ઉક્તિર્વચનમ્ ઉચ્યતે इति च ઉક્તિ તે વચન અને ઉચ્યરાય છે (તે વચન)
એમ પુરુષ ક્રિયાઅનુગત આત્મં રૂપ છે, આ ક્રિયાના અભાવે તે કેમ હોવું ચોગ્ય છે ? ૩૦૩

વિવેચન

“ ધર્માધર્મૌ વિના નાદ્ઙ્ઞ વિનાદ્ઙ્ઞેન મુખં કુતઃ ।

મુખાદ્ઙ્ઞિના ન વક્તૃત્વં તચ્છાસ્તારઃ પરે કથમ્ ? ॥ ” શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યભટ્ટ.

અને ‘આ ઉપરથી સર્વથા અપૌરુષેય વચનનો નિરાસ કર્યો’, આ—ધર્મના આદિક-
રણના ઉપરથી સર્વથા અર્થરૂપ જ્ઞાનરૂપ વા શબ્દરૂપ એમ વચનના સર્વ પ્રકાશનપ્રકારથી
અપૌરુષેય વચનનું નિરાકરણ કર્યું, અર્થાત્ વચન પુરુષપ્રયત્નજન્ય નથી, પુરુષકૃત નથી
એ માન્યતાનું નિરસન કર્યું. આનું સમર્થન કરતું ધર્મસાર પ્રકરણનું વચન અત્ર ટાંક્યું
છે—“અસમ્ભવિ અપૌરુષેય” “અપૌરુષેય અસંલવિ” છે, અપુરુષકૃત વચન સંલવતું નથી.

આનું જ વિવરણ કરતાં લલિતવિસ્તરારકાર આચાર્યભટ્ટ વહે છે—‘ વાન્ધ્યેયસ્વર-
વિષાણતુલ્યં અપુરુષકૃતવચનં ।’ ઇં ૦ ‘વાન્ધ્યેય (વંધ્યાપુત્ર) ને ખરવિષાણ તુલ્ય એવું’

પંક્તિકા—પત્તેન ઇત્યાદિ. પત્તેન—આ વડે, ધર્માદિકરત્વના જ્ઞાપન વડે, સર્વથા—અર્થ—જ્ઞાન-
શબ્દરૂપ પ્રકાશનપ્રકારના કાત્સ્ન્યથી, અપૌરુષેયવચનનિરાસઃ—પુરુષકૃત વચન નથી એમ એનો નિરાસ
કરવામાં આવ્યો છે એમ સમજાય છે. વચનાન્તરથી પણ આને સમર્થિત કરવા કહ્યું—યયોક્ત—
જેમ કહ્યું છે,—ધર્મસાર પ્રકરણમાં વચન—પરીક્ષામાં, અસમ્ભવિ—નથી સંલવતું એમ અર્થ છે,
અપૌરુષેય—અપુરુષકૃત, વચન એમ પ્રક્રમથી સમજાય છે. એ જ વૃત્તિકાર વ્યાખ્યા કરે છે—

વાન્ધ્યેયસ્વરવિષાણતુલ્ય—અસત્ એમ અર્થ છે, અપુરુષકૃત વચન—અપુરુષકૃત વચન. તેથી
શું ? તે માટે કહ્યું—વિદુષાં—સુધીઆને, અનુપન્યસનીય—પક્ષતાથી અવ્યવહરણીય છે, વિદ્વ-
ત્સમવાચે—સભ્ય પરિષદમાં. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સ્વરૂપનિરાકરણાત્—સ્વરૂપનિરાકરણને
લીધે. અપૌરુષેયત્વ સાધ્યતા ધર્મસ્વરૂપે વચનપણે પ્રતિષેધને લીધે. આની જ ભાવના કહી. તથા
ઇત્યાદિથી, કથં તદ્ભવિતુમર્હતિ એ પર્યંતથી. અને આ સુગમ છે. પ્રયોગઃ—જે ઉપન્યસ્ત કરતાં
સ્વવચનથી પણ બાધિત થાય છે, તે વિદ્વાને વિદ્વત્સભામાં ઉપન્યસનીય નથી. જેમ—મહારી માતા વંધ્યા
છે, મહારો પિતા કુમારબ્રહ્મચારી છે. અને તથાપ્રકારનું અપૌરુષેય વચન છે.

અપૌરુષેય
વચન વદતો-
વ્યાઘાતરૂપ

અપુરુષકૃત વચન વિદ્વાનોએ વિદ્વત્સભવાયમાં ઉપન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી;’ વંધ્યાપુત્ર ને ગધેડાના શીંગડાનું અસ્તિત્વ જ છે નહિં, એટલે વાંઝણીના પુત્ર ને ગધેડાના શીંગડા જેવું જે અસત્ ને અસંભવિત છે એવું ‘અપુરુષકૃત વચન’ છે એમ બુદ્ધિમાન્ વિદ્વાનોએ વિદ્વત્સભામાં રજૂ કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે ‘સ્વરૂપ-નિરાકરણને લીધે’ અપૌરુષેયપણારૂપ સાધ્ય વચનપણાથી જ વિરોધ પામે છે. જેમ વાંઝણી છે તો પુત્ર ક્યાંથી? ને પુત્ર છે તો વાંઝણી ક્યાંથી? એટલે વાંઝણીના પુત્ર એમ કહેવું તે પોતાના સ્વરૂપથી જ નિરાકરણ પામે છે. અથવા ગધેડો છે તો શીંગડા ક્યાંથી? ને શીંગડા છે તો ગધેડો ક્યાંથી? એટલે ગધેડાના શીંગડાં છે એમ કહેવું તે પોતાના સ્વરૂપથી જ નિરાકરણ પામે છે. તેમ અપૌરુષેય છે તો વચન ક્યાંથી? ને વચન છે તો અપૌરુષેય ક્યાંથી? એટલે અપૌરુષેય વચન છે એવી દરખાસ્ત મૂકવી તે પોતાના સ્વરૂપથી જ નિરાકરણ પામે છે, ‘મહારા મોઢામાં જીલ નથી’ એમ વદતોવ્યાઘાતરૂપ થાય છે. એટલે એવી વાત મૂકવી તે વિદ્વત્પરિષદમાં પોતાને હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિમાં મૂકવારૂપ થાય છે, એટલે કયો વિદ્વાન એમ કરે?

તે સ્વરૂપનિરાકરણ આ પ્રકારે—‘ઉક્તિર્વચનં ઉચ્યતેતિ ચ’—‘ઉક્તિ તે વચન અને ઉચ્યરાય તે વચન’ એમ પુરુષક્રિયાઅનુગત આનું રૂપ છે,—‘પુરુષક્રિયાનુગત રૂપમસ્ય’—‘આ ક્રિયાના અભાવે તે કેમ હોવા યોગ્ય છે?’

ઉક્તિરૂપ વચનનો અર્થાત્ ઉક્તિ-બોલવામાં આવે-ઉચ્યારવામાં આવે તે વચન કહેવાય પુરુષક્રિયા વિના. છે; અને આ વચનનું સ્વરૂપ પણ પુરુષની હોઠ-તાલુ-જીભ આદિની ક્રિયાને અનુગત-અનુસરતું છે, અર્થાત્ પુરુષની તે તે ઉચ્યારણક્રિયા હોય તો જ વચન પોતાના સ્વરૂપને પામે છે, તો જ વચનનો સ્વરૂપસંભવ હોય છે, નહિં તો આ ક્રિયા ન હોય તો તે વચનનો ઉદ્ભવ જ ન સંભવે. માટે ‘મહારી માતા વાંઝણી છે, અથવા મહારો પિતા કુમાર બ્રહ્મચારી (બાળકુવારો) છે’, તેની જેમ વચન અપૌરુષેય છે એમ કહેવું તે પોતાના વચનથી જ બાધિત થાય છે, એટલે આવું ‘મૂર્ખાઈભર્યું’ વચન વિદ્વાને વિદ્વજ્ઞનોની સભામાં મૂકવા યોગ્ય નથી જ એમ સિદ્ધ થયું.

આ અપૌરુષેય વચન પુરુષવ્યાપાર વિના કેવલ આપોઆપ ધ્વનિ કરતું કયાંય જોવામાં આવતું નથી, ઇ. યુક્તિથી અપૌરુષેય વચનકલ્પનાનું અસારપણું ખુલ્લું કરે છે—

‘ન ચૈતત્કેવલં ક્વચિદ્ધ્વનદુપલભ્યતે, ઉપલબ્ધાવપ્યદૃશ્યધ્વનિશ્રાવણાસંભવાત, તન્નિષ્ણુ-ત્યુપાયાભાવાત, અતીન્દ્રિયાર્થદર્શિસિદ્ધેઃ, અન્યથા તદયોગાત, પુનસ્તત્કલ્પનાવૈયથ્યાર્થસંસાર-મેતદિતિ ૧૨૦૪

અર્થ :—અને આ (અપૌરુષેય વચન) કેવલ ક્વચિત્ ધ્વનિ કરતું ઉપલબ્ધ થતું નથી. ઉપલબ્ધિ સતે પણ અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાના સંભવને લીધે, તેના (આશંકાના)

નિવૃત્તિઉપાયના અભાવને લીધે, અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શીની સિદ્ધિને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે, પુનઃ તેની કલ્પનાના વૈયર્થ્યને લીધે,—આ અસાર છે. ૩૦૪

વિવેચન

“નિર્માણ તુજ સુખ વાણી રે જે શ્રવણે સુણે,

તેહી જ ગુણમણિ ખાણી રે....કુંથુ જિનેસર !”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે વદી કહેશે—પુરુષ વિના આપોઆપ આ વચન કેમ ન ભરે ? તે માટે કહ્યું—
‘આ કેવલ કરચિત્ ધ્વનિ કરતું ઉપલબ્ધ થતું નથી ‘ન ચૈતત્કેવલં ક્વચિદ્ ધ્વનદુપલભ્યતે’
આ તમે અપૌરુષેય એવું જે વેદવચન માનો છો, તે પુરુષ—
આપોઆપ અવાજ વ્યાપાર વિના કેવલ—આપોઆપ જ કયાંય ધ્વનિ કરતું—અવાજ કરતું
કરતાં વચનની ઉપલબ્ધ થતું નથી, સંભળતું નથી. અને કયાંક કદાચ કંઈક ઉપલબ્ધ
અનુપલબ્ધ થાય જ છે એમ જો કહો તો ‘ઉપલબ્ધિ સતે પણ અદૃશ્ય વક્તાની
આશંકાના સંભવને લીધે આ અસાર છે;’ કરચિત્ તેવા ધ્વનિ કરતા

પક્ષિકા—અબ્યુચ્ચય કલો—ન ચ—ન જ, પતદ્—આ, અપૌરુષેયનાથી અબ્યુપગત વેદવચન,
કેવલ—કેવલ, પુરુષઆપાર રહિત, ક્વચિદ્—આકાશાદિમાં, ધ્વનત્—ધ્વનિ કરતું, રાખ્યાયમાન,
ઉપલભ્યમાન—ઉપલબ્ધ થતું, સંભળાતું. કરચિત્ કદાચિત્ કિંચિત્ ઉપલબ્ધ થાય જ છે એમ જો કહો
તો તે માટે કહ્યું—

ઉપલબ્ધાવપિ—ઉપલબ્ધિમાં પણ, શ્રવણે પણ,—કરચિત્ ધ્વનત્, શબ્દના, અદૃશ્યવક્ત્રાશક્તા-
સમ્ભવાત—અદૃશ્યસ્ય—અદૃશ્ય એવા પિશાચાદિ, વક્તુઃ—વક્તાની, આશક્તાસમ્ભવાત—આશંકાના
સંભવને લીધે, તેનાથી ભાષિત હોય એવા સંશયભાવ થકી પતદ્સારં આ અસાર છે એમ સંબંધિત
થાય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તન્નિવૃત્ત્યુપાયાભાવાત—અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની
નિવૃત્તિના ઉપાયઅભાવને લીધે. એવો કોઈ હેતુ છે જ નહિં કે જેથી તે આશંકા નિવર્તી શકાય.
એ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

અતીન્દ્રિયાર્થદર્શિસિદ્ધેઃ—અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શીની સિદ્ધિને લીધે. અતીન્દ્રિય—અતીન્દ્રિય એવા
પિશાચાદિક, અર્થ—અર્થને દર્શું શીલઃ પુરુષ પવ—દેખવાના શીલવાળો પુરુષ જ તેની નિવૃત્તિનો
ઉપાય છે,—તે થકી જ આ પિશાચાદિથી પ્રભવવાળું વા સ્વત એવ ધ્વનિ કરતું ઉપલબ્ધ થાય છે,
એવા નિશ્ચયના સદ્ભાવને લીધે. વ્યતિરક કલોઃ—અન્યથા—નહિં તો, અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી નિના, તદ-
યોગાત્—અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની નિવૃત્તિના અયોગને લીધે. વારુ, જો અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શી સિદ્ધ
થાય છે, તો તેથી શી ક્ષતિ છે ? તે માટે કહ્યું—પુનઃ તત્કલ્પનાવૈયર્થ્યાત્—અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને
આન્ય કરી પુનઃ—ફરી અપૌરુષેય વચનકલ્પનાના વૈયર્થ્યને લીધે. કારણ કે તે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને નહિં
માનનારાઓને જ સફલ છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“અતીન્દ્રિયાણામર્થાનાં, સાક્ષાદ્દ્રષ્ટા ન ચિદ્યતે ।

વચ્ચનેન હિ નિત્યેન, યઃ પश्यति સ પश्यति ॥”

(અર્થાત્) અતીન્દ્રિય અર્થોનો સાક્ષાદ્ દૃષ્ટ છે નહિં; નિત્ય વચનથી જ જે દેખે છે તે દેખે છે.
અસાર—અસાર, પરિકલ્પ, નિષ્કલ્પ, પતદ્—આ, વચન અપૌરુષેય છે એ.

શબ્દની ઉપલબ્ધિ-શ્રવણરૂપ અનુભવ થતો હોય, તોપણ ત્યાં કોઈ અદૃશ્ય એવા પિશાચાદિ વક્તાની આશંકાનો સંભવ હોય છે, એટલે આ અપૌરુષેય વચન અસાર છે (એમ સંબંધ છે).

એમ શાને લીધે ? ‘તેના (આશંકાના) નિવૃત્તિઉપાયના અભાવને લીધે,’ તે અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની નિવૃત્તિના ઉપાયના અભાવને લીધે; અર્થાત્ એવો કોઈ હેતુરૂપ ઉપાય છે નહિ કે જે વડે તે અદૃશ્ય વક્તાની આશંકા દૂર કરી શકાય. એમ પણ શાને લીધે ? ‘અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીની સિદ્ધિને લીધે;’ અર્થાત્ એમ જો કહો કે તે પિશાચાદિને દેખનારને તે આશંકા દૂર થવાનો ઉપાય છે, તો અતીન્દ્રિય એવા પિશાચાદિકને દેખનારની સિદ્ધિ થશે. કારણ કે તેવા અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને જ આ વચન પિશાચાદિથી ઉદ્ભવ પામ્યું છે કે આપોઆપ જ ધ્વનિ કરી રહ્યું છે તે ઉપલબ્ધ થાય છે, એમ નિશ્ચય છે. ‘અન્યથા તેના અયોગને લીધે,’ નહિ તો અતીન્દ્રિય અર્થદર્શી વિના અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની નિવૃત્તિ ઘટતી નથી.

ત્યારે વાદી કહેશે-વારુ, ભલે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી સિદ્ધ થતો હોય, તો તેમાં શી ક્ષતિ-હાનિ છે ? તે માટે કહ્યું—‘પુનઃ તેની કલ્પનાના વૈયર્થ્યને લીધે આ અસાર છે.’

અર્થાત્ અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને માન્ય કરી પુનઃ જો તમે અપૌરુષેય અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી-વચનની કલ્પના કરશો તો તેનું વ્યર્થપણ-નિષ્ફળપણ જ છે; સિદ્ધિથી અપૌરુષેય કારણ કે તે કલ્પના અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને નહિ માનનારાને જ વચનકલ્પના વ્યર્થ સાર્થક-સફળ છે. તમારું જ વચન છે કે—“અતીન્દ્રિય અર્થોનો સાક્ષાત્ દૃષ્ટા છે નહિ; નિત્ય એવા વચનથી જ જે દેખે છે તે દેખે છે.” એટલે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીનો સ્વીકાર કરતાં તમારી અપૌરુષેય વચનની કલ્પના વ્યર્થ-નિષ્ફળ-નકામી થઈ પડશે. એટલે આમ દર્શાવેલી સંકલનાબદ્ધ યુક્તિપરંપરાથી સિદ્ધ થયું કે તમે જે વેદવચન અપૌરુષેય માનો છો તે અસાર છે, તે વાતમાં કોઈ ભાલ નથી.

એટલે અપૌરુષેયવાદી વળતી દલીલ કરશે—એમ તો અર્હતપણું વચનપૂર્વક છે એ તમારા આગમ-વચનથી તમારું વચન પણ અપૌરુષેય જ છે, કારણ કે અર્હતનું અનાદિપણું સતે વચનના અનાદિ-પણાને લીધે અપૌરુષેયપણાની સિદ્ધિ થશે, અને એકનું અવચનપૂર્વકપણું કહેશે તો અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ થશે, ઇ. પ્રકારે અપૌરુષેયવાદી પૂર્વપક્ષ કરે છે—

‘‘સ્યાદેતત્, ભવતોઽપિ તત્ત્વતોઽપૌરુષેયમેવ ઘચનં, સર્વસ્ય સર્વદર્શિનસ્તત્પૂર્વકત્વાત્, “તણ્પુઠ્ઠિયા અરહયા” ઇતિ વચનાત્, તદનાદિત્વેઽપિ તદનાદિત્વતસ્તથાત્વસિદ્ધેઃ । અવચનપૂર્વકત્વં ચૈકસ્ય, તદપિ તન્નવિરોધિ, ન્યાયતોઽનાદિશુદ્ધવાદાપત્તેરિતિ । ૩૦૬

‘અર્થ :—શંકા-એ ભલે હો, તમારું પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન છે, સર્વ સર્વ દર્શીનું તત્પૂર્વકપણું છે માટે, “તત્પૂર્વિકા અર્હતા” છે એ વચનથી; તદ્ (અર્હતના)

વિવેચન

જિનવદન હિમાદ્રિ ઉદ્ભવ સ્થાન જેનું,
 ગણધર હર શીર્ષે ભર્વ ઉત્થાન જેનું;
 સુરસ સલિલ પૂર્ણ સેવ્ય સુરો નરોને,
 ભગવતી શ્રુતગંગા રક્ષણે તે અમોને!—ચોગદષ્ટિકળશ (સ્વરચિત)

આમ ઉપરમાં અપૌરુષેયવાદીએ જે પૂર્વ પક્ષ કર્યો, તેનો ઉત્તર પક્ષ કરતાં—રહીઓ આપતાં કહ્યું—‘એમ નથી, અનાદિપણામાં પણ પુરુષવ્યાપારના અભાવે વચનની અનુપપત્તિથી તથાત્વની અસિદ્ધિ છે માટે.’ અર્થાત્ અહો મહાનુભાવ! પુરુષવ્યાપારઅભાવે તમે કહ્યું તેમ અમારું વચન પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ છે એમ વચનની અનુપપત્તિ નથી. કારણકે વચનના અનાદિપણામાં પણ પુરુષના તાલુ-હોઠ-જીભ-કંઠ આદિ ઉચ્ચારણક્રિયારૂપ વ્યાપાર ન હોય તો વચનનું હોવાપણું પણ ઘટતું નથી, એટલે તથાપ્રકારે અપૌરુષેયપણાની સિદ્ધિ થતી નથી. ‘અને કોઈનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, તેના આદિપણાથી તેના અનાદિપણાનો વિરોધ છે માટે.’ અર્થાત્ તમે કહો છો તેવું કોઈ પણ ભગવંતનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, પરંતુ વચન પૂર્વકપણું જ છે. કારણકે જો અવચનપૂર્વકપણું હોય તો તે ભગવંતનું આદિમંતપણું થયું, એટલે તેના અનાદિપણાનો વિરોધ આવે છે; તેમ જ તે વચનનું પણ ભગવત્પૂર્વકપણાને લીધે આદિમંતપણું થયું, એટલે તેના અનાદિપણાને પણ વિરોધ આવે છે. આમ વચનને આદિ-ખેલાં માનશો, તો ભગવંત અનાદિ કેમ? ને ભગવંતને આદિ-ખેલાં માનશો તો વચન અનાદિ કેમ? એમ વિરોધ આવે છે. પણ વચનને અને ભગવંતને બંનેને જો અનાદિ માનવામાં આવશે તો આ વિરોધ આવશે નહિં.

એટલે ભગવંત અને વચન બંને અનાદિ જ સિદ્ધ છે. ‘વીજાઙ્કુરવદેતત્’—‘આ બીજ-અંકુરવત્ છે.’ બીજમાંથી અંકુર ને અંકુરમાંથી બીજ એ પરંપરા જેમ ચાલ્યા જ કરે છે, ને તેમાં બીજ ખેલું કે અંકુર ખેલો એ કહેવું અશક્ય બીજ-અંકુરવત્ છે, તેમ વચન થકી ભગવંત ને ભગવંત થકી વચન એ અનાદિ અહીંત-વચન પરંપરા સંતતિ ચાલ્યા જ કરે છે, ને તેમાં વચન ખેલું કે અનાદિસિદ્ધ ભગવંત ખેલો એ કહેવું અશક્ય છે. ઈડામાંથી મરઘી કે મરઘીમાંથી ઈડું ઇત્યાદિ દૃષ્ટાંત પણ અત્ર વટે છે.

અને ‘તેથી કરીને પ્રવાહથી અનાદિપણામાં પણ સર્વજ્ઞના અભૂતભવનવત અખિલ વચનનું વકતૃવ્યાપારપૂર્વકપણું જ છે.’ આ બીજ-અંકુરના દૃષ્ટાંત પરથી પ્રવાહથી-પરંપરાથી વચનના અનાદિપણામાં પણ ઋષભાદિ સર્વજ્ઞ જે પૂર્વે અભૂત હતા-થવા નહોતા, તેનું ભવત-હોવાપણું જેમ વચન થકી હોય છે; તેમ લૌકિક-અલૌકિક ભેદથી ભિન્ન એવા સર્વ વચનનું હોવાપણું પણ વક્તાના વ્યાપારપૂર્વક જ હોય છે. અર્થાત્ વેદવચન કે અન્ય

અનાદિત્વમાં પણ તદ્ (વચનના) અનાદિત્વથી તથાત્વની સિદ્ધિ છે માટે. અને એકનું અવચનપૂર્વકપણું, તે પણ તન્ત્રવિરોધિ છે, ન્યાયથી અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ થાય માટે. ૩૦૫

વિવેચન

“વિચારી કહા વિચારે રે, તેરો આગમ અગમ અથાહ.”—શ્રી આનંદધનૅ

એટલે અપૌરુષેયવાદી શંકા ઊઠાવશે—‘એ ભલે હો, તમારું પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન છે—સર્વ સર્વદર્શીનું તત્પૂર્વકપણું છે માટે,—‘તત્પુત્રિવ્યા અરહયા’ તત્પૂર્વિકા અર્હતા છે એ વચનથી.’ અર્થાત્ તમારું તો શું પણ તમારું—તમારું વચન પણ પૌરુષેયવાદીનું વચન પણ તત્ત્વથી—ઐદંપર્યશુદ્ધિથી અપૌરુષેય જ અપૌરુષેય છે. કારણ કે ઋષભાદિ સર્વ સર્વદર્શી સર્વજનું તત્પૂર્વકપણું—વચનપૂર્વકપણું છે માટે. જુઓ, તમારું જ વચન છે કે અર્હતા તત્પૂર્વિકા—વચનપૂર્વિકા છે.

હવે જો એમ કહો કે અર્હતસંતાન તો અનાદિ છે તો પૌરુષેય વચન કેમ નથી? તો ‘તદ્અનાદિત્વમાં પણ તદ્અનાદિત્વ થકી તથાત્વની સિદ્ધિ છે માટે.’ તે અર્હતોના અનાદિપણામાં પણ તે વચનના અનાદિપણા થકી તથાત્વની—તથાપ્રકારના અપૌરુષેયપણાની સિદ્ધિ થશે. અને અપૌરુષેય વચન નહિં માનો તો ‘એકનું અવચનપૂર્વકપણું’ તે પણ

પંક્તિકા—સ્યાદેતત્—આ ભલે હો, (એમ) પરનું વક્તવ્ય છે. ભવતોડપિ—તમારું પણ, પૌરુષેયવચનવાદીનું, તત્ત્વતા—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી,—નહિં કે કેવલ મહાર્, તત્ત્વતઃ—ઐદંપર્યશુદ્ધિથી અપૌરુષેય જ વચન છે, પૌરુષેય પણ નથી. અત્ર હેતુ કહો—સર્વસ્ય—સર્વના, ઋષભાદિના, સર્વદર્શિનઃ—સર્વદર્શિના, સર્વજના, તત્પૂર્વકત્વાદ્—તત્પૂર્વકપણાને લીધે, વચનપૂર્વકપણાને લીધે. આ પણ કયા કારણથી? તે માટે કહું—તત્પુત્રિવ્યા—તત્પૂર્વિકા, વચનપૂર્વિકા, અરહયા—અર્હતા છે, એ વચનથી. હવે એમ (શંકા) થાય કે અર્હતસંતાન અનાદિ છે, તેથી પૌરુષેય વચન કેમ નથી? એમ આશંકીને કહું—

તદનાદિત્વેડપિ તેષાં—તેઓના અર્હતોના, અનાદિત્વેડપિ—અનાદિપણામાં પણ, તદનાદિત્વતઃ—તત્ત્વ—તેના, વચનના અનાદિભાવ થકી, તથાત્વસિદ્ધેઃ—તથાત્વની સિદ્ધિને લીધે, અપૌરુષેયત્વની સિદ્ધિને લીધે. આનો જ વિપર્યયબાધક-પક્ષાન્તર કહો—અવચનપૂર્વકત્વં ચૈકસ્ય—અને એકનું અવચનપૂર્વકપણું. જો અપૌરુષેય વચન માનવામાં નથી આવતું, તો અવચનપૂર્વક કોઈ એક આદિમાં વચનપ્રવર્તક અર્હતો અશુભગમ કરવો પડશે એમ ભાવ છે. એમ પણ ત્યારે ભલે હો, એમ આશંકીને પરે જ કહું—તદપિ—તે પણ, અવચનપૂર્વકપણું, તન્ત્રવિરોધિ—‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ એમ આગમવિરોધિ છે. કયા કારણથી? તે માટે કહું—ન્યાયતઃ—ન્યાયથી, ‘સદકારણવન્નિત્યં’ અકારણવંત સત્ તે નિત્ય છે એમ નિત્યસંક્ષણ ન્યાયથી, અનાદિશુદ્ધઃ—અનાદિશુદ્ધ, પરપરિકલ્પિત સદાશિવ આદિવત્ કોઈ અર્હત છે એવાં શાદ્યસંજ્ઞાત્—શાદ્યસંગને લીધે. કૃત્તિ—એ પરવક્તવ્યતાની સમાપ્તિ અર્થે છે.

તન્ત્રવિરોધિ છે,' અર્થાત્ આદિમાં અવચનપૂર્વ એવો કોઈ એક વચનપ્રવર્તક અર્હત્ માનવો પડશે, તે પણ તન્ત્રવિરોધિ છે, 'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ' એ આગમને વિરોધિ છે. શા માટે? 'ન્યાયથી અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ થાય માટે.' અર્થાત્ અકારણ્યવંત સત્ નિત્ય હોય છે એમ નિત્યલક્ષણ ન્યાયથી અનાદિશુદ્ધ એવો અન્યદર્શનીઓએ કહ્યો સદાશિવ આદિ જેવો કોઈ અર્હત્ છે એવા વાદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. આમ અપૌરુષેયવાદીએ પૂર્વપક્ષ કર્યો.

અનાદિપણામાં પણ પુરુષવ્યાપાર વિના વચનના અધટમાનપણાથી અપૌરુષેય વચનની સિદ્ધિ નહિ થાય, અને બીજાંકુર ન્યાયથી કોઈનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, ઇ. પ્રકારે અપૌરુષેયવાદીની પ્રત્યેક દલીલનો રદીઓ આપી ઉત્તરપક્ષ કરે છે—

૭ ન, અનાદિત્વેડપિ પુરુષવ્યાપારાભાવે વચનાનુપપત્ત્યા તથાત્વાસિદ્ધેઃ । ન ચાવચન-પૂર્વકત્વં કસ્યચિત્, તદાદિત્વેન તદનાદિત્વવિરોધાદિતિ । વીજાકુરવદેતત્, તતશ્ચાનાદિ-ત્વેડપિ પ્રવાહતઃ સર્વજ્ઞામૃતભવનવદ્વક્તૃવ્યાપારપૂર્વકત્વમેવાશ્ચિલવચનસ્યેતિ । ૩૦૬

૭ અર્થ:- (સમાધાન) —એમ નથી, —અનાદિપણામાં પણ પુરુષવ્યાપારના અભાવે વચનની અનુપપત્તિથી તથાત્વની અસિદ્ધિ છે માટે. અને કોઈનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, તેના (વચનના) અનાદિપણાથી તેના (ભગવતના) અનાદિપણાનો વિરોધ છે માટે. આ બીજા-અંકુરવત્ છે. અને તેથી કરીને પ્રવાહથી અનાદિપણામાં પણ સર્વજ્ઞના અભૂત-ભવનવત્ અખિલ વચનનું વક્તૃવ્યાપારપૂર્વકપણું જ છે. ૩૦૬

પંક્તિકા—(એમ) પર પક્ષ આશંકીને કઉતર કહ્યો:—ન—ન જ, આ પરોક્ત. અત્રે હેતુ કહ્યો—અનાદિત્વેડપિ—અનાદિપણામાં પણ, વચનના અવિદ્યમાન આદિભાવે પણ, પુરુષવ્યાપારાભાવે—વચનપ્રવર્તકના તાલુઆદિ વ્યાપારના અભાવે વચનાનુપપત્ત્યા—વચનની અનુપપત્તિથી, ઉક્ત નિરૂક્ત-વાળા વચનના અયોગથી, તત્તથાત્વાસિદ્ધેઃ—તેના તથાત્વની (અપૌરુષેયપણાની) અસિદ્ધિને લીધે. પક્ષાન્તરને નિરસ્ત કરતાં કહ્યું—

ન ચ—ન જ, અવચનપૂર્વકત્વં—પરોપન્યસ્ત એવું અવચનપૂર્વકપણું, કસ્યચિત્—કોઈનું, ભગવંતનું. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદાદિત્વેન—તદાદિત્વથી, વચનપૂર્વકપણાથી, તદનાદિ-ત્વવિરોધાત્—તેના અનાદિપણાના વિરોધને લીધે. તસ્ય—તેના, ભગવંતના, અનાદિત્વસ્ય—અ-વચનપૂર્વકપણાથી આક્ષિપ્ત અનાદિપણાના, વિરોધાત્—વિરોધને લીધે, નિરાકરણને લીધે. પરમાર્થ કહ્યો—વીજાકુરવદેતત્—આ બીજા-અંકુર જેવું છે. જેમ બીજામાંથી અંકુર, અંકુરમાંથી બીજા, તેમ વચન થકી અર્હત્ તે અર્હત્ થકી વચન પ્રવર્તે છે. પ્રકૃતસિદ્ધિ કહી—

તતશ્ચ—અને તેથી કરીને, બીજા-અંકુર દર્શાવથી. અનાદિત્વેડપિ—વચનના અનાદિત્વમાં પણ, પ્રવાહતઃ—પ્રવાહથી, પરંપરાને અપેક્ષીને, સર્વજ્ઞામૃતભવનવત્ સર્વજ્ઞસ્ય—ઋષિઆદિ વ્યક્તિરૂપ સર્વ-જ્ઞના, પૂર્વે અમૃતસ્ય—અમૃતના, ભવનમિવ—ભવન જેમ, વક્તૃવ્યાપારપૂર્વકત્વમેવાશ્ચિલ-વચનસ્ય—તૌકિકાદિ ભેદભિન્ન એવા અખિલ વચનનું વક્તૃવ્યાપારપૂર્વકપણું જ છે.

‘અર્થ’ :—શંકા-વારુ, એમ તો સર્વજ્ઞ જ આનો વક્તા સદા હોય, અન્ય નહિં,—તેના અસાધુત્વના પ્રસંગને લીધે. તે અવચનપૂર્વક જ કોઈ નીતિથી છે.

(સમાધાન ઉત્તર)—વારુ, ખીજાંકરવત્ એ પરથી (આ) પ્રત્યુક્ત છે. (એ) યત્નથી પરિભાવનીય છે. તથા—

અધિકૃત વચનના અર્થ—જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણાને લીધે શબ્દવચન અપેક્ષાએ કોઈના અવચનપૂર્વકપણામાં પણ દોષ નથી,—મરુદેવી આદિના તથાશ્રવણને લીધે. વચનાર્થ પ્રતિપત્તિ થકી જ તેઓનું પણ તથાત્વસિદ્ધિને લીધે તત્ત્વથી તત્પૂર્વકપણું છે.

અને વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમાદિ થકી માર્ગાનુસારિ બુદ્ધિવંતને વચન વિના પણ તેના અર્થની પ્રતિપત્તિ હોય છે;—કવચિત્ તથાદર્શનને લીધે, સંવાદસિદ્ધિને લીધે.^{૩૦૭}

વિવેચન

“ પુસ્તકપણે કોઈ પણ શાસ્ત્ર અનાદિ નથી. તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે તો સૌ શાસ્ત્ર અનાદિ છે.”—શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી.

અત્રે અપૌરુષેયવાદી પુનઃ શંકા કરશે—‘વારુ, એમ તો સર્વજ્ઞ જ આનો વક્તા સદા હોય, અન્ય નહિં,—તેના અસાધુત્વના પ્રસંગને લીધે. તે અવચનપૂર્વક જ કોઈ નીતિથી છે.’ અર્થાત્ એમ જો પૌરુષેય જ વચન માનશે તો સર્વજ્ઞ જ

અપૌરુષેયવાદીની આ વચનનો વક્તા સદા—સર્વકાલ હોય, તેનાથી વ્યતિરિક્ત એવો પુનઃ તે જ દલીલ અન્ય અસર્વજ્ઞ નહિં. કારણ કે તેના વચનને અસાધુપણાનો—અસમ્યક્પણાનો—અપ્રમાણપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય,—વક્તાના પ્રમાણપણાથી જ વચનનું પ્રમાણપણું હોય માટે. એટલે અતિ અતિ ચિરકાલ પૂર્વે અતીત—ભૂત કાળમાં એવો કોઈ સર્વજ્ઞ અવચનપૂર્વક જ થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ એમ નીતિથી—ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે; નહિં તો અવચનપૂર્વક જ જો ન હોય તો તે

મરુદેવ્યાદીનાં—મરુદેવી આદિના, પ્રથમ જિનજનની પ્રજ્ઞાતિના,—સ્વયમેવ પદ્મ લબ્યત્વવતોના, તથાશ્રવણાત્—તથાશ્રવણને લીધે, શબ્દરૂપ વચનની અનપેક્ષાએ જ સર્વદર્શિત્વના શ્રવણને લીધે. હવે ‘તત્પુન્નિવ્યા અરહયા’ તત્પૂર્વિકા અર્હતા એ વચનને સમર્થન કરતા કહ્યું—વચનાર્થપ્રતિપત્તિઃ—વચન—વચનાર્થપ્રતિપત્તિ થકી જ. વચનથી સાધ્ય જ્ઞાનાનુષ્ઠાન લક્ષણ સામાધિકાદિ અર્થસ્ય—અર્થની, પ્રતિપત્તિઃ—પ્રતિપત્તિ થકી જ, અંગીકરણ થકી જ, નહિં કે અન્યથા, તેષામપિ—તેઓને પણ, મરુદેવી આદિને પણ, અપિ—પણ શબ્દથી ઋષભાદિને, તથાત્વસિદ્ધિઃ—તથાત્વ સિદ્ધિને લીધે, સર્વદર્શિત્વ સિદ્ધિને લીધે, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિશ્ચયવૃત્તિથી, ન તો વ્યવહારથી પણ, તત્પૂર્વકત્વ—તત્પૂર્વકત્વ, વચનપૂર્વકત્વ. એ જ ભાવે છે—

भवति च विशिष्टक्षयोपशमादितः—અને હોય છે, વિશિષ્ટાદ્—વિશિષ્ટ-દર્શનમોહનીય આદિ એતર ક્ષય-ક્ષયોપશમ થકી, માર્ગાનુસારિબુદ્ધિઃ—સમ્યગ્-દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગાનુયાયી પ્રજ્ઞાવંતને, વચનમ્—ઉક્તલક્ષણ વચન—અન્તરેણાપિ—વિના પણ, તદર્થપ્રતિપત્તિઃ—વચનના અર્થની પ્રતિપત્તિ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—ક્વચિત્—પ્રજ્ઞાપતીયમાં, તથાદર્શનાત્—વચનાર્થપ્રતિપત્તિના દર્શનને લીધે. આ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સંવાદસિદ્ધિઃ—સંવાદસિદ્ધિને લીધે. જે આ ત્હારાથી કહેવામાં આવ્યું તે ત્હારાથી સ્વતઃ એવ જ્ઞાત વા અનુષ્ઠિત છે એમ પ્રકૃત અર્થના અવ્યભિચારની સિદ્ધિને લીધે.

વચનપૂર્વક જ હોવો જોઈએ, એટલે વચન અપોરુષેય જ છે એમ તમારે ન્યાયથી માન્ય કરવું પડશે.

એનો ઉત્તર આપ્યો—‘વારુ, બીજાંકુવરવત્ એ પરથી (આ) પ્રત્યુક્ત છે. (એ) યત્નથી પરિભાવનીય છે.’ બીજા—અંકુરના દૃષ્ટાંતથી આ તમારી દલીલનો રદીઓ અપાઈ ચૂક્યો છે, એટલે પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી. એ દૃષ્ટાંત જ યત્નથી બીજાંકુરવત્ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. એ સમ્યક્પણે પરિભાવન કરશો એટલે એ પરથી રદીઓ તમારું સમાધાન થઈ જશે.

તેમજ—અનેકાન્તવાદી જેનોનો કયાંય એકાન્ત છે નહિ, એટલે ‘અર્થજ્ઞાનશબ્દરૂપ-ત્વાદધિકૃતવચનસ્ય’ અધિકૃત વચનના અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણાને લીધે શબ્દવચન-અપેક્ષાએ કોઈના અવચનપૂર્વકપણામાં પણ દોષ નથી, ‘શબ્દવચના-વચનનું અર્થ-જ્ઞાન-પેક્ષયા નાવચનપૂર્વકત્વેऽપિ કસ્યચિદ્ દોષઃ,’ મરુદેવી આદિના શબ્દ રૂપપણું તથાશ્રવણને લીધે ‘અર્થાત્ અધિકૃત વચન-પ્રસ્તુત આગમ વચન છે તે (૧) અર્થરૂપ-સામાયિક પરિણામાદિ ભાવરૂપ, (૨) જ્ઞાનરૂપ-તદ્ગતપ્રતીતિરૂપ, અને (૩) શબ્દરૂપ-વાચકધ્વનિરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એટલે વાચક ધ્વનિરૂપ-શબ્દરૂપ વચનની અપેક્ષાએ કોઈ સર્વજ્ઞના અવચનપૂર્વકપણામાં પણ અનાદિ-શુદ્ધવાદની આપત્તિરૂપ દોષ નથી. કારણ કે આદિ તીર્થંકર ઋષભદેવજીના માતા મરુદેવીજી આદિનું ભવ્યત્વ સ્વયમેવ પરિપાક પામ્યું હતું એમ તથાપ્રકારનું શ્રવણ થાય છે; શબ્દરૂપ વચનની અપેક્ષા વિના જ એઓને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું પ્રાપ્ત થયું હતું એમ આગમમાં સંભળાય છે.

હવે “તત્પૂર્વિકા અર્હત્તા” એ વચનને સમર્થિત કરતાં કહ્યું—‘વચનાર્થ પ્રતિપત્તિ થકી જ તેઓનું પણ તથાત્વસિદ્ધિને લીધે તત્ત્વથી તત્પૂર્વકપણું છે.’ અર્થાત્ વચન થકી સાધ્ય એવો જે જ્ઞાનાનુબંધનરૂપ સામાયિકપરિણામ આદિ અર્થ, વચનાર્થ પ્રતિપત્તિથી તેની તો તેઓએ પ્રતિપત્તિ કરી જ છે. અંગીકરણ કર્યું જ છે; સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ એટલે આ અર્થરૂપ-સામાયિકાદિ ભાવરૂપ પ્રતિપત્તિ થકી જ તેઓને—મરુદેવી માતાજી આદિને પણ તથાત્વની-તથાપ્રકારના સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણાની સિદ્ધિ છે, એટલા માટે તત્ત્વથી-નિશ્ચયવૃત્તિથી તે મરુદેવીજી આદિને પણ તત્પૂર્વકપણું-વચનપૂર્વકપણું સિદ્ધ થયું.

અને—‘ભવતિ ચ વિશિષ્ટક્ષયોપશમાદિતો માર્ગાનુસારિવુદ્ધેઃ’—વિશિષ્ટ ક્ષયો-પશમાદિ થકી માર્ગાનુસારિ બુદ્ધિવંતને વચન વિના પણ તેના અર્થની પ્રતિપત્તિ હોય છે —‘વચનમન્તરેણાપિ તદર્થપ્રતિપત્તિઃ’—‘કવચિત્ તથાદર્શનને લીધે. સંવાદસિદ્ધિને લીધે’ અર્થાત્ દર્શનમોહનીય આદિ કર્મસંબંધી ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ઉપશમ થકી સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગને અનુસારિ-અનુયાયિ બુદ્ધિવંત-પ્રજ્ઞાવંતને ઉક્તલક્ષણવાળા વચન વિના પણ તે વચનના અર્થની પ્રતિપત્તિ-અંગીકરણ હોય છે; કારણકે કવચિત્ તથાપ્રકારનું વચનના અર્થની પ્રતિપત્તિનું દર્શન થાય છે, અને તેનું કારણ પણ તેવા પ્રકારે સંવાદની—મળતા-

પ્રણાની સિદ્ધિ હોય છે એ છે. જેમકે—જે આ તમારામાંથી કહેવામાં આવ્યું તે મહારાથી આપોઆપ જ જાણવામાં આવ્યું છે વા આચરવામાં આવ્યું છે, એમ પ્રકૃત અર્થના અવ્યભિચારની—અવિસંવાદની સિદ્ધિ હોય છે.

અને એમ સર્વાના વચનપૂર્વકપણાને લીધે વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, એમ શેષ દલીલનો રદીઓ આપી અપૌરુષેયવાદીને નિરુત્તર કરે છે—

‘एवं च व्यक्त्यपेक्षया नानादिशुद्धवादापत्तिः, सर्वस्य तथा तत्पूर्वकत्वात्, प्रवाहत-
स्त्विष्यत एवेति । न समपि तत्त्वतोऽपौरुषेयमेव वचनमिति प्रपञ्चितमेतदन्यत्रेति नेह
प्रयासः ॥ ૩૦૮

‘અર્થ’ :—અને એમ વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી,—સર્વનું તથાપ્રકારે તત્પૂર્વકપણું છે માટે; પ્રવાહથી તો (અનાદિશુદ્ધ) ઇષ્ટ માનવામાં આવે જ છે. મહાર્ પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન નથી, એમ આ અન્યત્ર પ્રપંચિત છે, એટલે અહીં પ્રયાસ નથી. ૩૦૮

વિવેચન

“આગળ જ્ઞાની ઘર્ષ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;

થાશે કાળ લવિષ્યમાં; માર્ગભેદ નહિં હોય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને ‘એમ વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, સર્વના તથા-
પ્રકારે તત્પૂર્વકપણાને લીધે.’ એમ વચનનું પૌરુષેયપણું સને, વ્યક્તિઅપેક્ષાએ—એકેકે
સર્વદર્શિને અપેક્ષીને અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, કોઈ એક
એમ વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધ સર્વદર્શી વક્તા હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી;
અનાદિશુદ્ધવાદની કારણ કે સર્વનું તથાપ્રકારે—પૂર્વોક્ત પ્રકારે તત્પૂર્વકપણું—વચનપૂર્વક-
આપત્તિ નથી પાણું છે માટે. પણ ‘પ્રવાહથી તો ઇષ્ટ માનવામાં આવે જ છે,’
પ્રવાહથી—પરંપરાથી તો અનાદિશુદ્ધ માનવામાં આવે જ છે,
કારણકે પ્રવાહનું અનાદિપણું છે. ‘એમ અમારું પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન નથી,

પંક્તિકા—एवं च—અને એમ, વચનનું પૌરુષેયત્વ સતે, વ્યક્ત્યપેક્ષયા—વ્યક્તિઅપેક્ષાએ,
એકેક સર્વદર્શીને અપેક્ષીને, નાનાદિશુદ્ધવાદાપત્તિः—અનાદિ શુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, કોઈ એક
અનાદિશુદ્ધ સર્વદર્શી વક્તા આપન થતો નથી. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું :—સર્વસ્ય—સર્વના,
સર્વદર્શિના, તથા—તથાપ્રકારે, પૂર્વોક્ત પ્રકારે, તત્પૂર્વકત્વાત્—વચનપૂર્વકપણાને લીધે. પ્રવાહતસ્તુ—
પણ પ્રવાહથી તો, પરંપરાને અપેક્ષીને, ઇષ્યત एव—અનાદિશુદ્ધ ઇષ્ટ માનવામાં આવે જ છે,—
પ્રવાહના અનાદિપણાને લીધે. એમ ન સમાપિ તત્ત્વતોઽપૌરુષેયમેવ વચન—મહાર્ પણ તત્ત્વથી
અપૌરુષેય વચન નથી,—જે તે પૂર્વે પ્રસંગિત ક્યું હતું. પ્રપંચિતમેતदन्यत्र—આ અન્યત્ર—સર્વજ્ઞ
સિદ્ધિ આદિમાં પ્રપંચિત છે, ન હિ પ્રયાસः—અહીં પ્રયાસ—પ્રયત્ન નથી.

એમ આ અન્યત્ર પ્રયત્નિત છે, એટલે અહીં પ્રયાસ નથી.’ અર્થાત્ એવા પ્રકારે અમારું વચન તત્ત્વથી અપૌરુષેય છે એમ ઠસાવવાનો તમે જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે તેમ નથી, એટલે અમારું વચન પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન નથી, અપિતુ પૌરુષેય જ છે. છેવટે પ્રસ્તુત ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં આચાર્યજી વહે છે કે—આ અમે અન્યત્ર સર્વજ્ઞસિદ્ધિ આદિ અન્ય અંથમાં પ્રયત્નથી—વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે, એટલે અહીં એનો પિંટપેથણરૂપ પ્રયાસ—પ્રયત્ન કરતા નથી. માટે સુરેષુ કં બહુના ?

હવે મોહજાલ ફેડનારા ધ. ગુણવિશિષ્ટ સીમાધર શ્રુતધર્મની સ્તુતિરૂપ ખીજ ગાથા અવતારી, તેની પ્રસ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરે છે—

૧૦ તદેવં શ્રુતધર્મદિકરાણાં સ્તુતિમભિધાયાધુના શ્રુતધર્મસ્યાભિધિત્સુરાહ—

તમતિમિરપટલવિદ્વંસણસ્સ સુરગણનરિંદમહિઅસ્સ ।

સીમાધરસ્સ વંદે પપ્ફોડિઅમોહજાલસ્સ ॥૨॥

અસ્ય વ્યાખ્યા—

તમઃ—અજ્ઞાનં, તદેવ તિમિરં તમસ્તિમિરં, અથવા તમઃ વદ્ધસ્પૃષ્ટનિધત્તં જ્ઞાનાવરણીયં નિકાચિતં તિમિરં, તસ્ય પટલં-વૃન્દં તમસ્તિમિરપટલં, તદ્વિધ્વંસયતિ—વિનાશયતીતિ તમસ્તિમિરપટલવિધ્વંસનઃ તસ્ય । તથા ચાજ્ઞાનનિરાસેનૈવાસ્ય પ્રવૃત્તિઃ ।

તથા—સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્ય—તથા હ્યાગમમહિમાં (માનં) કુર્વન્ત્યેવ સુરાદયઃ ।

તથા—સીમાં-મર્યાદાં ધારયતીતિ સીમાધરઃ તસ્યેતિ ક્ષર્મ્મણિ ષષ્ઠી, તં વન્દે, તસ્ય વા યન્માહાત્મ્યં તદ્ વન્દે, અથવા તસ્ય વન્દે इति તદ્વન્દનં કરોમિ । તથા હ્યાગમવન્તે એવ મર્યાદાં ધારયન્તિ ।

કિંમૂતસ્ય ?—પ્રકર્ષેણ સ્ફોટિતં મોહજાલં—મિથ્યાત્વાદિ યેન સ તથોચ્યતે તસ્ય । તથા ચાસ્મિન્સતિ વિવેકિનો મોહજાલં વિલયમુપયાતિ इति । ૩૦૯

૧૦ અર્થઃ—તેથી એમ શ્રુતધર્મદિકરોની સ્તુતિ કહી, હવે શ્રુતધર્મની સ્તુતિ કહેવાને ધમ્મતા સતા કહે છે.

(ળયાનુવાદ : આર્યા)

તમતિમિરપટલ દ્વંસી, પૂજ્યો જે સુરગણનરેન્દ્રે કોડી;

સીમાધર તે વંદું, જેણે મોહજાલ સાવ જ ફેડી.

તમતિમિર પટલના વિધ્વંસન, સુરગણ—નરેન્દ્રથી મહિત, મોહજાલને પ્રસ્ફોટિત કરનાર એવા સીમાધરને વંદું છું.

આની વ્યાખ્યા—

તમઃ—તમસ, અજ્ઞાન તે જ તિમિરં—તિમિર, તે તમસ્તિમિર; અથવા તમઃ—બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-નિધત્ત એવું જ્ઞાનાવરણીય, નિકાચિત તે તિમિરં—તિમિર, તસ્ય પટલં—તેનું પટલ, વૃન્દ, તે તમસ્તિમિરપટલ, તેને વિધ્વંસે છે, વિનાશે છે તે તમસ્તિમિરપટલવિધ્વંસનઃ—તમસ્તિમિરપટલવિધ્વંસન, તેને. અને તથાપ્રકારે અજ્ઞાનના નિરાસથી જ આની પ્રવૃત્તિ છે.

તથા—સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્ય—સુરગણ-નરેન્દ્રથી મહિત એવાને, કારણકે તથાપ્રકારે સુરાદિ આગમનો મહિમા કરે જ છે.

તથા—સીમાં—સીમાને, મર્યાદાને ધારયતીતિ—ધારે છે તે સીમાધરઃ—સીમાધર, તસ્ય—તેને,—એમ કર્મમાં છઠી વિભક્તિ છે, તં—તેને, વન્દે—હું વન્દું છું, વા તેનું જે માહાત્મ્ય તેને વંદું છું, અથવા તસ્ય વન્દ—તેનું વન્દન કરું છું. કારણકે તથાપ્રકારે આગમ-વંતો જ મર્યાદા ધારે છે.

કિંભૂતને ? પ્રકર્ષેણ સ્ફોટિતં—પ્રકર્ષથી સ્ફોટિત (ફેડી નાંખાયેલ) છે મોહજાલં—મોહજાલ, મિથ્યાત્વાદિ, ચેત, જેનાથી, સ તથોચ્યતે—તે તથા (પ્રસ્ફોટિતમોહજાલઃ) કહેવાય છે, તેને. અને તથાપ્રકારે આ સતે વિવેકીની મોહજાલ વિલય પામે છે.^{૩૦૯}

વિવેચન

પ્રશમરસ ઝરંતી આત્મભ્રાંતિ હરંતી,

જગત હિત કરંતી પથ્ય સૌને ઠરંતી;

ભવજલતરણી જે શ્રેષ્ઠ નૌકા સમાણી,

શિવ સુખજનની તે વંદું જિનેન્દ્ર વાણી.—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

શ્રુતધર્મના પિતારૂપ શ્રુતધર્માદિકરોની—તીર્થંકરોની સ્તુતિ કહી, હવે અત્રે શ્રુતધર્મની સ્તુતિ કહી છે: હું શ્રુતધર્મને વન્દું છું. આ શ્રુતધર્મ કેવો છે ? (૧) તમતિમિરપટલ-

વિધ્વંસન—તમસૂરૂપ-અજ્ઞાનરૂપ-તિમિર-અંધકાર તે તમતિમિર; સીમાધર શ્રુતધર્મને અથવા બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-નિધત્ત એવું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તે તમસૂ ને વંદન નિકાચિત કર્મ તે તિમિર; આ તમતિમિરના પટલનો-વૃન્દનો-સમૂહનો જે વિધ્વંસ-વિનાશ કરે છે તે તમતિમિરપટલવિધ્વંસન.

તે પરમ જ્ઞાનીઓએ પ્રણીત કરેલ શ્રુતજ્ઞાનનો પ્રકાશ તેવા પ્રકારે અજ્ઞાન-અંધકારનો વિધ્વંસ કરે જ છે. (૨) સુરગણનરેન્દ્રમહિત—તેવા પ્રકારે દેવગણ-નરેન્દ્રો પરમપૂજ્ય અર્હતઆગમનો મહિમા કરે જ છે. (૩) મોહજાલને પ્રસ્ફોટિત કરનાર—મિથ્યાત્વાદિ મોહજાલને પ્રકર્ષથી સ્ફોટિત કરનાર, સર્વથા ફેડી નાંખનાર. આ શ્રુતધર્મ સતે વિવેકીની મોહજાલ વિલય પામે છે. (૪) એવા સીમાધરને—સીમાને અર્થાત્ સ્વ-પર વસ્તુની સ્વભાવમર્યાદાને-મર્યાદાધર્મને જે ધારે છે તે સીમાધરને-સમયને, આગમને, શ્રુતને હું વંદું છું; અથવા તે આગમના માહાત્મ્યને હું વંદું છું. આ સીમાધર-મર્યાદાધર્મ એટલે શું ? તેનો પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. તેની સ્પષ્ટ મર્યાદા અત્રે બતાવી છે—

श्री योगदृष्टिसमुच्चय विवेचन (स्वरचित) पृ. ६४७

११ इत्थं श्रुतमभिवन्धाद्युना तस्यैव गुणोपदर्शनद्वारेणाप्रमादगोचरतां प्रतिपादयन्नाह—

धम्मस्स सारमुवलब्ध करे पमायं ? ॥३॥

मन्यद्भवं भवति यदि वा तस्य किं स्यात् स्वभावः ? ”—श्रीसभ्यसार ३५१.

વિશેષઃ, જાતિશ્ચ જરા ચ મરણં ચ શોકશ્ચેતિ દ્વન્દ્વઃ । જાતિજરામરણશોકાન્ પ્રણાશયતિ-
અપનયતિ જાતિજરામરણશોકપ્રણાશનઃ, તસ્ય । તથા ચ શ્રુતધર્મોક્તાનુષ્ઠાનાજ્ઞાત્યાદયઃ
પ્રણશ્યન્ત્યેવ । અનેક ચાસ્યાનર્થપ્રતિધાતિત્વમાહ ।

કલ્યમ્—આરોગ્યં, કલ્યમણતીતિ કલ્યાણં, કલ્યં શબ્દયતીત્યર્થઃ, પુષ્કલં—સમ્પૂર્ણં,
ન ચ તદલપં, કિન્તુ ? વિશાલં—વિસ્તીર્ણં સુખં—પ્રતીતં, કલ્યાણં પુષ્કલં વિશાલં સુખમાવ-
હતિ—પ્રાપયતિ કલ્યાણપુષ્કલવિશાલસુખાવહઃ, તસ્ય । તથા ચ શ્રુતધર્મોક્તાનુષ્ઠાનાદુક્ત-
લક્ષણમપવર્ગસુખમવાપ્યત ઇવ । અનેન ચાસ્ય વિશિષ્ટાર્થપ્રસાધકત્વમાહ ।

કઃ પ્રાણી દેવદાનવનરેન્દ્રગણાર્ચિતસ્ય શ્રુતધર્મસ્ય સારં—સામર્થ્યં ઉપલભ્ય—દૃષ્ટ્વા
વિજ્ઞાય કુર્યાત્ પ્રમાદં સેવેત ? સચેતસચ્ચારિત્રધર્મે પ્રમાદં કર્તું ન યુક્તં હિ હૃદયં ।

આહ—સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્યેત્યુક્તં, પુન દેવદાનવનરેન્દ્રગણાર્ચિતસ્યેતિ કિમર્થમ્ ?
ઉચ્યતે—પ્રસ્તુતભાવાન્વયફલતન્નિગમનત્વાદદોષઃ ।

તસ્યૈવં ગુણસ્ય ધર્મસ્ય સારં—સામર્થ્યમુપલભ્ય કઃ સકર્ણઃ પ્રમાદી ભવેચ્ચારિત્રધર્મ
इति ॥ ૩૧૦

૧૧ અર્થઃ—આમ શ્રુતને અભિવન્દી હવે તેના જ ગુણના ઉપદર્શનદ્વારે અપ્રમાદ-
ગાયરતા પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે—

(વસંતતિલકા)

જાતિ-જરા-મરણ-શોક પ્રણાશનારા,
કલ્યાણ પુષ્કલ મહા સુખ આણનારા;
જે દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર પૂજિત પાદ,
તે ધર્મસાર લહી કોણ કરે પ્રમાદ ?

જાતિ (જન્મ), જરા મરણ ને શોકનો પ્રણાશ
કરનારા, કલ્યાણ પુષ્કલ-વિશાલ સુખાવહ, દેવ-દાનવ
-નરેન્દ્રગણોથી અર્ચિત એવા ધર્મનો સાર પામીને કોણ
પ્રમાદ કરે ?

આની વ્યાખ્યા—

જાતિઃ—જાતિ, ઉત્પત્તિ, જરા—જરા, વયોહાનિલક્ષણા, મરણ—મરણ, પ્રાણનાશ,
શોકઃ—શોક, માનસ દુઃખવિશેષ, જાતિ અને જરા અને મરણ અને શોક એમ દ્વન્દ્વ છે.
જાતિ, જરા, મરણ અને શોકને પ્રણાશે છે, દૂર કરે છે તે જાતિજરામરણશોકપ્રણાશનઃ—

જાતિ-જરા-મરણ-શોક પ્રણાશન, તેનો. અને તથાપ્રકારે શ્રુતધર્મોક્ત અનુષ્ઠાન થકી જાતિ આદિ પ્રણુશે જ છે. અને આ વડે કરીને આનું અનર્થપ્રતિધાતિપણું કહ્યું.

કલ્ય—કલ્ય, આરોગ્ય, કલ્ય અણતીતિ કલ્યાણ—કલ્યને આણે છે તે કલ્યાણ, કલ્યને બોલાવે છે એમ અર્થ છે. પુષ્કલ—પુષ્કલ, સંપૂર્ણ, અને તે અલ્પ નહિ, કિંતુ વિશાલ—વિશાલ, વિસ્તીર્ણ, સુખ—સુખ, પ્રતીત છે. કલ્યાણ પુષ્કલ વિશાલ સુખ આવહતિ—આવહે છે; પ્રાપ્ત કરાવે છે તે કલ્યાણપુષ્કલવિશાલસુખાવહઃ—કલ્યાણ પુષ્કલ વિશાલ સુખાવહ, તેનો. અને તથાપ્રકારે શ્રુતધર્મોક્ત અનુષ્ઠાન થકી ઉક્તલક્ષણવાળું અપવર્ગ સુખ પમાય જ છે. અને આ વડે આનું વિશિષ્ટઅર્થપ્રસાધકપણું કહ્યું.

કાં—કોણ, ક્યો, પ્રાણી—પ્રાણી, દેવદાનવનરેન્દ્રગણાચિંતસ્ય—

દેવ-દાનવ-નરેન્દ્રગણથી અર્ચિત એવા, શ્રુતધર્મસ્ય-શ્રુતધર્મનો, સાર-સાર, સામર્થ્ય, ઉપલબ્ધ-દેખી, જાણી, કુર્યાત્ પ્રમાદ—પ્રમાદ કરે ? સેવે ? સચેતસૂને ચારિત્રધર્મમાં પ્રમાદ કરવો યુક્ત નથી એમ હૃદય છે.

શંકા—‘સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્ય’ એમ કહ્યું, પુનઃ ‘દેવદાનવનરેન્દ્રગણાચિંતસ્ય’ એમ શું અર્થ ? (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—પ્રસ્તુત ભાવના અન્વયફલવાળા તેના (તે પૂર્વવચનના) નિગમનપણને લીધે અદોષ છે.

તે એવા ગુણવાળા ધર્મનો સાર-સામર્થ્ય દેખીને, ક્યો સકળ ચારિત્રધર્મમાં પ્રમાદી હોય ? ૩૧૦

વિવેચન

“સેવો ભવિયાં વિમલ જિણેસર, હલહા સજ્જન સંગાળ,

એવા પ્રભુનું દર્શન લેવું, તે આળસમાંહે ગંગાળ;

અવસર પામી આળસ કરશે, તે મૂરખમાં પહેલોળ.”—શ્રી યશોવિજયજી

આવા અત્ર ઉક્ત લક્ષણવાળા ધર્મનો સાર પામી કોણ પ્રમાદ કરે ? એમ સંબંધ છે. આ ધર્મ કેવો છે ? (૧) જાતિ-જરા-મરણ-શોકનો પ્રનાશ કરનારો છે. અને તેવા પ્રકારે શ્રુતધર્મમાં કહેલ અનુષ્ઠાન થકી જન્મ-જરા-મરણ-શોક પ્રણાશ પામે જ છે. આ વિશેષણથી આ ધર્મનું અનર્થપ્રતિધાતિપણું કહ્યું, અનર્થનો પ્રતિધાત કરનાર સ્વભાવ દર્શાવ્યો. (૨) કલ્યાણ પુષ્કલ વિશાલ સુખાવહ છે. કલ્ય એટલે આરોગ્ય, તેને આણે છે, બોલાવે છે, આણે છે તે કલ્યાણ; પુષ્કલ સંપૂર્ણ, અને તે અલ્પ નહિ પણ વિશાલ-વિસ્તીર્ણ સુખને આવહે છે, પ્રાપ્ત કરાવે છે. અને તથાપ્રકારે શ્રુતધર્મોક્ત અનુષ્ઠાન થકી ઉક્તલક્ષણવાળું કલ્યાણમય પુષ્કલ વિશાલ સુખ-અપવર્ગસુખ-મોક્ષસુખ પમાય જ છે.

પંક્તિકા—પ્રસ્તુતમાવાન્વયફલતન્નિગમનત્વાદ—પ્રસ્તુતમાવસ્ય—એટલે કે સુરગણ-નરેન્દ્ર મહિત ભગવાન શ્રુતધર્મ છે એવા લક્ષણવાળા પ્રસ્તુત ભાવનો, અન્વય—એન્વય, અનુવૃત્તિ, સ એવ ફલ—તે જ ફલ-સાધ્ય છે, યસ્ય તત્ તથા—એનું તે તથા, તસ્ય—તેનું, પૂર્વવચનનું, નિગમન—નિગમન, સમર્થન, પશ્ચાત્ કર્મધાર સમાસ અને ભાવ પ્રત્યયે, પ્રસ્તુતમાવાન્વયફલતન્નિગમનત્વ—પ્રસ્તુત ભાવના અન્વય ફલવાળા તે વચનનું નિગમનપણું, દેવદાણવનરેન્દ્રગણાચિંતસ્ય—દેવ-દાનવ-નરેન્દ્રગણાર્ચિતનું કારણકે છે, તસ્માત્—તેને લીધે.

આ વિશેષણથી આ ધર્મનું વિશિષ્ટઅર્થસાધકપણું કહ્યું, વિશિષ્ટ અર્થનો પ્રસાધક સ્વભાવ દર્શાવ્યો.

એવા દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર ગણથી અર્ચિત-પૂજિત ધર્મનો-શ્રુતધર્મનો સાર-સામર્થ્ય દેખીને-જાણીને કોણ પ્રમાદ કરે? કયો પ્રાણી પ્રમાદ સેવે? તાત્પર્ય કે ‘સચેતસૂને ચારિત્રધર્મમાં પ્રમાદ કરવો યુક્ત નથી એમ હૃદય છે.’ અર્થાત્ લગવંતનો શ્રુતધર્મ શ્રુત કરી સચેતસૂ તે ધર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ-આચરણરૂપ ચારિત્રધર્મમાં પ્રમાદ કરે જ નહિ. તેથી ‘એવા ગુણવાળા ધર્મનો સાર-સામર્થ્ય દેખી કયો સકળ ચારિત્રધર્મમાં પ્રમાદી હોય?’ એમ તાત્પર્યાર્થ છે.

તજ આંતર નિંદ ગાઠ તું, ઉઠ આત્મન! ઊઠ જગ જગ! તું;

પુરુષાર્થ સદા સ્ફુરાવને, ભજ નિત્યે અપ્રમાદ ભાવને.—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

આમ ધર્મમાં કોણ પ્રમાદ કરે? ઇ. સૂત્રથી પ્રતિબોધ પામી જે પ્રમાદને ફગાવી દઈ શ્રુતધર્મ-ચારિત્રધર્મમાં ઉદય થયો છે, એવા મુમુક્ષુ આત્માની અહોનિશ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના વ્યક્ત કરતી ચોથી ગાથા અવતારી, ભાવિતાત્મા મહર્ષિ હરિભદ્રજી તેનું અપૂર્વ ભાવપૂર્ણ અર્થભાવન કરે છે—

૧૨યતશ્ચૈવમતઃ—

સિદ્ધે મો ! પયઓ નમો જિનમણ નન્દી સયા સંજમે,

દેવંનાગસુવર્ણકિર્ણરગણસ્સવ્મઅભાવચ્ચિણ્ણ ।

લોગો જત્થ પડ્ધિઓ જગમિણં તેલોક્કમચ્ચાસુરં,

ધમ્મો વડ્ડુ સાસઓ વિજયઓ ધમ્મુત્તરં વડ્ડુ ॥૪॥

અસ્ય વ્યાખ્યા—

સિદ્ધે—પ્રતિષ્ઠિતે પ્રખ્યાતે, તત્ર સિદ્ધઃ ફલાવ્યભિચારેણ પ્રતિષ્ઠિતઃ સકલનયવ્યાપ્તેઃ પ્રખ્યાતસ્ત્રિકોટીપરિશુદ્ધત્વેન ।

મો હત્યેતદતિશયિનામામન્ત્રણં, પશ્યન્તુ ભવન્તઃ । પ્રયતોઽહં યથાક્ષયેતાવન્તં કાલં પ્રકર્ષેણ યતઃ ।

इत्थं परसाक्षिकं प्रयतो भूत्वा पुनर्नमस्करोति—“नमो जिनमते”—सुपां सुपो भवन्तीति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी, नमो जिनमताय ।

તથા ચાસ્મિન્ સતિ જિનમતે “નન્દિઃ” —સમૃદ્ધિઃ સદા—સર્વકાલં, ક્વ ? “સંયમે” ચારિત્રે, તથા ચોક્કં ‘પદ્ધં નાણં તઓ દયેત્યાદિ ।”

કિંમૂતે સંયમે?—દેવનાગસુવર્ણકિર્ણરગણૈઃ સદ્ભૂતભાવેનાર્ચિતે । તથા ચ સંયમવન્તઃ અર્ચ્યન્ત પવ દેવાદિભિઃ ।

કિંમૂતે જિનમતે?—લોકનં લોકઃ જ્ઞાનમેવ સ યત્ર પ્રતિષ્ઠિતઃ । તથા જગદિદં જ્ઞેય-તયા । કેચિન્મનુષ્યલોકમેવ જગન્મન્યન્ત હત્યત આહ—“ત્રિલોક્યં મનુષ્યાસુરં” આધારાથેય-ભાવરૂપમિત્યર્થઃ ।

अयमित्यमृतः श्रुतधर्मो वर्धतां—वृद्धिसुपयातु, शाश्वतमिति क्रियाविशेषणमेतत्, शाश्वतं वर्द्धतामित्यप्रच्युत्येति भावना ।

વિજયતઃ (પાઠાંતરઃ વિજયતામ્) ડનર્થપ્રવૃત્તપરપ્રવાદિવિજયેનેતિ હૃદયં ।

તથા ધર્મોત્તરં—ચારિત્રધર્મોત્તરં વર્દ્ધતાં । પુનર્વૃદ્ધ્યભિધાનં મોક્ષાર્થિના પ્રત્યહં જ્ઞાન-
વૃદ્ધિઃ કાર્યેતિ પ્રદર્શનાર્થં । તથા ચ તીર્થકરનામકર્મહેતુન્ પ્રતિપાદયતોક્તં “ અપુવ્વનાળ-
ગદ્ધને ” इति ॥ ૩૧૧

૧૨અર્થઃ—અને કારણ કે એમ છે. એથી કરીને—

(શાદ્દ્વલવિકીડિત)

સિદ્ધે રે ! પ્રયતો, નમો જિનમતે, નંદી સદા સંયમે,
દેવો નાગ સુવાણુ કિન્નર પૂંજે સદ્ભાવથી જોહને;
લોક જ્યાંહિ પ્રતિષ્ઠિત ત્રિજગ આ મર્ત્યાસુરો સાથ જો !
વાધો શાશ્વત ધર્મ તે વિજયથી ! ધર્મોત્તરં વાધજો !

અહો ! સિદ્ધ એવા (આ ધર્મમાં) હું પ્રયત છું.
જિનમતને નમસ્કાર હો !—જેના થકી દેવ-નાગ-સુવાણુ
-કિન્નરગણથી સદ્ભૂત ભાવે કરીને અર્ચિત એવા સંય-
મમાં સદા નન્દિ (સમૃદ્ધિ) હોય છે, અને જેમાં લોક
અને ત્રેલોક્ય—મર્ત્ય-અસુરવાણુ આ જગત્ પ્રતિષ્ઠિત છે.
ધર્મ શાશ્વતપણે વિજયથી વૃદ્ધિ પામે ! (અથવા વિજય
પામે !) ધર્મોત્તર વૃદ્ધિ પામે !

આની વ્યાખ્યા—

સિદ્ધે—સિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત, પ્રખ્યાત. તેમાં સિદ્ધ—ફલઅવ્યભિચારથી, પ્રતિષ્ઠિત,—
સકલનયવ્યારિતથી, પ્રખ્યાત—ત્રિકોટીપરિશુદ્ધપણથી.

મો—અહો ! એમ આ અતિશયીઓનું આમંત્રણ છે. આપ જુઓ ! પ્રયતોડહં—હું
પ્રયત છું, યથાશક્તિ આપલો કાળ પ્રકર્ષેણ યતઃ—પ્રકર્ષથી યત છું.

આમ પરસાક્ષિકપણે પ્રયત થઇ પુનઃ નમસ્કાર કરે છે—નમો જિનમતે—‘ સુપાં સુપાં
ભવન્તીતિ ’—ચતુર્થી અર્થમાં સપ્તમી છે, (એટલે) નમો જિનમતાય—નમસ્કાર હો
જિનમતને !

અને તથાપ્રકારે આ જિનમત સતે નન્દિઃ—નંદિ, સમૃદ્ધિ, સદા—સદા, સર્વકાલ,
ક્યાં ? સંયમે—સંયમમાં, ચારિત્રમાં, અને તથાપ્રકારે કલું છે—“ પદમં નાળં તઓ દયા ”
પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા ઇત્યાદિ.

કેવા પ્રકારના સંયમમાં ?—દેવનાગસુવર્ણકિન્નરગણેઃ સદ્ભૂતભાવેનાર્ચિતે—દેવ, નાગ, સુવર્ણ, કિન્નરગણોથી સદ્ભૂત ભાવે કરીને અર્ચિત એવા. અને તથાપ્રકારે સંયમવતો દેવાદિથી અર્ચાય જ છે.

કેવા પ્રકારના જિનમતમાં ?—લોકને લોકઃ—કોકને તે લોક, જ્ઞાન જ, સ યત્ર યતિ-ષ્ઠિતઃ—તે જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તથા જગદિદં—આ જગત,—જ્ઞેયતાએ કરીને. કોઈ મનુષ્ય લોકને જ જગત્ માને છે એટલા માટે કહ્યું—ત્રેલોક્ય મનુષ્યાસુરં—ત્રેલોક્ય મનુષ્ય-અસુર-વાણ,—આધાર-આધેયભાવરૂપ એમ અર્થ છે.

આ કૃત્યંભૂતઃ—કૃત્યંભૂત, એવંભૂત, આવા પ્રકારનો, શ્રુતધર્મઃ—શ્રુતધર્મ, વર્ધતાં—વૃદ્ધિ પામે ! શાશ્વતં—એ ક્રિયાવિશેષણ છે, શાશ્વતપણે વૃદ્ધિ પામે ! એમ અપ્રચ્યુતિથી એવી ભાવના છે, વિજયતઃ—વિજયથી,—(પાઠાં. : વિજયતાં—વિજય પામે !) અનર્થ-પ્રવૃત્ત પર પ્રવાહીના વિજયથી એમ હૃદય છે.

તથા—ધર્મોત્તરં—ધર્મોત્તર, ચારિત્રધર્મોત્તર, વર્ધતાં—વૃદ્ધિ પામે ! પુનઃ વૃદ્ધિ અભિધાન મોક્ષાર્થિના પ્રત્યક્ જ્ઞાનવૃદ્ધિઃ કાર્યા—મોક્ષાર્થીએ પ્રતિદિન જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવા યોગ્ય છે, એમ પ્રદર્શન અર્થે (છે). અને તથાપ્રકારે તીર્થંકર નામકર્મના હેતુઓને પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું છે—“અપુન્વનાણગહણે ”—અપૂર્વજ્ઞાનપ્રદણ, ૩૧૧

વિવેચન

“તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહિયે રે,

સમયચરણ સેવા શુદ્ધ દેને, જિમ આનંદધન લહિયે રે.”—શ્રી આનંદધનજી

આમ ધર્મમાં કોણ પ્રમાદ કરે ? એ સૂત્રથી પ્રતિબોધ પામી, જે પ્રમાદ ફગાવી દઈ શ્રુતધર્મ-ચારિત્રધર્મમાં ઉજમાળ થયો છે, એવો સુમુક્ષુ આત્મા ભાવે છે કે—અહો !

મહારા કરતાં ચઢીયાતી—અતિશયી આત્મદશાવાળા સંત જનો !

હું આ સિદ્ધ ધર્મમાં હું સિદ્ધ એવા આ ધર્મમાં પ્રયત છું. આ આત્મસ્વભાવરૂપ

પ્રયત છું ધર્મ સ્વભાવભૂત હોવાથી અનાદિઅનંત અને સ્વયંસિદ્ધ છે,

એને સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી; કારણકે જે આ આત્મસ્વભાવરૂપ

ધર્મમાં સ્થિતિ કરે છે તેને અવશ્ય મોક્ષરૂપ ફળ મળે છે, એટલે ‘સિદ્ધઃ ફલાવ્યભિચારેણ’

—‘ફલઅવ્યભિચારથી’ આ ધર્મ સિદ્ધ છે; ‘પ્રતિષ્ઠિતઃ સકલનયવ્યાપ્તેઃ’—‘સકલ

નયવ્યાપ્તિથી પ્રતિષ્ઠિત’ છે, કોઈ પણ નય ન ફૂલાય ને સર્વ નય એમાં વ્યાપીને

હળીમળીને રહે એવો અવિસંવાદી હોવાથી તે પ્રતિષ્ઠિત છે; અને ‘પ્રખ્યાતઃ ત્રિકોટી-

પરિશુદ્ધત્વેન’—‘ત્રિકોટીપરિશુદ્ધપણથી’ તે પ્રખ્યાત છે, કષ-છેદ-તાપ એ ત્રિકોટી

અગ્નિપરીક્ષામાં શુદ્ધ સુવર્ણવત સમુત્તીર્ણ હોવાથી અથવા આદિ-મધ્ય ને અંત એ

ત્રિકોટીમાં અવિરુદ્ધ અખંડ અખાધિત હોવાથી સર્વથા શુદ્ધપણાએ કરીને તે પ્રખ્યાત છે—

જગત્પ્રસિદ્ધ છે. આમ ફલઅવ્યભિચારથી સિદ્ધ, સકલનયવ્યાપ્તિથી પ્રતિષ્ઠિત અને

ત્રિકોટીપરિશુદ્ધપણથી પ્રખ્યાત—એવા આ સિદ્ધ ધર્મમાં હું આટલો કાળ, મહાઈં બંદ-વીર્ય

ગોપબ્યા વિના, સર્વાત્માથી-મ્હારી સર્વ શક્તિ સહિત યથાશક્તિ પ્રયત છું, પ્રકર્ષથી યત-યત્નવંત છું. તેના હે મહાનુભાવ ભાવિતાત્મા મુમુક્ષુ મહાત્માઓ! તમે સાક્ષી છો.

નમસ્કાર હો આ શ્રુતધર્મરૂપ જિનમતને!-કે જે જિનમતના સદ્ભાવે, 'દેવ-નાગ-મુવણુ-કિન્નરગણોથી સદ્ભૂત ભાવે કરીને અર્ચિત'—પૂજિત એવા સંયમને વિષે સદા

'નંદી' હોય છે; આત્મસ્વરૂપમાં સંયમનરૂપ સંયમમાં, આત્મસ્વરૂપમાં

નમસ્કાર હો ચરણરૂપ ચારિત્રમાં સદા સર્વકાલ વૃદ્ધિ કરનારી એવી આત્માનંદ

જિનમતને!-જેના ઉપભવનારી નંદી-સમૃદ્ધિ હોય છે. કારણકે 'પદમં નાણં તઓ દયા'

સદ્ભાવે સંયમમાં —પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી દયા, એ મહાસૂત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનનું સ્થાન

સદા 'નંદી' હોય છે પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું છે; એટલે પ્રથમ સદ્ગુરુ

સમીપે શ્રવણ કરેલ શ્રુતધર્મથીકી દેહાદિથી લિન્ન એવું આત્માનું જેવું

આનંદમય સ્વરૂપ જાણ્યું, તેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે પછી તથારૂપ શ્રુતધર્મને અમલમાં

મૂકવારૂપ આચરણ કરવા—ચારિત્રધર્મ આરાધવા આત્માનો આનંદોલ્લાસ દિનપ્રતિદિન

વધતો જાય છે.

આ જિનમત-જિનપ્રણીત શ્રુતધર્મ એવો વિશાલ ને વ્યાપક છે કે તેમાં 'લોક પ્રાત્ષિત

છે', લોક-લોકન-જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠિત છે, સર્વ જ્ઞાન એમાં સ્થિતિ કરીને રહ્યું છે; એટલું જ

નહિં પણ,—કેટલાક માને છે તેમ માત્ર મનુષ્યલોકરૂપ જગત્ જ નહિં, પણ મનુષ્ય-

અસુરવાળું ત્રેલોક્ય પણ એમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. સર્વ શ્રુતજ્ઞાન અને ત્રણે લોકના સર્વભાવ

એમાં કોઈથી પણ ઉત્થાપી ન શકાય એમ પ્રતિષ્ઠિત વર્તે છે.

આમ જેનાથી સંયમને વિષે સદા નંદી હોય છે ને જેમાં સર્વ જ્ઞાનરૂપ લોક ને

ત્રેલોક્યરૂપ આ જગત્ પ્રતિષ્ઠિત છે, એવો આ પરમ આત્મકલ્યાણકારી સુપ્રતિષ્ઠિત

'શ્રુતધર્મ શાશ્વતપણે વિજયથી વૃદ્ધિ પામે!' 'અયમિત્યંભૂતઃ

આયો શ્રુતધર્મ શ્રુતધર્મો વર્દ્ધતાં શાશ્વત'—અનર્થપ્રવૃત્ત પર પ્રવાહીઓના વિજયથી

શાશ્વતપણે વિજયથી કદી પણ ન પ્રચ્યુતિ ન થાય એમ અખંડપણે નિરંતર સતત વૃદ્ધિ

વૃદ્ધિ પામે! પામ્યા કરો! તથા 'ધર્મોત્તર (ચારિત્ર ધર્મોત્તર) વૃદ્ધિ પામે!

ચારિત્રધર્મોત્તરં વર્દ્ધતાં'—ચારિત્રધર્મ પછી પણ તે શ્રુતધર્મ ઉત્તરો

તર વૃદ્ધિ પામ્યા કરો! કારણ કે—'મોક્ષાર્થિના પ્રત્યહં જ્ઞાનવૃદ્ધિઃ કાર્યા'—મોક્ષાર્થીએ

પ્રતિદિન જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવા યોગ્ય છે, અને 'અપુલ્કનાણગહણે' નિત્ય નિત્ય નવનવા અપૂર્વ

જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી આત્માનું અનુભવજ્ઞાન વધારવું—એ તીર્થંકરપદ પ્રાપ્તિસ્થાનક મધ્યેનું

એક પદ છે એમ જ્ઞાની લગવંતે લાખ્યું છે, માટે હું પ્રાર્થુ છું કે મ્હારો આ શ્રુતધર્મ

ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામ્યા કરો! તથાસ્તુ!

આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની અભિલાષા એ પ્રણિધાન છે ને તે મોક્ષપ્રતિષ્ઠાથી અનાશંસાભાવનું ખીજ છે, અને અસંગથી એવું ફલ સંવેદાય છે, ઇ. તત્ત્વવાર્તા પ્રકાશ છે—

૧૩ પ્રણિધાનમેતત્, અનાશંસાભાવવીજં, મોક્ષપ્રતિબંધેન । અપ્રતિબંધ ષ્વ પ્રતિબંધઃ, અસદ્ગુણસંવેદનાત્ ।

યથોદિતશ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ મોક્ષ, સિદ્ધત્વેન, નેહ ફલે વ્યભિચારઃ, અસદ્ગુણ ચૈતત્ફલં સંવેદ્યતે । ૩૧૨

૧૩ આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવનું બીજ છે,—મોક્ષપ્રતિબંધ વડે કરીને. આ પ્રતિબંધ અપ્રતિબંધ છે,—અસંગક્ષણના સંવેદનને લીધે.

યથોદિત શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થકી મોક્ષ છે,—સિદ્ધપણાએ કરીને. અહીં ફલમાં વ્યભિચાર નથી; અને અસંગથી આવું ફલ સંવેદાય છે. ૩૧૨

વિવેચન

પ્રણિધાનધારી સદા આત્મરામી, ન દે આવવા દષ્ટિમાં કંઈ ખામી.—યોગદષ્ટિક્ષણશ

અને ‘પ્રણિધાનમેતત્ અનાશંસાભાવવીજં ।’—‘આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવનું બીજ છે.’ આ શ્રુતધર્મની અભિલાષરૂપ જે પ્રણિધાન-આશંસા છે, તે અનાશંસાભાવનું—સર્વ ઇચ્છાના ઉપરમરૂપ અનિચ્છાભાવનું બીજ—કારણ છે. અર્થાત્ આ પ્રણિધાન આ શ્રુતધર્મની મને વૃદ્ધિ હો !—એવી અંતરંગ કામનારૂપ-અનાશંસા ભાવનું આશંસારૂપ જે પ્રણિધાન-પ્રકૃષ્ટ નિધાન છે, તેમાં ચિત્તનું પ્રણિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાન—પ્રકૃષ્ટ સ્થાપન તે અનાશંસા ભાવનું—નિષ્કામ ભાવનું બીજ છે.

આ આમ શાથી કરીને છે ? ‘મોક્ષપ્રતિબંધેન’—‘મોક્ષપ્રતિબંધથી.’ આ પ્રસ્તુત કામના મોક્ષ સાથે પ્રતિબંધ—જોડાયેલી છે; “માત્ર મોક્ષ અભિલાષ” શિવાય બીજી કંઈ કામનાના પ્રતિબંધથી રહિત હોઈ મોક્ષપ્રત્યયી છે, અને મોક્ષ તો અનિચ્છારૂપ-અનાશંસારૂપ જ છે, એટલે ખરેખરા મુમુક્ષુની આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની પ્રાર્થના માત્ર મોક્ષહેતુએ જ હોઈ આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવનું બીજ—કારણ પ્રતીત થાય છે. કારણ કે શ્રુતધર્મ—શાસ્ત્રાભ્યાસ કંઈ લોકમાં માન-પૂજા-પ્રતિષ્ઠા-કીર્તિ આદિ માનાર્થ અર્થે નથી, પણ માત્ર મોક્ષાર્થે જ—કેવલ શુદ્ધ આત્માર્થ અર્થે જ છે. આ અંગે દશવૈકલિક સૂત્રમાં શ્રી મુદ્ધર્મસ્વામી જંબૂસ્વામી પ્રત્યે કહે છે—

પઞ્જિકા—પ્રણિધાન ઇત્યાદિ. પ્રણિધાનમ્—પ્રણિધાન, આશંસા, ઇતત્—આ, શ્રુતધર્મવૃદ્ધિનું અભિલાષણ. કેવું ? તે માટે કહ્યું—અનાશંસાભાવવીજં—અનાશંસા—અનાશંસા, સર્વઇચ્છાઉપરમ, સૈવ—તે જ, માત્ર—ભાવ, પર્થાય, તસ્ય—તેનું, વીજં—બીજ, કારણ છે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—મોક્ષપ્રતિબંધેન—મોક્ષપ્રતિબંધથી. મોક્ષ પ્રતિ જ આ પ્રાર્થન છે, અને તે (મોક્ષ) અનિચ્છારૂપ છે. (શંકા)—અપ્રતિબંધથી સાધ્ય મોક્ષ છે, તો આમ પણ ત્યાં પ્રતિબંધ શી રીતે શ્રેયરૂપ (હોય ?) એટલા માટે કહ્યું—

અપ્રતિબંધઃ—અપ્રતિબંધ સદશ, ષ્વઃ—આ, મોક્ષવિષય, પ્રતિબંધઃ—પ્રતિબંધ,—પ્રાર્થનારૂપ. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અસદ્ગુણસંવેદનાત્—અસદ્ગુણ—અસંગ, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ અવિધયી-

‘શ્રુતસમાધિ ચાર પ્રકારે છે : (૧) મને શ્રુતજ્ઞાન હોશે આ બુદ્ધિથી અધ્યયન કરવાનું હોય, નહિં કે મોહઆદિ આલંબનથી. (૨) હું એકાગ્રચિત્ત હોઈશ એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય, નહિં કે વિખુતચિત્ત (કામાદોળ) હોઈ એ માટે. (૩) હું આત્માને સ્વરૂપને વિષે સ્થાપીશ એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય. (૪) અને આમ સ્વયં આત્મધર્મમાં સ્થિત થયેલો હું પરને આત્મધર્મમાં સ્થાપીશ, એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય. આમ હું જ્ઞાન પામી એકાગ્રચિત્ત હોઈશ અને પોતે સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ ખીબને સ્થાપીશ, એમ સમજી શ્રુતસમાધિમાં રત થયેલો મુમુક્ષુ પુરુષ શ્રુતોનું અધ્યયન કરે.’

— શ્રી પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા પાઠ ૧૩, (સ્વચિત)

આમ માત્ર મોક્ષપ્રતિબંધથી આ પ્રણિધાન હોય છે. અત્રે શંકા થશે કે મોક્ષ તે અપ્રતિબંધથી સાધ્ય છે, તો આમ પણ ત્યાં પ્રતિબંધ શ્રેયરૂપ શી રીતે હોય ? તે માટે

કહ્યું — ‘અપ્રતિબંધ ઇષ પ્રતિબંધઃ અસદ્ગુણસંવેદનાત્’ — ‘આ

મોક્ષપ્રતિબંધ પ્રતિબંધ અપ્રતિબંધ છે — અસંગદ્વેષસંવેદનને લીધે.’ આ

અપ્રતિબંધઃ મોક્ષપ્રત્યયી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિપ્રાર્થનારૂપ પ્રતિબંધ અપ્રતિબંધ જ છે, અપ્રતિબંધ જેવો જ છે, કારણ કે તેમાં અસંગ દ્વેષ સંવેદન—

અનુભવન હોય છે, અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિનો સંગ જ્યાં નથી એવા અસંગ દ્વેષનો તેવી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિઆશંસામાં અનુભવ થાય છે, એટલે એ પ્રતિબંધ પણ અપ્રતિબંધ જ છે; પણ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ સંગનો સંગ જ્યાં છે એવું જે સંગવાળું પ્રણિધાન છે, તે તો પરમપુરુષાર્થલાભને ઉપધાતિ થતું હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અંતરાય-અટકાયત કરનારું હોવાથી પ્રતિબંધ જ છે.

આ પ્રણિધાન અનાશંસાલાવતું ખીજ છે એ નિયમ કેમ ? તેની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું— ‘યથોદિતશ્રુતધર્મવૃદ્ધિર્મોક્ષઃ સિદ્ધત્વેન’ — ‘યથોદિત શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ થકી મોક્ષ છે, — સિદ્ધપણાએ

કરીને.’ જેવો સર્વજ્ઞ લગવાને લાખ્યો છે, તેવા શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ યથોક્ત શ્રુતધર્મવૃદ્ધિથી થકી-ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષથકી મોક્ષ હોય છે; કારણ કે શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ

મોક્ષ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિં એવો મોક્ષપ્રાપ્તિનો

અવંધ્ય-અચૂક-અમોઘ હેતુ છે, એટલે શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ થકી મોક્ષ હોય

ફલ, ફલસ્ય—ફલના, આશંસનીયના, સંવેદનાત્—સંવેદનને લીધે, અનુભવને લીધે કારણકે અનીદ્દશ ફલ આલંબનવાળું પ્રણિધાન તો પરમ પુરુષાર્થલાભના ઉપધાતિપણને લીધે પ્રતિબંધ છે. વારું, આ નિયમ કેમ કે આ પ્રણિધાન અનાશંસાલાવતું ખીજ છે ? એટલા માટે કહ્યું—

યથોદિતશ્રુતધર્મવૃદ્ધિઃ—યથોદિત શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થકી, સર્વજ્ઞોપર શ્રુતધર્મના પ્રકર્ષ થકી, મોક્ષઃ—મોક્ષ, —અનાશંસારૂપ, —જેના થકી હોય છે એમ સમજાય છે. અત્રે પણ એકાંત કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—સિદ્ધત્વેન—સિદ્ધપણાએ કરીને, શ્રુતધર્મવૃદ્ધિના મોક્ષ પ્રતિ અવંધ્ય હેતુભાવે કરીને. આ જ લાવે છે—ન—ન જ, હૃદ્—અહીં, મોક્ષલક્ષણ ફલે—ફલમાં, વ્યભિચારઃ—વ્યભિચાર, વિસંવાદ, —શ્રુતધર્મવૃદ્ધિના ફલાન્તરલાવથી વા નિષ્ફલતાથી. આના જ અસંગતની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—અસદ્ગુણ સ્વ—અને અસંગથી, રાગ-દ્વેષ-મોહ લક્ષણ સંગના અલાવથી, પતત્—આ, મોક્ષફલ, સંવેદ્યતે—સંવેદ્ય છે, સર્વે જ મુમુક્ષુઓથી પ્રતીતાય છે.

એ સિદ્ધ વસ્તુ છે. તે આ પ્રકારે—‘નેહ ફલે વ્યભિચારઃ’—‘અહીં ફલમાં વ્યભિચાર નથી.’ અહીં મોક્ષરૂપ ફળ મળવાની બાબતમાં વ્યભિચાર—આહુંઅવળું ચસવાપણું નથી; વિસંવાદ નથી; અર્થાત્ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ નિષ્ફળ જતી નથી, વા તેનાથી મોક્ષ શિવાય બીજું ફળ મળતું નથી. “ફલ વિસંવાદ જોડમાં નહિ” એ આનંદધનજીની અમર ઉક્તિ અત્ર ચરિતાર્થ બને છે. ‘અને અસંગથી આતું ફળ સંવેદાય છે’—‘અસંજ્ઞેન ચૈતત્વફલં સંવેદ્યતે ।’ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ સંગના અભાવથી આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિનું ફળ સંવેદાય છે, અનુભવાય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ આ શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ રાગ-અસંગ ફલ સંવેદન દ્વેષ-મોહાદિ સંગ દૂર થતા જાય છે, એટલે આમ રાગાદિ સંગથી મુક્તપણારૂપ અસંગથી આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિનું મોક્ષની વાનકી જેવું જીવન્મુક્તપણારૂપ ફળ સર્વ મુમુક્ષુઓને સાક્ષાત્ આત્માનુભવગોચર થાય જ છે.

એમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવનારૂપ સદ્ભાવના આરોપણ થકી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ હોય છે, તે શાલિખીજ-આરોપણથી શાલિવૃદ્ધિના દૃષ્ટાંતથી સમર્થિત કરે છે—

૧૪ પવં ચ સદ્ભાવારોપણાત્તદ્વૃદ્ધિઃ ।

શુભમેતદધ્યવસાનમત્યર્થ, શાલિવીજારોપણવચ્છાલિહેતુઃ । દૃષ્ટા એવં પૌનઃપુન્યેન તદ્વૃદ્ધિઃ, પવમિદાપ્યત્તદ્વૃદ્ધિરિતિ । ૩૧૩

૧૪ અર્થ :—અને એમ સદ્ભાવના આરોપણ થકી તેની વૃદ્ધિ (હોય છે). આ અધ્યવસાન અત્યંત શુભ છે. શાલિખીજઆરોપણની જેમ શાલિહેતુ છે; કારણકે એમ પૌનઃપુન્યથી તેની વૃદ્ધિ દૃષ્ટ છે, એમ અહીં પણ આ થકી (પુનઃ પુનઃ શ્રુતવૃદ્ધિ પ્રાર્થના થકી) દૃષ્ટવૃદ્ધિ છે. ૩૧૩

પણિકા—આમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ફલસિદ્ધિ કહી દેખાડી આની જ (શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની) હેતુસિદ્ધિ કહે છે,—પવં—એમ, ઉક્ત પ્રકારથી, ચ—પુનઃ અર્થમાં અને લિન્નકમરૂપ છે, સદ્ભાવારોપણાત્—સદ્ભાવઆરોપણ થકી, શ્રુતવૃદ્ધિપ્રાર્થનારૂપ શુદ્ધ પરિણામના અંગીકરણ થકી, તદ્વૃદ્ધિશ્ચ—શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ પુનઃ, હોય છે એમ સમજાય છે. એના ભાવનાર્થે જ કહ્યું—

શુભ—શુભ, પ્રશસ્ત, પતત્—આ, પુનઃ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ—આશંસાલક્ષણ, અધ્યવસાન—અધ્યવસાન, પરિણામ. અત્યર્થ—અત્યંત. કેવું ? તે માટે કહ્યું—શાલિવીજારોપણવત્—શાલિખીજના આરોપણવત્, શાલિખીજના પુનઃ પુનઃ નિરોપણની જેમ, શાલિહેતુઃ—શાલિહેતુ, શાલિફલ નિમિત્ત. એ જ ભાવે છે—દૃષ્ટા—દૃષ્ટ છે, ઉપસૃજ્ય છે, હિ—કારણ કે, એવં—એમ, શ્રુતધર્મવૃદ્ધિપ્રાર્થનાન્યાયથી, પૌનઃપુન્યેન—શાલિખીજઆરોપણના પૌનઃપુન્યથી, વૃદ્ધિ. તદ્વૃદ્ધિઃ—તેની વૃદ્ધિ, શાલિવૃદ્ધિ. પવં—એમ, શાલિવૃદ્ધિપ્રકારથી, હિ—અહીં પણ, શ્રુતસ્તવર્મા, અતઃ—આ થકી, આશંસાના પૌનઃપુન્ય થકી, તદ્વૃદ્ધિઃ—દૃષ્ટવૃદ્ધિ, શ્રુતવૃદ્ધિ.

વિવેચન

“બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે લાલ, પસરે ભૂજલ યોગ રે;
તિમ મુજ આતમસંપદા રે લાલ, પ્રગટે પ્રભુ સંયોગ રે....પદ્મપ્રભ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ફલસિદ્ધિ છે ને તે કેવી રીતે હોય છે તેની હેતુસિદ્ધિ પણ આ પ્રકારે—‘અને એમ સદ્ભાવના આરોપણ થકી તેની વૃદ્ધિ હોય છે.’ શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ હો !—એમ શ્રુતવૃદ્ધિની આશંસારૂપ સદ્ભાવના આરોપણ એમ સદ્ભાવારોપણ થકી આત્મામાં શુદ્ધ પરિણામના આરોપવા થકી પુનઃ શ્રુતધર્મની થકી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ વૃદ્ધિ હોય છે. “ચાદશી ભાવના તાદશી સિદ્ધિ:” જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ એ ન્યાયે. કારણકે ‘આ અધ્યવસાન અત્યંત શુભ છે.’ આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ આશંસારૂપ સદ્ભાવના આરોપણરૂપ અધ્યવસાન—આત્મપરિણામ અત્યંત શુભ—પ્રગટ છે.

કેની જેમ ? “શાલિબીજારોપણવત્ શાલિહેતુ:”—‘શાલિબીજના આરોપણની જેમ શાલિહેતુ છે.’ જેમ શાલિબીજનું આરોપણ શાલિફલનું કારણ છે તેમ, ‘કારણ કે એમ પૌનઃપુન્યથી તેની વૃદ્ધિ દષ્ટ છે.’ એમ—શ્રુતવૃદ્ધિપ્રાર્થના—ન્યાયથી પુનઃપુનઃપણે—ફરી ફરીને શાલિબીજ રોપવાથી શાલિની આરોપણનું દર્શાવત વૃદ્ધિ પ્રગટ દષ્ટ છે; અર્થાત્ પાંચસો ચોખાના દાણા વાવવાથી ધારો કે એકેક દાણામાંથી પચાશ દાણા ઊગે તો પાંચસો દાણાથી પચીશ હબાર દાણા ઊગે. એ પચીશ હબાર દાણાને ફરીથી વાવતાં સાડા બાર લાખ દાણા થાય. એમ ફરી ફરીને વાવતાં ઉત્તરોત્તર અનેકગણી વૃદ્ધિ થયા કરે. ‘એમ અહીં’ પણ આ થકી (પુનઃ પુનઃ શ્રુતવૃદ્ધિપ્રાર્થના થકી) ઇષ્ટવૃદ્ધિ છે. એમ—શાલિબીજના પુનઃ પુનઃ રોપણથી શાલિવૃદ્ધિની જેમ, અહીં શ્રુતસ્તવમાં પણ આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની આશંસારૂપ સદ્ભાવના પુનઃ પુનઃ આરોપણથી ઇષ્ટ એવા શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થયા કરે છે.

અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં વિવેકગ્રહણ એ જ જલ છે, અને આ વિવેક અતિ ગંભીર ઉદાર આશય-રૂપ હોઈ, આ થકી જ સંવેગઅમૃતનું આસ્વાદન હોય છે, ઇ. પ્રકારે આચાર્યજી વિવેકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે—

૧૬ પવં વિવેકગ્રહણમત્ર જલમ્ । અતિગમ્ભીરોદાર ણ્ણ આશયઃ । અત્ પવ સંવેગામૃતા-સ્વાદનં । નાવિજ્ઞાતગુણે ચિન્તામણૌ યત્નઃ, ન ચાન્યથાઽતોઽપિ સમીહિતસિદ્ધિઃ । પ્રકટ-મિદં પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં, પ્કાન્તાવિષયો ગોયોનિવર્ગસ્ય । ૩૧૪

૧૫ અર્થ:—એમ વિવેકગ્રહણ અત્રે જલ છે. આ (વિવેક) આશય અતિ ગંભીર ઉદાર છે, આ થકી જ સંવેગઅમૃતનું આસ્વાદન (હોય છે.) અવિજ્ઞાત શુભવાળા ચિન્તા-

મણિમાં યત્ન હોતો નથી, અને અન્યથા આ (ચિન્તામણિ) થકી પણ સમીહિત સિદ્ધિ હોતી નથી. આ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને પ્રકટ છે, આ (વિવેક) ગોચોનિવર્ગના એકાન્તે અવિષય છે. ૪૨૪

વિવેચન

“જિણે વિવેક ધરીએ પણ ગ્રહિયે, તત્તજ્ઞાની તે કહિયે;

શ્રી મુનિસુવ્રત જો કૃપા કરો તો, આનંદધન પદ લહિયે.”—શ્રી આનંદધનજી

હવે આ શાલિખીજઆરોપણ દષ્ટાંતથી આક્ષિપ્ત સહકારિકારણરૂપ જલને પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું—‘एवं विवेकग्रहणमत्र जलम्’—‘એમ વિવેકગ્રહણ અત્રે જલ છે.’ એમ

—હમણાં જ કહ્યું તે પ્રકારે અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં વિવેકથી—અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં સમ્યક્અવધારણવિચારથી શ્રુતનું ગ્રહણ અથવા વિવેકનું ગ્રહણ વિવેક-ગ્રહણ તે જલ એ જ જલ છે. જેમ શાલિની વાવણીમાં પાણી—અને તે પણ પુષ્કળ પાણી હોય તો જ શાલિ ઊગે ને વધે; તેમ શ્રુતરૂપ

પક્ષિકા—હવે શાલિખીજઆરોપણ દષ્ટાંતથી આક્ષિપ્ત સહકારિ કારણરૂપ જલને પણ પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે,—एवम्—એમ, અનન્તરોક્ત પ્રકારથી, વિવેકગ્રહણ—વિવેકગ્રહણ, વિવેકેન—વિવેકથી, સમ્યક્અર્થઅવધારણવિચારથી, ગ્રહણ—ગ્રહણ, સ્વીકાર,—તે શ્રુતનું; વિવેકસ્ય વા—વા વિવેકનું, ગ્રહણ—ગ્રહણ, તે શું? તે માટે કહ્યું—अत्र—અત્રે, શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં, જલम्—જલ, અંભઃ—પાણી છે. હવે વિવેકને જ સ્તવતાં કહ્યું—

અતિગમ્भीરોદારઃ—અતિ ગંભીર ઉદાર, પ્રભૂત શ્રુતાવરણ ક્ષયોપશમથી લભ્યપણાને લીધે અત્યુત્તાન અને સકલ સુખલાલસાધકપણાને લીધે ઉદાર, एषः—આ, વિવેકરૂપ, આશયઃ—આશય, પરિણામ. અત एव—આ થકી જ, વિવેક થકી જ, નહિં કે સૂત્રમાત્રથી પણ, संवेगामृतास्वादना—સંવેગઅમૃતનું આસ્વાદન (હોય છે), संवेगः—ધર્મોદિ અનુરાગઃ કહ્યું છે કે—

“तथ्ये धर्मे ध्वस्तर्हिसाग्रवन्धे, देवे रागद्वेषमोहादिमुक्ते ।

साधौ सर्वग्रन्थसंदर्भहीने, संवेगोऽसौ निश्चलो योऽनुरागः ॥”

(અર્થાત્) હિંસાપ્રબન્ધ જ્યાં નષ્ટ છે એવા સાચા ધર્મમાં, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિથી મુક્ત દેવમાં, સર્વ ગ્રંથસમૂહથી રહિત સાધુમાં જે નિશ્ચલ અનુરાગ તે સંવેગ છે.

સ एवामृतं—તે જ (સંવેગ) અમૃત-સુધા, तस्याऽऽस्वादनं—તેનું આસ્વાદન, અનુભવ.

शंका—વારુ, ક્રિયા જ ફલદા છે, નહિં કે જ્ઞાન. કહ્યું છે કે—

“क्रियैव फलदा पुंसां, न फलदं मतम् ।

यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो, न ज्ञानात् सुखितो भवेत् ॥”

(અર્થાત્) ક્રિયા જ પુરુષોને ફલદા છે, જ્ઞાન ફલદ માન્યું નથી, કારણ કે સ્ત્રી-ભક્ષ્ય-ભોગજ્ઞ જ્ઞાન થકી સુખિઓ નથી હોતા. એટલે વિવેકગ્રહણથી શું? એમ આશંકીને વ્યતિરેકથી અર્થાન્તર-ઉપન્યાસથી કહ્યું—

ન—ન જ, અવિજ્ઞાતગુણે—અવિજ્ઞાત ગુણવાળા, અનિર્ણીત જરૂરાદિ ઉપશમ-સ્વભાવવાળા ચિન્તામણી—ચિન્તારત્નમાં, યત્નઃ—તદ્વચિત પૂજાદિ અનુષ્ઠાન લક્ષણ યત્ન. જેમ ચિન્તામણિમાં જ્ઞાત ગુણ સતે જ યત્ન (હોય છે), તેમ શ્રુતમાં પણ. એટલા માટે જ્ઞાનપૂર્વિકા જ ક્રિયા ફલવતી છે.

શાલિની વાવણીમાં પણ વિવેકરૂપ પુષ્કળ પાણી હોય તો જ શ્રુત-શાલિ ભગે ને વધે; પણ વિવેકરૂપ પાણી ન હોય તો શ્રુત-શાલિ ભગે નહિં ને વધે નહિં. એટલે વિવેક-બ્રહ્મણ એ જ આ શ્રુત-શાલિની વૃદ્ધિમાં મુખ્ય હેતુ છે.

આવા આ વિવેકના મહામહિમાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતાં શાસ્ત્રકર્તા આચાર્યશ્રી વદે છે—‘અતિગમ્भीરોદાર ષષ આશયઃ’— ‘આ (વિવેક) આશય અતિગંભીર

ઉદાર છે.’ આ વિવેકરૂપ આશય-ચિત્તપરિણામ પુષ્કળ શ્રુતાવરણના આ વિવેક થકી સંવેગ ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય હોવાથી અતિ ગંભીર છે અને અમૃતનું આસ્વાદન સકલ સુખસંપત્તિ આપનાર હોવાથી ઉદાર છે. ‘અત ષષ સંવેગ-મૃતાસ્વાદન’— ‘આ થકી જ સંવેગ અમૃતનું આસ્વાદન હોય છે.’

આ વિવેક થકી જ, નહિં કે સૂત્રમાત્રથી (પઠનથી), સંવેગરૂપ અમૃતનું આસ્વાદન-અનુભવન હોય છે વિવેકવિહોણા સૂત્રમાત્ર પાઠથી સંવેગ ઉપજતો નથી, પણ વિવેક થકી જ સંવેગરૂપ સુધાનું અનુભવન હોય છે.

‘હું આ દેહાદિ પરવસ્તુથી લિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અવિનાશી અજર અમર આત્મા છું. આ નાશવંત દેહાદિ પરલાવ તે હું નથી. એક શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ જ મહાર્જ છે, બીજું કંઈ પણ મહાર્જ નથી. હું આ દેહાદિ ભાવનો નથી, ને આ દેહાદિ ભાવ મહારા નથી. માટે મહારે આ મહારો એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે—બ્રહ્મણ કરવા યોગ્ય છે, બાકી આ બીજા બધા ભાવ હેય છે, ત્યજવા યોગ્ય છે; માટે હું મહારા આત્મભાવને જ ભજું ને સમસ્ત પરમાવપ્રપંચને ત્યજું એ જ યોગ્ય છે. આમ સમ્યગ્દષ્ટિ દષ્ટા પુરુષને સત્પુરુષ સદ્ગુરુ સમીપે શ્રવણ કરેલા ‘શ્રુત’ જ્ઞાનથી વિવેક ઉપજ્યો છે, શ્રુત જ્ઞાન સમ્યક્પણે પરિણમ્યાથી સદ્-અસદ્નું ભાન થયું છે, વસ્તુસ્વરૂપ જેવું છે તેવું સમજવામાં આવ્યું છે, સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, આત્મા-અનાત્માનો પ્રગટ ભેદ અનુભવવામાં આવ્યો છે, કેવલ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિરૂપ વિવેકખ્યાતિ ઉપજી છે, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું છે.

‘એટલે તે જીવ આવા દુઃખમય ભયરૂપ સંસારમાં રમતો નથી, પણ જેમ ભય-સ્થાનથી કોઈ મૂઠીઓ વાળીને વેગે દૂર લાગી જાય, તેમ આ સમ્યગ્દષ્ટિ મુમુક્ષુ જીવ પણ સંવેગથી—અત્યંત વેગથી તે સંસારથી લડકીને લાગે છે; ક્ષણભર તેને સંસારની મોહિની રુચિકર લાગતી નથી. અથવા સંવેગ એટલે અત્યંત મોક્ષાભિલાષ, તીવ્ર મુમુક્ષુપણું. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષે સહજ આત્મસ્વરૂપનો પરમાનંદમય રસાસ્વાદ કર્યો છે, અદ્ભુત

શંકા—ચિન્તામણિ ચિન્તામણિપણા થકી જ સમીહિત ક્ષણવાળો હોય, તેમાં ઉક્ત યત્નથી શું? તે માટે કહ્યું—ન ચ—ન જ, અન્યથા—અન્યથા, અજ્ઞાતગુણપણાએ કરીને, યત્નઅભાવે, અતો-ડપિ—આ થકી પણ, ચિન્તામણિ થકી પણ,—શ્રુતજ્ઞાન થકી તો દૂર રહો! સમીહિતસિદ્ધિઃ—સમી-હિત સિદ્ધિ, પ્રાર્થિત પરમૈશ્વર્યની સિદ્ધિ. એ જ દેહ કરતાં કહ્યું—પ્રકટમિદં—પ્રત્યક્ષ છે આ, પ્રેક્ષા-પૂર્વકારિણાં—પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને, બુદ્ધિમંતોને, પ્રેક્ષાયક્ષુના વિષયપણાને લીધે, કે જ્ઞાનપૂર્વ સર્વ યત્ન સમીહિત સિદ્ધિક્ષણવાળો છે. વ્યતિરેક કહ્યો—પ્રકાન્તાવિષયઃ—એકાન્ત અવિષય, સદા પણ અસંવેદ-પણાને લીધે, ગોચોનિવર્ગસ્ય—ગોચોનિવર્ગનો, અલિવર્દ સમ પૃથગ્જનો.

સમકિત અમૃતરસ આખ્યો છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની સહજ આત્મપરિણતિ અત્યંત સંવેગથી—અત્યંત અત્યંત વેગથી સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ મોક્ષ લણી દોડે છે. અને આવો તીવ્ર મોક્ષાભિલાષરૂપ સંવેગ હોવાથી, ઉપલક્ષણથી તે મોક્ષના સાધનરૂપ—કારણરૂપ અર્હદ્ભક્તિ—વાત્સલ્ય વગેરે સત્સાધન પ્રત્યે પણ સંવેગ—પરમ રુચિલાવ ધરાવે છે. એટલે તે લગવાનું અર્હંતોની ભક્તિ—વાત્સલ્ય આદિ પ્રત્યે સંવેગથી—અત્યંત વેગથી, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, પરમ આત્મોદ્લાસથી, અત્યંત ચિત્તપ્રસન્નતાથી પ્રવર્તે છે. અને જેમ પાણીનું પૂર રોક્યું રોકાતું નથી, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિનો આ સત્સાધન પ્રત્યેનો અત્યંત વેગ—સંવેગ—અદમ્ય ઉત્સાહ રોક્યો રોકાતો નથી.’

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વરચિત) પૃ. ૨૭૭, ૪૭૭,

અત્રે આશંકા થશે—ક્રિયા જ ફલદાયિની છે, નહિં કે જ્ઞાન. કહ્યું છે કે—“ક્રિયા જ પુરુષોને ફલદાયિની છે, જ્ઞાન ફલદાયી માન્યું નથી. કારણ કે સ્ત્રી—ભક્ત્ય—ભોગને જાણનારો જ્ઞાન થકી સુખિઓ નથી હોતો.” એટલે વિવેકબ્રહ્મણથી અવિજ્ઞાતગુણવાળા શું? એ આશંકાનું નિવારણ કરતાં કહ્યું—‘નાવિજ્ઞાતગુણે ચિન્તામણી ચિન્તામણિમાં યત્ન યત્ન:—’ અવિજ્ઞાતગુણવાળા ચિન્તામણિમાં યત્ન હોતો નથી. હોતો નથી જેમ જેનો ગુણ જાણવામાં આવ્યો નથી એવા ચિન્તારત્નમાં તેને યોગ્ય પૂજાદિ અનુષ્ઠાનરૂપ યત્ન હોતો નથી, પણ તેનો તથા—પ્રકારનો ગુણ જાણવામાં આવ્યો જ તથાપ્રકારનો પૂજાદિ યત્ન હોય છે; તેમ શ્રુત—ચિન્તામણિ બા. માં પણ તેનો ગુણ જાણવામાં આવ્યો ન હોય તો તેના આરાધનરૂપ યત્ન હોતો નથી, પણ તેનો તથાપ્રકારનો ગુણ જાણવામાં આવ્યો જ તથાપ્રકારનો આરાધન યત્ન હોય છે. માટે જ્ઞાનપૂર્વિકા જ ક્રિયા ફલવતી છે.

અત્રે વળી બીજી આશંકા થશે—ચિન્તામણિ ચિન્તામણિપણ થકી જ વાંચિત ફલ આપે, તેમાં યત્નનું શું કામ? તેનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું—‘ન ચાન્યથાડતોપિ સમીહિતસિદ્ધિ:’—‘અને અન્યથા આ (ચિન્તામણિ) થકી પણ સમીહિતસિદ્ધિ હોતી નથી.’ નહિં તો ગુણ જાણવામાં આવ્યો નહિં હોઈ, યત્નઅભાવે શ્રુતજ્ઞાનની વાત તો દૂર રહો, પણ આ ચિન્તામણિ થકી પણ ઇષ્ટ સિદ્ધિ—વાંચિત પરમ ઐશ્વર્ય—આદિ સિદ્ધિ ન જ હોય. તેમ ગુણ અજ્ઞાત હોઈ યત્નઅભાવે શ્રુતચિન્તામણિ થકી પણ મોક્ષરૂપ વાંચિત ફલસિદ્ધિ ન જ હોય.

—આ ‘પ્રકટમિદં પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણામ્’—‘આ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને પ્રગટ છે,’—આ જ્ઞાનપૂર્વક સર્વ યત્ન ઇષ્ટ સિદ્ધિ ફળ આપવાવાળો છે, એ પ્રેક્ષા—ચક્ષુનો વિષય હોવાથી, આ પ્રસ્તુત વિવેક સંબંધી વાત પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને—પ્રથમ જોઈ આ વિવેક ગોચરો—વિચારી પ્રવર્તનારા બુદ્ધિમંત—પ્રાજ્ઞજનોને પ્રકટ છે, પ્રત્યક્ષ દીવા વર્ગનો એકાન્તે અવિષય જેવી સ્પષ્ટ છે. પણ ‘एकान्ताविषयो गोचोनिवर्गस्य ।’

ગોચોનિવર્ગનો એકાન્તે અવિષય છે. અર્થાત્ ‘ગોચરો’—બળદીઆ સમા પૃથગ્જન—પ્રાકૃત જનનો જે વર્ગ—સમૂહ છે, તેનો તો આ વિવેક વિષય નથી;

બળદીઆ જેવા અણુસમન્નુ ગમાર અણ અવિવેકી જનો છે તેને તો આ વિવેક કદી પણ સંવેદાતો નથી, એટલે તેઓનો આ એકાંતે અવિષય જ છે.

આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોનો પરમ ગર્ભ છે ને તેને તે તે સુંદર શબ્દોથી જૂદા જૂદા યોગશાસ્ત્રકારોએ પ્રશંસ્યો છે તે દર્શાવે છે—

૧૬ પરમગર્ભેષ્વ યોગશાસ્ત્રાણાં । અભિહિતમિદં તૈસ્તૈશ્ચારુશબ્દૈર્મોક્ષાધ્વદુર્ગગ્રહણમિતિ
કૈચ્ચિત્, તમોગ્રન્થિભેદાનન્દ ઇતિ ચાન્યૈઃ, ગુહાન્ધકારાલોકકલ્પમપરૈઃ, ભવોદધિદ્વીપસ્થાનં
ચાન્યૈરિતિ । ૩૧૫

૧૬ અર્થ :—આ (વિવેક) યોગશાસ્ત્રોનો પરમ ગર્ભ છે. આ (વિવેક વસ્તુ) તે તે ચારુ શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યું છે; મોક્ષાધ્વદુર્ગગ્રહણ એમ કોઈથી, તમોગ્રન્થિભેદાનન્દ એમ અન્યોથી, ગુહાન્ધકાર આલોક સમ એમ બીજાઓથી, અને ભવોદધિદ્વીપસ્થાન એમ અન્યોથી. ૩૧૫

વિવેચન

“સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ.
સા. મુજ મન મંદિરમાંહી, આવે જો અરિભલ છપતો હો લાલ.
સા. મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે જળહળે હો લાલ.”

—શ્રી યશોવિજયજી

અને ‘પરમગર્ભેષ્વ યોગશાસ્ત્રાણાં’—‘આ (વિવેક) યોગશાસ્ત્રોનો પરમગર્ભ—
છે.’ આ વિવેક છે તે યોગશાસ્ત્રોનો પરમ ગર્ભ—પરમ રહસ્યભૂત મર્મ છે. કારણ કે ‘આ
(વિવેક વસ્તુ) તે તે ચારુ શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યું છે—અન્યોથી.’
જૂદા જૂદા સુંદર ‘આ વિવેક વસ્તુ આ કહેવામાં આવતા તે તે સત્ય ઉદાર અર્થવાણા
શબ્દોથી ઝાળખાતો ચારુ—સુંદર શબ્દોથી જૂદા જૂદા યોગશાસ્ત્રકારોથી કહેવામાં આવી છે.
આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોનો જેમકે—(૧) કોઈ તેને ‘મોક્ષાધ્વદુર્ગગ્રહણ’ કહે છે; કારણ કે
પરમગર્ભ જેમ માર્ગે ચોર આદિનો ઉપદ્રવ થયે દુર્ગગ્રહણ—દુર્ગને આશ્રય
એ જ પરિત્રાણ—રક્ષણોપાય છે, તેમ મોક્ષમાર્ગે રાગાદિ ઉપદ્રવ

પણિકા—પુનઃ કેવો ? તે માટે કહ્યું—

પરમગર્ભેષ્વ—પરમ ગર્ભ, પરમ રહસ્ય, ષષ્ઠઃ—આ, વિવેક, યોગશાસ્ત્રાણાં—યોગશાસ્ત્રોનો, પષ્ટિ-
તંત્રાદિનો. કયા કારણથી ? કારણકે—અભિહિતમિદં—આ વિવેક વસ્તુ કહેવામાં આવી છે, તૈસ્તૈઃ—
તે તે વક્ત્રમાણુ, ચારુશબ્દૈઃ—ચારુ શબ્દોથી, સત્ય ઉદાર અર્થવાણા ધ્વનિઓથી, મોક્ષાધ્વ ઇત્યાદિ
વચનચતુષ્ક પણ પ્રતીતાર્થ છે. પરંતુ—મોક્ષાધ્વદુર્ગગ્રહણમ્—મોક્ષમાર્ગમાં દુર્ગગ્રહણ. જેમ કોઈને
કંચિત્ માર્ગમાં તરકરાદિ ઉપદ્રવે દુર્ગગ્રહણ જ પરિત્રાણ છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં રાગાદિ ચોરના ઉપદ્રવે
વિવેકગ્રહણ.

સતે વિવેકગ્રહણ એ જ ત્રાણ છે, શરણ છે. (૨) બીજાઓ તેને ‘તમોઅનિથિલેદાનન્દ’ કહે છે, મિથ્યાત્વરૂપ તમઃઅનિથિના-અજ્ઞાનાંધકાર અનિથિના લેદથી ઉપજતો આનંદ કહે છે. (૩) અન્યો તેને ‘ગુહાન્ધકાર આલોક સમ’ કહે છે, ગુહાના અંધકારમાં આલોક-પ્રકાશ સમો કહે છે. (૪) અને કોઈ તેને ‘ભવોદધિ દ્વીપસ્થાન’ કહે છે, સંસારસમુદ્રમાં દ્વીપરૂપ આશ્રયસ્થાન કહે છે. આમ સુંદર અન્વયાર્થ નામ આપી તે તે યોગશાસ્ત્રકારોએ આ વિવેકનો જ મહામહિમા સંગીત કર્યો છે.

શ્રુત અને વિવેક એમ જૂદું ગ્રહણ કરવાનું રહસ્ય એ છે કે—કાવ્યભાવને અહૃદયની જેમ મહા-મિથ્યાદૃષ્ટિ આ શ્રુત યથાવત્ જણતો નથી, એટલે જ નિષ્કલ્પણને લીધે અભવ્યને ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ જેમ તેને પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે, એમ મર્મ કથે છે —

૧૭ ન ચૈતચથાવદવબુદ્ધ્યતે મહામિથ્યાદૃષ્ટિઃ, તદ્ભાવાડચ્છાદનાત્ અહૃદયવત્કાવ્ય-ભાવમિતિ । તત્પ્રવૃત્ત્યાચેવ દ્યત્ર સલ્લિહ્નં, તદ્ભાવવૃદ્ધિશ્ચ કાવ્યભાવજ્ઞવત્ । અતઃ ઇવ હિ મહા-મિથ્યાદૃષ્ટેઃ પ્રાપ્તિરપ્યપ્રાપ્તિઃ, તત્ફલાભાવાત્, અભવ્યચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્ । ૩૧૬

૧૭ અર્થઃ—અને આને (શ્રુતને) મહામિથ્યાદૃષ્ટિ યથાવત્ અવબોધતો નથી,—તદ્ભાવના આચ્છાદનને લીધે,—કાવ્યભાવને અહૃદયની જેમ. કારણકે તત્પ્રવૃત્તિ આદિ જ અત્ર સત્-લિંગ છે, અને તદ્ભાવવૃદ્ધિ,—કાવ્યભાવજ્ઞવત્. એટલા માટે જ મહામિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે,—તેના ફલઅભાવને લીધે,—અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્. ૩૧૬

પંક્તિકા—શંકા—શ્રુતમાત્રનિયત વિવેકગ્રહણ છે, તો આનાથી આનું વિશેષથી પૃથક્ જ્ઞાપન શું કામ ? એમ આશંકીને કહ્યું—ન ચ—અને ન જ, પતત્—આ શ્રુતને,—કથંચિત્ પાઠે પણ. યથાવત્ —જે પ્રકારના અર્થવાળું છે, યાદશાર્થ અર્થ છે, અવબુદ્ધ્યતે—અવબોધતો, જણતો, મહામિથ્યા-દૃષ્ટિઃ—મહામિથ્યાદૃષ્ટિ, પુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક સંસારવાળો. કેમ ? તે માટે કહ્યું—તદ્ભાવાડચ્છા-દનાત્—તદ્ભાવના આચ્છાદનને લીધે, બોધભાવના આવરણને લીધે. દૃષ્ટાંત કહ્યું—અહૃદયવત્—અહૃદય જેમ, અવ્યુત્પન્ન જેમ, કાવ્યભાવમ્—કાવ્યભાવને, શૃંગારાદિ રસસૂચક વચનરહસ્યને. એથી કરીને શ્રુતમાત્રનિયત વિવેકગ્રહણ કેમ ? ક્યા કારણથી આ આમ છે તે માટે કહ્યું—

તત્પ્રવૃત્ત્યાચેવ—તેની પ્રવૃત્તિ આદિ જ, હિ—કારણકે, તત્ર—તેમાં, અવબુદ્ધ શ્રુતાર્થમાં. પ્રવૃત્તિ, વિધનજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ જ,—નહિં કે શ્રુતાર્થજ્ઞાન માત્ર, અત્ર—અત્રે, શ્રુતાવબોધમાં, સદ્—સત્, અવ્યભિચાર, લિહ્નમ્—લિંગ, ગમક હેતુ છે. શું આટલું જ ? ના, તે માટે કહ્યું—તદ્ભાવવૃદ્ધિશ્ચ—અને તદ્ભાવવૃદ્ધિ, બોધભાવવૃદ્ધિ, કાવ્યભાવજ્ઞવત્—કાવ્ય બા. માં કાવ્યભાવજ્ઞની જેમ. એમ દૃષ્ટાંત છે.

અતઃ ઇવ—એટલા માટે જ, યથાવત્ અવબોધને લીધે જ, હિ—સ્ફુટપણે, મહામિથ્યાદૃષ્ટેઃ—ઉક્તલક્ષણ મહામિથ્યાદૃષ્ટિને, પ્રાપ્તિઃ—અધ્યયનાદિરૂપ શ્રુતની પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિઃ—અપ્રાપ્તિ છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તત્ફલાભાવાત્—તેના ફલના અભાવને લીધે. યથાવત્ અવબોધરૂપ ફલના અભાવને લીધે. કોની જેમ ? તે માટે કહ્યું—અભવ્યચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્—અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિ જેમ. જેમ અતિનિર્ભાગ્યતાથી અયોગ્યને ચિન્તામણિ પ્રાપ્તિ સતે પણ તેના જ્ઞાનવર્તના અભાવે તેનું ફલ નથી, તેમ આને શ્રુતપ્રાપ્તિમાં પણ.

વિવેચન

“આદ્યો આચરણ લોકઉપચારથી, શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મઅવલંબ વિણ, તેહવો કાર્ય તિણે કેા ન સીધો.”

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—વિવેકબ્રહ્મણ તો નિયતપણે શ્રુતમાત્ર આધીન છે, તો આ શ્રુતથી આ વિવેકનું પૃથક્કરણ શાપન શું કામ ? એ આશંકાની સંભાવના દેખી કહ્યું—
‘અને આ (શ્રુત) મહામિથ્યાદષ્ટિ યથાવત્ અવબોધતો નથી,’

મહામિથ્યાદષ્ટિ ‘ન ચૈતદ્ યથાવદ્વબુધ્યતે મહામિથ્યાદષ્ટિઃ ।’ પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી આ શ્રુત યથાવત્ જેનો અધિક સંસાર છે એવો મહામિથ્યાદષ્ટિ આ શ્રુતનો કથંચિત્ અવબોધતો નથી પાઠ કરે તો પણ તે યથાવત્-જેમ છે તેમ સમ્યક્ અર્થપણે અવબોધતો-જાણતો-સમજતો નથી. શાને લીધે ? ‘તદ્ભાવના

આચ્છાદનને લીધે,’—‘તદ્ભાવાચ્છાદનાત્’—તેના બોધભાવના આચ્છાદનને-આવરણને લીધે, ઠંકાઈ જવાપણને લીધે. અત્રે દષ્ટાંત—‘અહ્દયવત્ કાવ્યભાવમ્’—‘કાવ્યભાવને અહ્દયની જેમ.’ શ્રુંગારાદિ રસમય કાવ્યના ભાવને જેમ હૃદયવિહીન-અહ્દય અરસિક અન્યુત્પન્ન જન અવબોધતો નથી, જાણતો નથી, તેમ પ્રસ્તુત શ્રુતના ભાવને ભાવવિહીન એવો મહામિથ્યાદષ્ટિ જાણતો-સમજતો નથી. એટલે વિવેકબ્રહ્મણ નિયતપણે ચોક્કસ શ્રુતમાત્રને આધીન કેમ હોય ? અર્થાત્ શ્રુત તો મહામિથ્યાદષ્ટિ પણ પડે છે, પણ તેનો બોધ તેને હોતો નથી. એટલે શ્રુત છતાં વિવેક ન હોય એમ બને છે, એટલા માટે શ્રુત અને વિવેક એમ જૂઠું બ્રહ્મણ કયું છે તે યથાર્થ જ છે, સહેતુક જ છે.

કારણકે ‘તત્પ્રવૃત્તિ આદિ જ અત્ર સત્લિંગ છે. ‘તત્પ્રવૃત્ત્યાદ્યેવ દ્વાત્ર સલ્લિઙ્ગ’ ।’—અત્રે—અવબુદ્ધ શ્રુતાર્થમાં તત્પ્રવૃત્તિ આદિ જ એટલે કે પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ આદિ જ સત્-અવ્યભિચારી લિંગ-ગમક જણાવનારો હેતુ છે, નહિં કે શ્રુતાર્થજ્ઞાન માત્ર. શ્રુતાવબોધ થયો છે કે નહિં તે તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય સિદ્ધિ, વિનિયોગ આદિ લિંગ-પ્રગટ ચિન્હ પરથી જણાય છે, નહિં કે શ્રુતાર્થજ્ઞાનમાત્રથી. આટલું જ માત્ર શ્રુતાવબોધનું લિંગ જ છે નહિં, પણ ‘તદ્ભાવવૃદ્ધિ કાવ્યભાવજવત્ છે.’ ‘તદ્ભાવવૃદ્ધિશ્ચ કાવ્યભાવજવત્ ।’—અર્થાત્ કાવ્યના ભાવને જાણનારની જેમ તદ્ભાવની આત્મપરિણમનરૂપ બોધભાવની વૃદ્ધિ એ પણ અત્ર લિંગ છે.

અને ‘અત एव हि महामिथ्यादष्टे: प्राप्तिरप्यप्राप्ति: ।’—‘એટલા માટે જ મહામિથ્યાદષ્ટિની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે;’ યથાવત્ અનવબોધને લીધે, સમ્યક્પણે આત્મામાં પરિણમવારૂપ બોધભાવના અભાવને લીધે સ્ફુટપણે

મહામિથ્યાદષ્ટિની અધ્યયનાદિરૂપ શ્રુતની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે. મહામિથ્યાદષ્ટિ શ્રુતપ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ લહે શ્રુતનો ગમે તેટલો અભ્યાસ કરે તોપણ તેના આત્મામાં જ્ઞાનરૂપે પરિણમન-બોધભાવ નહિં ઉપજતો હોવાથી, તે શ્રુતને પામ્યો તે નહિં પામ્યા બરાબર છે.

એમ શાને લીધે ? ‘તત્ફલાભાવાત્, અભવ્યચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્’—‘તેના ફલ-અભાવને લીધે,—અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્.’ યથાવત્ બોધરૂપ ફલના અભાવને લીધે, અભવ્યને ચિન્તામણિરત્નની પ્રાપ્તિ જેમ તેની શ્રુતપ્રાપ્તિ પણ અભવ્યને ચિન્તામણિ-અપ્રાપ્તિ જ છે. જેમ કેઈ અભવ્યને—અયોગ્ય પાત્રને ચિન્તામણિ-પ્રાપ્તિ જેમ અફલ રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ તે હુર્લાગીને તેના મહામહિમાવંત સ્વરૂપનું ભાન નથી, એટલે તે ચિન્તામણિપ્રાપ્તિનું ફલ તેને મળતું નથી, તેથી તેની પ્રાપ્તિ તે અપ્રાપ્તિ જ છે. તેમ અભવ્ય-અયોગ્ય એવા મહામિથ્યાદષ્ટિને શ્રુત-ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ તે મહાહુર્લાગી અપાત્ર જીવને તે અનંતગુણવિશિષ્ટ અચિન્ત્ય મહિમાવંત શ્રુતચિન્તામણિના સ્વરૂપનું ભાન નથી, એટલે વિવેકપૂર્વક સમ્યક્શ્રુતચિન્તાના અભાવે તેને તે શ્રુતચિન્તામણિપ્રાપ્તિનું યથાવત્ બોધભાવ-રૂપ ફળ મળતું નથી, તેથી શ્રુતને અયોગ્ય અનધિકારી એવા તે મહામિથ્યાદષ્ટિની શ્રુતપ્રાપ્તિ તે અપ્રાપ્તિ જ છે.

મિથ્યાદષ્ટિને તો દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ હોય અને તેના ભવ્યપણાના યોગને લીધે અસ્થાને અભિનિવેશ ન હોય, એમ મહામિથ્યાદષ્ટિથી તેનો ભેદ દર્શાવે છે—

૧૮ ‘મિથ્યાદષ્ટેસ્તુ ભવેદ્ દ્રવ્યપ્રાપ્તિઃ, સાડ્દરાદિલિજ્ઞા અનાભોગવતી । ન ત્વસ્યા-સ્થાન ઇવાભિનિવેશઃ, ભવ્યત્વયોગાત્ । તચ્ચેવંલક્ષણં । ૩૧૭

૧૮ અર્થ :—મિથ્યાદષ્ટિને તો દ્રવ્યપ્રાપ્તિ હોય; તે આદરાદિ લિંગવાળી અનાભોગવતી (એવી હોય); આનો અસ્થાને જ અભિનિવેશ ન હોય,—ભવ્યત્વયોગને લીધે. અને તે (ભવ્યત્વ) એવા લક્ષણવાળું છે. ૩૧૭

પંક્તિકા—વારુ, મહામિથ્યાદષ્ટિને એમ લાગે હો, પણ મિથ્યાદષ્ટિની શી વાર્તા ? તે માટે કહ્યું—મિથ્યાદષ્ટેસ્તુ—ધર્મખીજધાન આદિને અહીં એવા મિથ્યાદષ્ટિને તો, ભવેત્—હોય, દ્રવ્યપ્રાપ્તિઃ—ભાવશ્રુતયોગ્ય એવી દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ. દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ કેવી હોય ? આદરાદિલિજ્ઞા—‘આદરઃ કરણે પ્રીતિઃ’ ઇત્યાદિ લિંગવાળી, અનાભોગવતી—સમ્યક્શ્રુતઅર્થના ઉપયોગરહિત એવી.

વારુ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મહામિથ્યાદષ્ટિમાં અનાભોગ આદિના અનિરોધને લીધે કયો પ્રતિવિશેષ છે ? તે માટે કહ્યું—ન તુ—ન પુનઃ, અસ્ય—આને, મિથ્યાદષ્ટિને, અસ્થાન ઇવ—અસ્થાને જ, ભોક્ષપથ-પ્રતિપંથિ જ ભાવમાં, અભિનિવેશઃ—અભિનિવેશ, આગ્રહ,—સ્થાને અભિનિવેશના પણ તેને ભાવને લીધે. એમ ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—ભવ્યત્વયોગાત્—ભવ્યત્વયોગને લીધે, ભાવશ્રુતયોગ્યત્વના ભાવને લીધે, અસ્થાને અભિનિવેશ જ હોય નહિ, તેના અભાવને લીધે. આના જ હેતુનું સ્વરૂપ કહ્યું—તચ્ચ—અને તે પુનઃ ભવ્યત્વ, ઇવંલક્ષણં—એવા લક્ષણવાળું. અસ્થાને અને સ્થાને અભિનિવેશસ્વભાવવાળું એમ આ બન્નેનો વિશેષ જાણવો યોગ્ય છે.

વિવેચન

“આદર કિરિયા રતિ ઘણીજી, વિઘન ટળે મિલે લચ્છી;

જિજ્ઞાસા બુધસેવનાજી, શુભ ક્રિયા ચિહ્ન પ્રત્યચ્છી.”

—શ્રી યોગદષ્ટિ સંજ્ઞાયા

મહામિથ્યાદષ્ટિને માટે એમ લલે હો, પણ મિથ્યાદષ્ટિને માટે શું? તે માટે કહ્યું—‘મિથ્યાદષ્ટિને તો તે આદરાદિ લિંગવાળી અનાલોગવતી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ હોય;’ ધર્મ-
 બીજાધાન આદિને અહીં—યોગ્ય એવા મિથ્યાદષ્ટિને તો ભાવશ્રુત-
 મિથ્યાદષ્ટિને યોગ્ય—ભાવશ્રુતનું કારણ થાય એવી દ્રવ્યશ્રુત પ્રાપ્તિ હોય; અને તે
 દ્રવ્યશ્રુત પ્રાપ્તિ “આદરઃ કરણે પ્રીતિઃ” ઇં ૦ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે આદરાદિ
 લિંગવાળી અને અનાલોગવતી—સમ્યક્ શ્રુત અર્થના ઉપયોગ રહિત
 એવી હોય.

વારું, મિથ્યાદષ્ટિ અને મહામિથ્યાદષ્ટિમાં અનાલોગ (અનુપયોગ) આદિનો તફાવત નથી, તો પછી તેઓમાં કયો તફાવત છે કે જેથી આમ ભેદ પાડો છો? તે માટે કહ્યું—
 ‘આનો અસ્થાને જ અભિનિવેશ ન હોય,—લઘ્યત્વયોગને લીધે.’
 મિથ્યાદષ્ટિને અસ્થાને આનો—મિથ્યાદષ્ટિનો અસ્થાને જ,—મોક્ષપથપ્રતિપંથિ—મોક્ષમાર્ગ—
 અભિનિવેશ ન હોય વિરોધી ભાવમાં જ અભિનિવેશ—આગ્રહ ન હોય, પણ સ્થાને—
 મોક્ષપથઅપ્રતિપંથિ—મોક્ષમાર્ગઅવિરોધી ભાવમાં તો એનો
 અભિનિવેશ—આગ્રહ હોય, કારણ કે તેને લઘ્યત્વનો યોગ છે, મારે. ‘અને આ એવા
 લક્ષણવાળું છે.’ આ—લઘ્યત્વ એવા લક્ષણવાળું છે. એટલે અસ્થાને અને સ્થાને અભિનિવેશ—
 સ્વભાવવાળું એમ આ બન્નેનો વિશેષ જાણવો યોગ્ય છે. અર્થાત્ ભાવશ્રુતયોગ્યપણાના
 ભાવને લીધે આ મિથ્યાદષ્ટિને અસ્થાને જ અભિનિવેશ હોય નહિ; પણ મહામિથ્યાદષ્ટિને
 તો લઘ્યત્વનો—ભાવશ્રુતયોગ્યપણાનો અભાવ છે, એટલે તેને અસ્થાને—મોક્ષપથપ્રતિપંથિ—
 મોક્ષમાર્ગવિરોધી ભાવમાં અભિનિવેશ હોય, પણ મોક્ષપથઅપ્રતિપંથિ—મોક્ષમાર્ગઅવિરોધી
 ભાવમાં અભિનિવેશ હોય નહિ. આમ મિથ્યાદષ્ટિ ભાવશ્રુત જનનયોગ્ય એવા પ્રધાન
 દ્રવ્યનું ભાજન હોવાથી દ્રવ્યથી શ્રુતનો અધિકારી છે, પણ મહામિથ્યાદષ્ટિ તો અપ્રધાન
 દ્રવ્યનું ભાજન હોવાથી દ્રવ્યથી પણ શ્રુતનો અધિકારી નથી, અનધિકારી જ છે.

અને આગમપ્રમાણથી જણાય છે કે આ શ્રુત અલબ્ધોએ પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કર્યું છે, પણ નિષ્ફલપણને લીધે તેથી કંઈ નથી, આ વસ્તુ આગમાનુસાર પરિભાવન કરવાનો પરમ ભાવિતાત્મા આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજી આગમજ્ઞોને અનુરોધ કરે છે—

૧૯ પ્રાપ્તં ચૈતદમઘ્યૈરપ્યસકૃત, વચનપ્રામાણ્યાત્ । ન ચ તતઃ કિંચિત્, પ્રસ્તુતફલલેશ-
 સ્યાપ્યસિદ્ધેઃ । પરિભાવનીયમેતદાગમજ્ઞૈર્વચનાનુસારેणेતિ । ઇવમન્યેષામપિ સૂત્રાણામર્થો વેદિ-
 તઽવ્ય ઇતિ । દિગ્માત્રપ્રદર્શનમેતત્ ॥૨૧૮

૧૮અર્થ :—અને આ (શ્રુત) અલબ્યોથી પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કરાયું છે,—વચન-પ્રામાણ્યને લીધે. અને તે થકી કંઈ નથી,—પ્રસ્તુત ફલલેશની પણ અસિદ્ધિને લીધે. આ આગમજ્ઞોએ વચનાનુસારે પરિભાવનીય છે.

એમ અન્ય સૂત્રોનો પણ અર્થ જાણવો યોગ્ય છે. આ દિશ્માત્રપ્રદર્શન છે. ૩૧૮

વિવેચન

“એક વચન જિન આગમનો લહી, નીપાવ્યાં નિજ કામ....જિણુંદલ !

એટલે આગમ કારણ સંપન્ને, લીલ થઈ કિમ આમ ? જિણુંદલ !”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ ઉપરમાં કહી દેખાડ્યું તેમ મહામિથ્યાદષ્ટિને આ શ્રુતની પ્રાપ્તિ પણ અસંભાવિની છે, તો તેની ફલચિંતા તો ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—‘પ્રાપ્તં ચૈતદમવ્યૈરપ્યસકૃત, વચનપ્રામાણ્યાત્’—‘અને આ (શ્રુત) અલબ્યોથી પણ અનેકવાર આ શ્રુત અલબ્યોથી પ્રાપ્ત કરાયું છે,—વચનપ્રામાણ્યને લીધે.’ આ શ્રુત મુક્તિગમન-પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત અયોગ્ય એવા અલબ્યોએ પણ—એકાન્ત મહામિથ્યાદષ્ટિઓએ પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો પછી અન્ય મિથ્યાદષ્ટિનું તો પૂછવું જ શું ? કારણ કે તે માટે વચનનું—આગમનું પ્રમાણપણું છે. આગમમાં કહ્યું છે કે સર્વ જીવોનો અનંતવાર ઐવેયકમાં ઉપપાત થયો છે, એમ આગમનું પ્રમાણપણું છે માટે. આ અંગે પંચાશક×શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—“સંપૂર્ણ ક્રિયા પણ ભાવ વિના ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તેને નિજ ફલનું વિકલપણું છે, અત્રે ઐવેયકઉપપાતનું દષ્ટાંત છે.” અર્થાત્ ઐવેયકપ્રાપ્તિ પણ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલન વિના હોતી નથી, ઉત્તમપણે સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલનથી જ હોય છે. આમ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયા અને ઉપલક્ષણથી તેનું જ્ઞાપક દ્રવ્યશ્રુત પ્રાપ્ત થયા છતાં આ જીવનું કદ્યાણ થયું નહિં ! અરે ! દર્શન પણ સિદ્ધ થયું નહિં !

પંક્તિકા—મહામિથ્યાદષ્ટિને પ્રાપ્તિ પણ અસંભાવિની, તો તેની ફલચિંતા તો ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું :—પ્રાપ્ત—પ્રાપ્ત, લબ્ધ, ચકાર-ઉક્ત સમુચ્ચયમાં, યત્—આ, શ્રુત, અમવ્યૈરપિ—અલબ્યોથી પણ, એકાન્ત મહામિથ્યાદષ્ટિથી, પુનઃ અન્ય મિથ્યાદષ્ટિથી તો પૂછવું જ શું ? અસકૃદ્—અનેકવાર. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વચનપ્રામાણ્યાત્—વચનપ્રામાણ્યને લીધે. સર્વ જીવોના અનંતવાર ઐવેયકમાં ઉપપાત પ્રજાપનાના પ્રામાણ્યને લીધે. ત્યારે એમ તો તેનું ફલ પણ તેઓમાં હશે ? એટલા માટે કહ્યું—

ન ચ—ન જ, તત્—તે થકી, શ્રુતપ્રાપ્તિ થકી, કિંચિત્—કંઈ, ફલ એમ સમજાય છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પ્રસ્તુતફલલેશસ્યાપિ—પ્રસ્તુત ફલલેશની પણ, પ્રકૃત યથાવદ્ બોધરૂપ ફલ્લાશની પણ, સર્વની વાત તો દૂર રહો ! અસિદ્ધેઃ—અસિદ્ધિને લીધે, અપ્રાપ્તિને લીધે. તેની સિદ્ધિ સતે અલ્પકાળે જ સર્વની મુક્તિની પ્રાપ્તિના પ્રસંગને લીધે.

× સંપુણાવિ હિ કિરિયા ભાવેણ વિના ણ હોતિ કિરિયત્તિ ।

ગિયફલવિગલત્તણઑ ગેવજ્જઞવવાયણાપ્પણ ॥ ” શ્રી પંચાશક.

ત્યારે એમ અનંતવાર શ્રુત પ્રાપ્ત થયું તો તેનું ફલ પણ તેઓને પ્રાપ્ત હશે? તે માટે કહ્યું—‘ન ચ તતઃ કિંચિત્’ ઇં ‘અને તે થકી કંઈ નથી,—પ્રસ્તુત ફલલેશની પણ અસિદ્ધિને લીધે.’ તે શ્રુતપ્રાપ્તિ થકી તેઓને કંઈ પણ ફલ પણ ફલને નામે મોટું નથી, કારણ કે પ્રસ્તુત યથાવત્ બોધરૂપ ફલઅંશની પણ તેઓને મીડું ! અસિદ્ધિ—અપ્રાપ્તિ છે માટે. આ અંગે મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ

સમયસારમાં X કહ્યું છે કે— “અભવ્ય સારી પેઠે શાસ્ત્રો ભણીને પણ પ્રકૃતિ છોડતો નથી,—ગોળવાળું દૂધ પીને સાપ નિર્વિષ થાય નહિ તેમ.” અર્થાત્ મહામિથ્યાદષ્ટિઓ અનંતવાર આગમનું—શ્રુતનું શ્રવણ વા અભ્યાસ કરે, તો પણ તેને ફલને નામે મોટું મીડું જ છે ! ‘આ આગમજોએ વચનાનુસારે પરિભાવનીય છે.’ આમ અનંતવાર શ્રુતઅભ્યાસની નિષ્ફળતા કેમ થઈ? એ વસ્તુ આગમજ્ઞાતાઓએ આગમ-વચનાનુસારે પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે; અર્થાત્ તથારૂપ બોધભાવની ઉત્પત્તિ વિના જ તે અનંત પરિશ્રમ પણ વૃથા કલેશમાત્ર ફળરૂપ થઈ પડ્યો, એ વસ્તુ ફરી ફરી ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

એમ ‘અન્ય સૂત્રોનો પણ અર્થ જાણવો યોગ્ય છે, આ દિગ્દર્શનમાત્ર પ્રદર્શન છે,’ એમ છેવટમાં ઉપસંહાર કરતાં આચાર્યજી હરિભદ્રજી કહે છે.

એમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવનારૂપ પ્રણિધાન કરી, શ્રુત ભગવંતના વંદનાદિ પ્રત્યયે કાયોત્સર્ગસૂત્રનો અવતાર કરે છે—

૨૦ પદ્મ પ્રણિધાનં કૃત્વૈતત્પૂર્વિકા ક્રિયા ફલાયેતિ શ્રુતસ્યૈવ કાયોત્સર્ગસંપાદનાર્થં પઠતિ પઠન્તિ વા—

સુયસ્સ ભગવઓ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગમિત્યાદિ યાવદ્દોસિરામિ । ૩૧૯

૨૦ અર્થ :—એમ પ્રણિધાન કરી, એ-પૂર્વિકા ક્રિયા ફલાર્થે છે એટલા માટે શ્રુતના જ કાયોત્સર્ગ સંપાદનાર્થે (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—

શ્રુત ભગવંતના વંદન પ્રત્યયે કાયોત્સર્ગ કરું છું
ઈત્યાદિ, યાવત્ વોસરાવું છું. ૩૧૯

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય ભગવંત મહર્ષિ હરિભદ્રજી સમગ્ર ઐશ્વર્યયુક્ત આ શ્રુત ભગવંતનો આ સમગ્ર ઐશ્વર્યયોગ સિદ્ધપણાએ કરીને ફલઅભવ્યભિચારથી, સુપ્રતિષ્ઠિતપણાથી અને ત્રિકાટિ-પરિશુદ્ધિથી કેવી રીતે ધટે છે? તેનું સવિસ્તર ભાવન કરે છે—

૨૧ વ્યાખ્યા પૂર્વવત્, નવરં—

શ્રુતસ્યેતિ—પ્રવચનસ્ય સામાયિકાદિચતુર્દશપૂર્વપર્યન્તસ્ય । ભગવતઃ,—સમગ્રૈશ્વર્યાદિ-યુક્તસ્ય ।

+ “ળ મુયહ્ પયહિમભવ્વો સુદુવિ અજ્ઞાહકણ સત્થાણિ ।

શુદ્ધદુદ્ધપિ પિવંતા ણ પળ્ળયા ણિવિસા હંતિ ॥” શ્રી સમયસાર

સિદ્ધત્વેન (પાઠાં. શુદ્ધત્વેન) સમગ્રૈશ્વર્યાદિયોગઃ । ન હ્યતો વિધિપ્રવૃત્તઃ ફલેન વચ્ચયતે । વ્યાપ્તાશ્ચ સર્વે પ્રવાદા एतेन । વિધિપ્રતિષેધાનુષ્ઠાનપદાર્થાવિરોધેન ચ વર્તતે,—સ્વર્ગકે-
વલાર્થિના તપોધ્યાનાદિ કર્તવ્યં, સર્વે જીવા ન હન્તવ્યા इतिવचनात्, સમિતિગુપ્તિશુદ્ધા
ક્રિયા અસપત્નો યોગ इतिवचनात्, ઉત્પાદવિગમગ્રોવ્યયુક્તં સત્, ઇકં દ્રવ્યમનન્તપર્યાયમર્થ
इतिवचनात् । ૩૨૦

૨૧ અર્થઃ—વ્યાખ્યા પૂર્વવત્, પરંતુ—

શ્રુતસ્ય—શ્રુતના, સામાયિકાદિ ચતુર્દશ પૂર્વપર્યન્ત પ્રવચનના, ભગવતઃ—ભગવંતના, સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યુક્તના.

સિદ્ધત્વથી (પાઠાંતરઃ શુદ્ધત્વથી) સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિયોગ છે. કારણકે આ થકી વિધિ-
પ્રવૃત્ત ફલથી વચિત થતો નથી; અને સર્વ પ્રવાદો આનાથી વ્યાપ્ત છે; અને વિધિપ્રતિષેધ,
અનુષ્ઠાન અને પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે,—સ્વર્ગ-કેવલાર્થીએ તપો-ધ્યાનાદિ કર્તવ્ય
છે, સર્વ જીવો હણવા યોગ્ય નથી—એ વચનથી; સમિતિગુપ્તિથી શુદ્ધ ક્રિયા તે અસપત્ન
યોગ—એ વચનથી; ઉત્પાદ-વિગમ-ગ્રોવ્યયુક્ત સત્, અનન્ત પર્યાયવાળું એક દ્રવ્ય એ અર્થ—
એ વચનથી. ૩૨૦

વિવેચન

“વિધિ પ્રતિષેધ કરી આત્મા, પદારથ અવિરોધ રે;
ગ્રહણ વિધિ મહાજને પરિગ્રહો, ઇશ્યો આગમે બોધ રે....શાંતિનિન !”

—શ્રી આનંદધનજી.

આ શ્રુત સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યોગને લીધે ભગવંત છે. (બુદ્ધો ભગવંતાણં એ પદનું
‘વિવેચન’; અને ‘સિદ્ધત્વથી (પાઠાંતરઃ શુદ્ધત્વથી) સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યોગ છે.’

આ શ્રુતના ભગવંતપણાના કારણભૂત જે સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યોગ કહ્યો, તે આ શ્રુત
ભગવંતના સિદ્ધપણાએ કરીને અથવા શુદ્ધપણાએ કરીને છે; અર્થાત્ ફલઅભ્યસિચાર,
પ્રતિષ્ઠિતપણું અને ત્રિકોટીપરિશુદ્ધિ એમ ત્રણ પ્રકારે
સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિયોગ સિદ્ધપણાએ કરીને આ શ્રુત સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિયુક્ત ભગવંત છે.
સિદ્ધપણાથી વા કારણ કે—(૧) ‘ન હ્યતો વિધિપ્રવૃત્તઃ ફલેન વચ્ચયતે’— આ થકી
શુદ્ધપણાથી વિધિપ્રવૃત્ત ફલથી વચિત થતો નથી.’ આ શ્રુત અનુસારે વિધિથી
પ્રવર્તતો પુરુષ ફલથી વચિત થતો નથી, અર્થાત્ ઇષ્ટ ફલ અચૂકપણે—
અવધ્યપણે પામે જ છે. આમ ફલઅભ્યસિચારથી આ શ્રુત ભગવંતનું સિદ્ધપણું છે.

પણિકા—સિદ્ધત્વેન—સિદ્ધત્વથી,— ફલાભ્યસિચાર, પ્રતિષ્ઠિતત્વ, ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિ ભેદથી. આ જ
ન હ્યતો વિધિપ્રવૃત્તઃ ઇત્યાદિ વાક્યત્રયથી યથાક્રમે ભાવે છે. અને આ સુગમ છે, પણ—

વિધિપ્રતિષેધાનુષ્ઠાનપદાર્થાવિરોધેન ચ—વિધિપ્રતિષેધયોઃ—અપરંપ વિધિપ્રતિષેધના, અનુ-
ષ્ઠાનસ્ય—ઉદ્દેશ્ય અનુષ્ઠાનના, પદાર્થસ્ય ચ—અને તાપરિષય પદાર્થના, અવિરોધેન—અવિરોધથી,
—પૂર્વપરિચ્છેદાધી વર્તે છે. ચં કાર—ઉક્ત સમુચ્ચયાર્થે છે. આ જ અવિરોધી ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિલક્ષણ એ
વચનોથી દર્શાવે છે—સ્વર્ગ ઇત્યાદિથી. અને આ સુગમ છે, કિંતુ સ્વર્ગાર્થીએ તપો-દેવતાપૂજનાદિ, કેવ-
લાર્થીએ તો ધ્યાન-અધ્યયનાદિ કર્તવ્ય છે. અસપત્નો યોગઃ—અસપત્ન યોગ, અસપત્ન-પરસ્પર અવિ-
રોધી, સ્વસ્વકાલે અનુષ્ઠાનાદિ યોગ, સ્વાધ્યાયાદિ સમાચાર.

(૨) 'વ્યાપ્તાશ્ચ સર્વે પ્રવાદા પતેન' 'અને સર્વે પ્રવાદો આનાથી વ્યાપ્ત છે.' જૂદી જૂદી નયઅપેક્ષાએ પ્રવર્તતા સર્વે પ્રવાદો આ શ્રુત ભગવંતથી વ્યાપ્ત છે; આ અનેકાંત શ્રુત સર્વ પ્રવાદને-દર્શનને વ્યાપીને રહેલું છે. આમ સર્વનયવ્યાપક સુવિશાલ અનેકાંત દષ્ટિથી મુપ્રતિષ્ઠિતપણાએ કરીને આ શ્રુત ભગવંતનું સિદ્ધપણું છે.

'આ બધા દર્શનો એક જિનદર્શન અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષના અંગરૂપ જ છે. એટલે પોતાના અંગરૂપ એ ષડ્દર્શનને આ જિનદર્શનના આરાધક પુરુષો સમ્યક્ સ્યાદ્વાદ દષ્ટિથી આરાધે છે. આવી પરમ વિશાલ અનેકાંત દષ્ટિને ઉપદેશતા જિન ભગવાનના ઉપદેશની રચના ત્રણે કાળમાં એવી પરમોત્તમ છે કે તેમાં સર્વે મતદર્શન હળીમળીને પોતપોતાની સાંભાળ કરતા રહે છે.'—પ્રજ્ઞવિબોધ મોક્ષમાળા પા. ૨૩

અને (૩) 'વિધિપ્રતિષેધાનુષ્ઠાનપદાર્થાવિરોધેન ચ વર્ત્તે'—વિધિપ્રતિષેધ, અનુષ્ઠાન અને પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે.' આ શ્રુત કષપરીક્ષારૂપ વિધિપ્રતિષેધના, છેદ પરીક્ષારૂપ અનુષ્ઠાનના, અને તાપપરીક્ષારૂપ પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે. આમ વિધિપ્રતિષેધ, અનુષ્ઠાન અને પદાર્થના અવિરોધરૂપ ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિથી પણ આ શ્રુત ભગવંતનું સિદ્ધપણું છે. જેમકે—(અ.) 'સ્વર્ગ-કેવલાર્થી'એ તપો-ધ્યાનાદિ કર્ત્તવ્ય છે. સર્વે જીવો હણવા યોગ્ય નથી,' એ વચનથી, આ શ્રુત, વિધિપ્રતિષેધના અવિરોધથી વર્તે છે. અર્થાત્ સ્વર્ગાર્થીએ તપ-દેવતા પૂજનાદિ કરવા યોગ્ય છે, કેવલાર્થીએ ધ્યાન-અધ્યયનાદિ કરવા યોગ્ય છે; અને સર્વે જીવો હણવા યોગ્ય નથી; એમ આ કરવું ને આ ન કરવું એવા વિધિપ્રતિષેધની પરિશુદ્ધિરૂપ કષપરીક્ષામાં આ જિનવચન સમુત્તીર્ણ થાય છે. (બ.) 'સમિતિશુસિશુદ્ધ ક્રિયા તે અસપત્ન યોગ-એ વચનથી,' આ શ્રુત અનુષ્ઠાનના અવિરોધથી વર્તે છે. અર્થાત્ સમિતિશુસિથી શુદ્ધ ક્રિયા તે અસપત્ન-પરસ્પર અવિરોધી એવો સ્વસ્વકાલે અનુષ્ઠાનાદિ યોગ, સ્વાધ્યાયાદિ સમાચાર-સમ્યક્ આચાર છે. આમ વિધિપ્રતિષેધને અનુકૂળ-અનુરૂપ અનુષ્ઠાનની પરિશુદ્ધિરૂપ છેદપરીક્ષામાં પણ આ જિનવચન સમુત્તીર્ણ થાય છે. (ક.) 'ઉત્પાદ-વિગમ-ધ્રોવ્યયુક્ત સત્' 'અનંત પર્યાયવાળું એક દ્રવ્ય એ અર્થ' એ વચનથી આ શ્રુત પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે. વિધિપ્રતિષેધ અને અનુષ્ઠાનને અવિરોધ એવા આ પદાર્થસ્વરૂપ-તત્ત્વસ્વરૂપની પરિશુદ્ધિરૂપ તાપપરીક્ષામાં પણ શુદ્ધ સુવર્ણવત્ આપરિશુદ્ધ જિનવચન સાંગોપાંગ સમુત્તીર્ણ થાય છે. આ વિધિપ્રતિષેધના, અનુષ્ઠાનના અને પદાર્થના અવિરોધથી ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિથી પણ આ શ્રુત ભગવંતનું સિદ્ધપણું છે, અને એમ એનું શુદ્ધપણું પણ સિદ્ધ છે. ॥ ઇતિ સિદ્ધં ॥

કાયોત્સર્ગ, સ્તુતિ વગેરે પા. પૂર્વે કહ્યા મુજબ જાણવું, એમ વિધિ કહી આ પુષ્કરવરદીપાદ્ધ ઇ. સૂત્રની વ્યાખ્યા ઉપસંહરે છે—

ઘંઘકત્વાત્ । અનુભવસિદ્ધમેતત્ તજ્ઞાનાં, ચલતિ સમાધિરન્યથેતિ પ્રકટં, એતિહં ચૈતદેવમતો ન વાધનીયમ્ । ૩૨૧

॥ इति व्याख्यातं पुष्करवरद्वीपार्धे इत्यादि सूत्रम् ॥

૨૨અર્થ :—કાયોત્સર્ગપ્રપંચ પૂર્વવત્, અને તેમજ સ્તુતિ, પણ (તે) શ્રુતની,—સમાન-જાતીયનું બૃંહકપણું છે માટે. તજ્ઞોને આ અનુભવસિદ્ધ છે, અન્યથા સમાધિ ચળે છે એ પ્રકટ છે, અને આ એતિહ છે, એથી વાધનીય નથી. ૩૨૧

વિવેચન

ગિરિ મેરુ સમા જિનશાસનમાં, ભગવાન સદાગમ નંદનામાં;
સુરવૃક્ષ સુભાષિત રમ્ય દીપ્તે, પ્રસરે તસ સૌરભ સર્વ દિશે.—પ્રજ્ઞાવબોધ

કાયોત્સર્ગપ્રપંચ—કાયોત્સર્ગ સંબંધી વિસ્તાર પૂર્વવત્—અગાઉ કહ્યું હતું તેમ જાણવો. તેમજ સ્તુતિ પણ જાણવી, અને તે સ્તુતિ પણ અત્રે શ્રુત સંબંધિની જ કહેવી ઉચિત છે—‘સમાનજાતીયનું બૃંહકપણું છે માટે’—સમાનજાતીયઘંઘકત્વાત્, અર્થાત્ સમાનજાતીય—એક સરખી જાતિનું જે હોય તેને પ્રકૃત લાવનું બૃંહકપણું—વર્ધકપણું—પોષકપણું (Synergism) હોય છે માટે. તજ્ઞોને—તેના જ્ઞાતાઓને—જાણકારોને આ અનુભવથી સિદ્ધ છે. નહિં તો સમાધિ ચળે છે એ પ્રકટ છે, અને આ ‘એતિહ’ છે—સંપ્રદાયથી પરંપરા-ગતપણે ચાલી આવતી વાત છે કે ત્રીજી સ્તુતિ શ્રુતની કહેવી, એટલા માટે આ શિષ્ટ સંપ્રદાય ‘વાધનીય’ નથી, વાધન કરવા યોગ્ય નથી.

॥ इति महर्षिश्चीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनंदनेन भगवानदासेन हेमदेवी-सुजातेन चिद्देहमविशोधिनीटीकाभिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां पुष्करवरद्वीपार्धसूत्रं (श्रुतस्तवः) ॥

પણિકા—એતિહં ચૈતદ્—અને આ એતિહ છે, આ સંપ્રદાય છે કે તૃતીયા સ્તુતિ શ્રુતની છે.
॥ इति श्रीमुनिचन्द्रखरिविरचितायां ललितविस्तरापञ्जिकायां श्रुतस्तवः समाप्तः ॥

સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્રઃ સિદ્ધ સ્તવ

હવે અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત અને તે અનુષ્ઠાનક્રિયાના પ્રયોજક એવા સિદ્ધોને નમસ્કારાર્થે સિદ્ધસ્તવનો ઉપન્યાસ દર્શાવી, તેની પ્રથમ ગાથા અવતારે છે—

૧ પુનરનુષ્ઠાનપરમ્પરાફલમૂલેભ્યસ્તથાભાવેન તત્ક્રિયાપ્રયોજકેભ્યશ્ચ સિદ્ધેભ્યો નમસ્કરણાયેદં પઠતિ પઠન્તિ વા— ૩૨૨

સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં, પારગયાણં પરંપરગયાણં ।
લોયગ્ગમુવગયાણં, નમો સયા સર્વસિદ્ધાણં ॥૧॥

૧ અર્થઃ—પુનઃ અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત અને તથાભાવથી તત્ક્રિયાના પ્રયોજક એવા સિદ્ધો પ્રત્યે નમસ્કરણાર્થે (એક) આ પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—૩૨૨
(છાયારૂપ કાવ્યાનુવાદ)

સિદ્ધોને બુદ્ધોને, પારગતોને પરંપરગતોને;
લોકાત્રઉપગતોને, નમો સદા સર્વ સિદ્ધોને ! ૧

સિદ્ધ, બુદ્ધ, પારગત, પરંપરાગત, લોકાત્રઉપગત એવા સર્વ સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર હો !
વિવેચન

“અચળ અબાધિત હો જે નિઃસંગતા, પરમાત્મ ચિદ્રૂપ;
આત્મલોગી હો રમતા નિજપદે, સિદ્ધ રમણુ એ રૂપ....સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણુ.”
— શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે સિદ્ધ સ્તવનો ઉપન્યાસ કરે છે—‘પુનઃ અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત—
પઠે છે.’ સિદ્ધ લગવાનો છે તે અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત છે અર્થાત્ એઓ આ
અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલપરિણામે સિદ્ધ થયા છે; અને આમ
અનુષ્ઠાનપરંપરાના તથાભાવથી એટલે કે અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત એઓ છે એવા
ફલભૂત સિદ્ધો તથાપ્રકારના ભાવથી એઓ તત્ક્રિયાના—તે અનુષ્ઠાનક્રિયાના પ્રયોજક
તત્ક્રિયાના પ્રેરક —પ્રયોજનાર—પ્રેરક છે; અર્થાત્ અમે સિદ્ધ થયા છીએ તે આ
જ્ઞાનને અનુસરતી અધ્યાત્મક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનના ફલપરિણામે થયા
છીએ, માટે અહો સિદ્ધિકામી મુમુક્ષુ ભવ્યજનો ! તમે પણ આ જ્ઞાનપૂર્વક અધ્યાત્મ-
ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનપરંપરાને સેવો, નિજ સ્વરૂપ સાધ્ય લક્ષ્યને અનુલક્ષીને આ અનુષ્ઠાન-
પરંપરાને આરાધો, તો તમે પણ આ અમારા જેવી સિદ્ધ દશાને પામશો. એમ તે તે

આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાનક્રિયામાં મુમુક્ષુ જનોને પ્રયોજતાં-પ્રેરણા કરતાં જાણે પોકારીને આ સિદ્ધ ભગવંતો ઉદ્દ્યોધી રહ્યા છે. આવા સિદ્ધ ભગવંતો પ્રત્યે ભક્તિભાવરૂપ નમસ્કાર કરવા અર્થે આ સિદ્ધસ્તવનો પાઠ કરે છે.

આ ગાથાની સવિસ્તર વ્યાખ્યાનો ઉપક્રમ કરતાં ‘સિદ્ધ’ અને ‘બુદ્ધ’ એ બે પદોનો પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

^૨અસ્ય વ્યાખ્યા—

સિતં ધ્માતમેષામિતિ સિદ્ધાઃ નિર્દગ્ધાનેકમવકર્મેન્ધના इत्यर्थः, तेभ्यो नमः इति योगः । ते च सामान्यतः कर्मादिसिद्धा अपि भवन्ति । यथोक्तम्—

“કર્મ્મે સિપ્પે ય વિજ્ઞા ય, મંતે જોગે ય આગમે ।

અત્થ જત્તા અભિપ્પાપ, તવે કમ્મકરવણ ઇય ॥” ઇત્યાદિ ।

અતઃ કર્માદિસિદ્ધવ્યપોહાયાહ—

બુદ્ધેભ્યઃ—

અજ્ઞાનનિદ્રાપ્રસુપ્તે જગત્યપરોપદેશેન જીવાદિરૂપં તત્ત્વં બુદ્ધવન્તો બુદ્ધાઃ, સર્વજ્ઞસર્વ-દર્શિસ્વભાવબોધરૂપા इत्यर्थः, एतेभ्यः । ૩૨૩

^૨અર્થ :—આની વ્યાખ્યા—

સિતં ધ્માતં ષ્ણાં इति सिद्धाः—સિત એઓતું ‘ધ્માત થયું’ છે તે સિદ્ધિદો, અનેક ભવતું કર્મધન્ધન જેઓતું નિર્દગ્ધ (સર્વથા બળી ગયેલું) થયું છે એવા એમ અર્થ છે. તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ યોગ છે.

અને તેઓ સામાન્યથી કર્માદિસિદ્ધ પાણુ હોય છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“કર્મમાં, શિલ્પમાં, વિદ્યામાં, મંત્રમાં, યોગમાં, આગમમાં, અર્થમાં, યાત્રામાં, અભિ-પ્રાયમાં, તપમાં અને કર્મક્ષયમાં” (આ સિદ્ધ શબ્દ પ્રયોજાય છે). એટલા માટે કર્માદિ-સિદ્ધના વ્યપોહાર્થે કહ્યું—

બુદ્ધોને—

અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુપ્ત જગતમાં અપરોપદેશથી જેણે જીવાદિરૂપ તત્ત્વ જાણ્યું તે બુદ્ધો, સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીસ્વભાવ બોધરૂપ એમ અર્થ છે, એઓને. ૩૨૩

વિવેચન

“સકલ પ્રદેશે હો કર્મ અભાવતા, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ;

આતમશુણી હો જે સંપૂર્ણતા, સિદ્ધ સ્વભાવ અનૂપ....

સ્વામી સ્વયંપ્રભને નહિં ભામણે.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

સિદ્ધ-બુદ્ધ ઇ. ની વ્યાખ્યા હવે કહે છે—(૧) સિદ્ધોને—‘સિત જેનું ધ્માત થયું છે.’ ‘સિત’ ધ્માત’ ચેષાં’ ઇતિ સિદ્ધાઃ’—ઇ. જેનું કર્મકલંક ધમાઈ ગયું છે, ફૂંકાઈ ગયું છે, તે સિદ્ધો; અર્થાત્ જેનું અનેક લવનું કર્મધન્ધન—કર્મરૂપી બળતણ નિર્દગ્ધ—સર્વથા બળી ગયું છે તે સિદ્ધો; તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ યોગ-સંબંધ છે. અને સિદ્ધ શબ્દ કર્મ આદિ અનેક વિષયમાં પ્રયોજ્ય છે, જેમકે—કર્મસિદ્ધ, શિલ્પસિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ, યોગસિદ્ધ, આગમસિદ્ધ, યાત્રાસિદ્ધ, અભિપ્રાયસિદ્ધ, તપસિદ્ધ, અને કર્મક્ષયસિદ્ધ, —એમ સિદ્ધના અનેક પ્રકાર છે, એટલા માટે કર્મસિદ્ધ આદિ પ્રકારોના વ્યવચ્છેદ અર્થે કહ્યું—

(૨) બુદ્ધોને—‘અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુપ્ત’ ઇ. અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાથી પ્રસુપ્ત—ઊંઘી ગયેલ જગત્માં અપરોપદેશથી—ખીજના ઉપદેશ વિના જેણે જીવાદિ તત્ત્વ અવબુદ્ધ કર્યું છે, તે તે તત્ત્વની યથાવત્ મર્યાદા પ્રમાણે જેમ છે તેમ જાણ્યું છે, તે બુદ્ધો; અર્થાત્ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીસ્વભાવ બોધરૂપ જે છે તે બુદ્ધો; એઓને.

આ સિદ્ધો નથી સંસારમાં કે નથી નિર્વાણમાં સ્થિત એમ કોઈ કહે છે, તેના નિરાકરણાર્થે ‘પારગત’ વિશેષણનું પ્રયોજન દર્શાવી, તેનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરે છે—

एते च संसारनिर्वाणोभयपरित्यागेन स्थितवन्तः कैश्चिदिष्यन्ते—

“न संसारे न निर्वाणे, स्थितो भुवनभूतये ।

अचिन्त्यः सर्वलोकानां, चिन्तारत्नाधिको महान् ॥”

—इति वचनात् । एतन्निरासायाह—

પારગતેભ્યઃ

પરં—પર્યન્તં સંસારસ્ય પ્રયોજનત્રાતસ્ય વા ગતાઃ પારગતાઃ, તથાભવ્યત્વાક્ષિપ્તસકલ-પ્રયોજનસમાપ્ત્યા નિરવશેષકર્ત્તવ્યશક્તિવિપ્રમુક્તા ઇતિ ચદુક્તં ભવતિ, एतेभ्यः । ૩૨૪

૩અર્થઃ—અને એઓ સંસાર અને નિર્વાણ ઉભયના પરિત્યાગથી સ્થિતિ કરી રહેલા, કોઈથી માનવામાં આવે છે—

“સર્વ લોકોને અચિન્ત્ય, ચિન્તારત્નથી અધિક એવો મહાન ભુવનભૂતિ અર્થે નથી સંસારમાં સ્થિત, નથી નિર્વાણમાં સ્થિત” એ વચનથી; એના નિરાસાર્થે કહ્યું—

પારગતોને—

પારને—સંસારના વા પ્રયોજનસમૂહના પર્યન્તને ગત—પામેલા તે પારગતો; તથાભવ્ય-ત્વથી આક્ષિપ્ત સકલ પ્રયોજનની સમાપ્તિથી નિરવશેષ કર્ત્તવ્યશક્તિથી વિપ્રમુક્ત એમ કહેવાનું થયું; એઓને. ૩૨૪

વિવેચન

“ઈદ્ર કહે જગતારણો, પારગ અમ પરમેશ.” શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા

અને એઓ સંસાર અને નિર્વાણ—મોક્ષ એ બન્ને છોડીને સ્થિતિ કરી રહ્યા છે, અર્થાત્ તે નથી સંસારમાં ને નથી નિર્વાણમાં એમ સ્થિત છે, એમ કોઈથી માનવામાં આવે

છે, અને તેવા પ્રકારે તેઓનું વચન છે; એના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—(૩) ‘પારગતોને’—સંસારના પારને—પર્યંતને જે પામેલા છે. અથવા પ્રયોજનસમૂહના પારને—પર્યંતને જે પામેલા છે તે પારગત. અર્થાત્ તથા ભવ્યત્વથી—તથાપ્રકારના ભવ્યપણાથી આક્ષિપ્ત—આકર્ષાઈને આવી પડેલ સર્વ પ્રયોજનની સમાપ્તિથી—પૂર્ણતાથી કંઈ પણ શેષ બાકી જ્યાં રહ્યું નથી એવી નિરવશેષ કર્ત્તવ્યશક્તિથી વિપ્રમુક્ત—વિશેષ કરીને પ્રકૃષ્ટપણે સર્વથા મુક્ત; જેને કંઈ પણ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી એવા કૃતકૃત્ય. આમ સકલ પ્રયોજનનો પાર પામી તેઓ કૃતકૃત્ય થયેલા છે, એટલે જ તેઓ સંસારનો પાર પામી ગયેલા છે, તે પારગતોને.

કોઈ યદ્વચ્છાવાદી સિદ્ધોને અક્રમસિદ્ધપણે માને છે, તેના નિરસનરૂપ ‘પરંપરગત’ પદનું પ્રયોજન કહી, તેની બ્યાખ્યા કરે છે—

૪પતે ચ યદ્વચ્છાવાદિભિઃ કૈશ્ચિદક્રમસિદ્ધત્વેનાપિ ગીયન્તે । યથોક્તમ્—

નૈકાદિસદ્ધ્યાક્રમતો, વિત્તપ્રાપ્તિર્નિયોગતઃ ।

દરિદ્રરાજ્યાપ્તિસમા, તદ્વન્મુક્તિઃ ક્વચિન્ન કિમ્ ?” ॥૧॥

—इत्येतद्वचपोहायाह—

પરમ્પરગતેભ્યઃ

પરમ્પરયા—જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપયા મિથ્યાદૃષ્ટિસાસ્વાદનસમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિઅવિરત-સમ્યગ્દૃષ્ટિવિરતાવિરતપ્રમત્તાપ્રમત્તનિવૃત્ત્યનિવૃત્તિવાદરસ્યમોપશાન્તક્ષીણમોહસયોગ્યયોગિ-ગુણસ્થાનભેદભિન્નયા ગતાઃ પરમ્પરગતા, પતેભ્યઃ । ૩૨૫

૪અર્થઃ—અને એઓ યદ્વચ્છાવાદી એવા કોઈથી અક્રમસિદ્ધત્વથી પણ ગવાય છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“એક આદિ સંખ્યાના ક્રમથી ધનપ્રાપ્તિ નિયોગથી (નિયમથી) નથી. તેની જેમ, દરિદ્રને રાજ્યપ્રાપ્તિ સમી મુક્તિ ક્વચિત્ કેમ ન હોય ?”—એના બ્યોહા અર્થે કહ્યું—

પરંપરગતોને—

પરંપરાથી—મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસ્વાદન, સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ, અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, વિરતા-વિરત, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, નિવૃત્તિબાદર, અનિવૃત્તિબાદર, સૂક્ષ્મમોહ, ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગિ, અયોગિ ગુણસ્થાનભેદથી ભિન્ન એવી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પરંપરાથી ગત તે પરમ્પરગત; એઓને. ૩૨૫

વિવેચન

“કારણુ ભાવ પરંપર સેવન, પ્રગટે કારજ ભાવોળ” શ્રી દેવચંદ્રણ

અને એઓ વળી કાવે તે—ગમે તે ક્રમે મુક્તિ થાય એમ વદનારા ‘યદ્વચ્છાવાદી’ કોઈથી ‘અક્રમસિદ્ધત્વથી’—વિના ક્રમે સિદ્ધપણે માનવામાં આવે છે. તેઓ આ અંગે

દાખલો આપે છે કે એક-બે-ત્રણ એ આદિ સંખ્યાના ક્રમે જ ધનપ્રાપ્તિ થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી; કારણ કે દરિદ્રને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય તેમાં એક આદિ સંખ્યાનો ક્રમ હોતો નથી, પણ એક સામટી જ મહાઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; તેમ મુક્તિની ખા. માં પણ આ ક્રમે કે તે ક્રમે જ મુક્તિ થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી. માટે દરિદ્રને રાજ્ય મળવાની જેમ તે કવચિત્ અક્રમે પણ કેમ પ્રાપ્ત ન હોય? આ ચદૃષ્ટાવાદના નિરાકરણ અર્થે કહ્યું—

(૪) પરંપરગતોને—પરંપરાથી અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાનથી માંડી અયોગિ ગુણસ્થાન પર્યંત ગુણસ્થાનલેદથી લિન્ન એવી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પરંપરાથી ગત પરંપરગત.—

પ્રથમ મિત્રા દષ્ટિને યોગ્ય ગુણગુણ પ્રાપ્ત કરી ગુણના સ્થાનરૂપ ખરેખરૂં

ચૌદ ગુણસ્થાનનો નિરુપચરિત એવું પ્રથમ મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. પછી અપૂર્વ આત્મગુણ- અનુક્રમે દર્શનમોહના-મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમાદિ કરી સાસ્વાદન, વિકાસ ક્રમ સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ, અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી.

પછી અનુક્રમે અવિરતિનો દેશત્યાગ કરી દેશવિરતિ અને સર્વ-

ત્યાગ કરી સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી. આમ સર્વથા અવિરતિથી વિરામ પામી આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્તપણારૂપ-ભ્રષ્ટપણારૂપ અંશમાત્ર પ્રમાદ દોષનો પણ ત્યાગ કરી આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ જાગ્રત ઉપયોગે સ્થિતિ કરી અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી; અને ત્યાં અપૂર્વ આત્મવીર્યનો ઉદ્ભાસ પામી આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાને (નિવૃત્તિબાદર) પહોંચ્યા, અને ત્યાં અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના યોગરૂપ સામર્થ્યયોગથી ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થઈ કર્મપ્રકૃતિઓને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખી, શેષ સંજવલન કષાયનો ક્ષય કરતાં કરતાં અનુક્રમે અનિવૃત્તિબાદર અને સૂક્ષ્મમોહ એ ૯-૧૦ ગુણસ્થાન વટાવી જઈ બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને ક્ષીણમોહ થયા. અને આમ દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કર્યો કે તત્ક્ષણ જ ઇતર ત્રણ ઘાતિ કર્મનો ક્ષય કરી “નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન” પ્રગટાવી તેરમા સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાને પહોંચ્યા. અને છેવટે આયુ પ્રમાણે સયોગ કેવલી ગુણસ્થાને સ્થિતિ કરી, આયુ પ્રાંતે યથાસંલવ કેવલિ સમુદ્ઘાત કરી, શૈલેશીકરણ કરી અયોગિ કેવલિ ગુણસ્થાનને પામ્યા. અને પાંચ હ્રસ્વ સ્વર (અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ) પ્રમાણ કાલ ત્યાં સ્થિતિ કરી, ઊર્વગમન કરી સિદ્ધાલયે બિરાજમાન થયા. આમ અનુક્રમે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય ને યોગ એ પાંચ બંધહેતુઓનો અનુક્રમે સંક્ષય કરી, આત્મગુણનો ઉત્તરોત્તર ક્રમે વિકાસ સાધી, આ ભગવંતો પરંપરાથી સિદ્ધગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. એટલા માટે એઓ પરંપરગત છે; એઓને. આ ગુણસ્થાનનું પરમ રહસ્યભૂત તત્ત્વદર્શન પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ પ્રકારે પ્રકાશ્યું છે:—

“કેવળ સમવસ્થિત શુદ્ધ ચેતન મોક્ષ.

તે સ્વભાવનું અનુસંધાન તે મોક્ષમાર્ગ.

પ્રતીતિરૂપે તે માર્ગ જ્યાં શરૂ થાય છે ત્યાં સમ્યગ્દર્શન.

દેશ આચરણરૂપે તે પંચમ ગુણસ્થાનક.

સર્વ આચરણરૂપે તે છઠું ગુણસ્થાનક.

અપ્રમત્તપણે તે આચરણમાં સ્થિતિ તે સત્તમ.

અપૂર્વ આત્મજગૃતિ તે અષ્ટમ.

સત્તાગત સ્થૂળ કષાયબળપૂર્વક સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ તે નવમ.

”	સૂક્ષ્મ	”	”	દશમ.
”	ઉપશાંત	”	”	એકાદશ.
”	ક્ષીણ	”	”	દ્વાદશ.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૪૫૭

આ સિદ્ધોને કોઈ અનિયત દેશસ્થિત માને છે, તેના બ્યવચ્છેદાર્થે ‘લોકાગ્ર ઉપગત’ એ વિશેષણનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરી, ભાવાર્થ કથે છે—

“પતેऽપિ કૈશ્ચિદનિયતદેશા અભ્યુપગમ્યન્તે,—

“યત્ર કલેશક્ષયસ્તત્ર, વિજ્ઞાનમવતિષ્ઠતે ।

વાધા ચ સર્વથાઽસ્યેહ, તદભાવાન્ન જાતુચિત્ ॥ ” ॥ ૧ ॥

इति वचनात् । पतन्निराचिकीर्षयाऽऽह—

લોકાગ્રમુપગતેભ્યઃ

લોકાગ્રમ્—ઈષત્પ્રાગ્ભારાખ્યં, તદુપ-સામીપ્યેન નિરવશેષકર્મવિચ્ચુત્યા તદપરામિન્ન-પ્રદેશતયા ગતાઃ—ઉપગતાઃ । ઉક્તં ચ—

“જત્ય ય યગો સિદ્ધો, તત્ય અણંતા ભવક્ષયવિમુક્તા ।

અન્નોન્નમણાવાહં, ચિદ્વંતિ સુહી સુહં પત્તા ॥ ” ॥ ૧ ॥

(પાઠાંતરઃ અન્નોન્નમણાવાહં પુઢ્ઠા સઁવે અલોગં તે) તેભ્યઃ । ૩૨૬

પર્યર્થઃ—એઓ પણ કોઈથી અનિયતદેશવાળા માનવામાં આવે છે—

“ત્યાં કલેશ ક્ષય થાય છે ત્યાં વિજ્ઞાન અવસ્થિત રહે છે, અને એને અહીં તેના (કલેશના) અભાવને લીધે કદી પણ સર્વથા બાધા હોતી નથી,”—એ વચનથી, એની નિરાકરણેઆથી કહ્યું—

લોકાગ્ર ઉપગતોને —

લોકાગ્ર-ઈષત્પ્રાગ્ભારા નામનું, તેના ઉપ-સામીપ્યથી નિરવશેષ કર્મવિચ્ચુતિથી, તેનાથી અપર અલિન્નપ્રદેશનાથી ગત, તે ઉપગત. કહ્યું છે કે—

“ત્યાં એક સિદ્ધ છે, ત્યાં ભવક્ષયથી વિમુક્ત એવા અનંતા અન્યોન્ય અનાખ્યાધપણે સુખપ્રાપ્ત સુખી સ્થિતિ કરે છે.” (પાઠાંતરઃ અન્યોન્ય અનાખ્યાધપણે તેઓ સર્વે અલોકને સ્પર્શીને રહ્યા છે.)

તેઓને. ૩૨૬

વિવેચન

“ત્રિભુવન શિખરે દીવો રે....આદીશ્વર અલભેલો છે.”—શ્રી વીરવિજયભ.

અને ‘એઓ પણ કોઈથી અનિયતદેશવાળા માનવામાં આવે છે.’ તેઓ કોઈ એક અમુક નિયત ચોક્કસ પ્રદેશે જ સ્થિતિ કરે છે એમ નથી, પણ અનિયત દેશે જ સ્થિતિ કરે છે, એમ કોઈ (બૌદ્ધો) માને છે. તેઓ કહે છે કે ‘જ્યાં કલેશ ક્ષય થાય છે, ત્યાં જ વિજ્ઞાન અવસ્થિત રહે છે; અને એને અહીં તેના (કલેશના) અભાવથી કદી પણ બાધા સર્વથા હોતી નથી.’ એના નિરાકરણ અર્થે કહ્યું—

(૫) લોકાત્મ ઉપગતોને—‘લોકાત્મ-ઘષિતપ્રાગ્ભારા’ ઇં ‘ઘષિતપ્રાગ્ભારા’ નામનો જે લોકાત્મ-લોકનો અગ્રભાગ, શિખર ભાગ, તેના ઉપ-સમીપપણાથી, ‘નિરવશેષ કર્મ વિચ્યુતિથી’ તેનાથી અપર અભિન્નપ્રદેશતાથી ગત-ગયેલા તે લોકાત્મઉપગત. આ અંગે કહ્યું છે કે—‘જ્યાં એક સિદ્ધ છે’ ઇં અર્થાત્ જ્યાં એક સિદ્ધ છે ત્યાં લવક્ષયથી વિમુક્ત એવા અનંત સિદ્ધો પરસ્પર બાધારહિતપણે સુખપ્રાપ્ત થઈ સુખી સ્થિતિ કરે છે. (પાઠાંતર)—અન્યોન્ય અનાબાધ એવા તેઓ સર્વે અલોકને સ્પર્શીને રહ્યા છે.

“સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં,

અનંત દર્શન જ્ઞાન અનંત સહિત જો....અપૂર્વ અવસર.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ.

સકલ કર્મમુક્તની લોકાન્ત પર્યંત ગતિ કેમ હોય છે ? એ આશંકાતું ચક્રમશ્યુવત્ ‘પૂર્વપ્રયોગાદિ કારણ’ થી સમાધાન દાખવે છે—

૬ આહ—કથં પુનરિદ્ધ સકલકર્મવિપ્રમુક્તાનાં લોકાન્તં યાવદ્ગતિર્ભવતિ, ભાવે વા સર્વદૈવ કસ્માન્ન ભવતીતિ ।

અત્રોચ્યતે—પૂર્વાવિશવશાહ્વણ્ડાદિચક્રમણવત્ સમયમેવૈકમવિરુદ્ધેતિ ન દોષ ઇતિ ॥૩૨૭

૬ અર્થઃ—શંકા—પુનઃ અહીં સકલકર્મથી વિપ્રમુક્તોની લોકાન્ત પર્યંત ગતિ કેમ હોય છે ? વા ભાવે (હોય તો) સર્વદા જ કેમ નથી હોતી ?

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—પૂર્વ આવેશ (પાઠાંતર) વશથી દ્વિગદિથી ચક્રમશ્યુ જેમ એક સમય જ અવિરુદ્ધા એવી, એટલા માટે દોષ નથી. ૩૨૭

વિવેચન

“પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના ચોગથી,

ઉર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ.

અત્રે ‘શંકા’ ઇં અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે અહીં જે સર્વ કર્મથી સર્વથા મુક્ત થયા છે, તેઓની લોકાન્ત પર્યંત ગતિ કેમ હોય છે ? અથવા જો હોય તો પછી તે ગતિ સદાય કેમ નથી હોતી ?

આનું સમાધાન—ફરતા ચક્રનો હાથો મૂડી હીધા છતાં તે ચક્ર પૂર્વઆવેશથી—આવેશથી અમુક વખત ફર્યા કરે છે, તેમ પૂર્વપ્રયોગાદિ કારણના યોગે ફરીને એક સમય માત્ર જ અવિરુદ્ધ એવી સિદ્ધગતિ હોય છે. એટલા માટે અત્રે દોષ નથી.

આ એવંભૂત ‘સર્વ’ સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર હો !’ એ સૂત્રનો મર્મ સમજાવી, ‘સર્વ’ પદથી આદિષ્ટ પંદર ભેદે સિદ્ધોનો નિર્દેશ કરે છે—

૭પ્રતેભ્યઃ પવંભૂતેભ્યઃ કિમિત્યાહ—

નમઃ સદા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ ।

નમ. इति क्रियापदं, सदा-सर्वकालं, प्रशस्तभावपरणमेतदयथार्थमपि फलवच्चित्रा-भिग्रहभाववदित्याचार्याः, सर्वसिद्धेभ्यः—तीर्थसिद्धादिभेदभिन्नेभ्यः । यथोक्तम्—

“તિથ્થસિદ્ધા ૧, અતિથ્થસિદ્ધા ૨, તિથ્થગરસિદ્ધા ૩, અતિથ્થગરસિદ્ધા ૪, સયંબુદ્ધ-સિદ્ધા ૫, પત્તેયબુદ્ધસિદ્ધા ૬, બુદ્ધબોહિયસિદ્ધા ૭. થીર્લિંગસિદ્ધા ૮, પુરિસર્લિંગસિદ્ધા ૯, નપુંસકર્લિંગસિદ્ધા ૧૦, સર્લિંગસિદ્ધા ૧૧, અણ્ણર્લિંગસિદ્ધા ૧૨, ગિહિર્લિંગસિદ્ધા ૧૩ પગ-સિદ્ધા ૧૪, અણેગસિદ્ધા ૧૫,” इति । ૬૨૮

૭અર્થઃ—એઓને એવંભૂતોને શું ? તે માટે કહ્યું—

નમઃ સદા સર્વસિદ્ધોને !

નમઃ—નમસ્કાર હો એ ક્રિયાપદ છે. સદા—સર્વકાલ,—પ્રશસ્ત ભાવપૂરણ આ અયથાર્થ છતાં ફક્તવત છે, ચિત્ર અભિગ્રહ ભાવ જેમ, એમ આચાર્યો કહે છે; સર્વસિદ્ધોને—તીર્થસિદ્ધ આદિ ભેદથી ભિન્નોને. કહ્યું છે કે—

“૧. તીર્થસિદ્ધો, ૨. અતીર્થસિદ્ધો, ૩. તીર્થકરસિદ્ધો, ૪. અતીર્થકરસિદ્ધો, ૫. સ્વયં-બુદ્ધ સિદ્ધો, ૬. પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધો, ૭. બુદ્ધબોધિત સિદ્ધો, ૮. સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધો, ૯. પુરુષલિંગ સિદ્ધો, ૧૦. નપુંસકલિંગ સિદ્ધો, ૧૧. સ્વલિંગ સિદ્ધો, ૧૨. અન્યલિંગ સિદ્ધો, ૧૩. ગૃહી-લિંગ સિદ્ધો, ૧૪. એક સિદ્ધો, ૧૫. અનેક સિદ્ધો.” ૩૨૮

વિવેચન

“સકલ પ્રદેશે હો કર્મ અભાવતા, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ;

આતમ ગુણની હો જે સંપૂર્ણતા, સિદ્ધ સ્વભાવ અનુપ....સ્વામી સ્વયં.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

પંક્તિકા—ચિત્રાભિગ્રહભાવવત—ચિત્રઅભિગ્રહભાવ જેમ. જેમ જ્ઞાન પ્રતિબ્બગરણ (મોદાની સારસંભાળ) આદિ વિષયી ચિત્ર અભિગ્રહભાવ નિત્ય અસંપદમાન વિષયવાળો છતાં શુભભાવનો આપૂરક છે, તેમ નમઃ સદા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ—નમસ્કાર હો સદા સર્વ સિદ્ધોને—એ પ્રણિધાન.

આમ જેઓ સિદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, પારગત છે, પરંપરાગત છે, લોકાગ્રે ઉપગત છે, એવા એવંભૂત છે, એવંભૂત નયે જે તથાપ્રકારની સિદ્ધ દશાવાળા છે, તે આ ‘નમો સયા સન્વસિદ્ધાણં’—‘સર્વ સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર હો!’ ‘તેને સદા પ્રણામ’ અત્રે સદા—સર્વકાલ નમસ્કાર હો એમ કહ્યું તે અયથાર્થ છતાં તે ભગવંત પ્રત્યે સદા પ્રણુત ભાવરૂપ પ્રશસ્ત ભાવનું પૂરણ કરનાર હોવાથી ફલવંત છે. જેમ ગ્લાનપ્રતિજ્ઞગરણુનો—માંદાની માવજતનો—સાર સંભાળનો અભિગ્રહ લીધો હોય, પણ ગ્લાનના અભાવે તે માંદાની માવજતનો પ્રસંગ ન બની શકતો હોય, છતાં તે અભિગ્રહ તો તેવા શુભ ભાવને પૂરક છે. આવા ચિત્ર—નાના પ્રકારના અભિગ્રહની જેમ, સિદ્ધ ભગવાન્ પ્રત્યે સદા પ્રણુત ભાવના અનુબંધને લીધે આ ‘સદા નમસ્કાર હો!’ એમ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે, ફળવાન્ છે. જેમ પરાભક્તિની પરાકાષ્ઠાને પણ વટાવી ગયેલા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પણ સુભાષિત ભક્તિવચન છે કે—

“પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખધામ;

જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અત્રે ‘સર્વ’ સિદ્ધોને એમ કહ્યું છે, એટલે તીર્થસિદ્ધ આદિ ભેદથી ભિન્ન એવા સર્વ સિદ્ધોને. આ સિદ્ધના તીર્થસિદ્ધ, અતીર્થસિદ્ધ આદિ પંદર સ્પષ્ટ ભેદો છે. તેનું અત્યંત વિશદ નિસ્તુષ સ્વરૂપ લલિતવિસ્તરાકારજીએ સ્વયં પ્રદર્શિત કર્યું છે, અને તે સુગમ છે, એટલે તેનું પિંટપેષણ કરવાની જરૂર નથી. (જુઓ વૃત્તિ).

હવે આ ઉક્ત પંદર ભેદે સિદ્ધનું અનુક્રમે વિવરણ કરતાં આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજી તીર્થસિદ્ધ આદિ પહેલા ચાર ભેદનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે છે—

‘તત્ર—

તીર્થ—પ્રાગ્વ્યાવર્ણિતસ્વરૂપં તત્તત્તુર્વિધઃ શ્રમણસદ્ધઃ, તસ્મિન્નુત્પન્ને ચે સિદ્ધાસ્તે તીર્થ-સિદ્ધાઃ, અતીર્થે સિદ્ધા અતીર્થસિદ્ધાઃ તીર્થાન્તરસિદ્ધા इत्यर्थः । श्रूयते च “जिणंतरे साहु-वोच्छेओ”ति, तत्रापि जातिस्मरणादिनाऽवाप्तापवर्गमागर्गाः सिद्ध्यन्त्येव, मरुदेवीप्रभृतयो वा अतीर्थसिद्धाः, तदा तीर्थस्यानुत्पन्नत्वात् ।

તીર્થકરસિદ્ધાઃ તીર્થકરા एव । अतीर्थकरसिद्धा अन्ये सामान्यकेवलिनः । ३२९

‘અર્થ:-તેમાં—

(૧) તીર્થ—પૂર્વે વ્યાવર્ણિત સ્વરૂપવાળું, તે ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘ. તે ઉત્પન્ન થયે જેઓ સિદ્ધ છે, તે તીર્થસિદ્ધો.

(૨) અતીર્થમાં સિદ્ધ તે અતીર્થસિદ્ધો; તીર્થાન્તરમાં (એ તીર્થ વચ્ચેના અંતરમાં) સિદ્ધ એમ અર્થ છે. અને સંભળાય છે કે “જિનાન્તરમાં સાહુવ્યુચ્છેદ” હોય છે; ત્યાં પણ

જાતિસ્મરણાદિથી જેને અપવર્ગભાગી (મોક્ષભાગી) પ્રાપ્ત છે એવાઓ સિદ્ધ થાય જ છે અથવા મરુદેવી પ્રભૃતિ અતીર્થસિદ્ધ છે,—ત્યારે તીર્થના અનુત્પન્નપણાને લીધે.

(૩) તીર્થંકરસિદ્ધો—તીર્થંકરો જ.

(૪) અતીર્થંકરસિદ્ધો—અન્ય સામાન્ય કેવલીઓ. ૩૨૯

વિવેચન

(આ અને આ પછીના સૂત્ર ૧૪ સુધીની વ્યાખ્યા સાવ સ્પષ્ટ હોઈ વિવેચન અનાવશ્યક છે; તેમજ તે પછી પણ કોઈ કોઈ સૂત્ર અંગે તેમજ સમજવું.)

સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ ને બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ એ ૫-૬-૭ ત્રણ ભેદનું સ્વરૂપ દર્શાવી, સ્વયંબુદ્ધ ને પ્રત્યેકબુદ્ધનો સ્પષ્ટ તફાવત સમજાવે છે—

‘સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધાઃ સ્વયંબુદ્ધાઃ સન્તો યે સિદ્ધાઃ । પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધાઃ પ્રત્યેકબુદ્ધાઃ સન્તો યે સિદ્ધાઃ ।

અથ સ્વયંબુદ્ધપ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધયોઃ કઃ પ્રતિવિશેષ इति ।

ઉચ્યતે—બોધ્યુપધિશ્રુતલિઙ્ગકૃતો વિશેષઃ । તયાહિ સ્વયંબુદ્ધા વાઘ્યપ્રત્યયમન્તરેણ બુદ્ધ્યન્તે, પ્રત્યેક-બુદ્ધાસ્તુ ન તદ્વિરહેણ । શ્રૂયતે ચ વાઘ્યવૃષભાદિપ્રત્યયસાપેક્ષા કરકણ્ડ-વાદીનાં પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં બોધિઃ, નૈવં સ્વયંબુદ્ધાનાં જાતિસ્મરણાદીનામિતિ ।

ઉપધિસ્તુ સ્વયંબુદ્ધાનાં દ્વાદશવિધઃ પાત્રાદિઃ, પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં તુ નવવિધઃ પ્રાવરણવર્જઃ ।

સ્વયંબુદ્ધાનાં પૂર્વાધીનશ્રુતેનિયમઃ, પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં તુ નિયમતો ભવત્યેવ । ,

લિઙ્ગપ્રતિપત્તિઃ સ્વયંબુદ્ધાનામાચાર્યસન્નિધાવપિ ભવતિ, પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં તુ દેવતા પ્રય-
ચ્છતીત્યલં વિસ્તરેણ ।

બુદ્ધબોધિતસિદ્ધા-બુદ્ધા આચાર્યાસ્તૈર્બોધિતાઃ સન્તો યે સિદ્ધાસ્તે ઇહ ગૃહ્યન્તે । ૩૩૦

‘અર્થઃ—(૫) સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધો—સ્વયંબુદ્ધ સત્તા જે સિદ્ધો તે.

(૬) પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધો—પ્રત્યેકબુદ્ધ સત્તા જે સિદ્ધો તે.

હવે સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ ને પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધમાં કયો પ્રતિવિશેષ (તફાવત) છે ?

કહેવામાં આવે છે—બોધિ, ઉપધિ, શ્રુત, લિંગકૃત વિશેષ છે, તે આ પ્રકારે—

અ. સ્વયંબુદ્ધો બાહ્ય પ્રત્યય વિના બોધ પામે છે, પ્રત્યેકબુદ્ધો તો તેના વિરહે (અભાવે) નહિં. અને કરકંડુ આદિ પ્રત્યેકબુદ્ધોનો બાહ્ય વૃષભાદિ પ્રત્યય સાપેક્ષ બોધિ સંભળાય છે,—એમ જાતિસ્મરણાદિવંત સ્વયંબુદ્ધોને નથી જ હોતું.

વ. ઉપધિ તો સ્વયંબુદ્ધોને દ્વાદશવિધ પાત્રાદિ પ્રત્યેકબુદ્ધોને તો નવવિધ,—પ્રાવરણ (વસ્ત્ર) શિવાય.

ક. સ્વયંબુદ્ધોને પૂર્વે અભ્યસ્ત શ્રુત બા. માં અનિયમ છે, પ્રત્યેકબુદ્ધોને તો નિયમથી હોય જ છે.

૬. લિંગપ્રતિપત્તિ. સ્વયંબુદ્ધોને આચાર્ય સન્નિધિમાં (પાસે) પણ હોય છે, પ્રત્યેક બુદ્ધોએ દેવતા આપે છે. વિસ્તરથી સચું !

(૭) બુદ્ધબોધિત બુદ્ધો—બુદ્ધો-આચાર્યો, તેઓથી બોધિત સતા જેઓ સિદ્ધ છે, તેઓ અહીં ગ્રહાય છે. ૩૩૦

સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ, નપુંસકલિંગ સિદ્ધ ને પુરુષલિંગ સિદ્ધ એ ૮-૯-૧૦ ત્રણ ભેદનું સ્વરૂપ સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ બા. શંકાના નિરાકરણપૂર્વક કહે છે—

૧૦ एते च सर्वेऽपि स्त्रीलिङ्गसिद्धाः केचित्, केचित्पुंलिङ्गसिद्धाः, केचिन्नपुंसकलिङ्ग-
सिद्धा इति ।

આહ—તીર્થકરા અપિ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધા ભવન્તિ ?

ભવન્તીત્યાહ, યત ઉક્તં સિદ્ધપ્રાપ્ત્ય—

“ સર્વતથોવા તિત્થયરિસિદ્ધા, તિત્થગરિતિત્થે ણોતિત્થગરસિદ્ધા અસંખેજ્જગુણાઓ, તિત્થગરિતિત્થે ણોતિત્થગરસિદ્ધા સંખેજ્જગુણા ” ઇતિ । ન નપુંસકલિંગસિદ્ધાઃ । પ્રત્યેક-
બુધાસ્તુ પુંલિંગા ઇવ । ૩૩૧

૧૦ અર્થઃ—અને આ સર્વેથ—

(૮) કોઈ સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધો,

(૯) કોઈ પુલિંગ સિદ્ધો,

(૧૦) કોઈ નપુંસકલિંગ સિદ્ધો (હોય છે).

શંકા—તીર્થકરો પણ સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધો હોય છે ?

(ઉત્તર)—હોય છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે સિદ્ધપ્રાપ્ત્યમાં કહ્યું છે કે—

“ તીર્થકરસિદ્ધો સર્વથી થોડા છે. તીર્થકરતીર્થસિદ્ધો અતીર્થકર સિદ્ધ કરતાં અસંખ્ય.
ગુણા છે, તીર્થકર-તીર્થસિદ્ધો અતીર્થકર કરતાં સંખ્યાતગુણા છે. ”

(તીર્થકરસિદ્ધો) નપુંસકલિંગ સિદ્ધ ન હોય. પ્રત્યેકબુદ્ધો તો પુલિંગ જ હોય. ૩૩૧

સ્વલિંગ સિદ્ધ, અન્યલિંગ સિદ્ધ ને ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ એ ૧૧-૧૨-૧૩ ત્રણ ભેદનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે—

૧૧ સ્વલિંગસિદ્ધા દ્રવ્યલિંગં પ્રતિ રજોહરણગોચ્છધારિણઃ । અન્યલિંગસિદ્ધાઃ પરિવ્રાજ-
કાદિલિંગસિદ્ધાઃ । ગૃહિલિંગસિદ્ધા મરુદેવીપ્રભૃતયઃ । ૩૩૨

૧૧ (૧૧) સ્વલિંગ સિદ્ધો—દ્રવ્ય લિંગ પ્રતિ રજોહરણ-ગોચ્છધારીઓ.

(૧૨) અન્ય લિંગ સિદ્ધો—પરિવ્રાજકાદિ લિંગ સિદ્ધો.

(૧૩) ગૃહિલિંગ સિદ્ધો—મરુદેવી પ્રભૃતિ. ૩૩૨

એક સિદ્ધ, અનેક સિદ્ધ એ છેલ્લા બે ભેદ વિવરે છે—

૧૨ એકસિદ્ધા—ઈતિ એકસ્મિન્ સમયે એક એવ સિદ્ધઃ । અણેકસિદ્ધા ઇતિ એકસ્મિન્
સમયે યાવદ્દશતં સિદ્ધં । યત ઉક્તમ્—

પંક્તિકા—ન નપુંસકલિંગ—નપુંસકલિંગે તીર્થકરસિદ્ધો ન હોય એમ ચોખ્ખું છે.

“વત્તીસા અઢયાલા સદ્દી વાવત્તરીય ઘોઢ્ઢવા ।
ચુલસીઈ છળ્ણઝઈ દુરહિય અદ્દત્તરસયં ચ ॥” ૩૩૩

૧૨અર્થ:- (૧૪) એક સિદ્ધો—એક સમયે એક જ સિદ્ધ.

(૧૫) અનેક સિદ્ધો—એક સમયે યાવત એકસો આઠ સિદ્ધ. જેથી કહ્યું છે કે—

“બત્રીશ, અડતાલીશ, સાઠ, બોતેર, ચોર્યાશી, છત્તુ, અઠ્ઠાણુ, એકસો આઠ
૩૨ ૪૮ ૬૦ ૭૨ ૮૪ ૯૬ ૯૮ ૧૦૮

(એક સાથે સિદ્ધ) જાણવા. ” ૩૩૩

આ સર્વ ભેદ તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ એ પ્રથમ બે ભેદમાં અન્તર્ભાવ પામે છે, છતાં અજ્ઞાત એવા ઉત્તર ભેદના જ્ઞાપનાર્થે આમ ભેદકથન છે એમ ખુલાસો કરે છે—

૧૩અબ્રાહ્મ ચોદક:-નનુ સર્વ ઈવૈતે ભેદાસ્તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધભેદદ્વયાન્તર્ભાવિનઃ । તથાહિ—તીર્થસિદ્ધા એવ તીર્થકરસિદ્ધાઃ, અતીર્થકરસિદ્ધા અપિ તીર્થસિદ્ધા વા ત્યુરતીર્થસિદ્ધા વા । इत्येवं शेषेष्वपि भावनीयमित्यतः किमेभिरिति ।

અત્રોચ્યતે—અન્તર્ભાવે સત્યપિ પૂર્વભેદદ્વયાદેવોત્તરોત્તરભેદાપ્રતિપત્તેરજ્ઞાતજ્ઞાપનાર્થે ભેદા-
ભિધાનમિત્યદોષઃ । ૩૩૪

૧૩અર્થ:-અત્રે (શંકા) પ્રેરક કહે છે—વારુ, આ સર્વે જ ભેદો તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ એ બે ભેદમાં અન્તર્ભાવ છે. તે આ પ્રકારે—તીર્થકરસિદ્ધો તીર્થસિદ્ધો જ છે, અતીર્થકર સિદ્ધો પણ તીર્થસિદ્ધો વા અતીર્થસિદ્ધો હોય. એમ શેષોમાં પણ ભાવન કરવા યોગ્ય છે. એટલા માટે આથી (ભેદથી) શું ?

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અન્તર્ભાવ સતે પણ પૂર્વભેદદ્વયમાંથી જ ઉત્તરોત્તર ભેદની અપ્રતિપત્તિને માટે લીધે અજ્ઞાતના જ્ઞાપનાર્થે ભેદઅભિધાન છે, એટલા માટે અદોષ છે. ૩૩૪

હવે આસન્ન ઉપકારી ભગવાન મહાવીર વર્ધ્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિષ્પ ખીછ ગાથાનો અવતાર કરે છે—

૧૪इत्थं सामान्येन सर्वसिद्धनमस्कारं कृत्वा पुनरासन्नोपकारित्वाहर्त्तमानतीर्थाधिपतेः श्रीमन्महावीरवर्द्धमानस्वामिनः स्तुतिं (करोति) कृर्वन्तिवा ।—૩૩૫

જો દેવાળવિ દેવો, જં દેવા પંજલી નમંસંતિ ।

તં દેવદેવમહિઅં, સિરસા વંદે મહાવીરં ॥ ૨ ॥

૧૪અર્થ:-આમ સામાન્યથી સર્વસિદ્ધને નમસ્કાર કરી, પુનઃ આસન્ન ઉપકારિણાને લીધે વર્ત્તમાન તીર્થાધિપતિ શ્રીમદ્ મહાવીર વર્ધ્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિ (એક) કરે છે વા (ખહું) કરે છે—

જે દેવોના પણુ દેવ છે, જેને દેવો અંજલિ જોડી નમે છે, તે દેવદેવપૂજિત મહાવીરને હું શિરથી વંદું છું. ૩૩૫

આ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યજી મહાવીરનું મહાવીરપણું પ્રકાશે છે—

૧૫ અસ્યઃ ચાલ્યા—

યો-ભગવાન્ વર્જમાનઃ, દેવાનામપિ-ભવનવાસ્યાદીનાં દેવઃ પૂજ્યત્વાત્, તંથા ચાહ-યં દેવાઃ પ્રાજ્ઞલયો નમસ્યન્તિ-વિનયરચિતકરપુટાઃ સન્તઃ પ્રણમન્તિ, તં દેવદેવમહિતં-દેવદેવાઃ શક્રાદયઃ તૈર્મહિતઃ પૂજિતઃ, શિરસા-ઉત્તમાઙ્ગેનેત્યાદરપ્રદર્શનાર્થમાહ, વંદે, કં?—

મહાવીરમ્-ઈર ગતિપ્રેરણયોરિત્યસ્ય વિપૂર્વસ્ય વિશેષેણ ઈરયતિ, કર્મ્મ ગમયતિ યાતિ ચેહ શિવમિતિ વીરઃ, મહાંશ્વાસૌ વીરશ્ચ મહાવીરઃ । ઉક્તશ્ચ—

“વિદારયતિ યત્કર્મ્મ, તપસા ચ વિરાજતે ।

તપોવીર્યેણ યુક્તશ્ચ, તસ્માદ્વીર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥”—તં ॥ ૩૩૬

૧૫ અર્થઃ-આની વ્યાખ્યા—

જે-ભગવાન્ વર્જમાન, દેવોના પણુ-ભવનવાસી આદિના દેવ છે, પૂજ્યપણાને લીધે; અને તથાપ્રકારે કહ્યું—જેને દેવો પ્રાંજલિ (અંજલિ જોડી) નમે છે, વિનયથી રચિત કરપુટવાળા સતા પ્રણમે છે; તે દેવદેવથી મહિત, દેવદેવો-શક્રાદિ, તેઓથી મહિત-પૂજિતને, શિરથી-ઉત્તમાંગથી એમ આદરપ્રદર્શનાર્થે કહ્યું; વંદું છું. કેને ?

મહાવીરને—ઈર (ધાતુ) ગતિ-પ્રેરણા અર્થમાં છે, એટલે વિ-પૂર્વ આના વિશેષથી ઈરે છે, કર્મને ગમાવે છે અને અહીં શિવ પ્રત્યે જાય છે, તે વીર; અને મહાન્ એવા તે વીર તે મહાવીર. કહ્યું છે કે—

“કારણ કે કર્મને વિદારે છે, અને તપથી વિરાજે છે, અને તપોવીર્યથી યુક્ત છે, તેથી ‘વીર’ એમ કહ્યો છે.”—તેન. ૩૩૬

વિવેચન

“નમો દુર્વારરાગાદિવૈરિવારનિવારિણે ॥

અર્હતે યોગિનાથાય, મહાવીરાય તાયિતે ॥” —શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

આમ-ઉક્તપ્રકારે ‘સામાન્યથી સર્વ સિદ્ધને નમસ્કાર કરી,’ પુનઃ ‘આસન્નોપકારિ-ત્વાત્’ આસન્ન-નિકટ ઉપકારીપણાને કારણે વર્તમાન તીર્થાધિપતિ-વર્તમાનમાં વર્તી રહેલા તીર્થના અધિપતિ-નાયક-સ્વામી શ્રીમદ્ મહાવીર વર્જમાન સ્વામીની સ્તુતિ અત્ર કહી છે—‘જે દેવોના પણુ દેવ છે’ ઇ. જે ભગવાન્ વર્જમાન પૂજ્યપણાને લીધે ભવનવાસી દેવોના પણુ દેવ છે, જેને દેવો અંજલિ જોડીને નમે છે, તે દેવદેવથી-શક્રાદિથી—ઈદ્રાદિથી મહિત-પૂજિત એવા મહાવીરને હું શિરથી-ઉત્તમાંગથી વંદું છું. અત્રે આદરપ્રદર્શનાર્થે ઉત્તમાંગ-શિર નમાવીને વંદું છું એમ કહ્યું.

આ મહાવીર કેવા છે? વિન-ઈર—ઈર ધાતુ ગતિ અને પ્રેરણા અર્થમાં પ્રયોજાય

છે. એટલે વિવિશેષથી જે કર્મને ઈરે છે, પ્રેરે છે, ધક્કા મારે છે, ગમાવે છે, અને અહીં શિવ પ્રત્યે-મોક્ષ પ્રત્યે ગમન કરે છે, તે વીર; અને મહાન મહાવીરનું એવો તે વીર, તે મહાવીર. કહ્યું છે કે—“કારણ કે કર્મને વિદારે મહાવીરપણું છે, અને તપથી વિરાજે છે, અને તપોવીર્યથી યુક્ત છે તેથી ‘વીર’ એમ કહ્યો છે.”

એવા તે ભગવાન ‘વીર’ છે, આ અન્વર્થ નામ છે, એટલે કે વીર શબ્દના વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે તે ધરાબર યથાર્થપણે ઘટે છે. તે સાથેસાથ ‘વીર’ છે, કારણ કે તે વીર ભગવંત પરમ આત્મવીર્યથી વિરાજમાન છે; તપ વડે તેમણે કર્મનું વિદારણ કર્યું છે, કષાય-વગેરે અંતરંગ વૈરીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે; અને એવા પરમ પરાક્રમવંતના ઉત્તમ ગુણથી રીઝીને કેવલલક્ષ્મી તે પુરુષોત્તમને સ્વયં વરી છે. આમ વિક્રમવંત-આત્મપરાક્રમવંતના સમસ્ત લક્ષણ હોવાથી ભગવંતને ‘વીર’ નામ ધરાબર છાજે છે.’

શ્રીયોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વરચિત) પૃ. ૮

હવે પરોપકારરૂપ અને આત્મભાવવૃદ્ધિરૂપ પ્રયોજન દર્શાવી, ભગવંતના એક પણ નમસ્કારનું સંસારસાગર તારણરૂપ ઉત્તમ ફલ પ્રદર્શિત કરતી ‘एको वि णमोक्कारो’ ઇં નીચે ગાથા અવતારે છે—

૧૬૬૪૫ સ્તુતિ કૃત્વા પુનઃ પરોપકારાયાઽસ્તમભાવવૃદ્ધયૈ ફલપ્રદર્શનપરમિદં પઠતિ પઠન્તિ વા—૩૩૭

एककोवि णमोक्कारो, जिणवरवसहस्स वद्धमाणस्स ।
संसारसागराओ, तारेइ नरं व नारिं वा ॥ ३ ॥

૧૬૬૪૫ અર્થ:-આમ સ્તુતિ કરી પુનઃ પરોપકારાર્થે આત્મભાવની વૃદ્ધિ અર્થે ફલપ્રદર્શન પર એણું આ (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—૩૩૭

એક પણ નમસ્કાર, જિનવરવૃષભ વર્ધમાન પ્રતિ;

સંસારસાગર થકી, તારે નર વા નારીને ય નકી. ૩

જિનવરવૃષભ વર્ધમાનને એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે.

આ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યજી, પુરુષ વા સ્ત્રી ભગવદ્ભક્તિ થકી તદ્ભવે જ મોક્ષગામી થઈ શકે છે, એ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરે છે—

૧૭ અસ્ય વ્યાખ્યા—

एकोऽपि नमस्कारः, तिष्ठन्तु बहवः, जिनवरवृषभाय-वर्द्धमानाय यत्नात् क्रियमाणः सन्, किम् ?—

સંસરણ—સંસાર:—તિર્યગ્નરનારકામરભવાનુભવલક્ષણ:; સ એવ ભવસ્થિતિકાયસ્થિતિ-
ભ્યામનેકધાડવસ્થાનેનાલબ્ધપારત્વાત્સાગર ઇવ સંસારસાગર:; તસ્માત્ તારયતિ-અપનય-
તીત્યર્થ:;

નરં વ નારિં વા—પુરુષં વા સ્ત્રિયં વા। પુરુષગ્રહણં પુરુષોત્તમધર્મપ્રતિપાદનાર્થં, સ્ત્રીગ્રહણં
તાસામપિ તદ્ભવ-એવ સંસારક્ષયો ભવતીતિ જ્ઞાપનાર્થં। ૩૩૮

૧૭ અર્થ:—આની વ્યાખ્યા—

एकोऽपि नमस्कारः—એક પણ નમસ્કાર, બહુ તો દૂર રહો! જિનવરવૃષભાય
વર્દ્ધમાનાય—જિનવરવૃષભ વર્દ્ધમાનને, યત્નથી કરવામાં આવતો સતો. શું? સંસરણ સંસાર:
સંસરણુ તે સંસાર, તિર્યંચ-નર-નારક-અમરભવ અનુભવલક્ષણુ. તે જ ભવસ્થિતિ-
કાયસ્થિતિ વડે અનેક પ્રકારે અવસ્થાનથી અલબ્ધપારપણાને લીધે સાગર જેવો તે સંસાર-
સાગર:—સંસારસાગર, તસ્માત્-તેમાંથી,

તારયતિ-તારે છે, દૂર કરે છે એમ અર્થ છે. નરં વ નારિં વા—નર વા નારીને, પુરુષને
વા સ્ત્રીને. પુરુષગ્રહણુ પુરુષોત્તમ ધર્મના પ્રતિપાદનાર્થે; સ્ત્રીગ્રહણુ તેઓને પણ તદ્ભવે જ
સંસારક્ષય હોય છે એમ જ્ઞાપનાર્થે છે. ૩૩૮

વિવેચન

“નૃપચંદ્ર પ્રપંચ અનંત દહો, ભજિને ભગવંત ભવંત લહો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ઉક્ત ગાથાનો અર્થ અત્ર વિચાર્યો છે—આ જિનવરવૃષભ વર્દ્ધમાનને યત્નથી
કરવામાં આવતો સતો એક પણ નમસ્કાર સંસારસાગરથી નર વા નારીને તારે છે.
તો પછી બહુ નમસ્કાર તો તારે જ એમાં પૂછવું જ શું?
ભગવદ્ભક્તિનો ઇલાતિશય
સૂચવ્યું છે. અથવા બહુ નમસ્કારની વાત તો દૂર રહો, પણ એક
જ નમસ્કાર પણ ભવસાગરથી તારે છે, એમ એનો ઇલાતિશય
સૂચવ્યો છે. ભવસાગરથી તારવાને સમર્થ એવા આ એક જ નમસ્કારનું સ્વરૂપ કેવું હોય
તે હવે પછી કહેશે.

તિર્યંચ-મનુષ્ય-નારક-દેવ ભવના અનુભવરૂપ સંસરણુ તે સંસાર; અને ‘ભવસ્થિતિ-
કાયસ્થિતિ વડે અવસ્થાનથી અલબ્ધપારપણાને લીધે’—તેનો પાર પ્રાપ્ત નહિ થતો હોવાને
લીધે તે સાગર જેવો છે, એટલે સંસારસાગર કહ્યો. આવા આ સંસારસાગરમાંથી તે
એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને, પુરુષને વા સ્ત્રીને તારે છે. અત્રે પુરુષનું ગ્રહણુ
પુરુષોત્તમ-પુરુષપ્રધાન ધર્મના પ્રતિપાદન અર્થે છે; સ્ત્રીનું ગ્રહણુ તેઓને પણ તદ્ભવે જ-
તે જ ભવમાં સંસારક્ષય હોય છે એમ જ્ઞાપનાર્થે—જણાવવા માટે છે.

સ્ત્રી પણ મુક્તિગામી થઈ શકે છે એ ઉક્તાના સમર્થનમાં,—‘સ્ત્રી નથી અણુવ, નથી અલબ્ધ’
૪૦ પંદર નિષેધાત્મક મુદ્દા દર્શાવી, સ્ત્રી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ? એવા ભાવનું યાપનીય તંત્રનું
વચન ટાંકે છે—

૧૮ વચ્ચ : યથોક્તં યાપનીયતન્ત્રે—

“જો ખલુ इति અજીવો, જ યાવિ અમઘ્વા, જ યાવિ દેસજવિરોહિણી, જો
અમાણુસા, જો અણારિઉપ્પત્તી, જો અસંખેજ્ઞાઉયા, જો અફૂરમઈ, જો જ ઉવસન્તમોહા,
જો જ સુદ્ધાચારા, જો અસુદ્ધવોદી, જો વવસાયવજ્જિયા, જો અપુવ્વકરણવિરોહિણી, જો
જવગુણઠાણરહિયા, જો અજોગા લક્ષીણ, જો અકલ્લાણભાવણંતિ કહં ન ઉત્તમધર્મસાદિગ”
ત્તિ । ૩૨૯

૧૮ અર્થ :—જેવા પ્રકારે વચન યાપનીય તંત્રમાં કહ્યું છે—

“સ્ત્રી નથી જ અણુવ, નથી અલબ્ધ, નથી દર્શનવિરોધિની, નથી અમાણુષા,
નથી અનાર્થઉત્પત્તિવાળી, નથી અસંખ્યેય આયુષ્વાળી, નથી અતિફૂરમતિ, નથી ન
ઉપશાન્તમોહા, નથી ન શુદ્ધાચારા, નથી અશુદ્ધ ઘોદી (કાયા), નથી વ્યવસાય વર્જિતા,
નથી અપૂર્વકરણવિરોધિની, નથી નવગુણસ્થાન રહિતા, નથી લબ્ધિઅયોગ્યા, નથી
અકલ્યાણભાજન,—તો તે ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ?” ૩૩૦

વિવેચન

આગલા સૂત્રમાં સ્ત્રીને પણ તદ્દલવમોક્ષગામિની હોવાનો અધિકાર પ્રતિપાદન કર્યો,
તેના સમર્થનમાં અત્રે યાપનીય તંત્રનું વચન ટાંક્યું છે. તેમાં અત્રે દર્શાવેલ મોક્ષ-
પ્રાપ્તિવિરોધક પંદર મુદ્દાનો અસંલવ સ્ત્રીમાં છે એમ નિષેધાત્મક ઉક્તિથી દર્શાવ્યું છે,
અને તે પ્રત્યેક મુદ્દો સ્ત્રીમાં કેવી કેવી રીતે નથી ઘટતો તેનું યુક્તિથી સમર્થન હવે
પછીના સૂત્રોમાં આચાર્યજીએ સ્વયં કર્યું છે.

ઉક્ત પંદર મુદ્દાની કુશલ ધર્મશાસ્ત્રીની અદાથી સવિસ્તર મીસાસા કરતાં ન્યાયમૂર્તિ આચાર્યજી,—
સ્ત્રી નથી અણુવ ૪૦ પ્રથમ ત્રણ મુદ્દા સમજાવે છે—

૧૯ તંત્ર—

“ન સલ્લિવતિ નૈવ સ્ત્રી અજીવો વર્તેતે, કિન્તુ જીવ ણ્વ, જીવસ્ય ચોત્તમધર્મ-
સાધકત્વાવિરોધસ્તથાદર્શનાત્ ।

ન જીવોઽપિ સર્વ ઉત્તમધર્મસાધકો ભવતિ, અભવ્યેન વ્યભિચારાત્,—તદ્વ્યપોહાયાહ—

‘ન ચાપ્યમઘ્યા’—

જાતિપ્રતિષેધોઽયં । યદપિ કાચિદમઘ્યા તથાપિ, સર્વેવામઘ્યા ન ભવતિ, સંસારનિર્વેદ-
નિર્વાણધર્મદ્વિષશુશ્રૂષાદિદર્શનાત્ ।

ભવ્યોઽપિ કશ્ચિદ્દર્શનવિરોધી યો ન સેત્સ્યતિ, તન્નિરાસાયાહ,—

‘ નો દર્શનવિરોધિની ’—

દર્શનમિદ્ધ સમ્યગ્દર્શનં પરિગૃહ્યતે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપં, ન તદ્વિરોધિન્યેષ, આસ્તિક્યાદિ-
દર્શનાત્ ૩૪૦

૧૯ અર્થ:-તેમાં—

ન સ્વલુ—નથી જ સ્રી અણુવ વર્ત્તી, કિંતુ જ (વર્તે છે); અને જવનો ઉત્તમ-
ધર્મસાધકપણાનો અવિરોધ છે,—તથાદર્શન છે માટે.

જવ પણ સર્વ ઉત્તમધર્મસાધક નથી હોતો,—અભવ્યથી વ્યભિચાર છે માટે. તેના
વ્યપોહાર્થે કહ્યું—

‘ અને અભવ્યા પણ નથી. ’

આ જાતિપ્રતિષેધ છે. યદ્યપિ કોઈ અભવ્યા હોય, તથાપિ સર્વ જ અભવ્યા નથી
હોતી, સંસારનિવેદ, નિર્વાણધર્મ અદ્વેષ, શુશ્રૂષા આદિતું દર્શન છે માટે.

ભવ્ય પણ કોઈ દર્શનવિરોધી હોય જે સિદ્ધ થતો નથી તેના નિરાસ અર્થે કહ્યું—

‘ નથી દર્શનવિરોધિની ’—

દર્શન અહીં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન પરિગ્રહાય છે. તેની વિરોધિની જ નથી,—
આસ્તિક્યાદિતું દર્શન છે માટે. ૩૪૦

વિવેચન

ઉપરમાં જે ચાપનીય તંત્રનું સૂત્ર કહ્યું, તેમાં દર્શાવેલ પ્રત્યેક મુદ્દાનું યુક્તિયુક્ત
સમર્થન હવે આચાર્યજી કરે છે :—

(૧) પ્રથમ તો સ્રી જે છે તે કાંઈ અણુવ નથી, પણ જવ જ છે. અને જવનો
મોક્ષરૂપ ઉત્તમ ધર્મના સાધકપણાનો વિરોધ નથી, કારણ કે તથાદર્શન—તથાપ્રકારનું
દર્શન થાય છે. એટલે ઉત્તમધર્મસાધકપણારૂપ મોક્ષપુરુષાર્થ એ જવના અધિકારની
વસ્તુ છે.

(૨) જવ પણ સર્વ ઉત્તમધર્મસાધક હોતો નથી, કારણ કે અભવ્ય—મોક્ષગમન-
અયોગ્ય જવ તે મોક્ષપુરુષાર્થરૂપ ઉત્તમધર્મનો સાધક હોતો નથી એમ વ્યભિચાર છે.
એટલે તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘ અને અભવ્યા પણ નથી. ’ અર્થાત્ સ્રીની આખી જાતિ
કાંઈ અભવ્યા નથી એમ આ જાતિપ્રતિષેધ છે. ભલે કોઈ સ્રી અભવ્યા—મોક્ષગમનઅયોગ્ય
હોય, પણ બીજી અભવ્યા નથી હોતી. કારણ કે સંસારનિવેદ—ભવવૈરાગ્ય, મોક્ષધર્મ પ્રત્યે
અદ્વેષ, શુશ્રૂષા—તત્ત્વશ્રવણેચ્છા આદિતું તેઓમાં દર્શન થાય છે.

(૩) ભવ્ય પણ કોઈ દર્શનવિરોધી હોય તે સિદ્ધ થતો નથી, તેના નિરાકરણાર્થે
કહ્યું—‘ દર્શનવિરોધિની નથી. ’ અત્રે દર્શન તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન ગ્રહ્યું છે. સ્રી
તેની વિરોધિની જ હોય એમ નથી, કારણ કે તેમાં તત્ત્વ પ્રત્યેની આસ્થારૂપ આસ્તિ-

કયાદિનું દર્શન થાય છે, શમ-સંવેગ-નિવેદ-આસ્તિક્ય-અનુકંપા એ સમ્યગ્દર્શનના લિંગનું-પ્રગટ ચિહ્ન હોવાપણું પ્રગટ દેખાય છે.

ત્રી નથી અમાનુષી ઇં એ ૪-૫-૬ ત્રણ મુદ્દા સ્પષ્ટ કરે છે—

૨૦ દર્શનાવિરોધિન્યપિ અમાનુષી નેપ્યત एव, તત્પ્રતિષેધાયાહ—

‘નો અમાનુષી’—

મનુષ્યજાતો ભાવાત, વિશિષ્ટકરચરણોરૂપીવાચવચસન્નિવેશદર્શનાત ।

માનુષ્યપ્યનાયોત્પત્તિરનિષ્ઠા, તદપનોદાયાહ—

‘નો અનાયોત્પત્તિઃ’—

આર્યેષ્વપ્યુત્પત્તેઃ, તથાદર્શનાત ।

આયોત્પત્તિરપ્યસંલ્લેયાયુર્નાધિકૃતસાધનાયેત્યેતદધિકૃત્યાહ—

‘નો અસંલ્લેયાયુઃ’—

સર્વેવ, સંલ્લેયાયુર્યુક્તાયા અપિ ભાવાત, તથાદર્શનાત । ૩૪૧

૨૦ અર્થઃ—દર્શનઅવિરોધિની પણ અમાનુષી ઇંટ માનવામાં આવતી જ નથી, તેના પ્રતિષેધાર્થે કહ્યું—

‘નથી અમાનુષી’—

મનુષ્યજાતિમાં ભાવને લીધે,—વિશિષ્ટ કર-ચરણ-ઊરુ-ગ્રીવા આદિ અવયવસન્નિવેશના (રચનાના) દર્શનને લીધે.

માનુષી પણ અનાયોત્પત્તિવાળી અનિષ્ટ છે, તેના અપનોદાર્થે કહ્યું—

‘નથી અનાયોત્પત્તિવાળી.’

આર્યોમાં પણ ઉત્પત્તિને લીધે,—તથાદર્શનને લીધે.

‘આયોત્પત્તિવાળી પણ અસંખ્યેય આયુવાળી અધિકૃત સાધનાર્થે નથી, એને અધિકૃત કરી કહ્યું—

‘નથી અસંખ્યેયઆયુવાળી.’

સર્વે જ,—સંખ્યેયઆયુયુક્તના પણ ભાવને લીધે, તથાદર્શનને લીધે. ૩૪૨

વિવેચન

(૪) હવે દર્શનઅવિરોધિની પણ અમનુષ્યિણી (તિર્યંગિણી, દેવાંગના) હોય, તે તે મોક્ષસાધન માટે ઇંટ માનવામાં આવતી નથી, એટલે તેના પ્રતિષેધ અર્થે કહ્યું— ‘અમાનુષી નથી,’ કારણ કે તેનું મનુષ્યજાતિમાં હોવાપણું છે, હાથ-પગ-સાથળ-ઠોક વગેરે અવયવના સન્નિવેશનું—વિશિષ્ટ રચનાનું તેમાં પ્રગટ દર્શન થાય છે માટે, અને મનુષ્યનું તે મોક્ષસાધન માટેનું અધિકૃતપણું સ્વીકૃત જ છે.

(૫) મનુષ્યિણી હોય છતાં અનાયોત્પત્તિમાં ઉત્પન્ન હોય તે તે ઉત્તમધર્મસાધિકા યદ્ય શકે નહિં, એટલે તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘અનાયોત્પત્તિવાળી નથી,’ કારણ કે

આર્યોમાં પણ તેની ઉત્પત્તિ છે, તથાપ્રકારે પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે માટે.

(૬) હવે આર્યઉત્પત્તિ હોય છતાં અસંખ્યાતા વર્ષના આયુવાળી હોય તોપણ અધિકૃત મોક્ષસાધનાર્થે સમર્થ થાય નહિ, એટલા માટે કહ્યું—‘ અસંખ્યેયઆયુવાળી સર્વેજ નથી,’ કારણ કે સંખ્યેયઆયુવાળી પણ હોય છે, તથાપ્રકારનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે માટે.

સ્ત્રી નથી અતિકૂરમતિ, એ સાતમો મુદ્દો સમજાવતાં, પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાન સાથે પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનની પ્રતિબંધરૂપ વ્યાપ્તિ નથી ઇત્યુક્તિ દર્શાવે છે—

૨૧ સહચેયાયુરપિ અતિકૂરમતિઃ પ્રતિષિદ્ધા, તન્નિરાચિકીર્ષયાઽહ—

‘નાતિકૂરમતિઃ’—

સપ્તમનરકાયુર્નિવન્ધનરૌદ્રધ્યાનાભાવાત્ । તદ્વત્પ્રકૃષ્ટશુભધ્યાનાભાવ ઇતિ ચેત્, ન, તેન તસ્ય પ્રતિવન્ધાભાવાત્, તત્ફલવદિતરફલભાવેનાનિષ્ઠપ્રસંગાત્ । ૩૪૨

૨૧ અર્થઃ—સંખ્યેયઆયુવાળી પણ અતિકૂરમતિ પ્રતિષિદ્ધ છે, તેની નિરાકરણેઆથી કહ્યું—

‘નથી અતિકૂરમતિ’—

સક્ષમ નરક આયુના નિબંધનરૂપ રૌદ્રધ્યાનના અભાવને લીધે તેની જેમ પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો અભાવ છે એમ જો કહ્યો, તો તેમ નથી, તેની સાથે તેના પ્રતિબંધઅભાવને લીધે, તત્કલની જેમ ઇતર ફલભાવથી અનિષ્ઠ પ્રસંગને લીધે. ૩૪૨

પંક્તિકા—સપ્તમ ઇત્યાદિ. સપ્તમનરકે—અતિક્ષિપ્ત સત્વરધ્યાન રૂપ સપ્તમ નરકમાં, આયુષો નિવન્ધનસ્ય—આયુના નિબંધન, રૌદ્રધ્યાનસ્ય—તીવ્રસંકલેશરૂપ રૌદ્રધ્યાનના, અભાવાત્—અભાવને લીધે,—સ્ત્રીઓને, ‘ષઠ્ઠી ચ સ્ત્રિયઃ’ અને છઠ્ઠી નરકે સ્ત્રીઓ—એ વચનથી. તદ્વત્—તેની જેમ, પ્રકૃત રૌદ્રધ્યાનની જેમ, પ્રકૃષ્ટસ્ય—પ્રકૃષ્ટ મોક્ષરેતુ. શુભધ્યાનસ્ય—શુભધ્યાનરૂપ શુભધ્યાનનો, અભાવઃ—અભાવ, ઇતિ—એમ, ચેત્—જો તમારો અભ્યુપગમ હોય, તો એનો પરિહાર કહ્યો—

ન-ન જ, આ પરોક્ત. કયા કારણથી ? તું માટે કહ્યું—તેન—તે—સાથે, પ્રકૃત રૌદ્રધ્યાન સાથે, તસ્ય—તેના, પ્રકૃત શુભધ્યાનના, પ્રતિવન્ધાભાવાત્—પ્રતિબંધઅભાવને લીધે, અવિનાભાવના અયોગને લીધે. કારણકે જે વ્યાપક કારણોની પ્રતિબંધસિદ્ધિ સતે, વૃક્ષત્વ-ધૂમધ્વજની નિવૃત્તિ સતે શિશપાધૂમની નિવૃત્તિ જેમ—પ્રકૃત રૌદ્રધ્યાનઅભાવે પ્રકૃત શુભધ્યાનનો અભાવ ઉપન્યસવો યુક્ત હોય. અને પ્રતિબંધ છે નહિ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

તત્ફલવત્—તસ્ય—તેના, પ્રકૃત શુભધ્યાનના, ફલ—ફલ, મુક્તિગમન, તસ્યેવ—તેની જેમ, ફલફલભાવેન—ઇતર ફલભાવથી, સપ્તમ નરકગમન લક્ષણ પ્રકૃત રૌદ્રધ્યાનફલના, ભાવેન—ભાવથી, યુગપત્ સત્તાથી, અનિષ્ઠપ્રસંગાત્—પરમ પુરુષાર્થના ઉપધાનરૂપ અનિષ્ઠના પ્રસંગને લીધે. કારણ કે પ્રતિબંધસિદ્ધિ સતે, શિશપાત્વર્મા વૃક્ષત્વની જેમ વા ધૂમર્મા ધૂમધ્વજની (અગ્નિની) જેમ, સ્વફલકારી પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનના ભાવે અવશ્યભાવી પ્રકૃત રૌદ્રધ્યાનભાવ સ્વકાર્યકારી હોય,—વસ્તુના સ્વકાર્યકારિપણને લીધે. સ્વકાર્યને આક્ષેપતું તે પરમ પુરુષાર્થને કેમ ઉપધાત ન કરે ? વારુ,

વિવેચન

સંખ્યેયઆયુવાળી હોય, પણ અતિકૂરમતિવાળી-નિર્ધ્વંસ ધાતકી પરિણામવાળી હોય, તો તે નિષિદ્ધ છે, તેનું નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું-(૭) 'અતિકૂરમતિવાળી નથી.' કારણ કે સાતમી નરકના આયુના કારણરૂપ રૌદ્રધ્યાનનો અભાવ હોય છે માટે. સાતમી નરકે તો અતિકૂર ધાતકી નિર્ધ્વંસ પરિણામવાળા ક્ષિપ્ર પ્રાણીઓ જાય છે, અને તેના આયુનો ખંધ તો તીવ્ર સંકેશપરિણામરૂપ પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનથી હોય છે; પણ સ્ત્રી તો વધારેમાં વધારે છઠ્ઠી નરક સુધી જ જાય છે, કારણ કે તેને તેવું તીવ્ર સંકેશપરિણામી રૌદ્રધ્યાન નથી હોતું. એટલે કોઈ એમ કહેશે કે તો પછી સ્ત્રીને જેમ પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનનો અભાવ કહો છો, તેની જેમ તેને પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો પણ અભાવ કેમ ન હોય? તેનો રદીઓ આપ્યો કે 'એમ જો કહો તો તેમ નથી, કારણ કે તેની સાથે તેના પ્રતિબંધનો અભાવ છે માટે.' અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ દુષ્ટ ધ્યાન ન હોય તો પ્રકૃષ્ટ શુભ ધ્યાન ન હોય એવી-કાંઈ એ જો કારણોની પરસ્પર વ્યાપ્તિ નથી, અવિનાભાવ સંબંધ નથી કારણ કે એ બન્નેનો જો તેવો પ્રતિબંધ-પરસ્પર વ્યાપ્તિરૂપ અવિનાભાવ સંબંધ હોય, તો 'તત્-ફલની જેમ ઇતરફલભાવથી અનિષ્ટ પ્રસંગને લીધે' અનિષ્ટ આપત્તિ થાય; અર્થાત્ પ્રસ્તુત શુભ ધ્યાનનું ફળ સુક્તિગમન છે, તેની જેમ પ્રસ્તુત રૌદ્રધ્યાનનું સપ્તમ નરક-ગમનરૂપ ફળ એકીસાથે પ્રાપ્ત થવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ આવી પડે અને આમ ધૂમ હોય તો અગ્નિ હેય તેની જેમ, પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાન હોય તો પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાન ભાવ પણ ત્યાં હોય, એટલે રૌદ્ર ધ્યાન પણ પોતાનું કાર્ય કરી-પોતાનો ભાવ ભજવી મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થને વ્યાધાત પડે ચાડશે, આ તો અનિષ્ટ છે. એટલે સ્ત્રીને પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનનો અભાવ છે, એટલે પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો પણ અભાવ છે એવી પ્રતિબંધરૂપ વ્યાપ્તિ સંભવતી નથી.

સ્ત્રી નથી ન ઉપશાંતમોહા ઈં ૦ એ ૮-૯-૧૦ ત્રણ મુદ્દા સમર્થિત કરે છે—

૨૨ અકૂરમતિરપિ રતિલાલસાઽસુન્દરંવ, તદપોહાયાહ—

‘નો ન ઉપશાન્તમોહા’—

કાચિત્ ઉપશાન્તમોહાપિ સમ્ભવન્નિ, તથાદર્શનાત્ ।

ઉપશાન્તમોહાઽપ્યશુદ્ધાચારા ગર્હિતા, તત્પ્રતિક્ષેપાયાહ—

‘નો ન શુદ્ધાચારા’

કદાચિત્ શુદ્ધાચારાઽપિ ભવન્નિ, ઔચિત્યેન પરોપકરણાર્જ્જનાયાચારદર્શનાત્ ।

શુદ્ધાચારાઽપ્યશુદ્ધવોન્દિરસાધ્વી, તદપનોદાયાહ—

‘નો અશુદ્ધવોન્દિઃ’

કાચિત્ શુદ્ધતનુરપિ ભવતિ પ્રાક્રમાનુવેધતઃ સંસજ્જનાદ્યદર્શનાત્ કક્ષાસ્તનાદિદેશેષુ। ૩૪૩

૨૨અર્થ:-અકૂરમતિ પણ રતિલાલસાવાળી અમુન્દરા જ છે, તેના અપોહાર્થે કહ્યું—

‘નથી ન ઉપશાંતમોહા’—

કોઈ ઉપશાંતમોહા પણ સંભવે છે,—તથાદર્શનને લીધે.

ઉપશાંતમોહા પણ અશુદ્ધઆચારવાળી ગર્હિત છે, તેના પ્રતિક્ષેપાર્થે કહ્યું—

‘નથી ન શુદ્ધાચાર’—

કદાચિત્ શુદ્ધાચારવાળી પણ હોય છે,—ઔચિત્યથી પરોપકરણઅર્જન આદિ આચારના દર્શનને લીધે.

શુદ્ધાચારવાળી પણ અશુદ્ધબોન્દિ (અશુદ્ધ કાયાવાળી) અસાધ્વી (હોય). તેના અપનોનાર્થે કહ્યું—

‘નથી અશુદ્ધબોન્દિવાળી,’—

કોઈશુદ્ધતનુવાળી પણ હોય છે,—પૂર્વકર્મના અનુવેધ થકી કક્ષા-સ્તન આદિ દેશોમાં સંસજ્જનાદિના અદર્શનને લીધે. ૩૪૩

વિવેચન

અકૂરમતિ પણ રતિલાલસાવાળી મુંદર નથી, તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—(૮) ‘ઉપશાંત-મોહા નથી એમ નથી,’ કોઈ ઉપશાંતમોહા પણ સંભવે છે, કારણ કે જેની મોહરૂપ વિષયવાંચ્છા ઉપશાંત થઈ છે એવી સ્ત્રીનું તથાપ્રકારનું પ્રગટ દર્શન થાય છે માટે.

ઉપશાંતમોહા હોય, પણ અશુદ્ધઆચારવાળી હોય તો તે ગર્હિત-નિન્દિત છે, તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—(૯) ‘શુદ્ધાચારવાળી નથી એમ નથી,’ અપિ તુ કદાચિત્ શુદ્ધ-આચારવાળી પણ હોય છે. કારણ કે તેવી શુદ્ધાચારવંતી સ્ત્રીઓ ઉચિતપણે પરોપકાર-કરણ આદિ શુદ્ધ આચાર સેવતી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

શુદ્ધઆચારવાળી પણ અશુદ્ધબોન્દિ-અશુદ્ધકાયાવાળી રૂડી ન હોય, તેના નિરા-કરણાર્થે કહ્યું—(૧૦) ‘અશુદ્ધબોન્દિવાળી નથી.’ કોઈ શુદ્ધકાયાવાળી પણ હોય છે. કારણ કે પૂર્વ કર્મ અનુસારથી કાંખ-સ્તનાદિ લાગમાં સંમૂર્છનાદિની ઉત્પત્તિ દેખાતી નથી.

સ્ત્રી નથી વ્યવસાયવર્જિતા, નથી અપૂર્વકરણવિરોધિની, નથી નવગુણસ્થાનરહિતા, એ ૧૧-૧૨-૧૩ તથા મુદ્દા પરિરુદ્ધ કરે છે—

૨૩શુદ્ધબોન્દિરપિ વ્યવસાયવર્જિતા નિન્દિતૈવ, તન્નિરાસાયાહ—

‘નો વ્યવસાયવર્જિતા’

કાચિત્પરલોકવ્યવસાયિની, શાસ્ત્રાત્ (પાઠાં : શાસ્ત્રાદૌ) દર્શનાત્।

સવ્યવસાયાઽપ્યપૂર્વકરણવિરોધિની વિરોધિન્યેવ, તત્પ્રતિષેધમાહ—

‘નો અપૂર્વકરણવિરોધિની’

અપૂર્વકરણસમ્ભવસ્ય સ્ત્રીજાતાવપિ પ્રતિપાદિતત્વાત્।

અપૂર્વકરણવત્યપિ નવગુણસ્થાનરહિતા નેષ્ટસિદ્ધયે (ઈતિ) ઇષ્ટસિદ્ધ્યર્થમાહ—

‘ નો નવગુણસ્થાનરહિતા ’—

તત્સમ્ભવસ્ય તસ્યાઃ પ્રતિપાદિતત્વાત્ । ૩૪૪

૨૩ અર્થ:—શુદ્ધબોન્દિવાળી પણ વ્યવસાયવર્જિતા નિન્દિતા જ છે, તેના નિરાસાર્થે કહ્યું—
‘ નથી વ્યવસાય વર્જિતા ’—

કોઈ પરલોકવ્યવસાયિની (હોય છે),—શાસ્ત્ર થકી (પાઠાં:શાસ્ત્રાદિમાં) તેની પ્રવૃત્તિના દર્શનને લીધે.

સવ્યવસાયો પણ અપૂર્વકરણવિરોધિની વિરોધિની જ છે, તેનો પ્રતિપેધ કહ્યો—

‘ નથીઅપૂર્વકરણ વિરોધિની ’—

અપૂર્વકરણના સંભવના સ્ત્રીજાતિમાં પણ પ્રતિપાદિતપણાને લીધે.

અપૂર્વકરણવતી પણ નવગુણસ્થાન રહિતા ઇષ્ટસિદ્ધિ અર્થે નથી હોતી, એટલા માટે ઇષ્ટ સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—

‘ નથી-નવગુણસ્થાન રહિતા, ’—

તેને તેના સંભવના પ્રતિપાદિતપણાને લીધે. ૩૪૪

વિવેચન

શુદ્ધબોન્દિવાળી હોય, પણ વ્યવસાયવર્જિતા-સત્પુરુષાર્થરહિતા નિન્દિત જ છે, તેના નિરાસાર્થે કહ્યું—(૧૧) ‘ વ્યવસાયવર્જિતા નથી. ’ કોઈ પરલોક વ્યવસાયિની—પરલોક સંબંધી વ્યવસાય—સત્પુરુષાર્થ સેવનારી પણ હોય છે, કારણ કે શાસ્ત્ર થકી—શાસ્ત્ર આજ્ઞાનુસારે તેની તથાપ્રકારની સત્પુરુષાર્થપ્રવૃત્તિનું દર્શન થાય છે માટે.

સવ્યવસાયો—પુરુષાર્થશીલ હોય, પણ અપૂર્વકરણની વિરોધિની હોય, તો તે મોક્ષ પ્રાપ્તિની વિરોધિની જ છે, તેનો પ્રતિપેધ કહ્યો—(૧૨) ‘ અપૂર્વકરણવિરોધિની નથી. ’ કારણ કે જે પ્રાપ્ત કરવા અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ કરવો પડે છે, ને જેમાં અપૂર્વ આત્મ-સામર્થ્ય સ્ફુરે છે. એવાં અપૂર્વકરણનો સ્ત્રીજાતિમાં પણ સંભવ છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

અપૂર્વકરણવાળી હોય, પણ નવગુણસ્થાનરહિત હોય, તે મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટ સિદ્ધિ કરી શકતી નથી, તે માટે ઇષ્ટ સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—(૧૩)—‘ નવ ગુણસ્થાન રહિતા નથી. ’ કારણ કે સ્ત્રીને નવમા ગુણસ્થાનનો સંભવ છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

સ્ત્રી નથી લબ્ધિઅયોગ્યા એ ચૌદમો મુદ્દો,—સ્ત્રીને દ્વાદશાંગીનો નિષેધ કેમ છે ? એ શંકાનું ભાવથી —અર્થથી સ્ત્રીને દ્વાદશાંગલબ્ધિ છે એમ નિરાકરણ કરી,—સમજાવે છે—

૨૪ નવગુણસ્થાનસદ્ગતાઽપિ લબ્ધયયોગ્યા અકારણમધિકૃતવિધેરિત્યેતત્પ્રતિક્ષેપાયાહ—
‘ નાયોગ્યા લબ્ધે: ’—

આમર્ષોષક્યાદિરૂપાયાઃ, કાલૌચિત્યેનેદાનીમપિ દર્શનાત્ ।

કથં દ્વાદશાંગપ્રતિષેધઃ? તથાવિગ્રહે તતો દોષાત્ । શ્રેણિપરિણતૌ તુ કાલગર્ભ-
વદ્ભાવતો ભાવોઽવિરુદ્ધ एव । ૩૪૫

૨૪ અર્થ:-નવગુણસ્થાનસંગતા પણ લબ્ધિઅયોગ્યા અધિકૃત વિધિનું અકારણ છે,
એના પ્રતિક્ષેપાર્થે કહ્યું—

‘નથી અયોગ્યા લબ્ધિને’—

આમર્ષઔષધિ આદિરૂપ લબ્ધિને,—કાલઔચિત્યથી હંમણાં પણ દર્શનને લીધે.

(તો. પછી સ્ત્રીને) દ્વાદશાંગનો પ્રતિષેધ કેમ? તથાપ્રકારના વિગ્રહમાં (દેહમાં) તે
થકી દોષને લીધે; પણ શ્રેણિપરિણતિ સતે કાલગર્ભવદ્ ભાવથી ભાવ (હોવાપણું)
અવિરુદ્ધ જ છે. ૩૪૫

વિવેચન

હવે નવમા ગુણસ્થાન સુધી પહોંચે, પણ લબ્ધિને અયોગ્ય હોય, તે પ્રસ્તુત મોક્ષ-
પ્રાપ્તિનું કારણ થઈ શકતી નથી, એટલે તેના પ્રતિક્ષેપ અર્થે કહ્યું—‘લબ્ધિને અયોગ્યા
નથી.’ આમર્ષઔષધિ આદિ અનેક પ્રકારની લબ્ધિ માટે સ્ત્રી અયોગ્ય છે એમ નથી,
કારણ કે કાળઔચિત્યથી આ વર્તમાનકાળના ઉચિતપણા પ્રમાણે હાલમાં પણ તેવી
લબ્ધિનું કોઈ સ્ત્રીમાં દર્શન થાય છે માટે.

અત્રે પ્રશ્ન થશે કે તો પછી સ્ત્રીને દ્વાદશાંગનો નિષેધ કેમ કર્યો
ભાવથી દ્વાદશાંગ છે? તેનો ઉત્તર એ છે કે તેવા પ્રકારના સ્ત્રીદેહમાં તે થકી દોષ
લબ્ધિ છે માટે. ‘શ્રેણિપરિણતૌ તુ’ પણ ‘શ્રેણિપરિણતિ સતે’—મોહનીય
કર્મનો ક્ષય કર્યા પછી ક્ષપકશ્રેણીપરિણામ પામ્યે, ‘કાલગર્ભવત્
ભાવથી ભાવ અવિરુદ્ધ જ છે—‘કાલગર્ભવત્ ભાવતો ભાવોઽવિરુદ્ધ एव.’—અર્થાત્ ઋતુ-
પ્રવૃત્તિઉચિત કાળે ગર્ભની જેમ ભાવ થકી—દ્વાદશાંગીના અર્થઉપયોગરૂપ ભાવ થકી
—નહિ કે શબ્દ થકી સ્ત્રીને દ્વાદશાંગીનો ભાવ—સત્તારૂપ હોવાપણું છે. એ બા. માં કોઈ

પંક્તિકા—શ્રેણી ઇત્યાદિ. શ્રેણીપરિણતૌ તુ—શ્રેણીપરિણતિ સતે તો, વેદમોહનીયક્ષયના ઉત્તરકાળે
પુનઃ ક્ષપકશ્રેણીપરિણામે, કાલગર્ભવત્—કાલે—ઋતુપ્રવૃત્તિ ઉચિત કાળે, ઉદરસત્ત્વ ઇવ—ઉદરસત્ત્વની
જેમ, ભાવતઃ—ભાવથી, દ્વાદશાંગના અર્થઉપયોગરૂપ ભાવથી,—નહિ કે શબ્દથી પણ, ભાવઃ—ભાવ,
દ્વાદશાંગીની સત્તા, અવિરુદ્ધઃ—અવિરુદ્ધ છે, દોષવાન્ નથી.

આ અત્રે હૃદય છે:—સ્ત્રીઓને પણ પ્રકૃત યુક્તિથી કેવલપ્રાપ્તિ છે જ, અને તે (કેવલ) શુક્રલધ્યાનથી
સાધ્ય છે. “ધ્યાનાન્તરિકાયાં શુક્લાચમેદદ્વયાવસાન ઉત્તરમેદદ્વયાનારમ્ભરૂપાયાં વર્તમાનસ્ય
કેવલમુત્પદ્યતે ।” શુક્ર આદ્ય ભેદના અંતે ઉત્તર બે ભેદની અનારભરૂપ ધ્યાનાન્તરિકામાં વર્તમાનને
કેવલ ઉપજે છે,—એવા વચનના પ્રામાણ્યને લીધે; અને પૂર્વગત શિવાય શુક્રલધ્યાનના બે આદ્ય ભેદ
હોતા નથી, ‘આદ્યે પૂર્વવિદઃ’ (તત્ત્વાર્થ અ. ૯ સ્ક. ૩૯) આદ્ય બે (શુક્ર)પૂર્વવિદને, એ વચનથી.
અને દષ્ટિવાદનિષેધ ‘સ્ત્રીણામ્’—સ્ત્રીઓને એ વચનથી. એટલા માટે ક્ષપકશ્રેણીપરિણતિમાં સ્ત્રીઓને
ક્ષેપાપશ્ચમવિશેષ થકી તેના અર્થઉપયોગરૂપ દ્વાદશાંગ ભાવ અદુષ્ટ છે.

વિરોધ છે નહિં. એટલે સ્ત્રીને શબ્દરૂપ વચનથી લલે દ્વાદશાંગીની પ્રાપ્તિ મેં હો, પણ ક્ષપકચ્રેણિ પરિણામ પામ્યે તેને પણ લાવથી-અર્થરૂપ વચનથી અર્થાત્ તથારૂપ આત્મ-પરિણામરૂપ લાવલાપાથી દ્વાદશાંગીની લબ્ધિ હોય જ છે.

અને આ ઉપરથી એ રહસ્ય ફલિત થાય છે કે સ્ત્રીઓને દષ્ટિવાદનો નિષેધ છતાં, આ પ્રસ્તુત યુક્તિથી સ્ત્રીઓને અર્થઉપયોગરૂપ દ્વાદશાંગીની પ્રાપ્તિ હોય છે, એટલે તેને પ્રથમ બે શુક્લધ્યાનનો સંભવ પણ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સ્ત્રીને પણ શુક્લ આદ્યે પૂર્વવિદ્ઃ પ્રથમ બે શુક્લધ્યાન પૂર્વવિદ્ને હોય છે, એટલે ધ્યાનની પ્રાપ્તિને મુક્તિ લાવથી દ્વાદશાંગલબ્ધિસંપન્ન સ્ત્રી પૂર્વવિદ્ હોઈ તેને તે બે શુક્લધ્યાન સંભવે છે. અને આમ બે પૂર્વજ્ઞાન થકી શુક્લધ્યાનની પ્રાપ્તિ સ્ત્રીને સંભવે છે, તો પછી તે શુક્લધ્યાન થકી તેને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ સંભવે છે. આ અંગે કહ્યું છે કે 'શુક્લધ્યાનના આદ્ય બે ભેદના અંતે ઉત્તર બે ભેદની અનારંભરૂપ ધ્યાનાન્તરિકામાં (Interval of ધ્યાન) વર્તમાનને કેવલજ્ઞાન ઉપજે છે." અને આમ બે દ્વાદશાંગની લાવલબ્ધિ થકી પૂર્વજ્ઞાન, તે થકી શુક્લધ્યાન, ને તે થકી કેવલજ્ઞાન બે સ્ત્રીને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તો પછી તેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ કેમ ન હોય ?

સ્ત્રી નથી અકલ્યાણભાજન એ પંદરમો મુદ્દો તીર્થકરજનનથી પર કલ્યાણ નથી એ યુક્તિથી સમર્થિત કરી, સ્ત્રી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ? એ વ્યતિરેકથી કહી, અન્યથા આટલી ગુણસંપદ-સંપન્ન હોય તે ઉત્તમધર્મસાધિકા હોય એમ અર્થાપત્તિથી દર્શાવે છે—

૨૫ લબ્ધિયોગ્યાઽપ્યકલ્યાણભાજનોપધાતાન્નાભિલાષિતાર્થસાધનાયાલમિત્યત આહ—

‘નાકલ્યાણભાજનં’—

તીર્થકરજનનાત્, નાતઃ પરં કલ્યાણમસ્તિ ।

યત ઇવમતઃ કથં નોત્તમધર્મસાધિકેતિ । ઉત્તમધર્મસાધિકૈવ ॥

અનેન તત્તત્કાલાપેક્ષયૈતાવદગુણસંપન્નસમન્વિતૈવોત્તમધર્મસાધિકેતિ વિદ્વાંસઃ । ૩૪૬

૨૫ અર્થઃ—લબ્ધિયોગ્યા પણ અકલ્યાણભાજના, ઉપધાતને લીધે, અલિલપિત અર્થના સાધનાર્થે સમર્થ ન હોય, એટલા માટે કહ્યું—

‘નથી અકલ્યાણ ભાજન’—

તીર્થકરજનનને લીધે,—આનાથી પર કલ્યાણ છે નહિં.

કારણકે એમ છે, એથી કરીને (સ્ત્રી) ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ નહિં ? ઉત્તમધર્મસાધિકા જ.

આ પરથી તે તે કાલ અપેક્ષાએ આટલી ગુણસંપત્તસમન્વિતા જ ઉત્તમધર્મસાધિકા છે, એમ વિદ્વાનો વદે છે. ૩૪૬

વિવેચન

“સોહમપતિજી જિનજનની ઘર આવિયા,
જિનમાતાજી વંદી સ્વામી વધાવિયા.”

—શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત સ્નાત્ર પુબ્જ

લઙ્ગિયોગ્યા હોય, પણ ‘અકલ્યાણભાજના’ ઉપધાતને લીધે મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ અર્થ સાધવા સમર્થ ન થાય, એટલા માટે કહ્યું—(૧૫) ‘અકલ્યાણભાજન નથી,’ કારણ કે તીર્થંકર જેવી વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિને જન્મ આપનારી પણ સ્ત્રી છે, ‘નાતઃ પરં કલ્યાણમ્’—આનાથી પર કલ્યાણ છે નહિ.’ એટલે એ મુક્તિપ્રાપ્તિમાં વિરોધનો એ મુદ્દો પણ ટકતો નથી.

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ સ્ત્રીને મુક્તિપ્રાપ્તિમાં વિદ્વભૂત પંદર મુદ્દામાંથી એક પણ મુદ્દો ટકતો નથી, એટલે સ્ત્રી મોક્ષરૂપ ઉત્તમધર્મની સાધિકા કેમ ન હોય? અપિ તુ ઉત્તમધર્મસાધિકા જ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે.

અને આ ઉપરથી અન્વયથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે—‘તત્તત્કાલાપેક્ષયૈતાવદ્ગુણ-સમ્પત્સમન્વિતૈવોત્તમધર્મસાધિકા’ ‘તે તે કાલ અપેક્ષાએ આટલી ગુણસમ્પત્સમન્વિતા જ ઉત્તમધર્મસાધિકા છે એમ વિદ્વાનો વદે છે. અર્થાત્ જે જીવ છે, ભગ્ય છે, દર્શનનો અવિરોધિની છે, મનુષ્યિણી છે, આર્યઉત્પત્તિવંતી છે, સંજ્ઞેયઆયુવાળી છે, અકૂરમતિ છે, ઉપશાન્તમોહા છે, શુદ્ધાચારવાળી છે, શુદ્ધકાયવાળી છે, વ્યવસાયસહિતા છે, અપૂર્વકરણઅવિરોધિની છે, નવગુણસ્થાનસહિતા છે, લઙ્ગિયોગ્યા છે, અને કલ્યાણ-ભાજન છે,—એટલા ગુણસંપન્ન જે સ્ત્રી છે, તે મોક્ષરૂપ ઉત્તમ ધર્મની સાધનારી છે, એમ આ ઉપરથી અર્થાપત્તિથી સમજી લઈ વિચક્ષણ વિદ્વાનો કહે છે.

આવા ઉક્ત ગુણસંપત્તિવંતે કરેલો પ્રસ્તુત નમસ્કાર કેવલસાધક છે ને કેવલ સતે મોક્ષ હોય જ એમ નિગમન કરી, આવો મહા મહિમાવંત ભગવદ્ભક્તિરૂપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એમ ઉપદેશ છે—

૨૬ કેવલસાધકશ્રાવ્યં, સતિ ચ કેવલે નિયમાન્મોક્ષપ્રાપ્તિરિત્યુક્તમાનુષઙ્ગિકં । તસ્માન્નમસ્કારઃ કાર્યં ઇતિ । ૩૪૭

૨૬ અર્થ:-અને આ (નમસ્કાર) કેવલનો સાધક છે, અને કેવલ સતે નિયમથી મોક્ષપ્રાપ્તિ હોય છે. આનુષંગિક કહ્યું. તેટલા માટે નમસ્કાર કાર્ય છે. ૩૪૭

વિવેચન

“સહજ અકૃત્રિમ નિર્મલ જ્ઞાનાનંદ જો, દેવચંદ્ર એકલે સેવનથી વરે રે હો.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ બધી ચર્ચાનો ફલિતાર્થ હવે કહે છે—‘કેવલસાધકશ્રાવ્યં’ — ‘અને આ (નમસ્કાર) કેવલસાધક છે.’ અર્થાત્ આવી ઉક્ત ઉત્તમ ગુણસંપત્તિવંતનો જે નમસ્કાર

છે, તે કેવલ જ્ઞાનનો સાધક-સાધનાર છે. અને ‘કેવલ સતે નિયમથી મોક્ષપ્રાપ્તિ હોય છે,’ —‘સતિ ચ કેવલે નિયમાન્મોક્ષપ્રાપ્તિઃ’; કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય જ એ નિયમમાં કોઈ કાળે ફેર પડે એમ નથી. એટલે જિનવરવૃષભ ભગવાન વર્ધમાન પ્રત્યે આવો પરમભાવપૂર્ણ એક નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારી મોક્ષ પમાડે જ इति સ્થિતં, इति સિદ્ધં ।

એમ આતુષંગિક-પ્રાસંગિક કહું, ‘તેટલા માટે નમસ્કાર કાર્ય છે,’—‘તસ્માન્નમસ્કારઃ કાર્યઃ’—નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

આ શું સ્તુતિઅર્થવાદ છે? કે વિધિવાદ છે? જો સ્તુતિઅર્થવાદ છે તો યથોક્ત ફક્તના અભાવ વા ફલાન્તરનો ભાવ હોય, તો પછી અહીં યત્ન કર્યાથી શું? અને જો વિધિવાદ છે તો સમ્યક્ત્વ-વ્રતાદિનું વ્યર્થપણું થશે, આમ બંને પક્ષમાં દૂષણ છે, એમ શંકાકાર પૂર્વ પક્ષ કરે છે—

૨૭ આહ—કિમેષ સ્તુત્યર્થવાદો યથા—‘એકયા પૂર્ણાહુત્યા સર્વાન્ કામાન્ અવાપ્નોતી’તિ, ‘ઉત વિધિવાદ એવ યથા—‘અગ્નિહોત્રં જુહુયાત સ્વર્ગકામ’ इति । किं चातः ? यद्याद्यः पक्षः ततो यथोक्तफलशून्यत्वात् फलान्तरभावे च तदन्यस्तुत्यविशेषादलभिहैव यत्नेन, न च यक्षस्तुतिरप्यफलैवेति, प्रतीतमेवैतत् । अथ चरमो विकल्पः ततः सम्यक्त्वाणुव्रत-महाव્રतादिचारित्रपालनावैयर्थ्यं, तत एव मुक्तिसिद्धेः । न च फलान्तरसाधकमिष्यते सम्य-क्त्वादि, मोक्षफलत्वेनेष्टत्वात्, ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग’ (તત્ત્વાર્થે અ. ૧ સૂ. ૧) इति वचनादिति । ૩૪૮

૨૭ અર્થ:-શંકા—શું આ સ્તુતિઅર્થવાદ છે? જેમ. ‘એકયા પૂર્ણાહુત્યા સર્વાન્ કામાન્ અવાપ્નોતિ’—એક પૂર્ણાહુતિ વડે સર્વ કામો પ્રાપ્ત કરે છે’ એમ; કે વિધિવાદ છે? જેમ— ‘અગ્નિહોત્રં જુહુયાત સ્વર્ગકામઃ’—સ્વર્ગકામી અગ્નિહોત્ર હોમ કરે, એમ. અને આથી શું?

જો આદ્ય પક્ષ છે તો યથોક્ત ફક્તના શૂન્યપણાને લીધે અને ફલાન્તરભાવ સતે તેનાથી અન્ય સ્તુતિથી અવિશેષને લીધે અહીં જ યત્નથી સર્થ! અને યક્ષસ્તુતિ પણ અફલા જ નથી. એ પ્રતીત જ છે.

હવે જો ચરમ (છેલ્લો) વિકલ્પ છે, તો સમ્યક્ત્વ-અણુવ્રત-મહાવ્રત આદિ ચારિત્ર-પાલનાનું વૈયર્થ્ય (વ્યર્થપણું) છે,—તેના થકી જ (એક નમસ્કાર થકી જ) મુક્તિની સિદ્ધિને લીધે, અને સમ્યક્ત્વાદિ ફલાન્તરસાધક માનવામાં આવતું નથી,—મોક્ષફલપણાએ કરીને ઇષ્ટપણાને લીધે. “સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ”—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ એ વચનથી. ૩૪૮

વિવેચન

“કામિત પૂરણસુરતરુ, આનંદધન પ્રભુ પાય.” —શ્રી આનંદધનજી.

અત્રે પૂર્વપક્ષરૂપ શંકા થવી સંભવે છે—‘શું આ સ્તુતિઅર્થવાદ છે? એક પૂર્ણાહુતિ વડે સર્વ કામો પ્રાપ્ત કરે છે, એમ. કે વિધિવાદ છે? સ્વર્ગકામી અગ્નિહોત્ર

પંક્તિકા—સ્તુત્યર્થવાદઃ—સ્તુતયે—સ્તુતિ અર્થે, અર્થવાદઃ—અર્થવાદ, પ્રશંસા તે સ્તુતિ-અર્થવાદ. વિધિવાદનાદિ અર્થ પશુ અર્થવાદ હોય, તેના વ્યવચ્છેદાર્થે સ્તુતિગ્રહણ છે.

હોમ કરે, એમ.' છેતરપીંડી-સ્વાર્થ આદિ અર્થે પણ અર્થવાદ-સ્તુતિઅર્થવાદ ? હેતુપ્રયોજનથી પ્રશંસાવચન હોય છે, તેથી અત્રે સ્તુતિઅર્થવાદ કે વિધિવાદ ? એમ કહ્યું છે, અર્થાત્ એક પૂર્ણાહુતિ વડે સર્વ કામો પામે એની જેમ આ શું સ્તુતિ અર્થે અર્થવાદ-પ્રશંસાવચન છે ? સ્તુતિ ખાતર સ્તુતિ છે ? કે સ્વર્ગકામી અગ્નિહોત્ર હોમ કરે એની જેમ વિહિત વચન પ્રમાણે વિધિ કરે તે યથોક્ત ફલ પામે એમ વિધિવાદ છે ?

આ ઉપરથી તમે શું કહેવા માગો છો ? એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં શંકાકાર પોતાની દલીલ આગળ ચલાવે છે—'ને આદ્યપક્ષ છે તો—આ પ્રતીત જ છે.' અર્થાત્ આ સ્તુતિ-અર્થવાદ છે, સ્તુતિ ખાતર સ્તુતિ છે એમ પહેલો પક્ષ ને ગ્રહણ કરે, તો સંસારસાગરમાંથી તારે એવો આ નમસ્કાર છે એવું જે પક્ષમાં દૂષણ ફલ કહ્યું, તેનું શૂન્યપણ—અભાવ હોય; અથવા ફલાન્તર અર્થાત્ સંસારસાગરથી તારણરૂપ ફલથી અન્ય એવું સંસારપ્રત્યથી ફલ હોય છે એમ ને કહો. તો તો પછી અન્ય સ્તુતિથી આ જિનસ્તુતિનો કાંઈ વિશેષપણારૂપ વિશેષ-તદ્વાત રહ્યો નહિ. તો પછી અહીં જ-જિનસ્તુતિમાં યત્ન કર્યાથી શું ? અને યક્ષ જેવા સામાન્ય દેવની સ્તુતિ પણ અકલ હોતી નથી, તો પછી જિન જેવા અસામાન્ય દેવની સ્તુતિ અફલ કેમ હોય ? આ સર્વ કોઈ સમજી શકે એવી સ્પષ્ટ વાત છે.

અને 'હવે ને ચરમ (છેલ્લો) વિકલ્પ છે—તે મોક્ષમાર્ગ એ વચનથી' અર્થાત્ આ વિધિવાદ છે એમ ને કહો, યથેક્ત વિહિત આચરણ કરવારૂપ વિધિના ઉચ્ચારણરૂપ આ વચન છે એમ ને કહો, તો પછી આ એક નમસ્કાર થકી જ સંસારસાગર તરી જવારૂપ મોક્ષ થશે, એટલે સમ્યક્ત્વ-અણુવ્રત-મહાવ્રત આદિ ચારિત્રપાલનનું વ્યર્થપણું, નિષ્કળપણું, ફેાગટપણું થશે. ને આ એક નમસ્કારથી જ મોક્ષનું કામ પતી જતું હોય, તો પછી આ સમ્યક્ત્વાદિ પ્રપંચની પંચાત શા માટે જોઈએ ? એક નમસ્કાર થકી જ મુક્તિની સિદ્ધિ થઈ જાય એમ છે તો આ બધી માથાફાડ શાને ? આમ સમ્યક્ત્વાદિ વ્યર્થ-નિષ્કળ થઈ પડશે. પણ આ સમ્યક્ત્વાદિ છે તે ફલાન્તરનું—મોક્ષ જિવાય બીજા કોઈ પણ ફલનું સાધક માનવામાં આવતું નથી, કારણ કે મોક્ષફલપણાએ કરીને જ એનું ઇષ્ટપણું છે; સમ્યક્ત્વાદિનું ફલ મોક્ષ છે, એટલા માટે જ એ સમ્યક્ત્વાદિ ઇષ્ટ માનવામાં આવ્યા છે. કારણ કે 'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચાત્રિ તે મોક્ષમાર્ગ' એ વચનથી આ સિદ્ધ થાય છે. આમ અર્થવાદ ને વિધિવાદ બન્ને પક્ષમાં દોષ સંભવે છે, માટે એનું સમાધાન કરો. એમ પૂર્વપક્ષકારે પૂર્વપક્ષ રજૂ કર્યો.

આ વિધિવાદ જ છે, અને તત્ત્વથી સમ્યક્ત્વાદિ હોય તો જ આ ભાવનમસ્કાર હોય છે એટલે સમ્યક્ત્વાદિનું વ્યર્થપણું નથી, પણ ભાવનમસ્કારનું અવધ્યહેતુપણું છે, એમ દીનારાદિ થકી ભૂતિન્યાયના

દર્શાતથી સમર્થિત કરી, અને અર્થવાદ પક્ષમાં પણ સર્વ સ્તુતિ સમાન ફલવાળી નથી એ આવળ અને કલ્પદ્રુમના દર્શાતથી સિદ્ધ કરી, ભગવત્નમસ્કાર ઉપમાતીત છે, એમ ભક્તશિરોમણિ મહર્ષિ હરિભદ્રજી ભગવદ્ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા ઉઠીર્તન કરે છે—

૨૮ અત્રોચ્યતે—વિધિવાદ પવાયં । ન ચ સમ્યક્ત્વાદિવૈયર્થ્યં, તત્ત્વતસ્તદ્ભાવ પવાસ્ય ભાવાત્ । દીનારાદિભ્યો ભૂતિન્યાય ષષઃ, તદવન્ધ્યત્વેન તથા તદ્ભાવોપપત્તેઃ । અવન્ધ્યહેતુઃ આધિકૃતફલસિદ્ધૌ ભાવનમસ્કાર ઇતિ ।

અર્થવાદપક્ષેઽપિ ન સર્વા સ્તુતિઃ સમાનફલેત્યતો વિશિષ્ટફલહેતુત્વેનાત્રૈવ યત્નઃ કાર્યઃ, તુલ્યયત્નાદેવ વિષયભેદેન ફલભેદોપપત્તેર્વચ્ચૂલકલ્પપાદપાદૌ પ્રતીતમેતત્ । ભગવન્નમસ્કારઃ પરમાત્મવિષયતયોપમાતીતો વર્તતે । ૩૪૯

૧૮ અર્થ :—અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ વિધિવાદ જ છે; અને સમ્યક્ત્વાદિતું વૈયર્થ્ય નથી,—તત્ત્વથી તદ્ભાવે જ (સમ્યક્ગૃહર્શનાદિના ભાવે જ) આનો (નમસ્કારનો) ભાવ છે માટે. દીનારાદિ થકી આ ભૂતિન્યાય છે,—તદ્ (નમસ્કારના) અવન્ધ્ય-હેતુ પણાએ કરીને તથાપ્રકારે તદ્ભાવની (સમ્યક્ત્વાદિની) ઉપપત્તિને લીધે. અને અધિકૃત ફલસિદ્ધિમાં ભાવનમસ્કાર અવન્ધ્ય હેતુ છે.

અર્થવાદ પક્ષમાં પણ સર્વ સ્તુતિ સમાન ફલવાળી નથી, એટલા માટે વિશિષ્ટફલ-હેતુપણાએ કરીને અત્રે જ યત્ન કાર્ય છે,—તુલ્ય યત્ન થકી જ વિષયભેદથી ફલભેદની ઉપપત્તિ છે માટે,—આવળ-કલ્પદ્રુમ આદિમાં આ પ્રતીત છે. અને ભગવત્નમસ્કાર પરમાત્મવિષયતાથી ઉપમાતીત વર્તે છે. ૩૪૯

પંક્તિકા—તત્ત્વતઃ—ધ્યાદિ. તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી, નિશ્ચયવૃત્તિથી તદ્ભાવ એવ—તદ્ભાવે જ, સમ્યક્ગૃહર્શનાદિ ભાવે જ, અસ્ય—આના, નમસ્કારના, ભાવાદ્—ભાવને લીધે. દ્રવ્યથી પુનઃ આ અન્યથા પણ હોય એટલા માટે તત્ત્વગ્રહણ (છે). આ જ સદષ્ટાન્ત કહેવું—દીનારાદિભ્યઃ—દીનાર પ્રમુખ પ્રશસ્ત વસ્તુઓ થકી, ભૂતિન્યાયઃ—વિભૂતિ દર્શાત,—તેના સદશપણાથકી ભૂતિન્યાય, ષષઃ—આ, સમ્યક્ત્વાદિ થકી નમસ્કાર. એ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહેવું—તદવન્ધ્યહેતુત્વેન—તસ્ય—તેના, સાધ્ય એવા નમસ્કારના, અવન્ધ્યહેતુત્વેન—અવન્ધ્યપણાએ કરીને, સમ્યક્ત્વાદિના નિયત ફલકારી હેતુભાવે કરીને, તથા—તથાપ્રકારે, ભાવનમસ્કારરૂપતાથી, તદ્ભાવોપપત્તેઃ—તદ્ભાવની ઉપપત્તિને લીધે, સમ્યક્ત્વાદિની પરિણુતિની ઉપપત્તિને લીધે. ભૂતિપક્ષે તો—તસ્યાઃ—તેના, ભૂતિના, અવન્ધ્યહેતુત્વેન—દીનારાદિના અવન્ધ્યહેતુપણાએ કરીને, તથા—તથાપ્રકારે, ભૂતિપણે, તેષાં—તેઓની. દીનારાદિની પરિણુતિના ધટનને લીધે એમ યોગ્ય છે,

ભલે એમ હો, તથાપિ પ્રકૃત સંસારઉતારસિદ્ધિ કેવી રીતે ? એમ આશંકીતે કહેવું—અવન્ધ્યહેતુઃ—અને અવન્ધ્યહેતુ, અરુપલિત કારણ, અધિકૃતફલસિદ્ધૌ—મોક્ષલક્ષણ અધિકૃત ફલસિદ્ધિમાં, ભાવનમસ્કારઃ—ભાવનમસ્કાર, ભગવત્પ્રતિપત્તિરૂપ છે, એટલા માટે સમ્યક્ગૃહર્શનાદિ મોક્ષફલવાળું કેમ ન હોય ?—પરંપરાથી મોક્ષના તદ્લક્ષણાને (તેના ફલપણાને) લીધે.

વિવેચન

“એક વાર પ્રભુ વંદના રે, આગમ રીતે થાય;
કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય....જિનવર પૂજો.—શ્રી સંભવ૦
પ્રભુપણે પ્રભુ ઓળખી રે, અમલ વિમલ ગુણ ગેહ;
કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય. જિનવર પૂજો....શ્રી સંભવ.”

—શ્રી દેવચંદ્રભ

આમ આગલા સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ ઉપન્યસ્ત કરી, શાસ્ત્રકર્તા આચાર્ય હરિભદ્રભ ઉત્તરપક્ષ રજૂ કરતાં કહે છે—(આ શંકાનું સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—
‘વિધિવાદ एवायं’ —‘આ વિધિવાદ જ છે,’ અર્થાત્ આ સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવ વિહિત વચનના ભાવ પ્રમાણે ભાવનમસ્કારરૂપ વિહિત આચરણ સતે જ વિધિ કરે, તો મોક્ષરૂપ યથોક્ત ફળ મળે જ. વિશેષ નમસ્કારની ભાવનમસ્કારનો ભાવ વાત તો દૂર રહો, પણ એક પણ પૂરેપૂરો ભાવનમસ્કાર કરે, અપૂર્વ આત્મભાવઉદ્ભાસથી પ્રાપ્ત થતા અપૂર્વકરણમાં સામર્થ્ય-યોગથી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનમસ્કાર કરે, તો તે અપૂર્વ આત્મભાવઉદ્ભાસવાળો સામર્થ્યયોગની ‘દશા’વાળો એક જ નમસ્કાર કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવી મોક્ષફલ આપવાને માટે પૂરેપૂરો સમર્થ છે જ. આમ આ વિધિવાદ જ છે છતાં ‘સમ્યક્ત્વાદિનું વૈયર્થ્ય’ નથી, તત્ત્વથી તદ્દભાવે જ આના ભાવને લીધે,—‘ન ચ સમ્યક્ત્વાદિવૈયર્થ્યં તત્ત્વતસ્તદ્ભાવ एवास्य भावात्’.—અર્થાત્ સમ્યક્ત્વાદિનું વ્યર્થપણું, નિષ્ફળપણું, નિરર્થકપણું નથી, કારણ કે તત્ત્વથી—નિશ્ચયથી તે સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવ હોય તો જ આ નમસ્કારનો ભાવ હોય છે,

અને ‘દીનારાદિ થકી આ ભૂતિન્યાય છે.’ ‘દીનારાદિભ્યો ભૂતિન્યાય एषः’.—અર્થાત્ દીનાર—સોનામહોર વગેરે હોય તો તે થકી પૈસાદાર—વૈભવવાન કહેવાય છે; અને જેટલી સોનામહોર વગેરે હોય તેટલો પૈસાદાર—વૈભવવાન કહેવાય. જેમકે—
‘દીનારાદિ થકી આ લાખ સોનામહોર હોય તો લાખપતિ, કરોડ હોય તો કરોડપતિ, ભૂતિ ન્યાય’ અખજ હોય તો અખજપતિ; એમ સોનામહોર વગેરે મૂડી પ્રમાણે તેટલો વિભૂતિવાન ગણાય. તે જ પ્રકારે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય તો તે થકી ભાવવિભવવાન કહેવાય; અને જેટલો આ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય તેટલો ભાવવિભવવાન કહેવાય. જઘન્ય ભાવ હોય તો જઘન્ય ભાવવિભવવાન, મધ્યમ ભાવ હોય તો મધ્યમ ભાવવિભવવાન ને ઉત્કૃષ્ટ ભાવ હોય તો ઉત્કૃષ્ટ ભાવવિભવવાન એમ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવની મૂડી પ્રમાણે ભાવવિભવવાન ગણાય. એટલે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ મૂડી હોય તો જ નમસ્કારભાવરૂપ ભાવવિભવ હોય ને જેટલો તે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય તેટલા ભાવવાળો જ આ નમસ્કારભાવ હોય.

આમ શાને લીધે ? ‘તદ્ અવન્ધ્યહેતુપણાએ કરીને તથાપ્રકારે તદ્ભાવની ઉપપત્તિને લીધે’—‘તદવન્ધ્યત્વેન તથા તદ્ભાવોપપત્તે:’ અર્થાત્ જેમ દીનારાદિનો ભાવ—

હોવાપણું છે તે ભૂતિનો-વૈસવનો અવધ્ય અચૂક અમોઘ હેતુ છે, સમ્યક્ત્વાદિભાવ તે એટલે દીનારાદિ ભાવનું જ તથાપ્રકારે વૈભવરૂપપણું ઘટે છે; તેમ નમસ્કારભાવનો અવધ્ય સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ છે તે નમસ્કારભાવનો અવધ્ય અચૂક અમોઘ હેતુ અને ભાવનમસ્કાર હેતુ છે, એટલે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ-પરિણતિ તથાપ્રકારે ભાવનમસ્કાર-મોક્ષફલનો અવધ્ય હેતુ રૂપપણું જ ઘટે છે. આમ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ તે ભાવનમસ્કાર જ છે. 'અને અધિકૃત ફલસિદ્ધિમાં ભાવનમસ્કાર અવધ્ય હેતુ છે,' 'અવધ્યહેતુશ્ચાધિકૃતફલસિદ્ધિઃ ભાવનમસ્કારઃ'—અર્થાત્ મોક્ષરૂપ અધિકૃત-પ્રસ્તુત ફલ-સિદ્ધિમાં સમ્યક્ત્વાદિ ભાવરૂપ આ ભાવનમસ્કાર અવધ્ય-અચૂક-અમોઘ કારણ છે.

અને જ્યાં સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનો પ્રારંભ થાય છે તે ઇચ્છાયોગથી માંડીને સામર્થ્યયોગ પર્યંત આ ભાવનમસ્કાર વ્યાપક છે; અર્થાત્ ઇચ્છાયોગથી માંડીને સામર્થ્યયોગ પર્યંત આ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશાવાળો આ ભાવનમસ્કાર હોય છે. એટલે જો ઇચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગની દશાવાળો મંદ-મધ્યમ ભાવવાળો ભાવનમસ્કાર હોય તો તેવો અનેક નમસ્કાર પણ પરંપરાએ મોક્ષફળનું મંદ મધ્યમ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનમસ્કાર અવધ્ય-અચૂક કારણ થઈ પડે છે. એ અત્રે 'પક્ષો વિ' એક પાણુ-એ પદમાં 'અપિ'—પણ શબ્દથી સૂચ્યું છે. એટલે તે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવનું-ઇચ્છાયોગાદિનું લેશ પણ નિષ્ફળપણું નથી, 'પક્ષો વિ નમોક્કારો'તું પણ સર્વથા સફળપણું જ છે. અને તે સમ્યક્ત્વાદિ-ઇચ્છાયોગાદિ ભાવની મૂડી ઉત્તરોત્તર સંચિત થાય ત્યારે જ, અપૂર્વ આત્મ-ભાવના ઉદ્ભાસથી અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના યોગે તેવો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ-નમસ્કાર કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે એક જ નમસ્કારથી મોક્ષરૂપ સ્વકાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. આમ 'પક્ષો વિ' એક જ-એ પદમાં એકથી સૂચિત ઉત્કૃષ્ટ ભાવ-નમસ્કાર મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ ફળનું અચૂક અમોઘ અવધ્ય કારણ થાય જ છે એમ સિદ્ધ થયું. અત્રે એ પણ સમજી લેવા યોગ્ય છે કે લાખપતિ કરોડપતિ બંને ત્યારે લાખની મૂડી કાયમ રહી કરોડમાં અંતર્ભાવ પામી જાય છે, તેમ મંદ-મધ્યમ ભાવવાળો ઉત્કૃષ્ટ ભાવવંત બંને ત્યારે તે મંદ-મધ્યમ ભાવની મૂડી ઉત્કૃષ્ટ ભાવમાં અંતર્ભાવ પામી જાય છે. એટલે આ દીનારાદિ થકી ભૂતિન્યાયના દૃષ્ટાન્ત પરથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ પણ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનમસ્કારના અંગરૂપ થઈ પડે છે.

તાત્પર્ય કે—મંદ-મધ્યમ ભાવવાળો જો ભાવનમસ્કાર હોય તો પરંપરાએ પણ મોક્ષફળ મળે છે ને ઉત્કૃષ્ટ ભાવવાળો ભાવનમસ્કાર હોય તો અનંતરપણે તદ્ભવે મોક્ષફળ મળે છે. અથવા બીજી રીતે ઘટાવીએ તો એક જ વાર એક જ વા એક જો સમ્યગ્દર્શનરૂપ ભાવનમસ્કારનો આત્માને સ્પર્શ થઈ ગયો, પણ ભાવનમસ્કારનો તો તે તર વા તારીને અનંતરપણે વા પરંપરપણે સંસાર સાગરથી તારી દેવાને સમર્થ હોય જ છે. એટલે પ્રભુના તત્ત્વ-સ્વરૂપને સમ્યક્રૂપણે ઓળખી જે તેને તાત્ત્વિક ભક્તિથી એકવાર

પણ સાચો ભાવનમસ્કાર કરે છે, તેનો ખેડો પાર થઈ જાય છે. કારણ કે તે એકવારનો ભાવનમસ્કાર અનંતર વા પરંપરપણે જીવને તે ભવતારક ઉત્કૃષ્ટ ભાવવાળો એક નમસ્કાર પ્રાપ્ત થવાનું અમોઘ અચૂક અવંધ્ય કારણ થઈ પડે છે. એટલે આ ભગવંતને એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે એમ જે ડિઝિમનાદથી પોકાર્યું તે સર્વથા યથાતથ્ય જ છે. इति सिद्धं।

ઉપરમાં જે પ્રતિપાદન કર્યું તેને ‘શ્રી ધર્મસંગ્રહણી’ * ૮૮૮ મી ગાથા પુષ્ટિ આપે છે — ‘સમ્યક્ભાવથી સમ્યક્પણે કરવામાં આવેલો એક પણ નમસ્કાર અપાર્થપુદ્ગલ-પરાવર્ત મધ્યે નિયમથી તારે છે, તેથી આ સ્તુતિ સ્તુતિમાત્ર કેમ હોય?’ અર્થાત્ આ અર્થવાદવાક્ય કેમ હોય? ન જ હોય એમ ભાવ છે; કિંતુ આ વિધિ જ છે.

આ તો વિધિવાદની વાત થઈ. હવે ‘અર્થવાદપક્ષેઽપિ અર્થવાદપક્ષમાં પણ સર્વ સ્તુતિ સમાનફલવાળી નથી ‘ન સર્વા સ્તુતિઃ સમાનફલા’ — આ પ્રતીત છે.’ અર્થાત્ ખોળ અને ગોળ જેમ સરખા નથી, કાચ અને ચિન્તામણિ જેમ સરખા નથી, સર્વ સ્તુતિ સમાન ફલવાળી નથી; આ અસામાન્ય વિશિષ્ટ દેવની સ્તુતિ, — એ સર્વની સ્તુતિનું ફલ કાંઈ આવળ અને કલ્પ-સમાન-સરખું નથી; પણ આ અસામાન્ય વિશિષ્ટ દેવની સ્તુતિનું ફલ પણ વિશિષ્ટ છે, એટલા માટે અત્રે જ — આ વીતરાગ એવા વિશિષ્ટ દેવની સ્તુતિમાં જ યત્ન કરવા યોગ્ય છે. અતો વિશિષ્ટ-ફલહેતુત્વેનાત્રૈવ યત્નઃ કાર્યઃ’ કારણ કે તુલ્ય-સરખો યત્ન છતાં વિષયભેદથી ફલભેદ થટે છે, — ‘તુલ્યયત્નાદેવ વિષયભેદેન ફલભેદોપપત્તેઃ’. જેમ આવળ માટે જેટલો પ્રયત્ન કરે છે, તેટલો જ પ્રયત્ન કલ્પવૃક્ષ માટે કરે તો ફલભેદ પ્રગટ છે. ‘વલ્લભકલ્પપાદપાદો પ્રતીતમેતત્.’ — આવળ પાસેથી કાંટા મળે ને કલ્પવૃક્ષ પાસેથી ઉત્તમ અમૃત ફળ મળે; તેમ આવળીઆ જેવા સરાગી દેવની સ્તુતિ ને કલ્પવૃક્ષ સમા આ વીતરાગ દેવની સ્તુતિ, એ બન્નેની સ્તુતિમાં આકાશપાતાલનું અંતર છે. આમ વિષયભેદથી ફલભેદ થટે છે.

ખાકી ખીજી રીતે જોઈએ, તો આ ભગવત્નમસ્કાર પરમાત્મવિષયતાથી ઉપમાતીત વર્તે છે, — ‘ભગવત્નમસ્કારશ્ચ પરમાત્મવિષયતયા ઉપમાતીતો વર્તતેઃ’ અર્થાત્ આ ભગવાનનો નમસ્કાર છે તે તો જે સર્વથી પર છે ને જેનાથી પર કોઈ છે નહિ એવા પરમાત્મવિષયી છે, એટલે તે તો સર્વ પ્રકારની ઉપમાથી પર વર્તે છે, તેથી તેને કલ્પવૃક્ષ-ચિન્તામણિ આદિની ઉપમા પણ ન્યૂન-ઓછી પડે છે.

* “एकोवि नमोऽकारो सम्मकतो सम्मभावतो चैव ।
तारेयवद्दृढपोगलमञ्ज्जे नियमेण कह णु थुती ॥”

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિદ્વિત ધર્મસંગ્રહણી ગા. ૮૮૮.

“અજિત જિણુંદશું પ્રીતકી, મને ન ગમે હો બીજાનો સંગ કે;
માલતી કૂલે મોહિઓ, કિમ જેસે હો બાવલ તરૂં લુંગ કે?”

શ્રી યશોવિજયજી

આ ભગવત્નમસ્કાર ઉપમાતીત વર્તે છે, એ ઉક્તના સમર્થનમાં ભક્તિરસભાવિત પરમ ભાવિતાત્મા આચાર્યજી હરિભદ્રજી અત્રે ત્રણ સુસાધિત શ્લોક ટાંકે છે—

૨૧^૧યથોક્તમ્—

“કલ્પદ્રુમઃ પરો મન્ત્રઃ, પુણ્યં ચિન્તામણિશ્ચ યઃ ।

ગીયતે સ નમસ્કારસ્તથૈવાહુરપણ્ડિતાઃ ॥ ૧ ॥

કલ્પદ્રુમો મહાભાગઃ, કલ્પનાગોચરં ફલમ્ ।

દદાતિ ન ચ મન્ત્રોઽપિ, સર્વદુઃખવિષાપહઃ ॥ ૨ ॥

ન પુણ્યમપવર્ગાય, ન ચ ચિન્તામણિર્યતઃ ।

તત્કથં તે નમસ્કાર, ઇમિસ્તુલ્યોઽભિધીયતે ? ॥ ૩ ॥ इत्यादि । ”૩૪૦

૨૮^૨અર્થઃ—જેમ કહ્યું છે—

(કાવ્યાનુવાદ : દોહરા)

“કલ્પદ્રુમ પરમમંત્ર ને, પુણ્ય ચિન્તામણિ એમ;

તે નમસ્કાર ગવાય છે, કથે અપંડિત તેમ. ૧

કલ્પનાગોચર ફલ દોંએ, કલ્પદ્રુમ મહાભાગ;

ને સર્વદુઃખવિષહરે, મંત્ર પણ ન મહાભાગ. ૨

અપવર્ગાર્થે પુણ્ય ના, ન જ ચિન્તામણિ થાય;

તો કયમ નમસ્કાર તાહરે, એથી તુલ્ય કથાય ? ” ૩

કલ્પવૃક્ષ, પર મન્ત્ર, પુણ્ય અને ચિન્તામણિ એવો જે ગવાય છે, તે નમસ્કાર તેમજ અપંડિતો કહે છે. ૧

મહાભાગ કલ્પદ્રુમ કલ્પનાગોચર ફલ આપે છે, અને મંત્ર પણ સર્વ દુઃખ-વિષ દૂર કરનારો નથી; પુણ્ય પણ અપવર્ગાર્થે નથી અને ચિન્તામણિ પણ નથી, તો હે ભગવન ! તારો નમસ્કાર એઓથી તુલ્ય કેમ કહેવાય ? ૨-૩ ઇત્યાદિ. ૩૪૦

પંક્તિકા—કલ્પદ્રુમ ઇત્યાદિ શ્લોક કલ્પદ્રુમઃ—કલ્પવૃક્ષ, પરો મન્ત્રો—પરમંત્ર, હરિણિગમેષાદિ, પુણ્ય—પુણ્ય, તીર્થંકર નામકર્માદિ, ચિન્તામણિવિશેષઃ—ચિન્તામણિવશેષ, યો ગીયતે—જે ગવાય છે, જે જગત્માં ઈષ્ટપ્રદાયિતાથી સુશ્રાવ્ય છે, તથૈવ—તેમજ, ગીયમાન કલ્પદ્રુમાદિ પ્રકાર જ, સઃ—તે, હે ભગવાન ! તવ નમસ્કારઃ—તારો નમસ્કાર, આહુરપણ્ડિતાઃ—અપંડિતોએ—અકુશલોએ કહ્યો છે, એ એમ શેષ છે.

વિવેચન

“ઉપમા આખ્યાની જેની તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે.”—શ્રી મોક્ષમાળા (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

આ ભગવતનમસ્કાર પરમાત્મવિષયતાથી ઉપમાતીત વર્તે છે એમ જે કહ્યું, તે કેવી રીતે ઉપમાતીત છે એ દર્શાવવા અત્રે સુભાષિત ટાંક્યા છે. તેનો ભાવાર્થ છે કે—કલ્પદ્રુમ, પરમંત્ર, પુણ્ય, ચિંતામણિ એવો જે ગવાય છે, તે નમસ્કાર તેવો જ છે એમ અપંડિતો-અણુધજનો કહે છે. કારણ કે મહાભાગ એવો કલ્પદ્રુમ કલ્પનાગોચર-કલ્પિત ક્ષણ આપે છે. પણ ત્હારો નમસ્કાર તો અકલ્પ્ય-અકલ્પિત ક્ષણ આપે છે. અને પર મંત્ર છે તે કાંઈ સર્વ દુઃખને સર્વ વિષ હરનારો નથી, પણ ત્હારો નમસ્કાર સર્વ દુઃખ ને સર્વ વિષ હરનારો છે. અને પુણ્ય છે તે અપવર્ગનું-મોક્ષનું કારણ થતું નથી, તેમ જ ચિંતામણિ પણ થતું નથી, પણ ત્હારો નમસ્કાર તો અપવર્ગનું-મોક્ષનું કારણ અવશ્ય થાય છે. માટે હે ભગવન્! ત્હારો નમસ્કાર એ કલ્પદ્રુમ આદિ તુલ્ય કેમ કહેવાય? એટલે જ અમે કહીએ છીએ કે આને ઉપમા આપવાની તમા રાખવી તે વ્યર્થ છે—નકામી છે. અને ઉપમા આપશો તે પરથી જ તમારી બુદ્ધિનું માપ અમે કાઢીશું!

“નાથ લક્ષિત રસ ભાવથી રે, મનમોહના તૃણ બાણું પર દેવ....રે ભવિ.
ચિંતામણિ સુરતરુ થકી રે, મન. અધિકી અરિહંત સેવ....રે ભવિ.”

શ્રી દેવચંદ્રજી

“દાયક નામે છે ઘણા, તું સાચર તે કૂપ હો;
તે બહુ બળુઆ તગતગે, તું દિનકર તેજ સરૂપ હો”

—શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરી ભક્તે ચોકબું ચિત્ત હો” શ્રી યશોવિજયજી

આ શ્રુતની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર કરે છે—

૩૦ ^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૪} ^{૧૫} ^{૧૬} ^{૧૭} ^{૧૮} ^{૧૯} ^{૨૦} ^{૨૧} ^{૨૨} ^{૨૩} ^{૨૪} ^{૨૫} ^{૨૬} ^{૨૭} ^{૨૮} ^{૨૯} ^{૩૦} ^{૩૧} ^{૩૨} ^{૩૩} ^{૩૪} ^{૩૫} ^{૩૬} ^{૩૭} ^{૩૮} ^{૩૯} ^{૪૦} ^{૪૧} ^{૪૨} ^{૪૩} ^{૪૪} ^{૪૫} ^{૪૬} ^{૪૭} ^{૪૮} ^{૪૯} ^{૫૦} ^{૫૧} ^{૫૨} ^{૫૩} ^{૫૪} ^{૫૫} ^{૫૬} ^{૫૭} ^{૫૮} ^{૫૯} ^{૬૦} ^{૬૧} ^{૬૨} ^{૬૩} ^{૬૪} ^{૬૫} ^{૬૬} ^{૬૭} ^{૬૮} ^{૬૯} ^{૭૦} ^{૭૧} ^{૭૨} ^{૭૩} ^{૭૪} ^{૭૫} ^{૭૬} ^{૭૭} ^{૭૮} ^{૭૯} ^{૮૦} ^{૮૧} ^{૮૨} ^{૮૩} ^{૮૪} ^{૮૫} ^{૮૬} ^{૮૭} ^{૮૮} ^{૮૯} ^{૯૦} ^{૯૧} ^{૯૨} ^{૯૩} ^{૯૪} ^{૯૫} ^{૯૬} ^{૯૭} ^{૯૮} ^{૯૯} ^{૧૦૦} ^{૧૦૧} ^{૧૦૨} ^{૧૦૩} ^{૧૦૪} ^{૧૦૫} ^{૧૦૬} ^{૧૦૭} ^{૧૦૮} ^{૧૦૯} ^{૧૧૦} ^{૧૧૧} ^{૧૧૨} ^{૧૧૩} ^{૧૧૪} ^{૧૧૫} ^{૧૧૬} ^{૧૧૭} ^{૧૧૮} ^{૧૧૯} ^{૧૨૦} ^{૧૨૧} ^{૧૨૨} ^{૧૨૩} ^{૧૨૪} ^{૧૨૫} ^{૧૨૬} ^{૧૨૭} ^{૧૨૮} ^{૧૨૯} ^{૧૩૦} ^{૧૩૧} ^{૧૩૨} ^{૧૩૩} ^{૧૩૪} ^{૧૩૫} ^{૧૩૬} ^{૧૩૭} ^{૧૩૮} ^{૧૩૯} ^{૧૪૦} ^{૧૪૧} ^{૧૪૨} ^{૧૪૩} ^{૧૪૪} ^{૧૪૫} ^{૧૪૬} ^{૧૪૭} ^{૧૪૮} ^{૧૪૯} ^{૧૫૦} ^{૧૫૧} ^{૧૫૨} ^{૧૫૩} ^{૧૫૪} ^{૧૫૫} ^{૧૫૬} ^{૧૫૭} ^{૧૫૮} ^{૧૫૯} ^{૧૬૦} ^{૧૬૧} ^{૧૬૨} ^{૧૬૩} ^{૧૬૪} ^{૧૬૫} ^{૧૬૬} ^{૧૬૭} ^{૧૬૮} ^{૧૬૯} ^{૧૭૦} ^{૧૭૧} ^{૧૭૨} ^{૧૭૩} ^{૧૭૪} ^{૧૭૫} ^{૧૭૬} ^{૧૭૭} ^{૧૭૮} ^{૧૭૯} ^{૧૮૦} ^{૧૮૧} ^{૧૮૨} ^{૧૮૩} ^{૧૮૪} ^{૧૮૫} ^{૧૮૬} ^{૧૮૭} ^{૧૮૮} ^{૧૮૯} ^{૧૯૦} ^{૧૯૧} ^{૧૯૨} ^{૧૯૩} ^{૧૯૪} ^{૧૯૫} ^{૧૯૬} ^{૧૯૭} ^{૧૯૮} ^{૧૯૯} ^{૨૦૦} ^{૨૦૧} ^{૨૦૨} ^{૨૦૩} ^{૨૦૪} ^{૨૦૫} ^{૨૦૬} ^{૨૦૭} ^{૨૦૮} ^{૨૦૯} ^{૨૧૦} ^{૨૧૧} ^{૨૧૨} ^{૨૧૩} ^{૨૧૪} ^{૨૧૫} ^{૨૧૬} ^{૨૧૭} ^{૨૧૮} ^{૨૧૯} ^{૨૨૦} ^{૨૨૧} ^{૨૨૨} ^{૨૨૩} ^{૨૨૪} ^{૨૨૫} ^{૨૨૬} ^{૨૨૭} ^{૨૨૮} ^{૨૨૯} ^{૨૩૦} ^{૨૩૧} ^{૨૩૨} ^{૨૩૩} ^{૨૩૪} ^{૨૩૫} ^{૨૩૬} ^{૨૩૭} ^{૨૩૮} ^{૨૩૯} ^{૨૪૦} ^{૨૪૧} ^{૨૪૨} ^{૨૪૩} ^{૨૪૪} ^{૨૪૫} ^{૨૪૬} ^{૨૪૭} ^{૨૪૮} ^{૨૪૯} ^{૨૫૦} ^{૨૫૧} ^{૨૫૨} ^{૨૫૩} ^{૨૫૪} ^{૨૫૫} ^{૨૫૬} ^{૨૫૭} ^{૨૫૮} ^{૨૫૯} ^{૨૬૦} ^{૨૬૧} ^{૨૬૨} ^{૨૬૩} ^{૨૬૪} ^{૨૬૫} ^{૨૬૬} ^{૨૬૭} ^{૨૬૮} ^{૨૬૯} ^{૨૭૦} ^{૨૭૧} ^{૨૭૨} ^{૨૭૩} ^{૨૭૪} ^{૨૭૫} ^{૨૭૬} ^{૨૭૭} ^{૨૭૮} ^{૨૭૯} ^{૨૮૦} ^{૨૮૧} ^{૨૮૨} ^{૨૮૩} ^{૨૮૪} ^{૨૮૫} ^{૨૮૬} ^{૨૮૭} ^{૨૮૮} ^{૨૮૯} ^{૨૯૦} ^{૨૯૧} ^{૨૯૨} ^{૨૯૩} ^{૨૯૪} ^{૨૯૫} ^{૨૯૬} ^{૨૯૭} ^{૨૯૮} ^{૨૯૯} ^{૩૦૦} ^{૩૦૧} ^{૩૦૨} ^{૩૦૩} ^{૩૦૪} ^{૩૦૫} ^{૩૦૬} ^{૩૦૭} ^{૩૦૮} ^{૩૦૯} ^{૩૧૦} ^{૩૧૧} ^{૩૧૨} ^{૩૧૩} ^{૩૧૪} ^{૩૧૫} ^{૩૧૬} ^{૩૧૭} ^{૩૧૮} ^{૩૧૯} ^{૩૨૦} ^{૩૨૧} ^{૩૨૨} ^{૩૨૩} ^{૩૨૪} ^{૩૨૫} ^{૩૨૬} ^{૩૨૭} ^{૩૨૮} ^{૩૨૯} ^{૩૩૦} ^{૩૩૧} ^{૩૩૨} ^{૩૩૩} ^{૩૩૪} ^{૩૩૫} ^{૩૩૬} ^{૩૩૭} ^{૩૩૮} ^{૩૩૯} ^{૩૪૦} ^{૩૪૧} ^{૩૪૨} ^{૩૪૩} ^{૩૪૪} ^{૩૪૫} ^{૩૪૬} ^{૩૪૭} ^{૩૪૮} ^{૩૪૯} ^{૩૫૦} ^{૩૫૧} ^{૩૫૨} ^{૩૫૩} ^{૩૫૪} ^{૩૫૫} ^{૩૫૬} ^{૩૫૭} ^{૩૫૮} ^{૩૫૯} ^{૩૬૦} ^{૩૬૧} ^{૩૬૨} ^{૩૬૩} ^{૩૬૪} ^{૩૬૫} ^{૩૬૬} ^{૩૬૭} ^{૩૬૮} ^{૩૬૯} ^{૩૭૦} ^{૩૭૧} ^{૩૭૨} ^{૩૭૩} ^{૩૭૪} ^{૩૭૫} ^{૩૭૬} ^{૩૭૭} ^{૩૭૮} ^{૩૭૯} ^{૩૮૦} ^{૩૮૧} ^{૩૮૨} ^{૩૮૩} ^{૩૮૪} ^{૩૮૫} ^{૩૮૬} ^{૩૮૭} ^{૩૮૮} ^{૩૮૯} ^{૩૯૦} ^{૩૯૧} ^{૩૯૨} ^{૩૯૩} ^{૩૯૪} ^{૩૯૫} ^{૩૯૬} ^{૩૯૭} ^{૩૯૮} ^{૩૯૯} ^{૪૦૦} ^{૪૦૧} ^{૪૦૨} ^{૪૦૩} ^{૪૦૪} ^{૪૦૫} ^{૪૦૬} ^{૪૦૭} ^{૪૦૮} ^{૪૦૯} ^{૪૧૦} ^{૪૧૧} ^{૪૧૨} ^{૪૧૩} ^{૪૧૪} ^{૪૧૫} ^{૪૧૬} ^{૪૧૭} ^{૪૧૮} ^{૪૧૯} ^{૪૨૦} ^{૪૨૧} ^{૪૨૨} ^{૪૨૩} ^{૪૨૪} ^{૪૨૫} ^{૪૨૬} ^{૪૨૭} ^{૪૨૮} ^{૪૨૯} ^{૪૩૦} ^{૪૩૧} ^{૪૩૨} ^{૪૩૩} ^{૪૩૪} ^{૪૩૫} ^{૪૩૬} ^{૪૩૭} ^{૪૩૮} ^{૪૩૯} ^{૪૪૦} ^{૪૪૧} ^{૪૪૨} ^{૪૪૩} ^{૪૪૪} ^{૪૪૫} ^{૪૪૬} ^{૪૪૭} ^{૪૪૮} ^{૪૪૯} ^{૪૫૦} ^{૪૫૧} ^{૪૫૨} ^{૪૫૩} ^{૪૫૪} ^{૪૫૫} ^{૪૫૬} ^{૪૫૭} ^{૪૫૮} ^{૪૫૯} ^{૪૬૦} ^{૪૬૧} ^{૪૬૨} ^{૪૬૩} ^{૪૬૪} ^{૪૬૫} ^{૪૬૬} ^{૪૬૭} ^{૪૬૮} ^{૪૬૯} ^{૪૭૦} ^{૪૭૧} ^{૪૭૨} ^{૪૭૩} ^{૪૭૪} ^{૪૭૫} ^{૪૭૬} ^{૪૭૭} ^{૪૭૮} ^{૪૭૯} ^{૪૮૦} ^{૪૮૧} ^{૪૮૨} ^{૪૮૩} ^{૪૮૪} ^{૪૮૫} ^{૪૮૬} ^{૪૮૭} ^{૪૮૮} ^{૪૮૯} ^{૪૯૦} ^{૪૯૧} ^{૪૯૨} ^{૪૯૩} ^{૪૯૪} ^{૪૯૫} ^{૪૯૬} ^{૪૯૭} ^{૪૯૮} ^{૪૯૯} ^{૫૦૦} ^{૫૦૧} ^{૫૦૨} ^{૫૦૩} ^{૫૦૪} ^{૫૦૫} ^{૫૦૬} ^{૫૦૭} ^{૫૦૮} ^{૫૦૯} ^{૫૧૦} ^{૫૧૧} ^{૫૧૨} ^{૫૧૩} ^{૫૧૪} ^{૫૧૫} ^{૫૧૬} ^{૫૧૭} ^{૫૧૮} ^{૫૧૯} ^{૫૨૦} ^{૫૨૧} ^{૫૨૨} ^{૫૨૩} ^{૫૨૪} ^{૫૨૫} ^{૫૨૬} ^{૫૨૭} ^{૫૨૮} ^{૫૨૯} ^{૫૩૦} ^{૫૩૧} ^{૫૩૨} ^{૫૩૩} ^{૫૩૪} ^{૫૩૫} ^{૫૩૬} ^{૫૩૭} ^{૫૩૮} ^{૫૩૯} ^{૫૪૦} ^{૫૪૧} ^{૫૪૨} ^{૫૪૩} ^{૫૪૪} ^{૫૪૫} ^{૫૪૬} ^{૫૪૭} ^{૫૪૮} ^{૫૪૯} ^{૫૫૦} ^{૫૫૧} ^{૫૫૨} ^{૫૫૩} ^{૫૫૪} ^{૫૫૫} ^{૫૫૬} ^{૫૫૭} ^{૫૫૮} ^{૫૫૯} ^{૫૬૦} ^{૫૬૧} ^{૫૬૨} ^{૫૬૩} ^{૫૬૪} ^{૫૬૫} ^{૫૬૬} ^{૫૬૭} ^{૫૬૮} ^{૫૬૯} ^{૫૭૦} ^{૫૭૧} ^{૫૭૨} ^{૫૭૩} ^{૫૭૪} ^{૫૭૫} ^{૫૭૬} ^{૫૭૭} ^{૫૭૮} ^{૫૭૯} ^{૫૮૦} ^{૫૮૧} ^{૫૮૨} ^{૫૮૩} ^{૫૮૪} ^{૫૮૫} ^{૫૮૬} ^{૫૮૭} ^{૫૮૮} ^{૫૮૯} ^{૫૯૦} ^{૫૯૧} ^{૫૯૨} ^{૫૯૩} ^{૫૯૪} ^{૫૯૫} ^{૫૯૬} ^{૫૯૭} ^{૫૯૮} ^{૫૯૯} ^{૬૦૦} ^{૬૦૧} ^{૬૦૨} ^{૬૦૩} ^{૬૦૪} ^{૬૦૫} ^{૬૦૬} ^{૬૦૭} ^{૬૦૮} ^{૬૦૯} ^{૬૧૦} ^{૬૧૧} ^{૬૧૨} ^{૬૧૩} ^{૬૧૪} ^{૬૧૫} ^{૬૧૬} ^{૬૧૭} ^{૬૧૮} ^{૬૧૯} ^{૬૨૦} ^{૬૨૧} ^{૬૨૨} ^{૬૨૩} ^{૬૨૪} ^{૬૨૫} ^{૬૨૬} ^{૬૨૭} ^{૬૨૮} ^{૬૨૯} ^{૬૩૦} ^{૬૩૧} ^{૬૩૨} ^{૬૩૩} ^{૬૩૪} ^{૬૩૫} ^{૬૩૬} ^{૬૩૭} ^{૬૩૮} ^{૬૩૯} ^{૬૪૦} ^{૬૪૧} ^{૬૪૨} ^{૬૪૩} ^{૬૪૪} ^{૬૪૫} ^{૬૪૬} ^{૬૪૭} ^{૬૪૮} ^{૬૪૯} ^{૬૫૦} ^{૬૫૧} ^{૬૫૨} ^{૬૫૩} ^{૬૫૪} ^{૬૫૫} ^{૬૫૬} ^{૬૫૭} ^{૬૫૮} ^{૬૫૯} ^{૬૬૦} ^{૬૬૧} ^{૬૬૨} ^{૬૬૩} ^{૬૬૪} ^{૬૬૫} ^{૬૬૬} ^{૬૬૭} ^{૬૬૮} ^{૬૬૯} ^{૬૭૦} ^{૬૭૧} ^{૬૭૨} ^{૬૭૩} ^{૬૭૪} ^{૬૭૫} ^{૬૭૬} ^{૬૭૭} ^{૬૭૮} ^{૬૭૯} ^{૬૮૦} ^{૬૮૧} ^{૬૮૨} ^{૬૮૩} ^{૬૮૪} ^{૬૮૫} ^{૬૮૬} ^{૬૮૭} ^{૬૮૮} ^{૬૮૯} ^{૬૯૦} ^{૬૯૧} ^{૬૯૨} ^{૬૯૩} ^{૬૯૪} ^{૬૯૫} ^{૬૯૬} ^{૬૯૭} ^{૬૯૮} ^{૬૯૯} ^{૭૦૦} ^{૭૦૧} ^{૭૦૨} ^{૭૦૩} ^{૭૦૪} ^{૭૦૫} ^{૭૦૬} ^{૭૦૭} ^{૭૦૮} ^{૭૦૯} ^{૭૧૦} ^{૭૧૧} ^{૭૧૨} ^{૭૧૩} ^{૭૧૪} ^{૭૧૫} ^{૭૧૬} ^{૭૧૭} ^{૭૧૮} ^{૭૧૯} ^{૭૨૦} ^{૭૨૧} ^{૭૨૨} ^{૭૨૩} ^{૭૨૪} ^{૭૨૫} ^{૭૨૬} ^{૭૨૭} ^{૭૨૮} ^{૭૨૯} ^{૭૩૦} ^{૭૩૧} ^{૭૩૨} ^{૭૩૩} ^{૭૩૪} ^{૭૩૫} ^{૭૩૬} ^{૭૩૭} ^{૭૩૮} ^{૭૩૯} ^{૭૪૦} ^{૭૪૧} ^{૭૪૨} ^{૭૪૩} ^{૭૪૪} ^{૭૪૫} ^{૭૪૬} ^{૭૪૭} ^{૭૪૮} ^{૭૪૯} ^{૭૫૦} ^{૭૫૧} ^{૭૫૨} ^{૭૫૩} ^{૭૫૪} ^{૭૫૫} ^{૭૫૬} ^{૭૫૭} ^{૭૫૮} ^{૭૫૯} ^{૭૬૦} ^{૭૬૧} ^{૭૬૨} ^{૭૬૩} ^{૭૬૪} ^{૭૬૫} ^{૭૬૬} ^{૭૬૭} ^{૭૬૮} ^{૭૬૯} ^{૭૭૦} ^{૭૭૧} ^{૭૭૨} ^{૭૭૩} ^{૭૭૪} ^{૭૭૫} ^{૭૭૬} ^{૭૭૭} ^{૭૭૮} ^{૭૭૯} ^{૭૮૦} ^{૭૮૧} ^{૭૮૨} ^{૭૮૩} ^{૭૮૪} ^{૭૮૫} ^{૭૮૬} ^{૭૮૭} ^{૭૮૮} ^{૭૮૯} ^{૭૯૦} ^{૭૯૧} ^{૭૯૨} ^{૭૯૩} ^{૭૯૪} ^{૭૯૫} ^{૭૯૬} ^{૭૯૭} ^{૭૯૮} ^{૭૯૯} ^{૮૦૦} ^{૮૦૧} ^{૮૦૨} ^{૮૦૩} ^{૮૦૪} ^{૮૦૫} ^{૮૦૬} ^{૮૦૭} ^{૮૦૮} ^{૮૦૯} ^{૮૧૦} ^{૮૧૧} ^{૮૧૨} ^{૮૧૩} ^{૮૧૪} ^{૮૧૫} ^{૮૧૬} ^{૮૧૭} ^{૮૧૮} ^{૮૧૯} ^{૮૨૦} ^{૮૨૧} ^{૮૨૨} ^{૮૨૩} ^{૮૨૪} ^{૮૨૫} ^{૮૨૬} ^{૮૨૭} ^{૮૨૮} ^{૮૨૯} ^{૮૩૦} ^{૮૩૧} ^{૮૩૨} ^{૮૩૩} ^{૮૩૪} ^{૮૩૫} ^{૮૩૬} ^{૮૩૭} ^{૮૩૮} ^{૮૩૯} ^{૮૪૦} ^{૮૪૧} ^{૮૪૨} ^{૮૪૩} ^{૮૪૪} ^{૮૪૫} ^{૮૪૬} ^{૮૪૭} ^{૮૪૮} ^{૮૪૯} ^{૮૫૦} ^{૮૫૧} ^{૮૫૨} ^{૮૫૩} ^{૮૫૪} ^{૮૫૫} ^{૮૫૬} ^{૮૫૭} ^{૮૫૮} ^{૮૫૯} ^{૮૬૦} ^{૮૬૧} ^{૮૬૨} ^{૮૬૩} ^{૮૬૪} ^{૮૬૫} ^{૮૬૬} ^{૮૬૭} ^{૮૬૮} ^{૮૬૯} ^{૮૭૦} ^{૮૭૧} ^{૮૭૨} ^{૮૭૩} ^{૮૭૪} ^{૮૭૫} ^{૮૭૬} ^{૮૭૭} ^{૮૭૮} ^{૮૭૯} ^{૮૮૦} ^{૮૮૧} ^{૮૮૨} ^{૮૮૩} ^{૮૮૪} ^{૮૮૫} ^{૮૮૬} ^{૮૮૭} ^{૮૮૮} ^{૮૮૯} ^{૮૯૦} ^{૮૯૧} ^{૮૯૨} ^{૮૯૩} ^{૮૯૪} ^{૮૯૫} ^{૮૯૬} ^{૮૯૭} ^{૮૯૮} ^{૮૯૯} ^{૯૦૦} ^{૯૦૧} ^{૯૦૨} ^{૯૦૩} ^{૯૦૪} ^{૯૦૫} ^{૯૦૬} ^{૯૦૭} ^{૯૦૮} ^{૯૦૯} ^{૯૧૦} ^{૯૧૧} ^{૯૧૨} ^{૯૧૩} ^{૯૧૪} ^{૯૧૫} ^{૯૧૬} ^{૯૧૭} ^{૯૧૮} ^{૯૧૯} ^{૯૨૦} ^{૯૨૧} ^{૯૨૨} ^{૯૨૩} ^{૯૨૪} ^{૯૨૫} ^{૯૨૬} ^{૯૨૭} ^{૯૨૮} ^{૯૨૯} ^{૯૩૦} ^{૯૩૧} ^{૯૩૨} ^{૯૩૩} ^{૯૩૪} ^{૯૩૫} ^{૯૩૬} ^{૯૩૭} ^{૯૩૮} ^{૯૩૯} ^{૯૪૦}

‘વૈયાવચ્ચગરાણં’ સૂત્ર

એમ સિદ્ધસ્તવના પાઠ પછી, આ ચૈત્યવંદન ઉચિતોર્માં ઉપયોગક્ષવાળું છે એ જણાવવા અર્થે આ ‘વૈયાવચ્ચગરાણં’ ૪૦ સૂત્રનો ઉપન્યાસ દર્શાવે છે—

૩૧ એવમેતત્પઠિતોપચિતપુણ્યસંભારા ઉચિતેષૂપયોગફલમેતદિતિ જ્ઞાપનાર્થ પઠન્તિ—

વૈયાવચ્ચગરાણં સંતિગરાણં સમ્મદ્વિટ્ઠિસમાહિગરાણં
કરેમિ કાયોત્સર્ગમિત્યાદિ યાવદ્દોસિરામિ ॥૩૨

૩૧ અર્થ:-એમ એના પઠિતથી જેણે પુણ્યસંભાર ઉપચિત કર્યો છે એવાઓ, ઉચિતોર્માં આ ઉપયોગક્ષવાળું છે એમ જ્ઞાપનાર્થે પઠે છે—

વૈયાવચ્ચકર, શાંતિકર, સમ્યગ્દષ્ટિસમાધિકરોના સંબંધી
કાયોત્સર્ગ કરું છું ઇત્યાદિ. યાવત્ વાસરાવું છું. ૩૫૨

આ સૂત્રના પ્રતિપદની સ્કૃટ વ્યાખ્યા કરે છે—

૩૨ વ્યાખ્યા પૂર્વવત, નવરં—

વૈયાવૃત્ત્યકરાણાં—પ્રવચ્ચનાર્થ વ્યાપૃતભાવાનાં યથાઽમ્બાકૂષ્માણ્ડ્યાદીનાં,

શાન્તિકરાણાં—શુદ્ધોપદ્રવેષુ,

સમ્યગ્દષ્ટીનાં—સામાન્યેનાન્યેષાં સમાધિકરાણાં—સ્વપરયોસ્તેષામેવ, સ્વરૂપમેતદેવૈ-
ષામિતિ વૃદ્ધસમ્પ્રદાયઃ ।

એતેષાં સમ્વન્ધિનં, સત્તમ્યથે વા ષઠી, એતદ્વિષયં—એતાનાશ્રિત્ય, કરોમિ કાયોત્સ-
ર્ગમિતિ ।

કાયોત્સર્ગવિસ્તરઃ પૂર્વવત, સ્તુતિશ્ચ નવરમેષાં વૈયાવૃત્ત્યકરાણાં તથા તદ્ભાવવૃદ્ધે-
રિત્યુક્તપ્રાયં । ૩૫૩

૩૨ અર્થ:-વ્યાખ્યા પૂર્વવત, પરંતુ—

પણિકા—‘ઉચિતેષૂપયોગફલમેતદ્—ઉચિતેષુ—ઉચિતોર્માં, લોકોત્તર કુશલ પરિણામની નિબંધતાથી યોગ્યોર્માં—અર્હંદાદિર્માં, ઉપયોગફલમ્—ઉપયોગક્ષવાળું, પ્રણિધાન પ્રયોજનવાળું, એતદ્—
આ, ચૈત્યવંદન, ઇતિ—એમ, આ અર્થોના, જ્ઞાપનાર્થમ્—જ્ઞાપનાર્થે.

વૈયાવૃત્ત્યકરણાં—વૈયાવૃત્ત્યકરોના—પ્રવચનાર્થે વ્યાપૃત ભાવવાળાઓના, જેમ—અંબા, કૂમારુડી આદિના.

શાન્તિકરણાં—શાંતિકરોના,—ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોમાં.

સમ્યગ્દષ્ટીનાં—સમ્યગ્દષ્ટિઓના—સામાન્યથી અન્યોના, સમાધિકરણાં—સ્વપરના સમાધિકરોના, તેઓના જ. એ જ એઓનું સ્વરૂપ છે એમ વૃદ્ધસંપ્રદાય છે.

પતેષાં સમ્બન્ધિનં—એઓના સંબંધી, વા સમ્પત્તી અર્થમાં પાડી, એ—વિષયી, એઓને આશ્રીને, કરોમિ કાયોત્સર્ગમ્—હું કાયોત્સર્ગ કરું છે.

કાયોત્સર્ગવિસ્તર પૂર્વવત્, પણ સ્તુતિ તો આ વૈયાવૃત્ત્યકરોની,—તથાપ્રકારે તદ્ભાવ-વૃદ્ધિને લીધે, એમ ઉક્તપ્રાય છે. ૩૫૩

તે વૈયાવૃત્ત્યકર આદિ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતાઓ સ્વવિષયી કાયોત્સર્ગી બા. ન જાણતા હોય, તો પણ આ થકી શુભસિદ્ધિ જ હોય એમ આગમપ્રમાણથી અને અભિચારુકાદિના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી સમર્થિત કરી, અત્રે શેષ વિધિ રહે છે—

૩૩ તદપરિજ્ઞાનેડપ્યસ્માત્ તચ્છુભસિદ્ધાવિદમેવ વચનં જ્ઞાપકં । ન ચાસિદ્ધમેતદ્, અભિચારુકાદૌ તથેક્ષણાત્ સદૌચિત્યપ્રવૃત્ત્યા સર્વત્ર પ્રવર્તિતવ્યમિત્યૈદમ્પર્યમસ્ય ।

તદેતત્ સકલયોગવીજં વન્દનાદિપ્રત્યયમિત્યાદિ ન પઠ્યતે, અપિત્વન્યત્રોચ્છ્વસિતેને-ત્યાદિ, તેષામવિરતત્વાત્, સામાન્યપ્રવૃત્તેરિત્યમેવોપકારદર્શનાત્, વચનપ્રામાણ્યાદિત્તિ ॥ ૩૫૪

॥ इति व्याख्यातं सिद्धेभ्य इत्यादि सूत्रम् ॥

૩૩ અર્થઃ—તેના અપરિજ્ઞાને પણ આ થકી તત્શુભસિદ્ધિમાં આ જ વચન જ્ઞાપક છે, અને આ અસિદ્ધ નથી,—અભિચારુકાદિમાં (પાઠાં : અભિચારુકાદિમાં) તથાદર્શનને લીધે, સદા ઔચિત્યપ્રવૃત્તિથી સર્વત્ર પ્રવર્તિતું થાય છે એમ આનું ઐદંપર્ય છે.

તેથી આ સકલ યોગખીજ વન્દનાદિપ્રત્યય—વન્દનાદિ પ્રત્યયે ધત્યાદિ નથી 'પઠાતું',—શિવાય કે—અન્યત્ર ઉચ્છ્વસિતેન—ધત્યાદિ, તેઓના અવિરતપણાને લીધે, સામાન્ય પ્રવૃત્તિ થકી આમ જ ઉપકારના દર્શનને લીધે, વચનપ્રામાણ્યને લીધે. ૩૫૪

॥ એમ સિદ્ધોને ધત્યાદિ સૂત્ર વ્યાખ્યાત થયું. ॥

પંક્તિકા—તદપરિજ્ઞાન ધત્યાદિ. તૈઃ—તેઓથી, વૈયાવૃત્ત્યકર આદિથી, અપરિજ્ઞાનેડપિ—સ્વવિષયી કાયોત્સર્ગના અપરિજ્ઞાને પણ, અસ્માત્—આ થકી, કાયોત્સર્ગ થકી, તસ્ય—તેની, કાયોત્સર્ગકર્તાની, શુભસિદ્ધૌ—શુભ સિદ્ધિમાં, વિદ્નઉપશંભ—પુણ્યખન્ધ આદિ સિદ્ધિમાં, ઇદમેવ—આ જ, કાયોત્સર્ગપ્રવર્તક વચન, જ્ઞાપક—જ્ઞાપક, ગમક છે,—આપ્તોપદેશપણાએ કરીને અવ્યભિચારિપણાને લીધે.

ન ચ—અને ન જ, અસિદ્ધ—અસિદ્ધ, અપ્રતિષ્ઠિત,—પ્રમાણાન્તરથી, ઇતદ્—આ થકી શુભસિદ્ધિ-લક્ષણ વસ્તુ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અભિચારુકાદૌ—અભિચારુક આદિમાં, દષ્ટાંતધર્મી એવા અભિચારુક સ્તોભન—સ્તંભન—મોહનાદિ ફલવાળા કર્મમાં, આદિ શબ્દથી શાંતિક, પૌષ્ટિક આદિ શુભ ફલવાળા કર્મમાં, તથેક્ષણાત્—તથા ઈક્ષણને લીધે. સ્તોભનીય—સ્તંભનીય આદિથી અવિજ્ઞાને પણ આપ્તોપદેશથી સ્તોભનાદિ કર્મકર્તાને ઇષ્ટફલના—સ્તંભનાદિના પ્રત્યક્ષ—અનુમાનથી દર્શનને લીધે.

પ્રયોગ—જે આપ્તોપદેશપૂર્વક કર્મ, તેના વિષયથી અજ્ઞાત છતાં પણ, કર્તાને ઇષ્ટફલકારિ હોય છે. જેમ સ્તોભન—સ્તંભનાદિ કર્મ. અને તથાપ્રકારે આ વૈયાવૃત્ત્યકરાદિવિષયી કાયોત્સર્ગકરણ.

વિવેચન

“શાસનલક્ષ્મી જે સુરવરા, વિનવું શિષ નમાય....લાલરે;

કૃપા કરો જે સુજ પરે, તો જિનવંદન થાય લાલરે....દેવચા.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ ‘વૈયાવચ્ચગરાણુ’ ઇંડ સૂત્રની વ્યાખ્યા;—‘વૈયાવચ્ચકર’—વૈયાવચ્ચ કરનારા, એટલે ‘પ્રવચનાર્થે’ વ્યાપૃત ભાવવળા, પ્રવચન-જિનશાસન અર્થે જેનો ભાવ વ્યાપૃત છે, જિનશાસનની-તીર્થની સેવામાં-રક્ષામાં જેનો ભાવ સદા પ્રવર્તી રહ્યો છે એવી અંખા, કૃષ્ણાણ્ડી આદિ શાસનરક્ષક દેવતાના.

‘શાંતિકર’—શુદ્ધ ઉપદ્રવોની શાંતિ-શમન કરનાર.

‘સમ્યગ્દષ્ટિ સમાધિકર’—સામાન્યથી અન્ય એવા સમ્યગ્દષ્ટિઓની સ્વપરસંબંધી તેઓની જ સમાધિ કરનાર.

આમ પ્રવચનસેવા, શાંતિ, સમાધિ કરવી એ જ એઓનું સ્વરૂપ છે એમ વૃદ્ધ-સંપ્રદાય છે. એટલે આમ પ્રવચનની સેવામાં જેનો ભાવ વ્યાપૃત છે, જે શુદ્ધ ઉપદ્રવોની શાંતિ કરનાર છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની જે સમાધિ કરનાર છે, એવા આ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતાઓ છે, તેઓને આશ્રીને-ઉદ્દેશીને હું કાર્યોત્સર્ગ કરું છું અત્રે સ્તુતિ પણ આ વૈયાવચ્ચકર દેવતાની કહેવી, કારણકે તે તથાપ્રકારે તદ્ભાવની વૃદ્ધિ હોય છે.

અને ‘તેના અપરિજ્ઞાને પણ આ થકી તત્તુલસિદ્ધિમાં આ જ વચન જ્ઞાપક છે.’ તે વૈયાવચ્ચકર આદિના સ્વવિષયી કાર્યોત્સર્ગના અપરિજ્ઞાને પણ,—આ કાર્યોત્સર્ગથકી તે કાર્યોત્સર્ગકર્તાને શુભ સિદ્ધિમાં આ જ કાર્યોત્સર્ગપ્રવર્તક વચન જ્ઞાપક-ગમક-જણાવનાર છે,—આપ્તોપદિષ્ટપણાએ કરીને અવ્યલિચારિપણાને લીધે અર્થાત્ તે વૈયાવચ્ચકર આદિ દેવતાઓ પોતાને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતા કાર્યોત્સર્ગને ન જાણતા હોય તોપણ, આ કાર્યોત્સર્ગ થકી તે કાર્યોત્સર્ગ કરનારને વિઘ્નઉપશમ-પુણ્યબન્ધ આદિ નિદ્ધિ હોય છે, એ આજ કાર્યોત્સર્ગમાં પ્રેરનાર આગમવચનથી જ જણાય છે, કારણ કે શુભ ભાવથી આડુંઅવળું હોય તો તે આપ્તોપદિષ્ટ વચન આદેશે જ નહિ, એટલે આપ્ત વચનથી આ આદિ છે એ પરથી આ શુભ સિદ્ધિ અવશ્ય હોવી જ જોઈએ એમ સીધા સમજાઈ જાય છે.

અને ‘આ અસિદ્ધ નથી-અલિચારુકાદિમાં તથાદર્શનને લીધે.’ આ થકી શુભસિદ્ધિ થાય છે એ અસિદ્ધ નથી, પ્રમાણાન્તરથી અપ્રતિષ્ઠિત નથી, કારણ કે અલિચારુક વગેરેમાં તથાપ્રકારે દર્શન થાય છે માટે. અલિચારુક અર્થાત્ સ્તોભન-સ્તંભન-મોહન આદિ કર્મમાં અને આદિ શબ્દથી શાંતિક પૌષ્ટિક આદિ શુભફલવાળા કર્મમાં, સ્તોભનીય-સ્તંભનીય આદિના જાણવામાં ન હોય છતાં આપ્તોપદેશથી સ્તોભનાદિ કર્મ કરનારને સ્તોભન-સ્તંભન આદિ ઇષ્ટફલનું પ્રત્યક્ષથી ને અનુમાનથી દર્શન થાય છે માટે. આમ “જે આપ્તોપદેશપૂર્વક કર્મ છે, તે તેના વિષયથી અજ્ઞાત છતાં તેના કર્તાને ઇષ્ટફલકારી

છે,—જેમ સ્તોત્રન સ્તંભનાદિ કર્મ. અને તથાપ્રકારે—તેવા પ્રકારે આ વૈયાવૃત્યકરાદિ-વિષયી કાચોત્સર્ગકરણ પણુ” ઇષ્ટફલકારી છે.

માટે ‘સદા ઔચિત્યપણાથી સર્વત્ર પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એમ આનું ઐદમ્બર્ય છે.’ સર્વકાળે જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય—ઉચિત છે, ત્યાં ત્યાં તે તે ઉચિત પ્રવૃત્તિથી સર્વ સ્થળે પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એમ આનું તાત્પર્ય છે. અને તેથી આ સકલ યોગશ્રીજ ‘વન્દનાદિ-પ્રત્યયે’ ઇત્યાદિ નથી પઠાતું,—શિવાય કે અન્યત્ર ઉચ્ચવસિત ઇં અર્થાત્ વન્દનવત્તિયાપ વન્દનપ્રત્યયે ઇં અત્ર ધોલવું ઉચિત નથી, એટલા માટે એ અત્રે ધોલવામાં આવતું નથી. શાને લીધે ઉચિત નથી ને ધોલવામાં આવતું નથી? ‘તેઓના અવિરતપણાને લીધે, સામાન્ય પ્રવૃત્તિ થકી આમ જ ઉપકારના દર્શનને લીધે.’ અર્થાત્ તે સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતાઓ પોતે અવિરત છે, એટલે તેઓને ઉદ્દેશીને વન્દનાદિ-પ્રત્યયે ઇં પાઠ ધોલવો ઉચિત નથી. તેમજ તેઓને ઉદ્દેશીને કરાતો આ કાચોત્સર્ગ સામાન્ય પ્રવૃત્તિરૂપ છે અને તે થકી આમ જ ઉપકાર થતો દેખાય છે માટે. અને તે પણુ ‘વચનપ્રામાણ્યને લીધે’—આગમ-વચનના પ્રમાણપણા થકી તેમ કરવામાં આવે છે.

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनंदनेन भगवानदासेन हेमदेवी-सुजातेन चिद्रहेमविशोधिनीटीकाभिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां ‘सिद्धेभ्यो’ इत्यादि सूत्रम् (सिद्धस्तवः) । तथा ‘वेयावच्चगरार्ण’ इ. सूत्रम् ॥

પ્રણિધાન સૂત્ર: 'જય વીયરાય' સૂત્ર

એમ લક્ષિતરંગથી રંગાયેલા—સંવેગભાવિત મતિવંતો વિધિથી ખેસી, પૂર્વવત્ પ્રણિપાત-દંડકાદિ પઠી, સ્તોત્રપાઠપૂર્વક સકલ યોગચ્છાક્ષેપાર્થે મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી પ્રણિધાન કરે છે એમ વિધિ કહી, અત્રે વિવિધ મુદ્રાનું સ્વરૂપ દર્શાવતી ગાથાઓ ટાંકે છે—

^૧પુનઃ સંવેગભાવિતમતયો વિધિનોપવિશ્ય પૂર્વવત્ પ્રણિપાતદંડકાદિ પઠિત્વા સ્તોત્રપાઠપૂર્વકં તતઃ સકલયોગાક્ષેપાય પ્રણિધાનં કરોતિ કુવન્તિ વા, મુક્તાશુક્તયા । ઉક્તં ચ—

“પંચંગો પણિવાઓ, થયપાઠો હોઈ જોગમુદ્રાપ ।

વંદન જિનમુદ્રાપ, પણિદાણં મુક્તસુક્તીપ ॥ ૧ ॥

દો જાણુ દોણિ કરા, પંચમંગં હોઈ ઉત્તમંગં તુ ।

સંમં સંપણિવાઓં, ખેઓ પંચંગપણિવાઓ ॥ ૨ ॥

અળ્લોળ્લંતરિયંગુલિકોસાગારેહિં દોહિં હૃત્યેહિં ।

પેટ્ટોવરિકોપ્પરસંઠિપ્પહિં તહ જોગમુદ્ધત્તિ ॥ ૩ ॥

ચત્તારિ અંગુલાઈં, પુરઓ ઝુનાઈં જત્થ પચ્છિમઓ ।

પાયાણં ઉસ્સંગ્ગો, પસા પુણ હોઈ જિનમુદ્ધા ॥ ૪ ॥

મુક્તાસુક્તી મુદ્ધા, સમા જહિં દોવિ ગલ્લિમયા હૃત્થા ।

તે પુણ નિલાહલેસે, લગ્ગા અન્ને અલગ્ગત્તિ ॥ ૫ ॥”^{૨૨૫૫}

^૧અર્થ:—પુનઃ સંવેગથી ભાવિતમતિઓ વિધિથી ખેસી, પૂર્વવત્ પ્રણિપાતદંડકાદિ પઠી, સ્તોત્રપાઠપૂર્વક, પછી સકલ યોગાક્ષેપાર્થે (એક) પ્રણિધાન કરે છે વા (ખહુ) કરે છે, —મુક્તાશુક્તિથી. કહું છે કે—

પંચાંગપ્રણિપાત-સ્તવપાઠ યોગમુદ્રાથી હોય, વંદન જિનમુદ્રાથી, પ્રણિધાન મુક્તાશુક્તિથી. ૧

ખે જાણુ, ખે હાથ, અને પાંચમું ઉત્તમાંગ હોય, એમ સમ્યક્ સંપ્રણિપાત જાણવો. ૨
અન્યોન્ય અંતરિત આંગળીવાળા કોષાકાર ખે હાથ પેટ પર કોણી રહે એમ રાખવા તે પ્રકારે યોગમુદ્રા છે. ૩

આંગળમાં ચાર અંગુલ અને પાછળમાં ન્યાં ઊણા (ચાર અંગુલ) છૂટા પગ હોય, તે રીતે કાઉસંગ, એ જિનમુદ્રા હોય. ૪

મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા—જેમાં બન્ને ગર્ભિત હાથો સમ ને લલાટ દેશે લગાડેલા હોય તે, અથવા ખીજાઓના મતે નહિ લગાડેલા હોય તે. ૫ ૩૫૫

વિવેચન

“અસ્તિ સ્વલાવ જે આપણો રે, રુચિ વૈરાગ્ય સમેત;

પ્રભુ સન્મુખ વંદન કરી રે, માગીશ આતમ હેત....કુંથુજિનેસર.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને ‘પુનઃ સંવેગથી લાવિતમતિ—મુક્તાશુક્તિથી.’ અર્થાત્ સંવેગથી—સદ્ધર્મ પ્રત્યેના શુદ્ધ પરમાર્થપ્રેમના આવેગથી—ભિમળકાથી જેની મતિ લાવિત થઈ છે, એવા સંવેગલાવિતમતિલાવિતાત્માઓ ફરીથી પ્રમાર્જનાદિ વિધિથી બેસી, અગાઉની જેમ પ્રણિપાતદણ્ડકાદિ પઠે છે, અને સ્તોત્રપાઠપૂર્વક પછી સકલ યોગના આદ્યપાથે મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી એક વા બહુ પ્રણિધાન કરે છે. આ પ્રણિપાત અને વિવિધમુદ્રાનું સ્વરૂપ દર્શાવતી ગાથાઓ અત્રે ટાંકી છે. તેનો લાવાર્થ એ છે કે :—(૧) પંચાંગપ્રણિપાત—સ્તવપાઠ યોગમુદ્રાથી, વંદન જિનમુદ્રાથી અને પ્રણિધાન મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી કરવું. (૨) બે ગોઠણ, બે હાથ અને પાંચમું માથું એ ભૂમિને સ્પર્શે એમ એનો સમ્યક્ સંપ્રણિપાત—નમન તે પંચાંગ પ્રણિપાત છે. (૩) એક બીજા સાથે અંતરિત—આંકડીઆ વાળેલ આંગળીવાળા કોષાકાર બે હાથ—પેટ પર કોણી રહે એમ રાખવા તે યોગમુદ્રા છે. (૪) આંગળમાં ચાર આંગળ અને પાછળમાં ચાર આંગળથી ઠંઠક ન્યૂન એમ બે પગ છૂટા રાખી કાયોત્સર્ગ કરવો તે જિનમુદ્રા છે. (૫) જેમાં મોતીની છીપની જેમ બન્ને ગર્ભિત—પોલા હાથ સરખા હોય ને વળી તે લલાટદેશે—કપાળ પર લગાડેલા વા બીજાઓના અભિપ્રાયે નહિ લગાડેલા હોય, એવી મુદ્રા તે મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા છે.

આશય પ્રમાણે જે જેને તીવ્રસંવેગહેતુ હોય છે તે પ્રણિધાન છે અને તે થકી સદ્યોગલાભ હોય છે એમ પ્રણિધાનને પ્રશંસી, અત્રે અન્યદર્શનીઓનું સંવાદી વચન ટાંકે છે—

“પ્રણિધાનં યથાશયં યદ્યસ્ય તીવ્રસંવેગહેતુઃ, તતોઽત્ર સદ્યોગલાભઃ । યથાહુરન્યે—

“તીવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ સમાધિઃ મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત્, તતોઽપિ વિશેષ इत्यादि ।” ૨૬૬

પંક્તિકા—તતોઽત્ર ઇત્યાદિ. તતઃ—તે થકી, ઉક્તાર્પ તીવ્રસંવેગ થકી, અત્ર—અત્રે, પ્રણિધાને, સદ્યોગલાભઃ—સદ્યોગલાભ, શુદ્ધ સમાધિ પ્રાપ્તિ. પર સમયથી પણ સમર્થન કરતાં કહ્યું—યથાહુઃ—જેમ કહ્યું છે, અન્યે—બીજાઓએ, પતંજલિ પ્રભૃતિએ. જે કહ્યું છે તે જ દર્શાવે છે—

તીવ્રસંવેગાનાં—તીવ્રસંવેગવૈભવે, પ્રકૃષ્ટ મોક્ષવાંચનાવાળાઓને, આસન્નઃ—આસન્ન, આશુભાવી, સમાધિઃ—સમાધિ, મનઃપ્રસાદ, જે થકી એમ સમજાય છે. અત્રે પણ તારતમ્ય અભિધાનાર્થે કહ્યું—મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત્—મૃદુત્વાત્—મૃદુત્વથી, સુકુમારતાથી, મધ્યત્વાત્—મધ્યત્વથી, અબધન્ય અનુકૃષ્ટતાથી, અધિમાત્રત્વાત્—અધિમાત્રત્વથી, પ્રકૃષ્ટતાથી—તીવ્રસંવેગની. તતોઽપિ—તે થકી પણ તીવ્રસંવેગ થકી પણ, પુનઃ મદ વા મધ્ય સંવેગથી તો પૂછવું જ શું? વિશેષઃ ત્રિવિધઃ—ત્રિવિધ વિશેષ છે. આસન્ન, આસન્નતર, આસન્નતમરૂપ સમાધિ. આદિ શબ્દથી મૃદુ—મધ્ય અને અધિમાત્ર એવા યમ—નિયમાદિ ઉપાયથી સમવાયવશાત્ પ્રત્યેકપણે મૃદુ—મધ્ય—અધિમાત્ર બેદથી ભિન્નપણે ત્રિવિધ સમાધિના ભાવને લીધે તે નવધા (નવ પ્રકારનો) વાચ્ય છે.

૨અર્થ:-પ્રણિધાન—યથાશય જે જેનો તીવ્રસંવેગહેતુ છે. તે થકી અત્રે સદ્ધ્યોગલાભ હોય છે. જેમ અન્યોએ કહ્યું છે—

“તીવ્ર સંવેગવંતોને સમાધિ આસન્ન (નિકટ) છે,—મૃદુ-મધ્ય-અધિમાત્રપણાને લીધે; તે થકી પણ વિશેષ (હોય છે),” ઇત્યાદિ.^{૩૫૬}

વિવેચન

“દૂર કરો દાદા પાસજી, ભવ દુઃખકા કંદા;

વાચક જશ કહે દાસકું, દિયો પરમાનંદા.”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને—‘પ્રણિધાનં યથાશયં’—પ્રણિધાન તે યથાશય,—જે જેનો તીવ્રસંવેગહેતુ છે તે—‘યદ યસ્ય તીવ્રસંવેગહેતુઃ’—જેવો જેવો જેનો જે આશય જેને તીવ્ર સંવેગનો

હેતુ હોય છે તે પ્રણિધાન છે. અર્થાત્ જેવો જેવો જેનો આશય પ્રણિધાન છે તેનું પ્રણિધાન-પ્રતિનિધાન, પ્રસ્તુત ક્રિયામાં પ્રકૃષ્ટપણે સ્થાપન, તીવ્રસંવેગ હેતુ પ્રકૃષ્ટપણે ચિત્તન્યાસ, પૂરેપૂરું ચિત્તનું લગાડવું—મૂકવું, તે પ્રણિધાન કહેવાય છે, અને તે તેને તીવ્ર સંવેગનો હેતુ હોય છે. ‘તે થકી અત્રે સદ્ધ્યોગ લાભ હોય છે.’—‘તત્તોઽત્ર સઘોગલાભઃ’—તે થકી—તીવ્ર સંવેગ થકી અત્રે પ્રણિધાનમાં સદ્ધ્યોગલાભ—શુદ્ધસમાધિપ્રાપ્તિ હોય છે.

આ અંગે અન્યદર્શનીઓએ—પતંજલિ આદિએ કહ્યું છે—‘તીવ્ર સંવેગવંતોને સમાધિ આસન્ન (નિકટ) છે’—‘તીવ્રસંવેગનામાસન્નઃ સમાધિઃ’—મૃદુ-મધ્ય-અધિમાત્ર-પણાને લીધે તે થકી પણ વિશેષ હોય છે.—‘મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત તીવ્ર સંવેગવંતોને તત્તોઽપિ વિશેષઃ’ ઇત્યાદિ. અર્થાત્ તીવ્રસંવેગવંતોને—ઉત્કૃષ્ટ-સમાધિ નિકટ પ્રકૃષ્ટ મોક્ષાભિલાષવંતોને—સુમુક્ષુઓને સમાધિ આસન્ન-નિકટ વર્તે છે,—જે સમાધિ થકી મનઃપ્રસાદ-ચિત્તપ્રસાદ હોય છે. અત્રે તીવ્ર

સંવેગમાં પણ તારતમ્ય-તરતમતા હોય છે, એટલે તીવ્ર સંવેગના મૃદુપણાથી—સુકુમાર-પણાથી, મધ્યપણાથી—અજઘન્ય અતુત્કૃષ્ટપણાથી, અધિમાત્રપણાથી—ઉત્કૃષ્ટપણાથી, તે થકી પણ—તીવ્રસંવેગ થકી પણ વિશેષ હોય છે, એટલે આસન્ન, આસન્નતર, આસન્નતમ સમાધિ હોય છે. આદિ શબ્દથી “મૃદુ-મધ્ય ને અધિમાત્ર એવા યમનિયમાદિ ઉપાયથી સમવાય કરતાં” આ આસન્નાદિ ત્રિવિધ સમાધિના ત્રણ ત્રણ ભેદ કરતાં નવ પ્રકાર થાય છે. જેમકે—આસન્ન મૃદુ સમાધિ, આસન્ન મધ્ય સમાધિ, આસન્ન અધિમાત્ર સમાધિ; આસન્નતર મૃદુ સમાધિ, આસન્નતર મધ્ય સમાધિ, આસન્નતર અધિમાત્ર સમાધિ; આસન્નતમ મૃદુ સમાધિ, આસન્નતમ મધ્ય સમાધિ, આસન્નતમ અધિમાત્ર સમાધિ.

આમ પ્રણિધાન તીવ્રસંવેગહેતુ હોય છે અને તીવ્રસંવેગવંતોને સમાધિ આસન્ન-નિકટ વર્તે છે, એટલે આમ પ્રણિધાન,—પ્રતિનિધાન-પ્રકૃષ્ટ નિધાનની જેમ, આત્માને યોગશુભ રત્નનો પ્રણિધાન-પ્રકૃષ્ટ નિધાન થઈ પડે છે, એટલે તેને ‘પ્રણિધાન’ નામ આપવામાં આવ્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

પ્રથમ ગુણસ્થાનની ભૂમિકાવાળાને તો આ આખું પ્રણિધાન ઉચિત છે એમ આચાર્યોનો અભિપ્રાય કહી, તે સૂત્ર અવતારે છે—

૩પ્રથમ ગુણસ્થાનસ્થાનાં તાવત્ત્વંવિધમુચિતમિતિ સ્વરયઃ—

જય વીયરાય ! જગગુરુ ! હોઉ મમ તુહપ્પભાવઓ મયવં ।

ભવનિર્વેઓ મગ્ગાણુસારિયા ઇદ્ધફલસિદ્ધી ॥ ૧ ॥

લોયવિરુદ્ધચાઓ, ગુરુજણપૂયા પરત્થકરણં ચ ।

સુહગુરુજોગો તવ્વયણસેવણા આમવમસંડા ॥ ૨ ॥ ૩૫૭

(છાયારૂપ કાવ્યાનુવાદ)

વીતરાગ જય પામ ! જગતગુરુ ! વીતરાગ જય પામ !

તુજ પ્રભાવથી મુજને હોળે, ભવનિર્વેદ ભગવાન !

.....જગતગુરુ !

માર્ગાનુસારિપણું હોળે, હોળે ઇદ્ધફલ મુજ;

લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ હોળે ને, હોળે ગુરુજનપૂજ ....

જગતગુરુ !

પરોપકારકરણ મુજ હોળે, હોળે શુભગુરુજોગ;

ભવપર્યંત તસ વચનનો હોળે, અખંડ સેવનયોગ

.....જગતગુરુ !

૩અર્થઃ—પ્રથમ ગુણસ્થાનસ્થાને તો એવંવિધ (આવા પ્રકારનું) પ્રણિધાન ઉચિત છે એમ સૂચિત્તો કહે છે—

હે વીતરાગ ! હે જગગુરુ ! તું જય પામ !

મને તહારા પ્રભાવ થકી હે ભગવાન !

ભવનિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા, ઇદ્ધફલસિદ્ધિ, (૧)

લોકવિરુદ્ધત્યાગ, ગુરુજનપૂજ, પરાર્થકરણ,

શુભ ગુરુયોગ, તેના વચનની સેવના,—

ભવપર્યંત અખંડ હો ! (૨) ૩૫૭

વિવેચન

“જગત્પુરુ જગતો સુખકંદ રે, સુખકંદ અમંદ આણુંદ.”—શ્રી યશોવિજયજી

હવે અત્રે જે આ પ્રણિધાન કરવામાં આવે છે તે ‘પ્રથમ ગુણસ્થાન સ્થાને તો એવંવિધ ઉચિત છે એમ સૂરિઓ કહે છે.’—‘પ્રથમગુણસ્થાનસ્થાનાં તાવત્ एवંविधमुचितं.’ પ્રથમ ગુણસ્થાનની ભૂમિકાએ જેઓ સ્થિતિ કરે છે, એવા પ્રથમ ભૂમિકાવાળાઓને તો આ કહેવામાં આવી રહ્યું છે (જયવીયરાય ઇ૦) એવા પ્રકારનું પ્રણિધાન જ ઉચિત છે; તેમની પ્રાથમિક ભૂમિકાને યોગ્ય છે, એમ આચાર્ય ભગવંતોનો અભિપ્રાય છે.

આ સૂત્રની સવિસ્તર વ્યાખ્યા કરતાં પરમ સંવેગરંગી આચાર્ય હરિભદ્રજી ભવનિર્વેદ તથા માર્ગાનુસારિતા એ પહેલી બે યાચનાનો મમ સમજાવે છે—

૪ અસ્ય વ્યાખ્યા—

‘જય વીતરાગ ! જગદ્ગુરો !’ ભગવત્ત્રિલોકનાથસ્યાऽऽમન્ત્રણમેતત્ ભાવસન્નિધાનાર્થે ।

‘ભવતુ મમ ત્વત્પ્રભાવતો’—જાયતાં મે ત્વત્સામર્થ્યેન ‘ભગવન્’ !

કિં તદિત્યાહ—

‘ભવનિર્વેદઃ’—સંસારનિર્વેદઃ । ન હ્યતોઽનિર્વિણ્ણો મોક્ષાય યતતે, અનિર્વિણ્ણસ્ય તત્પ્રતિબન્ધાત્, તત્પ્રતિબદ્ધયત્નસ્ય ચ તત્ત્વતોઽયત્નત્વાત્, નિર્જીવક્રિયાતુલ્ય एषઃ ।

તથા ‘માર્ગાનુસારિતા’—અસદ્ગ્રહવિજયેન તત્ત્વાનુસારિતેત્યર્થઃ । ૩૫૮

૪ અર્થઃ—આની વ્યાખ્યા—

જય વીતરાગ ! જગદ્ગુરો !—હે વીતરાગ ! જગદ્ગુરુ ! તું જય પામ ! ભગવંત ત્રિલોકનાથનું આ આમંત્રણ ભાવસન્નિધાનાર્થે છે.

ભવતુ મમ ત્વત્પ્રભાવતઃ—મને તહારા પ્રભાવ થકી હો ! મને તહારા સામર્થ્યથી ઉપજો ! ભગવન્ ! હે ભગવન્ !

તે શું ? તે માટે કહ્યું—

‘ભવનિર્વેદઃ’—ભવનિર્વેદ, સંસારનિર્વેદ, કારણ કે આનાથી (સંસારથી) અનિર્વિણ્ણ મોક્ષાર્થે યત્ન કરતો નથી, અનિર્વિણ્ણના તત્પ્રતિબન્ધને લીધે, અને તત્પ્રતિબન્ધના તત્ત્વથી અયત્નપણાને લીધે, આ (યત્ન) નિર્જીવ ક્રિયાતુલ્ય હોય છે.

તથા—‘માર્ગાનુસારિતા’—માર્ગાનુસારિતા, અસદ્ગ્રહના વિજયથી તત્ત્વાનુસારિતા એમ અર્થ છે. ૩૫૮

વિવેચન

“શ્રી શુદ્ધમતિ હો જિનવર પૂરવો, એહ મનોરથ માણ;

સેવક બણી હો મહેરબાની કરી, ભવસંકટથી ટાળ....શ્રી શુદ્ધમતિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

હવે ‘જય વીયરાય !’—જય વીતરાગ ! ઇ. એ સૂત્રની વ્યાખ્યા—‘હે વીતરાગ ! હે જગદ્ગુરુ ! તું જય પામ !’ જેના રાગાદિ વ્યતીત થયા છે એવા હે વીતરાગ ! અને સમસ્ત જગત્ કરતાં જેનું શુભગુણગૌરવ શુરુ છે, અધિક છે, ભારી છે, એવા હે જગદ્ગ-

શુરુ! તું આ જગતમાં જય પામ! તું આ વિશ્વમાં જયવંતો વર્ત! ‘મગવત્ત્વિલોકનાથસ્ય આમંત્રણમેતત્’—ભગવંત ત્રિલોકનાથનું આ આમંત્રણ ભાવસન્નિધાનાર્થે છે.’—ભાવ-સન્નિધાનાર્થે’—સત્ત્વિધાનની જેમ સન્નિધાન અર્થે—તથાઙ્ગ ભાવના ચિત્તમાં સ્થાપન કરવા અર્થે છે

(૧) ‘મને ત્હારા પ્રભાવ થકી હો હે ભગવન્! મને ત્હારા સામર્થ્ય થકી ઉપજો ભવનિર્વેદ—સંસારનિર્વેદ.’ હે ભગવન્! મને ત્હારા પ્રભાવ થકી—સામર્થ્ય થકી ભવનિર્વેદ—સંસારનિર્વેદ હો! સંસાર પ્રત્યે કંટાળો—ભવવૈરાગ્ય ઉપજો! કારણ સંસારથી અવિરક્ત કે ‘ન હ્યતોડનિર્વિણ્ણો મોક્ષાય યતતે।’ ‘આનાથી અનિર્વિણ્ણુ મોક્ષાર્થે મોક્ષાર્થે યત્ન કરતો યત્ન કરતો નથી.’ અર્થાત્ આ સંસારથી જે નિર્વેદ પામેલો નથી, નથી કંટાળેલો નથી, વિરક્ત થયેલો નથી, તે મોક્ષ અર્થે યત્ન—પ્રયાસ કરતો નથી. શાને લીધે? ‘અર્નિર્વિણ્ણસ્ય તત્પ્રતિબન્ધાત્, તત્પ્રતિબન્ધ-

યત્નસ્ય ચ તત્ત્વતોડયત્નત્વાત્।’—અનિર્વિણ્ણુના તત્પ્રતિબન્ધને લીધે અને તત્પ્રતિબન્ધના યત્નના તત્ત્વથી અયત્નપણાને લીધે.’ અર્થાત્ જે સંસારથી નિર્વેદ પામેલો નથી તેને તે સંસારનો પ્રતિબન્ધ હોય છે, અને જેને સંસારનો પ્રતિબન્ધ છે, તે મોક્ષાર્થે યત્ન કરે તોપણ તેનો તે યત્ન અયત્ન જ છે. કારણ કે ‘નિર્જીવક્રિયા તુલ્યપ્ષઃ।’ ‘આ (યત્ન) નિર્જીવ ક્રિયા તુલ્ય હોય છે.’ ભવપ્રતિબન્ધનો આ યત્ન નિર્જીવ—જીવ વગરની, નિશ્ચેતન—નિષ્પ્રાણ, ખાલી ખોખા જેવી ક્રિયા ખરાબર હોય છે. તાત્પર્ય કે—મોક્ષમાર્ગના અધિકારી પણ જે ખરેખરા મુમુક્ષુ—ભવબંધનથી છૂટવાની નિર્દોષ અંતરંગ ઇચ્છાવાળા હોય તે જ હોય; આથી ઉલટું ભવાભિનંદી જીવો અત્ર અનધિકારી છે. સંસાર ભલો છે, રૂઠો છે, એમ સંસારથી રાચનારા, ભવને અભિનંદનારા (Hailing) એવા વિષયાસક્ત ભવાભિ-નંદી જીવો આ મોક્ષમાર્ગ પામવા ધારે તો પણ પામી શકે નહિ. કારણકે ભવબંધનથી ખરેખર છૂટવા માગતો હોય તે જ છૂટે, પણ બંધાવા માગતો હોય તે કેમ છૂટી શકે? એટલા માટે જ અત્રે મોક્ષયત્નના મૂળઙ્ગ ભવનિર્વેદની—અંતરંગ વૈરાગ્યની યાચના કરી.

(૨) ‘માર્ગાનુસારિતા’—અસદ્ગ્રહના વિજયથી તત્ત્વાનુસારિતા એમ અર્થ છે. ‘અસદ્ગ્રહવિજયેન તત્ત્વાનુસારિતા.’ જે ભવનિર્વેદ પામી માત્ર મોક્ષને જ ઇચ્છે છે, એવો ખરેખરો મુમુક્ષુ પુરુષ તે મોક્ષમાર્ગનું અનુસારિપણું માગે છે. કેમ મુક્ત થવું એ જ એની એક ઇચ્છા છે, એટલે તે સર્વત્ર અસદ્ગ્રહ છોડી દઈ, અસદ્ગ્રહનો વિજય કરી સત્ત્વસ્તુને જ ગ્રહે છે, અર્થાત્ તે તત્ત્વને જ—પરમાર્થને જ અનુસરનારો હોય છે. ભવનિર્વેદ પામેલો વૈરાગ્યવાસિત મુમુક્ષુ જીવ આવી માર્ગાનુસારિતાની જ પ્રભુ પાસે યાચના કરે છે.

ઈષ્ટફલસિદ્ધિ આદિ વચલી ચાર યાચનાનો ભાવાર્થ કથે છે—

‘તથા ‘ઈષ્ટફલસિદ્ધિઃ’ — અવિરોધિફલનિષ્પત્તિઃ । અતો હીચ્છાવિઘાતાભાવેન સૌમનસ્યં, તત્ત ઉપાદેયાદરઃ, ન ત્વયમન્યત્રાનિવૃત્તૌત્સુક્યસ્યેત્યયમપિ વિદ્વજ્જનવાદઃ ।

તથા ‘લોકવિરુદ્ધત્યાગઃ’—લોકસંક્રેશકરણેન તદનર્થયોજનયા મહદેતદપાયસ્થાનં ।

તથા—‘ગુરુજનપૂજા’—માતાપિતાદિવૃજેતિ ભાવઃ ।

તથા—‘પરાર્થકરણં ચ’—જીવલોકસારં પૌરુષચિહ્નમેતત્ । ૩૨૯

પ્રઅર્થઃ—તથા—‘ઇષ્ટફલસિદ્ધિઃ’—ઇષ્ટફલસિદ્ધિ, અવિરોધિ ફલ નિષ્પત્તિ; કારણકે આ (ઇષ્ટફલસિદ્ધિ) થકી ઇચ્છાવિધાતાઅભાવથી સૌમનસ્ય હોય છે. તે (સૌમનસ્ય) થકી ઉપાદેયમાં આદર હોય છે; પણ અન્યત્ર જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત થયું નથી તેને આ (ઉપાદેયઆદર) નથી હોતો, એમ આ પણ વિદ્વજ્જનવાદ છે.

તથા—‘લોકવિરુદ્ધયાગઃ’—લોકવિરુદ્ધયાગ, લોકના સંકલેશકરણ વડે કરીને તેની અનર્થયોજનાથી આ મહત્ અપાયસ્થાન છે.

તથા—‘ગુરુજનપૂજા’—ગુરુજનપૂજા, માતાપિતાદિની પૂજા એમ ભાવ છે.

તથા—‘પરાર્થકરણં ચ’—અને પરાર્થકરણ, જીવલોકસાર એવું આ પૌરુષચિહ્ન છે. ૩૫૯

નિવેચન

“પતિત ઉદ્ધારણ હો તારણવત્સલુ, કર અપણાયત એહ;

નિત્ય નિરાગી હો નિસ્પૃહ જ્ઞાનની, શુદ્ધ અવસ્થા દેહ....શુદ્ધમતિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૩) તથા—‘ઇષ્ટફલસિદ્ધિ—અવિરોધિ ફલ નિષ્પત્તિ’ આ પ્રાથમિક ભૂમિકાવાળો મુમુક્ષુ પોતાના મનોવાંચિત ઇષ્ટફલની સિદ્ધિ—અવિરોધિ ફલની પ્રાપ્તિ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થે છે. ‘કારણ કે આ થકી ઇચ્છાવિધાતાઅભાવથી સૌમનસ્ય હોય છે.’ —‘અતો હિ ઇચ્છાવિધાતાભાવેન સૌમનસ્યં’. આ પોતાના મનોવાંચિત ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ થકી ઇચ્છાવિધાતાને—ઇચ્છાભંગનો અભાવ હોય છે, એટલે એક પ્રકારનું સૌમનસ્ય—સુમનસપણું—ચિત્તપ્રસાદ હોય છે. અને ‘તે થકી ઉપાદેયમાં આદર હોય છે,’—‘તત્ત ઉપાદેયાદરઃ’. તે સૌમનસ્ય થકી—ચિત્તપ્રસન્નતા થકી તે ઉપાદેય એવા દેવ પ્રત્યે ને તે દેવની પૂજા—લક્ષિત આદિ પ્રત્યે આદર—પ્રયત્ન હોય છે. ‘પણ અન્યત્ર જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત થયું નથી તેને આ (ઉપાદેય આદર) નથી હોતો, એમ આ પણ વિદ્વજ્જનવાદ છે.’ અન્યત્ર—અન્ય મનઃકામના સંબંધી જેનું ઔત્સુક્યપણું દૂર થયું નથી, મનઃ કામના પૂરી નહિં થવાથી જેના મનને નિરાંત નથી, તેને વ્યગ્રતાને—આકુલતાને લીધે પ્રસ્તુત દેવાદિ ઉપાદેય પ્રત્યે આદર હોતો નથી. એટલા માટે ચિત્તની નિરાકુલતા અર્થે આ મનોવાંચિત ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ હો એવી પ્રભુ પાસે યાચના આ પ્રાથમિક ભૂમિકાવાળા મુમુક્ષુને સમુચિત છે, એમ વિદ્વજ્જનો વહે છે.

પણિકા—અતો હિ ઈત્યાદિ અતઃ—આ થકી ઇષ્ટફલસિદ્ધિ થકી, હિ—કારણ કે, ઇચ્છાવિધાતા-ભાવેન—ઇચ્છાવિધાતાના અભાવથી અસિદ્ધાપભંગની નિવૃત્તિથી, શું? તે માટે કહ્યું—સૌમનસ્ય—સુમનસ-પણું, ચિત્તપ્રસાદ. તતઃ—તે થકી સૌમનસ્ય થકી, ઉપાદેયાદરઃ—ઉપાદેય—ઉપાદેયમાં, દેવપૂજાદિમાં, આદરઃ—આદર, પ્રયત્ન. અન્યથા પણ કાઈને આ હોય એમ આશંકાને કહ્યુંઃ—ન તુ—પુનઃ અયમ્—આ, ઉપાદેય આદર, અન્યત્ર—જીવનઉપાય આદિમાં, અનિવૃત્તૌત્સુક્યસ્ય—જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત નથી તેને, જેનો આકાંક્ષાતિરેક અત્યાજ્ય છે તેને,—તેના ઔત્સુક્યથી ચિત્તના વિલક્ષીકૃતપણાને લીધે.

(૪) તથા ‘લોકવિરુદ્ધત્યાગ—લોકના સંકલેશ કરણ વડે કરીને તેની અનર્થ-યોજનાથી આ મહત્ અપાયસ્થાન છે.’ લોકથી વિરુદ્ધ હોય એવું આચરે તો લોકને સંકલેશ ઉપજે, તેથી તે લોક તરફથી અનર્થઘટના થાય, અને તેથી કરીને પોતાને મોટું ચિત્તઅસમાધિરૂપ અપાયનું—આત્મહાનિનું—નુકશાનીનું—સંકલેશનું સ્થાન હોય, એટલા માટે લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ જાણી મુમુક્ષુ ચિત્તસમાધિને અર્થે લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગની પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે કરે છે.

(૫) તથા ‘ગુરુજનપૂજા’—માતાપિતાદિની પૂજા એમ ભાવ છે.’ માતાપિતા-કલાચાર્ય વગેરેની પૂજા. આ પોતાના ઉપકારી ગુરુજનની પૂજા તે પૂર્વસેવાનો પ્રકાર છે. ગુરુઓ એટલે માતા, પિતા, કલાચાર્ય, એઓના જ્ઞાતિઓ—ભાઈ—બહેન વગેરે, તથા ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા વૃદ્ધો—જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ જનો. આ શિષ્ટ જનોને ઇષ્ટ એવો ગુરુવર્ગ છે. તેના પ્રત્યે નમન, વિનય, અભ્યુત્થાનાદિ કરવા તે પૂજનપ્રકાર છે, અને તે પોતાની ફરજ છે એમ જાણી મુમુક્ષુ પ્રભુ પાસે તેની પ્રાર્થના કરે છે.

(૬) તથા ‘પરાર્થકરણ’—જીવલોકસારં પૌરુષચિહ્નમેતત્ । જીવલોકસાર એવું આ આ પૌરુષચિહ્ન છે.’ બીજા જીવો પ્રત્યે ઉપકાર કરવો—પરોપકાર કરવો એ જગત્માં સારભૂત એવું પુરુષાર્થનું ચિહ્ન છે. એટલે મોક્ષાભિલાષી મુમુક્ષુ જીવે પોતાના તન, મન, ધન ને વચનની સમસ્ત શક્તિ અન્ય જીવોના ઉપકાર અર્થે ખર્ચવી એ જ ઉચિત છે, એમ જાણી મુમુક્ષુ જીવ પ્રભુ પાસે આ પરોપકારકરણની પ્રાર્થના પણ કરે છે.

આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય સતે લોકોત્તર ધર્મનો અધિકારી હોય છે એ રહસ્ય કહી, શુભગુરુયોગ ને તદ્વચનસેવના એ છેલ્લી બે યાચનાનો પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

૬ સત્યેતાવતિ લૌકિકે સૌન્દર્યે લોકોત્તરધર્મમાધિકારીત્યત આહ—

‘શુભગુરુયોગો’—વિશિષ્ટચારિત્રયુક્તાચાર્યસમ્બન્ધઃ । અન્યથાડપાન્તરાલે સદોષ-પથ્યલામતુલ્યોડયમિત્યયોગ એવ ।

તથા ‘તદ્વચનસેવના’ યથોદિતગુરુવચનસેવના, ન જાતુચિદયમહિતમાહેતિ । ૩૬૦

૬ અર્થઃ—આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય સતે લોકોત્તર ધર્મનો અધિકારી હોય, એટલા માટે કહ્યું—

‘શુભગુરુયોગો’—શુભગુરુયોગ, વિશિષ્ટ ચારિત્રયુક્ત આચાર્યનો સંબંધ. અન્યથા અપાન્તરાલમાં સદોષ પથ્યલાલ તુલ્ય આ (હોય) એટલા માટે અયોગ જ છે.

તથા—‘તદ્વચનસેવના’—તેના વચનની સેવના, યથોદિત ગુરુવચનની સેવના,—કદી પણ આ (શુભ ગુરુ) અહિત કહે નહિ એટલા માટે. ૩૬૦

વિવેચન

“ પ્રભુલક્ષિત ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મેળવવા શુરુ લગવાન.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને—‘ સત્યેતાવતિ લૌકિકે સૌન્દર્યે ’—‘ આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય સતે લોકોત્તર ધર્મનો અધિકારી હોય,’—‘ લોકોત્તરધર્મોધિકારી ’. અર્થાત્ આ ભવનિર્વેદથી માંડીને પરાર્થકરણ પર્યંત જે કહ્યું તેટલું લૌકિક ભાવનું સૌન્દર્ય—સુન્દરપણું હોય, તે જ લોકોત્તર ધર્મનો અધિકારી—યોગ્ય પાત્ર હોય; અને પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક એવું પૂર્વસેવારૂપ આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય પણ ન હોય, તે લોકોત્તર ધર્મની ગમે તેટલી મોટી વાતો કરે તોપણ તે તેનો વાસ્તવિક અરેખરો અધિકારી થઈ શકતો નથી, એટલા માટે કહ્યું—

(૭) ‘ શુભશુરુયોગ: ’—શુભશુરુયોગ—વિશિષ્ટ ચારિત્રયુક્ત આચાર્યનો સંબંધ. ‘ વિશિષ્ટચારિત્રયુક્તાચાર્યસમ્બન્ધ: ’. વિશિષ્ટ—જ્ઞાનદર્શનપ્રધાન ચારિત્રસંપન્ન એવા આચાર્યનો સંબંધ—સદ્ગુરુના યથોક્ત લક્ષણ જેનામાં છે તેવા જ સાચા સત્ગુરુનો યોગ તે શુભશુરુયોગ છે. ‘ અન્યથાઽપાન્તરાલે સદોપપથ્યલાભતુલ્યોઽયમ્ ’—‘ અન્યથા અપાન્તરાલમાં સદોષને પથ્યલાભ તુલ્ય આ હોય એટલા માટે આ અયોગ જ છે.’—‘ ક્વચિત્ યોગ ઇવ ’. નહિં તો વચમાં જ સદોષને—જવરાદિદોષવંતને પથ્યલાભ તુલ્ય આ થઈ પડે, એટલે શુભશુરુયોગ પણ અયોગ જ થઈ પડે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત પૂર્વસેવાને ઉચિત ભવનિર્વેદાદિ પદ્ લૌકિક સૌન્દર્યસંપત્તિ જેને હજી પ્રાપ્ત નથી કરી, એવા અનધિકારી જીવને શુભશુરુનો યોગ પણ જવરાદિ દોષવંતને પથ્યલાભ બરાબર હોઈ, તે અયોગ જ થઈ પડે છે. એટલા માટે પ્રસ્તુત લૌકિક સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ પછી જ આ શુભશુરુયોગની પ્રાર્થના કરી.

(૮) તથા—તદ્વચન સેવના—તેના વચનથી સેવના, યથોદિત શુરુવચનની સેવના, —‘ કદી પણ આ (શુભશુરુ) અહિત કહે નહિં એટલા માટે.’—‘ ન જાતુચિદયમહિતમાહેતિ ’ અર્થાત્ યથોક્ત ગુરુના વચનનું પાલન, સેવન, આરાધન કરવું,—એમ જાણીને કે આ શુભશુરુ કદી પણ અહિત—જીવનું અકલ્યાણકારી કહે જ નહિં, પણ હિત જ—કલ્યાણકારી જ કહે, માટે.

આ અષ્ટવિધ પ્રાર્થના કરી તેની પ્રાપ્તિ ‘ ભવ પર્યંત અખંડ ’ હો એ પદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી, આટલી કલ્યાણપ્રાપ્તિ સતે શીઘ્ર જ નિયમથી મોક્ષ હોય છે. અને આ પ્રાર્થનારૂપ પ્રાણિધાન અચિન્ત્ય ચિન્તામાણુ ભગવંતના પ્રભાવથી ફળે જ છે, એમ આ બે ગાથાનો અર્થ પૂર્ણ કરે છે.—

૭ ન સકૃત નાપ્યલ્પકાલમિત્યાહ—

‘ આભવમલ્લખંડા ’—આજન્મ આસંસારં વા સમ્પૂર્ણા ભવતુ મમેતિ ।

પ્તાવત્કલ્યાણાવાપ્તૌ દ્રાગેવ નિયમાદપવર્ગઃ । ફલતિ ચૈતદ્ચિન્ત્યચિન્તામણેર્ભગવતઃ પ્રભાવેનેતિ ગાથાદ્વયાર્થઃ ॥ ૩૬૧

‘અર્થ:-નહિં કે એકવાર, નહિં કે અલ્પકાલ પણ, એટલા માટે કહ્યું —

‘આમવમચ્છણ્ડા’—આભવ (ભવ પર્યંત) અખંડ. આજન્મ વા આસંસાર સંપૂર્ણ મને હો!

આટલા કલ્યાણની અવાપ્તિ સતે શીઘ્ર જ નિયમથી અપવર્ગ (હોય છે), અને આ (પ્રણિધાન) અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ ભગવંતના પ્રભાવ થકી કળે જ છે. એમ ગાથાદ્વયનો અર્થ છે. ૩૬૧

વિવેચન

“વારંવાર જિનરાજ! તુજ પદ સેવા હો હોજો નિર્મળી;

તુજ શાસન અનુયાયી, વાસન ભાસન હો તત્ત્વરમણ વળી....સેવો ઈશ્વર દેવ.”

—શ્રી દેવચંદ્રણ

આ પ્રાર્થના કરી તે ‘નહિં કે એકવાર, નહિં કે અલ્પકાલ પણ’ માટે, એટલા માટે કહ્યું ‘આમવમચ્છણ્ડા—આભવ અખંડ, આજન્મ વા આસંસાર સંપૂર્ણ મને હો!’ જન્મ પર્યંત વા સંસાર પર્યંત મને સંપૂર્ણ હો!

અને —‘ઘતાત્વત્કલ્યાણાવાપ્તૌ’ આટલા કલ્યાણની અવાપ્તિ સતે શીઘ્ર જ નિયમથી અપવર્ગ (હોય છે)—‘દ્રાગેવ નિયમાદપવર્ગઃ’, આટલું જે યાચ્યું તેટલું કલ્યાણ જે પ્રાપ્ત થયું, તો પછી શીઘ્ર જ વિના વિલંબે નિયમે કરીને અવશ્ય મોક્ષ હોય છે. ‘અને ફલતિ ચૈતત’, આ (પ્રણિધાન) અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ ભગવંતના પ્રભાવ થકી કળે જ છે,’ —‘અચિન્ત્યચિન્તામણે ભગવતઃ પ્રભાવેન’ આ જે પ્રણિધાન—કલ્યાણપ્રાર્થના છે તે અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ ભગવંતના માહાત્મ્યથકી અવશ્ય કળવતી હોય જ છે.

મોક્ષ છે કળ જેતું એવું આ પ્રણિધાન નિદાન નથી, પણ અસંગતાસક્ત મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર છે, એમ પ્રણિધાનને પ્રશંસે છે—

‘સકલશુભાનુષ્ઠાનનિવન્ધનમેતત્, અપવર્ગફલમેવ, અનિદાનં, તદ્લક્ષણાયોગાદિતિ દર્શિતં । અસદ્ગતાસક્તચિત્તવ્યાપાર ણ્વ મહાન્ । ૩૬૨

‘અર્થ:-સકલ શુભ અનુષ્ઠાનનું નિવન્ધન એવું આ અપવર્ગ (મોક્ષ) ફલવાળું જ છે; અનિદાન છે, તેના લક્ષણના અયોગને લીધે,—એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ અસંગતાસક્ત એવો મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર છે. ૩૬૨

વિવેચન

“દેશે તો તુમહી ભલા, બીજા તો નવિ યાચું રે;

વાચક યશ કહે સાંઈશું, કળશે એ મુજ સાચું રે....સંભવ.”—શ્રી યશોવિજયજી

અને ‘સકલ શુભ અનુષ્ઠાનનું નિબંધન, એવું આ (પ્રણિધાન) અપવર્ગ ક્ષણવાળું જ છે.’—‘સકલશુભાનુષ્ઠાનનિબંધનમેતત્’, આ પ્રણિધાન સર્વ શુભ-પ્રશસ્ત અનુષ્ઠાનનું—સત્ક્રિયાનું કારણ છે, અને એનું ક્ષણ અપવર્ગ—મોક્ષ જ છે,—મોક્ષક્ષણવાળું આ ‘અપવર્ગફલમેવ’; સાચા શુદ્ધ ભાવથી કરવામાં આવેલું આ પ્રણિધાન પ્રણિધાન અનિદાન મોક્ષક્ષણ આપે જ છે. તેમજ—‘અનિદાન’ આ પ્રણિધાન ‘અનિદાન છે, તેનાં લક્ષણના અયોગને લીધે, એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.’ અર્થાત્ આ પ્રણિધાન છે તે નિદાન નથી, કારણ કે ધર્મકલ્પદ્રુમને જે આશંસા-ભાવથી કાપી નાંખે છે એવું આ નિદાન તો દ્વેષ-અભિષ્વંગ-મોહરૂપ છે, એનું લક્ષણ અત્ર પ્રણિધાનમાં ઘટતું નથી, એ પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ર સૂત્રમાં વિસ્તારથી વિવેચાઈ ચૂક્યું છે. અને ‘આ પ્રણિધાન અનિદાન છે એટલું જ નહિ’ પણ ‘આ અસંગતાસક્ત એવો મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર છે.’—‘અસંગતાસક્તચિત્તવ્યાપાર एव महान्.’ આ પ્રણિધાન તો અસંગતામાં સક્ત—ચોંટેલો અથવા અસંગતામાં—અનાસક્તપણામાં આસક્ત એવો મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર-ચિત્તપ્રવૃત્તિ છે; એમાં રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ સંગનો સ્પર્શ છે જ નહિ, પણ અસંગપણાનો જ સંગ છે.

પ્રણિધાન વિના પ્રવૃત્તિ આદિ નથી, માટે આ એમ કર્તવ્ય જ છે. ઈ. યુક્તિથી દર્શાવી આચાર્યજી મુક્તકંઠે આ પ્રણિધાનનો મહામહિમા સંગીત કરે છે—

‘न च प्रणिधानादृते प्रवृत्त्यादयः, एवं कर्तव्यमेवैतदिति । प्रणिधानप्रवृत्तिविघ्नजय-फलविनियोगानामुत्तरोत्तरभावात्, आशयानुरूपः कर्मवन्ध इति । न खलु तद्विपाकतोऽस्यासिद्धिः स्यात् । युक्त्यागमसिद्धमेतत् । अन्यथा प्रवृत्त्याद्ययोगः, उपयोगाभावादिति । ૩૬૩

‘અર્થ:-અને પ્રણિધાન શિવાય પ્રવૃત્તિ આદિ નથી, એમ આ કર્તવ્ય જ છે. પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, ફલ, વિનિયોગના ઉત્તરોત્તર ભાવને લીધે. આશયાનુરૂપ કર્મબંધ છે એટલા માટે. ખરેખર! તેના (કર્મના) વિપાક થકી આની (પ્રણિધાનની) અસિદ્ધિ ન હોય. યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે; અન્યથા પ્રવૃત્તિ આદિનો અયોગ (હોય),—ઉપયોગ-અભાવને લીધે. ૩૬૩

વિવેચન

“એક અરજ સેવક તણી રે, અવધારો જિનદેવ !

કૃપા કરી મુજ દીજિયે રે, આનંદધન પદસેવ....વિમલ જિન.”—શ્રીઆનંદધનજી હવે આચાર્યજી મુક્તકંઠે આ પ્રણિધાનનો મહામહિમા સંગીત કરતાં વહે છે—

‘ન ચ પ્રણિધાનાદૃતે પ્રવૃત્ત્યાદયઃ’, અને પ્રણિધાન શિવાય પ્રવૃત્તિ આદિ નથી.’ પ્રથમ ભૂમિકારૂપ પ્રણિધાન આશય ન હોય, તો ઉત્તરભૂમિકારૂપ પ્રવૃત્તિ-પ્રણિધાન શિવાય વિઘ્નજય આદિ આશય હોય જ નહિ, ‘એમ આ કર્તવ્ય જ પ્રવૃત્તિ આદિ નથી છે, એટલા માટે આ પ્રણિધાન કરવા યોગ્ય જ છે. શા માટે તો કે પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, ફલને વિનિયોગના ઉત્તરોત્તર ભાવને લીધે, આશયાનુરૂપ કર્મબંધ છે એટલા માટે’, અર્થાત્ પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય,

સિદ્ધિ, વિનિયોગ એ ઉત્તરોત્તર વિશાળ આશયની પ્રાપ્તિ ઉત્તરોત્તર કર્મે જ હોય છે, એટલે જેવો જેવો તે તે આશય તેવો તેવો તેને અનુરૂપ-યોગ્ય કર્મબન્ધ હોય છે એટલા માટે. ‘આશયાનુરૂપઃ કર્મવન્ધઃ’ इति, અને પ્રણિધાનથી પણ તેને અનુરૂપ શુભકર્મ-બન્ધ હોય છે એટલે ‘અરેઅર! તેના (કર્મના) વિપાકથી આની (પ્રણિધાનની) અસિદ્ધિ ન હોય’, અર્થાત્ તે શુભ કર્મબન્ધ ઉદય આવી તેનો વિપાક-ફળઉદય દાખવે છે એ પરથી સિદ્ધ થાય છે હે પ્રણિધાનની અસિદ્ધિ નથી, અર્થાત્ સિદ્ધિ જ છે. ‘યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે, અન્યથા પ્રવૃત્તિ આદિનો અયોગ (હોય),-ઉપયોગઅભાવને લીધે.’ એમ જો પ્રણિધાનની સિદ્ધિ ન હોય, તો પ્રવૃત્તિ આદિ આશયનો યોગ પણ ન થટે, કારણ કે તેના મૂળભૂત પ્રણિધાનનો અભાવ છે માટે.

આ પ્રણિધાન આદિનું સ્વરૂપ સમજવું મુમુક્ષુને ખાસ ઉપયોગી હોવાથી, તે સમજવા માટે પોંડશક અંથમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પ્રદર્શિત કર્યું છે તે અનુસાર કંઈક વિચાર કરીએ છીએ:—ધર્મ× છે તે ચિત્તપ્રભવ-ચિત્તથી જન્મ પામનાર ધર્મ ‘ચિત્તપ્રભવ’ છે; અર્થાત્ ધર્મનું મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન ચિત્ત છે. કારણ કે જે ક્રિયા અને પુષ્ટિ-શુદ્ધિમદ્ છે તે અધિકરણાશ્રયી કાર્ય છે, અર્થાત્ પોતાના આધારભૂત ચિત્ત તે ધર્મ આશ્રયનું કાર્ય તે જ ક્રિયા છે. એટલે મલવિગમરૂપ ક્રિયાથી પુષ્ટિઆદિમંત જે આ ચિત્ત તે જ આ ધર્મ છે. અત્રે રાગાદિ તે મલ છે ને તેનો વિગમ નિશ્ચયે કરીને આગમના સતયોગ થકી હોય છે; આમ મલ-વિગમરૂપ ક્રિયા વડે કરીને ચિત્તની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ હોય છે, અર્થાત્ પુષ્ટિ એટલે પુણ્યનો ઉપચય ને શુદ્ધિ એટલે પાપના ક્ષયથી નિર્મલતા હોય છે. આ પુણ્યઉપચય ને પાપક્ષય એ ઉભય અનુબંધિ—ઉત્તરોત્તર અનુબંધવાળું હોતાં કર્મે કરીને પરા મુક્તિ હોય છે; પણ પ્રણિધાન આદિ આશયની સંવિદ્-સંવેદના-અનુભૂતિ શિવાય આ ઉભય સાનુબંધ હોતું નથી; અને લિન્નઅંધિ નિર્મલ બોધવંતને આ પ્રણિધાનાદિ આશયની સંવિદ્-સંવેદના—આત્માનુભૂતિ પરા ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. અત્રે આ શુભાશય પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિદ્યજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ એમ પ્રાયે પંચ પ્રકારનો ધર્મસોએ કહ્યો છે. એનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે:—

× “ધર્મચિત્તપ્રભવો યતઃ ક્રિયાઽધિકરણાશ્રયં કાર્યમ્ ।

મલવિગમેનૈતત્ત્વલ્લુ પુષ્ટિચાદિમદેષ વિજ્ઞેયઃ ॥

રાગાદયો મલાઃ સ્વલ્વાગમસદ્બોગતો વિગમ ઇષ્ણમ્ ।

તદયં ક્રિયાઽત્ત એવં હિ પુષ્ટિઃ શુદ્ધિશ્ચ ચિત્તસ્ય ॥

પુષ્ટિઃ પુણ્યોપચયઃ શુદ્ધિઃ પાપક્ષયેણ નિર્મલતા ।

અનુવન્ધિનિ દ્વયેઽસ્મિન્ ક્રમેણ મુક્તિઃ પરા જ્ઞેયા ॥

ન પ્રણિધાનાદિઆશયસંવિદ્યવ્યતિરેકતોઽનુવન્ધ્યેતત્ત્વ ।

મિત્રગ્રન્થેર્નિર્મલબોધવતઃ સ્યાદિયં ચ પરા ॥

પ્રણિધિપ્રવૃત્તિવિદ્યજયસિદ્ધિવિનિયોગભેદતઃ પ્રાયઃ ।

ધર્મસૌરાણ્યતઃ શુભાશયઃ પશ્ચદાઽત્ર વિધૌ ॥

તેમાં-જે પ્રણિધાન * છે ‘તત્સમયે સ્થિતિમત્’ અર્થાત્ તે સમયે જે અમુક ધર્મસ્થાન આરાધન પ્રસ્તુત હોય તેમાં એકાગ્રતારૂપ (Concentration) સ્થિતિવાળું- સ્થિરતાવાળું હોય છે; તેમજ ‘તદ્ધઃ કૃપાનુગ’ અર્થાત્ પોતાનાથી નીચેની દશાવાળા અન્ય જીવો પ્રત્યે તુચ્છકાર ભાવવાળું નહિં, પણ કૃપાપરાયણ એવું હોય છે. અને વિશુદ્ધ ભાવનારૂપ આ જે પ્રણિ-
 પ્રણિધાન ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે ‘નિરવધ વસ્તુવિષયી’ અર્થાત્ નિષ્પાપ નિર્દોષ વસ્તુ સંબંધી જ કરાય છે, તેમજ તે ‘પરાર્થ’ નિષ્પત્તિથી સાર’-પરોપકારસિદ્ધિથી સારભૂત એવું હોય છે.

તે અધિકૃત ધર્મસ્થાનમાં જ યત્નાતિશયથી પ્રવર્તવું તે પ્રવૃત્તિ છે. તે કેવી હોય? ‘શુભ-સાર ઉપાય સંગતા’—તે ધર્મસ્થાનના સાધક એવા શુભ-પ્રશસ્ત અને સાર-સાર-ભૂત-શ્રેષ્ઠ-ઉત્તમ ઉપાયથી યુક્ત એવી હોય; તેમજ ‘ઔત્સુક્ય વિવર્જિતા જ’ અર્થાત્ ફલ માટેની અધીરજરૂપ ઉત્સુકતાથી અથવા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની આકુલતારૂપ ઉત્સુકતાથી સર્વથા રહિત એવી ધીરજવાળી નિરુત્સુક નિરાકુલ જ હોય; આ સત્પ્રવૃત્તિ અવન્ય-અચૂક ફલદાયિની છે એવા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે, ફલમાં વિલંબ થાય તોપણ ધીરજ ખૂટે નહિં ને પ્રવૃત્તિ છૂટે નહિં એવી ધીર હોય.

વિઘ્નજય તે હીન મધ્યમ ને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે; અને માર્ગમાં કંટક-વિઘ્ન-જ્વરવિઘ્ન-મોહવિઘ્નના જય સમો તે હીન-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વિઘ્નજય વિઘ્નજય જાણવો. આ વિઘ્નજય ‘પ્રવૃત્તિફલવાળો’ છે, અર્થાત્ વિઘ્નજયનું ફળ પ્રસ્તુત ધર્મસ્થાનમાં ચોર જોરથી શૂરવીરપણે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી એ જ છે. કારણ કે—

* “પ્રણિધાનં તત્સમયે સ્થિતિમત્ તદ્ધઃ કૃપાનુગં ચૈવ ।

નિરવધવસ્તુવિષયં પરાર્થનિષ્પત્તિસારં ચ ॥

તત્રૈવ તુ પ્રવૃત્તિઃ શુભસારોપાયસદ્ગતાઽત્યન્તમ્ ।

અધિકૃતયત્નાતિશયાદૌત્સુક્યવિવર્જિતા ચૈવ ॥

વિઘ્નજયસ્ત્રિવિધઃ खलु विज्ञेयो हीनमध्यमोत्કृष्टः ।

માર્ગે હવે કણ્ટકજ્વરમોહજયસમઃ પ્રવૃત્તિફલઃ ॥

સિદ્ધિસ્તત્તદ્ધર્મસ્થાનાગાપ્તિરિહ તાત્ત્વિકી જ્ઞેયા ।

અધિકે વિનયાદિયુતા હીને ચ દયાણિગુણસારા ॥

સિદ્ધેશ્ચોત્તરકાર્યં વિનિયોગોઽવન્ધ્યમેતદતસ્મિન્ ।

સત્યન્વયસમ્પત્યા સુન્દરમિતિ તત્ પરં યાવત્ ॥

આશયભેદા एते सर्वेऽपि हि तत्त्वतोऽवगन्तव्याः ।

ભાવોઽયમનેન વિના ચેષ્ટા દ્રવ્યક્રિયા તુચ્છા ॥ ”—પો.૩૧૩, ૩.

અમુક સ્થળે જવા નીકળેલો વટેમાર્ગી માર્ગમાં કાંટો વાગે, કે તાવ આવે, કે દિશા ભૂલે, તોપણ તે તે વિઘ્ન દૂર કરી જેમ આગળ ચાલે છે; તેમ ધર્મમાર્ગે પ્રવર્તતો પણ વચ્ચે જઘન્ય કંટકવિઘ્ન સમા શીત-તાપ નડે, કે મધ્યમ જ્વરવિઘ્નસમા જ્વર આદિ ખાહ્ય વ્યાધિ નડે, કે ઉત્કૃષ્ટ દિગ્મોહ વિઘ્ન સમા મિથ્યાદર્શનરૂપ-દષ્ટિભ્રમરૂપ અંતરૂપ્યાધિ નડે, તો પણ તે તે વિઘ્નનો જય કરી આગળ ધપે છે. અર્થાત્ પોતાની ઇષ્ટ ધર્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં ગમે તેટલા વિઘ્નના ડુંગરા આડા આવી પડે, ગમે તેટલી વિપત્તિ-સરિતાઓ વચ્ચે નડે, તોપણ આત્માર્થી મુમુક્ષુ પોતાના ઇષ્ટ ધ્યેયનો કેડો કદી મૂકતો નથી, પણ ઉલટો દ્વિશુષ્કિત ઉત્સાહબળથી તે વિઘ્નોનો-અંતરાયોનો પણ પરાજય કરી આગળ વધવા મથે છે, ‘ધીઠાઈ કરી માર્ગે સંચરે છે.’ આવા અપૂર્વ પુરુષાર્થશીલ પરમ આત્મપરાક્રમી જ્ઞાની સત્પુરુષોના પરમ સંવેગપૂર્ણ અમૃતવચનો છે કે —

“ગમે તેમ હો, ગમે તેટલા દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિસહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવનકાળ એક સમયમાત્ર હો, અને હુર્નિમિત્ત હો, પણ એમ કરવું જ ત્યાંસુધી હે જીવ! છૂટકો નથી.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“ઘાતિ ડુંગર આડા અતિ ઘણા, તુજ દરિશણ જગનાથ !

ધીઠાઈ કરી મારગ સંચરે, સેંગૂ કોઈ ન સાથ....અભિનંદન.”—શ્રી આનંદધનજી

તે તે ધર્મસ્થાનકની તાત્વિકી પ્રાપ્તિ થવી તે અહીં સિદ્ધિ જાણવી અને તે સિદ્ધિ

પોતાનાથી અધિક ચઢીયાતી દશાની પ્રાપ્તિવાળા પ્રત્યે વિનય—

સિદ્ધિ બહુમાન આદિ યુક્ત હોય,—નહિં કે દ્વેષ—મત્સરયુક્ત; અને

પોતાનાથી હીન ઉતરતી દશાવંત પ્રત્યે દયા—પ્રેમ આદિ ગુણથી

સારભૂત હોય,—નહિં કે તુચ્છકાર—નિરસ્કાર આદિ તુચ્છલાવથી નિઃસાર.

અને સિદ્ધિનું ઉત્તરકાર્ય તે વિનિયોગ છે, અર્થાત્ પોતે સિદ્ધિ કર્યા પછી જ તેનો બીજામાં વિનિયોગ થઈ શકે; પ્રથમ પોતે આત્માર્થ સાધે, પછી જ પરાર્થ સાધી

શકે, પોતે આત્માર્થ સાધ્યા વિના પરાર્થ સાધી શકાય જ નહિં.

વિનિયોગ કારણ કે પોતાને જે ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ—સિદ્ધિ થઈ, તેનો

બીજા જીવોને પણ લાભ થાય એમ તેનો યથાયોગ્યપણે નિષ્કારણ

કરુણાથી—પરમાર્થપ્રેમથી પરમાર્થ—પરોપકારાર્થે ઉપયોગ કરવો તે વિનિયોગ. આ વિનિયોગ

છે તે અવન્ય છે, અચૂક અમોઘ કદી ખાલી ન જાય એવું ચોક્કસ ફલ આપનાર છે.

એટલે આ વિનિયોગ સતે અન્વયસંપત્તિથી સુંદર એવું તે કાર્ય પર ચાવત્ હોય છે.’

અર્થાત્ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મલાભનો જો પરમાર્થ—પરોપકારાર્થે ઉપયોગરૂપ વિનિયોગ

કર્યો, તો ઉત્તરોત્તર અન્વયસંપત્તિથી—ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાવાળી પરમાર્થ લાભસંપત્તિથી

ચાવત્ પરમદ્ગુણ—મોક્ષદ્ગુણ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી તેનો ફલઅનુબંધ ચાલુ રહે છે, પરમાર્થ

વિનિયોગ કરે તે ચાવત્ મોક્ષદ્ગુણ પામે જ છે.

આમ ઉત્તરોત્તર વિશાલ ચઢીયાતી દશાવાળા જે આ પ્રણિધાનઆદિ પંચવિધ આશય છે, તે સર્વેય ખરેખર! તત્ત્વથી અર્થાત્ પરમાર્થથી તથા રૂપ દશાવાળા હોય તે જાણવા, અને જે આ આશય છે તે ભાવ છે; એટલે આ યથોક્ત સદાશયરૂપ ભાવવિનાની એટલા તે દ્રવ્યક્રિયા તુચ્છ છે.

આ પ્રણિધાન અનધિકારીઓને હોય નહિં, ને આના અધિકારીઓ પણ જે વન્દનાના અધિકારીઓ કહ્યા હતા તે જ છે, એમ સ્પષ્ટ કથે છે—

૧૦ નાનધિકારિણામિદં । અધિકારિણાસ્ય ય ઇવ વન્દનાયા ઉક્તાઃ, તદ્વથા-
પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચોક્તલિંગા ઇવ । ૩૬૪

૧૦ અર્થઃ—અર્થઃ—આ (પ્રણિધાન) અનધિકારીઓને ન હોય; અને આના અધિકારીઓ જે વન્દનાના કહ્યા હતા તેઓ જ છે. તે આ પ્રકારે—પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયઃ—એના બહુમાની, વિધિપરા, ઉચિતવૃત્તિવાળા,—ઉક્તલિંગવાળા જ. ૩૬૪

વિવેચન

“ સાહેબ વંદે તેહ હબૂર, જેના પ્રગટે પુણ્ય પંડૂર.”—શ્રી યશોવિજયજી.

એટલે આતું પ્રવૃત્તિ આદિ આશયનું નિબન્ધન મહામહિમાવાન ‘ આ (પ્રણિધાન) અનધિકારીઓને ન હોય. ’—‘ નાનધિકારિણામિદમ્ ’ ‘ અને આના અધિકારીઓ જે વંદનાના કહ્યા હતા તેઓ જ છે, ’ અને તેના મુખ્ય લિંગ-પ્રગટ લક્ષણ ‘ પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયઃ ’—એના બહુમાની, વિધિપરા, ઉચિત વૃત્તિવાળા ’ એ જેનામાં હોય તે જ અત્ર અધિકારી જાણવા. આ અધિકારી-અનધિકારી વિવેક આ અર્થની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારથી વિવેચાઈ ચૂક્યો છે, એટલે તેનું અત્ર પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી; (જુઓ પૃ. ૨૨-૨૬) તે સ્થળેથી જ પુનઃ વિચારી જવું.

પ્રણિધાનનું લિંગ તો વિશુદ્ધ ભાવનાદિ છે, એ શ્લોક ટાંકી દર્શાવે છે—

૧૧ પ્રણિધાનલિંગં તુ વિશુદ્ધભાવનાદિ । યથોક્તં —

“ વિશુદ્ધભાવનાસારં, તદર્થોપિતમાનસમ્ ।

યથાશક્તિક્રિયાલિંગં, પ્રણિધાનં મુનિર્જગૌ ॥૧॥

इति । ૩૬૫

૧૧ અર્થઃ—પ્રણિધાનનું લિંગ તો વિશુદ્ધ ભાવનાદિ છે. જેમ કહ્યું છે —

વિશુદ્ધ ભાવનાથી સાર, તેના અર્થમાં અર્પિત માનસવાળું, યથાશક્તિ ક્રિયાલિંગવાળું

પ્રણિધાન મુનિએ કહ્યું છે. ૩૬૫

વિવેચન

“સાચી ભક્તિ રે ભાવન રસ કહ્યો, રસ હોય તિહાં દોય રીઝેજી.”

—શ્રી યશોવિજયજી.

આ મહિમાવંત પ્રણિધાનનું લિંગ શું છે? તે માટે કહ્યું—‘પ્રણિધાનનું લિંગ તો તો વિશુદ્ધ ભાવનાદિ છે.’ ઇ. અત્રે પ્રણિધાનના ત્રણ લિંગ—ચિહ્ન દાખવ્યા—(૧) વિશુદ્ધ-ભાવનાસાર—‘વિશુદ્ધ ભાવનાથી સાર’,—દ્વેષ-અભિષ્વંગ-મોહરૂપ પ્રણિધાનનું લિંગ નિદાનથી રહિત વિશુદ્ધ ભાવનાથી જ આ સારભૂત છે; અથવા વિશુદ્ધ ભાવનાદિ રાગ-દ્વેષ-મોહ રહિત શુદ્ધ સાચા હૃદયની ભાવના એ જ એનો સાર છે. (૨) —‘તદર્થોર્પિતમાનસમ્’—‘તદ્ અર્થમાં અર્પિત માનસવાળું’—જે સૂત્ર ઉચ્ચારાય છે તેના અર્થમાં માનસ-સમગ્ર મન (The whole mind) જેમાં અર્પણ કરાયેલ છે (Applied & Dedicated) એવું આ પ્રણિધાન છે. (૩) અને ‘યથાશક્તિ ક્રિયાલિઙ્ગમ્’—‘યથાશક્તિ ક્રિયાલિંગવાળું’—પોતાની શક્તિ ઉપરવટ થયા વિના પોતાની જેવી જેવી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે તે પૂરેપૂરી પ્રયોજીને યથાશક્તિ ક્રિયા કરવી એ તેનું લિંગ છે. આમ વિશુદ્ધ ભાવના, અર્થમાં ચિત્ત-સમર્પણ, અને યથાશક્તિ ક્રિયા એ આ પ્રણિધાનનું લિંગ મુનિએ કહ્યું છે.

સ્વલ્પ કાલ પણ આ પ્રણિધાન કરવામાં આવે તે પણ પ્રશસ્ત છે, કારણ કે તે સકલ કલ્યાણનો આક્ષેપ—આકર્ષણ કરે એવું અતિગંભીર ઉદારરૂપ છે, અને એ થકી પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ કેવી રીતે હોય છે, તે વિવરી દેખાડે છે—

૧૨સ્વલ્પકાલમપિ શોભનમિદં, સકલકલ્યાણાક્ષેપાત્ । અતિગમ્भीરોદારરૂપમેતત્ ।
અતો હિ પ્રશસ્તભાવલાભાદ્વિશિષ્ટક્ષયોપશમાદિભાવતઃ પ્રધાનધર્મકાયાદિલાભઃ । ૩૬૬

૧૨અર્થઃ—સ્વલ્પ કાળ પણ આ શોભન છે, સકલ કલ્યાણના આક્ષેપને લીધે.

આ અતિ ગંભીર ઉદારરૂપ છે, કારણકે આના થકી પ્રશસ્ત ભાવના લાભ લીધે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમાદિ ભાવથી પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ (હોય છે). ૩૬૬

પંક્તિકા—સ્વલ્પ ધૃત્યાદિ, સ્વલ્પકાલમપિ—પરિમિત કાલ પણ, શોભન—શોભન, ઉત્તમાર્થ—હેતુતાથી, મિદં—આ, પ્રણિધાન. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સકલકલ્યાણાક્ષેપાત્—સકલ કલ્યાણના આક્ષેપને લીધે, નિખિલ અભ્યુદય-નિઃશ્રેયસના અવધ્ય નિબંધનપણાને લીધે. એ જ ભાવે છે. અતિગમ્भीરોદારમ્—અતિગંભીર-ઉદાર, પૂર્વવત્, યત્—આ, પ્રણિધાન. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અતઃ—આ થકી, પ્રણિધાન થકી, હિ—કારણ કે, પ્રશસ્તભાવલાભાત્—પ્રશસ્ત ભાવના લાભને લીધે,—રાગ-દ્વેષ-મોહથી અચ્છુપ્ત પ્રણિધાનની પ્રાપ્તિને લીધે. શું? તો કે વિશિષ્ટસ્ય—વિશિષ્ટ, મિથ્યાત્વમોહનીયાદિના અને શુદ્ધ મતુજગતિ—સુસંસ્થાન સુસંહનન આદિ કર્મના યથાયોગ એકદેશ-ક્ષયલક્ષણ ક્ષયોપશમસ્ય—ક્ષયોપશમના, આદિ શબ્દથી બંધના, ભાવતઃ—ભાવ થકી, સત્તા થકી, પ્રેત્ય-પરલવે જઈ પ્રધાનધર્મકાયાદિલાભઃ—પ્રધાનસ્ય—પ્રધાન એટલે દૃઢ સંહનન-શુભ સંસ્થાનતાથી સર્વોત્કૃષ્ટ એવા. ધર્મકાયાસ્ય—ધર્મકાયાનો, ધર્મઆરાધનાઈ શરીરનો, આદિ શબ્દથી ઉજ્જવલ કુલ-ગતિ-આયુ-દેશ-કલ્યાણમિત્રાદિનો, લાભ—લાભ, પ્રાપ્તિ.

વિવેચન

“મન મધુકર વર કર જોડી કહે, પદકજ નિકટ નિવાસ;

ધનનાંમી આનંદધન સાંભળો, એ સેવક અરદાસ....

ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉ રંગશું, ભંગ મ પડશે હો પ્રીત.” —શ્રીઆનંદધનજી

અને ‘સ્વલ્પકાળ પશુ આ શોભન છે,—સકલ કલ્યાણના આક્ષેપને લીધે’—
‘સ્વલ્પકાલમપિ શોભનમિદં, સકલકલ્યાણાક્ષેપાત્’—સ્વલ્પ—અતિ થોડો વખત પશુ આ
પ્રણિધાન કરવામાં આવે તોપણ આ શોભન—શુભભાવસંપન્ન—
સકલ કલ્યાણ આક્ષેપ સુંદર છે; કારણ કે તે સર્વ કલ્યાણનો આક્ષેપ—આકર્ષણ કરે છે,
ખેંચી લાવી હાજર કરે છે, એવું સમર્થ છે.

અને ‘આ અતિગંભીર ઉદારરૂપ છે,’—‘અતિગમ્भीરોદારરૂપમેતત્’;—આ પ્રણિધાન
પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ અતિ ગંભીર અને ઉદાર છે; કારણ કે—‘અતો દિ પ્રશસ્તમાવલામાત્’
—આના થકી પ્રશસ્ત ભાવના લાભને લીધે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમાદિ
પ્રધાનધર્મકાયાદિ લાભ લાવથી—‘વિશિષ્ટક્ષયોપયમાદિમાવતઃ’—પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ
(હોય છે)—‘પ્રધાનધર્મકાયાદિલાભઃ’—અર્થાત્ આ પ્રણિધાન
થકી રાગ-દ્વેષ-મોહથી અસ્પૃષ્ટ પ્રશસ્ત-શુભ ભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે; એથી કરીને
મિથ્યાત્વમોહનીયાદિ કર્મોનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ હોય છે, તેમજ મનુષ્યગતિ-સુસંસ્થાન-
સુસંહનન આદિ વિશિષ્ટ શુભ કર્મની પ્રકૃતિનો અર્થ હોય છે; અને તેથી કરીને પરલવને
વિષે પ્રધાન ધર્મકાયનો—ધર્મ આરાધનાને માટે યોગ્ય એવા દૃઢ સંહનન-સંસ્થાનવાળા
પ્રધાન સર્વોક્ષુષ્ટ શરીરનો, તેમજ આદિ શબ્દથી ઉત્તમ કુલ, જાતિ, આયુ, દેશ, કલ્યાણ-
મિત્ર આદિનો લાભ-પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ પ્રણિધાન થકી શુભ ભાવ, શુભ ભાવ થકી શુભ
કર્મ ને શુભકર્મ થકી ધર્માનુકૂળ શરીરાદિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

ત્યાં પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ જેને થયો છે—એવા આને નિરંતર શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની
વૃદ્ધિથી સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે, એમ આ પ્રણિધાનનું ફક્ત પ્રશંસી, આ પ્રણિધાન તે ભવજલનૌકાર્ય
‘પ્રશાંતવાહિતા’ એમ આ અંગે અન્યદર્શનીઓનો સંવાદ દર્શાવે છે—

૧૨ તત્રાસ્ય સકલોપાધિવિશુદ્ધિઃ, દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાસેવનેન શ્રદ્ધાવીર્યસ્મૃતિ-
સમાધિપ્રજ્ઞાવૃદ્ધ્યા । ન હિ સમપ્રસુખમાક્ તદ્ગ્રહીનો ભવતિ, તદ્વૈકલ્યેડપિ તદ્ભાવેડહેતુક-
ત્વપ્રસન્નતા । ન ચૈતદેવં ભવતીતિ યોગાચાર્યદર્શનમ્ । સેયં ભવજલધિનોઃ પ્રશાન્તવાહિતેતિ
પરૈરપિ ગીયતે । ૩૬૭

૧૩ અર્થઃ—ત્યાં આની (પ્રણિધાનકર્તાની) સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે,—દીર્ઘકાલ
નૈરન્તર્યથી સત્કાર આસેવન વડે કરીને શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિથી, કારણકે

ત્યાં શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિની સકલઉપાધિવિશુદ્ધિ: ‘પ્રશાન્તવાહિતા’ ૬૩૫

સમગ્રસુખભાગી તદંગહીન હોય નહિ, -તદ્વૈકલ્યે પણ તદ્ભાવે અહેતુકત્વપ્રસંગને લીધે. અને આ એમ નથી હોતું એવું યોગાચાર્યદર્શન છે.

તે આ ભવજલધિ-નૌકા ‘પ્રશાન્તવાહિતા’ એમ પરોથી પણ ગવાય છે. ૩૬૭

વિવેચન

“નરગતિ પઠમ સંઘયણ, તેહ અપેક્ષા જાણો;

નિમિત્તાશ્રિત ઉપાદાન, તેહને લેખે આણો....પ્રણમો શ્રી અરનાથ.

નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,

પ્રણુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી....પ્રણમો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને ‘ત્યાં આની સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે,’—‘તત્ત્વાસ્ય સકલોપાધિ-વિશુદ્ધિ:’—ત્યાં ધર્મકાય આદિનો લાભ થયે આ પ્રણિધાનકર્તાને સર્વ ઉપાધિની—સર્વ ઉપકારી ઉપકરણરૂપ નિષ્કલંક નિર્દોષ સામગ્રીની વિશુદ્ધિ—વિશેષે શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ- કરીને શુદ્ધિ હોય છે. શાથી? ‘દીર્ઘકાલ નૈરન્તર્યથી સત્કાર આસેવન સમાધિ-પ્રજ્ઞાની-વૃદ્ધિ વડે કરીને શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિથી.’ દીર્ઘકાલ-લાંબો વખત સુધી નિરન્તરપણે—સતતપણે સત્સાધનના આદરથી શ્રદ્ધારૂપ સત્કાર અને પુનઃ પુનઃ સેવનરૂપ-અભ્યાસરૂપ આસેવન વડે કરીને શુદ્ધમાર્ગ-રુચિરૂપ શ્રદ્ધા, અનુષ્ઠાનશક્તિરૂપ વીર્ય, અનુભૂત અર્થવિષયા જ્ઞાનવૃત્તિરૂપ સ્મૃતિ, ચિત્ત-સ્વાસ્થ્યરૂપ સમાધિ, અને બહુ-બહુવિધ આદિ ગહનવિષયા અવબોધશક્તિરૂપ પ્રજ્ઞાની

પશ્ચિમ—તે થકી શું? તે માટે કહ્યું. —તત્ત્વ—ત્યાં ધર્મકાયઆદિ લાભે-અસ્ય—આની પ્રણિધાન-કર્તાની, સકલોપાધિવિશુદ્ધિ:—સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે, પ્રતીન નિખિલ કલંકસ્થાનતાથી સર્વવિશેષ શુદ્ધિ. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું. —દીર્ઘકાલ—દીર્ઘકાલ—પૂર્વલક્ષ આદિ પ્રમાણતાથી, નૈરન્તર્યેણ નૈરન્તર્યથી, નિરંતરાય સાતત્યથી, સત્કારસ્ય—સત્કારનું, જિનપૂજનનું, આસેવનમ્—આસેવન, અનુભવ, તેન—તે વડે, શ્રદ્ધા—શ્રદ્ધા, શુદ્ધમાર્ગરુચિ, વીર્ય—વીર્ય, અનુષ્ઠાનશક્તિ, સ્મૃતિ:—સ્મૃતિ, અનુભૂત અર્થવિષયા જ્ઞાનવૃત્તિ, સમાધિ:—સમાધિ, ચિત્તસ્વાસ્થ્ય, પ્રજ્ઞા—પ્રજ્ઞા, બહુ-બહુવિધઆદિ ગહનવિષયા અવબોધ શક્તિ, તાસાં—તેઓની, વૃદ્ધિ—વૃદ્ધિથી, પ્રકર્ષથી. કારણ કે જેણે સત્કાર આસેવિત નથી કર્યો તે જન્તુને અદૃષ્ટ કલ્યાણતાએ કરીને તેની આકાંક્ષાના અસંભવથી ચિત્તના અપ્રસન્નપણાને લીધે શ્રદ્ધાદિનો તથાનિષ્ઠ વૃદ્ધિભાવ હોય છે. એ જ વ્યતિરેકથી પ્રતિવસ્તુરૂપન્યાસથી કહી.—

જ—ન જ, હિ—કારણ કે, સમગ્રસુખભાક્—સમગ્રસુખભાગી, સંપૂર્ણ વૈષયિક શર્મસેવક, તદંગહીન:—તદંગહીન હોય; તસ્ય—તેના, સમગ્ર સુખના, અઙ્ગાનિ—અંગો, હેતુઓ—વય-વૈયક્ષણ્ય દાક્ષિણ્ય-વિભવ-ઔદાર્ય-સૌભાગ્યાદિ, તૈર્હીનો—તેઓથી હીન—રહિત હોય. વિપક્ષમાં આધકં કહ્યું—તદ્વૈકલ્યેડપિ—તેના વૈકલ્યમાં પણ, તેના અંગના અભાવે પણ, તદ્ભાવે—તદ્ભાવમાં સમગ્રસુખભાવમાં, અહેતુકત્વપ્રસંગત—અહેતુકત્વના પ્રસંગને લીધે, નિર્હેતુકત્વપ્રાપ્તિને લીધે. સેયં તુ આ પ્રણિધાન-લક્ષણા, પ્રશાન્તવાહિતા—પ્રશાન્ત:—પ્રશાન્ત, રગાદિક્ષય ક્ષયોપશમવાન વહતિ—વહે છે, વર્તે છે, તત્છીલશ્ચ ય:—અને તત્શીલવાળો જે-છે, સ તથા—તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્તા—તેનો ભાવ તે તથા, પ્રશાન્તવાહિતા.

વૃદ્ધિથી તેને સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે. અર્થાત્ લાંબો વખત જિનભક્તિ-શ્રુતભક્તિ આદિ સત્સાધનના સત્કાર-આસેવનથી તેની શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ થયા કરે છે, એટલે તેને સર્વ ઉપકરણ-સાધનસામગ્રીની વિશુદ્ધિ સંપ્રાપ્ત થાય છે.

કારણ કે—‘સમગ્રસુખલાગી તદંગહીન હોય નહિ,—તદ્વૈકલ્યે પણ તદ્ભાવે અહેતુકત્વપ્રસંગને લીધે.’ સમગ્ર-સંપૂર્ણ વિષયસુખનો જે લાગી-સેવનાર છે, તે તે સમગ્ર સુખના અંગરૂપ-હેતુરૂપ વય-વૈયક્ષણ્ય-દાક્ષિણ્ય-વિભવ-ઔદાર્ય—
‘સમગ્રસુખલાગી સૌભાગ્યાદિ હીન-રહિત હોય નહિ; કારણ કે તે તે સુખહેતુભૂત તદંગહીન હોય નહિ.’ સામગ્રી ન હોય, છતાં તે સમગ્ર સુખ હોય એમ માનવામાં અહેતુકપણાનો પ્રસંગ આવે છે,—તે તે સુખસામગ્રી વિના તે સમગ્ર સુખ સંભવતું જ નથી માટે. ‘અને આ એમ નથી હોતું એવું યોગાચાર્યદર્શન છે.’ આ-પ્રણિધાન એમ તદંગહીન-તેના અંગભૂત હેતુભૂત સામગ્રીથી રહિત નથી હોતું અર્થાત્ તેના અંગભૂત સકલ સામગ્રીથી સહિત હોય છે, એવું યોગાચાર્યનું દર્શન છે.

અને ‘તે આ ભવજલધિનૌકા પ્રશાન્તવાહિતા છે એમ પરાથી પણ ગવાય છે.’ અર્થાત્ આ જે પ્રણિધાન છે તે ભવસાગરમાં નૌકા સમાન પ્રશાન્તવાહિતા છે. જેમ શાંત સમુદ્રમાં નૌકા આપોઆપ વહ્યા કરે, તેમ ભવસાગરથી તારનારી પ્રશાન્તવાહિતા આ પ્રણિધાનરૂપ નૌકા પ્રશાંતપણે આપોઆપ વહ્યા કરી, આગળ ને આગળ આત્મવિકાસરૂપ પ્રગતિ કર્યા કરી, ઉચ્ચ ઉચ્ચતર આશયની વૃદ્ધિ કરી, ભવસાગર પાર પહોંચાડે છે, એટલે તેને ભવજલધિમાં નૌકા સમાન ‘પ્રશાંતવાહિતા’ અન્યદર્શનીઓએ કહી છે તે યથાર્થ જ છે.

(અને આવા આ પ્રણિધાનફલલાગીને) આ અજ્ઞાતના જ્ઞાપનફલવાળો અમારો સદુપદેશ એકાંતે હૃદયનન્દકારી થઈ પરિણમે છે અને જ્ઞાત સતે તો ભાવથી અખંડન જ હોય છે, ઇં માર્મિક કથન લલિતવિસ્તરારાજી કથે છે—

૧૪ અયમજ્ઞાતજ્ઞાપનફલઃ સદુપદેશો હૃદયનન્દકારી પરિણમત્યેકાન્તેન; જ્ઞાતે ત્વચ્છણ્ડનમેવ ભાવતઃ। અજ્ઞાભોગતો ભોગતોઽપિ માર્ગગમનમેવ સદન્ધન્યાયેનેત્યધ્યાત્મ-ચિન્તકા ॥૩૬૮

૧૪ અર્થઃ—આ અજ્ઞાતના જ્ઞાપનફલવાળો સદુપદેશ હૃદયનન્દકારી એકાન્તથી પરિણમે છે, —જ્ઞાત સતે તો ભાવથી અખંડન જ છે. અનાભોગથી, ભોગથી પણ માર્ગગમન જ સદઅન્ધન્યાયથી (હોય છે), એમ અધ્યાત્મચિન્તકો કહે છે. ૩૬૮

વિવેચન

“શાંતિ સ્વરૂપ એહ ભાવશે, ધરી શુદ્ધ પ્રણિધાન રે;
આનંદઘન પદ પામશે, તે લેશે બહુમાન રે....શાંતિજિન!”

—શ્રી આનંદઘનજી

હવે ઉપસંહાર કરતાં લલિતવિસ્તરાકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી વદે છે—
 ‘અયમજ્ઞાતજ્ઞાપનફલઃ સદુપદેશો હૃદયનાન્દકારી પરિણમત્યેકાન્તેન’—‘આ અજ્ઞાતના
 જ્ઞાપન ફલવાળો સદુપદેશ હૃદયનાન્દકારી એકાન્તથી પરિણમે છે,—
 અજ્ઞાતના જ્ઞાપન ફલ- જ્ઞાત સતે તો ભાવથી અખંડન જ છે.’—‘જ્ઞાતે ત્વચ્છન્દનમેવ
 વાળો આ સદુપદેશ ભાવતઃ’ અજ્ઞાતનું—નહિં જાણવામાં આવેલનું જ્ઞાપન—જાણાવવું એ જ
 હૃદયનાન્દકારી જેનું ફલ છે, એવો આ જે અમે કહ્યો તે સદુપદેશ—સત્વસ્તુ
 સંબંધીનો ઉપદેશ એકાન્તે હૃદયને આનંદકારી પરિણમે છે; અને
 જ્ઞાત સતે—જાણવામાં આવેલ સતે, જાણવામાં આવ્યે, તો ભાવથી અખંડન જ છે. અર્થાત્
 આ પરમ સત્ એવા અર્હત્ ભગવત્ના ચૈત્યવન્દન સંબંધી જે લલિતપદો વિસ્તારતી આ
 લલિતવિસ્તરથી સદુપદેશ—સત્ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો, તે આના સ્વરૂપથી અજ્ઞાતને—
 અજાણને આનું મહામહિમા સ્વરૂપ જ્ઞાપન કરશે—જાણાવશે અને તેના હૃદયને એકાન્તથી
 આનન્દકારી થઈને પરિણમશે, એમ અમારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે;
 જ્ઞાત સતે ભાવથી અને જ્ઞાત સતે—જાણવામાં આવેલ સતે ભાવથી અખંડન જ છે.
 અખંડન જ અથવા બીજી રીતે ઘટાવીએ તો આ અજ્ઞાતનું જ્ઞાપન કરવું એ
 જેનું ફળ છે એવો આ સદુપદેશ આ પ્રજ્ઞાંતવાહિતાવંતને—પ્રણિધાન-
 કર્તાને હૃદયનાન્દકારી થઈ એકાન્તે પરિણમે છે; અને તે જ્ઞાત સતે તો તેના ભાવનું
 અખંડન જ હોય છે. આમ તેની પ્રજ્ઞાંતવાહિતાનો અખંડ એકધારો, પ્રવાહ પ્રવહ્યા કરે છે.

અને આમ—‘અનાભોગતો ભોગતોઽપિ માર્ગગમનમેવ’—‘અનાભોગથીભોગથી પણ
 માર્ગગમન જ સદન્ધન્યાયથી (હોય છે)—‘સદન્ધન્યાયેન’—એમ અધ્યાત્મચિન્તકો
 વદે છે.’ અનાભોગથી—અનુપયોગપણે—અજાણપણે અને ભોગથી—
 જાણતાં—અજાણતાં જાણપણે પણ માર્ગગમન જ સદન્ધન્યાયથી હોય છે એમ અધ્યાત્મ-
 સદન્ધન્યાયથી માર્ગગમન વિષયના ચિંતક—વિચારક પુરુષો કહે છે. અર્થાત્ માર્ગગમન દેખતો
 દષ્ટા પુરુષ કરે તે આભોગથી—ઉપયોગથી—જાણપણે કરે છે, અને
 માર્ગને નહિં દેખતો એવો અજાણ—અજ્ઞાનઅંધ તે દષ્ટા દેખતા પુરુષના અવલંબને—
 આશ્રયે—નિશ્રાએ ચાલે તો તે પણ અનાભોગથી—અનુપયોગથી—અજાણપણે પણ માર્ગગમન
 કરે છે. જેમ દેખતો પુરુષ માર્ગ દેખીને ચાલે, તેની આંગળીએ વળગી કે તેની સૂચના
 પ્રમાણે પાછળ પાછળ આંધળો પણ ચાલે તો તે પણ માર્ગગમન કરે, તેમ આ દષ્ટાંત
 પરમાર્થમાર્ગમાં તે જ પ્રકારે ઘટાવી શકાય છે. એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં એક ગીતાર્થ-
 વિહાર ને બીજો તન્નિશ્ચિત-ગીતાર્થનિશ્ચિત-વિહાર કહ્યો છે, ત્રીજો વિહાર કહ્યો જ નથી.

“ગીયત્યોય વિહારો, વીઓ ગીયત્યનિસ્તિઓ મણિઓ ।

ઈત્તો તદ્ય વિહારો, નાણુન્નાઓ જિણંદેહિ” ॥—શ્રી આવશ્યકનિર્મુક્તિ.

એવા શુભ ફલવાળા પ્રણિધાન પર્યાંત આ ચૈત્યવંદન છે, એમ ઉપસંહાર કરતાં મહર્ષિ હરિ-
 ભદ્રાચાર્યજી ‘કુમ્ભવિરહથી’ યથોચિત કરવાની ઇવંટની ભલામણ કરે છે—

૧૫ તદેવંવિધશુભફલપ્રણિધાનપર્યન્તં ચૈત્યવન્દનં । તદન્વાચાર્યાદીનમિવન્ધ્ય યથોચિતં કરોતિ કુર્વન્તિ વા કુગ્રહવિરહેણ ॥૩૬૯

૧૫ અર્થ:-તેથી એવાંવિધ શુભ ફલવાળા પ્રણિધાન પર્યંત ચૈત્યવન્દન છે.

તે પછી આચાર્યાદિને અભિવન્દી યથોચિત (એક) કરે છે વા (બહુ) કરે છે, કુગ્રહવિરહેણ—કુગ્રહવિરહથી. ૩૬૯

વિવેચન

“ચંદ્રમ્ભલ જિત સાહેબા રે, તુમ છો ચતુર મુજાણુ....મનના માન્યા;
સેવા જાણો દાસની રે, દેશો કળ નિર્વાણુ....મનના માન્યા.”

—શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘તેથી એવાંવિધ શુભ ફલવાળા પ્રણિધાન પર્યંત ચૈત્યવન્દન છે.’ તેથી એમ દર્શાવ્યું તે શુભ-પ્રશસ્ત કળ છે જેનું એવા પ્રણિધાન પર્યંત આ પ્રસ્તુત ચૈત્યવન્દન છે. અને તે પછી આચાર્યોને અભિવન્દી, યથોચિત (એક) કુગ્રહ ‘વિરહ’ની કરે છે વા (બહુ) કરે છે,—‘કુગ્રહવિરહેણ’—કુગ્રહવિરહથી. તે ભલામણ પછી આચાર્યોની સન્મુખ જઈ તેને વન્દન કરી, પોતપોતાને યોગ્ય—ઉચિત કર્તવ્ય કરે છે, અને તે પણ કેવી રીતે કરે છે? તો કે ‘કુગ્રહ વિરહથી,’—‘કુગ્રહવિરહેણ’—સર્વત્ર કુગ્રહ-કુત્સિત ગ્રહનો પરિત્યાગ કરીને. આ કુગ્રહ કુટિલ આવેશરૂપ પકડ-અભિનિવેશ ગ્રહની જેમ અતિ અતિ વિષમ-વસમો છે.

‘કુતર્ક’ને વિષમ ગ્રહની’ ઉપમા અનેક પ્રકારે ઘટે છે: (૧) ગ્રહ એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર, રાહુ આદિ ગ્રહ. તેમાં દુષ્ટ ગ્રહ-અનિષ્ટ ગ્રહ જેમ મનુષ્યને પીડાકારી વસમો થઈ પડે છે, નડે છે, તેમ કુતર્કરૂપ દુષ્ટ ગ્રહ મનુષ્યને હેરાન હેરાન કરી નાંખી કુતર્ક વિષમ ગ્રહ વસમો પીડાકારી થઈ પડે છે, કનડે છે. અથવા રાહુ જેવો પાપગ્રહ જેમ ચંદ્રને ગ્રસી તેને ઉત્તાપકારી થાય છે, તેમ આ કુતર્કરૂપી વિષમ પાપગ્રહ આત્મારૂપ ચંદ્રને ગ્રસી લઈ તેને અત્યંત તાપ પમાડે છે. આમ તે ભારે વસમો ગ્રહ છે. (૨) અથવા ગ્રહ એટલે ભૂત-પિશાચ-ઝોડ. જેમ કોઈને વસમું ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ વળગ્યું હોય, તે તેનો કેડો ન મૂકે, તેને ગ્રહી રાખે, પકડી-જકડી રાખે, અને તેને હેરાન-પરેશાન કરી નાંખે; તેમ આ કુતર્કરૂપ ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ જીવને જો વળગ્યું હોય, તો તે તેનો કેડો મૂકતું નથી, તેને ગ્રહી-પકડી-જકડી રાખે છે, કાઢવું મુશ્કેલ થઈ પડી તેને ખૂબ કનડે છે. જેના મનમાં કુતર્કરૂપ ભૂત (Obsession, Delusion) ભરાઈ ગયું હોય, તેને તે કાઢવું ભરી વસમું થઈ પડે છે, એ બદાને કાઢવી ભારી વિકટ થઈ પડે છે. આમ પણ કુતર્ક ‘વિષમ ગ્રહ’ છે. (૩) અથવા ગ્રહ એટલે મગર. મગર જો કોઈને ગ્રહે, પકડે, તો તેની પકડમાંથી છૂટવું બહુ મુશ્કેલ-વસમું છે, તેમ કુતર્કરૂપ ગ્રહના-મગરના પંજમાં જે સપડાયો તેની દાઢમાં જે ભીડાયો, તેને પણ તેના સકંજમાંથી

છૂટવું ભારી વસમું થઈ પડે છે. આ રીતે પણ કુતર્ક ખરેખરા વિષમ અહ છે. આમ હુષ્ટ અહ, ભૂત કે મગર-એમ અહના કોઈ પણ અર્થમાં કુતર્કને 'અહ' નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે, અને તે પણ 'વિષમ' અહ છે, વસમો-શમાવવો વિકટ, સમ કરવો-સીધો પાંસરો કરવો દુર્ધટ એવો છે.'

શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વચિત), પૃ. ૩૨૪-૨૫.

આમ અસદ્બલિનિવેશરૂપ કુઝાહ અહની જેમ અત્યંત હુષ્ટ છે એટલે જ તેનો 'વિરહ'—વિયોગ—અલાવ કરવાનું સૂચન કરી, શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિજીએ 'વિરહ' શબ્દથી વિરહાંકવાળી પોતાની અંથપદ્ધતિનું સૂચન કર્યું છે. ભવવિરહને અંખતા હરિભદ્રજીનો વિશિષ્ટ એવા આ ભાવિતાત્મા મહાત્માએ પોતાના આ અંથના અંતભાગમાં 'વિરહાંક' ત્રણ વાર આ 'વિરહ' શબ્દનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાંનો આ 'કુઝાહ વિરહ' એ પ્રથમ પ્રયોગ છે. અને અત્રે આ 'વિરહ' શબ્દ કુઝાહ સાથે જોડી સર્વત્ર કુઝાહનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો મુમુક્ષુઓને સદુપદેશ-સતઉપદેશ આપ્યો છે એમ ધ્વનિત થાય છે. જય હરિભદ્ર !

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनंदनेन भगवानदासेन हेमदेवी-सुजातेन चिद्देवविशोधिनीटीकाभिधानेन विवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां प्रणिधानपर्यंतं चैत्यवन्दनम् ॥

યૂલિકા વ્યાખ્યાનઃ મહાષ હરિભદ્રાચાર્યજીનો અંતિમ સદ્બોધ

અને આ કુચ્છવિરહથી યથોચિતની સિદ્ધિ અર્થે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી ઉપસંહાર કરતાં અત્રે ટૂંકા રૂપે ને ચોક્કસ ચાર સુત્રાત્મક અમૃત વાક્યોથી યૂલિકાએ છેવટનો સત્કેપદેશ આપે છે, કે જે આ આચાર્યચૂડામણિના સુવર્ણમય કીર્તિકેશ સમા આ ગ્રંથમાં ચૂડામણિરૂપે શોભી રહ્યો છે. તે આ પ્રકારે—

‘एतत्सिद्धये तु—

यतितव्यमादिकर्मणि;

परिहर्तव्योऽकल्याणमित्रयोगः, सेवितव्यानि कल्याणमित्राणि;

न लङ्घनीयोचितस्थितिः, अपेक्षितव्यो लोकमार्गः;

माननीया गुरुसंहतिः, भवितव्यमेतत्तन्त्रेण;

प्रवर्तितव्यं दानादौ, कर्तव्योदारपूजा भगवतां, निरूपणीयः
साधुविशेषः;

श्रोतव्यं विधिना धर्मशास्त्रं, भावनीયં મહાયત્નેન, પ્રવર્તિતવ્યં
વિધાનતઃ,

अवलम्बनीयं धैर्य, पर्यालोचनीया आयतिः, अवलोकनीयो
मृत्युः, भवितव्यं परलोकप्रधानेन;

सेवितव्यो गुरुजनः, कर्तव्यं योगपटदर्शनं, स्थापनीयं
तद्विरૂપાદિ ચેતસિ, નિરૂપયિતવ્યા ધારણા, પરિહર્તવ્યો વિક્ષેપમાર્ગઃ,
યતિતવ્યં યોગસિદ્ધૌ;

कारयितव्या भगवत्प्रतिमाः, लेखनीयं भुवनेश्वरवचनं;

कर्तव्यो मङ्गलजापः, प्रतिपत्तव्यं चतुःशरणं;

गर्हितव्यानि दुष्कृतानि, अनुमोदनीयं कुशलं;

पूजनीया मन्त्रदेवताः, श्रोतव्यानि सच्चेष्टितानि, भावनीय-
મૌદાર્ય. વર્તિતવ્યમુત્તમજ્ઞાતેન ॥૩૭૦

અર્થ:-અને આની સિદ્ધિને અર્થે તો —

આદિ કર્મમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે; અકલ્યાણ-
મિત્રનો યોગ પરિહરવા યોગ્ય છે, કલ્યાણમિત્રો સેવવા
યોગ્ય છે; ઉચિત સ્થિતિ લાંઘવા યોગ્ય નથી, લોકમાર્ગ
અપેક્ષવા યોગ્ય છે; ગુરુસંહતિ માનનીય છે, એના તંત્રથી
(આધીનપણે) થવા યોગ્ય છે;

દાનાદિમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે, ભગવંતોની ઉદાર
પૂજા કર્તવ્ય છે, સાધુવિશેષ નિરૂપવા યોગ્ય છે;

ધર્મશાસ્ત્ર વિધિથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, મહા-
યત્નથી ભાવવા યોગ્ય છે, વિધાનથી પ્રવર્તવા યોગ્ય છે;

ધૈર્ય અવલંબવા યોગ્ય છે, આયતિ (ભાવિ
પરિણામ) પર્યાલોચવા યોગ્ય છે, મૃત્યુ અવલોકવા યોગ્ય
છે, પરલોકપ્રધાન થવા યોગ્ય છે;

ગુરુજન સેવવા યોગ્ય છે, યોગપટદર્શન કરવા યોગ્ય
છે, તદ્દરૂપાદિ ચિત્તમાં સ્થાપવા યોગ્ય છે, ધારણા
નિરૂપવા યોગ્ય છે, વિક્ષેપમાર્ગ પરિહરવા યોગ્ય છે,
યોગસિદ્ધિમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે; ભગવત્પ્રતિમાઓ
કરાવવા યોગ્ય છે, ભુવનેશ્વરનું વચન લખાવવા યોગ્ય છે;

મંગલ જાપ કરવા યોગ્ય છે, ચતુઃશરણ પ્રતિપત્તિ
(અંગીકાર) કરવા યોગ્ય છે; દુષ્કૃતો ગર્હવા યોગ્ય
છે, કુશલ અનુમોદવા યોગ્ય છે;

મન્ત્રદેવતાઓ પૂજવા યોગ્ય છે, સચ્ચેષ્ટિતો
શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, ઔદાર્ય ભાવવા યોગ્ય છે,
ઉત્તમ જ્ઞાતથી (દૃષ્ટાંતથી) વર્તવા યોગ્ય છે.^{૩૬૦}

વિવેચન

લલિત લલિત વાક્યે સત્પદે વિસ્તરેલી,

લલિતવિસ્તર આ સૂત્ર સ્વર્ણે ગુંથેલી.--(સ્વરચિત, આ અંથનું મંગલાચરણ)

આમ પદે પદે પરમ પરમાર્થગંભીર લલિત પદો વિસ્તારતી આ સુવર્ણમય લલિતવિસ્તરની અપૂર્વ તત્ત્વકલામય ગૂંથણી જેણે કરી છે, એવા આ અંથના કર્તા પુરુષ મહર્ષિ હરિભદ્રસ્મૂરિ આ શાસ્ત્રનો ઉપસંહાર કરતાં અત્રે ચૂલિકારૂપે છેવટનો સત્ત્વપદેશ આપે છે; અને આ સત્ત્વપદેશ પણ એવા ટૂંકા ટચ ને ચોકખા ચટ માધુર્યમય લલિત પદોથી ભર્યો છે, કે તે આ પદલાલિત્યમય અંથની યશકલગીમાં ચૂડામણિરૂપે શોભી રહ્યો છે, અને આ અમૃત-અમર અંથકર્તાના અમૃત વચનભર્યા સુવર્ણમય કીર્તિકલશ સમા આ અંથમાં મુમુક્ષુને માર્ગદર્શક બોધપ્રકાશ ઝળકાવી રહ્યો છે.

તે આ પ્રકારે :--

(૧) ‘અને આની સિદ્ધિને અર્થે આદિ કર્મમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે.’ આની એટલે કુઅહંવિરહથી યથોચિતની સિદ્ધિ અર્થે જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે સમજીને આચરવારૂપ ઉચિતપણાની પ્રાપ્તિ અર્થે, સૌથી પ્રથમ તો માર્ગાનુ-આદિકર્મમાં યત્ન સારિપણાને અનુકૂળ એવું જે આદિ ધાર્મિકને-ધર્મની શરૂઆત કરનારને યોગ્ય આદિકર્મ-પ્રારંભિક ક્રિયા તેમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે; માર્ગાનુસારિપણાની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વે પણ કેટલાક ગુણો આત્મામાં આણવા યોગ્ય છે, એવી પૂર્વસેવા આદરવા યોગ્ય છે.

(૨) ‘અકલ્યાણુભિન્નનો યોગ પરિહરવા યોગ્ય છે, કલ્યાણુભિન્નો સેવવા યોગ્ય છે.’ જેથી આત્માનું અકલ્યાણ થાય એવા અકલ્યાણુભિન્નનો-દુષ્ટ અકલ્યાણુભિન્ન ત્યાગ, દુર્જનાદિનો સંબંધ સર્વથા પરિત્યજવો યોગ્ય છે, અને જેથી કલ્યાણુભિન્ન સેવન આત્માનું કલ્યાણ થાય એવા કલ્યાણુભિન્નો-શિષ્ટ સન્નજનાદિ ઉપાસવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ અસત્સંગનો પરિત્યાગ કરી, સત્સંગની પર્યુપાસના કરવા યોગ્ય છે.

“સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમ સાધન તે સત્સંગ છે. સત્પુરુષના ચરણ સમીપનો નિવાસ છે. બધા કાળમાં તેનું દુલ્લભપણું છે, અને આવા વિષમ કાળમાં તેનું અત્યંત દુલ્લભપણું જ્ઞાની પુરુષોએ જાણ્યું છે. જે પુરુષ સદ્ગુરુની ઉપાસના વિના નિજ કલ્પનાએ આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરે તે માત્ર પોતાના સ્વચ્છંદના ઉદયને વેદે છે, એમ વિચારવું ઘટે છે. અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગૌણ ગણી, નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ એવો સત્સંગ જ સર્વાર્થણુપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે, કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અમારો આત્મસાક્ષાત્કાર છે.” (જીઓ)--શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૮૧-૪૨૮-૫૧૮ ઇં

“દુષ્ટ જન સંગતિ પરિહરી,

ભને સુશુરુ સંતાન રે....શાંતિ જિન।”--શ્રી આનંદધનજી.

(૩) ‘ઉચિત સ્થિતિ લંઘવા યોગ્ય નથી, લોકમાર્ગ અપેક્ષવા યોગ્ય છે.’ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ વિચારી, પોતાના સમય-શુદ્ધ-પરિણામ આદિ ઉચિતસ્થિતિ અનુલ્લંઘનઃ ભેદ, પોતાની સ્થિતિ-અવસ્થા-દશાને ઉચિત-યોગ્ય સ્થિતિ ઉલ્લંઘન લોકમાર્ગ અપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી, અર્થાત્ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવા યોગ્ય છે. અને લોકમાર્ગની અપેક્ષા રાખવા યોગ્ય છે, લોક કયે માર્ગે ચાલી રહ્યો છે ને તેનું વલણ કેવા પ્રકારનું છે, ઇત્યાદિ દરકાર રાખવા યોગ્ય છે, કે જેથી કરીને પોતાના ચિત્તને અસમાધિનું કારણ ન થાય.

(૪) ‘શુરુસંહતિ માનનીય છે, અને એના તંત્રથી (આધીનપણે) થવા યોગ્ય છે.’ માતાપિતા, કલાચાર્ય આદિ શુરુવર્ગને માન-આદર આપવા શુરુવર્ગ માન્યતા યોગ્ય છે, અને એ કહે તેમ-એ રાજી રહે તેમ એના તંત્રથી-આજ્ઞાધીનપણે વર્તવા યોગ્ય છે.

(૫) ‘દાનાદિમાં પ્રવર્તવા યોગ્ય છે, ભગવંતોની ઉદાર પૂજા કરવા યોગ્ય છે, સાધુ-વિશેષ નિરૂપવા યોગ્ય છે.’ દાન-શીલ-તપ-ભાવ એ ચતુર્વિધ વ્યવહારધર્મમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. સ્વવિભવ અનુસાર પરમ જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યસંપન્ન દાન-પૂજાદિમાં પ્રવૃત્તિ ભગવંતોની—પૂજાઈ દેવોની કૃપણતારહિત વિશાલ ભાવવાળી ઉદાર પૂજા-અર્ચા કરવા યોગ્ય છે; અને સાચા સાધુમાં હોવા યોગ્ય ગુણોથી જે વિશિષ્ટ છે એવા સાધુવિશેષ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે, પરીક્ષાપૂર્વક જોવા તપાસવા યોગ્ય છે.

(૬) ‘ધર્મશાસ્ત્ર વિધિથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, મહાયત્નથી ભાવવા યોગ્ય છે, વિધાનથી પ્રવર્તવા યોગ્ય છે.’ એવા સાચા સાધુગુણસંપન્ન સદ્ગુરુમુખે ધર્મશાસ્ત્ર વિનય-ભક્તિ આદિ વિધિથી શુશ્રૂષાપૂર્વક-અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી ધર્મશાસ્ત્ર શ્રવણ-શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે; શ્રવણ કરીને મહાયત્નથી ભાવન કરવા ભાવનાદિ યોગ્ય છે, ફરી ફરી ચિંતન-અનુપ્રેક્ષન કરવા યોગ્ય છે; અને તે શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ વિધાનથી તદનુસાર પ્રવર્તવા યોગ્ય છે.

(૭) ‘ધૈર્ય અવલંબવા યોગ્ય છે, આયતિ પર્યાલોચવા યોગ્ય છે, મૃત્યુ અવલોકવા યોગ્ય છે, પરલોકપ્રધાન થવા યોગ્ય છે.’ યથોક્ત ધર્માનુષ્ઠાન આચરતાં, વિલંબ થાય તોપણ ફલ માટે ઉત્સુક ન થતાં ધૈર્ય અવલંબન કરવા યોગ્ય છે, ધૈર્યાદિ અવલંબનઃ ધીરજ ધરવા યોગ્ય છે અને લાંબે ગાળે પણ આ ધર્માનુષ્ઠાન પરલોકપ્રધાનતા અવશ્ય ફલદાયિ થશે જ એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખી આયતિ-ભવિષ્ય પરિણામ પર્યાલોચન કરવા યોગ્ય છે; અથવા કોઈ પણ કાર્ય કરતાં તેની આયતિ-ભાવિ પરિણામ-લાંબા ગાળાનું પરિણામ સર્વ પ્રકારે પર્યાલોચવા

યોગ્ય છે, દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે; અને છેવટે મૃત્યુ તો છે જ એમ મૃત્યુ પ્રત્યે દષ્ટિ રાખવા યોગ્ય છે, અને એટલે જ આ લવના થોડા સુખ માટે પરલવ ન હારી જવાય એટલા માટે પાપથી સદા ડરતા રહી પરલોકપ્રધાન થઈને રહેવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ પરલોકને પ્રધાન ગણી પરલવમાં પણ જેમ આત્માનું શ્રેય થાય એમ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. અને એટલા માટે જ—

(૮) ‘ગુરુજન સેવવા યોગ્ય છે, યોગપટદર્શન કરવા યોગ્ય છે, તદ્વૃષ્ટિ ચિત્તમાં સ્થાપવા યોગ્ય છે, ધારણા નિરૂપવા યોગ્ય છે, વિશ્લેષમાર્ગ પરિહરવા યોગ્ય છે, યોગ-સિદ્ધિમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે.’ ગુરુજન-પંચપરમેષ્ઠિરૂપ ગુરુવર્ગ,

ગુરુજનસેવા : પંચ પરમ ગુરુ સેવવા યોગ્ય છે, ઉપાસવા યોગ્ય છે, આરાધવા યોગ્ય છે. અને એ પંચ પરમ ગુરુની આરાધનાથી જેમાં એ પંચ ધ્યાન-ધારણાદિ પરમેષ્ઠિનું રૂપ આલેખ્યું છે એવા યોગપટનું દર્શન કરવા યોગ્ય છે; તે પંચ પરમ ગુરુના રૂપ-વર્ણ-આકાર-ગુણ-સ્વરૂપાદિ ચિત્તમાં નિધાનની જેમ સ્થાપન કરવા યોગ્ય છે, અને તેની વિસ્મૃતિ-વિચ્યુતિ ન થાય એમ તે અરિહંતાદિ પંચ પરમ ગુરુના સ્વરૂપની ધારણા ધારવા યોગ્ય છે; અને તે ધારણામાં વિશ્લેષરૂપ થઈ પડે એવા ડામાડોળ કરનારા વિશ્લેષમાર્ગને પરિહરવા-દૂરથી ત્યજવા યોગ્ય છે; અને આમ દઢ ધારણા ધારણ કરી ધ્યાન-સમાધિરૂપ યોગની સિદ્ધિમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે.

“જિનરાજની સેવના કરવી,

ધ્યેય ધ્યાન ધારણા ધરવી રે....મનમોહના જિનરાયા.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૯) ‘લગવત્પ્રતિમાઓ કરાવવા યોગ્ય છે, ભુવનેશ્વરનું વચન લખાવવા યોગ્ય છે.’ અને આ જે પરમ ગુરુની લક્ષિતથી પોતાને આત્મલાલ થયો તેવો આત્મલાલ બીજા લક્ષિતમાન્ આત્માઓને પણ સુલલ થાય એટલા માટે, જ્યાં જ્યાં તેની લગવત્પ્રતિમા કારણ જરૂર હોય તેવા સ્થળે યોગ્ય વિવેક વાપરી લગવત્પ્રતિમાઓ કરાવવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ લગવંતના વીતરાગ સ્વરૂપનું જે પ્રતિ-બિમ્બ પાડે છે એવી શાંતમૂર્તિરૂપ તેની પ્રતિકૃતિ-પ્રતિમા સ્થાપન કરાવવા યોગ્ય છે, કે જેના નિર્વિકાર પ્રશાંત વીતરાગ ભાવના ધ્યાનાલંબને લક્ષિતમાન્ જીવોને તે “જિન પડિમા જિન સારિખી” થઈ પડે. એટલે જ્યાં જ્યાં ને જેટલી જેટલી જરૂર હોય ત્યાં ત્યાં તે ઔચિત્ય પ્રમાણે જ પોતાની ને સમાજની વિશ્વવાદિક શક્તિ લક્ષમાં રાખીને વિવેકથી, પ્રતિમાઓ કરાવવા યોગ્ય છે એમ આશય સમજાય છે.

આમ જિન લગવાનના વિરહે જેમ ‘જિન પડિમા જિન સારિખી’ ગણી અવશ્ય આરાધના કરવા યોગ્ય હોવાથી તેની સ્થાપના કરવા યોગ્ય છે, તેમ તે લગવંતોના વિરહે

તેમનું આગમરૂપ વચન જ લખ્ય જીવોને પરમ આલંબનરૂપ પરમ ભુવનેશ્વર વચન ઉપકારી થઈ પડે છે, એટલા માટે તે ‘ભુવનેશ્વરનું વચન’ લખાવવા યોગ્ય છે; તે પરમ પુરુષના અપૂર્વ વચનામૃતના ગુણ-ગૌરવને છાજે એવી સર્વાંગમુંદર રીતે તેના લેખન-પ્રકાશનાદિ

કરાવવા યોગ્ય છે, કે જેથી કરીને જગતને વિષે તે ભુવનેશ્વરના પરમશ્રુતની પ્રભાવના થઈ તેમણે પ્રદર્શિત કરેલા વિશ્વકલ્યાણકારી મોક્ષમાર્ગનો જગતમાં ઉદ્યોત થાય. આમ ભગવંતના વિરહે જિનપ્રતિમા અને જિનઆગમ એ બે પુષ્ટ આલંબન છે, તેનો અત્ર બોધ કર્યો. પરમ ભાવિતાત્મા મહાસુનિ દેવચંદ્રણ પણ અનન્ય ભાવથી ગાઈ ગયા છે કે—

“વીર થકા પણ શ્રુત તણો રે, હતો પરમ આધાર;
હવે ઈહાં શ્રુત આધાર છે રે, જિન પડિમાસુખકંદોરે....

વીર પ્રભુ સિદ્ધ થયા....મારગ દેશક મોક્ષનોરે

ત્રણે કાળે સવિ જવને રે, આગમથી આનંદ;
સેવો ધ્યાવો ભવિ જનારે, જિન પડિમા સુખ કંદોરે....વીર પ્રભુ.
ગણધર આચારજી મુનિરે, સહુને એણી પેરે સિદ્ધ;
ભવભવ આગમ સંગથી રે, દેવચંદ્ર પદ લીધ રે....વીર પ્રભુ.”

— શ્રી દેવચંદ્રણ.

‘સત્શાત્રોને લખાં લખવાંને ભક્તિ ભારી લહે છે,
પૂજે અર્થે શ્રવણ અહણે અર્થ તેનો અહે છે;
ભવ્યો પાસે પ્રગટ કરતો તેહ સજગાય દાવે,
ચિંતે ભાવે પરમશ્રુતને વિશ્વમાંહી પ્રભાવે.’

શ્રી યોગદૃષ્ટિકલશ (સ્વરચિત), રક.

(૧૦) ‘મંગલ જાપ કરવા યોગ્ય છે, ચતુઃશરણ પ્રતિપત્તિ (અંગીકાર) કરવા યોગ્ય છે.’ મં + ગલ-પાપને ગાળનારા એવા મંગલ મંત્રનો જાપ, તે ને તે મંત્રપદનું પરાવર્તન કરવા યોગ્ય છે, ભાવન-રટણ કરવા યોગ્ય છે, ધૂન લગાવવા યોગ્ય

મંગલ જાપ : છે, કે જેથી કરીને તેના અંતસ્તત્ત્વ પ્રત્યે જીવનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થઈ શરણ પ્રતિપત્તિ થાય. યોગનો પ્રથમ લેહ અધ્યાત્મ છે, અને તે અધ્યાત્મનો પ્રાથમિક પ્રકાર મંત્રજાપ છે; આ દેવતાસ્તવરૂપ મંત્ર એ પણ ભક્તિપ્રધાન હોઈ, ભક્તિમય અધ્યાત્મના માર્ગે ચઢવાનો ઉત્તમ પ્રકાર છે. આ મંગલ મંત્રોમાં પ્રથમ મંગલરૂપ મંત્રશિરોમણિ નમસ્કાર મંત્ર છે,—‘નમો અરિહંતાણં’—ઇત્યાદિ. અર્થાત્ અરિહંત ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, સિદ્ધ ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, આચાર્ય ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, ઉપાધ્યાય ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, સર્વ સાધુ ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, ઇત્યાદિ ભાવવાળો મંગલ જાપ કરવા યોગ્ય છે.

“શુભ ભાવ વડે મન શુદ્ધ કરો, નવકાર મહાપદને સમરો;

નહિં એહ સમાન સુમંત્ર કહો, ભજીને ભગવંત ભવંત લહો.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

અને અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મ એ ચાર શરણ પ્રતિપત્તિ કરવા યોગ્ય-અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે: અનન્ય ભાવશરણના દ્વારાર અરિહંત ભગવંતોનું હું શરણ અહું છું, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપી સિદ્ધ ભગવંતોનું હું શરણ અહું છું, મૂર્તિમાન સમાધિસ્વરૂપ સાધુ ભગવંતોનું હું શરણ અહું છું, કેવલિ ભગવંતે ભાષેલા આત્મસ્વભાવ ધર્મનું હું શરણ અહું છું. ચઉ ગતિનો ઉચ્છેદ કરનારા આ ચઉ શરણનો મેં આશ્રય કર્યો છે, તો મને હવે ભય શો? વિશ્વેષ શો? ચિંતા શી?

“ધીંગ ધણી માથે કિયો રે,

કુણ ગંજે નર ખેટ?....વિમલજિન દીઠા લોચણ આજ.”—શ્રી આનંદધનજી

“મોટાને ઉત્સંગ, ખેડાને શી ચિંતા?

પ્રભુને ચરણ પસાય, સેવક થયા નચિંતા.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

(૧૧) ‘દુષ્ટૃતો ગર્હવા યોગ્ય છે, કુશલ અનુમોદવા યોગ્ય છે.’ દુષ્ટ કાર્યની ગર્હા-ગુરુસાક્ષીએ નિન્દા કરવા યોગ્ય છે, કુશલ-શુભ કાર્ય-શુભ કરણી અનુમોદન કરવા યોગ્ય છે. જેમકે—

દુષ્ટૃતગર્હા:

‘આત્મસ્વરૂપની આરાધના ચૂકી મેં અનાચારથી, અવતથી, વિષયથી, કષાયથી આ ભવ-પરભવને વિષે જે કંઈ આત્મવિરાધના

કરી હોય, તેનો હું હવે પશ્ચાત્તાપ કરી મિથ્યાદુષ્ટ માણું છું. મિચ્છામિ દુક્કંડં । પ્રાણુતિપાતાદિ અઠાર પાપસ્થાન કે જે મેં આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થવારૂપ પ્રમાદદોષથી સેવ્યાં હોય, સેવરાવ્યાં હોય, સેવતાં પ્રત્યે અનુમોદ્યા હોય, તે સર્વ હું ત્રિવિધે ત્રિવિધે વોસરાવું છું; આત્મસાક્ષીએ નિન્દાં છું, સદ્ગુરુસાક્ષીએ ગર્હું છું અને આત્મામાંથી વિસર્જન કરું છું. નિન્દામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ।

‘ધન્ય છે આને! આનામાં વિદ્યા-વિનય-વિવેક-વિજ્ઞાનનો કેવો વિકાસ છે! આ કેવો જ્ઞાનવાન, કેવો ચારિત્રવાન છે! ધન્ય છે આ આત્મારામી મુનીશ્વરોની પરમ નિર્ઐશ વીતરાગ વૃત્તિને! અહો આ મહંતોનું મહા અસિધારાત્રત! અહો આ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓની બ્રાહ્મી સ્થિતિ! આ સદ્ધર્મપરાયણ સદ્ગૃહસ્થો પણ ધન્ય છે! બન્ને કુળને અજવાળનારી આ સતી સ્ત્રીઓને ધન્ય છે! આવા સર્વ સુકૃતીઓના સુચરિત સંકીર્તનનો રસાસ્વાદ લેવડાવી હે ચેતન! તું ત્હારી રસનાને ‘રસના’ કર! શુણવંતની શુણગાથા શ્રવણ કરાવી ત્હારા શ્રવણને તું ‘શ્રવણ’ કર! અન્યના ઐશ્વર્યના પ્રસન્ન અવલોકનથી ત્હારા લોચનને તું ‘લોચન’ (રોચન) કર! અને આમ સાચા નિર્દોષ પ્રમોદભાવથી અન્યના સુકૃતમાં મદતનો ભાગ પડાવી ત્હારી જીભના, ત્હારા કાનના ને ત્હારા નેત્રના નિર્માણને કૃતાર્થ કર! ’

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પાઠ ૮, પર. (સ્વરચિત)

“શુભ કરણી અનુમોદીએ, ભાવ ભલો મન આણ.”

—શ્રી વિનયવિજયજીકૃત પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન

(૧૨) ‘મંત્રદેવતાઓ પૂજવા યોગ્ય છે, સચ્ચેષ્ટિતો શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, ઔદાર્ય ભાવવા યોગ્ય છે, ઉત્તમ જ્ઞાતથી (દષ્ટાંતથી) વર્તવા યોગ્ય છે.’
મંત્રદેવતા પૂજા, જેનું દૈવત અચિંત્ય છે એવા મંત્રદેવતાઓ પૂજવા યોગ્ય—
સચ્ચેષ્ટિતશ્રવણ : આરાધવા યોગ્ય છે. સત્પુરુષોના સત્ચેષ્ટિતો—સત્આચરણો—
ઉત્તમ દષ્ટાંતથી વર્તન સત્યચરિત્રો શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, અને તે પરમ ઉદારચરિત્ર
સત્પુરુષોના ચરિત્રો શ્રવણ કરી ઔદાર્ય—ઉદારપણું—હૃદયનું વિશાલપણું
ભાવન કરવા યોગ્ય છે; અને આમ ઉત્તમ પુરુષોના જ્ઞાતથી—જાણીતા દષ્ટાંત પ્રમાણે ઉંચા
જોણું રાખી વર્તવા યોગ્ય છે, સદા ઉંચી શ્રેણીમાં લક્ષ રાખી જેમ અને તેમ આપણો
આત્મા ઊર્ધ્વગામી થાય એવા ઉત્તમ દાખલા લઈને વર્તવું યોગ્ય છે.

‘સદ્વિદ્યાના બુધપ્રિય જ એ શુભ સંસ્કાર ઝીલી,
પૂર્ણેન્દ્રિય સકલ સુકલા પૂર્ણ ભાવેય ખીલી;
આત્માથી હે! વિજય વરને ધર્મ ને મોક્ષકામી!
યાત્રા ત્હારી સુગતિપથમાં હો સદા ઊર્ધ્વગામી!’

—શ્રી પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા, પાઠ, ૧૦૮. (સ્વચ્ચિત્ર)

એવા ઉક્તગુણસંપન્ન એવંભૂત દશાવંતની અહીં સર્વ જ પ્રવૃત્તિ રૂડી હોય ને માર્ગાનુસારી
એવો તે અપુનર્બંધકાદિ જ હોય, એમ મર્મ પ્રગટ કરે છે —

‘एवंभूतस्य येह प्रवृत्तिः सा सर्वैव साध्वी । मार्गानुसारी ह्ययं नियमादपुनर्वन्धकादिः,
तदन्यस्यैवंभूतगुणसम्पदोऽभावात् । ૩૭૧

૨અર્થ:—એવંભૂતની જે અહીં પ્રવૃત્તિ, તે સર્વે જ સાધ્વી હોય છે. કારણ કે
માર્ગાનુસારી એવો આ નિયમથી અપુનર્બંધકાદિ છે,—તેનાથી અન્યને એવંભૂત ગુણસંપન્ન
અભાવ છે માટે. ૩૭૧

વિવેચન

“અપુનર્બંધકથી માંડીને, જાવ ચરમ ગુણઠાણ;
ભાવઅપેક્ષાએ જિનઆણા, મારગ ભાષે જાણ.”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

અને ‘एवंभूतस्य येह प्रवृत्तिः सा सर्वैव साध्वी’ — ‘એવંભૂતની જે અહીં પ્રવૃત્તિ,
તે સર્વે જ સાધ્વી હોય છે.’ આ જે ઉપરમાં ગુણગણ ગણાવવામાં આવ્યો તે જેનામાં

હોય, એવંભૂત-એવા પ્રકારની દશાને જે પામેલો હોય, તેની એવંભૂત દશાવંતની અહીં જે પ્રવૃત્તિ છે, તે સર્વે જ સાધ્વી-સમ્યક્-સત્માર્ગાનુ-સર્વજ પ્રવૃત્તિ સાધ્વી: સારિણી હોય છે. કારણ કે ‘માર્ગાનુસારી જ્ઞય’ નિયમાદપુનર્વન્ધકારી:’-અને તે અપુનર્બન્ધ-માર્ગાનુસારી એવો આ નિયમથી અપુનર્બન્ધકાદિ છે,—તેનાથી અન્યને કાદિ જ હોય એવંભૂત ગુણસંપદનો અભાવ છે માટે—‘તદન્યસ્ય પર્વમૂતગુણ-સંપદોઽભાવાત્’. એવંભૂત ગુણસંપન્ન દશાવાળો જે હોય તે સન્માર્ગને અનુસરનારો એવો માર્ગાનુસારી હોય ને એવો માર્ગાનુસારી હોય તે અપુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળો હોય, આ નિયમ છે. કારણ કે તે અપુનર્બન્ધકાદિથી અન્યને-પુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળાને એવંભૂત ગુણસંપદનો અભાવ હોય. એટલે આ જે કહ્યા તે ગુણ જેનામાં હોય તે માર્ગાનુસારી એવો અપુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળો જ હોય.

એટલા માટે પહેલેથી માંડીને આ અપુનર્બન્ધકની પ્રવૃત્તિ સતપ્રવૃત્તિ જ છે, અને ‘કુઠારાદિ પ્રવૃત્તિ પશુ રૂપિનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે’ તેની જેમ તે ધર્મગામિની છે—ધર્મઆધિની નથી, કારણ કે એનું હૃદય તત્વાવિરોધક છે ને તે યદી સમન્તભદ્રતા હોય છે, એમ સમન્તભદ્ર હરિભદ્ર તત્ત્વરહસ્ય પ્રકાશે છે—

‘અત આદિત આરમ્ભાસ્ય પ્રવૃત્તિ: સત્પ્રવૃત્તિરેવ નૈગમાનુસારેણ ચિત્રાપિ પ્રસ્થક-પ્રવૃત્તિકલ્પા । તદેતદધિકૃત્યાહુ: “કુઠારાદિપ્રવૃત્તિરપિ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિરેવ” । તદ્વદાદિ-ધાર્મિકસ્ય ધર્મે કાત્સ્ન્યેન તદ્ગામિની ન તદ્વાધિનીતિ: હાર્દા: ॥

તત્વાવિરોધકં (પાઠાંતર-વિરાધકં) હૃદયમસ્ય, તત: સમન્તભદ્રતા, તન્મૂલત્વાત્સકલ-ચેષ્ટિતસ્ય । ૩૭૨

પણિકા-કુઠાર ધ્યાદિ. કુઠારાદિપ્રવૃત્તિરપિ-કુઠારાદૌ—કુઠારાદિમાં, પ્રસ્થકઉચિત દારુહેદમાં ઉપયોગી શસ્ત્રમાં, પ્રવૃત્તિ:—પ્રવૃત્તિ, ધટન-દંડસયોગ-તીક્ષ્ણકરણ આદિકા પશુ, પ્રસ્થક ઉત્કિરણાદિક તો દૂર રહો, રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિરેવ—રૂપિનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે, પ્રસ્થકાદિ આકારની નિષ્પત્તિનો વ્યાપાર જ છે,—ઉપકરણપ્રવૃત્તિ વિના ઉપકર્તવ્ય પ્રવૃત્તિના અયોગને લીધે. તદ્વત્—તેની જેમ, રૂપિનિર્માણમાં કુઠારાદિ પ્રવૃત્તિની જેમ, અપુનર્વન્ધકસ્ય—અપુનર્બન્ધકની, ધર્મવિષયે—ધર્મવિષયમાં જે પ્રવૃત્તિ, દેવયોગથી પ્રણામાદિકા, તે સદોષા પશુ કાત્સ્ન્યેન—કાત્સ્ન્યથી, સામસ્ત્યથી, તદ્ગામિની—ધર્મગામિની ન તુ-ન પુન: તદ્વાધની—ધર્મઆધિકા, इति-એમ, હાર્દા:—એદંપર્યાન્ત ગવેપીઓ, કહે છે એમ શેષ છે. ક્યા કારણથી આ આમ છે? તે માટે કહ્યું—

તત્વાવિરોધકં—તત્ત્વઅવિરોધક, દેવાદિ તત્ત્વને અપ્રતિકૂલ, યત:—કારણ કે, હૃદયમ્—હૃદય, અસ્ય—આનું, અપુનર્બન્ધકત્વં, નહિં કે પ્રવૃત્તિ પશુ,—અનાભોગના જ તેમાં અપરાધીપણાને લીધે. તત:—તે યદી, તત્વાવિરોધક હૃદય યદી, સમન્તભદ્રતા—સમન્તભદ્રતા, સર્વત: કલ્યાણતા,—નહિં કે પ્રવૃત્તિ યદી, તેના (પ્રવૃત્તિના) કુશલ હૃદયના ઉપકારિપણાને લીધે, અને તેના (કુશલ હૃદયના) તેના (પ્રવૃત્તિ) વિના પશુ કલ્પિત ફલહેતુપણાને લીધે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તન્મૂલકત્વાત્—તન્મૂલ-પણાને લીધે, તત્વાવિરુદ્ધ હૃદયપૂર્વપણાને લીધે, સકલચેષ્ટિતસ્ય—શુભાશુભરૂપ પુરુષાર્થપ્રવૃત્તિરૂપ સકલ ચેષ્ટિતના.

૩અર્થ:-એથી કરીને આદિથી આરંભીને આની (અપુનર્બંધકની) પ્રવૃત્તિ સત્પ્રવૃત્તિ જ છે),—નૈગમાનુસારથી ચિત્ર છતાં પણ પ્રસ્થકપ્રવૃત્તિ સમી છે. તેથી આને અધિકૃત કરીને કહ્યું છે કે—“કુઠારાદિપ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે.” તેની જેમ આદિ ધાર્મિકની ધર્મમાં (પ્રવૃત્તિ) કાત્સ્ન્યથી તદ્દગામિની છે, નહિં કે તદ્દગામિની એમ હાર્દો (હાર્દ જાણનારાઓ) કહે છે.

કારણ કે આનું (અપુનર્બંધકનું) હૃદય તત્વાવિરોધક (પાઠાં: તત્વાવિરાધક) છે, તે થકી સમન્તભદ્રતા હોય છે, સકલ ચૈષ્ટિતા તત્ત્વલક્ષણને લીધે. ૩૭૨

વિવેચન

“વીતરાગ શુભરાગ ભક્તિરુચિ નગમે હો લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ અપુનર્બંધક એવંભૂત દશાવાળો હોય છે, ‘એથી કરીને આદિથી આરંભીને આની પ્રવૃત્તિ સત્પ્રવૃત્તિ જ છે,’—‘અત આદિત આરમ્ભ્યાસ્ય પ્રવૃત્તિ: સત્પ્રવૃત્તિરેવ’—

નૈગમાનુસારથી ચિત્ર છતાં પણ પ્રસ્થકપ્રવૃત્તિ સમી છે.—

આદિથી માંડીને ‘નૈગમાનુસારેણ ચિત્રાપિ પ્રસ્થકપ્રવૃત્તિકલ્પા.’—આ માર્ગાનુસારી અપુનર્બંધકની પ્રવૃત્તિ અપુનર્બંધકાદિ દશાવાળો હોય એટલા માટે જ, પહેલેથી—શરૂઆતથી સત્પ્રવૃત્તિ જ માંડીને આની પ્રવૃત્તિ સત્તા અનુસંધાનવાળી સત્પ્રવૃત્તિ જ છે,

નૈગમનય અનુસારે ચિત્ર—નાના પ્રકારની છતાં પ્રસ્થકપ્રવૃત્તિ સમી છે. ‘તેથી આને અધિકૃત કરીને કહ્યું છે કે—‘કુઠારાદિપ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે.’—‘કુઠારાદિપ્રવૃત્તિરપિ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિરેવ’—પ્રસ્થકના આકાર ક્રોતરવાની પ્રવૃત્તિ તો દૂર રહો, પણ કુહાડી વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે. અર્થાત્ પ્રસ્થકને યોગ્ય કાષ્ઠ કાપવામાં ઉપયોગી એવી કુહાડી અંગેની પ્રવૃત્તિ જેમકે—કુહાડી બનાવવી, તેમાં હાથો ભેરવવો, કુહાડીને તીક્ષ્ણ અણીદાર કરવી, પછી તે વડે તેવું રૂપ બનાવવા

યોગ્ય કાષ્ઠ કાપવું, એ વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે, કુઠારાદિપ્રવૃત્તિ પણ પ્રસ્થકાદિ આકારની નિષ્પત્તિનો વ્યાપાર જ છે, કારણ કે તેવા પ્રકારની રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ ઉપકરણ પ્રવૃત્તિ વિના તેવા પ્રકારની રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિનો યોગ જ ઘટતો નથી. એટલે કુહાડી બનાવાય ત્યાંથી માંડીને તેવું કાષ્ઠરૂપ તૈયાર

થાય ત્યાં સુધીની બધી પ્રવૃત્તિ રૂપનિર્માણના અંગભૂત હોઈ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે.—

‘તદ્વત્ત આદિધાર્મિકસ્ય ધર્મે કાત્સ્ન્યેન’—‘તેની જેમ આદિ ધાર્મિકની ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કાત્સ્ન્યથી તદ્દગામિની છે, તદ્દગામિની નથી—‘તદ્દગામિની ન તદ્દગામિની’

ધર્મગામિની નહિં, એમ હાર્દો (હાર્દ જાણનારાઓ) કહે છે.’—‘इति हार्दः’—રૂપ-પણુ ધર્મગામિની જ નિર્માણની બાબતમાં કુઠારાદિ પ્રવૃત્તિ જેમ સામસ્ત્યથી—સમસ્તપણે

સર્વ પ્રવૃત્તિ તે રૂપનિર્માણ પ્રત્યે લઈ જનારી તદ્દગામિની છે, તેની બાધા કરનારી—તદ્દગામિની નથી; તેમ આદિ ધાર્મિકની એટલે કે ધર્મના

પ્રાથમિક (Preliminary) અધિકારી માર્ગાનુસારી એવા અપુનર્બંધકની જે ધર્મવિષયમાં—

દેવ-ગુરુ-ધર્મ સંબંધી લક્ષિત આદિ પ્રવૃત્તિ છે, તે કાત્સ્ન્યથી-સામસ્ત્યથી-સમસ્તપણે તે ધર્મ પ્રત્યે લઈ જનારી એવી તદ્ગામિની છે, પણ તે ધર્મને બાધન કરનારી તદ્-બાધિની નથી; અર્થાત્ માર્ગાનુસારી અપુનર્બંધકની સમસ્ત ધર્મપ્રવૃત્તિ પહેલેથી માંડીને ધર્મના સાધનરૂપ હોય છે, પણ ધર્મના બાધનરૂપ હોતી નથી, એમ આ વસ્તુનું હાર્દ-હૃદય-મર્મ સમજનારા હાર્દો-સહૃદય સંતજનો સારી પેઠે જાણે છે.

કારણ કે—‘તત્ત્વાવિરોધકં હૃદયમસ્ય, તતો સમન્તમદ્રતા’ ઇ.—‘આનું’ (અપુનર્બંધકનું) હૃદય તત્ત્વાવિરોધક (પાઠાં : તત્ત્વાવિરાધક) છે.’ આ અપુનર્બંધકનું હૃદય તત્ત્વનું-ધર્મતત્ત્વનું અથવા દેવ-ગુરુ-ધર્મ તત્ત્વનું અવિરોધક (અથવા અવિરાધક) છે, આ અપુનર્બંધકનું અપ્રતિકૂલ છે, દેવ-ગુરુ-ધર્મતત્ત્વનું વિરોધન કે વિરાધન કરનાર હૃદય તત્ત્વાવિરોધક નથી; લલ્લે કદાચ તેનું બાહ્ય આચરણ-પ્રવૃત્તિ અનાભોગથી જાણતાં તે થકી સમન્તભદ્રતા —અજાણતાં તે તે તત્ત્વનું વિરોધન વા વિરાધન કરે, તો પણ તેનું હૃદય તો સાચું છે, તત્ત્વઅવિરોધક-તત્ત્વઅવિરાધક જ છે. ‘તે થકી સમન્તભદ્રતા હોય છે,—સકલ ચેષ્ટિતના તન્મૂલકપણાને લીધે.’ તે તત્ત્વાવિરોધક હૃદય થકી સમન્તભદ્રતા-સર્વતોભદ્રતા-સર્વતઃ કલ્યાણતા હોય છે; કારણકે હૃદય એ જ સકલ ચેષ્ટિતનું —સર્વ શુભાશુભ પ્રવૃત્તિનું મૂલ-ઉદ્ભવસ્થાન છે, એટલે હૃદય જો સાચું છે, તત્ત્વાવિરોધક-તત્ત્વાવિરાધક છે, તો તેની સકલ પ્રવૃત્તિ પણ કલ્યાણરૂપ છે. આથી ઊલટું હૃદય જો ખોટું હોય તો પ્રવૃત્તિ પણ ખોટી હોઈ કલ્યાણરૂપ નથી થતી. આમ બધો આધાર હૃદય પર-અંતરના સાચા ભાવ પર રહેલો હોઈ, અપુનર્બંધકનું તત્ત્વાવિરોધક-તત્ત્વાવિરાધક હૃદય સામ્ય છે, એટલે તેને સમન્તભદ્રતા હોય છે, એમ સમન્તભદ્ર-સર્વતોભદ્ર એવા હરિભદ્રજી વદે છે.

એમ જિનદર્શનમાંથી નિકળેલા તે તે અન્યદર્શનાનુસારે ખીજ દર્શાંત પણ અહીં ઘટાવવાનું મૂલ્યન કરે છે —

૪ પયમતોઽપિ વિનિર્ગતતત્ત્વદર્શનાનુસારતઃ સર્વમિદં યોજ્યં—સુપ્તમણ્ડિતપ્રવોધદર્શનાદિ ।
ન દેવં પ્રવર્તમાનો નેષ્ઠાધિકાદિ । ૩૭૩

પશ્ચિકા-પર્વ—એમ, પ્રથમ દર્શાંત જેમ, અતોઽપિ—આમાંથી પણ, જેન દર્શાંનમાંથી જ વિનિર્ગતાનિ—વિનિર્ગત, પૃથક્ષૂત તે જે, દર્શનાનિ—દર્શનો, નયવાદો, તેણાં અનુસારતઃ—તેઓના અનુસારથી, તેમાં ઉક્ત એમ અર્થ છે, સર્વમ્—સર્વ, દર્શાન્તગત, હૃદ—અહીં, દર્શનમાં, યોજ્યં—મેળવા યોગ્ય છે. શું-વિશિષ્ટ ? તે માટે કશું —

સુપ્તમણ્ડિતપ્રવોધદર્શનાદિ—જેમ કોઈ—સુપ્તસ્ય સતઃ—સુપ્ત હોનાં, મંડિતસ્ય—કુંડુમાંથી મંડિત મહેરોને, પ્રવોધે—પ્રબોધ મહે, નિદ્રાઅપગમે, અન્યથાશૂન અને મુંદર એવા આત્મનું (પોતાનું) દર્શનમ્—દર્શન, અવલોકન આશ્ચર્યકારિ હોય છે; તેમ અપુનર્બંધકને—અનાભોગવંતને (પાઠાં :

આદિથી અપુનર્બન્ધકની સતપ્રવૃત્તિ ધર્મગામિની: આ અંગે અન્યદર્શીનીઓનો સંવાદ ૬૫૧

૪અર્થ:-એમ આમાંથી જ (જૈનમાંથી જ) વિનિર્ગત (નીકળેલા) તે તે દર્શન અનુસારથી ‘સુક્ષ્મંડિત પ્રબોધદર્શનાદિ’ સર્વ અહીં યોજવા યોગ્ય છે. કારણ કે એમ પ્રવર્ત્તમાન (અપુનર્બન્ધક) ઇષ્ટસાધક ન હોય એમ નહિ, (અપિ તુ હોય જ.).^{૩૭૩}

વિવેચન

“ચયતા જિન ઉપદેશકી, પરમેત્તમ તિનુ કાલ;
ઇનમે સખ મત રહત હૈ, કરતે નિજ સંભાલ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને ‘एवमतोऽपि विनिर्गततत्तद्दर्शनानुसारतः सर्वमिह योज्यं’—એમ આમાંથી જ (જૈનમાંથી જ) વિનિર્ગત તે તે દર્શન અનુસારી—સુક્ષ્મંડિત પ્રબોધદર્શનાદિ સર્વ અહીં યોજ્ય છે. એમ—પ્રસ્થક દષ્ટાંત જેમ યોજ્યું તે જ પ્રકારે આ સુક્ષ્મંડિત-પ્રબોધ જૈનદર્શનમાંથી જ નિકળેલા જે અન્ય દર્શનો છે, તેઓના અનુસારે દર્શનાદિ દષ્ટાંત ઘટના ‘સુક્ષ્મંડિત પ્રબોધદર્શનાદિ’ સર્વ દષ્ટાંતમલ અહીં આ દર્શનમાં યોજવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રકારે:—જેમ કોઈ સૂતો હોય, ત્યાં જ તે કુંકુમાદિથી મંડિત થયો; પછી તે જાગ્યો, એટલે તેને પોતાનું બદલાઈ ગયેલું સુંદર અલંકૃત સ્વરૂપ દીઠું, તેથી તેને આશ્ચર્ય થયું. તેમ અનાભોગવંત એવો અપુનર્બન્ધક અનાભોગથી અજાણપણે પણ વિચિત્ર ગુણોથી અલંકૃત હોય છે, તેને જ્યારે પ્રબોધ થાય છે ત્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ લાભકાળે પોતાના આત્માના વિસ્મયકારી સ્વરૂપદર્શનથી આશ્ચર્ય થાય છે. આદિ શબ્દથી બીજા દષ્ટાંત—નૌકામાં સુતો હોય, ત્યાં જ સુતાં સુતાં સમુદ્ર ઓળંગી જાય, ને જાગીને જુએ તો પોતે સમુદ્ર પાર ઉતરી ગયો છે એમ દેખે. તેમ અપુનર્બન્ધકલાવરૂપ નૌકામાં સૂતેલો જીવ સંસારસમુદ્ર ઓળંગી જાય છે ને જાગૃત થતાં પોતે સંસારસાગર તરી ગયો છે એમ દેખે છે.

કારણ કે ‘એમ પ્રવર્ત્તમાન ઇષ્ટસાધક ન હોય એમ નહિ’ (હોય જ).’ એમ પ્રસ્થકકર્ત્તન ન્યાયથી પ્રવર્તી રહેલો અપુનર્બન્ધક ઇષ્ટસાધક, પ્રસ્થક તુલ્ય સમ્યક્ત્વાદિનો સાધક ન હોય એમ નહિ, અપિ તુ ઇષ્ટસાધક—સમ્યક્ત્વાદિસાધક હોય જ.

સમ્યક્ આચારથી ભગ્ન થાય તો પણ અપુનર્બન્ધક પુનઃ તેમાં યતન કરે એ જ એનું લિંગ-પ્રગટ થિન્હ છે; આ એવંભૂત દશાસંપન્ન અપુનર્બન્ધક અંગે અન્યદર્શનો સાથે જૈનદર્શનનો સમન્વય દર્શાવે છે —

અનાભોગથી) વિચિત્ર ગુણાલંકૃત એવાને, સમ્યગ્દર્શનાદિ લાભકાળે વિસ્મયકારિ એવું આત્માનું દર્શન હોય છે. આદિ શબ્દથી નાવાદિથી સુપ્ત હોતાં સમુદ્રથી ઉત્તીર્ણને બોધે પણ (જાગતાં) તીર્થદર્શનાદિ ગ્રાહ્ય છે. દાર્શનિક સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું —

ન-ન જ, હિ-કારણકે, ઇવં—એમ, પ્રસ્થક કર્ત્તન ન્યાયથી. પ્રવર્ત્તમાન:—પ્રવર્ત્તમાન અપુનર્બન્ધક, ન-ન જ, ઇષ્ટસાધક:—ઇષ્ટસાધક, પ્રસ્થક તુલ્ય સમ્યક્ત્વાદિ સાધક, અપિ તુ સાધક જ.

‘મગ્નોડ્યેતદ્યત્નલિङ્ગોડ્પુનર્વન્ધક इति तं प्रत्युपदेशत्ताफल्यं ।

નાનિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતાવેવંમૃત इति कापिलाः, न अनवाप्तभवविपाक इति च सौगताः, अपुनर्वन्धकास्त्वेवંमृता इति जैनाः ॥ ૩૭૪

૫અર્થ:-ભગ્ન પણ આના યત્નલિંગવાળો અપુનર્બન્ધક છે, એટલા માટે તેના પ્રતિ ઉપદેશસાક્ષ્ય છે.

અનિવૃત્તઅધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે એવંભૂત ન હોય એમ કાપિલો કહે છે; અને ભવવિપાક અપ્રાપ્ત છે એવો (એવંભૂત) નથી એમ સૌગતો કહે છે; અપુનર્બન્ધકો તો એવંભૂત છે એમ જૈનો કહે છે. ૩૭૪

વિવેચન

“ જે ગાયો તે સઘળે એક, સકલ દર્શને એ જ વિવેક;

સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્વાદવાદ સમજણ પણ ખરી.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આ અપુનર્બન્ધક કેવો છે. ?—‘ મગ્નોડ્યેતદ્યત્નલિङ्ગોડ્પુનર્વન્ધક: ’ —‘ ભગ્ન પણ

આના યત્નલિંગવાળો અપુનર્બન્ધક છે.’ અપુનર્બન્ધકને ઉચિત

ભગ્ન પણ આના યત્ન- સમાચારથી-સમ્યક્ આચારથી ભગ્ન છતાં, કોઈ પ્રકારે ચ્યુત છતાં, લિંગવાળો અપુનર્બન્ધક પુનઃ સ્વઉચિત આચારમાં યત્ન કરે, એ જ અપુનર્બન્ધકનું લિંગ-

પ્રગટ ચિહ્ન છે. અને આમ અપુનર્બન્ધક ક્વચિત્ ભગ્ન થાય

તોપણ યથોક્ત સ્વઉચિત આચારમાં યત્નવંત હોય, ‘ એટલા માટે તેના પ્રતિ ઉપદેશસાક્ષ્ય છે.’ —‘ તં પ્રતિ ઉપદેશત્તાફલ્ય ’ —અર્થાત્ અપુનર્બન્ધક દશાવંત પ્રત્યે જે ઉપદેશ દેવામાં આવે તેનું સફળપણું છે.

આ અંગે આ શાસ્ત્રકર્તા આચાર્યજી અન્યદર્શનીઓની સંમતિ દર્શાવે છે—

‘ નાનિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતાવેવંમૃત: ’ —‘ અનિવૃત્તઅધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે એવંભૂત ન હોય ’ એમ કાપિલો કહે છે, અને ‘ ન અનવાપ્તભવવિપાક: ’ —

આ એવંભૂત ‘ ભવવિપાક અપ્રાપ્ત છે એવો (એવંભૂત) નથી, ’ એમ સૌગતો કહે

અપુનર્બન્ધક અંગે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિનો અધિકાર-પુરુષને અભિભૂત કરનારી-દબાવનારી

અન્યદર્શનો સાથે સત્તા જ્યાંલગી નિવૃત્ત થઈ નથી, ટળી નથી, ત્યાંલગી એવંભૂત-

દૈનંદર્શનનો સમન્વય એવા પ્રકારની ઉક્ત માર્ગાનુસારી અપુનર્બન્ધક દશાવાળો હોય નહિં,

એમ કપિલાનુયાયી સાંખ્યો વદે છે. અને જેનો ભવનો વિપાક-

પરિપાક થયો નથી એવો એવંભૂત-એવી યથોક્ત ગુણવાળી-અપુનર્બન્ધક દશાવાળો ન

પશ્ચિમ્તા—અપુનર્બન્ધકનું જ લક્ષણ કહ્યું—મગ્નોડપિ - ભગ્ન પણ, અપુનર્બન્ધકોચિત સમાચારથી ક્વચિત્ ચ્યુત પણ, ઇન્દ્રિયત્નલિङ્ગ:—આના યત્નલિંગવાળો, પુનઃ સ્વોચિત આચારના પ્રયત્નથી મુક્તિ, અપુનર્બન્ધક:—અપુનર્બન્ધક, આદિ ધાર્મિક.

હોય, એમ સુગતાનુયાયી બોલો વદે છે. આમ વ્યતિરેકથી અન્યદર્શનીઓની ઉક્તિ કહી, અન્વયથી જૈનના અભિપ્રાયથી તે જ વસ્તુ કહે છે—‘અપુનર્બન્ધકા સ્ત્વેવંમૂતાઃ’—‘અપુનર્બન્ધકો તો એવંભૂત છે’ એમ જૈનો કહે છે. અપુનર્બન્ધક તો એવંભૂત—એવી ઉક્તિ ગુણલક્ષણવાળી દશાવાળા હોય જ, એમ જિનદર્શનના અનુયાયી જૈનો વદે છે. અર્થાત્ વ્યતિરેકથી જે વસ્તુ અન્યદર્શનીઓએ કહી, તેની સાથે સમન્વયરૂપ મૈત્રીનો હાથ મીલાવતાં અન્વયથી જૈનદર્શનની ઉક્તિ કહી. આમ આ બા. માં સર્વદર્શનોની એકવાક્યતા ને સમન્વય સિદ્ધ થયા.

તેથી આ ચૈત્યવંદન વ્યાખ્યાન આદરથી શ્રવણ કરવાં યોગ્ય ને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે એવી ભલામણ કરી, આ પરમ સંવેગરંગી ભક્તશિરોમણિ આચાર્યજી હરિભદ્રજી ચિન્તામણિ રત્નસમા સંવેગ કાર્યમાં સમ્યગ્ ગુણ ભણી શ્રદ્ધાદિ અતિશય ભાવથી ‘અવિધિવિરહ’થી પ્રવર્તતાં મહાકલ્યાણસિદ્ધિ છે, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

‘તત્ત્વોત્તમ્યમેતદાદરેણ, પરિભાવનીયં સૂક્ષ્મબુદ્ધ્યા । શુદ્ધેક્ષુચર્વણપ્રાયમવિજ્ઞાતાર્થમધ્ય-
યનં । રસતુલ્યો હ્યર્થઃ, સ સ્વલુ પ્રીણયત્યન્તરાત્માનં, તતઃ સંવેગાદિસિદ્ધેઃ, અન્યથાત્વ-
દર્શનાત્ ।

તદર્થ ચૈવ પ્રયાસ ઇતિ ન પ્રારબ્ધપ્રતિકૂલમાસેવનીયં, પ્રકૃતિસુન્દરં ચિન્તામણિરત્ન-
કલ્પં સંવેગકાર્યં ચૈતદિતિ મહાકલ્યાણવિરોધિ ન ચિન્તનીયં । ચિન્તામણિરત્નેઽપિ સમ્ય-
ગ્જ્ઞાતગુણ ઇવ શ્રદ્ધાદિતિશયભાવતોઽવિધિવિરહેણ મહાકલ્યાણસિદ્ધિરિત્યલં પ્રસન્નેન ॥ ૩૭૫

અર્થઃ—તેથી આ (ચૈત્યવંદન વ્યાખ્યાન) આદરથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. અવિજ્ઞાત અર્થવાળું અધ્યયન શુદ્ધ ઇશ્વરના ચર્વણ જેવું છે. અત્રે સ્કંદપણે રસ તુલ્ય અર્થ છે; તે જ ખરેખર ! અન્તરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે, તે થકી સંવેગાદિની સિદ્ધિ હોય છે માટે, અન્યથા તો અદર્શન છે માટે.

અને તે અર્થ આ પ્રયાસ છે. એટલા માટે પ્રારબ્ધથી પ્રતિકૂલ આસેવન કરવા યોગ્ય નથી; અને પ્રકૃતિસુન્દર, ચિન્તામણિરત્ન સમું આ સંવેગકાર્ય છે, એટલા માટે મહાકલ્યાણ-વિરોધિ ચિન્તવવા યોગ્ય નથી. ચિન્તામણિરત્નમાં પણ સમ્યગ્જ્ઞાતગુણસતે જ, શ્રદ્ધાદિ અતિશય ભાવથી ‘અવિધિવિરહેણ’—અવિધિવિરહથી મહાકલ્યાણસિદ્ધિ હોય છે. એટલે પ્રસંગથી સર્વ ॥ ૩૭૫

પંક્તિકા—પતદ્—આ, આ જ પ્રકૃત ચૈત્યવંદન વ્યાખ્યાન, મહા ઇત્યાદિ. મહત્—મહત્ એવા, સત્ ચૈત્યવંદનાદિ, કલ્યાણસ્ય—કલ્યાણનું, કુશલનું, વિરોધિ—વિરોધિ, બાધક, અવરોધ—વિજ્ઞાવન આદિ, ન—ન જ, ચિન્તનીયં—ચિન્તનીય, અધ્યવસેય, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—ચિન્તામણિ ઇત્યાદિ, સુગમમ્.

વિવેચન

“નિર્મળ તત્ત્વરુચિ થઈ રે, મન. કરજો જિનપતિ ભક્તિ રે ભવિ.

દેવચંદ્ર પદ પામશે રે મન. પરમ મહોદય યુક્તિ રે....ભવિં

જંગમ સુતરરુ સારિણો રે મન. સેવે ધન્ય ધન્ય તેહરે ભવિ.”

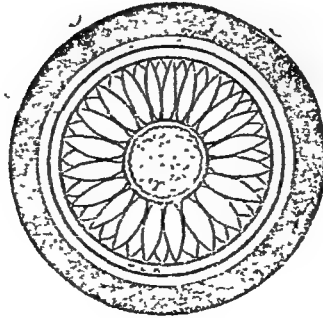
— શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અપુનર્ભન્ધકાદિ અંગેનું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરી આચાર્યજી હરિભદ્રજી ઉપસંહાર કરે છે:—તેથી—‘શ્રોતવ્યમેતદાદરેણ પરિભાવનીયં સ્વક્ષમવુદ્ધયા’—‘આ (ચૈત્યવન્દન વ્યાખ્યાન) આદરથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી આના આદરથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.’ આમ જેના પદે પદે પ્રજ્ઞાતિશયના શ્રવણની અને સૂક્ષ્મ ચમત્કારો દેખી સુસ પ્રાજ્ઞજનો ધન્ય ધન્ય પોકારે છે, એવો આ બુદ્ધિથી પરિભાવનની લલિતવિસ્તરઃ અંથ આટલા બધા પરિશ્રમથી જેણે નિષ્કારણ ભલામણ કરુણાથી અને અપૂર્વ ભક્તિભાવથી ગૂંથ્યો છે, એવા પદોપકાર-પરાયણ અંથકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી અત્રે વિવેકી શ્રોતાજનને છેવટની ભલામણ કરે છે કે—અહો મુમુક્ષુઓ! આ ચૈત્યવન્દન ભગવત્ અર્હત જેવાં પરમ વિષયને આશ્રયી છે, એટલે આ પરમ અર્હત વિષયને અર્હ-અનુરૂપ આ ચૈત્યવન્દનસૂત્રનું વ્યાખ્યાન અમે પરમ આદરથી અર્હતભક્તિ ને શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈને કર્યું છે, માટે તમે પણ સર્વ વિક્ષેપ છોડીને આદરથી-બહુમાનથી અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી આ શ્રવણ કરજો! અને સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ફરી ફરીને પરિભાવન-સર્વપ્રકારે ભાવન કરજો!

કારણ કે—‘શુષ્કેશ્ચુર્ચવર્ણપ્રાયમવિજ્ઞાતાર્થમધ્યયનં, રસતુલ્યો હ્યત્રાર્થઃ’—ઈં અવિજ્ઞાત અર્થવાળું અધ્યયન શુષ્ક ઇંધુના ચર્ચણ જેવું છે. અત્રે સ્ફુટપણે રસતુલ્ય અર્થ છે; તે જ ખરેખર! અન્તરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે,—તે થકી સંવેગાદિની સિદ્ધિ અર્થ જાણ્યા વિનાતું હોય છે માટે, અન્યથા તો અદર્શન છે માટે.’ અર્થાત્ જેનો અધ્યયન અર્થ અવિજ્ઞાત છે—જાણવામાં આવ્યો નથી, એવું સૂત્રઅધ્યયન શુષ્કઇંધુચર્ચણ સમું : (સૂત્રઅભ્યાસ) શુષ્ક-સુક્ષ્મ રસહીન શેરડીના ચાવવા જેવું છે, રસ તુલ્ય અર્થ કારણ કે અત્રે અર્થ છે તે રસ ખરાખર છે, અને તે જ ખરેખર! અન્તરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે, રીઝવે છે. કારણ કે તે થકી સંવેગાદિની સિદ્ધિ હોય છે, નહિં તો સંવેગાદિનું દર્શન હોતું નથી. અર્થાત્ ઇંધુરસ જેમ મીઠાશ ઉપજાવી પ્રસન્નતા કરે છે, તેમ સૂત્રરૂપ ઇંધુનો અર્થરૂપ રસ સંવેગાદિરૂપ માધુર્ય—મીઠાશ ઉપજાવી અન્તરાત્માની પ્રસન્નતા કરે છે; પણ સુક્ષ્મ-રસ નીચોની કાઢેલ શેરડી (ઇંધુ) મીઠાશ ઉપજાવી પ્રસન્નતા કરતી નથી, તેમ અર્થરૂપ રસ વિનાતું સૂત્રનું શુષ્ક અધ્યયન સંવેગમાધુર્ય ઉપજાવી અન્તરાત્માની પ્રસન્નતા કરતું નથી.

અને—‘તદર્થે ચૈવ પ્રયાસ इति न प्रारब्धप्रतिकूलमासेवनीय’—‘તે અર્થે આ પ્રયાસ

છે, એટલા માટે પ્રારબ્ધથી પ્રતિકૂલ આસેવન કરવા યોગ્ય નથી. ' અને તે સંવેગમાધુર્ય ઉપજાવે એવો અર્થરૂપ રસ નીપજે એ અર્થેજ અમે આ તે અર્થે આ પ્રયાસ : અર્થપ્રતિપાદનનો પ્રયાસ કર્યો છે. એટલા માટે જેને અર્થે આ ચિંતામણિ સમું અમારો પ્રયાસ પ્રારબ્ધ છે તેનાથી પ્રતિકૂળ આસેવન કરવા યોગ્ય આ સંવેગ કાર્ય નથી. ' અને પ્રકૃતિસુંદર, ચિંતામણિ રત્ન સમું આ સંવેગકાર્ય છે, એટલા માટે મહાકલ્યાણવિરોધિ ચિંતવવા યોગ્ય નથી. ' આત્મગત શ્રમ ચિંતવ્યા વિના અમારા આ અર્થપ્રતિપાદનરૂપ પ્રારબ્ધ પ્રયાસનું ફળ પ્રકૃતિસુંદર-સ્વભાવથી સુંદર એવું ચિંતામણિરત્ન સમું આ સંવેગકાર્ય છે, એટલા માટે આવા મહાકલ્યાણથી વિરોધી-પ્રતિકૂળ એવું કાંઈ પણ ચિંતવવા યોગ્ય નથી. ' પ્રકૃતિસુંદરં ચિંતામણિરત્નકલ્પં સંવેગકાર્યં ચૈતદિતિ મહાકલ્યાણવિરોધિ ન ચિન્તનીયં । ' કારણ કે ' ચિંતામણિ રત્નમાં પણ સમ્યક્ જ્ઞાતશુભ સતે જ, શ્રદ્ધાદિ અતિશય ભાવથી અવિધિ'વિરહેણ' અવિધિવિરહથી મહાકલ્યાણસિદ્ધિ હોય છે. ' ચિંતામણિ-રત્નની બા. માં પણ તેનો શુભ-મહિમા સમ્યક્ જાણવામાં આવ્યે જ, અત્રે શ્રદ્ધાદિ અતિશય શ્રદ્ધાદિ અતિશય ભાવથી અવિધિવિરહે-અવિધિ છોડીને વિધિપૂર્વક ભાવથી અવિધિ'વિરહથી' તેની આરાધના કરે તો મહાકલ્યાણની સિદ્ધિ હોય છે; તેમ આ મહાકલ્યાણસિદ્ધિ તો અચિંત્ય ચિંતામણિરત્ન સમા અહંત ભગવંતની ભક્તિરૂપ આ ચૈત્યવન્દન અચિંત્ય ચિંતામણિરત્ન સમું છે, અને તેના અચિંત્ય મહિમાનું ઉત્કર્ષન કરતું આ વ્યાખ્યાન સૂત્ર પણ તેવું જ છે, એમ તેનો શુભાતિશયરૂપ મહિમા સમ્યક્પણે જાણવામાં આવ્યે જ શ્રદ્ધા-મેધા-ધૃતિ-ધારણા-અનુપ્રેક્ષાના અતિશય ભાવથી અવિધિવિરહે-અવિધિ છોડીને તેની આરાધના કરે તો મહાકલ્યાણની સિદ્ધિ હોય છે. (અત્રે અવિધિ'વિરહેણ' એમ ઉપસંહારમાં બીજીવાર વિરહાંકનો પ્રયોગ કર્યો.) એટલે પ્રસંગથી સચું !

ઉપસંહાર

આ લલિત વિસ્તર શાસ્ત્રની પૂર્ણાકૃતિરૂપ સ્લોકપંચક રચના ભાવિતાત્મા આર્ષદૃષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી, છેવટે ' આ કૃતિથી શુભભાવ થકી મેં જે પુણ્ય ઉપાજ્યું હોય, તેના વડે સર્વ સત્ત્વોનો પરમ માત્સર્યવિરહ હો ।' એવી મંગલ આશિષ અર્પે છે—

આચાર્યહરિમદ્રેણ, દૃઢ્યા સન્યાયસદ્ગતા ।

ચૈત્યવન્દનસૂત્રસ્ય, વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥૧॥

ય એનાં ભાવયત્યુચ્ચૈ મધ્યસ્થેનાન્તરાત્મના ।

સદ્વન્દનાં સુબીજં વા, નિયમાદધિગચ્છતિ ॥૨॥

પરામિપ્રાયમજ્ઞાત્વા, તત્કૃતસ્ય ન વસ્તુનઃ ।

ગુણદોષો સતા વાચ્યૌ, પ્રશ્ન એવ તુ યુજ્યતે ॥૩॥

પ્રઘ્વ્યોઽન્યઃ પરીક્ષાર્થમાત્મનો વા પરસ્ય ચ ।

જ્ઞાનસ્ય વાઽભિવૃદ્ધ્યર્થઃ ત્યાગાર્થ સંશયસ્ય ચ ॥૪॥

કૃત્વા યદર્જિતં પુણ્યં; મયૈનાં શુભભાવતઃ ।

તેનાસ્તુ સર્વસત્ત્વાનાં માત્સર્યવિરહઃ પરઃ ॥૫॥

॥ ઇતિ લલિતવિસ્તરાનામ ચૈત્યવન્દનવૃત્તિઃ સમાપ્તા ॥
કૃતિર્દ્વર્મતો યાકિનીમહત્તરાચ્છનોરાચાર્યહરિમદ્રસ્યેતિ ॥

(છાયારૂપ કાવ્યાલુવાદઃ દોહરા)

આચાર્ય હરિભદ્રે ગુંથી, સન્યાય સંગત આમ;

ચૈત્યવન્દનવૃત્તિ આ, લલિતવિસ્તરા નામ. ૧

મધ્યસ્થ અન્તરઆત્મથી, ભાવે અતિ આ જેહ;

સદ્વંદના સદ્બીજ વા, પામે નિયમે તેહ. ૨

પરઅભિપ્રાય જાણ્યા વિના, તત્કૃત વસ્તુતાણા જ;
 ગુણદોષ સંતે વાચ્ય ના, પ્રશ્ન જ યુક્ત છે હ્યાં જ. ૩
 પૂછવો યોગ્ય જ અન્ય છે, સ્વ-પર પરીક્ષા કાજ;
 જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કાજ ને, સંશય કરવા ત્યાજ. ૪
 આ કરી મેં શુભભાવથી, પુણ્ય જે અજર્યો ભાવ;
 તેથી હો સહુ જીવનો, માત્સર્યવિરહ સાવ! ૫

આચાર્ય હરિભદ્રે સત્ન્યાયસંગત એવી આ ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લલિતવિસ્તરા વૃત્તિ સંદર્બ કરી છે. ૧

જે આને મધ્યસ્થ અન્તરાત્માથી અત્યંતપણે ભાવે છે, તે નિયમથી સદ્વન્દના વા સુખીજ પામે છે. ૨

પરનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના તત્કૃત વસ્તુના ગુણ-દોષ સંતે કહેવા યોગ્ય નથી, પણ પ્રશ્ન જ યુક્ત છે. ૩

અન્યને પોતાની વા પરની પરીક્ષાર્થે, વા જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે અને સંશયના ત્યાગ અર્થે પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય છે. ૪

આ કરીને મહારાથી જે પુણ્ય શુભભાવ થકી અર્જિત છે, તેના વડે કરીને સર્વ સત્વોનો પરમ 'માત્સર્યવિરહ'—માત્સર્યવિરહ હો!

॥ ધૃતિ લલિતવિસ્તર નામ ચૈત્યવન્દનવૃત્તિ સમાપ્ત ॥

કૃતિ ધર્મથી યાકિનીમહત્તરાસૂત્ર આચાર્ય હરિભદ્રની ॥

વિવેચન

પ્રતિપદ જ પરોઘ્યા ન્યાય મોક્ષિક અંગે,

ઋષિવર હરિભદ્રે લક્ષિત સંવેગ રંગે. (સ્વરચિત)

હવે છેવટે આ શાસ્ત્રની પૂર્ણાહુતિરૂપ પ્રશસ્તિ કરતાં આચાર્યશ્રી વહે છે—

(૧) 'આચાર્ય હરિભદ્રે સન્ન્યાયસંગતા એવી ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લલિત વિસ્તર વૃત્તિ સંદર્બ કરી છે,' "યાકિની મહત્તરાસૂત્ર" તરિકે જાણીતા એવા હરિભદ્ર

પણિકા— (મન્દાક્રાન્તા)

કાંટો ગ્રન્થો મતિરનિપુણા સમ્પ્રદાયો ન તાર્દક, શાસ્ત્રં તન્ત્રાન્તરમતગતં સન્નિધૌ નોતથાપિ ।
 સ્વસ્ય સ્મૃત્યૈ પરહિતકૃતેં ચાત્મવોધાનુરૂપ,—માર્ગામાગઃ પંદમહમિદ્ વ્યાપૃતશ્ચિત્તશુદ્ધ્યા ॥

(અર્થાત) ગ્રંથ કઠિન છે, મતિ અનિપુણ છે, તાર્દક સંપ્રદાય નથી, તન્ત્રાન્તરમતગત શાસ્ત્ર સંનિધિમાં (પાસેમાં) નથી, તથાપિ સ્વની સ્મૃતિ અર્થે અને પરહિતકાળે આત્મબોધને અનુરૂપ એવું આગઃપદને (કલ્યાણપદને) અહીં ચિત્તશુદ્ધિથી વ્યાપૃત થયેલો હું પામ્યો છું.

॥ इति श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितायां ललितविस्तरापञ्जिकायां सिद्धमहावीरादिस्तवःसमाप्तः ॥

નામના આચાર્યે આ ચૈત્યવન્દનસૂત્રની વૃત્તિ સંદર્બ કરી છે—સમ્યક્ પ્રકારે ગૂંથી છે; ન્યાયના આકર સમી આ વૃત્તિ સત્ન્યાયથી પ્રચુર હોવાથી સન્ન્યાયસંગતા છે.

(૨) 'જે આને મધ્યસ્થ અન્તરાત્માથી અત્યંતપણે-ઉચ્ચભાવથી ભાવે છે, તે નિયમે કરીને સદ્વન્દના અથવા મુખીજ પામે છે.' આમ અત્રે તેનો ફલનિર્દેશ કર્યો.

(૩) 'પરનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના તત્કૃત વસ્તુના ગુણદોષ સંતે કહેવા યોગ્ય નથી, પણ પ્રશ્ન જ યુક્ત છે.' બીજાનો અભિપ્રાય-આશય જાણ્યા વિના તેણે કરેલી વસ્તુના ગુણ-દોષ સજ્જને-સંત જને કહેવા યોગ્ય નથી, પણ આશય ન સમજાયો હોય તો આ બાબતમાં આપનો અભિપ્રાય શું છે એમ પ્રશ્ન કરવો જ યુક્ત છે.

(૪) 'અન્યને પોતાની વા પરની પરીક્ષાર્થે, વા જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે, વા સંશયના ત્યાગાર્થે પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય છે.' બીજાને પ્રશ્ન અત્રે જણાવેલા ત્રણ પ્રયોજન અર્થે પૂછવા યોગ્ય છે:—(i) કાં તો પોતાની કે પરની પરીક્ષાને અર્થે; મહારો અભિપ્રાય સાચો છે કે બીજાનો અભિપ્રાય સાચો છે એમ તેની મધ્યસ્થ પરીક્ષાર્થે. (ii) અથવા પોતાના વા પરના જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે. પ્રશ્ન એવો કરવો કે જેથી સ્વ-પરના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય. (iii) અથવા પોતાનો વા પરનો સંશય દૂર કરવા અર્થે પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય છે.

(૫) 'આ કરીને મહારાથી જે પુણ્ય શુભ ભાવ થકી અર્જિત છે, તેના વડે કરીને સર્વ સત્ત્વોનો પરમ માત્સર્યવિરહ હો!' આ લલિતવિસ્તર વૃત્તિની રચના કરીને મહારા આત્માએ શુભ ભાવ થકી જે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય, તે પુણ્યના પ્રભાવ વડે સર્વ પ્રાણીઓના માત્સર્યનો-ગુણપ્રતિ દ્વેષરૂપ મત્સરભાવનો પરમ સર્વસત્ત્વોનો પરમ વિરહ-આત્યંતિક વિરહ હો! આમ અત્રે અંધપ્રાન્તે 'માત્સર્યવિરહઃ' માત્સર્ય 'વિરહ' હો! એમ 'વિરહ' શબ્દ ત્રીજી વાર પ્રયોજી ભવવિરહ અંખતા આ મહાવિભૂતિ મહર્ષિએ અંધપ્રાન્તે વિરહાંક મૂકવાની પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીનું સૂચન કર્યું છે; એટલું જ નહિ પણ જગતમાં સર્વત્ર જે માત્સર્ય-ગુણદ્વેષ વ્યાપી રહ્યો છે, તેનો આ અંધરચનાના પુણ્યપ્રભાવે આત્યંતિક વિરહ હો! એવી શુભાશિષ્ આપી પોતાની શુદ્ધ આત્માર્થપ્રધાન નિષ્કારણ કરુણાશીલ પરમાર્થ પ્રવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો છે. જે દેખી મુગ્ધ ગુણાનુરાગી સંતજનોના હૃદયોદ્ગાર નીકળી પડે છે—ધન્ય હરિભદ્ર! જય હરિભદ્ર! જય લલિતવિસ્તર!

॥ इति महर्षि श्री हरिभद्राचार्यविरचिता मनःसुखनंदनेन भगवानदासेन हेमदेवीसुजातेन चिद्रहेमविशोधिनीटीकाभिधानेन विवेचनेन सविस्तरं विवेचिता ललितविस्तरा समाप्ता ॥

॥ ઇતિ મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યે વિરચેલી અને શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરત્યંદના પુત્ર ડો. ભગવાનદાસે હેમદેવીસુતે સ્વરચિત 'ચિદ્રહેમવિશોધિની' ટીકા નામક વિવેચનથી સવિસ્તર વિવેચેલી લલિતવિસ્તર ॥

ટીકાકાર-વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ

શિખરિણી

વહાવી છે આવી સુરસરિત આ લક્ષિતરસની,
હરિભદ્રાચાર્યે લલિતપદની અમૃતધની;
નિમજ્જી જ્યાં લક્ષિત અમૃત પોં બુધો અમૃત બને,
ટીકા સર્વાણી ત્યાં મુજ મળી કરે અમૃત મને. ૧

વસંતતિલકા—

ચિદ્દેમધાતુમલ અંતરૂ શોધનારી,
ચિદ્દેમશોધનો ટીકા બુધ બોધનારી;
શ્રી હેમદેવીસુત આ ભગવાનદાસે,
ભક્ત્યા વિવેચનમયી રચ્યો આ ઉલાસે. ૨

શાદ્દંભવિકોઝિત—

શ્રીમદ્ શ્રી જિનરાજ ચંદ્ર મહિમા ચિત્રચંદ્રિકા વર્ષતી,
વાણી શ્રી હરિભદ્રની બુધગણો તત્ત્વામૃતે હર્ષતી;
તેનો કેંક પ્રકાશ ચિત્ સરવરે સ્વચ્છે પડ્યો તે ઝીલી,
આ ‘ચિદ્દેમવિશોધિની’ કમલિની સદ્ભક્તિભાવે ખીલી. ૩

અનુકૃપ—

વિક્રમ દ્વિસહસ્રાષ્ટ, વર્ષે મુંબઈમાં રહી;
સ્વાધ્યાય તપ કીધું આ, સત્ પુણ્ય નિર્જરા લહી. ૪
કાકદૃષ્ટિ સ્વયં નિંદ્ય, કૃષ્ણતા ગુણુદર્શને;
હંસદૃષ્ટિ સ્વયં વંદ્ય, હર્ષતા ગુણુદર્શને. ૫

વસંતતિલકા—

ચૈતન્યમૂર્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી,
જે શુદ્ધ બુદ્ધ ભગવાન્ જિન શિવ નામી;
તત્ત્વર્ણુ લક્ષિત કુસુમાંજલિ લક્ષિતભાવે,
આ અર્પો દાસ ભગવાન્ પરિતોષ આપે. ૬

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

॥ ધૃતિ શ્રી હેમદેવીસુત ભગવાનદાસે ‘લલિતવિસ્તરા’ મહાપૂજામાં સમર્પેલી સ્વચ્ચિત
‘ચિદ્દેમવિશોધિની’ ટીકારૂપ ભક્તિકુસુમાંંજલિ ॥

